

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları: 17

Bildiriler Dizisi: 6

**IV. ULUSLARARASI
GÜNEY-DOĞU AVRUPA
TÜRKOLOJİSİ SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

(03- 07 Aralık 2007, Zagreb)

**Hazırlayan:
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ**

BALTAM
Prizren, 2011

ISBN 978-9951-436-03-8

Yayımlayan:

BALTAM-Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi adına
Prof. Dr. Tacida HAFIZ

Hazırlayan:

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ

Düzeltilen:

Ferhat AŞIKFERKİ, Taner GÜÇLÜTÜRK, Ümran AŞIKFERKİ

Kapak Tasarımı:

Kemal ACAR

Dizgi-İç Tasarımı:

Birlik Basımevi – ANKARA

Katalogimi ne bot.im – (CIP)

Bibliotheka Kombetare dhe Universitare e Kosoves

009(=512.1: 497)(063)

IV. (Dördüncü) Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu
Bildirileri: 03.07 Aralık 2007. Zagreb / Hazırlayan. Nimetullah Hafız.- Prizren : BAL-
TAM, Balkan Türkoloji araştırmaları Merkezi, 2010. – 1248 f. :ilustr. me ngyra ; 24 cm
Balkan Türkoloji araştırmaları Merkezi.yayımları ; 17 : Bildiriler dizisi ; 6

1.Hafız, Nimetullah

ISBN 978-9951-436-03-8

**Bu kitap TÜRKSOY – Uluslararası Türk Kültürü
Teşkilatının katkılarıyla yayımlanmıştır.**

İsteme Adresi:

KOSOVA: BALTAM, Emin Paşa – 17, Prizren

TÜRKİYE: BALTAM, Reşit Galip – 21/3, Ankara

Web: www.baltam.net, e-mail: baltam@baltam.net, trhafiz@yahoo.com

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	10
SEMPUZYUMA GELEN KUTLAMA MESAJLARI	11
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip ERDOĞAN 'ın kutlama mesajı.....	11
Türkiye Cumhuriyeti Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Hayati YAZICI 'nin kutlama mesajı.....	12
Hırvatistan Ankara Büyükelçisi Gordan BAKOTA 'nın kutlama mesajı İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreterliği Başkanı Ekmeleddin İHSANOĞLU 'nun kutlama mesajı.....	13
İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Genel Direktörü Dr. Halit EREN 'in kutlama mesajı.....	14
Başkent Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dekani Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU 'nun kutlama mesajı.....	15
Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Nuhi Reçepi 'nin kutlama mesajı	16

SEMPOZYUM AÇILIŞ KONUŞMALARİ

BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ 'in açılış konuşmaları	19
Rusya Bilimler ve Sanatlar Akademisi adına Şarkiyat Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Dimitriy VASİLJEV 'in konuşmaları	21
Prof. Dr. Reşat GENÇ 'in konuşmaları	21
Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesiç 'in adına Bilimsel Çalışmalar Danışmanı Prof. Dr. İzzet AGANOVIÇ 'in, sempozyumu selamlama konuşmaları ve sempozyum çalışmalarının başlangıcını ilanı	22

III.ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLJİSİ SEMPOZYUMUNDA SUNULAN TEBLİĞLER

TARİH BOYUNCA TÜRK - HIRVAT İLİŞKİLERİ

Jean Louis BAQUE-GRAMMONT , Naming In Turkey: The Altaic, Ottoman And Kemalist Inheritance.....	27
Reşat GENÇ , Atatürk ve Balkanlar	33
Sibel TURAN , Geçmişten Günümüze Türkiye – Hırvatistan İlişkileri: Stratejiler, Beklentiler ve Öncelikler	39
Ivan PEDERIN , Hrvati u odnosima Hofburga s Mlecima i Visokom Portom	55
Fethi MEHDİU , Hrvatska krajem 19. veka u osmanskoj enciklopediji “Kamus al a alam	69
Nail TAN , Osmanlı İmparatorluğu Yönetiminde Üç Hırvat Asıllı Sadrazam”	81
Vesna MIOVIĆ , Dragomani Dubrovačke republike.....	86
Silvija PISK , Osmanlije i Moslavina: prilog povijesti osmanlijskog osvajanja moslavačkog kraja.....	93
Stipica GRGIĆ , Hrvatska javnost i Mladoturci	100
Azra ABADŽIĆ –NAVAEY , Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti	112

Mithat ATABEY , Yugoslavya'nın dağılmasından Hırvatistan'ın bağımsızlığına Türk – Hırvat ilişkileri	125
Fahri KAYA , İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Zagreb'de Türkçe Yayınlanan Doğu-Batı Dergisinin Türk-Hırvat İlişkilerinin Gelişmesi Yönündeki Çabaları	136

TARİH

Abdülkadir YUVALI , Bizans'ın Türklere Yönelik Politikası (Bizans Hun İlişkileri Örneği)	143
Salih JALIMAM , Veze bosanskih bogomila i ranog islama	148
Enes PELIDIJA , Kratak osvrt na bosansku samosvijest u osmanskome periodu	158
Şefaettin SEVERCAN , Dönem kaynaklarından Fransa'dan Kanuniye Gelen İki Mektup ve Osmanlı Büyüklüğü	170
Bayram BAYRAKTAR , Rus General Mayevski'nin gözlem ve tespitleri ışığında, büyük güçler ve Türkiye: Büyük Oyunun Aracı Olarak Ermeni Sorunu	180
Dmitri VASILJEV , 18.Yüzyılın Sonunda Adriyatik Denizinde Rus Ve Osmanlı Filolarının Ortak Hareketleri Hakkında Arşiv Belgeleri	189
Emin PLLANA , Društvene političke ekonomske i kulturne promene kod Albanaca u prvom stoljeću osmanske vladavine	194
Pavel ŠLIKOV , Waqf Institution and Urban Structures on the Balkan Peninsula in 15-16 th Centuries (Socio-Economic Dimensions).....	197
Rastislav TERZIOSKI , Ruska diplomatija i nemiri u Makedoniji Protiv Osmanske imperije (kraj XIX - početak XX stoleća).....	212
Adnan PEPIĆ , Islamska zajednica na jugoslovenskom prostoru do 1918	218
Nenad MOAČANIN , O pouzdanosti osmanskih katastarskih popisa.....	224
Bilal ŞİMŞİR , Yurtta Barış Dünyada Barış” Bağlamında Atatürk Ve Balkan Devletleri	230
Mehmet ŞAHİNGÖZ , Balkan Türkleri ve Atatürk	244
Vladan VIRIJEVIĆ , Ataturkove reforme turskog društva 1922-1927. u ogledalu jugoslovenske diplomatije	254
Cengiz HAKOV , Atatürk, yeni Türkiye ve Balkanlar.....	264
Ömer TURAN , Doğu Avrupa'da milliyetçilik ve Atatürk.....	273
Luan STAROVA , Relacije/veze Ali Fethi Bej Okijara i Mustafa Kemala Ataturka (tragom svjedočenja Osmana Okijara).....	285
Nimetullah HAFIZ – Tacida HAFIZ , Eski Yugoslavya Bölgelerinde Türk Varlığı Ve Onlarla İlgili Yazma Eserlerinin Durumu.....	293
Marijana STAMOVA , Neki aspekti i problemi turske i albanske manjine na Kosovu i u Makedoniji pedesetih i šezdesetih godina XX. Stoljeća.....	304
Iryna DRYGA , Türkçenin Tarihinde Anadolu, Selanik ve Ukrayna Kırım - Azak Karamanlıcası	311
Bilgin ÇELİK , Arnavut Ulusal Hareketinin En Önemli Eylem Organı: Başkim (İttihat) Arnavut Cemiyetleri.....	319
Elfine SIBGATULLINA , Rusya Federasyonu'nun Devlet Arşivinden Balkan Savaşları İle İlgili Bir Dosya	331
Todor CEPREGANOV – Katerina TODORSKA , Aktivnost albanske emigracije u Hrvatskoj/objavlivanje vesnika “Nada Albanije” (1905-1908).....	334
Faruk ŞEN , Balkanlarda Osmanlı Geçmişi Bölgesel İşbirliğinin Tutkalı Olabilir Mi?.....	340

Rumjana BOZHILOVA , Franjo Rački i Ante Starčević – dvije hrvatske vizije o Osmanskom carstvu i Balkanu.....	354
Cem ŞENTÜRK , Batı Trakya'dan Avrupa'ya Göç ve Batı Trakyalı Türk Göçmenlerin Yaşam Koşulları.....	370
Behija ZLATAR , Murad-Beg Tardić	384

KÜLTÜR TARİHİ

Tofik MELİKLİ , Batı-Doğu Konjektüründe Türk Kültür Geleneği.....	390
Mustafa MEHMET , Türk Kültürü Tarihinde Balkanlar	332
Jašar REDŽEPAGIĆ , Historijski uvjeti, utjecaj osmanske vlasti i prodor dervišta iz Anadolije – bitni činitelji razvoja derviških redova i ustanova derviša u nas i na širim prostorima Balkana (teoretski, praktični i moralni značaj problema).....	405
Kerima FILAN , Određivanje vremena u prošlom vremenu: od doba godine do doba dana.....	409
İsmail PARLATIR , Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Türkçe El Yazmaları	426
Abdurrahman GÜZEL , Avusturya'lı Türkolog Herbert W. Duda'nın Balkan Türklüğü Hakkındaki Araştırmaları Üzerine.....	431
Novica VELJANOVSKI , Islamski (turski) elemenat vardarskog dela Makedonije U demografskim procesima XX stoljeća	440
Srdjan KATIC , Rudarska naselja u Smederevskom sandžaku, primer funkcionisanja etnički i verski mešovitih sredina na Balkanu	450
Marija PANDEVSKA , Kurshumli-Han, 1899: A Microsystem of Cultural Identities in the Balkans.....	457
Numan ARUÇ , Türk Kültürü ve Medeniyetinin Makedonya'da Etki ve Katkıları	469
İsmail CAMBAZOV , Balkanlar'da Müslüman Azınlıklar Fonunda Bulgaristan'da Pomak Meselesi	472
Gazmend SHPUZA , Arnavutlar'da dinler arası hoşgörülük ve bir arada yaşama.....	503
Fetnan DERViŞ , XIX. Yüzyılda Prizren'de Ekonomi ve Zanaatçılık.....	507
Sabri ALAGÖZ , Bulgaristan Kültüründe Nasrettin Hoca'nın Etkisi	
İsmail BOZKURT , Turnalar Dergisi İle KIBATEK Yayınlarında Güneydoğu Avrupa Türkolojisi.....	521
İsmail A. ÇAVUŞEV , Zaman İçinde Eskiyen Bir Kitap: "Bulgaristanda Gördüklerim"	535

D İ L

Ahmet B.ERCİLASUN , Oğuz Boyları'nın Adları Üzerine.....	553
Ebüflez AMANOĞLU , Güney Doğu Avrupa'da Eski Türk Boy Adlarının (Etnonimlerin) Öğrenilmesi Meseleleri	569
Ekrem ÇAUŞEVİÇ , Güney-Doğu Avrupa'da Basılan İlk Türkçe Alıntılar Sözlüğü	575
Kopi KYÇYKY , The similarities regarding the influence of osman language on the Albanian and Romanian languages.....	581
Mirjana MARINKOVIĆ , Tursko-Srpske književne veze od 1965. godine do danas.....	588
Alija DŽOGOVIĆ , Toponimi turskog porijekla i njena prilagođenost u sistemima južnoslovenskih jezika	593

Mahmut İSLAMOĞLU-Şevket ÖZNUR , Kıbrıs Türk ve Rum Ağızlarında Benzerlikler.....	609
Mustafa GÖKÇEOĞLU , Kıbrıs Türk takma adlarının dilbilgisi yönünden incelenmesi	
Aktan AGO , Makedon Halk Edebiyatı Derleyicisi Marko Cepenkov'un Eserlerinde Türkçe Dil Unsurlar	624
Marta ANDRIĆ , Turcizmi u seoskom govoru Slavonije.....	639
Maslina LJUBIČIĆ , Talijanski turcizmi – posuđenice u hrvatskom	649
Hasnija MURATAGIĆ – TUNA , Funkcija turcizama u Jedincu i Legendi O Ali-Paši Envera Čolakovića.....	665
Alen KALAJDZIJA , Zapadnoštokavski Jezički Elementi U Djelu Abdulvehaba Ilhamije... 682	
Harid FEDAI , Drina Köprüsü Romanındaki Başlıca Olaylar, Tipler ve Başkaca Türkçe Kelimeler.....	796
Bone VELIČKOVSKI , Turkish Proverbs In The Macedonian Traditional Folk Culture	714
Adnan CIRGIĆ , Orijentalizmi u jeziku podgoričkih muslimana kao dio turskoga kulturnog nasljeđa.....	722
Taner GÜÇLÜTÜRK , Gora Halk Edebi Verimlerinde Türkçe'nin Yeri.....	731
Ksenija AYKUT , Neki aspekti prelaznosti turskih glagola i razlikovanja glagolskog lika	745

EDEBİYAT

Gönül AYAN , Taşlıcalı Yahya Bey'in Şiirlerindeki Duygu ve Düşüncelerine Bir Bakış	757
Lejla GAZIĆ , Poezija bošnjačkih pjesnika na turskom jeziku u dvije sačuvane medžmue orijentalnog instituta u Sarajevu	762
Hüseyin AYAN , Bosnalı Sükkeri Zekeriyya, Mezâki Süleyman Efendi'nin Öğrencisi Midir?.....	773
Alena ĆATOVIĆ-RAMIĆ , Citatnost u divanskoj poeziji: Tahmis Hasana Zijaije na gazel Emrija Čelebija.....	779
Amira DERVIŠEVIĆ , Mula Usmena proza u ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije	787
Hamdi HASAN , XVIII. Yüzyıl Şairlerinden Aşık Hafız'ın Türk-Rus Savaşları ile İlgili Yayınlanmamış İki Destanı Üzerine.....	792
İrfan Ünver NASRATTİNOĞLU , Sofya'da Bulunan İki Cönk Üzerine.....	799
Ivo GOLDSTEIN , Bizantski izvori o osmanskome osvajanju Bosne 1463. Godine.....	810
Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ , Slika Osmanskog carstva u putopisima Franza von Wernera -Murada Efendija	816
Mira MUHOBERAC , Karađoz i Držić	855
İsa HABİBAYLI , Azərbaycan-Булзар ядыбы илишкиляринин эелишме ашамалары	867
Bilge ERCİLASUN , Türk Romanında Balkanlar.....	867
Hale ŞEVAL , Türk Edebiyatında Necati Cumalı ve 'Viran Dağlar' Romanı	
Recep ŞKRIJEL , Putevi i muhadžirske sudbine u djelima Huseina Bašića.....	908
Daver KRASNIĆ , Çevren Dergisinin Balkan Türkleri Edebiyatındaki Yeri ve Bu Dergideki Edebi Faaliyetler	915
Fehim NAMETAK , Odras austro-turskih ratova u pjesmama tipa türkü	933
Novak KILIBARDA , Duh homerske nepristrasnosti u usmenoj epici Crnogoraca i Bošnjaka.....	937
Sevim PİLİÇKOVA , Makedonya'da Türk Halk Hikayelerinin İncelenmesi	942

Kleanti ANOVSKA , The Motives Of Nasreddin Hoca In Turkish, Macedonian And Vlach Anegdots	946
Ferhat AŞIKFERKİ-Ümran SALLA-AŞIKFERKİ , Dede Korkut'un 'Deli Dumrul' Hikâyesi ve Prizren'de Söylenilen 'Selam da Söyleyin' Türküsündeki Benzerlikler	952
Muhsine YAVUZ , Türk Halk Masallarının Öteki Ulusların Masallarıyla ve Bazı Evrensel Sanat Dallarıyla Etkileşimleri	958
Hayrettin İVGİN , Malatya -Doğanşehir- Gözene Köyünden Balkanlar'ın Kosova'sı Prizren'e Uzanan 'Karakuş' Anlatısı	966

SANAT TARİHİ

Sanja CVETNIĆ , Osmanska vojska i politička ikonografija u xvii. I xviii. Stoljeću u kontinentalnoj Hrvatskoj.....	972
Ilyas REXHA , Some Monuments Of Ottoman Arhitecture Of XV-XVI Century İn Kosova Area.....	981
Muhamed ŽDRALOVIĆ , Natpisi na fasadi kuće osmanskog konzula u Rijeci s početka 20. stoljeća	995
Kornelija JURIN STARCEVIC , Osmanska graditeljska baština srednjega jadranskoga zaleđa u povijesnoj perspektivi.....	1014
Maja POPOVAC , Reconstruction Of The Old Bridge Of Mostar.....	1031
Igbala ŠABOVIĆ-KEROVIĆ , Podgorica (Stara Varoš) od XV - XIX vijeka – prostorno-funkcionalna organizacija /urbani razvoj i stanovanje/	1043

HALK BİLİMİ

Erman ARTUN , Güney-Doğu Avrupa'da Osmanlı ve Osmanlı Sonrası Türk Uygarlıklarının Öteki Uygarlıklarla Halk Kültürü Yönünden Karşılıklı Etkileşimi	1054
Senad MİCİJEVIĆ , Sari Saltuk-dede – među Bošnjacima i Albancima	1063
Yaşar KALAFAT , Halk Mistisizminde Osmanlı-Türk Devlet Tefekkürü	1089
Süleyman ALİYARLI , Korkut Kitabı ve Eski Türk Tarihi (Atilla Tarihinin izleri).....	1099
Vesna ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ , Otmica nevjeste - društveni problem?.....	1105
Taciser ONUK– H. Feriha AKPINARLI , Balkanlar'daki Bazı Ülkelerde Yaşayan Türkler'in Çeyiz Geleneğindeki Ortak Özellikler	1114
Almira SULJEVIĆ-CIKOTIĆ , Kultura ishrane stanovništva nekih djelova Novopazarskog sandžaka.....	

KAPANİŞ KONUŞMALARİ..... 1125

IV. ULUSLARARASI GÜNEYDOĞU AVRUPA TÜRKOLJİSİ İLE İLGİLİ

BASILAN YAZILAR 1142

Taner GÜÇLÜTÜRK, 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Zagreb'de düzenlendi

Taner GÜÇLÜTÜRK, "Balkanlarda geçmişle gelecek arasında bir kültür köprüsü oluşturma misyonuyla yola çıkmak"

Şefaettin SEVERCAN, "Hafız Ailesinin Başarı Öyküsü"

KAYNAK Dergisi, BAL-TAM'ın Dördüncü Fethi Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'te gerçekleşti

Şefket ÖZNUR, Bir Sempozyumun Ardından Hırvatistan ve Avusturya
Taner GÜÇLÜTÜRK, BAL TAM'ın Zagreb'de düzenlenen 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa
Türkolojisi Sempozyumu ardından

Yaşar KALAFAT, 4.Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkoloji Sempozyumu ve Bazı
Gözlemler

IV. ULUSLARARASI GÜNEYDOĞU AVRUPA TÜRKOLJİSİ SEMPOZYUMUNDAN FOTOĞRAFLAR

SUNUŞ

08-12 Eylül 2003 tarihlerinde Karadağ'ın Kotor şehrinde düzenlenen sempozyumuna Arnavutluk, Bulgaristan, Bosna, Karadağ, Kosova, KKTC, Makedonya, Romanya, Rusya Federasyonu, Sırbistan ve Türkiye'den bilim adamları katılmışlardı. Bu sempozyumun kapanışında bir sonraki sempozyumun Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'te düzenlenmesi kararlaştırılmıştı.

Birinci, ikinci ve üçüncü sempozyumunda sunulan tebliğler, ortaya atılan fikirler ve her sempozyumda keşfedilen bulgular ışığında, Balkan Türkolojisi Sempozyumunun bundan böyle **Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu** adı altında çalışmalarını sürdürmesi mutabakata varılan diğer önemli konulardan bir diğerydi.

IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu'nun gerçekleştirilmesi için ev sahibi ülke Hırvatistan'a sunduğumuz projemiz, Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesiç'in himayeleri altında düzenlenmesi yönünde destek buldu. Aynı destek Hırvatistan Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Spor Bakanlığı'ndan geldi. Maddi desteği Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı ve T.C. Tanıtma Fonununundan da gördük. Sempozyumun düzenlenmesinde partner kuruluş olarak Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi, Hırvatistan temsilcilerimiz Felsefe Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Milyenko Yurkoviç, Türk Dili Edebiyatı Bölümü Başkanı Prof. Dr. Ekrem Çavuşeviç ve Prof. Dr. Vesna Çulinoviç'in destek ve katkıları da büyük oldu.

Bu süre içerisinde gerekli prosedürler tamamlanıncaya kadar Sempozyum'u bir yıl ertelemek zorunda kaldık. Bu erteleme katılımcılar tarafından büyük bir hoşgörü ve anlayışla karşılandı.

Zagreb'teki IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumuna Türkiye, Kosova, Makedonya, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek, Hırvatistan, Kıbrıs, Azerbaycan, Rusya ve İngiltere'den toplam 120 bilim adamı ve uzman araştırmacı katıldı.

Mimara Güzel Sanatlar Müzesinin tören salonunda görkemli bir şekilde gerçekleştirilen Sempozyum açılış törenine, Hırvatistan Cumhurbaşkanlığı, Hırvatistan Hükümeti ve Hırvatistan Türkiye Büyükelçiliğini temsilen üst düzey yetkililer yanı sıra bilim adamları katıldı. Törenin açılış konuşmalarını BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız, Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumlarının Düzenleme Kurulu Daimi Başkanı Prof. Dr. Tacida Zubçeviç Hafız, Rusya Bilimler ve Sanatlar Akademisi adına Şarkiyat Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Dimitriy Vasiljev, Hırvatistan Cumhurbaşkanı Sn. Stjepan Mesiç'in Bilim Danışmanı Prof. Dr. İzzet Aganoviç, Zagreb Üniversitesi adına Felsefe Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Miljenko Jurkovic ve bütün katılımcılar adına Prof. Dr. Reşat Genç yaptı. Ardından sempozyuma başta Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere, Hırvatistan Ankara Büyükelçisi Gordan Bakota, İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreterliği Başkanı Ekmeleddin İhsanoğlu, Hırvatistan ile Türkoloji çalışmalarının yürütüldüğü çok sayıda ülkeden ve üst düzey makamlardan gönderilen kutlama ile tebrik mesajları okundu.

Açılış töreni, Türkiye'nin ilk kültür bakanı, dünyaca ad yapmış bilim adamı ve "BİLKENT" Üniversitesi İnsani Bilimler Fakültesi Dekanı Prof. Talat Halman ile Defne Halman'ın, Orta Asya'dan Anadolu'ya ilk çağlardan bugüne kadar Türk sanatlarının panoramasını gözler önüne serdiği "Çağlar Boyu Türk Sanatları" konulu sunumuyla renklendi.

Katılımcılarının hazırladığı bildiriler dört gün boyunca Tarih, Kültür Tarihi, Dil, Edebiyat, Sanat Tarihi, Halk Bilimi olmak üzere yedi seksiyonda sunuldu. Birbirinden ilginç, bilim araştırmaları açısından yeni ufuklar açacak ve toplumsal, tarihi, kültürel ile ülkeler arası ilişkilere yeni boyutlar kazandıracak bildirilerin sunumları ardından, her oturum sonunda bilimsel tartışmalar yürütüldü. Sempozyum, Balkanlarda Türkoloji ve Türkoloji'nin yan disiplinleriyle uğraşan geç bilim adamlarına da yer verildi.

Sempozyumun kapanışı, her ülkeden katılan bilim adamlarından birer temsilcinin konuşmalarıyla gerçekleşti. Böyle bir sempozyumun Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesi 'in himayeleri ile her iki ülkenin destekleriyle sahiplenilmesinden ve bilimsel çalışmalara verilen bu tür desteklerden dolayı memnuniyetlerini dile getiren katılımcılar, Balkan ve dolayısıyla Güneydoğu Avrupa Türkolojisi söz konusu olunca, bu yıl sempozyumlarının dördüncüsünü düzenleyen BALTAM- Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezinin emeklerinin büyük olduğunun altını çizdiler.

Sempozyumun dördüncü gününde Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi gezi düzenledi. Gezi kapsamında katılımcılar Zagreb ve Hırvatistan'ın tarihi yerlerini gezdiler.

Sempozyumun gerçekleştirilmesinde katkılarını esirgemeyen bütün kurum ve kuruluşlara teşekkür ederiz.

Karadağ'da olduğu gibi Zagreb'te düzenlenen bu sempozyum da Hırvatistan Cumhuriyeti tarihinde d zelenen ilk Türkoloji sempozyumu özelliğini taşıdı.

Bu tarihi buluşmayı ölümsüzleştirmek ve bilim adamlarımızın emekleriyle hazırlanan tebliğlerden oluşan bu eseri Türkoloji Biliminin hizmetine sunmak üzere okuyucularımıza sunuyoruz. Bu eserin basılıp gün yüzünü bulmasında desteklerini esirgemeyen Kosova Türk Tabur Görev Kuvvet Komutanlığı'na teşekkür ederiz.

Verilen tüm bu emekler T rkoji Bilimine katkı sunduğu halde amacına ulaşmış, yorgunluğumuzu hafifletmiş ve bizi de son derece memnun etmiş olacaktır.

Saygılarımızla arz ederiz.

SEMPUZYUMA GELEN KUTLAMA MESAJLARI

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip ERDOĞAN'ın kutlama mesajı

**T.C
BAŞBAKANLIK
ÖZEL KALEM MÜDÜRLÜĞÜ**

30.11.2007

**SAYIN PROF. DR. NİMETULLAH HAFIZ
BAL-TAM GENEL BAŞKANI**

IV.ULUSLARARASI GÜNEYDOĞU AVRUPA TÜRKOLJİSİ SEMPOZYUMUNA DAVETİNİZ İÇİN TEŞEKKÜR EDERİM.

GENİŞ BİR COĞRAFYAYA SAHİP BALKAN ÜLKELERİ İLE TÜRKİYE, TARİHİN DERİNLİKLERİNDEN GELEN GÜÇLÜ VE SARSILMAZ BİR BAĞ İLE BİRBİRİNE BAĞLIDIR. BU BAĞIN, KAYNAĞI EVRENSEL DEĞERLERİMİZ VE ZENGİN KÜLTÜREL BİRİKİMİMİZDİR.

BU COĞRAFYADA YAŞAYAN İNSANLAR, ORTAK BİR HİSSİYATA, ORTAK BİR KÜLTÜRE SAHİP OLABİLMİŞ VE AYNI DUYGU EKSENİNDE BÜTÜNLEŞEREK YILLARCA AYNI TÜRKÜYÜ SÖYLEYEBİLMİŞSE, BU TARİHTE SAKLI KALAN ZENGİN DİLİMİZ SAYESİNDE OLMUŞTUR.

BU BAKIMDAN TÜRKOLJİ KAYNAKLARININ ORTAYA KOYDUĞU BİLGİ VE DOKÜMANLARIN GÜN YÜZÜNE ÇIKARILMASI; BÖLGEYLE OLAN SOSYAL VE KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİ ARTIRACAK, BÖYLECE TARİHTEN GÜNÜMÜZE UZANAN BİR BARİŞ KÖPRÜSÜ KURULACAKTIR. HİÇ ŞÜPHE YOK Kİ GELECEK NESİLLERE BIRAKABİLECEĞİMİZ EN KIYMETLİ MİRAS DA BU OLACAKTIR.

HIRVATİSTAN'IN EV SAHİPLİĞİNDE DÜZENLENEN SEMPOZYUMUN AYNI COĞRAFYADA YAŞAYAN İNSANLARIMIZIN DOSTLUĞUNU DAHA DA ARTIRMASI DİLEĞİ İLE BAŞARILI GEÇMESİNİ DİLİYOR, SİZE VE TÜM KATILIMCILARA SEVGİ VE SELAMLARIMI SUNUYORUM.

**RECEP TAYYİP ERDOĞAN
BAŞBAKAN**

**Türkiye Cumhuriyeti Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Hayati
YAZICI'nın kutlama mesajı**

**SN.PROF. DR.NİMETULLAH HAFIZ
BALKAN TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI MERKEZİ GENEL BAŞKANI**

Nazik davetinize teşekkür ederim ancak yoğun programım olması nedeniyle, düzenlemiş olduğunuz IV Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumuna katılamıyorum. Şahsınızda tüm katılımcılara en içten sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

**Hayati YAZICI
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı**

Hırvatistan Ankara Büyükelçisi Gordan BAKOTA'nın kutlama mesajı

Hırvatistan Cumhuriyeti Büyükelçisi
Ankara

Ankara, 20 Kasım 2007

Saygıdeğer hocam,

BALTAM'ın IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumunun resmi açılış törenine gönderdiğiniz davetiye ile onurlandırdığınız için teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Güneydoğu Avrupa bilinci toplumumuzun bilincinin bir parçasıdır, ki bunu bilimimizin ele alması gerekli, gençlerimizin de gelecekte aralarındaki anlayış ve işbirliği için değerlendirmelidir.

Tüm istemlerime rağmen, iptal edemeyeceğim görev ve çalışmalarım yüzünden değerli sempozyumuza şahsen katılamayacağım. Fakat Hırvatistan Cumhuriyetinin Türkiye'deki Büyükelçiliğini temsil etmek üzere üçüncü müsteşar Sn. Mladen Glavina katılacaklardır.

Bu mektupla büyükelçiliğimize gerçekleştirdiğiniz ziyaret için şükranlarımı sunuyor, kapılarımızın her türlü yardım ve işbirliği için açık olacağını bilmenizi istiyorum.

Tekrar görüşebilmek ümidiyle lütfen en derin saygılarımı kabul etmenizi rica ediyorum.

Gordan Bakota
Büyükelçi

**İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreterliği Başkanı Ekmeleddin
İHSANOĞLU'nun kutlama mesajı**

**Organisation of the Islamic Conference
Organisation de la Conference Islamique
Le Secretaire General**

13 December 2007

Prof.Dr. Nimetullah Hafız
Genel Başkan
Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi
Gezegen Sokak 2/16
GOP, Ankara

Sayın Profesör Nimetullah Hafız,

3-6 Aralık 2007 tarihlerinde yapılmış olan "IV Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu"nun açılışına davetinizi 8 Aralıkta İstanbul'a geldiğimde buldum. Teşekkürlerimi ifade ederim. Ancak bildiğiniz gibi görevim dolayısı ile devamlı seyahat etmek mecburiyetinde olduğumdan çok istediğim halde bu gibi akademik toplantıları kaçıyorum. Ümit ederim sempozyum başarılı geçmiş ve amacına ulaşmıştır. Sizin bu gibi faaliyetlerinizi öğrendikçe memnuniyet duyuyorum ve başarı ile devamını diliyorum.

Sevgi ve selamlarımla,

Ekmeleddin İhsanoğlu

**İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
(IRCICA) Genel Direktörü Dr. Halit EREN'in kutlama mesajı**

23 Kasım 2007

Sayın.Prof. Dr. Tacida Zubçeviç – Hafız
BALTAM Türkoloji Sempozyumları Başkanı
Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi
Prizren/Kosova
Fax (00 381 29 631 108)

Öncelikle göndermek lütfunda bulunduğunuz “BAL-TAM Türklük Bilgisi 6. BAL-TAM Türklük Bilgisi 7 ve İkinci Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri” adlı yayınlarınızı aldım çok teşekkür ederim.

Ayrıca 3-6 Aralık 2007 tarihleri arasında düzenleyeceğimiz “IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi” konulu sempozyum davetinize de çok teşekkür ederim. Aynı tarihlerde Suudi Arabistan Cidde’de “İslam Konferansı Teşkilatının 36. Daimi Finans Komitesi” toplantısında bulunacağımdan çok istediğim halde sizin toplantınıza iştirak edemeyeceğim. Bu vesile ile sempozyumun başarı geçmesini diler, şahsınızda tüm katılımcılara selam, saygı ve en iyi dileklerimi iletirim.

Dr. Halit Eren
Genel Direktör

**Başkent Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dekanı Prof.
Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU'nun kutlama mesajı**

**Başkent Üniversitesi
Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi**

Sayı: GSF/2007/ 603

29 Kasım 2007

Sayın Prof. Dr. Tacida ZUBÇEVIÇ- HAFIZ
Balkan Türkolojisi Araştırmaları Merkezi
Reşit Galip Cad. 21/3 G.O.P. Ankara

Sayın Hafız,

Merkezinizin düzenlemiş olduğu 03-06 Aralık 2007 tarihleri arasında düzenlenecek olan IV.Uluslararası Güney Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu davetinize işlerimin yoğunluğu nedeniyle katılamayacağımı bildirir, çalışmalarınızda başarılar dilerim.

Saygılarımla,

Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU
Dekan

IV.Medjunarodni Simpozijum Turkologije Jugoistočne Evrope
Zagreb 3-6.12.2007

Za.Prof. Dr. Tadžida Zubčević – Hafiz

Dobio sam preko Fax-a poziv za učešće na IV Medjunarodnom Simpozijumu
Turkologije.

Zbog kratkog vremena za dobijanje vize neću moći da dodjem.

Puno Vam hvala, uspeh Simpozijumu!

**Dekan Filološkog
Fakulteta u Prištini
Prof. Dr. Nuhi Rexhepi**

SEMPOZYUM AÇILIŞ KONUŞMALARI

BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ'ın açılış konuşmaları

Sayın Hırvatistan Cumhurbaşkanlığı müsteşarları, Bakanlar, Büyükelçiliğimizin değerli görevlileri, Sayın Kültür Bakanı, Sayın Eğitim, Spor ve Bilim Bakanı, Zagreb Valisi, Hırvatistan İslam Birliği Müftüsü, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi Dekanı, IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumuna katılan değerli bilim adamları, sempozyumun düzenlenmesinde katkıları sağlayan kurum ve kuruluşların değerli temsilcileri, sayın konuklar ve yayın basın mensupları,

Sayın konuklar, davetiyemize uyarak IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumuna katılan ve Türkoloji'ye büyük hizmetleri geçen bilim çevrelerinin değerli mensuplarına merkezimiz adına teşekkürlerimi sunarım. Sempozyumdaki katkılarınız da yeni çalışma alanları açacağına, yeni veriler ve yorumlar getireceğine inanıyorum. Çünkü Güney Doğu Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu döneminin ortalarından başlayarak, son döneminde dek dıştan gelen büyük düşmanlık neticesinde yüzyıllarca imparatorluğun gösterdiği hoşgörülüğü, kurduğu dostluk ilişkileri sonuna kadar zedelenmiştir. Osmanlıların yıllarca kurduğu dostluklar, düşmanlıklara dönüşmüştür. Böylece Güneydoğu Avrupa tarihinin hiçbir döneminde, hiçbir imparatorluğunda, hiçbir İslam ve Hıristiyan ulus ile halkları arasında olmadığı kadar huzur ve güven bozulmuştur, düşmanlık sonuna kadar ilerlemiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğunun gerçek yüzünü gösteren evrakları, eserleri çeşitli yollarla yok edilerek, Osmanlılar dolayısıyla Türkler "barbar" olarak gösterilmeye çalışılmıştır. İşte bu düşmanlık neticesinde yüzyıllar içerisinde Güneydoğu Avrupa ulusları arasındaki dostluk ilişkileri, komşuluk bağları sonuna kadar zedelenmiş, yüzyıllarca kurdukları değerli dostluklar bir anda düşmanlığa dönüşmüştür. Bu düşmanlık öyle bir seviye ulaşmıştır ki, zaman zaman komşular, kardeşler arasında kan dökülmesine neden olmuştur.

Güneydoğu Avrupa yarımadasındaki bu tür gerginlikler bugün bunu en iyi bir şekilde kanıtlamaktadır. İşte bu nedenle Güneydoğu Avrupa ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına önem verilmesiyle ve her tür tarihi eserlere özen gösterilmesiyle Güneydoğu Avrupa tarihinin gerçekleri ortaya atılacaktır. Günümüze kadar hiç el dokunulmamış Güneydoğu Avrupa tarihleri, edebiyatları, dilleri, folkloru ve gelenek ile görenekleri tarihin gerçeklerine ayna tutacaktır.

Böylece son yıllarda Balkan ulusları arasındaki artan düşmanlık ateşi sönmüş olacaktır. Bu, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Balkan ülkelerinde de yetişmiş olan Türkologların başlıca görevidir. Bu nedenle Güneydoğu Avrupa Türkologları bir araya getirmek ve onları bu çeşit ciddi araştırmalarına yönlendirmek için kısa adı BALTAM olan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'ni 26 Mart 2000 tarihinde kurduk. Ve hemen bir yıl sonra I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunu 28 – 30 Eylül 2001 tarihinde Kosova'nın Prizren kentinde düzenledik. Bu sempozyuma bütün Balkan ülkelerinde 35 katılımcı tebliğleriyle birlikte yer aldı. Sempozyum T.C. Dışişleri ve Kültür Bakanlığı ve Kosova Türk Tabur Komutanlığının maddi-manevi destek ve katkılarıyla gerçekleşmiştir. Bu nedenle burada Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Müsteşarı Hakan Olcay ve Kosova Türk Tabur Komutanı Yarbay Kahraman Güneş'e bir daha teşekkür etmeyi borç

biliyoruz. Sempozyum tebliğleri 2006 yılında Kosova Türk Tabur Komutanlığının maddi katkılarıyla yayınlanmıştır.

Bir yıl sonra 3 – 6 Eylül 2002 tarihlerinde II. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumunu Bosna Hersek'in Mostar kentinde düzenledik. Görkemli geçen bu sempozyumda 60 kadar bilim adamı tebliğlerini sundular. Maddi manevi destek ise Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı Tanıtma Fonu, İstanbul'da Türk Kültürüne Hizmet Vakfı ve Ankara'da Türksoy Genel Müdürlüğünden geldi. Burada da yardımları geçenlere tekrar teşekkür etmek istiyoruz. 672 sayfalık Mostar sempozyumu tebliğler kitabı ise Boşnak Enstitüsü Sahibi Sn. Adil Zülfikar Paşiç'in yardımlarıyla basıldı. Sn. Adil Zülfikar Paşiç'e de teşekkürlerimizi sunmak başlıca borcumuzdur.

Yine bir yıl sonra, 8 – 12 Eylül 2003 tarihlerinde Karadağ Kültür Bakanlığı Himayelerinde III. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu Karadağ'ın Kotor kentinde düzenlendi. 90 kadar bilim adamının katılımıyla bu sempozyum da görkemli geçti. Hatta Karadağ Kültür Bakanlığı bu Türkoloji Sempozyumlarının şimdiden sonrakilerinin hepsinin sırasıyla Karadağ'da düzenlenmesi teklifinde bulundular. Bu nedenle Karadağ Kültür Bakanlığı, Karadağ Bilim ve Eğitim Enstitüsü ve Kotor Valiliğinin gösterdiği misafirperverliklerine teşekkür etmek özel borcumuzdur. Bu sempozyumun bildirileri ise yakında basımdan çıkacaktır.

Kimi yaşam sorunları nedeniyle IV. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu iki yıl sonra yerine dört yıl sonra örgütlenebildi. Bu sempozyumun şimdiden sonra daha geniş bir alanı kapsaması için "Balkan Türkolojisi" yerine "Güneydoğu Avrupa" Türkolojisi olarak ve Hırvatistan Cumhuriyetinin başkenti Zagreb'de ve Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi işbirliğiyle düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu sempozyumun düzenlenmesi için Hırvatistan Cumhuriyeti Başkanı Sn. Stjepan Mesiç'ten himayelerini istedik. Sağ olsunlar, kabul ettiler. Sayın Cumhurbaşkanım, himayeleriniz bizleri onurlandırdığını, Türkoloji bilimine gösterdiğiniz anlayış ve yardımlarınız için minnettar olduğumuzu bilmenizi isteriz.

Bunu BAL-TAM - Balkan Türkoloji Araştırmalı Merkezi hiçbir zaman unutmayacaktır. Bu sempozyumun gerçekleşmesi için yardımımıza Türkiye Cumhuriyeti Tanıtma Fonu, Kültür Bakanlığı ve Hırvatistan Cumhuriyetinin Eğitim, Spor ve Bilim Bakanlığı ile Zagreb'teki "ERBER" şirketi yetişmiştir. İşte bugün bu destekler sayesinde ve sizlerin özverili çalışmalarıyla bir aradayız. Sempozyumumuza esirgenmeyen bu destekler sayesinde, Hırvatistan, Türkiye, Kosova, Makedonya, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Kıbrıs, Almanya, İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Ukrayna, Kazakistan ve Azerbaycan'dan değerli bilim adamları ile araştırmacıları tarafından gönderilen 150'in üzerindeki tebliğleri çok yakında gün yüzünü görecektir.

Sayın misafirler, çok değerli konuklar Hırvatistan'ın inci şehri Zargreb'e hoş geldiniz diyor, bu süre içerisinde çalışmalarınızda başarılar diliyor, bir daha saygı ve selamlarımı sunuyorum.

Rusya Bilimler ve Sanatlar Akademisi adına Şarkiyat Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Dimitriy VASİLJEV'in konuşmaları

Hırvatistan'ın gösterdiği saygıya değer misafirperverlik eşliğinde Zagreb'in havasını soluyabilmek bizleri çok mutlu etti. Böyle bir sempozyumu gerçekleştirebilmek için organizasyon sahipleri iki yıldan bu yana çok büyük emek verdiler. Onların şu an heyecanlarını gözlerinden okurken, onlara çok çok teşekkür ediyorum. Eski bir Rus atasözü "Herhangi bir Rus ailesinin geçmişini kazırsanız mutlaka altından Tatar çıkacak"tır der. Hırvatistan'a Tatarların gelişleri ortaçağdan itibaren başladı ve Batuhan zamanında da devam etti. Öyle ki Hırvatların bazılarında da Tatar kanı kaldı. Ben bir Rus olarak burada bulunmaktan mutluyum ve eski tarihten kalan yakınlığımızı duyuyorum. Balkan halkları, Türk halkları ve Rus halklarının fertleri birbirine karışmıştır ve birbirlerine katkıları olmuştur.

Prof. Dr. Reşat GENÇ'in açılış konuşmaları

Yeni adı Güneydoğu Avrupa Türkolojisi, şimdiye kadar ki ismiyle Balkan Türkolojisi çalışmalarını uluslararası düzeye taşıyan iki değerli dost insan, iki değerli kardeş insan Tacida Hafız ve Nimetullah Hafız kardeşler; onlara Güneydoğu Avrupa Türkolojisi adına, Balkan Türkolojisi adına ve bütün Türkologlar adına şükran borçludurlar.

Bu değerli kongreleri Uluslararası düzeye onlar taşıdılar. Ve şimdi gerek bu bilimsel toplantılar, gerek BALTAM Dergisiyle ve sempozyum bildirilerin sunulduğu yayınlarla onların Türkoloji Bilimine yapmış oldukları katkılar bütün dünyada Türkologlarca bilinen, ortak Türk kültür değerlerinin daha iyi tanınması bakımından çok büyük yararlar sağladığı gibi, çok büyük katkılar getirdiği gibi, Balkan ülkeleri ve ulusları arasındaki tarihsel dostluk, anlayış ve işbirliğinin gelişmesine de çok büyük katkılar sağlamaktadır. Bilirsiniz ki ülkeler arasındaki uluslararası ilişkilerin en sağlıklı, en sağlam zemini ortak kültür değerlerinin oluşturduğu zemindir. Bu zemin üzerinde geliştirilecek olan ilişkiler, gerçekten de ülkeleri ve ulusları kopmaz bağlarla sıkı sıkıya, biri birine bağlayacak ilişkiler olacaktır. O bakımdan ben tekrar bayan ve bay Hafız meslektaşlarıma ve elbette onlara yardımcı olan, katkıda bulunan genç bilim adamı öğrenci ve asistanlarına, bu toplantılara gönül verip, bilimsel çalışmalarıyla katılarak bu çalışmalarını güçlendiren, renklendiren, destekleyen bilim insanlarının hepsine Türkoloji bilimi adına, ki bu Türklük Bilgisi demektir, Türklük Bilgisi adına sonsuz şükranlarımı ifade etmek istiyorum.

Ben Sayın Mesiç'in böyle bir kongreyi himayesine kabul buyurmasını yalnızca Güneydoğu Avrupa Türkolojisi'ne verdikleri bir önemin nişanı olarak değil, Hırvatistan Türkiye dostluğuna, kardeşliğine vermiş oldukları büyük bir değer, önemin de nişanı olarak görüyorum.

**Hrvatistan Cumhurbaşkanlığı Stjepan Mesić'in adına Bilimsel Çalışmalar Danışmanı
Prof. Dr. İzzet AGANOVIĆ'in, sempozyumu selamlama konuşmaları ve sempozyum
çalışmalarının başlangıç ilanı**

Poštovani presedništvo, uvaženi gosti, dame i gospodo. Presjednik države s zadovoljstvom prepoznao važnost ovog skupa i bez dvominje dao pokroviteljstvo i žao mu je što danas nije s vama buduće u Briselu. Pa me zamolio da prenesem pozdrave i želje za najbolju uspjeh ovoga skupa.

Zahvaljujem rijecima za zahvali gospodji Hafiz i meni je žao što odredzene Turske snage u Hrvatskoj nisu prepoznali važnost ovoga skupa i nisu dali podršku od prvoga dana ali svejedno veliko posao pise pohvala.

Kada vi pitate Hrvata asocijaciju za tursku, on će odmah riječi tri stvari, jedno su čevapi, drugo baklava i treće sevdah. Medjutim te su veze puno dulje, puno veze kojima se malo zna. Kao što znate moje ime je Aganovič, prema tome moj otac bio neki od aganskog podrijetla, a u Hrvatskom jeziku postoji puno turskih izraza, a to vrlo malo ljudi zna. Postoji jedan Škajičev riječnik turcizama sa preko 10 tisuća turskih riječi, a ja ću vam samo riječi u svakodnevnom životu Hrvatskom jeziku postoji riječi za koje malo ljudi zna da su turskoga porijekla. Postoji riječi koje nemaju zamenu na Hrvatskom jeziku. Kao što su: bakar, boja, bubreg, čekić, čarap, čizma, duhan, dzep, jorgovan, katran, kula, leš, majmun, pamuk, papuče, rakija, sapun, sat, šato, šećer, tambura, top, zanat... Medjutim ima riječi koji su domaćini kao Hrvatski jezik ali koji ipak nemaju zamenu kao što su: alat, barut, gergela, jastuk, juriš, kavez, marama, miras, šehir i torba a jedno veliko razočerenje za hajdukovce, hajduk je čisto turskoga porijekla.

Ja imam osobno dva pozitivno iskustva sa turskom, imam priliku dva puta biti gost predsjednika Sulejmana Demirela. A 1992-e godine počela agresija na Bosnu Hercegovinu, imao sam predavanje u Istanbulu hotelu Hilton i nakon predavanja dolazi moj rođak koji je bio tamo i on me upozna sa jednim gospodinom koji me je čestitao na tom predavanju i ovaj moj rođak rekao to je gospodin političar koji je opozicija i taj gospodin nakon nekoliko godina postao gradonačelnik Istanbula a sada akutelni premijer turske Redzep Erdogan.

U Hrvatskoj ja ne znam koliko je, to će riječi Prof. Čavučević, koliko postoji istraživanja o odnosu recimo Ante Starčevića "Oca Domovine" koji je imao pozitivne mišljenje o Osmanskoj vladavini, druga jedna stvar koja bi možda trebala naučni pristup je istraživanje o zapadnoj Bosni, posebno pokrajini koja ima izraz i zove se još Turska Hrvatska. Još jedna stvar vrlo se malo zna o tome koliko je za vrijeme turske vladavine Osmanskog Carstva sačuvan objekata crkava u Bosni i u Otomanskom Carstvu a nekad sam saznao da podatak od predsjednika Mesića da su Janjevci to su Hrvati iz Dubrovnika došli na Kosovu Janjevo i da su posebni fermani Turskog Sultana dobi pravo na rad i na posao u Turskom Osmanskom Carstvu. To je samo jedna ideja za istraživanje, ja vam želim svima još jedan put ugodan boravak u glavnom gradu Hrvatske, želim da rasprava bude dobra, napeta i znanstva istina vrijedi. Dobrodošli i ovim otvaram 4. međunarodni turkološki simpozij jugoistočne Europe.

Prof. Dr. İzzet AGANOVIĆ'in konuşmalarının Türkçe Tercümesi:

Hırvatistan Cumhurbaşkanı'nın bu toplantının önemini bilerekten memnuniyetle himayeleri altına almıştır. Ancak kendileri Brüksel'de olduğu için üzüntülerini katılımcılarla paylaştığını söyledi ve O'nun toplantının başarılı geçmesi için dilek ve selamlarını ilettiler.

Bayan Hafız'ın şükran nitelikli sözlerine teşekkür ediyorum. Ben de Hırvatistan'daki belli Türk makamlarının bu toplantının ilk günden itibaren önemini tanımadıkları ve gerekli desteği sunmadıkları için üzgünüm. Ancak her şeye rağmen teşekkür ediyorum.

Hırvatlara Türk toplumunu sorduğunuz zaman, hemen diyecekleri üç şey olacaktır, birincisi "kebab", ikincisi "baklava" ve üçüncüsü de "sevdah"dır. Fakat bundan daha derin ilişkiler, çok az bilinen bağlar var. Bildiğiniz gibi benim soyadım Aganoviç, bu soy ismime göre babam herhalde ağalar sülalesindedir. Hırvatça dilinde ise çok sayıda Türkçe deyim ve Türkçe kökenli kelimeler var, bunu da çok az insan bilir. Şkalyiç'in 10 binin üzerinde Türkçe kökenli kelimelik sözlüğü var, ben ise Hırvatça dilinde sadece günlük yaşamda kullanılan sözcükleri anlatacağım. Onların Türkçe kökenli kelime olduklarını bilen çok az insan var. Örneğin: bakır, boya, böbrek, çekiç, çorap, çizme, tütün, cep, yorgovan-arguvan, katran, kule, leş, maymun, pamuk, papuç, rakı, sabun, saat, şato, şeker, tambur, top, zanaat... Hırvatça diline yerel kelimeler olarak yerleşen ama bir ikizi olmayan kelimeler de var: alet, barut, gerdan, yastık, kafes, marhama, miras, şehir ve torba. Hayduklar için belki büyük bir hayal kırıklığıdır ama hayduk temiz Türkçe kökenli bir kelimedir.

Şahsen Türkiye'yle ilgili iki olumlu tecrübem var. Süleyman Demirel'in iki defa misafiri olma imkanım oldu. 1992'de ise Bosna Hersek'de savaş başladı, İstanbul'da Hilton otelinde sunumum vardı, sunum ardından orada yaşayan akrabam geldi ve beni sunumum için tebrik eden bir beyefendiyle tanıştırdı. Dostum söz konusu beyefendinin muhalefette yer alan bir siyasetçi olduğunu söyledi. O beyefendi birkaç yıl sonra İstanbul valisi oldu, şimdilerde iste Türkiye başbakanı, Recep Tayyip Erdoğan.

Hırvatistan'da ne kadar bilmiyorum, onu Prof. Çavuşeviç söyleyecektir, Ante Starčević'in "Memleketimin Babası" eseri üzerinde ne kadar araştırma var, ki bu eserde Osmanlı idaresine olumlu düşünceler sergilenmektedir. Bilimsel olarak araştırılması gereken ikinci bir husus da batı Bosna'nın, bilhassa hala Hırvatistan Türkiye'si denilen eyaletin araştırılmasıdır.

Çok az bilinen bir diğer konu da Osmanlı İmparatorluğu Türk idaresi döneminde Bosna'da ve Osmanlı İmparatorluğunda kilise yapılarının ne kadar korunduğudur.

Bir defasında da Başkan Mesiç'den almış olduğum bilgilere göre, Yanovalıların Dubrovnikli Hırvatlar olduğunu, onların Kosova'da ki Yanyevo kasabasına yerleştiklerini ve Türk Sultanının özel fermanıyla Osmanlı-Türk İmparatorluğu'nda çalışma hakkına sahip olduklarıdır. Bunlar araştırılması için sadece birer fikirdir.

Dobrodošli i ovim otvaram 4. medjunardoni turkološki simpozij jugoistočne europe.

Bir daha hoş geldiniz diyorum ve bununla 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumunun açılışını yapıyorum.

**III.ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLOJİSİ SEMPOZYUMUNDA SUNULAN
TEBLİĞLER**

TARİH BOYUNCA TÜRK - HIRVAT İLİŞKİLERİ

NAMING IN TURKEY: THE ALTAIC, OTTOMAN AND KEMALIST INHERITANCE

Jean Louis BAQUE-GRAMMONT

Since the aftermath of WW2, an "encyclopaedic collection" of specialized studies about various scientific topics, "Que sais-je" [What do I know?] is published in Paris. Up to a general pattern, each of them does not exceed 130 pages and the 4.000th title of this collection has been issued some years ago¹. The title of the #235 is *Les noms de personnes en France* [Personal names in France]². From many points of view, this booklet can be a subject of meditation for turcologists. Actually, it permits to observe the spectacular development in France since the middle of the XXth century of the onomastic applied to the field of this country. Being a branch of lexicology devoted to the study of the origin of proper nouns, onomastic consists of both anthroponymy and toponymy. It is closely linked with philology and history, and it leads quickly to extremely interesting sociological prospects. It requires an extreme rigour in analysis and interpretation. Carried out with a solid methodology, it can be the subject of permanent research programs using computerization.

We shall limit this paper to some brief remarks about anthroponymy only, which constitutes in itself a very wide subject. On the other hand, considered as fields of research, France and Turkish world are quite different. On the one hand, two milleniums of a territory with moving borders, with various linguistical substratums, regional particularisms and an anthroponymy early controlled by laws. Widely spread since the XIIIth century, adoption of family names became compulsory under the reign of Francis I^{rst} by the *ordonnance de Villers-Cotterets* (1539). which created in the same time the personal details. On the other hand, two milleniums of endless areas between lake Baikal and the Balkans where nomadized a multiform nation under various linguistical, cultural and religious influences, but easy to indentify everywhere and anytime thanks to its strong personality.

Apart from the Huns, Turkish aristocracy leading a conglutination of various peoples³, let us go back to the period when the Turkish anthroponyms become both identifiable and numerous, *i e.* to the Turkish empires of Inner Asia from the Vth to the VIIth century. Available documentation includes only the emperors, their family and the principal statemen. However one may notice that the use of the idionyme. "particular name of a person \ is common, sometimes followed by a title. This model was to survive

¹« Que sais-je » (referring to the interrogation of the humanist Michel de Montaigne) is published in Paris by the Presses Universitaires de France.

²By Paul Fabre, 1998, here: [NPF]. It is a new edition of first version of the same w° 235 by P. Lebel, *Les noms de personnes*, 1946.

³It is known that the etymology of the name of Attila reflects itself a cultural wold open to various influences: Turkish ata, "pere", + Germanic diminutive -Ha (we find it in the name of Ulfila or Wulfila, Wisogothic bishop of the IVth century: wulf, "wolf + -Ha).

in the Turkish world until to the late adoption of family names. At the beginning, these idionymes often refer to virtues, especially the wisdom (Bilge), or to brilliant accomplishments (Elteriş, "gatherer of the country"), but they can also be propitiatory like *İstemi*, "wish", or reflect any anecdotal event. An exemple of this last case has been brightly explained by our master Louis Bazin: the name of Tonyukuk, famous minister of Elteris, would be the result of ton, "tunic" + yukuk, "greasy". The reason is an habit still attested in Mongolia in the first half of the XXth century: at the end of a banquet, the guests thank the host by wiping their hands full of mutton grease on his tunic. The most the tunic was maculated, the most was conspicuous the munificence of the host towards his many guests...

During the same period, one can see the same person mentioned under two different names. For instance, the kagan Elteriş (d. 691) is also named Kutluğ, "who has received a good luck". Being emperor, his brother and successor Beg Çor, "prince-valiant" (691-716) is named Kapagan Kagan. Is it a reign name up to the Chinese habit? The Uyghur empire (744-840) followed the second Turk empire. No important changes can be observed in the onomastic of the sovereigns although they quickly abandoned the old religion of Tenri, "God-heaven", for the manicheism. However, in the first half of the VIIIth century appear phraseological names going more and more developed and still referring to Tenri: *Tenride bulmuş külüg bilge*, "Illustrious wisdom received from Tenri" (789-790); *Tenride bulmuş alp kutlug ulug bilge*, "Great wisdom who received from Tenri the good luck of the valiant" (795-805); Tenri Bilge, "Tenri-Wisdom" (805-808); *Ay Tenride kut bulmuş alp bilge*, "Valiant-Wisdom who has received the good luck from Tenri-Moon" (808-821).

In the middle of the Xth century appear the first Moslem Turkish dynasties: first the Karakhanids in Kashgharia and, some years after, the Ghaznavids who, from the East of to-day Afghanistan, founded a wide empire from Transoxiana to the Gangetic plain. The Ghaznavids adopted usual names conform to the Islamic pattern⁴. But the Karakhanids showed in this field a long resistance. The name of the founder of this empire was Satuk Bugra Khan, "(Already) sold - Camel stallion". As an emblem of the dynasty, this name was adopted by several successors until the XIIth century⁵. Satuk, is one on the apotropaic names used in the Altaic world, the purpose of it being to move away the "evil eye" from, the new-born child,. The "navel name", could be any object seen at this very moment by the person who had to cut the navel-string, especially inside or around the yurt in a nomadic society: piece of harness or any other usual object, without any relation with the definitive anthroponyme given much later.

In the middle of the XIth century, a second Turkish invasion shook not only these new States, but also the Abbassid Caliphate and the Asiatic provinces of the Byzantine empire: in 1055, le Seljukid chief Tugrul, "bird of prey" Beg conquered Baghdad and placed the Caliph under his protection. Like himself, his seven first successors conformed

⁴Pattern: Ahmad (ism, idionyme) + bin Mustafa bin 'All (kunya, names of the first ascendants) + ual- Misri ("Egyptian", nisba, name of the geographical or ethnical origin) + ad-Dabbdg, "the Tanner" or al-Agwar, "one-eyed" (takab, nickname). These two last elements or only one may refer to a more or less ancient ancestor and be transmitted for several generations as a patronyme, but it is not.

⁵In the XIIth century, we remark among them one Arslan (lion) Nek Nasr and one Bori (wolf) Tegin, also called Tamgac (tribal mark) Khan.

themselves to the onomastic usage in the Moslem countries⁶, but they are commonly known under their Turkish names : Alp Arslan, "Valiant-lion"; Bark Yaruk, "Possession-Light"; Sancar (from the root sanc-, "to drive into"). However, the name of the son and successor of Tugrul Beg was an pleonastic Arabo-Persian compound: Malik Şah, "King-king", which was later reused by several other sovereigns..

The most-lasting branch of the dynasty was the Seljuks of Rum, established in Konya and which lasted till the end of the XIIIth century. These Turkish sovereigns were so iranized and urbanized that they become stranger to their own subjects, always nomadic and fiercely revolting from time to time. Their names reflect this strong acculturation to an other cultural world. Among the names of the 32 principal members of the dynasty -sovereigns and relatives -, we find three groups equal in number: 11 bear Moslem names without any particularity, 11 have purely Turkish names and 10 are borrowed from the Şâh-nâme, "Book of the Kings", national Iranian epos composed around the year 1000 by Ferdowsî. Moreover, the Seljuks did not chose names of the Turkish heroes of this century-long dual between Iran and Turan, but the names of their ennemies...

During the downfall of the Seljuk empire and the beylicates period which followed in the XIVth century, nothing particular is to be mentioned. A hundred and fifty years later, after the conquest of Constantinople and especially the end of the reign of Mehmed II (1451-1481), the Ottoman empire acquired its definitive appearance. Excepted Orhan (circa 1324-1362), the sultans bear Moslem names: Osman, Murad, Bayazid, Mehmed. This will go on until the collapse of the dynasty in 1922. Among their subjects, the habit is also to bear a Moslem name (isim) with a title which may change up to the period, but which can give an indication about the rank. However, the number of the usual isim is so limited that, even in adding the name of the father, the identity is difficult to clarify: Mehmed son of Ahmed, 'Ali son of Mustafa may point out several thousands homonyms, even completed by a title. Probably for this reason, at the end of the XVIth century, the frequence of the lakab, "nickname", or the nisba, "mention of the geographical or the ethnic origin", increases spectacularly.

In the Ottoman administration, at least since the XVIth century, we remark the permanency of some usages concerning titles. For instance, the *cursus honorum* of a statesman begins with a function at the Imperial palace which gives him the title of aga; then with the administration of a sanjak and the title of beg; then again with the governorship of a great province (beylerbeylik) and the title of pasha which he will keep afterwards, even if he becomes vizier and great vizier. In the judicature, efendi was used from the bottom to the top of the hierarchy. As a courtesy title, efendi has survived till today, but is very devaluated if joined to an isim : even to a Mehmet of modest condition, one says Mehmet Bey and not Mehmet Efendi. However, efendi was formerly the title of the *sheykhⁱⁱ-l-İslam*, third person of the Ottoman hierarchy...

Montaigne tells us that, during a banquet of gentlemen, the guests were sitting according to their Christian names. Several tables, he says, were necessary for the

⁶So, Tugrul Beg chosed to call himself Ruknⁱⁱ-ddin Abu Talib Muhammad Tugrul Beg bin Mika'il, i.e. "Pilaster of Religion Abu Talib Muhammad Tugrul Beg son of Mika'il". Muhammad refers to the Prophet and Abu Talib to his cousin, son-in-law and successor 'Ali.

*Guillaume*⁷. A century earlier or later, the result of the experience would have certainly been different. With or without a computer, the same could be attempted about the isim of the members of the Ottoman administration at different periods⁸.

Regarding the secondary elements of the name, we have tried to apply the categories defined by NPF to the 87 secular or religious Ahmed mentioned from the XVth to the XVIth century in the *Sicill-i osmânî* [Ottoman Register]⁹, Ottoman register of biographical notices, always useful notwithstanding its mistakes and insufficiencies.. For the XVth century, we find 32 names, 18 of them being accompanied by a secondary element other than a title, *i.e.* approximately 56%. We pick up 3 names of origin (*Bedevî, Rûmî, and Bikâ'î*, the last referring probably to the Bik'â Ilyâs, grave of the Prophet Elias, in the vicinity of Damascus), 1 "name of condition" (*dâ'î*), 5 names of relationship (*Khoros oğlu Veliyyîⁱⁱ-ddîn-zâde, Fenarî-zâde* and 2 *Sultân-zâde*, *i.e.* sons of daughters of sultans) and 10 nicknames (*Ebû-l-'âlemeyn Rufâ'î, Kebîr Rufâ'î, Alagöz, Kızıl, İlâhi, Gedik, Karaca, Toz Koparan, Göde*). Regarding the Ahmed of the XVIth century, we find 55 names, 34 of which are accompanied by a secondary element. *i.e.* 61%. We find only 3 names of origin (*Kastalânî, Freng, Arab*), 5 of profession (*Kemânkeş, Nâkhudâ, Sârbân, Kalburci, Dogancı*), 9 nicknames (*Emîr Bukhârî, Khâ'in, Kara, Khayâlî, el-'Aynî, Yek-çesm, Semiz, Kara, Şeytan*) and 17 names of relationship (*Dukakîn-zâde, Hersek-zâde, Khızır Beg-zâde, Ibn Kemâl, Leys-zâde, 'Acem-zâde, Sultân-zâde, Pâre-pâre-zâde, Sâmsûnî-zâde, Mü'ellim-zâde, Ramazân-zâde, Bukhârî-zâde Mazlûm Melik-zâde, Kaytas-zâde, Hâcî Beg-zâde, Mûy-tâb-zâde, Lâ'lzâr-zâde*), *i.e.* almost 31% against 15,6% in the previous century. We do not want to give to this figures more importance than they have, but the increasing frequency of the names of relationship is obvious. During this period, there are not really genuine family names, however we can observe among the ulemas a tendency to keep such names of relationship from a generation to another during several centuries (*Dürrî-zâde, Paçmakçı-zâde*). Of course, the reference to a famous ancestor is not rare (*Sokollu-zâde*), but the transmission may be interrupted if the family gets divided into several branches. The most remarkable continuity can be observed among the descendants of the beylical dynasties of the XIVth and XVth centuries (*İşfendiyar oğlu, Candar oğlu, Ramazan oğlu*) or of the companions of the first Ottoman sultans (*Evrenos oğlu, Mikhal oğlu*).

In the XIXth century, double *isim* gets more and more frequent: *Mehmed Râfî', Mehmed Reşîd, Mustafa 'Âsim, 'Alî Rizâ*, etc. But neither the *Tanzîmât* in 1839 nor the Young Turks Revolution in 1908 gave any law about patronymic names. It was only in 1934 that Mustafa Kemal decided that every Turkish citizen would have to bear a family name and gave example in choosing for himself Atatürk. The way this innovation was welcomed or not, the fashion of new names and patronymes, laical and republican or not,

⁷Quoted by NPF, p. 65.

⁸In our study "Remarques "sur quelques types de carrieres et de fonctions dans l'administration ottomanes au XVIe siecle", *Archivum ottomanicum*, 17, 1999, p. 236, we have picked up among 336 members of the middle and high military administration between 1512 and 1579: 67 Mehmed, 40 Ahmed, 38 Sin&n, 34 Ali, 31 Mustafa, 30 Hasan, 30 Huseyn, 26 Mahmud, 20 Suleyman, 19 Kasim, 16 Murad and 15 Iskender. We remark the important proportion of Sinan, name which gets less frequent in the second half of the XVIIth century

⁹Mehmed Sureyya, *Sicill-i 'osmani*, I, Istanbul, 1308/1890-1891. p. 189-205.

and the coming back of Islamic *isim* during the last quarter of century offer many fields of research. Such studies invit philologists, historians and sociologists to unit their efforts in the most useful manner.

ATATÜRK VE BALKANLAR

Prof. Dr. Reşat GENÇ

Bilindiği gibi Atatürk bir “Balkanlı” olarak dünyaya gelmiştir. Hatta ünlü Lord Kinross, Atatürk: Rebirth of a Nation adlı eserinde O’nun doğumu olayını “Bir Makedonyalının Doğumu” başlığı altında vermekle O’nun bir “Balkanlı” olarak dünyaya geldiğine özel bir önem atfetmektedir.

Diğer taraftan Atatürk’ün hayatının çok önemli bir bölümü de Balkanlarda geçmiştir. Bu cümleden olarak öncelikle doğumundan Manastır Askerî İ’dadîsini bitirene kadar (1888) 7 yıl, çocukluğu ve çeşitli okullardaki öğrencilik hayatı bu topraklarda geçti. Daha sonraki hayatı ise 1907’de Selânik’teki 3. Orduya tayin edilışinden, Diyarbakır – Silvan’daki 2. Orduya bağılı 16. Kolordu komutanlığına tayin edildiğı tarih olan 1916 yılına kadarki hayatı da sırasıyla Selânik (Yunanistan), Üsküp (Makedonya), Trablusgarp, Bosna, Arnavutluk, Bingazi, Derne, Tobruk, Bolayır, Sofya (Bulgaristan) ve Gelibolu Yarımadası’nda geçti. Demek ki Trablusgarp ve Bingazi’de geçen kısa bir süreyi çıkaracak olursak, Atatürk 1907’de kurmay yüzbaşılığından başlayarak 1916’daki Tuğgeneralliğe yükselişine kadarki süreyi de, yani, çoğı çok çetin savaşlar ve deneyimlerle geçen yaklaşık 9 yıllık süreyi de Balkanlarda yaşadı.

Dolayısıyla, hem kendisinin de bir “Balkanlı” olması, hem ömrünün yarıya yakın süresinin Balkanlarda geçmesi, hem de yıkılan Osmanlı Devleti’nden genç ve çağdaş Türkiye Cumhuriyetini çıkararak bir lider ve bu devletin bir Cumhurbaşkanı olarak, Türkiye’nin yakın komşuları ve ilişkilerini ve buna bağılı dış politikasını belirlemek görev ve sorumluluğunu üstlendiğine göre, Balkanlarla özel olarak ilgileneceğı kendiliğinden ortaya çıkan bir gerçektir.

Atatürk, bilhassa 27 Ekim 1913 yılından 1915 Şubat’ı başlarına kadar bulunduğu Sofya askerî ataşeliğı görevi sırasında bir yandan özel olarak Balkanlar’ın durumuyla ilgilenmiş, öte yandan da Avrupa devletlerini I.Dünya Savaşı’na sürükleyecek olan siyasî ve askerî gelişmeleri yakından izlemiştir.

Ayrıca O, özellikle Batılı büyük devletlerin, Osmanlı Devleti’ni yıkmak için Balkanlar’da uyguladıkları politikaları ve kışkırtmaları çok iyi biliyordu. Üstelik bu politika ve kışkırtmaların sebep olduğı olayların önemli bir bölümünün, bu cümleden olarak I. Ve II. Balkan savaşları ile, I.Dünya Savaşı’nın Çanakkale gibi büyük bir kısmının içinde bizzat bulunmuştu. Yapılan sömürme, paylaşma ve kışkırtma plânlarını görmüş, bu planların uygulamalarına karşı; Türkiye Cumhuriyeti’ni kurana kadar da kurduktan sonra da mücadele etmiş, âdeta emperyalizmle mücadeleye hayatını adanmış bir lider olarak yetişmiş ve yaşamıştı.

Emperyalistler savaşları birer sömürme ve paylaşma aracı olarak kullandıklarına göre O, barış yolu ve milletleri sömürülmekten ve paylaşılmaktan uzak tutmanın, mutlu ve müreffeh kılmanın; kardeşçe, yan yana yaşatmanın mücadelesinin verilmesi gerektiğini de, binbir sıkıntılarla geçen hayatının en büyük deneyimi olarak kazanmıştı. İşte O’nun “Yurta Sulh-Cihanda Sulh” parolası ile özetlediğı bu deneyimi, milletlerin barış içinde huzur, mutluluk ve refaha ermelerinin âdeta bir simgesi olarak hem kendi döneminde hem de günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin dış politikalarının esasını oluşturmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk dönemindeki Balkan politikası iki safhada incelenebilir. İlki, 1923 Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile başlayıp 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na kadar sürmüştür. Bu dönemde Türkiye, Balkan ülkeleri ile ikili ilişkilerini geliştirmeye ve Lozan'da çözülemeyen sorunlardan kaynaklanan gerginlik unsurlarını ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Özellikle Balkan komşuları ile olumlu ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan Türkiye, Yunanistan ile sorunlarını çözüme bağlayarak Balkanlarda daha kapsamlı bir işbirliği için zemin hazırlamıştır. 1920'lerde Türkiye'nin Balkan politikası şöyle özetlenebilir: Savaştan yeni çıkan Türkiye, bölgede "status-quo" dan yana olmasından dolayı Balkan ülkeleri ile dostane ilişkiler geliştirmeyi amaçlamıştır.

İkinci dönem ise, ekonomik buhran yıllarından Atatürk'ün ölüm yılı olan 1938'e kadar sürmüştür. Bu dönemde Türkiye Balkanlar'da bölgesel işbirliğine yönelmiştir.

Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunu izleyen günlerden itibaren bir Balkan birliği fikrini ortaya attığı bilinmektedir. Ancak 1930'lara kadar gerek iç ve gerekse dış şartlar onu bu politikayı uygulamaktan alıkoymuştur.

Atatürk'teki Balkan birliği fikri ile ilgili olarak O'nun çocukluk arkadaşlarından eski Bilecik Milletvekili ve Ankara Belediye Başkanı Asaf İLBAY "Atatürk'ün Hususi Hayatı" başlıklı anılarından şunları yazmaktadır.

"-Atatürk bir gece her zamanki bir masa başında şu sözleri söyledi: - Bir Balkan Birliğine lüzum vardır. Beni bırakınız, partinin lideri olarak Balkanlarda bir geziye çıkayım. Balkan devlet adamları ile bir bir konuşayım ve kamuoyunu hazırlayayım. Bir Balkan Birliği kurmalıyız. Dünyanın ufuklarında kara bulutlar görüyorum. Balkan Birliği kurulabilirse, bir Avrupa Birliğine yol açar. Batı devletlerinin de er-geç birleşmesine bir zorunluluk doğar."

Bu sözler açıkça gösteriyor ki Atatürk, hayatı top sesleri ve barut kokuları içinde, fakat her zaman başarılı geçmiş olmasına rağmen savaşı, kanı ve bu uğurda insanların ölmesini istememektedir. O bir barış adamıdır. Yurtta Sulh-Cihanda Sulh ilkesi ile birleşmiş milletler idealinin öncülüğünü yapan bir büyük şahsiyet olduğu gibi, yukarıya aldığımız ifadesinde görüldüğü üzere, "Avrupa Birliği" kavramını da erkenden gündeme getiren bir dünya lideridir.

Atatürk bu konuşmanın devamında, zamanın Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın "Balkan Birliği esasları hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sorması üzerine de şunları söyler:

"Ekonomik, kültürel, politik ve askerî birlik. Sınır olmayacaktır. Her millet demokrasi esaslarına göre kendi millî varlığını koruyacaktır. Bir tek devlet, bir tek ordu. Her milletin milletvekillerinden kurulu bir Millet Meclisi. Sıra ile iki veya dört senede, bir milletten bir Cumhurbaşkanı seçilir."

Büyük dâhînin bu sözleri dikkatle incelendiğinde, bugünkü Avrupa Topluluğu kuruluşunun, 20. yüzyılın sonunda bile O'nun zihninde canlandığı Balkan Birliği yapısına ulaşmaktan çok uzak olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Ancak O, az önce ifade ettiğimiz gibi, Balkan Birliği konusundaki düşüncelerini uygulamaya geçirmek fırsatını ve ortamını ancak 1930'larda bulabilecektir.

1929 ekonomik buhranı Türkiye'nin Balkan politikasında önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. 1929'daki Dünya Ekonomik Bunalımı, benzer ekonomik yapıya sahip Balkan Ülkeleri'ni birbirine daha da yaklaştırmıştır. 1930'da Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan dostluk-tarafsızlık anlaşması ile başlayan Balkan

sorunlarının çözümlenme süreci, bölgesel işbirliği girişimlerinin kurumsallaşmasına dönük konferansların gerçekleşmesini kolaylaştırmıştır. 1930'larda İtalya'nın bölge dışı bir tehdit unsuru olarak kendini iyice hissettirmesi, bölge ülkelerini daha sıkı bir dayanışmaya itmıştır. Türkiye ile Yunanistan, 5.10.1930'da Atina'da Balkan Ülkeleri ile toplanarak ekonomik krize çare bulmak ve Balkanlar'da kendi kendine yeterliliğin yollarını araştırmak yollarına girişmişlerdir. Yetkililer, devletlerini ekonomik bağımlılıktan kurtarabilmek için Balkan Ülkeleri arasında ekonomik işbirliğine gidilmesine karar vermişlerdir. 1931-1932 Balkan konferansları ile ekonomik ve politik sorunlarına ortak çareler aramışlardır. İkinci Balkan Konferansı'nda Atatürk, Balkan Birliği'nin temelini-hedefini siyasi bağımsızlıklara saygı göstererek ekonomik ve kültürel alanlarda işbirliği yapmak olduğunu belirtmiştir. 1934'te Balkan Antantı'nın imzalanması ile doruğa ulaşan bu dayanışma 1938'e kadar devam etmiştir. Atatürk, dönemin en etkili ve barışçı lideri konumu ile, İkinci Balkan Konferansı'nın 25 Ekim 1931 tarihinde Ankara'da TBMM'de yapılan son oturumunda yaptığı konuşmada Balkanlardaki yakınlaşmayı şu sözleri ile ifade etmişti:

“Hanımlar ve Efendiler!

Balkan milletlerinin birliği için çalışan değerli delegelerin huzurunda bulunmaktan ve onları sevgiyle selamlamaktan duyduğum mutluluk çok büyüktür.

Balkan milletleri; bugün Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye gibi bağımsız siyasal varlıklar halinde bulunuyorlar. Bütün bu devletlerin sahipleri olan milletler yüzyıllarca birlikte yaşamışlardır. Denilebilir ki, Türkiye Cumhuriyeti de dahil olduğu halde, son yüzyıllarda kurulan bugünkü Balkan Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş parçalanmasının ve sonunda tarihe gömülmesinin tarihsel sonucudur.

Bu bakımdan Balkan milletlerinin yüzyılları kapsayan ortak bir tarihi vardır. Bu tarihin üzüntü verici bazı hâtıraları varsa, bunları sahip olmakta bütün Balkanlar ortaktır. Türkler'in payı ise daha az acı olmamıştır.

İşte siz saygıdeğer Balkan milletlerinin temsilcileri; geçmişin karışık duygularının ve hesaplarının üstüne çıkarak derin kardeşlik esasları kuracak ve geniş birlik ufukları açacaksınız; ihmal edilmiş ve unutulmuş büyük gerçekleri ortaya koyacaksınız.”

“Saygıdeğer milletler delegeleri!”

“Balkan milletleri sosyal-siyasî ne görünüş arz ederlerse etsinler, onların Orta Asya'dan gelmiş aynı kandan yakın soylardan müşterek cedleri olduğunu unutmamak lâzımdır. Karadeniz'in kuzey-güney yolları ile, binlerce seneler deniz dalgaları gibi birbiri ardınca gelip Balkanlar'da yerleşmiş olan insan kütleleri başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, gerçekte bir tek beşikten çıkan ve damarlarında aynı kan dolaşan kardeş kavimlerden başka birşey değillerdir. Görüyorsunuz ki, Balkan milletleri yakın maziden ziyade uzak ve derin mazinin kırılmaz çelik halkalarıyla birbirine pekala bağlanabilir. Binbir türlü beşerî ihtiraslarla, dinî ayrılıklarla, bazı tarihî olayların bıraktığı dargın izlerle, geçmiş zamanlarda, gevşetilmiş, hatta unutturulmuş olan hakiki bağların kuvvetlendirilmesi lüzûmlu ve faydalı olduğu, yeni insanî devre girdik. Bir an için bütün bu, maziye gömülmüş olan hatıralardan vazgeçsek bile, bugünün hakiki gerekleri Balkan milletlerini, devrin hürmet ve riayete mecbur kıldığı, yepyeni şartlar ve kayıtlar ve geniş bir zihniyet altında birleşmelerindeki faydanın büyük olduğunu göstermektedir. Balkan Birliği'nin temeli-hedefi, karşılıklı siyasî bağımsız varlığa saygı ile dikkat ederek

ekonomik sahada, kültür-medeniyet yolunda işbirliği yapmak olunca, böyle bir eserin bütün medenî insanlık tarafından takdirle karşılanacağına şüphe edilemez”.

“Artık insanlık mefhumu, vicdanlarımızı arıtmaya ve duygularımızı yüceltmeye yardım edecek kadar yükselmiştir.

Durumları ve onların gerekenlerini uygar insan düşüncesiyle ve yüksek vicdan aydınlığı ile gözlemler ve değerlendirsek şu sonuçlara varırız:

- İnsanları mutlu edeceğim diye onları birbirine boğazlatmak insanlık dışı ve son derece üzüntü verici bir sistemdir.
- İnsanları mutlu edecek tek araç, onları birbirine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirecek, karşılıklı maddî ve manevî ihtiyaçlarını sağlamaya yarayan hareket ve enerjidir.
- Dünya barışı içinde insanlığın gerçek mutluluğu, ancak bu yüksek ideal yolcularının çoğalması ve başarılı olması ile mümkün olacaktır.

Size, tuttuğunuz şerefli insanlık yolunda, örnek olacak ciddî ve devamlı çalışma ve bu çalışmanın başarılarla sonuçlanmasını dilerim. Temsil eylediğiniz Balkan milletlerine de geniş refah ve mutluluklar dilerim. Balkan milletlerinin saygıdeğer devlet başkanları için sağlık ve mutluluklar dilerim.

Girişiminizin genel anlaşmayı kolaylaştırıcı niteliği bakımından dünya barışına hizmet edici, insanca bir etki oluşturacağına inanıyorum.

Milletlerinize, benden sıcak sevgiler, samimi dostluklar götürünüz. Sizi ve sizin asil milletlerinizi saygı ile bir kez daha selâmlıyorum.”

İşte, Balkan Antantı Atatürk’ün bu duygu ve düşüncelerini açıklıkla ve samimiyetle ifade etmesinden ve dost ve kardeş milletlerin liderlerinin gönüllerinde de aynı şekilde karşılık bulmasından sonra, 1934 yılında gerçekleştirilmiştir.

O, Balkan Antantı’nın gerçekleştirilmesinden sonra bu konudaki görüşlerini ve memnuniyetini şöyle belirtiyordu:

“Balkan ittifakı bizim öteden beri samimiyetle üzerinde durduğumuz bir idealdir. Bu idealin her gün geniş bir saha üzerinde daha çok genişlemesini ve mesafe almasını görmekten mutluyum. Bu konuda müttefik Balkan Devletleri’ni yönetenlerin büyük hizmetleri, başarıları ve ittifaka bağlılıkları takdire değerdir”.

“Balkan Antantı, Balkan devletlerinin birbirlerinin varlıklarına özel saygı beslenilmesini göz önünde tutan mutlu bir belgedir. Bunun, sınırların korunmasında, gerçek bir değeri olduğu besbellidir.”

Türkiye, soğuk savaş sonrasının tüm bölgesel gelişmeleri karşısında olduğu gibi Balkanlar’daki gelişmelere de, jeopolitik konumdan kaynaklanan gücü-diplomatik birikimi ile, konjonktür izin verdiği ölçüde başarılı tepkiler gösterebilmiştir. Yugoslavya’dan bağımsızlıklarını ilân eden cumhuriyetlerden özellikle Bosna Hersek ve Makedonya’nın, Türkiye’nin yeni Balkanlar’da izlediği dış politikanın önemli köşe taşlarından olmaları nedeniyle Yugoslavya’nın dağılması, Türkiye’nin Yeni Balkanlar’a yönelik dış politikası açısından da belirleyici olmuştur. İçine Türkiye’yi de çekmesi beklenen Üçüncü Balkan Savaşı senaryolarının vazgeçilemez aktörü Kosova, Balkanlar’daki sorunlar açısından aslında Türkiye için açık tavr alınması en zor olan sorundur. Türkiye, Balkanlar’daki sorunlara karşı uluslara arası örgütlerle hareket etmeyi bir dış politika ilkesi olarak görmüştür.

Türkiye’nin hedefi insanî yardım, ekonomik ilişkiler, çifte vatandaşlık, kültür-egitim işbirliği protokolü olarak gerçekleşmektedir. Türkiye günün şartlarına cevap veren

ve gelecekteki tehdit algulamalarını şimdiden öngören güvenlik politikalarının ivedi olarak üretme gereği ile karşı karşıyadır. Böyle bir vaziyette büyük Atatürk'ün: "Balkan Antantı Balkan Devletleri'ne, birbirlerinin varlıklarına özel saygı beslenilmesini göz önünde tutan mutlu bir belgedir. Bunun, sınırların korunmasında gerçek bir değeri olduğu besbellidir" sözlerini hatırlamamak ve böyle bir metnin yeniden ortaya konmasını dilememek mümkün mü?

Bu büyük insanı, büyük barışseveri, bir defa daha saygı, minnet ve rahmetle anıyorum ve manevî huzurunda ta'zimle eğiliyorum.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE-HIRVATİSTAN İLİŞKİLERİ: STRATEJİLER, BEKLENTİLER VE ÖNCELİKLER

Prof. Dr. Sibel TURAN
Trakya Üniversitesi, İİBF
Uluslararası İlişkiler Bölümü
Öğretim Üyesi

Asya, Afrika ve Avrupa'nın kavşak noktasında bulunan, Balkan Yarımadası tarihsel süreçte hem fetih hem de diğer bölgelere uzanan bir geçit yolu olarak değerli bir öneme sahiptir. Balkan dağları, Balkan halklarının birbirleriyle irtibatını kesmiş, ancak yabancı istilasına karşı bir kalkan görevi görmemiştir. İki giriş yolu Balkanlar'ı dış nüfuzlara açık bırakmıştır. Bunlardan biri Tuna Nehri vadisi ile Belgrad civarında olup Tuna ve Sava nehirlerinin birleştiği yerden başlayarak Morova vadisine uzanmaktaydı. Bu noktada her ikisi de slav kökenli olan Slovenler ve Hırvatlar Balkanlar'ın kuzeybatısına yerleştiler. (Jelavich, 2006: 3). Bir başka deyişle yedinci yüzyıllarda Hırvatlar Kafkasya'dan Balkanların Batısına inerek yerleşmişlerdir (Moagain, 1999: 243). Bu topluluğa "Beyaz Hırvatlar" adı verilmektedir (Yürür, 2001: 206). Hırvatlar, sekizinci yüzyıl ortalarına kadar Frenk Krallığının bir parçası haline geldiler ve Katolik inancına bağlandılar. Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları arasındaki stratejik noktaya yakın bir yerde olan Hırvatistan hem Roma hem de Ortodoks Slav kiliseleri ile irtibat halindeydi. Zvonimir'in saltanatı döneminde Roma geleneği ağır bastı. Halkın Katolikleşmesinden sonra Hırvatistan toprakları Katolik mezhebinin ve Batı'nın etkisi altına girdi. (Jelavich, 2006a: 25).

Hırvatların kökenleri üzerinde çeşitli tarihçiler farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Kökenleri ne olursa olsun ilk bağımsız Hırvat krallığının kurulması ise dokuzuncu yüzyıla rastlamaktadır. Hırvat ulusu bu tarihten başlayarak pek çok uygarlık ve imparatorluk ile mücadele etmişti. Bunlardan en önemlisi Frank Krallığı ve Osmanlı Devletidir. İlerleyen yüzyıllarda Osmanlıların yerini Habsburglar alacaktır.

Tarih boyunca Hırvatlar farklı topluluklarla ilişki kurdular, İtalyanlar, Almanlar, Macarlar ve çeşitli Slav ve Balkan etkileri onların üstünde mevcut olmakla birlikte Türklerle tarihsel ilişkileri hepsinden müstesna bir yere sahiptir (Moagain, 1994: 248). Günümüzden yaklaşık 400 yıl kadar önce Osmanlılar, Hıristiyan ve İslam dünyasını karşı karşıya getirdiği için acımasız olarak tanımlanıyorlardı. Bosna Krallığı bununla 20 yıl mücadele etti. Daha sonra Bosna-Hersek 1478'de Osmanlılar tarafından fethedildi. Böylece Bosna, Katolik Hırvatlar ve Macarlara karşı İslam'ın bir kalesi ve savunucusu oldu. Ancak Fatih Sultan Mehmet Bosna'yı fethettiğinde Latin Papazlarına yayınladığı fermanla Bosna Rahip ve kiliselerine hiç kimsenin engel olmayacağı ve rahatsızlık verilmeyeceğinin altını çizmiştir. (BOA Düvel-i Ecnebiye Defterleri-Dubrovnik Defteri). Bosna-Hersek sancağının ele geçirilişi ile Hırvatlar Balkan Ulah'larından oluşan Osmanlı ordusunun saldırılarına açık bir pozisyonda kaldı. 1493'te Krbavica alanında ki ağır yenilgiden sonra Bosna Krallığı kaybedildi ve 1520'de Piskopos Ban Petar Besislaviç öldü. Güneydeki Hırvatistan kasabaları Osmanlı akınlarına açıldı. Knin böylece Osmanlı yayılmacılığının stratejik amacı ve Hırvatistan'ın stratejik bir anahtarı oldu. Knin önemli bir jeostratejik merkez olup hem ana ulaşım yolları üzerinde hem de Hırvatistan'ın dini merkeziydi. Bu nedenle Knin Bosna-Hersek sancağı içine alındı.

Hırvatistan krallığının güney kapısı 1522'de Ulah'ların yardımıyla Bosna'daki Osmanlı Türkleri tarafından alındı. Kuzeyde Osmanlı Türkleri Mohaç savaşından önce Zomun ve Srijem'e girdi. Osmanlı Devleti doğu Slovenya'yı Osjek ve Djokova bölgesine kadar hakimiyeti altına aldı. Monstar ve Livno'dan başlatılan yeni girişim sayesinde Osmanlılar Lika, Krbrva ve Modrusa'yı da ele geçirdiler.

Yüzyıl savaşlarının otuzuncu yılında Hırvatlar bütün güç ve enerjilerini harcayacakları önemli bir felaketle karşılaştılar. Hırvat piskoposlar, dükler ve diğer asiller Avrupalı güçlere gönderdikleri mesajlarında "Hıristiyan İmparatorluğundan destek almadıkları sürece Türklerin Avrupa'ya geçişini engelleyemeyeceklerini dile getirdiler. Hırvat liderler bunlara ek olarak Hıristiyan kilisesinden Hırvat birlikleri için para, silah ve cephane istediler. Böylece Hırvatlar teslim olmak yerine 100 yıl boyunca Osmanlı ile savaşmayı tercih etti. Fakat 1526'da Mohaç Meydan Savaşı yenilgisiyle Hırvat Krallığı sona erdi. Bunu takiben 1 Ocak 1527'de Habsburg Hanedanlığından Ferdinand Cetin'de Hırvatistan kralı oldu ve Cetin kararları 400 yıl sürecek yeni bir dönemin başlangıcına işaret etti. Bu kararlardan beş gün sonra Slovenya asilleri Dobrova'da Ivan Zaplija'yı bir diğer kral olarak seçti. Bu bölünme Hırvat krallığındaki hiyerarşide iki farklı savunma konseptini temsil ediyordu. Bunlardan birincisi, batı diğeri ise doğu savunma konseptiydi. Mohaç'tan 1699 Karlofça Antlaşmasına kadar ki dönemde Hırvatistan'ın bir bölümü Osmanlı egemenliği altında kalmıştır. Jelavich'e göre Karlofça Antlaşması önemli bir Habsburg zaferiydi (Jelavich, 2006a: 73).

Hırvatistan'da ki anlaşmazlık Bosna-Hersek Sancağına sahip olan Osmanlının çıkarlarına hizmet etti. Türkler kolayca Obrovac ve Krbrva'yı işgal etti. 1528'de eski Hırvat kasabaları Vrbas, Taice ve Lika'da ele geçirildi. Bu önemli ticaret ve iletişim yollarını ele geçirmek Osmanlı için büyük bir kazanç oldu. Böylece Hırvatistan'ın Adriyatik limanlarına ulaşımı da engellenmiş oldu (Söylemez, 1997: 100).

1527'de Hırvat asilleri Hırvat Devleti için Habsburg hanedanından bir kral seçtiği zaman Habsburglar ve Osmanlılar arasındaki rekabet su yüzüne çıktı. Bu rekabet ve mücadele 1878 Berlin Kongresine kadar sürecekti ki bilindiği üzere Berlin Kongresi kararlarına göre Avusturya, Bosna-Hersek'i işgal etmişti.

1527'de Osmanlı ile Ferdinand arasında savaşın 20 yılı bittiğinde ilk olarak beş yıllık yapılan ateşkes anlaşması sonunda Osmanlıya 30.000 altın yıllık vergi ödemesi kararlaştırıldı. Her beş yılda bir ateşkesin yenilenmesi Kral Ferdinand'a yeni bir devlet kurmak ve Osmanlıya karşı savaşa hazırlanmak için ihtiyaç duyduğu zamanı kazandırdı. Çeşitli ateşkes anlaşmaları da, kırsal kesimde ortaya çıkan pek çok göçmenin baskısı nedeniyle Osmanlının işine yaramadı.

Osmanlıların Hıvatlara karşı saldırıları Kral Ferdinand'ın ölümüne kadar devam etti. 1556'da Hırvatistan Kostajnica, Virovitica ve Cazma'ya içeren Moslavina'nın en büyük parçasını kaybetti ve 1565 yılında Krupa'yı da kaybetti.

Bu son yenilgiyle Ura'nın sol kıyıları da Osmanlı'nın eline geçti. 1562'de Sultan Süleyman ateşkese karar verdiğinde Ferdinand ölmüştü. Bu nedenle 150 bin askerli bir ordu ve yüzlerce ağır silahla 75 yaşında Sultan Süleyman Viyana'ya karşı tarihi seferine başladı ve 1576'da ünlü Siget muharebesinde Cesur Nikola ve onun Hırvat birlikleri yüzünden Türk zaferi nihayetine ulaştı. Ancak Viyana'da Osmanlı'nın ilerleyişi durduruldu. Kral Ferdinand'ın halefleri Adriyatik Deniz'inden Drava'ya kadar Hıvatlarla Osmanlı sınırı boyunca Hırvatistan'da ki Krajinada askeri bir karargah kurdu.

Hırvatistan kendisini Krajina'da savunamadı. Avusturya'dan yardım alan Hırvatistan'ın Avusturya ile çıkarları çakışıyordu. Avusturya desteği olmadan Hırvatistan Osmanlı ilerleyişini durdurmaya muktedir değildi. Hırvat ve Avusturya asilleri özellikle Kranjska, Koruska ve Stajerska'da 1577'nin sonuna kadar Hırvatistan savaşlarına askeri ve ekonomik yardımda bulundu. Hırvatistan savunması Adriyatik'ten Drova'ya kadar Avusturya Arşidükü Karl'a bırakıldı. Karl'ın büyük çabalarıyla askeri Krajnez inşa edildi. Krajnez basit bir toprak düzenlemesiyle Hırvatistan'ın bir bölgesi olarak yüzyıl boyunca tipik askeri bir biçim geliştirildi. Askeri Krajina, onun şato ve kaleleri ile Avusturya desteği ancak Osmanlı ilerleyişini durdurabilirdi.

Hırvatistan 1578'den Sisak Savaşına (1593) kadar Avusturya'dan ve Alman İmparatorluğundan her yıl yaklaşık 750 Bin Forintas maddi yardım aldı. Osmanlı'nın ana ilgisi Krajina'nın birleştirilmesi ve kalıcı savunma sistemi haline getirilmesiydi.

Banjo Luka'nın paşası Ferhat Paşa, Makija Gebec köylü isyanını takiben Hırvatistan'ın iç zayıflığından faydalandı. 1578'de Ferhad Paşa Hırvatistan'ın içine kadar ilerleyerek stratejik açıdan önemli bazı kasabaları işgal etti. Paranın büyük çoğunluğunu Hırvatistan içinde Askeri Krajina'nın yeniden yapılandırılmasına yatırdı. Artık Bosna ile Hırvat Krallığı arasındaki savaş kaçınılmazdı.

1591'de Sisaklı çok iyi tanınan Boşnak Hasan Paşa Predojeviç ilk kez Sisak kalesini ele geçirmeye çalıştı. Kaybedilen ilk mücadeleyi takip eden yıl Bihac'ı zaptetti. Knin'in kaybını takiben Bihac 70 yıl için Osmanlı denizinde bir ada oldu. Boşnak Hasan Paşa Hırvatistan'ın kalanını ve Sisak'ı ele geçirmek için Petrinja'da yeni bir kale inşa etti. Fakat Hırvat-Macar valisi Toma Erdady ve yönetimindeki 2000 Hırvat ve diğer 6000 askeri güç ile Osmanlıları Kupa Nehri'ne doğru geri püskürttü. Kupa nehrinde Boşnak Hasan Paşa da boğularak yaşamını yitirdi.

Osmanlı ordusunun Bosna'da yaklaşık 20-25 bin askeri vardı. Hasan Paşa emrindeki 18 bin askerle Sisak Muharebesine katıldı. Hırvat askerlerinin zaferi ve onların vasisi Nikola Erdady İspanya Kralı II. Philip ve Papa VIII. Clement tarafından kutsandı. Hırvatistan'ın Sisak meydan savaşında Slovenya, Avusturya, Almanya ve diğer askeri güçlerle birlikte mücadelesi yüzyıl süren Osmanlı-Hırvat savaşını sona erdirdi.

1389 ile Mohaç ve Sisak savaşları arasında gerçekleşen tedrici, aralıklı Osmanlı ilerleyişi, fethedilen yada ele geçirilmeye çalışılan bölgelerin Ortodoks Sırlar ve Sırplaşmakta olan Ulahlar ve hemen ardından Hırvatlar arasında sürekli olarak nitelendirilebilecek bir göç dalgası başlattı ve özellikle Hırvatların demografik ağırlık merkezleri devamlı olarak Kuzeye kaydı (Rusinov, 2000: 121). İşte tam bu noktada 17. yüzyıl sonlarında başlayarak ve 18. yüzyılda da devam eden Habsburg-Osmanlı savaşlarının demografik etkisi günümüzde kendisini Bosna ve Kosova krizlerinde göstermektedir. Çatışmadan kaçan Sırlar, Kosova civardaki evlerini bırakıp kuzeye göç ettiler. Sırp ağırlıklı olan bu bölgeler sonra Arnavutlar tarafından dolduruldu. Sırların bir bölümü Doğu Bosna'ya gelince Bosna Müslümanların çoğunlukta olduğu bir yer olmaktan çıkıp hatırı sayılır bir Hıristiyan nüfusa sahip bir yer haline geldi. Diğer Sırlar da kuzeye doğru ilerleyerek 1736-1739 savaşındaki Osmanlı zaferinden sonra Habsburg topraklarını ele geçirdiler (Quataert, 2003: 177-178).

Osmanlılar Zagreb kapılarında iki yüzyıl süreyle karargah kurdularsa da şehri ele geçirmeyi başaramadılar (Yerasimos, 1994: 50). Ancak Hırvatistan'ın bir bölümü 1493'ten 1878'e kadar Osmanlı yönetimindeydi. Anılan kısım 1878'de Avusturya-Macaristan'a bırakılmıştır. İttihat ve Terakki'nin Osmanlı siyasetine yön verdiği

dönemde Habsburg İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i ilhak etmesiyle Balkanlardaki statüko değişmeye başlamıştır. Balkan savaşlarıyla yeni kurulan ülkelerin yüzölçümleri de değişmeye başlamıştır. Ayrıca Balkan savaşları Arnavutluk gibi yeni bir devletinde kurulmasını sağlamıştır. Balkan Savaşları'yla Sırbistan'ın topraklarını genişletmesi Habsburg İmparatorluğu'nu rahatsız etmiştir. Ancak bu gerilim uzun sürmemiştir, çünkü Sırp milliyetçisi bir öğrenci olan Gavrilo Princip'in Bosna'da Avusturya Macaristan Arşidükünü öldürmesiyle başlayan gerilim yerini Birinci Dünya Savaşı'na bırakmıştır (Bora, 1995: 37). 1914'de Balkanlardaki Osmanlı toprakları İstanbul ve Trakya'nın küçük bir bölgesinden müteşekkildi. Balkan ulusal devrimleri ve Balkan Savaşları sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na ancak yarımadanın bir ucu bırakılmıştı. Ancak Balkanlarda Osmanlı mirası her bireyin yaşamının ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktaydı. Tüm Balkan uluslarının dillerine pek çok Türkçe kelime girmişti. 1966'da Bosna'da Sırpça, Hırvatça'da Türkçe kelimeleri listeleyen 657 sayfalık bir sözlük yayımlandı. Ortak bir kültürü paylaşmaları Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve savaştan sonra Türkiye ile Yugoslavya arasında önemli bir bağ olacaktı (Jelavich, 2006b: 109-111). Zaten 19. yüzyılda da Hırvatlar ve Karadağlılar, Balkanlardaki evlerinden Zonguldak kömür havzalarına geldiler. Beraberlerinde uzun yılların madencilik beceri ve geleneklerini getirdiler ve bölgeye tam olarak yerleştiler (Quataert, 2003: 177). İşte bu ve benzeri bağlar 1990 sonrasında Türkiye-Hırvatistan ilişkilerine de yansıtılacaktı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915'te Hırvat-Sırp-Dalmaçya ittifakı önderliğinde Güney Slavları'nın birleşmesini hedefleyen "Yugoslav (Güney Slavları) Komitesi" kuruldu. Bu komite 1918'de Zagreb'te toplanarak "Sloven, Hırvat ve Sırp Milli komitesini" kurdu. Aralık 1918'de Sırp Hırvat Sloven Krallığı kuruldu (Bora, 1995: 38). Krallığın resmi görüşü Sırp, Hırvat ve Slovenlerin aslında bir ulus olduğu, Karadağ ve Makedon uluslarının bulunmadığı şeklindeydi. 1918'de Sırp Hırvat Sloven egemenliğine dayalı olarak kurulan Sırp-Hırvat-krallık "Ulusal birlik" ilkesini benimsemişti (Uzgel, 2002 :127). Sırp Hırvat Sloven Krallığı'nı 1918-1929 Parlamenter Demokrasi dönemi ve 1929-1941 diktatörlük dönemi olarak iki alt dönem ayırabiliriz. 1929 yılında Krallığın ismi Yugoslavya olarak değiştirilmiştir. Zaten Sırp Hırvat Sloven Krallığı ismi 1929'a kadar resmîyet kazanmamıştır (Jelavich, 2006b: 131). Güney Slavlarını tek çatı altında toplayan Yugoslavya'da Sırp Hırvat bu dönemde de devlet içinde önemli konumlarda bulunmaktaydılar, bu yüzden Sırp Hırvatlar karşı Ustaşa hareketi illegal olarak örgütlenmiştir (Ülger, 2003: 40). Ustaşa Hırvatça "ayaklanan", "asi" anlamına gelmekteydi ve hareketin başında Avukat Ante Paveliç bulunuyordu. Paveliç 1929 yılı başında ülkeden ayrıldı ve Mussolini'nin desteğiyle İtalya merkezli anılan hareketi örgütledi (Jelavich, 2006b: 213). Örgütün amacı Sırbistan'dan koparak bağımsız bir Hırvatistan kurmaktır (Bora, 1995: 50). Yabancı egemenliğine karşı ilk ayaklanmalarını 1804'de gerçekleştiren, bu tarihten itibaren ulusal bilinçlerini geliştiren Sırp Hırvatlar yanında, kapitalizmin en çok geliştiği kuzey bölgesindeki Hırvatlar iki savaş arası dönem hariç ulus devlet kurma olanağını bulamadılar (Uzgel, 1992: 231). İtalya'nın ve Almanya'nın bu dönemdeki yayılmacı tutumuna karşı Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya arasında 9 Ağustos 1934'te Balkan Antantı'nı imzaladılar. İtalya'nın Ustaşa hareketine destek vermesi hareketi kuvvetlendirmeye başladı ancak bu arada İtalya Dalmaçya'yı ilhak etti. 1938'de de Almanya'nın Avusturya'yı ilhak etmesi üzerine Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünden ve devlet yapısının zedelenmesinden kaygı duyan yönetim 1939 yılında Hırvatlara

otonomi statüsü verdi. Savunma ve Dışişleri hariç tüm yetkiler otonomi statüsü gereğince yerel hükümete devredildi. Hırvatlara özerklik verilmesinin hemen ardından Almanya, İtalya ve Yugoslavya arasında üçlü bir saldırmazlık paktı imzalandı. Bu pakttan rahatsızlık duyan Sırp General Dušan Simović bir askeri darbe ile yönetimi devirdi ve Veliht Peter adına müttefik yanlısı bir hükümet kuruldu (Castellan,1993: 464-465). Bunun üzerine Alman uçakları Belgrad'ı bombaladı ve Yugoslav ordusu 17 Nisan 1941'de teslim oldu ve böylece Birinci Yugoslavya Devleti yıkıldı (Ülger, 2003: 42-44). 1941 Nisanı sonunda Girit Adası dışında bütün Balkanlar Mihver yani Merkez güçlere boyun eğmişti (Castellan, 1993: 466).

Almanya'nın himayesi altında Hırvatistan ve Bosna Hersek topraklarında "Bağımsız Hırvat Devleti" kuruldu. Devletin başına Ustaşa Hareketinin lideri Ante Pavelić getirildi. Uzantısını Pavelić'in Ustaşi devletinde bulan Sırp düşmanı ve anti-yahudi bu akım 19. yüzyılda kendisini Ante Starceviç'in yazılarında kendini buldu. Bu noktada Hırvatistan'da Balkanların diğer bölgelerinde olduğu gibi mihver güçler ulusal yasları ve kinleri kendi doğrultusuna kullandı (Jelavich, 2006b: 280). Alman işgaline karşı ilk direniş Sırp milliyetçilerinin örgütü Çetniklerden (Anavatan için Kurtuluş Örgütü) geldi. Çetniklerin lideri Albay Droja Mihayloviç'ti. Çetnikler ikinci büyük savaş içerisinde Sırp krallığını savunan ve "düşman halklara" karşı yalnızca Sırları içeren anti, faşist direnişçiler olarak tanımlanırlar ki komünist partizanlara karşıydılar (Samary, 1995: 197). Diğer örgüt ise Tito'nun liderliğindeki Partizanlardı. Bu iki örgüt başlangıçta işgale karşı ortak hareket etmesine karşı daha sonra ideolojik farklılıklar nedeniyle karşı karşıya geldiler (Ülger, 2003: 46-47). Çetnikler işgalin ardından Sırp devletini, Partizanlar ise tüm ulusların yönetimde temsil edilmesini zorunlu görüyorlardı. Bu açıdan Çetnikler kimi zaman faşistlerle ittifak yaptılar. SSCB'yi arkasına alan Tito Almanları yenilgiye uğrattıktan sonra Çetniklerin üzerine gitti ve Mihayloviç yakalanarak idam edildi. Böylece 29 Kasım 1945'te Yugoslavya Halk Cumhuriyeti kuruldu (Glenny, 2001: 426-431).

Yugoslavya İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980'e kadar Josip Broz Tito'nun idaresinde kaldı. Tito'nun yönetiminde olduğu dönemde milliyetçi söylemler toplumda belirgin değildi. Yugoslavya'da sosyalizmin baskıcı tutumundan dolayı sosyal ve siyasal haklar tam olarak kullanılamıyordu. Rejimin baskıcı yapısını simgeleyen İstihbarat Örgütünün başında bulunan Aleksander Rankoviç'in 1966'da görevinden alınmasından sonra 1968 yılında Belgrad'da üniversite öğrencileri ve grevci işçilerle beraber ortak gösteriler düzenlediler. Bu dönemde Hırvatistan'da Çekoslovakya'da ki "Prag Baharı"ndan esinlenen "Hırvat Baharı"¹⁰ akımı doğdu. Bu akım Hırvatistan'ın Yugoslavya içinde özerkliğini savunuyordu. 1970'lerde Hırvat milliyetçiliğinin ateşli yayın organı Hrvatski Tjednik dergisi 100 bin tirajına ulaşmıştır. Bu ve benzeri gazeteler Sırların cumhuriyet nüfusunun %15'ini oluşturmasına rağmen başkent Zagreb'de bile 1971'de emniyet güçlerinin neden %56.5 Sırp ve %40.8 Hırvat'tan oluştuğunu sorguluyordu (Glenny, 2001: 472-45). Hırvat Baharı akımı Tito'nun Yugoslavya'sındaki ilk tepkilerdi. Bu akımı savunanlar (Hırvatistan Komünist Partisi) Hırvatistan'ın AET'ye katılmasını bile istiyorlardı (Ülger, 2003: 64-67). Hırvatistan'da ayrılıkçı eğilim 1980'den sonra artmaya başladı. . Tito öldüğü sırada Yugoslavya Uluslararası Hukuk

¹⁰ Hırvat Baharı özellikle Cumhuriyet iktidarının döviz rezervlerini daha iyi kontrol edebilmesine imkan sağlayan daha radikal bir ekonomik yerel yönetim isteyen Hırvat milliyetçilerinin 1971'deki hareketlerini anlatan bir terim olarak tarihe geçmiştir (Samary, 1995: 199).

açısından altı federe devletin oluşturduğu bir federal devletti ki Hırvatistan bu yapılanmada Cumhuriyet statüsündeydi (Alpkaya, 2002: 12). YFSC'de¹¹ nüfusun yüzde 19.7'sini Hırvatlar oluşturmaktaydı (Gürbüz. 1987: 208). Hırvatlar aynı zamanda Bosna-Hersek nüfusunun da % 18'den biraz fazlasını oluşturuyorlardı (Poulton, 1993: 37) .

Soğuk savaş sırasında komünist rejim nedeniyle farklı etnik kimliklere sahip olan Yugoslavya'da bir etnik savaş çıkmamıştır. Ancak komünizmin çökmesiyle birlikte Yugoslavya'da çözülmeye başlamıştır. Avrupa'da komünizmin çöküşü yeni bir çağın başlangıcı olarak kutlanmıştır.

Ancak yeni dönem, yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Yugoslavya'nın çözülmeye başlamasıyla birlikte ilk ayrılan devlet Slovenya olmuştur. Slovenya'yı Hırvatistan takip etmiştir. Bundan Sırp rahatsızlık duymuşlardır. Sırpların elinde bulunan Yugoslavya Halk Ordusu'nun (JNA-Jugoslovenska Narodna Armija) Yugoslavya'nın dağılmasını önlemek amacıyla önce Slovenya sonrada Hırvatistan'a müdahale etmesi o sıralarda gerekli dış politika araçlarında yoksun olan Avrupa Topluluğu'nun başarısız girişimi dahi yeni cumhuriyetlerin kurulmasının önüne geçememiştir.

AT'nin başat devletlerinden biri olan Almanya'nın, Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlıklarını desteklemesinin bazı tarihsel nedenleri bulunmaktadır. Hırvatlar ve Slovenler Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında da Almanya'nın müttefikiydiler. Ayrıca, Almanya içerisinde yaşayan ve iç politikada etkili bir güç haline gelen çok sayıdaki Hırvat işçisinin varlığıdır (Halberstam, 2002: 85). Bütün bunların yanı sıra bilindiği üzere "Doğu Avrupa" Almanya'nın iki savaş arası dönemde ilke edindiği "Lebensraum" - Yaşam Alanı- Politikasının yer aldığı bölgeydi. Almanya, Hırvatlar ve Slovenlerin bağımsızlıklarını destekleyerek, Batı Balkanlarda kendisine kültürel ve tarihsel olarak yakın olan iki küçük müttefik dost ülke sayesinde, bu bölgedeki etkinliğini arttırmak istiyordu.

Hırvatistan'da milliyetçi akımın 1980'lerdeki gelişmesinde Franjo Tuğman'ın rolü önemlidir. II. Dünya Savaşı'nda Tito'ya yakın bir partizan olan general Tuğman, savaştan sonra uzun süre Hırvat İşçi Hareketinin Tarihini Araştırma Enstitüsü'nü yönetmiş, 1967'de milliyetçi fikirleri yüzünden Komünist Bürodan atılmıştı. Tuğman uzun süre bu milliyetçiliği yüzünden hapis yattı. Tuğman Hırvat milliyetçiliğinin en önde gelen ismiydi (Ülger, 2003: 130-131). Tuğman'ın önderliğinde Hırvat Demokrat Birliği Nisan 1990'daki seçimlerde oyların %57.6'sını aldı. 25 Temmuzda parlamenter demokrasiye dayalı hukuk devleti olarak inşa edilecek devletin anayasası kabul edildi. Yugoslavya'nın parçalanma sürecinde Hırvatlar, Slovenler kadar şanslı olamamışlardır. Slovenya, diğer Yugoslav Cumhuriyetlerine nazaran etnik olarak daha homojen bir yapıya sahipti, bu yüzden Miloseviç'in Slovenya topraklarında gözü olmadı. Ancak o sıralarda içinde önemli sayıda Sırp azınlığı barındıran Hırvatistan için aynı şeyler söz konusu olmamıştır. Hırvatistan'da ki Sırp azınlık sorununun merkezi Krayina'ydı. Krayina Sırp'larının hedefi Miloseviç'in ifadelerinde kullandığı "Her Sırp, Sırbistan'da yaşmalıdır" söylemi üzerine dayanıyordu. Bu yüzden Krayina'nın Sırbistan'a bağlanmasını istiyorlardı. Çetnik hareketinin lideri ise Vovislav Şeşelj'di. Ağustos 1990'da Sırp milisleri Krayina'nın en önemli kasabası olan Knin de "Sırp Özerk Krayina Bölgesi"nin kuruluşunu ilan etti (Bora, 1995:164-168). Hırvatistan yönetimi bunu yasa dışı olarak ilan etti ve çatışmalar başladı (Ülger, 2003: 138). Krayina Sırp'ları 12 Mayıs'ta

¹¹ Yugoslav Federal Sosyalist Cumhuriyeti.

Sırbistan ve Karadağ'la birleşme kararı aldılar. 19 Mayıs 1991'de Hırvatistan'da ülkenin gelecekteki statüsünü belirlemek amacıyla referandum yapıldı. Sırp'ların boykot ettiği bağımsızlık referandumuna katılanların %94'ü bağımsızlık yönünde oy kullandılar. 25 Haziran 1991'de bağımsızlık ilan edildi (Soysal ve Kut, 1997: 8). Ancak Federal ordusu elinde bulunduran Sırp'lar, Hırvatistan'ın içindeki Sırp milislere destek vermesiyle tekrar çatışmalar alevlendi. Sırp milisler Hırvatistan'ın içinde geniş bir coğrafyayı denetim altına aldılar. 2 Ocak 1992'de Birleşmiş Milletler gözetimi altında Hırvatistan ulusal güçleri ile Yugoslav Halk Ordusu arasında ateşkes anlaşması imzalandı (Soysal ve Kut, 1997: 13).

Tudjman büyük Sırbistan'ı engellemek için her şeyi yapacağını gerekirse Bosna'da ve Voyvodina'da cephe açabileceklerini söyledi (Ülger, 2003: 163). Aslında Hırvatistan eski Devlet Başkanı Franjo Tudjman'ın da amacı topraklarını genişletmekti. Sırp'lar ve Hırvatlar milliyetçi projelerini Bosna üzerinde faaliyete geçirmişlerdir (Türbedar, 2002: www.asam.org.tr). Bosna-Hersek'in Nisan 1992'de bağımsız bir devlet olarak tanınmasının hemen ardından savaş Bosna-Hersek'e de sıçradı. Bosna Savaşı'nın sona erdirilmesine ve ülkenin idarî yapısının belirlenmesine yönelik yapılan planlar sırasıyla; Carrington ve Cutileiro Plânı (Mart 1992), Londra Konferansı (Ağustos 1992), Vance-Owen Plânı (Kış-İlkbahar 1993), Owen-Stoltenberg Plânı (Ağustos 1993) ve Temas Grubu Plânı (Temmuz 1994) idi ancak hiçbirisi başarılı olamadı (Türbedar, 2003: 67).

Bir barış anlaşması imzalanması için gösterilen uluslararası düzeyde pek çok başarısız çabanın ardından, başlayan şiddetten yaklaşık üç buçuk yıl sonra, Amerika Birleşik Devletleri 1995 yılının sonbaharında yeni bir girişim başlattı. Sırp Cumhurbaşkanı Slobodan Miloseviç, Hırvat Cumhurbaşkanı Franjo Tudjman ve Bosnalı Cumhurbaşkanı Aliya İzetbegoviç savaş halindeki tarafları temsilen 1 Kasım 1995'te Ohio eyaletinin Dayton kentindeki Wright-Patterson Hava Üssünde bir araya gelerek yakınlık görüşmelerine başladılar. Görüşmelere dönemin Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Holbrooke başkanlık etti. Amerikan hava üssündeki bu hayli gergin geçen görüşmelere İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'dan oluşan Temas Grubundan ve AB'den temsilciler de hazır bulundu.

Miloseviç, Tudjman ve İzetbegoviç, görüşmelerin başlamasından üç hafta sonra 21 Kasım tarihinde bir anlaşmaya vararak, Bosna-Hersek'te Barış için Genel Çerçeve Anlaşmasına paraf attılar. Sonrasında Dayton Barış Anlaşması (DBA)¹² ismini alan belge, 14 Aralık 1995'te Paris'te üç Balkan ülkesinin cumhurbaşkanı tarafından resmen imzalandı. Dayton Barış Anlaşması'nın Paris'te resmen imzalanmasından bir gün sonra BM Güvenlik Konseyi, çıkardığı 1031 no'lu Karar ile NATO'ya Anlaşmanın askeri

¹² Dayton Antlaşması ve Türkiye'nin Bosna Hersek politikası hakkında bkz. Sibel Turan ve Sevil Ertuğrul, (2005) "A Study for Turkey's Bosnia-Herzegovina Policy in the Post Cold War Period", International Symposium, "Bosnia Herzegovina From Past to Present, 28-30 April 2005", Çanakkale 18 Mart University, Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences, Proceedings, Ankara, Pozitif Printing House,,ss. 189-213.

şartlarını uygulama yetkisi verdi. 20 Aralık 1995'te 60 bin askerden oluşan, NATO önderliğindeki çok uluslu Uygulama Gücü (IFOR), ittifakın şimdiye kadarki en büyük askeri operasyonu olan Ortak Çaba Harekâtı kapsamında Bosna-Hersek'de konuşlandırıldı. Bir yıllık yetki süresi sonunda Aralık 1996'da IFOR'un yerini İstikrar Gücü (SFOR) aldı. Başlangıçta asker sayısı yaklaşık 32 bin olan SFOR zaman içinde küçüldü. Askeri koşulların uygulanması görevinin Avrupa Birliği önderliğindeki EUFOR'a geçtiği Aralık 2004'e kadar asker sayısı yaklaşık 7 bine indirildi.

Dayton Barış Anlaşması'nın sivil koşullarının uygulanması görevi ise Bosna-Hersek'deki Yüksek Temsilciliğe (YT) verildi. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin verdiği yetkiyle çalışan Yüksek Temsilci, uluslararası toplumun bu Balkan ülkesindeki en üst düzey temsilcisi olarak görev yapmakta ve yetkilileri; görevden almak, yasa çıkarmak gibi yüksek yetkilere sahipti. Ayrıca Yüksek Temsilcinin, barış kararlarının sivil koşullarının uygulanması sürecine dahil olan makam ve kuruluşların çalışmalarını kolaylaştırmak ve koordine etmek görevleri de vardı.

Dayton Anlaşması, Bosna-Hersek'de kan dökülmesine bir an önce son verilerek ülkede barışın yeniden sağlanması konusunda başarılı oldu; fakat bunu başarırken diğer yandan da dünyanın en karmaşık hükümet sistemlerinden birini kurdu. Söz konusu düzenleme, Bosna-Hersek'in içindeki ve dışındaki pek çok kişi tarafından uzun vadede sürdürülebilir bir sistem olarak değerlendirilmemiştir. Merkezi kurumları zayıf olan, bünyesindeki iki taraf arasında sürekli bir ayrılık bulunan ve uluslararası yönetime bağımlı durumdaki ülkeyi henüz işler durumda bir devlet olarak nitelendirmek zordur. 22 Kasım'da Dayton Anlaşması anısına Washington'da yapılan törende Bosna-Hersek'in üç taraf grubunun temsilcileri, gelecekteki barış ve refahın temellerini atacak kapsamlı reformları gerçekleştirerek ilerleyeceklerine dair tarihi bir söz verdiler.

Türkiye 6 Şubat 1992'de Yugoslavya'dan ayrılan dört Cumhuriyeti tanıma kararı aldı. Bu noktada Türkiye Hırvatistan diplomatik ilişkileri başladı. Hırvatistan, Türkiye açısından Yugoslavya'nın dağılmasıyla gündemine giren ve özellikle Bosna-Hersek'teki savaş ve barış nedeniyle gündem de kalan bir ülke oldu. Hırvatistan 1991 başından itibaren üst düzey ziyaretlerle Türkiye'nin desteğini aramıştır. Türkiye'nin ilk Hırvatistan Büyükelçisi Yüksel Söylemez oldu. Aslında Türkiye'nin 1969'dan bu yana Zagreb'de başkonsolosluğu bulunmaktaydı. 1992'de başkonsolosluk büyükelçilik seviyesine yükseltilmiştir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın beklenmeyen ölümünden kısa bir süre önce Şubat 1993'te ilk ziyaretini gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretten birkaç ay sonra Mayıs 1993'te Tudjman Ankara'yı ziyaret etmiştir. Özellikle Başkan Tudjman ile Başbakan Demirel tanışıp arkadaş olmuşlardır. Hatta dönemin Hırvatistan büyükelçisi Bisceviç, Yüksel Söylemez'e 1993'de "yaklaşık bir yıl önce Hırvatistan bayrağının Ankara caddelerinde dalgalanacağını inanmazdım" demiştir. Ve kendi bayraklarının bir bölümünün Türk "Ay" ve "Yıldızını" içerdiğini ve bununda Türkiye ve Hırvatistan arası ilişkilerin göstergesi olduğunu eklemiştir. Türkler ve Hırvatlar bu derin tarihsel bağları yeniden inşa edebilirler demiştir (Söylemez, 1996-1997: 99-105).

2 Şubat 1994'te Başbakan Tansu Çiller, ve Pakistan Başbakanı İnsani Misyona için gittikleri Sarajova dönüşü Tudjman'a bir nezaket ziyaretinde bulundu. Daha sonra Hikmet Çetin 1994 yılında 3 kez Zagreb'i ziyaret etmiştir. Çetin ile mevkidaşı Mate Graniç düzenli bir ilişki içine girmişlerdir. Graniç, Söylemez'e şöyle demiştir. "Diğer Dışişleri Bakanlarından farklı olarak Hikmet Çetin, Klaus Kinkel ve Alois Mock'la özel ilişkilere sahibim. Bu büyük bir başarıdır." Cumhurbaşkanı Demirel'in Hırvatistan

ziyareti tarihsel öneme sahipti. Bu ziyaret Türkiye ve Hırvatistan arası işbirliği ve dostluğunun bir göstergesi olmuştur. Demirel'in kendi yapmış olduğu açıklamada Tudjman'ın Ankara ziyaretinde bu dostluğun temellerinin atıldığını vurgulamıştır. Türk heyetine Demirel Hırvat heyetine de Tudjman başkanlık etmiştir. Bu dönemde Türkiye-Hırvatistan ilişkilerinde hiç olmadığı kadar iyi olmuştur. İki ülke başarılı ikili ilişkilerini pratiğe dönüştürüp bazı önemli olaylar konusunda aynı sonuçları paylaşmışlardır. İki ülke arası ilişkiler o kadar çok gelişmiştir ki 14 Temmuz 1994'te Zagreb'de Dostluk ve İşbirliği anlaşması Demirel ve Tudjman tarafından imzalanmıştır. Bu anlaşma iki ülke arasında her konuda geniş bir işbirliğini içermektedir.

Türkiye Boşnak-Hırvat çatışması sırasında arabuluculuk rolü üstlenmiş, ateşkesten sonrada Washington anlaşmasıyla Boşnak-Hırvat Federasyonu'nun kurulmasında etkin olmuştur (Kut, 2007: 397-398). Hırvatlar ve Boşnaklar "Büyük Sırbistan" fikrine karşı doğal müttefikler. Kısa ve uzun vadede her iki ülkenin de hedefleri paraleldi. Türkiye, Bosnalı Hırvatlar ile Boşnaklar arasında ki çatışmanın kesilmesine memnun oldu.

1994 yılında Türkiye, Hırvatistan ve Bosna-Hersek arasında karşılıklı danışma anlaşmalarını takiben üçlü direktörler toplantısı Ankara'da yapıldı. Resmi gündem olmaksızın yapılan bu toplantıda karşılıklı fikir alışverişin de bulunuldu. Toplantı da, Türkiye'nin bu toplantıların düzenli aralıklarla yapılması teklifi hem Hırvatistan hem de Bosna Hersek tarafından memnuniyetle karşılandı. Daha sonra bu toplantılar Ankara, Zagreb ve Sarajova'da yapıldı. Türkiye Bosna-Hersek'i de içeren üçlü temelin Türkiye ile Hırvatistan arasında kurumsallaştırılmasını istiyordu. Bu fikirler Ankara, Zagreb, ve Sarajova arasında özel ilişkilerin kurulmasını sağladı. Bu ilişkilere Türkiye'den Büyükelçi Bilgin Unan, Hırvatistan'dan Smiljon Simec, Bosna'dan Osman Topcağiz başkanlık ediyor ve uğraşıyorlardı.

Yine 1994 Aralık ayında Murat Karayalçın Zagreb'te Hırvat Dışişleri Bakanı Mate Graniç ve Bosna Dışişleri Bakanı İrfan Ljubjankiç ile üçlü görüşmelerde bulunmuştur. Bu yılın sonunda Türkiye ve Hırvatistan arasında siyasi görüş alışverişi en yüksek düzeydeydi. Türkiye ve Hırvatistan arasındaki diplomatik ve bürokratik düzeyde fikir ve eleman değişimini içeriyordu. Demirel Tudjman'ı 27 Şubat 1995'te Zagreb'e bir çalışma ziyareti için çağırmıştır. 1992-1997 yılları arasında iki ülke arasında 13 üst düzey ziyaret gerçekleşmiştir (Söylemez, 1996-1997: 99-105).

Kasım 1999'da Franjo Tudjman'ın ölümünün ardından, Hırvatistan'da Stjepan Mesiç cumhurbaşkanlığı koltuğuna seçilmiştir. Selefinin tersine Mesiç Avrupa ve NATO¹³ yanlısı bir merkez siyasetçisidir.

2000 yılının Ocak ayında seçimlere giden Hırvatistan Demokratik Birliği iktidarı kaybetmiş ve başta Sosyal Demokrat Parti (SDP) ile Hırvat Sosyal Liberal Parti (HSLS)'nin yer aldığı 6 partili bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ancak 2002 de

¹³ Hırvatistan Barış İçin Ortaklık'a Mayıs 2000'de, seçimlerin sonucunda demokratik partiler koalisyonunun hükümete gelmesinden dört ay sonra katıldı. Bu adım NATO'nun Hırvatistan'da o güne kadar gerçekleşmiş olan demokratik değişiklikleri ve ilerlemeyi tanıması anlamına gelmektedir. Şubat 2001'de Hırvatistan NATO'daki misyonunun açılışını yaptı; bu misyon ve Ortaklık hedeflerine üstün başarıyla ulaşmış olmamız Mayıs 2001'de üyelik konularında yoğun diyalog aşamasına geçişi sağlandı. Barış İçin Ortaklık üyeliği Hırvatistan'ın Mayıs 2002'de Üyelik Eylem Planı'na katılmaya davet edilmesine yardımcı olmuştur. Hırvatistan, Üyelik Eylem Planı'na (MAP/ÜEP) katılmakla NATO üyeliğine resmen aday olmuştur. Hırvatistan'ın 2008'de NATO'ya girişi beklenmektedir. www.nato.int/docu/review/2002/issue2/turkish/interview.html.

yaşanan ekonomik kriz nedeniyle hükümet değişmiş ve Başbakan Ivica Racan olmuştur. Ivica Racan Başbakanlığındaki yeni hükümet önceliği; altyapı projelerini hızlandırmak, yatırım ve ihracatı teşvik etmek üzere yeni kanuni düzenlemeler yapmak, yabancı yatırımcılar için bürokrasiyi azaltmak üzere bir ajans kurmak, KOBİ'leri desteklemek, ekonominin yüzde 5 büyüme kaydetmesini sağlamak yönündeki politikalara vermiştir. Hırvatistan, Mayıs 2000'de NATO'nun "Barış İçin İşbirliği" grubu içinde yer almış, Ekim 2000'de Dünya Ticaret Örgütü üyesi olmuştur. Hırvatistan'daki olumlu siyasi gelişmeler sayesinde Avrupa Birliği ile ilişkiler de canlanmaya başlamıştır. Bu çerçevede, AB ile Hırvatistan arasında İstikrar ve İşbirliği Anlaşması (SAA) 1 Ocak 2002 itibariyle yürürlüğe girmiştir.

Hırvatistan'da yeni hükümetin iktidara gelmesinde sonra Türkiye ile ilişkilerde en somut adım askeri alanda atılmıştır. Hırvatistan Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları Türkiye'ye gelmişlerdir (Yürür, 2001: 223). Hırvat Başbakanı Ivica Racan'ın 6-7 Kasım 2000 tarihlerinde ülkemize gerçekleştirdiği ziyaret vesilesiyle Türk-Hırvat İş Konseyi tarafından organize edilen toplantıya 29 Türk firması katılmıştır. Hırvatistan Başbakanı Ivica Racan ve heyeti Hırvatistan'da özellikle turizm sektöründe Türk firmaları ile işbirliğine hazır olduklarını belirtmiştir. Heyete eşlik eden üç Hırvat firma temsilcisi Türk firmaları ile ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir.

Türkiye ve Hırvatistan arasında Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması, Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması, Deniz Taşımacılığı Anlaşması, Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması, Turizm İşbirliği Anlaşması TİKA İşbirliği Protokolü Eğitim ve Kültür Anlaşması ve Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imzalanmıştır. Türk-Hırvat ekonomik ilişkileri iki ülke arasındaki iyi ilişkilere rağmen halen sınırlıdır (DEİK, 2003: www.deik.org.tr). Ayrıca Türk-Hırvat İş Konseyi kurulmuş (1994) ve 17 Kasım 1995 tarihinde İstanbul'da yapılan kuruluş toplantısı sırasında imzalanan İş Konseyi Anlaşması ile sonuçlandırılmıştır. İş Konseyi, Türk-Güneydoğu Avrupa İş Konseyleri bünyesinde faaliyet göstermektedir. İş Konseyi'nin Hırvat tarafı Hırvatistan Ekonomi Odası çerçevesinde yapılandırılmıştır. İş Konseyi'nin Türk tarafı Başkanı ve aynı zamanda Türk- Güneydoğu Avrupa İş Konseyleri Koordinatör Başkanı Prof. Dr. Çelik Kurdoğlu, Hırvat tarafının Başkanı ise Zagreb Ticaret Odası Başkanı Zlotan Fröhlich'dir (DEİK, 2003: www.deik.org.tr). Türkiye ile Hırvatistan arasında sağlık alanında 26 Eylül 2000 tarihinde anlaşma imzalanmıştır (www.undp.un.org.tr). Türkiye ve Hırvatistan arasında ki ticaret hacmi 2003 yılında 85 Milyon ABD Doları iken 2005-2006 yıllarında 205 Milyon ABD Dolarına çıkmıştır (www.meclishaber.org.tr).

3 Mart 2003 tarihinde Ahmet Necdet Sezer Balkan turu kapsamında Hırvatistan'a da ziyarette bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Stepe Mesiç ile görüşen Sezer, iki ülkenin AB üyeliği konusunda işbirliği yapacaklarını açıklamıştır. Ayrıca Hırvatistan'ın NATO üyeliği ve ikili ilişkilerde ele alınmıştır (www.radikal.com.tr).

21 Şubat 2003 tarihinde Avrupa Birliğine üyelik başvurusunda bulunan Hırvatistan'ın bu isteği Nisan 2003'te Bakanlar Konseyi tarafından Komisyona iletilmiş ve Komisyon da Hırvatistan'ın üyeliği üzerine görüşünü olumlu olarak 20 Nisan 2004 tarihinde açıklamış bulunmaktadır. Müzakerelerin başlangıç tarihi olarak 17 Mart 2005 belirlenmiştir. Ancak bu tarihe günler kala Lahey'deki Eski Yugoslavya için Savaş Suçluları Mahkemesinde görevli savcı Carla Del Ponte'nin Avrupa Birliği yetkililerine

gönderdiği bir mektupla görüşmelerin başlaması ikinci bir tarihe kadar ertelenmiştir (Tezcan,2007 www.usakgundem.com.tr). 29 Eylül 2000’de Gotovina’nın ordudaki görevine Cumhurbaşkanı Mesiç tarafından son verilmişti(www.ilef.ankara.edu.tr) . Hırvatistan, Ante Gotovina’nın bu Mahkemeye teslim edilmesinin müzakerelerin başlaması için bir ön şart olamayacağını belirtmiştir. Avrupa Birliği, General Ante Gotovina'nın yakalanması konusunda yeterli önlem almayan Hırvatistan'la üyelik müzakerelerini dondurma kararı aldıktan sonra; Zagreb hükümeti, Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkan Avusturya hükümetinin yardımıyla 3 Ekim'de müzakerelere yeniden başlamıştır. Avusturya, Türkiye'yle AB'nin müzakerelere başlamasına, Hırvatistan'ın müzakerelere başlamasının önünün açılmasından sonra onay vermişti. Ante Gotovina¹⁴ 10 Aralık 2005’te İspanya yakınlarında Kanarya Adalarında yakalanmıştır. Gotovina’nın Hırvatistan dışında yakalanması Hırvatistan’ı memnun etmiştir (www.ilef.ankara.com).

Bu arada Hırvatistan’da 15 Mayıs 2005 tarihinde yapılan yerel seçimlerde muhalefetteki Sosyal Demokrat Parti (SDP), Zagreb, Split ve Rijeka’da oyların çoğunluğuna sahip oldu. İktidardaki Hırvat Demokratik Birliği’nin (HDZ) oy oranı ise %16’nın altında kaldı. Seçim gözlemcileri HDZ’nin aldığı başarısız sonucu, hükümetin BM savaş suçları mahkemesi ile olan işbirliğini artırma kararına bağlamıştır. Savaş suçları mahkemesi ile daha fazla işbirliği içinde olmak, Hırvatistan’ın AB’ye katılımı açısından çok önemli bir koşuldur.

Siyasi analizci Davor Butkoviç, “Bazı ilçeler ile küçük şehirlerde elde edilen iyi sonuçları saymazsak, HDZ başta Zagreb olmak üzere Hırvatistan’ın büyük şehirlerinde başarısız olarak seçimlerde ciddi bir yenilgi aldığını, bu yenilginin Başbakan Ivo Sanader’in siyasi otoritesi için de ciddi bir darbe olacağını belirtmiştir (www.setimes.com).

7 Aralık 2005’te Hırvatistan Cumhurbaşkanı Mesiç Ankara’ya gelerek Cumhurbaşkanı Sezer’le görüşmüştür. Mesiç, “[AB](#)’ye giriş tarihiyle ilgili o kadar düşünmemize gerek yok. [AB](#)’ye girmek [istiyorsak](#), kuralları yerine getirmeliyiz. Biz uyum sağladıkça o da zamanla [gelecektir](#)” dedi. Görüşmelerin ardından “[Türkiye İhracat Kredi Bankası](#) ile Hırvatistan [İmar](#) ve [Kalkınma Bankası](#) arasında işbirliğine ilişkin [Mutabakat Zaptı](#)” imzalanmıştır.

Hırvatistan, Batı Balkan ülkeleri arasında Avrupa Birliğine giriş sürecinde örnek ülke olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye ile aynı tarihte AB ile katılım müzakerelerine başlayan Hırvatistan, Türkiye gibi bugüne dek yalnızca Bilim ve Araştırma başlığında müzakereleri açabilmiştir. Ancak Türkiye’nin aksine Hırvatistan’da, bir yıl önceki Rapor’a göre daha sert bir metin ile karşılaşmış olmasına rağmen AB sürecinden endişe duyulmamıştır. Hırvatistan Devlet Başkanı Stepe Mesiç’in “2008 yılı sonu itibariyle müzakereleri

¹⁴ Emekli General Ante Gotovina’yı temsil eden avukat, 7 Ağustos 2007 tarihinde Lahey savaş suçları mahkemesine Gotovina'nın duruşmalara kadar şartlı tahliye edilmesiyle ilgili bir dizi teminat sundu. Teminatlar Hırvat hükümeti, Zadar Başpiskoposu Ivan Prenda ve Gotovina'nın kendisinden geldi. Avukat Luka Misić, mahkemenin ev hapsine izin verebileceğini belirtmekle birlikte, bir nevi elektronik izleme cihazı takılması konusu üzerine durdu,. Gotovina ile silah arkadaşı generaller Mladen Markac ve İvan Cermak 1995 yılındaki Fırtına Operasyonu'nda oynadıkları iddia edilen rollerden ötürü suçlanıyorlar ve Lahey’de yargılanıyorlar. (www.setimes.com).

tamamlayabilecekleri” yönündeki açıklamalarda bulunmuştur. Her açıdan Türkiye ile kıyaslandığında Hırvatistan’ı çok daha kolay bir sürecin beklediği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Temmuz 2006’da yayımlanan Special Eurobarometer 255 sonuçlarına göre, Birliğin getirdiği tüm koşulları yerine getirdiği takdirde AB–25 üyeleri, üyelik koşulları ile tam uyum gösterecek bir Türkiye’nin üyeliğini yüzde 39 desteklerken Hırvatistan’ın üyeliğini yüzde 56’lık bir oranla destekliyor. Yine de AB kamuoyunun Hırvatistan için bile çekinceleri olduğunun ve genel olarak 6. genişleme sürecine mesafeli durulduğunun altı çizilmelidir. Hırvatistan ile ilgili ilerleme raporunda Kopenhag uyum kriterlerinden siyasi kriterlere uyulduğunun ancak gerekli olan iyileştirmelere devam edilmesinin altı çiziliyor. Uluslararası yükümlülükler kapsamında Hırvatistan’ın Eski Yugoslavya için Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi (ICTY) ile işbirliği takdir edilmiştir. Yine de Hırvatistan’ın, savaş suçlarına yardım ve yataklık eden kişilerin yargılamadaki isteksizliğine dikkat çekiliyor (Kırmacı, 2006: www.tusam.net).

Avrupa Parlamentosu Başkanı Hans-Gert Pöttering Hırvatistan’la müzakerelerin olumlu yönde ilerlediğini kaydederek bu ülkenin üyeliği için 2009 yılının hedef tarih olarak tavsiye edilebileceğini belirtmiştir (www.zaman.com.tr).

7 Mart 2006’da Parlamento Başkanı Vladimir Şeks’in davetlisi olarak Hırvatistan’ı ziyaret eden TBMM Başkanı Bülent Arınç’ı Zagreb Havaalanı’nda Hırvatistan Parlamentosu Hırvat-Türk Dostluk Grubu Başkanı Mario Zuboviç karşı, Hırvatistan’ın Ankara Büyükelçisi Gordan Bakota ile Türkiye’nin Zagreb Büyükelçisi Dicle Kopuz karşıladı. Arınç daha sonra Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stepe Mesiç ve Parlamento Başkanı Vladimir Şeks görüşmüştür. Görüşmelerin ardından Arınç ile Şeks tarafından yapılan ortak basın açıklamasında her iki ülkenin parlamentoları arasında herhangi bir sorun bulunmadığını, ilişkilerin dostane olduğunu belirten Arınç, iki ülkenin de karşılıklı dostluk grupları oluşturduğunu vurguladı. Türkiye ile Hırvatistan’ın AB ile müzakerelere eş zamanda başladığına dikkati çeken Arınç, Türkiye ile Hırvatistan arasında AB müzakere sürecinde birbirlerine destek vermeye devam edeceklerini belirtmiştir. Türkiye’nin, Hırvatistan’ın NATO üyeliğine de destek vermeyi sürdüreceğini söylemiştir.

Hırvatistan Parlamento Başkanı Şeks aynı yönde açıklamalar yapmış ve Hırvatistan ve Türkiye’nin birbirlerini desteklediğini de kaydederek, Hırvatistan’ın NATO üyeliği sürecinde Türkiye’nin verdiği destekten ötürü memnuniyetini ifade etti.

Arınç bu ziyaretinde Hırvatistan Parlamentosu Avrupa Entegrasyonları Komisyonu Başkanı Neven Mimiça ile de görüşmüştür. Görüşmeden sonra yapılan basın açıklamasında Mimiça "AB'nin içinde kendi sorunları var. Bu iç sorunların, Hırvatistan ve Türkiye'nin amaçlarını yavaşlatmamasını istiyoruz. AB, Türkiye'yi birliğine aldığı anda gerçek AB haline gelecektir. Türkiye'yi AB'ye almakla kendi görüş ve kurallarını yerine getirebileceğini göstermiş olacaktır. Böylece prestijini de kanıtlamış olacaktır. Türkiye'nin AB'ye katılımı, AB için daha büyük bir sınavdır. Avrupa'nın bu sınavı vermesi gerekir" demiştir (www.tbmm.gov.tr).

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan 13 Haziran 2006’da Hırvatistan’a yaptığı ziyarette, üst düzey yetkililerle bir araya gelerek, gerek bölgesel işbirliği gerekse AB üyeliği konularında görüşmeler yaptı. Erdoğan Zagreb’de Cumhurbaşkanı Stepe Mesiç ile, ekonomik ortaklık ve Avrupa-Atlantik entegrasyon sürecinde uzmanlık alışverişini konularında görüştü.

12 Şubat 2007’de Hırvatistan Parlamento Başkanı Şeks Türkiye’yi ziyarete gelmiştir. Dönemin TBMM Başkanı Arınç, Hırvatistan’ın Avrupa ve Avrupa-Atlantik kurumlarıyla entegrasyon sürecini Türkiye’nin desteklediğini belirtmiştir (www.meclishaber.gov.tr).

Sonuç Olarak

Hırvatistan’la Türkiye’nin ilişkileri Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş dönemine kadar uzanmaktadır. Balkanların büyük bir bölümü 14. ve 15. yüzyılda Osmanlı denetimi girerken Hırvatistan’ın ancak belli bir bölümü Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bu yüzden Hırvatistan hep Batının etkisinde kalan bir Balkan ülkesi olmuştur. Balkanların en batısında yer alması ve Katolik olması nedeniyle Avusturya-Macaristan Habsburg etkisi daha güçlü olmuştur. Bu belki de Türkiye ile Hırvatistan arası ilişkilerin önünü açan bir gelişme olmuştur. 1991’de bağımsızlığını kazanan Hırvatistan ile ilişkilerimiz özellikle 1990’larda Bosna konusunda işbirliği ile yeni bir boyut kazanmıştır. Ortak bir sınırı bulunmasa da Türkiye Hırvatistan’ı yakın ve değerli bir komşusu olarak görmektedir. Günümüzde Hırvatistan ve Türkiye’nin AB’ne üye olmak istemeleri, tarihten gelen bağları, iyi ilişkilerin güçlendirilmesine neden olmaktadır.

Kaynakça

- Bora, T. (1995), *Milliyetçiliğin Provokasyonu*, İstanbul Birikim Yayınları.
- Castellen, G. (1993), *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul Milliyet Yayınları.
- DEİK (2006), *Hırvatistan Ekonomisi ve Türkiye İle İlişkiler*.
- Glenny, M. (2001), “Balkanlar,(1804-1999) Milliyetçilik”, *Savaş ve Büyük Güçler*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Kitapları.
- Gürbüz, Y. (1987), *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, İstanbul, Beta Yayınları.
- Holberstam, D. (2002), *Barış Zamanı Savaş*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jelavich, B. (2006a), *Balkan Tarihi 18.ve19.Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Haşim Koç, İstanbul, Küre Yayınları.
- Jelavich, B. (2006b), *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl*, çev. Zehra Sayan, Hatice Uğur, İstanbul, Küre Yayınları.
- Kırmacı, M. (2007), **AB Yolunda Hırvatistan**,
- Kut, Ş. (2005), *Balkanlar’da Kimlik ve Egemenlik*, İstanbul, İstanbul Bilgi Yayınları.
- Moaganın, N. (1994) “The Historical Fate of Croatia and Turco-Croatian Relations in the Past”, Ankara, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt:XVI , Sayı: 27, s.s. 243-255.
- Poulton, H. (1993), *Balkanlar Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler* , çev: Yavuz Alagon, İstanbul, Sarmal Yayınevi.
- Quataert, D. (2003), *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları.

- Rusinow, D. (2000), “Yugoslavya’nın Parçalanması ve İç Savaşta Osmanlı Mirası”, in *İmparatorluk Mirası–Balkanlarda ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası-*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Samary, C. (1995), *Parçalanmış Yugoslavya Bosna’da Etnik Savaş*, çev. Bülent Tanatar, İstanbul, Yazın Yayıncılık.
- Sosyal, İ. ve Kut, Ş. (1997), “Dağılan Yugoslavya ve Bosna Hersek Sorunu Olaylar Belgeler 1990-1996”, İstanbul, OBİV Yayınları.
- Söylemez, Y. (1996-1997), “An Overview of Turkish-Croatian Relations”, *Turkish Review of Balkan Studies, Annual*, İstanbul, Foundation for Middle East and Balkan Studies, ss.99-113.
- Tezcan, E. (2007), Hırvatistan Türkiye Açısından Bir Örnek Oluşturmaz Ama... , www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=23&type=12 E.T. 21.08.2007.
- Turan, S. ve Ertuğrul, S. (2005), “A Study for Turkey’s Bosnia-Herzegovina Policy in the Post Cold War Period”, International Symposium, “Bosnia Herzegovina From Past to Present, 28-30 April 2005 , Çanakkale 18 Mart University, Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences, Proceedings, Ankara, Pozitif Printing House,ss. 189-213.
- Türbedar, E. (2003), “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Balkanlar ve Avrupa Birliği”, Ankara, Stratejik Analiz, Cilt :3 Sayı 34, s.s 65-70.
- Türbedar, E. (2007), Yugoslavya, Hırvatistan ve Bosna-Hersek:Geçmişin Gölgesinde İşbirliği Arayışları, Eylül 2002,
- Uzgel, İ. (1992), “Sosyalizmden Ulusçuluğa: Yugoslavya’da Ulusçuluğun Yeniden Canlanması”, *Prof. Dr. Gündüz Ökçün’e Armağan*, Ankara, AÜ SBF Dergisi, Cilt 47, Ocak-Haziran, Sayı 1, 2, ss.217-244.
- Uzgel, İ. (2002), “Bağlantısızlıktan Yalnızlığa Yugoslavya’da Milliyetçilik ve Dış Politika,” *Türkiye’nin Komşuları*, Mustafa Türkeş-İlhan Uzgel (der.), Ankara, İmge Kitabevi.
- Ülger, İ. K. (2003), *Yugoslavya Neden Parçalandı*, Ankara, Seçkin Yayıncılık. www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?ID=1411&kat1=23&kat2= E.T. 17.08.2007.
- Yerasimos, S. (1994), *Milliyetler ve Sınırlar -Balkanlar,Kafkasya,Ortadoğu-*, çev. Sirin Tekeli, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Yürür, P. (2001), “Tarihi Süreç İçerisinde Hırvatistan Dış Politikası”, *Balkan Politikası*, Ömer E. Lütem, Birgül Demirtaş Coşkun (der.), Ankara Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- www.deik.org.tr/ikili/20078912343ikiliiliskiler_web.doc E.T. 18.08.2007.
- www.ilef.ankara.edu.tr/akildefteri/yazi.php?yad=9287
- www.meclishaber.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=40120, E.T.20.08.2007.
- www.meclishaber.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=40120 E.T.20.08.2007.
- www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=80353 E.T 20.08.2007.
- www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/tr/infoElections/setimes/resource_centre/elections/croatia_local_2005?country=Croatia E.T. 19.08.2007.
- www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/tr/newsbriefs/setimes/newsbriefs/2007/08/08/nb-06 E.T.20.08.2007.

- www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tbmm_basin_aciklamalari_sd.aciklama%3Fp1%3D32913+t%C3%BCrk+h%C4%B1rvat&hl=tr&ct=clnk&cd=22&gl=tr E.T. 12.08.2007.
- www.tusam.net/makaleler.asp?id=720&sayfa=13 E.T. 18.08.2007.
- www.tusam.net/makaleler.asp?id=720&sayfa=13 E.T.12.08.2007.
- www.undp.un.org.tr/who/yayinlar/anlasmalartr/hirvatistan.html E.T 27.07.2007.
- www.zaman.com.tr/webapp-tr/yazdir.do?haberno=512894 E.T. 08.08.2007.

ÖZET / ABSTRACT

Yugoslavya bir başka deyişle Güney Slavlarının Ülkesi Soğuk Savaşın bittiği noktada dağıldı. Dağılma ya da çözülmenin nedenlerini irdelemek amacımız değil ancak dağılmadan sonra ortaya çıkan yapı öncelikle olmak üzere Avrupa tüm dünya dengelerini etkilemiştir. Türkiye çok yönlü bir jeostratejik konuma sahip bir Balkan ya da Güneydoğu Avrupa ülkesidir. Buradan hareketle Güneydoğu Avrupa’da oluşan bu çözülmenin bir bölge ülkesi olan Türkiye’yi etkilemesi son derece doğaldır.

Bir Güneydoğu Avrupa ülkesi olan Hırvatistan’da 1991 Mayıs’ında gerçekleştirilen referanduma dayanılarak 25 Haziran 1991’de Hırvat Parlamentosu bağımsızlık ilan etti. Türkiye 6 Şubat 1992’de Yugoslavya’dan ayrılan dört Cumhuriyeti tanıma kararı aldı. Bu noktada Türkiye Hırvatistan diplomatik ilişkileri başladı. Ancak Türkiye Hırvatistan ilişkilerinin tarihsel ve kültürel bir arka planı olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Yalnız Hırvatistan örneğini diğer Güneydoğu Avrupa ülkelerinden ayrı tutmak gerekir. Hırvatistan’ın yalnızca doğu kesimi Osmanlı egemenliğine girmişti ve Hırvatistan’da daha çok Avusturya–Macaristan etkisi görünmektedir. Buradan hareketle Türkiye Cumhuriyeti ile Hırvatistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler düzgün doğrusal ilişkiler olarak görünmektedir. Batı Avrupa kültürünün etkisi altında olmaları Türkiye ve Hırvatistan ilişkilerini uyumlaştıran bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’nin 1990’lardaki Balkan Politikası güvenlik ve işbirliği eksenine dayanmaktaydı. Bu noktada Türkiye Hırvatistan ilişkileri hareketlendi ve iki ülke arası devlet adamlarının ziyaretleri birbirini izlemiş ve ekonomik ve siyasal bazlı bir çok anlaşma imzalanmıştır. İki ülke arasında kapsamlı bir Dostluk ve İşbirliği Antlaşması 17 Temmuz 1994’de Zagreb’de Demirel ve Tudjman tarafından imzalanmıştır. İki ülkenin kısa, orta ve uzun vadeli amaçları da birbirine paralellik arz etmektedir. Önceleri Bosna-Hersek konusundaki bu oydaşma şimdilerde Avrupa Birliği uyum süreci üzerinde sağlanmaktadır. Nitekim AB üyeliği için bir süredir hazırlık yaptığı bilinen Hırvatistan, 21 Şubat 2003 tarihinde AB Dönem Başkanlığı nezdinde tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Bildirimizde Türkiye Hırvatistan ilişkilerinin pekte uzun olmayan geçmişinin irdelenmesi amaçlanmaktadır.

FROM PAST TO PRESENT RELATIONS BETWEEN TURKIYE AND CROATIA: STRATEGIES, EXPECTATIONS, AND PRIORITIES

Yugoslavia, in other words, the country of Southern Slavs, broke up at a time when cold war was over. It is not our goal to analyze the reasons for disintegration and break-up, whereas the structure formed after the disintegration affected the balance primarily in Europe and also in the world. Turkey is a Balkan or South Eastern European

country with a multi-dimensional geo-strategic position. Hereby, it was quite natural for a break-up in South Eastern Europe to influence Turkey as a country situated in the area.

Based on the referendum held on May 31, 1991, in Croatia, a South-Eastern European country, the Parliament declared independence on June 25, 1992. Turkey decided to recognize four republics, which broke up from former Yugoslavia on February 1992.

Diplomatic relations between Croatia and Turkey begun at that point. However, it shouldn't be ignored that Turkish-Croatian relations have a background. The Croatian example itself needs to be kept apart from that of other South Eastern European countries. Only the eastern part of Croatia was formerly under the Ottoman rule; Austrian-Hungarian influence is much more observable in Croatia. Starting from this point, relations between the Turkish Republic and Croatia appear to be on a straight linear line. Being under the effect of western European culture becomes a factor, which harmonizes the relationship between Turkey and Croatia.

Turkish policy in the Balkans during 1990s was based on security and corporation. At this point, Turkish-Croatian relationships were revitalized following mutual visits by statesmen from both countries along with many other agreements signed on economical and political basis. Mr. Demirel and Mr. Tudjman in Zagreb signed a Comprehensive Friendship and Cooperation Treaty in July 17, 1994. Short, mid and long-term goals of both countries are parallel with each other. Consensus formerly built on Bosnia-Herzegovina is nowadays directed to European membership process. Croatia, which has been preparing itself for EU membership, made his full membership application to current EU presidency on Feb 21, 2003. In our paper, we aim at analyzing the background to Turkish-Croatian relations, which has a short history.

Key words: Yugoslavia, Croatia, Turkish-Croatian Relations, European Union

Hrvati u odnosima Hofburga s Mlecima i Visokom Portom

Ivan PEDERIN

Mađarski i hrvatski kraljevi našli su se u opasnosti od Osmanske carevine što im je nalagalo da pokušaju otkloniti opasnost političkim sredstvima. Među diplomatima koji su pregovarali s Osmanima ističu se Hrvati, a tako i među vojnicima.

Tu ističe tip putopisa koji pišu diplomati, Hrvati iz Dalmacije u službi ugarsko-hrvatskog kralja ili cara. Oni su putovali u Carigrad da bi tamo vodili pregovore. Bilo je to doba kad se prestalo govoriti o oslobađanju Svetog Groba, već se razmišljalo kako istjerati Osmane natrag u Malu Aziju.

Feliks Petančić, rođen u Šibeniku, ali dubrovačkog porijekla, bio je kancelar kraljice Beatrix, žene Matije Korvina i knjižničar Corvinske knjižnice u Budimpešti, kasnije senjski kancelar. Bio je čovjek humanističke naobrazbe pa je nadzirao rad prepisivača knjiga i minijaturista, a znao je grčki, latinski i neke istočnjačke jezike. Bio je jedan od obrazovanih Hrvata koje je Matija Korvin privukao na svoj dvor. Kralj Vladislav slao ga je u diplomatske misije na razne dvorove, a onda ga je 1501. poslao velikom meštru rodskih vitezova Pierre d'Aubusson da ga uvjeri da digne azijske knezove protiv Osmana.¹⁵ Petančić je otišao kao poklisar jednom i sultanu Selimu u Carigrad da bi s njim pregovarao o miru. Umro je prije 1522. Kuspinian je izdao njegov *De Itineribus in Turciam, libellus, Felix Petancio auctore, Imprimebat Vienne Austriae Joannes Singrenius chalcographus, anno sal MDXXII. Pridie callendas iulii*. Rukopis se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Beču, a tamo se nalazi i opis putova do Carigrada. Petančić je opisao gornji put preko Godomira i crkve Resave, potom duž doline rijeke Morave prema Nišu gdje su prebivali Srbi i Bugari. Bio je to rimski put. Potom je opisao put kojim je prošao Geofroi de Boulogne na putu u Svetu Zemlju. To je bio put kojim se povlačio kralj Vladislav. Učeni pisac opisao je ovaj put da time upotpuni putove križara. Onda je pješke došao do brda Rodopi, pa u Pirot imajući uvijek u vidu grčke zemljopisce pa tako Srbe naziva Triballi, a Bugare Myssi. On je pravio razliku između Srba i Bugara, a pravio je razliku između žitelja Raške i Vlaha. Opisao je i druge putove što vode do Carigrada, put preko Šapca, Valjeva, Kruševca, preko brda Cer, Kosova. Toponimi su često tiskani s greškama. Onda je opisao put iz Panonije, Erdelja u Tračku i Pont, pa put preko Bosne i sjeverne Hercegovine, Sarajeva, Visokog, Prozora do Klisa prema Solunu preko Drača. To su sve bili putovi koje je poznao Strabo, a vrijednost je ovog putopisa u tome što je on izmirio Straba sa iskustvima mjesnog pučanstva. Petančić je napokon pozvao kršćanski svijet da se digne protiv turskih barbara, kako su se u ono doba, a i kasnije na Zapadu opisivali Osmani. Spomenuo je rimske armije i vjerovao da će mjesno pučanstvo na Balkanu pomoći vojsku koja bude krenula na Osmane. Petančić je tražio primjere iz povijesti pa je spomenuo perzijske ratove protiv Grka, Hanibala, a osobito je istakao ulogu mađarskog junaka Hunyadi Janosa koji se borio protiv Osmana što su napredovali. Ideja Europe i Zapada ističe se u djelu ovog učenog humaniste što je otkrio vezu Balkana sa grčko-rimskom starinom. Ideja Zapada ističe se na način neslućen u

¹⁵I Mleci su pomagali u to doba ugarsko-hrvatskog kralja, iako su se ugovorom obvezali Porti da neće podupirati njezine neprijatelje, Ivan Pederin, A velencei köztársaság es magyarorszag szövetsege a török elleni harcban, Leveltari közlemenyek, otvenhetedik evfolyam, 1. szam, Budapest, 1986, str. 131-136.

mletačkom putopisu koji je Portu opisivao gotovo kao prijateljsku silu. Ustvari, Petančić je bio uvjeren da su ovim putovima svojedobno prolazili rimske legije. Uvijek je napominjao i navodio rimske toponime, a ako ih nije bilo on bi latinizirao suvremene toponime. Ovaj putopis napisan na latinskom pobudio je mnogo zanimanja posvuda u Europi.¹⁶

Hrvati kao poklisari Rimskog cara

U doba vojnih pobjeda Osmanska carevina nije tražila, pa ni htjela održavati diplomatske veze sa kršćanskim silama, već se prema njima odnosila gotovo kao svojim vazalima, npr. srpskim i vlaškim knezovima ili Zapolya Janosu. Diplomatski odnosi počeli su s pregovorima kad bi jedna od zaraćenih strana poslala pregovarače drugoj i pritom je svaka strana nastojala da izgleda što više dostojanstveno. Porta je u to doba bila ponosna i konzervativne uvjerenja u svoje poslanje širenja islama u svijetu. Na tom držanju osnivala se i njezina diplomacija. Porta je velikodušno i milostivo dopuštala europskim silama da dolaze na Portu i pregovaraju, ali se sama nije brinula niti se udostojala da šalje diplomate na dvorove kršćanskih vladara toliko je bila samouvjerenja. Kasnije ih je ipak slala pa je u tri stoljeća diplomatskih dodira Hofburga s Portom iz Beča otišlo u Portu oko 130 poslanstava, a Porta je poslala u Beč 80 do 90 poklisara.

Sredinom XV. st. bečkom dvoru je bilo jasno da Sulejman Veličanstveni može 1538. osvojiti Erdelj i Moldovu i to je izgledalo neizbježno bez obzira na obranu kneza Petra Raresa. To bi, tako je ocijenjeno u Beču, bila sablja uperena u Podunavlje i opasnost za sigurnost samoga Beča. Generali carskog stožera počeli su razmatrati ovu opasnost, počeli su računati koliko će ih koštati vojni pohod protiv Osmana i zaključili da bi to bio nesiguran i skup pohod za koji novaca i nema. Onda su pomislili da bi bilo jevtinije kad bi podmitili nekog utjecajnog dostojanstvenika na Porti pa su poslali poklisara Antuna Vrančića iz Šibenika i Zay Ferenca. Vrančić je poslan očigledno zbog svog znanja hrvatskog jezika, a hrvatski se govorilo u mnogim dijelovima Osmanske Carevine ili se taj jezik razumio. On je mogao pitati savjeta od svojih zemljaka na Visokoj Porti i uspostaviti kontakt s utjecajnim ličnostima. K tome je bio humanist pa je mogao čitati djela antičkih pisaca, npr. geografa Straba i naći nešto o putovima prema Istanbulu. Vrančić se rodio 1504. u Šibeniku, a umro je 1573. u Presyowi. Služio je u početku Zapolyu Janosa, pa Ferdinanda Habsburškoga i napokon Maksimilijana Habsburškoga. Njegov stric bio je arcidakon Sonogoza u Vespremu pa je poslao nećaka da studira u Padovi. Stric je postao erdeljskim biskupom, a Antun Vrančić postao je prepošt u u Budimu, pa 1530. kraljev tajnik koji ga je poslao kralju Sigismundu u Poljsku, a onda tri puta u Bosnu, dva puta u Mletke duždu Andrea Gritti, pa papi Klementu VII. 1531, Pavlu III, Franji I. u Pariz, Henriku VIII. U London. O putovanju u Carigrad imamo putopis koji je objavio Alberto Fortis u *Viaggio in Dalmazia (Venezia 1774) come Iter Buda Hadrianopoli anno 1553. exaratum ab Antonio Verantio tunc quinque ecclesensi, mox agriensi episcopo, ac demum archiepiscopo strigonensi, regio Hungarie locumtenenti, magno regi cancellario, atque S.R.E. Cardinali electo; nunc primum e Venetiano carthofilactio in lucem editum.*

¹⁷Kao i Petančić Vrančić se služio klasičkim geografima kao vodičem pa je tako

¹⁶Ovaj je putopis opisao Petar Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vieka, Rad JAZU, Vol. XLIX (1889)str.103-164.

¹⁷P.Matković, Op.cit.vol.LXXI(1884) str.1-60.

spomenuo Strabona, Plinija, pa djela suvremenih humanista kao Aenea Sylvio Piccolomini, Sabellico, Volaterrana. Njegova humanistička naobrazba ističe se baš u njegovim putopisima i zemljopisnim djelima, on poznaje grčke i rimske toponime. Putovanje je bilo tegobno i opasno, Vrančića su neprestano sumnjičili da je špijun ako bi upitao nekoga za neki toponim spomenut kod klasičkih pisaca, gdje je put i kamo treba ići, trgovci mu često ne bi htjeli ni odgovoriti, a seljaci bi mu davali tamne i zagonetne odgovore. U Osmanskoj Carevini su se ljudi prema strancima i putnicima odnosili s prezirom. Vrančić je krenuo starim rimskim putem, a od Beograda je krenuo prema Smederevu, pa duž lijeve obale Morave prema Čupriji, a onda dalje rimskim putem. On nije opisao samo topografiju, nego i narod koji je tamo prebivao i uvijek je nastojao usuglasiti ono što je vidio s onim što je pročitao kod klasičkih zemljopisaca, pa kod Ptolomeja kojeg je poznao iz latinskog prijevoda. Vrančić je pisao i o ratnim zbivanjima, o Kamenici gdje su Turci razorili 7000 bačava vina kad su je osvojili. U Beogradu je tražio grčke i rimske ostatke, opisao je utvrdu i topove na utvrđi, pričuve za vojsku i ratnu opremu, opisao je tursku karavanu koja je vodila robove, naplatu poreza kod koje su kršćani morali dati Turcima svoju djecu da budu janjičari. Vrančić je utvrdio da u narodu nije ugasla uspomena na cara Trajana koji je sagradio tu cestu. On je opisao Niš kao trgovački grad, trgovinu i rimske natpise koje je često prepisivao, ruševine rimskih zidina, pa Sofiju sa drvenim kućama, muslimanske džamije i kupke, karavanseraje u kojima su putnici odsjedali i zgrade sa rimskim ili grčkim građevinskim elementima. U Plovdivu je potražio uzvisinu Haemu na koju se uspeo Perzejev i Demetrijev otac da vidi polje na kojem se trebao sukobiti s Rimljanima. Vrančić je vjerovao u staru legendu da se na Balkanu nalazi tako visok vrhunac, da se s njega može vidjeti istodobno Jadran i Crno More. On je opisao i narod koji je tamo prebivao, a to su bili Turci, Bugari i Srbi, napisao je nešto i o pravoslavnim manastirima. U Plovdivu je utvrdio mjesto koje apostol Pavao spominje u svojoj poslanici, opisao je poljodjelstvo i sustav za natapanje kraj Plovdiva. Uvijek je nastojao usuglasiti antičku i suvremenu topografiju, ali nije uvijek mogao uvjeriti pisca. Čini se da Vrančić nije poznao Petančićev putopis. Vrančić je stigao u Carigrad 25. kolovoza 1553. malo prije nego li će sultan otići u Aziju i odmah počeo pregovore o oslobađanju sužnjeva. Ostao je u Carigradu čak četiri godine i vratio se tek u kolovozu 1557. Nagrađen je položajem Jegarskog biskupa, a onda je 1. srpnja 1567. još jednom otputovao u Carigrad gdje je pregovarao o miru 1568. Putopis ovog putovanja napisao je njegov tajnik Marc'Antonio Pigafetta. Vrančić je umro kao Ostrogonski nadbiskup i primas Madžarske.

Ovi pisci obogatili su putopis svojom humanističkom naobrazbom, a njihova ličnost ovdje se ne ističe zbog hrabrosti, već baš po svom dobrom poznavanju antičke književnosti i zemljopisa što su oni znali primijeniti u praksi da bi se orijentirali na putovanju i da bi našli pravi put. Oni su ovim preduhitrili arheologiju XIX.st. koja je na Balkanu iskopala mnoge vrijedne nalaze antičke umjetnosti i kulture.

Ovi putopisi otkrivaju nam da je Hrvatska, točnije njezina južna pokrajina zemlja što se sva okreće prema moru i koja je u to doba sa svojim *civitates subdite* sačinjavala dio saveza ili federacije koja se zvala *Stato veneziano*. Kao takva, Hrvatska je bila politički i kulturni most između Mletaka i Podunavlja, a ovi su pisci otvorili Balkan mašti zapadnog čitatelja. Oni ističu se po svom naglašenom zapadnjaštvu naroda koji je više od mnogih drugih naroda bio izložen turskoj opasnosti. Taj narod se

želio što bliže vezati sa Zapadom i objasniti Zapadu da Balkan sačinjava dio Europe i njezinog povijesnog nasljeđa.

Oni su važni su ne samo zbog svog humanističkog obrazovanja, već i zato što su oni otkrili kopnene putove na Levant. Bili su to antički putovi koji su zaboravljeni u srednjem vijeku. Ovi putovi pokazati će se vrlo važnim u XVII. st. kad je počelo opadanje Osmanske carevine pa su se u Egejskom moru namnožili pirati. Tada je trgovina kopnenim putovima bila sigurnija, a to je bila prednost osobito za Dubrovnik i Kotor koji su prirodni terminali tih putova o čemu će biti riječi niže. To ih svrstava u bok moreplovcima njihovog koji su otkrivali nove prometne putove i zemlje. U našim prilikama otkriće ovih starih antičkih putova gotovo je usporedivo je s otkrićem morskog puta za Indiju.

I napokon Hrvati su bili među prvim zapadnim diplomatima koji su ostvarili dodire s Visokom Portom.¹⁸ Međutim, putovanje Antuna Vrančića pokazalo je da mito može igrati znatnu ulogu u međunarodnoj diplomaciji i politici, a Visoka Porta i osmanska postat će u slijedećem stoljeću klasična organizacija u kojoj se primalo mito što će se vidjeti niže. Hrvate su slali kao poklisare na Portu jer su znali grčki pa su mogli čitati Strabona i snaći se u mreži antičkih putova po Balkanu, ali i zato što se u Carigradu nalazilo mnogo Hrvata iz Bosne, ali i iz Dalmacije. Oni su otišli u Istanbul, neki su se obratili na islam, a neki ne, mnogi su napravili karijeru. Njihovi zemljaci razgovarali su se s njima, oni su im davali podatke o prilikama na Porti i tako su ovi poklisari našli put do paša koje je trebalo podmititi.

Hrvati u dodirima Mletaka i Osmana

Mleci su stekli Dalmaciju 1409. u doba dok su Osmani bili još daleko. Oni su osnovali *Officium scribanatus litterarum sclavarum*, a to je bio odsjek kancelarije sa značajkama bilježničke službe koji je prevodio *litterae* s latinskog na hrvatski i obratno. Bila je to novina koja je išla na ruku pučanima koji su sada mogli stati pred sud s tumačem i nisu više bili bez zaštite izloženi samovolji vlastelina. Tumači su se zvali *interpretes* ili *trucimanus*. Trucimanus, kasnije dragoman bio je tumač za istočnjačke jezike. Mleci su se kolebali da li hrvatski smatrati istočnjačkim jezikom ili ne. Ti tumači sudjelovali bi u pregovorima u dosta čestim trvenjima s krbavskim knezovima, a potom s bosanskim sandžak-begovima. Hrvatski je na taj način postao prvi jezik mletačke diplomacije. Otprilike trećina spisa dragomanskog arhiva u zaderskoj pismohrani napisana je na hrvatskom. Dakako, ti su tumači većinom bili Hrvati, a njihova uloga na pregovorima nije bila mala jer su mletački knezovi koji su pregovore vodili o njima zavisili. Oni su zaslužni da su odnosi mletačkih vlasti s Osmanima često bili dobri i srdačni. Hrvatska kancelarija često je mijenjala ime pa se u XVII. st. sreće naziv *Cancellaria delle lettere schiave*, a dragomani, i dalje Hrvati sada znaju i turski, pa albanski jer sandžak-begovi nisu uvijek znali hrvatski, odnosno bosanski. Među dragomanima ističe se kotorska patricijska obitelj Bolica. Neki dragomani kao splitski dragoman Gerolimo della Pace napravili su karijeru, ovaj je postao *nodaro ducal* u Mlecima. Vrlo je važna bila uloga dragomana u pregovorima o razgraničenju poslije

¹⁸ Ovdje se može reći da je Ljudevit XIV. poslao tek 1688. jednog diplomata ili radije obavještajca u Carigrad da ga izvješćuje o nemirima na Porti i smjenjivanjima sultana. Taj obavještajac smaknut je u tim nemirima, a njegova pisma kralju čuvaju se u Archives nationales de France u Parizu.

ratova. Od njih potječu turski spisi u zadarskoj pismohrani – *lettere turchesche* koje se 1635. sređuju. Ova služba, bliska je službi bilježnika, ali i odvjetnika jer su tumači često odvjetnici. Za kandijskog rata značaj ove kancelarije raste, a ona se sada zove *Cancelleria delle lettere illiriche e serviane*, dakle za latinicu i bosančicu.¹⁹ Mletačka republika nije voljela da jedna osoba ostane više od pet godina na jednom mjestu, pa je tako često premještala dragomane koji su onda povremeno služili u *bailatu* pri Visokoj Porti. Tada su dragomani morali osim hrvatskog i turskog znati još arapski i perzijski, često i grčki. Tu je bilo tješkoća jer u Mlecima je tek krajem XVIII. st. proradila dragomanska škola koju je vodio Cosimo Calavrò Imberti. Do tada Mleci su se morali služiti često članovima svoje kolonije u Istambulju kojima nisu vjerovali jer su oni bili oženjeni s Grkinjama, a Grci su bili osmanski podanici.²⁰

U mletačkoj državi (*Stato veneziano*) odluku je uvijek donosilo neko vijeće ili magistrat, nikad jedan čovjek sam, pa Mleci nisu imali nadmoćnih državnika, političara, a pa ni admirala jer je *Capitaneus Culphi*, kako se zvao zapovjednik mletačkog ratnog brodovlja došao na to mjesto s mjesta sindika, inquisitora, advocatora comunis i sl., a onda bi postao bailo ili pak nešto treće. Zbog toga dragomani koji su sudjelovali u pregovorima sa čehajama, sandžak-begovima i sl. nisu napravili onako uzbudljive karijere kao Petančić ili Vrančić. Mleci, osobito u početku nisu mnogo vjerovali Hrvatima pa nisu dopuštali da Hrvati služe u Dalmaciji u vojsci ili kancelariji. Kasnije su od tog načela malo po malo odustajali.

Dubrovnik u zapadnoj diplomaciji na Visokoj Porti

Dubrovnik, je priznao vrhovnu vlast sultana i obvezao se plaćati 50 tisuća dukata godišnjeg danka. Za taj novac Dubrovnik nije samo uživao zaštitu Visoke Porte, već i trgovačke povlastice. Dubrovčani koji bi odnijeli danak donijeli bi i mito i dijelili ga pojedinim pašama vodeći pritom računa o njihovom stupnju, jer je o stupnju zavisila visina mita, a paše su obično bili vrlo tašti i osjetljivi.²¹ Na taj način dubrovački bi trgovci dobili povlastice s kojima bi zaradili novac što je znatno nadmašio visinu godišnjeg danka. Dubrovnik je bio terminal najvažnijeg i najpovoljnijeg trgovačkog puta na Levant što možda zahvaljuju Petančiću i Vrančiću, a taj put²² je postajao to važniji što je Osmanska carevina više opadala jer su se proporcionalno tom opadanju množili pirati u Egejskom moru. Kriza Carevine počela je početkom XVII. st. kad se promijenio način nasljeđivanja prijestolja. Do tada novi bi sultan pobio svu braću koja bi mu mogla biti suparnicima. Od početka XVII. st. novi sultan zatočio bi braću u haremu pa je odsada novi sultan postajao čovjek koji je sav dotadanji život proveo u haremu s eunusima i odaliskama. Ti su zadržali utjecaj na nj pa je put do sultana vodio preko eunuha koje ja

¹⁹ Ivan Pederin, Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.1797), Dubrovnik, 1990. str.28-29, 45-46, 49, 51, 52, 62.

²⁰ Ivan Pederin, Školovanje mletačkih dragomana za turski, arapski, perzijski i hrvatskosrpski jezik od XV. do XVIII. stoljeća i njihova služba, Institut za istoriju u Banjaluci, Istorijski zbornik, 1988. br. 9. str.35-51.

²¹ Vesna Miović, Dubrovačka diplomacija u Istambulju, Zagreb-Dubrovnik, 2003.

²² Ivan Pederin, Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga Dvora, Zadar, 2005. Vidi poglavlje Ceste u kojem je opisana cestovna mreža zapadnog Balkana.

valjalo podmititi. Veziri, seraskeri, ali i pravoslavni episkopi dobijali su položaje tako što bi podmitili nekog na Porti, a onda bi morali udarati nove poreze i namete da vrate dugove. Skupljanje poreza daje se sada u zakup. Ratovi sada postaju obrambeni i traže više poreza, a ne donose više ratni plijen. Janjičari postaju neposlušni, dobijaju dopuštenje da se žene i trebaju sve više novaca pa se bave trgovinom i zanatima, postaju cehovi, povlaštena i samovoljna klasa koja se sada novači od muslimana i ima njihovu podršku.²³

Dubrovački Senat poslao je u ožujku 1557. Sebastiana Menze u Beč da podsjeti cara da je on i mađarski kralj, a Dubrovnik je od 1386. pod zaštitom mađarskog kralja.²⁴ Pred pad Budima car Leopold pristao je da primi Dubrovnik pod svoju vlast, a Dubrovčani su ga obavješćivali o zbivanjima u Mađarskoj. Car je poslao u Dubrovnik pukovnika Domenica Corradina kao svog rezidenta, a Dubrovčani su se obvezali da će caru plaćati danak od 500 dukata godišnje. Dubrovčani su obavješćivali cara preko Corradina da Porta više nije u stanju da plaća i opskrbljuje svoju posadu u Beograd jer nema novaca, jedan dio novca prigrabili bi uleme, drugi dio bi utajili poreznici. Vojska koja je inače bila vrlo dobro organizirana nije se mogla boriti bez plaće i hrane pa se vratila u Istanbul gdje je sultan svrgnut. Carski generali mogli su sada zahvaljujući dubrovačkim obavještenjima slobodno obilaziti Bosnom i Srbijom. Mlečići, koji su bili u Svetoj Ligi zajedno s Rimskim carem, Rusijom i Poljskom, uspješno st se borili ne Levantu, a osvojili su Herceg-Novi, pa i Popovo Polje. Dubrovnik je sada bio odsječen od zaleđa; bio je u bezizglednom položaju. Mleci su sada tražili da im se Dubrovnik podvrgne i obećavali da će dubrovački patriciji tada biti ravni mletačkim, kao i patriciji ostalih dalmatinskih gradova. Dubrovčani o tome nisu željeli ni čuti. Kad su Mleci prebacili svoje snage a ušće Neretve da još dublje potisnu Turke u unutrašnjost, Dubrovčani su obavijestili Turke da Herceg-Novi sada brani slaba posada. Turci su napali i vratili Herceg-Novi. Ovo je razbjesnilo Mletke koji su upozorili cara Leopolda da Dubrovčani doduše daju obavještenja njemu, ali i Porti.²⁵ Car nije reagirao jer je u obavještajnom pogledu bio posve zavisao od Dubrovčana u vođenju ovoga rata, a kad su Mlečići zaprijetili da će napasti Dubrovnik iz Hercegovine je Dubrovniku pohitao u pomoć carski general grof Thurn. Kad su Bosanski muslimani poslali vojsku da istjera Thurna iz Bosne, Dubrovčani su upozorili Thurna koji je napadače dočekao u bojnom rasporedu i hametice ih porazio.²⁶

Dubrovnik je u Morejskom ratu i bez vojske izvojevao sjajnu pobjedu protiv Mletaka, ali su se Osmanli uspješno obranili i pored raspada njihove vojske jer su se Rusi i Poljaci povukli iz Svete Lige, a Leopold se sukobio s Mlecima jer su njihovi interesi

²³ L.S.Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1953. str.118-122.

²⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Geheimakten. U ovom fondu nalaze se svi ostali spisi citirani u ovom odjelku koje mi je spomenuta pismohrana dala na uvid na mikrofilmu, ne u originalnim dokumentima. Na mikrofilmu nisu moguća detaljnija citiranja. Moguće je umjesto signature koje nema citirati nadnevak pisma, ako ga ima, a nema ga uvijek. U Europi je sve manje pismohrana koje čitateljima daju na uvid izvornik spisa, sve češće se daju mikrofilmovi.

²⁵ To nije bilo ništa novo, Mleci su još 1570. javno optužili Dubrovčane da daju obavještenja Osmanima protiv kršćana i kršćanima protiv Osmana, da su dvostruki špijuni. Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia*, Milano 1994. p. 235-237.

²⁶ Ivan Pederin, *Dubrovnik kao središte europske diplomacije u Morejskom ratu*, Dubrovnik, XVL(2005) br. 232, str. 205-233.

bili posve oprečni. Francuski kralj Ljudevit XIV. napao je Leopolda na zapadu. Dubrovnik je u ovom ratu postao središte europske diplomacije, ključ Osmanske carevine bez kojeg nije bilo moguće voditi politiku, a ni ratovati na Balkanu i Levantu. Dubrovnik je ostao u posjedu najvažnijih putova prema Istanbulu, bio je velika sila. Mleci ne, dubrovačka trgovina cvala je, a mletačka nazadovala, Mleci su se sve više ruralizirali.

Osmanska carevina opadala je, ali je manje ili više vješto izrabljivala neslogu europskih vladara.

Hrvati su se hrabro borili protiv Osmana, doživljavali su poraze, ali i pobjede kao 1593. kod Siska. Pa ipak vojna zbivanja nisu bila značajna za Europu. Politička i diplomatska zbivanja u kojoj su Hrvati djelovali u službi ili kao saveznici Rimskog cara bila su presudna za europsku povijest.

Napoleon i Turska

Napoleon je u Turskoj tražio saveznika, ali je za ekspedicije u Egipat pokazao malo političkog umijeća pa su njegovi časnici jako ozlovoljili muslimane svojim vladanjem.²⁷

Kad je francusko brodovlje 1805. poraženo kod Trafalgara Napoleonu je bilo jasno da neće moći pribaviti sirovine za rastuću francusku industriju iz prekomorja, pa se odlučio da uspostavi komercijalnu vezu s Turskom preko Dalmacije i Albanije.²⁸ On je na Visokoj Porti imao i saveznika – naprednjačkog sultana Selima III. Kad je stekao Dalmaciju 1806. brzo je morao uvidjeti da to neće ići tako jednostavno. U Jadran je uplovilo rusko brodovlje s vice-admiralom Dmitrijem Nikolaevičem Senjavinim koji je zajedno s Crnogorcima opsjeo Dubrovnik i okupirao Boku. Napoleon je poslao generala Gabriela Molitora u Dalmaciju, a ovaj je pak poslao generala Lauristona da spriječi da Rusi zauzmu Dubrovnik.²⁹ Pothvat je bio izuzetno težak jer Francuzi nisu mogli zbog Rusa prići Dubrovniku s mora, već su morali doći s vojskom pod njegove zidine. Cesta nije bilo i Lauriston je krenuo na Dubrovnik s 900 vojnika kopnom bez hrane i bez topništva. Ova umorna vojska jurišala je uzbrdo na Srđ i pobijedila Crnogorce koji očigledno nisu bili navikli na moderno ratovanje. Međutim u ovom jurišu poginuo je čak i francuski general Delgorgue. Lauriston je odmah nametnuo Dubrovčanima golemu ratnu kontribuciju od čak 1 000 000 franaka.³⁰

Položaj u kojem su se Francuzi našli na Jadranu bio je vrlo težak. Oni su doduše zavladao jednim terminalom puta na Levant, drugi je bio Kotor. Napoleon je poslao pukovnika Le Clerca da rekognoscira te putove,³¹ ali je položaj francuske vojske u

²⁷ Francesco Zanini, Napoleone in Egitto: Le relazioni dei popoli islamici, Congresso sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche, Congresso internazionale su Napoleone e l'Adriatico sotto l'alto patronato del Presidente della Repubblica Italiana 16-18 ottobre 1998. Ancona – Recanati – Loreto – Jesi, Ancona, Istituto internazionale per le relazioni adriatiche e l'Oriente mediterraneo, 1999. str. 26-37.

²⁸ Stavro Naçi, La reconstitution du Pachalik de Scutari sous le gouvernement d'Ibrahim Pacha Bouchatli et ses relations avec la France 1806 - 1808, Studime historike, XXXVI(1982) 2

²⁹ Ministère des Affaires Etrangères de France, Archives, Autriche, vol. 378. L. 180. Beč, 11. travnja 1806.

³⁰ Stjepan Ćosić, Dubrovnik nakon pada Republike (1808-1848), Dubrovnik, 1999. str. 36.

³¹ . Archives Nationales, Paris, Astérisque, Fonds Bertrand, Cote, 390 AP 16. Routes de Turquie et du Montenero, Différents routes de Turquie en heures.

Dalmaciji bio težak jer dobava hrane i opreme za tu vojsku nije bila moguće zbog ruske, kasnije engleske blokade Jadrana. Napoleon je morao prići rekviriranju hrane od siromašnih seljaka što je izazvalo veliko nezadovoljstvo. K tome su seljaci morali besplatno graditi ceste za francusku vojsku. Rusi su pobudili 1807. ustanak u Poljicima koji je zahvatio Dalmaciju sve do Neretve i otok Brač. Maršal Auguste Frédéric-Louis Viesse Marmont je s neopisivom surovošću ugušio ustanak, a njegova vojna povjerenstva neprestano su izricale osude na smrt strijeljanjem. Time su Francuzi izgubili sve simpatije Dalmatinaca, ali su protiv Marmonta ustali i njegovi najbliži suradnici providur Vincenzo Dandolo i Ivan Krstitelj Stratiko.³²Kad je Marmont 1809. otišao s vojskom iz Dalmacije da se bori kod Wagrama u Dalmaciji je buknuo opći ustanak koji su predvodili harambaše Martin Pavlović Zažabac, Mate Bilić i Filip Zuban. Ovaj ustanak očistio je svu Dalmaciju od Francuza. Jedino se general Maurellon uspio održati u Zadru. Napoleon je pobijedio kod Wagrama, ustanak je propao, a onda su opet uslijedila strijeljanja. Pučanstvo se razbjeglo u Liku ili Bosnu.

Usporedo s ustankom u Dalmaciji ustao je u Srbiji i Karađorđe, očigledno pobuđen Rusima i Austrijancima. Ovaj ustanak pobudio je uleme da iste godine svrgnu profrancuskog sultana Selima III. koji je potom i zadavljen. Da li je Karađorđe posluzio Beču i st. Petersburgu da svrgnu Selima III.? Napoleon je stalno pobjeđivao vojno, ali je u Dalmaciji doživio političke poraze. Izgubio je živce i onako samouvjeren, nagao i nepromišljen kakav je bio krenuo je u Rusiju. Nije uspio, vratio se, pobijeđen je kod Leipziga, a onda je u Dalmaciji opet buknuo sveopći ustanak uz dezertiranje prisilno unovačenih hrvatskih vojnika koji su se stavljali pod carsko-kraljevske zastave i zapovjedništvo hrvatskih generala.³³Vojska koja je 1813. prognala francuske okupatore iz Dalmacije bila je sva hrvatska, Hrvati su bili vojnici, čak i generali osim grofa Alberta Nugenta Westmeatha koji je oslobodio Rijeku i Istru, a bio je Irac. Tih je godina Dalmacija bila središte europskih zbivanja u kojima su se slegle vojne snage svih saveznika – Rusa, Austrijanaca i Engleza da spriječe Napoleonov prodor na jugoistok. Beč je ovdje djelovao preko hrvatskih generala i vojnika.

Rat za Dalmaciju bio je zapravo rat za putove prema Istambulu koji je Napoleon izgubio. On je u Dalmaciji zaglibio, sapleo se i krenuo na očajnički pohod na Rusiju. Ovi ratovi iznijeli su na površinu skupinu glavnom hrvatskih generala obaju vjeroispovijesti (u c. k. vojsci pravoslavac je bio Hrvat) i obavještajaca. To su bili Mate Rukavina barun Bojnogradski, grof Albert Nugent Westmeath, Stojčević, barun Franjo Ksaver Tomašić, barun Todor Milutinović, barun Petar Knežević, Gjurković, Radivojević. Generali su svi osim jednoga bili Hrvati obiju vjera. Uz njih su bili obavještajci, vrlo utjecajni imotski pukovnik Francesco Danese, Zadranin, učitelj careve djece barun Francesco Maria Cernea Steffaneo, grof Goës, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac i franjevac Andrija Dorotić.

³²O ovim neslaganjima vidi Archivio di stato a Milano, Segreteria di stato, fond Aldini, Cart. 39. pezzo 3. Imam u pripremi knjigu pod naslovom Napoleon i europske sile u borbi za Dalmaciju.

³³ Ivan Pederin, Englesko i rusko brodogradnja na Jadranu (1810-1814) i okupacija Korčule u veljači 1814., Godišnjak grada Korčule 8(2003) str.213-226.

Hrvatima je pogodio Josip II. koji je aristokrate lišio povlastica u vojsci i državnom aparatu. To je bila jedna od reformskih mjera Josipa II. koja se održala i pružila izgled hrvatskim generalima

Napoleon je bio velik vojskovođa, njegov tast i glavni neprijatelj Franjo II. osnovao je *Polizeihofstelle* – veliki obavještajni centar kojem je na čelu bio barun Hageron von Allensteig. Car i njegovi suradnici vrlo su pedantno vodili ovaj obavještajni centar pa su Napoleonovi ratovi postali ratovi sablje protiv pera.

Hrvati u odnosima Austrije i Visoke Porte

Napoleonski ratovi bili su poslije Trafalgara borba za kopnene putove za Istanbul. Ta borba vodila se više političkim nego li vojnim sredstvima. Napoleon je u toj borbi podlegao i nije uspio ostvariti trgovinske i političke veze sa Turskom.

Rimsko carstvo prestalo je postojati 1806. i nazivalo se u službenim spisima Carsko-kraljevskim državama.³⁴ Bio je to politički naziv čime su se izbjegle etničke i teritorijalne konotacije jer Habsburgovci nisu bili Nijemci nego Švicarci, muž Marije Terezije Franz von Lothringen bio je iz Lotaringije, danas u Francuskoj. Na Dvoru se nije ni govorilo njemački nego francuske, španjolski ili talijanski. Ta država nije bila demokratska nego policijska, militaristička i apsolutistička, a dvor u takvoj državi sluša savjete generala. Austrijski generali dolazili su iz vojnih tajnih službi. Ranije su carski generali bili Wallenstein, Tilly, Odescalchi, Piccolomini, Jan Sobjeski, Eugen Savojski. Tada su interesi Carevine bili u Češkoj, Nizozemskoj, Španjolskoj, Americi. Kuća Habsburg bila je u neprestanom suparništvu s kućom Valois. Napoleonski ratovi iznijeli su na površinu skupinu hrvatskih generala graničara koji su bili orijentirana prema ekspanziji na jugoistok preko Skadra, Prishtinë, Istipa i dalje do Istambula. Oni su dolazili iz sredine koja se s Hrvatskom, a i cijelom Carevinom smatrala predziđem kršćanstva, stoljećima su se s oružjem u ruci suprotstavljali Turcima. Car se priklonio njihovim savjetima pa je 1818. putovao Dalmacijom. Bio je vojnik pa je baš u Dubrovniku i Boki proučavao mogućnosti ratovanja na jugoistoku. On je umio ocijeniti političko značenje Dioklecijanove palače u Splitu koju su gradili graditelji s istoka, a kao dojučerašnji rimski car smatrao se pozvanim da osvaja istok, nekadašnji Bizant.³⁵ Metternich je, kao što je poznato, bio za čuvanje Turske i protiv ekspanzije na jugoistok. Bio je najbolji saveznik Visoke Porte.

³⁴ Austrija se u 1850im godinama nazvala Austrijskim državama, pa Carskim državama i napokon 1867. Austro-Ugarskom.

³⁵ Ivan Pederin, Franjo I. i počeci antičke arheologije u Hrvatskoj, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. 78(1985) str. 123-150., Isti, Putni dnevnik cara Franje I. o Dubrovniku (1818 g.), Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, sv. 17(1979) str.431-463., Isti, Car Franjo I. o Šibeniku u svom putnom dnevniku iz 1818. godine, Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. 29-30(1983) str. 179-206., Isti, Car Franjo I. prema Dalmaciji i Boki (1797.1806), Anali, 42(2004) str. 185-206., Isti, Franjo I. u Zadru 1818. godine, Kačić, 7(1975) str. 105-121.

Metternich je sišao s političke pozornice 1848. u doba kad je hrvatski ban postao barun, kasnije grof Josip Jelačić, ranije šef vojne obavještajne službe u Zadru. On je potisnuo Mađarsku, organizirao je gušenje mađarske revolucije i u njemu sam sudjelovao. Mađarski zahtjevi 1848. bili su Sedmograđe, Hrvatska, ali kao *pars adnexa*, dakle pridruženi dio, a ne *regnum socium*, dakle kraljevina i prije svega *tengere Magyar* – dakle proboj na Jadran. Mađari su dobili jedino Sedmograđe, kasnije i Rijeku kao utjehu, a Dvor se priklonio Jelačićevim savjetima i pristao na ekspanziju na jugoistok. Jelačić je zaštitio Crnu Goru koju je Omer paša Latas bio odlučio upokoriti, pa je poslao na Cetinje svog namjesnika u Zadru generala bojnika Lazara Mamulu. Prodor na jugoistok otpočeo je i taj prodor odredio je austrijsku vanjsku politiku sve do prvog svjetskog rata. Mađarski otpor toj politici nije imao učinka, ali je antagonizam između Beča i Budima bio opipljiv.

Ofenziva je otpočela i na Visokoj Porti pa j Ministar Carske kuće i vanjskih poslova grof Buol Schauenstein poslao na Portu kao internuntiusa Antona Prokesch baruna, kasnije i grofa von Osten. Njemu je pošlo za rukom izgurati Rusiju i Francusku s Porte koja je tada pala pod isključivi utjecaj Austrije. Diplomacija i vanjska politika bile su znak slabosti Porte, u doba sjaja Sulejman Veličanstveni smatrao je kršćanske vladare gotovo svojim vazalima i slabo se bavio vanjskom politikom, više je osvajao kao i njegov prethodnik Mehmed II. Osvajač. Sada su sa stvari izmijenile i Austrija je od savezni e postala zaštitnicom Porte. Napoleon III. osvetio se zbog ovog diplomatskog poraza i nanio Austriji osjetljivi vojni poraz kod Magente i Solferina 1859. Austrija je potom doživjela i poraz protiv Pruske 1866. kod Kraljičinog Graca. Međutim, Austrija je bila čudna država, poslije svakog vojnog poraza njezin utjecaj bi porastao. Poslije ovih poraza Austrija je dopustila ujedinjenje Italije, pa Njemačke, ali je obje ove zemlje na berlinskom kongresu odnosno 1881. vezala savezom kojemu je bila na čelu, a program tog saveza bila je ekspanzija na jugoistok. Crna Gora p ostala je 1872. austro-ugarski protektorat. Ustanak u Hercegovini pobudio je Franjo Josip svojom posjetom Dalmaciji 1875. Ustankom je zapovijedao zadarski namjesnik domaršal barun Gavriilo Rodić. Na terenu su se borili don Ivan Musić i vojvoda Mašo Vrbica s oružjem koje je iz Austrije stizalo u Crnu Goru preko Italije.³⁶ da bi 1878. postala i država uz gospodarsku, vojnu i diplomatsku podršku Austro-Ugarske, Austro-Ugarska dobila je mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu, i suverenitet nad Srbijom koja je 1881. s Rumunjskom priznala austro-ugarski protektorat.³⁷

Sve je to poznato. Manje je poznato da su tvorci ove politike prema Turskoj bili baš Hrvati, to je bio kotarski poglavar u Kotoru Mane pl. Budisavljević, stric Jovanke Broz, konzuli u Skadru Aleksandar Vasić, pa Lipić, pa generali koji su počeli kao Jelačićevi poručnici, to su bili već spomenuti barun Lazar Mamula, barun Gavriilo Rodić koji je naslijedio Mamulu kao namjesnik u Dalmaciji, a vodio je bosanskohercegovački ustanak iz Dubrovnika, don Ivan Musić koji je bio vojni zapovjednik u Hercegovini, crnogorske snage predvodio je Mašo Vrbica. Okupaciju, koju bi se moglo nazvati i oslobođenjem izvršili su Josip Filipović barun od Philippsberga, barun Stjepan Jovanović (Jovanović, ako je Ličanin je katolik). Oni su 1878. prodrli s vojskom u Bosnu, odnosno

³⁶ Ivan Pederin, Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga Dvora, I. Zadar, 2005.

³⁷ Ivan Pederin, Austrougarski prodor na Balkan – protektorat nan Srbijom 1879-1881, Kolo, XIII (2003) stur.130-146.

Hercegovinu. Kasnije je djelovao kotarski poglavar u Dubrovniku Nikola Rendić Miočević, brat splitskog narodnjačkog gradonačelnika Dujma i svakako franjevci. Vanjska politika Dvora predlagala se u Dalmaciji, a dekretirala u Beču, nju je vodio kao ministar grof Andrassy Gyula. Tu valja spomenuti još Gustava von Thoemmel koji je bio šef vojne obavještajne službe u Zadru. Pred ustanak u Bosni i Hercegovini on je proputovao ovaj turski ejalet i rekognoscirao teren. Napisao je o tome knjigu koju su c. k. generali nosili sobom kad su prodrli u Bosnu, odnosno Hercegovinu. God. 1875. on je s ruskim konzulom Konstantinom Joninim otišao na Cetinje i govorio knjazu Nikoli što smije osvojiti, a što ne. Rusija i Austro-Ugarska kao da nisu bile suparnice u Bosni i Hercegovini, bar ne tih godina. Poslije je postao c. k. konzul na Cetinju pa poklisar u Beogradu, bio je čovjek koji je bolje od ikoga poznao Balkan i Tursku.³⁸

Vanjska politika Carevine bila je u rukama Hrvata, a ona je bila sukladna nacionalnoj politici Strossmayera i narodnjaka koji su budućnost vidjeli kao potiskivanje Turske s Balkana i stvaranje južnoslavenske zajednice pod hrvatskim vodstvom. Hrvati su onda bili svakako najrazvijenija nacija među južnim Slavenima. U praksi je to izgledalo tako da je Austro-Ugarska stvarala protektorate koji su bili pod pretežito, kulturnim utjecajem Hrvatske. Srbija i Crna Gora rado bi bile ušle pod habsburško žezlo, međutim u Beču se razmišljalo. Političari su znali da ako ove zemlje prime pod svoje da onda moraju u njima izgraditi suvremeni državni aparat. Pitali su se tko će to platiti jer ove su zemlje bile izrazito nerazvijene. Zato se Dvor odlučio da ih primi, ali kao protektorat kojem će davati zajmove i prodavati oružje i drugu opremu.

Austrija je u drugoj polovici XIX. st. bila federacija manje ili više ograničenih suvereniteta. Pun suverenitet imalo je jedino car koji nije bio čuvstveno vezan ni s jednim narodom ili etničkom skupinom, a Carevina je bila dinastijska, ne narodna. S obzirom da je car, a ne parlament bio nositelj suvereniteta, parlamentarizam je bio slab. Stupanj suvereniteta zavisio je o političkom stupnju. Najveći je bio suverenitet kraljevina, najmanji grofovije. Njemački dio Carevine bio je rukovet grofovija, vojvodstava itd., bio je dakle politički sitniš. Hrvatska je imala najveći suverenitet poslije Mađarske, a to će reći da je imala suverenitet u pravosuđu, sudstvu, kulturi, prosvjeti, znanosti i unutarnjim poslovima, ali je gospodarstvo bilo u rukama Mađarske. Car, odnosno kralj imao je u svojoj ruci vojsku, vanjske poslove, tajne službe, financije, gospodarstvo, osim za kunu sv. Stjepana.. Iz izloženog se vidi da su Hrvati bili itekako utjecajni u vojsci i tajnim službama i to baš preko Kraljevine Dalmacije koja je bila jedan golemi vojno-obavještajni centar, vrlo moćan što se izražavalo naslovom «Kraljevina». Dalmacija je bila vanjskopoličko težište Carevine a u njoj su djelovali hrvatski generali. Od guvernera odnosno namjesnika daleko je najviše bilo Hrvata i baš generala. Nijemci su bili grof Wenzel Vetter von Lilienberg, Wagner koji je vrlo kratko ostao i barun Erasmus Handel koji je premješten zbog prosvjeda koji su izbili jer je uvrijedio Dalmatince u Saboru.³⁹ August von Turszky je bio Poljak, grof Marius Attems von Heiligenkreutz Friulanac. Svi ostali bili su Hrvati. Ovdje se može istaknuti da su početkom XX. st. namjesnici većinom civili.

³⁸ Ivan Pederin, Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga Dvora, I. Zadar, 2005.

³⁹ Ivo Perić, Slom namjesnika Handela u svjetlu politike novoga kursa, Godišnjak Društva historičara BiH, XVII(1966-1967)

Hrvati su se hrabro borili protiv Turaka i njihovim pomoćnih pravoslavnih četa koje se u mletačkim izvorima zovu *martolossi*, a u sjevernohrvatskim *akindžije*.⁴⁰ Te čete su više nego Turci palile i žarile u Hrvatskoj jer nisu primali plaće kao Turci. Papa Lav X. nazvao nas je zbog toga predziđem kršćanstva (*antemurale christianitatis*). Te bitke bile su lokalnog značaja. Važne su bile bitke kod Mohača, Beča, Budima jer se u tim bitkama određivala sudbina Europe. Međutim djelatnost Hrvata u carskoj diplomaciji, pa u XIX. st. u vojsci i tajnim službama odjeknula je u svoj Europi jer odnosi Austrije i Istambula bili su najvažnije pitanje Europe, a na Porti su se sukobljavali interesi Beča, Pariza i St. Petersburga. Utjecaj Beča prevladao je 1850-ih godina zahvaljujući najvećim dijelom hrvatskim generalima i obavještajcima. Ova istraživanja pokazala su da je su Skadar, Prishtinë i Makedonija bili mnogo važniji od Beograda koji je u XVI-XVIII. st. imao vojnu važnost za ratovanja u Podunavlju, ali je beogradski pašaluk tu važnost i ulogu u XIX. st. izgubio.

SAZETAK

Tijekom XVI. St. Mnogi su Hrvati iz ovih ili onih razloga otišli u Istanbul, ne samo iz Bosne, već i iz Dalmacije. Neki su se obratili na islam, neki ne. Mnogi su na Visokoj Porti napravili karijeru. To je bio razlog zašto su Rimski carevi rado slali Hrvate u diplomatske misije u Bosni, ali i na Portu, često i s mitom, kao Antuna Vrančića. Hrvatski je postao jedan od jezika carske i mletačke diplomacije, a bio je i jedan od jezika na kojim se govorilo na Porti. Značajna je uloga dubrovačke trgovine i špijunaže. Dubrovčani su bili obavještajci koji su podržavali cara i njegove generale kad su vojevali u Bosni i Srbiji, ali su obavještenja davali i Porti što je razjarilo Mletke pa su se Mleci 1687. zaratili s Dubrovnikom. Dubrovnik nije imao oružanih snaga, ali je ipak odnio sjajnu pobjedu nad Mlecima.

Napoleonski ratovi u Dalmaciji bili su zapravo ratovi za dubrovačke trgovačke putove prema Istanbulu. Tu je i Napoleon doživio poraz, ne vojni, nego politički. Ti ratovi iznijeli su u prvi plan skupinu hrvatskih generala i obavještajaca koji su postali dominantni u Carevini, a Dvor se priklonio njihovim preporukama, osobito rpeporukama grofa Josipa Jelačića, hrvatskog bana i otpočeo već na početku 1850-ih godina svoju ekspanziju na jugoistok koja je bila sukladna politici Strossmayera i narodnjaka.

Summary

Many Croats settled down in Istanbul, some committed to Islam, some not, but many of them rose to some influence at the Sublime Porta. Some of them came from Bosnia, others from Dalmatia, that was not ruled by the Ottomans. That was the reason why the Emperors of Rome frequently sent Croats for diplomatic missions to the Sublime Porta, some time also with bribes for the high ranking Ottoman dignitaries. That was Antun Vrančić who was later awarded with some Episcopal dignities. Croat rose to be one of the languages of Venetian and Imperial diplomacy and also was one of the languages spoken on the Sublime Porta. The intelligence of Dubrovnik was of paramount importance. Dubrovnik's secret agents passed informations to the Emperor in Vienna and

⁴⁰ O položaju Srba u Osmanskom carstvu László Hadrovics, Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću, Pogovor Radoslav Katičić, Zagreb, 2000.

also to the Sublime Porta in times of war on the Balkans. That irritated Venice that started a war against Dubrovnik in 1687. Dubrovnik did not have armed forces but crushed Venice using diplomatic means only. The Napoleonic wars were in Dalmatia a struggle for the paths and trails that led from Dubrovnik to Istanbul. Napoleon suffered a defeat, not a military but a politic defeat. Out of these wars emerged a group of Croat generals and secret agents that soon rose to a predominant influence at Court. The Court inclined to their suggestions, specially to the suggestions of general Count Josip Jelačić of Bužim in the 1850ies and started the expansion to the South East, that was a complement to Croat national interests and the politics of the National Party.

ABSTRACT

Both the Emperor and Venice did not soon establish a regular diplomatic relationship to the Sublime Porta because the Ottomans in their heydays despised the western powers being well aware of its military superiority. So both the Emperor and Venice sent diplomats from time to time in order to negotiate some problems. Many of these diplomats were Croats because Croatian was a language spoken by many in Istanbul. That were Croats or Serbs who settled down in Istanbul committed to Islam in regions ruled by the Ottomans, but also Croats from Dubrovnik and other coastal cities who emigrated to Istanbul for affairs, committed to Islam or did it not. They were informants to their countrymen who came over to the Sublime Porta to negotiate.

Dubrovnik owed a tribute to the Sublime Porta. They paid the tribute and also bribes to pashas and were always well informed in Ottoman affairs so that nobody could negotiate or fight the Ottomans without the intelligence of Dubrovnik. On the other side Dubrovnik kept the Ottomans also informed on that what happened in the West. So Dubrovnik rose to a great power that was backed by the Sultan, the Emperor and the Pope because all of them were heavily dependent on Dubrovnik's intelligence.

Following the defeat of Trafalgar Napoleon acquired Dalmatia in order to purchase raw materials from the Ottomans. Sultan Selim III. was inclined to Napoleon. In the Napoleonic wars a number of Croat generals were elevated to high positions in the I. R. Army because of their merits in the struggle against the French occupation of Dalmatia and the Illyric Provinces. They engineered two insurgencies that were put down by the French and the third in 1813. which was successful and cleaned the land of the French occupants. They also engineered the insurgency of Karađorđe in Serbia aiming to depose sultan Selim III. and were successful. Selim was unseated and strangled for his alliance with Napoleon.

Following the Congress of Vienna the Croat generals suggested to the Emperor the Expansion to the South East and the Emperor agreed and made a trip to Dalmatia. Metternich disagreed. Following the downfall of Metternich 1848. Field Marshall Leftenant and Ban of Croatia Count Josip Jelačić suggested to the Emperor the reprisal of the expansion to the South east and Hungary that always opposed such plans could not stop this expansion. Now the interests of Croatia and the Court were complementar.

Following this change of the Habsburg politics the Minister of the Imperial House and Foreign Affairs Count Buol Schauenstein and the Internuntius at the Sublime Porta Anton Prokesch Baron and subsequently Count von Osten neutralized

the Russian and French influence at the Sublime Porta. Following the predominant influence of Vienna in the Sublime Porta and the order of Francis Joseph Field Marshall Left tenant baron Gavrilo Rodić Governor of the kingdom of Dalmatia engineered the insurgency in Herzegovina and led the military operations of the insurgents. In 1848, general Josip Baron Filipović and Stjepan Jovanović entered Bosnia and Herzegovina following the decisions ruled out by the Congress of Berlin. Montenegro became an Austro-Hungarian Protectorate in 1872, and Serbia in 1881. That was the apex of the Austrian expansion to the South East.

HRVATSKA KRAJEM 19. VEKA U OSMANSKOJ ENCIKLOPEDIJI “KAMUS AL A ALAM”

Dr.Feti Mehdiu, Priština
Filološki Fakultet - Orientalistika

Poznata osmanska eniklopedija *Kamus al a alam*, po svojoj prirodi i°punjava uslove da se smatra jedinstveno delo,^[1] u svjetskoj literaturi. Ovo je delo u 6 tomova što sadrži 5430 stranica u B-5 formatu, sastavljena i štampana po standardnom izdanju savremenih enciklopedija odnosno leksikona.

Njen autor, albanac iz sela Frašeri u Albaniji,^[2] Sami Frašeri, poznat je u osmanskoj literature kao *Šemsettin Sami* Bej(1850-1904). Delo *Kamus al a alam* nosi naslov i na francuskom jeziku : *Dictinaire Universel d histoire et de geographie*, par Ch.Samy Bey Frascchery, i objavljeno je u razmaku od 1889 do 1898, kada je u Istanbulu izašao 6. tom.^[3]

il. Br. 1. 1. tom *Kamus al a alam*,

Sami Frašeri, kao književnik i leksikograf, poznat je južnoslavenskoj javnosti od kraja 19 veka kada se u dvotjednom listu *Bosanska Vila*,^[4] pojavljuje prikaz o *Kamus al a lamu*. Zatim početkom 20 veka^[5] i sredinom 20 veka.^[6] Detaljnije podatke o ovom pitanju može se naæi u objavljenim priložima na turskom^[7] i albanskom^[8] jeziku.

Međutim, ovom prilikom, kada se u ovom uvaženom naučnom skupu postavlejna tema *Hrvatsko-turski odnosi kroz historiju*, smataro sam dužnost i čast da nudim moj skromni doprinos na ovu temu.

Autor *Kamus al a alama* u svom delu, inače priznat u naučnoj javnosti kao vrlo precizan sastavljač leksikografskih dela, opisuje prilično dobro i u detalje položaj Hrvatske krajem 19 veka, preciznije rečeno do 1889 godine kada počinje sa prvim tomom njegove enciklopedije. Poznato je da su se turci u osmanskom periodu, i poslije toga sve do 1928 godine, služili arapskim pismom, čiji je redosled: **a, b, t, th, dž**... Tako da istraživač treba imati u vidu ovu činjenicu kada prelistava natuknice u Enciklopediji S. Frašetrija.

Prilikom rasporeda ove građe ja sam ostao veran autoru Enciklopedije. Dakle prvo imaæete podatke o Zagrebu, nego o Šibeniku ili Lošinj, itd., jer kako već ste videli Zagreb je predstavljen starim nazivom **Agram**, a Dubrovnik je pod starim imenom **Raguza** itd.

Z A G R E B

Sami Frašeri je gradu Zagreb posvetio 26 redaka i uvršten je u prvi tom.^[9]

“**Agram**, slavenski Zagreb, je grad, centar spomenutog mesta koji se nalazi u Hrvatskoj, dakle u Austrougarskoj državi.^[10] Nalazi se pola sata sjeverno od rjeke Save, 380 km. na jugu Beča^[11] i 280 km, na istoku Trsta.^[12] Ima 20.000 stanovnika.

Dijeli se na dva djela: Donji i gornji grad.

Što se tiæe gornjeg grada koji se zove i medved^[13] utemeljen je na jednom brežuljku gdje žive, uglavnom bogataši i otmeni ljudi. Ima lijepih kuæa, široke ulice i čiste, te je ulepšavan i drvećem i baštama. Dok Donji grad je uskim i prlavim ulicama.

Najlijepše zgrade su državni konak, opštinske kancelarije, katedrala i kancelarije ministarstva prosvjete. Ima mnogo usavršenih škola i druge naučne institucije. Kao što je Praga centar severnih slavena Austrije, Zagreb je centar južnih slavena.

Pored nekoliko specialnih naučnih udruženja za Hrvatsku historiju i književnost, ima i jedno udruženje poljoprivrednika. Takodje ima i jednu savršenu biblioteku.

Poslije Rijeke ovaj je grad koji ima najviše tvornica u Austriji. Veliki je trgovački centar gdje se 6 puta godišnje organizuje sajam.

Kao centar regiona, t. jest sandžaka, Zagreb je jedan od triju sandžaka koji formiraju Hrvastku.”

Članak o Zagrebu se završava podacima o broju stanovništva i površini u kvadratnim kilometrima.

Prema tim podacima, Zagreb je imao 4582 kv. Km., te ima 161000 stanovnika.^[14]

il. 2. početak članka o Zagrebu

D A L M A C I J A

Dalmacija^[15] (**Dalmatie**)^[16], je ejalet i jedan region Austrougarske države koji je neposredno vezan sa austrijskom imperijom.

Podatke o Dalmaciji, Frašeri je raspodjelio na nekoliko podnatuknice, koje æemo ovdje dati po azbučnim znakovima.

A) *Položaj, granice i površina*

Dalmatinska zemlja sačinjava severni deo istočne obale jadranskog mora. Nalazi se na suprotnoj strani jedne uske i dugačke teritorije što se prostire kroz pomenutu obalu sa sjeverozapada ka jugoistoku. Sastoji se u glavnom od velikog broja, takođe, uske i dugačkih ostrva.

Nastavak prema jugu postaje još tesniji.

Proteže se između 25 i 44 - 10 42 na severnoj strani na ugao severozaoadnog ugla 46 12 i na kraju jugoistoka 40 prema 16 istočno.

Na sjevernoj strani pripaja se mađarskoj kraljevini i graniči se sa Hrvatskom, naročito ostrvom Pag^[17] i Arba koja se nalaze na suprotnoj strani obale Hrvatske i ubrajaju se dalmatinskim.

Na sjevero istoku se graniči Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom, na jugu sa Albanijom, sa jugozapadne strane, takodje se graniči sa jadranskim morem. Alpsko-Dinarskim planinskim vencem se odvaja od Bosne i tu se formira kraj pomenutog venca sve do morske obale.

Na sjevernu stranu ima širinu do 50-60 km, međutim južni deo je veoma uzak. Na primjer Dubrovački zaljiv nije širi od 4 km, znači razmak je samo jedan sat. Deo koji se nalazi sa prednje strane Bosne i Dalmacije, južni deo sačinjava obalu Hercegovine i Crne Gore.

Obuhvata površinu od 12793 kv. Km., od kojih 19474 je kopnena zemlja a 2319 se sastoji od ostrvskih površina.^[18]

B) *Klimatski uslovi, planine i reke*

Dalmacija je uglavnom brdovita i kamenita zemlja. Na sjevernoj granici mu stoje Velebit, a na istoku se nalaze Alpsko-dinarske planine. Što se prvoga tiče, najviši vrh mu je 163 metara nadmorske visine ' Biæun^[19] vrh, a najviši vrh ovog drugog (t.j Dinara) najviši vrh mu je 1810 metara visine.

Alpsko dinarski venac razdvaja Bosnu sa Dalmacijom, zatim prelaze u unutrašnjosti Hercegovine... spaja se Šarskim vencem i produži prema Novom Pazaru. Mnogi delovi se odvajaju od Alpsko-dinarskih planina i produžava se prema obali. Veæi deo ovih planina ima pepalsti izgled, što pokaže da se sastoji od neke vrste belog kamena.

Nema velikih rjeka. Na sjevernoj strani su rjeke Krka i Cetina. Neretva koja dolazi iz Hercegovine nalazi se na južnom predelu Hercegovine. Jake i silni kiše formiraju nevidljive rjeke, a neke od tih kišnih rjeka pojavljuju se blizu obale ili se liju u more kao podzemne rjeke. Neke od tih rjeka imaju mnogo vode.

Dalmacija, takođe, ima mnogo spektakularne peæina i vredno požnje.

C) Klima i vremenske prilike

Na obalama rjeke Neretve, Krke i drugih rjeka se formiraju karakteristične blatnjavih predjela. Klima Dalmacije u cjelini je zdrava. U niskim predjelima, blizu morske obale leti je veoma toplo i obično proseæna temperature je oko 18 stepeni, leti ponekad dostiže i 33 stepena, ali zimi ne silazi ispod 7 stepena.

Vrućina belih krševa utiče mnogo. Leti su kiše retke a u jesen su vrlo češæe i jake, t.j. padaju silne kiše. U glavnom na sjevero - zapadu su umerene vremenske prilike, dok na jugo-zapadu, pošto duvaju vetrovi, poveæavši temperaturu utiaæu na umnožavanju komaraca.

Zimi ponekad pada snijeg, ali ne traje više od dva tri dana. U jesen se rashladi klima te postaje, naročito za strance, škodljiva. Na planinskim predjelima, obzirom da su morske visine, vreme je hladnije.

D) Zemljoradnički prihodi, voćastvo i stočarstvo

U Dalmaciji, bilo u poljskim predjelima, bilo planinskim, ima mnogo voæe, tako da neki stručnjaci za voæe, u ovom kraju **ubere 2500 vrsta zemaljskih i 700 vodnih vrsta**. Na osnovu ovoga, iako je zemljište vrlo dobro za voæe, obzirom na nerazvijenu industriju obrađivanje zemlje i nesposobnog stanovništva za kvalitetnu obradu, proizvodi su nedovoljni i najviše se gaji kukuruz, ražanj, i ne zadovoljava potrebe stanovništva.

Alkoholna piæa i maslinovo ulje je od glavnih proizvoda.

U posljednje vrijeme se na veliko gaji dud, što mnogo pomaže proizvodnju svile. Ima mnogo pašnjaka. Obzirom da stanovništvo u planinskim predjelima se najviše zanima ovčarstvom. Kao posledice neupućenosti u stočarstvu, ovde najviše ima koze i jedna vrsta velikih ovaca koje daju mnogo vune.

Na primorju se love mnoge ribe, te glavna profesija dalmatinaca je ribolovstvo. Na ostrvama ima mnogošume a kopneni predjeli su goli. Tako da ovo krajevi se snabdevaju drveæem iz hrvatske i sa ostrva. I pored toga što ima mnogo ugla i gvoždje, ugalj se vadi samo na jednom mjestu. Ima mnogo solskih izvora te proizvodi sol na veliko. Ima mnogo lekovitih voda, ali ti izvori su poznati samo stanovništvu bliskih krajeva.

E) Industrija, trgovina, putevi i ...

U Dalmaciji nema savremenih tvornica po novom sistemu, tako da industrija je zaostala. I pored toga što se radi po starim metodama, tu se proizvodi nekoliko vrsta tkanine i drugih proizvoda. U Dubrovniku se plete jedna vredna tkanina, koja se u glavnom izvoze za Crnu Goru i Hercegovinu. Takođe za potrebe meštana se proizvodi gruba tkanina od pamuka, lanena tkanina itd.

U Dubrovniku i Splitu ima mnogo kožarskih radnji tako da se tu proizvodi mešin. Zadar je bogat alkoholnim piæem. U Milini i u Splitu i nekim drugim lukama se grade brodovi koji su poznati u terenu jer su mnogo laki i sigurni. Proizvodi se takođe na veliko debelo uže. U Dubrovniku se proizvodi jedna specijalna vrsta pastrme za proizvođaæe soli. Veoma su poznati i zlatarski proizvodi Dubrovačkih zlatara.

Na primorskom kraju i na lukama ima mnogo posla i velikih prihoda. Uvozom se otprilke realizira 33 miliona franaka godišnje i 25 miliona franaka od izvoza. Što se tiče izvoza, to je 15 miliona od maslinovog ulja i 2 miliona od alkoholnih piæa, vina.

Na drugo mesto od izvoza, dolazi: koža, vuno, soli, konzerve, smokva i drugo.

Uvozi se uglavnom pšenica, duvan, razne tkanine, med, i drugih proizvoda. Ovi artikli se nabave iz Austrije i drugih država.

Mornarica, mornarstvo, je mnogo razvijena u Dalmaciji. Veliki deo austrijskih i mağarskih brodova zavisi od Dalmacije.

Ovo se sastoji od 800 velikih brodova, 1035 srednjih, 147 ribarskih, ribolovački, i 2296 običnih, dakle ukupno 4886 komada. To, drugim rečima, iznosi jedan kapacitet od 98188 tona.

U ovim brodovima služe 17750 mornara. Preko 2000 radnika su angažirani u brodogradilištima. Pored činjenice da glavna skela su Dubrovnik, Split, Kotor i Zadar, u nedostatku jednog opšteg trgovačkog i mornarskog centra, svaka skela sarađuje sa Trstom neposredno i nezavisno jedna od druge.

U Dalmaciji ima tri mornarske škole.

Dalmacija vrši u glavnom transport morskim putem, tako da kopnena mreža nije mnogo važna. Poznato je samo to što veliki Napoleon prije izvesnog vremena dok je bio na čelu francuske dao je izgraditi dvije kopnene ceste: jedna kroz primorje a druga u dubini kopnenog terena, ali ovi putevi ostali nedovršeni. Buduæi da se transport sa skele prema hrvatskoj, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori vrši kopnenim sredstvima koristeæi nekoliko cesta. Kolima se može iæi samo za Dubrovnik. Drugim cestama kola ne mogu iæi. Na kraju, u poslednje vrijeme, izgrađeno je jedna železnička pruga.

F) Administrativni sistem, podjela vlasti, gradovi i gradiæi (kasabe)

po ugledu na Austriju i drugih država, takođe i Dalmacija sprovodi izborni sistem tako da ima svoj Parlament (Skupštinu poslanika) u čijem Parlamentu Austrijski parlament ima pravo da pošalje pet poslanika. Skupština se sastoji od 43 poslanika, a centar ove Skupštine je Zadar. Od 1867 godine Dalmacija je raspoređena na četiri sandžaka: *Zara, Raguza, Ispalato i Kotor*. Grad Zara^[20] imao je posebnu administraciju. Zatim sangaçki teritor je raspoređen na 13 manjih jedinica, to jest na 15 kaza (opština).

Imena, površina i stanovništvo tih kazi (opština) izgleda kako slijedi:

Kaza	površina u kv.km.	broj stanovnika
Benkovac	1851	29903
Kataro	635	30543
Koraëula	589	19739
Imotski	641	25928

Knin	1411	95442
Lošinj	413	19863
Makarska	925	27955
Raguza	775	33635
Šibenik	961	35965
Sinj	1335	38608
Split	1885	84763
Zadar, grad	3	20849
Zadar sa okolinom	1632	32091
UKUPNO	12792	442796

U Dalmaciji, kao administrativni centar, pored Zadra su još i Dubrovnik, Split i Kotor, što se računaju kao gradovi. Ima još oko 50 kasaba, varoši, od kojih većina se sastoji od velikih sela gde se trguje. Neki od kazaskih centara se sastoje od jedne državne kancelarije i jedne crkve.

Dalmatinci, kao i albanci, žive u retko nastanjenim mestima, odvojeno, tako da većina sela i kasabe su na brdima i planinama.

G) Stanovništvo, nacioanlnost, jezik i vjera

Stanovništvo Dalmacije, zajedno sa vojskom sastoji se od 467535 stanovnika. Na jedan kv. km. žive 36 stanovnika. Većinski deo stanovništva je južnoslavenskog porijekla, to jest pripadaju južnim slavenima, i to su : srbi, bosanci, crnogorci što imaju zajednički jezik i naciju.

Ima 56.000 italjana, do 2000 albanaca, te ima malo vlaha i drugih. U glavnom pripadaju katoličke vjerske škole, samo 83.000 su ortodoksne pripadnosti. Ima, takođe još 300 jevreja. Deo dalmatinaca koji žive u planinama, a zovu se Morlaci, čine jedan posebni stalež, a ovo pretstavlja mešavinu slavensko albanskih stanovnika.

Morlaci u pogledu civilizacije su zaostali ali imaju lep izgled i lepo se odevaju, imaju vrlo lepu nacionalnu nošnju.

I ako je glavni jezik slavenski, na primorju i na ostrvima se upotrebljava, takođe, i italjanski jezik. Pošto su dalmatinci katolici svoj jezik pišu latinskim slovima.

U prosvetnom i obrazovnom pogledu su zaostali, nisu u povoljnom nivou.

H) Historijski položaj

U stara vremena Dalmacija se sastojala od Bosne i Hercegovine, Crne Gore, te severnog dela albanije i bila je poznata pod nazivom Ilirija. Veruje se da staro stanovništvo sastalo od albanskog stanovništva poznatog kao Ilirci.

Rimljani, povodom invazije na Dalmatinski kraj, suočili su se veoma jakim otporom, tako da poslije velikih broj žrtava uspeji zauzeti. Prema podjeli rimske države Dalmacija je zauzela položaj istočne države. Godine 490. Dalmacija je ušla u sastav Istočnog rimskog carstva.^[21] 620 godine, upadom slavena, od strane Bosne i Srbije u dalmaciji osnovana je jedna nezavisna država. Izmešajuæi se meštancima, to jest stanovnicima koji su tu bili, i sa gotskim i avarskim došljacima nastali današnji dalmatinci.

Jedanajstog stoljeæa po novoj eri, mağarski kralj Ladislav zauzme jedan deo Dalmacije i pripojio je Hrvatskom sanĝaku.^[22] Drugi deo, usprotivljenjem osmansikim snagama koje su stigle kasnije, prihvaæa vlast Venecijske republike tako da se

organizira kao jedna kneževina, dok jedan deo ulazi pod vlašću Osmanske administracije.

Godine 1797. dalmatinski deo koji je bio u sastavu Venecije, zajedno sa Venecijom prelazi u rukama austrijanaca. 1805. godine pošto je veliki Napoleon napušta, pripaja se Italijanskoj kraljevini.

Vrativši se, 1814 godine austrijancima, ostaje do 1867 godine.^[23]

Valja spomenuti ovdje da je Frašeri posvetio Dalmaciji 230 redaka, dakl stotinu redova više nego što daje Popularna Enciklopedija.^[24]

HRVATI

Hrvat (Croates), su jedan narod od naroda južnih slavena. Žive na sjevero-istočnoj strani jadranskog mora, između rijeke Save, Une i pomenutog mora. Ima ih blizu dva miliona, i maltene svi su katoličke vjerske ispovijesti..

I pored činjenice što se u pogledu jezika između njih i drugih slavena: srba, bosanaca koji žive na istočnoj strani, mala je razlika; u pogledu vjerske ispovijesti se razlikuju. Oni koji pripadaju katoličkoj provinciji pišu latinicom, a oni sa ortodoksnе provincije pišu ćirilicom. Na osnovu ovoga i njihova književnost se razlikuje.

Hrvati su u poslednje vrijeme mnogo napredovali. U gradu Zagreb, kao centar civilizacije, primećuje se konkurencija prema njemačkoj i mađarskoj književnosti i jeziku.

Pogrešno je nazvati crnogorce Hrvatima. Oni su skloni da pripadaju srpskoj naciji.^[25]

HRVATSKA

Hrvatistan – (Croatie), je jedna zemlja koja se prostire na protoku rijeke Drave i Une na severo-istočnoj strani jadranskog mora, t.j. niz obalu pomenutog mora. Veći deo je deo austrougarske države, te zajedno sa regionom Slavonije sa istočne strane koja sledi mađarsku kraljevinu, sačinjava jedan oblik izvrsnog ejaleta.^[26]

Što se jugo-istoka tiče, tu se graniči sa teritorijom Osmanske države: Bosanskim vilajetom – bihački sandžak.

Na zapadu se graniči Jadranskim morem i Istrijom, na severu sa ejaletom Kornjal i samom Mađarskom; na istoku sa Slavonskim regionom, sa jugo-istoka sa Bosnom, na jugu takođe sa Dalmacijom.

Ima površinu od 18840 kvadratnih km, i 1150.000 stanovnika.

Zemljište je kamenito. Obzirom da se ove planine na dnu Alpskog planinskog venca razvijaju, nisu visoke. Varazvin^[27] na severnom delu, što se prostire prema istoku je najviši vrh 1035 metara, a Kapela^[28] što se rasteže prema jugu dostiže najvišu visinu 1533 metara.

Takođe, kroz obalu prostire se krševiti planinski venac po imenu Velebit^[29] i predstavlja veoma krševiti i kameniti površinu. Ima mnogo pećina i reke u koje se sakuplja voda u blizini obale. Pored tih mesta, u celoj zemlji vode se liju u korito Dunava. Dunav se formira od sljedećih reka: Drava sa sjeverne granice i Une sa južne granice. Takođe i rijeka Sava, koja teče po srijedini, i razdvaja Hrvatsku na dve strane, obuhvata veliki broj malih reka.

Zemlja nije mnogo plodna, tako da ne udovolji potrebama stanovništva sa potrebnim artiklima.

Ima mnogo planina, gaji se svinja posebne sorte. Dok krave su u malom broju, ovce ima vrlo mnogo. Rudnici koji se nalaze u blizini Zagreba i Varaždina daju sirovinu za bakar i materijal za šibice. Kroz obalu se nalazi na veliko mermer i kamen za gradjevinske potrebe. Svila i med su od glavnih proizvoda.

Industrija nije razvijena, jedino u gradovima Zagreb i Rijeka, u kojim se nalaze nekoliko papirnih tvornica, te tvornice šeæera, duvana, sapuna, tkanine, hemiskih proizvoda, stakla, kože, željezo i drugih tvornica. U Rijeku postoji specijalni pogon za izgradnju brodova. Trgovina je u glavnom prolaznog karaktera, t.j. tranzitna trgovija

□eljeznička linija koja vodi iz Beča prema Trstu ima jednu traku koja ide prema Zagrebu. Otuda, takodje, spušta se sa jedne strane na riječkoj luci, a sa druge strane se sjedini linijom prema Bosni i prema Madjarskoj. Ovde se formira železnički čvor što vodi u tri pravca. Sve ove linije vode u unutrašnjosti Hrvatske.

Hrvatska u staro doba bila je naseljena keltskim narodima. Delom je prelazio pod romanskim vlastima, a po tom je okupirana od strane gota.

U sedmom vijeku, po Hristovoj eri, povodom navala slavena prema jugu, sa tim grupama došao jedan narod nazvan Hrvat. Smesti se u ovom prostoru i nastavio živjeti ovdje. Hrvati su primili hrišæanstvo, a buduæi da su bili pod nadzorom Rimo-Vizantijske imperije, formirale su se dvije carevine. Po tom su se ove dvije carevine sjedinile, formiralo se jedna Hrvtska nezavisna kraljevina. Za jedno vrijeme, u jedan određeni period obuhvatili i Dalmaciju pod jedinstvenom administracijom.

Kasnije, kako je primorska obala prešla u rukama Venecijana, u 12. veku, po hristovoj eri, takodje i druge teritorije pripojivši se Madjarskoj kraljevini, jedno dugo vrijeme ostalo u ovom sastavu. Godine 1809, pošto je prelazio u vladavinu Bonaparte, vrativši se u Austrijsku vlastelu postaje poseban ejalet koji ulazi direktno u Austrijsku kraljevinu. Te na kraju, 1868 godine sa posebnim privilegijama opet se odvaja od Madjarske kraljevine.

Trenutno, zajedno sa Slavonijom postaje jedna posebna država a glavni grad postaje Zagreb. Hrvatska se sastoji od 8 sandžaka i 6 vojno-administrativnih okruga.

Formirano je posebno Poslaničko Veæe u čijem Veæu Pešta pošalje odredjeni broj poslanika.^[30]

SPLIT

Ispalatro(Spalatro)^[31] **Split**, je grad i luka u Austriji, na dalmatinskom regionu. Nalazi se 165 km jugo-istočno od Zadra. Ima 16.000 stanovnika, jednu idadiju,^[32] jednu učiteljsku školu, dve velike crkve, tvornice za preradjivanje svile i vuna. Trguje sa vinom, smokvom, vunom, žitom i drugo, te u blizini se nalaze lekovite tople vode – banje.

Nalazi se blizu ruševinama starog grada Solina.

Sadašnju kasabu, u ovom mestu je izgradiu Dioklecijan,303 godine, po Hristovom rodjenju. On je takođe gradió i jednu palaeu u blizini što nosi njegovo ime^[33]

KORČULA

Korzola^[34]-(**Curzola**), je jedno ostrvo na jadranskom moru, koja pripada Dalmaciji. Nalazi se severo-zapadno od Raguze, na suprotnoj strani poluostrva Sabijunčlu.^[35]

Ima veličinu od 48 km, i na njenoj obali ima nekoliko luka i zaljiva. Zemlja je kamenita, ali je pokrivena šumom i vinogradima te ima veoma lijep pogled.

Ima oko 7000 stanovnika. Centar je varošice pod istim imenom.^[36]

LEZINA

Lezina- (**Lesine**)^[37], je jedno ostrvo na jadranskom moru u Austrougarskoj, na drugoj strani dalmatinske obale. Nalazi se između ostrva Korčula i Braza,^[38] a proteže se od istoka ka zapadu na 43 10 severnoj skali. Duža je 7 km, na početku 6-7 km, ali na završetku – na zapadu, je 11 km.

Celokupna površina mu je 288 km², a nastanjeno je sa 13000 stanovnika. Na protoku južne obale proteže se niz brda, od kojih najvisoka je 633 metara visine. Na zapadnoj obali ima jednu vrstu krševitih potesa kojima se opkoljava Lezinjska luka.

Poznata je po vinogradima, maslinovom uljem, vinom, smokvom i drugim voćem. Ima takođe i drugih proizvoda, kao i dovoljan broj ribolova. Stanovništvo gaji ovce u dovoljnom broju. Ima prijatnu i zdravu klimu, što je korisno za grudne bolesti.^[39]

DUBROVNIK

Raguza (Raguse), na slavenskom **Dubrovenedik**,^[40] je jedna kasaba i luka, centar kaze, koja se nalazi u Austriji, Dalmatinskom regionu 285 km jugo-istočno od Zadra i 68 km na jednom zaljivu.

Ima 7245 stanovnika, a sa okolinom ima 10935 stanovnika. Oko grada, na brdima ima nekoliko tvrđava. Ima dvije kule, jednu tvornicu, jednu crkvu i druge stare zgrade. Ima pozorište, jednu mornarsku školu, jednu idadiju i drugih škola.

Raguza je izgrađena u sedmom vijeku naše ere na ruševinama grada Salone.^[41] Jedan poduži period imao odličan položaj za trgovinu, te imao nezavisnu administraciju jedne male republike.

Jedno dugo vrijeme, dajući džizju, u isto vrijeme Visokoj Porti i venecijskoj republici, uspevao da sačuva nezavisnost. Ali danas, pored toga što je najfrekventnija luka u Dalmaciji, izgubio važnost koju je imao, to jest nema više stari položaj.^[42]

SALONA

Salona^[43] je jedna kasaba u Dalmaciji, u Splitskom sandžaku, 5 km severo-istočno od Splita. Trenutno ima svega samo 1210 stanovnika, ali u davna vremena, budući da je bio centar cele Dalmacije bio je velik grad.

Ruševine starog grada protežu se do grada Splita.^[44]

ŠIBENIK

Sebenico – **Šibenik**, je jedna kasaba u Austriji, na dalmatinskom regionu, 60 km jugo-istočno od Zadra. Grad leži na toku rijeke Krka.

Ima 15.000 stanovnika, veliku luku; ima četiri tvornice kao i specijalan brod za lovljene korala. Od davnina se administrira kao nezavisna republika. Posle Venecije, te Mađarske, na kraju prelazi u Austrijske ruke.

Dva puta je u istoriji bilo opkoljeno od strane Osmanlije: 1538 i 1648 godine.^[45]

Z A D A R

Zara – Zadar, je jedna luka i kasaba, centar sandžaka u Austrougarskoj državi, na dalmatinskom regionu na obali jadranskog mora.

Ima 20.000 stanovnika, lijepih luka, idadijsku školu za unutrašnje potrebe, tvrđavu, palaču, jedno brodogradilište, kao i tvornice za preradjivanje vuna i alkohoolnih pića. Površina Zadarskog sandžaka obuhvata 5770 km² i sa okolinom ima 120.000 stanovnika.

Zara vekia- Stari Zadar, je jedno selo u Dalmaciji, kao što je spomenuto, 26 km jugo-istočno zadarske luke. Nalazi se na ruševinama antičkog grada Alba Maritina.^[46]

Ovi æe podaci biti od koristi naučnoj javnosti kako bi bolje poznavali prošlost Hrvatske sa historijskog, kulturno-obrazovnog, političkog, privrednog i drugih aspekata. Sami Frašeri je u *Kamus al a lamu* daje prilično detaljne opise za industrijski i trgovački razvoj krajem 19'og veka. Takođe nudi važne podatke sa etnološkog, turističkog, zdravstvenog aspekta i drugih.

P.S. Pored jezičke redakture za hrvatski jezik, molim vas da imate u vidu ta mesta gde se daje geografski položaj Dalmacije.... i drugih mesta , jer tu stoji brojevi: 25 44 zatim (to jest 25 stupnjeva i 44 sekondi ili...) 10 42, 42 12; ili kod Lezine 43 10, itd. Jer trebaju naznačiti sa jednom nulom kod prvog broja i jednim apostrofom kod drugog – a to su geografski izrazi što ja nisam uspeo trenutno tehnički rješiti.

Unapred se zahvaljujem najiskrenije

Priština, juli 2007. dr. Feti Mehdiu, dopisni član Arapske Akademije Nauka u Damasku, (fmehdiu@yahoo.com)

^[1] *Feti Mehdiu*, Sami Frashëri – krijues unikat në leksikografi, *STUDIME*, 11, 2004, Prishtinë, pp.231-242. (Sami Frasheri – A unique autor in world lexicography)

^[2] *Fehim Bajraktareviæ*, Najveæi balkanski leksikograf, *ANALI Filološkog Fakulteta*, 7, 1967, Beograd.

^[3] Posljednji tom ovog djela je Sami završio, kako stoji na kraju, točno februara mjeseca 1898 godine. U daljem tekstu navodimi samo *Kamus... I, II, ...tom* itd.

^[4] *Bosanska Vila*, nr.17-18 1899, Sarajevo.

^[5] *BEHAR*, nr. 21, (1 mart.) 1901, Sarajevo, p. 339; *Behar*, nr. 7, 1904; *Behar*, nr. 20, 1907, Sarajevo, kada se na stranicama ovog lista objavljuje njegova drama *Besa*, prevedena na srpskohrvatskom jeziku.

^[6] *F. Bajraktareviæ*, op. Cit. *Agah Sirri Levend*, Şemsettin Sami, Ankara, 1969, 216.

^[7] *Feti Mehdiu*, Srphrvat dilinde Sami Frašeri, *Çevren*, nr. 35, 1982, Priština;

^[8] *Feti Mehdiu*, Prezantimi i Sami Frasherit ne gjuhen serbokroate, *Seminari Nderkombtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare*, nr. 5, 1979, Prishtinë.

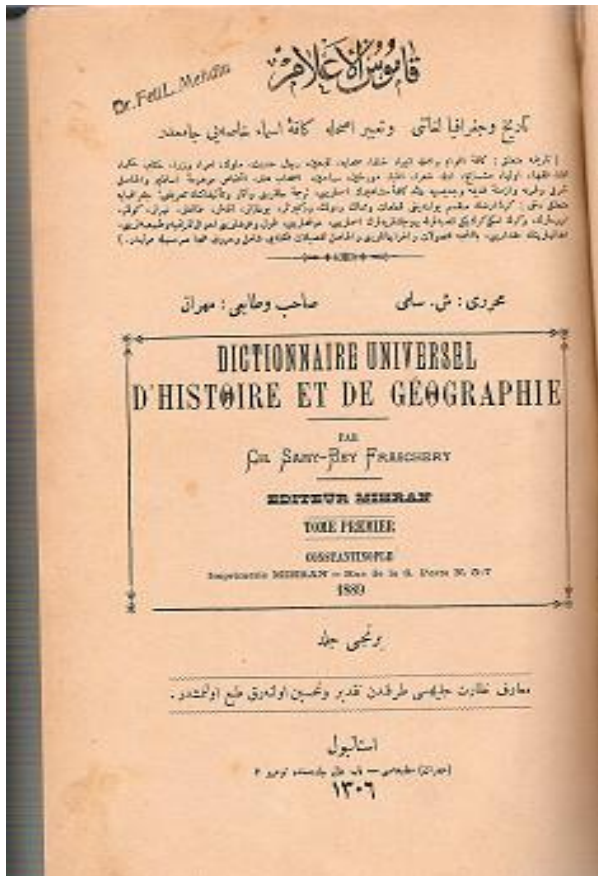
^[9] *Kamus al a lam*, I, str. 227. Istanbul, 1889.

^[10] U orig. *Avusturja ve madžaristan*.

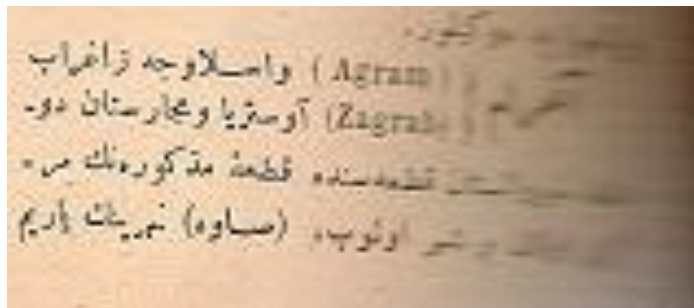
^[11] U originalu *Vijena*

- [12] u orig. Trijeste.
- [13] U orig. Napisano pogriješno *medred*, ali prevod je na osmanskome dat pravilno, aji, što znači medved.
- [14] *Kamus...* I, str. 227,
- [15] U orig. Stoji Dalmaæija jer na turskom jeziku nema slovo c.
- [16] I u orig. dat je u zagradi.
- [17] Može da se čita i Pagu, Pago.
- [18] *Kaumus...* III,
- [19] ibid. Pisano je sa slovom æ.
- [20] T.j. Zadar, ali u originalu stoji Zara.
- [21] S.Frašeri navodi godinu 490., dok u drugim historijskim izvorima kaže se samo peti vek. Popularna Enciklopedija.... s. v. Dalmacija
- [22] Prema podacima u Pop. Enciklopediji.... to je bilo u 15 tom stoljeæu.
- [23] *Kamus...* II, 2098.
- [24] *Popularna Enciklopedija*, Beograd, 1976, ima 120 redaka o Dalmaciji.
- [25] *Kamus...* III, 2036.
- [26] Ejalet je administrativna jedinica ravna vilajetu, što podrazumjeva administrativni region pod upravom valije – guvernera.
- [27] Ovako je napisano u originalu.
- [28] Danas su planine Velika Kapela i Mala Kapela.
- [29] U originalu stoji Velebiaæ.
- [30] *Kamus...*III, 2036.
- [31] U oba slučaja, to jest i sa osmanskim tako i latinskim pismom Frašeri Split napisao *Spalatro*, odnosno *Ispalatro*. *Kamus...*I,858.
- [32] Odgovara osnovnoj školi višeg ranga, otprilike osmogodišnja škola.
- [33] *Kamus...*II, 858.
- [34] Osmanska varijanta može se čitati Korzola ili Kurzola, ali latinskim pismom Frašeri je napisao u zagradi Curzola.
- [35] Pisao je u zagradi samo osmanskim pismom.
- [36] *Kamus...*V, 3720.
- [37] Prema opisanom položaju ovo ne može biti Lošinj, iako mnogo liči.
- [38] Kako stoji arapskim pismom, može se čitati i Beraza, to jest Brač. Stari autori su ovo napisali i Brattia, Brectia, Brachia... i Bracia. Ovo posljednje je najblizu varijanti koju je upotrebio Frašeri.
- [39] *Kamus...*V, 3990.
- [40] Ovo se može čitati i Dobrovenedik.
- [41] Verojatno u pitanju je Solin.
- [42] *Kamus...*III, 2248.
- [43] Frašeri piše na isti način, osmanskim i latinskim pismom.
- [44] *Kamus...*IV, 2503.
- [45] *Kamus...*IV, 2534.
- [46] *Kamus...*IV, 2405.

HRVATSKA KRAJEM 19. VEKA U OSMANSKOJ ENCIKLOPEDIJI
 Poznata osmanska eniklopedija *Kamus al a alam*, po svojoj prirodi ispunjava

il. Br. 1. 1. tom Kamus al a alam,

il. 2. početak članka o Zagrebu

ABSTRACT

CROATIA AT THE END OF THE 19 CENTURY ACCORDING TO OTOMAN ENCYCLOPEDIA

Encyclopedia Kamusu-l-a lam written by Sami Frasheri with six volumes with 4830 pages was edited in the last decade of the 19 in century. In 1898 was printed the 6 volume.

The author of encyclopedia has described some other places in Croatia such as Zagreb, Rijeka, Dubrovnik, Zadar, etc. He has dedicated a bigger area to the encyclopedia unit Dalmacija.

We will present here some dates that are given by Sami Frasheri in this unique work of the worldwide literature. From this we will see that Zagreb at the end of the 19 th century had 20.000 inhabitants same as Zadar with its surroundings. At that time Solin had only 1210 inhabitants.

According to these notes we see that Rijeka with its 17885 inhabitants was the most developed city. The second is Zagreb. In Zagreb six times per year was organized the trade fair where were realized very huge incomes.

I think that these datas will serve to the scientific investigators to have a mirror of the development of Croatia during this historical period.

HIRVAT KÖKENLİ ÜÇ OSMANLI SADRAZAMI

Nail TAN

Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar, 8-20 yaş arasındaki yetenekli, sağlıklı Hristiyan çocuklarının ailelerinden alınıp Türk ailelere verilmesi, Müslüman yapılması, Türk-Müslüman terbiyesiyle yetiştirilmesi, daha sonra da Yeniçeri Ocağı veya Enderun / Saray Okulunda eğitimlerini sürdürmeleri, devlete hizmete başlamaları sistemine "Devşirme" dendiğini biliyoruz. Sultan I. Murat döneminde ordunun bir bölüm askeri Hristiyan genç savaş esirlerinden (pençik) oluşuyordu. Sistemin temelinde bu pençik oğlanları bulunmaktadır. Çelebi Mehmet döneminde (1413-1421) tarif ettiğimiz anlamda devşirme sistemi uygulanmaya başlanmıştır, ancak kânunu II. Murat döneminde (1421-1451) ortaya konulmuştur.⁴¹

Devşirme yoluyla ailesinden alınıp Müslüman yapılarak yetiştirilen Hırvat kökenli üç şahıs, sadrazamlık makamına kadar yükselmiş ve Osmanlı Devleti'ne / İmparatorluğu'na Türk kökenli sadrazamlar gibi çok önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bunlardan; Mahmut Paşa, Hırvat topraklarının bir bölümünü Osmanlı vatanına kattığı gibi Adnî mahlasıyla Türkçe ve Farsça iki divan dolduracak kadar güzel şiirler yazmıştır. Müslümanlıkla ilgili bilimlere hâkimiyeti dolayısıyla Kazasker unvanı da verilmiş, halk arasında velî (eren) kabul edilmiştir.

Sadrazamlık sırasına göre, söz konusu üç sadrazam ve hizmetlerine kısaca göz atalım.

Mahmut Paşa

Mehmet Süreyya Bey'in yazdığı ve 1893-1899 yılları arasında İstanbul'da dört cilt hâlinde basılan *Sicill-i Osmanî*'ye göre⁴², Hırvat kökenli olup Balkanlarda Alacahisar'da doğmuştur. Osmanlı tarihinde sadrazamlığa getirilen ilk devşirmedir. Babasının Rum veya Sırp, kendisinin de papaz olduğunu ileri süren tarihçiler de vardır. Ancak, güvenilir kaynaklar Hırvat kökenli olduğunda birleşmektedirler.⁴³

Osmanlı Beylerinden Mehmet Ağa tarafından Balkanlarda annesiyle birlikte esir edilip Edirne'ye getirildi. Önce Mehmet Ağa tarafından Müslüman yapıp Türk töresine göre bir süre yetiştirilip Türkçe de öğretildikten sonra Edirne Sarayı'nda Sultan II. Murat'a armağan edildi. II. Murat, Mahmut adını alan genci, oğlu şehzade Mehmet'in

⁴¹ Devşirme sistemi hakkında geniş bilgi için bk.

. Altınay, Ahmet Refik; *Devşirme Usulü*, İst.1934

. Ercan, Yavuz; "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi", *TTK Belleten*, 1986, S.198, s.679-722

⁴² Mehmed Süreyya; *Sicill-i Osmanî*, Yeni Harflere Aktaran Seyit Ali Kahraman, İst. 1996, C.III, s.924-925

⁴³ Mahmut Paşa hakkında geniş bilgi için bk.

. Ünver, A. Süheyl; "Mahmut Paşa", *Fatih ve İstanbul*, İst.1954, s.7-12

. Banoğlu, N. Ahmet; *Mahmud Paşa Hayatı ve Şehadeti*, İst.1970

. Uzunçarşılı, İ. Hakkı; "Fatih Sultan Mehmet'in Veziriâzamlarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa'nın Araları Neden Açılmıştı?" *Belleten*, C.28, 1964, s.719-728

emrine verdi. Sarayda iyi bir öğrenim görmesi için kapıcıbaşı olarak görevlendirildi. Edirne Sarayı'nda çok iyi yetiştirildi. Savaş sanatını da öğrendi. Şehzade Mehmet'le dost oldu. Şehzade Mehmet (Fatih) 1451 yılında tahta çıkınca onu unutmadı. Ocak Ağalığına tayin etti. 1453 yılında İstanbul'un fethi sırasında orduya önemli hizmetleri dokununca Fatih tarafından vezirliğe yükseltildi. 1454 yılında, hemen hemen bir yıl sonra Zağanos Paşa'yı sadrazamlıktan uzaklaştıran Fatih, yerine tereddütsüz Mahmut Paşa'yı getirdi. Edirne Sarayı'nda tanıdığı Paşa'ya güveni tamdı.

Savaş sanatını iyi bilen, dinî bilimlere vakıf, Fatih gibi şiir yazan Mahmut Paşa, Fatih Sultan Mehmet'in birçok seferinde onun yanında yer aldı. Fetihlerde kahramanlıklar gösterdi. 1454-1468 yılları arasındaki birinci sadrazamlık döneminde şu fetihlere, savaflara katıldı: 1454-1455 (Güney Sırbistan'ın fethi), 1456(Belgrat Kuşatması), 1458-1459(Sırbistan'ın fethinin tamamlanması), 1460(Mora'nın fethi), 1461(Amasra, Sinop, Kastamonu ve Trabzon'un fethi), 1462(Eflak Seferi, Eflak'ın Osmanlı egemenliğine bağlanması), 1462(Midilli Adası'nın fethi), 1463(Bosna- Hersek'in fethi), 1466(Macaristan Seferi), 1466(Konya ve Karaman'ın alınması), 1468(Karaman Seferi).

1468 yılında Fatih'in Karaman Seferi sırasında Karaman oğlu Pir Ahmet Bey'i yakalamayı başaramadı. Karaman ilindeki esnaf ve sanatkârların İstanbul'a nakli sırasında da bazı şikâyetlere sebebiyet verdiği için Fatih tarafından sadrazamlıktan uzaklaştırıldı. Trakya Havsa' da ki çiftliğine gönderildi. Fatih, kısa süre sonra Mahmut Paşa'nın değerini anladı. 1470 yılı başında onu Kaptanıderyalığa atadı. Aynı yıl, Fatih'le Eğriboz Seferi'ne çıktı ve adanın fethinde görev aldı. Bu başarısı üzerine 1470 yılında ikinci kez sadrazamlığa atandı. 1471 yılında Alâiye (Alanya)'nin fethini sağladı. 1473 yılında Fatih'in Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan üzerine yaptığı sefere katıldı. Otlukbeli Zaferi'nin kazanılmasında önemli pay sahibi oldu. Fatih'in Uzun Hasan'ı takip ederek öldürmesine engel olduğu iddiasıyla ikinci kez sadrazamlıktan uzaklaştırıldı. Tekrar Havsa'daki çiftliğine çekildi. 1474 yılında Fatih'in tahta hazırladığı oğlu Şehzade Mustafa âniden ölüverdi. Mahmut Paşa ile Şehzade Mustafa'nın arası çok açıldı. Rivayete göre Şehzade Mustafa, Mahmut Paşa'nın eşlerinden biriyle zina yapmıştı. Paşa eşini boşamış, Fatih'in ricası üzerine tekrar evlenmiş ama kendisinden uzak tutmuştu. Güya, Paşa bu olayı unutmamış, şehzadeyi etkisi sonradan ortaya çıkan bir zehirle öldürtmüştü. Mahmut Paşa, bu dedikoduları bile bile Fatih'e başsağlığına gidince kendisini Yedikule Zindanlarında hapis buldu. Zindandan Fatih'e bir mektup yazıp hatasını sordu, hatalıysa öldürülmesini istedi. Fatih, onu saraya çağırıp hatalarını yüzüne söyledi. Taziyeye beyaz elbiseyle gelinmeyeceğini hatırlattı. Her hareketinden şehzadenin ölümüne sevindiği yorumunu çıkardığını söyledi. İki hafta sonra da zindanda boğdurttu onu. Cenazesi, adına yaptırdığı caminin önündeki türbede toprağa verildi. Cenaze namazında Fatih de hazır bulundu.

Mahmut Paşa, Osmanlı Devleti'ne çok önemli hizmetlerde bulunmuş bir sadrazamdı. 8 Temmuz 2006 tarihinde kaybettiğimiz büyük Türk tarihî romanlar ve oyunlar yazarı Mustafa Necati Sepetçioğlu, 15 Mart 1985 tarihinde kendisiyle Muhsin Karabay'ın yaptığı bir söyleşide şunları söylüyor: “Devşirmeyi alırsın, sonradan Müslüman olmuştur, Türkleşmiştir. Bir de bakarsın senin adamlarından da daha senden

olur. Mesela Hırvat Mahmut Paşa. Her zaman örnek veririm. Türk ordusunun başında Hırvatistan'a gidip orayı Türk topraklarına katmıştır.”⁴⁴

İslâmî bilimlerde kazasker unvanına sahipti. Adnî mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazmış ve iki divan düzenlemiştir. Güzel yazılmış kitapları toplamış, üç kütüphane oluşturmuştur. İstanbul, Edirne, Sofya ve Ankara da cami, medrese, bedesten gibi hayır eserleri yaptırmıştır. İstanbul Mahmutpaşa semti, onun adını taşımaktadır. Günümüzde Ankara 'da Anadolu Medeniyetleri Müzesinin bulunduğu bedesten 1467-1471 yılları arasında Mahmut Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Siyavuş Paşa

Sicill-i Osmanî 'ye göre Hırvat kökenlidir. Macar kökenli olduğu iddiası çok zayıftır.⁴⁵

Nagykanizsa (eski Kanije)' da doğdu. Kesin doğum tarihi bilinmiyor. Devşirilerek yetenekleri dolayısıyla Enderunda yetiştirildi. Böylece iyi bir eğitim gördü. Eğitimini tamamladıktan sonra Hazine Kethudalığına atandı. 1565 yılında Büyük Mirahurluğa, 1569 yılında da Yeniçeri Ağalığına terfi etti. Daha sonra Rumeli Beylerbeyliğine getirildi. Bu görevdeyken Sultan II. Selim'in kızı Fatma Sultan'la evlenip saraya damat olunca vezirliğe yükseldi. İkinci vezir görevindeyken, 1582 yılında III. Murat tarafından Koca Sinan Paşa'nın yerine Sadrazamlığa atandı. Azerbaycan ve Dağıstan'da büyük kahramanlıklar gösteren Özdemiroğlu Osman Paşa'yı kendisine rakip görüp kıskanma hatasına düştü. Paşa'ya yaptığı haksız davranışlar dolayısıyla divanda askerler tarafından hakarete uğradı. Bunun üzerine, 1586 yılında Sadrazamlıktan uzaklaştırıldı. Yeni Sadrazam Mesih Paşa'nın istifası üzerine dört ay sonra 1587 yılında tekrar Sadrazamlığa getirildi. Kapıkulu askerlerinin maaşlarının katışık akçe ile ödenmesi üzere çıkardıkları isyan sonucu 02 Nisan 1589 tarihinde tekrar Sadrazamlıktan uzaklaştırıldı. Yerine Ferhat Paşa atandı. Ferhat Paşa'nın Sadrazamlığı, beklenen başarı görülmediğinden kısa sürdü. Siyavuş Paşa, Nisan 1592'de üçüncü kez Sadrazamlığa getirildi. Ocak 1593 ayında sipahilerin çıkardığı küçük isyan üzerine III. Murat tarafından emekliye sevk edildi.

1602 yılında İstanbul'da öldü. Cenazesi, Eyüp'te Sokollu Mehmet Paşa Türbesi'nin karşısındaki türbede toprağa verildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda iç karışıklıkların başladığı, Yeniçeri Ocağında disiplinin bozulduğu bir dönemde üç defa Sadrazamlığa getirilen Siyavuş Paşa; nazik, dürüst bir kişiydi.

Kuyucu Murat Paşa

1530 yılında bir Hırvat ailenin oğlu olarak dünyaya geldi.⁴⁶ Devşirilerek Müslüman yapıp bir Türk ailenin yanına verildi. Türkçe öğretilip Türk-Müslüman

⁴⁴ Karabay, Muhsin; “Mustafa Necati Sepetçioğlu ile Röportaj”, *Türk Edebiyatı*, Ağustos 2006, S.394, s.41

⁴⁵ Siyavuş Paşa hakkında geniş bilgi için bk.

. Danişmend İsmail Hami, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.5, s.22-23

. Parmaksızoğlu, İsmet; “Siyavuş Paşa”, *Türk Ansiklopedisi*, C.29, s.172

⁴⁶ Kuyucu Murat Paşa hakkında geniş bilgi için bk.

terbiyesine göre büyütüldükten sonra Enderuna alındı. Bu okulda çok iyi bir öğrenim gördü ve mezun oldu. Küçük bazı görevlerde çalıştıktan sonra ilk önemli görevi olan Mısır Sancakbeyliğine getirildi. 1571 yılında Koca Sinan Paşa'nın emrinde Yemen'in fethinde görev aldı. Beş yıl sonra Yemen Beylerbeyliğine atandı ve bu görevde dört yıl kaldı. Yemen'in imarıyla meşgul oldu. Daha sonra Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar) Sancakbeyliği, Trablusşam Beylerbeyliği, Karaman Beylerbeyliği görevlerinde bulundu. 1585 yılında İran Seferine katılıp esir düştü. 1590 yılında serbest bırakılınca İstanbul'a döndü sırasıyla; Kıbrıs Beylerbeyliği (1590), Şam Valiliği (1594) ve Diyarbakır Valiliği (1595) görevlerine atandı. 1596 yılında Avusturya Seferi'ne katılıp kahramanlıklar gösterdi. 1600 yılında Kanije Seferi'ne katılıp Bobofça Kalesi'ni fethetti. Bu başarıları üzerine 1603 yılında Rumeli Beylerbeyliğine, 1605 yılında Dördüncü Vezirliğe ve 1606 yılında da Macaristan Serdarlığına getirildi.

XVII. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde Celâli İsyanları denen iç isyanlar baş gösterdi. Devlet otoritesi zayıfladı, can ve mal güvenliği kalmadı. İşte bu ortamda 1606 yılında sultan I. Ahmet tarafından Sadrazamlığa getirildi. Celâli İsyanları'nı bastırmakla görevlendirildi. Önce Canbulatoğlu'nu yenip Halep'i elinden kurtardı. Bağdat'ta ayaklanan Tavih Ahmetoğlu Mustafa'yı ve Bursa'da ayaklanan Kalenderoğlu'nu yenip ortadan kaldırdı. İsyanlıları öldürüp cesetlerini kuyulara attığı için "Kuyucu" lakabıyla anılmaya başlandı. İstanbul'a dönünce, isyancıların elebaşlarını İran'a sefere çıkılacağı, bunun içinde asker toplanacağı bahanesiyle İstanbul'a davet etti. Onları güler yüzle karşılayıp bir araya getirdi. Hepsini öldürtüp böylece isyanları bastırdı.

1610 yılında İran Seferi'ne çıktı. Tebriz yakınlarına kadar ilerledi. Kış mevsiminin yaklaşması üzerine Diyarbakır'a döndü. 1611 yılı başlarında İran'a yeni bir sefere hazırlanırken öldü. Cenazesi İstanbul'a getirilerek Vezneciler semtinde yaptırdığı Kuyucu Murat Paşa Külliyesi'ndeki türbeye gömüldü.

Kuyucu Murat Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na en önemli hizmeti ilerlemiş yaşına rağmen iç isyanları bastırması, devlet düzenini, asayişini yeniden sağlamasıdır. Diğer önemli bir hizmeti de Aynî Ali Efendi'ye Osmanlı kanunlarını bir araya getirtmesidir. Bu kanun derlemesi, 1864 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.

SONUÇ

Hırvat kökenli, devşirme üç sadrazam, Osmanlı Devleti / İmparatorluğu'na çok önemli hizmetlerde bulunarak Osmanlı Tarihinde saygın bir yer edinmişlerdir.

ÖZET

OSMANLI İMPARATORLUĞU YÖNETİMİNDE ÜÇ HIRVAT ASILLI SADRAZAM

Osmanlı İmparatorluğu, merkez teşkilatında, milliyet ayrımı yapılmadan yeteneklerine göre her millettten insana yükselme imkanı verilmiştir. Tek şart Müslüman olma ve Türk töresi içinde yetişme idi.

. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, C.III / I, s.99-113

. Orhonlu, Cengiz; "Kuyucu Murat Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.8, s.651-654

Hırvat asıllı üç Sadrazamın Osmanlı İmparatorluğunun yükselmesinde, başarısında önemli rolleri olmuştur. Bunlar Mahmud Paşa, Siyavuş Paşa ve Kuyucu Murat Paşa'dır.

Mahmud Paşa:

Ülkesinden getirilip II.Murat'a armağan edildi. Müslüman edildi ve sarayda yetiştirildi. Vezirlik görevinden sonra 1453 – 1467 ve 1473 – 1474 yılları arasında iki kez Sadrazamlık yaptı. Bosna'yı fethetti. 1474 yılında öldü.

Siyavuş Paşa:

Sarayda yetiştirilip Rumeli Beylerbeyi; Vezir olduktan sonra Ocak/1583 ayında Sadrazamlığa atandı. 1584 yılında Sadrazamlıktan uzaklaştırıldı. 1586 yılında ikinci defa Sadrazamlığa getirildi. 1589'da tekrar görevden uzaklaştırıldı. 1592 – 1593 yılları arasında üçüncü defa Sadrazamlık yaptıktan sonra emekli edildi. 1602 yılında öldü.

Kuyucu Murat Paşa:

Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği yaptıktan sonra Aralık / 1606 ayında Sadrazamlığa getirildi. Anadolu'yu eşkiyalardan temizledi. Öldürttüğü eşkiyayı kuyulara attığından "Kuyucu" lakabıyla anıldı. 1611 yılında öldü.

DRAGOMANI DUBROVAČKE REPUBLIKE

Dr. Vesna MIOVIĆ

Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije
znanosti i umjetnosti u Dubrovniku

Sredinom 15. stoljeća Dubrovčani su Osmanlijama počeli plaćati harač, cijenu opstanka, sigurnosti i prosperiteta Dubrovačke Republike. Tijekom sljedećih 350 godina dubrovačke vlasti neprekidno su kontaktirale s raznim osmanskim vlastima, od lokalnih i pokrajinskih u najbližem susjedstvu do velikog vezira i ministara Porte. Razvile su i uhodali posebne diplomatske metode, koje su provodili njihovi konzuli i poklisari, a odmah uz njih i dragomani, prevoditelji za osmanski jezik.

Prevoditelje za osmanski jezik imale su sve europske zemlje koje su kontaktirale s Osmanlijama, te u Istanbulu i drugim osmanskim gradovima držale svoje konzule. Ispočetka su europski diplomatski i konzularni predstavnici pronalazili dragomane među osmanskim Židovima, Grcima i Armencima. Međutim, svima je bilo jasno da je posao dragomana isuviše osjetljiv i povjerljiv a da bi ga obavljao stranac. Trebalo je, dakle, početi osposobljavati, odnosno školovati domaće ljude. Tako je u Veneciji polovinom 16. stoljeća nastala ustanova takozvanih “mladića jezika,” odnosno studenata jezika, kako bismo to danas rekli.⁴⁷ U istom stoljeću javljaju se prvi mladići jezika u i Dubrovačkoj Republici.⁴⁸

Dubrovački mladići koji su željeli postati dragomanima, stjecali su prva znanja o osmanskom jeziku u Dubrovniku, pod ravnanjem učitelja, kojega su Dubrovčani uobičajeno zvali “hodža”.⁴⁹ Hodžu bi u Bosni, u Istanbulu ili drugdje, izabrali i sa sobom doveli dubrovački poklisari harača. Ako se mladi čovjek tijekom ove prve faze učenja pokazao nadarenim, Senat bi ga proglasio mladićem jezika i uputio bi ga na daljnje školovanje na području Osmanskog Carstva, o državnom trošku.⁵⁰

U trenutku kad su napuštali Dubrovnik, mladići jezika imali su prosječno 15 do 20 godina. Prve godine školovanja provodili su u Solunu, Jedrenima, Sofiji, Smirni, Plovdivu, Istanbulu. Za boravka u ovim gradovima stanovali su sami, ili u kući dubrovačkog konzula, ili u kakvom samostanu, naprimjer u samostanu kapucina u Istanbulu.⁵¹ I dalje su ih učili pažljivo izabrani učitelji. Pored osmanskoga, mladići su učili i arapski i perzijski jezik.⁵² Osim toga, mladići su učili i o osmanskoj diplomaciji,

⁴⁷ Robert Mantran, »L.Ecole des Jeunes de Lanques: L.Exemple Vénitien.« *Istanbul et les Langues Orientales*, Paris-Montréal, 1997 (dalje: *ILO*): 105-107. Isabella Palumbo Fossati Casa, »L.École Vénitienne des ‘Giovani di Linqua’.« *ILO*: 110, 111. Tommaso Bertelé, *Il Pallazo degli Ambasciatori di Venezia a Constantinopoli e le sue Antiche Memorie*, Bologna 1932: 123.

⁴⁸ *Lettere di Levante* (dalje: *Let. Lev.*), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), serija 27/1, sv. 27, f. 12 (godina 1558).

⁴⁹ *Let. Lev.*, sv. 43, f. 156 (godina 1619); sv. 64, f. 91v, 92 (1682); sv. 108, f. 17v, 18 (1796).

⁵⁰ Bogdan Krizman, *O dubrovačkoj diplomaciji*, Zagreb, 1951: 120, 121. Fehim Efendić, »Dragomani i Turska kancelarija u Dubrovniku.« *Gajret* 1940: 4.

⁵¹ *Let. Lev.*, sv. 92, f. 107 (godina 1771); sv. 93, f. 248v (1772); sv. 97, f. 92, 92v (1778); sv. 110, f. 17v-18 (1800).

⁵² *Let. Lev.*, sv. 58, f. 74v, 75 (godina 1661), f. 135, 135v (1662); sv. 90, f. 51 (1769); sv. 92, f. 68-70 (1771); sv. 94, f. 18-24v (1773); sv. 96, f. 194v, 195 (1777); sv. 101, f. 39-41v (1783); sv. 103, f. 58v (1786); sv. 107, f. 51, 51v (1794).

pravu, povijesti, književnosti, naročito vrlo popularnoj perzijskoj poeziji i prozi.⁵³ S takvim su znanjima mogli ravnopravno sudjelovati u razgovoru s najobrazovanijim Osmanlijama, što je bilo vrlo važno. Takvi se razgovori bez daljnjega mogu smatrati sastavnim dijelom dubrovačke diplomatske strategije.

Mladići jezika svoje su školovanje dovršavali u Istambul, gdje su usvršavali jezik i stjecali prva praktična znanja. Iskusni dubrovački dragoman bio je zadužen voditi ih sa sobom kad god je išao na Portu. Tako su mladići učili kako funkcionira osmanski dvor, svladavali pravila ceremonijala, ostvarivali prve kontakte i poznanstva s osmanskim dostojanstvenicima.⁵⁴

Školovanje mladića jezika trajalo je od pet, šest do čak jedanest, dvanaest godina, što je, dakako, ovisilo o njihovim umnim sposobnostima, ali podjednako, ako ne i više, o sposobnosti prilagođavanja, hrabrosti, nepokolebljivosti i izdržljivosti. Što se tiče metoda učenja, o tome se, zbog nedostatka pismenih tragova, ništa ne može reći. Poznato je jedino da im je Senat, kad god su to tražili, dostavljao novac za gramatike, udžbenike, rječnike i sve druge priručne knjige.⁵⁵

Prilično su dobro poznate pojedine okolnosti koje su na mladiće jezika bez sumnje jako utjecale. Riječ je bila o sveprisutnim i vrlo raširenim porocima, te o opasnostima poput kuge i drugih zaraznih bolesti, požara, a na koncu i nenaklonjenosti Turaka. Kolalo je više uzrečica o Istambul tog doba, koji je očaravao, a ujedno i zastrašivao. Govorilo se da je taj grad poput zlatne posude koja je puna otrova i da bi, živeći u njemu, posrnuli i sami anđeli.⁵⁶ Prema tvrdnjama dubrovačkog dragomana i konzula u Istambul Đura Curića, u drugoj polovini 18. stoljeća tri su najpogubnija poroka bili vino, karte i razuzdanost, pod kojom je bez sumnje podrazumijevao blud. Na koncu bi neminovno uslijedilo i zapadanje u dugove, sve dublje i dublje. Potkrepljujući svoju tvrdnju, Curić je u jednom od svojih pisama ukratko opisao sudbinu dubrovačkog mladog čovjeka Iva Mitrovića. Po svoj prilici se radi o bivšem mladiću jezika, kojega je Senat nekoliko godina ranije izbacio iz službe zbog nepodnošljivog ponašanja i agresivne naravi. Curić je, dakle, zapisao slijedeće: "Mitrović se sav predao vinu, kartanju i razuzdanosti. Našavši se bez novaca za skitnju i poroke, u trenutku beznada 'obrnio je kabanicu' i prešao na islamsku vjeru. Ovdje žive i mnogi drugi raspojasani i besposleni mladi Dubrovčani, i daj Bože da se nikome od njih ne dogodi ovo što se zbilo Mitroviću. Činim sve što mogu ne bih li ih odavde otpremio. Oni, međutim, izmišljaju razne izgovore i tvrdoglavo namjeravaju ostati i besposleno skitati."⁵⁷

Nikola Radelja i Mato Pušić, "vječiti" mladići jezika, zajedno su dvanaestak godina studirali u Jedrenima, Smirni, Sofiji, Plovdivu i Istambul. Već na samom početku studija, 1778. godine, Senat ih je opominjao da su potpuno zaboravili zašto su poslani u Carstvo. Zato su dalje učili pod najstrožom mogućom kontrolom tamošnjih konzula, iskusnijih mladića jezika, dragomana i drugih Dubrovčana koje je Senat držao pouzdanima.⁵⁸ Nikola Radelja postao je dragomanom tek 1789. godine.⁵⁹ Iste te godine

⁵³ *Repertorij XIV B (Acta Turcarum)*.

⁵⁴ *Let. Lev.*, sv. 79, f. 224-240v; sv. 84, f. 209-229v; sv. 101, f. 29, 29v.

⁵⁵ *Let. Lev.*, sv. 42, f. 73v (godina 1617), f. 156, 157 (1619); sv. 66, f. 244v, 245 (1702); sv. 71, f. 88 (1722); sv. 72, f. 25v (1726); sv. 78, f. 222 (1753); sv. 80, f. 51 (1769); sv. 92, f. 156 (1771); sv. 94, f. 62 (1773).

⁵⁶ I. Palumbo Fossati Casa, »L'École Vénitienne des 'Giovani di Linqua'.« *ILO*: 111.

⁵⁷ *AD 17*, sv. 3168, br. 31 (godina 1775).

⁵⁸ *Let. Lev.*, sv. 97, f. 68, 68v; sv. 98, f. 79-81v, 137-137v; sv. 101, f. 29, 29v.

njegov sudrug Mato Pušić, našao se u uobičajenim nevoljama. Senat je namirio njegov kockarski dug i poručio mu da će biti izbačen iz službe ako se bude i dalje zaduživao.⁶⁰ Nakon ovoga pisma, o Pušiću u dubrovačkom Arhivu više nema ni spomena. Međutim, kako se sedam godina kasnije među francuskim dragomanima javlja stanoviti Mathieu Pousitch, možemo prilično pouzdano ustvrditi da na koncu ipak nije propao.⁶¹

Epidemije kuge i drugih bolesti i požari bili su uobičajene opasnosti koje je trebalo izdržati i preživjeti. Sudeći po pismima dragomana Curića, teška su iskustva imali i spomenuti mladići jezika Pušić i Radelja, čime bi se donekle moglo opravdati njihovo dugo školovanje. Ukratko, u srpnju 1778. godine, u Jedrenima, gdje su se mladići trenutačno školovali, zavladao je strahovita epidemija kuge. Kada je dosegnula vrhunac, mladići su otpustili učitelja i privremeno pobjegli iz grada. Istodobno je kuga još gorim intenzitetom harala u Istambul, u kojemu je tijekom pet mjeseci umrlo 200.000 ljudi. U samoj Curićevoj kući jedan je Dubrovčanin umro od kuge, a čudom ili srećom nitko iz Curićeve obitelji nije se zarazio. U rujnu iste godine Radelja je iznova obolio od netom preboljene groznice, poznate pod imenom febbre maligna. U studenome, Jedrene je zahvatio požar. U njemu je izgorjela i kuća u kojoj su mladići jezika stanovali, zajedno s njihovom cjelokupnom imovinom. Opet se pojavila kuga. Mladići su zato nakratko otišli u Istanbul gdje se Curić za njih brinuo i pomagao im u učenju. Na koncu, Radelja je tijekom školovanja u više navrata po nekoliko mjeseci bolovao od groznica febbre maligna i febbre terzana.⁶²

Što se tiče opasnosti od nenaklonjenosti osmanskih vlasti, zbog naravi dubrovačko-osmanskih odnosa dubrovački mladići jezika i dragomani nisu imali iskustava, koja su inače pogađala njihove strane kolege. Recimo, osmanske vlasti dale su pogubiti nekolicinu mletačkih dragomana, jer na početku osmansko-mletačkih ratova nisu uspjeli na vrijeme pobjeći.⁶³ Dubrovčani nisu imali ratnih iskustava s Osmanlijama, no zbilo se nekoliko strahovitih sporova u kojima je sudbina Republike visila o koncu. Ipak, ni jedan dubrovački dragoman nije pogubljen. Sudeći po dosadašnjim istraživanjima, najstrašnije iskustvo imao je dragoman Pero Baletin, kojega su Osmanlije uhitili i neko vrijeme držali u takozvanom lelek čadoru, gdje su inače zatvarani osuđenici na smrt. Događaj se zbio 1678. godine, za trajanja jednog teškog spora, u osmanskom vojnom logoru u blizini Jedrena.⁶⁴

Primjeri mladića jezika Mitrovića, Pušića i Radelje nisu predstavljali pravilo. Bilo je boljih i lošijih mladića jezika, kao što je bilo i boljih i lošijih dragomana. Recimo, Curić je 1792. godine jako hvalio mladiće Karamana i Bračevića navodeći da su u deset mjeseci svladali gradivo, s kojim se on sam u svojoj mladosti borio dvije godine.⁶⁵ Treba spomenuti i Miha Zarinija, koji je po svemu sudeći bio posebno nadaren. S punim povjerenjem i velikim nadama, dubrovačke vlasti dodjelivale su mu najzahtjevnije i najdelikatnije zadaće. Posvuda je bio omiljen. Osmanske vlasti, i one u Bosni, i one u Istanbulu, otvoreno su se divile njegovoj rječitosti i znanju. I sam, inače vrlo kruti

⁵⁹ *Let. Lev.*, sv. 104, f. 166.

⁶⁰ *Let. Lev.*, sv. 104, f. 121-124.

⁶¹ Marie de Testa and Antoine Gautier, »Drogmans de France B Istanbul.« *ILO*: 537.

⁶² *AD* 18, sv. 3168, br. 53-60, 64, 67, 71, 116.

⁶³ Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze 1975: 102, 103

⁶⁴ *AD* 17, sv. 1849, br. 4.

⁶⁵ *Miscellanea* 18 stoljeće, DAD, sv. 5, br. 18.

dubrovački Senat, čak ga je jednom nazvao “slavnim”, ali tek nakon što je umro, a umro je krivnjom istog tog Senata.⁶⁶

Naime nakon duge dragomanske službe i bezbrojnih putovanja, Zarini mu se 1763. godine obratio sa sljedećom molbom:

“Poštovana gospodo, već je skoro četrdeset godina da imam čast služiti vam kao dragoman. Prešao sam šezdeset i neku, onemoćao sam i izmučen od dugih i užasnih putovanja, poslova koje sam neprekidno obavljao na turskim dvorovima. Ne osjećam se više sposobnim putovati i nositi se s golemim teretom dragomanskog posla. Uz najveće poštovanje i uvažavanje koje vam mogu iskazati, živo vas molim da mi se smilujete i oslobodite me kako putovanja, tako i moje dužnosti. Život mi je pri kraju, a cijeloga sam ga posvetio služeci na korist domovini. Htio bih sada ovo malo preostalih dana potrošiti pripremajući se za susret sa smrću, moleći Previšnjega za što veće blagostanje i sreću Vaših Ekscelencija.”⁶⁷

Međutim, na svoju nesreću, Zarini je bio isuviše dragocjen da bi ga se Senat tek tako odrekao. Dvije godine kasnije, odredio ga je za dragomana poklisarima harača.⁶⁸ Zarini se pokorio i po dvanaesti put otputovao u Istanbul. Tamo je umro, točno onako kako je predosjetio da će se dogoditi.⁶⁹

Sudeći po onome što je Senat više puta isticao, dragoman je bio najpotrebniji u Dubrovniku. Naime, stalno je trebalo kontaktirati s lokalnim osmanskim vlastima iz dubrovačkog zaleđa, uglavnom zbog rješavanja najrazličitijih sporova i sukoba koji su se svakodnevno zbivali među osmanskim i dubrovačkim podanicima iz pograničnog područja.

Još više je bio nužan kontakt s namjesnicima bosanskoj ejaleta, vladarima dubrovačkog zaleđa, bez čije naklonosti Republika ne bi mogla opstati. Dubrovački poklisari i dragomani posjećivali su susjedne namjesnike vrlo često, godišnje više puta, zbog tekućih problema, ali i da bi im ukazali prigodnu počast, recimo prilikom vjenčanja ili rođenja u njihovim obiteljima, ili prilikom stupanja na vlast novoustoličenog dostojanstvenika.

Pored Bosne, dubrovački dragomani djelovali su i u Istanbulu, gdje su obavljali i uobičajene, i izvanredne poslove. Objavljivali su dolazak poklisara harača, sudjelovali u svečanoj audijenciji sultanu prigodom predaje harača, sudjelovali su i u drugim audijencijama, recimo velikom veziru, tražili izdavanje raznih dokumenata i pazili da budu ispisani kako treba, dakle nedvosmisleno i jasno. Tijekom radnog vijeka svi su, u manjoj ili većoj mjeri, stekli veze i poznanstva među Osmanlijama. Što su više osmanske naklonosti izborili, lakše su svladavali zadani problem, lakše dolazili do informacija važnih za Republiku. Naprimjer, glavni dragoman Porte bio je vrlo utjecajna osoba koja je lako mogla djelovati na odluke sultana i njegovih ministara. Svi dubrovački dragomani uspijevali su održati odlične odnose s ovim svojim uvaženim kolegom, već zbog same činjenice da su po profesiji bili vrlo bliski. I ne samo to, većina dragomana Porte bila je izrazito naklonjena Dubrovačkoj Republici. Dubrovačke vlasti su se s njima redovito dopisivale i tražile savjet kako u određenim okolnostima postupiti i komu se od

⁶⁶ *Let. Lev.*, sv. 102, f. 92-93 (godina 1784).

⁶⁷ *AD* 18, sv. 3175, br. 216.

⁶⁸ *Let. Lev.*, sv. 86, f. 86 (godina 1765).

⁶⁹ *Acta Consilii Rogatorum*, DAD, serija 3, sv. 177, f. 159.

sultanovih ministara obratiti.⁷⁰ Dubrovački poklisari u Istanbulu su dragomanima Porte često darivali posebni dar u gotovom novcu, iskazujući tako zahvalnost svoje vlade. Da ne bi izazvali ljubomoru ostalih ministara, operaciju darivanja izveli bi krišom. Dragomanu bi predali zaključanu kutiju s mirisnim uljima i ključ. On bi, dakako, odmah shvatio da kutiju treba otvoriti kad bude nasamo, te bi u njoj pronašao skrivenih 60 cekina.⁷¹

Dragomani koji su često ili neprekidno boravili na osmanskome tlu, a naročito u Istanbulu, tvorili su poseban, prepoznatljiv stalež.⁷² To je bilo i logično, i nužno ako se uzme u obzir da su za Osmanlije bili inovjerci, a za Europljane, pak, isuviše dobro uklopljeni u osmanski javni i politički život, isuviše navikli na osmansku svakodnevicu i običaje. Vjerojatno je zato tada Mediteranom kolala pjesma rugalica, čiji djelić glasi: A Pera ci sono tre malanni: peste, fuoco e dragomanni (u Peri su tri nevolje: kuga, požar i dragomani).⁷³

U Istanbulu su živjele ugledne strane obitelji u kojima je dragomanska struka gotovo uobičajeno prelazila s oca na sina. Ti su se dragomani isto tako uobičajeno ženili ženama iz dragomanskih obitelji,⁷⁴ pa je tako u dva navrata postupio i spomenuti dubrovački dragoman Đuro Curić, koji je u Istanbulu proveo dobar dio svog radnog vijeka. Curić se prvo oženio djevojkom iz vrlo ugledne i stare mletačke dragomanske obitelji Testa. Bliski rođaci bili su joj i dvojica ruskih dragomana.⁷⁵ Nakon njene smrti, Curić se oženio kćeri mletačkog dragomana Antuna Pini. Inače, Antun Pini je bio usvojeno dijete dubrovačkog dragomana Andrije Magrinija i Antonije Chirico. A, Antonija Chirico je bila kćer dubrovačkog dragomana i konzula u Istanbulu Luke Chirica.⁷⁶

Preostalo je spomenuti još jednu dužnost dubrovačkih dragomana, vezanu za takozvanu Tursku kancelariju, koja se nalazila u Gradu, u Kneževom dvoru, gdje su bili i svi drugi državni uredi. Dragomani su u toj kancelariji čuvali i razvrstavali osmanske dokumente. Radilo se o vrlo važnom poslu, jer je bilo koji spis, recimo sultanov ferman, bilo znatno lakše izboriti uz predočavanje postojećih dokumenata sličnog sadržaja, pa makar bili i dvjesto godina stari. Nadalje, u toj su kancelariji prevodili dokumente s osmanskoga, a na osmanski su prevodili pisma koja su dubrovačke vlasti upućivale Osmanlijama. Na raspolaganju im je bila priručna biblioteka sastavljena od rječnika, gramatika i ostalih priručnih knjiga koje su dubrovačke vlasti redovito kupovale. Dragomani su koncem 18. stoljeća počeli stvarati indekse za pojedine vrste dokumenata,⁷⁷ no taj je posao, zbog sloma Republike (1808), ostao nedovršen.

⁷⁰ Navedimo za primjer dragomana Porte Aleksandra Maurocordatija. Dubrovačke vlasti su se s njim redovito dopisivale. Recimo, 1709. godine pisale su mu čak u tri navrata (*Let. Lev.*, sv. 68, f. 80, 80v, 85v-96, 103). O prijateljstvu s Maurocordatijem svjedoči i činjenica da su mu Dubrovčani u dva navrata nabavljali knjige iz Venecije (*Let. Lev.*, sv. 67, f. 50v-51v: godina 1703.; sv. 68, f. 42-43v: godina 1708).

⁷¹ *Let. Lev.*, sv. 69, f. 28-39v.

⁷² Livio Missir de Lusignan, »Une Aristocratie 'Inclassable': Les Drogmans.« *ILO*: 153-159.

⁷³ I. Palumbo Fossati Casa, »L'École Vénitienne des 'Giovani di Linqua'.« *ILO*: 113.

⁷⁴ Nora Šeni, »Dynasties de Drogmans et Levantinisme B Istanbul.« *ILO*: 161-174. M. de Testa and A. Gautier, »Deux Grandes Dynasties de Drogmans: Les Fontons et les Testa.« *ILO*: 175-196.

⁷⁵ *AD* 18, sv. 3168, br. 43 (godina 1777).

⁷⁶ *AD* 17, sv. 3168, br. 109 (godina 1782).

⁷⁷ *Privilegia*, DAD, serija 20, sv. 2 (*Traduzioni di Capitulazioni e Fermani di Sultan Mehmed, Baiezetto II, Selimo I, Solimano II, Selimo II, Amurate III, Mahomete III, Ahmete I, Mustafa I, Osmano I, Mustafa II, Amurate IV, Ibrahim I, Maomete IV, Solimano III, Ahmete II, Mustafa II, Ahmete III, Mahmud I, Osmano*

Vlasti Dubrovačke Republike brinule su o arhivima svih državnih kancelarija. Oštećene primjerke spisa davale su na restauraciju, tražile da spisi budu složeni i dobro čuvani. Nitko iz kancelarije nije smio iznijeti dokumente bez potpisanog reversa. Koliko je dubrovačka vlada smatrala svoj arhiv važnim, najbolje govori slučaj krađe dviju rukopisnih knjiga iz kancelarije Notarijata (1576). Kradljivac je pronađen, osuđen na smrt i pogubljen.⁷⁸

Nakon sloma Republike, sve se promijenilo. Čim su preuzeli vlast, Francuzi su naumili isprazniti prostor Turske kancelarije. Vojnici su spise iznosili toliko nemarno da su im se putem rasipali na sve strane. Francuske vlasti provele su i reorganizaciju kompletnog dubrovačkog arhiva. Budući da su im sudski spisi svakodnevno trebali, izdvojili su ih i formirali takozvani Sudski arhiv. Preostali dio, nazvan Politički arhiv, uključujući osmanske spise, nije im bio potreban, pa su ga zato nemarno zbili i ispremiješali. Francuzi su otišli 1814, a došli su Austrijanci. Ništa se nije promijenilo nabolje. Dapače, prvi austrijski okružni poglavar barun Locella imao je običaj otvoriti vrata Političkog arhiva i svojim gostima i prijateljima ponuditi da uzmu što im se sviđa. Od 20-ih godina 19. stoljeća, austrijske vlasti počele su pokazivati veliki interes za latinske povelje, ćirilske i osmanske sultanske spise. U skladu s tim, zadužile su nekoliko osoba da naprave reda u potpuno zanemarnom Političkom arhivu. U Beč je uskoro (1818) otišla prva pošiljka dubrovačkog blaga iz tog arhiva. Druga pošiljka (1833) obuhvatila je oko tisuću osmanskih sultanskih dokumenata i rukopisne i tiskane knjige iz priručne knjižnice stare Turske kancelarije. Zatim su austrijske vlasti (1836) naumile preuzeti sve preostale osmanske spise iz dalmatinskih arhiva, skupiti ih u Zadru i proslijediti u Beč. Službenici dubrovačkog Arhiva predali su im 860 primjeraka i dali na znanje da ih u Dubrovniku više nema. To, međutim, nije bilo istina: 12.000 - 13.000 osmanskih spisa nalazilo se u palači Sponza, gdje su najvjerojatnije premješteni u velikom požaru 1817, koji je planuo u austrijskoj vojnoj pekari pokraj Kneževog dvora i odmah zahvatio Arhiv. Arhivisti su to morali znati, a odlučili su prešutjeti.

Osim njih, još je primjera koji govore o ondašnjim dubrovačkim rodoljubima i njihovim pokušajima da spise Republike zadrže u Dubrovniku. Plemić bivše Republike Vlaho Caboga, nadglednik uređivanja Političkog arhiva, čak je austrijskim vlastima predlagao da originalni spisi ostanu u Dubrovniku, a da u Beč budu poslani prijepisi. Odgovorili su mu "da bi se Dubrovčani trebali osjećati osobito zadovoljnima što je nekim spisima njihovog arhiva odobreno mjesto u carskom arhivu, gdje će se mnogo bolje na njih paziti. Uostalom, tamo se čuvaju originalni spisi svih austrijskih pokrajina, pa tako i država, nekad mnogo važnijih od Dubrovačke Republike, a isto tako nezavisnih, kao što je naprimjer bila Mletačka Republika. Osim toga, nikada nitko nije prigovarao inicijativi odnošenja važnijih dokumenata u Beč."

Dvojica posljednjih dragomana bivše države Miho Benić i Nikola Radelja odbili su raditi na sređivanju osmanskog dijela Političkog arhiva jer bi time samo olakšali posao Austrijancima.

II), sv. 3 (*Traduzioni di Capitulazioni, e Fermani di Sultan Mustafa III, et Abdulhamid*), sv. 4 (*Materie col' Indice*), sv. 5 (*Registro di Comandamenti Imperiali, Hattiscerifi, e Capitulazioni*), sv. 28b (*L'indice delle Buiuruldi de' Passe di Bossina*), sv. 29 (*Indice degl'Arzi*), sv. 30 (*Indice dei Hoggetti*).

⁷⁸ Zdravko Šundrica, »Kako je nastala i kako je sačuvana bogata arhivska građa Dubrovačkog arhiva.« *Arhivist* 29/1-2 (1979): 33, 34.

Svi dokumenti koji su odneseni u Beč, vraćeni su u Dubrovnik nakon Drugog svjetskog rata. U Beču se još uvijek nalazi pedesetak tiskanih i rukopisnih knjiga iz priručne knjižnice stare Turske kancelarije.

Najvjerojatnije nikada ni otprilike nećemo saznati koliko je u Dubrovniku izvorno bilo osmanskih spisa, koliko ih je propalo u vrijeme Republike i kasnije, naročito pod Francuzima i u prvim godinama austrijske uprave. Jedna, zasad i jedina moguća provjera, koja se odnosi samo na sultanske spise, dala je porazne rezultate. Naime, u Arhivu Predsjedništva vlade Republike Turske (Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Arşivi) u Istanbulu čuva se nekoliko takozvanih Dubravenedičkih deftera, registara u koje su upisivani svi sultanski spisi izdani Dubrovčanima 1604/ 1806. Obrađen je i objavljen jedan, u kojemu su registrirani spisi izdani 1627/47.⁷⁹ Njegova usporedba s brojem spisa iz istog vremena, koje danas nalazimo u Dubrovačkom arhivu, pokazala je da ih je propalo čak oko 40%. Također je utvrđeno da su najtemeljitiije opustošeni najljepši višebojni primjerci dubrovačkih kapitulacija i hatt-2 hümayuna.

Danas je u fondu Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku pohranjeno oko 15.000 osmanskih dokumenata. Osim sultanskih spisa, fond sadrži bujuruldije, hudžete, arze (predstavke), ilame, sidžile (izvatke iz istoimenih sudskih registara), fetve (rješenja muftija) i mnogobrojna pisma. Riječ je o originalima na osmanskome jeziku, njihovim ovjerenim ili neovjerenim prijepisima, te prijevodima na talijanski ili hrvatski jezik. Fond sadrži i manji broj izvornih primjeraka pisanih pismima bosančicom, latinicom i ćirilicom, te na arapskom, hebrejskom i armenskom jeziku.⁸⁰

⁷⁹ Dušanka Bojanić, »Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke Republike od 1627. do 1647. godine (dubrovački defter br. 3).« Istorijski institut u Beogradu: *Mješovita građa* 10 (1982): 35-202.

⁸⁰ Ćiro Truhelka, »Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive.« *Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII/1-2* (1911): 1-162; Ćiro Truhelka, »Nekoliko mladih pisama hercegovačke gospode pisanih bosanicom iz dubrovačke arhive.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 4 (1914): 447-494; Franc Babinger, »Ein marokkanisches Staatsschreiben an den Freistaat Ragusa vom Jahre 1194/1780.« *Mitteilungen des Seminars für orientalischen Sprachen*, Band XXX, Berlin, 1927; Derviš M. Korkut, »Nešto o turskim dokumentima arhiva dubrovačkog.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 2 (1928): 146-149; Vladislav Skarić, »Istorijska građa na turskom jeziku u dubrovačkoj arhivi.« *Vreme* LXXV/60 (1932); Friedrich Giese, »Die osmanisch-türkischen Urkunden in Archive des Rektorenpalastes in Dubrovnik (Ragusa).« (Festschrift für Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag), Leipzig, 1932; Gliša Elezović, *Tursko-srpski spomenici dubrovačkog arhiva*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1932; Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma, I, 2*. Beograd-Srijemski Karlovci: SAN, 1934; Riza Muderizović, »Turski dokumenti u dubrovačkom arhivu.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 2 (1938): 69-72; Fehim Efendić, »Turski dokumenti dubrovačkog arhiva.« *Politika* 10816 (1938); Fehim Efendić, »Turski dokumenti u Dubrovačkom Arhivu.« *Dubrava* 113: 7; Fehim Efendić, »Dubrovački arhiv u muslimani.« *Gajret* 1938 (1939): 21, 22; Fehim Efendić, »Plaćanje dubrovačkog harača Turcima.« *Gajret* (1939): 218-226; Fehim Efendić, »Dragomani i turska kancelarija u Dubrovniku.«: 3-11. Gliša Elezović, *Turski spomenici, I, 1*, Beograd: SAN, 1940; Hajim Kamhi, »Novopronađeni dokumenti dubrovačkog arhiva.« *Jevrejski almanah* 1954: 68-76; Sulejman Bajraktarević, »Turski dokumenti državnog arhiva u Zadru.« *Arhivski vjesnik* I (1958): 594-596; Besim Korkut, *Arapski dokumenti u državnom arhivu u Dubrovniku, I, 1*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1960; Besim Korkut, *Arapski dokumenti u državnom arhivu u Dubrovniku, I, 2*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1961; Fehim Barjaktarević, *Dubrovačka arabica*. Beograd: SAN, 1962; Sulejman Bajraktarević, »Acta Turcica Državnog arhiva u Dubrovniku.« *Arhivski vjesnik* IV-V (1962): 354; Hazim Šabanović, »Turski dokumenti državnog arhiva u Dubrovniku.« *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12/13 (1965): 128, 146, 147; Feridun M. Emecen - Idris Bostan, »Dubrovnik Arşivi.ndeki Osmanlı Belgeleri ile İlgili Rapor.« *Belleten* 235 (1998): 917-920; Vesna Miović i Nikša Selmani, »Turska kancelarija i Acta Turcarum od vremena

Osmanlije i Moslavina: prilog povijesti osmanlijskog osvajanja moslavačkog kraja

Mr. sc. Silvija PISK
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Zagreb

Uvod

Moslavina je danas regija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (dio Sisačko-moslavačke, Zagrebačke i Bjelovarsko-bilogorske županije), oko Moslavačke gore, smještena između rijeka Lonje, Česme i Ilove. U srednjem vijeku Moslavina je bila najprije ime za utvrdu i posjed, da bi se zatim ime Moslavina proširilo na cijelu regiju. U ovom radu ću se prije svega baviti utjecajem Osmanlija na razvijenu srednjovjekovnu kulturu te demografsku sliku ovog kraja (posebno središnjeg područja današnje Moslavine) te ocrtati procese koje su uzrokovala osmanlijska osvajanja. Isto tako osvrnuti ću se na «osmanlijsku ostavštinu», tj. topografiju i legende.

Obilježja srednjovjekovnog moslavačkog kraja prije dolaska Osmanlija

Prije pojave Osmanlija razgranata crkvena mreža obilježje je ovog prostora. Zabilježeno je dvadesetak crkava te tri kapele. Toliki broj crkava pretpostavlja i mnoga naselja. Većinu crkava moguće je približno ubicirati, ali o točnom smještaju teško je govoriti, jer nažalost, zasada nisu otkriveni nikakvi ostaci crkava zabilježenih na proučavanom prostoru, koji bi olakšali njihovu precizniju ubikaciju.

Isto tako na području Moslavačke gore djelovala su dva samostana, pavlinski samostan Blažene Djevice Marije te franjevački samostan. Pavlinski samostan (najvažnija ovdašnja crkvena institucija) je djelovao do sredine 16. stoljeća, kada zamire zbog osmanlijskih osvajanja, ali arhiva mu je sačuvana, jer je pavlini prije osvajanja sele na sigurno u Lepoglavu. Danas ima najveću sačuvanu arhivu od svih pavlinskih samostana u Hrvatskoj, koja je dragocjena za određivanje topografije i povijesti ovog kraja u predosmanlijskom razdoblju.

Do 1400. na proučavanom teritoriju spominje se šezdesetak imenovanih posjeda te niz bezimenih. Neki su doduše spomenuti samo jednom i njihov razvoj nije poznat. Posjeda je bilo više, ali neki nisu uopće zabilježeni, dok su neki i zabilježeni (npr. Guthfelde), ali bez opisa granica pa ih je nemoguće ubicirati.

Na većini posjeda obično se razvijaju istoimena središnja naselja. O okolnim selima nije moguće stvoriti sliku, budući da se ne spominju. Najvjerojatnije su nastajala uz utvrde, samostan i važne puteve.

Iznad važnih komunikacijskih pravaca na vrhovima brda smjestile su se utvrde, koje su kontrolirale puteve. Utvrde po Moslavačkoj gori, koja se kroz povijest bilježila različitim imenima, nastaju već u 13. stoljeću, kada su uglavnom i zabilježene u izvorima. Utvrde nastaju uglavnom na višim vrhovima Moslavačke gore i na obroncima, ali postojao je sigurno i močvarni tip uz rub Lonjskog polja, zaštićen vodenim tokovima (Plovdin). Sačuvane su samo one izgrađene na višim vrhovima Moslavačke gore, tj. na

nedostupnijim područjima. Arheolozi u Moslavini nisu precizno utvrdili vrijeme nastanka većine gradišta i utvrda te se također uobičajno navodi da su gradišta i utvrde po Moslavačkoj gori nastale u drugoj polovici 13. stoljeća ili pak krajem 15. i početkom 16. stoljeća. Veća istraživanja nisu provedena, na većini lokaliteta prikupljen je materijal iznad zemlje ili u površinskim slojevima i na temelju tog materijala zaključuje se da su gradine iz 16. stoljeća. No logično je da je pronađeni materijal iz 16. stoljeća jer Osmanlije u prvoj polovici 16. stoljeća naprasito prekidaju razvoj naselja i utvrda. To pak ne znači da te gradine nisu nastale ranije i bez novih, većih i kontinuiranih istraživanja ne bi se smjelo ništa tvrditi.⁸¹

Ovakvu situaciju zatiču Osmanlije čije djelovanje se od oko 1463.-1552. na ovom prostoru može okvirno podijeliti u dvije faze, osmanlijski upadi (1463.-1537.) te stalna osvajanja (1537.-1552.).

Osmanlijski upadi i porobljavanja

Sredinom 15. stoljeća, posebno nakon pada Bosne 1463. pogoršava se stanje u srednjovjekovnoj Slavoniji. Iako je službena granica na Savi i Uni, Osmanlije prakticiraju poseban način ratovanja koji podrazumijeva upadanje što dublje u neprijateljski teritorij. S takvih «putovanja» trebalo je donesti što više plijena i roblja te usput demoralizirati lokalno stanovništvo i oslabiti granicu.⁸²

«Kad upadnu u neprijateljsku zemlju, ta se čeljad razleti kud koji zna i vidi, pale i ubijaju, pljačkaju i sva zla tvore. Vojvoda zapovijedi na mjestu ročišta razapeti mali čador. Tu on čeka sa nekoliko izabраних ljudi na dobrim konji. Goniči dovode sa svih strana žensko i muško i drugi plijen. Vojvoda onda otpremi plijen napred, a sam s četom krene kući. Ako je tko zakasnio i ostao među kršćani, za njega se ne brinu. Sam vojvoda ostaje posljednji kao zadnja četa. Kad uredi četu ide polako napred. Ako bi goneći neprijatelji stigli, upusti se s njimi u boj, a kad vidi da bitke nemože održati, daje najprije poklati mlado i staro roblje, onda istom stanu bježati kao vjetar. Nemože im učiniti nitko ništa, van da ih stignu na kakvoj neprohodnoj gori, na prelazu kakve rieke ili kod kakove močvare. Ovako vojuju neredovite čete turske koje neimaju nakane osvajati zemlje, već samo uništiti, što je ljudska ruka uradila, da zemlju dostatno nahrani i da se dostojno čovjeka sklanja pod svojim krovom.»⁸³

Zbog ovakvih postupaka polako se uvlači strah među stanovništvo pa sve više selišta ostaje prazno, što zbog osmanlijskog porobljavanja i ubijanja, što zbog bijega stanovništva u sigurnije krajeve.

Područje Moslavine izloženo je već krajem 15. stoljeća čestim osmanlijskim upadima pa se mogu pratiti i opći procesi koji su zahvatili Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo, a posebno kraljevinu Slavoniju. Iz spisa pavlinskog samostana Blažene Djevice Marije na Moslavačkoj gori (Bela crkva) i sporova koje su pavlini vodili vidljivo je i pogoršanje demografske slike. Mnoga kmetska selišta su pusta pa dolazi do otimanja za kmetove.

⁸¹ Više o srednjovjekovnom razdoblju na području Moslavine vidi u: Silvija Pisk, Topografija Garića, Gračenice i Moslavine od 1163.-1400., Zagreb 2007. (rukopis magistarskog rada)

⁸² Stjepan Pavičić, «Moslavina i okolina», *Zbornik Moslavine* 1 (1968), 13.

⁸³ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995., 57.

Npr. na vlastelinstvu *Desznye* oko 1480. ima 45% praznih selišta,⁸⁴ a spisi pavlinskog samostana Blažene Djevice Marije svjedoče, da je još 1473. prijetila osmanlijska opasnost jer se traži odgoda oko jednog spora, kojem je ročište u Čazmi, dok se Osmanlije ne povuku sa Save.⁸⁵

Pogotovo osamdesetih godina 15. stoljeća česte su pritužbe pavlina zbog otimanja i naseljavanja tuđih kmetova (sporovi s Čuporima) te polupustih zemljišta. Godine 1478. vodio se spor između pavlina i Ladislava iz Deča i Nikole iz Bršljanovca jer su pavlini prisvojili njihove kmetove. To zasigurno nije bio izoliran slučaj jer spis iz iduće godine svjedoči da je i Nikola iz Bršljanovca znao činiti isto.⁸⁶

No iako je dio stanovništva porobljen ili odselio, u drugoj polovici 15. stoljeća posjedi su još relativno dobro naseljeni, jer na prazne posjede naseljavaju doseljenici iz drugih, ugroženijih dijelova Hrvatske, posebno Like i Dalmacije.⁸⁷

Godine 1491. pavlini iz samostana BDM na Moslavačkoj gori šalju žalbu Sv. Stolici zbog osporene oporuke te navode da je nisu mogli poslati u roku zbog provala Osmanlija u kolovozu, rujnu, listopadu i studenom. Osmanlije su opustošili zemlju, odveli mnoštvo ljudi u zarobljeništvo te je od straha puno ljudi moralo bježati u brda i šume ili se zaklanjati u utvrđene gradove.⁸⁸

Početak 16. stoljeća upadi su sve češći. Postoji mišljenje da je ban Petar Berislavić smatrao područje Moslavine presudnim za obranu od Osmanlija.⁸⁹

Zbog sve češćih osmanlijskih pustošenja, porobljavanja, migracija stanovništva te napokon osmanlijskih osvajanja tek početkom 16. stoljeća dolazi do osjetnijeg smanjenja broja dimova u Slavoniji,⁹⁰ a čest je i slučaj oslobađanja dimnice. Tako su na području vlastelinstva Moslavina 1520. godine 33 posjednika oslobođena plaćanja dimnice.⁹¹

Početak 16. stoljeća obilježavaju i migracije stanovništva Hrvatskog i Slavenskog kraljevstva. Posebno su interesantna sistematska organizirana preseljenja stanovništva u Ugarsku. Njih vrše plemići, prije svega porodice Nadasdy, Batthyány i Erdödy, koje su imala imanja u ugroženoj kraljevini Slavoniji i u zapadnoj Ugarskoj. Preseljenja stanovništva na inicijativu plemića odvijaju se najvjerojatnije uz potporu vladara. O tome svjedoči dozvola koju Franjo Batthyány dobiva 1524. od kralja Ludovika II. o naseljavanju seljaka u Ugarsku «koji zbog straha i neprekidnih provala i navala predivljih Turaka ne mogu mirno i sigurno prebivati u Hrvatskoj».⁹² Petar Erdödy⁹³ preseljava sa

⁸⁴ Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti 1980., 59.

⁸⁵ Kamilo Dočkal, *Vrela i literatura za povijest garičkog samostana*, rukopis u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

⁸⁶ Kamilo Dočkal, *Vrela i literatura za povijest garičkog samostana*, rukopis u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

⁸⁷ J. Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, 69.

⁸⁸ Dražen Kovačević, «Pavlinski samostan blažene djevice Marije pod Garićem (Bela crkva)», *Zbornik Moslavine*, 2 (1992), 63.

⁸⁹ Josip Buturac, *Kutina uz 200. obljetnicu župne crkve*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost 1977., 34.

⁹⁰ Josip Adamček, Ivan Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest 1976.

⁹¹ J. Buturac, *Kutina uz 200 obljetnicu župne crkve*, 28-29.

⁹² Josip Adamček, «Iseljavanje Hrvata u austrijsko-ugarski granični prostor u 16. stoljeću», u Ivan Kampuš (gl. ur.), *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, Zagreb: Nakladni zavod Globus 1995., 20.

⁹³ Pripadnici obitelji Erdödy imali su istaknutu ulogu na području Moslavine. Rodonačelnik obitelji je Toma Bakač Erdödy (1435. - 11.6. 1521.). Služio je tri kralja, ali je posebno ugledan i uticajan bio u

svojih posjeda Moslavina i Kutina na posjede oko rijeke Pinke te ponajviše u Rotenturm i Eberau.⁹⁴

Doduše, postoje mišljenja, da navedene plemićke obitelji ne sele isključivo zbog osmanlijske opasnosti, već i zbog pomanjkanja kmetova na njihovim posjedima u Ugarskoj.⁹⁵ Neovisno o razlozima, istraživači seoba gradišćanskih Hrvata slažu se da su oni doselili iz područja međurječja Kupe i Une te Moslavine i Like.⁹⁶

Konstantna osmanlijska osvajanja

Povremeni upadi osmanlijske vojske traju sve do pada Dubice 1537. godine kada počinju stalna osmanlijska osvajanja ovog područja koja završavaju padom Čazme 1552. Konstantno ratovanje u Moslavini počinje 1538. nakon što su Osmanlije već opljačkali većinu naselja u Moslavini, iako su sklopili primirje s Ferdinandom I. na 5 godina. «Banovi P. Keglević i T. Nadasdy, javljaju iste godine mjeseca ožujka kako je jaka vojska bosanskih Turaka od oko tri tisuće konjanika pljačkala sve do Moslavine.»⁹⁷ O velikom gubitku stanovništva postoje i podaci iz 1539. kada iz okolice Dubrave, Čazme i Garića osmanlijska četa odvodi u roblje oko 1200 ljudi i toliko stoke, godinu dana kasnije zagrebački biskup Šimun Erdödy izvještava o strašno opustošenima imanjima Dubrava, Čazma i Ivanić. «Nema gotovo dana da sa četama s oko sto ljudi ne provaljuju u naša brda i da se ne vrate natovareni plijenom. Turski napadi su tako česti da polja ostaju

vrijeme vladavine Jagelovića. Nakon krunidbe Vladislava, čiji je izbor podupirao, imenovan je kancelarom. Krunio je Vladislavovu ženu Anu. Bio je nadzornik odgoja mladog Ludovika te je vjenčao njega i sestru Anu. Također je imenovan i kardinalom... Čak su ga nazivali drugim kraljem. Njegovog brata Šimuna kralj Ludovik II. imenovao je zagrebačkim biskupom, a on je pak krunio kraljicu Mariju. Na područje Moslavine obitelj dolazi 1493. godine. U prosincu 1492. umire Stjepan, posljednji Čupor Moslavački iz obitelji plemića koji su držali velik dio posjeda današnje Moslavine. Iako je drugačije određeno njegovom oporukom, Vladislav II. poklanja 1493. sve posjede Stjepana Čupora Moslavačkog Tomi Bakaču Erdödyu. Radilo se o 75 utvrđenih gradova i naselja Križevačke i Zagrebačke županije. Nasljednik Tome Bakača bio je njegov sinovac Petar, koji je stolovao upravo u Moslavini te od njega obitelj Erdödy nosi i pridjevka Moslavački (*de Monoszlo*). Erdödy ostaju sve do kraja 19. stoljeća dio moslavačke povijesti. Više o obitelji Erdödy i njihovom djelovanju u Moslavini vidi u: V. Klaić, *Povjest Hrvata, 161-358.*; Marko Bedić, «Velikaška obitelj Erödy – uspon i pad», *Kaj*, 29 (1996) 3, 34-35.; Bakač, Toma, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb 1999., 552.; Bakač-Erdödy, Šimun, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb 1999., 552-553.; Agneza Szabo, «Istaknuti članovi iz obitelji Erdödy s posebnim osvrtom na Kutinu», u: Dragutin Pasarić (ur.), *Kutina, povijesno-kulturni pregled s identitetom sadašnjice*, Kutina: Matica hrvatska 2002., 147-171.; Marko Bedić, «Toma Erödy, proslavljeni vojskovođa i ban», *Zbornik Moslavine*, 7/8 (2004-2005), 35.

⁹⁴ Više u: Johann Dobrovich, «Volk an der Grenze – Schicksal und Auftrag, Zur Geschichte der bürgerländischen Kroaten», *Bürgerländische Forschungen*, 47 (1963).

⁹⁵ Květoslava Kučerova, «Naseljavanje hrvatakih seljaka u Slovačkoj i njihov socijalni položaj», *Radovi*, 5 (1973), 114.

⁹⁶ Nikola Benčić, «Razvoj vjerskog života», u u Ivan Kampuš (gl. ur.), *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*, Zagreb: Nakladni zavod Globus 1995., 199.

⁹⁷ *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, *Hrvatski saborski spisi II*, Zagreb 1915. 191.; Milan Kruhek, «Srednjovjekovni utvrđeni gradovi i posjedi u Moslavini», u: Dragutin Pasarić (ur.), *Kutina, povijesno-kulturni pregled s identitetom sadašnjice*, Kutina: Matica hrvatska 2002., 99.

neobrađena, da stanovnici napuštaju posjede.»⁹⁸ Godine 1540. zabilježeno je da je sedam zastava osmanlijske vojske navalilo na biskupsku utvrdu Garić.⁹⁹

Koliko je loša demografska slika vidljivo je i iz primjera lokalnog plemića Kristofora Svetečkog koji je «držao» Novsku i Subotsku te izvještava 1539. da uopće nema ljudi koji bi porušili te utvrde da ne padnu u neprijateljske ruke. Kristofor Svetečki predao se 1540. s obitelji Osmanlijama.¹⁰⁰

Upravo je nedostatak ljudstva u obrani bila glavna boljka. Utvrde su prepuštene na milost i nemilost Osmanlijama. Na ovom području prva je pod osmanlijsku vlast pala utvrda Bršljenovica u jesen 1540., jer je nije gotovo nitko branio te je postala ishodište za daljnje napade na ostale moslavačke utvrde.¹⁰¹ Do kraja 1545. osvojene su na sličan način sve moslavačke utvrde, čak i najveća, Garić, koju je ostalo braniti nekoliko ljudi dok je ostatak posade pobjegao.¹⁰² Moslavačke utvrde uglavnom nisu bile Osmanlijama bitne pa svoje posade drže samo u Moslavina-gradu (do 1591.) i Jelengradu (do oko 1592.).¹⁰³ Nakon 1591. pretpostavlja se da je područje Moslavine bilo pusta zemlja i poprište sukoba kršćanskih i osmanlijskih vojski idućih stotinjak godina (do 1691.). Međutim, iako su Osmanlije prekinule razvoj ovog kraja i protjerale dio lokalnog stanovništvo, zanimljivo je da je velik broj srednjovjekovnih toponima ostao sačuvan u sličnom obliku, što opovrgava mišljenje da je područje današnje Moslavine bilo od sredine 16. stoljeća do početka 18. stoljeća pusta zemlja.¹⁰⁴ Koliko je ljudi ubijeno, odvedeno u ropstvo, izbjeglo ili preseljeno na područje Gradišća nemoguće je utvrditi, ali očito je dio stanovništva ipak ostao te prenio stara imena novim naseljenicima.¹⁰⁵

Nažalost nitko se nije previše bavio poviješću ovog kraja nakon osmanlijskih provala i osvajanja sredinom 16. stoljeća do službenog oslobođenja Slavonije krajem 17. stoljeća. Isto tako osmanlijski izvori za povijest Moslavine zasada nisu uopće proučavani.

«Osmanlijska ostavština u Moslavini»

Osmanlije, tj. Turci (uobičajni naziv kod lokalnih stanovnika) ostali su zabilježeni u legendama ovog kraja, ponešto toponima te su sinonim za starost (ah to je još bilo prije Turaka!). Najpoznatiji toponim koji se vezuje uz Osmanlije je Mustafina Klada.¹⁰⁶ Prema legendi na području današnjeg sela vodile su se žestoke borbe s Osmanlijama. U jednom od brojnih okršaja, kršćanska vojska zarobila je nekoliko Turaka i među njima i Mustafu. Nakon što se nije htio odreći Alaha, odsjekli su mu glavu na kladi. U drugoj verziji

⁹⁸ M. Kruhek, «Srednjovjekovni utvrđeni gradovi i posjedi u Moslavini», 99.

⁹⁹ Radoslav Lopašić, «Prilozi za povijest Hrvatske», *Starine* 17(1885), 160.

¹⁰⁰ S. Pavičić, «Moslavina i okolina», 14, 15.

¹⁰¹ S. Pavičić, «Moslavina i okolina», 15.; M. Kruhek, «Srednjovjekovni utvrđeni gradovi i posjedi u Moslavini», 119.

¹⁰² M. Kruhek, «Srednjovjekovni utvrđeni gradovi i posjedi u Moslavini», 105.

¹⁰³ S. Pavičić, «Moslavina i okolina», 45, 46.

¹⁰⁴ O srednjovjekovnim toponimima vidi u: Silvija Pisk, *Topografija Garića, Gračenice i Moslavine od 1163.-1400.*, Zagreb 2007. (rukopis magistarskog rada)

¹⁰⁵ Vjerojatno je dio stanovništva izbjeglo u šume pred neposrednom opasnošću, ali se vraćaju nakon prestanka izravne opasnosti.

¹⁰⁶ Selo u općini Ludina.

legende Mustafa je bio velik i jak kao klada, a domaći junaci su ga usprkos tome savladali i ubili.¹⁰⁷

Većina legendi ima za glavne junakinje domišljato lokalno stanovništvo (obično babe) koje je svojom lukavošću i snalažljivošću otjeralo moćnu i jaku osmanlijsku vojsku.¹⁰⁸ Isto tako legende povezuju imena nekih moslavačkih naselja s Osmanlijama. Npr. prema legendi u okolici Kutine živio je Huseinbeg sa ženom Ilovom. Jednog dana ga je razljutila pa je odrezao batinu, namlatio ju i istjerao. Ona je pobjegla na drugo imanje, ali budući da je bila puna rana završila je u obližnjoj crkvi gdje su je izlječili i hranili. Prema ovim događajima nakon odlaska Turaka lokalno stanovništvo nazvalo je imanje Huseinbega mjestom Husainom, imanje njegove žene Ilove Ilovom. Mjesto gdje je beg odrezao batinu Batinom, imanje na koje je Ilova pobjegla Zbjegovačom, a mjesto na kojem je bila crkva u kojoj su ju gojili nazvana je Gojilo.¹⁰⁹

Zaključak

Srednjovjekovno razdoblje današnje Moslavine karakterizirala je gusta naseljenost, odlična prometna povezanost, brojne utvrde, sela, naselja, trgovišta i razgranata crkvena mreža. Taj razvoj prekidaju Osmanlije ponajprije povremenim provalama i pustošenjima krajem 15. stoljeća te stalnim osvajanjima od 1537. koje završava potpunim osvajanjem ovog područja sredinom 16. stoljeća. Posljedice toga su napušteni samostani, promjenjena demografska slika, te porušena sela, naselja, utvrde i crkve.

Sve utvrde stradavaju sredinom 16. stoljeća u osmanlijskim osvajanjima i više se ne obnavljaju, jer između ostalog više nisu uz glavne prometne pravce. Osmanlije su u posjedu utvrda Moslavina i Jelengrad do devedesetih godina 16. stoljeća, a kakva je situacija nakon toga, tj. gdje se i koliko Osmanlije zadržavaju teško je govoriti bez daljnjih proučavanja izvora, a posebice osmanlijskih izvora. Isto tako arheološka iskapanja utvrda na Moslavačkoj gori zasigurno bi se produbila saznanja o srednjovjekovnom, ali i o osmanlijskom periodu u Moslavini.

Sigurno je jedino da je osmanlijsko razdoblje ostalo zabilježeno u svijesti ljudi putem brojnih legendi o hrabrosti lokalnog stanovništva tj. starih Moslavaca.

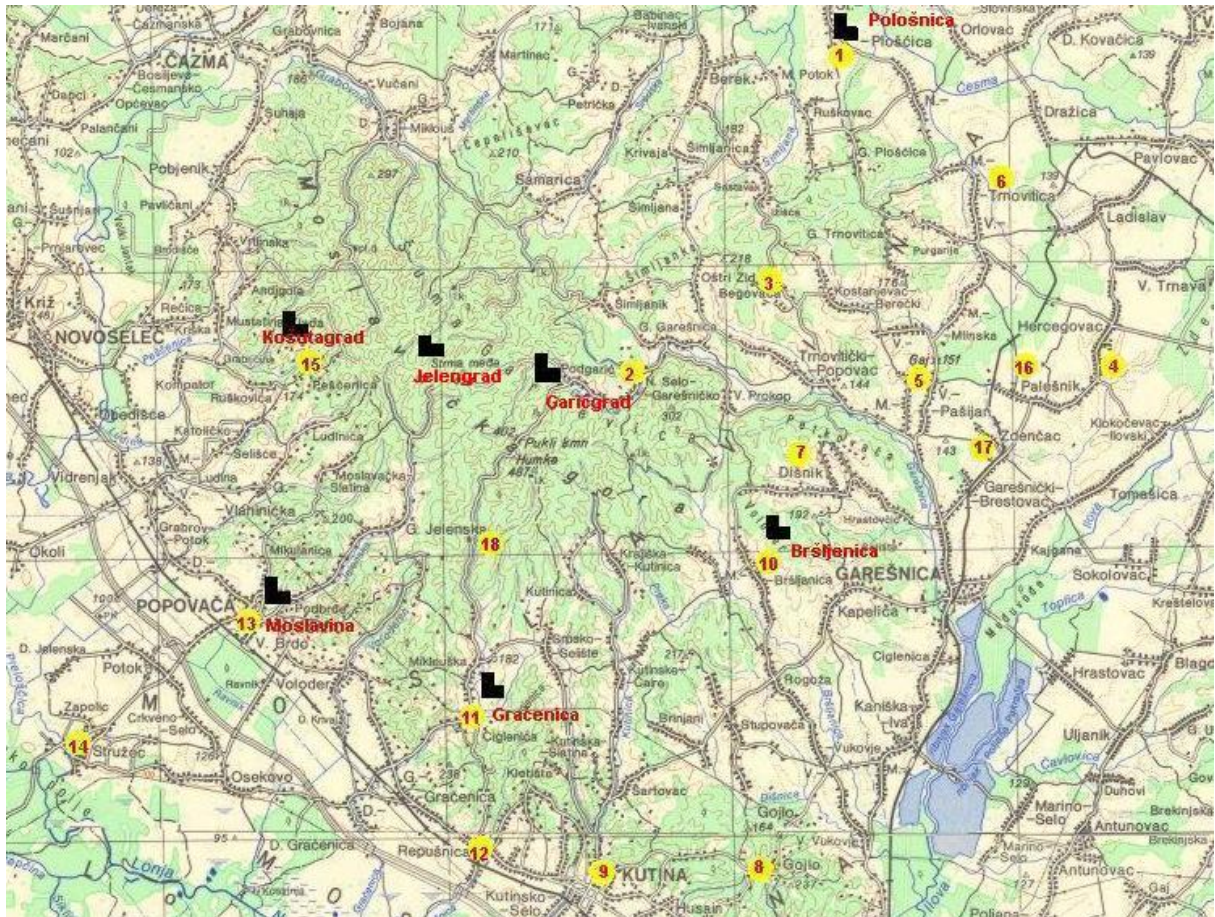
¹⁰⁷ Dražen Kovačević, *Moslavačke legende i predaje*, Kutina: Spiritus movens 2005., 133.

¹⁰⁸ D. Kovačević, *Moslavačke legende i predaje*.

¹⁰⁹ D. Kovačević, *Moslavačke legende i predaje*, 131.

Prilozi:

Crkve i utvrde na moslavačkom području do 1400.

1. *ecclesia beati Jacobi apostoli de Polosnicha*
2. *ecclesia beate virginis de Garigh*
3. *ecclesia sancti Andree*
4. *ecclesia sancti regis Stephani in Cherna reka*
5. *ecclesia beati Nicolai in Vyoduer*
6. *ecclesia beati Martini*
7. *ecclesia beate virginis in possessione heredum Roh*
8. *ecclesia beate virginis de Goyl*
9. *ecclesia omnium sanctorum i capella in Kotenna*
10. *ecclesia beati Martini sub castro Bursanouch*
11. *ecclesia sancti Nicolai de Gersencha*
12. *ecclesia beate Margarethe*
13. *ecclesia sancti Thome apostoli de Monozlou*
14. *ecclesia omnium sanctorum ili ecclesia sancti Martini*
15. *capella sub castro Cosuchak*
16. *crkva na posjedu Paližna*
17. *ecclesia beati Johannis euangeliste*

18. pavlinski samostan Blažene Djevice Marije na Moslavačkoj gori

SAZETAK/ABSTRACT

OTTOMANS AND MOSLAVINA

Područje Moslavine izloženo je već krajem 15. stoljeća čestim osmanlijskim upadima, koji se početkom 16. stoljeća sve više inteziviraju. Nakon konstantnog osvajanja moslavačkog kraja Osmanlije sredinom 16. st. gospodare ovim prostorom, ali zadržavaju se samo četrdesetak godina.

Ovaj rad će se baviti, osim vojnopolitičkim aspektima, utjecajem različitih faza osvajanja i boravaka Osmanlija u Moslavini na demografsku sliku i arhitekturu ovog prostora te "osmanlijskom ostavštinom" (imena naselja i legende).

*

Moslavina territory has been under frequent Ottomans attacks at the end of 15. century, those attacks have been intensified at the beginning of 16. century. After constant irruptions, during the middle of 16. century, Ottomans gain control of those territories, but only for 40 years.

This work is, beside military-political aspects, about influencing Ottomans irruptions and domination in Moslavina on the demographic and architecture aspects of life and so called "Ottomans legacy" (legends, village names).

Hrvatska javnost i Mladoturci

Stipica GRGIĆ

1. UVOD U PROBLEME

Mladoturski prevrat i danas se smatra jednim od najznačajnijih prevrata u novijoj turskoj historiografiji. Utjecaj modernizacijskih ideja, kao i nacionalni te liberalni duh sve su se više, unatoč teškim prilikama, širili i nekada slavnim Osmanskim carstvom. Na početku 20. st. ono je bilo tek sjena veličanstvene države Sulejmana Zakonodavca, u Europi poznatijeg kao Veličanstvenog. Te ideje nisu mogle biti zadržane, unatoč svim represivnim metodama sultana Abdulhamida II. Tako je i izbio mladoturski prevrat, kojem se u početku nije nazirala dobra budućnost.

Za obradu tog događaja odlučio sam se koristiti stavove tri hrvatska dnevna lista, koji su često u unutrašnjoj, pa i vanjskoj politici znali iskazivati proturječne stavove. Dnevne su novine prije masovne pojave televizora i radio uređaja bile glavni oblikovatelj javnog mijenja. Koje vijesti one donose ili, još važnije, prenose? Tko su akteri? Koji su njihovi ciljevi? Koji su oblici borbe? Kako se na to sve gleda iz drugih sjedišta moći (metropola drugih država)? Sve su ovo samo neka od pitanja u kojima je i hrvatski dnevni tisak morao zauzeti neki stav.

2. OSMANSKO CARSTVO NA SAMOM POČETKU 20. ST.

Sredinom 1876. 34. sultanom Osmanskog carstva (kasnije češće: Carstva) postaje Abdulhamid II. Iako su neki očekivali da će sultan vladati liberalno i pomagati započete reforme, to se nije ostvarilo. Poput Habsburgovca Franje Josipa Abdulhamid II. bio je konzervativni vladar, uvjeren da su njegove moći i ovlasti Bogom dane, ali za razliku od Franje Josipa nije bio spreman na popuštanje u unutrašnjoj politici. Abdulhamid II. je ubrzo po stupanju na prijestolje morao je ući u rat s Rusijom 1877-1878. u kojem je Osmansko carstvo ostalo bez dobrog dijela preostalih europskih posjeda koji su otišli novoj državi pod pokroviteljstvom Rusije, Bugarskoj. Velike sile su intervenirale te je na Berlinskom kongresu 1878. nova država Bugarska ipak smanjena, a Makedonija i dio Trakije vraćeni su pod vlast sultana. U nadolazećim godinama Bugarska će i dalje svojatati Makedoniju, pa će pomagati i makedonske revolucionarne protuosmanske organizacije (npr. VMRO), a u buđenje makedonske svijesti uključile su se i Srbija i Grčka.

Već i prije ovog rata Abdulhamid II. pokazao je kako neće nastaviti putem liberalnih reformi pa je 1876. gotovo odmah po proglašenju suspendirao ustav. Koliko god je njegova vlast bila jaka u unutarnjim poslovima (radi svoje okrutnosti prozvan Crvenim sultanom), u odnosima s vanjskim silama morao je zbog katastrofalnog stanja državnih financija pristajati na podređeni položaj. Stari državni krediti otplaćivali su se novima, uzetim prvenstveno od francuskih i britanskih banaka. Novi ratovi koncem 19. st. dovode do novog gubitka teritorija Carstva (npr. Egipat, Kreta, Rumelija, itd.), a zaduženja države su u stalnom porastu.

Reforme «odozgo», koje su nastojale modernizirati državu često nisu donosile efekta, ali su zapravo one same, točnije, reforme u sustavu školovanja omogućile osnutak i razvoj mladoturskog pokreta. Iako je bilo malo visokih škola čiji su programi ionako

bili podvrgnuti strogim kontrolama, one su primale mlade ljude različitog statusnog, nacionalnog i vjerskog podrijetla koji su se kroz obrazovanje sve više upoznavali sa duhom liberalizma.¹¹⁰ Glavna misao progresivnih studenata bila je da materijalne reforme moraju pratiti i korjenite političke i društvene reforme, koje ne smiju biti nametnute od elita koje nisu upoznate sa stvarnim stanjem stvari. U izražavanju ovakvih ideja najviše su prednjačili učenici vojnih i medicinskih viših škola, koji su 1887. osnovali *Društvo za jedinstvo i napredak*, koje je obnovljeno 1889., da bi u prevratu 1908. postalo službenim imenom i nositeljem mladoturskog pokreta. Ubrzo su s radom počele i druge organizacije sa sličnim svjetonazorima, koje su nastojale ostati tajne, unatoč mnogim progonima njihovih članova. Zbog javnog izražavanja stavova o ustavnosti, parlamentarizmu te slobodama uopće mnogi su mladi intelektualci morali napustiti Carstvo, ali nerijetko su u tuđini nastavljali sa svojim književnim i političkim radom. Druge domovine pokretima predstavljale su najviše Francuska, zatim Engleska i Egipat, dok se u domovini pokret sve više širio, osobito među časnicima u vojsci. Pokret je dobio na zamahu kad je u Francusku prebjegao Abdulhamidov šogor Damad Mahmut-paša. Nakon smrti Damad Mahmuta njegov sin, princ Sabahedin nastojao je okupiti sve mladoturske skupine, među kojima je prednjačila skupina okupljena oko Ahmeta Rize. Ipak, na dvije konferencije naprednih Osmana održane u Parizu (1902. i 1907.) nije moglo doći do konačnog dogovora zbog neslaganja oko oblika borbe prema sultanu, kao i zbog pitanja davanja sloboda manjinskim narodima Carstva, kao što su npr. Armenci.

Nerodna godina 1907. donijela je velike probleme za već izmučeno stanovništvo Carstva. Dok je 1906. u cijelom Carstvu bilo četiri veće pobune protiv vlasti, u 1907. bilo ih je trinaest, a u prvih šest mjeseci 1908. čak dvadeset i osam. Za razliku od prijašnjih godina kada je vojska gušila ustanke, sad su dijelovi vojske ustali, možda zbog toga što su plaće kasnile po nekoliko mjeseci i dugo nisu bile isplaćivane do kraja. S druge strane Velike sile (Velika Britanija, Francuska, Njemačka, Austro-ugarska, Rusija), nezadovoljne unutarnjim stanjem u Osmanskom carstvu, žele nametnuti financijskim pritiscima rješenje «Makedonskog pitanja», jer ono troši mnogo novca za plaće vojnicima. Sastanak ruskog i engleskog cara Nikolaja II. i Edwarda II. u Revalu dočekan je kao nagovještaj podjele Carstva osobito jer su teme, koje su se ticale samog Osmanskog carstva, držane u tajnosti. Bojnik Niyazi-bej, jedan od osmanskih časnika smještenih u Makedoniji povukao se 3. srpnja s oko 200 pristalica, mahom vojnika iz Resena u Makedoniji, u brda i to je bio formalni početak revolucije te ga od tada prate i dnevni listovi u Hrvatskoj.

3. DNEVNI LISTOVI KAO ODRAZ

POLITIČKIH STAVOVA

Kao što sam i najavio u uvodu težnja ovog prikaza mladoturskog prevrata je njegovo viđenje iz perspektive tadašnje hrvatske. Što se, kako i zašto moglo saznati iz pojedinih novina i koje su stajalište zauzimale neke grupe pokušat ćemo odgovoriti kroz članke triju tadašnjih dnevnih listova.

¹¹⁰ Osim etničkih Turaka zanimljivo je da su se u pokret rado uključivali Armenci, kasnije predvođeni Khachaturom Malumianom.

Prve dnevne novine koje su obuhvaćene ovom analizom su *Hrvatstvo*. Ove novine su nastale u grupi katoličkih svećenika i općenito katolički nastrojene inteligencije pa ih se, možda i malo pogrdno, naziva tadašnjim klerikalnim elementima. Nakon odlaska u hrvatskom narodu omraženog krutog bana Khuena, eksponenta ugarskog konzervativizma i njegova dvadesetogodišnjeg upravljanja hrvatskom, došlo je vrijeme kada se u Hrvatskoj polako obnavlja politički život. Pet godina nakon pada omraženog Khuena, početkom 1908., banom Hrvatske postaje Pavao Rauch. Na početku je podilazio Franckovoj, danas bi se reklo desno orijentiranoj, Stranci prava, kao i klerikalcima okupljenima od 1905. oko lista *Hrvatstvo*.¹¹¹ Rauch je u svom inicijalnom radu, do aneksije Bosne i Hercegovine koja je uslijedila kao posljedica mladoturskog prevrata, bio bliži njihovim pogledima. Zajedno su se zalagali za trijalizam, tj. stvaranje južnoslavenske jedinice u koju bi ušli Slovenci, Srbi i Hrvati u Monarhiji. Drugi važan zahtjev ovih krugova bio je istupanje Hrvatske iz ugarskog dijela Monarhije i pristup austrijskom, kako bi došlo do ujedinjenja svih dijelova Hrvatske u jednom dijelu Monarhije. Zbog toga su tražili oslonac u Beču, koje su im obećavali konzervativni dijelovi tadašnjih austrijskih političara bliski prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu.¹¹²

Ako promatramo *Hrvatstvo*, tj. grupu klerikalno-konzervativnih krugova kao jednu grupu, onda kao protutežu njima treba istaknuti *Riečki novi list*. Ovaj dnevnik bio je najbliže pogledima Hrvatsko-srpske koalicije, tada najjače hrvatske opozicijske organizacije. Šarolika koalicija stranaka nastojala je suradnjom Hrvatskog i Srpskog naroda te raznih stranačkih afiniteta stvoriti širu osnovicu koja će postati nositelj ujedinjenih težnja naroda za veće slobode te tako prisiliti ili Peštu ili Beč na pregovore. U svom programu borili su se za ustavne i demokratske slobode kao npr. opće pravo glasa, privredne reforme, radničke slobode, itd. Urednik *Riečkog novog lista* bio je jedan od najbriljantnijih mladih političara toga doba, Frano Supilo. List je tiskan u Rijeci, gradu koji je od 1867. do 1918. bio pod direktnom upravom Ugarske, pa je tamo bila i nešto slabija cenzura. Na Hrvatsko-srpsku suradnju i Beč i Pešta gledali su sa nepovjerenjem. To se osobito očitovalo u dva montirana sudska procesa (tzv. Veleizdajničkom i Friedjungovom) vođenim za vrijeme i poslije aneksije Bosne i Hercegovine u kojem se nastojalo prikazati Srbe i Hrvate koji su s njima surađivali kao izdajice Monarhije, a koji su služili kao opravdanje za aneksiju.¹¹³

Treću grupu činilo je pretežito liberalno nastrojeno novinarstvo okupljeno oko zagrebačkog dnevnog lista *Obzor*. Službene vlasti pazile su na sadržaj lista pa su bile česte preinake i zapljene zbog cenzure. Možda i zbog raznolikosti svojih sadržaja, po tiraži je bio najčitaniji tadašnji hrvatski dnevni list.

Osim ovih listova, izlazili su i drugi listovi koji su nastojali unijeti živost u hrvatski politički život, kao npr. *Pokret* Napredne stranke ili *Dom* tada gotovo marginalne Hrvatske pučke seljačke stranke koja će poslije svršetka Prvog svjetskog rata dobivanjem općeg prava glasa postati glavnim (i jedinim) nositeljem hrvatske političke misli.

¹¹¹ ŠIDAK, Jaroslav, GROSS, Mirjana, KARAMAN, Igor, ŠEPIĆ, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., str. 238-239.

¹¹² Ipak to su bila lažna obećanja, jer je glavni cilj tih krugova bio ukidanje dualizma i stvaranje centralizirane Monarhije. STANČIĆ, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002., str. 199-200.

¹¹³ ŠIŠIĆ, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1962., str. 467.

4. MLADOTURSKI PREVRAT U HRVATSKIM NOVINAMA

Iako je sam mladoturski prevrat trajao prilično kratko, obilježja pisanja *Hrvatstva*, *Obzora* i *Riečkog novog lista* možemo, u tom kratkom periodu možemo podijeliti na tri razdoblja.

4. 1 Prvo razdoblje – prije samog prevrata i njegov početak

Stanje u Makedoniji, kao i općenito u Europskom dijelu Osmanskog carstva, česta je tema svih novina. Tako Hrvatstvo u broju od 21. svibnja tako donosi tekst pod naslovom «Velika pobuna turskih vojnika». U njemu govore kako su se u Skadru vojnici i časnici pobunili zauzevši poštu te traže «da se vojnici puste kući nakon sedmogodišnje službe, a časnicima da se isplati plaća, koje već 6 mjeseci ne dobiše».¹¹⁴ Isto tako 2. lipnja izvještavaju o pobuni naroda na otoku Samosu gdje su turski vojnici ubili jedno dijete. Uz intervenciju vojske i mornarice pobuna je ugušena.¹¹⁵

U više brojeva početkom lipnja piše se i o sastanku engleskih i ruskih predstavnika u Revalu. Teme razgovora su «u prvom redu namjenjene macedonskom pitanju.»¹¹⁶

17. lipnja počinje se izvještavati o mladoturcima. U ovim prvim vijestima, jer su navodno odgovorni za pokušaj atentata na mjesnog zapovjednika u Solunu, kao i općenito u početnim prikazima, Mladoturci su prikazani u negativnom svjetlu. «Misli se da je atentat pokušan jer je Nazim-beg hapsio mladoturke.»¹¹⁷ Usporedno s tim vijestima piše se i o englesko-ruskom dogovoru koji će prisiliti Osmansko carstvo na nove ustupke, osobito u Makedoniji.

Pisanje o samoj revoluciji počinje člancima objavljenima četiri ili pet dana nakon odmetnuća Niyazi-beja u planine. Hrvatstvo 8. srpnja donosi članak «Bijeg turskog vicemajora». Govori se o vijesti koja stiže iz Carigrada kako je 3. srpnja «neki vicemajor iz Rezna sa [...] nekih 200 momaka pobjegao u goru. Da li taj bijeg nije u savezu sa mladoturskim pokretom nije još ustanovljeno. Za bjeguncima određena je odmah potjera.»¹¹⁸ Riečki novi list dan ranije donosi vijesti o ovom bijegu u osmanskih vojnika u planine, pa i oni špekuliraju: «Ne zna se radi li se tude o mladoturskom pokretu.»¹¹⁹ Obzor se uključuje u pisanje 9. srpnja sljedećim kratkim tekstom: «Mladoturska organizacija koja je strašilo za Yldiz¹²⁰ povelala je od nekog vremena vrlo jaku akciju u Turskoj. Masa pristalica mladoturskih, kojih je najviše u vojnim krugovima, već se ne ustežu da javno prave propagandu za svoje ideje.»¹²¹

Općenito govoreći, predprevratne vijesti i one sa samog početka prevrata prikazuju Mladoturke više nedefinirano, ali u svakom slučaju više lošije nego bolje. Mladoturci su nelegitimni borci protiv Abdulhamidova režima. Vijesti o pokretu često su kratke i površne, ali ih se nastoji što brže prenijeti. Najčešće ih nalazimo u rubrikama naziva poput *Najnovije brzoglavne i telefonske vijesti* (Obzor). Zanimljivo je što se ne daje

¹¹⁴ HRVATSTVO, br. 118, 21. svibanj 1908., str. 2.

¹¹⁵ HRVATSTVO, br. 127, 2. lipanj 1908., str. 2.

¹¹⁶ HRVATSTVO, br. 134, 12. lipanj 1908., str. 2.

¹¹⁷ HRVATSTVO, br. 139, 17. lipanj 1908., str. 3.

¹¹⁸ HRVATSTVO, br. 155, 8. srpanj 1908., str. 3.

¹¹⁹ RIEČKI NOVI LIST, br. 159, 7. srpanj 1908., str. 3.

¹²⁰ Abdulhamidova palača u Istanbulu; istoznačnica za njegov politički režim

¹²¹ OBZOR, br. 187, 9. srpanj 1908., str. 1.

ni jedno ime istaknutog pripadnika pokreta, pa se može reći da je pokret prikazan bez lica.

4. 2 Drugo razdoblje – prevrat u zamahu

Pisanje o događajima oko mladoturskog prevrata ne započinje baš najpovoljnije, pa se čak zaoštava retorika prema njima. Mladoturski pokret tako «poduzima najradikalnije korake u Makedoniji te vladini krugovi računaju s tom strankom kao najozbiljnijim čimbenikom.»¹²² Čak je i «vojska poslana protiv Rezna djelom stala na stranu ustanika, a djelom odbila poslušnost.»¹²³

Ipak, priznaje se da su prve vijesti o Mladoturcima bile dosta kaotične. Riečki novi list prenosi vijesti dobivene preko beogradske *Štampe* od njihova dopisnika iz Carigrada. Smatralo se da se Mladoturci bore samo protiv promijene reda nasljedstva prijestolja, ali dva dana kasnije, 13. srpnja, pokretu se priključuju časnici iz cijele Makedonije. U članku pod nazivom «Zavjera turskih časnika – Pokret za ustav u Turskoj» prenosi se i sadržaj proglašenja koji je potpisao «Turski komitet za slobodu i napredak».¹²⁴ Ističe se kao se u zemlji «može sve na bolje okrenuti samo ako se zemlji dadne ustav i parlament.»¹²⁵ U proglašenju je i upozorenje upućeno europskim silama da se ne miješaju u unutrašnje prilike u Turskoj, a smrću prijete svim, u prvom redu vojnim licima, koja predstavljaju «smetnje napredku.»¹²⁶ Ovaj je članak zanimljiv i zbog toga što se po prvi puta ime Mladoturci počelo pisati velikim slovom.

O samim ustanicima u sljedećih nekoliko dana gotovo nema vijesti u Hrvatstvu. Prenose se samo službene izjave koje stižu s Porte. One uvjeravaju lokalno stanovništvo da su protiv zlodjela makedonskih bandi pozvane trupe iz Male Azije koji će ovaj ustanak «doskora ugušiti.»¹²⁷ Porta čak izdaje okružnicu u kojoj opovrgava neka ranija izvješća o razmjerima pobune u Makedoniji i «ističe da su dotične vijesti vrlo pretjerane.»¹²⁸ U tom razdoblju službene vlasti nastoje svim sredstvima oslabiti mladoturski pokret u Makedoniji, ali to im slabo uspijeva. «Vlada je u neprilici, ne samo radi pomanjkanja novca, nego i sumnja u vjernost četa.»¹²⁹ Dopisnik *Kölnische Zeitung* iz Soluna čak donosi podatak da se unatoč obećanoj amnestiji časnici ne vraćaju na položaje. Po prvi puta neki novinar nastoji proniknuti, iako ne ulazeći dublje u probleme, motive koji su potakli časnike na pobunu: «Težina buntovne akcije ne smije se da se rastavlja od činjenice, da se po sriedi nalaze uz političke motive i osobni, odnosno ekonomski motivi.»¹³⁰

Situacija oko pobune se zahuktava. Ono što je počelo kao jedna u nizu bezuspješnih pobuna, za koju su strani novinari bili uvjereni da će ubrzo biti ugušena, pretvorila se u otvorenu revoluciju, pa je cjelokupni III. korpus Turske vojske iz Soluna stao na stranu pobunjenika. Svi su novinari na terenu zatečeni «rasprostranjenošću i

¹²² HRVATSTVO, br. 158, 11. srpanj 1908., str. 1.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ RIEČKI NOVI LIST, br. 163, 11. srpanj 1908., str. 1.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ HRVATSTVO, br. 159, 13. srpanj 1908., str. 3.

¹²⁸ Ibidem. Istu službenu vijest prenosi i OBZOR, br. 192., 14 srpanj 1908., str. 1.

¹²⁹ HRVATSTVO, br. 163, 17. srpanj 1908., str. 2.

¹³⁰ RIEČKI NOVI LIST, br. 168, 17. srpanj 1908., str. 3.

smionošću pokreta.»¹³¹ U vojsku odaslanu protiv mladoturskih pobunjenika se sumnja, ali čini se da su i sami Mladoturci ostali zatečeni pozitivnim razvojem događaja: «Ali ni sami mladoturci ne polažu velikih nada u ovu njihovu prvu pobunu, koju naprotiv smatraju nekom manifestacijom, koja je puna obećanja za budućnost.»¹³² Sumnja, što novinara, što samih Mladoturaka u uspjeh ostvarenja ciljeva ostat će prisutna u novinskim stupcima gotovo do kraja ove revolucije. Tako je jedan od najljepših i pomalo romantičnih članaka onaj Obzorov «Mladoturci» u kojem se priznaje da pokret u europskim novinama «nije naišao na onakvu ocjenu, kakovu zaista zaslužuje»¹³³ Ipak, isti taj članak završava u dosta pesimističnom tonu: «Uz ovakove je prilike pokret domoljubnog i naprednog turskog častništva bezuvjetno preuranjen, pa je zaista šteta, da se ove mlade i vriedne sile bez nade u uspjeh sad već žrtvuju.»¹³⁴

Do proglašenja ustava u novinama nalazimo i mišljenja koja dolaze o Mladoturcima iz drugih Europskih metropola. Realniji je npr. stav engleskog Balkanskog odbora kako je pobuna izraz popuštanja turske vojničke snage, te da se pobunjenici neće dati lako pokoriti. «Pročelnici mladoturaka zahtjevaju da sadanji sultan Abdul Hamid abdicira i da ustupi svoje prijesto svome nećaku Sabah Edinu, pročelniku mladoturskog odbora u Parizu.»¹³⁵ Iz Londona stižu i vijesti da bi velike europske sile mogle arbitrirati između sultana i Mladoturaka, koji i nemaju istaknutog vođe.¹³⁶ Već sljedeći dan Obzor prenosi intervju engleskog *Daily Maila* sa Ahmedom Rizom, jednim od vođa mladoturaka u emigraciji. Riza kao najvažnije ciljeve pokreta ističe potrebu za stvaranjem dva doma parlamenta, ukidanje nejednakosti između naroda Carstva i priznanje sultana, ako ovaj prizna ustav.¹³⁷ Općenito gledajući vijesti iz Londona, koje su preuzimale hrvatske novine, su u početku prevrata kritičnije prema Mladoturcima, ali kako sama Engleska javnost upoznaje da je jedan od inozemnih centara borbe protiv sultanovog centralizma upravo njihova država, stav se mijenja. Francuski list *Eho de Paris* donosi, a Obzor prenosi, razgovor sa neimenovanim ruskim diplomatom. Ovaj drži da je mladoturski pokret nastupio prerano da bi se upoznali stvarni stavovi. Drži da će pokret, ako uspije, samo ubrzati raspad države.¹³⁸ Francuska, kao najveći kreditor Osmanske države i njena vjerna saveznica Rusija, kao i njihove protivnice Njemačka i Austro-ugarska, u početku su sa skepsom gledale na revolucionarni pokušaj u Osmanskom carstvu. Službeno mišljenje Monarhije u vezi s ovim događanjima objavljenim preko novina prilično je pomirljivo te iskazuje neupoznatost službenog Beča sa stvarnim stanjem stvari. Tako je Beču jedini uzrok događaja loše stanje u turskoj vojsci, ali ispravno ocjenjuju da pokret nije uperen direktno protiv sultana, u kojeg, kako mu je saveznik Njemačka, imaju gotovo slijepu vjeru. «U slučaju potrebe bi Sultan sve Turke jednim mahom okupio oko sebe, kad bi isztupio kao kalif. Međutim, danas se nije bojati takvog pokreta.»¹³⁹

¹³¹ RIEČKI NOVI LIST, br. 169, 18. srpnja 1908., str. 3.

¹³² Ibidem.

¹³³ OBZOR, br. 200, 22. srpanj 1908., str. 1.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ RIEČKI NOVI LIST, br. 172, 22. srpnja 1908., str. 3.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ OBZOR, br. 201, 23. srpanj 1908., str. 3.

¹³⁸ OBZOR, br. 202, 24. srpanj 1908., str. 1.

¹³⁹ OBZOR, br. 195, 17. srpanj 1908., str. 3.

Situacija se ipak sve više mijenja u korist Mladoturaka. 18. srpnja prenosi se razgovor dopisnika beogradskog lista *Politike* s jednim mladoturskim časnikom o ciljevima revolucije. Važnim preduvjetom za uspjeh drži islamsko-kršćansku suradnju, a cijeli je program Mladoturaka neimenovani časnik najbolje sažeto izrazio rečenicom: «Hoćemo da Tursku učinimo pravnom i slobodnom državom.»¹⁴⁰ Sadašnje stanje i poredak, kao i strana mijesanja u unutrašnjopolitičke stvari u više navrata Mladoturci su ocijenili neizdrživima. Sultan je za to vrijeme pokušao metodom mrkve i batine, tj. ustupaka i represivnih metoda, skršiti otpor. Masovna uhićenja i streljanja Mladoturaka i njihovih simpatizera po Carigradu i maloazijskim gradovima ipak nisu dala rješenja. Svi garnizoni vojske poslani protiv ustanika okrenuli su se protiv režima. Propao je i opći poziv na amnestiju upućen mladoturskim časnicima pa je Abdulhamid odlučio promaknuti sve časnike I. i II. vojnog zbora (Carigrad i Edirne). Jedna od realnijih ocjena tadašnjih razmjera same revolucije je zapravo komentar ovih promaknuća: «Ovo dokazuje da je sultan posve bezpomoćan i želi ovim načinom pridobiti časnike.»¹⁴¹

Drugo razdoblje pisanja o Mladoturcima započinje u drugoj trećini srpnja, a karakterizira ga sve veći dotok informacija koji uzrokuje i veće zanimanje, pa i dolazak vijesti o Mladoturcima na prve stranice, gdje će i ostati do sredine kolovoza. Informacije koje prenose novine nisu samo službene izjave koje dolaze iz Carigrada, već se prenose i vijesti stranih agencija te intervjui sa akterima i raznim stranim političarima koji, često s nepovjerenjem, gledaju na revoluciju. O Mladoturcima se počinje pisati sa simpatijom, ali još se dobrono miješaju pozitivne i negativne vijesti.

4. 3 Treće razdoblje – povratak ustava

Iznenadjenje koje je nastupilo povratkom ustava začudilo je cjelokupnu hrvatsku i europsku javnost. Trupe poslone protiv ustanika okrenule su leđa Abdulhamidu. «Sultan se doduše opirao uvesti ustav sve do posljednjeg časa. No kad je stigla vijest da su Monastir insurgenti iz Resne zauzeli, tako se potresao, da je odlučio proklamirati ustav.»¹⁴² Doista su pobunjenici predvođeni Niyazi-beyem zauzeli Monastir, a vijesti o tom uspjehu Mladoturaka i povratku ustava nalazimo na više mjesta po novinama.¹⁴³ Većina tekstova toga dana završavaju sa riječima: «Mir vlada svuda, detalji manjkaju»¹⁴⁴ I hrvatske novine prepoznaju važnost donošenja ustava za narode Osmanskog carstva se pa vijesti o uličnim manifestacijama potpore ustavu donose iz dana u dan sve do početka kolovoza. I sam sultan prisegnuo je nakon nekoliko dana da će čuvati ustav. Sav je narod, i muslimani i kršćani okupljeni po ulicama, te posebno ispred Abdulhamidove palače Yldiz, klicao oduševljeno slobodi, ustavu, ali i sultanu. Ipak, na kraju su val oduševljenja nastojali smiriti sami Mladoturci ističući da se nisu borili protiv osobe sultana, već njegova dotadašnjeg oblika vladavine i ljudi koji su ga okruživali. Nadalje ističu kako je sultan «u svojoj velikodušnosti jednim mahom udovoljio našoj molbi [za ustavom].»¹⁴⁵ Možda su najviše razloga za slavlje imali upravo novinari koji su počeli izbacivati

¹⁴⁰ OBZOR, br. 196, 18. srpanj 1908., str. 1.

¹⁴¹ OBZOR, br. 201, 23. srpanj 1908., str. 3.

¹⁴² HRVATSTVO, br. 170, 25. srpanj 1908., str. 1.

¹⁴³ Tako u Riečkom novom listu nalazimo kratke vijesti (po dva ili tri retka teksta brzojavno dojavljenih iz raznih centara) o Mladoturskom zauzimanju Monastira u četiri mala članka, a o povratku ustava saznajemo iz čak sedam članaka. RIEČKI NOVI LIST, br. 175, 25. srpanj 1908., str. 3.

¹⁴⁴ RIEČKI NOVI LIST, br. 175, 25. srpanj 1908., str. 3.

¹⁴⁵ HRVATSTVO, br. 178, 3. kolovoz 1908., str. 3.

cenzore iz svojih uredništava, a naklade novina su se u nekoliko dana povećale nekoliko puta. I žene su se pridružile manifestacijama. Općenito gledano, razdoblje neposredno poslije proglašenja ustava najpovoljnije se odrazilo na žene, od kojih su naprednije zahtijevale jednakost žena u školstvu, a «radikalnije» čak i u ekonomiji, tj. mogućnost samostalnog zapošljavanja za žene.¹⁴⁶

Vijest o povratku ustava iz 1876. prenijela se ubrzo čitavim Carstvom i dalje čitavom Europom. Glavna reakcija je zapravo iznenađenje smionošću i snagom pokreta. «Sve do jučer javno mnijenje svih političkih krugova na svijetu i najvidjenijih i najuvaženijih novina bilo je jednoglasno suglasno u tom, da je mladoturski pokret ovih dana preuranjen i da će biti silom ugušen, a da ne postigne svoga cilja, osim zaludnog prolijevanja krvi.»¹⁴⁷ Hrvatstvo teško shvatljivim drži «da su se polubarbarske mase, zadojene fanatizmom, okrenule protiv svome padišahu, u kom su bile vične gledati neko polunadnaravno biće, predstavnika božje vlasti na zemlji.»¹⁴⁸ Obzor pak, već tradicionalno, sa najvećim simpatijama gleda na Mladotursku stranu «koja je u svom kolu okupila sve najinteligentnije, najnaprednije i najizobraženije elemente u Turskoj.»¹⁴⁹

Odmah iza oduševljenja Abdulhamidovom odlukom o povratku ustava čest element novinskih članaka je sumnja u iskrenost ove sultanove odredbe. Smatra se da će ova odluka primiriti kako stanovništvo, tako i mladoturske revolucionare, te dati sultanu više vremena za smišljanje drugog poteza. «Vjerojatno je, da je sultan ponovo proglasio ustav s jednostavnim razloga, jer mu nije preostalo ništa boljega, što bi mogao učiniti. Sa reintegracijom razjapila su se jedna vrata, za kojima stoji zagonetna budućnost.»¹⁵⁰ Sumnjičavost je osobito prisutna u izjavama stranih političara. Službena Bugarska pozdravila je povratak ustava u Carstvu. Bugarski premijer Taksev istaknuo je ipak da se ne zna je li ovaj potez «zaista ozbiljan rad, ili je to tek sultanova genijalna igra, u kojoj hoće, da jednim zrnom pogodi dva zeca.»¹⁵¹ O stavu države prema novonastaloj situaciji raspravljalo se u engleskom parlamentu, a i srpski političari traže skupštinsku raspravu. I sve Grčke novine su pozdravile uvođenje ustava «i nada se od liberalnoga režima, da će omogućiti procvat i blagostanje grčkog elementa.»¹⁵²

Vijesti koje dolaze iz Francuske najpozitivnije su prema Mladoturcima, što je osobito vidljivo kroz intervju jednog francuskog novinara sa šejh-ul-islamom koji mu je rekao da će se zalagati za jednakost svih religija Carstva «jer su i muslimani i kršćani sinovi iste domovine.»¹⁵³ U Parizu, glavnom gradu mladoturske emigracije, priređen je i banket u čast povratka ustava na kojem se predvodnik emigracije Ahmed Riza zahvalio «svim novinarima i novinstvu u opće, što su oni podupirali nastojanje mladoturskog pokreta. Mladoturci će se odužiti toj susretljivosti porađivši oko jednakosti i prava ljudskih.»¹⁵⁴

Francuske novine oduševljene su revolucijom koja je protekla gotovo bez prolijevanja krvi i više su usredotočene na jednakosti i prava. Za razliku od Francuske,

¹⁴⁶ Tako je npr. Halide Edip Adivar osnovala 1908. Društvo za napredak žena.

¹⁴⁷ OBZOR, br. 203, 25. srpanj 1908., str. 1.

¹⁴⁸ HRVATSTVO, br. 172, 28. srpanj 1908., str. 1.

¹⁴⁹ OBZOR, br. 203, 25. srpanj 1908., str. 1.

¹⁵⁰ RIEČKI NOVI LIST, br. 175, 25. srpanj 1908., str. 3.

¹⁵¹ OBZOR, br. 208, 31. srpnja 1908., str. 1.

¹⁵² OBZOR, br. 204, 26. srpanj 1908., str. 3.

¹⁵³ OBZOR, br. 208, 31. srpnja 1908., str. 3.

¹⁵⁴ OBZOR, br. 213, 4. kolovoz 1908., str. 3.

Austro-ugarsku monarhiju i Rusiju zanima kako će se ovo odraziti na situaciju na Balkanu, koje obje sile vide kao područje svoje posebne pozornosti. Tako «Ruska štampa pozdravlja uvođenje ustava u Turskoj, ali dodaje da treba čekati na daljnji razvoj stvari sa oprezom jer bi lako moglo doći do velikih komplikacija na Balkanu.»¹⁵⁵ Austro-ugarska s druge strane prividno izražava smirenost, iako je ovo dobra prilika za provedbu aneksije Bosne i Hercegovine, koja je isplanirana već krajem 1907. godine. Zato se službeni krugovi monarhije drže prividno smireno, makar je u svakom razgovoru o povratku ustava puno riječi potrošeno na to kako će se taj događaj odraziti na Bosnu i Hercegovinu kojom Austro-ugarska samo upravlja od Berlinskog kongresa, a vrhovni je vladar formalno i dalje sultan. Strahuje se da će povratkom ustava biti ugrožena ova vlast. Tako ministar Burian izjavljuje: «Dogadjaji u Turskoj neće valjda zasada uplivati na odnošaj naš spram Bosne i Hercegovine. Vlada će predbiježno čekati na to, kako će se razviti prilike u Turskoj.»¹⁵⁶ Izjava druge, Ugarske polovice Monarhije, ne nalazimo baš puno. Tek vijest da je i skupštinski klub Mađara poslao čestitku sultanu na uvođenje ustava.

5. NEKE OPĆE ZNAČAJKE PRIKAZA MLADOTURAKA

Unutrašnja situacija u Osmanskom carstvu, a osobito njegovom europskom dijelu česta je tema pisanja hrvatskih dnevnih listova. Prije samog prevrata glavna tema tih dnevnika su nemiri u Makedoniji, dijelu tadašnjeg Osmanskog carstva sa pretežito kršćanskim stanovništvom, koju su svojatale Bugarska, Grčka i Srbija, a u kojem gotovo da vlada anarhija. Sam početak mladoturskog prevrata nije potakao veća zanimanja novina za tom temom pa su vijesti štute, a i mišljenja o samim Mladoturcima dosta šarolika. Jesu li Mladoturci buntovnici nezadovoljni samo neisplatom plaća ili mlada inteligencija koja želi korjenite promjene u državi ostat će temom sve do povratka ustava, pa i kasnije?

Vijesti koje hrvatske novine u tom kontekstu donose dolaze iz raznih središta. Na početku su to službene vijesti koje dolaze iz Carigrada. Kako se stvari zahuktavaju ovoj revoluciji se posvećuje sve više i više mjesta u novinskim stupcima. Vijesti ne stižu samo brzojavom iz Carigrada, Bitole, Skoplja, Monstira, Rezna, već se većim dijelom prenose vijesti stranih novinskih kuća. *Hrvatstvo* tako prenosi najviše vijesti njemačko-austrijskih novina, a *Riečki novi list* te *Obzor* prenose i vijesti iz Londona i Pariza. *Riečki novi list* prenosi i vijesti srpskih novinskih agencija koje su možda i najbolje obaviještene o stvarnom stanju jer su prilično brzo poslale svoje novinare na teren. Gledajući općenito mišljenja sva tri lista, najviše je pažnje Mladoturcima posvetio *Obzor*, koji o njima ima od početka najpovoljnije mišljenje. Ipak, treba napomenuti da i *Hrvatstvo* i *Riečki novi list* nemaju loše mišljenje, već naprotiv, sve troje novine su sa oduševljenjem pozdravile povratak ustava i parlamentarizma i u pisanju se složile da će to mnogo pomoći svima narodima Osmanskog carstva.

Ipak koliko su stvarno hrvatske novine bile slabo upoznate sa mladoturskim pokretom možemo vidjeti analizirajući imena istaknutih vođa pokreta. Bojnik Ahmed Niyazi koji je svojim bijegom iz Resna započeo revoluciju postaje tako u raznim

¹⁵⁵ OBZOR, br. 204, 26. srpanj 1908., str. 3.

¹⁵⁶ Ibidem.

vijestima oslovljavan redom kao «Hiadzi bay»¹⁵⁷, «Niahim-bej»¹⁵⁸, «Niatzi-bej»¹⁵⁹, «Ahmed Nuazu-efendi»¹⁶⁰, «Ahmad Miazi-beg»¹⁶¹, itd. I pravo ime mladoturskog pokreta, Komitet za jedinstvo i napredak često se pisalo kao «Turski komitet za slobodu i napredak»¹⁶², «Jedinstvo i sloga»¹⁶³ «Istina i napredak»¹⁶⁴, «Odbor za napredak i ustav»¹⁶⁵, itd. Da novinari baš i nisu previše provjeravali informacije pokazuje i to da su u jednom članku dali Ahmedu Rizi titulu princa, vjerojatno zamjenjujući ga sa drugim uvažanim Mladoturkom, princem Sabaheddinom.¹⁶⁶

6. ZAKLJUČAK

Hrvatske novine uključile su se relativno rano u pisanje o Mladoturskom prevratu. Iako se u pisanju vrlo često povode za stranim, ponekad i površnim ocjenama, u svojem novinskom radu na ovu temu nastojale su prikazati stvarne događaje iz više različitih kutova pa se u jednom izdanju nerijetko nalaze vijesti o revoluciji na više stranica, ponekad čak i u desetak raznih manjih članaka.

Ako uzmemo u obzir da je u to vrijeme, dok još nije bilo televizije ni radio uređaja, tiskana riječ oblikovala svijest nekog čovjeka, osobito o dalekim stvarima, nameće se pitanje: kakav je stav čitatelj mogao steći o zbivanjima u Osmanskom carstvu?

Analiza svih triju novina pokazala je da su vijesti su na početku bile kratke i objektivne, da bi pojačanjem intenziteta pokreta postajale sve bolje i subjektivnije. Tako su Hrvatsvo, Obzor, i Riečki novi list zauzeli, uz neke ograde, već kroz razdoblje samog trajanja revolucije izrazito pozitivan stav prema mladoturskom pokretu. Glavne su odlike ovoga pokreta, po prikazu iz novina, borba za ustavnost, parlamentarizam i slobode uopće, a to je nešto s čim se javnost u Hrvatskoj toga doba mogla poistovjetiti.

7. POPIS LITERATURE

Osim navedenih brojeva dnevnih novina u izradi ovoga rada korištena je i sljedeća literatura:

1. GLENI, Miša, *Balkan 1804-1999: nacionalizam, rat i velike sile*, B92, Beograd, 2001.
2. HAMMER, Joseph von, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva sv. 3*, Zagreb, 1979.
3. HANIOĞLU, Şükrü M., *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, London, 1995.

¹⁵⁷ OBZOR, br. 193, 15. srpnja 1908., str. 1.

¹⁵⁸ RIEČKI NOVI LIST, br. 169, 18. srpanj 1908., str. 3.

¹⁵⁹ OBZOR, br. 199, 21. srpanj 1908., str. 1.

¹⁶⁰ RIEČKI NOVI LIST, br. 175, 25. srpanj 1908., str. 3.

¹⁶¹ OBZOR, br. 204, 26. srpnja 1908., str. 1.

¹⁶² RIEČKI NOVI LIST, br. 163, 11. srpanj 1908., str. 3.

¹⁶³ OBZOR, br. 197, 19. srpanj 1908., str. 3.

¹⁶⁴ RIEČKI NOVI LIST, br. 174, 24. srpanj 1908., str. 3.

¹⁶⁵ OBZOR, br. 208, 30. srpanj 1908., str. 3.

¹⁶⁶ OBZOR, br. 213, 4. kolovoz 1908., str. 3.

4. *Istorija Osmanskog Carstva* (ed. Mantran, Robert), Clio, Beograd, 2002.
5. LONGVORT, Filip, *Stvaranje Istočne Evrope : od preistorije do postkomunizma*, Clio, Beograd, 2002.
6. MATUZ, Jozef, *Osmansko carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
7. STANČIĆ, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.
8. ŠIDAK, Jaroslav, GROSS, Mirjana, KARAMAN, Igor, ŠEPIĆ, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
9. ŠIŠIĆ, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1962.
10. TAYLOR, Allan John Percival, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Znanje, Zagreb, 1990.
11. <http://www.aihgs.com/1908Proclamation.htm>, 29. kolovoz 2007.

SAZETAK/ABSTRACT

HRVATSKA JAVNOST I MLADOTURCI - CROATIAN PUBLIC OPINION AND THE YOUNG TURKS

U svom radu nastojat ću prikazati pogled hrvatske javnosti na mladoturski prevrat 1908. godine. Kakva su bila gledišta i zašto su bila takva? S jedne strane odgovor leži u zamršenim političkim problemima u kojima se Hrvatska nalazila unutar Austro-Ugarske monarhije, a s druge strane zbog suosjećanja sa slavenskom «braćom» na Balkanskom poluotoku, tada još pod Osmanskom vlašću. Posljedice toga prevrata odrazile su se, što direktno, što indirektno i na političke prilike u Austro-Ugarskoj, pa tako i Hrvatskoj.

*

In this work, I shall attempt to expose the opinions of the Croatian populace on the Young Turks Revolution. What were those opinions and why were they such? One part of the answer lies within the Croatian people's complex political issues within the Austro-Hungary monarchy, while on the other hand, sympathy with their Slavic "brothers" on the Balkan Peninsula, at the time, under Ottoman rule. The consequences of the Revolution reflected, directly and indirectly, upon political issues within Austro-Hungary, as well as in Croatia.

Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti

AZRA ABADŽIĆ-NAVAEY

Ne postoji bolji pokazatelj karaktera nekog društva od historiografije koju to društvo piše ili ne uspijeva napisati.

Edward H. Carr

Stvaranje prvih kolektivnih predodžbi o Turcima u hrvatskoj sredini kronološki se poklapa s periodom tursko-osmanskih osvajanja europskoga jugoistoka. U hrvatskoj kulturnoj javnosti vrijednosne stereotype o Turcima kroz povijest najvećim su dijelom oblikovali tekstovi hrvatske ranonovovjekovne književnosti. Kako je slika o njima uvelike bila uvjetovana onodobnim političkim prilikama, to su i Turci u spomenutoj literaturi prikazivani uglavnom negativno, kroz prizmu ratnih sukoba, pa su u domaćim razmjerima i ostali zapamćeni prvenstveno po svojim osvajačkim podvizima¹⁶⁷. Mitologizirana predodžba Turaka kao 'ljutih neprijatelja', 'nasilnih osvajača' i 'opasnih rušitelja civilizirane kršćanske Europe' sačuvala se tako putem usmene predaje junačke epike, ali i bogate pisane kulturne baštine, u kolektivnoj svijesti većine južnoslavenskih naroda.

Povlačenjem Turaka Osmanlija na istok i slabljenjem njihova političkog utjecaja jenjava i zanimanje javnosti za njih. Od 18. stoljeća Turci se više ne doživljavaju kao neposredna prijetnja i postaju tek 'nemila epizoda' iz prošlosti te su, shodno tome, sve rjeđe predmetom interesa u književnim krugovima, a sve više u onima povjesničara. Ključnu ulogu u konstrukciji slike o Turcima tako je s vremenom, gotovo u cijelosti, preuzela historiografija. Ova promjena žanra unutar kojega se kasnije najvećim dijelom obrađivala turska tema, odnosno pomak iz književno-fikcionalnog diskursa u onaj povijesni, u bitnom je utjecala i na sve kasnije predodžbe domaće javnosti o njima.

Sve do današnjih dana situacija je u bitnom ostala neizmijenjena. Budući da je u suvremenom medijskom prostoru turska tematika marginalno zastupljena, a turkološki znanstveni radovi zanemariva odjeka u široj kulturnoj javnosti, danas se o Turskoj i turskom narodu sustavnije može informirati još jedino u okrilju povijesti. Sudeći prema recepcijskom učinku, od posebnog su značaja popularno pisani povijesni pregledi i povijesno-pedagoška literatura za osnovnu i srednju školu. Pritom, međutim, valja napomenuti kako se u ovom prilično etnocentričnom programu povijesti pokazuje vrlo slab interes za Turke kao narod; za njih se posebno zanima u kontekstu nacionalne povijesti, što onda obuhvaća period najintenzivnijih doticaja s Osmanlijama na hrvatskom tlu i, u manjoj mjeri, susjedске odnose sve do osmanskog povlačenja s Balkana. Modernoj povijesti Republike Turske posvećeno je tek nešto prostora u sklopu povijesnih zbivanja na međunarodnoj sceni. Stoga i ne treba previše čuditi činjenica da su u kolektivnom domaćem imaginariju Turci, čak i kada više nije riječ o Osmanlijama, i dalje uglavnom prisutni u kontekstu prošlosti.

¹⁶⁷ O dominantnim stereotipnim ulogama koje Turci zaposjedaju u hrvatskoj književnoj kulturi ranog novovjekovlja vid. iscrpnu studiju D. Dukića. *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Thema, Zadar, 2004.

Potaknuta činjenicom da je dobar dio suvremenih predodžbi o Turcima još uvijek uvjetovan slikom naslijeđenom iz prošlosti, zanimalo me je na koji je način turska tema uklopljena u povijesni diskurs hrvatskih udžbenika novije generacije, odnosno koji su izvanjski faktori utjecali na formiranje istog.

S obzirom na značajne obrate u hrvatskoj historiografiji koncem prošloga stoljeća, analiza historiografske literature, posebno one zakonom propisane, nadaje se ponajprije kao pokušaj propitivanja eventualnih promjena u vladajućoj društvenoj ideologiji. Ovi zaokreti u načinu viđenja prošlosti bili su izazvani, s jedne strane, teorijskim strujanjima u svjetskoj historiografiji¹⁶⁸, a s druge pak – u mnogo većoj mjeri – regionalnim političkim događanjima devedesetih koja su i potaknula nova pisanja nacionalnih povijesti.¹⁶⁹ U prilog praktičnim dometima ovog revizionističkog vala u nas svjedoči prava bujica novih udžbeničkih izdanja koja su sredinom devedesetih svojom raznovrsnom ponudom pretvorila nekoć homogeno tržište pedagoške literature u pravo poprište borbe oko značenja. Udžbenici su stoga zanimljiv objekt istraživanja i kao svojevrsno ogledalo društva koje ih proizvodi: dobar su vodič kroz njegove vrijednosti¹⁷⁰ i poticajna građa za analizu kolektivnih predodžbi o drugima.

S namjerom da se ispita u kojoj je mjeri *nova* povijesna znanost, rođena 90-ih u Hrvatskoj, napravila zaokret u interpretativnom pristupu i je li barem pokušala iz dominantnog diskursa odagnati onaj 'vjekovni turski mrak' kojega se, i dalje, grozi naša kulturna javnost, kritičkom je ispitivanju podvrgnuto nekoliko udžbenika povijesti napisanih u razdoblju od 1986. do 2006. godine. Pritom su odvojeno analizirana danas zastarjela udžbenička izdanja, objavljena do 1991. godine i koja su izašla iz upotrebe, i ona koja su nastala kao rezultat povijesne revizije na prijelazu stoljeća. Kako se turska problematika najviše obrađuje u programu šestog razreda osnovne, odnosno drugog razreda srednje škole (gimnazije), to je i nastavni materijal samo tih razreda bio predmetom ove analize.

Turci Osmanlije: fanatični osvajači i nasilnici

Turska je tema ušla u domaće udžbenike na vrata nacionalne povijesti u čijem su nastavnom programu pak središnji dio zauzeli opisi hrvatsko-turskih sukoba. Stoga je već i ovako sužena perspektiva iz koje se govori o Turcima dijelom pogodovala stvaranju jedne općenito negativne slike o njima. Sami tekstovi u kojima se tematiziraju sukobi s Turcima prilično su sažeti i informativni, zasnovani uglavnom na pripovijedanju događaja, s pomnom kronologijom turskih osvajanja i svih važnijih bitaka. Svojim tonom ustraju na neutralnosti i nepristranosti što se objašnjava zahtjevima odgojno-obrazovnog

¹⁶⁸ Primjena književno-teorijskih pristupa na povijesne tekstove probudila je svijest o literarnosti i imaginativnom karakteru povijesti, ali i potakla na preispitivanje oštih disciplinarnih granica između povijesti i književnosti. To je pak izazvalo nova i pomna čitanja već kanoniziranih povijesnih 'istina' koja su imala pridonijeti rekonstrukciji i destabiliziranju homogenih historijskih prikaza, te potaknuti stvaranje novih, kritički promišljenih interpretacija povijesti.

¹⁶⁹ O problemima kritičkog preispitivanja povijesti u zemljama Jugoistočne Europe kao i načina na koji se ona poučava u školama, zadnjih se godina intenzivno raspravlja u sklopu projekta *Southeast European Joint History Project*. Neki od najzanimljivijih radova sa znanstvenih skupova održanih u sklopu ovog projekta objavljeni su i kod nas, u zborniku pod imenom *Klio na Balkanu: usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti*. Srednja Europa, Zagreb, 2005.

¹⁷⁰ C. Koulouri, u : *Klio na Balkanu...*, str. 25.

žanra. Pa ipak, i pored načelne znanstveničke objektivnosti i suzdržanosti ova literatura posjeduje zanimljivu imagološku građu u kojoj je, pri pomnijem čitanju, moguće zamijetiti elemente jednog neznanstvenog i često ideologiziranog diskursa.

Među brojnim stereotipnim ulogama koje se pripisuju Turcima u danas zastarjeloj povijesno-pedagoškoj literaturi, posebno se izdvajaju slijedeće: oni su najčešće 'nepoželjni osvajači europskih teritorija', 'nasilnici', 'uzročnici svekolikog zaostajanja u razvoju naših krajeva' i 'fanatični borci za vjeru'.

Kakav će status u povijesnom kontekstu pripasti nekom narodu, dade se naslutiti već i na temelju pomno odabranog leksika u naslovu kojime se on uvodi u nastavnu građu. I dok se, primjerice, neki narodi *pojavljuju* ili miroljubivo *dolaze* kako bi *osnovali* i *utemeljili*¹⁷¹ svoje države na određenom teritoriju Europe, Turci u nju nasilno *provaljuju* i *prodiru*¹⁷². Od nekadašnjih naslova o «Prodor Turaka na Balkan»¹⁷³, pa sve do onih recentnijih o «Turskim provalama u Hrvatsku»¹⁷⁴, i spominjanja njihovih «nemilosrdnih navala»¹⁷⁵, nema bitnih pomaka: predodžba o Turcima kao nepoželjnim osvajačima europskih teritorija, kako u starijim tako i u onim recentnim udžbeničkim izdanjima, ukazuje se kao konstanta i jedna od prevladavajućih slika na kojoj se i dalje sustavno inzistira.

Stereotip o turskom nasilništvu još je donedavno bio nezaobilazan dio nastavne građe o osmanskim Turcima. Njihova je pojava u kontekstu nacionalne povijesti isključivo negativno atribuirana, i to uglavnom na narativnoj razini – kroz učestalo navođenje i opise njihovih zlodjela: «nasilno su uzimali kršćansku djecu», «klali su kršćane ili ih odvodili u ropstvo», «narodi su nekoliko stoljeća pod turskom vlašću grubo izrabljivani», «prilikom provala Turci su palili sela, pljačkali stoku i razna materijalna dobra te odvodili ljude u roblje»¹⁷⁶, i tome sl. Čitav je dojam bio zaokružen popratnim ilustracijama koje još više osnažuju dominantne stereotype; uz nekoliko ilustracija turskih vojničkih redova, svoje su mjesto u udžbenicima pronašle i slika Turaka koji odvoze glave ubijenih kršćana, ona koja prikazuje ljude nabijene na kolac te prikaz Turaka koji odvoze roblje¹⁷⁷.

¹⁷¹ O naseljavanju većine naroda i formiranju njihovih država na tlu srednjovjekovne i ranonovovjekovne Europe izvještava se uglavnom neutralnim tonom, npr: «Uspon Franačke Države», «Postanak Papinske Države», «Dolazak Mađara i postanak Mađarske države», «Bugarsko Carstvo». Tek se uz Mongole i Turke eksplicitno vezuje nasilništvo i osvajanje; str. 14-39, H. Matković, B. Drašković. *Povijest 2: udžbenik za srednje škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1991.

¹⁷² H. Matković, B. Drašković, n. dj., str. 38-39.

¹⁷³ I. Makek, J. Adamček. *Čovjek u svom vremenu: udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1987., str. 124.

¹⁷⁴ A. Birin, T. Šarlija. *Hrvatska i svijet od V. do početka XVIII. stoljeća: udžbenik povijesti za II. razred gimnazije*. Alfa, Zagreb, 2003., str. 100.

¹⁷⁵ I. Rendić-Miočević. *Poruke predaka-problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*. Profil, Zagreb, 2000., str. 65 – 70.

¹⁷⁶ I. Makek, J. Adamček, n. dj., str. 124, 125, 132, 153, 158.

¹⁷⁷ Isto, str. 190, 191.

Osim detaljnih opisa 'turskog nasilništva', svi su povijesni udžbenici bili složni u jednostranom i negativnom vrednovanju posljedica turskih osvajanja. Sudeći prema njihovim prikazima, nijedan od protivničkih naroda u hrvatskoj novovjekovnoj povijesti nije nanio toliko štete hrvatskom narodu kao što su to učinili Turci. Među općenitim posljedicama turskih osvajanja, sa posebnim se žaljenjem spominju «ekonomski i kulturni zastoj»¹⁷⁸ kao i činjenica da je «dio pokorenog stanovništva primio islam»¹⁷⁹. Stoga se i dolazak Turaka u naše krajeve u pravilu dočaravao vrlo živopisnim i emotivnim stilom - gotovo kao da je riječ o ulomku književne fikcije:

*Nailazila su vremena 'turskih nevolja'-sela su nestajala u ognju, izubijani zarobljenici teturali su iza turskih jahača vezani za repove njihovih konja, a šume su vrvjele izbjeglicama koje su nekoć 'pri svićah i pri zvizdah' bježale napuštajući ognjišta otaca i djedova. Naši narodi proživljavali su jednu od najvećih katastrofa. U tim borbama narod je branio dom, obitelj, rodnu grudu i slobodu. Malo je utjehe što su Turci na našem tlu izgubili dah za daljnji prodor u srce Evrope. Dok će naši narodi životariti pod njihovom surovom vlašću, evropski će narodi velikim koracima odmicati u svom razvoju.*¹⁸⁰

Pored višestruko opetovanog motiva turskog nasilništva i nevolja koje su donijeli u naše krajeve, u domaćoj se historiografiji o Turcima provlačio još jedan klišej: 'vjersko objašnjenje' njihovih osvajanja. Iako su novovjekovnom povijesnom pozornicom prodefilirali mnogobrojni ratnici, ipak su osvajački pohodi samo jednog naroda bili opisivani kao fanatični i vjerski – oni Turaka Osmanlija. Govoreći o usponu Osmanskoga Carstva te uspjesima njegove vojske, autorski dvojac jednog udžbenika iz ranih devedesetih objašnjenje za to pronalazi u vjerskom ustroju islama:

*Jedni i drugi (janjičari i spahije) bili su odgajani u islamskoj vjeri koja je od njih tražila da se bore protiv nevjernika – kršćana, obećavajući im nakon smrti vječno blaženstvo. Zato su oni nastupali kao vjerski zanesenjaci (fanatici), a kako su vjerovali i u sudbinu (fatalisti), mislili su da ni u ratu, ma koliko bio žestok i opasan, neće poginuti, ako im to sudbinom nije određeno.*¹⁸¹

I nešto kasnije se, u istoj knjizi, ponavljaju sad već etablirane 'povijesne istine' o karakteru islamskih vojski; u osvrtu na državno uređenje Osmanskoga Carstva, sažeto stoji: «Osmanska je država imala jaku središnju vlast i stalnu stajaću vojsku prožetu fanatizmom islamske religije (kurziv moj).»¹⁸²

¹⁷⁸ H. Matković, B. Drašković, n. dj., str. 168.

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ I. Makek, J. Adamček, n. dj., str. 124.

¹⁸¹ H. Matković, B. Drašković, n. dj., str. 155.

¹⁸² Isto, str. 308.

Fanatizam je tako ostao rezerviran samo za muslimanske borce bez obzira na stoljeće i na moguće drukčije tumačenje njihovih vojnih uspjeha. Problem počiva u pokušaju što se pojmom islama poslužilo kao univerzalnim interpretativnim načelom različitih povijesnih događaja. Previdjela se, naime, činjenica da su «'islam' i izrazi izvedeni iz njega 'ideološki tipovi' koji se trebaju koristiti suptilno, s velikim zadržkama i prilagodbama značenja, (...) ako se (već) koriste kao načela za objašnjavanje povijesti.»¹⁸³ Previdjela se također i činjenica da se samo neki segmenti intelektualne i kulturne povijesti mogu objasniti u okvirima islama¹⁸⁴, te da su za tumačenje političko-ekonomskih prilika neke druge odrednice mnogo korisnije i relevantnije od onih vjerskih. Kao svjetonazor i sistem vjerovanja, on je tek pripomoć u interpretaciji povijesti, ali nikako ne pruža sve elemente nužne da se shvati dinamika povijesnih mijena.

Pripadajuća povijesna čitanka, kao dopunska lektira udžbeniku, imala je za zadaću - kako se ističe – «proširiti spoznaje dobivene učenjem iz udžbenika». Izborom tekstova koji svojim tonom nimalo ne zaostaju za jednom junačko-epskom retorikom, ona samo potvrđuje njegovo ideološko polazište. Svi tekstovi u njoj odreda ističu silovitost Turaka, njihove osvajačke napade, trgovanje robljem, govore o tome kako su Turci «žarili i palili», «otkidali od Hrvatske jedan kraj za drugim» i sveli je na «ostatke ostataka nekad slavnog kraljevstva». Govori se i o «turskome zulumu», o Turcima kao «ugnjetačima bijedne raje», o tome kako su nasilnici ljude nabijali na kolac, te kako je u vrijeme njihovih osvajanja «hrvatski narod proživljavao upravo potresnu, najveću nesreću u čitavoj svojoj povijesti»¹⁸⁵. Vrhunac je ovog protuturskog 'pjevanja' predstavljao dramatični ulomak o danku u krvi iz Andrićeva romana *Na Drini ćuprija*. Nema nikakve dvojbe u to kakav je učinak na mlade ljude morao proizvesti ovaj književno-fikcionalni odlomak, prepun fraza o «preplašenim licima ugrabljenih dječaka», «suznim očima» majki što su «raspamećene jaukale, urlale» i plačnim glasom djecu dozivale: «...sine, nemoj majke zaboravit'»¹⁸⁶

Odabrani tekstovi u čitanci - najčešće preuzeti iz starih kronika, putopisa i književnih zapisa - mogu biti izuzetno poticajni kada im se pristupa s distance nužne pri radu s ovakvim tipom povijesnih izvora. Međutim, popraćeni pitanjima koja sugeriraju jednoznačne odgovore, poput onih - «Na koga vas podsjeća postupanje Turaka s ratnim zarobljenicima i robovima?», ili pak «Što su roditelji činili da svoju djecu spase? Opišite očaj majki čija su djeca odvedena.»¹⁸⁷ - odabrani odlomci ne potiču na kritičko razmišljanje i osvješćivanje ideološkog balasta u povijesnim izvorima već, naprotiv, ustrajavaju na isključivosti u interpretiranju povijesnih događanja.

I nakon revizije – po starom

¹⁸³ E. W. Said. *Krivotvorenje islama*. V.B.Z., Zagreb, 2003., str.45.

¹⁸⁴ Isto.

¹⁸⁵ B. Drašković. *Čovjek u svom vremenu: čitanka za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1991., str. 123, 152.

¹⁸⁶ Isto, str. 153.

¹⁸⁷ Isto, str. 107, 154.

Prema onome što ilustriraju gore navedeni primjeri, dolazak Turaka u jugoistočnu i srednju Europu u ranijim je povijesnim pregledima (do 1991.) općenito prikazivan vrlo jednostrano i negativno. Međutim, ako su već ranije generacije i gradile svoju percepciju Turaka na temelju emotivno nabijenih tekstova o «ostacima ostataka», «predziđu» i «danku u krvi», iznenađuje podatak da ni neka recentnija izdanja nisu napravila značajniji otklon u pristupu ovoj temi. Suprotno očekivanjima, udžbenici imagoški najvećeg potencijala po pitanju turske teme upravo su neki od izdanaka suvremene hrvatske historiografije (izdanja iz 1999., 2001., 2003.)¹⁸⁸. Usprkos provedenim revizijama njihovi su autori od svojih prethodnika naslijedili gotovo sve dominantne predodžbe o osmanskim Turcima. Tako su i školarci najnovije generacije, baš kao i njihovi prethodnici, stjecali svoja (uglavnom) prva saznanja o Turcima kroz poglavlje naslovljeno «Doba turskih nevolja»¹⁸⁹. Njime se već navješćuje specifično dramatična retorika koja će se provlačiti čitavom nastavnom jedinicom. Da ona više priliči tonu hrvatskih kronika ranog novovjekovlja negoli neutralnom diskursu jednog školskog udžbenika, zorno ilustriraju sljedeći navodi.

Stoljeća «turskih nevolja» bit će tako patetično predstavljena kao «tragično, ali junačko doba»¹⁹⁰, kada je «Hrvatska preživljavala u paklu požara i okršaja»¹⁹¹, kada su turske «akindžijske skupine upadale u sela i činile strahote», kako bi «dječicu trgali s majčinih prsa, žene pred očima muževa oskrvnuli, djevojke grabili iz majčina zagrljaja, stare roditelje naočigled sinova sjekli...»¹⁹², «pljačkali, palili i klali, a zarobljenike svezane za konjske repove odvodili u prodaju»¹⁹³, te kako bi hrvatskim vitezovima poslije ljute bitke «... svima koji su ležali na polju, i poginulima i ranjenima, rezali nosove i trpali ih u vreće»¹⁹⁴; «ubojitost turske vojske» uzbunila je Europu¹⁹⁵, «a kako je svaki rat za nju bio džihad – sveti rat protiv nevjernika, turska je vojska, (...) bila zastrašujuća snaga»¹⁹⁶. «Zažareno nebo iznad zapaljenih sela nadaleko je izazivalo paniku te se stanovništvo sklanjalo u šume ili bježalo iz zemlje.»¹⁹⁷ Bila su to dva «čemerna stoljeća hrvatske povijesti»¹⁹⁸, kad «Turci nalegoše na jezik hrvatski»¹⁹⁹ i kada su «mnogi pak, ne vjerujući u život pod Turcima, napuštali djedovska ognjišta i noću 'pri svićah i pri zvizdah' bježali u sigurnije krajeve.»²⁰⁰

Svi su stereotipni motivi ovdje na broju: od vrlo detaljnih i učestalih nabiranja turskih osvajača i pustošenja, inzistiranja na zlodjelima, nasilju, ubijanju i otimačini uz neizostavno spominjanje povorke robova, do definiranja rata kao vjerskog rata – tako da

¹⁸⁸ Izdanja Školske knjige za osnovnu školu i gimnaziju iz 1999. i 2001.; I. Rendić-Miočević. *Poruke predaka - problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*. Profil, Zagreb, 2000.; A. Birin, T. Šarlija. *Hrvatska i svijet od V. do početka XVIII. stoljeća*. Alfa, Zagreb, 2003.

¹⁸⁹ I. Makek. *Povijest 6: udžbenik za 6. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1999., str. 90.

¹⁹⁰ Isto, str. 117.

¹⁹¹ Isto, str. 120.

¹⁹² Isto., str. 91.

¹⁹³ Isto, str. 125.

¹⁹⁴ Isto, str. 90.

¹⁹⁵ Isto, str. 72.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ Isto, str. 125.

¹⁹⁸ Isto, str. 122

¹⁹⁹ F. Sabalić. *Povijest: za VI. razred osnovne škole*. Alfa, Zagreb, 1996., str. 31.

²⁰⁰ I. Makek, n. dj., str. 126.

je čak i pri nasumičnom listanju nemoguće previdjeti tematsku sličnost i ideološku bliskost s nekima od najranijih, protuturski angažiranih tekstova iz starije hrvatske književnosti²⁰¹.

Pristranosti udžbeničkih tekstova pridonose, između ostalog, i određeni postupci na narativnoj razini. Tako se, primjerice, faktografski način pripovijedanja nekog povijesnog događaja često prekida ulomcima preuzetim iz povijesnih vrela, koji se tretiraju kao samorazumljivi i objektivni povijesni iskazi, kao očigledne činjenice. Također, valja napomenuti da se vrlo rijetko navode izvori iz kojih se preuzimaju određeni citati, što onda dovodi do miješanja znanstveno-faktografskog i fikcionalnog pripovjednog žanra, pri čemu istu 'težinu' imaju tvrdnje jednog suvremenog povjesničara i nekog nepoznatog (ljetopis) pisca otprije nekoliko stoljeća. Budući da se od takvih navoda autori udžbenika ne ograđuju popratnim komentarima već ih, naprotiv, integriraju u znanstveno-popularni diskurs povijesnog udžbenika, oni na taj način preuzimaju i idejno-vrijednosne sudove dotičnih izvornika. To je posebno slučaj s frazama snažnog ideološkog predznaka, kovanicama onodobnog političkog ozračja - poput one o «predziđu kršćanstva» (*antemurale christianitatis*) ili pak «ostacima ostataka» - a koje, premda izvorno pripadaju jednom drugom diskursu i vremenu, suvereno vladaju domaćom povijesno-pedagoškom literaturom.

Osim tekstualnog dijela, jednako važnu ulogu u stvaranju određenog tipa diskursa u udžbeniku imaju i neki drugi, neverbalni elementi, kao što su grafički prilozi i popratne ilustracije. Za ovu su analizu posebno zanimljivi bili oni udžbenički primjerci u kojima se uočava stanovito razilaženje i nesklad između verbalnog i ikonografskog diskursa. Iako su autori nekih udžbenika novijeg datuma krajnje oprezni u svom nastojanju da što neutralnije predstave zajedničku hrvatsko-tursku epizodu iz prošlosti, teško je ne zamijetiti orijentalizam koji im se potkrao u ilustracijama. Jedan od grafički atraktivnijih udžbenika²⁰², i pored vrijednosno neutralnog tona izlaganja, ističe se tako vrlo tendencioznom odabirom slikovnog materijala. Ako je, dakle, suditi prema slikama koje prate tekst s ciljem da što bolje dočaraju određeno razdoblje, dolazak Turaka u ove prostore značio je pravu katastrofu. Većina ih je posvećena sukobima, traumatičnim prikazima ratovanja i otimačine, i kroz njih je ona negativna predodžba o 'bijesnim islamskim osvajačima', 'preprodavačima roblja' i 'nasilnim otimačima kršćanske čeljadi' doživjela svoj puni zamah. Kako se uz ilustracije većinom ne navodi ni vrijeme nastanka niti autorstvo, one su na taj način lišene povijesnoga konteksta u kojem su nastale, te svojim nijemim slikovnim jezikom odašilju nerijetko vrlo rječite i jednoznačne poruke. Pri tome se posve previđa da su svjedočanstva što nam o prošlosti pružaju slike - posebno one drugih kultura - prije način viđenja 'drugih', često prepun netočnosti i predrasuda, negoli realističan prikaz stvarnosti²⁰³. Popratne legende i podnaslovi, kao što su: «Turci

²⁰¹ Primjerice, sličnost sa *Zapisom popa Martinca*, jednim od prvih zapisa s turskom temom u hrvatskoj književnosti u kojem se Turci izrazito sotoniziraju. Vid. D. Dukić. *Sultanova djeca*, str. 42.

²⁰² H. Petrić, G. Ravančić. *Povijest 2: udžbenik povijesti za II. razred gimnazije i Povijest 6: udžbenik za VI. r. osnovne škole*. Meridijani, Zagreb, 2003.

²⁰³ P. Burke. *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*. Prijevod Marko Gregorić, Antibarbarus, Zagreb, 2003., str. 131-146.

odvode kršćane u roblje», «Sukob turske i kršćanske vojske», ili već na sljedećoj stranici, opet - «Turci otimaju kršćane za roblje», «Borbe kršćana s Osmanlijama»²⁰⁴, i tako u više navrata – svojim tonom prije svega nastoje jedan povijesni sukob političkoga predznaka protumačiti u svjetlu sukoba dviju civilizacija.

Novija izdanja povijesnih čitanki, svojim sadržajem u bitnom ne zaostaju za udžbeničkim predlošcima, što je i razumljivo jer ih u pravilu sastavljaju isti autori. Više su pažnje i ovaj put privukle upravo one čitanke i priručnici koji se sve donedavno nisu uspjeli osloboditi ideološkog balasta starije historiografije²⁰⁵. Glavnina odabranih tekstova u njima posvećena je isključivo hrvatsko-turskom ratovanju (budući da se neki drugi aspekti susreta ovih dvaju naroda niti ne spominju), stereotipnim lamentacijama o turskome nasilju i nevjerništvu («Kud prodoše, nesreću posijaše»²⁰⁶) i stilski se izvrsno uklapa u retoriku matičnog udžbenika. Onu ulogu koju je imao nekad nezaobilazni Andrićev odlomak o danku u krvi (a koji je u novim povijesnim čitankama izostao iz posve drugih razloga), u čitankama na prijelazu stoljeća preuzeli su ulomci iz djela starih hrvatskih kroničara i putopisaca, poput odlomka iz *Zapisa popa Martinca* - teksta s kraja 15. stoljeća, paradigmatična po svojoj stereotipnosti, ili pak odlomka o turskoj trgovini robljem, hrvatskoga putopisca B. Georgijevića.²⁰⁷ Popratna potpitanja, baš kao i u ranijim izdanjima, namjesto kritičke distance grade sentimentalne mostove, nastojeći vratiti čitatelje u vrijeme nekadašnjih sukoba: «Opišite postupke Turaka prema kršćanima»²⁰⁸, «Razmišljaj o plaču popa Martinca. Što ti danas osjećaš za ljude onog vremena koji su doživjeli veliku tragediju?»²⁰⁹, ili pak zadatak uz jednu ilustraciju bitke: «Možeš li povezati Turke koji sijeku Hrvatima glave sa sindromom Kraljevića Marka? Zapiši u bilježnicu tri nasilničke pojave kojih se Hrvati najviše boje.»²¹⁰

Upravo je ovakvo nekritičko bavljenje povijesnim izvorima i dovelo do toga da se diskurs suvremene akademske zajednice o Turcima Osmanlijama u bitnom ne razlikuje od diskursa starih tekstova turske tematike otprije nekoliko stoljeća. Štoviše, neki tekstovi hrvatskih pisaca ranog novovjekovlja i pored izrazite protuturske angažiranosti sadrže značajan udio vrijednosno neutralnog, pa čak i afirmativnog govora o turskoj

²⁰⁴ Svi su primjeri ilustracija preuzeti iz udžbenika: H. Petrić, G. Ravančić. *Povijest 2 i Povijest 6*, Meridijani, Zagreb, 2003.

²⁰⁵ U tome svakako prednjače dvije: I. Kampuš, I. Makek. *Povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1998.; I. Rendić-Miočević. *Poruke predaka – problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*. Profil, 2000. Pritom posebno čudi to što je jedan od ideološki najopterećenijih priručnika povijesti izašao upravo u izdavačkoj kući Profil, koja se među prvima na tržištu školskih udžbenika istaknula alternativnim i kritički osviještenim interpretacijama povijesti.

²⁰⁶ I. Kampuš, I. Makek. *Povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 1998, str. 79.

²⁰⁷ Ovi se odlomci susreću u više izdanja: I. Kampuš, I. Makek. *Povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, 1998.; I. Rendić-Miočević. *Poruke predaka – problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*. Profil, 2000.; H. Petrić, G. Ravančić. *Povijest : udžbenik za VI. razred osnovne škole*. Meridijani, 2003.

²⁰⁸ I. Kampuš, I. Makek. *Povijesna čitanka*, str. 80

²⁰⁹ I. Rendić-Miočević, isto, str. 57.

²¹⁰ Isto, str. 66.

kulturi²¹¹, što se baš i ne bi moglo reći za većinu domaće povijesno-pedagoške literature recentnijeg datuma. Za razliku od starijih izvora, neki su udžbenici čak mnogo koherentniji u svom općenito negativnom, jednostranom i stereotipnom vrednovanju Turaka, a samim tim i prilično daleko od kriterija suvremene povijesne znanosti.

Povijesna naracija u službi nacije

Kao moguće objašnjenje za ovo uplitanje književnoga narativa u jedan znanstveno-popularni žanr mogla bi nam poslužiti teza o tome kako kulturni stereotipi o drugima igraju važnu ulogu u procesu konstituiranja nacionalnog identiteta²¹². Naime, u žaru nacionalnog zanosa, u Hrvatskoj se sredinom devedesetih javila potreba za jasnim definiranjem vlastite nacionalne priče, pri čemu je odlučujuća uloga pripala (re)konstrukciji nacionalne povijesti. A kako se svaka 'drugost' i 'tuđe iskustvo' (dakle, sve ono što 'mi' nismo)²¹³ ubrajaju među konstitutivne elemente u tvorbi nacionalnog identiteta, tako je i hrvatski nacionalni narativ ispričan dobrim dijelom kroz negativnu sliku o maloazijskim osvajačima. U tom su kontekstu i sve one priče o «*antemurale christianitatis*», «štiti hrvatsva» i «istočnome neprijatelju» koji je vjekovima jezdio i prijetio domovini, bile i više nego dobrodošle.

Za tvrdnju da je općeniti animozitet naspram Turaka u popularnoj historiografiji dobrim dijelom uvjetovan potrebom nacionalnog samoodređenja, moguće je pronaći brojne potvrde u domaćim udžbenicima povijesti. Tako se kroz priču o «masovnom egzodusu starosjedilačkog hrvatskog stanovništva pred neposrednom turskom opasnošću»²¹⁴, o «napuštanju domaćeg ognjišta (koje) izaziva tragediju hrvatskog naroda i ostavlja duboke posljedice u kasnijem povijesnom razdoblju»²¹⁵, o pogubnim posljedicama turskih pustošenja na daljnji gospodarski, kulturni i politički razvoj²¹⁶, posljedicama toliko pogubnim da se neki dijelovi Hrvatske «nisu ni do današnjih dana oporavili od turskog pustošenja (!)»²¹⁷ - motivi 'tragične prošlosti' vješto stavljaju u službu modernih nacionalnih mitova. Naglašavanje važnosti obrambenih ratova, zatim priče o «Hrvatima prognanicima i izbjeglicama», kao i isticanje da «hrvatski prostor na koji dolazi tuđinac mijenja etnički i vjerski karakter»²¹⁸ umnogome podsjeća na domaće medijske napise iz ratne svakodnevice s početka devedesetih. Ovakva projekcija prošlosti na sadašnjost je, uostalom, i jedna od važnih komponenti svih nacionalnih pripovijesti²¹⁹.

²¹¹ Primjerice, izvjesna uravnoteženost pri opisu Turaka susreće se kod nekih autora starije hrv. književnosti, vid. D. Dukić, n. dj., str. 22, 37, 120, 156 i dr.

²¹² I. M. Feher. *Ni neutralnost ni poricanje sebe, nego otvorenost*, u: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Uredili D. Oraić Tolić, E.K. Szabo, FF press, Zagreb, 2006., str. 60.

²¹³ Isto.

²¹⁴ F. Mirošević, F. Šanjek, A. Mijatović. *Povijest za drugi razred gimnazije*. Školska knjiga, Zagreb, 2001., str. 182.

²¹⁵ Isto, str. 183

²¹⁶ Ž. Brdal, M Madunić. *Povijest: udžbenik za VI. razred osnovne škole*. Školska knjiga, Zagreb, 2001., str. 119.

²¹⁷ N. Budak, V. Posavec. *Rağanje suvremene Hrvatske i Europe – od seobe naroda do apsolutizma*. Profil, Zagreb, 1998., str. 107.

²¹⁸ Isto, str. 183.

²¹⁹ C. Koulouri, isto, str. 19.

Istoj svrsi – što jasnijem omeđivanju nacionalnog identiteta – služe i brojni drugi komentari, vješto utkani u povijesnu naraciju, a upravo prezasićeni domoljubnim patosom: posebno oni o «simbolici rastrganog hrvatskog bića koje od doba turskog straha do danas teži prema svjetlu», o «najjadnijoj i osamljenoj Hrvatskoj koja je imala snage da u turskom okruženju (...) iskaže otpor i prosvjeduje protiv nepravde Europe koja ju je napustila», zatim strukturalne analize «straha dalmatinskog stanovništva u doba osmanske navale», ili pak poticaji na «razmišljanje o tragičnom vremenu oko 1500. godine», o «tragediji hrvatskog naroda» kao i nužnosti obnove i pružanja «duhovnog otpora silama razaranja»²²⁰.

Gotovo kao pravilo nadaje se zaključak: što se udžbenik više smatra mjestom nacionalnog samopotvrđivanja, to su i u njemu prikazane/interpretirane turske provale, pustošenja i zlodjela pogubnija i veća – kao svojevrsna protuteža nacionalnoj otpornosti i žilavosti.

Gledano iz perspektive Carrove tvrdnje iz podnaslova - da je svako djelo povjesničara u određenoj mjeri ogledalo društva u kojemu djeluje²²¹ - svi navedeni prikazi hrvatsko-turskih sukoba, osim što ilustriraju kolektivne predodžbe o Turcima, pružaju istovremeno i dobar uvid u domaće suvremene društveno-političke prilike. U potrebi 'zidanja čvrstog predziđa' i jasnog ograđivanja od tursko-osmanskoga elementa moguće je pročitati i političku sklonost da se hrvatski nacionalni element pozicionira u kontekst – pa makar i periferni – zapadno-europske civilizacije²²². Kao jedan od ciljeva u programu hrvatske povijesti se, između ostalog, i ističe upravo razvoj učeničke svijesti o činjenici da je «Hrvatska doista bila i ostat će dio europske kulture»²²³. Budući da su Turci stoljećima doživljavani kao 'vjekovni istočni neprijatelji' i 'opozicija svemu zapadnjačkom', njima je tako pripala uloga glavnog 'krivca' za deeuropizaciju države i šire regije. U tako zacrtanom kurikulumu nacionalne povijesti, svako jasno definiranje nacionalnog identiteta podrazumijevalo je odlučno isključivanje Hrvatske od bilo kakvih istočnih elemenata i dokazivanje njezine 'prirodne' pripadnosti jedino zapadnoeuropskome kulturno-povijesnom kontekstu.

Prvi pomaci u pravom smjeru

Da postoje, ipak, svojevrsni otkloni od ovakva predstavljanja Turaka u povijesno-pedagoškoj literaturi, svjedoče tek pokoji, još uvijek malobrojni primjeri²²⁴: riječ je o uglavnom nepristranim i neutralnim prikazima tursko-osmanskih osvajanja, s naglaskom na njihovoj vojnoj sili i snazi. Osim toga, u njima se sve češće nastoji pružiti pogled i s

²²⁰ Svi su citati preuzeti iz priručnika *Poruke predaka*, I. Rendić-Miočević, str. 65, 69, 70, 72.

²²¹ E. H. Carr. *Što je povijest?* Preveo D. Vojak, Srednja Europa, Zagreb, 2004., str. 34, 35.

²²² H. Karge. *Između euforije, trezvenog shvaćanja i izolacije. «Europa» u udžbenicima povijesti zemalja bivše Jugoslavije*, u: *Klio na Balkanu*, str. 93, 94.

²²³ Isto.

²²⁴ Radi se o najnovijim izdanjima povijesnih udžbenika u izdanjima Školske knjige i Profil: Z. Samaržija. *Povijest 2: udžbenik povijesti za II. razred gimnazije*. Školska knjiga, Zagreb, 2005.; N. Budak, M. Mogošević Crljenko. *Povijest 6: udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole*. Profil, Zagreb, 2006.

one 'druge strane', pa povijesne čitanke pored domaćih izvora, citiraju i djela stranih kroničara.

Izuzev ovih prigovora upućenih pojedinačnim udžbenicima, postoji i jedan zaključni koji bi se mogao protegnuti na sva povijesno-pedagoška izdanja: naime, niti zastarjela, niti suvremena udžbenička izdanja nisu, unatoč spomenutim razlikama u retorici, napravila značajniji pomak u perspektivi iz koje govore o Turcima. Multiperspektivnost je i dalje ono što im najviše nedostaje. I pored toga što se osmanski Turci obrađuju u nekoliko nastavnih jedinica, o njihovoj se povijesti i kulturnim dostignućima općenito vrlo malo zna. Ratni sukobi i njihove posljedice, odnosno, vojno-politička povijest i dalje predstavljaju isključivi kut gledanja i vrednovanja uloge Turaka u povijesnome kontekstu. O nekim drugim, primjerice kulturnim aspektima tursko-hrvatskih dodira gotovo da i nema spomena, što u bitnom osiromašuje, ali i onemogućuje bolju prosudbu nekih segmenata nacionalne povijesti, a time i pitanje vlastitoga naslijeđa. I premda je većina materijalne ostavštine iz doba Osmanlija u Hrvatskoj s vremenom iščezla, teško je i zamisliti da orijentalno-turska kultura, prisutna tijekom dva i pol stoljeća na prostorima «Turske Hrvatske», nije baš ni na koji način obilježila ove krajeve. Međutim, na temelju sadržaja koje podastiru udžbenici stječe se upravo takav dojam. Shodno ranije spomenutoj težnji svrstavanja unutar zapadnoeuropsko-kršćanskoga svijeta, hrvatska se kultura nastojala ograditi od svega istočnog, a to je uglavnom radila sustavnim potiskivanjem i prešućivanjem orijentalnih elemenata u vlastitoj kulturi.

Prvi, još uvijek sporadični pokušaji da se i ti elementi ugrade u korpus nacionalnog datiraju tek odnedavno. Među njima se svakako ističu: navođenje nekih kulturnih posljedica osmansko-turskih osvajanja, posebno uočljivih u hrvatskome jeziku (u vidu posuđenica)²²⁵, kao i spominjanje materijalnih sakralnih spomenika preostalih iz doba Osmanlija (riječ je o nekadašnjim džamijama, kasnije prenamijenjenima u crkve)²²⁶. Poticajno potpitanje koje potom slijedi: «Razmisli, jesu li i ti spomenici dio naše povijesti?»²²⁷ svjedoči o vrlo važnom pokušaju da se i ovi, do jučer 'neprijateljski' elementi prihvate kao ravnopravni doprinosi hrvatskoj kulturi i kao jedan od segmenata njezine baštine.

Međutim, ne učine li se u skorijoj budućnosti odlučniji zaokreti po pitanju tumačenja prošlosti i prijelaz s retorike 'predzida' na onu 'prihvatanja' drugih kulturnih utjecaja, još će zadugo u domaćem kolektivnom imaginariju sve one stereotipne priče o «danku u krvi», «nabijanju na kolac» i «turskome zulumu» imati primat nad primjerice brojnim, nezamjenjivim turcizmima u hrvatskome jeziku kojima se turska kultura upisala u naše krajeve. Za takvo je što prije svega nužan pomak od povijesti kao rivalstva ka povijesti međukulturnog prožimanja i zajedničkog naslijeđa. Konačno, na taj bi se način mogle osvijestiti, pa čak i prevladati neke stereotipne, često iskrivljene predodžbe o Turcima koje su već stoljećima u opticaju u kolektivnom nacionalnom pamćenju. No, dokle god nacionalnu povijest ispisuju pet stotina godina stara književna naracija, dotle i

²²⁵ Tek jedan od dvadesetak udžbenika konzultiranih za potrebe ovog rada govori nešto opširnije i o kulturnim posljedicama turskih osvajanja: Z. Samaržija, n.dj., str. 237.

²²⁶ N. Budak, M. Mogorović Crljenko, n.dj., str. 154.

²²⁷ Isto.

sve one priče o alternativnim pogledima koje otvara novo pisanje povijesti, ostaju ipak samo - pripovijesti.

LITERATURA:

- Burke, P., *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*, preveo M. Gregorić, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2003.
- Carr, E. H., *Što je povijest?*, preveo D. Vojak, Srednja Europa, Zagreb, 2004.
- Dukić, D., *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Thema, Zadar, 2004.
- Feher, I. M., *Ni neutralnost ni poricanje sebe, nego otvorenost: predrasude kao uvjeti razumijevanja*, u: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, uredili Oraić Tolić, D. i Szabo, E. K., FF Press, Zagreb, 2006.
- Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, uredili Oraić Tolić, D. i Szabo, E. K., FF Press, Zagreb, 2006.
- Klio na Balkanu: usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti*, urednica M. Najbar-Agičić, preveli D. Kešić, S. Devald, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
- Said, E. W., *Orijentalizam*, Konzor, Zagreb, 1999.
- Said, E. W., *Krivotvorenje islama*, V.B.Z., Zagreb, 2003.
- Walia, S., *Edward Said i pisanje historije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.

Analizirani udžbenici:

- Birin, A., Šarlija, T., *Hrvatska i svijet od V. do početka XVIII. stoljeća*, udžbenik povijesti za II. razred gimnazije, Zagreb, Alfa, 2003.
- Birin, A., Šarlija, T., *Povijest VI*, udžbenik za VI. razred osnovne škole, Alfa, Zagreb, 2004.
- Brdal, Ž., Madunić, M., *Povijest 6*, udžbenik za VI. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 2001.
- Budak, N., Mogorović Crljenko, M., *Povijest 6*, udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 2006.
- Budak, N., Posavec, V., *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe – od seobe naroda do apsolutizma*, udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 1998.
- Drašković, B., *Čovjek u svom vremenu*, povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- Kargačin, Lj., *Povijesna čitanka 1*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- Makek, I., *Povijest 6*, udžbenik za VI. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1999.
- Makek, I., Adamček, J., *Čovjek u svom vremenu*, udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- Makek, I., Kampuš, I., *Povijesna čitanka: za VI. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- Matković, H., Drašković, B., *Povijest 2*, udžbenik za srednje škole, Školska knjiga, Zagreb, 1991.

- Mirošević, F., Šanjek, F., Mijatović, A., *Povijest za drugi razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb, 2001.
- Petrić, H. Ravančić, G., *Povijest 6*, udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole, Meridijani, Samobor, 2003.
- Petrić, H. Ravančić, G., *Povijest 2*, udžbenik povijesti za II. razred gimnazije, Meridijani, Samobor, 2003.
- Petrić, H. Ravančić, G., *Povijesna čitanka*, za VI. razred osnovne škole, Meridijani, Samobor, 2004.
- Posavec, V., *Povijest srednjega i ranoga novog vijeka*, za VI. razred osnovne škole, Naklada Ljevak, Zagreb, 2003.
- Posavec, V., *Povijesna čitanka za VI. razred osnovne škole*, Profil international, Zagreb, 1997.
- Posavec, V., Medić, T., *Stvaranje europske civilizacije i kulture: V. – XVIII. stoljeće*, udžbenik za II. razred gimnazije, Profil international, Zagreb, 2005.
- Rendić-Miočević, I., *Poruke predaka – problemski priručnik hrvatske povijesti za II. razred gimnazije*, Profil, 2000.
- Sabalić, F., *Povijest: za VI. razred osnovne škole*, Alfa, Zagreb, 1996.
- Samaržija, Z., *Povijest 2*, udžbenik za II. razred gimnazije, Školska knjiga, Zagreb, 2005.

YUGOSLAVYA’NIN DAĞILMASINDAN HIRVATİSTAN’IN BAĞIMSIZLIĞINA TÜRK-HIRVAT İLİŞKİLERİ

Dr. Mithat ATABAY*

Giriş

1980’lerin ortalarında başlayan dünyadaki değişim süreci Türk dış politikasını da derinden etkilemişti. Türkiye bu dönemde bir taraftan iç sorunları ile mücadele ederken diğer taraftan Sovyetler Birliği’nin dağılması sonucunda Kafkaslar ve Orta Asya’da ortaya çıkan yeni durumla ilgili politikalar geliştirmeye uğraşmaktaydı. Diğer taraftan Ortadoğu’da Irak’ın Kuveyt’i işgali sonucunda ortaya çıkan fiili durum karşısında tutum belirlemeye çalışmaktaydı. Türkiye, Balkanlarda Sovyetler Birliği’nin dağılmasının da etkisiyle Doğu Bloku’nun çökmesi sonucu ortaya çıkan etnik milliyetçiliğe dayalı mücadelelerden kaygı duymaktaydı.

Türkiye, soğuk savaş döneminde “*statükocu ve pasif bir dış politika*” izlemiştir²²⁸. Dünyada 1980’lerden itibaren başlayan değişim ve gelişmeler Türkiye’de soğuk savaş döneminde Sovyetler Birliği’nin tehdidini esas alan dış politika düşüncesinin terk edilmesi konusunda tartışmalara neden oldu²²⁹. Dönemin Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal²³⁰, dış politikada aktif olunması gerektiğini savunmuş ve ortaya attığı görüşlerini “*Yeni Osmanlılık*” olarak formüle etmişti. Ona göre Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra “*Adriyatik’ten Çin Seddine kadar*” geniş bir coğrafyada Türk dünyası yer alacaktı. Türkiye, bu coğrafya içerisinde Batı ile Orta Asya ve Kafkaslardaki Türk varlığı arasında köprü misyonunu üstlenmeli ve bu çerçevede Türk Silahlı Kuvvetleri de yeniden yapılanmalıydı. Cumhurbaşkanı Turgut Özal’a göre; “*daha küçük, hareketli ve vurucu gücü yüksek*” bir ordunun oluşturulması ile “*Adriyatik’ten Çin Seddine kadar*” olan sahada etkili olunabilirdi. Böylece sözkonusu sahada karşılaşılan sorunlarda aktif taraf olarak Türkiye katılabilirdi. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Osmanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra bu bölgede istikrarsızlığın hakim olduğunu, buna şimdi Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla Balkanlar ve Kafkasların da eklendiğini ileri sürmektedir. Özal’ın dile getirdiği “*aktif dış politika*” sayesinde çok yönlülüğe dönülecek ve Batı bağımlılığına son verilecekti. Türkiye’nin İslam ülkeleriyle işbirliğine, Ortadoğu’daki gelişmelerde aktif rol almasına ve özellikle de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla ortaya çıkan Türk dünyası ile ilişkilere özel önem verilmiş olacaktı. Bu sayede Türkiye Osmanlı’dan gelen devlet geleneği ve jeopolitiğinin sağladığı avantajlar sayesinde bir dünya gücü haline gelebilirdi. Bu potansiyel, çevre ve komşu ülkelerdeki ve Orta

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Müdürü, e-mail:matabay@comu.edu.tr

²²⁸ Türk Dış Politikası için bkz., A.Ü. SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990**, 8.Baskı, Ankara 1993; Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası; Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, c.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2001; Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası; 1939’dan Günümüze Kadar**, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara (t.y.); İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası İncelemeleri için Kılavuz (1919-1993)**, OBIV Yayınları, İstanbul 1993.

²²⁹ Bkz. Metin Aydoğan, **Yeni Dünya Düzeni, Kemalizm ve Türkiye, 20.Yüzyılın Sorgulanması**, 2 cilt, Otopsi Yayınevi, İstanbul 2000.

²³⁰ Turgut Özal’ın izlediği politikanın yorumu için bkz., Samuel P. Huntington, **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması**, Çev. Mehmet Turan, Cem Sydemir, Okuyan Us Yayınevi, İstanbul 2002, s.207-215.

Asya'daki Türk varlığı nedeniyle zaten vardı. O nedenle Türkiye, dünyanın geri kalan kısmından kendini soyutlayan geleneksel dış politikasını bir tarafa bırakıp, önüne çıkan her fırsatı sonuna kadar değerlendirerek, Balkanlardan Orta Asya'ya kadar uzanan geniş coğrafyaya etki etmeli ve böylece bölgesinin en güçlü devleti olarak dünya politikasında ağırlığını hissettirmeliydi. Ona göre; Türkiye, eğer bunu başarmak için çaba harcamazsa, yani önüne çıkan bu tarihi misyonu üslenmezse bir Kafkasya, Karadeniz ve Balkan gücü olma, Kıbrıs adasını denetimi altına alma, Türk dünyasına önderlik etme, Orta Asya ile özel ilişkiler sayesinde bir Avrasya gücü olma şansını kaçırsa, parçalanarak daha da küçülme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın bu açılımı gelişen olaylar göz önünde bulundurulduğunda O'nu çok da haklı çıkarmayacaktı. Zira Türkiye'nin dış politikasını etkileyen temel öğeler göz önünde bulundurulduğunda Turgut Özal'ın bu "*aktif dış politika*" açılımı Türkiye'yi maceralara açık hale getirebilirdi. 1989 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla başlayan süreç Doğu Avrupa'da kısa sürede etkisini gösterdi. Buna Doğu Bloku liderlerinin ölümü ve bir kısmının da görevden zorla uzaklaştırılmaları eklenince Türkiye, kendini hem bir süredir, devam eden bölücü terör faaliyetlerinin kanlı eylemlerinin olumsuz etkileri içerisinde bulurken, diğer taraftan tüm komşuları ve çevresindeki ülkelerde ortaya çıkan karışıklık ve iç savaşların etkisinde buldu. Balkanlardaki karışıklıklar ve gelişmeler Türkiye'nin her zaman yakından takip ettiği bir husus oldu. Türkiye, Avrupa ile ticareti için Bulgaristan ve Yunanistan yollarından en az birinin sürekli açık bulundurulmasına özen göstermişti. Ancak 1984-1989 yılları arasında hem Yunanistan hem de Bulgaristan ile sürekli sorunlarla karşı karşıya kalan Türkiye, bu defa Yugoslavya'da 1980 yılında Tito'nun ölümü ile başlayan ve 1991 yılı bahar aylarında artık dönülemez bir yola giren istikrarsızlık ve çözülme ile sarsılmıştı.

Yugoslavya'nın Dağılması

Yugoslavya'da etnik çatışmalar Nisan 1991 tarihinde başlamıştı. 5 Mayıs 1991 tarihinde Yugoslavya Devlet Başkanlığı Konseyi etnik çatışmalara yol açacak faaliyetlere son verilmesini istemiş ve federal orduya etnik çatışmalara müdahale etme yetkisi vermişti²³¹. Bu arada Yugoslavya Anayasasına göre sırası geldiği halde görev kendisine verilmeyen Hırvatistan Devlet Başkanı Stipe Mesiç 17 Mayıs 1991 tarihinde kendisini "*ülkenin anayasal başkanı*" olarak kabul ettiğini açıkladı²³². Devlet Başkanlığı sorununun çözülememesi üzerine Hırvatistan Cumhuriyeti'nde halk oylaması yapıldı ve Hırvat halkının %95'i bağımsızlık yönünde oy kullandı²³³. Bundan sonra Yugoslavya'yı oluşturan altı cumhuriyetin yetkilileri sorunun giderilmesi için toplandıysa da²³⁴ bir sonuç elde edilemedi. Bunun üzerine Hırvatistan Parlamentosu diğer cumhuriyetlerle birlikte sorunların çözümlerinde anlaşma sağlanamazsa 30 Haziran'da bağımsızlık ilanına karar verdi²³⁵.

Hırvatistan Cumhuriyeti'nin birlikten ayrılmaya yönelik ultimatodundan sonra bir açıklama yapan Yugoslavya Başbakanı Ante Markoviç, "*cumhuriyetlerin ülkenin*

²³¹ **Milliyet**, 5 Mayıs 1991.

²³² **Milliyet**, 17 Mayıs 1991.

²³³ **Milliyet**, 19 Mayıs 1991; **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1991.

²³⁴ Bu toplantıda cumhuriyetler arasında bütün ticari kısıtlamaların kaldırılması kararlaştırıldı. Ancak yapılması planlanan Başkanlık Konseyi toplantısı gerçekleştirilemedi. Başbakan Anie Markoviç hakkında verilen güvensizlik önergesi de Federal Parlamento'da reddedildi. Bkz., **Milliyet**, 28 Mayıs 1991.

²³⁵ Bu karar için bkz., **Milliyet**, 31 Mayıs 1991 ve **Cumhuriyet**, 31 Mayıs 1991.

federal yapısından ayrılmalarının anayasaya aykırı olacağını ve ülkenin iç ve dış sınırlarında herhangi bir değişikliğin kabul edilmesinin mümkün olmadığını” belirtti²³⁶.

16 Haziran’da bir araya gelen Slovenya ve Hırvatistan devlet başkanları 25 Haziran’da iki cumhuriyetin birlikten ayrılacağını açıkladılar²³⁷. Bu arada Türkiye’de hükümet değişikliği oldu. 48’nci Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Mesut Yılmaz’ın başkanlığında kuruldu ve Safa Giray yeni Dışişleri Bakanı oldu²³⁸. Slovenya ve Hırvatistan’ın Yugoslavya’dan ayrılma kararı karşısında Amerika Birleşik Devletleri bu kararı tanımayacağını bildirdi. Arkasından Avrupa Topluluğu ülkeleri de, bu iki ülkenin topluluk üyesi ülkeler tarafından tanınmayacağını açıkladılar²³⁹. Bu açıklamalara rağmen 25 Haziran 1991 tarihinde Slovenya ve Hırvatistan Yugoslavya’dan bağımsızlıklarını ilan ettiler²⁴⁰. Yugoslavya Federal Parlamentosu Belgrat’ta olağanüstü toplanarak iki cumhuriyetin aldığı bağımsızlık kararının yasadışı olduğunu ileri sürdü²⁴¹. Yugoslavya Başbakanı Ante Markoviç, normale dönüşün sağlanması ve krize görüşmeler yoluyla çözüm bulunabilmesi için Slovenya ve Hırvatistan’ın bağımsızlık kararlarını üç ay askıya almalarını istedi²⁴². Bu arada Slovenya’nın başkenti Lyubliana çevresinde federal ordu birlikleri ile yerel savunma güçleri arasında şiddetli çatışmalar başladı. Bu çatışmalar Hırvatistan’a da sıçradı²⁴³.

İç Savaşın Başlamasından Bağımsızlığa Kadar Türkiye’nin İzlediği Politika

Türkiye Yugoslavya’daki gelişmeleri baştan itibaren kaygı ile takip etti ve çatışmaların tüm Yugoslavya’ya yayılmasından çekindi. Bunun Türkiye açısından önemli sebepleri bulunmaktaydı. Bu sebepler şöyle sıralanabilir:

- a. Türkiye’nin Batı Avrupa ile yaptığı ticaret yolunun güvenliği
- b. Batı Avrupa ülkelerinde çalışan Türk işçilerin yurda gelişleri ve dönüşlerinde can güvenlikleri
- c. Macaristan’ın uyguladığı transit geçiş ücreti
- d. Yugoslavya’da istikrarın bozulması ve iç savaşın başlaması endişesi

a. Türkiye’nin Batı Avrupa ile yaptığı ticaret yolunun güvenliği

Türkiye Batı Avrupa’la ticaretini büyük ölçüde karayoluyla yapmakta ve bu yol Kapıkule – Sofya - E5 – Belgrat – Zagreb – Graz – Viyana – Linz – Passau – Almanya güzergahını izlemekteydi. Yugoslavya’daki karışıklık Türkiye’nin karayoluyla yaptığı ticaretini önemli ölçüde etkileyecekti. O nedenle Türkiye ilk andan itibaren Yugoslavya’daki gelişmeleri yakından takip etmiştir.

29 Haziran 1991 tarihinde Zagreb yakınlarındaki yolda bulunan Türk kamyonlarının üzerine tankların yürümesi ve ateş açılması üzerine iki Türk TIR şoförü ölümler, bir Türk TIR şoförü de hastaneye kaldırıldı²⁴⁴. Türk Hükümeti Belgrat nezdinde girişimlerde bulundu. Dışişleri Bakanlığı Yugoslavya’nın Ankara Büyükelçisi Trajan

²³⁶ **Milliyet**, 31 Mayıs 1991.

²³⁷ **Cumhuriyet**, 16 Haziran 1991; **Milliyet**, 16 Haziran 1991.

²³⁸ **Akşam**, 23 Haziran 1991; **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1991; **Milliyet**, 23 Haziran 1991.

²³⁹ **Milliyet**, 24 Haziran 1991.

²⁴⁰ **Cumhuriyet**, 25 Haziran 1991; **Milliyet**, 25 Haziran 1991.

²⁴¹ **Cumhuriyet**, 26 Haziran 1991; **Milliyet**, 26 Haziran 1991.

²⁴² **Cumhuriyet**, 27 Haziran 1991; **Milliyet**, 27 Haziran 1991.

²⁴³ **Milliyet**, 27 Haziran 1991.

²⁴⁴ **Milliyet**, 29 Haziran 1991.

Petrovski'yi Bakanlığa davet ederek Türk TIR şoförlerinin ve vatandaşlarının güvenliğinin sağlanmasını ve Yugoslavya'da bekleyen Türklerin yollarına devam etmelerinin temin edilmesini istedi²⁴⁵. Bu arada birkaç gün sonra üç Türk TIR şoförü daha saldırılarda hayatını kaybetti. Bunun üzerine Türkiye mevcut kullanılan yol güzergahı yerine iki yeni yol güzergahını vatandaşlarına ve TIR şoförlerine önerdi. Bu yol güzergahları şunlardı: “*Birinci yol güzergahı: Türkiye-Bulgaristan-Romanya-Macaristan-Avusturya-Almanya. İkinci yol güzergahı: Türkiye-Bulgaristan-Yugoslavya-Belgrat'tan kuzeye dönerek Macaristan-Avusturya-Almanya.*” Her iki yol güzergahı da eski güzergaha göre mesafesi 500 ila 700 kilometre uzatıyordu. Bu durum da hem zaman kaybı hem de ekonomik kayıp demektir.

b.Batı Avrupa ülkelerinde çalışan Türk işçilerin Türkiye'ye gelişleri ve dönüşlerinde can güvenlikleri

Batı Avrupa Ülkelerinde çalışan Türk işçileri Türkiye'ye geliş gidişlerinde Yugoslavya topraklarını kullanıyorlardı. Yaz tatillerini geçirmek için Türkiye'ye gelen Türk işçileri Yugoslavya'daki çatışmalar nedeniyle E-5 karayolu kapanınca Yugoslavya-Avusturya sınırında beklemeye başladılar. Bu arada saldırılardan üç Türk işçisi öldü. Birçok araç da hasar gördü²⁴⁶. Türkiye bu durum karşısında Türk işçilerinin mağduriyetini gidermek için bölgedeki diğer ülkelerle görüşmeler yaptı. Macaristan Dışişleri Bakanlığı bir nota ile Türkiye'nin Budapeşte Büyükelçiliği'ne Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde çalışan Türk işçilerine ve Türkiye'den Avrupa'ya dönüş yapacak olan turistlere, Yugoslavya'daki kriz süresince transit vize vereceğini açıkladı²⁴⁷.

c.Macaristan'ın uyguladığı transit geçiş ücreti

Yugoslavya'da başlayan çatışmalar Türkiye'nin Avrupa'ya yaptığı ticareti olumsuz yönde etkiledi. Yol güzergahının değişmesi hem zaman hem de ekonomik kayıplara neden olurken, Macaristan'ın geçiş ücretlerine % 600 oranında zam yapması bu olumsuzluğu daha da artırdı²⁴⁸.

d.Yugoslavya'da istikrarın bozulması ve iç savaşın başlaması endişesi

Türkiye Yugoslavya'daki çatışmaların bir an evvel durdurulması taraftarıydı. Viyana'da bir araya gelen AGİK üyesi otuzbeş ülkenin temsilcileri Yugoslavya'daki çatışmalara son verilmesi için bütün taraflara silah bırakmayı ve orduyu kışlasına dönmeye çağırdı²⁴⁹. Bu arada Hırvat Devlet Başkanı Stepan Mesiç, ülkenin kuzey sınırının kontrolünü ele geçirmek için asker kullanmaya gerek duymadıklarını belirtti²⁵⁰. Bu arada Brioni Antlaşması²⁵¹ imzalanmasına rağmen çatışmalar Hırvatistan'a da sıçradı.

Türkiye Yugoslavya'daki krize çözüm bulmak için girişimlerini sürdürüyordu. Özel bir ziyaret için Türkiye'ye gelen Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Perez de Cuellar, Marmaris'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la görüştü. Görüşmeye Dışişleri

²⁴⁵ **Milliyet**, 30 Haziran 1991.

²⁴⁶ **Milliyet**, 28 Haziran 1991.

²⁴⁷ **Cumhuriyet**, 28 Haziran 1991; **Akşam**, 28 Haziran 1991.

²⁴⁸ **Cumhuriyet**, 30 Ocak 1992.

²⁴⁹ **Milliyet**, 2 Temmuz 1991.

²⁵⁰ **Milliyet**, 5 Temmuz 1991.

²⁵¹ **Milliyet**, 8 Temmuz 1991.

Bakanı Safa Giray ve Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Daimi Temsilcisi Büyükelçi Mustafa Akşin de katıldı²⁵². Görüşmede Türkiye'nin Yugoslavya'daki çatışmaların durdurulması için etkin görev alması üzerinde duruldu. Bu görüşmelerden iki gün sonra Yugoslavya'nın İstanbul Başkonsolosu Lazar Jarkoviç, "*Yugoslavya'nın parçalanmasının tüm dünyayı etkileyeceğini ve Türkiye'nin de bunun dışında tutulamayacağını*"²⁵³ belirtti. Bu açıklama ile Türkiye'nin Yugoslavya'daki gelişmelere taraf olmaması üstü kapalı olarak vurgulanıyordu. Bu arada Makedonya Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kiro Gligorov da "*üç ay içerisinde bir anlaşmaya varılamazsa, bağımsızlık hareketinin Yugoslavya'nın bütün cumhuriyetlerine sıçrayabileceğini*"²⁵⁴ dile getirdi. 16 Temmuz'da Türkiye'ye gelen Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Mesut Yılmaz'la görüştüğünden sonra "*Bosna-Hersek'in bölünmesi durumunda Yugoslavya'da iç savaşın yaşanacağını bu durumun tüm Avrupa'da barışı tehlikeye sokacağını, Avrupa'daki barışın Bosna-Hersek'teki barışa bağlı olduğunu*"²⁵⁵ ileri sürdü. 13 Ağustos'ta Makedonya Cumhuriyeti de bağımsızlık konusunda referandum kararı aldı²⁵⁶.

19 Ağustos 1991 tarihinde Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mihail Sergeyeviç Gorbaçov, ordu, KGB ve Komünist Partideki muhafazakarların düzenlediği bir darbe ile görevinden uzaklaştırıldı. Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeler üzerine Cumhurbaşkanı Turgut Özal Amerika Birleşik Devletleri Başkanı George Bush ile görüştü ve Milli Güvenlik Kurulu Cumhurbaşkanının çağrısı üzerine acilen toplandı. Milli Güvenlik Kurulu'nda Türkiye'nin Balkanlar, Rusya, Ortadoğu ve Kafkaslardaki tüm sorunlara uluslararası kuruluşlarla birlikte çözüm aranması gerektiği vurgulandı²⁵⁷.

Tüm bu önemli dış gelişmeler yaşanırken Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni bir seçim yasasını kabul etti ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından onaylanan yasa ile 20 Ekim 1991 tarihinde erken genel seçimlerin yapılması kararlaştırıldı²⁵⁸. Türkiye büyük ölçüde yoğunluğunu iç politikaya yöneltti. Bu süreçte Türkiye'nin dış politikasını Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın yürüttüğü görüldü.

Almanya, İtalya ve Avusturya 27 Ağustos'ta Hırvatlara karşı saldırıların devam etmesi durumunda Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık isteklerini destekleyeceklerini açıkladılar²⁵⁹. Ağustos ve Eylül ayları boyunca Hırvatistan'da çatışmalar devam etti. Avrupa Topluluğu 16 Eylül'de Yugoslavya'ya barış gücü gönderilmesi için üye devletleri

²⁵² **Cumhuriyet**, 8 Temmuz 1991.

²⁵³ Lazar Jarkoviç'in verdiği demeç için bakınız, **Cumhuriyet**, 10 Temmuz 1991.

²⁵⁴ Gligorov, "*Yugoslavya'nın bir bütün olarak kalmasının cumhuriyetlerin hepsinin çıkarına olacağını, ülkenin bütünlüğünü korumasının Batı Avrupa ile entegrasyonunu kolaylaştıracağını*" belirtti. Ayrıntı için bkz., **Milliyet**, 12 Temmuz 1991.

²⁵⁵ **Milliyet**, 16 Temmuz 1991; **Akşam**, 16 Temmuz 1991.

²⁵⁶ **Milliyet**, 13 Ağustos 1991.

²⁵⁷ Bu arada Yunanistan Hükümeti'nin İskeçe Müftüsü Mehmet Emin Ağa'yı görevden almasını protesto eden Tür göstericilere bir grup Yunanlı fanatiğin saldırması sonucu onüç kişi yaralandı. Türklere ait işyerlerinin camları kırılarak yağmalandı. Trakya bağımsız milletvekilleri Dr. Sadık Ahmet ve Ahmet Faikoğlu yaptıkları açıklamada, son olayların Türk azınlığın can ve mal güvenliğinin kalmadığının bir kez daha kanıtlandığını belirttiler. Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Murat Sungar, İskeçe'de Türklere karşı girişilen saldırılardan sonra Yunan Hükümeti'nin, can ve mal güvenliğinin sağlanması konusunda güvence verdiğini bildirdi. Yunanistan Türkiye'nin müftü tayini ile ilgili verdiği notayı reddetti. Bkz., **Ayın Tarihi**, Ağustos 1991.

²⁵⁸ **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1991; **Milliyet**, 25 Ağustos 1991; **Akşam**, 25 Ağustos 1991.

²⁵⁹ **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1991; **Milliyet**, 27 Ağustos 1991.

toplantıya çağırıldı²⁶⁰. Fransa ve Almanya ortak bir karar alarak, Avrupa Topluluğu'nun müdahalede bulunması için Birleşmiş Milletlerden yetki alınmasını istediler²⁶¹. Batı Avrupa Birliği de Yugoslavya Barış Konferansı Başkanı Lord Carrington'un uygun bulması halinde bu ülkeye barış gücü gönderilebileceğini bildirdi²⁶².

Hırvatistan Parlamentosu 25 Haziran'da almış olduğu bağımsızlık kararını 8 Ekim 1991 tarihinde yürürlüğe koyduğunu açıkladı²⁶³. Yugoslavya'da federal ordu seksenaltı gündür kuşatmada tuttıkları Vukovar'a girerek kentin büyük bölümünü ele geçirdiler. Hırvatistan Hükümeti yaptığı açıklamada, sivillerin yaşam güvencesinin sağlanması durumunda, kenti savunan tüm güçlerin teslim olacağını duyurdu. Karadağ Devlet Başkanı Milo Djukanoviç, Birleşmiş Milletler Barış Gücü gönderilmesi koşuluyla ordu birliklerinin Hırvat topraklarından çekilebileceğini bildirdi²⁶⁴. Aynı gün Genelkurmay Başkanı Orgeneral Doğan Güreş Arnavutluk'a gitti²⁶⁵.

Balkanlarda bunlar olurken Süleyman Demirel başkanlığında yeni hükümet kuruldu ve Dışişleri Bakanlığı'na Hikmet Çetin getirildi. Yeni hükümet aktif bir dış politika izlemeyi kararlaştırdı. Bu politikanın ilk belirtisini de Yugoslavya'daki krizi görüşmek üzere toplanan NATO Daimi Delegele Toplantısı'nda gösterdi. Türkiye'nin de önerisiyle Yugoslavya'ya Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün gönderilmesi oy birliğiyle kabul edildi. Türkiye, Birleşmiş Milletler Barış Gücü'ne katılmaya hazır olduğunu açıkladı²⁶⁶. Öte yandan Almanya Başbakanı Helmut Kohl, Almanya'nın Hırvatistan ve Slovenya'yı 25 Aralık'tan önce tanıyacağını açıkladı²⁶⁷. Avrupa Topluluğu da Yugoslavya'dan bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetleri 15 Ocak 1992 tarihinden itibaren “*şartlı tanıma kararı*” aldı²⁶⁸.

1992 yılının ilk günü Türkiye'ye gelen Bosna-Hersek Dışişleri Bakanı Haris Silajdzic Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'den “*Türkiye'nin ülkesinin bağımsızlığını tanımasını*” istedi. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ise, “*Türkiye'nin bu ülkedeki bölünmeyi teşvik eder durumda olmamaya özen gösterdiğini, Yugoslavya'da cepheleşme yerine cumhuriyetler arası işbirliği istediğini*” söyledi²⁶⁹. 3 Ocak 1992 tarihinde Birleşmiş

²⁶⁰ **Aydın Tarihi**, Eylül 1991.

²⁶¹ **Milliyet**, 19 Eylül 1991.

²⁶² **Akşam**, 1 Ekim 1991; **Milliyet**, 1 Ekim 1991.

²⁶³ **Milliyet**, 8 Ekim 1991. Bu arada Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Vitaly Çurkin, Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü artık savunmadıklarını ve halkların özgür seçim hakkına, ülke bütünlüğünden önce yer verdiklerini açıkladı. Bkz., **Aydın Tarihi**, Ekim 1991.

²⁶⁴ **Milliyet**, 17 Kasım 1991.

²⁶⁵ **Milliyet**, 17 Kasım 1991. Orgeneral Doğan Güreş, Etimesgut Askeri Havaalanında düzenlediği basın toplantısında ziyareti konusunda bilgi vererek, iki ülke arasında askeri alanda gerçekleştirilebilecek anlaşma yollarını arayacağını bildirdi. Bu anlaşma yolları Yugoslavya'daki durumla ilgili idi ve Türkiye Balkanlarda Arnavutluk'u müttefik olarak değerlendirmekteydi.

²⁶⁶ **Cumhuriyet**, 4 Aralık 1991; **Milliyet**, 4 Aralık 1991.

²⁶⁷ **Milliyet**, 15 Aralık 1991. Halbuki Amerika Birleşik Devletleri bir hafta önce bir açıklama yaparak; Yugoslavya'ya ekonomik yaptırım kararı aldığı belirterek, Hırvatistan ve Slovenya'nın tanınmasına karşı olduğunu açıkladı. Bu açıklama üzerine Hırvatistan Devlet Başkanı Franjo Tuğman, Amerika Birleşik Devletleri'nin bu tutumu ile Yugoslavya'daki iç savaşı dolaylı olarak desteklediğini söyledi.

²⁶⁸ **Milliyet**, 17 Aralık 1991. Avrupa Topluluğu Yunanistan'ın girişimleriyle bu kararı aldı. Makedonya bağımsızlığını ilan ederse bu adı kullanamayacak ve Yunanistan'ın toprak bütünlüğüne yönelik faaliyetlerden kaçınacaktı. Balkanlarda bu konudaki değerlendirmeler için bkz., **Barışa Çağrı, Uluslar arası Komisyonun Balkanlar Hakkındaki Raporu**, Türkçesi: Özden Arkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1998, s.58-62.

²⁶⁹ **Milliyet**, 1 Ocak 1992.

Milletler Temsilcisi Cyrus Vance, Yugoslavya'ya onbin kişilik bir barış gücü gönderileceğini açıkladı²⁷⁰.

Türkiye 1992 yılı başından itibaren “aktif dış diplomasi”ye yöneldi. Türkiye soğuk savaş döneminin bölgeye getirdiği göreceli istikrarın sona erdiğini göz önünde bulundurarak yeni dış politikasını “iyi komşuluk ve işbirliği” ile “yarımadanın kolektif istikrarı” ilkeleri üzerine oluşturdu. Yürürlüğe koyduğu yeni politikasında Türkiye, eski Balkan politikalarının temel unsurlarını korumakla birlikte; yeni gelişmeleri dikkate alarak “keşif” amacıyla üst düzey iki diplomatı Sofya, Bükreş ve Belgrat'a gönderme kararı aldı. Türkiye'nin bu kararında “realpolitika”nın ağır bastığı görülmektedir. Bu yaklaşımla Balkanlarda izlenecek duygusal yaklaşımların Türkiye'ye zarar vereceği anlaşılmıştır. Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan bir yazıda bu durum şöyle yorumlanmaktadır: “Yugoslavya tüm bölge ülkeleri için bir işaret tablosudur. Aşırı milliyetçi, azınlıklar, dinsel farklılıklar, eski yaraların kaşınması yani klasik Balkan menüsünün tüm içeriği mevcut. Sonuç da ortada... Bugüne kadar 5 bin kişi mi, 50 bin kişi mi öldü bilinmiyor. Zarar konusunda da 20 milyarla 120 milyar dolar arasında değişen tahminler yapılıyor. Bu tam bir yıkımdır. Balkanlarda istikrarın alternatifi bu!”²⁷¹. Türkiye bu politikaya yönelirken “tansiyondan kaçınılması gereken potansiyel çatışma ve gerginlik noktalarını”²⁷² dikkate almıştı. Yeni politika çerçevesinde Türk Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Büyükelçi Bilgin Unan ve Doğu Avrupa Dairesi Başkanı Aler Kılıç yukarıda belirtilen üç başkente gittiler.

9 Ocak 1992 tarihinde Hırvatistan Dışişleri Bakanı Zvonimir Separoviç, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in misafiri olarak İstanbul'a geldi. Separoviç, Türkiye'nin Hırvatistan'ı tanımamasını ve ülkesine insani yardımda bulunulmasını istedi²⁷³. Slovenya Dışişleri Bakanı Dimitrij Rupel de yaptığı açıklamada “Türkiye'nin gelişmiş ekonomisi ve gelişen demokrasisi bizim için önemlidir. 15 Ocak tarihinden sonra Türkiye'yi de Slovenya'ya tanıyan ülkeler arasında görmeyi umut ediyoruz”²⁷⁴ dedi.

Avrupa Topluluğu'nu oluşturan oniki ülke Portekiz'in başkenti Lizbon'da bir araya gelerek Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarının resmen tanınmasını kararlaştırdılar. Sırbistan bunu “uluslar arası hukuktan kaynaklanan Yugoslavya'nın egemenlik haklarına aykırı”²⁷⁵ olarak değerlendirdi.

Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Yugoslavya'daki gelişmeleri görüşmek üzere Roma ve Moskova'ya gitti. Türkiye Yunanistan'ın Yugoslavya sorununu görüşmek üzere bir Balkan Konferansı toplanmasına İtalya ile birlikte karşı çıktı. Zira Yunanistan bu konferansta öncü rolü üstenererek Balkanlarda avantaj elde etmeyi amaçlıyordu. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in yaptığı görüşmeleri değerlendiren Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Filiz Dinçmen şunları söyledi: “Biz Yugoslavya'da barış ve istikrarın sağlanmasına, sorunların diyalog yoluyla çözümlenmesine büyük önem atfediyoruz ve tanımayı da Yugoslavya'da barış ve istikrarı geliştirebilecek genel çerçevede bir çözümün unsurlarından sadece bir tanesi olarak görüyoruz. Bununla beraber tanıma sorunu bazı ülkeler tarafından gündeme getirilmiştir ki, bundan sonraki gelişmeler de bu

²⁷⁰ Milliyet, 3 Ocak 1992.

²⁷¹ Cumhuriyet, 8 Ocak 1992.

²⁷² Potansiyel çatışma ve gerginlik noktalarını başında Bosna-Hersek, Yunanistan-Makedonya gerginliği, Arnavutluk-Yunanistan çekişmesi, Arnavutluk'la Sırbistan arasındaki Kosova sorunu bulunmaktadır.

²⁷³ Cumhuriyet, 9 Ocak 1992.

²⁷⁴ Cumhuriyet, 15 Ocak 1992.

²⁷⁵ Cumhuriyet, 16 Ocak 1992.

yönde cereyan edecektir. Tanıma sorunu gündeme geldiğinde selektif ve ayrımcı bir yaklaşım izlenmesi gerektiği görüşündeyiz ve Yugoslavya'daki gelişmelerin bir bütün içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunuyoruz.”²⁷⁶

Bu arada Bulgaristan 17 Ocak 1992 tarihinde Makedonya'nın bağımsızlığını tanıdı. Bulgaristan'ın bu kararı Atina ile Sofya arasında ilişkileri kopma noktasına getirdi. Yunanistan Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak; “Ankara eğer Makedonya Cumhuriyetini bu isim altında tanırsa Türk-Yunan ilişkilerine yeni bir diken daha eklenecektir”²⁷⁷ dedi.

Türkiye Avrupa Topluluğu'nun Hırvatistan ve Slovenya'yı tanınmasından sonra Yugoslavya'da oluşan tüm cumhuriyetleri “eş zamanlı” olarak tanıma yolunu seçti. Dışişleri Bakanlığı yetkilileri yaptıkları açıklamada “Lizbon kararıyla Balkanlardaki hassas dengeler yeniden sarsıntıya uğramış oldu. Slovenya ve Hırvatistan tanınırken bir Makedonya'nın tanınmamasından sırf Yunanistan'ı rencide etmemek için kaçınıldı. Bu da tanıma kararının arkasında ne gibi kıstasların bulunduğu yönünde birçok soru işaretini gündeme getiriyor... Türkiye'nin dış politika kararları Atina'nın tekelinde veya ipoteğinde değildi.”²⁷⁸ denildi. Bu açıklamadan bir gün sonra İtalyan Dışişleri Bakanı Gianni de Michelis ile görüşen Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin “Ankara, eski Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan eden devletleri Ermenistan da dahil olmak üzere nasıl ayırım yapmadan tanıdıysa; Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Makedonya'yı da hep birlikte tanıyacaktı”²⁷⁹ dedi. Türk Dışişleri Bakanının bu açıklaması Sırbistan'ı harekete geçirdi ve Sırbistan Cumhurbaşkanı Slobodan Miloseviç 23 Ocak 1992 tarihinde Ankara'ya geldi. Ankara'da Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel'le görüşen Miloseviç, Yugoslavya'dan bağımsızlıklarını ilan eden devletlerin Türkiye tarafından tanınmamasını istedi²⁸⁰. Bu görüşmelerden sonra Yugoslavya'dan bağımsızlıklarını elde eden cumhuriyetlerin “eş zamanlı” olarak tanınması yönündeki görüşünü koruyan Türkiye'nin böyle bir kararı “bir süre” için erteleyebileceği tartışılmaya başlandı. Bunun sebebinin de Türkiye'nin Yugoslavya'da da Slovenya ve Hırvatistan dışındaki cumhuriyetlerin de dahil olacağı “Bağımsız Devletler Topluluğu” biçiminde bir oluşumu desteklemeyi amaçlaması şeklinde yorumlandı. Türkiye'ye göre; artık Yugoslavya'da “federasyon” dönemi kapanmıştır, artık “genel istikamet bağımsızlık yönündedir”. Türkiye'nin politikası, Miloseviç'in ziyareti sonrasında “gelişmeleri izlemek ve tanıma kaçınılmaz noktasına geldiği takdirde bunu isteyen cumhuriyetler için eş zamanlı olarak uygulamak”²⁸¹ biçimindedir.

30 Ocak 1992 tarihinde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) Dışişleri Bakanları Prag'da “daha güçlü Avrupa güvenliği” çağrısıyla toplandılar. Türkiye'yi bu toplantıda Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin temsil etti. Toplantıda Bağımsız Devletler Topluluğu'nda yer alan on eski Sovyet cumhuriyetinin AGİK'e üyelikleri onaylandı. Slovenya e Hırvatistan'ın AGİK'e gözlemci statüsünde kabul edilmeleri sağlandı. Slovenya ve Hırvatistan'ın üyelikleri Yugoslavya'nın vetosu nedeniyle gerçekleşmedi²⁸².

²⁷⁶ **Cumhuriyet**, 16 Ocak 1992; **Milliyet**, 16 Ocak 1992.

²⁷⁷ **Cumhuriyet**, 17 Ocak 1992.

²⁷⁸ **Cumhuriyet**, 17 Ocak 1992.

²⁷⁹ **Cumhuriyet**, 18 Ocak 1992.

²⁸⁰ **Cumhuriyet**, 24 Ocak 1992.

²⁸¹ **Cumhuriyet**, 26 Ocak 1992.

²⁸² **Cumhuriyet**, 31 Ocak 1992.

Türkiye AGİK toplantısında alınan kararlardan sonra Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Makedonya'nın tanınması konusuna hız verdi. Bu arada Yugoslavya'nın Ankara'daki Büyükelçisi Trojan Petrovski 3 Şubat 1992 tarihinde görevinden alındı²⁸³.

Bakanlar Kurulu 6 Şubat 1992 tarihinde yaptığı toplantıda Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden dört cumhuriyeti önceden alınan ilke kararı doğrultusunda eş zamanlı olarak tanınmasını kararlaştırdı. Tanıma kararını Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü Akın Gönen açıkladı: *“Diplomatik ilişkilerimiz Belgrat'taki büyükelçiliğimiz vasıtasıyla eskiden olduğu gibi yürütülmeye devam edilecektir. Diplomatik ilişki bu tanınan cumhuriyetlerle tek tek ayrı protokoller imzalandıktan sonra kurulacaktır.”*²⁸⁴

Bu karar üzerine Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Manuil Kalemidas yaptığı açıklamada Türkiye'nin kararını *“Yunanistan Hükümeti, Türkiye'nin acil bir şekilde Bosna-Hersek gibi Makedonya Cumhuriyeti'ni de tanımaya karar vermesinden üzüntü duymaktadır. Türkiye üstelik Avrupa Topluluğu'na üye olmayı arzu ettiği iddialarına karşın Avrupa Topluluğu'nun bu konuda alacağı kararı beklemeden bu cumhuriyeti tanıma yoluna başvurmuştur. Türkiye'nin bu kararı kuşkusuz Balkanlarda arzu edilen istikrara ve iki ülke Başbakanlarının Davos'ta yarattıkları olumlu havaya aykırı gelmektedir”*²⁸⁵ diye yorumladı.

Sonuç

Yugoslavya'nın parçalanması süreci ve sonrasında ortaya çıkan sorunlarda, Türkiye bir ikileme karşı karşıya kalmıştır. Türkiye bir taraftan Balkanlardaki kardeş toplulukların bağımsızlıklarını veya özerk olmalarını savunurken, diğer taraftan Türkiye içerisindeki bölücü unsurlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu dışarıdan bir ikilem gibi değerlendirilmiştir.

Yugoslavya'nın dağılması sürecinde Türkiye'nin kesin ve çizgileri belli olan bir Balkan politikasının varlığından söz etmek oldukça güçtür. Türkiye bu süreçte, yürüttüğü Balkan politikasında iki farklı görüntü çizmiştir. Birinci görüntü; tamamen Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından şekillendirilmeye çalışılan ancak olayların çok hızlı ve Türkiye'nin bulunduğu tüm coğrafyada aşağı yukarı aynı anda ortaya çıkması sebebiyle ne yapılacağı kestirilemeyen politikadır. Bunda iç politika çekişmelerinin de büyük önemi vardır. İkinci görüntü ise; yeni hükümetin kurulması ve olaylar karşısında birbiriyle tutarlı davranışlar gösteren politikadır. Yugoslavya'nın dağılması ve Hırvatistan'ın bağımsızlığının Türkiye tarafından tanınması sürecinde; izlenen politika şöyle değerlendirilebilir:

Türkiye Uluslar arası kuruluşlarla birlikte hareket etmiştir. Avrupa Topluluğu, AGİT, Birleşmiş Milletler ve NATO.

Balkanlarda Almanya, Fransa ve Yunanistan'ın etkinlik kurma çabalarına karşı İtalya ile işbirliği içerisine girmiştir.

²⁸³ **Cumhuriyet**, 3 Şubat 1992.

²⁸⁴ **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1992.

²⁸⁵ **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1992.

Tanıma konusunda Kafkaslardaki eski Sovyet Cumhuriyetlerinden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı eş zamanlı tanıma formülünü Balkanlarda Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Makedonya için de uygulamıştır.

Balkanlarda istikrarın sağlanması Türkiye için ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal bir zorunluluktur. O nedenle Türkiye sorunu uluslar arası kuruluşlar vasıtasıyla çözümlemenin uygun olacağını değerlendirmiş ve sözkonusu kuruluşların aldığı kararlara aktif olarak katılmayı politikasının ve Türkiye'nin çıkarlarının bir gereği saymıştır.

ÖZET

I.Dünya Savaşı'ndan sonra Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı olarak kurulan, 1929 yılında ise Yugoslavya adını alan devlet 1991 yılına kadar varlığını sürdürdü. Özellikle II.Dünya Savaşı'ndan sonra Tito'nun önderliğinde Yugoslavya Sosyalist Federasyonu olarak yeni bir devlete dönüşen Yugoslavya, sosyalizmi benimsemesine rağmen doğu bloku ülkelerinden farklı bir gelişme gösterdi ve bağlantısızlar hareketinin liderliğini yaptı.

1974 Anayasası, Yugoslavya'yı oluşturan cumhuriyetlerin ekonomik ve siyasal alanda neredeyse merkezi hükümetten bağımsız davranmalarını sağladı.

1989 yılında Miloseviç'in Kosova ve Voyvodina'nın özerkliğini kaldırması, Karadağ'ın yönetimini değiştirmesi diğer cumhuriyetlerce tepkiyle karşılandı. Mayıs 1991'de rotasyonla üstlenilen devlet başkanlığının Hırvat Stipe Mesiç'e geldiğinde bunun Sırbistan tarafından engellenmesi Hırvatistan'ın bağımsızlık kararı konusunda önemli olaylardan biri oldu.

25 Haziran 1991 tarihinde Slovenya ve Hırvatistan bağımsızlıklarını ilan etti. Bunu Eylül'de Makedonya ve Kasım'da Bosna-Hersek izledi.

Dağılma sürecinde hem Yugoslavya federasyonu yönetimi hem de cumhuriyetlerin liderler, Türkiye'yi ziyaret ederek destek istediler. Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan eden cumhuriyetlerin tanınmaması için Miloseviç'in 22 Ocak 1992 tarihinde Türkiye'yi ziyaretine rağmen Türkiye Hırvatistan'ı ve diğer üç cumhuriyeti 6 Şubat 1992 tarihinde tanıdı.

Dağılma süreci ve hemen sonrasında Balkanlarda istikrarın sağlanması konusunda Türkiye'nin çabaları ve Hırvatistan'ın bağımsızlığı bu tebliğin konusunu oluşturmaktadır.

THE RELATIONSHIPS BETWEEN TURKEY AND CROATIA FROM THE DISPERSAL OF YUGOSLAVIA TO THE INDEPEDENCY OF CROATIA

ABSTRACT

After the I. World War established as a Kingdom of Serbian-Croatian-Slovenian, was called Yugoslavia as a State in 1929, has continued its existence until the year 1991. After the II. World War, as new state was transformed into the Socialist Federation of Yugoslavia under the leadership from Josip Broz Tito. In spite of the new Yugoslavia accepted the socialism unlike the East-Block Countries and undertook the captaincy from the Movement of Non-Aligned States.

Constitution of 1974 almost provided independently acting from the central administration the republics which composed the new Yugoslavia.

In the year 1989, reducing the autonomy of its two provinces Kosovo and Vojvodina, and changing the administration of the Montenegro by Milosevic were hugely controversial in the republics of Yugoslavia, especially in Kosovo. In Mai 1991, Milosevic and Serbia hindered the turn right of the rotative federal presidency of croatian Stipe Mesic, whereupon Croatia and Slovenia seceded from the federation. This was of importance about the independency decision of Croatian People, followed by the republics of Macedonia (September 1991) and Bosnia and Herzegovina (March 1992).

Both the leaders of republics and the federal administration of Yugoslavia visited and asked for supporting of Turkey in the dispersal duration of Yugoslavia. In spite of Milosevic's visiting to Ankara in January 1992, Turkey has recognized the Croatia and the other republics from the old Yugoslavia in Februar 1992.

The subject of this paper consist of the independency of Croatia and the providing for the stability efforts from Turkey in the Balkans during the dispersal duration and after the dispersal period.

ZAGREP’TE TÜRKÇE YAYINLANAN ‘DOĞU VE BATI’ DERGİSİNİN HIRVAT – TÜRK İLİŞKİLERİNİN GELİŞMESİNDEKİ ÇABALARI

Fahri KAYA

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün 1928 yılında Arap harflerinden Latin harflerine geçilmesiyle ilgili büyük devriminden, Balkan Türkleri uzun yıllar yararlanamadı. Bu değişimin “evlâd-i fâtiḥân” arasında uygulanmamasının iki önemli nedeni vardı. Biri, Balkan devletlerinin ülkelerinde yaşayan Türklerin yazı yoluyla da olsa, ana ülkeye benzemesine ya da birleşmesine; daha doğrusu bir kültür otonomisine sahip olmalarına hoş bakılmaması. Bunun yanında, yeni harfler sayesinde Türklerin daha çabuk aydınlanacağı korkusu da vardı. Bu yüzden dönemin rejimi, Türkler tarafından Osmanlı hakimiyetinden kalma ve öğrenilmesi çok zor olan Arap harflerinin kullanılmaya devam edilmesini destekliyordu. İkinci karşı koyma da, yerli ulemanın bir bölümünden geliyordu. Atatürk devrimlerini kabul edemeyen ve içine sindiremeyen kimi hacı hocalar, Latin harflerinin kullanılmasını dine aykırı olarak yorumluyor ve bu alfabenin okullara ve medreselere girmesine karşı çıkıyorlardı. Bu yüzden Türklere hitap eden her türlü basılı yayın, Osmanlı döneminde olduğu gibi Arap harfleriyle yapılmaya devam ediyordu.

Eski Yugoslavya topraklarında Latin harfleriyle basılan ilk yayın Zagrep’te gün yüzü gördü. Bu, kültür, iktisat ve sosyal alanlara yer veren “Doğu ve Batı” adındaki dergidir. Derginin ilk sayısı 6 Nisan 1943 yılında Zagrep’teki Tipografi’de basılır. Sahibi Müstakil Hırvatistan baş kentinde bulunan Hırvat Müslüman basımevi yazarı Hıvzi Byelovatz’dır.²⁸⁶ Derginin o yıllarda Zagrep’in dışında Sarayevo’da da bir yazı kurulu vardı.

Orta boyda olan dergi on iki ya da yirmi dört sayfa olarak çıkmaya başlar. Ama ikinci sayısında yazı kurulu küçük bir bildiriyle dergiyi ayda iki defa çıkaracaklarını duyururlar. Bu metinde; *“Sayın okuyucularımızın izhar ettikleri arzuları üzerine dergimizin üçüncü sayısını başka bir şekilde tertip edeceğiz. Birinci sayfası renkli ve resimli olacaktır. İç sayfalarında da daha fazla fotoğraf bulunacak... Dergimiz bundan sonra her ayın birinci ve on beşinci günlerinde olmak üzere ayda iki defa çıkacaktır.”* denmektedir.

²⁸⁶ Abdurrahman Hıvzi Byelovatz (1886 – 1975) Mostar’da doğdu Zagrep’te öldü. İstanbul’da Galatasaray Lisesi’nde, Grats’ta Maliye Bilimleri Akademisi’nde okudu. Memur, gazeteci, yayımcı, İslam Basım Evinin müdürü, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, Krallık Yugoslavyası’nın Ankara Büyük Elçiliğinde basın ve kültür müşaviri olarak çalıştı. İki dünya savaşı arasında Bosna ve Hersek Müslümanları tarafından çok tutulan bir yazardı. Hikâye ve romanlarında çoğunlukla Müslüman aileler ve bu ailelerde kadının eşitlik için yürüttüğü savaş ağır basar. Romanlarından birinde Türkiye’deki Türkler ve Rumlar ile Yunanistan’daki Yunan ve Türkler arasındaki ilişkileri ele alır. Ankara’da bulunduğu yıllarda Türkçe yazdığı ‘Hazer’ romanında da kendi yurdu dışındaki konulara yer verir “*Pod drugim Suncem*” (Başka Güneş Altında), “*Minka*”, “*Melika*” , “*İşchahureni Leptiri*” (Kozalarından Çıkmış Kelebekler) “*Zidanye sreçnok doma*” (Mutlu Evin İnşaati) yazarın önemli romanlarından birkaçıdır. Hikâye ve roman dışında monografiler de yazmıştır. Örneğin, “*Muhammed*” ve “*İstanbul*” adlı monografileri bu alanda önemli çalışmalarıdır.

Ayda iki defa değil, dergi zorlukla ayda bir defa çıkabiliyor. Yazı kurulunun sözünü ettiği gibi, içerik bakımından da göze çarpan önemli bir değişiklik yapılmıyor. Derginin son sayısı olan yedinci sayısı, 15 Nisan 1944 yılında çıkıyor.²⁸⁷ Derginin bu tarihten sonra neden çıkmadığı hakkında bir bilgi yoktur. Ama yedinci sayısının çıktığı günlerde Nazi Almanyası'nın ve onların kanatları altında kurulan yamak devletlerin son günlerini yaşamaya başladığı gerçeği göz önünde bulundurulursa, derginin yayınına son verilmesinin nedenini anlamak zor olmayacaktır. Bununla birlikte, dergiyi çıkaranlar ya da çıkartanlar; her halde, özellikle Boşnaklara yönelik siyasetlerinde artık bu derginin etkisiz olduğunun farkına varmış ve yapılacak bir şeyin kalmadığını anlamışlardı.

İlk sayısında, yeni çıkan bir çok yayında olduğu gibi derginin yayın hayatına başlaması amacını anlatan bir önsöz ya da buna benzer bir metin yoktur. Sadece ikinci sayfada, çerçeve içine alınmış "Heyet-i Tahririye", yani yazı kurulu tarafından yazılmış metinde, derginin Bağımsız Hırvatistan'da ilk defa Türkçe çıkan bir dergi olduğu, amacının Türk ve Hırvat milletleri arasında aracılık yaparak daha iyi bir dostluk kurmak olduğu duyurulmaktadır.

Derginin sayfaları tarandığında ve metinler biraz daha dikkatle incelendiğinde, amacın çok daha büyük ve çok daha yönlü olduğu görülmektedir. Dergiyi yönetenlerin Müstakil Hırvatistan'ın Türkiye ve Türk halkıyla dostluğu geliştirmek istedikleri çok belirgindir. Aslında bu gerçek, dış siyasetleri Alman ve İtalyan devletlerinin siyasetlerine endekslenmiş olan Hırvatistan yöneticilerinin, yeni dostlar bulmak zorunda olmalarından ileri gelmektedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında devletler aşağı yukarı ikiye bölünmüştü. Avrupa'da, özel olarak Balkan ülkeleri arasında Türkiye dışında bir dost bulmak zordu. Bu yüzden Hırvat siyasetçilerinin Türkiye'ye yönelmesi ve bu ülkeyle dostluk bağları kurmak istemleri çok doğaldı. Yapılan birtakım çalışmalar arasında, Türkçe bir derginin çıkarılması da mantık dışı bir iş değildi. Onların bu çabalarında, Hırvat devletinde yaşayan Boşnakların ve Müslümanların Türkiye'ye ve Türk ulusuna karşı olan yakınlık, sevgi ve zaaflarından da yararlanmak isteği açıkça görülmekte. Bundan dolayı derginin ilk sayısında da "*Türkiye Cumhuriyeti ve Müstakil Hırvatistan hükümeti arasında iktisadi ve ticari muamelâtın imkânı*" başlıklı yazının giriş bölümünde: "*Memleketimizin İslâm kısmı ahalisinin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ne kadar samimi bir hissiyat beslediği herkesin malûmudur. Diğer ahalimizin dahi aynı hisle mütehassis olduğu aşikârdır. Biz, Türkiye ile akrabalık ilişkilerle bağlıyız diyebiliriz; çünkü ahalimizin bir çoğunun Türkiye'de akrabası vardır. Bunlar eski yurttan kalmış olan vatandaşları ile sıkı münasebette bulunuyor.*"denmektedir.

Dergide karşılıklı güncel dostluğun gelişmesi gereksinmesine adanmış yazıların yanında, tarih boyunca varolan bağlardan da sürekli söz ediliyor. İkinci sayısındaki "*Hırvatistan ve Türkiye*" başlıklı yazı; "*Tarih dört asırdan fazla Türk ve Hırvat milletlerini birbirine bağlamıştır.*" cümlesiyle başlıyor. Yazının devamında Türklerin, Hırvatistan'da hem hükümdar hem de ulus olarak Hırvatların millî kimliğine, diline, örf ve adetlerine karşı yücelik gösterip hoş görülme davrandıklarının altı çiziliyor. Ama Hırvatların da sahip oldukları ulvî duyguları sayesinde kendi haklarını kıskançlıkla koruyarak Türklerin bu davranışına karşı saygı gösterdikleri, verdikleri sözü sadakatle yerine getirip saygıya saygıyla karşılık verdikleri vurgulanıyor. Türkler, yazarın dönemin

²⁸⁷ Derginin çıkan sayıları, Zagreb Millî kütüphanesi'nde, bir başka adıyla Üniversite Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

siyasi sözlüğü benimseyerek, “*Hırvat ülkeleri*” dediği Bosna-Hersek’te ve Sancak’taki kimi şehirlerde ilk ve yüksek okular açmış, bunların yanında zengin kütüphaneler kurmuştur. Sayısız çeşmeler, şadırvanlar, su yolları, hanlar, hamamlar, camii ve imaretlerin, Hırvatistan ülkelerinde Türk uygarlığının ebedî anıtları olduğu da belirtiliyor. Sözü geçen yazının sonlarında, Hırvat Müslümanlarının Osmanlı döneminde hükümette olduğu gibi orduda da önemli mevkilerde buldukları ve: “*Hırvat dili sultan sarayına kadar varıp Türkçe yanında üç yüz sene kadar diplomatik dil olarak kullanılmıştır.*” deniliyor.

Dergideki yazıların çoğunda Osmanlıların, Hırvatların ulusal ve dinî duygularına ve kurumlarına karşı da son derece saygılı oldukları vurgulanmaktadır. Sözün kısası, Osmanlıların ayak bastıkları her yerde hoşgörülü davrandıkları gerçeğinin altı çiziliyor.

Dergi, tarih boyunca kimi Avrupa devletlerinin Osmanlılara karşı adil olmıyıp yanlış kanılara dayanan tutum ve siyasetlerini de yadırgıyor. “Bir yazıda: “*Türkler yıllar boyunca kaldıkları ülkelerdeki milletlere karşı hoş görülü olmuşlar son derece uygarca davranmıştır.*” deniyor. “*Doğu ve Batı*” adındaki bu dergi, ispatlanması zor olmayan bu gerçeğin günümüzde bile izlerinin canlı olarak görüldüğünün altını çiziyor.

Derginin yöneticileri bunu; Gazi Hüsrev Bey, Hırvatistan’da Türk Köprüleri, Bosna ve Hersek’te Türk Mimarisi, Ali Paşa, Rizvan Begoviç, Hırvatistan’da Basılan Türk Paraları, Osmanlı Döneminde Bosna’da Madencilik gibi daha birçok yazılarla tanıklamaya çalışıyor. Madencilikten söz edilirken, Osmanlı döneminde madenciliğin genelde Katolik Hırvatların elinde olduğu ve Türklerin yerli halkın diğer iş ve kurumlarında olduğu gibi, madencilerin sahip oldukları çıkarlarına karşı da saygı gösterdikleri hatırlatılıyor.

Dergide, Hırvatların, Türk Cumhuriyetine karşı yakınlıklarını ve saygılarını gösteren ve bu devletle ilişkileri geliştirmek isteğini belirten daha bazı yazılar vardır. Türklere ve Türk devletine karşı duyulan yakınlık İstanbul, Ankara ve İzmir’le ilgili yayımlanan uzun yazılarda da belirgin bir biçimde görülmektedir. Aslında, *Doğu ve Batı* dergisi iki ülke arasındaki tarihî ilişkileri aydınlatmaya çalışmanın yanında, Türkiye’deki güncel siyasî, iktisadî ve kültür olaylarına da yer veriyor. Böyle bir ilginin sadece *Doğu ve Batı* dergisinde olmadığını; “*Hırvatistan’ın Türkiye’ye Karşı İlgisi*” başlığı altındaki yazıdan anlamak mümkündür. Bu yazıda özellikle “*Hırvat basını Türkiye’nin medenî, iktisadî olduğu kadar siyasî hayatını da büyük bir ilgiyle takip etmektedir. Türkiye kaynaklarından gelen her haber, her makale ve salâhiyetli kişilerin demeçleri büyük ilgiyle karşılanıyor.*” denmektedir. Bu ilginin, özellikle Hırvat Müslümanları arasında ilgiyle izlendiğini bildiren dergi, bu yönde; “Hırvatski narod” ile “Nova Hırvatska” gazetelerinin öncülük yaptığını da kaydediyor.

1941 yılının Nisan ayında Ante Paveliç’in başkanlığında Bağımsız Hırvat devleti kurulduğunda, Bosna-Hersek yeni Hırvat devletinin bir parçası olmuştu.²⁸⁸ Ante Paveliç’e göre, “*Bosna, Hırvatistan’a ilhak edilmemiş; Bosna Hırvat milletinin ve Müstakil Hırvatistan devletinin merkezidir. Burada yaşayan Hırvat Müslümanları ve Hırvat*

²⁸⁸ Ante Paveliç (1889-1959) Ustaş (isyancı) teşkilâtının kurucusu ve yöneticisi. Kırallık Yugoslavyası döneminde bir ara millet vekili olmuş ama 1929 yılı sonunda yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. 1941 yılında, büyük nazi devletlerin yamağı olarak kurulan Müstakil Hırvatistan devletinin başına getirilmiştir. Almanya’nın teslimiyetinden sonra Katolik dininin önde gelen temsilcilerinin yardımıyla Arjantin’e kaçar. Bir suikast sonucu Madrid’te ölür.

Katolikleri ile aynıdır. Din bunları ayıramaz.” Dergi; Yurd Atası olarak isimlendirilen Ante Starçeviç’in “ Hırvat Müslümanlarının Hırvatların en temiz kanı olduğuna dair sözlerinden hareket ederek; “*Doğu ve Batı*” dergisi yazarları, Hırvat Müslümanları olan Boşnaklar ile İslam dünyası arasındaki ilişkiler üzerinde de duruyor ve bu bağların çok eskiye dayandığını gösteren düşüncelere bol bol yer veriyor. Bu konuyu Prof. Hakki Hacı, “*Hırvat Milleti ve İslâm Doğusu*”²⁸⁹ adlı uzun yazısında enine boyuna ele almaktadır. Türklerin Kosova savaşından sonra İslâmiyetin Bosna-Hersek’te yayılmaya başladığını söyleyen yazar bu alanda Hırvat Müslümanları dışında, Vladimir Majuraniç, Yuray Andraşi ve Evgen Kvaternig gibi Katolik olan bazı Hırvat bilim adamlarının yazılarını da hatırlatıyor.

“*Doğu ve Batı*” dergisinin dıştaki İslam dünyasına, Müstakil Hırvatistan devletindeki (Aslında Bosna ve Hersek’te) Müslümanların hür yaşadıklarını ve her türlü haklara sahip olduklarını göstermek için harcadığı çabalar da gözden kaçmıyor, Dergi yazarları, Hırvat Müslümanlarının temsilcileri ve ileri gelenlerinin de Hırvat hükümetinin siyasi görüşlerini kabul edip desteklediklerini vurguluyor. Bunu tanıklamak için özellikle hükümet ve çeşitli devlet organlarında yer alan Müslümanların adları her fırsatta anılır. Yazının sonunda; “*Müslümanlara gelince, hükümet reisi Ante Paveliçin her vesileyle beyan ettiği gibi onlar en temiz kanlı Hırvatlar olduklarından, bütün hükümet işlerinde diğer Hırvatlarla müsavi olmaları, istidatlarına göre idari hükümete iştirak etmeleri ve bunun için memleket takviyesi için bütün maddi ve manevi kuvvetlerinin sarf edilmesi lâzım olacağı bedihîdir.*” denilmektedir.

Türkiye ve Türklere yakın görünmek, karşılıklı dostluk ilişkilerini kurup geliştirmek amacıyla “*Doğu ve Batı*” dergisinin yöneticileri ünlü Türk yazarı, siyasetçi ve devlet adamı olarak bilinen birtakım kişilerin kimliklerini aydınlatan yazılara da yer veriyor. Bu konuda Mimar Sinan ve Tevfik Fikret hakkındaki yazıların ayrı bir ağırlığı vardır.

Derginin yazı kadrosunun o dönemde tanınmış kimselerden ve bilim adamlarından oluştuğunu da söylemek gerek. Yazılardan çoğunun altında yayın yönetmeni Hıvzi Byelovatz’ın imzası vardır. Haberler dışında inceleme, yorum ve aydınlatıcı yazılar genellikle Hamdiya Kreşevlakoviç, Haki Hacıç, Salih Belyan, Kasim Guiç, İvan Esih, Latif Muftiç, Kâzim Taşlıcak, Y. Horvat, M. Bego ve İvan Renco tarafından yazılmıştır. Bilindiği gibi bu yazarlardan bazıları İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra da Yugoslavya’daki bilim adamları arasında saygın bir yere sahiptir.

Derginin özel bir dil tutumu yoktur. Yazarlardan kimileri Osmanlı Türkçesini, kimileri de yalın bir Türkçeyi yeğ tutuyorlar. Çoğu Türkiye’de öğrenim gören ya da Türkçeyi bu ülkede öğrenen Osmanlı Türkçesini kullananların yazılarında, çok arkaik sözcükler yer almaktadır. Örneğin: *fütühât* (fetihler), *makarr* (karargah), *nısf* (yarım, yarı), *liyâkat* (yararlılık, değerlik), *müverrih* (tarihçi), *memâlik* (ülkeler, memleketler), *lagv* (yersiz,boş), *münhall* (açılan, boş kalan), *cürüm* (suç, ceza) gibi sözcüklerin sayısı az değildir. Kimi yazılarda da Hırvatça, daha doğrusu Boşnakça cümle yapısının etkisi görülmektedir. Yazıların batı dillerinden Türkçeye geçmiş sözcükler yerine Arapça ve Farsça sözcükleri kullandıkları da gözden kaçmıyor.

²⁸⁹ Sayı 4, yıl 1, sayfa 1-2.

“Doğu ve Batı” dergisinin çıktığı dönemde Hırvatistan’da, Hazim Şabanoviç’in Türkçe Grameri de yayımlanıyor.²⁹⁰ Dr. İvan Esih’in Turcizmi, yani “Hırvatçada Türkçe Sözcükler adındaki kitabı da çıkıyor. Müstakil Hırvat devleti sınırları içinde bulunan Banya Luka gibi kimi daha büyük şehirlerde, halk tarafından büyük ilgiyle izlenen Türkçe kurslarının açılması ve nihayet, Zagreb’te büyük bir caminin inşa edilip hizmete verilmesi²⁹¹ Hırvat hükümetinin Türk dünyasına yaklaşmak ve yeni yeni ilişkiler kurup bunları geliştirmek yönünde atılmış ciddi adımlardır. Bütün bunların başlıca amacı, zorla yapılan bir devletin izolasyondan kurtulup yeni dostlar bulmak yönündeki girişimler olarak nitelenebilir. Çünkü Müstakil Hırvat devletinin, Nazi Almanya çadırı altında bulunan birkaç devletten başka bir dostu yoktu. İkinci Dünya Savaşında tarafsız kalmaya uğraşan Türkiye bu alanda çok iyi bir fırsattı. Bu devletle işbirliğinin kurulması Ante Paveliç’in Hırvatistan’daki bir milyondan çok Müslümanın gönlünü almak açısından da çok mantıklı bir karardı. Boşnakların, Türkiye’ye karşı duydukları sempaside, bu ülkede yaşayan binlerce akraba ve soydaşlarının da ayrı bir etkisi vardır.

“Doğu ve Batı” dergisinin yayın hayatına başlamasında bir neden, daha doğrusu bir ihtimal daha olabilir. Bu da İkinci Dünya Savaşı yıllarında bugünkü demokrasi ve Avrupa Birliği standartlarını benimseyen Hırvatistan Cumhuriyeti ile hiç bir bağı olmayan Müstakil Hırvatistan devletinin kurucusu ve yöneticisi Ante Paveliç’in Müslümanlara ve Türklere karşı olan samimiyet ve minnettarlığıdır. Bir fırsatta onun; “İlk harfî Müslüman mektebinde ihtiyar bir hocadan öğrendim. Hocanın önünde benden mâdâ hepsi Müslüman otuz çocuk tahtalar üzerinde oturuyorduk.” dediğinin kaydı “Doğu ve Batı” dergisinin sayfalarında vardır.²⁹²

Ayrıca, 1929 yılında, vatanını terketmek zorunda kalan Ante Paveliç Türkiye’ye sığınıyor. Büyük Adada kaldığı süre içinde Türk misafirperverliği ile hoşgörünün ne denli büyük olduğunu görüyor. Müstakil Hırvat devleti kurucusunun özgeçmişindeki bu iki olay, onun sadece bir dergi çıkarmak değil, Türklere ve Müslümanlara karşı duygusallığının bir yansıması olsa gerek.

Sözün kısası, Müstakil Hırvat devletinin Türkiye’ye doğru açılmak ve bu devletle ilişkilerini geliştirmek yönünde özel bir siyaseti vardı. Bu hedefini gerçekleştirmek için eylemlerde bulundu. Türkiye ile ilişkilerini geliştirmede “Doğu ve Batı” dergisine özel bir görev verilmişti. Dergi, rejimin Türk ve İslam dünyası karşısında bir çeşit sözcüsüydü. Dergideki yazılardan, yazı kurulu üyelerinin bu yöndeki siyaseti gerçekleştirmekte son derece güdümlü oldukları açıkça görülmektedir. Bu yüzden “Doğu ve Batı” dergisinin, hükümetin bir propaganda aracı olduğu da rahatça söylenebilir. Ama dergi, bu propagandanın kaba ve patavatsız bir savunucusu değildir. Bu yüzden rejimin kabul edilemeyecek siyasetini ve aşırı ulusçuluk tutumunu korumakta çok da inandırıcı

²⁹⁰ Hazim Şabanoviç, Gramatika Turskog yezika, vyejbankom, çitankom i ryeçnikom. Hırvatska Drjavna, 1944, sayfa 209.

²⁹¹ Cami Zagreb’in merkezinde bulunuyordu ve 45 metre yüksekliğinde olan üç minaresiyle şehrin en güzel yapılarından biriydi. Caminin iç süslemesi İstanbul’dan gelen bir grup sanatçı tarafından yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra cami kapatılmış minareleri yıkılmış, bina Hırvatistanın devrim müzesi olmuştur.

²⁹² “Doğu ve Batı”, yıl 1, sayı 4, sayfa 1.

olmuyor. Dergiye, “rejimin bir tanıtma aracı” demek, daha doğru olurdu. Bu görevini de kuru lâflarla değil, çoğunlukla değerli bilimsel yazılarla yapmaya uğraşmıştır.

“*Doğu ve Batı*” dergisi Zagreb’te Türkçe çıkan ilk dergidir. Ayrıca bu dergi, eski Yugoslavya topraklarında Latin alfabesiyle, bir başka söyleyişle “Atatürk alfabesi ile” basılan ilk yayındır. İçeriğinde kabul edilmeyecek kimi metinlerin ağır basmasına rağmen “*Doğu ve Batı*” dergisi, Zagreb’te Türkçe ve Atatürk alfabesiyle basılan ilk yayın olduğu için ayrı bir önem taşımaktadır. Ayrıca, Türklere ve İslam dünyasına karşı olan son derece adil ve dostça duyguları dile getirmesiyle de kayda değer bir dergidir. Bu derginin varlığını hatırlatmak ve varlığından söz etmenin yararlı bir iş olduğuna inandım ve bu metini yazdım. Beni dinlediğiniz için teşekkür ederim

ÖZET / SAZETAK

1943 yılının ilk yarımında Zagreb’te Türkçe “Doğu ve Batı” başlıklı kültür, iktisat, sosyal ve siyasi dergi çıkmaya başlıyor. Derginin sahibi Hırvatistan’ın merkezindeki Doğu-Batı Müslüman basımevi. Sorumlu yazarı da Türkiyeyi iyi tanıyan ve Türkler’in büyük dostu ünlü yazar Hıvzi Belovats. Dergi ayda bir çıkıyor. İlk sayısında yazı kurulu okuyucularına hitaben derginin Müstakil Hırvatistan’da Türkçe yayınlanan ilk dergi olduğunu ve amacında, Türk ve Hırvat milletleri arasında bir yol olmak, iki millet arasında daha sıkı bir dostluk kurmak olduğunu bilirterek, bu görevi büyük bir özveri ve samimiyetle gerçekleştirmeye çalışacakları vurgulanır.

Yazı işleri heyeti, derginin başta ayda bir ve on iki sayfa olarak çıkacağını bildirmesine rağmen 3 sayısından 15 günde bir ve daha renkli fotoğraflarla çıkarmak istediğini yazıyor. Ama dergi sonuna kadar aylık çıkıyor ve Bağımsız Hırvat Devletinin dağılmasıyla kapatılıyor.

Dergide, kültür ve tarihi yazılar ağırlık basıyor. Bunlarda da tarih boyunca Hırvat – Osmanlı ilişkilerinden ve Hırvatistan’daki İslam – Türk kültürünün izlerinden söz edilmektedir. İkinci planda kalan siyasi yazılarda, günlük siyasetten çok Hırvatistan devletinin, Türk – Müslüman halkına beğendirmek, sevdirmek eğilimi var.

Bildiride, Türkçe ve Latin harfleriyle basılan bu derginin yayınlanması nedenini yorumlamak ve içerikliği ile dili yanı sıra Hırvat – Türk halkları arasındaki tarih yakınlığı, samimiyeti ile dostluk bağlarının geliştirmesindeki çaba gösteren yazılar üzerinde duruluyor.

*

1943 godine u Zagrebu, na turskom jeziku počeo je da izlazi časopis za kulturna, ekonomska i politička pitanja pod imenom «Dogu Bati» (Istok-Zapad). Časopis je pokrenuo vlasnik Zagrebačke Muslimanske štamparije, a odgovorni urednik je bio veliki prijatelj i dobar poznavalac Turske, pisac Hivzi Bjelovac. U kratkoj napomeni objavljenom u prvom broju naglašeno je da je to prvi časopis u Nezavisnoj Hrvatskoj koji se štampa na turskom jeziku. I ako je najavljen kao dvonedeljnik, časopis izlazi mjesečno jednom. Do 15 aprila 1944 godine, objavljeno je sedam brojeva.

U ovom, po malo revijalnom časopisu dominiraju naučno popularni tekstovi oko Hrvatsko – Turskih historijskih i kulturni veza. Pri tome se naglašavaju tradicionalno dobri odnosi, ne samo sa Turskom već i sa arapskim i islamskim zemljama i narodima. Nekoliko tekstova su posvećeni mostovima sagrađenih u vreme Osmanlija, o turskom

novcu kovanom na Hrvatskoj teritoriji, o rudarstvu za vreme Osmanlija i o drugim kulturno historijskim spomenicima Osmanlija na tlu Hrvatske.

Autori tekstova su isataknuti pisci tog vremena, Hivzi Bjelovac, Hamdija Kreševljavković, Hakki Hadić, Kasim Gujić, Ivan Esih, Latif Mutfić, Kasim Tačlidak, J.Horat, M.Bego i drugi

Uredništvo časopisa daje vrlo malo prostora dnevno političkim događajima. Lepota, bogatstvo, pravednost i prednost prostora i vremena, ili bolje rečeno sistema se propagira na jedan sasvim suptilan način.

U saopštenju biće više reči o povodu izdanja i o ulozi i doprinosu časopisa u razvoju Hrvat-Turskih odnosa u toku Drugog Svetskog Rata.

TARİH

BİZANS'IN TÜRKLERE YÖNELİK POLİTİKASI (Bizans Hun İlişkileri Örneği)

Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI*

Merkezî Asya'dan aralıklarla ve büyük dalgalar halinde kopup gelen Türk muhaceratı Avrupa tarihini ve dolayısıyla da Balkan tarihini yakından ilgilendirmektedir. Avrupa'da eskiçağ'ın sona ermesi ortaçağın başlangıcını hazırlayan ve adına da "Kavimler Göçü" denilen bu yer değiştirme olayı Avrupa tarihini sosyal, siyasî, kültürel ve dinî bakımdan ciddi oranda etkilemiş olan Türk kavimleri arasında Hun Türkleri önemli rol oynamıştır. Zira Hun harekâtından önce Doğu, Orta ve Batı Avrupa'nın yerli halkları ile Roma İmparatorluğu arasında karşılıklı bir kabullenme yanında Roma'nın hemen her bakımdan üstünlüğü söz konusuydu. Çünkü "Bütün yollar Roma'dan geçer" ve "Divide et İmperium" gibi klişeleşmiş sözler Roma İmparatorluğu'nun geleneksel politikasını ifade etmektedir. Roma imparatorluğu'nun "İmperium" düşüncesi özellikle Rönesans sonrasında Avrupa devletlerinin dünyayı sömürme ve yönetme konusunda vazgeçilmez yolu ve yönetimi haline gelmiştir. Zira M.Ö. devirlerden itibaren Asya'dan siyasî, sosyal, ekonomik ve diğer sebeplere bağlı olarak büyüklü-küçüklü daldalar halinde 100-150 yıllık aralıklarla yapılmış olan Türk muhaceret hareketi Avrupa coğrafyasında IV. Yüzyılın sonlarına kadar Roma, takiben de Bizans'ın nüfuz alanında bulunan Balkan coğrafyasını da yakından ilgilendirmiştir. Öyleki Avrupa'ya gelmiş olan Türk kavimleri için bu bölge adeta çekim alanı olmuştur. Balkan coğrafyasının bu özelliği Bizans'ın geleneksel politikasıyla da yakından ilgili olmalıdır. Türk tarihinde Uzakdoğu'da Çin ile Avrupa'da Bizans İmparatorluğu'nun Türk kavimlerine yönelik olarak gerçekleştirmiş oldukları yöntem arasında benzerlik bulunmaktadır. Her iki merkezî devlet, göçerevli Türk topluluklarına karşı; Türk kavimlerini silahlı güçle durdurmada başarılı olamamışlar, inşa etmiş oldukları sur ve setler sonuç vermemiştir. Her iki imparatorluk toprakları cazibe merkezleri konumunda olmuştur. Şu halde Türk kavimlerini sınır bölgelerine kondurmak suretiyle daha sonra gelecek olan Türk toplulukları için doğal savunma hatları oluşturulması, yakına kondurulmuş olanların kontrol altında tutulması için onlar, Roma'dan miras kalmış olan "Divide et İmperium" yönetimiyle merkezî küçük yönetim birimlerine ayrılması yani baba ile oğul ve kardeşler arasına değişik yollardan nifak sokulması vb. Bizans sınırında Türklerden ücretli asker alınması, ticaret yapılması ve misyonerler aracılığıyla onların Hıristiyanlığa kazandırılması yani hayat tarzlarının değiştirilmesiyle yani onların geleneksel hayat tarzlarının bozulması, Bizans sistemi içerisinde ılımlı toplumlar yaratılması Çin ve Bizans imparatorluklarının M.Ö. devirlerden beri Türklerle yönelik değişmeyen politikaları olmuştur. Böylece Bizans askerî gücü ile engel olamadığı Türkleri kendi aralarında merkezî bir güç olmamaları, savaş yapmadan onların kontrol altına alınması ve en önemlisi de geleneksel Türk devlet geleneğinden koparılarak Bizans sisteminin enjektisi ve nihayet Bizans uç bölgesine daha sonra gelecek olan diğer Türk kavimlerine karşı bir güç olarak kullanılması şeklinde tanımlayabiliriz. Nitekim Bizans'ın uygulamış

* Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

olduğu geleneksel politikanın sonucunda Türk kavimleri arasında en kanlı mücadele 1091 yılında Tuna nehri kıyısındaki Levunion'da Peçenekler ile Kumanlar arasında yapılan savaş gösterilebilir. Bu savaştan sonra, Peçenek ve Kumanlar Bizans için tehlike olmaktan çıkartmış yani iki kavim birbirini adeta yok etmiştir.

M.Ö. devirlerden itibaren Asya'dan batı yönünde yer değiştiren yani göç eden Türkler binlerce yıl dalgalar halinde devam etmiştir. Doğu- batı yönünde yoğunlaşan göçlerden birincisi Ural dağları ile Hazar denizi arasından Karadeniz'in kuzeyinden geçmekte ve "Kuzey Yolu" olarak adlandırılmaktadır. İkincisi ise, Hazar Denizi'nin güneyinden bir yol Kafkasya üzerinden kuzey yoluna ulaşırken, asıl ana kütle Önasya ve özellikle Mezopotamya'ya ulaşıyordu. Böylece Asya Kıtası'nın Altay ve Tanrı dağlarından Batıya uzanan geniş bozkırlardan hareketle Batı Türkistan, Karadeniz'in kuzeyi, Tuna bölgesi ve dolayısıyla da Balkan coğrafyası Türk göçlerinin doğal güzergâhı konumunda olmuştur. Milattan önceki yıllardan başlayarak aralıklarla Kuzey yolu olarak tanımladığımız güzergâh boyunca Doğu Avrupa ve Balkanlara gelmiş olan Türk unsurları arasında; İskitler (Sakalar), Oğurlar, Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar) ve Kumanlar ilk sırayı almaktadır.

Tebliğimize konu olan Hun Türkleri, Asya'da Büyük Hun devleti'nin dağılmasından sonra önce devlete bağlı diğer boy ve budunlar ayrıldılar ve takiben de asıl Hun boyları geleneksel Çin politikasının sonucu birbirlerine düşman olmuşlardır. Zira Büyük Hun Devleti'nin dağılmasından yaklaşık üç asır sonra Hun birliklerinin İtil nehrini ve Avrupa'daki kavimler göçünü başlattıklarını görüyoruz. Hun Türkleri IV. Yüzyılın ortalarında Hazar Denizi civarındaki Alan topraklarını ele geçirdikten sonra 374 yılında İtil (Volga) nehrine ulaşmışlardır. Bu sırada Doğu, Orta ve Batı Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun sınırları ötesinde yaşamakta olan barbar kavimler arasında; Doğu Gotlar (Ostrogot) Don nehri ile Dinyeper nehri arasında yaşıyorlardı. Daha batıda ise Batı Gotlar (Vizigot) bulunuyordu. Vizigot ülkesinden Batıya doğru, Transilvanya ve Galiçya'da Gepidler, bugünkü Macaristan topraklarında Tisza nehri boylarında Vandallar vardı. Ayrıca dağınık ve yaygın olarak Slav toplulukları yaşıyorlardı. İşte Hun Türklerinin İtil nehrini geçmesiyle birlikte söz konusu kavimler doğu-batı yönünde yurtlarını terk ederek biri diğerini tazyikle Roma topraklarını işgal etmişlerdir. Avrupa coğrafyasında kavimlerin kaynaşması, yer ve yurtlarının değişmesi, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ve takiben Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması Avrupa'nın sadece siyasî değil etnik, kültür ve sosyal yapısını da âdeta alt üst etmiştir. Bu değişimin birinci derecede sorumlusu Hun Türkleri olmuştur. Nitekim Hun Türklerinin başbuğu Balamir idaresindeki kuvvetler ilk olarak Doğu Got topraklarını 374 yılında işgal ettiler. Got kralı Ermanarikh üzüntüsünden intihar etmiştir. Hun birlikleri Dinyeper nehri boylarında Vizigotları da mağlup etmiş, Vizigot Kralı Atarikh daha batıya çekilmiştir. Böylece Gotların tazyikiyle yer ve yurtlarını terk eden diğer kavimler Roma İmparatorluğu'nun kuzey topraklarıyla Balkanları alt üst etmişleridir. Hun Türklerinin başlattığı bu hareket İspanya'ya kadar uzanmıştır. Avrupa'nın etnik yapısını değiştiren bu harekete "Kavimler Göçü" denilmiş ve bu olay, Batı merkezli dünya tarihinde eski çağın sonu, ortaçağın başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

Hun Türkleri, Türk devlet geleneğine uygun olarak mağlup etmiş oldukları Alan, Got ve Germanlerden oluşturdukları yardımcı güçlerle Hun Türklerinin bir kolu 378 yılında Tuna nehrini aşp Balkan coğrafyasına girdiği sırada diğer bir kolu da Macaristan ovasına kadar uzanmıştır. Avrupa Hun tarihi incelendiğinde bu akınların keşif

maksadıyla yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Hun birliklerinin önünden kaçan Ostrogotlar , İtalya'ya Vizigotlar İspanya'ya, Vandallar da Kuzey Afrika'ya ulaşmışlar ve kendilerine yurt edinmek için söz konusu coğrafyalarda mücadele etmişlerdir. Kavimler göçünün tazyikiyle Roma İmparatoru I. Theodosios'un ölümü ile imparatorluk Roma ve Bizans merkezli olmak üzere ikiye ayrılmıştır. (395) Bu tarihlerde Hun Türkleri, Balkanlardan hareketle Trakya'ya girdiler. Diğer bir Hun birliği de Kafkasya yoluyla Anadolu topraklarına, oradan Suriye yoluyla Kudüs'e kadar ilerlemişlerdir. Hun Türklerinin bu hareketi de bir keşif olmalıdır. Nitekim Hun birlikleri geldikleri yoldan yani Kafkasya üzerinden tekrar Karadeniz'in kuzeyine ve oradan da Balkanlara ulaşmışlardır.

Hun Türklerinin hakim oldukları topraklar V. Yüzyıl başlarında Asya'da Balkaş gölünden Orta Avrupa'ya kadar uzanıyordu. Hun Devleti'nin bu geniş coğrafya da Türk devlet geleneğine bağlı olarak evrensel devlet anlayışını uyguladığı yani Türk hakanlarının yeryüzünü idare yetkisini Göktanrı'dan bir "Kut" olarak aldıklarını, yönetimleri altındaki halkların farklı dil, din, milliyet ve kültürden olmasının da evrensel devlet anlayışının bir gereği olduğuna inanıyor, gerek askerî ve gerekse idarî, mali konularda yönetkileri kavimlerle adeta ülkeyi beraber yönetiyorlardı. Nitekim Hun Devleti'nin ilk yöneticileri olarak bilinen Balamir, Uldız ve Karaton'un da bu geniş coğrafyada evrensel bir anlayışla ülkelerini yönetmiş oldukları bilinmektedir. Uldız, 405-409 yılları arasında Tuna'yı geçip, Balkanlara girmiş ve Doğu Roma'nın genel valisine söylemiş olduğu "Güneşin battığı yere kadar zaptederim" mealindeki sözleri ile evrensel devlet anlayışını ifade etmektedir.

Hunların politikası incelendiğinde; kısa vadede, Batı Roma İmparatorluğu ile dost, Doğu Roma ile hemen her olayı savaş sebebi saydığı görülmektedir. Özellikle de Hunların Batı Roma'yı rahatsız eden barbar kavimleri cezalandırmada acımasız davrandığı görülmektedir. Uzun vadede ise her iki Roma yanında bütün Avrupa'yı yönetme merkezli bir politikalarının olduğu söylenebilir. Uldız'ın 410 yılında ölümünden sonra yerine Karaton geçmiştir.

422 yılında Avrupa Hun Devleti'nin başında Rua bulunmaktadır. Rua Türk devlet geleneğine uygun olarak ülkeyi kardeşleri Muncuk, Aybars ve Oktar ile birlikte yönetmiştir. Muncuk genç yaşta öldüğü için devlet hayatında O'nun yerini oğulları Bleda ve Attila almış, her ikisi de müstakbel bir hükümdar olarak yetiştirilmişlerdir. Rua dış politikada Uldız'ın izinden yürümüştür. Bizans, Hun Devleti'ndeki değişikliğinden yararlanma yoluna gitmiş olmalı ki, Hun ordusunun yardımcı kuvvetlerini ayaklanmaya teşvik, Hunlara tabi boy ve kavimleri Hunlardan ayırmak için Hun ülkesine Bizans casuslarının gönderilmesi, ticarî alanda Hunların aleyhine uygulamalar başlatmıştır. Rua'nın 422 yılında başlatmış olduğu Balkan seferine Bizans karşı koyamayınca anlaşma yapılmıştır. Ancak Bizans, imzalamış olduğu antlaşmaya sadık kalmamış ve Hun Devleti'ne bağlı kavimleri kışkırtmaya devam etmiştir. Rua Bizanslı tacirlerin Hun topraklarında ticaret yapmalarını Bizans'ın Hun ülkesinden ücretli asker almasını yasaklamıştır. Ayrıca Hun ülkesinden kaçarak, Bizans'a sığınmış olan bazı üst düzey yönetici ve kumandanların iadesini istemiştir. 434 yılında Rua'nın ölümü Bizans'ı sevindirmiş ise de yerine önce kardeşi Bleda ile sonra da tek başına tahta çıkmış olan Attila Bizans'ın ümitlerini boşa çıkartmıştır. Attila, kardeşi Bleda'nın 445 yılında ölümüne kadar ülkeyi birlikte yönetmişlerdir. Ancak bu dönemde ordu, devlet ve dış politika tamamen Attila'nın elinde bulunmuştur.

Hun Türkleri ile Bizans'ı karşı karşıya getiren hadiseler Attila'nın döneminde de devam etmiştir. Zira 434 yılında Rua İstanbul'a elçiler göndermek suretiyle Hun yönetiminden Bizans'a sığınmış kaçakların iadesini istemiştir. Genellikle bu gibi kimseler geniş Hun topraklarında yaşamakta olan boy veya kavimlerin yöneticileri idi. Bizans, Hun elçisinin isteklerini görüşeceklerini bildirmiş ise de, Rua'nın ölümü Bizans'ta geçici bir rahatlama sağlamış ve zaman kazandırmıştır. Nitekim 434 yılında Morova Irmağı'nın Tuna'ya döküldüğü yerde önemli bir ticaret merkezi konumunda bulunan Margus şehrinin surları dışında ve Hun elçilerinin atları üzerinde (eski bir Türk geleneği) müzakere başlamış ve Hunlar isteklerinin tamamını kabul ettirmişlerdir. Tarihte Margus barışı olarak bilinen bu antlaşmanın maddeleri şunlardır:

- 1- Bizans artık Hunlara bağlı kavimlerle ilişki kurmayacak,
- 2- Bizans elinde bulundurduğu Hun kaçaklarını geri verecek,
- 3- Bizans'ın Hunlara ödemekte olduğu vergi iki kat artırılacak,
- 4- İki ülke arasında yapılan ticaret sadece sınır şehirlerinde ve eşit şartlarda yapılacak,
- 5- Bizanslı esir ve mültecilerin her birisi için 8 altın fidye ödenecek.
- 6- Taraflar bu antlaşmaya riayet edeceklerdir.

Hunlar ve Attila hakkında çağdaş kaynaklardan Grek tarihçisi Priskos ve Got Jordanes Morgus anlatması hakkında bilgi verirken o tarihlerde Hun Türkleri'ne bağlı olarak yaşayan Türk boyları yanında Avrupa'nın yerli kavimleri arasında; Gotlar, Suebler, Gepidler, Germanler, Slavlar, Antlar, Vandallar, Sklavenler, Alanlar, Sarmatlar, Finler, Uygurlar, Estler ile Türk boyları arasında da, On-Ogurlar, Beş-Ogurlar, Altı-Ogurlar, Ağaçeriler, Sabirler yanında diğer Türk unsurlarına yer verilmektedir. Türk devlet geleneğine uygun olarak Türk ve yabancı toplulukları bünyesine almış olan Avrupa Hun Devleti'nin bu şekilde yönetimi altında elli civarında farklı unsurun bulunduğu bilinmektedir. Bu yüzden olmalı ki, sözkonusu halklar Bizans için her zaman tahrik unsuru olabildiği için Hun hükümdarları Bizans'ın bu tutumunu savaş sebebi saymıştır. Bize göre Hun Devleti'nin yumuşak başlı kavimlerin tahrik ve teşviklerle isyan ettirilmesi yönündeki casusluk faaliyetleri aralıksız devam ettirilmiştir.

Margus barışından beş yıl sonra 439 tarihinde Hun kuvvetleri Bleda'nın kumandasında Doğu Roma'nın Tuna boylarındaki son müstahkem kalesi olan Costa Constantia'ya hücum etti, önemli bir ticaret merkezi ve pazaryeri olan şehri ele geçirdi ve birçok kişiyi de esir aldı. Doğu Roma, Hunlar'ın bu davranışını Margus antlaşmasına aykırı olduğunu belirterek protesto etmişti. Oysaki, Hunlar, Margus antlaşmasının Doğu Roma tarafından ihlal edildiği için ilerlemelerini sürdürdüler ve 440 yılı sonbaharında Virminakion (bugünkü Kostolac), takiben de Margus kalesini zaptettiler. Hun ilerlemesi Singidunum (bugünkü Belgrad), 441 yılında da Bleda Sirmium'dan sonra Güney Panonya'yı ele geçirmek suretiyle Balkanlar Hun akınlarına açılmış oldu. Bu savaşın sebepleri arasında; Doğu Roma'nın Hun Devleti'ne yönelik olarak bağlı kavimlerin isyana teşvik edilmesi, buna bağlı olarak Hun ülkesinden kaçanların himaye edilmesi, ticaret bahanesiyle ülke içinde nifak çıkartılması yanında yine aynı unsurların son derece zengin olan Hun mezarlarının (kurganlarının) Bizanslılar tarafından soyulması (Margus Piskoposu'nun buna öncülük etmiş olması) başlı başına savaş sebebi olarak kabul edilmiştir.

Hun Türkleri'nin tarihinde Birinci Balkan seferi olarak geçen bu savaş sonunda o tarihlerde Attila ile dost olan Batı Romalı Aetius'un aracılığı ile Hunlarla- Doğu Roma arasında barış yapılmıştır. Buna göre, Margus antlaşması gereği ödenmesi gereken vergilerin ödenmesi, kaçakların iadesi, mezar soyguncularının cezalandırılması kaydıyla 441 yılında antlaşma yapılmıştır. Ancak Doğu Roma kendisi için en büyük koz olan kaçakların iadesi konusundaki sözüne sadık olmadığı için, Hun ilerlemesi devam etmiş ve İstanbul'a doğru ilerleyen Hun kuvvetleri sırasıyla Niş, Serdica (Sofya)'dan sonra Edirne üzerinden İstanbul'u tehdit etmiştir. Doğu Roma İmparatoru II. Theodosios Hun ilerlemesi karşısında, barış istedi ve 443 yılında barış yapılmıştır. (27 Ağustos 443) Bu antlaşmaya göre; Doğu Roma'nın Hunlar'a ödemekte olduğu yıllık haraç 3 kat artırılıyor, geçmişte ödenmemiş olanlar da buna ilave edilecekti. Kaçakların iadesi ve her kaçak karşılığında ödenen 8 altın şimdi 12 altına çıkartılıyordu. Doğu Roma bundan böyle iltica kabul etmeyecekti. Bu dönemde, Doğu Roma'dan mevcut antlaşma hükümlerinin yerine getirilmesi ve kaçaklar konusunun çözümü için Hun elçileri sık sık İstanbul'u ziyaret etmişlerdir.

Doğu Roma İmparatoru II. Theodosios'un Balkanlar'da almış olduğu önlemler, ülkesindeki mali kriz ve salgın hastalıklar ve deprem gibi doğal hadiselerinde tesiriyle 443 yılı barışını ihlal etmiş olduğu için 447 yılında Attila yerine getirilmemiş olan antlaşma şartlarının yerine getirilmesini göndermiş olduğu elçileri aracılığıyla bildirmiş ve tehdit etmiştir. Attila'nın asıl maksadı Doğu Roma'nın siyasî hakimiyetine son verdikten ve takiben de Batı Roma üzerine yürümeyi planlıyordu.

VEZE BOSANSKIH BOGOMILA I RANOG ISLAMA

Prof. Dr. Salih JALIMAM

U ovom prigodnom saopštenju, ukazaćemo na jedan od aspekata vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni a po našem sudu riječ je o jednom važnom segmentu u tumačenja srednjovjekovne historije Bosne, posebno XV. vijeka, vremena naglih i brzih promjena na društvenom, vjerskom, političkom, ekonomskom, vojnom, kulturnom polju djelovanja. Sigurno je da se pored niza zagonetnih dešavanja u vezi s bosanskim bogomilima, posebno izdvaja pitanje njihova odnosa sa islamom, kao i njihova sudbina u srednjovjekovnoj Bosni poslije 1463 .godine. Problem se naročito nameće kao ključni u XX. vijeku te u tom pravcu zahtjeva temeljna istraživanja i vrlo pažljivo čitanje i tumačenje svih dostupnih historijskih izvora.

U historijskoj literaturi operiralo se s mnogo varijanti, od toga da su bosanski bogomili potpuno uništeni katoličkim akcijama do toga da su masovno prišli i prihvatili islam. To su dijametralno suprotna mišljenja koja su nastala u vrijeme nacionalno-političkih rasprava o porijeklu naroda i nacija na ovim prostorima a u kojima je kao svojevrsna „higijena savjesti“ korišten skoro svaki i najmanji podatak kojim se može ili ne može ustanoviti nešto iz prošlosti predmeta istraživanja. U novijoj historijskoj literaturi prisutna je hipoteza da su „dobri Bošnjani“ i prije 1463.godine upoznali islam.

U historijskoj literaturi već odavno je odagnana dilema o prisutnosti islama i muslimanskih institucija u srednjovjekovnoj Bosni prije njena političkog sloma 1463. godine. Koriste se vrlo zanimljivi i autoritativni dokazi koji sam problem još više usložjava. Tako npr. iz historijskih izvora poznato je da je u Sarajevu postojala džamija koja se u turskim pisanim historijskim izvorima naziva: "Džamil-atik" (Stara džamija) građena mnogo prije 1463.godine. Prema mišljenju hroničara i historičara Saliha Sidki Hadžihuseinovića-Muvekita u Sarajevu je 1452. godine Nesuh-beg sagradio džamiju nepoznatog imena. Isto tako, u Ishabegovoj vakufnami iz februara 1462.godine spomenuto je zemljište Balabana, sina Bogčinova. Radi se o uglednom bosanskom plemiću i bogatom čovjeku koji je, prema poznatim podacima, vrlo rano prihvatio islam. U ovoj vakufnami nalazi se podatak da se u sarajevskom mezarištu nalazi muslimansko groblje kao poznato mjesto s kojim se mogu određivati granice posjeda koji su uvakufljeni. Historijski izvori druge polovine XV vijeka spominju još nekoliko uglednih bosanskih feudalnih porodica koje su prihvatile islam. Među njima treba spomenuti sina hercega Stjepana Vukčića-Kosače, budućeg velikog vezira Ahmed-pašu Hercegovića, zatim tu su djeca kraljice Katarine Kotromanić-Kosače, sin Sigismund i kći Katarina i mnogi drugi.

Isto tako historijski moguće je potvrditi činjenicu da je dolaskom tursko-osmanlijskog carstva na ove prostore došlo do nekoliko bitnih migracionih procesa te se pretpostavlja da se među bjeguncima našlo i nešto bosanskih bogomila. U literaturi je poznat podatak u vezi sa bjegstvom poznatog gosta Radina i skupine od 50-60 članova njegove sekte. Masovno iseljavanje ili bježanje spominje i Borelli-Vukosavićeg grbovnik. nastao pred kraj XVII. vijeka, u kojem je navedeno da su poslije nesretnog

sloma bosanskog kraljevstva mnogi Bošnjaci spasili se bijegom u Dalmaciju, na njezina ostrva, u Hrvatsku, Dubrovnik, a neki su čak dospjeli do Napulja, Apulije, Istre, Vatikana. U spomenutom grbovniku doslovno piše: "Možda za kaznu toga mnogi odstupaše od vjere i počеше slijediti Kur'an".

O jednom zanimljivom problemu vodi se u historijskoj literaturi i duga i teška rasprava: da li se odnos bogomilstva i islama treba tumačiti kroz problem masovnog prihvatanja islama od strane bosanskih bogomila ili je to prije svega individualni čin. Ugledni historičar Safvet-beg Bašagić spominje podatak da je prilikom osvajanja bosanskog grada Jajca 36.000 bogomila prihvatilo islam. Teško je provjeriti istinitost ovog podatka, prije svega zbog hroničnog nedostatka primarnih historijskih izvora. Ipak, postojalo je i jako protursko raspoloženje i pored mnogih prednosti koje je nova vlast nudila. Tako npr. hroničar i historičar iz XV. vijeka Dursun-beg spominje čak i gerilski rat protiv Turaka-osmanlija.

Nešto je bogatija turskoosmanska historijska građa od koje treba izdvojiti popisni defter iz 1468-69. godine kao i onaj iz 1475-77. godine. U njima se kao poseban naziv pojavljuje krstjanin i krstjanska zemlja što se u literaturi prevodi kao bogomili. Takvih bilježaka ima u vezi sa trideset sela hercegovačkog područja, a osobito u okolini Konjica, Foče, Samobora, Višegrada, Pljevalja, Kalinovika i Rudog. Kao čisto bogomilska sela spomenuti su sljedeći lokaliteti: Radečina kod Konjica i Rastok kod Samobora a kao krstjanska: Osek, Trebun, Gornje Svonjce i Donji Kopači.

Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475-77. godine sadrži i mnoge zanimljive podatke koji se mogu iskoristiti u tumačenju mnogih neobičnih situacija, posebno onih kojima se želi protumačiti odnos i veze bosanskog bogomilstva i islama. Tako npr. u selu Didovo kod Sokola spominje se jedan vinograd koji je na osnovu carske naredbe određen gostu Radinu, jednom od čelnih ljudi u hijerarhiji bosanskih bogomila. Naveden je i Radan, sin Gosta, a u selu Vikoč kod Foče Vukašin, sin Gosta i u selu Osek Gost, sin Boljislava. Nešto kasnije spomenuto je u selu Kunovo kod Humskog postojanje zemlje koju je držao krstjanin Cvetko gost a u selu Gornji Grivin navedeni su vinogradi gosta Pribisava. Da se radi o zanimljivim podacima, ukazuje i činjenica da se u više dijelova Hercegovine spominju i Gost i Bogomil kao vlastito ime, odnosno Bogomil i Bogumil. Među vlasima u mjestu Duboka kod Stoca spomenuta su četiri sina nekog Gosta: Ljubiša, Radibrad, Bogio i Bratul.

Nakon političkog sloma srednjovjekovne bosanske države 1463. godine, prema podacima koji se nalaze u prvom poznatom katastarskom popisu iz 1468-69. godine bosanskim bogomilima uspjelo je da osigurati da im zemljište i imanje kao i bogomilske hiže ostanu i da ih nova vlast ne konficira. Često se u defterima spominje krstjansko imanje što je u literaturi istovjetno sa bosanskim bogomilima.

U narodnoj predaji sačuvalo mnogo toga što se može i treba povezati sa prvim godinama dolaska islama među „dobre Bošnjane“. Uz nekoliko materijalnih dokaza to su i prvi prave potvrde misijske djelatnosti islamskih misionara. Tu treba spomenuti: Sari Saltuk (Blagaj na rijeci Buni), Ajvaz-dedo (Prusac), turbe Musalla (Zenica).

Sigurno je da se ovdje radi o važnim i skoro ključnim dokazima veza i kontakta bosanskog bogomilstva i ranog islama a sve to dopunjava postojanje "bir ugurden" (janjičarski zakon) koji se smatra važnim historijskim dokazom u kojem je decidno potvrđen masovan prijelaz bogomila na islam.

Potrebno je napomenuti da navode janjičarskog zakona potvrđuje i poljski ljetopisac Jan Dlugosz, koji je u svom ljetopisu zapisao da je sultan Mehmed II Fatih prilikom osvajanja srednjovjekovne bosanske kraljevine izjavio da je sto hiljada osoba oba pola odveo u ropstvo od kojih je trideset hiljada snažnih mladića uvrstio u janjičare.

"Bir ugurden" ili janjičarski zakon sadrži sljedeće činjenice koje su od pomoći da se rasvijetli veza bogomilstva i islama. Prije svega postoji član koji kaže da svi mladi janjičari ("adžami oglani") koji su se skupljali u Bosni treba da budu muslimani, sinovi muslimana. Pored toga, većina njih je primljena u carski dvor. Uzrok ovakvoj pažnji je sljedeći. U ono doba osvajač Carigrada, njegovo veličanstvo sultan Mehmed han, neka je s njim Božija milost i zadovoljstvo, izvolio je s pobjedonosnom vojskom zavojštiti na Bosnu. Tada je sva raja i beraja (tj. seljaci i oni koji ne plaćaju porez) te zemlje, saznajući za moć i snagu njegova veličanstva cara, zaštitnika svijeta, izašla pred njega i pala ničice pred njegovo carsko podnožje i najednom ("bir ugurden") prešla na islam. Kada je njegovo veličanstvo sultan vidio da ovi najedanput primiše islam, rekao im je da to nije loš narod. Zbog toga što su prešli na islam, rekao im je njegovo veličanstvo car, zaštitnik svijeta: Tražite od mene što želite!

Stanovnici ove zemlje su zatražili neka im se iz ove pokrajine kupe mladići ("adžami oglani"). Njihovoj je molbi udovoljeno i oni se primaju bez obzira bili obrezani ili neobrezani: nije zakon ni da je pregledaju. Ovi mladići od ovog naroda koji su do sada sakupljani ili su u carskom dvoru ili u bašči bili su pametni i daroviti, pa su većinom izašli iz dvora s visokim položajem i dostigli visoke rangove. Treba naglasiti da se ovdje radi o neposrednom dokazu o masovnom prijelazu bosanskih bogomila na islama.

U selu Kunovo pronađen je jedan dosta zanimljiv rukopis, koji svojim podacima i prema respektabilnim tumačima približe određuje odnos bosanskih bogomila i islama, posebno poslije 1463. godine. Kunovski rukopis je dragocjeno svjedočanstvo o bogomilsko-islamskoj simbiozi, pošto je na tom rukopisu napisano 29 muslimanskih imena kunovskih domaćina čija imena treba zaštititi. Između ostalih tu se spominju: Hasan, Pajazit, Durmiš, Mustapa, Daut, Perhat, Jagub, Jaho, Kasom etc. Očito, vjerujući u djelotvornost zapisa koji su pravili kao bosanski bogomili, obratili su se svom bivšem duhovnom pastiru da im napravi svoj zapis. Kunovski rukopis ispisan je po već ustaljenoj formuli ali evidentna je činjenica da je autor ili autori poznavao latinski jezik te je u ovom jeziku dodavao formulu "u čast Boga i za oslobođenje domovine".

Treba još jednom napomenuti da se radi o dosta zanimljivom rukopisu, posebno što je to dokaz o dvostrukom zapisu, što potvrđuje i jedan neidentifikovani turski

hroničar iz 1585. godine koji je zapisao da bosanski poturi (time se misli na bosanske bogomile) nose dvostruke zapise, jedan od popa a drugi od hodže.

Iz 1469. godine sačuvan je hudžet šerijatskog suda u Sarajevu u kojem se spominje spor oko zemljišta između nekog Davuda bega i seljaka iz sela Dusine u kreševskoj nahiji. Spomenuti su ovim redom: Husein, sin Pavlov, Muhamed, sin Pavlov i Hasan, sin Radivojev, što jasno ukazuje da su ovi seljaci prihvatili islam odmah poslije političkog sloma srednjovjekovne bosanske države. Među interesantnim podacima koji se nalaze u hudžetu iz 1469. godine je i to da se među seljacima spominje i šest muslimana čijem ocu je ime Abdulah. Radi se o zanimljivom podatku i zbog toga što su mnogi nemuslimani imena svojih očeva prikrivali tako što su ih nazivali: Abdulah, Abdulgaruf, Abdulhajim i sličnim imenima, koji u prijevodu znače Božiji rob, te i sa tom činjenicom ovaj dokument ima posebnu vrijednost.

Već je davno u historijskoj literaturi konstatirano da se ni u jednom savremenom turskom dokumentu niti nekom drugom historijskom dokumentu zapadne provenijencije ne nalazi potvrda i pouzdan dokaz niti čak i kao pretpostavka, da je prihvatanje i prijelaz na islam u Bosni i Hercegovini vrše silom, od strane državne, tursko-osmanlijske vlasti.

U istraživačkom pogledu koji se odnosi na veze bosanskog bogomilstva i ranog islam treba dodati još jednu bitnu karakteristiku. To su dovišta ili molitvišta, gdje su se obavljali određeni obredni postupci, prije svih molitve za kišu na grobljima bogomila. Istrajnim istraživanjima ustanovljeno je postojanje sljedećih lokaliteta: Preljubovići (dova se obavlja šeste nedjelje poslije Jurjeva), Turkovići (Knežina), dova se obavlja sedme nedjelje po Jurjevu, Miletine (dova se obavlja osme nedjelje po Jurjevu), Kruševci (dova se obavlja desete nedjelje po Jurjevu), Šaševci (dova se obavlja po Alidunu), Bakići (dova se obavlja sedme nedjelje po Jurjevu), Vrući (Ozren), dova se obavlja treće nedjelje po Jurjevu), Drinčići kod Nišića, (dova se obavlja jedanaeste nedjelje po Jurjevu), Petov do (Vratar), dova se obavlja u određeni dan po Jurjevu kada dugo nema kiše, Dumanjići kod Borike, Kurtino groblje (Rogatica), Poljanići (Rogatica), Točlice, Gvozdevići, Lastavica kod Puhovca.

Dovišta ili molitvišta u kozmologiji bosanskih bogomila su zanimljiva i vrijedna veza bogomilstva i islama, što samo dalje usložnjava pitanje ovih veza. Najpoznatije doviše u Bosni i Hercegovini je Ajvatovica gdje se sedmog ponedjeljka iza Jurjeva okupljali vjernici. Historijski je utvrđeno da je Ajvaz-dedo bio bogomil. Isto tako vidljiva je asocijacija na relaciji dedo-did bosanskih bogomila. Tako historijski izvori spominju Ajni-dedu, Šemsi-dedu, Suknen-dede.

Treba ukazati na još jednu vezu, možda više asocijaciju na ove odnose. To je neka imaginarna veza hiža- tekija I to kao mjesta vjere ali i učilišta. Izjava Jakova Becha pred turinskim inkvizicionim sudom data 21. avgusta 1387.godine o neostvarenim namjerama da se u "mjestu koje se zove Bosna" temeljito uputi u nauku koja je bolja od nauke Rimske crkve za neke istraživače bosanskih bogomila bila je dovoljna da se govori o bogomilskom učilištu. Svi su izgledi da je na teritoriji

srednjovjekovne Bosne postojao razrađen sistem školovanja i obrazovanja prema standardima dominirajućeg vjerskog učenja - bogomilstva.

Prema dostupnim historijskim izvorima moguće je ponuditi nekoliko dokaza koji potvrđuju hipotezu o školovanju u srednjovjekovnoj Bosni i egzistenciji školskog učilišta. Na primjer oko 1180. godine Kolojan iz Mantove i Nikola iz Vičence uče "in Sclavonia" te onde dobijaju posvetu. Nešto kasnije, oko 1200. godine slikari Matej i Aristodije, rodom iz Apulije, a odrasli u Zadru, po uvjerenju su hreretici a "o njihovom školovanju u Bosni postoje neke naznake". Prema jednoj vijesti iz 1327. godine veliki broj heretika iz mnogih i raznih krajeva Evrope dolaze u Bosnu a 1274. godine Rebelator de Balbis iz Chierija uči u Bosni.

Među podacima treba spomenuti i to da su 1360. godinu Johannes Nerro i Granonus Bencius iz Chierija došli učiti u mjestu Bosna a 1377. godine Petrus Patritii odlazi u Bosnu na studije. Godinu dana poslije 1378. godine Jakobus Bech pošao je na put u Bosnu, ali se radi nepogode na moru predomisli, te se vratio u Chirri. O učenju u Bosni potvrđuje i vijest iz 1380. godine u kojoj se kaže da te godine Bernardus Rascherius uči u mjestu Bosna a Jacobinus Patriti to isto radi u Bosni 1382. godine.

Osim spomenutih podataka i mnogo pretpostavki i hipoteza o sistemu školovanja i učenja u srednjovjekovnoj Bosni teško da se može nešto sigurno utvrditi. Jedna od pretpostavki je da je školovanje trajalo kraće vrijeme ili , kako to Jakov Bech tvrdi, radi se o "vel circa" pojedinačnim godinama a ne o nizovima godina.

Vjerovatno je to bila viša škola što je podrazumijevalo određeno prethodno obrazovanje koje je tražilo da se nađe neki takav oblik školovanja. Pretpostavlja se da je to hiža bosanskih bogomila kao mjesto obrazovanja . Interesantna hiža nalazila se u Moištře u kojoj je 1323.godine bosanski ban Stjepan II Kotromanić izdao zaštitno pismo Vukosavu Hrvatiniću "prid didom velikim Radoslavom i prid gostom velikim Radoslavom i prid starcem Radomira i Žunžborom i Vlžčkom i prid vsom crkvom i prid Bosnom". Ovdje je bila glavna hiža bosanskih bogomila u kojoj je stanovao did bosanskih bogomila. Uz tu kuću nalazio se i veliki bogomilski gostinjac. Hiža je bila i u Janjićima kod Zenice, u Seonici, Bijela, Uskoplje, Konjic i Bradina, Glasinac, Podobrač, Goražde i Ljubskovo.

Bogomilske hiže identifikovane su u Puhovcu, Stuparima, Gornjem Turbetu kod Travnika, Skender-Vakufu, Humskom kod Foče, Babunu kod Mostara, Podjelinaku kod Širokog Brijega, Ledinacu, Boljunima kod Stoca, Dračevici kod Herceg-Novoga. Treba znati da su bosanski bogomili uz svoje hiže imali sigurno i nešto posjeda. Tako npr. prvaci bosanskih bogomila na Bilinu polju 8.aprila 1203.godine jamče za tačno izvršenje preuzetih obaveza "sa svojim mjestima i sa svim posjedima i stvarima". U Ljubskovu se spominju "krajevi patarena" pod kojima se vjerovatno misli na njihove njive i šume. Posjedi bogomilskih hiža morali su biti dosta čedni.

U historijskim izvorima nigdje se ne spominje da bi neko njima darivao

nekretnine ili da bi ih oni kupovali. Držanje i obrađivanje većih posjeda protivilo se opet njihovu nazoru o materijalnim dobrima. Svako umnožavanje životinja bogomili su smatrali đavolskim djelom, pa je vjerovatno da nisu držali životinje za rasplod a bez krda ovaca, krava i konja u srednjem vijeku nije bilo moguće voditi pravo poljoprivredno gospodarstvo. Držali su ipak jahaće konje i volove za oranje i prevoz drva iz šume.

Da bosanski bogomili nisu vodili gospodarstvenu privredu niti imali većih posjeda govori i to, što je poznato iz historijskih izvora, da su bosanski vladari njima kao i franjevcima davali životne namirnice, koje su bile potrebne za izdržavanje članova njihovih hiža. Sve bogomilske hiže u Bosni i Hercegovini uživale su povlasticu "utočišta" ili skloništa (azylum). Ako bi se koji drugi krivac sklonio u koju bogomilsku hižu, niko iz tog mjesta nije se smio silom izvući. tu su bili sigurni i sami vladarski i državni veleizdajnici.

Tako npr. 1403.godine Dubrovčani su primili u svoj grad bosanskog velikaša Pavla Klešića i kraljeva protivkandidata Pavla Radišića, po svoj prilici unuka bana Stjepana II Kotromanića. Kralj Stjepan Ostoja tražio je od Dubrovčana da mu izruče Pavla Radišića, ali su mu oni preko svojih poslanika odgovorili: Dubrovnik je slobodan grad. Kralj ima jednoga Radišića u svojoj tamnici, a drugi usred njegova kraljevstva u jednoj patarenskoj (bogomilskoj) hiži "jede kraljev kruh i slobodan je zbog slobostina patarenskih". Ako je taj slobodan, da se ne povrijede bogomilske slobostine, koliko se više imaju poštivati slobostine Dubrovnika, koji je utvrđen grad.

Slično pravo utočište uživali su u srednjem vijeku i franjevačke kuće u Bosni i Hercegovini. Kada su ljudi kralja Stjepana Ostoje 1415. godine kod Kraljeve Sutjeske ubili bosanskog velikaša Pavla Radenovića, njegov vjerni službenik i pratilac Vlatko Tumarlić, bosanski bogomil, da se spase, sklonio se u stan dubrovačkog poslanika Gundulića, koji je bio odsjeo u gostinjcju Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci.

Glavna hiža bosanskih bogomila sjedište bosanskog dida, bila je "mjesto povjerenja" (*locus credibilis*) kao što su na Zapadu bili kaptoli i biskupski dvori. Kada su se sredinom XIII vijeka bosanski biskup i njegov kaptol preselili u Đakovo, po sili potrebe bosanski su se banovi i velikaši obraćali didu bosanskih bogomila da kod njih naprave pravne isprave i pohrane ih. S tim u vezi u srednjovjekovnoj Bosni je nastao običaj da bosanski vladari povjere didu bosanskim bogomilima da vjerno održava ono, što se u poveljama utvrdilo. Tako je činio ban Stjepan II Kotromanić 1323. godine u povelji Vladislava Hrvatinića, kralj Tvrtko I 1370. godine Stipanu Rajkoviću a kralj Tomaš 1446. godine sinovima Ivaniša Dragišića. Godine 1405. godine Dubrovčani su naložili svojim poslanicima da se kod dida bosanskih bogomila pohrani povelja koju će potpisati bosanski velikaši na državnom stanku dok Dubrovčani ne polože zakletvu na tu povelju.

Hiža bosanskih bogomila bila je sredina, os, srčika djelatnosti bosanskih bogomila u kojoj se odvijao javni život. Gost i did, kao i starac bosanskih bogomila bili su širitelji vjere ali su se bavili sigurnim i tačnim svjetovnim poslovima. Pored

prosvjetnog posla radili su i kao pisari te su prepisivali knjige i učestvovali u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne. Živjeli su u zajedničkim domovima (locus, domus patarinorum) hižama i to je zajedničko mjesto boravka i djelovanja svih, bilo da je riječ o cjelodnevnom boravku ili povremenom prilikom prolaska ili obavljanja vjerskih dužnosti. Prema istraživačima ranog islama u Bosni i Hercegovini, tekije su nastale po istim mehanizmima, preuzeli su mnoge već definirane oblike hiže te su tako predstavljale neku vrstu kontinuiteta u vjerskom djelovanju.

Ovih nekoliko primjera nisa iscrpili cijelu temu veza i odnosa bosanskih bogomila i ranog islama ali ukazuju da se mnogo toga može i treba u budućim istraživanjima poštovati da bi se historija XV vijeka u Bosni i Hercegovini tačno identifikovala.

SUMMARY

The intention of the report is to identify historical relations and confirm unequivocal links Bosnian heretics had with all segments of medieval Bosnian society; the links which, because of certain, often tragic ideological and political goals were unfortunately ignored or marginalised.

There are numerous historical sources referring to the presence of Bosnian Bogomils in medieval Bosnia, its society, political life, culture and diplomacy; these sources are unequivocal and paint much better and livelier picture than dry and formal chronicles.

The relationship between Bosnian Bogomils and medieval state Bosnia should not be treated as a classic relationship between a state and a religion. There are numerous reasons why this relationship was unique, most of which are often overlooked due to tendencies which tempted many researchers to make final judgements on the place Bosnian Bogomils occupied in the social and political life medieval Bosnia.

All recorded historical sources related to medieval Bosnia point that, in the long period from the end of twelfth century till the political fall of medieval Bosnia the Bosnian Bogomils occupied important, often deciding position in political, social and statehood matters of medieval Bosnia. They represented the most respected society layer and played an extraordinary role in the medieval Bosnian society.

IZVORI :

Eusebio Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum interestis editorum documentum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. MSHSM, JAZU, knj.23, Zagreb, 1892.

Josip Gelcich, Monumenta Ragusina, knj.I-V, JAZU,MSHSM, Zagreb, 1879-1897.

Velimir Blažević, Concilia et synodi in territorio hodirnae Jugoslaviae celebrata. Vicentia, 1967, 178.

F. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii. Wien, 1858.
Franjo Rački, Prilozi za povjest bosanskih Patarena. Starine JAZU, Knj. I, Zagreb, 1869, 93-140.
Augustino Theiner, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, T.I-II, Romae 1862,
Augustino Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium Historiam Illustrantia. T.I, 1198-1549. Romae, 1863, 667.

LITERATURA:

Stjepan Antoljak, “Heretici” u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolini. Radovi Centra JAZU u Zadru, knj. 21, Zadar 1974, 7-27.
Veljan Atanasovski, Pad Hercegovine. “Narodna knjiga” - Istorijski institut, Beograd, 1979, 262.
Anto Babić, Iz istorije srednjovjekovne Bosne. “Svjetlost” Sarajevo, 1972, 325.
Alojz Benac, Dimitrije Sergejevski, Đoko Mazalić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine.
“Narodna prosvjeta”, Sarajevo 1955, 183.
Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanje. Izd. MANU, SANU, ANU BiH, Skopje, 1982, 250.
Miroslav Brandt, Dogmatske relacije nekih glagoljskih apokrifnih spisa. Kolo, VII, /CXXVIII/, 9, Zagreb, 1970, 1013-1021.
Miroslav Brandt, Dubrovnik i heretička Bosna u prvoj polovini XIII stoljeća, Anali Instituta JAZU, knj. XII, Dubrovnik, 1973, 27-57.
Miroslav Brandt, Wiclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV st.. “Kultura” Zagreb, 1955, 301.
Sima M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba. SANU, Posebna izdanja, knj. CCCLXXVI, odeljenje društvenih nauka, knj. 48, Beograd, 1964, 309.
Sima Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države. SKZ, Beograd, 1964, 415.
Vladimir Ćorović, Historija Bosne. Prva knjiga. SKA, Posebna izdanja, knj. CXXIX, društveni i istorijski spisi, knj. 53. Beograd, 1940, 658.
Nedim Filipović, Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji osmanske vlasti.
Radovi Filozofskog fakulteta, III, Sarajevo, 1965, 63-75.
Salih Jalimam, Dominikanci i antiheretički priručnici.- Bibliotekarstvo, XXXIII Sarajevo 1988, 56-62.
Salih Jalimam, Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni.- Tuzla 1997, str. 197.

- Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*.-Tuzla 2002, str. 240.
- Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. "Matica hrvatska", Zagreb, 1882, 352.
- Dragutin Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*. RAD JAZU, CCLXX, Zagreb, 1949, 115-276.
- Dominik Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago, III, 1962, 508.
- Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. "Napredak", Sarajevo, 1942, 853.
- Milan Prelog, *Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*. Sarajevo, s.a. 78
- Franjo Rački, *Bogomili i patareni*. SKA, Posebna izdanja, knj. LXXXVII, društveni i istorijski spisi, knj. 38, Beograd, 1931, 335-599.
- Aleksandar Solovjev, *Versko učenje "Bosanske crkve"*. Pregled, III, sv. 3, Sarajevo, 1948, 195-205.
- Starija književnost, Knj.I*. Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1974, 348.
- Franjo Šanjek, *Bosansko-humski /hercegovački/ krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. "Kršćanska sadašnjost", Zagreb, 175, 216.
- Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*.- Knjiga I. Zagreb 1993.
- Jaroslav Šidak, *Heretička "Crkva bosanska"*. Slovo, 27. Zagreb, 1977, 149-184.
- Jaroslav Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*. SN "Liber", Zagreb, 1975, 400.
- Ćiro Truhelka, *Testament gosta Radina*. GZM, XXIII, Sarajevo, 1911, 355-375.
- Marko Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. "Svjetlost", Sarajevo, 1980, 501.

SAZETAK / ABSTRACT

Izdvojeni od strane dviju kršćanskih religija, u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini postojala je bogomilska vjera, autentična i autohtona, i čiji su članovi bili jednaki po svim pravima i obavezama (robovi i zemljoposjednici). Pojavila se u XI vijeku i sa doaskom Turaka –Osmanlija ovo heretičko učenje postepeno nestaje.

Posebna pažnja će biti posvećena razlozima prijelaza bogomila u Bosni na islam. Biće objašnjeni procesi i dešavanja u fuhu ranijeg odbijanja stanovništva BiH katoličke vjere, uprkos insistiranju, direktno ili putem pape, domaćih i mađarskih kraljeva.

*

The Bosnian heretic appeared in the precisely defined socio-economical and political circumstances, so they were the interest of the feudal lords and rulers, in the long period from the end of twelfth century till the political fall of medieval.

Apart from the members of the two Christian religions, in Bosnia there existed at that time a great many bogomili whose members were both common people (serfs) and their masters (landlords). Having appeared in the XI. Century, with the arrival of Turks this heresy withered gradually away. A particular attention is paid to the causes of Islamization of bogomili in Bosnia, in order to explain the process, bearing in mind their earlier refusal to accept the Roman Catholic church in spite of the insistence either direct or through domestic and Hungarian kings of the papal seat.

KRATAK OSVRT NA BOSANSKU SAMOSVIJEST U OSMANSKOM PERIODU

Prof. dr Enes PELIDIJA

U dosadašnjoj historiografiji Bosne i Hercegovine osmanskog perioda, ne rijetko su mnogi autori nekritički prilazili izučavanju pojedinih pitanja . To je rezultiralo mnogim predrasudama u kojima su 415 – godišnju osmansku vladavinu neki glorifikovali kao period potpune tame i nazadovanja , a drugi išli u drugu krajnost uljepšavajući i ono što ozbiljnija znanstvena kritika negira . Ovisno o tome kako je ko sklon da prihvati različita tumačenja , dugo vremena je ova jednostranost bila prisutna. Istine radi , pojedini osmanisti i historičari su na osnovu izvorne arhivske građe , u svojim brojnim radovima , prije svega orijentalne provenijencije , donosili dosta kritična mišljenja o mnogim mjestima , događajima i ličnostima . Uglavnom se to odnosi na znanstvene radove koji su se pojavili u stručnim časopisima poslije 1945 . godine . No , bilo je takvih radova i u ranijem periodu , ali u znatno skromnijem broju. Posebno su određene studije razbile crno – bijeli stereotip . Ipak , predrasude su ostale i do najnovijeg doba . Upravo u želji da na konkretnim primjerima ukažem da su kao i u posljednjim danima srednjovjekovne Bosanske kraljevine ljudi sa ovog tla prije svega Bosnu , a ne osmansku državu doživljavali kao svoju zemlju za koju su se borili i potvrđivali privrženost u brojnim prilikama , a naročito u prijelomnim periodima njene prošlosti , naslovio sam ovaj rad « *Kratak osvrt na bosansku samosvijest u osmanskom periodu* » . Nažalost o ovome segmentu prošlosti današnje Bosne i Hercegovine , kao i dijelova susjednih zemalja koji su stoljećima bili u sastavu Bosanskog ejaleta , znanstvenici nisu posvećivali skoro nikakvu pažnju . Na neke posebnosti u svojim studijima i radovima ukazali su Hamdija Kreševljaković , Nedim Filipović , Avdo Sućeska , Hazim Šabanović , Adem Handžić , Ešref Kovačević , Ahmed S. Aličić i drugi . Ako pogledamo u čemu je ta posebnost, u pravilu su to odžakluk timari . No, prema onome koliko mi je do sada poznato , nešto slično bilo je i u nekim drugim pokrajinama Osmanskog carstva . Pa šta je to Bosnu izdvajalo u odnosu na druge ?

To je prije svega *samosvijest* tokom cijele sultanove vladavine . Okrenutost rodnom kraju i zemlji koju su ljudi sa ovih prostora osjećali i ispoljavali u svim prilikama , daju odgovor da je Bosna svo ovo vrijeme bila prisutna u svim društvenim sredinama i na cijeloj svojoj teritoriji . To nam potvrđuju i brojni događaji od kojih su mnogi u direktnoj suprotnosti čak i sa nekim današnjim tezama koje je ozbiljnija znanstvena kritika davno odbacila .

Negiranje bosanske samosvijesti započelo je 1463. godine , kada je sa većim vojnim snagama došao sultan Mehmed II Fatih . Njegova brza vojna pobjeda nad braniocima , pogubljenje posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića (1461 – 1463) , osvajanje jednog dijela Kraljevine i nestanka srednjovjekovne državnosti natjerala je pojedince da opravdaju svoju nesposobnost i brzopletost odluka , te da krivicu prebace na druge . Za mnoge je izgledalo da je Bosna « *šaptom* » pala pod vlast Osmanlija . To nije tačno . Osmanskoj vojsci poslije 1463 . godine bilo potrebno više decenija da uspostavi sultanovu vlast samo u onim granicama u kojima se nalazila Bosanska kraljevina posljednje godine svoje srednjovjekovne državnosti . Kada je riječ o teritoriji današnje Bosne i Hercegovine , Osmanlijama je bilo potrebno 13 decenija , sve

do zauzimanja Bihaća 1592 . godine . Savremenici su se služili i neistinom . Tako je trogirski knez pisao 25 . juna 1463 . godine da je Bosna pala ne samo « *bez ijednog topovskog hica, nego i bez izvlačenja iz korica ijednog mača* » . Slično je razmišljao i tadašnji ugarski kralj Matija Korvin (1358 – 1390) . U pismu papi Urbanu V (1362 – 1370) početkom 1464 . godine , ugarski kralj između ostalog kaže kako je sultan u Bosni : « *pobijedio prije nego je izvukao mač iz korica* » .

Za poraz su okrivljeni i domaći ljudi , posebno istaknutije ličnosti . Biskup Nikola Modruški koji je kao papski legat (1361 – 1361) doprinio da kralj Stjepan Tomašević prekine taktiziranje sa sultanom Mehmedom II Fatihom obećavajući mu punu podršku Ugarske kraljevine , kao i drugih evropskih zemalja , u nastojanju da dio svoje krivice za nestanak jedne legalne Kraljevine umanja , optužio je za izdaju zapovjednika odbrane kraljevskog grada Bobovca pokatoličenog krstjanina Radaka , koji je po njemu , grad i tvrđavu predao bez otpora . Sve ove i slične nehistorijske teze imale su za cilj da se pokaže kako nije postojala samosvijest kod domaćih ljudi i vladajućeg plemstva o Bosanskoj kraljevini kao svojoj državi . Tako su učile generacije učenika i studenata . Međutim , navedeni primjeri su historijski potpuno netačni . O tome najbolje piše akademik Marko Šunjić koji pobija jednu po jednu od gore navedenih teza .²⁹³

Oni koji su pisali o brzom nestanku Bosne ispustili su iz vida da je osmanska vojska ovu Kraljevinu počela napadati još od 1386 . godine . U narednih 77 godina , shodno svojoj provjerenoj taktici da u svim prilikama buduću žrtvu politički , vojno i ekonomski oslabi , prije nego zada posljednji udarac , osmanska vojska je nekad intenzivnije , a nekad slabije upadala i razarala Bosnu . To isto je radila i sa drugim srednjovjekovnim državama na prostorima jugoistočne Evrope . Grčevita borba za održavanjem Kraljevine vođena je od domaćih ljudi i diplomatski i vojno .²⁹⁴ ***Svi društveni slojevi iz ovog perioda su na razne načine u tih proteklih 77 godina produžavali život srednjovjekovne bosanske države . To govori o svijesti koju su imali prema svojoj zemlji .***

I druge izrečene teze vezane za 1463 . godinu kada Bosna gubi svoju državnost , takođe pobijaju historijski izvori . Savremenik ovog Fatihovog pohoda na Bosnu , poznati osmanski historičar Dursun - beg u svom dijelu *Tarihi Ali Osmani* piše o sultanovom osvajanju Bosne . Kao neposredni učesnik u vojnom pohodu na Bosnu govori i o pružanju otpora sultanovoj vojsci . Između ostalog kaže : « *Drugi opet nevernici , žitelji pakla , uzdajući se u svoju snagu i čvrstinu svojih mesta produžiše da se odupiru i bune . Povukoše se u nepristupačna mesta i zbegove .*» A zatim nastavlja : « *Buntovnici pojedinih nahija bejahu se iskupili na po jedno od ovako nepristupačnih i tvrdih mesta u gorama , pa bi kao demoni izabrali sebi jednog vođu . Odatle su se odupirali i u inatu bili uprni , rešeni da se bore sa pobjedonosnom vojskom ... Kad se borba završavala islamskom pobjedom , prije no što bi se otpočelo robljenje i pljačka , mnogi su nevernici i nevernice , mladić i djevojka , i djeca , iz straha da ih Turčin ne bi uzeo , ispuštali dušu skačući svojevolutno u provbaliju » .²⁹⁵*

²⁹³ Dr Marko Šunjić , *Uništenje srednjovjekovne bosanske države* , Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata , Sarajevo 1998 , 92 , 93 (dalje : M. Šunjić , *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*)

²⁹⁴ više o tome vidi u radu Hazima Šabanovića , *Bosansko krajište* , Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine , IX , Sarajevo 1957 , 177 - 220

²⁹⁵ Istorija naroda Jugoslavije (do početka XVI veka) , Beograd 1953 , 561

I drugi učesnik ovog pohoda koji je bio u sultanovoj vojsci , Konstantin Mihailović iz Ostrovice pisao je sljedeće : « Čuvši šta se zbiva u Bosni , car Muhamed (Mehmed II) krenu posle godinu dana natrag , osvajajući gradove , a nemajući topove za sobom , naredio je da se tu liju i tukući ih iz ovih , srušio je bio sve zidove Jajca , a posle toga je počeo jurišati . I već je carska zastava bila na zidu , ali se jedan pešak iz grada počeo s jednim janičarom boriti za zastavu . A tako su se snažno držali da su obojica pala s grada i ubila se . » ²⁹⁶ Na prvi pogled sitni detalji govore nam da se Bosna nije tako lahko predavala napadačima .

U to vrijeme nijedna istaknutija ličnost iz reda bosanskog plemstva nije se pridružila Osmanlijama , izuzev Vladislava , sina hercega Stjepana Vukčića - Kosače koji ih je i doveo u Kraljevinu . ²⁹⁷ » *Srednjovjekovna bosanska država nije dakle sama od sebe propala , niti je jednim udarcem noge srušena kao crvotočna zgrada , kako se rugao naš Vladimir Ćorović , nego je , i prema onome kako Venecija piše Firenci 14 . VI 1463 , pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo – aredet ante oculos opulentinum regnum !* « ²⁹⁸

Vežanost domaćeg stanovništva za Bosnu kao jedinu domovinu tokom 415 – godišnje osmanske vladavine potvrđivano je u brojnim situacijama . U vrijeme kada Osmansko carstvo u XVI stoljeću postaje jedna od svjetskih imperija na mnogim državnim i vojnim položajima bili su ljudi iz Bosne . Među njima je bio ne mali broj pojedinaca , pa i cijelih porodica koje su dio svog stečenog bogatstva u vidu vakufa ili na druge načine ostavljale u Bosni . Tako je još u prvom stoljeću osmanske vladavine na teritoriji bosanskog , hercegovačkog , zvrničkog , kliškog i požeškog sandžaka došlo do podizanja brojnih građevina sakralne i profane namjene , a od kojih su mnoge predstavljale embrion kasnijih urbanih sredina . U tome je posebno mjesto i ulogu imao Gazi Husrev - beg koji je sa kraćim prekidima između 1521 . i 1541 . godine bio sandžakbeg bosanskog sandžaka . Iako se nije rodio u Bosni , kao sin Ferhad - bega koji je porijeklom sa ovih prostora , cijelo svoje bogatstvo i sve svoje lične sposobnosti do tragične smrti usmjerio je na dobrobit sandžaka kojim je u sultanovo ime upravljao u posljednje dvije decenije svoga života . Rezultat te njegove aktivnosti su mnoge zadužbine u više mjesta . Nesumnjivo da je on najzaslužnija ličnost koja je svojim vakufskim objektima doprinijela da Sarajevo već u prvoj polovini XVI stoljeća postane jedan od najvećih i najznamenitijih gradova evropskog dijela Osmanskog carstva . ²⁹⁹ Ni druge ličnosti iz XVI stoljeća koje su stekle ugled i bogatstvo kako u Bosni , tako i u brojnim pokrajinama Carstva , nisu zaboravljale rodna mjesta i svoje najbliže . To je naročito došlo do izražaja u drugoj polovini XVI stoljeća . Braća Sinan - beg i Husein - paša svojim zadužbinama su učinili da Čajniče i Pljevlja izrastu u rang kasabe . ³⁰⁰ To isto učinio je i Mustafa - paša Sokolović koji je kao vakif bio osnivač kasabe Rudo . ³⁰¹

²⁹⁶ Konstantin Mihailović iz Ostrovice , *Janičarove uspomene ili turska hronika* , Predgovor , prevod i napomene dr Đorđe Živanović , Beograd 1966 , 156

²⁹⁷ M. Šunjić , *Uništenje srednjovjekovne bosanske države* ,

²⁹⁸ *ibidem* , 94

²⁹⁹ Behija Zlatar , *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)* , Sarajevo 1996 , 7 - 247

³⁰⁰ Enes Pelidija – Behija Zlatar , *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko – turske vlasti* , Pljevlja 1988 , 5 - 49

³⁰¹ Alija Bejtović , *Rudo i rudarski kraj , doba turske vladavine* , Rudo , spomenica povodom 30 – godišnjice Prve proleterske brigade , Rudo 1971 , 197 - 209

Brojne vakufname iz XVI stoljeća govore nam o relativno velikom broju pojedinaca koji su u Bosni podigli brojne građevine i darovali novčana sredstva . Među njima bili su : Isa - beg Ishaković , Gazi Husrev - beg , Sofi Mehmed - paša , bosanski sandžakbeg Mustafa - paša , Ferhad - beg , Musa čelebi , Nesuh - aga Vučjaković , fočanski nazir i zaim hadži Mehmed - beg , zaim hadži Muhamed - beg (Karadžoz beg) , Turali - beg , Sinan - beg Boljanić , Derviš - aga , carski kizlar aga Mustafa , sin Mehmed - begov , te mnogi drugi . Iz njihovih vakufnama se vidi da bez obzira da li su stalno boravili u Bosni ili su živjeli daleko od nje , nesebično su dio svojih privatnih materijalnih i novčanih sredstava uvakufili za opće potrebe stanovništva Sarajeva , Mostara, Banje Luke , Rudog , Rogatice , Tešnja , Foče , Tuzle , Čajniča , Varcar Vakufa (od 1923 . Mrkonjić Grada) i drugih brojnih ne samo bosanskohercegovačkih , nego i nekih gradova koji su sada u susjednim zemaljama , a stoljećima su bili u sastavu Bosanskog ejaleta .³⁰² Gazi Husrev beg je cijeli svoj imetak ostavio u Bosni i po vlastitoj želji ukopan je u Sarajevu zajedno sa suprugom princezom Šahdidar koja je bila kćerka sultana Bajazita II .

Koliko je pažnje i sredstava uložio u podizanju sakralnih i profanih objekata Gazi Husrev - beg u Sarajevu tokom prve polovine XV stoljeća , toliko je prvi Bosanski beglerbeg Ferhad - paša Sokolović uložio za razvoj Banje Luke . Tokom boravka u ovom gradu od 1574 . do 1580 . godine kao bosanski sandžakbeg , a od 1580 . do 1588 . godine kao prvi bosanski beglerbeg iz svojih ličnih sredstava je , pored džamije Ferhadije koju su 7. maja 1993 . godine srušili četnici , sagradio 200 dućana , karavan saraj , hamam , tri mlina , rezidenciju , medresu , imaret i druge vrijedne objekte . Time je i ovo mjesto steklo status šehera , kakvo je i Sarajevo bilo od vremena Gazi Husrev - bega . Kada je 1588 . godine odlukom Visoke Porte imenovan za budimskog namjesnika i dalje je veliku pažnju posvetio Banjoj Luci . U Budimu 1590 . godine ubio ga je jedan rob . Po njegovoj ranijoj želji , ukopan je u Banjoj Luci , gradu kojeg je najviše volio i kome je poklonio svu svoju ljubav i bogatstvo .³⁰³ I na ovome primjeru vidimo da ljudi koji su porijeklom iz Bosne , bez obzira na kakvom položaju su se nalazili , bili su vezani za rodni kraj .

To se manifestovalo na razne načine . Prvom i drugom sandžaku , osmanske vlasti su dale imena , bosanski (1463) i hercegovački (1471) . **Ti nazivi su se zadržali tokom cijele osmanske vladavine** .³⁰⁴ Tek od formiranja zvorničkog sandžaka 1481 . godine , kao i u narednom periodu : kliškog (1537) , požeškog (1538) , čazmansko – pakračkog (1554) , te krčko – ličkog (oko 1580) , sandžaci su dobivali imena po mjestu boravka sandžak - begova . Posebno je to došlo do izražaja 1580 . godine . Od navedenih sandžaka je beratom od 24 . redžepa 988, tj. 5 . septembra 1580 . godine Ferhad - beg postavljen za prvog bosanskog namjesnika sa titulom paše i dodijeljen mu je prihod od 800 000 akči .³⁰⁵ Nova osmanska pokrajina koja je formirana na skoro cijelom prostoru

³⁰² *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)* , Sarajevo , 1985 , 9 - 259

³⁰³ Alija Bejtić , *Banja Luka pod turskom vladavinom , arhitektura i teritorijalni razvitak grada u XVI i XVII vijeku* , Naše starine , I , sarajevo 1953 , 97 – 104 ; Enes Pelidija , *Život i djelo Ferhad paše Sokolovića* , Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ , god. LIV , br. 6 , Sarajevo 1991 , 699 - 712

³⁰⁴ Hazim Šabanović , *Bosanski pašaluk , postanak i upravna podjela* , Sarajevo 1982 , 15 – 234 (dalje : H. Šabanović , *Bosanski pašaluk*)

³⁰⁵ Topkapi Sarayı Arşivi , KK 262 , s. 2 . Ovaj podatak preuzeo sam od objavljene doktorske disertacije Hatidže Oruč , *Društveno – ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17 . stoljeća* , Sarajevo 2003 . godine , 37 . Ovim je jasno utvrđen datum formiranja *Bosanskog ejaleta* kojeg je

današnje Bosne i Hercegovine i znatnom dijelu susjednih zemalja , a 12 godina kasnije i cijele Bosne i Hercegovine , službeno je nazvana **Bosanski ejalet** . To ime je zadržala do prvih decenija XIX stoljeća kada se zove **Bosanski vilajet** carskim fermanom od 17 . zil hidždže 1281, tj. 13 . maja 1865 . godine .³⁰⁶ Sve nam to govori da je ime **Bosna** , prvo za sandžak , a kasnije i pokrajinu u kontinuitetu ostalo tokom punih 415 . godina sultanove vlasti na ovim prostorima . *Ako pogledamo administrativno – upravne nazive drugih zemalja na prosorima jugoistočne Evrope koje su bile pod vlašću Osmanskog carstva , vidimo da je svijest o Bosni bila prisutna i u službenim nazivima kao i ljudi porijeklom iz Bosne .*

Slično se dešavalo i u narednom XVII stoljeću . Brojni stvaraoči na svim znanstvenim i umjetničkim poljima uz svoje ime i prezime vrlo često dodaju **Bošnjak** . Među njima spomenuo bih : Derviš Jakup pašu – *Bošnjaka* , Ali Dedu *Bošnjaka* , Šani Salih *Bošnjaka* , Muhameda Musića – Allameka *Bošnjaka* , Hasana *Bošnjaka* , Šinasi Mehmed Čelebi *Bošnjaka* , Kodža Muerrih - Huseina *Bošnjaka* , Sijahi Mustafu *Bošnjaka* , te na desetine drugih poznatih imena koji su svojim djelima ostavili vrijedan trag u književnosti , historiji , sociologiji , filozofiji , teologiji , pravu i drugim znanstvenim disciplinama . Bilo je i onih koji su svom imenu i prezimenu dodavali i mjesto rođenja . Među takvima je bio Hasan Kafi *Prušćak* , Ahmed Šemsudin *Sarajlija* , Zijai , Hasan el *Mostari* , Ahmed *Mostarac* Šehdi Osman Kadić *Bjelopoljak* , Hadž Hilmi *Taslidžak* , Muslihudin *Bošnjak Travničanin* , Hasan *Livnjak* , Aga dede iz *Dobora* , Ebu Bekir *Visočak* , Hasan *Duvnjak* , te mnogi drugi .³⁰⁷ Svi oni su na svoj način znali kome i gdje pripadaju .

Ljudi sa prostora današnje Bosne i Hercegovine cijenili su svoj jezik . To nam najbolje govori djelo *Maqbuli' arif* poznatije pod popularnijim nazivom *Potur Šahidi(ja)* , Muhameda Hevajia Uskufije iz Tuzle . On je još 1631 . godine napisao ovo djelo koje je ustvari bosansko – turski rječnik .³⁰⁸

Na više mjesta opisujući brojna bosanskohercegovačka mjesta , najpoznatiji osmanski putopisac Evlija Čelebi u svom « Putopisu » ističe brojne primjere vezanosti domaćeg stanovništva za rodna mjesta i Bosnu uopće . On ističe da su domaći ljudi *Bošnjaci* , koji se tako i pred njim predstavljaju , praveći razliku u odnosu na druge narode koji su bili u okviru osmanske države . Tako npr. za stanovništvo Srebrenice piše da u njoj žive *Bošnjaci* .³⁰⁹ Na drugom mjestu opisujući Sarajevo iz 1660 . godine piše : « *Narod se u ovim krajevima u pučkom govoru zove Bošnjaci (« Bošnjak ») . Samo draže im je kad se kaže Bosanci (« Bosnevi ») . Kao što je čist njihov jezik , tako su zaista i oni samo bistri ljudi koji sve ispravno prosuđuju .* » Ime **Bošnjak** Evlija Čelebi u « *Putopisu* » navodi na više mjesta , jasno ga razlikujući od imena drugih naroda .³¹⁰ Slično pišu i

u svojoj studiji « *Bosanski pašaluk* » dr Hezim Šabanović smjestio u vremenski priod između 25 . aprila i 23 . septembra 1580 . godine . H. Šabanović , *Bosanski pašaluk* , 78

³⁰⁶ Ahmed S. Aličić , *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine* , Sarajevo 1983. godine 82

³⁰⁷ Dr Hazim Šabanović , *Književnost muslimana bih na orijentalnim jezicima (biobibliografija)* , Sarajevo 1973 , . godine , 39 – 716 ; Dr Savfet – beg Bašagić , *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti , prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine* , Sarajevo 1986 . godine , 13 - 452

³⁰⁸ Dr Muhamed Huković , Dr Ahmed Kasumović , Dr Ismet Smailović , sa *Uvodom* akademika Nedima Filipovića , *Muhamed Hevai Uskufi* , Tuzla 1990 . , 7 - 202

³⁰⁹ Evlija Čelebi , *Putopis , odlomci o jugoslovenskim zemljama* , Preveo , uvod i komentar napisao Hazim Šabanović , Sarajevo 1996 , 100

³¹⁰ *ibidem* ,

brojni francuski putopisci koji su prolazili kroz Bosnu tokom XVI i XVII stoljeća . I oni na više mjesta uočavaju da se domaće stanovništvo nije identifikovalo sa osmanskim Turcima i drugim narodima koji su bili pod sultanovom vlašću . Posebno su navodili činjenicu da je u mnogim mjestima kroz koja su prošli veliki dio domaćeg stanovništva prešao na islam .³¹¹ Na to ukazuju i drugi putopisci u različitim vremenima kada su boravili na teritoriji Bosanskog ejaleta .

Da je domaće stanovništvo bilo više okrenuto sebi i svojoj Bosni , a manje osmanskoj državi i sultanu u Istanbulu govore i pobune Bošnjaka u XVII i XVIII stoljeću . Sve do novijeg doba historiografija bivše Jugoslavije je bila nekritična prema muslimanima u konfesionalnom smislu . To se najviše vidi u brojnim radovima mnogih historičara starije generacije . Oni su u svojim djelima uvijek s pravom ukazivali na sve propuste lokalne i centralne vlasti , te navodili brojne pobune nemuslimanskog stanovništva . Međutim , kada je riječ o muslimanima na ovim prostorima , a posebno Bošnjacima nigdje nisu isticali da se i oni bune isto kao i drugi sultanski podanici u određenim vremenskim periodima . Razloga za to bilo je više . Jedan od njih je bilo i stereotipno prikazivanje stanja u osmanskom periodu u socrealističkom stilu . Tek sa radovima akademika Avde Sućeske , kasnije dr Muhameda Hadžijahića i drugih , u drugoj polovini XX stoljeća pristupa se realnije ovom pitanju . Profesor Sućeska je već u prvim svojim radovima na ovu temu počeo ukazivati da su Bošnjaci iz Bosanskog ejaleta još u XVII stoljeću okreću sve više svojoj uжоj domovini Bosni , a ne sultanu u Istanbulu . To su pokazali i u svojoj prvoj pobuni koja se desila 1636 . godine u Sarajevu . Seljaci sarajevskog kadililuka su se u to vrijeme pobunili protiv ubiranja nameta *bedel - i šayka* . Tom prilikom su razorili i opljačkali sarajevski sudnicu (*mehšćemu*) i ubili jednog sudskog izvršioca (*muhzira*).³¹² Sljedeća pobuna stanovništva iz okoline Sarajeva desila se 1650 . godine . Povod za ovu pobunu bio je tadašnji Defterdar – zade Mehmed paša . On je od Sarajlija pokušao protuzakonito i silom da uzme novac umjesto sejmena .³¹³ Posebno je u ovom šeheru bila velika pobuna koja je počela 26. maja 1682 . godine . U narednim decenijama do kraja XVII stoljeća nije više bilo pobuna ovakve vrste . Vjerovatno je na to uticao i Bečki rat (1683 – 1699) .³¹⁴ ***Po mome mišljenju , sve je to bilo dalje produbljivanje samosvijesti domaćeg stanovništva prema osmanskoj vlasti, što će posebno doći do izražaja u narednom periodu .***

Jedan vid okrenutosti domaćih ljudi prema Bosni došao je i u vrijeme uspostavljanja nove granice duž Bosanskog ejaleta po odredbama Karlovačkog mira . Tada se u osmanskoj komisiji za razgraničenje na ovom dijelu nove osmansko – mletačko – habzburške granice u funkciji predstavnika i zastupnika šerijata (*muvela – i halife*), tj. predstavnika sarajevskog kadije – *mulle* , nalazio Abdulah efendija Drnišlija . Tokom rada na razgraničenju pokazao je ne samo svu stručnost i ozbiljnost posla koji mu

160 , 179 , 201 , te sve do 548 strane

³¹¹ Radovan Samardžić , *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI - XVII vek* , Beograd 1961, 19 – 596 na više mjesta

³¹² Avdo Sućeska , *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću* , Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine , god. XVII 1966 – 1967 . , Sarajevo 1969 , 166 (dalje : A. Sućeska , *Seljačke bune*)

³¹³ *ibidem* , 172

³¹⁴ Avdo Sućeska , *Bošnjaci u osmanskoj državi* , Sarajevo 1995 . godine , 16 , 17

je povjeren , nego i svijest da to prije svega radi kao čovjek sa ovih prostora , a ne neki Osmanlija iz drugih pokrajina Carstva .³¹⁵

Posebno je bosanska samosvijest došla do izražaja kod ljudi u XVIII stoljeću . Najbolje se to vidjelo kako u miru , tako i u tri rata (1714 – 1718 : 1737 – 1739 . i 1788 – 1791 .) koji su se u tom periodu vodi na tlu Bosanskog ejaleta . Neposredno iza zaključenja mirovnog ugovora u Srijemskim Karlovcima 26 . januara sa Habzburškom monarhijom i 7 . februara 1699 . godine sa Mletačkom republikom u Bosni , koja najvećim dijelom postaje najisturenija pokrajina evropskog dijela Osmanskog carstva, dolazi kako od predstavnika vlasti , tako i domaćih ljudi do punog izražaja interes za što više fortifikacionih objekata i boljom vojnom koordinacijom . Zahvaljujući tome u prvom ratu koji se vodio od decembra 1714 . go jula 1718 . godine , Bosna nije imala onako velike teritorijalne gubitke , kao što je to bilo sa drugim pokrajinama .³¹⁶No , pravu samosvijest pokazali su Bošnjaci u austrijsko – osmanskome ratu koji se vodio od 1737 – 1739 . godine . Znali su ako ih porazi austrijska vojska da će doživjeti sudbinu muslimana koji su u prethodnim ratovima protjerani sa teritorija u kojima su generacijama živjeli ili da će u najboljem slučaju morati preći u kršćansku vjeru . Bošnjaci su bez ičije pomoći , maksimalnim angažovanjem i samoodricanjem pobijedili nadmoćnijeg protivnika . Ovom pobjedom su odbranili sebe , svoj identitet , rodna mjesta i Bosnu koju su jedino istinski doživljavali kao svoju domovinu . « *Zato se i može tvrditi da je Banjalučki boj od 4. avgusta 1737 . godine predstavljao jednu od prvih stranica bošnjačke samosvijesti , hrabrosti i patriotizmaPosebno je ova pobjeda imala veliki značaj za Bošnjake islamske vjere koji su i do tada živjeli sa svojim komšijama katoličke , pravoslavne i jevrejske vjeroispovijedi . Oni su u ovom boju sačuvali svoj fizički i duhovni opstanak na ovim prostorima .* »³¹⁷

Poslije Beogradskog mira (1. septembra 1739 .) na ovim prostorima u narednih gotovo pet decenija nije bilo rata sa susjedima . Međutim , upravo u tom mirnodopskom periodu , svijest domaćeg stanovništva još više se učvršćuje . U narednim decenijama uticaj domaćih ljudi , koji su bili na iastaknutijim civilnim i vojnim položajima bio je na zavidnom nivou . Posebno su u tome došli do izražaja kapetani i brojne spahijske porodice koje su uživale odžakluk timare .³¹⁸ Istina , njihove odluke nikada nisu u glavnim pitanjima bile u suprotnosti sa stavom Visoke Porte u Istanbulu . No , sve osnovne odluke koje su se ticale održanja reda , unutrašnjeg mira , privrednog života i posebno vojne sposobnosti za odbranu Bosanskog ejaleta, bile su u nadležnosti predstavnika osmanske vlasti koju su u pravilu obavljali ljudi domaćeg porijekla . Ovo ne znači da je u Bosni vladala neka vrsta autonomije . Međutim , po onome kako je bilo u praksi , to nije ni bilo daleko od ovoga pojma . Upravo u ovakvoj situaciji se domaće

³¹⁵ Alija Bejtić , *Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov Zbornik bosanskih memorijala 1672 – 1719 .* , Radovi ANUBiH , knj. LX , Odeljenje društvenih nauka , knj. 19 , Sarajevo 1977 , 201 – 240 ; Ešref Kovačević , *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira* , Sarajevo 1973 , 5 - 299

³¹⁶ Enes Pelidija , *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699 – 1718)* , Sarajevo 1989 , 5 - 301

³¹⁷ Enes Pelidija , *Banjalučki boj iz 1737 . - uzroci i posljedice* , Sarajevo 2003 . godine , 409 , 410 ; Mustafa Imamović , *Historija Bošnjaka* , Sarajevo 1997 , 300 - 303

³¹⁸ Hamdija Kreševljaković , *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* , Izabrana djela , knj. I , Sarajevo 1991 ; Avdo Sućeska , *Ajani , prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka* , Sarajevo 1965 . godine

stanovništvo bunilo protiv lokalne vlasti , koja je zloupotrebljavala ovlaštenja . Kao i u prethodnom XVII i tokom XVIII stoljeća u više navrata dolazilo do pobuna domaćeg stanovništva , prije svega muslimanske konfesije. Ozbiljnija pobuna zabilježena je 1735 . godine . Pobuna je izbila u mostarskom , a zatim i drugim kadilucima hercegovačkog sandžaka . Tek poslije izbijanja austrijsko – osmanskog rata 1737 . godine , zbog opasnosti koja se nadvila nad Bosnom , došlo je do njenog primirenja .³¹⁹ No , pritajeno nezadovoljstvo ponovo je buknuo u novoj pobuni u većem dijelu ove osmanske pokrajine , koja je trajala od 1747 – do 1757 . godine .³²⁰ ***I na ovim primjerama pobune se vidi bosanska samosvijest . Ljudi iz u XVIII stoljeću nisu slijepo slijedili ni sultana , ni predstavnike njegove vlasti u Bosni kada su nepravde i zloupotrebe bile evidentne . Oni su prije svega štitile sebe i svoju zakonska prava .***

Kada je Porta 1784 . godine na austrijski zahtjev prihvatila da preda neka pogranična mjesta i tvrđave koje su bile sporne još od beogradskog mira (1739) , protiv toga se pobunilo bošnjačko stanovništvo . Nezadovoljstvu se pridružio i tadašnji bosanski namjesnik Abdullah - paša Defterdarević . I on je kao rođeni Sarajlija reagirao patritoski . Bio je protiv davanja nekih pograničnih bosanskih mjesta susjednoj Austriji . To su iskoristili njegovi protivnici , pa su ga kod Visoke Porte uspjeli oklevetati za veleizdaju . Bio je to povod da se osudi na smrt . Po predanju , kada je u Travnik februara 1785 . godine sa čašicom otrova došao Portin izaslanik (*mubašir*) , pijuću otrov vezir Abdullah - paša je izgovorio sljedeće riječi : « *Baš vererum , bir taš vermem – I glavu ću svoju dati , a kamena jednog ne dam* » .³²¹ ***Bez obzira koliko ovo odgovaralo historijskim činjenicama ili ne , ipak i ova predaja govori o bosanskoj samosvijesti koja je bila prisutna daleko prije nestanka sultanove vlasti sa ovih prostora .***

Posebno će patriotizam doći do izražaja u narednom osmansko – austrijskom ratu koji se vodio od 1788 – do 1791 . godine . U ovom ratu koji je u historiji poznatiji pod imenom ***Dubički rat*** Bosanci su grčevito i hrabro pružali nevjerovatno veliki otpor na svim napadnutim mjestima . I ovdje oni nisu toliko branili sultana i osmansku državu , koliko sebe i svoju Bosnu . Tadašnji austrijski car Josip II (1780 – 1790) znao je za nezainteresiranost službenog Istanbula za Bosnu . Zato je i pisao feldmaršalu Ernestu Laudonu koji je bio vrhovni zapovjednik carske vojske na bosanskom frontu « *da je Bosna prepuštena Bošnjacima i da to treba iskoristiti i napasti Berbir** » .³²² Međutim , kako vojne aktivnosti austrijske vojske nisu išle planiranim tempom , to je feldmaršal Laudon iznio caru u Beču razloge zbog čega izostaju vojne pobjede . On je kazao : « *da je upravo nevjerovatno , kako su čvrsto građeni mali bosanski gradići i kako se tvrdoglavo u njima Turci (Bošnjaci – prim . m .) bore , a s kojom se lakoćom oni umiju iznova ušančiti , kad im se razori jedna odbrambena linija* »³²³

U XIX stoljeću još od potpisivanja Svištovskog ugovora (4. 08. 1791 .) Krajišnici i pojedini njihovi kapetani nisu se mirili sa gubitkom Cetingrada . Posebno se

³¹⁹ Enes Pelidija , *Bosanski ejalet od 1593 . godine do Svištovskog mira 1791 . godine* , Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata , Sarajevo 1998 ,165 (dalje : E. Pelidija, *Bosanski ejalet od 1593 . godine*)

³²⁰ A. Sućeska , *Seljačke bune* , 182 - 202

³²¹ Safvet beg Bašagić (Mirza Safvet) , *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463. – 1850.)* , reprint izdanje , Sarajevo , 1989 , 110 , 111

* *Bosanska Gradiška*

³²² Galib Šljivo , *Bosna i Hercegovina 1788 – 1812* , Banjaluka 1992 , 119

³²³ *Historija naroda Jugoslavije II* , Zagreb MCMLIX , 1331

tome odupirao Hasan - aga iz Pećigrada . U narodnoj tradiciji je poznatiji kao Hsanaga Pečki . On je sa Austrijskom monarhijom vodio skoro 30 godina neku vrstu privatnog rata za Cetinograd .³²⁴ **Hasanagina borba sa Austrijskom monarhijom bio je izraz svijesti ove ličnosti i Krajišnika uopće da se bore za svoju , a ne sultanovu zemlju . Sve će to još više doći do izražaja u Pokretu za autonomiju Bosne pod Husein -kapetanom Gradašćevićem .**

Pokušaj reformiranja Osmanskog carstva , prije svega po uzoru na tadašnje evropske zemlje , imao je direktnog uticaja na mnoge događaje u brojnim osmanskim pokrajinama . Tako je bilo i sa Bosanskim ejaletom . Mnoge mjere koje je u toku svoje višedecenijske vladavine provodio sultan Mahmud II (1808 – 1839) nisu nailazile na podršku sultanovih podanika u Bosni . Razlozi tome bili su subjektivne i objektivne prirode . Posebno je to došlo do izražaja poslije ukidanja jeničerskog odžaka 1826 . godine . Tada su se bosanski kapetani , ajani i druge uglednije ličnosti osjetile ugroženim u svojim pravima . Oni će činiti i vođstvo Pokreta .³²⁵ Među njima je bio i Hasan - aga Pečki koji je punih 30 godina na svoj način ratovao i borio se za Bosnu . On je zajedno sa drugim kapetanima i tadašnjim uglednicima bio na sastanku u Tuzli koji je trajao od 20 . januara do 5 . februara 1831 . godine . Donešene su važne odluke od kojih je najznačajnija a) da Bosna dobije unutrašnju autonomiju , te da ubuduće centralnoj vladi u Istanbulu plaća 4 000 kesa novca godišnje i b) da se na čelu ove pokrajine imenuje domaća ličnost . Tom prilikom je za vođu pokreta izabran Husein - kapetan Gradašćević . Iako po godinama mlad (29) nesumnjivo je bio među najuticajnijim , najsposobnijim i najbogatijim ličnostima Bosanskog ejaleta . Zato je dobio najviše podrške .³²⁶

U narednom periodu tokom 1831 . i 1832 . godine najveći dio stanovništva ove pokrajine je zajedno sa Husein - kapetanom vodilo i političku i oružanu borbu protiv centralne vlasti za ostvarenje proklamovanih ciljeva .³²⁷ To je isticao i sam Husein - kapetan , koji je u narodu već u to vrijeme postao poznat pod nadimkom « **Zmaj od Bosne** » . On to ističe i u svojoj korespondenciji austrijskom caru Franju II (1792 – 1835) . U pismu naglašava da je izabran « *po želji cijelog bosanskog naroda* » .³²⁸ **Cio tok borbe za autonomiju bio je izraz samosvijesti ljudi toga vremena koji su Bosnu , a ne Osmansko carstvo s pravom smatrali svojom domovinom .**

Tu bosansku samosvijest znala je i centralna vlada u Istanbulu . U ranijim periodima ona je patriotizam stanovništva Bosanskog ejaleta koristila na najbolji mogući način kako bi sačuvala ovu izuzetno značajnu pograničnu pokrajinu . No , stanje se sada promijenilo . Bosanska samosvijest više nije odgovorala sultanu i vodećim ličnostima Carstva . Zato su i čekali pogodan trenutak da se obračunaju sa nosiocima bosanske ideje,koje nakon vojnog poraza Pokreta za autonomiju nisu eliminisali . Prilika za to ukazala se u vrijeme pobune u Krajini . Kada su početkom septembra 1849 . godine u boju kod Bihaća ustanici porazili bosanskog namjesnika Tahir - pašu , Visoka porta je koristila tu priliku i 1850 . godine u Bosnu poslala Omer - pašu Latasa , jednog od

³²⁴ M. Imamović , *Historija Bošnjaka* , 326

³²⁵ Ahmed S. Aličić , *Pokret za autonomiju Bosne od 1831 . do 1832 . godine* , Sarajevo , 1996 . godine , 241 – 249 (dalje : A. S. Aličić , *Pokret za autonomiju*)

³²⁶ Ibrahim Tepić , *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878 . godine* , Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata , Sarajevo 1998 , 186 (dalje : I. Tepić , *Bosna i Hercegovina*)

³²⁷ A. S. Aličić , *Pokret za autonomiju* , 250 - 337

³²⁸ *ibidem* , 187

najspособnijih vojnih zapovjednika , koji je bio poznat po uspješnim vojnim intervencijama protiv ustanika u više pokrajina Carstva .³²⁹ U narednom periodu , Omer - paša je služeći se svim sredstvima uspio na najbrutalniji način ne samo ugušiti pobunu u Krajini , nego i fizički ubiti i protjerati najveći dio uglednih i uticajnih ličnosti , nosilaca bosanske samosvijesti . Među njima je bio i Ivan Franjo Jukić koji je i pored dokazane dobrodošlice , te pjesme koju je posvetio upravo Omer - paši , zbog svoje odanosti Bosni bio protjeran iz svoje zemlje .³³⁰

U narednom periodu i pored pojedinačnih pobuna , nije bilo onako organizirane borbe za unutrašnjom autonomijom , kao što je to bilo prije Omer - pašinog dolaska . No , to je bila samo prividnost . Kada je odlukama Berlinskog kongresa (13 . juni – 13 . juli 1878.) Bosanski vilajet predat Austro – ugarskoj , tada je eksplodiralo narodno nezadovoljstvo protiv sultana Abdul Hamida i njegove vlade . Tada su se u narodu čule glasne riječi da je « *Bosna njihov vatan (domovina) i da sultan može dati Stambol , a ne Bosnu* » .³³¹ Sa istom onom odlučnošću s kojom je stanovništvo srednjovjekovne Bosanske kraljevine branilo svoju državu , tako su se i njihovi preci poslije 415 godinje osmanske vladavine suprotstavili Osmanskom carstvu i evropskim državama da u njihovo ime odlučuju o zemlji koju oni smatraju svojom jedinom domovinom . To su najbolje pokazali pružajući žilav i iznenađujuće dug vojni otpor dolasku austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu .³³² ***I na kraju osmanske vladavine , samosvijest domaćeg stanovništva bila je isto tako jasna i vidljiva kao i 1463 . godine , te u svih proteklih 415 godina sultanove vlasti . I ovaj dio prošlosti Bosne i Hercegovine nam daje odgovor zašto je 25 . novembra 1943 . godine bilo moguće da predstavnici svih danas konstitutivnih naroda , političkih opcija i društvene pripadnosti jednoglasno prihvate rezoluciju ZAVNO B i H- a i da poslije punih 480 godina obnove bosanskohercegovačku državnost . Upravo svijest i samosvijest njihovih predaka da je Bosna i Hercegovina njihova istinska domovina , daju nam odgovor zašto je naša zemlja u to vrijeme vratila svoju državnost , a danas i međunarodno priznanje .***

R e z i m e

Kratak osvrt na bosansku samosvijest u osmanskom periodu

U toku 415 – godišnje osmanske vladavine na prostorima današnje Bosne i Hercegovine i dijela susjednih zemalja koje su od 1580 . godine bile u sastavu Bosanskog ejaleta , postojala je svijest domaćeg stanovništva o Bosni kao svojoj domovini . Međutim , u mnogim dosadašnjim studijama i radovima u kojima se piše o osmanskoj Bosni , na ovu činjenicu mnogi autori ne obačaju dovoljno pažnje . Naprotiv . Neki iz starije generacije historičara su pisali o brzom padu Bosanske kraljevine pod

³²⁹ I. Tepić , *Bosna I Hercegovina* , 198 , 199

³³⁰ G. Šljivo , *Omer – paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850 . – 1852 .* , Sarajevo 1977 , 5 – 181

³³¹ I. Tepić , *Bosna i Hercegovina* , 211

³³² Mehmedalija Bojić , *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austro - ugarske invazije 1878 . godine* , Naučni skup « **Otpor austro – ugarskoj okupaciji 1878 . godine u Bosni i Hercegovini** » , Sarajevo 1979 , 73 - 88

sultanovu vlast, indirektno ističući nedostatak svijesti ljudi toga vremena o državi u kojoj su živjeli .

Međutim , novija arhivska istraživanja u potpunosti negiraju raniju tezu da je Bosna « šaptom » pala . Upravo na brojnim primjerima pokazuje se da je bosanska srednjovjekovna država još prije dolaska sultana Mehmeda II Fatih u maju 1463 . godine pružala otpor osmanskoj vojsci punih 77 godina . To je nastavljeno i nakon gubitka srednjovjekovne državnosti . Osmanskoj vojsci bilo je potrebno još 129 godina da tek sa osvajanjem Bihaća uspostavi sultanovu vlast na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine . U ovom periodu osmanske vlasti osnovale su sedam sandžaka koji su 5. septembra 1580 . godine ušli u sastav Bosanskog ejaleta . Već sami naziv ove pokrajine zadržao je srednjovjekovno ime ove zemlje , isto kao što je to urađeno davanjem imena bosanskog i hercegovačkog sandžaka .

Koliko je svijest ljudi o Bosni kao svojoj domovini bila prisutna u narednom periodu govore nam imena brojnih vakifa koji su podizanjem sakralnih i profanih objekata u mjestima odakle su rođeni , bili osnivači ne malog broja urbanih sredina . Isto tako su mnogi istaknutiji Bosanci i Hercegovci u Osmanskom carstvu zadržali i prezime Bošnjak i Bosanac . Uporedo sa tim i domaće stanovništvo je u svim prilikama iskazivalo vezanost za Bosnu kao svoju domovinu . To je posebno dolazilo do izražaja u vrijeme brojnih ratova . U mnogim bitkama oni su iskazivali svoj patriotizam . Najviše je to došlo do izražaja u XVIII stoljeću (Banjalučki boj 1737 i Dubički rat 1788 – 1791) .

U XIX stoljeću najviše je bilo prisutno u vrijeme Pokreta za autonomiju Bosne (1831 – 1832) pod Husein – kapetanom Gradaševićem , otporu Omer – paši Latasu (1850 – 1852) , te u pružanju otpora uspostavljanju austro – ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini (kraj jula – 20 . oktobra 1878 . godine) . Ta samosvijest koja je u radu detaljnije izložena daje odgovore na mnoga kasnija dešavanja , sve do 25. novembra 1943 . godine kada je u Mrkonjiću (Varcar Vakufu) poslije 480 godina osmanske vladavine obnovljena bosansko – hercegovačka državnost .

RESUME

During the 415 years of ruling ottoman period on the territory of Bosnia and Herzegovina, as we now it today and its neighbouring countries that have been part of Bosnian eyalet until 1580., domestic people considered Bosnia to be their homeland. Although there are many researches and studies about Ottoman Bosnia, most of authors are not speaking about this fact. Some of historian of older generation even wrote that Bosnian kingdom fall under sultans rule quickly because domestic people had no consciousness about country they have lived in.

New researches are showing that the earlier theses of easy fall of Bosnia under Ottoman empire are not true. There are many examples of Bosnian resistance to Ottoman empire, which have last for 77 years until sultan Mehmed Fatih came in 1453. Resistance continued even after Bosnia lost her sovereignty. Ottoman army needed 129 years to conquer whole territory of Bosnia and Herzegovina, which happened with conquering of Bihać. During this period Ottoman authorities have established seven sanjaks which have

entered Bosnian eyalet in 05.September 1580. Name of this province stayed same and same thing happened with giving the names to Bosnian and Herzegovina sanjaks.

Names of many vakifs which have found many urban places by building sacral and profane buildings in land where they were born, are showing us that people of Bosnia had conscious of Bosnia as their homeland. Many important Bosnians in Ottoman empire kept they second names “Bošnjak” and “Bosanac”. During many wars people of Bosnia were showing that they are attached to Bosnia as their homeland. In many battles they were showing they patriotisam. This exeeded during XVIII century (Battle of Banja Luka 1737. and Austro-Turkish war in 1788 – 1791).

In XIX century Bosnian self-consciousness has been shown during the movement for a Bosnian autonomy (1831-1832) led by Husein- captain Gradašćević, resistance to Omer-pasha Latas (1850-1852) and resistance to Austro-Hungarian attempt to establish rule in Bosnia (end of July – 20.October 1878.). This self-consciousness gave us many answers on events that has happened untill 25.November 1943. when Bosnia reestablished her sovereignty in Varcar Vakuf, after 480 years of Ottoman rule.

DÖNEM KAYNAKLARINDA FRANSA'DAN KANUNİ'YE GELEN İKİ MEKTUP VE OSMANLI BÜYÜKLÜĞÜ

Prof.Dr. Şefaettin SEVERCAN*

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile olan ilişkileri on altıncı yüzyıldan itibaren Kanuni Sultan Süleyman dönemi ile birlikte oldukça gelişir ve farklılaşır. Artık hem Avrupa devletlerinin birbirleri ile olan ilişkilerinde hem de her devletin özellikle dış politikalarında Osmanlı sultanı en önemli belirleyicilerden biridir. Topkapı Sarayı arka arkasına Avrupa başkentlerinden gelen elçileri konuk etmektedir.

Avrupalı elçiler zaman zaman Avrupa'nın güç dengesini ve Avrupa devletlerinin haritalarını değiştirecek yardım talepleri için yüz sürerler Devlet-i Âl-i Osman'ın eşiğine. Zaman zaman da krallarının canlarını ve ülkelerinin egemenliğini kurtarması için eteğini öperler Osmanlı sultanın. Bu taleplerin cevap bulanları arasında Fransa'dan gelen elçiler önemli bir yer tutar. Bu tebliğimizde Fransa'dan Kanuni Sultan Süleyman'a gelen ve derhal olumlu cevap bulan önemli yardım taleplerinden iki tanesini ve yapılan yardımı dönemin görgü tanıklarının kaleminden aktarmaya çalışacağız.

2. FRANSA'NIN BİRİNCİ YARDIM TALEBİ VE MOHAÇ SEFERİ

On altıncı yüzyılın ilk çeyreği bitmek üzereydi. İspanya kralı Macaristan kralının yardımıyla Fransa'yı ağır bir yenilgiye uğratmış, Fransa kralının ordusu dağılmış, kendisi kaçıp bir kalede mahsur kalmış, ülkesi parçalanmakla yüz yüze gelmişti. Bunun üzerine Fransa kralı yanında kalan devlet ricalini toplamış ve kendilerini bu durumdan ancak Osmanlı sultanının kurtarabileceği kararına varmışlar ve Kanuni Sultan Süleyman'a bir elçiyle mektup gönderip yardım talebinde bulunmuşlardı. "Osmanlı Sultanı'ndan Macar kralının kulağını çekmesini istiyorlardı. Böylece Macarlar İspanya'ya yardım edemeyecek, tek başına kalacak İspanya'yı da Fransızlar yenerek ülkelerinden çıkaracaklardı". Bu düşüncelerini de açıkça beyan ettiler.

Bu yardım talebinin Avrupa siyasetine uygun düştüğünü gören Osmanlı Sultanı gelen elçiye olumlu cevap verir ve derhal Macaristan üzerine büyük bir sefer hazırlıklarını başlatır. İşte bu hazırlıklar dünya tarihinin en görkemli zaferlerinden biri olan Devlet-i Âl-i Osman'ın "Mohaç Zaferi" ile sonuçlanacak ve Fransa kralı mahsur kaldığı kaleden, Fransa'da parçalanmaktan kurtulacaktır.

*Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Bütün bu gelişmeleri dönemin tanıklarından, Kanuni Sultan Süleyman'ın şeyhü'l-İslamı olan Kemal Paşazâde³³³ "Tevârih-i Âl-i Osman X. Defter" adlı eserinde şöyle anlatır.

³³³ Büyükbabası Kemal Paşa'ya istinâden "Kemal Paşa-Zâde" veya "İbn-i Kemâl" adlarıyla anılan Şemseddin Ahmed b. Süleyman 873/1468-1469 yılında doğmuştur. Doğum yeri bazı kaynaklarda Edirne bazılarında Tokat olarak belirtilir.

Seçkin bir aileye mensup olan Kemal Paşa-Zâde, ilk tahsilini ailesinin yanında yapmış, burada çok iyi bir tahsil gördükten sonra ailevi geleneğe uyarak askeri sınıfa girmiş ve II. Bayezid'in bazı seferlerine

“Fransa kralı, Sultan Süleyman’ın saâdet sarayının eşğine bağlılığını bildirip, kuvvet ve kudretin sığınağına tabi olduğunu açıklamayı üzerine, onu İspanya kralının elinden kurtarmak üzere verilen sözün yerine getirilmesi Büyük Mohaç Seferi’nin başlıca sebebi oldu.

Hristiyan dünyasının “kurune” dedikleri çok önemli bir “taçları” vardı. Bu tacı teb’asının ve askerinin çokluğu, gücünün ve kudretinin büyüklüğü ile meşhur olan krallar giyerdi. Kurune’yi giymiş olan krala artık meliklerin meliki, sultanların sultanı anlamına gelen “Cesar” (23a) derlerdi. Uzun zamandır bu taç, sahip oldukları güç ve kudret sebebiyle Alman krallarına aitti. Hayli zaman sonra Alman kralları eski güç ve kudretlerini yitirmişler, gül bahçelerine hazan mevsimi gelmiş ve ihtişamları solmuştu.

Bunun üzerine İspanya ve Fransa kralları “Kurune”yi ele geçirip “Cesar” olmak için şiddetli bir mücadeleye giriştiler. Nice savaşlar yaptılar, birbirlerinin ülkelerine girdiler, oluk oluk kan döküp nice canlara kıydılar. Sonunda Macaristan kralının İspanya kralına yardım etmesi ile İspanyollar Fransızlara galip geldiler ve (23b) Fransa kralının ordusunu dağıtıp, askerlerini kılıçtan geçirip, ülkesinin ve kalelerinin önemli bir bölümünü zapt ettiler. Fransa kralı savaş gücü kırılıp, kudret kalesi yıkılınca ne var ne yok bırakıp kaçmış ve bir kaleye sığınıp orada mahsur kalmıştı.

Bunun üzerine Fransa kralı yanında kalan vezirlerini ve danışmanlarını toplayıp içerisinde buldukları bu acı durumdan nasıl kurtulabileceklerini görüşmüşlerdi. Sonunda kendilerini bu durumdan ancak dünyanın koruyucusu Osmanlı padişahı Sultan Süleyman’ın güneşin ve ayın secde ettiği gökyüzü gibi engin sarayına sığınıp iltica ederek kurtarabilecekleri kararına varmışlardı. Fransa Kralı bu teklifi benimsedi ve Kanuni Sultan Süleyman’a bir elçiyle mektup gönderip yardım talebinde bulundu. Elçinin getirdiği mektubun özeti manzum olarak şöyle dizilip açıklandı:

“Lütuf eteğine yapıştım Han’ım benim
İnsafsız düşman elinden kurtar beni korunağım benim
Eğer zamanın Süleyman’ından bir himmet olmaz ise
Her şeyim bitti krallığım paramparça oldu benim”

katılmıştır. Bu seferlerin birinde divan toplantısına gelen Filibe Müderrisi Molla Lütfi’ye gösterilen saygıdan etkilenerek ve kendi ilmi kabiliyetini farkederek askeri sınıftan ayrılarak ilmiye sınıfına geçmiştir. Şer’î meselelerle, kelam, hukuk, tarih ve edebiyattaki yüksek başarısı kendini kısa zamanda uluslar arası üne kavuşturmuştur. Özellikle şer’î meseleleri sonuçlandırmasındaki liyâkatinden ve bu meselelerdeki muhâkeme ve münâzara kudretinin yüksekliğinden dolayı “Müftii’s-Sekaleyn” unvanını almıştır. İlmî şahsiyeti bakımından kendi zamanında o kadar büyük bir şöhrat kazanmıştır ki, Sadettin Taftazânî ve Seyyid Şerif Cürcânî’ye tercih edilmiştir.

Kemal Paşa-Zâde’nin eserlerinin sayısı hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Mecdi Efendi bunları 100 olarak verirken, M. Tahir, Ahmet Uğur, İsmet Parmaksızoğlu 300, Hamid Vehbi 400-500 ve Nihal Atsiz bu sayıyı 209 olarak gösterirler. Kelam, usul, hadis, tarih ve lisan ilmi gibi pek çok alanda telif ve tercüme eserler veren Kemal Paşa-Zâde’nin en önemli eseri “Tevârih-i Âl-i Osman”dır. Kemal Paşa-Zâde’ye Tevârih-i Âl-i Osman’ı yazma görevini Sultan II. Bayezid vermiştir. Kemal Paşa-Zâde, Osman Gazi’den başlayarak her sultana ayrı bir defter tahsis etmek suretiyle sekiz defter yazmış ve bunları iki parti halinde II. Bayezid’e takdim etmiştir.

II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman’ın iltifatlarına mazhar olan Kemal Paşa-Zâde Şeyhü’l-İslam Zenbilli Ali Efendi’nin ölümünden sonra 932/1526’da Şeyhü’l-İslam olmuştur. Ömrünü devletine ve milletine hizmetle geçiren Kemal Paşa-Zâde 2 Şevval 940/16 Nisan 1534’de vefat etmiş ve Mahmut Çelebi Zâviyesi’ne defn edilmiştir.

Fransa Kralı elçisi ile Osmanlı Sultanı'ndan, İspanya kralına yardım ederek Fransa kralını yenmesini sağlayan, Macar kralının kulağını çekerek İspanya'ya yardımını önlemesini istiyordu. Böylece Macarlar İspanya'ya yardım edemeyecek, tek başına kalacak olan İspanya'yı da cihan Sultan'ının lütfu ve ihsanı ile yenerek ülkelerinden çıkarmaya güçleri yetecekti. Bu iyiliği karşılığında da cihan padişahının ihsanının kulu kölesi olup, isteyerek itaat gerdanına boyun veren zavallılardan olacaklarını beyan etti.

İhsanı bol, şanı yüce Sultan kanadı kırılmış ölmek üzere olan kralın bu perişanlığına merhamet edip gereğinin yapılmasını buyurdu. Elçiye hil'at ve icazet verip türlü ihsanlara boğdu. ...(24a)... "Kerim olan sözünü tutar ve affeder" sözü gereği, verdiği sözü tutmasının üzerine farz olduğu düşüncesiyle Macaristan kralı'nın tavus kanadı ve gelin yüzü gibi ülkesini yerle bir etti, Kral'ın canını oklarına hedef edip askerinin kimini kılıçtan geçirdi kimini darma dağın perişan etti...

(25a) ...İspanya kralının gücü kırılıp şiddetli saldırıları yok oldu. Fransa kralı mahsur olduğu kaleden çıkıp, askerini yanına toplayıp bütün gücüyle savaşıp düşmanını ülkesinden çıkardı.Şanı, şerefi zillete düşmüş iken yeniden izzete erdi..."

3. FRANSA'NIN İKİNCİ YARDIM TALEBİ VE NİSE KUŞATMASI VE ESTERGON/İSTOL-BELGRAD SEFERİ

On altıncı yüzyıl yarılanmak üzereydi. Fransa kralı Françesko (Fransuva) bu defa ezeli rakibi İspanya kralı şarlken'e karşı Osmanlı Sultanından bir kez daha yardım istedi. Bunun için İstanbul'a gönderdiği elçisi Polen dö Lagard ile Osmanlı Sultanına şu mesajı getirdi:

"Ey yedi ülkenin padişahı, cesaret ve kahramanlığın kaynağı, dünyanın sığınağı, benim halimden haberin olsun da bu bitkin perişanlığıma bir çare lutfet. Dünyada senin kadar büyük şah yok, diğer şahlar senin kapında ancak bekçi olabilirler. Senin gibi bir büyük padişaha itaat ettim" diye arzuhaline başlayıp, "Kaptan-ı Derya Barbaros Hayreddin Paşa'nın denizden, yüce Padişah Kanuni Sultan Süleyman'ın da karadan kendisine yardıma gelmelerini ister."

Fransa'nın daha önceki yardım taleplerini boş çevirmeyen Kanuni Sultan Süleyman bu defa da boş çevirmez Polen dö Lagard'ı ve Hayreddin Paşayı İstanbul'a çağırarak donanmayı hazırlamasını emreder. Kendisi de karadan hareket üzere hazırlıklara başlar. Bütün bu gelişmeleri yine dönemin tanıklarından olan ve donanmaya bizzat katılan, Sinan Çavuş³³⁴ "Süleymannâme" adlı eserinde şöyle anlatır.

Hıristiyan kralların en büyüklerinden ve eski Hıristiyan serdarlarının öncülerinden, tâc ve tahtıyla ülkeler sahibi olan haşmetli kiralığı, sınırsız bolluktaki hazineleri ile meşhur olan Fransa kralı Françesko, kudretli, dünya Padişahının saadet merkezi yüce makamına bir elçi göndererek şöyle der:

³³⁴ Osmanlı kaynakları, Tarih-i Feth-i Sikloş Estergon ve Istol-i Belgrad'ın yazarı olan Sinan Çavuş hakkında onun Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşadığından başka hem kendi hem de eserleri ile ilgili pek bilgi vermezler.

Sinan Çavuş'un bugün mevcut olan iki eseri vardır. Bunlardan biri Hayreddin Paşa'nın deniz seferlerini bizzat onun ağzından anlattığı Gazavât-ı Hayreddin Paşa'dır. Diğeri ise Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile yazdığı "Süleymannâme"dir. Sâde bir üslupla yazılan eserin güvenilirliği yazarın ne gördüyse onu kaydettiğinin doğruluğu ile tasdik edilmiştir. Metinde verilen her bir konaklama yeri de doğrudur. Eser 32 minyatüre sahiptir. Bunların bir kısmı minyatür sanatının örnekleri olarak çokça kullanılmıştır. Eserde Nis ve Tulon limanları ile Barbaros'un filusunun minyatürleri en ince detayları ile resmedilmiştir.

Nazm

(11a) Ey yedi iklimin Padişahı
Cesaretin kaynağı, dünyanın sığınağı
Padişahım benim durumumdan haberdar ol da
Bu yaralı gönle lütuf merhemini sür
Devrin senin gibi bir şahı yok
Şahlar kapında bekçi olsalar yeridir
Senin gibi bir şaha gönülünden itaat ettim
Kuluna dost düşmanlarına düşmanım
...
İçimizden bir kötü yıldızlı
Yahudi asıllı ve lanetli biri
Kral oldum diye iddia edip
Hile ile krallığı ele geçirdi
...

(11b)... Her zaman muzaffer olan cihan Padişahı hazretlerinin, saadet sunan eşiklerinden yalvarılarak istendi ki:

"Zamanında Rüstem'in destanları unutulmuş, İsfendiyar'ın nâmı silinmiş, kader gibi geçerli kılıçlarının yıldırımlarıyla güneşi dermansız bırakan, hücumunun şiddetiyle Efrâsiyâb'ın (Mâveraünnehr) temelini harâb eden, harpte vuruşunun sesiyle denizin derinliklerinde timsahların ödünü patlatan ve savaştaki kararlılığıyla kötü talihli firenklerin sağlam yapılı surlarını harap ederek mezara çeviren Hayreddin Paşa, donanma gemileriyle bu tarafa gelip yardıma hazır olursa, Üngurus tarafından da yedi ülkenin Padişahı hazretlerinin savaşa karar verirlerse kötü soylu, (12a) şeytan tabiatlı düşmanın fesat pençesi parlak cefa kılıcıyla ve kötü huylu gagası keskin bela kılıcıyla iki taraftan kesilerek, gül bahçesi vilayet tamamen güzellik ve tazelik bulacağından hiç şüphe yoktur" diye ricasını arzetmişti.

Bu durum, âlemin barınağı saadetli dergahın sahibi Padişah'a arz olundu. Fransa'nın isteğinin son şekline ince bir kavrayışla yaklaşarak Fransa'nın gerçek niyetinin ne olduğu anlaşılana kadar cevap tehir edilmişti. Ancak daha sonra elçi, devlet erkanı ve ileri gelenlere giderek şunları söyledi:

Nazm

"Benim durumumu Sultan'a arzediniz
Bir an bile beklemeye takatim yoktur
Nice gündür bu ulu eşiğe
Yüzümü sürüp geldim cihan şahına
Kralımdan bir mektup getirdim
Dünya Padişahının huzuruna yetiştirdim
Verilmedi onun cevabı bana
Ki biz o cevapla erelim doğru yola"

Daha sonra elçinin bu cevabı şerefli saltanatın huzuruna arz olundu. (12b) Saltanatın en yüce saâdeti ve hilâfet semasının parlak güneşi Sultan hazretlerinin, âlemi güzelleştiren emirleri ki, cihanı nuruyla aydınlatan güneş ve saâdet veren nurların sevince boğan zafer müjdesidir, şu şekilde sonuçlandı: "Her zaman huzur veren çehresi, cihad gelinine tutulup, düşman timsahlarının yüreklerinin yağıyla gaza lambasını yakan,

Rüstem gibi savaşan, Behram gibi doğuşen şanlı Hayreddin Paşa Allah şerefini dâim etsin ve ahlakını güzel eylesin İstanbul'dan davet oluna".

Hayreddin Paşa'ya ferman ulaşınca bir an bile beklemeden şanlı Edirne şehrine geldi. Taht sahibi mezkur Fransa kiralının ve askerlerinin istekleri ve fikirlerinin maslahatları görüldükten sonra, törenini cihan fethiyle süsleyen ve hükümdanlığın kurucusu Sultan hazretleri, Hayreddin (13a) Paşa'ya çok değerli şu emrini gönderdi. "Bulutlar gibi akıp giden ve zaferle dönen yüz parça gemiyle Fransa'nın yardımına va korumasına gide".

Gazi Padişah hazretlerinin (17a) bu yüce emirleri gereğince Hayreddin Paşa, 12 Muharrem 950H./17 Nisan 1543 Pazartesi günü demirlerini alıp, yelkenlerini açıp, top ve tüfekleri atışları altında hareket ettiler.

Fransız elçisini de gemisine alan Hayreddin Paşa 24 Haziran 1543'de Marsilya'ya geldi ve burada Fransız donanması kaptanı Anto Kilâri tarafından büyük bir törenle karşılandı. Burada on beş gün kalan Hayreddin Paşa'ya Fransa'dan gelen elçi şu haberi getirdi:

“Beyt

Düşmanın başına şimdi el irmez
Ayağın almayınca baş virmez.”

Öyleki, Kelîle ve Dimne adlı bir Hint masalında anlatıldığı gibi, kötü dinli İspanya aldatma ve hîle ile görünen yüzünü, düşmanlık örtüsüyle örtterek, sulh anlaşmasını bozmak ve vefasızlık sıfatını takınmak suretiyle, devletimin temelini yıkmağa ve şevketimi yok etmeye çalışmaktadır. Himmetinizle, bir şekilde kulağını bükmek gerekmektedir. Öyle ki, diğer Hıristiyan ülkelerin (26b) krallarına da gereken yapılmış olur.

Bu yapılırsa, sağlam surları toprağın merkezine ulaşan ve dünya gibi yuvarlak kulelerinin uçları gökyüzünden eflak'ın merkezine erişen, Nise kalesinin fethi ve kurtulması için muzaffer gemilerle üzerine varmanızla, gücünüzün heybetinden o sağlam kaleye zelzele ve kahramanlığınızın cesaretinden İspanya'ya velvele düşer. Biz de böylelikle bu tehlikeli beladan kurtuluruz.

Fransa'nın bu talebi üzerine 19 Ağustos 1543' Osmanlı Fransız kuvvetlerinin fiilî ilk ortak hareketi ile Nise kuşatıldı. Daha sonra fırtına sebebiyle kuşatma kaldırıldı ve Hayreddin Paşa 9 Ekim 1543'de kışı geçirmek üzere Tulon şehrine gelip demir attı.

Diğer taraftan Sultan Süleyman'ın kendisi de, Peygamberimiz (s.)'in hicret tarihinin onuncu onda birinin yarısı Muharremi'nin onsekizi (23 Nisan 1543) Hızır İlyas (Hidrellez) günüydü. Bahtı açık, mülk ve tahtın sahibi, Allah'ın ülkelerinin koruyucusu, kullarının yardımcısı Padişah hazretleri Edirne'den, **istediği gibi hüküm veren, dilediğini yapan buyruk sahibi olan Allah'a güvenerim** diyerek, cihan padişahına yakışan bir debdebe ve ülke fetheden bir görkem ile, her nerede olursa olsunlar bozgunculuk eden düşmanları (38a) aramaya çıktı.

Osmanlı Sultanı İstol Belgrad kalesini fethettikten sonra 5 Eylül 1543'de tercüman Hasan'ı Fransa kralı Françesko'ya oradan da İstanbul'a çağırarak üzere Hayreddin Paşa'ya gönderdi.

(133a) ... Tercüman Hasan, Françe ile Filandıra şehrinde buluştu. Françe, İslam sultanlarının sultanı, insanlarıyla ülkeler sahibi Padişah hazretlerinin Üngürus vilayetinde gerçekleştirdiği fetihlerin durumundan sordu. Hasan, şöyle cevap verdi:

... (134a) ... Asrının en kudretli Padişahı kahreden kuvveti ve apaçık kudreti ile, Valpo, şikloş, Peçuy, Beçvar, Sas, Aynvar, Malvar, Estergon ve Tata kalelerini fethederek, şanı yüce Osmanlı'nın kadim ülkesine kattı.

Üngürus (Macaristan) diyarının güneyine yayılmış olan, kuzey bölümü ve ayrıca doğu ve batıya uzanan çizgide, öyleki, Tuna nehrinin kenarından Aksu serhaddine kadar uzanır, son bulan bölgeler perişan kafirlerin vilayetlerinden ayrılmış ve emniyet yurdu İslam ülkesi sınırları içine girmiştir. ... (134b)... İstol-i Belgrad kalesinin ele geçirilmesi için ve içindeki perişan kafirlerin yok edilmesi için hisarları karıştıran ve kale duvarlarını yıkan toprakla döğüp sonuca ulaşmak üzere olduğunu haber verdi.

Françesko bu haberleri duyunca, dünyanın barınağı ve kudretli dergahın padişahına şu nazım ile yalvardı.

Nazm

Dünya Sultanına kuluz biz
Hizmetinde kusur etmekten utanırız biz
O Padişahın bizim gibi yüz kulu var
Kabul buyurursa biz de onun kuluyuz
Her türlü vergi, taht, tâç ve ülke
Padişahındır, biz hepimiz mahkum ve köleyiz.

(135a) Daha sonra Hasan, Françe'den Tulon limanına hareket ederek Tulon'da Hayreddin Paşa ile buluşup Padişah'ın (İstanbul'a dönme) emrini bildirdi.

4. BELGELERİN TRANSKRİPSİYONU

4.1. FRANSA'NIN BİRİNCİ YARDIM TALEBİ VE MOHAÇ SEFERİ

Firencse beğinin ki, âsitâne-i sa>âdet-âşiyânına >arz-ı intisâb idüb bâb-ı izzet-meâba ızhâr-ı ihtisâs itmişdi, İspânya beğinin pençe-i istîlasından istihlas husûsında buyrulan va>d-ı kerîm mezkûr sefer-i >azîmin cümle-i esbâbından idi...

(22-a)... Ol diyâr ehlinin kendü dillerince kurûne didükleri efseri mu>teber ki, selâfîn-i taht-nişîn-i nasârâdan kendü karnında kırını vü karîni olmayan kesret-i a>vân u ensâr vefret-i etbâ>-u eşyâğ ile mümtâz olan ser-efrâz tâc-darlar urunı gelmişlerdi. Ol tâci giyüb mi>râc-ı rif>ate urûc iden serdara Cesâr (23-a) derlerdi. Ol >ibâretün ma>nâsı ve fahvası melikü'l-mülûk-i ves's-selâfîndir. Ol tâc-ı latîfin ve bu lakab-ı şerîfin Alaman beglerine ihtisâsı vardur, havâss-ı mezkûre ve hasâyis-i mezbûre olanlar da onlarda bulunurdu. Sâyir kurûm ol şereften mahrum idiler. Hâliyâ hayli zamandı ki, ser-hayl-i Alaman fevt olmuş hazân-ı mevtille gülistân-ı zindigânisi solmuşdu, ol hulfün halefi olmamağın vilâyetinin eyâleti mahlûl olub, seyfi meslûl şevketi mağlûl olmuşdu.

Ol diyârın civarında olan şehir-yârlardan İspanya beği ve Firençe beği ma>mûre-i mezkûrei zabt idüb kendü memleketlerine rabt itmege ikdâm u ihtimâm idüb ol serdarların her birisi kurûnei urunub cesarlığa tâlib olubdururdu. Bir nice yıldı ki, aralarında defâ>tile muhârebe ve medârebe miyân-ı meydân-ı mücâdelede mukâtele ve mukâbele olub âhirü'l-emr kırâl-ı bed-fi>âl-i Üngürus-ı menhûs mu>âvenet ü muzâheret itmegile İspanya beği Françe beğine gâlib olmuşdu. (23-b) Seyf-i hayf ile leşkerini kırıp, seyl-i hayl ile kişverine girüb, kılâ>ını ve bikâ>ının ekserini almış idi. Bâzû-yı savleti sinub bârû-yı şevketi yıkıldıktan sonra kendüsi kaçmış, kâr u bâr-ı karârı saçmış, varmış bir hisâr-ı üstüvâra girmiş, sûr içinde mahsûr olmuş kalmışdı.

Vezirlerini ve müşirlerini bir araya derüb bu rây-ı maslahat-arâ-yı ve tedbîr-i dil-pezirî ma>kûl ü makbûl gördüler ki, Sultân-ı cihân-penâhın dergâh-ı âsmân-iştibâhına ki, secde-gâh-ı mihr u mâh ve püşt ü penâh-ı sefid ü siyâhdur, ilticâ vü intimâ ideler. Ol âftâb-ı cenâba zerre-vâr izhâr-ı intisâb idüb tâb-ı himmeti vü pertev-i >inâyeti ile hasm-ı gaddâr-ı bed-fercâmdan intisâr u intikâma iktidâr bulalar. Mezkûr şehir-yâr-ı makhûr bu tedbîri takrîr idüb, husrev-i Behrâm-gulâmın dîvân-ı keyvân-mekânına rasul irsâl eyledi. Mahsûl-i makâl buydu ki, manzum u merkûm ve mebzûl oldu ve simet-i zuhûr buldı.

Nazm

(24-a)

Destgîrem dâmen-i lütfundurur hânım benüm
Hasm-ı bî-insâf elinden al girîbânum benüm
Ger Süleymân-ı zamandan cem>a himmet olmaya
Ebter oldu defterim tağıldı dîvânım benüm

Nesr. Üngürüs-ı menhûsın kırâl-ı bed-fi>âlinin i>dâdı ve imdâdı ile >adû-yı kîne-cûy zâfir u kâhir oldu. Ol mu>în olan lâinin def>ine de ref>ine Sultân-ı cihândan himmet ü >inâyet olursa hasmile mukâbeleye ve mukâteleye kâdir oluruz. Ol bed-sîretin mâdde-i fesâdın hasme kudret buluruz, Hazret-i sâhib-kırânın bende-i ihsânı olub şevk ile tavk-ı itâ>te boyun viren efkenderlerden oluruz.

Sultân-ı kerîmü'ş-şân-ı >azîmü'l-ihsân, mezkûr bir küşte hâl ü şikeste bâlin kemâl-i ibtizâlle tezallümine terahhum idüb mesûlin mebzûl buyurdu. Mezbûr rasuline merdıyyü'l-bâl ve makdıyyü'l-âmâl olduğu halde hıl>at-i icâzet virüb, hûn-ı ihsânile toyurdu. (24-b) “**el-kerîmü izâ ve>ade vefâ, ve izâ ev>ade >afâ**” ol va>denün ki, incâzı zimmet-i himmetinde farz-ı lâzîmü'l-edâ, karz-ı vâcibü'l-îfâ hükmin bulmuşdı, muktezâsıyla hayl-i seyl refâtîle cûy-bâr-ı Savâyı vü Dıravâyı ki, her biri bir deryâydı geçdi...

Üngürüs-ı mehûsın perr-i tâvûs ve rû-yı >arûs gibi pîrâste vü ber-hâste kişverini harâb u yebâb idüb, kîse-i iflâs ve kâse-i rebâb gibi hâlî kodı. Kırâl-ı bed-fi>âlin cân-ı bed-gümânını hedef-i tîr-i tedmîr idüb leşkerinin kimin tu>me-i şîn-i şimşîr, kimin lokma-i ejdihâ-yı zencîr idüb, ol murdârların levs-i revsinden mezkûr diyârı âb-ı tîğ-i mîğ-tâbile pâk itdi nehr-i bahr-misâl Tunayı dâhi geçüb kırâl-ı gümrâhın taht-gâhını yıkdı yakdı. şimşîr-i berk-tesîrinden ki, sehâb-ı >azâbdı, deşt ü hâmûnda seylâb-ı hûn akdı.

(25-a) Nesr. İspanya beğinin püşt-i dürüşti sinb bâzû-yı şevketi ve bârû-yı savleti pest oldu. Fırence beği ki, sûr içinde mahsûr olub mesûr beğidi, hisârdan çıkub leşker-i cerrârın yanına derdi, haşem-i hışm-kîniyle hasm u pür-haşem ü kîni kişverinden ayırdı. Hadîd-i câh-ı zillete inmişken zirve-i câh u >izzete irdi. Âfitâb-ı himmet-i Sultân-ı cihân ol >ukde-i husûfde bî-nûr u fer kalan mâha iki aylık yoldan tâb viridi...

(25-a) Nesr. İspanya beğinin püşt-i dürüşti sinb bâzû-yı şevketi ve bârû-yı savleti pest oldu. Fırence beği ki, sûr içinde mahsûr olub mesûr beğidi, hisârdan çıkub leşker-i cerrârın yanına derdi, haşem-i hışm-kîniyle hasm u pür-haşem ü kîni kişverinden ayırdı. Hadîd-i câh-ı zillete inmişken zirve-i câh u >izzete irdi. Âfitâb-ı himmet-i Sultân-ı cihân ol >ukde-i husûfde bî-nûr u fer kalan mâha iki aylık yoldan tâb viridi.”³³⁵

4.2. FRANSA'NIN İKİNCİ YARDIM TALEBİ VE NİSE KUŞATMASI VE ESTERGON/İSTOL-BELGRAD SEFERİ

³³⁵ Kemal Paşazâde, Tevârih-i Âl-i Osman X. Defter” Haz. Şefaettin Severcan,s, 218-222,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

“Selâtîn-i küffârün mu‘azzamlarından, ve dâru'l-küfr-i kadîm serdârlarının mukaddemlerinden Husrev-i taht-nişîn ve sâhib-i memleket ve kırâl-i pür-haşmet, hazâyin-i mevfûr-ı nâ-mahsûr ile meşhûr ve mezkûr Fırânça memleketine server ve Nûşîn-revân-tahtiyle hem-ser olan Franceşko dergâh-ı gerdûn-iktidâra, ve bârigâh-ı sa‘âdet-medâra, ilçisiyle ‘arz-ı hâl gönderüb dimiş:

Nazm

[11a] Ki iy iklîm-i heftün pâdişâhı
şecâ‘at menba‘ı ‘âlem-penâhı
Benüm hâlümden ol şâhum haberdâr
Bu dil rîşine lutfun merhemîn sâr
Senün gibi çü yok bir şâh-ı devrân
Sezâ şehler ola kapunda derbân
İtâ‘at eyledüm sen şâha dilden
Kuluna dostem a‘dâna düşmen

...

Aramuzdan velîkim bir bed-ahter
Cuhûd aslı vü mel‘ûn hayli ebter
Çesâr oldum diyû da‘vâ kılub ol
Bu hîle birle buldı devlete yol

...

[11b]... Pâdişâh-ı cihân ve sâhib-kırân-ı devrân Hazretlerinün âsitân-ı sa‘âdet-âşiyânlarından istid‘â olunur ki:

“Zamânında dâsitân-ı Rüstem mensî ve devrânında İsfendiyâr-ı nâ-mervî, ve savâ‘ık-ı tîg-ı kazâ-mezâsından âfitâb-ı bî-tâb, ve şiddet-i savletinden bünyâd-ı Efrâsyâb harâb ve darb-ı harbi sadâsiyle ka‘r-ı deryâda nehengün zehresin çâk ve ‘azm-i rezmiyle fireng-i bed-ahterlerin sûr-ı ma‘mûr-ı salâbetlerin harâb u megâk kılan Hayreddîn Paşa donanma gemileri ile bu cânibe gelüb mu‘âveneti, ve Ungurûs cânibinden Pâdişâh-ı heftkişver Hazretlerinün ‘azm-i rezme himmeti mukârin olacak olursa, tarafeynden ‘adû-yı bed-nijâd-ı [12a] Ahrimen-nihâdün mihleb-i fesâdı tîg-ı tâbdâr-ı cefâ, ve minkâr-ı bed-nihâdı şimşîr-i âbdâr-ı belâyile kat‘ olunub gülzâr-ı vilâyet tamâm revnak ve tarâvet bulacagında şâyibe-i şübhe yokdur diyû ‘arz-ı niyâz eylemiş.”

Dergâh-ı ‘âlem-penâha ve bârigâh-ı sa‘âdet-destgâha ‘arz olunub, mezbûr Fırânça murâdının sûret-i ‘âkıbetine ‘ayn-ı dirâyet-i sâkıbla nazar olunub cevâb virilmesi te‘hîr olunmuşıdı. Sonra ol gelen ilçî erkân-ı devlete ve a‘yân-ı Hazrete varub didi ki:

Nazm:

Benüm ‘arz eylenüz Sultâna hâlüm
Ki yokdur durmaga bir dem mecâlüm
Niçe eyyâmdur bu âsitâne
Sürüb yüzüm gelüb şâh-ı cihâne
Tevakku‘-nâme şâhumdan getürdüm
şeh-i ‘âlem huzûrına yitürdüm
Virilmedi bana ânun cevâbı
Bulavüz tâ kim andan biz savâbı.

Ba‘dehû mezkûr ilçinün cevâbı ‘izz-i huzûr-ı saltanata ‘arz olunub [12b] humâ-yı evc-i mu‘allâ-yı saltanat, ve âfitâb-ı rahşân-ı âsumân-ı hilâfet Hazretlerinün emr-i ‘âlem-ârâları ki, mihr-i cihân-tâb-ı lâmi‘u'n-nûr ve envâr-ı sa‘âdet-âsârından zafer-nevîd

fâyizu's-sürûrdur, ana müncer oldu ki hemvâre çehre-i zîbâ-yı 'arûs-ı cihâd u gazâyâ harîs olub, Firenk nehenglerinin yüregi yağıyla dâyim gazâ çırâgını yakagelen, Rüstem-kıtâl Behrâm-cidâl Hayreddîn Paşâ-yı humâyûn-fâl, *dâmet me'âliyehû, ve tâbet şemâyilehû* İstâbul'dan da'vet oluna.

Beyt:

Çü irdi Hayreddîn Paşâ'ya fermân
Tevakkuf itmeyüb bir lahza bir ân

Mahrûse-i Edrene'ye sînet-i 'ani'l-bekiyyeye gelüb, mezkûr kırâl-i taht-nişîn ve serdâr-ı serîr-temkînün murâdı, ve fikr-i nihâdınun ittihâdı mesâlihi görildükden sonra, müzeyyin-i âyîn-i cihândârî ve müessis-i bünyân-ı tâcdârî Hazretleri mûmâ ileyh Hayreddîn [13a] Paşâ'ya emr-i celîlül-kadri bunun üstüne sârî oldu ki, yüz pâre sefâyin-i zafer-nigâr, ve merâkib-i sehâyib-reftâriyle Fırânçanın mu'âvenet ü muzâheretine gide....

Hazret-i [17a] Pâdişâh-ı gazâ-âsârün emr-i şerîfleri muktezâsınca mûmâ ileyh sene tokuz yüz elli Muharrem-i mübârekün onikisinde düşenbih gün... demürlerin alub ve yelkenlerin açub top u tüfenglerin atub yürüdiler."³³⁶

Fransız elçisini de gemisine alan Hayreddin Paşa 24 Haziran 1543'de Marsilya'ya geldi ve burada Fransız donanması kaptanı Anto Kilâri tarafından büyük bir törenle karşılandı. Burada on beş gün kalan Hayreddin Paşa'ya Fransa'dan gelen elçi şu haberi getirdi:

“Beyt:

‘Adûnun başına şimdi el irmez
Ayagın almıyanca baş virmez

Ol dimne-i Kelîle-misâl İspanya diyen bed-fi'âl mekr u hîle ile cemâl-i yakîni hicâb-ı 'adâvet ve gubâr-ı sıyânetile setr idüb câdde-i islâhdan münharif ve bed-'ahdlık sıfatıyla muttasıf olub rûkn-i devleti hedmine ve bîh-ı şevketi kal'ine sa'y idüb durmuşdur, yümn-i himmetünizlebir vechile gûş- mâl olmak gerek ki, sâyir melik-i Nasârânun [26b] ser-efrâzlarına mûcib-i gayret ola. Eyle olsa sûr-ı üstüvârı merkez-i hâke vusûl ve kulle-i gerdûn-hemtâsınun kellesi evc-i hevâdan küre-i eflâke duhûl iden kal'a-i Nise'nün feth u istihlâsîçün zafer istizhâriyle üzerine varub sadmet-i salâbetünüzden ol kal'a-i metîne zelzele ve sarâmet-i şehâmetünüzden İspanya vilâyetine velvele düşüb biz dahî varta-i belâdan necât bulavüz..."³³⁷

Fransa'nın bu talebi üzerine 19 Ağustos 1543' Osmanlı Fransız kuvvetlerinin fiilî ilk ortak hareketi ile Nise kuşatıldı. Daha sonra fırtına sebebiyle kuşatma kaldırıldı ve Hayreddin Paşa 9 Ekim 1543'de kışı geçirmek üzere Tulon şehrine gelip demir attı.

Diğer taraftan Sultan Süleyman'ın kendisi de, "... târîh-ı hicret-i Nebeviyye 'aleyih's-salâtü ve's-selâm'un 'uşr-i 'âşirinün nısf-ı evveli Muharremün onsekizinde Hızır-İlyâs günü şehriyâr-ı cuvân-baht şeh-suvâr-ı milk ü taht hâfız-ı bilâdi'llâh nâsır-ı 'ibâdi'llâh hazretleri mahrûse-i mezbûreden **fe-innî mütevekkilün 'ala'llâhi'l-Mürîdi'llezi yef'alü mâ yeşâü ve yâhkümü mâ yürîd** diyû tanîn-i tantana-i cihân-dârî ve sît-i ze'âzi'-ı kişver-sitâniyle a'dâ-yı fesâd-ârâyı her kande ise [38a] arayı çıkub."³³⁸

³³⁶ Sinan Çavuş, Süleymannâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Dairesi, No, 1608, V,10b-17a.

³³⁷ Sinan Çavuş, Süleymannâme, V, 26a-b.

³³⁸ Sinan Çavuş, Süleymannâme, V,37b-38a.

Osmanlı Sultanı İstol Belgrad kalesini fethettikten sonra 5 Eylül 1543'de tercüman Hasan'ı Fransa kralı Françesko'ya oradan da İstanbul'a çağırarak üzere Hayreddin Paşa'ya gönderdi.

“Dergâh-ı gerdûn-ıktidâr ve bârgâh-ı sa‘âdet-medârdan Tercümân Hasan Fırânça ile Hayreddîn Pafla'ya irsâl olındı... Tercümân Hasan, ... [133b] ... Fırânça'ya Filandıra nâm flehr-i ‘azîmde mülâkî olub mezkûr Fırânça sultân-ı selâtîni'l-İslâm mâlik-i memâlik-i ri‘âbi'l-enâm hazretlerinün Ungurûs vilâyetinde vâki‘ olan fütûhât-ı müstebhacenün ahvâlınden istifsâr idüb... Hasan cevâb virüb didi ki: Pâdiflâh-ı rû-yi zemîn ve sâhib-tâc u taht ü nigîn hazretlerinün... [134a] ... kuvve-i ‘âhire ve flevket-i bâhiresiyle kal‘a-i Valpova ve fiıklöfl ve Peçuy ve Beçvâr ve Sâs ve ‘Aynvâr ve Malvâr ve Üstürgon ve Tata nâm kal‘alar feth olub iklim-i kadîm-i Âl-i ‘Osmân-ı ‘âlî-flâna mülhak ve mülsak olub diyâr-ı Ungurûs'un cenûba mubassıt olan ‘arzı flimâlî ve taraf-ı flark u garba mümtedd olan tûlî ki kenâr-ı cûybâr-ı Tuna'dan serhadd-i Aksu'ya varur, müntehî olub ol gâyetde nihyâet bulub vilâyet-i küffâr-ı hâksârdan munfasıl ve dâru's-selâm-ı ehl-i İslâm'a muttasıl olub... [134b]... İstol-i Belgırâd kal‘asının teshîri ve içindeki küffâr-ı hüsrân-âyînün tedmîri husûsında bârû-kûb ve hisâr-âflûb toplarile döğüb almak üzeredür diyü haser virdi.

Fırânça bu haberden âgâh olıcak pâdiflâh-ı ‘alem-penâhun dergâh-ı gerdûn-ıktidârına bu nazmle niyâz idüb didi:

Nazm:

Selâtîn-i cihâna bendeyüz biz
Kusûr-ı hizmete flermendeyüz biz
Bizüm gibi flehün var bendesi yüz
Kabûl iderse biz de bendesiyüz
Harâc ü bâc ü taht-ı tâc ü kiflver
fiehündür biz kamû mahkûm ü çâker

[135a] Andan sonra mezbûr Hasan Fırânça'dan Tulon limanına ‘azm idüb varub müflârun ileyh Hayreddîn Pafla'ya bulublub icâzet hükmin virüb...³³⁹

5.SONUÇ YERİNE

Fransa kralları ne zaman ihtiyaç duysalar derhal Devlet-i Âl-i Osman'a yardım için başvurmakta tereddüt etmediler. Osmanlı Devleti de çok önemli riskleri göze alarak onlara yardım etmekte tereddüt göstermedi. Osmanlı Sultanı büyüklüğünün gereğini yerine getirdi ve her defasında Fransa'yı parçalanmaktan, Fransızları perişan olmaktan kurtardı. Yukarıda sizlerle paylaştığımız ve belgelerini sunduğumuz bu iki yardım talebine karşılık Devlet-i Âl-i Osman'ın biri deniz ikisi kara olmak üzere yaptığı bu üç büyük savaşın sonuçlarının Osmanlı kadar Fransa açısından da önemi apaçık ortadadır. Türk-Fransız ortak tarihinin bu önemli dilimini günümüz Fransız idarecilerinin ve Fransız halkının hatırlamasına ve Türkiye'ye ve Türk Milletine karşı tavırlarını yeniden değerlendirmelerine ihtiyaç vardır. Umarım bu tebliğ bu değerlendirmeye küçük de olsa bir katkı sağlar.

³³⁹ Sinan Çavuş, Süleymannâme, V, 133a-135a.

RUS GENERAL MAYEVSKI’NİN GÖZLEM VE TESPİTLERİ IŞIĞINDA, BÜYÜK GÜÇLER VE TÜRKİYE: BÜYÜK OYUN’UN ARACI OLARAK ERMENİ SORUNU

Prof. Dr. Bayram BAYRAKTAR (*)

Tarihçiler ve diplomatlar arasında, yaygın olarak bilindiği şekliyle, özellikle İngiltere önderli ğindeki Batılı Güçler ile Rusya arasında kalan Türkiye üzerine yürütölen paylaşım siyaseti Büyük Oyun olarak da nitelendirilmiştir. Rudyard Kipling’in Kim adlı romanında yansıttığı şekliyle, İngiliz İmparatorluğu ve Çarlık Rusya’sı Asya’da üstünlük kurmak için aralarında kıyasıya mücadele ediyorlardı. Söz konusu rekabetten esinlenmiş olsalar gerek, günümüz diplomat, siyasetçi ve stratejistlerinin bölgesel ve küresel olayları değerlendirirken Batılı kaynakları referans göstermelerinin sağlıklı bir yöntem olduğunu düşünmüyorum. Bu bağ- lamda, hâlâ, günümüzde Büyük Güçlerin bölgesel iradelerini yakalamak için 19 ve 20. yüzyıl dönemecindeki emperyal siyasetlerini, tarihî kaynaklara inerek anlamak suretiyle hâlihâzırdaki küresel siyasetlerin izini sürmenin kimi ipuçlarını görebileceğimizi düşünüyorum.

Osmanlı’dan günümüze Türkiye tarihi, devletlerarası hukuk açısından çarpıcı örneklerle doludur. Devletlerarası hukukun yüzyılların deneyim ve birikimiyle meydana gelen gelenek kurallarının, olumlu, olumsuz veya istisna şeklinde çeşitli örnekleri bulunmaktadır. Nitekim uluslar arası ilişkileri en azından 500 yıldır ilgilendiren Boğazlar rejimini incelemek için Türkiye’nin imzaladığı antlaşma ve sözleşmelerden daha güvenilir kaynağı nerelerde bulabiliriz? Benzer şekilde 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na sık sık yapılan uluslar arası müdahaleleri anlamak için yapılacak değerlendirmeler, tarihten ve tarih metinlerinden bağımsız olarak incelenebilir mi? Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünü, “millîyetler prensibi”nin sonuçlarıyla birlikte kavramamız gerekmez mi?

Böyle bir çözümlemeyle meseleye yaklaşacak olursak Osmanlı İmparatorluğu, 18 ve 19. yüzyıllarda Batılı devletler ailesine katılmak için yoğun çaba harcamıştır; fakat, sistem, Batılı ve tabii ki Hıristiyan olmayan ve halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan bu büyük devleti parçalamak suretiyle küçülterek zaman içinde tasfiye etmiştir.

1828-29 Osmanlı Rus Savaşı’nda Ruslara karşı Osmanlı’nın deyim yerindeyse, imdadına Avrupalı Büyük Güçler arasındaki rekabet yetişmişti. İstanbul’un, Boğazlar’ın ve Doğu Akdeniz’in kontrolünün Hünkâr İskelesi Antlaşması’yla Rusya’nın eline geçmesi olasılığı, özellikle İngiltere’yi endişeye sevk etmiştir. Uluslar arası rekabetin sonucu olarak, eğer zamanında gerekli önlem alınmazsa, Osmanlı İmparatorluğu, Bizans mirasçılığını iddia eden ve I. Petro’nun, tarihçiler arasında bir kanun gibi kabul gören, vasiyetini yürütmeye çalışan Çarların pençesine düşebilirdi; çünkü, Mısır Meselesi’nde İngiltere, Fransa ve Avusturya Mehmet Ali Paşayı kolladıkları için Padişah II. Mahmut, endişeye kapılarak gelecek için “güvenilir” bir müttefik arayışıyla, denize düşen yılanı sarılır örneğince, Rusya’nın yardımına başvurdu. İki ülke arasında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması (1833), söz konusu amaca hizmet edecek bir proje olarak görüldü. Hünkâr İskelesi Antlaşması, 1774 Küçük Kaynarca ve 1829 Edirne Antlaşmaları’ndan

sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nu hızla çöküşe götüren sürecin bir kanıtıydı. Antlaşmanın başlıca hedefi, Üçüncü Madde'de gösterildiği gibi, "...muhafaza ve müdafaa-yı mütekabile muktezasınca Devlet-i Âliye'nin istikrarı ve istiklâl-i tamını temin eylemek..." şeklindeydi.²

General Mayevski, Büyük Güçler'in rekabetinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerini yansıtırken, Büyük Devletler arasındaki rekabetin, Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatını bir süre daha uzattığının kanıtlarını Kırım Savaşı'ndan (1854-56) ve Paris Antlaşması'ndan(1856) önceki olaylarda aramak gerekir,³ saptamasını yapar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus nüfuzu altına girmesi Batılı güçler için ilgisiz kalınabilecek bir durum değildi. Bu çabalar Şark Meselesini, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki akıbetinin, tamamen, Büyük Güçlerce ortaklaşa ele alınması zorunluluğunu da kendiliğinden doğurmuş oluyordu.

Batılı Güçler, söz konusu politikalarını gerçekleştirmek, yani tarihçilerin bildiği şekliyle Şark Meselesi'ni sonuçlandırmak için Türkiye'deki azınlıkları tahrik ve teşvik etmişlerdir. Mayevski, Ermeni probleminin uluslar arası nitelikte ortaya çıkışını açıklarken,⁴ "... anlaşılıyor ki Şark Hristiyanları ve kiliseleri Hristiyanlığın esasât ve ananelerini bir tarafa bırakarak din yerine milliyet propagandasını kendilerine meşgale ittihaz etmişlerdir. Garp diplomatları da kendi nokta-yı nazarlarına göre bu milliyet kavgasından pek gaddarane surette istifadeye kalkmışlardır. Ermenilerin hissiyatı milliyelerini tahrik ederek hiç sıkılmadan Türkiye'de bir Ermeni Meselesi icat etmişlerdir." şeklinde bir değerlendirme yapar.

Mayevski'ye göre Ermeni Meselesi, 19. yüzyılda Asya'da meydana gelen bir dizi olaylarla ilgili olduğu içindir ki, bu olayı yalnız başına bir hadise gibi incelemek ve değerlendirmek doğru değildir. Ermeni Meselesi, birçok tarihî vukuâtın ve Türkiye ahvâl-i dahiliyesiyle Rusya da dahil olduğu hâlde Garp Düvel-i Muazzamasının/Büyük Güçlerin Türkiye ile olan münasebetinin neticesidir.⁵ Bu bağlamda Ermeni Meselesi'nde yalnızca hükümet güçleri ile eşkıya arasındaki çarpışmalardan söz etmek, çeşitli yörelerdeki olayların ayrıntısına girmek, sonuç olarak ana problemin tabiatını kavramaktan ziyade hikâyeci bir anlatımı yansıtmaktan başka bir anlama gelmez.⁶

[1877-78 savaşıyla] Rusya'nın Avrupa'da Tuna havzasına ve Anadolu'da ise Erzurum havalisine ve daha içerilere sarkması Avrupalı devletleri telâşa düşürdü ve Türkiye'yi Rusya'nın kendi başına yutuvermesi tehlikesi belirdi. Yalnız Asya-yı Osmanî'deki Rus sınırının genişlemesi değil, aynı zamanda Ruslar'ın Boğazlar'ı kontrol etmesi tehlikesi de Avrupalı Güçleri rahatsız etmiştir⁷; çünkü; Boğazlar'ın Ruslar'ın eline geçmesi, Avrupa hükümetleri için çok tehlikeli sonuçlar doğuracaktı. Viyana Kongresi'nden (1815) beri bu meselenin Rusya'nın amaçlarına hizmet edecek şekilde çözümlenememesi Avrupalı devletlerin başlıca amaçlarıydı. Bu amaca hizmet etmek için de Rusya karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemişlerdi.⁸

Mayevski'nin yaklaşımlarında yer aldığı şekliyle, Türkiye üzerinde Rus-Avrupa nüfuzunun müsademesi son üç Türk-Rus savaşları sonucu ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi bu savaşlar 1828-29, 1854-56 ve 1877-78 muharebeleridir. Batılı güçler, Rusya'ya karşı

Avrupa için perde olabildiği sürece Osmanlı'yı desteklemeye devam etmişlerdir. Ne zamanki Osmanlı bu yeteneğini kaybetmiştir, Mayevski'ye göre bu 1870'li yılların sonudur, Avrupalı güçler başka tedbirleri düşünmeye başlamışlardır; çünkü bu dönemde Rus yayılma siyaseti Balkanlarda etkili biçimde hissediliyordu. Bu tarihten itibaren Balkanlarda Rus siyasetini engellemek için Avrupa, bölgede birçok Hıristiyan hükûmet kurmuş ve himaye etmiştir.⁹ Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ın Osmanlı'dan ayrılarak kurulmaları Batı siyasetinin yansıtılan bir sonucudur. Mayevski'ye göre, Makedonya ve Ermeni meseleleri de benzer amaçla ihdas edilmişlerdir.¹⁰

1877-78 Türk-Rus savaşı, Rusya'yı zayıf düşürmek için çıkarılmış bir Avrupa dolabı idi; fakat savaşta Türkiye kaybetti ve Rusya'nın Balkanlardaki eli demek olan Bulgar prensliğinin kurulmasına Avrupa göz yumdu. Bununla birlikte Rusya karşısında devletler dengesi açısından, Türkiye'nin hâlâ güçlü kalması gerektiğinden, sonuçta iki devlet arasındaki sınır Avrupa'nın isteği doğrultusunda çizilmiş oldu.¹¹

Söz konusu yaklaşımlarda yer aldığına göre, esasen Bulgarlar, Avrupa'da bir siyasal varlık gösterecek çağda değillerdi; fakat Avrupalılar, Bulgarları savaş sonunda Rusya'nın pişdarı/öncüsü gibi görmeye başladı. 1890 yılında Avrupa'nın Türkiye hakkındaki görüşlerinin birdenbire değiştiği gözlemlendi. 1856 Paris Antlaşması'ndan beri süregelen tamamiyet-i mülkiye-yi Devlet-i Âliye'nin muhafazası siyaseti değişerek aşama aşama olarak Osmanlı'yı mahv ve imha politikasına tahavvül etti.¹² Bu siyaset değişikliğinin bir yansıması olarak 1895 yılı ile birlikte Türkiye'nin taksimi projesi uygulamaya konuldu ve artık Bâb-ı Âlî, Avrupa'nın himâyesinden yoksun kalıyordu.¹³ Makedonya meselesi, Ayestefanos Antlaşması'ndaki Bulgaristan'ı tesis amacıyla ihdas edilmişti. Berlin Kongresi'yle şekil değiştiren amaç, şimdi bizzat Avrupa devletlerince uygulamaya konuluyordu.

General Mayevski'ye göre, bu acaip ve açıklaması zor gözükten mesele gerçekte basitti: Şöyleki; Türkiye, Ruslara karşı durabildikçe Avrupa kendisine dost idi; fakat Türkiye'nin bu iktidarı/gücü zayıfladıkça ve Avrupa'nın arzusuyla istenilen zamanda Rusya ile savaşa girmek istememesi sonucu Avrupa, Türkiye'yi gözden çıkardı. Nitekim, zaman geçtikçe diğer Balkan hükûmetleri, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yerini tutabileceklerini Avrupa'ya gösterdiler. Balkan hükûmetlerinin Osmanlı'nın mirası üzerinde topraklarını genişletmeleri, Rusların Boğazların kontrolünü ele geçirmesi korkusunu da ortadan kaldırıyordu. Karadeniz'in Batı kıyılarında güçlü engeller meydana getirileceğinden Türkiye tarafından da bir zarar gelmesi düşünülemezdi. ¹⁴ Balkan hükûmetinin Boğazlara yaklaşması, Rusya için daha tehlikeliydi; çünkü, Rumlardaki İstanbul hayali, bütün Rumluların ve Doğu Hıristiyanlarının Rusya'ya değil Avrupa'ya yönelişini beraberinde getirecekti.¹⁵

Mayevski'ye göre, 1881'de suikastle öldürülen II. Aleksandr'ın yerine geçen III. Aleksandr, Avrupa'nın izlediği politikalara tepki niteliğinde Osmanlı-Rus çatışmasından kaçınmıştır. Avrupalı güçlerin Balkanlardaki "prenslikler" kurma girişimine karşı, Aleksandr, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünden yana bir siyaset izlemiştir. Batılı Güçlerin perspektifleri açısından söz konusu yaklaşımda belirtilen amaç, Balkanların

yerel hükûmetlere bölünmesiyle Rusya'ya yaklaşan güçlü bir Osmanlı'nın tercih edilmemesiydi.

Batı diplomasisi Türkiye üzerine 1890'dan itibaren iki ana temada özetlenebilen bir tutum geliştirdi:

-Türkiye'nin Rusya ile birleşmesine meydan vermemek.

-Türkiye'yi yıkararak yerine Rusya'ya düşman olmak üzere daha emniyetli bir Hıristiyan hükûmeti ikame etmek.

Doğu'da Avrupa bakış açısı ile Rusya bakış açısı genelde birbiriyle çatışmaktadır; çünkü, Avrupa'ya göre Boğazlar, genelde Rusya'nın düşmanı elinde bulunmalıdır. Bu tez Avrupa'da ahengi düvel/devletler dengesi/combominium denilen bir siyaset ortaya çıkarmıştır; yani hiçbir devlet tek başına Türkiye ile dost olmamalıdır teorisi geliştirilmiştir. Böyle bir açıdan bakıldığında, Türkiye'yi parçalamak, Avrupaca icrası oldukça ciddi sorunlar doğuracak bir meseledir. O nedenle bu işi Rusya'nın yapabileceği gibi tatlı bir ümit Avrupa'da hep vardır.¹⁶

Bilindiği üzere Rusya, Küçük Kaynarca (1774)'dan beri yeni yeni hadiseler yaratmaya müsait olan Doğu Hıristiyanlarının koruyucusu görünmüştür. Bu gibi ihtilâller, Türkiye'de o kadar kolay uygulanır ki, sadece –az bile olsa- ihtilâlcilerin destekçisi görünmek yeterlidir. İhtilâl hemen hazırdır ve Rusya da kılıcını çekip Hıristiyanları savunmaya koşar. Bu yönden her türlü yeni ihtilâller Rus-Türk savaşına en uygun sebep teşkil eder. Böyle bir sonucun meydana gelmesine ise Batı diplomasisi, mecburi bir cehd ve gayret gösterir.¹⁷Eğer bir şekilde, Türk-Rus savaşı çıkmaz ve Türkiye uzun süreli iç isyanlarla uğraşmak zorunda kalırsa, bu kez Avrupa için doğrudan müdahale kapısı açılır ki, bu da Batı diplomasisinin zaten beklediği bir durumdu.

Türkiye'de Katolikler genelde Fransa, İtalya ve Avusturya'ca; Protestanlar, İngiltere, Almanya ve ABD'ce; Ortodokslar da Ruslar tarafından korunmaktaydı. Böylece Hıristiyan azınlıklar, Büyük Devletlerin kendi gizli maksatları için, bu devletler arasında, adeta, taraftar olarak paylaşılmışlardı. Rusya, Boğazlar'ı, İstanbul'u ve Türkiye'nin Doğu bölgesini işgal etmek için Ortodoks ve Gregorien Hıristiyanları kullanıyor; İngiltere, tüm Ortadoğu'da nüfuz alanları oluşturmak ve gerekirse işgal etmek için Protestanları kullanıyor; Fransa ise Çukurova/Kilikya, Lübnan ve Suriye'deki çıkarları için Katolik ve Gregoriyenleri kullanıyorlardı. ¹⁸

Büyük Güçler çeşitli Hıristiyan mezhepleri arasında, çoğu kez bilinçli ve organize biçimde düzensizlik yaratıyor, Türkiye'deki azınlıkları ihtilâlle kışkırtıyorlardı. Böyle yapmakla Onlar, azınlıkları savunuyor görüntüsü vererek yerli Hıristiyanların sempatisini kazanmaktan başka Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışma fırsatını elde etmiş oluyorlardı. İmparatorluğun çöküşünü hızlandırarak milliyetçiliği her zaman ve şartta tahrik ve teşvik ediyorlardı.¹⁹

Trakya'da Yunanlılar; Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da Sırp ve Slavlar; daha sonra ise Anadolu'da Rumlar ve Ermeniler, Ortadoğu'yu egemenlikleri altına almada birbirleriyle kıyasıya yarış ettiklerinden bu güçlerin açık ya da gizli yardımları karşısında özerklik ve bağımsızlık talepleriyle karşılıklı birbirleriyle karmaşık ilişkiler içindeydiler. Bu ilişkiler beraberinde Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahaleyi getiriyor, son olarak ihtilâl ve terör hareketleriyle Batılı Güçler, amaçlarını Osmanlı'ya dayatabiliyorlardı.²⁰

Çeşitli Batılı devletlerin arşivlerinden son incelemelere yansıyan bilgiler, yukarıda yansıttığım şekliyle daha o dönemde Mayevski'nin perspektifiyle de örtüşmektedir. Mayevski'nin ilgili konuda yaptığı bir yorumda, "...1894 senesinden bed' ile [başlayarak] Türkiye'de bir sürü can sıkıcı vukuât zuhura gelmeye başladı ki, eğerçi[eğer] Avrupa yardımı olmasaydı, yeryüzünde bu gibi hiçbir vakit vukua gelemezdi. [Konuyla ilgili olarak] birinci hatta[önce] Ermeni Meselesi ileri sürülür;bu mesele Asya-yı Osmanî'deki on vilâyeti kana boyadı. Ruslar'ın pek ses çıkarmadığı[Uzakdoğu'daki meşguliyetleri ve Türkistan'ı işgal girişimleri]²¹ ve Ermenilerin de artık hâlden düştüğünü gören Avrupa, [bu kez] Türkiye'nin başına yeni bir Girit Meselesi çıkardı. Bunun da ihtiyatı [yedek mesele] olarak Türk-Yunan Savaşı zuhur etti ve bunun dahi gerisinden Makedonya Meselesi baş gösterdi ki, işte on senelik vukuâtın [olayların] müteselsilen [arka arkaya] neticesi..."²² Söz konusu gözlemcinin tespitleriyle, "...işte bu vechile Ermeni Meselesi, Avrupa'ca oynanmaya başlanılan dıramın birinci perdesini teşkil eder ki, bunun da bidayeti [başlangıcı] bir asırdan beri Şark'ı rahatsız eden müteselsil vukuâttır."

İngiltere başta olmak üzere Batılı Devletlerin, Osmanlı'yı parçalamak ve Rusya'nın yayılmasına set çekmek amacıyla, sıklıkla Ermenileri kullanırken, amaçlarını gerçekleştirdikten sonra zaman zaman onları unuttururlardı; ama göstermelik de olsa Paris, Cenevre, Brüksel, Milan ve Budapeşte gibi yerlerde Ermenilerin unutulmaması konusunda nutuklar, konferanslar verilir ve basında tefrikalar yayımlanırdı. Fransa'nın ünlü politikacılarından Jures, Clemensau, Anatul Frans, Presanis gibi isimler bu konuyla yakından ilgilenirdi. Benzer çalışmalar İtalya'da da yapılmaktaydı.²³ Tüm bu faaliyetlerin amacı; Mayevski'ye göre, "Türkiye'nin göz kamaştırıcı mirasından hissedar görünmek", "Hıristiyanları himâye etmek", "insaniyet ve kanunu müdafaa etmek" ten ibaretti ve bunların hepsi de Avrupa devletlerini uluslar arası konularda zor duruma düşürmemek için birer maske görevi yapmaktaydı.²⁴

Ermeni ihtilâl ve terör hareketlerinin başlangıcı olarak gösterilen 1895-96 yıllarında vukua gelen Ermeni kıyâmı/ayaklanmasının sebebi Ermeni köylülerinin son derece fakru zaruret ve tazyik altında bulunmaları değildir; çünkü bu köyler her durumda komşularından daha zengin ve daha refah bir hayat yaşamaktaydılar. 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinin de Ermenilere yapılan atıfla amaçlanan, ilgili yoruma göre, Avrupa'nın Doğu Anadolu'daki çıkarlarını gözetmeye matuftu. Söz konusu maddede, "Ermeniler'in ahvâlini ıslâh meselesi" yer almaktaydı.

Bu amaca yönelik olarak, Avrupa'da ilk Ermeni hareketi 1885'te işitilmeye başladı. Ermeni ihtilâlcileri Fransa, İngiltere, Avusturya ve Amerika'da toplantılar

düzenlediler. Aralarında komiteler oluşturdular. Fransızca ve İngilizce gazeteler çıkardılar. Bu gazeteler, millîyet fikri ve Türkiye Mezalimi hikâyatıyla dolduruldu. Bu andan itibaren Berlin Muahedesi ahkâmının ihlâl edildiği yaygaraları her tarafta etkili kılınmaya çalışıldı.²⁵ Ermeniler, diğer Avrupalı ülkelere oranla, Londra'da daha çok ilgi görmekteydiler. Gladston Kabinesi, gayri memnunları bir yere topladı, tertip ve tanzim etti ve himâyeye vaad etti. Yapılan değerlendirmede söz konusu Komitenin bu ilişkiler sonucu Londra'ya yerleştiği belirtiliyordu. 26 Berlin Kongresi'nden sonra İngiltere'nin, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçmesinin sebebi olarak Türkçe tarih etütlerinde, genelde, dinî etkenlerin, Gladston'un komformist görüşünün ve Müslüman düşmanlığının izlerini görmek mümkündür.²⁷

İşte bu Komite, militanlarına, kısa sürede millîyet ve serbestiyet fikirlerini aşlamak amacıyla gizlice Ermeni köylerine dağılarak halkı kışkırtmaya başlamaları emrini verdi. Söz konusu militanlar, “Türk hükûmetinin zalim ve iktidarsız olduğunu propaganda etmekten” de geri durmuyorlardı. Teröristler, halka uyguladıkları terör yöntemiyle, hükûmeti de terörize ederek hem içte hem de uluslar arası ilişkilerde Türkiye'nin açmazlık içine sürüklenmesini plânlıyorlardı. “Bâb-ı Âlî, nahak yere, köylüleri iz'aca [tecavüze] devam ederse, bütün Asya'da kıyam [isyan] vakî olacak ve Avrupa müdahalesi vukua gelecekti.”

[Tasarlanan] umumî kıyamın neticesi ne olacaktı? Müstakil Ermenistan mı? Bunu düşünmek bile abestir. Ermenistan, Yunanistan ve Bulgaristan gibi zuhur edemez.; çünkü hükûmet teşkili için muayyen hudut olmalı; bu mümkün değildir ve Ermeniler Türkiye'nin dört bir tarafına dağılmıştır. Asıl Ermenistan farzedilen mahalde Müslüman nüfus daha çoktur. Ermeniler Türkiye'de, Rusya'da ve İran'da dağınık hâlde yaşamaktadırlar. 28 İşte bu nedenledir ki, Avrupa basını sürekli Türkiye'yi Ermeni kıyamıyla keşmekeş içinde gösteriyor, bu nedenle de Batı kamuoyuna Ermeniler mağdur ve mazlum şeklinde yansıtılıyordu. Bu şekilde “Amerika ve İngiltere'de yaygın olan Ermeni Meselesi hikâyesi, diğer Hristiyan memleketlere de sirayet eder, Berlin Muahedesi tekrar masa üzerine getirilir. Birçok diplomat birleşir ve neticede Avrupa müdahalesi vukua gelir”.²⁹

Mayevski, genelde, Osmanlı hükûmetlerinin terörle mücadele yönteminde iç hukuk ilkelerinden ayrılmamaya özen gösterdiklerini belirtirken, Batılı Güçler tarafından, “hükûmetten istenenenin elleri kolları bağlı bir şekilde, Ermeni komitelerinin örgütlenmelerine ve propagandalarına, “müzahir” olmasıydı. Olayların akışına göre söz konusu komitelerin üyeleri, suçları nedeniyle tutuklandıklarında, Batılı Devletlerin, Türkiye'ye baskıları sonucu serbest kalıyor ve hemen eşkıya çetelerine iltihak ediyorlardı.³⁰ Avrupa'nın; Londra, Paris ve benzer başkentlerdede plânlı bir biçimde terbiye ve tertip edilmiş komitecilerden ibaret hediyesini Türkiye'nin reddetmeye mecali yoktu. Bir de Avrupa, Hükûmet-i Osmaniye ile ihtilâlcilerin arasına girerek, ne zaman ki Türkiye, ihtilâli bastırmak için silâh kuvvetine mecburi olarak müracaat eder, o zaman hemen Avrupa, araya girip mani olmaya çalışırdı.

Mayevski'ye göre, Avrupalı devletlerin baskılarıyla sürekli güç kaybeden Türk hükûmetinin durumu gerçekten acınacak bir hâlde idi; çünkü Avrupa, bir taraftan

ihtilâlcileri destekler, onlara karşı asker kullanamazsın diye hükûmeti uyarır, kolluk kuvvetlerinin elinin kolunun bağlı olduğu bu ortamda, Müslüman halk komitecilere karşı fiili tepki gösterdiğinde, yine Aynı Avrupalı, bu kez de Türk hükûmetine karışıklıkların neden engellenmediğinin hesabını sorardı. 31 Hükûmet bu durumda Müslüman halkın tepkilerini engellemede de başarı sağlayamazdı. Bu tanımlamalara 14 Ağustos 1896 tarihinde meydana gelen İstanbul olayları en güzel bir örneği teşkil etmekteydi.³² Ermeni komitelerinin yaptığı katliâmda, ölenlerin hepsi de Müslümandı ve olaylarda tek bir Avrupalı ya da Rum katledilmemişti.³³ 1895-1896 yıllarında bütün Anadolu'da meydana gelen olayların genel görüntüsü benzer şekilde cereyan etmişti.³⁴

General Mayevski'nin raporlarında Asya'da Ermeni ihtilâlinin ilk ocağı Sivas vilâyeti'ne bağlı Amasya sancağının Merzifon ilçesi gösterilmektedir. Buradaki Amerikan mektebi,³⁵ Londra'da plânlanan ihtilâl ve isyan fikrine güzel bir tatbikat tarlası idi. Ermeni cemiyetinin genel merkezi, yalnız İngiliz hükûmetinin yardımını elde etmekle kalmadı, bu yardım sayesinde diğer Batılı hükûmetlerin ve kamuoyunun sempatilerini de görüyordu. Londra, ajan/insprations faaliyetlerinde isyan ve ihtilâllerin teorik hazırlık alanıydı. Ermenilerin Türklerin baskı ve zulümlerine maruz kalmaları fikri, Londra'dan yönlendiriliyordu. Ermeniler, Türklerin zulümlerine maruz kaldıklarını Avrupa'ya göstermek gerekiyordu, ki bu fikir pek doğrudu ve Sırp, Bulgar hükûmetleri böyle ortaya çıkmıştı. Batı kamuoyunu etkileme işi Ermenilerin elinden çıkarak, Londra ve Paris'teki birtakım yabancılara geçince, Komite başkanları, terör ve katliamlarda o denli vahşileştiler ve kendi öz milletlerine mensup insanları acımasızca katletmekten geri durmadılar.³⁶

Ermeni meselesine benzer, tarihte başka bir ihtilâl görülmediği biçiminde saptama yaptıktan sonra, Mayevski, İngiliz-Avrupa diplomasisi dolabına düşen milletlere teessüflerini bildiriyor. Avrupa'nın, Ermenilere bu denli himayesi merhamet ve sevgiden değil, bu bölgede sürekli kıyam ve kıtal çıkarmaktı. Rusya da dahil Batılı güçlerin bölgeye müdahalesi kaçınılmaz olacaktı. 1897'de artık Avrupa'da kimse Ermenilerle ilgilenmemeye başladı; bu kez sahneyi Kürt meselesi aldı.³⁷ Daha sonra Türk-Yunan hesabı (1897 Savaşı), ve sonunda Makedonya meselesi artık atılacak en son fişek zannedilir; oysa bir Şark muharebesi meydana gelmezse Türkiye'nin taksimi bir müddet daha uzayacaktı; çünkü artık Osmanlı Devleti'nin tamamıyet-i mülkiyesi hiç kimsenin hatırına gelmiyordu. Bilindiği gibi Berlin Antlaşması'nda bu konuya herhangi bir atıf bulunmamaktaydı.

Mayevski'nin raporlarını çağdaş araştırmacıların incelemeleriyle³⁸ kıyaslamak suretiyle yaptığımız tahlilde, Büyük Güçlerin küresel politikalarını saptamak açısından; ihtilâlciler Ermeni komitelerinin kurulması, 1890'lı Sason ve Zeytun olayları'ndan II. Abdülhamit'e suikast ve 31 Mart vak'asına değin önemli hadiseleri, keza Tehcir ve Mütareke dönemi ve İstiklâl Savaşı'ndaki Ermenici politikalarını değerlendirecek olursak;

Bu birbirleriyle bağlantılı olaylar silsilesinin, genelde bir toplumsal hareket şeklinde başlamadığı görülür. Bu hareketlerin ayırimsız hemen hemen tamamı, Büyük Güçlerin, Türkiye'yi parçalamaya yönelik girişimleri sonucu organize edilmiş, Türkiye'yi

nüfuz alanlarına bölerek bağımsızlığına son vermek şeklinde plânlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için Misyonerler, konsoloslar, basın ve terör örgütleri kullanılarak Türkiye'nin uluslar arası arenada saygınlığı aşağılanıp küçük düşürülerek parçalanması hızlandırılmak istenmiştir.

Bilindiği gibi, zor oyunu bozar ilkesi gereği Modern Türkiye'yi kuran irade; son dönem Osmanlı ümerasının teslimiyetçi/idare-yi maslahatçı siyasetine tepki olarak ve Büyük Güçlerin paylaşım projelerine başkaldırarak Sevr'in Altıncı Bölümünde Ermenilerin Türkiye'de devlet kurmaları şartını görmezden gelip, uluslar arasılaştırılmak suretiyle Türkiye'ye dayatma aracı biçiminde kullanılan söz konusu Ermeni Meselesi'ni, Lozan'da kökünden çözümlenmiştir. Büyük Güçlerin küresel siyasetlerini anlamak açısından bugünkü Ermeni Meselesi ve Kürt Meselesi gibi sorunların arkasına sızarak olayları anlamaya çalıştığımızda, yaşadıklarımızın yine dış dayatmaların yansımalarından başka bir amaca hizmet ettiğini iddia etmenin sağlıklı bir yaklaşım olduğunu düşünemiyorum.

(*) Erciyes Üniversitesi Öğretim Üyesi

1 Peter Hopkirk, İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun, (Çev.; Mehmet Harmancı, Sabah Yayınları, İstanbul 1995, s. 4; Lutz Kleveman, Yeni Büyük Oyun Orta Asya'da Kan ve Petrol, (Çev., Hür Güldü), Everest Yayınları, İstanbul 2004, s. 2-3.; Ayrıca bkz., Ahmed Raşid, Orta Asya'nın Dirilişi İslâm mı Milliyetçilik mi?, (İng.'den Çev. Osman. Ç. Deniztekin), Cep Kitapları, İstanbul 1996, s. 29-30.

2 Muahedat Mecmuası, (Cilt:4), Ceride-yi Askeriye Matbaası, 1298/1881, s. 90.

3 Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 315.

4 Bayram Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2006, s. 120 (Kitap 2006 yılında yayımlanacaktır).

5 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 120-121.

6 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 121.

7 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemeci'nde..., s. 121.

8 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 121.

9 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 121.

10 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 121.

11 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 121.

12 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemeci'nde..., s. 121.

13 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemeci'nde..., s. 121.

14 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemeci'nde..., s. 121.

15 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemeci'nde..., s. 121.

16 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemeci'nde..., s. 123.

17 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemeci'nde..., s. 123.

18 Salâhi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", Belleten, (Cilt: 49) Nisan 1985, s. 652.

19 Salâhi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin ...", s. 652.

20 Sonyel, "Büyük Devletlerin...", s. 652.

- 21 Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 76-77 vd.; Gürün, Ermeni..., s. 75-76.
- 22 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 123.
- 23 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 123.
- 24 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 123.
- 25 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 125.
- 26 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 125.
- 27 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983, s. 75; Bayur, Türk İnkılâbı..., s. 40-41.
- 28 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 126.
- 29 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 127.
- 30 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 128.
- 31 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 128.
- 32 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 128.
- 33 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 129.
- 34 Mayevski'nin yaklaşımlarını teyit eden bilgiler için bkz., Gürün, Ermeni..., s. 154 vd.
- 35 Merzifon Amerikan Koleji ile ilgili yeni bir tarih araştırması için bkz., Dr. Gülbadi Alan, Merzifon Amerikan Koleji, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2002.; Merzifon Amerikan Koleji, Rum-Pontus ve Ermeni terör hareketlerini tertiplemiştir. Bkz. Süleyman Büyükkarcı, Türkiye'de Amerikan Okulları, Konya 2004,s.216-217.;“marangozluk, kunduracılık, dokumacılık, fırıncılık gibi zenaat öğretiminin yapıldığı Amerikan Ermeni mekteplerinde, Mayevski'nin yazdığı bilgilere göre, profesörden ziyade pek mahir komiteci ihtilâlciler ve propagandacılar yetişirdi.” Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 104.
- 36 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 129.
- 37 Bayraktar, 20. Yüzyıl Dönemecinde..., s. 131.
- 38 Seçil Akgün,” Ermeni Sorunu”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, (15-17 Ekim 1997), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997, 203-208.

ABSTRACT

As you know historians and diplomats classified, there were a big struggle, its name was Great Game. This international conflicts' main aim was division of Turkey in the last of 19th century. As Rudyard Kipling pointed in Who, his novel, There were a big struggle between England Empire and Charity Russia, for the sovereignty in Asia. According to General Mayevsky, the Armenian Question was issued also 19th century, as a reflection of struggle between these empires.

For this reason, nowadays, in order to understand, why and which Great Powers' has followed politics in Caucasus and Middle east, I think we need learn what and why happened in the same regions in turn of 19 and 20th century?

18.Yüzyılın Sonunda Adriyatik Denizinde Rus ve Osmanlı Filolarının Ortak Harekatı Hakkındaki Arşiv Belgeleri

Prof. Dr. Dimitri VASİLYEV

Rus Devlet Donanma Arşivinde, Amiral F.F. Uşakov'un özel fonunda 18. yüzyılın sonuna ait, Adriyatik ve İyonik denizlerindeki adalarında yer alan gelişmelere ışık tutan bol miktarda belge ve diğer malzeme bulunmaktadır. O zamanlarda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında kara ve denizde yapılan hareket üzerine bir anlaşma imzalanmıştı. Söz konusu Anlaşma Napolyon'a karşı yönelikti. Napolyon'un Akdeniz'de başlattığı saldırının Rus ve Türk filolarının askeri işbirliği sayesinde durdurulduğu ve sonuçta bir ada cumhuriyetinin kurulduğu çok az kişi tarafından bilinir.

18. yüzyılın 90'lı yıllarının sonuna doğru Fransız Generali Bonapart yönetimindeki hareket sonucunda İtalya, Venedik, İyon Adaları, Malta ve Mısır'ı içine alan coğrafyanın büyük bir kısmı işgal edilmiş ve Bonapart'ın planları Hindistan'a kadar uzanmıştı. Fakat Fransa'nın bu savaşlarda elde ettiği zaferler, daha düne kadar birbirine rakip olanların kendi stratejik çıkarlarını korumak amacıyla bir araya gelmelerine sebep oldu. Rusya'yı rahatsız eden, Fransız donanmasının Karadenize çıkma olasılığıydı. Fransız kolordusunun Mısır'da yürüttüğü sevkیات faaliyetleri ise Türkiye'yi kendine amansız bir düşman haline getirmişti. Bu amaçla bir araya gelen koalisyona İtalya'daki topraklarını kaybeden Avusturya ve Bonapart'ın Hindistan planlarından rahatsız olan İngiltere de dahil olmuştu. Malta Birliği Baş Yöneticisi İmparator I. Pavel 4 Şubat 1798'de Tümamiral Uşakov'un emrindeki filoya Karadeniz kıyılarını koruması için devriye gezmesini emretti. Bonapart'ın ordusunun Mısır'a indirilmesinden sonra Türkiye Temmuz'un ortalarında Rusya ve İngiltere'ye askerî işbirliği yapmak amacıyla resmî bir teklifte bulunmuştu. I. Pavel'in himayesinde bulunan Malta'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesinin hemen ardından Uşakov, aldığı bir emir üzerine filosuyla birlikte İstanbul'a yönelir. Filoda 20 savaş gemisi, 800 top ve 7500 tayfa ve çıkarma birliği vardı. Uşakov'a Türk yönetiminin ilk isteği üzerine Fransızlara karşı mücadele etme görevi verilmişti.

İstanbul'da 19 Ağustos'ta işbirliği konusunda bir ön mukavele anlaşması imzalanmış, 22 Ağustos'ta ise Fransa'ya savaş ilan edilmiş ve Rusya ile Türkiye arasında ortak hareket mutabakat anlaşması imzalanmıştır.

24 Ağustos'ta Uşakov ve Tümamiral Kadir Bey İyon Adalarını işgalden kurtarmak amacıyla ortak bir hareket planı yaparlar. Rus ve Türk filoları Çanakkale'de tek bir gemi hattını oluştururlar, emir komuta Türk belgelerinde Uşak Paşa olarak anılan Uşakov'a verilir.

Eylül ortalarında Rus-Türk filosundan ikinci sınıf Yüzbaşı Sorokin'in emrinde ortak bir topçeker, İngiliz Amirali Nelson'un filosunun Fransızlara karşı mücadelesine yardım etmek amacıyla ayrılır.

Rus-Türk ortak filosu, askeri işbirliğinin yanı sıra ada halkını bilgilendirme faaliyetleri de yürütmüştür. Deniz Yüzbaşısı Şostok'un birliğine ada halkı için anlaşılır bir dil olan İtalyanca olarak Kadir Bey ve Uşakov'un adıyla hazırlanmış bir "Beyanname" ile çağrıda bulunma görevi verilmiştir. Birlik çıkarma gücünü Çerigo adasına indirip sahil boyuna hakim olmuştur. Adanın büyük kalelerinde gizlenen Fransızlar karşı koymuşlar, filonun kıyıya yaklaşmasıyla birlikte 300 Rus ve 250 Türk deniz erinden ve birkaç toptan oluşan birlik adaya çıkartılmıştır. Birkaç saatlik mücadeleden sonra

garnizon teslim olmuş ve bundan sonra artık savaşmamak üzere verdikleri söz üzerine garnizondakiler serbest bırakılmıştır.

14 Ekim'de aynı birlik tarafından Zante adasındaki kale de ele geçirilmiş, diğer bir birlik ise ganimet yerine 50 top ve çok miktarda savaş gereci ele geçirdikleri Kefalonya adasını mücadelesiz ele geçirmiştir. Fransız garnizonundan ele geçen esir sayısı 200'den çoktur. 18 Ekim'den 3 Kasım'a kadar daha sonraları Amiral olarak tanınan birinci dereceden Yüzbaşı D.N. Senyavin'in emrinde Mavra adasını işgal etme operasyonu devam ettirilmiştir. Kale, teslim olmayı reddeden ve Türk-Rus çıkarma birlikleri tarafından etkisiz hale getirilen saldırının kararını alan General Mirole tarafından çok sayıda garnizonla korunuyordu. Muhasara oldukça uzamış, Senyavin Arnavutların yardımıyla muhasara bataryalarını kullanmaya başlamıştır. Filonun adaya gelmesinden sonra muhasara daha da kuvvetlenmiş ve kaleye bir saldırı hazırlığı başlamıştır. Saldırı için 550 Rus ve 220 Türk askerinden oluşan bir müfreze birliği oluşturulmuş, Fransızları işgalci olarak değerlendiren yerli halktan da destek alınmıştır. En son verilen ultiमतom, olayı bitirmiş ve işgal birlikleri komutanı 512 askeriyle birlikte esir olmuştur.

Ortak askeri işbirliğinin ilk başarıları her iki ülke diplomatlarının ileride de müttefik ilişkileri geliştirmelerine sebep oldu. 19 Ekim'de Rusya ve Osmanlı arasında askeri mukavele imzalanmış, bu mukaveleye göre Osmanlı, Rus filosunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere 600 bin kuruş ödemiş, önemli bütün kıyı paşalık ve şehirler desteklenmiş ve Rus denizcilerine yardım edilmiştir.

Sırada, çok sayıda Fransız garnizonu bulunduran ve daha kuvvetli Korfu adası vardı. İttifakın ilk çıkarma denemesi bir sonuç vermedi. 1500 kişilik yerli silahlı birlikler ise Fransızların saldırısıyla dağıtılmış ve büyük zarara uğratılmıştır. Yüzbaşı Kikin emrindeki 310 Rus, 130 Türk ve Arnavutlardan oluşan topçu bataryalarının saldırılarını Fransızlar başarıyla püskürtmüştür. Ancak Mısır sahillerindeki Rus-Türk filolarının adaya dönerek güçlerin birleştirilmesi ve yeni birliklerle filoların kuvvetlendirilmesi sonucunda Mavri adasına başarılı saldırılar düzenlenebilmiş, Fransız garnizonları bastırılmış ve kalelere düzenli olarak topçu ateşleri başlayabilmiştir.

Özellikle bu andan itibaren 23 Aralık 1798'de Rusya ve Osmanlı arasında askeri anlaşma tam olarak imzalanabilmiş, böylece her iki taraf da Fransa'ya karşı askeri güçlerini birleştirmeyi kabul etmiştir. Anlaşmaya göre, Uşakov'un filosu Boğazlardan rahatlıkla geçebilecek, Osmanlı ise bu filonun işletmesini üzerine alacaktır. Bu anlaşmayla ayrıca, eğer ihtiyaç hissederse, Osmanlı'nın Asya topraklarında 75-80 bin Rus kara askerinin yardımından istifade edebileceği de taahhüt edilmiştir. Bunların elde edilmesi ordunun Dinyester nehrini geçmesinden sonra Türkiye'ye ümit vermiş, yeni bir mutabakat imzalanmasını sağlamış ve imzalayanlar arasına daha evvelkilerden başka Neapolitan Krallığı da girmiştir.

Bu arada Korfu adasındaki kaleyi ele geçirmek için başlatılan mücadele devam ediyordu. Vido adasındaki Fransız yardımcı bataryaları Türk ve Rus firkateyn ateşleriyle etkisiz hale getirilmiş ve yok edilmiştir. Fransız savaş gemileri ise o kadar büyük zarar görmüştü ki, Korfu adasındaki bataryaların koruması altında yarı suya gömülü bir şekilde ancak kaçabilmişlerdi. Rus ve Türk gemilerinden büyük bir saldırı başlatan çıkarma birlikleri adaya çıkartılmıştı. Aziz Avraam ve Aziz Salvador'un ilk direnç gösteren bölgeleri 52 ölü, 155 yaralı Rus ve 61 ölü, 42 yaralı Türk kaybıyla 18 Şubat 1799'da ele geçirildi. Raporlara göre, Fransız askeri idaresi karşı tarafın "fedakarlığını ve çıkarma birliklerinin tekrar yeni bir saldırı için hazır olduklarını" görünce

kapitülasyonları kabul eder. Karadeniz'de Fransızlara ait büyük bir kalenin alındığı ve içinde büyük savaş gemilerinin, yüz binlerce savaş araç-gereci, dört generalle birlikte 3000 esirin olduğu muazzam ganimetlerin elde edildiği haberi her iki devletin idaresi tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmış, olayda yer alanlar Rus ve Osmanlı madalyalarıyla şereflendirilmiştir; Uşakov Amiralliğe yükseltilmiştir. Bu konuda Rus Başkumandanı A.V. Suvorov'un hayranlık dolu şu tepkisi oldukça ünlüdür: "Korfu'da neden bir deniz asteğmeni olmadım ki?"

Başarılar orduyu kanatlandırmış, Türk ve Rusların askeri işbirliği başarıları Avrupa'yı hayrete düşürmüş, hatta biraz da korkutmuştur. Filo, faaliyetlerini İtalya'nın güney kıyılarına doğru genişletmiştir. Ayrıca, Mısır'a yönelmiş birkaç Fransız yük ve savaş gemisinin yükleriyle birlikte Rus-Türk donanması tarafından ele geçirilmesi Fransa'nın Mısır'daki hareketlerini zorlaştırmıştı.

Gerçek bir deniz muharebesi Ankona Kalesi limanında yaşandı. Fransızların elinde bulunan Fano, Senigallia ve Neapol şehirleri düzenlenen bir saldırıyla ele geçirilmiştir. Donanma gemilerince İtalya'nın hemen hemen bütün güney sahilleri çevrilmiş ve İyon bölgesinin bu kısmı kontrol altına alınmıştır.

Haziranın başında 50 adet savaş gemisinden oluşan İspanya-Fransız ortak filosunun Akdeniz'e girdiğiyle ilgili bir haber Uşakov'a iletilmişti. Bu durumda Amiral bütün gücünü Korfu adasında toplama kararı alır ve Ankona'daki çıkarma birliklerini gemilere geri çağırır. Fakat Ankona'nın muhasarası karadan muhasara hareketi sürdüren müttefik İtalya ile hemen yeniden güçlendirilir. Rus-Türk çıkarma birliğini ikinci dereceden Yüzbaşı Voynoviç kumanda eder, başarılı bir saldırı yapar ve Montanola dağındaki istihkamı ele geçirir. Rus-Türk filosu Messin limanına demir atar. Buradan bilhassa İtalya'daki Rus-Avusturya ordusunun Başkomutanı A.V. Suvorov'un isteği üzerine, Cenova'nın bloke edilmesi başta olmak üzere, diğer bölgelere çıkarma birlikleriyle birlikte gemiler gönderilir. Uşakov'un Filosu Amiral Kartsev'in komutasındaki Kuzey donanmasından gelen yeni gemilerle daha da genişlemiştir. Filoların buluşması, filonun Eylülün başına kadar kalacağı Palermo'da gerçekleşmiştir.

0 zamanlar Türk denizcilerle yerli halk arasında dramatik ve bir o kadar da kan akıtılan mücadele yaşanmıştır. Bunun arkasından Türk denizcileri itaatsizliğe başlamışlar ve başlarındaki komutanlarına memleketlerine dönmek istediklerini belirtmişlerdir. Uşakov artan bu isteği dindirmek için Türk gemilerinin Palermo'dan ayrılmalarına müsaade etmiştir. Filonun Türk birliği Çanakkale'ye gitmiş, Rus filosunda sadece Türk kara çıkarma birliği kalmıştır. Bu çıkarma birliği Ankona Kalesi'ni muhasara altına alarak Rus denizcileriyle birlikte başarılı bir mücadele yürütmüş, denizden ve karadan yürütülen azimli saldırılar sonucunda kale 2 Kasım'da teslim olmuştur. Rus-Türk çıkarma birlikleri kışı geçirmek için bir yıl kaldıkları Korfu adasına geri dönmüşlerdir.

1 Mart 1800 tarihinde ülkelerimiz arasında tarih için oldukça anlamlı sayılan "Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Yedi Adalar Cumhuriyeti ile ilgili mutabakat anlaşması" imzalanmıştır. III. Selim ve I. Pavel arasında deklare edilen ve her iki devletin yüksek devlet adamlarınca imzalanan mutabakatın başlangıç satırları, sonu zaferle biten bu mücadeleden elde edilen sonucu ortaya koymaktadır:

"Önceleri Venedik Cumhuriyeti'ne ait olan ve Fransızların idaresinde bulunan bölgeler Yüce Yaratıcı'nın yardımıyla yerli halkın, Rus ve Osmanlı filolarının mücadelesiyle o menfur boyunduruktan kurtarılmış, bu iki devletin hükümdarları Rusya

İmparatoru ve Osmanlı İmparatoru aralarındaki bu işbirliği mutabakatının sağlanmasına hizmet edenleri sarsılmaz bir şekilde insan sevgisiyle dolu ve fedakarca idare ederek, bundan daha önemlisi, bu mutabakatla verdikleri sözleri yerine getirmeyi kendilerine bir şeref borcu bilerek, bu bölgede oluşturulacak bir yönetimi öyle belirlemişlerdir ki, bir taraftan komşu hükümetlerin elde edilen bu Şanlı Sahillerle oluşturacakları güvenlik ve rahatları bozulmasın, diğer taraftan boyunduruktan kurtarılan, her yerde İlahi ve insani tüzükleri (hakları) gizli ve kapalı olarak ortadan kaldırılan devletin halkı kendilerine uygun adet, kanun ve inançla rahat bir idare sahibi olsunlar. Bunu takiben, iş bu kurtarıcı işin her iki taraf arasında sarsılmaz ve sağlam bir anlaşma niteliğine kavuşması niyetiyle bu meselenin tamamına erdirilmesi amacıyla şu kişiler görevlendirilmiş ve gereken yetkiyle donatılmıştır: Majesteleri Bütün Rusya İmparatoru ve Ekselans Vasiliy Tamara, İstihbarat Danışmanı, Büyükelçi ve Osmanlının Şerefli Sahili'nin Bakanı; diğer taraftan Osmanlı imparatoru Majesteleri, yetkilerle donatılmış Rumeli fiili Kazaskeri İstanbul efendisi Es-Seyid İbrahim Bey ve fiili Reis Ahmet Atif Efendi, aralarında en iyi ve uygun bir yapıda belirlenen karşılıklı yetkilere dayanarak aşağıdaki metni oluşturmuşlar ve üzerinde anlaşma sağlamışlardır."

Oluşturulan yeni cumhuriyete günümüz okuyucusunun Dubrovnik olarak çok iyi bildiği Raguz Cumhuriyeti'nde olduğu gibi benzer haklar verilmiştir. Adalarda belli bir zamana kadar karma garnizonlar oluşturulmuş fakat bütün kaleler, silahlar ve mallar adalılara bırakılmıştır. Adalıların limanlarda bir engelle karşılaşmadan rahatça ticaret yapmalarına, kendi bayrakları altında ve kendi konsoloslarının kontrolleri altında Karadeniz'de ticaret yapmalarına müsaade edilmiştir. Mutabakat bu yeni cumhuriyette ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanan bölgelerde uygulanacak vergi düzenlemesini, vatandaşların sahip oldukları hakları, dini hürriyetleri ve toprak sahibi olmalarıyla ilgili durumları kapsamaktadır.

Rus İmparatorunun bu mutabakatı onayladığı bilinmektedir: "İş bu mutabakatın gereği gibi incelenmesi sonucunda, o vakit kabul ettik ve onayladık, çünkü kabul edilebilir niteliğe sahiptir. Bu mutabakatın bütün içeriğini kabul ediyor ve tasdik ediyoruz. Bahsi geçen mutabakatta yer alan noktaları İmparator sözüyle, hiçbirini ihlal etmeden kabul ediyor ve yerine getiriyoruz. Bu mutabakatın her yönüyle kabul edilmesi için kendi elimizle imzalayıp Devlet Mührüyle mühürlenmesini emrettik. Gatçına, 15 Ağustos 1800, Devletimizin dördüncü yılı. PAVEL".

Sözkonusu belgeler ortak Rus-Osmanlı filosunun hareketleri, yerli Arnavular ve adaların nüfusu, Rus ve Osmanlı denizcilerinin Kefalonya, Cerigo ve Korfu adalarına ortak çıkarmasını etraflıca naklederler. Bu bildirimler kahramanlık, kayıp, ganimet ve hareketlerin özellikleri, hem Rus hem de Osmanlı denizcilerinin Osmanlı Sultanı ve Rus İmparatoru tarafından müfakatlandırılması hakkında haberleri içermektedir.

Neticede, ortak Rus-Osmanlı hareketlerinin sayesinde söz konusu adalar ve Adriyatik denizinin sahilinin kısmı Fransız askeri kuvvetlerinden kurtarıldılar. Bu olayların sonucunda Sultan 3. Selim ve İmparator 1. Pavel arasında dikkat çeken bir belge imzalandı. Bu belge Yedi ada Cumhuriyetinin kurulması ve bu cumhuriyetinin nüfusuna iki imparator adına demokrasi garantilerin verilmesini öngörülür. Rus Devlet Arşivlerin fazla bilinmeyen belgeler Balkan bölgesinin nüfusu ile birlikte Rus ve Osmanlı denizcilerinin Fransız kalelerin muhafız kuvvetlerine karşı savaşması hakkında haberleri içerirler.

ÖZET

Rus Devlet Donanma Arşivinde, Amiral Uşakov'un özel fonunda 18.yüzyılın sonuna ait Adriyatik ve Yunan denizlerinin adalarında olayları aydınlatan belgeler büyük sayıda bulunmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında kara ve denizde ortak hareket anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Buonaparte'nin askeri kuvvetlerine karşı yönelik idi.

İşbu belgeler ortak Rus-Osmanlı filosunun hareketleri, yerli Arnavutlar ve adaların nüfusu, Rus ve Osmanlı denizcilerinin Kefalonya, Cerigo ve Korfu adalarına ortak çıkarmasını etraflıca naklederler. Bu bilgiler kahramanlık, kayıp, ganimet ve hareketlerin özellikleri, hem Rus hem de Osmanlı denizcilerinin Osmanlı Sultanı ve Rus İmparatoru tarafından mükafatlandırılması hakkında haberleri içermektedir.

Neticede, ortak Rus - Osmanlı hareketlerinin sayesinde söz konusu adalar ve Adriyatik denizinin sahilinin kısmı Fransız askeri kuvvetlerinden kurtarıldılar. Bu olayların sonucunda Sultan 3.Selim ve İmparator I.Pavel arasında dikkat çeken bir belge imzalandı. Bu belge Yedi ada Cumhuriyetinin kurulması ve bu cumhuriyetinin nüfusuna ki imparator adına demokrasi garantilerin verilmesini öngörülür. Rus Devlet Arşivlerin fazla bilinmeyen belgeler Adriyatik bölgesinin nüfusu ile birlikte Rus ve Osmanlı denizcilerinin Fransız kalelerin muhafız kuvvetlerine karşı savaşması hakkında haberleri içerir.

DRUŠTVENE POLITIČKE EKONOMSKE I KULTURNE PROMENE KOD ALBANACA U PRVOM STOLJEĆU OSMANSKE VLADAVINE

Prof.Dr. Emin PLLANA

Padom pod Osmansku vlast u glavnom u drugoj polovini XV vijeka kod Albanaca i drugih naroda Balkana nastale velike promjene u svim segmentima života. U prvom redu albanci i drugi narodi balkanskog regiona izgubili slobodu i nezavisnost.

Osmanlije uspostavili vladavinu državno – administrativni poredak uspostavili vlasti administrativni aparat ekonomski poreski sistem, prosvetne i zdravstvene ustanove, verske institucije vojne i policijske snage i drugo.

U oblastima nastanjeni albanskim stanovništvom u celoj današnjoj Albaniji na Kosovu i nekim drugim krajevima došli su iz Male Azije administrativni činovnici sudije, prosvetni verski kadrovi po sudovima vojni garnizoni, policijske postaje. Izvršena administrativna podjela na ejalete sandžake i nahije, izvršen je popis stanovništva i celokupna imovina stanovništva radi naplaćivanja poreske obaveza prema državi. Poreski sistem bio je vrlo težak ko što je bio harač, đizja ušur i druge. U ovim državnim institucijama.

U poznatim defterima Prizrena Vuštria (Veldicterin tursk) vidi se da popisivači pridali veliki značaj imovini i zemljištu domaćinstava kako bi država dobila što veći prihod od poreza. Defteri i s..... su važni izvori za upoznavanje ekonomskog stanja naseljenosti stanovništava poreski sistem i drugo.

Pod okupacijom Osmanske države nastale društvene promene. Vladajući sloj činili su age i begovi, oficiri, paše i drugi. Feudalci i spahije. Bilo je i domaćih feudalaca i spahije hrišćanske religije. Siromašni slojevi seljaci predgradsko stanovništvo živeli su bedno. Umirali su od gladi i raznih bolesti od kuge, tifusa, kolere i druge bolesti. Seljaci i siromašno gradsko stanovništvo napustili zemlju emigrirali prema zapadu. U Italiji na istoku do Ukrajine i dalje. Izbeglice tokom putovanja polovina od njih umrli od gladi i bolesti. Najviše albanska emigriralo prema zapadu , Italiji naročito posle Skenderbega. Preko 150 sela formiralo se u Italiji od albanska emigranata. Činovnici, vojni kadar, oficiri, sudije i kadije i drugi eksploatisali su seljaštvo i gradsko stanovništvo. Bogati trgovci doneli su sa istoka razne začine i tekstilnu robu svilu i drugo prodavali njihovu robu po skupim cenama.

Turci sa sobom doneli islamsku religiju veći deo albanska o9d početka tokom vekova do kraja Osmanske vladavine prešli u islamsku religiju. Veći deo gradskog stanovništva i u selima prešli u islam. Bogati slojevi feudalci spahije deo gradskog stanovništva, i u selima prešli u islam. Bogati slojevi feudalci spahije deo gradskog stanovništva i oni su se uključili u administraciju imali su povlašćeni položaj i određene beneficije.

Potrebno je reći da između albanska muslimanske, katoličke i ortodoksne religije nije bilo nikada ratova i sukoba. Oni su poštovali svetinju svake religije, bili su međusobno vrlo tolerantni. Tako je bilo i među verskim kadrovima, niko nije dirao grobove crkve niti džamije. Nastale su velike promene u nošnji stanovništva. U gradovima veiki uticaj je imala turska nošnja, neki muškarci nosil fesofe, šalvare i drugo. Žene u gradovima nosile dimije. suknje je prodrila turska nošnja dominantna narodnja nošnja uporedo sa nošnjom prodirali su neki turski običaji naročito u

gradovima. Potrebno je reći u jeziku prodirali turskoreči naročito u zanatskom. Dosta promena nastale u ishrani stanovništva. Trgovci sa istoka doneli razne začine voće i povrće što je uticalo na promenu načina ishrane. Postepeno dominantna istočna kuhinja od raznih jela i slatkiša itd.

O prosveti i školstvu malo može se govoriti. Prosveta u prvom veku turske vladavine bila na niskom stupnju. U gradovima i većim selima otvorene osnovne škole mejtepi gde se učilo najviše arapska azbuka, čitanje kurana i učenje raznih molitava. Prosveta uopšte bila je pod uticajem kako kod muslimana takođe i kod katolika i ortodoksa. Ćamije i crkve bile su centri kulture u nekim većim gradovima kasnije otvorene i ruždije u rangu progimnazija. Što se tiče kulture može se malo govoriti nije bilo biblioteka niti knjiga. Gradovi dobili su izgled orientalnih gradiva i izgrađene su Ćamije, amami, bezistani, tekije derviša. Izgrađeni su neki putevi i mostovi. Stanbene zgrade u gradovima bile u većini dvospratnice u selima u prvim spratovima smeštene su stoka ovce krave a u drugim spratovima stanovali ljudi.

Zgrade su izgrađene od kamena, nepečenih cigala, zatim zgrade od drveta i blata, u to vreme bilo je vrlo malo napredna u oblasti poljoprivrede. Pored ovih promena i dolaskom turaka možemo slobodno da i ako su turci vladali oko 5 vekova albanci i drugi Balkanski narodi uspeli da sačuvaju svoj identitet, jezik, kulturu, tradiciju, običaje. Kako je poznato posle odlaska turaka narodi balkana formirali su svoje države razvijali svoju prosvetu kulturu i

IZVORI

- BAYUZ, Hikmet Yusuf, Türk İnkilab Tarihi, Ankara 1940
BARBARICH, Engenio, L'Albania, Roma, 1905
BARTE, Peter, Die Albanischen Muslime zur Zeit der Albani sechen Unabhangigkeit sbewegung, Wisbaden, 1968
BASAGIĆ, Safet, Kako se tursko vrijeme uprava Jugoslavije dobila na kadiluku „Weribeher“ IV-nr 12 arajavo 1930
BUDA, Aleks, „E cehstja shqiptare dhe mardhenijet nderkombetare ne vitet 1878-1882
BUSHT, Tiran, 1959, nr.3
CEBEJ, Ekrem, Obicaji Arbanbasa, Knjiga o Balkanu, Beograd, 1936
HAHN, Georg von Albanische studien Jene, Wien, 1953-54
RAIMI, Shukri, Vilajeti i Kosoves, Prishtine, 1969
Historia e Shqiperise, Tirane, 1959
Historia e popullit Shqiptar I-II , Tirane, 1959
JORGA, Nikola, „Osmanlı Tarihi 1876-1912“, Ankara 1948
KALESHI, Hasan, "Prizren kao kulturni centar za vreme turskog perioda", Gjurmime Albanologjike, Prishtine, 1962, nr. 1
KALESHI, Hasan, HANS Jurgen, "Vilajeti Prizrenit", Perparimi, nr 2-3, Prishtine, 1976
SABANOVIĆ, Hazim, Bosanski Pasaluk, Sarajevo, 1958
SKENDI, Starzo, Mendimi politike dhe veprimtarise kryengritse Shqiptare 1881-1912, Newyork 1958.

SAZETAK / ABSTRACT

Tokom XV stoljeća Osmanlije uspostavili su političko i administrativni sistem vlasti institucije vlasti i vojni garnizoni u gradovima i kasabama. Nastale su privredno ekonomske promene uspostavljanjem novih sistem dažbina izvršen popis stanovništva u pojedinim osvojenim oblastima. Nastale ekonomske trgovačke veze sa orijentom. Nastale verske promene, deo Albanskog stanovništva prihvatio islamsku religiju. Vidne promene izvršene i u oblasti kulture, prosvete u arhitekturi građevinarstvu, u oblasti narodne nošnje u načinu života odevanju u ishrani stanovništva. Bilo je promene i u međuetničkim odnosima.

*

During the first century of dominate, new government decide new institucions – administrative and military in cities. There did happen economical changes, new taxing system and government did registration of people. In this new condicions there has been created economical connections and business trades with east places. There did happen changes in the religion area, were one part of albanian people accepted Islamic religion. The changes has been in many fields: education, culture, architectur, construction, dressing, food and the way of life. Changes happened at the interethnical relationship too.

Waqf Institution and Urban Structures on the Balkan Peninsula in 15-16th Centuries (Socio-Economic Dimensions)

Prof. Dr. Pavel SHLYKOV
Moscow State University

The studying of the waqf – the Islamic institution of charitable property – has always been a part of the broad field of studies of Islamic history and culture. However, for a long time waqf as an independent theme didn't attract researchers³⁴⁰. Only in the XXth century, when the specialists began to admit the key role that waqf played in the organizing and functioning of the Muslim society, the situation changed.

The international seminar held in Jerusalem in June 1979 can be considered the turning point in the study of the waqf institution. It was the first scientific gathering that was devoted entirely to the Islamic endowment institution³⁴¹. The seminar marked the introduction of the new branch of History science – “the Waqf Studies” – and for the most part set up interdisciplinary and complex character of future studies. A great role in the developing of the Waqf Studies played the opening of the vast Ottoman archival holdings. According to Randy Deguilhem's apt remark it “represents no less than a revolution in research on Ottoman waqf”³⁴². Now scholars saw the true dimensions of the contribution of waqf institutions, and the fact that waqf activities in socio-economic sphere were far beyond normal charity.

In the past few years there can be seen the formation of new approaches to the study of the waqf institution (Islamic endowment institution). Researchers, basing on information gained from studies which were made on the vast documental materials, try to find the place of the waqf in ideological, social and cultural conceptions of Muslim societies. Today more and more new questions, touching upon the sphere the study of which has been hardly ever bound with waqfs before, are put on the agenda. Among these new problems are the role of waqf in the formation of the “civil” society and public sphere; the concepts of “public” and “private” property in the light of waqf; the waqf and the idea of charity; a comparison of the Islamic endowment institution with similar charitable institutions in other cultures etc. However little has been done in that trend: new methodology of study of the waqf isn't worked up enough and because of that the number of research works that try to approach to new horizons of the Vakf Studies is very little³⁴³.

The present article also lies in the course of research works which are based on published archival materials and aimed to disclose the peculiarity of the Ottoman waqfs,

³⁴⁰ *Hoexter M.* Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art. // Journal of Economic and Social History of the Orient. Vol. XLI/4. Leiden, 1998, p. 474

³⁴¹ *Ibidem*, p. 475

³⁴² *Deguilhem R.* Wakf in the Ottoman empire to 1914. // The Encyclopaedia of Islam. Vol. 11. L.-Leaden, 2000, p. 88

³⁴³ Miriam Hoexter, who studied the history of the researches of the waqf, in her article among works, which worked up that trend in the study of the waqf, cited the works of G. Baer and H. Gerber (*Gerber H.* State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective. Albany: State University of New York Press, 1994.) [*Hoexter M.* Op. cit., p. 484].

define their role in the developing of the social and charitable institutions, estimate their dimension for cultural, political and socio-economical life in Rumelia – the most developed province in the Ottoman Empire, show the manifold role of waqfs in the life of the cities on the Balkan Peninsula. We have to note that the Ottoman conquest of the South-Eastern European countries in 14-16th centuries was followed by active spreading of Islamic administrative standards and rules on these territories and inculcation of new forms of economic and socio-political life. All these processes endeavoured to impart some features of structural affinity with Asian and other Islamic urban centres to Balkan cities. According to studies of the history of Balkan countries twenty-thirty years after the Ottoman conquest accompanied with massive destruction and devastation of many towns, a noticeable revitalization of urban life in Rumelia begun: the size of existing settlements rose and new towns where Muslim population prevailed (like Sarajevo) appeared³⁴⁴. Therewith one of the leading roles in these processes of urbanization and complex evolution of the region belonged to waqf institution.

Waqf is one of the fundamental institutions of Muslim society, the beginning of founding a waqf goes back to the first centuries of Islam and its origins, i.e. its basis, is seen in the early Islamic tradition of giving alms – *sadaka*. In Muslim law “waqf” means inalienable property which a man or a group of people handed over to the community, organization or a person for religious and charitable purposes. When movable and immovable properties are made waqf the property rights for them seem to be suspended: that what has become waqf is no longer can be sold, given as a present and, the most important thing, inherited. So it makes clear the meaning of the word “waqf”, which in Arabic means “immobilization, stoppage, delay”. The property which has become waqf ceases to be his ownership, but it doesn’t become a property of the organization or the person for whom it was given, made waqf, and who, in the future, would use that property and have revenue from it. So founding a waqf is not the buying and selling (i. e. the contract of sale) or the inheritance of property³⁴⁵. First of all a waqf is founded in the cause of Allah (*fi sabil Allah*) [like a good deed performed in the cause of Allah], waqf property is handed over to the only real, as Muslims see it, owner of all the properties – to Allah, and only revenues from waqf properties can be used for the welfare of the Muslim community (*ummah*). Such is the essence of a religious and legal conception of waqf in a condensed form.

³⁴⁴ Todorov N. The Balkan City (15-19th centuries). Socio-economical and demographic development. M., 1976, p. 66-82, 390.

³⁴⁵ The type of beneficiary defines the waqf. A charitable waqf (*khayri waqf*) – waqf, which revenues were pledged to mosques, schools (madrassa), hospitals (bimaristan), orphanage (bayt al-aytam), the maintenance of public fountains (sabil) and many others public or charitable recipients. If the beneficiaries of waqf were a wakif’s (the founder of waqf) own family members and his future descendants, the waqf was called a family waqf (*ahli waqf*, *dhurri waqf*). Also there were waqfs, which revenues were shared between a public or charitable recipient and a wakif’s own family members. This type of waqfs was called shared waqfs (*mushtarak waqf*). The waqf is composed of two factors. The first is the waqf property. This is the property whose ownership is frozen and whose profit produced is allotted to charity. They usually consist of real estates such as lands and buildings which can produce a profit which can be expected for an unlimited time. The second is the waqf facilities. They are charitable and religious facilities such as a mosque (place of prayer), madrassa (advanced religious school), sabil (public fountain), hospital and cemetery to which the profit from the waqf properties (commercial objects of waqf) go for their construction, maintenance and management. In general, the term waqf can mean the waqf properties themselves.

Over a distance of many centuries waqf underwent changes and evolved according to the needs of epoch and society and was only regulated by the Shariat. Muslim jurists admitted that waqf can be transformed and in case its former purposes no longer benefited the community must be transformed which shouldn't be considered an innovation, heresy (*bida*). It was reflected in modern understanding of waqf as “a dynamic and very diversified institution which partially developed on-the-ground in reaction to altering circumstances”³⁴⁶.

In the Ottoman Empire waqfs developing in accordance with the increasing of politic and economic power of the state in the 16th century reached a climax in their development and became the most powerful institution of the Islamic society. The most typical traits of the waqf in the Ottoman Empire were: its widespread vertical and horizontal use throughout all socio-economic strata of the society; its capacity to adapt to individual, group and state needs; and, at last, its longevity – not only of the institution itself but also of the abundant individual waqfs (although, of course, many ones ruined and disappeared)³⁴⁷.

All this we can see in the context of Balkan waqfs. For instance, a family waqf of Evrenos-bey in Yenice Karasu existed for more than five centuries and was managed by a number of administrators (*mutawalli*) who were the descendant of Evrenos Bey and all this time they handled a considerable estate accumulated by their famous ancestor³⁴⁸. Waqf of Ishak Paşa, one of the richest landowners of Skopje, also existed nearly five centuries. Decendants of Ishak Paşa managed that family waqf up to 1912³⁴⁹. One more example is waqf of grand vizier Piri Mehmed-paşa³⁵⁰ which included vast land territories in the areas of Silistra. One of great-granddaughters of grand vizier successfully managed all these estates as ancestral *mutawalli* up to the middle of the 19th century³⁵¹.

The wide spread and popularity of waqfs derived from the fact that it served some economic needs. One of the most important profits from founding waqf was that personal and real estate made into waqf were much more protected against confiscation by the state³⁵². Furthermore waqf was a means to circumvent the Islamic law of inheritance, i. e. a means to protect and prevent an estate from disintegration

³⁴⁶ *Deguilhém R.* Wakf in the Ottoman Empire to 1914. // *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. 11. L.-Leiden, 2000, p. 88

³⁴⁷ *Ibidem*.

³⁴⁸ *Moutafchieva V.* Le Vakıf – un Aspect de la Structure Socio-Economique de l'Empire Ottoman (XVe-XVIIe s.). Sofia, 1981, p. 189-190

³⁴⁹ *Moutafchieva V.* Op. cit. p. 189-190.

³⁵⁰ Piri Mehmet Paşa was grand vezir in the period from 25 January 1518 up to 27 June 1523 in the reign of Selim I and Suleyman Kanuni.

³⁵¹ *Moutafchieva V.* Op. cit. p. 189-190.

³⁵² It was caused by a specific view on property wide spread in the Muslim society. Muslims considered property like the right of using [*Торнау Н.Е.* Мусульманское право. Сочинение барона Торнау. Вып. 1. О праве наследства по закону. Спб., 1866, p. 19]. Such view is based on the proverb: “Land is possessed by God and Governor (Khalif)” [*Нофаль И.Г.* Курс мусульманского права, читанный в 1884/85 г. в учебном отделении Восточных языков при Азиатском департаменте профессором И. Нофалем. Вып. 1. О собственности. Спб., 1886., p. 7]; and hadith: «the only right that a man has is the right that imam has given him” [ibid, p. 15]. So it's quite in order that in the Muslim society every alienation of the property, which was performed by the state without strong reasons was considered unjust with regard to its form but valid and obliging in its essence.

and fragmentation³⁵³. All that made founding waqfs very attractive and popular and henceforward it led to the following situation: in the XVIth century waqfs in the Ottoman empire became the most important owners of movable as well as immovable properties in town: lands, dwelling houses, premises for commercial and handicraft activities; and villages connected with towns.

The activities of waqf institution in the period of 16-17th century Rumeli – one of the leading region of the Ottoman Empire in the respect of culture, economic and political development – are fairly representative and illustrative. In this region almost the whole spectrum of functions and services which waqfs took upon themselves in the Ottoman state.

On the Balkan Peninsula waqfs encompassed land territories around Aegean Sea, in Eastern Thrace, including the valley of the Maritsa river, as well as the most fruitful regions of North Bulgaria, Serbia, Bosnia and Macedonia³⁵⁴

When organizing political and economic space of different regions and provinces conquered by the Ottoman state in the epoch of formation and developing of the Empire (XV-XVIth centuries), Bab-ı Ali created a number of social institutions which were established and functioning within the framework of a waqf institution³⁵⁵. At the expense of money obtained from revenue-producing objects waqfs played a very important role in the economy of the city, financed the construction of important social buildings. “It’s difficult to find in the 16th century on the Balkans any important building that was not a result of waqf activities” writes Vera Moutafchieva³⁵⁶. And it’s not the case of mosques, imarets, madrasas etc. only but also a numerous caravanserais, baths (hamams),

³⁵³ The point is that according to the Shariat has special restrictions in the rights of succession: in order to avoid far too generous assignment (distribution) to one group of people to the detriment of the others, a Muslim was given the right to deal quite free with only one third of his property and the rest was distributed among the members of the family and blood relatives with accordance of the stereotyped pattern prescribed by the Shariat.

But if the waqfiyyah (the legal document establishing a waqf) was being made during a wakif’s (the founder of a waqf) last illness, the wakif could deal with only one third of his legacy, for, in that situation, his desire was considered like “the last will”, i. e. was similar to the testament.

In other cases wakif, by founding a waqf, was provided by a legally sound method of transferring one personal wealth in the manner to whom ever he wanted because the beneficiaries of waqfs could be individuals (for example, dervishes) or different political, social and religious movements and institutions. And here the wakif was quite free in his choice by the right to endow to whomever he pleased and in the amount he pleased. Due to the complete flexibility in the naming of waqf beneficiaries and their definite inviolability (i. e. the common belief the nomination of beneficiaries was inviolable and unchangeable) (though, of course, very often come beneficiaries lost their rightful part of revenues due to the activities of the waqf administer who was in charge of financial operations of the waqf) determined the importance of waqfs for the socio-economic life of the Islamic society.

³⁵⁴ *Мутафчиева В.* Аграрните отношения в Османската империя през XV-XVI вв. София, 1962, с. 103

³⁵⁵ *Kazıcı Z.* Osmanlı Vakıf Medeniyeti. İstanbul, 2003, s. 103.

³⁵⁶ *Moutafchieva V.* Op cit., p. 193

bedestans, bazaars, open markets (carşı) and so on. Objectively these activities of waqfs favoured and determined the development of the cities. Meanwhile we have to take into consideration the fact that the construction of social buildings made by the Ottoman state were relatively restricted, there wasn't "private initiative" in its modern meaning and such wise waqf was a unique institution that was able to satisfy the growing needs of the cities in public buildings (baths, khans, bazaars etc.).

There was one more sphere in which waqf played a very important role. Waqfs exerted considerable influence on the forming and developing of large settlements³⁵⁷ and the process of urbanization itself. In the Ottoman empire the problem of creating favourable economic and political climate which was necessary for forming large settlements was being solved by the waqfs. Due to the waqf activities appeared new branches of occupation and work places, a great number of services were gratuitous.

An Ottoman town formed as a rule around a complex of religious, culture and social institutions the centre of which was always a mosque³⁵⁸. Because of that waqfs as owners of such complexes played an important role in creating and forming of town centres and henceforward town quarters (mahalle). The conformation of that was the name of mahalle: usually there was a name of the mosque, mesdjid or zavije in the toponym of the mahalle. Moreover in Bosnia even names of some towns retained the name of a certain waqf, the fact which notes the close connection between city and waqf institution: Doni Vakıf, Gorni Vakıf и Varcar Vakıf³⁵⁹.

Waqfs played a crucial role in the acceleration of urbanization processes and their formation in the region of modern Bosnia and Herzegovina where more than 80% of cities including Novi Pazar, Nova Varos, Mirkoniç Grad and a number of others had grown thanks to waqf activities³⁶⁰. Statistics from different cities of the Balkan Peninsula show the evident demographic growth of the region in the 16th century. In Belgrade the number of households increased from 239 in year 1536 up to 420 in 1560 and by the end of 1572 this index reached 953; by the end of the 16th century an average annual rate of growth came to 30,3%. The most illustrative was the growth of Muslim households the number of which increased more than seven times with average annual rate of growth coming to 57,9%³⁶¹.

³⁵⁷ In the early stage of the formation of the town geography played the main role. Favourable geographical location of an area directly influenced on the dynamic of trade, manufacture etc. which determined migration. On the land of Anatolia large and small settlements appeared as a rule on the banks of the rivers [*Faroghi S. Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban settings, 1520-1650. Cambridge, 1984, p. 23*]. At the first sight the nearness of the river is the factor determining the development of the ties between different places, the base of infrastructure etc. But rivers in Anatolia, with the exception of the Tigris and the Euphrates, are badly suited for navigation, and sometimes they flow through so narrow ravines where it's quite impossible to create a crossing. Thus it's clear that the nearness of the river didn't make for the development of the communications between the towns. Such a location gave another advantage. In the region where rains were rather rare, relative plenty of water made possible to increase productivity and the level of yield, and provide the city with necessary amount of food, so it became an incentive to the growth of the population.

³⁵⁸ *İnalçık H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600. London, 1973, p. 154*

³⁵⁹ *Car-Drinda H. XVII. Yüzyıl Bosna Sancağında Vakıf Müesseseleri. // Osmanlı. 5. Cilt. Ankara, 1999. s. 65-74*

³⁶⁰ *Osmanlı. 5. Cilt. Ankara, 1999, s. 63*

³⁶¹ *Todorov N. Op. cit., pp.70-80.*

A demonstrative example of rapidly developing city is Muslim town Sarajevo which in the second half of the 16th century became one of the populous cities in the western part of the Balkan Peninsula. Approximately during 50 years in Sarajevo the number of households increased 4 times (an average annual rate of growth came to 30,1%). Within half of the century an average annual rate of growth of Novi Pazar came to 18,2%, for Uzhitse this index was 11,4%, for Vuchirtin – 30,2%. Seaport towns like Ruse, Varna and Vidin also demonstrated high rate of growth (annual index 19%, 22,7% and 24,2% suitably). Rapid growth of Ruse in the 16-17th century was the result of considerable increase of the number of Muslim households (10 times or 47,4% annually). The Muslim population of Varna grew much faster – 53,1% per year; the index for Vidin was 24,2%³⁶².

Migration had a great influence on the rate of growth of towns. Professor Nikolay Todorov writes that “the growth of population in the cities located on the Balkan Peninsula – even in those where the number of Turkish men was low – shows that there were some constant factors which provided persistent influx of people in the cities”³⁶³. In every more or less big city waqfs financed the construction of large trade buildings (bedestans), khans, caravanserais and mosques which absorbed work of tens and hundreds of builders who came from different regions and could find work constantly traveling from one place to the other.

Famous traveler of the 17th century Evliya Çelebi describes Belgrade (captured by the Ottomans in 1521). At that time its population came to 100 thousand and Belgrade de facto became a Muslim town. Evliya Çelebi counted 37 Muslim quarters with ramified system of public places, schools, mosques etc. created at the expense of waqf, at the same time the number of Greek quarters was three, the Serbian and Bulgarian ones – three, Armenian and Jewish – one. Belgrade evolved into a centre of Islamic culture. In the text of Seyahat-name we can find detailed description of the main waqf objects – eight madrasas, nine Daru-l-Hadis etc.³⁶⁴

We have to remember the fact that the Ottoman state didn't as a rule concern works of public benefit its duty³⁶⁵, in the Ottoman empire the burden of construction and maintenance of not only mosques, madrasas, imarets, but also karavansarays, bedestans, bazaars, bridges, roads, water systems was laid on the religious and charitable organisations³⁶⁶. Retrospectively it means breaking with the traditions of urban policy of Near Eastern empires³⁶⁷ where such public works were considered as a fundamental duty of the state and sovereign.

³⁶² Ibidem, pp.74-76.

³⁶³ Ibidem, pp. 78.

³⁶⁴ Çelebi E. Seyahatname. İstanbul, 1315. C. 5, s. 376

³⁶⁵ İnalçık H., Quataert D. An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914. Cambridge, 1994, p. 82-85; İnalçık H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600. London, 1973., p. 140

³⁶⁶ Public and municipal services of waqfs can be also explained by the fact that the Ottoman towns inherited from traditional Muslim (first of all Arab) towns the lack of any separate municipal structure or a state institute that served such functions. In the Ottoman empire such situation kept until 1856. And wide networks of waqfs tried to fill this “vacuum”.

³⁶⁷ In the traditions of the Near-Eastern empires the state undertook public works, such as the building and maintenance of canals, dikes, roads, bridges and karavansarays. All that promoted the development of trade and agriculture, and because of that was a part of the state polity of enriching the ruler's treasury. One can cite as an example the words of a Muslim historian al-Tabari (d. 923), who noted that Sassanids considered the establishment of towns, villages, roads and bridges a fundamental duty of the sovereign. But in the

Construction work carrying out by waqfs began on the Balkans soon after the Ottoman conquest along with the process of converting estates in cities into waqfs. One of the sons of Beyazid I Yıldırım (1360-1403) – Çelebi Mehmed (1387-1421) orded to build in Edirne a big bedestan with 108 stores and 35 rooms. For that aim Çelebi Mehmed converted into waqf land properties in Edirne where in the course of time a caravanserai and 285 shops appeared. These shops were rented and brought to waqf an annual revenue of 81 000 akçe³⁶⁸. Another large waqfs were established on the Balkans among which are waqf of Umur Bey in Stara Zağra (founded in 1415), waqf of Vezir Halil Paşa in Köstendil (founded in 1488), waqf of Rüstem Paşazâde İskender Bey in Filibe (founded in 1470), waqf of Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa in Filibe (founded in 1500), waqf of Vezir-i Azam Mustafa Paşa in Filibe (founded in 1501), waqf of Mihail oğlu Ali Bey in Plevne (founded in 1495), waqf of Yahya Paşa in Sofya and Niğbolu (founded in 1506), waqf of Sofu Mehmed Paşa in Sofya (founded in 1547), waqf of the wife of Sokollu Memed Paşa – Esmâ Han Sultan in Silistre (founded in 1502)³⁶⁹. Only on the territoru of modern Bulgaria – according to the Archive of the General directorate of waqfs – 400 large waqfs existed³⁷⁰. Due to their activities by the 18th century the region had 2356 mosques and mesjids, 142 madrasas, 273 schools, 174 tekkes and zaviya, 424 imarets, 116 khans, 113 bathhouses, 27 mausoleums (türbes), 24 bridges, 16 caravanserais, 75 fountains (çeşme), not counting hospitals, badestans, libraries and other cultural institutions³⁷¹.

One of the main functions of the waqf institution in the urban context is the dimensions of it as a mechanism of integration, on different levels (social, economic and political).

The estimation of the economic aspects of waqfs we can find in famous Max Weber's work "Economy and Society" as well as in studies of some of his disciples. The idea of German philosopher is that the main characteristic of the waqf institution was that it hampered economic progress, represented by the formation of capitalist relations, and that it paralysed the exploitation of real-estate possessions as a source of capital. And really, among the major characteristics of the institution was that waqf possessions could not be sold or pawned. In other words, it implied that these properties were no longer part

Islamic period the idea of public works as pious or charitable act supplanted this tradition and thus, even when undertaken by sovereign, they came to be regarded as independent institution outside the realm of state activities [*İnalçık H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600. London, 1973, p. 140*]

³⁶⁸ *Gökbilgin M.T. XV. ve XVI-nci Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar, Mülkler, Mukata'alar. İstanbul, 1959, s. 11*

³⁶⁹ *Keskiöğlü O., Özeydin T. Bulgaristan'da Türk-İslam Eserleri. Vakıflar Dergisi XVII, Ankara, 1983, s. 109-140, 112; Bayram S. Bulgaristan'daki Türk-İslam Vakıfları ve Vakıf Abideleri. Vakıflar Dergisi XX, Ankara, 1988, s. 475*

³⁷⁰ These waqf were allocated among the cities as follows: in Şumnu – 33 waqfs, in Zağra-i Atik – 21, in Filibe – 38, in Karınabad – 9, in Ziştovi – 10, in Akçakızanlık – 7, in Silistre – 20, in Razgrad – 6, in Cumapazarı – 2, in Darı-dere – 5, in Hasköy – 1, in Doyran – 1, in İslimye – 13, in Varna – 22, in Cereroğlu – 1, in Sultanyeri – 5, in Ustrumca – 1, in Yenipazar – 1, in Vidin – 5, in Lofça – 1, in Niğbolu – 5, in Prevadı – 3, in Rusçuk – 16, in Hacıoğlupazarı – 5, in Balçık – 15, in Koşu kavak – 1, in Yanbolu – 1, in Aydos – 4, in Plevne – 5, in Ahıçelebi – 9, in Köstendil – 10, in Çırpan – 6, in Samakov – 5, in Uzuncaabad – 11, in Sofya – 12, in Killi İsmail Geçidi – 6, in Lom – 2, in Doğançılar – 1, in Tatarpazarı – 11, in Cisri Mustafa Paşa – 6, in Isladi – 2, in Eğridere – 8, in Servi – 3, in Tirmova – 35, in Nevrokop – 7, in Elhadlı – 1, in Kırcaali – 7 [*Memişoğlu H. Bulgaristan'da Türk Kültür ve Sanat Eserleri. // Vakıflar Dergisi XXIII, Ankara, 1994. s. 311*]

³⁷¹ *Ayverdi E. Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. Cilt IV. İstanbul, 1982, s. 11-119, 141-143*

of the regular process of exchange that determined the values of goods. Thus, by being converted into waqfs, properties were detached from the fluctuations of the market and lost their value as a commodity. Since the origin of capitalist relations is precisely sought in the privatization of land in Europe and the possibility to incorporate land into the circulation of commodities, it follows that the waqf institution was among the factors preventing economic relations in the Muslim world from developing in the direction of capitalism³⁷².

Meanwhile the last studies on waqf enable to make some clarification to this statement. Firstly, some of the variations in waqf regulations are explicitly intended to counterbalance the limitations set upon the exploitation of waqf possessions and the use of their revenues. It is no coincidence that the pragmatic opinions of Abu Yûsuf (731-804), one of the closest disciple of Abu Hanifa (689-767), prevailed in the course of time, as far as waqf rules are concerned, and even at an initial stage, at the level of legal theory, rules were incorporated to facilitate economic transactions and to broaden the economic potential of waqfs.

Secondly, since the conversion of properties involved a stabilization of certain rights of possession, these rights themselves acquired a certain value in an economy where property relations were always subject to supervision and restrictions. In course of time devices were developed and enabled the transfer of rights to others, to link these rights to the capital circuits and economic conjunctures. Thirdly, the stabilization of the status of waqf possessions was often used as an opportunity for the safe investment of capital. Waqfs served as the basis for large economic projects or investment funds to revive economic activity and to finance the restoration of buildings, markets and other vital components of the economic infrastructure. At last, the restrictions on economic exploitation of waqf objects should not be seen as a device to fossilize economic relations, but rather as a strategic means in power struggles which transcended the realm of the economy. It was not a means to create stagnation, but a means to shape, support and control processes of transformation (which are per definition dynamic). Thus a certain field was preserved, the field in which possessions were concentrated and connected to social and ideological values.

The economic significance of urban waqfs in this context becomes quite evident. Waqfs often formed the nucleus of projects of urban (re)construction and building of the cities on the Balkan Peninsula. There are a lot of examples which show how the waqf institution was an effective mechanism to implement policies with regard to economic stimulation and social provisions. The founder of a waqf, in this case usually a state official, could design the project himself, execute it as a private individual, within the framework of the law, profit from the positive symbolic connotation of waqfs and personally decide upon the organization, exploitation and administration of the possessions in question. The form of waqf was also apt since it secured the stability of the investment, the objects being protected against confiscation, generally warranted against decay and subject to the duty of maintenance. Besides, by establishing a waqf it was possible to perpetuate certain rights the founder and his descendants might have on his properties, or to transfer these rights to other parties of his choice. Finally, the founder was able to integrate several components of his project into a single administrative,

³⁷² Turner B.S. Marx and the end of orientalism. L., 1978. p. 46; Turner B.S. Weber and Islam. L., 1978. p. 124; Weber M. Economy and Society. N.-Y., 1968, p. 644, 706, 795.

infrastructural complex, usually combining religious and social institutions with economic facilities.

Thus waqf founded in the first half of the 15th century by beylerbey of Rumeli Şehbettein Paşa possessed a network small shops earning annual revenue of 12 000 akçe, 2 başhanes, a bathhouse, several houses and lands of three town quarters in Edirne; one bedestan and more than 50 other small shops (annual revenue 32 554 akçe) in Malgara; two bathhouses (hamams), an icehouse (buzhane) an a number of land properties in Plovdiv; a dairy-farm (süthane) in Salonika³⁷³. Another example is waqf of Saruca Paşa, Umur Bey and Ali Bey. This waqf possessed 10 small shops in Chermen, numerous watermills in neighbor villages; a whole market (çarşı), 10 shops, 2 caravanserais, bathhouses etc. in Stara Zagora, Kazanlık, Haskovo³⁷⁴. Another large waqf founded by Ali Hadim Paşa, possessed in Istanbul 184 stores and 266 among which were workshops, shops, caravanserais, bakehouses. The bedestan which that waqf built in Yambolo included 114 inner stores and 40 external shops. It possessed a big bathhouse in Nova Zagora, 2 bathhouses and 33 stores in Menton (Morea), a bathhouse and 52 stores in Korona, a bathhouse in Navarino, 17 stores in Hisrovo. Besides a number of estates belonged to that waqf in Anatolia: it possessed about 438 stores in Bazar and Yar-Hisar (the region of Aydin)³⁷⁵. Waqf of Daud Paşa possessed 58 stores, 28 buildings and 2 big bathhouses in Istanbul, 2 bathhouses, khan, ice-house and stores in Skopje at the same time that waqf built a bazaar in Bitol³⁷⁶. Waqf of Piri Mehmed Paşa owned tens of stores, buildings, rooms, houses, ice-houses and bakeries in Istanbul, Edirne, Varna, Hisrovo, Salonika, Kafa, as well as real estates in towns of Anatolia³⁷⁷. Waqf founded in 1505 by Yahya Paşa owned more than 50 stores, 4 watermills, 2 bakeries, 14 houses and one khan in Skopje, bathing huts with mineral water in Hisrovo and Şumen. The number of its real estates In Sofia was also considerable: 40 stores and bedestan with 101 shops, 8 houses, caravanserai, 4 water mills. Much wider were its possessions in Nikopol: 127 stores, 52 houses and caravanserai. In Istanbul that waqf owned a bathhouse, 12 houses, 28 stores, 2 icehouses, a watermill, kitchen and numerous land properties³⁷⁸.

All this are also examples of integrative capacity of the waqf institution in the economic field. Within a large waqf (or waqf complex) several segments of the economy were joined within one framework, creating a financial circuit which was theoretically closed and controlled by the founder or the trustee. The money that was generated by revenue-producing objects of waqf was partly reserved for investments to preserve the waqf object and its profitability and only a specific surplus was paid to the fisc and the beneficiaries³⁷⁹. Thus waqfs functioned as a kind of capital fund, through which the means of production were preserved and maintained. If necessary, waqfs could be reconstructed or expanded by new capital injections, but in principle they were protected against ruination. Moreover, the components pertaining to different economic domains could complement each other and thus as a whole be more or less stable in times of economic upheavals or recessions. Remarkably, some waqf complexes could have

³⁷³ Gökbilgin M.T. Op. cit., p. 225-259

³⁷⁴ Ibidem, p. 263.

³⁷⁵ Ibidem, p. 395-399.

³⁷⁶ Ibidem, p. 405-408.

³⁷⁷ Ibidem, p. 489-494.

³⁷⁸ Елезовић Гл. Турски споменици. Кн. 1. Белград, 1940, pp. 384-401.

³⁷⁹ Moutafchieva V. Op. cit. p. 189-190.

components not only in the city and the countryside, but also in other towns, thus creating a network of waqf objects within one complex, covering various parts of the province (like large waqfs of Şehabettin Paşa, Saruca Paşa Ali Hadim Paşa, Daud Paşa, Piri Mehmed Paşa, Yahya Paşa etc.). Buildings such as *khâns* were links between the different towns, where economic interaction took place and which fostered the uniformity of the economic infrastructure within urban systems. Waqfs not only supported this uniformity, being especially suitable for *souks*, *khans*, factories, mills, etc., but also provided a mechanism to control the interaction between towns (like “areas” where specific activities were concentrated under supervision). This not only enhanced the economic integration of the provincial urban system, but also spread economic risks over a larger, more differentiated area.

The economic integration on the provincial level can be perceived in the case of large waqf complexes that consisted partly of urban real-estate objects and partly of agricultural lands. Within a waqf, taking the yields of estates to commercial facilities in the city, not only could a chain of production and distribution be upheld; it was also a means to skim off revenues in the countryside for investment in the city. The waqfs of the governors in the 16th century show that at times when the economy of the region stagnated, the surplus of prospering possessions in other parts of the province could be injected into the urban economy to provide the capital required for reconstruction. These uses of waqf as a way to extract capital from the agricultural areas were the main factor linking the city with its hinterland. Simultaneously, waqfs were an important instrument for control and regulation, creating the possibility for supervising the channels through which commodities and capital circulated.

The social dimension of waqfs essentially concerns the various aspects of the structuring of social relations and social life. Evidently, the mosque is the quintessential meeting-place for the Muslim community, on the level of the quarter, or of the town as a whole. The mosque was the centre of the temporal cycles of social life, where the daily prayers, festivities and ceremonies were performed, where people could have social intercourse at fixed times and where the political unity of the believers was expressed by religious rituals and the *khutba*. The mosque was the foremost symbol of identity and the centre of a whole variety of linked institutions and monuments that buttressed this function. As a result, the mosque was usually located at the centre of spatial structures and substructures where other parts of the social infrastructure were also concentrated, such as coffeehouses and bathhouses. These, of course, were themselves of great significance for urban social life, as meeting-places and centres of ritual practices. Finally, this infrastructure formed the frame for the largest social event of the year, the departure of the hajj caravan.

It's suitable to estimate within the special categories of social relations and social life in the Ottoman Empire. Evidently, the mosque is the quintessential meeting-place for the Muslim community, on the level of the quarter, or of the town as a whole. The mosque was the centre of the temporal cycles of social life, where the daily prayers, festivities and ceremonies were performed, where people could have social intercourse at fixed times and where the political unity of the believers was expressed by religious rituals and the Friday-service (*khutba*). The mosque was the foremost symbol of identity and the centre of a whole variety of linked institutions and monuments that buttressed this function. As a result, the mosque was usually located at the centre of spatial structures

and substructures where other parts of the social infrastructure were also concentrated, such as coffeehouses and bathhouses. These, of course, were themselves of great significance for urban social life, as meeting-places and centres of ritual practices. Finally, this infrastructure formed the frame for the largest social event of the year, the departure of the hajj caravan.

The mosque, the *madrasa*, the bathhouse (*hamam*) and other waqf buildings provided the basis for the social integration of the urban community. They were public meeting-places which transcended the borders of the alley and the quarter (*mahalle*) etc. where social networks were developed. These were places where the main symbols of literary and religious culture, the symbolic system, were preserved and kept alive; here the components of the cultural heritage were assembled and distributed among the community. There are a lot of samples how the ulama networks connected with these institutions were in the course of time increasingly incorporated into the administrative apparatus, and concomitantly the methods of scholarship and the transmission of knowledge were more precisely organized. Apart from this, waqfs, being intended to serve pious and charitable purposes, provided also social services in the direct, material, sense: soup-kitchens were founded for the relief of the poor, grants to orphans, stipends for students, public fountains, facilities for travellers and pilgrims, financial security, etc., were all financed from the reservoir generated by waqfs. Evidently, this charitable function was conducive to the social cohesion of the urban community, preventing the disintegration of the social fabric by impoverishment and social isolation³⁸⁰. Rumeli Kadiaskerliği Ruznamesi of the 17th century gives us several examples of such large *madrasas* established by state officials and wealthy men: in Sofia there were *madrasas* of Mehmed Paşa and Benlü Kadı, in Turnovo – *madrasas* of Kavak Baba, Yıldırım Han, Seyyid Celil, Ali Paşa, İlyaz Kethuda, in Kösnetdil – *madrasas* of Murad Bey, Haraççı Mehmed Bey, in Plevne – *madrasas* of Gazi Ali Bey, in Tatarpazarcık – *madrasas* of Abdurrahman Çelebi, in Hasköy – *madrasa* of Mahmud Paşa, in Zağra-i Atik – *madrasa* of Hoca Sinan, in Hazergrad – *madrasas* of İbrahim Paşa and Yahya Paşa³⁸¹.

Since waqfs were a means to stabilize property relations, as a result they became an important means for the transfer of properties from one generation to the next, preservation of properties within the family. Most waqfs consisted partly of a legacy for a pious purpose and partly of a rent to be paid to the descendants of the founder³⁸². In this way the founder could favour certain lines within the family, or stimulate certain family professions by allocating waqf yields to, for instance, members of the family who became ulama. Often these waqfs served as a financial security for the women of a family after they became widows or otherwise financially dependent. The nuclei of family waqfs could in the course of time be expanded with additional foundations to become the economic basis of several generations of wealthy families. But for us here another factor is very important – by the means of waqf institution individual members of the urban community strengthened their ties with the social structure of the city.

³⁸⁰ Social role of the waqf consisted of gratuitous rendering religious, educational, municipal and a number of other services, by doing which the waqfs helped the lowest strata of the Ottoman society and provided for its socio-politic stability.

³⁸¹ Özergin K. Eski bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri. // Tarih Enstitüsü Dergisi. İstanbul, 1974. Sayı 4-5. s. 271-272, 280-287.

³⁸² Moutafchieva V. Op. cit. p. 180-190; Gökbilgin M.T. Op. cit., s. 395-494

The integrative function of waqfs in the socio-political sphere is the consequence of their dimensions within the social and economic domains. The structures that were shaped by socio-economic relations were incorporated into the system of administration and were at the same time manipulated by it. The central authorities could utilize the existing infrastructure of waqfs to preserve social and economic cohesion and found waqfs to influence this infrastructure. Networks of institutions were gradually put under state supervision and large estates spread over the province were used to implement policies of “ottomanisation” and to build economic circuits. Waqfs represented an institutionalized mechanism which facilitated the coordination of investment and urban expansion between individuals and the community, between private interests and public interests, all this are proved by the fact that initiatives to improve and transform the urban infrastructure and to construct new urban extensions were always linked to the common good by using waqfs as their core.

Considering waqfs as a certain political instrument we have to pay our attention to the fact that the system of waqfs offered a structure which penetrated deeply into various dimensions of life of the Ottoman society and could relatively easily be surveyed and manipulated. Thereby due to the waqfs state control over different social strata was being strengthened and it became much easier to exercise that control. Furthermore “state” waqfs created the facilities for the transmission of knowledge (schools, libraries etc.), generated the revenues to support a body of ulama (scholars) thereby incorporating ulama into the administrative apparatus, creating the basis for the intensification of loyalty and surveillance of the educated members of society.

It is important to note that the waqf institution was essentially seen as an act of piety which had a positive, even sacred, connotation. And all the functions of waqfs in the various domains should be seen in this perspective, because it makes clear the most essential integrative function of waqfs, as a mechanism linking the domain of the material (social and economic services etc) with that of the spiritual (expressions of religious belief) and the realm of the sacred. Waqfs were the main support of the system of religious symbols, which shaped the ideological discourse of the Ottoman society. Waqfs were incorporated into the system of divine law and connected the life of individuals to the religious structure that encompassed the whole community. Through the system of waqfs the sacred pervaded the everyday life of the believers, the social life of the community and the material culture of cities.

We have tried to show how decisive the role of waqfs was in the formation of urban space in the case of Balkan cities. Waqfs were the basis of the institutions that determined the role of cities of Rumelia as an urban entity, firstly as a centre of authority, secondly as a centre of learning, thirdly as a centre of exchange, and fourthly as a centre of spirituality. Waqfs were a means to stabilize the legal status of these institutions and their links to certain factions and groups. They were, moreover, an important instrument to define the status of properties, making them sacrosanct and establishing and preserving their position within the urban fabric. They were an important means to endow space with meaning, derived from tradition and the religious system of symbols. Finally, they were a mechanism through which private interests and enterprise could be co-ordinated with the interests of the urban community. It is through these functions that waqf networks formed the pattern underlying urban development.

It has been argued above that the essential function of waqfs was to foster the integration of various social, economic and spiritual domains. Since the urban structure was imbued with the waqf phenomenon to such an extent, the spiritual component should accordingly be seen as crucial as a means to integrate the urban society. Urban life was to a large extent organized by the networks of waqfs, since they represented the basis of the spatiotemporal organization structuring social life and social relations. There was probably hardly anyone in Ottoman Balkan cities whose life was not at one stage or another shaped by the waqf system, either in the form of schools or mosques, or in the form of commercial locales, or in the form of bathhouses, coffeehouses and other social meeting-places, or, finally, in the form of allowances, financial support and provisions. It is of course this social function of waqfs, as an integrating factor in urban society, in which their material and spiritual aspects converge.

ABSTRACT

The present work is the result of studying the functioning of waqf in the socio-political life of the Ottoman society and analysing its importance for economic. The main sources upon which the study is based are Ottoman official documents, historical chronicles, socio-political treatises (risale), journals and notes of travellers.

Waqf wasn't a single homogenous institution. It was a complete variety of different customs grouped under the rubric of waqf. It's possible to say that waqf became a sort of "catch-all" category which served to absorb diverse practices of charity and inheritance into the Muslim's daily life and into shariat itself.

Waqf played very important role in the life of the Ottoman Society. Together with State property (miri mülkiyeti) and private property (şahsi mülkiyeti) waqfs, which represented the third "category", as financially and administratively independent institution exercised weighty functions such as investment into urban infrastructure and essential public services.

Waqf developed according to the needs of epoch and society and was only regulated by shariat. Muslim jurists admitted that waqf was capable of being changed and even must be changed if its former purposes no longer benefited the community. And it shouldn't be considered as innovation (bida). In the Ottoman empire the most typical traits of the waqf were: 1) its widespread vertical and horizontal use throughout all socio-economic strata of society; 2) its capacity to adapt to individual, group and state needs; 3) its longevity – not only of the institution itself but also of the abundant individual waqfs (although, of course, many also disappeared). The Ottomans didn't simply inherited the tradition of waqf. A large number of waqfs were founded by the representatives of military (askeri) class, this fact demonstrates that it was an implementation of certain policy.

The Ottoman conquest of the Central and South-East Europe entailed not only annexation of new territories, spread of particular ottoman rules and islamisation but also introduction of Islamic institution among which waqf was the main. In the conquered Balkan States waqf played an important role in the economics and served as an instrument for centralization policy which was momentous and distinguishing feature of the Ottoman Empire in 15-16th centuries.

In the 15-16th centuries Rum Eyaleti was the most socio-economically developed region of the Ottoman Empire. The majority of waqfs was located in the outskirts of Istanbul, in the Eastern and Western Trace, in South and North Bulgaria, Macedonia. The revenue of waqfs amounted to 32% of the total revenue of the eyalet.

The main sources of the waqfs were (1) agricultural properties, (2) commercial properties (stores, shops etc.) and (3) cash money that was lent out at an interest. The greater part of the revenue came from agricultural properties. The land of waqf occupied one third of the territory of the Empire.

In the Ottoman Empire waqfs became the most important owners of movable as well as immovable properties in town: lands, dwelling houses, premises for commercial and handicraft activities; and villages connected with towns. In many respect waqf determined the process of urbanisation on the Balkan Peninsula. Almost all large buildings in such towns as Edirne, Gelibolu, Stara Zagora, Gümürçin, Dimotika belonged to one or another waqf. The concentration of waqfs in this region was much higher than in the rest of the Ottoman Empire.

An Ottoman town formed as a rule around a complex of religious, culture and social institutions the centre of which was always a mosque. Because of that waqfs as owners of such complexes played an important role in creating and forming of town centres and henceforward town quarters (mahalle). The conformation of that is the name of mahalle: usually there is a name of the mosque, mesdjid or zaviye in the toponym of the mahalle. The contribution of waqfs to the social and economic life of the Ottoman society weren't restricted to giving the towns assistance to develop. Due to the fact that the Ottoman state didn't as a rule concern works of public benefit its duty, in the Ottoman empire the burden of construction and maintenance of not only mosques, madrasas, imarets, but also karavansarays, bedestans, bazaars, bridges, roads, water systems was laid on the religious and charitable organisations. On the Balkan Peninsula one can hardly find a building of the 15-16th cent. which wasn't a part of waqf or built of waqf came from waqf. Not only mosques, madrasas, imarets, but also karavansarays, bedestans, bazaars, bridges, roads belonged to waqfs.

First waqfs on the Balkan Peninsula were established directly after the ottoman conquest. In the towns immovable properties and commercial objects were transformed into waqfs. In length of time the revenue of waqfs increased and they initiated a large-scale housebuilding. For example a son of Bayezit Yıldırım (1389-1402) Çelebi Mehmet built in Edirne a bazaar which consisted of 108 shops (dükkan) and 35 rooms (oda). Another waqf founded by Ali Hadim paşa had 184 shops (dükkan) and 266 buildings (bina) (workshops, bake-houses, karavansarays) in Istanbul. In Stara Zagora to the same waqf belonged 2 hamams and in Hisrovo – 17 shops (dükkan). Waqf founded by Yahya paşa in Skopje in 1505 had more than 50 shops (dükkan), hamam, 4 watermills, 2 bake-houses and one inn (in Loveç this waqf possessed 2 mineral springs).

By the 15-16th cent. the greater part of buildings in towns except for private houses became a waqf property. It was the period of predominance of large waqfs. In Nikopol one waqf possessed 200 shops, 52 rooms (oda), a storage and a karavansaray. In Sofia a waqf founded by Sofu Mehmet paşa possessed a number of villages located in the area between Dram and Plevna, and buildings in Sofia, Edirne, Salonika. The annual revenue of this waqf came to 409.882 akçe and a great bulk of this money was lent at an interest.

One waqf founded in the first half of the 15th century by beylerbey of Rum eyaleti Şehabettin paşa every year sold cereals for 51.425 akçe and rice for 6.481 akçe.

Waqfs organised the space of areas of the Empire and dominated in their social and religious life. As the owners of the network of culture-educational and charitable institutes waqfs were means and implement for the islamisation and the osmanisation of newly conquered lands. As the most important owners of movable as well as immovable properties in town and its hinterland they determined the developing of towns' business quarters (çarşı) and provided the town with necessary amount of water and foodstuffs. As owners of municipal and public buildings waqfs played a very important role in the social life of the town: waqfs provided towns with water by maintenance and keeping in order on waqfs' expenses water systems, canals, bridges, roads and so on. Besides, by founding waqf a large number of Ottoman officials of high rank gained prestige and legitimacy on new territories and it gave them weighty argument in confrontation with local elite.

Analysing waqfs we can speak about the duality of its functions. On the one hand the system of waqfs had charitable and service functions. On the other hand it had socio-integrative functions. The first one is all charitable and public services of waqfs in culture, education, building and implementations of social programmes and so on. The second – providing connections between administration and subject population, strengthening the legitimacy of the first; smoothing over the differences between social strata (waqfs founded by well-off people); striving to arose in the local population the liking for the new governors in the newly conquered territories; and, at last, forming favourable socio-economic climate.

The role of waqf on the Balkan Peninsula in the 15-16th centuries was very complex. 1) Waqf was a factor that favoured consolidation and application of the centralization principle that had become the basis of the management of state affairs. 2) Waqf favoured the process of islamisation and internalization of the new value system and formation of new cultural stereotypes. 3) Waqf played very important role in the distribution of agricultural resources, in social and economic relation, in the occupation of urban space, in the development of city infrastructure. 4) Waqf played an essential role in the formation of ties between the town and the countryside. This institution also established links among many groups of beneficiaries coming from different social classes. 5) Thanks to waqf trade and economic activities were promoted (cash waqfs and loans of waqf money and property at interest).

RUSKA DIPLOMATIJA I NEMIRI U MAKEDONIJI PROTIV OSMANSKE IMPERIJE (KRAJ XIX - POCETAK XX STOLECA)

Dr. Rastislav TERZIOSKI

Ruska diplomatija redovno zainteresovana i cesto najdirektnije ozbiljno angazovana u resavanju velikog Istocnog time i makedonskog pitanja, krajem 19-og i pocetkom 20-og stoleca primenjuje prema njemu specifican odnos.

Radi se naime o opredeljenju ruske diplomatije na ocuvavanju statusa kwo na balkanskim prostorima u cemu u datom momentu vidi najrentabilniju varijantu ponasanja u ocekivanju boljih vremena za ostvarivanje svojih ciljeva.

Braneci logiku pomenute ruske politike ruski ministar vanjskih poslova Lobanov Rostovski objasjava da Rusija treba za izvesno vreme ostaviti Balkan dok ne resi hitnije potrebe.³⁸³

Ovakvi rezoni i ponasanja i ako dosta specificni za naslovni period nisu bas i nekakva apsolutna novina u odnosima ruske diplomatije sa susednim evropskim zemljama. Dodirajuci na primer ovu misao, jedan poznati ruski istoricar i filozof mnogo ranije napisace: "... Rusiji je pre svega neophodno da stekne savrsenu slobodu dejstvovanja punu slobodu da se priblizi svakoj evropskoj drzavi pod jednim uslovom da nam taj savez bude od koristi ne obzirajuci se ni malo na to kakav politicki princip u datom momentu provodi ova ili ona drzava. Svaka vrsta nasih odnosa sa njima neizbežno treba da bude bliska; ona samo ne treba da bude intimno rodjacka i intimno srdacna".³⁸⁴

Za Makedonce naslovni period je mozda i najkrvaviji u njihovoj istoriji. To je vreme u kome ce duboko razocarani mlakim naporima Evrope na obecanom reformisanju Osmanske imperije, ubrzano se organizirati, da sopstvenim silama, putem ustanka ostvari snosljiviji polozaj. Poznati Ilindenski ustanak iz 1903 g., kao kulminacija takvih napora predstavlja revolt ne samo protiv Osmanske imperije nego i protiv palijativnih mera Velikih evropskih drzava na re{avanju makedonskog pitanja.³⁸⁵ Ovakvim revolucionarnim zamahom ocigledno neprihvatljiv za tadasnju Evropu i balkanske drzavice, makedonski faktor postaje trn u oku na putu predvi{enih reforma, kojeg je trebalo ukloniti, unistiti ili prilagoditi svojim ciljevima.

Pridrzujuci se pomenutim reformskim merama za ocuvavanje statusa kwo u Makedoniji, Rusija ce sa blagoslovom evropskih drzava sklopiti i najkonkretniji dogovor sa Austro-Ugarskom 1897 g. koga ce se sledece decenije i najkonsekventno drzati. Brojni poznavaooci ovog problema - istoricari, diplomate, politicari, slazu se da je ovaj dogovor od narocitog znacaja koji odre{ljuje sledece jedno decenisko ponasanje Rusije i njenog najdirektnijeg konkurenta na balkanskim prostorima Austro-Ugarske.

Bilo je dogovoreno da se u slucaju nemogucnosti odrzivost i status kwo na Balkanu dogovorene strane prihvate suzbijanju svake pomisli Iza zavojevanje Balkana, time i svaku ustanicku pobunu u Makedoniji. Poznati jugoslovenski istoricar Vladimir

³⁸³ Vosto=nyj vopros..., 288; Vidi i O. V. Pavli=enko, Rossix i Serbix 1888-1903, Kiev, Naukovax dumka 1987, 32; Krasnyj arhiv, t. 8, 3. Cit kaj: I. V. Bestu`ev. Borwba v Rossi po voprosam vne[nej politiki 1906-1910, Moskva, 1961, s. 180.

³⁸⁴ N. X. Danilevskij, Rossix i Evropa, Izdatelqstvo "Glagolw". Izdatelwstvo S. Peterburskogo Universiteta, Sank Peterburg 1995, 374, s. 380

³⁸⁵ Rastislav Terzioski. Ruskata diplomatija i makedonskite branuvawa (kraj na XIX - po~etok na HH vek). Skopje 2006, s. 8.

Dedijer ocenjujući karakter ovog dogovora između ostalog kaže: "... Od kako su se Austrougarska i Rusija uverili da se nemogu istisnuti sa Balkana sklopise dogovor za održavanje statusa quo."³⁸⁶

Držeci se ovog dogovora iz kojeg će proizici poznati Mirgctetski reformski program, 1903 g. Rusija će se pre svega kontinuirano zalagati na sprečavanju svake revolucionarne aktivnosti na makedonskim prostorima. Praksa će pokazati da će tim putem ruska diplomatija nazalost ći na štetu mnogim pozitivnim htenjima makedonskog naroda. Time će ona prema mnogim ocenama u velikoj meri doprineti sve ukupnom zaplitanju makedonskog problema, što će se za duži period negativno odraziti i ćije se posledice na izvestan način još uvek osećaju.

U tadašnjem rečniku ruske diplomatije po pravijlu se ne pominju Makedonci kao narod i time se ne uzima u obzir makedonsko pitanje. Ruski ministar vanjih poslova Lamzdorf je decidan "Makedonaca u Makedoniji nema, postoji samo konglomerat narodnosti i masa turaka."³⁸⁷ Prema tome on se zalaze za poboljšanje položaja hriscanskog stanovništva u Osmanskoj imperiji, a ne Makedonaca koji prema njemu u sustini ne postoje.

Polazeći od takvih ocena ruska diplomatija vrši pritisak na kako se često kaže: urazumljivanju makedonskih revolucionara, vrši pritisak i usmerava balkanske države, osmanliške vlasti se podučavaju u traženju efikasnijeg puta na smirivanju prilika.

Početkom 1896 g. D. A. Kapnist tadašnji ruski direktor azilatskog deportmena šalje instrukciju ruskom agentu u Sofiji N. Ćarikova u kojoj se između ostalog kaže: "Mi ne želimo nikakve komplikacije na Balkanu... Niti mi niti drge države u opšte, neće dopustiti agitaciju u Makedoniji koja bi izazvala ustanak i time postavila na dnevni red istočno pitanje."³⁸⁸

Kada je 1897 g. potpisan poznati dogovor između Srbije i Bugarske, Petrograd iskazuje zadovoljstvo ocenjujući da se time izražava namera o saćuvanju neprikosnovenosti turske vladavine.³⁸⁹

Ruski ministar vanjskih poslova podvlaći da: "... Rusija ni u kom slučaju neće dati podršku krivcima krvavih nemira, neće žrtvovati ni kapi krvi u slučaju revolucionarnog pokreta u Makedoniji, On istice da je i da će njegov stalni cilj, biti unistenje bilo kakvog pokušaja dizanja ustanka.

Polazeći od ovakvog stanovista odbacuje se svaka revolucionarna oslobodilaćka ideja i delatnost.

Sugerisu se stroge mere protiv delovanja revolucionarne organizacije, daju se neprekidno uputstva, kojim bi se načinom najefikasnije zaustavili ustanicki nemiri. Ukazuje se da Rusija nikad i ni u kom slučaju ne može biti zastupnik revolucionarnim pohlepama; ubedjuju se ustanici da ruski imperator ne odobrava ustanicke nemire i da će ih zbog neposlušnosti prepusti proizvoljnosti sudbine. Ukazuje se da Rusija neće ponovo ratovati, da "rata batuski" neće biti ma šta se dogodilo u Makedoniji.³⁹⁰ Ogradjujući se duboko od zahteva makedonskih revolucionara, njihove će vodje kvalificirati kao

³⁸⁶ Cit . u: Rusija i Bosansko-Hercegova~ki ustanak“, 1875-1878, sv. I, Priredio Branko Pavić evi } , Titograd 1985. s. 80

³⁸⁷ Krasnyj Arhiv, t. II, Moskva 1922, 76. Arhiv Vnešnej Poltiki Rossiskoj Imperii - oskva (dalje: AVPRI), f. Politi=eskij Arhiv (dalje: PA), 1903, d. 2632, s. 63

³⁸⁸ AVPRI, f. PA, d. 1298, t. I, l. s. 12-14

³⁸⁹ AVPRI, f. PA. 1897, op. 482, d. 476, l. 7 ob.

³⁹⁰ Doveljivo pismo Bahmeteeva, Sofija 26. april 1904, AVPRI, f. PA, 1904, d. 2648, s. 92-94

nepromisljene bande koristoljupce čije zločinacko ponasanje rusi autoritet Rusije, deluju suprotno potrebama i volji hriscanskog stanovnistva.

U jednom izvestaju ruskom ministru vanjskih poslova Lamzdorfu, ruski diplomatski predstavnik u Beogradu Carikov napominje kako je poznatom makedonskom nacionalnom radniku Marku Musevicu, coveku koji je pre toga posetio ruskog imperatora receno da imperatorska vlada zeli da se sacuva mir u Makedoniji i da nikakva revolucionarna delatnost nece naici na podrsku od strane Rusije.³⁹¹

Treceg meseca 1898 g. ruski diplomatski predstavnik u Sofiji Bahmeteev upucuje svoj gnev revolucionarnim organizatorima zbog toga sto oni sire glasine da ce se bugarska vlada odmah umesati oruzanim silama ako u oblasti bukne ustanak.³⁹²

Cesto se teror turskih vlasti objasnjava kao posledica prethodnog terora revolucionara. Ocenuje se da su revolucionarne bande sustinska smetnja ostvarenju reformi: da su bas oni, svojom nerazumnom borbom protiv vlasti, uzrok stradanjima stanovnistva.

Polazeci od ovakvih ocena, strogo se reaguje i protiv svakog eventualnog izazovnog poteza u ruskom drustvu koji bi mogao ici u korist makedonskog pokreta, posebno u prilog istini o postojanju posebnog makedonskog naroda, posebnosti njegovog bita i jezika i stim u vezi pravo na njegovu autonomiju i sl. Osudjuje se svaka prenglasena kritika na racun osmanskih vlasti, terora, bezvlasca.³⁹³

Nasuprot svemu tome, sugerise se osmanskim vlastima da strogo kaznjavaju krivce za nemire, sprecavaju njihove pretnje, odlucnije intervenisu protiv ustanka. Posle stisavanja poznatih ilindenskih nemira, ruska diplomatija ukazujući na opasnost njihovih obnavljanja, upucuje stroge poruke da se odlozi oruzje; pozivaju se revolucionarni komiteti da raspuste revolucionarne cete i prekinu revolucionarnu delatnost, da se postavi zauvek kraj periodicnim vrenjima, da se nadje praktican nacin za lecenje zla koje drazni. 19 decembra 1903 ministar Lamzdorf, potseca i svog ambasadora u Carigradu Zinovjeva da "od samog pocetka makedonskih nemira imperatorska vlada nije prestajala da se iskazuje protiv revolucionarnog puta, izabranog od strane voje pokreta."³⁹⁴ Uskoro posle ustanka doneti poznati mirg{tetski reformski program, bi}e pre svega uperen ka eliminaciji i neutralizaciji unutrasnje revolucionarne organizacije.

Istupajuci sa ovako cvrstim tonovima, ruska diplomatija daje na znanje i svim balkanskim zemljama da Rusija ocekuje od njih neodlozna dejstva kojim bi ogranicili zamah revolucionarnim nemirima u Makedoniji. U tom pravcu daju se neprekidno instrukcije svojim diplomatsko konzularnim predstavnicima. Ona zadovoljno trlja ruke kada vidi da su savetovani sa njene strane faktori na Balkanu - bugarsko knjazestvo, kraljevina Srbija, bugarski egzarh i drugi davali ozbiljna obezanja i dokaze da ce se strogo drzati njenih saveta.³⁹⁵

³⁹¹ Tajno pismo ^arikova Lamzdorfu (27.02.1902 g.), AVPRI, f. PA, d. 495, t. I, s. 131

³⁹² AVPRI, f. PA d. 1305, 24.III.1898, s. 147-147 ob; 24.IX.1898, l. 143 ob. Cit. kod: N. D. Ruski } rih... s. 168-169

³⁹³ Vidi op{irnije, Rastislav Terzioski, Izve{tai na ruskoto ministerstvo za nadvore{ni raboti za revolucionernite sastojbi vo Makedonija i za na~inot na nivnoto re{avawe (kraj na XIX po~etok na XX stoletie). Zb.: Sto godini od osnovaweto na VMRO i 90 godini od Ilindenskoto vostanie, MANU, Skopje 1994 g. s. 352-554

³⁹⁴ Izve{taj ruskog ambasadora u Konstantinopolju A. J. Zinovjev (nadalje: Zinovjev), (velja~a 197). AVPRI, f. PA (1908), d. 2693, s. 8

³⁹⁵ Tajna telegrama Zinovjeva, Pera 10/23 IV. 1903. No 93, AVPRI, PA (1903), d. 502, s. 263-264. Vidi i AVPRI, f. 156, op. 482, d. 1316, l. 14. Izvestie Zinivjeva Lamzdorfu 28.09. 1902g., Tajno pismo Zinovjeva Lamzdorfu, No. 26, Pera 7(20) 02, 1903. AVPRI f. Kancelarija MID, god. 1903, No. 470, d. 24, s. 192-195

Ministar Lamzdorf saopstice ruskom caru da se radi sve moguće da bi se onemogućili bilo koje komplikacije na Balkanskom Poluostrvu. Sa velikim zadovoljstvom, saopstiti će svom imperatoru, koliko je toga učinjeno u zbližavanju balkanskih država na planu sacuvanja statusa kwo na Balkanu i koliko su oni uložili napora na onemogućavanju revolucionarne delatnosti makedonskih komiteta.³⁹⁶

Pocetkom 1906 g. ruski ministar vanjskih poslova daje zvaničnu izjavu da Rusija želi "korenite reforme u Makedoniji, a ne korenito resavanje makedonskog pitanja na putu njenog odvajanja od Turske."³⁹⁷ Isti ministar potseca svog ambasadora u Konstantinopolu Zinovjeva da od samog pocetka makedonskih nemira, imperatorska vlada nije prestajala da se izjasnjava protiv revolucionarnog puta izabranog od vodje ustanka.³⁹⁸

Prilikom poznate, 1903 godine, posete Lamzdorfa Beogradu i Sofiji, on prenosi poruku ruskog imperatora da preuzmu sve od njih ovisne mere za sacuvanje mira, da se suprostave revolucionarnim zamislima. Ruska diplomatija najstrože savetuje balkanske zemlje da smanje svoju revolucionarnu agitaciju u Makedoniji, da se zabrani blize k srcu da primaju makedonska dela.

Jednom prilikom ministar Lamzdorf izjaviće da je njegova zelja da turska vlada svuda unisti komitete. Prema jednom iskazu Lamzdorfa ruski car Nikolaj II u jednom svom obracanju sultanu predocava da sultan duzi Rusiji prestanak rada Vrhovnog komiteta, stvar koju niko drugi ne bi mogao da postigne.³⁹⁹

Vojni ministar Rusije Kuropatkin u jesen 1903 g. posle ugusenja Ilindanskog ustanka u svojoj zapisci upucenoj ruskom caru sa zadovoljstvom objasnjava da se jakim pritiskom turske vojske ciste ustanicki reoni i da to daje blagotvorne rezultate u gasenju ustanka".⁴⁰⁰

U mnogim se dokumentima ukazuje na brojne iskaze zahvalnosti sultana ruskom caru za takvo zauzimanje, a nekim istaknutim ruskim diplomatskim radnicima dodellivanje su i visoke pohvale i pocasti.⁴⁰¹

Ruski ambasador u Konstantinopolju Zinovjev, prilikom posete sultana 1907 g. uverava da Rusija već 9 godina pravi sve moguće da zaustavi bilo kakvu ideju i akciju koje je mogla dovesti nemire na makedonskom prostoru.⁴⁰²

U godisnjem izvestaju svom imperatoru, ruski ministar vanjskih poslova mozda i najdecidnije ukazuje na zalaganju Rusije da sacuva status kwo u Makedoniji podvlaceci: "Tezeci da uklone balkanske države od umesanosti i unutrasnje stvari u Makedoniji,

³⁹⁶ Tajna telegrama ruskog ministra vanjskih poslova Lamzdorfa, 2. t.e. Zinovjevu... S. Peterburg 20.IV.1903. AVPRI, P.A. d.498, s. 222.

³⁹⁷ A. K. Martinenko, Rusko-bolgarskx otno[enix v 1894-1902, Kiev 1967, s. 95.

³⁹⁸ Tajna telegrama ruskog ministra vanjskih poslova Vladimira Nikolaevi-a Lamzdorf (nadalje: Lamzdorf - b.m.) ruskom diplomatskom agentu u Sofiji J. Bahmeteev (nadalje: Bahmeteev - b.m.). Sank Peterburg 23.03.1903, AVPRI, f. PA, d. 500, ~. I. O prethodno izne[enim konstatacii vidi: Rastislav Terzioski, Za posebnosta na makedonskiot narod vo nekoj sogleduvawa na ruskata diplomatija (kraj na XIX i po[etok na XX vek), 100 godini Ilinden 1903-2003. Prilozi, t. I., MANU, Skopje 2005 g. s. 265-268. (Nadalje: Rastislav Terzioski Za posebnosta na makedonskiot narod...)

³⁹⁹ AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1320, s. 96. Lamzdorf Zinovjevu (Cit. kod: Milko Palangurski. Bqlgarix v balkanskata politika na Rusix (1899-1903) - (Nadalje: Milko Palangurski. Bqlgarix...), Veliko Trnovo, 1896. s. 285.

⁴⁰⁰ Zapiska ruskog ministra rata Kuropatkina. 31.10.1903. GVIA, f. 400, op. 4, Ed.hr. 300, s. 244-248

⁴⁰¹ AVPRI, PA, d. 502 (1903), s. 94-96

⁴⁰² Doverliva telegrama Zinovjeva, Pera, 2.02.1907, No. 16. AVPRI, f. PA, (1908), d. 2693, s. 8

Rusija ce istovremeno proizvoditi da razvija principe Mircg{tetskog dogovora usmerenog ka smirenju politickog zivota u ovom kraju".⁴⁰³

Stim u vezi s tim se zeledo objasniti da uzrok nemira nije postojece stanje pod turskom upravom, vec da su tome krivi zlocinacke zamisli revolucionarnog komiteta. Ruski konzul u Bitolju, Rostkovski u predvecerju Ilindanskog ustanka izvestava da "hriscani vise stradaju od bandita nego li od nasilja i pljacki Turaka".⁴⁰⁴

30 listopada 1902 g. ruski ministar vanjskih poslova Lamzdorf ukazace na potrebu likvidacije makedonskih revolucionarnih bandi, kao preduslov zahtevima koja se trebaju podneti Turskoj za reformisanje Makedonije. Sa zadovoljstvom se uverava sultan o preduzetim merama na sprecivanju revolucionarne delatnosti bandi. Ukazuje se na punu gotovnost Rusije da Turskoj prepusti punu slobodu dejstva u sprecavanju ustanickih nemira.⁴⁰⁵

Spisak gore nabrojenih i slicnih fakata moze se proizvoditi u nedogled sto nije ni cudo, jer se inace nije smelo zvanicno misliti, komentirati i postupati.

[ef ruske diplomatije skrece najstroziju paznju na to da "svaki i bilo kakav priznak da neko od ruskih prestavnika iskaze saosecanje prema makedonskom pokretu... je nedopustivo i da bi takvo nesto izazvalo njegov opoziv".⁴⁰⁶

Prikljuzujuci pregled pomenutog tipa cinjenica cije nabranje rekosmo moze da ide u nedogled, smatramo bilo bi od znacaja istaci i neka otstupanja od zvanicnih stavova na kojima ih je sluzba obavezivala.

Naime pojedini ruski konzuli i drugi izvestaci prateci duze vremena stvari na terenu ne mogu ne videti neke istine o kojima se zvanicno cutalo. Od posebnog interesa na tom planu su neke ocene koje ukazuju na posebnost makedonskog naroda, njegovu slicnost ali i razlicitost sa susednim slovenskim narodima, Srbima, Bugarima; specificnost njegovog jezika, slicnog ali i razlicitog) od srpskog i bugarskog. Predocavaju se cinjenice da je to korenito slovensko stanovnistvo koje se samo pod pritiskom propagandi moralo formalno izjasnjavati kao srpsko, bugarsko ili cak grcko.⁴⁰⁷

U nekim dokumentima ovih izvestaca Makedonci se imenuju terminima koji sami po sebi oznacavaju njihovu posebnost. Izmeju vise takvih najcesci su nazivi: makedonijani, makedonski sloveni, koreniti makedonci, domородno makedonsko stanovnistvo, bugarizirani makedonci, Makedonci koji su se pod pritiskom ekzarhije pretvorali u provodnike bugarskog dela itd.⁴⁰⁸

Ruski diplomata Nekludov u jednoj siroj analizi o karakteru makedonskog stanovnistva izmedju ostalog napisace: "Slovensko stanovnistvo (u Makedoniji - b.m.). Ne moze se u stvari oznaciti niti kao cisto srpsko niti cisto bugarsko. U opste sve

⁴⁰³ Godi{nji izve{taj ruskog ministerstva vanjskih poslova ruskom caru za 1906, AVPRI, f. Ot=ety MID (poglavje za Makedoniju), s. 69

⁴⁰⁴ Ispiska izve{taja ruskog konzula u Bitolju Rostkovskog. AVPRI, f. PA, d. 502, 115-117

⁴⁰⁵ Tajno pismo Lamzdorfa Zinovjevu, No. 67, Jalta 30.10.1902. AVPRI, f. Posol. v Konstantinopole, d. 5653, Vidi i AVPRI, f. Dipl. ag. i vice kons. v Sofii, 1. 782/2, d. 607, 347

⁴⁰⁶ Tajna telegrama ruskog ministra vanjskih poslova Vladimira Nikolaevi-a Lamzdorfa ruskom diplomatskom agentu u Sofiji J. Bahmeteevu (nadalje: Bahmeteev - b.m.). Sank Peterburg 23.03.1903, AVPRI, f. PA, d. 500, .I. Za prethodno iznetim konstataci vid: Rastislav Terzioski, Za posebnosta na makedonskiot narod vo nekoj sogleduvawa na ruskata diplomatija (kraj na XIX i po-etok na XX vek), 100 godini Ilinden 1903-2003. Prilozi, t. I., MANU, Skopje 2005 g. s. 265-268. (Nadalje: Rastislav Terzioski Za posebnosta na makedonskiot narod...)

⁴⁰⁷ AVPRI, f. Diplomati=eskoe agentstvo i vicekolsulwstvo v Sofii. d. 606, s. 32-34.

⁴⁰⁸ Vidi op{irnije: D-r Rastislav Terzioski, Za posebnosta na makedonskiot narod... s. 279-280

etnografske i crkvene prepucavanja oko Makedonije nikad se ne karakterisu niti ozbiljnošću niti iskrenošću. Natecatelji na tom području rukovodili su se politicko-geografskim obzirima... Etnografija škole episkopati, služe samo kao pripremna srećstva i garancija za budućnost..."⁴⁰⁹

Prikazani odnosi ruske diplomatije prema Makedoniji i makedonskom pitanju u naslovnom periodu nisu mogli ostati tajnom vojama makedonskih nemira. Za mnoge od njih on je nezadovoljavajući i ne prihvatljiv. Za VMORO ocenjuje makedonski istoričar akademik Ivan Katardžiev pomenute reforme predstavljaju celovita negacija jednog od najvažnijih ciljeva VMORO-a - obaranje Turske Imperije.⁴¹⁰ U nekim ocenama se ističe da su reforme samo mrtvo slovo na papiru, jalove i bezrezultatne, samo zaludo gubljenje vremena, obično zavaravanje i ništa više. Ocenjuje se da je takvo ponasanje samo otvaralo novi prostor osmanskim vlastima za ostvarivanje svojih ciljeva, samo mera koja paralise makedonski oslobodilački pokret. I sam šef nove garniture ruske diplomatije Izvoljski pri kraju naslovnog perioda ocenice da prethodno ponasanje ruske diplomatije ni u kom slučaju se ne može smatrati uspešnim na putu ka ostvarenju sopstvenih ciljeva.⁴¹¹

Moglo bi se zaključiti da ako reformski programi imaju nekakav objektivni doprinos ka pozitivnom pomaku u rešavanju makedonskog pitanja, ka njegovoj internacionalizaciji i sl., time se ne može osporiti činjenica da se takva pozitivna gubi u masi nerešenih problema oko Makedonije. Pomenute ocene očigledno označavaju da su reforme bile samo deo uzroka koje vode ka još jednoj mutnoj i krvavoj epizodi u istoriji makedonskog naroda.

Tragični za Makedoniju, balkanski ratovi koji će ubrzo uslediti i ne bez uticaja prethodnog ponasanja ruske diplomatije možda i najjasnije svedoče o njenoj sustini.

SAZETAK

Naslovni rad, pisan pred svega na osnov novootkrivene građe u Ruskim arhivama raskriva opšte stanje stvari na Makedonskim prostorima; govori o nezadovoljstvu Makedonskog naroda, što će producirati ustaničke nemire, kao i o angažovanju Ruske diplomatije na rešavanju tih nemira.

To je vreme kada Rusija držeći se svog opredeljenja za sačuvanje Status Quo-a na Balkanu raditi da putem reformi onemogućće svaku revolucionarnu aktivnost čime će objektivno ići na ruku Osmanskih vlasti. Nezadovoljni ovakvom politikom Rusije mnogi Makedonski aktivisti videti videti u nju faktor koji samo produžava život Osmanskom sistemu i parališe Makedonski oslobodilački pokret.

⁴⁰⁹ Zapiska ruskog dipl. predstavnika u Beogradu, Nekqudova dostavljena baronu R. R. Rozenu - Tajno No. 2, Beograd, 30.12.1896. AVPRI, f. PA, d. 2671.

⁴¹⁰ Ivan Katarđiev, Makedonija sto godina po Ilindenskoto vostanie, Kultura, Skopje, 2003 god. s. 131

⁴¹¹ Prevod sa bugarskog jezika. [ifruvano pismo bugarskog dipl. predstavnika u Rusiji Stan-eva Svome pretpostavenome u Sofiji Petrovu, 22.12.1903, No. 284. AVPRI, f. Kancelwxrix, 1903, d. 48, s. 146.

Islamska zajednica na jugoslovenskom prostoru do 1918

Adnan Pepic

Islamska zajednica u Kraljevini SHS odnosno Jugoslaviji bila je najveća organizovana vjerska zajednica sunitskog učenja u Evropi. Islam kao religija na ovaj prostor i njegovo neposredno zaleđe počinje da se ukorjenjuje u drugoj polovini 14. vijeka nakon Osmanskih osvajanja, širenja i organizovanja njihovog sistema vlasti.

Za vrijeme Osmanske uprave svi muslimani šireg jugoslovenskog prostora pripadali su jedinstvenoj, centralizovanoj, konfesionalnoj zajednici Osmanskog carstva koja je ispovaljivala sunitsko učenje islama hanefitskog obreda.

U osmanskoj državnoj organizaciji institucija Šejhulislama ustanovljena je 1425. godine za vrijeme sultana Murata II i njena prevashodna funkcija bila je izdavanje fetvi. U početku je Šejhulislam imao skromne mogućnosti ali su njen značaj i ugled naglo porasli u 16. vijeku, kada je pored poslova imenovanja muftija u njihovu nadležnost prešlo postavljanje svih pripadnika muftijeta (muderisa i kadija visokog ranga). Kao osoba koja izdaje fetve Šejhulislam je došao i u prvi plan političkog života, pa tako u državnoj hijerarhiji zauzima položaj nakon velikog vezira, a kod nekih sultana čak i ispred velikih vezira.

Šejhulislam je upravljao cijelom organizacijom muftija i djelovanjem svih visokih muderisa i kadija, ali je njegov glavni uticaj proizilazio je iz položaja vrhovnog poglavara svih učenjaka (Reis-ul-ulema) i instance koja izdaje fetve.

Jezgro islamske zajednice u jugoslovenskim zemljama formiralo se u dugotrajnom i složenom procesu islamizacije, lokalnog slovenskog stanovništva, nešto islamizacijom neslovenskog stanovništva i dio zadržavanjem manjih turskih nacionalnih enklava isključivo na Kosovu, južnoj Srbiji i Makedoniji.

U periodu slabljenja Osmanske države, nestanka državnog uticaja Porte na ove krajeve odnosno procesu nacionalnih borbi i stvaranja novih država te padanja određenih prostora pod uticaj i vlast drugih carstava, dolazi do formiranja zasebnih islamskih zajednica šireg jugoslovenskog prostora.

- Slovenija, Hrvatska i Dalmacija

Krajem 17. i početkom 18. vijeka, nakon poraza pred Bečom (1683) počinje konstantno povlačenje Osmanskog carstva iz Evrope. Tako da je do Požarevačkog mira (1718.) nestalo neposrednog uticaja i prisustva Osmanske države u Dalmaciji, Lici, Slavoniji i Vojvodini. Islamsko stanovništvo naseljeno na ovom prostoru uglavnom se povlačilo zajedno sa osmanskom vojskom najčešće u Bosnu i Srbiju. Broj islamskog stanovništva koji je ostao da živi na ovim teritorijama suviše je bio mali da bi se moglo govoriti o kasnijem organizovanju posebnih islamskih zajednica. Muslimani koji su ostali da žive u granicama Austro-Ugarskog carstva svoj konfesionalni status regulisali su početkom 20. vijeka kada je Islam priznat kao ravnopravna religija, u Sloveniji i Dalmaciji 1912. i Hrvatskoj 1916. godine.

Srbija

Nacionalna borba srpskog naroda protiv Osmanskog carstva u 19. vijeku, izmjenila je odnos snaga u društvu i pred državne organe stavila novi zadatak organizovanja vjerskih poslova u relativno šarolikoj zajednici.

Pravno regulisanje odnosa srpskih vlasti i islamskog sveštenstva i stanovništva postavilo se od hatišerifa iz 1830. kojim se otvorilo pitanje vakufskih dobara.

Ustavom Knjaževstva Srbije 1835 propisana su rješenja koja mogu poslužiti kao pravac daljeg pravnog regulisanja položaja Islamske zajednice u Srbiji. Članom 97. ovoga Ustava⁴¹² promovisana je sloboda veroispovjesti i slobodno bogoslužjenje po sopstvenim obredima, što se potvrđuje i u sledećem 98. članu koji predviđa da vjeroispovjesti koje nisu istočno pravoslavne crkve mogu funkcionisati po sopstvenim obredima.

Poštujući dio preduzetih međunarodnih obaveza u Srbiji se 1863. donosi zakon o vakufskim zemljama a 1868. ukazom Mihajla Obrenovića zvanično priznaje sloboda ispovjedanja islama, beogradskom džematu predaje na korišćenje Bajrakli džamija i o državnom trošku izdržavaju dva vjerska službenika u toj džamiji.

Odredbama Ustava Srbije iz 1869. znatno je proširen broj ustavnih članova u kojima se može pratiti multikonfesionalni karakter tadašnje Srbije. Član 31. predviđa istočno-pravoslavnu vjeru za vladajuću i dodaje da je svaka druga priznata vjera slobodna i «stoji pod zaštitom zakona u izvršenju svojih obreda», što se odnosi i na Islamsku zajednicu shodno ukazu Mihajla Obrenovića iz 1868. Sloboda vjerskog obreda definisana je članom 119. a sledeći član propisuje da je knjaz zaštitnik svih priznatih veroispovjesti, dok duhovna nadležnost konfesionalnih zajednica stoji pod nadzorom ministra crkvenijeh poslova. Ovim 120. članom definisana je i unutrašnja organizacija «veroispovedi», pa se tako navodi: «Uprava unutrašnjih veroispovednih poslova ostaje po dotičnim veroispovednim kanonima, za pravoslavnu crkvu – arhijerejskom saboru, a za druge veroispovedi nadležnim duhovnim vlastima. I sledeća dva člana Ustava Srbije iz 1869 mogla bi se povezati sa funkcionisanjem poslova Islamske zajednice. Jedan se odnosi na prepisku sveštenstva sa vlastima i saborima izvan zemlje i za koju je predviđena obaveza uvida i odobrenja ministra crkvenijeh poslova. Drugi se odnosi na žalbe za koje je predviđena instanca takođe ministar crkvenijeh poslova.

Nakon Berlinskog kongresa uspostavljena je organizacija Islamske Vjerske Zajednice u Srbiji na čelu sa muftijom u Nišu. Vrhovni vjerski poglavar i imami bili su plaćeni iz državnog budžeta, a opšti nadzor nad cjelokupnim radom i poslovanjem Islamske zajednice vršilo je crkveno odeljenje Ministarstva prosvjete Srbije. Uključenjem niškog okruga u sastava Srbije, članom 77. Zakona o uređenju oslobođenih predjela potvrđeno je pravo islamskom stanovništvu («građanima muhamedanske kao i građanima svake druge zakonom priznate vere») pravo da slobodno obavljaju sve vjerske poslove.

Po završetku Balkanskih ratova položaj vakufske imovine utvrđen je i sa dva člana mirovnog ugovora u Bukureštu⁴¹³. Utvrđeno je da se sa vakufima i dalje upravlja

⁴¹² Član 97. Ustava Knjaževstva Srbije iz 1835. god:

Svako veroispovedanije u Srbiji ima pravo, svršavati bogoslužjenje svoje slobodno, po svojim obredima i svako biće pokroviteljstvovano od praviteljstva srbskog.

⁴¹³ Član 7. Bukureštanskog ugovora:

Vakufi idžarei vahide, idžaretein, mukata, pa bili mazbuta mulhaka ili mustoena, na ustupljenim teritorijama, koji su pre okupacije konstituisano saglasno Otomanskim zakonima, biće respektovani.

po propisima šerijatskog prava od strane lokalnih muslimanskih zajednica. Utvrđena je i pomoć države (Kraljevine Srbije) u slučaju da imovina nekih vakufa bude ukinuta, kao i pravo na odštetu u slučaju restitucije muslimanskih grobalja za javne potrebe. U slučaju spora arbitraža oko članova ovog ugovora ostavljena je međunarodnom sudu pravde u Hagu.

Odlukom ministarskog savjeta, donijetom nakon Balkanskih ratova i značajnog uvećanja državne teritorije, niški muftija postao je vrhovni muftija a formirano je i vrhovno muftijstvo. Promjene u odnosu na prethodnu organizaciju odnosile su se na veći broj lokalnih muftija koji su dobili pravo prvostepenog odlučivanja u poslovima porodičnog i nasljednog prava. Niški muftija promovisan u vrhovnog muftiju dobio je ovlašćenja upravljanja cjelokupnom zajednicom i donošenja konačnih odluka koje se ne rješe u prvostepenom postupku.

Makedonija i Kosovo

Do završetka Balkanskih ratova Islamska zajednica na Kosovu i Makedoniji predstavljala je dio jedinstvene vjerske organizacije Osmanskog carstva, centralizovana, na čelu sa istambulskim Šejhulislamom.

Nakon balkanskih ratova 1913. u sastav srpske države ušli su i dio Sandžaka, Kosovo i Makedonija. Uredbom srpske vlade o uređenju oslobođenih oblasti iz 1913. potvrđena su prava o slobodi vjeroispovjesti, dok je organizacija vjerskih poslova prešla u nadležnost niškog muftije.

Krupne političke i društvene promjene vezane za ovaj period uslovile su da organizacija i djelovanje ovako postavljenih organa islamske zajednice ne profunkcioniše u Sandžaku i na Kosovu već samo u Makedoniji.

-Bosna i Hercegovina

Vakufi svakog sreza biće upravljani prema propisima Šerijata od strane dotičnih muslimanskih zajednica. Muslimanske zajednice kao pravno lice biće smatrane kao sopstvenici ovih vakufa. Ove će zajednice poštovati preko mutevelija.

Sve vakufške nekretnine, gradske i seoske, mazbuta ili mulhaka, koje se nalaze u Turskoj, biće upravljane od strane pomenutih muslimanskih zajednica sve dok ne budu predate od strane Ministarstva vakufa. U slučaju ako se pojavi više kupaca, srpski podanici imaće prvenstveno pravo pod istim uslovima, razume se da će pravo galedara na gore pomenute vakufe biti poštovano.

Uprava sa vakufima ne može biti modificirana bez prethodne i pravedne naknade. Ako desetak vakufa bude ukinuto I ako pose ovog ukinuća neke tekije, džamije, medrese, mektebi, bolnice I ostale religiozne I dobrotvorne institucije ne budu imale dovoljno sredstava za svoje izdržavanje, Kraljevina srbija odobriće potrebne subvencije u tom cilju.

Sva osporavanja u pogledu tumačenja I prmene propisa ovog člana, biće rešena putem arbitraže u Hagu.

Član 10. Bukureštanskog ugovora:

U slučaju eksproprijacije muslimanskih javnih grobalja za javne potrebe, Srpska država dužna je naknaditi muslimanskoj verskoj zajednici sopstvenost ovih grobalja isplativši im vrednost oduzetog zemljišta.

Član 7. i 10. Bukureštanskog ugovora prilog dopisu Vakufsko Mearifске direkcije u Skoplju-Sresko Vakufsko mearifskom povjerenstvu Bar, Arhiv odbora Islamske zajednice Stari Bar, Skoplje, 13. maj 1931. godine.

Odluke Berlinskog kongresa o okupaciji Bosne i Hercegovine koja je formalno i dalje ostala u sastavu Osmanskog carstva u potpuno specifičnu situaciju stavilo je islamsko stanovništvo BiH koje je činilo 40% stanovništva ove teritorije. Životni i društveni prostor odmah je bio ograničen, naročito u vjerskim poslovima koje je Habzburško carstvo pokušalo staviti pod svoju kontrolu.

Djelimično poštujući odredbe konvencije koje je potpisala sa Osmanskim carstvom 1879. godine Austro-Ugarska je poslove vjerskog organizovanja i upravljanja vakufima uzela u svoje ruke.

Način upravljanja vjerskim i vakufskim poslovima, kao i organizaciona struktura nadležnih islamskih organa propisana je naredbom carskog i kraljevskog zajedničkog ministarstva, prema kojoj se «za upravljanje muhamedanskih bogomoljskih odnošaja postavlja Reis-ul-ulema i pokraj njega medžlis-uleme od četiri člana. Kandidate za članove ulema-medžlisa i za Reis-ul-ulemu predlagala je posebna izborna komisija (kuriya) sastavljena od uglednih domaćih hodža, ali su odluku o nominaciji donosile austriske vlasti. Od carigradskog Šejhulislama diplomatskim putem tražilo se ovlaštenje za vršenje službe Reis-ul-uleme. Do prvog svjetskog rata službu Reis-ul-uleme vršili su Mustafa Hilmi Hadžiomerović (1882-1893), Mehmed Azabagić (1893-1910), Sulejman Šarac(1910-1913) i Džemaludin Čaušević(1913-1930).

Osnovna funkcionalna jedinica u hijerarhijskoj organizaciji poslova Islamske zajednice BiH bio je džemat-teritorijalno ograničen vjerski prostor koji gravitira jednoj džamiji sa imamom odnosno hodžom lokalne džamije na čelu. Na organizaciono višem nivou bile su kadije-oblasne šerijatske sudije dok je u svakom okružnom sjedištu (Sarajevo, Banja Luka, Bihać, Mostar, Travnik i Tuzla) na prijedlog Ulema-medžlisa biran muftija koji se starao o cjelokupnom vjerskom životu u svom okrugu.

Upravljanje vakufima bilo je regulisano odredbama Austro-Ugarske vlasti (iz 1881, 1883, 1884, ...) ali njihova suština nije mogla zadovoljiti muslimanske težnje, jer su se široka ovlaštenja o upravljanju vakufima nalazila u rukama zemaljske vlade koja je preko Ulema-medžlisa ostvarivala svoj uticaj na vakufske i vjerske poslove. Austro-Ugarske vlasti bile su svjesne da je zadržavanje kontrole nad vitalno bitnim vakufskim dobrima najefikasniji način da se drži u pokornosti širok krug islamskog duhovnog svjешtenstva koje je imalo dominantan uticaj i na cjelokupno stanovništvo.

Borba za vakufsko-mearifsku (prosvjetnu) autonomiju, organizovano sprovedena 1886. upućivanjem peticije dvoru u Beču, prerasla je u pravi pokret, što je zapravo i prva manifestacija političkog organizovanja bosanskohercegovačkih muslimana. Ova borba biće okončana 1909. godine donošenjem «Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini». Ovaj akt donijet neposredno nakon aneksije rezultat je upornosti i životno-pravnih zahtjeva muslimana za utemeljenje vjerske i vakufsko-mearifske, odnosno prosvjetne samostalnosti. Pečat ovoj borbi daje i veće interesovanje za obrazovanje, tako da 1915. u BiH postoji preko 1 200 tradicionalnih islamskih škola, sibijan-mekteba koje, kao obavezu, pohađaju sva muslimanska djeca. Pored toga radilo je i oko 200 reformisanih mekteba «ipdadije», i 32 srednje vjerske škole- medrese kao i 1887/88 osnovana «šerijatska sudačka škola» u Sarajevu koju godišnje upisuje oko pedeset učenika. Pokret za vakufsko-mearifsku autonomiju u velikoj mjeri promjenio je sliku društvene i kulturne organizacije. Živa izdavačka djelatnost, veliki broj novoformiranih političkih stranaka, građanskih udruženja, kulturnih organizacija iako nužno prožeti sistemom vrijednosti islamske

religije bili su prvi pokušaji organizovanja muslimana BiH i proces u kome je stvorena prva savremeno obrazovana muslimanska inteligencija.

- Crna Gora

Završetak t.z.v. «Veljeg rata» i ulazak pet Turskih kadiluka (Podgorica, Nikšić, Kolašin, Bar i Ulcinj) u društveno-pravni okvir proširene i Berlinskim kongresom priznate Crne Gore u njen sastav po prvi put ušli su pripadnici islamske vjeroispovjesti. Uvažavanje novonastalih prilika širenjem Crne Gore, konstatovali su i delegati Berlinskog kongresa, pa tako u 27. i 30. članu ovog mirovnog ugovora u načelu se definiše položaj islamskog stanovništva u Crnoj Gori. Tako vjerska razlika i vjerski obred nije mogao biti povod izdvajanja u uživanju određenih političkih i građanskih prava, obavljanja javnih funkcija i zanata. Ovim 27. članom Berlinskog ugovora proklamovana je sloboda vjerskog obreda i organizovanje konfesionalnih zajednica.⁴¹⁴ Iako je 30. član ugovora u načelu definisao pravičnost u otkupu imanja i nekretnina koja su ušla u sastav Crne Gore, sama formulacija ovog člana ukazuje da je iseljavanje islamskog stanovništva sa teritorija koje su pripale Crnoj Gori na neki način već bilo izvjesno, i da će iseljavanje biti podudarno sa procesom povlačenja Osmanskog carstva. O ulozi crnogorske vlasti u ovom procesu nezahvalno je govoriti jer je potpuno logično očekivati da će dio stanovništva iz planinskih krajeva naseliti plodna i obradiva zemljišta koja su ostala prazna iseljavanjem islamskog stanovništva koje svoju sudbinu nije vezalo za prostor na kome su vjekovima živjeli već za carstvo koje je nestajalo. Uostalom i sam 30. član Berlinskog ugovora precizirao je da imovina nikome ne može biti oduzeta bez nadoknade i poštovanja zakona.⁴¹⁵ Bez obzira što su odredbama Berlinskog ugovora vjerske slobode, građanska i politička prava bila zagarantovana ove krupne odluke nosile su sa sobom i veliku dozu nepovjerenja i neizvjesnosti između dvije ne samo vjerske već i socijalno i kulturološki različite zajednice sa dijametralnom koncepcijom društvenog organizovanja i njihovim položajem u tom društvu. Godine međusobnih sukoba, ličnih i nacionalnih animoziteta predstavljali su stvarnost crnogorske države nakon krupnih odluka 1878 godine. Regulisanje vjerskog i građansko-pravnog statusa muslimanskog stanovništva u Crnoj Gori trebao je tek da uslijedi, jer ako izuzmemo 22. član Danilovog zakonika iz 1855 godine⁴¹⁶ u kome se kaže da «lako u ovoj zemlji nema nikave druge narodnosti do jedne srpske i nikakve druge vjere do jedne pravoslavne istočne, to svaki inoplemenik i inovjerac može slobodno živiti i onu slobodu i onu našu domaću pravicu uživati, kao što

⁴¹⁴ XXVII član Berlinskog ugovora: Visoke strane Ugovornice slažu se u pogledu sledećih uslova: U Crnoj Gori razlika na osnovu religije i vršenja kulta neće biti povod da se iko isključi ili proglasi nesposobnim u pogledu uživanja građanskih i političkih prava, primanja u javnu službu, položaja i počasti ili vršenja raznih zanimanja ili zanata, ma u kom mjestu to bilo. Biće obezbjeđena sloboda i vršenje svih vjerskih obreda svim državljanima Crne Gore i strancima, i neće se moći činiti nikakve smetnje, bilo hijerarhijskoj organizaciji raznih crkvenih zajednica bilo njihovim odnosima sa svojim duhovnim starješinama.

⁴¹⁵ XXX član Berlinskog ugovora: Muslimani i drugi koji posjeduju imanja na teritorijama priključenim Crnoj Gori, a koji bi htjeli da se stalno nastane van Knjaževine, moći će da zadrže svoje nekretnine dajući ih pod zakup ili predajući ih drugim licima na upravu.

Nikome imanje ne može biti eksproprisano osim na zakonit način, radi opšteg interesa uz prethodnu naknadu.

Jednoj tursko-crnogorskoj komisiji staviće se u zadatak da uredi u roku od tri godine sva pitanja koja se tiču načina otuđivanja, korišćenja i upotrebe za račun uzvišene Porte stvari koje su svojina države i vjerskih zadužbina (vakufa), kao i pitanja koja se odnose na interese pojedinaca koji su tu angažovani.

⁴¹⁶ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonici, Knjiga 1, str. 184.

svako crnogorac i brđanin uživa». Pravni okvir crnogorske države bio je potpuno homogen i prilagođen dominantno pravoslavnom stanovništvu, no međunarodne obaveze, unutrašnje uređenje države navelo je crnogorskog suverena da zakone počne prilagođavati novonastaloj situaciji, kao i odredbama Berlinskog kongresa. Tako već u Školskom zakoniku knjaževine iz avgusta 1878⁴¹⁷ i kasnijim zakonima o obaveznom školovanju iz februara 1879⁴¹⁸ i zakonom o osnovnim školama u Knjaževini Crnoj Gori od septembra 1884⁴¹⁹ stoji da je nastava slobodna, da su sve priznate vjeroispovjesti u školi ravnopravne, a da su vjerske zajednice dužne starati se o vjerskoj nastavi svojih ispovjednika. Zakonom o osnovnim školama gore navedeni propisi dopunjeni su pravom na jednak raspust za vrijeme Ramazana i Bajrama kao i slobodnim danom u petak u onim školama u kojima ima „priličan“ broj muhamedanske djece. Vremenom, kako su crnogorski državni organi dopunjavali svoj zakonski sistem regulisao se i pravni okvir muslimanskog stanovništva u Crnoj Gori.⁴²⁰ Nekoliko godina nakon završetka rata uz odobrenje Šejhulislama u Carigradu crnogorski Knjaz imenovao je prvog muftiju Crnogorskih muslimana, bio je to hadži Salih-efendija Huli iz Ulcinja. Muftijstvo se nalazilo u Ulcinju a muftija je od knjaza dobio ovlaštenje da sudi muslimanima po šerijatu „onako isto kao što je bilo u Turski vakat“.⁴²¹ Istovremeno na muftijin prijedlog knjaz je imenovao kadije u Podgorici, Ulcinju i Baru. U ovom periodu u Crnoj Gori pored muftije bilo je 46 muslimanskih sveštenika.⁴²²

Nakon Salih Hulija dužnost muftije obavljali su Hadži Mustafa Hilmi efendija Tikvešalija od 1883 godine i Murteza Karađuzović od juna 1912 godine.

Potpuno pravno definisanje položaja islamskog stanovništva u Crnoj Gori uslijedilo je donošenjem ustava za Knjaževinu Crnu Goru iz decembra 1905. Ustavnim rješenjima ovog t.z.v. Nikoljdanskog ustava, istočno pravoslavna vjera proglašena je državnom, dok su sve ostale priznate vjeroispovjesti (među kojima i islamska; prim. A. P.) bile slobodne-čl. 40. Sloboda i „javno izvršavanje vjerezakonskih obreda“ definisane su 128. članom ustava, a 208 članom proglašena je neograničana sloboda savjesti, sloboda i zakonska zaštita vjeroispovjesti, dok je duhovna vlast svih vjeroispovjesti stavljena u nadležnost ministra prosvjete i crkvenijeh djela-čl. 130.

Prava islamskog stanovništva u knjaževini Crnoj Gori formulisana su 129. članom ovog ustava koji glasi: „Unutrašnja prava Muhamedove vjere pripadaju muftiji crnogorskom“. Vjerske institucije i duhovnici u pogledu svojih građanskih prava članom 133. ustava sankcionisana su zemaljskim zakonima dok je unutrašnje upravljanje poslovima vjerskog karaktera ostavljeno na uređenje samim konfesionalnim zajednicama, uz obavezu da takve odluke potvrđuje knjaževska vlada. Ova unutrašnja prava Islamske zajednice

⁴¹⁷ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonici, Knjiga 2, str. 1.

⁴¹⁸ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonici, Knjiga 2, str. 6.

⁴¹⁹ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonici, Knjiga 2, str. 94.

⁴²⁰ Opširnije: Opšti imovinski zakonik iz aprila 1888 - Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonici, Knjiga 3, str. 15. ; Naredba ministarstva prosvjete i crkvenih djela o slobodi nepravoslavne djece da uče pismenost po „Slovenskom bukvaru“ iz decembra 1889 - Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonici, Knjiga 2, str. 245. ; Zakonik o sudskom postupku u građanskim parnicama za Knjaževinu Crnu Goru iz novembra 1905 - Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonici, Knjiga 2, str. 1048. ; Nikoljdanski ustav iz decembra 1905 - Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonici, Knjiga 4, str. 4. ; i.t.d

⁴²¹ Murteza Karađuzović, Glas Crnogorca, br. 4, 31 januar 1912. g., Crnogorski i Bosansko Heregovački muslimani i nadležnost šerijatskih sudova.

⁴²² Živko Andrijašević, Crnogorska država prema muslimanima 1878-1914, Almamah 25-26.

odnosila su se na samostalno uređenje pitanja nasljedstva, diobe imovine, vođenju matičnih knjiga i bračno pravo. Prava i položaj islamskog stanovništva u Crnoj Gori u svjetlu novih ustavnih rješenja pojasnio je sam knjaz u besjedi koja je prethodila usvajanju ustava: „Našim državljanima muslimanima, koji ne ustupaju dobrim vladanjem, radom i poslušnošću svojim hrišćanskim sugrađanima potvrdio sam šerijat zakon o braku diobi i nasljedstvu i izravnjao ih sa slobodama i pravima sa njihovom krštenom braćom u državi, a duhovne veze koje su ih vazda spajale sa njihovim Velikom kalifom, nijesu im sprečavane....⁴²³ Konačno član 45. ustava za Knjaževinu Crnu Goru od decembra 1905 crnogorski muftija bio je po funkciji i član narodne skupštine. Crnogorski muftija i kadije primali su platu iz državne blagajne, a u jednom periodu iz državne kase isplaćivala se plata i nižim sveštenicima. Tako je rješenjem ministarstva prosvjete i crkvenijeh dijela knjaževine Crne Gore br. 3861 od 4. novembra 1909. za jedanaest hodža u isto toliko kapetanija i opština u kojima žive muslimani određena godišnja plata od 960 perpera.⁴²⁴ Tako je u budžetu ministarstva prosvjete i crkvenijeh djela za finansiranje poslova Islamske zajednice bilo izdvojeno 15 220 perpera. Od toga za godišnju platu muftije 5 000 perpera, za 38 imama koliko ih je tada bilo 5 720, za sekretara 1 440 perpera, za tri kadije ukupno godišnje 2 880 i 180 perpera za kancelarijske troškove.⁴²⁵

Položaj konfesionalnih zajednica bitno je promjenjen nakon prvog svjetskog rata. Najprije izmjenjen je državopravni okvir i uspostavljanjem zajedničke države na jednom mjestu i u jednom okviru našli su se narodi koji nakon vjekovne odvojenosti, pod uticajem različitih istoriskih i kulturnih uticaja nisu imali previše sličnosti.

Abstract

The subject of this study is Islamic confessional union in Montenegro after the Berlina congress and withdrawal of the Osmanian Empire from the territories, which after the Berlina congress become parts of Montenegro.

Although clauses of Berlina contract guaranteed religious, civil and political rights to the people from these territories, that big decisions and changes, caused distrust between ,not only by religion, but culturally and socially different ethnical Unions.

Montenegro at that time was still under the influence of the past war and following events ,so status of Muslims in Montenegro was not determined

So, the aim of this study is to present social, political situation and relationships between confessional Unions in principality of Montenegro after the withdrawal of the Osmanian Empire from its territory.

⁴²³ Murteza Karađuzović, Glas Crnogorca, br. 4, 31 januar 1912. g., Crnogorski i Bosansko Heregovački muslimani i nadležnost šerijatskih sudova

⁴²⁴ Muftija crnogorski Murteza Karađuzović-Ministarstvu prosvjete i crkvenijeh poslova, St.Bar 22. avg. 1913, DACG, MPCP, 1913, f.93, dok.2386/2.

⁴²⁵ Muftija crnogorski Murteza Karađuzović-Ministarstvu prosvjete i crkvenijeh poslova, St.Bar 22. avg. 1913, DACG, MPCP, 1913, f.93, dok.2386/2

O pouzdanosti osmanskih katastarskih popisa

Nenad MOAČANIN

Posljednjih pedeset-šezdeset godina osmanske se katastarske popise (*tapu tahrir defterleri*), osobito detaljne (*mufassal*), kao povijesna vrela ili precjenjivalo, ili podcjenjivalo. Isprva se vjerovalo da će ti dokumenti otkriti sve tajne prošlosti već zbog iznenađujućeg bogatstva podataka koje oni sadrže, a potom se sve više stao širiti pesimizam, sve do negiranja ikakve koristi od *tapu tahrira* u povijesnom istraživanju. Do neke mjere ta se dva stava mogu geografski locirati: „entuzijizam“ je još snažan u dijelu istraživačkih središta u balkanskim zemljama, te dijelom i u Turskoj, dok „negativistička“ škola danas dominira u SAD. Ostatak svijeta uglavnom bi se našao u „sivoj zoni“ između dva ekstrema. Naš je cilj ovdje ukazati na mogući treći put.

Ne bih govorio o historijsko-geografskim, ekološkim, urbano-historijskim i drugim aspektima problematike, već bih se ograničio na gospodarsku povijest. Tu u posljednje vrijeme vlada, da odmah kažemo, s nepravom, velika skepsa. Takozvana „kliometrija“ postala je dosta ozloglašena. Dijelom je tome uzrok suvišni hiperkriticizam, koji inzistira na nemogućnosti uspostave egzaktnih pokazatelja i velikom broju nepoznanica. S druge strane kliometriju odbacuju i postmodernističke tendencije. Međutim, prihvatimo li u nekoj mjeri postmodernističku kritiku i usmjerimo li je „protiv“ tog hiperkriticizma, moći ćemo prihvatiti stanovište da historiografija, pa tako i ona ekonomska, nije egzaktna znanost, te da su njeni zaključci nužno aproksimacije od čega ne treba bježati, jer one, ako su dobro zasnovane, nude itekako vrijedne poticaje i pokazuju put prema jasnijem razumijevanju prošlosti.⁴²⁶

⁴²⁶ Bruce McGowan položio je temelje „kliometrije“ u osmanistici koncem šezdesetih godina prošlog stoljeća. Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579). *Archivum Ottomanicum* I, Budapest 1969, 139-194. Od velikog broja radova drugih istraživača kao posebno reprezentativne spomenuo bih u ovoj bilješci samo dva: Huri İslamoğlu i Suraiya Faroqhi, Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia, *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center* (Binghamton), II, 3, Winter 1979, 41-36. John Alexander, Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman *mufassal tahrir defters*, *Mélanges prof. Machiel Kiel, Zaghoun* 1999., 55-70. Ovaj je autor statističkom analizom dokazao da se u najstarijim popisima može ustanoviti samo vjerojatna raspodjela dohotka, a ne volumen proizvodnje.

Najveći problem pri pokušaju interpretacije podataka ovih popisa uvijek je predstavljala sklonost koje se nije lako riješiti, a to je da se podaci uzimaju onako kako su zapisani, tojest „zdravo za gotovo“.⁴²⁷ Tada ćemo ili morati prihvatiti idealiziranu sliku, ili zaključiti da nije moguće ništa pouzdano utvrditi. No za promašaj nisu ni najmanje krivi osmanski popisivači. Ono što su zapisivali u velikoj je mjeri odgovaralo stvarnosti, ali tek kao rezultat interakcije velikog broja faktora koji su njima bili dobro poznati, a nama su to tek u maloj mjeri. Prema tome, naš je zadatak da onaj mali, vidljivi dio „ledenog brijega“ protumačimo putem razumijevanja onog kudikamo većeg, nevidljivog dijela. Taj posao ipak nije neka „nemoguća misija“. Ovdje bih dao samo nekoliko konkretnih primjera, koji mi se nameću iz vlastite istraživačke prakse, a smatram da mogu pokazati u čemu su prednosti „analogno-asocijativne“ metodologije za koju se zalažem.

1. Vrlo je važna metodološka napomena da, ako želimo ustanoviti nešto suvislo o agrarnim i neagrarnim aktivnostima seoskog stanovništva, volumenu proizvodnje, dominantnim aktivnostima u selu, produktivnosti rada i životnom standardu, donekle „zaboravimo“ novčane iznose upisane kao protuvrijednost pojedinih podavanja u naturi ili kao gotovinske pristojbe. Iznosi u osmanskim akčama, podijeljeni s brojem fiskalnih jedinica (*hane*) dat će uglavnom vrlo varljive rezultate, s kojima ne možemo ići u ozbiljniju analizu. Daleko zanimljivije uvide dat će nam situacija koja će se pokazati nakon što barem približno ustanovimo broj temeljnih proizvodnih jedinica, a to su cijele baštine od oko deset hektara ili oko 100 dunuma (*dönüm*). To nije teško, jer raspoložemo podacima o veličini proizvodnje u kilama/kejlama kao mjernim jedinicama. Kad znamo i to, da se smatralo da cijela baština ili *tamam çift* daje oko 3000 kg žitarica godišnje, vidjet ćemo koliko ih ima.⁴²⁸ Sljedeći je korak da ustanovimo koliko otprilike možemo očekivati pravih domaćinstava po jednom cijelom selištu, a takvih je obično više od umjetnih fiskalnih jedinica koje su stvorene u kancelariji, za potrebe izračunavanja spahijskih ili državnih prihoda. Zatim, broj stvarnih domaćinstava bit će znatno modificiran činjenicom da dosta stanovnika nije popisano. Na primjer, brojna populacija koja potpada pod agrarno-pravne kategorije oženjenih poreznih obveznika bezemljaša ili s vrlo malo zemlje (*bennak*) te neoženjenih koji mogu imati zemlje (*mücerret*), često nije upisana, s jednostavna razloga što su zabilježeni samo oni, koji su se ekonomski odvojili od obitelji svojih očeva. Takav je slučaj s posljednjim popisom Bosanskog sandžaka (nastao u vremenu nešto iza 1590. pa do 1604.).

2. Bilo bi naivno misliti da se na jednoj fiskalnoj jedinici spomenutoj kao „baština“ nalazi samo jedna obitelj, pa da to predstavlja oko pet osoba. To je moguće, ali najčešće nije slučaj. Jasno je da kod Vlaha, gdje prevladavaju proširene i kompleksne obitelji, broj osoba po jedinici mora biti uglavnom veći od pet (dva, pa i tri puta), no budući da Vlasi najčešće plaćaju samo paušalnu svotu u novcu, mogućnosti jasnijeg uvida u ekonomske prilike relativno su ograničene. Međutim, kod takozvane obične raje možemo očekivati sličan broj osoba po (cijeloj) baštini, no to su obično inokosne obitelji

⁴²⁷ Ömer Lutfi Barkan, Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Leiden 1958, pp. 9-36.

⁴²⁸ Još je Mc Gowan predložio da se ukupna proizvodnja iskazuje u kilogramima ekonomskog ekvivalenta za pšenicu (e.w.e.). Tog se načela kasnije gotovo nitko nije držao, pa su vrijednosti iskazivane samo u kilama, ili u akčama.

u nikakvom ili eventualno tek u dalekom srodstvu. Ako bismo inzistirali na samo pet osoba, ne bi bilo moguće racionalno protumačiti iznose proizvodnje hrane, prije svega žitarica. Oni bi bili preveliki, ponekad enormni, a postavilo bi se i pitanje, kako uopće jedna nevelika obitelj može toliko proizvesti. Istodobno možemo razumjeti, zašto je porezno opterećenje Vlaha samo prividno veće nego kod obične raje (u novcu je to 300 prema 150 akči). Prije svega, usporedba ne vrijedi u slučaju brojnih domaćinstava bezemljaša, neoženjenih, pa i mnogih kršćanskih baština. Zatim, ne smijemo uspoređivati vlaški novčani paušal sa zbrojem tobožnje vrijednosti desetine. Žito je u prodaji na trgu vrijedilo više od oktroiranih „cijena“ u defterima (*narh*), ponekad i dvostruko. Glavarina je ktomu povećavala terete raje, a izvanredne daće (*avariz*, *nuzul* i ostalo) u korist države uvijek se smatralo za teže obveze od onih prema spahiji, a tako je i bilo.

3. Općenito se može reći da je najvažniji dio poreznih obveza prema spahijama bila destina (ušur), i to od žitarica. Druge vrste uroda, te razne pristojbe u gotovu, mogle su u nekim krajevima imati veliku ulogu, no ako se držimo samo ukupnog, sveobuhvatnog pogleda, onda ostaje činjenica da je žitna proizvodnja ta, koja je presudan faktor, kako za stvarni život raje i njihovih gospodara u vremenu kojim se bavimo, tako i za naše kalkulacije i pretpostavke. No, kako smo već naznačili, iz mogućnosti da ustanovimo vjerojatni volumen proizvodnje hrane, ne može automatski proisteći zadovoljavajući zaključak o kvaliteti života, relativnom blagostanju ili siromaštvu, i uopće o stvarnom ekonomsko-financijskom položaju seljaštva. Rješenje toga pitanja valja tražiti drugdje. Držim da je to donekle moguće, ako pažljivije proučimo jednu vrlo specifičnu stavku među poreznim teretima, a to su takozvane „globe i kazne“, *badihava* ili *niyabet*.

Kada iznose u novcu koji su *tapu tahrir* defterima zabilježeni na ime ove daće, podijelimo s brojem kućedomaćina, pokazat će se vrlo velike oscilacije, bitno veće od onih koje bi se pojavile u slučaju da dijelimo ušur od žita, bilo kao novac, bilo kao masu konkretnog proizvoda. Raspon varira od nevjerojatne dvije akče za cijelo selo do tisuću i više. I ne samo to. Ma kako pokušavali predstaviti tu “čudnu” stavku kao zbroj zakonom propisanih globa i kazni, onako kako ih i u kojem iznosu definiraju kanunname, nikako ne ćemo doći do neke uvjerljive veličine. Jasno je da se zapravo radi o unaprijed određenom, ili dogovorenom paušalu, a ne o procjeni trogodišnje proizvodnje, kao što se činilo sa žitom. Nitko nije mogao predvidjeti koliko će u ovom ili onom selu kroz tri godine biti tučnjava, psovanja, preljuba, udaja i preudaja, poljske štete i tome slično. No za razliku od pristojbi koje se plaćaju na sijeno i drva, manje količine voća i povrća itd., gdje su iznosi u novcu fiksirani, odnosno proporcionalni urodu, ovdje nije tako. Razlike su velike od sela do sela, i čini se da u stvarnosti uopće nije svaka kuća plaćala tu daću.

Rekao bih stoga da se vjerojatno radilo o tome, da se spahija morao osigurati od rizika u onim godinama kada se ništa nije događalo. Ako nema prekršaja, ne bi smjelo biti ni globa. Zato je određivan paušal prema imovnom stanju raje, i to po svoj prilici one bolje stojeće (stoka, vino, a možda i novac). Tako je ponekad zabilježeno skoro ništa, a ponekad suma koja je činila i četvrtinu prihoda od sela, pa i više od toga. Dakako, ako je godina bila “burnija” onda je spahija dodatno profitirao, jer je mogao povrh redovitog paušala ubrati i šerijatski definirane pristojbe. To nam sugerira s druge strane da ne uzimamo zdravo za gotovo formalno određene vrijednosti nadarbina (timara i zeameta), nego da ozbiljno računamo s dosta većim iznosima. Dio ušura je mogao biti prodan na

trgu, a *badihava*, ona paušalna zajedno sa “konkretnom” mogla je prihod i udvostručiti. Da ne spominjemo razne “poklone”, ili pak nelegalna izuđivanja.

4. “Kliometrijska” analiza podataka katastarskih deftera će za mnoge oblasti (primjerice to je slučaj kod većine seoskih naselja u Bosanskom sandžaku)⁴²⁹ ustanoviti kako veliki broj raje nije mogao živjeti od zemljoradnje. Na primjer, ako 28 fiskalnih jedinica (“domaćinstava”) naizgled proizvodi godišnje 25 tona žita, to ne znači da možemo govoriti o 178 kg po osobi. Ovo će prije značiti da je ne više od 83 osobe, u okviru 17 domaćinstava, raspolagalo s prosječnih 300 kg godišnje. Ostalih 11 fiskalnih jedinica možda je moglo nabaviti žita tako da proda nešto stoke ili proizvoda kućnog obrta, no to je malo vjerojatno, osobito onda ako je u popisu suma “globa” niska, pa upućuje na relativno siromaštvo. Naime, cijena žitnog “manjka” u slobodnoj bi prodaji bila gotovo 10,000 akči. Ta nas okolnost tako reći prisiljava da pretpostavimo kako je morala postojati i neka neregistrirana proizvodnja žita, u iznosu manjem od polovice količine nužne za preživljavanje (možda od oko 100 kg *per capita*), te da od tako niskih količina nije uziman ušur. Tek uz pretpostavku da je dio raje time barem ublažavao nestašicu hrane, možemo zamisliti da je ostatak kompenzirao putem najamnog rada, seoskog obrta i slično. Prvi kandidat za takvu kategoriju bila bi skupina *bennak*, oženjeni s malo ili nimalo zemlje. Indikativno je da oni u Bosanskom sandžaku plaćaju puni, a ne očekivani polovični iznos zemljarine (*resm-i çift*), dakle 22 umjesto 11 akči. Pri tome je sasvim moguće da se u onih “drugih” 11 akči krije kompenzacija spahiji za dodatne aktivnosti kojima su *bennak* stjecali sredstva za život.

5. Osim naivnog prihvaćanja podataka *tapu tahrira* takvih kakvi su, ili pak odbacivanja zbog njihove navodne “nepouzdanosti”, u novije se vrijeme pojavilo i nekoliko pokušaja da se oni reinterpreteraju, te da im se pristupi “znanstvenije” nego do sada, i to pomoću koncepata i statističko-matematičkih metoda, formula i jednadžbi poput onih u ekonomiji, te prirodnim i tehničkim znanostima.⁴³⁰ Za sada su ti pokušaji usmjereni na osmanske izvore koji se odnose na dijelove današnje Turske i povijesnu Palestinu, no ima i nastojanja da se otkriju neki novi, donedavno još neprimijećeni indikatori koji bi bili relevantni za cijeli prostor Osmanskoga Carstva. Rekao bih da su rezultati ovih nastojanja nejednaki. Ponekad je predložen postupak koji doista može pomoći da se bolje shvate neki aspekti agrarnih odnosa, kao što je npr. izračunavanje produktivnosti rada u poljoprivredi. S druge strane, ima primjera koji pokazuju da se zaključci do kojih se došlo putem matematičko-statističke analize i “impresionistički” zaključci humanističko-historiografskog pristupa zapravo svode na isto. I konačno, “rigorozno-znanstvena” obrada može ponekad dovesti i do nepouzdanih ili krivih zaključaka, premda je postupak po sebi besprijekoran. Posljednja dva slučaja odnose se na analize agrarnih odnosa u tzv. “ejaletu Rum” (krajevi oko Sivasa i Amasye) te u Palestini. Visoke, pa i diskriminatorne porezne rate u rasponu od jedne sedmine pa do dvije petine uroda žitarica navele su neke istraživače da u tome vide opasnost za opstanak seljaštva, te se pojavila teza da je raja na to reagirala “elestičnim odgovorom”, to jest jačanjem proizvodnje drugih atrikala, odnosno da se dio stanovništva našao u bitno

⁴²⁹ Adem Handžić i dr. Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Sarajevo 2000.

⁴³⁰ Najčešće se radi o korištenju regresijske analize, s utvrđivanjem koeficijentata regresije, korelacije i determinacije. Zaista je dobro da povjesničar usvoji te postupke (i sam sam to nedavno učinio), ali vodeći računa o što je moguće više „zamki“.

nepovoljnijem položaju, jer su nejednake rate “favorizirale” bogate. Na ovu posljednju tvrdnju nadovezuje se kritika historiografije koja govori o tome kako je osmanska porezna politika bila “pravedna”, između ostaloga i zato što je više rate nametala produktivnijim područjima.

Tezi o “elestičnom odgovoru” može se prigovoriti da ona prenosi zapadnoevropska iskustva na osmanski teren, bez potvrde u izvorima. Osim toga, ta je konstrukcija motivirana uvjerenjem o “demografskom pritisku” na selu u 16. stoljeću (što također nije nedvojbeno dokazano) kako bi se otklonila prijetnja neo-maltuzijanskih ideja o procjepu između umnažanja populacije i smanjivanja proizvodnje hrane.⁴³¹ Što se tiče “distorzija u raspodjeli dohotka” putem “diskriminatornih poreznih stopa”⁴³² valja reći prije svega da to nije osmanski izum, već sustav preuzet od ranijih država koji je funkcionirao već stoljećima. Radilo se o kanonskom islamskom shvaćanju “haračke zemlje”, pri čemu je podložno stanovništvo bilo u položaju zakupaca, odnosno napoličara, a tada su nejednake, pa i vrlo visoke porezne stope posve razumljiva pojava. Raja kao zakupac nije ni morala osnovicu egzistencije ostvarivati u poljodjelstvu. Načelo nametanja poreza prema “produktivnosti” ili “plodnosti” ne treba shvatiti tako kao da se radi o većoj stopi za veći urod, nego kao stav koji kaže da porezna stopa zavisi od toga da li zemlja može dati određenu količinu uroda kao harač ili ne (“*erazın tahammüline göre*”), uz pretpostavku da to neće poremetiti bazu egzistencije raje i funkcioniranje timarskog sustava. Također je iz izvora razvidno da u Palestini nije plaćana zemljarina (*çift resmi*), dok je teško pretpostaviti da su neredoviti nameti u korist države bili raspoređeni na štetu „siromašnijih“. I konačno, nejednakost dohotka zbog različitih poreznih stopa morale su poravnavati razlike u veličini žitnih mjera i cijenama. U palestinskim sandžacima gdje je prevladavala stopa od ¼ mjere su bile manje, a ista količina žita skuplja negoli u onima, gdje je uzimana ⅓, a mjere bile veće.⁴³³ Ne mislim da bi osmanski porezni sustav trebalo ocjenjivati etičkim kvalifikacijama, nego prema kriteriju smisla za praktičnost.

Ovo su neki od primjera i napomena koje se odnose na način kako možemo pristupiti proučavanju podataka *tapu tahrir* deftera, a da ne ostanemo na prepričavanju građe, ili pak na odbacivanju takvog tipa izvora kao tobože “nepouzdanog”. Također je ovo u neku ruku i apologija historiografije kao humanističke znanosti, čak i u sferi ekonomske povijesti i “kliometrije”. Poticaji s područja striktno društvenih, pa i prirodno-tehničkih znanosti dobro su došli, no kvantifikacija je najkorisnija onda kada ne pretendira na “egzaktnost”, jer u suprotnom može zvesti u još veću pomutnju od “impresionističkog” zaključivanja, već s obzirom na narav baze podataka.

SAŽETAK

⁴³¹ Huri İslamoğlu-İnan, State and peasants in the Ottoman Empire: a study of peasant economy in north-central Anatolia during the sixteenth century, u: Huri İslamoğlu-İnan (ur.), The Ottoman Empire and the World-Economy, Cambridge 1987. pp. 101 – 159. Autorica nastoji presaditi u anadolski ambijent koncepte E. Boserup. Ester Boserup, The conditions of agricultural growth: the economics of agrarian change and population pressure, Chicago 1965.

⁴³² Metin Coşgel, Taxes, Efficiency, and Redistribution: Discriminatory Taxation of Villages in Ottoman Palestine, Southern Syria and Transjordan in the Sixteenth Century, University of Connecticut, Working Paper 2002-22, October 2002.

⁴³³ Tako isto možemo tvrditi, da različite cijene za istu količinu proizvoda izazivaju „distorzije“ pri uniformnoj stopi, recimo klasičnom ušuru od 10%.

Posljednjih pedeset-šezdeset godina osmanske se katastarske popise (*tapu tahrir defterleri*), osobito detaljne (*mufassal*), kao povijesna vrela ili precjenjivalo, ili podcjenjivalo. Isprva se vjerovalo da će ti dokumenti otkriti sve tajne prošlosti već zbog iznenađujućeg bogatstva podataka koje oni sadrže, a potom se sve više stao širiti pesimizam, sve do odbacivanja ikakve koristi *tapu tahrira* u povijesnom istraživanju. Istodobno su se pojavili i pokušaji da se defterski materijal analizira i tumači metodama egzaktnih znanosti, što djelomice doprinosi boljem razumijevanju problema, ali lako može odvesti u „scijentizam“ koji više zamagljuje negoli razotkriva. Ovdje nastojim ocrtati mogućnost trećeg puta.

YURTTA BARIŞ DÜNYADA BARIŞ BAĞLAMINDA ATATÜRK VE BALKAN DEVLETLERİ

Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR
E. Büyükelçi, tarihçi-yazar

Atatürk, tanınmış bir barış adamıdır. "Yurtta sulh, cihanda sulh" O'nun veciz sözüdür. Bu söz bugün, Ankara'da, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın girişinde yer almakta ve Türkiye'nin barışçı dış politikasını simgelemektedir.

Atatürk'ün barışçı dış politikası, öncelikle komşu ülkelerle ilişkilerde görülmüştür. Atatürk zamanında Türkiye, Balkan komşularıyla Balkan Paktı'nı, doğu komşularıyla da Sadabat Paktı'nı imzalamıştır.

Tarihten birkaç belge zikredelim:

15 Mart 1923: Atatürk, Adana çiftçileriyle konuşmasında, savaş ve barış hakkındaki kanaatini şöyle anlattı:

*"Behemehal şu ve bu sebepler için, milleti harbe sürüklemek taraftarı değilim. Harp zaruri ve hayati olmalıdır. Hakiki kanaatim şudur: Milleti harbe götürünce vicdanımda azap duymamalıyım. Öldüreceğiz diyenlere karşı, "ölmeyeceğiz" diye harbe girebiliriz. **Lâkin, hayat-ı millet tehlikeye maruz kalmayınca harp bir cinayettir.***

*İnşallah iyi ve şerefli bir sulh yapacağız. Sulhun imzasıyla önümüzde bir çalışma devri açılacak..."*⁴³⁴

Atatürk Döneminde Türkiye 17 Yılda 40 Dostluk Antlaşması Yaptı

(1921-1937)

Atatürk döneminde Türkiye'nin yabancı ülkelerle ilişkilerinde göze çarpan bir yenilik şu olmuştur: Türkiye, herhangi bir ülke ile resmi ilişki kurarken, önce o ülkeyle masaya oturup bir dostluk antlaşması yapma yolunu benimsemiştir. Osmanlı

⁴³⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, 2. baskı, s. 124

diplomasisinde böyle bir uygulama veya gelenek yoktu ve hiç olmamıştı. Bu, tamamen Atatürk dönemime özgü bir uygulama idi.

Osmanlı devleti, sanki dünya ile sürekli kavgalıymış gibi gösteriliyor ve öyle görülüyordu. Gerçi Osmanlı hükümeti zaman zaman (ve örneğin Kırım Savaşı'nda olduğu gibi bazı) yabancı ülkelerle ittifaklar yapıyordu ama kısa süren böyle dostluklar ve ittifaklar da sanki arızıymış, geçiciymiş gibi görülüyordu.

Yeni Türkiye ise bütün ülkelerle barışık olduğunu dünyaya gösterdi. Atatürk Türkiye'sinin yabancı devletlerle dostluk anlaşmaları imzalayarak resmi ilişki kurma biçimindeki diplomasi pratiği daha İstiklâl Savaşı içinde, 1921 yılında başladı. Ankara Hükümeti, 1 Mart 1921'de Afganistan'la, 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile ve 2 Ocak 1922'de Ukrayna ile dostluk antlaşmaları imzaladı. Türkiye 1923 yılının 23 Temmuz günü, yani Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasından bir gün önce Polonya ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır. Bunu, aynı yılın 10 Aralık günü Arnavutluk'la, 18 Aralık günü de Macaristan'la yapılan dostluk antlaşmaları izlemiştir. Ertesi yıl 8 ülkeyle, 1925 yılında da 5 ülkeyle dostluk antlaşmaları imzalanmıştır. Bu yöntem daha sonraki yıllarda da sürüp gitmiştir. Türkiye, 1921-1937 yılları arasında 16 yılda tam 40 dostluk antlaşması imzalamıştır. Dostluk antlaşmaları yapılırken, devletler arasında herhangi bir ayırım gözetilmemiştir. Uzak-yakın, büyük-küçük, önemli-önemsiz dünyanın bütün bağımsız devletleriyle benzer antlaşmalar yapılması amaçlanmıştır. Atatürk'ün sağlığında yer yüzündeki bütün bağımsız devletlerin sayısı da topu topu 50 kadardı.

Atatürk zamanında Türkiye'nin Dostluk Antlaşmaları İmzaladığı Devletlerin Listesi⁴³⁵

(Devletlerin alfabetik sırasıyla)

<u>Devletler</u>	<u>Antlaşma tarihi</u>	<u>İmzalandığı yer</u>
1. Afganistan	1 Mart 1921	Moskova
2. Afganistan	25 Mayıs 1928	Ankara
3. Almanya	3 Mart 1924	Ankara
4. ABD	17 Şubat 1927	Ankara
		(Nota değişimiyle)
5. Arjantin	29 Haziran 1926	Roma
6. Arnavutluk	10 Aralık 1923	Ankara
7. Avusturya	28 Ocak 1923	İstanbul
8. Brezilya	8 Eylül 1927	Roma
9. Bulgaristan	18 Ekim 1925	Ankara
10. Çekoslovakya	11 Ekim 1924	Ankara
11. Çin	4 Nisan 1934	Ankara
12. Danimarka	26 Ocak 1925	Ankara
13. Estonya	1 Aralık 1924	Varşova

⁴³⁵ A. Gündüz Ökçün-Ahmet R. Ökçün, **Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara: 1974; İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, TTK Basımevi, Ankara: 1983

14. Finlandiya	9 Aralık 1924	Varşova
15. Fransa	30 Mayıs 1926	Ankara
16. Fransa	3 Şubat 1930	Paris
17. Hollanda	16 Ağustos 1924	Ankara
18. İngiltere	5 Haziran 1926	Ankara
19. İran	22 Nisan 1926	Tahran
20. İran	5 Kasım 1932	Ankara
21. İspanya	27 Eylül 1924	Ankara
22. İsveç	31 Mayıs 1924	Ankara
23. İsviçre	19 Eylül 1925	Cenevre
24. Letonya	3 Ocak 1925	Varşova
25. Litvanya	17 Eylül 1930	Moskova
26. Macaristan	18 Aralık 1923	İstanbul
27. Meksika	25 Mayıs 1927	Roma
28. Mısır	7 Nisan 1937	Ankara
29. Norveç	2 Mayıs 1925	Moskova
30. Polonya	23 Temmuz 1923	Lozan
31. Romanya	17 Ekim 1933	Ankara
32. Sovyet Rusya	16 Mart 1921	Moskova
33 SSCB	17 Aralık 1925	Paris
34. Suudi Arabistan	3 Ağustos 1929	Mekke
35. Şili	30 Ocak 1926	Roma
36. Ukrayna	2 Ocak 1922	Ankara
37. Uruguay	4 Ocak 1929	Roma
38. Yugoslavya	28 Ekim 1925	Ankara
39. Yugoslavya	27 Kasım 1933	Belgrad
40. Yunanistan	30 Ekim 1930	Ankara

**Atatürk zamanında Türkiye'nin Dostluk Antlaşmaları
İmzaladığı Devletlerin Listesi (Kronolojik sırayla)**

<u>Devletler</u>	<u>Antlaşma tarihi</u>	<u>İmzalandığı yer</u>
1. Afganistan	1 Mart 1921	Moskova
2. Sovyet Rusya	16 Mart 1921	Moskova
3. Ukrayna	2 Ocak 1922	Ankara
4. Polonya	23 Temmuz 1923	Lozan
5. Arnavutluk	10 Aralık 1923	Ankara
6. Macaristan	18 Aralık 1923	İstanbul
7. Avusturya	28 Ocak 1923	İstanbul
8. Almanya	3 Mart 1924	Ankara
9. İsveç	31 Mayıs 1924	Ankara
10. Hollanda	16 Ağustos 1924	Ankara
11. İspanya	28 Eylül 1924	Ankara
12. Çekoslovakya	11 Ekim 1924	Ankara
13. Estonya	1 Aralık 1924	Varşova
14. Finlandiya	9 Aralık 1924	Varşova

15. Letonya	3 Ocak 1925	Varşova
16. Danimarka	26 Ocak 1925	Ankara
17. Norveç	2 Mayıs 1925	Moskova
18. İsviçre	19 Eylül 1925	Cenevre
19. Bulgaristan	18 Ekim 1925	Ankara
20. Yugoslavya	28 Ekim 1925	Ankara
21. SSCB	17 Aralık 1925	Paris
22. Şili	30 Ocak 1926	Roma
23. İran	22 Nisan 1926	Tahran
24. Fransa	30 Mayıs 1926	Ankara
25. İngiltere	5 Haziran 1926	Ankara
26. Arjantin	29 Haziran 1926	Roma
27. ABD	17 Şubat 1927	Ankara
(Nota değişimiyle)		
28. Meksika	25 Mayıs 1927	Roma
29. Brezilya	8 Eylül 1927	Roma
30. Afganistan	25 Mayıs 1928	Ankara
31. Uruguay	4 Ocak 1929	Roma
32. Suudi Arabistan	3 Ağustos 1929	Mekke
33. Fransa	3 Şubat 1930	Paris
34. Litvanya	17 Eylül 1930	Moskova
35. Yunanistan	30 Ekim 1930	Ankara
36. İran	5 Kasım 1932	Ankara
37. Romanya	17 Ekim 1933	Ankara
38. Yugoslavya	27 Kasım 1933	Belgrad
39. Çin	4 Nisan 1934	Ankara
40. Mısır	7 Nisan 1937	Ankara

17 yılda dört kıtaya yayılan 40 dostluk anlaşması. Atatürk Türkiye'si, dört kıtaya dostluk elini uzatmıştı; doğusu, batısı, güneyi, kuzeyi ile yer küresine bir bütün olarak barış ve dostluk perspektifiyle bakıyordu.. Bu, Atatürk'ün dünyaya küresel veya global bakışı idi. Devlet kurucusu Atatürk, kurduğu devletin dış ilişkilerini bütünüyle barış ve dostluk temeline oturtmak istemiştir. Dünya ile barışık olduğunu somut biçimde göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti, bütün dünya milletleri ile dostluk bağları oluşturmayı amaçlamıştır. Yani Türkiye Cumhuriyeti, dış dünyaya “**dar-ül harb**” veya “**savaş meydanı**” olarak bakmıyor, barış meydanı, dostluk meydanı olarak bakıyordu. Tabir caizse “**Dar-ül sulh**” olarak bakıyordu ve dostluk antlaşmaları yaparak bunu dünyaya gösteriyordu, göstermişti. Ve imzalanan dostluk anlaşmaları, ilke olarak, gelip geçici değil, “ebedi dostluk” ilişkileri öngörüyordu.

Evet Atatürk zamanında 40 dostluk antlaşması yapılmıştı. Fakat o dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı ülkelerle kurmuş olduğu sıcak ilişkiler sadece bu 40 antlaşmayla sınırlı kalmamıştı. “Dostluk anlaşması” etiketi taşımayan çeşitli ahdi belgelerle de yabancı devletlerle iyi ilişkiler kurulup pekiştirilmişti. İyi komşuluk anlaşmaları, adli yardımlaşma anlaşmaları, çeşitli *modus vivendi* 'ler vs..

Bazı dostluk anlaşmaları çok uzun ve çetin müzakereler sonunda imzalanabilmişti. Örneğin Ekim 1925'te Ankara'da imzalanan Türkiye-Bulgaristan

Dostluk anlaşması böyle bir anlaşmaydı. Bunun ve eklerinin müzakeresi çok çetin geçmiş ve iki yıl sürmüştü. Bazı devletlerle dostluk antlaşması imzalamadan önce aradaki bir dizi sorunu sabırla çözmek gerekmişti. Bu da yıllar almıştı. Yunanistan ile dostluk anlaşması ancak Cumhuriyetin onuncu yılında imzalanabilmişti...

Atatürk, tam 115 Yabancı Devlet Başkanıyla İlişki Kurdu

Evet, Atatürk zamanında Türkiye, dört kıtada 19 yeni diplomatik temsilcilik açtı ve yabancı ülkelerle 40 dostluk antlaşması yaptı. Ama Atatürk bu kadarla yetinmedi: Yabancı Devlet Başkanlarıyla ilişkiler kurdu. O'nun zamanında yer yüzünde ne kadar yabancı cumhurbaşkanı, Kral veya İmparator var idiyse onların istisnasız hepsiyle Atatürk'ün ilişkileri, yazışmaları, telgraflaşmaları, mesajları olmuştur. Bu belgeleri, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkmış olan *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları* adlı dört ciltlik eserimde topladım. Bu dört ciltte toplam 2662 belge, 637 fotoğraf ve belge fotokopisi yer almaktadır. Merak edenler o kitaplara bir göz atabilir; araştırmacılar bu alanda yeni yeni araştırmalarla yeni belgeler de ortaya çıkarabilirler. Burada bir liste vermekle yetiniyoruz.

Atatürk'ü İlişki Kurduğu Yabancı Devlet Başkanları Listesi ⁴³⁶

(Devletlerin alfabe sırasına göre)

<u>Devletler</u>	<u>Devlet Başkanları</u>
1. Afganistan	Amanullah Han, Mehmet Nadir Han, Mehmet Zahir Şah
2. Almanya	Friedrich Ebert, Walter Simon, Hindenburg, Hitler
3. ABD	Calvin Coolidge, Herber Hover, Frankin D. Roosevelt
4. Arjantin	Agustin P. Justo, Roberto M. Ortiz
5. Arnavutluk	Cumhurbaşkanı Ahmet Zogu (Sonra Kral Zog I).
6. Avusturya	Dr. Michael Heinisch, Walter Miklas
7. Azerbaycan	(Kollektif devlet başkanlığı, İçtimai Şura)
8. Belçika	Albert I, Leopold III
9. Brezilya	Washington Luis Pereira de Sousa, Getulio D. Vargas
10. Bulgaristan	Boris III
11. Çekoslovakya	Thomas G. Masaryk, Dr. Edvart Benes, Jan Syrovy
12. Çin	Chiang Chung Cheng, Lin Sen
13. Danimarka	Christian X
14. Dominik Cum.	Horacio Vaskes
15. Estonya	Jean Tonison, Konstantin Päts

⁴³⁶ Atatürk ile listedeki yabancı Devlet Başkanları arasındaki ilişkilerin ve yazışmaların ayrıntıları için bkz.:

Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Cilt I: Afganistan-Çin*, TTK Yayını, Ankara: 1993; *Cilt II : Danimarka-İran*, TTK, Ankara: 2001; *Cilt III: İspanya-Polonya*, TTK, Ankara: 2001 ve *Cilt IV: Romanya-Yunanistan*, TTK, Ankara: 2001.

16. Finlandiya Lauri Kristian Rolander, Pehr Evind Svinhufvud
17. Fransa Alexandre Millerand, Gaston Dumergue, Paul Doumer,
Albert Lebrun
18. Guatemala Lazaro Chacon, George Ubico
19. Gürcistan (Kollektif Başkanlık, Komite)
20. Habeşistan Zeouditou, Negus Tafari / Haile Sellasie
21. Haiti Cum. Louisd Borno
22. Hatay Devleti Tayfur Sökmen
23. Hicaz, Necid Abdülaziz Ibn. Suud
(Suudi Arab.)
24. Hollanda Wilhelmina
25. Irak Faysal I, Gazi I
26. İngiltere George V, Edward VIII, George VI
27. İran Ahmed Han Kaçar, Rıza Şah Pehlevi
28. İspanya General Primo de Rivera, Alfonso XIII, Alcalá Zamora y
Torres, Martínez Barri, Manuel Azana y Diaz, General
Franco
29. İsveç Gustav V
30. İsviçre Chuard, Musy, Schuthles, Motta, Haab, Minger, Meyer,
Baumann
31. İtalya Vittorio Emanuele
32. Japonya Yoshito, Hirohito
33. Küba Carlos Mendieta y Montefur
34. Letonya Gustavs Zemgals, Albert Kviess, Karlis Ulmanis
35. Liechtenstein François I
36. Litvanya Antanas Smetona
37. Lüksemburg Charlotte
38. Macaristan Nicolas Horthy de Nagybanya
39. Meksika Plutarco Elías Calles, Emilio Portes Gil, Pascual Ortiz
Rubio,
Alberto K. Rodriguez, Lazaro Cardenas
40. Mısır Fuad I, Faruk I
41. Nikaragua Juan Bautista Sacasa
42. Norveç Haakon VII
43. Polonya Stanislaw Wojciechowski, Ignace Moscicki
44. Romanya Ferdinand I, Mihai I, Carol II
45. Salvador Pio Romero Bosque, Maxmiliano Hernandez martinez
46. SSCB Vladimir İliç Lenin, Mihail İvanoviç Kalinin, Neriman
Nerimanov
47. Suriye Haşem Attasi
48. Şili Carlos Obenes del Campo, Arturo Alessandri
49. Ukrayna Petrovski, Rakovski
50. Uruguay Juan Campsisteguy, Gabriel Terra, Alfredo Baldomir
51. Ürdün Abdullah
52. Vatikan Benoit XV

53. Venezuela	Juan Vicente Gomez
54. Yemen	İmam Yahya
55. Yugoslavya	Alexandre I, Pierre II (ve Naib Prens Paul)
56. Yunanistan	Paul Coundouriotis, Theodore Pangalos, Alexandre Zaimis, George II.

Toplam: Bağımsız ve yarı bağımsız **56 devlet** ve **115 devlet başkanı**.

Atatürk zamanında, yer yüzünde bağımsız ve yarı bağımsız devletlerin sayısı bu kadardı. Bu devletlerin başında bulunmuş kralların, cumhurbaşkanlarının, imparatorların toplam sayısı da 115 olmuştur.

56 devletin arasında, sonradan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) katılarak bağımsızlıklarını kaybetmiş olan 6 devlet de vardır: **Azerbaycan, Estonya, Gürcistan, Letonya, Litvanya** ve **Ukrayna**. Bu devlet çıkınca bağımsız ve yarı bağımsız devletlerin sayısı 50'ye düşmektedir. Bu 50 kalemlik listede henüz tam bağımsız olmayan **Ürdün, Suriye** ile **Lichtenstrein** Prensiği, **Lüksemburg** Grand Düşeliği ve **Vatikan** da yer almaktadır. Bunlar da çıkarılırsa, tam bağımsız devletlerin sayısı 45'e düşer.

Atatürk, ayırım gözetmeksizin bütün yabancı devlet başkanlarıyla dostça ilişkiler kurmayı, bütün devletlerle dostluk antlaşmaları yapmayı, Türkiye'nin dış ilişkilerini dostluk temeline ortutmayı amaçlamış ve bunu başarmıştır. Bu Atatürk'ün dünyaya küresel yaklaşımı, bakışı idi.

Bu bağlamda Atatürk, Türkiye'nin de yer aldığı bölgeye özel bir önemle eğildi.

Atatürk Döneminde Balkanlar ve Ortadoğu Barış ve İşbirliği Bölgelerine Dönüştürüldü

(1)
BALKAN PAKTI
(1934)

Atatürk, Cumhuriyetin ilk yıllarında dikkatini öncelikle komşu ülkelere çevirdi. Türkiye, Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerini zaten özenle sürdürüyordu; batıdaki komşularıyla Balkan Pakti'nı, doğudaki komşularıyla da Saadabad Pakti'nı imzalayacak ve içinde bulunduğu bölgeyi bir barış ve dostluk bölgesine dönüştürecekti. Önce Balkanlar'daki gelişmelere kısaca göz atalım.

Balkanlar, bizim coğrafyamızdır. Türkiye topraklarının bir bölümü Balkan Yarımadası'nda, Trakya'dadır. Bu açıdan Türkiye, bir Balkan ülkesi sayılır. Tarihimiz Balkanlarla ortaktır. Tarihten miras, Balkanlar'da önemli miktarda Türk azınlıkları vardır. Bu soydaş kitleler Türkiye'yi Anavatan bilir, gözlerini Türkiye'ye çevirmişlerdir ve zaman zaman Türkiye'nin Balkan komşularıyla ilişkilerini etkilerler. Balkanlar, İstanbul'un ve Anadolu'nun savunma kalkanı gibidir. İmparatorluk döneminde de öyleydi, Cumhuriyet döneminde de. Çünkü Türkiye'ye tehditler çoğu zaman Batı'dan geliyordu ve Balkanlarda savaşlar, işgaller, isyanlar, kavgalar, bunalımlar hiç eksik olmamıştı. Şair Abdülhak Hâmid'in ifadesiyle, "Balkanların

tarihi al kanlarla yazılmıştı.” Oysa yeni Türkiye, “Yurtta barış, dünyada barış” ilkesini içtenlikle benimsemişti. Kendi bölgesinde de barış istiyordu.

Türkiye, daha 1926 yılında tüm Balkan Devletleri arasındaki sınırların veya *statu quo*’nun karşılıklı olarak güvence altına alınması amacıyla girişimlerde bulundu. Balkanlarda, 1925 tarihli Locarno Antlaşmasına benzer bir toplu güvenlik sistemi kurulmasını arzusunu dile getirdi. Ancak bu girişimden olumlu bir sonuç çıkmadı, ortam henüz hazır değildi.

1930’larda Faşist İtalya’dan ve Almanya’dan Türkiye’ye karşı tehdit ihtimali belirince Balkanlar, Atatürk’ün barışçı dış politikasında öncelikli bir yer aldı. Atatürk’ün öncülüğünde Balkanlarda bir ortak güvenlik sistemi oluşturulması yönünde diplomatik hazırlıklara girişildi.

5 Ekim 1930’da Yunanistan, Türkiye, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Arnavutluk’un resmi olmayan temsilcileri arasında ilk **Balkan Konferansı** toplandı. Ekonomik, teknik, kültürel işbirliği konularının ele alındığı bu konferansların ikincisi Ekim 1931’de İstanbul’da, üçüncüsü 1932 Ekiminde Bükreş’te, sonuncusu da 1933 kasımında Selânik’te yapıldı. Fakat toplantılar resmi temsilcilerden oluşmadığı için somut sonuçlar vermedi.

Resmi olarak ise, önce Türkiye ile Balkan Devletleri arasında ikili düzeyde ilişkiler geliştirildi.. Türkiye, her Balkan ülkesiyle teker teker masaya oturup aradaki sorunları çözmeye yöneldi ve bir dizi ikili anlaşma imzaladı. Arada ciddi bir anlaşmazlık konusu ve bir engel kalmayınca her Balkan ülkesiyle dostluk antlaşmaları yapıldı. 1923’te **Türkiye-Arnavutluk Dostluk Antlaşması** imzalanmıştı. 1925’te **Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması ve İkamet Sözleşmesi**; aynı yıl **Türkiye-Yugoslavya Barış ve Dostluk Antlaşması**; 1930’da **Türkiye-Yunanistan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması** ve 1933’te **Türkiye-Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaşma Antlaşması** imzalandı. Atatürk zamanında Türkiye ile Balkan ülkeleri arasında aşağıdaki listede gösterilen 40 kadar anlaşma imzalandı:

ATATÜRK ZAMANINDA TÜRKİYE İLE BALKAN ÜLKELERİ ARASINDA İMZALANAN ANLAŞMALAR (1923-1938)⁴³⁷

- 1923: Türkiye-Yunanistan Ahali Mübadelesine Dair Anlaşma,
- 1923: Türkiye-Yunanistan Sivil Tutukluların ve Savaş Esirlerinin Mübadelesine Dair Anlaşma,
- 1923: Lozan Barış Antlaşması ve ekleri
- 1923: Türkiye-Arnavutluk Dostluk Antlaşması,**
- 1923: Türkiye-Arnavutluk Tâbiyet Anlaşması ve İkamet (Oturma) Sözleşmesi
- 1925: Türkiye -Bulgaristan Dostluk Antlaşması ve İkamet (Oturma) Sözleşmesi**
- 1925: Türkiye-Yugoslavya Barış ve Dostluk Antlaşması,**
- 1927: Türkiye-Arnavutluk Konsolosluk Sözleşmesi,

⁴³⁷ Ökçün & Ökçün, **op.cit.**, Soysal, **op.cit.**

- 1927: Türkiye-Bulgaristan Ticarî Modüs Vivendi
1928: Türkiye-Bulgaristan Ticaret ve Seyrisefain (Deniz Ulaştırma) Anlaşması,
1928: Türkiye-Romanya Ticari Modüs Vivendi,
1929: Türkiye - Bulgaristan Tarafsızlık, Uzlaşma, Adli Çözüm ve Hakemlik Antlaşması,
1929: Türkiye-Romanya İkamet, Ticaret ve Seyrisefain (Deniz Ulaştırması) Anlaşması,
1930: Türkiye-Bulgaristan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması,
1930: Türkiye-Yunanistan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması,
1930: Türkiye-Yunanistan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması,
1930: Türk-Yunan Bahri Kuvvetlerin Tahdişdi Protokolü (30 Ekim 1930 Tarihli Dostluk, Bitaraflık, Uzlaşma ve Hakemlik Muahednamesine Ek).
1933: Türkiye-Yunanistan Samimi Antlaşma Paktı,
1933: Türkiye-Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaşma Antlaşması,
1933: Türkiye-Romanya Ticaret Sözleşmesi,
1933: Türkiye-Yugoslavya Dostluk, Saldırmazlık, Adli Yardımlaşma, Hakemlik ve Uzlaşma Antlaşması,
1933: Türkiye-Yugoslavya Mitekabil Mutalebatın Tesfiyesine Müteallik İtilafname,
1933: Türkiye-Bulgaristan Baytarî (Veteriner) Sözleşmesi,
1933: Türkiye-Bulgaristan Ödeme (Tediye) Tanzim eden) Anlaşması,
1934: Balkan Paktı
1934: Türkiye-Yugoslavya Ticaret Anlaşması,
1934: Türkiye-Yunanistan Kliring Anlaşması,
1934: Meriç Nehrinin İki Sahilinde Su Teisatının Düzenlenmesine Dair Türkiye-Yunanistan İtilafnamesi,
1935: Türkiye-Yunanistan Kliring Anlaşması,
1935: Türkiye-Romanya Ticaret ve Kliring Sözleşmesi
1935 Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan PTT İdareleri arasında Posta ve Telekomünikasyon Alanında Birlikte Çalışma İçin Özel Uzlaşma,
1936: Türkiye, Çekoslovakya, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan PTT Servisleri Arasında İşbirliği için Özel Düzenleme,
1936: Dobruca Türklerinin göçüyle ilgili Türkiye- Romanya Anlaşması,
1936: Türkiye-Yugoslavya İkamet Sözleşmesi,
1936: Türkiye-Yugoslavya Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması,
1937: Türkiye-Yunanistan Kaçakçılığın Men ve Takibi Mukavelenamesi (Sözleşmesi)
1938: Balkan Paktı Devletleri ile Bulgaristan arasında Anlaşma,
1938: Türkiye-Yunanistan Arasında 1935 Kliring Anlaşmasına Ek Protokol,
1938: Türk- Yunan Antlaşması,
1938: Türkiye-Romanya Ticaret ve Tediye (Ödeme) Anlaşması,

Bu antlaşmalar arasında özellikle **Türk-Yunan Dostluk Antlaşmasının** tarihi bir yeri vardır. Bu antlaşma, **Atatürk** ile Yunan Başbakanı **Elefteros Venizelos**'un ileri görüşlü politikalarının bir sonucu olarak yapılmış olan bu Dostluk Antlaşması, Türkiye adına Başbakan **İsmet (İnönü)** ile Dışişleri Bakanı **Dr. Tevfik Rüştü (Aras)**; Yunanistan adına Başbakan **E.K. Venizelos** ve Dışişleri Bakanı **A. Michalakopulos** tarafından Ankara'da imzalandı. Dostluk antlaşmasıyla, yüz yıldan beri kanlı savaşlarla geçmiş olan Türk-Yunan ilişkileri tarihinde ilk defa bir dostluk dönemi başlatıldı. Yunanistan'la ilişkilerde bir dönüm noktasına gelindi. Daha sekiz yıl öncesine kadar birbirleriyle kıyasıya savaşmış olan Türkiye ve Yunanistan, 1923 Lozan Antlaşmasından beri bir dizi çetin sorunu çözmüşler ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinden doğan tüm sorunları da kesinlikle çözümlenmek için bir Sözleşme yapmışlardı. Böylece Türk-Yunan dostluğunun temeli atılmış oldu.

Üç yıl sonra, 14 Eylül 1933 günü Ankara'da, **Türkiye-Yunanistan İçten Anlaşma Paktı** imzalandı. Bu antlaşmanın 1. maddesiyle, iki Devlet ortak sınırlarının dokkununmazlığını karşılıklı olarak güvence altına aldılar. Türk-Yunan sınırının değişmezliği kabul edildi. Başka bir devlet bu sınırı değiştirmeye kalkarsa Türkiye ve Yunanistan buna birlikte karşı koyacaklardı. Yani Türkiye ile Yunanistan, ittifaka yakın birlikteliğe içine girmiş oldular. "İçten Antlaşma" ile Balkan Paktı'nın temeli oluşturuldu.

Ancak Balkan Paktı için sadece Türk-Yunan ilişkilerini iyi düzeye çıkarmak yetmiyordu. Türkiye'nin, ikili düzeyde teker teker her Balkan ülkesiyle dostluk ilişkileri kurmuş olması da kolektif bir ittifak kurmak için kâfi değildi. Öteki Balkan ülkelerinin de birbirleriyle olan ilişkilerini düzeltmeleri gerekiyordu. Türkiye bu alanda da inisiyatif aldı. Balkan ülkelerini birbirlerine yaklaştırmak için uğraştı. Çok taraflı diplomatik girişimlerde bulundu.

Fakat altı Balkan ülkesini bir ittifak çatısı altında toplamak mümkün olmadı. Bulgaristan'ın, hem Romanya, hem Yunanistan ve hem de Yugoslavya ile ciddi sorunları vardı. Sofya Hükümeti, bazı Bulgar topraklarının komşuları tarafından gasbedilmiş olduğunu düşünüyordu: Romanya'dan Güney Dobruca, Yugoslavya'dan Makedonya sınırlarında Bulgaristan lehine düzeltmeler yapılmasını istiyordu. Bulgaristan, Batı Trakya'dan Ege Denizi'ne çıkan bir koridor istiyordu, Yunanistan'dan Karaağaç (Aleksandropolis) Limanını istiyordu. Yani Bulgaristan Balkanlar'daki sınırların değiştirilmesini istiyordu; diplomasi literatüründe sıkça kullanılmış bir ifadeyle Bulgaristan, "revizyonist" bir politika izliyordu; "statu quo'cu bir politika güden öteki Balkan ülkelerine ters düşüyordu.

Arnavutluk da benzer bir tutum içindeydi; Yugoslavya ve Yunanistan'ın bazı Arnavut topraklarını işgal etmiş olduklarını düşünüyor ve bu komşularıyla var olan sınırları içine sindiremiyordu. Azınlıklar konusunda da hem Bulgaristan'ın hem de Arnavutluk'ın komşularıyla sorunları vardı. Oysa Balkan Paktı, hem mevcut sınırları korumak, hem de *status quo*'yu savunmak amacı güdüyordu. Dolayısıyla Bulgaristan gibi Arnavutluk da bu pakta katılmadılar. Paktin hazırlanması sırasında, gerek imzacı Devletlerin kendi aralarında, gerek onlarla Bulgaristan arasında geniş ve çetin görüşme, danışma ve tartışmalar yaşandı.

Balkan Paktı hazırlıklarının son aşamasında Sovyetler Birliği ile de anlaşmazlık çıktı. Pakta katılacak devletler birbirlerinin sınırlarını karşılıklı olarak güvence altına alacaklardı, o zamanki ifadeyle "tekeffül edeceklerdi.". Ruslar pırelendiler. Besarabya

konusunu ortaya atıp Balkan Paketi'nin kurulmasına cephe aldılar. Sovyet Hükümetini yatıştırma ve ikna etmek işini de Türkiye üstlendi. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında da geniş ve çetin görüşme, danışma ve tartışmalar yaşandı. 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık Antlaşmasına ek 1929 Protokolü uyarınca Türkiye, böyle bir paketi imzalayabilmek için Sovyetlerin onayını sağlamak durumundaydı. Sovyetleri ikna etmek ciddi bir sorun oldu. Sonunda Balkan Paketi'nin kimi hükümleri, Sovyet Hükümetinin isteği doğrultusunda değiştirildi ve Türkiye, Pakta bir çekince koymak durumunda kaldı.

Balkan Paketi, 9 Şubat 1934 günü Atina'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalandı. Bulgaristan ve Arnavutluk buna katılmadılar. Ancak Pakt, onlara da açık tutuldu. (Md. 3)

Paktın 1. Maddesiyle, 4 Devlet kendilerinin tüm Balkan sınırlarının güvenliğini, karşılıklı olarak, güvence altına alıyordu. Yani bu bir bölgesel savunma ittifakı, bölgesel bir yardımlaşma paketi idi. Saldırı olursa yardımlaşmayı öngörüyordu. Ek Protokolün 2. Maddesi buna şöyle bir açıklık getirmişti: “*Paktın amacı Balkan sınırlarını, bir Balkan Devletince girişilecek bir saldırıya karşı güvence altına almaktır.*” Balkan sınırlarını tanımayan Balkan Devleti Bulgaristan idi. Dolayısıyla Pakt, imzacı Devletlerin Balkan sınırlarının Bulgaristan'ın olası bir saldırısına karşı savunma amacı güdüyordu, ma bir saldırı amacı gütmüyordu. Bu konuda Bulgaristan'a ve Arnavutluk'a güvence veriliyordu.(Ek Protokol Md. 7).

Balkan Paketi'nin esas metni sadece 3 maddeden oluşuyordu ve tam olarak şödu:

BALKAN ANLAŞMA YASASI

(BALKAN PAKTI) ⁴³⁸

Atina, 9 Şubat 1934

(Sadeleştirilmiş metin)

“Balkanlarda barışın güçlendirilmesine katkıda bulunmak isteğinde olan;
Briand-Kellog Yasasının ve Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nun onunla ilgili kararlarının temelindeki anlaşma ve uzlaşma düşününe sahip bulunan;
Daha önceki ahdi bağışsal (ahdi) yükümlere saygılı olmağa ve Balkanlarda bugün kurulu toprak düzeninin sürdürülmesini güvence altına almağa kesinlikle kararlı olan,
Türkiye Cumhurbaşkanı, Yugoslavya Yüce Kralı, Yunanistan Cumhurbaşkanı ve Romanya Yüce Kralı bir

Balkan Anlaşma Yasası

Yapmağı kararlaştırmış ve, bu amaçla, yetkili temsilcileri olarak;

Türkiye Cumhurbaşkanı;

Dışişleri Bakanı Sayın Tefik Rüştü'yü;

Yugoslavya Yüce Kralı;

⁴³⁸ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, TTK, Ankara, 1983, s.454-455

Dışışleri Bakanı Sayın Bogolioub Jevtitch'i;
Yunanistan Cumhurbaşkanı;
Dışışleri Bakanı Sayın Demètre Maximos'u;
Romanya Yüce Kralı;
Dışışleri Bakanı Sayın Nicolas Titulescu'yu atamışlardır.

Bu yetkili Temsilciler, yöntemine uygun olduğu görülen yetki belgelerini veriştikten sonra, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmıştır:

Madde 1 – Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya, kendilerinin tüm Balkan sınırlarının güvenliğini, karşılıklı olarak, güvence altına alırlar.

Madde 2- Yüksek Taraflar, bu Anlaşmada gösterilmiş olan çıkarlarını bozabilecek olasılıklar karşısında alınacak önlemler konusunda aralarında görüşmeler yapmağı yükümlenirler. Onlar, bu Paktı imzalamamış olan herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı, birbrişne önceden haber vermeksizin, hiçbir siyasal eylemde bulunmamağı ve, öteki Bağitlı (Akid) Tarafların izni olmaksızın, herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı siyasal hiçbir yüküm üstlenmemeğı yükümlenirler.

Madde 3- Bu Anlaşma tüm Bağitlı Devletlerce imzalanır imzalanmaz yürürlüğe girecek ve olanaklı en kısa zamanda onaylanacaktır. Anlaşma, katılma isteğı Bağitlı Taraflarca olumlu biçimde incelenmek üzere, her Balkan ülkesine açık bulunacak ve bukatılma imzacı öbür Devletlerin onamalarını bildirmeleri üzerine geçerli olacaktır.

Bu hükümlere olan inançla, adları geçen yetkili Temsilciler işbu Paktı imzalamamışlardır.

Atina'da, 9 Şubat 1934 günü dört örnek olarak düzenlenmiş ve her Bağitlı Yüksek Tarafa bunlardan biri sunulmuştur.

Dr. TEVFIK RÜŞTÜ
D. MAXIMOS
N. TITULESCU
B. JEVTICH

Pakta, yine 9 Şubat 1934 tarihli 5 belge eklenmişti: (1) Ek Protokol, (2) Türkiye Dışışleri Bakanının SSCB Dışışleri Komiserine Sunduğı Demeç, (3) Üç Dışışleri Bakanının Demeci, (4) I Sayılı İmza Protokolü ve (5) II Sayılı İmza Protokolü.

Ek Protokol, Pakta açıklık getiriyordu. Protokolün birkaç paragrafını aktaralım. Şöyle ki:

“2. Balkan Anlaşma Paktı hiçbir Devletye karşı yöneltilmiş değildir. Amacı Balkan sınırlarını bir Balkan Devletince girişilecek herhangi bir saldırıya karşı güvence altına almaktır.

3. Bununla birlikte, eğer Bağitlı Yüksek Taraflardan Biri Balkanlı olmayan herhangi bir Devletin saldırısına uğrarsa ve bir Başkan Devleti bu saldırıya o anda ya da daha sonradan katılırsa, Balkan Anlaşma Paktının Hükümleri bu Balkan Devletine karşı tümüyle uygulanacaktır.

8. Bağitlı Yüksek Taraflar için Balkanlarda bugünkü ülkesel düzen kesin niteliktedir...”

(2) Türkiye Dışışleri Bakanının SSCB Dışışleri Komiserine Synduğı Demeç aynen şuydu:

“Türkiye'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğı'ne karşı yöneltilmiş herhangi bir eyleme, hiçbir zaman, katılmak durumuna girmemeğı kabul etmeyeceğini, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına açıklamaktan onur duyuyorum.

Atina, 9 Şubat 1934
Tevfik Rüştü (Aras)

Bu demeç Balkan Anlaşma Paktının ayrılmaz parçasıdır.”

Yunanistan da Balkan Paktı'nın onay belgesine şu gizli çekinceyi eklemiştir:

"Balkan Paktı'nın amacı yalnızca Balkan Devletlerinden gelecek bir saldırıyı karşılamaktır. Yunanistan, Paktın bir gereği olarak, hiçbir durumda, Büyük Devletlerden birine karşı savaş etmez."

Türkiye, Balkan Paktı'nın imzalanmasından dört ay sonra, 5 Haziran 1934 günü Cenevre'de Yugoslavya (ve Romanya) ile bir **gizli Askeri Sözleşme** imzaladı. Zamanında gizli tutulan bu üç maddelik Sözleşmede şu hükümler yer aldı:

"Madde 1. İmzacı iki Devletten biri, herhamgi koşullar altında olursa olsun, bir başka Balkan Devletinin yalnız başına ya da Başkanlı olan ya da olmayan bir Devletle birlikte saldırısına uğrarsa, öteki Bağlı Yüksek Taraf kendisini de saldırıya uğramış sayacak ve kendisiyle ortak sınırbulunan saldırgan Başkan Devletine ya da Devletlerine arşı silahlı elyleme geçecektir.

Madde 2. Bağlı Yüksek Taraflardan biri, 1. Madede öngörülen yükümlülüklerinin yerine getirilmesi sırasında Balkanlı olmayan bir Devletin bir savaş eylemiyle karşılaşarsa, öteki Bağlı Yüksek Taraf da bu saldırıya nlarşı savaşa girecektir."

Balkan Paktı'nın imzalanmasından sonra Paktın mekanizması da kuruldu. Buna göre,4 Bakandan oluşan bir Bakanlar Konseyi, ayrıca bir Ekonomik Konsey oluşturuldu. Pakt üyesi Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan, Avrupa'daki siyasi gelişmeler karşısında genellikle ortak bir tutum izlemeye başladılar. Örneğin, İtalya 1935'te Habeşistan'a saldırınca, Milletler Cemiyeti kararları uyarınca, İtalya'ya karşı yaptırım uygulamalarına birlikte katıldılar. 1936 Montreux Konferansında, Boğazlar rejimi değiştirilirken Pakt Devletleri Türkiye'nin görüşünü desteklediler...

10 Kasım 1938: Türkiye'nin Bürkreş Elçisi **Hamdullah Suphi Tanrıöver** Ankara'ya şunları telledi:

"Reisicumhurun vefatı haberi burada çok derin teessür uyandırmıştır. Telgrafın buraya gelmesinden hemen sonra Baş Mabeynci Kral namına ve Hariciye Nazırı Hükümet namına Elçiliğe gelerek taziyetlerini bildirmişler, Baş Mabeynci Türk milletinin uğradığı kayıptan duyduğu çok derin ve samimi teessürü Türk milleti ve hükümetinin bilmesini Kralın bilhassa arzu ettiğini, Hariciye Nazırı da Romanya hükümeti namına, cihan terihinde o kadar büyük ve asil rol oynamış bir simanın kaybı ile kendilerinin çok kıymetli bir dost kaybettiklerini acı bir surette duyduklarını beyan etmişlerdir. Resmi dairelerde bayraklar matem alâmeti olarak yarıya indirilmiştir. Gazeteler hususi nüshalar çıkararak halkı haberdar eylediler ve yarın da merhumun eserini tanıtmak üzere fevkalâde nüshalar çıkaracaklar. Elçilikte açılmış olan defter-i mahsusa Hükümet erkânı, ecnebi sefirler, sabık Nazırlar, maruf birçok zevat imza etmekte, taziyetlerini bizzat ifade etmektedirler." ⁴³⁹

10 Kasım 1938: Romanya eskiDışişleri Bakanı **N. Titulesco**, Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. **Tevfik Rüştü Aras**'a şu telgrafi çekti (çeviri):

"Büyük, şanlı ve bilge Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümüne pek üzüldüm. En içten başsağlığı dileklerimi kabul buyurmanızı ve Hükümetinize sunmanızı rica ederim. Öyle büyük bir Şefi yakından tanımış olmayı ve Balkan Paktı dolayısıyla onunla birlikte

⁴³⁹ Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı devlet Başkankarı**, Cilt IV, TTK, Ankara, 2001, s. 73, No. 93

*yanyana çalışmış olmayı kendim için her zaman nadir bir ayrıcalık sayacağım. Bu acı anda içten dostluk duygularıma lütfen inanmanızı özellikle rica ederim."*⁴⁴⁰

10 Kasım 1938: Yunanistan Başbakanı **Metaxas**, Türkiye Başbakanı **Celal Bayar**'a şu telgrafi çekti (çeviri):

*"Yunan Hükümeti, Yunan halkı ve ben, dost ve müttefik Türkiye'yi pek derinden sarsan millî matemi, en büyük acıyla paylaşıyoruz. Bu yaslı anda bütün Yunanistan, kendisine karşı pek büyük bir sempati beslediği asil dost milletin yanındadır. Seçkin Şef, kahraman asker ve Türkiye'nin aydın yaratıcısının hatırasına saygıbesleyen Yunanistan, Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün, Türk-Yunan Antantının baş mimarı ve Türk ve Yunan milletlerini barışçı işbirliği ülküsü etrafında birleştiren sarsılmaz dostluk bağlarının da kurucusu olduğunu hiçbir zaman unutmayacaktır. Yunanistan, güçlü eseriyle Türk milletinin kaderini çizmiş olan Büyük Ölü'nün duygulandırıcı hâtımasını sadakatle yaşatacaktır."*⁴⁴¹

⁴⁴⁰ Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı devlet Başkanları**, Cilt IV, s. 73, No. 92

⁴⁴¹ Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı devlet Başkanları**, Cilt IV, s. 469, No. 548

BALKAN TÜRKLERİ VE ATATÜRK İNKILAPLARI

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ

1912 - 1913 yıllarında yapılan Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı Devleti'nin elinde tamamen çıkan Balkanlar'da ki ülkelerde yüksek oranda Türk nüfusu yaşıyordu. Bu devletler Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ,Arnavutluk ve Yugoslavya'dır. Balkanlar'daki bu Türk nüfusu Anavatandan koptuktan sonra yeni ve farklı bir devlet düzeni içerisinde yaşamaya başlamışlar, düne kadar kendi gelenek ve görenekleri ile vücut bulmuş bir idari sistemden farklı bir kültür ve idari sisteme geçişin yarattığı ortam içerisinde varlıklarını ve kimliklerini muhafaza yolları bulmak için uğraşmışlardır.Yönlerini her zaman Türkiye'ye çevirerek, oradaki gelişmeleri ve değişimi takip ederek kendilerine bir yol bulmaya çalışmışlardır.Milli Mücadeleyi ve arkasından gelen inkılâpları çok yakından izlemiş ve etkilenmiştir.Her ne kadar buldukları ortamda Türkiye'deki uygulamaları ve değişimi tatbik etmenin zorluklarını kimi ülkelerde ağır şartlar altında yaşamışlarsa da kimi ülkelerde ise bu baskıyı daha az hissetmişlerdir.

Bu sebeplerdir ki Atatürk Türkiyesindeki gelişmelerin etkisi Balkan Türkleri arasında bölgesel farklılıklar göstermektedir. Özellikle Bulgaristan ve Yunanistan Türkleri Atatürk İnkılapları'ndan çok fazla etkilenmiştir. Bunun birinci sebebi Anadolu ile sınır komşusu olmalarıdır. İkincisi ise diğer devletlere göre bu ülkelerde Türkler'in sayısının daha fazla ve daha etkili olmasıdır.

Bu çalışmada sırasıyla Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya Türkler'inin Atatürk İnkılaplarından etkilenişleri incelenmeye çalışılmıştır.

A- BULGARİSTAN TÜRKLERİ VE ATATÜRK İNKILAPLARI

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'de başlattığı yenilikler Bulgaristan Türk'ü tarafından yakından izlenmiştir.

1920'li yıllarda Türk azınlığın nüfusu 700.000 civarındaydı ve Türk toplumu oldukça iyi örgütlenmişti. Nitekim 1700'den fazla ilkokul, 40 kolej ve yaklaşık 80.000 öğrenci bulunuyordu. Azınlıkların korunmasına ilişkin Neuilly anlaşmasının sağladığı güvence ve Bulgar hükümetinin başlangıçtaki desteğiyle Türkçe öğrenimi gelişmişti.⁽⁴⁴²⁾ Neuilly antlaşmasının 54. maddesiyle Bulgaristan'daki diğer azınlıklarda olduğu gibi

⁴⁴² Menter ŞAHİNLER, Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği, İstanbul, 1998, s. 210.

Türkler'e de dini ve sosyal müesseseler, okullar ve diğer eğitim kurumları açmak, bunları yönetmek ve denetlemek, burarlarda kendi dillerini serbest kullanmak hakları tanınmıştı. Bulgar Çiftçi hükümetinin desteğinin ise iki önemli nedeni vardı. Birincisi I. Dünya Savaşında Türk ordusunun ve Türk azınlığın Bulgaristan'la birlikte savaşmış olması, ikincisi ise hükümetin en büyük desteği aldığı kesim olan çiftçilerin Türk azınlığı içinde % 90'lara varan oranıdır⁴⁴³.

Bulgaristan'da 1923 yılında bir askeri darbeyle iktidara Demokratik Birlik hükümeti gelmiş, 1931 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Bu hükümet devri Bulgaristan Türkleri için bir silkinme ve uyanma dönemi olmuştur. Bunda Bulgaristan hükümetinin takip ettiği millî politika kadar Türkiye'deki tarihsel gelişmelerin de etkisi vardır⁴⁴⁴. Bulgaristan Türkleri'ni en çok etkileyen ve tartışmalara neden olan inkılâp Harf İnkılâbı'dır. Bulgaristan Türk eğitimi o döneme kadar hem anavatandaki eğitim sistemine paralel gitmiştir. Tek ters düşen nokta, Türkiye'de medreselerin kapatıldığı bir döneme girilirken Bulgaristan'da 1922/1923 öğretim yılında Medresetün Nüvvap adlı okulun açılması olmuştur. Bu okulun, Bulgaristan Türkleri'ni anavatandaki eğitim sisteminden uzaklaştırabileceği kaygısı belirmişti. Fakat bu okul beklenilenin aksine hiç bir zaman tutucu olmamıştır. Nüvvap Okulu öğrencilerin ve Bulgaristanlı Türk aydınlarının istekleri ve baskılarıyla giderek daha fazla laik eğitim veren bir okul durumuna geldi⁽⁴⁴⁵⁾. Okula bu vasfı kazandıran müfredata sonradan konulan fizik, kimya, biyoloji, pedagoji, jeoloji, beden eğitimi ve müzik dersleridir⁴⁴⁶.

1928 yılına gelindiğinde Bulgaristan'da Dostluk, Rehber, Yeni Söz, Deliorman, Yeni Başlangıç, İntibah gibi Türkçe gazeteler çıkıyordu. Bu gazeteler Arap Harfleri ile yayınlanıyorlardı. Ayrıca Türk basımevleri de vardı. Bunlar da eski harfleri kullanıyorlardı⁽⁴⁴⁷⁾.

Kemalizm hareketi Bulgaristan Türk'ü tarafından ilerici bir hareket olarak candan kabul ediliyordu. Pek çok kasaba ve köylerde Atatürkçülük'ü ilke edinmiş kültür cemiyetleri ve dernekleri kuruluyordu⁽⁴⁴⁸⁾. Bu derneklerden biri de Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliği'dir. Bu cemiyet her yıl olduğu gibi 1928 yılında da bir kongre düzenledi. Lom kasabası'nda yapılan bu kongrede "Türkiye'de yeni yazıya geçilir geçilmez hemen aynı anda Bulgaristan Türk okullarında da yeni Türk harfleriyle öğretime başlanması" kararı alındı. Bu kararı yürürlüğe koymak için de gereken hazırlıklara hemen başlanmıştır. Yeni ders kitapları hazırlanmaya başlanmış, Türkiye'den öğretmen istenirken birkaç Bulgaristanlı Türk öğretmen Edirne'ye yeni yazı kursuna gönderilmiştir⁽⁴⁴⁹⁾. Ayrıca Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Şumnu şehirlerindeki Türk matbaalarında yeni Türk alfabesi ile kitaplar da basılmaya başlanmıştır⁴⁵⁰.

Filibeli öğretmenlerden Ahmet Şükrü Bey kısa zamanda yeni harflerle bir Türk Alfabe kitabı yetiştirdi. Bu alfabe ile Bulgaristan Türk azınlık okullarında, Türkiye ile

⁴⁴³ Hüseyin Memişoğlu, Bulgaristan'da Türk Kültürü, Ankara-1995, s.113

⁴⁴⁴ A.g.e., s.121

⁴⁴⁵ Bilal ŞİMŞİR, Bulgaristan Türkleri, İstanbul, 1986, s. 61-64.

⁴⁴⁶ İbrahim YALIMOV, "20'li ve 30'lu yıllarda Bulgaristan Türkleri Arasında Reform Hareketi", I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri, Prizren-2006, s.113

⁴⁴⁷ Bilal ŞİMŞİR, Türk Yazı Devrimi, Ankara, 1992, s. 303.

⁴⁴⁸ Salih BAKLACI, "Bulgaristan Türk'ünün Kültürü Türk Kültürü'nün Devamıdır", Balkan Türkleri Sempozyumu, Kayseri, 1992, s. 44, 45.

⁴⁴⁹ ŞİMŞİR, Türk Yazı Devrimi, s. 303 - 304.

⁴⁵⁰ MEMİŞOĞLU, a.g.e., s.122

aynı dönemde 1928 - 1929 ders yılında yeni yazı ile eğitime başlamıştır⁽⁴⁵¹⁾. Okullarda ve okuma evlerinde kurslar açılarak kadını, erkeği, yaşlısı, genci bütün Türk halkının yeni yazıyı öğrenmesi için geniş çapta bir faaliyet başlatıldı⁽⁴⁵²⁾.

Bulgaristan Türkleri arasında Atatürk inkılâplarına karşı iki cephe oluşmuştur. Bunun birincisi Öğretmenler Birliğinin başını çektiği ilerici inkılâpçı cephedir. İkincisi ise Bulgar hükümetinin kuklaları durumunda olan Bulgaristan Müftülerinin başını çektiği gerici ve inkılâp düşmanlarıdır. Müftüler Bulgar makamlarınca atanıyor ve Bulgarların istediği kimseyi Başmüftü seçiyorlardı. Bulgarlar Başmüftüleri Türkiye'ye ve Atatürkçü Bulgaristan Türklerine karşı kullandılar. Bunun ilk örneği Harf inkılâbının yapıldığı anda Başmüftü olan Hüseyin Hüsnü Efendi'dir. İstanbul medreselerinde okuduktan sonra Damad Ferid Paşa çizgisinde koyu bir Hürriyet ve İtilafçı olarak Bulgaristan'a dönen Hüseyin Hüsnü Efendi II. Meşrutiyet döneminde koyu bir İttihatçı düşmanı olurken daha sonrada Atatürk düşmanı olmuştur. 1928 – 1936 yılları arasında Başmüftü olan Hüseyin Hüsnü Efendi, Bulgarlar'ın desteği ile "Medeniyet" adlı bir gazete çıkartmış "Din-i İslam Müdahileri Cemiyeti" adında da bir cemiyet kurmuştur. Sonunda da Bulgaristan Tedrisat-ı Diniye Müfettişi yapıldı⁽⁴⁵³⁾

Bulgaristan'daki Atatürkçüler'in karşısında Bulgar makamları ve müftüler dışında bir grup daha vardı ki bunlarda Cumhuriyetin ilanından sonra sınır dışı edilen veya kaçan 150'likler den Bulgaristan'da yuvalanmış olanlardır. Bu kimselerde tutucular ve Bulgar makamları ile elele vererek halk arasında büyük bir propaganda yapmışlardır. Bunardan, Ali Kemal Balkan Postası'nı (1934 – 1938) Yusuf Şinasi ise "İntibah" (1917 – 1931) gazetelerini çıkartmışlardır⁽⁴⁵⁴⁾.

Bulgaristan Milli Eğitim Bakanlığı, bu tutucu ve çıkarıcı çevrelere hemen destek vermiş ve 10 Kasım 1928 tarihli 34423 sayılı genelge ile Bulgaristan Türk okullarında dört yıl boyunca yeni Türk harflerini yasaklamıştır. Bu genelgede şöyle denilmektedir "Milli iptidaiye, rüştiye ve tâli mekteplere mahsus mektep kitaplarıyla alât-ı tedrisiyeyi tetkik ve tasvip eden Komisyon 7 Teşrinisani 1928 tarihli ve 99 numaralı protokolle almış olduğu karara tevfikân Arabî harflerle yazılmış olan kitapların "Mektep Kitapları" talimatnamesinin beşinci maddesi mucibince müdet-i kanuniyesi olan dört sene geçmeyince Türk mekteplerine mahsus olmak üzere Lâtin harfleriyle yazılacak kitapların tasdik olunmayacakları binaenaleyh bu gibi harflerle yazılı olan kitaplarla tedrisata müsaade olunmaması ihbar olunur."⁽⁴⁵⁵⁾

İlginç olan nokta ise bu genelgenin Türkiye'deki Türk Harfleri yasasının yürürlüğe girmesinden bir hafta sonra yayınlanmasıdır. Bu genelge ile birlikte tutucular istediklerini elde etmiş oluyorlardı. Fakat devrimciler gerilemek niyetinde değillerdi. Devrimcilerin destekleyicileri ise Türkiye Büyükelçisi Hüsrev Bey ve Bulgaristan Meclisinde yer alan Türk mebuslardır. Bulgaristan'daki alfabe kavgası zaman zaman Türkiye ve Bulgaristan gazeteleri arasında da polemik konusu oluyordu. Sonuçta Türkiye'de bu tartışmanın içine girmiş oldu. Hüsrev Bey Bulgar başbakanı ve dışişleri bakanı ile birer görüşme yaptı. Türk mebuslar da ellerinden geleni yaptılar. Bu çalışmalar

⁴⁵¹ ŞİMŞİR, a.g.e., s. 304

⁴⁵² Hayriye YENİSOY, "Atatürk ve Bulgaristan", Üçüncü Uluslar arası Atatürk Sempozyumu, 3-6 Ekim 1995, Gazi Mağusa, Ankara-1998, c.I, s.119

⁴⁵³ ŞİMŞİR, Bulgaristan Türkleri, s. 73.

⁴⁵⁴ ŞAHİNLER, a.g.e., s. 211.

⁴⁵⁵ ŞİMŞİR, Türk Yazı Devrimi, s. 306.

kısa zamanda olumlu sonuç verdi. Bulgaristan Milli Eğitim Bakanlığı 14 Ocak 1929 günü yeni bir genelge yayınlayarak Türk Azınlık okullarında dört yıl süreyle Türk harfleriyle eğitimi yasaklama kararını geri aldı⁽⁴⁵⁶⁾.

Bulgaristan Türk okullarında 1929 - 30 ders yılında hemen hemen tam olarak Türk harfleriyle öğretime geçildi. Bulgaristan Türk basını da hızla yeni yazıya geçti. Eskiden çıkmakta olan yerli Türk gazeteleri adım adım yeni yazıya geçerken yeni gazeteler de çıkmaya başladı. Eski yazı henüz yasaklanmamıştı. Bu nedenle eski yazı kullanan okullar ve gazeteler de vardı. Hüsrev Bey'in ve Türk Öğretmenler Birliği'nin çalışmalarıyla bu sorunda çözüldü Eylül 1930'da Bulgar Milli Eğitim Bakanlığı yeni bir genelge yayınladı. Türk azınlık okullarında eski yazıyla öğretimin yasaklandığını açıkladı. Böylece Bulgaristan'da Türk yazı devrimi tamamlanmış oluyordu.⁽⁴⁵⁷⁾

Hüseyin Hüsnü Efendi, 1934'de başa geçen faşist yönetimi zamanında 1935 yılında Arap harflerine dönülmesine neden olmuş ve faşist Bulgarlar ile yaptığı işbirliği sonucunda, Atatürkçü basında görevli makale yazarlarının hapsedilmesine veya Türkiye'ye sürgün edilmesine bu yolla Atatürkçü basının silinmesine yol açmıştı⁽⁴⁵⁸⁾.

Yine Türkiye'nin araya girmesiyle 1938 yılında Bulgar hükümeti kararından dönerek Türk azınlık okullarında Latin Harfleri ile eğitim yapmaya izin vermiştir⁽⁴⁵⁹⁾. Ama Müftü'nün çalışmalarıyla 1936 yılından sonra öğretim düzeni bozulmuştur. 1944 yılında ilkokul sayısı 404'e inmiş ve Türkler'in yalnızca %15'i eğitim olanağı bulabilmiştir. 1944 yılındaki sosyalist darbeden sonra Bulgaristan'daki Türk eğitimi büsbütün gerilemiş, Türkçe eğitim 1959 yılında kaldırılmıştır⁽⁴⁶⁰⁾.

Bulgaristan'da Atatürkçülüğün yayılmasında Türk Spor Derneği "Turan"ın faaliyetleri önemlidir. Turan diğer Türk spor kulüplerini bir araya getirmiş ve bir birlik sağlamıştır. Özellikle batılı üniforma giyilmesine çalışan bu dernek "Turan" isminde de bir yayın organı çıkartmıştır⁽⁴⁶¹⁾. Atatürkçülük'ün yayılmasına çalışan Türk Aydınlarından bazıları ise şunlardır : Arif Necip (Kaskatı), Ahmet Refet (Rodoplu) ve Ömer Kaşif (Nalbatoğlu)⁽⁴⁶²⁾.

- BATI TRAKYA (YUNANİSTAN) TÜRKLERİ VE ATATÜRK İNKILAPLARI

Balkan Savaşından sonra 10 Ağustos 1913 günü Balkanlar arası Bükreş Barış Antlaşması ile Yunan - Bulgar sınırı Serez ve Dramanın epeyce kuzeyinden geçmekte ve Mestan - Karasu'ya dayanmakta, bunun sonucu olarakta Batı Trakya Bulgaristan'a bırakılmaktadır⁽⁴⁶³⁾.

Bulgarlar Batı Trakya'da Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar kalmışlardır. Bulgarlar'ın yenilmesi üzerine bu bölge Fransızlar tarafından işgal edilmiş daha sonra yapılan plebisit sonucunda bölge Yunanistan'a terk edilmiştir. Plebisit iki dereceli olarak yapılmıştır. Önce temsilciler halk tarafından seçilmiş, daha sonrada bu temsilciler Batı Trakya'nın kaderini belirleyecek olan oylamaya katılmışlardır. Beş Türk, Bir Rum, Bir

⁴⁵⁶ a.g.e., s. 307 - 311.

⁴⁵⁷ a.g.e., s. 313-315.

⁴⁵⁸ ŞAHİNLER, a.g.e., s. 211.

⁴⁵⁹ ŞİMŞİR, Türk Yazı Devrimi, s. 317.

⁴⁶⁰ ŞAHİNLER, a.g.e., s. 212.

⁴⁶¹ YENİSOY, a.g.m, s.119, ŞAHİNLER, a.g.e., s. 210.

⁴⁶² ŞAHİNLER, a.g.e., s. 211.

⁴⁶³ Sami KARAMISIR, Atatürk ve Batı Trakya Türkleri", Batı Trakya, 15 Nisan 1982, s. 19.

Bulgar ve bir Museviden meydana gelen temsilcilerden dört Türk ile bir Yunanlı oylarını Yunanistan lehine kullanmış ve bu suretle Batı Trakya bir kurşun bile atmadan Yunanistan'a bırakılmıştır⁽⁴⁶⁴⁾. 1923 Lozan Konferansı sırasında Batı Trakya'da 149.230 Türk - Müslüman nüfusa karşılık 58.357 Rum bulunuyordu⁽⁴⁶⁵⁾ Bunların haricinde Batı Trakya'nın dağlık arazini teşkil eden Doğu Rodoplar'da yaşayan Pomak Türkleri yaşamaktadır. Bunların bazıları Türkçe'yi unutmuşlar Pomakça konuşmaktadırlar. Bunların sayısı ise 1951 verilerine göre 26.592'dir.⁽⁴⁶⁶⁾

Yunanistan'daki Türk azınlığı Atatürk inkılabları izlemiş ve uygulamaya çalışmıştır. Türkiye'de gerçekleştirilen şapka devrimine hemen uymuşlar ve şapka giymişlerdir. Fakat bunun için büyük mücadeleler vermişlerdir. Vahdettin ile İstanbul'dan kaçan Şeyhülislam Mustafa Sabri ve oğlu İbrahim Gümülcine'de oturuyorlardı. Bunların, Gümülcine müftüsü Samakoflu Nevzat Hoca ve tabii ki Yunan hükümetinin engellemeleri ile karşılaşan inkılapçılar direnmişler ve şapka giymeye devam etmişlerdir.⁽⁴⁶⁷⁾

Batı Trakya Türkleri, Yunan egemenliğinde bir azınlık durumuna düştükten sonra basında da bir bölünme meydana gelmiştir. Basın Milliyetçi, Atatürk ilke ve inkılaplarına sahip çıkan Atatürkçü yayın organları ile Yunan idaresinin örtülü ödeneğinden beslenen Atatürk karşıtı yayın organları olarak ikiye ayrılmıştır. Atatürk inkılaplarına karşı Türk toplumunu kışkırtan bu yayın organlarında 150'likler listesinde yer alan bazı kişilerin önemli rolü olmuştur.

Şapka inkılabının Batı Trakya'da hemen etkisi görünmesine rağmen Harf inkılabı için 1933 yılına kadar beklemişlerdir⁽⁴⁶⁸⁾. 1933 yılında İskeçe Türk Muallimler Birliği kuruldu. Muallimler Birliği İnkılapların ateşli savunucuları arasındaydı. Üyelerinin bulunduğu bütün okullarda inkılapların uygulanmasını ve özellikle eğitimin Latin harfleriyle yapılmasını istiyorlardı. Bu nedenle alelacele bir alfabe bulundu ve çoğaltılarak okullara dağıtıldı. O yıl Latin harfleri ile eğitime başlandı. Fakat kullanılan alfabenin sahibi olan İstanbul yayınevlerinden biri telif hakkı ödenmeksizin yapılan kopya işine itiraz etti ve Muallimler Birliği'ni mahkemeye verdi. Mahkeme yayınevini haklı buldu, Muallimler Birliği'ni yüklü bir tazminatla cezalandırdı. Birlik böyle bir külfeti kaldıramayınca kendini fesh etmek zorunda kaldı. Kurulduğu yıl kapandı⁽⁴⁶⁹⁾

Bu dönem içerisinde Türk Azınlığı eğitim konusunda çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunların başında Yunan hükümetinin çalışmaları gelir. Türk toplumunun kültür ve eğitim alanında nasıl geri bırakılmak istendiği ilk Türk lisesinin Lozan Andlaşması'ndan 30 yıl sonra kurulmuş olmasından anlaşılır. Bu lisede Yunan kiralının bir lütfu olarak kurulmuştur⁽⁴⁷⁰⁾

Günümüzde Türk toplumu yazı da ikiye ayrılmıştır. Türkiye ile Yunanistan arasındaki ikili anlaşmalar gereğince okullarda Latin alfabesi okutulması gerekmektedir. Fakat Yunan hükümeti bu anlaşmalara uymamakta eski harflerin okutulması için çalışmaktadır. Gerçek anlamda bir kargaşa ve düzensizlik içinde olan Batı Trakya Türk okullarında okutulan müfredat ile normal okulların müfredatları arasında çok büyük

⁴⁶⁴ Enver KAVAKLI, "Batı Trakya ve Atatürk" Batı Trakya, 15 Ocak 1983, s. 21-22.

⁴⁶⁵ Adil ÖZGÜÇ, Batı Trakya Türkleri, İstanbul, 1974, s. 13.

⁴⁶⁶ Abdurrahim DEDE, Rumeli'de Bırakılanlar (Batı Trakya Türkleri), İstanbul, 1975, s. 151.

⁴⁶⁷ Enver KAVAKLI, "Atatürk Devrimleri ve Batı Trakya Türklüğü" Batı Trakya, 15 Ocak 1983, s. 16-17.

⁴⁶⁸ Adil ÖZGÜÇ, a.g.e., s. 73.

⁴⁶⁹ Adil ÖZGÜÇ, a.g.e., s. 73.

⁴⁷⁰ Mehmet SAMSA, Batı Trakya Türk Azınlığının Sorunları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991.

farklar vardır. Zaten Yunan hükümeti 1970'den sonra Dernek ve okul isimlerindeki “Türk” kelimesini yasaklamıştır⁽⁴⁷¹⁾.

Batı Trakya Türk toplumu devrimci ya da gerici diye iki gruba bölünmüştür. Yunan yönetimi gericiyi yani Atatürk devrimlerine karşı olanları desteklemiştir. Bu politika 1930 yılında Türk Yunan dostluğunun kurulmasıyla bir ölçüde hafifletilerek İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir⁽⁴⁷²⁾.

Toplumsal alanda yapılan en büyük devrimlerden biri olan Türk Medeni Kanunu'nu Batı Trakya'da uygulanmamıştır. Nikâh, evlenme ve boşanma işlemleriyle miras hukuku işlemleri Osmanlı Devrinde olduğu gibi aynen şer'i mahkemelerde devam etmiştir ve müftülerin yönetimindedir⁽⁴⁷³⁾.

C- ROMANYA TÜRKLERİ VE ATATÜRK İNKİLÂPLARI

Romanya'da Osmanlı Dönemi'nden kalma Müslüman Türkler olduğu gibi Hristiyan Gagavuz Türkleri de vardır.

Diğer Balkan devletlerinde olduğu gibi Romanya Türklerinde de Atatürk inkılapları etkili olmuştur. Ama bu etki Hristiyan ve Müslüman gruplarda farklı ortaya çıkmıştır. Fark daha çok Romanya hükümetinden kaynaklanmıştır. Romanya Hükümeti Gagavuz Türkleri'ndeki yenilikleri desteklemişler fakat Müslüman Türklerin önüne her türlü engeli çıkartmışlardır⁽⁴⁷⁴⁾.

Türk Yazı Devrimi Romanya'daki Türkleri'de etkilemiştir⁽⁴⁷⁵⁾. Yaşar Nabi 1930'larda yaptığı Balkan seyahatlerini anlattığı kitabında Beserabya civarında yaşayan Gagavuz Türkleri'nin, Türk olduklarının bilincinde olduklarını, Türk Alfabesi'ni öğrendiklerini ve Türkiye'den gelen kitap ve gazeteleri okuduklarını söylüyor. Yazar “içlerinde yalnız Türkçe kitap ve gazete okumak suretiyle İstanbul Türkçesi ile konuşmaya başlamış olanlara bile rastladım.” demektedir. Ayrıca bu bölgelerden Türkiye'ye okumak için öğrenciler gönderildiğini bildirmektedir⁽⁴⁷⁶⁾. Türkçülük Gagavuzlar arasında bir kütle hareketi halinde ortaya çıkışından beri resmi Romen makamları tarafından hoş görülmemek şöyle dursun teşvik bile görmüştür. Bu durum Müslüman Türkler için geçerli değildir. Azınlık statüsündeki Müslüman Türkler diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi burada da sefalet içinde yaşamaktadırlar⁽⁴⁷⁷⁾.

Bütün olumsuz koşullara rağmen Romanya'daki Müslüman Türk topluluğu arasında Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı, Hilafetin ilgası, Tevhid-i Tedrisat kanunu, Tekke ve zaviyelerin kapatılması, kıyafet değişim, Medeni Kanunun kabulü, Harf inkılabı, Türk kadınının toplumdaki yerini belirleyen kararlar ve diğer yenilikler derin izler bırakmıştır. Bunlarla ilgili gelişmeler o dönemde Romanya'da yayınlanana basın organlarında yer bulmuştur⁽⁴⁷⁸⁾.

⁴⁷¹ Tüfel YILMAZ, Batı Trakya Türkleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991.

⁴⁷² Enver KAVAKLI, “Atatürk Devrimleri ve Batı Trakya Türklüğü” s. 18.

⁴⁷³ a.g.m., s. 19.

⁴⁷⁴ Yaşar Nabi (NAYIR), Balkanlar ve Türklük, Ankara, 1936, s. 67.

⁴⁷⁵ ŞİMŞİR, Türk Yazı Devrimi, s. 301.

⁴⁷⁶ NAYIR, a.g.e., s. 69.

⁴⁷⁷ a.g.e., s. 111 - 119.

⁴⁷⁸ Mustafa MEHMET, “Atatürk İnkılâpları ve Romanya Türk Toplumu” , Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve modern türkiye, 22-23 Ekim 1998, Ankara, Ankara-1999, s.191

Cumhuriyetin ilanından sonra, o zamanlar Romanya'nın 4 sancak (il) müftüsünden müteşekkil bir heyet, Ankara'ya giderek, bizzat Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya: "Cumhuriyet kararını tebrik eylemişlerdir"⁴⁷⁹.

Hilafetin kaldırılması hususunda da Romanya Türkleri'nin destekleyici tavır sergiledikleri Türk basınında verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Hilafetin halk arasında mukaddes bir makam sayılmasına rağmen, bu hususta hiçbir mazur-ı Şer'i olmadığı anlatılmak suretiyle halk aydınlatılmaya çalışılmıştır⁴⁸⁰.

Romanya Türk toplumu da, Balkanlar'da yaşayan diğer Türk toplumları gibi, Anadolu'da gerçekleştirilen yenilikleri uygulamaya çaba sarf ediyordu. Nitekim burada da Arap harfleriyle tedrisat, ancak Kur'an okumayı öğrenmekle sınırlanıyor diğer tedrisatın Latin alfabesiyle yapılmasına çalışılıyordu. Bu hususta özellikle Türkiye'den getirilen okul kitaplarından yararlanılıyordu. En büyük güçlüklerden birisi yeni alfabe ile tedrisat yapabilecek elemanların bulunmayışı idi⁴⁸¹. Lakin, özellikle 1935 yılından sonra, Türkiye Cumhuriyeti Bükreş büyük elçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in girişimiyle⁴⁸² Romanya Türkleri'nin iki önemli eğitim kurumu olan Mecidiye ve Silistre Medreselerinde Latin harfleriyle tedrisata önem verilmeye başlanmasıyla ve diğer Türk okullarında yetişen genç aydınlarla, modern Türk alfabesiyle okuma yazma da o derecede artmaya başlamıştır⁴⁸³.

Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen, diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi Romanya'daki Türk toplumu arasında da gelenekçi ve yenilikçi akımlar arasında hayli çatışmalar meydana gelmiştir. Romanya Türk Basını cehalet ve koyu taassuba karşı sürekli bir kampanya yürüterek kıyafetin modernleştirilmesi, okullarda ve neşriyatta Latin harflerinin tatbiki, kadın hakları ve diğer hususlar üzerinde ısrarla durmuştur⁴⁸⁴.

Romanya Türkleri arasında uzun süre anlaşmazlık konusu olarak kalan ve uygulama safhasına en geç sokulan mesele kadınlık meselesidir. 1925 yılı başlarında, Türkiye'de Şer'i mahkemelerin lağvı örnek gösterilerek, Dobruca'da sürüp giden Kadılık müessesesinin kaldırılmasına teşebbüs edilmişti. Lakin bazı itirazlar karşısında bütün girişimler askıda kalmış ve bu hususta bir karar alınması geciktirilmiştir. Bu durum böylece devam etmiş ancak 3 Nisan 1935 tarihinde Dobruca kadınlıkları kaldırılarak bunlara ait davalar Romen mahkemelerine devredilmiştir⁴⁸⁵.

D- YUGOSLAVYA TÜRKLERİ VE ATATÜRK İNKILAPLARI

Balkan Türkleri arasında Atatürk İnkılaplarından en az etkilenen kesim Yugoslavya Türkleri'dir. 1930'lu yıllarda Yugoslavya Türkleri okuldan mahrumdurlar, bir kaç mahalle mektebi dışında hiç bir okul yoktur. Mahalle mekteplerinde de yalnızca Kur'an dersleri verilmektedir. Yugoslavya'da hiçbir okula yeni harfleri ayak basmamış ve bu hususta gericilerin inat ve ısrarları hükümet tarafından teşvik görmüştür⁴⁸⁶. Ayrıca

⁴⁷⁹ a.g.m. , s.192

⁴⁸⁰ a.g.m. , s.193

⁴⁸¹ ag.m., s.193

⁴⁸² Müstecip Ülküsal, Dobruca ve Türkler , Ankara-1966, s.154, Prof.Dr.Mehmet Ali Ekrem, "Atatürk'ün Türkiyeyi ile Romanya Arasındaki Diplomatik İlişkilere Toplu Bir Bakış" , Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve modern türkiye, 22-23 Ekim 1998, Ankara, Ankara-1999s.534-535

⁴⁸³ Mustafa MEHMET, a.g.m. , s.193

⁴⁸⁴ Mustafa Ali MEHMET, "Atatürk ve İnkılaplarının Romanya Türk Basınındaki Yankıları", Türk Kültürü , 1983, Y: XXI, S:247, s.705

⁴⁸⁵ Mustafa Ali MEHMET, a.g.m., s.706-707

⁴⁸⁶ NAYIR, a.g.e., s. 200-201.

Türkiye'deki inkılaplar hakkında Yugoslavya Türkleri'nin bilgi alabileceği Türkçe gazete, dergi, kitap ve radyo gibi tanıtım araçları yoktu. Bu konudaki gelişmeleri Sırp basınından takip ediyorlardı⁴⁸⁷. Sırp basınında ise Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti hakkında çıkan yazılar tatmin edici değildi.

Bu bilgi eksikliği Türkiye Cumhuriyeti'nden Makedonya'ya kaçan bazı kötü niyetli kişilerin ve çevrelerin Atatürk'ün ve Türkiye'nin aleyhine yaptıkları propagandalara maruz kalmalarına sebep oldu. Atatürk'ün fikirleri ve önerileri üzerine TBMM'nin Saltanatı ve Hilafeti kaldırmasını, Cumhuriyet'in ilanını, kıyafet, harf vs. gibi inkılapları sindiremeyen bu kişiler, Makedonya'da fırsat buldukları zaman Atatürk ve Türkiye cumhuriyetini kötülemeye çalıştılar. Atatürk'ü yaptığı inkılaplar yüzünden suçladılar. Aleyhine edebildikleri kadar kötü propaganda yaptılar. Başında bazı din adamlarının olduğu bu çevreler belirli yerlerde etkili oldular. Kendilerine taraftar topladılar. Türkler ve diğer Müslümanlar arasında Atatürk'e karşı kamuoyu meydana getirmeye çalıştılar⁴⁸⁸. Bu tür faaliyetlerde bulunanlardan biri de İsmail Hakkı Cokiç idi. Cokiç yayınladığı "Hikmet" adlı dergide, 1929-1930 yıllarında yazdığı yazılarla Atatürk inkılaplarını ve özellikle de harf inkılabını eleştiriyordu⁴⁸⁹.

Bu yayınlara karşı Atatürk inkılaplarını savunan ve Atatürk'ü kültür reformcusu olarak gören yayın organları da vardı. Sareyevo'da Cevad Suleymanpasic'in çıkardığı The reform ve The New Time dergileri buna örnektir⁴⁹⁰.

Yugoslavya Atatürkçülüğün benimsenmesine uygun bir yapıya sahip değildi. Latin alfabesiyle çıkan ilk Türk gazetesi "Doğu ve Batı" ancak 1943'de Hırvatistan'da yayımlanmıştır. Bu gecikmede elbetteki faşist Hırvat rejiminin etkisi yadsınamaz. Ama özellikle Bosna Hersek'te ilerici bir akım vardı. 1927 - 1929 yılları arasında yayımlanan aydınların gazetesi "Işık" ve Bosna - Hersek'in dini lideri Cemalettin Çavuşeviç, Atatürkçü reformlar yanlısıydı⁴⁹¹.

Sırlar özellikle Atatürkçülüğün ulemalar, hocalar ve beyler gibi toplumun tutucu çevrelerinde yayılmasından kaygı duyuyorlardı. Türk Yugoslav ilişkilerinin çok iyi bir dönem içerisinde olmasına rağmen kadınların başının açılması ve Latin harflerinin kabulü Türkiye'ye karşı propaganda aracı olarak kullanılmışlardır. Bunda da "Sadayı Millet" gazetesi kullanılmıştır⁴⁹².

SONUÇ

Dünyanın bir çok yerinde etkisini gösteren Atatürk İnkılapları Balkan Türkleri arasında da kendisini göstermiştir. Bu etkilenme en çok Bulgaristan ve Yunanistan'da kendini göstermiştir. Buna karşılık Yugoslavya ve Romanya Türkleri arasındaki etkileşim daha azdır.

⁴⁸⁷ Jusuf GÜLDEREN, "Belgrad'da Çıkan Günlük "Politika" Gazetesinin Kemal Paşa'nın Türkiye Cumhuriyeti'ni Kurması Yönündeki Savaşımı Hakkında, s.1144, I. Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye, 21-23 Ekim 1987, Ankara, Ankara-1994, s.1144

⁴⁸⁸ Prof.Dr. Yusuf HAMZA , "Atatürk ve Makedonya Türklüğü" , s.545-546, Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye, 22-23 Ekim 1998, Ankara, Ankara-1999

⁴⁸⁹ Prof.Dr. Ljilyana COLİC , "Reflection of Mustafa Kemal Ataturk's Reforms in The Kingdom of Yugoslavia , Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye, 22-23 Ekim 1998, Ankara, Ankara-1999, s.185

⁴⁹⁰ COLİC, a.g.m. , s.186

⁴⁹¹ ŞAHİNLER, a.g.e., s. 209.

⁴⁹² a.g.e., s. 209, 210.

Atatürk İnkılapları'nın Balkanlar'da uygulanışının sonucunda Türk toplumu gericiler ve ilericiler olarak ikiye ayrılmıştır. Hükümetle ise her zaman gericileri tutmuşlar ve teşvik etmişlerdir.

Balkan ülkelerinde Atatürk İnkılaplarına karşı oluşan cephede hükümetler ve muhafazakarlar haricinde bir de 150'liler vardır. Bunlar özellikle Bulgaristan ve Yunanistan'a yerleşmişler ve buralarda Atatürk ve İnkılaplarının baş düşmanı olmuşlardır.

Atatürk İnkılaplarından en etkili olanı Harf İnkılabı olmuştur. Bulgaristan'da harf inkılabı 1956 yılına kadar uygulanmış fakat diğer ülkelerde kesin olarak Latin harflerine geçilmemiştir.

KAYNAKLAR

- 1) BAKLACI, Salih, "Bulgaristan Türkü'nün Kültürü Türk Kültürü'nün Devamıdır.", Balkan Türkleri Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1992.
- 2) CİN, Turgay, Yunanistan'daki Müslüman Azınlığın Din ve vicdan Özgürlüğü (Başmüftülük ve Müftülükler Sorunu) , Ankara-2003
- 3) COLİC, Ljiljana; Reflection of Mustafa Kemal Atatürk's Reforms in The Kingdom of Yugoslavia, Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye, 22-23 Ekim 1998, Ankara, Ankara-1999
- 4) DEDE, Abdurrahim, Rumeli'de Bırakılanlar (Batı Trakya Türkleri), Otağ Matbaası, İstanbul, 1975.
- 5) EKREM, M. Ali , "Atatürk'ün Türkiyesi ile Romanya Arasındaki Diplomatik İlişkilere Toplu Bir Bakış, Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye, 22-23 Ekim 1998, Ankara, Ankara-1999
- 6) HAMZA, Yusuf, "Atatürk ve Makedonya Türklüğü", Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye, 22-23 Ekim 1998, Ankara, Ankara-1999
- 7) KARAMISIR, Sami, "Atatürk ve Batı Trakya Türkleri" Batı Trakya, 15 Nisan 1982.
- 8) KAVAKLI, Enver "Atatürk Devrimleri ve Batı Trakya Türklüğü", Batı Trakya, 15 Ocak 1983.
- 9) KAVAKLI, Enver, "Batı Trakya ve Atatürk Konferansında Yaptığım Konuşmanın Özeti", Batı Trakya, 15 Ocak 1983.
- 10) MEHMET, Mustafa, "Atatürk İnkılapları ve Romanya Türk Toplumunu" , Uluslar arası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye, 22-23 Ekim 1998, Ankara, Ankara-1999
- 11) _____, "Atatürk ve İnkılapları'nın Romanya Türk Basınındaki Yankıları", Türk Kültürü, 1983, Y: XXI, S:247
- 12) MEMİŞOĞLU, Hüseyin ; Bulgaristan'da Türk Kültürü, Ankara-1995
- 13) NAYIR, Yaşar Nabi, Balkanlar ve Türklük, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.
- 14) ÖZGÜÇ, Adil, Batı Trakya Türkleri, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1974.
- 15) SAMSA, Mehmet, Batı Trakya Türk Azınlığının Sorunları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991.

- 16) ŞAHİNLER, Menter, Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1998.
- 17) ŞİMŞİR, Bilal, Türk Yazı Devrimi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- 18) ŞİMŞİR, Bilal, Bulgaristan Türkleri, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986.
- 19) ÜLKÜSAL, Müstecip, Dobruca ve Türkler, Ankara-1966
- 20) YENİSOY, Hayriye, “Atatürk ve Bulgaristan”, Üçüncü Uluslar arası Atatürk Sempozyumu, 3-6 Ekim 1995, Gazi Mağusa, c.I, Ankara-1998
- 21) YALIMOV , İbrahim , “20’li ve 30’lu yıllarda Bulgaristan Türkleri Arasında Reform Hareketi” , I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri, Prizren-2006
- 22) YILMAZ, Tüfel, Batı Trakya Türkleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991.

ÖZET / ABSTRACT

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduktan sonra sınırları dışında kalan yüz binlerce Türk farklı ülkelerin vatandaşları oldular. Balkanlar da anavatan dışında kalan Türk nüfusun en yoğun olduğu bölgelerden biri haline geldi. Bu siyasi gelişmelerin kültürel hayata da büyük etkileri oldu. Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya gibi Farklı ülkelerin kültür politikalarının birer meselesi haline gelen Türk azınlığı, mümkün olduğunca Türkiye ile kültür bütünlüğünü koruma çabasına girmiştir. Bu çerçevede Atatürk'ün Türkiye'de uygulamaya koyduğu inkılapları da yakından izlemiş ve takip etmeye çalışmışlardır. Ancak söz konusu ülkelerdeki yönetim ve rejim değişiklikleri ile oluşan farklı idari yapılar ve bu ülkelerdeki Türk azınlığın içerisindeki yenilik karşıtı kesimler Balkan coğrafyasında yaşayan Türklerin, Türkiye ile kültür bütünlüğünü devam ettirme gayretleri önünde engel teşkil etmiştir. Bununla birlikte Balkan Türkleri Atatürk'ün inkılapları doğrultusunda kültürel hamleler yapmayı başarmışlardır. “Balkan Türkleri ve Atatürk” konulu tebliğimizde bu süreç ele alınacaktır.

*

Following the establishment of Turkish republic, hundred thousands of Turks who were outside the boundaries of the mainland have become the citizens of different countries. Balkans turned into a region populated by the highest density of Turkish people after the mainland .These political developments had an important impact on cultural life. Turkish minority who faced problems as a result of different cultural policies in Greece, Yugoslavia, Bulgaria and Romania tried to maintain its cultural integrity with the mainland as much as possible. In that context they closely followed the cultural revolution implemented by Ataturk and tried to apply them. .However the different administrative mechanisms of these countries have constituted an important barrier regarding to the efforts of Balkan Turks to maintain their cultural ties with the motherland. In spite of all these the Balkan Turks managed to take important cultural steps in the line of Ataturk's revolutions. This presentation named “Balkan Turks and Ataturk” will dwell upon this process.

ATATURKOVE REFORME TURSKOG DRUŠTVA 1922-1927. U OGLEDALU JUGOSLOVENSKE DIPLOMATIJE

Vladan VIRIJEVIĆ

Viševjekovne tradicionalne političke, ekonomske, kulturne i druge veze prostora koji su stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (u daljem tekstu Kraljevine SHS) 1. decembra 1918. godine objedinjeni u jedinstvenu državnu teritoriju i Otomanske imperije, a posebno okolnosti u kojima se ovo “carstvo na umoru” našlo nakon svršetka Prvog svetskog rata, tj. sklapanja primirja u Mudrosu 30. oktobra 1918. godine i potpisivanja ugovora u Sevru 10. avgusta 1920. godine koji je sankcionisao njegovu podelu i raspad, opredeljujuće su uticali na pojačano interesovanje diplomatije mlade Kraljevine za procese i kretanja koji su se početkom treće decenije XX veka odvijali na tlu Anadolije i evropskog dela klonule imperije. Međutim, ratno stanje u Turskoj i razvoj posleratnih odnosa na Balkanu, usporavali su uspostavljanje diplomatskih odnosa između dve države. Vlada Kraljevine SHS odbila je da potpiše Ugovor o miru zaključen u Sevru, ne slažući se sa iznosom tzv. otomanskog duga koji je bila u obavezi da plaća kao jedna od nasljednica bivše Otomanske imperije.⁴⁹³

Sve do parafiranja Ugovora o miru i prijateljstvu između Kraljevine SHS i Republike Turske 28. oktobra 1925. godine, nakon čije ratifikacije obavljene 1. februara 1926. godine su stvoreni uslovi za uspostavljanje punih diplomatskih odnosa, nezvanični i neformalni kontakti između vlada dveju država (kako sa sultanskom u Carigradu, tako i sa republikanskom u Ankari), obavljani su preko predstavnika Kraljevine SHS delegiranog pri ustanovljenju savezničkih komesara u Carigradu, u svojstvu otpravnika

⁴⁹³ O odnosu Kraljevine SHS prema uspostavljanju diplomatskih odnosa sa Turskom nakon Prvog svetskog rata vidi više: Desanka Todorović, *Stav Kraljevine SHS prema Mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine*, “Istorija XX veka”, XI, Beograd, 1970.; Desanka Todorović, *Pitanje uspostavljanja diplomatskih odnosa između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Republike Turske (1923-1925)*, “Balcanica”, 4, Beograd, 1973.

poslova.⁴⁹⁴ Osim brojnih nerešenih pitanja koja su tokom 20-tih godina prošlog veka opterećivala odnose Kraljevine SHS i turske Republike (povratak turskih podanika koji su nakon balkanskih ratova 1912-1913. napustili bivše provincije Otomanskog carstva, a koje su se nalazile u sastavu Kraljevine SHS, restitucija dobara odnetih za vreme rata, repatriranje ratnih zarobljenika i interniraca iz Turske, međusobna zaštita podanika i td.), te briga o svakodnevnim problemima i poteškoćama koje su pritiskale dr`avljanu Kraljevine SHS stalno `iveće po gradovima i oblastima Turske (Carigrad, Smirna, Brusa, Jedrene, Zunguldak...), diplomatski predstavnici Beograda posebnu pa`nju obraćali su na razvoj i kretanja unutrašnje političke i ekonomske situacije u Turskoj, o čemu su redovno i pedantno izveštavali svoje nadle`no Ministarstvo. Sa naročitom obazrivošću posmatrani su reformski napori i rezovi koje je u najvećoj meri, ako ne u potpunosti kreirao, a ono makar inicirao Mustafa Kemal paša, čovek za koga je jedan jugoslovenski diplomata krajem 1938. godine zapisao: *Predsednik Republike ima ogroman, skoro neverovatan uticaj na najveći deo Turskog naroda (izuzev nekoliko reakcionara koji su bili na velikim polo`ajima u doba carstva i po gde gde kog verskog fanatika), koji ga sa dubokim uverenjem smatra najvećim čovekom koga je istorija dala. Sama njegova `elja da se nešto uradi ili sprovede, predstavlja njegovu zapovest za turski narod, koji mu bez razmišljanja sledi. Otuda je Predsednik Republike mogao tako lako sprovesti skoro neverovatne reforme.*

*Još samo pre nekoliko godina teško da se iko mogao naći koji je mogao i pomisliti da će doći jedan čovek koji će u Turskoj za tako kratko vreme izvesti toliko korenitih reformi, nemilosrdno udarajući baš na ono što je muslimanskom svetu bilo najsvetije, tj. ukinuti fes, `enama skinuti fered`e, izmeniti kalendar, odbaciti islam, promeniti azbuku, izmeniti jezik odbacujući arapske reči i uvodeći nove turske koje su i samim Turcima nepoznate i za dan odmora uzeti nedelju umesto petka.*⁴⁹⁵

Skoro da nema nijedne reformske akcije ovog znamenitog dr`avnika koje su se, iz godine u godinu nizale, maltene, kao na filmskoj traci i čija je dinamika sprovođenja bila fascinantna, a koja nije obilno zaokupljala pa`nju jugoslovenskih diplomatskih predstavnika u Turskoj i o kojoj nije, uz iscrpnu elaboraciju, građenu na prethodnom konsultovanju različitih izvora podataka (turska dnevna i periodična štampa, oficijelni vladini kominikei, kontakti sa diplomatama drugih zemalja, razne”poverljive” i “dobro obavestene” osobe i sl.), informisano Ministarstvo inostranih dela u Beogradu.⁴⁹⁶ Pisani odmerenim diplomatskim rečnikom sa navođenjem mnoštva bitnih činjenica i pojedinosti, uz, gotovo po pravilu, neizostavno izvođenje ličnog zaključka o datom događaju, sa naglaskom na maksimalnu objektivnost, ovi izveštaji predstavljaju prvorazredni izvor za “pogled sa strane” na tursku dr`avu i društvo u periodu od 1919-1945. godine. Gotovo podjednaki prostor u njima zauzimaju i pojedinosti o antireformskim tendencijama oopenata novom turskom re`imu – raznim oblicima

⁴⁹⁴ Tonka @upančić, *Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad, Ankara (1919-1945) (1890-1945) – Istorijat stvaraoaca i značaj arhivske gradze fonda*, “Arhiv”, 2, Beograd, 2004, 10,13.

⁴⁹⁵ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu AJ)-370-4-195, Referat “Unutrašnja politička situacija Turske u 1938. godini.

⁴⁹⁶ U ovom radu opservirali smo samo one reformske aktivnosti i njihove refleksije o kojima postoji očuvana arhivska gradza u Arhivu Jugoslavije.

zavera, javnim demonstracijama, pokušajima atentata na Mustafu Kemala, oružanim pobunama koje su u nekoliko navrata ozbiljno zapretille nosiocima modernizacijskih procesa čiji vodeći pojmovi su bili laicizam, patriotizam, nacionalizam, etatizam, republikanstvo i revolucionarstvo.

Još pre zvaničnog proglašenja republike, 29. oktobra 1923. godine, Mustafa Kemal je povukao nekoliko krupnih istorijskih poteza koji su nagoveštavali da će nova država, naslednica imperije, sprovesti državnu organizaciju sasvim suprotno duhu religije i tradicija, činioca na kojima su već sedam vekova počivali tursko društvo i država.⁴⁹⁷ Jedan od prvih, svakako najznačajniji za budućnost turske države, bio je ukidanje monarhije 1. novembra 1922. godine. Naime, ohrabren pobedom u tursko-grčkom ratu koji je rezultirao sklapanjem primirja u Mudanji 10. oktobra 1922. godine, Mustafa Kemal je, bezrezervno podržan od svojih pristalica, Velikoj narodnoj skupštini u Ankari podneo predlog o ukidanju monarhije kao institucije isuviše kompromitovane u ratu za nezavisnost. Njegovo usvajanje predstavljalo je teak poraz konzervativnih elemenata koji su ipak i dalje gajili nadu o vraćanju točka istorije unazad. O njihovim aktivnostima rečito govori izveštaj jednog "pouzdanog poverenika" Obaveštajnom odeljenju Glavnog Generalštaba Kraljevine SHS iz sredine januara 1924. godine: *Iz Carigrada javljaju da borba između Kemal paše s jedne strane i privrženika bivšeg Turskog sultana s druge strane, svaki se dan pooštrava. Kemalova popularnost, koja je dostigla kulminaciju za vreme grčko-turskog rata, postepeno je počela da opada, a naročito od tada kad su privrženici Kemalovi, njegovi rođaci i prijatelji, zauzeli najbolja i najrentabilnija mesta u državi, reducirajući pređašnje služenike. Svuda se osećaju samovolje Kemalista, a aliti se protivu njih – bez uspeha je. Stvarno zemljom upravlja komitet partije 'Halk' kome na čelu stoje Kemal paša i Ismet paša. Na čelo opozicije stao je veoma popularni, dosta umni i kuražni Rauf bej, bivši premijer Turske. Rauf bej otvoreno propagira za vaspostavljanje Sultanata i za uništenje republike. Uznemireni ovim članovi partije 'Halk' na sve moguće načine intrigiraju protivu Rauf beja i čak govore da su Kemaliste pokušale da otruju Raufa, ali bez uspeha. U Carigradu su ubeđeni da Kemal neće dugo ostati na vlasti. Suviše mnogo on ima neprijatelja, ne samo među Turcima, nego naročito među Grcima-trgovcima koji će, kako tvrde obavešteni krugovi, bezuslovno pokušati da ubiju ili da otruju Kemala. Uopšte u Angori ni približno nije tako spokojno kako izgleda.*⁴⁹⁸ Da je "pouzdan poverenik" bio dosta dobro upućen u "stanje duhova" u Carigradu, potvrdili su događaji koji su usledili već narednog meseca. Naime, nastojeći da legalnim sredstvima suzbiju reakciju koja je pokušavala da na raznorazne načine omete te nje Mustafe Kemala i njegovih sledbenika da izmenom državnog i društvenog uređenja otvore zemlji i narodu put ka zapadnoj civilizaciji, osnovnom načelu turske revolucije, nosioci reima su tokom februara 1924. godine u Carigradu, pod okriljem "Suda za nezavisnost" organizovali nekoliko sudskih procesa. *Došao je bio kao Zevs uz strahoviti prasak i grmljavinu preteći odrubljivanjem glava svima i svakome za koga se bude utvrdilo da je makar i u mislima protivan republikanskom reimu – zapisao je svoje*

⁴⁹⁷ Dr Zoran Sv. Tomić, *Kamal Atatürk tvorac nove Turske*, Beograd, 1939, 164.

⁴⁹⁸ AJ-370-2-12, Izveštaj Obaveštajnog odeljenja Glavnog dzeneralštaba Kraljevine SHS, 16. I 1924.

impresije otpravnik poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Trajan Živković.⁴⁹⁹ Na meti Suda našlo se nekoliko novinara čija se krivica nije mogla dokazati (*najzad se cela galama svršila sa svečanom proklamacijom nevinosti okrivljenih*), predsednik Advokatske komore Lutfi Fikri bej (*osuđen na pet godina zatočenja zato što je ispovedao i dokazivao putem štampe i sa vrlo jakom argumentacijom da republikanski re`im nije niti mo`e biti pogodan i koristan turskome narodu*), jedan golobradi hod`ica kome je bilo jedva 20 godina a koji je po d`amijama dr`ao pridike i takav dokazivao da se novi turski re`im ne sla`e ni sa prošlošću ni sa mentalitetom turskog naroda, i bivši čehaja mahunad`ijske korporacije u Zlatnom rogu kome je suđeno kao organizatoru zavere protiv Republike i koji se, u nedostatku dokaza, izvukao sa nešto malo zatvora.⁵⁰⁰

Još te`i udarac konzervativnim oponentima Mustafa Kemal zadao je ukidanjem institucije kalifata, Ministarstva za šerijat i evkaf, medresa i šerijatskih sudova, do čega je došlo na zasedanju Velike narodne skupštine 3. marta 1924. godine. O ovim reformskim zahvatima koji su, bez svake sumnje, ne samo za tursko, već i za međunarodno javno mnjenje, delovali, s obzirom na ambijent i okolnosti u kojima su sprovedeni, šokantno, pomenuti Živković je izveštavao svoju vladu još dok nisu bili ozvaničeni, 28. februara 1924. godine: *Prema vestima koje sti`u neprestano iz Angore tamo vlada ovih dana grozničava aktivnost.(...) U očekivanju da te krupne događaje objavi sam predsednik turske republike, o njima se već debatuje i u skupštini i u javnosti. Na prvo mesto dolazi pitanje Kalifata. Na njemu su se obele`ile već dve potpuno jasne i suprotne struje – konservativna koja hoće da se u kalifat ne dira, i liberalna koja svima silama radi ne samo da tu versku ustanovu reformiše u modernom duhu nego i da je prosto na prosto ukine. Govoreći o tome Saruhanski poslanik Vasif bej rekao je na jučerašnjoj sednici: "Na sastancima, gde se rakija toči, još jednako se kliče 'živeo Sultanat!'. Ne vidite li Kalifove selamluke? Mi obdr`avamo svojim novcem jednu ustanovu koja se sprema da nas sutra, u najte`im trenutcima, zajedno sa našim neprijateljima – sruši. Nema nikakva razloga da se, pridr`avajući se tradicija, ova ustanova i dalje čuva. Turska narodna duša ne mo`e dati ni jedan santim na bud`et Kalifata. (...) Zemlje koje su proglasile svoju demokratiju naročitim zakonom su zabranile boravljenje članovima dinastije u njihovim granicama. Narodni mir i blagostanje pre svega. (...) Vera je ova sveta sila koja čisti duše koje se gušaju u ovosvetskim prljavštinama. Zašto bi ona velika načela koja je Bog propisao ljudima ostala u tim prljavštinama? Vrlo je sumnjiva budućnost dr`ave u kojoj se vera meša u njene političke poslove. Kada se u poslove jedne dr`ave umešaju vera i vojska, kraj takve dr`ave mo`e biti samo revolucija, smrt!*⁵⁰¹

⁴⁹⁹ AJ-370-2-20, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 21. II 1924.

⁵⁰⁰ O komentarima koji su se u vezi ovih sudskih procesa mogli čuti u javnosti grada na Bosforu @ivković je zabele`io: *Postoje dvojaka mišljenja. Po jednome, Sud nije bio kadar ništa utvrditi, a po drugima Sud je toliko mnogo stvari utvrdio da bi trebalo ceo Carigrad privesti vešalima ako bi se na utvrđene stvari hteo primeniti poznati Zakon o izdajstvu prema otad`bini. U tu isuviše oporu jabuku ni najzagri`eniji republikanci nisu imali kura`i da zagrizu, već je Sudu došanutu da se nekako izvuče tako da i vuci budu siti i ovce na broju. – Isto.*

⁵⁰¹ O mogućem značaju ovih reformi za unutrašnje prilike Kraljevine SHS @ivković je pribele`io: *Za nas je od velikog interesa da zabele`imo da se u Turskoj već ukidaju*

Pomno prateći zbivanja u vezi pomenutih najavljenih reformi, Živković je, dan pre njihovog ozakojenja u skupštini, uz opasku da su nosioci novog turskog re`ima, a posebno Mustafa Kemal, inspirisani ne samo idejom, već i taktikom francuske revolucije s kraja XVIII veka, zapisao: *Nema spora, nagoveštene reforme su od vapijuće potrebe i ako budu provedene u delo, onda će se moći ozbiljno pomišljati da je Turska uistinu stupila na put svoga isceljenja i svoga spasa. Ali, da li će se moći izvesti? To je jedno veliko pitanje pred kojim svaki koji iole poznaje Turke, njihovu prošlost, njihov mentalitet i uopšte njihovu sposobnost da budu nosioci savremenoga napretka na svima poljima ljudske delatnosti.*⁵⁰²

Već sutradan po usvajanju zakona o ukidanju kalifata, 3. marta 1924. godine, poslednji “nasledniku Bo`jeg Izaslanika na zemlji”, Abdul Med`idu, nalo`eno je da napusti tursku teritoriju. Zahvaljujući *svestranim i energičnim merama koje su nadle`ni blagovremeno preduzeli*, ovaj događaj je protekao bez većih incidenata, mada su se i u samoj skupštini mogli čuti glasovi negodovanja zbog ukidanja *jedne istorijske ustanove.*⁵⁰³ Usvajanjem ovog zakona nagoveštena je reorganizacija kompletnog

ustanove čije poštovanje kod nas tako uporno tra`e naši muslimani. - AJ-370-2-26, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 28. II 1924.

⁵⁰² O sličnostima i različitostima turske i francuske revolucije ovaj marljivi diplomata, koji je u Carigradu slu`bovao od 30.VII 1922. do 8.VI 1926. godine, pisao je: *U tome svome radu oni su mo`da uspeli da stvore Napoleona sa Napoleonovim ambicijama, ali bez genija i sposobnosti tog div`čoveka, ali oni sigurno nisu ilali, niti će imati Miraboa, Robespjera, Dantona, pa čak ni Marata sa njegovim “Narodnim prijateljem”, a i da se ne pomišlja ona plejada filozofa i enciklopedista kao što su Volter, @an @ak Ruso, Monteskje i dr. koji su upravo pripremali i pripremili dušu “genija Francuske Velike Revolucije”. U Francuskoj se najpre spremio prijem preporodzaja pa se tek pristupa pripremama da bude primenjen i branjen. Vidi se da Turci nimalo ne vode računa o potrebi fermentisanja ideja u izvesnoj sredini pre nego što će se u toj sredini primenjivati.* - AJ-370-2-33, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 2. III 1924.

⁵⁰³ Proterivanje poslednjeg kalife opisano je u izveštaju upućenom iz Carigrada 6. marta 1924. godine: *Poslednji muslimanski Kalifa, Abdul Med`id efendija, sin sultana Abdul Aziza, proteran je juče sa tri svoje `ene, ćerkom i sinom. Odluku o njegovom proterivanju saopštili su mu je prekjuče u ponoći u dvorcu Dolma Bahče, carigradski valija, direktor carigradske policije i komesar mesta, izjavivši mu ujedno da se mora odmah spremi na put. Abdul Med`id efendija molio je da mu se ostavi rok bar od dva do tri dana kako bi mogao posvršavati najhitnije svoje privatne poslove i pripremiti se za put, ali je dobio odgovor da je naredjenje kategorično i da se njegovoj `elji ne mo`e udovoljiti. “Pošto radite za dobro otad`bine”, rekao je poslednji Kalif, “neka vam je Bog u pomoć”, i počeo se pripremati za kretanje. U 5 sati ujutru pokret je bio gotov i Kalif je sa svojom naju`om porodicom odve`en automobilom na ^atald`u, gde je imao, po utvrđenom programu, da čeka večernji Orijent ekspres.* - AJ-370-2-38, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 6. III 1924.

pravosudnog sistema i sekularizacija zemlje,⁵⁰⁴ a zatvaranjem medresa te`ilo se unificiranju i laiciziranju nastavnog procesa.

Čini se da su od svih prethodnih, a i docnijih reformi, ove imale najdublji značaj i, s obzirom na njihov antireligijski karakter i socijalni dijapazon, naišle na najčvršći otpor društvenih slojeva koji su njima bili najte`e pogođeni. Naime, trebalo je puno takta i napora, pa i beskompromisne odlučnosti i čvrstine da se viševjekovne, okoštale institucije ukinu i zamene novim, ustrojenim po uzoru na zapadnoevropske, pogotovu što su neke od njih zazirale i u interese dr`ava Zapadne Evrope. Tako su se na udaru novih normativa našle najpre vaspitno-obrazovne ustanove koje su delovale pod patronatom Francuza i Italijana: *Na putu renoviranja i reformiranja svoje dr`ave Turci se ne ustručavaju ni od povreda stranaca. Turci su poslednjih dana počeli da se ustremljuju i na hrišćanske nastavne zavode koji godinama već rade u njihovoj zemlji. Nedavno angorska je vlada donela odluku da se saopšti stranim misionarnim i drugim školama da imaju u najkraćem roku izbaciti iz svoje sredine ikone, verske slike, statue i sve ostalo što slu`i za religijsku propagandu, a to zato, motiviše se, što se egzibicijom tih izlišnih stvari vređa verski uticaj muslimana i drugih nehrišćanskih elemenata.* – izveštavao je svoje pretpostavljene Trajan Živković.⁵⁰⁵

Dok su ove mere ankarske vlade naišle na manje-više blage diplomatske proteste predstavnika Francuske, Italije i još nekih evropskih dr`ava, na daleko te`a iskušenja reformatori su stavljeni u samom turskom javnom mnjenju: *Uzaman se trudi, eksperimentiše se raznim i to sve radikalnim reformama kojima se, bar prividno, hoće da se turski narod preko noći uspne na nivo naroda koji broje po nekoliko stoleća delatnosti na polju napretka i civilizacije – malo, malo pa neprirodno, nasilno savijeni obruči od straog turskog drveta napuknu. Nosioci turskog republikanstva bi hteli da se turske mase, koje su vekovima vaspitavane u kultu prema padišahu i kalifi, zagreju za tren oka za nekakve predsednike republike, za nekakve re`ime koji bi trebali da sve nivelišu, da izjednače. To su neosporno dobre i koristne stvari, ali šta će se kada ni oni radi kojih se one uvode ne razumeju i ne staraju se da ih razumevaju. U tome i jeste tragedija današnjih vlastodr`aca u Turskoj. Oni duvaju u jednu sviralu koja nema odjeka u masama. Pod tom pogodnom ostaje jedino sredstvo da se vlada, i to sredstvo se izra`ava u sili. (...) Ogrešio bih se o istinu kad ne bih napomenuo da u ovoj sadanjoj borbi nema baš nijednog Turčina koji se bori iskreno i po ubeđenju za ona uzvišena na`ela narodne suverenosti; ima i takvih, ali je ogromna većina krenula u boj za povraćaj starih vremena, samo što iz te većine još niko ne sme otvoreno to da ka`e. No doći će čas kad će se i na to osmeliti.*⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ [erijatsko pravosudze zamenjeno je usvajanjem najsavršenijih zakonika toga doba: gradzanskog po uzoru na švajcarsko, krvivičnog po ugledu na italijansko i trgovačkog po modelu nemačkog zakonodavstva. - Dr Z. Sv. Tomić, *Kamal Ataturk tvorac...*, 173.

⁵⁰⁵ Kao posledica pomenutog, za svega nekoliko dana zatvorene su dve francuske i dve italijanske škole u Smirni (“Set Fij”, “Sen Veisan”, “Nifos” i “Leremije”), kao i nekoliko sličnih škola u Jedrenu, Bursi, Zunguldaku i još nekim mestima u Anadoliji. - AJ-370-2-46, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 8. III 1924.

⁵⁰⁶ AJ-370-2-42, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 27. III 1924.

Da je tiho vrenje među narodnim masama zaista zvučilo opominjujuće svedoči i tzv. prvo inspekciono putovanje Mustafe Kemala po istočnim vilajetima Anadolije, krajem septembra i početkom oktobra 1924. godine. Upravo ove oblasti koje su u oslobodilačkom ratu predstavljale njegovo glavno uporište, bile su region gde su se antireformske tendencije gotovo naj`ivlje osećale. Tamošnje stanovništvo se teško mirilo s ukidanjem kalifata i zatvaranjem medresa i šerijatskih sudova.⁵⁰⁷ Dr`eći govore u svim mestima koje je obišao *ocrtavajući loše strane srušenog re`ima i sve blagodeti republikanske vladavine*, prvi turski predsednik je *pokazivao silnu energiju i odlučnost, kao i ono šta hoće*. Njegove napore najupečatljivije dočarava jedan živkovićev dopis: *Ni malo ne pribegava eufemizmima, već svoje misli i svoje ciljeve otvoreno i jasno, odlučno i sna`no iskazuje. Prilikom svoje posete maloj varošici Rize koja le`i na Crnom Moru, dvojica muftija mu predaju peticiju kojom ga mole da naredi da se medrese ponovo otvore. Odgovorio je odsečno i precizno, nije rekao da će stvar ispitati i da će rezultat saopštiti, već je odmah, tu pred celim iskupljenim narodom koji se bio slegao da ga dočeka muftijama rekao: 'Vaše se medrese nikad neće otvoriti, jer tako nala`u interesi otad`bine!'*⁵⁰⁸

Teškoće novog re`ima poticale su delom i od nepovoljnog ekonomskog i socijalnog ambijenta u kome se zemlja, opustošena i iznurena dugogodišnjim ratovanjem, nalazila. Loša `etva iz 1924. godine još više je produbila krizu tako da su *samoubistva usled nestašice za `ivot* predstavljala sastavni deo svakodnevice, što su protivnici Republike vešto koristili, propagirajući da sve nevolje potiču od *đaurskog re`ima*.⁵⁰⁹ Vesti o nezadovoljstvu stanovništva koje su pristizale u Ankaru iz dana u dan, nagnale su Mustafu Kemala da krajem 1924. i početkom 1925. godine krene u obilazak ju`nih oblasti Anadolije koje, poput onih na istoku, nisu pokazivale *nimalo zagrejanosti prema novom re`imu i novačenjima koje je već doneo ili namerava doneti* i koje *nikako ne mogu da se pomire, naročito sa zbacivanjem vere sa onog postolja sa kojega je kroz vekove normirala i dominirala turski `ivot*.⁵¹⁰ Glavne etape ovog putovanja bile su Konja i Adana gde je Kemal nastojao da *`ivom reči i neposrednim dodirima sa onamošnjim muslimanskim masama pokuša uticati na ove da se pribli`e novom stanju stvari i da što toplije i iskrenije prigrle njegove institucije u očekivanju da u`ivaju sve blagodeti koje moraju otuda poteći*.⁵¹¹

Stanovište turskih masa koje su “u duši” još uvek `udile za starim vremenima o kojima uvek govore sa *nostalgičnim uzdasima* verujući da sve nedaće proističu iz razloga što se *napustio istorijski od Bogom i Prorokom blagosloveni put Islama i udarilo se putem kojim su uvek gredili protivnici Prorokovi*, artikulirano je i u skupštinskim

⁵⁰⁷ AJ-370-2-111, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 7. X 1924.

⁵⁰⁸ Isto.

⁵⁰⁹ AJ-370-2-117, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 24. X 1924.

⁵¹⁰ AJ-370-2-147, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 10. I 1925.

⁵¹¹ Isto.

debatama u Ankari.⁵¹² U jednoj od njih poslanik hod`a Zijaedin odr`ao je, sredinom februara 1925. godine, *fanatični govor* uperen protiv re`ima, nazivajući ga bezbo`nim i zahtevajući povratak šerijata i *sve ostalo što ide uz primenu tog muslimanskog osnovnog verskog zakona*, izazivajući tako silno uznemirenje u redovima Kemalovih pristalica.⁵¹³

Da njegovo istupanje nije predstavljalo samo glas pojedinca, uskoro su pokazali događaji u istočnim delovima Anadolije. Tu, u geografskom trouglu koji obrazuju Crno more, Kavkaz i Persija, izbila je pobuna za koju se u prvi mah smatralo da predstavlja *jedan običan nered*. Na njenom čelu našao se šejh Said, Kurd po nacionalnosti, starešina dreviškog reda “Nakšibendi”. Osnovna parola pobunjenika bila je “[*erijat i kalifat!*]”.⁵¹⁴ Plima pobune, koja je zahvatila nekoliko vilajeta nastanjenih prete`no kurdskim `ivljem koga je odlikovao ratničko-verski duh, naišla je na odlučni odgovor zvanične Ankare.⁵¹⁵ Po hitnom postupku Narodna skupština je usvojila “Zakon o odr`avanju reda” kojim je, uz postojeći “Zakon o izdaji prema otad`bini”, vladi dala “odrešene ruke”. Takođe, hitno je izglasan i zakon kojim se proglašava za veleizdajnika svako ko se *verom slu`i u političkim ciljevima*.⁵¹⁶ Vlada je, tako, odmah proglasila opsadno stanje u pobunjenim oblastima, aktivirala rad prekih sudova i sprovela delimičnu mobilizaciju vojske.⁵¹⁷

Osim zahteva za povratak “na staro”, tj. na šerijat i sve ostalo što on u sferi društvenih odnosa podrazumeva, pobunjena kurdska plemena su postavljala i političke zahteve u smislu davanja nezavisnosti Kurdistanu, što je u Ankari energično odbačeno.⁵¹⁸ Nakon dvomesečnih borbi na teško pristupačnom planinskom terenu, tokom

⁵¹² AJ-370-2-153, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 24. II 1924.

⁵¹³ Isto.

⁵¹⁴ Isto.

⁵¹⁵ Prema nekim indicijama koje su tih dana bile prisutne u turskoj štampi, a koje saopštava poslanik @ivković, nagoveštavalo se da je ovaj pokret delimično bio iniciran “sa strane”, tj. od strane Engleza koji su te`ili *da zamute vodu u Turskoj sada kada je na dnevnom redu rešavanje mosulskog problema, te kako bi lakše došli do povoljnog rešenja u tome pitanju*, kao i od jednog dela opozicije, tj. predstavnika nekadašnjeg “Mladoturskog pokreta” okupljenih u “Republikansku naprednu stranku” (Fuad paša, Reuf bej, Kara Bekir paša i dr.) - Isto.

⁵¹⁶ AJ-370-2-159, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 26. V 1925.

⁵¹⁷ Prema @ivkovićevim saznanjima, turski Generalštab je za slamanje pobune anga`ovao između 80 i 100.000 vojnika (V, VI i VII korpus, jednu diviziju iz VIII korpusa i jednu koničku diviziju iz tzv. Iračkog odreda) uz sna`nu podršku avijacije. - AJ-370-2-187, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 5. IV 1925.

⁵¹⁸ Prema jednom “poverljivom turskom izvoru” pobunjenici su od vlade zahtevali priznavanje nezavisnosti Kurdistanu koji bi obuhvatio teritorije Erzerumskog, Djarbekirskog, Vanskog, Bitliskog, Elaziskog i dela Sivaskog vilajeta, na šta im je ona odgovorila da mogu tra`iti *samo poboljšanje prilika u spomenutim krajevima u čemu će im se izaći na susret, ali da treba da se okanu zahteva o nekakvoj samostalnosti jer će tu naići na stalan i nepokolebljiv otpor dr`ave*. – AJ-370-2-179, Izveštaj otpravnika poslova

kojih su pobunjenici u jednom trenutku umalo zauzeli Diyarbekir, jedan od većih gradova u Istočnoj Anadoliji, sredinom aprila 1925. godine vođe pokreta pale su u ruke vladinim trupama. Na ovaj način pobuna je okončana.⁵¹⁹

Uporedo sa gušenjem kurdske pobune policijski organi otkrili su *ogromnu zavereničku mrežu* koja je obuhvatila *sve društvene slojeve i celu zemlju*, čija aktivnost je takođe bila usmerena ka restauriranju sultanata i kalifata.⁵²⁰ U njoj su se, između ostalih, nalazili istaknuti prvaci mladoturske partije “jedinstvo i napredak” – Ejub Sabri bej, [ukri bej, Salih efendija, Husrev Sami bej, Mithad Akif bej, Lutfi Fikret bej i drugi.⁵²¹ želeći da demonstriraju odlučnost u suzbijanju svakog antire`imskog pokreta, kemalisti su već 15. avgusta 1925. godine pred ankarški Preki sud izveli 67 zaverenika, od kojih je 11 osuđeno na smrt i narednog dana obešeno, 22 su osuđena na robiju, a 34. je oslobođeno usled nedostatka dokaza.⁵²²

Ovaj prvi slučaj oru`ane pobune protiv mlade Republike i otkrivanje zavere nisu značajnije pokolebali Kemala, čoveka sna`ne volje i velike energije, da i dalje nastavi i istrajava na sprovođenju svojih reformatorskih zamisli, ne obazirući se previše na eventualne otpore. Stoga je već tokom avgusta 1925. godine obišao jednu oblast Crnomorskog regiona posetivši gradove Kastamonu i Inebolu. Tema njegovih govora ovog puta bila je *zapadna civilizacija na koju treba da se ugledaju svi Turci. Naročito je govorio o tome da treba zbaciti sa glave fes i nositi šešir i time dokazati Evropi da se Turčin niukoliko ne razlikuje od Evropljanina. Kada je predsednik turske Republike, pri prolazu, po drugi put svratio u Inebol, primetio je naglu promenu u nošnji meštana, jer*

Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 21. III 1925.

⁵¹⁹ Pogubljenje šejh Saida i ostalih vodza pobune obavljeno je 29. juna 1925. godine ispred d`amije u Diyarbekiru. *[ejh Said sa svojih četrdeset šest drugova otišao je Pejgamberu (proroku) na istinu. Time je konačno likvidirano u relativno kratkom vremenu jedno pitanje koje beše u jedan mah ozbiljno poljuljalo temelje mlade turske republike* – pisao je @ivković. O pomenutoj pobuni vidi više: Dr Zoran Sv. Tomić, *Kamal Atatürk tvorac nove Turske*, Beograd, 1939.; Dr Yaşar Kalafat, Şark Meslesi İşığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara, 1992.; D`engis Hakov, *IstoriÔ na TurciÔ prez XX vek*, Ankara – SofiÔ, 2000.; Yrd. Doç. Dr. Muhittin Gül, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, 2003; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, 2004;

⁵²⁰ AJ-370-2-202, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 1. VII 1925.

⁵²¹ Ta zavera je radila u dva javna oblika pod dvema različitim imenima – “Podizanje otad`bine” i “tarikat-i-Salahije” (...) Zaverenici su bili organizovani na principu slobodnog zidarstva. - AJ-370-2-207, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 29. VII 1925.

⁵²² Medzu oslobođenima nalazio se i Lutfi Fikret bej, istanbulski advokat koga je u februaru 1924. godine Sud za nezavisnost osudio na pet godina robije, ali je kasnije pomilovan. - AJ-370-2-213, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 18. VIII 1925.

*su svi, pa i same hod`e, nosili šešire.*⁵²³ Tri dana docnije na snagu je stupila uredba o zatvaranju svih tekija i turbeta, tj. da se *sve verske institucije u Turskoj pozatvaraju kao štetne po dr`avne interese.*⁵²⁴

Propagiranju nošenja šešira i uopšte usvajanju evropskog obrasca oblačenja, Mustafa Kemal posvetio je i svoj obilazak jugozapadnih delova Turske. Početkom oktobra 1925. godine posetio je Bursu i Smirnu (Izmir) i u razgovorima sa tamošnjim dr`avnim činovnicima i stanovništvom *uzimao je na nišan poglavito kurdistsku bunu i njene pokretače*, a zatim je besedio o potrebi nošenja šešira, što je za posledicu imalo činjenicu da je *jednoga momenta bila nastala prava kriza u šeširima i drugim vrstama kapa evropskog kroja – toliko je bila velika tra`nja tih predmeta.*⁵²⁵

Međutim, “novačenje”, tj. uvođenje šešira i evropske odeće, pru`ilo je priliku Kemalovim protivnicima da, koristeći versku osetljivost Turaka, agituju protiv vlade ističući da ona `eli da zavede ateizam. Već tokom novembra 1925. godine u Ankaru su iz raznih delova Anadolije stizale alarmantne vesti. Tako je u Sivasu zabele`eno rasturanje pamfleta kojima se stanovništvo pozivalo na pobunu,⁵²⁶ u Marašu je, nakon molitve petkom, veći broj ljudi, uzevši iz d`amije “svetu zastavu”, demonstriralo pred zgradom vilajetske uprave zahtevajući ukidanje zabrane nošenja fesa,⁵²⁷ a u Erzerumu demonstracije su dobile takav obim da je smesta proglašeno opsadno stanje.⁵²⁸ Sličnih

⁵²³ Prema vladinoj uredbi, od 1. septembra 1925. godine svi dr`avni činovnici bili su u obavezi da nose šešire. - AJ-370-2-216, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 1. IX 1925.

⁵²⁴ AJ-370-2-217, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 4. IX 1925.

⁵²⁵ Iznoseći svoje viđenje ove reforme @ivković piše: *Turski Gazija toliko se zauzima za spoljni izgled svojih zemljaka da ostavlja utisak kao da veruje da će se preobra`ajem u nošnji doći i do preobra`aja u mislima i osećajima. Tu se mo`e obmanuti!* - AJ-370-2-216, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 1. IX 1925.

⁵²⁶ Nakon energične istrage policija je otkrila počinioce. Na čelu nezadovoljnika nalazio se imam Zade Mehmed Ned`ati, koji je odmah pogubljen, dok su ostali osuđeni na višegodišnje robije: begovi [ukir Oglu Ismail, Bajtar Zade Haki, Gani, Evlija i Hamid, bivši generalštabni oficir Zija, advokat Ahmed, predsednik opštine Abas, opštinski odbornici Smer, [emsi i Abdurahim i još nekoliko lica. - AJ-370-2-234, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 30. XI 1925.

⁵²⁷ Policija je rasterala demonstrante i uhapsila oko 40 osoba koje je predala Ratnom sudu. – Isto.

⁵²⁸ O događajima u Erzerumu premijer Ismet paša je u turskom Parlamentu izjavio: *Jedna grupa gradzana pokušavši da zatvori jedan deo pijace, ode pred Vilajet kličući: “Mi nećemo činovnike dzaure!” Tu je nastala jedna manifestacija. Policija je intervenisala, ali s po`etka bez uspeha. Onda je upotrebljena `andarmerija koja je rasterala manifestante i uhapšeno je istoga dana 27 lica. Narod je kritikovao sa indignacijom ovu demonstraciju. Izgleda da je ova demonstracija spremljena od strane onih lica koja su bila dobila renome špijuna u minulim godinama i medzu kojima ima i nekih šejiha. Oslobođeni amnestijom, dadoše se na posao. Svi su uhapšeni. Proglašeno*

izgreda bilo je i u drugim gradovima severoistočne Turske: Trabzonu (Trapezuntu), Rizeu, Tokatu, Elazisu i dr., tako da je pri diplomatskoj misiji Kraljevine SHS u Carigradu zaključeno: *Ovaj reakcionarni pokret je ozbiljnije prirode, tim pre što je obuhvatio nekoliko vilajeta, i umnogome liči na pobunu koja je pre deset meseci bila izbila u Kurdistanu, sa tom samo razlikom što je turska vlada uspela da još u samome začetku i u krvi uguši ovaj pokret.*⁵²⁹ Negodovanja i otpori u vezi skidanja fesa i turbana karakterisali su čitav decembar 1925. godine. Vlasti su na njih reagovala beskompromisno, ne štedeći nikoga – narodne poslanike, advokate, hod`e, novinare...⁵³⁰

Novo iskušenje po kemaliste usledilo je već sredinom marta 1926. godine. Tada je u Dijarbekirskom vilajetu, u oblasti Midijata, izbila pobuna koja je odlučnim delovanjem vlasti ugušena u samom začetku. Prema Živkovićevom dopisu, one su povele obimne operacije u cilju *pročišćavanja dotičnog kraja od razbojnika koji se ne mogu pomiriti sa novim redom stvari u Turskoj i koji se baš stoga radi lako daju eksploatisati od stranaca koji imaju računa da tamo u tim pokrajinama, kao i u celoj Turskoj, nikad ne dođe do reda, mira i stabilizovanja.*⁵³¹

Tri meseca kasnije do Ministarstva inostranih dela Kraljevine SHS dospela su vesti o otkrivanju nove zavere protiv Mustafe Kemala koja je organizovana u Smirni (Izmiru). Među oko 100 uhapšenih osoba našlo se i nekoliko aktuelnih i bivših narodnih poslanika, a pronosile su se glasine da se iza rešetaka našlo i nekoliko oficira.⁵³²

Uprkos svim iskušenjima i otporima koji su poticali sa raznih strana, Mustafa Kemal je nastavljao sa beskompromisnim reformama. Donošenje zakona o ukidanju harema i poligamije 17. februara 1926. i o usvajanju gregorijanskog kalendara i evropskog načina merenja vremena 26. decembra 1926. godine, uz sve već pomenute reforme, navelo je minucioznog diplomatu Kraljevine SHS da zaključi: *Reforme koje je izveo za poslednjih nekoliko godina Mustafa Kemal Paša, predsednik turske republike, i*

je opsadno stanje i u onim mestima vilajeta u kojima to do sada nije bilo učinjeno. Prilikom razbijanja demonstracija uhapšeno je preko 100 osoba. Na smrt su osuđeni i povećani hod`a Abdul Med`id zvani "aur imam" i izvesni Akif iz porodice Galabi Zade. – Isto.

⁵²⁹ Isto.

⁵³⁰ Tako je u Cezareji uhapšen jedan hod`a rodom iz Medine *koji je nagovarao svet da ponovo metne turbane*, a u Marašu su uhapšeni bivši narodni poslanici [ukri efendija i Hasib efendija. U Carigradu je 7. decembra u okolini Fatiha, uhapšeno 25 osoba koje su u više mahova iskazivale svoje negodovanje protivu današnjeg revolucionarnog re`ima, medzu kojima su se nalazili i advokat Nuri bej i dopisnik jednog egipatskog lista Omer Riza, a glas protiv nošenja šešira mogao se čuti i sa skupštinske govornice, kada se poslanik iz Burse – Nuredin paša – usudio ustati protivu odluka nošenja šešira.- AJ-370-2-236, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 8. XII 1925.

⁵³¹ Prema pisanju "D`umhurijeta" od 24. marta 1926. godine *u pozadini ove pobune stajali su Englezi kako bi nanovo ote`ali pozicije ankarske vlade u vezi 'mosulskog pitanja'". - AJ-370-2-248, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 24. III 1926.*

⁵³² AJ-370-2-274, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 20. VI 1926.

rezultati do kojih je Turska došla ostvarujući ove reforme, nemaju svoje sličnosti sa ranijim reformama u bivšoj Otomanskoj Imperiji. [ta više, njih je teško uporediti i sa reformama vršenim kod drugih naroda, jer su vršene pod sasvim drugačijim okolnostima].⁵³³ Reforme izvršene za prvih pet godina Kemalovog predsednikovanja

⁵³³ AJ-370-2-374, Izveštaj otpravnika poslova Poslanstva Kraljevine SHS u Carigradu Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS, 31. III 1927.

Za učešće na gore navedenom simpozijumu prijavljujem rad „Ataturkove Reforme Turskog Društva u Ogledalu Jugoslovenske Diplomacije“. On će biti napisan na osnovu neobjavljene arhivske građe nastale u diplomatskim predstavništvima Kraljevine Jugoslavije u Republici Turskoj u razdoblju od sredine 20-tih godina XX veka do 1941 godine.

U njemu će biti obrađena pitanja koja se tiču reformskih zahvata i modernizacijskih procesa koje je inicirao Ataturk i sprovodio ih do kraja života, težeći da Tursko društvo i Državu ustroji u skladu sa Evropskim kriterijumima, te otpori i otvorena neprijateljstva pojedinih socijalnih slojeva prema njima.

*

Being registered for the symposium in question it will be a pleasure to enroll the scientific work titled „Kemal Mustapha Attaturk's reforms of the Turkish society in view of Yugoslavian diplomacy“.

The work is largely based on the unpublished archive papers which had been made in the embassy of the Kingdom of Yugoslavia in the Republic of Turkey, from the middle of the 1920's to 1941.

The various topics about the reforms and the modernizing processes Attaturk had started and tried to accomplish, will be elaborated here. The work will also contain the research of Attaturk's constant efforts to make the Turkish state and society modern and Europeans as well as the resistance or even antagonism of certain social classes to them.

Za učešće na gore navedenom simpozijumu prijavljujem rad „Ataturkove Reforme Turskog Društva u Ogledalu Jugoslovenske Diplomacije“. On će biti napisan na osnovu neobjavljene arhivske građe nastale u diplomatskim predstavništvima Kraljevine Jugoslavije u Republici Turskoj u razdoblju od sredine 20-tih godina XX veka do 1941 godine.

U njemu će biti obrađena pitanja koja se tiču reformskih zahvata i modernizacijskih procesa koje je inicirao Ataturk i sprovodio ih do kraja života, težeći da Tursko društvo i Državu ustroji u skladu sa Evropskim kriterijumima, te otpori i otvorena neprijateljstva pojedinih socijalnih slojeva prema njima.

*

Being registered for the symposium in question it will be a pleasure to enroll the scientific work titled „Kemal Mustapha Attaturk's reforms of the Turkish society in view of Yugoslavian diplomacy“.

The work is largely based on the unpublished archive papers which had been made in the embassy of the Kingdom of Yugoslavia in the Republic of Turkey, from the middle of the 1920's to 1941.

The various topics about the reforms and the modernizing processes Attaturk had started and tried to accomplish, will be elaborated here. The work will also contain the

udarile su temelje modernoj turskoj državi. Patriotizam, laicizam, nacionalizam, etatizam, republikanstvo i revolucionarstvo postali su vodeći pojmovi u njegovom i vokabularu njegovih najbližih saradnika i sledbenika, pojmovi kojima su se najjasnije ocrtavali novi

research of Attaturk's constant efforts to make the Turkish state and society modern and Europeans as well as the resistance or even antagonism of certain social classes to them.

Za učešće na gore navedenom simpozijumu prijavljujem rad „Ataturkove Reforme Turskog Društva u Ogledalu Jugoslovenske Diplomacije“. On će biti napisan na osnovu neobjavljene arhivske građe nastale u diplomatskim predstavništvima Kraljevine Jugoslavije u Republici Turskoj u razdoblju od sredine 20-tih godina XX veka do 1941 godine.

U njemu će biti obrađena pitanja koja se tiču reformskih zahvata i modernizacijskih procesa koje je inicirao Ataturk i sprovodio ih do kraja života, težeći da Tursko društvo i Državu ustroji u skladu sa Evropskim kriterijumima, te otpori i otvorena neprijateljstva pojedinih socijalnih slojeva prema njima.

*

Being registered for the symposium in question it will be a pleasure to enroll the scientific work titled „Kemal Mustapha Attaturk's reforms of the Turkish society in view of Yugoslavian diplomacy“.

The work is largely based on the unpublished archive reports which had been made in the embassy of the Kingdom of Yugoslavia in the Republic of Turkey, from the middle of the 1920's to 1941.

The various topics about the reforms and the modernizing processes Attaturk had started and tried to accomplish, will be elaborated here. The work will also contain the research of Attaturk's constant efforts to make the Turkish state and society modern and Europeans as well as the resistance or even antagonism of certain social classes to them.

Za učešće na gore navedenom simpozijumu prijavljujem rad „Ataturkove Reforme Turskog Društva u Ogledalu Jugoslovenske Diplomacije“. On će biti napisan na osnovu neobjavljene arhivske građe nastale u diplomatskim predstavništvima Kraljevine Jugoslavije u Republici Turskoj u razdoblju od sredine 20-tih godina XX veka do 1941 godine.

U njemu će biti obrađena pitanja koja se tiču reformskih zahvata i modernizacijskih procesa koje je inicirao Ataturk i sprovodio ih do kraja života, težeći da Tursko društvo i Državu ustroji u skladu sa Evropskim kriterijumima, te otpori i otvorena neprijateljstva pojedinih socijalnih slojeva prema njima.

*

Being registered for the symposium in question it will be a pleasure to enroll the scientific work titled „Kemal Mustapha Attaturk's reforms of the Turkish society in view of Yugoslavian diplomacy“.

The work is largely based on the unpublished archive reports which had been made in the embassy of the Kingdom of Yugoslavia in the Republic of Turkey, from the middle of the 1920's to 1941.

The various topics about the reforms and the modernizing processes Attaturk had started and tried to accomplish, will be elaborated here. The work will also contain the research of Attaturk's constant efforts to make the Turkish state and society modern and Europeans as well as the resistance or even antagonism of certain social classes to them.

društveno-politički vetrovi koji su duvali anadolskim prostranstvima tokom 20-tih godina prošloga veka i koji su svojim delovanjem u kasnijim periodima, gotovo u potpunosti, preobrazili tursku državu i društvo.

SAZETAK / ABSTRACT

Za učešće na gore navedenom simpozijumu prijavljujem rad „Ataturkove Reforme Turskog Društva u Ogledalu Jugoslovenske Diplomacije“. On će biti napisan na osnovu neobjavljene arhivske građe nastale u diplomatskim predstavništvima Kraljevine Jugoslavije u Republici Turskoj u razdoblju od sredine 20-tih godina XX veka do 1941 godine.

U njemu će biti obrađena pitanja koja se tiču reformskih zahvata i modernizacijskih procesa koje je inicirao Ataturk i sprovodio ih do kraja života, težeći da Tursko društvo i Državu ustroji u skladu sa Evropskim kriterijumima, te otpori i otvorena neprijateljstva pojedinih socijalnih slojeva prema njima.

*

Being registered for the symposium in question it will be a pleasure to enroll the scientific work titled „Kemal Mustapha Attaturk's reforms of the Turkish society in view of Yugoslavian diplomacy“.

The work is largely based on the unpublished archive reports which had been made in the embassy of the Kingdom of Yugoslavia in the Republic of Turkey, from the middle of the 1920's to 1941.

The various topics about the reforms and the modernizing processes Attaturk had started and tried to accomplish, will be elaborated here. The work will also contain the research of Attaturk's constant efforts to make the Turkish state and society modern and Europeans as well as the resistance or even antagonism of certain social classes to them.

ATATÜRK, YENİ TÜRKİYE VE BALKANLAR

Prof. Dr. Cengiz HAKOV

Türkiye'nin Osmanlı sonrası tarihinde yetenekli bir komutan, reformcu devlet adamı ve dünya çapında bir politikacı olan Mustafa Kemal Atatürk gibi tarihe mal edilmiş başka bir kişi yoktur. Atatürk, Türk halkının Ulusal Kurtuluş Savaşının örgütleyicisidir. O savaş ki, zafere kavuşması sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazları üzerine bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamıştır. Tarih açısından kısa bir sürede yeni ulusal Türk devleti Atatürk sayesinde modernleşebilmiştir. Bu, bir yandan Türk halkının kendi ulusal özgünlüğünü ve benliğini korutarak Batı Avrupa kültürünün Doğu Türk kültürüne kaydırılması bakımından cesaretli bir denemidir.

Yeni Türkiye'nin kurucu karşısında o zamanlar taklit edilecek iki model vardır: kapitalist Avrupa ve ABD modeli ile sosyalist Rusya modeli. Atatürk, kapitalist kalkınma yolunu ne inkar etmektedir, ne de baştan başa kabul etmektedir. Sosyalist modeli de kabul etmemektedir, ancak bu modelin devletleştirici yanlarından faydalanmaktadır. Bunun sonucunda kapitalist piyasa ekonomisinin ana ilkelerinin sosyalist ekonominin devletleştirici yanlarıyla olduğu gibi, Türk kültürünün ana ilkelerinin de Batı Avrupa kültürünün ana ilkeleriyle haşır neşir olduğu modernleşmenin Türk ulusal modeli meydana gelmiştir.

Batıdaki modernleşme toplumun “aşağıdan yukarıya doğru” evrimsel gelişimi sonucunda gerçekleştiyse, Türkiye'de bunun tam tersi olmuştur. Atatürk, hayata geçirmiş olduğu radikal reformlarla Türk toplumunun sosyo-ekonomik ve politik kültürel kalkınmasını hızlandırmak istemiştir. Bu suretle bu radikal reformlar yoluyla eski Osmanlı devletinin kuruluşları ortadan kaldırılarak yeni Türk devletinde yeni kuruluşlar meydana getirilmiştir.

Atatürk'ün cesaretli reformları eski tutucu feodal klerikal çevreleri, hatta onun kendi dava arkadaşlarından bazılarını ürkütmüştür. Buna rağmen Atatürk, Türk halkının manevi değerlerine ve erdemlerine olan sarsılmaz inancına ve yeni cumhuriyetçi ordunun desteğine yaslanarak bu reformları hayata geçirmiştir. Atatürk, kendi karşıtlarına yanıt

verirken kimi kişilerin modernleştirmeyi “dinsizlik” olarak anlamakta olduklarını, fakat aslında kendilerinin davranışlarının dinsizlik olduğunu, başında çalma taşıyan herkesin hoca olmadığını, çünkü hoca olmak için çalma yerine akıl ve fikir gerektiğini” söylemektedir.

Atatürk, bütün halkın kendisini takdir ve sevgiyle karşılamasını kendi diktatörlük erkine yerleşiklik kazandırmak için değil, tarih olarak kısa bir süre zarfında yeni Türk devletinin modernleştirilmesi, Türk halkının maddi refahının iyileştirilmesi ve kültür düzeyinin yükseltilmesi için kullanmaktadır.

Atatürk, Türk toplumunda laikliğe çok büyük önem vermektedir. Ona göre, modern bir devletin şeriata göre idare edilmesi bir anakronizmdir. Onun için Atatürk dünya işlerinin din işlerinden ayrılması gerektiğini savunmaktadır, ancak bu, dine inananlara bu inançlarından dolayı sitem edilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Bilakis, onlar dinlerine ibadette serbesttirler.

Atatürk, Türk halkının ulusal çıkarlarına aykırı düştüğü Osmanlı taraftarlığını, Panislamizm'i ve Pantürkizm'i kabul etmeyerek bunların karşısına Kurtuluş Savaşı sırasında kazanılmış ulusal egemenliği, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nde hayata geçirilebilecek bir ideoloji ve uygulama olarak Türk milliyetçiliğini çıkarmaktadır.

Bir asker olarak Atatürk savaşın dehşetlerini çok iyi bilmektedir. Onun için de bir devlet adamı olarak tartışmalı uluslararası sorunlara savaş yoluyla çözüm getirtilmesine karşı çıkmaktadır. “Savaşın ciddiyetini anlayamayan o liderler, saldırganlığın ajanları ve silahı durumuna gelmektedirler” diyen Atatürk, Türkiye'nin iç ve dış politikasının ana ilkesi durumuna gelmiş olan “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” sloganını yükseltmiştir. Mustafa Kemal'e göre, “kendi kalkınması için esaslı reformlara girişmiş olan bir ülke için yurdun içinde ve kendi sınırları etrafında barış ve huzurun hüküm sürmesinden daha doğal bir şey yoktur”. Onun içindir ki, Türkiye'ye karşı olası bir saldırı sırasında kolektif güvenlik sistemleri oluşturmak için komşu ve daha uzakça devletlerle ikili ve çok yanlı antlaşmalar yapıp imzalanması Türkiye'nin dış politikasında esas öncelikler durumuna gelmiştir. Üstelik bunu yaparken Türkiye, kendisini istemediği bir savaş uyuşmazlığına itebilecek başka devletlerle askeri birliklere girmekten kaçınmaktadır. Özü itibarıyla Atatürk, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilerde geniş çapta uygulanmaya koyulmuş bölgesel kolektif güvenlik anlayışının gerçekleştirilmesinin inisiyatifçisi olmuştur.

İki dünya savaşı arasında uluslararası ilişkilerin gelişimi, ilk bölgesel kolektif güvenlik sistemi olan Balkan Paketi'nin kurulmasını hızlandırmıştır. Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Türkiye ve Yugoslavya kamuoyunun ünlü temsilcileri, bu ülkelerdeki kamuoyunu Balkan Paketi'nin kurulmasına hazırlamak amacıyla Atina, İstanbul, Bükreş ve Selanik'te konferanslar düzenlemişlerdir. Atatürk, İstanbul Konferansında (1931) yaptığı konuşmasında şunları da söylemiştir: “Türkiye de dahil olmak üzere, Balkan ülkeleri, artık tarihe mal edilmiş olan Osmanlı İmparatorluğunun azar azar çökmesinin tarihsel bir sonucudur...Eğer bu tarihte acıklı anılar varsa, bunlar tüm Balkan ülkeleri için ortak acıklı anılardır. Türkiye'nin payına düşen acıklı anılar daha az değildir...”

Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya bu konferanslarda Balkan Paketi sorunu konusunda görüşlerini birbirine daha da yakınlaştırmaktadırlar. Bir tek Bulgaristan, ilk önce Balkan devletleri arasında ulusal ve toprak problemlerinin görüşülüp çözüme bağlanmasında ısrarlı olmaya devam etmektedir, ancak konferansa

katılan diğer ülkeler onun bu ısrarlı teklifini kabul etmemektedirler. Böyle bir durum karşısında diğer dört balkan devleti, Balkan Paktını kurmak için resmi diplomasi yoluyla Bulgaristan'sız hareket etmeye karar vermektedirler. Bu hususta en yoğun faaliyeti Türkiye ile Yunanistan göstermektedirler.

Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya Dışişleri Bakanları, 09 Şubat 1934'te Atina'da Balkan Paktı'nı resmen imzalamışlardır. anlaşmaya göre, bu dört devlet, bir Balkan devletinden gelebilecek bir saldırıya karşı Balkanlardaki sınırların güvenliğini karşılıklı olarak garanti edeceklerdir, Balkan devleti olmayan başka bir devletten gelecek saldırıyı değil ama. Bulgaristan'ın Balkanlardaki komşularına karşı toprak iddiası varolduğu için aslı itibarıyla Balkan Paktı'nın onu hedef almış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Balkan Paktı'nın kurulması sırasında çok önemli rol oynamış olan Türkiye, bu paktın, Balkan devletlerinden ve Balkan devleti olmayan devletlerden gelebilecek bir saldırıya karşı kendisini kurmuş olan devletlerin sınırlarını korumasını istemektedir. Fakat, paktta yer alan kimi katılımcıların İtalya ile Almanya'nın memnuniyetsizliklerine sebebiyet vermemek için bu ülkeler Türkiye'nin her türlü saldırıdan her yanlıca savunma anlayışına katılmamaktadırlar. Buna rağmen Türkiye, hedef ve görevleri ne denli sınırlı olsa da, sonuna kadar bu pakta sadık kalmaktadır. Atatürk, Balkan ülkeleri gazetecileriyle yaptığı bir görüşmede, "...Bir gün gelecek Balkan topluluğu bu biçimiyle de, birçok kişinin aklının ucundan bile geçiremediği çağdaş biçimler halinde gelişecektir" demiştir.

Atatürk, Balkan paktı'nın politik, kültürel ve askeri işbirliği temelinde kurulu sınırsız bir Avrupa Birliği'ne dönüşmesini, her halkın temsilcilerinin bir Meclisi oluşturacakları bir devlet ve bir ordu haline gelmesini hayal etmektedir. Her halkın temsilcilerinden oluşacak parlamento, Birleşik Cumhuriyet'in Cumhurbaşkanı sırayla kendi temsilcilerinden seçecektir. Türk halkına gelince, Mustafa Kemal, kendi halkının Avrupa'ya layık bir halk olacağından ve uygar halkların saflarında kendi yerini alacağından emindir.

Atatürk'ün girişimi üzerine Balkan Paktı'nın bir benzeri olarak 1937'de Orta Doğu'da Saadabat Paktı kurulmuştur. Pakta Türkiye, İran, Irak ve Afganistan katılmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti gün günden Balkanlar'da ve Orta Doğu'da barış faktörü olarak yerleşiklik kazanmaktadır. 1934'te Atatürk'ün Balkanlar'da ve Orta Doğu'da barışın korunmasına olağanüstü hizmetlerinden dolayı Nobel Barış Armağanı'na terfi edilmiş olması bunun mantıksal bir sonucudur. Üstelik şunu belirtmek gerekir ki, teklif, Yunanistan'ın eski Başbakanı Elefterios Venizelos'tan gelmiştir. halbuki, olaydan on yıl önce Türkiye Yunanistan'la kanlı bir savaş yürütmüş ve savaş Yunanistan için feci sonuçlanmıştı.

Elefterios Venizelos, Oslo'daki Nobel Komitesi Başkanı'na şunları yazmıştı: "... Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, geleceğin barışı için yeni yeni ve tehlikeli tehditler doğurmakta olan istikrarsız ve dürüstlükten yoksun duruma kesin bir son vermiştir. Gerçekten, böylesine kısa bir zaman döneminde bunca köklü değişikliklerin gerçekleştirilmiş olması bir milletin hayatında çok ender rastlanmaktadır... Düşmanlık ortamında geçmiş olan uzun yüzyıllar boyunca kanlı savaşlar yürütmüş olan biz Yunanlı'lar, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini almış olan bu memleketteki köklü değişiklikleri ilkin hissetme imkanına sahip olduk... Orta Doğu barışı yolunda yeni bir çağ yolunu açtırmış olan Yunan – Türk Anlaşması'nı 1930'da imzalamış Yunan Hükümetinin Başbakanı olarak, bu fahri barış ödülüne layık Mustafa Kemal Paşa'nın

Nobel Barış Ödülü'ne adaylığını ünlü komite üyelerine teklif etmek şimdi benim için büyük bir şereftir.”

Aynı yıl İngiltere Dışişleri Bakanı Handerson'a verilmiş olan Nobel Barış Armağanı'nı Atatürk'ün alamamış olmasına rağmen, onun bu ödüle teklif edilmiş olması bile Balkanlardaki barışın ve bir bütün olarak dünya barışının korunmasına tartışma götürmez hizmetlerde bulunmuş bir devlet adamı ve politikacı olarak onun sahip olduğu olağanüstü niteliklerin artık bir takdiridir.

İkinci Dünya Savaşı arifesinde dünya barışının yazgısı için duyduğu endişeyi dile getirirken Atatürk, dostu ve dava arkadaşı A.F.Cebesoy'a şunları söylemiştir: “Ne yazık ki, dünyadaki egemen milletlerin liderleri arasında birinci sınıf yönetici yok. Avrupa'da birkaç maceracı güç kullanarak Almanya ve İtalya'nın başına geçmektedirler. Bugün onlar dünyayı kana boğma fırsatı karşısında yılmayacaklardır. Eski dostumuz Sovyet Rusyası maceracıların yanlış hareketlerinden faydalanmayı başaracaktır. Bunun sonucunda dünyadaki kuvvet dengesi tamamıyla değişecektir...”

Az bir zaman sonra artık ağır hasta olan Atatürk, kendisini tedavi etmekte olan Dr. N.R. Belger'e şunları söyleyecektir: “Çok geçmeyecek, Avrupa'da hakiki bir fırtına kopacak. Bu korkunç kasırga dünyayı her yanından saracak ve insanlık yeni bir dünya savaşının dehşetlerini bir kez daha yaşayacak. Bu kanlı felakette savaşa katılmayıp devlet gemisini herhangi bir engele çarpmadan fırtınadan geçirmek bizler için hayati önem taşıyacaktır.

İkinci Dünya Savaşı ve savaş sonuçları hakkında Atatürk'ün söylediklerini tarih doğruladı. Atatürk'e sadık kalan yeni Türk yöneticileri, uygulamada Türkiye'yi savaşa sokmadan İkinci Dünya Savaşı'nın fırtınalı yıllarından “devlet gemisini” geçirmeyi başarmışlardır.

Atatürk'ün adı, onun kurmuş olduğu yeni Türk devletinin, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin simgesi olmuştur. Bulgar tarihçisi Petar Mutafchiev, onun Türk halkına olağanüstü büyük hizmetlerini Türk Tarihçisi E.Z. Karal'a yapmış olduğu kendisine açıklamasında şöyle değerlendirmiştir: “Türk Türkler, Atatürk'ün Türk halkı için yapmış olduklarına hakkettiği değeri verememektesiniz. Bunu gelecek kuşaklar yapacaklardır, çünkü Atatürk kendi halkından bir baş değil, koskoca bir boy ilderdeydi!”

Türkiye'nin Osmanlı sonrası tarihinde tarihe mal edilmiş böylesi büyük bir şahsiyet yoktur, kuşkusuz. Bir devlet adamı, reformcu ve politikacı olarak onun sahip olduğu erdemler herkesçe takdir edilmiş olup kendisi XX Yüzyılda dünyanın en önemli ilk on kişisi arasında haklı olarak yer almaktadır.

Kaynaklar ve Literatür:

1. Kemal Atatürk. Seçme Nutuklar ve Konuşmalar. Sofya, 1981
2. Mustafa Kemal Atatürk. Nutuk. Ankara, 2005
3. Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Bulgar – Türk İlişkileri (1913 – 1938), Ankara, 2002
4. Kutikov, VI. Uluslararası Akitler ve Antlaşmalar Derlemesi, Sofya, 1948
5. Manchev, Kr. Balkan Halkları Tarihi (1918-1945), Sofya
6. Manchev, Kr. Bistriski, V. Bulgaristan ve Komşuları. Sofya, 1978.
7. Stamboliyski ve Atatürk'ün Bulgar – Türk İlişkileri Hakkındaki Konuşmaları, Derleme, Sofya, 2001.
8. Zdravkovski, Ts. Atatürk'ün Kahinliği, Üsküp, 1993

9. Parushev, P. Demokrat Diktatör Atatürk.
10. Potshveriya, B.M. İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye, Moskova, 1992
11. Hakov C. XX Yüzyılda Türkiye Tarihi, Ankara, 2000
12. Soysal, İ. Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları. Cil I (1920-1945). Ankara,1983
13. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. Cilt I-II. Ankara, 2002
14. Olaylarla Türk Dış Politikası. Cilt I-II. Ankara, 1987
15. Gönlübol, M. Sar, Cem. Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938). Ankara, 1997
16. Armaoğlu, F. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980). Ankara, 1984
17. Turan, Ş. Türk Devrim Tarihi. 3 Kitap, Birinci ve İkinci Bölüm (1923-1938). Ankara, 1995 – 1996
18. Türkiye'nin Dış Politikasında 50. Yıl. Ankara, 1974
19. Andreew Mango. Atatürk. İstanbul, 2000
20. Özakman, Turgut. Şu Çılgın Türkler. Ankara, 2005

ÖZET

Atatürk Osmanlı İmparatorluğunun çöküntüleri üzerinde kurulan yeni modern Türkiye Cumhuriyeti'nin sembolüdür. O, kapitalist serbest piyasa ekonomisinin ve sosyalist ekonomiğisinin etatizm genel prensiplerini göz önünde bulundurarak. Batı Avrupa kültürünü Doğu Türkiye kültürüne katarak, Yeni Türkiye'nin süretle gelişerek modernleşme stratejisini çizmiştir. ,

Atatürk'ün sloganı “yurtta barış, dünyada barış” Türkiye Cumhuriyetinin iç ve dış politikasının temelini teşkil etmektedir. İç politikada modernleşme esas prensib ise, dış politikada – kolektif güvenlik sistemin kurulması olmuştur. Buna örnek olarak Balkan ve Sadabad paktlarını göstermek olur.

Atatürk Türkiyesi Balkanlarda ve Orta Doğuda barışın korunmasında esas faktor olmuştur. Bunun için de Atatürk 1934 yılında Nobel Barış Ödülüne layık gösterilmiştir. Bundan başka o, XX yüzyılın On en önemli devlet ve siyaset adamları listesine seçilerek, onların arasında lâik yerini almıştır.

DOĞU AVRUPA'DA MİLLİYETÇİLİK VE ATATÜRK

Prof. Dr. Ömer TURAN
(ODTÜ – Princeton Üniversitesi)

Mustafa Kemal Atatürk'ün büyüklüğü ve önemi sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olmaktan ibaret değildir. Bunun yanı sıra Atatürk, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra önemli ölçüde işgale uğrayan Anadolu'daki Türk milletini önderlik ettiği Milli Mücadele ile özgürlüğüne kavuşturmuş, kurmuş olduğu yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni bağımsız bir devlet olarak dünya devletleri arasına sokmuş, daha sonra ülkesini muasır medeniyet seviyesinin üzerine çıkarmak için bir program dahilinde çeşitli alanlarda radikal reformlar gerçekleştirmiş, ve bütün bu sebeplerle döneminin ve takip eden yılların mazlum milletlerine model olmuş, fikirleri ve icraatları ile 20. yüzyıla damgasını vurmuş büyük bir devlet adamıdır. Hindistan'dan Çin'e, Endonezya'dan Güney Amerika ülkelerine kadar pek çok millet Atatürk'ün özgürlük mücadelesini kendilerine örnek almış, çağdaşlaşma hareketlerinden etkilenmişlerdir⁵³⁴. Makalemizde Avrupa başta

⁵³⁴ Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilmiş olan Kurtuluş Savaşı'nın, O'nun çağdaşlaşma yolunda gerçekleştirmiş olduğu devrimlerin ve kalkınma programının örnek alınması konusunda pek geniş bir bibliyografya vermek mümkün ise de burada sadece Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından 22-23 Ekim 1998 tarihinde düzenlenen ve 1999 yılında *Atatürkçülük ve Modern Türkiye* ismiyle bir kitap halinde yayınlanan Sempozyum bildirilerinden bir kısmına işaret etmekle yetineceğiz: Nimetullah Hafız, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Balkan Devletlerinde Yankıları", s.107-128; İbrahim Tatarlı, "İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Atatürk ve Modern Türkiye'nin Bulgaristan Parlamentosu'nda Değerlendirilmesi", s.143-154; Ljiljana Colic, "Reflections of Mustafa Kemal Atatürk's Reforms in the Kingdom of Yugoslavia", s.183-190; Mustafa Mehmet, "Atatürk İnkılapları" ve Romanya Türk Toplumu", s.191-196; Dan Berindei, "Nicolae Titulescu et la Turquie d'Atatürk", s.423-432; Nahas M. Mahieddin, "L'Influence des Idees de Mustafa Kemal Atatürk sur l'Elite Politique et Culturelle en Algerie durant la Periode de l'Entre Deux-Guerres", s.433-452; Pende M'Bow, "La Lecture de l'Experience Laique du Senegal a la Lumiere de Celle de la Turquie sous Mustapha Kemal Atatürk (1881-1938)", s.455-466; Rafaa Ben Achour, "Modern Tunisia and Turkey (A Comparative Study in the Light of the Kemalist Principles)", s.467-476; Yusuf Hamza, "Atatürk ve Makedonya Türklüğü", s.539-552; Constantine D.Zepos, "Evolution of the Kemalist Doctrine, from a Greek Standpoint", s.559-564; Elmira Muradaliyeva, "Azerbaijan

olmak üzere Dünya'daki belli başlı ulus kurma modelleri üzerinde durulacak ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Osmanlı İmparatorluğu'nun külleri arasından çıkarmış olduğu ulus-devleti inşa ederken müracaat ettiği yöntemler ve milliyetçilik anlayışı belirtilecek; ırk ve din değil, kültür ve mensubiyet şuuru temelleri üzerine inşa ettiği dışlayıcı değil toparlayıcı, "öteki"ne düşmanlık üzerine değil barışçı milliyetçilik anlayışının özellikleri vurgulanacaktır.

Jerzy J. Wiatr, ulus kurmanın sosyal yapıda, politik kurumlarda ve kültürel ve psikolojik yapılanmadaki transformasyonlarla oluştuğunu anlatır. Bir günde ortaya çıkmazlar. Uzun bir sürecin ürünüdürler. Tarihi şartlar çok önemlidir. Bu süreçler en çok, ekonomik bağlardaki yoğunluk ve özgür işçi gücünün, etnik özelliği olan topluluklar üzerinde hakimiyet talep eden politik güç yapılarının, kültürel kimliğin ve farklı bir milli şuurun ortaya çıkmasına bağlıdır. Tek bir şekli yoktur, hatta genellikle birbirine benzemez, dedikten sonra, gene de bir sınıflamaya giderek, üçü Avrupa'da ve üçü de Avrupa dışında olmak üzere altı çeşit ulus-kurma modelinden olduğundan bahseder⁵³⁵.

Batı Avrupa Burjuva Demokratik Modeli olarak nitelediği Fransa ve İngiltere tarzında, spontane olarak gelişen sosyal-ekonomik ilişkiler feodal bir toplumdaki modern bir milletin çıkması sonucunu doğurur. Sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmelerin sonucu olarak milli kültür ortaya çıkar. Gecikmiş Ulus Kurma Modelinde, İtalya, Almanya ve Rusya'da olduğu gibi, gelişmiş bir kültürel üstyapı vardır ancak politik faktörler ulus kurmanın ortaya çıkmasını engellemiş, en azından geciktirmiştir. Milli Özgürlük Modeli, Polonya, İrlanda, Yunanistan, Sırbistan, Hırvatistan, Bulgaristan ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde geçerlidir. İrlanda hariç bu ülkelerin hepsinde Osmanlı, Rus ve Avusturya-Macaristan gibi büyük ve çok milletli imparatorluklar vardır. Milli kimliklerini oluşturma yolunun çeşitli safhalarını başka hakimiyetler altında katetmişlerdir. Milli şuurlarının oluşumunda yabancı hakimiyetlere karşı vermiş oldukları mücadele önemli bir yer tutar. Bir milli devletlerinin olmayışı dolayısıyla ulus kurma sürecinde entellektüeller önemli bir yer tutar⁵³⁶.

Wiatr, Avrupa dışındaki ulus kurma modellerini de üç grupta ele alır. Bunların birincisi, Amerika'da olduğu gibi, Göçmenler Milleti Modelidir. Avrupa orijinli insanlar, eski kıtanın dışındaki yeni yerleri vatan tutmaları sonucunda, yeni bir millet olarak ortaya çıkmışlardır. Aralarında bazı farklılıklar olmakla birlikte Avrupa menşeli Güney Amerika milletleri, Güney Afrikalılar, Avustralya ve Yeni Zelandalılar da bu gruptadırlar. İkincisi,

Tarihçiliğinde ve Üniversite Kurslarında Atatürkçülük Kavrayışı", s.565-576; Inom A. Asrorov, "Using the Experience of Turkey in Economy Reform of the Republic of Tajikistan", s.581-589; Dan Tschirgi, "Turkey's Challenges in the Arap World", s.589-600; Robert Anciaux, "The Foreign Policy of Turkey in the Middle East and the Actuality of Atatürk's Thought: From the Pact of Saadabad to the Peace Process", s.601-612; Youssef Mouhamed Iraki, "The Plane of the Ghazy Mostafa Kamal Pasha in the Independence War and the Egyptian Attitude this War 1920-1923, According to Egyptian Archives", s.613-622; Abderrahmane el Moudden, "Bin Abd Al-Karim's and Kemal's Movement in 1920s: What Connections?", s.639-652; Zheng-hua Dong, "Chinese Views of Atatürk and Modern Turkey", s.669-676; Arshad-uz Zaman, "Atatürk Seen from Bangladesh", s.731-740.

⁵³⁵ Jerzy J. Wiatr, "Kemalism and the Models of Nation Building" in *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1994, s.567-568.

⁵³⁶ Wiatr, s.568-571.

Eski Kültür Dönüşümü Modelidir. Çin, Japonya ve Hindistan gibi ülkeler bu gruba girerler. Buralarda, milliyet duygusunun bulunmadığı eski ve zengin bir kültüre sahip toplumlarda modern milli gelişmeler sonucunda milletler ortaya çıkmıştır. Geleneksel toplumların modern millete dönüşümlerinde Avrupa'nın milliyetçilik fikri ve sosyal ve ekonomik yapılarıdaki değişmelerin rolü olmuştur. Üçüncüsü ise Kolonileşme Sonrası Gelişme Modelidir. Afrika'da Sahra'nın altındaki ülkelerde ve dünyanın diğer bölgelerinde koloni kurmuş güçlerin terkettikleri sınırlar içerisinde milletler ortaya çıkmışlardır. Kolonyal sınırlar genellikle sunidir, tarihi ve etnik özellikleri göz önüne almamıştır. Bundan dolayı koloniyalizmin coğrafi özelliklerinin ve yeni özgürlüğüne kavuşmuş ülkelerin Avrupa üniversitelerinden yetişmiş entelektüel ve politik elit kesimini vasıtasıyla milli fikirlerin yayılmasının sonucudurlar. Bu şartlarda devlet milli kimlik gerçeğini yansıtmamakta, onu yaratmaktadır⁵³⁷.

Wiatr'a göre, Atatürk'ün ulus-kurma modeli kendisinden önceki Avrupa'daki örneklerinden etkilenmiştir ama onların aynısı değildir ve hatta onlara alternatiftir. Bu modelde, ulus kurmada, politik ve ideolojik unsurlar uzun vadeli sosyo-ekonomik faktörlerden daha önemlidir. İlaveten, eskinin mirasının birikimi sebebiyle ulus kurma çok zor ve travmatik olmakla birlikte, gelişmiş bir öncü elit kesim tarafından iyi değerlendirilebilirse iyi bir atlama yapmak suretiyle potansiyel gerçeğe dönüştürülebilir. Atatürk Türkiye'sinde ulus kurma süreci çok uzun bir sürece yayıldığı için Gecikmiş (Retarded) Ulus Kurma modeline yakındır. Hatta Türk modelinde bu gecikmeyi görebilmek, Rus modelinden daha kolaydır. Bununla bir paradoks gibi görünse de, 1918-1922 yılları arasındaki Milli Mücadele yılları hatırlanacak olursa Milli Kurtuluş Modeli de çok uygundur. Mustafa Kemal, dış güçlere direnişin lideri, ülkesinin birlik ve bağımsızlığının savunucusu ve modern bir milli devletin kurucusu olarak milli kurtuluş tarihleri içerisinde çok özel bir yere sahiptir. Mustafa Kemal'in zaferi, Avrupalı güçlere karşı Avrupalı olmayan bir milletin kazandığı ilk zaferdir. Atatürk aynı zamanda ulus kuran ideologdur. Bunlara ilaveten Türk ulus kurma eyleminde Batı Avrupa Burjuva Demokratik Modeli'nden bazı unsurların alındığını da görüyoruz. Laiklik, bilim ve eğitim vurgulanarak Türklerin Batılılaştırılması hedeflenmiştir. Kemalist Hareket, Eski Kültürün Dönüştürülmesi Modeli'nden de unsurlar ihtiva etmektedir. Bununla beraber dönüştürmede vurgu devamlılığa değil kesintiye yapılmıştır. Be çerçevede hareket ihtilalci olarak da nitelenebilir. Türk modeli bir sentezdir. Bu sentez dış kaynaklardan unsurlar almaktan ibaret basit bir derleme değildir. Aksine başka milletlerin de örnek aldığı orijinal bir mahiyete haizdir⁵³⁸.

Peter Sugar, "External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism" isimli önemli makalesinde, milliyetçiliğin Batı Avrupa'da nasıl ortaya çıktığını ve nasıl bir fonksiyon icra ettiğini ortaya koyduktan sonra nasıl mahiyet değiştirerek Almanya üzerinden Doğu Avrupa'ya ulaştığını ve burada nasıl şekillendiğini anlatır. Batı Avrupa'da milliyetçilik, sınırları tebellür etmiş bir ülkede o sınırlar içerisinde yaşayan, isterse başka milliyetlerden olsun, bütün insanları içine alarak yeni bir kimlik ve mensubiyet yaratmıştır. Kilisenin gücünün sınırlanması, sanayileşme ve şehirleşme ile alakalıdır. Siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler elbetteki bu oluşum uzun bir

⁵³⁷ Wiatr, s.571-572.

⁵³⁸ Wiatr, s.568, 572-573.

sürecin sonucudur. Bununla beraber her zaman gerçek ile birebir ilişkili olmuştur ve mevcut duruma dayanmıştır. Milliyetçilik fikri Almanya üzerinden Doğu Avrupa'ya geçmiş ancak Batı Avrupa ile aynı siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimi yaşamayan bu bölgede milliyetçilik başka bir şekilde anlaşılmıştır⁵³⁹.

Hans Kohn, dünyayı Rönesans ve Reformları yaşamış ve yaşamamış kesimler olarak ikiye ayırır. Batı Avrupa'nın Rönesans ve Reformlar tecrübelerini yaşayanlarla yaşamayan diğer yerlerdekilere milliyetçilikle çok ilintili kavramlara yüklediklere anlamlar ve dolayısıyla milliyetçilik anlayışları çok farklıdır⁵⁴⁰. Örneğin bir bütün olarak Doğu Avrupa'da milliyetçilik anlayışı, her bir ülkede farklılıklar göstermekle birlikte, gerçeklerden ziyade mitler üzerine kurulmuştur. Mevcut durum pek fazla gözününde tutulmaz. Geçmişteki altın bir çağı istikbalde yeniden yaratmak esastır. Doğu Avrupa milliyetçiliği mesianist bir karaktere sahiptir. Pek çok ortak özelliklerin yanı sıra Doğu Avrupa ülkelerinde milliyetçilik kendi içinde farklılıklara sahiptir ve dört gruba ayrılabilir. Bunlardan birincisi Batı Avrupa'da olduğu gibi Burjuvazi Milliyetçiliktir. Çeklerde bu tarza rastlanır. İkincisi, Polonya ve Macaristan'da tesadüf edilen Aristokratik Milliyetçiliktir. Üçüncüsü, Sırbistan ve Bulgaristan'da görüldüğü gibi Popüler Milliyetçiliktir. Dördüncüsü Yunanistan, Romanya ve Türkiye'de görülen Bürokratik Milliyetçiliktir⁵⁴¹.

Antony D. Smith ise Türk milliyetçiliğini, bağımsızlık öncesi dönem itibarıyla Çekilmeci (Secession), bağımsızlık sonrası dönemde ise kültürel olarak homojen topluluklarda görülen Yenilikçi (Renewal) milliyetçilik olarak niteler. Bu tip milliyetçilikler, genellikle muhafazakar tavra tepki olarak başlar. Güç merkezinin dışındadır. Sosyal karışıklıklarla da işbirliği yaparak yönetime karşı çıkar. Etnik bakımdan homojen gruplarda, eski zamanlardan bağımsızlık şeklinde ortaya çıkar. Daha sonraki dönemlerde, milliyetçilik, grubun bağımsızlığının ve homojenitesinin tehdit altında olmasından endişe eder⁵⁴².

Güney Amerika'dan Hindistan'a, Tacikistan'dan Arnavutluk'a kadar dünyanın pek çok ülkesini etkilemiş ve Jerzy J. Wiatr'dan Peter Sugar'a, Hans Kohn'dan L.Snyder'a kadar pek çok düşünürün incelemesine konu olmuş Atatürk'ün millet ve milliyetçilik anlayışını birinci el kaynaklara dayanarak ortaya koymak ve yapılan değerlendirmeleri bu bilgiler ışığında tartışmak istiyoruz.

Bilindiği gibi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı son üç yüzyılda Osmanlı'nın kaydettiği en ağır yenilgidir. Rus ordusu günümüz İstanbulu'nda havaalanının bulunduğu

⁵³⁹ Peter F. Sugar, "External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism", *Nationalism in Eastern Europe*, Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer (ed.), University of Washington Press, Seattle & London, 1969, s.3-54.

⁵⁴⁰ Batı Dünyasında Open Society, Reality, Union of Citizens, Individualism, Self-Assurance ve Bourgeois Support hakim iken Batılı Olmayan Dünyada Closed Society, Ideality, Folk Community, Collectivism, Inferiority Complex, Aristocratic Base geçerlidir. Daha geniş bilgi ve bu kavramların açıklamaları için bk. Louis L. Snyder, *Varieties of Nationalism: A Comparative Study*, The Dryden Press, Hinsdale, Illinois, 1976, s.29-32.

⁵⁴¹ Sugar, s.42-54.

⁵⁴² Antony D. Smith, *Theories of Nationalism*, Duckworth, Second Edition, 1983, London, s.225-229.

Yeşilköy (Ayastefanos)'a kadar gelmiştir. Top sesleri Osmanlı sarayından işitilmektedir. Savaşın sonunda evvela Ayastefanos Antlaşması, daha sonra Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Bu sonuncu antlaşma ile Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Doğu Anadolu'da bir kısım topraklar Rusya'ya bırakılmıştır. Bulgaristan prenslik statüsü ile fiilen Osmanlı yönetiminden çıkmıştır, Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na, Kıbrıs'ın yönetimi ise İngiltere'ye verilmiştir⁵⁴³. Bu şartlar altında bazı Osmanlı devlet adamları ve düşünürleri hala Osmanlılık şemsiyesi altında İmparatorluk topraklarını ve ahalisini bir arada tutabileceklerini düşünmektedirler. II. Abdülhamid yönetimi devrilerek anayasal bir rejim kurulur ve daha fazla özgürlük verilebilirse çok uluslu yapının sürdürülebileceği fikrindeydiler.

Daha sonra karşımıza Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olarak çıkacak olan Mustafa Kemal (Atatürk), bu günlerde İmparatorluğun en çalkantılı bölgesi olan Makedonya'da hayata başlamıştır. 1881 yılında Makedonya'nın kalbi olarak nitelenen Selanik'te doğmuştur. İlkokulu ve askeri rüştiyeyi burada okumuştur. Balkan yarımadasının en önemli liman şehirlerinden biri olan Selanik aynı zamanda İmparatorluğun siyasi ve fikri muhalefetin merkezidir. Sosyalistinden milliyetçisine, Yahudisinden Hristiyanına ayrılıkçı hareketler burada yuvalanmıştır. Mustafa Kemal, Makedonya'nın bir diğer önemli şehri olan Manastır'da ise askeri liseyi okumuştur. Balkan toplulukları arasında gelişen milliyetçi hareketlerin gücünü ve İmparatorluğu nasıl içten içe çökerttiğini her gün müşahade etmektedir.

Mustafa Kemal, 1905 yılında İstanbul'da Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra Suriye'de Beşinci Ordu Merkezi olan Şam'a tayin edilmiştir. Burada İmparatorluğun Orta Doğu topraklarındaki şartları da yakından gözleme imkanı bulur. Şam'a gitmeden evvel, Beyrut'ta arkadaşları ile yaptığı bir toplantıda, kaçınılmaz gidişatı ve alınabilecek tedbirleri şu cümlelerle ortaya koyar: "Asıl mesele yıkılmak üzere bulunan imparatorluktan bir Türk devleti çıkarmaktır"⁵⁴⁴.

Genç Mustafa Kemal'in 1905 yılında yukarıdaki bir cümle ile ifade ettiği hususu iki yıl sonra şöyle açtığını görüyoruz: "Köhneleşen ve hayatlılığını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu gövdesi üzerine devlet oturtulamaz. Ancak Türk çoğunluğu toprağı üzerine oturtulabilir. Büyük devletlere bir likidasyon yaptırmaktansa, ihtilal idaresi bunu kendi yapmalıdır. Meşrutiyet hürriyetleri gerçekleşince bütün milliyet davaları ortaya çıkacaktı. Avrupa Türkiyesi'nde Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve Selanik'e inmek isteyen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile çevrilmiştik. Sırp, Yunan ve Bulgar azınlıkları bizim topraklarda idi. Hepsi birer parça kopararak ana vatan saydıkları topraklara katılmak istiyceklerdi. Tek devlete bağlı olanlar Türklerdi. Onlar da yoksul ve zayıf idiler. Araplara da ayrılma fikri aşılınmıştı. İmparatorluğun

⁵⁴³ Şeklen İstanbul ile bağlantısı devam eden bu yerlerin hepsi takip eden yıllarda birer birer Osmanlı'dan kopacaktır. Doğu Rumeli 1885 yılında Bulgaristan Prensiği ile birleşmiştir. Bulgaristan Prensiği 1908 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Aynı yıl Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etmiştir. Islahatlar yapılması koşulu ile Osmanlı yönetimine bırakılan Makedonya ise 1912-13 Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı'dan ayrılmıştır.

⁵⁴⁴ Falih Rıfıkı Atay, *Çankaya*, Bates, İstanbul, 1980, s.47.

paylaşılmasına çoktan karar verilmişti. Yalnız biz Türkler ezilecektik. İmparatorluğun yıkıntıları altında biz kalacaktık. Hıristiyanlar ayrılacaklar, Türkler ve Araplar ayrı ayrı devletlerin sömürgeleri olacaklardı. Milli bir sınırlama gerekti. Avrupa yakasında Batı ve Doğu Trakya bizde kalmalı idi. Edirne Vilayeti'nin kuzey sınırları genişlemeli, Arnavutluk bağımsız olmalı, Avusturya-Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan İstanbul'da bir konferansa çağrılmalı idi. Dava milliyet prensiplerine göre çözülmeli, Anadolu kıyılarına yakın adalar bizim olmalı, yabancılara kalan Avrupa Türkiyesi toprakları ile bize kalanlar arasında nüfus değişimi yapılmalı, Anadolu güneyinde ise Hatay, Halep ve Musul bizde kalmak üzere gerisi Araplara bırakılmalı idi.⁵⁴⁵

Görüldüğü gibi, II. Abdülhamid yönetimi döneminde, 26 yaşındaki Mustafa Kemal, II. Meşrutiyet'ten, Balkan Savaşlarından ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce gerek İmparatorluğun gerekse II. Abdülhamid'in istibdad rejiminin sürdürülemeyeceğini anlamıştır. Meşrutiyet gelecektir. Meşrutiyetin gelmesi ile gerek Balkanlarda gerekse Orta Doğu'da milliyet davaları hızlanacaktır. Mevcut Balkan devletleri kendi milliyetlerinden toplulukların yaşadıkları İmparatorluk topraklarını da ülkelerine katarak genişlemek isteyeceklerdir. Araplarda da ayrılmak fikri vardır. İmparatorluğun paylaşılması kararlaştırılmıştır. Devlete bağlı tek unsur yoksul ve zayıf Türklerdir. Söz konusu parçalanma ve ayrılmalar büyük devletlerin direktmeleri sonucu yerine, meşrutiyeti getirecek olan güçlerin inisiyatifi ile olmalıdır.

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda kalıcı bir barış için ortaya attığı Wilson İlkelerinin dayandığı "self determinasyon" prensibini, Mustafa Kemal, on yıl önce benimsemiştir. Balkan devletleri ile İstanbul'da bir konferans düzenlenmesini ve problemlerin milliyet prensiplerine göre çözümlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Yine bu konuşmada milliyetler prensibine göre çizilecek müstakbel Türk devletinin olması gerekli sınırlarını görüyoruz, ki Milli Mücadele başlarken bu sınırlar "Misak-ı Milli" yani milli yemin olarak formüle edilmiştir. Aynı şekilde milli sınırlar içerisinde kalacak olan azınlıklar problemini büyük ölçüde çözmek üzere Milli Mücadele'nin sonunda Lozan Barış Konferansı (1922-23) esnasında kararlaştırılan mübadelenin onbeş yıl önce öngörüldüğünü görüyoruz.

Misak-ı Milli, yani Milli Ant milli vatanın sınırlarını tanımlamaktadır. Bu sınırlar, yaklaşık olarak, Mustafa Kemal'in 1907 yılında ifade ettiği espri içerisinde belirlenmiştir. Bu metinde sınırları çizilen vatan, kendisini bu millete, bu ülkeye ve bu devlete bağlı sayan insanların çoğunluğu oluşturduğu insanların yaşadığı yerlerdir. Mustafa Kemal tarafından hazırlanan bu metin İstanbul'daki son Osmanlı Parlamentosu'nun 28 Ocak 1920 tarihli oturumunda bütün milletvekilleri tarafından imza ve 17 Şubat 1920 tarihinde ilan edilmiştir⁵⁴⁶. Misak-i Milli'ye göre, Mondros Mütarekesi imzalandığı tarihte (30

⁵⁴⁵ Atay, s.47-48. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün yakın arkadaşı, Ali Fuad Cebesoy, 1907 yılında Kareferiye'de iken kendisinin şu sözleri söylediğini nakleder: "Meşrutiyet, köhneleşmiş ve insicamını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerine değil, aksine Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerine oturtulmak, düşmanlarının, yani büyük devletlerin yapacağı bir tasfiye yerine ihtilal idaresi kendi başına bir Türk devleti kuralmalıdır." Ali Fuad Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İkinci Baskı, İnkılap ve Aka, İstanbul, 1981, s.114.

⁵⁴⁶ Misak-ı Milli'nin tam metni için bk. Yılmaz Altuğ, *Türk İnkılap Tarihi*, Üçdal Neşriyat, Altıncı Baskı, İstanbul, 1985, s.328-329.

Ekim 1918) Osmanlı sınırlarının dışında kalan ve İtilaf Devletlerinin ordularının işgali altında bulunan Arap unsurların çoğunluğu oluşturdukları yerlerin geleceğini buraların ahalisi belirleyecektir. Doğu Anadolu'da Elviye-i Selase olarak adlandırılan üç sancak (Kars, Ardahan ve Batum) ve Batı Trakya'da referandum suretiyle buralarda yaşayan ahalinin kendi geleceğini belirleme hakkı kabul edilmektedir. Mondros'ta çizilen sınırların içerisinde kalan vatan toprakları ve bu topraklar üzerinde yaşayan Osmanlı Müslüman ahali birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul'un ve Marmara Denizi'nin emniyetinin ve dokunulmazlığının sağlanması suretiyle Boğazlardan geçiş hususunda ilgili bütün ülkelerin katılımıyla verilecek karar kabul edilecektir. Türk topraklarında kalacak azınlıkların hakları yapılan anlaşmalarla, karşılıklılık ilkesi çerçevesinde verilecektir. Borçlar ödenecek fakat kapitülasyonlar kaldırılacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı'nın yenilgisi ile sonuçlanıp Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanmasından sonra Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bütün hedefi zihinlerde esasları mevcut olan Misak-ı Milli'yi gerçekleştirebilmek olmuştur. Esasen Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm fermanı demek olan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının üzerinden daha bir hafta geçmeden 5 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası isimli bir direniş örgütlenmesinin Kars'ta kurulduğunu görüyoruz. 2 Aralık 1918 tarihinde Trakya Paşaeli Müdafaa-i Heyeti Osmaniyesi, İzmir Müdafaa-i Hukuku Osmaniye Cemiyeti ve Doğu Anadolu Bölgesi Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti kurulmuştur. Kilikyalılar Cemiyeti 21 Aralık 1918'de ve Trabzon Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti 12 Şubat 1919'da kurulmuştur. Bu dönemde kurulan cemiyetler bunlardan ibaret değildir. Anadolu'nun pek çok yerinde isimlerini sayamadığımız cemiyet kurulmuştur. Bunlar belki en büyükleridir. İlaveten, Doğu Anadolu Bölgesi Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin 10 Mart 1919'da Erzurum, 12 Mart 1919'da Elazığ, Nisan ayında Sivas, Temmuz'da Diyarbakır merkez şubelerinin açıldığını görüyoruz. Bunlara bağlı olarak veya müstakilen açılan diğer şubeler ise Bayburt, Bayezid, Hasankale, İspir, Narman, Bitlis, Erzincan, Karahisar-ı Şarki, Van, Hınıs, Tercan, Tortum ve Yusufeli'dir⁵⁴⁷. Adlarından da anlaşılacağı gibi bu cemiyetler ulusal değil yerel ölçeklidirler, hepsi Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri olarak adlandırılmışlardır. Bu cemiyetlerin yöneticileri genellikle yörenin eşraf denilen sayılan ve sevilen insanları, müftüler ve belediye başkanlarından oluşuyordu. Elbetteki askeri kuvvetlerden de destek görmüşlerdir⁵⁴⁸.

Memleketin yer yer işgale uğraması karşısında halk tabii bir şekilde ellerindeki sınırlı imkanlarla silahlı direnişe geçmiştir. Kuva-yı Milliye evvela Batı Anadolu bölgesindeki silahlı direnişin adı olarak ortaya çıkmıştır. Bazı yerlerde de çete ve milis kuvveti gibi isimler aldıklarını görüyoruz. Daha sonraki dönemlerde bütün memleketteki direniş Kuva-yı Milliye adı ile anılmıştır. Başlangıçta spontane olarak ortaya çıkan Kuva-yı Milliye'de örgütlü bir hiyerarşi söz konusu değildir. Düzensizdir. Gönüllülük esası

⁵⁴⁷ Abdülhaluk M. Çay ve Yaşar Kalafat, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990, s.10-18; Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Maraş*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999,

⁵⁴⁸ Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin yapıları ve yöneticilerinin sosyal konumları konusunda bk. Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ege Üniversitesi, İzmir, 1984, s.125-132.

üzerine kurulmuştur. İhtiyaçları bulunduğu bölgedeki halk tarafından karşılanmıştır. Genellikle yukarıda bazıların isimlerinin sıralandığı savunma örgütleri ihtiyaçların karşılanmasını düzenlemiştir. Bu direnişin içerisinde din adamlarından eskiden eşkiyalık yapan bazı efelere ve subaylara kadar her kesimden insan bulunmaktadır⁵⁴⁹. Ayvalık'ta Ali Çetinkaya, Nazilli'de Yörük Ali Efe, Demirci Mehmet Efe, Salihli'de Çerkes Ethem, Bergama ve Soma'da Kırkağaçlı Emin Bey, Denizli'de Ahmet Hulusi Efendi, Isparta'da Demiralay kurucusu Hafız İbrahim Batı Anadolu Bölgesi'ndeki belli başlı Kuva-yı Milliye liderleridir⁵⁵⁰.

Kuva-yı Milliye 1919 Baharı'nda memleketin çeşitli bölgelerinin işgale uğramasından 1920 yılının ortalarına kadar geçen süredeki direnişe mührünü vurmuştur. Kuva-yı Milliye'nin ihtiyaçlarının karşılanması 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üzerinde önemle durduğu ilk işlerden biridir. Ankara hükümeti 16 Mayıs 1920 tarihinde bir kararla Kuva-yı Milliye'yi Müdafaa-i Milliye örgütüne bağlamış ve ihtiyaçlarının karşılanmasını üstlenmiştir. Ankara hükümetinin hakimiyetini pekiştirip merkezi planlar yoluyla direnişi örgütleme arzusu ile düzenli ordulara geçiş başlamıştır. Kuva-yı Milliye'nin düzenli ordu haline gelişi sıkıntılı bir süreç içerisinde olmuştur. 1920 yazında düzenli orduyu savunanlarla Kuva-yı Milliye'nin kalmasını isteyenler arasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Nihayet 27 Aralık 1920 tarihinde hükümet Kuva-yı Milliye'nin tasfiyesi kararını almıştır⁵⁵¹.

Kuva-yı Milliye'nin milli direnişi başlatıp, cepheleri oluşturması ve düzenli orduya geçişi temin etmesi gibi, Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri de evvela hem Doğu Anadolu'da hem de Batı Anadolu'da bölgesel kongreler düzenlemişlerdir. Sadece Batı Anadolu'da 11 tane kongre düzenlenmiştir. Bunların ilki 17 Mart 1919 tarihinde İzmir'de toplanan Büyük Müdafaa-i Hukuk Kongresi'dir. Takiben, beş kongre Balıkesir'de, iki kongre Nazilli'de, bir kongre Alaşehir'de ve bir kongre de Uşak'ta toplanmıştır. Bu kongrelerin sonuncusu ise Afyonkarahisar'dadır⁵⁵². Hem Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün katılımı, hem hareketi bölgesellikten ulusal boyuta taşıması itibarıyla Milli Mücadele döneminde Anadolu'da toplanan kongrelerin en önemli iki

⁵⁴⁹ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali, C.I*, 8. Baskı, KASTAŞ, İstanbul, 1987, s.118-129, 246-254.

⁵⁵⁰ Nuri Köstüklü, *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s.28-136.

⁵⁵¹ Selek, s.374-382.

⁵⁵² Batı Anadolu'da düzenlenen bu kongrelerin isimleri ve toplantı tarihleri şöyledir: İzmir'de Büyük Müdafaa-i Hukuk Kongresi: 17 Mart 1919; Birinci Nazilli Kongresi: 6-9 Ağustos 1919; II. Nazilli Kongresi: 19-23 Eylül 1919; I. Balıkesir Kongresi: 28 Haziran – 12 Temmuz 1919; II. Balıkesir Kongresi: 26-30 Temmuz 1919; III. Balıkesir Kongresi: 16-22 Eylül 1919; Uşak Kongresi: Ekim 1919; IV. Balıkesir Kongresi: 19-29 Kasım 1919; V. Balıkesir Kongresi: 10-12 Mart 1920; Alaşehir Kongresi: 16-25 Ağustos 1919; Afyonkarahisar Kongresi: 2 Ağustos 1920. Bu kongreler hakkında daha geniş bilgi için bk. Enver Konukçu, *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000; Mustafa Albayrak, *Milli Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998; Mücteba İlgürel, *Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999; İlhan Tekeli – Selim İlkin, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989; Bülent Tanör, "Milli Mücadele'de Kongreler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, Ankara, 1986, s.1137-1150; Hacim Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, *Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvay-i Milliye Hatıraları*, Ankara, 1967.

tanesi Erzurum ve Sivas kongreleridir. Erzurum Kongresi'nde, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri birleşmiş, Sivas'ta ise ülke çapında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Şüphesiz her iki sürecin olmazsa olmaz en önemli şahsiyeti de Mustafa Kemal Atatürk'tür. Mustafa Kemal, oradan aldığı güç ile Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni toplayarak İstanbul'un dışında yeni bir hükümet kurmuş, takip eden yıllarda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden de yeni rejimin ilk partisini, Cumhuriyet Halk Partisi'ni ortaya çıkarmıştır.

Gerek Erzurum ve Sivas kongrelerine katılan insanlara, gerekse bu kongrelerden sonra bu kongreler adına kararlar almak üzere oluşturulan Heyet-i Temsiliye'leri oluşturan kişilere baktığımız zaman, Mustafa Kemal'in, dil, din, etnik menşee ve bölge ayrımı yapmaksızın Türk vatanının işgal edilmesine karşı çıkan ve bağımsızlığını isteyen herkesle işbirliği yaptığını görüyoruz. İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni teşkil eden milletvekillerinde de durum farklı değildir. Etnik menşee veya dini aidiyet burada söz konusu edilmemektedir⁵⁵³. Mustafa Kemal Atatürk, Balkanların merkezi denilebilecek Makedonya'da doğmuş ve yetişmiş olduğu halde yarımadaadaki irrasyonel havadan etkilenmemiştir. Geçmişe saplanıp kalmış değildir. Mevcut durumla yakından ilgilidir. Bu çerçevede Mustafa Kemal Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı gerçekçidir. Makulu zorlamamaktadır. Vatan kavramıyla bağlantılıdır. Misak-ı Milli ile sınırları belirlenmiş vatan toprağı üzerindeki, bu toprakların işgale uğramasına karşı çıkan ve bağımsızlığını isteyen herkesi içine alan bir mahiyet arzeder. Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı Batı Avrupa'da olduğu gibi, mevcut sınırlar içerisinde yaşayan bütün unsurları içine almaktadır, dışlayıcı değil kucaklayıcıdır.

Mustafa Kemal'in daha 1910'lu yılların başında milliyetçilik fikrini benimsediğini ve sosyalist düşüncelere itibar etmediğini görüyoruz. Hüseyin Hilmi'nin, Sosyalist Enternasyonal'in Bern Kongresi'ne sunduğu bir raporda, 1910'lu yılların başı itibariyle, "Mustafa Kemal'in milliyetçi faaliyeti, sanayiden çok bir tarım ülkesi olan Türkiye'de büyük önem taşıyan illerdeki sendikalarımızla ilişki kurmamızı engelliyor" denilmektedir⁵⁵⁴. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden günlerde tedavi maksadıyla gittiği Karlsbat'ta tutmuş olduğu notlarda, değişime karşı çıktığı için muhafazakarlığı ve değişikliği önceden öngörme iddiası sebebiyle de sosyalizmi tenkid ettiğini görüyoruz⁵⁵⁵.

Mustafa Kemal, milliyetçidir. Türk milliyetçiliğini sistemleştiren Ziya Gökalp'ten çok etkilenmiştir. Gökalp'i "fikir babam" olarak niteler⁵⁵⁶. Uriel Heyd'in ifade ettiği gibi, "Gökalp'in fikirleri, kendisinin de önemli rol oynadığı Genç Türk hareketinin ideolojisi

⁵⁵³ Bu konuda geniş bilgi için bk. İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası, 1997, s.74-91, 148-192; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, Dilmen Kitabevi, İstanbul, 1984, s.53-71.

⁵⁵⁴ George Haupt – Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Tuğrul Artunkal (tr.), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s.44-45.

⁵⁵⁵ Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı: 1933*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972, s.164.

⁵⁵⁶ Ercümen Kuran, *Atatürkçülük Üzerine Denemeler*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s.5-9.

ile Atatürk rejimi arasında vazgeçilmez bir bağ teşkil eder. Gökalp, 1909'dan 1924'e kadar devam eden edebiyat sahasındaki faaliyetleri süresince, 1908-1909 inkılabının prensiplerinden tedricen uzaklaşarak Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik, halkçılık ve inkılapçılığa dayanan Kemalizm'e yol açmıştır. Atatürk'ün her meselede görüşlerini paylaşmamakla beraber, Gökalp Modern Türk Devletinin nazari temellerini kurmuş olmak iddiasında bulunabilir⁵⁵⁷.

20. yüzyılın ilk yarısında örneğini göreceğimiz ırk ve kan temeline dayalı milliyet anlayışı yerine hem Gökalp'te hem de Atatürk'te kültüre ve mensubiyete dayalı bir milliyet anlayışının hakim olduğunu görüyoruz. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* isimli eserinde “millet, ne ırki, ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanca, dince, ahlakça ve beddiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış ferdlerden mürekkebe bulunan bir zümredir.” der; ırkı değil kültürü milliyetin temeline oturtur. Yine aynı kitabın takip eden sayfalarında “millet, kendisine mahsus bir harsa malik olan bir zümre demektir” ve “millet, aynı harsta müşterek olan ferdlerin heyeti mecmuasıdır” diyerek milletin olmazsa olmaz unsurunun kültür olduğunu vurgular. Türk kültürünü benimsemiş, başka bir ırktan, örneğin Arnavutluk'tan veya Arabistan'dan gelen milletdaşların da olabileceğini söyler. Kendilerini Türk sayanlara, sadece iyi günlerinde değil felaket günlerinde de Türklerden ayrılmayı düşünmeyenlere “sen Türk değilsin” denilemeyeceğini belirtir⁵⁵⁸.

Mustafa Kemal Atatürk de önemli bir kısmını kendisinin yazdığı veya yazdırdığı fakat Afet İnan imzası ile yayınlanan *Medeni Bilgiler* isimli eserinde “Millet, dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı vatandaşların oluşturduğu siyasal ve sosyal bir birliktir” denilmektedir. Görüldüğü gibi burada ırk veya din değil, dil, kültür ve ülkü birliği esas alınmaktadır. Aynı bölümde “a) Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, b) Birlikte yaşamak hususunda ortak arzu ve bunu kabulde samimi olan, c) Ve sahip olunan mirasın korunmasına birlikte devam hususunda istek ve dilekleri ortak olan insanların birleşmesinden oluşan topluma millet adı verilir” denilmiştir. Yine, “Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denilir” cümlesiyle sadece ortak kader ve irade birliği vurgulanmaktadır⁵⁵⁹. Bir imparatorluktan çıkıldığı hatırdaki tutularak devletin vatandaşı olan hiçbir zümre veya kesimi dışlamayan, herkesi kurulan yeni devletin kurucu unsuru varsayarak onore eden, onların hepsini Türk olarak adlandıran bütüncül bir anlayış dikkatimizi çekmektedir. “Ne mutlu Türküm diyene” sözü ile mensubiyet şuuru ön plana alınmaktadır.

Bu anlayışın bir tezahürü olan 1924 Anayasası'nın 88. maddesi, “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur” şeklindedir⁵⁶⁰. Diğer milliyetleri yok saymak veya yok etmeye çalışmak yoktur. İnsanidir, ahlakidir. Atatürk bir başka konuşmasında “Vakıa bize milliyetperver derler. Fakat biz

⁵⁵⁷ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp and Foundation of Turkish Nationalism*, Luzac, London, 1950, s.170.

⁵⁵⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1974, s.20-22, 92.

⁵⁵⁹ A. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s.28-36.

⁵⁶⁰ Suna Kili – A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri, Senedi İttifaktan Günümüze*, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1985, s.128.

öyle milliyetperveranızdır ki, bizimle teşriki mesai eden bütün milletlere hürmet ve riayet ederiz. Onların bütün milliyetlerinin icabatını tanırız. Bizim milliyetperverliğimiz herhalde hodbinane ve mağrurane bir milliyetperverlik değildir.”⁵⁶¹ cümleleriyle milliyetçiliği bir böbürlenme ve diğer milliyetlere üstünlük taslama olarak anlamadığını ortaya koymuştur.

Atatürk’ün milliyetçilik anlayışında ülke sınırları içerisindeki başka milliyetlere mensup insanlara hoşgörü ve saygı gösterilirken, başka ülkelerde yaşayan Türk toplulukları ile kültürel bağların kurulması ve geliştirilmesi yer almaktadır. Ezilen milletlerin hürriyet ve bağımsızlık davalarına sempati ile bakan bir anlayışın kendi milletdaşlarının meselelerine bigane kalması düşünülemez. Ancak bu ilgi siyasi ve saldırgan değil kültürelidir. Atatürk “Bir harstan olan insanlardan mürekkep cemiyete millet denir.”⁵⁶² diyerek, Gökalp’te olduğu gibi milletin varlığında ortak kültürün olmazsa olmaz önemine işaret etmiştir. Kültür, en basit şekliyle, yaşama tarzıdır. Atatürk “Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür” derken devletin temelini de ortak yaşama tarzı üzerine inşa ettiğini görüyoruz. Milletinin temeli kültürdür, Devletin temeli kültürdür. Türk milletinin yüksek bir kültüre sahip olduğuna inanan Atatürk, tarihi boyunca Türk milletinin hür ve bağımsız yaşamasını, yüksek bir kültüre sahip olmasına bağlamaktadır.

Tarih ve dil kültür birliğinin en önemli vasıtalarıdır⁵⁶³. Bu anlayışla 1930’lu yılların başlarında evvela Türk Tarih Kurumu arkasından Türk Dil Kurumu kurulmuştur. Atatürk bu kurumların çalışmaları ile yakından ilgilenmiştir. Bu kurumların düzenledikleri kongrelerde bizzat yer alarak sunulan bildirimleri dinlemiş, tartışmalara katılmıştır. Şahsi mirasını da bu kurumlara bağışlamıştır. Tarih ve dilin yanı sıra, müzik, folklor, sanatlar, gelenekler ve değerler, milli kültürün önemli unsurlarıdır. Bu unsurların her birini incelemek, işlemek ve geliştirmek gerekir. Milletinin yaşama tarzının kalitesini yükseltmek de böyledir. Millilik ısrarla yerel kalmak, evrenselden kaçınmak demek değildir. Kendine mahsus yerel unsurları almak, işlemek ve evrensele hitap edebilecek formda ve kalitede geliştirmek ve insanlığa katkıda bulunmak demektir. Atatürk bağımsızlığı kazandıktan sonra vefatına kadar bunun için çalışmıştır.

Milli kültürü benimseme ve geliştirme hiç bir zaman içe kapanma ve dışarıdan gelen her şeyi reddetme şeklinde de anlaşılmalıdır. Atatürk döneminde Hitler rejiminin Almanya’dan kaçmak zorunda bıraktığı değerli bilim adamlarına Türkiye’nin kapılarını açması örneği unutulmamalıdır. Söz konusu bilim adamları verdikleri dersler, yetiştirdikleri öğrenciler ve yayınladıkları eserler ile hukuktan mühendisliğe dinler tarihinden mimariye mühendisliğe kadar pek çok alanda Türk kültürünün gelişmesine ve yükselmesine değerli katkılarda bulunmuşlardır. Milli kültür, aynı zamanda evrensel olan

⁵⁶¹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C.I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1981, s.101. Atatürk’ün ilkelerinin ve bilhassa milliyetçilik ilkesinin Türk tarihindeki dayanakları konusunda bk. İbrahim Kafesoğlu – Mehmet Saray, *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1983. Atatürk ve milliyetçilik konusunda geniş bilgi için bk. Turhan Fevzioğlu, *Atatürk ve Milliyetçilik*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1987; Yusuf Sarıay, *Atatürk’ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1999; Mustafa Keskin, *Atatürk’ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

⁵⁶² İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, s.24.

⁵⁶³ Utkan Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s.152.

düşünce ve kurumlara da kendi tarzını yükleyebilmek demektir. Örneğin evrensel olan demokrasinin işleyiş tarzı ülkeden ülkeye değişiklikler arz eder. Fransa'daki demokrasi gelenekleri ile İngiltere'deki gelenekler farklıdır. Atatürk, 1928 yılında bir gazeteciye beyanatında "Türk demokrasisi Fransa ihtilâlinin açtığı yolu takip etmiş, fakat kendisine has vasf-ı mümeyyizle inkişaf etmiştir. Zira her millet inkılâbını içtimai muhitinin tazyikat ve ihtiyacına tabi olan ve hal ve vaziyetine ve bu ihtilâl ve inkılâbın zaman-ı vukuuna göre yapar."⁵⁶⁴ derken bizim demokrasiyi benimseyiş ve geliştiriş tarzımızın kendimize mahsus olduğunu anlatmıştır.

Görüldüğü gibi büyük bir İmparatorluğun külleri arasından yeni bir millet inşa ederken, Mustafa Kemal Atatürk, geçmişin tozlu yaprakları arasındaki altın bir çağı yeniden diriltmek yolunu değil içerisinde yaşanan dönemin gerçeklerini esas almıştır. Döneminin askeri, siyasi ve demografik gerçeklerini göz önünde tutarak vatanın sınırlarını çizmiştir. Dil, din, etnik menşe ve bölge ayrımı yapmaksızın milli vatanın sınırları dahilinde yaşayan ve ülkesinin bağımsızlığını isteyen herkesi içine alan bir milliyetçilik anlayışına sahiptir. Mensubiyet şuuru ve ortak kültür milliyetçilik anlayışının iki temel unsurudur. Milleti tanımlarken dine ve ırka yer vermeyen tek değilse ilk liderdir. Atatürk'ün ulus-devlet ve milliyetçilik anlayışı laikdir ve Batıcıdır. Batıdaki ulus kurma ve milliyetçilik anlayışları ile karşılaştırıldığında bazı bakımlardan bazı modellerle benzerlikler arzetmekle birlikte, bir bütün olarak Atatürk'ün modeli hiçbirine benzemez, kendine mahsustur, ve bu sebeple örnek alınmıştır.

ÖZET

Milliyetçilik 19.yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Almanya üzerinden geçtiği Doğu Avrupa'da milliyetçiliğin mahiyeti ve fonksiyonu önemli ölçüde değişmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk Balkanların çocuğudur. Mustafa Kemal, Selanik'te doğmuş, Manastır'da orta öğrenimini tamamlamıştır. Balkanlardaki milliyetçilik hareketlerini yakından takip etmiştir. Bununla beraber Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı Doğu Avrupa'da görülen milliyetçiliklerden farklı olarak hayali değil gerçekçidir, ayrımcı değil bütünleyicidir. Bildirimizde, milliyetçiliğin ortaya çıkışı, Doğu Avrupa'da milliyetçilik ve Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı üzerinde durulacaktır.

⁵⁶⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.III, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1981, s.81.

**RELACIJE/VEZE ALI FETHI BEJ OKIJARA I MUSTAFE
KEMALA ATATURKA
(tragom svjedočenja Osmana Okijara)**

Luan STAROVA

Ovaj se zapis ima smatrati dijelom zamašnije/dugotrajnije potrage za životom i djelom Ali Fethi Bej Okijara, u koju sam se upustio realizirajući jedan zamašni književni projekat – porodičnu kroniku, odnosno *balkansku sagu* o jednoj balkanskoj porodici koja putuje niz XX stoljeće. Ova je *balkanska saga*, osobito jedan od njezinih dijelova, roman *Vrijeme koza*, objavljuje se na desetak jezika širom Europe (u Hrvatskoj, roman *Vrijeme koza* objavljen je 2000. godine, u ediciji «Hit», zagrebačkog izdavača «Znanje», s predgovorom Edgara Morina; u Turskoj, izdavač Japi Kredi ovu sagu objavljuje integralno, tiskajući do sada romane *Očeve knjige*, 2000., *Vrijeme koza*, 2000 i *Ateistički muzej*, 2006.; roman *Tvrđava od pepela* nalazi se u tisku).

Otac naratorov, Arif Ahmed Starova (1897-1976), središnji lik *balkanske sage*, u dvadesetim je godinama prošloga stoljeća, nastojanjem/preporukom svoje majke Hazbije Anm, prve sestrične Ali Fethija, u Istanbulu studirao pravo i islamsku filozofiju. Ujak Okijar pomagao je svome nećaku u studijama, a jedno ga je zgodom, vjerujući kako bi svoju karijeru mogao nastaviti upravo u novoj Turskoj, upoznao i s Mustafom Kemalom. Ali je sudbina nametnula drukčiji itinerer, te se Arif Starova po okončanju studija vratio u rodni Pogradec (Albanija), kako bi 1943. godine zauvijek napustio svoju zemlju i s porodicom emigrirao u Makedoniju.

Radeći u Institutu za nacionalnu povijest u Skopju, potom i u Državnom arhivu, u jednom vakafu u Bitoli Arif će Starova otkriti sidžile Bitolskog kadiluka (XVI-XIX), čijem će se arhiviranju, prevođenju i tumačenju posvetiti cjelosno, do kraja svoga života. U burnim i neizvjesnim poratnim jugoslavenskim godinama, tom će gotovo fanatičnom odanošću ovim starim zapisima spasiti, no i osmisлити ostatak vlastita života, ali i života svoje porodice.

Zarad u to vrijeme razumljivih razloga, Arif Starova uporno je i dosljedno «skriva» od nas, svoje djece, ali i od naših tadašnjih susjeda, *«stambolski period»* vlastite biografije, kao i svoje relacije s Fethi Okijarom, svoj susret s Ataturkom... Sve do

1970. godine, kad će u Skopje doputovati profesor Osman Okijar (1917-2001), kako bi izvršio davnašnji *amanet* svoga oca: da potraži i nađe, u Albaniji, nećaka Arifa Starovu, s kojim se rastao u Istanbulu daleke 1923. godine, nadajući se kako će ga nanovo sresti.

Za moga je oca Arifa Starovu susret s Osmanom Okijarom u Skopju, mislim, bio jedan od najznačajnijih događaja u životu. Poslije mnogih je godina, posve neočekivano, o njegovu je vrata kucnula ruka dobre sreće. Nanovo su se, tako, povezala dva vremena, pohranjena u sjećanjima za koja je izgledalo kako su se zagubila za svagda, zaboravljena. Više nije bilo «zabranjenih zona» u očevu životu. Oživio je i nastavio živjeti, za njega i za sve nas, njegovu djecu, stari *stambolski san*, u kojemu je posve izdvojeno mjesto imala upravo osoba Fethi Bej Okijara. Godinama skrivane suze iznimne i silne nostalgije prikradale su se u uglovima njegovih očiju – suze radosnice.

Svjestan važnosti trenutka, profesor Osman Okijar svojom je inteligentnom dobrotom i tihom, nenametljivom prisutnošću unosio nekakvu novu nadu u već dobrohno klonuli život moga oca. Uz dotad neznanu energičnost i svježinu u glasu, ostarjeli je Arif Starova, za prvi put pred svima nama i pred profesorom Okijarom, otkrivao svoje naizgled posve i zauvijek iščezlo, zaustavljeno *stambolsko vrijeme*.

S ljubavlju je i pijetetom govorio o herojskom vremenu Ali Fethija, o vremenu što ga je proveo uz Mustafu Kemala, s kojim se družio još od godina što su ih zajedno proveli u Vojnoj gimnaziji u Bitoli... Govorio je o veleposlanstvu Otomanske imperije u Sofiji (u kojoj je Ali Fethi obnašao veleposlaničku dužnost, a Mustafa je Kemal bio vojni ataše), o ulozi Kemalovoj u stvaranju nove Turske, kojoj je bio jedan od prvih premijera, potom ministar unutarnjih poslova, predsjednik parlamenta, potom – i to u iznimno važnom periodu za Tursku – njezin veleposlanik u Francuskoj i Velikoj Britaniji.

Profesor Okijar mome je ocu odmah priopćio amanet Ali Fethijev: jednom, bilo kad, da krene u bezuvjetnu potragu za izgubljenim balkanskim nećakom, ali i za uspomenama iz rodnog mu Prilepa i Makedonije. Jer, *tijekom 1919.-1920. godine, pobjedom zapadnih saveznika (Engleske i Francuske), makedonska je otomanska prošlost dobila konačnu političku razrješnicu, ali će njezini povijesni i kulturni tragovi ostati trajni i vječni. Ti se tragovi prepoznaju u dodirima različitih civilizacija i kultura, u iskustavima zajedničkog života stjecanih tijekom dugih vjekova.*

Prvi je susret Osmana Okijara i Arifa Starove bio i njihov posljednji susret: silan, intenzivan, nezaboravan, bremenit značenjima ne samo u času u kojemu se uistinu događao, već i kasnije, otkako je prerastao u povod moga dugogodišnjeg prijateljstva i prepiske s profesorom Okijarom. U svojim je posljednjim godinama moj otac, eto, doživio rijetke trenutke sreće: nakon točno pola stoljeća njegovi potomci nanovo da ustanove odavno prekinute, ali nikad zaboravljene veze s Fehi Bej Okijarom.

Moje veze s profesorom Osmanom Okijarom trajale su od tada pa sve do kraja njegova života, do proljeća 2001. godine, ali su se potom nastavile s njegovim sinom Fethi Okijarom. Postojala je objektivna mogućnost, kako što se to – uostalom – na Balkanu često događa, da se pripadnici triju generacija naših porodica nikad ne sretnu i da zalog naših predaka potone u zaborav. Međutim, nit koja je sve njih vezivala najsilnije, održavajući im prijateljstvo tijekom cijelog XX stoljeća (prenoseći ga i u naredno !), bila je i ostala potraga za životom i djelom integrativne i kompleksne ličnosti Ali Fethi Okijara, jednog od ključnih stratega nove Turske, suradnika Mustafe Kemala Atatürka.

Fascinantni u osobi Ali Fehitijeva, osobito za nas, njegove balkanske potomke, nesumnjivo su bili njegova intelektualna i moralna sila, osobna hrabrost i spremnost za vojničku akciju u najodlučnijim trenucima u povijesti njegove zemlje - onima «u procijepu» između dvaju sistema, Otomanske imperije koja se rušila i nove Ataturkove Turske, koju je pomagao stvarati.

Paradoksalno je što je Otomanska imperija bila srušena upravo u vrijeme kad je, prema Edgaru Morinu, novi otomanski pokret Mladoturske revolucije iz 1908. godine, «polazio od ideje da pravo turskog građanstva treba dati svim narodima Carstva. Ali ta je revolucija očevidno došla prekasno, jer su zapadni imperijalizmi već počeli komadati tursku državu» (iz pogovora hrvatskom izdanju *Vremena koza*, pod naslovom «Roman o kozjem vremenu», Zagreb:Znanje, 2000:161).

Ali Fethi Bej bio je čovjek koji je vezivao vrijednosti dviju otomanskih epoha s vrijednostima nove Turske, duboko svjestan evropske evolucije institucija i trajne stagnacije institucionalnih sistema na istoku. Bilo je posve logično što su ovakve ideje nadživjele revolucionarno Ataturkovo vrijeme, kako bi se svojom trajnom aktuelnošću nametnule upravo u periodu stvaranja i razvoja nove Turske.

Skopski susret iz 1970. godine, susret profesora Osmana Okijara i Arifa Starove, nećaka njegova oca Fethi Okijara, susret kojemu su bili nazočni i Arifovi sinovi, nije se dogodio samo kao postavljenje jednog gotovo *svetog amaneta*, već je označio početak zajedničke potrage za podrijetlom i životnim iskušenjima Fethi Beja u Makedoniji: njegovih prvih godina, što ih je s porodicom proveo u Prilepu; začetaka njegova prijateljstva s Ataturkom, s kojim je polazio vojnu gimnaziju u Bitoli; njihovoj zajedničkoj odanosti Makedoniji; njihovoj zajedničkoj borbi za novu Tursku, novu i drukčiju u vojnom, političkom, diplomatskom i općepovijesnom smislu.

Dakako, uloga Osmana Okijara u ovoj je potrazi bila ključna, ali i za nas u Makedoniji posebno inspirativna. Moj otac Arif Starova, koji je od tada nad svojim radnim stolom držao veliku fotografiju Fethija Okijara, koju mu je iz Istanbula donio Osman, premda u ozbiljnim godinama, novom je energijom nastavio svoja traganja niz tajne arhive bitolskih kadijskih sidžila, intimno uvjeren kako će jednoga dana u njima otkriti tragove daleke Ali Fethi Okijareve loze, istovremeno i dijela svojega vlastitog porodičnog stabla, po majčinoj liniji. Njegov se život i ugasio tijekom ove potrage bez vidljivih rezultata: nije, naime, otkrio tajnu toliko promjenjiva identitetskog koda, karakterističnog za gotovo svaku balkansku porodicu.

Naslijedio sam očeve knjige i spise, čije su tajne, lišene svoga prvog čitatelja i tvorca, postale još veće. Preostalo mi je, jedino, da slijedim čudne i ne uvijek preizne linije povijesnih potraga, nastavlajući ih vlastitom književnom imaginacijom. Nastavih, tako, tragati za neotkrivenim očevim svijetom, u kojemu je posve zasebno mjesto imao njegov ujak Ali Fethi Bej Okijar.

Potaknut dugogodišnjim prijateljstvom s Osmanom Okijarom, ali i njegovim istraživanjima koja su trajala cijela tri desetljeća, odlučio sam jednu od knjiga svoje *balkanske književne kronike*, koja se danas objavljuje i u Turskoj, posvetiti upravo Fethi Bej Okijaru.

Za novi poticaj rasvjetljenju života i djela Fethi Okijara, posebno onoga koji se dotiče Makedonije, nesumnjivo je zaslužan sin Osmana Okijara, Fethi Okijar. Premda profesor tehničkih znanosti, ulaže iznimne napore kako bi otkrio i prezentirao mnoge

dokumente i zapise koji pripadaju osobnoj arhivi Ali Fethija, već i mnogobrojne zapise i studije o njemu.

S mladim sam Fethi Okijarom i njegovom suprugom Japindžak Okijar, pri njihovu boravku u Makedoniji ujesen 2006. godine, posjetio rodni grad njihova djeda Prilep, a potom i Bitolu, grad u kojemu je Ali Fethi pohađao vojnu gimnaziju zajedno s Mustafom Kemalom. Moj najstariji brat Nazmi Starova isti je taj put prevalio 1970. godine, s profesorom Osmanom Okijarom, njegovim ocem.

Autentični interes za zajedničko traganje za Fethi Bej Okijarom u sebi sam prepoznao dvadesetak godina kasnije, tijekom devedesetih, kad sam započeo s objavljivanjem svoje balkanske porodične kronike. Moja dotašnja korepondencija s Osmanom Okijarom, uključujući i porodične relacije s njim i njegovim bliskima, do tada su bili uobičajeni. Međutim, promjena u našim odnosima, koja je nesumnjivo bila potaknuta interesom za povijesno djelo Fethi Okijara, dogodila se u proljeće 1986. godine, kad sam u Tunisu, gdje sam boravio kao veleposlanik SFR Jugoslavije, nekoliko dana proveo u razgovorima s Osmanom Okijarom, koji se tamo našao na naučnom skupu povazanom s mladoturskim pokretom i organizacijom «Jedinstvo i progres».

Osman Okijar svoje je školovanje započeo na francuskom jeziku, u elitnom liceju «Janson de Sailly» u Parizu. Potom je u Istanbulu polazio licej Galatasaraj, a studirao je u Londonu (na slavnim je Cambridgu diplomirao političke znanosti, studij što ga je izabrao inzistiranjem svoga oca, dugogodišnjeg turskog veleposlanika u Francuskoj i u Engleskoj). Osman Okijar je slovio za uglednog evropskog eksperta za političku i ekonomsku povijest Otomanske imperije u XIX stoljeću, zauzimajući dugi niz godina jednu od vodećih pozicija u sveučilišnom i ekonomskom životu Turske. Tijekom posljednjih godina svoje znanstvene karijere, gotovo se cjelosno posvetio političkoj povijesti Republike Turske, istražujući razdoblje od 1923. godine do recentnih dana.

U svojoj knjizi «Mustafa Kemal i tursko-sovjetski odnosi za vrijeme rata za nezavisnost», objavljenoj 1988., Osman Okijar nastojat će osvijetliti jedan iznimno značajan period novije turske povijesti, ali i kompleksnu i nadasve pragmatičnu Ataturkovu osobu. Prema njegovim tvrdnjama, Mustafa Kemal je u ključnom periodu između 1920. i 1921. godine preuzeo cjelokupnu odgovornost za tursku državu, donoseći sve ključne odluke u oblasti politike, strategije, odbrane i diplomacije. Jedna od tajni turskoga uspjeha u tim ključnim godinama bila je sadržana upravo u spremnosti Mustafe Kemala da osobno preuzme odgovornost u svim ključnim oblastima, uključujući i one koje na prvi pogled izgledaju posve nespojive. Međutim, smatrao je Osman Okijar, upravo je ovakva strategija Mustafe Kemala, koji se pokazao spremnim da odgovori svim povijesnim izazovima i da izbori ključnu vojnu pobjedu kod Sakarije 1921. godine, ostala nedovoljno poznata i protumačena. Svojom je knjigom, zato, nastojao argumentirano svjedočiti o ***neuporedivoj virtuoznosti Mustafe Kemala, njegovu umijeću u spravljanju sa problemom sovjetske pomoći Turskoj tijekom borbe za nezavisnost.***

Prilikom naših razgovora u Tunisu, Osman Okijar sutrajno mi je tumačio kako je najvažnije pitanje za razumijevanje Ataturkova vremena i njegove revolucije, pitanje važno za povjesničare, ali i za literate, turske i inozemne, bilo i ostaje:

Je li se radikalizacija koju je Ataturk proveo u društvenoj, kulturnoj i znanstvenoj sferi s jedne, te u političkoj sferi s druge strane, je li se – dakle – ta radikalizacija morala provoditi integralno ili se ipak mogla podijeliti na dva različita/odvojena dijela? Ili, pojednostavljeno, je li Ataturk bio diktator, odlučan u nastojanjima da svoju zemlju

modernizira po sveaku cijenu, ne misleći pritom na individualne slobode ? Da li je, uopće, pomišljao na mogućnost nekog «demokratskijeg» napretka Turske, unatoč uspjesima i neuspjesima zabilježenim na oba fronta ? Nemali broj autora i povjesničara, u Turskoj i u inozemstvu, tvrdi kako je Ataturk – prosto – bio diktator željan vlasti, koji je društvo prinudio da se kreće u smjeru što mu ga je sam naložio.

Slijedom višegodišnjih istraživanja i osobnih svjedočenja o epohi svoga oca Fethi Oktijara, zarad kojih je sudjelovao na znanstvenim konferencijama širom svijeta, o čemu me postojano informirao, Osman Okijar se spremio objaviti knjigu o svome ocu, lideru turske Liberalne stranke, formirane na prijedlog samoga Ataturka, koji je procijenio kako tadašnja Turska mora transformirati vlastiti politički sistem: namjesto samo jedne stranke, koja je samostalno vladala od 1925. do 1930. godine, zemlja se morala suočiti s pluralističkim demokratskim sistemom. Knjiga koju je objavio, zajedno s povjesničarom Mehmedom Seitdanliogluom, svjedoči o Ataturkovu i Fethi Okijarevu prijateljstvu od vremena njihove rane bitolske mladosti, preko suradnje u redovima komiteta «Unija i progres» u vremeu Drugog Ustava 1908. godine, kada su formirali demokratsku frakciju što se borila protiv njihova političkog protivnika. Oficira Envera..

Političko prijateljstvo Mustafe Kemala i Fethi Okijara pokazat će se nepokolebljivim, otpornim na sva iskušenja niz koja se vodila borba za spas Turske. Od srednjoškolskih klupa u Bitoli do 1925. godine, kad Ataturk postaje predsjednikot Republike Turske, odlučujući urediti zemlju po novim principima, eliminirati političke rivale i provesti radikalni program modernizacije, ali i nakon toga, Fethi Okijar je njegov odan sljedbenik.

Osman Okijar razvija tezu prema kojoj pokušaj uspostavljanja pluralističkog režima, nakon neuspješne monopartijske faze u razvoju države, prinuđuje samoga Ataturka da formira liberalnu stranku, čime će – bez mijenjanja liberalnog ustava iz 1924. godine – dokazati kako njegov politički cilj nije bila uspostava totalitarne diktature, već stvaranje režima koji će otvoriti vrata obnovi istinske demokracije. Ova teza o Ataturku liberalu i demokratu pokazat će se prihvatljivom za dio turskog javnog mnijenja, a pritom neće izazvati protivljenja onoga konzervativnog dijela javnosti koji je Mustafi Kemalu izrazito nenaklonjen. Prema interpretaciji Okijarevoj, nemali broj turskih autora različite političke provenijencije još uvijek izbjegava bavljenje Ataturkovim političkim stavovima, te njegovo djelo obavlja *tipični oblak tajni*. Sam Okijar tvrdi kako je knjigu pisao s ciljem *otstranjivanja toga oblaka*, odnosno *omogućavanja slobodnije razmjene mišljenja o ovoj povijesnoj ličnosti*.

Pri kraju svoga života, Osman Okijar je iskazivao svjevrsnu potrebu/želju da mi se povjerava, govoreći mi ili pišući o svojim autorskim planovima unatoč činjenici kako povjesne okolnosti kojima se bavio – epoha u kojoj je njegov otac bio politički angažiran – nije bila oblast moga profesionalnog interesa, te unatoč okolnosti što sam živio u posve drugoj zemlji. U jednom od svojih posljednjih pisama izvještava me kako će nastojati, budući da se osjeća zdravim i agilnim, mobilizirati demokratske sile u Turskoj kako bi ih privolio da podrže objavljivanje engleskog izdanja njegove knjige o vlastitu ocu o njegovu mjestu u suvremenoj povijesti Turske, koja je do tada doživjela samo tursko izdanje. Želio je tome engleskom izdanju napisati posebni uvod u kojemu bi se evropski čitatelji informirali o bitnim problemima s kojima se suočavao Ataturk, osobito otkako je bio odlučio s političke scene odstraniti svoje stare i vjerne kompanjone iz vremena rata, budući da ih je smatrao nepopravljivo konzervativnima i posve neprilagodljivima

radikalnim prozapadnim reformama što ih je kanio provesti. U jednom periodu, Ataturk je izabrao uspostavu monopartijskog režima (1925.-1930.). Međutim, to nije značilo kako se Ataturk odrekao zapadnjačkog demokratskog modela vladanja. Otud i poziv za novi politički aktivitet, upućen njegovu najvjernijem i najstarijem prijatelju, Fathi Okijaru, s kojim je prošao niz sve faze borbe za novu Tursku, jedinim s kojim je, po svemu sudeći, mogao voditi ravnopravan intelektualan dijalog o novoj demokratskoj realnosti Turske. Pokušaj se, po Osmanu Okijaru, pokazao neuspješnim zarad otpora ekstremističkog krila Republikanske stranke, koje se domoglo vlasti nakon eliminiranje opozicije 1925.-1926. godine, šokirana od popularnosti što ju je stekla Liberalna stranka njegova oca. Na Ataturka je tada izvršen silan pritisak, kako bi okončao ovakvo *demokratsko iskustvo*. Međutim, ukinuće Liberalne stranke nije značilo obračunavanje s modelima demokratizacije, niti je Ataturka promoviralo u pobornika *ideološke diktature*. Daleko od toga ! I monopartijski politički režim u periodu 1931.-1938. pokazat će se suptilnijim i liberalnijim, osobito u oblasti vanjske politike. Kasniji prejelaz režima Ismeta Inenija ka demokratskom društvu, koji će se dogoditi 1945. godine, svjedočit će o novoj demokratskoj klimi u Turskoj. Za Osmana Okijara ovo je bila ključna teza, koju je namjeravao elaborirati u predgovoru engleskog izdanja svoje knjige.

Profesor Osman Okijar s velikim me povjerenjem uvodio u svoje planove, moleći često i za moje mišljenje o njima. Tretirao me kao ravnopravnog suučesnika u razjašnjavanju novije turske povijesti, kojom je bio duboko i vrlo emotivno zaokupljen, održavajući i na taj način amanet svojega oca.

Pri kraju moga pariškog mandata, u vrijeme kada sam obnašao dužnost prvog makedonskog veleposlanika u Francuskoj, pozvao sam profesora Osmana Okijara da mu bude gostom prilikom jednoga od njegovih proputovanja kroz Pariz. Putovao je, naime, u London, kako bi gostovao na sveučilištu u Cambridgeu a potom i u Chikagu, gdje je kanio prisustvovati odbrani doktorske disertacije svoga sina Fethi Oktijara, eksperta u tehničkim znanostima. Profesor se ponosio svojim sinom vjerujući kako će i on, unatoč različitoj profesionalnoj orijentaciji, nastaviti s istraživanjima povijesne osobe svoga slavnog djeda.

Moj pariški prijatelj, kardiolog d-r Fitrat Onger, koji je u slobodno vrijeme rukovodio Kulturnim domom Anadolije u Parizu, zamolio je profesora Osmana Okijara da održi predavanje u toj instituciji. Taj svoj boravak u Parizu profesor je doživio kao jedan od sretnijih trenutaka u životu. Razumljiva je bila njegova radost. Trebalo je da, upravo u Parizu, govori o svome ocu Fethi Okijaru, koji je u istome gradu služio najprije kao vojni ataše 1910.-1911., u vrijeme Otomanske imperije (kad je njegovao bliske odnose s Jean Jorresseom, Pierre Lotijem i drugima...), a potom i kao veleposlanik nove Turske, od 1925. godine.

Pri jednom susretu iz 1929. godine, Mustafa Kemal je priznao Ali Fethi Beju kako je redovito čitao sve njegove telegrame iz Pariza, u kojima je veleposlanik detaljno izvještavao o funkcioniranju demokratskih mehanizama u Francuskoj, žaleći zarad odsustva demokratskih sloboda u samoj Turskoj. Upravo je tada bio smišljen plan o formiranju Liberalne stranke, kojoj je na čelo zastao Fethi Okijar. Krunski argument, kojim je Ataturk uvjerio Oktijara kako se mora pihvatiti ove funkcije, bila je upravo njegova tvrdnja kako je budućnost Turske u demokraciji a ne u diktaturi...

Žrtvovanje Fethi Oktijara nesumnjivo je pridonijelo uvođenju demokracije u Tursku. I pokraj neuspjeha, koji je kulminirao ukidanjem njegove Liberalne stranke,

odnosi između Oktijara i Ataturka ostali su nepromijenjeni. Osman Oktijar mi je pisao kako je Ataturk u više navrata posjećivao svoga **duhovnog prijatelja** Fethija, te mu ponudio da preuzme veleposlaničku dužnost u Velikoj Britaniji, što je ovaj i prihvatio, ostajući lojalan svome šefu do samoga kraja. Osman Okijar je tvrdio kako je *značenje Ali Fethi Bej Okijara bilo zaposlatvljeno od strane suvremenih turskih povjesničara, najvjerojatnije zbog utjecaja lidera Stranke naroda, koji su željeli figurirati kako jedini promicatelji demokratskih procesa u Turskoj tijekom 1930. godine.* Osman Okijar bio je prosto revoltiran njihovim interpretacijama, koje su našle svoje mjesto i u povijesnim knjigama, no i u udžbenicima, prema kojima se *zabrana Liberalne stranke dogodila isključivo zarad činjenice što su njezini lideri dopustili da se u njezine redove infiltriraju fanatični religiozni elementi.*

Unatoč činjenici što za prihvaćanje teza Osmana Oktijara, koji mi je kontinuirano povjeravao informacije koje su mu ležale na srcu, niti sam vladao potrebnim znanjima niti pak raspolagao odgovarajućim mogućnostima recepcije, dijelio sam njegov silni osjećaj solidarnosti, što ga je gajio prema svome ocu. Dijelio sam i razumijevanje za povijesnu misiju, što ju je njegov otac imao u novijoj turskoj povijesti. Nije to bila puka porodična solidarnost s ujakom moga oca Fethi Bej Okijarom – koji je doživio gotovo identičnu *poluegzilsku sudbinu* kakva je, premda u različitim okolnostima, nakon pada Otomanske imperije, zadesila i Arifa Starovu. Bio sam sretan što ovu solidarnost mogu dijeliti najprije sa Fethijevim sinom Osmanom Okijarom, a potom i s njegovim unukom Fethi Okijarom. Zato svome pariškom susretu s Osmanom pridajem neko posebno značenje, približno isto-identično onome koje mu je i on sam pridavao. Kao da su nam taj susret obećali naši očevi, koji se (međutim) sami nisu sreli više nikad.

Profesor Osman Okijar dolazio je u Pariz, grad u kojemu je njegov slavni otac izvršavao važne diplomatske misije, kako bi dokučio i dopunio istinu o njemu. Odano i dostojanstveno, tu je istinu potom decenijama zastupao i branio na značajnim međunarodnim skupovima, svjedočeći o jednom vremenu iznimno važnom za Europu i za svijet. Osman Okijar svim je silama nastojao ne propustiti ni jednu mogućnost doiskazivanja svoje istine o ocu i i domovini. U Parizu je uistinu imao što reći. Mala Kuća Anadolije, smještena na Bulevaru Lafayette, nedaleko ordinacije kardiologa Fitrata Ongera, nije uživala ugled značajnijeg pariškog amfiteatra posvećenog debatama ovoga tipa. Ipak, predavanje profesora Osmana Okijara na temu *Vanjska politika Ataturkova u vrijeme rata za nezavisnost, na kraju Otomanske imperije i nova Turska Republika, odnosi Francuske i Turske*, održano 9. svibnja 1999. godine, izazvalo je ne samo veliki interes francuskih otomanista, francuskih prijatelja Turske, već i brojnih veleposlanika u Francuskoj i drugih diplomata, koji su osobno poznavali Osmana Okijara od vremena njihova služenja u Ankari. Ta su dva sata vlastite istine o svome ocu i francuskim prijateljima, mislim, mogu se ubrojiti među najsretnije trenutke tih docnih godina u životu Osmana Okijara. Sutradan je bio pozvan da sudjeluje i u programu *France Culture*. Na svoj sam način dijelio njegovu radost.

Nakon povratka u Ankaru, napisao mi je kako osjeća silnu želju za pisanjem i francuske verzije knjige o svome ocu, naglašavajući kako je u nama najposlije našao dio vlastite porodice, koji mu je toliko nedosatajao. A sad ga je dobio kao dragocjen i čudesan dar.

Nekoliko dana pred smrt, 13. svibnja 2001., Osman Okijar poslao mi je svoju posljednju internetsku poruku. Pozvao me da toga ljeta svratim u njegovu kuću na

Bujukadi, kraj Istanbula, sretan što će s nama biti i njegov sin Fethi Okjar, koji se netom vratio iz Amerike, gdje je blistavo odbranio svoj doktorat. Htio je, eto, da zajedno nastavimo potragu za istinom o našim očevima, pred vratima Europe...

ÖZET

Yazar bu makalede Ali Fethi Okyar Bey'in erken dönemini 1880-1943 aydınlatmaya çalışmaktadır. Kendisi 1880 yılında Makedonya'nın şirin kenti Prilepe'de kadılık ve öğretmenlik mesleği olan aydın bir aylede doğmuştur. Yazar Starova, Ali Fethi Bey'in yeğenlerinden biridir, aynı zamanda oğlu Prof. Dr. Osman Okyar Beyefendiyle de ölünceye kadar en yakınlarından biriydi. Osman Bey'in çalışma alanı kendi babasının siyasi tarihi ve Atatürk ile ilişkileri üzereydi ve de babasının Makedonya dönemi ile ilişkilerine de bir ivme kazandırmaya çalışıyordu.

Bilindiği gibi bazı Fransız türkoloklar ve Osmanlı tarihçileri Ali Fethi Okyar Bey'i Le Macedonien (Makedonyalı) olarak adlandırıyorlardı. Kendi Makedonya geçmişi hakkında çok meraklı ve nostalji ile bağlıydı.

Yazar bu makalede Okyar bey'in Atatürk ile Manastir Akeri idadisindeki ilk dostukları ve karşılaşmaları hakkında bazı sırları aydınlatmaya çalışacaktır.

Atatürk'ün en sadık arkadaşlarından ve yeni Türkiye'nin kurulmasında Atatürk'e en büyük desteği veren kişi olarak özellikle Atatürk'ün özel hayatında da önemli bir yer tutan kişi olan Fethi Okyar Bey'i ele almak çok büyük önem arzedecektir.

Hedef Ali Fethi Bey'in doğum memleketi ve yeri olan Makedonya Cumhuriyeti ile unutulmuş Prilepe kenti ile ilişkilerini ve bağlantılarını bir nebze aydınlatmaktır. Eminim bu çalışma sayesinde Makedonya ve Türkiye tarihi ilişkilerine yeni bir katkı sunmuş olacağız .

ESKİ YUGOSLAVYA BÖLGELERİNDE TÜRK VARLIĞI VE ONLARLA İLGİLİ YAZMA ESERLERİNİN DURUMU

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ – Prof. Dr. Tacida HAFIZ
Kosova

Türk kavimlerinin anayurdu, Orta Asya’da Türk boylarının bütününü kapsayan Turan bölgesidir. Turan kavimleri, insan uygarlığının en eski kavimleri olarak araştırmacılar nezdinde genel kabul görmüşlerdir, çünkü bildiği üzere Asya, insan uygarlığının beşiğidir. Asya’da aile hayatında, askeri düzende, yazı kullanımında önemli gelişmeler olurken, Avrupa henüz bu süreci yaşamıyordu.

Kimi arkeoloji, antropoloji buluşlarına dayanarak Orta Asya’nın ilk halkı olan Turanlar, kültür ve uygarlığın ilk başlatıcıları olarak ortaya çıktılar. Bu kavimlerin Hz. İsa’dan 12.000 yıl önce bu kavimler taş devrini atlatarak hemen maden devrine geçtikleri öne sürülmektedir. Avrupa’da madencilik devri ancak Hz. İsa’dan 2.500 yıl önce başlamıştır. Türklerin doğum yerleri, Orta Asya’nın Baykal gölü ve Hazar denizinden Sibiryaya, İran ve Tibet dağ düzlükleri Turan bölgeleri olarak tanınmaktadır. Turanlar, tarım, hayvancılık ve zanaatçılıklarını son derece güzel bir şekilde sürdürüyorlardı. Orta çağdan kalma Arap seyahatçılarının eserlerinde kaydedilmiş bulunan oldukça büyük Türk şehir ve köylerinden bazıları günümüze kadar ulaştı, ancak bazılarından ise iz bile kalmadı. Asya’daki bu iklim değişiklikleri nedeniyle ortaya çıkan deprem, sel ve diğer tabiat afetleri yüzünden Turanların hayatlarında büyük değişiklikler yaşandı. Bundan dolayıdır ki, Turanlar doğum yerlerini, tarım ve zanaatçılıklarını bırakıp sadece hayvancılıkla geçinmeğe ve göçebelik hayatını sürdürmeğe mecbur kaldılar. Göçebe ve savaşçı olarak at yetiştirmekle ve dört tekerlekli ev ve “yurt” dedikleri çadırlarıyla kim bilir kaç kez Asya, Avrupa, ve hatta Afrika kıtalarına göçetti, oralarda devlet ve imparatorluklar kurdular, fakat egemenliklerini kaybettikten sonra yerliler arasında eriyip kayboldular. Ba arada nüfus hareketleri açısından Balkanları da etkilediler.

Balkan Yarımadası, çeşitli halkların göçleri sayesinde oldukça içiçe girmiş, birbirine karışmış geniş bir bölgedir. Hz. İsadan 1.000 yıl önce buralara İskit ve Skotların yerleştikleri bilinmektedir. Yunan ve Roma ve İngiliz tarihçileri bunların en kültürlü halk oldukları öne sürmektedir. III ve V. yüzyılda Gotlar, IV ve V. yy. Hunlar, VI ve VII. yy.

Avarlar ve Slavlar, X ve XI. yy. Peçenekler, XII ve XIII. yy. ise Kumanlar (Kıpçaklar) ve Pomaklar yerleşmişlerdir.

Orta Avrupa'nın otokton halklarından Hunlar da Orta Asya'dan Avrupa'ya gelen Türk boylarıdır. Onlar, Karadeniz sahillerinde Gotlara saldırıp yok ettikten sonra bazı barbar kabilelere birlikte büyük savaşlar yaparak Tuna sahillerine ulaştılar. Orta Avrupa ve Küçük Asya'yı (bugünkü Türkiye) işgal ettikten sonra 391 ve 392'de Trakya'yı ele geçirmeyi başardılar. Zamanla Tuna ve Tisa sahillerindeki yerli kabilelerle işbirliği halinde ve uyum içinde yaşadılar.

V. yüzyılda yine Attila yönetimiyle Hunlar, sınırlarını genişletip Bizans ülkelerine dek büyük bir imparatorluk kurmaya başardılar. O dönemlerde Attila'nın kardeşi Bleda da İmparatorluk'un batı bölümünü idare ediyordu. Attila yürüttüğü büyük savaşlardan sonra, 434 yılında Smederevo'da İmparator Teodosios ile ilk kez barış anlaşması yaptı. Barış döneminde Hun İmparatorluğu bugünkü Orta Asya, Rusya, Romanya, Eski Yugoslavya'nın kuzey bölümü, Macaristan, Avusturya, Çehistan, Slovakya, Güney ve Orta Almanya'nın buldukları toprakları kapsıyordu. Bu İmparatorluk'un merkezini ise bugünkü Macaristan toprakları oluşturuyordu. İdaresini güçlendirdikten sonra Attila, yine fetih hareketlerine devam etmiş, ordusuyla birlikte Bizans sınırlarını geçerek 441 yılında Belgrat, Yeni Palanka, Niş, Filibe ve diğer kent ve kaleleri ele geçirmeyi başardı. Bunu gören Bizans İmparatorluğu, onunla 442 yılında yeni barışın imzalanmasını istedi. Attila 445 yılında bir anlaşmazlık sonucu kardeşi Bleda'yı öldürdükten sonra imparatorluğun bütününe ele geçirip yönetmeye başardı. Bundan sonra Trakya'ya saldırarak bütün Balkan yarımadasını ele geçirdi. 451 yılında Attila, Roma ülkelerine saldırıp Milano ile birlikte İtalya'nın daha bazı büyük şehirlerini işgal etme amacıyla Roma İmparatorluğu'nun doğu bölgelerine saldırırken Roma, diplomatik eylemleriyle onu durdurmayı başardı, fakat bir yıl sonra (453) Attila, Macaristan hududunda yeni karısı İldika ile yaptığı evlenme töreninde öldürüldü. Onun ölümünden sonra Hun İmparatorluğu parçalandı, Hun boyları ise büyük soykırımlara uğradı.

Hun İmparatorluğu'nun soykırıma uğrayışından sonra, büyük göçler döneminde, Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru hareket eden Avar Türkleri, Volga nehri sahillerinde yerleşip Oğuz Türklerinden himaye istediler. Daha sonra 558'de, Kafkas dağları eteklerine yerleştikten sonra 562'de Batı yönüne yayılarak Bizans İmparatorluğu sınırlarına kadar ulaşabildiler. Boyana'nın idaresi altında Avarlar, Tisa nehri boyunca Attila'nın ölümüyle Orta Avrupa'da kaybolan tüm ülkeleri yeniden işgal edip ele geçirmeyi başardı ve Attila'nın yaptığı gibi Macaristan'ı merkez yaparak ve böylece yeni büyük bir imparatorluğun temellerini attılar. Avar İmparatorluğu 540 yılında en parlak dönemini yaşadı. Bu yıllarda Avarlar, ülkelerinin sınırlarını genişletmeye devam etti. Bu yıllarda Boyana'nın yönetimiyle Mitroviça'yı ve etrafındaki şehirleri de ele geçirdikten sonra Balgrat'ı işgal eder ve Karadeniz sahillerine kadar genişler. Bununla birlikte 587 yılında Bizanslar tarafından yenilgiye uğratılan sonra Avarların yöneticisi Boyana, barış anlaşması teklifinde bulunma mecburiyetinde kaldı. Anlaşmadan sonra tarih kitaplarında Bizans-Avar anlaşmazlığı veya her hangi bir çatışmanın meydana geldiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmadı, ancak, VII. yüzyılda Triglav ve Gevgeli arasındaki bölgelere yerleşmiş Sloven kabilelerinin devinimi baş göstermeğe başladı. Avarlar savaş alanında artık bitkinliğe uğramış, öyle ki kısa bir dönemden sonra ya zoraki göç yaşamış ya da katliamlarla karşı karşıya gelmişlerdi. Her nasılsa bundan sonra artık bir daha Avar kabilesi olarak anılmadılar.

Hunlar, Tuna'nın orta ve aşağıdaki sahili etrafında bulunan ülkeler, yeni yüzyılın ilk yıllarında, Avrupa'da yeni Türk İmparatorluklarının çemberini oluşturmuşlardır. Aslında bunlar Türk İmparatorluğunun ilerideki nesilleri Macarlardır. Onların Hun Türklerinden geldikleri bir gerçektir. Bunu, onların dil ve folklorlarının araştırılmasıyla en iyi anlaşılabilir.

Tuna Bulgarları da Avar kabilelerinin slavlaşmış nesilleridir. Bu iki halk, daha geç dönemlerde bu iki halk Güney Slovenlerin ulusal bilincinin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Atalarından kalan kendi savaş yeteneklerini birbirine karşı kullandılar. Ayrıca bunlar başkalarının çıkarları için Osmanlı Türkleri tarafından Balkan ülkelerinin işgal edilmesini ve ileride bunların Avrupa'ya doğru hareket etmelerini engellediler. Bulgarların slavlaşması VII. yüzyılın ikinci yarısında Slavlarla doğrudan doğruya temasta bulunma sayesinde olmuştur. 668 yılında Tuna ile Balkan toprakları ve İskra ile Karadeniz alanlarında yerleştiler. Bu Bulgaristan devleti, IX. yüzyılda, batıda Morava'ya ve güneydeki Makedonya'ya kadar yayıldı.

Hun ve Avar'dan başka Orta Asya'da Kuman adlı Türk kabileleri de yaşamakta idi. Bunlar Oğuz Türklerini izleyip onlarla kabile birliklerini kurmuşlardı. 1017 yılında Kumanlar batıya doğru hareket edip 1050 yılında Doğu Avrupa'ya varmışlardı. Oğuzlar ile Peçenekler, bunlara katılıp Karadenizin güney sahillerindeki bölgeleri işgal etmişlerdi. 1093 ile 1107 yılları arasında Slav kabileleri kendilerini kurtarmak amacıyla Kuman ailelerinin kızlarıyla evlilik bağlarını kurdular. Bu dönemde Bizanslar, Peçenekler'in saldırılarına karşı Kumanlarla sıkı bir anlaşma yaptı. Böylece 1091 yılında ortaya çıkan büyük savaş sırasında Kumanlar Peçenekleri yenip Macaristan'a doğru hareket ettiler. Diğer yandan 1103 yılında Slav göçmenleri Kumanlara (Kıpçaklar) saldırıp bunların tüm ordu yöneticilerini öldürdüler. Yenilgiye uğrayan Kumanlar, işgal edilmiş ülkelerini Kıpçak (Kuman) kabilelerine bırakmışlardır. Makedonya'nın kuzeyinde bulunan Kumanova kenti bu dönemin eseridir.

Moldavya'da yerleşen Kumanlar, Macarların idaresi altına düşüp Hıristiyanlaşmışlardır. Bu ülkeye "Kumania" adı verilmiştir. 1023 yılında Macaristan'ın IV. Bela kralı ise "Rex Cumania" ünvanına sahip olmuştur. 1234 yılında Kumanların büyük bir bölümü Macaristan'a göçetmişlerdir.

Balkan ülkelerinde Peçenek kabileleri de yerleşmiştir. Bunların ataları Oğuz Türklerine dayanır. VIII ve IX. yüzyılda Peçenekler, ilk önce Volga sahillerinde yerleşmişlerdir. Daha geç dönemlerde bunlara Kuzey-Doğu Avrupa ile Balkanlarda rastlamaktayız. XI ve XII. yüzyılda Macarlar, Kuzey-Doğu Avrupa ile Anadolu'da Peçeneklerin bazı kabileleriyle yerliler karşı karşıya gelmişlerdir. 950 yılında Tuna ile Karadeniz'e gelen Peçeneklerin diğer kabileleri ise güçlü kabile birliğini kurup 300 yıl orada kalmıştır. Bu dönem içerisinde Bizanslara karşı yürüttükleri savaşlarda birkaç kez Tuna'yı geçip Makedonya'ya, bundan sonra da Sırbistan'ı geçip Bosna ve Hersek'e varmışlardır, fakat Bizanslar, Macar ve bölgedeki müslüman halkla İslam halkıyla yakın ilişki kurmuş iseler de bu üç büyük dinin hiçbirini kabul etmek istememişlerdir. Peçenekler, yerlilerin yaşam şartlarına ayak uyduramadıklarından bunların varlığı zaman içinde kaybolmuştur.

Görüldüğü gibi Türk kültürü, gezegenimizin büyük bir bölümünde hakim olan toplumsal bir gerçek olmakla birlikte, etkisi sayesinde, az veya çok, dolaylı veya dolaysız, onunla kaynaşma mecburiyetinde olan birçok kültür ve uygarlığı da kapsamaktadır. Balkan yarımadası ülkelerinde olduğu gibi Eski Yugoslavya bölgeleri de birkaç asır

boyunca Türk kültürünün doğrudan etkisi altında kalmıştır. Öyle ki boyların, ulusların tüm yaşam alanlarında kalan izleri gün begün belirgindir. Ne yazık ki Hun, Avar, Kuman, Peçenek (Kıpçak) ve Oğuz Türk boylarının kaleler (hisarlar), mezarlıklar; mezarlarda savaş silahları (Res. 1.), bronz maskeler, kemer tokkalar, altın, gümüş ve bronz yapılı süs eşyaları (Res. 2 ve 3.); mezar taşları, kuleler, yer adları, konuşulan dillerde Türk dillerinin kimi kelimeleri, mutfak kapları, kıyafet, gelenek ve göreneklerde kullandıkları folklor zenginlikleri... gibi bıraktıkları kültür mirası, gerektiği kadar korunamamıştır. Ayrıca Türk boylarının tarihi gelişmeleri hakkında gerektiği kadar durup yeterince araştırmalar yapılmamıştır. Günümüze kadar korunan bu tür zenginliklerin hemen hepsi Yugoslav ulus ve halkların malı gibi anılmaktadır. Prizren yakınlarında bulunan “İlir Tumolaları” adlandırdıkları kat kat mezarlar aynı Orta Asya’da bulunmaktadır. Bu olamayacak olayı gerçek olarak kabul etmiş olursak Orta Asya’da da İlirlerin yaşadıkları düşünmemiz gerekir. Makedonya’daki Kumanovo, Kuman Türk boylarının kurdukları şehir olduğunun en büyük kanıtıdır. Slovenya’da Bled şehrinin de Attila’nın kardeşi Bleda’dan kaldığı da düşünülebilir. Bunlara benzer bugün hangi dilden geldikleri bilinmeyen araştırılacak daha bir sürü toponimler vardır. Kişi adlarının Türk boylarından kaynaklandığını kanısındayız. Taş mezarları, mezar taşlarındaki süsler, giyim kuşam el sanatları, kıyafetler, müzik çalgıları Orta Asya kültür zenginliklerinden kaynaklanmaktadır. Arnavut ulusunun kullandığı “keçe” Orta Asya malı değil mi? Dr. Petar Skok, yayınladığı “Hrvati i Turci” (Hırvatlar ve Türkler) yazısında XVIII. yüzyılda bile Reljkovic adında bir araştırmacının bütün Slavonya folklor zenginliğinin Orta Asya Türklerinden geldiğini güvenilir kaynak olarak göstermektedir. Bir de kilise içinde “runik” kitabesi ve buna benzer daha bu tür yazılan yazılar (Res. 4.), Türk boylarının uzun süre buralarda kaldıklarını en açık bir şekilde ıspatlamaktadır. Kütüphanelerde bunlar hakkında ve Hun ve Avarlardan sonra Moğollarla ilgili yazılan evraklar (Res. 5.), Zagreb’de bulunan mumyanın sarılmış olduğu bezdeki Etrur yazıların millattan önce gelen Türk boyları yazılarının bir çeşidi olduğunu kanısındayız (Res. 6.). Fakat tüm bu tür değerli eserler hakkında gerektiği kadar araştırmalar, incelenmeler yapılmamıştır. Bunlar ileride Vatikan, Roma, Paris, Berlin, Münih, Zagreb, Dubrovnik... gibi zengin kütüphanelerde sıkı kapalı bir şekilde korunan yazma belgeleri araştırılacakları Türkologların çalışmalarını beklemektedir.

Öte yandan Karadeniz’in güneyinden Batıya doğru yayılan Selçuk Türkleri X. yüzyılda Arap ülkelerini işgal edip İslam dinini kabul ediyorlar. Selçukluların İslamlaşması XI. yüzyılda tamamlanıyor. Daha o zamanlarda Türklerin küçük misyoncu gurupları harekete geçiyor. En yeni Türk kaynaklarına göre, Osmanlılar Balkanlara gelmeden önce, Balkanlarda İslam dinini kimi misyonerler sayesinde yayma girişimlerinde bulunuyorlar. XII. yüzyılda Horasan erenlerinden Sarı Saltık’ın Romanya’ya geçtiği ve Balkan yarımadasına İslamiyetin ilk kıvılcımlarını başlattığı Ömer Lütfi Barkan’ın “Kolonizatör Türk Dervişleri” ile Halil İnalçık’ın “The Ottoman Empire” başlıklı araştırmalarında yer alır. M. Tayyib Okıç’ın Sarı Saltık’la ilgili bir fetva yazısına dayanarak verdiği bilgiye göre onun dini yayma görevi, Türklerin Balkanlara yayılmalarından önce başlamıştır. Sarı Saltık hakkında çok sayıda yazılar yazılmışsa da onun tarihî kişiliği, dini yaymaktaki görevi hâlâ gerektiği kadar bütünüyle aydınlanmış değildir. Ayrıca Osmanlıların bu bölgelere akın etmelerinden çok önceki bir dönemde Balkanlara İslamiyetin yayılması ile ilgili gerektiği kadar araştırmalar yapılmamıştır. Bu nedenle şimdilik bu kişi hakkındaki bilgilerimiz Türkiye ve Bulgaristan dışında, sadece Eski Yugoslavya bölgelerindeki söylentilere dayanmaktadır.

Sarı Saltık'ın Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Arnavutluk'da çok sevilen ve sayılan bir kişi olduğu bilinmektedir. Bu ülkelerde Sarı Saltık Dede'nin türbeleri bulunmaktadır. Hacı Bektaş Veli'nin Vilâyetnamelerinde öğrencisi, Hacı Bektaş Veli'nin dualarıyla evliya olduğu ve ona büyülu kılıç verilmesiyle İslamiyeti yaymak için Rumeliye gönderildiği gösterilmektedir.

Sarı Saltık'ın Bektaşî tarikatine mensup olduğunu gösteren söylentiler de yaygındır. Evliya Çelebi Sarı Saltıkın gerçek adının Mehmet Buhari ve onun Aziz Nikola'yla olan bağlılığını kaydetmektedir. Bu tür söylentilerde Hıristiyan-İslam öğeleri de eklenmektedir. Franz Babinger'e göre onun Aziz İliya'yla, sonra da Aziz Simeon'la ilişkisinin varolduğu iddia edilmektedir. Bu nedenle Kırf'daki Aziz Spiridon ile Ohri'deki Aziz Neum'un mezarlarında Sarı Saltık'ın yattığı ileri sürülmektedir. Ohri'den başka Eski Yugoslavya'nın Kosova Eyaleti'ndeki İpek kasabasına yakın Paştrik dağında ve Yakova'ya gitmekte Pirlepe köyünde de yaşadığına dair söylentileriyle birlikte türbesi de bulunmaktadır. Buna Hıristiyanlar Aziz Vasiliye'nin mezarı olduğunu öne sürülmektedirler. Bir de Hersek'te Mostar şehrine 10 km uzaklıktaki Blagay'da bulunan Halveti tekkesi yanında da Sarı Saltık türbesi bulunmaktadır. O zamanlarda Şeyh'ul-İslam olan Ab'us-Su'ud Efendi ise Sarı Saltık'ın Hıristiyan din hocası olarak suçlandığına değgin fetvasını verir. İşte bu nedenle tüm bu türbeleri Müslüman ve Hıristiyan, köy ve şehir halkı çeşitli merasimlerde her türlü hastalıkların iyileştirilmesi için ziyaret edip kurban keserler.

Görüldüğü gibi yansılar dönemdeki olaylarla ilgili günümüze kadar korunmuş olan bu türbeler dışında başka yazma belgeler bulunmamaktadır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında yani 1352'de I. Sultan Murat'ın büyük kardeşi Süleyman Paşa'nın idaresi altında Bizans'a yardım etmek amacıyla Çanakkale Boğazı'nı geçip Rumeli'ye ayak basan Türkler Gelibolu'yu işgal eder. Böylece Türkler bir kez daha Avrupa topraklarında İslam dininin taşıyıcıları olarak yerleşirler. Osmanlı Türkleri buralarda Balkan yarımadası halkının örgütlenmiş direnmesiyle karşı karşıya gelirler. 1361'de Gazi Evrenos Bey Batı Trakya'yı fethetmesiyle 1385 yılında Meriç Savaşı ve 1398 yılında Kosova'da yürütülen savaşlardan sonra, özellikle 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesiyle Sırp, Macar, Boşnak ve Arnavutların direnmesi sona erer ve Türkler, Macar ovalarına ve hatta Viyana surlarına kadar gelerek Balkan yarımadasının büyük bir bölümünü fethedip yerleşen Türkler Balkan Savaşlarına kadar (1912-13) Balkanlarda egemen olurlar.

Osmanlı fetihlerinin iki ayrı safhada gerçekleştiğini görüyoruz. İlk safhada Osmanlı Türkleri yayılma yolları üzerindeki ülkelerde bir hakimiyet kurmuşlardır. Fethedilen yerlerdeki devletler vergiye tabi statüde varlıklarını sürdürmüş, bunun karşılığında Osmanlı ordusuna asker göndermeyi kabul etmiştir. Bu şekilde bu devletler siyasi kimliklerini korumuşlardır (I. Murat dönemi siyaseti).

İkinci safhada ise Yıldırım Bayazıt döneminde fethedilen ülkelerde doğrudan Osmanlı hakimiyeti kurularak bu bölgelerde timar sistemi tadbik edilmiştir. Bu sistem sayesinde Osmanlılar ödenen vergilerle mali bakımdan güçlenmiş, ayrıca savaşlarda kendilerine sadık olarak hizmet eden askeri güce sahip olmuşlardır. Osmanlılar, fethettikleri memleketlerdeki köylüleri ve diğer halkı mahalli otoritelerin baskısından korumuş, yerli asillere ve askeri sınıfa karşı tolerans göstermişlerdir. Bunun dışında her bölgedeki ulusların şehirlerini, köylerini, onların adlarını, dillerini, dinlerini, dini ve diğer mimari eserlerini, bir sözcükle bütün kültür değerlerini ve devlet sahalarını olduğu şekilde

korumuşlardır. Bu nedenle vergiye tabi tutulan hükümetlerden toplanan askerlerin birçoğu İslamiyeti kabul etmeden Osmanlı ordusuna hizmet etmiştir. Görülüyor ki fethedilen bir bölgenin osmanlılaşması ani ve radikal bir şekilde değil, zamanla ve bu bölge halkına tolerans gösterilerek gerçekleşmiştir. Osmanlı ordularının Avrupa'nın güneyindeki hemen hemen tüm Balkan yarımadasını fethetmesinden sonraki tarihi gelişme ve değişimler sonucunda bu bölge halkının kültür, eğitim, dil, gelenek ve göreneklerinde birçok değişimler olmuştur. Osmanlılar buralarda yalnız camiler, hamamlar, tekkeler, türbeler, köprüler, kervansaraylar, çeşmeler gibi Osmanlı mimari eserleri inşa etmekle kalmamış, anayurtlarından çok sayıda zanaat çeşitlerini de getirmiş ve bunları hızla yaymayı başarmışlardır. Ticari ve iktisadi yaşam büyük bir hızla gelişmiştir. Ayrıca Osmanlıca resmi dili olmuştur. O zamanlarda Avrupa'nın güneyinde, Balkan yarımadası devletlerinde yaşayan tüm ulusların kimi aileleri, ayak uydurabilmek için, kimileri ise İslam dinini benimseyerek bu dini kabul etmişlerdir. İslamiyet'i XV. yüzyıldan başlayarak XVII. ve XVIII. yüzyıla kadar sayı olarak gruplar halinde en çok kabul eden Boşnaklar, Arnavutlar, Romlar (Çingeneler), Pomaklar, Torbeşler ve Gorallılar (Türkmenler)dir. Bunlar öteki Hıristiyan uluslarla 500 yıl kadar huzur ve güven içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fakat bu dostluk içindeki yaşam durumu günümüze dek sürememiştir. Tüm Balkan bölgelerinde özellikle Eski Yugoslavya bölgelerinde dıştan, daha doğrusu Rusya ve Avrupa devletlerinden kaynaklanan büyük düşmanlık neticesiyle yüzyıllarca kurulan uluslar arası dostluk ilişkileri sonuna dek zedelenmiştir. Bu güvenliliği ve sakinliği bozmak için Rusların yürüttükleri panslavizm hayali propandalarıyla ilk olarak Sırp ulusuna başlatmıştır. Böylece Karacorce'nin yürüttüğü I. ve II. Sırp ayaklanmalarından sonra Sırbistan'a bir özerklik sağlanmıştır. Ondan sonra Sırp ulusunun özellikle kilise görevlileri sayesinde yürütülen korku propagandalarıyla yerli halklar arasında yıllarca kurdukları ve sürdürdükleri dostluklar zedelenip düşmanlıklara çevrilmiştir. Kurmuş oldukları Hıristiyan dinî objelerini Osmanlıların yakıp yıktıklarını ve bunların yerlerinde cami, hamam, türbe gibi Osmanlı objelerinin inşa ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Bunun dışında vergilerini ödemeyen Hıristiyanları asıp kestiklerini, kazığa koyduklarını ve hatta Aziz Sava (Sveti Sava) gibi din adamlarının cesetlerini bile yaktıklarını Sırp halkı arasında yaymışlardır. Bir kilise terkedilmekten sonra zarara uğramışsa Osmanlıların yaptıklarını, bir duvar veya kapı köşelerinin taşı zedelenmişse Osmanlıların yıkmak istediklerini, ama bura halkın karşı direnmeleriyle ve tepki göstermeleriyle yıkılmadan günümüze dek böyle korunabildiklerini ileri sürmüşlerdir. Balkan tarihinin hiçbir döneminde Osmanlılar döneminde olduğu gibi, Osmanlılar ile Balkan yerli halkları arasında eşit bulunmayan bu huzur ve güven dönemi başka hiçbir zaman görülmemiştir.

1699 yılında Karlofça (Karlovac) antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti bölge kayıplarına uğramaya başladıktan sonra Rumeli'den yavaş yavaş büyük sayıda Osmanlı halkı güneye doğru akmaya başlar. Bunun dışında oldukça sayıda Osmanlılar canlarını kurtarmak için Anadolu'ya göçetmişlerdir. Balkanların karanlık günleri bu yıldan başlamıştır. Bu karanlıklar gittikçe hem genişlemiş hem de kabarmıştır. Çoğu, ateşlikler üzerinde yemeklerini ve saclar altında pişmekte olan böreklerini, tüm mal ve mülklerini bırakarak başlarını, çoluk çocuklarını kurtarmak için, kimileri Bosna, Voyvodina, Sırbistan ve kimi Hırvatistan bölgelerinden Sancak, Kosova ve Makedonya bölgelerine, Kimileri ise ilk önce Yunanistan'a, ondan sonra Arnavutluk'dan, Romanya'dan ve Bulgaristan'dan gelenlerle birlikte anayurtları olan Türkiye'ye yerleşmişlerdir. Bunların

göçetmeleriyle Macaristan'dan başlayarak güneyde Balkan'ın güneyinde Müslüman halkının yerleştiği şehir ve köylerine kadar bütün bölgelerde tarihî ve sanat değeri olan tüm Osmanlı mimari eserleri yıkılmış, değerli yazma ve basma eserleri ise yakılmıştır. Bütün bu yapılar Osmanlı kültürünü, onunla Balkanlardaki tarihini yıkmak ve bu şekilde buralara gelen ve daha sonraları buralarda doğup büyüyen Osmanlıların torunlarının barınmalarını bozup Balkanlardan uzaklaştırmak, kaçamayanları ise katliam yoluyla yoketmektir. Böyle de oldu. 1912/13 yıllarında Osmanlılar bu yörelerden bugünkü hudutlarına çekildikten sonra Balkanlarda yaşamlarını devam ettiren Türk halkın önemli bir bölümü bugünkü Türkiye Cumhuriyetine göçetti.

Eski Yugoslavya'da Türklerin varoluşunun, söz konusu yörelerin, Osmanlılar tarafından işgal edildikten sonra başgösterdiğine dair düşünce hüküm sürmektedir. Fakat bu yörelerde sömürgeciliğin, doğrusu göçlerin sembolik bir ölçüde mevcut olduğu bilinmektedir. Diğer yandan Türklerin barındıkları kimi Eski Yugoslavya bölgelerinde, Türklerin geri çekilmeleriyle, bu halka mensup bir tek kişinin bile kalmadığı düşüncesi de yaygındır. Bugün de Türklerin yaşadığı kimi ülkelerde, onların bu veya şu halkın Türkleşmiş mensupları olduğu ileri sürülmektedir. Türklerin varoluş sebebi ise kasıtlı olarak anılmayıp benlik hakkı kısıtlanmaktadır. Bunun yanında Türklerden kalan kültürel kalıntılar, anıtlar, maddi ve manevi kültürel zenginliklerin ve onların mevcut oluşlarını kanıtlayan nice belgesel varlıkların da yok edilmesinden kaçınılmamıştır. Böylece yüzyıllarca mimarların sabırlı gönülleri ve hamarat elleriyle inşa edilenler, acımasızca yıkılmıştır. Dolayısıyla, tarihin kanıtlara dayanılarak araştırılması yerine, yıllarca bilime dayanmayan “bencillikler” tarihin gerçeklerine sırt çevirmektedir.

Eski Yugoslavya bölgelerinde, Osmanlı öncesi Türk eserleri gibi Osmanlı döneminde de Türk kültürünün büyük izleri bulunmaktadır. Bu yerlerde inşa edilen çeşitli değerli Türk objeleri gibi bu bölgelerde yaşayan halklarca doğu dillerinde (Türkçe, Arapça ve Farsça) bir sürü değerli eserler de yazılmıştır. Balkanlar'da bazı bölgelerde Türk eserlerine ilgi gösterilmemiş, Osmanlılardan sonra Türk ve Müslüman halkların terketmek zorunda kaldıkları yerlerde yıkma ve yakma yoluyla bu evraklar temele kadar yok edilmiştir. Diğer taraftan Müslüman halklarının yaşadıkları Bosna Hersek, Güney Sırbistan, Karadağ ve Makedonya'nın bazı şehir ve köylerinde ne kadar yok etme çabalarında bulunulmuşsa da yine tarihe ışık saçacak birçok Türk kültür izlerin ayakta kalabilmiştir. Zaman geçtikçe bilimsel araştırmalara başlanmıştır, ancak en ciddi derleme ve araştırmalara II. Dünya savaşından sonra gerektiği kadar girilmiştir.

Eski Yugoslavya bölgelerinde Osmanlı hükümdarlığı döneminden kalmış kesin sayısı bilinmeyen çeşitli kültür anıtları buradaki Türk kültür zenginliğini kanıtlamaktadır. Câmiler, tekkeler, medreseler, hanlar, kervansaraylar, saat kuleleri, hamamlar, çeşmeler, şadırvanlar, çeşitli zanaat dükkânları, bedestanlar (çarşılar), köprüler gibi eserlerin büyük sayısı günümüze kadar ulaşmamıştır. Kalanların bazıları ise bakımsız durumdadır. Son zamanlarda tarihî evrakları kaybolan veya devam edenyaşayan ve yaşamayan bu değerli eserler, mimar ve sanatları hakkında kimi araştırmalar yapılmış ve bu objelerin kültür değerleri, inşaat tarihleri ve bunları vakfeden kişiler hakkında mümkün olduğu kadar bilgiler gün ışığına çıkmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bazı cumhuriyetlerde ve özel bölgelerde Kültür Anıtları Koruma Kurumları da kuruldu. Bu kurumlar, değerli Türk anıtlarını devlet himayesi altına koyduktan sonra onları onardı. Bu tür araştırmalar ve onarımlar hakkında yazılar da dergi ve gazetelerde basıldı. Bosna Hersek'de bu çalışmaların neticeleri, Sarayevo'da çıkan “Naše starine”, POF (Prilozi za orijentalnu

filologiju) adlı dergilerin açıklanmıştır. Mimar ve şarkiyatçı Aliya Beytiç'in çalışmasını özel olarak takdir etmek gerekir; çünkü kendisi "Bosna Hersek'de Osmanlı Mimarisi Anıtları eserini basmakla büyük değer kazanmıştır. Gliša Elzoviç, Fehim Bayraktareviç K. Tonovski, B Tsipan, S Nenadoviç ve Türk bilginleri Ekrem H. Ayverdi ve Semavi Eyice'nin çalışmaları bu bölgelerdeki Türk anıtlarının araştırılmaları, kitâbe transkripsiyonları, mezar taşlarındaki kitâbeler ve yatarlarla ilgili bilgiler en iyi bir şekilde aydınlatılmıştır. Ayrıca bu çalışmalar arasında değerli bir öneme sahip olduğunu düşündüğümüz Mehmet Muyeziç'in yayınladığı üç ciltli "Bosna Hersek'de Kitabeler" adlı kitabıdır.

Eski Yugoslavya'da mimari eserlere nazaran yazma eserler hakkında ilgi ilk olarak Avrupa'da, gösterilmeye başlamıştır. Bu nedenle bir sürü yolcular, diplomatlar, misyonerler, maceracılar, daha geçlerde ise işgalcılar ve soyguncular bile Avrupa'ya dönerken Osmanlı bölgelerinden İslam kültürüyle ilgili her türde bir sürü yazma eserlerini alıp beraberlerinde ülkelerine taşımışlardır. Daha sonraları kimi şarkiyatçılar da aynı şekilde ellerine geçen değerli yazmaları derleme eylemlerine girişmişlerdir. Bu gibi çalışmalar sonucu, Londra'da, Paris'de, Viyana'da, Berlin'de, Vatikan'da ve Avrupa'nın diğer büyük şehirlerinde, bugün bildiğimiz doğu yazma eserleri kütüphaneleri kurulmuştur. Bu şekilde Leningrat'da da son derece değerli bir yazma kütüphanesi kurulmuştur. Son dönemde bu eserlerin değerlerini sezen Amerika bilim adamları da ellerine geçen bu tür yazmaların, ne pahasına olursa olsun, satınalmalarına büyük çaba göstermektedir.

Bu tür yazmalar zenginliği alanında Balkan memleketleri arasında Eski Yugoslavya bölgeleri önemli bir yer sağlamaktadır, çünkü Osmanlı idaresinde bu bölgelerde yaklaşık 200 medrese bulunuyordu. Hemen hemen tüm medreseler kabarık bir sayıda yazma eserlerle zengin kütüphanelerine sahipti. Bunların aralarında, tarih açısından büyük değer taşıyan oldukça sayıda administratif evrakları da bulunuyordu. Örneğin: Mühimme ahkâm, muhasebe tahrir (katastro) defterleri, beratlar, fermanlar, siciller, vakıfnameler, buyurdular (buyuklar), şahadetnameler, senetler, vasiyetnameler, hatt-ı hümayûnler, sultan, vezir, beg mektupları, çeşitli sertifikalar, ilânlar, halk sayımı evrakları... gibi evraklar vardı.

Edebiyata gelince bir sürü Osmanlı yazarlarının divan, destan, fetihname ve diğer edebi tür yazmaları ile birlikte bura İslam aydınlarının şerh ettikleri dini yazmalar bir şekilde buralara ulaşmış bulunuyordu. Bunların arasında bir de değerli yazma güldesteleri (antolojileri) bulunmaktadır ki bunların sayesinde bir sürü günümüze dek bilinmeyen Türk yazarlarını, onların özgeçmişlerini ve pek bilgimiz olmayan edebi eserlerini öğrenmekteyiz. İşte bu tür yazma esertlerini Sarayevo, Mostar, Zagrep, Belgrat, Üsküp, Manastır, Priştine, Prizren gibi şehir kütüphanelerinde derlenen eserler kanıtlamaktadır. Fakat ne yazık ki bu Eski Yugoslavya bölgelerinde ayaklanmalar, savaşlar, yıkıntılar süresince kimi Müslüman aydınlarının yer değiştirmeleri veya vefat etmeleri yüzünden söz ettiğimiz bu değerli yazmalarla ilgili daha kabarık sayıda gereken değerli bilgi kaynakların büyük bir sayısı kaybolmuştur. Bu bilim zenginliğinin değerini bilmeyen kimi kişiler "Kutsal kitaplar basılmasın" diye bunları çuval çuval, sandık sandık kendi elleriyle ateşe vermişler veya gömmüşlerdir. İşte yukarıda zikrettiğimiz kütüphanelerdeki yazmalar bugüne kadar korunabilen Eski Yugoslavya ülkelerinde Türk zenginliğinin küçük bir bölümüdür. Kuşkusuz geç olmasına rağmen, yansıttığımız bu kaynakları

kütüphaneler derlememiş olsaydı, söz konusu yazmalar öteki yazmaların akibetine uğrayıp ortadan büsbütün yok olacaktı.

Bu tür derlemeler alanında büyük fedakârlıklarla imkânlarını zorlayan ve ilk derleme girişiminde bulunan Sarayevo Gazi Husref Bey Kütüphanesi, Şehir Arşivi, Halk Kütüphanesi ve Doğu Bilimler Enstitüsü yöneticilerini şükranla anmak istiyoruz. Bununla birlikte ne yazık ki Bosna Hersek savaşında (1992) Bosna Sırları tarafından Doğu Bilimler Enstitüsü'ndeki tüm yazmaların yakıldığını belirtmeden geçemeyeceğiz.

Eski Makedonya Cumhuriyeti de Devlet Arşivi çerçevesinde doğu eserlerini içeren çok güzel ve zengin bir yazmalar derlenmesi yapılmıştır.

Eski Hırvatistan Cumhuriyeti'nin de Zagreb şehrinde bulunan Hırvat Bilim ve Sanat Akademisi'nde çok değerli bir yazmalar derlenmesi yapılmış bulunmaktadır. Bunu Hırvatistan Akademisi'nin görevlendirdiği Prof. Dr. Frans Babinger 1927 yılında Makedonya'dan ve Kosova Özerk Bölgesinden derleyip taşımakla başarmıştır. Fakat nadir olan yazmaların bir kısmını Zagreb'e değil Berlin'e götürmüştür. Böylelikle kimi değerli eserlerin bir kısmı Zagreb'de, en güzel ve en değerli yazmaların bir kısmı ise Berlin kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Eski Sırbistan Cumhuriyeti'nde ise M. Paniç'e ve M Prodanoviç'e teşekkür ederek Osmanlı dönemi yazmalarını içeren küçük ama seçkin bir yazmalar koleksiyonunu yapabilmıştır. Fakat bu Cumhuriyet'in güneyinde bulunan Kosova Özerk Bölgesi'nde o dönemlerde bu tür değerli eserlere asla özen verilmemişti. Daha geçlerde bu bölgede de bu tür yazmalara ilgi gösterilmeye başlanmış ve bugünlerle Kosova Arşivi, Vakıf ve Üniversite Kütüphanelerinde çok sayıda çeşitli yazmalar derlenmiş durumdadır.

Günümüzde derlenmiş halde bulunan Türk yazma eserlerinin nerede, ne kadar buldukları hakkında mümkün olduğu kadar kısaca bilgi vermeye çalışacağız:

Sarayevo Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi- 1950 yılında kurulan ve Eski Yugoslavya'da eşî bulunmayan bu enstitünün ödevlerinden biri, Yugoslavya uluslarının tarihi için Osmanlı evraklarını derlemek ve yayınlamaktır. 1888 yılında kurulan Sarayevo Dünya Müzesi, Türk Arşivi'nin ve Karl Patse'ın kurduğu Balkanların bu Şarkiyat Enstitüsü'nde XVI. yy'dan yaklaşık 25.000, XVII-XVIII. yy'dan bu yana 150.000 çeşitli akit ve evrak bulunmakta idi. Bu Enstitü yazmalarının özel değeri XVII – XIX. yy'da Bosna Hersek'de çeşitli kadılıkların mahkeme defterlerinin özgünleri bulunmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz gibi, 1992 yılındaki Bosna Sırları tarafından bunlar da büsbütün yakılmıştır.

Dubrovnik Devlet Arşivi -Bu Arşivde Dubrovnik Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki merkezî devletle ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Avrupa ülkeleriyle, ayrıca Bosna ve Hersek'le ilişkileri hakkında çok sayıda malzeme bulunmaktadır. Bu Arşiv'de yaklaşık 12.000 Osmanlı evrağı da vardır. Bunların çok az sayısı yayınlanabilmiştir.

Zadar Devlet Arşivi - Bu Arşiv, Dubrovnik'teki arşivi az çok tamamlamaktadır. Burada ilk önce 1620-1729 yılına kadar Venedik'in çeviri yazılarını içeren yaklaşık 100 defter bulunmaktadır. Bu defterler, Dalmaçya'da Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı ve Avusturya devletleriyle yapılan mektuplaşmaları kapsamaktadır. Bu mektupların arasında Osmanlıca yazılmış özgünleriyle birlikte İtalyanca mektuplar da bulunmaktadır. Bunlardan başka XVI., XVII. ve XVIII. yy'da Bosna Hersek'le ilgili 1588 adet çok önemli Türk belgesi de bulunmaktadır. 25.000 (?)

Üsküp'te Makedonya Devlet Arşivi - 1945 yılında kurulan Üsküp Devlet Arşivi'nde Şarkiyat Bilimler Bölümü de açılmıştır. Kısa bir süre içinde bu Arşiv'de Makedonya ve

komşu Balkan ülkelerine ait Osmanlıca, Arapça ve Farsça yazılmış yaklaşık 3.500 yazma kitap derlenmiştir. Bu Arşiv’de özel değerdeki Manastır mahkemeleriyle ilgili binlerce değerli Osmanlı evrağı yer almaktadır.

Priştine’de Vakıf Kütüphanesi - Daha Krallık Yugoslavya döneminden tüm Priştine cami ve imamlarının özel kütüphanelerinden derlenen kitaplarla kurulan zengin bir eski yazmalar ve basmalar kütüphanesi idi. 5.200 kadar küçük, büyük yazma eser bulunuyordu. Ayrıca bir yazma katalogları vardı. Birçok cönk ve mecmualara da sahip idi. Bunlardan başka 400-500 yıl önce yazılmış Arap, Fars ve Osmanlı dilinde değerli dini, tıp, felsefi ve diğer konuda yazmalar da bu kütüphanede okuyucularını beklemekteydi. Fakat son zamanlarda bu değerli kütüphane perişan bir duruma geldi. Ne katalogu kaldı ne de değerli yazma eserleri. 1988’de “Alaaddin Medresesi”nin çalışmaya başladığında kütüphane, medrese kütüphanesine taşındı. Şimdilik hem daha düzenli bir duruma geldi hem de yazmaların sayısı giderek çoğadı.

Priştine’de “Kosova” Arşivi - 1952 yılında “Arhivi Kosoves” adıyla bir bölge arşivi kuruldu. İlk amacı bölge ile ilgili tarihi evrakları derlemek idi. Bu arşiv söz ettiğimiz Osmanlı dönemi yazma evrak ve eserlerin derlenmesine ancak 1969 yılında başlamıştır. İlk olarak Venedik, Şam, Paris ve İstanbul’da bulunan Vulçitrin, İşkodra, Prizren, Dukâkin sancaklarına, güney Sırbistan ve Karadağ bölgelerine ve Kosova ve etrafındaki maden ocaklarına kadar olan kimi evrakların fotokopileri ve mikrofilmleri getirilmiştir. Bir de Kahire’de bulunan XV – XVII. yy’larda döneminde yetişen Yahya Bey, Dukâkinzade Mesihî, Sûzî, Neharî gibi yazarların eserlerinin mikrofilmleri getirilmiştir. Ayrıca Prizren’de Kâmil Tosko’nun kopye ettiği Ömer Lütfî’nin hemen hemen tüm eserleri satın alınıp kütüphaneye kazandırılmıştır.

Priştine’de Kosova Üniversitesi Kütüphanesi - Bu kütüphane 1974 yılında kuruldu. Kütüphanede bağış yoluyla derlenen kitaplardan oldukça ayrı bir Yazmalar Bölümü de vardır. Geçenlerde yaptığımız bir araştırmada burada 800’e yakın yazmanın derlenebileceği bir gözlemlenmiştir. Bunların arasında birkaç değerli cönk ve mecmua da bulunmaktadır. Kütüphane, çok kıymetli değerli Prizren şairleri Şem’î ve Acizî’nin divan nüshaları da yer almaktadır.

Görüldüğü gibi Eski Yugoslavya’da zaman zaman binlerce yazma evrak ve eser yok olmuş, bu tür binlerce eser ise diğer Avrupa ülkelerindeki kütüphanelere götürülmüştür. Onları bulup onlar hakkında araştırmalar yapmak kolay bir iş değildir. Bu yukarıda zikrettiğimiz arşiv, üniversite, vakıf kütüphaneler vasıtasıyla bir kısmı son fırsatta ele geçirilebilmiştir. Bu derlenen ve ileride daha derlenmemiş câmi, tekke ve özel kütüphanelerden derlenecek olan daha nice değerli yazmalar sayesinde Eski Yugoslavya’da ve hatta tüm Balkan ülkelerindeki Türk varlığının beş yüzyıllık tarih, kültür ve sanat zenginliğini birkaç kat daha arttıracığını ümit etmekteyiz

K a y n a k ç a

BARKAN, Ömer Lütfi, “Kolonizator Türk Dervişleri”, **Vakıflar Dergisi**, II. Ankara, s. 279-386.

BULBULOVIÇ, Edhem N., **Turci i razvitak Turske drzave sa uvodom u kulturnu i političku povijest islama**, Sarajevo, 1938.

FEHRETDİNOV, Ravil, **Tatar Tarihi**, Kazan, 1999.

GÜLENSOY, Prof. Dr. Tuncer, **Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

HAFIZ, Nimetullah, “IV. Avrupa’da Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Müslüman Halklarının Edebiyatı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, 2. Cilt, İstanbul, s. 95-105.

HAFIZ, Nimetullah, “Yugoslavya’da Sarı Saltık” **TAN**, 30.XII.1992, Priştine, s. 14.

LATIPOV, F. R., **Isseledovanie Etrusskogo i minoyskogo jazikov na osnovе fonoevoljutsionnoj pratyurskoy gipoteziykom binatorno-çastotnih metodov**, Ufa, 1999.

ÖTENİYAZ, Samat, Attila, Almatı, 2000.

Petrovaradin, Izdavacki zavod Jugoslavije, Beograd, 1963.

SKARIC, Vladislav, “Istoriski izvori na turskom jeziku”, **Srpski knjizevni glasnik, Nova serija, knj. III, br. 3**, (1. jun. 1921), Beograd.

SKOPETEA, Eli, “Orientalizam i Balkan” **Istorijski casopis, knj. XXXVIII**, Beograd.

YÜCEL DEN, Şerafettin, “5. Yugoslavya Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürü Yayınları, Ankara, s. 1086-1098.

Neki aspekti i problemi turske i albanske manjine na Kosovu i u Makedoniji pedesetih i šezdesetih godina XX. stoljeća

Dr. Marijana STAMOVA

(Naučen Saradnik, Balkanološki Institut, Bugarska Akademija Nauk, Sofija)

Nakon isključenja Jugoslavije iz Kominforma u ljetu 1948. godine albanski problem u njoj postaje sastavni dio neprijateljske kampanje između Jugoslavije i Albanije. Zbog toga se politika prema albanskoj manjini u Jugoslaviji sasvim promijenila. To je imalo svoj odraz ne samo u politici općenito, već i u svezi pozicija ostalih nacionalnih manjina u Jugoslaviji. U konkretnom slučaju to se odnosilo i na tursku nacionalnu manjinu na Kosovu i u Makedoniji.

Sukob sa Inforbiroom je pridonio da jugoslavensko rukovodstvo poveća pritisak na Albance da napuštaju područje Kosova, omogućavajući im da se deklariraju kao Turci. Nakon potpisivanja Jugoslovensko-turskog ugovora 1953., kojim je bila aktualizirana Konvencija od 1938., u cilju iseljavanja Turaka, bila je ozakonjena emigracija Turaka, a time, kako smo već spomenuli, djelomično i Albanaca.

Pogoršanje jugoslovensko-albanskih odnosa krajem 40-tih i početkom 50-tih godina XX-tog stoljeća imalo je negativne posljedice na položaj etničkih Albanaca u Jugoslaviji. Jugoslavensko rukovodstvo počinje provoditi sustavnu političku, gospodarsku i socijalnu diskriminaciju Albanaca. Neke obrazovne ustanove, u kojima se nastava izvodila na albanskom jeziku, zatvorene su, a preuzimane su mjere protiv nastavnika albanskog jezika i albanske povijesti. Bilo je zabranjeno isticanje albanskih nacionalnih simbola. U svezi sa time Albanci u Jugoslaviji, osobito sa Kosova i iz Makedonije, započeli su se masovno deklarirati kao pripadnici "turske" manjine. Time su željeli iskoristiti pogodnost koju je omogućavao spomenuti sporazum za emigraciju Turaka. Takozvanim džentlemenskim jugoslavensko-turskim sporazumom između Jugoslavije i Turske bilo je predviđeno da osobe koja emigriraju u Tursku imaju pravo povratka. Drži se da se do 1957. godine iz Jugoslavije iselilo oko 70 000 Albanaca.

U cilju ograničavanja demografskog i etničkog napretka i jačanja Albanaca na Kosovu jugoslavenske su vlasti započele političku kampanju iseljavanja Albanaca. Albancima u Jugoslaviji bila je dana mogućnost da se deklariraju kao "Turci", čime im se omogućavalo iseljavanje - ne u NR Albaniju, koja je njihova matična država - već u

Tursku. Tako je Jugoslavija odgovorila zahtjevima Turaka da se vrate “rođenoj majci”. Otvaranjem škola tijekom 1951. godine, u kojima se nastava izvodila na turskom jeziku, vlasti u Beogradu su podržale kulturno-prosvjetni razvoj Turaka na račun Albanaca. Prema albanskim istraživanjima, nakon 1948. godine protiv Albanaca u Jugoslaviji je počela velika kampanja nasilja i terora, koje se iskazalo u masovnim “deportacijama” u razdoblju 1950.-1966. godine.

Promjena broja albanskog i turskog stanovništva na Kosovu i Metohiji razvidna je iz popisa stanovništva 1948. i 1953. godine:

	1948		1953	
	Broj	%	Broj	%
Albanci	498 242	68,45	524 559	64,91
Turci	1315	0,18	34 583	4,28

Preuveličavanje broja turskog stanovništva je umjetno u usporedbi sa albanskim stanovništvom u popisu iz 1953. godine. Manipulacija sa brojem turskog stanovništva prisutna je na Kosovu, u Makedoniji, Južnoj Srbiji i u Crnoj Gori. Tako je u čitavoj Jugoslaviji broj turskog stanovništva od ukupno 97 954 osoba u 1948. godini, povećan na 259 535 u toku 1953. godine, dok je porast albanskog stanovništva ostao nepromijenjen. U 1948. godini broj Albanaca u Jugoslaviji se sa ukupno 750 431 ljudi povećao na 754 254, t.j. rast je bio samo za 3 814 osobe. U ovom slučaju albanski istraživači pokazuju brojkama od 115 000 Albanaca koji su se zbog “političkih i socijalnih potreba” deklarirali kao Turci. Prema albanskom istraživaču Zamiru Štule, ukupan broj Albanaca koji su emigrirali u Tursku u od 1950. do 1966. godine jest više od 400 000 ljudi. To ubrzano iseljavanje Albanaca iz njihova zavičaja, kako navodi autor, rezultat je postojanja gospodarskih teškoća, a najviše postojanja izrazite protualbanske politike Jugoslavije, osobito nakon njezinog isključivanja iz Kominforma 1948. godine.

U to vrijeme, točnije početkom 50-tih godina XX-og stoljeća, gotovo u svim informacijama partijskog rukovodstva Makedonije, a prilikom ocijenjivanja stanja u regijama naseljenim Albancima, osobita se pozornost obraćala intelektualcima iz redova Albanaca. Napominje se da nakon rata, zbog nedostatka obrazovanih Albanaca za potrebe novoosnovanih albanskih škola i ustanova u Makedoniji, veliki deo albanskih intelektualaca dolazi sa Kosova ili iz Albanije. Njihova poimanja problema Albanaca u Jugoslaviji kasnije će imati vrlo važan utjecaj na albanske mase, a naročito kod nove albanske inteligencije koja je u Makedoniji rasla pod njihovim rukovodstvom. Oni su počeli propagirati ideju za nacionalno jedinstvo Albanaca, za ujedinjenje i stvaranje velike Albanije. U to vrijeme, prema ocijenama albanske inteligencije, Turci su u Jugoslaviji imali veća prava od Albanaca. Ta tvrdnja se objašnjava činjenicom forsiranog otvaranja turskih škola sa makedonske strane. Djelatnost albanskih intelektualaca usmjerila se ka novim ciljevima, t.j. na rad oko formiranja nacionalne ideologije albanskog jedinstva. U svezi sa time prosvjetni radnici Albanci su oštro regirali na otvaranje turske škole u Tetovu. Prema njima, otvaranje turskih škola u Makedoniji je umjetno forsirano i usmjereno da se razjedini albanska manjina. Prosvjetni radnici u Gostivaru također su se suprotstavili otvaranju turskih škola u Tetovu i Gostivaru. Smatrali su da je taj potez makedonskih vlasti nepravilan te da vodi u pravcu

dezintegracije albanske nacije i njezinog turciziranja. Prosvjetni radnici iz debarskih škola, u sporazumu sa svojim kolegama iz Skoplja, pripremali su pokrenuti inicijativu da se uvede učenje nacionalne povijesti Albanije, čime bi se postigla željena “nacionalna emancipacija šiptara”.

U tom smislu te godine u svojoj djelatnosti albanska inteligencija stavlja naglasak na dva pitanja: iseljavanje u Tursku i turciziranje. Veliki se dio Albanaca prilikom popisa od 30. ožujka 1953. godine upisao kao Turci kako bi mogli bez problema napustiti FNRJ i iseliti u Republiku Tursku. Osim predstavnika albanske inteligencije, a u ime intelektualaca studenata i profesora, po pitanju “širenja šovinizma” u redovima albanske manjine stvarali su odže. Oni su imali presudnu ulogu u životu albanskog stanovništva muslimanske vjere i javljali su se kao čimbenik ujedinjenja. Nastojali su otvarati vjerske škole, a komunizam su diferencirali kao neprijatelja muslimanske vjere.

U razdoblju nakon potpisivanja jugoslavensko-turskog sporazuma 1953. godine, predmet špekulacija i suprotstavljenih tumačenja stavova bila je i akcija sakupljanja oružja na Kosovu i Metohiji u zimi 1955.-1956. godine. To se događa sa znanjem i uz saglasnost visokoga političkog rukovodstva u Beogradu, a taj zadatak su preduzeli organi unutrašnjih poslova ili tačnije služba Unutrašnje državne bezbjednosti (UDBA). Akcija sakupljanja oružja započeta krajem 1955. godine u Pečkoj oblasti, produžila je još 15 dana kada je sabrano oko 12 000 komada raznog oružja. Prema albanskim autorima, akcija za sakupljanje oružja bila je samo dio ukupne politike nakon 1949. g. usmjerene protiv Albanaca i njihovog učešća u političkom životu, upravi i gospodarstvu. Neki istraživači te teme pitanje ove akcije direktno povezuju sa pitanjem iseljavanja albanskog stanovništva u Tursku, smatrajući da je ta akcija sakupljanja oružja i teror koji je tom prilikom provoden bila poduzeta sa takvim ciljem. Smatraju da je “prisilna” deportacija Albanaca za Tursku uzela neprimjerene razmjere naročito nakon akcije sabiranja oružja u zimi 1955.-1956. godine.

U međuvremenu je napeto stanje u Autonomnoj oblasti Kosovo i Metohija raslo poput lavine. Tako je primjerice, oštru reakciju kod Albanaca izazvao Prizrenski proces od 12 do 17 jula 1956. godine “protiv grupe Albanaca optuženih za neprijateljsku djelatnost protiv naroda i države”. Sreski sud u Prizrenu 9. lipnja 1956. osudio je skupinu Albanaca iz Orahovca, Prizrena i Đakovice, da su bili povezani sa albanskom obavještajnom službom. Osim njih, kasnije su optužbama “da su vršili špionažu i djela protiv naroda i države” bila poznata i imena vodećih kosovskih komunista Albanaca, koji su tada zauzimali visoke položaje na Kosovu i u Metohiji. Zbog tih položaja njihova su imena ostala prikrivena. Kasnije, na Brionskom plenumu CK SKJ u 1966. godini prvi puta su saopćeni podatci o represijama nad Albancima na Kosovu, pa je došlo do rehabilitacije svih osuđenih u tim procesima. Tada se po prvi puta obznanjaju neke činjenice o neravnopravnom položaju Albanaca na području obrazovanja, kulture i znanosti. Stoga i uz ovakve brojčane pokazatelje, koji svjedoče o oko jednog milijuna stanovnika, od kojih su 70% bili Albanci i Turci, problemi sa uporabom njihovog materinjeg jezika nisu bili do kraja riješeni, jer su inicijative za to nerijetko smatrane kao iskazi albanskoga nacionalizma.

U drugoj polovici 50-tih godina povećava se napetost u međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji, koja je uglavno bila rezultat zastoja gospodarskog razvoja. To je osobito pogađalo manje razvijene republike. Jugoslavensko rukovodstvo je ocijenjivalo

da će to rezultirati ozbiljnom krizom ukoliko se ne poduzmu mjere. Smatralo se da može doći do intenzivnih međunacionalnih sukoba i eksplozije narodnog nezadovoljstva. Kosovo je razmatrano kao mjesto gdje je potrebno podizati industrijske objekte. Područje Kosova i Metohije bilo je bogato mineralnim resursima te se zbog toga tamo predviđala gradnja industrije koja nosi brzi efekt i dobru zaradu. Tamo se nalazila čak jedna polovica rezervi kamenog ugljena od ukupnih jugoslavenskih rezervi, a bilo je i nalazišta kroma, cinka i dr.

Koncem pedesetih i početkom šezdesetih godina na sceni su počeli izbijati neki do tada latentni problemi. Dinamika i razvoj ekonomije u to vrijeme nisu mogli zataškati jačanje problema u međunacionalnim odnosima. Linija “unitarnog centralizma” koju je provodio SKJ prilikom tretiranja međunacionalnih problema nije dala rezultate. To je vrijeme pojave ozbiljnih sukoba i porasta napetosti među unitarističkim i federalističkim shvaćanjima u rukovodstvu Jugoslavije.

Ali jedno je teorija, a sasvim drugo praksa. O tome svjedoče analize, t.j. samo stanje međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji koji su razmatrani na političkim forumima u jugoslavenskoj federaciji, kao primjerice na plenumu Izvršnog biroa CK SKJ posvećenom nacionalnim manjinama od 2 ožujka 1959. i Drugog plenuma CK SKJ od 18-19 studenoga 1959. Na tim skupovima pokazalo se duboko nepovjerenje sa strane državnih organa i partijskih foruma prema predstavnicima nacionalnih manjina, odsustvo njihovih predstavnika na važnim političkim funkcijama, nepovjerenje po pitanju investicija za razvoj privrede nedovoljno razvijenih krajeva, a naročito Kosova i Metohije, Makedonije i Crne Gore, kao i suprotstavljene ideje po pitanju daljeg privrednog razvoja pojedinih republika i regija.

Pitanje razvoja nacionalnih manjina i njihov položaj u Makedoniji razmatrano je na Trećem kongresu SK Makedonije 21-23 maja 1959. godine. U svom obraćanju kongresu, član Politburoa i ministar obrane SFRJ Ivan Gošnjak istakao je da makedonski narod u svojoj republici stvara uslove za svestrani razvoj nacionalnih manjina te da one imaju ravnopravan položaj, osobito u područjima naseljenim sa kompaktnijim sastavom albanske i turske manjine. Kongres je istakao potrebu za daljnji razvoj regije sa albanskom i turskom nacionalnom manjinom na privrednom, kulturnom i obrazovnom planu.

Postavljanjem pitanja nacionalnih manjina na višim partijskim forumima i razmatranje njihovog razvoja u oblasti društvenog, privrednog i kulturnog života nastojala se stvoriti šira potpora politici SKJ u svezi nacionalnih manjina.

Tokom 1961. godine proveo se usporedni popis stanovništva u Jugoslaviji i u pojedinim republikama. Nacionalna struktura stanovništva na Kosovu 1961. godine u usporedbi sa onom iz 1953. godine bila je sljedeća:

	1953		1961	
	Broj	%	Broj	%
Ukupno	808 141	100	963 988	100
Albanci	524 559	64, 91	646 605	67, 07
Srbi	189 869	23, 49	227 016	23, 55
Crnogorci	31 343	3, 88	37 588	3, 90
Turci	34 583	4, 28	25 764	2, 67
Muslimani	6241	0, 77	8026	0, 83

Drugi	21 546	2,66	18 989	1,97
-------	--------	------	--------	------

Podatci iz popisa 1961. godine pokazuju da albansko stanovništvo na Kosovu prelazi važnu psihološku granicu. Zapaženo je da ono tada čini već 2/3 (dvije trećine) ukupnog stanovništva te pokrajine. Sa druge strane, zbog emigracije turskog stanovništva kao i albanskog koje se deklariralo kao tursko, smanjivao se broj. Opaža se i blago povećavanje broja muslimana na Kosovu, iako je to bilo vrijeme kada posvuda u okvirima jugoslavenske federacije dobar dio “nacionalno neopredjeljenih” stanovnika postaju “nacionalno opredjeljeni”. Svi podatci zapadnih, jugoslavenskih i albanskih istraživača koji se odnose na broj albanskog stanovništva na Kosovu, kao i u jugoslavenskoj federaciji, ne pokazuju neko osobito razmimoilaženje, pa su oni slični ili se podudaraju sa službenom jugoslavenskom statistikom. Sama albanska nacionalna manjina u SFRJ nakon popisa od 1961. godine počinje podizati glas i tražiti vlastiti put razvoja.

Sa druge strane, popis stanovništva u Makedoniji 1961. godine pokazuje sljedeću promjenu u usporedbi sa onim iz 1953. godine:

	1953		1961	
	Broj	%	Broj	%
Ukupno	1 304 514	100	1 406 003	100
Makedonci	860 699	66,0	1 000 854	71,2
Albanci	162 524	12,5	183 108	13,0
Turci	203 938	15,6	131 481	9,3
Romi	20 462	1,5	20 606	1,5
Vlasi	8668	0,7	8046	0,6
Srbi	35 112	2,7	42 728	3,0
Drugi	13 111	1,0	1918	1,4

Rezultati ovih popisa pokazuju nekoliko karakterističnih momenata. Porast broja Albanaca i dalje je ekspanzivan kao rezultat prirodnog prirasta, jer nije još bio započeo proces iseljavanja albanskog stanovništva sa Kosova u Makedoniju. Takođe se vidi da postoji veliki pad broja Turaka koje se ne može opaziti ni kod bilo koje druge manjine. Osnovni razlog toga su procesi iseljavanja 50-tih godina, ili točnije njihova masovna iseljavanja u Tursku.

Karakteristično za Makedoniju je velika koncentracija Albanaca u zapadnom dijelu Makedonije. Visok prirodni rast, karakterističan za Albance, doveo do stvaranja etnički čistih teritorija, a to je dovelo do nepoželjnih demografskih promjena za Makedonce. Smanjenje broja Makedonaca u Gostivaru i Debru povezano je sa njihovim iseljavanjem iz zapadnih regija Makedonije. To je proces koji postaje karakterističan za većinu gradova i sela Zapadne Makedonije gdje iseljavanje makedonkog stanovništva popunjavaju Albanci. Zanimljivo je i smanjenje broja turskoga stanovništva u većini općina, sa izuzetkom Tetova, Gostivara i Debra. To je, kako smo već spomenuli, rezultat njegovog iseljavanja sredinom 50-tih godina u Republiku Tursku, ali i neravnomjerna zastupljenost na teritoriji Makedonije. Naravno, to nije slučaj sa Albancima koji žive u homogenijem sastavu na području Zapadne Makedonije.

Oštrina problema u međunacionalnim odnosima u jugoslavenskoj federaciji, koji su se pojavili na početku 60-tih godina, izazvala je uznemirenost u vrhovima

jugoslavenskog rukovodstva. Ti problemi, usporedo sa ostalim pitanjima državnog, političkog i ekonomskog razvoja, bili su u osnovi priprema za izradbu novog ustava jugoslavenske federacije 1963. godine. Sa novim ustavom SFR Jugoslavije, po prvi puta, umjesto termina *nacionalna manjina* uvodi se termin *jugoslavenska narodnost*. Uvođenje nove ustavnopravne kategorije “narodnost” imalo je za cilj isticanje ravnopravnost svih jugoslavenskih građana. Tom terminološkom ekvibrilistikom postizali su se neki političko-propagandni ciljevi, kao na primer:

- eliminiranjem pojma *manjina* i uvođenjem termina *narodnost* Jugoslavija je željela da se oslobodi “neudobnog termina” koji upućuje na postojanje nacionalnih manjina na njejoj teritoriji;

- da su “jugoslavenske narodnosti” dio “samoupravnog sistema Jugoslavije” a ne dio drugih nacija;

Ovim jugoslavenskim ustavom, kao i ustavima pojedinih republika, u ovom slučaju Srbije i Makedonije, jugoslavenskim narodnostima deklarativno je jamčena uporaba svog jezika, širenje i razvijanje nacionalne kulture, izgradnja tijela i ustanova neophodnih za ostvarenje njihovih prava.

Razvoj jugoslavenske federacije u posljednim desetljećima pokazaće koliko su te prihvaćene formulacije i ustavne osnove opravdale njihov smisao postojanja ove višenacionalne zajednice.

ABSTRACT

The topic of this research is the situation and status of the Turkish and the Albanian minority in Kosovo and Macedonia at the beginning of the 1950s and the beginning of the 1960s.

In the summer of 1948 Yugoslavia was expelled from Cominformburo and after that the Albanian problem in the federation became a component part of the hostility propaganda between Yugoslavia and Albania. In this connection, the policy to the Albanian minority in Yugoslavia changed. This had an effect on the position and on the place of the other national minorities in the Federation. In our case, it had an effect on the Turkish minority in Kosovo and Macedonia.

The negative relations between Yugoslavia and Albania at the end of 1940s and the beginning of the 1950s had a negative reflection on the ethnic Albanians in the Federation. The Yugoslav leadership began a policy of political, economical and social discrimination on the Albanians. A lot of schools in which Albanian language was taught were closed and the Albanian national symbols were forbidden.

The Albanians in the Yugoslav Federation, mainly from Kosovo and Macedonia, began to declare themselves as “Turks”, embracing an opportunity, which gave them the Yugoslav-Turkish agreement for emigration.

On the other side, the Yugoslav leadership force and submit Albanians to define themselves as Turks. In 1953 a Yugoslav-Turkish agreement current the convention of 1938 between both countries for eile the Turks from Yugoslavia to Turkey. In this way, the agreement legalized the emigration of Turks and Albanians in Turkey.

According the Albanian historical science, after the foundation of Turkish schools in Kosovo and Macedonia in 1951, the authorities in Belgrade gave shoulder to the Turkish educational policy in Yugoslav Federation at the eipense of the Albanian.

The Albanian historians consider that the policy of increasing of the number of Turkish population was connected with its' artificially eiaggeration compare with the Albanians in the census of 1953. A manipulation of the numbers of the Turks had been observed as in Kosovo as in Macedonia, South Serbia and Montenegro.

In 1961 there was a change of the number of population in the Federation and in the republics compare to the census of 1953.

The increasing of Albanians was due to the high natural growth in Albanian population. In same time, an abrupt drop of the number of Turkish population was observed. The reflection of the processes of mass migration in the Republic of Turkey at the 1950s was one of the main reasons for this reduction.

In this case, there was a big concentration of Albanians in the regions and towns of West Macedonia. An interesting moment was the reduction of the number of the Turkish population in the more municipalities ecept Tetovo, Gostivar and Debar. That was due again to the migration to the Republic of Turkey in the middle of the 1950s and to its' dispersion on the whole territory of Macedonia. The Albanians live mainly in the municipalities of West Macedonia.

**TÜRKÇENİN TARİHİNDE
ANADOLU, SELANİK VE UKRAYNA KIRIM - AZAK KARAMANLICASI**

**Dr. Dç. Iryna DRYGA
Ukrayna Ulusal İlimler Akademisi
A.Krymsky Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü
Klasik Doğu Bölümü
Kiev Ukrayna**

Sayın meslektaş hocalarım, saygıdeğer Oturum Başkanı, sayın ve sevgili dinleyici konuklar,

İlk önce, bu Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu, Dördüncü BALTAM Uluslararası Balkan Türkoloji sempozyumları bu kadar başarı ile düzenleyen, bu kalbimizde görme hayali çoktan kurduğumuz ülkenize ayak basabilme, ve bu bildiriye sunmama olanak sağlayan BALTAM kuruyucuları Prof. Dr. Nimetullah Hafız ile Prof. Dr. Tacide Hafız, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi yönetimine ve bizzat himayesini üstlendiği Hırvatistan Cumhurbaşkanı Styepan Mesiç'e sonsuz teşekkür etmek istiyorum.

Bildirim konusu, Türkçenin tarihinde Anadolu, Selanik ve Ukrayna Kırım - Azak Karamanlıcası'dır. Bildirmiz amacı, Ukrayna'da Karamanlıca yazılı yadigarlar konusunun ilk başta Yunanbilimciler, sonra ise Türkologların gittikçe büyük dikkatini çektiği, bu açıdan Ukrayna'nın, etnik oluşum, gelişim, göçler, dilin gelişimi ve dillerarası etkileşim gibi hususların içiçe girdiği gerek Türk, gerekse Kara ve Akdeniz bölge tarihinin en zor sorunlarından birinin çözümlenmesinde en baştaki rol üstlenebileceği ve önemli bir katkıda bulunabileceğine işaret etmektir.

Karamanlıca konusu, başka tabirle Türk lehçelerinden bazıları Yunan harfleriyle yansıyan yazı sistemi, XXI asırdaki Ukrayna için ilk bakıştan bir dereceye kadar beklenmedik ve hatta uyduruk gelebilir. Ne ki, 'içine kapanık millet' olan Karamanlı Turkofon Hristiyanları tahminen 16.yy sonlarından 1920lere kadar 400 yıllık kendi yazılı geleneğini geliştirmiş, kutsal metin yazma ve çevirme bin yıllık ekolünün yazılı ifadesi olarak oldukça zengin yazılı mirası Kırım ve Azak'ta bırakmışlardır. Bizim kanımızca Ukrayna, Anadolu, Balkan ve Güney-Doğu Avrupa'nın tarihindeki en çetrefil sorunlarından birinin çözümlenmesinin yolu ilk açan olmasa da baş rollerinden birini

üstlenebilmektedir. Öyle mühim ve cetin bir sorunun ki, onda harikulade bir şekilde Kara ve Akdeniz havzalarında yaşamış ve hala da yaşamakta olan halkların başlangıç, tarihi gelişim ve göçleri, dil ve dillerinin etkileşimi⁵⁶⁵, çeşitli etnik unsurların kültür benzerliği ve farklılığı gibi sorunlar içiçe girmiş ve karışmıştır.

Yaygın bir rivayete göre, Yunan harfli ilk Türkçe yazıtı, Constantinopolis Patriği Gennadios (Skholari) tarafından 1453 tarihinde İstanbul fethinden hemen sonra Mehmed Fatih'e Ortodoksluğun esasları açıklamak için yazdırılmıştı. Sözkonusu metin saklanmıştır, ancak bu, ilk veya tek Yunan harfli Türkçe yazıtı kesinlikle değildi: herhangi bir alfabenin sözlü bir ağzı kağıda dökmek için kullanılması, çok mutad bir uygulamadır. Türkçeyi kağıda dökmek için Yunan alfabesini kullanmanın belirli günlük ihtiyaçları durumlarında Türkçe ve Yunanca'nın etkileşiminin ilk etaplarında olağanüstü bir uygulama olmadığını varsayalım; Bizans'a son verip Osmanlı devletinin inşasının başlangıcından hemen sonra çok geniş coğrafyalarda başlamış olan gelişmeler olmasaydı tabii ki bu uygulamalar linguistik bir istisna olarak kalabilecekti, ancak en geç XVI.yy sonlarında Bab-ı Ali'nin topraklarında yoğun bulunan Hristiyan kitleleri dinlerinin gerektirdiği dillerini ya çok kötü biliyor ya da hiç bilmiyordu.

Yunan ruhanileri böylece bayağı zor, hatta gülünç bir duruma düşmüşler. İstanbul'dan tayin edilen din adamları görev yapacakları yere ulaşıncaya reayalarının din kitapları anlamamakla kalmayıp Türkçe konuşamadıkları takdirde kendileriyle bir türlü anlaşamadıkları gerçeğe yüz yüze geliyorlardı. Bizanslı Yunanlar, Roma Katolik Kilisesine nazaran İncil'in yabancı dillere tercümesine gayet olumlu baktıkları halde, Türk halkları arasında Yunan kilise misyonerliğinin oluşturulamaması, Türkçe konuştukları için Karamanlıların kültür diyaloga eşit haklı katılımcıları olarak algılanılamamaları gibi dönemin tarihi şartları olumsuz rol oynamıştır.

Anadolu Türkçe olan Hristiyanlar, Ortodoks Yunan bir papazın gözünde ihanetçi sayıldıkları, kendilerine ahlaki norm olarak Yunan kilisesine mahsus olan Yunanca liturji ve kutsal kitap okuma zorunluluğu uygulandığı için sözkonusu kültüroloji tezati bugünlere dek sürerek sorunun gerek Türkiye gerekse Yunanistan'daki dil tarihi araştırılmalarına gayriresmi olsa da bir mani koymakta, Karamanlca kitapların resmi kaydetme ve Yunan paleografisi çerçevelerindeki arkeografik tasviriyle yetinmektedir. Bu sebeplerden dolayı konuyu genelleştirip tamamlanabilecek hiçbir linguistik araştırma yapılamamıştır.

durumundan dolayı yıllar boyunca Yunanistan ve Türkiye Karamanlı metinlerinin araştırılmasına gereken ilgi gösterememiştir. Yunanistan'da geleneksel olarak Karamanlca'yı araştırılırken 'Türkçe' terimi kullanılmaktan kaçınılmış, ayrı seçi yapılmadan Yunan harfli tüm metinlere yazıldığı yer ve kullanılmış Türk şivelerine bakılmadan *Karamanlidica* terimi uygulanmıştır. Vaktiyle Karamanlidica terimi bilimsel kullanımına girmiş kalmıştır. Ancak şunu hatırlamak gerekiyor ki Karamanlidica dediğimiz metinlerin herbirinde Karaman'da 20. yüzyıla kadar kullanılan Türkçenin

⁵⁶⁵ Burada biz detaylara fazla dalmadan ve laf tasarrufu için Türkçe tabirini kullanırken, aslında Karamanlıların farklı iskan yerlerine uygun olarak farklı Türkçe ağızlarının yazılı ifadesini anlamaktayız. Şunu da beirtmekte fayda var ki yazılı çevirilerin dili mutlaka belirli edebi bir modeli örnek olarak almalıydı, ki bu örnek ancak dönemin edebi Türkçesi olacaktı. Bu bağlamda *Türkçe* tabiri kullandığımızda bir mazeret vardır.

Karaman ağzının yanısıra diğer Türkçe ağızları veya, İstanbul çıkışlı olursa edebi Türkçe söz konusudur.

Batı Avrupa (Karamanlıların ticari ilişkileri güçlü olan Venedik)'te basılı olarak çıkarılmaya izin verildiği halde ondan önceki dönemlerde (en az 16.yydan) Karamanlıca el yazma geleneği çok gelişmiş vaziyetteydi, basına başlandıktan sonra da süregelmiştir. Avrupalı ve bu arada Ukraynalı bilginlerin, Karamanlı edebiyatının kültürlerarası tezatlarla dolu karmakarışıklığına daha hoşgörülü yaklaşabileceklerine sayılsa da Avrupa'da bu konudaki ilk dikkate değer araştırmalar ancak 1950lilerden başlarına aittir⁵⁶⁶. Yunan harfli Türkçe yazıtlarının ilk bibliyografyası ise 1958 de yayınlanmıştır⁵⁶⁷. 1987'de Karamanlı yayınlar kataloguna ek olarak Yunanlı araştırmacı Evangelia Balta kendi çalışmasını bastırmıştır⁵⁶⁸. Görülüyor ki bu çalışmaların tümü, Karamanlıca metinlerin 1718 tarihinden beri 1920lerde çıkmış son Selanik basılı eserlerine kadar nasıl yazılıp basıldığı hakkında genel bir fikir vermektedir.

XX. yüzyılın 20.ci yıllarındaki Karamanlıca kitaplarının basılışının gayet ani durdurulmasında şaşacak bir şey yoktur. Sebep, Yunanistan'ın yeni sınırlarının oluşup Küçük Asya ile nüfus mübadelesidir: yüzyıllar boyunca atalarının sırf Türkçe kullandıkları ve pek çok zorlukları aşarak benzersiz bir yazı kültürü icat ettikleri yeni nesil Yunancaya geçmek zorunda kalmış, Yunan kültürüyle bütünleşme süreci asıl hatlarıyla 2. Dünya Savaşının arefesinde tamamlanmıştır. Yunanistan doğumlu yeni nesiller Karamanlıca'yı okuyamaz olup yüzlerce yıllık kültürleri tarihin malına dönüşmüştür.

Karamanlıca kitap koleksiyonları esas itibarıyla kullandığı ahalinin yaşadığı modern Türkiye ve Yunanistan'da yoğun olarak, daha az sayıda Balkan ülkeleri, Bulgaristan, Moldova, Ukrayna⁵⁶⁹ ve Rusya başta olmak üzere diğer ülkelerde de bulunmaktadır. Ne ki Karamanlıca elyazmaları için durum daha zor. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Karamanlı elyazmaları 1718 'de ilk basılan Zeburdan çok daha önce kullanımda olmalıydı, gayet tabii olarak basılı kaynaklar ağır basarak yerini tamamen alana kadar⁵⁷⁰ istinsah edilmeye devam etmiştir. Koleksiyonları herşeyden önce dogmatik ve liturji türleri oluşturmaktadır. Fakat elyazma olarak oldukça büyük sayıda ya basılı bir nüshanın kopyası olarak ya da şu veya bu sebeplerden dolayı basım tezgahlarına ulaşamamış edebiyat kalmıştır. Karamanlı yazılı kaynaklarının sayısı ne kadardır? Tarihi akibeti nedir? Büyük bir çoğu muhtemelen kayıp ve bir daha bulunmaz, bir kısmı Yunan, Türk, Balkan ve Ukrayna-Rusya kütüphane hazinelerinde saklanmaktadır. En ulaşılmazı, muhtelif ülkelerin özel koleksiyonlarındakileridir. Karamanlı elyazmayı Yunanistan ve Ukrayna'da bulma sorunlarından biri de, Yunan elyazmalarının genel kütesinden ayrı tutulmamasıdır ki ancak Yunan arşivlerinde elyazmaların sayısı 30 bini aşmaktadır.

⁵⁶⁶ Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrılmasım], Idem. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

⁵⁶⁷ Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

⁵⁶⁸ Balta E. Karamanlidika. Additions 1584-1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.

⁵⁶⁹ Münferit Karamanlıca basılı nüshaları V.İ.Vernadski adındaki Milli Kütüphanemizin koleksiyonlarında, ayrıca da çoğu zaman Kırım Urumlarının torunlarından bazı ailelerine ait özel koleksiyonlarda hala bulmak mümkündür.

⁵⁷⁰ Ki dönemin bir sürü sosyal formaliteler ve pahalılığı sebebiyle tam anlamda hiçbir zaman olamamıştır.

Üstelik, pek çok Yunanca elyazma Karamanlıca *marjinal* denilen not, dipnot, birkaç satır, bir kısım veya birkaç sayfa içerebilmektedir. Yunanistan'daki Karamanlı elyazmalarının araştırılması yine Yunan paleoğrafisi çerçevelerindeki formal ve arkeoğrafi tasvirinin dışına hala çıkmamakta bu yüzden sonraki incelemenin ve muhtemel kullanıcıların ulaşımı için imkanları daraltmaktadır. Türkiye'deki mevcut Karamanlıca araştırmaları, şu 7 gruba ayırmaktayız⁵⁷¹: 1. Avrupalı kurumların Türkiye'deki Türkoloji yayınları. 2. Karamanlı müelliflerin eserleri, dil incelemeleri. 3. Başlı başına Karamanlıca ve Türkçenin tarihindeki rolü. 4. Bina ve mezar taşları üzerindeki Karamanlıca yazıların incelemeleri. 5. Karamanoğulları ve Karaman beylerbeyliği hakkındaki yazılar. 6. Halk ve bölgebilim çerçevesindeki Karamanlıcadan bahseden yazılar. 7. Uluslararası ilişkiler ve esiyasi yazılar (mübadele, Türk – Yunan ilişkileri v.s.).

Karamanlıca araştırmalarının XX.yy.daki yetersizliğinin sebepleri arasında, 1. genç kuşak bilimadamlarda yabancı dil biliminin eksikliği, sonuç olarak Yunanca ve Türkçe bilecek, tarihi dil araştırmaları sürdürecektir filolog uzmanların yokluğu; 2. aynı derecede Ortodoksluğu ile İslamiyeti derinliklerine kavrayıp benimseyecek kadar özel ahlaki terbiye almış uzmanların olmayışı; 3. Egemen çevrelerdeki ideolojik yönergelerin tamamı problemin tarafsız irdelenmesine desteten ziyade mani olmuştur. Peki bugün durum değişti mi? Umarız ki öyledir, en azından öğrenci ve bilimadam değişim programları çerçevesinde bunun gibi araştırmalar gerçekleştirilebilmektedir, ve onları filologlarımız başlatabilirler. Son yıllarda Türkiye'de özellikle AB ile bütünleşme çabaları içinde Kapadokya ve Trabzon başta olmak üzere Hıristiyanlığın uzun yıllar boyunca var olduğu bölgelerde tarihi ve filolojik çalışmaları çok gelişmektedir. Bu süreçte üçüncü ülkelerin ve bu arada Ukrayna'nın Türkologları kendi katkılarda bulunabilirler⁵⁷².

Kendi başımıza gerçekleştirdiğimiz memleketimiz Azak bölgesindeki alan araştırmalarına ve Kiev'deki arşiv tarama sonuçlarına dayanarak söyleyelim ki ülkemizin bugünkü coğrafyasının bir kısmı Bizans'a aitti, üstelik bugüne kadar Bizanslıların torunlarının hala yaşamakta oldukları açısından ülkemiz bir tektir. Geç Ortaçağın tüm parlaklığından sonra Kırım Ortodoks Hıristiyanları Osmanlı'nın himayesine girmiş ve ayrı bir dini – etnik grup halinde Rus çariçesi Ekaterina 2.sinin 1778 tarihli fermanına kadar varlığını orada sürdürmüşler. Azak bozkırlarına zorlu iskanları neticesinde dikkatsiz bırakılan bu Hıristiyanlar, bu dikkatsizliğin sayesinde yeni memleketlerinde özgün Kırım kültürlerini yeniden kurmuş ve korumuşlar. 19.yüzyılın sonu, Kırım'dan Azağa çıkma göçmenlerin yaşam tarzlarını değiştirerek ana dil ve kültürlerinin git gide unutulmasından bahsetmek için vesile olmuştur. Bununla beraber 20.ci yüzyılın başlarındaki toplumsal sarsıntılar Bizanslıların Azak torunlarının kültürlerine yağ sürmüştür: erkekler savaflara çekilirken emekli köy halkı yoğun etnik bilincini genç nesillere aktarmakta başarmış, 1925 lerde Sovyetlerin sürdürdüğü, Ortaçağın toprak köleliğini tıpatıp tekrarladığı kökleştirme politikasından daha da etkilenmiştir.

⁵⁷¹ Дрига І.М. Стан вивчення караманлійських писемних пам'яток в Туреччині // XI Сходознавчі Читання А. Кримського. М. Київ, 7-8.06.2007 р. – с. 21-24. Detaylı bir bibliyoğrafyayı bu tebliğimizde vermekteyiz.

⁵⁷² Karamanlıbilim alanında diğer eşit haklı aday, Rusya'dır. Sankt – Petersburg'lu meslektaşlarımıza bu konuda her türlü başarılar dileyerek yine de Ukraynalı bilginlerin daha avantajlı bir durumda buldukları, Ukraynalı Urum Türk kültürü araştırmalarında yeni bir sayfayı açma fırsatını kaçırmayacaklarına ümit ediyoruz.

Görülüyor ki uzun seneler boyunca yabancı kültürler arasında eriyip gitmek üzere olan Karamanlı kültür, mükerrer 'konservasyon' yoluyla dünyada eşi olmadığı ve hala da modern kamuoyunun değerine idrak edemediği Karamanlı kültür ve bu arada dil yadigarları saklamıştır. Ukrayna'da şu an bulunmakta olan Kramanlıca kaynakları yunanbilimci Evgeni Çernuhin Atina Milli Araştırmaları Fonu için 2004-2006 tarihlerinde yazdığı 'Ukrayna Grekleri Tarihi'nde hesaplamaya çalışmıştır. Bunlar arasında en zengini, toplam 70 kadar kitaplık ve 401 Türkçe olan «Gotfi Piskoposluk Dairesi arşivi»⁵⁷³, ya da protoiereus Trefilios Karatsoğlu'nun arşividir. Adıgeçen kaynaklar O.M. Garkavets'in alan araştırmalarını içeren kitabında⁵⁷⁴ daha önce de anıldı ve arkeoğrafik açısından tasvir edildiyse de kapsamlı dil araştırılması, çeviri veya liturji geleneği yönünden değerlendirilmemiştir. Bunlar gerçekte, Trefilios Karatsoğlu'nun Eski Kırım'daki vicar görevinde olan Hrihoriy Dmitroviç isimli bir zata mektuplarının karalamalarıdır. Ayrıca evraklar arasında, 1788 senesinde metropolit İgnatios'un mirası konusundaki Dorofey Vozmuylov isimli diğer bir vicarın talebine cevaben Yunanca ve Türkçe olarak akdedilen Trefilios'un vaziyetnamesidir. İgnatios'un miras ve mirasçıları sorunu, sözkonusu arşivin diğer evraklarında da geçmektedir.

Ukrayna V.İ. Vernadski Milli Kütüphanesi Elyazmalar Bölümünde saklanan başka Karamanlıca bir elyazma, konuşulan Urum Türkçesi için en meşhur kaynak kişilerden Dimitri Keçeci'nin dedebabası Simeon Keçeci-Yeni'nin defteridir. 1828 – 1855 tarihlerinde yapılan türlü notları içermektedir. Büyük ekseriyetle kendisinin yazdığı notlar, serbest stilde Karamanlıca'dır, azınlıkta kalmış Yunanca veya Rusça yazıları ise diğer kaynaklardan alıntılar veya edebiyattan klişeleridir. Defterde istinsah edilmiş metinler arasında, 1799 da basılmış Solomon mesellerinden bir parça vardır. Demek ki Azak Urum Türkleri İstanbul, Balkan ve Avrupa'da Karamanlıca yazılmış ve bastırılmış kitapları alabiliyorlarmış. XIX.yy. in ilk yarısından kalma ve o zamana dek Yunan kiliselerinde kullanılmakta olan müzik bir notalarında XIX. Cü yy. In son yıllarında kaleme alınmış Karamanlıca mektuplarından kısımları bulunmuştur (fon V, No: 3693), Bu da, Karamanlıca'nın yaşama gücünün ve yerli halkın anadiline ihtiyaçlarının başka bir göstergesidir. Donetsk şehrinden son sene gelen Karamanlıca defterleri, oradaki ayrı Urum ailelerinde Karamanlıca elyazmalarının olduğunu hala doğrulamaktadır. Sayfalarından birinde, bugüne ulaşmış en eski Karamanlıca İncillerinden birinin (Ukrayna'daki Karamanlıca dil yadigarlarından ilk önce yayınlanması gereken kitaplardan biri, 1743; NBUV, fon 301, 27 liste) müellifi Kırım Karasubazarlı Mikael isimli papaz'ın yazdıkları mevcuttur. Yazıdan öğrendiğimiz, Mikael'in 1757 te Filistin'e haca gitmiş olmasıdır.

2005 te toplamaya başladığımız Kapadokya ve Karaman Karamanlıca yazıtlarından ellerimizde mevcut olanlarının dili, hattatlık ve ağız özelliklerinde büyük fark olmakla beraber kültür yapısı ve metinbilim açısından bazı yakınlıkları göstermektedir. Nasıl ki İç Anadolu'da ağız farklılıkları boy gösterirse aynı şekilde fikrimizce aynı kaynaktan doğmuş olan Karamanlıca kültürü İç ve Güney Anadolu, Balkan, Karadeniz ve Azak sahillerinden geçerken vakit geçtikçe değişivermiş, köyden

⁵⁷³ Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595. Sayfa: 27.

⁵⁷⁴ Гаркавец О. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата 1999. – 624 с.

köye yayılarak yerli hususiyetleri benimsemiştir. Harflerinin stili nasıl standartlaştırılmadıysa gramer, leksik ve Hıristiyan Ortodoksluğunun dogması yönünden de aynen bir standarda ulaşamamıştır. Selanik ve Afyon'da rastladığımız XVII – XVIII. yy. tarihli çeviriler sonraki dönemlerde rastlanmamaktadır, sebebi, belki eğitim seviyeleri yükselince yerlilerin orijinalleri okumaya yeniden koyulmuşluğudur. Bunu gibi bütün soruları cevaplamak, ancak Türk dilinin tarihi ve bu arada Karay, Kırımçak, Urum gibi Ukrayna'daki 'küçük' Türk dilleri tarihine dikkatli bakılabildikten sonra mümkün olacaktır.

Sonuç itibarıyla tekrarlayalım ki Türk, Balkan ve Ukrayna dil tarihçilerinin ortaklaşa çalışmaları ve bu konudaki başarılı işbirliğini genişletmek için sözkonusu sorunun etraflı ve çok yönlü değerlendirilmesi çoktan gündemdedir. İlerde bu tür çalışma uluslararası bir çapta büyük bir projenin temelini oluşturacaktır. Türkolog, Balkan ve Yunanbilimcilerin ortak bir kolektifinin gücü buna yeterlidir. Bugün gittikçe büyüyen bir Avrupa Birliğinde yetiştirilen Türkologlar herhangi önyargılardan çekilip tarafsız bir bakış açısını üretebilmektedir. Karamanlı yazı kültürü objektif nedenlerden ortaya çıkıp binlerce kişilik halkın ihtiyaçlarına hizmet etmiş, kültürel gelişme ve maarif değerleri etrafında birleştirilmesini kolaylaştırmış ve nihayet en yakın zamanlara dek hayatta kalınışını sağlamış bir fenomendir. Karamanlca dil yadigarları, dini, edebi ya da resmi olsun, folklor ya da kişisel mektuplaşmaları gibi Türk dilinin tarihi araştırmaları için pahası biçilmez bir kaynaktır. Gerek tarihi gerekse kültürel bağlamda Karamanlcanın 400 yılı aşkın varoluşu onun apaçık bir ispatıdır.

Anahtar kelimeler: Türk dili tarihi, Karamanlca, yazı geleneği, Kırım redaksiyonu, elyazma, Azak Urumları, Ukrayna'daki Türkçe.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağca Ferruh. Karamanlı Türkçesi morfolojisi (şekil bilgisi). – Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans. 1999. – 132 s. Danışman: Nevzat Özkan.
- Analecta Isiniana: 77. Stathis, Pinelopi. Dictionnaires et grammaires dans la bibliographie en Karamanlı. 1994 Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2056-2063ss.
- Armutlu, H. Mehmet, 1927- Türk dilinin Anadolu'daki üç temel direği "üç Karamanlı" / H. Mehmet Armutlu. Ankara: 1997-1999: Özkan Matbaacılık c. 1-3.
- Balta E. Karamanlidika. Additions 1584-1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.
- Beşir Çelebi. Karamanlı Hekim Beşir Çelebi'nin Edirne tarihçesi ...1979].
- Blau O. Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft. – Bd. 28. – Berlin, 1874. – S. 562-583.
- Claude Cahen Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev. Yıldız Moran, e Yayınları İstanbul 1979
- Clogg R. I Kath'imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history. – Istanbul: The Isis Press, 2004. – P. 387-410 [Analecta Isiniana: 77]. – 410 p.
- Clogg R. The publications and distribution of Karamanli texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 / Clogg R. I Kath'imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history. – Istanbul: The Isis Press, 2004. – P. 333-386. [Analecta Isiniana: 77].

Çiftçioğlu, İsmail. Ürgüp'ün Taşkınpaşa (Damsa) Köyü'nde Karamanlı Devri Eserleri // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 3/2-12.2001.

Dryga Iryna. Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, A. Krımskı adına Şarkiyat Araştırma Enstitüsünün geçmişi ve bugünü \\ Abay Türkoloji Yıllığı.- Abay Devlet Pedagoji Üniversitesi. Türk Dünyası Araştırmaları/ - Almaaty, Kazakistan, 2006.- No.:1. – s. 67-76.

Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrıtbasım], Idem. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

Eckmann J. Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrıtbasım]

Eckmann J. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27-31. Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

Eckmann, De J. Sur le terme "Karaman" et les recherches sur les karamans / De J. Eckmann, Mefküre Mollova. İstanbul, 1980, Edebiyat Fak. Basımevi.

Erol, Merih. 19. Yüzyılda Basılan Karamanlıca Eserler //Toplumsal Tarih. - 8. 2004, 66-69ss. Gürsel, Korat. Karanlıktaki Dil: Karamanlıca //Atlas.8.2003.

Eyice, Semavi, 1924- Anadolu'da karamanlıca kitabevi / Semavi Eyice. -Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975 26-48 ss.

Eyice, Semavi, 1924. Anadolu'da "Karamanlıca" kitabeler: (Grek harfleriyle Türkçe kitabeler). - Ankara, 1980. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 683-696 ss.

Eyice, Semavi, 1924-Konya'nın Alâeddin Tepesinde Selçuklu öncesine âit bir eser Eflâtun Mescidi / Semavi Eyice. - İstanbul, 1971 269-303.

Eyice, Semavi, 1924-Türk Trakya Araştırmalarının öncüsü Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel : (1905-1975) / Semavi Eyice İstanbul : [yayl.y.], 1976.-301-330 ss.

İ.Hakkı Konyalı, Abidelerle ve Kitabelerle Karaman Tarihi, Baha Matbaası Ankara 1967

İ.Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK Yayınları VIII, İstanbul, 1989

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Cilt 24 ss 454-462

Janos Eckmann Anadolu Karamanlı Ağzına Ait Araştırmalar AÜ DTCF Dergisi Cilt VIII sayı 1-2 Mart Haziran 1950

Kahya Hayrullah. Grek harfli Osmanlı Türkçesi bir eser: İspat-ı Mesihiye üzerinde dil incelemesi. Fatih Uni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Yüksek Lisans. 289s. 2003. Danışman: Mehmet Kutalmış.

Karamanlı Aynî - Hayatı ve eserleri – İnceleme. Öztoprak, Fahrettin.

Karamanlı halk ozanlarından Aşık Gufrâni ve Kenzi / Düzenleyen ...1992. İpekten, Halûk. Karamanlı Nizâmî : Hayatı, edebi kişiliği ve divanı ...1974.

Karamanlı Mehmet Paşa //Türk Dünyası Tarih Dergisi. 172-4.2001.

Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi (Karaman). Karamanoğulları. Tarih. Benlisoy, Foti / Benlisoy, Stefo. 19. Yüzyılda Karamanlılar ve Eğitim Nevşehir Mektepleri. 13/74-2. 2000. Karakaya, Nilay Çorağan. Karamanlılar //Yeni Türkiye. Özel Sayı:1-2.2002/1995. Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar//Türk Kültürü. 4.2002/1974 S. 166 956.1 / 300. Çiftçioğlu İsmail. Vakfiyelere ve Tahrir Defterlerine göre Karamanlı

- eğitim-öğretim müesseseleri. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora. 347 s. 2001. Danışman: Kemal Göde. Çöloğlu Ayşe Reyhan. Karaman'da aşıklık geleneği ve Karamanlı aşıklar. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999. – 360s. Yüksek Lisans. Danışman: Ali Yakıcı.
- Korat Gürsel. Büyük Bedel: Mübadele // Atlas, 2001. – Sayı: 94. – S. 120-139.
- Korat Gürsel. Taş kapıdan taçkapıya: Kapadokya. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. - 6. baskı. – 382s.- c. 71.
- Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.
- Savran Ömer. Karamanlı Nizami Divanı'ndan seçme gazeller ve bugünkü Türkçesi. Yüksek Lisans, 1996.
- Semavi Eyice Bibliyografya //Ankara, 1981, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 115-136 s.).
- Somunkıran Rezzan. Karamanlı Nizami divanı tahlili. Yüksek Lisans, 1994.
- Şikari, Karamanoğulları Tarihi, Yeni Kitap Basımevi Konya 1946
- Temizsoy, İlhan. Karaman museum /M. Vahbi Uysal; translated: by Ülge Göker. Ankara, 1983: Ajans-Türk Matbaacılık.
- Ünal, Tahsin. Karamanoğulları tarihi (Türkçe kaynaklara göre) /Konya : Arı Basımevi, 1986.
- Zeynep Korkmaz Türk Dili Üzerine Araştırmalar TDK Yayınları Cilt I s.248
- Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь, 1999. – 349+1 с.
- Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг XX в.). – Симферополь, 1999. – 132 с.
- Араджиони М. А. О взаимоотношениях христианского и мусульманского населения полуострова в период Крымского ханства // V сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). – Київ, 2001. – С. 8-10.
- Гаркавец О. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата 1999. – 624 с.
- Греческие молитвы, заклęcia и заговоры из Большой Каракубы. – Вступ. статья, ист.-фил. ком., перевод Евгения Чернухина. – Донецк, 2005. – 168 с.
- Григорович В. И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра, Днестра и Турунгана. – Одесса, 1874. – 48 с.

Дрига І.М. Карбована в камені караманлідика Кападокії // Східний Світ. – К., № 1, 2007. – с. 98-106.

- Дрига І.М. Стан вивчення караманлійських писемних пам'яток в Туреччині // XI Сходознавчі Читання А. Кримського. М. Київ, 7-8.06.2007 р. – с. 21-24.
- Кондараки В. Х. История христианства в Тавриде. – Одесса, 1871. – 28 с.
- Кочубей Ю. Україна і Схід. Бібліографія. 1917 – 1991. – К., 1999.
- Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595.

Соколов И. И. Мариупольские греки. 1. Мариупольские греки до поселения их на Украине (XV-XVIII вв.) // Труды Института славяноведения АН СССР. – Т. 1. – Ленинград, 1932. – С. 297-317;

Хартахай Ф. А. Христианство в Крыму. – Симферополь, 1867. – 70 с.

Хартахай Ф. А. Язык умирающего греческого наречия: Греческий глоссарий. – Саргана, 1859. – РНБ, отдел рукописей, ед. 802-806.

Чернухин Е. К. О грамотности, неграмотности и безграмотности мариупольских греков (замечания к рукописному наследию XVIII–XIX вв. // Язык и культура. – Вып. 8. – Т. V. – Часть 2. Национальные языки и культуры в их специфике и взаимодействии. – Киев, 2005. – С. 68-74.

Чернухин Е. К. Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования. *Yazarın bizzat verdiği bilgisayar çıktısı.*

Якубова Л. Д. Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-і роки) – мовно-культурний аспект // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Т. 2. – С. 87-98.

ARNAVUT ULUSAL HAREKETİNİN EN ÖNEMLİ EYLEM ORGANI: “BAŞKİM (İTTİHAT)” ARNAVUT CEMİYETLERİ

Bilgin ÇELİK*

19. yüzyıla kadar Arnavutlar, kültürel veya siyasi amaçlı örgütlenme çabası içine girmemişlerdi. Balkanlardaki diğer etnik unsurların bu konudaki çalışmaları, zamanla onları da benzer bir harekete doğru sürüklemiştir. Özellikle Yunan, Sırp ve Bulgar propagandalarının Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmeye başlaması ve bunun sonucunda bu unsurların ulusal hareketlerinin desteklenerek ‘*milli varlıklarının*’ tanınması Arnavut aydınlarını da harekete geçirmiştir. Önceleri yurtdışında örgütlenen çoğunluğu Hıristiyan Arnavut aydınları, 1876’da Kanunu Esasi’nin kabulünden sonra Osmanlı topraklarında da örgütlenme fırsatı bulmuşlardı. Arnavut aydınları başlangıçta Arnavut dili, kültürü, tarihi vs. gibi konuları araştırmak ve bulguları yaymak amacıyla, siyasi olmayan cemiyetler kurmuşlardır.

19. yüzyıl sonuna doğru Arnavut aydınları artık sadece kültürel faaliyetlerle yetinmek niyetinde olmadıklarını göstermeye başlamışlardı. Kurdukları gizli-açık komiteler ve cemiyetler aracılığı ile Arnavutluk için özerklik, hatta bağımsızlık elde etme çabasına girmişlerdi. Bu cemiyetler, Osmanlı padişahından sıklıkla özerklik talep etmeye başlamışlar, ayrıca Arnavut aydınları kurdukları cemiyetlerin öncülüğünde yurtdışında düzenledikleri kongreler ve konferanslarla Arnavut ulusal varlığını tanıtmaya çalışmışlardır. Bu açıdan bakıldığında Arnavut cemiyetleri, sadece kültürel amaçlı faaliyetler yürütmekle kalmamışlar, siyasi amaçları sağlamak konusunda da önemli çalışmalar yapmışlardır.

İtalya ve Romanya’da bulunan güçlü Arnavut kolonileri içinde başlayan ulusal hareket kısa süre sonra Osmanlı Arnavutlarını da etkilemeye başlamıştır. İlk Arnavut cemiyetleri bu ülkelerde kurulmuştur.⁵⁷⁵ Osmanlı topraklarında kurulan ilk Arnavut cemiyeti ise 1879 tarihinde faaliyetine başlayan ‘*Arnavut Bilim Cemiyeti*’dir.⁵⁷⁶ 1908 sonrasında meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamı içinde Arnavut aydın ve ileri gelenleri birçok cemiyet, kulüp v.b kurarak yoğun bir kültürel faaliyet içine girmişlerdir. Özellikle ‘*Başkim*’ (İttihat) kulüpleri Arnavut ulusal hareketinin en önemli merkezleri olmuşlardır.

* Yrd. Doç. Dr., DEÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bilgincelik2003@yahoo.com

⁵⁷⁵ Bilgin Çelik, **II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, DEÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2003, s.125-126, ayrıca meşrutiyet öncesinde yurtdışında kurulan Arnavut cemiyetlerinin listesi ‘Ekler’ bölümünde Tablo-2 de verilmiştir.

⁵⁷⁶ Bilal Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, TTK yayınları, Ankara 1992, s.39

Arnavut aydınları kültürel-siyasal amaçlarına ulaşmak için ikinci Jön Türk hareketi içinde yer almış ve anayasal düzenin yeniden sağlanması için İttihatçılarla işbirliği yapmışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularından olan İbrahim Temo, aynı zamanda Romanya'daki Başkim cemiyetinin de kurucularından biridir. Bu işbirliğinin en önemli özelliği meşrutiyetin ilanının sağlanması idi. Anayasanın ilanından sonra izlenecek politika konusunda ise görüş birliği yoktu. Bu durum 1908 sonrasında İttihatçılar ile Arnavut aydınları ve cemiyetleri arasında ciddi sorunlar yaratmıştır.⁵⁷⁷ İbrahim Temo'nun eserinde Başkim cemiyetleri hakkında verdiği bilgi oldukça dikkat çekicidir. Romanya'daki Arnavutlar tarafından 1907 yılında bir cemiyet kurulmasına karar verildiğini belirten Temo; "...Bu teşekkül sırasında Naçu Efendi benden 'İttihat ve Terakki' tabirini sormuştu ve mademki bu ittihat ilerliyor, bunu bütün Arnavutluğa yayarak -ittihadın Arnavutçası 'Başkim'dir - bu isim altında propoganda yapalım ve tüm Arnavutluk'ta şubeler teşkil edelim demişti. Bu tarzda İttihat ve Terakki programına uygun propaganda başladı. İşte sonraları bazı İttihatçılar, kendi menfaatleri için Arnavutluğa yayılan bu fikri Türklük aleyhinde bir milli hareket gibi yorumlayarak araya ikilik soktular ve bilinen neticelere sebebiyet verdiler."⁵⁷⁸

Bartl, Jön Türk ihtilal hareketi ile Arnavutlar arasındaki ilişki ile ilgili şu bilgileri vermektedir; "...Çok yerde, Arnavutların ihtilalci komiteleri ile Jön Türkler arasında yakın bağlar kurulmuştur. Dibra Arnavut komitesi 1907 yılında, İttihat ve Terakki ile birleşir. Ergiri'deki Jön Türk komite üyeleri aynı zamanda mahalli Arnavut komiteleri azalarıydılar. Üsküp'teki Jön Türk komitesi de büyük çapta mahalli Arnavut komite üyelerinden meydana gelmişti."⁵⁷⁹ İttihat (Başkim) cemiyeti ikili yapısı ile oldukça etkili olmuş ve sonuçta Arnavutluk'ta Başkim Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri aynı kişilerden oluşmaya başlamıştır. 1908 sonrasında ise, bu bağlar gevşemiş ve her iki cemiyet de kendi hedefleri doğrultusunda çalışmalar yapmaya başlamıştır. Fakat meşrutiyetin başında kesin bir kopuştan söz etmek mümkün değildir. Birçok Arnavut aydını her iki cemiyetin birden üyesi olmaya devam etmiştir. Ancak Arnavutların beklentilerinin karşılanmaması ve İttihatçı hükümetlerin merkezîyetçi bir politika uygulanmaya başlaması ile beraber bu Arnavut aydınları kendi programlarını gerçekleştirmek için faaliyetlerini hızlandırmışlar ve İttihatçılarla bağlarını kopararak muhalefet saflarına katılmışlardır.

1908 yılında Anayasanın ilanının hemen ardından 'Bashkimi' (İttihat-Birlik) denilen Arnavut cemiyetleri, İstanbul, Korça, Üsküp, Ergeri, İşkodra ve diğer bütün Arnavut şehirlerinde açılmıştır. Bir yıl içerisinde 21 tane Bashkimi (Başkim) cemiyeti kurulmuştur.⁵⁸⁰ Bunların amacı Arnavut dilini, kültürünü yaymak ve Arnavutça'nın

⁵⁷⁷ B. Çelik, "Jön Türk Hareketi İçinde Arnavut Aydınlarının Rolü ve Arnavutların Meşrutiyete Katkısı", **Toplumsal Tarih**, Temmuz 2003, sayı:115, s.58-61

⁵⁷⁸ İbrahim Temo, **İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları**, Arba Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2000, s.123

⁵⁷⁹ Peter Bartl, **Milli Bağımsızlık Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)**, Bedir Yayınları, İstanbul 1998, s.263

⁵⁸⁰ Bartl, a.g.e, s.276; Akşin'in Dako'ya dayanarak verdiği bilgilerde, Arnavutlar 10 ay içinde 4 milli kongre yapmışlar, 10.000 üyeli 66 kulüp, 58 okul, 1 Öğretmen okulu, 15 edebi cemiyet, 4 matbaa ve 11 gazete kurmuşlardı. Akşin, **31 Mart Olayı**, A.Ü Siyasal Bilgiler Fak. Yay. N. 305, Sevinç Mat. Ankara, 1970, s.79

gelişmesine katkıda bulunmaktı. Nizamnamelerinde ‘siyaset ile ilgilerinin olmadığı’ belirtilmiş ise de Arnavutça eğitim ve Latin harflerini savunmaları, çıkardıkları gazeteler aracılığı ile Arnavut ayaklanmalarını desteklemeleri, üyelerinin bazılarının bu nedenden dolayı tutuklanmaları ve yargılanmaları, bu cemiyetlerin sadece kültürel amaçlı olmadıklarını göstermektedir. Bayar’a göre de, Arnavutlar siyasi emellerini ilk defa kültürel bir maske altında kurulan Başkim kulüpleri ve çıkardıkları gazetelerle açıklamaya başlamıştı.⁵⁸¹ Bu kulüplerin görünüşteki amaçlarının, Arnavut halkının kültürel gelişmesini sağlamak olduğu belirtilmekte ve önemlilerinin de, İstanbul, Manastır ve Selanik Başkim kulüpleri olarak verilmektedir.⁵⁸² Bartl, Selanik ve İstanbul’daki Arnavut kulüplerinin yönetiminin Jön Türklerin (İttihatçılar) elinde olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸³

Tunaya, Bashkimi (Başkim) Cemiyetlerinin Arnavut dernekleşme tarihinin en tanınmış ve örgütlenmiş olduğunu ifade etmektedir. Başkim’cilerin görünürdeki amacının milli dil olan Osmanlıca ile Arnavutça’nın öğretilmesi ve yayılması olduğunu ileri sürmekte, cemiyetin gerçek niteliğini ise şu sözlerle ifade etmektedir; “*Başkim Kulüpleri ayrılıkçı bir ideolojinin eylem organlarıydı.*”⁵⁸⁴

İstanbul’daki Arnavut Başkim kulübü Ağustos ayı sonunda kurulmuş ve kurucuları arasında her meslekten birçok seçkin Arnavut bulunmaktaydı. Cemiyetin nizamnamesi (tüzüğü) 21 Eylülde tamamlanmış ve etkinliklerine 24 Eylül 1908 tarihinde başlamıştır.⁵⁸⁵ Cemiyetin nizamnamesi 23 maddeden oluşmaktaydı. Nizamnamenin 6. maddesinde kulübün yönetim kurulunun Arnavut vilayetleri olarak kabul edilen dört vilayetten seçilecek üçer üyeden olmak üzere 12 kişiden oluşacağı ifade edilmektedir. Bu üyelerin her vilayet ahalisi tarafından ayrı ayrı seçileceği belirtilmektedir. 7. maddesinde, kulübün, din adamları ve eğitimlilerden oluşan bir ‘*encümen-i ilmiye*’ ve “*erbab-ı lisan ve kalemden bir heyet-i tetkikiye ve telifiye*” olmak üzere iki komisyon oluşturacağı ve üyeleri çalışmalarını sürdürdüğü sürece bu komisyonların da var olacağını belirtmektedir. 11. maddesinde ise, kulübün İstanbul’da Arabi, Farsî, Türkçe, Arnavutça vs. dillerde olmak üzere eğitim yapacak ‘*Başkim*’ adıyla bir okul açmayı kararlaştırdığı ifade edilmektedir. 12. maddesinde kulübün bir matbaa açılması için ruhsatı ve Türkçe-Arnavutça olmak üzere bir gazete imtiyazı olarak yayınlaması, 13. madde ile,

⁵⁸¹ Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, cilt III, Sabah Yayınları, İstanbul 1997, s.63

⁵⁸² Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2001, s.251

⁵⁸³ Bartl, a.g.e, s.277, Mithat Fraşheri, Arif Hikmet ve Abdül Jupi’nin bu yönetimde yer alan kişiler olduğunu belirtiyor. Mithat Fraşheri Bey Abdül Fraşheri’nin oğludur ve Selanik Arnavut Başkim cemiyetinin de yönetiminde yer almakta ve ayrıca Liria (Özgürlük) adlı gazeteyi çıkarmaktaydı. Mithat Fraşheri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Alpan, **Arnavutluğun Bağımsızlığı ve Avlonyalı İsmail Kemal**, Ankara 1982, s.75

⁵⁸⁴ T. Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, cilt I., İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, s.539; Tunaya, İstanbul’da açılan Başkim cemiyeti ile ilgili olarak; “*Lisan-ı milli-i Osmani ile Arnavutça tedris ve tamim için tesis olunan Arnavut Başkim kulübü merkezi Sultan Mahmut Han türbesi karşısında hane-i mahsustur. ...*” şeklinde bir bilgi vermektedir. Aslında Başkim Cemiyetleri, Arnavutça’yı Latin harfleri ile okutma ve Arnavut okullarında Latin harfli eğitimin yapılmasını sağlamak amacıyla idi. İstanbul’daki Arnavutların Arap harflerini savunmuş olmaları onların muhafazakar eğilimli olduklarını göstermektedir. Merkezde olmaları ve birçoğunun mebus veya memur olmaları, onların hükümetin istediği tarzda bir yaklaşım sergilemelerinde etkili olmuş görünmektedir.

⁵⁸⁵ Kansu, a.g.e, s.251-252; Cemal Kutay, **Türkiye İstiklal ve Mücadele Tarihi**, cilt 16, s.9423

Arnavutların Türkçe ve Arnavutça alfabeleri ve bazı basit işler öğrenmeleri sağlamak amacıyla uygun kişilerin konferanslar vermelerinin sağlanması, 15. madde ile kulübün taşrada mevcut olan veya yeni kurulacak olan diğer Arnavut kulüplerine Türkçe ve Arnavutça konusunda her türlü yardımı yapmayı kararlaştırmıştı.⁵⁸⁶ Görüldüğü gibi İstanbul Başkim cemiyeti -diğerleri de benzer şekilde- özellikle kültürel anlamda Arnavut ulusçuluğun geliştirilmesi için yoğun bir çaba gösterilmiştir. Özellikle Başkim cemiyetlerinin okul açma ve gazete çıkarma faaliyetine önem vermesi oldukça anlamlıdır. Her ikisi aracılığı ile Arnavut ulusal hareketinin daha geniş kitlelere yayılması amaçlanmıştır.

Osmanlı Arnavut Cemiyeti (Başkim) 18 Ekim 1908 tarihinde Makedonya ve Epir kıtalarında meskun Arnavutlara hitaben yayınladığı bir beyanname, Arnavutlara, Osmanlı hükümetinin menfaatini sonuna kadar savunmalarını tavsiye ettikten sonra; “*Arnavutlar velev bir karış Osmanlı toprağının Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan’a terkini kabul etmemelidirler.*”⁵⁸⁷ şeklinde uyarıda bulunmaktadır. Bu beyannamenin birer sureti Bab-ı aliye, elçilere ve İTC’ne verilmiştir.

Buna karşılık İstanbul Başkim Kulübünün 1908 Kasım ayında Arnavutluk’ta yayınladığı bir beyanname, 1878 Prizren İttihadi’nin yeniden canlandırılmasını istediğini ileri sürmektedir.⁵⁸⁸ Kuzey ve Güney Arnavutluk’ta yayınlanan bu beyanname, ile adeta askeri bir idare de dahil olmak üzere Arnavutluk için bir muhtariyet isteği idi.⁵⁸⁹ Bu durumda göstermektedir ki, Başkim cemiyetleri iki farklı politika izlemektedir. Dış tehditler karşısında Osmanlı hükümeti ile birlikte tepki gösterme, devlete bağlılık mesajları verme çabası içinde olan Başkim yöneticileri, kendi ulusal hareketlerini gizli olarak geliştirme çabasından da vazgeçmemişlerdir. Cemiyet yöneticileri arasında başlangıçta tam bir fikir birliği olduğunu söylemek mümkün değildir. Bazıları ihtilalci metodları sürdürme çabası içinde iken, bir kısmı ise kültürel kazanımları (Arnavutça eğitim ve gazete-dergilere izin verilmesini) yeterli bulmaktaydı.

1910 yılında İstanbul’da Başkim kulübünün kurucusu ve genel sekreteri olarak Dr. İbrahim Ethem mahlasıyla İstanbul valiliğine yapılan bir başvuruda cemiyetin nizamnamesinin sunulduğu ifade edilmektedir. Başkim kelimesinin Osmanlıca’da bulunmayan bir kelime olmasından dolayı, bu isimle Rumeli’de başka cemiyet kurulmasına izin verilip verilmediği hakkında Rumeli’deki vilayetlerden bilgi istenmiştir. Bu yönde bir izin verilmediği, hatta Manastır Başkim cemiyetinin başvurusunun cemiyetler kanununa aykırı bulunduğu gerekçesi ile reddedildiği, bunun üzerine cemiyetin ismini ‘*Maarif Kulübü*’ olarak değiştirdiğinin anlaşıldığı belirtilmiştir. İstanbul Başkim kulübünün nizamnamesinde cemiyetin amacının “...*tamim-i maarif keyfiyetiyle ittihat ve teavünden ibaret bulunduğunu temin etmiş ise de mekasid-ı mezkure meyanında*

⁵⁸⁶ **Arnavutluk Devlet Arşivi** (ADA), Fondi 101, dosya. 50

⁵⁸⁷ “*Osmanlı Arnavut İttihat Kulübü*”, **Hukuk-u Umumiye**, 18 T.E 1324, tüm Arnavutluk’a hitap eden beyannameyi imzalayanlar arasında İçişleri eski Bakanlarından Reşid Akif, Beyrut eski valisi Halil gibi isimler yer almaktadır. Aynı konudaki haber için bkz. ‘*Arnavutlara Hitaben Beyanname*’, **İttihad**, 20 T.E 1324;

⁵⁸⁸ Müfid Şemsi, **Semsi Paşa, Arnavutluk ve İttihat-Terakki**, Nehir Yayınları, İstanbul 1995, s.20; Bayar da benzer bir yorumda bulunmaktadır. Bayar, a.g.e, cilt II, s.116

⁵⁸⁹ Bayar, a.g.e, cilt III, s.63

Arnavutça'nın Arnavut hurufatı...” ile öğretilmesini savunduğu için bunun siyasi bir amaç taşıyıp taşımadığının anlaşılammış olduğu düşüncesi Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir.⁵⁹⁰ Güneş, Cemiyetler Kanununun azınlık mebuslarının tüm çabalarına karşın hükümetin ısrarı ile kabul edildiğini, en önemli tartışmanın da 4. madde için çıktığını ve bu maddenin de 69 karşı 90 oyla kabul edildiği, böylece Meşrutiyetin getirdiği özgürlüklerden yararlanarak bu özgürlükleri ortadan kaldırmaya ya da ülke birliğini bozmaya yönelik örgütlenme hareketlerini kontrol altına alabilecek yasal bir çerçevenin oluşturulmuş olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹¹ Fakat kanunun uygulanması sırasında çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Arnavut cemiyetlerinin ‘*Arnavut Başkim Cemiyeti*’ adıyla örgütlenmesine bu 4. maddedeki ‘*Cinsiyet ve kavmiyet esasına göre cemiyet kurulamaz*’ hükmü nedeni ile izin verilmemesine çalışılmıştır. Oysa 1909 yılı başında ‘*Türk Derneği*’ adıyla bir cemiyet kurulduğu bilinmektedir. Arkasından Türk Yurdu ve Türk Ocağı gibi cemiyetler de kurulmuşlardı.⁵⁹²

Cemiyetler Kanunu’nun uygulamaya konulması üzerine İstanbul Arnavut Başkim kulübü 1910 yılında Başkim kelimesinin yerine ‘*tamim-i maarif*’ kelimesini kullanmaya karar vermiştir.⁵⁹³ Aynı şey diğer kentlerdeki Arnavut kulüpleri için de geçerlidir. 1911 tarihli bir gazetede “*Arnavut Maarif Kulüpleri Merkezi Umumiyesi*”nin Aksaray’da olduğu ifade edilmektedir.⁵⁹⁴

Manastır’daki Arnavut Başkim kulübü Ağustos ayı sonunda kurulmuştu, ancak çalışmalarına 14 Eylül’de, George Kyrias’ın önderliğinde başlamış⁵⁹⁵ ve Arnavut kulübüne padişah da 100 lira bağışta bulunmuştur.⁵⁹⁶ Manastır’da Toska Arnavutları (Güney Arnavutları) tarafından kurulan Arnavut kulübüne Gega (Kuzey Arnavutları) Arnavutlarının eleştirisi ilginç görünmekte ve görüş ayrılıklarının daha başlangıçtan itibaren su yüzüne çıktığını göstermektedir. Bir gazete haberinde Arnavut birliğini sağlayacak bir kulüp kurmayı Toskalar gibi Gegaların da desteklediği ve bunun temini için Manastır’da Toska ve Gega cemiyetseverlerinin bir toplantı yaptıklarını, ilk toplantıda bir sonuca ulaşılamadığını, ikinci bir toplantının yapılmasına karar verildiğini, fakat ikinci toplantı öncesinde Toska Arnavutlarının bir kulüp talimatnamesi hazırladıklarını ve programın birinci maddesinde kulübün ‘*dini esaslara göre değil*’ temel ihtiyaçlara göre hareket edeceğinin benimsenmiş olmasının Gega Arnavutlarının tepkisini çektiği ifade edilmektedir. Laik düşüncüyü ortaya koyan Toskaların bu yaklaşımına karşılık muhafazakar niteliği ağır basan Gega Arnavutları, bu durumda arzu

⁵⁹⁰ BOA, DH. MUI, dosya no.28-2/16, Belgede İstanbul, Üsküp ve Manastır Arnavut cemiyetlerinin ‘Başkim’ ismini almış olmalarının siyasi bir nitelik taşıdığı görüntüsü verdiği belirtilmektedir. Cemiyetler Kanununun tamamı ve meclisteki tartışmalar için bkz. İ. Güneş, **Türk Parlamento Tarihi**, cilt I, s.456-477

⁵⁹¹ Güneş, a.g.e, s.477

⁵⁹² Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, Türk Derneği için bkz. s.23, Türk Yurdu için s.81, Türk Ocağı için s.111

⁵⁹³ BOA, DH. MUI, dosya no. 57/40, “*Arnavut Başkim kulübü unvanındaki Başkim mahlasının Tamim-i Maarif kelimesine tahviline kulüpçe muvafakat olunduğu ve bu beyannamenin dahi verildiği...*” bildirilmektedir. Aynı konuda bkz. BOA, DH. MUI, dosya no.28-2/16

⁵⁹⁴ **Renin**, 5 Temmuz 1327, Bu da merkez kulüp olarak Manastır’dan sonra İstanbul’un seçtiği şekilde yorumlanabilir.

⁵⁹⁵ Kansu, a.g.e, s.252

⁵⁹⁶ **Tanin**, 17 Ağustos 1324

edilen birliğin sağlanmasının kesinlikle mümkün olmayacağını belirtmişlerdir.⁵⁹⁷ Bunun dışında idare heyetinin oluşturulmasında eşitlik ilkesine uyulmadığı iddia edilerek bu nokta da eleştirilmektedir. “...Heyet-i idare için kulüplerin tesis olunacağı mahallerde Gega ve Toskalarından nüfus nispetinde aza intihabı şartı ilave ve birinci maddeye mükerrem-i ahlakiye, adab-ı fazliye-i Osmaniye, müfahir adat-ı kavmiyenin terki ve itlası esbabının istikmali hususu kulübün esas maksadı olmak üzere kabul edildiği halde itilaf husulüyle Arnavut ittihat kulübünün tesisine...” karar verildiği ve buna göre bir talimatname hazırlanmasına çalışıldığı, bu talimatnamenin kulübün kurucuları tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne arz edilmesinin ardında uygulamaya konmasının kararlaştırıldığı fakat Toskaların kendi talimatnameleri doğrultusunda bir cemiyet kurdukları ve açılışına Gegalara davet ettikleri belirtilmektedir. Bu durum karşısında bir birlik sağlamanın mümkün olmadığı anlaşıldığından Gega Arnavutları da kendi cemiyetlerini kurma kararı vermişlerdir. Kurdukları cemiyet muhafazakar niteliklidir ve Arap harfleri ile Arnavutça eğitimi savunmuşlardır.⁵⁹⁸

Manastır Başkim kulübü, 1908 Kasımında Manastır Arnavut kongresini düzenlemiş ve bu kongrede alınan bir kararla Arnavut kulüplerinin merkezi olmuştur. Cemiyet, hükümetin ‘Başkim’ adını siyasi bulmasından dolayı ‘*Arnavut Maarif Kulübü*’ adını almıştır. 1908’de sayısı 12 yi bulan Başkim kulüpleri, Manastır’daki merkeze bağlanmış oluyorlardı.⁵⁹⁹ Bu merkez kulübü Arnavut Başkim kulüpleri ile haberleşme ve alınan kararların duyurulması görevini üstlenmiştir. Cemiyet nizamnamesi 7 maddelik kısa bir metinden oluşmakta olup, 2. maddesinde “*Bütün kulüplerle heyetleri iki sene müddetle merkez olarak bir kulüp ittihaz edecektir. Merkezi umumi bütün kulüp merkezlerle heyetlerin her türlü ihtiyacatını tehvin eyleyecek ve kulüplerle heyetler de maksad-ı teşkil dairesinde merkezden alacakları o emre tevfikten hareket edeceklerdir.*” Nizamnamenin 6. maddesinde de, “*Bir kulüp veya cemiyetin veyahud bir mektebin maksadına yani Arnavutça lisanı vasıtasıyla maarif ve sinainin terakkisine mani zuhur ederse mütehadden lazım gelen makamata kanun dairesinde müracaat edilerek muhalefet hangi taraftan olursa olsun ref ve izalesine gayret olunacak ve bu surette hukukun muhafaza ve müdafaasına himmet edilecektir.*”⁶⁰⁰ denilmektedir. Bu önemli gelişme, Arnavut Başkim Cemiyetlerinin bir üst organizasyonla bütünleştiklerini ve ortak bir programa bağlanarak adeta Arnavut ulusunun tek yetkili temsilci olarak merkez kulübünün görevlendirildiğini göstermektedir. Daha sonra bu konuda İstanbul Başkim Kulübü ile bir liderlik sorunu yaşanmış ve İstanbul’dakiler başkentte bulunmaları nedeni ile kendilerinin merkez kulüp olması gereğini dile getirmişlerdir. İstanbul cemiyeti 1910 tarihinden sonra bu liderliği almıştır.

⁵⁹⁷ **Millet**, 13 Eylül 1324; Toska Arnavutları (Güney), Bektaşî ve Ortodoks inançlarına sahip iken Gega Arnavutları (Kuzey), Sünnî ve Katoliktir. Bu açıdan Müslüman Gegalara genellikle muhafazakar eğilimli oldukları görülmektedir.

⁵⁹⁸ Çelik, a.g.t, s.142, Gega Arnavutları Latin harflerine karşı çıkmışlar ve muhafazakar nitelikteki Huruf-u Arabiye Cemiyetini kurdukları gibi, çeşitli mitinglerle Latin harflerini protesto etmişlerdir.

⁵⁹⁹ Kansu, a.g.e, s.252

⁶⁰⁰ **Arnavutluk Devlet Arşivi (ADA)**, f.143, d.922

Arnavut Başkim cemiyetleri Arnavutluk'un bir çok yerinde kurulmuştu. Bunların amacı Arnavut dilini, kültürünü yaymak ve Arnavutça'nın gelişmesine katkıda bulunmaktı. Biri Güney diğeri Kuzey Arnavutluk'ta bulunan iki kentte kurulan Başkim cemiyetlerinin nizamnameleri, bu cemiyetlerin Arnavutça eğitime ve Arnavutların bilinçlendirilmesine verdikleri önemi göstermesi açısından ilginç özellikler taşımaktadır. Berat'ta açılan Berat Arnavut Başkim cemiyeti de bu amaca uygun çalışmalar yapmak üzere 1909 yılı başında nizamnamesini yayınlamıştır. 5 Bölüm ve 33 maddeden oluşan nizamnamesinin 1. maddesinde cemiyetin amacı, Arnavut ulusunun birliği ve iyiliği için çalışmak şeklinde açıklanmaktadır. Kulüpteki konuşmaların her zaman Arnavutça yapılacağı, ayrıca cemiyetin bir okulu olacağı ve maaşlı bir öğretmeni bulunacağı, köylerde okul açılmasını ulusal bir görev olarak gördükleri, bu nedenle köylere öğretmen göndererek köylünün eğitilmesini amaç edildiği belirtilmektedir. Ayrıca cemiyetin giriştiği bu eğitim faaliyetlerini başarıya ulaştırmak için gerekli maddi olanaklarını yardım toplayarak sağlayacağı, ihtiyaç duyulması halinde yurt dışındaki Arnavut vatanseverlerinden de yardım isteneceği dile getirilmektedir.⁶⁰¹

Üsküp Başkim Arnavut kulübünün 26 maddelik nizamnamesinde oldukça ilginç maddeler yer almaktadır. Örneğin; 21. maddesinde kulüpte bir kütüphane bulunacağı ve kitapların üyelerine dağıtılabileceği, 22. maddesinde ise kulübün Arnavut dilinin geliştirilmesi için bir heyet görevlendireceği, ayrıca bir öğretmen aracılığı ile Arnavutça bilmeyen üyelerine Arnavutça'nın öğretilmesi gibi ulusal kimliğin ön planda tutulduğu maddelerden oluşmaktadır.⁶⁰² Üsküp Başkim cemiyetinin kuruluş beyannamesi ve nizamnamesinin yetkililere verilmesinden sonra başlayan yasal süreçte, diğer Başkim kulüplerinin karşılaştıkları sorun ile yüz yüze geldikleri bir arşiv belgesindeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Kosova valisi tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir belgede; *“Üsküp Osmanlı Arnavut Başkim namı altında küşad edilen kulübün heyet-i idaresi tarafından ba istida verilen beyannameler usulüne muvafık ve cemiyetler kanununun altıncı maddesindeki sarahat-i kanuniyeye müsabık olup ancak mezkur kanunnamenin dördüncü maddesinde kavmiyet ve cinsiyet esamisi ve ünvanlarıyla siyasi cemiyetler teşkili memnu...”* olduğu, bununla birlikte cemiyet nizamnamesinde siyaset ile ilgilenilmeyeceğinin belirtildiği ifade edilmektedir. Ancak kulübün cinsiyet ve kavmiyet unvanıyla açılmış olmasının *“...hükümü kanuna ve vahdet-i Osmaniye amalîne muhalif olması varid-i mülahaza olduğundan...”* konunun polis müdüriyeti tarafından da araştırılması ve gereği hakkında emir verilmesi istenmektedir.⁶⁰³ Yine aynı arşiv dosyasındaki bir başka belgede de Kosova Valisi, Üsküp'te açılmış olan Sırp ve Bulgar kulüplerinin de aynı gerekçeler nedeni ile izin alamamaları sonucunda kulüplerini kapattıkları, Arnavut kulübünün ise, *“...kavmiyet ve cinsiyet esasına binaen açılarak adeta bie müessese-i siyasiye teşekkül ve mahiyetini iktisab etmiş olduğundan her hali takyid ve tarassudu daimi olmakla beraber cemiyetler kanununa tevfikten Başkim yani*

⁶⁰¹ ADA, Fondi 102, dosya 24

⁶⁰² ADA, Fondi 102, dosya 201, Cemiyetin Arnavutların toplanacağı bir yer olacağı, Üsküp ve dışından her Arnavut'un üye olabileceği, siyasetle ilgilerinin olmadığı, yıllık üye aidatının ¼'ünün girişte alınacağı, ödemelerin 2 ayda bir yapılacağı, ödemeler karşılığında kulüp mührü olan makbuzlar verileceği bir kararın alınması için en az 6 yönetim kurulu üyesinin onayı gerekeceği, kulüp nizamnamesine uygun davranmayan üyelerin, üyelikten çıkarılması gibi maddeleri bulunmaktadır. Berat ve Üsküp Başkim cemiyetlerinin nizamname kapakları Ekler bölümündedir.

⁶⁰³ BOA, DH. MUİ, 28-2/16

Birlik kelimesini locasından hal' ile kendilerini hadimi ticaret ve maarif bir müessese suretinde hükümete..." kabul ettirmek üzere 'Arnavut Maarif Kulübü' adını aldıkları, halbuki Arnavut isminin kullanılmasının ve Latin harfleri ile Arnavutça eğitim ve öğretim yapılması amaçları dikkate alındığında siyasi içerikli bir cemiyet olduğunun anlaşılacağı belirtilmiştir.⁶⁰⁴

Tunaya, Başkim Cemiyetinin Arnavut isyanlarındaki rolü hakkında şu bilgiyi vermektedir; "1909 isyanının 'beyni' Manastır Başkim Kulübüydü. Durumun en güçlü kanıtı İsmail Kemal (Berat), Hasan (Priştine), Esat Paşa Toptani (Draç) gibi mebusların –ki Arnavutluk bağımsızlığının önderleri sayılırlar- bu örgütün de yüksek düzey yöneticileri bulunmalarıdır"⁶⁰⁵

Selanik'te açılan Arnavut Başkim kulübü kanuni süresi içinde beyanname ve nizamnamesini vermediği gerekçesi ile cemiyetler kanununun 2. maddesine göre bir takibata uğramıştır.⁶⁰⁶ İttihat ve Terakki yanlısı bir Arnavut aydını olan Mithat Fraşheri aynı zamanda Selanik'teki Başkim kulübünün de üyesidir. Başlangıçta İTC içinde etkili bir Arnavut aydınıdır. Fakat gelişen olaylar sonucunda cemiyet ile arasının açıldığı görülmektedir. 1910 tarihli bir belgede Selanik Valisi İbrahim Bey, Arnavutluk hadisesinde Başkim kulübünün etkisi olduğunu belirterek, başta Mithat Fraşheri olmak üzere kulüp erkanının bir vesile ile buradan uzaklaştırılmasının gerektiğini bildirmiş ve Başkim cemiyetinin mensuplarından olup daha önceleri Selanik savcı yardımcısı iken, Gelibolu'ya tayin edilmiş olan Abdül Beyin Manastır'da düzenlenecek Arnavut kongresine katılmak üzere Selanik'e geldiği, Abdül Beyin Manastır'a gitmesinin sakıncalı olduğu, adı geçen kulüp ileri gelenlerinin İstanbul'a uğrayarak gelmelerinin dikkat çekici olduğu belirtilmektedir. Gelen yanıtta Mithat Beyin oradan uzaklaştırılmasının uygun olduğu, Abdül Beyin Manastır'a gitmesinin engellenmesinin uygun olmadığını, ancak kendisinin yakın takibe alınması gerektiğini, herhangi bir şüpheli durumda derhal gerekli işlemlerin yapılması istenmektedir.⁶⁰⁷

Sofya'da bulunan Başkim Arnavut cemiyetine mensup bir şahısla bir Bulgarın Debre'ye gönderdikleri bir beyannameyi ele geçiren emniyet mensupları durumu Kosova vilayetine bildirmişlerdir. Beyannameye Bulgarların komşuları Arnavutlarla iyi geçindikleri belirtilmekte ve hazırlanmakta olan 'Arnavut-Bulgar' organizasyonuna dikkat çekilmektedir. Şubat 1910 tarihli belgede bir isyan hazırlığından söz edilmektedir. Çıkacak karışıklıklar sırasında insanların can ve malını muhafaza etmeleri ve Bulgarlara destek vermeleri istenmektedir. "Bulgar ve Arnavut organizasyonu orada Bulgar ve Arnavutların muhafazası için çalışmaktadırlar." Debre'deki Hıristiyan Arnavutlara gönderildiği anlaşılan mektupta Hıristiyanların çıkarlarının savunulması istenmektedir.

⁶⁰⁴ BOA, DH. MUI, 28-2/16

⁶⁰⁵ Tunaya, a.g.e, s.539-540

⁶⁰⁶ BOA, DH. MUI, 33-2/17

⁶⁰⁷ BOA, DH. MUI, 89/4, "Selanik Vilayetinden şifre: Arnavutluk hadisesinde Başkim kulübünün müdahaledar olduğunun mahsus bulunduğu cihetle kulüp erkanının birer vesile ile buralardan uzaklaştırılması lazım geldiğini suret-i hususiyede arz etmiş idim..."

Adı geçen organizasyonu örgütlemek üzere Debre'ye gizlice bir Arnavut'un gönderildiği ve ona her konuda yardım edilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁶⁰⁸

1911 yılında Arnavut Başkim (İttihat) cemiyeti tarafından Romanya'daki Arnavutlara gönderilen bir beyannamede Osmanlı himayesinde Arnavutluk'a özerklik verilmesi istenmektedir.⁶⁰⁹

Arnavut isyanlarının ortaya çıkmasından sonra Arnavut kulüp ve cemiyetleri üzerindeki baskı yoğunlaşmış, hatta İttihatçı basın tarafından ağır eleştiriler gelmeye başlamıştır. Bu gazetelerden Manastır'da yayınlanan Neyyir-i Hakikat'ta çıkan '*Baklayı çıkarmak zamanı geldi*' başlıklı makale Arnavutların tepkisi çekmiş, Manastır Maarif kulübü yönetim kurulu '*Başkim Kombit*' gazetesinde bir açıklama yapma zorunluluğu hissetmiştir. Açıklamada Arnavutların Osmanlılığa bağlılığı dile getirilmektedir. Kulüplerinin kuruluş amacı ise; "*Kulüplerimizin yegane maksadı vesaiti medeniyenin en birincisi olan maarifi milliyenin terakkisi olduğu*"⁶¹⁰ şeklinde verilmektedir.

Arnavut Başkim Kulüpleri genel merkezinin 1911'de yayınladığı bir bildiriye, İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısı sonrasında, İtalyan işgali ile Arnavut ayaklanması arasında bağlantı kurmaya çalışan yabancı basına tepki gösterilmekte ve Arnavutların Osmanlı Devleti'ne bağlılığı dile getirilmektedir.⁶¹¹ Osmanlı topraklarının her yerinde özellikle Rumeli'de Arnavutların devlet için çok kan döktükleri hatırlatılmakta ve "*...Osmanlılığın ve mensup olduğumuz Komitemizin namusunu kanımızla müdafaa eden biz Arnavutlar devletimizin müdafaa-i vatan ve muhafaza-i hukuk için ilan ve ihtiyar eylediği bütün harplere kemal-i şevk ile iştirak ve fedakarane isar-ı hayattan hiçbir vakit geri kalmadık. Her zaman vatan-ı Osmani'yi düşmanların taarruzundan muhafaza ve Saltanat-ı Seniyye'nin Rumeli'deki nüfuz ve iktidarını vikaye eylemiş Arnavutlar vatan kadar adalet ve hakikate dahi meftundur...*"

Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki, Arnavut Başkim Cemiyetleri, kültürel alanda ulusal kimliğin gelişmesinde önemli bir katkı sağlarken, siyasi hedeflerini gerçekleştirmek için de gizli olarak bazı faaliyetlerde bulunmuş, özellikle Latin harfli Arnavutça eğitimi yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Fakat basın-yayın yolu ile gelen yoğun eleştirilere yanıt vermek amacı ile birçok kez Arnavutların Osmanlı'ya olan bağlılığını dile getirmek zorunda kalmıştır. Bir üst yapı kurularak cemiyetlerin bir merkezden yönetilmeye çalışılması Başkim cemiyetlerinin siyasi niteliğini ortaya koymaktadır. Bu cemiyetler, Arnavut ulusal hareketinin merkezi durumundaydılar ve eğitim, basın-yayın aracılığı ile kendi kitlelerini örgütlemeyi amaçlamışlardır. Ayrıca yurt içi ve dışındaki Başkim cemiyetleri Arnavut isyanlarının organize edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yurt dışındaki Başkim cemiyetleri daha rahat bir hareket alanına sahip oldukları için ihtilalci çabalarını gizleme gereği duymamış, buna karşılık başta İstanbul olmak üzere Osmanlı toprakları içinde faaliyet yürüten cemiyetler sürekli ikili bir strateji izlemek zorunda kalmışlardır. Basın aracılığı ile kamuoyuna Osmanlı'ya bağlılık mesajları

⁶⁰⁸ DH. EUM.THR, dosya no. 30/19

⁶⁰⁹ BOA, DH. MUİ, dosya no.7-3/4

⁶¹⁰ '*Arnavut Maarif Kulübünden*', **Başkim Kombit**, 3 Haziran 1326

⁶¹¹ Bildirinin tam metni için bkz. Tunaya, a.g.e, s.547

verilirken diğ er taraftan da yurtdışındakiyle gizli olarak ortak hedefler doğ rultusunda işbirliğ i yapmışlardır.

ÖZET

Arnavutlar arasında ulusçuluk fikri 19.yüzyılın son çeyreğinde iç ve dış gelişmelerin etkisi ile ortaya çıkmıştır. Bu ulusal hareketin en önemli örgütü ise “Başkim” (İttihat) cemiyetleridir. Özellikle 1908’in hemen öncesinde Arnavut milliyetçilerinin Arnavutların yaşadığı Osmanlı topraklarında gizli, yurtdışında ise açık şekilde Başkim cemiyetlerini kurdukları görülmektedir.

Arnavutlara çeşitli haklar sağlamayı amaçlayan Başkim cemiyetleri kurulduktan kısa bir süre sonra Jön Türk hareketinin en güçlü örgütü olan İttihat ve Terakki ile birleşerek ikili bir karakter kazanmıştır. Bu ikili karakter isim benzerliğine (Başkim-İttihat) yansımıştır. Jön Türk hareketinin anayasal düzeni yeniden kurmak amacıyla olması ve bu amacın gerçekleşmesi halinde Arnavut milliyetçilerinin başlıca talepleri olan Arnavutça eğitim, Arnavutça basın ve Arnavut varlığının tanınmasının sağlanabileceği düşüncesi bu birleşmede etkili olmuştur.

Başkim ve İttihat ve Terakki cemiyetleri, anayasanın ilanı konusunda görüş birliğine sahip olmuş olsalar da sonrasında izlenecek politika konusunda herhangi bir uzlaşma sağlandığını söylemek mümkün değildir. Yani birleşme sadece anayasal düzeni sağlamaya yöneliktir. Amaca ulaşıldıktan sonra ise diğ er bir çok etnik nitelikli örgüt gibi Başkim cemiyetinin de İttihat ve Terakki ile yolları ayrılacaktır. İttihatçıların merkeziyetçi bir politika izlemeleri Başkim cemiyetini hayal kırıklığına uğratmıştır.

Anayasanın ilanından sonra Başkim cemiyetleri, kongreler düzenleyerek, gazete çıkararak ve Arnavutça eğitim veren okullar açarak Arnavut ulusal hareketin gelişmesine önemli katkılar sağlarken, 1908 Manastır Kongresinde 12 Başkim cemiyetinin kongreyi düzenleyen Manastır Başkim Cemiyetini merkez kulüp seçerek bir üst organizasyon kurması siyasi niteliğini gözler önüne sermektedir.

ABSTRACT

The idea of nationalism started among the Albanians in the last quarter of the 19th century as a result of some internal and external changes. The most important organization of this national movement is “Başkim” (Union) Associations. It is seen that especially just before 1908, the Albanian nationalists started to form these associations secretly in the Ottoman lands where the Albanians lived and openly abroad.

A short time after they were formed, Başkim associations united with The Committee of Union and Progress, which was the most influential organization of the Young Turks movement and thus gained a dual character. This dual character was reflected in the similarity of the names (Başkim-Union.)An important reason for this union was the idea that provided the Young Turks achieved their goal, which was to form

the constitutional system again, the Albanian nationalists would be able to get their basic requests: Albanian education, Albanian press and recognition of the Albanian existence.

Although Başkim Associations and The Committee of Union and Progress reached a consensus on the proclamation of the Constitution, they didn't agree on the policies to be followed afterwards. That is to say, the union only aimed to establish the constitutional system. After having reached the goal, like many other ethnic organizations, Başkim, too, separated from The Committee of Union and Progress. The fact that The Committee of Union and Progress followed a centralist policy disappointed the Başkim associations.

After the proclamation of the Constitution, Başkim associations contributed to the improvement of the Albanian national movement by organizing congresses, starting newspapers and founding Albanian schools. The fact that at Manastır Congress in 1908, twelve Başkim associations elected the Manastır Başkim association, which organized this congress, as the central club and formed a higher organization shows their political characteristic.

RUSYA FEDERASYONU'NUN DEVLET ARŞİVİNDEN BALKAN SAVAŞLARI İLE İLGİLİ BİR DOSYA

Prof. dr. ELFINE SIBGATULLINA
Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü

I.ve II. Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devletine Hindistan'dan Kuzey Afrika'ya kadar dünya müslümanlarının maddi ve manevi desteği vardı. Bunun arkasındaki asıl gaye elbette Hilafeti korumak olmuştu. Osmanlı sultanını tüm sünni müslümanlar Halife olarak kabul etmişler, büyük hürmet ve sevgi göstermişlerdi. Çarlık Rusya'sında yaşayan müslümanlar için de bu aynı idi. Tabii ki onların Osmanlı Devletine olan ilgisi her zaman İç İşleri Bakanlığına ayit Polis Dairesinin (Department) ciddi kontrolü altında olmuş. Ayrıca 1912-1914 yılları kayıtlı arşiv belgelerini incelerken bu çok açık görülmektedir.

Rusya Federasyonu'nun Devlet arşivinde Polis Dairesinin Özel bölümü fondunda 'Panislamizm'la ilgili dosyalar arasında Muhammed-Şerif Dostyujanov adlı birisi hakkında toplanmış gizli dosya (*GARF, Fond Departamenta Polissii Osobiyy Otdel 103, delo № 74 ç. 85, opis 1914, list. 1-7.*) dikkate değerdir. Burada M-Ş. Dostyujanov'un İstanbul'dan ailesine yazdığı mekturplarının Rusca'ya tercümeleri ve onlara Polis Dairesinin yorumları verilmiştir. Bu belgelerden Ufa'da 'Galiye' medresesinde eğitim görmekte olan Muhammed-Şerif'in Ural ili Temir vilayeti Kalmak-Kırgan ilçesinde doğmuş 20 yaşındaki bir 'Kırgız' olduğunu öğreniyoruz. Polis Dairesine gönderilmiş gizli mektupta Ural bölgesinin Askeri Valisi Muhammed-Şerif'in Konstantinopol'de Üniversitenin 'Kızıl Ay' (Hilal-i Ahmer) hastanesinde Balkan savaşlarında yaralananlara yardım ve «Büyük İslam işire hizmet etmekle uğraştığını» yazıyor.

Muhammed-Şerif 1911 yılın sonlarında Ufa'dan Sevastopol'e gelmiş: orda bir ay kaldıktan sonra sahte Türk pasaportu ile Rusya sınırını aşmış. Bu yüzden onun vatana geri dönmesi ve cezalandırılması Polis dairesinde söz konusu oluyormuş.

Muhammed-Şerif ailesine yazdığı mektupta bu işi ne amaçla yaptığını açık yazıyor: «Sevgili annem ve kardeşlerim! Ben İstanbul'dayım ve Hilal-i Ahmer hastanesinde çalışıyorum, yaralı din kardeşlerime bakıyorum. Siz de biliyorsunuz, Muhammed s.a.den kaldığı 400 milyon müslüman nüfuslu Hilafet şimdi Türkiye'dedir. Tüm müslüman devletlerinden bir tek Türkiye bugün bağımsızdır (müstakildir): başkalar

hepsi gaurlerin kafirlerin sümürgüsü altındadırlar. Şimdi de bu gayri müslim devletler güçlenmeye ve artmaya başladılar ve herbirisi nasıl da olsa tek başına yalnız kalan Türkiye'ye hücum edip bu Hilafeti yok etmek şuurundadırlar. Birkaç sene önce İtalyanlar Türklere hücum edip haksız şekilde birçok müslüman topraklarını işgal etti. Şimdi Bulgaristan, Sirbistan, Yunanistan, Karadağ birleşerek dört ülke Türkiye'ye saldırıyor ve onun topraklarını hatta İstanbul'u almak istiyor. Bunları gören dünya müslümanları yani Mısır, Hindistan, Trablus, Rusya hatta Afrika müslümanları Türkiye'ye maddi yardımda bulunuyor, candan destek veriyorlar. Erkek olsun, kadın olsun hepsi Türkiye taraftarlarıdır, bazı kadınlar hatta kendi altınlarını bile feda ettiler. Gençlerin de kimi gönüllü olarak cephede savaşma kimi hastanelerde çalışma işine başladılar. Tüm dünya müslümanları Türkiye'ye yardımda bulunduğu zamanda 6-7 million Kırgız'dan ne para, ne gönüllü geldi, ne destek bilidiren birisi bulundu... Bu yüzden herkes Türkiye'ye yardım ettiği zamanda biz 'Galiye' medresisinde okuyan Kırgız şakirdleri kendi milletimiz hakkında dünyaya bildirmek istedik, çünkü biz de Türklere din kardeşleriyiz. Yedisu'lu Mihriban beyle biz, düşmanı yok edemezsek te, en azında elimizden gelen yardımı vermek için 28 kasımda Ufa'dan İstanbul'a yola çıktık. Önce Bahçesaray'a geldik, orda Gaspıralı beyle görüştük: sonra Sevastopol'e geçtik. Yurd dışına çıkacak pasaportumuz olmadıktan bu şehirde 36 gün kaldık. Nihayet iki Türk pasaportu ile 4 ocakta sınırı geçtik ve 6 ocakta İstanbul'da idik. Orda biz Rusya müslümanlarının teşkilatına geldik ve maksudumuzu anlattık. Bu teşkilatın aktif üyelerinden biri olan Abdurrahman bey aracılığı ile Hilal-i Ahmer cemiyetinin müdürüne baş vurduk. 10 ocakta Abdurrahman'la birlikte biz Hilal-i Ahmer cemiyetinin müdürü olan ünlü Ömer Paşa yanına geldik. O da bizi hastahanesine yazdırdı ve işe kabul etti. Ömer Paşa ve hastanenin baş hakimi Derviş bey bizim Rusya'dan gelen gönüllü olduğumuzu öğrenince teşekkür ettiler ve kararımızın doğru olduğunu söylediler. Bu da malum olsun, bu hastanede Rusyalı gönüllülerden Petersburg'tan Üniversite öğrencileri Fatih ve Şerif, bizim popüler yazarlarımızdan Kebir Bekir Efendi ve Semarkandı Abdusselam efendiler de var. Rusyalı müslümanlar hariç bu hastanede başka ülkelerden de ehl-i islam çalışıyor. Hastalar sayısı 500 civarında oluyup, çoğunluğu sıhatlanıp ta çıkıyor fakat onların yerine yeni hastalar geliyor.

...Savaş bitince İstanbul'da kalmayı ve tahsil görmeyi düşünüyorum. Annem ve abilerim, sizin izninizden başka buralara geldigim için affınızı diliyorum».

10 sayfa tutan ve Kırgız-Tatar dilinde yazılan başka bir mektubunda ise Muhammed-Şerif ailesine kendisi yaptığı bu işe milletin nasıl baktığını sorar. Ufa'daki Galiya medresesini anlatarak orda Kırgızlardan öğrencilerin az olduğunu, genelde Tatarların çok okuduğunu yazar: onların Türklere çok yardım ettiklerini Kırgızlardan ise hiç fayda olmadığını üzülenek anlatır. Bu yüzden Kırgız milleti hakkına kendilerini bu işe verdiklerini söylüyor. İstanbul hastanesinde işlerinin yoğun, hastaların, ağır yaralı askerlerin çok olduğunu yazar. Kendilerinin hiçbir maaş almadan çalıştıklarını sadece bedeva yemek yediklerini anlatır. Sonra da Yusuf Akçura ile görüşüğünü haber eder, o toplantıya çeşitli ülkelerden Türkiye'ye yardım etmek amacı ile gelen resmi adamların katıldığını da anlatır.

Ailesine yazılıp ta Rusya İç İşleri Bakanlığı Polis dairesinin eline geçmiş dördüncü mektubunda Muhammed-Şerif Dostyujanov kendisi çalıştığı hastaneyi Hilal-i Ahmer cemiyetinin Hindistan şubesi reisi ve başka yabancı resmi adamların ziyaret ettiklerini anlatıyor ve onların Rusyalı gönüllülerine müteşşekir olduklarından onur

duyduğunu söyler. Ertesi gün Rusya'dan gelen tüm gönüllü arkadaşları ile bir misafirhaneye ziyafete davetli olarak gittiğini ve tekrar bu Hindistanlı ile görüşüp onun kendilerine birçok konuda sorular sorduğunu haber eder. Burada ek olarak şunu söyleyebiliriz Muhammed-Şerif Osmanlı Devletine destekte bulunan Hint Hilafet Komitesi (Indian Committee of the Caliphate) insanları ile görüşmüş olabilir. Bu Komite 1,5 milyon sterlin gibi büyük para toplayıp Osmanlı Devletine savaş araç gereçleri almak ve iş bankasının kuruluş sermayesi için vermiştir.

Bu Hindistanlı resmi adamın Rusyalılara sorduğu sorular da müslümanların durumu ile ilgilidir: Rusya'da müslümanlar için yeterli şartlar var mı, hükümetin onlara bakışı nasıldır, sıbyan ve kız okullarının sayısı ne kadar, yurd dışında tahsil görmek için izin veriliyor mu, Hilafet için Rusya müslümanları kaygılanıyorlar mı, Türkiye için can atanlar çok mu v.s. Yemek esnasında sofrada bu Hindistanlının dini birlik konusunda gayet uzun nutuk söylediğini, onun söylediklerini bu mektupta anlatmak için zamanı yetmediğini yazar.

Öbür mektubunda da Muhammed-Şerif Balkan savaşlarının sona ermesini ama kendisinin hala hastanede çalıştığını ve İstanbul universitesine tahsile başladığını haber eder.

Bir tek Kırgız gencinin hayat macerası misalinde de Balkan savaşları esnasında Rusya müslümanlarının Osmanlı için ne kadar can attığını öğrenmek mümkündür. Ama Devlet Arşivinin Çarlık Rusyası Polis Dairesi 102 fondunda bu konuyla ilgili birçok çeşitli belgeler bulunmaktadır. Ayrıca bu belgeler Kazan Tatarları ile alakalıdır. Mesela hemşire olarak Hilal-i Ahmer'de çalışan kızlar hakkında, Mansurov adlı bir Tatarın İstanbul'dan Ufa'ya yazdığı mektuplarındaki önemli malumatlar v.b. Bir de Kazan Tatar yazarlarından Fatih Kerimi'yin (1870-1937) 'Vakit' gazetesi muhabiri olarak Balkan savaşları zamanında İstanbul'dan gönderdiği çok sayıdaki yazılarda da (sonra Orenburg'ta 'İstanbul mektupları' adlı kitap olarak basılmış) bu konuyla ilgili zengin malzeme bulunmaktadır.

AKTIVNOST ALBANSKE EMIGRACIJE U HRVATSKOJ/OBJAVLJIVANJE VESNIKA “NADA ALBANIJE” (1905-1908)

**Dr. Todor CEPREGANOV
Dr. Katerina TODOROSKA**

Stanje u Osmanskoj Imperiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća bilo je kranje loše, a naročito za ono stanovništvo koje je odbijalo da živi po nalogu aktualne vlasti. Tako, albansko stanovništvo u Imperiji u ovom razdoblju, intenzivno radi na svoju kulturnu i političku samostalnost. Buduću da vlasti uveliko proganjaju nosioce oslobodilačkih ideja, velik broj albanskih patriota je emigrirao. Albanske kolonije su se stvarali u Rumuniji, Bugarskoj, Egiptu itd.

Albanski emigranti u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. st., najčešće su se naseljavali u gradovima pored mora. Ipak, najveća albanska kolonija je nastala u Zadru (Zara), u t.z. Borgo-Erico, (današnje naselje Arbanasi), gde je početkom 20. stoljeća, živelo 5 000 Albanaca.⁶¹² U zadarskom Pedagoškom institutu sredinom 1901 godine, funkcionirao je kurs za izučavanje albanskog jezika. U 1903 godine kurs albanskog jezika održavao se i u [koli za prehranu kojeg je posećivalo oko 40 učenika. Iste godine bio je organiziran i kurs za devojke sa 55 učenica kojeg je rukovodio Pater Bardi. On je držao oba kursa do 1906 godine, kada je dobio za pomoć mladog [tjefana Konstantina Gječovija.⁶¹³

Događaji koji su obeležili početak 20. st. u Makedoniji, imali su značajan uticaj kod susjednih naroda, a naročito kod Albanaca. Imajući u vidu da je Ilindenski ustanak iz 1903 god., privukao pažnju velikih evropskih država oko rešenja makedonskog pitanja bilo je za očekivati reakcije susjeda. Mada je nekoliko albanskih patriota, u makedonskom ustanku vidio šansu za bolju organizaciju albanskog pokreta u Osmanskoj Imperiji, većina njih je smatralo da je to velika smetnja za ostvarivanje albanskih nastojanja za autonomiju u okviru Imperije. O ovome su pisali svi emigrantski listovi

⁶¹² P.(etar) +aulev, Skipnix (Albanix), Carigrad, 1924, 16.

⁶¹³ H istoria e popullit Shqiptar. V[llimi i dyt]. Rilindja komb[tare (Vitet 30 t[shek. XIX - 1912), Redaktor shkencor Prof d-r Kristaq Prifti, Tiran[, 2002, 301-302.

Albanaca koji su izlazili u to vrijeme i kasnije. Takvih nota je imao i i list “Shpnésa é Shcypeniis” (Nada Albanije; La speranza dell’Albania).⁶¹⁴

Imajući u vidu da je najveća albanska kolonija u Hrvatskoj bila u Zadru, bilo bi za očekivati da njihov list izlazi baš tamo, međutim list je izlazio u Dubrovniku, jedanput sedmično i imao je moto: “Sloboda i nezavisnost Albanije”. Njegov vlasnik i urednik je bio Nikola bey Ivanaj, čovjek koji je sav svoj život posvetio ideji o slobodi Albanije.⁶¹⁵ On je suraživao sa “Dubrovačkom Hrvatskom tiskarom” gde je bio tiskan list. U početku odgovorni urednik lista je bio Adolfo Cerocchi, a zatim i Stefan Ivanov i Ivan Gjemini. U Dubrovniku list je izlazio od 1 do 11 broja, t.j. od 10. 9. 1905 do 26. 6. 1907 g.⁶¹⁶ Tekstovi u listu bili su objavljivani na albanskom ili kako vlasnik kaže, na arnautskom, na slovenskom (kako je urednik u ovom slučaju imenovao hrvatski jezika) i italijanskom jeziku.⁶¹⁷ Takva politika lista trebalo je značiti da je njegov cilj prodrijeti do većina čitalaca različitih političkih ubeđenja i animirati ih za rješenje albanskog problema.

Najveći dio tekstova u listu su autorski, međutim ima prostora i za opšte vjesti, kao i vjesti iz “domovine”, ali i za objavljivanje pisma čitalaca. Autorski se tekstovi odnose na stanje u Albaniji, stanje albanskih kolonija u svijetu, odnosi velikih sila prema albanskom pitanju i.t.d.

Uopćeno, sve pesme objavljene u listu su potpisane imenom vlasnika. Tako počinje i prvi broj lista, pesmom koja nosi isti naziv kao list “Shpnésa é Shcypeniis”. U drugom broju poetski dio otpada na pesmu “Ustaj mila domovino!”, gde će autor, između ostalog, negodovati:

“... A ‘humana’ Evropa čuti
I gluva je i ćorava,
Ili, Bog zna, šta nam spravlja(?).
Ipak, muka im badava,

“Jer mi nikad svoja prava
Ne damo da nam se gaze;
No staćemo na braniku -
cuvat” klance i bogaze...⁶¹⁸

U svom prvom broju urednik Nikola bey Ivanaj pod naslovom “Na posao” donosi uzroke zbog kojih se rešio da izdaje list. Sigurno da je osnovni cilj lista bio da “sav politički pa i malo inteligentniji svijet zna u kakvom se nevoljnom i nesnosnom stanju nalazi arbanaški narod ispod turske uprave u Albaniju, tako da mu u tome danas nigdje u

⁶¹⁴ Palok Daka, Bibliografi retrospektive e shtypit periodik sqiptar e mbi Shqiperin[e viteve 1848-1944 (I. 1848-1908), 164. H istoria e popullit Shqiptar..., 344.

⁶¹⁵ Arkivi Qendror Shtet[ror – Tiran[, Fondi Nikolla Ivanaj dosie br. 4; dosie br. 21.

⁶¹⁶ List produ[ava izlaziti u Trstu od 12 do 17 broja ili od 24. 8. 1907 do 24. 12. 1907g. Tamo je odgovorni urednik bio Andrej Maru{i}, a kasnije i Giuseppe Westermayer. Po~ev{i od 1 broja u 1908 godine pa sve do zgasnu~a, list je izlazio u Rimu gde sre]emo Nikolu bey Inanaja kao vlasnika lista, a kao odgovornog urednika advokata T. Tocci. U Rimu list je izlazio dvaput mjese~no.

⁶¹⁷ “Shpnésa é Shcypeniis” (Nada Albanije; La speranza dell’Albania), Raguza, Moti I, No. 1, 10. IX 1905, 1-2.

⁶¹⁸ Shpnésa é Shcypeniis (Nada Albanije; La speranza dell’Albania), Raguza, Moti I, No. 2, 19. IX 1905, 1.

svijetu druga nema”.⁶¹⁹ Dalje čitamo: “A kad to zna, lako mu je shvatiti naše ideje i želje, koje su tako skromne i pravedne, da bi ih, u ime pravde i čovječnosti, svaki, u koliko je moguće, trebao da pomogne. Mi ćemo, dakle, pomoću ovoga lista, koji će, između ostaloga, najviše zbog blizine Albaniji, najvažniji i najkorisniji po Albaniju biti, - iznositi uvijek tačnu sliku stanja, koje postajalo bude u Albaniju, t.j. sve što se bude u njoj važnog događalo: ubijstva, svagje, nevolje, volje i samovolje pojedinaca; razne intrige i agitacije sa strane; laži i klevete kojekakvih naših neprijatelja; pojedinih bespravne pretenzije i osvajalačke namjere itd. itd. Branićemo uvijek i nepristrasno samo interese naše domovine ispovjedajući naše želje i potrebe, žaleći se i protestirajući na sve ono što je dobro i za hvalu. Nećemo se ni u koliko miješati u unutrašnju (pa ni spoljnu, osim gdje se, liično, naših interesa bude ticalo) politiku nijedne države osim Turske, kojom se moramo boriti i sporiti sve dok sasvim ne prečistimo sve račune s njome.”

On je bio svjestan da se moraju boriti sa mnogo “teškoća i nezgoda” kako bi ostvarili ono za što se bore. Ivanaj je smatrao “... kad bi samo svijet drugčiji, bolji, pravedniji i razložniji bio”, da borbe ne bi trebalo da bude no bio je vrlo realan i praktičan jer je znao “da se svijet zbog nas ne da promjeniti i da se bez borbe i ljutih muka ništa stvoriti i izvojevati ne može.” Imajući u vidu politiku velikih sila i njihov odnos prema Balkanu, a osobito Makedoniji i Albaniji, koji nisu imali nikakve pomoći sa strane, smatrao je da i borbom često ne možete ostvariti lični cilj. Ipak, smatrao je da tim činom “bar, i pred svijetom i svojim narodom opravdan pa mirno i spokojno polaže svoje pobjegjeno oružje uvjeren i svijestan, da je učinio sve što je trebalo i mogao, - no još ne gubeći svu nadu; a padne li sasvim, tješeći se time što se nada, da će se naći ko-god, koji će ga u preduzeću - za spas svoje domovine - naslijediti, mirno umire.”. Satisfakcija je bila to što izlaženjem lista “ispunjujemo jednu svoju svetu dužnost, ne obazirući se ni na šta, ničega ne plašeći i bez ikakvih ambicija, - hvatamo posla, koji će, bez sumnje, biti na veliku korist našega naroda, koji je, kao što je slijepac (koji je već jednom gledao) željan očiju - željan: slobode, reda i kulturnog i ekonomskog razvitka, a kojeg će, nema sumnje, pomoći ne samo svi naši rodoljubi Albanije, koji su, svakajako, uvjereni za neophodnu potrebu ovoga lista, kojemu je, kao što se i vidi, (kratak i jasan) program i lozinka: **Sloboda i nezavisnost Albanije.**⁶²⁰

Urednik Nikola bey Ivanaj u 3 i 4 broju lista donosi napis naslovljen “Kidajmo lance, - spasavajmo domovinu!”⁶²¹ Tu on veoma umešno iznosi svoje ideje kako bi bilo moguće ostvariti slobodu. U početku svog napisa on uskliče “Da, da, kidajmo i kršimo proklete lance, koji nas vezuju, tijesno stežući, već toliko vjekova, i spasavajmo milu nam i tužnu domovinu! Prekršiti lance i spasiti domovinu?! Oh! kako su lijepe, blažene i slatke te riječi; ali kako da se to izvede, čime i s kime, o Bože premilostivi?! O, kakva zanosna slika i divno privigjenje! - No, da li smo mi u snu ili na javi?!... Ne, ne, nije san nego java; i živa je i nepobitna istina, da mi moramo kidati lance i spasavati domovinu.” A kako je to bilo moguće izvesti? On je smatrao da “treba da svi, koliko nas je (u samim

⁶¹⁹ Nepobitna činjenica je da se i makedonski narod, u ovom razdoblju, nalazio u identičnoj situaciji kao i albanski.

⁶²⁰ Podvučeno u originalu. “Shpnésa é Shcypeniis” (Nada Albanije; La speranza dell’Albania), Raguza, Moti I, No. 1, 10. IX 1905, 1-2.

⁶²¹ Tekst je objavljen u istom broju na albanskom, dok na italijanskom jeziku je objavljen u sledećem broju od 19. IX 1905 god. U tekstu postoje djelovi koji su podvučeni, a mi smo ih preneli kao u originalu.

unutrašnjostima četiri oblasti⁶²² Albanije 2,700.000)⁶²³ u i van naše domovine, bez ikakve vjerske ili, ma u koliko, kakve druge običajne razlike, listom složno i bratski, ne žaleći ništa na svijetu, pa makar ne što stalo, - prionemo i zauzmemo se svojski i najoduševljenije kako je ko za što pozvan i u koliko je moguća, *radi spasavanja Majke - Otačbine*, koja nas lijući suze, vezanih ruku, tako dugo i neprestano čeka, da je oslobodimo veza, pa nas, onda željno na svoje grudi pritisne. I zaista krajnje je, već, vrijeme, da se pravda zadovolji i nama omogući, da dogjemo do svih pravednih pripadajućih nam prāvā, koje dok se god ne učini - *mira na Balkanu neće biti!* A da bi ga bilo, i, jer nam se je ovim životom veoma dodijalo živjeti, - mi ovom prilikom apelujemo na humanitarnost Evrope, moleći je, da učini sve što treba kako bi mi do svojih prirodnih i Bogo-danih prāvā došli; a ako, baš za sad, nema druge, - onda prisili Tursku, da nam dā reforme. *Ali, samo odmah, i to istinite i valjane reforme a ne obmane i igracke, čime se je ona naučila varati cio svijet.*” On je bio dobro upućen u ono što su radile evropske države u odnosu na reforme, kojima su htjeli što je moguće dulje zadržati u životu Osmansku Imperiju. Zato on ističe da “nije, dakle, istina što naši neprijatelji, s vrlo pomljivih razloga, vele, da mi nećemo reforme, red i blagostanje, i da za nas, na posletku, to i nije, *nego podjela naših zemalja i. t. d. ! ! !* (O, kakva drskost i nevaljastvo! No o tome drugi put). A da smo mi pitomi (jer nas i divljima nazvaše), miroljubivi i razložni, dokaz je to, što mi i još čekamo, kao ozebao sunce, na milost i nemilost velesila i njihove blagotvorne reforme(?), koje nam kroje i koje ako valjano skroje, *mi odmah polazćemo oružje, ali samo pod ovim uslovima:*

- 1.) Zvanično priznanje narodnosti arnautske bez razlike vjere;
- 2.) Otvaranja škola i crkava na arnautskom jeziku, onako kako i gdje ih bude trebalo.
- 3.) Amnestija svih arnautskih političkih krivaca;
- 4.) Prema potrebi, sposobnosti i kvalifikaciji - primanje arnauta, bez razlike vjere, u turskoj državnoj službi;
- 5.) Opšti poredak i uređenje, s raznim ustanovama, onako, kako to interesi Albanije budu zahtjevali; i
- 6.) Sloboda javne riječi - štampe - i slobodno držanje zborova.” Ovih šest uslova bili bi spored njega: “u glavnome, prave reforme, želje i neophodne potrebe arnautskog naroda, koje ako nam se dā, ne samo da pristanemo položiti svoje privatno oružje, nego pristajemo i da ga odmah, s mjesta, zamijenimo sa turskim državnim oružjem, kojime bi,

⁶²² Pod četiri oblasti Albanije on spominje Ilirija, Makedonija, Epir i Tesalija. U ovom kontekstu splitska “Sloboda” u br. 7 od 27 septembra 1905 godine daje komentar o napisima u listu “Nada Albanije” isti-e da list “bri{e sa lica zemlje 1½ milion makedonskih i staro-srbijanskih Slovena”. Na ovo reagura urednik “Nada Albanije” koji izme}u ostalog isti-e da ja napis u “Slobodi” “najdrskija kleveta i neistina” zato {to u “dosada {njim brojevima na {ega lista nigdje nema ni rije-i o brojnom stanju Slovena u Albaniju, a kamoli brisanje s lica zemlje svih tamo {nih Slovena, kad ih tamo zaista (u svim ~etiri oblastima Albanije) ima ne{to oko jednog miliona. Reklo se je, samo da su Arnauti tamo svuda u svojoj zemlji i brojnoj nadmo-nosti pored ostalih narodnosti, a da ih ima oko 2.700.000 ({to niko ne mo’e); i kad se zna da u svoj Albaniji (Iliriji, Tesalija, Makedonija i Epir) ima preko 5 miliona `itelja, - to je onda prirodno i samo se po sebi razumije, da pored koli~ine broja Aranuta (bez razlike vjere) moraju postoje-e brojno stanje popuniti sve ostale narodnosti ”. Stavljati Makedoniju u okviru Albanije samo pokazuje da list ~iji je urednik Nikola bey Ivanaj, kao i mnogo druge novine iz ovog perioda, puni romanti-arskog duha stvaranje dr`ave iracionalno govore o teritorijama koje smatraju za svoje. San o velikoj dr`avi prisutan je u svim balkanskim dr`avama.

⁶²³ Dio u zagradama nema samo u tekstu na albanskom jeziku.

u slučaju nužde, kao što smo i prije to radili kada smo bili zavisni, u prvim redovima turskih vojnika branili granica Evropske Turske (Ta nju su od kako je došla iz Azije, samo Arnauti i održali u Evropu). To su, u ostalom, skromni i lako ostverljivi zahtjevi i želje, samo ako se hoće.” Time “bi se konačno riješilo to mnogočuveno *Albansko pitanje* (a ne Makedonsko, jer ono zasebno i ne postoji) ⁶²⁴ i time bi, bar na Balkanu zavladao mir, koji mu je i odviše potreban, a naročito nama, koji i moralno i materijalno najviše trpimo.” Bio je sasvim u pravu kada kritikuje one koji “vele i pišu, da su u Albaniju i Makedoniju samo: srpski, bugarski i grčki živalj (u koliko ga ima) i istočno-pravoslavni Arnauti izloženi pogibelji i štetama; i veoma teško griješe oni, koji vele, da tamo samo Arnauti vrše oštete i ubijstva, - dok, megjutim, cio svijet (ako hoće da vidi) vidi, da to vrše isključivo: *s jedne strane turske vlasti a s druge gorepomenuti i ostali tu/inci, koji su se odomačili u našoj zemlji;* a što se desi da po neki bezkućnik ili izrod, arnautski muslimanin (ili hrišćanin), postane slijepo orugje u rukama turskih vlasti, - to je sporedna stvar i zbog toga se nikako *ne smije kriviti arnautski narod.*”

Poznavajući dobro političke prilike u Evropi i posebno politika velesila smatrao je, i bio je sasvim u pravu, da od reforma “ne može biti ništa, jer nije ovo prvi put, što se ovako, i ovome slično, javno ovo tražilo putem raznih arnautskih listova, memorandumu i zborova po svijetu, apelujući na humanitarnost Evrope; ali badava, *i sve je ostalo ‘glas vapijućeg u pustinji’.*” A razlog je po njemu bio mnogo jednostavniji “Turska, prosto na prosto, to ne dâ, pošto vjeruje, da bi joj se Albanija, u tom slučaju, prije ili poslije, otrgla iz njenih ruka; a velesile (ko zna za što) neće da je na to primoraju; i onda je jasno što ovako biva. Ali se Turska u tome ljuto vara, jer mi ćemo i *ovako* (ako i ne na način kako bi, može biti, docnije u drugom slučaju) izvojevati sebi što nam bude potrebno i to, nadati se je, na mnogo veću korist našu a štetu Turske. On se nadao da će preko njegovog lista svi prijatelji i čitaoci uveriti da sve ono što se priča i piše o Arnautima i njegov cilj je da sve njih izbliže upozna s “našim okolnostima i nedačama, kojima se valja da (Bog će dati), nećemo još dugo boriti; ali, naravno je, *ako i sami najživlje poradimo da tako bude.*”

Dakle, kao što vidite, draga braćo Arnauti! ne ostaje nam ništa drugo, do, da se prenememo iz predugog i teškog letargičnog sna, pa složno i bratski najenergičnije nastanemo tražiti, da nam se dâ opšte zadovoljenje i sva naša pripadajuća neosporna prava, koja smo za više hiljada godina imali i uživali, a koja nam se danas osporavaju i to, ko i gdje!?!...

Na kraju Nikola bey Ivanaj uskliče: “Dosta je bilo, draga braćo, ropstva i mraka neznanja! Dosta je bilo gaženja prava i hulenja naših svetinja i običaja! Dosta je bilo po našoj preljepoj, blaženoj i plodnoj zemlji - gazdovanja tugjinaca, koji su nam odavna na ognjištu tako domaćinski sjeli, da im izgleda, da se otud nikad dići neće! - Zar da i dalje dozvoljavamo da se svijet s nama titra i omalovažava nas? Zar da ravnodušno gledamo, kako se svi narodi oko nas uregjuju i postupno svime unapregjuju; a mi da na jednoj i istoj mjeri u svemu vječito stojimo? Ta, zar ne vidimo, kako nam, oči na oči, razni

⁶²⁴ On nastoji umanjiti važnost makedonskog pitanja time nastoje i na isključivost rešenja albanskog pitanja. Međutim, poznato je da su makedonski i albanski revolucionari nekoliko puta pregovarali i dogovarali o zajedničkim akcijama protiv Osmanlije. Ta saradnja bila je prisutna i nakon formiranja albanske države 1912 godine. O zajedničkim akcijama Albanaca i Makedonaca protiv aktualne vlasti podatke nalazimo i u knjizi Jakova Sličkovića, *Albanija i Makedonija*, Sarajevo, 1904, kao i kod Włodzimierz Trampchynski, *Albania i Macedonia*. Kraj i ludzie, Warszawa, 1903.

tugjinci, agenti i intriganti u našoj rođenoj zemlji prkose i prijete osporavajući naša - Bogom - dana - istorijska, toprakska i narodnosna prava, služeći se najnižim i najodvratnijim sredstvima, lažima i klevetama, - samo da bi nas bolje ocrnili i pred svijetom predstavile kao elemenat bune i nereda, te da bi onda, prema tome, velesile, prevarene, ispunile njihove želje(?)! Dokle ćemo propuštati, da po svoj Albaniji žare i pale razni tugjinski komiteti i agitatori, ubijajući, harajući i praveći razne nesreće; pa onda *mesto sažaljenja i priskanja nam u pomoć, svijet, većinom za sve to nas krivi?!!!*

“Ne ne, nećemo se više toga kola igrati; no sve to mora prestati, sasvim se sve predrugojačiti i mi, u opšte, novim i boljim životom početi živjeti, inače, i ne smijemo više da živimo ovakvim životom i s njime i dalje ponižavamo i sramimo naše pretke - besmrtnu velikanu, kao: cara Aleksandra Velikog, oca mu Filipa,⁶²⁵ Velikog Pirra, Kastriotu i ost., koji (u svoje doba) zadiviše cio svijet. - No pokajmo naše dosadašnje grijeha i pokažimo svijetu, da još žive njihovi potomci, koji će takogje, kao što i njihovi pretci (ako Bog - dā), skoro, zadivili svijet, jer je već došlo vrijeme, (pa ma šta nas stalo) da nam se, opet, postepeno, stari sjaj i veličina povrati.

“U to ime, dakle, draga braćo, složno svi skupa, najsrdačnije uskliknimo: *Kidajmo lance, - spasavajmo domovinu!* -

“Onda na posao: *izvršimo svoju najsvetiju dužnost i najneophodniju potrebu - prekinimo ih! i time opravdaajmo sebe pred svijetom, istorijom, pretcima i potomcima.*”⁶²⁶

Nikola bey Ivanaj u svojim napisima upotrebljava određene “okvire” s ciljem da priča bude ubedljivija i prihvatljivija za čitaoce. On upotrebljava “dominantne retoričke okvire” s ciljem da zadrži pozornost onih kojima je list namenjen i čija priča korespondira sa kulturnim i historijskim verovanjima određene zajednice.⁶²⁷ Kao što se vidi iz tekstova on ima selektivni “okvir” fokusirajući pozornost čitalačke publike na određene aspekte priče koje mogu probuditi emocije čitalaca.⁶²⁸ Imajući u vidu uslove u kojima se nalazila Albanija u okviru Osmanske Imprije Nikola bey Ivanaj je svojim listom pravio napore da privuče pozornost javnosti na situaciju Albanaca. U svojim napisima on to radi veoma umešno upotrebljavajući rezonantne “okvire” koje legitimiraju njegovu verziju nastana siguran u to da će javnost prihvatiti njih i stati iza njih. Ne može se izbeći utisak da Nikola bey Ivanaj, kao i ostali kao njega koji su hteli podiči duh svoga naroda za slobodu ne može izbeći zamku romantizma i koja, na žao, provlači se sve do današnjih dana. Zato treba imati u vidu vreme i prostor kad su se ti nastani odigrali, kad su napisani i kako su upotrebljeni za mobilizaciju naroda.

⁶²⁵ Poznato je da svi narodi u svojim revolucionarnim pokretima koriste likove iz prošlosti kako bi podigli borbeni duh sopstvenog naroda. U tom cilju privajaju se i ličnosti i iz historije drugih naroda. U ovom slučaju to su likovi Filipa II i Aleksandra III Makedonskog koji pripadaju historiji Antičke Makedonije.

⁶²⁶ “Shpëna e Shqipërisë” (Nada Albanije; La speranza dell’Albania), Raguza, Moti I, No. 1, 10. IX 1905, 3-4.

⁶²⁷ CRUZ, Consuela, "Identity and Persuasion: How Nations Remember Their Pasts and Make Their Futures" in *World Politics*,. 2000.

⁶²⁸ SCHUDSON, Michael, *Watergate in American Memory: How we Remember, Forget, and Reconstruct The Past*. Basic Books, 1992.

SAZETAK

Temu “Aktivnost albanske emigracije u Hrvatskoj - Objavljanje vesnika ‘Nada Albanije’ (1905-1908)” smo odabrali zbog interesantnih }lanaka koje se odnose na stanje Albanaca u Osmanskoj Imperiji, u datom periodu. Izmedju ostalog, u objavljenim tekstovima ima izvrsnih analiza na odnosi izmedju Velikih sila i Osmanske Imperije. Nisu manje interesantni i }lanci koji govore o zivotu Albanaca u Hrvatskoj, osobito u Zagrebu u Dubrovniku. Glavni urednik vesnika “Nada Albanije” je Nikola Bey Ivanay, i ima veliki znacaj u albanskoj povjesti.

Balkanlarda Osmanlı Geçmişı Bölgesel İşbirliğinin Tutkılı Olabilir mi?

Prof. Dr. Faruk ŞEN

Türklerin bölgedeki varlığının çok eski dönemlere dayandığı Balkanlar, Türkiye için büyük bir öneme sahiptir. Balkanların Türkiye için bu kadar önemli olmasının nedenleri arasında Türklerin Balkan devletleriyle kurduğu ilişkiler, Müslüman-Türk nüfusu, Batıyla aramızda bir köprü niteliği taşıyan coğrafi konumu, tarihten gelen birtakım politik gelişmelerin sorunların kaynağı olması gibi çeşitli sebepler vardır. Son dönemde meydana gelen değişimlerin önemli bir yansıması olarak, Türkiye'nin, Balkan ülkeleriyle ilişkilerinin geleneksel yapısı da değişime uğramıştır. Bölge ülkeleriyle kurulan ilişkilerde takip edilecek olan yöntemin temelinde barışçı ve dostane bir yaklaşım olmalıdır.

376 yılından itibaren Hun Türkleri ile başlayan Türk varlığı daha sonraki dönemlerde Bulgar, Oğuz, Peçenek, Kuman göçleriyle devam ederek, Osmanlı İmparatorluğu zamanında en yüksek noktaya ulaşmıştır. 14. yüzyılda "Rumeli" adı verilen bu topraklar, Anadolu'yla birlikte Osmanlı Devleti'nin iki temel siyasi ve kültürel hakimiyet alanından biri olmuştur. 20. yüzyıla kadar tüm Batı Trakya, Makedonya, Arnavutluk, Kosova ve Sancak, Osmanlı egemenliği altında bulunmaktaydı. Selanik, Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci büyük kentiydi ve söz konusu "Rumeli" toprakları üzerinde yaşayan nüfusun çoğunluğu da, ya Türk ya da Müslümandı.

Batı Trakya ve Makedonya topraklarını da zamanında çoğunluğu Anadolu'dan göç etmiş olan Türkler, Müslüman Pomaklar, hatta Müslüman Slavlardan oluşan bir Müslüman-Türk nüfus ve Arnavutluk, Kosova ve Batı Makedonya'da yaşayan Müslüman Arnavutlar oluşturmaktaydı. Özellikle Osmanlı zamanında bu bölgeye göç eden Türkler ya da kendi istekleriyle Müslümanlığı seçen halklar, Balkanlar'da büyük bir Müslüman-Türk nüfusu meydana getirmişti.

Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da Balkanlar büyük stratejik önemini koruyarak Türk dış siyasetinde önemli bir yer tutmuştur. Bu tarihten itibaren bölgede yaşayan Müslüman-Türk toplulukları yeni ve zorlu

bir döneme girmişlerdir. Balkan ülkelerinde yaşayan Türk ve Müslüman halklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Anavatan'la olan bağlarını kesmemiş, kendi kimliklerini her türlü baskıya rağmen korumayı başarmışlardır. Günümüzde Balkan ülkelerinde yaşanan sınır ve yönetim şekilleri değişimleri, yeni anlaşmalar, yeni stratejik-ekonomik ortaklıklar gibi önemli gelişmeler, Balkan ülkelerinde yaşayan Müslüman-Türk azınlıkları derinden etkilemiş, kimi ülkelerde bu halkların varlığını tehlikeye düşürmüş, sorunun boyutları Bosna-Hersekli Müslümanların ve Kosovalı Arnavutların maruz kaldıkları radikal Sırp saldırganlığına kadar taşınmıştır. 90'lı yıllarda korkunç etnik kıyımların yaşandığı bu bölge, günümüzde sükunete kavuşmuş gibi gözükse de, bölgeyi karıştıran siyasi-etnik çatışmaların nihai bir çözüme kavuşmamış olması, tedbirli olmayı zorunlu kılmaktadır. Etnik kökenlerinden veya dinlerinden dolayı uygulanan baskılar ve göçlere rağmen varlıklarını muhafaza etmeyi başaran Müslüman-Türk topluluklar, günümüzde kısmen de olsa bazı sıkıntıları aşmış ve yeni imkanlar elde etmişlerdir.

Başta Yunanistan'la olan sorunlar olmak üzere, bölgenin siyasi problemleri bir an önce çözümlenmeli, bölge ülkeleriyle mevcut kültürel bağlantılar canlandırılmalı ve teşvik edilmelidir. Bu ülkelerde yaşayan Müslüman-Türk azınlıklar, kurulacak dostluk ilişkilerinin temeli olmalıdır. Türkiye bu azınlıkların sorunlarıyla yakından ilgilenmeli, onların sorunlarını uluslararası gündeme taşımaları ve çözülmesi için çaba göstermelidir.

Balkanlarda yapılan en büyük yanlışlardan birisi hiç şüphesiz siyasi-etnik çatışmaların ortasında büyük zarara uğratılmış olan Müslüman-Türk kültürel mirasına sahip çıkılmamasıdır. Yaklaşık 500 yıl süren Osmanlı hakimiyeti boyunca, Müslüman-Türk kültürüne ait önemli yollar, köprüler, şehir merkezlerine cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dini yapılar; han, bedesten, kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari yapılar; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal yapılar; yeni bilim ve sanat insanların yetişmesini sağlayan mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim merkezleri; kale, kule-ocak, burç ve tabyalar gibi askeri yapılar inşa edilmiş, bölgenin gayrimüslim halkları da bu zengin kültürden faydalanmıştır. Balkan topraklarında yerleşen Müslüman-Türk gruplar, beraberlerinde halk ve tasavvuf edebiyatını, çeşitli sanat kollarını, yeme-içme kültürünü, daha doğrusu Müslüman-Türk medeniyetinin bütün unsurlarını bu bölgeye taşımış, yaygınlaştırmış ve günümüze kadar yaşamasını sağlamışlardır. Bugün Türk kültürüne ait pide, börek, kebab, dolma, somun, gevrek, sarma, helva, boza, salep, kahve, şerbet, kadayıf, baklava, fincan, bardak, tas, cezve gibi sayısız kavram Balkan kültürüne geçmiştir. Balkan ülkelerinde gezen bir turist, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma bir eserle karşılaşmaması neredeyse imkansızdır. Bu önemli kültürel mirasın bir parçası olan mimari eserler uzun yıllar boyunca ihmal edilmiş olsa da, son zamanlarda yeni yeni ilgi görmeye başlamıştır. Günümüzde bu eserlerin büyük bir kısmı maalesef yok olmuştur; orijinal halini koruyan eser sayısı ise çok azdır. İhmal ve bakımsızlığın yanı sıra yıkılmayan bazı önemli tarihi binaların farklı amaçlarla kullanılması, bilinçsiz bir şekilde tadilat çalışmalarında bulunulması, eserlerin ideolojik olarak tahrip edilmesi bu mimari yapıların tükenmesine yol açmaktadır. Balkan devletlerinin ve Türkiye'nin dostluk çerçevesinde Balkan ülkelerinde mevcut olan bu büyük zenginliği yoğun bir işbirliği içerisinde koruması ve yaşatması, uygulanması şart olan en isabetli politikalarından birisidir.

Günümüzde Balkan Ülkelerinin Türkiye Açısından Önemi

Bugünkü Türkiye toprakları Balkan Yarımadasının yüzölçümünün küçük bir kısmını oluştursa da, bu yarımada'nın Meriç Nehri'ne kadar olan bölümünün Türkiye sınırları içinde olması sebebiyle Türkiye'de bir Balkan ülkesi sayılır. Balkan ülkelerinde meydana gelebilecek siyasi değişimler ve ideolojik gelişmeler, bu ülkelerde Müslüman-Türk azınlıklara karşı yapılan uygulamalar Türkiye'yi birinci dereceden ilgilendirmektedir. Stratejik açıdan ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'ün de oldukça önem vererek vurguladığı gibi Balkanlar Türkiye'nin bir savunma kalkanı konumundadır.

Türkiye'nin stratejik geleceği açısından Balkanlar son derece önemlidir. Türkiye'nin aktif bir biçimde bu bölgede muhakkak barış ve stabilizasyon sağlamaya yönelik girişimlere ağırlık vermesi gereklidir. Türkiye'nin bir yandan bölge ülkelerinin bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğüne olan saygısı, diğer yandan da Balkan ülkeleriyle olan ikili ilişkilerini geliştirmeye çalışması ilkelerinden taviz vermemesi, hem Balkan halklarının geleceği hem de Türkiye'nin kendi ulusal politikası açılarından son derece önemlidir.

Aynı zamanda Balkan ülkeleri Türkiye'nin dış ekonomisi açısından da büyük önem taşımaktadır. Özellikle bu ülkelerin AB'ye üye olmalarının ardından bu önem daha da artmıştır. Bu ülkelerle yapılan ekonomik iş birliği anlaşmaları, enerjiden telekomünikasyona kadar çok çeşitli alanlarda yapılan ortak yatırımlar, Balkan ülkelerini Türkiye'nin ticari ortağı haline getirmiştir. Aşağıdaki tablolarda 2004 ve 2007 yılları arasında Türkiye'nin Balkan ülkelerine olan toplam ihracat ve Türkiye'nin Balkan ülkelerinden yapılan toplam ithalat sayıları gösterilmektedir. Bu tablolarda belirtilen toplam değerlere göre son yıllarda yapılan ortak işbirlikleri ticarete olumlu yansımış ve Türkiye 2006 yılında Balkan ülkelerine toplam 6,6 milyar \$ seviyesinde ihracat yaparken, aynı ülkelerden toplam 5,6 milyar \$ seviyesinde ithalat yapmıştır.

Tablo 1
Türkiye'nin Balkan Ülkelerine Olan Toplam İhracatı 2004- 2007 (1000 \$)

Ülke	2007 (Ocak-Haziran toplamı)	2006	2005	2004
Yunanistan	1 062 667	1 602 376	1 126 678	1 171 203
Romanya	1 736 941	2 350 016	379 092	1 235 485
Bulgaristan	947 886	1 567 987	1 785 409	894 326
Arnavutluk	127 022	214 241	1 179 313	161 028
Hırvatistan	205 561	213 883	167 991	118 060
Bosna Hersek	155 895	150 837	128 217	99 938

Kosova Özerk Bölgesi	49 991	76 046	yok	yok
Makedonya	140 567	172 756	162 476	149 330
Karadağ	9 227	7 752	(Sırbistan'ın İçinde)	(Sırbistan'ın İçinde)
Sırbistan	215 292	278 784	257 879	211 944

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Tablo 1 ve Tablo 2’de 2007 yılı Ocak-Haziran dönemi toplamları incelendiğinde rahatlıkla görülebilir ki, aynı yılın diğer yarısında bölge ülkeleri ve Türkiye arasındaki ticaret istikrarını sürdürdüğü takdirde, 2007 yılı sonunda erişilen toplam 2006 yılı toplamlarını rahatlıkla geçebilecektir. Bu bakımdan Balkan bölgesinde istikrar sağlanması ve Türkiye’nin bu ülkelerle olan ilişkilerinin yakınlığı, diplomatik ilişkilerin barışçıl ve uzlaşmacı düzeyde olması, bu ticaretin ilerleyen yıllarda daha da büyüerek her iki tarafında ekonomik gelişiminin sağlanması bakımından son derece önemlidir. Örneğin, Yunanistan ve Türkiye arasında yapılan ihracat ve ithalat sayıları incelendiğinde, son yıllarda her iki ülkenin de uzlaşmacı yaklaşımlarının ve karşılıklı ekonomik girişimlerinin ticarete ne kadar önemli düzeyde yansıdığı açıkça gözükmemektedir.

Tablo 2
Türkiye’nin Balkan Ülkelerinden Olan Toplam İthalatı 2004- 2007 (1000 \$)

Ülke	2007 (Ocak-Haziran toplamı)	2006	2005	2004
Yunanistan	426 963	1 044 382	727 830	594 351
Romanya	1 504 115	2 668 535	2 285 592	1 699 553
Bulgaristan	896 838	1 661 697	1 190 079	959 471
Arnavutluk	7 831	12 571	16 237	15 529
Hırvatistan	31 972	60 557	85 569	35 229
Bosna Hersek	11 529	9 379	15 399	11 476
Kosova Özerk Bölgesi	1 353	2 006	yok	yok
Makedonya	21 839	55 945	52 080	51 935

Karadağ	28	762	(Sırbistan'ın İçinde)	(Sırbistan'ın İçinde)
Sırbistan	25 911	49 081	96 719	87 405

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olması gerçekleşirse, Türkiye'nin ekonomik büyümesinin önünde duran pek çok engellerin kalkacağından ve yeni atılımlarla pek çok alanda gelişim ve büyüme gerçekleşeceği gibi, Balkan ülkelerinin zenginleşmesi ve büyümesi de aynı oranda ivme kazanacaktır. Türkiye'nin ekonomik sahalarda gerçekleşecek olan gelişimi doğrudan Balkan ülkelere yansıtacak ve bu ülkelerinin istihdam kapasitesini büyük oranda arttıracaktır. Bundan ötürü, Türkiye'de yaşanan tüm değişimler Balkan ülkelerini yüksek oranda etkilemektedir.

Türkiye'yi Avrupa'ya bağlayan, ticari akışın sağlandığı otoyollar ve tren hatları Balkan ülkelerini Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısı konumuna getirmiştir. Avrupa'dan Türkiye'ye karayoluyla gelen turistler de Balkanlar üzerinden geçmektedir. Bu özelliklerinden ötürü Balkan ülkelerindeki sorunlar, Türkiye'yi doğrudan ilgilendirmektedir. Tablo 3 ve Tablo 4, 2001 ve 2006 yılları arasında Balkan ülkelerinden Türkiye'ye giriş ve çıkış yapan yabancıların ve Türk vatandaşlarının sayılarını göstermektedir. Yukarıda, ticaretle ilgili tablolar için verilen Yunanistan-Türkiye örneği aynı şekilde turizm tabloları içinde geçerlidir. İki taraf arasında gerçekleşen turizm, son yıllarda iki ülkenin hemen hemen her alanda ortak işbirliği çerçevesinde faaliyetler içine girmesiyle istikrarlı bir artış kaydetmiştir.

Türkiye ve Yunanistan arasındaki tarihten gelen ve gelenekleşmiş olan fikir ayrılıkları ancak toplum düzeyinde dostluk ilişkilerinin artmasıyla sağlanabilir. Turizm bunun için son derece önemli bir sahadır. İki taraf arasında yapılan diplomatik ilişkilerde bu konuya son derece büyük önem verilmelidir. Yeni fiyat anlaşmaları ve vize kolaylıklarıyla iki taraf arasında turizm faaliyetleri arttırılmalıdır. Her alanda düzenlenebilecek olan turizm faaliyetleri iki tarafında devlet mercileri tarafından desteklenmelidir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliği gerçekleştiği takdirde Türk vatandaşları ve girişimcilerine sağlanacak vize kolaylıkları sayesinde Balkan ülkeleri ve Türkiye arasındaki turizm daha da büyüyecek, turizmde gerçekleşecek olan büyüme iki tarafında kültürel anlamda birbirleriyle daha çok alış-verişte bulunmasını sağlayacak ve karşılıklı diyalogların kurulmasıyla mevcut durumda yaşanan azınlık sorunları da tarihe gömülecektir.

Tablo 3
2001 ve 2006 Yılları Arasında Türkiye'ye Giriş Yapan Yabancı ve Türk Vatandaşları

ÜLKE	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Yabancı Toplamı	11 619 909	13 248 176	13 956 405	17 548 384	21 124 886	19 819 833

Vatandaş Toplamı	5 314 884	4 892 641	5 059 422	5 817 368	7 097 473	8 045 085
Yunanistan	189 028	279 751	393 399	491 300	584 784	412 819
Arnavutluk	26 148	29 216	32 423	44 463	51 296	50 328
Bosna Hersek	28 233	32 500	34 639	41 750	44 917	40 489
Bulgaristan	540 437	834 070	1 006 268	1 310 643	1 621 704	1 177 903
Hırvatistan	13 055	14 837	15 293	20 754	22 919	22 322
Makedonya	113 591	120 944	119 236	116 017	119 150	118 387
Romanya	180 941	180 106	185 111	169 348	202 623	245 941
Sırbistan	125 818	187 998	185 968	192 784	175 414	163 723

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Tablo 4
2001 ve 2006 Yılları Arasında Türkiye'den Çıkış Yapan Yabancı ve Türk Vatandaşları

ÜLKE	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Yabancı Toplamı	11 276 531	12 921 982	13 701 419	17 202 996	20 522 621	19 275 948
Vatandaş Toplamı	4 856 816	5 129 591	5 891 729	7 288 876	8 246 056	8 275 396
Yunanistan	169 203	245 484	382 990	473 559	566 194	407 167
Arnavutluk	25 810	28 086	31 519	41 851	50 990	47 857
Bosna Hersek	27 569	28 350	31 968	39 434	42 494	40 303
Bulgaristan	537 714	853 003	1 040 985	1 324 106	1 622 600	1 196 979
Hırvatistan	12 987	13 744	14 695	21 443	22 744	22 162
Makedonya	104 462	103 690	112 049	111 576	114 629	117 734
Romanya	174 225	166 465	180 317	167 206	198 331	242 097
Sırbistan	113 198	137 769	143 972	157 734	143 762	157 769

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Türkiye'ye Balkan ülkelerinden gelen ziyaretçilerin sayılarının gösterildiği tablolarda dikkat edilirse 2006 yılına kadar istikrarlı bir artış gözlenmektedir. Bu Türkiye ile Balkan ülkeleri arasında son yıllarda ikili ilişkilerde yaşanan yakınlaşmanın turizm üzerindeki doğal yansımasıdır. 2006 yılında yaşanan düşüşün sebepleri ise talihsiz olarak yaşanan dış etkenlerdir. Bu etkenler kuş gribi, Danimarka'da Hz. Muhammed'e hakaret içeren karikatürlerin yayınlanması üzerine meydana gelen protestolar, Trabzon'da rahip Santoro'nun öldürülmesi gibi olaylardır. 2007 yılında radikal bir gelişme yaşanmazsa artışın devam edeceği beklenmektedir.

Son Dönemlerde Balkan Ülkeleri ve Türkiye ile Olan İlişkileri Yunanistan

Yunanistan'ın Türkiye için ayrı bir önemi vardır. İki ülke arasında son 87 yıldır barış olmasına rağmen, uzun dönem problemi haline gelmiş sorunlar hiç bitmemektedir.

Önemli uluslararası ittifaklarda da beraber yer almalarına rağmen, bu iki ülke maalesef yıllardır üç temel konu hakkında sorunlarını çözüme kavuşturamamıştır. Bunlar; Kıbrıs, Ege ve azınlık sorunlarıdır. Çözümeyen bu sorunlar yıllardır bu iki ülkeye diplomatik, ekonomik ve kültürel açılardan ciddi zararlar vermektedir. Örneğin, iki ülke arasındaki sorunların en büyüğü olan Kıbrıs sorunu sebebiyle 1955 yılında hem iki ülke arasında kurulan iyi ilişkiler bozulmuştur, hem de Balkan ittifakının sona ermiştir.

Türk ve Rum tarafları arasında Kıbrıs'a ilişkin iki tarafı da memnun kılacak bir uzlaşma sağlanamamış olup, uluslararası alanda Türkiye'nin çözümsüzlüğün sebebiymiş gibi lanse edilerek, Yunan/Rum tezlerinin uluslararası anlaşmalar ve hakkaniyet prensibine aykırı biçimde kabul görmesi, sorunu kördüğüm haline getirmektedir. Güney Kıbrıs'ın adada birleşme sağlanmaksızın –bir başka deyişle uluslararası sorunlarını çözmeden- birliğe katılması ve Kuzey Kıbrıs'a referandum öncesinde verilen sözlerin tam anlamıyla yerine getirilememesi, sorunu daha da karmaşıklaştırmış ve Türk tarafının adada çifte standart politikası uygulandığına dair hislerini körükleyen bir etki yaratmıştır.

Kıbrıs sorunu dışında, Türkiye ve Yunanistan arasında Ege sorunu olarak bilinen diğer bir mesele ise “Kıta Sahaneliği Sorunu”dur. Taraflar, bir taraftan kıta sahanlığı konusunda, diğer taraftan da bu uyuşmazlığın hangi yoldan çözüleceği konusunda anlaşmamaktadır. Anlaşmazlığın ana sebebi iki tarafında kıta sahanlığı ölçütü üzerinde ortak bir fikirde buluşamamasıdır. Türkiye'nin mevcut sorunu Yunanistan ile yapılacak görüşmelerle çözüme kavuşturması arzusunun karşısında, Yunanistan'ın sorunu uluslararası yargı önünde çözmek istemesi, Türk-Yunan dostluğu konseptinde Yunanistan'ın bulunduğu konumu ortaya koymaktadır. Bu anlaşmazlığın düğümlendiği yer ise karasularının ve hava sahasının genişliği konusudur. Yunanistan dönem dönem karasularının genişliğini arttırarak Ege bölgesinin bir Yunan iç denizi haline gelmesi yönünde taleplerde bulunmakta ve haliyle Türkiye, Yunanistan'ın bu taleplerinin bir sonucu olan, Ege Denizi'nin doğal zenginliklerinden faydalanamaması, açık denizlere çıkışının kısıtlanması ve hava sahasının daralması sebeplerinden ötürü bu makul olmayan talepleri kabul etmemektedir. Hava sahası konusunda da Yunanistan'ın konuya aynı tutumla yaklaşması, iki ülke arasında sivil ve askeri uçakların uçuş güzergahlarında sorunlar yaşanmasıyla sonuçlanmaktadır.

Diğer büyük bir sorun olarak bilinen azınlıklar sorunu ise Batı Trakya Türkleri'nin vermekte olduğu varlık mücadelesidir. Lozan Antlaşması sonunda yaşanan büyük mübadelelerin istisnası olan Batı Trakya Türkleri maalesef, sosyal ve siyasal hakları ile ilgili mahrumiyetler yaşamaktadırlar. AB üyesi olduktan sonra, Yunan yönetiminin politikalarında zorunlu bir yumuşama ve esneme görülmüş olsa da, bu yumuşamanın yeterli seviyeye ulaştığını ya da bugüne kadar yaşanan kayıpları telafi ettiğini söylemek mümkün değildir. Günümüzde Batı Trakya sadece Yunanistan'ın değil, Avrupa'nın da en geri kalmış bölgesi halindedir.

Son dönemler Yunanistan ve Türkiye açısından pozitif gelişmelere sahne olurken, iki ülke hemen hemen her alanda ortak işbirliği çerçevesinde faaliyetler içine girmektedir. İki ülke arasında yaşanan bu yakınlaşma doğal olarak toplumlara da yansımıştır. Ülkemize gelen Yunan turist sayısı, ortak çalışmalara, festival ve gösterilere katılan

Yunan sanatçı sayısına bağlı olarak büyük oranda artmıştır. Türk hükümetinin Kıbrıs'ta uygulamaya koyduğu yeni düzenlemeler de, iki halkı birbirine yaklaştıran önemli adımlar olmuştur.

İki ülke arasında yaşanan sorunların çözümlerini daha kolay bir hale getirmenin anahtarı karşılıklı güven artırıcı adımların atılmasıdır. Yüzyıllardır komşu olan iki ülke güçlü birer müttefik olma potansiyeline sahiptir. Bu potansiyeli oluşturan en temel özellikleri iki ülkenin de aynı ittifaklar içinde yer almaları ve aynı hedeflere yönelmeleridir. Karşılıklı sorunların çözülmesi Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlık üzerindeki baskıları tamamen kaldırarak bölge insanının sosyo-ekonomik açıdan refaha kavuşmasını sağlayacaktır. Türkiye - Yunanistan ilişkilerinin geleceğinde izlenilmesi gereken perspektif, tarafların daima birbirleri adına uzlaşmacı ve yıkıcı olmayan bir politika takip etmeleridir.

Sadece Balkan ülkeleri ile olan ilişkiler kapsamında değil, iki ülkenin de üyesi oldukları ittifaklarda muvaffak olabilmeleri ve ilişkilerin dostane bir şekilde geleceğe taşınabilmesi için Türkiye-Yunanistan arasında yaşanan sorunların en kısa sürede çözüme kavuşturulması gerekmektedir. İster iki toplumun karşılıklı görüşmeleri sonucunda, ister Avrupa Birliği çerçevesinde, yahut iki toplumun kabul edebileceği makul bir plan çerçevesinde olsun, bu sorunun bir an önce çözüme kavuşturulması, bölgede barış ve huzur dolu bir dönemin başlangıcı olacaktır. Son dönemde pozitif bir görünüm sergileyen Yunanistan ve Türkiye, Ege sorununun çözümü için yeni adımlar atmış, ortak komisyonlar kurmuştur. Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan ve çözüm arayışları devam eden sorunların açığa kavuşturulmasında Türkiye'nin AB'ye girişi önemli bir anahtar olacaktır.

Bulgaristan

Kısa bir süre öncesine kadar karşıt bloklarda bulunan Türkiye ve Bulgaristan arasında, son dönemlerde ekonomiden kültüre kadar her alanda kurulan büyük işbirlikleri ile birlikte Türk-Bulgar ilişkilerinin gelişimi, Türkiye ve diğer Balkan ülkeleri arasında kurulacak ilişkiler için bir örnek teşkil eden boyutlarda oldu. Bulgaristan'da yaşayan Müslüman-Türk azınlıklar iki ülke arasında bir köprü oluşturarak getirdiği avantajlarla yeni sosyal, ekonomik ve kültürel imkanların oluşmasını sağladı.

Bulgaristan'ın 90'lı yıllardan itibaren eskiden uyguladığı Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa yönelik baskıcı politikalarını terk etmesi ile son 20 yıllık dönemde önemli bir gelişme sergilemiştir. Bulgar yönetimi çeşitli vesilelerle Türk halkına uygulanan baskılardan dolayı özür dileyerek, Türk azınlığın hakları yeniden tanıyarak, Türkler'e geniş çaplı özgürlükler vererek ve bu çerçevede Türkler'in ana dillerini konuşmalarına, Türkçe isim alıp Türkçe eğitim görmelerini sağlayarak ve Türk azınlığa dinsel hakları iade ederek tüm Balkan ülkelerine son derece büyük bir örnek olmuştur. Bulgaristan'ın bu başarısının doğal bir sonucu olarak iki ülke arasında her düzeydeki temasların sayısı artmış, uzun süredir var olan bazı ikili sorunlar çözüme kavuşturulmuştur.

Bulgaristan, aynı zamanda Türkiye ile girişimlere ilk başlatan taraf olarakta tüm Balkan ülkelerine önemli bir örnek olmuştur. Bulgaristan'ı Türkiye'ye yakınlaşmak için motive eden sebepler arasında NATO üyeliği için verilen destek, asimilasyon kampanyası sonucunda hem Türkiye, hem Batı ülkeleri, hem de Müslüman ülkelerle bozulan ilişkileri düzeltme çabası ve Türkiye'nin mükemmel bir ticaret ortağı olarak Bulgaristan'da yapılacak yatırımlara sermaye kaynağı olması vardır.

Türkiye'nin, 1990 yılında Balkanlar ve Karadeniz Bölgesi'nde istikrarı sağlamak için başlattığı, Karadeniz Ekonomik İşbirliği toplantıları ve bu görüşmeler sonucunda alınan kararlara Bulgaristan'ında imza atması ve sonraki dönemde, 1998 yılında serbest ticaret anlaşmasının imzalanması sayesinde Bulgaristan'ın ekonomik ilişkilerdeki gelişim hızını iyice arttırmıştır. Bu atılımlar beraberinde halen devam etmekte olan enerji, otoyol, sanayi gibi alanlarda büyük ortak projeleri ve yatırımları getirmiştir.

Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ilişkilerde yaşanan hızlı gelişim kendini kısa sürede askeri, ekonomik ve kültürel alanlarda kurulan işbirlikleriyle de göstermiştir. Bölgenin güvenliği ve ekonomik ilişkilerdeki istikrarın devamlılığı, askeri alanda yapılan ortak üretim anlaşmaları, ortak düzenlenen tatbikatlar, terör karşısında kurulan işbirlikleri ile sağlanmıştır. 2002 yılına gelindiğinde Türkiye, Bulgaristan'ın NATO üyeliğini memnuniyetle kabul ettiğini bir yasa ile destekleyen tek ülke olmuştur. Yine daha önce de olduğu gibi, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilebilmesi için gerekli hukuki çerçeve tamamlanmış ve bu sayede bu alanlarda önemli gelişmeler kaydedilmeye devam edilmiştir.

Seçimlerde Türklerin yönetimden pay alarak çeşitli temsilcilikler ve bakanlıklarda görev almaları ve Bulgaristan'da etkin bir siyasi güç konumuna gelebilmeleri sayesinde Türkiye-Bulgaristan ilişkileri istikrarlı bir gelişim seyretmiştir. Artık Bulgaristan bir AB üyesidir. Bu üyelik sayesinde ülkede yaşayan Müslüman-Türk azınlıklar sorunlarından daha da fazla kurtulabilmiş ve beraber yaşadıkları toplumla daha fazla entegre olabilmişlerdir. Eğer, Türkiye de Avrupa Birliğine tam üyelik hakkını elde ederse yukarda kısaca özet olarak geçilen ve iki taraf arasında son 20 yıl içerisinde yaşanan ekonomik, kültürel ve diplomatik gelişim katlanarak devam edecek ve bozulması zor olan bir istikrarı beraberinde getirecektir.

Bosna-Hersek

Bosna-Hersek Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri devam eden derin tarihi bağlar bakımından Türk dış politikasında son derece önemli bir yere sahiptir. Türkiye, uluslararası alanda tanınmış sınırları içerisinde Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğünün, egemenliğinin ve bağımsızlığının korunması gerektiğine inanmaktadır. 90'lı yıllarda Sırlar'ın "etnik temizlik" olarak başlattığı, bölgede yaşayan ve Osmanlı mirası olan Müslümanların da beraber yer aldığı taraf olan Hırvatlar arasında yaşanan dram tarihte yerini, bugün hafızalarımızdan silmek istediğimiz utanç verici bir insanlık ayıbı olarak yer almıştır. Günümüzde etkileri tüm Dünya üzerinde devam etmektedir.

Bosna-Hersek'te barış, huzur ve güvenliğin olması, ekonomik ve sosyal yönden gelişmenin olması Türkiye'nin Balkan politikalarında önemli yer tutan bir husustur. Bu bağlamda, Barışı Uygulama Konseyi ve Yönlendirme Kurulu'nun bir üyesi olan Türkiye, başından beri Dayton Barış Anlaşması'nın tam olarak uygulanmasını desteklemektedir.

Bugün Bosna'da, dışardan bakıldığında bir barış ortamı yaşanmakta olduğu ve Türkiye'nin Bosna'da ki dış politika ve kültürel faaliyetlerinin arttığı gözükse de, savaşın olumsuz etkilerini üzerinden silemeyen etnik gruplar arasında her an yeni bir kıskırtma yaşanabilir ve zorlukla sağlanan düzen yeniden bozulabilir. Dolayısıyla, bölge ekonomisinin ve diplomasisin istikrarının sağlanması, mevcut durumun korunması ve rehabilite edilmesi bakımından son derece önemlidir. Türkiye için tarihi bir dost, müttefik, ve de Türkiye'nin Avrupa'ya açılan bir kapısı konumunda olan Bosna-Hersek'in tüm dünya ülkeleri tarafından ekonomik, siyasi ve kültürel yönden desteklenmesi Türkiye'yi yakından ilgilendiren bir konu olmanın ötesinde bir sorumluluk niteliğindedir. Buna bağlı olarak, Avrupa devletlerinin tavırlarının uzlaşmacı ve yapıcı yönde olması, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliği ve bölgede aşırı milliyetçi akımları bastırarak fikri çalışmaların yapılması, yıkılan psikolojik sağlığın, ekonominin, altyapının ve kültürel bağların yeniden oluşturulmasında son derece önemli katkı sağlayacaktır. Avrupa ülkelerinin Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğini desteklemesi, Türk işadamlarının Bosna'da gerçekleştirecekleri ekonomik faaliyetler, altyapı ve üstyapı inşaatları, her türlü sosyal ve kültürel etkinlikler üzerinde direkt olarak etkili olacaktır.

Sırbistan, Karadağ ve Kosova

15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarına katılan Sırbistan toprakları 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan süre boyunca Osmanlı himayesinde kalmıştır. 350 yıldan fazla süren bu sürecin bir mirası olarak bugün Sırbistan-Karadağ ve Kosova bölgelerinde yaşayan çok sayıda Müslüman-Türk halkı ve onların kültürel izleri bulunmaktadır.

Kanlı savaş sonucunda parçalanan Yugoslavya topraklarında yeniden barış ve huzurun hakim olması Türkiye'nin bu bölge üzerindeki dış politikalarının temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Miloseviç'in devrilmesiyle, Türkiye'nin Sırbistan'la ilişkilerinde büyük gelişmeler olmuştur. 2003 yılında Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ni oluşturan Sırbistan ve Karadağ Cumhuriyetlerinin, eşit iki üye devlet ortaklığına dayanan bir devlet birliği oluşturması bölgenin barışına da büyük bir katkıda bulunmuştur. Bu gelişmeden sonra Türkiye ve Sırbistan arasında bulunan sorunların büyük bir kısmı çözüme kavuşurken, geri kalan sorunlar içinde müzakereler süreci başlamış oldu. Günümüzde Sırbistan- Türkiye ve Türkiye-Karadağ ilişkileri Balkanlarda huzur, barış ve ekonomik gelişimin istikrarı için son derece önemlidir. Bölgede kurulan iyi ilişkiler Doğu'nun zenginliklerinin uygar Batı dünyası devletlerine aktarılması bakımından ve barış ortamının yayılması bakımından son derece önemlidir.

Kosova ise Sırbistan ve bölge ülkeleriyle Türkiye arasında bir dostluk köprüsü oluşturması bakımından çok yüksek potansiyele sahip bir bölgedir. Bunun başlıca sebebi, Türkiye'nin daima yakından takip ettiği bölgeyle yüzyıllardır süregelen tarihi ve kültürel

bağları dolayısıyla Kosova'da yaşayan ve Türkiye'de çok sayıda akrabası olan Türkler ve Arnavutlar toplumlardır. Kosova'nın siyasi ve idari yapılarında adil ve hakça temsiline büyük önem verilen bu toplumlar diğer Balkan ülkeleri ile kurulan ilişkilerde köprü olacaklardır. Kosova'da en büyük sorun olan işsizlik, Türkiye'den işadamlarının bu bölgeye yatırıma teşviki ve bölgede Arnavutlar ve Türkler adına açılacak Konsolosluk veya Türk Kültür Merkezi gibi kurumlarla kısa zamanda aşılabılır. Bölge halkının ekonomik alanda büyümesi ve Müslüman azınlıkların Balkan ülkelerinde entegre olması sayesinde Kosova'da hızlı bir batılılaşma süreci başlayacaktır.

Sırbistan, Karadağ ve Kosova olarak adlandırılan bölgede yaşayan toplumlar arasında yeniden kışkırtmaların ve gerginliğin olmaması, Avrupa devletlerinin bölge üzerindeki siyasi tavırlarının onarıcı olmasıyla, bu bölgelerde bilinçli kişilerin yönetimlere getirilmesiyle, yaşanan felaketlerden alınan derslerin toplumlar arası diyaloglarla daha yükses ses getirecek şekilde ilan edilmesiyle ve Avrupa devletlerinin bu bölgede yürüteceği işbirlikleri ile aşırı milliyetçi hareketlerin oluşması yerine, batılılaşma hareketlerini desteklemesiyle sağlanabilir. Bütün bu koşulların yerine getirilmesi halinde dahi, 20. yüzyılda yaşanan dünya savaşlarının da başladığı bölgede yer alan, Sırbistan-Karadağ ve Kosova bölgesinde, toplumlar arasındaki gerginlik yeniden tezahür edebilir. Mevcut durumda Türkiye bu tehlikeye karşı sürekli olarak gerginlikleri yatıştırıcı bir politika izlemeye devam etmektedir. Çok çeşitli toplumları barış içerisinde yaşatan ve barındıran, tarihten gelen derin bağları sayesinde uzlaşmacı ve uzlaştırıcı konuma sahip Türkiye'nin, Avrupa Birliği'ne tam üyeliği konusu yine bu bölge de yaşanacak batılılaşma, ekonomik ve kültürel gelişim süreçlerinin can damarını oluşturmaktadır.

Romanya

Orta Asya'dan göç eden Türkler'in geçiş ve yerleşim noktalarından biri olan Romanya, hem Balkanlar, hem Batı dünyası, hem de Türkiye için büyük öneme sahip bir devlettir. Uzun yıllar baskıcı bir komünist rejimle yönetilen Romanya, 1996 yılında yapılan seçimlerle ilk defa anti-komünist bir koalisyon tarafından yönetilmeye başladıktan sonra batılılaşma yönündeki ivmesini büyük oranda arttırmış ve bugün bunun bir sonucu olan NATO ve AB üyelikleriyle yukarıda bahsettiğimiz önemini daha da fazla arttırmıştır.

Romanya'da bugün 120 bin dolayında Türk yaşamaktadır. Türklerin bu bölgeye gelişi Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha öncesine kadar uzanmaktadır. Günümüzde kendilerine her türlü özgürlük tanınan ve azınlık hakları gerektiği gibi uygulanmakta olan Türkler, Romanya'da barış ve uyum içinde yaşamaktadır. Hemen hemen tamamının Türkiye'de akrabaları mevcuttur ve bu sayede Türkiye ve Romanya arasında ekonomik faaliyetlerde yer almaktadırlar. Türkiye'nin bugün Romanya ile olan ilişkileri ve Romanya'nın bölge de yaşayan Türklere ülkenin politik, ekonomik ve sosyal hayatına katılım aşamasında verdiği destek başta diğer Balkan devletleri olmak üzere, tüm Dünya devletlerine örnek teşkil etmektedir.

Romanya ve Türkiye arasındaki ilişkiler son derece olumlu bir dönemden geçmekte olup, Romanya'nın NATO ve AB üyeliği sonrasında bu ilişkiler daha da artmış olsa da, sahip oldukları potansiyel bakımından ekonomik ve kültürel alanda kaydedilen gelişmeler olması gerektiğinden düşük seviye de kalmaktadır. Romanya'nın NATO üyeliğini parlamentosunda kabul ettiği bir yasa ile destekleyen tek ülke olan Türkiye, bundan sonra da Romanya'yı dış siyasette de desteklemeye devam etmelidir. Romanya'da, diğer Balkan ülkelerinde yaşanan Müslüman-Türk düşmanlığı yaşanmamış olması Türkiye ile olan ekonomik ve kültürel ilişkilerin geleceği açısından daima önemli bir avantaj olmuştur. Bugün, Romanya'da binlerce Türk şirket ve yatırımcı vardır ve daha da fazlası olmalıdır. Türkiye'nin de AB'ye tam üye olması, mevcut duvarları ve yasal engellemeleri ortadan kaldıracak, Balkanlarda, Doğu ve Batı arasında en önemli merkezlerden biri olan Romanya'daki siyasi, diplomatik, ekonomik ve kültürel büyümesine büyük hız kazandıracaktır. Bu bölgenin ekonomik olarak büyümesi ve kültürel olarak gelişmesi diğer Balkan devletlerinin de aynı oranda bu gelişimden etkilenecek uygar batı standartlarını yakalaması bakımından son derece önemlidir. Türkiye ve Romanya arasında yaşanan ticaret ve turizm ise özellikle son yıllarda yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu yükselen ticaret ve turizm sayılarına bakarak diğer Balkan ülkelerinde Romanya'nın azınlıklara uyguladığı politikaları örnek alarak, Balkanlarda ki Türk azınlığın ekonomik problemlerini çözecek girişimlerde bulunmaları, kültürel varlıklarını ve geleneklerini yaşatacak faaliyetleri güçlü olarak desteklemeleri gerekir.

Makedonya

1991 tarihinde halk oylamasıyla bağımsızlığını ilan eden Makedonya, böylece Slovenya ve Hırvatistan'ın ardından Yugoslavya Federasyonu'ndan ayrılan Balkan devletleri arasına girmiş ve bu durumdan rahatsız olan Yunanistan'ın uyguladığı ekonomik engeller sonucunda bazı sıkıntılar yaşamıştır. Daha sonra 1995 yılında Yunanistan'ın ekonomik ambargodan vazgeçmek zorunda kalması, Makedonya ekonomisinin iyileşme sürecini başlatmıştır. Makedonya'nın ekonomik ve kültürel anlamda büyümesi ve bölgesel ve uluslararası birliklere katılması Türkiye tarafından güçlü bir şekilde desteklenmektedir.

Makedonya'da yaşayan Türklerin kökeni yaklaşık 1500 yıl öncesine dayanmaktadır. Türkiye'nin bu ülke ve topraklarla olan derin ve tarihsel bağı, Türkiye'yi bölgeye yakınlaştırmakta, buranın sorunları hakkında daha hassas olmasına sebep olmaktadır. Son dönemlerde Türkiye ve Makedonya arasında yaşanan gelişmeler olumlu bir gelişim göstermiştir.

Türkiye, 13 Ağustos 2001'de imzalanan "Çerçeve Anlaşması"nı ve anlaşma uyarınca yapılan anayasal değişikliklerin kabulünü memnuniyetle karşılayarak, aynı anlaşma uyarınca silahların toplanmasını denetleyerek, ülkede güvenlik ortamını sağlamak amaçlı NATO operasyonlarına katkıda bulunarak, Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) Makedonya Gözlem Misyonuna personel sağlayarak ve Concordia'ya (AB'nin Makedonya'daki NATO Misyonu'nu devralmasından sonra NATO destekli AB Operasyonu) katılarak, tüm dünya ülkelerine ve Makedonya'ya, Makedonya

Cumhuriyeti'nin güvenliği, istikrarı, refahı ve toprak bütünlüğü konularına ne kadar büyük önem verdiğini ispatlamıştır.

Türkiye Makedonya'da aktif olarak bulunmaktadır. Bundan sonraki ilişkilerin gelişimi iki tarafında ortak işbirlikleri sonucu yapılacak olan restorasyonlar, inşaatlar, ticaret, turizm faaliyetleri ve etnik grupları temsil eden elçiliklerin, kültür merkezlerinin sayısının artırılmasıyla desteklenmelidir.

Arnavutluk ve Hırvatistan

Türkiye'nin Balkanlar'da en yakın ilişkiler kurduğu ülkelerin başında Arnavutluk gelmektedir. 15. yüzyıldan beri Türklerle ortak bir kültürü, tarihi ve mirası paylaşan ve NATO'ya üye olması için Türkiye'nin büyük destek verdiği Arnavutluk, Avrupa'nın ortasında yaklaşık 2,5 milyon Müslüman nüfusuyla, askeri, ekonomik, diplomatik ve kültürel alanda Türkiye ile son derece yakın ilişkiler içerisindedir.

Hırvatistan ise uzun yıllar Yugoslavya ile yaşanan iç savaş sürecinde tarafsız yer alan Türkiye ile ikili ilişkilerde gelişme kaydedememiştir. Ancak, Türkiye Hırvatistan'ın içinde bulunduğu demokratikleşme sürecini son derece desteklemektedir. Bunun bir sonucu olarak son dönemlerde iki ülke arasında üst düzeyde ziyaretler gerçekleştirilmiş ve ikili ilişkilerde gelişim sağlanmıştır. Özellikle, turizm alanında son bir kaç yıldır önemli oranda artış kaydedilmiştir. Yine de ticarete ve turizmde sağlanan artış mevcut durumda yeterli düzeyde olmamaktadır. Bu alanda büyümenin devam etmesi ve hızlanması için iki ülke arasında yeni politikalar ve atılımlar gerçekleştirilerek, sosyal ve kültürel alanda büyük işbirlikleri gerçekleştirilmelidir.

Türkiye'nin Arnavutluk ve Hırvatistan ile olan ekonomik işbirliğini artırıcı, özellikle, inşaat ve ticareti destekleyen büyük projeler geliştirmesi, bu bölgeye yatırımcılarını teşvik etmesi, bu bağlamda Avrupa Birliği fonlarından destek alınması yönünde atılımlarda bulunması gerekmektedir. Bu iki ülkeyle kurulan askeri ve diplomatik ilişkilerin yeni gelişmeler ve işbirlikleriyle pekiştirilmesi son derece önemlidir.

Sonuç

Türkiye'nin Balkanlarda güvenliğin ve istikrarın sağlanması kapsamında, bölge ülkeleriyle olan ekonomik işbirliğini artırıcı, özellikle, inşaat ve ticareti destekleyen büyük projeler geliştirmesi, bu bölgeye yatırımcılarını teşvik etmesi, bu bağlamda Avrupa Birliği fonlarında destek alınması ve Avrupa Birliği üyesi devletlerin Türkiye'nin birliğe tam üyeliğine destek vermesi gerekmektedir. Güvenli bir Balkanlar bölgesi öncelikle uygar Batı dünyası için gerekmektedir. Batılılaşma sürecinde olan Balkan ülkelerinin Batı'ya entegrasyonu ve Batının yüksek yaşam standartlarına ulaşmaları ancak ekonomik gelişimleri ile kaydedilebilir. Bu bakımdan enerji ve ticaret koridorları üzerinde bulunan Türkiye aynı zamanda Balkan ülkelerinin geleceği açısından da oldukça önemlidir.

Balkanların gelişmesiyle terörle mücadele kapsamında önemli bir ilerleme, yaşam standartlarında önemli bir gelişim ve dünyanın yüzleşmekte olduğu enerji ve su sorunlarında çok sayıda alternatif çözümlerin oluşması sağlanacaktır. Türkiye tüm bu konuların merkezinde uzlaştırıcı, arabulucu, yapıcı ve dengeleyici bir merkez olarak yer almaktadır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliği acil olmakla birlikte son derece geç kalınmış bir atılım olacaktır.

Balkanlarda ulus devletlerinin olusumu aşamasında Türk ögesinin ötekileştirilerek kurulduğu yeni tarih bilinçleri içinde büyüyen nesillerde, bugün dahi devam etmekte olan, Türkler'e karşı önyargılı bir yaklaşıma sebep olmuştur. Bu önyargının ortadan kaldırılması öncelikli hedef olarak benimsenirse, daha başlangıçtan işlevsiz hale getirilen büyük bir işbirliği potansiyeli geri kazanılmış olur. Türkiye'nin Balkan politikasında Türkler hakkında bu tür yanlış duygulara sahip ulusların, kalbini kazanacak ve yerleşik ön yargıları değiştirecek kültürel ve eğitici faaliyetler yapmak, önemli bir yer tutmalıdır. Aynı şekilde Türk olmayan Müslüman toplumlara da uygulanmakta olan çeşitli baskı, ayrılıklar ve zorluklarda ortadan kaldırılmalıdır. Dünya gezegeninde tükenmekte olan doğal ve hayati kaynakların etkin bir biçimde korunması ve değerlendirilmesi, terör sorunun ortadan kaldırılması, dinler arası barışın ve reformların gerçekleşmesi, toplumlar arasında adalet anlayışının benimsenmesi, kalıcı barışın sağlanması ve istikrarlı olması bakımından bu son derece önemli bir konudur. Türkiye tarihte benimsediği dış siyaset politikasıyla çizgisinin, amacının ve tavrının, uzlaşmadan, dengeleyici olmaktan, yıkıcı olmak yerine yapıcı olmaktan yana olduğunu daima ortaya koymuştur. Uygur Batı dünyasının desteği ve inancı olmadan bu amaç gerçek olamaz.

Türkiye, Balkanlar'ın stratejik ve ekonomik önemini farkındadır ve bölgede aktif olarak yer almaktadır. Ayrıca, bölgenin kalıcı barış, huzur ve refaha kavuşması için önemli adımlar atmaktadır. Ancak, Türkiye Balkanlarda daha aktif olarak yer almalıdır. Bunun en büyük faydası ilk önce Balkanlar'a, daha sonra uygar Batı dünyasına ve pek tabii son olarak Türkiye'yedir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olması hangi konunun, hangi bakış açısından bakılırsa bakılsın herkesin faydasına ve menfaatine olacaktır. Türkiye'nin birliğe üyesi Doğu'nun Batılılaşmasına büyük ivme kazandıracak ve uluslararası barışın sağlanmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Balkan devletlerinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu sosyal, kültürel ve ekonomik mirası bu devletler için eşi bulunmaz bir hazinedir. Bu devletlerde varlıklarını tüm yaşanan zorluklara ve baskılara rağmen devam ettirmeyi başarmış ve Türkiye'de akrabaları bulunan çok sayıda Türk, bundan sonra Balkan devletleri için gelişimde ivme kazandıracak potansiyele sahip güçlü bir avantaj olarak değerlendirilmelidir. Enerjinin doğru yöne kanalize edilmesiyle ve barıştan taviz vermeden işbirliklerinin ve dostluk ilişkilerinin siyasette en önemli konuma taşınmasıyla, Balkan devletleri ve Türkiye arasında kısa zamanda istikrarlı bir büyüme kaydedilecektir. Hem Türkiye'nin, hem Balkanların, hem de uygar Batı dünyasının bu bölge üzerindeki askeri ve diplomatik planlarının temel çıkış noktası bu husus olmalıdır. Bu sayede Balkanlar, bütün dünyaya örnek teşkil eden bir barış ve istikrar bölgesi haline gelecek ve bu hareket tüm gezegene yayılacaktır.

ÖZET

700 yılı aşkın süredir Balkanlar'da iç içe yaşayan Türkler ve Hristiyan toplumlar, 19 ve 20.yy.da bölgede şiddetini arttıran ulusçuluk rüzgarların etkisiyle çizilen yeni sınırların ardında bir birinden uzaklaşmış, kurulan yeni devletlerin tarih öğretileri düne kadar yan yana, iç içe yaşanan komşuları çizilen sınırlardan daha uzağa taşımıştır. Dil ve kültür başta olmak üzere birbirini derinden etkileyen toplumların, çok daha fazla olan benzerlikleri yerine, farklılıklarını ön plana çıkararak birbirlerini ötekileştirmeleri, toplumlar ve ülkeler arası ilişkilere olumsuz yönde yansımakta, bölgesel siyasi ve ekonomik işbirliği olanakları ortadan kalkmaktadır.

Bu çalışmada, ulusal tarih yazımlarının beraberinde getirdiği ötekileşme sürecini ortaya çıkaran faktörler ile ortak geçmişin yarattığı dezavantajın nasıl avantaj olarak kullanılabilceği üzerinde durulacaktır.

FRANJO RAČKI I ANTE STARČEVIĆ – dvije hrvatske vizije o Osmanskom carstvu i Balkanu

Dr. Rumjana BOŽILOVA

Kada promatramo odnos hrvatskog političkog i nacionalno-integracionog mišljenja prema Osmanskom carstvu, Istočnom pitanju i sudbini Balkana, moramo obvezatno uzimati u obzir njezinu specifičnost. Ne valja zaboravljati da regionalizam – ta posljedica suviše promjenljive prisutnosti Istoka i Zapada u hrvatskom povijesnom prostoru – ne samo prouzrokuje razlike u povijesnom razvoju Dalmacije, Istre, Banske Hrvatske i Slavonije, nego i ugrađuje u hrvatsku nacionalno-političku ideologiju i praksu neke njezine bitne karakteristike: odsutnost jedinstvenog nacionalno-integracionog programa, jasno saznanje o slabosti vlastitih nacionalno-političkih snaga, koje je rezultiralo u neophodne napore za pronalaženje saveznika i pokrovitelja u borbi za nacionalni opstanak, naizmjenični utjecaj dileme na Istoku ili na Zapadu tražiti te saveznike, a istovremeno i stalna prisutnost one karakteristične za hrvatsku nacionalno-integracionu ideologiju široke objedinjavajuće platforme zbog koje proces nacionalnog Preporoda kod Hrvata nije otpočeo nacionalnim, već ilirskim imenom.

Spomenuta široka platforma, međutim, prati razvoj nacionalno-političke ideologije daleko prije početka hrvatskog Preporoda. Jer osmišljenu realnost – raskomanost etničke teritorije i nedostatak potencijala nacionalno-političkih snaga – prouzrokuje nadmašivanje regionalnih razlika u hrvatskom narodu kao jedan od osnovnih ciljeva njegove nacionalne politike. Da bi se ostvario taj cilj nacionalno-integraciona misao Hrvata svraća u još nestandardniji smjer, no što se moglo pretpostaviti. Još u XVI. stoljeću ona definira (u spisima V. Pribojevića i M. Orbinija) jednu suviše širu objedinjavajuću ideju, koja je težila ka stvaranju veće kulturne zajednice slavenskih naroda. Tokom sljedećeg stoljeća ona je obogaćena idejom konfesionalnog ujedinjenja Slavena, koju je propagirao J. Križanić. Kasnije, u XIX. Stoljeću, ona je iskristalizirala u karakteristični za hrvatski nacionalni Preporod društveno-kulturni pokret Ilirizma i prerasla je u jugoslavensku nacionalno-integracionu ideologiju Franje Račkog i biskupa

Josipa Strossmayera, koja je ratovala za južnoslavensko ujedinjenje kroz «ravnopravno objedinjenje različitosti».

Stremljenje ka savladavanju nagomilanih regionalnih razlika u hrvatskom narodu i na njegovoj etničkoj teritoriji prouzročilo je i u samom početku XVIII. stoljeća preusmjerenje (posredništvom vizionarstva P. R. Vitezovića) vladajuće u ondašnjem hrvatskom političkom mišljenju objedinjavajuće ideje ka jednoj drugoj varijanti. Krajnja i čvršća, ta varijanta akcentira na objedinjavajuću lidersku ulogu Hrvatske u procesu objedinjenja južnih Slavena (koji su prema mišljenju P. R. Vitezovića porijeklom Hrvati!). Nakon izvjesne korekcije (koja je već priznavala bugarsku naciju i državnost) u XIX. stoljeću ta se ideja u potpunosti ugrađuje u ratobornu pravašku nacionalno-integracionu ideologiju A. Starčevića (tzv. pravaštvo), koja je propagirala mobilizirajući hrvatski nacionalni slogan o nezavisnoj Velikoj Hrvatskoj kao objedinitelj južnih Slavena (izuzev Bugara).

Usprkos tomu što ove nacionalno-integracione ideologije predlažu različite objedinjavajuće sheme (jugoslavizam južnoslavenskim, a pravaštvo – hrvatskim imenom) kod njih (mada u različitoj dozi) ipak prisustvuje težnja ka dobivanju međunarodne podrške i saveznika u procesu realizacije nacionalnih političkih ciljeva. Znamo da Hrvatska traži takvu podršku i na Istoku, i na Zapadu: od Rusije (kao produžetak naslijeđene Križanićeve tendencije), od Bečke dinastije (Vitezovićevim primjerom) ili istovremeno i od zapadnih europskih monarhija, i od Rusije (prisjetimo se misije E. Kvaternika, koje su bile usmjerene naime ka postizanju takvog krajnjeg cilja!). Istina je da su nakon 1527. g. (kada priznaju Habsburšku vlast) Hrvati već čvrsto povezani sa Srednjom i Zapadnom Europom i da su razočarani zbog toga što više ne dobivaju rusku podršku. Ipak, zbog dviju pretpostavki od sredine XIX. stoljeća njihov interes prema Balkanskom Istoku, odnosno Osmanskom carstvu i naročito prema njihovim prirodnim saveznicima – podčinjeni balkanski narodi – postaje sve jači. A te su pretpostavke: briga za njihove sunarodnjake u Bosni i Hercegovini, koji su ostali u granicama osmanske vlasti (koja je naročito izražena kod pravaštva), i ujedno s tom brigom planovi za pridruživanje Srba i Bugara propagiranoj južnoslavenskoj duhovnoj zajednici (kog jugoslavizma).

Međutim, taj interes ima svoju pretpovijest – može se reći da je on skoro nametnut hrvatskom narodu još početkom XV. stoljeća, kada nasrtaj Osmanlija u Slavoniju provocira prirodnu reakciju ne samo otpora, nego i težnje ka upoznavanju zavojevača. U kontekstu ove opasnosti za nacionalni opstanak, interes prema «Turčinu», prema islamu i Istoku povećava se. Pojavljuju se različita gledišta o tom pitanju, što predstavlja Osmansko carstvo i kakav mora biti odnos prema njemu i prema podčinjenim balkanskim narodima kao eventualni saveznici Hrvata. Instinkt za nacionalni opstanak izaziva istovremeno i ratoborno raspoloženje, i prirodnu želju za kompromis s Turcima. Mada je Hrvatska priznala Habsburšku vlast (1527.) i mada očekuje pomoć sa Zapada, ideja da je sporazum s Osmanskim carstvom jedina mogućnost za spašavanje bar nekih hrvatskih zemalja prisustvuje kod nekih značajnih politika i humanista XV. stoljeća. Ona zanima Hrvatski sabor, ostaje aktualna u hrvatskom društvu, a nakon jednog stoljeća pojavljuje se ponovo za vrijeme Zrinsko-Frankopanske urote (1664-1671) protiv Habsburškog apsolutizma.

Kasnije, u toku uspješne borbe za udaljavanje Osmanlija sa hrvatskih zemalja, ta ideja postepeno odumire. Ali hrvatski interes prema osmanskoj prisutnosti na poluotoku i

prema podčinjenim balkanskim narodima kao eventualne saveznike hrvatske nacionalne politike i kao učesnike u širokoj objedinjavajućoj platformi ne odumire.

Ne možemo izbjeći konstataciju da mada razvoj Istočnog pitanja i sudbinu Osmanskog carstva i podčinjenih balkanskih kršćana zanimaju skoro cijelu hrvatsku zajednicu u XIX. stoljeću, tumačenja i mjesto tih problema kod ideologa i pristalica jugoslavizma i pravaštva nisu jednaka.

Istina je da su njihova gledišta prema tim problemima dobro istraživana⁶²⁹. Smatram, međutim, da jedno paralelno razmatranje njihovih mjesta u objedinjavajućim shemama pravaštva i jugoslavizma, te njihovih vizija o budućnosti Balkana, bilo bi od velike koristi. Jedno takvo uspoređivanje pomoglo bi nam lakše objasniti što prouzrokuje različite napore jugoslavenske i pravaške ideologije u objektivnom razmatranju razvoja Istočnog pitanja, ali istovremeno i bolje pokazati bogatstvo hrvatske nacionalno-političke misli i njezinu specifičnost.

Naime takav zadatak je u osnovi tog rada i za njegovo rješavanje ću usporediti pozicije rodonačelnika izvornih ideologija jugoslavizma i pravaštva – Franjo Rački i Ante Starčević – prema Istočnom pitanju i sudbini Balkana. Mada dobro znam da su oni dovoljno pisali i govorili na tu temu, zasnovat ću svoju usporednu analizu na njihove programske tekstove: članci *Jugoslovenstvo* (1860) i *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o Istočnom pitanju* (1862) Franje Račkog i spisi Ante Starčevića o islamu i Turskoj (napisani 1869. g. i objavljeni u: Dr Ante Starčević. Djela. III. Zagreb, 1894), *Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj* (1876), te njegova brošura *Istočno pitanje* (napisana 1876., a objavljena 1899. godine)⁶³⁰. Naravno, uzimam u obzir to da u usporedbi s pravaškom ideologijom kao pozicija ranije formiranog «romantičnog jugoslavizma» Franje Račkog i Josipa Stossmayera⁶³¹ navedeni članci Fr. Račkog prethode kasnije objavljene spise A. Starčevića. Za to prekoračenje postojećeg vremenskog perioda povod je s jedne strane

⁶²⁹ Ovdje ću spomenuti samo neka istraživanja, koja direktno razmatraju odnos Fr. Račkog i A. Starčevića, odnosno jugoslavizma i pravaštva, prema Istočnom pitanju, mada ta problematika (točnije: neke njene aspekte) prisustvuje u velikom djelu radova, posvećenih razvoju hrvatske nacionalno-političke misli u drugoj polovici XIX. stoljeća. Vidi: **Pavličević, D.** Ante Starčević prema bosansko-hercegovačkom ustanku 1875-1876 i Istočnom pitanju. – *Revija (Osijek)*, 6, 1971, 111-120 (v. u taj članak i stariju lekturu o tom problemu); **Idem.** Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj. – *Radovi (Institut za hrvatsku povijest, Zagreb)*, 4, 1973, 121-196; **Idem.** Franjo Rački i Istočno pitanje (1860-1885). – *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU (Zagreb)*, 1979, 9, 185-216; **Idem.** Ante Starčević: Istočno pitanje. – *Forum (Zagreb)* XXXV, knj. LVIII, 1996, 5-6, 501-505; **Idem.** Ante Starčević i Istočno pitanje. – *Zbornik A. Starčević i njegovo djelo. HAZU. Zagreb, 1997, 99-120*; **Idem.** Hrvatski političari o rješavanju Istočnog pitanja u ulozi Hrvata i Bugara. – *Hrvatsko-Bugarski odnosi u 19. i 20. stoljeću. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa u Zagrebu (27-28. 10. 2003).* Zagreb, 2005, 297-308; **Gross, M.** Vijek i djelovanje Franje Račkoga. Zagreb, 2004; **Božilova, R.** Die Orientfrage in der Ideologie Franjo Račkis. – *Etudes balkaniques*, 2003, 1, 3-23; **Božilova, R.** Jugoslavizam and Pravaštvo – Two Croatian Conceptions for the Balkans. – *Etudes balkaniques*, under press.

⁶³⁰ **Rački, Fr.** *Jugoslovenstvo*. – *Pozor*, br. 27-29, 31.10. – 03.11.1860; **Idem.** *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o Istočnom pitanju*. – *Pozor*, br. 198, 199, 202-207, 210-212, 214, 29.08. – 18.09. 1862; **Dr Ante Starčević.** *Djela. II, III.* Zagreb, 1894; **Idem.** *Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj.* Zagreb, 1876; **Idem.** *Istočno pitanje.* Zagreb, 1899.

⁶³¹ Romantični jugoslavizam Račkog i Stossmayera formiran je u periodu 1860-1862. godine, dok izvorna pravaška ideologija Starčevića (usprkos tomu što se pojavljuje u istom periodu) iskristalizira konačno oko 1867. godine. V: **Gross, M.** *Povijest pravaške ideologije.* Zagreb, 1973, s. 141 sq.; **Idem.** «Ideja jugoslovenstva» Franje Račkog u razdoblju njene formulacije 1860-1862. – *Historijski zbornik (Zagreb)*, 1976-1977, 331-345.

već odavno postojeće u historiografiji gledašte da do Rusko-turskog rata (1877-1878) izvorne ideologije jugoslavizma i pravaštva skoro ne mijenjaju svoje vizije o Istočnom pitanju⁶³², a s druge strane i neosporivi fakt da do kraja svog života sami A. Starčević čvrsto brani svoju izvornu poziciju⁶³³ usprkos snažnim kritikama. Osim toga, po mom mišljenju, navedeni spisi daju sintetiziranu i točniju predstavu ne samo o gledištima hrvatskih ideologa o Istoku, islamu, Osmanskom carstvu i podčinjenim kršćanskim narodima, nego i o njihovim prijedlozima za rješavanje Istočnog pitanja i balkanske sudbine.

Obratimo sada pažnju općem i različitom u pozicijama Fr. Račkog i A. Starčevića u odnosu na ta važna pitanja i pokušati pronaći njihov izvor.

Istina je da Rački (oštrije!) i Starčević (mekše) optužuju velike europske zemlje zbog toga što u prošlosti nisu učinile neophodne napore kako bi «istjerale Turčina na Istok»⁶³⁴. Ni Račkom, a djelomično ni Starčeviću ne dopada se politika «ravnoteža snaga», koju Europa provodi u XIX. stoljeću i s kojom se prema Račkom «jedino razmišlja kako sačuvati i pojačati tursku vladavinu na Balkanu»⁶³⁵. Oni, međutim, zastupaju potpuno različita mišljenja o tomu kakve su posljedice osmanskog prodora na Balkan i kako je vladavina Osmanskog carstva utjecala na sudbinu podčinjenih balkanskih naroda. Smatrajući da je njihovo oslobođenje neophodna etapa u realizaciju južnoslavenskog ujedinjenja, koje je propagirao jugoslavizam, povjesničar Rački je očito bolje informiran i mnogo objektivniji. Tvrdeći da «mačem istrгнуvši zemlje jakih država Bugara, Srba i Hrvata, Turčin je prekinuo normalan povijesni razvoj tih naroda i uspon njihove državnosti... zbrisavši njihovu slavnu prošlost i uništavajući njihovu budućnost», Rački kategorično poriče legitimnost osmanske vlasti, koja je «prijetnja za opstanak podčinjenih naroda»⁶³⁶.

Pokazujući karakterističan za svoju ideologiju negativan odnos prema istočnom pravoslavlju (čije su osnove u antisrbizmu izvornog pravaštva!)⁶³⁷, Starčević nalazi da je «ono izazvalo prodor Turčina u Europu, te njegovo trajno nastanjenje na Balkan»⁶³⁸ i za razliku od Račkog očito pokušava skinuti krivicu s Osmanskog carstva. Ono, prema njemu, jedva što nije prokrcilo povijesni put podčinjenih naroda, koji su (izuzev Bugara, čiju državnost i nacionalnu individualnost Starčević priznaje!) «nesposobni za slobodan državni život», zbog čega «izvan Turske bit će još nesretniji»⁶³⁹.

Suprotne pozicije Račkog i Starčevića u odnosu na posljedice osmanskog osvajanja, koje je utjecalo na razvoj balkanskih naroda, međutim, rezultat je njihovih potpuno različitih stavova prema položaju tih naroda pod osmanskom vlašću.

⁶³² Nakon Rusko-turskog rata 1877-1878. godine jugoslavenska ideja se okreće konačno ka federalizmu, a poslije 80-ih godina počinje proces integriranja jugoslavizma u pravašku ideologiju. V: **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije. Zagreb, 1973, s. 157 sq.; Idem. Vijek i djelovanje Franje Račkog, s. 416 sq.; **Божилова, Р.** Промјена ли Руско-турската војна (1877-1878) југославијанската идеологија? – В: Турција, Балканите, Европа. Истражувања во чест на проф. Др. Хаков. С., 2003, 211-226.

⁶³³ **Pavličević, D.** Ante Starčević prema bosansko-hercegovačkom ustanku, 111-119.

⁶³⁴ **Rački, Fr.** Misli jednoga Hrvata nedržavnika o Istočnom pitanju. – Pozor, br. 198, 29.08.1862; A. Starčević. Istočno pitanje, 12-13.

⁶³⁵ **Rački, Fr.** Ibidem; **Starčević, A.** Ibidem.

⁶³⁶ **Rački, Fr.** Jugoslovenstvo. – Pozor, br. 28, 02.11.1860; **Idem.** Misli jednog Hrvata... - Pozor, br. 204, 05.09.1862.

⁶³⁷ **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije, s. 150 sq.

⁶³⁸ **Starčević, A.** Istočno pitanje, s. 22

⁶³⁹ **Ibidem.** s. 14, 39-40, 45-46.

Provociran svojim negativnim, skoro prezirnim odnosom prema istočnopравoslavnim kršćanima, Starčević nam predlaže jednu suviše šokantnu sa svojom neobjektivnošću i demonstrativnim turkofilstvom poziciju o tom pitanju. Ta pozicija, po mom mišljenju, daleko je kako od stvarne sudbine podčinjenih kršćana, tako i od općeg raspoloženja suosjećanja, koje je tada vladalo u hrvatskom društvu prema «sudbini pokorenih braća sa druge strane Save». Prema pravaškom ideologu «istočnopравoslavci koji nemaju zdravog morala», a naročito oni iz «hrvatskih krajina» (odnosno Srbi u Bosni i Hercegovini), za razliku od «suviše poštenih i tolerantnih muslimana» i Bugara – «jedini marljivi, mirni i napredni narod u Turskoj», ljudi su «podmitljivi, grabežljivi, tvrdoglavi, lažljivi i nepošteni» - takvi, koji «ni u kakvim uvjetima, niti u bilo kakvom društvu mogu biti sretni» i za koje «nema drugog lijeka osim toljage»⁶⁴⁰. Nakon konstatacije da mada «njihov položaj doista nije povoljan», ti ljudi ipak «zaslužuju svoju sudbinu... jer su oni dopustili prodor Turske u Europu»⁶⁴¹, Starčević žuri objasniti kako su podanici Osmanskog carstva, u tom broju i kršćani, «uvijek bili slobodni ličnosti... jer imaju dovoljno prava, sloboda i sigurnosti, naročito u odnosu na prosvjećenja i potreba»⁶⁴². U naporu da nađe argumente za te svoje proturječne tvrdnje pravaški vođa stiže suviše daleko i kao uvjereni turkofil potpuno neopravdano izjavljuje da «kršćani u Turskoj ustvari imaju više sloboda, no što bi imali ako se osamostale, i više prava, no što mi imamo (u Hrvatskoj – b. a. R. B.) s našim dvoma gospodarima Austrijom i Mađarskom». Koristeći svoje potpuno nezasnovano apsurdno mišljenje da je «položaj naroda u Austriji uvijek bio teži u usporedbi s položajem naroda u Turskoj», Starčević pokušava nas uvjeriti kako naime «zbog toga u tom trenutku nema boljeg izbora za budućnost podčinjenih Carigradu naroda u Turskoj»⁶⁴³.

Želeći argumentirati taj svoj apsurdni zaključak o «vjerskim slobodama», kojima se raduju podčinjeni Osmanskom carstvu kršćani, Starčević značajno idealizira utjecaj Carigradske patrijaršije na njihovu sudbinu. Za razliku od negativno raspoloženog prema grčkom duhovništvu Račkog, koji, zahvaljujući svog objektivnog poznavanja bugarske borbe za crkvenu neovisnost⁶⁴⁴, uvjeren je kako «zbog grabežljivosti Carigradske patrijaršije i grčkih svećenika narod u Turskoj stenje pod dvojnim jarmom – politički od Turskog carstva i duhovni od grčke crkve»⁶⁴⁵. Starčević razmatra to pitanje sa sasvim različitog stajališta. Prema njemu fakt da Carigradska patrijaršija i njezini duhovnici ustvari «pomažu Turskoj držati uzde kršćana» jedva što ne zaslužuje pohvalu. Ne ulazeći u dublje komentare kakve su posljedice te uloge Carigradske patrijaršije za duhovni razvoj kršćana u Europskoj Turskoj, pravaški vođa žuri sa procjenom da je to «vrlo

⁶⁴⁰ **Ibidem**, 36-39.

⁶⁴¹ **Ibidem**, s. 4, 22, 37.

⁶⁴² **Ibidem**, 4-6, 18.

⁶⁴³ **Ibidem**, 4-6, 14, 41. Više o mišljenju Starčevića da su podčinjeni Osmanskom carstvu kršćani u boljem položaju u usporedbi sa Slavenima (u tom broju i Hrvati) u Austro-Ugarskoj, vidi: **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije, s. 151 sq., 201.

⁶⁴⁴ O tomu rječito govori članak Račkog «Grčka crkva i narod bugarski»: **Rački, Fr.** Grčka crkva i narod bugarski. - Zagrebački katolički list, br. 47-52, god. XII, 1861.

⁶⁴⁵ **Guliu, A.** Kako je Franjo Rački prikazao grčku crkvu i narod bugarski do 1861. godine. – U: Odnosi Hrvata i Bugara od X. do XIX. stoljeća (s posebnim osvrtom na vrijeme Dubrovačke republike). Zagreb, 2003, 2003, s. 150.

razuman i dalekovidan potez sa strane Turske u odnosu na vjeroispovijest i upravu zemlje»⁶⁴⁶.

U stvari, različiti odnosi Račkog i Starčevića prema položaju podčinjenih Osmanskom carstvu kršćana ne iscrpljuju se jedino s njihovim ocjenama o utjecaju Carigradske patrijaršije i grčkog duhovništva na njihovu daljnju sudbinu. Kao povjesničar i pristalica južnoslavenskog ujedinjenja Rački pokazuje dubok i trajan interes, a istovremeno s time i očito objektivno gledište prema sudbini «naših porobljenih braća», koji su prema njemu «raja bez ikakvih prava, zakona i suda... koja već vjekovima stijene pod jarmom paša, aga i kadija»⁶⁴⁷. Veoma reprezentativan glede stava ideologa jugoslavizma o tom pitanju je njegov napor približiti saznanju i egzistenciji južnih Slavena u Austro-Ugarskoj problem teškog položaja «brata sa druge strane Save», koji «prema turskim zakonima nije ni čovjek»⁶⁴⁸. Prizivajući ka solidarnosti u «borbi protiv islama», Rački uvjerava da se ovdje radi o «raskidanju osmanskog lanca» i da je uključivanje podčinjenih Osmanskom carstvu kršćana u «naš krug» (odnosno u zajednicu južnih Slavena u Austro-Ugarskoj) «moralna dužnost svakog Jugoslavena»⁶⁴⁹.

U duhu tih svojih razmatranja Rački oštro kritizira one pristalice antipravoroslavija kao prepreka u južnoslavenskim objedinjenjem između kojih je bio i Starčević. On je protiv postojećih u Hrvatskoj jarkih nacionalističkih ili ultrakatoličkih raspoloženja koja, tvrdeći da je «Turčin pravedniji katolik nego shizmatika», ili ne vode brigu o sudbini podčinjenih Osmanskom carstvu balkanskih naroda, ili su protiv njihovog oslobođenja jer su ti «kršćani pravoslavci». Kao pristalica propagiranog od J. Strossmayera vjerskog ujedinjenja južnih Slavena, Rački uporno i argumentirano uvjerava svoje čitatelje da je «pravoslavlje bliže katolicizmu u usporedbi s islamom». Ističući nepremostive prema njegovom svjetonazoru razlike među «prosvijećenim kršćanstvom» i muslimanstvom, on pokazuje štetu, koju negativna raspoloženja spram istočnog pravoslavlja mogu nanijeti važnom za budućnost svih južnih Slavena objedinjenju⁶⁵⁰.

Navedena suprotna gledišta Račkog i Starčevića u odnosu na položaj podčinjenih Osmanskom carstvu balkanskih naroda formiraju se i pod utjecajem njihovih potpuno različitih predstava kako o specifičnoj suštini i mogućnostima tog carstva, tako i o islamu i Istoku općenito.

Moramo naglasiti da živjeli na Zapadu (u Italiji) Rački pristupa ka razmatranju tih pitanja s dubokim uvjerenjem da se Istok i Zapad znatno razlikuju po svom duhu i društvenim svrhama, te da je ta razlika u osnovi bitne proturječnosti među njima – proturječnost između «naprednjačke demokratske kršćanske civilizacije» i «nazadnjačkog muslimanstva»⁶⁵¹. Prema ideologu jugoslavizma dok je u državi Zapada društveni interes iznad svega, u zemlji Istoka postoji veliki ponor između vladajućih i podčinjenih «plemena», između jakog i slabog. Takva zemlja (a prema Račkom Osmansko carstvo je tipičan primjer za to) nije sposobna provoditi dobro planiranu asimilacionu politiku – «ona se proširuje i jača jedino osvajanjem i nasiljem». Zbog toga je on uvjeren da «muslimani ne mogu biti iskreni i velikodušni prema podčinjenom

⁶⁴⁶ Starčević, A. Istočno pitanje, s. 18, 22-23.

⁶⁴⁷ Rački, Fr. Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 199, 30.08.1862; br. 203, 04.09.1862.

⁶⁴⁸ Ibidem, br. 203, 04.09.1862.

⁶⁴⁹ Rački, Fr. Jugoslovenstvo. – Pozor, br. 29, 03.11.1860.

⁶⁵⁰ Rački, Fr. Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 205, 06.09.1860; br. 214, 18.09.1862; Gross, M. Vijek i djelovanje Franje Račkoga, s. 465.

⁶⁵¹ Rački, Fr. Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 199, 30.08.1862.

kršćaninu... koji prema njihovom zakonu nije ni čovjek». Iz ovih razloga Rački smatra da «muslimani nisu sposobni izgraditi dobru prosvijećenu, blagородnu i pravednu zemlju»⁶⁵². Široko obaviješten o položaju Balkana i razvoju Istočnog pitanja, povjesničar Rački uvjerenost procjenjuje da Osmansko carstvo kojim vladaju «opća nesigurnost, strah, anarhija, nasilje, nedostatak građanskih sloboda i jednakosti kršćanskih državljanina», više nije «strašilo za Europu, nego jedan bolesnik koji, mada približava svom koncu,... još uvijek zastrašuje opstanak podčinjenih naroda»⁶⁵³. Vidimo ipak da kada analizira razloge za «bolesno stanje Turske» (koje mu, međutim, pruža nadu za brzo rješavanje Istočnog pitanja), Rački ne uspijeva nadmašiti neka idealistička shvaćanja i vjersko-dogmatična gledišta svog svjetonazora. Naime zbog njih on nalazi te razloge prije svega u islamskoj religiji i moralu (u obiteljskim odnosima, u poligamiji, u nedostatku obrazovanja, u vjerskim postulatima itd.), a skoro ne komentira političke i ekonomske premise koji prouzrokuju zaostalost Osmanskog carstva u usporedbi s europskim zemljama. I jer u duhu liberalnih ideja vjeruje da je pravilan razvoj društva i naroda «moguć jedino u kršćanskom duhu»⁶⁵⁴ i da «Kuran ne može sazdati naprednjačku, slobodnu ustavnu zemlju», on uvjerenost procjenjuje kako je zaostala Turska tipičan primjer za tu tvrdnju»⁶⁵⁵.

U svijetlu tih svojih shvaćanja Rački argumentira kako svoje gledište o nemogućem reformiranju Osmanskog carstva u ustavnu zemlju, tako i svoju viziju o neophodnom radikalnom rješavanju Istočnog pitanja. Nakon što objektivno komentira razloge koji su spriječili provođenje sultanskih fermana, iradeta i ostalih reformskih aktova, nakon što kritizira velike snage jer njihova politika i slaba kontrola isto sprečava proces realnog reformiranja Turske, Rački generalizira svoje kategorično mišljenje da se «ništa ne može promijeniti u toj zemlji» jer su svi projekti o njezinom reformiranju jedino pusta nada⁶⁵⁶.

Uvjeren da reformiranje Osmanskog carstva neće biti u stanju poboljšati položaj «naših braća s druge strane Save» i zabrinut ozbiljno o njihovoj sudbini, ideolog jugoslavizma kategoričan je: kršćani i muslimani ne mogu živjeti zajedno, tim prije što su reformatorski i diplomatski naponi za rješavanje Istočnog pitanja već iscrpljeni, «a time je sazrela i neophodnost radikalnog rješavanja»⁶⁵⁷.

Ova uvjerenost Račkog, međutim, znatno je određena njegovom procjenom u odnosu na ulogu velikih snaga kao odlučujući faktor u razvoju Istočnog pitanja. Veoma dobro informiran o balkanskoj politici velikih europskih zemalja koji «u ime očuvanja ravnoteža Europe otvoreno podržavaju Tursku protiv Rusije i malih balkanskih naroda»⁶⁵⁸, on oštro kritizira turkofilsku politiku Francuske, Engleske, Njemačke i Austro-Ugarske, suprotstavljajući joj različitu poziciju «pokroviteljice balkanskih naroda

⁶⁵² Franjo Rački u govorima i raspravama. Prir. V. Novak. Zagreb, MCMXXV, LI, 164-167, Rački karakteriše duh Istoka i Zapada; Rački, Fr. Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 202, 23.09.1862; br. 203, 04.09.1862.

⁶⁵³ Rački, Fr. Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 199, 30.08.1862.

⁶⁵⁴ Gross, M. Vijek i djelovanje Franje Račkoga, s. 501; Božilova, R. Die Orientfrage in der Ideologie Franjo Račkis, p. 16.

⁶⁵⁵ Rački, Fr. Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 214, 18.09.1862.

⁶⁵⁶ Ibidem, br. 203, 04.09.1862. Vidi o tom shvaćanju Račkog i Gross, M. Vijek i djelovanje Franje Račkoga, s. 501.

⁶⁵⁷ Ibidem; Božilova, R. Die Orientfrage in der Ideologie Franjo Račkis, p. 11.

⁶⁵⁸ Rački, Fr. Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 206, 09.09.1862.

Rusije». Ocjenjujući njene zasluge u vezi s podrškom njihovih oslobodilačkih borbi, kao povjesničar s širokim znanjem i erudicijom, Rački nije u stanju promašiti «izvjesnu dozu sebičnosti i koristoljubivosti» u ruskoj balkanskoj politici koja, prema njemu, «usprkos svemu najprije traži korist u postizanju vlastitih ciljeva, a tek nakon toga korist za ostale narode»⁶⁵⁹. Ta surova, ali istovremeno objektivna ocjena po meni uopće ne znači da je Rački protiv ruskog utjecaja na Balkanu, niti protiv ruske politike u tom rajonu. Mada povremeno pokazuje tipičnu za istinitog znanstvenika i političara kritičnost, on ne samo prihvata rusku taktiku otvorene konfrontacije s Osmanskim carstvom kao način rješavanja Istočnog pitanja, ali se isto tako nada njezinoj bliskoj vojnoj intervenciji koja bi omogućila željeno oslobođenje balkanskih kršćana pod turskom vlašću⁶⁶⁰.

Sasvim suprotnog je mišljenja Starčević, koji posvećuje veliku pažnju pitanjem reformiranja Osmanskog carstva. A to je tako jer, mada uznosi slobode i prava njezinih državljana, on je uvjeren da su reforme od životne važnosti za Tursku (ovdje, međutim, uvidamo jednu od tipičnih za pravaškog vođe kontradikcija!). Mada priznaje da «dosadašnje reforme ostaju jedino na papiru»⁶⁶¹, Starčević snažno vjeruje da Istočno pitanje može i mora biti riješeno «ne pomoću krajnjih (odnosno radikalnih – b. m. R. B.) mjera, nego jedino putem reformiranja Osmanskog carstva»⁶⁶². Pod utjecajem svojih turkofilskih raspoloženja u razmatranju tog pitanja pravaški vođa ponovo pokazuje naklonost ka idealiziranju Osmanskog carstva i njezine politike prema podčinjenim kršćanima. Po njemu «Turska je imala najbolju želju i volju za takvo reformiranje» ali permanentni nemiri «uvijek nezadovoljnih kršćanskih stanovnika» uvjerali su je da «za njih osim toljage drugog lijeka nema» i prinudili su je izostaviti svoje dobre namjere⁶⁶³. I tu ponovo susrećemo jednu tipičnu proturječnost u pozicijama Starčevića – jer nezavisno od toga što vjeruje u dobrim namjerama osmanske države za provođenje reformi, pravaški vođa uporno naglašava koliko bi bilo korisno «ako je Francuska, Engleska, Rusija, Njemačka i Austrija pritisnu i zatraže reforme s argumentom da će je to ojačati». Osiguravši podršku velikih snaga, Starčević ponovno suviše neosnovano vjeruje u «blagorodne namjere Turske», izražavajući svoje uvjerenje «da će ona ih poslušati i za svoju dobrobit provesti reforme čuvajući istovremeno svog dostojanstva»⁶⁶⁴.

Gledište pravaškog vođe da će miješanje velikih snaga garantirati provođenje reformi u Europskoj Turskoj jasno ukazuje važnu ulogu koju on određuje ovim zemljama u procesu rješavanja Istočnog pitanja mirnim diplomatskim putem. Neovisno od toga što, kako smo već spomenuli, Starčević se ne može uzdržati od kritiziranja velikih europskih zemalja jer nisu uspjeli obuzdati osmansku najezdu, on (kao, međutim, i njegovi sumišljenik Eugen Kvaternik) računa suviše na njihovu intervenciju, naročito na intervenciju Francuske čijim je slobodoljubivim i demokratskim moralom oduševljen⁶⁶⁵. Mada priznaje apetite velikih snaga u odnosu na Balkan, pravaški vođa smatra da bi bilo znatno bolje kada bi oni odgovarali za rješavanje Istočnoga pitanja diplomatskim putem, pomoću reformiranja Turske, kako bi se na taj način izbjeglo direktno miješanje Rusije s

⁶⁵⁹ Ibidem; **Pavličević, D.** Franjo Rački i Istočno pitanje, 191-193.

⁶⁶⁰ Ibidem. O odnosu Račkom prema ruskoj balkanskoj politici vidi: **Gross, M.** Vijek i djelovanje Franje Račkoga, 427-437.

⁶⁶¹ **Starčević, A.** Istočno pitanje, s. 4, 8.

⁶⁶² Ibidem, s. 46. O tom pitanju vidi isto: **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije, s. 201 sq.

⁶⁶³ **Starčević, A.** Istočno pitanje, 37-39.

⁶⁶⁴ Ibidem, s. 8, 44.

⁶⁶⁵ Ibidem, s. 12-14.

ciljem oslobođenja podčinjenih Carigradu kršćana⁶⁶⁶. Duboko razočaran Rusijom, koja ne potkrepljuje hrvatske nacionalne težnje, a pomaže ostalim južnim Slavenima (naročito Srbima!), Starčević ne odobrava njezinu politiku, «koja je imala jednu jedinu svrhu – pridobivanje utjecaja nad Bosforom i Dardanelima». Krajnje negativan prema istočnom pravoslavlju i suviše ljubomoran u odnosu na pripadnosti Bosne i Hercegovine, on kritizira kako «ruski vjerski fanatizam», tako i rusku balkansku politiku, koja «je obećala Bosnu i Hercegovinu Srbima»⁶⁶⁷. Nešto više, pravaški vođa priziva velike zapadne zemlje spriječiti prevlast Rusije na Balkanu jer je ona, prema njemu, «opasnost i za taj rajon, i za cijelu Europu» i ako se dopusti njezino miješanje u rješavanju Istočnog pitanja «ono će se pretvoriti u općeevropski problem»⁶⁶⁸.

Uvjeren u efektivnu intervenciju europskih zemalja i u dobre namjere Osmanskog carstva «da se promijeni u ime vlastitog dobrobita», Starčević ide još dalje u svojim razmatranjima o tom problemu. Ignorirajući nacionalna stremljenja podčinjenih Turskom balkanskih naroda, on ne samo što daje jednu suviše iskrivljenu karakteristiku «tih kršćana koji sada žive bez prosvjećenosti, bez duhovnosti i bez bilo kakvog poštovanja prema svojoj državi», u svojoj brošuri «Istočno pitanje» on predlaže lijek i protiv toga zla – vlastiti projekt za takvo reformiranje Osmanskog carstva koje «će pridobiti podčinjene kršćane na njegovu stranu»⁶⁶⁹.

Istaknuvši da se «postojeći danas u Turskoj čvor proturječnosti koji potkopava njezine temelje može razriješiti jedino mirnim reformama», pravaški vođa pokazuje kakve moraju biti one: agrarna reforma u svrhu raspodjele zemljišta kršćanima, reforme u prosvjeti čija bi svrha morala biti uvođenje visokog morala i podjednaku uporabu materinjeg i turskog jezika, općinska i županijska autonomija, demokratizacija štampe, brige za kršćansko duhovništvo koje mora dobiti bolju naobrazbu i osamostaliti se od Carigradske patrijaršije itd. Prema suviše naivnim predstavama Račkog, koje potpuno ignoriraju nacionalno-oslobodilački pokret u Europskoj Turskoj, ako Osmansko carstvo uvede takve reforme podčinjeni kršćani «će zavoljeti svoju domovinu Tursku i poštovat će red i zakon u njoj, pridobit će novi moral, a u odnosima s Turcima će se pojaviti uzajamno poštovanje i prijateljstvo». To će ukinuti mnogo postojećih barijera, povećat će broj mješovitih brakova, «možda će jedni nestati ili će biti asimilirani od drugih i postepeno obje vjerske zajednice će stvoriti jednu narodnost..., a na Istoku će nastupiti mir i sreća»⁶⁷⁰.

Vidimo kako, naslutivši nacionalnu depersonalizaciju i pretapanje podčinjenih Turskoj kršćana, model za reformiranje Osmanskog carstva, koji je predlagao pravaški vođa, očito demonstrira onu karakterističnu za izvornu pravašku ideologiju naklonost ka «ugađanju» muslimanima (naročito ovim u Bosni i Hercegovini) s ciljem njihovog pridobivanja za ideju tako željene (i svakako uključujuće u svojim teritorijima i te dvije regije) Velike Hrvatske. Ujedno s tim Starčevićev model za reformiranje Osmanskog

⁶⁶⁶ Ibidem, s. 40, 45.

⁶⁶⁷ Ibidem, s. 39; **Starčević, A.** Pasma slavo-srpska po Hrvatskoj, 3-4; **Pavličević, D.** Ante Starčević prema bosansko-hercegovačkom ustanku, 113-114.

⁶⁶⁸ **Starčević, A.** Istočno pitanje, 3-5, 14, 40. Nakon Rusko-turskog rata (1887-1878) i Berlinskog kongresa Starčević djelomično korigira svoj negativni stav prema Rusiji. Oslobođenje Bugarske i ostala rješenja Berlinskog kongresa ponovo probuđuju njegovu nadu da bi Rusija mogla pomoći za rješavanje hrvatskog nacionalnog pitanja. Vidi o tom pitanju: **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije, s. 215 sq.

⁶⁶⁹ **Starčević, A.** Istočno pitanje, 41-46.

⁶⁷⁰ Ibidem, 44-45.

carstva sadrži nevjerojatno jasno izraženo tirkofilstvo – fakt koji donekle objašnjava zašto je ova brošura objavljena tek 1899., a ne kada je napisana – 1876. godine⁶⁷¹. Izgleda, zbog moralnih i političkih zapreka, već dovoljno kritizirani zbog svojih tirkofilskih raspoloženja Starčević, 1876. godine – točno za vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka – se nije usudio otvoreno proklamirati svoj stav. Vidimo, međutim, i još nešto – usprkos svom tirkofilskom raspoloženju i uvjerenju da se Istočno pitanje može riješiti jedino kroz mirno reformiranje Turske, Starčević ne propušta napomenuti da ako ona ne uvede neophodne reforme, «povijest će je žrtvovati, a na njezinom mjestu će staviti spremne za državni život narode»⁶⁷² - a to su prema objedinjavajućem shemom pravaške ideologije Hrvati i Bugari! Po mom mišljenju u toj napomeni jasno proziru stvarne namjere Starčevića – to pokazuje da je veličanje islama i Istoka, Osmanskog carstva i muslimana u velikoj mjeri taktički potez, čija je svrha pridobivanje bosansko-hercegovačkih muslimana za propagirani slogan stvaranja Velike Hrvatske. Taj taktički potez Starčevića, međutim, primjećuje se isto i u njegovoj viziji islama, muslimana i Osmanskog carstva općenito. Jer, za razliku od oštrog kritičara islama i Osmanskog carstva kao državni model i praksa Račkog, Starčević ih suviše nametljivo hvali i u zavisnosti od slučaja – oprašta im krivice.

Po njemu su svi muslimani u Bosni i Hercegovini (kao, međutim, i svaki pristalica islama uopće) «ljudi veseli, dobri, poštteni, tolerantni, veoma razumni... svi oni se bave korisnim stvarima». Musliman «snažno vjeruje u svom Bogu, u svojoj duši i u budućem životu» - piše Starčević i nakon zaključka da «takav čovjek ne može lako skrenuti s puta i pogriješiti, niti bi želio više, nego što zakon određuje»⁶⁷³, on kategorično izjavljuje da «zbog toga muslimani u Turskoj nisu naš neprijatelj»⁶⁷⁴, odnosno Hrvatima i južnim Slavenima.

Potpuno je jasno da je vizija Starčevića o Istoku i islamu, o Osmanskom carstvu i muslimanima podčinjena njegovoj želji ka dobivanju muslimanskog življa iz Bosne i Hercegovine – «ti čisti Hrvati s čistom krvlju» po njegovom mišljenju – za objedinjavajuću shemu njegove izvorne ideologije. A znamo da prema njoj obje oblasti moraju biti sastavni dio buduće nezavisne Velike Hrvatske, jer Hrvati imaju povijesno i etničko pravo nad njim⁶⁷⁵.

Ustvari, problem «Bosna i Hercegovina» ponovo provocira bitne razlike u shvaćanjima Račkog i Starčevića. Mada u ovdje razmatranim spisima Rački ne komentira direktno taj problem, sudbina Bosne i Hercegovine ga veoma interesira tim prije što su u periodu 1852 – 1862. godine izbila tri velika ustanka. Moram, međutim, naglasiti da, za razliku od mnogo čvršćeg o stabilnijeg stava Starčevića, shvaćanje Račkog na to bitno za

⁶⁷¹ Starčević je napisao *Istočno pitanje* 1876. kao odgovor svom živućem u Parizu prijatelju Ivan Krajač, koji je pokazivao veliki interes prema tom problemu. Usprkos želji posljednjeg da se brošura prevede na francuski kako bi mogla biti od koristi članovima Carigradske konferencije (1876.), zbog nedostatka sredstava i iz spomenutih promišljanja Starčevića, taj rukopis nije objavljen tada. 1892. godine Starčević ga je pročitao ponovo i zaključivši da uopće nije promijenio svoj stav, objavio ga je u listu *Hrvatsko pravo*, a potom i kao brošura 1899. godine. Vidi: **Starčević, A.** Istočno pitanje, s. 2 (Pripomena). Vidi isto: **Pavličević, D.** Ante Starčević prema bosansko-hercegovačkom ustanku, s. 114.

⁶⁷² **Starčević, A.** Istočno pitanje, 44-45.

⁶⁷³ Ibidem, s. 17; **Starčević, A.** Djela, III, 398-399, 419.

⁶⁷⁴ **Starčević, A.** Istočno pitanje, s. 24. Vidi i: **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije, s. 158 sq., o odnosu pravaškog vođe prema muslimanima

⁶⁷⁵ **Jurišić, Bl.** Izabrani spisi A. Starčevića. Zagreb, 1945, 429-430; **Starčević, A.** Djela, III, s. 419. O tim shvaćanjima pravaškog vođe vidi isto: **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije, s. 164 sq., 213.

hrvatsku nacionalnu politiku pitanje tokom vremena znatno se izmjenjuje. Dosljedno prateći objedinjavajuću shemu jugoslavizma, u toku Istočne krize (1875-1878), nakon napomene da spor o Bosni i Hercegovini škodi neophodnom za južnoslavensko objedinjenje razumijevanju Hrvata i Srba, stav Račkog postepeno izostavlja zahtjev o pripajanju obje oblasti Hrvatskoj. Sada, nastojeći za objedinjenje južnih Slavena, ta pozicija već uzima u obzir «povijesna prava Bosne i Hercegovine» i evoluirala ka sloganu za autonomiju te dvije oblasti – prvo, u granicama Osmanskog carstva, a potom u granicama propagirane južnoslavenske «zadruga», odnosno federalne zajednice «ravnopravnih različitosti»⁶⁷⁶.

Karakteristična težnja Starčevića ka dobivanju muslimana iz Bosne i Hercegovine za ideju Velike Hrvatske, po meni, snažno motivira i jedan drugi element njegove vizije o Istočnom pitanju – a to je njegovo ispunjeno s turkofilstvom ushićenje Osmanskim carstvom kao državni model i praksa. Prema pravaškom vođi Osmansko carstvo je «država dobra i tolerantna prema svojim građanima» čiji položaj «ona želi poboljšavati i kojima ona i dosad daje sigurnost i prava, kakvih drugdje nema»⁶⁷⁷. Nakon pokušaja uvjeriti nas u tu zadivljujuću sa svojom nepouzdanošću konstataciju da naime zbog toga «Turska nikad ne pokušava braniti svoj unutrašnji mir i red silom», Starčević uporno savjetuje njenim podčinjenim balkanskim narodima «obuzdati svoje bunovne impulse jer će van Turske biti još nesretniji»⁶⁷⁸.

Zajedno s već spomenutom uvjerenošću pravaškog vođe da se Istočno pitanje može riješiti jedino pomoću mirnog reformiranja Osmanskog carstva, to njegovo gledište ne samo zanemaruje nacionalno i državno-povijesno pravo podčinjenih balkanskih naroda. Ono ustvari objašnjava zašto Starčević tako oštro negira njihovu naoružanu borbu u cilju oslobođenja od turske vlasti. Kada komentira to pitanje Starčević demonstrira (odnosno, iz taktičkih razloga stremi se demonstriranju) iznenađujuće nepoštovanje kako prema informacijama o usmjerenim protiv Turskoj bunama podčinjenih kršćana (koji, međutim, hrvatsko društvo iskreno podržava), tako i prema ulozi pokretačkog faktora koju njihova oslobodilačka borba igra u razvoju Istočnog pitanja. Uvjeravajući nas kako «se balkanski narodi bune ne znajući što žele i što mogu, izazivani najčešće spolja» (sa ruske strane – b. a. R. B.)⁶⁷⁹, pravaški vođa potpuno poriče naoružanu formu oslobodilačke borbe tih naroda i direktno propagira očuvanje statusa quo Europske Turske. «Današnji ustanak – izopćuje Starčević povodom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1876. godine, - kako i svi prošli i budući ustanci provocirani su spolja... To su vanjske sugestije i bune, a s njim kršćani samo pogoršavaju svoje stanje... Jer Turska neće moći ojačati i poboljšati svoj položaj pomoću ustanka i buna svojih naroda... a u tom času se nitko ne bi bolje ponašao prema njima i njihovim zemljama (odn. prema Balkanu – b. a. R. B.)»⁶⁸⁰.

Potpuno različit je stav Račkoga prema naoružanoj taktici rata podčinjenih Osmanskom carstvu balkanskih naroda. Pošto je uvjeren kako se važno za buduće

⁶⁷⁶ O odnosu Račkog prema problemu Bosne i Hercegovine vidi detaljnije: **Petrović, R.** Rački o istorijskom pravu na Bosnu i Hercegovinu. – Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU (Zagreb), 1979, 9, 217-223; **Gross, M.** Vijek i djelovanje Franje Račkoga, s. 301 sq., 463 sq.; **Božilova, R.** Die Orientfrage in der Ideologie Franjo Račkis, 7-8.

⁶⁷⁷ **Starčević, A.** Istočno pitanje, s. 14, 18, 41; **Idem.** Djela, II, s. 399.

⁶⁷⁸ Ibidem.

⁶⁷⁹ **Starčević, A.** Istočno pitanje, s. 4, 18, 39.

⁶⁸⁰ Ibidem, s. 41. Vidi isto: **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije, s. 201 sq.

objedinjenje južnih Slavena Istočno pitanje ne može riješiti niti putem reformiranja Turske, niti diplomatskim miješanjem velikih sila, Rački procjenjuje njihov nacionalno-oslobodilački pokret kao suviše perspektivan faktor u razvoju Istočnog pitanja i pokazuje veliko zanimanje prema njemu. Zbog toga, jer pretpostavlja «stalno komešanje južnih Slavena» u Europskoj Turskoj, on ih poziva ka solidarnosti u «otporu prema Turčinu» i određuje taj otpor kao neophodna etapa u procesu «njihovog slobodnog objedinjenja». Točno u tom punktu se susrećemo (malo neočekivano glede duhovnog lika Račkog) sa podrškom, koju on pruža naoružanoj borbi kršćana protiv turske vlasti. Mada u principu propagira kako karakterističnu za svoju jugoslavensku ideologiju taktiku «kroz prosvjete ka slobodu», tako i koristi od stjecanja «narodnog znanja» kod slobodno napredujućih Slavena⁶⁸¹, povjesničar Rački nije u stanju odoljeti impulsu opravdanja svih onih koji «ustaju protiv samovolja i despotizma nerazumnih gospodara Balkanskog poluotoka»⁶⁸². U tom slučaju vidimo kako od svoje teorije o «narodnoj prosvjeti» Rački logično izvodi motivaciju za političku akciju (a zašto ne buna ili ustanak) u ime slobode – motivaciju koju on poštuje i pravda. Nešto više, osporavajući zakonitost «nametnute silom i mačem turske vlasti na Balkanu»⁶⁸³, ideolog jugoslavizma skoro priziva podčinjene balkanske narode ka naoružanoj borbi. «Protiv turskog zakona oružja nema drugog lijeka, nego zakonitost kršćanskog oružja» - kategorično izjavljuje svoj stav⁶⁸⁴.

Navedeni odnos Račkog i Starčevića prema nacionalno-oslobodilačkom pokretu kršćana u Europskoj Turskoj, međutim, značajno utiče na njihove vizije o sudbini Osmanskog carstva i budućnosti Balkana.

Uvjereni pristalica varijante radikalnog rješenja Istočnoga pitanja kao neophodna etapa željenog južnoslavenskog objedinjenja, Rački posvećuje veliku pažnju tom pitanju. Osporavajući legitimnost turske vlasti nad balkanskim narodima, on iskreno vjeruje da oni posjeduju «duh i moralne snage da bi se sami oslobodili u pogodnom političkom trenutku», kada nadjačaju politiku velikih sila o očuvanju statusa quo u Turskoj. Pod snažnim utjecajem tada modernog pokreta europskog nacionalizma⁶⁸⁵, hrvatski povjesničar insistira da se podčinjenim Osmanskom carstvu kršćanskim narodima pruži mogućnost živjeti slobodno. Koristeći svojih velikih znanja o njihovoj prošlosti, Rački argumentirano brani njihovo državno-povijesno i prirodno pravo nacionalnog razvoja, pri čemu se poziva na neosporivu konstataciju da «odavno, kada se još nije ni znalo o Osmanlijama, ti su narodi stvorili na Balkanskom poluotoku jake i dobro uređene države i sada su u stanju ih obnoviti»⁶⁸⁶.

Nakon osude rasprostranjenih predrasuda (koje, međutim, najčešće Starčević demonstrira) da su kršćani u Europskoj Turskoj «mješavina različitih narodnosti bez moralne snage i budućnosti»⁶⁸⁷, Rački daje kao kontraargument «napredak koji je postigla Srbija u svom državnom i narodnom životu», te uvjerava nas kako «da bi bile

⁶⁸¹ O mjestu teorije o «narodnom znanju» u ideologiji Račkog vidi: **Gross, M.** O ideološkom sustavu Franje Račkog. – Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU, 9, 1979, 26-27; **Idem.** Vijek i djelovanje Franje Račkog, s. 294 sq.

⁶⁸² **Rački, Fr.** Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 207, 10. 09. 1862.

⁶⁸³ Vidi ovdje bilješku br. 8

⁶⁸⁴ **Rački, Fr.** Misli jednoga Hrvata... - Pozor, br. 205, 06. 09. 1862.

⁶⁸⁵ **Zenko, Fr.** Osvjetovljenje povijesnog mišljenja u (mladog) Račkog. – Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU, 9, 1979, s. 125; **Božilova, R.** Die Orientfrage in der Ideologie Franjo Račkis, s. 15.

⁶⁸⁶ **Rački, Fr.** Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 204, 05. 09. 1862.

⁶⁸⁷ **Starčević, A.** Istočno pitanje, 5-6, 37.

slobodne, balkanske zemlje bile bi između najsretnijih manjih zemalja u sadašnjoj Europi»⁶⁸⁸.

Rački razumije jasno da su postojeće vjerske, kulturno-povijesne, nacionalno-ideološke itd. razlike između balkanskih naroda smetnja što se tiče stvaranja općeg fronta u njihovoj borbi za nacionalno oslobođenje i objedinjenje. Eto zbog čega ideolog jugoslavizma kategorično brani obavezno nadmašivanje proturječja južnih Slavena i njihova solidarnost kako u otporu protiv općeg neprijatelja – Osmansko carstvo, tako i u naporima za bolju budućnost. A za Račkog je ta opća budućnost solidarna borba o ostvarivanju njegove ideje o bliskom rješavanju Istočnog pitanja, a ujedno s tim zajednički život u propagiranoj južnoslavenskoj «zadruci», odnosno «zajednici ravnopravnih različitosti»⁶⁸⁹.

Za razliku od stabilnog stava Račkog, koji predlaže samo jedan put ka rješavanju Istočnog pitanja i sudbine balkanskih naroda, pozicija Starčevića u odnosu na budućnosti Balkana izgleda (bar na prvom pogledu) suviše kolebljivom. Kada je procjenjujemo moramo imati u vidu da se ona bazira kako na njegovoj već spomenutoj idealiziranoj predstavi o položaju podčinjenih Osmanskom carstvu kršćana, tako i na njegovoj predrasudi da oni nisu sposobni za samostalan državni život jer su «mješavina narodnosti koji bi bile u stalnom sukobu»⁶⁹⁰. Eto zašto ta pozicija pravaškog vođe očito demonstrira nepoštovanje prema državno-povijesnim tradicijama podčinjenih osmanlijama balkanskih naroda (izuzev Bugara) i nedostatka vjere u njihovim moralnim i državno-stvaralačkim mogućnostima.

Usprkos tomu što ocjenjuje slogan «Balkan za balkanske narode» kao vjerodostojan⁶⁹¹, Starčević sumnja u efektivnost različitih prijedloga o njegovoj realizaciji. Nakon detaljnijeg objašnjenja o tomu kako bi razdioba Europske Turske između velikih zemalja unesrećila još više i tako nesretne balkanske narode pod osmanskim jarmom, a ako u nekim okolnostima potpadnu «pod utjecaj Rusije s njezinim vjerskim fanatizmom», onda bi oni bili još nezadovoljniji i bunovniji; ako pak im se da autonomija ili nezavisnost, oni bi mogli napredovati (kako, po njemu, pokaže primjer sa Srbijom), Starčević stiže do punog odricanja prijedloga Račkog (odnosno jugoslavizma) o stvaranju velike južnoslavenske zajednice jer će u njoj «svatko biti protiv svakoga, a to će je napraviti nepodobna za državni život»⁶⁹².

Nakon opširnih razmišljanja i kolebljivih objašnjenja u odnosu na sudbinu Balkana, pravaški vođa stiže do spasilačku – kako za Osmansko carstvo, tako i za podčinjene kršćane – varijantu o rješavanju Istočnog pitanja: provođenje takvih ozdravljujućih reformi i promjena i Turskoj (pod kontrolom velikih sila) uslijed kojih bi se kršćani i muslimani združili do stepeni uzajamnog etnoreligioznog miješanja do dobivanja «jedne narodnosti u jednoj silnoj državi»⁶⁹³. Istina je da Starčević polaže velike napore kako bi nas uvjerio da je taj utopijski projekt, koji ignorira državno-povijesna i nacionalna prava podčinjenih osmanlijama balkanskih naroda, «najbolji projekt ne samo

⁶⁸⁸ Rački, Fr. Misli jednoga Hrvata... – Pozor, br. 210, 13. 09. 1862; br. 211, 16. 09. 1862.

⁶⁸⁹ Ibidem, br. 214, 18. 09. 1862. O tom pitanju vidi isto: Gross, M. Vijek i djelovanje Franje Račkoga, s. 417; Божилова, P. Промѣна ли руско-турската война..., 219-225.

⁶⁹⁰ Starčević, A. Istočno pitanje, 5-6, 40.

⁶⁹¹ Ibidem, s. 6.

⁶⁹² Ibidem, s. 5, 39.

⁶⁹³ Ibidem, 45-46.

za njih, nego i za dobrobit Europe»⁶⁹⁴. Usprkos tomu on ne može odoljeti iskušenju razotkriti stvarno željenu varijantu o rješavanju Istočnog pitanja i balkanske sudbine: «spremni za život narodi – Hrvati i Bugari – da stvore tako jake i prosvijećene države koje bi opstali a da ne štete ostale narode koji bi im se pridružili»⁶⁹⁵, dakle, to je svršetak osmanske vladavine i svjetla budućnost za obje velike balkanske države – Hrvatska i Bugarska.

Vidimo, međutim, kako nezavisno od svojih turkofilskih raspoloženja Starčević ustvari ide pravo prema izvornoj pravaškoj svrsi – stvaranje nezavisne od Austro-Ugarske Velike Hrvatske kao ujedinitelj svih južnih Slavena (koji su prema njemu porijeklom Hrvati!), izuzev Bugara jer su oni već dokazali svoj nacionalni individualitet i državno-stvaralačku misiju⁶⁹⁶.

Evo zbog čega smatram da je Starčevićovo, suviše netipično za jednog Hrvata (i naime zbog toga kritizirano i sa strane njegovih pristalica!)⁶⁹⁷, gledište o rješavanju Istočnog pitanja i budućnosti Balkana u velikoj mjeri podčinjeno objedinjavajućoj shemi njegove ideologije i ciljevima hrvatske nacionalne politike, kojima je ona težila. Smatram isto da je taj utjecaj jednosmjernan – on protječe jedino od ideologije prema gledištu o balkanskoj sudbini i pošto ne korigira samo gledište, možemo reći, da je ustvari ono formirano suviše statično. Po mom mišljenju, naime zbog te svoje statičnosti i podčinjenosti ideološkim shvaćanjima samog Starčevića, njegov stav pokušava nam predstaviti željenu varijantu o rješavanju Istočnog pitanja pod velikim velom turkofilstva, idealiziranim predstavama i utopijskim projektima o ozdravljenju Osmanskog carstva. Ponovno zbog te svoje suviše pristrane povezanosti s propagiranom pravaškom ideologijom Starčevićeva vizija o sudbini Balkana demonstrira kako nedovoljno poznavanje i tendenciozno idealiziranje stanja kršćana u Europskoj Turskoj, tako i nedovoljnu želju njegovog razumijevanja, čvrsto izražen, karakterističan za izvornu pravašku ideologiju negativan odnos prema istočnom pravoslavlju (naročito prema kršćanima u Srbiji i Bosni i Hercegovini) i svojstveno jedino Starčeviću negiranje državno-povijesnih i nacionalnih prava podčinjenih Turskoj balkanskih naroda (izuzev Bugara).

Ne možemo zaobići konstataciju da je stav Račkog prema sudbini Osmanskog carstva i Balkana isto usko povezan s objedinjavajućem shemom ideologije jugoslavizma i s ciljevima hrvatske nacionalne politike. Zbog šireg opsega te sheme, koja uključuje i Bugare, kao i zbog profesionalnog pogleda povjesničara Račkog, međutim, njegova vizija o budućnosti Osmanskog carstva i Balkana, po mom mišljenju, sadrži više realističnosti u usporedbi s vizijom Starčevića. Mada ne uspijeva (kako smo već spomenuli) nadmašiti kako karakteristična za «romantični jugoslavizam» iracionalna

⁶⁹⁴ Ibidem.

⁶⁹⁵ Ibidem, s. 46. Vidi isto: **Pavličević, D.** Ante Starčević prema bosansko-hercegovačkom ustanku, s. 115.

⁶⁹⁶ Kasnije pravaši (točnije tzv. frankovci) gravitiraju ka ideji o trijalističkom preuređenju Habsburške monarhije u kojoj bi Hrvatska (nakon objedinjenja s ostalim južnim Slavenima pod njenom vlašću) bila treća državna jedinica. Vidi: **Gross, M.** Povijest pravaške ideologije, s. 215 sq.; **Bilandžić, Fr.** Hrvatska moderna povijest. Zagreb, 1999, s. 22; **Pavličević, D.** A. Starčević i Istočno pitanje, s. 115.

⁶⁹⁷ Pošto je hrvatsko društvo otvoreno podržavalo oslobodilačku borbu podčinjenih Osmanskom carstvu balkanskih naroda, neprihvatljivo za Hrvate turkofilsko gledište Starčevića u vezi s tim pitanjem bilo je veoma kritizirano čak i sa strane ostalih pravaških vođa – Fran Folnegović i Milan Makanec. Usprkos tomu Starčević je nastavio braniti taj svoj nepopularan i suviše izoliran od ondašnjeg javnog mnijenja stav. Vidi: **Pavličević, D.** Ante Starčević prema prema bosansko-hercegovačkom ustanku, 117-120.

raspoloženja, tako i svoj optimizam, koji proriče blisko oslobođenje balkanskih južnih Slavena kao željena etapa ka njihovom objedinjavanju, u usporedbi sa Starčevićem Rački stvara mnogo objektivniju analizu stanja i perspektiva pred Istočnim pitanjem. I što je mnogo važnije – pokušava privući pažnju hrvatske zajednice u odnosu na sudbinu Balkana i oslobodilački rat kršćana u Europskoj Turskoj. Njegov interes prema budućem razvoju balkanskih naroda obuhvaća širi dijapazon problema i dosta je dinamičniji u usporedbi s interesom Starčevića. Vidimo kako Rački teži ka razmatranju svih elementa Istočnog pitanja i ka prepoznavanju svih faktora koji ga provociraju i utiču na sudbini podčinjenih balkanskih naroda. Osim toga, mada čvrsto povezan s njegovim ideološkim stavovima, interes povjesničara Račkog prema Istočnom pitanju i Balkanu često demonstrira takvu objektivnost koja ustvari nadmašuje neke iracionalne i romantične crte izvorne jugoslavenske ideologije i uključuje korekcije u toku njezinog razvoja, dakle, povjesničar Rački povremeno nadjačava ideologa Račkog. Takav je na primjer slučaj s njegovim odnosom prema naoružanoj borbi podčinjenih Turskom balkanskih naroda, koju on potpuno podržava, nezavisno od toga što istovremeno propagira slogan: «kroz prosvjete ka slobodu». Takav je isto slučaj kada, usprkos tezi jugoslavizma o idealizaciju Slavenstva, Rački ističe koristoljubive pobude ruske balkanske politike.

Spomenuta objektivnost vizije hrvatskog povjesničara u odnosu na balkansku budućnost, ustvari prizemljuje «romantični jugoslavizam» pri čemu on postaje realističniji i dinamično mijenjajući se. Na taj način, za razliku od postojeće kod Starčevića jednosmjerne veze između njegove ideologije i vizije o povijesnoj sudbini Balkana, kod Račkog se ta veža pretvara u dvosmjernu. Oba njena elementa se uzajamno izmjenjuju, prepliću ili udaljavaju da bi stvorili jedan zaista zadivljujući sa svojim dimenzijama i osjećajem južnoslavenske solidarnosti stav u odnosu na Istočno pitanje. Međutim, naime karakteristična za taj stav dinamika znatno prouzrokuje kako daljnju solidarnost Račkog s problemom rješavanja nacionalnog pitanja na Balkanu, tako i promjene u ideologiji jugoslavizma krajem 70-ih i početkom 80-ih godina XIX. stoljeća: prvo, konačno preokretanje ka sloganu o «ravnopravnoj južnoslavenskoj federaciji» (koji je uspio trajno uključiti federalizam u kasniju hrvatsku nacionalnu politiku) i, drugo, izostavljanje, koje je odobravao i sami J. Strossmayer, karakteristične za «romantični jugoslavizam» ideje o vjerskom objedinjenju južnih Slavena⁶⁹⁸.

Na kraju bih, sa gledišta povijesne distance, izrazila svoje mnijenje o tome u kojoj su mjeri koncepcije o sudbini Osmanskog carstva Račkog i Starčevića iz druge polovice XIX. stoljeća dosita pronicljive.

Ne možemo poreći da se model Račkog o južnoslavenskom ujedinjenju, koji se bar na prvom pogledu čini suviše utopijskim, ipak uspio ostvariti, mada i u snažno modificiranoj državno-političkoj varijanti – dosita ne kao «federaciju ravnopravnih

⁶⁹⁸ Početkom 80-ih godina XIX. stoljeća jugoslavizam ne samo što konačno gravitira ka ideji južnoslavenske federacije, već zbog novih uvjeta nakon Berlinskog kongresa izostavlja jednu osnovnu svrhu «romantičnog jugoslavizma» - ideju vjerskog objedinjenja južnih Slavena, koju je 60-ih i 70-ih godina otvoreno podržavao biskup J. Strossmayer. O tom pitanju vidi: **Gross, M.** Vijek i djelovanje Franje Račkoga, s. 417; **Божилова, Р.** Епископ Шросмайер и българите. – Юбилеен сборник. Изследвания в чест на 80-год. На проф. Кръстьо Манчев. София, 2006, с. 227. Detaljnije o mjestu ideje o vjerskom objedinjenju Slavena u južnoslavenskoj ideologiji vidi: **Tomljanovich, M. B.** Biskup Josip Juraj Strossmayer. Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj. Zagreb, 2001, 271-289, 391 sq.

različitosti», koju je projektirao Rački, nego kao južnoslavenska (izuzev Bugara) državna zajednica pod okriljem i hegemonijom Srbije. Povijest je, međutim, dokazala da taj modificirani model nije živahan i da se opća južnoslavenska država, koja je bila rastrgana unutrašnjim međunacionalnim konfliktima, pokazala (kako je, međutim, Starčević prouzrokovao!) «nepodobnom za život».

Oba Starčevićeva modela o budućnosti Balkana ostvarila su se isto – u različitim periodima i u modificiranim varijantama. Model «ozdravljajućeg reformiranja» Osmanskog carstva i njegovog pretvaranja u svjetovnu ustavnu državu ostvaruje se u samoj Turskoj, ali bez prorokovanog od Starčevića pretapanja podčinjenih balkanskih naroda do stanja «jedne narodnosti u jednoj snažnoj općoj državi». Model nezavisne Hrvatske (koji je, međutim, bio korigiran gubljenjem njene vodeće objedinjavajuće uloge) ostvario se nakon dugih peripetija (tu možemo spomenuti i konfuznu varijantu Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945.), a u našim vremena, nakon jednog teškog domobranskog rata, ali u jednoj mnogo realističnijoj i pravičnoj varijanti – kao suverenu nacionalnu državu, današnju Republiku Hrvatsku.

Kraj XIX. i naročito početak XX. stoljeća povećali su utjecaj nacionalističkog faktora u razvoju balkanskih naroda, a naše su generacije postale (a i dan današnjeg jesu!) svjedoci kako množenja Balkana u mnoštvo zaraćenih malih nacionalnih zemalja i etničkih enklava, o kojem opominje Starčević, tako i suvremenog procesa nadmašivanja konfrontacije i postizanja razumijevanja ciljem objedinjenja, o kojem pak s druge strane Rački opominje. Sada, međutim, taj cilj više nije južnoslavensko objedinjenje, već objedinjenje s Europskom unijom u ime privlačenja Balkana vrijednostima naprednjačke Europe.

Sve to, po mom mišljenju, pokazuje da se vizije Račkog i Starčevića o sudbini Osmanskog carstva i Balkana, ma koliko bile različite, ustvari prepliću i uzajamno nadoknađuju, da bi nam u krajnjoj konsekvenci predložili itekako pronicljivo gledište hrvatske političke i nacionalno-integracione misli XIX. stoljeća o budućem razvoju «uznemirenog Balkana» i njegovih naroda.

ABSTRACT

On the basis of the comparative analysis of the journalists materials speeches and correspondence of the founders of the *jugoslavizam* and *pravaštvo* Franjo Rački and Ante Starčević, in the presentation an attempt is made to explain their completely different concepts for the destiny of the Ottoman Empire and South Slavs living in its territories. The contradictory opinion of the both Croatian ideologists on the issues of Islam, relations between Christian and Muslims, and the collision between East and West in the 1860s and 1870s is revealed. It is explained that these differences were based on the different ideas of F. Rački and A. Starčević for South Slav unity and means to accomplish it, their different concepts for solving of the Eastern question and the role of the Muslim population from the European part of Turkey. An attempt is also made to assess the ideas of F. Rački and A. Starčević for the destiny of the Ottoman Empire and the Balkan Slavs from the point of view of the contemporary political and religious situation.

***Batı Trakya'dan Avrupa'ya Göç ve
Batı Trakyalı Türk Göçmenlerin Yaşam Koşulları***

**Cem ŞENTÜRK
Türkiye Araştırmalar Merkezi Vakfı**

Giriş: Batı Trakya ve Göç

Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı Balkan Savaşları sonrasında Batı Trakya, bugüne dek süren biçimde sürekli göç vermiştir. Bugün Yunanistan'ın kuzeybatısında kalan ve iki ülke arasındaki nüfus mübadelesi esnasında İstanbullu Rumlarla birlikte istisna tutulan Türk azınlığın mensuplarının göçünün ana istikameti 1970'lere kadar Türkiye iken, daha sonraları Almanya başta olmak üzere Avustralya ve ABD'de bu ana yönlere katılır.

Batı Trakya'nın Lozan Antlaşması'ndan itibaren verdiği göçlere dair bir tarihsel döküm çıkarmamız gerekirse:

Bölgenin Yunanistan'a devrinden sonra, sınırı geçerek bölgeye gelen Rumların yerleştirilmesi için Türklere ait gayrimenkullere el konulması ilk göç dalgasını doğurur. Türk – Yunan ilişkileri açısından hayli gergin geçen 1923 – 1930 evresinde sızıntılar halinde devam eden göç, ardından girilen iyi ilişkiler dönemiyle durma noktasına gelir.

İkinci Dünya Savaşı esnasında Alman ve Bulgar işgalleri esnasında daha güvenli görülen Türkiye'ye doğru sınır geçişleri gözlenir. İkinci göç dalgası ise savaşın ardından patlak veren Yunan iç savaşı esnasında ortaya çıkar. İç savaşta merkezi hükümet yanlısı görülen azınlık köylerine çete baskınları sonucu azınlık mensupları çareyi göç etmekte bulur.⁶⁹⁹

İç savaş sonrasında durulan sular, 1960'lara girilirken Kıbrıs sorununun yükselişine paralel tekrar bulanmaya başlar. Azınlık üzerinde artan baskılar, 1960'lardan itibaren ilk aşamada en varlıklı kesim olmak üzere çok sayıda azınlık mensubunun bölgeyi terk etmesine yol açar. Bu süreç 1967'de cuntanın iktidara gelmesiyle iyice hızlanır. Cuntanın iktidardan düşmesinin ardından da göçler aynı hızıyla devam eder. 70'li yıllarda Almanya başta olmak üzere Batı Avrupa ülkeleri ve Avustralya'da göç güzergâhları olarak belirmeye başlar. 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilanı ile iyice yükselen tansiyon ve Bulgaristan'daki gelişmeler, toplu göçü azınlığın gündemine getirir. 90'lı yıllara girilirken hızlı bir değişim geçiren dünyanın,

⁶⁹⁹ Rıza Kırıldökme, yaygın kabulün aksine azınlığın ne hükümet güçleri ne de sol güçlerden yana tavır aldığını, bu tarafsız konumu nedeniyle de, her iki tarafça da karşı taraftan algılandığı için baskıya uğradığını söylemektedir. **Rıza Kırıldökme ile Mülakat**, Araştırmacı-Yazar, İskeçe, 22 Mayıs 2005. Bunun aksini savunan Murat Hatipoğlu bölgenin Komünistlerin idaresine geçmesinden sonra 25. 000 Batı Trakya Türkünün Türkiye'ye göç ettiğini bildirmektedir. Hatipoğlu, **Yunanistan'da Etnik Gruplar ve Azınlıklar**, Ankara:SAEMK, 1999, s. 27.

Yunanistan'ı azınlık hakları konusunda başına buyruk hareket etmekten alıkoyması, göçün şiddetini azaltmaya yeter. 90'ların ortalarına dek devam eden göç, bugün farklı bir kanaldan beyin göçü şeklinde devam etmektedir. Türkiye bu göçte de ana alıcı ülke olma rolünü sürdürmektedir.

Batı Trakya'dan Türkiye'ye göçlere ilişkin bir tasnif yapmak gerekirse dört farklı göçten söz edilebilir:

Güvenlik amaçlı göçler bu bağlamda birinci türü oluşturmaktadır. Balkan Savaşları sonrasındaki karmaşa döneminde yaşanan bu tip göçler İkinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan iç savaş esnasında görülmüştür. 1974 Kıbrıs Harekâtı sonrasında Türkiye'ye kaçanların göçleri de bu çerçevede düşünülmelidir.

İkinci göç tipi politik-ekonomik baskıdan kaynaklanan politik kökenli göçtür. Batı Trakya'dan Türkiye'ye göçlerin büyük bölümü bu gerekçe ile gerçekleştirilmiştir.

Üçüncü tip göçler ikinci tipe benzemekle beraber ekonomik boyutu daha belirgin serbest göçlerdir. Cafer Alioğlu, 50'li ve 60'lı yıllarda sıkça rastlanan bu göçlerin dönemin Menderes Hükümeti tarafından alınan serbest göç kararına dayandığını kaydetmektedir.⁷⁰⁰

Son tip göç ise hala kısmen devam etmekte olan beyin göçüdür. Yunanistan'da eğitim olanağı sınırlı azınlık mensupları çoğunlukla ilkökul sonrasında ya da en geç üniversite aşamasında Türkiye'ye gönderilmiş, Yunanistan tarafından uzun yıllar tanınmayan diplomalarla Yunanistan'da iş yapmanın güçlüğü nedeniyle Türkiye'ye giderek orada yüksek öğrenim almış kişilerin önemli bölümü bu ülkede kalmıştır. 1980'li yılların başında Türk üniversitelerinde tanınan kontenjanlarla hız kazanan bu göç, Yunanistan üniversitelerinde azınlık mensuplarına binde beşlik kontenjan açılmasıyla yavaşlamaya başlasa da hala devam etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Kurumu'nun verdiği rakamlara göre 1999-2004 yılları arasında Türkiye'de kontenjanlardan istifade eden Batı Trakya Türkü öğrenci sayısı 196'dır.⁷⁰¹

Türkiye'ye göç edenlerin, bu ülkede toplumsal dışlanma süreçlerini daha hafif atlatalmaları ve kendilerini asimilasyon tehdidinden uzakta “güvende” bir toplum yapısı içinde hissetmeleri, genel Türk kimliğinin dışında ayrı bir kimlik üretmekten alıkoymuştur. Balkanlar ve diğer coğrafyalardan Anadolu'ya göç eden pek çok topluluğun dahil olduğu bu süreçte, farklılıklar yerine benzeşliklerin ortaya çıkarılması ihtiyacı sürecin bu biçimde işeyişinin temel nedenidir. Buna karşın 60'lı yıllardan itibaren “politik-ekonomik baskı” gerekçeli göçlerle gelenler yeni bir kimliğin oluşmasına öncülük ederler. Yunanistan'ın azınlığa uyguladığı baskılara karşı oluşmuş bu mücadeleci kimlik örgütlenme süreci üzerinde de tesirlerde bulunur.

1. Batı Trakya'dan Almanya ve Diğer Batı Avrupa Ülkelerine Göçler

Almanya başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine Batı Trakya Türklerinin göçleri Türkiye'den bu ülkelere göçe benzer şekilde işgücü göçü şeklinde ortaya çıkar. Batı Trakya Türklerinin Yunanistan haricinde en yoğun olarak yaşadığı Almanya ile Yunanistan arasında işgücü alımı antlaşması 1960 tarihini taşısa da, Batı Trakya Türklerinin göçleri 70'li yılların başlarında gerçekleşir. 1973 Kasım ayında Federal Almanya Hükümeti'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu üyesi ülkeler haricinde yabancı işçi alımı durdurma kararına (Anwerbestopp) dek süren göçün birinci perdesinin ardından, Yunanistan vatandaşlarının Avrupa Birliği içerisinde

⁷⁰⁰ Çoğu zaman politik ve ekonomik nedenli göçler şeklinde bir ayırım yapmak güçtür. Özellikle Batı Trakya'da politik baskının ekonomik baskı mekanizmaları da işletilerek yürütülmesi nedeniyle bu tür bir ayırım işlevselliğini yitirmektedir. Ancak, göçmenin iç dünyasında kendi göçüne bulduğu neden bakımından, kurgular gerçeklik üzerinde yansımalar bulmaktadır. Bu nedenle politik ve ekonomik göç arasında iç içe geçmişlik durumu yadsınmaksızın, göçmenler arasında farklılığı belirleyebilmek üzere “politik-ekonomik” nedenli göçler ve “daha ziyade ekonomik nedenli göçler” şeklinde ikili bir ayırma gidilmiş, kavram kargaşasına yol açmamak için ikinci tür göçler “serbest göçler” adıyla anılmıştır.

⁷⁰¹ T.C. Yüksek Öğretim Kurumu, **Türk Yüksek Öğretiminin Bugünkü Durumu**, Kasım 2005, s.135. (http://www.yok.gov.tr/egitim/raporlar/kasim_2005/kasim_2005.zip, Bağlantı tarihi: 13 Mayıs 2006)

serbest dolaşım hakkı edinmesiyle ikinci bir göç dalgası yaşanır. Avrupa’da kalıcılığa dönük göçün önemli bir parçasını ise çoğunlukla eğitim amaçlı olarak gittikleri ülkelerde yerleşenlerin tabii olduğu beyin göçüdür. Bu göçte İngiltere, Almanya’dan daha çekici bir merkez olarak ön plana çıkmıştır. Kalıcılığa dönük olmayan bir başka hareketlilik ise Hollanda başta olmak üzere Avrupa’nın liman kentlerine dönemsel çalışma amacıyla gelenlerin dahil olduğu mevsimlik göçlerdir. Yunanistan haricinde AB ülkelerine dağılmış bu nüfusa dair istatistik veriler bulunmamasına rağmen yapılan tahminler toplam nüfusun 25-40.000 arasında olduğunu öngörmektedirler. Kişisel gözlemlerimiz 25-30 bin arasında bir değer aklı yatkın olduğunu göstermektedir. Bu toplam nüfusun yaklaşık % 80’i Almanya Federal Cumhuriyeti’nde yoğunlaşmıştır. Almanya’daki nüfus başta Kuzey Ren Vestfalya, Bavyera ve Hessen eyaletleri olmak üzere eski “Batı Almanya”yı oluşturan 11 eyalete dağılmıştır.

1.1. Birinci Göç Dalgası 1970-1973

Batı Trakya’dan Almanya ağırlıklı Avrupa’ya göç diğer Yunan vatandaşlarına nazaran geç başlar. 70’li yılların başında gerçekleşen bu göçün gecikme nedeni, pek çok azınlık mensubuna göre Yunanistan’ın bu konuda izlediği bilinçli politikadır. Bu tezi savunanlara göre azınlığı ülkeden çıkarmayı hedefleyen Yunanistan, azınlık mensuplarının geri dönme ihtimalleri yüksek görülen Almanya’ya göndermek yerine, onları Türkiye’ye göç etmeye zorlamıştır.⁷⁰² Yine bu tezi savunanlara göre Yunanistan’da o dönem iktidarda bulunan cunta, “gidenlerin geri dönmeyeceğini varsayarak” azınlık mensuplarının Almanya’ya gidişlerinin yolunu açmıştır. Bu dönemde Almanya’ya işçi olarak gelen göçmenlerin büyük bölümü işlemlerinin olağanüstü bir hızla tamamlanarak Almanya’ya gönderildiklerini söylemektedirler.⁷⁰³ “Almanya’daki Yunan uyruklu nüfusun gelişimine” dair grafik incelendiğinde iddianın inandırıcılığı artmaktadır.⁷⁰⁴ 1960 yılında Almanya ile Yunanistan arasında varılan işgücü gönderimi antlaşması sonucunda Yunanistan’dan gelen göçmenlerin sayısı 1970 yılında 342 bine ulaşmışken, azınlıktan bu dönemde Almanya’ya gelmiş hiç kimseye rastlanmaması kafalardaki soru işaretlerini arttırmaktadır. Kırsal kökenli bir azınlığın içine kapanıklık oranı ve düşük mobilitesi göz önüne alınsa dahi bu kadar uzun süre hiç bir hareketliliğin görülmemesi dikkat çekicidir.

Tablo 1.							
Almanya’da Yunan Uyruklu Nüfusun Yıllara Göre Değişimi (1967-2003)							
Yıl	1967	1970	1973	1976	1979	1982	1985
Sayı	200961	342891	407614	353733	296803	300824	280614
Yıl	1988	1991	1994	1997	2000	2001	2003
Sayı	274973	336893	355583	363202	365438	362708	354600

⁷⁰² Alioğlu, **Dünden Bugüne Batı Trakya**, Bursa: Avrupa Batı Trakya Türk Federasyonu Yayını, 2005, s. 215. **Mehmet Mehmet İle Mülakat**, Eski ABTTF Başkanı, Stuttgart, 16 Nisan 2005. **Witten Derneğinde Göçmenler İle Mülakat**, 9 Nisan 2005.

⁷⁰³ Birinci göç dalgası ile Almanya’ya gelen Eski ABTTF Başkanı Mehmet Mehmet, başvurusundan bir hafta sonra olumlu cevap aldığını söylemektedir. **Mehmet Mehmet ile Mülakat**, Eski ABTTF Başkanı, Stuttgart, 16 Nisan 2005.

⁷⁰⁴ Trakya’nın dağlık ve geri kalmış bir bölge olarak ekonomik bir problem alanı teşkil ettiğini bu nedenle de 50’li ve 60’lı yıllardaki ekonomik durgunluk esnasında Müslümanlardan daha çok Hıristiyanların yabancı ülkelere göç etmek durumunda kaldığını kaydeden Yunan Dışişleri Bakanlığı, üstü kapalı olarak azınlık mensuplarının bu tezini doğrulamış olmaktadır. Republik Griechenland, **Griechenland in der Welt...**, s. 77.

Kaynak: "Greece", <http://de.wikipedia.org/wiki/Griechen>, Bağlantı Tarihi: 30 Nisan 2006.

Batı Trakya'dan Almanya'ya göçünü Yunan uyruklu diğer göçmenlerden ayıran bir faktörde göç edenlerin sayılarının birikimli olarak artmasıdır. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın ülke bilgileri başlığı altında Yunanistan'a dair verdiği bilgiye göre bugüne dek Almanya'da çalışma amaçlı bulunmuş kişi sayısı 1 milyonu bulmaktadır. Bunun anlamı Almanya'da bulunan Yunanlı göçmen sayısının yaklaşık 2 katı aradan geçen sürede ülkesine geri dönmüştür.⁷⁰⁵ Batı Trakya Türkleri için ise durum tam tersinedir. Göçün başladığı günden bu yana sayı yaklaşık üçe katlamıştır. Almanya'ya Türkiye'den gelen göçle bu bağlamda benzeşlik gösteren Batı Trakya Türklerinin göçünü Türkiye'den göçe benzer kılan bir diğer faktör, Almanya'nın göçmen alımını durdurma kararının hemen ardından aile birleşimlerinin hız kazanmasıdır. Ancak Türkiyeli göçmenler için sürecin akışı içinde kendiliğinden ortaya çıkan bu durumu Batı Trakya Türkleri için hızlandıran etmen, 1974 Kıbrıs Harekâtı'nın ardından ortaya çıkan savaş endişesidir. Ailelerinin can güvenliğinden endişe eden Batı Trakyalı Türk göçmenler derhal ailelerini Almanya'ya getirme yolunu seçerler.

Batı Trakya'dan ilk göç edenler geri döndüklerinde Almanya'da çalışarak elde ettikleri birikimle bir miktar tarla, traktör vb. satın almak niyetindedirler. Ancak Yunanistan'da iktidara gelen cunta gayrimenkul alımını engelleme ve traktör ehliyeti vermeme gibi politikaları çoktan uygulamaya koymuştur. Buna karşın bu yönde bir umut beslenerek Avrupa'ya gelmiş olması, cunta iktidarı ile belirginleşen ihlallerin son bulacağı yönünde bir umudun hala bulunuyor olmasıdır. Yine de gelenlerin kafasında bir belirsizlik hâkimdir. Bu belirsizliklere son veren Kıbrıs Harekâtı sonrası gelişmeler olur. Cunta iktidardan düşürülmesine rağmen azınlık haklarında hiç bir iyileşmenin olmaması gözleri Türkiye'ye çevirir. Yatırımlar Türkiye'ye yapılır. Almanya'da Batı Trakya Türklerinin oluşturdukları ilk çatı örgütlenme modeli olan dernekler arası koordinasyon kurulunun Türkiye'ye heyetler göndererek bu alanda karşılaşılan zorlukların giderilmesi yönünde istekte bulunması bu bağlamda şaşırtıcı değildir.⁷⁰⁶ Batı Trakya ve Türkiye'de yaşayan Yunan uyruklu Batı Trakya Türkleri de kapsayan aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere, mülk ediniminde Bursa, İstanbul ve İzmir gibi Batı Trakya Türklerinin yoğun olarak yaşadığı kentler tercih edilmiştir. Almanya'da yaşayan 1. kuşak göçmenler arasında Türkiye'de mülk edinmemiş kimse yok gibidir. Bu bağlamda Türkiye'de Yunan uyruklularca edinilmiş 11.505 gayrimenkulün önemli bir bölümünün Almanya'da yaşayan göçmenlerce alınmış olduğunu düşünmek gerekir. 90'lı yılların başında gayrimenkul ediniminin önündeki engellerin kaldırılması, Türkiye'den mülk edinimlerini azaltmışken, Avrupa'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlere paralel bulunan ülkede kalıcılığın keşfi ile bu ülkelerde gayrimenkul edinimine yönelmesi bu etkiyi güçlendirmiştir.

Tablo 2.

Yunan Uyruklu Gerçek Kişilerin Türkiye'de Gayrimenkul Edinimi (14 Temmuz 2004 İtibariyle)

İl	Köken	Gerç. Kişi Sayısı	Kişi Sayısı	Arazi-Arsa Mülkiyeti		Arazi -Arsa Mülk. (Bina/Konut)		Konut		Toplam m ²
				Sayı	m ²	Sayı	m ²	No.	m ²	
AFYON	Tümü Türk	1	1	0	0	0	0	1	35	35
ANKARA	25 Türk , 3 Yunan	28	34	3	1.902	0	0	25	1.473	3.375
ANTALYA	Tümü Türk	23	16	8	6.401	0	0	15	427	6.828
AYDIN	40 Türk, 1 Yunan	41	41	9	18.541	4	1.014	28	2.317	21.872

⁷⁰⁵ "Greece", <http://www.auswaertiges-amt.de/diplo/en/Laender/Greece.html> ; Bağlantı tarihi: 10 Nisan 2006.

⁷⁰⁶ "Federal Almanya'daki Derneklerimiz Adına Ankara'ya Giden Heyetin Yaptığı Temas ve Görüşmeler Hakkında Tutanak" **Arşiv Belgesi**, ty, yy.

BALIKESİR	Tümü Türk	298	247	169	189.500	36	10.370	93	4.370	204.240
BATMAN	Tümü Türk	2	2	0	0	0	0	2	32	32
BURSA	4008 Türk , 17 Yunan	4.025	5.699	2.606	1.501.286	540	75.022	879	27.532	1.603.840
ÇANAKKALE	2 Türk, 12 Yunanl	14	10	10	11.978		48	0	0	12.026
CORUM	Tümü Türk	1	1	0	0	1	164	0	0	164
DÜZCE	Tümü Türk	1	1	0	0	0	0	1	27	27
EDİRNE	89 Türk , 1 Yunan	91	87	40	202.538	17	5.490	34	2.845	210.873
ESKİŞEHİR	Tümü Türk	24	20	2	424	5	873	17	608	1.905
GAZİANTEP	1 Yunan	1	1	0	0	0	0	1	76	76
HATAY	3 Türk , 12 Yunan	15	12	10	18.614	5	1.195	0	0	19.809
İSTANBUL	4060 Türk, 941 Yunan	5.001	5.305	1.271	752.260	732	102.372	2.998	93.152	947.784
İZMİR	1327 Türk, 20 Yunan	1.347	1.210	575	275.454	248	34.707	524	20.111	330.272
KAYSERİ	Tümü Türk	1	1	0	0	1	450	0	0	450
KIRKLARELİ	Tümü Türk	11	11	2	614	1	309	8	305	1.228
KOCAELİ	443 Türk	443	576	301	116.969	22	3.911	120	4.820	125.700
KONYA	Tümü Türk	5	2	0	0	0	0	5	186	186
MANİSA	542 Türk, 1 Yunan	543	490	383	477.062	42	10.015	118	4.264	491.341
MERSİN	1 Türk, 35 Yunan	36	10	36	15.186	0	0	0	0	15.186
MUĞLA	Tümü Türk	78	68	27	20.215	18	8.395	34	3.965	32.575
NEVŞEHİR	1 Türk, 4 Yunan	5	4	1	78	4	350	0	0	428
SAKARYA	80 Türk	80	88	55	15.544	4	810	21	988	17.342
TEKİRDAĞ	105 Türk, 3 Yunan	108	106	21	9.906	0	0	87	8.626	18.532
YALOVA	334 Türk, 1 Yunan	335	405	131	87.619	19	4.085	185	7.795	99.499
TOTAL	(11.505 Türk, 1053 Yunan)	12.558	14.448	5.660	3.722.091	1.699	259.580	5.196	183.954	4.165.625

Kaynak: Fuat Aksu, "Confidence Building, Negotiation and Economic Cooperation Efforts in Türk-Yunan Relations (1990-2004)", *Türk Review of Balkan Studies*, Annual 2004, ss. 31-109
(<http://www.turkishgreek.org/makaleler/trgreconomy.htm>, Bağlantı Tarihi: 12.05.2006)

Batı Trakyalı Türk göçmenleri Türkiyeli göçmenlerden ayıran temel olgulardan biri yeni gelinen ülkeyi algılayış biçimine ilişkindir. "Baskı altında" yaşanan dışlayıcı bir toplum yapısından çıkılarak gelinen ülkedeki özgürlükler, Almanya'ya dair üretilen imgelerin ziyadesiyle pozitif olmasına yol açmıştır. Birinci kuşaktan Batı Trakyalı göçmenler Batı Trakya'dan geldikten sonra Almanya'yı çok rahat bulduklarını ifade etmektedirler. Bu çizgi Almanya'ya ilişkin olarak üretilmiş edebi eserlerden de okunabilmektedir. Örneğin, Batı Trakya Türk Edebiyatı üzerine çalışmalar yapan araştırmacı Feyyaz Sağlam'ın "Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri Edebiyatı Üzerine İncelemeler" adlı eseri bunlardan biridir. Araştırmacının derlediği, Almanya'daki Batı Trakya Türklerine ait edebi eserlerin önemli bölümü Batı Trakya sorununu anlatan mücadele çağrısı niteliğinde şiirlerken, doğrudan Almanya'yı anlatan şiirlerde yalnızca bir sıra hasreti okunmakta, Almanya olumlu bir imaj içerisinde şiirlerde yer bulmaktadır.

Giderek biz de hasretliğe alıştık

Gece gündüz durmayıp evcek çalıştık

İşi sıkıca tuttuk bolca paraya kavuştuk

Hesabını bilen için kazanç yolu Almanya⁷⁰⁷

(Yakalı Çoban)

Vidyoyu, para ve kolumda bilezikler

İsterseniz bana gurbetçi karısı diyebilirsiniz

⁷⁰⁷ Feyyaz Sağlam, *Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri Edebiyatı Üzerine İncelemeler Cilt II*, İzmir, 1993, s. 143.

Sürdüğüm hayatı kıskanırsınız da
Yalnızlıktan tükendiğimi görmezsiniz⁷⁰⁸

(Ali Rahmi)

Almanya'ya yerleşen birinci kuşak Batı Trakyalı Türk göçmenlerin yerleşim alanları Yunanlı göçmenlerinkine paralel belirlenmiş, daha sonra gelecek göçmenlerin geliş yönleri için de tayin edici olmuştur. Giessen, Nürnberg, Kelsterbach, Düsseldorf, Gütersloh ve Hagen gibi kentler etnik Yunanlılar gibi Batı Trakya Türklerinin de yoğun olarak bulunduğu şehirler olarak göze çarpmaktadır.

Tablo3. Eyaletlere Göre Almanya'da Yunan Uyruklu Göçmenler (2003)	
Eyalet	Nüfus
Baden-Württemberg	81.529
Bavyera	72.763
Berlin	10.209
Brandenburg	696
Bremen	1.264
Hamburg	7.640
Hessen	37.054
Mecklenburg-Vorpommern	529
Aşağı Saksonya	17.902
Kuzey Ren Vestfalya	105.846
Rheinland-Pfalz	8.192
Saarland	1.067
Saksonya	1.794
Saksonya-Anhalt	1.110
Schleswig-Holstein	3.818
Thüringen	616
Toplam	354.630⁷⁰⁹

Kaynak: Isoplan (http://www.isoplan.de/aid/2004-3/images/s12_griechen_gr.gif)

1.2. İkinci Göç Dalgası 1988-1991

Yunanistan'ın 1981'de o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğuna katılmasının ardından, 1.1.1988'de Yunan vatandaşları serbest dolaşım hakkına sahip olur. Azınlığın bölgeden toplu göçünün konuşulduğu ve toplu bir göç ihtimaline karşı Türkiye'nin bölgeden göçün önünü alacak tedbirlere yöneldiği günlerde, Avrupa Birliği ülkelerinin kapılarını Yunan vatandaşlarına açması bölgeden ciddi bir göçü beraberinde getirir. Bu evrede 10 binin üzerinde Batı Trakya Türk azınlığı mensubunun bölgeyi terk ederek Avrupa'ya, Almanya başta olmak üzere geldiği tahmin edilmektedir. Önceden yerleşmiş tanıdık ve akrabalarının yaşadığı bölgelere yerleşen bu yeni göçmenler arasında önemli bir bölümü henüz gelişte ailesi ile birlikte yerleşme yolunu seçer.

⁷⁰⁸ Sağlam, **Yunanistan...**, s. 147.

⁷⁰⁹ Isoplan tarafından federal ve eyalet istatistik dairelerinin sunduğu verilere dayanılarak hazırlanan bir grafikten derlenen eyaletlere göre nüfus rakamları toplandığında grafik üstünde verilen toplam sayıya ulaşılacaktır. Küçük sayılabilecek bu farkın nedeni federal düzeyde kullanılan güncel rakamların eyaletler düzeyinde güncellenmemiş olması ya da tam tersi olmalıdır. "Griechen in Deutschland", http://www.isoplan.de/aid/2004-3/images/s12_griechen_gr.gif; Bağlantı tarihi: 10 Haziran 2006.

Ekonomik nedenlerin de üzerinde belirgin bir etkide bulunduğu bu göçe dahil olanların göçlerine dayanak oluşturmada politik nedenlere yaptıkları atıflar ilk kuşak göçmenlerden daha belirgindir. “88 göçmenleri”nden (bu kendilerince kullanılan tabir) Witten Derneği Başkanı Sami Yusuf Almanya’ya gelirken Gümülçine’deki demirci dükkânını kapatmak zorunda kaldığını, dükkânını açtıktan sonra 3 yıl geçmesine rağmen arabasına plaka verilmediğini söyledikten sonra geliş hikâyesini şöyle anlatmaktadır:

“Bizim zamanımızda Yunanistan’ın baskısından dolayı kaçtık Avrupa’ya. Ekonomik sıkıntımız yoktu; yahut Almanya’ya gelip de 5 sene sonra bir traktör alıp, yahut iki baş hayvan alıp geri döneceğiz diye bir düşüncemiz de yoktu. Tamamen yerleşmek için geldik buraya bir çare aramak için geldik buraya. Baskıdan dolayı geldik, yoksa paramızı çıkartabilirdik Batı Trakya’da”

Ekonomik yönü politik yönüne göre arka planda kalan bu göçe dahil olanların kurgularındaki farklılık yaşam tarzlarına da yansır. Birikimden ziyade daha iyi yaşamın ön plana çıktığı tüketime dönük iktisadi davranış, onların birinci göç dalgası ile gelenlere nazaran daha dışa açık bir yaşam tarzıyla yeni ülkedeki yeni hayata başlamalarını sağlar. Bunun yanında Avrupa vatandaşlığının sunduğu avantajlar çerçevesinde daha az bürokrasiyle karşılaşmaları “öteki” olarak yaşanan yeni ülkenin daha fazla benimsenmesini sağlar. Diğer yandan yeni gelen göçmenlerin dil konusundaki dezavantajları, uzun süredir Almanya’da yaşamakta olan tanıdık akraba vs. yardımıyla giderilir. Ardından dünyaya gelen çocuklar da bu eksikliğin giderilmesinde önemli rol üstlenirler. Batı Trakyalı “88 göçmenleri” arasında gözlemlenebilir olan, Almancaya birinci kuşak mensuplarına nazaran daha hâkim olmalarıdır. Bunda büyük olasılıkla yeni gelen göçmenler için “geri dönüş miti”nin etkisini yitirmiş olması önemli rol oynamıştır. Diğer yandan ilk kuşak göçmenlerde olduğu gibi kişilerin dil eğitimine tabi tutulmaksızın çalışma yaşamına dahil olmalarından kaynaklanan dezavantajları da söz konusudur. İkinci olarak, yeni gelen göçmenlerin önceden gelmiş olanların yanlarına yerleşmeleri bir içine kapanma sürecini beraberinde getirmiş, bu durum dil öğrenimi konusunda bir dezavantajı doğurmuştur.

1988 yılı başı itibarıyla Yunan vatandaşlarına serbest dolaşım hakkı tanınmasıyla başlayan göç 1991 yılına dek hızla sürer. Bu süreçte diğer Yunan vatandaşlarının da önemli ölçüde yer aldıkları yukarıda sunulan Tablo 1.’den gözlemlenmektedir. Rakamlardan görüldüğü üzere 1988’de 270 bin civarında olan Almanya’daki Yunan uyruklu göçmen sayısı 60 binlik bir artışla 1991’de 330 bin dolayına çıkmıştır. Almanya’daki Yunan uyruklu nüfusta meydana gelen bu % 22’lik artışa karşın, azınlık nüfusunun % 200 dolayında büyümesi azınlık mensuplarının Avrupa’yı kendileri için bir çıkış yolu olarak gördüklerini göstermektedir. Eldeki istatistiksel verilere göre Yunanistan nüfusunun % 3,5’i Almanya’da yaşarken, Batı Trakya azınlığı içerisinde bir oranlamaya gidildiğinde bunun % 20 dolaylarına eriştiği görülmektedir.

1.3. Mevsimlik Göç

Batı Trakya’nın kuzeyinde yer alan dağlık bölge insanları ağırlıkta olmak üzere kırsal kesimde yaşayan azınlık mensuplarının dahil olduğu bu göç 1988 sonrasında yaygınlaşmıştır. Ülke içi mevsimlik göçte önemli bir yer tutan gemi-tersane işçiliği, serbest dolaşım sonrası daha iyi gelir imkânı sunan yabancı gemilerde ve tersanelerde çalışma şeklinde uluslararası alana açılmıştır. Hollanda’nın liman kentleri ve Almanya’da Bremen ve Hamburg gibi şehirler bu göçün yoğunlaşma noktaları olarak ön plana çıkmaktadır. Ürün toplama mevsimlerinde Avrupa’nın tarım ekonomisine sahip ülkelerine dönük olarak göçler ise bunun yanında bir diğer türü oluşturmaktadır. Temelde kalıcılığa dönük olmayan bu göç, zaman içerisinde yöneldiği ülkelerde yerleşik bir nüfus bırakmıştır. Batı Trakya Türklerinin Almanya’dan sonra en fazla yöneldikleri Batı Avrupa ülkesi olan Hollanda’da yaşayan göçmenler arasında önemli bir bölümü mevsimlik çalışma amacıyla gelip yerleşenler oluşturmaktadır. Ancak bu göçte çekim merkezini ve “yol göstericiliği” daha önce yerleşmiş olan “hemşehriler” değil, ülkede yaşayan Türkiye kökenli göçmenler oluşturmaktadır.

1.4. Beyin Göçü

Yunanistan'ın taşrası olan Batı Trakya'nın sınırlı olanakları, bölgeden beyin göçüne yol açmaktadır. İktisadi alandaki kısıtlar dışında, azınlığın kamu istihdamında maruz kaldığı ayrımcılık, Yunanistan içinde veya dışında eğitim almış ya da dışarıda eğitim almak isteyen çok sayıda azınlık gencinin başka ülkelere göçüne neden olmaktadır. Bu göçün en yoğun olarak gerçekleştiği ülke olan Türkiye haricinde ABD'den İngiltere'ye, Hollanda'dan İtalya'ya çok farklı coğrafyalarda yüksek öğrenimli Batı Trakya Türklerine rastlamak mümkündür. Avrupa merkezli beyin göçü ele alındığında, en fazla tercih edilen ülkenin İngiltere olduğu görülmektedir. Londra ağırlıklı olmak üzere İngiltere'ye yerleşen Batı Trakya Türklerinin sayısının 600-700 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Almanya ise bu konuda ikinci sırada yer almaktadır. Beyin göçüne tabi olarak Avrupa'ya göç etmiş göçmenlerin daha yüksek gelir seviyesine sahip olmaları, uluslararası geçerliliği olan en az bir dil bilmeleri ve eğitimlerinin kendilerine kazandırdığı vizyon onları diğer göçmenlerden ayırmaktadır.

1.5. Batı Trakya'dan Diğer Ükelere (Türkiye dışında) Göçler

Batı Trakya Türk azınlığı mensuplarının sınır aşan göçleri yalnız buraya kadar anılan ülkelerle sınırlı değildir. 1973 yılında Almanya'nın göçmen alımını durdurmasının ardından göç etmek isteyenler için Avustralya cazip bir hal almaya başlar. 1969 yılından itibaren başlayan bu göç sonucunda Melbourne ve çevresinde 180 Batı Trakyalı ailenin yerleşmiş olduğu bildirilmektedir.⁷¹⁰ Çalışıp para biriktirmek amacıyla gerçekleşen Avustralya'ya göç, bu yönüyle Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkelerine göçe benzerlik göstermektedir. Batı Trakya Türklerinin göçünü alan bir başka ülke ise Amerika Birleşik Devletleri'dir. Beyin göçü de alan bu ülkeye gerçekleşen göçlerde daha ziyade Yunan gemilerinde çalışırken bu ülkede kalmaya karar verenler yer almaktadır. Oldukça küçük bu topluluk hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

2. Avrupa'da Yaşayan Batı Trakya Türklerinin Yaşam Koşulları

2005 yılı içerisinde tarafımızdan gerçekleştirilen "Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi" Avrupa'da yaşayan Batı Trakya Türklerinin yaşam koşulları ve dünyaya bakış açılarına dair ip uçları sunmaktadır. 171 kişinin katıldığı anketlerin çoğunluğu (147 kişi) erkeklerden oluşmaktadır. Batı Trakya Türk derneklerinde gerçekleştirilen anketlere katılanların cinsiyet dağılımı örgütlerdeki erkek egemen yapıyı yansıtmaktadır. Araştırma kapsamında ziyaret edilen derneklerde gerçekleştirilen gözlemler de bu tespiti doğrulamaktadır.

Ankete katılanlar arasında 16-30 yaşları arasında bulunanların toplam sayısı 47 kişiyken, 65 yaş üstü kişilerin toplam sayısı yalnızca 2'dir. Geriye kalan 122 kişi orta yaş grubu olarak tanımlanan 30-65 yaşları arasında bulunmaktadır. 35-45 yaşları orta yaş grubu içerisinde en kalabalık grubu oluşturmaktadır. 61 kişiyi kapsayan bu yaş grubu orta yaşta yer alanların tam yarısına denk gelmektedir. 1988 yılı ardından gerçekleşen göçlerle gelenler bu grubun kalabalıklaşmasında en önemli rolü oynamaktadır.

Ankete katılan erkeklerin % 70,4'ü evli, % 24,5'i bekâr ve % 4,8'i dul-boşanmış olduklarını beyan ederken, kadınlar arasında evlilerin oranı % 62,5, bekârların oranı % 37,5 olup, dul veya boşanmış olduğunu beyan eden denek bulunmamaktadır. Yaş ve medeni duruma dair istatistikler iki olguyu yansıtmaktadır. İlk olarak kadınlar arasında evlilik oranının erkeklere nazaran daha düşük olması göçe daha sonraları dahil olarak nüfusun heterojenleşmesini sağlayan kadınların daha genç yaşlarda olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci olarak ankete katılan kadınların tamamının elli yaşın altında olması örgütlü yaşamın uzağında kalan kadınların genç nesillerle beraber bu yapılarla daha fazla dahil olmaya başladıklarını göstermektedir.

⁷¹⁰ Feyyaz Sağlam, "Avustralya'da Batı Trakya Türkleri", **I. Uluslararası Batı Trakya Türkleri Araştırmaları Kongresi**, Özkan Hüseyin, Feyyaz Sağlam (der.), Münih: BEBTTAB Yayın No: 10, 2005, ss. 196-205, s. 198.

Tablo 4.				
Deneklerin Medeni Hallerinin Cinsiyetlere Göre Dağılımı				
Medeni Durum	Kadın		Erkek	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Evli	15	62,5	104	70,4
Bekâr	9	37,5	36	24,5
Dul –Boşanmış	-		7	4,8
Toplam	24	% 100	147	% 100

Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları

Evli olduğunu beyan edenlerin eş seçimlerine dair tercihlerine baktığımızda, örgütlü yaşama dahil olanların sunulan dört seçenekten yalnızca ikisini işaretledikleri görülmektedir. Yunanistan’da azınlık olarak yaşamın sonucu benliği korumaya yönelik bir davranış olarak ortaya çıkan Yunanlılarla evlenmeme, evlenenlerin ise dışlanması davranışının farklı bir çoğunlukla yaşanan yeni ülkeye de taşındığı görülmektedir. Araştırmalar esnasında ziyaret edilen derneklerin yöneticilerince “yabancılarla” evliliğin artmaya başlamasını bir şikayet olarak dile getirilmesi de bu tespiti doğrulamaktadır. Aşağıda yer alan tablodan da izlenebileceği gibi, eşlerinin tabiiyetini beyan eden toplam 117 kişinin % 89,7’si eş olarak bir Batı Trakya azınlığı mensubunu tercih ederken, % 10,3’lük dilimde yer alanlar Türkiye kökenli Türklerle evlidirler.

Tablo 5.		
Evli Deneklerin Eş Seçimleri		
Eşin Kökeni	Sayı	Oran
Batı Trakya	105	% 89,7
Türkiye	12	% 10,3
Toplam	117	% 100

Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları

Avrupa’da yaşayan azınlık mensuplarının eğitim durumlarının genel görünümü, Batı Trakya’daki gerçeklikten hayli etkilenmiş görünmektedir. En son eğitimini Yunanistan’da almış olanlar içlerinde hiç eğitim almamış % 17,2’lik bir grubu barındıran tek topluluktur. İlkokul mezunlarının üçte ikisinden daha fazlasını kapladığı bu grubun karşısında Türkiye ve Almanya’da eğitim görenler arasında orta öğrenim alma oranı hayli yüksektir. Almanya’da lise mezunlarının oranı (% 56,4) çarpıcı derecede yüksekken, ilkokulu Batı Trakya’da bitirdikten sonra Türkiye’de eğitimini devam ettirmiş azınlık mensupları arasında üniversite mezunları en geniş yeri tutmaktadır.

Tablo 6.								
En Son Eğitim Alınan Ülkelere Göre Azınlık Mensuplarının Eğitim Durumları								
En Son Alınan Diploma	En Son Eğitim Alınan Ülke							
	Yunanistan		Türkiye		Almanya		Diğer	
	Sayı	Oran(%)	Sayı	Oran(%)	Sayı	Oran(%)	Sayı	Oran(%)

Hiç Okula Gitmemiş	10	17,2	-	-	-	-	-	-
İlkokul	39	67,2	-	-	1	1,3	-	-
Ortaokul	6	10,3	8	34,8	29	37,2	-	-
Lise	1	1,7	9	39,1	44	56,4	-	-
Üniversite	2	3,4	6	26,1	4	5,1	3	% 100
Toplam	58	% 100	23	% 100	78	% 100	3	% 100
Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları								

Ankete dahil olanların % 94,2'si Yunan vatandaşlığını muhafaza ederken, geriye kalan %5,8'i Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları oluşturmaktadır. Yunan vatandaşlığına sahip olan 161 kişinin % 14'ü Türk vatandaşlığını almayı arzu ettiğini beyan ederken, Alman vatandaşlığını almak isteyenlerin oranı dikkate alınmayacak derecede düşüktür. Buna karşın Türk vatandaşlığına sahip olanlar arasında Alman vatandaşlığı almayı arzu edenlerin oranı % 30'dur. Avrupa Birliği vatandaşlığı sayesinde Almanlardan farklı olarak sadece ulusal seçimlerde oy kullanamayan Yunan vatandaşı Batı Trakya Türklerinin, hakları daha kısıtlı olan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına nazaran iyi konumu, Alman vatandaşlığı yönündeki eğilimi zayıflatırken, diğer yandan diasporik bilinç Batı Trakya ile bağlılığın maddi yansıması olan pasaporttan vazgeçmeyi zorlaştırmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olma arzusu yönündeki beyan ise sembolik bağlar çerçevesinde ortaya konan çok da gerçekçi olmayan bir istemdir.

Ankete katılan azınlık mensuplarına kendilerini ne şekilde tanımladıklarına dair soruya verilen yanıtlar, "Türk" kimliğini içeren ifadelerin tartışmasız bir üstünlük taşıdığını göstermektedir. Katılımcıların % 92,2'si bu kavramı barındıran ifadeleri tercih ederken, Yunanistan'ın öne sürdüğü azınlığın üç farklı etnisiteden oluştuğu yönündeki tezin aksine Pomak ve Roman kimliklerini beyan eden hiç kimse olmamıştır. Yunanistan'ın azınlığa ilişkin resmi tanımlaması olan "Müslüman Yunanlı" kimliği yalnızca % 1,2'lik bir grupça benimsenirken, diğer cevaplar % 2,4'lük bir dilimi kapsamaktadır. Diğer cevaplar arasında "insan", "dünyalı" gibi evrensel kimlikler kullanılmaktadır. Herhangi bir kimlik tanımlamasına gerek duymadığını söyleyenlerin oranı % 3,6 iken, katılımcıların % 0,6'sı soruyu yanıtsız bırakmıştır.

Tablo 7.		
Avrupa'da Yaşayan Azınlık Mensuplarının Kimlik Tanımlamaları		
Kimlik Tanımlaması	Sayı	Oran (%)
Türk	49	29,34
Müslüman Türk	97	58,08
Yunanlı Türk	8	4,79
Müslüman Yunanlı	2	1,20
Diğer	4	2,40
Bu Tür Tanımlara Gerek Duymuyor	6	3,59
Yanıt Yok	1	0,60
Toplam	167	% 100
Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları		

Araştırmanın sonuçları dindar bir kitle olduğu gözlemlenen azınlığın bu eğilimini Avrupa'da da sürdürdüğünü göstermektedir. Kendisini çok dindar ve dindar kategorisinde

tanımlayanların oranı % 57,7'yi bulurken, çok dindar olmadığını söyleyenlerin oranı % 37,3'dür- Hiç dindar olmadığını söyleyen grubun oranı ise % 3,7'lere düşmektedir.

Tablo 8.		
Avrupa'da Yaşayan Azınlık Mensuplarının Dindarlık Düzeyleri		
Dindarlık Düzeyi	Sayı	Oran (%)
Çok dindar	26	16,1
Dindar	67	41,6
Çok Dindar Değil	60	37,3
Hiç Dindar Değil	6	3,7
Yanıt Yok	2	1,2
Toplam	161	% 100
Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları		

Tablo 9.										
Kimlik Tanımlamalarında Dindarlık Düzeyinin Etkisi										
	Dindarlık									
	Çok Dindar		Dindar		Çok Dindar Değil		Hiç Dindar Değil		Yanıt Yok	
	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Kimlik Tanımı										
Türk	7	26,92	12	17,91	23	39,66	2	33,33	1	50,00
Müslüman Türk	17	65,38	47	70,15	29	50,00				
Yunanlı Türk	2	7,69	6	8,96						
Müslüman Yunanlı			2	2,99						
Diğer					4	6,90				
Bu tür tanımlara gerek duymuyor					2	3,45	4	66,67		
Yanıt Yok									1	50,00
Toplam	26		67		58		6		2	
Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları										

Subjektif bir tanımlama olan dindarlık düzeyleri ile kimlik tanımlamaları arasında bir ilişkisellik görülmektedir. Ancak bu ilişkisellik kesintisiz bir doğrusallık arz etmemektedir. Kendisini dindar olarak vasıflandıranlar Müslüman tabirini içeren bir Türk kimliğine daha fazla eğilim gösterirken, çok dindar olduklarını beyan edenler arasında dini içermeyen bir etnik kimlik tanımına dönük görece yüksek eğilim şaşırtıcıdır. Daha şaşırtıcı olanı ise çok dindar olmadığını beyan edenler arasında dini kimlik tanımını benimseyenlerin toplamın yarısını teşkil etmesidir. Tablo 9.'dan da açıkça görülebileceği gibi, dindarlık eğilimini azaldıkça farklı kimlik tanımlamaları ortaya çıkmaktadır. Bu durum Batı Trakya Türk kimliğinde din ve etnisitenin iç içe geçmiş faktörler halini almış olduğunu göstermektedir.

2.1. Göç ve Avrupa’da Yaşam

Avrupa’da yaşayan ve sayılarının 30.000’i bulunduğu tahmin edilen Batı Trakya Türklerinin Batı Trakya Türklerinin yaklaşık üçte ikisini 1988 yılı sonrasında serbest dolaşım yoluyla göç edenler oluşturmaktadır. Örgütler içerisinde de aktif olarak yer alan bu kuşak göçmenler, görece genç bir topluluk olmaları ve göçlerinin ardından dünyaya gelen çocukları çoğunlukla henüz okul çağında olduğundan dolayı örgütlü yaşamda sayılarına denk oranda temsil edilmemektedirler. Tablo 7’de sunulan verilerden de gözlemlenebileceği üzere araştırmaya katılan 16 yaş üstü Batı Trakya Türklerinin % 57,8’ini 1988 sonrasında göç etmiş göçmenler oluşturmaktadır. İkinci büyük grubu ise 1974 Kıbrıs Harekâtı sonrasında Almanya’ya gelmiş veya burada doğmuş kişiler % 26,1 ile oluşturmaktadırlar, İşçi göçü ile gelmiş birinci kuşak göçmenlerin oranı ise sadece % 16,1’dir.

Tablo 10.		
Batı Trakya Türklerinin Almanya’da Bulunma Süreleri		
Kalış Süresi	Sayı	Oran (%)
0-5 yıl	9	5,6
6-10 yıl	5	3,1
11-17 yıl	79	49,1
18-31 yıl	42	26,1
31+	26	16,1
Toplam	161	% 100
Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları		

Önemli toplumsal olayların yaşandığı dönemlerde göçleri yoğunlaşan azınlık mensuplarının üçte birinden biraz fazlası (% 34,7) göçlerini gerekçelendirirken “azınlık üzerindeki baskılardan söz ederken”, % 49,6’sı ekonomik nedenleri de göç gerekçesi olarak saymaktadır.

Yaşanılan ülkeye yerleşikliğinin bir göstergesi sayılan gayrimenkul sahipliğinde, Batı Trakya Türkleri için Almanya Yunanistan ve Türkiye’den sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Araştırmanın sonuçları Almanya’da gayrimenkul sahibi olanların yalnızca % 20,8 düzeyinde kaldığını gösterse de bu rakamlar yanıltıcı olmamalıdır. Zira, Almanya’da gayrimenkul edinimi yönündeki trend son birkaç yılda ortaya çıkmış olmasına karşın erişilen düzey hayli önemlidir. Yunanistan’da gayrimenkul sahibi olanların oranı % 61,3 düzeyinde iken, bu gayrimenkullerin önemli bir bölümünü miras yoluyla devralınan mülkler oluşturmaktadır. 1991 yılından sonra gayrimenkul ediniminin önündeki engellerin kaldırılmasından sonra bölgede gayrimenkul edinimi yönünde eğilim artmış, Türkiye gayrimenkul yatırımları için uzun süre sahip olduğu cazibesini yitirmeye başlamıştır. Zamanında Türkiye’de mülk edinmiş pek çok kişi bunları elden çıkarmaya başlamış olmasına karşın hala Avrupa’da yaşayan 10 Batı Trakya Türkünden dördünün Türkiye’de gayrimenkulü bulunmaktadır.

Tablo 11.			
Gayrimenkul Edinimi			
		Sayı	Oran %
Almanya’da Gayrimenkul	Hayır	133	79,2
	Evet	35	20,8

Yunanistan'da Gayrimenkul	Hayır	65	38,7
	Evet	103	61,3
Türkiye'de Gayrimenkul	Hayır	102	60,7
	Evet	66	39,3
Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları			

Deneklere yöneltilen tüm koşulların eşit olması halinde hangi ülkede yaşamayı isteyecekleri yönündeki soruya verilen yanıtlar da göç süreci sonrasında oluşan ülkesel bağlılıkları tespit etmek için ilginç veriler sunmaktadır. Tablo 9'da açıkça görüldüğü üzere, Almanya'da yaşayan azınlık mensuplarının yaklaşık dörtte üçü tüm koşulların eşit olması halinde Batı Trakya'da yaşamak isteyeceğini beyan etmektedir. Bunu % 13 ile Türkiye, % 9,3 ile Almanya izlemektedir. Seçenekler arasında Yunanistan'ın Batı Trakya haricinde bir bölgesi şıkkı da bulunmasına karşın bu tercihi kullanan olmamıştır. Rakamlara yansıyan bölge ile bağların hâlâ çok güçlü olduğu ve istendiği halde yaşanamayan bir "kaybedilmiş ülke" imajının diyaspora da üretilmiş bulunduğu görülmektedir.

Tablo 12.		
Yaşamak İstenen Ülke Tercihi		
	Sayı	Oran (%)
Batı Trakya	121	74,7
Türkiye	21	13,0
Almanya	15	9,3
Diğer	3	1,9
Yanıt Yok	2	1,2
Toplam	162	% 100
Kaynak: Avrupalı Batı Trakya Türkleri Anketi Sonuçları		

Toplumsal ilişkiler açısından elde edilen verilerden alışveriş tercihleri, topluluğun Avrupa'daki Türk toplumunun bir parçası olduğunu göstermektedir. Türk ürünlerinin satıldığı işyerlerinden alışverişini yapanların oranı % 86,7 seviyesindeyken, Yunan işyerlerini kullananların düzeyi % 16,9 seviyesinde kalmaktadır. Yakın arkadaş çevrelerine dair veriler de bu tespiti doğrulamaktadır. Azınlık mensuplarından % 88,8'i yakın arkadaş çevresini Batı Trakya Türkleri arasından seçerken, Türkiye kökenli Türklerin arkadaş çevresinde yer alma oranı % 70 seviyesinde bulunmakta, Almanlara arkadaş çevresinde yer verenlerin oranı % 42,6'ya düşerken, Yunanlılarla arkadaşlık, Almanya'da yaşayan diğer göçmenlerle arkadaşlık gibi % 20,7 seviyesinde kalmaktadır. Bu rakamlar aynı tabiiyeti taşıyan Yunanlı ve Batı Trakyalı göçmenlerin yeni gelinen ülkede birbirleri için tamamen yabancıya dönüştüklerini göstermektedir. İletişim gücünü çekilen topluluklara dair soruya verilen yanıtlarda da, Yunanlıların iletişim kurulması en güç topluluk olarak tanımlanmaktadır (% 34). Bunu % 20,6 ile Almanlar izlemektedir.

Görüldüğü üzere Alman toplumu Batı Trakya Türkleri için hâlâ mesafe ile yaklaşılan bir topluluktur. Bunun nedeni yeni gelinen ülkede azınlık mensuplarının % 68,1'inin en az bir kez ayrımcılığa uğradıkları hissini taşımalarıdır. Bu hissi taşıyanların % 52,3'ü Türk olduğu için, % 47,7'si ise yabancı olduğu için böyle bir durumla karşılaştığını düşünmektedir. Almanya'da yaşayan Batı Trakya Türklerinin en önemli sorunun ne olduğuna dair soruya verilen cevaplarda verilen yanıtlarda ilk sırayı Almanya'da yaşayan çocukların eğitimi alırken (% 64,3), katılımcıların % 36,3'ü işsizliği ve % 28'i yabancı düşmanlığını Almanya'da yaşanan sorunlar olarak ifade etmişlerdir. Avrupa'da yaşayan Batı Trakya Türklerinin en önemli sorunlarına dair ifadelerden Batı Trakya'da yaşanan azınlık ihlallerini işaretleyen katılımcıların oranı % 61,9'dur.

Sonuç

Araştırmanın sonuçları, Avrupa'da yaşayan Batı Trakya Türklerinin yeni geldikleri ülkelerde oluşturdukları kendine has kimlikle Avrupa Türk toplumunun bir parçası haline geldiklerini ve bu süreçte aynı uyruğun paylaşıldığı Yunanlı göçmenlerle ortak alanların iyiden iyiye ortadan kalkmaya başladığını göstermektedir. Köken ülkede çoğunluk tarafından ayrımcılığa uğrayan veya uğradığını düşünen azınlık mensuplarının öncelikleri, değişen nüfus dengeleriyle bulunulan yeni ülkedeki Yunanlılardan mekansal farklılık yaratma yönünde –Batı Trakya'daki azınlık mensupları için de geçerli- bir tavra yol açmış, bu durum Batı Trakya Türk derneklerinin kuruluşunda etkili olmuştur.

Batı Trakya'ya ilişkin kurgulamalar da örgütlenmenin güç kazanmasında etkili olmuştur. Batı Trakya'daki örgütsel tabana benzer şekilde aynı uyruğun taşındığı çoğunluk toplumundan farklılıkların sürdürülmesi adına hayat bulan örgütler, Batı Trakya'daki gelişmeler ışığında mücadeleci bir kimlik yaratmışlardır. Bu yönleriyle örgütlerin gelişim süreci Türkiye'deki örgütlenme sürecine paralellik göstermektedir. Kimlik olarak özdeşleşilen Türkiye'deki Türk toplumu içerisinde kendine bu koşullar çerçevesinde bir alan açan Batı Trakya Türkleri, Avrupa'da da yaklaşık olarak aynı seyri izlemiştir. Avrupa Türk toplumu ile kurulan ailevi bağlar ve toplumsal ilişkilere rağmen Batı Trakya Türklerinin kendilerine özgü bir alanda yer alarak bu toplumla bütünleşme yoluna gittikleri görülmektedir.

ÖZET

1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile statüsü belirlenmiş Batı Trakya Türk azınlığı, Yunanistan'da azınlık olarak yaşamaya başladığı tarihten bugüne, Türkiye başta olmak üzere dünyanın dört bir yanına göç etmiştir. Ana istikameti Türkiye olan bu göçün önemli bir bölümü de Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerine yönelmiştir.

Köken ülke Yunanistan'da yaşadığı sorunlar çerçevesinde kendisine mücadeleci bir kimlik üreten Batı Trakyalı Türk göçmenler, Türkiye örneğinde görüldüğü üzere kimlik açısından tümüyle özdeşleşemedikleri Batı Avrupa ülkelerinde kendine has bir yapılanma içine girmişler, kurdukları örgütlerle bu kimliği yeniden üreterek, Batı Trakya'da yeniliklere ön ayak olmuşlardır.

Bu örgütlerin oluşumuna kaynaklık eden göçlerin, bölgede yaşanmış ve yaşanan sorunlar çerçevesinde ele alınacağı çalışmada, küçük bir diaspora modeli sunan örgütlerin ürettiği kimlik, geleceğe dönük yönelimleri ve izledikleri müdacele yöntemleri ele alınacaktır. Çalışmada ayrıca Avrupa'ya göç etmiş Batı Trakya Türkleri arasında yürütülen bir anketin verilerine dayanılarak, topluluğun sosyal ve politik nitelikleri ile genel yönelimleri tespit edilecektir.

MURAD-BEG TARDIĆ

Prof. Dr Behija ZLATAR

Izučavanje biografija poznatih ličnosti iz naše historije veoma je značajno za historiografiju. Iako se ime Murad-bega Tardića, najbližeg saradnika čuvenog bosanskog namjesnika Gazi Husrev-bega spominje u brojnim historiografskim radovima, ipak ne postoji neki cjelovitiji rad posvećen njegovom putu od zarobljenika do sandžakbega.

Murad je rođen u Šibeniku, ali je ostalo nepoznato kako je proveo djetinjstvo i kako se zvao ranije.. Još kao mladić je zarobljen i doveden na dvor Gazi Husrev-begov.

Nakon što je prešao na islam, Gazi Husrev-beg ga je oslobodio ropstva i od tada je počeo njegov uspješan put vojskovođe, državnika, upravitelja vakufa.. Njegov brat Juraj ostao je da živi u Šibeniku kao svećenik i često je dolazio u Bosnu. Vijesti koje bi tom prilikom saznao javljao je Mlečanima. Kroničar Marin Sanudo spominje porodicu Murad-bega Tardića pod više imena: Gajić, Bajo, Zorzi, a Juraja kao brata Murada vojvode (fradello de Amorat voyvoda).⁷¹¹ Prema mišljenju Seida M.Traljića ova porodica se zvala Gajdići ili Hajdići. ⁷¹²Neki izvori spominju da je Murad-beg bio u srodstvu i sa kardinalom Jurajem Utišenić-Martinucijem.⁷¹³

Godine 1526. Gazi Husrev-beg je imenovao Murad-bega za svoga vojvodu kao i za kapidžibašu na njegovom dvoru. Iste godine njih dvojica su zajedno učestvovali u čuvenoj bitci na Mohaču gdje je osmanlijska vojska izvojevala veliku pobjedu. U joklama defteru u kojem je popisana vojska pred pohod na Mohač 1526.godine među 1.040 članova pratnje bosanskog sandžakbega Gazi Husrev-bega upisan je «vojvoda Murad, merd (čovjek,sluga) Husrev-bega».⁷¹⁴ I Murad je tada u svojoj pratnji imao osam merdova (pratioca). Njegov zeamet te godine iznosio je 20.000 akči.

Nakon uspješne vojne na Mohaču, u februaru slijedeće 1527.godine zadarski knez Vetor Barbadigo javio je u Mletke da je 500 osmanlijskih vojnika pod vodstvom Murad-bega Tardića došlo pod Obrovac. Već u martu te godine Murad-beg je sa svojom vojskom uspješno zauzeo grad a kaštelan Jurko Posedanski je zarobljen dok se posada predala. U Obrovcu je Gazi Husrev-beg ostavio Murad-bega kako bi ovaj učvrstio vlast a istovremeno organizovao i izgradnju obrovačke luke na ušću rijeke Zrmanje.⁷¹⁵ On je u martu 1530.godine zatražio da mu iz njegovog rodnog grada Šibenika pošalju materijal za gradnju brodova, ali mu oni nisu poslali majstore uputivši ga da traži od Mlečana. Ne zna se da li je od njih dobio pomoć, ali u oktobru te godine zatražio je od Dubrovčana materijal za gradnju jedne galije sa dva reda vesala, na što je Vijeće umoljenih odobrilo pomoć. Da je Murad-beg uspio izgraditi mornaricu pokazuje i jedan podatak iz 1531.godine kada su brodovi izgrađeni u Obrovcu napali 80 mletačkih trgovaca. Sa Porte je tada upućen ferman bosanskom sandžakbegu i skradinskom kadiji da istraže taj slučaj a da se počiniozi kazne.⁷¹⁶ Obrovačkom flotom je zapovjedao kapetan, a od poznatijih se 1532.godine spominje «bivši kapetan fuste» Ljubunčić, potomak čuvene livanjske porodice.⁷¹⁷ On se u Kliškom defteru iz 1550.godine spominje kao aga azapa tvrđave Obrovac.⁷¹⁸

Kada je 5.oktobra 1528.godine poginuo Gazi Husrev-begov ćehaja Skender u bitci kod Belaja na Mrežnici, Gazi Husrev-beg je za svoga ćehaju imenovao Murad-bega.Iste godine njih dvojica su zajedno učestvovali u osvajanju Jajca. Murad-beg je kao

⁷¹¹ Izvodi za jugoslovensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526-1533, Uredio dr. Fr.Rački, Starine JAZU, knj. XV, XVI, XXV,Zagreb 1883.

⁷¹² S.M.Traljić, Husrevbegov boravak i rad u Dalmaciji, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke V-VI, Sarajevo 1978, str. 10, bilj. 12.

⁷¹³ Thenier, Monumenta Slavorum, Merid. II, 27 i 29.

⁷¹⁴ Istanbul, Arsivi Topkapi Sarayi Muzesi br. D. 4175; A.Aličić, Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526.godine, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) XXV/1975, Sarajevo 1977, str. 175.

⁷¹⁵ S.M.Traljić, Izvoz drva preko Obrovca krajem XVI stoljeća, Radovi JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, str. 261.

⁷¹⁶ S.M.Traljić, Husrev-begov boravak i rad u Dalmaciji, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke (Anali GHB), knj. V-VI, Sarajevo 1978, str. 10.

⁷¹⁷ Isto str. 11.

⁷¹⁸ Istanbul, Basbakanlik Devlet Osmanli Arsivi (BOA), Tapu defter (TD) No 284, str. 68.

ćehaja zastupao Gazi Husrev-bega u brojnim poslovima, posebno kada je ovaj bio van Bosne. U vrijeme kada je bio na ovoj dužnosti, Murad-begov zeamet iznosio je 20.147 akči.⁷¹⁹ Tako je zabilježeno u defteru Bosanskog sandžaka iz 1528.godine, kao i da on u vojnim pohodima učestvuje na konju. U Murad-begov zeamet spadala su sela: Podžepje, Sočice, Gagulice, Radičević, Jelaško i Bijosko. Isti defter bilježi i njegove posjede kao *Čifluk Murada vojvode merduma Husrev-bega, mirlive Bosne. To je mezra Lioviđa u vilajetu Hrvati, mezra Bogovići u okolini tvrđave Obrovac sa mlinovima-od čega je polovina sa strane Podgorja a druga polovina s jedne strane spomenute tvrđave što pripada Husrev-begu, vinogradi i bašče i zemlje koje se nalaze okolo crkve Karlova sina i mezra Ražević, koja je izdvojena iz čifluka Husejna. Na mjestu spomenute mezre Roženić upisano je selo, pripada Sinju*⁷²⁰, zatim *Mezra Orašje u posjedu Murada vojvode merduma Husrev-bega. Spomenuti Murad vojvoda na spomenutoj zemlji daje da ovce tu zimuju-Zbog toga je prihod neznan.*⁷²¹, *Mezra Murada ćehaje mirlive Bosne sa stavke Pavlice i Stjepana, sinova Ivaša, pripada Livnu. To je zemlja sela Potočani (kod Livna).*⁷²²

U posjedu Murad-bega bila je i mezra Biskupija (južno od Knina) koju je on prodao nekom Aliji, sinu Abdullahovu na kojem su se kasnije nastanili Vlasi i obrađivali je.⁷²³

Godine 1530. Murad-beg je boravio u Livnu u svojstvu Husrev-begovog vojvode, a već u decembru 1531.godine najveći vakif Bosne zabilježio je u svojoj vakufnami «da je postavio da upravlja i raspolaže (vakufom) svog najboljeg oproštenog roba, stuba svojih odabranika, Murada vojvodu, sina Abdulahova».⁷²⁴ Gazi Husrev-beg je ovu dužnost povjerio Murad-begu nakon što se uvjerio da je on «...besprijekoran, a naročito da je ispravan i pošten».⁷²⁵ Prihvatajući da bude mutevelija Gazi Husrev-begovog vakufa, Murad-beg se je obavezao da će sve odredbe i obaveze vakufa izvršavati do kraja života, a nakon njegove smrti to će činiti njegovi potomci, a ako njih ne bude onda njegovi oslobođeni robovi, te dalje njihovi potomci i to najbolji među njima da bude mutevelija a drugi najsposobniji da bude džabija i nazir.

Kao Gazi Husrev-begov vojvoda Murad-beg je bio na dočeku poslanika kralja Ferdinanda, Josipa Lamberga i Nikole Jurišića, koji su idući sultanu u Carigrad došli i kod bosanskog sandžakbega Gazi Husrev-bega koji ih je primio u svome ljetnikovcu u selu Glavogodini pored Sarajeva. Murad-beg ih je dočekaao sa stotrideset «...lijepo pokićenih konja, lijepo i pošteno ih primi i otrpati u malo seoce Kovači...»⁷²⁶

Murad-beg je imao dobru saradnju sa Mlečanima, a koliko su ga cijenili pokazuje i jedan podatak iz 1532.godine. Naime, kada su vršeni pregovori sa Mlečanima oko razgraničenja, iz izvještaja koji je slao svojoj vladi Nikola Trivisan, generalni providur dalmatinski, predstavnik Mlečana u pregovorima, vidi se da se je sastao sa Murad-begom

⁷¹⁹ Istanbul, BOA TD No 157, str. 592.

⁷²⁰ Istanbul, BOA TD No 157, str. 1033.

⁷²¹ Isto str. 1034.

⁷²² Isto str. 1032.

⁷²³ Istanbul, BOA, TD No 284, str 114.

⁷²⁴ Vakufnama Gazi Husrev-bega u: Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek), Sarajevo 1985, str. 53.

⁷²⁵ Isto str. 66.

⁷²⁶ Č. Truhelka, Gazi Husrefbeg njegov život i njegovo doba, Sarajevo 1912, str. 42.

a ne sa Gazi Husrev-begom, ali on je po njegovim riječima «isto što i sandžakbeg».⁷²⁷ Iste godine Murad-beg je posjetio i svoj rodni Šibenik gdje ga je primio tadašnji knez Balbi uz počasti kakve su dolikovale jednom dostojanstveniku kakav je bio Murad-beg. Nakon ovoga sastao se i sa generalnim providurom za Dalmaciju, koji je nastojao da sa njim postigne sporazum oko granica.⁷²⁸ U toku 1532. godine Murad-beg je posjetio i Solin gdje je bilo 300 članova osmanlijske posade koji su čuvali ovo utvrđenje.⁷²⁹ Iste godine Mlečani su javili da Murad-beg poduzima neke građevinske radove u Drnišu.⁷³⁰

Mnogo bitaka i zajedničkih vojnih akcija prošli su Gazi Husrev-beg i Murad-beg Tardić, ali je svakako za ovog Šibeničanina najznačajnija bila osvajanje Klisa 1537.godine kada je poslije pobjede njihove vojske imenovan za prvog sandžakbega novoformiranog Kliškog sandžaka, čije sjedište je bilo u Livnu. Ovaj sandžak formiran je od osvojenih krajeva zapadne Bosne, Dalmacije, Krbave i Like. Zbog zasluga u osvajanju Klisa Murad-beg je dobio i počasni naziv Gazi. Već slijedeće 1538. godine prema Pečeviji Murad-beg je sa svojom vojskom krenuo prema Trogiru. Kada je to saznao komandant Zadra krenuo je u kontranapad s namjerom da osvoji i Klis ali Murad-beg je uz pomoć Husrev-begovu uspio da porazi mletačku vojsku. Kada su Mlečani pokušali da osvoje i Nadin, Gazi Husrev-beg i Murad-beg su ih porazili sa svojom vojskom. «Gazije su stekli padišahov blagoslov i nagrađeni su počasnim kaftanima».⁷³¹ I tokom 1539.godine ovaj Gazi Husrev-begov vojskovođa učestvovao je u vojnim operacijama, između ostalog i u opsadi Herceg Novog.⁷³²

U vrijeme kada je bio kliški sandžakbeg has⁷³³ Murad-bega Tardića je iznosio 170.581 akču. U defteru Bosanskog sandžaka iz 1540. godine upisani su «Hasovi Murad-bega mir live Klisa» :

Nahija Saraj prihod 60.901 akča

Od vlaha kadiluka Skradin-Nahije Sinj i Cetina prihod 14.160 akči.

Nahija Petrovo Polje prihod 31.320 akči

Nahija Petrova Gora prihod 34.920 akči

Nahija Zminje Polje prihod 26.160 akči

Nahija Nečven prihod 3120 akči⁷³⁴

Dio svojih prihoda Murad-beg je izdvojio za gradnju džamije u Klisu. U defteru Kliškog sandžaka iz 1574.godine spominje se u nahiji Skradin *zemin-njiva, vinograd,*

⁷²⁷ S.M.Traljić, Husrev-begov boravak i rad u Dalmaciji, str. 14.

⁷²⁸ S.M.Traljić, Izvoz drva prekjo Obrovca krajem XVI stoljeća, Radovi JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, str. 263.

⁷²⁹ Evlija Čelebi- Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Preveo, uvod i komentar napisao H.Šabanović, Sarajevo 1957. bilj. 173.

⁷³⁰ S.M.Traljić, Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća, Radovi JZU-u u Zadru, sv. XIX, Zadar 1972, str. 395.

⁷³¹ Ibrahim Alajbegović Pečevija, Historija 1520-1576, Sarajevo 2000, str. 191

⁷³² S.M.Traljić, Izvoz drva... str. 262.

⁷³³ Has na arapskom doslovno znači poseban, specijalan, a u osmanskoj pravnoj terminologiji veliki feudalni posjed i dijelove toga posjeda koji je donosio prihod od najmanje 100.000 akči. Hasove su posjedovali sultani, članovi njihovih porodica, najviši državni funkcioneri, beglerbezi, sandžakbezi, defterdari, nišandije.

⁷³⁴ Istanbul,BOA,TD No 201, str. 37-40

*bašča i maslinjak u posjedu Murad-begovog vakufa prihod: desetina i ostalo 50 (akči),*⁷³⁵ kao i mlinovi na rijeci Bistrici u blizini Livna (pet mlinova i jedan dibek)⁷³⁶ Godine 1604. njegov vakuf se sastojao od 20.000 akči gotovine, prihoda od devet mlinova u iznosu od 10.000 akči, prihoda od čifluka u nahiji Petrovo Polje u iznosu od 15.000 akči, prihoda od čifluka u nahiji Skradin u iznosu od 1.000 akči. Uz džamiju je Murad-beg podigao i mekteb.⁷³⁷ Izgradnja zadužbina Murad-bega Tardića u Klisu uticala je na širenje islama u tom području. U popisu Kliškog sandžaka iz 1574.godine među 39 stanovnika-muslimana «varoši tvrđave Klis» upisano je 20 sinova Abdullaha, što ukazuje na njihovo kršćansko porijeklo, jedan je upisan decidno kao novi musliman (muslim-i nev), te Ahmed, sin Milobrka. Među stanovnicima varoši tvrđave Klis upisani su i mevlana Omer hatib Murad-begove džamije, Mehmed, mujezin i Mustafa kajjim spomenute džamije.⁷³⁸

Kao sandžakbeg i Murad-beg je kao i drugi dostojanstvenici toga ranga imao svoju pratnju, svitu od kojih se neki spominju u popisima Bosanskog sandžaka kao «Mehmed, serbevabin-glavni vratar Murad-begov», «Katib (pisar) Mehmed, sin Alijin merd Murad-begov»-, «Jusuf, čašnigir⁷³⁹ merd Murad-bega»-⁷⁴⁰, «Husrev, sluga Murad-bega mir live»⁷⁴¹-posjednik sela Zagoričan (kod Livna). U popisu sandžaka Požega iz 1545. godine nalaze se podatak o jednom članu pratnje Murad-bega Tardića, (Ahmed, merdum-i Murad-bey).⁷⁴²

Murad-beg je bio uz Gazi Husrev-bega i u vrijeme njegovih posljednjih pohoda koje je ovaj sandžakbeg poduzimao 1540.godine prema Hrvatskoj s namjerom da zauzme Zrin koji je uspješno branio knez Nikola Zrinski. Nisu uspjeli zauzeti ovaj tvrdi grad ali je Murad-beg, prema riječima kroničara Ivana Tomašića sa 10.000 konjanika i 5.000 pješaka uspio nanijeti veliku štetu Otoci, Ričici i Dubovcu.⁷⁴³

Kada su 1542-43.godine brojne evropske države udruženim snagama odlučile da preuzmu Budim od Osmanlija, tadašnji bosanski valija Ulama-paša dobio je zadatak da ide u pomoć Budimu. Pored smederevskog, ćustendilskog, kruševačkog, požeškog, poziv je dobio i tadašnji kliški sandžakbeg Murad-beg da pritekne u pomoć sa svojom vojskom.⁷⁴⁴ Početkom 1542. godine Murad-beg je sa svojim trupama napao Orahovicu, Mikleuš i Drenovac, a zajedno sa bosanskim sandžakbegom Ulama-pašom 1543.godine osvajaju Voćin, Stupčanicu, Bijelu Stijenu, Dobru Kuću, Sirač i Valpovo, a 1544. godine napali su Kraljevu Veliku, Pakrac Kreštelovac, Međurič, Čaklovac, Podborje (Daruvar).⁷⁴⁵

⁷³⁵ Istanbul, BBA TD No 533, str. 329; F.Dž Spaho, Skradinska nahija 1574.godine, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, 16/1989, Zagreb 1989, str.89.

⁷³⁶ Isto str. 156.

⁷³⁷ Ankara, Tapu ve kadastro, No 475 str. 141.; F.Dž, Spaho, Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII vijeka, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke V-Vi, Sarajevo 1978, str. 225.

⁷³⁸ Istanbul, BOA TD No 533

⁷³⁹ Češnegir-dvorjanin koji je kušao jela svoga gospodara.

⁷⁴⁰ Istanbul, BOA TD No 201, str.284-285.

⁷⁴¹ Istanbul, BOA TD No 211 str. 547

⁷⁴² F.Cviko-Hafizović, Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka –urbani i privredni razvoj u 16.stoljeću, Povijesni prilozi Instituta za suvremenu povijest 13, Zagreb 1994, str. 36.

⁷⁴³ Č. Truhelka, Gazi Husrefbeg str. 57.

⁷⁴⁴ Ibrahim Alajbegović Pečevića, Historija 1520-1576., Sarajevo 2000. str.202-206.

⁷⁴⁵ M.Kruhek, Krajiške utvrde hrvatskog kraljevstva 16 stoljeće, Zagreb, 1995, str. 104-106.

Godine 1543. Murad-beg je postavljen za požeškog sandžakbega ali je na ovom položaju bio kratko, jer je 1545.godine umro.⁷⁴⁶ I vrijeme sandžakbegovanja u Požegi, kao i u Klisu proveo je ratujući po Slavoniji. Ukopan je u Sarajevu u haremu Begove džamije u turbetu pored Gazi Husrevbegovog.

Iznad ulaza u turbe nalazi se tarih:

«Kada Murad-beg preseli sa ovoga svijeta
Ko god ću reče:Neka Bog blagoslovi dušu Muratovu»

Murad beg je imao sinove Mehmed-bega, Arslan-bega i Ahmeda, koji se spominju kao vojskovođe i posjednici imanja u Slavoniji i Hrvatskoj. U defteru Kliškog sandžaka iz 1550.godine zapisano je «Mezra po imenu Kanjani⁷⁴⁷. To je mezra sa pašnjacima Žirotić, Banovina i Kadijin brijeg. U starom defteru je bilo zapisano da su u posjedu Murad-bega. Kada je izvršena kontrola ustanovljeno je da je spomenuti Murad-beg umro a da su spomenute zemlje prenesene na njegove sinove Mehmed-bega i Arslan-bega.»⁷⁴⁸ Postoje podaci da je Murad-beg imao i trećeg sina, Ahmeda koji se spominje u popisu požeškog sandžaka iz 1565.godine kao posjednik čifluka («čifluk Ahmeda, sina umrlog Murad-bega).⁷⁴⁹

U popisu sandžaka Požega iz 1545.godine Murad –beg se spominje kao kupac jednog zemina, koji se u slijedećem defteru nalazi u posjedu njegovog sina Mehmed-bega (sabikan Pojega sancagbeyi olan Murad bey oglu Mehmed-beg).Zemin se nalazio pored sela Sulkovci i u njegovom sastavu je bila i vodenica. Arslan-beg je imao čifluk u nahiji Orahovica(grad u Slavoniji).⁷⁵⁰

U defteru Kliškog sandžaka iz 1574.godine spominje se jedan zemin u nahiji Kosovo neke gospodže Bahri, sestre rahmetli Murad-bega.⁷⁵¹ Da li je u pitanju Murad-beg Tardić ili neki drugi, ne mogu reći sa sigurnošću, ali postoji mogućnost da se radi i o njegovoj sestri.

Murad-beg je bio dobar vojskovođa, državnik, upravitelj vakufa, «izuzetan borac» kako kaže Pečevija. Njegovi potomci stoljećima su upravljali Gazi Husrev-begovim vakufom, najznačajnijim i najbogatijim vakufom u Bosni. Ostao je zapamćen i kao utemeljitelj zadužbina od kojih se nažalost nijedna nije sačuvala. Činjenica da ga je Gazi Husrev-beg izabrao za svog prvog muteveliju, kapidžibašu na svom dvoru, čehaju-zastupnika koji ga je zamjenjivao u brojnim poslovima a posebno u čuvanju granica na zapadu Osmanskog Carstva u Dalmaciji gdje je Murad-beg često boravio, posebno u vrijeme kada je bio kliški sandžakbeg, govori o njemu kao znamenitoj ličnosti. On je jedan od brojnih ljudi sa ovih prostora koji je uspio da svojom sposobnošću i radom od zarobljenika postane visoki dužnosnik u osmanskoj administraciji i najbliži saradnik najpoznatijeg bosanskog namjesnika Gazi Husrev-bega.

⁷⁴⁶ M.Perojević, Klis u turskoj vlasti, Sarajevo 1936. str. 15-16.

⁷⁴⁷ Danas selo Kanjane jugozapadno od Vrhrike, općina Drniš

⁷⁴⁸ Istanbul, Basbakanlık Arsivi (BBA), Tapu defter (TD) No 284, str.112.

⁷⁴⁹ F.Cviko-Hafizović, Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka-urbani i privredni razvoj u 16.stoljeću, Povijesni prilozi Instituta za suvremenu povijest 13, Zagreb 1994, str.36.

⁷⁵⁰ H-Šabanović, Bosanski pašaluk, str. 221.

⁷⁵¹ Istanbul, BBA TD No 533 str.675.

SAZETAK

Izučavanje biografija poznatih ličnosti iz naše historije veoma značajno za historiografiju. Iako se ime Murad – bega Tardića, najbližeg saradnika čuvenog bosanskog namjesnika Gazi Husrev-bega spominje u brojnim historiografskim radovima, oipak ne postoji neki cjelovitiji rad posvećen njegovom putu od zarobljenika do sandžakbega.

Murat je rođen u Šibeniku, ali je ostalo nepoznato kako je proveo djetinjstvo. Još kao mladić je zarobljen i doveden na dvor Gazi Husrev-begov. Nakon što je prešao na islam Gazi Husrev-beg ga je oslobodio od ropstva i od tada je počeo njegov uspješan put upravitelja upravitelja vakufa, državnika i vojskovože. U Gazi Husrev-begovoj vakufnami zabilježeno je da upravu nad svojim vakufom povjerio «--- svome najboljem oproštenom robu i stupu svojih odabranih Murad vojvodi, sinu Abdullahovu.» Njegov brat Juraj ostao je živjeti u Šibeniku kao svećenik i često je dolazio u Bosnu. Postoje podaci da je i Murad Beg 1532 godine posjetio Šibenik gdje ga je primio tadašnji knez Balbi uz počasti kako dolikuju jednom dostojanstveniku kako je bio Murad – beg Tardić. Godine 1526 postao je kapidžibaša na Husrev-begovom dvoru sa kojim je iste godine učestvovao u čuvenoj bitci na Mohaču gdje je osmanlijska vojska izvojevala sjajnu pobjedu. Još mnogo bitaka i zajedničkih vojnih akcija prošli su Gazi Husrev-beg i Murad – beg Tardić, ali je svakako za ovog Šibeničanina najznačajnija bila osvajanje Klisa 1537 godine kada je poslije pobjede njihove vojske imenovan za prvog sandžakbega novoformiranog Kliškog sandžaka, čije sjedište je bilo u Livnu.

BATI – DOĞU KONTEKSTİNDE TÜRK KÜLTÜR GELENEĞİ

Prof. Dr. Tofik MELIKLI

Son iki yüzyılın Türk kültür geleneği Doğu ve Batı kültürlerinin bir bileşimi olarak oluşmakta ve gelişmektedir. Yeni kültür geleneğinin kaynakları, reform (Tanzimat) amacıyla iktidardaki zümrenin liberal kanadı tarafından ülke içinde

yönlendirilen geniş bir hareketin başladığı XIX yüzyılın ilk yarısında bulunmaktadır. 1839 - 1876 yıllarındaki 'modernizasyon' sadece soyo-ekonomik, politik değil, aynı zamanda Türkiye'nin kültür yaşamında da oluşmuştur. İşte bu dönem, sınıflandırma açısından da özde aydınlanmacı yeni bir edebiyatın - Tanzimat Edebiyatının oluşmaya başladığı dönemdir.

Türkiye'nin ilk aydıkçı yazarları İbrahim Şinasi (1826 - 1871), Namık Kemal (1840 - 1888), Abdülhak Hamit (1852 - 1937) ve Ahmet Mithat (1844 - 1912) yapıtlarında aktif şekilde aydınlanma ideolojisinin propagandasını yapmış, feodal ilkelerle mücadeleyi, insan haklarını korumayı, kültürel ilerlemeyi savunmuş, cehaletin, geri kalmışlığın ve mutlakiyetin karşısında yer almışlardır.

Türk edebiyat tarihinde ilk olarak yeni kahramanlı konuları ve yeni sujeleri işleyen yapıtlar belirmiş, yeni janrlar, türler Avrupa tipi roman ve öykü, reform adına yapılan hareketin politik silahı olarak gelişen ve güçlenen gazetecilik, yeni bir edebiyat türü dramaturji oluşmuştur.

Aydınlanma ideolojisinin yayılmasına ilk Türk gazeteleri de Agah Efendi tarafından yayınlanan Tercüman-ı Ahval (1860 yılında çıkmaya başlamıştır) ve ünlü Türk kültür adamı İbrahim Şinasi'nin redaktörlüğünü yaptığı Tasvir-i Efkar (1862 yılında çıkmaya başlamıştır) aktif olarak katılmışlardır. Bu gazeteler ülkedeki toplumsal düşüncenin gelişiminde önemli rol oynamışlardır.

Kültür adamlarının etkisi altında hemen hemen 600 yıl Türk edebiyatında egemen olan klasik şiir Divan Edebiyatı da belirgin değişikliklere uğramıştır.

Arap ve Fars edebiyatlarının güçlü etkisi altında oluşmuş, onların konularını, şiir biçimlerini ve hatta ölçü sistemini aruzu kullanmış ortaçağ klasik şiiri güçlü bir şairler kuşağı yetiştirmiştir. Bu şairler Fars, Arap ve Türk dillerinin kendine özgü bir karışımı olan, Osmanlıca olarak adlandırılan dilde yazmışlardır. Bu yüzden, ilk aydınlanmacı Türk kültür adamlarının edebiyat dilinin gelişim sorunlarına büyük bir dikkat göstermeleri, sözdiziminin sadeleştirilmesi için mücadele yürütmeleri şaşırtıcı değildir.

Yirmimci yüzyılın başlarında Türkiye'de yeni kültürel-tarihsel durumun oluştuğugörülmektedir.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından ve 1923'te cumhuriyetin kurulmasından sonra Türkiye kendine özgü bir kapitalistleşme yoluna girdi. Ülkenin ilerlemesine gerici güçler engel oluyordu. Bu yüzden, Türk burjuvazisi gücünü öncelikle feodal koşulların çökmesine, dinsel sınıfın güçten düşmesine yöneltmişti. 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi, halifeliğin kaldırılması, halifenin ve bütün Osmanlı hanedanı üyelerinin ülke sınırları dışına sürgün edilmesi kararını aldı. Bunun ardından, dinin devletten, okulların dinden ayrılması, şeriat mahkemelerinin kapatılması, devlet ve toplum yapısına dinsel örgütlenmenin girmesini kolaylaştıran yasaların kaldırılması amacıyla bir dizi reform kabul edildi.

Kuşkusuz, bu reformlar Türkiye'nin Avrupalılaşma ve çağdaşlaşma sürecini hızlandırmıştı. Yeni sosyo-politik doğa olatağ Türk kùltür geleneğini de köklü şekilde etkilemişti.

TÜRK KÜLTÜRÜ TARİHİNDE BALKANLARIN YERİ

Mustafa MEHMET

Türk dünyasının tarihinde ne kadar önemli rol oynayan bölge varsa, Türk kültürünün arihinde de hep o kadar iz bırakan bölgeler olduğunu söyleyebiliriz. Zira, her millet, kendine özgü maddi ve manevi değerleriyle birlikte bir bütün teşkil eder.

Türk kültürü tarihinde, Orta Asya ile Anadolu'yu esas bölgeler olarak kabul edecek olursak, Türk kavimlerinin Batıya doğru gelirken, buluştukları Balkanların da özel bir yeri olduğunu kabul edebiliriz. Gerçekten, yüzyıllar boyunca, Asya kıtasının derinliklerinde kalarak, dalgalar halinde, biribirinin ardından, Karadeniz'in Kuzeyini takip ederek, Batıya doğru yürüyen çeşitli Türk boyları, en son olarak, Balkanlarda duraklamışlar ki, bu bölgeye, daha geniş bir anlamda, Rumeli de denildiği bilinmektedir.

Zaten, Türk kavimleri, tarihleri boyunca, Doğudan daha çok, Batıya yönelmişler ve buldukları yerlerde kurdukları uç bölgeleri, daha da ileriye gidebilmek amacıyla, birer üs olarak kullanmışlardır. Bu gibi özellikleri, Türk tarihi kadar, Türk kültürü hakkında da geçerli sayabiliriz.

Aynı zamanda, Orga-Asya'dan Balkanlara kadar gelen Türk kavimleri, göçleri sırasında rastladıkları halklarla birlikte tarihler yaratarak ve karşılıklı etkileşerek yollarına devam etmişlerdir. Bu bakımdan da, Balkanlar, daha geniş bir anlamda, Rumeli, Türk kültürünün Batıda son duraklama noktasını teşkil etmektedir, diyebiliriz.

Diğer taraftan, Balkanlar coğrafyasında, farklı dönemlerde, farklı unsurlarla birlikte, farklı kültür damgaları da inkâr edilemez gerçeklerden sayılabilir. Bunlardan bazıları, zamanla, kaybolmuş ise de, bazıları, şu veya bu şekilde, günümüze kadar gelmiştir.

Zaten, Asya'dan gelen göç dalgaları, Batıya doğru ilerledikleri sıralarda, Karpat Dağlarıyla karşılaşınca, onların Kuzeyinden veya Güneyinden ilerlemek zorunda kalıyorlardı. Fakat, daha Batıda tekrar buluşuyorlardı. Daha eski dönemleri bir tarafa bırakarak, V.yüzyıl ortalarından başlayan süreci dikkate alacak olursak, 13.yüzyılın ikinci yarısına kadar, Balkanlara ulaşan Türk kavimleri, buralara “atlı göçebe kültürü”nü veya “İslâm öncesi türk Kültürü” dönemi olarak tanımlayabiliriz. Bu hususta, önemli rol oynayan ve, tarih kadar, kültür izleri de bırakan Türk boylarından: Hunları, Avarları, Bulgarları, Hazarları, Macarları (Onogurları), Peçenekleri, Oğuzları (Uzları), Kıpçakları (Kumanları) ve daha başka Türk-Moğol kavimlerini hatırlatabiliriz. Bu süre zarfında, her ne kadar, eski Türk boylarından çoğu tarihe karışmışlarsa da, buralarda gerek maddi ve gerekse manevi kültür eserleri bırakarak kaybolmuşlardır. Çeşitli uzmanlar, bugün dahi, onları araştırmakta ve meydana çıkarmakta gayret sarf etmektedirler.

+

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Türk dünyası bakımından, Balkanların geniş kapsamlı incelenmeye alınması hayli gecikmiş gibidir. Gerçekten, Balkanlarla ilgili olarak, gerek Batı Avrupa'da ve gerekse Balkan ülkelerinde, çeşitli merkezler çoktan kurulmuş, fakat, Türk dünyasında, ancak yakın zamanlarda, İstanbul Üniversitesine bağlı olup, merkezi Edirne'de bulunan bir Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü kurulmuştur. Diğer taraftan, 1984 yılından beri çalışmakta olan “Türk-Arap İlişkileri Vakfı” TAIV, 1991 yılında çalışma alanını genişleterek: “Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı” (OBİV) adını almıştır. Fakat, bu kurumların bilimsel verileri oldukça kısıtlı kalmıştır, diyebiliriz.

Bu arada, “BAL-TAM” (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi” ve daha başka isimler altında, yeni yeni kurum ve kuruluşların da faaliyete geçmekte olduklarını memnuniyetle görmekteyiz.

+

Her ne de olsa, şimdiye kadar yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre, eski Türk kavimlerinden kalan maddî ve manevî kültür değerleri oldukça dağınık bir manzara arz etmektedir. Buna rağmen, söz konusu kavimler hakkında bazı tarihi gerçeklerin ortaya çıkarıldığı da söylenebilir.

Nitekim, her şeyden önce, eski Türk kavimlerinden tarihe ilk defa adını yazdıran Hunlarla (Hiyung-nularla), Türk boylarının Avrupa'ya kadar gelişleri başlamıştır. “Batı Hunları” diye tanıdığımız kolun izlerine az rastlasa da, bazı maddi eşya bulunduğu da bilinmektedir.

Bu hususta, “Hun yayı”, üç köşeli demir oklar, düz kılıçlar, kemik özensiler, kıymetli maddelerden oluşan bilezikler, yüzükler, küpeler ve, özellikle, dîni merasimlerde kullanılan “Hun kazanları” ve diğer nevi maddî eşya hatırlatılabilir.

+

Bilindiği üzere, Atilla'nın ölümünden (453 Miladî) sonra, Hun grupları çekilmek zorunda kalmış olup, daha sonraları, Asya'dan gelen yeni Türk kavimlerine karışmışlardır.

Nitekim, 6. yüzyılda, Avarların gelmeleriyle, Güney-Doğu Avrupa'da yeni bir tarihi dönem başlamış ve, özellikle, etnogenezi süreçle birlikte, demografik bakımdan da, esaslı değişikliklere doğru gidilmiştir.

Gerçekten, Avarlar, Karpat havzasının sahipleri olarak, Bizans İmparatorluğunu dahi zorlamaya başlamışlar ve, Avrupa ortalarına kadar uzanan geniş bir sahada, çeşitli siyasi birlikler kurarak, birçok izler bırakmışlardır. Bunların arasında, metal zırhlar, taçlar, özel yaylar, özensiler ve diğer koşu takımları bulunan mezarların Avarlara ait olduğu tesbit edilmiştir.

Diğer taraftan, Avarların, eski Türk dünyasına mensup olup olmadıkları ve dilleri üzerinde de çeşitli yorumlar yapılmaya devam edilse de, genellikle, Avarların türk kavimlerine mensup oldukları ve dillerinin de Türkçe olduğu kabul edilmektedir.

Aslında, Avarlar, Orta –Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir alanda yaygın olan ve Türk kavimlerine özgü “Bozkır kültürünü” temsil etmekte olup, bu kültür Balkanlarda da belli bir özellik kazanmıştır, diyebiliriz.

+

İki yüz yıldan fazla bir süre, Doğu Avrupa'yı kontrol altında bulduran Avarlar, ancak Bulgarların buralara yerleşmeleriyle, etkilerini kaybederek, tarihe karışmışlardır.

Bilindiği üzere, 7. yüzyılın ikinci yarısında, Oğuz boylarından, Oturgurlar (30 kabile) ve Kuturgurlar (9 kabile), “karışık” anlamına gelen “Bulgar” adı altında, Balkanlara kadar inerek, zamanla, etkin bir rol oynamaya ve Bizans dahi tehdit etmeye başlamışlardır. Bizans yazarları, 8. yüzyılın ilk yarısında, Bulgar-Türkleri hakkında, “Onogurlar” olarak yazmaktadırlar. Hattâ, Bulgar Hanlarının listesinde, Atilla'nın oğlu “Ernek” “Bulgar Hükümdarlarının Atası” olarak gösterilmektedir.

Tuna-Bulgarları olarak bilinen grup, 9. yüzyılda Hristiyan dinini kabul ederek, Balkanlarda hayli faaliyet gösterdikten sonra, şimdiki Bulgaristan topraklarında yerleşmiştir.

+

Diğer taraftan, gerek Hazarların ve gerekse Onogurların (Macaların) da aynı istikameti takip etmeleri ve, onların ardından, yüzyıllar boyunca gelen Peçenekler,

Oğuzlar (Uzlar), Kıpçaklar (Kumanlar) ve daha başka Türk –Moğol kavimleriyle, Balkanlar eski Türk boylarına yurt olmaya devam etmiştir.

Gerçi, Bulgarların ve Macarların Hristiyan dinini kabul etmeleriyle ve Hazarların da Museviliği benimsemeleriyle, Asya'dan gelen Türk kavimleri arasında önemli derecede parçalanmalar meydana gelmiş ise de, eski Türk boyları, Balkanlarda, şu veya bu şekilde, tarih yaratmaya ve kendilerine özgü kültür varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

+

Gerçekten, 10. yüzyılın ilk yarısında, Peçenekler, Tuna'yı geçerek, Bizans Devletiyle, bazan, dostane ilişkiler kurmaya başlamışlar ve bazan da kendi aralarında savaşmak zorunda kalmışlardır.

Hattâ, Balkanlara kitleler halinde gelen Peçenekler, Bizans Devleti'nin idare sistemini dahi sarsacak kadar ileri gitmişlerdir. Peçenekler, diğer Türk boyları gibi, kabileler hâlinde teşkilatlanmakta olup, Han adı altında bilinen kimseler tarafından yönetiliyorlardı. Göçebe bir hayat geçiren Peçenekler, zamanla, yerleşik hayat tarzını da kabul etmek suretiyle, bir süre, Balkanlarda önemli rol oynadıktan sonra, yerli halkların arasında tarihe karışmışlardır. Onların yaşadıkları yerlerde, şimdi dahi, Peceneaga, Picineaga ve bunlara benzer daha başka yer adları bulunmaktadır. Hattâ, şimdiki Romanya'da, Teleorman (Deliorman=İnsan girmeyen orman) denilen geniş bir bölgenin adının dahi Peçeneklerden kaldığı söylenmektedir.

11.Yüzyılın ikinci yarısında, Oğuzlar (Uzlar) da Balkanlara kadar inerek, daha önce buralara yerleşen Türk boylarıyla birlikte, kaderlerini tayin etmeye başlamışlardır.

Aslında, Uzlar (Oğuzlar), Peçeneklerle akraba olup, sayı itibariyle az olmakla, Balkanlarda derin izler bırakmamışlardır. Özellikle, salgın hastalıklardan kurtulanlardan bazıları, Tuna'nın Kuzeyine geçerek, diğer Turanî kavimlerle karışmışlar, yerlerinde kalanlar ise Bizans Devletinin Hristiyanları arasında kaybolmuşlardır.

Tuna Deltasına yakın bir yerde bulunan Ozolimna adının (Oğuzlimanı) (veya Uzlimanı)ndan geldiği tahmin edilebilir.

+

Eski Türk kavimleri arasından, özellikle Kumanların (Kıpçakların) Balkanlarda oldukça derin izler bıraktıkları bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Hattâ, 13. yüzyılın ilk yarısında, şimdiki Romanya topraklarının Güney taraflarına “Büyük Kumanya” denildiği gibi, Katolik mezhebini kabul edenler için, 1288 tarihinde, Papa tarafından bir de “Kuman Piskoposluğu” kurulduğu bilinmektedir. O dönemlerde, eski Türk kavimlerinin, Bizans İmparatorluğu için “korkunç bir darbe ifade ettiğini” söyleyen Bizans tarihçisi Ostrogorski, bu kavimlerin sayılamayacak kadar büyük bir toplulukla Balkanları kapladıklarını da ilave etmektedir.

Ancak, eski Türk boylarının çoğu göçebe bir yaşam tarzını devam ettirmeleriyle, onlardan kalan kültürdeğerlerini, özellikle mezar komplekslerinde aramak mümkün oluyor.

Bizans Devletinin geleneksel: “Divide et impera” (Böl ve idare et) siyaseti, Balkanlarda, eski Türk kavimleri hakkında da etkili olmakla, bu kavimler, bazan Bizansla ittifak kurmuşlar, fakat, daha çok, birbiriyle uğraşmak durumuna getirilmişlerdir.

Nitekim, 1091 yılında, Levunion savaşında, Kumanlar, soydaşları olan Peçenekleri büyük bir yenilgiye uğratarak, onların ,yavaş yavaş, tarih sahnesinden çekilmelerine yol açmışlardır.

+

Aslında, Balkanlar, eski devirlerden beri, Asya'dan gelen çeşitli Türk boylarına yurt olmaya devam etmekle beraber, ancak, zaman zaman ve dalgalar halinde bu taraflara uğramalarından dolayı, Yakın Doğu yolu ile Anadolu'ya yığman Türk kavimleri kadar süreklilik gösterememişlerdir. Hattâ, birbirleriyle savaşmak zorunda kalarak, birbirlerinin tarih sahnesinden silinmelerine dahi sebep olmuşlardır. Bu itibarla, dalgalar halinde, gelenler, bir süre, şu veya bu şekilde, etkin bir rol oynadıktan sonra, ya çekilip gitmişler, ya da, yerli halkların arasında kaybolmuşlardır.

Ancak, bu süre zarfında, bu kez, Karadeniz'in Güneyini takip ederek, Anadolu'dan gelen Müslüman –Selçuklu – Türkleriyle, Balkanlarda buluşanlar olduğu da bilinmektedir.

Bu gibi olayları göz önünde bulunduracak olursak, her ne kadar, eski Türk kavimleri tarihe mal olmuşlarsa da, onların, 14. yüzyıl sonlarına gelince, Balkanlarda hatırı sayılır derecede maddî ve manevî kültür eserleri bıraktıklarını da, yine tarihi gerçeklerden sayabiliriz. Bunların bir kısmını, özellikle yer – su veya şahıs adlarında, yani toponim, hidronim ve antroponimlerde görebildiğimiz gibi, Balkan uluslarının dillerinde, gelenek ve göreneklerinde de görmek mümkündür. Hattâ, Şamanizm kalıntılarının dahi uzun süre devam ettiği bilinmektedir.

Bu itibarla, Balkanları ve, başka bir anlamda, bütün Doğu Avrupa'yı etkileyen eski Türk kavimleri, kaldıkları yerlerde, gerek maddî ve gerekse manevî kültür değerleriyle, yerli halkları etkilemişler ve onlardan etkilenmişlerdir.

+

Bunlar dikkate alındığı takdirde, Balkanların, Türk tarihi kadar, Türk kültürü bakımından da önemli rol oynadığı inkâr edilemez bir gerçek sayılabilir. Hattâ, "Balkan" sözü dahi Türkçe olup, "dağ" veya "sıra dağlar" anlamına gelmektedir. Buna benzer daha pek çok yer-su ve şahıs adlarını uzmanlar araştırmaya devam etmektedirler.

Diğer taraftan, Bulgar hanlarının isimleri dahi Türkçe olup, özellikle yer-su ve şahıs adlarını araştırma, Türkoloji biliminin önemli bir dalı haline gelmiştir.

Hattâ, 1330 yılında Macar kiralını yenerek, şimdiki Romanya'nın Valahia (Eflak) denilen bölgesine istiklaliyetini kazandıran Basaraba (öl.1353)'nin dahi Kuman asıllı olduğu Romen tarihçileri tarafından da kabul edilmektedir.

Şimdiki Romayna'nın bir çok yerlerinde Coman (Koman), Comaneşti (Komanеşti) ve bunlara benzer daha başka birçok köy ve kasaba adları yanında, Comaneci (Komanеçi), Coman (Koman) ve daha başka şahıs adlarına da rastanmaktadır. Hattâ, Tuna ile Karpat Dağları arasında uzanan ovaya da Baragan denilmektedir ki, o da, Türkçe Bora (veya Borağan)'dan gelmektedir. Bunlar hep Peçenek ve Kumanlardan kalan isimler olup, onların yanında, Balaban, Balta, Uzun, Berindei, Cialpan ve daha başka şahıs ve yer adları da günümüze kadar gelmiştir.

Bu itibarla, özellikle Balkan uluslarının tarihi kederlerini tayin eden unsurların çoğunun "atlı göçebe kültürü"nü temsil eden Türk kavimlerine mensup olduğu açıkça görülmektedir.

Balkanların çeşitli yerlerinde keşf edilen yazılar gibi, Romanya'nın Dobruca bölgesinde, "Murfatlar köyünde bulunan ve 10-11 asırlara ait olduğu tahmin edilen "Runik" yazılar da uzmanlarını beklemektedir. Kumanların arasında dolaşarak, İtalyan Katolik misyonerleri tarafından hazırlandığı bilinen ve 2500 kelimeyi içeren Codex Cumanicus adlı eser, 1303 tarihinde yayınlanmış olup, o dönemlerde, böyle bir kültür

hazinesine rastlanmasa gerektir. Aslında, bu eser, eski Türk kavimlerinin, dil ve kültür bakımından ne kadar ileri gittiklerini ispatlamaktadır.

Aslında, Kumanlar, 11-14. asırlarda etkin bir rol oynamakla, Balkanların tarihi kaderini tayin etmişlerdir, diyebiliriz.

13.yüzyılın ortalarına kadar, Kumanlar, Balkanlarda “efendi” olarak hüküm sürmüşler ve, buralarda, Altın Ordu adını alacak olan yeni bir siyasi gücün yerleşmesine de yardım etmişlerdir.

+

Gerçekten, 13. asrın ortalarına doğru, Altın Ordu Devletinin emri altına, Peçenek, Uz kalıntıları ile birlikte, özellikle, Kuman gruplarının da girdiği bilinmekte olup, bir taraftan, Moğol Devletinin Türkleşmesine ve, diğer taraftan da, bir nevi “Pax Mongolica”nın tesisine katkıda bulunmuşlardır.

+

+

+

Balkanlarda “Eski Türk Kavimleri” veya “İslâm Öncesi Türk Kavimleri” Dönemini temsil eden Türk kültürünün izleri kaybolmadan, 13.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bu kez, Karadeniz’in Güneyinden, Anadolu yolu ile, Balkanlara geçen Türk-İslam grupları, buralarda yepyeni bir dönemin bhaşlamasına öncülük etmişlerdir ki, onu da, geniş anlamda, “Balkanlarda Türk-İslâm Kültürü Dönemi” olarak tarif edebiliriz.

Gerçekten, 13. asrın ikinci yarısında, daha doğrusu, 1262-1264 yılları arasında, Selçuklu Hanedanına mensup İzzeddin Keykavuz ile, o dönemin ünlü dervişlerinden sayılan Sarı Saltuk Baba’nın önderliğinde, önemli sayıda Selçuklu Türk-İslam obaları, Bizans İmparatoru VIII. Mihail tarafından, şimdiki Romanya’nın Dobruca bölgesine yerleştirilmiş olup, Babadağı Kasabası, bu gün dahi, Sarı-Saltuk Baba’nın adını andırmaktadır.

Sarı-Saltuk ile birlikte gelen yüzlerce Derviş ve müridleri, bir taraftan, Kırım’a kadar ve, diğer taraftan da, Balkanları kapsayacak kadar geniş bir sahada, Türklüğün temellerini atmakla ve İslâm dinini yaymakla, Avrupa’nın Balkanlar bölgesinde ilk Türk-İslam misyonerleri olarak tarihe geçmişleridir.

1300 yılı civarında öldüğü tahmin edilen Sarı-Saltuk Baba’nın mezarı dahi Babadağı Kasabasında bulunmaktadır. Balkanların daha başka yerlerinde de Türbeleri olduğu bilindiğine göre, Sarı-Saltuk Baba’nın ve Selçuklu Türk-İslâm gruplarının oldukça geniş bir sahada faaliyet yürütmüş oldukları teyid olunur, diyebiliriz.

Hattâ, Anadolu’dan, Moğol istilasından kaçarak, Balkanlara gelen Selçuklu grubun özellikle öneml tabakasını teşkil eden Ahilerden oluştuğu tahmin edilmekte, böyle bir grubun, az bir zamanda, Türklüğe ve İslamiyete yapmış olduğu hizmetlerin önemi daha da iyi anlaşılır.

Nitekim, tam o sıralarda, hakimiyetini, Doğu Avrupa’nın büyük bir kısmına yaymış olan Altın –Ordu Devletinin, İslâmiyeti benimseyerek, Müslümanlığı destekleme gayreti, Selçuklu-Türk-İslâm gurubu ile doğrudan doğruya bağlantılı olabilir.

Hattâ, Altın Ordu Hanedanına mensup olup, etkisini Balkanlara kadar duyuran Nogay (öl. 1299) adlı Prens dahi, 1265 yılında, Selçuklu gurubunun etkisiyle İslamiyeti kabul etmiş olması da, ayrı bir anlam ifade edebilir.

Gerçekten, Altın Ordu Devletini yöneten Mogollar (Tatarlar), bir süre daha Şamanlığa bağlı kalmakla beraber, özellikle Türkleri örnek alarak, Budizm ve Hristiyanlık arasında bocaladıktan sonra, İslâmiyeti tercih etmişlerdir. Bu hususta,

Nogay'ın da önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Zira, onun ardından, mahiyetindeki guruplar da birkaç yıl zarfında Müslüman olmuşlardır.

Bu gibi olayların özellikle Balkanlarda cereyan etmekte olduğunu düşünürsek, Balkanların, gerek Türk tarihi ve gerekse Türk kültürü bakımından ne gibi bir yer tuttuğunu daha iyi anlamış oluruz.

Sarı Saltuk Baba'nın faaliyetine hasredilen Saltukname adlı eser, bu gazi Dervişin, Balkanları Anadolu Türklerine açmış olmasını destan şeklinde anlatmaktadır.

Gerçi, Sarı-Saltuk Baba'nın ve Nogay'ın ölümünden sonra, Balkanlarda bulunan Selçuklu gurubun bazıları, tekrar Anadolu'ya dönmüş, yerlerinde kalanlar ise, burada bulunan Kumanlarla ve yerli halklarla karışarak, Hristiyan dinini kabul etmiş olu, bugün dahi, Hristiyan dinin mensup, fakat Türkçe konuşan Gagauzlar tarafından temsil edilirler.

+

Rumeli'de gelişen olaylar, Altın Ordu Devletini bu taraflara çekmekle, Şamanist olan Toktagu Handan sonra tahta geçen Özbek Han, Müslümanların etkisini arttırmaya başlamış, hattâ 1324-1330 yılları arasında, onun orduları Trakya'ya kadar ilerlemişlerdir.

Bu itibarla, 1330'a doğru, Evu-Fida'nın, Tuna boyunda bulunan İshakçı Kasabası ehalisinin çoğunun Müslüman olduğunu rivayet ettiği gibi, ondan bir-iki yıl sonra (1331-1332), yine Dobruca'dan geçen İbn-i Battua da: "Babadağı Kasabasının, Müslüman Türklerin idaresinde bulunan son nokta olduğunu" yazıyordu.

Hattâ, buralarda, İslam'ın ve Şamanlığın, Hristiyan diniyle iç içe yaşadığı, Arap seyyahı için tuhaf bir manzara arz etmekte ve bunu da Sarı Saltuk Baba hakkındaki rivayetleriyle açıklamaya çalışmaktadır.

13. asrın ikinci yarısında, İzzeddin Keykavuz ile Sarı Saltuk Baba olayı, eski Türk kavimlerinin bakiyeleriyle birlikte, Balkanlarda Türk-İslâm kültürünün ilk aşamasını teşkil ederek, varlığını sürdürmekte olduğu bir sırada, özellikle, 1354 yılından sonra, Anadolu'daki Osmanlı Türklerinin, bu kez, Balkanları da kendilerine vatan edinmeye başlamalarıyla, buralarda yeni bir kültür döneminin de temellerinin atılmakta olduğunu görmekteyiz. Yüzyıllarca devam edecek olan bu süreç zarfında meydana getirilen ve yaşatılan maddî ve manevî kültür değerleri derin izler bırakmış olup, "Osmanlı medeniyetini" temsil eden eserlerin bazıları günümüze kadar gelmiştir. İşte, bu gibi nedenlerden dolayı, bu dönemi: "Balkanlarda Osmanlı – Türk Kültürü Dönemi" olarak tanımlayabiliriz ki, hâl devam etmektedir diyebiliriz.

+

Özellikle, Anadolu, Türk dünyasının en zengin kültür hazinelerinden biri sayılmakta olup, "Eski Türk Kavimleri", Balkanlara "atlı göçebe" veya "bozkır kültürünü" getirmişler ise, daha sonralar yani 13. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, önce Selçuklu ve, ardından, Osmanlı dönemlerinde, buralara, yerleşik Türk-İslâm gurupları tarafından, Anadolu kültürü aktarılmaya gayret sarf edilmiştir. Bu dönemin ilk temel taşlarını Selçuklu Türkleri atmış, fakat, Osmanlı Türkleri, yüzyıllar boyunca, yaşatmışlar ve geliştirmişlerdir. Bu gibi nedenlerden dolayıdır ki, Balkanlarda, gerek Karadeniz'in Kuzeyiden ve gerekse Güneyinden gelen maddî ve manevî kültür değerlerini birarada görmek mümkündür, diyebiliriz.

Hattâ, zamanla, Osmanlı Türklerin Balkanları kendilerine yeni vatan edinmeleriyle, buralarda yaşayan ulusların kültür hayatlarında da büyük değişiklikleri meydana gelmiş ve, özellikle, yerli halkların kültürleri etkilenmiştir. Bu arada, Balkan Türk kültüründe de bazı özelliklerin vukua geldiği, yapılan araştırmalardan

anlaşılmaktadır. Fakat, Türk kültürünün ağır bastığı da bir gerçek sayılabilir. Bu hususta, her şeyden önce, Balkan uluslarının dillerinde bulunan yüzlerce ve binlerce kelime ve deyimler birer kültür hazinesi teşkil etmektedir. Bu gibi etkileri daha başka alanlarda da görmek mümkündür. Özellikle Balkan uzmanları, bunların üzerinde ısrarla durmakta ve elde ettikleri malzemeleri, muhtelif amaçla yorumlamaktadırlar.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti, daha önceki İmparatorluklar gibi, bir nevi Anadolu-Balkan birliğini oluşturmaya gayret sarf ederken, bunun doğal bir sonucu olarak, kültür bakımından da bütünleşmeye doğru gidilmiştir, diyebiliriz.

Gerçekten, Osmanlılarla, Balkanlar, yeni bir siyasî döneme girdiği kadar, yeni bir kültür dönemine de girmiştir.

Aslında, Balkanlarda Türk – İslâm nüfusun yoğunlaştıkça, Türk dili ve Türk kültürü de yerleşmiş ve, buralarda, bir nevi “Pax Ottomanica” (Osmanlı Barışı) dönemi kurulmuştur. Sonuç olarak da, Balkan halkları “Osmanlı” yaşam tarzına özen göstermeye başlamışlardır.

Gerçekten Osmanlı döneminde, Balkanlar, daha geniş bir anlamda, Rumeli, gerek askerî ve gerekse siyasî bakımdan etkilendiği kadar, sosyal ve kültürel alanlarda da önemli şekilde yeniden biçimlenmiştir, diyebiliriz.

Nitekim, Osmanlı Devletinin Balkanlar üzerinde egemenliği sağlam temeller üzerine oturdukça, Osmanlı Türkleri, Anadolu’dan getirdikleri çeşitli maddî ve manevî kültür değerlerini de buralara yerleştirerek, kurdukları camilerle ve medreselerle, tekke ve zaviyelerle, vakıf, han ve hamamlarla, çeşme ve köprülerle ve diğer nevi kültür değerleriyle, Balkanları âdetâ Anadolu’nun bir aynası hâline dönüştürmüşlerdir. Bu suretle, Karadeniz’in Kuzeyinden gelen kültür değerleriyle, Anadolu’dan gelen kültür varlıkları birleşince, Balkanların Türk kültürü tarihindeki yeri daha da iyi belirlenmiş olmaktadır.

Bu hususta, Osmanlıların yürüttükleri iskân politikası da önemli rol oynamış olsa gerekir. Zira, bu kez, Balkanlara ancak göçebe unsurlar gelmemiş, yerleşik kitleler de buralarda birçok köy ve kasabalar kurmuşlardır. Böyle bir siyaseti deseklemekle, Osmanlı Devleti, az bir zaman zarfında, bir Avrupa Devleti de olmaya başlamıştır ki, yüzyıllarca devam eden bu nitelik, Osmanlı İmparatorluğu tarihe karıştıktan sonra da, özelliğini kaybetmemiş ve Türkiye Cumhuriyeti’ne tevarus etmiştir.

Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu ve Rumeli adı altında, iki kanattan meydana gelmekle, Rumeli’de yerleşim alanları genişledikçe, Türk-İslâm kültürü de, aynı şekilde, kalıcı bir mahiyet almaya devam etmiştir. 5-6 yüzyıldan fazla süren Osmanlı döneminde, karşılıklı etkileşimlerle, bir taraftan, Türk kültürü zenginleşmiş, diğer taraftan da, Balkanlarda yaşayan gayri müslim halkların dillerinde, yaşam biçimlerinde, örf ve adetlerinde ve daha başka hayat şartlarında gözle görünür değişimler meydana gelmiştir.

Her şeyden önce Türk dili, Balkanlarda, bir nevi, ortak dil haline gelmiştir. Gerçekten, bu dönemde, Türk dilinin Balkan halklarının dillerine etkisi giderek artmış olup, son zamanlarda, bütün unuttuma politikasına rağmen, bazı önemli unsurların varlıklarını sürdürmekte olduğunu görüyoruz.

+

Diğer taraftan, Balkanlarda, İslâmî kurum ve kuruluşların da, başka bir deyişle, İslâmî kültür değerlerinin de önemli rol oynadıklarını söyleyebiliriz. Zira, camiler ve medreseler, tekkeler ve zaviyeler, mektepler ve diğer nevi dînî kurumlar hep birer kültür

ocağı olup, aslında, Osmanlı Devletinin İslâmî niteliklerini yansıtıyorlardı. Bunların arasında, çeşitli tarikat mensuplarını da hatırlatmak gerektir. Onlar da, Balkanlarda bulunan Ordular da dahil olmak üzere, topluma en çok nüfuz eden tabakayı teşkil ediyorlardı.

Bu surettir ki, Osmanlı döneminde, İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi, Balkanlarda da, İslamiyetin, gerek siyasi ve gerekse kültürel bakımdan, önemli rol oynadığı tarihi gerçeklerden sayılabilir. Aslında, o dönemlerde, dinsel kültür se, genel kültürün temel unsurlarından birini teşkil ediyordu.

Özellikle 13. yüzyılın ikinci yarısında, daha Selçuklular zamanında, Sarı-Saltuk-Baba ile maiyetindeki Türkmenler, Balkanlarda, Türklüğün ve İslamiyetin temellerini attıklarından sonra, 14.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Balkanlara Osmanlıların yerleşmeleriyle, buralarda, çeşitli kültür faaliyetleri de yaygınlaşmaya doğru gitmiştir, diyebiliriz. Bu hususta, özellikle Hacı-Bektaş-Veli erenlerinin de göstermekte oldukları gayretler takdire şayan olabilir. Gerçi, Orta Asya'da veya Anadolu'da görüldüğü gibi, Balkanlarda bir Kaşgarî veya bir Yusuf-Has-Hacip, İbni-Sina veya Fuzulî, bir Mevlâna veya bir Yunus Emre yetişememiştir. Bunun da bir takım sebepleri olabilir.

Nitekim, gerek Osmanlı Devletinin Avrupa ortalarına doğru ilerlediği dönemlerde ve gerekse gerileme döneminde, Balkanlar, orduların gidiş-geliş güzergâhı üzerinde olup, daima çalkantılı bir tarih yaşamış ve uzun sürelerle huzura kavuşamamıştır. Bütün bu gibi çalkantılara rağmen, ecdadımızın, her fırtınadan sonra, ellerinde kalan maddî ve manevî değerleri, nesilden nesile aktararak, bizlere kadar getirmiş olmaları dahi, minnetle yâd edilmesi gereken hususlardan sayılabilir.

+

İşte, Balkanlarda, yeni bir Türk kültürü, böyle bir takım siyasi ve sosyo-kültürel bir zemin üzerinde yerleşmiş ve gelişmiştir.

Aslına bakacak olursak, anadolu'ya kıyasla, Balkanlarda, Türk tarihi kadar, Türk kültürü de, bazı özellikler arz etmektedir.

Nitekim, Balkanlar, Hristiyanlığı temsil eden Batı dünyası ile, İslâm âleminin karşı karşıya geldikleri geniş bir sınır bölgesini teşkil etmekle, buradaki varlık-yokluk mücadelesi daha çetin şartlar altında sürüp gitmiştir. Bütün bunlar dikkate alındığı takdirde, Türk kültürü tarihinde, Balkanların yerini daha iyi tespit etmiş oluruz.

Bu gibi nedenlerden dolayı olsa gerektir ki, Balkanlarda, özellikle Türk halk kültürünün daha yaygın bir hâle gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu çeşit kültürü, eski Türk kavimleri dönemine kadar gerilere götürmek mümkündür. Bunun en açık bir örneğini, 14. yüzyılın başlarında derlenen Codex Cumanicus adlı eserde görebiliyoruz.

Burada, birçok halk kültürünü temsil eden örneklerden: “Erte kelir kara ulak” (Kara haber tez ulaşır) veya “Yerde yağlı kayış yatır” (yılan) ve daha başkalarının bulunduğu bilinmektedir.

Lâkin, Balkanlarda asıl kalıcı etkiler Osmanlı dönemine ait olup, buralara, özellikle, Türk halk kültürü damgasını vurmuştur, diyebiliriz. Gerçekten, her şeyden önce, Osmanlı Trükleri Balkanları kendilerine yeni vatan edindikçe, yerli halkların arasında da “Osmanlı” tarzı yaygınlaşmıştır.

Nitekim, giyim-kuşam, kadınların çarşaf örtünmeleri, erkeklerin kuşak ve sarık sarmaları, nargile içmeleri ve daha başka adetler bunlardan sayılır.

Aslında halk kültürü, diğer değerler gibi, her milletin yarattığı ve nesilden nesile aktardığı kültür varlıklarıyla bir bütün teşkil eder.

Türk halk kültürü, gelenekleriyle , kelime hazinesiyle ve daha başka özellikleriyle, Balkanlarda ayrı bir önem kazanmış değerlerden sayılır. Türk dili, Türk atasözleri ve deyimler, Türk usulü mimari unsurlar ve daha başka maddî ve manevî değerler bunlardan sayılır. Bu gibi nedenlerden dolayıdır ki, Türk halk kültürü, yüzyıllar boyunca, Balkan uluslarını etkilemiş ve onların kültür değerlerini zenginleştirmiştir.

Özellikle Anadolu'dan gelen veya Balkanlarda yetişen şairler ve âşıklar, tekkelerde ve zaviyelerde yuva yapan Dervişler ve müridleri ve diğer aydınlar, toplumun sevinçlerini ve kederlerini, ümitlerini ve hasretlerini, kahramanlıklarını ve fedakârlıklarını terennüm ederek, buralarda Türk halk kültürünün yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bunların çoğunun isimleri unutulmuş ise de, bıraktıkları eserlerden bazıları hâlâ dilden dile dolaşmaktadır.

Diğer taraftan, Türkün olduğu yerde, Nasreddin Hoca veya Karacaoğlan da eksik olmadığı gibi, bunlarla birlikte, Kerem ile Aslı, Arzu ile Kamber vedaha başka halk ürünleri de yaşatılıyordu. Zira, onların, şimdi dahi, Balkan Türkleri arasında yaşatılmakta olduğunu görebiliyoruz.

Osmanlı döneminde, Anadolu seviyesinde olmasa da, başlangıçtan beri, bazı TASAVVUF unsurlarından da bahsedilebilir ki, bunlar da toplumun düşünce ve duygularına hitap ederek, diğer tarikatlarla birlikte, Türk-İslâm kültürünü yaşatıyorlardı.

Balkanlardaki Türk kültürü tarihinin yerini tayin ederken, Camilerle ve medreselerle, tekke ve zaviyelerle birlikte, oldukça yaygın bir manzara arz eden VAKIF kuruluşlarını da hatırlatmak gerekir; zira, onlar da, çeşitli sosyal ve kültürel hizmetleri en iyi bir şekilde temsil ediyorlardı. Vakıfların arasından, bugün dahi ayakta duran kuruluşları görmek mümkündür. Onlar, ecdadımızdan kalan değerli kültür mirasımız sayılmaktadırlar.

+

Balkanlarda Türk kültürü ile ilgili maddî ve manevî eserlerimize bir göz atacak olursak, bunun en doruk noktasını, 1683 –Viyana Kuşatmasına kadar gelişen dönemin temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Ancak, bu hususta, şimdiye kadar, elimizde derli toplu bir eser bulunmadığı da inkâr edilemez. Balkanlara ait kültür kaynaklarımız hâlâ kütüphanelerde saklı durmaktadır. Elimizde tek birk aynak varsa, o da Evliya Çelebi'nin Seyahatname adlı eseri olsa gerektir.

Gerçekten, Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ortalarından itibaren, 1683- Viyana Kuşatmasına kadar geçen süre zarfında, Balkanları enine-boyuna, dolaşma fırsatını bulmuş, gördüklerini ve işittiklerini kaleme alarak, bizlere muazzam bir eser bırakmıştır.

Seyahatname'de kaydedilen maddî ve manevî kültür değerlerimiz biraraya toplandığı takdirde, 1863-Viyana bozgununa kadar, Balkanlarda ne gibi kültür eserlerine sahip olduğumuz ortaya çıkabilir.

+

Gerçekten, Viyana Bozgunundan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine girmesiyle, özellikle Balkanlar, birçok defa, savaş alanına dönerek, Türk-İslâm kültür âbideleri de tahribata mahkûm edilmeye başlanmıştır. Zamanla, Osmanlı toprakları elden çıktıkça, Türk-İslâm toplumları da, bu kez, Doğuya doğru göçe zorlanmışlardır.

Gerçi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, gerek Tnazimatla (1839) ve gerekse, daha sonraları, çeşitli ıslahat girişimleriyle, şu veya bu şekilde, reformlara başvurulmuş olduğu da bilinmektedir. Ancak, bu gibi gayretler, bir taraftan, Avrupa Devletinin giderek

yoğunlaşan müdahaleleri karşısında, diğer taraftan da, Balkanlarda gayri-müslim unsurların egemenlik hareketleriyle, belli sonuçlar verememiş ve Osmanlı İmparatorluğu çökmeye devam etmiştir.

Bu gibi nedenlerden dolayıdır ki, Balkanlarda yeni yeni devletlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla, yerlerinde kalan Türk-İslâm toplumları, kendilerini, birdenbire, “egemen” durumudan, dilleri ve dinleri, gelenek ve görenekleri, kültür ve diğer özellikleri bambaşka olan Devletin siyasî sınırları içinde, “azınlık” Statüsünde görmüşlerdir.

Bu da, Balkanlarda, Türk tarihi kadar, Türk kültürü bakımından da, ayrı bir dönemin başlangıcını teşkil etmekte olup, şu veya bu şekilde, günümüze kadar gelmiştir, diyebiliriz.

+

Buraya kadar belirtmeye çalıştığımız hususlardan anlaşıldığına göre, özellikle 19.yüzyılın başlarından itibaren, Balkanlarda ardı ardına kurulan ulusal Devletlerin tarih sahnesine çıkmalarına kadar, buralarda, gerek Roma-Bizans, gerekse Türk-İslâm gibi, yüzyıllarca süren dönemlerden, özellikle Osmanlı Türklerinin oldukça derin kültür izleri bıraktıkları inkâr edilmek bir tarihi gerçek sayılabilir.

Bu dönemde, Osmanlı “hoşgörü” veya “tolerans” siyasetinin de önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Ancak bu surettedir ki, yerli gayri-müslim toplumların yanında, Balkanlara gelip yerleşen çeşitli etnik guruplara ve muhtelif dinlere ve inançlara mensup olanlardan: Osmanlı Türkleri, Kırım Tatarları, Yahudi ve Ermeniler, Çerkezler ve Çingenler, Çarlık Rusya’sından kaçan Lipovanlar ve daha başka unsurlar, yüzyıllar boyunca, bir arada yaşamının yollarını bulmuşlar ve beraberce tarih yaratmışlardır. Hattâ, bugibi farklılıklarla, Osmanlı döneminde, Balkanlar, bir nevi, “Açık hava müzesi” haline gelmiş olup, böyle bir durumun özellikle Romanya’nın Dobruca bölgesinde hâlâ yaşamakta olduğunu söyleyebiliriz.

+

Balkanlarda, Osmanlı Devletinin çekildiği bölgelerde, çeşitli siyasî birliklerin kurulmasıyla, yerlerinde kalan Türk-İslâm toplumları, her şeyden önce, dillerini ve dinlerini, kültür ve diğer değerlerini, koruyabilmenin yollarını aramak zorunda kalmışlardır. Zira, onları diğer topluluklardan ayıran bu gibi niteliklerden biri tarihe karıştığı takdirde, ötekilere de hâle geleceğine şüphe olmasa gerektir. Aslında, Balkanlar “Ulusal Devlet” dönemine girmekle, doğal olarak, bir nevi asimilasyon süreci de başlamış olup, buna , modern hayat şartları da derin etki yapmaktadır, diyebiliriz. Bütün bunların yanı sıra, özellikle bazı Balkan Devletleri tarafından uygulanmakta olan çeşitli yöntemleri de ilave edecek olursak, Balkan Türklerinin kendilerine özgü niteliklerini korumalarının gün geçtikçe daha da zorlanmakta olduğunu daha iyi anlayabiliriz.

Gerçekten, bazı Balkan ülkelerinde özellikle Türk – İslâm azınlıklarına karşı ayrı bir siyaset uygulanmakta olup, böyle bir davranış, maddî ve manevî kültür değerlerimizi de olumsuz etkilemektedir. Hattâ, bu değerlerden bazılarını kendi uluslarına mal ettikleri gibi, bazılarını da unutturmaya çalıştıkları veya tahribata terk ettikleri görülmektedir. Nitekim, Balkan ülkelerinde, Türk-İslâm kültür değerlerinden, Devletlerin korunmasına alınan tarihi eserlerimizi parmakla gösterebiliriz.

Diğer taraftan, “Avrupa Birliği”nin kurulmasıyla, Türkiye Cumhuriyeti’nin kapıda bekletilmesi de, Balkan Türkleriyle Anavatan arasında yeni bir “Demir perde” getirilmekte olup, bu da, geleneksel bağlarımızı zorlaştırabilecektir.

Özellikle şimdilik, Avrupa’da bir “Ortak değerler birliği” oluşmadığı gibi, bir “Ortak Avrupa kültürü”nden de bahsedilemez. Zira, AB’ye üye olan devletlerin her biri kendi kültür değerlerini korumakta ve, mümkün olduğu kadar, onları Avrupa çapında kabul ettirme gayreti içindedirler.

İşte, böyle bir ortamda, Avrupa Birliği’ne üye ülkelerde, özellikle Türkiye Cumhuriyeti kadar, Balkan Türkleri de “dışlanmakta” olup, onların farklı kültürlerinden kaynaklanan önyargıların, akılcı bir yaklaşımı engellemekte olduğunu görmekteyiz.

Aslında, bunlar “Medeniyetler Çatışması”nın birer örneği de sayılabileceği kadar, “Diyalog” kapılarını da kısmaktadır, diyebiliriz.

Aynı zamanda, Balkan ülkelerinin bazılarında yarım yüzyıl kadar süren “komünist rejim” döneminde, özellikle Türk azınlıkları çeşitli baskılara maruz kalmış olup, birçok kültür eserlerimiz ortadan kaldırılmış, hatta “Türk”adı dahi kullanılmaz hale gelmiştir.

Bu günün koşulları altında, bir de “Küreselleşme” ve “Globalizasyon” denilen bambaşka bir sürecin dahi başlamış olduğunu görüyoruz ki, onu da göz önünde bulundurmanız gerektiği kanısındayım.

+

Böyle, sonuçların ne olacağı tahmin edilemeyen şartların karşısında, Balkanlarda varlığını sürdürmekte olan Türk toplumların, geç kalmadan, bazı tedbirleri almaları zorunlu hale gelmiş olsa gerektir. Bu tedbirlerin neler olabileceği ise, kendi başına ayrı bir problem olmakla, bu hususta, herkesten önce, Balkan Türk aydınlarının topyekün seferber olarak, ortaklaşa birtakım sonuçlara varmaları elzem görülmektedir. Ancak bu şekilde, Balkan Türkleri olarak, bizler, bu topraklarda, atalarımızdan miras aldığımız maddî ve manevî değerlerimizle birlikte, bir süre daha varlığımızı sürdürebiliriz.

“Böyle gelmiş, böyle gider!” atasözüne kapılacak olursak, çok geçmeden, eski Türk kavimleri gibi, tarihe mal olacağımızdan kimsenin şüphesi olmamalıdır.

KAYNAKÇA

1. Murat ADJI, KIPÇAKLAR (Türklerin BÜYÜK BOZKIR’ın Kadim Tarihi); Çeviren: Zeynep Bağlan Özer (Atatürk Kültür Merkezi), Ankara, 2002.
2. Dr. Ali AKSU, Romanya Müslüman Türklerin Dünü-Bugünü, Bükreş, 2003 (TİAD).
3. Avrupa’ya İlk Adım (Uluslararası Sempozyum -01 Kasım 1999-Gelibolu), İstanbul, 2001.
4. Balkanlar, EREN, İstanbul, 1993 (OBİV Yayınları).
5. BAL-TAM (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi) – Türklük Bilgisi (1. - Prizren – 2004; 2.- Prizren 2005; 3.-Prizren 2005;).
6. O.L.Barkan, İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, “Vakıflar Dergisi”, II. Ankara, 1942 (s. 279-304).
7. O.L.Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünlür, “İ.Ü.İktisat Fak.Mecmuası”, No.1-4: 1949-1950, s.524-561; No.1-4: -1951-1952, s.56-78; No. 1-4: 1953-1954, s.209-236;
8. Petre Diaconu, Les Petchenegues au Bas-Danube, Bucarest, 1970.

9. Petre Diaconu, Les Coumans au Bas-Danube aux XI-e et XII-e siecles Bucureşti, 1978.
10. Vladimir Drimba, Codex ComanicusBucarest, 2000 (296 s. +84 s.- Faksimil).
11. Evliya Çelebi, Seyahatname (10.cilt)
12. M.Tayyib Gökbilgin, Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan, İstanbul, 1957 (351 s.).
13. İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977
14. Akdes Nimet Kurat, IV.-XVIII. Yüzyıllarında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, T.T. Kurumu, Ankara, 1972 (551s.)
15. L.Rasonyi, Tuna Köprüleri, Ankara -1984 (Macarcadan çeviren: Hicran AKIN)
16. L. Rasonyi, Tarihte Türklük (İkinci Baskı) Ankara, 1988.
17. Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, Cild I (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar), II. Baskı, İstanbul, 1970 (539 s.).
18. İbrahim Kafesoğlu, Türk Bozkır Kültürü, Ankara, 1987.
19. A.Yaşar Ocak , Sarı Altık (Popüler İslamın Balkanlardaki Destanî Öncüsü – 13. Yüzyıl), Ankara, 2002.
20. Bilal N. Şimşir, Rumeli’den Türk Göçleri (Belgeler), Ankara, 1968-1970 (3 cilt).
H.Yıldırım Ağanoglu, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makûs Talihi : GÖÇ, İstanbul, 2001 (397 sayfa) .

ÖZET

Türk dünyasının tarihinde önemli rol oynayan ne kadar bölge varsa, Türk kültürünün tarihinde de hep o kadar iz bırakan bölgelerden bahsedebiliriz. Aslında, her millet kültür değerlerinin bir bütünü temsil eder.

Bu bakımdan, Orta – Asya ile Anadolu’yu esas bölgeler olarak kabul edersek, onlara kıyasla, Balkanların özel bir yeri olduğunu ve bazı özellikleri bulunduğunu söyleyebiliriz.

Gerçekten, yüzyıllar boyunca, Asya’nın ortalarından kalkarak, Karadeniz’in Kuzeyinden veya Güneyinden, birbirinin ardından gelen çeşitli Türk kavimlerinin son durakları ve buldukları bölge Balkanlar olmuştur ki, bu bölgeye, daha geniş bir anlamda, Rumeli adını vermekteyiz.

Bildiride, bir taraftan “Eski Türk kavimleri”nin, diğer taraftan da, Anadolu’dan gelen Selçuklu ve Osmanlı Türk – İslâm toplumlarının, Balkanlar gibi yepyeni ve çok çeşitli unsurlarla meskün bir sahada yarattıkları ve yaşattıkları kültür özellikleri belirtilerek ve, yüzyıllar boyunca devam eden karşılıklı etkileşimlerin sonunda, buralarda, bugün dahi, Türk kültürünü temsil eden birçok maddi ve manevi değerlerin varlığı üzerinde durulacaktır. BAL-TAM’ın önemi belirtilecektir.

Bu gibi değerlendirmelerden, Balkanların, Türk kültürü tarihinde özel bir yeri olduğu tesbit edilmeye çalışılacaktır.

**Historijski uvjeti, utjecaj osmanske vlasti i prodor dervišta iz
Anadolije – bitni činitelji razvoja derviških redova i ustanova derviša u
nas i na širim prostorima Balkana
(teoretski, praktični i moralni značaj problema)**

Akad. Jašar REDŽEPAGIĆ

Svrha je ovog znanstvenog saopćenja da baveći se uzročnicima, odn. osnovnim činiteljima koji su imali utjecaja na nastanak i djelovanje derviša u zemljama jugoistočnog dijela Balkana (Evropskoj Turskoj, većem dijelu prethodne Jugoslavije, Bugarskoj, Albaniji i Grčkoj), rasvijetli pojavu i razvoj dervišta na ovim prostorima (od

lutajućih do onih vezanih za zaviju, tekiju), kao i razvitak derviških tarikata i njihovih ograna, te da potkrijepi tezu da su se derviši kao islamski mistici vrlo rano pojavili i kod nas.

Da je i prije zauzeća niza zemalja Balkana od strane turskog vojno-feudalnog timarskog sistema islam prodirao u Bosnu, na Kosovu i drugdje, potvrđuju brojni primjeri, kao arapski natpis na ploči džamije Mlike, u Dragašu, iz kojeg proizlazi da je ova bogomolja sagrađena još 1238. godine, dakle 150 godina prije kosovske bitke i znatno prije dolaska Turaka u naše krajeve.

Više je uzročnika koji su ubrzali osnivanje derviških redova i tekija u nizu zemalja Balkana. Jedni su bili vezani za ekonomsku osnovu i privilegije, drugi za demografske promjene, treći za širenje islama, sufijske i druge literature, a za turkološka istraživanja i šire, posebno značenje su imali: 1. historijski uvjeti i zbivanja, 2. viševjekovni utjecaj osmanske vlasti i pojava prvih tekija na Balkanu i 3. prodor dervišstva iz Anadolije.

U vezi sa **historijskim zbivanjima** osobito osmanski dokumenti potvrđuju da ni u daljoj prošlosti, ni u novijem periodu nije bilo značajnijeg događaja i datuma, pa bili to učestali ratovi, česte i masovne migracije mjesnog stanovništva, naročito Turaka, Albanaca i Bošnjaka, razne epidemije i stradanja, smjena društvenih sistema, duhovna zaostalost i drugi momenti, koji nije utjecao na pojavu i djelovanje derviša, ali i na povremeno zaostajanje i pogoršanje njihovog rada, pa i nestanak mnogih tekija, turbeta i drugih objekata islamske kulture.

Historijska dimenzija ispoljava se u raznim vidovima. Taj pristup olakšava nam, pored drugog, da shvatimo kako su pojedine tekije i u najburnijoj prošlosti opstale do naših dana, naročito na Kosovu, a isto tako zbog čega je, primjera radi, nekoliko veoma starih tekija prije svega bektashijskog reda na tom području poodavno nestalo.

Bez poznavanja historijskog razvitka, promjena i nivoa razvitka bilo koje zemlje na Balkanu nije moguće spoznati niti potpunije rasvijetliti mnoge nepoznanice, pa i činjenično stanje, da su npr. u Bosni počev od XVI i XVII stoljeća uglavnom dominirale tekije ortodoksnih derviških redova: mevlevija, halvetija, nakšibendija i kadirija.

Razmatranje najznačajnijih zbivanja i momenata koji su bili prekretnica u historiji (političkoj, vojnoj, kulturnoj i općecivilizacijskoj) niza balkanskih regija, obavezuje nas da makar naznačimo i **vremenske odrednice**, odnosno osnovne periode u razvoju i djelovanju tekija i skromnih pobožnih i povučenih "siromaha" – derviša u Evropskoj Turskoj, Sandžaku, Kosovu, Makedoniji, Srbiji do druge polovine XIX stoljeća, Bosni i Hercegovini, Albaniji, Grčkoj, djelovima Hrvatske i drugim susednim zemljama Balkana.

U svim razdobljima, čak u predosmanskom periodu i kod nas je bilo derviša a tu i tamo nicali su i prve zavije, dok se uspostavljanjem osmanske vlasti sve do propasti Osmanlija na ovim prostorima (1912. godine), dakle u osmanskom periodu razvijala islamska filozofska misao, kultura, obrazovanje, nauka, književnost i drugi vidovi umjetnosti, orijentalni i mjesni jezici, a nastajale su i zavije, tekije, turbeta, džamije, imareti i drugi objekti vjerskog, kulturno-prosvjetnog, zdravstvenog i civilizacijskog značaja. U svemu tome u tom, i trećem (postosmanskom) periodu, nadasve u nekim dijelovima Balkana nesumnjiv udio pripadao je dervišima, a i najnoviji događaji i promjene, posebice agresivni ratovi (npr. u Bosni i na Kosovu) nisu mogli mimoći sudbinu, prije svega postojanje ili uništenje tekija.

Pojava i razvoj derviških redova u nas, nastanak tekija i posebno djelovanje i uloga derviša uslovljeni su nastanakom i razvitkom gradova, npr. u Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Kosovu i drugdje, bilo za vrijeme osmanske vlasti, ili nakon 1912. godine. Historijski uvjeti i političke prilike olakšavanju da svestranije ocijenimo faktičko stanje tekija i njihov neumitan slijed nakon 1945. godine. Dok su ove na Kosovu, pa i u Makedoniji, opstale i kontinuirano djelovale, dotle su tekije u Albaniji, Bosni i Hercegovini i u Sandžaku, doživljavale političke progone, stroge i opće zabrane. Tek u novije doba i u ovim sredinama ponovo funkcioniraju pojedine od njih.

I pod utjecajem drugog faktora – **osmanske vlasti i pojavom prvih tekija na Balkanu** dolazi da sve masovnijeg razvoja dervišstva i tekija, hanikaha i zavija na ovim prostorima. Međutim, i pre prodora turske vojske, na Balkanu se pojavljuju prvi derviši misionari. U krajevima sa albanskim življem, primjerice, još sredinom 13. i početkom 14. stoljeća, nekih 5-6 decenija prije prvih turskih osvajanja, ovdje su došli derviši, prije svih **Sari Saltuk Baba**, zatim **Ćamilj Baba**, **Sejid Ali Sultani** i drugi. Šejh Sari Saltuk je 1260. godine sa 40 turkmenskih derviša naselio Dobrudžu i druge krajeve Balkana, tako da su njegove tekije i njegovih sljedbenika nicali u Dobrudži, Makedoniji, Albaniji i drugim balkanskim zemljama, sve do obala Jadranskog mora, a na sjeveru čak do Švedske.

Danas najveći albanski pisac **Ismail Kadare** (živi u Parizu), u romanu “Ura me tri harçe” (Trosvodni most, Priština, 1980), objašnjava da su se turski derviši lualice viđali u ovim našim krajevima duž starog puta Via Egnatia. Išli su u manjim grupama, po dvojica, najčešće usamljeni i bosu. Autor ističe: “Zagledah se u njihove poderotine, prekrivene prašinom... i gotovo glasno priupitah: Zašto? Šta će ovi derviši lualice i zašto se pojavljuju u isto vrijeme bilo gdje na Balkanu pred ovu zimu? (Isto, str. 41). Pisac zaključuje da su oni bili “prvi emisari velike azijske države”, koji su prikupljali podatke u pojedinim zemljama, putevima i drugom (Isto, str. 44).

Vladala je redovna pojava, u vidu neke zakonitosti, da uporedo sa podorima i poredama Turaka ili neposredno nakon pada pojedinih ovdašnjih zemalja (g. 1393. pokorena je Bugarska, 1395. Makedonija, ubrzo nakon pada Konstantinopolja (1453) Grčka gubi svoju samostalnost, potom 1459. Srbija, a do 1462. cijela teritorija Kosova, zatim 1463. Bosna, 1482. Hercegovina i 1499. Zeta. Osmanskom Carstvu su do Karlovačkog mira 1699 i Carigradskog mira (1700) potpale i zemlje: Slavonija, cijela Ugarska i dijelovi Hrvatske i Dalmacije. Mehmed II Osvajač (1451-1481) zauzeo je i Albaniju, izuzev priobalnih gradova koji su ostali u rukama Mlečana, tako da na svim tim područjama niču i prve tekije, koje su se ovdje na jugu u prvo vrijeme obično nazivale zavije.

Nije u svim južnobalkanskim zemljama dervišstvo i njihove institucije podjednako brzo i uspješno napredovalo. U Srbiji, primjera radi, gdje je dominirao slavenski i vlaški elemenat, taj je proces tekao sporije, sa sigurnošću sto i više godina nakon pada ove zemlje pod tursku vlast.

Na osnovu najstarijih vakufskih dokumenata i turskih deftera dolazimo da pouzdane spoznaje da se tekije u Makedoniji javljaju ubrzo poslije onih u Anadoliji. Uvijek su bile najmnogobrojnije i osnovane najranije, što zaslužuje posebno proučavanje. Ove ustanove u Makedoniji nalazimo još u 15. stoljeću, a sredinom tog stoljeća i početkom 16. vijeka javljaju se i prve zavije, tekije, medrese i imareti i na teritoriji Kosova (npr. u Mitrovici, Peći, Prištini, Prizrenu, Kačaniku i Janjevu).

Treći činitelj razvoja derviških redova i njihovih ustanova je **prodor dervištvu iz Anadolije**. Anadolija je nekadašnji naziv za Malu Aziju, danas azijski deo Turske. Sama konfiguracija Anadolije: prostrane ravnice i visorovni, valoviti tereni, duge i široke doline, uz blagu klimu i drugo, po sebi je pobuđivala uz meditacije, samoću i povučenost. Sigurno je razvoju derviških redova u Anadoliji pogodovala i društvena klima: Seldžučko carstvo, novi val Turkmena (u 13. stoljeću) i druge smjene i razni utjecaji, da bi u 14. stoljeću čitava južna teritorija postala osmanska, a ubrzo zatim i drugi dijelovi Anadolije.

Ono što je značio Horasan za dervištvu u mnogim islamskim zemljama, to je bila Anadolija za Osmansko Carstvo, a u njegovom sklopu i za mnoge zemlje Balkana. Ona je bila dugotrajno istodište i rasadnik derviša u nas i u drugim središtima islamskog svijeta. Derviške zavije, odn. tekije u ranom periodu turskog prodiranja na tlu Balkana osnivali su vjerski misionari, u prvo vrijeme u rijetko nastanjenim i gotovo pustim mjestima. Ti prvi derviši najviše su dolazili iz Anadolije. U mnogome su se razlikovali od današnjih, jer nisu bili samo misionari, već su ujedno obrađivali zemlju, podizali vrtove, vinograde i mlinove, osnivali zavije, kao i prva seoska naselja i kolonije. Zavije su bile prve tekije koje su najčešće osnivane u pograničnim mjestima s ciljem da se utječe na neislamsko stanovništvo i njihov prijelaz u islam. Termin zavija je u raznim islamskim zemljama imao i druga značenja. U 15. i 16. stoljeću zavije su, pored drugih prostorija, inale i kuhinje (**imareti**) za goste, putnike namjernike i službeno osoblje.

Iz Anadolije djelovali su brojni mističko-religijski redovi ili ogranci pojedinih derviških tarikata. Naročito su osnivane tekije beктаšijskog reda. Inače, beктаšije su anadolijski red od prije 1336. Niz ogranaka halvetija također je nastao u Anadoliji, kao i kadirije, melamije, mevlevije i drugi.

Veoma pažljivo prilaženje derviša svakom pojedinicu s ciljem da mu pomognu, ma koje vjeroispovijesti on bio, pružanje utočišta u zaviji i poznatom i nepoznatom čovjeku, sve to je pridonijelo da se dervištvu na Balkanu od tada do naših dana mnogo osjećalo i uvažavalo.

Osim toga što su derviši iz Anadolije u ovim dijelovima Balkana – posebice u Bugarskoj, Grčkoj i na teritorije današnje Makedonije, proširivali mrežu zavija odnosno tekija, u toku nekoliko stoljeća, pojedini ovdašnji mladići školovali su se u raznim mjestima Anadolije i drugdje u Turskoj, da bi kasnije u našim krajevima podizali tekije i druge objekte islamske vjeroispovijesti i kulture.

Iz priloga o bitnim činiteljima razvoja derviških redova i ustanova derviša na prostorima Balkana proizilazi **teoretski, praktični i posebno moralni značaj proučavanja problema**.

Osobito starješine derviša (šejhovi) i mnogi pismeniji derviši i **teoretski i praktično** bavili su se historijatom ili aktualnim problemima svog tarikata, obredima ili uvjetima života i rada u tekiji. Istina, moguće je uočiti da su se jedni više bavili literarnim i filozofsko-teoretskim radom i prevodilaštvom (pr. Omer Ljutfi Pačarizi), drugi praktično-organizacionim pitanjima (kao Baba Ćazim Bakali), treći su tekiju više koristili za organizovanje školse djelatnosti na albanskom jeziku (npr. Šejh Hilmi Malja), četvrti kao osnivači određenog derviškog reda, tekija i kao pesnički stvaraoci (Sersem Ali Dede, Adžize Baba, Ahmed Gurbi Baba) i dr. To što se mladi ljudi posebice iz reda Albanaca, Turaka i Bošnjaka i u naše vrijeme sve više i rado uključuju u redove derviša, razlozi (motivi) su **individualno-psihološki** (stresovi i traume u životu, utjecaj tišine, samoće i mira u tekiji na psihu čovjeka i dr.), **religijsko-odredni**, također **socijalni** (ugledanje,

utjecaj porodice i sl.), dakako i **meditativni** (sklonost razmišljanju, filozofske i druge meditacije) i drugi, koji imaju i praktično obilježje i teoretski značaj.

Problematika dervištvu je veoma suptilan i složen fenomen, a u nizu zemalja Balkana najvećim dijelom i neistraženo područje. Ova oblast istraživanja je značajna kako **za mnoge teološke discipline** (npr. odnos pojedinih tarikata prema učenju islama, a posebno prema Kur'anu i Hadisu), tako i **za skupine posebnih znanosti** (psihologiju, etiku, filozofiju religije, kulturologiju, književnost, jezik, psihijatriju, za neka područja u sociologiji, pedagogiji i za istoriju i etnologiju).

Mogla bi se nanizati čitava ljestvica praktičnog doprinosa i napose etičke vrednote tekija i niza derviških redova, kao što su:

- da su doprineli širenju islama,
- pripomogli osnivanju naselja i turskoj kolonizaciji,
- propovijedali socijalne reforme i vjersku toleranciju između muslimana i pripadnika bilo koje kršćanske zajednice,
- organizovali besplatnu ishranu za siromašne i namjernike,
- pružali pomoć ljudima u nevolji i nemaštini,
- uvijek biti protiv nasilja i izrablivača,
- osobito članovi i simpatizeri bektasija na ovim prostorijama redovno su bili uz nacionalni pokret albanskog naroda,
- mjesno stanovništvo bilo koje vjeroispovijesti vjeruje u iscjeliteljsku moć pojedinih šejhova i tekija,
- cijene obrazovanje i bilo koju vrstu rada i zanimanja.

Pojedini autori skreću pažnju i na izvjesne ograničenosti u djelovanju derviša, prije svega pojedinih tarikata ili njihovih ogranaka. Ponajviše se zamjera šejhovima pojedinih tekija kojima nedostaje visoko obrazovanje ili bar viša naobrazba, a ima pojedinaca, prije svega na Kosovu, koji nemaju ni svršenu srednju školu, što se neminovno odražava na razinu kakvoće njihovog rada.

Taj po hrvatskom jezikoslovcu i leksikografu Vladimiru Aniću, "redovnik prosjak... koji živi skromno, pobožno i povučeno" (Vladimir Anić, **Veliki rječnik hrvatskoga jezika**, Zagreb, 2003, na str. 205), odnosno pripadnik derviškog reda, ne bez osnova može se svrstati u svojevrsan socijalno-kulturni, historijski, religioznomistički, a dobrim dijelom i u osebujan turkološki i islamsko-orijentalistički fenomen.

ODREĐIVANJE VREMENA U PROŠLOM VREMENU: OD DOBA GODINE DO DOBA DANA

Kerima FILAN
Univerzitet u Sarajevu

Uvod

Rukopisna knjiga od 164 lista, koju je tokom druge polovine 18. stoljeća ispisao građanin Sarajeva po imenu Mula Mustafa, predstavlja njegovu privatnu bilježnicu. Takve su bilježnice u osmansko-turskoj kulturi nazivane *medžmuama* – zbirkami raznorodnih tekstova. *Medžmue* obično sadrže tekstove koji su njena vlasnika zanimali,

koje je želio koristiti, sačuvati i posjedovati te ih je prepisivao za vlastitu upotrebu. Osim što su *prepisivali* već postojeće tekstove, vlasnici su u svoje bilježnice i *zapisivali* ono što su željeli sačuvati u pamćenju. Sadržaj takvih bilježnica je veoma raznovrstan i uvijek nepredvidiv ma koliko bile objedinjene zajedničkim nazivom – *medžmue*.

Veći dio Mula Mustafine *medžmue*, oko 100 listova (200 stranica) ispunjavaju njegovi zapisi o različitim događajima i pojavama u sredini u kojoj je živio. Sigurno je da se Mula Mustafa tog posla prihvatio vođen vlastitom voljom. Na jednom je mjestu u svojoj *medžmui* zapisao kako ima na umu da će „neki znatiželjnik u neka druga vremena poslije njega tu knjigu, tu njegovu bilježnicu gledati.“⁷⁵² Mora da je ta misao o mogućim korisnicima njegove bilježnice za Mula Mustafu bila dovoljan povod da tokom pedesetak godina zapisuje životne situacije koje je zapažao i procijenio zanimljivima za pamćenje. Piščeva namjera s kojom je pristupio poslu zapisivanja onoga što život donosi čita se iz njegove uvodne rečenice:

*Medīne-i şehri Sarāy'da ve eyālet-i Bosna'da ba'z-ı vaqayı'ı beyān ve tārihini beyā[n] ederim. Zīrā kullu mā kutibe karre ve mā hufīoa ferre dēmişler, ya'ni hep ne yazarsan kalur ve ne ezberlersen kaçır.*⁷⁵³

*Zapisivat ću neka zbivanja u gradu Sarajevu i ejaletu*⁷⁵⁴ *Bosni i zapisivat ću njihovo vrijeme. Jer, kako kažu, kullu mā kutibe karre ve mā hufiz ferre, to jest, sve što se zapiše ostaje, a što se pamti nestaje.*

Takav oblik čuvanja savremenosti i njene predaje budućnosti je *hronika, povijest, anali*. Iz Mula Mustafine uvodne rečenice vidi se kako je od samoga početka namjerio dati jednaku važnost upisivanju *vremena* zbivanjâ kao i zbivanjima samima. S obzirom na tu odliku sadržaja, Mula Mustafin spis se može nazvati *ljetopisom*.⁷⁵⁵

Pisac će se doista kroz cijeli tekst dosljedno držati onoga što je najavio. Istina, rečenica kojom je sebe uveo u posao zapisivanja i čitaoca (ili korisnika) u svoj spis nije označena vremenom – uz nju ne stoji podatak kad je zapisana. Kako onda odrediti uporište odakle je moguća identifikacija Mula Mustafinoga vremena? Ovo pitanje, ipak, neće dugo ostati bez odgovora. Dovoljno će biti pročitati na prvome listu (6a), neposredno iza uvodne rečenice sadržaje bilješki i oznake vremena koje uz njih stoje.

Odrednice vremena na prvim listovima

Na prvom su listu (6a) upisane kratke bilješke od samo jedne rečenice i uz njih godina u kojoj se zabilježena pojava desila:

Poznati događaj u kojem su ubijeni Morić Pašo, Sari Murat i Halilbašić, godina 1170. Pohod na Crnu Goru, godina 1170. U Arabiji opljačkane hadžije, godina 1170.

⁷⁵² L. 35b/18. Na ovaj ćemo način označavati mjesto na kojem je dotični tekst zapisan u Mula Mustafinoj *medžmui*. U ovome primjeru: list 35b, red 18 u autografu. Paginacija je naša.

⁷⁵³ L. 6a/1-2.

⁷⁵⁴ Ejalet je pokrajina i to najveća administrativna jedinica u Osmanskom Carstvu.

⁷⁵⁵ U okviru ovoga članka zadržavamo naslov „ljetopis“ pod kojim je Mula Mustafin spis prije četrdesetak godina objavljen u prevodu na naš jezik (Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*. Sarajevo 1997, Sarajevo-Publishing. 3. izdanje. Prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović). Imajući na umu da je ljetopis spis koji podsjeća na listu godina uz koje se dodaju objašnjenja kao veoma kratko uobličena piščeva sadašnjost (ili, pak, piščeva prošlost) (Ivić, 10), Mula Mustafin spis ima i odlike hronike. Pisac je, naime, mjestimično (iako ne sistematski) dodavao komentar kako je neko nešto učinio, a ponekad i kakve je to posljedice izazvalo.

Četvrta bilješka, nešto opširnija od prethodnih, govori o zemljotresu koji se zbio tri godine ranije, 1167. Slijedi još nekoliko kratkih zapisa o različitim zbivanjima u vremenu od 1167. do 1171. godine, također bez hronološkoga reda. Očito je da prva zbivanja, upisana u Mula Mustafinoj *medžmui*, nisu pripadali prezentu u vrijeme pisanja; Mula Mustafa ih je pribilježio po sjećanju.

Navedene godine odmah upućuju na lunarni islamski kalendar koji je, svakako, bio službeni u Osmanskoj Carevini, a odgovaraju vremenu od 1753. do 1757. godine.⁷⁵⁶ Doista će sve godine u Mula Mustafinoj *medžmui*, kako one u datumima tako i one koje se spominju u tekstu, biti upisane prema lunarnom islamskom kalendaru.

Već na toj prvoj stranici pisac je počeo, osim godine, upisivati mjesec i dan upisanih događaja. Prva bilješka s preciznim datumom govori odnosi se na izlet koji je organizirao svilarški obrt u Sarajevu. Izlet je održan «5. dana mjeseca *muharrema* 1171. godine».⁷⁵⁷ Poslije tog zapisa još će samo podaci o rodnoj ili sušnoj godini biti označeni jedino godinom,⁷⁵⁸ svi će drugi datumi biti precizniji. Kako je pisac uvodnu rečenicu napisao u prvome licu, puni datum iz 1171. godine identificira to vrijeme kao piščevu sadašnjost. To je 19.09.1757. godina.⁷⁵⁹

Zapis o vremenu Mula Mustafa je unosio na kraju bilješke koja predstavlja cjelinu u pogledu teme. Tako je tekst datacije granica između dva susjedna zapisa, obično potpuno različita po sadržaju i često različite dužine. U Mula Mustafinom tekstu nema paragrafa, nema naslova ni uvodnih rečenica, nema bijelih praznina koje bi signalizirale prelazak na novi sadržaj. Taj signal je zapis o vremenu koji u linearnom nizu teksta uvijek pripada bilješci koja mu prethodi. Datumi su u Mula Mustafinom spisu do samoga kraja u hronološkom redu. Posljednji je iz 1219. [1804-1805]. godine.

Ono što je Mula Mustafa zapisao nije povijesna priča, nego svakodnevni život u svojoj raskomadnosti. Budući da sadrži zbivanja iz piščeve sadašnjosti, Mula Mustafin spis veoma podsjeća na dnevnik. Doista je njegov tekst razlomljen, „rupičast“, što je posljedica logike vremena kakvu nameće hronološko bilježenje, odnosno kalendar.⁷⁶⁰ Tekst koji slijedi tu logiku vremena nastaje redovitim zapisivanjem, ali i redovitim prekidanjem zapisa,⁷⁶¹ zbog čega je njegova struktura fragmentarna. Ali upravo ta kalendarska hronologija oblikuje dnevničke zapise iz fragmenata u tekst.

„Rupičasti“ Mula Mustafin spis odaje vremensku strukturu koja odgovara konceptu vremena kakav nudi kalendar. Od doba kad je redovito počeo ispisivati svoju *medžmuu*, ta vremenska struktura neće biti poremećena piščevim prisjećanjima prošlih događaja ili stanja. Mula Mustafa ne nudi ni retrospektivu koja bi se držala određene misli vodilje i pomagala da se ta misao jasno izrazi, što je, inače, odlika hronike.⁷⁶² Datumi u Mula Mustafinom tekstu jamče da je on čovjek svoga vremena. U okviru te

⁷⁵⁶ Na margini prvoga lista (L. 6a/19-20) Mula Mustafa je zapisao i nekoliko pojava koje pripadaju mnogo ranijem vremenu. Ondje je zabilježio, na primjer, da je Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu izgrađena 937. (1530), da je Budim izgorio u požaru 1079. (1668-1669), a da je Istanbul osvojen 857. (1453) godine.

⁷⁵⁷ L. 6a/12.

⁷⁵⁸ Naprimjer, L. 7b/14-15 ili L. 8a/1 ili L. 8b/10.

⁷⁵⁹ 5. *muharrem* 1171. bit će jedini precizan datum za tu godinu. Stoga i 1757. godinu treba okvirno uzeti kao vrijeme kad je Mula Mustafa doista počeo pisati ljetopis. Moglo je to biti i naredne 1758. godine.

⁷⁶⁰ Velčić, str. 90-91.

⁷⁶¹ Ista, str. 90.

⁷⁶² Gross, str. 40.

vremenitosti njegova svakodnevnica postoji kao zbilja – i za njega i za nas.⁷⁶³ Ta kohezivna funkcija datuma u Mula Mustafinom tekstu ponukala nas je da razmotrimo kako su oni izraženi. Šta nam govore o Mula Mustafinom vremenu i o njemu kao čovjeku tog vremena? Zanima nas kako se pisac orijentirao u vremenu i kako je vremenske orijentire iskazivao.

Lunarni islamski kalendar

Za vrijeme od preko 50 godina, koliko će Mula Mustafa redovno ispisivati svoju *medžmuu*, više puta će biti ubilježeno svih 12 mjeseci lunarnoga islamskog kalendara, od prvoga *muharrema* do dvanaestoga *zi'l-hidždžeta*. Sasvim je raznovrstan sadržaj upisa koje je pisac datirao u taj kalendar. Upisao je kako se „u Istanbulu dogodio jak zemljotres 12. dana mjeseca *zi'l-hidždžeta* 1179. [22.05.1766.] godine“,⁷⁶⁴ kako je neki „hafiz Halil preselio s porodicom iz Sarajeva u Travnik 1. *redžepa* 1181. [23.11.1767.] godine“,⁷⁶⁵ a godinu dana kasnije, 1182. kako je „vojska, s Mehmed-pašom na čelu, otišla iz Sarajeva 5. dana mjeseca *rebiu'l-ahira*“ [19.08.1768].⁷⁶⁶

Mula Mustafa je ovako uobličanim datumima ponekad dodavao naziv dana u sedmici, kao što je učinio u posljednjem navedenom primjeru. Iz tog zapisa odmah vidimo da je 5. *rebiu'l-ahir* 1182. godine bio četvrtak (*penčšenbih*). Ponegdje je upisao mjesec i godinu, bez preciznoga datuma, na primjer za bilješku kako je „Abdulkerim-efendija Defterdarević otišao na novu dužnost u Dubicu 1188. u mjesecu *džemade'l-ula* [10.07-09.08.1774].“⁷⁶⁷ Vjerojatno je da ni pisac nije pouzdano znao dan takvoga događaja.⁷⁶⁸

Mula Mustafini datumi odgovaraju historijskom hidžretskom kalendaru u kojem mjesec ima 29 ili 30 dana,⁷⁶⁹ a suton je vrijeme u kojem jedan dan svršava i drugi počinje. Pored tog historijskog kalendara koji se jednako primjenjivao na cijeloj zemlji, za tačno određivanje važnih vjerskih datuma kao što su dani u koje pada početak i svršetak mjeseca posta, bajrami i obavljanje hadža potrebno je bilo proračunavati i prirodni lunarni kalendar.⁷⁷⁰ Kako je prirodni kalendar vezan za mjesečevu mijenu, valjalo je u svakome mjestu pratiti pojavu mlađaka koji se ukazuje u razno doba na različitim mjestima. Mlađak je značio početak novoga mjeseca, a njegovo pojavljivanje potvrđivali su pouzdani svjedoci, *šahidi* prema čijoj se izjavi službeno određivalo vrijeme vjerskih obreda.

Taj je način mjerenja vremena, ipak, mogao dovesti do pometnje, što se, sudeći po Mula Mustafinim zapisima, dva-tri puta desilo i u njegovome vremenu. Dogodilo se tako

⁷⁶³ Berger, Luckmann. Prema: Velčić, str. 85.

⁷⁶⁴ L. 8b/13.

⁷⁶⁵ L. 9b/5.

⁷⁶⁶ L. 9b/14.

⁷⁶⁷ L. 23a/10.

⁷⁶⁸ Ukažimo i na to kako je Mula Mustafa često mjesec bilježio kriticom, to jest odgovarajućim slovom arapskog alfabeta kako je u arapskom pismu bilo uobičajeno. Prvi mjesec *muharrem* označavao se arapskim slovom *mim* (6a/12, 23a/4, 41a/25 i dr.) drugi mjesec *safer* arapskim slovom *sad* (21a/23, 21b/4), treći mjesec *rebû'l-evvel* arapskim slovima *re* i *elif*, deveti mjesec *ramazan* slovom *nun* (6a/17, 32b/23, 118a/18), deseti mjesec *ševval* slovom *lam* (13b/7, 118b/7, 120a/8) itd.

⁷⁶⁹ Kantardžić, str. 321.

⁷⁷⁰ Isti, 322.

u Sarajevu da su 1172. [1759.] godine na kraju mjeseca posta, *ramazana* „ljudi ugledali mlađak odmah nakon podnevnoga *namaza* (molitve)“.⁷⁷¹ Kako je pojava mlađaka značila početak narednoga mjeseca *ševvala*, „neki su građani završili post ne čekajući suton ocijenivši da je tako valjano učiniti.“ Očito je narod nekada sam procjenjivao vrijeme i postupao po svome zaključku ne čekajući zvaničnu obavijest. Mula Mustafa taj slučaj nije prokomentirao. Njegovim se komentarom može smatrati i to što je slučaj zapisao kako bi ostao zapamćen.

U jednom drugom zapisu o praćenju pojave mlađaka radi određivanja početka mjeseca posta Mula Mustafa se neće suzdržati od komentara. Izrazit će sumnju u povodu zvanične obavijesti o početku *ramazana* 1184. [1770.] godine budući da se, kako je zapisao, „mjesec nije vidio iako je vrijeme bilo vedro.“⁷⁷² Doista faktička vidljivost mlađaka, o kojoj su obavještavali svjedoci, zavisi o nizu faktora među kojima su i meteorološki.⁷⁷³ Ako je večer u kojoj je ozvaničen početak *ramazana* bila vedra a mjesec nije bio vidljiv, Mula Mustafa je doista mogao misliti kako „su se možda ti ljudi prevarili“.⁷⁷⁴ „Kadija je“, zapisao je Mula Mustafa, „prihvatio pouzdanom izjavu svjedoka i naredio je da top pukne.“⁷⁷⁵ I sad, šta je tu je“.

Iako je u vezi s ovom situacijom iznio svoje mišljenje, Mula Mustafa se, čak ni u svojoj privatnoj bilježnici nije upustio u polemiku sa svjedocima i sa zvaničnicima. Njegovo se neslaganje sa zvaničnim stavom čita iz kratkoga komentara *ve's-selâm* – sad šta je tu je. Da Mula Mustafa svoje neslaganje nije zasnovao na laičkom promatranju mlađaka golim okom nego na stanovitome iskustvu pokazuje jedna njegova bilješka iz 1799. godine. Zapisavši tada da je umro starac Mustafa-baša Tarakčija Mula Mustafa je dodao:

*Svakoga je ramazana od mene tražio da mu sačinim imsakiju*⁷⁷⁶ *bez novčane naknade, na ime dobroga djela kod Boga primljenoga. Tražio je i to da tačno naznačim u koje doba počinju podnevni (ögle) i poslijepodnevni (ikindi) namaz.*⁷⁷⁷

Očito je Mula Mustafa bio upućen u izračunavanje tačnoga vremena *namaza* i u proračun kalendara. Tu je praksu mogao steći kroz svoje zanimanje za astronomiju. Kako je zabilježio u *medžmui*, 1770. godine je pohađao predavanja iz tog nauka (*ilm-i nücûm*) koja je držao hadži Mehmed-efendija Velihodžić⁷⁷⁸ u prostorijama Gazi Husrev-begove zadužbine u središtu onodobnoga Sarajeva.⁷⁷⁹ U to je vrijeme Mula Mustafa mogao imati nešto manje od četrdeset godina života.⁷⁸⁰ Sudeći po onome što je o sebi zapisao u

⁷⁷¹ L. 6a/20.

⁷⁷² L. 16a/1-5.

⁷⁷³ Kantardžić, str. 333.

⁷⁷⁴ L. 16a/1-5.

⁷⁷⁵ Pucanjem iz topa objavljivao se početak mjeseca posta, a tokom tog mjeseca je također topovski pucanj označavao kraj dnevnoga posta.

⁷⁷⁶ Imsakija je lista na kojoj se tačno naznači vrijeme kad post počinje i kad svršava.

⁷⁷⁷ L. 140b/18-20.

⁷⁷⁸ Hadži Mehmed Razi Velihodžić (1722-1785) bio je predavač na Gazi Husrev-begovoj medresi i *hanikahu*, prosvjetnim institucijama visokoga ranga u onodobnoj Bosni. Vidi: Dž. Čehajić, „Gazi Husrevbegov hanekah u Sarajevu“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*. Knjiga IV. Sarajevo, 1976, str. 6. J. Mulaomerović (str. 267) smatra da je Velihodžić, uz Ibrahima Muzaferriju, bio jedan od dvojice učenjaka u 18. stoljeću „za koje se može reći da su istinski poznavaoi praktične astronomije“.

⁷⁷⁹ L. 42b/7-8.

⁷⁸⁰ Mula Mustafinu životnu dob računamo prema njegovome zapisu iz 1218. (1803-1804) godine u kojem kaže: *Imam mnogo godina. Prevalio sam sedamdesetu.* (L. 42b/10-11)

medžmui, zanimala su ga različita znanja, puno je čitao i razmišljao, te je vjerojatno da je i astronomiju svladao onoliko koliko mu je bilo dostupno u Sarajevu u drugoj polovini 18. stoljeća.⁷⁸¹

Solarni kalendar

U Mula Mustafinom tekstu lunarni islamski kalendar, historijski i prirodni, nije jedini koji odražava onodobnu logiku vremena. Pisac je smatrao da će svoje bilješke valjano uobličiti i onda kad datum navede po lunisolarnom kalendaru koji je također bio u upotrebi u Osmanskoj Carevini. Po tom se kalendaru godina dijelila na 12 julijanskih mjeseci, počinjala je 1. marta i završavala se februarom. Taj je način računanja godine bio pogodan za privredne poslove zbog vezanosti obrađivanja zemlje za godišnji ciklus te se godina po tom kalendaru i nazivala financijskom (*sene-i maliye*). Iako sačinjen prema sunčanoj godini, taj je osmanski kalendar bio lunisolarni jer su se godine bilježile rednim brojem julijanskih sunčanih godina počev od *hidžre*, kako se broje i godine lunarnoga islamskog kalendara. Uzimala se ona godina po *hidžri* koja je odgovarala prvom danu mjeseca marta.⁷⁸²

Kako se taj kalendar počeo i zvanično koristiti od 1677. godine,⁷⁸³ u Mula Mustafino je vrijeme već stotinjak godina bio u upotrebi. Taj je, svakako, praktičniji za odmjeravanje vremena u svakodnevnom životu od lunarnoga kalendara budući da odgovara svijesti o kružnom kretanju vremena. Više je puta Mula Mustafa smatrao dovoljnim upisati uz neki događaj datum prema sunčevoj godini zanemarujući sasvim onaj prema mjesечеvoj. I ti datumi prate sasvim raznovrsne događaje, kao i oni koji su izraženi jedino prema lunarnom kalendaru. Tako iz Mula Mustafine *medžmue* saznajemo kako je u povodu rođenja kćerke sultana Mustafe proslava objavljena 5. *nisana* 1172. [aprila 1759.] godine,⁷⁸⁴ kako je pao snažan grad 11. *ejlula* 1177. [septembra 1763.]⁷⁸⁵ ili kako je 1198. [1784.] godine novi aga, Osman-aga u Sarajevo stigao u mjesecu *šubatu* [februaru].⁷⁸⁶ Koji su to bili mjeseci i datumi prema lunarnoj godini, Mula Mustafa nije zabilježio u *medžmui*.

Kakvo je bilo njegovo znanje o sunčevoj godini čitamo opet iz njegovih zapisa:

Namjeravao sam, veli Mula Mustafa, zapisivati sve troškove koje u jednoj godini napravim za potrebe doma. Ali, to mi je teško [pratiti] te sam upisivao zaradu koju sam stjecao u svome malom dućano kraj sahat-kule. I neka se zna da je sve otišlo za potrebe hrane i odjeće. S tim sam bilježenjem počeo 6. dana rumijskog mjeseca hazirana 1192. [juni 1778.]. Godina traje 365 dana, a to je do četvrtka, 5. hazirana.⁷⁸⁷

Čini se da pisac nije nimalo slučajno u ovome zapisu – i jedino u ovome zapisu – stavio odrednicu „rumijski“ za mjesec *haziran*. Ta je odrednica potvrdila tačnost njegove godine od 365 dana. Da ovo Mula Mustafino opredjeljenje za sunčanu godinu nije u vezi s poslovnim karakterom njegovoga zapisa, po ugledu na državne financijske poslove,

⁷⁸¹ J. Mulaomerović ističe kako se znanje iz astronomije tog vremena u Bosni odnosilo na praktičnu astronomiju (str. 267).

⁷⁸² Kantardžić, str. 341.

⁷⁸³ Isti, str. 340.

⁷⁸⁴ L. 7b/2.

⁷⁸⁵ L. 8b/4.

⁷⁸⁶ L. 42b/1.

⁷⁸⁷ L. 34b/8-13.

pokazuje jedna druga starija bilješka u kojoj je podatak također iz poslovnoga života locirao u lunarnu godinu:

*Tokom 1180. godine [1766-1767.] od mjeseca muharremu'l-harama do kraja mjeseca zi'l-hidždžeta potrošio sam za pisanje jedan bunt od stotinu papira radeći u svome malom pisarskom dućanu kraj sahat-kule.*⁷⁸⁸

Mula Mustafa se sigurno u ova dva zapisa orijentirao prema onoj godini prema kojoj je pratio okolnost što je bilježi.

Iako je, kako smo naprijed pokazali, jedan broj datuma uobličio orijentirajući se samo prema lunarnom kalendaru, a jedan broj samo prema julijanskim mjesecima, Mula Mustafa je najčešće mjesece i dane bilježio dvojno. Zapisao je da su vijesti o širenju kuge 1175. [1762.] godine stigle u mjesecima *zi'l-kade* i *zi'l-hidždže*, odnosno u *haziranu* i *temmuzu* [junu i julu].⁷⁸⁹ Zapisao je kako je u mjesecu *zi'l-hidždžetu*, odnosno u *nisanu* 1182. [aprilu 1769.] godine vojska prilikom odlaska iz Sarajeva na vojnu putem činila nasilje nad narodom.⁷⁹⁰ Takvih je primjera dvojnoga bilježenja datuma u Mula Mustafinom tekstu mnogo. Pri tome se pisac nije držao redoslijeda, nekada je upisao najprije arapski a onda julijanski naziv za mjesec, a nekada obrnuto.

Praksu dvojnoga bilježenja Mula Mustafa je primijenio kad je navodio kakve podatke iz svoga života.⁷⁹¹ Sasvim je precizno zapisao kako je za *imama* u Buzadži Hadži Hasanovoj džamiji postavljen 17. *tešrinisanija*, odnosno 7. *rebiu'l-ahira* 1173. [28.11.1759.] godine,⁷⁹² kako je iznajmio kuću i uselio 12. *rebiu'l-evvela*, odnosno u 9. *ejlulu* 1177. [20.09.1763.],⁷⁹³ kako je iste te godine 13. *rebiu'l-ahira*, odnosno 10. *tešrinievvela* [21.10.1763.] iznajmio dućan za rad kraj sahat-kule.⁷⁹⁴ Ti će precizni dvojni datumi biti čak upotpunjeni podacima o dobu dana kad Mula Mustafa zapiše rođenje svoje kćeri Havve: rodila se 1179. godine 17. *zi'l-hidždžeta*, odnosno 5. *majisa*, u subotu prije poslijepodnevnog molitve.[27.05.1766.]⁷⁹⁵ Vrijeme rođenja sina Ahmeda zapisao je još preciznije:

*Moj sin Ahmed došao je na svijet u Busovačinoj kući [koja je] preko puta džamije u Buzadži hadži Hasanovoj mahali, 20. dan erbeina, 29. dan mjeseca kanunievvela, 11. dan mjeseca ramazana, u utorak u vrijeme poslijepodnevnoga (ikindije) namaza. Bilo je oko devet sati kad se rodio, ili devet i četvrt, a možda je bilo i malo više, kratko rečeno oko ikindije namaza. Tako su mi kazale žene koje su prisustvovale porodu. Godine 1183.[08.01.1770.]*⁷⁹⁶

⁷⁸⁸ L. 12a/1-2.

⁷⁸⁹ L. 8a/9.

⁷⁹⁰ L. 11b/16.

⁷⁹¹ Prvi podatak o Mula Mustafinom privatnom životu odnosi se na njegovo imenovanje za učitelja (*mualima*) u osnovnoj školi (*mektebu*) koja se nalazila „u blizini džamije Ferhadije“. Spomenuta džamija se i danas nalazi u središtu Sarajeva, ali uz nju više nema *mekteba* u kojemu je Mula Mustafa postavljen za *mualima* 1171. (1757-1758. godine (L. 7b/19). To je jedini zapis o piščevom životu datiran samo godinom. Sasvim je očigledno da je Mula Mustafa ovaj podatak upisao naknadno. Naime, zapis koji prethodi ovome i onaj koji slijedi odnose se na 1174. (1760-1761) godinu.

⁷⁹² L. 7b/7-8.

⁷⁹³ L. 8b/6.

⁷⁹⁴ L. 8b/7.

⁷⁹⁵ L. 9b/2.

⁷⁹⁶ L. 11b/22-25.

Nakon što je godinu sinovljeva rođenja na kraju bilješke upisao brojem, Mula Mustafa ju je još jednom potvrdio riječima, i to na arapskom jeziku – *šülüš ve šemānīn ve mi'et ve elf*.

Prirodni ciklusi u Mula Mustafinom datiranju

U opsežnom datumu o sinovljevu rođenju pisac je najprije naznačio doba godine, potom datume po lunarnom i solarnom kalendaru i najzad doba dana. Doba godine ogleda se u riječi *erbein* kojom se u osmanskoj tradiciji računanja vremena nazivalo prvih 40 dana zime.⁷⁹⁷ Naziv za to doba godine izveden je od arapskog broja „četrdeset“ (*arba'in*), kao što je iz arapskog broja „pedeset“ (*hamsin*) izveden naziv za period od 50 dana zime koji se nastavlja na *erbein*.⁷⁹⁸

Godina se dijelila na dva perioda, zimski i ljetni. Zimski je trajao od *kasuma* do *edreleza*,⁷⁹⁹ kad je nastupao ljetni period i trajao do *kasuma*. Ta je podjela godine bila važna za svakodnevni život i posebno za poljoprivredne radove. I Mula Mustafa će na jednom mjestu kratkom rečenicom „...*A najveći poslovi*.“⁸⁰⁰ pokazati kako će baš u vrijeme najvećih poslova u polju svakodnevna kiša i izmaglica usred ljeta, potrajavši petnaestak dana, onemogućile te radove.

Unutar podjele na dva šestomjesečna perioda u narodnom se računanju vremena godina dijelila i na manje cjeline poput *erbeina* i *hamsina*. *Zemherirom* se nazivalo doba kad nastupe najhladniji zimski dani,⁸⁰¹ *džemre* je bio naziv za dane kad počne osjetno popuštati hladnoća,⁸⁰² a *berd-i adžuzom* se označavao period od 8 dana u kojima po narodnoj predaji padne posljednji snijeg u godini.⁸⁰³ Ti su se narodni nazivi za pojedino doba godine naznačavali i u kalendarima.⁸⁰⁴

I Mula Mustafa je često sasvim precizne datume koje je zabilježio godinom, mjesecom i danom upotpunjavao i podatkom o dobu godine prema tom narodnom računanju vremena, kako je učinio kad je zapisao rođenja sina Ahmeda. Za neka je zbivanja datum smatrao dobro uobličenicim kad je napisao samo godinu brojem i dodao narodni naziv godišnjega doba.⁸⁰⁵

⁷⁹⁷ Četrdeset dana *erbeina* računalo se od 9. *kanunievvela* koji je deseti mjesec solarne godine i odgovara 12. mjesecu, decembru u gregorijanskom kalendaru. Prema: Şemseddin Sâmî, *Kâmûs.î Türki*, str. 87.

⁷⁹⁸ *Hamsin* obuhvata vrijeme od kraja januara do 20. marta, kad počinje proljeće.

⁷⁹⁹ *Kasumom* (*kâsim*=koji dijeli) se nazivao dan koji dijeli ljetni od zimskoga ciklusa. Padao je 26. dana *tešrinisanija*, devetoga mjeseca solarne godine (odgovara 8. novembru). *Edrelez* je padao 23. dana mjeseca *nisana*, drugoga prema solarnoj godini (odgovara 6. maju). Po tom računanju *kasum s edrelezom* dijeli godinu na dva šestomjesečna perioda. Prema: Şemseddin Sâmî, *Kâmûs.î Türki*, str. 1037 i str. 583.

perida. odjeljuje računao od 8. novembra (po gregorijanskom kalendaru) i obuhvaćao je vrijeme od šest mjeseci do *edreleza*, 6. maja kad je počinjao šestomjesečni ljetni period.

⁸⁰⁰ L. 15a/15.

⁸⁰¹ *Zemherir* se računao od zimskoga solisticija, 21. decembra do kraja januara. Prema starom solarnom kalendaru taj je period padao u 10. i 11. mjesec i obuhvaćao je dvadesetak dana *kanunievvela* i dvadesetak dana *kanunisanija*. U našim se krajevima za *zemherir* koristio naziv *zemherije*.

⁸⁰² Tri dana u godini se nazivaju *džemre*, i to 1., 8. i 15. dan ulaska Sunca u zvijezde Ribe. Vidi: Kantardžić, str. 318, napomena 22.

⁸⁰³ To je vrijeme od 20. do 28. dana počev od ulaska Sunca u zvijezde Ribe. Vidi: isto.

⁸⁰⁴ Isto.

⁸⁰⁵ Na taj je način Mula Mustafa zabilježio da je „13 tovara novca stiglo [u Bosnu] 3. dana *hamsina* 1187. [1774.] godine“ (L. 23a/1) ili da je „Salih-paša otišao iz Bosne krajem *erbeina* 1208. [1794.] godine“ (L. 147b/14).

Te je osmanske turske nazive koristilo stanovništvo u našim krajevima i u svome bosanskom jeziku. Bosanski oblici tih naziva, *erbeini*, *hamsini*, *zemherije*⁸⁰⁶ odražavaju svijest o tome da oni označavaju „množinu“ – jedan broj dana u godini. Značenje množine postignuto je dovođenjem domaćeg pluralnog sufiksa (*i*) na osmansku riječ (*erbein*, *hamsin*). Bit će da je pod utjecajem tih oblika Mula Mustafa na jednom mjestu *hamsine* sasvim čitko napisao u obliku *hamsiyan*, što je, očigledno, njegova varijanta množine izražene perzijskim pluralnim sufiksom *-yân* na arapskoj riječi *hamsin*.⁸⁰⁷

Narodne nazive godišnjih doba, koji su kao orijentir u vremenu bili u općoj upotrebi u osmanskom jeziku, Mula Mustafa je osobito koristio da istakne značenje svojih bilježaka o vremenskim prilikama. Pišući o svečanom dočeku Mustafe-paše Nišandžija koji je 1193. [1779.] bio naimenovan za namjesnika u Bosnu, Mula Mustafa je naveo kako je gledao „četrdesetak ljudi kako s Kozje ćuprije skaču u vodu [rijeku Miljacku]“ u znak dobrodošlice. Ovaj je zapis dodatno vrijedan pamćenja budući je paša u Sarajevo stigao u zimsko doba, prema Mula Mustafinom datiranju 8. dana *erbeina*. Teško bi bilo zamisliti takve egzibicije u Sarajevu usred zimskoga doba, da pisac nije pribilježio kako je te godine „vrijeme bilo toliko toplo da se stotinu godina ne pamti tako lijepo vrijeme u *erbeinama*“ i da nije dodao kako se „istina, pamte *erbeini* bez snijega i u lijepome vremenu, ali se ne pamti toliko toplo da je narod vrata držao otvorenima, kako je bilo te godine.“⁸⁰⁸ Tek je na kraju razmjerno opsežne bilješke o pašinom dolasku Mula Mustafa upisao datum, 19. zi'l-hidždžeta [28. decembar].

Evo još jednoga datuma zabilježenog na sličan način:

*Rijeka Miljacka je nadošla. Čak je palo i malo snijega. A bio je 30. dan poslije rûz-i hizra.*⁸⁰⁹

Izraz *rûz-i hizrâ* kojim se nazivao prvi dan ljetne polovine godine⁸¹⁰ kao vremenska odrednica u ovoj bilješci zasigurno ističe neobične vremenske prilike više nego što bi to bilo postignuto preciznim datumom.

Narodni nazivi posebnih dana u godini

Rûz-i hizrâ, prvi dan ljetnoga šestomjesečja padao je 23. aprila po julijanskom i 6. maja po gregorijanskom kalendaru. Taj će vremenski orijentir Mula Mustafa više puta zapisati u svojoj *medžmui*,⁸¹¹ jedanput čak na arapskom jeziku – *yevmü'l-hizrâ*.⁸¹² Značenje je ostalo isto, «Hizirov dan»,⁸¹³ samo je perzijsku imenicu *rûz* (*dan*) zamijenila arapska *yevm* u istome značenju. I perzijsku je sintagmu zamijenila arapska. Ovakvi su se složeni izrazi zasigurno poimali kao „termini“ u onodobnoj kalendarologiji, na što upućuje zapis u kojem je Mula Mustafa složio tursku sintagmu stavljajući perzijsku *rûz-i hizrâ* u kontaktnu poziciju s turskom imenicom *gün* (*dan*). Rezultat je turska konstrukcija

⁸⁰⁶ Da su se ti nazivi unosili u kalendare koji su se u našim krajevima koristili čitamo i kod Kantardžića u navedenom radu, str. 318, napomena 22.

⁸⁰⁷ Taj primjer je u naprijed navedenoj bilješci (naša napomena 53.) o dopremanju 13 tovara novca (L. 23a/1).

⁸⁰⁸ L. 35b/6-8.

⁸⁰⁹ L. 8b/8.

⁸¹⁰ Kantardžić, str. 318, napomena 22.

⁸¹¹ Na primjer: L. 12b/1, L. 13b/16, L. 118/14.

⁸¹² L. 29b/19.

⁸¹³ O nazivu „Hizirov (ili) Hidrov) dan“ kod bosanskih muslimana i uopće na Balkanu vidi: Hadžijahić, str. 320.

u značenju „na dan Hizirova dana“ (tur. *rûz-ı hizrâ güninde*).⁸¹⁴ A arapska sintagma (*yevmü'l-hizrâ*) i perzijska *rûz-ı hizrâ* otkrivaju da je Mula Mustafa poznavao strukturu tih sintagmi.

Drugi naziv za Hizirov dan, *edrelez*,⁸¹⁵ koji je u svome spisu koristio jednako često kao i *rûz-ı hizrâ*,⁸¹⁶ Mula Mustafa nije povezivao s imenicom u značenju „dan“. Možda je *edrelez* bio dovoljno prepoznatljiv „terminu“ da nije trebalo dodatno pojašnjenje općom imenicom u značenju „dan“.

Mula Mustafa je, inače, riječ „dan“ izražavao i turskom imenicom *gün* i perzijskom *rûz* i arapskom *yevm*. Ta se osobnost njegovoga jezika vidi u mnogim primjerima, a sasvim je očigledna u bilježenju *Aliđuna*, naziva za dan koji je narod računao najtoplijim i prekretnicom ljeta. Mula Mustafa je *Aliđun* zapisao na različite načine ali uvijek u istome značenju – „Alijev (ili, prilagođeno bosanskom jeziku, Alijin) dan“. Različitost se ogleda u izražavanju imenice „dan“ pridružene vlastitom imenu Ali (Alija). *Aliđun* prepoznajemo u sintagmama *yevm-i Ali*⁸¹⁷ i *rûz-ı Ali*⁸¹⁸ jednako kao u turskoj *Ali günü*. Ovu posljednju u Mula Mustafinomu tekstu vidimo i gramatički pravilno napisanu u navedenom obliku ali i bez posvojnoga sufiksa „i“ u finalnoj poziciji sintagme; tada se čita *Ali gün*.⁸¹⁹ Oblik *Ali gün* neodoljivo podsjeća na onaj koji je u našem narodu udomaćen, *Aliđun*.⁸²⁰ Sasvim je sigurno da domaći naziv i dolazi od turskoga *Ali gün[i]*, no ne treba misliti kako je Mula Mustafa turski „termin“ prilagođavao domaćem izgovoru. On je naprosto i turske nazive dana dosta često zapisao bez posvojnoga sufiksa te umjesto očekivanoga *sah günü* u njegovome tekstu nalazimo *sah gün*, umjesto *pazar günü* nalazimo *pazar gün* ili umjesto *cuma günü*, *cuma gün*. No to je bila praksa i u drugim proznim tekstovima namijenjenim široj upotrebi.⁸²¹ Osim toga, Mula Mustafa nigdje u svome tekstu nije *edrelez*, odnosno *ruz-ı hizra* nazvao *Jurjevom* (ili *Jurjevim*, *Jurajevim danom* ili *Đurdevdanom*), niti je za *Aliđun* napisao *Ilindan* (ili *Ilijin dan*) kako su se ti dani naziva u našim krajevima u izvan-islamskoj tradiciji. Ova bi napomena zasigurno bila suvišna za tekst na osmanskome turskom jeziku koji je napisao jedan bosanski musliman da pisac kao vremensku odrednicu nekih zbivanja nije upisivao dane koje je svetkovalo kršćansko stanovništvo u našim krajevima.

⁸¹⁴ L. 12b/1. Tog pitanja smo se dotaknuli u radu «Perzijske riječi i njihove neperzijske isto/bliskoznačnice u osmanskome jeziku (na primjerima iz Ljetopisa Mula Mustafe Bašeskije, *Beharistan*, 12 (specijalni broj), Sarajevo 2004., str. 119-140.

⁸¹⁵ Taj oblik riječi varijanta je naziva *hidrellez* izvedenog iz imena Hizir (ili Hidr) i Ilijas. U islamskom s evjеровanju Hizir i Ilijas smatraju (Božjim) poslanicima. Narod vjeruje da se ta dva poslanika svake godine sastaju u istome danu, i to na *edrelez*. I u savremenom se turskom jeziku koristi naziv *hidrellez* za dan 6. maj.

⁸¹⁶ Na primjer: L. 13b/15, L. 17a/24, L. 23a/3, L. 118a/11, L. 119a/23.

⁸¹⁷ L. 8a/11.

⁸¹⁸ L. 8a/7.

⁸¹⁹ L. 8a/17.

⁸²⁰ U nazivu *Al gün(i)* palatalni konsonant [g], koji ovdje vidimo u inicijalnoj poziciji imenice *gün*, u rumelijskim je turskim dijalektima, među koje je spadao i turski što se u prošlim stoljećima koristio u Bosni, palataliziran toliko da se približavao glasovnoj vrijednosti konsonanta [đ]. Ta se njegova vrijednost zadržala u mnogim turskim riječima koje su ušle u južnoslavenske jezike.

⁸²¹ Da je to bila praksa i u drugim pisanim izvorima na osmanskome jeziku vidimo i u članku „Halk Osmanlıcası...“ u kojem je F. Turan kao jednu od osobnosti teksta *Melheme* koju je u tom članku predstavio istaknuo mjestimično ispuštanje posvojnoga sufiksa na imenici *gün* u nazivima dana (*sah gün*, *cum'a gün* itd). Vidjeti: navedeni rad, str. 690.

U Mula Mustafinom načinu datiranja Božić, *Petrovdan*, *Vidovdan*, *Spasovdan* ili *Miholj* imaju istu funkciju kao Bajram, *Aliđun*, *kasum*, *erbeini* ili *hamsini* – vrijeme nekih životnih situacija je naznačio orijentirajući se prema tim danima. Zabilježio je kako je 1184. [1770-1771.] godine „šljiva požegača toliko rodila da se sve do *kasuma* mogao kupiti tovar za 200 akči“⁸²² i kako se „suhoga mesa čak do *Bozguna* (*Božića*) moglo naći lijepoga, iako je narod procjenjivao da će te zime biti slabo stanje s mesom. Neka se zna da je baš tako bilo,“⁸²³ kaže Mula Mustafa.

Zapisao je kako je „vojničke plaće za 1181. [1767-1768.] janičarski aga Ahmed-efendi donio 1184. [1770.] godine, 19. dana mjeseca augusta, odnosno u mjesecu *džemade'l-ûlâ* po lunarnom islamskom kalendaru“, a kako su plaće za tu 1184. stigle četiri godine kasnije, „1188., 30. dana mjeseca *rebiu'l-evvela* na *Spasovdan*.“ [10.06.1774.]⁸²⁴

Mula Mustafa piše kako je „Hadži Salih-paša sa svojom pratnjom od 200 ljudi stigao u Bosnu 1204. godine i u Sarajevo ušao „u srijedu, 10. *džemade'l-ahira*, odnosno 25. dan *hamsina* [24.02.1790.]“⁸²⁵ te kako je pet godina kasnije 1209. u Sarajevo došao „novi aga u mjesecu *zi'l-hidždžetu*, jednu sedmicu poslije *Vidovdana*.“ [04.07.1795.]⁸²⁶

Navest ćemo još nekoliko Mula Mustafinih zapisa:

Ferman s radosnom vijешću o pobjedama osmanlijske vojske na frontu 1183. godine za koju će se vijest, istina, kasnije pokazati da nije bila tačna, stigla je u Sarajevo 5. *rebiu'l-evvela* na *Petrovdan*. [09.07.1769.]⁸²⁷

Godine 1197. [1782-1783.] narodu su obznanjene tri *bujuruldije* kojima se naređivalo skupljanje vojske za rat s Austrijom, ali je došao i *Miholj*, a vojska još nije bila podignuta.⁸²⁸

Godine 1190. [1776.-1777.] pala je velika kiša i donijela bujicu na pet-šest dana prije *Petrovdana*, a onda ponovo na tri dana prije *Aliđuna*.⁸²⁹

Devet godina kasnije, 1199. [1784.-1785.] kad se Ismail-paša, na putu za Bosnu, razbolio i umro u Novom Pazaru, Mula Mustafa će opet zapisati kako se ta „čudna situacija, kakva se u Bosni nije pamtila, desila 10. *ramazana*, između *Petrovdana* i *Aliđuna*.“ [17.07.1795.]⁸³⁰

Lokalne nazive važnih dana u godini Mula Mustafa je jednostavno prevodio na turski jezik i uklapao ih u tekst koji je već svakako pisao na tom jeziku. *Petrovdan* je *Petrov güni*, *Vidovdan* je *Vidov güni*, *Spasov dan* je *Ispasov güni* a *Miholj* jednostavno *Mihol*. *Petrovdan* je jedanput ipak ostao nepreveden, ali je tumačenje dobio kroz arapsku imenicu *yevm* – postao je *yevm-i Petrovdan*.⁸³¹

Na isti je način Mula Mustafa zapisao blagdan *Gospojine* – *yevm-i Ğospoyina* i blagdan *Blagovijesti* – *Blagoviyest güni*. Mula Mustafini datumi u kojima su *Gospojina* i *Blagovijest* vremenske odrednice u prevodu glase ovako:

⁸²² L. 15b/13.

⁸²³ L. 15b/15.

⁸²⁴ L. 23a/8.

⁸²⁵ L. 119a/14-15.

⁸²⁶ L. 149a/9.

⁸²⁷ L. 12b/13-14.

⁸²⁸ L. 42a/13-14.

⁸²⁹ L. 28a/13-14.

⁸³⁰ L. 43a/19.

⁸³¹ L. 153b/13.

Zanatlije pekari priredili su izlet *12. dan mjeseca redžepa 1190. godine, kad je sunce bilo na 5 stepenu zviježđa Djevice, na dan Gospojine*". [28.08.1776.]⁸³²

Princ Sulejman, sin sultana Abdulhamida rodio se 28. saferu'l-hajra 1193. u srijedu uvečer u 3 sata. [28.03.1779.] *Održana je proslava uz pucanje pušaka i topova. Proslava je počela na Blagovijest i potrajala je 3 dana.*⁸³³

Na drugim mjestima na kojima vrijeme zabilježene životne situacije označava tim kršćanskim blagdanima, Mula Mustafa je Gospojinu preveo na turski riječima *vefat-i Meryem güni – dan Merjemine smrti*,⁸³⁴ a Blagovijest je izrazio sintagmom *bešaret-i Merjem – Merjemina radosna vijest*.⁸³⁵

Božić je Mula Mustafa ujednačeno zapisao izrazom *Bozgun* kako su „muslimani obligatno nazivali taj kršćanski praznik“.⁸³⁶ U Mula Mustafinoj *medžmui* čitamo kako su aga i mula znali i u zimsko doba otići na *mušaveru* (sastanak) u Travnik gdje je stolovao vezir, kao što su 1204. godine otišli „na 10 dana prije *Bozguna*, 11. *rebiul-ahira*“ [29.12.1789.].⁸³⁷ Ondje čitamo kako su godine 1184. [1770-1771.] vijesti o porazu osmanlijske vojske pred ruskom stigle oko *Bozguna*,⁸³⁸ kako je iste te godine „sve do *Bozguna* vrijeme bilo lijepo, nije bilo nimalo hladno, a onda su na *Bozgun*, 19. dana mjeseca *ramazana* pali i kiša i snijeg. [06.01.1771.] Pa neka se zna da je tako bilo“,⁸³⁹ zapisao je Mula Mustafa. I deset godina kasnije, kad je 8. januara nastupila „nova 1194. [1780.] godina, palo je malo snijega i dobro je zahladnilo oko *noći Isaaova rođenja*“, kako je pisac označio kršćansku novu godinu.⁸⁴⁰

O Mula Mustafinom datiranju

Mula Mustafini datumi odražavaju različite prakse određivanja vremena u sredini u kojoj je živio. Lunarni islamski kalendar, koji je imao karakter službenoga i vjerskog, Mula Mustafa je morao poznavati i primjenjivati i kao vjerski službenik, *imam* i kao gradski pisar, *katib*. Julijanski kalendar, primjenjivan kao lunisolarni, također je bio u službenoj upotrebi te je, kao obrazovan čovjek (imao je naslov *mule*) i taj mogao poznavati. Kako je bio upućen u astronomiju, Mula Mustafa je znao pratiti položaj sunca prema 12 zviježđa zodijaka.⁸⁴¹ Često je i tim podacima upotpunjavao već naznačene precizne datume oblikovane prema lunarnoj i/ili solarnoj godini. Ovako je napisao datum rođenja jedne svoje kćeri:

⁸³² L. 28a/23.

⁸³³ L. 34a/1-2.

⁸³⁴ L. 13a/5 i L. 21b/18.

⁸³⁵ L. 17a/1.

⁸³⁶ Hadžijahić, str. 318. Na ovome mjestu autor članka pojašnjava da se tim nazivom, kao i drugima koje su muslimani koristili za Božić (Bozuk, Trozuk, Rožić), „nije htjelo vrijeđati kršćane već su oni bili izraz uvjerenja da je blasfemično u bilo kojoj vezi pojam Bog uzimati u deminutivu“.

⁸³⁷ L. 119a/12.

⁸³⁸ L. 16a/21.

⁸³⁹ L. 16a/9.

⁸⁴⁰ L. 35b/16.

⁸⁴¹ Upućenost u astronomiju podrazumijevala je i znanje o astrologiji. Mula Mustafa, istina, ne spominje da je sačinjavao horoskop, ali se često obratio na *Melhemu*, što je podrazumijevalo i upućenost u astrologiju

*Godine 1193. rodila se moja kći Merjema Nurija, u mahali Mimara Sinana u mjesecu redžepu [15.07.-14.08.1778.] u utorak uvečer u tri i po sata, jedan dan prije nego što je nastupio august. Sunce je bilo na 20. stepenu zvijezda Lav.*⁸⁴²

Sasvim je rijetko pisac jedino položajem sunca, uz naznačenu godinu, odredio vrijeme neke situacije, kako je učinio u zapisu o Mehmed-paši Silahdaru. Smijenjen s položaja bosanskoga vezira paša je na putu iz Travnika prema Solunu jednu noć prenoćio u Sarajevu, „ali“, piše Mula Mustafa „sirotinji nije podijelio milostinju“. Bila je 1193. [1779-1780.] godina i sunce na 15. stepenu zvijezda Strijelac.⁸⁴³

U sredini u kojoj je Mula Mustafa živio vrijeme se mjerilo i prema prirodnim godišnjim ciklusima i prema kršćanskim svetkovinama te su se u njegovim datumima našle i te odrednice. Pri tom on kršćanske blagdane nije koristio isključivo u datumima uz bilješke o događajima vezanim za kršćansko stanovništvo. One, dakle, u njegovome svijetu nisu bile odijeljene od službenih i tradicionalnih osmanskih. Kad se ima uvid u sadržaj Mula Mustafinih zapisa i u datume koji ih prate, reklo bi se da je u bilješci koja glasi:

*U Sarajevu je u crkvi nekakav mladić sa sela nožem usmrtio jednoga kršćanina seljaka u poslijepodnevo doba uoči kršćanskog praznika Crvenih jaja.*⁸⁴⁴

pisac prije želio istaknuti kako se tragedija među kršćanima dogodila baš uoči blagdana Uskrsa nego to da je „praznik Crvenih jaja“ kršćanski. Odsustvo misli o „konfesionalnom određenju“ vremenskih odrednica u Mula Mustafinom svijetu pokazuje ovaj zapis:

*Ja siromah, imam i katib, pokrio sam svoju skromnu kuću u Mimar Sinanovoj mahali ćeremitom i šindrom, i za to sam potrošio 2.000 para. Godine 1187. [1773-1774.] na dan Merjemine smrti.*⁸⁴⁵

Jedino vrijeme koje je, osim godine, Mula Mustafa dao za taj očito veliki pothvat u svome privatnom životu jest *dan Merjemine smrti*, kako je on izražavao kršćanski blagdan Gospojinu.⁸⁴⁶ Mula Mustafa ne ostavlja prostora da mislimo kako se ovakvo datiranje spontano našlo u njegovoj privatnoj sferi. Jer, u njegovoj *medžmui* nema zapisanih pa prekrivenih, odbačenih dijelova teksta. Njegove bilješke, makar sasvim raznorodne po sadržaju, povezuje *pišćeva procjena* da su baš te teme vrijedne pamćenja. Tako su i različiti načini određivanja vremena vrijedni pamćenja. Stoga su zapisani u njegovoj *medžmui*.

Koliko se Mula Mustafa kao potreba moglo nametnuti to da neke događaje locira još i u domaće narodne nazive mjeseci *siječanj, veljaču, svibanj, lipanj i srpanj*⁸⁴⁷ kad je

⁸⁴² L. 32b/5-6.

⁸⁴³ L. 35a/26-27.

⁸⁴⁴ L. 27a/2-4.

⁸⁴⁵ L. 21b/18.

⁸⁴⁶ Nigdje u nama dostupnim izvorima nismo mogli utvrditi da se u islamskoj tradiciji koristi pojam „Merjemina smrt“. Također smo pitanje o tom izrazu uputili kolegama, na prvom mjestu onima koji rade na priređivanju kataloga rukopisnih zbirki te dobro poznaju praksu datiranja u islamskim rukopisima. Svim je kolegama izraz „Merjemina smrt“ bio nepoznat. U kalendarima na osmanskom turskom jeziku koji su se koristili u našim krajevima znali su biti naznačeni kršćanski blagdani, no u člancima koji se dotiču tog pitanja ne navodi se izraz „Merjemina smrt“. Vidi: E. Kujundžić (ed.), str. 207.

⁸⁴⁷ Ti su mjeseci zabilježeni kod Mula Mustafe. Kraći pregled radova koji govore o našim narodnim nazivima mjeseci u *rûz-nâmama*, vječitim kalendarima na osmanskom turskom jeziku vidi u: E. Kujundžić (ed.), str. 205-208. Također i: A. Čatović, „Osmanski kalendari iz rukopisne zbirke GHB biblioteke u Sarajevu: Prateće bilješke u kalendarskim tablicama“, *Pismo I/I*, Sarajevo 2003, str. 259-273.

već raspolagao čitavim nizom vremenskih odrednica. Ako je naznačio kako se „21. ramazana 1183. godine [18.01.1770.], odnosno 30. dan zemherija u petak navečer poslije sutona ukazala jaka crven na nebu i zadržala se sve do 8 sati u noći“ zar je nakon tako detaljno unesenoga datuma bilo potrebno dodati još jednu odrednicu – 8. siječanj!⁸⁴⁸ Dovoljno je precizan datum 10. ševval 1203. godine [04.07.1789.] da bi uz to dopisani 1. srpanj trebao osigurati još tačniji uvid u vrijeme kad su se te godine dijelile plaće vojnicima.⁸⁴⁹

Navedimo i ostale primjere datiranja domaćim narodnim nazivima mjeseci:

*U navedenoj godini [1193/1779-1780.] krajem mjeseca kanunisanija, posljednjih dana siječna dvije-tri noći ukazala se crven na nebu iznad Grdonja.*⁸⁵⁰ *I opet se crven vidjela dvije tri noći u veljači, odnosno u šubatu.*⁸⁵¹

*Na zerdelijama se pojavio behar 12. dana mjeseca veljače (mâh-ı velaça).*⁸⁵²

*Sejjid Muhammed-efendi Svrako, pisar u muftiluku, postavljen je za muftiju u veljači 1177. [1763-1764.]*⁸⁵³

*Umro je moj amidža Topal Osman-aga te sam radi nasljedstva išao u Beograd, gdje sam stigao 29. svibnja 1173. [1759-1760.]*⁸⁵⁴

*Ove su (1195.) godine sarajevske hadžije pošle 20. džumade'l-ahira, početkom lipnja prema Dubrovniku [14.06.1781.]. Narod im je prigovarao što su otišli ne obavivši dovu i ne podijelivši milostinju, kako se činilo prethodnih godina.*⁸⁵⁵

Samo su se u našim krajevima mjeseci u godini nazivali *ožujkom, travnjem, svibnjem, lipnjem.*⁸⁵⁶ Upisani na ovih nekoliko mjesta u *medžmui* i ti narodni nazivi mjeseci, uz sve druge vremenske odrednice koje je Mula Mustafa koristio, razotkrivaju svijet onakav kakvoga je on vidio. Mula Mustafa je svoje poimanje vremena razvio i prema „globalnom“ i prema „lokalnom“ kalendaru, i prema službenom i prema narodnom. Te raznorodne odrednice vremena u njegovome iskustvu nisu bile međusobno izolirane nego simboli jednoga „sistema“ u društvenoj zajednici u kojoj je živio. Poimanje vremena je odraz kulture. Mula Mustafin tekst je (i) preko datuma zapisanih u njemu odraz kulture svoga vremena. Kao islamski mistik koji je „danju i noću radio i razmišljao sve dok mu nisu postale sasvim jasne sve knjige iz *tesavufa*“,⁸⁵⁷ Mula Mustafa je zasigurno svijet vidio kao cjelinu koja se ogleda u svojim dijelovima – kao ukupnu zbilju koju sačinjavaju određena zbivanja i pojave. On je tu cjelinu sagledavao zapažajući ljude oko sebe, njihov fizički izgled i psihičko stanje, njihove sklonosti i ponašanja; zapažajući odnos predstavnika države prema narodu i naroda prema njima; zapažajući vremenske prilike i to da su „katolički i pravoslavni praznik Crvenih jaja pali u isti dan“,⁸⁵⁸ i da je „Kurban-bajram pao na *ruz-i hizra*.“⁸⁵⁹

⁸⁴⁸ L. 13b/5.

⁸⁴⁹ L. 118b/1.

⁸⁵⁰ Grdonj: naziv brda na sjeveroistočnoj strani Sarajeva.

⁸⁵¹ L. 33b/18-21.

⁸⁵² L. 6a/15.

⁸⁵³ L. 8b/8.

⁸⁵⁴ L. 7b/9.

⁸⁵⁵ L. 40a/11-12.

⁸⁵⁶ Poznato je da su se ti nazivi unosili u kalendare sačinjene na osmanskom turskom jeziku za ovdašnje lokalne potrebe.

⁸⁵⁷ L. 37a/1-3.

⁸⁵⁸ L. 21a/18-19. Godina 1187. (1773-74).

⁸⁵⁹ L. 155a/15. Godina 1214. (1799-1800).

To je jedini koncept koji je sebi zadao pristupajući ispisivanju *medžmue* – zapisati životne situacije i njihovo vrijeme. Preko Mula Mustafinih zapisa o vremenu njegov je tekst zasigurno „u saodnosu s praksama čitavoga područja kulture u kojoj nastaje,“ kako tekst posmatra Julija Kristeva.⁸⁶⁰

Na kraju, o dobu dana

Za nazive dana Mula Mustafa je uglavnom koristio turske, one koji su u upotrebi u savremenom turskom jeziku, s tim što su srijeda i četvrtak uvijek zapisani kao *čehârşenbih* i *penčşenbih*. Mjestimično je koristio perzijske nazive (*şenbih*, *jekşenbih*, *duşenbih*) te arapske koje je mahom navodio u obliku perzijske sintagme: *jevm-i ehad*, *jevm-i isnejn*, *jevm-i sebt*.

Ponegdje je, razmjerno rijetko, pisac zanemario zapisati precizan datum ili naziv dana, ali je doba mjeseca označio nazivom za dekadu. Te je nazive dva-tri puta upotrijebio locirajući događaj u domaći narodni mjesec, kao što je učinio u zapisu:

Danas je stiglo u Sarajevo 400 tovara municije. Početak je lipnja 1195. [1780-1781.]⁸⁶¹

Češće je od drugih naziva te vrste koristio *gurre*, kojim se označavao prvi dan mjeseca, budući je pisac njime izražavao početak nove lunarne godine. Takvi su zapisi slični ovome: *Sene-i cedîde 1187 gurre-i m fi çehârşenbih – Početak muharrema nove 1187. godine pao je u srijedu.*⁸⁶²

Prvi dan mjeseca *muharrema* te godine bio je u četvrtak [25.03.1773.], ali je nova godina nastupila s pojavom mlađaka u suton prethodnoga dana, u srijedu kako je i Mula Mustafa zapisao.

Početak novoga dana poklapao se s vremenom prvoga večernjeg *namaza*. To je doba Mula Mustafa označavao riječju *akşam* ili *akşam namazı* te rijetko arapskom riječju *magrib* (*ba'de'l-magrib*). Drugi večernji *namaz* je (oko) dva sata poslije prvoga i to je doba dana označavao kako nazivom *namaza* (*yatsı*, *yatsı namazı*) tako mjestimično i satom. Uz naznačeni sat morala je stajati još jedna odrednica koja pojašnjava je li riječ o danu ili noći, budući se dan kao prirodni ciklus mjerio s dva puta po 12 sati. Te su dopunske odrednice uz sat kod Mula Mustafe češće izražene nazivima *namaza* negoli prilozima „danju (u dani)“ ili „noću (u noći)“.

Manje jedinice vremena od sata Mula Mustafa je sasvim rijetko naznačio. Jedan primjer takvoga, ali nedovoljno preciznoga bilježenja vremena vidimo u naprijed navedenom podatku o datumu rođenja piščeva sina Ahmeda. Ondje stoji da se Ahmed rodio „oko devet sati, ili devet i četvrt, a možda je bilo i malo više, kraće rečeno oko ikindije namaza.“⁸⁶³ U svakom slučaju, razumijemo da je bilo oko devet sati danju.

Kad mu se pet godina kasnije rodio sin Mustafa, pisac je vrijeme zabilježio preciznije: *Godine 1189. 24. dana mjeseca rebi'ul-evvela i 13. dana mjeseca maja, kad je*

⁸⁶⁰ Prema: Hanifa Kapidžić-Osmanagić, „Semanalitički poststrukturalizam: Julija Kristeva“ u: *Suvremena tumačenja književnosti*, str. 345.

⁸⁶¹ L. 40a/8.

⁸⁶² L. 21a/16.

⁸⁶³ L. 11b/22-25.

sunce bilo na 4. stepenu zvijezda Blizanaca, u srijedu uvečer u sedam sati, malo prije sedam sati, otprilike pet, šest, sedam minuta prije. [25.05.1775.]⁸⁶⁴

Nije li Mula Mustafa pomogao časovnik na otkucavanje, koji je kupio 1773. godine,⁸⁶⁵ da s više tačnosti zabilježi rođenje ovoga svoga djeteta, kao što je i rođenje kćeri Merjeme Nurije, još pet godina kasnije, 1778. naveo i satom precizno: *rodila se u utorak uvečer u tri i po sata.*

Na istom listu na kojem je zabilježio da je sebi kupio *çalar sâ'at* Mula Mustafa više puta spominje sat, i kao napravu i kao jedinicu vremena. Je li ta podudarnost slučajna ili je možda prirodna posljedica promjene u (ne)svjesnome zapažanju? Baš na tom listu je Mula Mustafa zabilježio kako je *sahatčija koji se zvao Samsari napravio neobičnu pokretnu malu sahat-kulu. Na mjesto sata postavio je zvono a u kulu lanac i čekić koji je udarao i tako odzvanjao* [vrijeme].⁸⁶⁶ Ovaj zapis nije datiran, ali sudeći po datumu onoga koji mu prethodi, mogao je nastati desetak dana nakon što je Mula Mustafa kupio časovnik.

Kako je to bio posljednji mjesec lunarne 1186. [1772-1773.] godine, kao da se ljetopisac, nakon tog zapisa o čudnoj sahat-kuli prisjetio još dvije-tri pojave koje je odlučio sačuvati od zaborava. Jedna od tih je bolest velikoga kašlja koja je te 1186. godine zavladała među djecom. Razboljele su se i njegove dvije kćeri. *Djeca nisu stalno kašljala*, kaže Mula Mustafa, *nego su napad kašlja dobivala jednom u satu ili jednom u dva sata ili jednom u tri sata.*⁸⁶⁷

Ostat će nam nepoznato koliko je Mula Mustafa slijedio tačnost kad je 1193. [1779-1780.] zapisao kako su njih desetak prijatelja u toku svojih večernjih druženja koja su održavali *jednom sedmično, uoči četvrtka, u kući Hasan-baše na Atmejdanu poslije obavljenoga noćnog* (jacije) *namaza oko pola sata provodili u spominjanju Boga* (zikr), *zatim oko pola sata čitajući knjige, a ostatak vremena u razgovoru.*⁸⁶⁸

Završit ćemo ovaj pregled o Mula Mustafinom poimanju vremena napomenom da je na upravo navedenom mjestu na našem jeziku upisao *uči* [uoči] *četvrtka*. To je jedini put upisan domaći naziv dana.

Zaključak

Analizirajući odrednice vremena koje je u svome ljetopisu koristio Mula Mustafa cilj nam je bio utvrditi kako je poimao vrijeme taj stanovnik Sarajeva koji se za svoga sedamdesetogodišnjega života u drugoj polovini 18. stoljeća bavio poslom vjerskoga službenika (*imama* i *hatiba*) i gradskoga pisara (*katiba*), te pripadao obrazovanim građanima u svojoj sredini. Analiza pokazuje da je Mula Mustafa vrijeme određivao prema različitim kalendarima i načinima računanja, od onih koji su bili službeni u Osmanskoj Carevini do onih koje je narod koristio u svakodnevnom životu. To što je pisac većinom datume bilježio dvojno, od početka do kraja vođenja ljetopisa, ukazuje na njegovu upućenost u onodobnu praktičnu astronomiju i kalendarologiju.

Zaključujemo da Mula Mustafini različiti načini datiranja odražavaju njegov pogled na svijet razvijen u bosanskoj sredini i izgrađen u duhu islamskog misticizma.

⁸⁶⁴ L. 24a/13-14.

⁸⁶⁵ L. 21a/5.

⁸⁶⁶ L. 21a/7-9.

⁸⁶⁷ L. 21a/9-14.

⁸⁶⁸ L. 33b/6-14.

Mula Mustafa je bio *sufija*, što se očitava u brojnim njegovim bilješkama i komentarima o životu u gradu Sarajevu, ali se i neposredno čita u bilješkama o njegovim vlastitim interesovanjima i druženjima. Vrijeme mu je, kao vjerniku mistiku moralo biti važno, ali mu nije morao biti važan „termin“ kojim će ono biti izraženo. Stoga Mula Mustafino izražavanje vremena otkriva tu sferu kulture života u bosanskoj sredini u proteklim stoljećima. U njegovom su vlastitom kulturnom identitetu, a s obzirom na uzajamnu uzročnost, i u kulturnom identitetu zajednice, različiti načini određivanja vremena činili «sistem» koji se predstavljao različitim simbolima, a nisu samo pokazatelji pukoga istovremenog postojanja različitih praksi.

Literatura:

Bašeskija, Mula Mustafa Ševki. 1997. *Ljetopis (1746-1804)*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing. 3. izdanje. Prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović.

Buzov, Snježana. „Archive as Sufi Genre? : Mecmua of Mulla Mustafa Basheski in Eighteenth-Century Sarajevo“. Članak pripremljen za objavljivanje.

Gross, Mirjana (1996). *Suvremena Historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb. Novi Liber.

Hadžijahić, Muhamed (1980). „Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini“. *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Vol. 28-29. Sarajevo. Str. 301-329.

Ivić, Nenad (1992). *Domišljanje prošlosti: kako je trinaestostoljetni splitski arhiđakon Toma napravio svoju salonitsku historiju*. Zagreb. Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta.

Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (2006). „Semanalitički poststrukturalizam: Julija Kristeva“ u: *Suvremena tumačenja književnosti*. Sarajevo. Sarajevo Publishing. Str. 334-347.

Kantardžić, Muhamed (1953). „Hidžretski kalendar i ostali kalendari kod islamskih naroda“. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* (Sarajevo) III-IV. 299-348.

Kujundžić, Enes (ed.) (1991). *Islamski kalendar i astronomija*. Sarajevo. El-Kalem.

Kut, Günay (1998). „Gurre-nâme ve Le'âlî'nin Gurre-nâmesi ile Rûz-nâmelerde Görülen İki Beyit“. *Journal of Turkish Studies. Hasibe Mazlıoğlu Armağanı*. Vol. 22. str. 133-140.

Hunt, Lynn (2001). *Nova kulturna historija*. Zagreb. Naklada Ljevak.

Timotijević, Miroslav (2006). *Rađanje moderne privatnosti: privtni život Srba u Habzburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. veka*. Beograd. Clio.

Tomašić, Otac Vicko (1898). *Poviest jevrejskoga Julijeva i Grgureva koledara*. Zadar. Red S. Frane.

Turan, Fikret (1998). „Halk Osmanlıcası I. Melhameler ve Bir On Yedinci Yüzyıl Melhamesi“. *Bir*. Vol. 9-10. str. 685-709.

Unat, Faik Reşat (1940). *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*. Ankara.

Velčić, Mirna (1991). *Otisak priče*. Zagreb. August Cesarec.

Ključne riječi

Određivanje vremena, 18. stoljeće, Bosna, ljetopis, Mula Mustafa

SAŽETAK

Ljetopis o zbivanjima u Bosni koji je tokom druge polovine 18. stoljeća ispisivao na osmanskome turskom jeziku gradski pisar Mula Mustafa ovdje se promatra iz ugla piščeva poimanja vremena kroz analizu različitih načina datiranja. Poticaj za tu analizu autorica nalazi u ljetopščevoj uvodnoj rečenici iz koje se vidi da je za njega jednako važno bilo upisati vrijeme situacije koju unosi u svoj ljetopis koliko i samu situaciju. Mula Mustafino označavanje vremena prema lunarnom islamskom i osmanskome lunisolarnom kalendaru, prema kretanju sunca u odnosu na 12 zvijezda i prirodnim godišnjim ciklusima, prema kršćanskim svetkovinama i muslimanskim blagdanima, upotreba i domaćih narodnih naziva za mjesece, te najzad, određivanje doba dana prema dnevnim molitvama i časovniku pokazuje kako je pisac sebe vidio dijelom svijeta koji ga okružuje. Istovremeno ti datumi predstavljaju različite simbole jedne kulture.

MACAR BİLİMLERİ AKADEMİSİ KÜTÜPHANESİ TÜRKÇE EL YAZMALARİ KATALOĞU ÇALIŞMASI

Prof. Dr. İsmail PARLATIR

Türk dilinin eski dönemlerinin pek çok hazinesi, yani el yazmaları Türkiye içi ve Türkiye dışı kütüphanelerde yer almaktadır. Bunların varlıklarını biz, ancak yapılan katalog çalışmalarından öğrenmekteyiz. Söz gelişi yurt içi kütüphanelerindeki yazmaları Kültür Bakanlığı, Türk dilinin eski dönemlerinin pek çok hazinesi, yani el yazmaları

Türkiye içi ve Türkiye dışı kütüphanelerde yer almaktadır. Bunların varlıklarını biz, ancak yapılan katalog çalışmalarından öğrenmekteyiz. Söz gelişi yurt içi kütüphanelerindeki yazmaları Kültür Bakanlığı *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu*, *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*'nda topladı. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Türkçe ve Arapça el yazmalarını ayrı ayrı katalog halinde getirdi. Buna karşın çok değerli yazmalara sahip bazı büyük kütüphanelerin kataloğu henüz ya yapılamadı ya da bitirilemedi. Süleymaniye Kütüphanesindeki el yazmaları ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi el yazmaların kataloglanması işlemleri yapılamayan veya bitirilemeyen işler arasında ilk akla geliverenlerdir.

Yurt dışında önemli kütüphanelerde bulunan Türkçe el yazmalarının kaderi de buna benzer bir durum arz etmektedir. Söz gelişi British Museum'un yazmaları Rieu Kataloğu'nda, Viyana yazmaları Flugel Kataloğu'nda, Biblioteque National'inki Blochet Kataloğu'nda, Sarayevo Hüsrev Begova Kütüphanesi Kataloğu Kasım Dobraca, Almanya'daki kütüphanelerin Türkçe el yazmaları Flemming, Götz ve Sohrweide adlı değerli bilim adamlarının yaptığı kataloglarda toplanmaya çalışıldı. Son çalışma olarak değerli meslektaşım Prof. Dr. György Hazai ve Prof. Dr. Barbara Kellner-Heinkele'nin yardımı ile San Schmidt'in Lieden Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe El Yazmaları Kataloğu (Leiden 2000) fotokopi olarak elime geçti. Ancak öteki ülkelerin kütüphanelerinde mevcut bulunan Türkçe el yazmaların varlığından Türkoloji dünyası ne yazık ki habersiz durumdadır. Balkanlardaki önemli kütüphanelerin tasnif edilmemiş olması buna bir örnektir. Üsküp Millî Kütüphanesinin yazmalarını kabaca ben tasnif etmiştim. Saraybosna kütüphanelerinde yaptığımız incelemeler çok hazin tablolar sergiliyordu. Sırpların savaş sırasında nokta ateşi ile yok ettiği "Şark Kütüphanesi"nin enkazı hâlâ yerli yerinde durmaktadır.

Avrupa ülkelerinde bulunan pek çok kütüphanenin uluslar arası ölçütlerde bir katalogunun henüz yapılmamış olması, ayrı bir sorun ve üzüntü kaynağı olarak karşımızda durmaktadır.

Bu kütüphanelerden biri de Macar Bilimler Akademisi bünyesinde bulunmaktadır. Bu köklü ve tanınmış akademinin Doğu Dilleri Kütüphanesi Türkçe Bölümü yazmaları ve ne yazık ki iyi bir katalogunun yapılmamış olmasından dolayı gizli bir hazine olarak kendi kendine terkedilmiş durumdadır.

Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nin Türkçe yazmalarının uluslar arası bilimsel ölçüler çerçevesinde bir katalogun yapılması ve kitap olarak yayınlanması fikri, hocam Prof. Dr. Hasan Eren ile 14-30 Haziran 20 tarihlerinde Macaristan ziyaretimizde, hocama akademinin şeref ödülünü vermesi münasebetiyle, Budapeşte'de bulunduğumuz günlerde ortaya çıktı.

Bir Türk bilim adamına, ilk defa Macar Bilimler Akademisi'nin bir onur nişanının verilmesi münasebetiyle Türk Dil Kurumu'nu temsilen o törene ben de katılmak üzere Budapeşte'ye gitmiştim. O sırada Macar Bilimler Akademisi'nin Türkçe El Yazmaları Bölümü ile yakından ilgilendim ve yaklaşık on gün süre ile buradaki el yazmalarını, özellikle Türk Dil Kurumu'nda yürütmekte olduğumuz "Türkiye Türkçesinin Sözlükleri Projesi" içinde yer alan "Tarihsel Sözlük" çalışmaları için temel malzeme olabilecek nitelikteki 14. ve 15. yüzyıl metinlerini görmek imkanını buldum.

Bu kısa çalışma süresi içinde Macar Bilimler Akademisi Doğu Dilleri Kütüphanesi Türkçe el yazmalarını tanımam imkansızdı. Üstelik bu yazmaların sağlıklı

bir kataloğunun da yapılmamış olması bunda büyük etkendi. Bu durum, bende bu yazmaların uluslar arası ölçütlere uygun bir kataloğun yapılması düşüncesini doğurdu. Çünkü buradaki yazmalar, hem çok değerliydi hem de kendi kaderlerine terkedilmişti. Bunları hem Türkoloji dünyasına duyurmak hem de tanıtmak bu alana hizmet eden bir bilim adamının görevi olmalıydı.

Bu görevi kendi üzerimde hissettim. Ayrıca kendi kültür dünyama da hizmet etmeliydim. Bu duygular, bende “Macar Bilimler Akademisi Türkçe El Yazmaları Kataloğu”nun yapılması düşüncesini uyandırdı.

Akademi Kütüphanesi’ndeki durumu ve bu düşüncemi Budapeşte Türk Büyükelçisi Sayın Ender ARAT Beyefendi’ye açtım. Türk kültürüne değer ve gönül veren ender büyükelçilerden biri olarak tanıdığım bu saygın devlet temsilcimiz konuya yakın ilgi gösterdi ve destek verdi. Durumu Ankara’ya dışişleri yetkililerine ilettili; üstelik konunun takipçisi oldu. Macar Bilimler Akademisi’ndeki temsilcimiz değerli Türkolog Prof. Dr. György Hazai de bizleri yüreklendirdi ve bu konuda bir proje yapılabileceği görüşünü dile getirdi. Böylece “Macar Bilimler Akademisi Türkçe El Yazmaları Kataloğu Projesi” doğmuş oldu. Böylece belki ilk defa Türk ve Macar bilim adamlarının girişimi ve devletin desteği ile bilimsel iş birliği bir proje çerçevesinde doğmuş oluyordu. Projenin Türk tarafını ben, Macar Bilimler Akademisi’ni de Prof. Dr. György Hazai temsil ediyordu. Saygıdeğer Büyükelçim Ener Arat’ın resmi girişimleri ve Macar Bilimler Akademisi’nin olumlu yaklaşımı ile Temmuz 2001’de bir ay boyunca Dışişleri Bakanlığımızca Akademi’de Türkçe el yazmalarının kataloğunu yapmak üzere görevlendirildim. Temmuz 2001 ayı boyunca Akademi Kütüphanesi’ndeki “Török, O” bölümünün ancak 300 yazmasını katalog fişine işleyebildim. Bazı yazmalarda birden fazla eserin bulunması sebebiyle eser sayısı 382 olarak ortaya çıktı.

Nitekim bu çalışmanın ilk ürünü ve kataloğun ilk örneğinin teşkil edecek olan bu fişler, Ankara’da bilimsel yöntemlerle geliştirilerek zenginleştirilmiş, bilgisayara yüklenmiş ve kitap düzeyine getirilerek Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürlüğü aracılığı ile Budapeşte Türkiye Büyükelçiliğimize projenin ilk ürünü olarak ulaştırılmıştı. Bu katalog örneği, saygıdeğer Büyükelçimiz Sayın Ender Arat tarafından Macar Bilimler Akademisi Dilcilik Enstitüsü Türkoloji Bölüme itildiğinde, hem projede yer alan bilim adamları hem de kütüphane yetkililerince memnurlukla karşılanmıştı.

Bu yıl, gene projeyi ilgiyle izleyen, hatta büyük bir heyecanla çalışmaların yürümesini sağlayan saygıdeğer Büyükelçimiz Sayın Ender Arat Beyefendinin desteği ve yaptığımız çalışmayı ve de çalışmanın ürünlerini dikkate alarak olumlu değerlendiren Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürlüğünün de katkısı ile 15 Temmuz 2002 günü Budapeşte’ye gelerek Akademi’yi temsil eden bilim adamları meslektaşlarımız ile proje çalışmalarını hemen başlattık.

Bu bir ay boyunca yaptığımız çalışmalarda hem olumlu hem de bizi fazlaca uğraştıran durumlarla karşılaştık.

Olumlu yön, yazmalarda çok değerli eski metinlerin, hatta ünik nitelikte eski Anadolu Türkçesi dediğimiz 14. ve 15. yüzyıl eserlerinin üstelik bazen birden fazla nüshası ile karşılaşmamızdı.

Bizi hem fazla uğraştıran, hem zaman kaybettiren hem de hayrette bırakan durum ise, Akademi Kütüphanesindeki son koleksiyonların iyi işlenmemiş olması, hatta pek çoğunun, değil bilimsel doğruluğu, kütüphanecilik sistemi ile hiçbir ilgisinin bulunmadığı gerçeği idi. Biz bunları hiç dikkate almadan kendi oluşturduğumuz yöntemle “Yazma

Eser Bibliyografik Künye Tespiti” işine giriştik ve bir süre içinde bir fişleme işlemlerini tamamladık.

Bu çalışma sonunda Akademi Kütüphanesindeki 4 ayrı koleksiyonun Türkçe el yazmalarının dökümünü şöyle gösterebiliriz.

	Kütüphane fiş sayısı	Bizim tespit ettiğimiz fiş sayısı
1. Török. O.	430	548
2. Török. Qu.	125	203
3. Török. F.	72	115
4.Szilady O.	52	54
Toplam:	679	920

Bu sayısal döküme göre Kütüphanedeki Türkçe el yazmalarının sayısı hiç de küçümsenecek ölçüde değildir. Bir örnek olsun diye şunu söyleyebiliriz: *İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi Türkçe El Yazmaları Kataloğu* (Karatay, 2. cilt, İstanbul 1974) yapıldı ve yayımlandı. Bu katalogdaki yazma sayısı 2900 civarında. Macar Bilimler Akademisindeki sayı, bunun yaklaşık üçte bir (1/3) civarında olarak düşünülse buradaki yazma zenginliği kendiliğinden açıkça ortaya çıkmaktadır.

Öte yanda yazmaların niteliği hakkında da bir iki örnek vermek gerekirse:

1. Türkiye kütüphanelerinde bulunan “Ferace Bade’ş-Şidde” adlı hikayelerin yazmalarının en eski tarihi 16. yüzyıl başlarındadır.

Oysa buradaki bir yazma 14. yüzyıl (1324) başlarında kaleme alınmıştır ve bilinen en eski yazmadır.

2. Gene Türkiye kütüphanelerinde bulunan “Tezkiretü’l Evliya” yazmaları 15. yüzyıl sonlarındadır.

Oysa buradaki bir yazma 14. yüzyıl (1348) ortalarında kaleme alınmış bir yazmadır.

3. Ayrıca
Hüsrev ü Şirin Yazmaları
Yusuf ü Züleyha Yazmaları
Leyla vü Mecnun Yazmaları
İskender-Name Yazmaları
Garib-Name Yazmaları
Tarihi-i Al-i Osman Yazmaları
Tarih-i Engürüs Yazmaları

Gibi pek çok eser, Türk dilinin ve tarihinin en eski malzemeleri olarak bu kütüphanede korunmaktadır.

4. *Süleyman-Name* adı altında 14 kitaplık bir hazine buradadır, Firdevsî’nin 15. yüzyıl ürünü olarak Türk dilinin, tarihinin ve folklorunun köklü bir eserinin ki tamamı 90 kitap olarak bilinmektedir, Türkiye kütüphanelerinde bulunmayan bazı ciltleri burada karşımıza çıkmış durumdadır. Ne yazık ki bu eserin 14. cildi kütüphane kayıtlarında olmakla beraber yerinde bulunamadı. Ciddi bir katalogun yapılmamış olması, böylesine önemli bir kaynağın bir cildinin nereye gittiğinin bilinmemesi durumunu ortaya çıkarmaktadır.

Bunlara benzer pek çok değerli yazma, aynı zamanda bu kütüphanenin sadece nicelik değil nitelik bakımından da değerinin ve önemini açıkça göstermektedir. “Macar

Bilimler Akademisi Türkçe El Yazmaları Kataloğu” projesi Türkoloji dünyasında da kısa sürede yankı uyandırdı. Özellikle Alman Türkologlar bizim bu çalışmamızı yakından izlemektedirler. Nitekim Freie Üniversitesi Berlin Türkoloji Enstitüsü öğretim üyesi Prof. Dr. Barbara Kellner-Heinkele projeye yakın ilgi göstermiş; kendisi daha önce bu kataloglarda çalıştığı için bizimle iş birliği yapmayı kabul etmişti. Değerli meslektaşımız, bu yıl da bizim çalışmalarımızı yerinde görmek ve görüş alışverişinde bulunmak üzere Budapeşte’ye geldi. Çalışmalarımızın bir hayli ilerlemiş olmasını son derece memnuniyetle karşıladı ve bize bu konuda bir seminer yapmayı önerdi, Türkiye’den 2-3; Macaristan’dan 2-3; Almanya ve Hollanda’dan daha önce katalog çalışması yapmış ve tanınmış bilim adamlarını bu seminere davet etmeyi düşündüğünü söyledi. Bu öneri bizim yürütmekte olduğumuz proje için bir büyük bilimsel destek ve katkıdır; üstelik projenin başında böyle bir yakın ilgi son derece sevindiricidir.

Ayrıca değerli meslektaşımız Türkolog Prof. Dr. Barbara Kellner- Heinkele kataloğun, İngilizce verziyonunun yayına hazırlanması çalışmasına seve seve katılabileceğini de ifade etmiş bulunmaktadır.

Geçen yıl Macar Bilimler Akademisi’nin çok değerli üyesi ve tanınmış Türkolog Prof. Dr. György Hazai ile yaptığımız “Proje Başlangıç Belgesi”nde ikinci paragrafta şunu vurgulamıştık:

“Bu çalışmanın temel amacı yapılmakta olan kataloğu basılmış bir kitap halinde hem Macar, hem Türk uzmanların eline ulaştırmaktır. Bu kitabın Macar ve Türk bilim adamlarının ortak bir çalışmasının ürünü olarak çıkması uluslar arası Türkolog dünyası için de bir örnek eser olacaktır. Bu yüzden, ilk planda kitabın İngilizce varyantının Budapeşte’de, Türkçe varyantının Ankara’da yayımlanabileceği düşünülebilir.”

Şimdi bu düşüncenin ilk aşamasını tamamlamış bulunuyoruz. Yani kütüphanedeki Türkçe el yazmaların bibliyografik künyelerinin tespiti işini gerçekleştirmiş durumdayız. İkinci aşama katalog yapımı olarak karşımızda durmaktadır.

Katalog yapımı, bilimsel ölçütler çerçevesinde düşünüldüğünde çok ciddi ve titiz bir çalışmayı gerektirmektedir. Söz gelişi yazmaların sayısal dökümü, benzer yazmaların mukayesesi, aralarındaki bölüm benzerlikleri veya farklılıkları, kaleme alınış tarihler ve kimler tarafından kopya edildikleri (müstensihleri), orijinal kimlikleri ve özellikleri ya da eksik yönleri, yazarlar hakkında bibliyografik veriler ile başka kütüphanelerin katalogları ile karşılaştırılması ve göndermeler yapılması gibi pek çok çalışma, projenin bu ikinci aşaması için düşünülmektedir.

Bu itibarla geçen yıl başlattığımız “Macar Bilimler Akademisi Türkçe El Yazmaları Kataloğu” projesinin bu yıl da başarıyla ve verileriyle sürdürmüş bulunmaktayız. Bu fişleri ve verileri Ankara’da işleyerek ve de geliştirerek bilgisayara yüklemeyi planlamış durumdayız.

Ancak projenin yukarıda belirtilen ikinci aşaması için önümüzdeki yıl da Akademi yetkilileri ve proje yürütücülerinin uygun görecekları bir ayda bu verilerin katalog haline getirilmesi amacıyla yeniden Budapeşte’de çalışılmasının yerinde olacağı düşüncesindeyiz.

“Macar Bilimler Akademisi Türkçe El Yazmalar Kataloğu Projesi”nin doğmasında destek ve katkılarını esirgemeyen saygıdeğer Büyükelçimiz Ender Arat Beyefendi’ye teşekkür borçluyuz. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı Kültür Dairesi yetkililerinin de büyük yardımlarını gördük; onlara da bu kültür hizmetine katkılarından dolayı teşekkür ediyoruz.

ÖZET / ABSTRACT

Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesindeki Türkçe el yazmalarını 2000 yılında gördüm. Kütüphanenin iyi bir kataloğu yapılmamıştı. Bu kataloğu yapmak için Türk Dışişleri Bakanlığına bir rapor verdim. Bakanlık bu raporu kabul etti ve beni 4 yıl boyunca her yıl bir ay bu işle görevlendirdi. Sonunda “Macar Bilimler Akademisi Türkçe El Yazmaları Kataloğu” tamamlandı. Bu katalogta XIV.-XIX. yüzyıl Osmanlı dönemi el yazmaları bulunmaktadır ve 890 el yazması yer almaktadır. Ben bu bildirimde bu yazmaların konularına göre önemli olanlarını tanıtmaya çalışacağım.

*

I have seen Turkish Manuscript in the Library of Academy Science Hungry in the year 2000. The catalogue hadn't been prepared good so I presented a report to reprepare this catalogue by the Ministry of Foreign Affairs. The Ministry accepted this report and it gave me this important mission. “Academy of Science Hungry, Turkish Manuscript” was completed by myself. There are 890 Ottoman Turkish Manuscripts between 14th and 19th century in this catalogue. I want to introduce this catalogue in my presentation.

AVUSTURYA'LI TÜRKOLOG HERBERT W. DUDA'NIN BALKAN TÜRKLÜĞÜ HAKKINDAKİ ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL⁸⁶⁹

⁸⁶⁹ Prof. Dr. Abdurrahman Güzel, *Başkent Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölüm Başkanı* Bağlıca- Ankara, e-posta: guzel@baskent.edu.tr, Fax: 0090.312. 232 11 74.

Herbert Duda; *Türkoloji, İslamî bilimler ve İran Kültür Tarihi* sahasındaki çalışmalarıyla ilim âlemine kendini kabul ettiren bir şarkiyatçıdır. Bilhassa tartışmalı problemler üzerindeki araştırmalarında, bazen lenguist, bazen da tarihçi olarak ciddi ve tarafsız görüşler ileri sürmüştür.

Duda, 18 Ocak 1900 tarihinde Linz'de doğduğu zaman "Tunu Boyları"nda. uzanan geniş topraklar üzerinde "*Avusturya Macaristan İmparatorluğu*" hükümrandı. Bu cümleden olarak "*Tuna Monarşisi*"nin sinesinde barınan eski büyük milletlerin de "*bir manevi kültür mirası*" ve bunlar arasında şarka ait pek çok yabancı düşünce inanış ve itikat kalıntıları vardı. İşte bu ruhanî atmosfer içinde büyüyen Duda'ya, bu manevî kültür mirasına bağlı olarak yapacağı araştırmalara gitmek için ilk fırsat çıkmıştı. O da "*Birinci Cihan Harbi*" esnasında Avusturya'nın müttefiki olan Türkiye'ye "*asker olarak*" gelmek suretiyle Duda, bu fırsatı en iyi bir şekilde değerlendirmesini bildi. Böylece, gelecekteki *Osmanlı-Türk Kültürü, Türk Dili ve Edebiyatı* sahasındaki esas olacak "*ilmî çalışmalarının*" temelini de bu vesile ile atmış oluyordu.

Bu kültür mirası içinde yetişen Duda, tahsil hayatı boyunca, tabî kabiliyetini anılan bu ilmî sistemiyle de birleştirerek kısa zamanda akademik bir kariyer kazandı. Türk kültürü ve geleneklerine ait düşünce ve görüşlerini çeşitli görüş ve yazılarıyla ortaya koydu. Böylece Duda, bu ilmî çalışmaları sebebiyle ilim âleminde takdir ve taltif edildi⁸⁷⁰.

Duda'nın 1919 yılından ölümüne kadar çeşitli sahalarda birçok araştırmalar yapmış, 8 telif, 5 neşir, 5 tercüme eserinin yanında 108 makale, 38 kitap tanıtma yazısı, 7 milletlerarası tebliği bulunmaktadır.

Bilindiği gibi Duda, fevkalade edebî kabiliyete sahip, bir şahsiyettir. İlmî çalışmalarının büyük bir kısmı bu kabiliyetin bir mahsulü olmuştur. Onun yalnız basına *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*'nun hikâyelerinden bir kısmını Almancaya tercüme etmesi, elbette ki bir tesadüf eseri değildir⁸⁷¹. O, ayrıca üzerinde çalışacağı edebî parçaları da seçmekte büyük bir isabet kaydetmiş, yalnız Türk okuyucularının değil, aynı zamanda yabancıların da dikkatini çeken ünlü bir Türk yazarını seçmiş, onunla bizzat görüşerek mülakatta bulunmuştur⁸⁷². Bu husus, onun bu sahada derin bir görüşe sahip olduğunu göstermektedir.

Daha sonraki çalışmalarını da aynı sahaya hasreden Duda, hiçbir zaman Türk Edebiyatı'ndan ayrılmıyordu. Nitekim *Ahmet Haşim*'e ait⁸⁷³ ilmî bir çalışma vücuda getirdi; aynı şekilde "*Çağdaş Türk Nesri*"⁸⁷⁴ hakkında da dikkat çekici ilmî çalışmalar ve araştırmalarda bulunmuştur. Ayrıca *Türk Halk Tiyatrosu*⁸⁷⁵ üzerine de geniş tetkiklerde bulunmuştur.

Ayrıca *Türk Halk Edebiyatı* üzerine geniş tetkiklerde bulundu. Böylece Türk Halk Edebiyatı⁸⁷⁶ üzerindeki çalışmalarıyla da meşhur olan Duda, *Fasl-ı Ferhad*⁸⁷⁷ adlı gölge oyununu da Türkçe olarak yayımlayarak edebî çalışma sahasını genişletti. *Yunus Emre*⁸⁷⁸ üzerinde de geniş bir makale yayınladı.

Duda, böylece çalışmalarının yüzde doksanını Türkoloji'ye hasretmiştir. Bilhassa, *Yusuf Has Hacip, Kaşgarlı Mahmut, Ahmet Yesevî, Ahmet Paşa, Gülşehri, Ahi Evim, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Mevlana Celaleddin-i Rûmi, Hacı Bayram, Kaygusuz Abdal, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Namık Kemâl, Ziya Paşa, Ahmed Haşim, Yakup Kadri, Reşad Nuri, Mükrimin Halil, Ercüment Ekrem, Mahmul Râgıp, Ömer Seyfettin, Fuat Köprülü, Şükrü Elçin, Z. V. Togan* vb gibi şahsiyetlerin eserlerini; *Türk Dili, Türk Nesri, Türk Halk Tiyatrosu, Türk Halk Edebiyatı, Dini-*

⁸⁷⁰ Daha fazla bilgi için bak. Herbert Jansky. WZKM 56/1960 "Herbert W. DUDA ein Sechziger" adlı makale.

⁸⁷¹ Yakup Kadri. *Eine Weltgeschichte und andre Novellen*, Leipzig 1923.

⁸⁷² Bei Yakup Kadri, TP vom 13 September 1928.

⁸⁷³ *Gedichte von Achmed Hasebim*. TP vom 9. Juni 1928: *Ahmet Haschim. Ein türkischer Dichter ilci Gegenwart*. Berlin 1929 (ayrıca aynı makale: Die Welt Des Islams. II. (1928) ve 1930/31 neşredildi).

⁸⁷⁴ *Zeitgenössische türkische Prosa*. OLZ, 40 819379. Ayrıca Türkçe olarak Ülkü Delgisi 10 (1938) İstanbul.

⁸⁷⁵ *Der Maddah*. TP vom 26 September 1928, Karagöz.

⁸⁷⁶ *Jesus in der türkischen Vokserzahlung*. TP. 25.12.1928; Saussey, Edmond: *Litterature populaire turque*. Paris 1936. Der islam 25 (1939): Fischdick, Edith: *Das türkische Volksbuch "Elif und Mahmud"* Walldof/Hessen 1958. OLZ 54 (1959).

⁸⁷⁷ *Fasl-ı Ferhad*, İstanbul 1931; *Ferhad und Schirin. Dichlrische Gcschichte eines persichen Sagensloffes*, Prag-Paris-Leip 1933.

⁸⁷⁸ *JunusEmre*, Konstantinopol 1929 (ayrıca TP 1929, Nr. 116, 117, 118).

tasavvufî Türk edebiyatı, Yeni Türk Alfabeti, Türk Dil Reformu, Türk Dil Reformu ve Beraberinde getirdikleri gibi müstâkil konularda da yıllarca çalışarak pek çok eserler vermiştir.

Duda, bu sahada Türk Dili ve Türk Dili'nin meseleleri hakkındaki ilmî üstünlüğünü; Rus Türkolog *Somailoviç A.*'nin "*Karatkaja Uçebnaja grammatika Soremennogo-Osmansko Tureckogo Jazyka, Çağdaş Osmanlı Türkçesi'nin Grameri-Ders Kitabı*" adlı eseri üzerine 1925'te yazdığı geniş bir tanıtma yazısı ile gösterdi.

Bir Osmanlı filologu olarak Duda, Türkoloji sahasında kendisini kabul ettirdiği ve iddialı olduğu kadar; tarihçi olarak da Anadolu'da ve Güney Avrupa'da yaşayan Türklerin tarihini araştırmaktan geri kalmamıştır. Bu bakımdan Duda, Türkleri ve onları asırlar boyu ayakta tutan kuvvetlerin meydana getirdiği kültür mirasını çok iyi biliyordu.

Duda, Türk Dili ve Edebiyatının hâkimiyeti sahasındaki bu köklü bilgisiyle elde ettiği neticelerin sıhhati bakımından, aynı konuda çalışan meslektaşlarının büyük bir kısmını geride bırakmayı başardı. Fakat burada şunu da belirtmek isteriz ki; Duda, Türkiye'nin çağdaşlaşması üzerine kaleme aldığı neşriyatında bir hata yapmadığı gibi, bunu başkaları için bir propaganda vesilesi olarak da düşünmemiştir. Duda, bu durumu gerçeklerin inkar edildiği bir zamanda, hiçbir zaman gerçeklerden ayrılmayarak kendi hükmünü tarafsız bir gözle tarihî delillere istinat ettirerek bütün realiteleri açık olarak yazmasıyla açıklığa kavuşturmuştur.

Duda'nın sahasındaki otoritesi, fikirlerinin inandırıcılığı ve objektifliği sayesinde aynı sahadan ve aynı dilden olmayanlara bile fikrini empoze etmesiyle tanınan "*ÜSTAD*" bir kişiydi. Bilhassa "*Die Furche*" adlı dergide "*Haçlı Seferleri Zamanında Ön Asya ve Celâleddin-i Rûmî*"⁸⁷⁹ adı altında neşrettiği makalesi onun değerini bir kere daha kabul ettirmiştir. Ayrıca "*İmâmüddin Fakih ve Fütüvvet'e*"⁸⁸⁰ ait inceleme yazısı ile "*Türkiye'de Matbaacılık*"⁸⁸¹ gibi diğer araştırmaları da bu hususta zikre değer incelemeler arasındadır.⁸⁸²

Bilindiği gibi Duda, 1923-1943 yılları arasındaki çalışmalarında "*Türk-İran Dini ve Tasavvufî Edebiyatı*" nı ön plâna aldığı halde, 1943 yılından sonraki neşriyatında, tarihî konulara ağırlık vermiştir. Bu cümleden olarak 1943 yılında Türklerin XIII. asırda *Dobruca*'ya yerleşmeleri üzerine yaptığı araştırmalarda⁸⁸³ "*İbni Bibi'nin Selçuklu Tarihi*"⁸⁸⁴ nde bilinmeyen birçok hususları ortaya koymuştur. Ayrıca *Yazıcıoğlu Ali*' nin *Oğuznâmesi*'ne de yeni bilgiler ilâve etmiştir.

Beş sene sonra (1948) Duda; "*Çağdaş Türk Tarihi*" için kaleme aldığı ve tamamının tarafımızdan tercümesi yapılarak Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü yayınları arasında 1989'da yayınlanan "*Hilâfetten Cumhuriyet'e Geçiş*"⁸⁸⁵ adlı eseri bilhassa bu sahada çalışan bilim adamları için son derece kıymetli olan bir müracaat kitabı mesabesinde. Duda, bu eseriyle oldukça açık ve ilmî bir tablo ortaya koymuştur. Bu tabloda Türk milletinin, devletiyle "BİR BÜTÜN" olduğunu; yalnız siyasî alandaki çağdaşlaşma ile gayeye varılamayacağını; kalkınmanın tarih, kültür, san'at, edebiyat ve teknoloji... vb. gibi ilimlerde milletçe ulaşılabilecek bir seviye ile mümkün olabileceğini açıkça belirtiyordu.⁸⁸⁶

⁸⁷⁹ *Dschelaluddin Rumî*. Die Wane (beibiatzur "Kurch") vom 26. Oktober 1946, Wien. Futuwe, Denwische und Glaubenskampfer. Kleiuasiën zur Zeit der Kreuzzüge "Die Furche" Jalubuch 1947 (Wien).

⁸⁸⁰ *İmâduddin Faqih und die Futuwwa*. Archiv Orientalici 6 (1934).

⁸⁸¹ Die Türkische Buchdruckerkunst İP vom 27. und 28. Februar 1929. Das Druckwesen in der Türkei. Gutenbergjalubuch 1935.

⁸⁸² Duda hakkında daha fazla bilgi için bakınız; H.W. DUDA (Ter. Eden, Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL). *XIX. Yüzyılın sonu ile XX. Yüzyılın başında Türkiye'de Hilâfet'den Cumhuriyet'e Geçiş*, Ankara 1989. s. 153.213.

⁸⁸³ *Zeitgenössische islâmische Quellen und das Oğuznâme den Jazyğyoğlu Ali zur angeblichen türkischen Besiedlung der Dobrudsha im n. Chr.* Bulgarsko Akademiya na Naukita i Izkustvata, Knga 66-2, Sofiya 1043.

⁸⁸⁴ *İbni Bibi'nin Selçuklu Tarihi*, Şarkiyat Mecmuası 2 (1958), İstanbul, zur Geschichtsforschung Über Rûm-Seldshuken ZDMG 894 (1935).

⁸⁸⁵ Vom Kalifal zur Reupublik. Die Türkei im 19. Und 20. Jhat's. Wien 1948

⁸⁸⁶ *Balkan türkische Studien* (Sitz. Ber der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Phil. KJasse. Bd. 226), Wien 1949.

"Babiâli'deki Gayrimüslimlerin Dununu"⁸⁸⁷ makalesinde; bir Osmanlı Tarihçisi ve Lenguistü olarak Duda; Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını arzulayan büyük devletlerle onların himayesindeki Balkan Devletlerinin ağızlarından düşürmedikleri *"baskı, istismar ve terör"* iddialarını kesinlikle reddederek, tarihî hakikatlerin samimî bir savunucusu olmuştur.

Duda, "1717 Belgrad'ın Fethinden sonra Babiâli'deki ilk *Barış Temayülleri*"⁸⁸⁸ adlı kitaba yazdığı makale ve *"1918-1950 Yılları Arasında Türkiye"*⁸⁸⁹ adlı *Dünya Tarihi* ve el Kitabında neşredilen inceleme yazısıyla, tarih ilmine büyük bir hizmette bulunmuş ve pek çok tarihi hakikatler ilim âleminin istifadesine sunulmuştur.

Nihayet Duda *"İbni Bibi'nin Selçuklu Tarihi"*⁸⁹⁰ adlı kitabı üzerindeki ciddî çalışmalarıyla, ilmî çalışmalarının en yüksek seviyesine çıkmıştır. Çünkü bu eser, Anadolu'da kurulan Anadolu Selçukluları Tarihi hakkında mühim bir kaynaktır. O'da bu eseri, orijinali *Farsça olan Ayasofya nüshasından Almanca'ya tercüme* etmiştir. Duda, bu kitap için yorucu bir çalışma sonunda titiz bir şekilde meselenin teferruatına kadar inerek, eserin bir kritiğini de yapmış ve bu ek bölümünde şarkiyatçılar için karanlık olan bazı meseleleri ele alarak onları açıklığa kavuşturmuştur.

Kopenhag Kraliyet Arşivindeki Osmanlı Diplomatik⁸⁹¹ yazılarının da ilim âleminin istifadesine sunulduğunu Duda'nın çalışmalarına borçluyuz.

İhtisas sahasının dışında Duda, zamanımızın büyük bir âlimi olarak, bazı ilham verici teşviklerde de bulunmuştur. Meselâ, *"Bilimsel Kitapların Tanıtılma Metodu"*⁸⁹² adlı makalesi ile kitapların nasıl tanıtılacağı hakkında yol göstermiştir

Duda'nın Osmanlı Tarihi araştırıcılığında mühim bir hizmeti de **"Balkan Türkleri Üzerine Araştırmalar"**⁸⁹³ adlı ciddî ve iddialı araştırmasıdır. Duda, bu eserinde bilhassa *Şumnu ve Üsküp* üzerine ilgi çekici tarihi bilgiler vermektedir.

Bilhassa önemli olan diğeri bir husus da; Osmanlılar zamanında *Bulgaristan'a* koyun ihracatı ve koyun vergisi üzerine yaptığı araştırmalardır. Burada Duda, Osmanlılar zamanında Bulgaristan'da tamamen Hıristiyanlar tarafından işletilen dokumacılığın geliştiğini anlatmaktadır. Halbuki Osmanlı Devleti'nin diğeri eyâletlerinde bu nevi bir gelişme yoktu. Duda, burada böylece birçok Avrupalı tarihçi tarafından ortaya atılan, hattâ bugün bile geçerli olan, Türklerin gayrimüslimleri, sadece baskı altında tuttuğu ve onları istismar ettiği, sömürdüğü görüşünün ne kadar asılsız olduğunu ve objektif tarihçi görüşüne uymadığını ortaya koymuştur.

Bu cümleden olarak tebliğimizin esas konusu olan **"Duda'nın Balkan Türklüğü hakkındaki Araştırmaları Üzerine"** adlı tebliğimizi ana hatlarıyla özetlemek istiyoruz

Bilindiği üzere XVIII. yüzyılda *Üsküp* çevresinin görünümü şöyle ele alabiliriz: *Köstendil ve Sofya tarafından Üsküp-Konyavo* geçidine ulaşılınca insanların önüne yeni bir dünya açılır. Azametli dağ silsileleri tarafından çevrelenen *Struma ovası* gözler önüne serilir. Artık *Makedonya* dağ kümeleri, başındaki bulutlarıyla karşımızdadır. Yol boyundaki kavaklar şahane bir sancağa benzeyen at kuyruğu gibi sahan. Sultan şehirleri İstanbul ve Bursa'nın yanındaki çınar ağaçlarına benzeyen sı İrilere Osmanlılar hatıralarını bağlamış gibidirler.

⁸⁸⁷ Zur Lage der christischen Untersuchenen der Pforte. WZKM 51 (1948).

⁸⁸⁸ *Die ersten Friedensführer der Pforte nach der Eroberung von Belgrad im Jahre 1717.* in: Document Islavica Incidiat, hrg. von J.W. Fück, Berlin 1952.

⁸⁸⁹ *Die Türkei 1918-1950.* in: *Handbuch der Weltgeschichte,* hrg. v. Alexander Randa. Ötlen (scweiz) / Freiburg i.Br. 1954/56.

⁸⁹⁰ *La Scoria selgiuchide di İbn Bibi.* Annali deli "Istituto Universitario Orientale di Napoli N. S. 7 (1958); *Die Seltchukengeschichte des İbn Bibi,* Kopenhagen (1959.)

⁸⁹¹ Die Osmanischen Reichsarchivs zu Kopenhagen. Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung 58 (1950).

⁸⁹² Über die Methode der wissenschaftlichen Buchbesprechung. Wiener Literarisches Echo 2 (1950).

⁸⁹³ *Balkantürkische Studien* (Sitz. Ber der österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil. Klasse, Bd. 226). Wien 1949 (Bu eser de tarafımızdan Türkçeye çevrilerek basıma hazırlanmıştır).

Bir kaplıcalar şehri olan *Köstendil*'de batı ile doğu medeniyetleri buluşur. Türkler zamanından kalma *Ilıcalar* antik kaplıcaların temelleri üzerinde dururlar. Süslü minareler Osmanlı'nın kudretli dönemini yansıtır. Ancak bunların yalnızca bir tanesi amacına hizmet etmekte, diğerleri ise bakımsızlığa terk edilmiş bulunmaktadırlar. *Köstendil* bahçeleri geçildikten sonra yol *Makedonya* sınır surlarına çıkar. Bir süre sonra *Üsküp* yolunda, Türklerin küçük bir ırmağın kıvrımları boyunca inşa etmiş oldukları *Kriva Planka ve Eğridere Palankaya*'ya ulaşılır. Yol aldıkça vahşi ve bakîr manzara iyice artar. Derin dar geçitlerle ırmak ve yolun birbirinden ayrıldığı kıyıda köylü kadınlar kalaylı bakır kaplarla, altında gür ateş yanan büyük kazanlarda su kabağından yapılmış büyük kepeçlerle ve ağaç gövdelerinden uyulmuş çamaşır teknelerinde çamaşır yıkamaktadırlar. Yol daha sonra Ekim 1912'deki Balkan savaşıyla *Üsküp*'ün kaderini değiştiren *Kumanova* yaylasına çıkar. Kumanova yaylasından sonra kuzeydeki yüksek dağ kümeleri Kara Taç, batısındaki Sar Platosu ve güneyindeki Karadzica platosu ile çevrili ve *Üsküp*'ün verimli havzası olan Vardar vadisine inilir. *Vardar*'in sağ kıyısında şehrin içine kadar gelen bin metreden yüksek Karasjakin sırtları yükselir.

Üsküp, I. Bâyezid tarafından 1389 tarihinde, *Kosova Meydan Muharebesi*'nden hemen sonra fethedildi. Osmanlı kaynakları *Üsküp*'ün fatihleri olarak *Evrenos ve Timurtaş Beyleri* vermektedir. Fethin tam tarihi o zamanın bir kitabesinde 6 Ocak 1392 olarak yazılıdır⁸⁹⁴. Sultan I. Bâyezid, Türklerin *Üsküp*'e gidip yerleşmesi için çok uğraşmıştır. *Fatih Sultan Mehmed* de 1462'de Rumeli ve Asya'da bulunan 150.000 kişilik ordusunu *Üsküp*'te toplayıp 1463 baharında Bosna'ya yürümüştür.

Akşam üzeri *Kumanova*'dan *Üsküp*'e girildiğinde günün son ışıkları modern unsurları saklar, batan güneş gururlu kaleye, muhteşem cami ve kervansarayların bakımlı ve gri duvarlarına yumuşak, altın sarısı renkler verir. Dağlar, geniş ırmak, birçok caminin müstesna sessizliği, sadeliği, Müslüman eseri oldukları açıkça belli olan yapılar her şeyiyle muhteşem *İçkale*, şehre cengaver bir hava verir. Ve bu şehrin İslâm'ın bir zamanlar kalesi olduğunu vurgular. Burada insan 15. yüzyılın vakanüvisi *Aşıkpaşazâde*'den nakl olan *Gazi* manzumesini işitmek ister:

*İman gazası asrında Allahuekber
Her nefes alışla derlerdi Allahuekber*

*Müslüman, kılıcını güçlü koluyla savuruyor
Davul Allahuekber diye gümbürdüyor*

*Cennet kılıçların gölgesindedir diye
Allah'ın yegâne resulü müjdeledi*

*Zaptedilmiş kalenin çanları boşuna artık
Kilise de artık cami oldu Allahuekber*⁸⁹⁵

15. ve 17. yüzyıllarda stratejik ve politik önemin doruğunda olan *Üsküp*, 1521'de Belgrad'ın fethinden sonra önemini yitirir, başlıca ticaret merkezi Tuna olur. Ama *Üsküp* daha sonra Bosna ve Arnavutluk'» nakil merkezi olma özelliği kazanır.

Üsküp, uzun yıllar Makendoya meselesine ilgi duyan Avrupalı süper güçler için önemli bir merkez durumundaydı. Bu konuda sadece menfi yönde oluşan Bulgar, Sırp, Yunan, Roman ve Arnavutluk tezleriyle ilgili⁸⁹⁶ milliyetçilik meseleleri ve Avrupalıların 1914'ten önceki yayılma politikalarının hatırlanması lâzımdır⁸⁹⁷.

⁸⁹⁴ Lj. Stoyanoviç Stan sıpski Zapisı I, Belgrad, 1902, s. 56. N. 177 iktibas edilmiş F. Bayraktac El. sv. *Üsküp*.

⁸⁹⁵ *Aşıkpaşazâde* ed Giesc. s. 12.

⁸⁹⁶ Finon s. 99 ve devamı

⁸⁹⁷ A. g. e., s. 274 ve devamı.

Üsküp 1689 yılının Ekim ayında *General Piccolomini* tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal esnasında şehir tahrip edilmiş ve kundaklanmıştır, 17. yüzyıl *Üsküb'ü Evliya Çelebi* tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. O zamanlar Üsküp bir Osmanlı şehri olduğu için, şehri, devletin sahibi bir millete ait kişinin gözüyle tasvir edilmiş görmek önemli bir husustur. Bundan evvel ise *Kâtip Çelebi*, *Cihan-nümâ* adlı eserinde Üsküp'e bir bölüm ayırmışsa da *Evliya Çelebi* kadar ayrıntı verebilmiş değildir. Muhtemelen 1679 veya 1680 yılında İstanbul'da ölen Evliya Çelebi bize 10 ciltlik bir eser olan *Seyahatname* 'yi bırakmıştır. Bu eserin 5. cildinde Üsküp hakkında bilgi verilmektedir. Aşağıda Çelebi'nin 1660 yıllarındaki Üsküp'ü anlatan sayfalarından Almanca'ya çevrilmiş yorumlu tercümenin özetini veriyoruz. Onlar da.⁸⁹⁸

1. Üsküp Kalesi:

Bu bölge *Sultan Yıldırım Bâyezid* zamanında (1389–1402) *Gazi Evrenos Bey* tarafından fethedildi. Daha sonra *II. Bâyezid* (1481–1512) bu güzel beldeyi havası ve suyu itibarıyla öylesine hoş buldu ki kış karargâhını burada kurdu ve etrafındaki pek çok araziye fethetti. Süleyman Han'ın tasvirine göre Üsküp, Rumeli eyaletinde müstakil bir sancak beyinin merkeziydi. Bey, 5000 askerle hazır bulunmakta ve kendisine emrolunan seferlere katılmakta, yıllık olarak da 10 kese altın almaktaydılar. Beye 255 umar ve zeamet bağlıydı.

Üsküp bölgesi iyi inşa olunmuş 350 köye sahiptir. Bu köylerden Üsküp Beyine 1000 20 kese altın gelmektedir. Beyin emri altında 40–50 arası kadılık bulunmaktadır. Ayrıca beş Naib bulunmaktadır. Yeniçerilerin başında Koca Ağa vardır. Yine 300 kişilik kuvvetiyle Kale Komutanı Ağa da görevlilerden birisidir. Bir diğer görevli sikke nazındır⁸⁹⁹. Bizim zamanımızda bu görevde Mahmut Paşa vardı. Bir diğer görevli ise haraç ağasıdır. Bu şahıs sancaktan 57000 akçe haraç alır. Başka bir görevli *Cebecibaşı*'dır. *Cebecibaşı*, bölgede bulunan güherçile madenini çıkarır. Vardar'da diğer görevli kişi olup bütün kervan inallarından baş vergisi alır.

2. Üsküp şehrinin şekli ve toprağı:

Şehir Vardar nehrinin sol ve sağında, geniş düz çayırılık ve bahçeliklerle süslü bir bölgede, nehrin batı yakasında iç kalenin bulunduğu yerde olup, kayda değer binlerce taş yapı ile süslenmiş bulunan dev bir yerleşim yeridir. Şehrin 70 mahallesi vardır. Rum⁹⁰⁰ tarihçileri Üsküp'ü Rum Masendevan'ı⁹⁰¹ olarak nitelerler.

3. İç Kale:

Burası güçlü, savunulabilir bir kale ve garnizondur. Kapılar ve duvarlar kösele taşlarıyla kayganlaştırılmış gibi kesilmiş taşlarla bina olunmuştur. Usta bir sanatçı o duvarın dev mermer sütunlarını sanki alçı gibi kesmiş ve süslemiştir. İç kale, şehrin ortasında bulunmakta olup *Şaddat*⁹⁰² tarafından inşa edilmiştir. Yan duvarları yaklaşık 50 arşın yüksekliğinde olan beşgen şeklinde yüksek bir kaledir. Kale, 70 kule ile süslenmiştir. Şehirde yaklaşık 2000 dükkân yer almaktadır. Kale çok yüksek kayalar üzerinde bulunmaktadır ve tüm ovaya hâkimdir.

Kalenin batı tarafından *Vardar* nehri geçmektedir. Bir tarafında cehennem kuyusu gibi bir uçurum bulunduğu orada hiç hendek yoktur. Fakat kalenin doğu, güney ve kuzey taraflarında kaya içinde oyulmuş derin hendekler vardır. Bu tarafta kapı önünde hendek üzerinden

⁸⁹⁸ Bu husustaki çalışmalarıma; H. Duda'nın, *Balkantürkische Studien*, Wien 1949 adlı eserine dayanmakta ve burada verilen özet bilgi, tamamen bu eserin özeti niteliğindedir.

⁸⁹⁹ Madenî para murakıbi

⁹⁰⁰ Doğu Roma Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki kısmı.

⁹⁰¹ Hazar'ın güneyinde bir bölge.

⁹⁰² Ad'ın oğlu, efsanevî İslâm öncesi hanedanı.

geçen bir tahta köprü bulunur. Bu kapının yeniden yapımı ve tamiri Murat b. Mehmet Han tarafından hicri 850 (M. 1466) yılında gerçekleştirilmiştir. İç kale içinde yaklaşık 100 birlik evi, zahire binaları ve alet yapıları vardır. Şehir yaklaşık 1060 adet yukarıdan aşağıya kırınızı tuğlalarla süslenmiş ve iyi inşa olunmuş zarif taş evlere sahiptir. Bunların en meşhurları *Mahmut Paşa Sarayı, Emir Paşa Sarayı, Koca Serdar Sarayı ve Siçan-zâde Sarayı*'dir.

Şehirdeki meşhur medreseler; *Sultan Murad Han Medresesi, Yahya Paşa Medresesi, İshak Paşa Medresesi, İsa Paşa Medresesi, Mustafa Paşa Medresesi, Karlızade Medresesi*'dir. Yetmiş yerde okul vardır. Her caminin yakınında bir okul açılmış. En meşhuru Koca Mustafa Mektebidir. Yirmi tane tekke var. Mevlevi tekkesi de var. Eskiden Pusanın evi tekkeymiş. Sonra Melek Ahmet Paşa'nın canı ile Mevleviler için ayrılmış. Bunlardan Lokman Hekim ve Baba Meddah tekkeleri çok meşhurdur. Akar suyuyla 110 çeşmesi, 200 sebilhanesi bulunmaktadır. Dere boylarında bin kadar değirmen var.

4. Üsküp pazarları:

Şehrin, kubbeleri ve küçük kubbeleri süslü 2150 kadar dükkânı bulunan çarşı pazarları var. Bunlardan en ünlüsü mücevher satılan Sultan Çarşısı ve İpek Tüccar Pazarıdır. Burada ayrıca ayakkabıcılar, boyacılar, çadırcılar, şapkacılar bulunur. Çarşının yollar çok temizdir. Her satış yeri sümbüller, güller, nergisler, menekşeler, reyhanlar, leylaklar, zambaklarla dolu saksılarla kasalarla süslüdür.

5. İmarethaneler:

İmarethanelerde yolcular, komşular, gelenler, gidenler, ilim adamları, fakirler, ihtiyaç sahipleri, dilenciler uygun bir şekilde duacı olarak sabah ve akşam yemeklerini yerler. Uygun seyahatler için yapılan bağış imaretleri şunlar: Yahya Paşa, Hünkâr, Koca Mustafa Paşa, İshak Beyoğlu, İsa Bey. Yemek olarak inceltilmiş balık ve küçük balıklar çok meşhurdur. Meyvelerden elma, ayva, bardak eriği ve şeftali çok güzeldir. İçecek olarak misk çok meşhurdur. Bal suyu, hardal, gelin otu ve üzüm şırası yaygın olarak verilir.

6. Üsküplü meşhur kişiler ve mukaddes yerler:

El-Mevlâ Çelebi-i Halebî: Bu zat Lokman Hekim manastırını denilen yerde medfundur. Mezar taşında ölümü ile ilgili şu mısra vardır:

*Aşık bu dünyadan öbür dünyaya göç etti.*⁹⁰³

Bilge Mehmet: Şairlerin sultanı Mehmet Efendi çok ...dür. Anadolu'da Ala-şehir'de doğmuş ve molla hayatı yaşamıştır. Tabî ilimlerle meşgul olmuş, ilmî araştırmaları için her görevi kabul etmiştir. Yeni şeylerin tarihinin özeli ve bir örneği olarak "*Wagia.-name-i Vaisi*"⁹⁰⁴ adlı eserini Sultan *I.Ahmed*'e sunmuştur. *Siyer-i Vaisi* 35 adlı eseri de çok mükemmeldir. O, bu eserinde yüce peygamberi, bazı sünî halifeleri tasvir etmiştir ki, bu kitapla büyük hakanlara bile üstün geldiğini anlamıştır. Bu kitap güçlü bir derleme kitabı olup anlaşılması için kâmûsa ihtiyaç vardır. Stilistik ilminin özetinde önemli edebiyat derlemeleri de vardır.

Mehmet Efendi çeşitli görevlerden sonra tekrar Üsküp'e döner. Burada hâkimlik görevi alır.

Hız. Mevtana: Hâkim, stilist, kâmil ve Hariri tarafından yeni baskısı yazılan Divanın müellifidir. Muamma ilminde *Hız. Mevlâna*'nın benzerine rastlanmamıştır. Yüzden fazla ilmî eser,

⁹⁰³ Bursalı Mehmet Talih ve Genanî'ye göre şöyle devam ediyor: "*Şair sefer eyledi cihandan*" (26.5.1571).

⁹⁰⁴ Babinger'deki Mehmet Tahir ve Genanî'ye göre şöyle devam ediyor: "*Şair sefer eyledi cihandan*" C:u 5.1571).

170 kadar Kaside ve hâlâ faydalanılan 40 ciltlik kitap yazmıştır. Özellikle bir eşine daha rastlanamayacak olan şu şiirini duydum.

*Yaratılış gününün ziyafeti başladığında
Onun sofrası ortada bulunuyor.
Onun sofrasından içenler sarhoş oluyordu
Ve bir daha iyileşmiyorlardı*

Bu güzel sözleri halk arasında yaşayan Veysî Efendi ezberden okuyarak şöyle diyordu:
"Allah rahmet eylesin, ne kadar güzel inana ihtiva ediyor."

Molla Çelebi'nin Mesire Yeri⁹⁰⁵: Asıl adı Valahî Ahmet Çelebi'dir. Üsküp'le doğmuştur. Burada hâkimlik yapmıştır. Mezarının bulunduğu yer şimdi mistiklerin mesire yeridir. Ölümüyle ilgili kronoloji şöyledir.

*"O hilâli, ölümünün haberini aldım ve kronoloji hakkında bilgi verdim.
Valahi'nin ruhuna Fatiha okuyun (H. 951, 5.3.1544)*⁹⁰⁶ denilmektedir.

Sâfuade'nin Mesire Yeri⁹⁰⁷: Temaşvar'ın mollası iken hastalığı esnasında son arzusu sorulunca

"Beni, Üsküdar'a gömün" dedi. Öldüğü zaman son arzusu üzerine Üsküdar'daki İshak Bey Camii'nin avlusuna defnettiler.

İshak El-Uskubî (İshak Çelebi): İshak Çelebi ilmî kariyerine Edirne'deki İbra-İtim Pasa Medresesinde başladı. Üsküp, Bursa ve İznik'te görev yaptı. İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet Camii'ndeki meşhur medresede çalıştı. Şair ve etnolog olarak tanınan Çelebi nihayet 20.6.1536 tarihinde kadılık vazifesinde bulunduğu Şam'da öldü.⁹⁰⁸

Mehmet Paşa: Defalarca başvezir olan Sinan Paşanın oğludur. Mehmet Paşa Kajir semtindeki Mehmet Paşa Camii'nin avlusunda gömülüdür. Mehmet Paşa 1590 yılında Yeniçeri Ağası, 1592 yılında Rumeli Beylerbeyi, bir yıl sonra Suriye Valisi olmuştur. Bir yıl sonra vezirliğe vekâlet eden başkomutan olmuştur.

Lider olarak fazla başarı gösterememiştir. Gran kalesini kaybetmesi üzerine inalları elinden alınmıştır. Belgrad kalesi komutanı olduktan sonra bir ara Konya Valiliği verilmişse de çabuk görevden alındı. Üsküp'ü ikâmet yeri olarak seçti ve burada öldü.⁹⁰⁹

Alteî Parmak (Şeyh Cadrâdî zade Mehmet oğlu Mehmet) : Üsküp'te doğdu. Bayramiye tarikatına mensup Seyyid Cafer Efendi tarikatının şeyhinin öğrencisiydi. Daha sonra İstanbul'u gitti. Fatih Sultan Mehmet Camii'nde haliz oldu. İstanbul'dan Kahire'ye göçtü. Kahire'de hafız, şeyh ve âlim olarak çalıştı ve 1623 yılında öldü.⁹¹⁰

Şeyh Lütfullah Efendi: Şeyhülislâm Zekeriya'nın oğludur. 1564 yılında doğdu. Kadı Çelebi olarak da tanınır. Tahsilini bitirdikten sonra Üsküp'e vali oldu. Daha sonra 7 defa Filibe kadısı oldu. Şair olarak da tanınan Şeyh Lütfullah Efendi 1632'de öldü.

7. Üsküp'teki camiler:

⁹⁰⁵ Vgl. OM. II. P. 476 ve S'o IV, P602'de 24.7.1599'da Üsküp'te öldüğü yazılır.

⁹⁰⁶ Bursalı Mehmet Tahir ve Mehmet Süreyya'nın verdiği tarihler yanlıştır

⁹⁰⁷ O iyi bir hâkimdir ve 26.1.1582'de ölmüştür. Vgl, s'o III P. 124.

⁹⁰⁸ sn. p. 299 ve ÜT p. 21.

⁹⁰⁹ S O IV. P. 139 ve ÜTp. 22.

⁹¹⁰TS p.758.

Sultan Murat Camii:

Saat Kulesi yanında bulunan Sultan Murat Camii, kitabeye göre h. 840 (M. 1436) yılında II. Sultan Murat tarafından yaptırılmıştır. Bugün bile Müslümanların merkezi olan Üsküp'ün Cuma Camii gösterişsizdir. Basık bir çatıyla kaplı olan dört tam kubbe, iki yan bölme taşıyan dikdörtgen yapısıyla inanılmaz bir etki yapar. Beş kemerle öne ve birer pencereyle sağa ve sola açılan girişin, çatının altında olması ona özel bir görünüm verir. Duvar yüzeyleri pencerelerle alt ve üst katlara açılır.

Al ağa Camii (İshak Bey Camii)

Gazi İshak Bey, Alağa ve İshak Camii'nin 1438 yılında⁹¹¹ inşa etti. İshak Bey fetih zamanında Osmanlı Komutanı kitabelere göre Paşa Jijit Bey'in oğludur. Paşa Jijit Bey, Üsküp'teki Meddah Camii'nin inşacıdır ve caminin avlusunda gömülüdür. Gazi İshak Bey'in oğlu İsa Bey'dir. Bosna'yı fethettikten sonra Bosna'nın ilk yöneticisi oldu ve Üsküp'ten Sırbistan ve Arnavutluk'u idare etti. Alağa Camii'nin plâni Selçuklu medreselerinin şemasından çıkan Osmanlı camii ve vakıflarının tipini andırır, halta aynısıdır. Caminin krokisi T biçimindedir. Caminin sağdan ve soldan farkedilen bina bölümlerinin yüksekliğinin ortasında bir kubbeli ve kemerli bir mekan yer almaktadır. Burası beş sivri kemerle öne doğru açılır. Merkez oda üzerinde kubbe sekiz taraflı bir tambur üzerinde bulunur. Hol ve orta eyvan basık çatılı, iki tambur üzerinde bulunur. Hol ve orta eyvan.basık çatılı, iki yan bina ise yuvarlak bir çatıya sahiptir. Sivri bir minaresi vardır.

İsa Bey Camii:

Bu camii İshak Beyin oğlu ve görevi devralmış olan İsa Bey tarafından h. 880/M. 1475 tarihinde inşa ettirilmiştir. Kitabede caminin II. Sultan Mehmet devrinde yapıldığı yazılıdır. İsa Bey Camii'de T biçiminde bir plâna sahiptir. Yapı itibariyle İshak Bey Camii'ne benzer. Duda'nın, Türk Kültür Tarihi ile ilgili daha pek çok eserleri vardır. Bu eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi suretiyle Türkiye'ye âit bâzı konuların batıda ne şekil kabullenildiğini daha yakinen görme imkanı olacaktır. Bu cümleden alarak tarafımızdan H.W. Duda'nın; Türkiye'de Hilâfet'den Cumhuriyet'e Geçiş, Balkan Türklüğü üzerine Araştırmalar adlı kitapların yanında, Türk Dili'nin Dünü-Bugünü ve Türkiye'de Türk Dil Reformu adlı makalelerini de Türkçeye tercüme etmiş bulunmaktayız. Bundan sonraki çalışmalarımızda Türk Kültür, Türk Dili vb ne ait konulardaki eser ve makaleleri de tercüme ederek kendi insanımızın istifadesine sunmayı bir görev kabul etmekteyiz.

ÖZET

Tebliğimiz, Avusturya'lı Türkolog Herbet W. Duda'nın 'Balkanlarda Türkoloji Araştırmaları' üzerine 1940'lı yıllarda yaptığı bir araştırmadan esinlenerek hazırlanmıştır. Biz bu çalışmamızda; mümkün olduğunca o gün ile bu gün arasındaki çalışmalarını ve değişiklikleri kısa boyutları ile ele almaya çalışacağız.

Bilindiği gibi Üsküp, I. Bâyezid tarafından 1389'da, Kosova Meydan muharebesinden sonra fethedildi. Osmanlı kaynakları Üsküp'ün fâtilhleri olarak Evrenos ve Timurtaş beyleri vermektedir. Fethin tam tarihi o zamanın bir kitabesinde 6 Ocak 1392 olarak kayıtlıdır.

Eyliya Çelebi Seyahatnamesi'sinin 5. cildinde 1660 yıllarındaki Üsküp hakkında, bir çok tarihi toponomik bilgiler vermektedir. Bu cümleden olarak Üsküpte'teki; 'Üsküp

⁹¹¹ El s.v. Üsküp İnşaa Tarihi Elezoviç tarafından tekrar verilen p. 14, Nr. 5 kitabelerde ispat edilmiştir. ÜTp. 37, İnşaa tarihini h. 831 (22.10.1427) olarak kabul ediyor, ama kaynak vermiyor

Kalesi, Üsküp Şehrinin şekli ve toprağı, İç Kale, Üsküp Pazarları, İmârethaneler, Üsküp'ün meşhur şahsiyetleri ve kutsal yerleri, Üsküp'teki Câmiler..vb' hakkında genel, kültürel ve toponomik bilgiler vermektedir.

Biz burada Üsküp hakkında, o döneme âit bâzı yazar, seyyah, tarihçi ve bilim adamlarının görüşlerini kısaca belirtmeye çalışacağız. Çünkü o günden bugüne Üsküp ve çevresinde o kadar çok değişiklikler olmuştur ki bunların mutlaka ortaya konulması gerekir.

ISLAMSKI (TURSKI) ELEMENAT VARDARSKOG DELA MAKEDONIJE U DEMOGRAFSKIM PROCESIMA XX STOLJEĆA

Novica VELJANOVSKI

Kad govorimo o islamskom elementu Vardarskog dela Makedonije podrazumevamo, glavno, tursku nacionalnu manjinu, makedonske muslimane⁹¹² i

⁹¹² U dobu vladavine Osmanske imperije na Balkanu, a naročito u Makedoniji koja je do 1913 g. bila celovita i u sustavu Imperije, deo slavenskog življa primio je Islam kao svoju religiju. Do kraja prve

bošnjake⁹¹³ t.j. muslimane slovenskog porekla, koji su primili Islam kao religiju, a manje na albansku populaciju koja je u ovom stoljeću postala najveća etnička zajednica u ovom delu Makedonije, izborila se za svoj drugačiji status u R. Makedoniji ali u ovom stoljeću nije bila izložena istim migracionim pritiscima na koje je bila izložena turska nacionalnost, bošnjačka i grupa makedonskih muslimana. Naravno, etnička grupa bošnjaka islamske veroispovesti u Makedoniji definisana je u utavnim dokumentima R. Makedonije nakon njenog osamostaljenja 1991 godine, ali njeno naseljavanje u Makedoniju i iseljavanje van nje, iz ekonomskih ili drugih razloga, odvijalo se u toku XIX i XX stoljeća⁹¹⁴. Tako je postala sastavni deo povjesnih procesa u Makedoniji.

Treba napomenuti da je problem koji razmatramo dosta komplikovan, a postavljen i ovakvom vremenskom rasponu, nije moguće detaljnije ga obraditi u jednom kratkom prilogu. Zbog toga se zadržavamo samo na neke osnovne stvari.

Značajniji demografski procesi u Makedoniji događali su se nakon balkanskih ratova 1912 i 1913 godine. Naime do kraja Drugog balkanskog rata 1913. godine, Makedonija je bila celovita pa nisu prisutna neka velika migraciona pomeranja ne samo kod muslimanskog, već i kod makedonskog stanovništva⁹¹⁵. Zbog toga u već objavljivanim radovima koje smo uspeli konsultirati, autori se uglavnom osvrću na period posle balkanske ratove⁹¹⁶. Iz istog rasloga to ćemo učiniti i mi.

Kako se u Prvom balkanskom ratu pokazala nespремnost Turske da se odbrani od napada balkanskih država koje su uzeli učesće u ratu, ona je morala kapitulirati. Nakon poraza turske vojske, pojavile su se nesporazumi oko deobe plena, pa je započeo Drugi balkanski rat koji je bio međusaveznički rat za osvajanja teritorija, a narocito makedonskih. Drugi balkanski rat je okončan Bukureškim mirovnim ugovorom od 10 avgusta 1913 godine i deobom Makedonije. Ona je prestala da postoji u svojim dotadašnjim, povjesnim, geografskim prirodnim i etničkim granicama. Na makedonskoj teritoriji, umesto turske, bila je uspostavljena nova vlast, odnosno srpska, grčka i bugarska, a ne jednom delu i albanska.

Situacija koja je stvorena novom okupacijom nije bila prijatna ne samo za Makedonce već i za sve druge etnikume. Ipak od svih ostalih nacionalnih grupa Turci su bili najugroženiji. Kao osnovni etnički elemenat za vreme postojanja Otomanske imperije, na njih se isturio bes ostalih balkanskih naroda. Oni su se osećali nelagodno pa

decenije XX-og stoleća u Makedoniji stalno je bio prisutan proces islamizacije. Ona se realizovala na razne načine, ali uglavnom u okviru obrazovnog sistema Imperije. Rezultat toga jeste i pojava novog etničkog fenomena "makedonski muslimani", kojega smatramo da je kao termin karakterističan za R. Makedoniju. To je etnička grupa koja je zadržala makedonski jezik, a primila Islam kao religiju.

⁹¹³ D-r Liljana Gučevska, Bošwak-Bošnjak vo makedonskataonimija, zb. Bošnjacite na Balkanot, Naučno društvo Skopje i "Reklam EN-ES" Skopje, 2002, s.183-190.

⁹¹⁴ D-r Marija Pandevska, Doseluvaweto na bosanskite Muhaxiri vo Makedonija vo godinite vo godinite na Golemata Isto-na kriza (1875-1881), zb. na trudovo Društvo za nauka i umetnost Skopje i "Reklam EN-ES" Skopje, s. 67-82; D-r Gligor Todorovski, Muslimanskite iselenici (Muhaxiri) vo Makedonija po Mladoturskata revolucija, cit. zbornik, s. 35-65.

⁹¹⁵ O ovome videti: d-r Gligor Todorovski, Nekoi migracioni pojavi vo Makedonija od Berlinskiot kongre do Prvata balkanska vojna, cit. zb. s. 15-24; D-r Gorji Malkovski, povoenite procesi na doseluvaweto na Bošnjacite vo Makedonija do 1961 g. s. 137-142.

⁹¹⁶ Detaljnije o ovome v. d-r Gligor Todorovski, Demokratskite procesi i promeni vo Makedonija od početokot na Prvata balkanska vojna do osamostojuvaweto na Makedonija (So poseben osvrt vrz islamiziranite Makedonci), Institut za nacionalna istorija Skopje i "Matica makedonska", Skopje 2001, 1-424 s.

su se počeli iseljavati na onim teritorijama koje je Turska zadržala u okvirima svoje državne teritorije. Albanci, kao i islamizirani Maedonci za vreme postojanja Osmanske imperije, identifikovali su se sa islamskom verom, koristili privilegije koje im je omogućavala turska vlast, ali posle njenog pada nisu zbog toga imali neke posledice kakve su imali Turci. Naravno da, zbog osećaja islamske veroispovesti i turske državne pripadnosti, zajedno sa povlacenjem turske vojske iz Makedonije, bilo je izvesnog povlačenja ka jugoistoku, t.j. u Tursku, ali ne tako masovno kao kod Turaka.

Teško je utvrditi tačan broj stanovništva u Makedoniji (Turaka i pripadnika ostalih nacionalnosti) koji su imali islam kao religiju ne samo do Balkanske ratove, ali i nakon toga. Državni statistički popisi stanovništva nisu sasvim uredno sačuvani ali I pitanje je dali su sasvim otporni na tendencioznosti. To pitanje i historiografski nije dovoljno obrađivano, mada u radovima, a naročito objavljivanih zadnjih godina, ima dosta politizacije. Ipak nepobitna je činjenica da još sa prvim naletom vojski balkanskih država u Makedoniju u jesen 1912 godine, Vardarskog dela Makedonije napustio je veliki bran muslimana, glavno Turaka, ali i ostalih nacionalnosti⁹¹⁷. Jedan od razloga toga nije samo strah od fizičke likvidacije, već strah o svojoj budućnosti. Kod muslimana se znalo da u režimima novih balkanskih država neće imati one društvene privilegije koje su imale pre toga za vreme vladavine Turske. Naravno da je tome doprinela I muslimanska verka propaganda. Islamski verski poglavari i odže preuveličavale su opasnost novih vlasti balkanskih država pa su propagirali iseljavanje islamskog stanovništva⁹¹⁸. Takođe nije beznačajan razlog i sam odnos novih okupatorskih vojski, paravojski i drugih pripadnika okupacionih snaga na teritoriji Makedonije. Na mnogim mestima oni su nastupali osvetnički pa zbog dugogodišnje turske vlasti stradali su nedužni Turci ali I drugi muslimani samo zbog toga što su bili muslimani. To nam potvrđuju i neki delovi komisije zvane "Karnediva komisija", koja je bila zadužena da ispita zlodela nastala na teritoriji Makedonije⁹¹⁹. U izveštaju pomenute komisije navodi se da je bilo pojava prisilnog prevođenja u pravoslavlje, koje neki autori osporavaju, navodeći da sa islamske vere teško je bilo prevesti u pravoslavlje, itičći primer islamizacije makedonskih muslimana⁹²⁰.

Sporovođenje bilo moguće administrativnim merama, a naročito promenom imena i prezimena ili tome slično⁹²¹. Srpska vlast, nakon utvrđivanja granica sa njihovim susednim državama (Albanijom, Grčkom i Bugarskom) sproveli su popis stanovništva, ali se u njima ne pominju nacionalne manjine (Turci, Albanci i sl.), kao ni makedonski ili drugi muslimani. Popisom iz 1914 godine prikazan je broj od ukupno 961.994 stanovnika, a pominje se samo Ohridki okrug kao okrug gde je popisano 77. 152

⁹¹⁷ Citirani rad, s. 12.

⁹¹⁸ Nezavisno od toga koja će vlast biti uspostavljena nakon povlačenja Turske, za nju je to bila "đaurka", tj. "kaurka" vlast.

⁹¹⁹ Opširnije o ovome v. d-r Petar Stojanov, Makedonija za vreme na Balkanskite i Prvata svetska vojna (1912-1918), Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1969; O migracionim i drugim posledicama Balkanskih ratova videti knjigu "Porane{nite balkanski vojni 1912-1913) Izve{taj na Karnegievata balkanska komisija, "Kultura", Skopje, 2000, s. 183 i dr. stranici.

⁹²⁰ D-r Gligor Todorovski, pomenuti rad, ne slaže sa konstatacama Karnedieve komisije po pitanju odnosa prema muslimanskom verom. V. pomenuti rad s. 15.

⁹²¹ Treba reći da je ovakvih pojava bilo, ali ne treba se zanemariti da su I sami pripadnici muslimanske vere zbog dobijanja nekih privilegija bili saglasni da promene svoje ime, t.j. da se pokrste.

stanovnika od kojih je 26. 770 muslimana⁹²². Cilj ovoga popisa je bio, između ostalog, da se vidi etnički sastav tadašnje “Južne Srbije”, ali indikativno je u njemu odsutnost drugih nacionalnosti⁹²³, kao i odsutnost muslimanskog stanovništva. Može se pretpostaviti da su oficijalne srpske vlasti bežali od realnih pokazatelja jer su se bojali mogućnosti obezbeđivanja manjinskih prava. Drugačije se ne može objasniti činjenica da brojna populacija makedonskih muslimana dobila je naziv “Srbi muslimanske vere”⁹²⁴. Međutim naučna istraživanja srpskih naučnika u nekim regionima zapadnog dela Makedonije pokazuju drugačiju sliku. To potvrđuju i istraživanje Jovana Hadži-Vasiljevića⁹²⁵ koji je u svojim radovima iznosio drugačije podatke⁹²⁶. Iseljavanje muslimana, naročito Turaka iz Makedonije, tada nazivane “Južnom Srbijom” produžilo sa nesmanjenim intenzitetom jer nova srpska vlast uskratila privilegije muslimanima turskog ili albanskog porekla, kako i ostalim muslimanima a takve dala svojim stanovnicima, Srbima⁹²⁷. Osim toga ne treba zanemariti pritisak koji je na jedan ili na drugi načebio prisutan. Nije bio sasvim smanjen revanšizam prema Turcima koji je prvih godina uspostavljanja srpske vlasti u Vardarskoj Makedoniji bio intenzivniji. Činjenica je da se iseljavanje produžavalo zbog već pominjanih razloga uopšte, ali iz ovog dela Vardarske Makedonije naročito jer je bilo neophodno pojačati srpsku propaganda kako bi se omogućilo lakše upravljanje makedonskim stanovništvom. Iz ovog dela Makedonije najviše su se iseljavali Turci, ali bilo je iselenika Albanaca, makedonskih muslimana, bošnjaka i drugih stanovnika islamske vere.

Ostaje činjenica da se Balkanskim ratovima na teritoriji Makedonije dogodio najveći pogrom turskog stanovništva. Međutim proces iseljavanja i promene etničke strukture u Vardarskom delu Makedonije produžili nakon tih ratova. To se odvijalo smirenijim tempom, ali započet proces se nije mogao zaustaviti. Tako je proces iseljavanja bio produžen i za vreme Prvog svetskog rata i kasnije. Okupacijom Makedonije od strane bugarske armije 1915. godine i formiranjem Makedonske voene inspekcione oblasti sve do 1918. godine, bugarska vlast je preduzela mere da bi Makedoniju oslobodila “srpskog elementa” i drugog “nebugarskog” stanovništva. Međutim nije stradao samo onaj elemenat koji su Bugari nazivali “srbomannima” već i muslimanski deo stanovništva. Iz Vardarskog dela Makedonije pod bugarskom okupacijom 1915-1918. godine iseljeno je mnogo porodica Turaka. To se naročito događalo u reonima Tikveša i Negotina, gde nakon proganjanja islamskog stanovništva, bilo spaljeno veći broj sela. Iz Makedonije u Tursku, t.j. Malu Aziju povuklo se i dosta imućnih porodica aga i begova, jr su smatrale da će im u Turskoj biti bolje jer odlaze u t. zv. “zemju alaha”⁹²⁸.

⁹²² Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914, izbor i redakcija d-r Gligor Todorovski, “Prosvetno delo”, Skopje, 1979, ss. 101.

⁹²³ Srpska vlast nije priznavala postojanje drugih nacija u Srbiji osim Srbe.

⁹²⁴ U okvirima nove srpske države nije bilo priznato postojanje drugih nacionalnosti. Nije bila priznata makedonska nacija. Makedonci su dobili novo ime “Južni Srbi”. Analogno tome su nazivani I muslimani slavenskog porekla.

⁹²⁵ Jovan Hadži-Vasiljević (1868-1935), istoricar i književnik. Napisao više radova. Poznat je njegov rad “Prilep i njegova okolina”.

⁹²⁶ Jovan Haxi Vasiqevih, Muslimani na {e krvi u Ju`noj Srbiji, Beograd, 1924, s. 28-29.

⁹²⁷ Naravno da nisu samo Srbi dobijali privilegije, ali su ipak bili brojniji.

⁹²⁸ D-r Gligor Todorovski, cit. rad s. 51.

Prvog decembra 1918. godina bilo je formirano Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Činjenicom da je u toj državi nisu bile priznate druge nacije, nije se moglo očekivati bolji odnos prema manjinama, ali naročito ne prema pripadnika muslimanske vereispovesti. Bile su uspostavljene društveno ekonomske odnose, koje su se bazirali na državnu intervenciju i represiju. Muslimani, a najviše islamizirani Makedonci, nisu mogle da se prilagode tim odnosima. Proces iseljavanja Turaka nije prestao. To su pratili i islamizirani Makedonci, koji, mada nisu znali turski jezik, deklarirali su se kao Turci i odlazili u Tursku. To su činili i bošnjaci koji su se u Makedoniji bili naslejavani nakon 1875. godine, kao i nakon Mladoturske revolucije 1908. g.⁹²⁹ Smatrajući da će im biti bolje oni su svoju muslimansku veroispovest identifikovali sa turskom pripadnošću. Državni organi Kraljevine SHS prema nesrpskim stanovništvom odnosili su se sa nepoverenjem. U kulturno-obrazovnom smislu nisu im bile omogućeni uslovi da bi se brže oslobađali nasleđene zaostalosti. Zaostajali su u ekonomskom i u socijalnom smislu.

Treba naglasiti da za vreme Kraljevine SHS, a kasnije i Kraljevine Jugoslavije, nije se moglo tačno utvrditi broj muslimana koji su se iselili. Neki podatci i tada nisu bili dostupni javnosti. U ovom periodu bila realizovana dva popisa stanovništva i to jedan 1921., a drugi 1931. godine. U ovim podacima pored nacionalne pripadnosti Srba, nije bilo mesta za Makedonce, koji su označavani kao Srbi, a takođe za islamizirane Makedonce i za bošnjake. Jedan dobar deo islamiziranih Makedonaca svrstavan je u rubrikama Srbi, Turci i Albanci. Ali svi ti najčešće su ulazili u grafama koje su označavale njihovu versku pripadnost. Zbog toga je i danas veoma teško tačno utvrditi broj stanovnika muslimanske vere koji su ostali u Makedoniji. Tome doprinosi sam fakt što se proces iseljavanja ide istodobno sa permanentnim procesom promena etničke structure u Makedoniji. Pored toga mora se imati u vidu da umesto onih pripadnika turske manjine i pripadnika makedonskih muslimana i bošnjaka, na njihovim imotima su doseljavani srpski kolonisti iz Srbije ili iz Bosne i Hercegovine. Između onih koji su dolazili iz Bosne i Hercegovine bilo je i pripadnika muslimanske vere.

Činjenica je da Turci i drugi pripadnici muslimanske vere nisu mogli, ali i nisu hteli da napuste svoje rodne kuće. Razumljivo je da su najčešće ostajali pripadnici bogatih slojeva turske feudalne klase koji su za vreme vladavine Osmanske imperije bili dobre ekonomske i političke situiranosti. Tako u novoj državi Kraljevine Jugoslavije, odnosno u Makedoniji, ostali su turske age, begovi i visoki verski činovnici kojima nisu uzeti poljoprivredni imoti i u nekim krajevima produžili feudalnu poljoprivrednu delatnost. Ostali su oni koji su pokazivali lojalnost novom režimu tadašnje jugoslovenske države. Oni su se povezali sa moćnom Radikalnom strankom, koja je koristila njihove glasove da bi dobila izbore. Oni su osnovali nacionalnu stranku "Džemijet" koja je svoju političku delatnost proširila i u Makedoniji. Formirana na verskoj i nacionalnoj osnovi ona je bila prva politička stranka koja je obuhvatala dobar deo građana muslimanske vere⁹³⁰.

Raznovidnim manipulacijama i ucenama ova stranka, kao i bosanska stranka Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) koja je imala svoju delatnost u Makedoniji, glasovima ovih poslanika Radikalna stranka u koaliciji sa Demokratskom strankom uspevala je da vlada zemljom. Njima su obećavane razne beneficije, a naročito u

⁹²⁹ Videti cit. priloge d-r Marije Pandevske i d-r Gligora Todorovskog u f. 3.

⁹³⁰ Opširnije v. d-r Aleksandar Apostolov, Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija, "Misla", Skopje, 1990.

vezi sa agrarnim pitanjima. Njihovim glasovima omogućavano je donošenje ustavnih akata sa kojima je omogućavano održavanje totalitarnog režima u kraljevini. Zbog obećanih privilegija nije se mogla sprovesti konsekventna agrarna reforma i dugo zadržavanje feudalnih vlasnički odnosa u agraru. Sa druge strane to je omogućilo usporavanje procesa iseljavanja jer su muslimani osećali da su postali politički factor i da će moći da se prilagode na novim uslovima.

Početak Drugog svetskog rata 1939 godine u Vardarskom delu Makedonije stvorio je sasvim novu situaciju, ne samo za pripadnike islamske vereispovesti već i za ostalo stanovništvo. U Vardarskoj Makedoniji, kako je poznato u istoriografiji između dva rata narastao je pokret za nacionalno i socijalno oslobođenje. Nosioi tog pokreta su se nadali i očekivali da bi promene koje bi došle uporedo sa vojnim dejstvima bile bi dobre za ostvarivanje makedonskog nacionalnog cilja. Kao i makedonski, tako i islamski elemenat nije bio zadovoljan svojim stanjem i tertmanom od strane vladajućih krugova. Zbog toga nije se mnogo brinuo dali će ta kraljevska država opstati ili neće. Mada nisu mogli ozbiljnije uticati na tok događaja, jer su unutrašnju i vanjsku politiku Kraljevine Jugoslavija u oči rata vodili kralj i vladajućih stranaka, mogli u uticati na seukupno antidržavno raspoloženje. Napad na Jugoslaviju 6 aprila 1941. godine nije dočekan s nekim velikim iznenađem, ali ne i naročitom zabrinutošću. Naravno da se stvorilo jedno narodno nezadovoljstvo koje je proizlazilo spontano zbog opasnosti od Hitlerove nacističke agresije, ali ne i zbog opstanka same države. Treba reći da je tome veoma doprinela Komunistička partija Jugoslavije, koja je videla svoju šansu za osvajanja vlasti, a to su podržali mulimanski vrnici.

Posle sloma Jugoslavije Vardarski deo Makedonije su okupirale bugarske, italijanske i nemačke snage. Zapadni deo koji je bio naseljen albanskim, glavno islamskim stanovništvom, okupirali su Italijani⁹³¹. Čitav rat se vodio spor između Italijana i Bugara, ali je činjenica da na onom delu koji su okupirali Italijani, znatno se poboljšala pozicija muslimanskog stanovništva sami tim što italijanska vlast Albancima omogućila vršenje civilne vlasti, a naročito u domenu lokalne vlasti. Na teritorijame koje su bile pod vlasti Bugarske, položaj muslimanskog življa bio je daleko gori. U tom periodu muslimani sa ovih tertorija pod vlasti Bugarske, napuštali su tu teritoriju i odlazili u mestima gde je vast bila italijanska, t.j. albanska jer su smatrali da će imati bolji status. Sa druge strane zbog pritiska Albanaca sa ovih teritorija na istoku gde je bila bugarska vlast bežali su stanovnici slovenskog porekla, tada preimenovi od “Srbe” u “Bugare”. Bugarske vlassti, poput naziva u Bugarskoj, dali su novo ime makedonskim muslimanima, koje u evidentirali kao “B’lgarski muhamedani”.

Smatrajući da je cela Makedonija naseljena stanovništvom bugarske nacionalnosti, oni su u sporovima oko demarkacione granične linije sa Italijom nastojali da koriste stanovništvo islamske konfesije da bi pokazali da njegovo nezadovolstvo nije rezultat bugarske politike već nezadovoljstvo politikom prethodne jugoslovenske , t.j. srpske vlasti. Međutim sačuvani dokumenti govore da na teritoriji Makedonije postojalo nezadovoljstvo kod muslimana, a naročito kod islamiziranih Makedonaca I bošnjaka

⁹³¹ Opširnije o toku okupacije i stanje na okupiranim teritorijama videti: d-r Gligor Todorovski, Okupacijata na Zapadna Makedonija (1941-1944), vtoro dopolneto i pro{ireno izdanie, NIO “Studentski zbor”, Skpje, 1982.

protiv bugarske vlasti, istacajući i to da su oni “bili gori i one u predratnoj Jugoslaviji”⁹³². Bugarska vlast narocito nje bila naklonjena prema onom grupacijom koju je ona nazivali “Bugarski muhamedani” jer su smatrali da se oni automatski sa uspostavljanjem bugarske vlasti morali da se deklariraju kao pripadnici bugarske nacije. Zbog njihovog inertnog odnosa ništa nisu preduzimale da se iz zarobeništva kod Nemaca⁹³³ oslobode zarobljenici, pripadnici ove populacije.

Prema makedonskim muslimanima ništa bolji nije bio i odnos albanske vlasti u onom delu koji je bio pod italijanskom okupacijom. Albanci su smatrali da ova populaciju, obzirom na to da je imala islam kao religiju, imaju imena pa i prezimena ista sa Albancima, automatski trebaju biti Albanci. Njima je prinudno nametan albanski jezik, t.j. ono koje je još nedostajalo da bi se smatrali pripadnici albanske nacionalnosti.

Islamizirani Makedonci pružali su energičan otpor ovim pojavama i odnos prema njima od strane Bugara i Albanaca. Najizrazitiji primer je otpor roditelja da njihova deca u školama uče albanski kao matrenji jezik. Neki su izjavljivali da su njihovi pretci uzeli islam kao religiju, te da nisu hteli ni pretci, pa ni oni da uzimaju nasilno neki drugi jezik, u slučaju albanski jezik. Bilo je slučaja reakcije i protiv prisiljavanja od strane Albanaca da prilikom njihovih poseta albanskim opštinama nose kapu bele boje, koja je tradicionalan symbol albanske narodne nošnje.

Islamski elemenat, a naročito Turci, aktivno se uključio u antifašistički rat Makedonije 1941. godine. Makedonska historiografija nije jedinstvena po pitanjima njihovog učešća u ratu. Činjenica je da dobar deo Albanaca u Zapadnoj Makedoniji imali iluzije da su ostvarili nacionalnu slobodu time što im je italijanska vlast omogućila obavljanje civilne vlasti. Zbog tih razloga jedan deo albanske populacije se opredelio za borbu protiv partizanskog pokreta u Albaniji i u Makedoniji u čemu je prednjačila organizacija “Bali kombtar” koja je prisno saradivala sa nemačkim i italijanskim okupacionim snagama. Turska manjina je bila zatečena i sa samom činjenicom da je Turska u toku Drugog svetskog rata ostala neutralna. Nesporno je učešće makedonskih muslimana koji živeli u oddelnim regionima Makedonije.⁹³⁴ Turci i makedonski muslimani priključili su se snagama makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta prihvatajuć ideju stvaranja novue makedonske države zasnovanu na ravnopravnost svih naroda i nacionalnih manjina koji su u njoj živeli⁹³⁵. Tako, u globalu, može e reći da je muslimanski factor u Vardarskom delu Makedonije uzeo zapaženo učešće u antifašističkom ratu Makedonije 1941-1944 godine⁹³⁶.

Islamski elemenat u periodu 1944-1991 godine, t.j. u periodu u kome je Makedonija bila satavni deo SFR Jugoslavije, bio je svrstavan u nacionalne manjine. Njegova je status bio isti ili sličan sa sa svim muslimanima u toj zaedničkoj

⁹³² D-r Rastislav Terzioski, Nekolku novi dokumenti za odnosot na bugarskite okupatori kon narodnostite vo Makedonija, Skopje vo NOV 1942, materijali od naučiot sobir, Skopje, 1983, s. 296.

⁹³³ Isti izvor, s. 295.

⁹³⁴ O njihovom učešću videti: d-r \orji Malkovski, Makedonskite muslimani od Veles i Vele{ko vo Narodnoosloboditelna vojna i Revolucijata (1941-1945), zb. Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci, RZ na kulturno-nau~nite manifestacii na makedonskite muslimani. Skopje, 1987, s. 176.

⁹³⁵ Detaljnije informacije o učešću makedonskih muslimana u antifašističkom ratu 1941-1945 godine daje nam d-r Gligor Todorovski u pomenutom radu “Demgrafskite procesi...” s.191-284.

⁹³⁶ O učešću Albanaca u Narodnooslobodilačkom ratu Makedonije pisao je d-r Masar Kodra, koji je osamdetih godina odbranio doktorku disertaciju na tu temu na Zagrebačkom sveučilištu, ali, koliko je nama poznato ali nije nam poznato je li rad objavljen.

federativnoj državi. Pozivajućse na načelima dokumenata koje je doneo Prvo sasjedanje ASNOM-a 2 augusta 1944 godine, a naročito Dekracije ASNOM-a o osnovnim pravima građana DF Makedonije⁹³⁷, nacionalnim manjinama u Makedonije, uključujući i pripadnike nacionalnih manjina islamske religije, bila je zagantovana puna ravnopravnost. Naročito treba itaći pravo na slobodni verski život i isticanje nacionalna i verska osećanja⁹³⁸. Kasnije u toku postupka za donošenje ustava FNRJ početkom 1946. i Ustava NR Makedonije krajem 1946. godine i prelaskom ka administrativno-centralističkom sistemu upravljanja, neka njihova prava su postepeno sužavana. Zapravo, nije bilo mnogo formalnih promena ali je bilo realnih u odnosima prema islamskim zajednicama. Tu naročito treba istaći donošenje nekih zakonodavnih akata koja su zadirala u verska osećanja kakav je bio Zakon o zabrani nošenja zara i feredža koji je donet 1951. godine⁹³⁹.

Karakteristično je to da status makedonskih muslimani, koji su se kao posebnu društvenu kategoriju pojavile sredinom prošlog veka, nije bilo postavljjan prvih dvadesetak godina nakon oslobođenja i konstituisanja nove makedonske države. Prvih godina oni su bili postavljeni u takvom položaju da se je očekivalo na njihovo opredeljenje, pa su se često tretirali kao "nacionalno neopredeljena" kategorija, kao i muslimani u Bosni i Hercegovini ili druge republike. Dugo se čekalo na njihovu "ličnu" svest i savest o njihovom nacionalnom opredeljenju što je doprinelo da se dugo manipuliš sa njihovim verskim osjećajima u zavisnosti od toga kakvi su bili politi~ki odnosi sa Albanijom ili sa Turskom.

Tokom 1953 godine u Makdoniji bio je realiziran prvi ozbiljniji popis, jer je onaj iz 1948 godine⁹⁴⁰ bio realiziran u složenim političkim uslovima sa situacijom nastalu sa Informbiroom⁹⁴¹. Ovaj je popis pokazao da je u Makedoniji 1953 godine živelo 390.949 pripadnika muslimanske veroispovesti⁹⁴². Vo odnos na nacionalnata pripadnost 162 524 Albanci, 203 938 Turci i 20 462 Romi. Grafata "Makedonski muslimani" nije postoeala⁹⁴³.

Ekonomski, a naročito politički razlozi koji su od strane državne vlasti naloženi vernicima islamske veroispovesti a naročito kod pripadnika turske veroispovesti kod njih su stvorili nezadovolstvo. Tome je naročito doprineo pomenuti zakon o zabrani nošenja zara I feredža jednog od osnovnih belega islamske vere. Naravno da je tome doprineo i odnos vlasti u celini prema muslimanskom stanovništvu, prema verskim objektima i sličnim postupcima. Nije se dovoljno poštovala osećajnost vernika muslimana na njihovu religiju, pa bilo je slučajeva da se verski objekti, kao na primer Džamije, otstranjaju i bez neke naročite potrebe sa obrazloženjem zbog potreba urbanističkog plana. Naravno da je bilo otstranjivanje i drugih verskih objekata jer je bila

⁹³⁷ Zbornik na dokumenti ASNOM, t. I kn. 1, izbor redakcija d-r Aleksandar Hristov, d-r Mile Todorovski i d-r Novica Veljanovski, Arhiv na Makedonija, Skopje, 1944, s. 157-158.

⁹³⁸ U članu 4 Deklaracije se kaže: "Svatom čoveku garantovana je sloboda veroispovesti i sloboda savesti"

⁹³⁹ "Slu`ben vesnik na NRM" br. 1/1951 godina.

⁹⁴⁰ Nema podataka o nacionalnim i verskim izjašnjavanjima.

⁹⁴¹ Odnosi se na sukob FNRJ sa Sovjetskim Savezom i zemlje koje su njega podržale, koji je izazvao štetne političke, ekonomske i druge posledice.

⁹⁴² Dr`aven zavod za statistika na R. Makedonja, Popisi na naselenieto vo Republika Makedonija 1948,1953,1961,1971,1971,1991,1994 – naselenie na R. Makedonija spored izjasnuvaweto za nacionalnata pripadnost, Skopje 2002, s. 24.

⁹⁴³ Takve grafate nisu postojale i za druge etničke grupe u svim narednim popisima u Jugoslaviji.

proglašena odvojenost crkve od države koje se nonšalantno i proizvoljno tumačilo u praksi. Zanemarivana je činjenica da su to verski objekti i da predstavljaju spomenici islamske ili neke druge kulture.

Zbog navedenih, ali mnogo više zbog ekonomskih razloga, pedesettih godina, tačnije 1953. godine, počelo masovno iseljavanje Turaka, manje i ostalih muslimana u Tursku. Na početku dozvolu za iseljavanje su dobijali samo Turci iz centralne i istočne Makedonije, da bi se kasnije proširilo na sve teritorije i na sve stanovnike islamske veroispovesti koji su se sami deklarirali da pripadaju turskoj nacionalnosti.

Iseljavanja Turaka i drugih muslimana iz Makedonije nije bilo propisano zakonskim aktom već samo nekim političkim odlukama koje nisu bile javno prezentirani. Zbog toga su u Makedoniji iseljavanje tražili i dobijali i islamizirani Makedonci, bošnjaci⁹⁴⁴ pa i Albanci – muslimani. Kako su Makedonski muslimani bili evidentirani kao “Torbeši”, u ovim pravima nisu bili izednačavani sa pripadnicima turske nacionalnosti. Do 1956. godine interes za iseljavanje kod svih muslimana (Albanaca, “makedonskih muslimana”, bošnja permanentno rastao. Obzirom na to da do 1957. godine neorganizovano iseljavanje koje nije bilo regulisanom zakonodavnim aktom već samo internim aktima u organima državne uprave, veoma često dovodilo do imotnopravnih problema i konflikata. Vlasnici imovine pojedinih iseljenika u nadi da će dobiti dozvolu za iseljavanje, prodavali su svoju imovinu. Kako neki nisu uspjeli da dobijaju vizu za iseljenje, tražili su vraćanje imovine od strane države.

Politički i državni organi Makedonije, verovatno zbog intenziviranja procesa iseljavanja, a naročito zbog iseljavanja makedonskih muslimana, koji su, uglavnom, smatrani makedonske nacionalne pripadnosti, pokušali su da spreče ili smanje ovaj proces. Tome je doprinelo i samo poboljšanje odnosa sa Turskom 1957. godine, koja smatramo da je intervenirala diplomatskim putem da se ovo iseljavanje svede na razumnu meru. Više puta 1958 i 1959. godine je raspravljala Komisija za međunacionalne odnose. Tokom 1958. godine pomenuta Komisija za međubacionalne odnose CK SKM, zatražila mišljenje po pitanju iseljavanja od strane Turaka od organe CK SKJ u Beogradu⁹⁴⁵.

Početkom 1960. godine u NR Makedoniji bila je formirana Komisija za verska pitanja⁹⁴⁶ sa ingerencijama državnog organa uprave⁹⁴⁷. Ona je preuzela na sebe zadatke koje je do tada obavljala vlada (Izvršno veće), t.j. njen resor obrazovanja i kulture. Tako je ona u svom radu tretirala i u odnosima sa verskim zajednicama tretirala problem islamske veroispovesti. To je bilo sasvim formalizirano jer je sam odnos prema religiji, kako i prema iseljavanju uopšte u suštini ostao isti⁹⁴⁸.

Ozbilnije sa muslimanskim faktorom u Makedonija se suočila 1968. godine kada su se pojavile albanske demonstracije u Tetovu i Gostivaru. Politički faktor Makedonije, iznenađen agresivnošću tih demonstracija, da bi zataškao njihov pravi razlog, proglasio je da je politika po tom pitanju bila ispravna, te da je ona “dovela do

⁹⁴⁴ Videti: Gordana Pletvarska, Bošnjaci u Makedonija vo pedesettite godini na dvaesettiot vek (vo ramkite na partiskata politika vo odnos na malcinstvata vo DFM-NRM), cit. zb. s. 143-148.

⁹⁴⁵ Državni arhiv na R. Makedonije, f. CK SKM, Komisija za međunacionalni odnosi, k. 24.

⁹⁴⁶ Spored evidencije te Komisije registrovano je 23 konfesionalne zajednice.

⁹⁴⁷ “Služben vesnik na NRM” 1/1960 g.

⁹⁴⁸ U popisu od 1991 g. broj Turaka je 77 080 što je smanjenje za skoro dve trećine u odnosu na broja od 1953 g. Za makedonske muslimane, bošnjake i druge muslimane nisu postojale rubrike.

izgradnje bratstava i jedinstva na socijalističkim osnovama⁹⁴⁹. I pored ovakvih formulacija, albanski problem, kako problem nacionalnih manjina i međunacionalnih odnosa postao je dežurna tema i kao odnos prema islamskim zajednicama. Naime, veći deo stanovništvo makedonske nacionalnosti zbog neobrazovanosti nije pravilo razliku pa je demonstracije i nezadovoljstvo albanske nacionalnosti izednačavala sa islamskim stanovništvom. Određene negativne reperkusije povukli su Turci i makedonski muslimani, pa i bošnjaci jer su njihova prava bila zapostavljena u odnosu na prava albanske nacionalnosti. To se dogodilo i demonstracijama koje su organizirali Albanci na Kosovu 1981 godine, koje su nepravedno imale još ozbiljnije reperkusije za ostalo muslimansko stanovništvo, jer je focus pažnje bio okrenut Albancima.

Nakon osamostoljenja R. Makedonije 1991. godine politički život zemlje se promenio. Demokratsko pravo isticanja verskih i nacionalnih potreba je omogućilo pojavu političkih partija etničkih zajednica. Političke partije osim Albanaca, formirali su Turci, makedonski muslimani i bošnjaci. Karakteristična je pojava zahteva makedonskog stanovništva makedonskih muslimana da se politički konstituišu i da se deklariraju kao pripadnici turske manjine. Računali su na podršku i pomoć Turske kao države. Treba dodati da pravi Turci, naročito u nekim enklavama zapadne Makedonije, nisu rado prihvatili tu pojavu, jer su makedonske muslimane smatrali “fluidnom” populacijom, koja menja svoj entitet u zavisnosti od dnevne politike.

Najznačajnija faza integriranja bošnjaka u Ustavu R. Makedoniji počinje 1998 g. kada je bošnjačka zajednica dobila poslanika iz njihovih redova⁹⁵⁰. Na inicijativu tog poslanika, u Preambuli Ustava R. Makedonije posebnim amandmanom, pored ostalih unet je i “bošnjački narod”⁹⁵¹. Tako je Makedonija postala multietnička multikonfesionalna država. Naravno, problemi koji na tom putu postoje po 2001. g. nisu predmet ovoga priloga⁹⁵².

SAZETAK

Nakon Balkanskih ratova 1913 godine, u Makedoniji, kao i u svim balkanskim državama, događali su se obratni procesi migracionih tokova. Nove vlasti u Makedoniji (srpska, grčka i bugarska) potsticali su iseljavanje Turaka i drugih pripadnika muslimanske vere iz Makedonije, pa se etnički sustav menjao.

⁹⁴⁹ DARM, f. CKSKM, 1.427. 170.12/281-294.

⁹⁵⁰ Za poslanika je bio izabran Alija Šakić iz Skopje tada direktor Skopskog sajma.

⁹⁵¹ Amandman IV, t. 1 Preambule Ustava RM.

⁹⁵² Mislimo na konflikt koji se dogodio u Makedoniji početkom 2001. godine između pripadnika albanske ONA predvodene od strane Alije Ahmetiomi i makedonske snage bezbednosti, koji je završen potpisivanjem Ohridskog mirovnog ugovora 13 avgusta 2001 g.

Tako je u Kraljevini Jugoslavije, stvorene dominacijom Srbije 1918 godine, nakon Prvog svjetskog rata, potsticano i pomagano iseljavanje Turaka, a na njihovim imotima dovođeni srpski kolonisti. Tada je deo vardarske Makedonije nazivan “Južna Srbija” ili kasnije Vardarska Banovina.

U dobu antifašističkog rata 1941-1945 godine Turci koji su ostali da žive u Makedoniji, kao i drugi muslimani, a naročito “makedonisaki muslimani” koji tada nisu se tako nazivali, aktivno su se uključili u ratu i dali doprinos oslobođenju i stvaranju nove makedonske države.

Međutim, nakon oslobođenja Makedonije produžen je proces pritiska na Turke, kao i na druge muslimane, da se produži proces njihovog iseljavanja prisutna u dobu između dva rata. Na to su narocito insistirale savezne jugoslovenske vlasti spovodeći politiku demografskih promena u korist drugog stanovništva.

Nakon osamostoljivanja R. Makedonije 1991. godine politički život zemlje se promenio. Demokratsko pravo isticanja verskih i nacionalnih potreba je omogućilo pojavu političkih partija svih etničkih zajednica. Karakteristična je pojava zahteva takozvanih “makedonskih muslimana” da se politički konstituišu i da se deklariraju kao pripadnici turske manjine. Računali su na podršku i pomoć Turske kao države. Treba dodati da etnički Turci, naročito u nekim enklavama zapadne Makedonije, nisu rado prihvatili tu pojavu, jer su ih smatrali “fluidnom” populacijom. Makedonija je postala multinacionalna i multikonfesionalna država gde svoja politička prava ostvaruju svi njeni građani neovisno o verskoj i nacionalnoj pripadnosti.

Rudarska naselja u Smederevskom sandžaku, primer funkcionisanja etnički i verski mešovitih sredina na Balkanu

Dr. SRDZAN KATIČ

Još od antičkih vremena, rudarski centri predstavljali su specifične multietničke i multikulturalne sredine u manje-više homogenom etničkom okruženju. Način života neposredno vezan za rudarenje, obradu i promet metala i finansijske poslove, ujedinjavao je međusobno vrlo raznorodnu rudarsku zajednicu u interesnu grupu u kojoj je materijalna dobit bila merilo svih stvari. Sposobnost da se pronađe bogata rudna žila, umeće i dobre veze u trgovini ili pristojna suma novca raspoloživa za ulaganje, a ne narodnosna, religijska ili staleška pripadnost, bili su presudni za udruživanje pojedinaca. Rudarski gradovi srednjovekovne Srbije, u kojima su zajedno živeli i radili Srbi, Sasi, Dubrovčani, Kotorani, Arnauti, Mlečani, Firentinci i drugi,⁹⁵³ primer je takvog suživota. Rukovođeni istom željom i sa istim ciljem – profitom, svi oni, bilo da su vlastela, crkveni ljudi ili pripadnici nižih slojeva, ulazili su samostalno ili zajednički u poslove zakupa rudarskih jama, carina, trgovinu plemenitim metalima.

Dolaskom Osmanlija u Srbiju, rudarski centri, kako zatečeni tako i kasnije osnovani, suštinski nisu izmenili svoj karakter. Oni stari, kao, na primer, Rudnik na istoimenoj planini i Železnik na Kosmaju, su više od sedam decenija po osvajanju nastavili da funkcionišu po pređašnjem ustrojstvu, uz dominantnu ulogu lokalnih vlasti i primenu postojećeg rudarskog zakonodavstva i običajnog prava. Prisustvo osmanskih vlasti u Rudniku 1476. godine, svodilo se na malobrojni garnizon u obližnjem utvrđenju Ostrovica i nekoliko službenika, koji su kontrolisali rad rudnika i prikupljanje poreza i tržišnih taksi. U rudarskom naselju još uvek nije bilo trajno nastanjenih stanovnika islamske veroispovesti. Oni se navode tek četiri decenije kasnije, a i tada su činili samo 4,3% ukupnog broja stanovnika.⁹⁵⁴ Ni udeo muslimana u vlasničkoj strukturi rudnika i topionica i trgovačkom obrtu nije bio veći, jer ih nema među zakupcima rudnika, kao ni među licima koja su lokalne prihode uzimala u podzakup. Sve do sredine tridesetih godina XVI veka, kao zakupce rudnika i finansijere proizvodnje srećemo hrišćane iz Rudnika. Godine 1522, izvesni Todor sin Dragiša uzeo je u trogodišnji zakup državne prihode od rudarske proizvodnje za 459.150 akči. Sledeći zakupac bio je takođe iz Rudnika, Dimitrij sin Nikole, kao i naredni, Petar sin zlatara, koji je, 1528. godine, uzeo prihode u zakup na šest godina.⁹⁵⁵ U tom periodu, izvesni Grgur iz Rudnika, koji je prvo u svom rodnom mestu radio kao topioničar, prešao je u Železnik kod Beograda, gde je obavljao dužnost nadzornika topionica, da bi 1527. postao zakupac tog rudnika.⁹⁵⁶

Od sredine treće decenije XVI veka, kada, zbog epidemije kuge koja je desetkovala stanovništvo, hrišćani gube primat u nadmetanjima za zakup mukate Rudnik, zakupci postaju najimućniji članovi islamske zajednice.⁹⁵⁷

Godine 1536, na teritoriji Carstva, stupio je na snagu zakon o rudnicima sultana Sulejmana I, kojim je država uvela veću kontrolu nad rudarskim poslovanjem.⁹⁵⁸

⁹⁵³ Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насебина“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, XIV (1984), 18. М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I-II, Београд 1955-1962.

⁹⁵⁴ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век*, Чачак 1984 [у daljem tekstu: Аличић, *Пописи*] I, 23-26; 275.

⁹⁵⁵ Başbakanlık Arşivi, İstanbul, *Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri* [у daljem tekstu: MAD] 656, s. 251-252.

⁹⁵⁶ MAD, 656, s. 253.

⁹⁵⁷ Zakup mukate Rudnik 1534. godine preuzeo je izvesni Hasan, koji je obavljao i službu emina (MAD, 656, s. 253).

Istovremeno povećala je obim svojih ulaganja, što je dovelo do otvaranja novih rudnika, polovinom XVI veka.

Novi osmanski rudnici i rudarska naselja i dalje su funkcionisali kao mešovite sredine, u kojima su ljudi ne samo živeli jedni pored drugih već su i radili jedni sa drugima, zajednički ulazili u poslove i kao partneri nastupali prema osmanskoj državi. I sama Porta je na izvestan način uticala na to, time što je u tek otvorene rudnike slala rudarske stručnjake, kao i obične radnike, iz svih krajeva Carstva.

Kao dobar primer može da posluži rudnik Kučajna u Istočnoj Srbiji, koji je otvoren 1552/3. godine. Njegovo naselje, formirano uporedo sa podizanjem rudarskih postrojenja, za svega nekoliko godina dostiglo je broj od oko 400 kuća. Osoblje novog rudnika pristiglo je sa raznih strana, pa je tako prvi upravnik kovnice novca bio Mehmed Čelebija rodom sa Krima.⁹⁵⁹

Došljaci su većinom bili rudari, a manjim delom zanatlije, trgovci i vojnici. Stručno osoblje, koje je predstavljalo upravu rudnika, bilo je mešovito i činili su je zakupac, nadzornici radova – šafari i pisari rudnika i kovnice. Kao zakupci rudnika javljale su se različite ličnosti, Muslimani i Jevreji, samostalno ili udruženi u akcionarska društva. Slično je bilo i u susjednom rudniku Majdanpek, koji je otvoren nekoliko godina kasnije. Tako je izvesni Jevrejin Akiba 1564. godine uzeo u zakup Majdanpek, ali mu je on kroz dve godine oduzet jer nije imao novca da državi isplaćuje rate zakupa. Četiri godine kasnije, isti Akiba našao je bogatog ortaka, muslimana Ahmeda, s kojim je ujedinio kapital i zakupio i Kučajnu i Majdanpek. Posle njih upravu nad rudnicima preuzelo je jevrejsko akcionarsko društvo na čelu sa Jafetom Papom.⁹⁶⁰

Zakupci su birali rudničku upravu, u kojoj su najčešće sami preuzimali službu emina ili nadzornika topionica, ne osvrćući se pri tom na poreklo svojih podređenih. U Kučajni i Majdanpeku hrišćani su uglavnom držali položaje nadzornika jama, tzv. žolskih šafara.⁹⁶¹ Nadzornici topionica (čarh šafari) i nadzornici transporta (suvari šafari), bili su većinom muslimani, uz ponekog Jevrejina i hrišćanina, dok su pisari rudnika i kovnice bili muslimani ili Jevreji.⁹⁶² Važno je istaći da je svako bio plaćen prema službi koju je obavljao, bez obzira na to koje je vere, odnosno da nije bilo nikakve diskriminacije prilikom određivanja prinadležnosti.

Pored toga što su službenici različitih veroispovesti sačinjavali upravu rudnika, oni su često bili i suvlasnici rudarskih i topioničarskih postrojenja ili članovi istih rudarskih družina.⁹⁶³

⁹⁵⁸ F. Spaho, „Turski rudarski zakoni“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1-2 (1913) 133-150; 151-194.

⁹⁵⁹ С. Катић, „Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-2 (2001) [у даљем тексту: С. Катић, *Улога Јевреја*] 9.

⁹⁶⁰ С. Катић, *Улога Јевреја*, 11-14.

⁹⁶¹ Početkom šezdesetih godina 16. veka jamski šafari u Kučajni bili su hrišćani Peja i Borko. Njih su 1563. i 1564. godine, zamenili, takođe hrišćani, Marko i Đurko (Başbakanlık Arşivi, Istanbul, *Bab-i defteri, Başmuhasebe kalemi* [у даљем тексту: D.BŞM] 61, 1-15). U Majdanpeku su hrišćani, takođe često, držali pozicije nadzornika rudnika. To je nastavljeno sve do habsburškog osvajanja severne Srbije 1717. godine, kada je jedan od njih, izvesni Radul Jablaničanin, prešao sa grupom rudara u Vanat (С. Пецињачки, „Мањи прилози о Мајданпеку и његовом пословању у периоду од 1720-1736. године“, *Развитак*, год. XIV, бр. 1, Зајечар 1974, 89-100).

⁹⁶² D.BŞM 61, 1-88; D.BŞM 79, 2-7; Ali Emiri Tasnifi, *Başbakanlık Arşivi Istanbul* [у даљем тексту: AE] Kanuni Süleyman, 112, 115/1, 2; AE, II Selim, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3).

⁹⁶³ *Isto*; MAD 656, 251-258.

Družina je bila osnovna organizaciona jedinica u rudarskom poslovanju, koja je sama radila na određenom rudarskom objektu, a njeni članovi su zajednički, ravnopravno ili u različitom odnosu, snosili troškove eksploatacije i delili dobit. Članovi družine, vezani međusobnim interesom i rizikom, držali su se zajedno i na poslu i van njega. Oni su, sudeći prema osmanskim popisima, prilikom naseljavanja, formirali sopstvene, strukovne mahale. Godine 1516, na primer, u Rudniku je bilo čak 53 mahale, u svakoj u proseku po deset ljudi,⁹⁶⁴ na osnovu čega zaključujemo da su bile ustrojene prema rudarskim družinama. I u Kučajni su osnivači prvih mahala bili najistaknutiji predstavnici družina: šafar Mihajlo, i madendžije Husejin iz Kratova i Abdi Šah.⁹⁶⁵

Madendžije su bile udeoni vlasnici rudarskih objekata, a ne obični rudari, kako je vladajuće mišljenje u historiografiji. Kao i u srednjevekovnoj Srbiji, gde su nazivani varcima, i u osmansko vreme, oni su poticali iz različitih društvenih slojeva i bili različitog porekla. Zajedničko za sve njih bilo je da su činili usku grupu preduzimljivih pojedinaca koji su kapital ulagali u rudarske poslove širom Carstva. U Kučajni ih je 1560. bilo deset, sedam muslimana, dva Jevrejina i jedan hrišćanin.⁹⁶⁶ Madendžije su međusobno blisko sarađivale ali i bili konkurenti, u stalnoj trci za najisplativijim delovima rudarskih kompleksa. U rudnicima širom Balkana, u ulozi madendžija srećemo članove uleme, askera, pripadnike hrišćanske raje, Jevreje i pravoslavne sveštenike. Pop Milić, stanovnik sela Gornja Krasovica u kadiluku Rudnik, i njegov suseljanin Peja, pozajmili su 1566. od nadzornika kučajnske kovnice, Hizira, 12.000 akči, da bi ih uložili u neki rudarski posao.⁹⁶⁷ Mevlana Mehmed, jedan od viđenijih predstavnika uleme u Rudniku, moguće i imam jedne od lokalnih džamija, uspešno se oprobao u rudarskim ulaganjima; 1576. posedovao je topioničarsko kolo i zgradu topionice na Rudniku, kao i udeo u jednom lagumu, jednom dolapu i u nekoliko jama. Kada je otišao na hadžiluk, staranje o imovini poverio je slugi Jusufu, koji je, istu, u celini, prodao madendžiji Raji iz Trepče.⁹⁶⁸

Bogate madendžije ulagale su zarađeni novac u gradnju verskih zadužbina, poput pomenutog Abdi Šaha iz Kučajne, koji je u svojoj četvrti podigao mesdžid. Neki od njih posedovali su rudarska i topioničarska postrojenja u različitim rudnicima, pa je tako madendžija Ahmed iz Novog Pazara, koji je posedovao 13 delova kopaoničkog rudnika Plandište, prenosio rudu do svoje topionice u rudniku Žežna na planini Rogozni.⁹⁶⁹ Ipak najbolji primer preduzetništva pružio je madendžija Hadži Mehmed iz Rudnika, dizdar tvrđave Ostrovica, koji je uspešno uložio novac u obnovu rudnika Modava u Banatu.⁹⁷⁰

Najveći finansijeri rudarske i topioničarske proizvodnje, međutim, nisu bile madendžije već menjači novca – sarafi. Oni su bili glavni kreditori i nalazili su se u

⁹⁶⁴ Аличић, Попису, I, 275-286, 359-367.

⁹⁶⁵ Başbakanlık Arşivi, Istanbul, *Tapu tahrir defteri* [u daljem tekstu: TD] 316, 56a-57a.

⁹⁶⁶ TD 316, 56a-57b.

⁹⁶⁷ MAD 2775, s.1759

⁹⁶⁸ MAD 7534, s. 1079.

⁹⁶⁹ MAD 2775, s.1092.

⁹⁷⁰ Hadži Mehmed je posedovao deo rudarskih postrojenja na Rudniku i obavljao službu dizdara obližnje tvrđave Ostrovica. Kada je smenjen sa tog mesta rešio je da okuša sreću na novoosvojenim teritorijama u Banatu, pa je novac uložio u oživljavanje proizvodnje rudnika Modava na rumunskoj strani Dunava. Pošto je uspeo u tome, zatražio je službu dizdara u utvrđenju Modava, a zatim, godine 1559. i ceo rudnik u zakup, uz obavezu da poveća proizvodnju i naseli pustare u okolini (*3 Numaralı Mühimme defteri (966-968 / 1558 – 1560)*, I <Özet ve Transkripsiyon>, II <Tipkibasım>, Ankara 1993, [u daljem tekstu: 3 num. MD] h 279).

svakom osmanskome rudniku.⁹⁷¹ Jedan od bogatijih sarafa u Majdanpeku poznat nam je po imenu; to je hrišćanin Nikola Karaoglan, koji je ulagao novac u proizvodnju i trgovačke poslove. On je, 1576. godine vodio spor protiv nekoliko kućajnskih Jevreja i jednog sarajevskog muslimana kojima je dao na zajam bakar i čuju u vrednosti od čak 90.000 akči.⁹⁷² To je bio samo deo novca tog izuzetno bogatog sarafa, koji je, po svemu sudeći, imao velikog udela u otvaranju jednog majdanpečkog rudnika.⁹⁷³

Znatan broj stanovnika u rudarskim naseljima činili su zanatski radnici. Oni su dolazili u rudnik na sopstvenu inicijativu, znajući da im je, zbog obilja posla, zarada zagarantovana, ili po naredbi države, ukoliko se u mestu osećao manjak određenih zanata. Godine 1560, od 395 upisanih lica u Kučajni, za njih 82 piše da su zanatlije; bilo ih je 29 Cigana, 27 hrišćana, 25 muslimana i jedan Jevrein.⁹⁷⁴

Cigani su služili u kućajnskom utvrđenju gde su obavljali kovačke poslove.⁹⁷⁵ Pošto je najveća potražnja vladala upravo za predmetima od gvožđa, rudarskim alatom i drugim, i u „Čaršiji“, jednoj od devet kućajnskih mahala, radila su četiri muslimana potkivača, dva gvožđara, hrišćanin i musliman, i jedan kovač hrišćanin. Prema popisu iz 1560, u „Čaršiji“ je bilo i deset krojača (osam hrišćana, jedan musliman i jedan Jevrein), dva čizmara i jedan obuçar, sva trojica muslimani, i pet sarača (tri muslimana i dva hrišćanina) koji su proizvodili raznu opremu od kože: sedla, bisage, opasače, uzde i slično. Sarači su takođe pravili odeću za rudare: kožne rudarske kecelje, kožne kapuljače i kožna ojačanja za čakšire. U „Čaršiji“ su postojale još i tri pekare, mehana i grnčarska radnja za izradu posuđa i glinenih rudarskih lampi, koje su držali hrišćani, kao i bakalnica, bojadžijska radnja i dućan drndara pamuka i vune, čiji su vlasnici bili muslimani. O naznakama luksuza u tek stvorenom rudarskom naselju svedoče i četiri hrišćanske zlatare, dve muslimanske svilarske radnje i jedna drogerija koju je držao musliman. Nešto udaljeni od centra mesta, zbog otpadnih voda i smrada, nalazile su se štavionica kože i klanica u kojoj je radilo šest majstora mesara, četiri hrišćanina i dva muslimana.⁹⁷⁶

I vojna posada kućajnskog utvrđenja je bila mešovita. U vreme navedenog popisa, sastojala se od 41 vojnika, 37 muslimana (od toga osam preobraćenika) i četiri hrišćanina.⁹⁷⁷ O bezbednosti Kučajne starao se i odred martolosa sastavljen od lokalnog hrišćanskog stanovništva, koje je predvodio rudnički knez.⁹⁷⁸

Zajedničko za žitelje većine rudarskih gradova, bilo je to da su pored osnovne imali još jednu, dodatnu proizvodnu delatnost. U Kučajni je to bilo pčelarstvo kojim su se bavili i bogati i siromašni; pojedinci su imali preko sto košnica, jer se pčelinji vosak u

⁹⁷¹ Godine 1576, beogradski nazir i kadija-mufetiš, podneli su zahtev Porti da se popišu sarafi u Smederevskom i Kruševačkom sandžaku i upute u rudnike Kučajna, Rudnik i Srebrenica, jer je tamošnja proizvodnja opala usled nedostatka gotovog novca. Porta je na to tražila izveštaj o sarafima koji od vankada postoje u ovim rudnicima, koliko ih je preostalo i šta je sa onima koji nedostaju, da li su pomrli, pobegli usled gladi koja je tada harala ili bankrotirali. MAD 7534, s.598.

⁹⁷² C. Kariñ, *Улога Јевреја*, 16.

⁹⁷³ Jedan od četiri rudnika bakra u Majdanpeku zvao se Bajir Karaoglan, pa je verovatno da je saraf Nikola uložio novac u njegovo otvaranje (Başbakanlık Arşivi, Istanbul, *Cevdet Tasnifi - darphane*, 2198).

⁹⁷⁴ Od navedenih 395 lica, muslimana je bilo 177, hrišćana 164, Cigana 41 i Jevreja 10. TD 316, 56a-58a

⁹⁷⁵ Pored ovih bila je i jedna manja grupa Cigana čergara (12 muških glava) koja je živela negde na obodu naselja. TD 316, 58a;

⁹⁷⁶ TD 316, 56a-58a.

⁹⁷⁷ TD 316, 57-58.

⁹⁷⁸ MAD 2775, s 1189, s 1744.

ogromnoj količini koristio za osvetljenje u rudnicima.⁹⁷⁹ U Rudniku je dodatna delatnost bio uzgoj grožđa. Rudničani su posedovali ili uzeli u zakup veliki broj vinograda na više od deset lokacija u selima i na manastirskim imanjima u rudničkoj regiji.⁹⁸⁰ Vino se, inače, u svim balkanskim rudnicima točilo u izobilju. Rudari su često dobijali sledovanja vina, da pojača obrok, a umesto vode, koja je bila lošeg kvaliteta. Vino je trebalo i da razbije strah od silaska u utrobu zemlje gde je vrebala opasnost od otrovnih, zapaljivih i eksplozivnih gasova, podzemnih voda i potresa. Strah je očito bio veliki jer su i slučajevi opijanja bili česti. Jevrejin, zakupac rudnika Srebrenice u Bosni, 1564/65. godine žalio se Porti da pijanstva rudara i ćumurđija, izazivaju brojne nezgode i nanose štetu proizvodnji.⁹⁸¹

Kao što se iz prethodno navedenog vidi, ni jedno od zanimanja u rudnicima nije bilo privilegija određene verske zajednice, a međusobni ortački, uopšte poslovni odnosi, bili su sasvim uobičajena pojava.

I u „poslovima“ s druge strane zakona, u razbojničkim druženjima, nije bilo podvajanja. U osmanskim izvorima sačuvan je iscrpan opis napada jedne takve grupe na kopaonički rudnik Zaplanu 1559. godine. Prema izjavi emina rudnika i nekolicine rudara, datih na šerijatskom sudu, pljačkaši su upali u Zaplanu, oteli veliku količinu državnog srebra, pohvatali najuglednije ljude, nekolicinu ubili, a neke, verovatno terajući ih da odaju gde kriju novac, spalili. Predvodili su ih Čačanin Arslan sin Hasana i četvorica Srba iz Zvorničkog sandžaka: kujundžija Dimitraš Kostadinov, Vukman Kostadinov, Klisura Dimitrašinov i sestrić nekog Heraka.⁹⁸²

Rudarska naselja direktno su zavisila od aktivnosti rudnika. Dok je rudarska proizvodnja bila u punom zamahu i samo mesto se širilo zahvaljujući pridošlicama koje je privlačila mogućnost dobre zarade. Kada bi se zalihe rude iscrpile, ili kada bi iz nekog drugog razloga proizvodnja bila obustavljena, zamiralo je i rudarsko naselje. Tokom XVII veka Majdanpek je odlično poslovao, a njegovo naselje je, prema svedočenjima osmanskih hroničara, pre habsburškog osvajanja 1690. godine, „imalo preko 500 kuća i nebrojeno dućana“.⁹⁸³ U XVIII veku proizvodnja je bila otežana zbog čestih ratova, a od kraja sedamdesetih ili početka osamdesetih godina, rudnik izvesno vreme nije radio. Tada su Majdanpek obišle austrijske uhode i zabeležile sledeće: „Majdan je propao, kao i put, i nije ništa drugo do razbojničko гнездо. Od tog mesta ostalo je samo šest kuća, a kolski put pretvoren je u rđavu jahaću stazu.“⁹⁸⁴

Seleći se od jednog do drugog rudnog nalazišta, rudari su bili jedan od mobilnijih slojeva stanovništva u Osmanskom carstvu. Seobe su u najvećem broju slučajeva bile usmeravane od strane države, koja je rudarsko osoblje, u skladu sa svojim potrebama, prebacivala iz rudnika u rudnik. S Balkana, najrazvijenije rudarske oblasti Carstva, rudari su slati u novootvorene ili zapuštene rudnike, kako bi pokrenuli proizvodnju. Porta je, 1572. godine poslala livce iz rudnika gvožđa Bah u Smederevskom sandžaku u rudnik Kamengrad u Bosni, koji je nedavno počeo sa radom.⁹⁸⁵ Rudari su slati i u znatno

⁹⁷⁹ Za osvetljenje su korišćene i rudarske lampe od gvožđa i gline u kojima je sagorevao loj.

⁹⁸⁰ Аличић, *Попуси*, I, 373-379.

⁹⁸¹ MAD 2775, s. 664.

⁹⁸² *3 num. MD*, h 577; E. Kovačević, *Muhimme defteri, Dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo 1985, 30.

⁹⁸³ Т. Катић, „Сувоземни пут од Београда до Видина (према дневнику похода Мустафа-паше Ћуприлића 1690. године“, *Историјски часопис*, XLVII (2000), 109.

⁹⁸⁴ В. Симић, *Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848-1858*, Београд 1980, 17.

⁹⁸⁵ I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, II, Ankara 1988, 85-86.

udaljenija mesta. Godine 1581. rumelijski rudari su dobili naređenje da krenu u Širvan, u današnjem Azerbejdžanu, kako bi obnovili proizvodnju u tamošnjim rudnicima srebra.⁹⁸⁶

S druge strane, u rudnik Bah je svake godine slato nekoliko hiljada sezonskih radnika, Juruka iz Soluna, Ovče Polja, Trakije i Besarabije, Tatara iz Tirhale i Dobrudže i Cigana muselema iz Čirmena. Oni su stizali sredinom proleća kada je počinjala sezona livenja gvozdene đuladi i ostajali do početka novembra. Boravili su u ogromnom naselju od šatora, podignutom na ledini pored rudarskog sela Bah, u kome je inače, van sezone, bilo u proseku, svega oko petnaest kuća.⁹⁸⁷

Primeri slanja rudarskih stručnjaka iz Anadolije u Rumeliju su redji i uglavnom se odnose na kraj XVII i prvu polovinu XVIII veka, kada su, zbog čestih austro-turskih i mletačko-turskih ratova, uništeni mnogi rudnici na Balkanu. Tako je Porta, 1714. godine, izdala naredbu da se grupa rudarskih stručnjaka iz anadolskih rudnika Sarijar, Gekbuze i Balija pošalje u rudnike Majdanpek i Kučajna.⁹⁸⁸

Rumelijski rudari su, po naredbi osmanske države, redovno učestvovali u ratovima, kao kopači rovova, mineri i lagumdžije. Na primer, prilikom opsade Carigrada 1453, novobrdski rudari su potkopavali gradske zidine; u ugarskom pohodu Sulejmana I, 1566., učestvovali su rudari iz makedonskih, srpskih i bosanskih rudnika; a 1637. rudari-lagumdžije iz Vučitrnskog sandžaka bili su na persijskom ratištu.⁹⁸⁹

Multikonfesionalni karakter rudarskih centara zadržao se za sve vreme osmanske uprave, čak i u XVIII veku kada je, na Balkanu, zbog ratova s Habsburškom monarhijom i drastično narušenih hrišćansko-muslimanskih odnosa, prisutna izrazita verska homogenizacija stanovništva. Rudarski svet, sastavljen od mnoštva vrlo različitih pojedinaca, koji su delili iste vrednosti, ista uverenja i iste strahove, jedinstven po mentalitu i kulturi, ostao je zajedno, vezan neraskidivim vezama finansijskog interesa.

⁹⁸⁶ Rudari određeni za odlazak u Širvan, okupljali su se u Sofiji, odakle je trebalo da krenu na istok. Kadije na putu od Sofije do Kafe na Krimu, bile su zadužene da im na područjima svojih kadiluka obezbede namirnice i smeštaj. Na Krimu su brigu o daljem putovanju rudara kroz slabo naseljene stepske oblasti preuzeli sandžak-begovi Kafe i Azaka i nadzornik carskog harača u Kafi, a na poslednjoj deonici zapovednik osmanske vojske u Širvanu, Ozdemir-pašaoglu Osman-paša. (Başbakanlık Arşivi, İstanbul, *Mühimme defteri*, no. 42, s 93-94 h 368, 369, s 100 h 382.)

⁹⁸⁷ O broju sezonskih radnika najpotpunije svedoče podaci iz 1568. godine. Tada su za rad u u rudniku Bah određene smene Juruka iz Soluna i Tatara iz Tirhale s ukupno 552 odžaka (2.760 ljudi), u smeni Juruka iz Ovčeg Polja bilo je 94 odžaka (470 ljudi), a u smeni muselema iz Čirmena 353 odžaka, s istim brojem konjanika, a takođe je poslat i manji deo smene Tatara iz Dobrudže, Janbola i Aktava s ukupno 126 ljudi, što je ukupno 3.709 sezonskih radnika (*7 Numaralı Mühimme defteri (975-976 / 1567-1569)* <Özet-Transkripsiyon-Index> III, Ankara 1999, h 2644). Njima treba dodati i nekoliko stotina ćumurđija iz Smederevskog, Kruševačkog i Bosanskog sandžaka, zaduženih da prave ćumur za potrebe rudnika Bah (*7 num. MD*, h 2395).

⁹⁸⁸ D.BSM 1250, 2-3.

⁹⁸⁹ İ. H. Uzunçarşılı, nav. delo, 131-132.

Kurshumli-Han, 1899: A Microsystem of Cultural Identities in the Balkans

Prof. Marija PANDEVSKA, PhD

The three most important aspects of this article are: historical time, historical space and historical source - which speak of the profound differences that divided and the common human characteristics which brought together the peoples of the Ottoman Empire. Its traditions and heritage (both positive and negative) have left a visible trace in the historical memory of all peoples who were under its domination in a particular period of time. Each of these nations had built its basic national narrative precisely on the basis

of common relations with the Ottoman Empire and the experience that they had shared with it. Very often, the narrative was founded on the liberation strivings against its domination. Greater part of them, as modern nations-states, had emerged from the territory of the vast Ottoman Empire of that time. It is indisputable that the Ottoman Empire was one of the major political actors that has shaped the history of South Eastern Europe during a very long span of time. In fact, from the 14th century and up to the beginning of the 20th century the Ottoman State has been the largest political organisation in this region. It is often argued that the Ottoman Empire was a Turkish state. It is true, the founders of the Ottoman State and the dynasty were of Turkish origin, but with the conquests the Ottoman State encompassed a large number of peoples, speaking various languages, having different religions. The Ottoman Empire had inherited this kaleidoscope of cultures and peoples together with the territories of the likewise big and long-lived Byzantine Empire.

1. Historical Time

In a wider, historical-anthropological sense, the time can be observed from the aspect of the 4 European time-zones of Ernest Gellner.⁹⁹⁰ He wrote:

"The manner in which the nationalist aspect of modular humanity manifested itself in Europe varied from region to region. Roughly speaking, and allowing for certain complications, Europe falls into four time zones, resembling those global maps one sees at airports which indicate the different times in the various vertically defined stretches of the globe".

The third zone from West to East, according to Gellner, is the zone,

"... which presented the greatest problems from the viewpoint of the implementation of the nationalist principle of *one culture, one state*. Here there was an appallingly complex patchwork of diverse cultures, intermixed both in geographically and in social structure, with political, cultural and religious boundaries devoid of any coherence or mutual support... Here both cultures and polities had to be created, an arduous task indeed. Nationalism began with ethnography, half descriptive, half normative, a kind of salvage operation and cultural engineering combined. If the eventual units were to be compact and reasonably homogeneous, more had to be done: many, many people had to either be assimilated or expelled or killed. All these methods were eventually employed in the course implementing of the nationalist political principle, and they continue to be in use."⁹⁹¹

In such setting of the forming of modern nation-states in the third time zone, the less numerous nations, like the Macedonian, were in a continuous ethnic and territorial defensive, and the neighbouring nations, at its account, were in continuous process of expansion of their ethnic-geographic territories.

⁹⁹⁰ Gellner Ernest, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, Penguin books, 1994, 113.

⁹⁹¹ *Ibidem*, 115-116.

In a narrower sense, the historical time of our observations can be restricted to - The Ottoman Empire at the dawn of the twentieth century, when the process of deepening of the overall crisis of the Turkish economic and social system of the state was still continuing.⁹⁹² The main distinctive tendency of this process was manifested in the form of an overall and gradual decline of the material production and the impoverishment of the country on the whole, and especially, of its most numerous population - the peasantry. The impoverishment to the greatest extent was due to the still preserved forms of feudal production relations, which primarily and especially were felt strongly in the domain of the agrarian relations and the fiscal system, and secondly, in the semi-colonial dependence of the economic flows of Turkey on the Western European magnates. In Macedonia, as a distinctly agrarian province, the elementary material production fell on the backs of the agricultural and cattle-breeding peasantry, and on the urban artisan population. The Turkish feudal aristocracy, using its ruling position in the state, and deploying various means of economic and non-economic supply had transformed the military-feudal *lena* of that time into private-capitalist property and the inherited *çifligs*, inhabited with Macedonian and other Christian population.

"In the new agrarian ownership relations one very complicated and complex system was put together, which was bringing the Macedonian *çifligars*, demi- *çifligars* and free peasants in a more and more dependable and difficult material situation. The *çifligs*, as a new form of a major private property land, had grown, *inter alia*, also from the growing consumption needs of the urban centres. Nevertheless, in them further on dominated the feudal forms of exploitation and dependence of the peasants-*çifligars*. The contemporary authors are in agreement in their statements that the *çifligs* were expanding, first of all, in the in the regions where there were fields and plains. This was not taking place inadvertently. In conditions of usage of primitive agrarian technology that brought to frequent infertile seasons, the *çifligs* could in economic terms survive only in the Macedonian fertile fields and plains."⁹⁹³ The drive for acquiring their own land and freeing from the *çifligar* bondage was a permanent and common phenomenon in the life of the Macedonian agrarian and *çiflig* population. It led to a slow yet permanent reduction of the Macedonian population in the field and in the *çiflig* villages. Contrary to that, the free peasants made efforts not to become *çifligars*. As result to that the Muslim and other *çiflig-sajbijas* ended up in a situation where they could not find the necessary workforce for work on their *çifligs*. The field villages gradually became less inhabited. Apart from that, the *çifligars*, put in the conditions of extreme exhaustion, showed neither economic interest for more intensive economising nor for cultivation of greater land areas. In that way, the permanent property relations and the Ottoman taxation system had disabled even the most ordinary exploitation, precisely of the most fertile Macedonian fields. Vast complexes of them remained uncultivated wastelands and looked like

⁹⁹² Pandevski Manol, "Polo`bata na Makedonija vo osmanskata imperija kon krajot na XIX i po~etokot na XX vek", *Makedonskoto osloboditelno delo vo XIX i XX vek, tom petti*, Misl, Skopje, 1987, 7-29.

⁹⁹³ Ibidem.

uninhabited areas. This is illustrated by the data of the size and the percentage of the *zirat* areas.⁹⁹⁴

The deterioration of the economic position of the Macedonian peasant in this period was accompanied with the dissolution of the big household *zadrugas*. The merchandise-monetary relations had broken down the natural relations on which multi-membered *zadruga* families that lived most frequently on one *çiflig* were based and where all of the members of theirs were engaged in the work on the *çiflig*, or were engaged in other auxiliary work outside of the *çiflig*. The big family *zadrugas* were economically necessary only in relative abundance of the land. "On the other hand, the railway, built between 1873 and 1894, linking the Thessalonica port with the country side, or were coming from the north, from Central Europe, serving the foreign goods capital, had accelerated the placement of the foreign ready made products and the export of raw materials, and at the same time with that they also contributed to the ruining of the crafts and manufacture production in Macedonia. The railway transportation in Macedonia had played the role the railways had in the African and Asian colonies. As a unique indicator for the asphyxiation of the domestic crafts production serves also the external-trading balance of Macedonia, which in continuation registered a growing passive balance. In the last years of the Ottoman rule, the passivity of this balance, where the import was 210% bigger than the export, had reached catastrophic dimensions."⁹⁹⁵

The Sultan Turkey was also a classical example of a country of bureaucratic corruption, of legal and property ownership insecurity. The overwhelming bureaucratic corruption was born and flourished on the basis of the worthless and irregular payment of the state bureaucratic apparatus. Also, the same was the case with the police, the gendarmerie, even with the command personnel in the army. Some of the contemporaries of that time justly had noted that among the Ottoman ruling layers, and in particular amongst the bureaucrats, a defeatist attitude was rooted, also spiced up with Muslim fatalism, from which the conclusion for the personal behaviour was only one: to extract all possible material benefits that were offered by the status of a ruler in Macedonia before the end of the Empire comes and with the gathered wealth to move towards Istanbul.

The outlived Ottoman agrarian and taxation apparatus had borne its lethal fruits: on one hand constant, comprehensive and severe starvation for land among the Macedonian peasantry, as well as among a greater portion of the urban population. On the other hand, there was a massive unemployment, which had forced into exile the best of the capable for work, to migrate abroad and to earn their living there. All of this illustrates the severity and the depth of the crisis in the agrarian-property and production relations in

⁹⁹⁴ Ibidem. "the original sources speak that by the end of 1900 a very small portion of the peasants in the fields and in the plains possessed their own land. Only 25% of the whole *zirat* land in Macedonia was in the hands of the peasants - small owners. The greater part of them were Turkish and Muslim peasants. In the beginning of the 20th century in the three Macedonian *vilayet*: Thessalonica, Bitola and Skopje one, the percentage ranged from 6.21% in Thessalonica, to 10.61 in Skopje *vilayet*, at a point of time when in the neighbouring Balkan countries, where the agrarian reforms were already conducted, it ranged between 19% and 37.8% of the total territory of the state. These numbers indicate to the worst situation in the Thessalonika *vilayet* which had the most vast fields, on the other hand, also with the most numerous and biggest *çifligs*".

⁹⁹⁵ Ibidem.

Macedonia. The antagonism that sprang out on that basis was also further on instigated by the fact that the owners of the *çifligs* were predominantly Turks and Muslims, and the *çifligars* and the other landless categories - were Macedonians and Christians. The Macedonian peasants sought the way out of the difficult conditions that destroyed them in material sense, which had driven them into leaving Macedonia and into economic emigration, and also drove them into organization of national liberation revolutionary movement for the purpose of liquidation of the Ottoman system.

The general impoverishment of the country becomes especially apparent when the particular condition is compared with the material and cultural progress in the neighbouring countries and in somewhat more distant Europe. The last decades of the nineteenth century in Europe had shown how much the new technical inventions had positive influence on the development of the civilization. The electricity was more and more used for lighting and as an energy source for both the transportation and the industry. The motor vehicles, the ships, the planes, the wireless telegraphy had increased the mobility and had widened the perspectives. The economic thriving of Europe, that took place about 1896, although had bypassed the agriculture, still brought a general benefit to all social layers, though in different scope. The obligatory education, the popularization of the spiritual culture, with the assistance of mass printing and enlightenment of the population, had in general sense accelerated the social transformation. All of this had by-passed the Ottoman Empire, therefore Macedonia as well, which after the end of the Great Eastern Crisis (1875-1881), from a central, became a peripheral Turkish province.

2. Historical space:

Today Kurshumli-han (the Bullet Inn) represents a cultural and historical monument and in the tourist guides for Skopje you can read that:

“This building stands in the former ironmongers’ bazaar. There are no precise records about its construction, but the present building obviously stands on the foundations of an older medieval building. The Inn is easily noticed and is attractive with its walls and many small pyramids. It got its name because of its roof, which used to be made of lead (as the bullets). Throughout the history, as political conditions changed, the building was put to different kinds of use. From the 16th century until 1787 the building was an inn. After that it became a prison. It became an inn again from 1904 to 1912.”⁹⁹⁶

Nevertheless, for the purpose of our topic, the historical space is the Skopje administrative area of Turkey, more precisely, the microsystem of the executive: the Turkish prison Kurshumli-han in Skopje, and the aspect of it seen through the eyes of its prisoners:

⁹⁹⁶ Skopje and its Surroundings, A New Title to the Series Pocket guides for Tourists, Number 64, Zagreb, 1986, 37. See more in: Kale{i Hasan, "Koj e graditel i koga e izgraden Kur{umli-an vo Skopje?", Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, XV/3, Skopje, 1971, 189-201.

"Kurshumli-han was a two-storey building. The cells, about 60 of them, were in average about 4 meters wide and 5 meters deep. They were placed one next to the other along the outer wall of the building, with the door and with one window facing the common inner corridor, about 5 meters wide. From the inner side, the corridor was leaning on stone pillars fixed together at their upper parts with semicircular corners. The roof of each room of the upper floor was vaulted, covered in lead. The corridor of the upper floor also, was covered with one row of vaults covered in lead - the edifice was named after that - Krushumli-han (the lead building). The inward-facing side of the building was bordered by a rectangular yard with diameter of about 30 meters, covered in cobblestones. There was one fountain in the center of the yard, made of white marble with an octagonal water basin. On the outer wall of the building there were no windows. The rooms were lit by the dispersed light that came through the windows facing the corridor."⁹⁹⁷

This was the place where different cultures were mingling in its extreme form: criminals, political prisoners, and accidental unfortunates, where each of them was an affiliate of a different religion and/or was of a different nationality. They were confined in one narrow and limited space to share their days and nights, stretched between their own convergences and divergences. Petar Mandjukov wrote:

"A prison, any prison - represents by itself an adequate common living environment in a concentrated condition. Here all of the phenomena of the human society receive a stronger colour, both negative and positive sides of the society here are more clearly and more intensely portrayed, because the prisoners are direct people, for them there is no difference in the understandings and in the acts. All of them are people who were not able to manage within the society, which limits the development of people."⁹⁹⁸

3. Historical source

The Memoirs of Petar Mandjukov, born in the village of Mirkovci, of the Skopje region.⁹⁹⁹ At that point of time he was a student in Geneva. Petar Mandjukov was an anarchist by his ideological determination and an irreconcilable opponent to the ruling Ottoman absolutist system. Having such a strong conviction, Mandjukov shall energetically deploy all of his efforts and skills in an overall struggle of the Macedonian people for forming of Macedonia as an individual state unit on the Balkans. Although he does not believe in the form of the state as a social organization, he is fully aware that the Macedonian people as well have to follow the development stages of the other peoples in Europe and on the Balkans. He as an individual had left further on for himself the right to advocate and fight with all of his strength in the spirit of the anarchist movement. Thus, his close contacts with the leaders of TMORO and in particular with Goce Delchev

⁹⁹⁷ Manxukov Petar, *Predvesnici na burata*, Memoari, tom I, Prvite stapki, Menora, Skopje 1997, 90-129.

⁹⁹⁸ *Ibidem*, 101.

⁹⁹⁹ *Ibidem.*, 125.

could be explained if seen only through this aspect. In 1901/02 the autochthonous illegal Macedonian Revolutionary Organization¹⁰⁰⁰ found itself being threatened by the assaults of the paramilitary formations of the so called Vrhoven Makedono - Odrinski Komitet - VMOK (in translation Bulgarian Supreme Macedonian Committee) from Sofia.¹⁰⁰¹ These actions were directly instigated by the Bulgarian Prince Ferdinand, and brought into action by the leader of the VMOK - the Bulgarian general, Ivan Conchev. Under that pretext, although he was not a member of TMORO, Petar Mandjukov had addressed Conchev in an open letter pointing to the primordial, counter-revolutionary and anti-Macedonian role and activity of VMK: "The Supreme Committee with the contesting of the Internal Organization does not know what it wants; on one hand, it wants to be recognized as legal, and on the other, since it does not recognize the Internal Organization, it claims for itself the responsibility for the riots in Turkey. Many shall think that the Supreme Committee is composed of narrow-minded, inconsistent and feeble-minded people; and they would have the right opinion, if all of them would have been like Stefan Mihajlovski. However, you Mr. Conchev, you are neither feeble-minded, nor inconsistent, nor narrow-minded - inspite of the fact that you lie big. In this there is one practical account and that is: There is a Macedonian movement, which poses a threat that it will develop into a people's dissatisfaction, prepared in a systematic manner. The progressive issue about it, if it is organized, it is dangerous for the one who wants to draw benefit from the circumstances. The fire of the peoples dissatisfaction is simmering; it is dangerous if the spark is released directly onto him. And thus, in (18)59 someone else had lit the fuse and had warmed the hands from the fire.¹⁰⁰² The people's dissatisfaction in Macedonia now simmers twice as strong, twice as big. And now the Prince wants to start the fire, as saviour of Macedonia, to collect the fruits of the toil of our people and to embellish with the laurel, which shall turn themselves into thorn wreaths of those sentenced to life and of the blood of the fallen heroes. Then again, there is one organization in Macedonia which in itself carries the fuse of the revolution, ready to ignite in more favourable conditions, irrespective of the will of His Highness. And, as product of those thin calculations of the Court, you emerged to the surface, Mr. Conchev, with your hatred for the Internal Organization, with the lists of the intern-confinements of the Macedonians, with the slanders... You, who are called by the Prince to forge a casket for the Macedonian deed, to wrap it in a shroud and to thrust it in a tomb."¹⁰⁰³

No authorities, taboos and persons exist for Mandjukov, he portrays with equal consistent smart insight both all common people that he meets, as well as the great revolutionaries with whom he gets in contact. For him, all of them are one and the same - human beings

¹⁰⁰⁰ Officially by it's Constitutions the autochthonous illegal Macedonian Revolutionary Organization (MRO) is known by the names TMORO since 1896 (in translation Secret Macedono-Odrin Revolutionary Organization - SMORO) and from 1905 VMORO (in translation Internal Macedono-Odrin Revolutionary Organization - IMORO). Nevertheless in the historic sources it is also called by the short names: Internal Organization, Macedonian Organization or simply the Organization (with capital O).

¹⁰⁰¹ Pandevska Marija, *Strumi-ki revolucioneren okrug (1893 - 1903), kniga prva*, INI, Skopje, 2002, 175-257.

¹⁰⁰² This remark of Mandjukov refers to the first paramilitary armed provocation conducted on Macedonian territory in 1895 by the platoons of the Supreme Committee from Sofia.

¹⁰⁰³ P.G. Mand'ukov, *Otvoreno pismo do g-dina Ivan Con~evъ, Potpretsedatelъ na Vrhovnia Makedono-Odrinski Komitetъ, Plovdivъ, 1901, 12-20.*

with their faults and virtues. Yet, above all, he was a person with a developed critical thinking and developed gift for narration, characterised with sharp perception and sense of refined humour and satire. And, above all, he was a great humanist who raised his voice always against the regime and never against the common people, irrespective of their religion or nationality. The part of his Memoirs that depict the life in the prison Kurshumli-han in a time-span of several months in 1899, represent a rich testimony that speaks precisely of the convergences and divergences of the Balkan cultural identity. Placed in isolated conditions (as are always those of prisons), the characters of Petar Mandjukov, of prison in-mates and fellows, are different and diverse, yet are joined in their everyday living, turned to the inevitability of the coexistence and the necessary degree of mutual tolerance. The Memoirs of Petar Mandjukov also witness of the mutual influences of different peoples that encountered each other on the Balkans, and in one quite long period of time of their coexistence and survival they shared the same geographic space, thus creating the most complex multicultural community in Europe.

For this occasion we shall provide just a few short quotations from his Memoirs of his days of imprisonment in Kurshumli-han; this will enable us to look into the prison life through the form of an "inside story":

"In order to avoid the fights and quarrels, the reasons for which stem from the religious fanaticism, the prisoners were separated in individual cells, one for the Turks, other for the Christians. The exceptions were the so called *mustentik* cells (the interrogation units), where the Muslims and the Christians together had expected the appearance before the court". (In one such cell Mandjukov had spent his days of imprisonment). "The convicts had 6 hours per day for a stroll along the courtyard and the corridors, in a schedule of three hours each, and alternately, they were let out, first the Turks, then the Christians. From 6 o'clock in the evening until 6 o'clock in the morning all of the cells were locked. The prisoners during the walks went to the corners of the two corridors, where several cafés were opened which were held by prisoners, where pure coffee was served, not ground but bitten into a mortar of stone. I cannot remember that I have drunk anywhere a better tasting and more aromatic coffee than that which was served to the clients by the café-owners in the Kurshumli-han. In accordance with some very old tradition, the backgammon playing was allowed in the cafés of Kurshumli-han, and when the prisoners were let out for a walk they were able to spend their time in playing backgammon. Again, in accordance with some other tradition, one of the prisoners - Turks - "*ashik*" (the poet) as they have called him - was allowed to have a *saz* (a string instrument) and to play on it."¹⁰⁰⁴

Petar Mandjukov further on witnesses of the following:

"In Kurshumli-han the Turks celebrated Bayram - they celebrated it for three days. In the course of those days, when the Turks are in their cells, the Christians pay them visits. This is the tradition. The Turks are hospitable; each one of them had prepared to receive visitors in those three days. Those

¹⁰⁰⁴ Manjukov Petar, *Predvesnici na burata, Memoari*, 107-108.

who have close relatives or acquaintances in Skopje, have received casseroles of baklava, kadaif, and other sweets, and those who do not have close relatives in the town, manage to supply that from the market through connections. The cells are cleaned better than the usual, floors covered with carpets and rugs. The guests who came are invited to have a seat on an honorary place, order coffee and one of the hosts without stopping rolls cigarettes and offers them to the guests. Easter arrives. The Christians celebrate - also three days. Now, it is their turn to welcome in the same manner their guest - the Turks. Like them, they are also kind and hospitable hosts. In both cases the conversations between the hosts and guest are carried out in most polite tone, almost unbelievable that these same people, so kind and thoughtful one toward the other, are inspired already from their early age with an insatiable antagonism and hatred towards one another. There is no doubt that if they were not in systematic manner enticed by the authorities, they would live peacefully, as good neighbors and citizens."¹⁰⁰⁵

However, in Kurshimli-han there is another day, the so-called '*gjureshgjunu*' day (a day for fight, for revenge).

"Each day there is an occasion when the prisoners offend each other, are angry with each other, are unhappy for some reason from one another. However, in the course of the year no one makes any problem regarding the offenses, the anger and the dissatisfaction. The response to all of them - in accordance with one tacit agreement and tradition - is postponed for the day of the revenge, impatiently awaited for by the prisoners. In that particular day, the guards allow all those who are ready for a walk to immediately go out for a walk, and those who should complete their walk, are not let to enter immediately in their cells. The revenge begins. Each person, in the commotion of the multitude, looks for the one for whom he sought a revenge. Each person who is eaten by remorse because of injustices and offenses he inflicted, seeks to avoid the encounter with the one whom he offended and was unjust to. Chains, jugs, various pots, knives made from the copper of the brought casseroles, are out into action. An extraordinary chaos takes place. In accordance with the tradition, the guards remove themselves towards the entrance of the prison. After sometime, again to scene comes the complete prison troop, lined up with bayonets, and separates the prisoners. The day of revenge is over. Court authorities come to the prison, in order to establish the results from the confrontation: two killed and six wounded. The interrogation begins: all of the prisoners are interrogated, one by one, in order to establish who are the killers and the attackers. None of the prisoners had seen how the murders occurred. All of the wounded claim the same thing - no one had seen who had inflicted the wounds to him/them. Already on the second day, from prisoner to prisoner, the date on which the revenge shall take place next year is passed on."¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁰⁶ Ibidem. 125-126.

After a life sentence was passed in the initial court proceedings, Mandjukov had made an unsuccessful attempt for a suicide. He was saved by chance from death, when his roommate managed to stop him. On the next day, Mandjukov: "Humiliated morally and exhausted physically" set in a pensive mood on the window of the cell. He recollects: "The Turks were let out for a stroll. In front of the window from the outside Amidja-Rustem, an Arnaut from Prizren, stood up, an old man with white beard, slightly bent with a chain on his foot. For more than 26 years he is serving his sentence in Kurshumlihan. He understood that I was sentenced to life and came to offer me consolation, "... After he had heard the history of the criminal deed, Amidja-Rustem said to Mandjukov: "In conclusion, you have not killed a man, you have not eaten human flesh. That is nice, because only murder of another human being is a real offence. Regardless of whether he is Turk or Christian, Arnaut or Serb, Jew or Armenian, poor or rich, good or bad - he is a human being, he should not be killed, that is a crime. Anything else that does not concern the human being's personality and is considered a crime is just thin air! To consider that a crime, is only a matter of the place, of the time and of the way of thinking. Hey, young boy! Your deed is a minor deed. You shall go out of here. Since the prison is like a river: the fine grains of the sand pass-go away, only the big stones like me, only they stay at the bottom ... A wise and gentle man is Amidja-Rustem ...", concluded Mandjukov and in continuation tells us his sad faith of life. "Poor Amidja-Rustem! From Istanbul came a *bak'm* (pardon/amnesty) for him. According to the custom of Turkey, when for a person sentenced for life an amnesty is received, an inquiry is made in his native place whether the people shall have him back again in their environment. They asked about Amidja-Rustem - the municipality said that the population had nothing against ... When they broke the news to Amidja-Rustem, he asked: "'Where shall I go Sir?', and the chief had responded: 'Home, in your native village, among the relatives, among the friends'. Yet the reply of Amidja-Rustem was: 'In my native village the people from my generation had died out. I do not know the relatives, I do not have anybody anywhere. Where shall I go? I want to stay here, in Kurshumlihan, this is my house. Here are my friends, I am used to share with them the happiness and the sorrow. Aren't I free? I want to stay here!' The chief had to abide the law and Amidja-Rustem had to leave Kurshumlihan. However, 'as soon as he set a foot outside the doorstep of the prison, Amidja-Rustem turns around and asks the guards to give him a chair. He places the chair on the street, in the corner next to the bars, sits on it and says to Hadji-Chaush: 'Please call Hadji-Ali! Hadji-Ali at the visitor bars'. They drink the coffee Amidja-Rustem had ordered, continue to ask questions, talk, as if they have not seen each other for years . . . One by one, he calls for everybody that he knows. From morning until the evening, when in the cell the last shift is pushed in, Amidja-Rustem sits on the chair on the other side of the bars and calls for all those that he knows. And the same goes on in the following days. On the fourth day Amidja-Rustem did not appear, neither he came in the course of the day until the evening; he did not show up on the fifth day as well. 'What had happened that Amidja-Rustem does not come any longer?' - I ask one of the guards. 'He died, the poor sod! He could not take it!' - the guard retorted. Poor Amidja-Rustem! He could not take the freedom from which it grew apart, the separation

with Kurshumli-han and with the other prisoners to whom he was used to ...", concluded sadly Mandjukov.¹⁰⁰⁷

For Petar Mandjukov, the religious fanaticism of any affiliation represented a specific characteristic of the individual, not a collective denomination (*pluralia tantum*) for specific ethnicities, hence throughout his Memoirs a wonderfully depicted gallery of characters parade: his colleagues - prisoners, together with their sad destinies. For this occasion, I shall in brief present only one small fragment of the Kurshumli-han's gallery of characters. We read at Mandjukov's: "One of my fellow tenants was Ahja-Aga, a man of about 50 years of age, tall, shriveled, lean with thin black overhanging moustaches and a face that had a smile on it all the time. He was quiet, kind, talkative and was not a religious fanatic ... Another inhabitant of the *mustentik*-cell was Zeki-Aga, a young Turk of about 25 years of age, medium height and moustaches that had just grown. A Muslim fanatic, he had the consciousness that he belonged to the ruling class and had carried himself with pride and with sneer for the Christian prisoners. He was explosive, rude and a provocateur, he looked for the slightest reason to jump into a fight ... One Mladen Filipov from Pobožhje village, on the Skopska Crna Gora mountain, a shepherd, was about 30, of medium height, blond with blue eyes and strong athletic built. He was a person with a peaceful, balanced character: his weakness were the sheep. The inmates in the cell knew of his weakness and when they wanted to make him sentimental - it was enough for him to hear the word 'sheep', for Mladen to start melting like a wax on fire. 'Now the sheep have lambs, and I lie down idly in Kurshumli-han!' - he said with a heavy sigh ... Rifat-Aga was a young man, almost a boy at the age of 19-20, blond with blue eyes, no moustaches grown yet, lean, agile and merry. He was an Arnaut from Sveta Petka village. Apart from Albanian he did not know a word in Turkish or Macedonian. Always in good spirit, he constantly sang, not Albanian but Macedonian songs, without understanding a word from those songs. When he was asked in Albanian what kind of songs are the ones that he sings, he responded that those were the songs of this village. Since he did not know the meaning of the words, he was mixing the genders, the numbers, the cases and their endings ... how did it happen that these pureblooded Arnauts from the Sv. Petka village keep the Macedonian name of their village and those songs which miss Albanian words, even Albanian melody? What kind of tragedy did the Macedonian population of that village undergo? ..." ¹⁰⁰⁸ And this is not the only question raised. The Memoirs of Petar Mandjukov are a very rich historical source that opens numerous questions the answers to which are to be found in the complexity of the puzzle known as the Balkans and its peoples.

The Memoirs of Petar Mandjukov, in their completeness, speak in candid terms of the red line that distinctly separates the national-liberationist and the revolutionary movements from the simplified and cruel terrorism.¹⁰⁰⁹ His Memoirs speak of that how, with their entire activity the leaders of the Macedonian National Liberation Movement have focused towards the necessity to change the existing social contract, given that the

¹⁰⁰⁷ Ibidem., 122-125.

¹⁰⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁰⁹ Pandevski Manol, *Nacionalnoto prašawe vo makedonskoto osloboditelno dvi`ewe (1893-1903)*, *Makedonskoto osloboditelno delo vo XIX i XX vek, tom prvi*, Mislra, Skopje, 1987.

ruling class of the Empire, has on the whole, failed to fulfill its social obligations. These rules are either incapable to comprehend or a simply incapable of solving the problems with which all of their subject citizens are faced, irrespective of their religion or nationality. Thus, they loose the legitimacy to rule.

ABSTRACT

The core of the topic of the paper that I propose is the following:

1) The Time:

The Ottoman Empire at the dawn of the twentieth century, when the process of the deepening of overall crisis of the Turkish economic and social system of the state was still continuing. The main distinctive tendency of this process was manifested in the form of overall and gradual decline of the material production and the impoverishment of the country on the whole, and especially, of its most numerous population - the peasantry. The general impoverishment becomes especially apparent when the particular condition is compared with the material and cultural progress in the neighboring countries and in somewhat more distant Europe.

2) The Space:

The Skopje administrative area of Ottoman Empire, more precisely, the microsystem of the executive: the Turkish prison Kurshumli-han in Skopje. This was the place where different cultures were mingling in its extreme form: criminals, political prisoners, and accidental unfortunates, where each of them was an affiliate of a different religion and/or was of a different nationality. They were confined in one narrow and limited space to share their days and nights, stretched between their own convergences and divergences.

3) The Historical Source:

The Memoirs of Petar Mandjukov, born in the village of Mirkovci, of the Skopje region. At that point of time he was a student in Geneva and an anarchist by conviction. Yet, above all, he was a person with a developed critical thinking and developed gift for narration, characterized with sharp perception and sense of refined humor and satire. And, above all, he was a great humanist who raised his voice always against the regime and never against the common people, irrespective of their religion or nationality. The part of his memoirs that depict the life in the prison Kurshumli-han in a time-span of several months in 1899, represent a rich testimony, that speaks precisely of the convergences and divergences of the Balkan cultural identity. Placed in isolated conditions (as are always those of prisons), the characters of Petar Mandjukov, of prison in-mates and fellows, are different and diverse, yet are joined in their everyday living, turned to the inavoidability of the coexistence and the necessary degree of mutual tolerance. The Memoirs of Petar Mandjukov also witness of the mutual influences of different peoples that encountered each other on the Balkans, and in one quite long period of time of their coexistence and survival they shared the same geographic space, thus creating the most complex multicultural community in Europe.

**TÜRK KÜLTÜRÜ VE MEDENİYETİNİN MAKEDONYA'DA
ETKİ VE KATKILARI**

**Doç. Dr. Numan ARUÇ
(MANU-Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi)**

Türk kültürü ve medeniyetinin oluşturduğu en büyük medeni organizasyonu olan Osmanlı devleti aynı zamanda Türk kültürü ve medeniyetini Balkanlara taşıyan, koruyan ve onu muasır medeniyetler seviyesine ulaşmasını sağlayarak 600 yıla yakın yaşadığı toprakları, halkları, kültürleri ve milletleri etkilememesi ve diğer kültürlerin oluşmasında ve de gelişmesinde katkısı olmaması mümkün değildir. Osmanlı hakimiyetinin en çağdaş ve modern yüzü olan Rumeli ayağının en önemli merkezlerinden biri Makedonya Osmanlı idaresi altına ilk giren ve de en son ayrılan diyarlardan biri olarak Türk kültürü ve medeniyeti ile en çok içiçe olduğunu ve de bu medeniyetin ve kültürünün en bariz tezahürlerini açıkça görebiliriz, bunu inkar etmek mümkün değildir.

Asırlar dolu ortak yaşamın sonucu ve fiiliyatı olarak Türk kültürü ve medeniyetinin etkileri ve de katkılarıdır. Makedonya’da yaşayan bütün halk ve milletlerin literatüründen tutun mimari yapısına kadar dilini, edebiyatını, yaşam ve düşünce tarzını, giyim ve kuşamını, tutum ve davranışlarını ve de yemek tarzı ve sofrasını etkilemiş ve bunların muasır seviyesine ulaşmasına katkı sunmuştur. Aynı şekilde Makedonya eğitimi, etnolojisi, folkloru ve şehircilik anlayışı Türklerin getirdiği ve oluşturduğu sistem ve tarz şekliyle etkilenecek olmuştur.

Türk kültürü ve medeniyetinin balkan halklarındaki toplumsal ve tarihi gelişiminin en şahşahalı ve gelişmiş dönemi 14. ve 18. yüzyıllardır. Bu dönem balkan halk ve kültürlerinin Türk kültürü ve medeniyeti ile en yoğun bir şekilde karşılaştığı ve ençok etkilendiği tarihi dönemdir. Öyle bir etkileşim ki, türk kültürü ve medeniyetinin maddi ve manevi katkılarını kültür ve medeniyetinin bütün katmanlarında, boyutlarında ve de alanlarında yer aldığı bariz bir şekilde hissedir ve de görebiliriz.

Makedonya’da yoğun ve doğrudan ilişkilerin ürünü ve sonucu olarak Türk dilinin etki ve katkısını görebiliriz. Türk dili o dönemde en en etkili bir unsur ve vasıta olarak yeni kültürün ve medeniyetin dili, hakim güç olan Türk İmparatorluğu’nun hakimiyet dili ve karşılıklı olarak farklı kişi, millet ve kültürleri birleştiren ve beraber yaşamasını sağlayan bir dildi. Siyasi, ekonomik ve toplumsal şartlar ve sebeplerden dolayı Türk dili asalet ve prestijli bir dil olarak diğer balkan ülkeleri ve milletlerinde olduğu gibi Makedonya’da çok hızlı yayılmaya ve kabul görmeye başladı ve Makedonya’da yaşayan ve kullanılan bütün dilleri etkilemeye ve de onların ilerlemesinde kültür ve medeniyet dili olmasında en büyük katkıyı sundu.

Türk dilinin Makedon dili üzerindeki etkileri en çok ve yoğun bir şekilde karşılıklı olarak farklı halk ve kişilerin direk temas ve işbirliklerinde birbirini tanımada ve de anlamada karşılıklı olarak kullandıkları bir vasıta olarak dilde vardır. Özellikle Türk dilinin etkisini ve vazgeçilmeyen bir unsur ve vasıta olduğunu, yeni kurulmuş şartların en büyük toplumsal ve siyasi müesseseleri olan devlet bürokrasisinde, askeriyede, mahkemede, ticarete ve çarşıda görürüz.

Türk hakimiyeti sayesinde gelir ve yaşam kaynağı olmaya başlayan Türk dili çok erken zamanlarda Makedon dilini ve diğer dilleri etkilemeye başladı. Makedon dilinin konuşma yapısı ve tarzında, kelime hazinesinde ve yazı alanında bayağı kendini ve kendi vurgusunu hissettirmeye başladı. Hala bugün bugüne bu etkileşimin izlerini ve vurgusunu görebiliriz. Makedon dil ve edebiyat uzmanları bu konuda çok değerli eserler ve bilimsel yapıtlar ortaya koymaktadırlar. Her geçen gün Makedonya’daki dilciler arasında Türk dilinin makedon dili ve kültürü üzerindeki etkileri ve katkıları konusu kendi konumunu korumaktadır. Bu konu öyle bir boyut aldı ve öyle bir bilimsel seviye kabul kazandı ki, Türk dili lingvistik unsurları özel bir bilimsel dil terimiyle anılmaya başladı ve bu terim

artık Türk dilinin etki ve katkılarını içeren bir dil istilahı olarak kabuledilmektedir, bu terime makedon dilinde “*turtsizmi*” denir.

Türk dili unsurlarının varlığı Makedon dilinin bütün katmanlarında, tarzlarında ve manalarında çok yüksektir. Bugün modern Makedon dilinin leksigografik tarzında ve aktif ve de pasif kullanımında Türk dili unsurlarını belirgin, aktif ve vurgusu güçlü bir şekilde görebiliriz. Şimdiye kadar yukarıda vurguladığımız şeylere birkaç örnek şu şekilde ortaya koyabiliriz: *tencere, pencere, arşin, sardisan, yavaşlık, körsokak, baygi, epten v.d.*, bunlar ve bunlar gibi yüzlerce kelime hala aktif bir şekilde kullanılmaktadır.

Türk kültürü ve medeniyetinin en önemli unsurlarından biri olan Türk dilinin etki ve katkıları konusunda bu kadarla yetinerek en öz ve açık ifadeyle şu şekilde bir sonuç vermek istiyorum: Türk dili unsurları Makedon dilinin önemli ve vazgeçilmiyen bir katmanıdır, bu da Makedon dilinin sadece kemmiyetini oluşturmuyor keyfiyetinin de temel taşıdır. Makedon dilinin kelime hazinesini geliştirmiş ve yapısını oluşturmuştur. Türk dili Makedon dilini yaşatmış, gelişmesini sağlamış ve çağdaş bir yapıyla kullanım haline getirmiştir.

Kültür ve medeniyetin önemli unsurlarından biri olan folkloru zikretmemiz kaçınılmazdır. Folklorun dil, edebiyat ve yazılı literatürle çok sıkı bağları ve kökleri bunlara bağlıdır, bunlardan beslenerek hayat bulmaktadır. Makedon kültürü ve geleneğinin folklor kültürü ve geleneğinde çok büyük başarıları, zengin birikimi ve asırlar boyu uzun bir geleneğe sahiptir. Türk kültürü ve medeniyetinin etki ve katkılarını çok açık bir şekilde Makedon halkının oluşturduğu folklorlarda da görmek mümkündür. Türk ve makedon folklorunun benzerliklerini çok sayıdaki ortak folklorik temada, makamda, musikide ve şiirde açıkça farkedebilirsiniz. Bütün bunların sebebi, bu içiçe girmiş birbiriyle kaynaşmış ve girift bir ağ kurmuş ortak kültür fotoğrafının ortaya çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun buralarda halkları kaynaştıran, beraber yaşatan ve uzlaştıran, çatıştırmayan sistemi ve de düzeni 600 yıla yakın bizzat yaşatmasında yatmaktadır.

Türk kültürünün etkisini Makedon şiirinde ve de şarkılarında görebilirsiniz. Çok sayıdaki Türk şiiri ve musikisi unsurları Makedon musikisi ve şiirine geçtiğinin şahidi olabiliriz. Özellikle halk ve düğün musikisinde aynı ritmi, aynı aşk ve sevgi konularını aynen Türk düğünü ve musikisindeki gibidir. Bu husus okadar aynilemiştir ki, Makedonlar da artık kendi şarkılarına da “*turki*” yani türküler olarak isimlendirmeye başladılar. Aynı şekilde aşıkları da zikredebiliriz ki, Makedonlar onlardan çok şey öğrendiler. Kendi dillerinde Makedonca da aşıklar için aynı ismi kullanırlar yani “*aşitsi*” olarak isimlendirirler.

Türk musikisini Makedon musukisini etkilemesi ve katkı sunmasının en büyük delili aynı musiki aletleri ve enstrumanları kullanmalarındadır. Nerde ise bütün musiki aletleri ve enstrumanları Makedonya'da Türk ismi taşımaktadır. Bunu en iyi ifade eden şey, Makedonca olarak bütün enstrumanları ifade eden isim olarak “*çalgii*” yani çalgılar kelimesini kullanmalarındadır.

Kültürün önemli unsuru olan folkloru andığımızda Türk kültürü ve medeniyetinin güler, hikmetli ve anlam dolu yüzü olan Nasrettin Hoca'yı anmamak, esgeçmek mümkün değildir. Türk Nasrettin Hoca Makedon nasrettin hocası Itar Peyoyu etkilemiş, yönlendirmiş ve de beslemiştir. Kimilerine göre ise onu meydana getirmiştir.

Makedonya Türk hakimiyeti döneminde farklı ve yeni siyasi ve toplumsal boyut kazandı, aynı şekilde yeni ekonomik, sosyal, dini ve kültürel yapılanmaya girerek çok

farklı tarzda ve stilde mimari eserler ve ortamlar oluşturmaya başladı. Mimari yapılar tamamen tipik Türk tarzını ve dizaynını yansıtmaya başladı.

Türk kültürü ve medeniyetinin katkı ve etkileri ele alındığında Üsküp'teki Türk Çarşısı'nı anmak elzemdir. Üsküp'teki bu çarşı genel olarak Türk Çarşısı olarak anılarak tipik türk şehir mimarisinin bütün unsurlarını ve tarzını içermektedir. Çarşı şehircilik anlayışının sembolü, medenileşmenin harmanı ve kültürleşmenin kaynağı olarak Türk kültürü ve medeniyeti varlığının tacı ve de canlı ve yaşayan yüzüydü. Tüccarlar, zanaatçılar, dükkancılar yani bir bütün olarak esnaflar türk kültürü ve medeniyetini yaşatan, koruyan ve oluşturanlardı. Çarşıda çalışanlara özel paye olarak Esnaflık makamını ve payesini veren çarşı kültürü vardı. Bugün bugüne Makedon dilinde "*esnaf çovek*" olarak güvenilir, değerli, tüccar ve zanaatçılara hala bu paye verilmekte ve de bu isimle anılmaktadırlar.

Medeniyet merkezinin şahı olan çarşıda medeni olamının en büyük özelliği ve vasfı temiz olmanın müesseselerini özel bir mimari yapıda Türk kültürünün kendine munhasır bir tarzında hamamları görebiliriz. Bunlar Türk kültür ve medeniyetinde temizliğe, hijiyenliğe ve sıhhatli olmaya ne kadar önem verildiğinin müessesesevi delilleridir. Her şehirde olmasına ramen Üsküp'te Davut Paşa ve Çifte hamamlar örnek verilebilir.

Türk mimarisi sadece mimari eserlerin devasa yapıları ile etkisini ortaya koymamış, mimari eserlerin iç ve dış dizaynı ve dekorasyonu ile Makedonya'da büyük etki ve katkıda bulunmuştur. Evler, hanlar, saraylar, mektepler ve bütün yaşanan konak ve yapıtlar iç yapısı ve düzeni ve de nizamı ile birer şah eserdi, Makedoya için farklı bir rönesanstı. Bunlar türk kültürü ve medeniyetinin yüksek ev ve yaşam kültürünü ortaya koymaktadırla.

Halkın geçim kaynağı olan birçok zanaat ve esnaflık bilfiil Türkler tarafından buralara taşınmış, yaşayanlara öğretilmiş ve hala bugün bugüne aynen yaşamaktadırlar, aynı tarzla çalıştırılmaktadırlar ve de aynen aynı isimleri Türkçeki kelimelerle Makedon dilinde de kullanılmaktadır: *abacii, kuyumcii, kazancii* gibi.

Sonunda Makedon mutfağını anmadan makalemize son noktayı veremeyiz. Çünkü Makedon mutfağı çok az bazı farklılıklarla Türk mutfağının taa kendisidir. Bundan Türk kültürünün ve medeniyetinin Makedon sofrasına kadar sızdığı ortaya çıkmaktadır. Makedon mutfağının tarzı olmuş, yemeğin tadını ve görünümünü oluşturmuş, damak tadı olarak tuzu, şekeri ve biberini oluşturmaktadır. Birçok yemek ve tatlı, turşu ismi aynen Türk ismini hala bugün taşımaktadır: güveç, pastırmaliya, sutliyaç, baklava ve salata gibi.

Hiç şüphesiz Türk kültürü ve medeniyetinin Makedonya'da her alanda çok büyük etkileri ve de katkıları olmuştur. Bu etkileşim Makedon kültürünü yok ederek, gizleyerek ve ortadan kaldırarak değil bizzat aynen onu yaşatarak zenginleştirmiştir ve de bugüne taşımıştır.

BALKANLAR'DA MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FONUNDA BULGARİSTAN'DA POMAK MESELESİ

Dr. İsmail Cambazov

Osmanlı - Rus savaşından (1877-1878), hele de Balkan harblerinden sonra (1912-1913) halife - sultan devletinin Rumeli'yi terketmek zorunda kalması, arkasında bir sürü problem bırakmıştır. Azınlıklar meselesi bu problemlerin başında gelir. Zira Osmanlı -

Rus savaşından sonra Balkanlar'da kurulan sözümona ulusal devletler, Arnavutluk hariç, hiç te tek uluslu değildiler. Herbirinde ya komşu ulustan veya uluslardan hatırı sayılır bir azınlık kalmıştır veya da toprak. 1918 yılında kurulan Yugoslavya kırıallığının ulusal ve toprak terkibi buna kanıttır. Bu kırıallığın sınırları içine alınan memleketler – Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Kosova, Makedonya ve saire devletler hem toprak bakımından, hem nüfus bakımından birbirine düşman kardeş kesildiler. Çünkü Hırvatistan'ın bir kısmı nüfusiyle birlikte Sırbistan toprakları içinde bırakılmıştı. Bosna-Hersek'te Müslümanlar(din olarak değil,etnos olarak) kadar Sırp ve Hırvat kalmıştı. Makedonya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasınada üçe parçalanmıştı. Romanya'da iki milyon dolayında Macar, Doburca'da bu kadar Bulgar, Türk, Tatar kalmıştı. Kurtuluşta Bulgaristan nüfusunun yarısından fazlasını Türkler, Pomaklar, Çingeneler, Tatarlar oluşturuyordu

O gün bugün Balkanlar'da etnik, dinsel, dilsel azınlıklar meselesi halâ çözümlenmemiştir. Ve artık 130 yıldır bu mesele hem Balkan memleketlerinin bir iç meselesi olarak,hem de komşular arasındaki ilişkilerde bir sorun olarak güncelliğini korumaktadır.Bunun en yeni örneği, Bosna-Hersek, Kosova'dır. Arnavutluk Cumhuriyeti'nin komşuları Makedonya, Kosova, Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan ile ilişkileridir. Romanya'da Macar azınlığının statüsü meselesi, Bükreş ile Budapeşta arasını hep problemlili ilişkiler halinde ayakta tutmuş, Gagauzlar meselesi, Basarabya, Moldova toprakları ve insanları Romanya'yı, Rusya, Ukrayna ile hep çekiştirmiştir. Bulgaristan'da Türklerin, Müslümanların durumu, Türk-Bulgar ilişkilerinde daima büyük rol oynamıştır. Balkanlar'da azınlık meselesi 2000-li yılların sonunda Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'nin dağılmasından, eski Yugoslavya topraklarında 5 bağımsız ulusal devlet kurulmasından sonra yeniden alevlenmiş, büyük bir iç ve dış siyaset meselesi olmaya devam etmiştir.

20-30 sayfalık kısa bir araştırma yazısında Balkanlar'da tabir caiz ise, Arap saçı gibi karışık olan azınlık meselesini incelemek, günümüzdeki durumunu gözler önüne sermek olanak dışıdır. Hem de bir kişinin üstünden gelebileceği bir iş değildir. Bu iş ancak bütün Balkan devletleri arasında kurulacak olan bir Azınlıklar Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nün uzun yıllar çalışmakla başarabileceği bir meseledir.

Ben burada okuyucuyu, Balkanlar'da icinden cıkılmaz kadar karmaşık ve karışık olan azınlıklar meselesinden sadece Müslüman azınlıkların bugünkü durumu, sorunlarıyla tanıştırmak istiyorum. Niyetim bu bağlamda Bulgaristan Müslümanlarının büyük bir kitlesini oluşturun, üç Balkan memleketini çok yakından ilgilendiren Pomakları anlatmak.¹⁰¹⁰

"BALKAN DEVLETLERİNİN POLİTİKASINDA MÜLÜMAN AHALI"

Yukarki başlık seçkin Bulgar Balkanoloji uzmanlarından Prof. Dr. Hristo Mañev'in, bundan 10 yıl önce Sofya'da yayınlandığı "Balkanlar'da Ulusal Mesele" incelemesinin paragraf başlıklarından birisi. Sayın Profesör Balkanlar'da Müslüman azınlıklar konusuna şöyle bir giriş yapıyor:

"Balkanlar'da ulusal mesele, sadece yabancı esaret altında kalmış olan "kendikilerinin" meselesi değildir. Yanlız onları kurtarıp "Anavatan" sınırları içinde birleştirme meselesi değildir. Hiç kuşkusuz bu terim kendi topraklarında bulunan

¹⁰¹⁰ Daha geniş ayırntı için bkz. Христо Манчев, Националният въпрос на Балканите, София, 1999 год.

"yabancı" etnik ve dinsel toplulukların yazgısı meselesini de kapsar. Bu mesele çoğunlukla unutulur. Örneğin Bulgar tarih bilimi, Makedonya, Trakya, Dobruca meseleleriyle hiç aralıksız meşgul olur. Bulgaristan'daki Müslüman ahaliye hemen hemen hiç dikkat ayırmaz. Ayırdığı seyrek hallerde de Bulgaristan ve Balkanlar'da XIV-XVII yüzyıllarda vuku bulan islâmlaşma süreçlerini anlatır. Halbuki daha yeni zamanların süreçlerini incelemek, ayrı ayrı Balkan devletleri kurulmasından sonra meydana gelen değişiklikleri saptamak, bu devletlerin Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlar'dan çekilmesinden sonra arkada kalan Müslüman ahaliye karşı politikalarını anlatmak çok önemlidir. Konkre tarihi gerçeklere dayanarak söyleyebilirizki, Balkanlar'da kurulan ulusal devletlerin Müslüman ahaliye karşı siyasetlerinin, onları kovma ve eritme politikası olduğunu hemen görürüz. Balkanlar'da bu politikayı en önce Karadağ devleti uygulamıştır. Karadağ, Piskopos Danilo Petroviç'in (1697-1735) yönetmenliği döneminde XVIII. yüzyılın başlarında "**Istraga Poturitsa**" adı verilen siyaseti başlatmıştır. Uzun yıllar uygulanan bu siyaset sonucu Karadağ Müslümanlardan temizlenmiştir.

Sırbistan ise, Müslümanları kese kese bitiremeyince aldığı ekonomik önlemlerle memleketi terketmek zorunda bırakmıştır. Hükümet 1833 yılında Türk derebeylerini mallarını-mülklerini beş yıl içinde Sırlara satarak memleketi terketmeye zorlamıştır. 1867 yılında Sırbistan topraklarındaki Osmanlı kal'aları, garnizonları kaldırılmış, Müslümanlar ise Sırp şehirlerinden kovulmuşlardır. Böyle insanlık dışı önlemler alınıp uygulandıktan sonra Sırbistan etnik ve dinsel bakımdan oldukça "temiz" bir devlet haline gelmiştir. Ancak Balkan savaşları(1912-1913) ve I. Dünya Harbi sonunda Sırbistan'a Güneydoğusunda bulunan geniş topraklar verilmiştir. Bu topraklarda yaşayan kalabalık Müslüman ahali de Sırp egemenliğine girmiştir. Fakat artık zamanlar değişmiş, tahcir hareketlerine son verilmiş, Versay sistemi çerçevesinde azınlıkları savunma sözleşmeleri imzalanmıştır. Bu durumda Sırbistan, topraklarında bulunan bütün azınlıkları hiç acımasız eritme siyasetine girişmiştir. Hiç bir ulusal azınlığın varlığını tanımamış, onları "Güneyli Sırlar" ilân etmiştir.

Yunanistanda azınlıklara, hele de Türklere Müslümanlara karşı aynı siyaseti uygulamıştır. Bilindiği gibi Lozan Konferansı (20.II.1922 - 24. VII. 1923) Yunanistan'daki Müslüman azınlığın¹⁰¹¹ yazgısı meselesini çözümlenmiştir. Lozan Konferansı Sözleşmesi gereğince Türkiye ile Yunanistan arasında zorunlu ahali değiş - tokuşu yapılmıştır. Yunanistan topraklarından 420 bin Türk, Türkiye topraklarından 1 milyon 200 bin Rum mecburi vatan değiştirme zorunda bırakılmıştır. 1913 -1923 yıllarında gerçekleştirilen bu zorunlu değiş - tokuş dışında Yunanistan'da 103 989 Müslüman - Türk, Pomak, Çingene -bırakılmıştır. Bunların tümü Batı Trakya'da yaşamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nde bırakılan Rumların sayısı ise 111 200 kişidir.¹⁰¹²

Yunanistan topraklarında bırakılan Müslümanlar arasında bir hayli Pomak ta vardır. Daha Lübnomir Miletich 1913 yılında Gümölcüne ilçesinin 16 köyünde 773 Pomak ailesi yaşadığını saptamıştır.¹⁰¹³ 1919 yılında yapılan sayımda Batı Trakya'nın 6 kazasında-Gümölcüne, İskeçe, Karaağaç, Dimotika, Suflu, Dedeağaç, 17 369 Pomak

¹⁰¹¹ - Манчев, а.г.е., s.237

¹⁰¹² Апостоле Христикиид – Мюсюлманското малцинство в Гърция, в сборника Националните проблеми на Балканите: Истории и съвременност, София 1992, стр 245 – 263

¹⁰¹³ Милетич, Л. Разорението на Тракийските Българи през 1913 год. С. 1918, стр. 4 - 12

yaşadığı anlaşılmıştır.¹⁰¹⁴ 1942 yılında tutulan statistiklere göre, Gümülcüne kazasının 38 köyünde 6138 Pomak yaşamaktadır. İskeçe kazasında yaşayan Pomakların sayısı 20,000-nin üstündedir. Yunanistan'daki Pomakların sayıları hakkında en son veriler 1991 yılına aittir. Bu verilere göre İskeçe, Rodoplar (Güney Rodoplar) Evros Vilayetlerinde 35 bin Pomak yaşamaktadır. Birçok araştırmacılar bugün Yunanistan'da 40-50 bin Pomak yaşadığı kanaatinde dirler.¹⁰¹⁵

Balkanların coğrafi sınırları içinde sadece 623 kilometre karelik toprağı bulunması yüzünden hem Balkan, hem Avrupa devleti olarak kabul edilen Türkiye bizi, konumuz itibariyle daha fazla azınlıklar meselesi açısından ilgilendirmektedir. O da iki bakımdan: Topraklarında yaşayan Rum, Bulgar gibi Hıristiyan azınlıkları uluslararası (Lozan Konferansı), ikili (Türkiye - Bulgaristan, Türkiye - Yunanistan arasında) anlaşmalarla nüfus değış_tokuşu şeklinde anavatanlarına göndermek, öte taraftan onların boşaltıkları yerlere Balkan ülkelerinden gelen Müslümanları, Türkleri demiyorum, çünkü Balkanlardan Anadolu'ya sadece Türkler değıl, onbinlerce Makedon, Arnavut, Boşnak, Kosovar de göçetmiştir.

İstanbul'daki Bulgaristan diplomatik temsilcisinin Balkan harpleri arifesinde hükümetine gönderdiği bir raporda belirtildiğine göre, o dönemde Osmanlı İmperatorluğu topraklarında 1.5 milyon Bulgar yaşamaktadır. Bunlar umum Bulgar halkının üçte birini oluşturmaktadır. Bulgarlar şu veya bu şekilde Türkiye'den uğratılmışlardır, 1923 yılına geldiğinde Türkiye'de ancak 3 320 Bulgar kalmıştır.¹⁰¹⁶

Aynı temsilci Ekim 1923 tarihinde hükümetine şu bilgileri arz ediyor: "Yeni Türkiye tüm ülkeyi Hıristiyan elemanlardan temizlemek ve böylece azınlıklara karşı yükümlülüklerinden radikal bir surette kurtulmak istiyor. 1919 - 1922 yılları arasında yapılan Türk - Rum savaşı esnasında Küçük Asya'dan 1.5 milyon kadar Rum doğup büyüdükleri yerlerden sökülüp atılmış ve Yunanistan'a sığınmak zorunda bırakılmıştır."¹⁰¹⁷

Atinalı araştırmacı Vakalopoulos A. 1975 yılında çıkardığı "Histoire de la Grece Moderna" adındaki kitapta Rumların Türkiye Cumhuriyeti'nden nasıl kovulduklarını yana yakala anlatıyor.¹⁰¹⁸

Pek tabii Bulgar diplomatları, Rum tarihçileri sadece Türkiye Cumhuriyeti'ne yükleniyorlar. 1878' den sonra her iki memleketten hiç bir anlaşmaya sözleşmeye dayanmadan kaç milyon insanı sadece Türk, Müslüman oldukları için doğup büyüdükleri, ecdadlarını gömdükleri topraklardan nasıl sökülüp attıklarını, bu tahcir esnasında yapılan tenkillerde ne kadar insanın canına kıyıldığını söylemiyorlar. Bir hesaplaşma masasına oturulacak olursa Bulgarın, Rumun, Türkün onlara yaptıklarının en az on mislini kendilerinin Türke yaptıkları meydana çıkacaktır.

Bu gönüllü veya gönülsüz nüfus değıştirme, toprak alıp verme meselesi hala bugün bile Türkiye - Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Macaristan, Makedonya, Sırbistan arasında açık bir yara halinde kanamaya devam etmektedir.

¹⁰¹⁴ Разбойникова А., Обезбългаряването на Западна Тракия през 19 – 1924 год. С. 1940, стр. 3 - 4

¹⁰¹⁵ Райчевски, Българите Мохаммедани С. 2004, стр. 24

¹⁰¹⁶ ЦДА, ф. 176, оп.4, а, е, 2577 л. 17.37

¹⁰¹⁷ ЦДА, ф. 176 оп. 4, а, е 237, л. 15 – 35, Изложение на Българското правителство по малцинствения въпрос до международната конференция във Генуа, 17. V. 1922. ЦДА, ф. 176, оп. 4. а'е 2 879, Солун, 23. VIII. 1923 год. Българският представител в Българо – Гръцката комисия по изселването заседаваща в Солун.

¹⁰¹⁸ Vacolopoulos A. Historie de la Grece Moderna, Atina 1975.

Bulgaristan ile Türkiye arasında nüfus değiş-tokuşu, her iki taraftan yurtlarını terkeden felaketzedelerin arkalarında bıraktıkları mal - mülk meseleleri iki memleket arasında daha 1925 yılında imzalanan Ankara Dostluk Antlaşması ile çözümlenmiş olmasma rağmen (Türkiye' den gelen Bulgarların orada bırakmış oldukları mal mülk devlete, Bulgaristandan Türkiye'ye göçettirilmiş, uğratılmış olan Türklerin malları Bulgar devletine kalır) Bulgar devleti halen Doğu Trakya'dan Bulgaristan'a gönderilen Bulgarların orada bıraktıkları malları aramaya devam etmektedir.

Tam sayıları bilinmemekle beraber bugün Türkiye'de yaşayan kalabalık Pomak topluluğu buraya 1877-1878 Rus – Osmanlı savaşı esnasında sığınmıştır. Kuzey Bulgaristan'da yaşıyan Pomaklar (Loveç – Pleven - Tırnova) daha savaş esnasında mallarını mülklerini bırakarak canlarını kurtarmak için imparatorluk topraklarına kaçmışlardır. Araştırmacılar sadece Kuzey Bulgaristandan Türkiye'ye 17 000 Pomak gittiğini yazmaktadırlar. Göç felâketi: 1912 – 1913 yıllarında Rodopları da sarmıştır. Burada onbinlerce Pomak baştan Yunanistan'a, oradan da Türkiye'ye kaçmışlardır. Bugün Türkiye'nin her bölgesinde Pomak yaşamaktadır. İstanbul, Ankara, Adana, İzmir, Balıkesir, Bursa gibi büyük şehirlerde yaşıyan Pomakların sayısını hiç bir kimse tutmamıştır. Fakat Pomakların çoğunluğu Eski Edirne vilâyetinde, yani Doğu Trakya'da yaşamaktadırlar. Havsa, Malgara, Keşan, Babaeski, Uzunköprü, Hayrebal ve saire ilçelerde, köylerinde 50 000 dolayında Pomak yaşadığı kabul edilmektedir. Örneğin Babaeski ilçesinde Kospınar, Mandara, Katranca, Burunsuz, Naimköy gibi temiz Pomak köyleri vardır. Sadece bu ilçede 3 385 Pomak yaşadığı saptanmıştır. Hayrebol ilçesinin 7 köyünde 3 205 Pomak yaşar. Uzunköprü ilçesinin 11 köyünde kalabalık Pomak aileleri bulunmaktadır.

Bu köylerde ve kasabalarda yaşıyan Pomaklar kendi aralarında pomakça dedikleri arhayik bir bulgarca konuşmaktadırlar. Hem de cemaat hayatı yaşamaktadırlar. Kendi aralarında evlenip aile kurmaktadırlar. Ecdadlarından kalma yaşama biçimini devam ettirmektedirler. Ancak Türk okullarında okudukları, Türk kültürünü benimsedikleri, Türkçeyi anadili olarak kabul ettikleri için tamamıyla Türkleşme yolunu tutmuşlardır. Pomaklık tarihi bir gelenek görenek olarak sadece bir bilinç altında kalmıştır.

Bulgaristan prensliği, kırallığı, cumhuriyetinin ülkedeki Müslümanlara karşı siyaseti de Yugoslavya'daki gibi tahcir ve eritme siyaseti olmuştur. Bulgaristan Berlin sözleşmesinde azınlık hakları için kabul edilen kararları Tırnova Anayasası'na geçirme, öteki kanunlarına yansıtmasına rağmen, 1878 yılından beri konjuktörün icabettirdiği çeşitli siyasetler uygulamasına karşın; özde bu halktan kurtulma politikası izlemiştir. Osmanlı - Rus savaşından sonra ülkede kalan kalabalık Türk Müslüman sayısı tahcir, tenkil, göç vasıtasıyla daima milyonun altında tutulmaya çalışılmıştır. Ancak Türklerden, öteki Müslümanlardan sadece göç vasıtasıyla kurtulamayacakları anlayan ırkçı Bulgar komünistleri 1970 yılından itibaren memleketteki Müslümanları zorla Bulgarlaştırmaya başlamışlardır. Müslüman Pomakların, Türk Çingenelerininin adlarını değiştirdikten sonra 1984/85 yıllarında dünya kamuoyunun tepkisine beş para vermeden Türklerin isimlerini de değiştirmişlerdir.

Bosna – Hersek'teki Müslümanların durumu aynı olmakla bazı özellikler arz etmektedir. Avsturya - Macaristan İmperatorluğundan Yugoslavya kırallığına geçen Bosna-Hersek'in Müslüman ahalişi hiç bir zaman etnik veya dinsel azınlık olarak kabul edilmemiştir. Kırallık hükümetleri 1929 yılına kadar bu halkı "Üçadlı Halk" olarak nitelendirmişlerdir. Bosna-Hersek'te yaşayan Sırlar, Hırvatlar ve Boşnaklar yıllarca,

“Üçadlı Halk” olarak çağırılmışlardır. Her üç gruptan da kalabalık Müslüman bulunan bu insan toplulukları 1929 – 1941 yılına kadar “Yugoslavyan” ilan edilmiş ve belgelere böyle geçmiştir. II. Dünya Savaşından sonra Bosna – Hersek’liler “Neoldukları Bilinmeyen Yugoslavyanlar” olarak adlandırılmıştır. Daha sonra bunlara “Müslümanlar” adı takılmıştır. Ancak burada “Müslümanlar” deyimini bir dini mensubiyet değil de, etnik, hatta ulusal bir nitelik taşımaktadır. Zira Müslümanlık bir din olarak Ortodokslar ve Katoliklere eşit bir inanç sistemi gibi kabul ve ilân edilmiştir.

Tüm Balkan ülkelerinden sadece Arnavutluk tek uluslu bir devlettir. Yabancı ırklara mensup etnik azınlığı yoktur. Memlekette yaşayanların hepsi Arnavuttur. Aralarındaki fark yalnız dini bakımdandır. Arnavutların kahir çoğunluğu (100’de 70-i) Müslümandır. Yüzde 20-si Ortodoks, yüzde onu ise Katoliktir.

Makedonya, Kosova’daki Müslümanların durumu da hem tarihi geçmişte, hem de şimdi özellik arzemektedir. Bu ülkelerdeki Müslümanların etnik terkipleri çok çeşitlidir. İçlerinde Makedon vardır, Arnavut vardır, Boşnak vardır, Türk vardır. Bunların tümü hem Yugoslavya kiralığında, hem de sosyalist Yugoslavya’da şu veya bu şekilde kovulup eritmeye, Sırplaştırılmaya tabii tutulmuşlardır. Müslüman kimliği ile geniş soluk aldıkları yıllar çok az olmuştur.

Yeni Durumda Balkan Müslümanları

Balkanlar’da halk yığınları üzerinde zor kullanarak kurulan sözde sosyalizm sisteminin çökmesi, Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti’nin dağılması ile Avrupa’nın bu kısmında yaşayan insanlar, etnik menşei, dini görüşleri ne olursa olsun geniş bir soluk almışlar, pazar ekonomisine dayanan çoğulcu demokrasi kurmaya başlamışlardır. Bu durum bütün Balkan halkları, bu cümleden Müslümanların sosyal, politik, ekonomik hayatına büyük değişimler getirmiştir.

Bugün sayıları artık onu bulan Balkan devletlerinde ne kadar Müslüman var? Tam cevabı hiç bir kimse veremiyor. Nedeni bu mesele hakkında şimdiye kadar güvenilir, inanılır bir statistik tutulmamış olmasında. Resmi Bulgar kaynaklarma göre II. Dünya Savaşı arifesinde Balkanlar’da üç milyon Müslüman bulunmaktadır.¹⁰¹⁹ Aleksandre Popoviç, geçen asrın 1980-li yıllarında sadece Yugoslavya Fedarasyonunda 3 milyon üzerinde Müslüman yaşadığı varsayımını ortaya atıyor.¹⁰²⁰ Pek tabii bu rakkama Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya Muslumanları dahil değil.

Balkanlar’da İslamın ve Müslümanların durumu ile ilgilenen , Fransa’da yaşayan Sırp asıllı Şarkiyatçı Aleksandre Popoviç 1986 yılında “L’İslam Balkanique” başlıklı çok ciddi bir monografi yayınlamıştır.¹⁰²¹ Bu eserde Balkanlar’ın 1980-li yıllardaki coğrafi taksimi gözönüne alınarak her ülkedeki Müslümanların dini, siyasi, ekonomik durumları resmi belgelere, kaynak bilgilere dayanarak, derinlemesine, inandırıcı bir şekilde anlatılmıştır. Devletlerin alfabetik sırasıyla başlıyan eser Arnavutluk, Bulgaristan, Macaristan (Balkan ülkesi olmamasına rağmen, Romanya, Bosna-Hersek ile olan azınlık meseleleri yüzünden), Romanya, Yugoslavya, Yunanistan’daki İslamın ve Müslümanların durumunu daha XIV. y.y. itibaren alıp geçen asrın 1980-li yıllarına kadar

¹⁰¹⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а’е 2558, л. 174 – 180. Доклад от Вл. Тодоров Хиндалов за пресичането на Кемалистката пропаганда в България (6. юни, 1934 г.)

¹⁰²⁰ Aleksandre Popoviç – L’İslam Balqanique. Les Musulmans du sud – est Europeen Dans la periode post – ottomane, Berlin 1986 in kommissyon bel otto harrassawits – wiesbaden, s.12.

¹⁰²¹ Aleksandre Popoviç.....a.e.g.

incelemektedir. Yugoslavya kırıllığını, sosyalist fedarasyonunu oluşturan ayrı memleketlerdeki – Sırbistan, Karadağ, Slovenya, Hırvatistan, Bosna - Hersek, Kosova, Makedonya – Müslümanları ayrı ayrı anlatmaktadır.

Balkanlar'da İslam ve Müslümanların durumuyla ilgilenen her tarihçi, araştırmacı, şarkiyatçı, ilahiyatçı için Alaksandre Popoviç' in kitabı kaynak bir eserdir, daima el altında bulundurulması gereken bir başvuru kitabıdır. Fakat ne yazıkki, bu değerli eserde verilen bütün bilgiler ve belgeler, Osmanlının Balkanları fethinden 1985 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Halbuki Balkanlar 2000 yılını bölgede sosyalist diktatörlüğe son verme şenlikleri içinde minnetdarlıkla uğurladılar. 3000. yılını ciğerleri demokrasi havası ile dolu olarak yeni ümit, ilham ve beklentilerle karşıladılar. 20-25 yıl içinde Balkanların siyasi, ekonomi, sosyal durumu kökünden değişti. Avrupa'nın bu kısmında, onlarca yıl baskı altında tutulan İslam da, Müslümanlar da demokrasi, vicdan özgürlüğü koşullarında çalışmaya başladılar. Yeni durum, Güneydoğu Avrupa'da bir din olarak hem İslami geliştirdi, hem de Müslümanları sayısını arttırdı.

Son 20 - 25 yıl içinde Balkan halkları arasında büyük bir nüfus patlaması olmuştur. Yugoslavya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin nüfus tablosu bunu çok güzel açıklamaktadır. Yugoslavya Fedarasyonu 1961 yılında 18 milyon 549 bin 291 kişilik bir nüfusa sahiptir. 10 yıl sonra bu nüfus 20 milyon 504 bine yükselmiştir. 1986 yılında Yugoslavya artık 23 milyon 300 bin insanın yaşadığı en büyük Balkan devletidir. Sırbistan 1971 yılında 5 milyon 241 bin nüfuslu bir devlettir ama, Voyvodina'nın 1 milyon 950 bin 268 kişilik nüfusunun 524 bini Sırp idi. Kosova ile Metohyada 1 milyon 244 bin 775 Sırp yaşıyordu. Bosna-Hersek'in 1971 yılındaki nüfusu 3 milyon 742 bin 852 kişi idi. 1991 istatistikleri burada 4 milyon 354 bin 911 kişi yaşadığını gösteriyorlar ve bunların 1 milyon 905 bininin Müslüman olduğunu altını çiziyorlar. Bosna-Hersek'te Sırpların sayısı 1 milyon 364 bin, Hırvatların ise 752 bindir. Bu memlekette 239 bin Yugoslavyan da yaşamaktadır. 1971 istatistikleri Makedonya'nın nüfusunu 1 milyon 647 bin olarak bildiriyorlar. Bu nüfusun 279 bininin Arnavut olduğunu özellikle belirtiyorlar. 1981 yılında Makedonya'daki Arnavut nüfus 377 bine çıkıyor. Arnavutlar Kosova-Metohya nüfusunun yüzde 77.5-i oluşturuyorlar.

Bu tabii nüfus artışında ancak bir noktanın üzerinde daha durulması lazım: Bütün Yugoslavya Federasyonu'nda ortalama nüfus artışı yüzde 11 idi. Fakat ayrı ayrı cumhuriyetler arasında büyük farklar vardı. Örneğin Hırvatistan'da bu artış yüzde 6'dır. Slovenya'da biraz daha fazla yüzde 8. Voyvodina'da en düşük - yüzde 5. Sırbistan'da ancak yüzde 9. Lakin Müslümanların kalabalık yaşadıkları cumhuriyetlerde tablo bambaşka. Bosna-Hersek'te bu artış yüzde 14, Makedonya'da yüzde 17, **Kosova ile Metohya'da yüzde 29**. Arnavutlar artık Kosova'da, Metohya'da, Batı Makedonya'da ulusal azınlık değil, çoğunluk. Bosna-Hersek'te Müslümanlar, Sırp, Hırvat birer azınlık değil, aynı haklara sahip çoğunluk. Ahalinin yüzde 44-ü Müslüman, yüzde 31-i Sırp, yüzde 17-si Hırvat.

Amerikan araştırmacı Suzan Uduird "Balkan Tradejisi" başlıklı derin incelemesinde bu meseleye başka açıdan yaklaşmış. Ayrı ülkelerdeki Müslümanları sayı orantısına değil de, hangi kategori nüfus kesiminin 30 sene (1961-1991) içinde ne kadar fazlaşıp azaldıklarını incelemiştir. Resmi belgelerden alarak yaptığı çizelge eski Yugoslavya'nın bütün cumhuriyetlerinde Hıristiyanların azaldığını, Müslümanların durmadan çoğaldığını gösteriyor. Örneğin fedarasyonda kendilerine Müslüman denilen insanlar 1961 yılında Yugoslavya nüfusunun yüzde 5,2-sini oluştururken 30 yıl sonra

bu oran yüzde 10-a yükselmiştir. Bosna-Hersek'te Sırp'lar 30 yılda halkın yüzde 42,8-den yüzde 31,4-üne düşmüşler, yüzde 25,6 olan Müslümanlar ise 43,7-ye çıkmışlardır. Makedonya'da Makedonlar, yüzde 71,1-den yüzde 64,6-ya düşmüşler, Arnavutlar yüzde 13'ten yüzde 21-e çıkmışlardır. Karadağ gibi Müslümanı temelden az olan bir ülkede dahi Müslümanlar 30 yılda yüzde 6,5'ten yüzde 24,6-ya, Arnavutlar 5,5'tan yüzde 6,6-ya çıkmışlardır. Kosova'da Müslümanlar yüzde 0,8-den yüzde 3,7-ye fırlamışlardır. Buradaki Arnavutlar yüzde 67-den, yüzde 90-na çıkmışlardırki, bunların ezici çoğunluğu Müslümandır.¹⁰²²

Bu büyük sayıya rağmen, fakat Balkan halkları, hele de Müslümanları yeni yeni problemlerle karşılaşmak zorunda kalmışlardır. Balkanlar, sanki yeryüzünde lanetlenmiş bir bölge. Osmanlının beş asır barış, huzur içinde idare ettiği, çeşitli dinli, dilli, millîti insanları adeta kardeşleştirerek hesapsız köyler, kasabalar, dini mabetler, yollar, köprüler kurmaya sevkettiği bu uslu, namuslu, çalışkan insanlar, XIX. asrın ortalarında başlayan milliyetçilik, bağımsızlık, ulusal devlet kurma sevdasına kapılarak, velinimetlerini, koruyucularını uğrattılar. Bağımsızlıklarını ilân ederek ulusal devletlerini kurdular. Fakat toprak, sınır, nüfus meselelerinde öyle birbirine girdilerki, kardeş, kardeşi kırdı. Sosyalizm bu insanları zorla birleştirerek kardeşleştirmeye çalıştı, 40-45 yıl amansız diktatörlük balyozu altında boyun eğmek mecburiyetinde kalan Balkanlılar sosyalizm yıkılınca boyunduruktan salınan hayvanın yönsüz, yansız koşarak önüne geleni kırıp döktüğü gibi birbirine saldırdılar. Kardeş kıran harbi baştan Slovenlerle Sırp'lar arasında başladı. Slovenler bağımsızlık istiyor, fakat fedarasyonun hakimi olan Sırp'lar vermiyor. Silahlar konuştu. Her iki taraftan da binlerce kurban kanı pahasına Slovenler bağımsızlığına kavuştular. Sırp'lar arkasından Hırvatlarla tutuştular. Son zamanlarda bütün Hıristiyan halkları aralarında birleşerek, Kosova'ya saldırdılar. Burada Müslüman halka karşı soykırımı uyguladılar. Yüzlerce camii, dini mabet yakıldı yıkıldı. Avrupa'nın, Amerikanın araya girmesi ile bu Müslüman katliami zor durduruldu. Bosna-Hersek'teki Müslüman katliamı daha dünkü mesele. Balkanlar bir türlü yatışıp huzura kavuşmıyor. Ulusal devletlerin sınırları içinde hem etnik, hem dinsel çatışmalar sürüp gidiyor.

Müslüman Arnavutlar, Makedonlar, Boşnaklar, Kosovalılar, Türkler, işte bu ağır, nazik, karmaşık koşullarda teşkilatlanıp dini hayatlarına yeniden çeki düzen vermek zorunda. Burada da önlerine Müslümanlar arasında mezhep, tarikatçılık kavgaları çıkıyor. Arnavutluğu misal alalım. 5 milyon Arnavut Müslümanın arasında birlik yok. Hem Arnavutluk'taki, hem de öteki Balkan memleketlerindeki Arnavutların yüzde 70-i Müslüman, dedik. Fakat bunların hepsi sünni değil. Yüzde 25-i beктаşi. Sünnilerin yönetmenliğini tanımıyorlar. Aşağıdan yukarıya kadar tekke, zaviye sistemi şeklinde birleşiyorlar. Bu sistemin temelinde Bektaşi cemaati var. Geleneksel beктаşi ailelerinden, aşıklardan (henüz intisab etmemiş bağlılar), muhiplerden (muntecip bağlılar) ve din adamlarından meydana geliyor.

Din adamları ise şunlar:

Cemaat reisi (Bektaşilerin Büyük Dedesi) , Dedeler, Babalar, Dervişler, Dini merasim görevlileri.

Bektaşilerin dini yapısında en yüksek merci cemaat konseyidir. Senede en az iki defa toplanan bu konseyden başka Yargı konseyleri, Babaların konseyleri ve saire

¹⁰²² Сузан Удуърд – Балканска Трагедия – Хаосът и разрухата след края на студената война, София, 2002, стр. 70-73

yönetim organları vardır. Babalar kendi tekkelerinin üyeleri tarafından seçilirler. Memlekette en aşağı 70 kadar tekke vardır. Dedeler, Yargı konseylerinin babaları tarafından, Büyük Dede ise Cemaat konseyi tarafından seçilirler. Bütün Balkan ülkelerinde beктаşilerin dini teşkilatı bu şekilde kurulmuştur. Aralarında birlik beraberlik vardır. Son yıllarda kendilerini bir tarikatın dar çerçevelerinden kurtarıp yeni bir din oluşturma eğilemi göstermektedirler.

Arnavutluk'ta sünnilerin dini teşkilatı ise şöyle bir manzara arz etmektedir: Mahallerde (köylerde ve kasabalarda) dini yaşamın ve çalışmaların teşkilatçısı ve yöneticisi Müslümanlar tarafından seçilip kurulan Bölge konseyleridir. Bölge konseylerinin üstünde vilayetlerde olağan konseyler bulunur. Tepede Genel konsey vardır. Bu genel konsey sunni cemaatı başkanından, dört bölge müftüsünden (Tiran, İşkodra, Korça, Argirkastro), her eyaletten bir temsilci delegeden oluşur. Beş yılda bir seçilen Genel konseyin görevleri şunlardır: Her sene en az birer defa toplanarak yıllık bütçeyi kontrol ve tastik etmek, iç tüzüğü kararlaştırmak, gizli oyla cemaat başkanını seçmek, İslami meslek okullarının (Genel medrese) müdürlerini, Başmüftü ve bölge müftülerini seçmek ve saire. Bu sunni teşkilatlanma şekli de Arnavut Müslümanların kalabalık olduğu Bosna-Hersek, Makedonya ve öteki memleketlerde uygulanmaktadır. Balkan memleketlerinde karşılıklı atışma, çekişme sadece beктаşiler ile sünniler arasında değildir. Bunların herbirinde en az beşer onar tarikat vardır. Hiç bir araştırmaya lüzum görmeden bir solukta 10 tanesini sayabilirim: HALVETİLER, SADİLER, RİFAİLER, KADİRİLER, NAKŞİBENDİLER, MELAMİLER, SİNANİLER, ŞAZELİLER. Bazı kaynakların bildirdiklerine göre yalnız "Zidra" cemaatinin bünyesinde 12 tarikat olup, yukardaki sayılanlara (Melamiler hariç) MEVLEVİLERİ, BEDEVİLERİ, DESUKİLERİ ve BAYRAMİLERİ de eklemek gerekir.¹⁰²³

Durmadan Müslüman kardeşliğinden dem vuran bu tarikatların hiçbirisi diğerine bağlı değildir, hepsi İslamı kendi anlayışına göre uygular, ötekisinin ibadetini, müslümanlığını tanımaz. Bunların arasındaki farklar hem ibadet sistemlerine, hem dini eğitim sistemlerine etki göstermektedir. Hepsinin ayrı kur'an kursu, imam-hatip okulu, hatta ilahiyat fakülteleri vardır. Basın-yayın, radyo-televizyon kurumları hep ayrıdır. Ve bunlar çoğunlukta ne yazıkki birbirine salvo ateşiyile meşgul olurlar, tek doğru dinin onların anlayıp uyguladığı din olduğunu iddia ederler.

"KOSOVA VE ARNAVUTLUK'TA BİZİMKİLER"

Balkan Müslümanları arasında Pomaklarda önemli bir yer tutmaktadır. Bunların tarihçesini, bugünkü durumlarını araştırmacı Bulgar gazetecisi Tanya Mangalakova yıllarca incelemiş ve 2008 yılında Sofyada çıkardığı "**Naşentsite v Kosovo i Albanya"-Kosova ve Arnavutlukta Bizimkiler**" başlıklı kitabında inandırıcı bir şekilde anlatmıştır.

Mangalakova'ya göre Bulgaristan, Türkiye ve Yunanistandakileri de dahil bütün Balkan memleketlerindeki Pomakların tümü şu veya bu şekilde İslamiyeti kabul etmiş Bulgarlardır. Bütün Balkan memleketlerindeki Pomakların kökü kökeni birdir. Hepsi Slav ırkına mensup Bulgarlardır. Resmi Hıristiyanlığın sahtekârlığına tepki gösteren papaz Bogomil'in torunlarıdır. Ancak Mangalakova öteki Hıristiyan araştırmacılarından farklı olarak, Bulgaristan'dan kovulup ta Balkan memleketlerine yerleşen Bogomillerin İslâmiyeti Osmanlıların bastırması ile zorla kabul ettikleri fikrine katılmıyor. Arnavutluk, Makedonya, Sırbistan, Kosova, Bosna-

¹⁰²³ Aleksandre Popoviç – L' İslam Balqanique, wies baden 1986, s. 29 – 30.

Hersek ve öteki Balkan memleketlerinde yaşayan Pomakların İslamiyeti tamamiyle gönüllü olarak Osmanlının buralara gelmesinden 200-300 yıl önce kabul ettiklerini yazıyor. Buna kanıt olarak ta gezdiği yerlerde XII-XIII. yüzyıldan kalma camiler, mezar taşları gösteriyor.

Bugünkü Arnavutluk, Makedonya, Kosova, Bosna-Hersek, Sırbistan'da Pomakların popüler adı Goralılar (yani Dağlılar)dır. Bu dinsel, etnik bir ad değildir. Gora Prizren'in güneyinde Kosova, Arnavutluk ve Makedonya sınırında, Vratsa, Korab, Koritnik ve Şar dağları arasındaki vadiye serpilmiş olan bir vilayetin adıdır. Bulgaristan'dan kaçan Bogomiller, takibattan kurtulmak, saklanmak için kuş uçmaz, keçi geçmez dağlara sığınmışlardır. Yaşadıkları bölgenin adını alarak Goralı (Dağlı) olmuşlardır. Mangalakova Kosova'nın Gora vilayetindeki (Goranın bir kısmı Arnavutluk'ta, öteki kısmı da Makedonya'da bulunmaktadır) Pomak köylerini birer birer gezmiş, yerli halkla görüşmüş, konuşmuş, evlerine girerek yaşam tarzlarını görmüştür. Sonra Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek, Sırbistan'da Pomakların yaşadıkları köyleri de bulmuştur. Kitabının sonunda verdiği listelerde Kosova'nın (Gora, Jupa, Podgor bölgelerindeki) 34 köyünde 29079 Pomak yaşadığını göstermektedir. Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Kukis Gorası'nda 7500, Tiran, Kukis ve başka şehirlerinde 7500 olmak üzere 15000 Pomak yaşamaktadır. Sırbistan, Makedonya, Bosnada da 7000 dolayında Pomak vardır. Bunların hepsini bir yere toplayacak olursak 51079 ederki, hiç te küçümsenecek bir sayı değildir.

Tanya Mangalakova ancak bu sayıları verirken Kosova, Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek, Sırbistan'da yaşayan Pomakların (Goralılar) durumlarının çok kötü olduğunu da belirtmektedir. Bir defa Pomakların yaşadıkları dağlık bölgeler ekonomi bakımından çok fakirdir. İşsizlik Pomakları Avrupalara kovmuştur. Köyler sadece yaz günleri kalabalıklaşır ve şenlenir. Altı ay süren sert kışta sokaklarda sadece zabın hayvanlar, köpekler dolaşır. Pomak köylerinde camiden başka bir kamu binası yoktur. Okul, okumaevi, kültürevi Hak vire. Pomakça radyo, televizyon, basın-yayın, kitap, amatör sanat kolektifi yoktur. Sağlık ocakları, doğum evleri, orta okullar, liseler sadece büyük şehirlerde bulunurlar ve hakim ulusun dilinde eğitim yaparlar. İşin en kötüsü Pomaklar hiç bir Balkan ülkesinde etnik, dinsel, dilsel azınlık olarak kabul edilmedikleri için zati ve siyasi hakları da yoktur. Yaşadıkları memleketlerdeki hakim uluslar onları eritmeye, kendilerine katmaya çalışmaktadırlar. Bunun için Kosovadaki Goralılar Arnavut olur, Bosnadakileri Boşnak, Makedonya'dakileri "Makedon Müslümanları"¹⁰²⁴

Halâ Sönmeyen Tartışmalar

Pomak meselesi etrafında artık nerede ise 4-5 asırdır devam eden tartışmalar halâ gündemde durmaya devam etmektedirler. Bu tartışmaları üç mesele üzerinde toplayıp zamanımızdaki durumlarını anlatmak isterim: Pomakların etnik kökeni, İslamiyeti ne şekilde kabul ettikleri ve adları.

Günümüzde de Pomakların menşei hakkında dört fikir çarpışmaktadır: Bulgar, Türk, Rum, Makedon tarihçilerinin fikirleri.

Ünlü Bulgar uyanışçılarından olan yazar Lüben Karavelov daha 1876 yılında, yani Bulgarın henüz Osmanlı bağımlılığında bulunduğu yılda "Ruski Vestnik"

¹⁰²⁴ Daha büyük ayıntı için Тanya Мангалакова, Нашенци в Косово и Албания., başlıklı kitaba bakınız. Bu kitabı IFO yayınevi 2008 yılında Sayfa'da basmıştır.

gazetesine yazdığı bir makalede “Pomaklar Muhammed’in dinini kabul eden Bulgarlardır. Lovça (Loveç) sancağında, Dospat dağlarında yaşarlar” demiştir.¹⁰²⁵

Bu ana fikir tüm Bulgar tarihçilerinin temel tezi olmuştur. 1887 yılında çıkarılan “1877-1878 yıllarında Rodop Dağlarında Boyun Eğmeyen Köyler” başlıklı kitabın yazarı Hristo Konstantinov’tan başlayarak 2005 yılında yayınlanan Prof. Dr. Evgeniy Raduşev’in "Pomaklar" adlı iki ciltlik ilmi incelemesine kadar yüzlerce kitapta Karavelov'un ana fikrini bulacaksınız.¹⁰²⁶

Prof. Dr. Evgeniy Raduşev’e göre bugünkü Pomaklar Protobulgar - Slav, Trak karışımı meydana gelen Bulgar halkının torunlarıdır.

Bu hususta daha ileri gidenler de vardır. Bazı aşırı ırkçılar, sadece Bulgaristan Müslümanlarının damarlarında değil, Mustafa Kemal Atatürk’ün bile damarlarında Bulgar kanı aktığı iddiasını ortaya atmaktadırlar. Örneğin 6 yıl yargıtay üyeliği yapmış olan tugeneral Milân Angelov 8.XII.2008 tarihinde bir dostuna yazdığı mektupta "Kemal Atatürk’ün de damarlarında Bulgar kanı akıyor. Geçenlerde gazeteler Türk Ordusu Genel Kurmay Başkanı Başbuğ’un dedesi ile ebesinin Bitolâ’dan Bulgar Mohammedanlar olduklarını yazdılar" diyor. Yani sayın Başbuğ’un ecdadı Bitolâ’dan olduğuna göre, o da Bulgardır demek istiyor.¹⁰²⁷

Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu, ilk Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk’ün aslında Bulgar olduğu kanaati çok yaygındır. Sosyalizm döneminde kaziyon sendikaların başkanı olan, şimdi de “Birleşik Emek Partisi” liderliğini yapan Prof. Dr. Kırsto Petkov, Bulgaristan televizyonunun üçüncü kanalında yaptığı bir konuşmada (25.IV.2009) şu cevheri yumurtladı:

“Bulgarlar dünyaya birçok yönetici vermişlerdir. Örneğin, Türk halkının İngiliz - Amerikan emperyalistlerine karşı milli kurtuluş hareketini teşkilatlandırıp yöneten, Yeni Türkiye Cumhuriyeti’ni kurup, Türk halkını Avrupa milletleri arasına katan Mustafa Kemal Atatürk aslında bir Bulgardır. Çünkü anası-babası Makedonya Pomaklarındanır”.

Pomakların etnik kökeni hakkında Türk tarihçilerinin görüşünü soydaş Prof. Dr. Hüseyin Memişoğlu ifade etmektedir. Sayın Profesör 1991 yılında Ankara’da "Pomakların Tarihi Geçmişinden Sayfalar" başlıklı Bulgarca çıkardığı kitabı, 2005 yılında genişleterek, yeni veriler katarak, İstanbul’da "Balkanlar’da Pomak Türkleri" başlığı altında tekrar yayınlanmıştır.

Her iki kitabında da esas görüşü “**Pomakların özbeöz Türk**” olduklarıdır.¹⁰²⁸

Prof. Dr. Memişoğlu zaten Pomak kelimesini ağzına almıyor. Onun için Pomak diye dinsel bir grup yok, etnik “Pomak Türkleri” grubu var. Gerekçe de şu: Pomak Türkleri çalışkan, cesur ve İslam - Türk kültür ve medeniyetini tamamiyle benimsemiş bir Türk topluluğu olarak tanınmaktadırlar. Fakat onların tarihi ve menşei ile ilgili bugüne kadar ciddi ilmi araştırmalar yapılmamış olmasından dolayı bu konu çeşitli yorumlara neden olmuştur. Bulgarlar Pomak Türklerinin “Müslümanlaştırılmış Bulgar”,

¹⁰²⁵ „Руский Вестник” 1876 год. кн. 68 (из записок Болгара)

¹⁰²⁶ Евгений Радусев, Помаците – Християнство и Ислям в западните Родопи с долината на река Места, XV - 30 – те години на XVIII век, част I, София 2005, стр. 208, Христо Константинов, Непокорните села в родопските планини, Пловдив 1886 год.

¹⁰²⁷ Yazarın kendi arşivinden.

¹⁰²⁸ Доц. Д-р. Хюсеин Мемішоғлу, Страници от историческото минало на Помаците, Анкара 1991.

Yunanlılar ise “Müslümanlaştırılmış Grek” olduklarını iddia etmektedirler. Tabii bunların tarihi gerçeklerle bir ilgisi yoktur.

Çünkü belgeler tetkik edildiğinde Pomak Türklerinin XI. asırdan itibaren Pirin ve Vardar Makedonyası ile Rodoplara yerleşmiş olan Kuman Türklerinin torunları oldukları ortaya çıkmaktadır. Şamanizmi terk ederek Müslümanlığı kabul ettikleri ve daha sonra Anadolu’dan gelen Türkmenler ve Osmanlılar ile kaynaştıkları bilinen tarihi bir gerçektir. Fakat bu gerçekleri görmek istemiyen Bulgarlar, Yunanlılar Rodoplar, Pirin ve Vardar Makedonyası’nda yaşayan Pomaklarla Osmanlı İmparatorluğu döneminde ve bundan daha önce buralara yerleşmiş cedlerimiz arasında herhangi bir bağ olmadığı şeklinde komik iddiayı sürdürmektedirler.¹⁰²⁹

Yunanistan’ın görüşü de meydanda: Günümüzde Batı Trakya’da yaşayan Müslüman Pomaklar bizim kan kardeşlerimizdir. Bunlar Osmanlılar tarafından zorla Müslümanlaştırılıp Türkleştirilen Elinlerdir. Bu görüşten hareket eden Yunanlılar Batı Trakya’daki Müslüman vatandaşları için 2007 yılında "Pomakça Sözlük" çıkardılar. "Pomak Alfabeti" icat ettiledi. Bunları Bulgaristan Pomakları arasına sokmaya çalıştılar da iki devlet arasında diplomatik skandala sebep oldular. Çünkü onlar sadece kendi Pomaklarını değil, Bulgaristan’daki Pomakları da Elin çıkarma sevdasında.

Makedon tarihçilerinin Pomakların aslen ve aslen Makedon olduklarında hiç kuşku yoktur. Arnavutlar, Kosovalılar, hele de Sırlar ile Karadağlılarda onların topraklarındaki Pomakların kendi kanlarından olduklarına inanmaktadırlar. Pomakları hep kendine çekmeye çalışan bu Balkan ulusları ancak kendi başlarına ahkâm kesmektedirler. Hiç, bir kimse -Pomakların hangi etnik gruba mensup olduklarını kendilerine sormamıştır. Örneğin benim Batı Trakya’da yaşayan Pomak aydınları arasında da birçok dostlarım vardır. Bunlara sorduğumda hiç tereddüt etmeden "Biz Türküz, elhamdulillah Müslümanız" diyorlar. Sofyalı sayın Profesör Tsvetana Georgieva "Pomakların kendilerini bulma aramaları temelinde Bulgar ulusuna mensup olduklarını inkar etmek yatıyor" diyor.¹⁰³⁰

Bunun böyle olduğunu 1993 yılında ülkede yapılan nüfus sayımı gösterdi. Bu sayımda Pomaklar kendilerini Türk yazdırdılar.¹⁰³¹ 2001 yılında yapılan son nüfus sayımında Blagoevgrad vilâyetinde yaşayan 64 bin Pomak’tan 36 bini kendisini Türk yazdırdı.

Öte yandan 2006 yılında Bulgar gazeteleri, eski Smolyan müftüsü Selvi Şakirov’un bir mülakatını yayınladılar. Şakirov "Bulgaristan’da Bulgarlık bilincine varmış birçok Müslüman vardır. Bunların Bulgaristan’dan başka vatanları yoktur. Bu insanların onuru kırılmamalıdır" dedi.

Demek son yıllarda Bulgaristan’daki Pomaklar arasında büyük bir tabakalaşma var. Kimisi Türklüğe kayıyor, kimisi Bulgarlığa. Smolyan Bulgaristan’da Pomakların en yoğun yaşadıkları bir vilayet. Nüfusunun yüzde 90-nı Pomak. Çeşitli zamanlarda Smolyan’a ve bolgesine gittiğimde Pomakların menşei meselesini bizzat inceledim. Şehir caddelerinde dolaşan, çayhanelerde kahfelerini yudumlayan, diskoteklerde eğlenen gençlere kimliklerini sordum. Hiç, tereddüt etmeden "Biz Bulgarız" dediler. 2000 yılında

¹⁰²⁹ Prof. Dr. Hüseyin Memişoğlu, Balkanlar’da Pomak Türkleri, İstanbul 2005, s. 14.

¹⁰³⁰ Проф. Д-р. Цветана Георгиева, Етническата картина на България, София 1993 год. Стр. 73.

¹⁰³¹ Петър Япов, Помациите, София 2005, стр. 193.

Roduzem bölgesinin Ravnina, Çepintsi, Elhovets köylerini dolaştım. "Ben Bulgarım" diyen çıkmadı. Fakat başka bir şey de dikkatimi çekti.

Çok az Müslüman kendisini "Bılgaro-Mohamedan" olarak takdim etti. Çoğunluk Pomaklarda idi. 9 bin kişilik yerleşim bölgesinde "Ben Türküm" diyen ihtiyarların sayısı yüzü geçmez. Onlar da dini mensubiyetle etnik mensubiyeti birbirine karıştıran takımdan. Smolyan vilayetinin öteki bölgelerinde de durum böyle.

Blagoevgrad vilayetindeki Pomaklarda ise durum tam aksine. Butün vilayette bir Türkleşme eğilimi var, Yakurada, Gotse Delçev gibi kasabalarda, Dıbnitsa, Ognanovo gibi köylerde önüne gelen Pomağa sor hiç çekinmeden "Türküm" diyor. 5 bin nüfuslu Belitsa belediyesinin Babek, Ortseva, Kuzova, Kraışta köylerinde yaptığım araştırmalar da yukarkilerinden pek farklı sonuçlar vermedi. Bu köylerde de Pomakların yarısından fazlası kendisini Türk hesab ediyor. Hatta Belitsa belediyesi memurlarından birisi bana:

-Siz anketörler hep orantı peşinde koşuyorsunuz. Bizim belediye'deki Müslümanların yarısı kendisini Türk, yüzde 25-i Pomak, yüzde 20-si Müslüman hesabeder. Ne olduğunu bilmeyen takımı da yüzde beş, dedi.

Pazarcık vilayetinde yaşayan Pomaklar arasında da durum Türklükten yana. Velingrad belediyesinin Medeni Polyani, Sveta Petka, Draginovo, Sırnitsa, Kırstava köylerinde konuştuğum Müslümanlar arasında kendilerini Türk olarak takdim edenler çoğunlukta idi. Velingrad'ta bana "Siz burada Bılgari Mohamedani, Bılgaromohamedani bulamazsınız. Bizim hepimizi Türk yazın" dediler.

Rodop Müslümanları arasında 2007 yılında Smolyan, Blagoevgrad, Pazarcık vilayetlerinde bizzat yaptığım incelemeler bende yeni bir fikir doğurdu. Hatta Smolyan vilayetinde kendilerini yüzde yüz Bulgar hesabedenler dahi, neden Bulgarsın, neden Türksün, diye sorunca, aslında biz Pomakız, diyorlar. Bu da kendilerini Türk veya Bulgar hesabedenlerin dahi bilinç altında bir Pomaklık yattığını gösteriyor. Ancak bu Pomak kelimesine eskiden daha farklı bir anlam yüklüyorlar. Eskiden Pomak denince İslamiyeti şu veya bu şekilde kabul etmiş Bulgar anlaşılıyordu. Yani Pomak dini bir kavram idi. Sıradan Pomaklar din ve milliyet mensubiyetini birbirine karıştırdıkları için, İslamiyeti de Türk dini kabul ettiklerinden, kendilerini Türk olarak niteliyorlardı. Şimdi artık bakıyorum Pomak kavramı dini içerikten sıyrılarak etnik bir insan topluluğu adını almaya doğru gidiyor. Ben Pomakım, diyen, ben Bulgar değilim, ben Türk değilim, dini İslam olan kendisine özgü bir insanım demek, istiyor.

Hak ve Özgürlükler Hareketinden iki defa Milletvekili seçilen, Blagoevgrad vilayetinde vali yardımcılığı yapan Arif Mustaklı bu durumu şöyle dile getiriyor:

-Bütün hayatımda bana Pomak, diye takıldılar. Gerçekten de Pomakım. Pomaklar Bulgaristan'da ayrı bir topluluktur. Biz başlıbaşına bir etnosuz. Ne yazık ki, Bulgaristan'da bize ayrı bir milliyet oluşturma imkânı vermiyorlar. Bosna'da Pomaklar var - Sırp Pomakları. Fakat onlar Bosna'da bir milliyet oluşturdular.

Slaştın köyünde HÖH teşkilatı başkanı Ali Semerci de içinde ki ezikliği, burukluğu şöyle anlatıyor:

-Bulgarlar bizi inkar ediyor, Türkler de kabul etmiyorlar. İyisi mi bizi kendi başımıza bıraksınlar. Biz yeni bir ulus oluşturacağız. Fakat Türkiye kalbimize daha yakın. Türkler hiç olmazsa bizimle alay etmiyorlar".¹⁰³²

¹⁰³² Петър Япов, Помаците, стр. 19

Evet 2008 yılında Pomakların kökü kökeni tarafında yapılan tartışmalar bu durumda. Ne kadar da karışık olsa bu tartışmalardan şöyle birkaç, sonuç çıkarmak mümkün:

-Bulgaristand'da Pomaklar ne temiz Türk, ne de temiz Bulgar. **Kumanların, Peçeneklerin, şu veya bu şekilde İslamiyeti kabul etmiş olan Bulgarların, Anadolu'dan gelen Osmanlı Türklerinin** karışımından oluşan kendisine özgü bir insan topluluğudur.

Asırlar boyunca iki ulus - Türkler, Bulgarlar, arasında yalpalayan büyük felaketler yaşayan bu dürüst, çalışkan, yiğit insanlar kimliklerini aramışlar ve bulmuşlardır. Bunların bir kısmı Türklüğü seçmiş, "Ben Türklüm" demiş. Bir kısmı da Bulgarlığı seçmiş, "Ben Bulgarım" demiş. Bu süreç, bugün de açıktır. Kendisini hangi ulustan hesabeceği her kişinin vicdan, gönül meselesidir. Hiç bir kimsenin herhangi bir insanı şu veya bu ulusa katmaya, yamamaya hakkı yoktur.

2. Son yıllarda Pomaklar kendilerini "Bılgaromohamedan", "Bılgari - Mohamedani"likten kurtarmaya çalışıyorlar. Bu incelememde kendisini düne kadar kıvançla "Bılgaromohamedan" olarak gösteren aydın takımının, Pomak deyince gücenenlerin "Bulgar Mohamedanları" kavramından vazgeçtiklerini gördüm. Nedenini sorunca Bulgarlığa kokuyor, dediler. Ancak bu takımları Türklüğü de kabul etmiyorlar. "Biz Pomakız" diyorlar.

Böyle düşünceler Pomaklar arasında yeni bir etnik bilincin oluştuğunu gösteriyor. Bu bilinç, şimdilik Pomakların Türklerden ve Bulgarlardan ayrı, kendisine özgü bir insan topluluğu oldukları düzeyinde. Bu gelişmenin yavaş yavaş bir etnik bilince götüreceğinde şüphe yoktur. Pomak artık kökünü kökenini Türklükte, Bulgarlıkta aramaktan vaz geçmiş. Ayrı bir etnik topluluk oluşturma sürecine girmiştir. Akademisyen Petr Yapovda bu fikirdedir. O da Pomaklar arasında yaptığı araştırmalarda "Bulgaristan'da çoktan Türklerden ve Bulgarlardan ayrı bir Müslüman Pomak topluluğu oluştuğu" fikrine varmıştır. Ve hem de Bulgar devletinden onları "Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Ulahlar ve saireleri gibi ayrı bir etnik topluluk olarak tanımasını,, istemektedir.¹⁰³³

Pomakların Müslümanlığı da etnik kökenleri meselesinden daha az karışık değildir. Bazı istisnalara rağmen Balkan ülkeleri tarihçileri, hele de Bulgaristan tarihçileri Pomakların Osmanlı tarafından zorla Müslümanlaştırılıp Türkleştirilen yerli ahali olduğunu iddiaya devam etmektedirler.

Bunun yanlış, bir görüş olduğunu tarihi gerçekler yanıtlamaktadır. Bir defa İslamı Balkanlar'a Osmanlıların getirdiği fikri tarihi gerçeklere uymamaktadır. Bu gerçekler Müslümanlığın Rumeliye daha Anadolu Selçukluları zamanında, Osmanlıdan bir 200 - 300 yıl evvel geldiğini göstermektedir. Hatta Mehmet Dursunski (kendisi de Pomak), Tanya Mangalakova gibi bazı genç araştırmacılar, Pomaklara Müslümanlığı Arapların getirdiğini iddia ediyorlar. Dursunski'ye göre Araplar şu veya bu şekilde (Bizans ordusunda paralı asker olarak, 7-8 İstanbul kuşatmasında ordudan kaçanların Rodop dağlarına sığınmaları, ticaret için Akdeniz yoluyla Bulgaristan'a gelmeleri ve saire) Rodoplara yerleşmişlerdir. Pomaklar işte bunların torunlarıdır. Bu Araplar zaten Müslüman olduklarından Rodoplara İslamiyeti kimin getirdiğini sormak bile abestir. Mangalakova da Kosova'da, Arnavutluk'ta kendilerini Arap torunu hesabeden dağlılarla

¹⁰³³ A. e. g. s. 194.

karşılaştığını yazmaktadır.¹⁰³⁴ Prof. Dr. Tsvetana Georgieva da Batı Rodoplar'da yaptığı bir ankette Mesta vadisinde yaşayan Pomakların kendisine "Biz İslamın müjdecisi olarak bizzat Muhammed (S.A.V.) tarafından gönderilen Araplarız" cevabını verdiklerini yazıyor.¹⁰³⁵

Alman tarihçisi Ostrogotski'nin verdiği bilgilere göre Araplarla Slavların ilk karşılaşmaları daha İslamiyetten önce olmuştur. Bizans İmparatoru II. Konstantin daha 665 yılında İmparatorluğun Küçük Asya'daki Suriye sınırlarına Balkanlar'dan binlerce Slav sürmüştür. İmparator Konstantin'nin Araplarla yaptığı bir çarpışmada onun ordusundan 5000 Slav Araplar tarafına geçmiştir.¹⁰³⁶

Selçuk Türklerinin Balkanlara çıkışı bu tarihten çok daha geç olmuştur. Zaten Anadolu'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu 1071 yılında kurulmuştur. Bu tarihten sonra Slavlar kâh savaş cephelerinde, kâh ticaret pazarlarında Selçuklularla sık sık karşılaşmaya, aralarında ilişkiler kurup tanışmaya başlamışlardır. Konstantin İreçek, Profesör Batakliiev gibi Bulgar tarihçileri Türkçe kabilelerinin Rodoplara daha XIV. asırda yerleşmeye başladıklarını yazmaktadırlar.¹⁰³⁷ Bunlar artık Müslüman Türkçe kabilelerindedir. Yerleştikleri bölgelerde halka Müslümanlığı anlatmışlardır. Genç araştırmacı Hüseyin Mehmet bu iddiayı Kırcaali'nin Gorna Krepst köyündeki Hızır Baba Tekkesinin kitabesi ile kanıtlamaktadır. Bu kitabede burada yatan Hızır Baba'nın 474 (1081-1082) yılında Horasan'dan geldiği ve 550 (1155) yılında öldüğü yazılıdır "Selçukluların Balkanlara XIII.yüzyılın başlarında yerleştikleri, Latinler ve Bulgarlar tarafından paralı asker olarak kullanılan Türkopollar adındaki cengaverlerden de anlaşılmaktadır". Zaten Bulgar çarı Kaloyan'ın Latinlere karşı savaşında 1205 yılında Kumanlılar ile Selçukluları çağırdığı bilinmektedir.¹⁰³⁸ İmparator Henrih te Arda vadisindeki seferde Selçukluların yardımını aramıştır.¹⁰³⁹

Araştırmacıların fikrine göre bu deliller, Rodoplardaki Pomakların Bulgar, Rum, Makedon tarihçileri tarafından iddia edildiği gibi XV-XVIII.yüzyıllarda Osmanlılar tarafından dini zorla değiştirilen Hıristiyanlar olmadıklarını göstermektedir. Bunlar daha XIII.asırdan itibaren İslamiyeti şu veya bu nedenlerle zati seçimle kabul eden yerli halkın bir kısmıdır. Evgeniy Raduşev, Antonina Jelâzkova ve saire gibi objektif Bulgar tarihçileri de bu durumu kabul etmektedirler. Onlara göre de XV. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine giren Rumeli halkının bir kısmı ekonomi, sosyal, siyasi nedenler ile İslamiyeti gönüllü olarak kabul etmişler, imparatorlukta sadrazamlığa kadar yükselerek büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.¹⁰⁴⁰

Ünlü Bulgar Pomak uzmanı Rayçevski birçok tarihi belgelere dayanarak, Osmanlıların Bulgaristan' ı fethinden sonra bolyarların ve yerli aristokrasinin imtiyazlarını korumak için İslamiyeti gönüllü kabul ettiklerini yazar. Örneğin Bulgar kiralı Şişman'ın büyük oğlu Aleksandır İslamiyeti kabul etmiş, Samsun'da valilik

¹⁰³⁴ Мехмед Дурсунски, История на Ахрияните (Помаците) с. 2 000, стр. 3-9

¹⁰³⁵ Проф. Д-р. Цветана Георгиева, Етническата картина на България, стр. 23-26

¹⁰³⁶ Остроготски Г. История на Византия, Мюнхен 1963, стр. 177.

¹⁰³⁷ Дерибеев. Б. Ахридос – Непозната Земя, Пловдив 1982, стр. 146

¹⁰³⁸ Хюсеин Мехмед – Помаците и Торбешите в Мизия, Тракия и Македония, София, 2007 год. стр. 14.

¹⁰³⁹ Дерибеев. Б. Ахридос – Непозната Земя, Пловдив 1982, стр. 112

¹⁰⁴⁰ Антонина Желазкова – Формирането на мюсюлманските общности и комплексите на балканските истографии, сб. Мюсюлманските общности на Балканите и в България, София 1997, стр. 11 – 56

yapmış,daha sonra Şam'a vali olarak gönderilmiştir.Burada da Şeyh Bedreddin taraftarlarıyla çarpışmada 1513 yılında öldürülmüştür.¹⁰⁴¹

Pomak,Pomak,deyip duruyoruz.Fakat uzmanlar dışında geniş okuyucu yığınları bu deyimden nereden kaldığını bilmezler.Zaten Pomaklar bir değil, 9-10 türlü ad taşıyorlar: Torbeşler (Torbalılar), Apovlar, Gacallar, Dağlılar, Jupanlar, Ahrenler, Babeçanlar, Bulgar Müslümanları, Bulgar Mohamedanları ve saire.

Genç araştırmacı Hüseyin Mehmet "**Mizya, Trakya ve Makedonya'da Pomaklar ve Torbeşler**"başlıklı değerli monografisinde bu isimleri Pomakların yaşadıkları coğrafi bölgelerle bağlatarak izah etmektedir.Mehmet Bulgaristan'da resmen kullanılan "Bulgar Mohamedanları", "Bulgar Müslümanları" adlarını İslamiyete aykırı olarak kabul ve red eder. "Yardımcı" (pomagaç), "ezilmiş" (pomiçen) köklerinden gelen Pomak kelimesi en doğrusudur, der. Bulgaristan'da Pomaklara verilen daha iki ad bu insan gruplarının yaşadıkları yerlerle bağlıdır.Örneğin Babek Köyü bölgesinde yaşayanlara Babeçanlar denir.Ahrenler ise Ahridos vilayetinde (Kırcaali vilayetinin Arda boyu bölgeleri) yaşayan Pomakların adıdır.Makedonya Cumhuriyeti'ndeki Pomakların adı Torbeşlerdir. Sırtında torba ile dilenen dervişlerden gelmektedir.Şar Dağı'nın kuzey eteklerinde bugün Kosova ve Arnavutluk topraklarına giren Şar'ın kuzey-batı kısımlarında bulunan bölgelerde yaşayanlara da Dağlılar, Jupanlar, denmektedir. Dağlılar Gora vilayetinde yaşadıkları için bu ismi almışlardır, Jupanlar ise Kosova'nın Jupa vilayetinde yaşarlar.Apovlar, Arnavutçanın "Apo" -kardeş kelimesinden gelmektedir. Torbeşlerin kelime kökü ise torbalı Bogomillerden kalmadır.¹⁰⁴²

RODOP DAĞLARININ BOYUN EĞMEYEN ŞAHİNLERİ

Her ne şekilde oluşmuşsa olsun bugün Balkanlar'da hatırı sayılır bir Pomak azınlığı yaşamaktadır. Ancak Türkiye'den sonra en fazla Pomak Bulgaristan'da bulunmaktadır. Tam sayılarının ne kadar olduğunu saptamak çok zordur. Bunlar nüfus sayımlarında Bulgar hanesine yazıldıklarından tam sayılarını her halde sadece Emniyet organları bilse gerek.Alman araştırmacı Hugh Poulton'nun verdiği malumatlara göre 1970-li yıllarda 268,971 Pomak adı değiştirilmiştir.¹⁰⁴³

Boulton'un Bulgaristan İçişleri Bakanlığı kaynaklarına dayanarak verdiği bu malumatı kabul edecek olursakki,kasten az gösterildiğini bir tarafa yazarak, bugün Bulgaristan'da yarım milyon dolayında Pomak yaşadığını rahatla söyleyebiliriz.

Bulgaristan'da kasten az gösterilen sadece Pomaklar değildir. Ülkenin en büyük, en itibarlı yayın organı olan "Trud" gazetesinin 27.IV.2009 tarihinde bildirdiğine göre Bulgaristan'da azınlık olarak 716,644 Türk, 370,908 Rom, 10,832 Ermeni, 1,363 Yahudi yaşamaktadır. Ermeniler ile Yahudilerin sayısını bilmem ama XXI. asrın başlarında Bulgaristan'da bir milyonun üstünde Türk yaşadığı hiç tartışmasız kabul edilmektedir. Romlar da kendilerini Bulgaristan'da en kalabalık azınlık olarak, göstermektedirler. 1,5 milyon olduklarını iddia etmektedirler. Onların da nerede ise yüzde 50-60'ı Müslümandır. Binaenaleyh bugünkü Bulgaristan'da 2 milyonun üzerinde Müslüman yaşadığı rahatla savunulabilir.

Stoyan Rayçevski 2008 yılında üçüncü baskısını yaptığı "Bulgarite Mohamedani" kitabında Bulgaristan'da yaşayan Pomakların coğrafyasını şöyle çizmiştir:

¹⁰⁴¹ Райчевски С. Българите мохаммедани, София 1998, стр. 88.

¹⁰⁴² Хюсеин Мехмед – Помаците и Торбешите в Мизия, Тракия и Македония стр. 73

¹⁰⁴³ Hugh Poulton, Balkanlar, Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler (Türkçe tercüme Yavuz Alagon) İstanbul 1993, s. 135

A. Koca Balkan'ın kuzeyinde yaşayanlar:

Bunlar Loveç,Pleven,Teteven,Bâla Slatina,Vratsa,Tırnova,Orâbovo ve kısmen Ruse bölgelerinde otururlar.

B. Rodoplar'da yaşayanlar:

Dospat,Devin,Çepino,Smolyan,Peştere,Pazarcık,Zlatograd,Kırcaali,Madan Roduzem,Asenovgrad,Plovdiv havalilerinde bulunurlar.¹⁰⁴⁴

Kuzey Bulgaristan'da yaşayan Pomaklar ovalık yerlerde oturdukları için çoğunlukla tarımla geçinirler.Bu bölgelerin dağlık kısımlarında yaşayanların geçim vasıtası daha fazla hayvancılıktır.Erkekler gurbete giderek kasabalardaki fabrikalarda,inşaatlarda çalışırlar.

Bulgaristan'da Pomaklık denince Rodoplar anlaşılır.Çünkü Pomakların ezici çoğunluğu Rodop dağları bölgesindeki üç vilayette yaşamaktadır: Smolyan,Blagoevgrad,Pazarcik vilayetleri.Ülkenin kömür madenlerinin çoğu Rodoplarda bulunur.Burada Madan,Rudozem gibi maden bölgelerinde esas işçiler Pomaklardır.Dağlarda yaşayan Pomaklar madencilikten başka ormancılıktan da iyi para çıkarırlar.Rodopların patatesi bütün Bulgaristan'da meşhurdur.Avrupa sofralarında da baş yeri tutar.Halkın gönenci her Rodop köyündeki ikişer-üçer katlı evlerden,içlerindeki yeni moblelerden,önlüklerindeki otomobillerden anlaşılır.Yeni Bulgaristan'daki ekonomik sarsıntı, madenciliğin,ormancılığın yaşadıkları kriz,Pomakların geçimini de etkilemesin olamaz.Ancak buna rağmen beş parmağında on hüner olan bu çalışkan insanlar taştan para çıkarıp hayatlarına devam etmektedirler.

Emsalsiz Soykırım

Rodop Dağlarının Boyun Eğmez Şahinleri başlığını edebiyat olsun diye koymadım.Gerçekten namusunla ekmeğini taştan çıkararak bu çalışkan insanlar kendi dinlerini, isimlerini,dolayısıyla kimliklerini korumak için şahinler gibi vuruşmuşlar,onları vermektense canlarını feda etmişlerdir.

Yukarda bütün Balkan memleketlerinde Müslümanlara yapılan baskıyı,uygulanan eritme siyasetini gördük.Tanya Mangalakova Balkan memleketlerindeki Pomakların durumlarının eskiden çok kötü olduğunu,fakat bu günde yeni koşullarda esasta bir değişiklik olmadığını bize anlattı.Fakat ben Balkan memleketlerinde genelde bütün Müslümanlara,kısmen Pomaklara yapılan insanlık dışı anlamsız zulmü bizim Pomaklara yapılanlarla karşılaştırıyorum da gene Arnavutun, Sırbın,Makedonun daha merhametli davrandıklarını kabul etmek zorunda kalıyorum.Çünkü 1912-1913 yıllarında yapılan iki Balkan savaşından sonra günümüze kadar Pomakların tam yedi defa dinleri ,isimleri değiştirilmiştir.Her isim,din değiştirme işi okadar kaba,okadar sert,acımasız yapılmıştır,herbiri başlıbaşına birer soykırımıdır,Pomakları tamamiyle Hıristiyanlaştırıp Bulgarlaştırmak suretiyle yok etme savaşlarıdır. Bir iki örnek:

Bulgar nizamı ordusunun,komiteci,çeteci adı verdikleri başıbozukların Balkan savaşlarında Rodoplardaki Pomaklara yaptıkları anlamsız işkenceler en sağlam sinirli insanları dahi rayından çıkaracak boyutlara ulaşmıştır.Rodop insanının Balkan savaşları esnasındaki dramları hakkında birçok romanlar,piyesler yazılmıştır,filimler çekilmiştir.Ben aşağıda sizlere çok eskilere gitmeden en yeni iki kitaptan birer pasaj aktarmakla yetineceğim.Bu kitapların ikisi de iki Pomak tarafından yazılmıştır.İkisi de gazetecidir.Ancak dünya görüşleri,hayat anlayışları,etnik bilinçleri başka başka.Salih

¹⁰⁴⁴ Райчевски С. Българите Мохаммедани. стр. 12

Bozov Müslüman, Türkiye'ye ve Türklere sempati besleyen birisi.2005 yılında **“İsim....Adına”**başlıklı bir kitap çıkardı.Balkan savaşları ve daha sonraları Bulgar çetecilerinin Pomaklara yaptıkları akıl almaz insanlık dışı işkenceleri anlatıyor.O anlatmıyor,bu felaketi bizzat görmüş,tatmış,yaşamış olanlara anlattırıyor.Araştırmacı yazar daha Kırcaali'den Paşmaklı (Smolyan) ya kadar Pomak köylerini birer birer gezmiş,Balkan savaşları felâketini hatırlayan ihtiyarları bulmuş,onlara anlattırılmış bu dramı.Her tanığın üç ismini,resmini veriyor

"1912 yılındayız. Savaş ateşi Rodop dağlarını da yakıyor.Bu savaş sözde Türk devletinin diktası altında kalan Batı Rodoplardaki Tırnış bölgesini,bütün Doğu Rodopları, Kırcaali ile Haskovo arasında kalan geniş bir araziyi kurtarmak için yapılıyor.Sonbaharın son günleri. Türk ordusu Arda boyundan yürüyerek Rojen'in arkasına geçiyor.Doğu Rodoplar ve Yunanistan yönünde geri çekiliyor. Arkasında,olası,hayır kesinlikle yapılacağına inandıkları zulümden korunmak için yerinden yurdundan kaçan binlerce Pomak var.Kendilerini koruma içgüdüğü sivil kaçakların sayısını durmadan arttırıyor.Fakat arkalarında bıraktıkları malın-mülkün yazgısı meselesi de zihinlerini tırmalıyor.Bunun için Bulgar ordusu komutanının kaçakların yurtlarına döndükleri takdirde af edilecekleri vaadine kapılarak geri dönüyorlar.Çok geçmeden sınır kapanıyor. Böylece itaatkâr,saf Müslüman çanların egreği(keçi koyunların kapandığı açık agıl)nde kapanıyor.Tradeji başlıyor.Kapana kısıtılanların yanına Kaukuda'nın, Rodo'nun, Güvetitsa köyünden Gogovların (haydut başlarının isimleri) adamları giriyor. Çeteciler, Çokmanovo, Alamidere, Slaveyno, Petkovo köylerinde asıp kesmeye başlıyorlar. Bazılarını düzara öldürüyorlar, bazılarını da kalabalığın içinden seçiyorlar. Tekir, Virbana, İzvorite, Kasabdere, Karşılı, Kozluca, Baltacı ve Pesinko köyleri satırılıyor. Masum kanı akıtılmayan Rodop köyü hemen hemen kalmıyor"¹⁰⁴⁵ Ve böylece tüyler ürpertici sahneler ile devam ediyor Bozov'un kitabı. Hem de yazar "Bunu bana Tekir (Svino) köyünde yaşayan 100 yaşındaki Fatma Şakirova anlattı" diyor. Çeteciler Fatma annenin dedesini, babasını gözleri önünde kesmişler.

İkinci Pomak Vladimir Ardinski. O da gazeteci. O da tüm hayatında Pomak meseleleriyle meşgul olmuş. Bu mesele hakkında binlerce yazı yazmış, ondan fazla kitap çıkarmış. Ancak Ardinski daha lise yıllarında Bulgarlık bilincine varmış, adını gönüllü olarak değiştirmiş, üniversite yıllarında bir Bulgar kızı ile evlenmiş. Rahatça "Ben Bulgarım, komunistim, ateistim" diyebiliyor. Onun son kitabı **"Zagasnali Ogništa" – "Sönmüş Ocaklar"**. 2005 yılında yayınlandı. Ardinski de Salih Bozov'un anlattıklarının doğru olduğunu kabul ediyor. Bu vahşiliği kanıtlayan daha ürkütücü deliller veriyor. Lakin görüş açısı, niyeti başka. O da bu barbarlığı yapan Bulgar faşistlerine yükleniyor. Amma "1912-1913 yıllarında ve daha sonra bu yanlışlıklar yapılmasaydı, Rodop Müslümanları çoktan Bulgarlığı kabul etmiş olacaktı. Camileri değil, Hıristiyan kiliselerini doldurmaya başlayacaktı" diyebiliyor.

Vladimir Ardinski'nin kitabında verdiği dehşetli, çarpıcı delillerden çıkarılacak sonuç şöyle: Rodopları Osmanlıdan teslim alan Bulgar devleti kendi ırklarından olduğunu iddia ettiği Pomakları düşman olarak algılamış ve onlara karşı düpedüz soykırımına girişmiştir. İşte deliller:

"Bulgar askerinin aldığı birçok bölgede Pomaklara karşı amansızca bir soykırımı uygulanmıştır. Onlarca köy yakılıp yıkılmıştır. Dövlén (Devin) ilçesinde 3 970 evlik 33

¹⁰⁴⁵ Салих Бозов, В името на.....името, София 2005, стр.8

köy, (Stoyan Zlatev'e göre ise köylerin sayısı 37, evlerin sayısı 4 035) yarı yarıya küle çevrilmiştir. Smolyan (Paşamaklı) Episkopluğunun eski merkezi, tarihi ve güzel Smilân da ateşe verilmiştir. Burada bulunan 400 evden 200-ü yakılmıştır. Paşamaklı etrafındaki Topuklu (Srednogortsi), Tırın, Aşağı ve Yukarki Palas (Rudozem) Eski Köy (Malka Arda) adındaki köyler de yakılmak suretiyle yok edilmişlerdir. Mesta vadisinde bulunan Mehomiya, Dobrinişte ve öteki köylere de acınmamıştır".¹⁰⁴⁶ Bu yakım yıkım, yığınsal katliamın yanısıra sağ kalan bütün Pomakların isimleri, dinleri değiştirilmiş, camiler, minarelerine çan asılarak kiliseye çevrilmiştir.

Pomaklar bütün bu vahşiliklere göğüs germişler, asla teslim olmamışlardır. Osmanlı İmparatorluğunun, dünya kamuoyunun baskısı altında Bulgar devleti Pomakların isimlerini, dinlerini iade etmek zorunda kalmıştır. Bu işte o yıllarda İmparatorluğun askeri ateşemiliteri olarak Sofya'da bulunan Mustafa Kemal Atatürk'ün de büyük rolü olmuştur. Bu din ve isim değiştirme meselesi sözümona halk idaresi yıllarında da dört beş defa tekrar etmiştir. En nihayet 1970-li yıllarda başlayan kesin hücumu Pomaklar kadar dayanan, karşı koyan başka bir azınlık yoktur. Smolyan, Blagoevgrad vilâyetlerinde onlarca Pomak köyü silahlı direnişe geçmişler, kendilerini zorla Bulgar yapmak isteyen milisleri, askerleri öldürmüşlerdir. Bu kanlı direnişe rağmen isimleri zorla değiştirilen Pomaklar kampanyanın sonunda merhametsizce cezalandırılmışlardır. Canlarını darağacından kurtarabilenler uzun yıl hapis cezalarına çarptırılmışlar, ölüm kamplarında inletilmişlerdir. Birçok Pomak ailesi köyünden, evinden, barkından alınarak memleketin Bulgarlık bölgelerine sürgün edilmiş, oralarda eritmeye çalışılmıştır,.

10 Kasım 1989 yılında Bulgaristan'da sosyalizmin yıkılması ile isimleri, benlikleri için savaşa ilk başlayan azınlık Pomaklar olmuştur. Rodoplardan Sofya'ya akın eden Pomaklar, Meclis binasını kuşatarak kış kıyamet gününde "isimlerimizi isteriz. Haksız yere hapsilere atılmış, sürgün edilmiş, toplama kamplarına gönderilmiş kardeşlerimizin serbest bırakılarak köyelerine, ailelerine iade edilmelerini isteriz" diye günlerce haykırdılar. Yeni kurulan sözde demokratik Bulgar hükümeti Pomakların bu ısrarı üzerine memleketteki Müslümanların isimlerini çevirmek, onların Bulgar değil de Türk, Çingene, Pomak olduklarını kabul etmek zorunda kaldı. Pomaklar hiç tereddütsüz eski isimlerini aldılar, camilerini açtılar, kimlik tazeleyerek yaşamaya başladılar. Böylece devletin bunları Bulgarlaştırmak, Bulgar ulusu ile kaynaştırmak, eritmek siyaseti boşuna çıktı. Bugün de Pomak şeytanın buhurdan kaçtığı gibi Bulgarlıktan kaçmaktadır. Pomaklar arasında karışık ailelere çok seyrek rastlanır. Pomak kızını Bulgara vermez. Bulgar gelini almaz. İçine kapanık bir hayat yaşar. Geleneklerine, göreneklerine sadıktır. Kadınlar köylerde bugüne bugün kapalıdırlar.

Şimdiki Durum

Bulgaristan artık 20 yıldır çoğulcu demokrasi kurma yolunda ilerlemektedir. NATO'ya, Avrupa Birliği'ne üye olan memleketimiz en yeni anayasasında tüm vatandaşlarına tam bir eşitlik, vicdan özgürlüğü, din serbestliği tanımış ve bu hakları garanti altına almıştır. Pomaklar da bu haklardan tamamiyle faydalanmaktadırlar. Resmen hiç bir kimse onların dinine, ismine karışmamaktadır. Devlet mekanizmasında, çeşitli partilerin yönetim kurullarında, hele de Hak ve Özgürlükler Hareketi Partisinde, iş hayatında sorumlu mevkiler alan Pomakların sayısı az değildir. Onlardan bakan, bakan

¹⁰⁴⁶ Владимир Ардински, Загаснали Огнища, София 2004, стр. 36

yardımcısı, vali, vali yardımcısı, belediye başkanı çoktur. Pomak bölgelerindeki belediye başkanlarının, belediye meclisi üyelerinin tümü onlardandır. Hak ve Özgürlükler Hareketi Partisinin listelerinden Meclise giren Pomak milletvekilleri birçok temel komisyonlarda başkanlık, aktif üyelik yapmaktadırlar.

Pomaklar arasında eğitim ve kültür meselelerinde de büyük bir gelişme vardır. Bir defa her Pomak köyünde ilk okul, daha buyücerelerinde orta okul, lise vardır. Çeşitli liseleri, meslek okullarını bitiren Pomak çocukları, üniversitelerin birçok fakültelerine yazılmakta, Avrupalarda, Amerikalarda master, doktora yapmakta, Bulgar üniversitelerinde bilimin çeşitli dallarında dersler vermektedirler.

Pomaklar dini hayatlarını Türk, Çingene, Arap, Tatar gibi öteki din kardeşleriyle birlikte kurmakta ve yaşamaktadırlar. Bulgaristan'da bütün Müslüman etnik grupların dini hayatı bir Başmüftülük tarafından düzenlenip yönetilmektedir. Bugün Başmüftü bir Pomak olan Dr. Mustafa Aliş Hacı'dır. Smolyan, Blagoevgrad müftüleri de Pomaktır. Dini eğitim, kur'an kurslarından Yüksek İslam Enstitüsüne kadar bütün Müslümanlar için aynıdır. Türk, Pomak, Çingene gençleri imam-hatip okullarında, Yüksek İslam Enstitüsünde aynı rahlelerde oturmakta, aynı hocalardan ders almaktadırlar.

Ancak durum hepten de tozpembe değildir. Bugüne bugün demokratik hükümetler dahi Pomakları hep Bulgar hesap etmektedirler. Resmi belgelerde adları "Bılgaromohamedani"dir. Bu da Pomakları daima kuşkulandırmakta, tiken üstünde tutmaktadır. Acaba ile, yarın korkusu ile yaşamaktadırlar. "Ataka" Partisi cinsinden ırkçılar iktidara gelirse bizim halimiz ne olur, Balkan savaşları, "Soyadönüş" felâketleri başımıza gelmez mi, bizim dinimize, isimlerimize yeniden saldırırlarsa ne yaparız, diye kara kara düşünmektedirler.

EKLER

BALKAN MEMLEKETLERİ'NDE POMAKLAR

Balkan Memleketlerinde Müslüman Nüfus

No	Memleketin adı	Genel Nüfusu	Müslüman Nüfusun Orantısı
1	Arnavutluk	3,619,778	% 70
2	Bosna Hersek	4,590,310	% 40
3	Bulgaristan	7,262,675	% 12,2
4	Karadağ	678,177	% 17,7
5	Kosova	2,126,708	% 93
6	Makedonya	2,061,315	% 33,3
7	Hırvatistan	4,491,543	% 1,3
8	Sırbistan	10,159,046	% 3,2

9	Slovenya	2,007,711	% 2,4
10	Romanya	22,246,862	% 0,9
11	Türkiye (Doğu Trakya)	1,500,000	% 99,9

Kaynaklar: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-actbook/docs/gallery.html>

ARNAVUTLUK'TA POMAKLAR Kukis Gorası'nda Yaşayanlar

№	Köyün, Şehirin adı	Pomak Sayısı	Başkaları
1	Borye	1,800	
2	Şişavets	1,700	
3	Oreşek		
4	Tsirnellovo	400	
5	Orgosta		
6	Koşarišta		
7	Pakišta		
8	Zapod		
9	Oçikle		500 ev

Not: Yukarki 9 köyde 7 500, Başkent Tiran ve Kukis'te de 7 500 olmak üzere Arnavutluk'ta 15 000 Pomak yaşamaktadır.

BULGARISTAN'DA POMAKLAR Kuzey Bulgaristan'da Pomak Köyleri

№	Belediyelerin Adı	Köylerin Adı	Eski Pomak Nüfusu	Notlar
1	Teteven	Vidrare	73	
		Galata	438	Temiz Pomak Köyü
		Gradeşnitsa	585	
		Dobrevtsi	105	Sarafov bunları 636 kişi gösteriyor
		Peşterna		Sarafov burada 254 Pomak yaşadığını yazıyor
		Lesidren	76	
		Malka Brestnitsa	2	
		Malka Jelâzna	1	
		Pomaşka Leşnitsa	229	Sarafovun verdiği sayı 448
		Turski İzsvor (şimdi Bilgarski İzvor)	576	Sarafov'un sayısı 1 038
		Hısın		Sarafov'a göre Hısın'da 116 Pomak yaşıyor
2	Lukovit	Aglen	30	
		Belentsi	53	
		Blisniçevo	55	
		Deventsı	20	Sarafov'ta bu sayı 797

		Diblen	5	Sarafov'ta - 447
		Oreşene	6	
		Lukovit	133	
		Petrevene	22	
		Rakita	38	
		Toros	678	Sarafov'ta 1 414
3	Pleven	Dolni Dıbnik	7	
		Gorna Mitropoliya	22	Not: 1881 yılında yapılan bir nüfus sayımına göre Kuzey Bulgaristan'da Loveç vilâyetinde 1872, Sevlievo vilâyetinde 212, Orhaniye vilâyetinde 589 Pomak yaşadığı saptanmıştır. Bugün bu sayılar çok azalmıştır. Yukarıda saydığım köylerin çoğunda tek Pomak kalmamıştır. Şimdi iki vilâyette (Loveç,Pleven) yaşayan Pomakların sayısı kesinlikle 1000-i geçmez.
		Dolna Mitropoliya	10	
4	Bâla Slatina	Bâla Slatina		
		Breske		
		Bukovets		
		Glava		
		Gornik		
		Curilevo		
		Komarevo		
		Lipitsa		
		Popitsa		
		Suhatçe		
		Tlaçene		
		Tırnak		
		Çomakovtsi		

Rodoplar'daki Pomak Köyleri

№	Vilâyetlerin Adları	Belediyelerin Adları	Köylerin Adları	Notlar
1	Blagoevgrad	Hacı Dimovo	Ablanitsa	
		Yakuruda	Avramovo	
		Belitsa	Babek	
		Razlog	Banya	
		Yakuruda	Bâl kamen	
		Belitsa	Belitsa	
		Hacı Dimovo	Beslen	
		Hacı Dimovo	Blatska	
		Satovça	Bogolin	
		Gotse Delçev	Breznitsa	
		Gotse Delçev	Bukovo	
		Yakuruda	Buntsevo	
		Satovça	Vaklinovo	
		Satovça	Vilkosel	

		Satovça	Godeşevo	
		Girmen	Gorno Dryanovo	
		Belitsa	Gorno Kraişte	
		Belitsa	Gılıbavo	
		Belitsa	Doganovo	
		Girmen	Debren	
		Satovça	Dolen	
		Girmen	Dolno Dryanovo	
		Simitli	Dolno Osenovo	
		Satovça	Jijevo	
		Belitsa	Zlataritsa	
		Yakuruda	Konarska	
		Gotse Delçev	Kornitsa	
		Satovça	Koçan	
		Girmen	Kraişte	
		Belitsa	Kribul	
		Girmen	Kruşevo	
		Gotse Delçev	Kuzyovo	
		Girmen	Leşten	
		Girmen	Lijnitsa	
		Belitsa	Ognyanovo	
		Bansko	Oreşe	
		Satovça	Ortsevo	
		Satovça	Osenovo	
		Girmen	Osina	
		Satovça	Pletena	
		Girmen	Ribnovo	
		Satovça	Satovça	
		Yakuruda	Skrebatno	
			Slaşten	
			Smolevo	
		Hacı Dimovo	Teplen	
		Satovça	Tuhovişta	
		Bansko	Filipovo	
		Satovça	Firgavo	
		Girmen	Hvoştane	
		Blagoevgrad	Tserevo	
		Belitsa	Çereşevo	
		Yakuruda	Çerna mesta	
		Yakuruda	Yurukovo	
		Yakuruda	Yakuruda	
2	Smolyan	Zlatograd	Alamovtsi	
		Smolyan	Aligovska	
		Smolyan	Arda	
		Banite	Banite	

	Dospat	Barutin	
	Devin	Beden	
	Çepelare	Bogutevo	
	Madan	Borika	
	Smolyan	Borikovo	
	Borino	Borino	
	Madan	Borinovo	
	Madan	Borovina	
	Devin	Breze	
	Dospat	Brešten	
	Borino	Buynovo	
	Smolyan	Bukatsite	
	Madan	Bukova Polyana	
	Madan	Bukovo	
	Rudozem	Bırçevo	
	Smolyan	Vilvo	
	Rudozem	Vitina	
	Smolyan	Vlahovo	
	Devin	Vodni pad	
	Rudozem	Voykova lıka	
	Madan	Vırbina	
	Madan	Galışte	
	Smolyan	Gozdevitsa	
	Smolyan	Gorna Arda	
	Banite	Davidkovo	
	Nedeline	Dimanovo	
	Zlatograd	Dolen	
	Madan	Dolil	
	Dospat	Dospat	
	Rudozem	Elhovets	
	Zlatograd	Erma Reka	
	Devin	Jrebovo	
	Çepelare	Zabırdo	
	Zlatograd	Zlatograd	
	Dospat	Zmeitsa	
	Devin	Kesten	
	Borino	Kojari	
	Smolyan	Kutela	
	Dospat	Kısak	
	Madan	Leska	
	Madan	Leştak	
	Madan	Lovtsi	
	Dospat	Lubça	
	Devin	Laskovo	
	Madan	Madan	

		Banite	Malka Arda	
		Madan	Mitovska	
		Devin	Mihalkovo	
		Smolyan	Mogilitsa	
		Rudozem	Moçure	
		Smolyan	Mugla	
		Nedelino	Nedelino	
		Devin	Osikovo	
		Çepelare	Ostritsa	
		Devin	Petvar	
		Madan	Petrov Dol	
		Madan	Peçinska	
		Rudozem	Plovdivtsia	
		Madan	Rabništa	
		Madan	Ravno Nivište	
		Rudozem	Ribnitsa	
		Rudozem	Rudozem	
		Devin	Selça	
		Smolyan	Sivino	
		Smolyan	Smilyan	
		Rudozem	Smolyan	
		Nedelino	Sopotot	
		Zlatograd	Sredets	
		Devin	Statsevo	
		Madan	Stomanevo	
		Devin	Studena	
		Devin	Teşel	
		Smolyan	Trigrad	
		Madan	Tırın	
		Dospat	Hruçovitsi	
			Sırınça	
		Dospat	Çavdar	
		Borino	Çala	
		Smolyan	Çamla	
		Çepelare	Çepelare	
		Rudozem	Çepintsi	
		Smolyan	Çereşevo	
		Madan	Çurka	
		Devin	Çurukovo	
		Borino	Yagodina	
		Dospat	Çavdar	
		Borino	Çala	
		Smolyan	Çamla	
		Çepelare	Çepelare	
		Rudozem	Çepintsi	

		Smolyan	Çereşevo	
		Madan	Çurka	
		Devin	Çurukovo	
		Borino	Yagodina	
3	Kırcaali	Krumovgrad	Avren	
		Ardino	Ahransko	
		Krumovgrad	Egrek	
4	Pazarçık	Ablanitsa	Velingrad	
		Velingrad	Alendarova	
		Velingrad	Birkova	
		Velingrad	Boziova	
		Velingrad	Butren	
		Velingrad	Velingrad	
		Velingrad	Vranentsi	
		Velingrad	Vsemirtsı	
		Velingrad	Gorna Birkova	
		Velingrad	Gorna Dıbeva	
		Velingrad	Dolno Dıbeva	
		Rakitovo	Dorkovo	
		Velingrad	Draginovo	
		Velingrad	Kondovi	
		Rakitovo	Kostandovo	
		Velingrad	Krıstava	
		Velingrad	Medeni Polyani	
		Velingrad	Paşovi	
		Velingrad	Pobit Kamık	
		Rakitovo	Rakitovo	
		Velingrad	Ruhleva	
		Velingrad	Sveta Petka	
		Velingrad	Sırnitsa	
		Velingrad	Tsvetino	
		Velingrad	Çolakova	
5	Plovdiv	Liki	Drenevo	
		Rodopi	Skobelo	
		Rodopi	Çuren	

Not: Burada yukardaki beş vilâyette temiz Pomak köylerinden bahsediliyor. Pomak ile Bulgarın, Pomak ile Türkün karışık yaşadıkları köyler listeye alınmamıştır. Karışık köylerde yaşayan Pomakların sayısı da az değildir.

III. KOSOVA'DA POMAKLAR **20 Köyde 15,079 Pomak bulunmaktadır**

PRİZREN GORASI'NDA YAŞAYANLAR

№	Köyün Adı	Pomakların Sayısı	Ötekileri
1	Dragaş	810	600 Arnavut
2	Baçka	87	
3	Brad	1 272	
4	Dikantse	175	
5	Globoçitsa	628	
6	Kruşevo	647	
7	Kukulâne	351	
8	Leşane	227	
9	Lubovişte	375	
10	Mlike	130	
11	Orçuşa	92	
12	Aşağı Radeşa	335	
13	Yukarki Radeşa	336	
14	Pestelitsa	7 000	
15	Aşağı Krıstest	231	
16	Yukarki Krıstets	198	
17	Zli notok	386	
18	Vranişte	373	
19	Aşaki Rapça	721	
20	Yukarki Rapça	705	

JUPA VİLÂYETİNDE YAŞAYANLAR

14 köyde, 1 200 kişi

№	Köyün Adı	Pomakların Sayısı	Ötekileri
1	Aşaki Lubene	2 200	
2	Yukarki Lubene	2 600 – 2 700	
3	Nebregoşte	1 600	
4	Manastirtsa	1 100	
5	Reçane		
6	Plânâne	1 200	2
7	Lokovitsa	500	İki Sırp ailesi
8	Drayçini	260	120 Sırp
9	Muşnikovo	1 700	Arnavut, Pomak, Sırp
10	Sredska		200 Sırp
11	Yukarki Köy	240	60 Sırp
12	Boboşevtsi	7	
13	Struje		500 Arnavut
14	Jivanâne		Boş

PODGOR VİLÂYETİNDE YAŞAYANLAR

Burada Dört Köyde 2 000 Pomak vardır

№	Köyün Adı	Pomakların Sayısı	Ötekileri
1	Yeni Köy	2 000	Arnavutlaştırılmış
2	Skorobişte		5 000 kişi kendilerine
3	Grınçare		Boşnak veya Arnavut
4	Lubijda		diyor

MAKEDONYA'DA POMAKLAR

1942 yılında Makedonya'nın aşağıda gösterilen bölgelerinde Pomak yaşadığı anlaşılmıştır.

№	Vilâyetlerin Adı	İlçelerin Adı	Köylerin Adı	Pomakların Sayısı
1	Üsküp	Üsküp	Dolno Kraište	760
			Dırjilovo	845
			Elhovo	825
			Pataruş	431
			Umovo	780
			Tsvetovo	875
		Veleş	Gorno Vrantsi	
			Melnitsa	
		Kavadar	Rosoman	100
			Dolni Disan	600
			Vişna	300
			Vesvitsa	
		Negotin	Disan	
			Geslitsa	
			Koreşnitsa	
			Veşiya	
			Tremnik	
			Pepelişte	
Prijdevo				
Timetik				
Koçanlı	Tırbotivişte	400		
	Gabrovo	700		
2	Bitolâ	Bitolâ	Tırnovtsi	965
			Trebina	39
		Brodsko	Dranovo	20
			Preglavie	535
			Plasnitsa	1 290
			Borino	410
			Debreşte	1 579
			Çelopetsi	304
			Lisiçani	720

Not: Kaynaklar XIX asrın sonlarına doğru Makedonya’da 148 bin 803 Pomak yaşadığını, 1942 yılında bu rakamın 20 bine indiğini, halihazırda ise 5 – 6 bin dolayında olduğunu göstermektedirler. Buna rağmen en yeni araştırmalar bugün Makedonya’da tam 82 Pomak köyü bulunduğunu saptamışlardır. Karışık olanlar gene başka.

SIRBİSTAN’DA POMAKLAR

№	Şehirin Adı	Pomakların Sayısı	
1	Belgrad	3 340	
2	Yeni Pazar		
3	Niş	75	
4	Novi Sad		TÜRKİYE’DE POMAKLAR

Edirne (Doğu Trakya) vilâyetinde yaşayanlar

№	İlçelerin Adları	Pomak Evlerinin Sayısı	Nüfusu Sayı
1	Havsa	300	1 500
2	Malkara	1 410	7 050
3	Keşan	200	1 000
4	Babaeski	345	1 725
5	Uzunköprü	655	3 275
6	Hayrabol	350	1 750
		Toplam: 3 380	16 900

Daha

sonraları yapılan istatistiklerde Doğu Trakya nüfusu anadili itibariyle sayılmıştır. Şöyle bir durum ortaya çıkmıştır:

№	Vilâyetlerin Adı	Anadili Bulgarca	Ana dili Pomakça	Toplam
1	Edirne	1 199	7 175	8 374
2	Mustafa Paşa Tümü	673 881	8 818 352	9 492 233
3	Rodetelski	2 009	4 344	

Türkiye’de Pomak olmayan bölge hemen hemen yoktur. Örneğin: Çanakkale’nin Biga ilçesinde 36 tane köy tamamen Pomaktır- ayrıca Biga ilçesi merkezinin yarısı pomaktır.

BİGA’DAKİ POMAK KÖYLERİ

1. Abdiağa
2. Akkayrak
3. Akpınar
4. Arabaalan
5. Camialan

6. eşmealtı
7. Elmalı
8. Harmanlı
9. Havdan
10. İlcabaşı
11. Işıkeli
12. İlyasalan
13. İskenderköy
14. Kapanbelen
15. Kaynarca
16. Sarıkaya
17. Yeniçiftlik
18. Yolindi
19. Yeşilköy
20. Eybekli
21. Gündoğdu
22. Güvemalan köyü

Kırkalreli'ndekiler

1. Evrenecik
2. Yenice
3. Soğucuk
4. Doğanca
5. Kuçükyayla
6. Kömürköy
7. Poyralı

Balıkesir / Gönen'in Pomak Köyleri

1. Kacapınar
2. Hasanbeyköy
3. Hafız Hüseyinbey köy
4. Hodul
5. Havutça
6. Soğüt
7. Çatak
8. Aticaoba
9. İncirli
10. Dumanalan
11. Gelgeç

İzmir

1. Çınardibi köyü
2. Bayramalı köyü
3. Kamberler köyü

YUNANİSTAN'DA POMAKLAR

Yunanistan'da Pomaklar çoğunlukla Batı Trakya'da yaşamaktadırlar. Gümülcüne ve İskeçe, Drama ilçelerinde temiz Pomak köyleri vardır.

1942 yılında Gümülcüne İlçesinde Yaşayan Pomaklar

№	Belediyelerin Adları	Köylerin Adları	Pomakların sayıları
1	Ayazma	Susur köy	12
		Koyundere	250
		Kirezli	320
		Yuvanceli	200
		Yeniköy	175
2	Demirbeyli	Murathı	10
		Sapmanlı	12
3	Kozluköy	Yeniköy	359
		Doluburnu	125
		Ararakburnu	144
		Doluada	150
		Saracina	385
		Adadere	50
4	Merkovo	Merkos	1 140
		Hacıveren	578
		Hebilköy	562
		Yukarki Kamberler	51
		Aşağı Kmaberler	42
		Eşekdere	322
		Kızılağaç	407
5	Himitli	Kozviran	358
		Kezviran	324
		Gerdeme	436
		Çelba	528
6	Asikköy	Musacık	384
		Balaca	257
		Tüm İlçede	6 138

1942 Yılında İskeçe İlçesinde Yaşayan Pomaklar

№	Belediyelerin Adları	Köylerin Adları	Pomakların Sayıları
1	Koyunköy	Koyunköy	2 000
		Osmanyeri	873
		Kardalan	1 071
2	Mustafça	Mustafçevo	500
		Ketenlik	1 116
		Gökçepınar	612
		İzmik	320

		Kirmahalle	251
		Egnila	132
		Koçina	132
		Basaykovo	160
		Agvacık	60
3	Sinikova	Sinikova	1 260
		Kozluca	412
		Demircik	407
		Vilkanovo	514
4	Yassıören	Yassıören	1 608
		Peşevik	514
		Smatsko	169
		Teotokovo	180
		Tüm İlçede	14 779

Not: Bu listelerin daha yenilerini bulamadığım için 65 yıl evvelkilerini almak zorundayım.

Not: Yukardaki listelerde Bosna-Hersek, Karadağ, Slovenya, Hırvatistan, Romanya'da yaşayan Pomaklar hakkında hiç bir malumat yok. Bu beş memleketin dördünde (Romanya hariç) Türk, Tatar, Müslüman Çingene hemen hemen yoktur. Binaenaleyh Bosna-Hersek'te yaşayan yüzde 40 Müslümanın arasında birçok da Pomak vardır. Aynıısı Karadağ (yüzde 17,7), Slovenya (yüzde 2,4), Hırvatistan (yüzde 1,3) için de söylenebilir.

Kaynaklar: Стоян Райчевски, Българите Мохеммедани, София 2004, Таня Мангалакова, Нашенци в Косово и Албания, София 2008, Патриарх Кирил, Българо-Мохаммедански села в южните Родопи, С. 1960, Боян Гюзелев, Българите Мохаммедани в Турция, Сп. Исторически преглед, бр. 10, 1990, стр. 17-30

ARNAVUTLARDA DİNLER ARASI BİR ARADA YAŞAMA

Gazmend SHPUZA

Arnavutlar arasındaki dinsel ilişkileri, bu günlerde Zagreb'de olduğu gibi, daha önce düzenlenmiş olan birçok ulusal ve uluslararası bilimsel etkinliklerde de, incelenme konusu olmuştur. Fakat her defasında bu ilişkiler, birbirinden fazlı unsurların bir arada yaşamalarına kadar varan hoşgörülülükten çok daha üstün olan tezahürleri de, her zaman en alt düzeyi olan hoşgörülülük düzeyine hesaba katarak ele alıp işlenmiştir.

Birbirinden fazlı dinsel unsurlar arası hoşgörü, uyum ve her şeyden çok dini barındıran çoğulcu görüşlü olan Arnavutların bir arada yaşama geleneklerine, aralarında verip aldıkları selamlamalar başta olmak üzere birçok yönden tanık olunabilir. Bu hoşgörü, kendi vatandaşlarının inancına, birbirinin din adamlarına, birbirinin kutsal mekan ve mabetlerine gösterdikleri hürmet duygusu ile dini bayramlarda birbirinin evine gidip bayramlaşmaları gibi tezahürlerde de açıkça hissedilmektedir. Yine de böylesi hoşgörü tezahürlerin Arnavutlara özgü özellikler olmadıklarını kabul etmemiz gerek. Bu gibi tezahürlere başka kavimlerde de tanık olunabilir. İki dine mensup Arnavutların başta komşularından olmak üzere diğer halklardan belirgince ayırt eden şey, yüzyıllarca sürüp giden ve geliştirebildikleri dinler arası yakından bir arada yaşama olayıdır. Komşularımızdan söz ettiğimiz zaman kastettiğimiz komşular, dinleri uğruna ulus olarak parçalanan Güney Slavları ile Batı Balkanlarda oturan her Ortodoks mezhebine mensup kişiyi Yunan ulusuna ait birey olarak görmek isteyen Yunan halkıdır. Bu gibi şartlarda bırak dinler arası birlikte yaşamayı, hoşgörüden söz etmek bile zordur.

Fazla dinlere mensup Arnavutların bir arada yaşama olayı, Arnavutların tedricen İslamlaşma sürecine eşlik etmiştir. Arnavutların İslam dinine kitle halinde ve hep birden bir şekilde girmemeleri, söz konusu din değişikliğinin apaçık yapılmış zorlamanın sonucunda gerçekleşmediğini iddia eden savın lehine bir delildir. Hatta, tek bir ailenin üyeleri bile İslam dinine hepten girmediler. Böylesi bir süreç aile reisleri ile yetişkin erkeklerle başlar, sonra kadınlar ve çocuklara uzardı. Arnavutların İslam dinine kitle halinde girmelerinin nedenleri, bilindiği gibi, maili yükümlülük ile dinsel ayrımcılık idi. Bu ikisi jeostratejik konumu olan ve 5yy. boyunca Osmanlılara karşı göstermiş olduğu direniş geleneğinden dolayı diğerlerinden farkı olan Arnavutluk gibi bir bölgeyi sakinleştirmek üzere kullanılmıştır.

Atina'da 19S6 yılında basılan 'Arvanit(ler)' adlı ünlü eserin yazarı olan Aristidh Kolja'nın haklı olarak vurguladığı gibi, Türklerin gayri Müslimlere dinleri değiştirmek konusunda zor kullandığı durumlar bilinmemektedir. Bunun aksini "kötü niyetli bir alan" olarak değerlendirmesini yaptıktan sonra söz konusu araştırmacı kitabım "Arnavutların dinlerini zorla değiştirme zorunda kaldıkları hikayesi, hayal ürünü ile keşişlerin icadı olup bir tarihinin bunu savunması kendisine hiç yakışmayacak bir şeydir." şeklinde tamamlamaktadır.

Farklı inançların Arnavutlar arasında yaygınlaşma ve yerleşmede takip ettiği serüvenleri ile put perestliğin kalıntılarının Hıristiyan diniyle beraber uzun zaman birlikte varlıklarını devam etmeleri, iki dinin (Müslüman ve Hıristiyan) mensuplarının birçok ortak şeyin mirasçıları olmalarını sağlamıştır. Birbirinin dini bayramlarına saygı göstermek ve bu bayramlarda karşılıklı kutlamaların dinlenmesi eskiden olduğu gibi hatta oldukça olağan uygulamalar olduğu gibi bahar bayramı ile yılbaşının kutlanması gibi bayram kutlamaları çoğu kere birlikte yapılırdı.

Dolayısıyla, birçok ziyaret yerleri de ortak olup Hıristiyanlar tarafından olduğu kadar Müslümanlar tarafından da ziyaret edilmekte idiler. Bu yönden en ünlü olanlar ise Ohri Gölünün kıyılarındaki olan Aziz Naum (Sarı Saltuk) Manastırı, İşkodra'daki Hayır Kurulunun Hanımı Kilisesinin kalıntıları ile Bektaşilerin Tomor Dağındaki kutsal mekandır. Hem Müslümanların, hem Hıristiyanların aynı yerde sırayla icra ettikleri dini törenleriyle ilgili anlatılar birçok yabancı seyyahların vermiş oldukları ilgi çekiçi bilgileri arasında bulunmakta. Aynı mekanın Cuma günleri cami olarak, Pazar günleri kilise olarak hizmet etmesi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam edip adet haline gelmiştir.

Zengin Müslüman ailelerinin evleri dini törenlerini yapmaları üzere Hıristiyanlara açık idi. Bu önemli tavırların tutunmasındaki belirleyici durum, kimi yazarların iddia ettiği gibi Fakirlik ve mekan eksikliği değildi, ilk sırada taassupsuzluk ile hakkında bu kadar çokça söz ettiğimiz ve yazdığımız hoşgörülülük olayı bile aşan, dindar kişilerin aralarında canlı tuttıkları dini uyum idi. Bütün bunlar, dini törenlerin icra edildiği yerlere, her türlü öngöründen uzak ve dogmatik art düşüncelerden arınmış gözle görülmesine izin verirdi.

Aynı şekilde Arnavut hangi dine mensup olursa olsun hastalandığı zaman hocadan kendisine muska yazmasını istemek üzere camiye, papazdan kutsanmak amacıyla kiliselere giderdi.

Sadece Arnavutların aralarında iyi geçinmeleri değil, aynı zamanda farklı inançları beraber yaşanmasının sayabileceğimiz bir diğer tezahürü de, eskilere uzanan sağdıç olma adetidir. Nun olmak, bakıcılığı üstlenmek yada veli olmak için hangi dine mensup olduğu sorulmazdı. Aksine, birçok durumda olduğu gibi, bu aileler arası kardeşlik bağlantıların farklı inançlara mensup vatandaşlar arasında kıyılması yeğlenmekte idi. Arnavut Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki arkadaşlık ve aileleri bağların sağlamlaştırılmalarına tesir eden bir başka adet kardeş kılma adeti idi. Arnavutlukta az yaygın olmayan kardeşlik ya da kan kardeşlik adeti, birçok defa, Mihaçeviç ile Domenico Passi'nin yazdıklarına göre, İsa adına ile Din adına kardeşliği aşarak Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında gerçekleştirildi. Hatta, katolik din adamlarının Müslüman Bayraktarlarla kan kardeşi kıydırdıktan da bilinmekte.

Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir arada yaşamının oldukça anlamlı bir başka göstergesi de karışık evlilikler idi. Özellikle kuzey Arnavutluğun dağlık bölgelerinde hiçte ender olmayan bu olay, fazlı dinlere mensup aileler arasında beraber yaşama olayının artık tek bir ailenin içine kadar uzanmış olduğunun kanıtıdır. Müslüman erkek ile Hristiyan kadının evliliklerinden doğan çocuk erkek ise Müslüman sayılır, kız ise annesinin inancına göre eğitim görürdü. Görüldüğü gibi varisleri de çok dinli kalmalarını isteyip sağlayan çok dinli ailelerle karşılaşmaktayız.

17 yüzyılda yaşayan kilise raporcuları ile 19 yüzyılda Arnavutluğu ziyaret eden seyyahların anlattıklarına göre hanımları Hristiyan olan Müslüman erkekler bile papazın iâşesi için toplanan üşür (onda bir) vergisini ödüyorlardı. Ne kadar ileri olursa olsun hoşgörü şartlarını fazlasıyla aşan dinler arası bir arada yaşama derecesinden söz etmekteyiz. Yüksek rütbeli Katolik din adamları karışık evlilikleri engellemeye çalıştılar. Puka şehrinin İballaadıs yerinde olduğu gibi işin ciddiyeti, kızını Müslüman bir gençle evlendiren kişinin evinin yakılmasına kadar varan olaylar da meydana geldi.

Karışık evliliklerin önünü kesmek amacıyla kilise, Birinci Arber Konsilinden olmak üzere bu konuyla özel toplantılar düzenledi. Bu konsüllerde Müslüman erkeklerle birlikte yaşayan Hristiyan kadınların sakramenlerden uzaklaştırılmaları gerektiği kararı alındı. Müslüman kocaların bu kadınların dinlerine göre ibadet etmelerini hoşgörüyle yasaklamamalarına ve hayran duyulacak bir anlayışlık içinde kendilerine izin vermelerine karşın, kilise onların bu dini haklarını çiğnerdi. Yukarıda hatırlattığımız gibi Müslüman kocalar papazın iâşesi için toplanan para vergileri düzenli bir şekilde veriyorlardı. Karışık evliliklerin sayısının azaltılmasına neden olan bu tedbirler, bu gibi evlilikleri tamamen yasaklayamadılar. Ama Katolik din adamlarının bu çabalarının sonucu olarak karışık evliliklerin sayısı gittikçe azalmaya başladı.

Arnavutlarda dinler arası bir arada yaşama olayının ulaştığı en yüksek nokta aynı anda birkaç dine mensup olma olayı ile gerçekleştirildi. Söz konusu olay bilimsel

literatüründe genelde uzun zamandan beri dinsel hoşgörücülüğün tipik bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir. Bugünlerde ise onun Osmanlı hakimlerinin Hıristiyanlara karşı uyguladıkları dinsel hoşgörüsüzlüğün tipik bir örneği olarak sunmak isteyen eğilimler göze çarpmaktadır.

Aynı zamanda birkaç dinin mensubu olmak gibi sosyal bir olayının artık herkesten bilindiği gibi, Hıristiyanların içinde yaşadıkları siyasi-dini çerçevesi içinde daha iyi yaşam şartlarını sağlamak üzere sarf ettikleri çabalarından kaynaklandı. Aynı zamanda fazla dine mensup olan kişilerin bu gibi esnek tavır sergilemeleri, sadece Osmanlı hakimler saflarında hoşgörüsüzlüğün eksikliği ile Hıristiyanların vatan kardeşi olan Arnavut Müslümanlara gösterdikleri hoşgörü sağlayabildi.

Dinini saklayan Hıristiyanların var olması, artık dinler arası beraber yaşama olayının sadece bir aile içinde değil, üstelik tek bir kişinin düşünce ve manevi dünyasının içinde selameti yer edinmiş olduğunun kanıtıdır. Bunun gerçekleşebilmesi için kişinin ilk önce dinsel taassuptan olduğu kadar başka dinler karşısında kendini küçük görmek karmaşadan kurtulmuş olmayı gerektirmekte idi. Öbür yandan hakim güç olan Müslüman kitlesinin din üstünlüğü iddiasından uzak kalmalarını gerektirirdi. Aynı zamanda farklı dine mensup olan kişiler varlığı, İslam dini terk edenin sonucunun ölüm olduğunu iddia eden klasik hükmünün uygulanmadığı gerçeğin kitle halinde olan canlı delilidir.

Kuşku yoktur ki, aynı zamanda birkaç dine mensup olma olayının, Arnavutlara mali olduğu kadar askeri mecburiyetlerinden kurtulmak üzere sarf ettikleri çabalarının sonucu olduğuna şüphe yoktur. Böylece onlar devlete ödenen mali mecburiyetten kurtulmak için Müslüman gibi, asker olarak Osmanlı yetkililer tarafından göreve alındıkları zaman kendilerini kurtulmak için Hıristiyan gibi davranmakta idiler. Tabii ki, onların bu ikiyüzlü ve seçici tutumları sergilemelerine imkan veren şey Hıristiyanların oturdukları Lura, Shpati, İşkodra, Üstü Dağlık gibi dağlık bölgesi idi. Tabii ki devlet mecburiyetlerinden kurtulmak için yapılan bu çabalar, içinde birçok Arnavut'un bulunduğu Osmanlı yetki sınıfının sert tavırlarıyla da karşılandı. Ama hiçbir şekilde bu gibi idari yada zabitaneye uygulamalar dini konularda gösterilen hoş görüsüzlüğün örneklerini teşkil etmezler.

Bu olayı dikte eden etkenler ile imkanı veren bölge konumuna rağmen, aynı zamanda fazla dine mensup olma olayı dini konularda taassuplu tavırların bulunduğu şartlarda yaygınlaşamazdı. Bu olay sadece, Arnavutlar arasında olduğu gibi, dinler arası beraber yaşama şartlarının bulunduğu bir ortamda rastlanabilir.

Bu konuda en tipik örneğini Lura bölgesi oluşturur. Hırvat asıllı Hıristiyan Misyoneri olan II. Mihaçeviç'in kabul ettiği gibi, buraları Müslüman ile Hıristiyanları "birbirine o kadar yakındırlar ki aralarında hiçbir farklılık olmadığı gibi böylesi bir birliği bozmak için hiçbir şey yapılamaz bile. Gerçekten oldukları gibi kardeşçe yaşarlar." Müslümanların da hazır bulunduğu Hıristiyan dini töreni, Katolik papazlarla yanyana dolaşan zengin bir Müslüman evinde icra edilirdi. İki inancın bulunduğu bu ortamdaki insanların iki ismi bile olurdu. Oldukça hoşgörülü olan bu ortamda dini bayramların fazla dine mensup kişilerin beraberce kutlanması ve karışık evliliklerin kıyılması olağan bir şey idi. Örnek teşkil eden bu bir arada yaşama durumu, 1901 yılında Arnavutlukta misyonerlik yapan Domeniko Pasi adlı papaz, kendisinin verdiği ilgi çekici tespitlerine ters düşerek olumsuz bir şekilde değerlendirdi. Aslında Arnavut'un manevi dünyasının parlayıcı incisi olan bu durumu söz konusu papaz "Lura Musibeti" olarak adlandırdı.

1703 yılında başpiskopos Zmajević'in düzenlediği birinci konsülden olmak üzere Hristiyan Arnavut konsüllerinin Hristiyanların İslam dinine girmelerini durdurmak çabaları, görüldüğü kadarıyla, konsülleri düzenleyen kişilerin istediklerinin aksine sonuçlandılar. Aynısı, vergi yükümlülüğünden kaçınmak isteyen Hristiyanların aynı zamanda Müslüman isimleri taşımalarını yasaklamak üzere Papa Benedict'in (1754) çıkardığı tamim hakkında da denilebilir.

Arnavutluktaki üst rütbeli Hristiyan din adamlarının almış oldukları bu tedbirler, dini konulardaki sakinlerin aynı zamanda fazlı dine mensup olma olayının durdurmasını istemekte idiler. Fakat bunun aksine söz konusu tedbirler, kendileri düşünen kişilerin istediklerinden farklı olarak, 20 yy. başına kadar az olmayan bu unsurların İslamlaşma sürecine sadece yardımcı olmakla kalmayıp onu hızlandırdı.

Arnavutların aynı zamanda farklı dinlere mensup olma yönünde tutumları ileride başlatılan birlik hareketiyle birlikte daha derinleşecekti. Bu hareket (ulusal hareket) artık dinsel yada iktisadi motifler tarafından dikte edilmemekte idi. Bu hareket, Osmanlı yetkililerin Arnavutlara kendi ana dilinde eğitim görmelerini yasakladıkları şartlarda, Yunan dilinde okunması mecbur edilen dini literatürleri ile Yunan okulları vasıtasıyla Arnavutları sindirmek, ulus olarak silmek ve Yunanlaştırmak üzere Ortodoks kilisesinin giriştiği siyasete karşı çıkmak amacıyla geliştirilen özgün ulusal motifler tarafından başlatılıp sürdürüldü.

Shpat örneği çok anlamlıdır. Oradaki farklı dinlere mensup olma olayı üçüncü boyutunu kazanmış oldu. Dışarıda Müslüman gibi davranan ile evinde ortodoks mezhebe göre ibadetini yapan bu bölgenin saklı Hristiyan (kripto-kristian) Roma'daki Papayı kendi baş ruhani lideri olarak tanımlarına izin istediler. Bu olayın gelişmesinin ilk şartı, şüphesiz, aynı bölge, aynı aile ve tek kişide üç inançların unsurlarının yan yana yaşamalarına izin verecek kadar dini taassupsuzluktur (sine Quanon). Yukarıda değindiğimiz bütün örnekler açık bir şekilde basit bir hoşgörünün tezahürleri değildir. Eğer Hristiyanlar başka dine mensup valığını tahammül etmekle üstün bir durum arz ederlerse, hem Osmanlı idaresinin, hem de hakim gücün unsuru olan Müslüman çoğunluğun müsamahakar tavırlarını da unutmamamız gerekir. Türklerin imparatorluğunun tümünde olduğu gibi Osmanlı hakimiyet dönemi Arnavutluk'taki bu ara yada ikili inancın taşıyıcıları olan fazlı dinlere mensup olan kişiler, İspanya'da, Belgrat Paşalığı yada Girit'in Hristiyan hakimlerin eline geçtiğinde oralarda yaşayan Müslümanların yaşam yada ölüm gibi çıkış yolu olmayan bir seçimin önünde buldukların böylesi bir durumla karşılaşmadılar.

Hristiyan hakimlerinin hoşgörüsüzlüğünden dolayı İspanya Müslümanları (Morisko), Türkler yada Müslüman olmuş Yunanlar arasında Kripto-Kristiyanizm ile kıyaslanabileceğimiz Kripto-Müslümanlık olayına rastlanmadı. Hristiyan hakimler böylesi hor görülecek bir Müslüman sınıfına bile izin vermediler. Uğrayacakları tek durum ya ölüm ya da grup halinde yaşadıkları topraklardan sürülmeleri idi, orta yol sayabileceğimiz "Kripto-Müslümanlık" olayı yoktu. Hristiyanların dayattıkları siyaseti böyle bir olanağa kapı aralayamadı bile. Bütün bunlar bir tarafta hoşgörücülüğün, diğer tarafta da hoşgörüsüzlüğün oldukça yerinde ifade eden bir göstergeyi temsil eder.

Yukarıda değinmiş bulunduğumuz tarihsel şartlardan dolayı Latin dilin konuşulduğu Batı kilisesi ile Yunan dilinin konuşulduğu Doğu kilisesi arasında iki gruba ayrılmış olan Arnavutlar, Epir-Arnavut bilincinde buldukları halde ana dilinin konuşulacağı tek ulusal kiliselerini kuramadılar Bu gerçeğin karşısında unutulmaması

lazım ki, mensup oldukları dini farklılığın Arnavutları ulusal "parçalanışa kadar götürebilecek oldukça olumsuz etkileyici şartlar içinde olmasına rağmen, Arnavutlar kendi ulusal birliğini koruyabildi. Bizim Slav komşularımızda olanları göz önüne alırsak o zaman bunun kolay bir şey olmadığını anlarız.

Büyük Arnavut düşünürü olan Sami'nin vurgulamış olduğu gibi Arnavutlar Hıristiyan y da İslam dinine girmelerinden sonra bile yine Arnavut olarak kaldılar. Bu da onlar için kolay bir şey değildi. Onlar hiç bir zaman kan kardeşlerinden ayrılmadılar.

Araştırmacıların da genelde kabul ettikleri gibi İslam dininin Arnavutlar arasında kitle halinde yaygınlaşmasına yardımcı olan şartlar Arnavutların dini taassupsuzluğu, yüzyıllarca geliştirdikleri şahane hoşgörülülük, belirli jeopolitik şartlar ve yüzyıllardan miras ettikleri jeodinsel durumu idiler. Başka ülkelerde olanların, tersine kendisine engel çıkarmayan hoşgörülü bir ortamda yaygınlaşmış olan İslam dininin işte bu gelenekten dolayı bu topraklarda dini hoşgörülülüğün kaynağı olmak için kendisini zorlamaya hiç gerek duymadı. Bunun gerçekleşmesini sağlayan bir başka etken de Arnavutluğun, bütün Müslümanların halifesi olan Sultanin hakimiyeti altına girmesi idi.

Fazlı dinlere mensup Arnavutların bir arada yaşamaları olayının, Osmanlı hakimiyet döneminin asırları boyunca sadece hayatta kalabilmiş değil üstelik doruğa çıkmış olduğunu diyebiliriz. Tanrının sadece Müslümanların tanrısı (rabbul muslimin) değil bütün insanların tanrısı (rabbul alemin) olduğunu öğreten Kur'anın öğretisi Osmanlılarda uygulamasını buldu.

Tersine (dini hoşgörüsüzlüğün varlığına) ilgilenen güçlerin eksik olmamasına rağmen, dini hoşgörüsüzlük Arnavutlar arasında kendine yer edinemedi. Bütün bunlar ortak kökenleri unutmuyarak dini duygulan üstüne ulusal bilinci üstün tutup her şeyden çok vatan çıkarları koruyan Katolik, Ortodoks ile İslam dinlere mensup Arnavutların sayesinde gerçekleşebildi.

Hatice ORUÇ, Bosna'da şehir yerleşimlerinin gelişimi

XIX. Yüzyılda Prizren’de Ekonomi ve Zanaatçılık

Fetnan DERVIŞ

Prizren kesin olarak 21 Haziran 1455¹⁰⁴⁷ tarihinde Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Fetihten sonra Prizren’e Osmanlı eyalet sistemi içerisinde Sancak fonksiyonu

¹⁰⁴⁷ F. Babinger, **Mehmet Osvajać i Njegovo Doba**, Novi Sad, 1968, s. 108.

verilmiştir.¹⁰⁴⁸ Prizren, Suhrika, Bihor ve Tırgovište Kadılıkları Prizren Sancağını oluşturuyordu. 1864 Vilayet nizamnamesine göre eyaletlerin yerine vilayetler kurulunca Prizren 1871 yılında kurulan Prizren vilayetinin merkezi olmuştur. Prizren vilayeti toplam dört sancaktan oluşuyordu: Prizren, Üsküp, Debre ve Niş. 1875 yılında ise yapılan yeni düzenleme ile Prizren Sancağı yeni kurulan Kosova vilayetine dahil edilmiştir.¹⁰⁴⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Prizren ve çevresinin ekonomik gelişmesi zanaatçılığın, ticaretin özellikle tanınmış İşkodra-Prizren-Kosova yolu ile olan irtibatın gelişmesiyle sıkı bir şekilde bağlıdır. Bu irtibat antik, Orta Çağ ve Osmanlı devrindeki tarihi süreçler ve şartlar ile sıkı bir şekilde bağlıdır. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlangıcında Balkanlarda beliren siyasi, coğrafi, ekonomik ve toplumsal şartların değişmesi sadece bu yolun değil diğer iletişim yollarının da merkezi fonksiyonlarına son vermiştir. Bu durum o zamana kadar kervan irtibatlarının merkezleri olan birçok Balkan şehirlerini oluşturan gibi Prizren'i de zor bir duruma soktu.¹⁰⁵⁰

Prizren'in Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce çöküşü sadece ekonomik açıdan duraklamanın değil, aynı zamanda Orta Çağın gelişmiş esnaf teşkilatının parçalanmasının da sonucudur.¹⁰⁵¹ Bununla beraber, bir süre sonra sancak merkezi olma¹⁰⁵² ve ilk çağlardan itibaren onu bir taraftan Balkan Yarımadası'nın iç bölümleriyle bir taraftan da İşkodra ve diğer sahil şehirleriyle bağlayan yollar¹⁰⁵³ sayesinde Prizren Osmanlı şehri görünümünü aldıktan sonra tekrar gelişmeye başladı. Bunu Suzi Çelebi Vakfiyesi¹⁰⁵⁴ ve Kukli Bey¹⁰⁵⁵ Vakfiyesi de tasdik eder. Kukli Bey Vakfiyesi Prizren'de meydan ve pazarlarda önemli sayıda dükkânlar yapıldığını bildirir. Sadece Kukli Bey'in 1538 yılında 117 dükkânı, mağaza, değirmen ve kervansarayı vardı. Bu dükkânlar haricinde Kukli Bey Vakfiyesinde demirciler ve o zaman birkaç dükkân sahibi olan Evrenos Bey'in oğlu Yakup'un dükkânlarından bahsedilir.¹⁰⁵⁶

Ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmede zanaatçılık, özellikle askeri ihtiyaçlarla ve tarımcılık ve hayvancılıkla ilgili olan zanaatlar birinci derecede öneme sahiptiler. Osmanlı kadastro kayıtlarında ödemekle yükümlü oldukları ürün yada para vergisi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Prizren ve Kosova'nın diğer şehirlerindeki üretim kuvvetinin zayıfladığı ve timar-sipahi rejiminin uygulanmasında çıkan yeni engellerle karşılaştığını gösterir.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁴⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, **Osmanlı Tarihi**, yay. haz., A. Demir, M. Kafkas, İzmir, 1995, s. 252.

¹⁰⁴⁹ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, s. 16.

¹⁰⁵⁰ Monografi, **Kosovo-Kosova**, Beograd, 1973, s. 986.

¹⁰⁵¹ Z. Shkodra, **Esnafët Shqiptare (shek. XV-XX)**, Tiranë, 1973, s. 23-24.

¹⁰⁵² S. Rizaj, **Kosova Gjatë Shekujve XV, XVI dhe XVII**, Prishtinë, 1982, s. 57-59.

¹⁰⁵³ E. Çerškov, **Romakët në Kosovë dhe Municipiumi D.D. te Soçanica**, Prishtinë, 1973, s. 42-51; G. Skrivanić, **Putevi u Srednjovekovnoj Srbiji**, Beograd, 1974, s. 72-75.

¹⁰⁵⁴ H. Kaleši, "Prizren kao kulturni centar za vreme turskog perioda", **Gjurmime albanologjike**, no.1, Prishtinë, 1962, s. 62.

¹⁰⁵⁵ H. Kaleši-İ. Redžepi, "Prizrenac Kukli Beg i njegove zadužbine", POF, Sarajevo 1960, s. 157-168.

¹⁰⁵⁶ Rizaj, **Kosova gjatë shekujve**, s. 58; Kaleši-Redžep, "Kukli Beg i njegove zadužbine", s. 143.

¹⁰⁵⁷ S. Pulaha, "Krahinat Verilindore të Sanxhakut të Dukagjinit-Hasi dhe popullsia e tyre në gjysmën edytë të shekullit XVI", **Gjurmime albanologjike, Seria e shkencave historike**, II/1972, Prishtinë, 1974, s. 12.

XVI. yüzyılın birinci yarısına kadar Prizren yavaş bir şekilde gelişti. Bu yüzyılın sonunda şehirdeki nüfusun belli bir oranda artmasıyla şehir önemli bir yerleşme merkezine dönüştü. Osmanlı kaynakları Prizren sakinlerinin uğraştığı zanaatlar hakkında bilgi vererek şehrin önemli zanaat mekezi haline dönüştüğünü gösterir. Kosova'da var olan değişik 55 zanaattan yaklaşık 45'i Prizren'de uygulanıyordu. Önde gelenler arasında Osmanlı Devleti'nin ve halkın ihtiyacı ile ilgili olanları idi. Bunların arasında terziler (27), şayakçılar (23), tabakçılar (19), ayakkabıcılar (17), faytoncular (17), nalbantlar (12), kasaplar (14), ipekçiler (16) bunlardan sonra fırıncılar (6), tüccarlar (5), dülgerler (5), kilitçiler (5), semerciler (4), kuyumcular (5), kürkçüler (5), berberler (5), papuçular (4), sandalcılar (4), çizmeciler (4), saraçlar (3), tellaklar (3), boruzancılar (3), sabuncular (3), aşçılar (3), keçeciler (2), helvacılar (2), balıkçılar (6), çarıkçılar (2), sazancı, değirmenci, kırtasiyeci, otacı, kılıççı, cezveci, demirci, kervancı, işletmeci, fesçi gibi zanaatlar önemli yer tutmakta idi.¹⁰⁵⁸

Şehirde uğraşılan zanaatların sayısı hakkındaki Osmanlı verileri profesyonel alanda bir iş ayırımının yapıldığını gösterir. Bu durum şehir hayatının ile şehir ve köy arasındaki ilişkilerin gelişmesine pozitif yönde etki etti. Mesela Prizren'de çok gelişmiş olan tüfekçilik zanaatı Gora'daki Rapça, Baçka, Vranište gibi köylerinde de çok gelişmişti, bu köylerde üretilen tüfekler bazen Osmanlı devletinin değişik yerlerine satılıyor ya da üretilen tüfek kısımları birleştirilmek üzere Prizren'deki tüfekçilere gönderiliyordu.¹⁰⁵⁹

Zanaatçılığın canlanması bölgesel ticaretin gelişmesine olanak yarattı. Bu ilerleme sayesinde Prizren sadece çok sayıda dükkânları ile, önemli mal merkezi değil aynı zamanda Eski Pazar, Arasta Çarşısı ve Saraçlar Çarşısı gibi çeşitli pazar ve meydanların bulunduğu bir şehir haline geldi. Kukli Bey Vakfiyesi Prizren'de dükkân ve pazar meydanlarının belli bir yerde birbirine yakın olarak düzenlendiğini açıkça gösterir. Bistriça Nehri'nin şehrin çıkışındaki etrafında yerleşmiş bulunan tabaklar (debbağlar) haricinde diğer imalathaneler aynı nehrin sağ ve sol taraflarında yada Taş Köprüsü etrafında yerleşmişlerdi.¹⁰⁶⁰ Ancak dükkânların bir merkez etrafında toplanması ve zanaatçıların zanaat çeşidine göre sıralanması uygulaması Antik Bizans döneminden kalma Osmanlı döneminde ise daha da gelişen eski bir gelenektir.¹⁰⁶¹ Bu şekilde aynı zanaatçıların bulunduğu çarşılar meydana getirildi: Papaz Çarşısı, Kuyumcular, Doda Çarşısı (Bistriça nehrinin sol tarafında yada Şadırvan yakınlarında), Arasta Çarşısı, Saraçhane (nehir sağ tarafında sırasıyla Taş köprü, Kukli Bey ve Evrenos Bey camileri yakınında yerleşmişlerdi) v.b. Çarşıların çoğu, o bölgede hakim olan zanaata göre ismini almışlardır, Tabahana (Tabak Hane), Bajdarana (Bacdar Hane), Saraçhana (Saraç Hane) v.b. örneklerinde gibi.¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁸ Pulaha, "Krahinat Verilindore", s. 17-19.

¹⁰⁵⁹ Đ. Petrović, "Puškarski Zanat U Metohiji", Vesnik Vojnog Muzeja, Beograd 1955, s. 85.

¹⁰⁶⁰ Z. Shkodra, **Esnafët shqiptare (shekulli XV-XX)**, Tiranë 1973, s. 34.

¹⁰⁶¹ Shkodra, **Esnafet shqiptare**, s. 67.

¹⁰⁶² Z. Marković, "Kujundžiski zanat u Prizrenu", **Glasnik Muzeja Kosova i Metohije**, VII-VIII, Priština, 1964, s. 413-416; Đ. Petrović, "Prilog datiranju jatagana, prema mestu izrade", **Vesnik Vojnog Muzeja JNA**, sv. III, Beograd 1956, s. 172-188; K. Halimi, "Tabački zanat u Prizrenu", **Glasnik Muzeja Kosova i Metohije**, I, Priština 1956, s. 17-113; Kaleši-Redžepi, "Kukli Beg i njegove zadužbine", s. 157-168.

Zanaatların bazıları, üretim usulüne göre ilk sırada tabaklar, kuyumcular ve daha sonra silah üreticileri, kazancılar ve diğerleri Bistriça nehri yakınlığında yerleşmişlerdi, fırıncılar ise zanaatçı çarşıları dışında, bilhassa şehrin mahallelerinde, genellikle çeşitli çeşme yakınlarında bulunurdu. Nalbantların iş haneleri ise şehrin önemli giriş ve çıkış noktalarında bulunuyordu.

Bölgesel piyasanın gelişimi Prizren tüccarları arasında olduğu gibi Prizren'in, Kosova'nın ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarındaki diğer şehirleriyle ticari ilişkilerinin gelişmesini sağladı. Bu ilişkiler yolların elverişsizliği sebebiyle henüz zayıf olmasına rağmen Prizren'in XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Balkanların değişik yerleriyle özellikle İşkodra ve Leja ile ekonomik bağları vardı. Bunu Kukli Bey Vakfıyesi de şehri bağlayan bu yollar üzerinde birkaç kervansarayın yapıldığını bildirerek doğrular.¹⁰⁶³

Prizren'in tahrir kayıtları, şehrin XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki ticaretinin yerli tüccarların elinde olduğunu gösterir.¹⁰⁶⁴ Osmanlı hakimiyeti süresince Prizren'deki Dubrovnik'li tüccarların ticari faaliyetleri ile ilgili bilgilerimiz kısıtlıdır. Sadece etraftaki köylerden hayvan ve hayvan ürünlerini satın aldıkları bilinmektedir. Şehrin Sancakbeyi şehirden yünden başka hiçbir ürünün satılmaması emrini vermişti. Emirde belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nin kararı ile Dubrovnik'e devletin çeşitli yerlerinden balmumu, kurşun, sahtıyan, dokunmuş kumaş ve tereyağı satılıyordu.¹⁰⁶⁵

Prizren nüfusunun sürekli artması, küçük sanayide hızlı üretimle sıkıca bağlıydı. Üretim gücünün artması ve iş ayrımının sonucu olarak zanaatların da sayısı artı. Şehirde zanaatların gelişmesi devletin ve şehir halkının tüketim ihtiyaçları ile bağlı idi. Prizren'in kadastro kayıtlarına göre, XVI. yüzyılın sonlarında zanaatçılar arasında en büyük sayıya terziler sahiptiler. Orta Çağdan beri var olan bu zanaata bağlı olarak zengin sınıfa ait işlemler zanaatın ne kadar gelişmiş olduğuna şahitlik eder.¹⁰⁶⁶ Osmanlı'nın gelişimi kıyafetler de değişmiş koparan, yelek, entari ve yün dokumalarda kaytanlı motifler yada gümüş ipe işlemler yapılmaya başlanmıştır. Prizren entarilerinin güzelliği Balkanların ötesinde bile önemli övgüye sahipti.¹⁰⁶⁷ Yün kumaş üretimi kapsamında, şayak üretimi terzilerden sonra ikinci sırayı almaktaydı. Şayakçılar Evrenos Camisinin yakınlarında yerleşmişlerdi. Daha sonra buraya kurulan ve genellikle manifaktür ürünleri satılan Arasta Çarşısı bunun en iyi kanıtıdır.¹⁰⁶⁸

Prizren'de zanaatçılar arasında önemli bir yeri tabakçılar tutar. Orta Çağdan itibaren deri işlenmesine ayrı bir özen verilmiştir. Dubrovnikliler XVI. yüzyılda Prizren'den deri ihraç ederek bunları Venedik'te satıyorlardı.¹⁰⁶⁹ Ancak zanaatın esas

¹⁰⁶³ Kaleşi-Redžepi, "Kukli Beg i njegove zadužbine", s. 161.

¹⁰⁶⁴ Pulaha, "Krahinat Verilindore", s. 17.

¹⁰⁶⁵ H. Kaleshi, "Shënime nga e kaluamja e Prizrenit gjatë periodës turke", **Përparimi**, 7-8, Prishtinë, 1961, s. 504-505.

¹⁰⁶⁶ Monografi, **Kosovo**, s. 302-303.

¹⁰⁶⁷ Monografi, **Kosovo**, s. 303.

¹⁰⁶⁸ P. Kostić, **Prosvetno-kulturni život Pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX. i početkom XX. veka**, Skopje, 1933, s. 173.

¹⁰⁶⁹ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, s. 56.

gelişimi Osmanlı hakimiyeti döneminde olmuştur. Nitekim zanaatın icraatında kullanılan araç gereç isimlerinin, üretim teknolojisi terminolojisinin Türkçe olması bunun en iyi kanıtlarından biridir.¹⁰⁷⁰

Diğer zanaatlar arasında ipek dokumacılığı gelişmede büyük bir mesafe kaydetti. Orta Çağ'dan üretilen ve çok revaçta olan bu tür dokumalardan çeşitli ev eşyaları sözgelimi masa örtüleri, perde, çanta v.b. şeyler yapılırdı.¹⁰⁷¹ XVI. yüzyılın sonunda zanaatçılar arasında kazazlar üçüncü yere sahiptiler.¹⁰⁷²

Sanat özellikli zanaatlar arasında kuyumculuk Prizren'de Orta Çağdan beri gelişmişti. Şehrin kuyumcuları küpe, bilezik, yüzük, gerdanlık, altın ve gümüşten çok güzel takılar işlemekteydiler.¹⁰⁷³

Prizren'in XVI. yüzyıl kadastro kayıtlarından anladığımızı göre zanaatların önemli kısmı Müslüman unsurun elindeydi. O zaman şehirde bulunan 246 zanaatçıdan 227'si Müslüman, sadece 19'u Hıristiyan idi. Dericilik, şayakçılık, faytonculuk, kasapçılık, nalbantçılık, fırıncılık, bakırcılık, dülger, ticaret, kilitçilik, semercilik v.b gibi önemli zanaatlar Müslümanlar tarafından işleniyordu. Diğerleri ise mesela, ayakkabıcı, kuyumcu, demirci, pabuççu gibi zanaatları her iki taraf işliyordu. Mesela 27 terziden 24'ü Müslüman, 3'ü Hıristiyan idi, 17 ayakkabıcıdan 14'ü Müslüman 3'ü Hıristiyan, 14 Müslüman ipekçi 3 Hıristiyan, 1 Müslüman kuyumcu 4 Hıristiyan v.b.¹⁰⁷⁴ Kuyumculuk zanaatı ile sonraları ağırlıklı olarak Katolik arnavutlar uğraşmışlardır. Ancak bu zanaatlarla uğraşan Sırlar da vardı.¹⁰⁷⁵

Yaklaşık 7-12 zanaat ya kısmen yada tamamen Hıristiyan unsurun elinde idi. Bunlar arasında en önemlileri kuyumculuk, demircilik, kazancılık, tenekecilik, boyacılık, aba ve semer işçiliği, alkol satımı, kürkçülük v.b idi.¹⁰⁷⁶

Kosova'nın diğer şehirlerinde de olduğu gibi, ekonomik ve sosyal alanda görülen her yönlü gelişmeden sonra, Prizren'de de zanaatların esnaf örgütlerinin kurulması ihtiyacı doğdu. XVIII. yüzyılda şehirde mutafçılar, tüfekçiler, bıçakçılar, kuyumcular esnaf örgütleri kuruldu.¹⁰⁷⁷ Tüfekçilik zanaatı bağımsız hareket eden ve örgütlenen bir zanaattı.¹⁰⁷⁸

XVIII. yüzyıl ikinci yarısında ve XIX. yüzyıl başlarında Kosova'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Prizren'de de ekonomi ve sosyal alanda bazı değişiklikler ortaya

¹⁰⁷⁰ Tabakhane, pirname, secere, ustabaşı, sandık emini, usta, çipek derisi-köpek derisi, kurt derisi, sahtiyan, kösele, keten, çekmek, perde makinesi, ayırmak, yolmak, kısaç, bu zanaatla ilgili Türkçe olan terminolojiden sadece birkaçıdır. K. Halimi, "Tabački Zanat U Prizrenu", GMKiM, C. I., Priština, 1956 s. 71-112.

¹⁰⁷¹ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, s. 57

¹⁰⁷² Pulaha, **Qytetet e Rrafshit të Dukagjinit**, s. 17.

¹⁰⁷³ Shkodra, **Esnafet Shqiptare**, s. 60.

¹⁰⁷⁴ Pulaha, **Qytetet e Rrafshit të Dukagjinit**, s. 17-19.

¹⁰⁷⁵ Marković, "Kujundžiski Zanat", s. 284.

¹⁰⁷⁶ Shkodra, **Esnafet Shqiptare**, s. 64.

¹⁰⁷⁷ Kaleshi, "Shënime Nga e Kalumja", s. 505.

¹⁰⁷⁸ Đ. Petrović, "Puškarski Zanat u Metohiji", **Vesnik Vojnog Muzeja JNA**, 2.Beograd, 1955, s. 96-97.

çıktı. Bu dönem para ekonomisi ve zanaat türlerinde iş ayrımı ile uzmanlaşmanın gelişmesi ile sıkıca bağlıdır. Bu alanda zanaatçılığın özellikle kapitalist manifaktür örgütlerinin gelişmesi, şehrin hem iç ticaretinin hem de bölge hatta Balkanların ötesinde ticaretinin büyümesine olanak sağladı.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIX. yüzyılın başlarında Prizren'in nüfusu fazla olmasa da ekonomi ve sosyal yapının değişmesi sayesinde emin adımlarla ilerleyerek, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında önemli zanaat ve ticaret merkezine dönüştü. Bu dönemde zanaatların sayısının artmasıyla şehrin ticareti de ilerledi. XVI. yüzyılda şehrin sahip olduğu 300 dükkân sayısının gelecek yüzyılın ilk yarısında 1.650'ye çıkması bunu gösterir.¹⁰⁷⁹ Bazı zanaatlarda, tabakçı, kuyumcu, tüfekçilerde v.s. olduğu gibi bir dizi atölyeler açılarak iç ve dış piyasa taleplerine göre üretim yapıyordu. Şehrin tabakçıları bu amaca yönelik çeşitli derileri işliyorlardı. Bunlardan, özellikle “meşin” ve “sahtiyan” farklı öneme sahipti. Meşin koyun ve kuzu dersinden, sahtiyan ise keçi ve oğlak derisinden üretiliyordu. Bunlar Prizren tabakçılarının işledikleri derilerin en iyilerindendi.¹⁰⁸⁰

XIX. yüzyılın ortalarına kadar zanaatlar arasında tüfekçilik en büyük öneme sahipti. Ami Bue, Osmanlı Devletindeki seyahatı boyunca Kuzey Arnavutluk'ta Prizren'in silah üretiminde en önemli fabrika olduğunu belirtir.¹⁰⁸¹ Han ise Prizren'in Balkan silahlarının baş kaynağı olduğunu kaydeder.¹⁰⁸² Bunu sadece tüfek ve tabanca türleri ve kaliteleri değil aynı zamanda satış hacmi de kanıtlar. Bu şekilde, yaklaşık 10.000 tabanca bir yıl içinde Küçük Asya'ya, Mısır ve İran'a satıldı.¹⁰⁸³ XVIII. yüzyılın sonunda önemli gelişme kateden bir diğer zanaat bıçakçılıktır. Bıçakçılar bıçak, çakı ve yatagan üretiyorlardı.¹⁰⁸⁴

Şehrin zengin tabakasının lüks mala olan ihtiyacı kuyumculuk ve bazı diğer zanaatların gelişmesine etki etti. XVIII. yüzyıl sonunda XIX. yüzyıl başlarında şehrin kuyumcularının üretimlerinden gümüş işlemeli tüfekler ve gümüş süs eşyaları zanaat üretimleri arasında önemli yere sahipti.¹⁰⁸⁵ Bazı zanaatlar köylerde de harekete geçirildi. Bu şekilde Gora'nın Vranište, Kruşevo, Rapçe gibi köylerinde tüfek üretimi o kadar gelişti ki bu üç köyün hemen hepsinde 5-10 kadar tüfek üretim atölyesi vardı.¹⁰⁸⁶

Zanaatçılığın gelişmesi zanaat üreticileri arasında büyük ölçüde uzmanlaşmaya etki etti. Zanaatlardan bu konuda özellikle tüfekçilik belirgindi. Çeşitli tüfek ve tabanca üretimi manifaktür esasına göre gelişti: namlular maraştaki “çarklar” atölyesinde delinip sonra da kundakçılarla kundakları yapıyorlardı. En sonunda telciler, nakışçılar ve makasçılar tüfeklerin süslemelerini yapıyorlardı.¹⁰⁸⁷ Kuyumcular, tüfek ve ev eşyası

¹⁰⁷⁹ B. Shehu, “Një raport i J.Mylerit për Kosovën në vitin 1838”, **Kosova**, V., Prishtinë 1976, s. 73.

¹⁰⁸⁰ Halimi, “Tabački zanat”, s. 101.

¹⁰⁸¹ Petrović, “Puškarski zanat”, s. 89.

¹⁰⁸² J.G.Han, **Kroz Porečinu Drima i Vardara**, Beograd 1876, s. 128.

¹⁰⁸³ Kostić, **Prosvetni kulturni život**, s.105.

¹⁰⁸⁴ D. Milojević, “Britvarski (bičakdžijski) zanat u Prizrenu”, **GMK i M**, Knj, IV-V, 1950-1960, Priština, s. 174-175.

¹⁰⁸⁵ Marković, “Kujundžijski zanat”, s. 400-403; Monografi, **Kosovo**, s. 298-299.

¹⁰⁸⁶ Petrović, “Puškarski zanat”, s. 85.

¹⁰⁸⁷ Petrović, “Puškarski zanat”, s. 89.

süslemelerinde kullanılan ve “ince filigran” denilen özel işlemlerle de uğraşırlardı. Bu dönemde “trepetlika” “çelenika” gibi broşlar, kolanlar (kemerler), yüzükler meşhurdu.¹⁰⁸⁸

İş ayrımı ve uzmanlaşma, özellikle kapitalist şeklindeki manifaktür örgütlerinin gelişmesi sayesinde zanaatçılıkla beraber ticaretin gelişmesiyle köylerdeki ekonomik ve sosyal değişiklikler itici güç olarak bölgesel alışveriş çerçevesini geçerek bölge dışı alanlara da yayılan transit ticaretinin gelişmesine hız verdi. Bu yönelim 1870'li yıllara kadar ve daha sonraları da devam etmiştir.¹⁰⁸⁹ Şehrin teşebbüsleri İşkodra'lı tüccarların elinde olması sebebiyle önemli zanaat, ticaret ve yerleşim merkezi olarak Prizren İşkodra ve İşkodra'daki ticaret ve zanaat örgütleri ile bağlıydı.¹⁰⁹⁰

Prizren'deki en önemli üretimler olan şarap, tüfek ve deri XVII. yüzyılın sonlarından itibaren şehrin dışına satılan en önemli ürünlerdi. Yün, balmumu ve diğer ürünler de bunlardan geri kalmıyordu.¹⁰⁹¹ Satım haricinde Prizren İşkodra'dan Arnavutluk sahil ürünleriyle ve bu şehir aracılığıyla ihraç edilen diğer Avrupa ürünleriyle tedarik olunuyordu.¹⁰⁹²

İşkodra'nın yanında Prizren'in Sırbistan, Makedonya, Belgrad, Sarayova ve Bosna'nın diğer bölgeleriyle daimi ticari ilişkileri vardı. Prizren tüccarları Sırbistan'da dükkânlara sahiptiler ve devamlı Sırbistan panayırılarını ziyaret ediyorlardı, Sırbistan tüccarları da Kosova'dakilere katılıyorlardı. Ayrıca şehrin tüccarları Valjevo, Belgrad, Aleksinac v.b. panayırlara katılıyordu.¹⁰⁹³ Prizren'in Avusturya-Macarıstan ile de önemli ticari ilişkileri vardı. Bu yörelerin yünü XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Belgrad aracılığıyla Almanya'ya ihraç ediliyordu. XIX. yüzyılın birinci yarısında Prizren'den Budapeşte'ye sahtiyan, Viyana'ya ise meşin ihraç ediliyordu.¹⁰⁹⁴

1. Prizren'de Çarşı-Pazar Ekonomisi

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından 1840'lı yıllara kadar İşkodra'nın bölgesel ticareti ve dış dünya ile sahip olduğu genel bağları sayesinde Prizren ticareti büyük bir gelişme katetti.

Mal ekonomisinin düzenli bir şekilde gelişmesi iç ticaretin gelişmesine fırsat verdi. Şehrin nüfusunun artması ve az da olsa ulaşımın gelişmesi köylü kesimini ekonomi merkezleriyle yakınlılaştırarak aynı zamanda zanaat üretimlerine olan ihtiyaçlarını arttırdı. Diğer taraftan yabancı malların ithali sonucunda eski zanaatlar yerini kırsal ve şehirli

¹⁰⁸⁸ Marković, “Kujundžijski zanat”, s. 401-403; Monografi, **Kosovo**, s. 298-299.

¹⁰⁸⁹ Monografi, **Kosovo**, s. 906.

¹⁰⁹⁰ P. Thëngjilli, “Lufta e armatosur kundër zbatimit të reformave centralizuese osmane në Shqipëri (1836-1839)”, **Studime historike**, nr.3, Tiranë, 1979, s. 184-185.

¹⁰⁹¹ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, s. 56.

¹⁰⁹² Shkodra, **Esnafet Shqiptare**, s. 312.

¹⁰⁹³ Mikic, “O trgovini Kosova”, s. 76-96.

¹⁰⁹⁴ Mikić, “Trgovačke veze”, s. 440.

nüfusun artan ihtiyaçlarına uygun yeni zanaatlara bıraktı. Bunların arasında kırsal üretimleri işleten zanaatlar ve köy ekonomisine değişik ürün üreten zanaatlar gelişti.¹⁰⁹⁵

Bu şartlarda hem iç ticaretin hem de dış ticaretin gelişmesi para ekonomisinin de gelişmeye başlamasını şartlandırdı. Dış ticaret hareketleri büyük ve zengin tüccarların oluşmasını hızlandırdı. Toplumun bu tabakası, XIX. yüzyılın ortalarında ekonomik güç bakımından büyük ticari sermaye sahipleri olarak bölgenin çiftlik sahipleriyle kıyaslanabilirler. Aynı zamanda Arnavutlarla meskûn kuzeydoğu bölgelerdeki büyük şirketleri ellerinde tutan İşkodra'nın zengin tüccarları belirgindi.¹⁰⁹⁶

Prizren piyasası bu değişiklikler sayesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir gelişme kaydetti. Gelişmesinde XVI. yüzyılın ilk yarısında yapılan pazar ve çarşıları önemli rolü oynadı.¹⁰⁹⁷ Bu piyasa çok sayıda dükkânlar, 2 bedesten, haftalık pazarlar ve şehrin dışında değişik yerlerde kurulan yıllık panayırlardan oluşuyordu.¹⁰⁹⁸ XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehrin pazarı dört ana çarşıdan oluşuyordu: Şadırvan, Arasta, Tabahana ve Bajdarhana.¹⁰⁹⁹ Şadırvan Taş Köprü yakınında Bistriça nehrinin sağ tarafında bulunur. Merkezi Şadırvan olup etrafında diğer küçük çarşılar: Papaz Çarşısı, Eski Pazar, Mercan Çarşısı (kuyumcular), Doda Çarşısı (tüfekçiler) ve Terziler Çarşısı bulunurdu.¹¹⁰⁰ Bıçakçıların büyük bir kısmı nehrin sağ tarafında Taş Köprü yanında yerleşmişlerdi.¹¹⁰¹

Prizren pazarında önemli yeri kapalı çarşılar ya da bedestenler, Arasta Çarşısı ve Papaz Çarşısı tutuyordu.¹¹⁰² Arasta Çarşısının olduğu gibi Papaz çarşısının da 3-4 büyük kapısı vardı, bu kapılar akşam kepenklerle kapatılıyordu, gün boyunca ise kapıların yanında, görevleri gelenlere kapıyı açmak olan bekçiler duruyordu. Arasta çarşısının Bedesteni 1853 yılında, Papaz çarşısının Bedesteni ise 1864 yılında yanmışlardır.¹¹⁰³ Fransa'nın İşkodra Konsolosunun verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Arasta Çarşısı yeniden inşa edilmiştir. Onun yeniden yanmasından sonra Bistrica köprüsünün yanında Kapalı Çarşı'nın inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Şehir ve köy ekonomisinin canlanmasıyla yıl içinde çeşitli bayramlarda toplanan panayırlar önemli yer tutmaya başladılar. Prizren'de Orta Çağdan beri, yılda dört panayır yapılırdı¹¹⁰⁴. Bu gelenek sonra Osmanlı döneminde de devam etti.

2. Prizren'de Alış-Veriş Yapılan Ticaret Maddeleri

¹⁰⁹⁵ Shkodra, "Çështje", s. 49.

¹⁰⁹⁶ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, s. 92.

¹⁰⁹⁷ Kaleşi-Redžepi, "Kukli Beg i njerove zadužbine", s.157-167.

¹⁰⁹⁸ Shkodra, "Çështja", s. 51- 57; P. Kostić, **Prosvetno-kulturni život**, s. 173.

¹⁰⁹⁹ E. Dukagjini, "Vetitë politike-administrative të Prizrenit", **Kosova**, nr. 3 Prishtinë, 1974, s. 19.

¹¹⁰⁰ Petković, "Puškarski zanat", s.85.

¹¹⁰¹ Milojević, "Britvarski", s. 175.

¹¹⁰² Kostić, **Prosvetno-kulturni život**, s. 173.

¹¹⁰³ Kostić, **Prosvetno-kulturni život**, s. 173.

¹¹⁰⁴ K.Jireček – J.Radonić, **İstorija Srba**, Knj. II, Beograd, 1952, s. 190.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlangıcında Prizren ticaretinin gelişmesi şehrin Kosova ve dışındaki bölgelerle olan ekonomik ilişkilerinin gelişmesine müspet yönde etki etti.

Prizren'in 1870'li yıllara kadar temelde İşkodra ile ticari ilişkileri vardı. Prizren Paşalığı'na satılan başlıca üretimler manifaktür pamuk ürünleri, tüfek namluları, kolonyal ürünler ve çok miktarda tuz. Bir yılda satılan edilen ürünlerin tutarı 5.500.000 Frank civarındaydı. Selanik ve İşkodra aracılığıyla yerel üretimler Trieste, Viyana, Fransa, Mısır ve İtalya'ya satılıyordu: 10.000 kg ve 200.000 Frank değerinde ipek böceği kozası, 260.000 kg I ve II kalitede 1.560.000 değerinde yıkanmış yün, 250.000 Frank değerinde işlenmiş deri ve 2.000.000 Frank değerinde tahıl. Satılan ürünlerin değeri 6.390.000. Franka kadar ulaşıyordu. Tütünün büyük bir kısmı Sarayova'ya tüfekler ise Sırbistan'a satılıyordu.¹¹⁰⁵

Prizren ve İşkodra arasındaki ticaretten bir İngiliz raporunda da bahsedilir. Bu rapora göre Prizren'e 1864 yılında satın alınan ürünler şunlardı:

	Funta
Kolonyal ürünler	6.900
Demir ve çelik üretimleri	1.100
Pamuk üretimleri	23.090
İpek	150
Yün	4.350
Tuz	7.500
Deri işlenmesinde kullanılan ürünler	100
Çeşitli ürünler	270
Toplam funta	46.315 ¹¹⁰⁶

Prizren'den 1864 yılında satılan ürünler:

	Funta
Silah	50.000
Demir	28.000
İpek kozası	833
Kordovan	13.500
Kuzu derisi	5.000

¹¹⁰⁵ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC 8 Mayıs 1864 İşkodra), s. 96.

¹¹⁰⁶ S. Rizaj, "Ekonomia dhe shoqëria e Kosovës në gjysmën e dytë të shekullit XIX sipas burimeve osmane, angleze dhe shqiptare", **Kosova**, nr. 5, Prishtinë 1976, s. 21.

Tavşan v.b. deriler	6.600
Balmumu	100
Yün	15.268
Diğer ürünler	8.200
Toplam funta	127.501 ¹¹⁰⁷

İşkodra'da bulunan Fransız konsolosu Viet'in raporlarına göre Prizren ve çevresi ve Kosova'nın diğer şehirleri de Selanik ve İşkodra aracılığıyla tanınmış ticari merkezleri olan Viyana, Trieste, Marsay, Londra, Venedik, Korfuz'dan Avusturya, Fransa, İngiliz, İtalyan ürünlerini ithal ediyorlardı.¹¹⁰⁸ Bunların haricinde Prizren'in Sırbistan, Makedonya, İstanbul ve Yunanistan ile devamlı ticari ilişkileri vardı. Prizren Sırbistan'a kendi üretimlerini satar onların tüccarları ise Prizren'e şarap satın almaya geliyorlardı.¹¹⁰⁹ Bistica kıyısındaki şehrin Yunanistan ve Rusya ile de ticari ilişkileri vardı.¹¹¹⁰

Prizren'in 1865 yılındaki satın alma miktarı toplam 1.386.625 Frank değerinde idi. Prizren Paşalığı'nın toplam satın alma miktarı 6.886.625 Frank değerindeydi. Satılan ürünlerin başında tahıllar, tüfekler, deriler, yün v.b. bulunuyordu. Paşalıkta ise ipek böceği üretimleri, ipek, tahıllar, yün, deriler v.b. önde gelenlerdi. Prizren bölgesinden 1868 yılında 4.522.000 Frank değerinde, Paşalığın diğer illerinden ise 6.390.000 Frank değerinde ürün satımı gerçekleşmiştir. Bu bilgiler Prizren'in pazarlama zengin hayvan ve tarım üretimleri temeline dayandığını gösterir. Sadece Makedonya, Teselya ve İstanbul pazarlarına bu dönemde 1.230.000 kg eritilmiş tereyağı ihraç edilmiştir.¹¹¹¹

Yukarıda belirtildiği gibi Prizren Paşalığı'nın şehir dışına ipek üretimi önemli bir yeri tutmaktaydı. Bu eyalette 1865 yılında 80.000 kg ipek çile üretilmiş, bunun yarısı 5-8 Frank/kg fiyatına İtalya'ya satılmıştır. Ancak Avrupa'da beliren ve İşkodra sonra Kosova'ya da yayılan bu kültürle ilgili hastalık sebebiyle ipek üretiminde düşüş başlamıştır. Bununla ilgili İşkodra Fransız konsolosu Prizren, Üsküp, Kalkandelen, Vranje halkının genelde ipekböceği yetiştiriciliğiyle uğraştığını, ancak bu sanayinin geliştiği yerleri vuran bu hastalığın bölgeye büyük zarar verdiğini ve eğer tedbirler alınmazsa büyük kayıplara sebep olacağını yazmıştır. Bu kültürün korunması için Japonya'dan ipekböceği kozası getirilip tedbir alınmasına rağmen Avrupa pazarlarında bu ürünlerin düşüşü önlenememiştir.¹¹¹²

Prizren ve Prizren Paşalığı'ndan ihraç edilen ürünlerin başında iç ve dış piyasalarda çok talep edilen silahlardı (tüfek, tabanca ve tromblonlar). 1866 yılının tüfek satımı önceki yıla nazaran 717.250 Frank değerinde bir artışla daha iyi bir durumdaydı.¹¹¹³

¹¹⁰⁷ Rizaj, "Ekonomia", s. 22.

¹¹⁰⁸ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC, 10 Şubat 1866, 18 Eylül 1866, 26 Şubat 1867), s. 97.

¹¹⁰⁹ K. Kostić, **Naši Novi Gradovi Na Jugu**, Beograd, 1922, s. 4.

¹¹¹⁰ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC, 10 Şubat 1866 İşkodra), s. 98.

¹¹¹¹ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC, 10 Şubat 1866, İşkodra), s. 98.

¹¹¹² 1866'da Prizren, Yakova ve İpek'te isyanlardan dolayı tüfek üretimi artmıştı; Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC, 18 Eylül 1866, , İşkodra), s. 99.

¹¹¹³ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC, 26 Şubat 1867 İşkodra), s. 102.

Prizren'de üretilen tereyağı Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerinde üretilen tereyağlarından çok daha yüksek bir kaliteye sahipti. Tereyağı genelde İstanbul, Makedonya ve Teselya'ya satılırdı. Satış miktarı her yıl artıyordu. 1866 yılında bu üretimden 1.230.000 kg satım yapılmıştır.

Prizren, Vranje ve Kalkandelen yörelerinde yeterince bulunan demir madeninin tamamı Bosna'ya satılıyordu. Prizren'in demir ihracatı 472.500 Frank değerinde diğer iki yörenin ise yaklaşık olarak 251.250 Frank değerinde idi. Bu madenin ihracatı her yıl üç kat hatta daha fazla artıyordu.¹¹¹⁴

Aynı yıl süresinde Prizren ticareti dış piyasa ile 592.682 Frank değerinde bir ticari artış gösterdi. Fransa'nın İşkodra konsolosu Prizren'in bu pozitif ticari bilançosu hakkında söz ederken Prizren'in Osmanlı Devleti'nin içinde ithalatın ihracattan daha az olduğu tek il olduğunu belirtir.

Başta kolonyal ürünler ve Avusturya sanayisinin manifaktür üretimleri sonra İngiliz, Fransız ve İtalyan ürünleri olmak üzere dış ürünler İşkodra ve Selanik üzerinden tedarik ediliyordu. Prizren ithalatında Avusturya, ithal edilen ürünlerin yarısını temin ediyordu. Avusturya'dan ihracatın düşüşü İşkodra-Prizren yolunun elverişli olmayışının neticesidir. Ayrıca, tüccarların daha büyük miktarda, kaliteli ve ucuz ürünler ile teçhiz oldukları İngiltere ve Marsey Limanı ile Selanik Limanı ile daha iyi ilişkiler kurması da etkilemiştir. Bunların haricinde Prizren tüccarlarının Selanik Limanı'nı tercih etmeleri bu yolun daha ucuz olmasıydı. Örnek olarak bir yükün İşkodra'dan Prizren'e taşınması 73 sentim, Selanik'ten ise sadece 6 sentimdi.¹¹¹⁵ Mısır ve Suriye'ye satılan tüfekler Fellah ve Beduin'ler arasında çok talep ediliyordu.¹¹¹⁶

Prizren ticareti şehrin tanınmış dört tüccarı Dimo Yaniç, Baldo Tarallabus, Nikol Karahasan ve İliya Polto elindeydi. Bunların haricinde birçok orta ve küçük tüccar da vardı.¹¹¹⁷

1868 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna yapılan ihracatta 1.714.555 Franktan 1.425.788 Franka kadar bir düşüş oldu. 1868 kışının önceki yıllara göre daha yumuşak geçmesinden dolayı Prizren kürklerine olan ihtiyaç azalmış ve bu da ihracatı olumsuz etkilemiştir.¹¹¹⁸

XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında Prizren ticareti ve Kosova'nın diğer şehirlerinin ticareti "Çoba", "Suma", "Pema" ve "Şiroka" gibi tanınmış İşkodra şirketlerinin tekelinde idi. Bu şirketler Prizren, Yakova, İpek, Priştine v.b. şehirlerde şubelerini kurup her çeşit ürünlerin alım ve satımını yapıyorlardı. Satın alınan ürünlerin arasında sanayi üretimleri önemli yer alıyordu. Önceki gibi çeşitli deriler, tahıllar, zanaat üretimleri, ağaç üretimleri ve maden satılıyordu.¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC, 26 Şubat 1867 İşkodra), s. 104.

¹¹¹⁵ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC, 18 Nisan 1868 İşkodra), s. 107.

¹¹¹⁶ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, (AMAE, CPC, 18 Nisan 1868 İşkodra), s. 111.

¹¹¹⁷ Rizaj, "Prizreni Prej Tanzimati", s. 232.

¹¹¹⁸ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, s. 111, 112.

¹¹¹⁹ Rizaj, "Prizreni Prej Tanzimati", s. 233.

Diyebiliriz ki XIX. yüzyılın ikinci yarısında iktisat bakımından Kosova'nın en önemli merkezi Prizren idi. 1864 yılında Prizren 46.316 İngiliz lirası kıymetinde mal sattı. Satılan ürünler, kolonial mallar, altın iplik ve gelin teli, demir ve çelik, pamuk, ipek ve yün mahsulleri, tuz, tabaklama maddeleri v.b. idi. Bu mallar Avusturya'dan, Yunanistan'dan ve Osmanlı Devletinin diğer bölgelerinden satın alınıyordu. Prizren'den yapılan satım 127.501 İngiliz lirasına kadar ulaştı. Satım malları tüfek, demir, ipek (işlenmemiş) ve ipek kozası, deriler (kordovan-sahtiyan gibi ince ve renkli deri, koyun, tavşan, zerdeva derileri), balmumu, yün v.b. Bu mallar Avusturya'ya, İstanbul'a ve Mısır'a satılıyordu. Prizren yakınığında çıkarılan demir de satılıyordu. Tüccar Stefan Jak Bianki'nin mektuplarına göre (1865) İşkodra'dan Prizren'e şeker, pirinç, kahve, işlenilmiş deriler, altın eşyalar ve diğer mallar ithal olunuyordu. Prizren'den ise yün, keten tohumu, ipek kozası v.b. ihraç olundu. 1876 yılında Prizren'in iç ve dış ticaretini Stefan Bianki ve Engjel Çobba ortaklığındaki şirket elinde tutuyordu. Prizren ithalatı ve ihracatı İşkodra "Pemma" şirketi aracılığıyla da yapılıyordu (1864-1896).¹¹²⁰

Prizren'in büyük çarşısı 1.389 dükkândan, silahlar, makaslar, kalem-tıraş ve başka çelikten üretilen aletler ve gümüş telkâri üreten atölyelerden, bir çok tabakhanelen, 15 su değirmeninden, büyük bir handan ibaret idi.¹¹²¹

Prizren nüfusu, 1293/1876-77 yılında, 35.000 iken, yirmi sene sonra (1896/97) 10.176 kişiye düştü. Bu nüfus düşmesinin sebepleri Osmanlı-Rus, Sırp-Karadağ savaşından (1876-1878) dolayı çok nüfusun (1877-1879) Anadolu ve başka imparatorluk ülkelerine göç etmeleri ve Arnavutların Prizren Birliği'nin (Prizren İttihad Cemiyeti) bastırılması gibi sebeplerden dolayı nüfus iyice azaldı.¹¹²² Bundan sonra Prizren ekonomi bakımından da geriledi.

Ancak Osmanlı kaynaklarından Prizren'in 1313-4/1896-7 yıllarında yine oldukça ilerlediğini görmekteyiz. Prizren kazasında tahminen mevcut 120.000 dönüm (1dönüm = 940 m²) Arazi-i Emiriye vardı ve bunun 90.000 dönümü tarla ve 13.000 çayırılık, kalanı da çeşitli meyve ağaçlarının bulunduğu bağlık idi. Yetiştirilen zirai ürünler susam, pamuk, afyon ve çeşitli tahıllar idi, mısır diğerlerinden biraz fazla ekilirdi. Prizren'de terzicilik, kuyumculuk, tüfekçilik, makascılık ile mutfakçılık, kazaz, saraç sanatları gelişmiştir ve karyeler halkından bir çoğu da celeblik, kâhyalık etmektedir. Prizren'de terziler, gümüş ve ipek bükmeli dolamalar işledikleri gibi kuyumcularla makasçılar yanında, eskiden beri her çeşit altın ve gümüşü maharetle işlemektedirler.¹¹²³

İşte bu sanatkârlar başka yerlerde örnekleri görülmeyen altın, gümüş kakma tel işleriyle ve makas, kalemtraş, tel zarf, tepsi, sigara tabakası, iğne, düğme, ayna çerçevesi, masa ve yazı takımları üretmişlerdir. Tüfekler kaliteli eski ve yeni Avrupa

¹¹²⁰ Rizaj, "Ekonomia", s. 19-23.

¹¹²¹ Kosova Vilâyeti Sâlnamesi, 1314/1896/7, s. 518-519.

¹¹²² S. Rizaj, Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente Angleze—The Albanian League of Prisen in the English documents, Arkivi i Kosovës, Prishtinë, 1978, s. 321.

¹¹²³ Kosova Vilâyeti Sâlnâmesi, 1314/1896-7, s. 516.

*martularından hiç farkı olmayacak bir surette idi. Bu sanatta en iyi ustalar Arnavutlardı.*¹¹²⁴

*Prizren ve Kalkandelen kasabası önemli tüfek üretim merkezleriydi. Burası, yalnız Arnavutluğun değil, bütün Osmanlı ülkesinin silahlarını uzun seneler temin eden bir yerdi. Kasabanın bu işe başladığı tarih bilinmemektedir.*¹¹²⁵

*Günümüz modern silahının atası sayılabilecek iğneli tüfek Prizren'li tüfek ustası olan Adem Usta tarafından icat edilmiştir. Temmuz 1872 tarihinde Sultan Abdülaziz'e gönderilen bir yazıda Adem Usta'nın icadı olan iğneli tüfeğin ve yine daha önceden keşf olunmamış bir adet fişek kabiliyeti Padişaha göstermek üzere Harbiye'de Yüzbaşı rütbesinde bulunan Vehbi Efendiye Takdim edilmiş. Bu tüfek şimdiye kadar kullanılan tüfeklerden daha çok takdire layık olup Avrupalı zanaatkârlar bile henüz bu kategoride böyle bir talim ve anlayış görmemişlerdir.*¹¹²⁶

“Adem ustanın imal ettiği fişek hem asker hem de avcılar için gayet elverişli olup, kullanıldığı sırada ateş almayan, diğer fişekler gibi atılmak ve yahut toplanılıp yeni baştan kullanmak üzere silah fabrikasına götürülmesi icap etmeyeceğidir. Çünkü barut ve kurşun ve kapsül her yerde kolaylıkla bulunabileceğinden savaş meydanından ordugâha dönüşte her asker bir diğerinin yardımı olmaksızın kendi fişeklerini tekrar kolaylıkla doldurabilir. Bu halde yalnız bir kere lüzumu kadar fişek kovanlarının imali için fabrikaya ihtiyaç olduğu apaçık görülmektedir.

Bir de bu fişeklerin kovanları dayanıklı olup yapılan her biri yüz elli iki defa kullanılabilir. Her ne kadar diğer usul fişeklerden daha pahalıya mal olacaksa da yine de ötekilerden kat kat daha ucuza geleceği muhakkaktır.

Ancak sermaye yokluğundan dolayı ne fabrika inşa edilememekte ne de gerekli alat alınmamaktadır. Kaldı ki buralarda akar suların çokluğu işçi ücretlerinin azlığı sebebi ile hava motorları gibi kuvvetli makinelere ihtiyaç duyulmaksızın, su kuvveti ile işleyen mükemmel fabrika ve tesisler inşa ve her nevi harp alet ve edevatı imar olunabilir.

Diğer vilayetlerde olduğu gibi Arnavutlar sanayide ilerlememiş ise de silahçılık ve altın kakmacılık sanatında maharetleri inkâr edilemez. Elllerinde biraz alet ve edevat geçmiş olsa Avrupalıları hayrette bırakacak surette ilerleyecekleri, ordular için epeyce silah ve mühimmat yetiştirecekleri muhakkaktır.

Kısa zamanda da sermaye artar, inşallah ecnebiye muhtaç olmaksızın harp alet ve gerçelerin bir çoğu buralardan tedarik olmuş olurdu. Bunun mümkün olduğunu dahi takdim ettiğim tüfek delalet olabilir...”¹¹²⁷

¹¹²⁴ Kosova Vilâyeti Sâlnâmesi, 1314/1896-7, s. 517.

¹¹²⁵ S. Külçe, **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir, 1944, s. 381.

¹¹²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, M.B. 141/134, 1289/1872.

¹¹²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, M.B. 141/134, 1289/1872.

3. Selanik Ticaretinin Önem Kazanması

1869 yılında Süveyş kanalının açılması ile Prizren ticaretinde İşkodra'nın yanında Selanik Limanı gün geçtikçe değer kazanmaya başladı. Prizren tüccarlarının bu limana yönelişinin sebebi İşkodra aracılığıyla satın alınan ürünlere kıyasen bu limana Marsey ve Londra'dan gelen ürünlerin çok daha ucuz ve kaliteli olmalarıydı. Bu değişiklik Avusturya'dan ithalatın önemli derecede düşüş kaydetmesine sebep olmuştur.¹¹²⁸

Veriler 1890'lı yıllarda Prizren'in Selanik ile ticari ilişkilerinin çok gelişmiş olduğunu doğrular.* Satılan en önemli ürünler tahıllar, yün, tereyağı, bal, balmumu, şarap, deriler v.b. idi.¹¹²⁹ 1892 yılında Prizren'den bu şehir aracılığı ile İstanbul'a 1.125.000 kg. tahıl ve 9.500 lira değerinde 20.000 parça deri satılmıştır.¹¹³⁰ Fransa'ya 1.000 parça tavşan derisi, Belgrad aracılığıyla Budapeşte'ye 10.000 parça kordovan, Selanik'e 1.200 parça tavşan derisi ile 500 keçi battaniyesi satılmıştır.¹¹³¹

Yukarıda ana hatlarıyla bahsettiklerimizden anlaşıldığına göre Prizren bütün Osmanlı dönemi boyunca önemli bir ticari potansiyele sahipti. Özellikle XIX. Yüzyılda bu potansiyel en gelişmiş seviyesine ulaşmıştır. Bu potansiyele şehrin içinde geçen önemli yolların büyük katkısı olmuştur.¹¹³² Şehrin zanaat ve ticaret geleneği Ortaçağ'dan devam eden bir gelenek olsa da esas gelişmesi Osmanlı hakimiyeti döneminde olmuştur. Osmanlı'nın gelişiyle şehire Osmanlı zanaatları da getirilmiş, şehrin sahip olduğu gelenek ve imkânlar sayesinde bu zanaatlar çok gelişerek Balkanlar dışında bile şehrin nam salmasını sağlamıştır. Prizren zanaatçılığında göze çarpan özelliklerden biri zanaatların icrâ edildiği dükkân veya atölyelerin yerleştiği yerlerdir. Mesela tüfekçiler akar suların bulunduğu yerlerde, tabaklar bistiça nehri boyunca, fırıncılar mahalleler aralarında, nalçacılar şehrin önemli giriş ve çıkış noktalarında yerleşmişlerdi. Şehrin sahip olduğu su potansiyeli tüfekçilik zanaatının gelişmesine imkân sağlamıştır. Osmanlı idaresinin sonuna kadar Prizren'den başlıca zanaat, ziraat ve hayvancılık üretimleri satılmış, satın alınan ürünler ise Avrupa sanayisinin çeşitli üretimleriydi. Osmanlı devletinin Berlin Antlaşmasından sonra Balkan'larda toprak kaybetmeye başladığı¹¹³³ dikkate alınırsa o zaman Prizren şehrinin Balkan bölgesindeki diğer şehirlerle yaptığı ticareti iki farklı devlet arasındaki ticareti ifade için kullanılan ithalat ve ihracat terimleriyle adlandırmak

¹¹²⁸ Prenkaj, **Prizreni dhe Rrethina**, s. 118.

* Selanik ile altı aylık kısa süreli kredi karşılığında ticaret yapılıyordu. Para değerleri şöyleydi:

<u>Devlet:</u>		<u>Piyasa:</u>
Lira	100 groş	124 groş
Napoleon	87 “	108 “
Dukat	50 “	64 “
Mecidiye	19 “	23 “

Bunların yanında başka piyasaların kabul etmediği eski bozuk paralar da tedavüldeydi, üçlük (3 groş), pula (60 para), metalik (13 para), mangır (2 para). Branislav Nušić, **Kosovo-opis zemlje i naroda**, I. Beograd, 1902, s. 69-70.

¹¹²⁹ Dj. Mikić, “Trgovina i trgovački kapital na Kosovu u XIX veku do 1912, Privreda i društveni odnosi od najstarijih vremena do 1918 godine”, **Zbornik Filozofskog Fakulteta, C. III**, Priština 1988, s. 905.

¹¹³⁰ Kaleshi, “Shënime nga e kaluarja”, s. 506.

¹¹³¹ Mikić, “Trgovina i trgovački kapital”, s. 905.

¹¹³² Via de Zenta bu yollardan birisiydi; Monografi, **Kosovo-Kosova**, Beograd 1973, s. 102.

¹¹³³ J. V. Hammer, **Osmanlı Tarihi**, (EK), C. 9, İstanbul, tarihsiz,, s. 591.

doğru olmayacaktır. Halbuki bu yazıda kaynak olarak kullanılan tüm makale veya kitaplarda 1878 öncesi dönemler için bile şehrin Balkan bölgesi hatta İstanbul ile olan ticareti de ithalat ve ihracat terimleriyle ifade edilmekte.

Şehir ekonomisi daha önce de basettiğimiz gibi bir yandan 93' Harbi (1877/1878 Osmanlı-Rus Harbi), bir yandan da Prizren İttihad Cemiyetinin bastırılmasından sonra nüfusun azalması ile çökmeye başladı. Ancak bir yandan Üsküp-Mitroviça demir yolunun yapımı şehrin önemini azalttığını bir yandan da Avarupa sanayi üretimlerinin şehir piyasasına girmesinin ekonomi ve zanaatçılığa olumsuz yönde etki yaptığını söylemek mümkündür.

Turnalar Dergisi ile KIBATEK Yayınlarında Güneydoğu Avrupa Türkolojisi

İsmail BOZKURT *

I – GİRİŞ

KIBATEK (Kıbrıs – Balkanlar – Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu), Türk dili ile bu dilde yaratılan edebiyatlar alanında oluşmuş bir platformdur. Platform bünyesinde kurumlar, temsilcilikler ve kişiler yer alır.

KIBATEK Platformu içinde yer alan KIBATEK (Kıbrıs – Balkanlar – Avrasya Türk Edebiyatları) Vakfı, KKTC yasalarına göre kurulan, tüzelkişiliği haiz bir kuruluştur. Diğer bir kuruluş Ankara’da tüzelkişilik kazanmış KIBATEK (Kıbrıs – Balkanlar – Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu) Derneği’dir. Yaklaşık 30 ülkede ise KIBATEK temsilcilikleri oluşturulmuştur.

KIBATEK’in iki hedef kitlesi vardır:

1. Kıbrıs – Balkanlar – Avrasya ve dünyanın herhangi bir yerinde Türk dili ile bu dilin lehçe, şive ve ağızlarında, edebiyat yaratan yazarlar;
2. Dünyanın neresinde olursa olsun Türk Dili ve edebiyatları konusunda çalışan bilim adamları, Türkologlar, araştırmacılar ve yazarlar.

KIBATEK’in amaçları, Kıbrıs, Balkanlar, Avrasya ve dünyanın başka herhangi bir yerinde Türk dilinde yaratılan edebiyatlarla edebiyat ürünleri hakkında bilimsel çalışmalar yapılması yönünde çaba harcamak; bu edebiyat ürünlerinin ve yazarlarının tanıtılmasını sağlamak; her türlü yayın etkinliğinde bulunmak; arşiv, müze ve kütüphaneler oluşturmak; Türk dilinin lehçe, şive ve ağızları arasında aktarma yapmak; çeviri çalışmaları yapmak; her türlü kültürel ve sanatsal çalışmalar yapmaktır.⁽¹⁾

KIBATEK’in amaçlarından biri olan yayınlar, genellikle düzenlenen şölen ve sempozyumlarda sunulan bildirilerin kitaplaştırılması biçiminde gerçekleştirilmektedir.⁽²⁾ Ayrıca KIBATEK’in yayın organı olarak üç ayda bir “Turnalar” dergisi yayınlanmaktadır. Turnalar dergisinde edebiyat ürünleri (şiir, öykü, deneme ve benzeri) yanında, bilimsel nitelikli araştırma, inceleme ve derleme yazıları/makaleleri de yayınlanmaktadır.⁽³⁾

Bu çalışmada, Turnalar dergisi ile KIBATEK yayınlarında yayımlanan Güneydoğu Avrupa Türkolojisi’ni ilgilendiren yazılar/makaleler ortaya konacak; çizilen çerçeve içinde bir bibliyografya denemesi yapılacaktır.

Güneydoğu Avrupa kapsamında, Balkan ülkeleri ile Moldova, Macaristan gibi Balkanlar coğrafyasına komşu ülkeler ele alınmış; Türkiye ve Kıbrıs kapsam dışı bırakılmıştır.

Bu çalışmanın, KIBATEK’in amaçları çerçevesinde, dil ve edebiyat ile sınırlı olduğunu da belirtmeliyiz.

* Yazar, Araştırmacı, KIBATEK Vakfı Başkanı, Turnalar Genel Yayın Yönetmeni, Gazimağusa - KKTC

II – TURNALAR DERGİSİ VE KIBATEK YAYINLARI HAKKINDA KISA BİLGİLER

Turnalar dergisi 1998 yılında yayına başlamıştır. Üç ayda bir (Ocak-Mart, Nisan-Haziran, Temmuz-Eylül, Ekim-Aralık dönemleri esas alınarak) yayımlanmaktadır.

2006 yılı sonu itibarı ile 24 sayı yayımlanmıştır. Her sekiz sayısı bir cilt oluşturmakta olup yine 2006 yılı sonu itibarı ile üç cildi tamamlanmış bulunmaktadır.

KIBATEK yayını olarak çıkan kitaplardan, bu çalışmanın kapsamına giren ve tümü de düzenlenen şölen ve sempozyumlarda sunulan bildirileri içerenler, 2006 yılı sonu itibarı ile aşağıda gösterilmiştir:⁽⁴⁾

1. BOZKURT, İsmail – DAĞLI, Aysen, KANSU, M.; *Birinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu, Gazimağusa 3-6 Mart 1998*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa, 1998.
2. SAĞLAM, Feyyaz; *İkinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu, İzmir 27-29 Ekim 1998*, İzmir, Ağustos 1999.
3. YARARBAŞ, Kafiye Yınanç; *KIBATEK Öykü Sempozyumu, 26 Kasım 2001 Ankara*, KIBATEK, Ankara.
4. BOZKURT, İsmail – YINANÇ, Kafiye – TURAN, Metin; *KIBATEK Edebiyat Sempozyumu*, KIBATEK, Ankara.
5. ARNAUT, Fedora – GRABAR, Sergei; *X. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Şöleni Bildirileri, Kiev – Ukrayna 11-16 Mayıs 2005*, Kiev, 2005.
6. BOZKURT, İsmail – NESİM, Ali – ÖZNUR, Şevket; *KIBATEK-YDÜ XI. Uluslararası Edebiyat Şöleni (23-28 Ekim 2005) Bildiriler*, Yakındoğu Üniversitesi, Lefkoşa, Ekim 2005.
7. YINANÇ, Kafiye – TURAN, Metin; *KIBATEK Gezi Edebiyatı Sempozyumu 26-29 Mart 2006 Nevşehir*, Ankara.
8. İSKENDERZADE, Prof.Dr. Elçin; *KIBATEK XII. Uluslararası Edebiyat Şöleni (9-16 Mayıs 2006) Bildiriler*, Vektor Yayınevi, Baku, 2006.

Bu kitaplardan, çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, yukarıdaki sıraya göre “Birinci Kitap”, “İkinci Kitap”, “Üçüncü Kitap”, “Dördüncü Kitap”, “Beşinci Kitap”, “Altıncı Kitap”, “Yedinci Kitap”, “Sekizinci Kitap” olarak sözedilecektir.

III – KIBATEK YAYINLARINDA GÜNEY DOĞU AVRUPA TÜRKOLJİSİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Kitap olarak yayımlanmış KIBATEK yayınlarında, Güney Doğu Avrupa Türkolojisi ile ilgili 51 çalışma yer almıştır. Bu çalışmalar şöyledir:

1. “Birinci Kitap”

Bu kitapta konumuzla ilgili olarak onüç bildiri yer almaktadır. Bu bildiriler ve yazarları şöyledir:

- “Türk Edebiyatı’nda Yeni Bir Alan: Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri Edebiyatı” / Feyyaz SAĞLAM
- “Gagauz Türkleri’nin Edebiyatı” / Stephan BULGAR
- “Çağdaş Yugoslavya Türk Edebiyatı” / Zeynel BEKSAÇ
- “Çağdaş Makedonya Türk Edebiyatı” / Ali KUBUR
- “Günümüzde Bulgaristan Türkleri’nin Şiiri Kan Kaybediyor” / İsmail ÇAVUŞEV
- “XX. Yüzyıl Bulgaristan Türkleri Edebiyatı’nda Tercüme ve Problemleri” / Şaban Mahmudoğlu KALKAN
- “Çağdaş Romanya Türkleri Edebiyatı” / Emel EMİN
- “Boşnak Edebiyatı ve Türk Dünyası” / Sanja GAKOVIÇ
- “Türkçe’den Romence’ye Çevrilen Edebi Eserler” / Altay KERİM
- “Türk Dünyası Ortak Edebiyatı ve Bu Edebiyat İçerisinde Kıbrıs ve Balkan Türkleri Edebiyatı’nın Yeri” / İrfan Ünver NASRATTİNOĞLU

- “Batı Avrupa Türkleri – Balkan Türkleri Etkileşimleri” / Mehmet TÜTÜNCÜ
- “Adalar Türklüğü Folkloru: Kıbrıs ile Midilli, Girit, Sakız, İstanköy ve Rodos Türkleri’nin Folklorundaki Yapısal ve İşlevsel Ortaklık Üzerine Tespitler” / Yrd.Doç.Dr. Özkul ÇOBANOĞLU
- “Balkanlardan Kıbrıs’a Türk Şiirinde Ulusal Direniş ve Kuva-i Milliye” / Yaşar AKSOY

2. “İkinci Kitap”

Bu kitapta, konumuzla ilgili yirmi bildiri yer almıştır. Bildiriler ve yazarları şöyledir:

- “Balkanlar’da Türk Divan Edebiyatı ve Bu Edebiyatın İzleri” / Yrd.Doç.Dr. İlhan GENÇ
- “Türk Yurdu Dergisi’nde Kıbrıs ve Balkan Türkleri Hakkında Yazılanlar ve Bulgarların Menşei” / Yrd.Doç.Dr. Hüseyin TUNCER
- “Ömer Seyfettin’in Eserlerinde Balkanlar” / Yrd.Doç.Dr. Sabahattin ÇAĞIN
- “Kerkük İle Kıbrıs – Balkanlar ve Batı Avrupa Türk Topluluklarının Edebiyatları Arasında Varolan Benzerlikler” / Doç.Dr. Suphi SAATÇİ
- “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Balkanlarla ilgili Efsaneler” / Prof.Dr. Metin KARADAĞ
- “Anadolu Türkmen Ağıtları ile Batı Trakya Türk Ağıtları Üzerine Bir Mukayese” / Ömer Faruk YALDIZKAYA
- “Anadolu – Kıbrıs ve Balkan Türkleri’nde Ortak Maniler” / Yrd.Doç.Dr. Mehmet YARDIMCI
- “Mihaloğlu Ali Bey’in Gazametnamesi’nin Türkçe Bakımından Tahlili” / Yrd.Doç.Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN
- “Makedonya Göçmenlerinin İlk Yıllardaki Yaşantılarının Kahvehane Söyleşilerine ve Mektuplara Yansıması” / Hüdai ÜLKER
- “Arne Tomson’un 883 Tipinin Türk ve Makedon Masal Varyantları” / Dr. Sevim PİLİÇKOVA
- “Necati Zekeriya’nın Hayatı ve Eserleri” / Zeynep HÜSEYİN
- “Romanya Türkleri’nde Çocuk Edebiyatı” / Selma ASAN
- “Romen Edebiyatı’nda ve Klasik Ressamlıkta Türk’ün İmajı ve Algılanması” / Altay KERİM
- “Kosova Türk Halkı Şiiri’nde Atasözleri ve Deyimler” / İskender MUZBEG
- “Alhamiyado Edebiyatı” / Binaca PİLİCA
- “Yugoslavya Türk Tiyatrosu” / Ethem KAZAZ
- “Bulgaristan Türkleri Edebiyatı’nda Hiciv ve Mizah” / Şaban M. KALKAN
- “Bulgaristan Türkleri’nin Çocuk Şiiri” / İsmail ÇAVUŞEV
- “Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri Edebiyatı’nda Çeviri ve Problemleri” / Feyyaz SAĞLAM
- “Macar Edebiyatı Türkiye’de” / Maria NYİRİ

3. “Üçüncü Kitap”

Bu kitapta, konumuzla ilgili iki bildiri yer almıştır. Bildiriler ve yazarları şöyledir:

- “Çağdaş Yugoslavya (Kosova) Öyküsü” / Hasan MERCAN
- “Çağdaş Gagauz Öykücülüğü” / İrfan Ünver NASRATTİNOĞLU

4. “Dördüncü Kitap”

Bu kitapta, konumuzla ilgili iki bildiri yer almıştır. Bildiriler ve yazarları şöyledir:

- “Macaristan’da Türk Edebiyatı” / Edit TASNADI
- “Balkan Göçmenlerinin Hayatı, Gazeteci-Yazar M.Alev’in Yazılarında” / Doç.Dr. Tamilla ALİYEVA

5. “Beşinci Kitap”

Bu kitapta, konumuzla ilgili üç bildiri yer almıştır. Bildiriler ve yazarları şöyledir:

- “Gagauz Edebiyatı’nda Yeni Üçlü Roman” / Emilia BANKOVA
- “Tudora Arnaut – Gagauz Şairi” / Stephen KELAR
- “Çağdaş Gagauz Edebiyatı” / Lübov ÇİMPOEŞ

6. “Altıncı Kitap”

Bu kitapta, konumuzla ilgili sekiz bildiri yer almıştır. Bildiriler ve yazarları şöyledir:

- “Codex Cumanicus” Işığında Kuman/Kıpçaklarda Aile Yapısı, Evlenme ve Düğün” / Prof.Dr. Ahmet GÖKBEL
- “Romanya Türklerinin Kültürel Durumu ve Mektep ve Aile Mecmuası” / Doç.Dr. Ali Aksu
- “Macar Ozanı Attila Jozsef Türkiye’de” / Edit TASNADI
- “Gagauz Yazıcıların Yabancı Dilde Yayınları” / Yrd.Doç.Dr. Emilia BANKOVA
- “Gagauz Şairlerin Yaratmalarında Vatana Sevgi” / Dr. Lübov ÇİMPOEŞ
- “Biz Başkalarının Gözünde” / Prof.Dr. Nevzat YUSUF
- “Makedonya Türk Kültürü Ve Edebiyatı’nda Esat Bayram” / Dr. Numan Yusuf ARUÇ
- “Gagauz ve Kıbrıs Türk Öyküleri Arasında Üslûp ve Konu Açısından Karşılaştırmalı Analiz” / Doç.Dr. Tudora ARNAUT

7. “Yedinci Kitap”

Bu kitapta, konumuzla ilgili iki bildiri yer almıştır. Bildiriler ve yazarları şöyledir:

- “V. Moskov’un Gezi Notlarında Gagauzlar” / Doç.Dr. Tudora ARNAUT
- “XIII-XIX. Asırlar Arasında Güney Besarabya Gagauzları Hakkında Gezginlerin Gezi Notları” / Doç.Dr. Lübov ÇİMPOEŞ

8. “Sekizinci Kitap”

Bu kitapta, konumuzla ilgili bir bildiri yer almıştır. Bildiri ve yazarı şöyledir:

- “Türk Kültüründe Kıbrıs, Aydın ve Gagauz Örnekleriyle Evlenme Gelenekleri” / Hasibe ŞAHOĞLU

IV. TURNALAR DERGİSİ'NDE GÜNEY-DOĞU AVRUPA TÜRKOLOJİSİ İLE İLGİLİ YAZILAR/MAKALELER

2006 yılı sonu itibarı ile Turnalar Dergisi'nde, Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi ile ilgili yirmialtı çalışma (yazı/makale) yayımlanmıştır. Bu çalışmalar, Turnalar'ın 2006 yılı itibarı ile yayımlanmış sayılarında şöyle yer almıştır:⁽⁵⁾

1. Turnalar (Sayı 1)

- “Batı Trakya'da Türkçe Yayınlar” / Feyyaz SAĞLAM

2. Turnalar (Sayı 2)

- “Türk-Macar Kardeşliği ve Tarihsel İlişkileri” / Maria NYİRİ
- “Caferbey Şiirinin Değerlendirilmesi” / Binaca PİLİCA – Şansal BİÇER
- “Arnavutluk Türkleri” / Reşit HARADAN
- “Son Yıllarda Romanya'da Neşredilen Türkçe Gazete, Dergi ve Kitaplar” / Altay KERİM

3. Turnalar (Sayı 4)

- “Stephan Kuroğlu'nun 60 Yaşı Üzerine Düşünceler” / İrfan Ü. NASRATTİNOĞLU

4. Turnalar (Sayı 5)

- “Çağdaş Yugoslavya Türk Öyküsü” / Hasan MERCAN
- “18-19. Yüzyıllarda Macar Mültecileri” / Edit TASNADI
- “Zeynel Beksaç'ın Şiir Bahçesinde Bir Gezinti” / Dr. Hüseyin TUNCER
- “Balkanlarda Çağdaş Türk Hikayeleri Antolojisi Üzerine” / Dr. Abdülkadir HAYBER

5. Turnalar (Sayı 6 ve 7)

- “Çağdaş Gagauz Şiirinde Ortak Temalar” / Metin TURAN
- “Romen Edebiyatında Türk'ün İmajı” / Altay KERİM

6. Turnalar (Sayı 8)

- “Adnan Sipahi'ye Yazılan Baklava veya Kıbrıs İle Makedonya'yı Birleştiren Mektuplu Bir Şiir” / İlhami EMİN
- “İki Edebiyatçımızın Gözü İle Bükreş” / Dr. Hüseyin TUNCER
- “Osmanlı Kökenli Macarlaşmış Şair Seyfettin Şevket'in Hayatı İle Eserleri” / Maria NYİRİ

7. Turnalar (Sayı 9)

- “Çocuk Şiirimiz Değer Buldu” / İsmail ÇAVUŞEV
- “Prizenli Aşık Ferki'nin Destanları” / Erman ARTUN

8. Turnalar (Sayı 10)

- “Macar Şairi Janos Arany ile Nasrettin Hoca / Edit TASNADI
- “Bosna’da Günümüze Kadar Ortaya Çıkarılmamış Bir Divan Şairi Muhammet Meyliç” / Kâzım HACİMEYLİÇ

9. Turnalar (Sayı 13)

- “Stanislav Stratiev ve ‘Otobüs’ Adlı Oyunu” / Murat ÇAKMAKÇI

10. Turnalar (Sayı 17)

- “Türkiye ve Balkanlardaki Kültürlerde İnanç ve Uygulama Benzerlikleri” / Mevlüt ÖZHAN

11. Turnalar (Sayı 18)

- “Gagauz Edebiyatı” / Tudora ARNAUT

12. Turnalar (Sayı 19)

- “Tanınmayan Kıymetli Bir Tekke Şairi: Rusçuklu Dede Galip” / Vedat S. AHMET

13. Turnalar (Sayı 22)

- “Balkanlarda Dilden Dile Türk Edebiyat ve Sözlü Tarihi” / Irina DRİGA

14. Turnalar (Sayı 23)

- “Bulgar Yazıcı Ivan Vazov (1850-1921) ve İstanbul” / Hüseyin MEVSİM

15. Turnalar (Sayı 24)

- “Kilimle Örtülü Bir Ülke: Bosna-Hersek Edebiyatı” / Grazyna ZAJAC

V. KISA BİR DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi ile ilgili sekiz kitap ile Turnalar Dergisi’nin yirmidört sayısında yer alan toplam yetmişyedi bildiri/yazı/makaleye yer verilmiştir. (Bu yetmişyedi çalışma alfabetik olarak EK’te verilmiştir.)

Yetmişyedi çalışmayı ülkeler bazında düzenlemeye çalıştık. Birden çok ülkeyi ilgilendiren çalışmalar “genel” başlığı altında gösterildi. Sonuç şöyledir:

Arnavutluk	1 çalışma
Batı Trakya/Yunanistan	3 çalışma
Bosna-Hersek	5 çalışma
Bulgaristan	8 çalışma
Kosova/Yugoslavya	7 çalışma
Macaristan	7 çalışma
Makedonya	5 çalışma
Moldova/Gagauzyeri	12 çalışma
Romanya	9 çalışma
Genel	20 çalışma

Toplam

77 çalışma

Kuşkusuz ki, KIBATEK yayınları ile Turnalar Dergisi'nde, Türkoloji'yi ilgilendiren başka çalışmalar da vardır. Ancak konumuz Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi olduğu için başka bir çalışma yapmadık. Bir bildiri kapsamında içeriğe girmek de olanaklı değildi. Bildirinin başında da belirttiğimiz gibi bu bir bibliyografya denemesi olmuştur.

Sonuç olarak bildirimize konu olan yetmişyedi çalışmanın, Güneydoğu Avrupa Türkolojisi'ne önemli bir katkı sağladığını rahatça söyleyebiliriz.

EK (ALFABETİK BİBLİYOGRAFYA)

- “18-19. Yüzyıllarda Macar Mültecileri” / Edit TASNADI
- “Adalar Türklüğü Folkloru: Kıbrıs ile Midilli, Girit, Sakız, İstanköy ve Rodos Türkleri'nin Folklorundaki Yapısal ve İşlevsel Ortaklık Üzerine Tespitler” / Yrd.Doç.Dr. Özkul ÇOBANOĞLU
- “Adnan Sipahi'ye Yazılan Baklava veya Kıbrıs İle Makedonya'yı Birleştiren Mektuplu Bir Şiir” / İlhami EMİN
- “Alhamiyado Edebiyatı” / Binaca PİLİCA
- “Anadolu – Kıbrıs ve Balkan Türkleri'nde Ortak Maniler” / Yrd.Doç.Dr. Mehmet YARDIMCI
- “Anadolu Türkmen Ağıtları ile Batı Trakya Türk Ağıtları Üzerine Bir Mukayese” / Ömer Faruk YALDIZKAYA
- “Arnavutluk Türkleri” / Reşit HARADAN
- “Arne Tomson'un 883 Tipinin Türk ve Makedon Masal Varyantları” / Dr. Sevim PİLİÇKOVA
- “Balkan Göçmenlerinin Hayatı, Gazeteci-Yazar M.Alev'in Yazılarında” / Doç.Dr. Tamilla ALİYEVA
- “Balkanlar'da Türk Divan Edebiyatı ve Bu Edebiyatın İzleri” / Yrd.Doç.Dr. İlhan GENÇ
- “Balkanlarda Çağdaş Türk Hikayeleri Antolojisi Üzerine” / Dr. Abdülkadir HAYBER
- “Balkanlarda Dilden Dile Türk Edebiyat ve Sözlü Tarihi” / Irina DRİGA
- “Balkanlardan Kıbrıs'a Türk Şiirinde Ulusal Direniş ve Kuva-i Milliye” / Yaşar AKSOY
- “Batı Avrupa Türkleri – Balkan Türkleri Etkileşimleri” / Mehmet TÜTÜNCÜ
- “Batı Trakya'da Türkçe Yayınlar” / Feyyaz SAĞLAM
- “Biz Başkalarının Gözünde” / Prof.Dr. Nevzat YUSUF
- “Bosna'da Günümüze Kadar Ortaya Çıkarılmamış Bir Divan Şairi Muhammet Meyliç” / Kâzım HACİMEYLİÇ
- “Boşnak Edebiyatı ve Türk Dünyası” / Sanja GAKOVIÇ
- “Bulgar Yazıcı Ivan Vazov (1850-1921) ve İstanbul” / Hüseyin MEVSİM
- “Bulgaristan Türkleri Edebiyatı'nda Hiciv ve Mizah” / Şaban M. KALKAN
- “Bulgaristan Türkleri'nin Çocuk Şiiri” / İsmail ÇAVUŞEV

- “Caferbey Şiirinin Değerlendirilmesi” / Binaca PİLİCA – Şansal BİÇER
- “Codex Cumanicus” Işığında Kuman/Kıpçaklarda Aile Yapısı, Evlenme ve Düğün” / Prof.Dr. Ahmet GÖKBEL
- “Çağdaş Gagauz Edebiyatı” / Lübov ÇİMPOEŞ
- “Çağdaş Gagauz Öykücülüğü” / İrfan Ünver NASRATTİNOĞLU
- “Çağdaş Gagauz Şiirinde Ortak Temalar” / Metin TURAN
- “Çağdaş Makedonya Türk Edebiyatı” / Ali KUBUR
- “Çağdaş Romanya Türkleri Edebiyatı” / Emel EMİN
- “Çağdaş Yugoslavya (Kosova) Öyküsü” / Hasan MERCAN
- “Çağdaş Yugoslavya Türk Edebiyatı” / Zeynel BEKSAÇ
- “Çağdaş Yugoslavya Türk Öyküsü” / Hasan MERCAN
- “Çocuk Şiirimiz Değer Buldu” / İsmail ÇAVUŞEV
- “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Balkanlarla ilgili Efsaneler” / Prof.Dr. Metin KARADAĞ
- “Gagauz Edebiyatı’nda Yeni Üçlü Roman” / Emilia BANKOVA
- “Gagauz Edebiyatı” / Tudora ARNAUT
- “Gagauz Şairlerin Yaratmalarında Vatana Sevgi” / Dr. Lübov ÇİMPOEŞ
- “Gagauz Türkleri’nin Edebiyatı” / Stephan BULGAR
- “Gagauz ve Kıbrıs Türk Öyküleri Arasında Üslûp ve Konu Açısından Karşılaştırmalı Analiz” / Doç.Dr. Tudora ARNAUT
- “Gagauz Yazıcıların Yabancı Dilde Yayınları” / Yrd.Doç.Dr. Emilia BANKOVA
- “Günümüzde Bulgaristan Türkleri’nin Şiiri Kan Kaybediyor” / İsmail ÇAVUŞEV
- “İki Edebiyatçımızın Gözü İle Bükreş” / Dr. Hüseyin TUNCER
- “Kerkük İle Kıbrıs – Balkanlar ve Batı Avrupa Türk Topluluklarının Edebiyatları Arasında Varolan Benzerlikler” / Doç.Dr. Suphi SAATÇİ
- “Kilimle Örtülü Bir Ülke: Bosna-Hersek Edebiyatı” / Grazyna ZAJAC
- “Kosova Türk Halkı Şiiri’nde Atasözleri ve Deyimler” / İskender MUZBEG
- “Macar Edebiyatı Türkiye’de” / Maria NYİRİ
- “Macar Ozanı Attila Jozsef Türkiye’de” / Edit TASNADI
- “Macar Şairi Janos Arany ile Nasrettin Hoca / Edit TASNADI
- “Macaristan’da Türk Edebiyatı” / Edit TASNADI
- “Makedonya Göçmenlerinin İlk Yıllardaki Yaşantılarının Kahvehane Söyleşilerine ve Mektuplara Yansıması” / Hüdai ÜLKER
- “Makedonya Türk Kültürü Ve Edebiyatı’nda Esat Bayram” / Dr. Numan Yusuf ARUÇ
- “Mihaloğlu Ali Bey’in Gazametnamesi’nin Türkçe Bakımından Tahlili” / Yrd.Doç.Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN
- “Necati Zekeriya’nın Hayatı ve Eserleri” / Zeynep HÜSEYİN
- “Osmanlı Kökenli Macarlaşmış Şair Seyfettin Şevket’in Hayatı İle Eserleri” / Maria NYİRİ
- “Ömer Seyfettin’in Eserlerinde Balkanlar” / Yrd.Doç.Dr. Sabahattin ÇAĞIN
- “Prizenli Aşık Ferki’nin Destanları” / Erman ARTUN
- “Romanya Türkleri’nde Çocuk Edebiyatı” / Selma ASAN

- “Romanya Türklerinin Kültürel Durumu ve Mektep ve Aile Mecmuası” / Doç.Dr. Ali Aksu
- “Romen Edebiyatı’nda ve Klasik Ressamlıkta Türk’ün İmajı ve Algılanması” / Altay KERİM
- “Romen Edebiyatında Türk’ün İmajı” / Altay KERİM
- “Son Yıllarda Romanya’da Neşredilen Türkçe Gazete, Dergi ve Kitaplar” / Altay KERİM
- “Stanislav Stratiev ve ‘Otobüs’ Adlı Oyunu” / Murat ÇAKMAKÇI
- “Stephan Kuroğlu’nun 60 Yaşı Üzerine Düşünceler” / İrfan Ü. NASRATTİNOĞLU
- “Tanınmayan Kıymetli Bir Tekke Şairi: Rusçuklu Dede Galip” / Vedat S. AHMET
- “Tudora Arnaut – Gagauz Şairi” / Stephen KELAR
- “Türk Dünyası Ortak Edebiyatı ve Bu Edebiyat İçerisinde Kıbrıs ve Balkan Türkleri Edebiyatı’nın Yeri” / İrfan Ünver NASRATTİNOĞLU
- “Türk Edebiyatı’nda Yeni Bir Alan: Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri Edebiyatı” / Feyyaz SAĞLAM
- “Türk Kültüründe Kıbrıs, Aydın ve Gagauz Örnekleriyle Evlenme Gelenekleri” / Hasibe ŞAHOĞLU
- “Türk Yurdu Dergisi’nde Kıbrıs ve Balkan Türkleri Hakkında Yazılanlar ve Bulgarların Menşei” / Yrd.Doç.Dr. Hüseyin TUNCER
- “Türkçe’den Romence’ye Çevrilen Edebi Eserler” / Altay KERİM
- “Türkiye ve Balkanlardaki Kültürlerde İnanç ve Uygulama Benzerlikleri” / Mevlüt ÖZHAN
- “Türk-Macar Kardeşliği ve Tarihsel İlişkileri” / Maria NYİRİ
- “V. Moskov’un Gezi Notlarında Gagauzlar” / Doç.Dr. Tudora ARNAUT
- “XIII-XIX. Asırlar Arasında Güney Besarabya Gagauzları Hakkında Gezginlerin Gezi Notları” / Doç.Dr. Lübov ÇİMPOEŞ
- “XX. Yüzyıl Bulgaristan Türkleri Edebiyatı’nda Tercüme ve Problemleri” / Şaban Mahmudoğlu KALKAN
- “Yugoslavya Türk Tiyatrosu” / Ethem KAZAZ
- “Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri Edebiyatı’nda Çeviri ve Problemleri” / Feyyaz SAĞLAM
- “Zeynel Beksaç’ın Şiir Bahçesinde Bir Gezinti” / Dr. Hüseyin TUNCER

NOTLAR VE KAYNAKLAR:

- 1.KIBATEK’in kuruluşu, amaçları ve çalışmaları hakkında daha fazla bilgi için bakınız:
 - BOZKURT, İsmail – FEVZİOĞLU, Bülent; *KIBATEK Süreci 1998-2002*, KIBATEK Yayınları, Gazimağusa, Nisan 2002
- 2.Çalışma kapsamındaki KIBATEK yayınları şunlardır:
 - BOZKURT, İsmail – DAĞLI, Ayşen, KANSU, M.; *Birinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu, Gazimağusa 3-6 Mart 1998*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa, 1998.

- SAĞLAM, Feyyaz; *İkinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu, İzmir 27-29 Ekim 1998*, İzmir, Ağustos 1999.
- YARARBAŞ, Kafiye Yınanç; *KIBATEK Öykü Sempozyumu, 26 Kasım 2001 Ankara*, KIBATEK, Ankara.
- BOZKURT, İsmail – YINANÇ, Kafiye – TURAN, Metin; *KIBATEK Edebiyat Sempozyumu*, KIBATEK, Ankara.
- ARNAUT, Fedora – GRABAR, Sergei; *X. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Şöleni Bildirileri, Kiev – Ukrayna 11-16 Mayıs 2005*, Kiev, 2005.
- BOZKURT, İsmail – NESİM, Ali – ÖZNUR, Şevket; *KIBATEK-YDÜ XI. Uluslararası Edebiyat Şöleni (23-28 Ekim 2005) Bildiriler*, Yakındoğu Üniversitesi, Lefkoşa, Ekim 2005.
- YINANÇ, Kafiye – TURAN, Metin; *KIBATEK Gezi Edebiyatı Sempozyumu 26-29 Mart 2006 Nevşehir*, Ankara.
- İSKENDERZADE, Prof.Dr. Elçin; *KIBATEK XII. Uluslararası Edebiyat Şöleni (9-16 Mayıs 2006) Bildiriler*, Vektor Yayınevi, Baku, 2006.

3.2006 yılı sonu itibarı ile yayımlanan Turnalar Dergisi'nin sayıları ile ilgili bilgiler aşağıda verilmiştir.

- Turnalar, Sayı 1, Ekim 1998
- Turnalar, Sayı 2, Ağustos 1999
- Turnalar, Sayı 3, Mayıs 2000
- Turnalar, Sayı 4, Mayıs 2001
- Turnalar, Sayı 5, Ocak 2002
- Turnalar, Sayı 6-7, Ekim 2002
- Turnalar, Sayı 8, Kasım 2002
- Turnalar, Sayı 9, Ocak 2003
- Turnalar, Sayı 10, Nisan 2003
- Turnalar, Sayı 11, Temmuz 2003
- Turnalar, Sayı 12, Ekim 2003
- Turnalar, Sayı 13, Ocak-Mart 2004
- Turnalar, Sayı 14, Nisan-Haziran 2004
- Turnalar, Sayı 15, Temmuz-Eylül 2004
- Turnalar, Sayı 16, Ekim-Aralık 2004
- Turnalar, Sayı 17, Ocak-Mart 2005
- Turnalar, Sayı 18, Nisan-Haziran 2005
- Turnalar, Sayı 19, Temmuz-Eylül 2005
- Turnalar, Sayı 20, Ekim-Aralık 2005
- Turnalar, Sayı 21, Ocak-Mart 2006
- Turnalar, Sayı 22, Nisan-Haziran 2006
- Turnalar, Sayı 23, Temmuz-Eylül 2006
- Turnalar, Sayı 24, Ekim-Aralık 2006

4.Yukarıdaki 2 No'lu nota bakınız.

5.Turnalar'ın sayıları ile ilgili bilgiler için 3 No'lu nota bakınız.

ÖZET / ABSTRACT

KIBATEK (Kıbrıs-Balkanlar-Avrasya Türk Edebiyatları Vakfı)'in, 1998 yılında kuruluşundan bugüne kadar düzenlediği oniki uluslararası edebiyat şöleni ve üç uzmanlık sempozyumunda yüzlerce bildiri sunuldu. Bu bildirilerin bir kısmı kitap olarak yayımlandı. Ayrıca bugüne kadar yirmiüç sayı yayımlanan “Türk Dili, Edebiyat ve Çeviri Dergisi TURNALAR”da onlarca makale çıktı.

Gerek KIBATEK yayınlarında, gerekse Turnalar dergisinde yer alan bildirilerin/makalelerin önemli bir bölümü Güneydoğu Avrupa Türkolojisi alanına girer.

Bildiri metninde Güneydoğu Avrupa Türkolojisi alanına giren bu bildiriler/makaleler irdelenerek, bir bakıma bu alanda bir bibliyografya denemesi de yapılacaktır.

*

Hundreds of papers presented at fifteen symposiums (three of them expertise symposiums), organised by KIBATEK (Cyprus-Balkans-Eurasia Turkish Literatures Foundation) since its establishment at 1998. Some of the papers published. In addition, Turkish language, literature and translation journal TURNALAR, published many articles. Some of these papers and articles concerned to South East Europe Turkology.

In my proposed paper for IV. International Turkology Symposium in South East Europe, we will be analysed those papers and articles. The paper will be an essay for a bibliography too.

ÖZET / ABSTRACT

Yaşanılan coğrafi yer, komşuları, sosyal ve kültürel yapısı toplumların tarihlerini etkilemiştir. Türkler dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamakla birlikte ağırlıkla Orta Asya, Anadolu ve Balkanlar eksenini üzerinde bulunmuşlardır. Anadolu Balkanlar eksenini Orta Asya'dan göçler sonunda oluşturmuştur. Türkler tarihin genel akışı içinde Orta Asya'dan Anadolu'ya geçip Ortadoğu ve Anadolu'nun tarihini değiştirmiştir. Geçtikleri yerler gibi geldikleri Anadolu ve Balkanlarda insanlarla, coğrafyayla bütünleşmişler ve dost olarak yaşamışlardır. Gittikleri yerlerdeki kültürleri koruyarak oralara adalet, hoşgörü ve uygarlık götürmüşlerdir. Osmanlıdan önce olduğu gibi, bilhassa Osmanlıyla Osmanlı-Türk kültürü Balkanlara gelince, Balkan kültürüyle karşılaştığı yerler kültürel canlanma yaşamıştır. Bu yerlerde ortak Balkan kültürünün temelleri atılmıştır. Bu temeller üzerine inşa edilen kültürel verimler, değerler ve özellikler Osmanlıyla olduğu gibi, Osmanlıdan sonra da günümüze kadar ulaşmıştır. Ulusal kimliklerini oluşturmaya yönelik Balkan milletleri milliyetçilik akımları sürecinde kültürlerini her ne kadar

bu değerlerden ve dillerini Türkçe kökenli kelimelerden arındırmaya alıştıysalar da, tamamıyla atamamış; günümüzde Balkanlarda, yaşam biçimi, kültürel değerler ve inançlar, mimari yapı ile edebi verimlerde Türk kültürü değerleri ve izleri capcanlıdır.

Anahtar kelimler: Balkanlar, Türkler ve Türk Kültürü

That the coagraphic place, Balkans peninsula effected to all peoples history with their social and culturel things.Turks has been different part of the world,middle Asia,Anatolia and Balkans.Turks builded Balkans and Anatolia after middle Asia immigration.And they changed the Balkans and Anatolia history after this immigration.They moved to Balkans to live there in peaceful.And they also protected other peoples cultures.Before Ottoman, particularly with Ottoman Turkish culture everthings got mix with Balkans culture in Balkans.After this time that region became civilized and at the same time they builded Balkans culture.This culturel product lived since Ottoman Turkish empire untill nowadays in Balkans.At the nationalizm time howevar they tryed to build a new nationality without foreign culture and without foreign words. But they couldn't throw all Turkish words from their languages.Hereupon in Balkans still many Turkish architect builds,life stile,literary products and belief stile stand like yesterday in Ottoman Turkish Empire.

Key words: Balkans, Turks and Turkish Culture

**Zaman İçinde Eskiye Bir Kitap:
"BULGARİSTANDA GÖRDÜKLERİM"**

İsmail A. ÇAVUŞEV

Bir memleketin kendi komşusu hakkında bilgi sahibi olması onun tabii hakkıdır. İnsanlar gibi ülkeler de alış veriş yapar, bir birlerine destek olur, dostluk ederler. Yazarımız, bu türden birkaç cümleyle giriştiği ilk sözlerinden hemen sonra "Amerikan propagandasının etkisi altında kalan Türkiye halkının Bulgaristan hakkında çok yanlış fikirlere sahip olduğunu, huddun beri yanında halkın hemen hemen bir cehennem hayatı yaşadığına kanidir" demektedir. Hemen arkadan da Bulgaristanda yaşayan Türk ahalisine göre de "Türkiye bir cennettir" diye ilve ettikten sonra: "Halbuki ne Türkiye bir

cennettir, ne de Bulgaristan cehennem" diyerek güya objektif bir anlatış sergileyeceğini bildirir.

Daha sonraki cümlelerde yazarımız Bulgaristan ziyaretinin maksadını şöyle açıklıyor:"İki komşu memleketin bir birini yakından tanınması lâzım. İki tarafın bir birini sevmesi, dost olabilmesi için buna ihtiyaç vardır. Ben, Bulgaristanı daha fazla bu maksatla ziyaret ettim". Ancak yazarımızın maksadının sadece bu değil, çok daha başka olduğu ilerleyen sayfalarda hemen anlaşılıyor.

Yazarımız, güya 9.9. 1944 tarihinden sonra kapalı bir kutu halinde kalan yeni Bulgaristanın ve burada yaşayan Türklerin durumunu yakından tetkik etmek istediğini söylüyor ve "Bulgaristandaki dostlarıma" bu maksadımı söylediğim zaman sevindiler", diyor. Bu sayede Bulgaristanı kuzeyden güneye, batıdan doğuya, kasaba kasaba, köy köy dolaşarak halkla yakından temas imkânlarını buldum".

M. Zekeriya Sertel'in sosyalist gelişme yolunu seçen sıradan bir ülkenin nasıl bir ilerleyiş hamlesi kaydettiğini görmek, sosyalizmin üstünlüklerini Türk halkına anlatmak amacı güttüğü her satırında sezilirken sosyalizmin olumsuz ve yetersiz yönlerini nasıl gizlemeye çalıştığını sezinlememek de mümkün değil.

Yolculuk notlarının kitap haline getirilerek Bulgaristanda 1955 yılında Türkçe olarak yayınlanmasından tam 50 yıl geçtikten sonra onun yazdıklarına dönüp bir bakış atmamız, yazarımızın ne kadar samimi ve iyi niyetli, ne kadar objektif ve, nihayet, ne kadar uzak görürlü olduğunu anlamamız bakımından ilginçtir.

Aradan tam yarım asır geçmiştir. Bu yıllar, bir çok aldatılan alıp götürmüş, birçok yeni gerçekleri getirmiştir. Tek sözle dünya yerinde durmamış, değişmiş durmuştur. Bu değişim seyrinde fakat yazarımızın beklentileri, özlemleri gerçekleşmiş mi, yoksa bu beklentilerin hepsi bir çırpıda yıkılıp gitmiş mi? Ve eğer gerçekten de yıkılıp gitmişlerse yazarımızın uzak görürlülüğü nerede kaldı? diye sormak hakkımız değil mi? Elbette her yazarın gelecek nesillerin bir gün olup kendilerini sorgulayacaklarını bilip düşünmesi gerekir. Peki, M. Zekeriya Sertel Türkiyeli okuyucusuna neler telkin etmek istemiştir? Onun hangi ufuklara sürüklüyordu? Oralarda bu insanlar neler bulacaklardı? Aradıkları saadete kavuşacaklar mıydı? Yazar, okuyucularını sadece bir hayal dünyasına mı davet ediyordu, yoksa: "Bakın, işte, konkre örneği de var size müjdelediğim o dünyanın!" mı demek istiyordu? Ve onun "konkre örnekler" diye öne sürdüğü Bulgaristan gerçekleri için içyüzünü açıklayabiliyor muydu?

Eğer M.Z. Sertel daha uzunca bir zaman bu realitenin içinde olsaydı, bu ülke insanlarıyla bir süre yatıp kalksaydı, bazı gerçekleri, şüphesiz ki, daha iyi anlayacak ve belki de hayal ettiklerini gerçektir diye yazmayacaktı.

Daha başlangıçta yazarımıza mihmandarlık etmesi için mükemmel Türkçe bilen "Donka adında bir Bulgar kadını" veriliyor. Evet, Donka Melamet adındaki kadın pek alâ Türkçe biliyor ve bir erkeğe bir kadının mihmandarlık etmesi, elbette, daha bir akla yakındır. Ama yazarımız kendisine: "Neden bana Türk asıllı bir kadını mihmandarlık etmiyor?" diye hiç mi sormadı? O yıllarda her ne kadar zor da olsa gösteriş için böyle bir kadın bulunurdu. Kadın olmasa bile bir erkek bulunurdu. "Ha, demek ki, benim yerli Türklerle temas halinde bulunmamı istemiyorlar!" diye hiç mi düşünmedi? Zannetmem.

Mihmandarlığını edeceği kadın, yazarımıza daha başlangıçta gerçekten de iyi bir tavsiyede bulunuyor: "Siz, hayatın dış kısmına değil, içine bakınız. Ve bizim yeni hayatımızı anlamaya çalışınız!" diyor.

Yazarımız, mihmandarımızın bu tavsiyelerini tutuyor mu? Bence, hayır. O, hayatın dış yüzünü, gözler önüne gerilenleri, daha doğrusu hayalinde canlandırdıklarını, yoksa da olmasını istediği şeyleri anlatıyor.

Bir bakıma öne koyduğu sorular çok iyi: "Bulgaristanın yeni hayatı eskisinden nerelerde ve ne derece ayrılıyor? Halk nasıl yaşıyor? Yeni cemiyette kadının ve çocuğun durumu nedir? Tek kelimeyle yeni hayat Bulgaristan halkına ne getirmiştir?" gibi soruların cevabını arayacaktır. Bilhassa yeni hayat Türk ahalisine neler getirmiştir, onu bilmek isteyecektir.

Evet, bu son soru özellikle büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu satırlar Türkiyeli nüfusun dikkatine sunulacak ve onlara: "İşte, görüyor musunuz, bir komşu ülkede, hudûdun hemen öte yanında, tıpkı sizin gibi, bizim gibi, Türk oğlu Türkler, sosyalizm şartlarında işte böyle müreffeh, böyle özlenen bir hayat yaşıyorlar!" diyecektir. Fakat aradan sadece 40 yıl geçtikten sonra onun bu hayalleri yıkılıp gidecektir...

O yılların bu ateşin "solcu", hattâ Türkiye açısından bakılınca belki de "komünist" geçinen bu yazarı ve çevresi, hakikaten gerçekleri görmüyorlar mıydı? Onlar da hayaller peşinde mi koşuyorlardı?

Elbette gerçek bir aydınının, realist bir yazarın kendi halkının, öz yurdunun refah içinde yaşamasını, dünyanın önde gelen ülkeleri ve milletleri arasında olmasını istemesi kadar tabii bir şey olamaz. Onların, Türkiyenin böyle aydın, gelişmiş, dört başı mamur bir ülke olmasını istediklerine inanıyoruz. Fakat bunun nasıl gerçekleşeceğini hiç mi düşünmediler? Diyelim ki, içinde buldukları kapitalizm gerçeği "bir çıkar yol değildi, ya lanse edilen sosyalizm yolu saadete, refaha götüren bir yol muydu? O zamanki Sovyetler

Birliğinde bunu mu gördüler? Oysa değil o yıllarda, 30 - 40 yıl sonra bile, Sovyetler Birliğinde gördükleri karşısında, sabık Bulgar devlet başkanı Todor Jivkov "sosyalizmin korkunç bir çıkmaza saplandığını tespit ediyordu"¹¹³⁴.

"Bir fotoğraf makinesi sadakatıyla gördüklerimi anlatmaya çalıştım" diyen yazarımız, elbette, cansız bir fotoğraf makinesi değildi. Ama "akademik bir etüd eseri" yazmaktan çok "gazeteci olarak müşahedeye dayanan bir kitap yazmaya çalıştım" diyerek kendisini afettirmeye çalışıyor."Maksadım, geniş halk tabakalarının okuyup anlayabileceği bir eser vücuda getirmektir", çünkü emelim halkların bir birini daha iyi tanıyıp sevmeleridir" diyorsa da biz, kitabın ne amaçla yazıldığının, elbette, farkındayız.

Sosyalizmin nazariyesini ne derece bildiğini bilemediğim için yazar N.Z. Sertel sosyalizmin pratiğini ise hiç bilmediğini, sadece bir halk ifadesiyle "Bir çan sesine gittiğini" söyleyebiliriz. Yazarımızın bu kitabında anlattıklarını yer yer Bulgaristanın sabık devlet başkanı Todor Jivkov'un tespitleriyle karşılaştıracam ve bu şekilde hayallerle gerçeğin ne derece geçtiklerini ortaya koymaya çalışacağım. Zira Todor Jivkov'un sosyalizmin sözde değil özde yöneticilerinden biri olduğunu hepimiz biliyoruz ve söyleyeceklerinden asla şüphemiz olmamalıdır.

İtiraf etmemiz gerekir ki, M.Z. Sertelin yolculuk notları zamanın atmosferini taşıyor. Anlatılanlar, Bulgaristanın 50 yıl önceki tablosu olmaktan ileri gitmiş değil. Her ne kadar herşeyleri iyiden iyi göstermeye çalışmışsa da olmayanları var diye yazamamış. Bu anlamda memleketin tablosunu reel olarak çizmiş. "İhlaya pufloya ilerleyen tren, ondan inen ve vagonlara hücum eden kalabalık halk kitlesi, satıcılar, bisikletli gençler ve

¹¹³⁴ Todor JIVKOV, "Sreštu nyakoi liji" (Bazı yalanlara karşı) Delfin Pres, 1993, 1. baskı.

bilhassa istasyonlarda dolaşan çocuklar hepsi bizim. Rusçuk garı basbayağı bir istasyonuyla benzeşiyor. "Görülen halkın çoğu Türkmüş" demesine bakılırsa bu insanlarla şimdilik bir temas kuramadığını anlıyoruz. Tıkabasa dolu vagonları sürüklemekte güçlük çeken lokomotif, o zamanın buhar lokomotifi. Fakat bir iki çizgiyle çizdiği ve hiç de yürekler açıcı olmayan tabloda hemen sonra nikbin bir tablo çizmeye acele ediyor: "Zengin, iyi bakılmış, bol mahsullü tarlalar arasından geçtiklerini" yazıyor. Durulan köy istasyonlarında hep Türkçe konuşmalar duyuyor. Ve hemen: "Kadınlar çarşafı atmışlar, fakat başlarını sımsıkı sarmışlar. Onlar için tesettür bundan ibaret kalmış. Çalışma hayatı onları eski kayıtlardan, çarşafın sıkı çemberinden kurtarmış" diyor. Hemen de köylerimizin tablosunu çiziyor: "Köyler bizimkilerden çok farklı. Yollar geniş ve muntazam, evler ya kagir, ya tuğla. Damlar kiremitle örtülmüş. Her evin etrafında sebze ve çiçek bahçeleri" dedikten sonra durduğumuz köy istasyonlarında bazen (!) uzaktan bir radyo, yahut bir akordeon sesi, şarkılar işitiliyor" diyor.

Gecenin sihirli perdesi altında hayatın her zaman güzel ve çekici olduğu zannedilebilir. Fakat herşeyi güzel görmek ve özellikle göstermek isteyen yazarımız, ertesi sabah Sofya istasyonunda nasıl bir tablo ile karşılaştığını yazmıyor. Ancak o yılların Sofyası halâ hafızamda yaşıyor. Onun nezdinde daha önemli olan Varna havaalanından "tatillerini geçirmek üzere yabancı memleketlerden birine gitmek için uçağa binen çocuklar kafilesidir. Hemencecik "Mesut çocuklar" diyor ve arkadan: "Bizim çocuklarımıza anlatılsa inanmayacakları kadar güzel bir rüya" diye ilâve ediyor.

Varnada "Balkanturist" otelinin yanındaki park, muazzam köşk büyük... Ama neden asırlık Varnaya "Stalin" adını verdiklerini, bu şehrin, bunca insanı katleden bir diktatörün adını taşıması yerinde mi, değil mi diye sormuyor. Onun için Stalin, demokratik dünyanın önderi, "halkların başbuğu" kalmaya devam etmektedir.

Varnada geçirdiği birkaç günü âdeta bir bayram havası içinde yaşadıkları belli. Oturduğu oteli Yat kulüple mukayese ederken oranın yalnız bir avuç zengin ile politikacı tarafından istifade edildiğini, buranın kapılarının herkese açık olduğunu, daha doğrusu kapısı olmadığını söylüyor. İsteyen gelip plâjından, bahçe ve parklarından bedava istifade ediyor. Gazino ve lokantalarında herkes oturup yemek yiyebiliyor, çalgı dinleyebiliyor. Otellerinden de herkes faydalanabiliyor. Üstelik burada yaz tatilleri sendikalar tarafından teşkilâtlandırılmış. Sendikaların emrinde yüzlerce, binlerce (!) dinlenme yeri var. "Dağlarda, ormanlarda, deniz kenarında en güzel köşk ve binalar işçilerin istirahatına hasredilmiş."

Doğrudur, işçilerin yaz tatillerini sendikalar ayarlıyordu. Fakat "yüzlerce, binlerce dinlenme yeri" olduğu nerden çıktı? Özellikle o yıllarda ki, Bulgaristan "sosyalist gelişme yolunda" henüz ilk adımlarını atıyordu.

Yazarımız, kendi kaldıkları oteli örnek gösteriyor. Evet, yabancı konuklara, özellikle kapitalist dünyadan gelenlere yaranmak, güzelden güzel görünmek için elden gelen herşey yapılıyordu.

Lokantalarda gece eğlencelerini gördükten sonra: "Ben başka yerlerde bu kadar neşeli insan görmedim" diyen dostunu hatırlıyor. Acaba gerçekten neşeli miydi o zaman insanımız? Hiç de olduğunu zannetmiyorum. Köylü insanın elinden toprağını, kasabada az çok bir iş sahibi olanların dükkânlarını ellerinden alıp devletleştirdikten sonra o kimselerin rahat rahat gülebileceklerini düşünmek yalan olur. Olsa olsa böylesinin aklını yitirmiş olması düşünülebilir. Yine o yıllarda yüz binden fazla insan haksız yere hayatını kaybetmiş, hapislerde çürümekte, kamplarda ezilmektedir. Yazarımızın bunlardan haberi

var mı? Bilmediği için" Ne kadar iyi yaşamasını biliyorlar ve nasıl saadetlerini son damlasına kadar içiyorlar!" diye okuyucuyu imrendirmeye, özendirmeye çalışıyor. Ancak bu hayatın dışı, görünen yüzüdür. Biraz bir derine inebilse, biraz olayların içyüzünü anlayabilseydi, mihmandarı kadının ona: "Siz, hayatın dış kısmına değil, içine bakınız!" tavsiyesini iyi anlarsaydı, kanaatimce bu oprimistik yazılar, bu nikbin atmosfer çok çok acı gerçeklerle dolacaktı.

Evet, burada işsizlik yok, işsiz kalmak endişesi, istikbal endişesi yok. Fakat bu gerçeğin yarın memleketin başına nasıl işler açacağını hiç düşündü mü ki? Bence hayır! Bu durumda topyekün bir gamsızlığın, nemegerekçiliğin, ilgisizliğin alıp yürüyeceğini de mi düşünemedi? Üretim araçları elinden alınan insan çok geçmeden artık veryansın etmeye başladı. "Az çalışmışım, çok çalışmışım, ne fark eder? Olup olacağı bir maaş alacak değil miyim?" Hattâ ilerleyen yıllarda yerleşen şöyle bir anlayış dahi alıp yürüyecektir: "Devlet, biz çalışıyoruz zannediyor; biz de devlet bize para ödüyor hesap ediyoruz!"

Yazarımızın dikkatini çeken hususlardan biri, çocuklara gösterilen dikkat. "Güzelim kamplar çocuklara ayrılmış, sabahın 7-sinde boru çalıyor, kalkıyorlar, kahvaltı ediyorlar, oynuyorlar, eğleniyorlar. "O kadar mesutlar ki, saadetlerini etraflarına bile yayıyorlar". Üstelik "milletler arası sevgi ve dostluğun temeli bu kamplarda atılıyor. Ve dikkat edin, "çocuklar bir ağızdan "Enternasyonalı" söyleyerek deniz üzerindeki saraylarının geniş terasında kahvaltılarını yapıyorlar! Yazarımız kendisini o derece aldırıyor ki, çocukların kahvaltı esnasında bile Enternasyonalı söylediklerini belirtiyor. Üstelik bir başka şarkı değil de ille de "Enternasyonel" marşını söylediklerini vurgulaması hem ilginç, hem de biraz gülünç düşüyor. Bu da artık güdümlü bir reportaj ve yol yazısı değil de ne olabilir? Sosyalizmin bundan daha iyi propagandası nasıl yapılır!

O yıllarda "sosyalizm" biraz da işçi-köylü birliği olarak algılanır, sergilenirdi. O yüzden sosyalizmin köylülere neler ge tirdiğini de görüp anlatmak yerinde olur düşüncesiyle bir köyü ziyaret etmek istemişlerdir. Varnaya yakın Gagavuz köyleri vardır. Hemencecik o köylerden birine varırlar. Bir karı kocayla sohbete başlarlar:

"- Bu bağ sizin mi?

- Evet, kendi bağımız.

- Devlet bağınızı almadı mı?

- Hayır. Değil yalnız bağlarımızı, tarlalarımıza bile dokunmadılar. Her köylünün toprak sahibi olması hakkı. Benim bu bağımdan başka tarlalarım da var. Geçinip gidiyoruz".

Evet, bu reportaj, Türkiyeli okuyuculara mahsustur. Onlar, komünistlerin köylünün elinden toprağını zorla aldıklarını okumuşlar, duymuşlar, biliyorlardır. Şimdi bunu yalanlamak gerekir. Nasıl mı? Elbette ki, yalanı yalanla. Zaten çivi, çiviye söker dememişler mi; Köylünün kurulu bir saat gibi cevaplar vermesi de ona hiç bir şey fısıldamadı mı?

Gerçekler ise çok başkadır. Köylünün elinden toprağı devlet almamıştır. (Şimdilik bu, 40-45 yıl sonraya bırakılmıştır!) Toprak, ellerinden zorla alınarak köylerde tarım koperatiflerinde birleştirilmiştir. Toprakla birlikte koşum hayvanları, aletler, arabası; koyunu, kuzusu alınmıştır. Her hane başına beğendiğini ekebileceği 3-5 dekar bir arazi verilir, köylü buraya kendi özel ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bir şeyler eker ve toplar. Geri kalan tarlaları kooperatiftedir. Gerçek budur.

"Nihayet, köpek seslerinden köye yaklaştığımızı anlıyoruz. Köşeyi dönünce 50 - 60 hanelik şirin bir köy çıktı. Bulgaristanda gördüğümüz ilk köy. Bahçeler içine serpilmiş, küçük, şirin, güzel evler. Bir katlı, geniş pencere, temiz yapılı, küçük villalar... Pencerelerinde beyaz perdeler" diye gerçek bir tablo çiziyor. Evet, hayal gerçeğe karıştırılınca çok daha inandırıcı oluyor. Onun için biraz hayal ürününü daha az gerçeğe örgüleyerek, yağlayıp ballayarak anlatılacak; okuyucuya imrendirici ve inandırıcı bir şekilde sunulacak. Ve yazarımız bu minval üzere anlatmaya devam ediyor:

"...Bizim ölçülerimize göre bunların birer köy evi olabileceğini aklımız almadı. Fakat bu, inanılmayacak bir hakikattir. Geniş yoldan ilerleyerek bir meydana çıktık. Tam karşımıza güzel (!) Parti binası. Sağda zengin bir bakkaliye mağazası. Onun yanında temiz, güzel bir kahvehane. Birer kahve içmek üzere buraya girdik. Temiz masalar, sandalyeler, zengin bir tezgâh. Bir köşede iki ihtiyar kahve içerek yarenlik ediyorlardı".

Ya içtikleri kahvenin nasıl bir kahve olduğunu niye sormadılar? Sordularsa niye yazmadılar? O yıllarda Bulgaristanda ancak leblebi ve çavdar kahvesi içildiğini, has kahvenin ne olduğunu kimsenin bilmediğini niye yazmadılar? Yazmadılar, zira sosyalizmin "güzel" çehresine leke sürmek istemediler. O halde reel şeyleri yazdıklarına nasıl inanalım?

Vardıkları köyün bir Gagavuz köyü olduğunu anlıyoruz. "Gagavuzlar, Türkçe konuşan Hristiyanlardır" demiş yazarımız. Aslında hristiyan Türklerdir demeliydi. Ama yine çarpıtarak söylemiş. Bir de: "İçlerinde Türkçe bilmeyen yok gibi" diye açıklamada bulunmuş. Elbette ki, Türkçe bileceklerdir! Türkçe, Gagavuz Türkçesi, ana dilleridir ki, Deliorman şivesinden ayrılan yeri yok gibidir. Devamla:

"Bütün köy halkının durumu ve kazancı iyi... Evlerinden ve kılık kıyafetlerinden refah içinde oldukları belli" diye bir de sonuç çıkarıyor. Oysa Bulgaristanlı Gagavuzların kendilerine has özellikleri vardır, fakat yazarımız bu konuda daha fazla derinleşmek istemez, bu sorunları uzman kişilere bırakır.

Devamla biz de yolculuk notlarının sırasıyla gidelim. Yazarımız bu defa Sofyayı anlatıyor. Hem de nasıl!

"Her taraftan çekiç sesleri geliyor. Muazzam vinçler çalışıyor. Yeni binalar yükseliyor, yeni yollar yapılıyor şehre, yeni bir çehre verilmeye çalışılıyor. Eski çar sarayının yanında muazzam, yeni parti(!) binası yapılıyor. Evet, bu önemli! Zira parti şimdiden sonra hayatın tuzu, biberidir. Her adımda parti olacak. Taşı kaldırsan altından parti çıkacak. Ütüyü fişe taksan partiden bahsedecek. Zira yeni Anayasanın birinci maddesinde partinin "yönetici güç olduğu" yazılı.

Fakat biraz da eleştiri yapmayı düşünüyor. Dedik ya, biraz tuz, biraz da biber olması daha inandırıcı yapıyor hikâyeyi. "Bulgar mimarları yeni milli mimari motiflerini henüz bulamamışlar" diyor. Ama eleştiri de ancak bu kadar olacak. Şehrin merkezinde yükselen totaliter mimari eserleri, Sibiryâ şehirlerine has daracık pencere, küt binaların eleştirisini yıllar sonra şair Fazım Hikmet yapacak ve Bulgar komünistlerinin nefretini üstüne çekecektir.

Şehirde işçi meskenleri kurulmakta. Yazarımız bu meskenlerden birini gezip görmüş, hayranlığını gizleyemez: "Daireler iyi tanzim edilmiş. Her biri iki üç odalı, havadar. Her dairenin mutfuğı, banyosu, her türlü konforu var. İçlerinde yaşayanlar fevkalâde memnun!" Genellikle herşeyler çok tanzim edilmiş. O kadar ki, insanların düşünme tarzı bile! Ama bunu yazarımız görememekte veya görmek istememektedir.

Sonra opera binasını anlatmış. Bir de İstanbulla karşılaştırmasını yapmış. "İstanbul belediyesi çizmeden yukarı çıkıp ödeme kabiliyetimizin üstünde muazzam bir opera binası yapmaya kalkışacağı yerde böyle bir tiyatro binası yaptırmış olsaydı hakkıyla övünebilirdi" demiş. Ancak gelecek on yıllarda o opera binası İstanbulun ihtiyaçlarını karşılayabilir miydi? Her beş on yılda bir operabinası yapılmaz ki! Üstelik İstanbul nerde, Sofya nerde! Her ikisini karşılaştırırken İstanbulun değil de sosyalizmin üstünlüğünü belirtmek isteyecektir.

Yazarımız sosyalizm hayallerine ve cazibesine o derece dalmış ki, şehirde yeni lokanta ve kahvehaneler açılmış, diye yazıyor. Oysa daha 1990'lara kadar Sofyada olup olacağı ancak 1-2 kahvehane vardı. Birisi "Bambuk" adındaki kahve, diğeri de daha sonra yıkılan Rus kilisesi yanında bugünkü bahçenin olduğu yerdeki kahve. Kahvehaneler "muhalif görüşlü, gerici çevrelerin" toplanıp yeni nizamı eleştirecekleri yerler" oldukları için Sofyada daha başka kahvehane bulmak, oturup da içinde gerçekten de bir kahve içmek olanaksızdı. Kahvehane "patlayışı" Sofyada demokrasinin gelişiyi oldu. Her adım başında birer kahvehane açıldı, işsiz güçsüz insanların barınak yerleri oldular.

Yazarımız, tabiatıyla, insanların kıyafetlerine bakmayı unutmuyor. "Temiz ve zarif giyinmiş kadın erkek, çoluk çocuk... Muhtelif zümrelere mahsus emekçiler. Halbuki kıyafetlerine, yürüyüşlerine, hallerine bakarsanız bunların eski burjuva artıkları olduklarını zannedebilirsiniz. Her halinden belli ki, burada emekçi halk, yaşayış bakımından ortanın üstüne çıkmış"!

Burada "ortanın" ne olduğu pek belirlenmemiş ama emekçilerin refah içinde yaşadıkları belliymiş. Fakat o yıllarda muhalefeti susturmak için onbirlerce insanın kamplarda ezildiğini yazarımız ne bilsin! Ona göre "sosyalizm" güzel düzenlenmiş bir vitrin! Ancak bir adım yana sapanın tepesine ağır bir balyoz gibi inen proleter diktatörlüğünün yumruğunu yazarımız görececek durumda değildir.

Birçok güzel binaları, yeşil çam ormanları arasındaki sayfiye yerlerini ziyaret ettikten sonra en çok dikkatini çeken yerde "inkılâp müzesi" oluyor. "Dövüşmüşler, kan dökmüşler, ölmüşler" diyor. "Kiminle konuşsanız ya babasını, ya oğlunu, ya kardeşini kaybetmiştir", diyor da: "Eni sonu ne kazanmışlar?" diye soramıyor. "Zaten Bulgar halkı inkılâpçılığı ile anılmıştır" diye bir genelleme yapmakla yetiniyor. Ama, meselâ, 1923 yılı Eylülünde, komünistlerin kıskırtmasıyla başlatılan bir isyanda 30 bin kişinin hayatını kaybettiğini yazamıyor.

Devamla yazarımız memleket içine açılıyor. Yanında yeni iktidarın kendisine verdiği mihmandarı Muzaffer Hanım var ki, ona yol arkadaşlığı ediyor ve habire anlatıyor; "...Bütün bu gördüğümüz yeni evler, yeni binalar ve yeni inşaat hep 9 Eylül'den sonra yapıldı. BKP Merkez Komitesinde Türk Şubesinde çalışan Süleyman Gavazov da hep yeni kurulmakta olan su bentlerini, elektrik istasyonlarını anlatıyor, diyor. Bu sözlerle de adamın kendisini usandırdığını belirtmiş oluyor. Ertesi gün otomobillerine aldıkları Leylâ hakeza kurulu bir makine gibi "durmadan anlatıyor": "Köyümüzü şimdi görmelisiniz, kooperatifi büyüdü, semirdi. Köyümüz güzelleştik Köylülerimiz canlandı.... "Biçilmiş tarlaları göstererek: "Bakın, diyor, bütün bunlar bizim kooperatifin tarlaları. Köyümüze makime girdi, ne diyorsunuz?"

Elbette, denilecek şeyler var ama yazarımız diyemiyor. En azından: "Kooperatifin tarlaları gökten mi indirildi?" diye sorabilirdi. Ancak sormak istemiyor. Toprağın zoraki bir şekilde kooperatifleştirildiği, Stalin kolhozları örneğince tarım kooperatiflerinin kurulduğu yıllardı o yıllar. Güya kooperatif dışında kalan 18 Bulgar ve 20 Türk ailesi

"akılları başlarına gelmiş, yalvarıp duruyorlarmış". Oysa durum çok daha başkadır. Kooperatife girmek istemeyenlere kargı en çetin yöntemler uygulanmakta, onların tarlaları bir yere toplanarak en verimsiz yerlerden, sel altlarından verilmekte, tolu vurunca bütün tarlası ziyan olduğu için kışın açlıkla yüz yüze kaldığından elbette yalvarmaya başlayacaktır.

Leylânın köyünde 65 Türk ailesi vardır. "Herkes sabahtan tarlalara çıktığı için" köylülerle konuşma imkânı bulamazlar. Oysa tarlalara gidebilirlerdi. Ve oysa bulsalar, köylüler onlara gerçeği anlatırlardı. Ama bulamamaları için de önlemler alınmıştır. O yüzden daha sonra bir Bulgar köyünden geçerlerken Leylâya takılırlar:

"- Leylâ, bu köy sizi geçmiş, bu nasıl iş?"

Leylâda cevap yine hazır: "- Bu köyün kooperatifi eskidir, bizim köyle mukayese edilemeyecek kadar büyük ve zengindir!"

Yolda özel çiftçilerin öküz ve atla tarla sürdüklerini, beygirle harman dövdüklerini gördükleri zaman, Leylâ tekrar: "Bakın, diyor, kooperatife girmek istemeyenlerin haline. Halâ babalarından gördükleri iptidai usullerle çalışıyorlar. Tarlaya makinelerin girdiğini görmek istemiyorlar ama görecekler. Onlar da hakikati anlayacaklar..."

Kooperatife girmekten çekinenlerin en çok Türkler olduğunu söylüyor yazarımız. Ancak nedenini de biraz aralıyor: "Eskiden o kadar zulüm, işkence ve mahrumiyet çekmişler ki... Yeni hayatı kavramakta güçlük çekiyorlar". Ancak çok geçmeyecek, onlar, yeni hayatın da eski hayat gibi "işkence ve zulümle" dolu olduğunu görüp anlayacaklardır.

Nihayet, Doğu Rodop dağlarına varıp dayanıyorlar. Evet, Batı Rodoplara karşın buralar çırpıplak. Eskiden bu yöre ihmal edilmiş, yolları, mektepleri yok. Evet, Bulgaristan en kıymetli servetini yetiştiren Rodop Türkleri açlık, hastalık ve sefaletle pençeşerek tütün yetiştirmekte.

Çok yıllar sonra BULGARTABAK idaresinden bir yönetici çalıştığım gazeteye gelerek Bulgaristanda tütün üretimini anlatırken şöyle diyecektir: "Sosyalizmin temellerini atmaya kalkıştığımız zaman dış pazara sürebildiğimiz biricik ürünümüz tütündü. Devamla binasını yükseltmeye giriştiğimiz zaman, uluslar arası pazara çıkarabildiğimiz ürünümüz yine tütündü. Binasını tamamlayıp içine çeki düzen vermeye kalkıştığımız zaman dışarıya sattığımız ürün hakeza tütündü". Bu sözler karşısında gözü dönmüş MK üyesi, gazetenin başyazarı: "Ne demek istiyor sumız? Yani, Bulgaristanda sosyalizmi Türkler mi kurdu? demek istiyorsunuz?" diye adamı tersledi. Oysa adam onu pekâlâ özetleyerek söylemişti. Yine konumuza dönelim.

Gide gide Komuniga köyüne varıyorlar. Yamaç üzerine kurulmuş bir köy. Burada kooperatif yok. Yine de hayret edecek bir şeyler buluyor müellifimiz: Küçük bir Türk köyünde lokanta ve büfe! Hayret bir nimet!

"İçerisi temiz, geniş bir salon. Bembeyaz örtülerle örtülmüş masalar. Bir masada bir grup genç oturuyor, bir şeyler konuşuyorlar". Tabii ki, senaryosu dünden hazırlanmış. Güya gençler, 9 Eylül bayramının 10. yılını nasıl kutlayacaklarını düşünüyor, programını hazırlıyorlar! Bu eski Türk köyünde dahi ne kadar anlatacak, övülecek şeyler görmüş yazarımız...

Mektepte, kız erkek beraber okuyorlar. Öğrenci sayısı 300'ü bulmuş. Hattâ beş kız liseye gidiyormuş. Ayrıca bir de çocuk bahçesi var, diyor. Yaşlılar için okuma yazma kursu açılmış. Gençler okuma odasında hep birlikte gazete okuyorlar. Zayıf, esmer köy öğretmeni, kurulu bir makine gibi anlatıyor: 9 Eylül'den önce burada mektep yoktu, yol

yoktu, sağlık evi bilmezdik, doktor gözü görmezdik. 22 köyde yalnız üç mektep vardı, onlarda Bulgar öğretmenler çocuklarımıza bir şey öğretmezlerdi..."

Onun hikâyesini köy belediye başkanı devam ettirecek: "Evvvelce dağlar arasında unutulup sefalete terkedilen bu köyde şimdi bir hastane, bir sağlık merkezi, bir diş doktoru, bir ebe, güzel bir mektep, gençlik teşkilâtı, kadın teşkilâtı var... Kimsenin evine ve toprağına dokunulmamıştır..."

Bu son sözleri boş yere söylememiştir. Memleketin başka yörelerinde insanlar zorlanarak, ellerinden tarlası, koşum hayvanı alınarak kooperatife sokulmuşlardır. Çok geçmeyecek aynı rüzgârlar Doğu Rodopların çıplak sırtlarında da esmeye başlayacaktır.

Senaryo devam ediyor. Yaşlı bir nine yanlarına yaklaşıyor. Ürkek bir sesle: "Ben, devlet payımı verdim. İşte kağıdım. Halbuki, gelmişler, tekrar istiyorlar!" Bu "devlet payı" esas baskı araçlarından biri. Kooperatife girmek istemeyenlere yüklenen bir zahire vergisi. Bunun dışında koyun, keçi, inek, manda ve hattâ öküzlerden alınan süt vergisi de var... Ama nineyi teselli ediyorlar: "O eski günler geçti. Artık korkmaya lüzum yok. Bu idare haksızlık yapmaz. Biz, sizin için uğraşıyoruz!"

Ancak çok geçmeyecek, yeni iktidar da dişlerini göstermeye başlayacaktır. Yaşlı nine bunu kendi hayat deneyiminden bilmektedir.

Ne kadar da çok görülecek şeyler var bu Rodop köyünde! Hem de kooperatifi bile olmayan bir köyde! Ya bir de kooperatifi olsaydı! İşte, karşıda doğum evi. İşte, diş doktoru. Tedavi bedava, ilâç fevkalâde ucuz. Çocuk hastalıkları önlenmiş, ölüm nispeti asgari hatta inmiş. Tek sözle buralar cennetten bir köşe... Bütün bunlar sosyalizmin getirdiği kazanımlar, sevgili okuyucum, demek istiyor yazarımız. "Ve hemen bir soru fişkırıyor içinden: "Biz ne güne duruyoruz?"

Fakat aradan ancak bir otuz yıl geçer geçmez bu "güzel düzen bozulacaktır. "Bu düzen güzel düzen, gelmeseydi bozan!" diyen köylüler de bu işe şaşırıp kalacaklardır. Sözde "sağlam temellere" oturtulan bu düzen, nasıl oldu da böyle paldır küldür yıkıldı diye hayret edeceklerdir. Çünkü yeni düzen, yalanlar üzerine kurulmuş bir düzendir ve yeni günün yeni şartlarına dayanamayarak yıkılıp gidecektir.

Onunla beraber de birçok insan emekleri, bocalamaları harap olacaktır. Ama yazarımız, elbette, otuz kırk yıl ilerisini görebilecek durumda değildir. Onun için memleketimizde her şeyler yağla baldır.

...Köyden ayrılarak yola çıkıyorlar. Karşıdan Kırcalı görünüyor, şehir, görünür görünmez Leylâ yine yerinden fırlıyor. Öyle ısmarlanmış kendisine: "İşte, diyor, Kırcalı!" İlk gördükleri muazzam bina Türk Pedagoji Mektebi oluyor. Burada anlatılacak çok daha fazla şeyler var. Yazıyor da yazıyor müellifimiz. Yürüdükçe sokaklarda Leylâya hak veriyor. O gün şehirde pazar vardır, ortada üstü başı perişan bir köylü görülüyor. "Hepsi tertemiz giyinmiş, bilhassa kadınlar..."

Fakat çok geçmeyecek Türk Pedagoji Okulunun kapıları kapanacak, binası kültür abidesi ilân edilecek, bölge tarih müzesine çevrilecektir. Müslüman Türk insanının kendi elinin emeği, alın teri ve parasıyla kurdurduğu bu binayı bir türlü kurtarıp gerisin geriye alamayacaklardır... Binlerce vakıf malından bir tanesi daha böyle elden çıkmış olacaktır... Kırcaliye yeni dev sanayi işletmeleri kurulacak ve şehrin havası solunamaz hale gelecek, çocuklarının kanında yüzde bilmem ne kadar kurşun birikecek, ama bunları ne Leyla, ne de müellifimiz görebilecek durumda değildir. Onlar, şimdi sadece uzaktan gelen davul sesine hayranlıklarını belirtmektedirler. Zamanla Kırcalı en tartışmalı şehir olacaktır. Türk varlığını gözardı etmek isteyen yeni türedi şövenlerin önüne zor geçilecek. Onlar ki,

sosyalizm yıllarında yurdun başka başka yerlerinden ekmeğini çıkarmayarak buraya gelip yerleşenlerin çocukları, torunlarıdır. Bu defa "Türkçe konuşmayacaksınız, adlarınızı değiştireceksiniz, Türk değilsiniz" ve daha neler neler demeye kalkışacaklardır. Tek sözle yeni nizam, yeni yeni çelişkiler getirecek ve çok geçmeden de hortlayacaktır.

Ama şimdilik yazarımız burada gördüğü Sovyet izleriyle Türkiyedeki Amerikan izlerini karşılaştırma yapmaktan kendisini alamayarak Bulgar-Sovyet dostluğunun üstünlüğünü gözler önüne sermeye çalışıyor. Okuyucuya ne gibi telkinde bulunmak istediği apaşikâr: "Gelin, biz de Sovyetlere kucak açalım!"

Gele gele Türk mahallesine geliyor. Asıl konu da bu zaten. "Bakın, sosyalizm yabancı bir ülkede Türklere neler vermiş. Ya kendi ülkemizde olsa, o-ho, neler neler yapardık!" demek istiyor.

Bulgaristan Türklerinin o yıllarda en büyük derdi öğretmensizlik. Bir yandan var olanlar memleket dışına kovuluyor, yeni "aydın kafalı" genç kadrolar yetiştiriliyor. Fakat çok geçmeyecek onların da sıkılmış birer limon gibi lüzumsuz oldukları görülecek, onlardan kurtulma yolları aranacaktır. Çünkü eskiden faşistlerin yaptığını yeni nizamda komünistler yapacak, rahmetli Fahri Erdiğin ifadesiyle "Her ikisinin de bir manda mayısı olduğu, ancak ortasından araba tekerleği geçtiğini" çok sonradan anlayacaklardır.

"Artık Türklerin sevinç ve gururunun hudüdü yok" diyor yazarımız. Fakat, yine söyleyelim, sadece 30 yıl sonra, 1984 kışında bu sevinç ve gururdan eser bile kalmayacak, yeni idareciler, Türklerin başına öyle büyük işler açacaklardır ki, örneği dünya tarihi ve coğrafyasında görülmemiş olacaktır. Türklere: "Siz, Türk değilsiniz; siz, Türkleştirilmiş Bulgarlarsınız; öyleyse bir ayak evvel Bulgar adlarınızı alınız!" denilecek, askeri birlikler ve tanklarla üzerlerine yürüyeceklerdir. Bir beş yıl sonra da aynı loyal ve Bulgar kimliğini almış Türk asıllı vatandaşlar, onbinler halinde sokaklara dökülecek, köhne totaliter nizamın yıkılmasına yol açacaklar , fakat ne yazık ki, bu defa da zafer ellerinden çekip alınacaktır.

Simdi tekrar konumuza dönelim.

Yazarımız, biraz ileriye giderek, Ruse şehrindeki pazarı anlatıyor. Pazarda da kooperatiflerin hakim olduğunu belirtiyor. Burada yine taşa çarpacağını nereden bilebilir ki! Çok geçmeyecek, yine aynı kooperatifler sayesinde Macaristandan özbekistana kadar geniş bir coğrafyaya bahçivanlığı öğreten Bulgarlar, dış pazardan soğan, domates, sarmısak, biber, patates gibi bahçe ürünleri ithal eder duruma geleceklerdir. Aynı zamanda Türkiye pazarlarını gören Bulgar vatandaşları hayretten hayrete düşeceklerdir. Fakat yazarımız bir kere önüne sosyalizmin üstünlüklerini göstermek gibi "yüksek" bir hedef koymuştur ve ısrarla bu hedefine doğru koşmaktadır.

Sosyalizmin "büyük üstünlüklerini ve yararlarını" göstermede Dimitrovgrat kasabasını örnek vermek yazarımız için belki de en büyük gerçeklerden biri olmuştur. Burası yeni rejimin kurduğu ve övündüğü bir sanayi kasabasıdır. Yazarımız: "Bütün halk demokrasileri, kurtuluşlarından sonra endüstriye büyük bir ehemmiyet vererek böyle yeni yeni sanayi şehirleri kurmuşlardır. Yeni bir cemiyetin yeni hamle kudretini anlamak için bu sanayi şehirlerini görmek lâzımdır" demektedir. Ve devamla Bulgaristanın ağır sanayi kurduğunu, çelik endüstrisi meydana getirdiğini söylemektedir.

Fakat neden bütün bunlar an Sovyetler Birliğinden değerli bir tecrübeymiş gibi basma kalıp bir şekilde alınıp uygulandığını görememiştir. Belki bir zamanlar Rusyada bolşeviklerin Ekim devrimini gerçekleştirdikten sonra iktidarda tutunabilmek ve dünyada tek başına olmaları ve kendi kendilerini savunabilmeleri için bu yolu seçmiş olmaları her

halde doğruydu. Fakat aynı yolu körü körüne izlemek yöntemi "marksizm nazariyesi böyle gerektiriyor" diye bu yolu seçmek Bulgaristana fayda yerine zarar getirmiştir. Meselâ, Sofya yakınında Kremikovtzi gibi bir demir çelik fabrikası kurulmuş, bütün Sofya ovası ve başkent bu fabrikanın zehirli gazlarını solumakla, suyunu, toprağını kirletmekle kalmamış, üstelik bir de ta Cezayirden maden cevheri getirilerek işletilmeye başlamıştır. Aynı zamanda tipik bir tarım ülkesi olan Bulgaristanın tarımı giderek öldürülmüş; tarıma bağlı gıda sanayii de hiçe indirgenmiştir. Her ne kadar komünist liderler "Biz üç Bulgaristan yarattık!" diye bağıra bağıra övünseler de 45 yıllık sosyalist gelişim seyrinden sonra yine de Avrupanın en geri kalmış ülkesi durumuna düşmüştür. Esasen harpten yeni çıkan Almanya da bunun bir başka örneği değil miydi? Ancak yeni Bulgar yöneticileri Sovyet tecrübesini körü körüne uygulamak zorundaydılar, zira ülke Moskovanın sıkı diktası altına girmiş bulunuyordu. Her halde yazarımız da benzeri bir durumu hayal ediyordu.

Yolculuk notları, Kuzey Bulgaristana düzenlenen seyahat izlenimleriyle devam ediyor. Sofyadan Rusçuğa gidilecek... Yol üstü Pleven'de kalıp gecellemeleri icab ediyor. Yol boyunca hep yenilenmiş köylerden geçiyorlar, ikişer katlı köy evlerine hayran kalıyorlar. Fakat güya plânlı bir şekilde gelişen sosyalist nizamın hiç beklenmedik bir şekilde köyleri öldürüp plânsız bir şehirleşmeye yol açacağını, köylerde boş evler durup dururken kasabalarda meskensizlik yaşanacağını, yeni yöneticiler göremiyor da dışarıdan gel en bir konuk yazar nasıl görebilir ki!

Nihayet, Rusçuğa varıyorlar. Burada görülecek gösterilecek yerler var, gösterilecek kimseler var. Üstelik daha daha tarih de var. Lâkin zamanın Stahanofçusu Emine Koç, şehirdeki ipek fabrikasının en çalışkan kadını. Tabii, başka Türk kadınları da var. Yazarımızın da dikkatini çekmiş bir husus var ortada: "Onlar, âdeta fabrikanın şımartılmış çocukları gibi bir şey". Emine Koç adı, yıllar yılı sömürülecek, "Dimitrov" armağanıyla mükâfatlandırılacak. Yıllar sonra kendisiyle söyleşi yapmaya vardığım zaman eski Emine Koçtan eser bile kalmamış, yeni nizam, suyunu sıkıp almış, bir yana atmış olacaktı.

Yazarımız, Rusçukta ilk Türk kız lisesini ziyaret ediyor. Yine tekrarlayalım, bir on yıl geçmeyecek ki, Türk azınlığın bu edinimlerinin üzerine bir çizgi çekilecek, "buraya kadardı, yanlışlıktı" diye herşeyler tarihin çöplüğüne atılacaktır. Böylece yeni iktidar da Türk ahalisine karşı uyguladığı siyasetinde eski iktidarlardan asla farklı olmadığını göstermiş olacaktı². Ve o günlere bir on yıl sonra değil, daha ertesini yıl, parti Merkez Komitesinin o meşum Nisan plenumundan hemen sonra girilecektir. Okullar, Bulgar okullarıyla birleştirilecek, gazeteler kapatılacak, ana dilinde öğrenim sınırlandırılacak, hattâ o güne kadar verilen bu nimetlerden bir pişmanlık duyulacaktır. Ne var ki, bu aciz durumu dahi alkışlayan kimseler yetiştirilecek, bunun insanlarımız için daha iyi olduğunu savunmaya devam edeceklerdir.

Parti ve devlet kodamanları kendi kız ve çocuklarını kolayca istedikleri okullara soktuklarını ört bas etmek için "Türlere pek çok üstünlükler sağlandı" yaygarasını koparacaklardır. Ve bu yaygara bütün Bulgar halkına telkin edilmiş olacaktır. Zaten basma kalıpcılıkla düşünmeye alıştırılmış olan bu halk, bu yalanı da yutacak ve tekrar uyutulacaktır. Bu şekilde bir kurşunla iki kuş vurulmuş olacaktır. Bir yandan Türklerin kazanmaları ve edinimleri eller inden alınırken, diğer yandan milletin gözlerine toz atılacak, yeni parti siyasetinin doğruluğu ispat edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca Türk düşmanlığı da yavaşça beslenmiş olacaktır.

Yazar, vardığı her yerde gördüklerini kaçınılmaz Anadolu köyleriyle mukayese ediyor. Aradaki farkı ileri sürerek: "... burada halkın malı olan toprak sürülmüş; köyler harabeyi andırmıyor, evler birer kovuk değil, insanların hepsi mesut ve neşeli, üstleri başları tertemiz" diyor.

Ve biz yazarımızın yeniden uzak görürlükten uzak kaldığını görüyoruz. Toprağı halkın, yani, umumun malı yapmakla başlayan hareket, aşama aşama toprak sahipliği duygusunu yok etmekten çeçerek toprağı devletleştirmeye kadar varıyor. Bulgaristan bu yolu boydan boya geçtiği için bugün onun acı meyvalarını topluyor. Bu uğurda önce tarım kooperatifleri kurulacak. Sonra onların irileştirilmesine, yani 2-3 köy kooperatifinin birleştirilmesine geçilecek. Birkaç zaman sonra da bu birleşmiş kooperatifler daha da irileştirilerek AFK adı altında agrar sanayi koperatiflerine çevrilecektir. Artık kimin toprağı nerededir; hangi traktörcü hangi köy kırlarında çalışıyordur, asla önemi yoktur. Önemi olmayınca da toprağı acımasızca çiğneyebilmekte, zehirleyebilmektedir. İşte, yeni yöneticilerin tuttıkları çıkmaz sokak budur. O yüzden demokrasiye geçiş yıllarında bu yanlış birimlerin hemen hepsi yıkılarak toprak tekrar sahiplerine iade edilecek, ancak ne yazık ki, köylerde nüfus kalmadığı için bu defa toprağı işleyecek insan da bulunmayacaktır. Bu acılar deneyimi, daha doğrusu körü körüne kopyacılık da böyle sona ermiş olacaktır.

O meşum Nisan plenumundan sonra 33 yıl boyunca devlet ve parti yönetiminin başında bulunan Todor Jivkov gün gelecek: "Sosyalizm, vaktinden önce dünyaya gelmiş bir düşük çocuktur" diye itirafta bulunacaktır. Fakat bu, ta 90'lı yıllarda olacaktır. Şimdi ise henüz 50'li yıllardayız.

Ruşçuk'un Smirnenski köyünde yazarımız tekrar güler yüzlü, sıhhatli insanlar, "evleri, kadın ve çocuklarıyla köyden ziyade bir kasaba intibasını veren bu köyde" o günlerin kaçınılmaz sorusunu soruyor: "Buradan da hicret edenler var mı?"

"Var, diyorlar. Fakat gidenler, yazdıkları mektuplarda pişman olduklarını söylüyorlar".

Ve yazarımız tekrar: "Bir bu köyü, bir de bizim zavallı sefil ve perişan Anadolu köylerini düşündüm. Ve kendilerine acıdım" diyor. Sonra köyü anlatıyor enine boyuna... Ancak çok geçmeyecek, sadece gidenler değil, kalanlar da pişman olacaktır. Çünkü yeni idareciler de bir öncekilerin siyasetini devam ettirecekler, Türk ahalisinden bir an önce arınma yollarını aramaya başlayacaklardır.. Bu sebeple her 10-15 yılda bir "göç" oldusu yaşanacaktır... Bu öyle feci bir olaydır ki, hiç bir şekilde Bulgaristan Türkünün yerleşip sadece evini yerini yapmak değil, kendi aydınlarını yetiştirmek, kendi kültürünü geliştirmek, anelerini, dinini, dilini yaşatmak istemesine de engel olacaktır.

Köyde bir mağazaya girerler. Muzaffer "yoldaş" tekrar - her yerde olduğu gibi!- burada da tezgâhtar kadına sorar: "Planını doldurdun mu?" Yazarımız, hayret eder: "Ne plânı? Bakkal dükkânında da plan mı olurmuş?" Cevap: "Olur, tabii!" Evet, sosyalizmde bakkal dükkânlarının da planları vardı, fakat hiç bir zaman eksik ve noksandan kurtulamadılar."Tüketim mallarının bol sulu bir nehir gibi akacağı" günleri vaadettiler, eni sonu 1990 kışında âdeta rüzgârların süpürdüğü, sellerin götürdüğü bakkal raflarını gördük...

Ordan kooperatif çifliğini gezip görüyorlar. Yeni binalar, inek, at, domuz bakılan yerler gün günden gelişiyor. Bir genç: "Biz daha Sovyetler derecesine erişemedik!" diyor. Oysa aynı yıllarda Sovyet sovhoz köylülerinin karınlarını bile doyu ramadıklarını

nereden bilsin! Bunu yazarımız da mı bilmiyordu? Her halde daha sonra Sovyetler Birliğine yaptığı 45 günlük ziyareti sırasında biraz biraz görmüş olacaktır.

Biz, tekrar yazarımızın yolunu izleyelim. Dobrucadan Şumnu yöresine geçiyorlar. Varılan yer İzgrev (Aydoğdu) köyü. "Yine köylü Türklerle karşılaşılıyor, görüşüyorlar. Zaten maksadı da bu: "Acaba sosyalizm Türk köylüsüne neler verebilir?" Bir köylü:

"Biz, kooperatif nedir bilmezdik. Fakat kooperatife gireli şimdiye kadar çektiğimiz sıkıntılara acıdık. Sizde de kooperatif var mı?" "Yok, dedik. "Ha, benden onlara selâm söyleyin, akılları varsa kooperatif kursunlar. Köylü için bundan başka kurtuluş çaresi yok. Bak bize. Dün karnımızı güç doyuruyorduk, bugün zenginliğe kavuştuk..." Herkes çalışıyor, herkes kazanıyor. Önlerinde yeni bir ufuk açılmış... Bütün tarlalar makineyle sürülecek ve Aydoğdu köyü mamur, zengin bir köy olacak..."

Bu ziyaretleri sırasında öyle oluyor ki, hep Türk köylerini gezip görüyorlar." Fakat geçtiğimiz yerlerde gördüğüm manzara Bulgar köyleri çok daha mamur, daha zengin. Kooperatifleri daha büyük, daha muntazam" diyor. Nedenini araştırmıyor, düşünmüyor, sormuyor. Buna rağmen sonuç olarak: "O zaman Bulgaristanda tam manâsıyla köyde sosyalizm kurulacak ve bunun meyvalarının toplanmasına başlanacaktır" diyor.

Elbet Bulgar köylerinin daha mamur, daha zengin olmalarının sebepleri vardır. Onlar, on onbeş senede bir göçmenlik nedir bilmezler. Yaptıkları evleri "Oğluma kalacak!" anlayışıyla sağlam yaparlar. Türk köylüsü "kalkın, gidin!" emrine alışmıştır. O yüzden ne esaslı ev yaptırır, ne avlusuna bir meyva ağacı diker, ne bir bağ yetiştirir. O, âdeta diken üstünde oturur gibi yaşamaktadır bu ülkede. Fakat gün gelip de Bulgar köylüleri de köyden şehre göçü başlattıktan sonra bütün köyler boşalacaktır.

Yazarımız notlarında daha bir inandırıcı olma arzusuyla geri kalmış bir tarım ülkesi olan Bulgaristanın nasıl ileri bir sanayi ve ziraat ülkesi haline geldiğini de anlatmaya çalışmış.

Bunları anlatmaya geçmezden önce, ayrı ayrı sanayi kollarının yabancı sermaye tarafından işletildiklerini söylüyor. Elli yıl sonrasına bakacak olursak yeniden özelleştirmeye giden Bulgar ekonomisinin tekrar yabancı sermayenin eline geçtiğini görüyoruz. O halde insanın kafasında şöyle bir soru doğuyor: "Peki, bu büyük ve anlamsız deneyimi yapmanın ne anlamı vardı? Bu, bir ulus üzerinde oynanan bir oyun değil miydi? Bu, bir milleti koba haline getirip onu "sosyalizm" deneylerine kurban etmek değil de neydi? Adeta bir kurbağa değerinde masaya yatırıp "Acaba dayanabilecek mi?" derce bir deneye tabii tatmak. Bu acı deneyin hesabını kimden sormalı, cevabını kimler verecek?

1944'ten sonra Bulgaristan, yine Sovyet tecrübesini izleyerek, beşyillik planlarla "gelişiyor". İnsanlar, beşyillikleri kısa vadelerde yerine getirmek için seferber ediliyor, yüzbinlerce insanın enerjisi işe koşuluyor. Sosyalist endüstrinin yaratılabilmesi için köy iktisadiyatı kurban ediliyor. Köy ahalisi yaşlanıyor, köyler boşalıyor. Giderek memleket ahalisi de yaşlanmaya başlıyor. Ahalinin bünyesinde dönüşülmez değişiklikler meydana geliyor. Bu değişiklikler yeni Bulgar idarecilerini korkutuyor ve onlar tekrar bir önceki idarecilerin denenmiş yöntemlerine baş vurma gereğini duyuyorlar.

Bütün bu gelişmelerin işçi sınıfının gayretleri sayesinde olduğunu belirtmeden geçemeyen yazarımız, Bulgar ihtilâl tarihinde işçi sınıfının hep başta geldiğini söylüyor.

Fakat çok geçmeyecek, vasıfsız işçi sınıfının bilimsel tekniksel gelişimin ön saflarında yürüyemeyeceği, iki sistem arasındaki yarışta artık bilişim, enformasyon

teknolojilerinin çözümleyici rol oynayacağı görülecektir. Artık mavi yakalıların yerini beyaz yakalılar alacaktır. O zaman "işçi sınıfının rolü" / nazariyesi ne olacaktır?

Öte yandan işçi sınıfının "ön mürrezesi" sayılan komünist partisi ve işçi sendikaları içinden yeni bir zümre türeyecek ve bütün yönetimi eline geçirmeye gayret edecektir. Bu maksatla sözünü ettiğimiz yeni zümre bilim, kültür ve propaganda araçlarını da eline geçirmiş olacaktır.

Zamanla ne işçi hareketinden, ne de sendika faaliyetinden bir eser kalacaktır. "İşçi hareketi" ve "sendika faaliyeti" gibi aldatmacaların sadece iktidarı birilerinin elinden alıp diğerlerinin eline vermek için başvurulmuş bir oyun olduğu anlaşılacaktır. 80'li yılların başlarında yine Türkiyeden Bulgaristanı ziyarete gelen Basın İş sendikası temsilcilerinden birisi (adını hatırlayamıyorum!) Bulgar sendika şefiyle görüşmesinde bana: "Söyleyin bey efendiye, sizde ne sendika kalmış, ne de sendikacılık!" diyecek, beni çeviride zor duruma düşürecektir.

İlerleyen sayfalarda müellifimiz, Sofyadaki sendika merkezini ziyaretini anlatmaktadır. Kendisi, sendikaların tarihi hakkında bilgileri dinliyor. Fakat bu arada komünist partisinin sendikalardan daima kendi maksadı uğrunda bir savaş aracı olarak kullanıldığını acaba kendisine söylediler mi? Zira sözüm ona "sosyalizm" yıllarında daima: "Sendikalar, komünizm okuludur!" sloganı üzere çalışıldığını ve eninde sonunda sendikaların rolünün hiçe indirildiğini görüyoruz. Öyle ki, demokrasiye geçişten sonra da ortaya çıkan her iki sendika, herşeyden önce yönetici kadrosuyla halâ, daha kapalı veya daha açık bir şekilde, yine de komünist partisinin istemleri yolunda çalışmaya, güya işçi haklarını savunuyorlarmış gibi görünmeye devam edeceklerdir.

Denilebilir ki, kitabın ikinci bölümünde yazarımız gezi notlarını tamamlayarak sosyal, iktisadi ve kültürel hayatın ayrı ayrı sahalarından edindiği izlenimleri dile getirmek istemiştir.

Buna göre ilk olarak tarım alanını ele almış. Burada da ganda yapıldığını" itiraf ediyorlar, ancak bu propaganda yöntemlerini anlatmıyorlar. Kulakların ve büyük toprak sahiplerinin yeni idarecilerle mücadeleye geçtiklerini söylemişler. Oysa mücadeleyi başlatanlar asıl yeni idareciler kendileridir.

Bu mücadelede komünist partisi galebe çaldığı, zira bu partinin evvelden beri köylüler arasında itibarı olduğu yalanı da kendisine yutturulmuş. Bunun hiç de böyle olmadığı bilinen gerçeklerdendi ve bunu ispata ihtiyaç bile yoktu. İkinci yerde Dimitrov'un köylüler arasında faaliyeti sayesinde kazandığı sevgi ileri sürülmüş. Bu da büyük bir yalan. Dimitrov, işçi sendikalarında çalışmış, isyan çıkarmış, yurt dışına kaçmak zorunda kalmışsa bu, onun köylüler tarafından sevildiğini göstermez ki!

"Parti, köylülerin kollektiflere kendi rizalarıyla girmelerini istiyordu. Bu işte, zor kullanılmasına katiyyen razı değildi. Hattâ bazı köylerde zorla kooperatife girmeleri için yaptığı baskıya mani oldu yalanıyla bu konuyu kapatıyor. Oysa sürülenler, toplama kamplarına gönderilmeler, öldürülmeler, tehditler hasır altı edilmiş, gizlenmiştir. Ve buna "geniş çapta propaganda yaptık" denilmiş. Asıl bu uğurda kullanılan "Sovyet tecrübesini" bilseydi, Bulgar köylüsünün yine de kolay kurtulduğunu anlayacaktı.

Sonra yine Sovyet tecrübesi örneğince tarımın makineleşmesi anlatılmış. Bu maksatla kulaklardan (toprak ağalarından) alınan makinelerle MTS'ler (makine traktör stasyonları) kurulduğunu, buralara Sovyetlerden yeni tarım makineleri getirildiğini ve köylülerin hayranlıkla bu makinelerin nasıl işlediklerini seyrettiklerini anlatmış. Bunun

sonucu olarak köylüler âdeta kollektiflere akın etmişlermiş.. Bütün bunlar bire dek o propaganda makinesinin palavraları olmaktan başka bir şey değildir.

Ancak yeni kurulan kooperatiflerin başına tek bir gün tarımda çalışmamış, bir dönüm toprak işlememiş, ne zaman ekilip ne zaman kazılacağını; ne zaman mahuslâtın toplanacağını bilmeyen, fakat komünist partisine körü körüne sadakatle hizmet eden kişiler getirildiğini neden anlatmamışlar? Bu gibi kimseler köylülere kar yerdeyken tarla sürmeye, tohum ekmeye zorluyor, öküzden süt vergisi aldırıyor, ineklerden yün istiyorlardı. Dekar başına et ve süt vergisi koyuyorlardı. "Bugün köylüler hep Sovyet makinesi ısıtıyor" diye bir cümle geçiyor metinde. Sanki başka makineler görme imkânları mı vardı? Ama köylü insanların traktör yerine artık "trak-duru" demeye başladıklarını söylemiyor. Bununla onlar Sovyet yapısı tarım makinelerinin düşük kalitede olduklarını anlatmak istiyorlardı.

Önceden köylü toprağını ancak 15 santimetre derin sürebiliyordu, şimdi 25 santimetre derinliğe inebiliyor, diyor. Daha sonra suni gübre, bilimin köy ekonomisine yardımını da unutmamış. Ne iyi ki, Lom kazasında uygulanan "ilerici" tecrübeyi anlamış. Zamanla bu "Lom deneyimi" âdeta Bulgar edebiyatında güldürü konusu olup gitmişti.

Ve bütün bunların sonucu tarımdan elde edilen gelirler artacaktır. Bu başarılarından dolayı da parti ve hükümet binlerce köylüye madalyalar dağıtacaktır.. Fakat onlarca, yüzlerce köylünün günlüklerinin birkaç stotinkayı (levanın yüzde biri) aşmadığını söylemeyecektir. "Bütün bu tedbirler sayesinde köy ekonomisi kuvvetlendi" denilmiş. Benim, kanaatim, köy ekonomisi kuvvetlenmişse işte bu korkunç sömürü sonucu kuvvetlenmiştir. Zira sıra gelmiş, ufacık bir makine parçası için köy kooperatifleri römorklar dolusu buğday satmak zorunda bırakılmışlardır.

Bütün bu anlatılanlar eni sonu Bulgar köylerinin boşalmasına, dolaylı yollarla nüfusun yaşlanmasına ve azalmasına, şehirlerde yaşanan mesken darlığına, insanlardaki toprak sevgisinin körlenmesine, çalışma alışkanlığının kaybolmasına ve bir sıra manevi değerlerin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Ancak yazarımız bunu öngörecekte durumda değildir. Onun gözleri "sosyalizmin başarılarıyla" kamaşmış olup kendi insanını da bu kuyuya atmaya hazırdır.

Kitapta "köylere kadar yayılan "sağlık teşkilatından da" bahsediliyor. Yine "kurtuluştan sonra" ifadesini kullanarak Bulgaristanın en ziyade muvaffak olduğu sahanın sağlık teşkilâtı olduğunu anlatmış. Bu "kurtuluştan sonra" ifadesi, memleketin yeni yeni Sovyet esareti altına girmesini kapatmak için uydurulmuş ifadelerden biridir. Tekrar Sovyet tecrübesinden faydalanıldığı ileri sürülmüş. Yazarımız, karşılaştırma yapmak amacıyla rakamlara başvurmuş. 22 milyonluk Türkiyede 14 500 hasta yatağı varken 7 milyonluk Bulgaristanda bu sayının 40 bin olduğunu söylüyor. O halde şöyle de sorulabileceğini unutup: Öyleyse hangi ülkede hastalanma oranı ve olayları daha yüksek? Bu gayretler sonucu Bulgaristanda doğum oranı düşecek, ölüm oranı doğumu sollayacaktır. Çünkü "Sovyet tecrübesi" kaçınılmaz olarak bunu böyle kılacaktır!

Her köyde hastane, doğum evi gibi israfların önünü almak için girişilen önlemler de zamanla düşecek sağlık hizmetleri kalitesini bir türlü yükseltmeyecektir. Yeni idareciler, parti kocamanları çocuklarını tıp okullarına gönderecekler, fakat bunların arasından pek azı kalifiyeli uzman doktorlar olarak yetişecek, ana babaları kendilerini çocuklarının tedavi etmelerinden korkacaklardır.

Önceleri memlekette 5 doğum evi yerine şimdi 650 doğum evi var diyen yazarımız, bir kırk yıl sonra doğum oranında meydana gelecek korkunç düşüşü de tabii, öngöremez.

Burada doğumu teşvik için alınan önlemleri belirtmeden geçemeyeceğini. Her yeni doğan ilk çocuk için 160; ikincisi için 240; üçüncüsü için 480; dördüncüsü için 800; beşincisi için 1000 leva verildiğini yazmış. Bundan başka anne çalışıyorsa birinci çocuğu için aylık kazancına 12; ikincisi için 28; ve, nihayet, beşincisi için 136 leva zam yapıldığını kaydetmiş. Bu durum belki başlangıçta öyle imiş, fakat zamanla sadece azınlıkların fazla çocuk aldıkları görülünce üçüncü çocuktan sonra hiç bir şey verilmemiştir. Buna rağmen Bulgarlar uzun yıllar birer çocukla yetinmişler, hattâ zamanla hiç evlenmemeyi veya evlenseler bile asla çocuk almamayı tercih etmişler, bu yüzden özellikle Çingene ve Türk azınlığı arasında görülen fazla doğumu teşvik etmekten vazgeçmişlerdir.

Üzerinde önemle durulan konulardan biri de "Maarif meselesini nasıl halletmişler?"dir. Bugün bu konuya ayrılan sayfaları okurken kaçınılmaz, olarak o yıllarla şimdiki durum arasında bir karşılaştırma yapmaktan kendimi alamıyorum. Evet, o yıllarda Bulgaristan Türklerinin öğrenim hayatında köklü bir devrim yapmak için çok emekler harcadı. Okullar açmak, öğretmenler yetiştirmek, insanları okur yazar yapmak için pek çok gayretler sarfedildi. Fakat bir elli yıl bile geçmeden bütün bu yapılanlardan âdeta pişmanlık duyuldu. Bir biri ardından gazetelerimiz, yayınevimiz kapatıldı, radyomuz çalışmaz oldu; okullarımız elimizden alındı, ana dili adı altında ıkıla sıkıla, "seçmeli, serbest seçmeli ve daha bilmem hangi saçmalı" maskeler altında Türk çocukları kendi anadillerini okuyamaz oldular. Herşeylerin üstüne bir çizgi çekildi ve durum hemen hemen 1944'ten öncekisine benzer bir hal aldı. Şimdi rahat rahat sorabiliriz: Hani o ruştıye okulları, gimnazıyalar, pedagojiler, üniversitelerdeki bölümler? Hepsi güzel bir masal dünyasıymış gibi maziye karışıp gitti... Bir zamanlar geldi ki, Türkçe yazılmış ve basılmış kitaplar, velev ki, ilerici Türk yazarlarından olsun, velev ki, Marksın Leninin olsun, Bulgar veya Rus klasiklerinin eserleri olsun, Türkçeyse kütüphanelerden toplatılarak yakıldılar, eritildiler. Yanutta Prof. Muharrem Ergin'in Türk Grameri kitabı gibi, bir yandan satışa salınıp bir yandan toplatıldılar. Oysa bize bu işi sadece faşistlerin yaptığını söylemişlerdi. Peki, şimdi bunu yapanlara ne demeliydi?

Çok geçmedi, sosyalist toplum da tösledi, güya demokrasi dönemine açıldık. Ancak ne okullarımızı, ne de bir önceki edimimlerimizi geri alabiliyoruz. Demek oluyor ki, Nasreddin Hoca masalındaki gibi, bütün kavga bizim yorganın üstüneymiş! Şimdi Avrupa Birliği kapılarından adımladığımız bir anda kendimizi "topyekün çelişmesiz, pürüzsüz bir toplum olarak" göstermek istiyoruz.

Zekeriya Sertel, Sofya Pedagoji Okulu öğrencileriyle karşılaşması sırasında müdür öğrencilere: "İşte, Zekeriya Sertel karşınızda. Öğrenmek istediğiniz bir şey varsa, sorun!" diyor.

Şimdi, yarım asır sonra, sağ olsaydı, müellife bir çok sorular sorabilirdik: "Siz, Türk toplumuna bu yolu mu tavsiye ediyordunuz? Size anlatılanların sahtekârlık olduklarını anlayamayacak kadar da mı saftınız, yoksa hayallerinizi, gerçek olarak mı kabul ediyordunuz?" Ve daha neler neler... Demek ki, yazarlık mesleği gerçekten de büyük sorumluluk gerektiren bir meslek!

Yazarımız, Bulgaristanda bilim ve bilim işçilerinin durumu hakkında da bilgi topladığını kaydettikten sonra yeniden eski ile yeniyi karşılaştırıyor; yeni şartlarda bilim işçilerinin ve bilimin önünde açılan imkânları anlatıyor. Fakat tekrar ya ona anlatılanların

propaganda olduğunu anlayamamış, ya da ona öyle olması yaramıştır, diyorum. Adını andığı Akademisyen Todor Pavlov ve Sava Ganovski gibi şahıslar yıllar yılı Bilimler Akademisinin başında kalarak Komünist partisinin istediği yönde "bilim" yapmışlar, birçok bilim işçisi "faşist" damgasıyla damgalanmış; sosyoloji, genetik gibi ileri bilim sahaları inkâr edilmiş, sonradan yüzde yüz sahtekâr oldukları açıklanan Miçurin ve Lisenki gibi sahtekâr Sovyet "bilim" adamlarının tecrübesiyle Bulgaristanda da bir sıra sahtekârın ortaya çıkmasına yol açılmış, parti üyesi olmayan yeya olmak istemeyenlerin önüne set çekilmiş; bilim, dünyadaki gelişiminden koparılmış, bir tek sözle "ilerici" Sovyet biliminin kuyruğuna bağlanmıştır.

O nedenle onlarca kısır "bilim enstitüsü" yaratılmış, buralarda onbinlerce yeteneksiz bilim işçisi çalıştırılmış, biliminsoysuzlaşmasına yol açılmıştır. Özellikle azınlıklar arasından göstermelik birer ikişer kişi "bilim işçisi" ilân edilmiş, onlar da genelde siyasal ve politik amaçlarla çalıştırılmışlar, fakat asla başarılı olamamışlardır. Burada örnek göstermek gerekirse Halil Etem'in 25-30 yıl boyunca Bilimler Akademisinde çalışarak M.K. Atatürk konusunda ancak ufak tefek bir kitapçık yazabildiğini! kaydedebiliriz. "Gelişmiş sosyalizm" diye adlandırılan yıllara gelindiğinde, örneğin, Türk azınlığı arasından yetiştirilen bilim adayları sayısında âdeta bir patlama olmuş, hattâ Orlin Zagorov gibi profesörler dahi yetiştirilmiştir. Bu kimseler zamanın istemleri doğrultusunda, Bulgar Komünist Partisinin şoven politikasına hizmet eden kitaplar yazmışlar, "soyadönüş sürecinin" bayraktarlığını yapmışlardır. Yeri gelmişken burada Kamen Kalinov (Fahredden Halilov), Ziyneti , Elmas Tatarova, Salif İlyazof (Aleksandrov), Hüseyin Memişev gibi daha bir sıra yanlış bilim adamı yetiştirilerek Türk azınlığın eritilmesi yolunda katkıları sağlanmıştır.

Öteki bilim ve sanat sahalarında da durumun aynı olduğunu belirtmemize ihtiyaç olmadığını kaydetmekle yetineceğim.

Bu yıllar içinde yetişen "yeni insan tipleri"nin sıralamasını yaparken yazarımız, "Gavazov" adını anıyor. "Bulgaristanı ilk ziyaretimde yanıma Süleyman Gavazov adında bir Türk genci verdiler. Canlı, hareketli, heyecanlı bir genç. Pırıl pırıl yanan gözleri var. Sözleri, hareketleri, düşünce ve duyguları ile büsbütün başka bir alemin çocuğu" diyor. Evet, başka bir alemin çocuğudur Gavazov ve her zaman da öyle kalmıştır. Rejime alabildiğine ve körü körüne hizmet edenlerin başında gelenlerden biriydi.

Ve ne yazık ki, yazarımızın gösterdiği diğer "olumlu örnekler" de zamanla parlamadan sönmüş yıldızlardır. Onlara bakarak Bulgaristan Türklerinin az zamanda "büyük hamleler yapabildiğini" yazmış ve bunun büyük bir kısmını, hiç şüphesiz ki, partinin yetiştirdiği bu yeni tip insanlara borçludur" diyor.

Burada yeniden yazarımızı yalanlamaktan kendimi alamıyorum. Komünist partisi kendi iktidarını sağlam raylar üzerine oturtuncaya kadar Bulgaristan Türklerine bir miktar olanaklar sağlamlasça da zamanla bir daha vermemek üzere hepsini ellerimizden çekip almıştır.

Yavaş, yavaş kitabın son sayfalarına geliyoruz. Bu birkaç sayfa Bulgaristanın dış siyasetine ayrılmış ve kaçınılmaz olarak Türkiyenin yürüttüğü dış politik hatla karşılaştırmalar yapılmıştır. Okuyalım:

"Türkiye idarecilerinin anlamadıkları ve anlamak istemedikleri bir nokta var: Onlar, halâ Sovyetler Birliğini Çar Rusyasından; Bulgaristan Halk Cumhuriyetini faşist Bulgaristandan ayırt edemiyorlar. Halbuki, bu iki komşumuz da büyük bir inkılâp yapmışlar. Sosyalist rejimlerin istilâcı ve emperyalist emelleri yoktur. Bütün gayeleri

barış içinde kendi rejimlerinin gelişmesini temin etmek, halklarının maddi ve kültürel seviyelerini yükseltmektir" diyor..

Yazarımızın bu kadar saf olması insanı gerçekten de şaşırtıyor, doğrusu. "Bütün dünyada sosyalizmin zafere ulaşması için çalışmasının" ne demek olduğunu anlaşılır bir dile çevirecek kadar da mı yeteneği yoktu? Sovyetler Birliğinin Çarlık Rusyanın emellerinden bir an dahi vazgeçmeyerek dünya hakimiyetine soyunduğunu büyük devletlerin yöneticileri görüyorken yazarımız neden görememiştir? Nihayet, 90'lı yıllara gelindiğinde koskoca Sovyetler Birliğinin alçıdan bir heykel gibi yakılıp gittiğini ve bir sıra bağımsız devletlerin doğuşunu gördük. Oysa yazarlar uzak görürlü kimseler olmalıydılar, değil mi?

Yahutta başka türlü söyleyelim: 50-li yılların başında tek tük solcu yazarlar Bulgaristana sığınmışlardır. Ama hiç bir zaman Türkiye yüzbinlerce insanını Bulgaristanın üstüne yıkmamış, maalesef, güya barışçı Bulgaristan, her 15-20 yılda bir kere bunu böyle yapmış, yüzbinlerle vatandaşını yurtdışı etmiştir.

Evet, ZAMAN İÇİNDE ESKİYEN BU KİTAP yarım yüzyıllık ömrünü şerefle tamamlayamamış, yazarının bir abidesi olmak şansına nail olamamış, kitleleri kandırmak, yanlış yönlendirmek gibi, dinen tabiri yerindeyse, "bir günah eseri olarak" kalmıştır. Bu nedenle her eline kalem alacak kişiye ders olması gereken bir örnek teşkil etmekten öte gidememiştir.

D İ L

OĞUZ BOYLARININ ADLARI ÜZERİNE

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Bildirimde Oğuz boy adlarının etimolojisi üzerinde duracağım. Bilindiği gibi Balkanlarda yaşayan Türkler de büyük çoğunlukla Oğuz Türklerindedir. Bu sebeple Oğuzlar ve onların boyları üzerine yapılacak inceleme ve araştırmalar; Türkmenistan, Azerbaycan, Irak ve Anadolu Türklerini ilgilendirdiği kadar Balkan Türklerini de ilgilendirir. Bu bildiride 24 Oğuz boyunun adı üzerinde ayrı ayrı durulacaktır.

Oğuz boy adlarının okunuşları için dört, anlamları için üç kaynağı esas aldım. İlk kaynak Kâşgarlı Mahmud'un 1074'te yazımını tamamladığı DLT'dir. Kâşgarlı, Oğuz maddesinde 22 boyun adlarını ve damgalarını vermiş; anlamları belirtmemiştir. Kâşgarlı için Besim Atalay (Ankara 1998) neşrini kullandım; boylar birinci cildin 55-58. sayfalarında yer almaktadır.

İkinci kaynak 14. yüzyılın başlarında yazımı tamamlanan Reşideddin'in Câmiü't-Tevârîh'idir. Reşideddin, 24 boyun adını, damgasını, ongununu (boy için kutsal olan hayvan), ülüşünü (ziyafetlerde boyun payına düşen et'in, hayvanın hangi parçası olduğu) ve Farsça anlamını vermiştir. Reşideddin için Zeki Velidi Togan'ın "Oğuz Destanı – Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili" (İstanbul 1982) eserini kullandım. Togan yayınında İstanbul'daki en sağlam yazmalar ve çağdaş neşirler dikkate alınmıştır. Boylarla ilgili bilgiler Togan neşrinin 50-52. sayfalarında yer almaktadır.

Üçüncü kaynak Yazıcıoğlu'nun 15. yüzyıla ait Târîh-i Âl-i Selçuk'udur. Büyük ölçüde Reşideddin'e dayanan Yazıcıoğlu da boyların adlarını, damgalarını, kuşlarını (ongunlarını), süňüklerini (ülüşlerini) ve Türkçe anlamlarını verir. Yazıcıoğlu için Faruk Sümer'in Oğuzlar (İstanbul 1992) kitabını kullandım. Sümer, Yazıcıoğlu'nun Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Kütüphanesi 1390 numaradaki yazmasını kullanmıştır. Boylar, Sümer'in eserinin 171. sayfasındadır.

Dördüncü kaynak, 1660'ta Ebülgazi Bahadır Han tarafından yazılan Şecere-i Terâkime'dir. Ebülgazi de boyların adlarını, damgalarını, kuşlarını (ongunlarını) ve adların Türkçe anlamlarını vermektedir. Ebülgazi için Zuhâl Kargı Ölmez'in Şecere-i Terâkime (Ankara 1996) neşrini kullandım. Boylar, bu neşrin, 153 ve 159-161. sayfalarında bulunmaktadır.

Kâşgarlı dışındaki müellifler boy sırasını Bozok, Üçok ve Kün Han, Ay Han, Yıldız Han, Kök Han, Tag Han, Teñiz Han sırasına göre vermişlerdir. Biz de aynı sırayı takip ettik. Boyların damgaları, ongunları (kuşları) ve ülüşleri (süňükleri) konumuz dışında olduğu için onlar üzerinde durmadık. Sadece boyun adı (kaynağa göre söylenişi) ve kaynakta verilen anlam üzerinde durduk.

Etimolojisi yapılacak kelimenin anlamının bilinmesi şarttır. Anlamı bilinmeyen kelimelerin etimolojisi yapılamaz. Bu bakımdan eski çağlara ait yer ve kişi adları üzerinde yapılan etimolojiler daima meşkûttur. Ancak eski bir kaynakta, özel ismin anlamı belirtiliyorsa etimoloji yapılabilir. Anlam belirtilmediği hâlde özel adlar bazen ait oldukları yer veya kişinin özellikleriyle ilgili olabilir. Bu gibi ipuçlarına dayanılarak da muhtemel etimolojiler yapılabilir. Çok eski özel adlar için kaynaklarda verilen anlamlar, halk etimolojisine dayanan yakıştırmalar da olabilir. Bu takdirde yapılacak etimoloji yine şüphelidir. Oğuz boyları için Reşideddin, Yazıcıoğlu ve Ebülgazi Bahadır Han tarafından verilen anlamların tamamı veya bir kısmı da halk etimolojisine dayanıyor olabilir. Ancak elde başka veri yoksa araştırmacının dayanacağı başka bir şey de yok demektir. Mecburen verilen anlamlardan hareketle bazı denemeler yapacaktır. Nitekim bugüne kadar yapılan da budur. Ancak bizim verilerimiz açısından unutulmaması gereken iki nokta vardır. Biri 14, diğerleri 15 ve 17. yüzyıllara ait olan ve farklı coğrafyalarda yazılmış üç kaynakta

verilen anlamlar büyük bir çoğunlukla birbirini tutmaktadır. İkinci olarak Beğdili, Kara Evli, Ala Yundlu boy adlarının anlamları ve etimolojileri çok açıktır. Bu hususlar, diğerleri için verilen anlamların da “doğru” olabileceğini düşündürmektedir. Bu mülâhazalardan sonra boyların adlarına geçebiliriz. Boyların etimolojisi hakkında Zeki Velidi Togan ve özellikle Bahaeddin Ögel, kendilerinden önceki görüşleri de aktararak önemli görüşler ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla onların nakil ve fikirlerinden ben de geniş ölçüde yararlanarak sonunda kendi görüşümü açıkladım.

Kayı

Boyun adı Kâşgarlı’da *Kayıg*, diğerlerinde *Kayı* biçimindedir. Üç kaynakta da anlam “muhkem” yani “sağlam” olarak verilmiştir.

Zeki Velidi Togan, kelimenin *Qay*, *Qıyat* vb. şekilleri de olduğunu belirterek (Togan 1982: 96) *Kayı* ile Moğol boyu *Kay*, *Kıyan*~*Kıyat* arasında ilişki kurar. Bahaeddin Ögel de Reşideddin’in *Kıyan* hakkındaki açıklamasını naklederek aynı ilgiyi kurar. Reşideddin, Cengiz’in kabilesi *Kıyan* hakkında şöyle diyor: “Moğol dilinde ‘Kıyan’, dağın tepesinden akan kuvvetli sele denir. Sert, çabuk, kuvvetli anlamına da gelir. ‘Kıyan-Bahadır’ çok yiğit ve cesur bir kişi idi. Bu ad, yiğitliğinden dolayı ona verilmiştir. ‘Kıyat’ sözü, ‘Kıyan’ın çoğuludur.” (Ögel 1971: 329). Ögel, bu açıklamayla Reşideddin’in *Kıyan* kabile adını Türkçe “kaymak” fiilinden getirdiğini ileri sürüyor. Ögel’in kendisine göre de *Kayı* adının *kay*-’dan gelmiş olması “birinci ve en önemli ihtimal”dir (Ögel 1971: 329-330). Ben DLT’deki *kay*- “meyletmek, kaymak” ve *kayıg yer* “yoldan sapa olan yer” kelimelerinin *Kayıg* ile ilgili olduğunu düşünmüyorum. “Kaymak, yoldan şaşmak” ile “muhkem”in anlamca ilgisi yoktur. Tabii ki *Kayıg*~*Kayı* adının *katıg*~*katı* ile de hiçbir ilgisi yoktur; çünkü *katıg*, Türkçede hiçbir zaman *kayıg*~*kayı* biçimine dönmemiştir.

Bence *Kayıg* boy adı, DLT’deki *kadır* “güç, sarp, zor”, *kadı-*, *kadırgan er* “kimseye boyun eğmeyen adam. Başı sert hayvanlara da böyle denir.” kelimeleriyle ilgilidir. DLT’ye göre *kadır neş* “güç olan nesne”, *kadır yer* “sarp yer”, *kadır kış* “kara kış”, *kadır çan* “hakanların sert ve çetin olanı” demektir. *Kadır* ve *kadırgan* kelimeleri, bir *kad-* fiili tasavvur etmemizi mümkün kılar. “Sert, katı, sağlam olmak” anlamında *Kad-* fiilinden *g* ile yapılan *kadıg* ismi de şüphesiz, “sert, sağlam, katı, zor” anlamlarına gelir. “Kayış” anlamındaki *kadış* kelimesinin de aynı fiilden gelmiş olması mümkündür. Bilindiği üzere Eski Türkçedeki ... sesi Oğuzlarda *y* olmuştur. Kâşgarlı Mahmud da Oğuzlara mahsus olduğunu bildirdiği birçok kelimeyi *y* ile kaydetmiştir. Dolayısıyla bir Oğuz boyu olan *Kadıg*’ın Kaşgarlı tarafından *Kayıg* olarak kaydedilmesi tabiidir.

Bayat

Kelime dört kaynakta da *Bayat* biçiminde kaydedilmiştir. Reşideddin ve Yazıcıoğlu’nda anlam “devletli ve nimetli”, Ebülğazi’de sadece “devletli” olarak verilmiştir.

Togan kelimeyi *bay*’ın çokluk biçimi olarak düşünmüştür (Togan 1982: 97). Moğollarda da *Bayit* ve *Baya*’ut kabile adları vardır. Kıpçak boylarından birinin adı da *Bayawut*’tur (Ögel 1971: 331-332).

Bence de Togan'ın düşüncesi doğrudur; *Bayat*, “zengin” anlamındaki *bay*'dan gelmektedir; çünkü *bay*'ın anlamı ile *Bayat* için verilen “devletli ve nimetli” anlamları uyuşmaktadır. *Tarkat*, *oglit* gibi kelimelerde görüldüğü gibi Eski Türkçede +At~+It çokluk eki vardır. *Oglit*, *ogul*'dan geldiği gibi *Bayat* da *bay*'dan gelmektedir. *Tarkat* ve *oglit* kelimelerinin teklik biçimi *tarkan* ve *oglan* olduğu gibi *bayat*'ın da teklik biçimi *bayan*'dır ve bu kelime de Avar hanının adı *Bayan*'da bulunmaktadır.

Alka Evli

Boyun adı Kâşgarlı'da *Alka Bölük*, Reşideddin'de *Alkavlı Avul* (~*Alkaravlı*), Yazıcıoğlu'nda *Alka Evli*, Ebülğazi'de *Alka İvli* biçimindedir. Anlamı, Reşideddin “vardığı her yerde başarı ve refaha mazhar olan”; Yazıcıoğlu “her yere yürürler, muvafakat ederler”; Ebülğazi “muvafık” olarak vermiştir.

Adın ikinci kelimesi “*bölük*, *avul*, *evli*” açıktır; *avul* Türkiye Türkçesinde “ağıl”, bazı Türk lehçelerinde “köy” demektir.

Bahaeddin Ögel, bu boyun hemen arkasından gelen *Kara Bölük* ~*Kara Evli*'ye bakarak bunun da *Ala Evli* olması gerektiğini düşünmekte; fakat *k* sesini açıklayamamaktadır (Ögel 1971: 333-334). *k*, inorganik bir türeme olabilir; dolayısıyla *Ala Evli* x *Kara Evli* açıklaması doğru kabul edilebilir. Nitekim ben de bir Türgiş oymağının Çincedeki biçimi *A-li-şe* ile *Ala Ebçi* ~ *Alka Evli*'yi birleştirmiştim (Ercilasun 2006: 91).

Ancak sorun, sadece *k* sesinde değildir. Kaynakların verdiği anlam da “ala, alaca” ile ilgili değildir. Bence ikinci bir ihtimal, kelimenin “ön, ileri” anlamına gelen *al* isim köküyle ilgili olmasıdır. +*ka*'yı kalıplaşmış bir yönelme hâli eki olarak düşünebilir ve *alka* sözüne “ileriye doğru” anlamını verebiliriz.

Üçüncü bir ihtimal *alka*'nın, *alkag* kelimesinin Oğuzca biçimi olmasıdır. Kaşgarlı Mahmud, *Kayıg* kelimesindeki *g*'yi düşürüp kelimenin Oğuzca biçimi olan *Kayı* biçimini vermemiş olsa da bu, her yerde aynı davranacağı anlamına gelmez. Oğuzlara ait kelimelerde birçok defa Oğuzca biçimi vermektedir. Burada da *alkag* yerine Oğuzca biçim olan *alka*'yı vermiş olabilir. *Öl-* fiilinden *g* ile türemiş olan *ölüg* nasıl “ölü, ölmüş olan” anlamına geliyorsa “övmek” anlamındaki *alka-* fiilinden *g* ile türemiş *alkag* da “övlümüş olan” anlamına gelir. “Övlümüş” anlamı da Reşideddin'de verilen “vardığı her yerde başarı ve refaha mazhar olan” anlamına uyar. Ayrıca “övlümüş” anlamı da “Kara Evli” ile bir zıtlık oluşturur. Bilindiği gibi Dede Korkut'ta oğlu kızı olmayanları “*Allah Ta'âlâ kargayuptur.*”; bunun için de onlar “kara otağa” kondurulur (Ergin 1994: 78); yani kargananlar “kara evli” olur. *Karga-* fiilinin zıt anlamlısı ise *alka-* fiilidir; dolayısıyla *alkag*, yani övlümüş olanlar da “ak evli” olurlar.

Kara Evli

Boyun adı, Kâşgarlı Mahmud'da *Kara Bölük*, Reşideddin'de *Kara Avul*, Yazıcıoğlu'nda *Kara Evlü*, Ebülğazi'de *Kara İvli* olarak verilmiştir. Reşideddin'in “kara yolda ve iyi giderdi” anlamını verdiği isme, Yazıcıoğlu “evleri kara”, Ebülğazi “her

kayda olursa çargâh (büyük çadır, otağ) birlen olturguçı” anlamını vermiştir. Faruk Sümer, Reşideddin’deki anlamı “kara otağlı” olarak belirtmiştir.

Bu boyun adında bir tereddüt yoktur; anlamı ve etimolojisi açıktır.

Yazır

Kelime Kâşgarlı’da *Yazgır*, diğerlerinde *Yazır* olarak verilmiştir. Reşideddin’de anlam “çok ülkelerden insanlar senin tarafını tutar” şeklindedir. Yazıcıoğlu’nda “çok vilâyet anuñ ola” şeklinde, Ebûlgazi’de “iller akası (ağası)” olarak verilmiştir.

Togan; Sultan Veled’in bir şiirinde “*yazar*” kelimesinin hem kabile ismi olarak, hem “kâtip” anlamında geçtiğinden hareketle *yazır*’ın “kâtip” anlamına gelebileceğini düşünüyor. Togan’a göre *Yazır* boy beylerinin Oğuz hanlarının veziri olması da onların “okur-yazar” olduğuna delâlet etmektedir. Togan ayrıca kelimeyi “*yazığ+er*” şeklinde açıklamakta ve “*As*”’ın başka bir şekli olan *Yazığ*’dan hareketle *Yazır* boyu ile *As* kabilesi arasında ilgi olabileceğini düşünmektedir (Togan 1982: 101). Ben *Yazır* ile On Okların *Asi-kie* boyu arasında ilgi kurmuştum (Ercilasun 1996: 91).

Paul Pelliot’ya göre *Yazır*, “yaymak” anlamındaki *yaz-* fiilinin aorist biçimidir (Ögel 1971: 334). Ögel, Pelliot’yu *Yazır*’ın Kâşgarlı’daki aslî biçimi olan *Yazgır* şeklini ihmal etmesi dolayısıyla eleştiriyor. Bu, bence de doğrudur; Kâşgarlı’daki en eski biçim esas alınmalıdır ve orada da geniş zaman eki yoktur. Esasen *yaz-* fiilinin geniş zamanı *yazır* değil, bazı araştırmacıların da belirttiği gibi *yazar*’dır. Ögel ise Kâşgarlı’da “yaymak” anlamında *yaz-* fiili bulunmadığı gerekçesiyle kelimeyi *yasa-*’dan *yasa-gır* şeklinde tasavvur etmeye meyyal görünüyor (Ögel 1971: 36). Oysa Kâşgarlı’da “yaymak” anlamında *yaz-* biçimi yoktur ama onun türevleri olan *yazıl-* “açılmak, yayılmak”, *yazın-* “çözünmek, çözülmek”, *yazı* “kır, ova, boş ve açık yer”, *yazak* “otlak” kelimeleri vardır. Kâşgarlı’daki *yas-* “dağıtıp yaymak, çözmek” fiilinin de *yaz-*’dan değiştiği açıktır. Bilindiği gibi *yaz-* TT’de de “yaymak” anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla Pelliot’nun “yaymak” anlamındaki *yaz-* fiilini kök olarak düşünmesi doğrudur. Ancak buradaki ekin, Çağataycada ve birçok Türk lehçesinde mübalâğa için kullanılan fiilden isim yapma eki *-GXr* olduğu bence kesindir. Türkmencedeki *bilğir* “bilgiç, akıllı”, *duygur* “çabuk sezen”, *sızgır* “hassas, duyarlı”, *yüzgür* “iyi yüzen” (Kara 2000: 34); Özbekçedeki *bolmağur* “yaramaz”, *ötkir* “keskin”, *tapkır* “keskin zekâlı” (Coşkun 2000: 54); Yeni Uygurcadaki *ötkür* “keskin”, *tapkur* “zihni çevik, hazırcıevap”, *çapkur* “hızlı koşan” (Necip 1995) örnekleri bu ekle yapılmıştır. “Keskin” anlamındaki *ötkür~ötkir~ütikir* kelimesi Kırgızca, Kazakça, ve Başkurtçada da vardır; Türkmencede ise aynı anlamda *kesğir* kelimesi bulunmaktadır (Ercilasun vd. 1991).

Sonuç olarak *Yazgır*, “yaymak” anlamındaki *yaz-* fiilinden *-gır* ekiyle yapılmıştır ve “çok yayan, çok yaygın” anlamına gelmektedir. Bu anlam, kaynakların verdiği “iller ağası (büyüğü), çok vilâyete sahip” anlamlarına uyar. Kaynakların verdiği anlamı rahatlıkla “hâkimiyeti çok vilâyete yayılmış” şeklinde tefsir edebiliriz.

Döger

Boyun adı, Kâşgarlı'da *Töger*, diğerlerinde *Döger* biçimindedir; ancak kelimeyi *ü* ile *Tüger~Düger* biçiminde ve *k* ile *Töker~Döker* biçiminde okumak da mümkündür. Nitekim Besim Atalay da kelimeyi *Tüger* okumuştur. Togan, incelediği Reşideddin nüshalarında anlamın yerinin boş bırakıldığını belirtiyor. Sümer ise Reşideddin'deki anlamı “toplanmak için” şeklinde vermiştir. Reşideddin'in Berezin neşrinde “be-cihet kerdâmedend” (bir yön üzerinde dönüp ve toplanan) anlamı vardır (Ögel 1971: 336). Yazıcıoğlu'nda anlam “derilmegiçün bir yire geleler” şeklinde, Ebülğazi'de “tögerek~törek” şeklinde verilmiştir; *tögerek* “yuvarlak” demektir.

Zeki Velidi Togan *Döger* boy adını Tohar kavminin adıyla ilgili bulmuş ve kelimeyi *Doh+er*'den getirmiştir. Ona göre Dede Korkut'taki Duha kişi adı da *Duha+er* olmalıdır (Togan 1982: 97).

Bahaeddin Ögel kaynakların verdiği “derilmek, toplanmak, yuvarlak” anlamlarının hepsinde “yuvarlak, değirmi” kavramının bulunduğunu düşünmüş ve kelimeyi, Kâşgarlı'da geçen “dügümlemek, bağlamak” anlamındaki *tüg-* fiiline bağlamak istemiştir (Ögel 1971: 336).

Bence de kaynakların verdiği anlamlar “yuvarlak” kavramı etrafında düşünülebilir; ancak *tüg-* fiili için verilen “dügümlemek, bağlamak” anlamını “yuvarlak” kavramı içinde düşünmek doğru olmaz. Çağdaş Türk lehçelerinde *Tüger~Töger* boy adı ile ilgili olabilecek, “yuvarlak” anlamına gelen kelimeler vardır. Yeni Uygurcada *tügür* “yuvarlak”, *tügürek* “daire, çevre” (Necip 1995); Kırgızcada *teğerek* “daire”, *tögörök* “yer küresi” (Yudahin 1998); Tatarcada *tügerek* “yuvarlak, daire”, Başkurtçada *tünjerek* “yuvarlak, daire”, Türkmencede *töverek*, *teğelek* “daire” (Ercilasun vd. 1991) kelimeleri bulunmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *teker*, *tekerlek* kelimelerini de bunlara katabiliriz. Tatarcada ve Başkurtçada kelimenin *ü* ile olmasına bakarak Çağatayca ve Eski Türkçedeki biçimleri *töger*, *tögerek* olarak düşünebiliriz. Türkiye Türkçesi (*teker*), Türkmençe (*teğelek*) ve Kırgızcadaki (*teğerek*) biçimler ise düzleşmiş yan biçimler olmalıdır. Kelimenin *+ek* küçültme ekini almamış biçimi Yeni Uygurcada *tügür*, Türkiye Türkçesinde *teker* biçiminde mevcut olduğuna göre Oğuz boyunun adını “yuvarlak” anlamında *töger* olarak düşünmek rahatlıkla mümkündür. Kelimenin kökünü bulmamıza yarayacak türevler ise Yeni Uygurcada vardır. Bu lehçede *dügle-* “yuvarlanmak”, *düglet-* “yuvarlatmak”, *düglek* “yuvarlak” demektir (Necip 1995). *+le* isimden fiil yapan bir ek olduğuna göre “yuvarlak” anlamında bir **düg-*, Eski Türkçede **tög* isim kökü tasarlayabiliriz. Farazi **tög* ismini, bilinen *tön-* “dönmek” fiiliyle birlikte ele alır ve ikisinin de malum eklerle aynı kökten türediğini düşünürsek farazî **tö-* fiiline ulaşırız.

Sonuç olarak “dönmek, yuvarlak olmak” anlamı verilebilecek **tö-* fiil kökünden *-g* ekiyle **tög* ismi yapılmış; oradan da *+e-* ile fiil ve geniş zaman sıfat fiil eki *-r* ile *töger* kelimesi türetilmiştir.

Dodurga

Kelime, Kâşgarlı'da *Totırka*, Reşideddin'de *Durdurga*, Yazıcıoğlu'nda ve Ebülğazi'de *Dodurga* biçimindedir. Kelime *u* ile *Tutırka~Dudurga* biçiminde de okunabilir. Manası Reşideddin'de “ülkeyi alan ve düzene sokan”, Yazıcıoğlu'nda “mülk

tutmak ve yaşamak”, Ebülğazi’de “yurt almaknı ve anı saklamaknı biligçi” olarak verilmiştir.

Zeki Velidi Togan Kıtayların Liao tarihindeki *Tu-tuku* kabilesiyle *Dodurga*’nın aynı olduğunu düşünür (Togan 1982: 97).

Bahaeddin Ögel *Dodurga*’nın başlangıçta *Tuturga* biçiminde olduğunu düşünür ve Kâşgarlı’daki *tuturgu neş* “tutulması ve buyurulması gerekli olan şey” örneği ve anlamından hareketle kelimeyi *tut-* fiiline bağlar.

Bence de *Dodurga*, *tut-* fiilinin ettirgen çatısı olan **tuttur-* türevinden *-ga* eki ile türemiştir. *Tuttur-* fiili Kâşgarlı’da olmasa da *tuturgu* türevi, *tuttur-* fiilinin varlığını göstermeye yeterlidir. Benim Ögel’e eklemek istediğim husus *tut-* fiilinin Köktürk bengu taşlarındaki kullanımı ve anlamıdır. Anıtlarda *il tut-* “devleti, ülkeyi muhafaza etmek” demektir ki bu anlam, Yazıcıoğlu ve Ebülğazi’de verilen anlam ile tam tamına uyumaktadır. Buna göre Ögel’in, kelimenin başlangıçtaki biçimini “*Tuturka*” olarak tasarlaması da isabetlidir.

Yaparlı

Kelime Reşideddin ve Yazıcıoğlu’nda *Yaparlı*, Ebülğazi’de *Yasır~Yapır* biçimindedir. Bu boyun adı Kâşgarlı’da yoktur. Bilindiği gibi Kâşgarlı Oğuzları aslında 22 boy olarak kabul eder ve iki Halaç boyunun Oğuzlara sonradan katıldığını anlatır; fakat bu iki boyun adını da vermez. Ayrıca Kâşgarlı’daki *Çaruklug* da diğer kaynaklarda yoktur. Bu durumda Kâşgarlı’da bulunmayan *Yaparlı*, *Kızık* ve *Karkın* boylarından ikisini, aslında Halaç olup sonradan Oğuzlara katılan iki boy, birini de *Çaruglug*’un yerine ikame edilen boy kabul etmek gerekir. Faruk Sümer, her ikisi de Yıldız Han’ın oğulları olan *Kızık* ve *Karkın*’ı, Oğuzlara katılan iki Halaç boyu olarak tahmin eder. *+lug* ve *+lı*’nın aynı ek olduğuna dayanarak da Kâşgarlıdaki *Çaruklug* boyunun diğerlerinde *Yaparlı* olduğunu düşünür (Sümer 1992: 164). Sümer’in düşüncesine ben de katılıyorum.

Boyun anlamı sadece Ebülğazi’de verilmiştir. Ebülğazi kelimeyi *Yapır~Yasır* olarak kaydetmiş; anlamını da “aldığa (önüne) her nemeşe uçrasa (ne rastlasa) anı yıkar.” olarak vermiştir.

Sadece Kâşgarlı’da geçen *Çaruklug*’un anlamı açıktır; “çarıklı” demektir. Kâşgarlı’da *çaruk* “çarık”, *çarukla-* “Türk çarığı giymek; Çaruk boyuna nisbet etmek” demektir.

Bütün Oğuz boyları Anadolu’da yer adı olarak kullanıldığı hâlde *Yaparlı* adına rastlanmamasını F. Sümer “boyun adını değiştirmiş olması” ile açıklıyor. Buna karşılık *Çarıklı* adlı köyler ve bir oba vardır (Sümer 1992: 201). Buna bakarak boyun adını *Yaparlı* yerine Kâşgarlı’daki biçimiyle *Çaruklug* olarak kabul etmek daha doğru olmalıdır.

Zeki Velidi Togan Liao tarihinde Kay (Hsi) kabilesinin altı kolundan birinin adı olarak geçen *Ya-oli*, *Jen-mo*, *Yen-moli*, *Yang-mo* kelimelerinden *Yao-li*’yi *Yapırlı*,

diğerlerini de *Yağma* kelimesiyle ilgili bularak iki kabilenin aynı olduğunu düşünür ve *Yao-li*'den dolayı *Yapırlı* yerine *Yayırlı* okunuşunun doğru olacağını ileri sürer. Togan, *Târîh-i Oğuzân*'ın Hâfız Ebrû nüshasında ismin sonradan *Çayurlı* veya *Çapurlı* şekline sokulduğunu da söyler (Togan 1982: 97).

Yaparlı kelimesinin etimolojisi için F. Sümer *Yapır+lı* yani “miskli” ihtimalinden bahsediyor (Sümer 1992: 200). B. Ögel ise kelimenin etimolojisinin karanlık olduğunu belirterek herhangi bir fikir ileri sürmüyor (Ögel 1971: 338).

Gerçekten de *Yaparlı* kelimesini *yap-* “örtmek” fiiliyle açıklamak için kaynakların buna benzer bir anlam vermesi gerekir. Hâlbuki Ebûlgazi dışındaki kaynaklar kelimenin anlamını vermiyorlar. Ebûlgazi de sadece kendi eserinde geçen Yasır biçiminden hareketle kelimenin anlamını *yas-* “dağıtıp yaymak” fiilinden çıkarmış görünüyor.

Avşar

Kelime Kâşgarlı'da *Afşar*, diğerlerinde *Avşar* biçiminde kaydedilmiştir. Reşideddin'de “işinde çevik ve avcılığa düşkün”, Yazıcıoğlu'nda “cüst ü çâlâk ve ava ve canavara ve kuşa haveslü”, Ebûlgazi'de “işni yıldam (çabuk) işlegüçi” anlamları verilmiştir.

Togan'a göre kelime *avcı+er*'den gelmektedir (Togan 1982: 96).

Bahaeddin Ögel, “av” anlamından hareketle, Kâşgarlı'daki *aw-* fiilini *Avşar*'ın kökü olarak görmekte; *aw-*'dan türeyen *aw-ı-ş-* fiilinin *-ar* ile “reciproque present durativ” yapıldığını kabul etmektedir (Ögel 1971: 339).

Bence de Ögel'in *aw-ı-ş-ar* > *avşar* etimolojisi doğrudur. Ancak *aw-* fiilinde “avlamak” anlamı yoktur; *aw-* “toplaşmak, üşüşmek” demektir. İndeksteki “avlamak” anlamı Besim Atalay'ca ilâve edilmiştir. Esasen bir kelimenin aynı anlamda hem isim hem fiil kökü olması Türkçede mümkün değildir. Buna rağmen ben kaynakların verdiği anlamın “toplaşmak, üşüşmek” anlamıyla da çok aykırı olduğunu düşünmüyorum.

Kızık

Kızık Kâşgarlı'da geçmeyen boylardandır. Diğer üç kaynakta *Kızık* biçiminde kaydedilmiştir. Anlamı Reşideddin'de “kuvvetli olup yasa ve savaşa akli eren”, Yazıcıoğlu'nda “kuvvetli ve yasakda ciddu cehd edici”, Ebûlgazi'de “böke” (kahraman, savaşı) olarak verilmiştir.

Togan *kızuk* sözünün Özbekçede “artist” anlamında olduğunu belirterek “kabile isimleri esnaf teşkilâtı ile ilgili olduğundan” “sanatkâr” manasını uygun görmektedir (Togan 1982: 97).

Bahaeddin Ögel, kelimeyi *kıs-* fiiline bağlamaktadır. Ona göre Köktürk anıtlarında geçen “*tört bulunıg kısmış*”, (Göktürk kağanı) “dünyanın dört köşesindeki milletlerin hepsini kendi hakimiyeti ve töresi altına almış” demektir (Ögel 1971: 340). Oysa Ongin yazıtında geçen bu cümleyi Hüseyin Namık Orkun “dört tarafı kısmış” olarak manalandırmıştır (Orkun 1936: 128). Ongin ve Tonyukuk anıtlarında birkaç defa

geçen *kıs-* fiili ya “kısmak” ya “kılmak” anlamındadır. Ergin tarafından kelime doğrudan doğruya *kıl-* okunmuştur. DLT’de *kıs-*, “kısaltmak, kısırmak” demektir.

Bence *Kızık* kelimesi TT’de “kızmak, sinirlenmek; dişi hayvanın erkek istemesi” anlamlarına gelen *kız-* fiiliyle ilgilidir. Kırgızcada bu fiilin *-ı-* ile pekiştirilmiş *kızı-* türevi de vardır ve “adamakıllı kızmak, hiddetlenmek, heyecana gelmek, ilgilenmek” demektir (Yudahin 1998). İşte *Kızık*, bu *kızı-* fiilinden *-k* ekiyle yapılmış isimdir. *Kızık* kelimesi Kırgızcada “zevkli, eğlenceli, eğlendirici” demektir. Yeni Uygurcada ise “zevkli, ilgi çekici, cazip” anlamlarına gelmektedir (Necip 1995). Bence “kızmak, hiddetlenmek” manalarından hareketle *kızık* sözünün ilk anlamı “kızmış, hiddetli” olmalıdır; bu anlam da kaynaklarda verilen “kuvvetli, kahraman” anlamlarına uyar.

Begdili

Kelime Kâşgarlı’da *Begtili*, Reşideddin ve Yazıcıoğlu’nda *Begdili*, Ebülğazi’de *Bigdili* olarak geçer. Anlamı, Reşideddin’de “büyüklerin sözleri gibi aziz olur”, Yazıcıoğlu’nda “beğler sözü azizdür”, Ebülğazi’de “sözi hürmetli” olarak verilmiştir.

B. Ögel’in de dediği gibi bu adın etimolojisi açıktır (Ögel 1971: 341). *Begdili* “beylerin dili, sözü” demektir ve bu anlam, kaynaklarda verilen anlamla uyuşmaktadır.

Karkın

Bu da Kâşgarlı’da geçmeyen boylardandır. Diğer üç kaynakta *Karkın* olarak kaydedilmiştir. Anlamı, Reşideddin’de “aşı çok ve halkı doyurucu”, Yazıcıoğlu’nda “ulu aş ve doyurucu”, Ebülğazi’de “aşlı” olarak verilmiştir.

B. Ögel bu adı “çok karanlık“ bulmaktadır (Ögel 1971: 341). Bence *Karkın*, etimolojisi en açık boy adlarından biridir. *Kar-* fiili Kâşgarlı’da “bir şeyi bir şeyle karıştırmak; katmak, karmak” anlamındadır. Oğuzlar dışındaki Türklerce *kat-* fiiliyle birlikte kullanılmaktadır. “Bir şeyi bir şeyle karıştırmak, katmak” elbette “artırmak, çoğaltmak” demektir. *-kın* eki de bilinen bir ektir ve eklendiği fiilin bildirdiği hareketi çok ve devamlı yapma ifade eder. O hâlde *karkın*, “çok ve devamlı karıştıran, katan, çoğaltan” demektir ki bu anlam, kaynakların verdiği anlam ile uyuşmaktadır. *Kar-* ve *kat-* fiilinin her ikisi de *ka-* fiiline dayanır. *Ka-* DLT’de “yığmak, sandığa koymak” demektir. Bu anlamın da “çoğaltmak” ile ilgili olduğu görülüyor.

Bayındır

Kelime Kâşgarlı’da *Bayundur*, Reşideddin’de *Bayandur*, Yazıcıoğlu’nda *Bayındur*, Ebülğazi’de *Bayındır* biçiminde kaydedilmiştir. Anlamı, Reşideddin’de “her zaman bolluk içinde olan”, Yazıcıoğlu’nda “hemîşe bay ve nimetli ol”, Ebülğazi’de “nimetli” olarak verilmiştir.

Zeki Velidi Togan bu kelimenin kökünün umumiyetle “zengin” anlamındaki *bay* olarak kabul edildiğini; Paul Pelliot’ya göre *Bayan*’dan *dur* ekiyle yapıldığını belirtir. Kıpçakçada *dur*’un çokluk eki olduğunu *bayan*’ın daha çok Moğollarda kullanıldığını da ilâve eder (Togan 1982: 98).

B. Ögel Kâşgarlı'daki *bayu-* “zenginleşmek” fiilinden hareket eder; bu fiilin, *bayın-* dönüşlü çatısına *-dır* ekinin gelerek *Bayındır* kelimesinin oluştuğunu düşünür; fakat *-dır* ekinin açıklanmasının zor olduğunu ifade eder (Ögel 1971: 342).

Bence de kelimenin kökü *bay*'dir. Ancak ben *bayu-* ve *bayın-* fiillerini düşünmüyorum. *Bayan* sözü tıpkı *bayat* gibi *bay*'dan türemiştir; *bayat* çokluk, *bayan* teklik biçimdir. *Bayan*, Avar hanının adında ve daha çok Moğolcada görülmekle birlikte Türkçede türemiş olması da çok tabiidir. Türkçede *er-eren*, *kız-kızan*, *ogul-ogulan* (*oglan*) örnekleri bulunduğuna göre *bay*'dan *bayan* kelimesinin türemiş olması da yadırganamaz. *Bayan* da *bay* gibi “zengin” demektir. Buna göre *+dur* ekini fiile değil isme gelen bir ek olarak düşünmek gerekir. Ögel, *bagatur* kelimesiyle Moğolcadaki *Yesüder*, *Negüder*, *Temüder* kişi adlarında ve *Mongoldur* kabile adında aynı ekin bulunduğunu; fakat Moğolcada ekin isimlere geldiğini belirtir (Ögel 1971: 342, 351). Aslında Türkçede de isimlere gelen *+DXr* eki vardır. DLT'de *bük* “köşe, bucak”, *büktir* “dağlardaki çukur ve sert yerler; dağların inişli çıkışlı yerleri” demektir. Yine DLT'de *bala* “kuş ve hayvan yavrusu”, daha sonraki metinlerde “çocuk” demektir. DLT'de “üvey oğul, üvey kız” manasına gelen *baldır oğul*, *baldır kız* tamlamalarındaki *baldır* kelimesi bence *bala+dır*'dan gelmektedir. *Büktir* ve *baldır* (<*bala+dır*) örnekleri benzerlik ifade eden bir *+DXr* ekinin Ana Türkçede mevcut olduğunu gösteriyor. *Baga+tur* örneğini de bunlara katabiliriz. Öyle anlaşılıyor ki ek Türkçe ile Moğolcanın ortak eklerinden biridir. Buna göre *bayandur* “zengin, zengince” demektir ve bu anlam kaynakların verdiği anlamla uyumaktadır.

Beçenek

Kelime Kâşgarlı'da *Beçenek*, Reşideddin'de *Becene*, Yazıcıoğlu'nda *Biçene*, Ebülğazi'de *Beçene* olarak kaydedilmiştir. Reşideddin'deki yazılışın *Beçene* okunması da mümkündür. Anlamı, Reşideddin'de “iyi gayret eden”, Yazıcıoğlu'nda “eyü dürüşici (gayret edici)”, Ebülğazi'de “kılguç, sa'y kılguç (gayret eden)” olarak verilmiştir.

Zeki Velidi Togan, Afrasiyab'ın babası *Beşenk* ile *Beçenek* arasında ilgi kurar (Togan 1982: 98).

Birçok araştırmacı Karadeniz'in kuzeyindeki Peçenek'lerden bir grubun Oğuzlara katıldığını ve 24 boydan biri olan Beçenek boyunu oluşturduğunu düşünür. On Ok (Batı Köktürk) kabilelerinden *Pai-sa-kan* ile *Peçenek* arasındaki ilişki dolayısıyla ben aksini düşünmekteyim. Bence *Pai-sa-kan*'lar (Peçenekler) kalabalık bir On Ok (Oğuz) boyu idi; Kıpçakların Kimeklerden ayrılıp müstakil bir boy olması gibi Peçeneklerin bir kısmı da bir dönemde On Oklardan yani Oğuzlardan ayrılarak müstakil bir boy olmuştur.

Genellikle *Beçenek* ile *bacanak* arasında ilgi kurulmuştur (Golden 2002: 219). Ancak *Beçenek* için kaynakların verdiği “gayret eden” anlamıyla bir hısımlık ismi olan *bacanak* arasında semantik bir bağlantı kurmak imkânsızdır ve Golden'in dediği gibi “böyle bir türeme hiçbir şekilde kesin değildir.”

Ancak metatetik bir şekil kaynakların verdiği anlamla ilgili olabilir. Tarama Sözlüğü'nde *çapınmak* “hızlı hareket etmek, atılmak, saldırmak, sür'atle koşmak”

anlamındadır. Bu fiilden çok bilinen *-ak* ekiyle **çapınak* “hızlı hareket eden, süratle koşan” ismi yapılabilir ve göçüşme sonucu kelime *paçınak* hâline dönüşebilir. Nitekim “güçlük, çapraşıklık” anlamındaki *çaparızlık* sözünün Tarama Sözlüğünde *paçarızlık* biçimi de vardır.

Çavuldur

Kelime Kâşgarlı'da *Çuvaldar*, Reşideddin'de *Çavuldur*, Yazıcıoğlu'nda *Çavındır*, Ebülğazi'de *Çavuldur~Çavdır* biçimlerinde kaydedilmiştir. Anlamı, Reşideddin'de “herkese işinde yardım eden, savaştan, durmayan”, Yazıcıoğlu'nda “namuslu ve irak çavlu”, Ebülğazi'de “nâmûslı” olarak verilmiştir. Reşideddin'deki anlam, Faruk Sümer'ce “şerefli, ünü yaygın” olarak nakledilmiştir.

Bahaeddin Ögel haklı olarak kelimeyi, Kâşgarlı'da “şöhret, şan; ses” anlamına gelen *çaw* köküne bağlar. Ancak Ögel'in *Bayındır*'da yaptığı gibi *çaw+ı-*, *çaw+ı-n-*, *çaw+ı-l-* gibi fiil türevleri tasarlaması ve kelimeyi fiil gövdesine bağlaması (Ögel 1971: 342-344) bence doğru değildir. *Çaw* sözünden Türkçede *+l* ile de *+n* ile de isim türetilmesi mümkündür. Bilindiği gibi Türkçede *r* ile biten yansıma sözler *l* ile pekiştirilir: *gür-gürül*, *şar-şarıl*, *mır-mırıl*. “Ses” anlamına gelen *çaw* da bir yansıma köke benzemektedir. Ayrıca *kız-kızıl*, *yaş-yaşıl* (>*yeşil*), *bögür-bögrül* (Kâşgarlı'da “bögrü ak olan hayvan”) örneklerinde görüldüğü gibi yansıma olmayan köklerden de *+l* ile isim yapılabilir. Kelimenin *Çavındır* biçimini düşünsek de durum değişmez. Türkçede, *uz-uzun*, *tüz-tüzün* (Eski Uygurcada “asil”, DLT'de “yumuşak huylu”), *bod-bodun* örneklerinde olduğu gibi *+n* ile de isimden isim yapılabilir; dolayısıyla **çavin* ismi de mümkündür. *+dır/+dur* eki ise daha önce *Bayındır*'da bahsettiğim ekle aynıdır. Ögel'in Şeyh Süleyman Efendi'den naklettiği Çağataycadaki *çavdur* “namus sahibi, şanlı” sözü de (Ögel 1971: 343) önemlidir. Burada *çavdur*'un “namuslu, şanlı” anlamında doğrudan doğruya bir cins isim olarak kullanıldığını görüyoruz. Doğrudan *çav* sözüne gelmiş olsa da, *çavuldur*'dan kısaltmış olsa da *+dur* eki bu örnekte belli bir işlevle net olarak görülmektedir.

Çepni

Kelime dört kaynaktan da *Çepni* biçiminde kaydedilmiştir. Anlamı, Reşideddin'de “yağı olan her yerde durmayıp savaştan”, Yazıcıoğlu'nda “kande ki yağı görür, derhal savaşır ve çapar”, Ebülğazi'de “bahâdır” olarak verilmiştir.

Ben “Türk Dili Tarihi” adlı eserimde On Ok boylarından *Şu-ni-şe* ile *Çepni* arasında ilgi kurmuştum (Ercilasun 1996: 91). Faruk Sümer ve Hüseyin Salman Oğuzları, On Okların devamı olarak düşünüyorlar. Ben de öyle düşünüyorum. O hâlde 24 Oğuz boyunun kaynaklarını ilk önce On Ok boyları arasında aramamız son derece normaldir.

Çepni için kaynaklarda verilen anlam en uygun kök *çap-*'tir. *Çap-*, Kâşgarlı'da “yüzmek, vurmak”, Tarama Sözlüğü'nde “yağma, çapul etmek, saldırmak, atılmak, vurmak, hücum etmek” demektir. *Çapul* sözü de *çap-*'tan gelir. *Çap-*'tan *-n-* ile dönüşlü çatı kurulması ve oradan da *-ı* ile isim yapılması Türkçede mümkündür. *Kön-* “düzelmek, doğrulamak” fiilinden *köni* “düz, doğru”, *yaz-* “yaymak” fiilinden *yazı* “ova” *-I* ile

fiillerden yapılmış isimlerdir. Dolayısıyla *çapın-*'dan *çapını* (>*çapını*) da yapılabilir. *ç* etkisi ile incelmeye ise (*biç->biç-*) Türkçede olağandır.

Salur

Kelime Kâşgarlı'da *Salgur*, diğerlerinde *Salur* biçimindedir. Anlamı, Reşideddin'de "vardığı yerde kılıç çalıp çomakla harbeden", Yazıcıoğlu'nda "kande ki irişesin kılıç ve çomakun revân olsun", Ebülğazi'de "kılıçlı" olarak verilmiştir.

Zeki Velidi Togan *Salgur*'un, Köke-nor taraflarında yaşayan *Sarıgur* kabilesinin adından geldiğini düşünüyor (Togan 1982: 98). Ben On Ok - Oğuz devamlılığı fikrinden hareketle Türkiş oymaklarından *Sou-ko* ile *Sal-gur*'un aynı olabileceğini ileri sürmüştüm (Ercilasun 2006: 91).

Paul Pelliot ve Bahaeddin Ögel'in kelimeyi *sal-* köküne bağlamaları (Ögel 1971: 345) yerindedir. *Sal-* fiilinin "koymak" anlamı yanında Ögel'in dediği gibi "saldırmak" anlamı da vardır. Esasen Tarama Sözlüğü'nde, Atâî'den alınan "*salar gergedan gibi gördüğüne*" tanığıyla bu anlam kaydedilmiştir. Kâşgarlı'da verilen "atmak" anlamı da "saldırmak" anlamından uzak değildir. *-gur* eki *Yazgur* dolayısıyla daha önce bahsetmiş olduğum mübalâğa ekidir; yani *salgur* "çok ve devamlı saldıran" demektir ki bu anlam kaynakların verdiği anlamla tamamen uyumaktadır.

Eymür

Kelime dört kaynaktan da *Eymür* biçimindedir. Ebülğazi'de *Eymerü*, *Aymir* biçimleri de vardır. Anlamı, Reşideddin'de "askeri çok ve zengin", Yazıcıoğlu'nda "hadsüz eyü bay ol", Ebülğazi'de "bayların bayı" olarak verilmiştir.

Zeki Velidi Togan bu boyun adını Sakalar dönemindeki *Yamar* kabilesiyle ilgili görmüş ve *Yamar*'ı da *yam+er* "postacı" olarak açıklamıştır. Ona göre Azerbaycan Türkleri arasındaki *Ayrum* topluluğu da bu boyla ilgilidir (Togan 1982: 98).

Bahaeddin Ögel, Marquart'ın, Kıpçak boyu *İmak~Yimak* ile *Eymür* arasında ilgi kurduğunu; Pelliot'nun da *em->am-* fiilinden *-ır* ile geniş zaman yaparak **Em-ir* sözünü türettiğini naklettikten sonra kendi görüşü olarak *Eymür* sözünde *yağmur*'daki *-mur* ekinin bulunduğunu ifade eder; fakat kelimenin kökü konusunda bir sonuca varamadığını belirtir (Ögel 1971: 346-347).

Bence bu kelimenin kökünde *ed* kelimesi vardır. Besim Atralay'ın kelimeyi hem *ad* hem *ed* şeklinde okuması doğru değildir; kelime *ed* okunmalıdır; çünkü "iyi" anlamındaki *edgü* bu kökten türemiştir.

Ed, DLT'de "ipekli kumaş ve benzeri gibi dokuma cinsinden sanat eseri olan her şey; iyilik ve uğur belgisi" anlamlarına gelen bir kelimedir. *Ed+gü* "iyi", *ed+iz* "yüksek", *ed+le-* "ülkü yapmak, değer vermek", *ed+lig* "faydalı" kelimeleri de bence *ed* köküne dayanır. Bu kelimelerin anlamları, *Eymür* için kaynakların verdiği "zengin, iyi" anlamlarına uyar. Ancak sorun, *ed*'in fiil değil isim kökü olmasıdır. Bilindiği gibi *-mur* fiilden isim yapar. Bence bunun basit bir çözümü vardır. *Tok+ı-*, *bay+u-*

örneklerinde görüldüğü gibi *ed*'den de **ed+i-* ~ **ed+ü-* şeklinde bir fiil yapılması Türkçede mümkündür. Böylece **edimür* kelimesi rahatça türeyebilir ve bu farazi türeve kaynakların verdiği “iyi, zengin” anlamını rahatça verebiliriz. *i*'nin düşmesi ve *d*'nin Oğuzcada *y*'ye dönmesi ise Türkçede bilinen ses olaylarıdır. Sonuç olarak *Eymür* boy adının ilk biçimi *edimür*'dür ve *edimür*>*edmür*>*eymür* gelişmesiyle *Eymür* olmuştur. Kâşgarlı'nın *d-y* değişmesi konusunda Oğuzlar için hemen her zaman *y*'li şekilleri verdiğini; bir Oğuz boyu olan *Eymür*'de de aynı tutumu göstereceğini hatırlamamızda fayda vardır. Daha doğrusu Kâşgarlı'nın Oğuzca için *y*'li şekilleri vermesi, daha 11. asırda Oğuz ağzında *d*>*y* değişiminin gerçekleştiğini gösterir.

Faruk Sümer *Eymür~Eymir~İmir* adlarının Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan'daki yayılımını belgelere dayanarak gösterir (Sümer 1992: 254-256). Bence *Ayrum* da *Eymür*'ün metatetik bir biçimi olabilir ve Azerbaycan Türklerindeki *Ayrumlar* da *Eymür*lerden gelebilir.

Alayundlu

Kelime Kâşgarlı'da *Ulayundlug*, Reşideddin'de *Alayutlu*, Yazıcıoğlu'nda *Alayundlu*, Ebülğazi'de *Ala Yuntlı* biçimindedir. Anlamı, Reşideddin'de “hayvanları (atları) daima iyi ve çok olan”, Yazıcıoğlu'nda “kısraqları ala ve eyü atlu”, Ebülğazi'de “ala atlı” olarak verilmiştir.

Zeki Velidi Togan, VIII. yüzyıl başlarında Tibetçe yazılan Uygur elçisi raporunda bu boyun zikredildiğini kaydeder (Togan 1982: 99).

Bu boy adının etimolojisi açıktır. Zaten Kâşgarlı'da *ala at* “alaca renkli, ala kır at” olarak geçer. *Yund* sözü de Kâşgarlı'da “at, atlar, at sürüsü” anlamlarında mevcuttur.

Üregir

Kelime Kâşgarlı'da *Üregir~Yüregir*, Reşideddin'de *Ürügür*, Yazıcıoğlu'nda *Üregir*, Ebülğazi'de *Üregir~Avagir* biçimlerindedir. Anlamı, Reşideddin'de “iş daima yüksekte olan”, Yazıcıoğlu'nda “hemîşe eylük ve ihsân edici”, Ebülğazi'de “yaçşış iş kılguç” olarak verilmiştir.

“Türk Dili Tarihi” kitabımda *Üregir* ile On Ok boylarında *Hu-lu-u* arasında ilgi kurmuştum (Ercilasun 2006: 91).

Bahaeddin Ögel *Üregir~Yüregir* kelimesinin *yürü-* veya *yügür-* “koşmak” fiilinden *-gür* ekiyle yapıldığını düşünüyor (Ögel 1971: 348-349).

Ben, Reşideddin'in verdiği “iş daima yüksekte olan” anlamından hareketle kelimenin kökünün, “yükselmek” anlamındaki *ör-* fiili olduğunu düşünüyorum. *Tık-*'tan *tika-*, *sor-*'dan *sora-* fiilleri yapıldığı gibi *ör-*'den de **öre-* fiili yapılmış olabilir ve *Yazgir* boy adında bahsettiğimiz *-gXr* ekiyle *öregir* kelimesi türemiş olabilir. Esasen Kâşgarlı'daki *Üregir*'i *Öregir* okumak da mümkündür. *ö>ü* değişmesi de Türkçede her zaman görülebilen bir değişikliktir.

İgdir

Kelime, Reşideddin’de *Yigdir*, diğerlerinde *İgdir* biçimindedir. Reşideddin’de “iyi ve büyük”, Yazıcıoğlu’nda “eylük ve ululuk ve bahâdurluk”, Ebûlgazi’de “ulug” anlamları verilmiştir.

Bahaeddin Ögel, P. Pelliot, Gy. Németh ve Houtsma’nın fikirlerini kısaca nakletmiştir. Buna göre kelimenin etimolojisini Pelliot *igid-* “yetiştirmek” fiilinden geniş zaman ekiyle *igid-er*, Németh eski bir unvan kabul ettiği *ig*’den *+dir* ekiyle *ig+dir*, Houtsma ise *yeg+dir* olarak yapmışlar. Ögel ise *-dir*’in ancak fiillere gelebileceğini düşünerek *yeg* “daha iyi” kökünden **yeg+e-* ve **yeg+e-d-* fiilleri rasarlamış ve oradan geniş zaman ekiyle *yeg+e-d-ir* “iyileştirir, yükseltir” şeklinde bir etimoloji ileri sürmüştür (Ögel 1971: 350-351).

İsimden isim yapan bir *+DXr* ekinin hem Türkçede, hem Moğolcada mevcut olduğunu Bayındır boyunu açıklarken göstermiştim. Bence burada da aynı ek vardır ve bu ek *yeg* ismine gelmiştir. *Yeg* DLT’de “yeğ, üst, üstün, daha iyi, iyi, hayırlı” anlamlarında, Tarama Sözlüğü’nde “daha iyi, üstün, efdal; kuvvetli” anlamlarındadır; Eski Oğuz Türkçesinde çoğunlukla *yig* şeklinde yazılmaktadır. *Yeg*’in bu anlamları, *İgdir* için verilen anlamlara uymaktadır.

Bahaeddin Ögel’in dediği gibi *yigit* sözünün de *İgdir~Yigdir*’le ilgili olabileceğini unutmamalıdır. Daha doğrusu *yigit* de *yig~yeg* kelimesinden türemiş olmalıdır.

Bügdüz

Kelime dört kaynakta da *Bügdüz* biçimindedir. Ebûlgazi’de *Bügdiz* biçimi de vardır. İlk hece *bög*, *bök*, *bük* şeklinde de okunabilir. Anlamı, Reşideddin’de “herkese karşı alçak gönüllü ve hizmet eden”, Yazıcıoğlu’nda “dükeline (herkese) tevâzu ve kulluk ve hizmet ider”, Ebûlgazi’de “çizmetkâr” olarak verilmiştir.

Bahaeddin Ögel, Németh’in *Bügdüz*’ü *Böke-dür* ile mukayese ettiğini naklediyor. Ögel’in kendisi ise *Bügdüz*’ü, Uygur çağında “sihirbaz, hikmet sahibi kimse”, Kâşgarlı çağında “akıllı, becerikli” anlamlarına gelen *bügü* sözüne bağlıyor. Ona göre *+düz* de *kündüz*, *munduz* kelimelerinde görülen isimden isim yapma ekidir. İkinci bir ihtimal olarak da “pehlivan” anlamındaki *büke*’den *büke+düz* isminin türetilebileceğini düşünüyor (Ögel 1971: 352-353).

Ögel’in ileri sürdüğü ihtimaller, morfolojik bakımdan sağlamdır; ancak semantik bir uyuşmazlık söz konusudur; çünkü kaynaklar *Bügdüz*’ün manasını “mütevazi, alçakgönüllü, hizmet eden” olarak vermektedirler.

Bence *Bügdüz*’ün etimolojisi DLT’de “yere kapanmak, gizlenerek alçalmak” anlamında geçen *bük-* fiiline dayanılarak yapılabilir. Atalay kelimeyi tercümede *bük-* olarak verdiği hâlde, dizinde yanlış olarak *bök-* şeklinde vermektedir. *Bük-* fiilinin türevleri aynı anlamlarda Tarama Sözlüğü’nde de vardır: *büküş-* “yere kapanmak”, *büküt-* “eğilmek”. Aslında bu fiil “eğmek, kıvrırmak” anlamında bildiğimiz *bük-*’ten başkası değildir. Bence *bük-* fiili *büz-* ve *bur-* ile birlikte düşünülmelidir. O takdirde her üç fiilin

farazî kökü *bu- ~ *bü- olmaktadır. Bu farazî kökten -k ile isim türetilebilir: *bük*. Nitekim böyle bir isim DLT’de “köşe, bucak” ve “tomurcuk” anlamlarında mevcuttur ve bu anlamlar *bük-* fiiliyle doğrudan bağlantılıdır. *Bük*, Anadolu ağızlarında da “nehir kıvrımı” anlamında kullanılmaktadır. İşte *Bügdüz*, “kıvrım, köşe, eğim” anlamlarına gelebilen bu *bük* isminden +*düz* ekiyle türemiştir. Belki de Eski dönemlerde kelimeyi *Bükdüz* okumak daha doğrudur. Anadolu’da sonradan kelime *Bügdüz~Bügdüz* hâline gelmiştir. Faruk Sümer Türkiye’de bugün *Bügdüz* adlı üç yer adı bulunduğunu haber vermektedir (Sümer 1992: 261).

Yıva

Kelime Kâşgarlı’da *Iwa~Yıwa*, Reşideddin’de *Yıva*, Yazıcıoğlu’nda *Yıva*, Ebülğazi’de *Ava* biçimindedir. Anlamı, Reşideddin’de “atları yüksek ve aynı zamanda hünerli olan”, Yazıcıoğlu’nda “mertebesi dükelinden (herkesten) üstün olan”, Ebülğazi’de “mertebesi bülend” olarak verilmiştir.

Bahaeddin Ögel kelimeyi eski Uygurcada geçen *yıv-* “övmek” fiilinden -*a* ekiyle yapılmış bir isim kabul ediyor (Ögel 1971: 353-354) ki bu bence de doğrudur. “Övülmüş” anlamı, kaynakların *Yıva* için verdiği “mertebesi yüksek” anlamıyla uyuşmaktadır.

Kınık

Kelime dört kaynaktan da *Kınık* olarak geçmektedir. Anlamı, Reşideddin’de “bulunduğu her yerde aziz olan”, Yazıcıoğlu’nda “dükelinen (herkesten) her yirde bunlar aziz ola”, Ebülğazi’de “azîz” olarak verilmiştir.

Zeki Velidi Togan, silâh kınına “*kınık*” denildiğini belirtmekle yetinmiştir (Togan 1982: 99).

Bahaeddin Ögel, Radloff’tan Altay Türklerinde (Şor, Sagay, Küerik) kullanıldığını tespit ettiği *kın-* “istemek, bir şeyi şiddetle arzu etmek ve tutulmak” fiilini *Kınık* boy adının kökü olarak düşünmektedir. Yine Altay Türklerinde (Altay, Teleüt, Lebed, Sagay, Koybal) *kınık* sözünün de bulunduğunu ve “zahmete katlanan, çalışkan, fedakâr kimse” anlamına geldiğini belirtir. Ona göre kaynakların verdiği “aziz” sözünün manası geniş olup yukarıdaki anlamları da kapsar (Ögel 1971: 354). Ögel, Eski Türkçede de “istekle işe koyulmak” anlamında *kınış-* kelimesinin bulunduğunu ilâve eder. Ögel’in bu son verisiyle ilgili dip notu kitaba girmemiştir; “istekle işe koyulmak” anlamındaki *kınış-* fiili DLT’den alınmıştır. Altay ağızlarındaki *kın-* fiilinin, DLT’deki *kınış-*’in kökü olduğu anlaşılıyor. “İstemek, arzu etmek” anlamındaki *kın-* fiilinin çeşitli türevleri Tarama Sözlüğü ile Kırgızcada da vardır. TS: *kındır-* “tahrik, teşvik, tergip etmek”, *kındırış-* “birbirini teşvik etmek”, *kındırt-* “tahrik, teşvik ettirmek”, *kınık-* “iştahlanmak”, *kınış* “naz, eda, işve, kırıtiş”. Yudahin: *kınık* “âdet, alışkanlık”, *kınık al-* “dadanmak, heves etmek”, *kınık-* “heves etmek, dadanmak, alışmak”, *kınuu* “âdet, alışkanlık.”

Yukarıdaki türevlere bakarak ben de *kın-* fiilinden Eski Türkçede **kın-uk* isminin yapıldığını ve bunun “istenmiş, arzu ve heves edilmiş” anlamını taşıdığını düşünüyorum.

“İstenmiş, arzu edilmiş” bir şeyin veya bir kimsenin aziz, izzetli sayılacağı da şüphesizdir.

Büyük bir kısmı tarihin derinliklerine uzanan, en erken okunuş biçimlerinin 11. asrın ikinci yarısında görüldüğü ve en erken manalarının ancak 14. yüzyıl başlarında verildiği bu özel adların etimolojileri üzerinde belki de daha çok durulacaktır. Her yeni araştırma ve yorumun, konunun aydınlatılmasına katkı yapacağı muhakkaktır. Söz gelişi Bahaeddin Ögel’in araştırması olmasaydı ben bu konuyu işlemeye belki de cesaret edemezdim. Onun binası üzerine bazı taşlar koyduğumu sanıyor ve kendisini rahmetle anıyorum.

KAYNAKLAR

- Atalay, Besim (1941-1943) Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III, Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” (DLT), Ankara.
- Coşkun, Volkan (2000): Özbek Türkçesi Grameri, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican vd. (1991): Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2006): Türk Dili Tarihi, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1970): Orhun Âbideleri, İstanbul.
- Ergin, Muharrem (1994): Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile, Ankara.
- Golden, Peter (2002): Türk Halkları Tarihine Giriş (çeviren: Osman Karatay), Ankara.
- Kara, Mehmet (2000): Türkmence, Ankara.
- Necip, Emir Necipoviç (1995): Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü (Ruşçadan çeviren: İktil Kurban), Ankara.
- Orkun, Hüseyin Namık (1936): Eski Türk Yazıtları I, İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin (1971): Türk Mitolojisi, I. Cilt, Ankara.
- Ölmez, Zuhâl Kargı (1996): Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü), Ankara.
- Salman, Hüseyin (1998): Türkişler, Ankara.
- Sümer, Faruk (1992): Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları, İstanbul.
- Tarama Sözlüğü I-VI (1963-1972), Ankara.
- Togan, A. Zeki Velidî (1982): Oğuz Destanı – Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul.
- Yudahin, K. K. (1998): Kırgız Sözlüğü I-II (Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas), Ankara.

ÖZET/ABSTRACT

OĞUZ BOYLARININ ADLARI ÜZERİNE

Balkanlarda yaşayan Türkler, Anadolu ve Azerbaycan’daki Türkler gibi, büyük bir çoğunlukla Oğuz boyuna mensupturlar. Oğuzlar 24 boydur ve onların 22 boyu ilk olarak

Divanü Lügati't-Türk'te sayılmıştır. Daha sonra Reşideddin'in Câmiü't-Tevârîhinde, Yazıcıoğlu'nda ve Şecere-i Terâkime'de 24 Oğuz boyu tek tek sayılmıştır.

Bildiride, boy adı olarak Oğuz ile destan kahramanı Oğuz'un ilişkisi üzerinde durulacak, daha sonra Oğuz boy adlarının Çin kaynaklarındaki karşılıklarının neler olabilecekleri tahmin edilmeye çalışılacaktır. 24 Oğuz boyundan bazıları üzerinde yapılacak etimoloji denemeleri ise bildirinin ana konusunu oluşturacaktır.

*

The Turks living in Balkans as in Anatolia and Azerbaijan generally comes from the Oguz tribe. The Oguzs' consist of 24 tribes and 22 of these tribes are mentioned in the Kaşgari.

Firstly, the relation between the "Oguz" as a tribe name and "Oguz" as the name of the hero of the epos is emphasized. Then Chinese equivalence of the Oguz tribe names is mentioned. The main subject of the paper is the ethimological view of some of the 24 Oguz tribe names.

GÜNEY DOĞU AVRUPADA ESKİ TÜRK ETNONİMLERİNİN TEDKİKİ MESELELERİ

PROF. DR. EBÜLFEZ AMANOĞLU

Eski Türk onomastiğinin mühüm bir kısmını etnonimler teşkil etmektedir. Onomastiğin bir kısmını oluşturan Etnonimler dilbiliminin objesi olarak kendine özgü leksik-semantik özelliklere sahip olduğu gibi diğer taraftan halkların etnogenetik ve etnopolitik tarihinin eski kaynaklarda ifadecisi gibi de büyük önem arz etmektedir. Türk etnonimleri tarihen antroponim ve toponimlerle sık şekilde bağlantılı olduğuna göre bu dil birimlerinin diakronik aspekte araştırılması özellikle güncelliğini korumaktadır. Bu

bakımdan Türk dünyası timsalında etnonimi biliminin kuramsal problemlerinin işlenip hazırlanması, her şeyden önce ise etnonimlerin oluşma ve gelişme kurallarının aydınlatılması insan gruplarının etnik tipolojisi tarihi ile bağlantılı olan meselelerin bileşik kompleksinin halledilmesinde az önem taşıyor.

Türk etnonimleri çok kadim devirlerde meydana çıkmış, ama VII.-XI. yüzyıl eski Türk yazıtlarında söz konusu onomastik birimlerin ancak bir kısmı kullanılmıştır. Bu abidelerde kullanılmış etnonimleri iki büyük gruba ayırabiliriz:

1. Halk, kavim, boy adı bildiren etnonimler
2. Siyasi birlik adı bildiren etnonimler

Şunu da belirtelim ki, son dönemlerde hem Avrupa, hem de Asiya Türkolojisinde eski Türk etnonimleri, etnik terminoloji, bu kavramların semantik içeriği, bazılarının etimolojisi konusunda bir takım araştırmalar yapılmıştır. Bu bakımdan geçmiş Sovyetler Birliği mekanındaki ve dünyanın diğer ülkelerindeki aşağıdaki bilim adamlarının adlarını belirtebiliriz: N.V.Bernştam, L.N.Qumilyov, J.Nemeth, PeterQolden, KaroliÇeçledi, L.Rasony, J.R.Hamilton, Z.V.Toğan, İbrahim Kafesoğlu, S.G.Klyaştorıy, B.Ögel, F.Sumer, Osman Fikri Sertkaya, A.Taşagıl ve b. Bu problemler içerisinde Türk teriminin etnonim olarak kapsam çevresi, oğuz ve ogur problemi, kang meselesi, Avar, Hazar, Barsil, Bökli, Az, Sir ve diğerleri dikkati daha çok çekmektedir.

Burada bunlardan ancak bazıları hakkında bahis etmek istiyoruz:

Oğuz meselesi. Gök Türklerden önce, hatta milattan önce Çin kaynaklarında Oğur etnonimi göze çarpıyor¹. Gök Türklerin I.hakanlığı devrinde çok geniş konfederasyonun adı Töles birliği idi. 627 yılından sonra bu ad önemini kayb etmiş, onun yerine Oğuz konfederasyonu oluşmuştur. Bu ittifak on iki kabilenin birliğinden ibaret olmuştur. Oğuz teriminin kökeni hakkında mühtelif varsayımlar ileri sürülmüştür. Bunlar içerisinde en çok rağbet gören etimoloji *ok+uz* şeklindedir ki, *ok* burada kabile anlamında kullanılmıştır. Bu bakımdan L.N.Gumilyovun aşağıdaki fikri dikkati çekiyor: "Tesnımi sosedyami malie plemena, kotorie vse-taki ne sleduet otojdestvlyat s rodami, stali obrazovıvat soyuzı, priçem nazvaniem dlya takoy obşını bil termin okuz. Otsyuda voznikli kak etnonımı tokuz okuzı=uykırı i üç okuz=karlukı. Shodnie po tipu soyuzı dulu i nuşibi ne nazıvalis okuzami, çemu priçinoy bilo to, çto oni vozniklii pri inih obstoyatelstvah—ne yestestvenno, a po manifestu tyurkutschoko hana"² Bu terimin Çin diline kabileler diye tercüme edilmesi de bu fikri doğrulamaktadır (on ok-on kabile; tokuz oğuz-dokkuz kabile). Abidelerde *tokuz oğuz*, *altı oğuz*, *sekiz oğuz* (tatabı birliyi), *üç oğuz-karluk* anlamında (Talasda bulunan ağac kitabede iç oğuz ifadesi de kullanılmıştır) ve ayrıca oğuz birliğinden bahis olunmasına tesadüf edilir. Batı Gök Türk bölgesi bu oğuzların vatanı sayılıyor. Bu Sır-derya bölgesinde yerleşen oğuzlar büyük ihtimalle turgışlerin devamı niteliğindedir. Bazı araştırmacılar bu batı oğuzlarının Moğolistan'dan çıktığına işaret ediyorlar³. Son devirlerde *oğuz-ogur* karşılaştırmasından da bahis ediliyor⁴. P.Golden onun *ok, uruk* anlamında kullanılmasını sayı sözleri ile birlikte kullanılması (*tokuz oğuz*, *üç oğuz*, *sekiz oğuz*) ile de bağlantılıdır³. Belki bu oğuzlar tokuz oğuzların yönetimi altındaydılar. Sonralar batıya, Orta Asyaya çekilmişlerdir. İslam kaynakları onları *guz* adlandırır. Oğuzlar Kara deniz kıyılarında *uz* adı ile tanınırdı.

Saka. Orta Asyanın kadim halklarından. Tonyukuk abidesinde 701 yılındaki İnel kağanın başlılığı ile Gök Türklerin Orta Asyaya seferinde bu etnosun tezik ve toharlarla birlikde adı çekilmektedir. Abidenin metninde *saka* etnoniminin kullanışı son

devirlerde tespit edilmiştir⁵. Bellidir ki, sakalar bu bölgenin kadim sakinlerindendir. Issık kurganında bulunmuş altın elbiseli döyüşü ve Türk yazısı ile yazılmış vazounun da Saka devletinin zamanına ait olduğu ihtimal edilmektedir⁶.

SİR. Son dönemde eski Türkçedeki sir meselesi de mühtelif araştırmalarda geniş tartışılmaktadır. Çin kaynaklarında seyanto şeklinde kayda geçen Türkçede ise sir ve tarduş (belke de yamtar?) şeklinde göze çarpan bu etnos 630 yılında tölis konfederasyonunun dağılması neticesinde bağımsızlığa kavuşmuş, ancak 647 yılında uyğur tokuz oğuzlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bundan sonra sir halkı uyğurlara karşı olan Gök Türklerle ittifaka girerek II. Türk hakanlığını teşkil etmişler. Bu nedenle de Tonyukuk abidesinde *Türk-sir* halkı ifadesi bir kaç kere hatırlanmaktadır. Aynı zamanda abidelerde *altı sir* (BK) birleşmesi, *sir tarduş*, ve *sir irkin* (KÇ) ifadelerine de tesadüf edilir. Gök Türk devrinde Tola ırmağı civarında meskun olduğunu ihtimal ettiğimiz *sir* halkının adına kaynaklarda 735 yılından sonra tesadüf edilmemektedir.

S.G.Klyaştorını bu meselede sir halkını Gök Türk devrindeki kıpçakların dedeleri saymaktadır⁷. *Kıbçak* etnonimi tarihi kaynaklarda ilk kez VIII. yüzyıla ait olan Şine-Usu abidesinde Türk etnonimi ile aynı metinde göze çarpmaktadır. Kayd etmek lazımdır ki, metinde bu yer zedelenmiş, kıbçak sözünden ancak **bçk** harfi işaretleri kalmıştır. Ona göre de abidenin ilk araştırması G.İ.Ramstedt (1913-1914 yılları) arka arkaya işlenen bu *Türk ve kıbçak* etnonimlerini bileşik söz, mürekkebe onomastik birim olarak izah etmiştir⁸. Ama sonraki araştırmalar gösterdi ki, Türk ve kıbçak bu cümlede hemcins üye olarak çıkış etmektedir. Yeri gelmişken araştırmacılar Şine-Usu abidesi bulunana kadar şöyle sanıyorlardı ki, kıbçak etnonimi ilk kez IX. yüzyılda arap seyyahı İbn Hordadbek'in "Kitabe-el-mesalik ve el-memalik" adlı eserinde kullanılmıştır. S.G.Klyaştorını bu abidedeki Türk ve kıbçak etnonimlerinin Orhon kitabelerindeki Türk ve sir onomastik birimlerine uygun geldiğini tespit etmiştir. Böylece, bir devirde sir adlanan etnosun başka bir devirde kıbçak adı altında çıkış ettiği faktörler esasında isbatlanmış oldu.

BÖKLİ ÇÖLLÜĞ İL. Sergey Malovun bu şekilde okuduğu ifadeni Masao Mori tutarlı delillere dayanarak BİLGE KAĞAN abidesinde *Bök ili* ve *çöllig il* şeklinde iki ayrı kabilenin adı olarak tesbit etmiştir⁹. Buradaki *Bökli* ve ya *Bök ili* koreli anlamını ifade eden Mukriilerin Türkçe adı olduğu tesbit edilmiştir¹⁰. Çöl\çol ise o devirde yaşamış Orta Asya halklarından birinin adıdır ki, Kül tiginin defn merasiminde (732 yılı) onların temsilcisi de iştirak etmişti.

Berçik. Yine Kül tiginin defnine gelen temsilcilerden iranlıları temsil eden şahsın adı da önceki devirlerde adeta berçeler\berçeker şeklinde transkripsiyon edilmiş, son devirlerin araştırmalarında ise Kül tiginin defninde iştirak eden Sogdianadaki zerdüsti iranlıların temsilcisinin *berçik er* şeklinde transkripsiyona edilmesinin daha doğru olacağı görüşü ifade edilmiştir¹¹. Bu konuda S.G.Klyaştorını da bir sıra açıklamalarda bulunmuştur¹².

Kasar etnonimi Taryat (Terhin), Tes ve Şine-Usu abidelerinde dört defa kullanılmıştır. Yeri gelmişken kayd edelim ki, Şine-Usu abidesi 1974-1975 yıllarında yeniden gözden geçirilerken abidenin bazı zedelenmiş satırları yeni bulunmuş abidelere esasen onarılmış, bir takım harfi işaretlerin okunuşu netleştirilmiştir. Böyle ki abidenin 7. satrında G.İ.Ramstedt'in *aksırak ordu* şeklinde okuduğu harf kompleksini S.G.Klyaştorını gerekçeli şekilde ***kasar kordan*** olarak okumuştur¹³. Bu metindeki kasar leksik birimini o, etnonim olarak gözden geçirir. Abidedeki açıklamadan belli oluyor ki, Uyğur devletinin hükümdarı Eletmiş bilge kağan 751 yılında Kasarın batısında (bu şimdiki Tuvada Tez

ırmağının batısına deng geliyor) karargah kurdu muştur. Taryat ve Tes abidelerinde ise uyğur devletçiliğinin tarihinden söz edilirken Kadır ve Kasar kabile reislerinin fasaliyeti değerlendiriliyor. Bu abidelerde yansımış bilgilerden belli oluyor ki, tarihte yaşamış güçlü Hazar hakanlığının kurucusu olan kavim vaktile (VI. asra kadar) GökTürk hakanlığının terkinde uyğur federasyonuna bağlı olmuştur. Çin kaynakları Türküt devletinin batı ucundaki hazarlar (kasar) hakkında bilgi verir¹⁴. Yeri gelmişken Nuh efsanesine göre Yafesin 8 oğlundan biri de Hazardir. Onu da kayd etmek lazımdır ki, son devirlerde Hazarların Türk kökenli olması, uyğur federasyonuna dahil olması hakkında bazı tartışmalar meydana çıkmıştır¹⁵.

Bersil. Bersil etnonimi Taryat (17.satır) ve Tes (10.satır) abidelerinde tokuz oğuz hakanlığının VII. yüzyılın II. yarısında Gök Türklerle savaşta yenilmesi ile bağlantılı olarak hatırlanır. Bu etnonim aynı abidelerde *kadır*, *kasar* etnonimlerinin yanısıra kayd edilmiştir. Kaynaklarda bersiller bulgar, hazar Türklerinin bir boyu olarak gösterilir. Bersillerin adına Bizans tarihçisi Feofilakt Simokattanın eserinde (VI esr) *barselt* şeklinde tesadüf ediyoruz. Bazı ihtimallere göre VI .yüzyıldan itibaren barsiller Derbendin kuzeyinde Sulak ve Terek ırmaklarının Hazar denizine döküldüğü yerde meskunlaşmışlardır. Markvarta göre balık avı ile meşgul olan bu boy Hun devrinde Türkleşmiştir. IX. yüzyıldan itibaren barsillerin adına tarihi kaynaklarda tesadüf edilmez¹⁶. Yeni bulunmuş Uyğur abidelerinin verdiği bilgilere göre barsil ve kasarlar boz ok kavim birliğine ve VI asrdaki uyğur devletine dahil olmuş, hazar ve bulgar hanedanlarının teşekkülü zamanı uyğurlardan ayrılarak bu hakanlıkların temelini teşkil etmiştir. Onu da kayd etmek lazımdır ki, barsillerin boz ok ittifakına dahil olmasını inandırıcı hesap etmeyen araştırmacılar da vardır. Mesela, bu mesele ile alakedar tarihçi S.Gömeç bunları yazıyor: "Barsil adı Tibete seyahet eden beş uyğur elçisinin raporlarında Pars-il şeklinde geçmektedir.Şimdiye kadar Barsil ve Bersil şeklinde transkripsiyon edilen bu adın Bars-el şeklinde okunması daha doğru olacaktır. Çünkü biliyoruz ki, bars ve ya pars Türk kültüründe mühüm yer tutur ve şahıs adı olabildiği gibi boy adı olabilmesi de mühtemeldir"¹⁷. Yeri gelmişken, Tes abidesinde (9.satır) oğuzların *bozok* kabile birliyinin adına da tesadüf edilir. Burada bozokların kabile reisinin de Bedi Bersil ve Kadır Kasarla beraber devlete ihanet ettiği ve bunun neticesinde tokuz oğuz hakanlığının Gök Türklerle meğlub olması vurgulanır. Bellidir ki, bozok etnonimi sonralar "Oğuzname" abidesinde de kullanılmıştır. Bazı araştırmacıların bozok ve üçok ayırımının ancak X.asrdan itibaren meydana çıkabileceğini iddia etmesine rağmen bizce, VIII. asrdaki Türk etnik tarihinde artık oğuzların bu boy bölgesi meydana çıkmıştı. On ok ve başka birliklere analogik olarak bozok ve üç ok bölgesinin de eski olduğunu düşünürüz.

KENGERES. Bu etnonim Kül tigin ve Bilge hakan abidelerinde kullanılmaktadır. Türgeşlere karşı mücadele veren kenger\kangarları adeta peçeneklerle özdeşleştiriyorlar. Son devir araştırmacılarının bir çokunu onun toponim olduğunu iddia etmektedir¹⁸. Amma bu onomastik birimin etnonim olması ihtimali daha büyüktür. Burada tartışma konusu kelimenin sonundaki *es* unsuru ile bağlantılıdır. Bazı bilim adamları kangar\kenger etnoniminin anlamını açıklarken onu "Kang nehrinin adamları" şeklinde yorumluyorlar¹⁹. Şunu da belirtelim ki,kaynaklara göre kengeresler batı Gök Türk arazisinde, Sır-derya nehrinin orta kısmında yaşamışlardır.Hatta İbn Hordadbek Sır –deryanın bir kısmını Kangar nehri adlandırmıştır²⁰. Yeri gelmişken Kül tigin abidesinde rastladığımız ve aynı arazide yerleşmiş *Kengü tarban* toponiminin de bu etnonimle alakeli olduğunu zann

ediyoruz. Aynı zamanda bizce, Kaşgarlı Mahmudun Divani-lügat-it-Türk” eserinde gördüğümüz kanglı boyu da kangar\\kenger ve kengeres etnonimi ile köken itibarile bağlantılıdır. Kengü ve kanglı onomastik birimlerine dayanarak söyleyebiliriz ki, kengeres etnonimi yapı bakımından basit söz, basit kök deyildir. Mühtemelen bu söz türeme kökdür ve *keng+eres* unsurlarından ibarettir. Protobulgar abidelerinde halk, topluluk, çokluk bildiren-aras,-eres arkaik ekinin kullanılmasına tesadüf edilmesi de bu fikri kuvvetlendirir. Şunu da belirtelim ki, Firdevsi “Şahname”sinde Kangı İranın düşmanı adlandırdığı Turanın esas coğrafi objelerinden biri olarak tasvir eder ve eserde *Kang Efrasyab* ve *Kang Seyavuş* bileşik isimlerini de kullanıyor²¹. Bellidir ki, Firdevsinin Turan adlandırdığı bu arazi daha önce sakların meskeni olmuştur.

Bu küçük araştırmadan şu sonuca varabiliriz ki, kadim Türk yazıtlarında kullanılmış *kengeres* etnoniminin en kadim şekli *kang**keng* şeklinde olmuş, buradan Türk etnonimlerinde sık sık tesadüf etdiyimiz kangar\\kenger şekli meydana gelmiştir. Bizce “*Anta kisre kara türgiş bodun yağı bolmuş, kengeres tapa bardı* (KTd 39) cümlesinde *kengeres tapa* ifadesi kengellere taraf anlamında kullanılmıştır. Çünkü bu nümuneden başka hiç yerde kengeres şeklinde bir etnonime tesadüf edilmemiştir.

KT (KI) abidesinde rastladığımız *Koşu tutuk* antroponimini araştırırken belli oldu ki, o, on okların nuşibi federasyonuna dahil olan aynı adlı boyun beyi olduğu için Koşu tutuk adından, etnoantroponiminden istifade etmiştir.

Gök Türk abidelerinde tartışma konusu olan meselelerden biri de BK (24) abidesinde tesadüf edilen **altı çub soğdak** sözleridir. Vaktile V.Tomsen bu sözleri Altı çub ve soğdak diye tercüme etmişti²². S.Y.Malov da böyle hareket etmiş²³, hatta L.N.Gumilyov da aynı mevkiden çıkış etmiştir²⁴. Son devir araştırmaları göstermiştir ki, bu ifade Çin inzibati teriminin kalka yolu ile Türk dilinde ifadesinden ibarettir. Bu sebebden de S.G.Klyaştorıny geniş araştırmalardan sonra bu sözleri iki mühtelif etnonim gibi yok, altı bölgeli soğdak şeklinde tercüme etmeyi tercih etmiştir²⁵. Bilim adamlarının bir çoku bu teklifi desteklemektedirler.

DİPNOTLAR

1. İbrahim Kafesoğlu. Türk milli kültürü. İstanbul, 1991, s. 142.
2. L.N.Gumilev. Drevnie tyurki.M., 1967, s. 61
3. P.Golden. Türk halkları tarihine giriş. Ankara, 2002, s. 170
4. K.Czegledy. Türk kavimlerinin göçü. İstanbul. 1999.s.
5. Talat Tekin. Orhon yazıtları. İstanbul. 1998, s. 92.
6. A.Taşagıl. Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları, Ankara. 2004. s. 99.
7. S.K.Klyaştorıny. Kıpçaki v runičeskih pamyatnikah.-“Turkologica”. 1986, s. 160
8. G.İ.Ramstedt. Kak bıl nayden Selenkinskiy kamen-Trudı Troiitsko-Kyahtinskoko otdela imperskoko Russkoko keograficeskoko obşestva, Spb., 1914, IV c. I burahlıış, s. 34-39
9. M.Mori. Bökli, Bükli şeklinde transkripsiyon edilen kelime üzerine.VIII TTK Bildiri özetleri. Ankara, 1976, s. 40-41
10. K.Czegledy. Turan kavimlerinin göçü, İstanbul. 1999, s. 116.
11. İ.Kafesoğlu, Adı geçen eser, s. 120.
12. S.G.Klyaştorıny. Drevnetyurkskie runičeskie pamyatniki. M., 1964. s. 126-127.
13. S.G.Klyaştorıny. Terhinskaya nadpis, ”Sovetskaya tyurkolokiya”, 1980, NO:3, s. 85.
14. T.Tekin. Yeni bir uygur anıtı.-TTKB, 46, 1982

15. Senga T. Dokuz oğuz problemi ve hazarların menşeyi, Bilge, 2000, N:23, s. 10-14.
16. Tolstova L.S. Otoloski rannih etapov etnogeneza narodov Sredney Azii v yeyo istoričeskoy onomastike.-“Onomastika Sredney Azii”M., 1978, s. 298.
17. Gömeç S. Şine Usu yazıtlarında geçen bazı yer adları.-“Bilge” dergisi, 18, Ankara 1998. s. 19.
- 18 Talat Tekin. Orhon yazıtları, İstanbul, 1998, s. 105.
19. S.G.Klyaştorıny. Drevnetyurkskie runičeskie pamyatniki. s. 164.
20. S.G.Klyaştorıny. Gösterilen eseri.s.163,167
21. S.G.Klyaştorıny. Drevnetyurkskie runičeskie pamyatniki.s.168
22. V.Tomsen. Orhon yazıtları araştırmaları (Türkçeye tercüme), TDK yayınları. Ankara, 2002, s. 225.
23. S.E.Malov. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, M.-L., 1951, s. 40
24. L.N.Gumilyev. Drevnie tyurki, M., 1967, s.345.
25. S.G. Klyaştorınyş. Adı geçen eser, s. 94.

ÖZET

GÜNEY DOĞU AVRUPADA ESKİ TÜRK BOY ADLARININ (ETNONİMLERİN)ÖYRENİLMESİ MESELELERİ

One of the important problem of our linguistics and onomastic is the problem of learning the ancient Turkish ethnonims. The famous arientalist V.V.Bartold in his lecture had described about ethnic processes in V-X centuries, investigation of its linguistic features and about ethnic view in ancient Turkish period. All about it he had described in the first All-Union Baki Tutkological Congress which had been working at the end of February in 1926 year. in the last ten years both in Europe Turkology appeared some researching work about ancient turkish ethnonims, ethnic terminology, semantic meaning of these conceptions and about their etymology. From this point of view we can show the names of investigators of south-west Europe: N. V. Bernshtam, L. N. Qumilyov, J. Nemeth, Peter Qolden, K. Geqledi, L. Rasoni, J.R. Hamilton, Z.V. Toghan, Ibrahim Kaphasoglu, S.Q. Klyashtorni, V. Maphirov, B.Oghel, F.Sumar, A. Tashagil, O.F. Sertkaya and etc. Among these problems the main attention attracts spreading of Turkish ethnonims,oghuz, ogur, kang, avar, khazar, barsil, bokli, az, sir and other problems. Researching these problems, achievements and successes in this branch forms the researching object of our lecture.

*

Bugünkü dilciliğimizin, onomastiğimizin mühüm problemlerinden biri de eski türk etnonimlerinin (boy adlarının) öğrenilmesinden ibarettir. Eski Türkçe devrinde, özellikle V.—X. yüzyıllarda süregelen etnik prosesler,onun lingüvistik özelliklerinin araştırılması sahasında daha 1926 yılı Şubat ayının sonlarında düzenlenmiş I. Milletlerarası Bakü Türkoloji kurultayında meşhur şarkiyatçı V.V.Bartold Türk halklarının tarihi hakkında sunduğu bildiride eski türk devrindeki etnik manzaranın kısa tasvirini de vermiştir.

Kurultaydan geçen 80 yıl içinde hem Avrupa, hem de Asiya türkolojisinde eski Türk etnonimleri, etnik terminoloji, bu kavramların semantik içeriyi, bazıalarının etimolojisi konusunda bir takım araştırmalar yapılmıştır. Bu bakımdan geçmiş Sovyetler Birliği

mekanındaki ve dünyanın diğer ülkelerindeki aşağıdaki bilim adamlarının adlarını belirtebiliriz: N.V.Bernştam, L.N.Qumilyov, J.Nemeth, Peter Qolden, Karoli eğledi, L.Rasoni, J.R.Hamilton, Z.V.Toğan, İbrahim Kafesoğlu, S.Q.Klyaştorıny, B.Ögel, F.Sumer, Osman Fikri Sertkaya, A.Taşağıl ve b. Bu problemler içerisinde Türk teriminin etnonim olarak ehate dairesi, oğuz ve ogur problemi, kang meselesi, Avar, Hazar, Barsil, Bökli, Az, Sir ve diğerleri dikkati daha çok çekmektedir. Bu sahada kazanılmış başarılar, uğurlar tebliğimizin konusunun ana hatlarını teşkil etmektedir.

BASILAN İLK TÜRKÇE ALINTILAR SÖZLÜğÜ

Ord. Prof. Dr. Ekrem ÇAUŞEVİÇ, Zagreb Felsefe Fakültesi

Türk dilinin Balkan dillerine etkisi, Türkolojide çok işlenen bir konudur. Buna rağmen Balkan dillerinde halen kullanılmakta olan Türk asıllı sözcüklerin araştırma kronolojisi ile ilgili yeterince bilgimiz bulunmamaktadır. Bu kısa bildirimizde konuyla ilgili yaptığım bir araştırmanın neticelerini sayın dinleyicilerin dikkatine sunmak istiyorum.

Türkoloji tarihi konusuna değinen yazılara göre, Balkan dillerindeki Türkçe alıntılar üzerine yazılan ilk bilimsel makale, 1882 yılında basılmıştır.¹¹³⁵ Bu makale, 1881 yılında Berlin’de düzenlenen 5. Milletlerarası Doğumbilimciler Kongresi’nde **Luka Marinković** adlı kişi tarafından sunulan bir bildiriydi (MARİNKOVİÇ : 1882). Marinković’in bildirisinin kendisinden sonraki eserlerde ancak bir defa kaynak olarak gösterilmiş olması, Türkologlar arasında bir ilgi uyandırmadığını kanıtıyor. Bunun başlıca sebebi, ünlü Slovenyalı filolog **Franc Miklošič**’in aynı konuyu işleyen eserleridir (MİKLOŠİÇ : 1884, 1885, 1889, 1890). Marinković’in makalesinden iki yıl sonra yayınlanan ve Güney-Doğu ve Doğu Slâv dillerindeki Türkçe alıntılar konusunu işleyen Miklošič’in yazdığı eserler, Marinković’in sözü geçen Kongrede sunduğu bildirisini tamamen unutturmıştır.

Ne var ki Marinković ve Miklošič, Balkan ve Slâv dillerindeki Türkçe alıntılar konusunu işlemiş olan ilk Avrupalılar olmamışlardır. Bu iki filoloğun eserlerinin baskıdan çıkmasından kısa bir süre önce yayınlanmış olan Türkçe alıntılarla ilgili ilk eser, 1881 yılında Saraybosna’da gün ışığı görmüş olan *Turcizmi u Bosni* (Bosna’da kullanılan Türkçe alıntılar) adlı bir kitapçıktı. 41 sayfalık bu kitapçığın kapağında bir açıklama görüntüsü veren şu altbaşlık da eklenmiştir: *Jezikoslovno tumačenje odomaćenih riječi turskog, arapskog i persijskog jezika. Za praktičnu upotrebu stranaca.* (Dilimize Yerleşen Türkçe, Arapça ve Farsça Asıllı Kelimelerin Dilbilimsel Açıklanması. Yabancılar hergünkü konuşma kılavuzudur.) Kitapçığın kapağında, bu eserin içerdiği Türkçe alıntılarının ilk önce «Sarajevski list» gazetesinde yayınlanmış olduğunu, sonra da aynı malzemenin kitap halinde basılmasına karar verildiğini yazmaktadır.

Yazarının adından başka basım yeri, tarihi ve yayıncısı gibi her türlü bilgisi belirlenmiş bu kitapçık, 1881 yılında «Bosna Hersek Hükûmeti» tarafından basılmıştır. «Bosna Hükûmeti» dediğimiz şey, tabii ki Avusturya-Macaristan’ın Bosna-Hersek’i işgalinden sonra kurduğu bir işgalci hükûmet idi. Osmanlıları Bosna-Hersek’ten çekilmeye mecbur kılan ve 1878 kanlı savaşlarından sonra bu toprakları eline zorla geçiren Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek halkının dilindeki Türkçe alıntılarla ilgili bir kitabı yayınlaması, ilk bakışta şaşırtıcı gibi görünüyor.

Avusturyalıların Türkçeye karşı bu sözde sevgisinin sebepleri, kitabın önsözünde açıklanmıştır. Adı belirlenmeyen yazar şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: «Edindiğimiz tecrübeler sayesinde, Boşnakların yabancılarla konuşurken Türkçe alıntılarını çok sayıda kullandıklarını biliyoruz. Bu Türkçe kelimelerini anlayamayan, ya da yanlış olarak anlayan yabancılar ise Boşnaklarla sözlü iletişimde zorluk çekiyor. Bunun için Boşnaklar ile yabancılar arasındaki iletişimi kolaylaştıracak bir Türkçe alıntılar sözlüğü hazırlamaya karar verdik. (...). Anadilini mükemmel bir şekilde bilen bir vatandaş bile, her birinin farklı biçimleri olan bu Türkçe alıntılarının oluşturduğu «söz lâbirentinden» geçerken epeyce zorluk çekebilir. Yani bir Boşnak Boşnakça konuştuğu zaman, anadiline yerleşen Türkçe asıllı kelimeleri o kadar çok kullanıyor ki yabancılar şöyle dursun,

¹¹³⁵ Türkçe alıntılara ünlü Alman Türkoloğu Otto Blau da değinmiştir, ama kitabında çeşitli ve birbirinden farklı konular işlendiği için onun bu konuya katkısından bildirimizde konuşulmayacaktır (BLAU :1868).

[Boşnak olmayan] herhangi bir vatandaş bile onun ne demek istediğini kolay kolay anlayamaz.»¹¹³⁶

Sözü geçen Türkçe alıntılar sözlüğünün genişletilmiş ikinci baskısı 1895 yılında yayınlanmıştır. Birinci baskısı toplam olarak 856 kelime içerirken 46 sayfalık olan ikincisinin içinde toplam olarak 946 Türkçe asıllı kelime işlenmiştir. Sözlüğün adı da nedense değiştirilip bu yeni baskısı «Bosna-Hersekli halkın kullandığı Türkçe, Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin açıklaması» adında gün ışığına çıkmıştır. Onun kapağında da «sözlüğün yabancılar için hazırlandığı»nı yazmaktadır.¹¹³⁷

Bildirimizin bu yerine gelmişken, sözü sık sık edilen yabancıların kimler olduklarını, yani sözlük yazarının «yabancılar» deyince kimleri kastettiğini açıklamamaz gerekir. Avusturya-Macaristan askerî birliklerinin Bosna-Hersek'e girmesinden kısa bir süre sonra o coğrafyaya önemli sayıda gelmeye başlayan yabancılar acaba kimlerdi? Adı belirlenmeyen sözlük yazarı, eserinin önsözünde bu konuya da değinmektedir: «Böyle bir kitapçığa büyük bir ihtiyaç hissediliyordu», diyor yazar. «Sözlüğün ilk baskısının kısa bir zamanda kapışılması, şu anda kitapçılarda tek bir nüshasının bile bulunamaması, bunun en iyi kanıtıdır. Zaten böyle bir kitapçık herkese gerekli olmakla birlikte en fazla memurların işine yaramaktadır. Çünkü bir memurun Türkçe asıllı kelimeleri bilmemesi, onun halkla sözlü iletişim kuramaması ve onlarla anlaşamaması gibi sorunlara yol açmaktadır. Halk şiirini araştıran ya da eğlenmek için okuyanlara da gereklidir bu kitap.»¹¹³⁸

Yukarıdaki alıntıdan, 1878 sonrasındaki dönemde Bosna-Hersek'e gelmeye başlayan yabancıların, Hırvat asıllı Avusturya-Macaristan memurları oldukları anlaşılmaktadır. Devlet memurlarından başka yeni gelenlerin sayısı günden güne artıyordu ki bunların içinde Bosna'nın tabiat zenginliklerinden, özellikle ormanlarından faydalanmak isteyen keresteciler, fabrikatörler, ticaretle uğraşanlar, zanaatçılar ve başkaları da vardı. O zamanlar Bosna dilinde anlayamadıkları yüzlerce Türkçe alıntı kullanıldığı için Hırvatça ve İmparatorluğun resmi dillerden biri olan Almanca konuşan bu insanlar ancak Boşnaklarla değil, Hristiyan yerli halkla da her günkü sözlü iletişimde zorluk çekmişlerdir. «Bosna Hersek halkının diline çok sayıda Türkçe, Arapça ve Farsça asıllı kelimeler girmiş olduğu herkesçe bilinen bir şeydir», diyor Sözlük yazarı. «Bundan dolayı ülkemize gelen yabancılar, halkın konuştuklarını anlayamazlar. Hoş olmayan bu duruma son vermek için Bosna-Hersek Hükûmeti, on dört yıl önce¹¹³⁹ yerli halkın her günkü konuşmada kullandığı Türkçe alıntılarla Sırpça-Hırvatça karşılıkları «Sarajevski list» gazetesinde yayınlama talimatı vermişti. Bu talimat yerine getirildikten sonra

¹¹³⁶ Önsöz, pp. 3-4.

¹¹³⁷ *Tumač turskim, arapskim i perzijskim riječima koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje*. Tisak i naklada Spindler & Löschner, Sarajevo 1895., 46 S.

¹¹³⁸ *Tumač...*, str. 3-4.

¹¹³⁹ Yani 1881 yılında.

yayınlanan malzeme, kitap halinde toplanarak *Turcizmi* (Türkçe alıntılar) adında yeniden yayınlandı».¹¹⁴⁰

Bildirimizi sona erdirirken adları geçen iki sözlüğün yazarı kimdir sorununu da çözmemiz gerekiyor. Cevabı da zaten o kadar zor değil, çünkü «Sarajevski list» gazetesinde bir elin parmaklarıyla sayılabilecek kadar az gazeteciden ancak biri Doğu dilleri uzmanı idi. Adı Miloş Mandiç olan ve bir zamanlar Bosna-Hersek Hükümetinde mütercim-tercüman olarak çalışan bu gazeteci, kuşkusuz hem çalıştığı gazetede yayınlanan, hem de sonradan kitap halinde basılan Türkçe alıntılar sözlüklerinin yazarıdır. Bu iki sözlüğün ikisinde de okuyuculara sunulan önsözlerin yazarı da, Mandiç'in ta kendisidir.

Bosnalı bir Sırp ailesinden olan Miloş Mandiç'in hayatı çok ilginçti. Ölümü nedeniyle «Bosanska Vila» gazetesinde yayınlanan anı yazısından edindiğimiz bilgilere göre; babası Nikola, annesi Vasiliya'dan olma Miloş Mandiç, 1843 yılında Bihaç (Bihke) nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Çocukken ailesi, bugünkü Hırvatistan Cumhuriyeti'nin doğu bölgesi olan Slavonya'ya taşınmıştır. Vinkovci yakınındaki Mirkovci köyünde ilk okulu bitirdikten sonra eğitimini önce Vinkovci'de, sonra da Sremski Karlovci ve Belgrat'ta devam ettirmiştir. Mandiç çocukluğundan beri yabancı dillere büyük merak sarıp mükemmel bir şekilde Almanca, Fransızca, İtalyanca ve

Türkçe öğrenmiştir. Saraybosna'ya gelmeden önce toplam olarak üç yıl Yeni Varoş ve Priyepolye'de bir Sırp okulunda öğretmen olarak çalışmıştır. Yeni Pazar'da öğretmenlik yaptığı zamanlar Simo Çaykanoviç adlı bir öğretmenle arkadaş olmuştur. Bu arkadaşı, Miloş Mandiç'i Saraybosna'ya götürüp Alman asıllı matbaacı Ignaz Soppron'a tanıtmıştır.¹¹⁴¹ Soppron'nun, Türkçe'yi gayet iyi bilen, eğitim görmüş bir yardımcıya ihtiyacı olduğu için Mandiç'i hemen işe kabul edip yanında hem gazeteci hem de çevirmen olarak çalıştırmıştır.¹¹⁴² Mandiç kısa bir zamanda gazeteci olarak adını duyurup Saraybosna'da «gazeteci Miloş» olarak herkesçe bilinen ve saygı ile karşılanan bir kişi olmuştur (İMAMOVIÇ : 1996, 23-24). Akıcı olarak konuştuğu yabancı diller sayesinde bir çok gazetede gazetecilik yapan, Osmanlı Yönetiminde 15 yıl, Avusturya-Macaristan yönetiminde ise 22 iki yıl memur ve mütercim-tercüman olarak çalışan, eğitim alanında da çok emeği geçen Miloş Mandiç, 1900 yılı Ağustosunda vefat etmiştir. «Bosanska Vila» gazetesinde Mandiç'ten bir anı yazısı yazan anonim gazeteci, Mandiç'in ancak

¹¹⁴⁰ *Tumač...*, str. 3. Bu kitapçığın tam adı «Turcizmi u Bosni»'dir.

¹¹⁴¹ Bosna-Hersek'te iyilikseverlikle anılan Bosna Valisi Topal Osman Şerif Paşa (1860-1869), Bosna'da bir matbaa kurmak fikriyle Sırbistan'ın sınırları içinde bulunan Zemun kasabasından Alman asıllı Ignaz Soppron adlı bir matbaacıyı Saraybosna'ya getirtmiştir. Soppron 1866 Nisanı'nda Saraybosna'ya gelmişse de gelişinden ancak iki ay sonra, yani aynı yılın Mayıs ayında Bosna-Hersek'in ilk gazetesi olan «Bosanski vjestnik» gazetesini bastırmayı başarıp okuyuculara sunabilmiştir.

¹¹⁴² «Sarajevski Vjesnik» gazetesi, yarısı Türkçe, yarısı Boşnakça, yani iki dilli olarak basılmıştır.

Türkçe alıntılar sözlüklerini değil, imlâ ve eğitimle ilgili eserlerini da anımsatmaktadır.¹¹⁴³

Eğitimli bir filolog olmadığı halde Mandiç'in baskıya hazırlamış olduğu Türkçe alıntılar sözlükleri, dilbilgisi bakımından sağlam eserlerdir. Türkçe alıntılarının kökenini belirtip «Sırp-Hırvat» dilindeki karşılığını veren Mandiç'in yaptığı yanlış çözümler, yok denecek kadar azdır. Birkaç örneğe göz atalım:

TÜRKÇE ALINTI	KÖKENİ	ANLAMI	[yeni imlâsı]
<i>kabarisati</i>	Tür. kabarmak	oteći, naduti se	[kabarmak]
<i>kabasto</i>	Tür. kaba	krupno, golemo, nezgrapno	[kaba]
<i>kabuliti</i>	Ar. kabul	primiti, odobriti	[kabul]
<i>kabil</i>	Ar. -	moguće	[kabil]
<i>kavaz</i>	Ar. kavas	stražar	[kavaz]
<i>kat</i>	Tür. -	red, sloj, struka	[kat]
<i>katil</i>	Ar. -	ubilac	[katil]
<i>kauk</i>	Tür. -	kapa	[kavuk]
<i>kaurisati</i>	Tür. kaurmak	pržiti, popržiti	[kavurmak]
<i>kafez</i>	Ar. -	[kafez]	[kafes]
<i>kaftan</i>	Ar. -	haljina	[kaftan]
<i>kašagija</i>	Tür. -	češalo	[kaşağı]
<i>kašika</i>	Tür. kašik	žlica	[kaşık]
<i>kesa</i>	ar. Ćise	[kesa]	[kese]
<i>keser</i>	Tür. -	tesla	[keser]
<i>kesim, ćesim</i>	Tür. -	odsjek, odsječni; paušal	[kesim]
<i>kefa</i>	Tür. kefe, ćefe	četka	[kefe]
<i>kim, kiman, kivan</i>	Far. -	mrzost, neprijateljstvo	[kin]
<i>kidisati (komu)</i>	Tür. kimak	pregorjeti, nepožaliti	[kıymak]
<i>kijamet</i>	Ar. -	ustanak; vaskrsnuće mrtvih	[kıyamet]
<i>kirija</i>	Ar. -	zakup, najam	[kira]
<i>kovanluk</i>	Tür. -	pčelinjak	[kovanlık]
<i>kolagjele</i>	Tür. kolaj gele	lahko došlo!	[kolay gele]
<i>komšija, konšija</i>	Tür. -	susjed	[komşu]

Mandiç'in etimoloji tahlilleri, kendi çalışmalarından sonraki sözlüklerde görülen tahlillerden çok daha kalitelidir. Örneğin, 1884 yılında Belgrat'ta yayınlanan oldukça kapsamlı bir Türkçe alıntılar sözlüğünde işlenen kelimelerin etimolojisiyle ilgili hatalar, Türkçe bilen okurun dikkatini çekmektedir.¹¹⁴⁴ Hem bu sözlüğün yazarı, hem de 20'inci yüzyılda Balkanlarda basılacak olan diğer Türkçe alıntılar sözlüklerinin yazarları,

¹¹⁴³ «Bosanska Vila», 15. Kasım 1900, Sayı 21, pp. 289-291.

¹¹⁴⁴ Sözlük yazarının, etimoloji tahlilleri konusunda kendisine büyük yardımda bulunan ve Türkçe'yi çok iyi bilen bir devlet memuruna teşekkür etmesi, kendisinin Türkçe bilmediğini göstermektedir (POPOVIĆ : 1884, pp. 3-4).

kullandıkları kaynaklardan biri olarak Mandiç'in anonim sözlüğünü aktarmaktadır (POPOVIĆ : 1884; ESIH : 1942; ŞKALYIÇ : 1966).¹¹⁴⁵

Bu kongrede bildiri sunmamızın amaçlarından biri de, çok kıymetli, ama aşırı derecede mütevazi bir insan ve Avrupa'nın ilk Türkçe alıntılar sözlüğünün yazarı olan Miloş Mandiç'i sizlere tanıtmaktır. Bildirimiz yayınlandıktan sonra Balkan Türkoloji tarihinin kıymetli isimlerinden biri olan bu Bosnalı Türkçe meraklısı ve sözlükçüsü, umarım unutulmuş olmaktan kurtarılacaktır.

Özet:

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgalinden kısa bir süre sonra Avrupa'da ortaya çıkan bu tür yapıtların ilki olduğunu tahmin ettiğimiz bir Türkçe alıntılar sözlüğü'nün Saraybosna'da baskıdan çıkmış olması, yerli Türkologların şu ana kadar dikkatini çekmemiştir nedense. Kapağında yazarının adı belirlenmemiş olup basılması ise işgalci Bosna-Hersek Hükümeti tarafından desteklenmiş olan bu *Türkçe alıntılar sözlüğü*, bir kaç yıl zarfında üç defa basılmıştır. Önsözünden de anlaşıldığı gibi Sözlük, işgal sonrasındaki dönemlerde Bosna'ya gelmeye başlayan ve konuşma dilinde çok sayıda Türkçe alıntılar kullanan halkla anlaşmakta epeyce zorluk çeken Hırvat kökenli devlet memurları, işadamları ve satıcılar için hazırlanmıştı. Bu bildirimizde, adı geçen Sözlüğün özelliklerinden ve Doğu dilleri uzmanı, çevirmeni ve aynı zamanda gazeteci olan Miloş Mandiç adlı yazarından söz edilmektedir.

KAYNAKLAR

BLAU, Otto (1868): *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*. Leipzig.

ESIH, Ivan (1942): *Turcizmi – Rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru*. Zagreb.

IMAMOVIĆ, Mustafa (1996): *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955 - 1967*. Bošnjački institut Zürich. Sarajevo.

MARINKOVICH, Louka K. (1882): *Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe*. Verhandlungen des 5. Internationalen Orientalisten-Congresses gehalten zu Berlin im September 1881. Berlin.

MIKLOSICH, Franz Ritter von (1884, 1885, 1889, 1890): *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Russisch, Polnisch)*. K. Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Classe, Denkschriften XXXIV; XXXV; XXXVII; XXXVIII.

¹¹⁴⁵ Türkçe alıntılar sözlüklerinden en ünlüsü olan Şkalyiç'in eserinde, «Sırp-Hırvat» dilinde geçmişte kullanılmış ya da halâ kullanılmakta olan yaklaşık 8500 kelime işlenmiştir (ŞKALYIÇ : 1966).

POPOVIĆ, DJORDJE (1884): *Turske i druge istočanske reči u našem jeziku*. (Građa za veliki srpski rečnik), str. 4. Glasnik Srpskog učenog društva (knjiga 59). Beograd.

ŠKALJIĆ, Abdulah (1966); *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo.

The similarities regarding the influence of osman language on the Albanian and Romanian languages

KOPI KYÇYKU

Near an Atlantic Europe, Protestant and Catholic, corresponding to the oceanfront towards the New World, there was an Eastern Europe, Orthodox, and, in part, Muslim,

built on the tradition of what the Oxford Professor Dmitri Obolensky (1971) called the “Byzantine Commonwealth”, followed and replicated by the Ottoman¹¹⁴⁶. Oriental or Eastern Europe, situated across the centuries in the sphere of Rusocracy and of Turcocracy, as a world with agrarian economic traditions, with a Church marked by Caesaro-Papism at a given moment, a political world suffused with absolutism - hence, probably, the prevalence of Presidential republics, in which modern Parliamentarism is far from having a major tradition (most of all, in Slav environments) - is, blatantly so, something totally different from Central Europe.

A Central Europe - active and creative periphery of Western Europe, forever dominated by Protestantism and by Catholicism - with spiritual democratic priorities on a continental scale, constituting a world of its own whose roots lied in the Jagellonian pseudo-empire and in the Austrocracy that left a decisive imprint on Hungary as well as on Czech Republic, on Slovakia as well Poland, on Croatia as well as Slovenia, vacillating between East and West.

It has been said that this Central Europe - a very fluid concept - was initially a “state of mind”, which was born together with the Double Monarchy and which remains today an area whose inhabitants, as has been stated even in the press, choose to reject their own geography..

In this block, two countries of South-Eastern Europe, have an utterly particular status, as they are the only countries in this area that contain all confessional and cultural elements of Europe: the orthodox, the catholic, and the Islamic elements. Serbia, or Bulgaria, or Greece do not have all these elements at the same time. Such things make Albania and Romania into genuine partners in the order of the spirit. Both, Romania and Albania are a “miniature Europe” in the South-East of our old continent¹¹⁴⁷.

Christian religion, which has been part and parcel of European culture and even a synonym for “the expression of the human soul”, being characterised by tolerance, never denied this trait to other religions. I would like to emphasize, however, that is often the case that representatives of Christianity do not admit that the Ottoman Empire was itself tolerant, at least in some respects of cultural and spiritual life. In fact, although the Islam has always been the official religion of the empire - until as late as 1928 - next to the mosques, there rose churches, synagogues, and pagodas. All the people of the empire had the right to express and practice their religious convictions freely. At the same time, they could receive instruction in schools which taught in their native tongue.

The Islamic element in the Balkans, the Islamic element in Thrace, in Bulgaria, the Islamic element in Dobrogea, the Islamic element in European Turkey give colour to this civilisation¹¹⁴⁸.

During much of the century that followed the reign of Mehmet II, the Fatih (1432-1481), its domain well into Central Europe and throughout the Arab portion of the old Islamic caliphate, and a new amalgam of political, religious, social and economic organizations and traditions was institutionalized and developed into a living, working whole.

¹¹⁴⁶ Razvan Theodorescu - Kopi Kyçyku, *Two Europes - an intellectual divorce*, Romanian Institute of International Studies „Nicolae Titulescu”, Bucharest, 2004, p.27.

¹¹⁴⁷ Idem, p. 29.

¹¹⁴⁸ Ibidem, p. 21.

Culturally speaking, Bayezid II (1481-1512) stimulated a strong reactions against the Europeanizing trends of the previous half century. The Turkish language and Muslim traditions were emphasized. He was forced into a number of campaigns by the exigencies of the time and the demands of his more militant *devşirme* followers. In Europe, he rounded off the empire south of the Danube and Sava by taking Hercegovina (1483), leaving only Belgrade outside Ottoman control.

In this context, the influence of osman (*osmanlıca*) language on the Romanian and Albanian languages and cultures needs a new vision in order to be explored with the respect of their importance. This problem was a matter of preoccupation for European scientists such as Miklosich (*Nachtrag zu den türkischen Elementen*), Gustav Meyer (*Türkische Studien*), Picot (le glossaire *Chronique de l'Uréchi*), Haşdeu (*Magnum Etymologicum*) and others.

The influences of osmanlıca upon Romanian and Albanian phonetic, lexical, morphological, semantic, onomastic and folkloric elements are obvious, spontaneously, in an entirely normal and natural way, without any kind of violence or under constraint.

What concerns the lexical element, the presence of turcisms in popular poetry from the Romanian regions such as Muntenia, Moldova, Bucovina and especially Dobrogea and also in the songs from Albania, Kosovo, Serbia, Bulgaria, Muntenegru, Macedonia, Grecia și Croatia demonstrates (infirming the theory of Rosler) that oriental influence in general and especially osmanic influence was not just an imported product. That was present just at the Court and at the level of high social classes. It was a result of some intimate and long relations¹¹⁴⁹. The influences of osmanlıca did not limit itself to the sphere of the vocabulary. They spread also to the folk literature, especially to the tales, jokes and the folk theatre.

Studying both the language and the folk, I could identify almost some dozens of sayings and proverbs some of which were showed to the public through the works of Anton Pann (Romania), or by such poets as beyteci Hasan Zyko Kamberi and Muhamet Kyçyku (in Albania), and after this idioms, customs, traditions and religions (jalba cu rogojina aprinsă în cap, îngrijirea cișmelor, frecatul picioarelor înainte de a adormi, credința în fatalism).

In what concerns the stories, in Romania but also in Albania are well know those about Nastratin Hoge. Speaking about the tales, the king Kelesh is one of the most famous characters in Albania, Romania and at the same time in Turkey. We had to mention here also some tale characters with Turkish names such as *Bilmen*, *Caracâz the Great*, *Deli-Satâr și Sefer-king*.

In Romania but also in Albania there exist tales that seem not to come from the Turkish tales repertoire. They just contain some common elements of folk fiction that are met in all the periods of time, at all peoples: bewitched elk, The children with golden hair, Sinderella, Those three golden pomegranate.

Today, in Romania, manele is a well known music style and such words as *aman*, *as aman*, *of aman-aman*, *bre aman* (met very often in Albania, in other Albanian territories and in communities where the representatives of Albanian ethnicity live).

¹¹⁴⁹ Camelia Zabava, the Introduction to the book written by Lazar Saineanu „The oriental influence on the Romanian language and culture”, Craiova 2004 f. 7.

Speaking about the children's games, it seems to be of osmanlıca origin the game in 3 armens, the game with 3 stones (topuz), the game with the nuts, and the game with the bones of the sheep. The game with the dolls with the mane character Caraghios (Ridiculous person) seems to be of oriental provenience due to Turkish and it was practiced in the past, especially in the cities. Caraghios means in Turkish (*Karagöz*) a man with black eyes. This character has been using black color not just for his eyes but also for his face.

We will stop discussing about the folk with bringing some examples of swear-words and curses created as the result of Turkish words modification or by taking the whole words from Turkish language (kâfir, rezil, soysuz, maskara, edepsiz, annesinin siktım, siktır, pizeveng, domuz, ghiaur, codoş, paciavură, rufyan, tutkun, yazık); nicks tembel, babalâk, dalcauc; words expressing stupidity: budala, zevzec; intelligence: chiolhangiu, ciapcân; when someone is drunken : mahmur, tiriachiu; or when someone is in a bad mood: matuf, ursuz, nursuz; someone with bad intentions: avan, duşman, hain; someone who is full of himself: farfara, fudul, palavragiu; for vagabonds: derbedeu, dulandragiu, haimana, iabangiu, telălău, zamparagiu. Positive qualities are expressed rarely: chiabur, cilibiu, deliu, ogurliu, sadea. Some interjections: alahalah, işalah, maşalah, aferin, haide, iavaş.

Some of Romanian researchers believe that the oriental influence on the Romanian language and culture don't have to be exaggerated. According to them, the majority of the Turkish words in Romania are connected to the material things and related (excepting policy and military) to the names of plants, animals, minerals, clothes and food; to the professions, commerce and industry. They are insisting that the spiritual life detached itself from this secular contact: the osmanlıca element does not contain some abstract notions or some verbs (just some suffixes and particles). On the contrary, the peoples of the same believe such as Slavs and Greeks had an influence in all kind of religious, social, intellectual manifestations from Romania.

It is well known the fact that in time, with the spreading of Islamism on the Albanian territory, the osmanlıca language invaded the Albanian language with its religious terminology borrowed mainly from Arabic language that was considered the holly language of Coran. These words started to be used during the religious service and prays inside the mosques of Sunit Muslims, but also for objects of cult (*mekam şı tekke*) belonging to the bektashes (*halveti, rufaii, mavi, levlevi*).

Not taking into account the way we will continue to present the facts, we think that the Romanian language and culture has an oriental influence in the same way the Albanian language and culture had an oriental influence and it is due to osmanlıca. The influence of this language which is „indifferent” or neuter to the religious literature is reflected on the one side in the field of chronology and in the Romanian historical poetry and on the other side in the Romanian language itself, constituting an important contingent of Romanian popular language of today.

Taking into account the fact that Romanian language does not have any of arabisms or persianisms that wouldn't have passed through osmanlıca, It should be mentioned that the borrowings of Tatar and especially of nogaic words have a local character (Moldova).

Some of the neoosmanlıca words that in opinion of Cihac¹¹⁵⁰, appeared in Romania and than were reproduced by Miklosich, Şăineanu, Lobel, Rudow and others are: aht (ah!),

¹¹⁵⁰ Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-roman*, Frankfurt, 1879, p. 541-631.

buturug (buture), daravere (dare-avere), deci (de-ci), dică (adică), găfăiu (onomatopee), naibș (n'aibă), nunea (lunea), oaceș (ochiu), terfelesc (târfă, arch, terfă); and in albanian: qafë (cf. grumaz), moshë (moș). Miklosich, in his work „Die türkischen Elemente in den südost und osteuropaischen Sprachen” (Viena, 1884, 1888-1890, cf. Korsch, in „Archiv für slavische Philologie”, vol. VII and VIII), adds to the oriental elements from Romania a number of Greek words: angara, anghinară, barbut, călțun, chefal, dinar, falangă, florin, marghiol, midie, săpun, precum și vorbe slave: briceag (briciu), ciocan, ciumă (în turcă yumurgak) etc. In „Zeitschrift für romanische Philologie” from 1893, 1894 and 1895, we find some interesting „adds” that belong to Rudow, rather the literary words, that appear only in the poetry of Vasile Alecsandri: arslan, kaplan, fellah etc and of Bolintineanu: ai, almee, baibuh, kiahui etc. From the work of Lobel Efendi¹¹⁵¹, former censor-inspector in the Ministry Public Instructions of Ottoman Empire, we cite the following osmanlic words that appeared in Romanian language: amandea, areciu, balbaș, cârcaiac, balcâz, bezea, bondoc, ciucurluc, dever, furda, haimana, ichiu, raft.

Having a speech during the Congress on Orientalism from Vienna in 1866, the Romanian savant B.P. Hasdeu mentioned about the lack of chronology and geography of the words, about the semantic difficulties and relative circularity^{3”}. He may have had right but the highlighted fact is that we assist at some curious analogies not just lexical one but also spiritual that exist between the Turkish and Albanian proverbs and respectively Romanian proverbs. As it was already mentioned, this phenomena exists also in the idioms, traditions, customs, believes, tales... From the same expressions appeared the same life style: Albanian kitchen, for example, is similar to the Turkish one.

Speaking about the meaning of the words, a number of osmanlic words earned in Albanian and Romanian languages a figurative meaning, as if it wouldn't belong of the original language: abraș, catran, coltuc, lichea, mehenciu, mușama, nuri, giambaș, alișveriș, pehlivan, marafet, caraghios, chilipir, dandana, deliu, levent, salahor, tain, topuz, kasap, açsam, sabah etc.

There is of proverbs and sayings taht shows the similarities mentioned above:

A băga mâna în miere și a nu-ți linge degetele nu se poate / Të futësh dorën në mjaltë e të mos lëpish gishtat, nuk është e mundur / Bal tutan parmağın yalar /; Bani albi pentru zile negre / Parja e bardhë për ditën e zezë / Ak akçe kara gün içindir /; Bătaia e din rai / Dajaku ka dalë nga xheneti / Dayak cenetten çıkmadır /; Capul plecat nu-l taie sabia / Koka e falur nuk pritet / Eğlen başa kesilmez /; Ce e scris omului trebuie să pătimească / Njeriu e ka të shkruar fatin / Alının yazısı başa gelir /; Cât ți-e patura, atât te întinde / Shtri këmbët sa ke jorganin / Yorganına göre ayağını uzat /; Cine scuipe împotriva vântului, își scuipe mustățile / Po pështyve përpjetë, të bie në fytyrë / Rüzgara tüküren, yüzüne tükürür /; Cu o floare nu se face primăvară / Me një dallandyshe nuk vjen pranvera / Bir çiçekli bahar olmaz /; Fuge de ploaie și dă în noroaie / Iku nga shiu e ra në breshër / Yağmurdan kaçan, doluya oğradı /; Găina vecinului e mai grasă / Pula e komshiu është më e majme / Komşu tavuğu komşuya görünür /; Haram veni, haram s-a dus / Harami s'behet hallall / Haramdan gelen, harama gider /; Îi intră pe o ureche și îi iese pe cealaltă / I hyn në një vesh e i del nga tjetri / Bir kulağından gire, birinden çıkar /; În țara orbilor, chiorul e împărat / Në fshatin e qorrave, ai me një sy është mbret / Körler memleketinde bir gözlü padişah eder /; Satului ce se vede, călăuză nu-i trebuie / Fshati që duket s'do kallauz / Görünen köyü kılavuz istemez /; Limba izbește în dintele ce te doare

¹¹⁵¹ Lobel, *Elemente turcești, arăbești și persane în limba română*, Constantinopol, 1894.

/ Dişin ağırdığı yere dili dokunur /; Mai bine şezi strâmb şi vorbeşte drept / Rri shtrembër, por fol drejt / Eđri otur, doğru söyle /; Mielul blând suga la două mame / Qëngji i butë pi dy nëna / ...; Nu ştiu, n-am văzut... / Nuk pashë, nuk dëgjova... / Ne bilirim, ne gördüm /; Oşetel tare vasul său işi strică / Uthulli prish edhe enën e vet / Sert sirke kendi kabına zarar eder /; Picând, picând baltă se face / Pikë pikë bëhet det / Damlaya damlaya göl olur /; Sărută mâna ce nu poţi muşca / Dora që s'kafshohet, puthet / Isiramadığın eli öp başına koy /; Şi-a găsît tingirea capacul / Gjeti tenxherja kapakun / Tencere yuvarlanmış kapađını bulmuş /; Socoteala de acasă cu cea de târg nu se potriveşte / Hesapi i shtëpisë nuk del në pazar / Evdeki hesap pazara uymaz /; Unde nu-i cap, vai de picioare / Kush s'ka kokë, ka këmbë / Akılsız başın zahmetini ayaklar çeker /; Vorbă mare să nu zici, căci gardul are ochi şi zidul urechi / Mos fol se muri ka sy e veshë / Her söz söyleme ki yerin kulađı var / etc.

There are some locutions and idioms of an oriental origin:

A ajunge cuşitul la os / Të të vejë thika në eshtër. Corresponds to the turkish idiomatic expression: „Le couteau a touché les os” (cf. Decourdemanche); A bea tutun / Pi duhan. Este o traducere *ad literam* după „tütün içmek”; A o întoarce pe foaia cealaltă / E ktheu fletën (e drodhi). By analogy with the turkish expression: „Ol yaprađı çevirelim”; A veni cuiva de hac / T'i vish hakut. Corresponds perfectly to the turkish expression: „Hakından gelemek”; A înghiţi hapul / Ta gëlltitësh hapen (të mashtrohesh). Corresponds to the turkish locution: „Hab yutmak”; A ieşi la maidan / Del në mejdan. Corespunde idiomurilor turceşti: „Meydana gelmek” şi „Meydana çıkarmak”; A mânca bătaie / Të hash dajak. In analogy with the turkish expression: „Dayak vermek”; A tăia preşul / Ta presësh (ta caktosh) çmimin. In analogy with the turkish expression: „Paha kesmek”, respectively with the ancient idiom „nark kesmek” (a tăia nartul / ta ndash hesapin); Doar nu dau tătarii / Sikur po të ndjekin tartarët. In analogy with the turkish form: ”Sanki tatar onu kovar” etc.

The long list of words borrowed from osmanli by Albanian and Romanian languages, which became an integral and organic part of the their fundamental lexica is another demonstration of the fact that there existed not just a linguistic communication between the Romanian and Albanian people but also a spiritual communication on one hand and on the other hand with the osmanic world:

Abraş, acaret, adet, age(a)miu, aiar, amanet, arap, arnăut, arşik, arşin, atlas, babalâk, bacal, bacşiş, bageac, balcâz, bam(i)e, bardac, basma, belea, berechet, bina, boccea, boia, bostan, boş, bulgur, bumbac, burghiu, caimac, cais, calabalâk, călăuză, calfă, calp, calup, canat, cântar, cârpaci, caraul, caşcaval, catifea, catran, caval, cazanm cazma, cergă, cerviş, chef, chel, chendar, chereştea, chiabur, chibrit, chi(h)limbar, chilă, chilipir, chelepir, chior, chirie, ciacăr, ciapraz, cearşaf, ciauun, ciauş, cioban, ciomag, ciorbă, ceşme, cit, câtlâk, colan, conac, condur, covată, curma (hurma), cusur, cutie, cadi, catâr, caiak, chilim, chiostec, chiul, cecmegea, caranfil, ceardac, cercevea, chepeng, chesat, ciam, condac, ciapcăn, cianac, cingel, cirac, ciorap, cişit, ciuruc, culă, ciolac, ciau, duduca, dughiană, danga, dalcauc, dahu, duşumea, cafaz, dairea, dam(b)la, derbedeu, derbeder, deliu, divan, dulgher, divan, dulap, duşman, farfurie, fildeş, fistic (fistec), fesfese, fitil, ghiveci, hici, laf, masat, magiun, iorgovan, maimuţă, nalbant, matuf, fudul, găitan, gherghef, gherdan, ghiulea, geam, geamantan, giantă, giubea, giuvaer, habar (haber), hain, hal, halal, halat, halva, hamal, hambar, han, hap, haram, hariciu, hatâr, herghelie, iavaş, iatac, iaurt, ibric, iureş, liliac, liman, lulea, macara, magaza, mahala,

mahmur, mangal, marafet, mârgean, marule, masala, mascara, mehengiu, meşinâ, mezat, mezea, minder, musafir, murdar, muşteriu, naz, oca, odaie, ogur (ugur), ogeac, pardaf, poturi, renghiu, rindea, saxie, sefertas, saftea, şiş, talaş, tamachiar, taman, teknefes, tembel, terezie, tibişir, trahana, veresie, viran, pervaz, peştimal, pistil, paciavură, pafta, papuc, para, parmac(lâk), pastramă, patlagea, perdea, ruşvet, sugiuc, surghiun (esc), rachiu, raft, sacâz, sadea, saftea (seftea), sahan, salahor, salcâm, saltea, samsar, sarma, satâr, schele, scrum, sedef, senet, si(e)pet, soi, susan, şaiac, şaică, şal, şiret, taban, tavan, trampă, tabac, tabiet, tabla, tacâm, tafta, tain, talaz, tarabă, taraf, tarapana, tas, tavă, telal, tertip, teşghea, ti(e)ghel, tenechea, ti(e)psie, ti(e)ptil, tulumbă, tutun, uluc, (h)ursuz, vadea, vechil, zaif, zambilă, zuluf etc.

ÖZET

OSMANLI TÜRKÇESİNİN ARNAVUT VE ROMEN DİLLERİNE PARALEL ETKİSİ

Osmanlı Türkçesinin Arnavut ve Romen dillerine fonetik, sözvarlığı, morfolojik, anlam (semantik), onomastik ve folklor unsurlarına, Romen halk şiirine ve Arnavut, Kosova, Sırp, Bulgar, Karadağ, Makedon, Yunan ve Hırvat türkülerine, halk tiyatrosuna ve daha başka alanlara etkileri apaçık bellidir. Aslında, bu gibi etkilerin bir ithâl ürünleri olmadığı, bilakis, yakın ve uzun süre devam eden ilişkilerin bir sonucu olduğu kanıtlanmaktadır.

Özellikle folklor sahası, Türk modellerinden iktibas edilmiş bedduaları ve küfürleri, lakabları, ahmaklığı, açıkgozlülüğe ve sarhoşluğa ait kavramları, karamsarlığı ve serseriliği de içermektedir. Olumlu nitelikler ise çok azdır.

İslamiyetin, Arnavut topraklarına yayılmasıyla, Osmanlı Türkçesi, Kur'an'ın muhkades dili sayılan Arapça'dan gelen dini terminolojileri ile de, Arnavut dili üzerine hücum ederek, bunlar, Arnavut dilinde de, gerek Sünni Müslümanların camilerindeki ibadetlerinde veya dualarında, gerekse Bektaşilerin dinsel eşyalarında kullanılmaya başlanmıştır.

Romen dilinde Türkçe kelimelerin çoğunun materiyel alanlara ait olduğundan hareketle, Romen araştırmacılarından bazıları, her ne kadar, Şark tesirinin Romen dili ve kültürü üzerine etkisini abartmamak gerektiğini ileri sürseler de, gerçekler dikkatle alındığı takdirde, Osmanlı Türkçe'sinin, kronoloji alanında, Romen tarihsel şiirinde ve Romen dili üzerindeki etkisi ispat edilir, diyebiliriz.

Özellikle Türk atasözleri ile Arnavut ve Romen atasözleri arasında, sadece sözcükler bakımından değil, daha çok ruhsal açıdan da bir takım hayret verici benzerliklerin göze çarptığını görmekteyiz.

Aynı fenomen, deyimlerde, ağızlarda, gelenek ve inançlarda, hikaye ve masallarda da mevcuttur.

Demek ki, aynı tarzda konuşmaktan, aynı hayat biçimine geçilmiştir. Nitekim, Arnavut mutfağı, Türk mutfağının aynısıdır.

Nihayet, gerek Romen ve gerekse Arnavut dillerinin Osmanlıca'dan aldıkları kelimeler uzun listeler halinde olup, bunlar, her iki dilin söz dağarcıklarıyla birer bütün teşkil etmekte veya birer mecazi anlam ifade etmektedirler.

Bu suretle, bir taraftan, Arnavut ve Romen uluslarının, diğer taraftan de, Türk dünyasının arasında, ancak lenuistik değil, belki de ruhsal bakımdan da birer iletişim varlığı ispatlanır, diyebiliriz.

TURSKO-SRPSKE KNJIŽEVNE VEZE OD 1965. GODINE DO DANAS

Prof. Dr. Mirjana MARINKOVIĆ, Filološki fakultet BEOGRAD

Alek Popov, mladi savremeni bugarski književnik, u svojoj briljantnoj knjizi *Saputnik radikalnog mislioca* lucidno primećuje da je „osnovni problem bugarskog pisca što je on bugarski pisac“.¹¹⁵²

¹¹⁵² Alek Popov, „Književnost i stres“, *Saputnik radikalnog mislioca*, Beograd 2007, 16; Ovaj referat nastao je na osnovu rukopisa *Pregled tursko-srpskih književnih veza od 1965. do 2000. godine* koji je

Luis Bunjuel pišući o američkom piscu postavlja pitanje „ da iza njega nije stajala snaga američkog uticaja i propagande ili da je pisao na turskom jeziku, ko bi za njega znao“.

Kada je u Beogradu objavljen prvi roman Orhana Pamuka na srpskom jeziku *Bela tvrđava*¹¹⁵³ ni kritika, ni publika, ni stručna javnost takoreći nisu ni reagovale. On je u tom trenutku bio samo turski pisac. Sličnu sudbinu doživeo je njegov roman *Novi život*¹¹⁵⁴ koji, uprkos pohvalama, zapravo nije u pravom smislu reči ni dotakao domaćeg čitaoca. Tek je Pamukovo remek-delo *Zovem se Crveno*¹¹⁵⁵, objavljeno dve godine kasnije, u vreme kad je svetska književna javnost uveliko pripremana za to da Orhan Pamuk postane prvi turski nobelovac, naišlo na nepodeljeno interesovanje i oduševljenje književne kritike, a posebno publike, koja je u Pamuku pronašla dugo traženi svetionik na njenom putu u susret orijentalnoj kulturi i turskoj književnosti. Vest da je 2006. Orhan Pamuk i postao dobitnik Nobelove nagrade otklonila je svaku dilemu srpskog čitaoca šta da kupi kad se nađe u knjižari. Roman *Zovem se Crveno* potukao je sve rekorde ostajući više meseci kao najprodavanija, a verovatno i najčitanija knjiga štampana u do sada jedanaest izdanja. I sledeće objavljeno delo Orhana Pamuka na srpskom jeziku, magični i zagonetni *Istanbul*,¹¹⁵⁶ knjiga koju je žanrovski i poetički teško uklopiti u prosečno književno iskustvo, nailazi na dobru i do sada nevidjenu recepciju na književnom tržištu. Slično se događa i sa najnovijim, a zapravo, prvim Pamukovim romanom *Dževdet-beg i njegovi sinovi*,¹¹⁵⁷ koji je odmah po objavljivanju trenutno jedna od najčitanijih knjiga u Srbiji.

Da li to znači da, da parafraziramo Aleka Popova, više osnovni problem turskog pisca nije to što je on turski pisac? Da li to znači da će se turski pisci ubuduće kod nas doživljavati kao pisci bar toliko bliski koliko latino-američki, indijski, kineski ili japanski?

Jedna savremena srpska spisateljica je nedavno po povratku s jednog svetskog sajma knjiga priznala da o turskoj književnosti ne zna gotovo ništa. U Srbiji, osim Geopoetike, koja je ekskluzivni izdavač dela Orhana Pamuka, nažalost, nema izdavačke kuće koja prati književne prilike u Turskoj.

Gledajući u prošlost, istorijska i kulturna prožimanja srpskog i turskog naroda nisu iznedrila produbljenije međusobno interesovanje za duhovno stvaralaštvo onog drugog. Ljubav prema Istoku s kraja XIX veka koja se sretala kod srpskih romantičara na čelu sa Jovanom Ilićem, Zmajem i drugima, nije bila podstaknuta autentičnom unutrašnjom potrebom, već nemačkim i evropskim romantizmom. I prvi prevodi dela turske književnosti nastali su u Vojvodini iz druge ruke, po pravilu s nemačkog jezika. Najveći entuzijazam u posredovanju između turskih pisaca i domaćih čitalaca, u prvoj polovini XX veka ispoljili su prevodioci, pisci, novinari iz Bosne i Hercegovine, mahom obrazovani u verskim školama koji su prevodili uglavnom sa originala i koji su tursku književnost doživljavali kao duhovno veoma blisku.¹¹⁵⁸

pripremljen za štampu kao priređen tekst doktorske disertacije *Turska književnost na srpskom jezičkom prostoru od 1965. do 2000. godine* odbranjene 20.07.2002. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu.

¹¹⁵³ Orhan Pamuk, *Bela tvrđava*, prev. Ivan Panović, Beograd 2002.

¹¹⁵⁴ Orhan Pamuk, *Novi život*, prev. Ivan Panović, Beograd 2004.

¹¹⁵⁵ Orhan Pamuk, *Zovem se Crveno*, prev. Ivan Panović, Beograd 2006.

¹¹⁵⁶ Orhan Pamuk, *Istanbul. Uspomene i grad*, prev. Mirjana Marinković, Beograd 2006.

¹¹⁵⁷ Orhan Pamuk, *Dževdet-beg i njegovi sinovi*, prev. Enver Ibrahimkadić, Beograd 2007.

¹¹⁵⁸ Opširnije: Ljubinka Rajković, *Turski pesnici i pripovedači kod Srba i Hrvata*, Beograd 1968.

Razdoblje tursko-srpskih književnih veza od 1965. godine do danas dinamičnije je i kvalitativno drugačije od prethodnog. U drugoj polovini XX veka na prostoru bivše Jugoslavije već ima temeljno školovanih i kompetentnih turkologa od Ljubljane do Skoplja. Osnovni kvalitet kulturne politike bila je otvorenost prema celom svetu. Na stranicama književne i druge periodike bilo je uvek mesta za tzv. manje poznate književnosti i jezike. Veliki broj časopisa i revija rado je ustupao prostor nepoznatim piscima i literaturama, pa tako i turskoj. U nesrazmeri su bili spremnost izdavača i urednika da turske pisce približe domaćoj javnosti i mogućnosti da se njihova dela kvalitetno i dovoljno brzo prevedu. Dobar znalac nekog istočnog jezika nije nužno i dobar književni prevodilac – činjenica je koju mahom zaboravljaju čak i upućeni u tajne prevodilačkog zanata. Osim toga, i dobrih znalaca i dobrih prevodilaca sa turskog jezika uvek je u ovoj sredini bilo izuzetno malo. Štaviše, nailazili su na sve osim na istinsku podršku njihovom krajnje mukotrpnom i nezahvalnom radu.

Sâmo znanje turskog jezika, međutim, nije značilo i poznavanje književnih kretanja u Turskoj. Otuda je i mnogo lutanja i nesigurnosti u izboru dela koja zavređuju pažnju srpske čitalačke publike. Ipak, ako uporedimo period od kraja XIX do sredine XX veka sa drugom polovinom XX i početkom XXI veka, uverićemo se da je izbor pisaca i dela u ovom drugom razdoblju vršen sa mnogo više znanja i upućenosti nego ranije. Tada se afirmišu i prevode u Turskoj i svetu dokazana i poznata imena uz oslonac na sve razvijeniju tursku književnu kritiku koje u ranijem razdoblju gotovo da nije ni bilo.

Prevedenu književnost sa turskog jezika u posmatranom periodu možemo podeliti u dve grupe:

1. dela i pisci čije je prevođenje rezultat osmišljene i naučno zasnovane koncepcije
2. dela i pisci koji su prevedeni prema ličnom afinitetu prevodioca ili narudžbini izdavača.

U prvu grupu svrstavamo prvenstveno dela narodne književnosti koja su jedno vreme sistematski objavljivana i stekla trajno mesto u riznici prevodne literature. Na prvom mestu tu je *Knjiga Dede Korkuta* (Beograd 1981), koju je maestralno preveo Slavoljub Đinđić darujući njome i istoriju prevodne književnosti i generacije čitalaca. Time je i oguski herojski ep postao poznat zajedno sa Beovulfom, Rustemom i Suhrabom i drugim remek-delima istog žanra. Slična ocena može se dati i za *Turske narodne bajke*¹¹⁵⁹ koje je takođe preveo Slavoljub Đinđić uz niz originalnih i prijemljivih prevodilačkih rešenja u bajkovitom pripovedanju. Tursku narodnu poeziju znalački je predstavila Marija Đukanović, prvi doktor turskog jezika i književnosti na Beogradskom univerzitetu.¹¹⁶⁰ Ovaj poduhvat prevođenja narodne književnosti delimično je zaokružen *Turskim zagonetkama* (Beograd 1980, u ediciji *Balkanske narodne umotvorine* u izdanju SANU) u na momente ingenioznom prevodu Marije Đukanović i Ljubinke Rajković. Znameniti Junus Emre, po mnogima jedan od najvećih turskih pesnika svih vremena, zastupljen je čak sa dve zbirke odabranih stihova u prepevu Jasne Šamić¹¹⁶¹ i Tadžide Hafiz¹¹⁶². I jedna i druga zbirka obogaćene su naučno utemeljenim predgovorom.

¹¹⁵⁹ *Turske narodne bajke*, Beograd 1978; Prvi izbor sačinili su Fahri Kaja i Marija Đukanović, *Turske bajke*, Beograd 1955.

¹¹⁶⁰ Marija Đukanović, *Kroz tursku narodnu poeziju*, Beograd 1969.

¹¹⁶¹ Junus Emre, *Mistički eros*, Sarajevo 1990.

¹¹⁶² Junus Emre. *Izbor iz poezije*, Priština 1991.

To ipak ne znači, da i dalje nije bilo stihije, nametanja ličnog izbora i ukusa prevodioca, sporadičnog ili, pak, preterano naglašenog prisustva jednog pisca ili određenih tema. Kad je reč o razdoblju koje se završava 1992. godinom i raspadom SFRJ, upadaju u oči pisci i pesnici socijalno angažovane ili socijalističke orijentacije (Jašar Kemal, Nazim Hikmet). Nazim Hikmet, na primer, bio je živo prisutan na čitavoj jugoslovenskoj sceni od 1951. do 1986. godine. U tom razdoblju preveden je njegov roman *Život je divna stvar* (1969, prev. M. Đukanović), drama *Slava ili zaboravljeni čovek*¹¹⁶³ (1974), zbirke pesama *Pjesme*¹¹⁶⁴, *Velika pesma nade*¹¹⁶⁵, *Zar ti je malo što si pesnik*¹¹⁶⁶, *Pjesme i tamnice*¹¹⁶⁷. Bio je zastupljen u velikom broju književnih časopisa i listova. Ujedno je i jedan od retkih turskih autora koji su svojom rečju doprli do drugih jugoslovenskih pisaca, na primer, Izeta Sarajlića. Na stranicama sarajevskog *Oslobođenja* Lamija Hadžiosmanović, sarajevski turkolog i svestrani prevodilac sa turskog jezika, objavila je feljton *Životni put Nazima Hikmeta*.¹¹⁶⁸ Kritičke napise o Hikmetu ostavili su Miroslav Đurović, Darko Tanasković, Dragoljub Jeknić, Risto Trifković. Ako izuzmemo Orhana Pamuka u poslednjih godinu dana, Nazim Hikmet je jedini turski pisac koji je naišao na širok prijem u srpskoj/jugoslovenskoj sredini.

Kad je reč o savremenom turskom romanu, s izuzetkom romana Orhana Pamuka, koji se užurbano i dalje prevode na srpski jezik, našim čitaocima ponuđen je prvi deo romana *Ince Memed (Pobunjenik sa Torosa)*¹¹⁶⁹ i *Legenda o Araratu*¹¹⁷⁰, proslavljenog turskog romanopisca Jašara Kemala. Da je kojim slučajem Jašar Kemal dobio Nobelovu nagradu, nema sumnje da bi se ova dva romana prešampala i u dahu čitala, baš kao i romani Orhana Pamuka, a reči Mome Dimića, izrečene pre dvadeset i pet godina, dobile bi na aktuelnosti: „Čitajući romane Jašara Kemala uživamo u čarobnom majstorstvu pripovedanja, naglašenoj važnosti svake rečenice i tajanstvenom tkivu svake reči. Jezik kojim opisuje more kao da nije isti onaj kojim se slika konjski galop. Atmosfera je puna ritma, muzikalnosti. Veština istočnjačkog, uzbudljivog fabuliranja čini da se njegove inače opsežne i po tonu pomalo romantične knjige čitaju gotovo u jednom dahu.“¹¹⁷¹

Dobar prijem u srpskoj književnoj sredini nailazili su turski pripovedači. I kad je reč o pripoveci, najvećim delom birane su one sa društvenom tematikom. Prevodioci su se uglavnom oslanjali na pisce zastupljene antologijama ili nagrađivane nekom od većih književnih nagrada u Turskoj. Aziz Nesin i Tarik Dursun K. imaju i objavljene zbirke pripovedaka na srpskom jeziku¹¹⁷². Ostali pripovedači zastupljeni su sa po jednom-dve pripovetke, koje često nisu i najreprezentativnije, već su svedočanstvo upućenosti samog prevodioca ili njegovog ličnog vrednosnog suda. Pažnje je vredan izbor *Suvremena turska pripovijetka*¹¹⁷³ i *Savremena turska pripovetka*¹¹⁷⁴ koje su u tom trenutku

¹¹⁶³ Mostovi, 1974, V, 1-19; prev. S. Đinđić.

¹¹⁶⁴ Nazim Hikmet, *Pjesme*, prev. Dušanka Bojanić, Sarajevo 1951.

¹¹⁶⁵ N. Hikmet, *Velika pesma nade*, Kruševac 1973, prevod s ruskog Lav Zaharov.

¹¹⁶⁶ N. Hikmet, *Zar ti je malo što si pesnik*, Beograd 1974, u prevodu s ruskog Radoslava Pajkovića.

¹¹⁶⁷ N. Hikmet, *Pjesme i tamnice*, Sarajevo 1981, prevod Dušanka Bojanić i Lamija Hadžiosmanović.

¹¹⁶⁸ Osloboğenje, 12-27. VIII 1973, 9048-9063.

¹¹⁶⁹ Jašar Kemal, *Pobunjenik sa Torosa*, Sarajevo 1966, prevod Nedim Filipović i Ešref Kovačević.

¹¹⁷⁰ Jašar Kemal, *Legenda o Araratu*, Priština 1978, prevod Džemal Bajraktari.

¹¹⁷¹ Moma Dimić, *Pripovedanje dugo četrdeset dana*, NIN, 21. mart 1982, XXXIII, 1629, 34-36.

¹¹⁷² Aziz Nesin, *Moja priča*, izbor i prevod Jusuf Sureja, Priština 1977, Tarik Dursun K., *Reci joj da je volim*, prevod i predgovor Mirjana Teodosijević, Priština 1988.

¹¹⁷³ *Mogućnosti* (Split), 1985, 10-11-12.

¹¹⁷⁴ *Književna reč*, 25.04.1987, 299, izbor i prevod Ksenija Golubović.

odslikavale stanje turske pripovetke. Nedavno su štampane dve zbirke turskih pripovedaka – *Turska priča* (Beograd 2004, izbor i prevod Ksenija Golubović-Braiek) i *Antologija turske priče*, (Sarajevo 2005, izbor i prevod Kerima Filan). I za jednu i za drugu antologiju može se jednodušno reći da su sačinjene kompetentno, temeljno i uz dobro poznavanje stanja u turskoj pripovetci XX veka, s tim što su i jedna i druga rezultat individualnih afiniteta i izbora prevodilaca. Sami prevodi predstavljaju onaj poželjni nivo do kojeg je prevođenje sa turskog jezika napokon dospelo.

U afirmisanju turske poeziji učinjeno je relativno najviše, iako ni to ni izbliza nije ni dovoljno ni ujednačenog kvaliteta. Posebne zbirke pesama na srpskom jeziku imaju Nazim Hikmet, Fazil Husni Dagalardža¹¹⁷⁵, Melih Dževdet Andaj¹¹⁷⁶ i Bulent Edževit¹¹⁷⁷. Ovi pesnici, iznad svega humanisti i prijatelji jugoslovenskih naroda, svojim pesmama često su se javljali na stranicama književne periodike.

Prema bibliografijama Jugoslovenskog bibliografskog instituta u razdobljima od 1992. do 1995. i od 1997. do 1999. godine nije prevedeno nijedno delo sa turskog jezika u Srbiji.¹¹⁷⁸ Raspadom 1992. prestaje da postoji jedinstveni jugoslovenski prostor, tako da se prevodna književnost nužno ograničava na republičke granice sada nezavisnih država.

Novi zamah u književnom prevođenju sa turskog jezika počinje 2002. godine prevođenjem romana Orhana Pamuka *Bela tvrđava*, kojeg prati redovno i sistematsko objavljivanje Pamukovih dela. Postalo je uobičajeno da se godišnje objavi najmanje jedno delo ovog proslavljenog turskog pisca.

Ohrabrenje je svakako i to što ima izdavača koji se interesuju i za druge turske pisce. Tako je prošle godine objavljeno drugo izdanje romana *Rabija* Halide Edip Adivar¹¹⁷⁹, a u junu ove godine izdavačka kuća Globosino Aleksandrija objavila je *Moj Krit*, roman-prvenac turske književnice Sabe Altinsaj¹¹⁸⁰, što se može smatrati hrabrim izdavačkim poduhvatom.

Bibliografija prevoda i radova o turskoj književnosti obuhvata nešto više od šest stotina bibliografskih jedinica, koje nismo u celini mogli sagledati u ovom radu. Utisak koji čitalac može imati posle njihovog čitanja jeste, bez sumnje, velika duhovna srodnost srpskog i turskog naroda, sličnost navika i tradicija, gotovo istovetnost mentaliteta, duhovnih horizonata, vrednosnih stavova, društvenih prilika. To i predstavlja najsolidniju osnovu za dalji rad na međusobnom približavanju i upoznavanju.

Sa zadovoljstvom se može konstatovati da trajan činilac književnog iskustva srpskog čitaoca kad je u pitanju turski svet više nisu samo Nasredin Hodža, narodna poezija ili poneki nezamenljivi turcizam, već znalački odabrana, solidno prevedena i dobro plasirana književna dela, za koja smo sigurni da će snažiti one neophodne ljudske i kulturne veze. Nužno je dokazati da Nobelova nagrada Orhanu Pamuku znači nagradu celoj turskoj književnoj tradiciji.

Vreme je da problem turskih pisaca prestane da bude to što su turski pisci.

¹¹⁷⁵ F.H. Dagalardža, *Čežnja*, prev. Jusuf Sureja, Priština 1975.

¹¹⁷⁶ M. Dž. Andaj, *Pismo od mrtvog druga*, prev. Lamija Hadžiosmanović, Sarajevo 1970.

¹¹⁷⁷ B. Edževit, *Naraštaj mira*, prev. Dušanka Bojanić i Dragoslav Andrić, Priština – Niš 1980.

¹¹⁷⁸ Ne raspoložemo podacima o drugim bivšim jugoslovenskim republikama.

¹¹⁷⁹ Prvo izdanje i prevodu Hamida Hadžibegića objavljeno u Sarajevu 1959. Drugo izdanje štampala je 2006. izdavačka kuća Editor iz Beograda.

¹¹⁸⁰ Saba Altinsaj, *Moj Krit*, prev. Mirjana Marinković, Beograd 2007.

SAZETAK/ABSTRACT

TOPONIMI TURSKOG POREKLA U BEOGRADU - TOPONYMS OF TURKISH ORIGIN IN BELGRADE

U toku njegovog postojanja Beograd su nastanjivali mnogi narodi. Osmanlije su ga osvajali šest puta i njime vladali ukupno 261 godinu. Od kada je postao turska varoš, Beograd je više puta razaran i spaljivan, a njegovim rušenjem i ponovom izgradnjom, neki toponimi su se izgubili, drugi su se izmenili, a neki su nastali u novije vreme po uzoru na stare nazive. U ovom radu obrađeni su beogradski toponimi u kojima se javljaju reči turskog porekla.

*

During its existence Belgrade was settled by many different people. It was conquered six times by the Ottomans and was ruled by them for 261 years. Since it became a Turkish town (varosh), Belgrade has been destroyed and burned down several times, and with each destruction and reconstruction some toponyms have been lost, some have been changed, and some of the new ones that appeared took as a model the old names. The paper represents a survey of toponyms of Turkish origin in Belgrade.

Toponimi turskog porijekla i njena prilagođenost u sistemima južnoslovenskih jezika ¹⁾

Akad. Alija DŽOGOVIĆ

KLJUČNE RIJEČI: predosmanska toponomastika, specifičnosti jezičkih sistema davaoca i primalaca, aglutinativnost – fleksibilnost, morfološki likovi, toponomastičke

¹⁾ Saopštenje na simpozijumu BALTAM u Zagrebu 2004. god.

baze i formanti, fonološko-fonetske specifičnosti, simbioza formanata, semantički sadržaji, komunikativni i gramatički status novoformiranih toponima, kalkovi, lingvistička stabilnost u usmenoj i literarnoj komunikaciji, funkcionalni i pravopisni standardi, i sl.

CILJ: Glavni cilj ovoga rada je analitički pristup toponomastičkim strukturama orijentalnog porijekla (turskog jezika i turskog kao posrednika iz arapskog i persijskog), motivisanost i produktivnost ove toponomastike u lingvističkim resursima južnoslovenske jezičke zajednice, prilagođenost dijalekatskoj prirodi i jezičkim normama ovih jezika, pristup etimološkim rješenjima, semantička i stilska funkcionalnost, sociolingvistička stabilnost i perspektiva.

TEMATSKI I ANALITIČKI SADRŽAJI: Dolaskom na Balkan Osmanlije su zatekle nekoliko različita jezička sistema, među kojima i grupu južnoslovenskih jezika. To su, sem mađarskog, po svojem porijeklu indoevropski jezici – fleksivni, za razliku od turskog osmanlijskog koji pripada grupi aglutinativnih jezika. Imajući u vidu ove jezičke distinkcije i specifičnosti, na Balkanu su se susrele dvije lingvističke opcije: fleksivna i aglutinativna – dva po prirodi različita gramatička sistema.

Iako su velikim gramatičkim (fonološko-fonetskim, morfološkim i sintaksičkim) distinkcijama, jezik osmanlijske turske populacije i jezici balkanskih naroda (dakle i južnoslovenski jezici) razvili su tokom svoje zajedničke historijske sinhronije i dijahronije simbiozu između jezika različitog porijekla i lingvističke prirode. Ova simbioza je zahvatila sve oblike društvene nadgradnje i kulture, prvenstveno radne kulture i leksički fond za ove pojmove.

Osmanlije su, u osvojenim zemljama, zatekle toponomastički fond dvojakog porijekla: prvi, naslijeđen iz najstarijih balkanskih jezičkih sistema (grčko-vizantijski, ilirsko-trački, ilirsko-keltski, romanski), uglavnom kao supstrate; i mlađi toponomastički sloj – slovenski (u likovima mikrotoponima i modifikovanih mikrotoponima).

Osmanlije su bili narod osobite ratničke kulture i strategije. U osvojenim zemljama nijesu primjenjivali genocidne oblike nasilja kao što su etnička čišćenja, uništavanje kulturnog nasljeđa, zabranjivanje jezika, rušenje bogomolja i sakralnih objekata, razaranja nacionalnih tradicija pokorenih naroda **niti preimenovanje naziva mjesta** (brisanje zatečene toponimije), i sl. Naprotiv, oni su staru toponimiju prihvatili u izvornim strukturama, prilagođavajući je fonološko-fonetskoj prirodi svojeg jezičkog sistema. S tog aspekta, ovim radom su obuhvaćeni toponimski likovi turskog porijekla i adaptirane strukture iz perioda petstogodišnje osmanlijske (turske) vladavine na Balkanu. Ova toponomastička materija se posmatra u kontekstu lingvistike – prvenstveno fonološko-fonetskih transformacija, morfologije, semantike i etimologije. Istraživačka kreacija temelji se na toponomastičkim slojevima koji su se lingvistički adaptirali u govornoj i pisanoj kulturi južnoslovenske jezičke zajednice.

Prvobitna namjera i motivacija za pisanje ovoga rada bila je lingvističko posmatranje toponomastičkih slojeva turskog porijekla na prostorima beogradske urbane regije i njene okoline, a u kontekstu današnje jezičko-komunikativne i geografske stabilnosti. Međutim, polazeći od komparativističkih zahtjeva, ova opservacija je

proširena i na druge balkanske regije – obuhvaćene bosanskim, crnogorskim, hrvatskim, srpskim i makedonskim jezikom.²⁾

Osmanlije su u osvojenim zemljama poštovala tradiciju i kulturu naroda, njihov jezik i religiju. Uslovno se može reći da je njihova ratna strategija bila osvajanje novih zemalja i promjena državne i političke strukture u njima, dok su identitet naroda i njihovih kultura bili i zvanično zaštićeni, što se, po jednoj narodnoj pjesmi, manifestuje u **poruci cara Murata** poslije pobjede u bici na Kosovu. Kao argument ovome stoji činjenica da su južnoslovenski i drugi balkanski narodi tokom pet stotina godina u potpunosti sačuvali svoje jezičke sisteme, obogaćujući ih orijentalnom leksikom osobitog značenja i kulture. Takođe je činjenica da južnoslovenski jezici u svom korpusu nijesu sadržavali leksičke resurse iz nekih oblasti radne kulture i životnih potreba. Čak se može reći da su u nekim komponentama bili i vrlo siromašni, osobito u domenu sljedećih pragmatičnih sadržaja: leksika za predmete i pojmove vezane za domaćinstvo (tzv. zanatska leksika), leksika za predmete za odijevanje i za imenovanje inovacija u domenu ishrane i higijene, leksika iz oblasti ratničke tehnologije, leksika iz korpusa narodnih kultova i vjerovanja, mnogobrojna apelativna terminologija (na primjer: ada, kaljaja, saraj, džada // drum, mejdan // megdan, kale, sarlah, kula, i sl.).

Istorijski argumenti pokazuju da Osmanlije nigdje nijesu rušile niti devastirale vjerske objekte niti druge objekte od kulturnog značaja. Naprotiv, oni su ih vrlo često renovirali, darivali i posebnim fermanima davali im slobode i prava korišćenja svih oblika vjerskih obreda, prava na imovinu manastira i crkava, prava na samoodlučivanje u izboru crkvene personalne hijerarhije i prava na upražnjavanje svih vjerskih praznika u crkvama i manastirima i u privatnim domovima (kućama). Sačuvani su svi značajni manastiri i crkve na Balkanu, a osobito je bio zaštićen i privilegovan **manastirski kompleks na Atosu** (Sveta gora).

Islamizacija, koja je bila spontana, bila je subjekat ličnog opredijeljenja pojedinaca ili grupa, rezultat volje a nikako rezultat prisile – kako je to bilo favorizovano istorijskom propagandom i nekim kvazi naučnim spisima i knjigama mržnje i netolerancije, kao i guslanjem uz hajdučke popijevke. Vjerska osjećanja pojedinaca i naroda (u kolektivnom smislu) bila su osobito poštovana, šticeana, a ima se utisak da je vjera u mnogo čemu bila nezavisna od države, često i iznad države, i to ne samo islam već i ostale religije (pravoslavna, katolička, judaizam i njihove sekte).

To što su južnoslovenski narodi, i drugi narodi u okviru Osmanskog carstva, očuvali kompaktnost svojih jezičkih sistema (čak i svoje dijalekte), zatim svoju religijsku kulturu i tradiciju, sve oblike folklora (nošnja, muzika, igre, narodni običaji) za čitavih pet stotina godina govori o slobodama i pravima u ovoj državno-političkoj strukturi. Osmanlijsko društvo, iako feudalno, bilo je u pravima iznad svih dotadašnjih evropskih društava i vjerskih zastranjivanja. Ono nije "spaljivalo vještice" – kao što je to činjeno na Zapadu tokom Srednjeg vijeka.

U kontekstu društvene tolerancije (etničke, vjerske, jezičke) stoje činjenice da su se visoki turski dostojanstvenici ženili sa ženama drugih vjera i nacionalnih pripadnosti – bez prisile da promijene vjeru ili svoj jezik. Čak su i turski carevi udavali svoje kćerke za istaknute ličnosti (paše, vezire) koji su bili hrišćanskog porijekla.

²⁾ U daljem tekstu skrećena za bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik je: **bchs jezici**.

Turci su Balkanu, i Evropi uopšte, donijeli jedan specifičan **oblik renesanse – orijentalnu renesansku i humanizam**, specifično zakonodavstvo, **oblike orijentalnog romantizma i romantičarske ideje** (arapske, persijske, tursko-mongolske lirske i epske oblike, muzičke instrumente, orijentalni tip kaligrafije, mnoge vrste umjetničkih zanata, bogatu fitonimsku leksiku u poetskoj i praktičnoj funkciji, i dr.).

Islamsko učenje bilo je specifična duhovna i **praktična renesansa**, osobito u domenu prirodnosti i pragmatičnosti ideja. Mnoga književna djela nastajala su pod uticajem **islamske renesanse i islamskog učenja**, mnogi su zapadni pisci javno ispoljavali svoje naklonosti orijentalnim idejama i islamu, na primjer: **Gete, Hajne, Igo, Bajron**, itd. Poznato je da su **Petrarkini soneti** i **Bokačov "Dekameron"** pojave nastajale pod uticajem orijentalnih književnosti. Kod **Dantea** je, takođe, potvrđen uticaj orijentalnog stvaralaštva, kao i kod **Šekspira** (motiv o vječitim ljubavnicima).

U osmanlijskom društvu osobito je bila eksponentna etnička, rasna, jezička i vjerska tolerancija. Ona se afirmisala i u praksi i u političko-pravnim dokumentima.

Turci nijesu mijenjali stare (naslijeđene) nazive mjesta, kao što su to poslije njih činili drugi balkanski narodi. Starim toponomastičkim likovima oni su, po zakonitostima svoga jezika, dodavali samo relevantne morfološke strukture (finalna pozicija, kompozitni oblici, prefiksi i afiksi, atributivne lekseme) i fonetski ih modificirali prema duhu svoga jezika.

Činjenica je da Turci nijesu izmijenili ime nijednom mjestu ne samo na regijama južnoslovenske jezičke zajednice već i na cijelom Balkanu. Turci nijesu bili samo dobri ratnici već i dobri graditelji i narod razvijene radne kulture. Tokom pet stotina godina života na balkanskim prostorima **oni su stekli status državnosti i autohtonog prava na državu koju su stvorili**, zajedno sa drugim narodima u njoj, pa u krajnjem ishodu kvalifikativ "okupator" nije se mogao primjenjivati na njihovu veliku carevinu. Posmatrano sa aspekta antiturske i "propagandne" historiografije, svaki bi narod mogao biti okupator na svojoj teritoriji jer je i taj narod odnekuda došao. **Ne postoji vječna otadžbina niti teritorija jednoga naroda.** Narodi su se kretali i miješali, nestajali i drugi nastajali. To je uostalom dijalektika ljudske zajednice – odnosno svih civilizacija.

U 19. vijeku Turci na Balkanu nijesu mogli biti "okupator" niti "stranci" već narod koji se tu rađao, stabilizovao svoj identitet i svoje historijsko pravo. Njihov dolazak krajem 14. vijeka svakako se drugačije može definisati, ali već u 19. vijeku i početkom 20. terminologija "okupator" i slična je neadekvatna u historijskoj i političkoj praksi. Da li su Bugari u današnjoj Bugarskoj okupatori? Da li su Južni Sloveni okupatori na Balkanu? Da li su Rusi okupatori Sibira, zemalja u Kaspijskom regionu, pokrajina na Kavkazu? Da li su Španci, Englezi i drugi Evropljani okupatori oba američka kontinenta?...

Prava historijska nauka uvijek mora biti objektivna.

Dakle, nije poznato da su Turci mijenjali zatečena imena mjesta u osvojenim zemljama – nigdje na teritoriji svoje carevine. Kao graditeljski narod, oni su podizali nove varoši, kasabe, palanke, sela, gradili drumove, sakralne objekte i vakufe, gradili mostove, česme i šadrwane, u gradskim naseljima kaldrmisane sokake, uređivali mahale i bašče u njima. Novim građevinama i lokalitetima, naravno, davali su imena iz leksičkog korpusa svoga jezika. Tako je formiran jedan bogat i raznovrstan toponomastički resurs specifične morfološke strukture, naravno, za svaku jezičku areu u Carevini. Ovaj

toponomastički resurs, uz onaj antroponimski i uz već prilagođene i stabilne orijentalizme, predstavlja veliko bogatstvo današnjih neturskih jezika čiji su narodi pripadali velikom Osmanlijskom carstvu i njegovoj sociokulturi.

U ovom kontekstu značajno je konstatovati da su Osmanlije apsolutno poštovale i prihvatale sve toponomastičke (i sve antroponimske) naslijeđene resurse u osvojenim zemljama, što se vidi i iz prvih **popisa stanovništva**, a svakako i svih kasnijih.

Nova toponomastika formirala se spontano, bez prisile, u uslovima zajedničke egzistencije svih naroda Carevine. **Nije poznato (ni iz jednog dokumenta) da su Osmanlije // Turci prisilno mijenjali nazive mjesta, kao što je to bilo poslije njihovog odlaska sa Balkana, i kao što su činili neki drugi narodi preimenujući mnoge toponime i falsifikujući historiju.** Tako su, osobito poslije Berlinskog kongresa, a i ranije, mnoga etnička čišćenja i genocidi stavljeni pod odrednicu "borba protiv okupatora", "borba protiv turskog zavojevača", "oslobođenje od Turske" i sl. Naravno, sve su to diskursi subjektivne i lažne historiografije i proizvodnje međuetničke, međuvjerske i međujezičke mržnje.

Kao nedosljednost u promjenama toponomastičkih struktura ukazujemo na nekoliko primjera: **Akova** u Bijelo Polje, **Taslidža** u Pljevlja, **Ferizovik** u Uruševac, **Berane** u Ivangrad, **Šahoviće** u Tomaševo, **Foča** (iako ne pripada turskom onomastikonu) u Srbije, **Sarajevo** sa komponentom Srpsko Sarajevo, i sl. što je osobiti oblik genocida (urbanocid, kulturocid).

Na urbanoj teritoriji Beograda očuvan je, i danas osobito stabilan, veliki broj toponima turskoga porijekla različitih morfoloških struktura i fonološko-fonetskih supstitucija na lingvističkoj transformaciji od aglutinacije ka fleksiji odnosno od turskog jezičkog sistema ka srpskoj ortoepskoj i gramatičkoj adaptaciji, uključujući i njen prozodijski sistem.

U prvoj zamisli da napišemo ovaj rad bila je motivacija inicirana zastupljenošću toponimskih likova na teritoriji beogradske urbane zone – sa sljedećim sociolingvističkim komponentama: današnja jezička sudbina ovog toponomastičkog sloja, njegova stabilnost u govornoj i pisanoj komunikaciji, porijeklo i dalja jezičko-historijska egzistencija, odnos ranijih i sadašnjih semantičkih sadržaja, morfološka i sintaksička strukturalnost, produktivnost relativnih formata u okviru lokalnog beogradskog dijalekatskog sistema.

S obzirom na komparativističke potrebe (historijsko-jezičke, etimološke, komunikativno-funkcionalne, motivacijske – u diskursu nestajanja toponima) proširili smo opservaciju i na one toponomastičke resurse koji su od osobitnog značaja za ovaj rad, a mogu biti i dobra inicijativa za dalja sistematska jezička istraživanja u ovom pravcu.

U dosadašnjoj južnoslavističkoj praksi toponomastika turskog porijekla nije sistematski izučavana niti analizovana. Jedino je, u ovom diskursu, bilo sporadičnih onomastičkih zabilješki na nekim geografskim prostorima na kojima su istraživači u organizaciji Odbora za onomastiku SANU u periodu 1973. do 1996. godine sakupljali ovu materiju za potrebe Instituta za jezik ove akademije.

U vrijeme dolaska Turaka Beograd je bio neznatno naselje sa još neformiranom toponimijom urbane sociolingvistike. S obzirom da se ovo naselje nalazilo na ušću dviju

rijeka i na lokalitetima oko starog kastela, koji su započeli graditi još davno neki narodi koji su ovuda prolazili. Turci su ovom naselju poklanjali pažnju ne samo iz strateških razloga već i egzistencijalnih. Ovdje su, pored zatečenih naselja rustikalnog izgleda i načina života, nicala nova sa objektima orijentalne arhitekture, sokacima i zanatskom infrastrukturom. Od obične varošice palanačkog karaktera nastajala je orijentalna kasaba da bi u 19. vijeku imala status većeg balkanskog grada.

Zatečeno stanovništvo se ubrzo adaptiralo sa Osmanlijama u načinu života, usvajanja jezika i orijentalne kulture, pa sve do tolerancije najvišeg stepena. Od stare tradicije, koju su Turci zatekli, ništa nije osporavano, niti zabranjivano. Naprotiv, i sami Turci su prihvatili neke oblike balkanske tradicije i načina života, pa i jezičke resurse u onoj mjeri koja je bila potrebna za komunikaciju sa mjesnim stanovništvom.

Toponimi turskog porijekla na geografskim regijama južnoslovenske jezičke zajednice **prilagođeni** su jezicima i dijalektima sadašnjeg aktuelnog lingvističkog stanja i jezičke situacije kako u strukturama narodne govorne komunikacije tako i u književnim standardima. Ova prilagođenost zastupljena je u svim kategorijama riječi, kao i u padežnoj paradigmi – u toponimskoj i apelativnoj funkciji. **Njihove baze** mogu biti morfološke strukture iz lokalnih balkanskih govora, ali su one najčešće iz turskog jezika, kao i iz drugih orijentalnih jezika (persijskog i arapskog) – transponovane preko turskog jezičkog sistema u posredničkoj funkciji. **Sufiksalne strukture** su takođe simbioznog karaktera. Finalni formanti i njihova padežna fleksija su iz domaćeg ali i iz turskog morfološkog sistema prilagođeni leksičkoj semiotici i fonološkim principima. **Lingvistička simbioza** izvršena je u svim gramatičkim i stilogenim kategorijama.

Najčešći **apelativi** koji su učestvovali u obrazovanju toponomastike su: **pojmovi personalnog značenja u nazivima lokaliteta (mikrotoponima) motivisanih imenom ličnosti iz turskog antroponimskog sistema** (imena ljudi i žena – vlasnika nekog posjeda, dobrotvora, ličnosti iz neke legende orijentalnog porijekla, nekog sultana, paše, vezira, nekog šehida, neke djevojke, i sl.), zatim **apelativi u nazivima mjesta po nekom objektu** (kaljaja, saraj, han, hamam, ćuprija, tulbe, džamija, mezaristan, čaršija, tabhana/e, neki zanatski objekat), **apelativi u imenima mjesta motivisanih reljefom, nekim bionimom** (fitonimom – Akova // Bijelo Polje), **prirodnim objektom (kamenom** – Aktaš, Buretaš, Tašmejd, Majdanpek, i sl.), **građevinom** (čardak – Čardak, ćuprija – Ćuprija, Rospri ćuprija, Careva ćuprija, Vezirov most, Pašina česma), **apelativi u nazivima timara, sandžakata, ejaleta i dr. administrativnih jedinica, džamija** (Hajdar-pašina džamija – lokalitet, Lejlek-džamija – lokalitet), **apelativi u nazivima mjesta po značajnoj borbi** (preko riječi u metaforičnoj funkciji – Kosova // Kosovo), **tekija** (Tekija), **mezaristan** (Gazilar, Hadžet), **po apelativu ada** (Ada, Ada Ciganlija), **po apelativu sadržanom u imenu gradskog naselja** (Yeni Varoš, Yeni Pazar, Pazarište), itd.

Ove toponimske strukture su najčešće **jednoleksemne**, ali i **sintagmatske**. Ove **toponimske sintagme** uglavnom su **posesivnog ili diskriptivnog značenja** (Begov Lukovac, Musina jama, Pašina česma // Pašina Česma, Izvor Alije Đerzeleza, Akova, Yeni Varoš).

U obrazovanju ove kategorije toponima učestvuju one **apelativne strukture** koje su dio radne i jezičke kulture Turaka. Važno je reći, da se ni u jednoj ovoj kategoriji, niti u jednom toponimu, **ne manifestuju nasilje (niti jezičko niti političko), etnička**

oponencija niti oponencija prema zatečenoj toponimiji. Bez obzira na mnoge značajne događaje i ličnosti, **stariji toponomastički sloj nije mijenjan ili podešavan turskoj historiografiji.** Turci su bili narod zaista osobite i svestrane tolerancije. Sve **kulture i tradicija** u zemljama obuhvaćenim ovom carevinom **zadržale su u potpunosti svoje kulturno-historijske resurse, svoje jezičke sisteme, svoja nacionalna pisma** (grčko pismo, arapsko, hebrejsko, ćirilica, latinica), manastirske **biblioteke**, privatne biblioteke, **ikone i zidno slikarstvo, odredne predmete** i sl.

Zapadne civilizacije su, naprotiv, uništavale sve što nije bilo u konceptu hrišćanske ideologije. **Zapad je uništavao ne samo kulturne tekovine islamske civilizacije (na primjer: u Španiji, na Balkanu) već i hebrejske civilizacije (progoni španskih sefarda, progoni Jevreja u vrijeme krstaških ratova, razaranje jevrejskih svetišta u Jerusalimu, rušenje sinagoga u Evropi),** što se vidi i u djelima istoričara i pisaca (na primjer: Valter Skot – "Ajvanho", Čarls Dikens – "David Koperfild", progoni jevrejske populacije u XX vijeku u Evropi). Naprotiv, **najviše kulturnohistorijske vrijednosti raznih etničkih zajednica sačuvane su u Osmanskoj carevini – odnosno u islamskoj civilizaciji. Do danas.**

Sasvim su u duhu južnoslovenskih jezičkih standarda **etnonimi načinjeni od toponima turskog porijekla**, na primjer: Sarajlija, Sarajlika, Akovljanin // Akovali, Beranac, Beranka, Taslidžanin, Taslidžanka, Aktašanin, Aktašanka, Sandžaklija, Sandžaklijka, Kosovar // Kosovac, Kosovarka // Kosovka, itd.

Od mnogih toponima turskog porijekla načinjen je adekvatan lik za prezime: Sarajlija, Sarajlić, Akova, Akovali, Taslidžanin, Beran, Beranac, Pazarac, Ćuprilić, Šeherkadić, i sl.

U kontekstu **građenja prezimena** su i druge slične motivacije, kao na primjer: Turković (preko forme Turčin), Adžemović/ /Adžemi (preko forme **Adžem** koja označava naziv provincije u Iranu), itd.

U ovom lingvistički produktivnom diskursu su i **ktetičke forme** – sasvim u duhu lokalnih dijalekata i standardne jezičke situacije. Na primjer: sarajevski, akovski, beranski, tuzlanski, novopazarski, novovaroški, hadžetski, gazilarski, ćuprijski, nizamski, meteriški, kalemegdanski, pelivanmegdanski // pehlivanmegdanski i sl.

U nekim ktetičkim likovima izvršene su odgovarajuće **fonološko-fonetske supstitucije i refleksi** koji važe i za leksičke strukture južnoslovenskih govora i dijalekata.

Toponimske strukture i njihovi apelativi, eponimi, etnici i ktetici, a u ovom diskursu i patronimi i prezimena slične motivisanosti, uključivali su se bez oponentnosti u standardnojezičke norme jezika primaoca – u njegove gramatičke, pravopisne, funkcionalnostilističke i druge interferencijske procese.

Specifičnosti toponomastičkog sloja i njegovih struktura orijentalnog porijekla (osmanlijskog i drugog) u jezicima primalaca su:

- leksičke prorode,
- fonološko-morfološke,
- semantičke,

- funkcionalne (stilsko-semantičke: sinonimske, tautološke, pleonastičke – u odnosu na domaće riječi i toponime),
- interferencijske (kao rezultat jezika u kontaktu).

U toponomastici orijentalnog porijekla identifikuju se **dvije genealoške grupe**. **Jedna**, utopljena u balkansku jezičku dominaciju i latentna u diskursima lingvističke simbioze u dijahroniji, starija (predosmanska) – formirana u epohama dolaska prototurskih i protomongolskih plemena i njihove asimilacije u etničke i jezičke grupe u Evropi. **Druga** grupa je osmanskog i postosmanskog porijekla i vrlo je frekventna i distributivna na cijelom Balkanu.

Starijem (predosmanskim) toponomastičkom sloju mogli bi pripadati makrotoponimi **Balkan, Kodža Balkan, Kumanovo, Kumanička klisura, Tatari, Tatarce** (ime mjesta u jugoistočnoj Srbiji), **Orman i Kara Orman** (što je diskutabilno), **Ujgurske grobišta** (na Šar-planini), kao i neki toponimi na teritoriji današnje Bugarske.

Fonetsko-morfološke adaptacije su rezultat koji se ogleda i u **toponomastičkim strukturama**, onako kao i u ostaloj leksici orijentalnog porijekla.

Hibridna tvorba je osobito produktivna i u toponomastičkim strukturama, gdje u jezički tolerantnoj mjeri **učestvuju sufiksalni formanti jezika primaoca** (bchs – bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, srpskog) i **jezika davaoca** (turskog i drugih orijentalnih jezika preko turskog kao **posrednika**).

Leksička (fonetsko-morfološka) hibridnost vrlo je zastupljena i u toponomastičkim strukturama – **u sistemu sufikslnih formanata i njihove derivacije** po modelima jezika primalaca i jezika davaoca.

Toponomastičke riječi (i njihovi apelativni likovi) fonetsko-morfološki se adaptiraju u jeziku primaoca **po modelu hibridne tvorbe**. U diskursu hibridne tvorbe toponimskih riječi, čije su **baze iz "domaćeg jezika"** (bchs) ili **turskog odnosno nekog drugog orijentalnog jezika** (persijskog, arapskog – gdje je turski jezik posrednik) obostrano tvorbeni sufiksi (i njihove derivacije) po modelima hibridizacije u kontekstu tolerancije fleksivno-aglutinativne simbioze.

Najfrekventniji su sufiksi za tvorbu imenica i pridjeva (imenički i pridjevski sufiksni derivati) **s obzirom da su imenice i pridjevi najfrekventnija gramatička kategorija (i etimološka baza) u procesu toponimizacije geografskih pojmova**, a vrlo često i **atributa** u kontekstu **sintagmatske toponimske strukture ili toponimskog kompozita**.

Pod toponomastičkom (leksičkom, fonetsko-morfološkom) hibridizacijom podrazumijeva se adaptacija riječi stranog (u ovom kontekstu orijentalnog) **jezika sa fonetsko-morfološkim principima i modifikacijama "domaćeg jezika"** (bchs) – u okviru integralnog jezičkog sistema.

Bazama jezika davaoca (turskog jezika ili njegovim posredovanjem iz drugih orijentalnih jezika) u procesu tvorbe toponima **dodavane su sufiksne morfeme "domaćeg jezika"** (bchs) i, obrnuto, **bazama "domaćeg jezika"** (bchs) **dodavane su sufiksne derivacije iz orijentalnih jezika** (turskog jezika i preko turskog kao posrednika).

Najfrekventniji orijentalni sufiksi u ovom toponomastičkom korpusu eksponiraju se:

- **ča** (sufiks deminutivne semiotike): **Bašča** (i **Bašta**, **Bajina Bašta** – kao fonetska supstitucija **šč/št**, paralelizam leksičkih likova), **Baščica** (sa udvojenim sufiksom – orijentalnim i "domaćim");
- **luk** (-lúk): **Čitluk**, **Begov čitluk** (mikrotoponimi);
- **dar** // -der (sufiks persijskog porijekla): **Kolendar** // **Kolender**, **Kaludar**, **Topčider**, itd.

U eponimskim toponomastičkim strukturama tipa **Isa-begov timar**, **Amir-agin han**, **Hadži-Omerova njiva**, **Gazi-Husrevbegova biblioteka** (u funkciji mikrotoponima), **Kula Husein-kapetana**, **Demir Kapija**, **Stambol kapija**, **Čaršidžamija** (u funkciji mikrotoponima) i sl. prvi dio toponomastičkog kompozita ili sintagme ima **indeklinabilan lik** (uglavnom onakav kakav je u jeziku davaoca ili posrednika). U strukturi **odredbene toponomastičke sintagme indeklinabilni lik stoji u atributskoj funkciji** (ime, titula iz grupe imenica: gazi, hadži, efendi, šeh // šejh...).

Derivacioni sufiksi iz jezika primaoca (bchs) vrlo su frekventno zastupljeni u toponomastičkim tvorbenim strukturama sa **bazama iz turskog jezika**, po uzajamnom morfološkom principu kao što je **dodavanje orijentalnih sufiksa na osnove bchs jezika**.

Tursko-bchs jezička interferencija u resursima toponomastike adekvatna je **interferenciji, prilagođavanju i stepenu integracije** ukupnog fonda **orijentalizma**. Toponomastički sloj koji se u ovom radu razmatra dio je orijentalne (turske) jezičke kulture u južnoslovenskom jezičkom korpusu (djelimično i balkanskom).

Interferencija i stepen fonetsko-morfološke adaptacije zastupljeni su u korpusu toponima orijentalnog porijekla u tolerantnoj lingvističkoj mjeri, a motivisani su semantičkim sadržajima kao i toponimi "domaćeg" porijekla. Prestrukturirani su, takođe, po istoj tvorbenoj metodologiji. **Semantička pomjeranja i odstupanja nisu bila u opopenciji** – nisu bila opozicija preko koje se semantički sadržaj nije mogao prelići u novu leksičku strukturu u kontekstu **toponimizacija**. Ipak, ukoliko se semantička pomjeranja pojave u korpusu ove adaptirane toponomastike, ona su neznatna i mogu biti **djelimična i rede potpuna**. Na primjer: **Vrtop, Ćele Kula** // **Ćele kula** (sa značenjem **kula kula**; po obrascu morfološkog i semantičkog srastanja ilirsko-grčkog supstrata **Malioros – šuma šuma** // **gora gora**).

Pojava sekundarnih značenja u toponimizaciji je moguća s obzirom na morfološku transformaciju od apelativa do toponima (od geografskog pojma do vlastitog imena mjesta). Ova pojava je zastupljena i u adaptiranim toponomastičkim strukturama. Na primjer: **Karajukića Bunari** (ime sela) // **Karajukića bunari** (lokalitet sa izvorima), **Bogaz** (naziv predjela) // **bogaz** (šuma, klanac), **Kalemegdan** (naziv tvrđave) // **Kalemegdan** (naziv parka), itd. Ova sekundarnost kao semantička distinkcija odnosi se na diskurs apelativa i diskurs transformacije u vlastito ime toponimiziranog pojma.

Tautološke pojave nisu evidentne u razmatranom toponomastičkom materijalu.

Pleonastičke leksičke pojave, tipa **Ćela Kula** // **Ćele kula** i slične, su neznatne.

Figurativna značenja evidentna su i u adaptiranim toponomastičkim strukturama. Na primjer: **Rospi Ćuprija** (dio beogradskog naselja) i **rospi ćuprija** (pežorativ), **Hadžet** (lokalitet na kojem je bilo muslimansko groblje, u Novom Pazaru; sada je ovdje veće gradsko naselje) i **hadžet** (simbol stradanja Bošnjaka Novog Pazara; "otići na

hadžet" – biti strijeljan), **Baš Čaršija** (veće naselje u Sarajevu) i **baš čaršija** (prava čaršija, dobra čaršija, snadbjevena čaršija), i sl.

Dublet (**neporedna upotreba toponima turskog porijekla i toponima "domaćeg" porijekla**) su vrlo evidentni, uglavnom u lokalnoj govornoj komunikaciji (kao muslimanskog stanovništva) dok su **kalkovi (kalkirane forme)** dominantni u ofisijelnoj funkciji i kod nemuslimanskog stanovništva. U ovom toponomastičkom diskursu je i pojava **sinonimskih likova (sinonima specifične semiotike i stilogene funkcije)**. Ova pojava je evidentna u književnim tekstovima, nekim naučnim i publicističkim – uglavnom emotivnim i komparativnim.

Evidentni su sljedeći dubleti: **Taslidža // Pljevlja, Akova // Bijelo Polje, Berane // Ivograd**, i sl.

S obzirom da turski jezik poznaje samo oznaku prirodnog roda, toponimske strukture (i njihove apelativne forme) morfološki i semantički su se uklapale u gramatički rod jezika primaoca ("domaćeg jezika" bchs), vrstu i tip deklinacije. Na primjer: **Dorćol, Tašmajdan, Đeram, Čuprija, Stambol Kapija, Baš Čaršija, Terazijska česma, Akova/o, Kosova/o, Đuliće (ime sela), Sokače, Jermiše, Terazije** itd.

U sintagmatskim toponimskim strukturama evidentiran je **indeklibilan lik prvog dijela sintagme**, onakav kakav imaju odgovarajuće lekseme u turskom jeziku (imenice ili druge riječi), na primjer: **Stambol Kapija, Stambol Kapije, Stambol Kapiji...**; **Sahat Kula, Sahat Kule, Sahat Kuli...**; **Baš Čaršija, Baš Čaršije, Baš Čaršiji...**

I gotovo da se ovakve sintagme u izgovoru osjećaju i **"ponašaju" kao polusložnice** u sistemu svoje **padežne paradigme (vrste deklinacije)**. U ovom diskursu, one su se potpuno adaptirale u okvirima **prozodijskih sistema** (dijalekatskih akcenatskih tipova i književnih akcenatskih standarda). Na primjer: **Čuprija // Čuprija, Stāmbol Kapija // Stāmbol Kāpija, Đūliće // Đūliće, Sokāče // Sōkače, Terazije // Terāzije** itd.

U kontekstu južnoslovenskih jezičkih sistema, toponomastičke strukture orijentalnog porijekla (turskog i dr.) adaptirale su se u okvirima **akcenatskih dijalekatskih situacija**, kao i u okvirima **književnih akcenatskih standarda – po principima "domaćeg" akcentuacije**.

Hanka Glibanović-Vajzović u svojem radu "Turcizmi u djelu Petra Kočića" konstatuje da se **vokali** koji su "istovetni u oba jezika (turskom i srpskohrvatskom) po pravilu kao takvi i prenose". To su **standardni vokali a, e, i, o, u**. Tako je načelno, mada ona konstatuje i izvjesna "mijenjanja" – što se odnosi samo na jezičku situaciju u Kočićevom kraju u Bosni.

Vokali turskog fonološkog sistema kojih nema u "domaćem" jeziku (Hanka upotrebljava termin srpskohrvatski), kao što su **í, ö, ú** "podvode se pri preuzimanju pod naš vokalski sistem, ali ne uvijek u istoj glasovnoj vrijednosti".

U priloženoj tabeli H. Glibanović-Vajzović izlaže sve relevantne pojave i konstatuje da "ima i drugih refleksa navedenih vokala".

U odjeljku **"Konsonatizam"** ona takođe posmatra **stepen adaptacije konsonanata ova dva jezička sistema**, odnosno **varijabilnost i stepen adaptacije turskih konsonanata u korpusu orijentalizma koji su ulazili u sastav jezika primaoca** (kod Hanke: srpskohrvatskog). Sistem istih konsonantskih fonema uglavnom je preuziman u

odgovarajućoj glasovnoj vrijednosti. Međutim, diskutabilnost se javlja u grupi konsonanata koji u jeziku primaoca (bchs) ne postoje u adekvatnoj glasovnoj vrijednosti. Na primjer: **ğ** (meko **g**), **etimološko f**, **spirant h** (sekundarno **h**, **etimološko h**), **y** (etimološko **y**), **specifična glasovna vrijednost afrikata dž** (c), č (ç), zatim "meko" **k'**, **g'** (= ć, đ).

H. Glibanović-Vajzović je izložila brojne slučajeve koji se tiču glasovnih vrijednosti, fonoloških distinkcija i adaptacija konsonantskih fonema i prikazala ih u dužoj tabeli, posmatrajući njihove reflekske u svim pozicijama (inicijalnoj, medijalnoj, finalnoj – u kontekstu sa vokalima ili u kontekstu suglasničkih grupa).

"Afrikatu **c** turski jezik ne poznaje" (H. G. Vajzović). Zato je u turskim popisima ona različito transkribovana. Fonema **h** je stabilna u jednom dijelu jezika primaoca (bchs), dok je u nekim dijalektima izgubljena. Glas **f** koji je "najčešće stranog (grčkog, orijentalnog i sl.) ili onomatopejskog porijekla" (H. G. Vajzović; po Iviću: Konsonantizam, str. 162) prisutan je u leksici primaoca (bchs) u odgovarajućim pozicijama, uglavnom u etimološkom diskursu. Tursko **y** preuzimano je kao **j**, sa neznatnim izuzecima, čije primjere i varijacije Hanka Glibanović-Vajzović izlaže u tabelarnom pregledu.

Iako **korpus orijentalizma u bchs jezicima** nije predmet ovoga rada već samo neke toponomastičke strukture turskog porijekla, ukazali smo na rezultate Hanke Glibanović-Vajzović kao **komparativni pristup**, koji se može primijeniti i na onomastičke opservacije koje su od značaja **za diskusiju fonetskog i morfološkog uticaja** u oblasti **međujezičkih kontakata i adaptacija**.

Ono što se dešavalo u kontekstu fonetsko-morfoloških sistema jezika davaoca i jezika primaoca u korpusu orijentalizama (dakle i turcizama), to se može primijeniti i na korpus toponima turskog porijekla u balkanskim jezicima (konkretno u **bchs**). Međutim, tema našega rada je **inicijativno posmatranje** samo nekih toponima, **sa ciljem daljeg istraživanja** u ovoj oblasti. Ove toponomastičke strukture posmatrane su (u našem radu) kao historijsko-jezičke pojave (kao historijsko-jezički diskurs) s motivacijom ukazivanja na jezičku toleranciju i jezičku kulturu Osmanlija, te na generalne fonetsko-morfološke specifičnosti ovoga jezičkog materijala.

U fonetskom diskursu, indikativno je da **bchs jezici** ne trpe pojavu **geminacije** u leksičkim strukturama, što je vrlo česta pojava u orijentalnim jezicima. **Geminati u pozajmljenim turcizmima** (i onomastičkim strukturama turskog porijekla) pri transformaciji u fonološko-morfološke sisteme jezika primalaca (**bchs**) uprošćavale su se, kao na primjer: **dženet, millet, teferidž** // **teferič** (=cennet, millet, teferrüc), a slično je i u korpusu apelativa i toponima slične fonetske strukture. Na primjer: **Teferidž** (mikrotoponim).

U korpusu pozajmica, i u korpusu toponomastičkih struktura turskog porijekla, sasvim su prirodni **neki fonetski principi**, kao **supstitucije vokala i konsonanata, nepostojano a** (Đeram, Đerma), **metateza** (Bajrak // Barjak – mikrotoponim), **palatalizacija** (Begluk, Čitluk – ktetici: **beglučki, čitlučki**), **jednačenje po zvučnosti i mjestu tvorbe** (**Kara Dag, Meteriz** – ktetici: **karadaški, meteriški**), **asimilacije** (proresivna i regresivna) i **disimilacije**.

Hanka Glibanović-Vajzović, Turcizmi u djelu Petra Kočića, RADOVI IX, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1982, 257-244.

U kontekstu **standardizacije toponomastike orijentalnog porijekla**, kao i one **hibridnog tvorbenog diskursa, postignut je visok stepen jezičke tolerancije**, historijske argumentacije o ukrštanju kultura na južnoslovenskim sociolingvističkim prostorima, da je danas nemoguće smisliti tradiciju balkanskih naroda bez ovih resursa. Prirode jezika davaoca (i posrednika) i jezika primalaca (bchs) bile su otvorene da u svoje lingvističke sisteme inkorporiraju sve inovacije proširujući svoje leksičko nasljeđe i obogaćujući ga onim pojmovima kojih nije bilo u jezičkoj komunikaciji. U ovom smislu **evolucija jèzikā u kontaktu** rezultirala je uspostavljanjem međujezičke simbioze i fonetsko-morfološke kreacije na principima novih gramatičkih i pravopisnih standarda.

U nove gramatičke standarde ulazila su apelativna imena orijentalnog porijekla, kao i sva vlastita imena (lična, nadimci, titule) i osobito geografske u funkciji toponima.

Leksikalizacija pojmova iz oblasti radne kulture, administrativno-pravne i duhovne, proširivala se i na geografske pojmove i dalju njihovu **transformaciju u toponomastičke strukture po načelima toponimizacije** u jeziku primaocu i jeziku davaocu (posredniku).

Integracija novih toponomastičkih struktura vršila se na sociolingvističkim osnovama i zakonitostima, djelovanjem nelingvističke stvarnosti, sociopsihološke aktivnosti i skladnosti, **razvojem radne tehnologije** koju su donosile Osmanlije (zanatstvo, prehranbena tehnologija, odijevanje, stambena kultura, vjerska kultura, ratna tehnologija, i sl.).

P r i l o g (Apendiks)

Uz ovaj rad donosimo relevantan broj makro i mikro toponima turskog porijekla evidentiranih na urbanoj zoni Beograda, kao i drugih geografskih regija na Balkanu koji su od značaja za komparativni diskurs jezika u kontaktu. Ovdje su izloženi toponimi koji su se adaptirali u jezičkim sistemima južnoslovenskih nacionalnih zajednica, čija strukturalno-semantička analiza može biti od ključnog značaja za dalja istraživanja u ovoj onomastičkoj komponenti, odnosno za identifikaciju motivisanosti imenovanja mjesta i objekata, identifikaciju semantičkih sadržaja, komparativna razmatranja, jezičku stabilnost u usmenoj i pisanoj komunikaciji u kontekstu društveno-političke sociologije balkanske multietničke i multijezičke zajednice.

Razmatrani toponimi pokazuju različitost morfoloških (leksičkih) i sintagmatskih struktura. To su najčešće jedna leksema (sa različitim finalnim formantima), kompozit (složenica ili polusloženica), a često i sintagmatska struktura.

Na sve društvene promjene ovi toponimi su u jezičkim sistemima balkanskih naroda ostajali imuni, izuzev povremenih političkih zastranjivanja po scenariju nacionalističke euforije. Uglavnom su do danas ostali stabilni u svim oblicima komunikacije – kao dio kulture Osmanlija na ovim prostorima. Moderna urbanizacija, tehnološki razvoj generalnih aspekata egzistencije, političke indoktrinacije i manipulacije mitom i istorijom – nisu mogle izbrisati, pored mnogih drugih, ni ovaj turski sociolingvistički resurs.

Onomastička istraživanja potvrdila su da su na balkanskim prostorima, sem "domaćih" toponomastičkih struktura, zastupljene u visokoj mjeri toponomastičke strukture turskog porijekla adaptirane jezičkim sistemima i njihovim lingvističkim standardima.

Korpus razmatranih toponomastičkih struktura

Ada – lokalitet na Donjem Podunavlju (pristanište).
Ada Ciganlija – lokalitet u Beogradu (savsko pristanište).
Ada Vrbak – lokalitet u Novom Pazaru (ovdje je sada hotel "Vrbak").
Akova // Akovo – raniji naziv za Bijelo Polje.
Aktaš – naselje u Prištini.

Bajina Bašta – gradić u jugozapadnoj Srbiji.
Bajrakli Džamija – naselje oko istoimene džamije u Beogradu.
Balkan – ime planine.
Baš-čaršija – naselje u centru Sarajeva.
Beg Albahari – naselje u Zemunu (naziv po Jevrejima Albahari koji su ovdje živjeli).
Berane – gradić u Crnoj Gori.
Bukureš Mahala – veće naselje u Peći.

Careva Čuprija – veće naselje u Beogradu.

Ćele Kula – naselje oko istoimenog objekta (kod Niša).
Ćuprija na Drini – naselje oko istoimenog mosta (u Višegradu).

Čardaklija – lokalitet u Beogradu.
Čarši Džamija – naselje u Novom Pazaru (ovdje je bila džamija).
Česma u Rešište – lokalitet na Čukarici u Beogradu.

Demir Kapija – gradić u Makedoniji.
Derviška česma – lokalitet na Paliluli u Beogradu.
Dorćol – naselje u Beogradu.
Durmiševac – mjesto u dolini Raške (kod Novog Pazara).
Đakova // Đakovica – grad na Kosovu (etim. Jak –ova =Jakovo polje).
Đeram – naselje na Zvezdari u Beogradu.
Đuliće // Đulići – selo kod Andrijevice u Crnoj Gori.

Gazilar – mezaristan u Novom Pazaru.

Hadžet – naselje u Novom Pazaru (ranije je ovdje bilo groblje).
Hodžina livada – lokalitet na Žarkovu u Beogradu.

Jermiše – naselje i staro groblje u Novom Pazaru (etim. Jermi šehid = dvadeset šehida)

Kalemegdan – tvrđava (kastel), park i predio oko tvrđave u Beogradu.
Kalemegdansko tulbe – tulbe na Kalemegdanu i lokalitet oko njega.

Kaljaja (x 4) – lokaliteti u Skoplju, Pirotu, Prizrenu, Podgorici (ovdje su bili turski kasteli; ima ih i u drugim mjestima po Balkanu).

Kapešnica – naselje u Peći.

Karaburma – veće naselje u Beogradu.

Kara Dag – turski naziv za Crnu Goru (Kara Dag je i jedan planinski vrh u Turskoj).

Kara Orman – visoki vrh na Šar-planini.

Kodža Balkan – visok planinski vrh više Prizrena (na Šar-planini).

Kosova // Kosovo – veća geografska regija u centralnom Balkanu (etim. Kos – ova = pokošeno polje).

Meteriz // Meterize – naselje u Plavu u Crnoj Gori.

Nizami // Nizamsko groblje – lokalitet na predjelu Dio sjeverno od Plava u Crnoj Gori.

Nova Varoš (Yeni Varoš) – gradić u Sandžaku.

Novi Pazar (Yeni Pazar) – grad u Sandžaku.

Orman – vrh na Šar-planini.

Palilula – naselje u Beogradu.

Pašina Česma – naselje u Beogradu (i česma na jednom lokalitetu u ovom naselju).

Pašino Brdo – naselje u Beogradu.

Pelivan Mejdan – naselje u Peći.

Sahat Kula – naselje u Peći.

Sali Saltik // Sari Saltik (x 3) – lokaliteti sa tulbetom u Dragašu, Nivokazu kod Junika i kod Peći.

Sandžak – oblast između Srbije, Bosne, Crne Gore i Kosova.

Saraj – naselje u Skoplju

Sarajevo – glavni grad države BiH.

Sarlah – lokalitet u Pirotu.

Skadarlija – naselje u Beogradu.

Skadarlijska kaldrma – ulica (sokak) u Beogradu (na Skadarliji).

Sokače – ulica na Voždovcu u Beogradu.

Stanbol Kapija – naselje u Beogradu (ovdje je bila kapija).

Taslidža – raniji naziva za Pljevlja.

Tašmajdan – veće naselje u Beogradu.

Tekija – naselje kod Đerdapa (ovakvih naziva ima više na Balkanu).

Terazije – centar Beograda.

Terazijska česma – lokalitet sa česmom na Terazijama u Beogradu.

Topčider – naselje u Beogradu.

Tulbe – lokalitet u Studentskom gradu u Beogradu.

Turčin – najviši vrh na Šar-planini.
Turkova livada – lokalitet više Plava.
Tursko groblje – lokalitet u Ruzveltovoj ulici u Beogradu.
Tuzla – grad u BiH.

Šahoviće – gradić u Crnoj Gori (sada Tomaševo).
Šainovce – selo kod Peći.

Varoš-mahala – naselje u Novom Pazaru.
Vezirov most – lokalitet sa mostom na putu Podgorica – Nikšić.
Vrtop – vrh na Šar-planini.

Selektivna literatura

1. Onomatološki prilozi, 1-12, SANU, Beograd, 1980-1996.
2. Glibanović-Vejzović, Hanka, Turcizmi u djelu Petra Kočića, RADOVI IX, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1982, 257-344.
3. Belić, A., Bosanski jezik ili stil?, NJ, II, sv. 3, Beograd 1936, str. 65-69.
4. Halilović, S., Turcizmi u "Dervišu i smrti" Meše Selimovića (semantičke i stilske vrijednosti), KJ, IX, 4, Sarajevo 1980, str. 25-30.
5. Hazai, G., Prilog istorijatu morfeme –luk, ZbFL, VII, MS, Novi Sad 1964, str. 59-62.
6. Markov, B., O nastavcima –ana, -lija, -luk, i –džija, NJ, n. S., VIII, 5-6, Beograd, 1957, str. 151-170.
7. Pavlović, M., Semantičke devijacije i interferencije, NJ, n. S., XIX, sv. 2-3, Beograd 1972, str. 119-134.
8. Peco, A., Uticaj turskog jezika na fonetiku srpskohrvatskog jezika, NJ, n. S., XVI, sv. 3, Beograd 1967, str. 127-145.
9. Schmaus, A., Gramatički rod turskih imenica u južnoslovenskim jezicima, ZbFL, IV-V, MS, Novi Sad 1961-62, str. 300-308.
10. Schmaus, A., Pojave tursko-srpskohrvatske jezičke interferencije, GBI, knj. IV/4, Sarajevo 1968, str. 121-134.
11. Sekulić, I., Ogledi i zapisi – Bosanski jezik, govor, stil, Biblioteka Srpska književnost u sto knjiga, MS – Srpska književna zadruga, Novi Sad – Beograd 1971.
12. Skok, P., Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV, izd. JAZU, Zagreb 1971-73.
13. Škaljić, A., Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, IV izd., "Svjetlost", Sarajevo 1979.
14. Adamović, M., O poreklu srpskohrvatskih osmanizama, JF, XXX, 1-2, Beograd 1973, str. 229-236.
15. Adamović, M., Turske pozajmice neosmanskog porekla, NJ, n. S., XVII, sv. 5, Beograd 1969, str. 284-298 i XXII, sv. 1-2, Beograd 1976, str. 24-34.

16. Barjaktarević, F., Prilog proučavanju naših pozajmica orijentalnog porekla, PKJIF, knj. XXVII, sv. 1-2, Beograd 1961, str. 65-79.
17. Žan-Pol Ru, Religija Turaka i Mongola, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002, 1-379.
18. Oblast Brankovića (katastarski popis iz 1455. god.).
19. Sami Puljaha: Skadarski defter (katastarski popis iz 1485. god.).

Skraćenice

- NJ - Naš jezik,
 KJ - Književni jezik,
 ZbFL - Zbornik radova za filologiju i lingvistiku,
 GBI - Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH,
 PKJIF - Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor.

Alija Džogović

REZIME/ABSTRACT

Dolaskom na Balkansko poluostrvo Osmanlije su zatekle nekoliko različita jezička sistema, među kojima i grupu južnoslovenskih jezika. To su, sem mađarskog, po svojem porijeklu indoevropski jezici – flaksivni, za razliku od turskog osmanlijskog koji pripada grupi aglutinativnih jezika. Imajući u vidu ove jezičke distinkcije i specifičnosti, na Balkanu su se susrele dvije lingvističke opcije: fleksivna i aglutinativna – dva po prirodi različita gramatička sistema.

Osmanlije su, u osvojenim zemljama, zatekle toponomastički fond dvojakog porijekla: prvi, naslijeđen iz najstarijih balkanskih jezičkih sistema (grčko-vizantijski, ilirsko-trački, ilirsko-keltski, romanski), uglavnom kao supstrate; i mlađi toponomastički sloj – slovenski (u likovima mikrotoponima i modifikovanih mikrotoponima).

Turci nijesu mijenjali stare (naslijeđene) nazive mjesta, kao što su to poslije njih činili drugi balkanski narodi. Starim toponomastičkim likovima oni su, po zakonitostima svoga jezika, dodavali samo relevantne morfološke strukture (finalna pozicija, kompozitni oblici, prefiksi i afiksi, atributivne lekseme) i fonetski ih modificirali prema duhu svoga jezika.

Kao graditeljski narod, Turci su podizali nove varoši, kasabe, palanke, sela, gradili drumove, sakralne objekte i vakufe, gradili mostove, česme i šadrvane, u prigradskim naseljima kaldrmisane sokake, uređivali mahale i bašče u njima. Novim građevinama i lokalitetima, naravno, davali su imena iz leksičkog korpusa svoga jezika. Tako je formiran jedan bogat i raznovrstan toponomastički resurs specifične morfološke strukture, za svaku jezičku areu u Carevini. Ovaj toponomastički resurs, uz onaj antroponimski i uz već prilagođene i stabilne orijentalizme, predstavlja veliko bogatstvo današnjih neturskih jezika čiji su narodi pripadali velikom Osmanlijskom carstvu i njegovoj sociokulturi.

U kontekstu standardizacije toponomastike orijentalnog porijekla, kao i one hibridnog tvorbenog diskursa, postignut je visok stepen jezičke tolerancije, historijske

argumentacije o ukrštanju kultura na južnoslovenskim sociolingvističkim prostorima, da je danas nemoguće smisliti tradiciju balkanskih naroda bez ovih resursa.

Toponomastic of Turkish ancestry and its suitability in the systems South Slovenian languages

When Osmanli arrived in Balkan Peninsula they met several language systems, among whom and a group of South Slovenian languages. They are, except Hungarian, by its genesis and Indo European languages - flexive, in difference from Turkish Osmanli, which belongs to agglutinative group of languages. Having in mind these language distinctions and specificity, in Balkan are met bilingual linguistic options: Flexive and agglutinative - by nature two different grammatical systems.

Osmanli in conquered countries met toponomastic fund of bilingual origin: first, inherited by the eldest Balkan language systems (Greek- Byzantine, Illyrian – Track, Illyrian- Celtic, Roman), mainly as supstrates, and younger toponomastic stratum – Slovenian (in figures of micro toponyms and modified micro toponyms).

Turks did not change old (inherited) toponyms of places, as did after them other Balkan nations. To old toponym figures, they by nature of their language, added only relevant morphologic structures (final position, composed forms, prefixes and affixes, attributive lexemes, phonetically modified by sense of their language).

As constructive people, Turks built up new cities, provincial towns, villages, built up roads, objects, and objects of Muslim religion community, built bridges, fountains, in towns – locations with macadam streets, beatified districts and gardens in them. To new buildings and locations of course named them by lexical corpuses of their language. In that way was formed rich and heterogeneous resource specific morphological structure, for every language area in reign. This toponomastic resource along with antroponymic resource, and along with accustomed and stabled Near Eastern languages presents a great wealth of nowadays-non-Turkish languages whose people belonged to great Osmanli reign and to its social culture.

In context of standardization of toponomastics of Near Eastern origin and to hybrid discourse is achieved a high level of lingual tolerance, historical argumentation, cultural crossing of South Slovenian socially linguistic spaces that today is impossible to imagine tradition of Balkan people without these resources.

KIBRIS TÜRK VE RUM AĞIZLARINDA BENZERLİKLER (Deyimler-Deyişler)

Mahmut İSLAMOĞLU¹¹⁸¹-Şevket ÖZNUR¹¹⁸²

GİRİŞ

Sözlü yazın, başlangıçtan bugüne değin, toplumların, buna bağılı olarak insanların köklerini, ekinlerini, gelenek ve göreneklerini “söz” aracılığıyla, kuşaktan kuşağı aktararak yaşatmaktadır.

¹¹⁸¹ Dr. Araştırmacı-Yazar. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

¹¹⁸² Yakın Doğı Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim görevlisi. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

Bu bağlamda; bizim ele alacağımız deyimler konusu da, sözlü ekinin bir türü olarak bu işlevini yerine getirmektedir.

Dil bir toplumun en önemli varlığıdır, dili olmayan toplumlar, yok olmaya mahkûmdurlar. Bugün günden güne yok olan, bir çok Dünya diliyle birlikte, o topluluğun ekini de yok olmaktadır.

Bir dilin gelişmişliği o dili yaratan toplumun ekiniyle ilgilidir. Ekin, yani maddi ve manevi üretimlerin toplamı ne derece zengin ise dili de o derece zengindir.

Deyimler, çağlar boyu değiştirilip yeniden biçimlendirilmişlerdir. Kuşaktan kuşağa, ağızdan ağıza aktarılırlarken az da olsa eklemeler ve çıkarmalar olmuştur.

Kıbrıslı Türkler ve Rumlar yıllar boyu bu ada üzerinde yaşamışlar birbirlerini her konuda etkilemişlerdir. Ortak beğeniler yaratırken, kendi toplumlarına özgü değerleri, gelenek-görenekleri koruyup, yaşatmışlardır. Konuşma dili olan Kıbrıs Ağzı'nda Rumlar- Türklerle, Türkler-Rumlara birçok sözcük vermiştir. Bugün Kıbrıs Rum Ağzında 3500 tane Türkçe sözcüğün varlığı kanıtlanmıştır. (Bak. İslamoğlu¹¹⁸³, Öznur¹¹⁸⁴, Yangullis¹¹⁸⁵)

İşte bu bağlamda iki toplum birbirlerine birçok deyim ve deyiş de vermiştir. Biz bu bildirimizde 1000'den fazla olan bu kalıp sözlerden 50 tanesi üzerinde duracağız.

Not: Rumcanın peltek d sesini İngilizcenin Th sesiyle vermek durumundayız.

Introduction

Since the beginning of humankind, verbal literature keeps alive society's and therefore people's roots, cultures and customs throughout generations via words.

The subject of idioms that we are going to deal, functions as a type of verbal literature.

Language is the most important existence of a society and without a language a society can easily disappear. Today, by the disappearance of a lot of world languages societies are also disappearing. How developed a language is related to the society's culture that created it. A language is as reach as its society's culture.

Throughout the ages, idioms were changed and put into a form and some words added and removed.

Turkish and Greek Cypriots lived together on this island for long years and affected each other on almost every subject. They developed common likings but at the same time protected their own values. Turkish Cypriots gave a lot of words to Greek Cypriot accent and Greek Cypriots gave a lot of words to Turkish Cypriot accent. Today it has been proved that there are 3500 Turkish words in Greek Cypriot accent.

In this way, Greek Cypriots and Turkish Cypriots gave each other a lot of idioms. In this aspect there are more than 1000 word patterns (idioms) and in this study we are going to dwell upon with 50 of them.

II. BÖLÜM.

¹¹⁸³ İslamoğlu, Mahmut, Kıbrıs Rumcasında Türkçe Sözcükler, Sayfa 137-150. Kıbrıs Türk Kültür ve Sanatı, 1994. Lefkoşa.

¹¹⁸⁴ Öznur, Şevket, Kıbrıs Rum Halk Edebiyatı'nda Türk Kültürü İzleri, VI. Türk Kültürü Kongresi 21-26 Kasım 2005, Ankara.

¹¹⁸⁵ Yangullis, Konstantinos, Türk Sözcükleri Kıbrısın Lehçede, Lefkoşa, 2003.

Deyimler ve kalıplaşmış sözcük birlikteliklerini oluşturan sözcükler bir araya geldiklerinde, sözcük düzeyinde ayrı ayrı sahip oldukları anlamlardan çok farklı anlamlara bürünebilirler. Kıbrıs deyimlerine baktığımız zaman Rumca ve Türkçe arasında çok büyük benzerlik bulunduğu hatta bire bir örtüştüğünü görmekteyiz. Bu sözlerin büyük bir ihtimalle bir çoğu; Kıbrıs Rum Ağzına Türklerden geçmiştir. Bilineceği gibi Kıbrıs Adası'nda Türklerin ve Rumların birlikte yaşadığı karma köyler çoktu. Günlük yaşayışta, iş yerinde vb. birçok yerde kültür alış-verişinde bulunan Kıbrıslılar birbirlerinden birçok söz alıp vermişlerdir. İşte aşağıda örnek olarak verdiğimiz sözlerin birçoğu Rumlar tarafından çok beğenilip kullanılmaktadır. Hatta şunu da söylemek lazım Rumcada kullanılan bir çok sövgü sözcüğü Türkçedir.

1-Αγκάλεσά σε στον Θεόν

Rumca Okunuşu: Angalesa se isdon Theon.

Anlamı:Seni Allaha dava ettim.

Rumca Açıklaması:(για δικαστική υπόθεση που παραμένει ανοικτή)

Türkçesi:Sonuçlanmamış, açık kalan davalar için söylenir.

Örnek cümle: *Αγκάλεσά σε στον Θεόν τζι η δίκη εννά μείνει έτσ' ανοιχτή.*

Türkçesi: Seni Allaha dava ettim, böylece dava açık kalacaktır.

2-Αγκάλι', αγκαλιά (αγκαλιαστά)

Rumca Okunuşu:Angali,angalya(angalista)

Anlamı:Angali:kucak

Angalya:kucak'ın çoğul şeklidir.

Angalista:kucak kucağa, kucaklaşmış.

Örnek cümle: *Τζοιμούνται αγκάλι' αγκαλιά.*

Türkçesi: Kucak kucağa uyurlar.

3-Αδρωπος της οκκάς

Rumca Okunuşu: Athrobos dis okkas.

Anlamı: Okkalı adam (Ağırılığı olan)

Rumca Açıklaması: (επί αξιοσέβαστων ανθρώπων).

Türkçesi:Saygın kişiler için söylenir.

4-Ακόμα το στόμαν της μυρίζει γάλαν

Rumca Okunuşu: Agoma do isdomandis mirizi ğala

Anlamı: Ağzı daha süt kokar.

Rumca Açıklaması: για όσους δεν ενηλικιώθηκαν ακόμη και είναι άπειροι

Türkçesi: Reşit çağa ulaşmamışlar, deneyimleri eksik olan kişiler için söylenir.

Örnek Cümle: *Γάλαν της μάνας της κόμα το στόμαν της μυρίζει.*
Türkçesi: Ağzında hâlâ anasının süt kokusu vardır.

5- Αλλάξαμεν τταράφκια
Rumca Okunuşu: Allaksamen tarafgâ
Anlamı: Taraf değiştirdik.

Rumca Açıklaması: επί αλλαγής θέσεων, ιδεών και φιλοσοφίας της ζωής)
Türkçesi: Yer değişikliği, fikir ve yaşam felsefesi değişikliği için kullanılır.

Örnek cümle: *Άμα γεράσσουμεν τζι, οι δκνο τζι αλλάζουμεν τταράφκια.*
Türkçesi: İkimiz de yaşlanıp da taraf değiştirince.

6- **Αννοίει καβκάν** (=προκαλεί καβγά)

Rumca okunuşu: Anniyi gavgan
Anlamı: Kavga çıkarır.

Örnek cümleler: *Ενρήκεν άλλους δίχως νουν κι άλλον καβκάν αννοίζαν.* Βλ. φρ. *Αννοίει στους καβκάδες.*

- a) Akılsızları buldu ve bir defa daha kavga çıkardılar.
- b) Kavgaya açılır. (Kavga çıkarır)

7- **Αντίναξα γιακκάν:**

Rumca okunuşu: Andinaksa yakkan.
Anlamı: Yaka silktim.

(για έντονη αποδοκιμασία κακής, πονηρής ή ψεύτικης συμπεριφοράς, ακαταστασίας, ακαθαρσίας σπιτιού κ.ά.)

Rumca açıklaması: Aşırı derecede kötü davranışlar, hilekârlık, yalancılık, tertipsizlik, ev kirliliği vb. Durumları kınamak amacıyla söylenir.

Örnek cümle: *Χιναεκλίκκιν που ' σιε πάνω του τζεϊνος ο Κωστής... έπραξα τον τζι αντίναξα γιακκάν!*

O Kosti amma hiyanettir. Elinden yaka silktim.

Burada yer alan "Hinaeklikkin" biçimindeki söz de Türkçeden geçme bir sözcüktür.

8- **Αξίζει ππασάν** (επί καλοπέρασης): Rumca okunuşu: Aksizi paşan.

(Güzel yaşam sürenler için söylenir)

Anlamı: Paşa değerindedir.

Örnek cümleler: *Με μιαν στολήν καθένας τους αξίζασιν ππασάδες.* Πρβ. φρ. *Ζούμεν ππασαλλίκκιν.*

- a) Herbirinin sırtında bir üniforma vardı, paşalar gibiydiler.
- b) Paşalık sürüyoruz.

9-Ασκοσσου [τουρκ.aşkolsun] (=μπράβο!).

Rumca okunuşu:Aşgossun. Türkçe olduğu belirtilmektedir. “Bravo” yani aferin biçiminde bir açıklama yer almaktadır.

10-Ατέ κετζ [τουρκ. γετζ] (=πέρασε).

Rumca okunuşu:Adı geçs. Bunun da Türkçe olduğu belirtilmekte.
Türkçesi:Haydi geç.

11-Αφησεν βασιέτιν (για τελευταία επιθυμία):

Rumca okunuşu:Afisen vasiyettin.

Rumca açıklaması:Son arzu

Örnek cümle:*Εις το χωρκόν του να ταφεί άφησεν βασιέτιν.*

Türkçesi:Köyünde gömülmeyi vasiyet etti.

12-Βάλλει την κκελλέν του πάνω

Rumca okunuşu:Vallidin kellen du bano.

Anlamı:Üstüne başını koyar.(yani başı üstüne bahse girer)

Rumca açıklaması: (για όσους υποστηρίζουν κάτι με σιγουριά).

Türkçesi:Bir şeyi kesin olarak savunma amacıyla söylenir.

Örnek cümle: Βλ. φρ. *Βάλλω την τζεφαλήν / κκελλέν μου πάνω.*

Türkçesi:

a)Başımı koyarım.

b)Kellemi koyarım.

13-Βαρεί η οκκά του

Rumca okunuşu:Vari i okka du.

Anlamı:Okkası ağır basar.

Rumca Açıklaması: (για έκτακτο χατίρι σε φίλους).

Türkçesi:Dostlar için özel hatır.

14-Βαστά τους ο καϊλες

Rumca okunuşu:Vasta dus o gailles.

Anlamı:Onları gaile alır.

Rumca açıklaması: (επί αγωνίας, ενδιαφέροντος για κάποιον ή για κάτι)

Birisiyle veya bir şeyle ilgiden dolayı duyulan heyecan için söylenir.

Örnek cümleler: *Εβάσταν τους ο καϊλεςπως εννα ζωντάνεψει* Πρβ. φρ. *Επιασέν με ο καϊλες; / Εν μ' έπκιασεν ο καϊλες.*

a)Canlanacak diye gaile çekiyorlardı.

b)Gaillesi beni tuttu.

c)Gailesi beni tutmadı.

15-Βρίσκει αβάτταν

Rumca okunuşu: Vriski Avattan

Anlamı:Avanta bulur.

Rumca açıklaması: (για όσους βρίσκουν δωρεές)

Bedava bulanlar için kullanılır.

Örnek cümleler: *Βρίσκει αβάτταν ο Χαμπής τζαι κάμνει μας τα τούτα* Πρβ. φρ. *Τρώει τζαι πίννει αβάτταν /Πίννει αβάτταν.*

a)Hambi avanta bulduğu için bize bunları yapar.

b)Avanta yiğip içer.

c)Avanta içer.

16- Βρίσκει τα χαζίρικα

Rumca okunuşu: Vriski da haziriga

Anlamı:Hazır bulur.

Rumca açıklaması: (για όσους τα βρίσκουν έτοιμα).

Hazır bulanlar için söylenir.

17-Βρίσκουν του αίπιν.

Rumca okunuşu: Vriskun du aibin

Anlamı:Ona ayır(kusur)bulurlar.

Ο άνθρωπος ο γρήγορος δεν του βρίσκουν αίπιν.

Anlamı:Çabuk çalışan kişiye kusur bulmazlar.

Örnek cümle: Πρβ. φρ. *Έσει αίπιν.*

Açıklaması:Ayıbı vardır.

18-Για πατ για χατ [τουρκ. Haddi-bat-mak]

Rumca okunuşu: Ya bat ya hat(Türkçe olduğu belirtiliyor)

Anlamı:Ya hat ya bat

Rumca açıklaması: (επί κέρδους ή ζημίας)

Türkçesi:Ya kâr ya zarar

19-Γιαλέλιν του Αράπη

Rumca okunuşu: Ya lellin du Arabi

Anlamı:Arabın yalellisi

Rumca Açıklaması: (για κάτι που δεν έχει τέλος).

Türkçesi:Sonuçlanmayan konularda söylenir.

20-Γιατί τξαι που λαλείς

Rumca okunuşu: Yadi ce bu lâlîs.

Anlamı: Kıbrıs Ağziyla (Neçin da deñ)

Rumca açıklaması: (φρ. συνήθως εξακολουθητική για το υπόλοιπο της διήγησης).

Türkçesi: Genellikle konuşmanın devamı esnasında söylenir.

Türkiye Türkçesinde yoktur. Farklı olarak “Nerde kalmıştık” denir.

21-Γρόνια τξαι ζαμάνια

Rumca okunuşu: Hronya ce zamanya.

Anlamı: Seneler ve zamanlar.

Rumca açıklaması: (για πολύν καιρό).

Türkçesi: Uzun zaman için söylenir.

22-Γυρεύκει τταναχάν / ττεναχάν:

Rumca okunuşu: Yirefği tanahan/tenahan

Anlamı: Tenha aramaktadır.

Rumca açıklaması: (για όσους γυρεύουν ευκαιρία)

Açıklaması: Fırsat kollayanlar için söylenir.

Rumcadan örnek cümleler: *Εγύρευκεν τον τταναχάν για να τους ιτσακκώσει / Γιατί γυρεύκουν ττεναχάν 'τσά... να σας κόψουν στόπτον.* Πρβ. φρ. *Βρίσκω ττεναχάν / Ηβρεν τταναχάν.*

a) Onları yakalamak için تنها zamanı kolluyordu.

b) Sizi parasız pulsuz bırakmak için تنها zaman ararlar.

c) Tenha bulurum.

d) Tenha buldu.

23-Γυρεύκω αφορμήν καβκά:

Rumca okunuşu: Yirefgo aformin gavga.

Anlamı: Kavga çıkarmak için bahane arıyorum.

Rumca açıklaması: (για όσους δίνουν αφορμή για καβγάδες)

Türkçesi: Kavga çıkarmak için sebebiyet verenler üzerine söylenir.

Rumca örnek cümle: *Τι εγιάωνη, φίλε, αφορμήν για τον καβκάν γυρεύκω.*

Ben mi ahbar, kavga çıkarmak için bahane arıyorum.

24-Δεν του πήρεν τεστούριν

Rumca okunuşu: Then du biren desduri.

Anlamı: Ona destur vermedi. Ona hiç fırsat tanımadı.

Rumca Açıklaması: (για όσους δε διευκολύνουν)
Türkçesi:Kolaylık göstermeyenler için kullanılır.

Rumca örnek cümle: *Επράβησεν την κάμαν του, δεν του πήρεν τεστούριν.*
Kamasını çekti,ona destur vermedi.

25-Δια μας πα' στην κκελλέν

Rumca okunuşu:Thia mas basdin kellen.
Anlamı:Başımıza vurur.

Rumca açıklaması: (επί τιμωρίας, κυρίως από το Θεό)
Türkçesi:Genellikle Allah tarafından cezalandırılma bahis konusu olunca söylenir.

Rumca örnek cümle: *Δια μας πα' στην κεφαλήν, πέρκι σωφρονιστούμεν.*

Belki islâh oluruz diye başımıza vurur.

Örnek cümlede Türkçe kellen sözcüğü yerine Rumcanın kefali(yani baş) sözcüğü geçmekte. Bu arada Türkçeden geçen berki(belki)sözcüğü dikkat çeker.

26- Διώ πάσιν:

Rumca okunuşu:Thiyo Başin.
Anlamı:Baş veririm.(yani başa geçerim)

Rumca açıklama: (επί νίκης εναντίον κάποιου)
Türkçesi:Birilerine karşı zafer kazanıldığında söylenir.

Rumca örnek cümle: *Εσο' 'ν το ζέρεις, τζάνουμου, πως θα σας δώσω πάσιν.*

Sizi yeneceğimi biliyorsunuz canım.

Örnek cümlede Türkçeden baş sözcüğüne ilâveten canım sözcüğünün de yer alması çok ilginç.

27-Διώ τέρσιν

Rumca okunuşu:Thiyo dersin
Anlamı:Ders veririm.
Rumca açıklaması: (=κάνω μάθημα)
Türkçesi: Ders yaparım.

Rumca örnek cümleler: *Μήπως τζαι 'γιώ 'μαι ατζαμής, διώ του κόσμου τέρσιν /Εννά 'ρτω φέτι να σας δω και σας δώσω τέρσιν.*

a)Yoksa ben acemimiyim,dünyaya ders veririm.

b)Bu yıl gelip sizi görecek ve size ders vereceğim.

(Birinci örnek cümlede ders sözcüğüne ek olarak Türkçeden acemi sözcüğünün geçtiği de görülmekte)

28-Έβαλεν νιέτιν

Rumca okunuşu:Evalen niyettin

Anlamı:Niyet etti.

Rumca Açıklaması: (=έθεσε ως στόχο):

Türkçesi:Hedef olarak seçti

Örnek cümle: *Έβαλεν το νιέτιν του δια την Ιταλίαν*

Türkçesi:İtalya'ya gitmek için niyetlendi.(niyet etti)

29-Έβγαλ' μας σελαμέτιν:

Rumca okunuşu:Evğal'mas selâmettin.

Anlamı:Bizi selâmete çıkar.

Rumca açıklama: (=λύψήσου μας, λύτρωσε μας)

Türkçesi:Bize merhamet et,bizi kurtar

Örnek cümle: *Α! Παναγιά μου, έλεγα, κι έβγαλ' μας σελαμέτιν.*

Türkçesi:Ey Meryem anam, "bizi selâmete çıkar" diyordum.

Rumca duada dahi Türkçe sözcüklere yer verilmesi son derece ilginç bir olay.

30-Εβκάλαν τελλάλην

Rumca okunuşu:Evkalan dellâlin.

Anlamı:Dellâlladılar.

Rumca açıklaması: (=ντελάλισαν, διαλάλησαν)

Türkçesi: Dellâlladılar.

Örnek cümle: *Τζαι τζείνοι πιον σ' ούλην την γην τελλάλην έν' που βκάλαν.* Πρβ. φρ.

Εξεβήκαν σικουβέστρον.

Türkçesi:Onlarsa artık tüm araziyi dellâla(Dellâlladılar) verdiler.İflas ettiler.

31-Εβκάλαν τον ττάρτιν

Rumca okunuşu:Evkalan don tartin.

Anlamı:Onu tart ettiler.

Rumca açıklaması: (=τον διέγραψαν).

Türkçesi:Onu sildiler.

32-Έβκαλεν νάμιν / άκουσμαν:

Rumca okunuşu:Evkalen namin.

Anlamı:Namı çıktı.(Nam çıkardı)

Rumca açıklaması: (=διαφημίστηκε, έχει φήμη)

Türkçesi:Ün yaptı,ünlendi.

Örnek cümleler: *Το δίτζιον για την πομονήν έβκαλεν μιάλον νόμιν.* Βλ. φρ. *Έβκην το νόμιν του / Έσει νόμιν.*

Türkçesi:

a)Adalet sabrıyla ün yapmıştır.

b)Nami çıkmıştır.

c)Nami vardır.

33-Έβκαλεν η γλώσσα μου μαλλιά:

Rumca okunuşu:Evgalen i ğlossa mı malya.

Anlamı:Dilimde tüğ bitti.

Rumca açıklaması: (=τον συμβούλεψα μακρηγορώντας)

Türkçesi:Ona uzun uzadıya öğüt verdim.

Örnek cümle: *Πε πε έβκαλεν η γλώσσα μου μαλλιά.*

*Türkçesi:*Söyle söyle dilimde tüğ bitti.

34-Εβλέπασιν νεπέτιν

Rumca okunuşu:Evlébasin nebettin.

Anlamı:Nöbet beklerlerdi.

Rumca açıklaması: (=φρουρούσαν εκ περιτροπής)

Türkçesi:Korkarak nöbet bekliyorlardı.(Tutuyorlardı)

Örnek cümle: *Μήπως και φευγατίσουν τους, εβλέπασιν νεπέτιν*

*Anlamı:*Onları kaçırmamak için nöbet tutuyorlardı.

35-Εβλόμωσές μας με τα λαφαζανίικια σου

Rumca okunuşu:Evlomoses maz me da lâfazannikia su.

Anlamı:Lâfazanlıklarınla başımızı ağrıttın.

Rumca açıklaması: (=μας ζάλισες με τις φλυαρίες σου).

Türkçesi:Gevezeliklerinle başımızı ağrıttın.

36-Εγίνηκα χαζίριν:

Rumca okunuşu:Eğinika hazirin

Anlamı:Hazır oldum.

Rumca açıklaması: (=ετοιμάστηκα)

Anlamı:Hazırlandım, hazır oldum.

Örnek cümle: *Μεν κόψεις την ιδέαν μου τζί εγίνηκα χαζίριν.*

*Türkçesi:*Fikrimi değiştirme, çünkü ben hazır oldum.

37-Εγίνηκεν τουτούκκιν:

Rumca okunuşu:Eğiniken dudukki
Anlamı:Dümbül düdük oldu

Rumca açıklaması. (=διαδόθηκε παντού)

Türkçesi:Her tarafa yayıldı.

Örnek cümle: *Πκιον εγίνηκεν τουτούκκιν τζι έσσω τζι έζω του γύρου.* Πρβ. φρ.

Türkçesi:

a)Artık her tarafta hem içeride hem dışarıda dümbül düdük(Kıbrıs'ta)oldu.

38-Εγινήκετε ρεζίλιν:

Rumca okunuşu: Eğinigete rezilin.

Anlamı:Rezil oldunuz.

Rumca örnek cümle: *Τζι ίσια γινήκετε τ ζεταμοάι ρεζίλιν, χόματα.*

*Türkçesi:*Doğrudan rezil, (rüsva) toprak oldunuz.

39-Εν του χαλά χαττίριν

Rumca okunuşu:En du halâ hattirin.

Anlamı:Hatırını kırmaz.

Rumca açıklama: (=δεν του χαλάει χατίρι):

Açıklaması:Hatırını kırmaz. Yine Türkçe hatır sözcüğü ile anlatmaya çalışması ilginç.

Örnek cümle: *Δεν χαλά το χαττίριν της, έχει θεόν δικόν της.*

*Türkçesi:*Allah var, hatırını kırmaz.

40-Εν του 'μεινεν χάλιν.

Rumca okunuşu:En du minen hali.

Anlamı:Hali kalmadı.

Rumca açıklama: (=δεν πάει καλά η υγεία του)

Anlamı:Sağlığı iyiye gitmiyor.

41-Εν φελάς παρράν

Rumca okunuşu:En felâs paran.

Anlamı:Para etmezsın.Değerin yoktur.(On paraya pahalısın)

Rumca açıklama: (=δεν αξίζεις τίποτε)

Anlamı:Hiç değerın yoktur.

Örnek cümle: *Εσούνη εφ φελάς παρράν.*

*Türkçesi:*Sen hiç para etmezsın.Kıbrıs ağzıyla “on paraya pahalısın, anlamında”

42-Εν' άσσημον χαπάριν

Rumca okunuşu:En aşşimon habarin.

Anlamı:Kötü haberdir.

Rumca açıklama: (επί κακής είδησης):
Anlamı:Kötü haber için söylenir
Rumca örnek cümle: *Τούτον εν' άσσημον χαπάριν.*
Türkçesi:Bu kötü bir haberdir.

43-Έν' **αχάπαρος!**
Rumca okunuşu:En ahabaros
Anlamı:Habersizdir.

Rumca açıklaması: (για όσους δεν έχουν ιδέα για κάτι).
Türkçesi:Herhangi bir konuda hiç bilgisi olmayanlar için söylenir.

44-Έν' γιαβάσης
Rumca okunuşu:En yavaşis.
Anlamı:Yavaşır.

Rumca açıklaması: (για αργούς, νοθρούς και βραδυκίνητους).
Türkçesi:Yavaş hareket edenler için söylenir.

45-Έν' γιασάκκιν
Rumca okunuşu:En yasakkin.
Anlamı:Yasaktır.

Rumca açıklama: (επί απαγορευμένων καταστάσεων ή πραγμάτων)
Anlamı:Yasaklama durumlarında kullanılır.
Örnek cümle: *Έν' γιασάκκιν να μασαιφοφορείς.*
*Τürkçesi:*Bıçak taşıma yasaktır.

46-Έν' **με το νάμιν**
Rumca okunuşu:En me do namin.
Anlamı:Namı vardır.

Rumca açıklama: (για πασίγνωστους).
Anlamı:Çok iyi bilinen kişiler veya şeyler için söylenir.
Örnek cümle: Πρβ. φρ. *Έβκαλεν νάμιν / Έβκην το νάμιν του.*
Anlamı:
a)Nami çıktı.
b)Nami çıkmıştır.
(Açıklamadaki sözcükler de yine Türkçeden geçmedir.)

47-Έν' **κουρτισμένος του καβκά**
Rumca okunuşu:En gurdizmenos du gavga
Anlamı:Kavga etmek için kurulmuştur.

Rumca açıklaması: (=είναι προδιατεθειμένος για καβγά): Anlamı:Kavgaya önceden hazırlanmıştır., niyetlidir.

Örnek cümleler: *Τούτος έν' κουρτισμένος του καβκά.* Πρβ. φρ. *Εκουρτίσαν καβκάν.*

Türkçesi:

a)Bu kavga çıkarmak için kurulmuştur.

b)Kavga çıkardılar.

48-Έν' νακκουρίν εξίικιν

Rumca okunuşu:En nakkuri eksikkin.

Anlamı:Azacık eksiktir.

Rumca açıklaması: (για λειψούς, ενν. στο μυαλό κ.ά.).

Anlamı:Eksik olan şeyler için özellikle akıl yönünden, söylenir.

49-Έπαιζεν τον πιλμέζην

Rumca okunuşu:Ebezen don bilmezın.

Anlamı:Bilmezlikten geliyordu.

Rumca açıklaması: (εψ ψευδοπαλικαράδων):

Anlamı:Yalancı kabadayılar için söylenir.

Örnek cümle: *Αλλ' όμως η κοτζάκαρη έπαιζεν τον πιλμέζην / Anlamı:Fakat kocakarı bilmezlikten geliyordu.*

50-Πετάσσει τα φέσια του.

Rumca okunuşu:Bedasi da feşadu.

Anlamı:Fesini de atar.(Rumcada fes çoğul olarak kullanılmıştır.)

Örnek cümle:(για όσους αρέσκονται σε κάτι)

Anlamı:Birşeyden çok hoşlananlar için söylenir.

Örnek cümle:Πρβ. φρ. *Σύρνει τα φέσια του.*

Anlamı:Fesini de atar.

Sonuç

Değerli bilim adamları sizlere sunmaya çalıştığımız deyimlerin hemen hemen tümünde Türkçe sözcüklerin bulunması tesadüfi değildir. 400 yıla yakın süren Osmanlı Egemenliğinin ada toplumlarını etkilememesi olanak dışıydı. Bu nedenle Kıbrıs Rum Halkının dilinde günümüze dek yaşayan bu deyim veya deyişlerin Türkçe'yle ortak oldukları bir gerçektir. Bunların Türk kültür öğeleri olduklarının daha iyi anlaşılabilmesi için Türkçe deyimler sözlüklerine bir göz atmak yeterlidir.

Uygarlık alanında dünyada çok önemli bir yere sahip olan, Akdeniz'de Çeşitli kültürlerin yoğrulduğu merkez durumundaki Kıbrıs Adası'nın kültürüne bir göz atacak olursak bu kültür içerisinde Türk kültür öğelerinin ağır bastığı görülmektedir.

Karşılıklı etkileşim sonucunda gerek onlardan bize, gerekse bizlerden onlara bir takım kültür değerlerinin geçtiği gözlemlenir.

Kıbrıs Rum halkbilimi uzmanlarının literatüre kazandırdıkları yapıtlar incelendiği zaman Türkçe'den Rumca'ya 3500 sözcüğün geçmiş olduğu ortaya çıkar. Bunun yanında beslenme kültüründe Rum mutfağının adeta istila edercesine Türk mutfak ürünlerinin varlığı insanı hayrete düşürecek niteliktedir. (Bak.İslamoğlu¹¹⁸⁶) Ayrıca halk anlatılarının çoğunda Türk kültür öğeleri bolca bulunmaktadır. (Bak.İslamoğlu-Öznur^{1187 1188 1189})

Kısacası yukarıda sizlere sunmaya çalıştığımız örneklerden de görülebileceği gibi Ada halkları üzerinde Türk kültürünün derin etkileri vardır.

Hepinize sevgi ve saygılar sunarız.

Kaynakça:

Γιαγκουλλη γ. Κωνσταντινου, Λεξικό κυπριακής φρασεολογίας, Έκδοση Κέντρου Ερευνών The Philips College, Λευκωσία 2005, σσ. 152.

ÖZET

KIBRIS TÜRK VE RUM AĞIZLARINDA BENZERLİKLER

Bildirimizde Rum Halk Edebiyatında mevcut olan Deyimleri ve Değişleri Rumca yayınları tarayarak elde ettiğimiz ilginç benzerlikler üzerinde duracağız. Bu benzerliklerin Türk Kültürünün açık etkilerini kendi yayınlarında belgelemeye gayret edeceğiz.

50 tane Deyim ve Değişin Rumcasını, açıklamasını ve Türkçe karşılığını verirken örneklerden de yararlanarak bunları Türk Kültür öğeleri olduğunu belgelerle ortaya koymaya çalışacağız.

Bu alanda yapılan ilk çalışma özelliğini taşıyacak olan bildirimiz bundan sonra yapılacak böylesi çalışmalara yol açması dileğimizdir.

¹¹⁸⁶ İslamoğlu, Mahmut, I. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu “Rum-Yunan Kültürlerinde Türk Kültür Kültür Etkileri” 3-6 Aralık 2002. Mostar (Bosna-Hersek)

¹¹⁸⁷ İslamoğlu, Mahmut-Öznur, Şevket, Kıbrıs Türk ve Rum Masallarının Ortak Benzerlikleri, 266-297, XI. KIBATEK-Yakın Doğu Üniversitesi Edebiyat Şöleni, 23-28 Ekim 2005, Lefkoşa YDÜ Kampusu.

¹¹⁸⁸ Çapuras'ın Ağıtları Işığında O Dönemin Sosyal Yaşamı. Lefke Avrupa Üniversitesi VII. Edebiyat Buluşması. 20-21 Nisan 2006.

¹¹⁸⁹ Kıbrıs Türk ve Rum Halk Edebiyatlarında Fatma Hanım Ağıtlarının İncelenmesi. XII. KIBATEK Uluslararası Edebiyat Şöleni 2006, Azerbaycan.

Kıbrıs Türk Takmaadlarının Dilbilgisi Kavramları Yönünden İncelenmesi

Mustafa GÖKÇEOĞLU*

Amaç: Dil umman gibidir. Yaşamın her yanını sarıp sarmalamaktadır. İnsanlık içinde yaşadığı çevredeki soyut ve somut ne varsa hepsine de adlar vermiştir. Sonuçta adbilim onomastique denen bilim doğmuştur. Adbilimin kapsamı çok geniştir. Dallarından biri de takmaadlardır. (Lakap). Biz bu bildirimizde Kıbrıs Türkleri'nin takmaadları dilbilgisi terimleri yönünden incelemeye çalışacağız.

Arkaik Türkçe Sözcüklerden Oluşan Takmaadlar:

Atalarımız Kıbrıs'a gelirlerken birlikte taşıdıkları söz varlığındaki kimi sözcükler zaman aşımında unutuldu. Söz varlığımızdan düştü. Bazı sözcükleri günlük yaşamda tek olarak kullanmasak da kalıplaşmış yapılar olan deyim ve atasözlerinin yapılarına girdiklerinden yaşamlarını sürdürmektedir. Bazı sözcükler da yalnızca yaşlı masal, hikaye anlatıcılarının dillerindedir. Bir de geçmişte takmaad olarak verilip de kuşaktan kuşağa aktarılan arkaik sözcükler vardır. Bunları da tümcelerimizde kullanmayız. Ancak takmaad olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. İşte örnekleri:

Ağdıran, Añdır, Beleçe, Bırışığ, Bırıtıg, Büdü, Edi, Gasbar (Kaspar), Gılın, Göçen, Hürülüg, İmbilli, Kotor, Köküç, Pütürüglü, Pirpiri, Potug, Sungur, Tirilli, Tumbag...

Argo Sözcüklerden Oluşan Takmaadlar:

Takmaadları incelediğimizde Kıbrıs Türk Argosu'nun en güzel örneklerini görürüz. Bilindiği gibi özel bir dildir. Argo sözcükleri de ikiye ayırırız.

Temiz Argo Sözcüklerden Oluşan Takmaadlar:

Böylesi argo sözcükler sövgü sözlerini içermezler. Buna karşın çoğunun anlamı cinselliğe ya da aşağılayıcılığı ortaya koymaktadır.

Ağzı Gara, Ali Aba (Eşcinsel), Antika, Beleşci, Boynuzu Gırığ, Çanag Yalayıcı, Dango (züppe kadın/erkek), Dibi Delig (Eşcinsel), Fındık (çevresindekilerin cinsel duygularını uyandırmasına karşın cinsel ilişkiye girmeyen), Fino, Gara Gülmez, Gard Horoz, Gesdapo, Gofdoroz (Kokoroz), Guyrug, Hacına- Hacı Ana (Türkiye'de söylenen mama karşılığı), Kokar Ağızlı, Ördög, Paçası Boglu, Sarı Gacı, Sidigli, Şehir Ovlanı, Yatıg Emine (Herkesle çekinmeden cinsel ilişkiye giren kadın), Yollu (Etik kuralları önemsemeyen kadın)...

*Mustafa Gökçeoğlu. Yakın Doğu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bmlümü öğretim görevlisi.

Pis Argo Sözcüklerden Oluşan Takmaadlar:

Sevsek de sevmesek de pis argo sözcüklerde söz varlığımızın üyeleridir. Pis argodan oluşan takmaadların çoğu kişinin yüzüne söylenmez. Söylenirse kavga çıkar. Buna karşın şaka sırasında söylenenler de vardır. Takmaadlar ayırt edici olduğundan anımsatmalarda sık sık kullanılmaktadır.

Pis argodan oluşan takmaadlara şu örnekleri verebiliriz:

A. Biti, Basdarda (Rumca piç demek), Beş, Bilir P.zeveng, Esgi Hacına, Esgi Mavuna, Gahbe, Gangal Boynuzlu, Goca Koç, G.dden Dolma, G.tü Boglu, Gulumbara, Kapatma, P.ç, Şehir P.şdu, Yalag A.lı, Uşguru Gevşeg...

Uyduruk Sözcüklerden Oluşan Takmaadlar:

Toplumdaki bazı bireyler kendilerini bilgili gösterip çevresindekilere üstünlük sağlamak için çeşitli yolları denemektedir. Başvurdukları bir yol da anlamsız sözcükleri söylemek ve bu sözcükleri başkalarına ad takmalarıdır. Ad takılan sözcüklerden birisi *Şumburti*'ydi. Aynı kişiler *Şumburti* takmaadını *Şumburdag* biçiminde söylemeye başladılar. En sonunda *şumburdag* sözcüğünü *Şumdag* biçiminde seslendirdiler. Oğluna da *Dag Dag* dediler. *Şamşor* da böylesi takmaadlardan birisidir. Bu takmaad Şamşur olsaydı Derleme Sözlüğü'ne göre şaşkın anlamında olacaktı. Ama kimse *Şamşur* demez.

Aracı Dil ve Takmaadlar:

Aracı dil, bir sözcüğün başka bir dile geçişinde aracılık eden dile denmektedir.

Takmaadlarımızı incelediğimizde dilden dile geçip bizim de söz varlığımıza karışan sözcüklerin olduğunu görürüz. Örneğin *antika* çok eski yapıt, ürün anlamındadır. Bu sözcük Latince'den İtalyanca'ya geçmiştir. İtalyanca'dan da biz aldık. Böylesi sözcükleri takmaadlarda da kullandık. Latince *antiquus* – İtalyanca *Antico* – Türkçe *Antika*. Örneğin *Antikaların Naile* bunlardan birisidir.

İşte başka bir örnek *Olat bastum /basto* –İtalyanca *bastone* –Rumca *basdonya* – Türkçe *baston*.

Baston sözcüğünü de takmaadlarımızda kullandık. *Basdonnu Ali* ve *Basdonya* böylesi takmaadlardır.

Bileşik Sözcükler ve Takmaadlar:

Bileşik sözcük, yeni bir kavramı karşılamak için iki ya da daha çok sözcüğün Türkçe'nin söz kalıplarına uygun belirli yollarla bir araya gelmiş söz birliği demektir.

Bileşik sözcüklerden oluşan takmaadlarımız da vardır. *Alevgayalı, Çalığışu, Çetingaya, Çiyguşu, Dedigodu Profesörü, Dedezade, Gelinoñarıcı Cemaliye* böylesi örneklerdir.

Basit Sıfatlar ve Takmaadlar:

Basit sıfat, türemiş veya birleşik olmayan, yapı bakımından daha küçük parçalara ayrılmayan ve kendinden

sonra gelen adın belirtici durumunda olan kök durumundaki sözlere denir.

Sıfatlarla Kurulan Takmaadlar:

- a- Sayı Sıfatları
- b- Nitelik Sıfatları

a- Sayı Sıfatları ve Takmaadlar:

Sayı sıfatı, varlıkları nicelik, sıra, üleştirme, topluluk vb. bakımlardan belirten sözcüklere denir.

Yapılarında sayı olan epeyce takmaadlarımız da vardır.

Altı Beş, Elli Dörd, Oğuz iki bir.

Sayı sıfatlarından oluşan sıfat tamlaması biçimindeki takmaadlara şu örnekleri verebiliriz.

Bir Ogga, Birinci Yusuf, Dogsan Dokuz Musdafa, İkinci Yusuf, Yarım Dilli...

b- Nitelik Sıfatları ve Takmaadlar:

Varlıkları durum, biçim, renk vb. yönden niteleyen sözcüklere nitelik sıfatları veya niteleme sıfatları denir.

Takmaadlarımız içerisinde çok sayıda nitelik sıfatı vardır. İşte örnekleri:

Beyaz, Bozug, Gara, Gır Atlı, Goca Cazzi, Sarı, Şişig, Temiz, Titireg, Topal, Uyanıg, Uzun, Veran, Yannız, Yaramaz, Yeñi...

Nitelik sıfatlarından oluşan sıfat tamlamaları biçimindeki takmaadlara şu örnekleri verebiliriz:

Bol Çocug, Deli Berber, Fukara Hasan, Gambır Garınca, Gara Gözli, Gara Gün, Garib Ömer, Gır Gulaglı, Gırmızı Sultan, Goca Ovlan, Gudso Anipşi (Topal Yeğen), Topal Ömer Ağa.

Adlara -li eki ulayarak sıfat yapabilmekteyiz. Adlardan ürettiğimiz sıfatlarla oluşturduğumuz sıfat tamlamaları vardır.

Takmaadların bazıları böyle tamlamalardan oluşmaktadır. İşte örnekleri:

Boglu Çaviş, Çilli Osman, Dağlı Kadın, Deynegli Amed, Gannı Hacömer...

Çocuk Dili ve Takmaadlar

Konuşmaya yeni başlayan küçük çocukların söyleme güçlüklerini yenmek üzere bazı sözcükleri ses yapıları bakımından bozarak veya bazı nesnelere kendilerine özgü adlandırmalara başvurarak yaptıkları anlatımlara çocuk dili denmektedir. Takmaadları çocuk dili yönünden incelediğimizde böyle sözcükler ve sözcük kümelerinin olduğu görülür. Örneğin:

Ali Biş Biş (işeme sesi), Gagga (kaka), Goggo (yemiş), Hammacıg (yiyecek), Uvva Nene...

Dönüşme ve Takmaadlar

Sözcük içindeki seslerin birbirleri üzerindeki etkileriyle bir sesin başka bir sese veya bir sözcüğün bütünüyle daha değişik ses yapısı kazanmasına dönüşme denmektedir. Dönüşmeye şu örnekleri verebiliriz:

*Armut>Armid, Baba>Buba, Bahçeci>Bahcaci, Barutçu>Barıdcı,
Borozan>Boruzan, Çakırdaglı (Mustafa)>Çarkırdaglı (Musdafa)...*

Göçüşme ve Takmaadlar

Sözcük içerisindeki komşu ve uzak seslerin yer değiştirmesi olayına göçüşme denmektedir. Göçüşmenin temel nedeni söyleme güçlüğüdür. Örnekler:

Derviş>Devriş, Kirpi>Kibri (Saşlı), Lanet>Naled, Meryem>Meyrem .

Yalın Sözcükler ve Takmaadlar

Türetilmiş ya da birleşik olmayan ve yapısı daha küçük parçalara ayrılamayan sözcüklere yalın sözcükler denmektedir. Yalın sözcüklerden oluşan takmaadlar da vardır.

Elma, Sağır, Sarı, Selvi, Sıçan, Sövüd, Süd, Tapıd, Tavıg, Tazı, Teke, Tilki, Topuz...

Yalın Sıfatlar ve Takmaadlar

Türemiş veya birleşik olmayan, yapı bakımından daha küçük parçalara ayrılmayan ve kendinden sonra gelen bir adın belirtici durumunda olan kök durumundaki sıfatlara yalın sıfat denir.

Takmaadlarımızın bazıları yalın sıfatları içermektedir. İşte örnekler:

Deli (Ali), 99 (Musdafa), Gara (Ali), Gırmızı (Sultan), Goca (Ömer), Sarı (Gacı), Üş (Ogga),...

Düşme ve Takmaadlar

Çeşitli fonetik etkiler altında, sözcüklerin ilk, iç ve son seslerinde bulunan ses veya seslerin düşmesi olayı. Örnek:

*Ahmet>Amed, Çiftçi>Çifci, Hüseyin>İsiin, Kahveci>Gaveci,
Karanfilli>Garafilli, Yılanıcı>İlanıcı.*

Eksiltim ve Takmaadlar

Anlatımda kolaylık sağlamak için bir sözcüğün, sözcük öbeğinin veya bir tümcenin bazı öğelerinin atılıp eksilterek kullanılmasıdır. İşte örnekler:

*Ağa Bey>Aybi, Ahmet>Apo, Çetin>Cetin, Dinazor>Dino, Hüseyin>Hüso,
Meryem>Meri, Pu Pe>P.şt P.zevenk, Şerife>Şeri, Yuh>Yu.*

Eylemlerden Ad Yapma ve Takmaadlar

Eylem ve eylem soylu kök ve gövdelere ekleri ulayarak adlar türetilmektedir.

Takmaadlarımız arasında bu yolla türetilmiş sözcükler de vardır:

Gir-Girgin, Kaç-Kacag (Gaçag), Kır-Kırgın (Gırgın), Kaz-Kazık (Gazık), Piş-Pişmiş (Bişmiş), Yat-Yatık (Yatık), Yırt-Yırtık (Yırtık).

Hece Yutulması ve Takmaadlar

Takmaadlarımızın kimileri iki sözcükten oluşmaktadır. İki sözcükten oluşan bu takmaadları halkımız çoğu zaman birleşik sözcük gibi kullanmaktadır. Söylerken de birinci sözcüğün son ünlüsünü ya da hecesini yutmaktadır.

Hacı Ali>Hacali, Hacı Ömer>Hacömer, Kara Ali>Garali, Seyyit Ali>Seydali, , Mavro Ali>Mavrالی.

İç Ses Düşmesi ve Takmaadlar

Sözcük içerisinde aynı hecede bulunan iki ünsüzden birinin söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla düşmesi olayıdır.

Çiftçi>Çifçi (Oğlu), Kahveci>Gaveci (Garısı), Karanfilli>Garafilli, P.zevenk>Pezeveg, Rastgele>Rasgele (Memed), Tüfengci>Tüfegci,...

İyelik Ekleri ve Takmaadlar

Adın karşıladığı nesnelere kişiye veya nesneye ait olduğunu belirten eklere iyelik ekleri denir.

Yapılarında iyelik eki olan takmaadlar da vardır.

Benim Osman, Biçim'in Amed, Boncug Osmanı, B.zzüğüm Amed Dayı, Dağlı'nın Ömer, Daşcı'nın Ovlı, Firmanın Halası, Fellah'ın Ovlı Musdafa, Gaga'nın Hasan, Hafri'nin Ovlanı, İhının Zehra, Şekerim...

İkilemeler ve Takmaadlar

Aralarında belli bir ses düzeni bulunan ve anlamca birbirleriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok sözcüğün bir tek sözcük gibi anlam göstermek üzere yanyana gelmesiyle oluşturulan sözcük öbeğine ikileme denmektedir.

Bır Bır, Biş Biş, Bodi Bodi, Bor Bor, Cav Cav, Cıv Cıv, Cig Cig, Cur Cur, Di Bi Di, Gud Gud (Musdafa), Him Him, Keçi Keçi, Pır Pır (Ali), Tag Tug (Ali).

Kısaltmalar ve Takmaadlar

Sık kullanılan sözcüklerin birey, yer ve kuruluş adlarının, yer kazanmak, kolaylık sağlamak gibi pratik amaçlarla yazıda ve söylemde kısaltılmış durumudur.

Kısaltma biçiminde takmaadlar da vardır.

B.B.C. Ajani, C.N.N., T.M.T.

Nöbetleşme ve Takmaadlar

Sözcüklerde seslerin birbirinin yerine geçmesine nöbetleşme denmektedir.

Az da olsa böyle takmaad vardır. Örnek:

Kirpi>Kibri, Rençber>Leşber.

Sayı, Sayı Öbeği ve Takmaadlar

Sayma, ölçme, tartma gibi işlerin sonunda bulunan birimlerin kaç olduğunu anlatan söze sayı denmektedir.

Basamak düzenine göre sıralanmış ve herhangi bir ek almadan yanyana gelmiş sayı adlarının oluşturduğu kümeye sayı öbeği denmektedir.

Takmaadlar incelendiğinde sayı ve sayı öbeği türünden olanların varlığı gözlemlenebilir.

Altı Beş, Bir (Ogga), 99 (Musdafa), 58, Oğuz İki Bir böylesi örneklerdir.

Seslenme Ünlemi Biçimindeki Takmaadlar

Konuşanın korku, sevinç, acıma, şaşkınlık gibi türlü duygu ve düşüncenin etkili ve kısa biçimde anlatmaya, seslenmeye, çağırmaya yarayan ve kısmen bağımlı sözcükler kümesine giren sözcük veya sözcüklere ünlem denmektedir.

Çağırmaya, haber vermeye ve tümcedeki seslenmeyi güçlendirmeye yarayan ünlemlere seslenme ünlemi denmektedir. Takmaadlar oluşturulurken seslenme ünlemleri de kullanılmıştır. Seslenme ünlemi içermektedir. Takmaadlara şu örnekleri verebiliriz.

A Misder Dayı, Be De, Be Hasan, Yana (Ya Ana)...

Sıra Sayıları ve Takmaadlar

Varlıkların sırasını, derecesini belirten sayılara sıra sayıları denmektedir.

Bilindiği gibi takmaadların önemli özelliklerinden biri de ayırt edici olmalarıdır. Köyümde yaşıt iki tane Yusuf adlı birey vardır. Bunları birbirinden ayırmak için birine *Birinci Yusuf*, diğerine de *İkinci Yusuf* derlerdi.

Somut Adlar ve Takmaadlar

Gösterdikleri, belirttikleri nesnelere duyular yoluyla algılanan ve özdeksel varlıklara ad olan sözcük türlerine somut ad denmektedir.

Kimi somut ad da takmaadlarda yerini almıştır.

Agrab (Akrep), Amber, Andız, Armud, Ayı, Bahca, Balgabag, Balıg, Banana, Baraka, Bebeg, Elma, Tilki...

Soyut Adlar ve Takmaadlar

Varlığı düşünce yoluyla kabul edilen ve söylendiğinde, göz önüne getirilip kılıklandırılabilen varlığı sözcükle sıkı sıkıya bağlı olan adlara soyut adlar denmektedir.

Takmaadlarımızdan bazıları soyut ad biçimindedir.

Akı, Asil, Aşık, Beyaz (Ahmet), Gara, Güzel, Meleg, Şeytancıg, Tin (Ali).

Türemiş Adlar ve Takmaadlar

Ad ve yüklem köklerinden yapım ekleriyle oluşturulan adlara türemiş ad denmektedir.

Takmaadlarımız arasında türemiş adlar da bulunmaktadır.

Bürüg, Çalgıcı, Çürüg, Gaçag (Ali), (Gara) Bozarcı (Adem), Gırıcı, Gırığ (Pençe), Gözlügcü (Ömer), Yangın, Yanıg, Yogsul (Ali)...

Türemiş Sıfatlar ve Takmaadlar

Ad ve yüklem köklerinden sıfat yapım ekleriyle oluşturulan sıfatlara türemiş sıfat denir.

Türemiş sıfatlar da takmaadlarda yerlerini almışlardır. İşte örnekleri:

Adlı (Ath), Barsagsız, Birinci (Yusuf), Daşlı, Deveci, Dişli (Hüseyn), Dizligli, Lefkoşalı, Ögsüz (Ali), Şehirli...

Unvanlar ve Takmaadlar

Kişi adlarıyla bir arada kullanılarak saygıya yönelik bir seslenme biçimi veya kişinin ailedeki topluluk ve toplumdaki orununu ve akrabalık düzeyini gösteren adlara unvan denmektedir.

Takmaadlar içerisinde epeyce unvan adı vardır. Unvanlara şu örnekleri verebiliriz:

(Ali) Amca, (Ali) Dede, (Ali) Emmi, Amca (Zade), Çavış, Dayılar, Enişde, Gumandar (Komutan), Ombaşı (Onbaşı)...

Ünlemler ve Takmaadlar

Konuşanın acıma, korku, sevinç, şaşkınlık gibi her türlü duygu ve heyecanı etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya, seslenmeye, çağırmaya yarayan ve kısmen bağımlı sözcükler sınıfına giren sözcük ve sözcüklere ünlem denir.

Takmaadlar içerisinde ünlemler de vardır.

A (Misder Dayı), Yana (Ya Ana), Ey (Be Kadın), Hu, Ya Ali, Ya Buba, Ya Hat, Ya Musdafa...

Yansıma Sesleri ve Takmaadlar

Doğadaki insan dışı canlı ve cansız varlıkların çıkardığı ses ve görüntülerin öykünme yoluyla yansıtan sözlere yansıma sözleri denir.

Yansıma sesleri de takmaadlarda yerlerini almıştır.

Biş Biş, Cav Cav, Cıv Cıv, Pır Pır, Tag Tug...

Yer Adları ve Takmaadlar

Kent, belde, köy gibi yerleşim birimleriyle buralardaki cadde, sokak, alan vb. yerlere verilen adlara yer adları denir.

Bütün dünyada olduğu gibi Kıbrıs'ta da insanlar her zaman doğdukları yerlerde ölmemektedir. Atalarımızdan kalan "Doğduğun yerde değil, doyduğun yerde" deyişi ortaya koymaya çalıştığımız düşüncenin en güzel kanıtıdır. Kuşkusuz ekmek kaygusu çok önemlidir ama insanların yaşamlarını değişik yerlerde sürdürmelerinin çok çeşitli başka nedenleri de vardır. Hangi nedenle olursa olsun doğduğu yerden başka yerlerde yaşamlarını sürdürenlere kimi zaman eski yerleşim biriminin adıyla anılmaktadır. Genelde yerleşim birimlerine li yapım eki ulanmaktadır. İşte örnekler:

Abohor+lu, Eylence+li, Gönyeli+li, Lefkoşa+lı, Mağusa+lı, Ortaköy+lü, Paşaköy+lü...

Yeri gelmişken şu gerçeği de vurgulamak isterim. Bilindiği gibi -li eki tür adlarına eklendiğinde adlardan sıfat türetilmiş olmaktadır. Örneğin *havalı, sulu, şekerli, topraklı...* böylesi türetilmiş sıfatlardır.

Kıbrıs Türk halkı kimi zaman -li ekini kişi adlarına da eklenmektedir. Özellikle doğup büyüdüğü köy olan Gönyeli'de kimi kişilerin halk ağzındaki adları böyledir. *Ayşe+li (Kadın), Hadma+lı (Fatmalı Kadın), Rahme+li (Kadın), Zehra+lı* söylemleri böylesi örneklerdir.

Adıllar ve Takmaadlar

Kişilerin canlı ve cansız ad öbeklerindeki varlıkların yerini tutma, onları işaret ve soru yollarıyla temsil etme görevi yüklenmiş olan ad soylu sözcük türüne adıl denmektedir.

Adıllardan oluşturulan takmaadlar çok azdır. Böylesi örneklerden biri de *Şu Şu*'dur. Ayrıca *O mu?* biçiminde olan da vardır.

Kaynak Kitaplar:

- Türkçe Sözlük. 1983. TDK Yayınları. Ankara.
- Elverdi, İlhan. 2005. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. Kubbealtı Yayınları. İstanbul.
- Çev. Atalay, Besim. 1945. Ettuhfet-üz Zekiye Fil – Lûgat-it Türkiye. TDK Yayınları. İstanbul
- Çağbayır, Yaşar. 2007. Ötüken Türkçe Sözlük. Ötüken Yayınları. İstanbul.
- Korkmaz, Prof. Dr. Zeynep. 2003. Türkiye Türkçesi'nin Grameri. TDK Yayınları. Ankara.
- Korkmaz, Prof. Der. Zeynep. 2003. Grammer Terimleri Sözlüğü. TDK Yayınları. Ankara.
- Aksan, Doğan. 1990. Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim 2-3. TDK Yayınları. Ankara.
- Demircan, Ömer. 2001. Türkçe'nin Ses Dizimi. Der Yayınları. İstanbul.
- Aksan, Doğan. 1982. Özel, Sevgi, Adalı, Oya. Dilbilim Seçkisi. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- Nişanyan, Sevan. 2002. Sözlerin Soyağacı – Çağdaş Türkçe'nin Etimoloji Sözlüğü. Adam Yayınları. İstanbul.
- Tarama Sözlüğü. 1988. TDK Yayınları. Ankara.
- Derleme Sözlüğü. 1993. TDK Yayınları. Ankara.

**Makedon Halk Edebiyatı Derleyicisi Marko Çepenkov'un
Eserlerinde Türk Dilin Unsurları**

Mr. Aktan AGO
Skopye-Üsküp
Makedonya Cumhuriyeti

Balkan Dillerine Türk Dili Unsurların Giriş Yolu

Marko Çepenkov'un eserlerinde yer alan Türk dilin unsurları üzere bilgi vermeğe geçmezden önce, Balkan ülkelerinde yaşamakta olan yerli gayrı Müslim halkın konuşma ve yazı dilindeki kabarık sayıda Türk dil unsurları üzerine durmağa uygun bulduk. Osmanlı Türkleri Balkan ülkelerini kendilerine de iskân etmezden önce daha önceleri az

sayıda olmasına rağmen yüzyıllardan beri kalma bugün de kimi Türkçe kökenli sözcüklere rastlanmaktadır. Türk-Tatar kabilesi Avrupa'nın Panonya ovasına yerleştiği sırada özellikle Sloven halkı ile yakın irtibat kurmuş ve zamanla Türk dilinden geçen bazı sözcüklere rastlamış oluyoruz. Abdullah Şkaliç'e göre Avarlar - baş kadını chatun adı ile adlandırmış. Zamanla Sırp halkı da kendi kadınlarını serbest konuşmalarda kaduna adı müracaat ederlermiş.¹¹⁹⁰

Dünyada konuşulan her dilde kendi kökenli sözcük ile dil unsurlarından madda diğer dillerden de aktarmalar var. Bunu en iyi, birçok dünya dillerinden dilimizde yer alan yabancı kökenli sözcüklerinden de öğrenmiş oluyoruz. Büyük Türk ulusun kendine ait öz dili vardır. Türkçemiz zengin, musiki, yumuşak vurgulu ve dünyada çok sevilen bir dil olarak kabul edilmiştir. Türk ulusu alçak gönüllü saygı ve sevgiyi göstermeyi ve yerli halkla temas kurmayı ile yaklaşmayı bilen bir ulus olarak Balkan ülkelerinde yaşayan yerli gayri müslim halkına kendi öz varlığını göstermeğe çalışmıştır. Türk dilin varlığı ve yakınlılaştırma yolu ile ilgili Vase Pelagiç'in şu ifadesini hatırlatmağa uygun buluyoruz: "Türk-Osmanlı İmparatorluğu güçlü bir devlet olarak hiçbir zaman gayri müslim halkın diline şiddet yapmış değildir. Her şey gönül üzere olmasını kabul etmeğe yana idi."¹¹⁹¹

Makedonya da bir Balkan ülkesi olarak bu ülkede yaşayan Makedon halkın diline Türk dil unsurları ne zamandan beri geçmiş olduğu sorusuna en doğru yanıtı şüphesiz ki Osmanlı-Türk aileleri bu ülkeye taşınmalarıyla başlamış olduğunu söylemek doğru olur. Daha XV. yüzyılın başlangıcında Orta Anadolu şehirler merkezi etrafında yaşayan Türkmen aileleri kitlevi halde Makedonya'nın önce merkezi, daha sonraları kasaba ve köylere de taşınmışlar.¹¹⁹²

Daha XV. yüzyılda Makedonca yayımlanan birçok yazılı metinlerin içerisinde Makedon halkının benimsemiş olduğu az sayıda Türkçe sözcüklere rastlanır: Amir, aga, beg, maale, çavuş, zaptiya vb.

XVI. yüzyılda Makedonya'da Türk ailelerin sayısı artmağa başlar. Türk halkı daha küçük kasaba ve merkezler etrafında bulunan köylere yerleşmeğe başladıkları sırada, aşağı tabakayı oluşturan Makedon halkı ile Türk aileleri aynı kaderi paylaştıkları için aralarında yakından her alanda ilişki kurarlar. Netice olarak Türkçe'nin Makedonca'ya etkisi artmağa başlar. XVI, XVII, XVIII. ve özellikle ünlü Makedon halk derleyicisi Marko Çepenkov'un yaşadığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak daha büyük merkezi ve yakın olan şehirlerde kültürün, eğitimin ve esnafçılığın genişlemesiyle köylerden Makedon halkı şehirlere taşınmağa başlar. Makedon yerli halk, Türklerle yakından iletişim kurmaları için Türkçeye önem vermeğe ihtiyaç duyarlar. Böylelikle bu süre içerisinde kabarık sayıda Türkçe kelimeler yalnız konuşma dilinde değil, yazı diline de geçer. Özellikle Makedonya'da yaşayan gayri müslim halkına kendi anadilleri üzere önce halk ilkokulları, daha sonra liselerin çalışmaları başlayınca konuşma dilinden madda yazı diline de kabarık sayıda Türkçe sözcükler geçer.¹¹⁹³

İşte bu çalkantılı dönemde XIX. yüzyılın birinci dönemin sonunda Pirlepe kentinde dünyaya Marko Çepenkov gelir. Yoksul bir ailenin çocuğu olarak Marko

¹¹⁹⁰ Şkaliç, A. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, "Svetlost" izdavačko preduzeće, Sarajevo (Saraybosna), 1966, str.12

¹¹⁹¹ Pelagiç V. U istoriji bosansko-hercegovačke bune, II izd., Budapešt, 1880 god, str. 39 – "Vlade turske nije svoj jezik silom nametnula pokorenim narodima kao što su učinile i čine evropske drzave".

¹¹⁹² Aydemir, Ş. Makedonya'dan Ostaasyaya Enver Paşa, I. cilt, II. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, 411 s.

¹¹⁹³ Настева Јашар, О. 'Турските јазични елементи во Македонскиот јазик', Скопје, 2001 год, стр. 28

Çepenkov daha küçük yaşta terzi dükkânında çırak olarak çalışmağa başlar. 27 yaşını doldurduktan sonra kendi başına aynı zanaat üzere çalışmalara devam ediyor. Halk arasında sevilenlerden biri olduğu için dükkânı müşterilerle dolup taşıyor. Müşterileri arasında Türkler de varmış. Dükkânında duymuş olduğu Makedon folklor ve halk edebiyatındaki örneklerin içerisinde çok sayıda Türk dilin unsurları var olduğu farkına varır. Kendisi masal, hikâye, atasözleri önce dinler, sonra Pirlepe ağzı ile uygun halk edebiyatı üslubuyla kağıta dökermiş. Halk arasında derlediği folklor ile halk edebiyatından malzemelerin tasnifini yaptıktan sonra önce Sofya'da kitap olarak yayınlamıştır.¹¹⁹⁴

Üsküp'te 1977 yılında 10 ciltlik yayınlanan kitapları ortalama olarak masal, hikâye, atasözleri ile deyimleri gözden geçirdiğim sırada Türkçe'den harfi harfine çeviriler yapılmış ve Makedonca'ya uygulanmış halk edebiyatı örneklerine rastladım. Çepenkov'un 8-ci cilt kitabında 5000 Makedon atasözlerine rastladım ki bunların birçoğu Türkçe atasözlerden Makedonca'ya uygulanmıştır. 596 atasözünde bir, iki, hatta beş Türkçe sözcüğüne rastlanabilir.

Makedonca'da Türkçe sözcük elemanları üzere Olivera Yaşar Nasteva "Turskite leksički elementi vo Makedonskiot jazik" Üsküp 2001 yılında yayımlanan eserinden daha geniş alanda bilgi edinilebilir. Ama bizim amacımız, M. Çepenkov birey olarak dilinde yer alan Türkçe sözcükleri sergilemektir. Çepenkov'un bütün eserlerini gözden geçirdik, onun sözlüğünde 2000 sayının üstüne, Türkçe kökenli %45, Arapça kökenli %38 ve Farsça kökenli %17 sözcüğün kayıtlarını yaptık.¹¹⁹⁵

Marko Çepenkov'un Eserlerinde Türk Dili Unsurların Kullanılışı

Marko Çepenkov'un eserlerinde Türkçeden geçen her sözcük aynı değer ve aynı anlamda kullanılmış değildir. Fonetik-morfoloji değişmelere ve semantik bakımından olan kimi ayrıntılara varılmak için her dil unsurunu ayrı ayrı ele almak, dilbilgisinin farklı kuralları açısından incelemeler yapmağa uygun bulduk. Çepenkov'un eserlerinde karşılaştığımız Türk dili unsurların anlamını ve kullanımını daha iyi anlamak için birkaç gruba ayırmak doğru olduğunu buluyoruz:

1. Birinci grup: Çepenkov'un yazı dilinde yer alan Türk dil unsurlarını iki alt gruba ayırdık:

a. Her iki dilde kullanılmakta olan aynı kavramların Makedonca'da karşılığı olmayan Türk dil terimleri: bakar < bakır, bubreg < böbrek, cep, çorap, kutiya < kutu, rakiya < rakı, şeker gibi daha birçok Türkçe sözcükler var.

b. Türkçe sözcüklere M. Çepenkov'un dilinde karşılığı olmasına rağmen yine de Türk terimlerin yazılış şeklini kullanmağa yanaydı: adet > obiçay, ava < hava (vozduh), dembel < tembel (len), duşman < düşman (nepriyatel), kavga (karanye), niet > niyet (namera) vb.

2. Karşılığı olmayan soyut kavramlı Türk dil terimleri: amanet < emanet, munasip < münasip, veresiye, şube < şüphe vb.

¹¹⁹⁴ Конески, Б. `Граматика на македонскиот литературен јазик`, `Култура`, Скопје, 1982, стр. 218

¹¹⁹⁵ Аго, А. Турските јазични елементи во јазикот на Марко Цепенков, Логос, Скопје, 2005 год, стр.

Sinhronik (paralel) olarak Çepenkov'un yazı dilinde tüm sözcükler Türk kökenli değil, bu dil unsurları Türkçenin yardımıyla Arapça ve Farsça kökenli dil unsurlarına rastlanmaktadır. Arapça ve Farsça kökenli dil unsurları, Türkçenin sesbilgisi kurallarına uyarak zamanla Çepenkov'un dilinde yer alırlar. Örneğin, hevan (Farsça) > havan (Türkçe), behar (Farsça) > bahar (Türkçe), zaman (Arapça) > zaman (Türkçe), dukkan (Arapça) > dükkan (Türkçe) vb.¹¹⁹⁶

Yabancı dillerden sözcükler Türkçeye uygulandıktan sonra aynıları yeniden Makedon dilbilgisinin fonetik ve morfoloji dil kurallarına uymak zorunda da kalırlar. Bu sözcüklerin dış yapısında kimi fonetik ve morfoloji değişmelere uğramaktadır:

Ses değişmesi:

aram > haram, alal > helal örnek:

Na dete aram mu et oblekata, a alal mu et yadenyeto.

(Çocuğa giyim vermek haram, yemek vermek helâl olsun.)

-Yemeğe önem vermek. Kitap 8/69

amanet > emanet:

Parite ti gi davam na amanet.

(Paraları sana emanet olarak veriyorum.)

-İttimat bildirme. Kitap 3/238 vb.

Çepenkov'un dilinde yer alan Türkçe dil unsurları, daha fazla tek ve iki heceden oluşan sözcüklerdir.

Türkçe kökenli:

beg:

Legnal kako beg.

(Bey gibi uzanmış.) Kitap 8/144

aga:

So laga aga ne biduva.

(Yalanla ağa olmaz.) Kitap 2/23

paşa:

Od sekoy selanec ne stanuva paşa.

(Her köylüden paşa olmaz.) Kitap 3/64

başka:

Vo sekoe selo i grad ima başka adet.

(Her köy ve kentte başka adet var.) Kitap 4/191

Arapça kökenli:

aber > haber (vest):

Loş aber doyde.

(Kötü haber aldık.) Kitap 8/161

¹¹⁹⁶ Муртезани, И. Турцизмите во албанската и македонската народна проза, Скопје, 2001, стр. 28

adet (obiçay):

Çunki vaka ni e adetot.

(Çünkü bizim adetimiz böyledir.) Kitap 2/63

din (vera):

A bre Çingene ti sakaş da bideş Turçin, arno ama naşiot din ne go dava.

(A bre Çingene Türk olmak istiyorsun, ama bizim dinimiz müsade etmez sana.) Kitap 6/178

niet > niyet (namera):

Niet sum storila da odam na acilak.

(Hacca gitmeğe niyetim var.) Kitap 2/181

ruşvet > rüşvet (korupciya):

Arno ama sudiyata ruşvet ne zima.

(İyi ama hakem rüşvet almaz.) Kitap 8/202

Farsça kökenli somut sözcükler:

an > han

Silyan sekogaş odel vo istiot an.

(Silyan daima aynı hana gidermiş.) Kitap 2/139

bakşış > bahşış:

Na sekoy ne se dava bakşış.

(Herkeseye bahşış verilmez.) Kitap 3/289

muur > mühür:

Pismoto beşe bez muur.

(Mektup mühürsüz idi.) Kitap 5/72

para:

Day i ako dayş nekoya para.

(Para vermek istersen ver.) Kitap 7/112

Türk dil unsurların Makedon dilinin gramer kurallarına göre adaptasyon olmaları gerek. Makedon dilinde sözcüklerin belirli duruma gelmeleri, erilik-dişilik ekleri, prefiks-öneklerin yardımıyla sözcük türemelerin yapılma kuralları Türk dili unsurların Makedon dilinde kullanılması için bu gramer-morfoloji kurallara saygı göstermeleri şarttır. Türk dilinde erilik-dişilik ve prefiks türeme ekleri olmadığı yüzünden Makedonca kökenli sözcüklerin kullanma kuralları uygulanmasına gerek var.¹¹⁹⁷

-Konsonantla biten Türkçe sözcükleri Makedonca sözcükleri gibi erilik durumunda olduğu sayılır: aber, adam, at, katil, ocak, orman, celat vb.

¹¹⁹⁷ Настева Јашар, О. `Турските јазични елементи во Македонскиот јазик`, Скопје, 2001 год, стр. 68

-Vokalle biten Türkçe sözcükleri Makedonca sözcükleri gibi dişilik durumunda olduğu sayılır: ava, bela, dalga, para, parça, rica, tava, çarşıya vb.

- e vokalle biten Türkçe sözcükler Makedonca sözcükleri gibi orta cins oldukları kabul edilir: derece, gayle, tencere, pencere, meze, taze, çare vb.

Çok az sayıda Türkçe sözcüklerin çoğul şekli –ler ve –lar çoğul ekin yardımıyla yapılır: kardaş-lar, arkadaş-lar, gece-ler, fakat Türkçe sözcüklerin çoğul şekli Makedonca sözcüklerinde olduğu gibi –i ekiyle yapılır: amal – amali, at – atoi, gavaz – gavazi, muşteriya – muşterii vb.

Makedonca Kökenli Sözcüklerde Türkçe Yapım Ekleri

Makedonca Hint-Avrupa dili olarak sözcüklerin başına önekler-prefikslerin getirilmesiyle sözcüklerin türetilmesi yapılır. Çok az sayıda kelimenin sonunda kip ekleri getirilir. Çok sayıda Türkçe yapım sufiks eklerinde yalnız birkaçı Makedon sözcüklerin sonuna getirilir. Bunlardan:

-ci(ya); -çi (ya):

eftin (ucuz) < eftinciya, golem (büyük) < golemciya, ikona (klise resmi) < ikonaciya, karta (bilet) < kartaciya, lov (av) < avciya, sila (kuvvet) < sileciya vb.

-lak, -lik, -luk:

bezobraz (yüzsüz) < bezobrazluk, dırvar (oduncu) < dırvarluk, maystor (usta) < maystorluk, magare (eşek) < magareştilak vb.¹¹⁹⁸

“M. Çepenkov’un derlemiş olduğu masal ile hikâyelerinde Türkçe’den geçen kalkalara (yabancı deyimlerin harfi harfine çevirilerine) rastlanmaktadır: para çıkarmak – vadenye pari; parmak kırmak – krşenye prsti; kesmek-seçenye: onun aklı o kadar keser – Tolku mu seçi umot; *Fati* eylemi, tutmak anlamında kullanılır: Kış tuttu – Fati zima. vb.

Marko Çepenkov’un derlediği folklor malzemesinde Türkçeden geçen kabarık sayıda frazeoloji birimlerine rastlanmaktadır. Bu gibi örneklere birçok yazılı metinlerde yer alan ifade, selamlamalar, yemin, beddualar gibi örnekler yer alır: Alal çini mi izmetot – Yaptığım hizmetimi helal et; Vo avan voda ne se bie – Avanda su dövülmez (Herkesle konuşulmaz); din düşman: Din düşman ne bidi na brata si – Öz kardeşine din düşmanı olma; Oldi bitti: Oldi bitti ostanav bez pari – parasız kalma vb.

SONUÇ

Sonuç olarak Marko Çepenkov’dan madda Makedon folklor ile halk edebiyatını derleyen malzemelerde kabarık sayıda Türkçe dil unsurları daha birçok Makedon derleyicilerin eserlerinde yer alır. Örneğin, Kuzman Şapkarev, Gligor Prliçev, Kiril Penuşliski, Tome Sazdov gibi halk edebiyatçı ve Makedon folkloruyla uğraşan derlemeciler ile bilim adamlar var. Fakat Marko Çepenkov’u bu alanda başta gelen derlemeci olarak kabul etmek doğru olur. Çünkü hemen bütün hayatını Osmanlı döneminde geçirmiş, Türkçeyi kendi anadili gibi bildiği için Türk dil unsurları derlediği Makedon halk edebiyatı

¹¹⁹⁸ Аго, А, Турските јазични елементи во јазикот на Марко Цепенков, Логос, Скопје, 2005 год, стр. 103

folkloru ile halk edebiyat metinlerde yaşatmağa çalışmıştır. Bundan dolayı, bireysel olarak Makedon dilinde Türk dil unsurların kullanılmasında başta gelen bir derlemeci olarak kabul etmek doğru olur.

АГО Актан, Турските јазични елементи во јазикот на Марко Цепенков, Логос, Скопје, 2005 год

AYDEMİR Şükrü, Makedonya'dan Ostaasyaya Enver Paşa, I. cilt, II. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972

КОНЕСКИ Блаже, `Граматика на македонскиот литературен јазик`, Култура, Скопје, 1982

МУРТЕЗАНИ Изаим, Турцизмите во албанската и македонската народна проза, Скопје, 2001

НАСТЕВА ЈАШАР Оливера. `Турските јазични елементи во македонскиот јазик`, Скопје, 2001 год

PELAGIĆ Vase, U istoriji bosansko-hercegovačke bune, II izd., Budapešt, 1880 god.

Şkaliç Abdullah, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, "Svetlost" izdavačko preduzeće, Sarajevo (Saraybosna), 1966

Turcizmi u seoskom govoru Slavonije

Marta ANDRIC

1. Uvod

U seoskim govorima na području Slavonije turcizmi¹¹⁹⁹ čine najbrojniji i najvažniji sloj usvojenoga stranog leksika¹²⁰⁰. To je rezultat povijesnih događaja: poznato

¹¹⁹⁹ Turcizmi su sve riječi orijentalnog i drugog porijekla primljene posredovanjem turskoga jezika, bez obzira na njihovu dublju etimologiju. Za riječi podrijetlom iz grčkoga i latinskog jezika ponekad se ne može sa sigurnošću tvrditi da su k nama dospjele upravo posredovanjem turskoga. Riječima koje su podrijetlom iz arapskoga i perzijskog jezika, a kojima turski jezik obiluje, teško su mogle drugim putem dospjeti do nas (prema: Glibanović-Vajzović, 1986:141).

je da je područje Slavonije gotovo dva stoljeća bilo okupirano od strane Turaka Osmanlija i time snažno izloženo novim utjecajima orijentalne turske kulture, a njima je bilo zahvaćeno i novo stanovništvo doseljavano u složenim migracijskim procesima.

Promjene u jeziku događale su se pod utjecajem raznih jezičnih i izvanjezičnih uvjeta, pa je usvojeni novi leksik nastao kao odraz jezičnih, ali i društvenih i kulturnih dodira. Zbog toga je posuđivanje u jeziku u ovom slučaju, kao i inače, iznimno zanimljiva tema i za etnologe. Promatrajući jezik kao medij unutar kojega se ostvario dodir dviju kulturâ, a rezultati toga susreta ostali trajno sačuvani, cilj bavljenja ovom temom bio je izdvojiti leksik turskoga porijekla u seoskom govoru, a zatim, analizirajući udio i značenje turcizama u svakom pojedinom segmentu seoskoga života, ustanoviti na koja je područja i kojim intenzitetom utjecao dodir s turskom civilizacijom¹²⁰¹. Analiza se temelji na vrijednim monografskim opisima selâ Otoka (kod Vinkovaca) Josipa Lovretića i Varoš (kod Sl. Broda) Luke Lukića koji su dragocjen izvor za upoznavanje narodnoga života i, za ovu temu vrlo važnoga, seoskoga govora. Antun Radić, prema čijoj su *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Lovretić i Lukić pristupili bavljenju narodnim životom, savjetovao je: «Sve treba da bude zapisano upravo onako, kako narod kaže.», te «...neka barem ne uzima ni jedne riječi, koje narod ne pozna i ne razumije.» (Radić, 1897: 73-4)¹²⁰². U skladu s time, građa izložena u tim monografijama predstavlja velik dio jezičnog inventara spomenutih sela s kraja 19 i početka 20. stoljeća.

Analizirala sam samo leksičku razinu jezične strukture, na kojoj je učinak jezičnih kontakata najbolje uočljiv, a za cilj istraživanja bila je i najpresudnija. Osnovna pomoć u prepoznavanju turcizama, uz rječnike turskoga jezika, bili su *Rječnik turcizama* A. Škaljića, *Etimologijski rječnik* P. Skoka, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, te *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*.¹²⁰³

U etnološkoj literaturi, posebno onoj hrvatskih etnologa u kojoj je područje Slavonije istraženo s različitih stanovišta, ova je tema ostala gotovo netaknuta. Kad se pak tursko-orijentalni sloj u tradicijskoj kulturi obrađuje u okvirima bivše Jugoslavije, najčešće se govori o stanovništvu islamske vjeroispovijesti, pri čemu se navode najuočljivije i najkarakterističnije oznake odjeće, arhitekture i kuhinje, dok područje Slavonije kao «netipično» ostaje izvan okvira interesa¹²⁰⁴.

Riječi turskoga podrijetla iz Lovretićeve i Lukićeve monografije, čiju vrijednost u istraživanju jezika potvrđuje i to što su sustavno korištene kao izvor za *Rječnik JAZU* i

¹²⁰⁰ Usp. Glibanović-Vajzović (1986: 41).

¹²⁰¹ Srdačno zahvaljujem prof. Jasni Andrić i prof. dr. Ekremu Čauševiću na mnogobrojnim dragocjenim savjetima.

¹²⁰² U nizu monografija koje su po cijeloj Hrvatskoj nastajale kao odgovor na Radićevu *Upitnicu*, Lovretićeva se često izdvaja kao najobuhvatnija.

¹²⁰³ Rječnik A. Škaljića, jedini rječnik specijaliziran za taj sloj posuđenica, često nije bio dovoljan za objašnjenje i potvrdu značenja pronađenih turcizama. Zbog upitne ispravnosti Škaljićevih etimona M. Adamović je doveo u pitanje čak i «punu naučnu ispravnost i punu naučnu upotrebljivost» *Rječnika* (1973: 236). U utvrđivanje etimona u ovom se radu nisam ni pokušala upuštati. Ipak, nekoliko iznenađujuće pogrešnih Škaljićevih zaključaka mora se navesti: on npr. turski etimon nalazi u riječima *aldumaš*, *čunak* te *ulište*.

¹²⁰⁴ Na tu problematiku prvi je upozorio V. Belaj (1991) analizirajući turske (orijentalne) elemente u kulturi Slavonije.

Rječnik P. Skoka, poslužile su u oblikovanju jasnije i cjelovitije slike o zastupljenosti turcizama u seoskome životu. Izdvojene riječi nisam pokušavala sustavno uspoređivati jer njihova (ne)zastupljenost u monografiji ne znači i (ne)zastupljenost u seoskom govoru. Pišući ta obimna djela, oba su pisca uspjela razviti i vlastiti stil koji je morao utjecati na izbor riječi. Mora se istaknuti da je leksik J. Lovrečića mnogo zanimljiviji i bogatiji od Lukićeva. No, vrijednost varoškoga govora kao izvora neupitna je: tu su pronađeni mnogobrojni turcizmi koji u Otoku nisu spomenuti, npr. *arman*, *zaira*, *jedžek*, *tata*. Taj je lokalitet posebno zanimljiv i po tome što su kontakti s prekosavskim «Turcima» bili vrlo živi, što je moralo utjecati na strujanje i razmjenu riječi. U izvorima se, naime, jasno luče dva «sloja» Turaka: onih Turaka čije je *haraćenje* bilo nejasno sačuvano u sjećanjima i pričama, te prekosavskih «Turaka», stanovnika islamske vjeroispovijesti¹²⁰⁵.

Dodir s novom kulturom nije se, naravno, jednako odrazio na svim područjima života. Posuđenice uglavnom pripadaju materijalnoj razini pa je najzastupljenija imenička vrsta (Vajzović, 1999: 31). Pri tome se podrazumijeva da usvajanje novog, stranog termina ili «oznake» nije uvijek značilo i preuzimanje «označenog» (Vajzović, 1999: 40-49), ali je sigurno nastalo kao rezultat međukulturnih dodira i utjecaja.

Izdvojene riječi turskoga podrijetla podijelila sam prema sadržaju; tako se moglo poprilično jasno vidjeti područja njihove zastupljenosti. Svako bi se područje moglo izdvojiti prema određenim osobinama, a leksik svakoga od njih ima posebne razloge i putove prihvaćanja. Tako se samom podjelom postavilo mnogo pitanja; tragajući za odgovorima na njih, bilo bi potrebno proširiti izvore te nastaviti s interdisciplinarnim bavljenjem ovom temom.

Očito je da su turcizmi najmanje učestali u duhovnoj kulturi: pri opisivanju običaja, vjerovanja i prava. Kako su inače, i u Škaljićevu *Rječniku* i u rječnicima turcizama na koje često nailazimo na kraju književnih djela, najbrojniji turcizmi karakteristični za islamizirano stanovništvo te nazivi iz područja državno-političke i vojne uprave, pokazalo se da je ovaj slavonski rječnik pomalo «netipičan». Može se reći da islamizacija kao izvalingvistička činjenica koja je inače otvarala put novim terminima ovdje nije imala veliku ulogu, što potvrđuju i noviji historiografski radovi.¹²⁰⁶ Ako su termini iz toga područja i zastupljeni u tome korpusu, oni su najčešće markirani i doživljavani kao strani; tako se npr. titule turskih posjednika i vojnih službenika – *aga*, *alajbeg* i *spajija* – u Otoku spominju samo u pjesmama.

Turcizmi su vrlo slabo zastupljeni u terminologiji vezanoj uz zemljoradnju i stočarstvo (osim konjogojstva). Područja izrazite zastupljenosti su voćarstvo i cvjećarstvo, duhan, odijevanje, kućni inventar i neka područja društvenoga života.

¹²⁰⁵ Upotreba imena «Turčin» za muslimane poznata je u mnogim dijelovima Balkana (Todorova, 1999: 305). Više o bosanskim «Turcima» iz perspektive Slavonaca v. u: Čaušević (2000).

¹²⁰⁶ «Stvarna slika do koje možemo doći temeljem osmansko-turske građe dat će ne više od ¼ muslimana u 16. stoljeću, te ne više od 1/3 u 17., ali samo ako uračunavamo gradove. Bez gradova taj je postotak puno manji. Na selu je islamizirana približno polovica Požeštine, i to je jedina veća aglomeracija muslimanske raje na našem prostoru. Nekoliko muslimanskih sela nalazilo se još oko cernika, Orahovice, Osijeka i Mitrovice, i to je sve (svugdje drugdje susrećemo, i to rijetko, izolirane slučajeve od po jedne do tri kuće). Podrijetlo tih muslimana bilo je vrlo šaroliko: razni zarobljenici, Vlasi, došljaci iz Bosne, a najmanje autohtoni živalj.» (Moačanin, 2001: 43).

Zanimljivo je da velik broj novih usvojenih riječi nosi podrugljivo značenje, te označava sukobe, tjelesne mane ili ružne predmete.

2. Zastupljenost turcizama u svakodnevnom životu Slavonaca

Kako zbog opsega ovoga rada nije moguće prikazati sva područja u kojima su turcizmi zastupljeni, navest ću nekoliko onih koja bi, svako svojom posebnosti, trebala stvoriti predodžbu o stanju prikazanom u izvorima, te ukazati na mogućnosti daljega rada s novim izvorima.

2.1. Tkanje, odijevanje, ukrasi

To je područje na kojemu je redovito dolazilo do usvajanja novih predmeta s njihovim nazivom: dakle, usvajanja i «označenog» i «označitelja». Veliku zastupljenost turcizama, uz laku pokretljivost odnosno prenosivost imenovanih predmeta koju je poticala živa trgovina, omogućavala je i prijemčivost za nove predmete, pa se javljaju na svim područjima: od vrsta tkanja (*ćenar, misir*) i vrsta konca (*ibrišim, tiriplik, tiftik*), do ukrasnih niti (*gajtan, srma*), novih vrsta pokrivača (*abajlija, ćebe*) i dr.

Pri opisivanju odjevnih predmeta Lovretić navodi nekolicinu orijentalnog podrijetla, ali jasno daje do znanja da oni, osim u nekim posebnim prilikama, ne pripadaju slavonskom odjevnom inventaru. To su *burundžuk* (ili *burumdžuk*), *ćepepuš*, *dimlije*, *dolama*, *fes* i *kalpak*. Dok se neki od njih spominju samo u stihovima, *burundžuk* su u Otoku nosile djevojke-*ljelje* u obrednom proljetnom ophodu: «...prikriju se te divojke turskim burundžukom (to je tanka koprena bile, tek malo žućkaste farbe, a obrubita je zlatnom čipkom)...» (Lovretić, 1990: 324). Među predmetima koje su Slavonci odijevali, turskog su podrijetla nazivi onih koje nisu izrađivali sami nego su ih kupovali kod raznih obrtnika. Najbrojniji su ogrtači: *benjiš*, *ćurak*, *japundže* i *opaklija*. Svi su se oni izrađivali od kože i krzna. Zajedno s novim kupovnim odjevnim predmetima usvojen je i, do tada vjerojatno nepoznat, a danas nezamjenjiv turcizam *džep*.

Turcizama ima mnogo među nazivima ukrasnih detalja na odjeći, posebice ženskoj: to je vrlo plodno područje na kojemu se razmjena odvijala još i u doba zapisivanja. Usvajanje novih predmeta poticalo je pomodarstvo, jedno od važnih podstreka seoskoj živosti. U tome je veliku ulogu imala trgovina *šamijama* i *maramama*, pokrivalima za glavu slavonskih žena. Ta je trgovina poticala održavanje dobrih odnosa s prekosavskim «Turcima». Lovretić je prvi upozorio na tu živahnu suradnju: «Najglavniji dio odila, koji je u svečane dane uvijek zlatom izvezen, jest zlatara, marama na zavoj. Sad već i takoj zlatare kažu: šamija, a nigda bila je šamija samo turska marama, koju su kriomčari privažali priko Save i ženama prodavali. Marama nije ništa naoko, jer su na njoj pod mrko mišane sve one neobične turske farbe i šare, ali je bio običaj, pa je od starine svaka žena morala imati tursku šamiju.» (1990: 74). Krenuvši tragom *turske šamije*, etnologinja Zdenka Lechner (1958) uspjela je donekle rekonstruirati suradnju žena đakovačkoga i vinkovačkoga kraja s prodavačima «Turcima» koji su im iz Bosne, uz *šamije*, na prodaju donosili i *pulije*, *srmu* i druge niti potrebne za vezenje. Kazivačice su se sjećale kao su «Turci kazivali» da su *šamije* donijeli iz Turske. I Lechner je dokazala da su trgovci, da bi za Slavonke nabavili te sitne luksuzne predmete, putovali sve do Carigrada, Soluna i Smirne.

2.2. Voćnjaci i bašće

Broj turcizama vezanih uz vrtlarstvo neznatan je. Turskoga su porijekla samo naziv za vrt: *baščā*, i za onoga tko u vrtu radi: *baščovan*. Turska je riječ i *bostan*, vrt u kojemu se uzgajaju lubenice i dunje, i naziv onoga tko ih uzgaja: *bostandžija*. Od imena povrća turskoga je porijekla samo *patlidžan*. Na veću povezanost s orijentalnim vrtlarstvom upućuju nazivi za tikve¹²⁰⁷: *misirača*, *turkaši*, *turkinje* i *turkinjice*.

Broj turcizama u cvjećarstvu prilično je velik: *ćabil*, *džulašik*, *džulošik* te *džulišak*, *jorgovan* ili *jergovan*, *karamfil*, *lale* ili *lala*, *rezetli*, *sapsara* ili *separovina*, *sumbul* ili *zumbul*, *šafra*n, *šeboj*, *tatula*, *tulipan*, *turčinjak*, *turski karanfil*, *zambak* ili *zelenkada*. Dok neki, primjerice *turčinjak* i *turski karanfil*, već svojim nazivom otkrivaju tko ih je mogao donijeti u Slavoniju, za neke se, s obzirom na njihovo podrijetlo, posredovanje Turaka u širenju uzgoja može tek pretpostaviti. Poznato je npr. da *lala* potječe iz Turske, *zumbul* i *šafra*n podrijetlom su iz srednje Azije i južne Europe, a *šeboj* iz jugoistočne Europe (v. *Poljoprivredna enciklopedija*, 1967).

Turci su utjecali na širenje i unapređenje voćarstva (Filipović, 1970: 111). Ovdje se to odrazilo u nazivima voća: *dud*, *kajsija*, *kesten* i *zerdelija*, odnosno *zrdalija*. Za neke od njih turski je utjecaj pouzdano utvrđen: «Prvi pisani podatak o gajenju kajsija ostavio je tur. putopisac Evlija Čelebija, iz prve polovine XVII v. Turci su, s dolaskom u Europu, preneli k nama neke sorte iz Male Azije (šam i dr.)» (*Poljoprivredna enciklopedija*, I: 558).

Turskog su porijekla i nazivi pojedinih vrsta voća: *aršlama* (trešnja), *buzdovanlija* (jabuka), *buzdovanija* (kruška), *morgovaš* (dud) i *pamuklija* (jabuka), a na Turke upućuje i *turkinja* (jabuka).

Pri oplemenjivanju voća rabi se terminologija isključivo turskoga porijekla. I u preradi voća prevladavaju isključivo turski termini: *ošap*, *ošaf* ili *šafa* (suho voće), *šira*, *turšija* i *pekmez*. Nezaobilazno je i pripremanje *rakije*: «Turci su nam doneli ili posredovali u pripremanju dweju vrsta pića, koja i danas imaju ogroman značaj u narodnom životu velikog dela Južnih Slovena. Na prvom mestu je rakija (ar.-tur.), čije je spravljanje i pijenje postalo gotovo nacionalno obeležje balkanskih naroda i zadobilo velik privredni značaj» (Filipović, 1970: 112). O nedvojbenom turskom utjecaju svjedoče i nazivi dijelova opreme koja se upotrebljava kod pečenja rakije: *kazan*, *kapak* i *lula*. Turskoga su porijekla i nazivi boca: *čutura* i *oka*.

2.3. Kućni inventar

Prema učestalosti turcizama koji se mogu svrstati u ovo područje, unutrašnjost slavonske kuće morala bi zračiti duhom Orijenta, a kao što je poznato, to nije tako. Upravo je zbog toga ovdje potrebno spomenuti problem teško objašnjivih procesa i razloga za prihvaćanje stranih sinonima koji su nerijetko potisnuli prethodne nazive poznatih predmeta¹²⁰⁸. Jedan od simpatičnih primjera nepotpunoga preslojavanja naziva Lovrećićev je opis škrinje za spremanje odjeće, *sanduka*: «Svaki sanduk ima mali priškrinjak (sic!, M. A.) koji se uvijek otvori kad se otvori sanduk pa se zaklopac sanduka

¹²⁰⁷ Uvođenje uzgoja tikve posredovanjem Turaka pretpostavio je i M. Filipović (1970).

¹²⁰⁸ Slično je i područje imenovanja prostora u kojemu su, također, usvajane samo «oznake»; npr. *čaera*, *meraja*, *bajer*, *sokak*, *ćuprija* i dr.

na njegov poklopac prisloni. U priškrinjku drže novce svoje i dukate...» (1991:42). Očito je da je riječ turskog porijekla, *sanduk*, zamijenila stariji oblik *škrinja*, a zbog nedosljednosti u uvođenju novih termina skriveni je *priškrinjak* zadržao svoje staro ime.

2.4. Stočarstvo i zemljoradnja

To su segmenti seoskoga života koji su ostali gotovo posve očuvani od stranih naziva. U stočarstvu, udio turcizama znatan je samo u konjogojstvu. Većina imena za konje turskog je porijekla: *alat*, *dorat* i *doruša* ili *dorka*, *džogat*, *čilaš* i *čilaša* ili *čilka*, *ćetan*, *kulaš* i *kulaša*, te *tatar*. U opremi konja turcizmi također imaju udjela: *češagija*, *kajas*, *kubura*, *mamuza* i *ular*. I bolesti konja nazivaju se turskim terminima; to su *karakuš* i *sakagija*.

Za razliku od terminologije kojom se imenuju pojmovi vezani uz volarstvo, koja se isključivo slavenskoga porijekla, među terminima iz konjogojstva velik je broj usvojenih stranih riječi: iz turskoga, mađarskog (npr. *(h)am*, *kalančov*), ili njemačkog jezika (npr. *šaraglje*). To bi se vjerojatno moglo objasniti panonskom tradicijom konjogojstva, osmanlijskim konjogojstvom te, konačno, ulogom konjice u vojskama u kojima su se stanovnici toga područja borili.

Budući da među terminima vezanim uz zemljoradnju uopće nema turcizama, još više začuđuje usvajanje dvaju novih termina: *arman* i *tavan*. Riječ *arman* je u Varoši potisnula sigurno poznatu i važnu riječ *gumno*. Taj podatak uklapa se u sliku o neobičnom razmještaju te riječi na Blakanu: poznata je, naime, na istoku u Bugarskoj kao *harman* te na zapadu po Bosni i Lici kao *arman*, dok se kod ostalih Južnih Slavena upotrebljava riječ *gumno*. M. Gavazzi, koji je upozorio na takvo zanimljivo područje rasprostiranja, smatra da bi se tragajući za njegovim razlozima moglo doznati i o procesima koji su do njega doveli (Gavazzi, 1938: 234).

U Otoku *tavan* označava tlo ispod obradive površine: «Pod žito oru tri put (...), a treći put pliće, tako da gvožđe raonika ne zavraća zdravog tavana» (Lovretić, 1990: 187).

2.5. Pogrde

Novi termini prihvaćeni za imenovanje međuljudskih odnosa i naziva prema osobinama uvedeni su samo za opis nepovoljnih i izgrednih situacija. Preuzimanje tih termina upućuje na potrebu daljeg bavljenja odnosima između govornikâ jezika davatelja i jezika primatelja. P. Skok je, govoreći o riječi *galama* primijetio: «Nazivi za smutnju, svađu i buku su zaista turskog porijekla na Balkanu.» (1971/I: 545). U izvorima su spomenuti: *galama*, *inat*, *kavga* i *zulum*. *Zulum* u oba sela podrazumijeva obiteljsko nasilje.

I u nazivima i opisima osobina pojedinaca, osim neutralne riječi *šaljivdžija*, nailazimo samo na označivanje ružnih osobina. Za žene su to *ala* (izvorno ta riječ označava zvijer, a u Otoku je naziv za inoču), *jogunica*, *nađžak baba* i *talandara*. Zanimljivo je da je u Otoku *dušmanica* naziv za vješticu. Muškarcima se pridaju ova pogrдна imena: *budala*, *čandrljiv*, *dušman*, *jogunast*, *kavgadžija*, *mamuran*, *muktaš* i *zulumdžija*. I *bećar* u Varoši ima pogrдно značenje: «...a cura se uda za udovca il za kakog bećara, najgoreg momka, samo da ima čoeaka.» (Lukić, 1926: 112).

Neki od termina označavaju i zločinačku profesiju: «U našem kraju bio *ajduk* Gliša, Ciganin iz Novi Jankovci.» (Lovretić, 1990: 290). U vezi s tim, Lukić navodi

mješovite tvorenice *bitanjžluk* i *lopovluk*. Može se pretpostaviti da turski sufiks –luk u tim složenicama dodatno pojačava njihovo ionako pogrdno značenje.

U Varoši su i za duševne bolesnike postojali termini turskoga porijekla: «...kad je ko od rođenja zatepen, kažu mu 'medo', 'luda', 'tokmak', 'šumak', 'budaljak'.» (Lukić, 1919: 120).

Mnogobrojni su turcizmi za imenovanje fizičkih bolesti. Ipak, samo dva termina određuju unutarnje bolesti; to su *dalak* i *sandžije*. S druge strane, broj naziva vanjskih bolesti koje su se obično prepoznavale kao *mana* te je bolesnik zbog njih često bio izvrgnut ruglu zajednice, prilično je velik. Lukić nam tako i govori o bolestima navodeći (pogrdne) nadimke: «...ako nema vlasi, kažu mu *čelo*; ako ne vidi dobro ili ništa: *ćoro*;...» (Lukić, 1919: 40). Lovretić nabraja da bolesnik može biti *bagav* ili *bangav*; *ćorav*, *egav*, *jerav*, *sakat* i *šugav*.

2.6. Duhan i pušenje

To je tema koja se po mnogočemu nameće kao samostalna i nezaobilazna, a turcizama vezanih uz nju ima mnogo. U prihvaćanju kulture uživanja duhana u Slavoniji Osmanlije su, nesumnjivo, odigrali značajnu ulogu. Velik broj turcizama nastao je kao odraz toga procesa: «1601-03 prenet je (duhan, M. A.) u Tursku, odatle se ubrzo prenosi na Balkan (Grčka, Bugarska, južni delovi Jugoslavije). Postoje dokumenti u dubrovačkom arhivu na osnovu kojih se može pretpostaviti da je duvan u zap. delove Jugoslavije (Dalmacije, Hercegovina) prenet preko Venecije, verovatno 10-15 godina pre ovog perioda.» (*Poljoprivredna enciklopedija*, 1967: 234).

Riječi turskoga porijekla vezane uz tu temu su: *burmut*, *čibuk*, *denjak*, *duvan*, *duvandžija*, *duvanica*, *duvankesa*, *duvanski*, *kamiš*, *lula* i *zift*, odnosno *zipt*.

O vezi pušenje s Turcima zorno govori Lovretićev opis dječje igre 'Kavana': «To igraju najviše u šumi di ima šišaka. Od šiške naprave lulu turkinju. Odozgor ju provrte da mogu duvana metniti, a sa strane naprave nekoliko rupica koliko ima dice. Kamiše prave od mlječike. Nikoliko stabljika mlječike nadostavljaju sve jednu na drugu, da bude kamiš dulji. Sidnu oko lule po turski, svako uzme kamiš med dva prsta, a metnu živi ugljen na lulu. Po dva tri dima povuku svi iz jedne lule i zapivaju: (...). Kad duvan dogori, skoče i viču: *Izgori kavana!* Onda traže novu lulu pa se iznova igraje.» (Lovretić, 1990: 481). U tadašnjem Otoku, kao i u okolnim selima, u *kavanu* takvog *orijentalnog* ugođaja moglo se, sasvim sigurno, doći samo kroz igru, koja je sačuvala spomen i nastala kao odraz nekog drugog vremena i prostora.

2.7. Dječje igre

Dragocjen opis dječjih igara u Otoku prava je mala riznica sačuvanih tragova dodira s turskim jezikom i kulturom. Uz pojedine riječi turskoga podrijetla (sudionici igre zovu se npr. *bostandžija*, *mušterija*, *šeširdžija*), tu nalazimo i izraze (*čik!*, *boštur!*) te opise sačuvanih okamenjenih situacija, kakav je npr. prije spomenuti opis «Kavane».

Jedna od igara je i «Čik igra». Lovretić opisuje: «Jedan žmiri, a svi se drugi sakrivaju. Zadnji koji se sakrije, mora viknuti *čik*, čim se sakrije» (1990; 477). Uzvik *čik* (imperativni oblik tur. glagola *çikmak*) znači izazivanje i poziv na natjecanje.

Uzvik *boštur* (imperativ sintagme *boş durmak*, što znači stajati besposlen, ništa ne raditi) upotrebljava se u igri: «Iz kola u kolo. Kolikogod bude dice za igru, sva se povataju u kolo. Kreću se livo i pivaju: Boštur ja, boštur ti, boštur moje dvoje troje, lipa (Mara) iz kola!» (Lovretić, 1990: 479).

Među dječjim brojalicama nalazimo jednu koja je slična perzijskim brojevima od jedan do deset: «Jek, duj, trin, štar, panč, šan, elfta, ohto, inja, deš» (Lovretić, 1990: 494).

U formuli koju djeca izgovaraju kod «tjeranja» dima spomenuta je tvorenica *karadimi*: «Biži, dimi, karadimi, tamo su ti vrata i pečena jajca» (Lovretić, 1990: 599).

3. Zaključna razmatranja

Popisom turcizama spomenutih kod Lovretića i Lukića tek je dijelom razotkriven sloj turcizama koji živi u slavonskom leksiku. Još se i danas u seoskom govoru može zateći mnogo veći broj, iako najčešće u fazi zaboravljanja i potiskivanja, jer zbog brzih promjena načina života nestaju predmeti koje su imenovali. Izvanlingvistički činoci koji su mogli utjecati na posuđivanje novih termina ovdje su samo natuknuti. Nadam se, ipak, da će ovaj rad poslužiti kao mali doprinos i putokaz daljim, temeljitijim i sustavnijim istraživanjima u kojima bi etnografski opisi, kako se vidjelo, morali zauzeti važno mjesto među izvorima. Vrijednost takvih tekstova nije samo u tome što razotkrivaju sloj «svjetovnih» turcizama koji su zaživjeli u svakodnevnome govoru seoske zajednice; u upotrijebljenim izvorima zatečeno je i nekoliko koji nisu spomenuti ni u jednom od upotrebljavanih rječnika (koji su, mora se naglasiti, usmjereni na područje čitave bivše Jugoslavije). To su primjerice termin *beba*, za zjenicu oka (od tur. *göz bebeği*). Upotreba je ista kao i u turskom: «Zrikav je onaj koji sitno gleđe, škilji i privraća očima, da mu se više put bebe sakriju, pa se vidi samo ono bilo u očima» (Lovretić, 1990: 21). Posebno je zanimljiv naziv za popodnevi odmor: *uja*. Poznat je i glagol *ujati*. U korištenim rječnicima hrvatskoga jezika nalazimo ga kod Skoka (pod natuknicom *ola*), ali s drugim značenjem – kao naziv za dječju igru 'žmurka': «*oldimi* (Kosmet) u dječjoj igri uja tako pita dite koje žmuri (Skok, 1973/II: 553). Lukić uju smješta u dnevni red radnoga dana: «Potlje froštuka se odma ide radit i radi se do dva sata, ponda se užina, a iza užine je uja, koja traje po podrug sata. Iza uje se ide radit...» (Lukić, 1919:229).

Za donošenje zaključaka o razlozima i okolnostima prihvaćanja riječi bit će potrebno uzeti izvore s mnogo šireg područja. Prostorna distribucija termina mogla bi sama ukazati na seobene pokrete stanovništva. Druga, jednako važna, podjela ukazala bi na razliku među riječima koje su usvojene s predmetom koji imenuju¹²⁰⁹, i one kod kojih su turcizmi primljeni samo kao sinonimi koji su zatim, nerijetko, istisnuli postojeći termin.

LITERATURA:

ADAMOVIĆ, Milan (1973): O poreklu srpskohrvatskih osmanizama, *Južnoslavenski filolog*, Beograd, 30, 1-2. 229-236.

¹²⁰⁹ Ilustrativan primjer za tu skupinu riječi je npr. područje *alata*, gdje su turcizmi veoma česti. Uočljivo je da se većina termina odnosi na sitniji pribor koji se nije izrađivao, nego se morao kupiti. Trgovinom takvim priborom (npr. *čivaldusa*, *mosura*, *zumbi*, *burgija*) bavili su se *Cigani*, što upućuje i na njihovu ulogu u širenju turskih riječi.

- BABIĆ, Stjepan (1977-78): Mješovite tvorenice, *Jezik*, Zagreb, 25, 5, 129-138.
- BELAJ, Vitomir (1991): Turski (orijentalni) kulturni elementi kod kršćanskog stanovništva Slavonije, u: Dušan Čalić i Đuro Berber (ur.), *Znanstveni sabor Slavonije i Baranje: zbornik radova*, Osijek: JAZU, 239-247.
- BELJKAŠIĆ, Ljiljana (1962): Orijentalni elementi u nošnjama balkanskih Slovena, *Etnološki pregled*, Beograd, 4, 98-103.
- ČAUŠEVIĆ, Ekrem (1996): *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- ČAUŠEVIĆ: Turkološke marginalije u Relkovićevu Satiru, *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*, Davor-Zagreb, 233-244.
- FILIPOVIĆ, Milenko (1970): Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, 1966-67, XVI-XVII, 101-116.
- GAVAZZI, Milovan (1938): Problem karakterističnog razmještaja nekih etnografskih elemenata na Balkanu, *Sbornik na IV. kongres na slavjanskita geografi i etnografi v Sofija*, Sofija, 231-236.
- GAVAZZI, Milovan (1991): *Baština hrvatskoga sela*, Zagreb.
- GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ, Hanka (1986): O turcizmima u srpskohrvatskom jeziku sa sociolingvističkog stanovišta, *Književni jezik*, Sarajevo, 15, 2, 141-147.
- GLIGOREVIĆ, Ljubica (1999): Josip Lovretić: izvorište etnoloških istraživanja, *Josip Lovretić, Otok, 7. studenog 1998: prilozi sa znanstvenog kolokvija održanog u sklopu 10. pjesničkih susreta Drenovci, 6. i 7. studenoga 1998*, Drenovci, 7-12.
- KLAIĆ, Bratoljub (2001): *Rječnik stranih riječi*, Zagreb.
- LECHNER, Zdenka (1958): Turske šamije, *Osječki zbornik*, VI, Osijek, 189-217.
- LECHNER, Zdenka (1982): Tkalja na sjeveroistoku Hrvatske, *Žena u seoskoj kulturi Panonije, (Etnološka tribina: posebno izdanje)*, Zagreb, 111-119.
- LOVRETIĆ, Josip (1990): *Otok*, Vinkovci (pretisak izd. iz 1902).
- LUKIĆ, Luka (1919, 1924, 1926): Varoš, *Zbornik za narodni život i običaje*, Zagreb, 24, 32-238; 25, 105-175; 26, 102-138.
- MOAČANIN, Nenad (2001): *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavina. Poljoprivredna enciklopedija* (1967), Zagreb.
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Knj. 1-14, Beograd, JAZU, 1959-89.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, JAZU, 1880-1976.
- SIKIRIĆ, Šaćir (1970): Prilog proučavanju turcizama, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, 342-368.
- SKOK, Petar (1971-74): *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Knj. 1-4, Zagreb, JAZU.

- ŠKALJIĆ, Abdulah (1989): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo.
- ŠPANIČEK, Žarko (1995): *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje*, Vinkovci.
- TODOROVA, Marija (1999): *Imaginarni Balkan*, Beograd.
- Türkçe-Boşnakça Sözlük* (1997), Türk Dili Kurumu, Ankara.
- Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü* (1997), Istanbul.
- VAJZOVIĆ, Hanka (1999): *Orijentalizmi u književnom djelu: lingvistička analiza*, Sarajevo.
- VUKOMANOVIĆ, Slavko (1979): Jezički kontakti u sinhronoj i dijahronoj perspektivi, *Književnost i jezik*, Beograd, 26, 2-3, 309-323.

SAZETAK/ABSTRACT

TURCIZMI U ETNOGRAFSKIM OPISIMA SLAVONIJE - TURKISH LOAN-WORDS IN THE ETHNOGRAPHICAL DESCRIPTIONS OF SLAVONIA

Izlaganje ukazuje na udio turcizama u seoskom govoru Slavonije, hrvatskoj istočnoj pokrajini. U literaturi koja opisuje tursko-orijentalni sloj u tradicijskoj kulturi područja bivše Jugoslavije, najčešće se govori o stanovništvu islamske vjeroispovijesti, dok područje Slavonije kao «netipično» ostaje izvan okvira interesa. Cilj bavljenja ovom temom bio je izdvojiti leksik turskog podrijetla koji postoji u seoskome govoru, a zatim, analizirajući raspodjelu i značenje turcizama u svakom pojedinom segmentu seoskoga života, utvrditi na koja je područja i kojim intenzitetom utjecao dodir s turskom civilizacijom. Posuđenice uglavnom pripadaju materijalnoj razini pa je najzastupljenija imenička vrsta. Pri tome se podrazumijeva da usvajanje novog, stranog termina ili «oznake» nije uvijek značilo i preuzimanje «označenog», ali je sigurno nastalo kao rezultat međukulturnih dodira i utjecaja. Analiza se temelji na vrijednim monografskim opisima selâ Otok (kod Vinkovaca) Josipa Lovrečića i Varoš (kod Sl. Broda) Luke Lukića koji su izuzetan izvor za upoznavanje narodnoga života i, za ovu temu veoma važnoga, seoskog govora. Popisom turcizama spomenutih kod Lovrečića i Lukića tek je dijelom razotkriven sloj turcizama koji živi u slavonskom leksiku. Još se i danas u seoskom govoru može zateći mnogo veći broj, iako najčešće u fazi zaboravljanja i potiskivanja, jer uslijed brzih promjena načina života nestaju i predmeti koje su imenovali. U nadolazećim – opširnim, temeljitim i sustavnim – istraživanjima ove teme, etnografski bi opisi morali zauzeti važno mjesto među izvorima.

*

The presentation is attempting to show the proportion of Turkish loan-words in rural dialects in Slavonia, region in eastern Croatia. Works describing the Turkish-Orient cultural tradition on the territory of former Yugoslavia most frequently treated the Islamic population, whereas the area of Slavonia, being “atypical”, remained outside of the framework of interest. The goal of this work was to isolate the vocabulary of Turkish origin that exists in rural dialects, and then to analyse the distribution and meanings of Turkish loan-words in every individual segment of rural life, to confirm the areas that

were influenced by contact with Turkish civilisation, as well as the relative intensities of this contact on them. Loans mainly pertain to material culture, and therefore nouns are most frequent. In this regard, it is understood that adaptation of a new, foreign term or “label”, did not always imply adoption of the labelled “item”, although the process involved was certainly the result of intercultural contacts and influences. Analysis was based on the valuable case-study descriptions of the villages Otok (near Vinkovci) by Josip Lovretić and Varoš (near Slavonski Brod) by Luka Lukić, excellent sources for gaining an understanding of folk life and also, which is important for this, of rural dialects. The lists of Turkish loan-words given by Lovretić and Lukić only partially reveal the layer of Turkish loans that is alive in the rural speech of Slavonia. Even today it is possible to find a much larger number of them in rural dialects, although they are gradually being lost or suppressed, since rapid changes in the way of life have led to the disappearance of the items they pertained to. In future studies of this theme – more extensive, more basic and more systematic ones – ethnographical descriptions should have a greater place among the sources.

Talijanski turcizmi – posuğenice u hrvatskom

Prof. Dr. Maslina LJUBIČIĆ

1. Uvod

Povijesni i zemljopisni položaj Hrvatske na razmeđu latinsko-germanskoga i grčko-bizantskoga političkog, civilizacijskog i vjerskog utjecajnog područja uvelike je odredio razvoj hrvatske kulture (usp. Malić 1997: 10-11). Hrvatsku jezičnu povijest odlikuju dugotrajni izravni dodiri s romanskim jezicima (dalmatoromanskim i talijanskim/mletačkim), turskim, njemačkim i mađarskim jezikom.

Turcizmi i općenito orijentalizmi nisu prodirali u hrvatski samo izravno iz turskoga, nego i preko talijanskoga. Prema načelu neposredne etimologije (*etymologia*

proxima), mjerodavnom u proučavanju jezičnih kontakata, takve riječi orijentalnoga podrijetla u hrvatskom su jeziku talijanizmi jer su preuzete iz talijanskoga jezika te govore o talijanskom (najčešće mletačkom) utjecaju na hrvatski jezik.¹²¹⁰ Cilj ovoga rada jest, počevši od nekolicine starijih talijanskih orijentalizama koji su ušli u hrvatski, analizirati nekoliko turskih riječi koje su u hrvatski ušle iz talijanskoga te imaju status talijanizama, usmjerujuću pozornost na moguću alotropiju s našim turcizmima.

2. Turcizmi u hrvatskom i talijanski orijentalizmi

2.1. Nedugo nakon krbavske bitke 1493. godine pop glagoljaš Martinac zapisao je među koricama novljanskoga brevijara: »I obujamši vsu Grčiju i Bulgariju, Bosnu i Rabaniju nalegoše (Turci) na jazik hrvatski...« (Moguš 1993: 44-45; usp. i Samardžija 2004: 10). Pod nazivom *jazik* (tj. jezik) Martinac je mislio na *narod*.¹²¹¹ Taj sa stajališta kognitivne lingvistike vrlo zanimljiv metonimijski izraz u kojemu se poistovjećuje narod s jezikom, vrlo brzo dobio je i doslovno značenje jer brojni turcizmi *nalegoše* (tj. navališe) na hrvatski jezik.

Naime, u višestoljetnom dodiru s turskim jezikom prodirale su u hrvatski riječi koje danas vrlo često rabimo u standardnom jeziku bilo kao posve neutralne ili kao stilski obojene. Dakako, u dijalektima i lokalnim govorima turcizmi su znatno zastupljeniji, poglavito u Slavoniji i u Bosni i Hercegovini (usp. Lisac 2003: 38, 59, 86,104). Dijalektološka proučavanja otkrivaju zanimljive sociolingvističke pojave koje se tiču posuđenica iz turskoga. Primjerice, u studiji o govoru Duvanjskoga kraja autor, osim arealne, uočava i konfesionalnu raščlanjenost na govor hrvatskih katolika i bošnjačkih muslimana, uz gotovo zanemarivu posebnost srpske manjine, te saznajemo kako »u govoru muslimanskoga, bošnjačkoga stanovništva orijentalizmi su učestaliji, bliži izvorniku (*insān, èglen, hàjvān...*), a u hrvatskog su stanovništva rjeđi i s fonetskim preinakama (*isān, iglen, àjvān...*)« (Kovačević 2000: 506, 511).

2.1.1. O intenzitetu utjecaja na hrvatski kao jezik primatelj napose govori posuđivanje na razini leksičke morfologije. Naime, iz turskoga ne potječu samo gotove riječi, nego su pojedini sufiksi koji se često javljaju u turskim riječima u hrvatskom postali produktivni, te se pri tvorbi riječi izvođenjem dodaju i onim osnovama koje nisu preuzete iz turskoga Tako u suvremenom jeziku kažemo *bezobraz-luk, bun-đžija, pubertet-lija*.¹²¹²

¹²¹⁰ Žarko Muljačić (1998: 269) ilustrativnim primjerima dokazuje kako je besmisleno u transferologiji (termin Ž. M.) navoditi *etymologia remota* umjesto *etymologia proxima*.

¹²¹¹ Četrdesetak godina kasnije potvrdu poistovjećivanja imena hrvatskoga naroda s imenom hrvatskoga jezika nalazimo u *Misalu* Šimuna Kožičića, koji je trebao poslužiti i da prosvijetli hrvatski put (»za hrvatskoga jezika prosvćenje«). Usp. Moguš 1993: 44.

¹²¹² Sufiks *-luk* u standardnom jeziku slabo je plodan, obično se pridaje osnovama koje znače što negativno, izvedenice su većinom stilski obilježene, a u stilski neutralnijoj upotrebi javljaju se izvedenice sa sufiksima *-stvo, -ština, -ost* (Babić 1986: § 1170). Skok (II, 328) prepoznaje isti sufiks u imenici *prsluk* (< njem. *Brüstling*), gdje je njemačka riječ izmijenjena prema *prsa*. Za *-đžija*, balkanski sufiks turskoga podrijetla, usp. Skok I, 474. I izvedenice na *-đžija* osjećajno su obilježene, često već samim time što osnovna riječ znači nešto negativno, obično u opreci sa stilski neutralnom imenicom, usp. *bunđžija* i *buntovnik* (Babić 1986: § 675) Za sufiks *-lija* usp. Skok II, 295. Izvedenice na *-lija* koje imaju nešto širu uporabu također su stilski obilježene, uglavnom kao pogrđnice (Babić 1986: 679).

2.1.2. Važno je imati na umu da su hrvatski govori preuzimali leksičke elemente iz zapadnorumelijskog dijalekta, dok standardni turski jezik ima drugu dijalekatsku osnovu.¹²¹³ Doista je »u metodološkome i znanstvenom smislu promašeno tumačiti fonetske i fonološke promjene u turcizmima iz aspekta suvremenoga turskog jezika« budući da »najveći broj tih glasovnih promjena, koje naši slavisti pripisuju utjecaju bosanskog / srpskog / hrvatskog jezika, autentična su obilježja zapadnorumelijskog dijalekta«(Čaušević 2005: 41, bilj. 67).

3. Talijanski orijentalizmi u hrvatskom

3.1. S druge strane, u hrvatskim govorima duž jadranske obale, gdje su zamjetni romanski utjecaji, posebno je naglašena prisutnost talijanizama (najčešće venecijanizama).¹²¹⁴ No, valja imati na umu da, preuzimajući riječi iz talijanskoga leksičkoga fonda, u hrvatski nisu ulazile samo riječi romanskoga podrijetla, već i one koje su u talijanski pritekale iz drugih jezika. Talijanski je posredovao njihovu širenju pa tako među brojnim talijanskim posuđenicama prepoznamo i riječi orijentalnoga podrijetla.

3.2. Naime, u etimološkim slojevima talijanskoga jezika istaknuto mjesto pripada riječima orijentalizmima. Prije svega riječ je o arabizmima. Za vrijeme dvoipostoljetne arapske vlasti nad Sicilijom (827.-1091.) u sicilijanski dijalekt prodirale su arapske riječi. No, nije uvijek lako odrediti jesu li posuđenice iz arapskoga koje danas prepoznamo u talijanskome jeziku plod sicilsko-arapske simbioze ili pak arapske pomorske dominacije Sredozemljem, a ne smije se zanemariti ni dotok znanstvene terminologije, primjerice iz područja astronomije i medicine (Migliorini-Baldelli 1971: 79-80). Osim veza arapskoga svijeta s pomorskim republikama Pisom, Genovom i Venecijom, bilo je i neizravnih jezičnih utjecaja, jer su u talijanski ulazile i bizantske, a sa zapada također i španjolske riječi arapskoga podrijetla.

Znanstveni tekstovi prevodili su se s arapskoga na latinski (Marello 1996: 61), odakle su brojni termini potom ulazili u talijanski. Arapska riječ *taqwīm* 'ispravan red' proširila se iz liječničke škole u Salernu zahvaljujući latinskom prijevodu napisa o higijeni dvaju arapskih autora naslovljenom *Tachuinum sanitatis* (Cortelazzo-Zolli 2000: 1654). U talijanskom jeziku riječ *taccuino* u značenju 'kalendar' zabilježena je u XIV. st., a u značenju 'notes' u XIX. stoljeću (DISC 1997: 2698). Kao dijalektizam, u

¹²¹³ Usp. npr. hrv. *ćilim* – stand. tur. *kilim*; hrv. dij. *ćoše, ćoša* – stand. tur. *köşe*. Čaušević (2000: 157-160; 2005: 44) uspoređuje osnovna obilježja istočnorumelijskog i suvremenog turskoga sa zapadnorumelijskim (ili balkanskim) i bosanskim turskim. Kappler (2000: 817) objašnjava naziv *rumelijski*: »Die Bezeichnung *Rumelisch* für 'Balkantürkisch' kommt von türkisch *Rum Eli* 'Land der Griechen' (*Rum* aus griechisch *Rhōmaios*, Selbstbezeichnung der Byzantiner und Postbyzantiner, ursprünglich natürlich 'Römer') als (auch administrativer) Name der Europäischen Teile des Osmanischen Reichs«. Zahvalna sam kolegi Ekremu Čauševiću, koji mi je dao informacije i osnovnu literaturu o zapadnorumelijskom dijalektu i posebno, unutar turskih govora zapadnorumelijskog dijalekta, o bosanskome idiomu.

¹²¹⁴ O kontaktu hrvatskoga s dalmatskim i talijanskim na istočnoj obali Jadrana do kraja političke dominacije Mletačke Republike v. Malinar 2002-2003.

venecijanskom dijalektu *tacuin* dobiva značenje 'lisnica, novčanik', a odatle je ušao i u hrvatske primorske dijalekte: *taku(j)in*.¹²¹⁵

3.3. Arabizmi su često prodirali različitim putovima u talijanske dijalekte. Primjerice, u više talijanskih gradova zabilježen su različite prilagodbe arapskoga *dār aṣ-ṣin'aṣ* ('tvornica; tvornica oružja; arsenal'),¹²¹⁶ te danas u talijanskom postoje dva alotropa. Prvi je *darsena* ('lučica: brodogradilište'), riječ koja je vjerojatno ušla preko Genove, premda se u XII. st. javlja i u Pisi, a i drugdje. Drugi je venecijanizam *arsenale* ('brodogradilište; oružnica, arsenal'), lik nastao dodatkom sufiksa *-ale* srednjovjekovnom latinskom *arsena*.¹²¹⁷ Mletačka riječ *arsenal* postalo je internacionalnom, a nalazimo je i u hrvatskom (Skok I, 63).¹²¹⁸

4. Hrvatski talijanizmi orijentalnoga podrijetla

4.1. Ponekad u hrvatskom, ovisno o jeziku iz kojega je preuzeta, susrećemo više refleksa podrijetlom iste riječi. Navedimo poneki takav primjer nastojeći smjestiti talijanizme orijentalnoga podrijetla u hrvatsku geosinonimiju odnosno alotropiju.

Orijentalni naziv za špinat ušao je u sve europske jezike. Iz Dudenova etimološkog rječnika (1997: 693) saznajemo da ta vrsta povrća vjerojatno potječe iz Perzije, a Arapi su je u XI. stoljeću zajedno s perzijsko-arapskim imenom (perz. *ispanāḡ*, ar. *isbānah*) donijeli u Španjolsku (hispanoar. *ispināch*, šp. *espinaca*), odakle se proširila u druge europske zemlje (usp. npr. fr. *épinard*, it. *spinace*, *spinacio*, niz. *spinazie*, eng. *spinach*).

U hrvatskim govorima susrećemo nekoliko likova. Između kontinentalnog i standardnojezičnoga *špinat* i primorskog dijalektizma *špinača*, *špinjača* uočavamo razliku u leksemu uvjetovanu prilagodbom predložaka iz različitih jezika davatelja.¹²¹⁹ Lik *špinat*, koji je ušao u standardni jezik, jest germanizam (njem. *Spinat*), a drugi je talijanizam (tal. *spinaci* m.pl.). Viški oblik *spinac* jest venecijanizam (ven. *spinaze*, *spinase* f.pl., Rosamani 1999: 1073).¹²²⁰

Klaić (1988: 1305) bilježi turcizam *spanać*, koji Skok (III, 308) definira kao balkansku riječ grčkoga podrijetla, a u grčki je došla iz perzijskoga. U tome je liku sačuvan naglašeni vokal *a* iz turske riječi (tur. *ispanak*).¹²²¹ Nasuprot tomu, u romanskim i germanskim likovima došlo je do promjene vokala *a* > *i* oslanjanjem na latinski *spina*

¹²¹⁵ Usp. Kosovitz 1880: 460; Rosamani 1999: 1132; Miotto 1984: 206.

¹²¹⁶ Usp. Cortelazzo-Zolli 2000: 130, 411; Hope 1971: 27-28.

¹²¹⁷ Boerio (1998: 44) navodi starije likove venecijanskoga *arsenal*: »una volta *Arsanale* ed anche *Arzanà*».

¹²¹⁸ Kluge (2002: 62) navodi da je *Arsenal* «bezeichnung vor allem für das Marine-Arsenal in Venedig, in dem auch Waffen hergestellt würden».

¹²¹⁹ Usp. Ljubičić 2002: bilj. 4. U hrvatskim primorskim govorima javlja se više likova, npr. *špinača* (Krk), *špinjača* (Split, Omiš), *špinaca* (Vis). U Belostenčevu rječniku (1740: I, 1137; II, 489) nalazimo *spinacz*.

¹²²⁰ Venecijanizam ima /c/ na mjestu talijanskoga /tʃ/ (usp. Gačić 2004: 287).

¹²²¹ Usp. PONS 2002: II, 228; Škaljić (1965: 570).

'trn'.¹²²² Dodajmo kako objašnjenje navedene paretimološke preinake iz Dudenova etimološkog rječnika, »wohl wegen der Spitz auslaufenden Blätter der Pflanze« (Duden 1997: 692), svjedoči o tome koliko je snažna težnja da se motiviraju inače neprozirne riječi.¹²²³

4.2. Primorski dijalektizam *cukar* preuzet je iz mletačkoga (tal. *zucchero*, ven. *zucaro*), a u kontinentalnom dijelu ista je riječ germanizam. Njemačka riječ prilagodba je talijanskoga predloška (njem. *Zucker* < tal. *zucchero*, usp. Kluge 2002: 1017), dok je *cukor* hungarizam (Skok III: 384). Starotalijanska riječ orijentalnoga je podrijetla (< ar. *sukkar* < perz. *shakar* < sansk. *śarkarā*), prema nekim tumačenjima ušla je u srednjovjekovni latinski (sr.lat. *zuccarum*), a odatle preko francuskoga *sucre* u engleski (engl. *sugar*; usp. Merriam-Webster 2003: 1248). Prema drugima u francuski je ušao talijanski ili španjolski arabizam: engl. *sugar* < st.engl. *sucre* < st.fr. *sucre* < st.tal. *zucchero* ili st.šp. *azúcar* < ar. *sukkar* (Webster 1976: 1423).¹²²⁴ ODE (1966: 883) objašnjava da je latinska riječ (sr.lat. *succarum* < ar. *sukkar*) ušla u talijanski, a odatle dalje u francuski i engleski.

Latinski se naziv pojavljuje u više oblika i grafija. Osim već spomenutih kažimo da Ivan Belostenec u svom latinsko-hrvatskom rječniku navodi *saccharum*, *saccarum*, *saccar* (Belostenec 1740: 1070). Neosporno je da je latinski kao jezik posrednik igrao važnu ulogu u širenju arabizama. To potvrđuje činjenica da španjolski rječnik kao etimologiju riječi *azúcar* navodi arabizirani latinski termin, »l. *saccharu* arabizado« (VOX 1967: 203), za razliku od ODE, prema kojemu je riječ iz arapskoga ušla u španjolski i portugalski (usp. ODE 1966: 883-884).

Navedeni hrvatski talijanizam, germanizam i hungarizam iste su etimologije kao *šećer*, kontinentalna posuđenica iz turskoga (tur. *şeker*), koja je ušla i u standardni jezik. Oblici *šećer*, *şeker* balkanski su turcizmi perzijskoga podrijetla: perz. *šākār* > tur. *şeker* (Skok III, 384). U već spomenutom rječniku u kojemu nastoji objediniti sva tri hrvatska narječja, Belostenec u XVII. st. zapisuje osim kajkavskog hungarizma *czukor* likove *zahar*, *fzeker* (Belostenec 1740: 1070).

4.3. Dok se u standardnom jeziku zarazna bolest skarlatina najčešće naziva germanizmom *šarlach* (< nj. *Scharlach*), u našem se primorju koristi talijanizam (venecijanizam) *skarlatina* (Gačić 1979: 147), od tal. *scarlattina*, ven. *scarlatina* (Boerio 619). U talijanskom nazivu supstantivirani deminutivni oblik pridjeva *scarlatto* nastavlja latinsku sintagmu *febris scarlatina*. Riječ je perzijskoga podrijetla: tal. *scarlatto* < kslat. *scarlatum* < perz. *sākirlāt* (Skok III, 258). U hrvatskim dijalektima postoje likovi *skerlet*, *skrlet*, *şkrlet* (< tur. *iskerlet*, Klaić 988: 1239, Škaljić 1966: 568), koji svjedoče o tome kako se u hrvatskoj alotropiji prepleću talijanizmi, germanizmi i turcizmi.

¹²²² Isto tumačenje paretimološkim povezivanjem s lat. *spina* u kasnolat. *spinacium* daje i DISC 1997 i Wahrig 2000, za razliku od rječnika Kluge 2002, Cortelazzo-Zolli 2000, De Mauro- Mancini 2000 i Zingarelli 2005.

¹²²³ Podsjetimo na izraz *l'instinct étymologique*, koji Ullmann (1952: 204) rabi objašnjavajući djelovanje pučke etimologije.

¹²²⁴ Larousse (2002: 972) navodi da je fr. *sucre* preuzeto iz talijanskoga. Riječ je o vrlo ranoj, srednjovjekovnoj posuđenici (usp. Hope 1971: 51).

4.4. Dakle, u hrvatskim govorima duž istočne obale Jadrana nalazimo priličan broj riječi orijentalnoga podrijetla koje smo preuzeli iz talijanskoga, a iste su etimologije kao naši kontinentalni turcizmi. Za razliku od upravo navedenih riječi, koje predstavljaju hrvatske geosinonime jer su istoga značenja, a javljaju se u različitim regionalnim varijetetima, postoje alotropi koji nemaju isto značenje.

Uz već spomenuti dijalektizam *takuin* 'novanik', koji je prilagodba venecijanskoga orijentalizma *tacuin*, u hrvatskom postoji i turcizam *takvim*, naziv za kalendar s naznakom točnog vremena kad valja obavljati pojedine pobožnosti po muslimanskim obredima (Klaić 1988: 1322).¹²²⁵

4.5. I regionalni turcizam *maskara* 'šala, sprdnja, ismijavanje' (Klaić 1988: 853; Anić-Goldstein 1999: 821) arapskoga je podrijetla (< tur. *maskara*, *mashara* < ar. *māsħarā*).¹²²⁶ također ima značenje različito od znatno proširenijega i poznatijeg alotropa *maškara*, koji je venecijanizam (HER 2002: 717). Budući da su spomenuta turska i mletačka riječ homonimi različita značenja, predstavljaju lažni par koji postoji i između naših dijatopijskih varijeteta. Dodajmo da se u hrvatskoj alotropiji navedenim riječima pridružuje *maska*,¹²²⁷ a isto tako i treći homonim *maskara*, naziv za kozmetičko sredstvo koji se iz engleskoga proširio u europske jezike.

5. Nekoliko talijanskih turcizama preuzetih u hrvatski

5.1. U XV. stoljeću prekida se dotok riječi orijentalnoga podrijetla u talijanski. Kao što kaže Mancini (1994: 860): »L'incrinatura quattrocentesca blocca quel regolare flusso di idee, cose e parole provenienti dall'Islam che aveva improntato di sé l'Europa medievale«. U talijanski je nakon toga ušao mali broj turcizama, od kojih neke nalazimo i u hrvatskom, najčešće u primorskim dijalektima. Etimološki, a velikim dijelom i značenjski u kontinentalnom području odgovaraju im riječi preuzete iz turskoga.

5.2. Talijanska riječ iz pomorske terminologije *caicco* ili *caicchio* jest turcizam (tur. *kayik*), zabilježen u XVI. stoljeću (DISC 1997: 356), koji se proširio iz talijanskoga u druge europske jezike. Vrlo brzo ta je riječ ušla u francuski (fr. *caïque* < tal. *caicco*, Larousse 2002: 166).¹²²⁸ Već u XVII. stoljeću preuzeta je u engleski:¹²²⁹ engl. *caique*, *caïque* 'a light rowboat used on the Bosphorus; a sailboat used esp. in the eastern Mediterranean' (Webster 1076: 198). Dok je u portugalski također ušla iz francuskoga (port. *caïque* < fr. *caïque* < tal. *caicco* < tur. *kayik*, Portug. 2004: 273), u španjolskom rječniku određena je kao arabizam (šp. *caiqur* < ar. *caic*, VOX 1967: 292).

¹²²⁵ PONS (2002: I, 218) turski *takvim* prevodi na njemački kao *Kalender*. Škaljić (1966: 598) tumači da tur. *takvim* 'kalendar' dolazi od arapskoga *taqwim*, kojemu je osnovno značenje 'ispraviti, dotjerati'.

¹²²⁶ Usp. Škaljić (1966: 447) i Duden (1997: 444, s.v. *Maske*).

¹²²⁷ U hrvatskom je riječ *maska* germanizam. Njemački kao jezik davatelj odredio je njezin gramatički rod: hrv. *maska* ž. < njem. *Maske* ž. < fr. *masque*.m. Usp. Franolić 1976: 120; Gluhak 1993: 400, Ljubičić 2001-2002: § 2.2.4. i bilj 28.

¹²²⁸ Talijanska je riječ ušla u francuski u XVI. st. (usp. Hope 1971: 171).

¹²²⁹ Podatak iz ODE (1966: 135), gdje je zabilježeno značenje 'light boat used in the Mediterranean'.

Hrvatski *kaić*, *kajić* prilagodba je mletačkoga *caicio* (Miotto 1984: 40; Doria 1987: 110; Kosovitz 1880: 78).¹²³⁰ U standardnom jeziku taj pomorski termin označava brodić drvene građe bez kabine na dva vesla (Anić 2004: 538).

U našoj *Pomorskoj enciklopediji* (1976: III, 425) zabilježen je lik *kaik* u tri jasno precizirana značenja: 1. u prošlosti mali čamac što su ga galije nosile na palubi. Služio je za prijevoz posade ili putnika s broda kad bi se nalazio na sidru, 2. čamac na vesla, vrlo elegantnih linija, za prijevoz osoba na Bosporu. Često se naziva i "gondola Bospora". Vrlo je brz ali i nestabilan. Duljina mu iznosi 12-15 m; najveći dosežu i više od 20 m. Odnos duljine prema širini iznosi 5: 1, 3. portugalski *kaik* (*cahique*) ribarski je brodić, 12-15 m dug, a 3-4 m širok. Pokreće se veslima, ali ima i dva kratka jarbola s latinskim jedrima. Prednji je jarbol nagnut prema pramcu, a stražnji prema krmi. Na pramcu i krmi pokriven je palubom.

Postoji i četvrto značenje, u kojemu je *kaik* istoznačan nazivu *caïque*: obalni brodić s tri jarbola, veoma čvrsta i teška trupa, koji se upotrebljava duž normandijske obale između Yporta i Étretata (usp. *Pom. enc.* I, 666).

5.2.1. Naziv za plovilo o kojemu govorimo u hrvatskim se govorima pojavljuje kao talijanizam i kao turcizam. U hrvatsko-talijanskom rječniku Deanovića i Jerneja od natuknice *kaić*, obilježene kao regionalizam, šalje se na *kaik*. U Škaljićevu rječniku zabilježeni su likovi *kaik*, *kajik*, *kajak*. Intenzivnu isprepletenost višejezičnih utjecaja u hrvatskom, u ovom slučaju iz turskoga i talijanskoga, zorno ilustrira činjenica da Dragutin Antun Parčić u svom hrvatsko-talijanskom rječniku natuknicu *kaić*, *kaik* određuje kao talijanizam, te je na talijanski prevodi kao *caicco*, *schifo*, *palischermo*, a odmah kao sljedeću natuknicu, bez naznake jezika davatelja, navodi očiti turcizam *kaikdžija* – tal. *barcajuolo*, *tragittiere* (in *caicco*) (Parčić 1901: 317).

Dodajmo da je *kaik* kao tehnički termin u trećem značenju iz Pomorske enciklopedije vjerojatno semantička posuđenica iz portugalskoga, a u četvrtome iz francuskoga.

5.3. Posredstvom turskoga na Zapad su karavanskim putem prodirale perzijske riječi (Pellegrini 1972: 21). Vrlo je raširen europeizam *kiosk* (tal. *chiosco*, fr. *kiosque*, njem. *Kiosk*, engl. *kiosk*), podrijetlom perzijska riječ: perz. *kūshk* > tur. *kōşk* (Webster 1976: 777). Od perzijskoga značenja 'palača' preko turskoga 'sjenica u vrtu' nastao je današnji 'kiosk' na ulici (Spalatin 1990: 471). Klaić (1988: 690) navodi da je *kiosk* 'paviljon ili sjenica' i 'kućica za prodavanje neke robe na ulici'.

U hrvatskom riječ *kiosk* ima više značenja: 1. u južnoazijskoj i islamskoj arhitekturi, vrtna kućica, paviljon na stupovima 2. kućica za prodavanje kakve robe, ob. novina na ulici ili unutar veće ustanove (u predvorju bolnice itd.), a kao razgovorni termin koristi znači 'terminal koji daje informacije (npr. na kolodvoru, u muzeju i sl.); javni terminal' (Anić 2004: 570).

5.3.1. Skok (I, 361) napominje da po značenju europskom nazivu (njem. *Kiosk*, fr. *kiosque*) odgovara *čošak*, balkanski turcizam perzijskoga podrijetla. To je alotrop riječi

¹²³⁰ Za hrvatski *kaić* usp. Vidović 1984: 186. Boerio u rječniku venecijanskoga dijalekta bilježi likove *caichio* i *caechio* (Boerio 1856: 417).

kiosk, regionalizam koji označava 1. istaknut nadnesen dio kuće izgrađene u orijentalnom stilu; doksat, erker 2. ugao ulice 3. ugao sobe; kut, ugao, budžak (Anić 2004: 182).

Primjećujemo da se značenjem 'ugao, kut' naš turcizam udaljuje od inače usporedivih semantizama riječi *kiosk* i *čošak*. Skok (I, 361) opaža da su se pomiješale dvije različite perzijske riječi, koje se u turskom još razlikuju: perz. *gōšā* > tur. *kōše* 'Winkel, Ecke' i perz. *kūšk* 'Palast, Villa, Schloss' > tur. *kūšk* 'visoka veranda, ladnjak u bašti'. Na taj način riječ *čošak* nastavlja dvije različite turske riječi te joj u standardnom turskom odgovaraju *kōše* i *kōšk* (Browne 1990: 316, 318).

Riječi su izrazom veoma slične, a u značenju 'ugao, kut' tursku riječ *kōše* u našim govorima izravno nastavlja posuđenica *čoše* ili *čoša* (usp. Škaljić 1966: 197), koja također ima status regionalizma. Paretimološkom reinterpetacijom formalno sličnih riječi došlo je na unutarjezičnoj razini do polisemije posuđenice *čošak*, koja je značenjem 'kut, ugao' istoznačna s riječju *čoše*, *čoša*.¹²³¹ Na međujezičnoj razini nastao je djelomičan lažni par (*kōšk* vs. *čošak*) jer turska riječ nema značenja 'ugao, kut'.¹²³²

5.3.2. Hrvatskim alotropima *kiosk* i *čošak* valja dodati i homonim *čošak*₂, koji je preuzet iz mletačkoga. To je pomorski termin, zabilježen u Kućištu na Pelješcu, koji označava dio natpalublja: »na početku kasare, pri samim skalinama, zna koji put biti postavljen *čošak*, koji neki zovu pravilno *kiosk*; služi u iste svrhe kao i gabina, samo što nikad nije u njemu rōda; u *čošku* bi kapetan i skrivan jeli; *čošak* se razlikuje od gabine oblikom krova; dok gabina ima ravni ili polukružni krov, *čošak* je natkrovljen niskim i širokim stošcem«. ¹²³³ U standardnom talijanskom to značenje ima *chiosco* (Vidović 1984: 195). Vinja (1998: 117) kaže da je »*čošak* je u neku ruku *kiosk* na brodu« te da je to još jedan primjer orijentalnog elementa koji smo u Dalmaciji primili preko mletačkoga, jednako kao i *kaić*.

U talijanskom je *chiosco* u ovom značenju turcizam. Potvrđen je već krajem XVI. stoljeća, a pomorsko je značenje odatle prešlo u francuski: fr. *kiosque* 'construction élevée sur les passerelles des bateaux' (Vinja 1998: 117). Prijevodnu ekvivalenciju potvrđuje francusko-turski rječnik, u kojemu je fr. *kiosque* u ovom značenju prevedeno turskim *kaptan kōšku* (Sarac 1976: 893). Turskoj riječi *kōšk* u ovome značenju odgovara engleski izraz *afterdeck cabin* (Redhouse 1968: 680), a u njemačkom složenica *Achterdeckkabine* (Steuerwald 1974: 559).

5.4. Naš regionalizam *jelek* turska je posuđenica (< tur. *yelek*). Riječ je o etnološkom terminu koji označuje dio narodne muške i ženske odjeće bez rukava, tj. prsluk (HER 2002: 528). Skok (I, 771) objašnjava da je taj balkanski turcizam iz oblasti nošnje postao i europska riječ u krojačkim krugovima, gdje se raširila preko fr. *gilet* > *džilet* (Dubrovnik, Cavtat), a u Šibeniku je zabilježen lik *đilek*. No, važno je dopuniti da su naši likovi s početnim *đ* ili *dž* preuzeti iz talijanskoga, najčešće mletačkoga.

¹²³¹ Za partimološku reinterpetaciju paronima i homonima v. Ullmann 1952: 122-123).

¹²³² U modernom tursko- njemačkom rječniku turskoj riječi *kōše* odgovara njem. *Ecke*, a *kōšk* se prevodi kao (*größere*) *Villa; Aussichtsturmchen* (PONS 2003: I, 140).

¹²³³ Vidović u svom *Pomorskom rječniku* (1984: 195) navodi iz knjige Marka Pederina (sakupio, rkp.), *Narodni pomorski nazivi u Kućištu na Pelješcu*, Split, 1950. Vinja (1998: 117) prenosi isti citat iz Vidovićeve rada objavljena u u *Čakavskoj riči* 15, 1987, 1, 92.

Uz lik *đilet* u našim primorskim dijalektima imamo i venecijanski deminutiv *điletin* (usp. Gačić 1979: 117). Taj oblik nalazimo u dalmatinskom mletačkom dijalektu (*gilè* ili *giletin* 'panciotto', Miotto 1984: 88) i u tršćanskom: *giletin* 'piccolo gilè' (Doria (1987: 268).

U hrvatskom postoji i oblik *žilē*, u kojemu Franolić (1976: 214) prepoznaje francuku riječ prenesenu preko njemačkoga: hrv. *žilē* < njem. *Gilet* < fr. *gilet*.

5.4.1. Prema Hopeu talijanski je naziv *gilè*, *gilet* preuzeo iz francuskoga u XIX. stoljeću, a u francuskom je to prilagodba španjolske riječi *jileco*, od turskoga *yelek* (Hope 1971: 496-497). No, turska je riječ imala ranije reflekske u talijanskim likovima *giulecco*, *giulecca*, *gilecco* (Cortelazzo-Zolli 2000: 659). Krajem XIX. stoljeća francuska riječ dolazi zajedno s francuskim modnim odjevnim predmetom, rabi se »un vocabolo francese perché di Francia viene la cosa, e mutata e rimutata ogni sei mesi sul figurino delle mode«¹²³⁴.

5.5. U Anićevu rječniku hrvatskoga jezika upisana su tri značenja regionalizma *šerbe* n. ili *šerbet* m.: 1. istočnjačko osvježujuće piće od vode, šećera ili meda, te mirodija 2. uzavrela voda u šerbetluku pripremljena za kuhanje kave 3. ukuhan šećer kojim se zalijevaju slatke pite.

Navedena je riječ balkanski turcizam arapskoga podrijetla. Njezin je alotrop talijanizam *sorbet*, koji Skok (III, 388) bilježi za Rab (< tal. *sorbetto*). Naime, turska riječ *şerbet* doživjela je u talijanskom zanimljivu preobliku. Početkom XVII. stoljeća zabilježena je u predvidljivoj prilagodbi *scerbetto*, da bi se zatim preobličila u *sorbetto* (Pellegrini 1972: 36).¹²³⁵ Ta je riječ nastala peretimološkim oslanjanjem na *sorbire* 'srkati'¹²³⁶ od turskoga *şerbet* 'piće', imenice izvedene od perzijskog etimona *sharab* (De Mauro-Mancini 2000: 2006).

Ta je riječ nekoć u talijanskom označavala osvježujući napitak kakav su pili Turci, tj. šerbet. U tome je značenju ušla i u francuski: fr. *sorbet* 'refreshing drink, sherbet' (Hope 1971: 222). U njemačkom je *Sorbet* ili *Sorbett* istoga značenja kao *Scherbett* (Wahrig 2000: 1169). Danas u talijanskom *sorbetto* označava vrstu sladoleda: 'gelato preparato semplicemente con acqua, zucchero e succo di frutta, a cui a volte si aggiunge la vodka' (DISC 1997: 2549). Također u francuskom *sorbet* 'entremets glacé à base de sirop de sucre, d'une purée ou d'un jus de fruits, d'un vin ou d'une liqueur qui lui donne son parfum' (Larousse 2002: 951). Francuska riječ u XIX. je stoljeću ušla u engleski, gdje danas ima značenje kao u suvremenom talijanskom i francuskom, 'a usu. fruit-flavored ice served as a dessert or between courses as a palate refresher' (Webster 2003: 1191).

Sorbet je danas dio uobičajenih jelovnika, a proizvodi se i tvornički. Na jednom od naših sorbeta (proizvođač *Ledo*, Zagreb) čitamo: »Voćni desert s narančom obogaćen sirupom od crvene naranče / voćni desert s brusnicom i malinom obogaćen sirupom od maline«.

¹²³⁴ Iz pisma L. Settembrinija iz 1887., navedena u Cortelazzo-Zolli 2000: 659.

¹²³⁵ Prema Hopeu riječ *sorbetto* postojala je već u XVI. st. i u istom je stoljeću ušla i u francuski (Hope 1971: 222).

¹²³⁶ Zanimljivo je da se hrvatski onomatopejski glagol *srkati* na Krku pojavljuje u obliku nastalom pučkom etimologijom, također oslanjanjem na talijanski glagol *sorbire*: npr. *posrbati mleko*. Usp. Skok III, 223.

6. Nekoliko turskih talijanizama preuzetih u hrvatski

6.1. Zanimljivo je da između turskih riječi koji su ušle u balkanske jezike nalazimo i nekolicinu onih koje su romanskoga podrijetla. Ovdje nas zanimaju turski talijanizmi koji su u hrvatski ušli preko turskoga jezika, to jest kao turcizmi.

Hrvatska riječ *trampa* 'zamjena, razmjena predmeta ili dobara' jedan je od brojnih balkanskih turcizama, a spada u one znatno rjeđe koji su talijanskoga podrijetla. Od talijanskoga *tramuta*, postverbala od *tramutare*, disimilacijom $t - t > t - p$ nastala je turska prilagodba *trampa* (Skok III, 490).¹²³⁷ Od posuđene turske imenice u hrvatskom je izveden i glagol *trampiti*.

6.2. Turska riječ *dümen* 'kormilo' preuzeta je iz talijanskoga (< tal. *timone*). Banfi (1985: 105) navodi njezine prilagodbe: albanski *dymén*, bugarski *djumen*, srpski *dumen*. U tom balkanskom turcizmu krije se levantinski venecijanizam (< ven. *timon*). *Dumen* je danas je u hrvatskom regionalni etnološki termin (Anić-Goldstein 1999: 331).

Navedeni turcizam talijanskoga podrijetla znatno je zastupljen u našoj leksikografiji sve do naših dana, premda se danas u standardnom jeziku više ne rabi. Riječ je o alotropu venecijanizma *timun*, koji je u hrvatskom potvrđen već u XIII. stoljeću.¹²³⁸ Zanimljivo je da je Vitezović u svom *Lexicon Latino-illyricum* izbjegavao *timun*, riječ proširenu u njegovu kraju, jer je znao da je tuđica, dok je za turcizam vjerovao da je hrvatska riječ (Vinja 1998: 135). U Belostenčevu hrvatsko-latinskom rječniku, kojemu je cilj objedinjenje hrvatskih narječja, čitamo *korman*, *timun*, *dumen*. Parčić je uvrstio *dumen* u svoj rječnik i obilježio ga zvjezdicom kao turcizam (Parčić 1901: 139), a istu riječ nalazimo još uvijek i u suvremenom hrvatsko-talijanskom rječniku Deanovića i Jerneja (1994: 184): *dumen* – tal. *timone* (*della nave*).

6.3 Turcizam *berber(in)* 'brijač' regionalna je zastarjelica koja postoji i u srpskom jeziku (HER 2002: 104). Turska riječ *berber* (usp. *Türkisch-Deutsch* 2002: 25) prilagođena je talijanska riječ *barbiere*, odnosno mletačka *barbier*.¹²³⁹ Hrvatski kajkavski lik, koji bilježi Belostenec, može biti prilagodba njemačkoga galicizma *Barbier*, koji u njemačkom postoji od XIV. stoljeća (nj. *Barbier* < fr. *barbier*, Kluge 2002: 90). Za razliku od Klugeova, u Dudenovu etimološkom rječniku stoji «durch roman Vermittlung (it. *barbiere*, fr. *barbier*)» (Duden : 65); no u svakom slučaju riječ potječe od srednjovjekovnog latinskog *barberius*, izvedenice od *barba* 'brada'. U hrvatskim primorskim govorima odgovara mu talijanizam/venecijanizam *barbir*, *barbijer*.

6.4. Mletačka riječ *marangon* (Miotto 1984: 113) dala je hrvatski dijalektizam *marangun*, koji je proširen duž cijele naše jadranske obale. U Škaljićevu rječniku nalazimo turcizam *marangoz*, *marangoždžija* 'rezbar u drvetu'. I u suvremenom turskom

¹²³⁷ Usp. i Škaljić 1966: 621; HER 2002: 1343. U suvremenom turskom *trampa* 'barter, exchange' (Redhouse 1968: 1185).

¹²³⁸ Za različite hrvatske likove mletačkoga *timon* usp. Vidović 1984: 460.

¹²³⁹ Usp. Boerio 1856: 63; Škaljić 1966: 138; Skok I, 111.

marangoz znači 'Schreiner, Tischler' (PONS 2003: 152). Neosporno je riječ o prilagodbi iste venecijanske riječi koju nalazimo u primorju.

6.5. Premda je naš turcizam *sk(e)rlet* perzijskog podrijetla, njezin turski model zapravo je prilagođena talijanska riječ: *iskerlet* < tal. *scarlatto* (usp. Škaljić 1966: 568),¹²⁴⁰ što pokazuje i njezino prvo značenje, vezano za civilizacijski sadržaj Mletaka: 'stara venecijanska crvena i veoma sjajna čoha' (Škaljić 1966: 568).

7. Zaključne napomene

7.1. Uspostavljajući leksičke međujezične podudarnosti kontaktološki je relevantno otkriti put pritjecanja leksičkih elemenata. Kao što je mletačka dominacija na istočnoj obali Jadrana odredila dotok velikog broja mletacizama, a njemačko-austrijska pogodovala prodoru germanizama u naše sjeverne krajeve, tako je i prestiž turskoga jezika doveo do prihvaćanja brojnih turcizama.¹²⁴¹ Budući da se od jezika davatelja počesto preuzimaju u lančanom prijenosu i njihovi aloglotemi, u hrvatske su govore zajedno s izvornim riječima jezika davatelja ulazile i riječi koje su ti jezici prethodno posudili iz drugih jezika. Na taj su način talijanski, njemački i turski obavljali važnu funkciju posredovanja u preuzimanju i širenju riječi iz jezika s kojima nismo bili u izravnu dodiru.

7.2. Između velikoga broja posuđenica koje su u hrvatski jezik ulazile za višestoljetnih kontakata s germanskom, romanskom i orijentalnom civilizacijom naveli smo nekoliko riječi koje su u hrvatske dijalekte preuzete iz svih triju navedenih civilizacijskih struja, a istoga su etimona (npr. *šarlah*, *škarlatina*, *skrlet*). Za razliku od alotropa različitih značenja poput *takvim* – *takuin*, alotropski geosinonimi na poseban način pokazuju kako isti izvanjezični sadržaj u raznim dijatopijskim varijetetima dobiva ime iz različitih jezika davatelja, ovisno o političkom i kulturnom utjecaju narodā koji te jezike govore.

7.3. Za proučavanje leksičkoga sloja orijentalnoga podrijetla u talijanskom jeziku zanimljiva je usporedba s iberoromanskim jezicima, jer otkriva da su leksemi arapskoga i perzijskoga podrijetla – osim izravnim prodorom preko jezika pomorskih sila Venecije, Genove i Pise – često u talijanski ulazili preko španjolskoga. Ne smiju se zanemariti ni podudarnosti toga etimološkoga sloja talijanskoga rječničkog blaga s jezicima Balkanskoga poluotoka, odakle su također u talijanske varijetete pritjecali leksički elementi arapskoga i perzijskoga podrijetla.¹²⁴² Pojedine turske riječi prodrle su u talijanske govore izravno. Analizirajući talijanske orijentalizme koji su ušli u hrvatski, a

¹²⁴⁰ Usp. i Skok III, 258. ODE (1966: 795) također tumači da »the It. form is prob. the source of modGr., Slav., and Turkish forms«.

¹²⁴¹ Usp. Vidović 1993 : 238, gdje autor kritički prikazuje Skokovu knjigu "Od koga naučiše Jugoslaveni pomorstvo i ribarstvo?" (*Jadranska straža*, Split, 1933).

¹²⁴² Za talijansko-balkanske podudarnosti leksičkih elemenata orijentalnoga podrijetla v. Pellegrini 1971: 30-41 i posebno radove Cortelazza i Pellegrinija navedene u Pellegrini 1971: 31-32.

istoga su etimona kao naši kontinentalni turcizmi, izdvojili smo nekolicinu talijanskih turcizama koje smo mi preuzeli.

7.3.1. Uočili smo da dijalektizam *čošak* objedinjuje značenja dvaju turskih leksema, a do te je polisemije došlo paretimološkom reinterpretacijom homonima *čošak*₁ (< tur. *köşk*) i *čošak*₂ (< hrv. *čoše* < tur. *köşe*), odnosno poistovjećenjem dviju sličnih riječi. Uslijed toga ta je riječ djelomičan lažni par turske riječi *köşk*. Kao dokaz težnje za jezičnom motivacijom navedimo tumačenje iz hrvatskoga rječnika po kojemu je *čoše* regionalizam sa značenjem 'mali čošak', pa ispada da je ta riječ nastala od *čošak*, umjesto obratno.¹²⁴³

7.4. Na kraju smo naveli pokoji slučaj kad je turski posredovao ulasku talijanizma u hrvatski (talijanski > turski > hrvatski, npr. hrv. *trampa*). Dok talijanski turcizmi i općenito orijentalizmi koji su ušli u hrvatski svjedoče o neposrednom utjecaju talijanskoga jezika i kulture te imaju status talijanizama, turske riječi talijanskoga podrijetla predstavljaju hrvatske turcizme, koji govore o sferi turskoga kulturnog utjecaja. Kažimo na kraju kako nas navedeni turski talijanizmi upozoravaju da je neispravno turcizme pojednostavnjeno zvati orijentalizmima ne samo zato što je to znatno širi i neprecizan termin,¹²⁴⁴ nego i zbog toga što spomenute talijanske riječi koje su postale dio leksika turskoga jezika nedvojbeno ne mogu biti ubrojene u tu skupinu.

Navedena djela:

Anić, Vladimir (⁴2004): *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* [priredila Ljiljana Jojić]. Zagreb: Novi Liber.

Anić, Vladimir - Goldstein, Ivo (1999): *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Novi Liber.

Babić, Stjepan (1986): *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti / Globus.

Banfi, Emanuele (1985): *Linguistica balcanica*. Bologna: Zanichelli.

Bellostencz, Joannes (1740): *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium*. Zagrabiae: Typis Joannis Baptistae Weitz.

Boerio, Giuseppe (²1856): *Dizionario del dialetto Veneziano*. Venezia: Giovanni Cecchini [ristampa anastatica, Firenze: Giunti, 1998].

¹²⁴³ Anić 2004: 182, isto i u rječniku stranih riječi Anić-Goldstein 1999: 250. Znači da se osjeća kao da je *čoše* izvedenica od *čošak*, poput npr. *magare* dodatkom sufiksa *-e* od *magarac* (usp. Babić 1986: §447).

¹²⁴⁴ U talijanskoj lingvistici *orijentalne posuđenice (prestiti orientali)* označavaju riječi preuzete iz arapskoga, parzijskoga, turskoga, hebrejskoga i staroindijaskoga. Mancini (1994: 825) ističe kako »più che di una definizione geografica, si tratta in questo caso di una accezione ideologica del termine Oriente, inteso nel senso di una realtà estranea ma contigua all'Europa con cui la cultura occidentale si è confrontata per millenni«, jer je u pojedinih autora terminu *orijentalan (orientale)* sinonim *arapsko-islamski (arabo-islamico)*.

Browne, Wayles (1990): "Turkisms in the Balkans: True and False Friends", u: *Languages in Contact. Proceedings of the Symposium 16.1. of the 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Zagreb, july 25-27, 1988*, Zagreb: Institute of Linguistics / Faculty of Philosophy, University of Zagreb, 314-322.

Cortelazzo, Manlio – Zolli, Paolo (²2000): *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.

Čaušević, Ekrem (2000): "Tri katolička teksta na turskome jeziku iz Bosne i Hercegovine", u: *Trava od srca. Hrvatske Indije II*. [ur. Ekrem Čaušević et alii]. Zagreb: Sekcija za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 145-190.

Čaušević, Ekrem (2005): "Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (II)", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54/2004, Sarajevo, str. 17-50.

Deanović, Mirko – Jernej, Josip (⁹1994): *Hrvatsko–talijanski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

De Mauro, Tullio – Mancini, Marco (2000): *Dizionario etimologico*. Milano: Garzanti Linguistica.

DISC (1997): *DISC. Dizionario Italiano Sabatini - Coletti*. Firenze: Giunti Gruppo Editoriale.

Doria, Mario (1987): *Grande dizionario del dialetto triestino storico etimologico fraseologico* [con la collaborazione di Claudio Noliani]. Trieste: Edizioni "Il Meridiano".

Duden (1⁹⁹⁷): *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich: Dudenverlag.

Franolić, Branko (1976): *Les mots d'emprunt Français en croate*. Paris: Nouvelles Éditions Latines.

Gačić, Jasna (1979): "Romanski elementi u splitskom čakavskom govoru", u: *Čakavska rič*, IX, 1/1979, pp. 3-54; *Čakavska rič*, 2/1979, pp. 107-155.

Gačić, Jasna (2004): *Etimološka i leksikološka obradba kuhinjskih i kuharskih naziva romanskog (dalmatskog, mletačkog, talijanskog i drugih) podrijetla u Dalmaciji*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Gluhak, Alemko.1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.

HER (2002): *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.

Hope, Thomas E. (1971): *Lexical Borrowing in the Romance Languages. A Critical Study of Italianisms in French and Gallicisms in Italian from 1100 to 1900*. I–II. New York: New York University Press.

Kappler, Matthias (2002): *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens. Band 1: Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens* [herausgegeben von Miloš Okuka unter Mitwirkung von Gerald Krenn]. Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, str. 817-834.

Klaić, Bratoljub (1988): *Rječnik stranih riječi: tudice i posuđenice* [priredio Željko Klaić]. Zagreb: Nakladni zavod MH.

Kluge, Friedrich (2002): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. [bearbeitet von Elmar Seebold. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage], Berlin / New York: Walter de Gruyter.

Kosovitz, Ernesto (1889): *Dizionario-vocabolario del dialetto triestino e della lingua italiana* [edizione emendata ed accresciuta]. Trieste: Tipografia Figli di C. Amati.

Kovačević, Marko (2000): "Duvanjski govor i njegove posebnosti", u: *Duvanjski zbornik. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa "Duvanjski kraj kroz povijest", Tomislavgrad, 6-7. srpnja 2000.* [ur. Jure Krišto]. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, zajednica Duvnjaka Tomislavgrad / Tomislavgrad: "Naša ognjišta", str. 493-511.

Larousse (2002): *Le petit Larousse 2003*. Paris: Larousse.

Lisac, Josip (2003): *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.

Ljubičić, Maslina (2000-2001): "Sul ruolo del tedesco nella formazione dei falsi amici croato–italiani", u: *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, XLV-XLVI/2000-2001,

Ljubičić, Maslina (2002): "Hrvatsko-talijanski lažni parovi: standardni jezik i dijalekt", u *Filologija*, knjiga 38-39, str. 19-31.

Malić, Dragica (1997): "Razvoj hrvatskoga književnog jezika", u: Eugenija Barić et alii, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

Malinar, Smiljka (2002-2003): "Italiano e croato sulla costa orientale dell'aadriatico. Dai primi secoli all'Ottocento (I)", u: *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, XLVII-XLVIII, str. 283-309.

Mancini, Marco (1994): "Voci orientali ed esotiche nella lingua italiana", u: Luca Serianni – Pietro Trifone (ur.), *Storia della lingua italiana. Volume terzo: Le altre lingue*. Torino: Einaudi, str. 825-879.

- Marello, Carla (1996): *Le parole dell'italiano. Lessico e dizionari*. Bologna: Zanichelli.
- Merriam-Webster (¹¹2003): *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*. Springfield: Massachusetts.
- Migliorini, Bruno – Baldelli, Ignazio (⁵1971): *Breve storia della lingua italiana*. Firenze: Sansoni.
- Miotto, Luigi (1984): *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*. Trieste: Edizioni LINT.
- Moguš, Milan (1998): *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Muljačić, Žarko (1997-1998): "Tri težišta u proučavanju jezičnih elemenata 'stranog' porijekla", u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23-24, str. 265-280.
- ODE (1966): *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Edited by C. T. Onions. With the assistance of G. W. S. Friedrichsen and R. W. Burchfield. Oxford: At the Clarendon Press.
- Parčić, Dragutin A. (1901): *Rječnik hrvatsko-talijanski. Treće popravljeno i pomnoženo izdanje*. Zadar: Narodni list [pretpisak Artresor, Zagreb, 1995].
- Pellegrini, Giovan Battista (1972): *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia*, I-II, Brescia: Paideia editrice.
- PONS (2002): *PONS Standardwörterbuch. I: Türkisch-Deutsch. II: Deutsch-Türkisch*. Barcelona / Budapest / London / Posen / Sofia / Stuttgart: Ernst Klett Verlag.
- Portug. (2004): *Dicionário da língua portuguesa*. Porto: Porto Editora.
- Redhouse (1968): *Redhouse yeni Türkçe-İngilizce sözlük*. New Redhouse Turkish-English Dictionary [editörler V. Bahadır Alkim et al.]. Istanbul: Redhouse.
- Rosamani, Enrico (²1999): *Vocabolario giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalconese*, Trieste: LINT [prima ediz. Bologna: Capelli, 1958; prima ristampa Trieste: LINT, 1990].
- Samardžija, Marko (2004): *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika* [drugo, prošireno izdanje]. Zagreb: Sveučilišna naklada.
- [Sarac, Tahsin](#) (1976): *Büyük Fransızca-Türkçe sözlük. Grand dictionnaire français-turc*. Istanbul: Adam.
- Skok, Petar (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I-IV. [uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, surađivao u predradnjama i priredo za tisak Valentin Putanec]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Spalatin, Krsto (1990): *Peterojezični rječnik europeizama. Kako se prevode hrvatske nepravne srodnice na engleski, francuski, njemački, talijanski i druge jezične poteškoće*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Steuerwald, *Türkisch-Deutsches Wörterbuch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz / Istanbul: ABC Kitabevi A. Ş.

Škaljić, Abdulah (1966): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: "Svjetlost" izdavačko preduzeće.

Ullmann, Stephen (1952): *Précis de sémantique française*, Berne: Éditions A. Francke S. A.

Vidović, Radovan (1984): *Pomorski rječnik*. Split: Logos.

Vidović, Radovan (2002): "Pregled povijesti rada na sakupljanju i obradi hrvatske pomorske terminologije (od početka do drugog svjetskog rata)", u knjizi R. Vidović, *Jadranske leksičke studije*, Split: Književni krug, str. 215-246.

Vinja, Vojmir (1998): *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. Knjiga I: A-H, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Školska knjiga.

VOX (1967): Gili Gaya, Samuel, *Diccionario general ilustrado de la lengua Española*. Barcelona: Bibliograf, S. A.

Wahrig, Gerhard (2000): *Deutsches Wörterbuch* [neu herausgegeben von Dr. Renate Wahrig-Burfeind]. Gütersloh / München: Bertelsmann Lexikon Verlag.

Webster (²1976): *Webster's New World Dictionariy of the American Language*, Cleveland – New York: William Collins and World Publishing Co.

Zingarelli, Nicola (2005): *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli

SAZETAK/ABSTRACT

TALIJANSKI TURCIZMI – POSUĞENICE U HRVATSKOM - ENGLISH TITLE: TURKISH LOANWORDS IN ITALIAN – ITALIAN LOANWORDS IN CROATIAN

Turcizmi i općenito orijentalizmi nisu prodirali u hrvatski samo izravno iz turskoga, nego i preko talijanskoga. Prema načelu neposredne etimologije, mjerodavnom u proučavanju jezičnih kontakata, u izlaganju će se pozornost usmjeriti na takve hrvatske

talijanizme koji u talijanskom predstavljaju turcizme. Ponekad u hrvatskim govorima, ovisno o jeziku iz kojega je preuzeta, susrećemo više refleksa iste riječi. Takve posuđenice mogu dovesti do nastanka polisemije ili homonimije. Na međujezičnoj razini otkrivamo lažne parove ako se podrijetlom identične riječi semantički ne podudaraju. Za razliku od talijanskih turcizama koji u hrvatskom imaju status talijanskih posuđenica, na kraju se navodi i pokoji primjer turskih talijanizama koji su u hrvatski ušli kao turcizmi.

*

Turkish or, generally speaking, oriental words entered the Croatian language not only directly, but through Italian or Venetian as well. According to the principle of etymologia proxima (near-etymology), relevant in studying language contacts, we will focus upon such Croatian Italianisms, which in Italian represent Turkish loanwords. Sometimes several reflexes of the same word are to be found in different Croatian dialects. Such borrowings can give rise to polysemy or homonymy. On the interlinguistic level false pairs appear when etymologically same words do not coincide semantically. Finally, as a counterpart to Turkish loanwords in Italian, which have the status of Italian loanwords in Croatian, some examples of Turkish Italianisms which have penetrated the Croatian language as Turkish loanwords will also be given.

**FUNKCIJA TURCIZAMA¹²⁴⁵ U JEDINCU I LEGENDI O ALI-PAŠI
ENVERA ČOLAKOVIĆA**

¹²⁴⁵ U literaturi novijeg datuma sve se češće upotrebljava termin orijentalizmi. Međutim, kako se radi o leksici koja je do nas došla posredstvom turskog jezika, kod nas je još uvijek prisutan i termin turcizmi. U orijentalizme/turcizme svrstavaju se sve riječi koje su porijeklom iz arapskog, perzijskog i turskog jezika, riječi koje su porijeklom hebrejske, grčke, latinske i sl., a do nas su došle posredstvom primarno turskog jezika, ali i arapskog i perzijskog, kao i riječi koje sadrže makar jedan element (najčešće sufiks) orijentalnog porijekla.

Prof. dr. Hasnija MURATAGIĆ-TUNA
Filozofski fakultet u Sarajevu

Enver Čolaković je poznati bosanskohercegovački pisac. Nije rođen u Bosni, ali je gotovo cjelokupno svoje djelo podredio Bosni. Rođen je u Budimpešti 27. maja 1913, a umro u Zagrebu 18. augusta 1976. godine. Školovao se u rodnoj Budimpešti, ali i u Sarajevu i Beogradu. Diplomirao je povijest u Zagrebu. Do kraja Drugog svjetskog rata živio je i književno djelovao u Sarajevu i Budimpešti. Poslije tragične pogibije oba roditelja, oca Vejsilbega i majke Ilone-Fatime, u bombardiranju Sarajeva, seli se u Zagreb, u kojem ostaje sve do svoje smrti. Bio je vrlo produktivan pisac. Napisao je veliki broj djela. Međutim, samo su neka bila dostupna čitateljskoj publici, jer decenijama ovaj pisac nije mogao ništa objaviti, iako je u književnost ušao na velika vrata. Matica hrvatska 1944. godine objavljuje najpoznatije Čolakovićevo djelo – roman *Legenda o Ali-paši*, zato što je za roman Čolaković dobio nagradu Matice hrvatske; proglašen je najboljim (hrvatskim /?/) romanom 1943. godine. Čitateljska publika i književna kritika roman je prihvatila s oduševljenjem. Literarni uspjeh u ratnim godinama (43. i 44) postat će kasnije uzrokom patnje i stradanja ovoga pisca. Poslije pedeset jedne godine (2005), opet u Zagrebu, *Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske* objavljuje Čolakovićev roman *Jedinac*. Dakle, prvi razlog zašto smo izabrali pomenute romane jeste taj da su oba objavljena u Zagrebu, ali to nije i jedini razlog. Naime, o romanu *Legenda o Ali-paši* pisali su brojni kritičari: Julije Benešić, Stanko Lasić, Nihad Agić, Grgec, Marković, Smerdel, Jurčić, Handžeković, Čengiđ, Donat i drugi. Ipak, o cjelokupnom djelu Envera Čolakovića književna historija, kritika i nauka o književnosti još uvijek nisu izrekle svoj estetski i kritički sud.¹²⁴⁶ Jedno je sigurno, *Legenda o Ali-paši* smatra se najljepšim romanom muslimanske književnosti, kako tvrdi Džemaludin Latić (*Preporod* 1990. godine; 15. II 1990, 4 /468/, 12-13¹²⁴⁷), odnosno Nihad Agić, kao i gotovo svi proučavaoci ovoga djela.

Bio je to glavni razlog što smo se odlučili za analizu turcizama baš ovog djela Envera Čolakovića. S druge strane, Čolakovićev *Jedinac* interesantan je po tome što je to naš prvi roman u stihu. Čolaković je *Jedinca* počeo pisati davne 1947. godine, završio ga je 1962, a svoje prvo izdanje doživljava tek 2005. „U starijoj i novijoj bosanskohercegovačkoj književnosti roman u stihovima 'Jedinac' – na kojem je Čolaković radio petnaest godina – posve je jedinstvena pojava već samom činjenicom da je to naš prvi roman u stihovima.“¹²⁴⁸ Roman sadrži 13 500 stihova. Pored ovih romana Enver Čolaković je napisao i druge romane, kao i druge oblike književnog stvaralaštva (pisao je poeziju, novelistiku, drame, eseje, ali i stručnu literaturu). Bavio se i prevodilaštvom. Prevodio je s mađarskog, njemačkog, a zajedno s profesorom Mirom Šunjić, i s engleskog jezika, uglavnom poeziju.¹²⁴⁹ Trideset godina objavljivao je u skoro

¹²⁴⁶ N. Agić, *Legenda kao noseća struktura svijeta* (predgovor u knjizi *Legenda o Ali-paši*, Muslimanska književnost XX vijeka, I-XXV, knj. 13, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 5-19). Isti tekst objavljen je i u knjizi *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Knj. 4, *Novija književnost – proza /;* priredio Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, 421-429.

¹²⁴⁷ Dž. Latić, *Najljepši roma muslimanske književnosti*.

¹²⁴⁸ R. Hadžiefendić-Parić, u predgovoru, „*Jedinac*“ *est arrivé!*, Bošnjačka zajednica Hrvatske, Zagreb, 2005, 9.

¹²⁴⁹ Pored pomenutih romana Enver Čolaković je napisao i romane: *Žuti karanfili* (1932), rukopis je izgubljen i neobjavljen; *Melun* (1935/36), objavljeni su samo neki fragmenti romana u *Hrvatskoj reviji* i

svim književnim revijama. Za svoj prevodilački rad s mađarskog i njemačkog jezika dobio je plaketu Mađarske *Pro Litteris Hungaricis*, *Petőfi-plaketu* i visoko odlikovanje *Predsjednika Republike Austrije – Austrijski Križ Časti za znanost i umjetnost I reda* (1970).

Vašno je napomenuti još i to da Čolakovićeve literatura oživljava tek poslije njegove smrti. Njegov, najpoznatiji roman *Legenda o Ali-paši* danas je u našim školama obavezna lektira. Čolakovićeve poetika sve više zanima ljubitelje lijepe riječe, ali i naučnike. Poznato nam je da Emsud Sinanović radi, moguće da je i završio, doktorsku disertaciju o poetici ovoga pisca, koju je prijavio na Zagrebačkom sveučilištu. Esad Čolaković, sin poznatog pisca, sačinio je bibliografiju radova svoga oca. Bibliografija sadrži preko 400 jedinica. Najveći dio Čolakovićeve ostavštine još uvijek nije objavljen. Nauka o jeziku i nauka o književnosti, vjerujemo, imat će puno toga da kaže o književnom stvaralaštvu Envera Čolakovića.

Treći razlog koji nas je naveo na izbor pomenutih Čolakovićeve romana leži u tome što se radnja oba romana vezuje za isti prostor – Bosnu, odnosno Sarajevo. U romanima je donekle određeno i vrijeme. U *Jedincu* se govori o Bosni nakon Prvog svjetskog rata. A ono što sadrži *Legenda o Ali-paši* događa se u neko *davno doba*.

Sasvim je prirodno, čak i poželjno, da pisac likove karakterizira jezikom, odnosno da likovi govore onako kako se govori(lo) u Sarajevu. Umjetnik, živeći na određenom prostoru i u određenom vremenu, crpi sve elemente njihove materijalne i duhovne kulture, a oni mu služe kao umjetnički potencijal koji ugrađuje u djelo. Jedan od najvažnijih jeste jezik. Čolaković vrlo lijepo uspostavlja jedan neposredan, rekli bismo lirski odnos između čovjeka i ambijenta u kojem bitiše. Čolaković ima puno posmatračkog dara, bira i kombinira brojne jezičke jedinice kojima stvara skladnu kombinaciju sadržaja i forme. On pronalazi najbolja jezička rješenja kojima djeluje na čitatelja. To znači da se romani ne mogu niti doživjeti niti spoznati odvojeno od njihovog jezika. Jezik u kojem je strukturirano književno djelo karakterizira se specifičnim relacijama jezičkih elemenata. Relacije među njegovim elementima daju književnom djelu karakter organizacije višega reda. Slika jezikom stvorena u književnom djelu dobija konkretnu upečatljivost, samim tim odražava punu, zanimljivu i uvjerljivu predstavu o ambijentu koji se prikazuje.

Nećemo se baviti širom analizom jezika i stila Envera Čolakovića, nećemo posmatrati sve jezičke jedinice i njihove odnose, jer, dušu jednoga pjesnika treba tražiti u riječima koje se često ponavljaju u njegovom djelu. Zato smo u ovom radu sebi postavili skroman zadatak da ispitamo funkciju turcizama u *Jedincu* i *Legendi o Ali-paši*,

Misli; Knjiga majci (1942), *Mali svijet* (1947/48); *Rasap*, nedovršen roman u četiri knjige. Napisao je nekoliko zbirki lirike. Do sada je u posebnoj knjizi objavljen njegov ciklus: *Mahniti ples boja*; zatim, nekoliko pripovjedaka i novela: *Iz Bosne ponosne* (zbirka od šesnaest pripovjedaka, neobjavljena), *Mujića Hanka* (kratak roman, objavljen u nastavcima u sarajevskom *Novom beharu*, 1942); *Lokljani* (zbirka od deset novela); *Spirale* (zbirka od osam novela, pisana 1967-70). Pisao je i drame: *Spasite dijete*; *Moja žena krpi čarape*. Objavio je niz eseja o mađarskoj poeziji, stručne članke iz oblasti matematike. Pisac je i udžbenika *Teorija skupova*, Zagreb, 1968. Bavio se i prevodilaštvom. S njemačkog jezika prevodio je Schillera, Goethea, i još velikiki broj savremenih pjesnika Austrije; drame *Razbojnici* (Schiller), *Emila Galloti*, *Mudri Nathan* (Lessing), knjige o dramaturgiji: *Hamburška dramaturgija*; *Majstori pjevači* (opera R. Wagner), *Opsadno stanje* (A. Camus /opera Milka Kelemen/). S mađarskog jezika preveo je *Antologiju mađarske poezije*, te nekoliko mađarskih pisaca (Ervin Šinko, Fernec Sánta, István Benedek). Neka njegova djela su prevedena na mađarski, njemački i turski jezik.

jednostavno zato što se oni četo ponavljaju u romanima. Već prvim čitanjem, lahko se može uočiti da su oba romana impregnirana ovim leksičkim slojem, inače karakterističnim za bosanski jezik.

U ispitivanju smo išli putem analize ovih jezičkih elemenata u sistemu govora svih ličnosti i utvrđivanja njihovog udjela i značaja u individualizaciji likova.¹²⁵⁰ Pri tome smo stalno vodili računa o velikoj ulozi koju u svakom posebnom slučaju ima kontekst (jezičko okruženje u kojem se ove lekseme javljaju) u njihovom punjenju najrazličitijim nijansama značenja.

Krenut ćemo redom. Rekli smo da je u romanima jasno imenovan prostor gdje se radnja događa. Središte svih događanja je Sarajevo i njegova okolina. Otuda se u romanima pominju Šeher, Baščaršija, Kazazi, Sumbul-mahala, Bembaša, Mejtaš, Kazandžiluk itd. Dakle, konkretni dijelovi grada i konkretna imena ulica. Očito je to Čolakoviću bilo malo za konkretizaciju prostora pa je *Legendu o Ali-paši* upotpunio još na jedan način. Kako je riječ o priči trinaestogodišnjeg dječaka koji u ispovjednom tonu otvara roman i traži od čitaoca da razumije njegovu mladalačku nedosljednost u pričanju, u kojem nema hronologije, historijske tačnosti, godina, datuma, historijskih ličnosti, logike u razumijevanju događaja, pisac (ili izdavač /?/) došao je na ideju da u romanu prikaže nekoliko crteža starog Sarajeva (ilustrirao ih je Hamid Dizdar) i da onome što je je samo hikjaja, legenda, da onome što je nekada moglo i biti, ali nije bilo, nego je sve rodila mašta naših dobrih djedova i pradjedova, pri dimu žuta tutuna i mirisu crne kahve – dā realan okvir, obilježi mjesto događaja – Sarajevo. Tu je *Gradska kapija na vratničkom bedemu, Na Abdesthani, Sa rafova magaza uz Bezistan, Mahala u Starom Sarajevu, Ali-pašina džamija u Sarajevu, Pogled u turbe Ajmidede i Šemsidede kraj Ali-pašine džamije, Tekija na Bendbaši* i pomenuti mikrotoponimi Starog Sarajeva. Gotovo sve kao što je i danas - tačno. Dakle, iako je roman, odnosno književni funkcionalni stil općenito, semantički uglavnom zatvoren, jednostavan prirodnojezički kod koji ne nastaje kombinacijom prirodnog jezika i neverbalnog koda, u *Legendi* se nalaze slike, a one se mogu primijeniti samo u nekim vrstama književnih tekstova, najčešće u dječijoj književnosti. Ovdje su izrazito funkcionalne. Imaginaciju pretvaraju u stvarnost.

Može se vidjeti da su turcizmi veoma prisutni počev od imena toponima Sarajevo, koje je izvedeno od turskog *Saray*, odnosno od perzijskog *serāy*, pa preko mikrotoponima kojima se obilježavaju dijelovi grada, do imena turbeta, džamija, tekija itd.

Odveć je poznato da je u djelima gotovo svih naših pisaca veoma prisutna strana leksika, a od strane leksike, sasvim očekivano, najprisutniji su turcizmi. Zbog natprosječne čestote oni imaju stilsku vrijednost, naročito oni koji nisu uobičajeni. Ne samo turcizmi već i ostale riječi stranoga porijekla (ali i izrazi) u oba su roman uneseni radi evociranja narodnog života. Imaju evokativnu vrijednost; njima se dočarava određeno vrijeme i prostor kao i uvjeti u kojima žive likovi romana. Unošenje riječi stranog porijekla u logično povezan govor stilski je relevantno. "Izraz se može učiniti perceptibilnijim ako se u govor unesu riječi pozajmljene iz strane leksičke sredine."¹²⁵¹ Turcizmi su naslijeđe koje je prisutno. Kada ih ne bi bilo u ovim romanima, odnosno u jeziku Envera Čolakovića, onda bi romani bili daleki od životne istine. Turcizmima se Čolaković u prvom redu služi za koloriziranje sredine. A jezik svake sredine valja

¹²⁵⁰ Za uspješnu karakterizaciju jezika literarnih junaka, pisac mora primarno znati njihovu leksiku, mora je nositi u svom jezičkom znanju kao jasno određenu semantičku vrijednost.

¹²⁵¹ B. V. Tomaševski, *Teorija književnosti*, SKZ, Beograd, 1972, 20.

posmatrati u okviru dijalektičkog djelovanja između endogenih i egzogenih sila i pišćevog suočavanja sa jezičkim sistemom, koji nastaje kao posljedica društvenih preobražaja. Znači da umjetnika za izražavanje jednog realiteta pomažu socijalne činjenice i specifični elementi kulture stvoreni raznim kulturno-historijskim procesima. Pisac-umjetnik sve te elemente mora pretočiti u sopstvenu umjetničku realnost, a u protivnom, izgubio bi nešto od autentičnosti. Čolaković očitno zna da knjižena riječ nastaje u tradiciji jezika, historije i mitologije. To se lahko uočava kada Čolaković opisuje Sarajevo kao ambijent. To je kasaba koja egzistira od turskog vaktā, tj. kasaba s vidnim prisustvom Orijenta. Navest ćemo nekoliko primjera iz *Legende o Ali-paši*:

... Sarajevo, Bosna-saraj, lijepi grad na Miljacki (...) budili su ga *mujezini*¹²⁵² sa stotinjak džamija, koji su melodiozno pjevali: "*Alah je najveći!*"

- *Sabah* je (...) mirnim tim *sarajem*, njegovim krivudavim i uskim uličicama i *mahalama*, šarolikom *čaršijom* (...) upravljao je tada *valija*, poslan iz Stambola od Visoke Porte (...) u ovaj čudni *vilajet*.

- O kamenu kaldrmu udarale su tog jutra po cijelom gradu drvene *nalune*, crvene kožne *firale* ili teške čizme (...) niz strme mahale žurili su trgovci s okolnih brežuljčića u čaršiju, u svoje magaze, učenjaci, viša i niža *ulema*, u *mektebe* i *medrese* na predavanja, đaci i šegrti pak na svoj posao ... Kako li je bilo lijepo pogledati na te bijele i šarene *ahmedije*, zlatom i gajtanima izvezene odjeće, šiljate *firale*! A tek ona zadovoljna lica, rumena i zadovoljna...!

- Umorni *pasvandžije* koji su cijelu noć šetali po čaršiji od magaze do magaze i opipavali teške katance čuvajući tako svjetsko dobro od lopova ili vatre – opasne *jangije* – polagano se spremaju na počinak. Svi se skupljaju pred Ibrinom "kahvom", otpasuju teške sablje i pozdravljaju se:

- *Sabah* hajrola, hadži Murataga! Eto, bog i noćas sačuva čaršiju (...)

Dok se dižu poklopci s dućana, spuštaju *čepenci* i iznosi roba da je svak može vidjeti, već se po čaršiji čuje *telalov* talambas. To je *sabah haber*, neka vrsta jutarnjih novina.

- Noćas je preselio na bolji svijet vrijedni naš testar Ibrahim, sin Avdije. (...) *Dženaza* kreće na sahat prije podne s Vratnika, od njegove kuće pa pred Begovu džamiju.

- Ukopati brata (a svaki ti je čovjek brat), to je posao. I to *najhajirniji* posao. Pa kada se s groblja umoran vratio u svoj dućan, Omeraga kazandžija našao je na čepenkū, kao i uvijek, *hamala* Aliju. Omeraga je u Kazandžiluku,

¹²⁵² Prenosimo tekst kao što je naveden u romanima; turcizmi nisu samo riječi navedene kurzivom.

posebnom kraju u čaršiji, koji je već tada zauzimao četiri-pet dugih uskih sokačića, bio najpoznatiji, ako ne i najbogatiji kazandžija. On je bio i *esnaf-baša*, on je šegrte ispitivao, oslobađao, esnafske *teferiče* priređivao, brinuo se o udovicama i djeci umrlih majstora kazandžija. Poznat je majstor bio Omeraga, čovjek "viđen i *sojli*" (...)

- Lupa čekića u različite crvene bakrene posude, lupa koja, kad se dugo sluša, prelazi u ritmičku melodiju rada, a u pjesmu – koje je refren uvijek gotov izrađen lonac ili *đugum* za vodu ili *leđen* ili *džezva* – ta lupa stalno od jutra do *akšama*, čuje se u cijelom kazandžiluku (11-15).

Gotovo identične primjere nalazimo i u *Jedincu*:

U trista boja, zlatnim odjeveno,
tako međ krupnim šakama planina
ukliješten leži lijep šaren *Saraj*.
U njemu begovi, esnaflije, age,
podigli svoje čardake, dućane
džamije, kafane, hanove, *hamame*.

u ljeti zelene, sad bijele bašče
skrili se poput ptičica međ lišće
razgranate bukve – sokaci i kuće.
Mahale su pošle osvajati brda... (203).
Salihaga ide... *Firale* mu tuku
grudvice snijega ispod teških nogu.
Kroz *Ćurčiluk* mali – al *ćurčije* više
u čaršiji jedva da pronađeš kojeg –
Zatim se kroz uski sokačić povlači
u *Aščiluk* mali – pa izbija na „*Keh*“...
Carevom ćuprijom *Miljacku* kad prođe,
zaokruži hamam *Gazi Isabega* (245).

U čaršiji život budi se. Već salep
i kahve, i eglen, i posao, pazar
odvijaju novi jednolični dan
kakav ovdje tinja kroz stoljeća mnoga (362).

Kazazi. Ulica mnogo uža, kraća
od ostalih uskih kratkih sokačića
čaršije, a u njoj izumrli zanat
još se hrabro bori s pobjednicom – smrću.
Ponosni su nekad bili ti *Kazazi*,
Esnaf bogat, silan, i lijep, i čist.
Zlatne su gajtane tkali na aršine

A širite, puce, tkanice od svile
Na tisuće „fela“, pa srmali pafte
za bogatu sjajnu odjeću begovsku,
za fermene, čakšire, *anterije* duge,
ili za dolame što do tala sižu...
Sad kazazi mriju, tek gajtane tkaju
za turiste, ili za desetak bega,
koji još oblače narodno odijelo

Salihaga, kazaz prosijede brade,
Derviš kaderija, visok, nepovijen
sjedi za ćepenkom uz *mangalu* vruću (... /215/).
Čaršija vrije. Dućan do dućana, gdje li su Kazazi?

Eno ga, eno... onaj treći dućan.
Al nikog u njemu. Podne *okuiše*,
Ih, što taj mujezin topli *mekam* ima,
Bezbeli mu sunce razgrijalo grlo.“
Na ćefenak sjela. Ruke stavila pod zar,

-Mejro? Zar si sama? Pa s djetetom?... Bujrum!
-Uniđi u dućan. Kako Tifanaga?

Ti bi sad, bezbeli, na Hrid, do Džemile.
Odvest ću te odmah... Komšije će dućan
pričuvati... Hajde, spremi se. Jah, čekaj!
Da ti *škembe čorbu* i *pilav* donese
aščija Hasan (... /422/).

U navedenim odlomcima upotrijebljeni su brojni turcizmi, oni potječu iz različitih značenjskih slojeva; uglavnom su općekomunikativni. Brojni su turcizmi kojima se imenuju zanati, zanatlije, odjevni predmeti, obuća, jela itd. Općenito, u romanima ima turcizama koji se odnose na vjerski život i vjerske običaje muslimana. Svijet mnogih junaka je utemeljen na principima, *Ajna*, *Gajna*, *Nuna*. Svakodnevni život se odvija između *sabaha*, *ikindije*, *akšama*, *jacije*. Otuda se često ove imenice nađu kao osamostaljene jedinice (nominativne rečenice) kojima se naglo zaustavlja radnja, odnosno presijeca sadržaj, kao u *Jedincu* (v. str.: 28, 133, 138, 141, 423). Vjeruje se u *Allaha*, njemu se upućuju dove, klanja se i pada na *sedždu*. Posmatrat ćemo ih redom.

Prvim čitanjem može se zapaziti da najveći broj likova romanā nosi ime turskog porijekla. A svako ko se, na neki način, bavio problemom onomastike "zna da je lično ime vrlo interesantna kategorija u literarnom ostvarenju. Ta jezička komponenta ponekad može da daje ton cijelom književnom djelu",¹²⁵³ što je sasvim evidentno kada je u pitanju *Legenda o Ali-paši*.

¹²⁵³ A. Peco, *Stilističke vrijednosti ličnih imena u prozi Hasana Kikića*, Naš jezik, XXIV, sv. 4-5, Beograd, 1980, 267.

Ovaj naslov – *Legenda o Ali-paši*, naizgled je jednostavan, uobičajen, kao *Roman o Londonu*, *Saga o Forsajtima*, ali ima funkciju identifikacijskog znaka. Upućuje da je roman legenda. Zato ga tako treba razumjeti. On je regulator leksičko-semantičke podloge romana. Da nema riječi *legenda*, čitatelj bi mogao očekivati priču o historijskoj ličnosti, čuvenom Ali-paši. Ovdje je riječ o poštenom hamalu koji je morao biti nagrađen za dobra djela. Kuliminacija njegovog uspjeha je to što postaje pravi paša. Dakle, u naslovu je osnovno čvorište poante romana. Naslov književnog djela umjetnici rješavaju različito, ali uvijek sa istim ciljem. Nastoje da u najkonciznijoj formi izraze suštinu sadržine i autorske poruke djela.¹²⁵⁴ Čitalac je unaprijed pripremljen na sadržaj karakterističan za legendu.

Našavši se u naslovu riječ legenda, ona je po automatizmu isključila asocijaciju na historijsku ličnost Ali-pašu. Odatle se nameće drugo pitanje u vezi s naslovom. Zašto je riječ o Ali-paši a ne o Aliji veziru, valiji, begu itd. Možda zbog toga što vezir i valija označavaju visoke državne činovnike, namjesnike (guvernere pokrajina), a paša je titula visokih vojnih dostojanstvenika. Paša je neposredno podređen carskoj vladi (Porti), upravlja pašalukom kao najvećom upravnoteritorijalnom jedinicom. Međutim, u našem jeziku ovaj termin se upotrebljava i u brojnim izrazima: *pravi je paša* = vrlo je bogat; *živi kao paša* = živi vrlo bogato i raskošno. U naslovu je trebalo odrediti Aliju kao pašu ali i kao bogatog čovjeka, jer je cijela radnja usmjerena ka tome.

Samo ime je apsolutno saobrazno karakternim osobinama ovoga lika. *Alija* znači *Uzvišeni, Moćni, Otmjeni*. Pored tog imena pisac upotrebljava i brojna druga u kojima je često sadržana i poneka riječ turskoga porijekla: imenuje ga *alčakom* (293), *dušom od insana* (165), *zlatom od insana (...) melećom u insnskom ruhu* (375), *Alagom* (387), *Ali-efendijom* (387), *Ali-paš-efendijom* (387), *Ali-begom* (387), *divom, Pravim pašom* (409).

Moglo je djelo biti naslovljeno u nominativu, samo Ali-paša, ali bi se osjećalo kao nepotpun izraz. A da bi nešto više značilo, ovo se ime moralo upotpuniti sa drugim jezičkim jedinicama, jer samo ime ne može osigurati svoje neovisno postojanje i zato mu je uvijek potrebna cjelina. Ime se može održati u jeziku samo uz pomoć drugih riječi; imena kao dijelovi riječi uvijek traže pomoć. Irena Grickat tvrdi da pojedine riječi samo u zavisnim padežima i pojedinim prijedloško-padežnim vezama mogu nositi više značenja nego što ga leksički nose.¹²⁵⁵ Otuda *Legenda o Ali-paši*.

Čolaković na različite načine imenuje svoje likove. Nekada samo ličnim imenom – turcizmom, imenom i prezimenom, nekada uz ime dodaje turcizam kojim se označava titula, zanimanje, neka osobina itd. Može se zapaziti veliki broj imena uz koja stoji *aga*, kao titula ili iz poštovanja, *hodža, čauš, efendija* itd, ali samo u *Legendi...* Tu nalazimo *Mehagu, Omeragu, Arifagu, Eminagu, Mustaj-bega, Enes-bega, Akif-bega, Salih-bega, Hadži-Derlišagu, Hadži-Jusufagu, Ali-hodžu, Adil-čauša, Hilmi-efendiju* itd. Ovdje se radi o stvarnim titulama, odnosno zanimanjima. Međutim, ponekad će Čolaković iz poštovanja dodati ono *aga* uz ime kakvog hamala i pokazati da za istom sofrom mogu sjesti valije, muftije, esnafbaše i hamali (ali samo u legendi):

Pri najvećoj sofri (...) sjedjeli su izabrani gosti domaćinovi.

U vrhu valija, njemu zdesna muftija, pa kazandžijski, firaledžijski, kazanski, abadžijski, terzijski, aščijski, i ekmedžijski esnafbaše. A lijevo od valije Enes-beg, Akif-

¹²⁵⁴ M. Babović, *Poetika Gorskog vijenca*, CANU, Podgorica, 1997, 39.

¹²⁵⁵ *Naslovi – posebna kategorija pisane riječi*, Naš jezik, Beograd, 81.

beg, Salih-beg, Ramiz-beg, Derviš-beg, Hajdar-beg, pa domaćin, Ali-hodža Misirlija, Mehaga bakal (...) pa – *eto tome se mnogi od uzvanika najviše čudili – Hilmi-efendija kadija, pa najstariji sahadžija i zlatar, jer je esnafbaša ležao bolestan, pa – vjerujte, braćo – Muradifaga, najstariji hamal* (388). (To je onaj hamal što mu je Ali-paša poklonio svoju kućicu.)

Međutim, u *Jedincu* je vrlo malo imena koja uza se imaju titulu. Zašto je to tako? Jednostavno zato što je nastupio novi vakat. Bosna se „našla u smrtonosnom zagrljaju stare Kraljevine (s otvorenim nacionalnim pitanjem identiteta...)“.¹²⁵⁶ Nestalo je njeno „zlatno doba“, nestale su age i begovi. Otuda likovi nose jednostavna imena: Ahmo, Haso, Hurem, Omer, Mujo, Pašo itd. Ipak, ništa se iz jezika ne može tako lahko izbrisati, pa ni lijepi stari običaj u Bošnjaka da se starije osobe oslovljavaju na poseban način. Takav način oslovljavanja karakterističan je za Mejru, najpozitivniji lik u romanu, s vrlinama vrijednim poštovanja. Mlada i nježna, čista, visokomoralna, puna ljubavi, razumijevanja, vjere i ponosa, saburli, Mejra se ponaša u skladu s etičkim načelima koja je stekla kućnim odgojem. Zato će starije osobe, komšije na selu i prijatelje svoga muža osloviti sa aga: Omeraga, Salihaga, pa čak i svoga muža – Tifanaga, također iz poštovanja, mada on to, sve do samog kraja romana, i ne zaslužuje. On je sarhoš, sojsuz, šejtan, pa i hajvan, kako sam za sebe kaže. Slično postupa i Salihagina žena Džemila hanuma, koju krase dobrota i čestitost. Staru Džemilu i mladu Mejru nije promijenilo vrijeme. Ono je prolazilo pored njih. Sav njihov život bili su njihovi muževi, koje su izuzetno mnogo poštovale, a nadasve voljele i cijenile.

Interesantno je napomenuti da uz ženska imena prisutna u *Legendi* gotovo uvijek stoji odrednica *hanuma*, kao počasni naslov (riječ je tursko-tatarskog porijekla): Fatima-hanuma, Hatidža-hanuma, Safija-hanuma, a samo Mejra tako oslovljava ženu koja joj je u svemu najbližija - Džrmilu-hanumu (Salihaginu ženu).

Bez imena, samo sa *hanuma*, dakle, u značenju *muslimanska gospođa*, Mejri će se u bolnici obraćati liječnik i sestra Agata, jer je Mejra svojim načinom odijevanja (nosila je zar) bila prepoznatljiva baš kao muslimanska gospođa. Inače, u *Jedincu* nalazimo samo imena, bez propratnog, hanuma: Hanka, Fatuša, Delva, Fika itd.

Haso, Ahmo, Mujo... jesu hipokoristici. Skraćivanje orijentalnih imena nije karakteristično u jezicima iz kojih takva imena dolaze. Ovo je davno zapazio Evlija Čelebija, još kada je 1660. godine putovao kroz Bosnu. Smatrao je to važnim fenomenom da se u Putopisu zabilježi.¹²⁵⁷

Već smo analizirali naslov romana *Legenda o Ali-paši* i pokazali da je ime sadržano u naslovu interesantno jer je dobro izabrano. Ono je saobrazno karakternim osobinama samog lika. To nam daje za pravo da vjerujemo da Čolaković nije davao imena svojim junacima po slučajnom izboru, već je itekako vodio računa o njihovom značenju. Ilustrirat ćemo to nekim primjerima.

Glavni ženski lik u *Legendi* jeste *Almasa*. Ime je izvedeno je od grčkog *asamas*, do nas je došlo preko arapskog i turskog, znači *dijamant, dragi kamen*. *Dragi kamen* se

¹²⁵⁶ R. Hadžiefendić-Parić, u predgovoru, „*Jedinac*“ *est arrivé!*, Bošnjačka zajednica Hrvatske, Zagreb, 2005,

¹²⁵⁷ I. Smailović, *Hipokoristici i derivati muslimanskih imena orijentalnog porijekla*, Jezik, 1977-78, br. 3, 74.

upotrebljava kao nakit. A najljepši nakit Fatmi hanumi je upravo kćerka Almasa. Zato ona kaže: *Vraća mi se, eto, u kuću moj najljepši nakit, moja Almasa* "...(241).

Glavna junakinja romana *Jedinac* jeste Mejra. U romanu je najčešće tako i imenovana. Ime je hipokoristik izveden od imena Mejrema. Dolazi iz jevrejskog, preko arapskog i turskog, a njegovo osnovno značenje je *uporna, gorka*. Vjerujemo da je pisac intencionalno upotrijebio baš ovo ime, s obzirom na njenu trpeljivost i upornost da sačuva kućno ognjište i porodicu, iako se često činilo nemogućim. U tekstu će Mejra biti imenovana i drugim imenima, što je zavisilo od različitih situacija i odnosa autora, muža Tifana i drugih likova. Nekad je Mejra, nekad Mejruša, pa Tifaginica, hanuma, meleć, džigerica. Sve sami turcizmi.

Zadržat ćemo se još samo na jednom imenu, na imenu Džemile-hanume, u čijem imenovanju najčešće učestvuju dva turcizma. Ime je arapskog porijekla, znači *ljepota, ljepotica*. Odmah moramo reći da se radi o osobi koju krasí prije svega unutarnja, duhovna ljepota, ali i ona spoljašnja. Ime apsolutno odgovara karakternim osobinama lika. Može se to vidjeti i iz samog odnosa njenog Salihage prema njoj, on često prevodi njeno ime i upotrebljava ga naporedo s pravim imenom: *baš si dobra, lijepa Džemila* (250).

Vidimo da su u diskursu Envera Čolakovića lična imena u fokusu stvaralačke pažnje, značajno središte njegovog poetskog svijeta.

Moramo reći da se prvim čitanjem romana može uočiti i to da Enver Čolaković za obilježavanje određenih sadržaja upotrebljava pravo bogatstvo leksičkih sinonima. Podsjetićemo na to da „riječi kao semantičke vrijednosti leksičko-fonološke strukture, žive, iščezavaju, oblikuju se u nove pojave, menjaju se u svojim vrednostima i semantičkim funkcijama. Približavaju se ili pokazuju kao sinonimske ili pseudosinonimske pojave, s jedne strane; s druge pak strane nastaju devijacije i diferencijacije.“¹²⁵⁸ Zato je jezik teško uhvatljiva, vibrantna materija koja i pjesnicima kao kreatorima jezika zadaje puno muke.

Bogatstvo riječi jednoga jezika leži u njegovoj mogućnosti da izrazi svaki preliv misli i osjećanja, svaki detalj stvarnosti, svaku nijansu različitih kvaliteta itd. Zato su književna djela naročito bogata sinonimima. Mora se priznati da svi književnici ne poznaju podjednako svoj jezik. Izbor riječi zavisi od njihove jezičke sposobnosti, tj. kompetencije. Ovdje nećemo zalaziti u probleme koji se tiču sinonima, jer je to lingvistički složen i suptilan problem. Pojam sinonima nije još uvijek jasno definiran i određen. To nije ni jednostavno, jer je veoma teško napraviti granicu među riječima: koje su riječi sinonimi, koje nisu, dokle su sinonimi, odakle to nisu. Poseban problem predstavljaju slična i srodna značenja riječi. Krug istog, sličnog i srodnog značenja vrlo je širok i rastegljiv.

Za nas je ovdje važno da proniknemo u tajnu, ako je to uopće moguće, Čolakovićevog odabira određene riječi turskog porijekla u određenom kontekstu, iako je mogao upotrijebiti neku drugu, domaću; da vidimo da li u istom kontekstu upotrebljava uvijek istu leksemu turskog porijekla, ili se pak odlučuje za domaću, i da utvrdimo eventualne zakonomjernosti koje naprosto diktiraju baš taj izbor, a ne neki drugi, mogući. Ovdje ne smijemo gubiti iz vida da se značenja riječi, kao semantičkih jedinica, realiziraju u kontekstu, što znači da je semantička autonomija riječi relativna, zato što se

¹²⁵⁸ M. Pavlović, *Semantičke devijacije i interferencije*, NJ, n. s., knj. XIX, sv. 2-3, Beograd, 1973, 119.

njeno značenje mijenja zavisno od rečeničkih i širih, kontekstualnih uvjeta.¹²⁵⁹ Neograničen broj rečenica utječe na semantičko bogaćenje svake leksičke jedinice. Otuda ono specifično značenje riječi u rečenici koje se nikad u dovoljnoj mjeri ne može objasniti izolovanim tumačenjem lekseme. (Roman Jakobson, poslije suptilne analize pjesme *Bezbojne zelene ideje spavaju bijesno /jarosno /pjesmu* je napisao Del Hajmz/), kaže da u kontekstu čak i blijedo i zeleno mogu biti sinonimi.¹²⁶⁰

Svjesni činjenice da umjetničko djelo nije stalna veličina, i da se svako pomjeranje u vremenu i prostoru aktuelizira umjetničku tradiciju, ali i mijenja estetski objekat, želimo istaknuti da je E. Čolaković u određenim okolnostima, tj. situaciono jezičkim kontekstima umio da napravi pravi izbor. Umjesto domaće riječi upotrebljava turcizam za koji nam se učini da ne dopušta nikakvu zamjenu. Upotrebom turcizama i njihovo suprotstavljanje domaćoj leksici čini da jezčko-stilska struktura Čolakovićevih romana postane u pravom smislu „sistem jezika proširen mnogorečjem i raznorečjem“,¹²⁶¹ a stil je onda „onaj reaktiv u kojem davno izumrli predmeti, komadi odeće, isecci događaja... zaboravljena ushićenja... nanovo oživljavaju i poprimaju sve osobenosti živoga bića koje je opet tu pred nama.“¹²⁶²

Dovoljno je pogledati kako je Čolaković u *Jedincu* turcizam *pendžer* suprotstavljao domaćoj riječi *prozor*. Turcizam će najčešće upotrijebiti kada govori o Tifanovoj i Salihaginju kući. Mjesec virka kroz *pendžer* Tifanive kuće (23), s *pendžera* gleda ga Mejra (133), il uz *pendžer* stoji (171), na *pendžera* oba navukla zastore (152) na *pendžerima* su *džamovi* (57), za *pendžerom* sjedi Džemila hanuma (377), sjeća se kako ju je mladu kroz *pendžer* milovao mjesec (327). I inače na Hridu kuće imaju *ašikli pendžer* (324) ili samo *pendžere*. Otuda i prelijep opis: *Mahala spava. Tek pokoji pendžer / iza zastorčića pokazuje titraj* (385).

Samo kad govori o ašikovanju, onda dosljedno upotrebljava *pendžer*; momak uvijek ide curi pod *pendžer* (117, 175, 373).

Čolaković kao dobar pisac zna da su nepotrebna ponavljanja jedna od najizražajnijih antiestetskih pojava. Može se reći da ih na neki način nastoji neutralizirati, odnosno eliminirati. Zato će u drugim uvjetima upotrijebiti sinonim *prozor*. Seoska krčma ima *prozore*, (97, 128), zatim, *vlak*, sud, zatvor i gradske hladne nepoznate kuće (115, 199, 200, 254, 303, 341), dakle, institucije i objekti prema kojima postoji drugačiji, hladniji odnos.

U romanu *Jedinac* pojavljuju se tri riječi s istim značenjem: *pijetao*, *gig* (veliki šareni pijetao, prov.) i turcizam *horoz*. U selu su prepoznatljiviji *Huremov pijetao* (163) *Mujin šareni horoz* (64) i *muhtarov* (starješina sela) *gig* (69). Zato ih je u neposrednom kontekstu moguće upotrijebiti; *premda već odavno muhtarov je gig / pretekao Mujinog šarenog horoza* (69). Inače, češće se oglašava *horoz*: (...) *horoz promuklo kašljući kukuriče u mrak* (314), *Negdje s kraja sela (...) krupan crven horoz kukurijekom tuži* (317), ali: *Prehlađen pijevac još ne javlja zoru* (313).

Čolaković vrlo lijepo nijansira turcizam *beša*, *bešika* i riječi *kolijevka*, *zipka* (*Jedinac*). Kada je dijete zdravo i kad mirno spava pisac će upotrijebiti tursku riječ

¹²⁵⁹ D. Kristal, *Enciklopedijski rječnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd, 1985, 235.

¹²⁶⁰ R. Simić, *Uvod u filozofiju stila*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, 241-242.

¹²⁶¹ M. Bahtin, *Разноречье в романе, Вопросы литературы и эстетика*, Moskva, 1975, 113.

¹²⁶² A. N. Tolstoj (citat prema B. Čoviću, *Stil istoriske proze A. N. Tolstoja*, Institut za strane jezike i književnosti, Novi Sad, 1991, 77).

bešika, beša (61, 80, 137, 152, 156...). Kad je plačljivo i bolesno, tu je *kolijevka* (137) Samo na jednom, ali vrlo istaknutom mjestu stoji *zipka: jer tvrde žuljave šake mlade majke / najnježnija su i najmekša zipka* (253).

Smatra se da je "izbor koji pjesnik izvrši uspješan ... u onoj mjeri u kojoj izabrani izraz ne dopušta nikakvu zamjenu".¹²⁶³ Čolaković se leksičkim sinonimima služi da izbjegne suvišna ponavljanja. Zato će vrlo često, u užem kontekstu, upotrijebiti domaću riječ i turcizam: (...) pa će me kroz (...) selo provest ko *lopova*, ko *hajduka* (102); (...) *ne more, jok* (107); čudna vidi *delije, junaka* (160); Džemila hanuma čejrek je čitav podebela brava / stavila u *lonac*... U *tendžeri* drugoj džanečiju muti (325); Trube, zvonca, tramvaj, škripa, jeka, vika (...) *fjakeri*... Zatim *more*, pravi *denjiz* (253); (Svjesna svoje krivice, kad se sve sleglo, Anka se izvinjava Tifanu iskreno) (...) *oprosti*, ako *halaliti* možeš (384), prije toga je tražila samo *oprost* (neutralno /349/); *Znaš, ženino srce ne voli belaja / I ne begeniše* lakrdije ružne (427). Salihaga kaže: *znaš kakav (sam) i ja sarhoš i pijanac* (...) nekad bio (424).

Ponekad će se (u *Jedincu*) na početku određene cjeline naći turcizam u funkciji nominativne rečenice, a potom će se, po principu prstena, takva cjelina ponovo završiti na isti način, ali umjesto turcizma stoji domaća riječ s istim značenjem:

Akšam. Još ga čeka kući? Jok! I svu noć / stajat će pred vilom. Ovaj ga pasković / ne pušta unutra... Snijeg vjetar. *Sumrak*. (381)

Ima i primjera gdje najprije stoji osamostaljena domaća riječ, a potom slijedi rečenica s turcizmom koji znači isto, ali pojačava značenje, djeluje sablasnije.: - Nije dobro. *Vatra!* / *Jangija* je noćas progutala kuću (324). Riječ je o svojevrsnoj anadiplozi.

Čolaković se često služi sinonimnim turcizmima. Govori o *turskom vaktu* (58) i prokletom *zemanu* od laži i pića (374), prevare i laži (384); A nisam *budala!* Eh, da sam bar *mahnit* (184); (...) *Mejro*, kad bi ti znala/ kakav poganluk i *fitne*, i *hinle* (podvale i prijevare, lukavstva/389/); (...) tvoj Tifan više međ *hajduke* neće, / jer ono su, *Mejro, eskija i vuci* (391). *Eskija* znači isto što i *hajduk*, *razbojnik*.

Navest ćemo još koji primjer iz *Legende o Ali-paši*. Pisac kaže da bogati *Hasan-dedo* živi u *sobici* (80) a samo stranicu niže: Oblaci prašine dizali su se po toj *odajici* bez uličnih prozora. *Odaja* je turcizam, znači isto što i *soba* (mađ.).

Čolaković će ponekad upotrijebiti sinonim da bi nešto preciznije odredio ili naknadno objasnio. Tako je Manda vidjela *djevicu, blaženu gospu, hazreti Mejremu*. (261)

Ovaj pisac vrlo lijepo nijansira lekseme: *vatra, oganj, jangija*, onda kada opisuje kako je planuo požar u čaršiji, kako je izgorio Mehagin dućan i dućančić fukare hadži-Idriza. *Jangija* je turcizam, znači *požar, vatra*. Ali-hodža i Mehaga zaboravili su razgrnuti žar, to je izazvalo *požar*, kaže pisac, a onda slijedi: *vatra* je nesmotreno harala. Kada su žutocrveni plameni jezici dostigli visinu munare baščaršijske džamije, kada je crni dim zagrlilo crnilo noćnog neba, pokušali su ugaziti *oganj*. Sasvim naknadno pisac ubacuje poslovice o vatri koje šapuću okupljeni ljudi: *Jangija najljući kadija; Jangija šejtanska kandžija*. Ponovo se Čolaković vraća *vatri* pa *plamenu*. Nakraju, dok *vatra* bjesni, osamdesetogodišnji hadži-Idriz, koji je pedesetak godina kuckao u ibrike i topio kalaj, stekao tek toliko da ode na hadž i kupi kućicu, šapuće:

¹²⁶³ R. Simić, *Uvod u filozofiju stila*, Lingvistika i poetika, Sarajevo, 1970, 274.

- Eh tako, nek ono samo gori!... *Jangija*... šejtanska kandžija!... I jangiju bog daje!... šta hadži-Idriz pošteno zaradi, s halalom steče, neće izgorjeti! (153)

Čolaković dalje opisuje čaršinlije koji govore o vatri neutralno, a kad god uključi hadži-Idriza, onda upotrebljava riječ *jangija*:

Jangija čisti mal. Ona ga, znate braćo, opere od pohlepe, kojom je stjecan, ima ljudi, pa pravo zećata ne dijele, vele, puno je od četeres groša jedan, a *jangija* im onda uzme sve, *jangija* je i mjerilo sabura. (154)

U daljem tekstu pisac nastavlja neutralno:

Do pred samu zoru *vatra* je buktala (...) i krov hadži-Idrizova dućana zahvati *vatra*, pa da se ne bi ponavljao, u svom govoru, Čolaković nijansira:

Mehaga bakal za *požar* nije čuo sve do osvita.

Uključivši Mehagu u radnju, mnogo mlađeg od hadži-Idriza, dolazi do promjene, mal i obraz mlađeg dućandžije spaljuju dvije vatre. Dakle, napravljena je diferencijacija u govoru starijeg hadži-Idriza, koji upotrebljava, za njega uobičajeniju, tursku riječ, i mlađeg Mehage, koji upotrebljava domaću riječ (153.154,155).

U *Jedincu* imamo sličnu situaciju. Dovoljno je uputiti na veliku koncentraciju turcizama u govoru starog Salihage, Omerage, Džemile hanume). Međutim, u velikom broju turcizme nalazimo i u govoru onih mlađih koji čuvaju „ono staro“ (Tifan, Mejra). Analizirajući upotrebu riječi *drum*, *put*, *cesta*, *džada*, zapazili smo da se ova posljednja nalazi u jeziku starijih (Marka, Vejsila, 198, 219, 222...), ali ne isključivo (v., 198, 225).

Kako se u ovom romanu pojavljuju pripadnici različitih konfesija, pitali smo se da li je pisac i ovdje napravio neku diferencijaciju. Najprije treba reći da je jasno napravljena razlika između pripadnika jedne konfesije. Čolaković pravi razliku između Srba ekavaca i ijekavaca; oni koji su došli iz Srbije govore ekavski, ali svi ostali ijekavski. Kad su turcizmi u pitanju, možemo reći da neke razlike postoje, ali pisac ih nije dosljedno sproveo kroz čitav roman. Pokazat ćemo to na nekim primjerima. Pratili smo upotrebu imenica *Bog* i *Allah*. Zapazili smo da muslimani podjednako upotrebljavaju obje imenice, čak na istom mjestu. Omeraga kaže: sačuvao nas lijepi *Allah* i sačuvao nas *Bog* (139). Hrišćani¹²⁶⁴ upotrebljavaju uglavnom imenicu *Bog*. Ali, nesretna se Anka u najtežim trenucima obraća *Gospodu Bogu*, *Gospodu Vječnom* ili samo *Gospodu* (341, 350, 182).

U romanu se pojavljuju imenice *raj* i *džennet*. Muslimani upotrebljavaju obje, hrišćani samo prvu (85, 92, 117, 135, 176; 225, 288, 305, 357). Međutim, muslimani upotrebljavaju samo imenicu *džehennem* (204 /2x/, 253, 299, 343, 372, 373, 378), a hrišćani samo imenicu *pakao* (305, 329, 332).

U romanu se nalaze i imenice *molitva* i *dova*. Prvu upotrebljavaju obje konfesije, drugu samo muslimni (141, 161, 200, 201, 243, 250, 291).

Za umrlog će hrišćani reći da je *pokojni* (267), a muslimani *rahmetli* (175).

¹²⁶⁴ Nismo odvajali pravoslavne od katolika (kršćana).

Imenice *melek* i *anđeo* (obje stranog porijekla), imaju isto značenje; prvu ćemo naći samo u govoru muslimana, drugu samo u govoru hrišćana (154, 243, 257, 258; 319). U jeziku pisca nalazimo obje, u prelijepim opisima: - *Davno je akšam prošao, već mrak je; / i zvijezde nebo ko biserje kite, / a meleći drže na ramenu sofru* (250). *Kao da na nebu Gospod žito snijega / vršilicom kakvom izdvaja iz pljeve, / il ko da anđeli igraju se rata / pa iz jastučića izbacuju perje, / tako se u gustim krpicama niz drum / s nebeskih visina valjuka bjelina* (263).

U *Jedincu* su veoma česte imenice: *vrag, đavo i šejtan*. Prvu upotrebljavaju svi, drugu samo hrišćani, treću češće muslimani (130, 185, 275, 330, 349, 354; 186; 354, 372). Pisac kaže da Tifana uvijek *šejtan* tjera u kafanu (340...), a Marka *đavo* u dnu srca *grize* (186).

Sinonimnu vrijednost imaju turcizam *hajvan* i domaće riječi *stoka, životinja, skot*. Prvu uglavnom nalazimo u govoru likova muslimana, drugu u govoru hrišćana. Balo (Ismet) će Tifanu reći (...) *šejtane* ljudi, *hajvanu* (408, 409); Mara Marku, mužu: *Životinjo!* (307); Anka Mari *crni skote* (350), a Tifana će nazvati *balinskim skotom* (288). Drugi turcizmi s negativnom konotacijom, kojima se supružnik i supruga „člašćavaju“ veoma su česti: Mara će mužu više puta reći da je *budala* (87, 188), on njoj da je *kopilica* (306), Anka Tifanu da je *kopilan* (282).

Dva sinonima, turcizam *kahpija* i riječ *kurva*, latinskog porijekla, odnose se na Anku. Prvu upotrebljavaju muslimani (86, 182). Hrišćani će je upotrijebiti samo kada prepričavaju ono što kažu muslimani. Tako Vaso kaže Peri: *Vele: zapalili kuću one kurve! / Jer je naša bila; naša pravoslavna / pa je – vele – mrze... To što je kahpija* (371). Barbarizam, vulgarizam *kurva* češće upotrebljavaju hrišćani (Mara, 340; Savo, 309; Vaso, 371). U romanu se našla i riječ *džaltura* (*đaltura, daltura*), koju Čolaković smatra turcizmom, znači *prostitutka*. Tim imenom Anku nazivaju seljaci (335), Mara (348), i Anka samu sebe (318), ali i Maru (350). Mislimo da se ne radi o turcizmu. Nismo je našli u Škaljićevom Rječniku, niti u tursko-srpskom rječniku Đinđić, Teodosijević. Tanasković, niti u turskim rječnicima. Našli smo je u *Rječniku bosanskoga jezika A. Isakovića*¹²⁶⁵ i u *Školskom rječniku bosanskog jezika Dž. Jahoća*.¹²⁶⁶ Navode nešto izmijenjen oblik *džaltara* (pokvarena žena, bludnica); ne kažu da je turcizam. Mislimo da vodi porijeklo iz romskog jezika.

Akteri romana se pozdravljaju na različite načine. Muslimani sa *allahemanet* (62), *sabalahajrola* (194), *selam alejć* (291), *dovale* (62), prenosimo kao što piše u romanu. Hrišćani sa *dobar dan* (159), *dobro jutro* (159, *pomogao vam Bog* (195), *zbogom* (220), *dovićenja* (280). Međutim, u govoru i jednih i drugih mogu se naći pozdravi karakteristični za one druge. Tifan će se od starog Omera oprostiti sa *doviđenja* (64), a od službenika zatvora sa *laku noć* (310). U čaršiji će se stari zanatlije, Smailagini ahbabi, pozdravljaju *ko da su i oni – braća muslimani*. Niko, Jakob, Ivan Finci *viču mu uz smiješak: Eh alahemanet* (245). Inače s čepenaka bruji *e'dovale, zbogom, laku noć, Smailaga svakom / odgovara prema pozdravu svoj ozdrav* (245).

Sasvim je uobičajeno da muslimani oca babom zovu. Tako je i u ovom romanu. Ali, i stariji hrišćani će upotrijebiti i *babo* i *otac*: (Mijo) *Moj otac Ante (...) Pričao mi babo, pokojni moj Ante* (92).

¹²⁶⁵ *Bosanska knjiga*, četvrto, donjeno i ispravljeno izdanje, Sarajevo, 1995.

¹²⁶⁶ Biblioteka LINGUOS, Sarajevo, 1999.

Slično je i sa imenicama *hanuma*, *efendija* i *gospođa*, *gospodin*. Muslimani primarno upotrebljavaju ove prve, ali i jedne i druge naći će se u govoru obje konfesije. Zanimljivo je Mejrino obraćanje doktoru, najprije sa *gospodine doktore*, ali se odmah prebacuje na ono što je njoj kao patrijarhalno vaspitanoj ženi bliže, *efendija dragi* (227).

Imenica *šeher*, nekad s velikim početnim slovom, vrlo je prisutna u govoru muslimana, nešto je rjeđa u govoru hrišćana, ali će se često naći i imenica *grad*. Ponekad jednostavno da se ne ponavljaju u užem kontekstu: (Salihaga) *neka žena sama po gradu ne smuca* (Džemila) / *kud ću ja sa ženom, /kada ni ja dragi, po šeheru ne znam* (248).

U svakom slučaju Čolaković je pokušao da pokaže neke razlike, ali se one ne daju baš lahko otkriti. Nešto su uočljivije razlike koje Čolaković pokazuje kada se radi o turcizmima koji sadrže suglasnik *h* (etimološko ili sekundarno razvijeno). Odveć je poznato da hrišćani, primarno pravoslavni, ovaj glas ne upotrebljavaju, ili ga rijetko upotrebljavaju u svom govoru. To je Čolaković rabio u *Jedincu*. Marko i Anka će reći *aps* (296), srpski predstavnik vlasti *uapsi* (296), Savo *'odža* (372), Mara *ajde* (334). Međutim i ovdje ima nedosljednost. Savo će reći *havs*, *hafsiti* (373), a Mara, još i češće *hajde* (334, 335, 340, 353...). KomPLICIRANije stoje stvari za *sat* / *sahat*, *kafa*, *kahva*, *kava*; *kafana*, *kahvana*, *kavana*. Jovo i Sveto će reći *sahat* (301), Stoja *sat*; muslimani češće *sahat* (123, 127, 204...). A sasvim je neočekivano da se baš Mejra i Džemila služe *sahatom* i *satom* (138, 246...), također, i sam pisac u svom govoru. *Kava*, *kafa* i *kahva*, *kavana* i *kafana* naći će se u jeziku pisca (223, 339, 402, 330, 338). Čini se samo zato da se ne ponovi: *Kahve srću (...)* / *Dim. Čibuk i kava* (337). Nedosljednost nalazimo i kod hrišćana. Marko će nekad reći *kahva* (192), a nekad *kafa* (328). U govoru muslimana dominira *kahva* (79), 84, 151, 338...). O *kafani* ćemo govoriti i nešto kasnije. Isto tako, u jeziku pisca dominira imenica *kut* (133, 158, 197...), nešto rjeđe turcizam *budžak* (314), a turcizam *čoša(k)* samo u govoru likova (266).

Enver Čolaković je u određenim okolnostima, tj. situaciono jezičkim kontekstima umio da napravi pravi izbor, da pokaže smjenu staroga i novoga. Novo vrijeme traži promjene, drugačije imenovanje određenih pojmova. U *Jedincu* će se *bosanske kafane* pretvarati u *krčme* ili *birtije*. Svi se opiru novome. Krčme nisu na dobrom glasu: Gdje *krčma* vlada obraz pod sto pada (197), *krčma* samo na zlo ljude tjera (198). *Bosanske kafane* radost su i dika, / a *krčme* su švapske, firaunska posla (228). Pokatkad će se upotrijebiti i drugi turcizam, arhaičniji - *mejhana* (305).

Zapazili smo da Čolaković u cilju naročitog isticanja navodi primjere gradacione sinonimije; najčešće niže riječi kojima pojačava intenzitet; u takvim nizovima često se nađe i poneki turcizam:

- Kadija ga je čak i uvrijedio u dno duše kada mu je kazao u njegovoj vlastitoj magazii da je *nepošten*, da je *lopov*, *varalica*, *crna duša*, *haramija* i *poganac*. (*Legenda...*, 394) *Haramija* dolazi iz arpskog, znači *razbojnik*, *bandit*. A. Škaljić navodi da znači i *hajduk*. *Hajduk* opet preko turskog i mađarskog dolazi iz arapskog u naš jezik, znači *odmjetnik od vlasti*; *drumski razbojnik*; *lopov*.

U *Jedincu* turcizam *maksum* uglavnom se odnosi na Mejrिनog i Tifanovog Hajru, a *kopile* na Ankino dijete. Međutim, u časovima straha i patnje i ova će žena svoje dijete nazvati *maksumom*, ali i *mališanom*, *djetetom*, *sinkom*, *malim jedincem*. Kada njen bol kulminira, vidjevši ga mrtva, upotrijebit će hipokoristik *čedo*, koji konotira nanježniji odnos majke spram svog djeteta: Vratite mi moje *čedo* (350).

U određenim situacijama za naročito isticanje Čolaković upotrebljava samo turcizme: Nejma, moj Tifane, tolke širine / ni nebo cijelo, Ni čitav *dunjaluk*, / pa ni *ahiret* – ko ženino srce (410).

Likovi u romanima kvalificiraju sebe ili to čine drugi. Zadržat ćemo se na glavnom junaku *Jedinca* Tifanu. On sebe naziva *pogancem kletim* (51), *ukoljicom* (71), *bijednikom*, *pijancem*, *prevrtljivcem* (108), *psom*, *goljom* (296), *gadam* (349), *propalicom*, *ulizicom švapskom*, *izdajnikom* (126), *paskovićem* (163) itd. Pored ovih domaćih imena, Tifan će upotrijebiti i dosta turcizama. Reći će za sebe da je *hrsuz* (lopov /70/), *jalan junak* (lažni junak /72/), *firaun* (Ciganin, figurativno bezobraznik, inadžija /410/), *ahmak* (glupan, budala /255/), *hajvan* (životinja, stoka /163/) i *šejtan* (đavo, vrag, figurativno dovrtljiv čovjek, obješenjak /80/). U očima drugih najčešće je *šejtan* (299, 408, 409), *hajvan* (408, 409), *sojsuz* (prostak /149/) i *hajirsuz* (nevaljalac, neposlušan /427/). Turcizmi nisu sinonimi domaćim riječima, njima se povećava broj drugačijih sadržaja; oni upotpunjuju sliku o ovom liku.

Dva se sadržaja naročito ističu kada se suprotstavljaju jedan drugom. Zato će se u istom kontekstu naći *džennet* i *džehenem*. Tifan tvrdi da je žena *džennet*, Balo odbija takvu tvrdnju: *džehenem* je čuješ i šejtanski soj (410); zatim, *hajvan* i *insan*: Mejro, ja sam *hajvan*, kaže Tifan, a Mejra uzvraća: - Jok, *insan si*, junak, / i dobar, i pošten, i moj si, jest: moj! (428). Na taj način pisac, na samom kraju romana, anulira sve negativne osobine glavnog junaka koje su se toliko puta ponavljale u romanu, a koje su i imale za cilj da baš ovaj preobražaj Tifana pijanca u Tifana čovjeka naročito istaknu.

Savim prirodno, u romanima je više turskih leksema, manje izraza i rečenica. Međutim, kako je *Jedinac* roman u stihu, primarno slobodnom, ritam svojstven poeziji, pa i rima, morali su se nekako ispoljiti. U tom smislu interesantno je često ponavljanje jednog iskaza, jednog te istog lika (Plemke), naročito na početku i kraju romana: *Jah, aman ja Rabi* (čuda) (59, 60, 61... 378, 378, 397, 412, 413). Rijetki su spojevi koji se rimuju, tipa *Švabo-babo* (189).

Osvrnut ćemo se kratko i na Čolakovićeve rječnike.

Vrlo je evidentno da se u *Jedincu* pojavljuje puno riječi stranog porijekla, kao i čitavo bogatstvo „pomalo zaboravljene, ali prepoznatljive leksike bosanskog jezika (...) Pedantni književnik je sastavio i uz rukopis nam ostavio dragocjeni 'Rječnik manje poznatih riječi i izraza koji se pojavljuju u ovoj knjizi (sam po sebi zanimljiv lingvistima i stilistima) znajući da su riječi kao kameleoni (vremenom mijenjaju svoja značenja) i da jedne ulaze u jezik, a druge odlaze u zaborav ili se gube iz njega.'¹²⁶⁷ Budući da *Rječnik manje poznatih riječi* (koje se čuju u Sarajevu a dolaze u ovoj knjizi) nalazimo i na kraju romana *Legenda o Ali-paši*, to se, po prirodi stvari, nametnulo i njihovo uspoređivanje.

Prvo, može se vidjeti da je u *Jedincu*, tj. u *Rječniku manje poznatih riječi koje se pojavljuju u ovoj knjizi*, Čolaković objasnio 511 riječi, a u *Rječniku manje poznatih riječi koje se čuju u Sarajevu a dolaze u ovoj knjizi*, tj. *Legendi o Ali-paši*, 745. Oba sadrže po 240 istih riječi ili izraza U oba rječnika se uz riječi stranog porijekla navode najčešće kratice kojima se upućuje na njihovo porijeklo. Oba sadrže kratice ar., perz., tur. za riječi arapskog, perzijskog i turskog porijekla, zatim kratice šp. i prov. Prva se odnosi na „žargon španjolskih Židova u Bosni“, druga na „provincijalizam“. U Rječniku *Jedinca* nalazimo još i kratice germ. = germanizam i mađ. = mađarski, a u Rječniku *Legende o*

¹²⁶⁷ R. Hadžiefendić-Parić, u predgovoru, „*Jedinac*“ *est arrivé!*, Bošnjačka zajednica Hrvatske, Zagreb, 2005, 10.

Ali-paši kraticu gal. = galicizam. Pošto nas zanimaju riječi orijentalnoga porijekla, to ćemo se dalje samo njima baviti.

U Rječniku *Jedinca* nalazimo oko 300 riječi orijentalnog porijekla. Tačnije, turskih je 130, arapskih 124, perzijskih 21. Uz 4 riječi stoji da su ar. –tur. porijekla, a uz 2 perzijskog i turskog.

E. Čolaković u Rječniku *Legende o Ali-paši* za 363 riječi tvrdi da su orijentalnog porijekla: 157 turskog, 169 arapskog, 26 perzijskog, 9 arapsko-turskog, 2 perzijsko-turskog. Ovdje ćemo odmah napomenuti da u romanima ima mnogo više turcizama nego što ih Čolaković bilježi u rječnicima. U tekstu *Jedinca*, naprimjer, nalazimo još 112 takvih riječi: *adet* (236), *ahmak* (255), *ašik* (268), *baksuz* (140), *bar* (204), *bašča* (234) *beg* (92), *benav* (275), *budala* (184), *čak*, (35), *čardaklija* (235), *čekić* (287), *čerčivo* (35), *čizme* (281), *čoban* (33), *ćata* (373), *ćilim* (49), *ćoše* (60), *ćorav* (419), *ćuskija* (306), *čorba* (304), *def* (375), *deverati* (322), *deverli* (356), *div* (42), *dor* (358), *dućan* (110), *dustaban* (270), *dušek* (78), *dušmanin* (25), *fes* (425), *džamija* (157), *džidža* (70), *efendum* (389), *fitilj* (235), *galama* (280), *guba* (75), *hajduk* (283), *hanuma* (40), *halat* (361), *haračiti* (314), *hele* (374), *hodža* (295), *Jalah* (71), *jorgan* (54), *jorgovan* (428), *inat* (283), *kadija* (163), *kafana* (195), *kahva* (99), *kajda* (178), *kajmak* (363), *kamdžija* (142) *kamiš* (35), *kandža* (86), *karaula* (308), *kreč* (182), *kat*, (211), *katran* (84), *kavga* (127), *konak* (97), *kopile* (81), (131), *kube* (425), *kule* (94), *kuluk* (308), *kundak* (33), *leš* (131) *lula* (35), *makar* (34), *mahana* (182), *mahnit* (184), *mahmuran* (326), *mamurluk* (424), *mangupski* (45), *mektep* (162), *mejhana* (305), *merhamet* (112) *miraz* (83), *mušema* (304), *mušterija* (111), *nalet*(ga bilo, 370), *nakalemiti* (58), *nejse* (370), *para* (novac, 192), , *Pazar* (69), *peke* (48), *pekmez* (57), *pendžer* (133), *perda* (272), *raja* (192), *rakija* (27), *sabahile* (264), *sač* (373), *sakat* (309), *salepdžija* (214), *sanduk* (336), *sat* (136), *sevdah* (370), *smotuljak* (110), *sofa* (162), *soj* (67), *sultan* (75), *sumbul* (392), *šugav* (41), *tandrakati* (179), *taraba* (131), *top* (111), *torba* (50), *tur* (402), *tutun* (114), *veresija*, u tekstu *vjeresija* (114), *vezir* (92). Najveći broj navedenih riječi više se puta ponavlja u romanu.

Prava slika o koncentraciji turcizama u ovim romanima dobila bi se kada bi se izračunalo koliko je ovih riječi u prosjeku po sranici, kolika je njihova frekvencija. Ali, kako imamo dva romana koja se ne mogu u tom smislu lahko uspoređivati, jer je jedan u stihu, drugi prozni, to se ovom prilikom time nećemo baviti.

Sljedeće pitanje koje se nameće jeste, da li su u oba rječnika zastupljene iste riječi i isti izrazi? U najvećem broju da, ali ima i razlika. Tako u Rječniku *Jedinca* nalazimo neke riječi, ali ih nema i u Rječniku *Legende*, kao: *aga*, *ajm*, /J'/*Allah i Bismillah*, *alaša*, *altmiš*, *amidža*, *anterija*, *ašere*, *ašikovanje*, *badža*, *bajrak*, *bakam*, *balija*, *behar*, *beledija*, *belegija*, *beričet*, *bošča*, *budžak*, *bulbul*, *butura*, *čapkun*... Ili, u Rječniku *Legende* nalazimo: *abu zemze*, *adam*, *afijan*, *ahireten*, *ahlak*, *ahmedija*, *Allah mubarek olsun*, *almas*, *ashab*, *ašik*, *at mejdan*, *bakal*, *baklava*, *bardak*, *bedel*, *bejan*, *beš*, *bu nedr*, *butum*, *čehra*, *čeiz*, *čorba*, i još mnoge druge, ali ne i u Rječniku *Jedinca*.

Međutim, treba napomenuti da uz veliki broj riječi i izraza pisac nije dao napomenu (kraticu) da se radi o orijentalizmima. Na primjer, u Rječniku *Jedinca* nema kratice tur. uz riječi: *bešika*, *birkatica*, *čakšire*, *čit*, *ćepenci*, *ćustek*, *jeribasma*, *kaplama*, *kat*, *kutarisati*, *nejse*, *okujisati*, *parmak*, *pobuliti*, *sećija*, *šiljte*, *smarlaisati*, *zahmetiti* ; uz riječi: *džada*, *firaun*, *halvat*, *Kibla*, *mujasil*, *nijet*, *osunetiti*, *salepdžija*, nema kratice ar., a uz riječi *džam*, *hambar*, *horoz*, *meze*, *namaz*, *pač*, *pilav*, *pirinač*, *saz*, *sermija*, nema

kratice perz. Kratice ar. –tur. nema uz riječi: *kuvetli, nafakali*, kao ni kratice ar. –perz. uz riječi *porefenati se* itd.¹²⁶⁸ Kao strani nisu označeni ni izrazi: *aman ja Rabbi, kabul olsun, Kjelimei šehadet, Tundžina salovat, ve anuhu maluhu, vele kuvete*, koji su česti u *Legendi o Ali-paši*.

Na prvi pogled, mogli bismo zaključiti da je pisac smatrao da se radi o riječima i izrazima čije je orijentalno porijeklo općepoznato čitalačkoj publici. Ali, zapazili smo da uz brojne riječi čije porijeklo u Rječniku *Legende o Ali- paši*, romanu koji je objavljen šezdeset godina prije *Jedinca*, nije navedeno, Čolaković precizira u Rječniku *Jedinca*. Ilustrirat ćemo to jednim brojem primjera. U Rječniku *Legende o Ali- paši* nije navedeno porijeklo riječi: *ekmešdžija, hošaf, jacija, juksuk, kanat, mandal, minder, surma, urnek, zaptija*, uz koje u Rječniku *Jedinca* stoji da vode porijeklo iz turskog. Također, u Rječniku *Legende o Ali- paši*, nije navedeno ni porijeklo riječi: *hairli, halaliti, hinla, izun, jemenija, kabur, kadaif, kadifa, kaharan, mangala, mekteb, mubareć, mujezin, musaf, mutvak, rafa, sehara, sinija, sokak, šejtan, šerbe, tabut, tahta, tekija, tespah, tuhaf*, koje u Rječniku *Jedinca* pisac obilježava kao arapske. U *Jedincu* su kao perzijske označene riječi: *hefta, jangija, kaur, pendžer, terzija, zembilj, zijan*, ali ne i u *Legendi o Ali-paši*. Iz navedenih primjera da se vidjeti da se i ovdje radi o riječima koje bi u najvećem broju slučajeva čitaoci lahko prepoznali. Zato, ne bismo mogli tvrditi da ih Čolaković u *Jedincu* precizira po porijeklu zbog savremenih čitalaca. Na takav nas zaključak navodi i činjenica što je ponekad izostalo objašnjenje o porijeklu riječi u *Jedincu*, iako je navedeno u *Legendi o Ali-paši*. Uz riječi *hadž, hadžiluk, harem džamijski, Ja-sin*, u *Jedincu*, ne stoji da vode porijeklo iz arapskog, kako je naznačeno u Rječniku *Legende*.

Treba reći i to da u rječnicima ima i nepodudarnosti u objašnjavanju porijekla riječi. Tako je Čolaković u *Legendi* riječi *baksuz, čit*, smatrao turcizmima, u *Jedincu* provincijalizmom, riječ *čaršaf* je u *Legendi* perzijskog porijekla, a u *Jedincu* turskog, riječ *dunjaluk* je u *Legendi* arabizam, u *Jedincu* tur. od ar., i obrnuto, ono što je u *Legendi* turcizam u *Jedincu* je arabizam, na primjer *eddovale*, itd.

Ne znamo kojom se literaturom i kojim rječnicima služio Čolaković, ne znamo ni čime je bio motiviran da navodi različita tumačenja istih riječi. Zašto je iz različitih razloga intervenirao u 64 slučaja. Ali, nimalo ne čudi što se u rječniku nalaze riječi u obliku kakav nemaju u samim tekstovima romana. Izmijenjenim oblikom riječi, tj. upotrebom uobičajenih fotmi turcizama u sarajevskoj sredini, pisac karakterizira govor svojih likova. Tako u Rječniku *Jedinca* piše *abdest, čef(p)enak, č'ibarski, hesab(p), jufka, Kibla, mašalah, selam alejk, šejh, ujdurizat*, a u tekstu *avdest, čefenka* (426), *čibarli, hesap* (40), *juhka, krbla, mašAllah* (37), *selam alejć* (426), *šeh, uzdurizat* (84), itd.

Mislimo da na ovom mjestu treba reći nešto i o tome kako je Čolaković tumačio riječi u svojim rječnicima. Uspoređivali smo piščeva tumačenja s tumačenjima koja nalazimo u pomenutom rječniku turcizama A. Škaljića, jer je A. Škaljić ekscerpirao građu za taj rječnik i iz *Legende o Ali-paši*. Odmah možemo reći da je najviše podudarnih objašnjenja. Što se tiče porijekla tu je najviše razlika, jer je A. Škaljić nastojao da pokaže koje su to riječi preuzete iz turskog jezika, a koje su posredstvom turskog jezika došle do nas (iz arapskog, perzijskog ili nekog drugog jezika). Čolaković ih je samo djelimično rasvjetljavao u ovom smislu (nekad, na primjer, kaže perz., nekad iz perz. itd). Zato imamo nepodudaranja. Ilustrirat ćemo to nekim primjerima. U Rječniku *Legende o Ali-*

¹²⁶⁸ V.: A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.

paši Čolaković kaže da je riječ *adam* turcizam, a Škaljić da je riječ jevrejska. Čolaković riječi *ahar*, *ahiret*, *čorba*, *dunder*, smatra turskim, Škaljić perzijskim. Riječi *bez*, *čeiz*, *ereza*, *esnaf*, *fukara*, *hakik*, *halka*, *halva*, *hamam*, *hasna* Čolaković smatra turcizmima, Škaljić arabizmima; ili obrnuto: *bujrum* je po mišljenju našeg pisca arabizam, a po Škaljićevom turcizam.

Čolaković i Škaljić su često različito bilježili neke riječi ili izraze. Čolaković piše *Bismillah ir rahman il rahim*, *Ja-sin*, *kabul olsun*, *džellešanuhu*, *džemaat*, *džubbe*, *indil*, *pač*, Škaljić spaja *Bismilahir-Rahmanir-Rahim*, *Jasin*, *k,abulosum* a odvađa *džele šanuhu*, s jednim vokalom a piše *džemat*, s jednim konsonantom b piše *džuba/džube*, *indžil*, *pač*

Čolaković i Škaljić pokatkad drugačije prevode riječi. Riječ *džanum*, Čolaković prevodi sa *gospodine*, *prijatelju*, a Škaljić, tačnije, *dušo si mi draga*, *dušo moja*. Nije jasno zašto je riječ *iftar* Čolaković preveo kao *početak posta o Ramazanu*, a ne kao *ramazanska večera (u akšam, neposredno iza zalaska sunca) kojom se prekida dnevni post*, kako je to preveo Škaljić. *Tenhanluk* Čolaković prevodi kao *polagano*, *odmjereno*, Škaljić kao *samoća*, *osama*, *dokolica*; *sam*, *prazan*. *Levha* nije samo *kaligrafsko pismo u obliku slike*, kako prevodi Čolaković, već primarno *citata iz Kur'ana ili mudre istočnjačke izreke* (Škaljić).

U Čolakovićevim rječnicima mogu se naći i turcizmi (riječi i fraze) koje nije zabilježio A. Škaljić, a neke ni drugi leksikografi koji su se bavili ovom problematikom: *palta* (J 284), *bir tahta eksik* (nema mu jedne daske /u glavi/L), *efendi si benum* (moj gospodine, L) *damlam* (L), *đanečija* (slatkiš od osobitog mliva, L), *đulijag* (ružino ulje, miris, L), *hamr* (vrsta vina/lozovača, L), *kitablum* (L), *var* (*da, jest*, prijevod nije tačan, znači *ima, postoji*¹²⁶⁹).

Rječnici na kraju kakvog literarnog djela kod nas su sasvim uobičajeni. Najčešće ih sastavljaju izdavači ili priređivači, ali i sami autori djela, kao što je ovdje slučaj. Otuda je izbor riječi subjektivan, svako polazi od svog jezičkog osjećanja (idiolekta), pa je subjektivno i interpretiranje semantike pojedinih leksema. Tumačenje pojedinih riječi je neophodno, jer bi bez toga tekst bio u mnogome nerazumljiv. Međutim, tumačenje riječi, naročito u kontekstu, vrlo je komplicirano i složeno. Ono zahtjeva poseban oprez. Enver Čolaković pokatkad nije uspio da dā zadovoljavajuće objašnjenje. Mnoge riječi turskog porijekla Čolaković je proglasio provincijalizmima. Mislimo da u izradi rječnika i ovoga tipa moraju sudjelovati stručnjaci, lingvisti i stilisti.

Veliki broj turcizama u tekstu ima onaj lik koji se upotrebljava u razgovornom jeziku Sarajeva. Time je pisac karakterizirao govor svojih likova (*Saraj'vo... /384/*). A ljepota umjetničkog djela sastoji se u tome što ono sveukupnošću izraza, preko književnih likova, djeluje na čitatelja, tako da mu sugerira novu, umjetničku stvarnost u kojoj se nalazi istinitost života.

Sasvim na kraju treba reći da je apsolutno bilo nepotrebno u tekstu obilježavati turcizme drugačijim tipom slova (kurzivom). Enver Čolaković je pisac u čijem jeziku turcizmi imaju sasvim prirodnu funkciju. Preslikavaju jezik Sarajeva, odnosno Bosne. Ne razlikuje se od jezika kojim se i danas ovdje govori. Jezik se sporije mijenja nego što bi to neki htjeli.

¹²⁶⁹ V. *Turkçe – srpçe sözlük*, S. Đinđić, M. Teodosijević i D. Tanasković, Ankara, 1997.

Zaključak

Čolaković se služi turcizmima kako bi modelirao jedan poseban književnoumjetnički svijet. Njima signalizira jedan poseban milje, jedno podneblje, imenujući veliki broj pojmova: imena, lokaliteta, zanata, odjeće, obuće, hrane, suđa... Turcizmi se u Čolakovićevim romanima doživljavaju kao sasvim „prirodne“ i „normalne“ jezičke jedinice, jer su posljedica izbora određene teme. Oni daju posebnu stilsku boju ovim romanima. Najviše je onih koji se i danas u bosanskom jeziku aktivno upotrebljavaju. Turcizme pisac aktuelizira s namjerom da dočara određeno vrijeme, stari vakat, i da pokaže prostor koji se karakterizira orijentalnom tradicijom, ali i određenim promjenama. Možemo reći da su gotovo svi turcizmi stilski markirani, njima se postiže preciznost i ljepota kazivanja. U najvećem broju slučajeva pisac je upotrijebio turcizme u odgovarajućem kontekstu, pa nam se čini da ih je bilo nemoguće zamijeniti domaćim riječima. Iako je jasna tendencija pisca da jezikom karakterizira govor svojih likova, te da u istom kontekstu upotrebljava ili samo turcizme, ili samo riječi domaćeg porijekla, ne možemo reći da je u tome bio sasvim dosljedan.

REZIME

FUNKCIJA TURCIZAMA U 'JEDINCU' I 'LEGENDI O ALI PAŠI' ENVERA COLAKOVICA – ENVER ÇOLAKOVIÇ'İN 'ALİ PAŞA EFSANESİ' VE 'YEDİNAC' ROMANLARINDA TÜRKÇE SÖZCÜKLERİN FONKSİYONU'

U radu je pokazano kako upotreba turcizama i njihovo suprotstavljanje domaćoj leksici čini da jezičkostilska struktura Čolakovićeve djela postaje sistem jezika proširen mnogorječjem i raznorječjem. Čolaković izabranom turskom leksikom adekvatno prenosi svoju intenciju, jer umije da nam je nametne kao kontekstualno najopravdanije motiviranu i u recepciji "ideajnog čitaoca" transponuje tako da ovaj pronade ekvivalentan smisao, ili ga još više razbuktava. Turcizmi djeluju po želji pripovjedača, jer su njegov izbor.

ZAPADNOŠTOKAVSKI JEZIČKI ELEMENTI U DJELU ABDULVEHABA ILHAMIJE

Mr. Alen KALAJDŽIJA
Univerzitet «Džemal Bijedić» u Mostaru

1.0. Historiografski podaci

O životu, djelu i značaju bošnjačkoga alhamijado pjesnika i sufijškoga šejha Abdulvehaba Ilhamije (kraj XVIII st. i početak XIX st.) u južnoslavenskoj književnoj

historiji, historiografiji, filologiji pa čak i u književnoj proznoj umjetnosti, već je pisano (usp. Kemura – Ćorović 1912; Hadžijahić 1938; Lehfeltdt 1969; Dobrača 1974; Hadžijahić 1974; Kemura 1975; Nametak 1981; Šamić 1985; Ždralović 1985; Huković 1986; Okuka 1987; Hadžijamaković 1991; Kadić 2007; Huković 1997; Memija 2005; Vajzović 2005). Pregledom književnog naslijeđa Abdulvehaba Ilhamije vidljiv je izuzetno snažan zapadnoštokavski jezički kontinuitet, za što su kao primarna građa u ovome istraživanju poslužili sljedeći izvori: bosanski rukopisni primjerci njegovih dvanaest pjesama: *Boga traži i plači*; *Dervišluk je čadan rahat*; *Hajat dok me orakme*; *Ako pitaš za dervise opeta*; *Ja upitah svog Ja-sina*; *Bogu fala, Koji čuje*; *Potlje Boga, ne miluj*; *Aškom neka gore ašiki*; *Srce moje, da ti kažem*; *Džennet saraj, đuzel kuća*; *Sve je dušman potlje Tebe* (Rukopis, Divan 1843: br. 3025); *Ja upitah svoje duše* (Rukopis, Bošnjački institut); potom šest pjesama sa izvornom transliteracijom: *Nasihata* (Nametak 1981: 104-106); *Šejhom iršad tko ne najde*; *Čudan zeman nastade*: (Nametak 1981: 154-160); *De li ti je Halil-paša*: (Hadžijahić 1974: 251); *Ti bresposlen nemoj hodat*: (Trako 1974: 117); *Der ti, ašik, hajde Dostu* (Hadžijamaković 1991: 69) te transliteracija Ilhamijina islamskoga katehizisa *Ilmihala*¹²⁷⁰ (Kemura 1975).

U historiografiji još uvijek nije poznat tačan broj Ilhamijinih pjesama. U nekim radovima i zbirkama dat je ne samo popis već i transliteracija njegovih pjesama, npr.: Kemura – Ćorović (1912): 11 transliteriranih pjesama; Nametak (1981): 7 transliteriranih pjesama + 14 netransliteriranih pjesama; Hadžijamaković (1991): 18 transliteriranih pjesama. Broj obrađenih pjesama do kojih sam ja došao iznosi 18 + *Ilmihal*.

Važno je napomenuti da postoje određena nepodudaranja s obzirom na naslove i sadržaje pjesama. Tako je, npr. u Kemura – Ćorovićevoj (1912: 48-50) zbirci uvrštena pjesma *Hajde, sinak, te uči*, koju je Abdurahman Nametak (1981: 104-106) naslovio kao *Nasihata* i uvrstio kao pjesmu bez poznatoga autora. Ja sam ovu pjesmu, pak, uvrstio u korpus djela Abdulvehaba Ilhamije jer je ona sadržajno identična i predstavlja zapravo samo dvije različite verzije iste pjesme, koju su istraživači različito naslovili. Ove dvije verzije iste pjesme međusobno se razlikuju samo po rasporedu strofa i u nekim sadržajnim segmentima. Inače, zbog nepouzdanosti jezičke izvornosti Kemura – Ćorovićeve zbirke, pjesme iz ovoga korpusa nisam uopće analizirao.

U zbirci Muhameda Hadžijamakovića (1991: 69) nalazi se pjesma *Der ti, ašik, hajde Dostu*, koje nema u drugim zbirkama alhamijado književnosti. Također, u Nametkovu popisu u zbirci neuvrštenih transliteriranih tekstova (1981: 345) nalaze se naslovi pjesma kojih uopće nema dostupnih široj znanstvenoj javnosti: *Nuto, brate, ja golema dženneta*; *Pred kijamet ružan alamet* i *Bogom radi što radiš*. To znači da se broj ovdje analiziranih pjesama podudara sa stanjem kakvo se zatječe u obrađenom korpusu Abdurahmana Nametka, s tim da u odnosu na ovu zbirku postoje i pjesme kojih u njegovoj Hrestomatiji (1981) nema: *Der ti, ašik, hajde Dostu* (Hadžijamaković 1991: 69); *Nasihata / Hajde, sinak, te uči* (Kemura – Ćorović 1912: 48-50; Nametak 1981: 104-106)

¹²⁷⁰ Ovaj primjerak *Ilmihala* nije izvorni autorski rukopis, već njegov prijepis, nastao petnaestak godina nakon Ilhamijine smrti, koji je, inače, promijenio više vlasnika. I pored te činjenice, ovaj rukopis može pružiti uvid i u jezičko naslijeđe alhamijado književnosti i u jezičko naslijeđe Abdulvehaba Ilhamije. Isto tako, do danas nije sačuvan nijedan autorski rukopisni primjerak Ilhamijinih pjesama, ali su sačuvani njihovi rukopisni prijepisi, na osnovu kojih je uopće moguće vršiti određenu lingvističko-filološku analizu. Međutim, najveći problem u lingvističkim istraživanjima alhamijado književnosti čine oni transliterirani tekstovi koji su pritom redaktorski izmijenjeni i na kojima su vršene određene korekcije u skladu s normom standardnog jezika.

te *De li ti je Halil-paša* (Hadžijahić 1974: 251). Samo ovi podaci, vezani za jednog poprilično poznatog alhamijado pjesnika, zorno svjedoče u kakvom je danas stanju rukopisno bosanskoarebičko naslijeđe i koliko je potrebno rada na valjanoj valorizaciji djela ove provenijencije.

2.0. Dijalekatsko porijeklo

Zapadnoštokavsko narječje u bosnističkim lingvističkim interpretacijama još uvijek nije dovoljno istraženo, posebno sa aspekta razumijevanja utjecaja ovoga narječja na korpus prestandardnih idioma koji su ostavili izuzetno jak utjecaj na standardne jezike zapadnog tipa centralnoga južnoslavenskog područja. Iz tog razloga, zanimljivo je promatranje razvoja zapadnoštokavskih jezičkih osobina u korpusu alhamijado književnosti, odnosno u pisanom stvaralaštvu Abdulvehaba Ilhamije, kao jednog od najplodnijih bosanskih alhamijado pjesnika i učenjaka, u čijem se jezičkom stvaralaštvu na izvjestan način može pratiti svojevremeni proces integracije različitih dijalekatskih osnovica – zapadnog i južnog tipa. Ta pojava dodatno je zanimljivija zato što se vremenski period nastanka Ilhamijinih djela veže za početak XIX st., kada se inače, uočavaju najsnažnije tendencije ujednačavanja različitih jezičkih tradicija s obzirom na njihovo dijalekatsko porijeklo – južno i zapadno – u širim srednjojuznoslavenskim okvirima. Razumijevanje interferencijskih prožimanja u djelu alhamijado književnosti važno je jer se te interferencije u njoj istovremeno predstavljaju kao najuočljiviji produkt svojevrstne književnojezičke koine zapadnoštokavskog tipa s elementima južnih dijalekatskih osobina. Ta pojava prisutna je upravo u djelu Abdulvehaba Ilhamije, čiji poprilično velik, sačuvan korpus književnih djela, može poslužiti kao pouzdan pokazatelj razvoja te koine. Treba naglasiti i to da su u pojedinim slučajevima znatniji utjecaj ostavile pojedinačne jezičke crte, javljajući se kao tipične zapadnoštokavske osobitosti u okvirima književnojezičke koine – kakav je npr. ikavski refleks jata.

Ono što ostaje zanimljivo za lingvistička i filološka istraživanja jeste pitanje uopće jezičkog razvoja i posebno dijalekatske osnovice jezičkog izraza Abdulvehaba Ilhamije. O ovome fenomenu u najkraćim crtama pisao je i Miloš Okuka (1987: 13), zaključivši: “Ilhamijin književnojezički izraz je nekozistentan: u osnovi je istočnohercegovački dijalekat (đe, ovi, starijih itd.), ali sa ikavizmima (lipo, posilima) te mnoštvom turcizama religijske provenijencije”.

Na osnovu uvida u relevantno jezičko stvaralaštvo Abdulvehaba Ilhamije, kao i historiografskih podataka o njegovu životu, može se doći do zaključka u vezi sa dijalekatskim porijeklom ovoga pjesnika. Naime, jezik njegova književnoga stvaralaštva zasigurno je imao određene elemente koji se mogu razumijevati kao posljedica djelovanja južnih, progresivnih jezičkih crta, u lingvistici poznatih i kao istočnohercegovačke jezičke osobine, ali te osobitosti ni u kojem slučaju ne mogu biti bazne u razumijevanju jezičkoga razvoja Ilhamijinih djela.

3.0. Elementi jezičke strukture

Postoji nekoliko indicija koje potvrđuju činjenicu da je jezički izraz Abdulvehaba Ilhamije bio zapadnoštokavske provenijencije u širem smislu značenja ovoga termina. To

se prvenstveno vidi u dijelu korpusa koji se tiče zamjene staroga glasa jat.¹²⁷¹ Zbog preplitanja različitih osobitosti vezanih, u ovome slučaju, za refleksive jata, s pravom se može zaključiti da je značajnu funkciju u svakom obliku predstandardnog idioma – kakav je i alhamijado književnost – imala svojevrsna književnojezička koine, koja u Ilhamijinu djelu predstavlja tu pojavu, istina jezički kontinuiranu na zapadnoštokavskoj osnovici. Ova koine s primjerom upotrebe refleksa jata i u Ilhamijinu djelu potvrđuje postojanje bosanskoga pisanog ikavskog manira, kao dominantne osobine ovoga vida književnojezičkog stvaralaštva. Ta osnovica, međutim, vidljiva je – pored ikavskog manira – i u drugim jezičkim elementima, među kojima treba posebno istaći sljedeće osobine, prisutne u djelu ovoga autora:

- čuvanje i upotreba etimološkog i analoškog glasa *h*;
- presijecanje neizvršenoga progresivnog jotovanja sa izvršenim jotovanjem;
- dubletnost upotrebe ličnih i upitnih zamjenica (starije i novo stanje);
- upotreba pokazne zamjenice *ovi* i *oni* naspram *ovaj* i *onaj*;
- dvojnost upotrebe negiranoga oblika prezenta glagola *imati*;
- disimilacija u obliku prezenta glagola *moći*;
- upotreba prijedloga / priloga *potlje*;
- stara sintaksička konstrukcija modalnog ili faznog glagola s infinitivom;
- formiranje dekomponiranoga predikata.

3.1. Refleksi jata

U Ilhamijinim pjesmama i *Ilmihalu* refleksi jata,¹²⁷² s obzirom na njihovu slobodnu poziciju, mogu se razvrstati u pet skupina: 1. ikavska zamjena (*Boga traži i plači; Dervišluk je čudan rahat; Hajat dok me orakme; Ja upitah svog Ja-sina; Bogu fala, Koji čuje; Aškom neka gore ašiki; Srce moje da ti kažem; Ja upitah svoje duše*); 2. ijekavska zamjena (*Ako pitaš za dervise opeta; Sve je dušman potlje tebe; De li ti je Halil-paša; Der ti, ašik, hajde Dostu*); 3. ikavsko-ijekavska zamjena (*Potlje Boga, ne miluj; Čudan zeman nastade; Džennet saraj, džuzel kuća; Ti bresposlen nemoj hodat; Ilmihal*); 4. ijekavsko-ikavska (*Nasihata*) i 5. ikavsko-ekavska zamjena (*Šejhom iršad tko ne najđe*).¹²⁷³

Na osnovu izloženog, ikavska dominacija vidljiva je u osam pjesama, u trima ikavsko-ijekavskim također je dominantnija, kao i u jednoj pjesmi s ikavsko-ekavskom zamjenom te u *Ilmihalu*.¹²⁷⁴ Ijekavski refleks nešto je manje zastupljen, ali je dosljedno izvršen u četirima pjesmama te u jednoj ijekavsko-ikavskoj. U jednom je primjeru, kako je već spomenuto, upotrijebljena ikavsko-ekavska zamjena, dakle i sa ekavskom zamjenom glasa jat u slobodnoj poziciji. Na osnovu izloženog, slika refleksa jata potvrđuje činjenicu da je autor sa zapadnoštokavskog prostora, jer je ikavizam u

¹²⁷¹ Ova činjenica važna je iz tog razloga što je jat u Ilhamijinu djelu uglavnom ikavski, usljed čega se isključuje mogućnost njegove ijekavske, istočnohercegovačke provenijencije

¹²⁷² U radu nisam mogao – zbog ograničenosti prostora – navoditi sve primjere koji potvrđuju upotrebu leksema sa jatom. Zato sam samo u pojedinim slučajevima navodio neke primjeri koji su posebno zanimljivi za analizu.

¹²⁷³ Iz ove raspodjele izuzeo sam pozicijski uvjetovane refleksive pošto oni nisu dovoljno valjan pokazatelj odnosa među refleksima, što se odnosi na sekvence *K + r + ě (kratko)* i *ě + o / j /lj*.

¹²⁷⁴ Zbog sadržajne opsežnosti *Ilmihala* nisam mogao ulaziti u statističke podatke vezane za broj refleksa jata.

Uočljiva je, međutim, izuzetno frekventna upotreba ikavske zamjene jata sa tek sporadičnim (i)jekavskim refleksom u slobodnoj poziciji.

slobodnoj poziciji ne samo frekventniji, nego se javlja i kao specifična jezička osobina Ilhamijina pjesništva. S druge strane, pojava tzv. mješovite (ikavsko-ijekavske) refleksije jata potvrđuje činjenicu da je utjecaj južnih (istočnohercegovačkih), ijekavskih jezičkih crta također prisutan. Stoga je vrlo zanimljivo i intrigantno pitanje: otkuda potječe «nekonzistentnost» refleksije jata u pjesničkom izrazu Abdulvehaba Ilhamije? Da li ona može biti odraz prepisivačke djelatnosti ili eventualno redaktorskih postupaka transliteratora u pjesmama koje nemaju sačuvan rukopisni primjerak? Da li je uzrok nekonzistentnosti i taj što Ilhamija dolazi iz Žepča (usp. Dobrača 1974), gdje je refleksija glasa jat zanimljiva po tome što je mješovite kombinacije, gdje se nalaze “govori sa (dugim) *ě* > *ije* i (kratkim) *ě* > *i* u Žepču u dolini Bosne” (Ivić 1994: 147).

Analizom primjera dolazi se do nekih općenitih zaključaka u vezi sa zamjenom glasa jat. Naime, ikavizam u kratkim slogovima, tipa *biži, sidit, vira, vični, vidit, di* i sl. može biti produkt dijalekatskog porijekla pjesnika, dok se ta konstatacija ne odnosi na ikavski refleks u dugim slogovima, tipa *lipo, griha, dite, svit* i sl., kojih je, ipak, manje negoli ikavizama spomenutih u prvoj skupini. Nameće se zaključak da ikavizam u Ilhamijinu djelu nije uvijek produkt njegove dijalekatske baze, već je u pitanju neki drugi razlog, uvjetovan ekstralingvističkim faktorima. Određeni broj primjera refleksa glasa jat preklapa se, pak, s nekim drugim govornim tipovima, kao u dvama primjerima ekavske zamjene u slobodnoj poziciji: *koren* i *mešaj*, što odgovara tešanjskim govornim (usp. Ivić 1994: 147). Ijekavizmi koji su posljedica Ilhamijina dijalekatskog porijekla uočavaju se u primjerima *svijet, lijep, zlijeh, umrijet, podnijet, griješi*. Ijekavizmi u kratkim slogovima također se javljaju: *đe, potlje, vidjećeš* i sl. I ijekavizmi, kao i ikavizmi, u pojedinim slučajevima mogu predstavljati odraz autorova organskog idioma, ali se, kao što je to slučaj i sa ikavizmima, javljaju u onim pozicijama nekarakterističnim za zonu Žepča. Ovi primjeri mogu biti odraz tešanjske govorne zone – što je važno spomenuti, pošto neki istraživači smatraju da je Ilhamija održavao kontakte sa tešanjskim krajem zbog tešanjskog porijekla njegova šejha – (usp. Ždralović 1985), kao što je to slučaj sa dvama ekavizmima. Međutim, ijekavizmi koji ne proizlaze iz dijalekatske žepačke baze mogu biti odraz i nekih drugih jezičkih tendencija novoštokavskoga ijekavskog tipa, a kojih je nemali broj.

Prema tome, razvoj refleksa jata u jeziku Abdulvehaba Ilhamije u vidu ikavske, ijekavske i ikavsko-ijekavske zamjene jednim svojim dijelom uvjetovan je dijalekatski. Ostatak primjera sa refleksima glasa jat mogu biti odraz pisanoga ikavskog manira, ili pak primjer utjecaja ijekavskih novoštokavskih govora na zapadnoštokavsko područje, kojem pripada i Abdulvehab Ilhamija, čiji se govorni idiom uključuje u strukturu ijekavskošćakavskog dijalekta, budući da pripada zoni ijekavskošćakavskih govora koji pak nisu dio istočnohercegovačkih govora (Brozović 1966: 207). Kada je u pitanju dijalekatska slika, ona je u dijelu primjera upravo produkt Ilhamijine dijalekatske baze, ali je istovremeno i produkt utjecaja novoštokavskih ijekavskih osobina. Književno-jezička tradicija tiče se upotrebe ikavske zamjene glasa jat, koja je u Ilhamijinu izrazu kontinuant ikavskog manira u alhamijado literaturi.

U ovome slučaju treba primijetiti jednu važnu činjenicu kada je u pitanju ijekavskošćakavska baza. O dosljednosti dvosložne (ijekavske) zamjene jata ne može nikako govoriti – pa se isključuje ijekavsko dijalekatsko porijeklo ovoga autora, dok se šćakavizam, također, ne može smatrati relevantnim u Ilhamijinu slučaju jer je u njegovu

stvaralaštvu zabilježen samo jedan primjer koji, opet, nije šćakavski, već naprotiv – štakavski [*ne metat, i ištuć plakat. Ilmihal*].

Ovaj podatak neminovno upućuje ne samo na nepodudarnost historiografskih podataka sa jezičkim osobitostima Ilhamijinih djela, već i na zaključak da se u bilo kojem obliku predstandardnih idioma teško može odrediti dijalekatsko porijeklo djela koje pripada tzv. starijoj književnosti – na što je pažnju već prije skrenula i Herta Kuna (1974: 431). Iz toga razloga potrebno je sve jezičke pojave vezane za predstandardne idiome posmatrati u sklopu svojevrstnih procesa imanentnoga jezičkog normiranja u okviru književne koine.

U refleksiji glasa jat kod Ilhamije se mogu zapaziti još neke zakonitosti koje se tiču pozicijski uvjetovanih refleksa. Tako se u sekvenci *ě + j* javlja ikavska zamjena: npr. *ugrije*, dok se u sekvenci *K + r + ě* (*kratko*) javljaju ekavski refleksi (*pred, grehota*), sa ikavizmima (*privali, vrilo, grišni*). Čini mi se da jedan broj primjera koji spada u ovu kategoriju zavisi od slogovne granice, pa se ekavizmi javljaju u primjerima *ovde, onde*, a nekad i *ovdje*. Ova bi se činjenica, inače, morala imati u vidu, kada je pitanju ovako konstruiran slog u spomenutoj sekvenci. To znači da pozicija za refleks glasa jat nije ista u primjerima tipa *sreća* i *ovdje*, a da je to tako potvrđuju ijekavski govori u kojima je moguć oblik *ovdje*, ali ne i [**srjeća*].

Od ostalih ekavizama važno je napomenuti da ih u Ilhamijinu djelu ima u primjerima tipičnim za ijekavske govore: *reći, jesti* i sl., kako je već spomenuto za ovu zakonomjernost u jeziku alhamijado pjesama.

3.2. Glas h

Čuvanje i upotreba etimološkoga i analoškoga glasa *h* ne samo da je tipična osobina bošnjačkih narodnih govora, odnosno i zapadnoštokavskoga narječja istovremeno, nego je ta jezička crta i danas prisutna kao tipična osobina bosanskoga standardnog jezika, koja se kao pojava proširila još u predstandardnim idiomima. Ta osobina prisutna je i u djelu Abdulvehaba Ilhamije. Budući da je o fenomenu upotrebe glasa *h* u bosanskom jeziku u lingvističkim radovima već poprilično dosta pisano (s obzirom na to da se ovaj glas upotrebljava i etimološki i neetimološki – s napomenom da se takvo stanje propisuje i u normi bosanskoga jezika zbog njegove duge pisane i govorne tradicije), u ovome radu ukazat će se na neke posebnosti na koje dosada nije bitnije skretana pažnja.

Na osnovu uvida u jezičku građu pjesama i *Ilmihala* Abdulvehaba Ilhamije, primjetno je da se glas *h*, po zakonu analogije, zamjenjuje u pojedinim kategorijama sa glasom *j*. Tako se dešava da se u pojedinim zavisnim padežnim oblicima ličnih zamjenica za 3. lice upotrebljava glas *h*, kojemu tu mjesto nije po etimologiji. Najčešće je riječ o enklitičkim oblicima genitiva, dativa i akuzativa *ih, im*, koji se upotrebljavaju kao *hi, him*: [*i reko da će hi metnut (Ilmihal)*; *Bog hi ne miluje i meleki jim bed dua čine (Ilmihal)*],¹²⁷⁵ za koje je primjetno da, kada se god nađe glas *i-* kao sastavni dio inicijalnoga dijela osnove, na njegovu se bazu dodaje protetičko neetimološko *h-*. Po svemu sudeći, u ovakvim slučajevima riječ je o zamjeni glasa *j* glasom *h*, pri čemu je *j* nastalo kao prijelazni glas između dvaju vokala od kojih je drugi upravo glas *i*, a tek potom dolazi da zamjene glasa *j* sa glasom *h*. Tako i u sljedećim primjerima nalazimo potvrdu ovoga stanja:

¹²⁷⁵ Svi navedeni primjeri sporadično su uzeti s namjerom ilustracije upotrebe datih oblika.

[*miruše him haljine (Ilmihal); jetimima On je reko ja sam him / Milostivan (Bogu fala, Koji čuje); drago jim je slatko (Ilmihal); jer ne čuju ko ji zove (Ja upitah svog Ja-sina)*].

To što se u primjerima nalazi presijecanje upotrebe oblika, samo je dokaz žive jezičke materije koja nastaje u neposrednom govoru, ali koja biva suspregnuta zakonitostima književne koine, usljed čega dolazi do interferencije različitih oblika. Ta pojava koja proizlazi iz same strukture narječja, podržana je, također, simboličkom funkcijom jezika, te je pod utjecajem književnojezičke koine koja nastoji dati prešutnu, formalno izuzetno rastegljivu normu, pokušavajući biti uzor u jezičkom općenju, ali ne uspijevajući, zbog svoje same suštinske prirode predstandardnog idioma, prevladati jezičke dvojnosti i višestrukosti (usp. Kuna 1976).

Slična upotreba zamjene glasa *j* glasom *h* vidi se u primjerima kosih oblika glavnih brojeva koji se dekliniraju, istina zabilježen u samo jednom slučaju [*i još u trihu žena ne uzimaj (Ilmihal)*].

Zanimljivo je da se u nekim primjerima riječi stranoga porijekla (što se odnosi na orijentalizme, uz činjenicu da je riječ o leksemima koji potječu iz stilski obilježene, religijske sfere, glas *k* također mijenja glasom *h* [*između ahšama i jasejom, i do zore (Ilmihal); na sabah, na ahšam i jaseju polahko (Ilmihal)*], što predstavlja pojavu rijetko prisutnu u pisanoj bosanskoj tradiciji.

3.3. Neizvršeno progresivno jotovanje

Neizvršenost progresivnost jotovanja posebno je vidljiva u primjerima s upotrebom glagola *ići, naći, doći*, što je specifična osobina zapadnoštokavskog narječja. Ta pojava, međutim, ne vrši se apsolutno, jer dolazi do sporadičnog miješanja primjera s izvršenim jotovanjem. Takvo stanje razumljivo je zbog činjenice da je riječ o predstandardnom idiomu koji nastoji inaugurirati prešutnu normu, zasnovanu na govornoj praksi i pisanoj tradiciji. Ovakav karakter predstandardnih idioma prisutan je u većem broju jezički različitih osobina koji potvrđuju dubletnost formi i njihovu višestrukost u istim kategorijama. Tu pojavu potvrđuju naredni primjeri, u kojima je brojnost neizvršenog jotovanja takva da nadmašuje prisustvo izvršenog jotovanja, bivajući pri tome primjer utjecaja zapadnoštokavskih osobina koji poprimaju karakter književnojezičke koine prisutne u alhamijado književnosti:

[*kad čovo zovne, na taht dojdi (Ilmihal); i što god čoviku na glavu dojde (Ilmihal); jer ne najdu akilun (Ja upitah svog Ja-sina); iz tvog mulka nek izajde, što će (Aškom neka ašiki gore); kada najdeš, ti kaži; ja dostu najdoh pomoć (Srce moje da ti kažem); šejtan njemu nek dojde (Šejhom iršad tko ne najđe); nek ti nađeš tedželli (Ja upitah svoje duše); ne iđu pravo, niti hoće (Čudan zeman nastade); a ne iđi na kavgu (Boga traži i plači)*].

3.4. Upitna zamjenica za živo i neživo

Upitne zamjenice za živo (lica) i neživo (stvari), kao i zamjenice izvedene od njihovih osnova (odričnih i neodređenih) pokazuju neku vrstu obličke bipolarnosti. Međutim, upotreba oblika zamjenica sa zapadnoštokavskom fizionomijom u znatnijem je broju slučajeva negoli su to oblici koji vode porijeklo sa južnog (istočnog u širem smislu)

štokavskog narječja. To znači da je, kada je u pitanju upitna zamjenica za živo, češća upotreba oblika *tko*, kao što je slučaj i sa upitnom zamjenicom za neživo, koja glasi *što*. Naravno, ista je zakonomjernost u pitanju i onda kada se upotrebljavaju zamjenice izvedene od ovih upitnih zamjenica (*netko, nitko, svatko; nešto, svašto*). Upotreba oblika zamjenica za živo i neživo (*ko i šta*) znatno je rjeđa, pri čemu se ne može isključiti mogućnost njihove stilističke markiranosti. U svakom slučaju, presijecanje ovih osobina potvrđuje zapadnoštokavsku dominantnost i na osnovu književno-jezičkog stvaralaštva Abdulvehaba Ilhamije, ali istovremeno potvrđuje pojavu, inače prisutnu u predstandardnoj fazi razvoja bosanskoga jezika, interferencije različitih dijalekatskih idioma zapadnog i južnog tipa na tlu Bosne i Hercegovine:

[*tko ove hedije spazi; a neke neće nitko do Kijameta obatalit (Ilmihal); da te tko upita kako Boga viruješ (Ilmihal); tko uniđe eto sreća (Džennet saraj, džuzel kuća); tko ne traži, nije tvoj (Potlje Boga, ne miluj); tko te neće i ne traži (Aškom neka gore ašiki); tko god dušu ne obara (Dervišluk je čudan rahat); nije nitko pohudio (Ti ne hodaj bresposlen); ni na što ne nalikuje (Ilmihal); što god ima, Bog stvara (Dervišluk je čudan rahat); što znadeš svojoj bratji (Hajat dok me orakme); što god ima, u njija je izzeta (Ako pitaš za derviše opeta); što činite, promislite (Nasihāt); što su bile laži vaše (Đe li ti je Halil-paša); jer Dženneta neko ruši (Dervišluk je čudan rahat); jer ne čuju ko ji zove (Ja upitah svog Ja-sina); niko ne zna do Boga (Čudan zeman nastade); ko u mekteb najbrži (Nasihāt); niti će niko vama unić (Ilmihal); niko ne zna do Boga (Čudan zeman nastade); Njemu šukur, Koji znade šta činim (Bogu fala, Koji čuje); šta se hoće, zaboga (Čudan zeman nastade); jer ti more šta reći (Nasihāt)].*

3.5. Pokazna zamjenica *ovi* i *oni* obliku jednine

Pokazna zamjenica za izražavanje bliskosti prvom i trećem licu, za muški rod nominativa i akuzativa (za neživo) u jednini upotrebljavaju se u obliku *ovi* i *oni*. U pisanoj tradiciji Abdulvehaba Ilhamije nije zabilježen oblik *ovaj* ni *onaj*, dok se sporadično u naslijeđu alhamijado književne tradicije *ovi* oblici pojavljuju. Sigurno je da ovakva upotreba ima svoje dijalekatsko utemeljenje, ali je također, na osnovu primjera, evidentno da se ovakav oblik pokazne zamjenice upotrebljava uz neke imenice, usljed čega dolazi do markiranja date sintagme, što ima utjecaja na osobine književnojezičke koine:

[*otišo je na oni svit; nek ti omrizne ovi svit; po ovi svijet i po oni svijet (Ilmihal); ovi svijet sad će proći (Đe li ti je Halil-paša)].*

3.6. Negacija glagola *imati*

Negacija glagola *imati* također je specifična jezička oznaka ne samo u pisanome djelu Abdulvehaba Ilhamije, nego i u alhamijado pisanoj tradiciji uopće. Kada je u pitanju ovaj glagol, on se u pisanoj praksi češće bilježi skupa sa negacijom (prefiksom *ne-*), pri čemu dolazi do preobrazbe oblika: *ne ima > neima > nejma*. Glagol *imati*, međutim, ponekad se piše i odvojeno od negacije, što ponovo predstavlja svojevrsan dubletni karakter književnojezičke koine alhamijado književnosti:

[*nejma višeg gospodara (Dervišluk je čudan rahat); Ti si Mevdžud, više nejma; nejma brige potlje danas (Sve je dušman potlje Tebe); majke nejmam, a pedera¹²⁷⁶ ne pamtim (Bogu fala, Koji čuje); drugih nejma, Njemu selam (Srce moje da ti kažem);*

¹²⁷⁶ oca

potlje Boga nejma dosta (Ti ne hodaj bresposlen); kurtuliša baš nejma (Šejhom iršad tko ne najđe); postanka mu nejma; poslidka mu nejma (Ilmihal)].

3.7. Disimilacija u obliku prezenta glagola *moći*

Disimilacija u obliku prezenta glagola *moći* općeprisutna je karakteristika u kojoj glas -ž-, kad se nađe između dvaju vokala, biva alterniran glasom -r-. Ova osobina prisutna je i u pisanoj i u govornoj bosanskoj praksi, a svoje prisustvo našla je i u Ilhamijinu djelu, u kojem se upotrebljavaju i oblici *možeš, može, možemo, možete*, što potječe od nekih mlađih rukopisnih prijepisa njegovih pjesama:

[koliko se more reći: subhanallah (Ilmihal); moreš bit bez toga; možeš zube potući; jer ti može šta reći (Nasihah)].

3.8. Prijedlog i prilog *potlje*

Upotreba prijedloga / priloga *potlje* jedna je od izuzetno zanimljivih jezičkih osobitosti. Ekvivalentni oblik prijedloga / priloga *poslije*, kako je upotrebljiv u savremenom jeziku, nije poznat u Ilhamijinu književnom stvaralaštvu. Ovaj primjer predstavlja potvrdu specifičnog formiranja jezičke strukture alhamijado književnosti. Primjeri zabilježeni u Ilhamijinim pjesmama i *Ilmihalu* to također prezentiraju:

[i hak su, lakin, potlje Kur'ana; i potlje toga trinest godina u Meki bijo; pak, sve oživit potlje četrast godina (Ilmihal); potlje Boga, ne miluj (Potlje Boga, ne miluj); sve je dušman potlje Tebe; nejma brige potlje danas; iza danas, potlje Boga, ne boji se (Sve je dušman potlje Tebe); A Morača, najpotlje pogača; potlje Boga nejma dosta (Ti ne hodaj bresposlen)].

3.9. Dopuna uz modalne i fazne glagole

Upotreba infinitiva uz modalne i fazne glagola predstavlja potvrdu arhaičnijega jezičkog stanja, prisutnog u zapadnoštokavskoj tradiciji. Upotreba konstrukcije *da + prezent* uz modalne i fazne glagole gotovo da je rijetka pojava. U Ilhamijinu djelu ona je prisutna samo jedanput, i to onda kada je bila metrički uvjetovana. Ovakva jezička praksa potvrđuje zapadnoštokavski karakter ne samo Ilhamijina književnog stvaralaštva, nego se ona javlja i kao specifikum kako alhamijado književnosti, tako i inače književnojezičkog stvaralaštva predstandardnih idioma bosanskoga jezika:

[koliko se more reći: subhanallah; sada se ne smije reći da su hak (...) i ne smije se reći da su batil; nikad nećete izać (Ilmihal); neće ići u mekteb (Potlje Boga, ne miluj); ako hoćeš vuslet nać, ne laži (Hajat dok me orakme); moreš bit bez toga; možeš zube potući; jer ti može šta reći; nemoj se ti krivo klet (Nasihah); hoće halku biti uhar (Srce moje, da ti kažem); tko miluje i boji se / drugom neće da moli se (Aškom neka ašiki gore)].

3.10. Dekomponirani predikat

Kao potvrda specifične književnojezičke koine pojavljuje se upotreba dekomponiranog predikata, koji svojom funkcijom posjeduje svojstvo višega jezičkog stepena u smislu nužnosti njegove potrebe kulturnoj zajednici prilikom izražavanja

specijaliziranih jezičkih formi i njihovih značenja. Nekoliko je glagola uz koje se formira struktura dekomponiranoga predikata: *činiti*, *biti*, *nazvati* + orijentalna leksema kao nosilac leksičkog značenja:

[*drugo*, *muminima i turkinjama vadu učinijo*¹²⁷⁷; *selam*¹²⁷⁸, *ako ti nazove, primit*; *prvo*, *sual*¹²⁷⁹ *će činiti za troje*; *i u nimetima gark biti*¹²⁸⁰; *Bog tenbih učinio*¹²⁸¹; *treće*, *gibet ne čini*¹²⁸²; *prvo*, *musafiru hizmet činit*¹²⁸³; *te ibadet*¹²⁸⁴ *činit*; *talibima ders dat i vaz učinit*¹²⁸⁵; *treće*, *tobe učinit*¹²⁸⁶ *prvo*, *sabur*¹²⁸⁷ *na muku činit*; *treće*, *haku nasihat učinit*¹²⁸⁸; *četvrto*, *i svakom merhamet*¹²⁸⁹ *činit (Ilmihal)*].

4.0. *Orijentalizmi*

Kao specifikum ne samo Ilhamijina djela, nego i alhamijado književnosti uopće, pojavljuje se izuzetno frekventna upotreba orijentalizama koji imaju sebi svojstvenu funkciju u ovome vidu književnoga stvaralaštva.¹²⁹⁰ Nekoliko je bitnih činjenica vezanih za ovaj fenomen, posebno kada je u pitanju Ilhamijino djelo. Prva činjenica tiče se samoga sadržaja Ilhamijinih pjesama i *Ilmihala*; naime, budući da je sam Ilhamija bio poznat vjerski autoritet, kao i to da se bavio misticizmom, ta pojava implicitno je uvjetovala frekventnu upotrebu orijentalizama, posebno onih vezanih za vjerske pojmove i vjersku terminologiju. Druga činjenica veže se za simboličku funkciju ovih leksema, čime se nastojalo približiti orijentalnome kulturnom krugu, barem na taj način, odnosno što je značilo izuzetan utjecaj na bosansku jezičku kulturu uopće. Treća činjenica ogleda se u tome da je upotreba orijentalizama bila jednostavno moda i specifičan književni stil, nešto što je prejudiciralo karakter tekstova – posebno ako su to bili vjerski tekstovi: ilmihali, egzorcistički tekstovi, ilahije – što uglavnom potvrđuju tekstovi koji nisu vjerskoga i moralno-didaktičkoga sadržaja u ostalim alhamijado tekstovima, a koji imaju u znatno manjoj mjeri upotrebu tzv. knjiških orijentalizama. Iz tih razloga, pisanu tradiciju alhamijado književnosti treba shvatati kao kompleksnu književnu tvorevinu sa konkretnim poetičkim i jezičkim osobitostima koji su joj omogućili formiranje specifične književnojezičke strukture.

¹²⁷⁷ obećao

¹²⁷⁸ pozdrav

¹²⁷⁹ pitanje

¹²⁸⁰ u blagodatima se utapati

¹²⁸¹ upozorio

¹²⁸² ne ogovaraj

¹²⁸³ putniku služiti

¹²⁸⁴ bogoslužje

¹²⁸⁵ učenicima predavanje dati

¹²⁸⁶ pokajati se

¹²⁸⁷ biti strpljiv

¹²⁸⁸ savjetovati

¹²⁸⁹ biti samilostan

¹²⁹⁰ Primjeri dati u dosadašnjoj analizi mogu poslužiti kao ilustracija upotrebe orijentalizama u pjesmama i *Ilmihalu* Abdulvehaba Ilhamije.

5.0. Umjesto zaključka

Kada je riječ o jezičkim osobitostima pjesama i *Ilmihala* (a to se dobrim dijelom odnosi i na ukupnu alhamijado književnojezičku tradiciju), evidentno je prisustvo zapadnoštokavske dijalekatske osnovice. Tako se ustanovljuje da su zapadnoštokavske osobine starije i arhaične u odnosu na južne; porijeklom su autohtono jezičko naslijeđe; proizišle su iz bosanske govorne baze te su po svom postanju vezane za pisanu tradiciju bosanskog jezika od srednjovjekovlja do XIX st. Južne osobine, pak, mlađe su i progresivnije; porijeklom su sa jugoistočnih područja štokavskog narječja; prostakle su iz govorne baze migrirajućeg, uglavnom vlaško-nomadskog stanovništva sa jugoistočnih područja na zapad i sjeverozapad; njihova pisana tradicija nema snažan kontinuitet kao što ga ima zapadnoštokavsko područje. Pojava različite upotrebe ovih oblika zavisi i od vremena nastanka prijepisa teksta. Tako se više upotrebljavaju oblici sa zapadnoštokavskom osnovicom onda kada je tekst stariji, a što je tekst prijepisa mlađi, to je prisutniji jezički oblik porijekom sa južnoštokavskog prostora. Taj fenomen također je zanimljiv što su pjesme i *Ilmihal* Abdulvehaba Ilhamije nastajale s kraja XVIII st. i početka XIX st., dok su prijepisi pisani sve do početka XX st., i to iz toga razloga što je XIX st. bilo presudno u jačanju pojedinih jezičkih osobina i formiranju takve jezičke fizionomije koja će sredinom toga stoljeća svoje konačno uporište naći u svojevrsnom početku standardizacije progresivnoga štokavskog narječja istočnohercegovačkog tipa u srpsko-hrvatskim okvirima. Za to vrijeme, neovisno od procesa standardizacije srpsko-hrvatskog jezika, na terenu – a posebno na središnjem štokavskom prostoru, koji zauzima Bosna i Hercegovina – dešavala se svojevrsna interferencija različitih jezičkih osobina zapadnog i južnog tipa, koja je prvenstveno uvjetovana neprestanim migracijama stanovništva i susretom dvaju različitih koncepata organskih idioma. Tako se staro dijalekatsko područje zapadne štokavštine, inače arhaičnije po svojim jezičkim osobinama, našlo na udaru južne, inače jezički dinamičnije i progresivnije strukture, što je izazvalo i u pisanom naslijeđu pojavu istovremenog miješanja i dodirivanja različitih jezičkih osobina, koje će se nastojati nivelirati svojevrsnom književnojezičkom koine zapadnog tipa. Otuda potječe veliki broj presijecanja jezičkih osobina u Ilhamijinu književnom stvaralaštvu, ali i u alhamijado književnojezičkoj tradiciji uopće.

IZVORI

1. Hadžijahić, Muhamed (1974): “Neke karakteristike stare bosansko-muslimanske književnosti”, *Starija književnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
2. Hadžijamaković, Muhamed (1991): *Ilahamija: život i djelo*, Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, El-Kalem, Sarajevo
3. Kemura, Ibrahim (1975): “Ilmihal Abdul Vehab Ilhamije na ‘bosanskom’ jeziku”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXXVIII / 1-2, Sarajevo
4. Nametak, Abdurahman (1981): *Hrestomatija alhamijado književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
5. RUKOPIS, Ilhamijine pjesme: “Džennet saraj, đuzel kuća” i “Ja upitah svoje duše”, Bošnjački institut, br. 622 Ms 382
6. RUKOPIS (1843), “Divan” Abdulvehaba Ilhamije, Gazi Husrev-begova biblioteka, br. 3025

7. Trako, Salih (1974): "Medžmua pjesnika Šakira", Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga I-II, Sarajevo

LITERATURA

1. Brozović, Dalibor (1966): *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. II, Zagreb
2. Dobrača, Kasim (1974): "Tuhfetul-musallin ve zubdetul haši'in od Abdul-Vehaba Žepčevije Ilhamije", Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga II-III, Sarajevo
3. Huković, Muhamed (1986): *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Biblioteka Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
4. Huković, Muhamed (1997): *Zbornik alhamijado književnosti*, Preporod, Sarajevo
5. Ivić, Pavle (1994): *Srpskohrvatski dijalekti, Njihova struktura i razvoj*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad
6. Jahić, Dževad (1999): *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Ljiljan, Sarajevo
7. Jahić, Dževad (1999a): *Školski rječnik bosanskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo
8. Kadić, Rešid (2007): *Ilhamijin put u smrt*, El-Kalem, Sarajevo
9. Kemura, Sejfudin – Čorović, Vladimir (1912): *Das Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslems aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert*, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, II, Quellen und Forschungen, Sarajevo
10. Kuna, Herta (1974), «Historija literarnog (književnog) jezika – standardni jezik, njegova historija i predstandardni idiomi», *Izraz*, knjiga XXXVI, godina XVIII, broj 10, Sarajevo
11. Kuna, Herta (1976): "Književni koine u relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku", *Književni jezik*, 1-2, Sarajevo, 1976.
12. Lehfeltdt, Werner (1969): *Das Serbokroatische Aljamiado-Schriftum der Bosnisch-Hercegovinischen Muslime*, München
13. Okuka, Miloš (1987): *Književnojezički izrazi u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1800. do 1878. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo
14. Šamić, Jasna (1985): "Čija je pjesma 'Ti besposlen nemoj hodat'", Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XI-XII, Sarajevo
15. Vajzović, Hanka (2005): "Alhamijado književnost", *Jezik u Bosni i Hercegovini*, urednik Svein Monnesland, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije u Oslu, Sarajevo
16. Ždralović, Muhamed (1985): "Abdulvehab ibni Abdulvehab Žepčevi – Bosnevi (Ilhamija)", Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo

SAŽETAK:

U radu će se dati osvrt na jezičke osobitosti jednog od najplodnijih bosanskih alhamijado pjesnika s kraja XVIII i početka XIX st. na temelju pouzdanih i relevantnih jedinica korpusa koje obuhvaćaju 18 pjesama, od kojih je 12 pronađeno u arebičkom rukopisu, te jednog Ilhamijina islamskoga katehizisa – *Ilmihala*, također valjana zbog njegove jezičke autentičnosti. Cilj rada jeste pokazati elemente zapadnoštokavske fizionomije na svim jezičkim

razinama bosanskoga jezičkog naslijeđa u djelu ovoga alhamijado autora. Važnost pisanja o ovome fenomenu proistječe prvenstveno iz činjenice da se do danas u lingvistici nije opširnije niti sistematičnije pisalo o jeziku alhamijado književne tradicije, čiji vremenski raspon od četiri stoljeća predstavlja pouzdan pokazatelj jezičkog razvoja srednjojužnoslavenskog područja u brojnim lingvističkim disciplinama. Druga važnost ogleda u tome da je alhamijado književna tradicija, nastala pod utjecajem osmanske kulturne klime, bila jedan od najvažnijih oblika književnoga, pisanog stvaralaštva na narodnom jeziku na tlu Bosne i Hercegovine, pa čak i šire, posebno iz razloga što je u ovoj književnoj tradiciji prisutan svojevrsan oblik književnojezičke koine.

KLJUČNE RIJEČI: alhamijado književnost, transliteracija, zapadna štokavština, južna štokavština, književnojezička koine, orijentalizmi

**Drina Köprüsü Romanındaki
Başlıca Olaylar, Kişiler
ve Başkaca Türkçe Kelimeler**

*Harid Fedai**

Giriş: Romanı Türkçeye çeviren iki kişiden biri olan Hasan Âli Ediz, kitabın başına koyduğu “İvo Andriç ve Eserleri” başlıklı yazısının bir yerinde şunları söyler:

“Drina Üstündeki Köprü’de anlatılan olaylar, gerçi küçük bir kasabada, Vişegrad kasabasında geçer; ama, bu kasaba rastgele bir kasaba değildir burası, o zamanlar her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu’nun birer eyaleti olan Sırbistan’la Bosna-Hersek sınırı üzerinde, Doğu ile Batıyı birleştiren, ya da ayıran, Drina ırmağı kıyısındadır. Bundan ötürü de, Osmanlı İmparatorluğu’nun en güçlü zamanında Vişegrad kasabasında bu ırmağın üzerine kurulan köprü, yüzyıllar boyunca Doğu ile Batının alış-verişini sağlamış, birçok zengin ve büyük olaylara sahne olmuş, ya da bu olaylara tanıklık etmiştir.

“İşte İvo Andriç, romanının başlıca kişisi olarak bu köprüyü seçmiş, bu köprü ile bağlı 350 yıllık tarih olaylarını da âdeta bir mizansen olarak kullanmıştır. Ama, İvo Andriç bunu yaparken kuru, yavan bir kronikör gibi davranmamış, usta bir anlatıyla eserine, doğup büyüdüğü bu bölgenin masallarını, efsanelerini, gelenek ve göreneklerini de katmayı unutmamıştır. Böylece ‘Drina Köprüsü’nde köprünün yapılışı, Sırbistan isyanları, kolera salgınları, su baskınları, Bosna-Hersek’in Avusturyalılar tarafından işgali, bu bölgeye demiryolunun girişi, 1912 Balkan Savaşı, 1914 Haziranında Avusturya Veliahdı Ferdinand’ın Sırp bir genç tarafından öldürülmesi, Avusturya-Sırbistan savaşı, köprünün bir dinamitle atılması gibi büyük tarih olaylarının yanısıra, istemediği bir delikanlıya verildiği için kendini bu köprüden azgın Drina’ya atan güzel Boşnak kızı Fato’nun acıklı serüveni, kumarcı Glasinçanın’in yarı gerçek yarı masal halinde anlatılan kumar tutkusu, Tekgöz Salko’nun, Lotika’nın yaşantıları da yer almıştır.” –III., IV.ss.

“Eserde, Saray-Bosna’daki çeşitli ulusların, din ve soy ayrılıklarına rağmen, dışarıdan veya içeriden bir kışkırtma olmadıkça, nasıl kardeş kardeş geçindiklerini anlatan çok canlı pasajlar var.” –v.s.

“İvo Andriç’in eserinde, buralara geldiği zaman erişilmez bir yükseklikte olan Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünü doğuran nedenleri de açıkça görmek mümkündür. Viyana, Zagreb, Krakow, Graz üniversitelerinde okuyan ve yaz tatillerini geçirmek üzere memleketlerine dönmüş bulunan Vişegradlı Sırp gençleri, ılık yaz gecelerinde, köprü üzerinde günün en ileri felsefe akımlarını tartışırken, romanın başlıca kişilerinden biri olan Ali Hoca, Müslümanlar arasında, Avusturyalıların şehire getirdikleri suyun ‘ne içmeğe, ne de abdest almağa’ elverişli olmadığını’ yaymaya çalışmakta, başta demiryolu olmak üzere kasabada yapılan bütün yenilikleri yermektedir”.

*Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

“Sosyal, politik ve ekonomik olayları çok iyi değerlendirmesini bilen Andriç, Avusturyalıların Bosna’daki tutumlarını, Osmanlı idaresi ile Avusturya idaresi arasındaki farkı birkaç satırla ne güzel anlatıyor”:-VI.s.

‘Drina Üstündeki Köprü’, dört yüz yılı aşkın bir süre ortak yaşantımız olan Bosna ile Bosnalıları, öte yandan Yugoslavya’nın en büyük yazarlarından biri olan İvo Andriç’i yakından tanımamıza vesile teşkil etmiştir.

Roman şu cümlelerle başlar:

“Drina daha çok sarp dağlar arasındaki dar boğazlar veya derin uçurumlar içinde akar. Ancak birkaç yerinde kıyıları geniş vadiler halinde açılır; kâh bir kıyısında, kâh her

iki kıyısında insanların yaşamasına ve ziraata elverişli bazan düz, bazan dalgalı ama bereketli ovalar meydana getirir.

“Bu ovalardan biri de burada, tam Drina’nın Butko kayalarıyla Rzavnitsa dağlarının arasındaki dar boğazdan ânî bir dirsek çevirerek meydana çıktığı noktada, Vişegrad’da başlar.

“Bu yerde Drina’nın çizdiği açı o kadar dar, iki yandaki dağlar da o kadar sarp, dik ve birbirine yakındır ki âdeta yek-pâre bir dağ kitlesi gibi görünür; ırmak sanki karanlık bir duvardan fışkırıyormuş hissini verir. Ama, dağlar birdenbire ayrılarak biçimsiz bir anfiteatr şeklini alır. Fakat bunun en geniş yerinde bile çapı, kuşbakışı 15 kilometreyi geçmez.

“O kapalı gibi duran sarp ve siyah dağların arasından, yeşil köpüklü sularıyla Drina’nın bütün heybetiyle meydana çıktığı yerde büyük bir köprü yükselir. Zarif bir şekilde oyulmuş geniş aralıklı on bir kemerin üstüne yükselen bu köprüden itibaren; arazisi inişli-çıkışlı, yelpaze biçiminde bir ova uzanır. Küçük bir kasaba olan Vişegrad’la dolaylarını içine alır. Küçük tepelerin yamaçlarında serpilmiş köyler, tarlalar, otlaklar, etrafı çevrilmiş eriklikler ve seyrek çam korulukları göze çarpar. Ufkun sonundan bakılınca, insana sanki yalnız yeşil Drina değil, tepesindeki güneşle, üzerindeki bitkilerle bütün bu ışıklı, ekilmiş topraklar da beyaz köprünün geniş kemerlerinden akıp yayılıyormuş gibi gelir.

“Köprüden başlamak üzere ırmağın sağ kıyısında, bir bölümü yamaçta, bir bölümü ovada olmak üzere, çarşı ile kasabanın merkezi bulunur.

“Köprünün öbür yakasında, sol kıyısında, boylu boyunca Maluhino ovası uzanır ve Sarayevo’ya giden yolun etrafına serpilmiş evleriyle ayrı bir mahalle teşkil eder. Böylece Sarayevo’ya giden yolun iki parçasını birleştiren köprü, kasabayı da dış mahallesine bağlar.” –1,2 ss.

... “ ‘Köprü üstünde’ denince sadece Drina üstündeki taş köprü akla gelir. Köprünün aşağı-yukarı uzunluğu 250, genişliği de 10 adımdır. Tam orta yerinde birbirine eşit iki teras şeklinde genişler. Bu teraslar ortadan geçen araba yolunun iki misli genişliğindedir. İşte köprünün bu bölümüne ‘Kapiya’ derler. Üst bölümü gittikçe genişleyen orta sütuna iki taraftan yardımcı sütunlar ilâve edilmiş, arada yolunun sağında ve solundaki teraslar bu sütunlara dayanarak gürüldeyen yeşil suların üstünden heybetle ve zerâfetle boşluğa doğru uzanmaktadır. Uzunluğu ve genişliği 5 ayak kadar olan bu terasların etrafı, köprününki gibi taş parmaklıklarla çevrilmiştir. Kasabadan gelirken sağdaki terasa sofa derler; iki basamakla çıkılır; etrafı taş sıralarla çevrilmiştir. Parmaklıklar bu sıralara arkalık vazifesini görür. Basamaklar, sıralar, parmaklıklar hep aynı beyaz taştan yapılmıştır. Sofanın karşısındaki sol teras da aynıdır, yalnız boştur; sırası falan yoktur. Parmaklıkların orta yerinde insan boyunda bir duvar var. Onun tepesine mermer bir kitabe konmuştur. Kitabenin üzerine Türkçe, güzel bir yazı ile manzum olarak, köprüyü yaptıranın adı ve yapılış tarihi kazınmıştır. Duvarın dibinde bir çeşme vardır; suyu taş bir ejderhânın ağzından akar. Bu terasa cezveleri, fincanları ve her zaman yanan mangalıyla bir kahveci yerleşmiştir; sofada oturanlara kahve taşır. İşte ‘Kapiya’ burasıdır.

“Bu kasabada oturanların hayatı, bu köprü ile ‘Kapiya’sının üstünde, çevresinde, ya da onunla ilgili olarak gelişir, akıp gider. Özel veya genel yaşayışta, her geçen konuda, masallarda, daima ‘Köprü üstünde’ sözü duyulur. Gerçekten de çocukların ilk gezintileri, ilk oyunları orada başlar. Drina’nın sol kıyısında doğan Hıristiyan çocukları, daha bir

haftalık iken, köprüyü geçerler. Çünkü vaftiz olmak için onları sağ kıyıda ki kiliseye götürürler. Ama, sağ kıyıda oturanlar, yani Müslüman çocukları bile, tıpkı babalarının ve dedelerinin yaptığı gibi, çocuklarının büyük bir kısmını köprünün üstünden ya da etrafından geçirirler. Olta ile balık tutarlar, kemerlerin arasında uçuşan güvercinleri yakalarlar, ince bir san'atla oyulmuş bu açık reng taşların zarîf çizgilerine gözleri daha küçük yaştan alışmıştır. Onun bütün oymalarını, oyuklarını ezbere bilirler. Aynı zamanda köprünün kurulduğu devre ait anlatılan bütün hikâyeleri, masalları da ezbere bilirler.

“Bu hikâyeler, hayalle gerçeğin garip bir şekilde birbirine karışmasından doğmuştur. Çocuklar bunları daha hayata gözlerini açtıkları günden beri bilirler; sanki doğarken bu bilgilerle doğmuşlar gibi. Tıpkı dualar gibi, ne zaman öğrendiklerini veya kimin öğrettiğini hatırlamazlar.” –3, 4. ss.

“Sol kıyıda, hemen yolun üst yanında oldukça büyük bir tümsek vardır. Sert, kayalı bir toprak yığıdır bu. Bu tümseğin üstünde çelik bir tel gibi sert ve dikenli bir ottan başka ne bir çiçek, ne de bir yeşillik biter. Köprünün etrafında oynayan çocuklara sınır ve nişan tahtası vazifesi görür. Eskiden bu tümsek ‘Radislav’ın Mezarı’ diye anılırdı. O, Sırların bir şefi, çok güçlü bir insanmış. Sadrazam, Drina’nın üstüne bir köprü yaptırmak üzere, adamlarını yollayınca, herkes bu emre boyun eğmiş ve bedava çalışmaya katlanmış. Yalnız Radislav kafa tutmuş ve halkı ayaklandırmış. Sonra da Vezire, bu fikirden vazgeçmesi için haber yollamış. Drina’nın üstünde bir köprü kurmak için büyük zorluklarla karşılaşacağını bildirmiş. Vezir, onu yakalayınca kadar hayli uğraşmış, çünkü bir insan gücünün yetemeyeceği bir kudrete sahipmiş. Ona ne kama te’sir edermiş, ne de tüfek. En kalın halatları ve zincirleri bir ip gibi koparıp atarmış. Ona bu gücü, üstünde taşıdığı bir tılsım sağlıyormuş. Eğer Vezirin adamlarından kurnaz ve sinsî biri çıkıp Radislav’ın uşağını söyletmeseymiş, belki Sadrazam bu köprüyü kurmaya hiç muvaffak olamayacaktı. Sırrını öğrenince delikanlıyı ipek iplerle bağlayıp boğmuşlar. Çünkü taşıdığı muskanın yalnız ipeğe te’sîri olmuyormuş.

“Kadınlarımız, yılda bir gece bu tümseğin üstüne gökten beyaz bir ışık indiğini iddia ederler. Ve, bu, sonbaharda Hazret-i İsâ’nın doğumu ile Hazret-i Meryem’in göğe çekilmesi arasındaki tarihe rastlarmış. Bu masala inansın inanmasın, gökten bu ateşin inmesini bekleyen pek çok çocuk olmuş. Ama hiçbiri de birşey görememiştir. Çünkü daha gece-yarısı olmadan uyuyup kalmışlardır. Oysa ki, böyle birşey düşünmeyen birçok yolcu, gece kasabaya gelirken bu tümseğin üstünde beyaz bir ışık görmüş.

“Müslümanlara gelince: Çok eski zamanlarda burada din uğruna şehit düşmüş bir dervişin, Şeyh Turhan’ın, yatmakta olduğunu iddia ederler. O, büyük bir kahramanmış ve küffâr ordusuna karşı Drina geçidini korumuş. Bu tümseğin üstünde bir taş, bir türbe bulunmayışının sebebi de, Dervişin böyle vasiyet etmiş olmasıymış. Kimsenin, onun nerede yattığını bilmemesi için, hiçbir iz bırakmadan gömülmek istemiş. Çünkü birgün yine küffâr ordusu gelecek olursa... bu tümseğin altından kalkarak tekrar onlara yolu kapatacağı. Buna karşılık gökyüzünden bazan bu toprak yığına nur inermiş.

“İşte çocukların hayatı, köprünün altında ve etrafında, böyle çocukça hayaller içinde akıp gider. Ama, delikanlılık çağına gelince, köprünün üstüne, ‘Kapiya’ya taşınırlar. Gençlik hülyaları orada bambaşka konular üstünde dönmeğe başlar. İlk hayat mücadeleleri, sıkıntıları da orada başlar.

“İlk aşk hülyaları, bakışmalar, fısıltılar, lâf atmalar; ilk iş görüşmeleri, pazarlıklar, kavgalar ve anlaşmalar, randevular, bekleyişler... hep burada başlar.

“Mevsimin, satışa çıkarılan ilk kiraz ve kavunlarını, sabahın sıcak saleplerini, sıcak simitleri, hep burada, köprünün bu taştan terası üstünde bulursunuz.

“Dilenciler, sakatlar, cüzzamlılar da burada buluşurlar. Kendini göstermek, birini görmek veya birşeyler satmak isteyen gençleri de burada bulursunuz.

“Orta yaşlı, tanınmış kişiler de politikadan, ya da ortaklaşa dertlerinden söz etmek üzere gelip buraya otururlar. Fakat gene de çoğunluğu, şakalaşmaktan ve şarkı söylemekten başka birşey bilmeyen gençler teşkil eder. Tarihsel olayları bildiren ilânlar, beyânnâmeler de buraya, çeşmenin üstündeki duvara asılır. 1878 e kadar, herhangi bir sebeple cezaya çarptırılanların, i’dâm edilen veya kazığa geçirilenlerin başları da burada teşhîr edilirdi.”

-8., 9. ss.

...” Nasıl ki köprü, kasabanın en ilgi-çekici bir yeri ise, ‘Kapiya da köprünün en önemli noktasıdır. Vişegradlılardan konuk-severlik gören bir Türk yolcusunun seyâhatnâmesinde yazdığı gibi, ‘Kapiya’ları, herkesin kalbinde yer etmesi gereken, kasabanın can-damarı köprünün kalbidir.” –9.s.

I. Romanda Önemli Olaylar Önemli Kişiler:

a. 1516 yılının sonbaharında doğdukları yerlerden toplanıp İstanbul’a götürülecek devşirmeler kervanında (Ek-1) Sokolovic köyünden on yaşlarında bir çocuk vardı. Bu çocuk, ilerinin Sokollu Mehmed Paşa’sı olacak ve Sadrazamlığa kadar yükselip Drina üstünde bir köprü yapılmasını hayata geçirecekti. Kararın verildiği yıl ilkbaharında adamları Vişegrad kasabasına gelip hazırlıklara başlandı. Başlarında Sadrazamın güvenini kazanmış Âbid Ağa vardı. Âbid Ağa acımasız bir adam olup “benim ağacım gölge vermez” diyerek bu yanını dile getirirdi. İki yıl boyunca her gün iki-üç yüz işçiyi on para vermeden çalıştırdığı gibi karınlarını doyurmayı bile onlara bırakmıştı. Sadrazam durumu öğrenince onu hemen görevden almış ve yerine Ârif Bey adında birisini atamıştı. Köprü beş yılda tamamlanarak görkemli bir âbide gibi Doğu ile Batıyı birbirine bağlamış, karşısında ise Taş Han adını verdikleri bir de kervan-saray yükselmişti. “Edirne’den Saray-Bosna’ya kadar bu hanın bir benzeri yoktu. Her yolcu; hayvanları, hizmetkârlarıyla bedava yiyip içmek şartıyla bir gece burada kalabiliyordu. Bütün bunlar da köprü gibi Mehmed Paşa’nın vakıfları arasında idi.”- 63.s.

Ancak XVII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar yüz yıl işgallerinde bulunan Macaristan’dan çekilmeye başlayınca “kervan-sarayın gelirini sağlayan vakıf mallar da İmparatorluğun sınırları dışında kaldı.”- 66.s.

b. En son sel felâketi XVIII. yüzyılın sonlarında olmuştu. Herkes ağır uykuda iken soylu bir atın uzun uzun kişnemesiyle uyanıp yataklarından fırlamışlardı. Müslümanlar Müslüman; Hıristiyanlarla Musevîler de Hıristiyan evlerine yerleştirildikten sonra çarşının ileri gelenleri Hacı Ristanov’un alt kattaki büyük sofasında toplandılar.

“Âfetin şiddeti ve felâketin yükü, bir dini ötekenden, hele Hıristiyanları Müslümanlardan ayıran uçurumun üstüne bir köprü kurmuştu.

“Suliaga Osmanagiç, zengin Petr Boğdanoviç, iri-yarı, az konuşan, ama çok sprituel bir adam olan rahip Mihailo Mor do Papo; Vişegrad’ın ağır-başlı, spirituel hocası

Molla İsmet, Hacı Liaço diye anılan, açık-kalbliliği ve haklı hükümleriyle şöhreti uzaklara yayılan Haham Elias Levi, hepsi orada idi. Bundan başka burada her üç dinden on kadar tanınmış başka kişiler de vardı. Hepsi de sırsıklamdı. Yüzleri sararmış, çeneleri kısılmıştı; ama, görünüşte sâkin, oturmuş sigara içiyor ve şimdiden sonra başvurulacak çareleri konuşuyorlardı.” –71., 72. ss.

c. 1804 yılında Sırbistan’da bir ayaklanma olur. İsyancıların başı Kara Yorgi idi. İsyancılar Velotovo’da Lütfü Bey kulesini topa tutarak yıktılar, Tsrnçim’de ise Müslüman evlerini yaktılar. Çevrede zulme uğrayanlar Vişegrad’a sığınıyorlardı. Hükûmet kuvvetleri hiç suçları yok iken yarı meczûb bir ihtiyar olan Çayniçeli Yelisey ile değirmende çalışan öksüz, 19 yaşlarında bir genç olan Mile’yi i’ dâma mahkûm ederek kellelerini kestiler. İsyancılar Panos tepesinde bir ateş yakmışlar, Vişegrad Müslümanlarına korkulu günler yaşatmışlardı.

d. ”Kasabada ve köprüde zaman akıp gidiyor, yıllar onar onar atlıyordu. XIX. yy.ın ortalarına doğru geçen onar yıllarda, Türk İmparatorluğunu için için yakan bir ateş kemirip eritmekte idi. Ama görünüşte, bu yıllar; kuraklıklara, su baskınlarına, salgın hastalıklara ve her çeşit üzüntülere rağmen çağdaşlar için nisbeten mutlu ve durgun geçen yıllardı. Çünkü bütün bu olaylar birer birer geliyor, uzun bir sessizlik devrinden sonra kısa süren bir kasırğa gibi gelip geçiyordu.” –89.s.

Bosna ile Belgrad pašalıkları arasındaki sınır Vişegrad’ın üzerinden geçecek şekilde düzenlenmişti. Birgün Veletovolu bir Müslüman kasabaya gelerek Miloş’un adamlarından bazılarının oralarda hudut tespiti ile ilgili çalışmalar yaptıklarını anlatmış ve kasaba yeniden düşüncelere dalmıştı. Çok geçmeden de yüz yirmi aileden oluşmuş bir göçmen kafilesi soluğu kasabada alır.

e. Yüzyılın ortalarında, yirmi beş yıllık bir süre içinde Saray-Bosna’da iki kez veba, bir kez de kolera salgını olur. Koleraya iyi geldiğinden âmirler me’ mûrlarına görev başında iken rakı içip soğan yeme hakkını tanımıştı.

Köprüde cereyan eden ve hâfizalardan silinmeyen müstesna olaylardan biri de dünya güzeli Fato’nun başına gelenlerdir. Kasabanın yakınlarında bulunan iki köyden biri Veli Lug, öteki ise Nezuke idi. İlkine Osmanagiç, ikincisine ise Hamziç ailesi hâkimdi. Avdaga Osmanagiç’in kızı güzellikte ün salmış, adına türküler yakılmıştı. Ancak kimseyi beğenmiyor ve kimseyle evlenmeye niyet etmiyordu. Günün birinde Hamziç Mustafa Bey’in oğlu Nâil ona tâlib olur, kızı bir düğün vesilesiyle gördüğünde lâf atar ve Fatoş da bunun hiç olamayacağını espirili bir şekilde anlatır. Oğlunun isteğini yerine getirmek için Mustafa Bey doğrudan Avdaga Efendi’ye giderek kızını oğluna ister, baba da verimkâr olur. Kız, babasına saygısından karşı durmaz ama evlenmemekte, Nezuke’ye gelin gitmemekte kesin kararlıdır. Gün gelip de kasabada nikâh kıyıldıktan sonra gelin alayı Nezuke’ye gitmek üzere yola düzöldüğünde güzel Fatoş atının üzerinden bir sıçrayışta kendisini köprüden Drina’nın coşkun sularına bırakır. Bu güzel kızdan geriye kalan da yanık bir türküdür. Evlenmesine bir ay kala düğün hazırlıkları sürerken kızın içinde bulunduğu psikolojik durumu şu satırlar çok çarpıcı bir şekilde dile getirmekte: Ek-2

f. Kara Yorgi’den yetmiş yıl sonra Sırbistan’da yine savaş vardı; ama, uzun sürmedi. Ardından, Avusturya ordusunun Bosna’ya gireceği söylentisi çıktı. Bu ihtimal

üzerinde duran Taşlıca Müftüsü Avusturyalılara karşı bir mukavemet örgütü kurmak üzere Vişegrad'a geldi ve gereken aydınlatmaları yaptıktan sonra, yerine, yardımcısı Osman Efendi Karamanliya'yı bırakarak ayrıldı.

"Daha Müftü ile konuşurken onun bu düşüncesine en çok karşı gelen Ali Hoca Mütevellîç olmuştu. Ali Hoca'nın ailesi, kasabanın en eski ve en tanınmış ailelerindendi. Hiçbir zaman büyük bir servete sahip olmamış, fakat açık-kalblilikleri, dürüstlük ve mertlikleri ile tanınmışlardı. Baştan çıkmayan, korku nedir bilmeyen, dalkavukluktan hoşlanmayan, âdi teşviklerin te'sîri altında kalmayan inatçı insanlardandı.

"Ailenin en yaşlısı iki yüz yıldan fazla bir zaman önce kasabadaki Sokollu Mehmed Paşa vakıflarının mütevellîliğini yapmış; bekçisi, idarecisi olmuştu. Köprü'nün yanındaki meşhur Taş Han'la da onlar meşgul olmuşlardı." –III.s.

Ali Hoca ilkin Müftü sonra da Karamanliya ile sert tartışmalara girer. Karamanliya öfkesinden ne yapacağını şaşırılmış bir halde idi. Avusturya askerleri tepelerden görünmeye başlayınca Ali Hoca'yı bir adamına teslim eder ve 'Kapiya'da karakoldan arta kalan kazığa sağ kulağından çivilemesini emreder ve kasabadan ayrılır.

'Kapiya'ya ulaşan Avusturyalılar Ali Hoca'nın imdadına yetişir ve oradaki kitabenin üstüne Bosna-Hersek ahalisine hitaben Türkçe bir beyânnâme asarlar.

g. Avusturya Birliği, Mülâzimi ve zabtiyeleri saklandıkları yerde buldu. Avusturyalılar resmen ancak ertesi gün kasabaya gireceklerdi. Birliğin başındaki subay, Avusturyalı Albayı köprüde karşılamalarını tenbih eder. Mülâzim ise kasabayı temsil etmek üzere İbrahim Molla'ya, Müderris Hüseyin Ağa'ya, rahip Nikola'ya ve haham-başı David Levi'ye haber göndermiş ve ertesi gün öğle vakti 'Kapiya'da hazır bulunmalarını istemişti.

Albay gelir, istenildiği gibi karşılanır ve karşılıklı konuşmalar yapılır. Akşam-üstü, "kasabadan oynak ve neş'eli, alışılmamış yeni bir melodi geliyordu. Bu, avcı bölüğünün borazan ve trampet sesleri idi..." –133.s.

"Görünmeyen, ama her gün kendini biraz daha hissettiren kanun, nizam ve ta'limât-nâmelerden ördükleri ağın içine; insanı, hayvanı ve eşyasıyla bütün hayatı almak ve etrafta ne varsa hepsini değiştirmek istiyorlardı. Sanki şehrin dış görünüşünden başka, insanların da gelenek ve göreneklerini, beşikten mezara kadar her şeyi altüst etmek niyetinde idiler." –135.s.

Bu yeni şartlara rağmen hayat biçiminden ödün vermeyen, ne pahasına olursa olsun ona karşı duran kişiler de vardı.

"Tsrniçeli Şemsi Bey Brankoviç, bu çeşit insanlardandı. Brankoviçler şehrin en i'tibârlı, en ileri gelen ailelerinden biri idi. Altı oğlunun dördü evli idi. Evleri, etrafı tarlalar, erik bahçeleri ve korularla çevrili, âdetâ küçük bir köydü. Şemsi Bey bu toplumun az konuşan, kimsenin i'tirâza cesaret edemediği, sert, mütehakkim bir reisi idi. Uzun boylu bir adamdı. Fakat seneler onu bir hayli eğmişti. Başına altın işlemeli bir sarık sarardı. Ancak cum'a günleri o da cum'a namazı kılmak için kasabaya inerdi.

"İşgalin ilk gününden beri ne bir yere uğrar, ne kimse ile konuşur olmuştu; etrafına bile bakılmıyordu. Brankoviçlerin evinde yeni moda ait birşey getirmeye kimse cesaret edemezdi..." –137.s.

..." Şemsi Bey, artık gözlerinin rahatça takılabileceği hiçbir şey kalmadığına kanaat getirdikten sonra kasabaya da inmez oldu. Semiz, ama insafsız, herkese karşı sert, hele nefesine daha da sert, bir aile reisi olarak yaşadığı Tsrniçe'ye büsbütün kapandı.

Kasabanın en yaşlı, en i'tibârli Müslümanları, kutsal bir emanet gibi yine onu ziyarete devam ettiler. İçlerinde bilhassa Ali Hoca Müteveli de vardı. İşgalin üçüncü yılı Şemsi Bey hiç hastalanmadan öldü. İhtiyar dudaklarının durmadan mırıldandığı o acı sözleri, hiçbir zaman söylemeden ve her şeyin yeni bir düzene büründüğü çarşıya artık ayak basmadan göçüp gitmişti.” –138.s.

h. Avusturya'nın Streifkorps'a bağlı erleri bir süreden beri 'Kapiya'da nöbet tutuyorlardı. Bunların arasında Galiçyalı bir Rus olan Gregori Fedun da vardı. O günlerde tanınmış haydut Yakov Çakırlıya'nın Hersek'ten Bosna'ya geçtiğine ve şimdilerde Vişegrad dolaylarında bir yerlerde saklanmakta olduğuna dair haberler geldi. Yakov'un Yelenka adlı bir sevgilisi vardı. Köprüden geçip istediği yere gidebilmesi için bir plân kurdular. Fedun nöbette iken kız ona gülümseyerek, kaş-göz işaretleriyle yakınlık gösterecek ve böylece büyük annesi kıyafetine soktuğu Yakov'u da oradan kazasız belâsız geçirecekti. Plân başarıya ulaşmıştı. Ancak kasabada yanlış bir yola düşmeleri işlerinin bozulmasına neden olacaktı. Yine de Yakov jandarmanın elinden kaçmayı başarır ama Yelenka da yakayı ele verir. Fedun Saray-Bosna'ya gidecek ve orada askerî mahkemeye verilecekti. Zavallı Fedun bu saf davranışı yüzünden yaptığı yanlışlığı bir türlü hazmedemeyecek ve tüfeğini ateşleyerek hayatına kıyacaktı. “Duygulu ve mutsuz gencin hâtırası, 'Kapiya'nın üstündeki nöbetçilerden daha çok yaşadı.”- 173.s.

1. Ertesi sonbahar bir dinginliği de birlikte getirdi; Hersek'te isyan durdu ve Bosna ise asker vermeği kabul etti. Ancak o kadar gayrete karşın ancak yüz kadar asker toplanabilmişti. Aileleri de onları gönderirken yollara düşmüş, perişan olmuşlardı. Sonradan halk bu emre ayak uydurmayı bilecekti.

Yeni idare, her bakımdan, halk üzerindeki etkisini her geçen gün biraz daha artırıyor. “Yeni devlet, iyi bir idare sistemiyle, insanların cebinden Osmanlı idaresinin zorla çektiğini, ızdıraplı ve kimseyi sarsmadan çekip alıyordu. O kadar ki, halk, ödediği vergilerin yükümlülüğünün belki farkında bile olmuyordu. Böylece Avusturyalılar, Osmanlılar zamanından da fazla para çekiyor; ama, bunu daha kolay, daha çabuk ve daha emîn bir şekilde yapıyorlardı.” –179.s.

... “İlk otel yapıldı. O zamana kadar bilinmeyen kantinler, dükkânlar açıldı. Yüz yıllardan beri burada yaşayan, Drina'nın üstündeki köprü yapıldığı zaman buraya gelmiş olan İspanyol Yahudilerinin, Sefardinlerin arasına şimdi Galiçyalı Yahudiler, Eşkenaziler de katılmıştı.” –180.s.

...” Vişegradlıların kayıtsız bir hayata ve zevke olan düşkünlükleri; yabancıların getirdikleri yeni kârlar, yeni ticaret şekli, yeni geleneklerle büsbütün alevleniyor ve gerçekleşmek imkânlarını buluyordu.” –181.s.

Artık, Taş Han yoktu; yapılan kışladan artan taşlarla bir bina kaldırmışlar ve oraya hükûmet daireleri ile mahkemeyi yerleştirmişlerdi.

i. Hükûmet binasından sonra en büyük yapı 'Köprü Otel'i idi. Bunun sahibi ise Tsaler adlı şişman bir Yahudi idi. Tsaler'in Debora adlı hasta bir karısı, Mina ile İrena adlı iki kızı vardı. Ancak otelin yönetimini genç, güzel ve dul baldızı Lotika yürütüyordu. Bu yüzden bina, 'Lotika'nın Otel'i' diye bilinir olmuştu. Burada içilir, kâğıt oynanır, şarkı söylenir, dans edilir, ciddî konuşmalar yapılır, işler çözümlenir, güzel yemekler yenir, temiz yataklarda yatılırdı. Ali Bey Pariç onun hayranlarından, en yakın arkadaşı idi.

Hizmetçisi Macar kadını Malçika, Bohemyalı bir Alman olan garson Gustav; Likalı, Herkül gibi güçlü olan Milân, Lotika ile tam bir uyum içinde çalışırlardı. Milân, aşırı sarhoş olup da büyük problem çıkarmaya yakın olan kişileri yaka-paça kapıdan dışarı fırlatırdı.

Lotika'nın yerine gidemeyenler de soluğu Zarie'nin meyhanesinde alırlardı. Burası ayrı salonu olmayan, Sancaklı köylülerin kendi kıyafetleriyle hizmet ettikleri bir yerdi. Burada eski geleneklerle yeni alışkanlıklar birbirine karışırdı. "Tanınmış rakı meraklıları en karanlık köşeye çekilir, loş ve sessiz yerleri sever, gürültü ve patırtıdan nefret ederdi." -192.s.

Zurnacı çingene Sumba, akordeoncu Frank Furlan buraya reng katardı. Zaman zaman meyhaneye gelip Gusla çalan bir de Karadağlı vardı. Küstah, erkekleşmiş bir çingene olan Şaha, parasını veren herkesle içer, ama sarhoş olmazdı. Bir de kimi-kimsesi olmayan, herkesin yardımına koşan, kazancından çok, zenginlerin sadakalarıyla geçinen, herkesin alay konusu Tekgöz Salko vardı. Alaycıları ona uydurup uydurup yalanlar söyler, o da bunların hepsine inanır, onları gerçekten olmuş sayardı. Çok içtiği bir gece, alaycıları onu köprü'nün kaygan korkuluğunda yürümeğe mecbur edecek denli zıvanadan çıkmışlar; Tekgöz ise bu serüvenden sağ-salim kurtulmayı başarmıştı. Fakir bir ailenin çok güzel kızı olan Duçeli Pâşâ'nın Tekgöz'de gönlü olduğu yalanını yaymışlar, ailesi ise kızı elli beş yaşındaki zengin ve itibarlı Hacı Ömer'e ikinci eş olarak verince de Tekgöz'ün dünya başına yıkılacaktı.

j. Avusturya işgalinin üzerinden yirmi yıl geçmişti. Bir yaz günü 'Kapiya'daki duvarın üstünde, beyaz kağıda yazılı resmî bir i'lân görüldü. İmparatoriçe Elizabeth'in Cenevre'de bir İtalyan tarafından öldürüldüğünü yazıyor, Avusturya-Macaristan Kırallığı'nın ve bütün ahalinin derin üzüntü ve nefretini belirtiyor, herkesten sadık tebaalar olarak İmparatorluğun etrafında daha sıkı birleşmelerini istiyordu.

Dört yıllık kesintisiz bir çalışma sonucu demiryolu tamamlandı, ilk tren yeşilliklerle süslü olarak kasabadan geçti. Demiryolunun döşenmesiyle Köprüdeki geçişlerin azalması bazı Müslümanların öfkesine sebep oldu. Bunların başında Ali Hoca geliyordu.

1908 yılına büyük bir endişe ve kararsızlık içinde ulaşıldı. Ama değişiklikler, yenilikler büyük bir hızla hayata geçiriliyordu. "Saray-Bosna'da partiler, dînî ve millî birlikler ve teşkilâtlar kuruldu. Bu Sırp-Müslüman kurullarından hemen sonra da komiteler teşekkül etti. Saray-Bosna'da yeni çıkan gazeteler Vişegrad'a geliyordu.

"İlkin Sırp, sonra Müslümanlar, en sonra da Musevîler okuma salonları açtılar, korolar teşkil ettiler. Lise öğrencileri ile Prağ ve Viyana Üniversitesinde okuyanlar tatillerini burada geçiriyor; yeni kitaplar, broşürler ve yeni bir konuşma tarzı getiriyorlardı. Yaşlıların daima tekrarladıkları gibi, dilini tutmanın ve düşüncesini kendine saklamanın doğru olmadığını göstererek gençlere örnek oluyordular..."-226.s.

k. Trenin kasabaya gelişinden dört yıl kadar sonra 'Kapiya'ya yine bir i'lân asıldı. Bunu hükümet me'mûrlarından Drago yapıştırmıştı. Uzun bir i'lândı ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan topraklarına katıldığını nazik bir şekilde anlatıyordu.

Tsırniçalı Brankoviçlerden Mehmed Bey Viyana ordusunda çalışıyordu. İşgal günlerinden sonra Tsırniça'ya kapanan ve kederinden ölen Şemsi Bey'in torunu idi. Uzun boylu, kızıl saçlı şişman bir adam olan Mehmed Bey, askerlik görvini yaptıktan sonra

orduda kalmış ve baş-çavuşluğa kadar yükselmişti. Mehmet Bey, babasının arkadaşı Ali Hoca Mütevellî'yi ziyarete gidince işgale gösterdiği tepkiyi nazikâne sözlerle hafifletmeye çalışır.

1911 Trablus savaşını 1912 Balkan savaşı izler, 1913 de Sırpların zaferi gelir. “Artık Avusturya- Türkiye- Sırbistan arasındaki sınır noktası kaybolmuştu. Daha dün Vişegrad’ın on beş kilometre ötesinde bulunan Türk sınırı bin kilometreden fazla gerilemiş, Edirne’nin ötesinde bir yere çekilmişti...” –241.s.

Köprüye gelince: “Üç yüzyıl boyunca her şeye katlanmış, her çeşit olayı atlatarak yaşamakta devam etmişti. Ve hiç değişmeden vazifesini sadakatle görmüş; fakat insanların ihtiyaçları başka istikametler almış ve dünyada her şey değişmişti. Şimdi, vazifesi ona ihanet ediyordu.” –241.s.

Müslümanlar ‘Kapiya’da oturmuş, içine düşülen durumu tartışıyorlardı. “İhtiyarlardan biri, gazete okuyan gençlerden birine sordu:

-Üsküb kimin olacak?

-Sırbistan’ın...

-Ah...

-Ya Selânik?

-Yunanistan’ın...

-Ah...Ah...

-Ya Edirne?

-Her halde Bulgaristan’ın...

-Ah!.. Ah!.. Ah!..”- 242., 243.ss

“Geceleri geç saatlere kadar aynı ‘Kapiya’da Sırp gençleri gelip oturuyorlardı. Hiçbir ceza görmeden, para cezası ödemedi avaz avaz ve küstahçasına Sırpça şarkılar söylüyorlardı. Aralarında sık sık üniversitelilerle orta-öğretim öğrencileri de görülüyordu. Çoğu soluk benizli zayıf gençlerdi. Uzun saçlarının üstüne geniş kenarlı, yassı hasır şapkalar giyiyorlardı. Okullar açılmış olmasına rağmen bu sonbahar sık sık geliyorlardı. Bunlar Saray-Bosna’dan trenle ve birçok tavsiyelerle geliyor, geceyi burada, ‘Kapiya’da geçiriyorlardı. Gece kasabada kalmıyorlardı; çünkü Vişegradlı gençler onları belli yollardan Sırbistan’a geçiriyorlardı.” –244.s.

‘Kapiya’da tartışanlar arasında başka gruplar da vardı. Stikoviç, Stevanoviç, Kherak, Mihayloviç, Glasiñanın, Mariç, Toma Galus ve Fehim Bahtiyaroviç adlı kişilerin oluşturduğu grup gibi. Aralarında Zorka ve Zagorka adlı iki de bayan öğretmen vardı.

Toma Galus’un babası Alban von Gallus, Burgenland’ın eski bir ailesindendi. Fehim Bahtiyaroviç’in babası Rogatitsalı idi. Annesi Vişegradlı olup en soylu ailelerden Osmanagiçlere mensuptu. Bayan öğretmen Zorka yüzünden Stikoviç ile Glasiñanın’ın ayrı yerde ikili tartışmaları ise kişisel ve çok uzun olurdu.

‘Kapiya’ya aşırı sarhoş gelen gençlerden bazıları ise ‘Kavakların Altında’ adlı yerin devamlı müşterisi idiler. Bu yer Tradik adlı bir Macar’ın bir Müslüman konağı yanında yaptırdığı kiremit damlı bir bina idi. İçinde ise fuhûş yapmak için kadınlar çalıştırılıyordu.

Fuhûş yuvası yüzünden ve de kasabada hızla değişikliğe uğramış şartlar dolayısıyla Lotika’nın işleri gittikçe bozulmakta idi. Ona bel bağlayan Galiçyalı Musevîler de eski ilgiyi göremez olmuşlardı. Lotika artık çok yorgun düşmüştü.

l. ”Nihayet 1914 yılı, onunla beraber de Drina’nın üstündeki köprü hikâyesinin son yılı geldi. O da, bundan önceki yıllar gibi, yeryüzünde olan herşey gibi ağır ağır geldi. Yalnız, dalgalar gibi yuvarlanan ve insana daima yeni, daima acayip gelen olayların büyük gürültüsünü de beraber getirdi.”-284.s.

Her yıl yapılan Vidovdan yortusu için Sırp cemiyetleri bir açık hava eğlencesi düzenlemişti. Rzav ve Drina ırmaklarının kesiştiği yerde bulunan Mezalin’deki ceviz ağaçlarının altına çadırlar kuruldu. Eğlence devam ederken bir jandarma çavuşu gelerek evlerine dönmelerini söyledi. Halk evlerine dönerken Saray-Bosna’da Arşidük Fransuva Ferdinand ile karısına yapılan sû-i kasdı ve her yerde Sırların sıkı takibe uğradıklarını öğrenecekti.

“Ertesi gün Glasiçanın’in, Vlado Mariç’in ve daha birkaç kişinin Sırbistan’a kaçmış olduğu duyuldu. Diğer Sırlar, aileleriyle ve bütün mallarıyla beraber bu kaynaşan vâdide bir kapana sıkışmış gibi kaldılar.”-304.s.

“Kırk yıldan beri çarşıda sözü geçen insanlar bir gece içinde yok oluvermişlerdi. Sanki hepsi birdenbire ölüvermişti. Gelenekleriyle inançlarıyla, temsil ettikleri müesseseleriyle beraber.

“Sırbistan’a savaş açıldığının ertesi günü, Muhafız Birliği kasabayı baştan başa dolaşmaya başladılar. Çabucak silâhlendirilmiş olan bu Birlik, Sırları yakalamak için hükûmet adamlarına yardım edecekti. İçlerinde çingeneler, sarhoşlar ve her çeşit serseri vardı. Çoğu, toplumla arası açılmış, kanundan kaçan insanlardı. Gençliğinde iğrenç bir hastalıktan burnu dökülmüş; işsiz gücsüz, namussuz bir çingene olan Huso Kokoşar, on kadar baldırı-çıplağın başına geçmiş; uzun süngüler, eski sistem Werndl tüfeklerle, çarşı başında başlıca söz sahibi olmuştu.”-305.s.

Sırp Kilise-Okul Derneği Başkanı Pavli Rankoviç’in dört İdare Meclisi üyesiyle Kaymakam’a yaptıkları ziyaret, toplum adına hiç de ümit-verici olmamıştı.

m. Çarşıda büyük bir kaynaşma vardı ve gizli toplantılar yapılıyordu. Bu kez de Ali Hoca Mütevelli’nin dükkânında Osman Aga Şabanoviç, Suliyaga Mezilis, Nail Beg Turkoviç gibi kasabanın ileri gelenleri toplanmıştı.

Meydanda üç kişinin tutuklandığını gördüler. İki köy muhtarı, biri de Bayo adlı bir müteahhiti. Sınırdaki işaret verdikleri gerekçesiyle yakalanmışlardı. Üçünü de meydanda astılar.

Vişegrad bir tepeden Sırp, bir tepeden de Avusturyalılar tarafından topa tutulmuştu. Çarşı mahallesindeki tüccarların büyük bir kısmı Mihaylo Ristiç’in evinde toplanmıştı. Bu evde karısı ve dul gelini ile birlikte oturuyordu. Gelenlere çok yakın ilgi gösteriliyordu.

Pavli Rankoviç gibi Ali Hoca Mütevelli de dükkânını kapalı tutuyordu. Lotika’nın Oteli de tamamıyla kapanmıştı. Lotika’lar Drina’nın öbür yakasında geniş, yepyeni bir İslâm evine taşınmışlardı.

Pavli Rankoviç ile i’tibârlı birkaç Sırb’ı rehin olarak almışlar ve bir kısmını istasyona götürmüşlerdi. Köprüye bir zarar gelmesi halinde Pavli’nin idamına emir vardı.

Ali Hoca Mütevelli olumsuz yorumlarına devam ediyordu. Tehlikesine binaen dükkânına gelmemesini resmî makamlar ihtar etmişlerse de, yine o, gizliden gizli tahta kepengini aralayarak içeriye süzülür, küçük küçük hücrelerinde hülyalara dalardı.

Top atışlarının birinden köprü isabet almıştı. Oradan fırlayan parçalardan bir taş Ali Hoca Mütevelli'nin dükkân damını delerek yanına düşer ve etrafı darmadağın eder. Ali Hoca'nın bir ara gözleri görmez, kulakları duymaz olmuştu. Sonra kendine gelerek, büyük hayal kırıklığı içinde ağır ağır evinin yolunu tutar. Meydan'a çıkan yol yokuştur ve de Ali Hoca'nın kalbinden zoru vardı. Bir ara nefesi kesilir, sonra kalbi yine atmağa başlardı. Ama yol bir türlü bitecek gibi değildi.:

“Ağzını açtı, gözlerinin yuvalarından dışarı fırladığını hissetti. Mütemediyen uzayan yokuş... şimdi geliyor... geliyor... yüzüne yaklaşıyordu. Nihayet bu kuru ve sert yol, bütün görüş alanını kapladı. Sonra zifirî bir karanlık haline gelerek onu tamamıyla kavradı.

“Meydan'a çıkan yokuştaki Ali Hoca uzanmış yatıyor, kısa titreyişlerle Allaha ruhunu teslim ediyordu.” –343.s.

II. Başkaca Türkçe Kelimeler:

Hasan Âli Ediz, kitabın başına koyduğu ‘İvo Andriç ve Eserleri’ adlı takdim yazısını bitirirken, romanda geçen Türkçe kelimelerin yazar tarafından kitabının sonuna eklendiğini ve de bunların sayısının 218 adet olduğunu belirtir. Ama, aslında, romandaki Türkçe sözlüklerin bu kadar olmadığına, Sözlükçe'ye konmayan sözlük sayısının 100 ü geçmekte bulunduğu da işaret etmektedir. Kitabın sonundaki sözlükleri saydığımızda bunların 226 ya vardığını gördük.

Acaba, romandaki Türkçe sözcük sayısı gerçekten kaçtı? Yazarın, Sırpçalaşmış saydığı ve Sözlükçe'ye almadığı kelimeler de katıldığında bu sayı kaç olurdu? Konunun aydınlığa kavuşturulması için Sırpça metnin elden geçirilmesine gereksinim vardı. Bu bağlamda konuyu Belgrad Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mirjana Teodosijević'in dikkatlerine getirip yardımcı olmalarını rica ettik. Mirjana Hanım, metnin Belgrad 2004 baskısını tarayarak 159 kelime daha buldu. Türkçe metne eklenen Sözlükçe'deki 226 sayısına bu rakam eklendiğinde toplam 385 e ulaşır. Mirjana Hanım'a teşekkür ederken bu kelimelerin Sırpça metindeki sayfa numaraları ile alfabetik sıralanışlarını ekte veriyoruz: Ek-3. Sırpça baskıda romanın sonuna eklenen Türkçe kelime sayısının 218 değil, 217 olduğunu da bu vesileyle görmüş bulduk.

Bizim, üzerinde çalıştığımız Türkçe metin ise Nuriye Mustakimoğlu ile Hasan Âli Ediz'in Sırpça aslından çevirdikleri ve İstanbul'daki Altın Kitaplar Yayınevi tarafından ilk baskısı Mayıs 1962 yılında yapılan eserdir.

Ek'ler: 3

Ek-1

Tarihçi Prof. Dr. İlber Ortaylı devşirmeleri konu edinen bir makalesinde bu romana da değinir ve “İvo Andriç'in o pek güzel, pek etkileyici romanı Drina

Köprüsü'nde yazdığı gibi, öyle 3-5 yaşında çocuk sepete konup götürülemez" diyerek eleştiri getirir; sonra da bu çocukların, ya'ni devşirmelerin 9 ile 14-15 yaşlarında olmaları gerektiğini ilâve eder. (Osmanlı'da Devşirme, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, 29.s.)

İvo Andrić ise, adı geçen eserinde, bu çocukların sepetler içinde taşındığını belirtir, ama bunların 10-15 yaşlarında olduklarını da yazar; öyle 3-5 yaşındakilerden hiç söz etmez (13.s.) Nitekim bunlardan biri olan, Sokoloviç köyünden gelen esmer çocuk da o zamanlarda 10 yaşlarında imiş (15.s.). Ortaylı'yı böyle düşünmeye sevkeden, her hâlde, sepetlerde taşınabilecek çocukların ancak 3-5 yaşlarında olabileceğine inandığından olsa gerektir.

Ek-2

“Veli Lug'un geceleri ılık ama tazedir. Yıldızlar alçak ve titrektir. Etrafları titrek beyaz bir ışıkla çevrilidir. Pencerenin önünde duran Fatma, bu geceye bakıyordu. Bütün vücudunda sessiz, yaygın ve tatlı bir güc var; sanki bir güc ve sevinç kaynağı imiş gibi vücudunun her yanını; bacaklarını, kalçalarını, kollarını, boynunu, özellikle memelerini ayrı ayrı duyuyordu. Dolgun ve ağır ama dimdik göğüslerinin tepeleri pencerenin tahta pancuruna dokundukça, parlak gökyüzünü, gecenin karanlık boşluğu içindeki her şeyiyle... evleri, binaları, tarlaları ve tepeleriyle sanki orada... göğsünün ucunda hissediyordu. Sanki onlar da derin ve heyecanlı nefesleriyle beraber kalkıp iniyor... göğüslerinin tepelerine dokunuyor... sonra uzaklara gitmek için ayrılıyor... tekrar dokunuyor, ve yine uzaklaşıyor... Ve bu böylece sürüp gidiyordu.

“Evet... dünya büyük... dünya kocamandı. Gündüzleri de Vişegrad vâdisi, sıcaktan tutuştuğu, tarlaları kaplayan buğdayların sıcaktan çatlayışı bile duyulduğu, Köprü ile siyah tepelerin kapattığı şehir, yeşil suların etrafında bembeyaz yayıldığı zaman da böyle idi.

“Ama, geceleri, hele geceleri... Gökler tekrar canlanıp tutuştuğu zamandır ki insan, dünyanın o eşsiz gücünü ve sonsuzluğunu daha iyi duyar, kendini bu sonsuzluk içinde kaybeder... Artık ne benliğinin, ne nereye gittiğinin, ne ne yapacağını veya yapmak istediğinin farkındadır. Ve yalnız orada, uzun zaman huzûr içinde, gerçekten huzûr içinde yaşanır. Orada ömrünüz boyunca sizi bağlayan... verilmiş ağır sözler yoktur. Öldürücü vâdler, içinden çıkılamıyacak durumlar yoktur... Ölümünden başka çıkar yolu olmayan kısa vâdeli verilmiş sözler, sonunda ya ölüme, ya utanca götüren o insafsızca akan zaman yoktur. Evet o... verilen bir sözün bir daha hiç değişmediği gündüz hayatına benzemez!... Burada herşey serbesttir... sonsuzdur... adsız ve dilsizdir.” –105, 106. ss.

Romandaki Türkçe Kelimelerin

Ek Listesi

A

abadžija, 305 / abacı
aga, 20 / ağa
ama, 62 / ama
arač, 179 / haraç
argat, 29 / ırgat
argatovanje, 33 / ırgatlık etmek
atlasli, 192 / atlaslı (kumaş türü)
avlija, 30 avlu
avlijski, 246 / avlu

B

badava, 32 / bedava
badavadžija, 40 / bedavacı
bakren, 19 / bakırdan
baraka, 397 / baraka
basamak, 7 / basamak
bašibozuk, 162 / başıbozuk
bašta, 30 / bahçe
bedem, 19 / beden
bedevija, 11 / bedevi
beg, 144 / bey
beglučki, 278 / beylik
begovski, 234 / beylik
behar, 287 / bahar, behar/ Farsça- meyve çiçeği
bekrija, 236 / bekri
budala, 147 / budala
budalaš, 259 / budalaca davranan

C

cigarluk, 223 / cigaralık, sigaralık
čakšire, 59 / çakşır
çalma, 147 / çalma (türban)
çaršija, 51 / çarşı
çaršijski, 400 / çarşı
çaršilija, 350 / çarşılı
čekić, 149 / çekiç
čeličan, 355 / çelikten
četa, 60 / çete
čibuk, 162 / çubuk
čivčija, 129 / çiftçi
čizma, 50 / çizme
čoban, 129 / çoban

čohali, 192 / çuhadan
ćasa, 268 / kâse
ćelav, 175 / kel, kel baş
ćemanet, 367 /kemane
ćosav, 69 / köse
ćošak, 60 /köşe

D

deda, 8 / dede
delija, 53 / deli
dorat, 51 /doru at
dram, 260 / dirhem
dućandžija, 275 / dükkâncı
dunder, 70 / dülger
dustaban, 236 / düztaban
dušek, 413 / döşek
duşmanin, 61 / düşman
duşmanski 262 / düşman olan, düşman
duvan, 89 / duhan (tütün)
džamija, 51 / cami
džep, 158 / cep
džinovski, 102 /cin kadar büyük
džube, 158 / cüppe
derdan, 289 / gerdanlık
dubre, 85 / gübre

F

fredža, 136 / ferace
ferman, 115 / ferman
fes, 94 / fes
fildžan, 8 /fincan
fukara, 45 /fukara

H

hadžiluk, 172 / hac
hadžinica, 249 / Hacca giden hanım
hajde, 122 /haydi, hadi
hajdučija, 198 /haydutluk
hajduk, 115 /haydut
hajdukovanje, 16 / haydutluk yapmak
hamal /hamal
han, 69 / han
harač, 314 / haraç
hesap, 197 /hesap
Hidžra, 78/ Hicrî
hodža, 51 / hoca

i

iksan, 62 / ihsan
inat, 127 / inat

J

Jacije, 183 / yatsı
janičarski, 20 / yeniçeri
jatak, 211 / yatak (haydut yatağı)
jendek, 219 / hendek
jok, 62 / yok

K

kadifast, 27 / kadife, kadife gibi
kadija, 136 / kadı
kadiluk, 31 / kadılık
kafa, 91 / kahve
kafana, 338 / kahvehane
kahriman, 42 / kahraman
kaiš, 52 / kayış
kasapnica, 40 / kasap dükkânı
kasapski, 81 / kasap
kavga, 232 / kavga
kazan, 40 / kazan
kiridžija, 273 / kiracı
kiridžijski, 29 / kiracı
kodža, 115 / koca
kopča, 6 / kopça
kula, 19 / kule
kulučar, 34 / kullukçu
kulučarski, 50 / kullukçu işi
kuluk (kulluk, 12) / kulluk

M

mağaza, 75 / mağaza
majdan, 29 / maden ocağı
mangal, 112 / mangal
Mejdan, 19 / Meydan (yer adı)
merdevine, 285 / merdiven
minder, 370 / minder
mušema, 367 / muşamba
mušterija, 126 / müşteri

N

nena, 210 / nine

O

odžak, 170 / ocak
ordija, 162 / ordu
otuzbir, 184 / otuzbir (kâğıt oyunu)

P

para, 80 / para
pašaluk, 98 / pašalık
pazar, 106 / pazar
Pazar, 13 / Pazar (yer adı)
pazariti, 291 / alış veriş yapmak
pelivan, 243 / pehlivan
pendžer, 126 / pencere
perčin, 112 / perçin
pervaz, 22 / pervaz
prangija, 177 / pranga

R

raja, 27 / reaya
rakit, 117 / râkid: hareketsiz, durgun

S

sajdžijski, 226 / saatçı / saatleri tamir eden kimse
sakat, 13 / sakat
sakatiti, 20 / sakatlanmak
sedir, 80 / sedir (sofa)
sepet, 21 / sepet
sepetka, 21 / sepetçik
skeledžija, 22 / iskeleci
sofa, 8 / sofa
sokak, 30 / sokak
spahija, 84 / sipahi
spahiluk, 84 / sipahilik
sultan, 23 / sultan

Ş

šator, 26 / çadır
šečerlema, 285 / şekerleme
šeh, 146 / şeh, şah

T

tain, 50 / tahin

terazije, 406 / terazi
tezga, 351 / tezgâh
toka, 16 / toka

U

uĉtugli, 34 / üç tuğlu
uzengija, 136 / üzengi

V

vala, 162 / vallahi
varoš, 96 / varoş
varoški, 31 / varoş
veresija, 96 / veresiye
vezir, 73 / vezir
višnjev, 352 / vişne

Z

zaduĉaniti, 400 (Geceyi dükkânda geçirmek)
zanat, 192 / zanaat
zanatlija, 223 / zanaatçı, zanaatkâr
zubun, 67 / zebun: gücsüz, âciz

Toplam: 159

Not: Sırpça'da;

c / ts
ĉ / ĉ
ć / ĉ
dz / c
d / c
j / y
š / ş
ž / j olarak okunur.

ÖZET

**DRİNA KÖPRÜSÜ ROMANINDAKİ BAŞLICA OLAYLAR, TİPLER VE
BAŞKACA TÜRKÇE KELİMELER**

Dünyaca ünlü Sırp yazarı İvo Andric 1945 yılında yayımlanan bu romanında, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa tarafından Drina ırmağı üzerinde 15 yıl gibi, o zaman ölçülerine göre, uzun sayılan bir sürede kurulan köprünün hemen yanındaki Vişegrad kasabasında gündeme gelen üç-buçuk yüzyıllık sosyal, siyasî ve ekonomik olayları anlatmakla kalmamış, aralarında kendisinin de yaşadığı bu bölgenin masallarını, efsanelerini, gelenek ve göreneklerini katmayı da ihmal etmemiştir. Romanda yer alan 218 Türkçe kelime ise yazar tarafından kitabın sonuna eklenmiştir.

Kitabın Nuriye Müstakimoğlu ve Hasan Âli Ediz tarafından yapılan Türkçe çevirisi 1962 yılı mayıs ayında Altın Kitaplar'dan Meşhur Romanlar Serisi'nin 30.su olarak yayımlanmış, iki buçuk ay sonra da ikinci baskısı gerçekleştirilmiştir.

Bildirimizde adı edilen bu ikinci baskı esas alınarak romanda en ilginç olaylar ile tipler belirtmeye çalışılacak, daha başka Türkçe kelimeler dahi ortaya konulacaktır.

TURKISH PROVERBS IN THE MACEDONIAN TRADITIONAL FOLK CULTURE

Prof. Dr. Bone VELICKOVSKI

Institute of Folklore, Skopje, Republic of Macedonia

The cognitive model of proverbs, which is a part of the voluminous structure of the proverbial stock, is in fact an illustration, that is to say the starting point into the getting an image of the world that enables us to have a clear picture of the proverbial, and further, of the linguistic mentality of a people. The main interest, of course, is the comparative analysis of proverbs of two or several languages aiming at not the traditional presentation of the genetic and typological traits of the proverbs but their comparison with the prospect of revealing the common and the different in the representation of the world, expressed in the language, with the aim of tracing the cultural mentality of different peoples. Following such an approach, the origin of proverbs, their genetic relationship, the sources of borrowing are of secondary importance, because if a proverb is accepted by the people and they make use of it, that means that it corresponds to the mentality of the that particular people, of their worldview. Such a method is completely compatible with the outlook of the classical paremiographers, who are on the standpoint that although the traditional collections of proverbs contain items translated from other languages recorded on the field by the informants, i.e. they were the voice of the people. In the history and process of making of the proverbial funds the translation played a very important role. Thus, in the period of the Renaissance the translation of the Latin and Greek proverbs was one among many means of the development of the national European languages, and very often at the very first sight a proverb or a saying seems to be a result of a translation (Sullivan, 1994: 257-258). The borrowing of proverbs is in relation with the creative transformation of the received item, but a decisive importance by this process has the recurrence of the oral transformation or remaking, as a result contributing to the appearance of a proverb, which does not differ by its structural, semantic and figurative feature from the original one (Anikin, 1996: 370). However, from the other part, one should not ignore the fact that if a proverb reveals openly its translated character and stands by itself in the proverbial stock, and distinguishes itself among the other proverbs by some characteristics, it is very significative as an example of introductive item without any meaning, which expresses another mentality. For instance, in the Dictionary of Turkish proverbs by Yurtbaşı¹²⁹¹ we read the proverb: "Worship as if you will die tomorrow and work as if you'll never die" [Yarın ölecekmiş gibi ibadet et, hiç ölmeyecekmiş gibi çalış] (Yurtbaşı 115). The equivalent Macedonian one is borrowed from the Turkish and goes as follows: "Work as if you'd live a hundred years, and think as if you'd die tomorrow" (MFC 5326)¹²⁹². In reality, the same proverb can be found in the English proverbial corpora: "Work as if you were to live 100 years, pray as if you were to die tomorrow", from the book by Stevenson¹²⁹³, a thought ascribed to Benjamin

¹²⁹¹ Metin Yurtbaşı, A Dictionary of Turkish Proverbs (More than 5.000 Turkish proverbs with their translations, explanations and equivalents in English, arranged into 172 categories, 172 illustrations, Turkish and English indexes), Turkish Daily News, Ankara, 1993).

¹²⁹² MFC - "Macedonian Folk Creations", Volume IV, Book 1, *Proverbs*, Edited by Haralampie Polenakovich and Kiril Penushliski, Skopje, Publishing House "Kocho Ratsin", 1954.

¹²⁹³ Burton Stevenson, *Home Book of Proverbs, Maxims and Familiar Phrases*, New York, 1948.

Franklin¹²⁹⁴. In the Macedonian proverbial corpus there is the proverb "From hard work you can only get a hump". In Turkish there are a few proverbs about laziness or damage of work, in other words, there is a lack of images in the Turkish proverbs that express a skeptic attitude towards work. With such a meaning the proverb distinguishes itself from the Turkish proverbs, in which the cognitive model is separated by the cogniteme "work may make you cripple" which is not present in their cognitive models.

The paroemiologists are unanimous in the conclusion that, in principle, one doesn't have to say with certainty what is the origin of a particular proverb (Taylor, 1975: 78; Mieder, 1994: 516; Sirot, 1985: VI). Often a proverb or saying of a different origin it happens to be shortened, i.e. it occurs a convergence of the national and international principles (Grigas, 1987: 101), and it becomes very difficult to find out which proverb is original and which one is loaned (Mieder, 1993: 174). The proverbs are an evidence of very distant contacts of many cultures and at the same time of typological correspondences in the field of linguistic modelling of some cultural phenomena take place (Grigas, 1978: 14). The typological unity appears first of all in the sphere of the thematics and logico-syntactic constructions during this process (Grigas, 1987: 293), i.e. in the meaning of proverbs directly related to the subject-matter in question, for instance the understanding of the world, the rational cognition of the world and consolidation of the linguistic experience. Because of the substantial resemblance of the socio-historical conditions following the progress in society even of some non affinal peoples this coincidence is quite appropriate. As G. L. Permyakov asserts that the logical constructions which lie in the core of the proverbs determine the character of the logical relations among the objects (realia), and are very close to each other in various languages and react by their form as "constructional material" of the proverb, showing a very big variety (Permyakov, 1970: 1920). In respect to the coincidence of motifs of figurativeness in the proverbs the paroemiologists are not unanimous. Thus, K. I. Grigas believes that the coincidence in the motifs of figurativeness, especially illustrated in several languages is indicative of the genetic relationship of proverbs, so that the casual coincidence of the metaphorical meaning in many languages is not probable (Grigas, 1987: 40). On the contrary V. M. Mokienko thinks that the figurative logic of the people of various (different) nationalities is capable of producing universal models, for example models of comparison, which create a typological likeness or resemblance (Mokienko, 1975: 83). W. Mieder assumes the possibility of a polygenesis of proverbs, identical by meaning and figurativeness arisen in various, sometimes in non affinal languages (Mieder, 1993: 174). According to this scholar, it is impossible to carry out a complete study of the origin of all the proverbial stock; it is possible to determine the etymology only of particular proverbs or proverbial models. As it is said earlier, the cognitive study of the typological or genetic resemblance of the proverbs has a second, auxiliary, subsidiary importance. However, within the limits of the possible parallels from Latin and Greek expressions (proverbs and sayings), the texts from the Bible, and in some other cases from the proverbial stock of other languages are cited examples in order to show the large and / or longstanding proliferation of some "segments" of the popular knowledge enclosed in a proverb and its possible source. The terms "parallel", "correspondence" do not suppose that the proverb arises directly and precisely from a given text because, as every other borrowing, it could have come into the Turkish or

¹²⁹⁴ Benjamin Franklin, Poor Richard's Almanac, 1733-1758.

Macedonian through other languages. Moreover, from the standpoint of V. P. Anikin, the proverb also reflects the creative capacity of transformation of a borrowed proverb (Anikin, 1996: 366). The full or partial coincidence in the meaning or in the meaning and the internal form with the ancient, original saying or the proverb received from other languages is very significant and demonstrates not only an identical proverbial viewpoint or vision, but also its possible motives.

Proverbs and Culture

The relation of proverbs with the national culture, its identity or originality it is possible to retrace on the basis of geographical names, historical themes or topics, some details regarding the way of life and customs (Grigas, 1987: 39), by which the local picturesqueness may be displayed in adequate proverbs according to the meaning in comparison with the proverbs of different cultural and linguistic communities. For instance the famous proverb: "Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur" (Yurtbaşı 155) [Mountains do not meet but men do), which has an identical parallel in Macedonian beside other examples such as "Friends may meet, but mountains never greet", or shortly: "It's small world".¹²⁹⁵ In relation to the mentioned pairs of proverbs it is interesting to note that in the Macedonian material the proverbs with identical meaning are constructed on the theme of mountain as in the Turkish proverbial fund.

Proverbs illustrate how one of the fundamental cultural "codes", as is the language, which is molded in the course of many centuries by the everyday culture (Teliya, 1996: 219), and the comparative study of proverbs in some degree unavoidably becomes a comparative study of different cultures.

The notion of culture belongs to the category of key questions in the works consecrated to the analysis of phraseological and paremiological units. According to the scholars, namely these linguistic layers indicate in the most suitable way the direct relation with the material, the social and spiritual environment, where the linguistic community dwells, that is to say, where the national identity of a people finds possibilities of expression (Teliya, 1996: 215). By doing this, the linguists operating with the notion of culture make reference to the vagueness and indefiniteness (Vareshchagin, Kostomarov, 1990: 23). The notion of culture consists of several hundred of definitions, and, as V. N. Teliya asserts, the researchers choose the interpretation which corresponds the most adequately to our tasks (Teliya, 1996: 223). Ensuing the same tradition and taking into account the definition of culture as a totality of many results and processes of the social activities of man, composed of material and spiritual substance (Vareshchagin, Kostomarov, 1990: 23). By this approach, culture is opposed to nature as a sum of external conditions that do not depend on man but have influence on him. Language is considered as a part of culture and at the same time as a means of its expression for the language takes part in safeguarding, reproduction and transfer of culture (Gak, 2001; Teliya, 1996: 223). By the analysis of the reflection of culture of a given people by studying the linguistic units it is essential to take into consideration the fact that the culture of every complex society is polymorphous, its basis consists of universal

¹²⁹⁵ Macedonian examples in Kav. 2864 and 8099 - Filip Kavaev, Proverbs and Riddles from the City of Struga and its Surroundings, collected and edited by F. K., Skopje, Faculty of Philosophy - Institute of Macedonian Language, 1961.

characteristics, which determine the whole evolution of civilization (Erassov, 1997: 266). Because of this, one has to be more careful when approaching the isolation of the specific national cultural traits. As for the interrelation of culture and mentality, the scholars remark that mentality is formed by culture (for example Teliya, 1996: 251), and it manifests itself rather as one-sided. Undoubtedly, the mentality of a people in a concrete historical period of time depends on the mentality of the previous generations, which had been observable in their culture in a sense that it distinguishes itself and is formed as culture, but the mentality of a people in a given period of time has an active impact on the further development of that culture. Thus, the mentality of a people is most influenced by changes in culture and everyday life. That is why some autocratic authorities launch a campaign of "Cultural Revolution" by means of which the whole cultural life has to be subordinated to their ideological pattern. Though in these two interdependent and reciprocal categories lies the question of primacy of one of them, if we are able to consider it scientifically correct. Besides, the mentality is also determined by some natural factors, external conditions of existence of a people that are not limited by a cultural framework. The mentality manifests itself in culture and has an impact on culture, but the traits of the mentality of a people depend not only on the characteristics of their culture.

By the analysis of the national identity of a people is used the notion of national cultural component. This component is present in the domination of the realia of the type "ground" (yer), in the toponimy, antroponimy, istorizms, and it appears by the literal interpretation of proverbs, for example: "Yerin kulağı var" (her sözü işitir). [The ground has ears (It can hear every word)], Yurtbaşı 173. The Macedonian parallels are as follows: "Walls have ears", then: Fields/Hedges have eyes, and woods/walls/water have ears", Kav. 1131, 1132, 1148 and 1170. Also in literal reading of calques (or loan translation, which could be a word or phrase borrowed from another language by literal, "word-for-word" -- Latin: "*verbum pro verbo*" -- or root-for-root translation, for instance the Turkish "*ayakyolu*" water-closet - has given the descriptive but lucid answer to the question: Were are you going? -- to "Where the tzar goes on foot", i.e. to WC), and in the phraseological units, which distinguished by a metaphorical formation. However, as D. O. Dobrovolsky asserts, the concept of national cultural characteristics or national cultural component don't have operational definition and don't allow reaching the necessary scientific strictness by the study of proverbs (Dobrovolsky, 1997: 37). From his point of view, about the presence of phraseological units in a component, which could be conditionally called national-cultural it is possible to talk only by the existence of the motives that are culturally conditioned or consequences for the understanding of other cultural systems of signs, only by the cultural relevance of the phraseological units, for examples such as "başının etini yemek" [badger someone into doing something, or plague smb.'s life out, nag, badger, importune]. Similar position takes V. N. Teliya too. He presses on the necessity of having a correlation of metaphorical forms that are made up of phraseological units with cultural signs -- categories, concepts, mythologemes, stereotypes and standards / models of the national culture(s) (Telyya, 1996: 231).

The metalinguistic component is singled out as one of those components of language activity that exercise an essential influence upon its organization and process. Anyhow, the metalanguage activity is also carried out in a more explicit manner: from clearly expressed "personal theories" of language study and activity, to less obvious

beliefs concerning the essence and the character of language units and actions -- mythologemes of the language activity. As well as any other activity, the metalanguage activity is directed by dynamic stereotyped patterns, which form a mythological picture of the life of language and of the life in language as environment. It is essential for understanding human language activity to disclose these implicit mechanisms. All words in language seem to possess a mythological nature. Besides, one can also distinguish mythologemes of general systemic and procedural character, without which language would not be able to exist and to be executed. Mythologemes of this kind constitute the language game as such: the "thingness" of words and the natural discreteness of their meanings. The mythological character of the users' attitude to the words of language comes to light when roles are changed: when the included observer who is usually within the limits of the 'circle of language' (Humboldt's metaphor) changes his role to that of a meta-observer. The negative influence of mythologemes on language activity is associated with the swap of positions and temporary moments of the actual language process. Many mythologemes in language teaching are formed on the basis (or bias) of the mechanistic determinism not only of everyday knowledge, but also that of school grammars. A systematic study of proto-scientific and implicit knowledge of language should bring its contribution both to understanding the essence of language activity, and to the task of optimizing linguistic technologies (in language teaching, mass communication etc.).

It has to be stressed that the importance of investigations with impressive amount of phraseological units for the exposure of the national specificity on the level of conceptual metaphors (Dobrovolsky, 1997: 42; Teliya, 1996: 253). At the same time both Dobrovolsky and Teliya admit the existence of phraseological units that don't show a relation with people's culture and mentality, for example "iki sandalye oturmak" [to sit on two chairs], to throw dust into someone eyes" (Dobrovolsky, 1997: 37). The differences between the data in the Turkish and Macedonian phraseological units are not related to the cultural specificity and can be explained only by the non coincidence of the mechanisms of secondary nomination. Yet, one cannot forget that the above mentioned phraseological units open a certain worldview not only in the framework of fixation by means of a linguistic unit of a particular element of knowledge, experience that corresponds with the meaning of that phraseological unit, but also on the plan of the figurative reception of that knowledge, reflected in the interrelation within the inner form and meaning. If we follow the perspective of V. von Humboldt and the particular linguistic image of the worldview and mentality, we could not deny that the popular, national mentality finds in them its manifestation. It is essential to emphasize that the mentality of the people and their culture too represent by themselves an extraordinary set of various phenomena: along with the national specific traits it embraces some international and universal characteristic elements common to all mankind.

The acquisition of culture or civilization due to the joint or successive efforts of all cultural peoples and the course of their accumulation cannot be expressed in the narrow limits of a local history (Kluchevsky, 1987: 35). In that way, the national culture - - it is not only national, specific culture, and the national mentality -- it is not only national, specific mentality. Indeed, the phraseological unit "to sit on two chairs" is not related to the specific Macedonian traits of the of its national culture, but it is in close relation with the Macedonian culture as a whole, because the chairs used for sitting -- are

indisputable and incontestable element of the Macedonian way of life and also of many European cultures in contrast to, let's say, some Asian cultures, where other objects are used for sitting. Consequently, in the given saying is reflected the Macedonian mentality -- an image of the regular usage of just one chair and the uncomfortable feeling of using two stools at the same time. Accordingly, it turns out that the notion of national cultural component is oriented to the appearance of the national specificity in the linguistic units, national in the strict sense of the word, only a part of the national, specific trait, because in the cases, when there is no link with the other cultural signs, the existence of the national cultural component within the linguistic units is denied. The characteristic of the manifestation of the linguistic mentality, in particular the proverbial mentality, on the basis of the factors of presence or absence in the proverbs of national cultural component will be incomplete, as well as the comparative description of the proverbial knowledge of the world. Therefore, in the present work is used another principle of proverbial comparison of two languages, which do not take into account the notion of national cultural component and is based upon the position of V. von Humboldt of the reflection of the people's spirit in the linguistic units (the mentality in the contemporary notion). In that respect, the present report has something in common with the comparative investigation of the phraseological units of four Romance languages done by N. N. Kirillova (Kirillova, 1991). She has indicated that every ethnos has its own logic of attitudes towards the same subject-matters and objects and discusses the differences of the componential structure of phraseological units as a manifestation of the traits of a nation that chooses specific phraseological units for the realia of the material world, but not as differences in the technics of the secondary nomination.

Here the fixation of a certain knowledge by the meaning of the proverbial sign, the representation of that sign through the interior form of the proverb describing a concrete situation, the componential repletion of the proverbial sign is considered as a manifestation of the proverbial mentality. In that case, when it is possible, an interpretation of the selectivity is given by cognitive and cultural, including the specific cultural lineament of the nation. Thus, by the analysis of the lexical structure (composition) of proverbs the notion of denomination of realia is used, which are perceived in the traditional sense as concepts of the objects from the material mode of life (loaf, shoes).

Conclusion

Proverbs have been called the shortest art form. They use devices associated with poetry -- rhythm, rhyme, and metaphor. As short sayings they contain condensed wisdom or observation about life and people, providing vivid imagery to teach one a life's lesson. Proverbs are an important part of every oral tradition. They are usually similar from one country to another. Sometimes we are not certain where most proverbs come from. The origin is usually lost. Many are very old and come from the Bible, Koran, classical mythology, and from ancient philosophy, but the majority of these proverbs came from ordinary people in ordinary situations.

The proverbs with their language contain numerous elements, references and opinions which inform us about the beliefs and attitudes of those who created and use them in their everyday speech. This reality has been noticed by the folklorists who have

studied the popular proverbs and this is the reason why, even in the systems of classification which have been proposed from time to time, analogous categories have been included.

Folklorists and ethnologists have placed them among the corresponding material in the category of traditional proverbs. Studying the systems of classification of the proverbs, on the basis of the Balkan proverbs, many relative sub-categories can be found, as much in their group form and in their semantic layout.

The present paper focuses its attention on the true transportation of phrases from the Turkish proverbs into the Macedonian traditional folk culture, following and studying the influence of the traditional speech in the proverbial nomenclature.

Therefore, the proverbs of the Balkan peoples in general, and in Macedonian, as well in Croatian languages, are full of traditional paremiological elements, which echo partially their traditional mentality and attitudes. The orthodox Christian religion of the inhabitants of the Balkans, contributes also, to some degree, to the community of this material. However, similar ideas, often with similar expressive means, can be tracked also in the proverbs of the Muslims of the Balkans, a fact owed probably to a common cultural model or to influences from the ancient times to the rest co-existent traditional, mainly originating from of common mentalities and attitudes of the Balkan peoples, which are supported by similar socio-economical situations and to the analogous conditions of the daily life.

In addition, we ought to mention that the traces of the Turkish don't exist only in the classical traditional proverbs but also in many other categories of the proverbial speech, where they are used for the formation of the allegorical picture, to which, usually, reality is paralleled. The paper also argues through the discussion of theoretically informed case study, useful in other domains, that folk culture is a field where different cultural expressions encounter and interact. Things in common between different people can be traced, studied and highlighted without underestimating local particularities.

REFERENCES

- Anikin, V. P. Theory of folklore. Moscow, 1996.
Dobrovolsky, D. O. National-cultural specific in phraseology. Moscow, 1997.
Erassov, B. S. Social culturology. Moscow, 1997.
Gak, V. G. Language or culture. Moscow, 2001.
Grigas, K. I. Latvian proverbs. Vilnius, 1987.
Grigas, K. I. Methodological questions of comparative study of Baltic and Slavic proverbs. Vilnius, 1978.
Kirillova, N. N. Fundamentals of idioethnical phraseology of Romance languages. Leningrad, 1991.
Kluchevsky, V. O. Selected papers. Moscow, 1987.
Mieder, W. Proverbs are never out of fashion. N. Y.; Oxford, 1993.
Mieder, W. The grass is always greener on the other side of the fence. N. Y., 1994.
Mokienko, V. M. Deep down in the proverbs. Moscow, 1975.
Permyakov, G. L. From proverbs to tales. Moscow, 1970.
Sirot, I. M. Russian proverbs from biblical origin. Brussels, 1985.

Sullivan, M. A. Breugel's proverb painting. N. Y., 1994.
Taylor, A. Selected writings on proverbs. Helsinki, 1975.
Teliya, V. N. Russian phraseology. Moscow, 1996.
Vareshchagin, E. M., Kostomarov, V. G. Language and culture. Moscow, 1990:

ABSTRACT

The aim of my research is to compare the general concept regarding the Macedonian traditional culture in the Macedonian proverbs and sayings in comparison with the immense Turkish proverbial wealth that had a huge impact on the Macedonian society. I analyze the Turkish and Macedonian proverbs, sayings and idioms with the components mainly "world", "man", "work" and some other realia. The research is concentrated on differences and similarities in representation of these concepts in Turkish and Macedonian cultures and on the way these differences and similarities reveal themselves in idioms, proverbs and sayings. After carrying out the conceptual analyses of the material the comparative scheme of the representation of these concepts are constructed. It is divided into three main spheres: physical, social and psychological. Differences in representation of the concept in the two cultures help to reveal the cultural connotation of the components under study. Attention is also paid to the phenomenon of desemantization of the components "world", "man" and "work" in some proverbs and sayings. Its related terms are grammaticalization and grammaticization.

ORIJENTALIZMI U JEZIKU PODGORIČKIH MUSLIMANA KAO DIO TURSKOGA KULTURNOG NASLJEĐA*

Dr. Adnan ČIRGIĆ (Podgorica-Cetinje)
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje

* Ovaj rad je pisan prema *Pravopisu crnogorskoga jezika* Vojislava P. Nikčevića (Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.)

Autor ovoga referata ukazuje na neke tipične orijentalizme koji su se pod uticajem viševjekovne turske uprave u Podgorici ustalili i manje-više očuvali do naših dana, naročito u govoru muslimanskog življa. Kao jedan od važnijih produkata te vladavine, orijentalizmi su potvrda i leksičkoga bogatstva crnogorskoga jezika u čijem leksikonu ova vrsta leksike zauzima bitan udio uz brojne romanizme, grecizme i anglicizme koji su se u njemu udomačili. Proces odomaćivanja te leksike, prirodno, pratio je i proces njenog prilagođavanja jezičkim zakonitostima govora u kojima se upotrebljavala. Stoga je poseban akcenat dat na neke jezičke promjene koje su bitnije izmijenile orijentalnu leksiku u podgoričkome govoru. Osim toga, dat je i popis frekventnih orijentalizama u tome govoru (na osnovu sačuvane arhivske građe, starogradskih pjesama i živoga autentičnog govora).

Po najbitnijim svojim obilježjima jezik podgoričkih muslimana skladno se uklapa u jugoistočne crnogorske govore i u crnogorsku naddijalektalnu (koine) jezičku sliku uopšte. Glavne osobine ove govorne skupine po kojima se razlikuje kako od najbližih suseda tako i onih daljih, kao i muslimana Crne Gore uopšte, razvijale su se u vrijeme kad je taj dio populacije činio većinu podgoričkoga stanovništva, odnosno za vrijeme turske uprave. Kao neuporedivo brojniji u odnosu na hrišćane, ekonomski nadmoćniji, životno upućeni na Skadar, duhovno islamski orijentisani i sl. – oni su u takvim okolnostima razvijali svoje izrazite specifičnosti.¹²⁹⁶

Stanovništvo Podgorice je od prvoga pomena njenog imena 1326. godine¹²⁹⁷ bilo slovenskoga porijekla, baštineći kulturno-istorijsko nasljeđe Ilira, Kelta, Tračana, Rimljana, Vizantinaca, osobito Duklje. U to vrijeme islamska religija počinje se javljati na ovim prostorima pod uticajima koji su dopirali iz središnjih krajeva južnoslovenskih zemalja, naročito s teritorije na kojoj je stvorena bosanska država pod Kulinom banom. Islam najprije prihvataju bogumili, posebno poslije proćerivanja iz Srbije i Bugarske. Njegova suština bila je vrlo bliska njihovome načinu života i vjerovanja. Nema, međutim, arhivskih podataka o postojanju islama na teritoriji Podgorice prije dolaska Turaka. Poznato je da se on širio trgovačko-karavanskim putem.

Kad je Turska 1474. godine osvojila Podgoricu, u njoj je živio slovenski živalj. Početkom XVII. vijeka (1614) imala je oko 900 domova, većinom hrišćanskih, da bi 1858. godine imala isti broj domova ali je konfesionalni odnos u njoj bio bitno promijenjen. Tada je bilo oko 630 islamskih i oko 270 hrišćanskih kuća. Godinu dana poslije Berlinskoga kongresa, u vrijeme kad je Podgorica pripala Crnoj Gori, imala je oko 1 500 domova.¹²⁹⁸ I tada je, naravno, islamska populacija činila nadmoćnu većinu.

Dolazak Turaka u ovaj kraj podrazumijevao je novi način života. U svim životnim sferama dominira orijentalni uticaj, naročito u kulturi i arhitekturi. S obzirom na

¹²⁹⁶ Videti: Čirgić 2007, str. 15-54. i Čirgić 2004, str. 89-116.

¹²⁹⁷ Rotković 1996, str. 75.

¹²⁹⁸ Istorijski leksikon, str. 1036.

karakterističan geografski položaj, ona je imala veliki vojnički značaj, pa je u njoj sultan Mehmed II. Osvajač krajem XV. vijeka podigao tvrđavu Depedogen, na prostoru između lijeve obale Ribnice i rijeke Morače, iznad samoga ušća ove prve. Njen politički i ekonomski značaj za vrijeme turske vladavine (oko 400 godina) bio je u stalnom usponu. U središtu ove tvrđave podignuta je džamija, mehteb, a kasnije su građene i druge srednje i više škole. Đeca su učila čitanje, pisanje i računanje. Posebna pažnja posvećivana je učenju Kur'ana. Učio se i turski i arapski jezik. Bilo je škola i za mušku i za žensku decu. Đaci su sticali znanja iz gramatike tih jezika, istorije Turske, geografije, poznavanja prirode i sl. U medresama je školovana muslimanska inteligencija za vjerske, administrativne i državne poslove. U Podgorici je bio jako razvijen kulturno-prosvjetni život. Imućnije porodice školovale su svoju decu na svim nivoima. Nijesu bili nepoznati ni slučajevi školovanja u Carigradu kod onih porodica koje su to sebi finansijski mogle priuštiti. Neki od tih školovanih ljudi bili su kasnije članovi najvećih državnih institucija, profesori na visokim školama, pisci, državni službenici, ljekari. Rad muslimanskih vjerskih i kulturnih ustanova i pojedinaca na očuvanju i razvijanju orijentalno-islamske kulture bio je u stalnom usponu.

Navedene društveno-istorijske i kulturne prilike neminovno su se morale odraziti i na jezik, uticati donekle na njegov razvoj i umnogome na obogaćivanje crnogorske leksike. Na leksičkom planu prepoznatljiva je frekventnost orijentalizama (tipična za sve muslimanske govore) koji su svakako dio i crnogorskoga leksikona, ali se ovđe javljaju i neke riječi nepoznate hrišćanskom življu. Prihvatanjem islama i pohađanjem vjerskih škola u rječnik podgoričke muslimanske populacije ulazili su razni orijentalizmi, kako oni koji su ovđe došli zajedno sa predmetima koje su označavali, tako i oni koji su imali adekvatnu domaću zamjenu. Rječničkome obogaćivanju pogodovala je svakako i činjenica da se dobar dio ove populacije bavio trgovinom što je podrazumijevalo putovanja u mjesta relativno udaljena od Podgorice. Učenjem molitava na arapskom jeziku u njihov govor ušle su i ustalile se određene fraze i izrazi koji su se oblički prilagodili crnogorskome jeziku, ponekad promijenivši čak i značenje. Opštepoznata je činjenica da crnogorski jezik, kako narodni tako i standardni, obiluje orijentalizmima. Stoga ćemo se u ovome radu najviše zadržati na onome dijelu ove leksike koji je prisutniji (ili jedino prisutan) u govoru populacije o kojoj je riječ kako ne bismo izlazili iz okvira odabrane teme.

Teško bi bilo razvrstati leksiku koja je tipična samo za podgoričke muslimane, ali ne i za hrišćansko podgoričko stanovništvo. Još teža od ove, bila bi klasifikacija leksikona koji je karakterističan za govorne predstavnike o kojima je riječ, a nepoznat ili atipičan za ostale crnogorske muslimane. Glavna distinktivna obilježja u pogledu leksike (vezano za podgorički govor) su svakako orijentalizmi, i to prije svega oni koji nijesu opšteprisutni u crnogorskim govorima. Pa i takva leksika uglavnom je istovjetna sa onom koja je u upotrebi kod ostalih muslimana u Crnoj Gori i van nje, na prostoru bivše SFR Jugoslavije. Viševjekovna turska vladavina na ovim prostorima morala je uticati na kulturni život uopšte, pa samim tim i na leksičko obogaćivanje. Promjene su uglavnom nastajale spontano jer turska vlast (makar na crnogorskoj teritoriji) nije vodila jezičku politiku u smislu planskoga uticaja na jezički razvoj. Zajednički suživot i međusobna upućenost jednih na druge najviše je uticala da se orijentalizmi prime, ustale i rašire i na onom dijelu Crne Gore koji nije bio pod turskom upravom. Takva leksika mnogo je frekventnija u onim crnogorskim predjelima (s dominantnim hrišćanskim stanovništvom)

koji su makar formalno bili pod turskom upravom. Naravno, u varošima i gradovima koji su mahom bili turski (Podgorica, Nikšić, Spuž, Kolašin, Pljevlja, Plav, Gusinje...) takva je leksika donedavno bila vrlo izražena i frekventna ne samo kod muslimana nego i kod njihovih malobrojnijih hrišćanskih sugrađana. Na sve rjeđu upotrebu određenih orijentalnih leksema u novije vrijeme uticalo je masovno opismenjavanje i razvoj školstva. U Podgorici, kao prilično velikome turskom gradu za onovremene crnogorske prilike, udio ove leksike bio je vrlo značajan.

Podgorički muslimani su se u prošlosti većinom bavili trgovinom. Položaj ovoga grada koji je povezivao Skadar sa Hercegovinom omogućavao je uspješnost takvih poslova. Osim toga, bavljenje trgovinom bilo je unosno jer su brda oko Podgorice bila naseljena uglavnom pravoslavnim stanovništvom koje je ovđe dolazilo radi trgovine. Kao trgovci, Podgoričani su dolazili u kontakt sa jezički bliskim narodima iz okruženja (Bosna, Hercegovina, Hrvatska, Srbija), kao i sa okolnim albanskim stanovništvom. Sve je to, naravno, uticalo i na jezik, na njegovo rječničko obogaćivanje, na razne glasovne i druge jezičke promjene i sl. Tokom turske vladavine (1474-1879) podgorički muslimani su u svoj jezik primili mnoge turcizme, odnosno orijentalizme, koji su se manje-više očuvali i do danas. To su uglavnom riječi iz turskoga, arapskog i persijskoga jezika, a u njihov jezik su ušle preko turskoga kao jezika posrednika. Mnoge od njih imaju i adekvatan domaći sinonim koji je poznat i muslimanima jer su se oni, kao autohtono stanovništvo, koristili ovim jezikom i prije islamizacije. Ali neki turcizmi nemaju svoju adekvatnu zamjenu i kao takve ih je prihvatio i standardni jezik (*čekić, bakar, boja, top, zanat, don...*). U njihovome govoru ima, takođe, i romanizama ali je broj ove leksike neuporedivo manji u odnosu na orijentalizme.

Širenje orijentalizama u govoru o kojemu je riječ, kao i u ostalim muslimanskim govorima, bilo je potpomognuto i uticajem vjerskih škola u kojima su predavali uglavnom ljudi toga kraja koji su se školovali u orijentalnim centrima, najčešće u Carigradu. Ovi su ih prenosili na svoje učenike, a oni dalje na prosti puk. Prilikom usvajanja te orijentalne leksike dolazilo je, naravno, do njenoga prilagođavanja crnogorskome jeziku i našim jezičkim zakonima, tako da su se mnogi orijentalizmi udaljili od svoga korijena. O tome piše i Asim Peco: *Naš jezik je svim riječima koje je preuzeo iz turskoga, ili posredstvom turskoga, davao svoje gramatičko obilježje – od fonetike preko akcentuacije do promjena. Drugačije rečeno, sve riječi, pa i lična imena, koje smo mi preuzimali iz turskog jezika, na pragu naše jezičke kuće ostavljale su svoje iskonsko glasovno obilježje i prilagođavale se našem fonetskom sistemu. Ovim postupkom turcizmi su gubili svoje primarne fonetske odlike: vokalsku harmoniju, svoje akcenatsko obilježje su potčinjavali našim akcenatskim zakonima, zavisno od govora koji je preuzimao te riječi, i prihvatili su naše deklinaciono-konjugacione uzuse. Tako smo od izvornog Ahmäd, Änwär dobili Ahmed/Ahmet, Enver sa našim fonetskim inventarom, bez prisustva otvorenosti ili zatvorenosti samoglasnika što karakteriše vokalizam jezika davaoca.*

*Tako je bilo i u konsonantizmu. Bez obzira na to kakva je bila priroda pojedinih konsonantskih fonema, one su ulaskom u naš glasovni sistem prilagođavale svoje fonetske odlike postojećem glasovnom sistemu govora koji je primao te riječi. Otuda danas u našem jeziku (...) samo jedan zadnjonepčani konstriktiv **h**, bez obzira na to koliko*

*ih je imao jezik davalac i kakva je bila njihova fonetska priroda (tamo imamo faringalno /h/ i uvularno /ħ/).*¹²⁹⁹

U vezi s crnogorskim prilagođavanjem određenih orijentalizama ili čitavih kategorija, o čemu govori Asim Peco, mi ćemo se ovđe zadržati samo na najbitnijim izmjenama koje su se kao zakonitosti ustalile u govoru o kome je riječ:

1. Kako je proces desonorizacije finalnoga zvučnog suglasnika u riječi kod podgoričkih muslimana vrlo izražen, svi su zvučni suglasnici i na kraju orijentalne leksike ovđe dosljedno obezvučeni, npr.:

a) u ličnim imenima:

Haljit, Ahmet, Azis, Dževat, Nedžat, Džavit, Ejup, Eljes, Muhamet, Daut, Sait, Seat, Suat, Mehmet, Mahmut, Alajbek, Bajazit itd.

b) u svim ostalim orijentalizmima:

šeit, hafis, alajbek, bek, baksas, hač, namas, biljmes, namaz-bes, čeis, čeres, čitap, ćumes, dibidus, džanfes, dževap, fars, garip, pačaris itd.

2. Metateza kao relativno izražena pojava obuhvatila je u gotovo svim crnogorskim govorima, pa i u podgoričkome, određene orijentalizme. U svima njima je npr. *barjak, barjaktar*, često *Barjam, kurjuk, nanule* i sl. Međutim, u govoru podgoričkih muslimana do ove metateze nije došlo. Kako su oni bili posredni prenosioci ove vrste leksike, prirodno, ona je u njihovome govoru zadržala autentičniji oblik, makar kad su navedeni leksemi u pitanju. Stoga oni u govoru o kome je riječ uvijek glase: *bajrak, bajraktar, Bajram, kujruk, nalane* itd.

Međutim, i u njihovome govoru poznati su neki oblici na čiju je izmjenu uticala metateza. Uglavnom je riječ o leksici koja nije bila u upotrebi u govoru pravoslavnoga življa, npr.:

naljet (< tur. *lanet*), *pešćeš* (< tur. *peškeş* < pers. *pīškeš*), *mehljem* (< tur. *melhem*), *dirimhodžak* (< tur. *demir*) i sl.

3. U govoru podgoričkih muslimana, pod uticajem blizine albanske državne i jezičke granice, svako *l* koje se nađe ispred *e* i *i*, te na kraju riječi ili sloga, umekšava se u *lj*. Ovaj glasovni proces dosljedno je obuhvatio i orijentalnu leksiku. To je uticalo, recimo, na stvaranje specifične antroponimije, koja je karakteristična ne samo za podgoričke muslimane, nego i za sve ostale muslimane u Crnoj Gori koji se nalaze u neposrednom dodiru s albanskom jezičkom granicom. Kao i svi ostali orijentalizmi, i lična imena (i prezimena), prilagodila su se zakonima crnogorskoga jezika, odnosno govora o kome je riječ. Asim Peco o tome kaže: *Orijentalna imena koja su ušla u naš antroponimijski sistem u potpunosti su se uklopila u naš gramatički sistem, tj. ulaskom u naš onomastikon sva su ta imena saobrazila svoje fonetsko-morfološke osobine sa osobinama našega jezika, ili, tačnije, govora u koji su ona ulazila. To vrijedi kako za*

¹²⁹⁹ Peco 1996, str. 288-289.

muška tako i za ženska lična imena. To vrijedi kako za fonetski sistem i deklinaciju, tako i za tvorbene procese i akcentuaciju.¹³⁰⁰ Npr.:

*Kemalj, Džemalj, Haljit, Haljema, Ćemalj, Fadilj,
Seljman, Seljko, Smailj, Đuljizara, Abdulj, Ćamilj,
Eljmaza, Đuljbek, Hiljmo, Mevljida, Seljma, Veljija i
sl.*

Ni u ovome slučaju, naravno, nije do promjene došlo samo u pomenutoj kategoriji. Ona je obuhvatila sve orijentalizme, kao i u prijetodnoj stavci, npr.:

*biljmes, naljet, ljeğen, katilj, iljmi haber, đulj,
đuljistan, ljepeza, ljibada, ljimun, ljezet, eljif, resulj,
rezilj, suljtanija i sl.*

4. Stari poluglasnik je u cijelome podgoričkom govoru, pa samim tim i u govoru muslimana, dosljedno zamijenjen sa *a*. Iako su crnogorski govori po ovoj osobini bili u bližoj prošlosti prilično neujednačeni, ipak se može reći da je dosljedna zamjena poluglasnika vokalom *a* karakteristika većine crnogorskih govora. U tome se ovaj govore ne izdvaja iz crnogorskoga koine jezičkog sloja.

Međutim, ono što je karakteristično i što govor ove populacije razdvaja ne samo od pravoslavnih sugrađana, čak i starosjedilaca, nego i od svih ostalih crnogorskih govora (bez obzira na konfesionalnu pripadnost govornih predstavnika) i govora muslimana sa prostora koji je kao službeni pokrивao tzv. srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik - jeste zamjena turskoga poluglasnika (u pozajmljenicama) vokalom *a*, kao u primjerima:

*konšilak, hadžilak, bofčalak, iljanlak, horlak, bašlak,
poganlak, rahatlak, lupežlak, hajduklak, fursatlak,
beglak, minderlak, javašlak; pa i baksas, jastak i sl.*

Za razliku od standardnoga jezika i okolnih govora, đe je ovaj turski sufiks analoški ujednačen sa sufiksom *-luk*, u ovome govoru došlo je do suprotnoga procesa – nije se očuvao sufiks *-luk* nego se (kako se i iz navedenih primjera vidi) dosljedno izjednačio sa *-lik* (*lək*) > *-lak*. Ovakvi oblici sasvim su obični i danas, naravno kod nešto manje školovanog sloja stanovništva.

5. Iako nije samo obilježje govora podgoričkih muslimana, vrijedna je pomena glasovna promjena po kojoj se konsonant *k*, kad se nađe u orijentalizmima ispred vokala *i* i *e*, gotovo uvijek palatalizuje i daje *ć*. Tako na mjestu etimološkoga *k* u pozajmljenicama iz orijentalnih jezika tipa: *kirija, kesa, kenef, kefin, ikindija, kitab* i sl., podgorički muslimani imaju:

*ćirija, ćesa, ćenef, ćefin, tećija, Ćemalj, Bećir, pešćeš,
ćiradžija, ćitap, ićindija i sl.*

Ima, ali znatno manje, riječi u kojima do ovakve promjene nije došlo: *kijamet, peškir* (umjesto ove riječi neuporedivo češće se koristi *mahrama*), *kejmet*. Tipični oblici opstali su još u Skadru kod tamošnjih podgoričkih iseljenika, a u Podgorici još žive samo kod najstarijih slojeva, dok se kod mlađih oni upotrebljavaju dvojako: ako je u pitanju

¹³⁰⁰ Peco 1996, str. 292.

leksika koja je u upotrebi i kod pravoslavaca, onda je *ć* zamijenjeno sa *k* pod njihovim uticajem; u suprotnom – i dalje se čuva.

Orijentalizmi su u ovome govoru dosta zastupljeni i danas, i kod pravoslavnih i kod muslimana, naročito kod ovih drugih. Najbolje se čuvaju u starogradskim pjesmama. Ovđe upravo i navodimo neke turcizme iz podgoričkih starogradskih pjesama¹³⁰¹ (ujedno sa objašnjenjem njihovih značenja)¹³⁰²:

šeher (veliki grad), *čador* (šator), *đugum* (bakarni sud za vodu), *maštrafa* (čaša), *fistanlija* (čovjek koji nosi *fistan* – muška narodna nošnja u obliku suknje), *hazar* (skoro, gotovo), *anterija* (gornji dio narodne nošnje), *mušterija* (kupac, klijent), *kundrice* (cipelice), *hajat* (trijem), *karanfil* (vrsta cvijeta), *mehana* (krčma), *begenisati* (svidjeti se; izabrati po svome ukusu), *sabah* (zora), *bećar* (neženja; mangup), *jeleci* (prsluci), *fesić* (kupasta muslimanska kapa bez oboda, najčešće sa kićankom), *alem* (dijamant, dragi kamen) *kada* (gospođa, ugledna žena), *čardak* (dvorac; dvospratna lijepa kuća), *đerdef* (okvir sa platnom po kojemu se veze), *džamli pendžer* (prozor od stakla), *bećarina* (augm. od *bećar*), *duvar* (zid), *čiviluk* (vješalica), *belenzuci* (narukvice), *sokak* (ulica), *otimariti* (očušljati konja), *avlija* (dvorište), *sabajle* (zorom, ujutro), *zumbulj* (vrsta cvijeta), *buljbulj* (slavuj), *bejturan* (vrsta cvijeta), *jaran* (drug), *đerdan* (ogrlica), *bakam* (rumenilo za lice), *šeftelija* (breskva), *aman* (milost; pomoć; zaboga), *beg* (muslimanska plemićka titula), *bir efendum* (pravi gospodin), *ferman* (sultanova zapovijest; pismo), *sultan*, *kaharli* (tužan, žalostan), *ašik* (ljubav, ljubavni zanos), *mahala* (gradska četvrt; ulica), *nalane* (nanule; vrsta drvene otvorene obuće), *albabera* (vrsta karanfila), *kadifa* (vrsta svilene tkanine), *fisliđen* (bosiljak), *šeboj* (vrsta cvijeta), *ibrik* (sud za vodu, najčešće bakarni, sa uskim grlom, kupastim poklopcem i dugom drškom), *komšije*, *adžamija* (neiskusani čovjek, početnik), *babo* (otac), *hajati* (mariti), *zulum* (nasilje, nepravda), *terzije* (krojači), *meraklija* (onaj koji zna i umije da uživa), *tablja* (kamen utvrđenje), *manšala* (uzvik protiv uroka), *sevdaluk* (ljubavna čežnja, zaljubljenost), *mezet*, *lezet*

¹³⁰¹ Iz zbirke Tomić 1997. Primjeri su ovđe preuzeti u onome obliku u kojem ih je objavio priređivač zbirke, a ne onako kako su oni glasili i kako, uglavnom, i dalje glase kod ovih govornih predstavnika.

¹³⁰² Objašnjenja su uglavnom preuzeta iz: Škaljić 1985.

(slast, užitak), *dilber* (miljenik, ljepotan; lijep, zanosan), *nizamice* (žene *nizama* – turskih vojnika), *jagluk* (maramica, izvezena na jednom kraju zlatnom žicom), *haj*, *sabah-zora*, *kalif* (nekad: vrhovni vjerski poglavica svih muslimana), *vezir* (guverner jedne pokrajine, najviša titula u nekadašnjoj turskoj državnoj hijerarhiji), *iman* (vjera, islam), *harem* (dio u muslimanskoj kući namijenjen ženama, u kojem je zabranjen pristup stranim muškarcima), *dželat* (izvršilac smrtnih presuda), *halaliti* (oprostiti), *đuzel* (lijep, krasan), *amanet*, *srma* (srebro), *dimije* (vrsta ženske široke odjeće koja se nosi umjesto suknje), *mor dolama* (vrsta starinske nošnje poput kaputa, ljubičaste (*mor*) boje), *đul* (ruža), *ramazan* (mjesec posta kod muslimana), *boščaluk* (dar, poklon), *marama* (u ovome govoru je najčešće sinonim za peškir - *mahrma*), *srmence* (od srme), *gajtan* (uže), *bekrija* (pijanica), *rakija*, *ašikovanje* (udvaranje; vođenje ljubavnih razgovora), *gondža* (vrsta cvijeća), *zumbul* (vrsta cvijeća), *jaglak* (isto što i *jagluk*, ali je ovaj oblik tipičan za govor podgoričkih muslimana jer je u njemu došlo do zamjene turskoga poluglasnika vokalom *a*), *đerdek* (soba za prvu bračnu noć), *duvak* (tanka koprena kojom se mlada pokriva preko lica), *badža* (rupa), *aladža* (anterija od šarene pamučne tkanine), *đulistan* (ružičnjak; cvijetna bašta), *agan* (hipok. od *aga*), *bejturan* (vrsta cvijeća), *kafez*, *medresa/medreza* (vjerska škola), *karpoš* (pošten čovjek), *baksazi* (baksuzi, nesrećnici), *saroš* (pijanica), *tećija* (derviški stan), *ašikli* (ljubavni), *biser*, *halka*, *beljaj* (nesreća, jad), *jabana* (tuđina), *akšam* (prvi mrak; četvrta po redu muslimanska molitva), *jacija* (noćna, peta muslimanska molitva, dva sata poslije zalaska sunca), *pir* (starješina), *em* (i), *đuzel* itd.

Turcizmi, odnosno orijentalizmi, vrlo su zastupljeni i u starim rukopisnim dokumentima ove populacije, čak i onda kad je u pitanju službeno obraćanje crnogorskim vlastima, npr.:

čifčija, *čipčija*, *imam*, *beg* (*bek*), *šerijat*, *iljmi haber*, *arслан*, *ekser*, *zehir*, *vehto*, *nimet*, *čara*, *mahnit*, *kamdžija*, *čepenak*, *dućan*, *bajrak*, *Ramazan šerif*, *imamat*, *džamija*, *rahat* itd.

Tako se u govoru podgoričkih muslimana, ali nikad i kod pravoslavnih sušeda, i danas mogu redovno čuti orijentalizmi:

estakverulah (< ar. *ästagfiru-llah*) u značenju: *Bože, sačuvaj!*, *biljatešpi* (= *ne primijeni, Bože*), *beričat versun* (izraz duboke zahvalnosti), *jarabi* (= *Bože, gospodaru*), *manšala* (< *mašala*, ali je ovđe ovo prvo *a* uvijek nazalizovano; izraz protiv uroka), *jarabi šućur* (i *šućur jarabi*) u značenju: *hvala ti, Bože, šućur* (= *hvala*), *lja-havlje-velja* (pobožna izreka kojom se izražava čuđenje) i sl.

Takođe, kao dio gotovo isključivo muslimanske leksike na prostoru Podgorice do skoro su bili ustaljeni sljedeći orijentalizmi:

dimirhodžak/dirimhodžak, sadžajak, zulhana, zehar, naljet, naljetnik, hamamdžik, rahmetlji, poseljमित, emer, čakmak, zerzevat, zekat, tabak, seabep, serdžada, šamljija, jašmak, sadaka, hašaf, nur, muhadžir, muhanat/muhanatan, kutara, kurban, icindija, ibljis, (h)izmet, đerdek, dolma, dajko, (h)adžo, teza, cigarlak, perde, pešćeš, haram, uhabiti, turice, bošča, iljanlak, bištuk, jazuk, čara, maveno, džuma, matara, jastak, beglak, vesvesa, vesveselji/vesveseljija, kabulj, kabuljiti, musafirhana, bakam, rešma, horlak, učkur, hrs, baksas, mubareć, krlji, kodža, džehra, tabut, teravija, teneća, zar, džer, batal, hala, minder...

U podgoričkoj onomastici i danas se čuvaju brojni turcizmi: *Tečija* (tekija, derviška zgrada), *Tablja BešljIća* (tablja = kameno utvrđenje), *Tabana* (od nekadašnjega *Tabahana*<*Tabakhana*= kožarska radionica), *Kasapnica* (mesara), *Bostani* (bašte), *Džermahala* (džer = honorarno vršenje pojedinih vjerskih poslova od strane siromašnijih učenika medrese, za vrijeme ljetnjega ili ramazanskog raspusta, kako bi stekli novac za dalje školovanje), *Ašik-mahala* (Ulica zaljubljenih), *Kiš-mahala* (postojale su *Kriva kiš-mahala* i *Prava kiš-mahala*), *Džan ulica* (Ulica duša), *Jusovača* (ime dobila po gradskome kapetanu Jusu Mučinu Krniću), *Babajljija*¹³⁰³ (pećina na Morači), *Čikovina* (vjerovatno je i ovđe u pitanju turcizam, od *čikma* = ćorsokak), *Adžove vrbe* (adžo = stric) i sl. Izuzev *Džan ulice*, ovi su nazivi danas promijenjeni, ali se kod starijih Podgoričana, bez obzira na vjersku pripadnost, oni i danas čuvaju kao takvi.

Viševjekovna turska uprava u Podgorici ostavila je brojne tragove i umnogome uticala na jezik i kulturu. Ti se uticaji vrlo lijepo mogu sagledati u leksičkome bogatstvu ovoga grada, prvjenstveno u velikome broju turcizama i ostalih orijentalizama koji su se u većoj ili manjoj mjeri očuvali i do danas. Prirodno, ova je leksika bila prisutnija i frekventnija u govoru islamske populacije, ali se njezin udio u govoru hrišćana i uopšte u

¹³⁰³ Viđeti: *Markuš 1995*, str. 31.

crnogorskome leksikonu ne može zanemariti.¹³⁰⁴ No, pojava masovnog obrazovanja, miješanje stanovništva, demografske promjene, veliki uticaj standardnoga jezika koji više preferira anglicizme – uveliko su potisnuli ovu leksiku. Bez pretenzija na sveobuhvatnost koja bi premašila zamisao ovoga rada i prostor koji je za njega predviđen, mi smo htjeli ukazati na prisustvo nekih tipičnih orijentalizama u govoru populacije o kojoj je riječ kao produkt viševjekovnih uticaja jedne kulture na druge, što je dovelo do leksičkoga bogatstva kraja o kome je riječ. U prilog tome ide činjenica da ovi govorni predstavnici za navedene karakteristične lekseme u svome leksikonu posjeduju i njihove adekvatne sinonime.¹³⁰⁵

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica-Cetinje)

Orientalisms in the language of the Podgorican Moslems as a part of Turkish cultural heritage

The author of this report points out some typical orientalisms which are stabilized under the influence of centuries-old Turkish government in Podgorica and are, more or less, preserved until today, especially in the speech of Moslem inhabitants. As one of the most important products of that government, orientalisms are confirmation of lexical abundance of Montenegrin language in whose lexicon this kind of lexis represents the significant part with a lot of romanisms, graecisms and anglicisms which became domesticated in it. The process of domestication of that lexis, naturally, was followed by the process of its adaptation to linguistic regularities of speech in which it has been used. Therefore, some linguistic changes that essentially changed oriental lexis in Podgorican speech are especially emphasized. In addition to that, the list of frequent orientalisms in that speech is also given (on the basis of preserved archival materials, parlor songs and live authentic speech).

(Prijevod Suzana Radulović)

Gora Halk Edebi Verimlerinde Türkçe'nin Yeri

Taner GÜÇLÜTÜRK

Yazımızın konusuna hemen geçmeden önce Gora ve Goralıların kimler olduğu, yöre ve insanın özellikleri, son yüz yıl içerisinde bölgede ceyran eden olaylardan özetle bahsederek başlamak ve konuya gelip incelikleriyle irdelemek daha uygun olacaktır.

¹³⁰⁴ Videti: *Nikčević 2004*, str. 183-206.

¹³⁰⁵ Obuhvatniji rječnik ovoga kraja objavljen je kao posebna knjiga: *Čirgić 2007**.

Gora; Kosova'nın Dragaş Belediyesi ile 20 köyle birlikte Kosova'nın güneyinde yer alan, bu bölge köylerinin 2'si daha Makedonya sınırları içerisinde, 10'u da Kuks Belediyesiyle birlikte Arnavutluk sınırları içerisinde bulunuyor. Terkedilmişliğe itilen bu yöre ve halkı Osmanlı'dan sonraki son yüzyıl içerisinde sürekli fakirlik, ekonomik sıkıntılar, asimilasyon-eritme politikaları ve göçle yüzleşti. Resmi olmayan verilere göre nüfusu yaklaşık 18.000 olan bu bölgede günümüzde yaklaşık 7 bin ile 8 bin arasında kişi yaşıyor. Bölgedeki köylerin en büyükleri Restelica, Brod, Mlika, Bačka, Dikance ve Vranište neredeyse bomboş. Savaştan sonra iki binin üzerinde kişi daha iş bulabilmek için buraları terk etti.

Dragaş Belediyesinden 15 kilometre uzaklıkta bulunan Brod, Gora köylerinden biri. Osmanlı döneminin bölgedeki ünlü zanaat ve ticaret merkezi özelliğine sahip. Rakımı 1400 metre olan ve Makedonya-Kosova sınırı yanı başında bulunan bu köy de sürekli göçü yaşayanlardan.

Osmanlı askerinin bölgeden ayrılması üzerine köy ve bölge halkının çoğu Türkiye'ye göç etti. Aynı göç Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı döneminde, ardından da Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti yönetiminde yaşanan baskılar sırasında da aralıksız sürer. 1999 yılı Kosova savaşı sonrasında bölgede son bir göç dalgası daha yaşandı. İster Gora bölgesinde, ister de şehirlerde yaşayan Goralılar, savaşın ardından aşırı milliyetçilik akımı, baskı, asimilasyon, yağmalama ve çok sayıda saldırıların kurbanı oldu. Üsküp'teki hemşeri ve yakınlarının yanında kendilerini bulan 450 kadar Brod'lu aile, ayrıca İştip, Bitola, Prilep, Veles ve Koçani gibi şehirlere yerleşti.

Brod köyünde olduğu gibi Gora bölgesinin genelinde genç nesilleri görmek mümkün değil. Kalanlar içinse gelecek 'endişe ve belirsizlik' demek. On yıl öncesine kadar yaklaşık 3000 kişinin yaşadığı bu köyde şimdilerde 850 kişi yaşama mücadelesi veriyor. 1938 yılına kadar Türkçe eğitim yürütülen yörede 1938 yılından sonra, Sırp askerlerinin saldırı ve baskıları neticesinde Sırbistan tarafından gönderilen hocalarla eğitim Sırpça dili üzerine yapılmaya başlar. Günümüzde Brod köyü ilk okulunun 150 kadar öğrencisi var.

Brod ve Gora bölgesi köylerinde yaşayan ahali genelde hayvancılıkla, şehirlere yerleşenler ise uğraştıkları aşçılık, pastacılık ve köftecilikle ün salmışlardır.

Goralıların kimler olduğuna yada ırk veya etnik kökenlerine dair birçok tartışmalar yürütülmekte ve çeşitli tezler ortaya atılmaktadır. Bilim adamları, tarihçiler, sosyolog ve dilcilerin Goralıların kimler olduğuna dair bugüne kadar yaptıkları araştırmaların kimileri objektiflikten uzak, ya çok yüzeysel yada siyasi yönlendirmelerin etkisi altında kalır.

Ancak bilim adamlarının fikirde oydış oldukları çoğu araştırmalar, Osmanlı ordularının Balkan topraklarına çıktığı zaman Goralıları, Torbeşleri ve Pomakları isim olarak o şekliyle bulduğudur. Başta İslam dinine mensup olmaları gibi kültür ve yaşam tarzlarında ortak özellikler taşıyan bu halkların Goralı, Torbeş veya Pomak isimlendirilmesinden yola çıkarak, günümüzde Bulgar, Yunan, Arnavut, Sırp tarihçiler bu halkları çeşitli şekillerde kendi ırkları yada kendi halkları olarak göstermeye çalışmaktadır. Onların İslamlaştırılmış Bulgar, Makedon, Sırp, Rus yada Yunan'lılar oldukları tez ve iddiaları hala güncelliğini korumaktadır.

10. ve 12. yüzyıllarda Kuzey Çin'deki Kuman ve Kıpçak ailelerinden gelen ve Balkanlara kuzeyden inen Pomak, Torbeş ve Goralılarla ilgili arşivlerdeki belgelere göre; ataları çok güçlü savaşçılar olan Kuman Türkleri, soydaş Hun, Avar ve Bulgar gibi Türk boylarının yolunu izleyerek ilk olarak Karadeniz'in kuzeyine yerleşmişlerdir. Karpat Dağları, Orta Avrupa ve Balkanlara ilerleyerek, Romanya, Bulgaristan ve Makedonya'ya yerleşirler ve yerleştikleri bölgelerin adlarını ve adlandırmalarını olduğu gibi benimserler. 1078 yılında Kuman Türkleri, Tuna ırmağının güney vadilerine daha önce yerleşen Peçenek Türkleriyle birlikte Bizans'a saldırır ve bir süre Edirne'yi muhasara altına alırlar. Kuman ve Peçenek Türkleri 1078 yılında Tuna ve Sava ırmaklarının güneyinde kurdukları federasyon 1091 yılına kadar sürer. Bu federasyonu bir tehlike olarak gören Bizans, bu kavimleri birbirine düşürerek, Macarların yardımıyla Bulgar Türklerini, Peçenek Türklerinin desteğiyle de Macarları imha eder. Aynı taktiği kullanarak 1091 Lebnion savaşında para karşılığında kendine bağladığı Kuman Türklerini Peçenek Türklerine karşı kullanır. Böylece kurulan Kuman-Peçenek Federasyonu bozulur. 1154 yılına kadar Kumanların bir kısmı Kosova, Yeni Pazar ve Bosna'ya yerleşirken, bir kısmı da kuzeye dönerek bugünkü Romanya, Avusturya, Macaristan ve Çekoslovakya topraklarına göç ederler.¹³⁰⁶ Kosova'nın güneyindeki Gora bölgesinde bulunan Mlika köyüne yerleşenler Balkanların ilk ve en eski camiini inşa ederler. Cami kitabesinde **“1090 yılında bu camiye Ahmet Ağa inşa ederken, onarımı da 1128 yılında tamamlanmıştır”** yazılıdır. Söz konusu kitabe İslam'ın buraya Osmanlıdan önce geldiğini daha kanıtlamaktadır. Ayrıca burada bir hususa daha değinmek önemlidir. Tüm bu süreçte Kuman ve Peçenekler Balkanlara kuzeyden inerken aralarında İslam'ı benimseyen gruplar da vardır. Aralarında tesettürlü kadınlar olduğu gibi, yüzleri örtülü, yakışıklı, cesur ve savaşçı Kuman ve Peçenek Türkleri vardır. O yüzden Osmanlı orduları Balkanlara çıkarken, 1389 Kosova Muharebesinden önce diğer yerlerde olduğu gibi Gora'da da İslam'ı benimsemiş, dillerinde ve yaşam tarzlarında orta Asya'daki eski Türk kültürüne özgü özellikleri yitirmeyen insanları bulmuşlardır. Osmanlıların Balkanlarda hızlı bir şekilde ilerlemesinin önemli bir faktörü de burada buldukları ve onlara yardımcı olup yol gösteren, Osmanlı saflarına geçen Kumanlar, Pomak, Peçenekler; yada Balkanlar'da bugünkü adlarıyla Torbeşler, Goralılar ve Boşnaklar olmuştur.

Dilcilerin yaptığı incelemeler göre, Torbeş ve Goralıların dil kökenleri, Türk şivesi Kumanca ile Oğuzca, ayrıca İslam etkisi üzere Arapça'ya dayanmaktadır. Bu etnik grupların milli kıyafetleri terlik, üç kısımdan oluşan yelek (pletan, srmen ve şaren), entari, cübe, şitarka, çorap, duvak, skutaça, nogavica ve altın süslü beredir. Düğünler beş gün sürer. Düğün boyunca başta yağlı güreş olmak üzere çeşitli yarışmalar düzenlenir. Düğünün ilk iki günü bayanlara, son üç günü de beylere aittir. Düğünlerde genelde Osmanlı bayrağı kullanılırken; “Yancarıça”, “Dur kız sana kına sürülecek”, “Ömer amca”, “Nebet-Çanakale, Bedir Aleyn Savaşı” gibi uzun Türküler yakılır.

Tarih ve sürekli değişen yönetim, rejimler boyunca bura insanların isim ve soyadları da sürekli olarak değiştirilmiştir. Örneğin: Osmanoviç Bayro – Bayroski Osman – Osmani Bayro.

¹³⁰⁶ “Balkan Türklüğü”, Prof. Dr. Yusuf Hamzaoğlu

Pomak, Torbeş ile Goralıların dost, kardeş ve anavatan olarak benimsedikleri Türkiye ve Türklerle olan dayanışmasının en somut örneklerini son iki yüz yılda meydana gelen 1877-78 Rus Türk savaşlarına Türk taraftarı olarak katılımıyla; ardından da aynı desteği esirgemedikleri Çanakkale ile Plevle muharebesinde görmek mümkündür. Plevle muharebesinde Bord köyünden 94 kişi şehit düşmüş, sadece iki kişi, Raif Maslar ve Demir Kalinka sağ olarak köylerine dönebilmiştir. Çanakkale savaşında bu yöreden şehit düşenlerin sayısı 460'tır.

Tüm bu konulara değindikten sonra yazımız başlığında da belirttiğimiz asıl konuya şimdi değinmek yerinde olacaktır. Yöre, Osmanlı İmparatorluğu boyunca en parlak dönemi yaşamıştır şeklinde bir değerlendirmede bulunmak yanlış olmaz. Çünkü, Gora yöresi Osmanlı İmparatorluğu döneminde her açıdan, ister ekonomik, ister sosyal, ister de kültürel açıdan en parlak dönemini yaşar. Osmanlı gittiği yerlere götürdüğü İslam diniyle birlikte Türk kültürünü, mimarisini, edebiyatını, gelenek, göreneklerini, yaşam ve düşünce tarzını da beraberinde götürmüştür. Buralarda yaşayan halklarla günlük yaşamda sağlanan çeşitli vesilelerle, siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik ilişkilerle etkileşerek, Türk-İslam kültürünün etkisi ora yörenin diğer alanlarına olduğu gibi sözlü ile yazılı edebi verimlerine de geçmiştir. Yöre halkı da İslam diniyle birlikte Türk kültürünün bu en güzel örneklerini gönüllü olarak kabul etmişlerdir. Yörede açılan mektepler gibi Osmanlı payitahtı İstanbul'da yüksek öğrenimlerini bütünleyenler önemli edebi eserler vermiştir. Bu edebi eserlerden ziyade yazımızın konusu yörenin halk edebi verimleri ve bu verimlerdeki Türk – İslam kültürünün etkileri olduğu için, değineceğimiz hususlar bu verimlerdeki Türkçe kelimeler üzerine olacaktır.

Osmanlı döneminde Balkan milletleri ile dilde yaşanan etkileşmeyle birçok Türkçe kelime bu dillere geçmiştir. Abdullah Şkaliyiç'in "Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku" (Sarayevu, 1999) isimli çalışmasına göre, Türkçe'den Sırpça, Hırvatça, Macarca ve Arnavutça dillerine geçen kelime sayısı 8000'nin üzerindedir. Bu çalışmaya göre Sırpça'daki kelime hazinesi ise 6600'dür. Prof. Dr. Güney Karağaç, "Türklerin Ana Yurdu Türkçe'dir" isimli makalesinde, Zsuzsa Kakuk'un 1973 yılında yapmış olduğu bir çalışmada Macarca'daki Türkçe kelime sayısı 1312'nin üzerinde olduğunu belirttiği vurgulanmaktadır. Ayrıca buna göre Türkçe'den Macarca'ya geçen şahıs ismi sayısı 402, yer adı sayısı da 224'tür.

Prof. Dr. Güney Karağaç, "Türklerin Ana Yurdu Türkçe'dir" isimli makalesinde, Türkçe'den beslenme kültürüyle ilgili Farsça'ya 258, Arapça'ya 179, Rusça'ya 300, Romence'ye 193, Bulgarca'ya 185, Sırp-Hırvatça'ya 347, Arnavutça'ya 188, Yunanca'ya 141 ve Macarca'ya 176 kelime geçmiştir. Giyim-kuşam kültürüyle ilgili geçen Türkçe kelimelerin sayısı Farsça'da 233, Arapça'da 180, Rusça'da 280, Romence'de 189, Bulgarca'da 183, Sırp-Hırvatça'da 316, Arnavutça'da 163, Yunanca'da 118 ve Macarca'da da 171'dir.

"BAL-TAM" Dergisinin ikinci sayısında Emrullah Reçepiler ile Daver Krasniç'in "Türkçe'den Gora Diline Geçen Kelimeler" isimli makalede derlenen Türkçe kelime sayısı 1300'ün üzerindedir. Ancak ileride bu yönde yapılabilecek daha kimi çalışmalar, belki bu rakam tespit edilenin daha da çok üzerinde olacaktır.

Bu makaleyi hazırlamadan önce Brod'lu Sayın Abdullah Rahte'nin de desteğiyle Gora yöresinde derlediğimiz halk edebi verimlerinde (türkü, tekerleme,

atasözü ve ilahilerde) göze çarpan ilk özellik, Türkçe ve İslam-i terimler ile kelimelerin birçoğunun hiçbir eklemeye almadan olduğu gibi günümüze gelmesi, kimilerinin de hece ve ses düşmesi, yada eklemeler alarak bu halk verimlerine geçmiş olmasıydı. Özde olduğu gibi verimlerin biçiminde de benzer biçim özelliklerini görmek mümkün. Bu halk verimleri, günlük yaşamda olduğu gibi özel günlerde de halk arasında söylenmekte.

Daha çok ferdi ve sosyal hadiselerle dayanan Türküler, Gora'da evlilik, sünnet gibi düğünlerde ve özel eğlencelerde def veya davul zurna eşliğinde söylenmektedir. Halkın ortak verimleri olan bu verimleri, kına gecelerinde bir araya gelen genç kızlar koro halinde yanık ezgiler eşliğinde söylemektedir. Türkülerin kimileri tamamı Türkçe kelimelerden oluşurken, Gora dilinde olanlar da Türkçe kelimelerin sayısı hayli kabarıktır. Konuları genelde, aşk, sevgi, doğa, gurbet, özlem, savaşa giden ve bir daha dönmeyenler ardından kadınların, annelerin, bacıların dert ve hasretleri, ölen bir sevgiliye, akrabaya yakılan ağıtlar başlıcalarını oluşturur.

Örneğin, Türk KFOR'u tarafından savaştan sonra Gora'da onarılan Zli Potok¹³⁰⁷ köy yolu ile yaptırılan menfez açılışına gazeteci olarak katıldığım sırada Goralı çocukların söyledikleri türkü, Gora'dan Çanakkale savaşına katılan büyüklerine adanan ve hala yakılmakta olan türkülerdendi biriydi:

***“Türklerin gemisi kırmızı delikli
İçindeki askerler aslan yürekli;***

***Düşmanların gemisi yeşil direkli
İçindeki askerler tavşan yürekli;***

***Kaçma düşman kaçma tutuklanırsın
Çanakkale boğazında teslim olursun.”***

Tarihin çalkantılı bir döneminde Çanakkale Savaşı'nda Türk ulusunun kendi özgürlüğünü koruma alanında haklılığına Goralılar içten inanmış, özgürlük için savaşanlara yardım etmiş, Çanakkale'nin geçilmez olmasına katkı sunmuşlardı, bunun için canlarını bile vermişlerdi... Torbeş asıllı şair Acemi Miftar'ın yazdığı şiir Goralıların mert yüreklerindeki bu inancın adeta bir abidesi gibi...¹³⁰⁸

Ağladı Yaşlı Ana

**Ağladı yaşlı ana
Seymen İlmen için ağladı.
Ağladı,
İlmen'e dair türkü söylenirken ağladı.
Ana onu yıllarca beklemişti**

¹³⁰⁷ Zli Potok = Hızlı Potok = Hızlı Derecik. Diğer bir anlamda rivayetlere göre eskiden orada seller olmuş ve sel çok insanın boğulmasına neden olduğu için, kötü potok-derecik anlamı da öne sürülüyor.

¹³⁰⁸ “Yeni Dönem”, sayı 267, İskender Muzbeg, “Çanakkale Savaşı ve Goralılar”

**Tam oniki yıl, gelir diye.
Umutları bağrına basarak
Beklemiş, oğlum gelir demişti.
Nişanlısı da beklemişti İlmen'i,
Sabırla beklemişti.
Oysa savaş etindi
Dönmedi İlmen.
Süğüt altında
Düşman kurşunu bulmuştu onu.
Yiğit "Allahu ekber" dedi
Kurşuna karşı şu türküyü söyledi:
"Çanakkale içinde
Vurdılar beni".**

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Osmanlı döneminde olduğu gibi çıkan birçok iç isyanlar sırasında Osmanlı ordusu saflarına katılarak; Osmanlı'nın Balkanlardan ekilişi ardından da (Plevle ve Çanakkale savaşlarına) gönüllü olarak katılan çok sayıda Goralı, vatanseverlik, Türklük ve İslamlık ideali uğrunda şehit düşmüşlerdir. Kimileri bekar, kimileri sevgilisini, kimileri daha yeni evliyken de genç eşini dul, çocuklarını yetim, ana ve babalarını gözü yaşlı ardında bırakmıştır. Bu sırada yakılan Türküler yürekleri dağlarcasına içler acısıdır.

*"řo mi ponik sediř, Turčin Alija
řo mi niki glava drjiş,
Sve vo crna zemna gledaş?
- Ka da ne gledam, mori posestrimo
Loş aber mi dojde.
Kniga mi dojde od belo Edrene,
Od pusti vilajet.
Kniga mi doşla, mila posestrino,
Jena mi umrela,
Mila posestrino, deca mi ostajala.
Ne li biduje, mila posestrimo,
Mene da ne zemeş
Mila posestrimo, jena da mi bideş
Deca da mi gledaş?

-Usta ti se, Turčin Alija, posuřila!
Posuşila sve sua ti sedala!
Tisom imala, Turčin Alija, na mesto
Bratuo i na mesto babaj kuje!
řo sme spale, Turčin Alija, pod yeva
Kaplama, řo sme jale vo jevo saane
Vi jevo saane, Turčin Alija, so jena lořica!*

Türkçe tercümesi:

*“Türk Ali, neden gamlı oturursun,
Başını neden eğik tutarsın,
Neden hep kara toprağa bakarsın?
-Nasil bakmayayım mori¹³⁰⁹ bacım,
kötü haber geldi.
Beyaz Edirne’den mektup geldi,
harabe vilayetten.
Mektup geldi, sevgili bacım
Eşim vefat etti,
Çocuklarımı bıraktı, sevgili bacım
Olmaz mı sevgili bacım,
Sen beni alarsın,
Eşim olarsın, sevgili bacım,
Çocuklarıma bakarsın?*

*-Ağzın kurusun Türk Ali!
Hem kurusun hep daima kuru kalsın
Türk Ali seni hem kardeşim gibi bildim!
Hem baba gibi!
Aynı çatı altında uyuduğumuz Türk Ali
Hem aynı sahanda yediğimiz gibi,
Bir sahandaki, bir kaşıkla Türk Ali!”*

Osmanlı askerinin geri çekilişi ardından sürekli göçler yaşanmış, üstelik yöreye yatırım yapılmayınca, çalışma ve iş imkanları bulamayınca Gorahlılar, sınırları içerisinde bulduklarını ülkelerin değişik şehirleri ile uzak ülkelere gurbete çıkmış; mesleklerini orada icra etmeye çalışmışlardır. Gurbette elde ettikleri kazancı ailesinin geçimini sağlamak için memleketlerine göndermişlerdir. Bu sırada köylerinde kalan ihtiyaçlar, eşler ve çocuklar, günlük yaşamlarını gurbettekilerin özlemine çekerek sürdürmeye çalışmışlardır.

*“Tetovčani ajak luci,
Otvorite dučanite,
Se usprajlo since tri aršina,
Da kupime dram belilo,
dram belilo i crvenilo,
da kupime vil kundre,
da kupime ponadije.
Dajte ni ce veresije,
Če ni doynet naše muži,
Naše muži, gurbetćije,
Gurbetćije – letuanci,*

¹³⁰⁹ Arnavutça’dan komşu dillere geçen seslenme edatıdır.

Ka će doydet će vi platet...”

Türkçe tercümesi:

*“Tetovalılar¹³¹⁰ aylakçılar,
Dükkanlarınızı açın,
Üç arşın yükseldi güneş artık,
Birkaç dirhem aklık satın alalım,
Birkaç dirhem ak, birkaç dirhem al,
Vil kundura satın alalım,
Özel hediyeler alalım,
Bizlere veresiye verin ki,
Eşlerimiz gelecektir,
Eşlerimiz gurbetçidir,
Yıllardır gurbetteler,
Bol parayla gelecekler
Borçlarını ödeyecekler...”*

Çalışmaya gurbete çıkan yada savaşa giden ve oralarda kalan yöre erkeklerine eşleri, nişanlıları veya genç sevgileri tarafından duyulan özlem türkülere de yansımıştır. Ezgilerle ağızdan ağıza dolaşan bu türküler günümüze kadar ulaşmıştır.

*“Naraćala, kara Fatma, poraćala,
Po Brojani, kara Fatma, po nizami
“Ka što znaje, deli Amzo, neka dojde,
tri nedelje, deli Amzo, pred Curcevdan.
Ako dojde, deli Amzo, pred Curcevdan,
Čega najde, kara Fatma, i bela skutača,
Ako dojde, deli Amzo, po Curcevdan,
Če ga najde, kara Fatma, vo terliče.”*

Türkçe tercümesi:

*“Brodlularla Kara Fatma nizamlılarla
Deli Hamza’ya selam söyledi, söz gönderdi,
Deli Hamza nasıl bilirse bilsin, geri dönsün.
Deli Hamze Hidrellezden üç hafta önce dönerse eğer
Kara Fatma’yı yelekle bulacaktır,
Yelekli, Kara Fatma, beyaz etekli,
Deli Amze Hidrellezden sonra gelirse eğer
Kara Fatma’yı terliçeyle¹³¹¹ bulacaktır.”*

¹³¹⁰ Tetova = Kalkandelen, Tetovalı = Kalkandelenli (Makedonya’da bir şehir)

¹³¹¹ Terliçe = Gora Bölgesinde kadınların giydiği uzun gömlek şeklinde siyah parlak bir giysi

Halk arasında ve özellikle çocukların dilinden eksik olmayan tekerlemeler, topluluklar arası etkileşim sonucunda birinden diğerine geçmiştir. Tekerlemeler açısından zengin olan halk edebiyatımızın bu türü, Osmanlı döneminde bu etkileşim sonucu Goralıların da sözlü halk verimlerine yerleşmiştir.

*“Ot hacije
Birincije.
Ot kadija
Kafalija.”*

Türkçe tercümesi:

*“Birinci
Hacı’lardan
Kafalı
Kadılar’dan.”*

* * *

*“Edinana,
Bedinana,
Tuta beni,
Kadinana,
Ejtüm,
Bejtum,
Tarli, turli
Çikacak,
Topacak.”*

* * *

*“İ lilika
Pipilika,
Domuzana,
Dukatana,
Faizija,
Çilibija,
Tambura,
Kabura,
Piska,
Kliska,
Ocak,
Maşik.”*

Halkın meydana getirdiği ve binlerce yıldan beri benimsenerek ve atalardan yeni kuşaklara geçen özlü, vecizli ve hikmetli sözler olan atasözleri, Gora’da sözlü halk edebi verimlerinin önemli bir kısmını teşkil eder. Sayısı ve içerdiği anlamlar açısından hepsi değerli verimler olan bu atasözleri arasında, etkileşme sonucu Osmanlı-Türk-İslam kültüründen bu dile geçenlerde oluşan derlemelerimizi sunuyoruz:

“Bez **halat** nema **zanahat**” – “Aletsiz zanat omaz” (*Alet işler, el övünür*)

“Ako nesi jaf luk, ne udaraš duša” – *Soğan yemedim ki ağızım koksun* – (*Bal yemedim ki karnım ağırsın*)

“**Merhaba beter**, ima **daha beter**” – *Beterin beteri var*

“**Sabur selamet**” – *Sabrın sonu selamettir*

“Komu **nijet**, komu **kismet**” – *Kime niyet, kime kismet*

“Nema poteško ot **amanet**” – *Emanete hyanet olmaz*

BEYİTLER

Bu çalışmalarını yaparken birkaç beyit de derlemeyi başardık. Aynı ölçüyle söylenimli ve aralarında anlam birliği bulunan iki dizelik beyitler, klasik Türk (Divan) şiirinde nazım birimi olarak kullanılmıştır. Derlediğimiz bu beyitler tasavvuf felsefesini taşıyan beyitlerdi.

“Na dunjava ako tražiš zenginlik
kanaat jetiştirisuje”

“*Bu dünyada zenginlik istersen*
kanaat yeter”

“Sevgija sakanica; bardak po bardak ga ispih
Niti şarap bitisa; niti ja kandisah”

“*Sevgiyi; bardak, bardak içtim;*
Ne şarap bitti, ne de ben kandım”

İLAHİLER

Prizren ve yöresinde Osmanlı döneminde İslam dininin yayılmasıyla birlikte beraberinde birçok tasavvufi inançlar da yayılmıştır. Bunlar arasında Alevilik, Rufailik, Melamilik, Kadirilik, Halvetilik, Bektaşilik... ve diğerleridir. 1850’li yıllarından sonra ilk olarak Prizren’de Brod’lu Recep Hulusi Efendi tarafından yayılan Melamilik, Prizren şehri sınırları içerisinde kalmamış, yöredeki etraf köylere de intikal etmiştir. Bunlardan biri de Gora yöresinin Brod köyüdür. Tito Yugoslavya’ında aşırı komünistler bu tarikatı dağıtmıştır. O yüzden yöre halkı dönemin yönetim lideri Tito’ya “Çito” demişlerdir. On yıl boyunca bu yönetimin düşmesini bekleyen yöre halkı, bu gerçekleşmeyince 1955 yılında Türkiye’ye (İstanbul, İzmir ve Bursa’ya) başlayan büyük göçler hızla artmıştır. Günümüzde bu köyde Melami dergahı bulunduğu gibi bu tarikata mensup inanç sahipleri vardır.

Tekke şairlerinin çok kullandığı bir koşma çeşidi olan ve tasavvuf ruhuna uygun mistik temalar işlenen ilahiler, Gora halk edebi verimlerinde önemli ve değerli bir yeri tutar. Özel dini gün ve gecelerde, gündelik yaşam sırasında ibadete vakit ayıran Brod’lu Melamiler’in dini ibadetleri sırasında söyledikleri ilahilerin bir kısmı tamamen Türkçe, bir kısmı da Gora dilindedir. Gora dilinde olan ilahilerde Türk – İslami terimlerin sayısı bakımından zengindir. Biçim bakımından, koşma nazım şekliyle yazılmışlardır. Mısralarda zengin kafiye ve redifler görülür.

*“Ej canum moj projdi pa dojdi alla
Da se viđiš od koga si alla
Od eleštuj kalubela som ja alla
Ā ya ispad činim sam se alla*

*Ovja put sır sajbiin mnogo je dalečen alla
Od razbirane dur do mreška alla
Samo so kuluk šo se može alla
Ovja put sajbiin da se najde alla*

*Kulluk ako ti je so so srce alla
Mnogo kolaj ti će stigneš ti će najdeš alla
Ej dervišlari slušajte svi alla
Od kakva sevda zborim alla*

*Ej Bekir zade stigni sam ti alla
Otvori oči polaj ne svi alla”*

Türkçe tercümesi:

***“Ey canım benim geç ve gel Allah,
Göresin ve ne vakittensin Allah,
Eleştü ve Kalubela’danım Allah,
Ve ben kendim ispatıyım Allah***

***Bu yol Sahibinin sırrı çok uzaktır Allah
Anlayıştan ölüme kadar Allah
Sedece kullukla ne olabilir Allah
Bu yolda sahibini bulursun Allah***

***Eğer kulluğun kalptense Allah
Çok kolay yetişirsin, çok kolay bulursun Allah
Ey dervişler hepiniz dinleyin Allah
Nasıl bir sevdadan konuşuyorum Allah***

***Ey Bekir zade sen yetiş Allah
Gözlerini aç hepimize bak Allah.”***

(İlahi)

*“Allah ismi uludur
Emri tutan kuludur
Muminlerin yoludur
Alla alla kerim alla
Rahim alla aman alla
Ah idelim ya-huu*

*Allah emrini tutalım
Rahmetine batalım
Bülbür gibi ütelim
Alla alla kerim alla
Ah idelim ya – huuu*

*Allah ismi dillerde
Sevgisi gönüllerde
Surkul kulu yerlerde
Alla alla kerim alla
Rahim alla aman alla
Ah idelim ya – huuu*

*Ülüm kabre varınca
Melek sual sorunca
Rabbim kimdir deyince
Alla alla kerim alla
Rahim alla aman alla
Ah idelim ya – huuu*

*Yonuz ecri dubgezer
Ulum tedbirler bozar
Görmek ister sendiza
Alla alla aman alla
Rahim alla aman alla
Ah sultanım ya - huu”*

Kaynakça:

1. “Alem” Haftalık Boşnak Magazin Dergisi, sayı 92.
2. Yeni Dönem, sayı 254, Taner Güçlütürk “Gora ve Goralılar”
3. Prof. Dr. Yusuf Hamzaoğlu, “Balkan Türklüğü”, 2000-Ankara/ T.C. Kültür Bakanlığı
4. “Kumani i Pecenegi u periodu XI veka; Na Balkanu Goranci, Pomaci i Torbesi; Njihova Proslost; Etnologija Balkanskog Poluostrva”, Yahya Maznikar
5. “Yeni Dönem”, sayı 267, İskender Muzbeg, “Çanakkale Savaşı ve Goralılar”

6. “BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ”, sayı 2, “Türkçe’den Gora Diline Geçen Kelimeler”, Erullah Recepler – Daver Krasnić
7. “Yeni Dönem”, sayı 281, İskender Muzbeg, “Brod’ ta Kültür Buluşması”
8. Abdullah Şkaliyiç, “Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku” (Sarayevo, 1999)
9. Prof. Dr. Güney Karağaç, “Türklerin Ana Yurdu Türkçe’dir”
10. Ahmet Kabaklı, “Türk Edebiyatı”-1994/İstanbul

ÖZET / ABSTRACT

GORA HALK EDEBİ VERİMLERİNDE TÜRKÇE’NİN YERİ

Gora; Kosova’nın Dragaş Belediyesi ile 20 köyle birlikte Kosova’nın güneyinde yer almaktadır. Yöre köylerinin 2’si daha Makedonya sınırları içerisinde, 10’u da Kuks Belediyesiyle birlikte Arnavutluk sınırları içerisinde bulunmaktadır. Terkedilmişliğe itilen yöre ve halkı Osmanlı’dan sonraki son yüzyıl içerisinde sürekli fakirlik, ekonomik sıkıntılar, asimilasyon-eritme politikaları ve göçle yüzleşti. Resmi olmayan verilere göre nüfusu yaklaşık 18.000 olan bu bölgede günümüzde yaklaşık 7 bin ile 8 bin arasında kişi yaşıyor. Bölgedeki köylerin en büyükleri Restelica, Brod, Mlika, Bačka, Dikance ve Vranište neredeyse bomboş. Savaşın sonra iki binin üzerinde kişi daha iş bulabilmek için buraları terk etti.

Goralıların kimler olduğuna yada ırk veya etnik kökenlerine dair birçok tartışmalar yürütülmekte ve çeşitli tezler ortaya atılmaktadır. Bilim adamları, tarihçiler, sosyolog ve dilcilerin Goralıların kimler olduğuna dair bugüne kadar yaptıkları araştırmaların kimileri objektiflikten uzak, ya çok yüzeysel yada siyasi yönlendirmelerin etkisindedir.

Günümüzde Bulgar, Makedon, Yunan, Arnavut, Sırp tarihçileri bu halkları çeşitli şekillerde kendi ırkları yada kendi halkları olarak göstermeye çalışmaktadır. Onların İslamlaştırılmış Bulgar, Makedon, Sırp, Rus yada Yunan’lılar olduklarına dair tez ve iddiaları hala güncelliğini korumaktadır.

Ancak hala capcanlı ve yaşamakta olan sözlü halk verimleri, giyim kuşam ve motifleri, mutfak kültürü, yaşam tarzı, ölüm gibi yöredeki gelenek ve görenekler, isimler ve inançlar Balkanlar’ın değişik bölgelerindeki Pomak, Peçenek ve Türk soyundan gelenlerle büyük ölçüde benzeri ortak özellikleri taşımaktadır.

Gora yöresinde derlediğimiz halk edebi verimlerinde göze çarpan ilk özellik, Türkçe ve İslami terimler ile kelimelerin birçoğunun hiçbir ekleme almadan olduğu gibi günümüze gelmesi, kimilerinin ise bazı hece ve ses düşmesi yada eklemeler olarak bu halk verimlerinde yaşamaya devam etmesidir. Özde olduğu gibi verimlerin biçiminde de benzer biçim ve özellikler görmek mümkündür. Bu halk verimleri, günlük yaşamda olduğu gibi özel günlerde de halk arasında söylenmektedir.

O yüzden etnik köken ve kimlik olarak Goralıların kimler olduğuna dair izler arınırken, dar açılar içerisinde sadece belirli noktalardan yola çıkılmamalı, onları sadece yaşadıkları yörenin ismiyle adlandırarak yeni bir milli kimlik yaratmaya çalışanlar gibi hareket edilmemeli, eğer milli bir kimliğin izleri aranacaksa onları halkın dilinde, sözlü ve yazılı verimlerinde, inanç, giyim, mutfak kültürü, yaşam biçimi, gelenek ve

göreneklerin ta kendisinde aranmalıdır. Tüm bu özelliklerin toplandığı muhteva ve öz “Ben kimim, neyim?” sorusunun objektif ve gerçek yanıtını verecektir.

*

Gora is the region in the south of Kosovo that has the municipality of Dragas and 20 villages. There are two more villages in the suburbs of Gora that belongs to Macedonia and 10 more villages together with the municipality of Kuks that belongs to Albania. Having been neglected the suburbs and the people in there have constantly been faced with poverty, economic problems, assimilation-melting policies, and migrations during the last century after the Otomans. Non-official resources state that the population of the region is about 18.000. However, only 7.000 or 8.000 people live there at the moment. The biggest villages Restelica, Brod, Mlika, Backa, Dikance, and Vraniste are nearly empty. After the war more than two thousand people abandoned these places because of unemployment.

There have been many disputes and various thesis about the ethnic origins of Goran people. Most of the researches done by the scientists, historians, sociologists, and linguists related to who the Gorans are do not seem to be objective or in depth and they are influenced by political factors.

Today, Bulgarian, Macedonian, Greek, Albanian, and Serbian historians have various attempts to display this community as part of their ethnic groups. Their claims and thesis showing Goran people as Bulgarians, Macedonians, Serbians, Russians, or Greeks who became Muslims are still being supported.

However, it is observed that their oral productions, their clothes, motifs, cuisine, life style, traditions as for death, names, and beliefs in use today have the resemblance with people from Pomak, Pecenek, and Turkish origins that live in different parts of the Balkans.

The most prominent feature found in folk literature works is that most of the Turkish and Islamic words and terminology are maintained as original without taking any suffixes, whereas, some of them continued their existence in folk productions by undergoing some vocal changes. Besides the similarities in essence there are also similarities in style. This kind of folk productions are used both in daily life and for special occasions.

In the process of tracing the ethnic origin or personal identity of Goran people it is advised that national identity features should be looked at within the language of that community, oral and written productions, beliefs, clothes, cuisine, life style, and traditions, instead of someone’s naming them after the place they live in order to create a new national identity, which rests on narrow perspectives. The content of the study rests on all the features listed above and will give the real and objective answer to the question of: “Who am I?”

**NEKI ASPEKTI PRELAZNOSTI TURSKIH GLAGOLA I
RAZLIKOVANJA GLAGOLSKOG LIKA**

Dr. Ksenija AYKUT

Kada je reč o definiciji i utvrđivanju glagolskog lika (stanja), u turskoj gramatičkoj literaturi se po ovom pitanju, kao i po pitanju drugih gramatičkih kategorija, nailazi na приметnu terminološku i klasifikacionu neujednačenost. Turkolozi srpsko-hrvatskog jezičkog područja prihvatili su podelu na pet likova, uključujući i osnovni lik, aktiv:¹³¹²

- aktiv
- pasiv
- refleksiv
- reciprocitativ
- kauzativ – faktitiv

Pomoću glagolskog lika preciziraju se subjekatsko-objekatski odnosi i to pomoću sufikasa kojima se proširuje glagolska osnova sufiksom koji odgovara svakom od nabrojanih likova. Na primeru glagola *dövmek* to izgleda ovako:

dövmek- tući, udarati
dövülmek- biti tučen
dövünmek- udarati se, kajati se
dövüşmek- tući se (međusobno)
dövdürmek- učiniti da nekoga tuku

Jasno je da se svaki glagol ne može uvek ispoljiti u svim likovima, pre svega zbog specifičnosti ili višeznačnosti osnovnog lika, aktiva, a zatim i osobine prelaznosti ili neprelaznosti koju poseduje, a koja automatski može isključiti postojanje nekog od likova. Zanimljivo je da među turskim gramatičarima tek u poslednje vreme prevladuje stav da prelaznost i neprelaznost kao osobine svakog glagola ponaosob treba posmatrati nezavisno od glagolskih likova.¹³¹³ Podržavajući ovaj stav prof. Zejnep Korkmaz kaže: »Glagol je ili prelazan ili neprelazan. Zato, ne postoji termin 'prelazan lik'.«¹³¹⁴

Iako se u potpunosti slažemo sa ovim stavom, u ovom radu upravo želimo da pokažemo da ima glagola koji mogu biti i prelazni i neprelazni.

Kao što je poznato, prelazni glagoli imaju obaveznu padežnu rekciju u akuzativu. Pored toga, određeni broj turskih glagola osim akuzativa može zahtevati i neki drugi padež, kada dobija i drugo, izmenjeno značenje. Neki od njih su ovi:

<i>sormak</i> (acc.)- pitati za nekoga	<i>sormak</i> (dat.)- pitati nekoga
<i>vurmak</i> (acc.)- ubiti	<i>vurmak</i> (dat.)- udariti
<i>anlamak</i> (acc.)- razumeti	<i>anlamak</i> (abl.)- razumeti se u nešto
<i>tutmak</i> (acc.)- držati	<i>tutmak</i> (abl.)- uhvatiti za nešto

Takođe, neki glagoli mišljenja kao što su *sanmak*, *saymak*, *zannetmek* i *bilmek* u značenju »smatrati nekoga nečim ili nekakvim«, poseduju osobinu dvostruke prelaznosti,

¹³¹² E. Čaušević, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb, 1996, str.216-231; S. Đindić, *Udžbenik turskog jezika*, Beograd, 1979, str.165-166.

¹³¹³ B. Yücel, 'Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları' u: *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara, 1999, str. 167.

¹³¹⁴ Z. Korkmaz, Tartışma u: *Ibidem*, str. 236.

kada su dve imenice jedna za drugom u funkciji objekta i to jedna u akuzativu a druga u nominativu. Na primer:

Bu adamı dost sandım.

»Ovog čoveka sam smatrao prijateljem.«

Biz onu çalışkan bir öğrenci biliyorduk.

»Mislili smo da je on vredan student.«

Sizi cesur erkek sayıyorlar.

»Smatraju vas hrabrim muškarcem.«

Stiče se utisak da se turski gramatičari, osim teorijsko terminoloških aspekata, ne bave previše pitanjem prelaznosti glagola. Jedan od retkih koji u svojoj gramatici ističe osobinu nekih turskih glagola da u isto vreme mogu biti i prelazni i neprelazni jeste Nuretin Koç.¹³¹⁵ On navodi sledeće primere:

prelazni:

glagol *geçmek*- preći, prelaziti, proći, prolaziti

Oğlu sınıfını geçti.

»Sin mu je prošao (položio) razred.«

neprelazni:

Bulut üstümüzden geçti.

»Iznad nas je prošao oblak.«

glagol *sürmek*- voziti, trajati

Arabasını delice sürüyor.

»Bezumno vozi svoj automobil.«

Tartışmalar hâlâ sürüyor.

»Diskusija još traje.«

glagol *çıkma*- izaći, proizaći, popeti se

Ali merdivenleri çıktı.

»Ali se popeo uz stepenice.«

Bu işten bir sonuç çıkmaz.

»Iz ovog posla neće proizaći neki rezultat.«

glagol *dolaşmak*- obilaziti, kružiti, šetati

Müzeleri dolaştık.

»Obišli smo muzeje.«

Ortalıkta bir haber dolaşıyor.

»Okolo kruži jedna vest.«

Kao što se iz ovih primera vidi, reč je o različitim značenjima glagola u osnovnom, aktivnom liku iz čega proizlazi i osobina prelaznosti, a shodno tome i padežne rekcije.

Ipak, ono što privlači našu pažnju jesu značenja pojedinih glagola za koje se može reći da su u suprotnosti sa postojećim teorijskim podelama i logičkim pravilima, a njihova upotreba u određenim situacijama je sasvim neočekivana. Iako je ovakva njihova upotreba veoma rasprostranjena, kako u govornom tako i u književnom jeziku, zanimljivo je da ih stručna literatura veoma retko registruje.

Jedan od retkih glagola iz ove grupe, koji se u literaturi pominje u gore navedenom značenju »popeti se«, jeste glagol *çıkma*. U većini rečnika se navodi upravo

¹³¹⁵ N. Koç, *Liseler İçin Yeni Dilbilgisi*, Istanbul, 1998, str. 284.

primer *merdiveni çıkmak* »popeti se uz stepenice«. Prirodno, možemo ga upotrebiti i u drugim kombinacijama. Na primer:

Önce rampayı çıktım, sonra hızlı yürüdüm.

»Prvo sam se popeo uz (savladao) uzbrdicu, a zatim sam brzo koračao.«

Glagol *çıkma*k u navedenom značenju sreće se i u literaturi:

Kapıcı Adem ile büyük oğlu elektrik ustası Yusuf, ellerindeki birer lahmacunun son lokmalarını merdivenleri çıkarken çiğneyip yuttular. (Mustafa Kutlu, *Eşik*)

»Vratar Adem i njegov stariji sin, električar Jusuf, poslednje zalogaje lahmadžuna koje su nosili u rukama, progutali su dok su se peli uz stepenice.«

Son basamağı çıktıktan sonra durdu, biraz dinlendi. (Mustafa Kutlu, *Eşik*)

»Pošto se popeo uz poslednji stepenik, stao je i malo se odmorio.«

Fundamentalni rečnik Kemala Demiraja navodi još jedno značenje ovog glagola kao prelaznog:¹³¹⁶

Evine bir kat daha çıktı.

»Podigao je još jedan sprat na kući.«

Isti glagol sreće se i u literaturi:

Arkasından bir asma kat çıkıp dergiyi de oraya taşıdık mı. (Mustafa Kutlu, *Eşik*)

»Još kad pozadi podignemo međusprat i tamo preselimo redakciju...«

Pomenuti rečnik nudi i prelazno značenje glagola *çıkma*k kao »povisiti cenu, iznos«:

*Satıcı nazlanınca on lira daha çıktım.*¹³¹⁷

»Kad se prodavac uzjogunio, povisio sam za još deset lira.«

Rečnik turskog žargona takođe nudi izraz u kojem je glagol *çıkma*k prelazan i znači izvaditi, dati:

*Haydi, paraları çıkmak zamanıdır.*¹³¹⁸

»Hajde, vreme je da se dâ (izvadi) novac.«

Sličan primer srećemo u Fundamentalnom rečniku:

*Çık bakalım papelleri!*¹³¹⁹

¹³¹⁶ K. Demiray, *Temel Sözlük*, 1980, str. 201.

¹³¹⁷ *Ibid.* str. 201.

¹³¹⁸ A. Püsküllüoğlu, *Türkçenin Argo Sözlüğü*, Ankara, 2004, str. 54.

¹³¹⁹ K. Demiray, *Temel...* str. 201.

»Deder, vadi lovu!«

Još jedna, veoma česta upotreba ovog glagola kao prelaznog, a u značenju računске operacije »oduzeti«, u literaturi se retko pominje. Školski rečnik TDK doduše ukazuje na ovo značenje, ali bez insistiranja na prelaznosti nudi bezličan primer:

*Altıdan üç çıkarırsa...*¹³²⁰

»Ako se od šest oduzme tri...«

Nasuprot tome, mnogo više govorni, ali i pisani jezik, uveravaju nas koliko je ova upotreba glagola *çıkarmak* učestala, iako postoji njegov kauzativni lik *çıkarmak* u istom značenju, koji bi po svim pravilima trebalo da ima prioritet. Evo nekoliko karakterističnih primera ove upotrebe:

Masraflarımı oradan çıktın mı?

»Da li si od toga oduzeo moje troškove?«

Evet, hepsini çıktım.

»Da, sve sam ih oduzeo.«

Još jedan glagol u istom značenju računске operacije »oduzeti« za koji bi logično bilo očekivati da bude upotrebljen u kauzativnom liku, a ipak se koristi kao aktiv, jeste glagol *düşmek*. Ovu njegovu upotrebu rečnička literatura uredno beleži, iz čega se može zaključiti da se on u ovom značenju koristi češće od glagola *çıkarmak*. Fundamentalni rečnik za ovu upotrebu daje primer iz književnosti:

Üç yüzden yüzü düş bir kere, kalır iki yüz. – A. K. Tecer¹³²¹

»Od trista oduzmi sto, i ostaće dvesta.«

Ovaj glagol se često koristi u poslovno- trgovačkom žargonu:

Vergi masraflarımı ortak hesaptan düş!

»Moje poreske troškove skini sa zajedničkog računa!«

Kao deo sastavljenog glagola *not düşmek* –(za)beležiti, glagol *düşmek* takođe ispoljava svoju prelaznu prirodu.

Na primer:

Postacı, paketin üstünde not düşmüş.

»Poštar je na paketu napravio zabelešku.«

... 'İçine görünmez bir sihir koy' notu düşmüştüm. (A. Karcılılar, *Gülden Kale Düştü*)

»Napravio sam belešku: Ubaci unutra neku nevidljivu magiju.«

¹³²⁰ Okul Sözlüğü, Ankara, 1994, str. 185.

¹³²¹ K. Demiray, *Temel...* str. 281.

Glagol koji se uprkos svojoj osnovnoj neprelaznoj prirodi, u eri kompjuterizacije i ubrzanog napretka tehnike, veoma često koristi kao prelazan, jeste glagol *girmek* čije je osnovno značenje »ući, ulaziti«. Kada postane prelazan, dobija značenje »uneti, ukucati«. Ova njegova upotreba, iako krajnje frekventna, nije registrovana u stručnoj literaturi. Glagol *girmek* u značenju »uneti«, najčešće se koristi prilikom upotrebe mobilnih telefona, računara, kasa i sličnih aparata gde je potrebno uneti šifru ili lozinku za njihovu pravilnu upotrebu.

Açıp şifreyi giriyorum. (A. Karcılılar, *Gülden Kale Düştü*)
»Otključavam i unosim šifru.«

Kod girin!
»Unesite šifru.«

Numarayı düzgün girdin mi?
»Da li si pravilno ukucao broj?«

Ediz'i bankonun arkasında buluyorum, bilgisayara fatura giriyor.
(A. Karcılılar, *Gülden Kale Düştü*)
»Ediza nalazim iza pulta, u kompjuter unosi podatke sa računa.«

Za razliku od gore pomenutih glagola *çıkılmak* i *düşmek* u značenju »oduzeti«, koji za identičnu upotrebu imaju alternativu u kauzativnom liku, kod glagola *girmek* to nije slučaj.

Kao što smo već istakli, u turskom jeziku postoje glagoli koji mogu biti i prelazni i neprelazni. Njima možemo dodati i primer glagola *çalışmak* »raditi« koji ispoljava istu osobinu:

Bugün dersini çalıştın mı?
»Da li si danas učio svoje lekcije?«

Siz çalışıyor musunuz?
»Da li vi radite?« (Da li ste zaposleni?)

Takođe, već pomenuti glagol *geçmek* često ispoljava ovu osobinu:

Bu yolu bir günde geçtik.
»Ovaj put smo prešli za jedan dan.«

Zaman çabuk geçiyor.
»Vreme brzo prolazi.«

Pored ove, od strane gramatičara zabeležene osobine, ovaj glagol se upotrebljava i u značenju »preneti, dostaviti, prebaciti«. Ovde bi, po svemu, pravilnije bilo upotrebiti kauzativni lik, ili neki drugi glagol, ali jezik, vođen drugim, samo njemu znanim pravilima, ovo rešava upotrebom aktiva istog glagola ali u drugačijem značenju.

Bir ara Rasathane'ye bazı depremleri önceden geçtim.

(Tempo, 25 Temmuz 2005, sayı, 30/920, str.79)

»U jednom periodu sam neke zemljotrese unapred prijavio Seizmološkom zavodu.«

Deprem Konseyi'ne, Rasathane'ye 20 ve 21 Aralık günü faks, Afet İşleri Genel Müdürlüğü'ne mail ile bilgilerimi geçtim.

(Ibid.,str.79)

»20. i 21. decembra faksom sam dostavio podatke Savetu za zemljotrese i Seizmološkom zavodu, a mejlom Generalnoj direkciji za prirodne nepogode.«

Ova upotreba je rasprostranjena i u poslovno-finansijskom žargonu:

Sene sonu kapanışında benim payıma düşen kârı arabaya geçtik.

»Prilikom završnog godišnjeg obračuna, moju dobit smo prebacili (preračunali) na automobil.«

U govornom jeziku u širokoj upotrebi je i izraz *torpil geçmek*, sastavljen od imenice *torpil* »veza, protekcija« i neprelaznog glagola *geçmek* »proći, preći«. Ovaj izraz se koristi u značenju »protežirati, učiniti uslugu« o čemu govori i Rečnik turskog žargona.¹³²²

Sene sonunda öğretmen, başarılı olmayan bir öğrenciye torpil geçerek iyi not verdi.

»Na kraju godine nastavnik je jednom neuspešnom učeniku dao dobru ocenu, protežirajući ga.«

Još jedan glagol koji je u svom osnovnom značenju neprelazan, u prenosnom značenju i žargonskom govoru postaje prelazan. Reč je o glagolu *uyanmak* »probuditi se« koji je u Rečniku Turskog lingvističkog društva uredno zabeležen¹³²³:

Şimdi işi uyandım.

« Sada sam shvatio o čemu se radi.«

Druga pojava koja privlači pažnju kad je reč o glagolskom liku, jeste relativno česta upotreba aktivnih glagola u pasivnom značenju. Naime, aktivni lik nekih glagola se, uprkos identičnom i po svemu pravilnijem značenju i upotrebi koje ima u pasivnom liku, ravnopravno koristi u funkciji pasiva. Doduše, postoje glagoli koji kao takvi i u aktivnom liku nose bezlično značenje, kao što je glagol *yazmak* »pisati«, pa se može reći:

O yazıyor.

»On piše.«

¹³²² A. Püsküllüoğlu, *Türkçenin Argo Sözlüğü*, str. 177.

¹³²³ *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2005, str. 2041

Ali i:
Burada yazıyor.
» Ovde piše.«

Ipak, kada je reč o upotrebi aktiva glagola u pasivnom značenju, ističemo glagole *açmak* i *bozmak* kad se govori o vremenskim prilikama i o cveću. Tada *açmak* znači »prolepšati se, procvetati« a *bozmak* »pogoršati se, pokvariti se«. Iako se u književnom jeziku sreće njihova upotreba prema pravilima i u pasivnom liku, stiže se utisak da su njihovi aktivni oblici u pasivnom značenju kudikamo učestaliji. Na primer:

Hava açtı. »Vreme se prolepšalo.«
Nasuprot:
Hava açıldı. »Vreme se prolepšalo.«
Ili:
Hava bozdu. »Vreme se pogoršalo.«
Nasuprot:
Hava bozuldu. »Vreme se pogoršalo.«

Glagoli *açmak* i *bozmak* su u gramatičkoj literaturi registrovani kao prelazni. Mali broj rečnika navodi njihovo pasivno značenje.¹³²⁴

Aktiv glagola *açmak* se u pasivnom značenju koristi i kada se govori o biljkama, u značenju »procvetati«. Na primer, naziv jednog komada poznatog turskog majstora kratke priče Tarika Bugre (Tarık Buğra), jeste *Yüzlerce Çiçek Birden Açtı*. Prevod ovog naslova glasi: »Na stotine cvetova je odjednom procvetalo.«

Za drveće se takođe kaže:
Ağaçlar açıyor. »Drveće cveta.«

Često se koristi i izraz: *Güneş açtı*, u značenju: »Sunce je izašlo.«

Na različitim televizijskim kanalima često se može videti reklama za prenose fudbalskih utakmica koja glasi:

Bu maç kaçmaz.
Ako bi se ova rečenica doslovno prevela, značila bi:
»Ova utakmica neće (ne može) pobeći.«

Očigledno je da ovo nije poruka koju je autor reklame želeo da nam prenese. Glagol *kaçmak* »bežati, pobeći« ovde je upotrebljen u aktivnoj formi ali u značenju koje bi imao u pasivnom liku kauzativnog glagola, odnosno u obliku *kaçırılmak*, u kom slučaju bi bilo logično da reklama glasi: *Bu maç kaçırılmaz*, što znači: »Ova utakmica se ne sme propustiti«. Ipak, jezik se i ovde opire šablonu i strogim pravilima sufiksacije, što

¹³²⁴ Pasivno značenje glagola *açmak* pominje se u rečniku *Redhouse Çağdaş Türkçe-İngilizce Sözlüğü*, İstanbul, 1983, str. 4, kao i u rečniku S. Đinđić, M. Teodosijević i D. Tanasković, *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Ankara, 1997, str. 9.

u turskom jeziku nije čest slučaj. Tim više privlači našu pažnju i deluje veoma neobično, pa i zbunjujuće.

Još jedan primer, takođe iz programa televizijskih kanala koji emituju popularne domaće serije¹³²⁵ glasi ovako:

Bayram namazı kaçır mı?

u značenju:

»Zar se može (sme) propustiti molitva za Bajram?«

Propagandne poruke u formi:

Bu fırsat kaçmaz! u značenju: »Ova prilika se ne propušta!«, veoma su česte u turskim medijima, što ukazuje na frekventnost navedene upotrebe ovog glagola, koja može biti i prilična teškoća za nedovoljno iskusne prevodioce.

Slična je upotreba i glagola *tutmak* «držati, uhvatiti» u primeru:

Bu dizi tutmadı.

«Ova serija nije prihvaćena.» (dosl. nije se primila)

Ili:

Bu sistem tutmadı.

»Ovaj sistem se nije održao.«

U reklamama za novine i dnevnu štampu, sreće se izraz:

Türkiye'nin en çok satan gazetesi!

u značenju:

«Najprodavanije novine u Turskoj».

I pored najbolje volje, veoma je teško razumeti zašto je ovde upotrebljen aktiv glagola *satmak* «prodavati», a ne pasiv *satılmak* «prodavati se», kako bi trebalo.

Glagol kod kojeg se uočava dvostruka upotreba likova jeste glagol *çalmak* u značenju «zvoniti». Naime, fraza «*Neko zvoní*», na turskom se može izraziti dvojako:

Kapı çalıyor što doslovno znači «Vrata zvone» gde je upotrebljen glagol u aktivnom liku, ili pak:

Kapı çalınıyor, (A. Ağaoğlu, *Tombala*) što znači «Na vratima se zvoní» gde je upotrebljen pasivni lik glagola *çalmak*.

Iako se u navedenoj frazi nesumnjivo logičnijom čini upotreba pasivnog lika, napominjemo da je ona kudikamo ređa od prve koja se redovno sreće u svakodnevnom govoru.

Slična situacija uočava se i kod proparticipa glagola na *-dik* i *-(y)acak*. Nesufigirani oblici proparticipa na *-dik* često imaju pasivno značenje iako je forma aktivna, jer se nalaze u funkciji atributa koji određuje imenicu kao predmet vršenja radnje u prošlosti. Na primer:

¹³²⁵ *Çocuklar Duymasın*, ATV

Okunmadık kitap kalmadı.
Okunmadık kitap kalmadı.

»Nije ostala nijedna nepročitana knjiga.«
»Nije ostala nijedna nepročitana knjiga.«

I kod participa futura na *-(y)acak*, oblici formirani od aktivnih i pasivnih glagola katkad imaju identično značenje:

Burada oturacak yer yok.
Burada oturulacak yer yok.

»Ovde nema mesta za sedenje.«
»Ovde nema mesta za sedenje.«

Postoje izrazi u kojima primećujemo ne samo »pogrešnu« upotrebu glagolskog lika, već i »pogrešnu« upotrebu samog glagola. U takve slučajeve spada izraz *başı dinlemek* (doslovno «slušati glavu»), u značenju »odmarati se«. Glagol *dinlemek* koji znači »slušati«, ovde je upotrebljen u značenju kauzativa glagola *dinlenmek* tj. forme *dinlendirmek* što znači »odmarati«. Po svim pretpostavkama, u ovom izrazu bi trebalo upotrebiti navedenu formu što bi dalo doslovni prevod »odmarati glavu«. Tako bismo upravo i dobili pravo značenje ovog izraza. Ipak, iz nekog razloga, suprotno svakoj logici, to nije tako. Literatura beleži upotrebu ovog frekventnog izraza:

Sabahtan akşama değin biktım bu kentin gürültüsünden, başımı dinlemek istiyorum.
(A. K. Aksal, *Bay Hiç*)

»Dojadila mi je buka ovog grada od jutra do večeri. Želim da se odmorim.«

Nemoćni pred ovakvim ćudima jezika kao žive tvorevine, neki turkolozi objašnjenje nalaze u »jezičkoj logici«.¹³²⁶

Ipak, u ovakvim slučajevima krajnje je teško uočiti o kakvoj jezičkoj logici je reč.

Ono što možemo zaključiti jeste da se, bez sumnje, u turskom jeziku uočava tendencija upotrebe aktivnih neprelaznih glagola u prelaznom značenju, bez obzira na činjenicu da nam na raspolaganju stoji njihov prelazni oblik u kauzativnom liku.

Možda ne tako rasprostranjena ali ipak prilično uočljiva, jeste i tendencija upotrebe aktivnih glagola u pasivnom značenju uprkos postojanju njihovih pasivnih oblika ili pak, njihova upotreba uporedo sa postojećim pasivnim oblicima.

Smatramo da se ovde radi o procesu razvoja jezika kao žive tvorevine koja se neprestano menja i razvija prema zakonitostima samo njemu znanim i dostupnim, uprkos tome što te promene na prvi pogled izgledaju haotično i nelogično. Nama ostaje da ih uočimo, ukažemo na njihove specifičnosti i usvojimo njihovu upotrebu.

LITERATURA:

1. Čaušević, Ekrem: *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb, 1996.
2. *Çağdaş Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, Dördüncü baskı, İstanbul, 1993.
3. Demiray, Kemal: *Temel Sözlük*, 1980.
4. Đinđić, Slavoljub: *Udžbenik turskog jezika*, Beograd, 1979.

¹³²⁶ K. M. Ljubimov, 'Sistema pričastij v sovremenom tureckom jazike' u: *Issledovanija po vostočnoj filologii- Glavnaja redakcija vostočnoj literaturi*, Moskva, 1974, str. 136.

5. *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, Thirteenth edition, İstanbul, 1986.
6. Koç, Nurettin: *Liseler İçin Yeni Dilbilgisi*, Ankara, 1998.
7. Ljubimov, K. M: *Sistema pričastii v sovremennom tureckom jazike*, Issledovanija po vostočnoj filologii. Glavnaja redakcija vostočnoj literaturi, Moskva, 1974.
8. Püsküllüoğlu, Ali: *Türkçenin Argo Sözlüğü*, Ankara, 2004.
9. *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Hazırlayanlar: S. Đinđić, M. Teodosijević, D. Tanasković, Ankara, 1997.
10. *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara, 2005
11. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara, 1999.

SUMMARY

As regards the issue of definition and identification of verbal voice, just like in the case of other grammatical categories, the Turkish grammatical literature displays a great deal of inconsistency in terminology and classification. It is mostly acknowledged that there are five voices of a verb: active, passive, reflexive, reciprocal and causal or factual.

The verbal voice is used to specify the subject-object relations by means of suffixes extending the verb base. There is a different suffix for each of the above-mentioned voices.

It is clear, however, that not every verb can always appear in all the voices, most of all because of the specific qualities or variety of meanings of the basic, active voice, but also because of its transitive or intransitive character that may automatically exclude the existence of one of the voices. Interesting enough, some Turkish verbs can be both transitive and intransitive, which makes their usage quite specific. Such verbs are: *geçmek*, *sürmek*, *çıkmaq*, *dolaşmak*. There are also verbs, such as: *sormak*, *tutmak*, *anlamak*, *vurmak*, that can have dual case government as accusative or dative, depending on the meaning they are intended to specify.

Some verbs of thought, like *sanmak*, *saymak*, *zannetmek* and *bilmek* in the sense of “regarding someone as something”, possess the quality of dual transition when they require an accusative and nominative government in the form of two objects, like for example in: *Bu adamı dost sandım*. “I regarded this man as a friend.”

What attracts our attention are, however, the meanings of certain verbs that seem to collide with the existing theoretical classifications and logical rules and the usage of which in certain situations is quite unexpected. Although they are widely used as such both in the spoken and standard language, it is interesting that they are very rarely referred to in the professional literature.

The most frequent in this group are the verbs: *çıkmaq*, *düşmek*, *girmek*, *geçmek*. Although normally intransitive, they are often used like transitive verbs. For instance: *Benim payımı düş*. “Deduct my part”; *Şifreyi gir!* “Enter the code!”; *Parayı çık!* “Take out the

money”; *Bu bilgileri ilgili makamlara geçiniz!* “Convey this information to the relevant authorities.”

Another phenomenon that attracts attention as regards the voice of verbs is the relatively frequent usage of active verbs with the passive meaning. Namely, in spite of the identical and generally more regular meaning and usage that they have in the passive voice, the active voice of some verbs is equally used in the passive function. Indeed, there are verbs with the impersonal meaning also in the active voice, such as the verb *yazmak* “to write”.

As regards the usage of the active voice of verbs with the passive meaning, we underline the verbs *açmak* and *bozmak* in the context of weather conditions and flowers. In that sense *açmak* means “to look better, to flourish” and *bozmak* means “to look worse, to get spoiled”. Although the language standard requires them to be used according to the rules and in the passive voice, the impression is that their active forms with the passive meaning are much more frequent. For instance: *Çiçek açtı. Hava bozdu.*

One notices a similar situation where pro-participles of verbs ending in *-dik* and *-(y)acak* are concerned. The un-suffixed forms of the pro-participles ending in *-dik* often have the passive meaning despite their active form because they function like attributes determining a noun as the subject of a past action, like in: *Okumadık kitap kalmadı.* “Not a single unread book remains.” The forms made of active and passive verbs in future participles ending in *-(y)acak* occasionally also have identical meanings. For instance: *Oturacak yer yok* and *Oturulacak yer yok.* “There is no place to sit / at which one could sit/.”

Taking note of such a “wrong” usage of the verbal voice and similar unexpected situations in collision with the effective grammatical rules, some Turkologists, disarmed by the whims of the language as a living matter, seek explanation in the “logic of the language”.

However, in such cases, it is extremely difficult to discern the kind of logic in question.

What we can conclude is that there certainly is a noticeable tendency in the Turkish language to use the active intransitive verbs in the transitive meaning, regardless of the fact that their transitive form in the causative voice is at our disposal.

Perhaps less common, but still rather noticeable is the tendency of using active verbs with the passive meaning although they also have passive forms or using them in parallel with the existing passive forms.

We believe that the issue here is the process of development of the language as a living matter that keeps changing and developing in line with its own peculiar rules no matter how chaotic and illogical those changes may appear on the surface. All we can do is identify them, point at their specific qualities and acknowledge their usage.

EDEBİYAT

**TAŞLICALI YAHYA BEY'İN ŞİİRLERİNDEKİ DUYGU VE DÜŞÜNCELERİNE BİR
BAKIŞ**

Prof. Dr. Gönül AYAN

XVI.yy. Türk şairlerinden olan Taşlıcalı Yahya Bey müretteb bir Divan ve Hamse sahibidir.Taşlıcalı Yahya Bey, gerek Divan'ın içeriğinde, gerekse Hamse'yi teşkil eden beş Mesnevi'nin içeriğinde Osmanlı Devletinin düşünce dünyasıyla, sosyal hayatıyla, gelmiş-geçmişle bütünleştiğini çok açık ve net bir şekilde, aradaki beş asır farka rağmen, orijinalliğini kaybetmeden bugün bile gözler önüne sermektedir.

Osmanlı şairleri arasında, Yahya Bey gibi milli bir şair olarak niteleyebileceğimiz bir başka kimliği görmek veya Yahya Bey ile karşılaştırıp daha ileri seviyede göstermek ihtimali zayıftır. Taşlıcalı Yahya Bey, eserlerinde zaman zaman aslının Arnavut olduğunu söz konusu eder.

Divanındaki bir kasidesinde aslını bu şekilde isimlendirirken, bir bakıma doğduğu yerin tanımını yapar ve kendisini hüner kılıcını yeni bir ay gibi göklere asan bir şahin ve yiğit, şanlı, gösterişli, hüner sahibi, marifetli kalem sahibi bir kimlik olarak niteler.

Arnavud aslıdur ol taşlu yerin şehbazı
Asdı eflake meh-i nev gibi tıg-ı hüneri (Y.B.Divanı.s.44)

Şiirin devamında ise, savaşlarda göğsünü düşmana siper edip üstün kahramanlıklar göstermesine rağmen başka şairlere, özellikle Hayali Bey'e, gösterilen hürmetin kendisine gösterilmediğine dair üzüntülerini dile getirir. Kendisini şairle kıyaslayıp üstünlüğünü ortaya koymağa çalışır. Bir bakıma Hayali Bey'in üstünlüğe ulaşmasının sebebinin layık olup olmamasına bakılmaksızın ona değer verilmesine bağlar.

Bana olaydı Hayaliye olan hürmetler
Hak bilür sihr-i halal eyler idüm şî'r-i teri

Ne beladur bu ki sayem gibi altumda iken
Gün gibi bir ışgun üsti yanum ola yeri (Y.B.Divanı.s.44)

Hayali'nin yerinin kendisinin gölgesi olması gerekirken, yanında yer verilip onunla eş tutulmasını ise içine sindiremez. Bu durumdan çok şikayetçidir. Zira Yahya Bey bir ışık kaynağı iken Hayali Bey'e de onun yanında yer verilmektedir. Halbuki, ancak Taşlıcalı Yahya Beyin gölgesi olabilir. Taşlıcalı Yahya Bey daha önceden de sunduğu kasidelerle Sadrazam Rüstem Paşanın dikkatinin üzerinde toplanmasını sağlamıştır. Padişahın yanında bir şahin gibi dolaşan Hayali hakkındaki yergileri Sadrazam Rüstem Paşanın hoşuna gider. Şaire ard arda mütevellilikler vererek onun gelir düzeyini artırdığı gibi etki sahasını da güçlendirmeye hedefler.

Usul-name isimli mesnevisinde de Yahya Bey, aslının Arnavut olduğunu tekrarlar.

Fakîr Arnavud aslıyam gaziye
O taşlı vilayetlerin bazıye

Şecaat kılıcın çalanlardanum
Şikarımı evvel alanlardanum

Kemal ehliyem sanki mah-ı sıyam
Ne var kadrümi bilmez ise avam (A.S.L.s39)

Bu arada, kendisini oruç ayı gibi olgunluk ehli olarak niteler . Fakat çevresindeki halkın onun değerini bilmediğinden muztariptir. Bulduğu ortamda beklediği, layık olduğu değeri bulamamanın sıkıntılarını serzenişlerle eserin Hatimetü'l-Kitab bölümünde de dile getirir. Zira,

Ola Arnavud aslı sahib-kitab

Aça ümmete bir cenab-ı savab

(A.S.L.s.39)beytiyle kitap sahibi olarak bütün Müslümanlara doğru yolu açtığı iddiasındadır.

Gülşen-i Envar isimli mesnevisinin “Sebeb-i Telif ve Hasbihal-i Tasnif” başlıklı bölümünde yine kimliğini belirtme gayreti içerisinde. Şeceresini; eski, soylu Dukakin Beylerine dayandırır. Dukakin Beyleri ise Arap ülkelerinden firar edip kaplanlar gibi Balkanlara gelip yerleşmişlerdir. Müslümanlık Balkanlara yayılınca onlar da dinin öncülüğünü üstlenirler. Taştaki Bedahşan yakutu gibi o civarda dünyaya gelen Yahya Beyi, kainatın yaratıcısı(Cenabı Hak) Osmanlıların emrine verir. O da alimlerle, faziletli kimselerle eğitimini tamamlar. Bu sayede yiğitlik, kahramanlık, fazilet ve olgunluk gibi hünere sahip olur. Ona bu hünere kazandıran Osmanlı sultanları, Osmanlı şehzadeleri, Osmanlı müderrisleridir..

Gencine-i Raz mesnevisini tamamlayıp padişaha sunma sebebini açıklarken soy kütüğünü belirtmeden geçemez.

Arnavud aslı olupdur aslum

Kılıç ile dirilür her neslüm

Nola ol tayife-i şir-efgen

Kılsa şahin gibi taşlarda yatan

Arnavud aslı olanda bu hüner

Ana benzer ki ola taşda güher (Gencine-i Raz, B. Çınar. S29/369)

Taşlıcalı Yahya Bey eserlerinde geliş mekanını Arabistan olarak geniş bir coğrafyaya yayar. Bu onun inancından dolayıdır. Şiirlerinde soy-sop araştırmasına girişi, bulunduğu ortama uyumsuzluğundan ziyade beklediği ilgiyi çevresinden göremeyişine bağlanabilir.

Taşlıcalı Yahya Bey, her şeye rağmen kendisini güvende hissetmediği için güçlü olan gruba aidiyet için çaba sarf etmektedir. Bunu bazen şairlik kabiliyetiyle, bazen de ünvanıyla sağlamağa çalışır. Zira, aidiyet kişilik yapısında en temel ihtiyaçtır. Köklerini arama, şecere çıkarma, kimliğini belirleme, geliştirme düşüncesinin neticesidir. Yahya bey bu yönde çok gayret göstermiştir. Neticede de, hem Osmanlının mefkuresini, sosyal hayatını, tarihini benimsemiş, hem de bu uğurda canı pahasına kıyasıya mücadele vermiştir.

Osmanlı ihtişamının muhteşem ikinci mesnevisi olarak nitelendirdiğimiz Taşlıcalı Yahya Bey'in bir diğer mesnevisi Yusuf ve Zeliha mesnevisidir.(G.Ayan,s.164) Bu eserde de diğer eserlerinde olduğu gibi şecere tespitine girişir. Fakat bu tespit, Osmanoğlu'nun şecere tespitidir. Diğer şecere tespitinden daha uzun ve detaylıdır. Osmanlı'yı Hz İshak'ın oğlu ve Hz. Yakup'un kardeşi İs'e bağlar. “Osmanlı soyu İs neslinden olur. Şu anda Dünya'ya hüküm eden bir hakimdir. Cihanda gazi oğlu gazi, kahramanlıkta cihan şahini, kudret elinin de doğanıdır. Osmanlılar, neyi isterlerse onu elde ederler.” hükmüyle düşüncelerini noktalar.

Taşlıcalı Yahya Bey, Müslüman bir şair olarak,Yusuf kıssasını yeniden kaleme alıp bulunduğu ortamın özelliklerine göre değerlendirip yeni motifler ilavesiyle, insanları yaşadıkları sıkıntılardan kurtarmak, huzura ulaşmalarını sağlamak için, en azından peygamber soyundan bir

sülalenin kendi peygamberlerinin yaşadıkları sıkıntıları, uğradıkları desiseleri ve bunlar karşısında gösterdikleri metaneti gözler önüne sererek örnek almalarını sağlamağa çalışır. Taşlıcalı Yahya Bey, Hasan Mahmut Bin Bayati'nin, Sultan Cem adına yazdığı Cam-ı Cem-ayin isimli eserdeki düşünceyi benimsemiştir. Zira bu eserde Osmanlı soyu Oğuz Kağan'a kadar götürülür. Fakat Yahya Bey Osmanlı soyunu bir peygamber soyuna bağlamanın Osmanlıya daha fazla yakışacağını düşünmüş olabilir.

Osmanlı Divan Şairleri, bütün Müslümanlar gibi karşılıklarına çıkan sıkıntıları ister ferdi, ister toplumsal olsun özellikle Kuran-ı Kerim'deki kıssaları örnekleyerek gidermeğe çalışırlar. Kanuni Sultan Süleyman'a sunulan bu eserde Taşlıcalı Yahya Bey padişahı; okudukları, yaşadıkları, karşılaştığı olayları Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. İsa, Zeliha yönünden değerlendirmeğe yöneltmek istemiş olabilir. Hz. İshak, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf ile Sultan Süleyman'ı, Şehzade Mustafa'yı; Zeliha ile Hürrem Sultan'ı, Mihrimah Sultan'ı veya başkalarını eşleştirmedigin ve şairin bu kimliklerin bazı yönlerini mesnevi kahramanlarında yansıtmadığını söylemek ihtimal ötesidir

Türk-İslam kültüründe rüyaların ve rüya yorumlarının önemli bir yeri vardır. Yusuf kıssasında yer alan rüya ve rüya yorumları, Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazi'nin gördüğü rüyayı yorumlayan Şeyh Edebali'nin yorumu ve Anadolu toprakları üzerinde tarikat kurucusu olan veliler ve şeyhlerin menkabevi hayatları halkın ilgi kaynağı olur. İnsanlar bu olağanüstü halleri anlatan yazıları büyük bir zevkle okuyup kendilerini eğiterek o yönde bilinçlenirler.

Arnavutlukta doğan, devşirme olarak orduya katılan ve sipahiliğe yükselen Yahya Bey bir elinde kılıç Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman ile pek çok sefere katılır. Diğer elindeki kalemle Osmanlı Türk Dünyasının büyük şairleri arasında yer almasına sebep olan eserler vücuda getirir. Bu eserlerinde Osmanlı kültür ve geleneğinden uzak kalmayarak mesela, zaman zaman rüya kavramına yer verir. Dünyayı rüyalarında görenleri onların gafletten kurtulamayışı olarak değerlendirir.

Görmemek yeğdir o görmekten Huda göstermesin

Mayil-i dünya düşünde muttasıl dünya görür.

Yahya Bey'in düşünce dünyasında rüyanın önemli bir yeri vardır. Öyle ki hamseyi teşkil eden Gülşen-i Envar isimli mesnevîde eserin yazılış sebebi de gördüğü rüyadır. Eserin Sebeb-i Telif bölümünde, Yahya Beyin eğitiminde önemli bir yeri olduğu anlaşılan Gülşeni Tarikati şeyhi Üryani Mehmed Dede, eseri yazmağa başlamadan iki gün önce, rüyasına girip sağ elini şairin göğsüne sokar. Sanki ölü olanı canlandırmış gibi onu canlandırır. Beş parmağı ile zevk ve safa ırmağını akıtarak, hamsesini tamamlaması için icazet vermiş olur. Taşlıcalı Yahya Beyin düşünce dünyasında Hazreti Yusuf kıssasının önemli bir yeri olduğu gibi Hazreti Yusuf'un rüyalarının yorumuyla ilgili beyitleri de söz konusu ve ilginçtir. Taşlıcalı Yahya Bey rüyaları anlatıp yorumladıktan sonra insan hayatındaki rüyaların önemini, o günün düşünce dünyasının etkisiyle vurgular.

Salike Hakdan ki ola bir nazar

Düşleri ahvalini ıslah ider

Alem-i ruya ile irşad olur

Hadise-i gussadan azad olur.

Rüyanın iyisi ve kötüsünün kimlik konusu üzerinden de yorumunu, subjektif de olsa, yapmaktan geri kalmaz.

Salih olanlar eyü düşler görür

Gökteki seyyareler ile yürür.

Duygu ve düşünce dünyasını şiirlerine çekinmeden, korkmadan aktaran şairin bu üstün kimliği, özellikle Kanuni Sultan Süleyman tarafından boğdurtulan Şehzade Mustafa için kaleme aldığı yedi bent uzunluğundaki “Şehzade Mustafa Mersiyesi”nde ayrıntılı bir surette gözler önüne serilir. Gerek padişahı ve gerekse bu olayın tezgahlayıcısı olarak gördüğü Sadrazam Rüstem Paşayı suçlayıp beddualarının hedefi haline getirir. Bir bakıma Şehzade Mustafa’ya bağlı olan ordunun tavrını da ortaya koyup, uzun gayretlerle aralarında iyi ilişkiler kurmayı başardığı, Sadrazam Rüstem Paşanın Kanuni tarafından tahttan uzaklaştırılmasını sağlar. Sadrazam Rüstem Paşayı Zaloğlu Rüstem ile eşleştirip onun acımasızlığını vurgular. Diğer taraftan Hazreti Ömer’in meşrebiyle eşleştirdiği Kanuni’nin oğluna kıymasına bir anlam veremez. Bir bakıma onu yargılar.

Şair sözlerini görünüşte Padişaha dua ile bitirir. Fakat bu dua da bir serzenişten ziyade bir başkaldırma, adalete davet etme çağrısı taşımaktadır.

İlahi cennet-i Firdevs ana turag olsun
Nizam-ı alem olan padişah sağ olsun !

“ Ey Allahım onun durağı Firdevs Cenneti olsun. Kainata düzen veren padişah sağ olsun.” Padişahın sağlığına, hükümranlılığına dua ederken, bir ayrıcalıkta bulunmayı ihmal etmiyor. Bu ayrıcalık aynı zamanda bir şarttır. Bu da “Aleme Düzen Vermek” şartıdır. Kanuni Sultan Süleyman, Şehzade Mustafa’yı boğdurtarak yaş bakımından büyük olan şehzadenin tahtın varisi olmasını engellemiştir. Nizam-ı aleme uymayarak düzeni ihlal etmiştir. O halde nizam-ı aleme uyacak padişah gelmelidir. Bu ifade, zamanın padişahını istifaya davet anlamını içerdiği gibi yok olsun!, ortadan kalsın!, ölsün! gibi anlamlar da içermektedir.

Bu ve bunun gibi beyitler bir bakıma Yahya Bey’in cesaretini göstermektedir. Gözünü budaktan sakınmayan, haksızlık karşısında susamayan Osmanlı-Türk düşünce ve duygusunun bütünleştiği kimlik, Taşlıcalı Yahya Bey’in kimliğidir.

K A Y N A K Ç A

Ayan, Gönül, Taşlıcalı Yahya Bey’in Şiirlerinde Osmanlı Tefahürü, BAL-TAM, Prizren Eylül 2005.

Çavuşoğlu ,Mehmet, Yahya Bey -Divan, İstanbul 1977.

Çavuşoğlu ,Mehmet, Yahya Bey, Yusuf ve Zeliha, İstanbul 1979.

Çınar, Bekir, Taşlıcalı Yahya Gencine-i Raz, Kayseri 1995.(Basılmamış Y.L.T.)

Levend, Agah Sırrı, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1988.

ÖZET

TAŞLICALI YAHYA BEYİN ŞİİRLERİNDEKİ DUYGU VE DÜŞÜNCELERİNE BİR BAKIŞ

Taşlıcalı Yahya Bey hemen hemen bütün şiirlerinde Osmanlı mefkuresi ile bütünleşmiş bir kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlının düşmanını düşman

belleyip, dostunu da dost olarak kabullenir. Öyle ki; çağdaşı bazı şairlerin devlet erkani tarafından kendisinden üstün tutulmasını da içine sindiremeyip serzenişte bulunur.

Doğduğu kasabaya özlem duyarak diğer Osmanlı merkezleriyle de duygu ve düşünce yönüyle bütünleşip o mahalleri heyecanlarının kaynağı yapar.

**POEZIJA BOŠNJAČKIH PJESNIKA NA TURSKOM JEZIKU U DVIJE
SAČUVANE MEDŽMUE ORIJENTALNOG INSTITUTA U SARAJEVU**

**Dr. Lejla GAZIĆ,
Orientalni institut u Sarajevu**

Medžmue kao posebna vrsta rukopisa bogatog i raznovrsnog sadržaja ne mogu se tematski ograničiti. One sadrže tekstove iz različitih oblasti, često i na sva tri orijentalna jezika – arapskom, turskom i perzijskom, bez utvrđenog ili određenog redoslijeda sakupljenog materijala. Ipak, u njima se gotovo uvijek uz književni, književno-historijski ili čisto historijski sadržaj daju i podaci iz svakodnevnog života sredine u kojoj su nastale. Zbog toga njihova obrada predstavlja važan segment u izučavanju kulturne prošlosti područja na kojem su nastale.

Među malim brojem rukopisa koji su se sačuvali nakon paljenja Orijeentalnog instituta u Sarajevu u maju 1992. godine, u današnjoj, brojčano skromnoj rukopisnoj zbirci ostale su dvije medžmue koje su nastale u Mostaru u 18. stoljeću i koje pružaju zanimljive podatke iz kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine iz vremena osmanske vladavine. U njima se, između ostalog, nalaze i prijepisi pjesama ili pojedinačnih stihova brojnih autora, a među njima i bošnjačkih autora koji su svoju poeziju pisali najčešće na osmanskome, a nešto rjeđe i na perzijskom jeziku. Na taj način one predstavljaju jedan od važnih izvora za izučavanje ovog segmenta kulturne baštine Mostara, ali i cijele Bosne i Hercegovine u sada već davnom vremenu osmanske vladavine u ovim krajevima.

Ove dvije mostarske medžmue predstavljaju nam poeziju poznatih mostarskih pjesnika 16. i 17. stoljeća poput Derviš-paše Bajezidagića, Hasana Zijaije, Hadži Derviša Žagrića i drugih, ali i stihove manje poznatih pjesnika o čijem stvaralaštvu ima malo podataka. Vrijednost ovih medžmua za izučavanje književnog stvaralaštva Bošnjaka na orijentalnim jezicima je i u tome što se u njima po prvi put susreću imena nekih autora iz Mostara, Ljubinja, Sarajeva o kojima nema podataka u književnohistorijskoj literaturi.

Mostar je tema nekoliko pjesama ispisanih u ove dvije medžmue. Neke od njih posvećene su opisu grada i njegovim stanovnicima. U tim pjesmama se ističu bistra rijeka, ugodna klima, vrtovi puni voća i cvijeća, a grad se po svojoj ljepoti može uporediti jedino sa rajem.

Tako jedan od najznamenitijih mostarskih pjesnika, Derviš-paša Bajezidagić (umro 1603.), u stihovima svoje pjesme “u pohvalu Mostaru” - *der medhi Mostar*, (Sl. 1)¹³²⁷, između ostalog, kaže:

¹³²⁷ Prijepis i prepjev pjesme Derviš-paše Bajezidagića u pohvalu Mostaru donio je Safvet-beg Bašagić u djelu *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (Sarajevo, 1912., str. 42), ali je u njegovom tekstu ispušten 6. distih pjesme. Kasnije je prijepis cijelog teksta i svoj prijevod dao Omer Mušić u radu „Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka“, *Prilozi za orijentalnu filologiju XIV-XV/1964-65.*, Sarajevo, 1969., str. 73-100. Uz navod kako je „Bašagić pjesmu prepjevao u formi katrena rimujući samo drugi i četvrti stih, a Mušićev prijevod nema ni ritma ni rime, već je u formi proznoga zapisa“, Esad Duraković je u radu „Mostarska nazira kao svijest o uobličenoj poetskoj tradiciji“, *Hercegovina* 9, Mostar, 1997., str. 187-192, dao svoj „ritmizirani“ prijevod Bajezidagićeve pjesme. Sva tri prijevoda su kasnije prenošeni u nekim drugim izdanjima.

Prijevod ovih, kao i svih ostalih stihova koji se donose u ovom prilogu sačinila je autorica priloga.

*Nema na ovom svijetu, osim možda jedino u raju
ugodnog zraka i vode života kao što ima u Mostaru!*

Opisujući svoje sugrađane Mostarce, Derviš-paša o njima pjeva:

*Od davnina u njemu žive ljudi od mača i pera
Uvijek ima savršenih i učenih ljudi u Mostaru,*

a pjesmu završava distihom u kojem je navedeno i njegovo ime:

*Kraj njega će zašutjeti i indijske papige,
a ti si, Dervišu, danas slavuj koji pjeva o Mostaru.*

Njegov sugrađanin i mlađi savremenik, pjesnik istog imena, Hadži Derviš Žagrić (umro 1640.) u svojoj naziri – pjesmi paraleli sa istom tematikom, rimom i brojem stihova, o Mostaru kaže (Sl. 1)¹³²⁸:

*Ako postoji izvor nauke, savršenstva i znanja, on je
savršenih i učenih ljudi ne manjka u Mostaru,*

i pjesmu završava ovako:

*Gospodine moj, Hadži Dervišu, ne hvališ ga samo ti,
I oni najugledniji i oni neznatni blagoslove upućuju Mostaru.*

O Mostaru pjeva u 13 distiha i pjesnik sa pseudonimom Tab'i. Ova njegova pjesma, sačuvana u jednoj od ove dvije međzmue (Sl. 2)¹³²⁹, predstavlja do sada jedini spomen o ovom pjesniku. Sa velikom vjerovatnoćom se može pretpostaviti da je pjesnik Tab'i (Tab'ı) također Mostarac i da je živio krajem 16. ili u prvoj polovini 17. stoljeća. Njegova pjesma o Mostaru odiše osjećajnošću i očaranošću ljepotama ovoga grada:

¹³²⁸ Prijepis teksta i prijevod pjesme dati su u navedenom radu O. Mušića, a prijevod u spomenutom radu E. Durakovića. Upoređivanjem sadržaja ovih dviju pjesama mora se istaknuti kako je pogrešna Bašagićeva ocjena da „nazira' tome /tj. Derviš-pašinom/ gazelu od nekakova Hadži Derviša Mostarca...toliko zaostaje za uzorom, da ga ne može ni dovikati!“ (Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, str. 43, bilj. 1).

¹³²⁹ I ova pjesma je u prijepisu i prijevodu objavljena u spomenutom radu O. Mušića.

*Jutarnji povjetarac kad pirne i ruže rascvjetaju
Cvjetnjakom želje i ljubavi hiljade slavuja pjevaju.*

*Dok sam gledao sjene stabala to me je začaralo
Od čari njegovih potoka i rijeka srce mi je treperilo.*

Na osnovu sadržaja ovih međmua može se vidjeti da su mostarski pjesnici bili skloni pisanju nazira na stihove drugih pjesnika. Tako u jednoj međmui nalazimo, naprimjer, gazel mostarskog pjesnika Adli ('Adli) Čelebija (kraj 16. i početak 17. stoljeća) (Sl. 3) i nazire koje su na taj gazel spjevali također mostarski pjesnici, već spomenuti Hadži Derviš Žagrić (Sl. 3.), te još neki pjesnici iz prve polovine 17. stoljeća, Muji (Muyi) (Sl. 3), Jetimi (Yatimi) (Sl. 3) i Sena'i (Lana 'i) (Sl. 4).

Da je pjevanje *nazira* – paralela na gazele drugih pjesnika, često svojih savremenika, bila uobičajena pojava u Mostaru početkom 17. stoljeća, pokazuju još neki primjeri iz ovih međmua. Tako ovdje nalazimo *naziru* koju je pjesnik Jetimi spjevao na jedan drugi gazel pjesnika 'Adli Čelebija (Sl. 5).

U istoj meğmui je i gazel mostarskog pjesnika Hilmije i *nazira* njegovog sugrağanina Ma'ilije (Ma 'ili) (Sl. 6).

Pored njih, ovdje nalazimo i jedan gazel već spomenutog mostarskog pjesnika Sena'ija u kome pjeva o nastupanju proljeća i perzijske Nove godine (Nevruz), kao i nazire dvojice njegovih savremenika i sugrađana – Ubejdija ('Ubaydi) i Derviša (Darwiš) (Sl. 7).

Zanimljivo je napomenuti da su pojedini mostarski pjesnici neke od svojih pjesama posvetili Sarajevu, te da su i te pjesme ispisane u ovim mostarskim međmuama. Tako Hadži Derviš Žagrić piše pjesmu od sedam distiha u pohvalu Sarajevu - *der medhi Saray*, (Sl. 8), a nazirom mu odgovaraju Mostarac Medžazi (Mağazi) (Sl. 8) i Sarajlija Selman (Salman) (Sl. 8).

Svakako da je čuveni mostarski most oduvijek privlačio pažnju i pjesnika koji su kroz svoje stihove pjevali o njegovoj ljepoti. U svakoj pjesmi o Mostaru neizostavan je i opis mosta. Dok su mu u nekim pjesmama posvećeni samo pojedini stihovi, druge pjesme su u cijelosti posvećene opisu mosta i njegovim jedinstvenim karakteristikama.

Derviš-paša Bajezidagić o mostu pjeva ovako:

*A s dvije kule ovaj mostarski most uzoriti
Propinjuć' se u visinu na luk Zodijaka će podsjetiti.*

*Ni svod nebeski ne može s s njim mjeriti
Jer on tek podsjeća na ovaj most nebu okrenuti.*

U već spomenutoj Tab'ijinoj pjesmi u stihovima o mostu pjesnik kaže:

*Poput strasnog ašika (ljubavnika) most je rijeku obgrlio
a srebreni luk preko rijeke je djelo što ga niko nije nadmašio.*

*Njegov povijeni stas na nebeski svod podsjeća
Strpljivo stoji do kraja kako je običaj i zadaća.*

Pjesnik Medžazi u svom opisu poredi ovaj most sa zaljubljenim, pa se pita:

*Zašto se stas mostarskog mosta pogrbio?
Možda se i on u dragu kamena srca zaljubio.*

A zatim kaže:

*Ovako visoka luka na ovom svijetu oko ne vidje
Poput dūge se svojim izgledom pojavljuje.*

*Kao da je sredinom svezala srebreni luk voda koja teče
pa dvije kule njegove izgledaju kao dvije kandže.*

Ovu Medžazijinu pjesmu posvećenu mostarskom mostu nalazimo ispisanu u obje ove medžmue¹³³⁰ (Sl. 9).

Izgradnju mosta su također opjevali brojni pjesnici i u formi tariha – kronostiha u kojem su kroz brojčanu vrijednost arapskih slova izrazili datum njegove gradnje. Sastavljanje tariha bio je među pjesnicima popularan način iskazivanja njihove

¹³³⁰ Cijela Medžazijina pjesma u prijepisu i prijevodu objavljena je u već spominjanom radu O. Mušića.

umjetnosti da u kronostihu i tekstualno i brojčano obilježe određene događaje, najčešće gradnju ili opravku pojedinih objekata, a obilježavanje godine smrti kroz tarih bila je gotovo uobičajena praksa. Tako i u ove dvije međzmue, pored kronograma o gradnji mosta, nalazimo kronograme o gradnji tvrđave i hanikaha, ali i o popravci česama u Mostaru. Pored njih, ovdje su ispisani i kronogrami o popravci tekije na vrelu Bune u Blagaju kod Mostara, kao i tri kronograma o obnovi tvrđave u Stocu iz pera trojice pjesnika. O tome je poznati sarajevski pjesnik i kaligraf iz 18. stoljeća, Mehmed Mejli (Maylî), spjevao kronogram u sedam distiha, a pjesnik Ibrahim iz Ljubinja (Ibrahim Lubinlî) i izvjesni Torun-efendi (TORUN-efendi), o kojima je ovo za sada jedini spomen, svoje kronograme su ispjevali u 14, odnosno u šest distiha.

Po svojoj tematici su interesantne i tri pjesme posvećene akrobatima – pehlivanima koji su dolazili u Mostar i svoje umijeće pokazivali prelaskom preko konopaca razapetih između kula na dvije strane strane mosta. Događaji opjevani u ovim pjesmama su iz druge polovine 17. stoljeća. Kao autor pjesme koja opisuje prelazak pehlivana Šahina u mjesecu muharremu 1080/juni 1699. godine (19 distiha) javlja se mostarski pjesnik Husejn Čatrnja, koji je pjevao pod pseudonimom Husami (Husamî)¹³³¹, dok su dvije pjesme o prelascima pehlivana Muhameda, sina Kurda, iz 1082/1671. godine (15 distiha) i Ahmeda, u mjesecu saferu 1088/april-maj 1677. godine (18 distiha) iz pera pjesnika Hulkija (Kulqî)¹³³² (Sl. 10). Zanimljivo je da se u svakoj od ovih pjesama pjesnik javlja i kao propovjednik. Opis akrobatskog umijeća pjesnik koristi da predstavi vjerske dogme i njihove vrijednosti za čovjeka koji se na konopu preko rijeke kreće kao preko Sirat-čuprije. Klinovi za koje je konop učvršćen predstavljaju osnovne vjerske dužnosti koje ga čuvaju na tom putu, a pehlivanovo balansiranje na konopu simbolizira odmjeravanje djela koja je čovjek činio za života. Na kraju, prelaz na drugu stranu je simbol odlaska iz prolaznog života na zemlji u drugi, vječni život. Tako je za pjesnika pehlivan svaki čovjek na ovom svijetu, a njegova poezija je istovremeno i svojevrsna vjerska-moralna opomena.

U međzmuama koje su nastale na tlu Mostara svakako se moralo naći i ime Šejh Juje – bez sumnje najplodnijeg pisca i najmarkantnije ličnosti svog vremena u u Mostaru i Bosni i Hercegovini (1651.-1707.). On je autor 27 kraćih i dužih rasprava, među kojima su radovi iz logike, disputacije, prava, dogmatike, zatim arapskog jezika, sintakse i stilistike, jedan rad iz perzijske leksikografije i jedna zbirka propovijedi. Bio je plodan ne samo kao pisac nego i kao prepisivač. Do sada je poznato preko 60 njegovih prijepisa. Ibrahim Opijač, njegov učenik i biograf, autor je i tri kronograma o smrti Šejh Juje – jedan je spjevao u 22 distiha na turskom jeziku, drugi u tri distiha na arapskom jeziku, a

¹³³¹ Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, str. 109. Tekst i prijevod ove pjesme, zajedno sa dvije pjesme čiji je autor pjesnik Hulki, objavio je O. Mušić u radu „Četnija (!) Husejn efendija vaiz, Husami-Hulki, mostarski pjesnik“, *Glasnik VIS u FNRJ*, god. XXVI, broj 1-2, Sarajevo, 1963., str. 44-53. Na osnovu iste simbolike, te sadržaja, načina opisa, metra u ovoj pjesmi i u dvije pjesme autora sa pseudonimom Hulki, Mušić smatra da je u sve tri pjesme riječ o istom pjesniku – Husejnu Čatrnji, koji je kasnije svoj pseudonim Husami promijenio u Hulki.

¹³³² Ovo je jedini spomen o ovom mostarskom pjesniku iz druge polovine 17. stoljeća, kojeg O. Mušić poistovjećuje sa pjesnikom Husejnom Čatrnjom – Husamijem. (Vidjeti prethodnu bilješku.)

treći je izrekao samo u jednoj rečenici. Ove kronograme nalazimo ispisane u obje navedene medžmue (Sl. 11).

Pored brojnih tekstova vezanih za kulturnu historiju Mostara i Hercegovine, u ovim medžmuama nalazimo mnoge stihove najpoznatijih, ali i manje poznatih, osmanskih pjesnika, kao i poeziju perzijskih klasika. Tako u njima susrećemo stihove Hafiza (Hafiz), Bakija (Baqi), Fuzulija (Fuduli), Feriduddina Attara (Fariduddin 'Attar), zatim Sururija (Sururi), Nesimija (Nasimi), Nef'ija (Naf'i), Rahmija (Rahmi) – da spomenemo samo one poznatije. Pa i na arapskom jeziku, koji je na bosansko-hercegovačkom kulturnom podneblju bio uglavnom jezik na kojem su pisana djela iz oblasti nauke i religije, te udžbenička literatura, ovdje imamo ispisano nekoliko pjesama ili pojedinačnih stihova. Među njima i prijepis *al-Qasida at-tantaraniyya* – hvalospjeva koji je velikom veziru Nizam al-Mulku spjevao u 35 distiha na arapskom jeziku Mu'inuddin Abu Nasr Ahmad b. 'Abdurrazzaq at-Tantarani (umro 485/1092.).

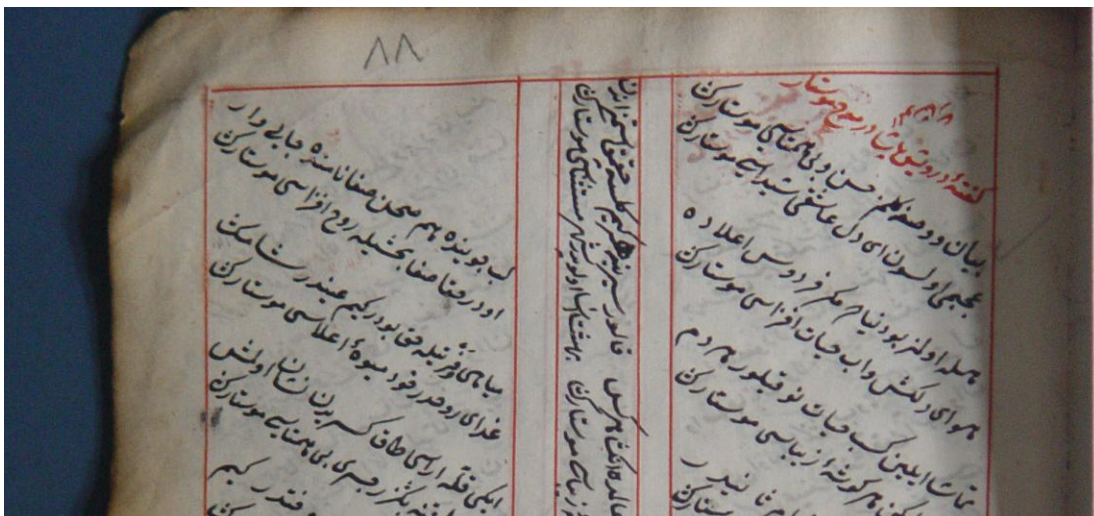
I na kraju, nekoliko podataka o formalnom opisu ovih rukopisa:

Ms. 21 - 91 list, 20,5 x 14 cm, bez originalne folijacije. Pismo nesh-ta'liq, mastilo crno, u naslovima i podnaslovima crveno. Papir bijel, kvalitetan. Povez kožni, ali je rukopis u polurasutom stanju.

Ms. 22 - 166 listova, 21 x 13 cm, bez originalne folijacije. Pismo raznih vrsta i od različitih prepisivača. Mastilo crno, u pojedinim istaknutim riječima crveno. Papir bijel, tanak Povez kožni, ali je rukopis u polurasutom stanju. Nedostaje mu izvjestan broj listova.

Oba rukopisa su za Orijentalni institut otkupljena u Mostaru 1955. godine i u Rukopisnoj zbirci nosila inventarne brojeve Ms. 4287 i Ms. 4288. Nakon stradanja Orijentalnog instituta i njegovih fondova, ovi rukopisi sada nose oznaku Ms. 21 (ranije Ms. 4287) i Ms. 22 (ranije Ms. 4288).

Nadam se da je ovaj kratki pregled dijela sadržaja iz dvije sačuvane mostarske medžmue pokazao kako se u ovoj vrsti rukopisa još uvijek kriju brojni i zanimljivi podaci iz kulturne historije ovih krajeva u periodu osmanske vladavine na ovim prostorima. Njihovo dalje istraživanje obogatit će nam saznanja o našoj prošlosti i raznovrsnom stvaralaštvu koje iz nje baštinimo.

کفنه طبعی رزق مونس
 جو سببین عالم غیب و مشهوران بسبب پنداری
 خطا لزم مصداق اید الهام است مونس
 قضا زینها اولاد ندرح الامم و غم و غم
 درو جانده صفای حسن ایدر معنی خنجر از کس
 اچار کلر خضک باری نسیم صبح اسد کیم
 هزاران بلبل نالند مسوقه کلزار کس
 کور خدیبه قرار اولدم ارفش سایه اندامی
 در مینالده ای جذبیه جوان و انبار کس
 مللا با ایدر کس ندم معلما طاق دلجو کس
 جیفا شش علم کلمتینه بو جسم بایعهار کس
 که نهاری عاقبت در نشسته و شش افوسته
 میان جوده ابر سینین کیم در رسم و اما کس
 کولوش قانع کیم شش از خنجر جرفه
 کجول اولمقد در بار کافایه عادت و کار کس
 ایک با بنده کویا قله کاف ما بندر
 تقدیر نواله غفا صلابت اولسه زواری
 سونم مشرب هوا ایدر اضع در اجناس
 خلوتت در کیم یوقدر مردم ازار کس

کفنه طبعی رزق مونس
 جو سببین عالم غیب و مشهوران بسبب پنداری
 خطا لزم مصداق اید الهام است مونس
 قضا زینها اولاد ندرح الامم و غم و غم
 درو جانده صفای حسن ایدر معنی خنجر از کس
 اچار کلر خضک باری نسیم صبح اسد کیم
 هزاران بلبل نالند مسوقه کلزار کس
 کور خدیبه قرار اولدم ارفش سایه اندامی
 در مینالده ای جذبیه جوان و انبار کس
 مللا با ایدر کس ندم معلما طاق دلجو کس
 جیفا شش علم کلمتینه بو جسم بایعهار کس
 که نهاری عاقبت در نشسته و شش افوسته
 میان جوده ابر سینین کیم در رسم و اما کس
 کولوش قانع کیم شش از خنجر جرفه
 کجول اولمقد در بار کافایه عادت و کار کس
 ایک با بنده کویا قله کاف ما بندر
 تقدیر نواله غفا صلابت اولسه زواری
 سونم مشرب هوا ایدر اضع در اجناس
 خلوتت در کیم یوقدر مردم ازار کس

کفنه طبعی رزق مونس
 جو سببین عالم غیب و مشهوران بسبب پنداری
 خطا لزم مصداق اید الهام است مونس
 قضا زینها اولاد ندرح الامم و غم و غم
 درو جانده صفای حسن ایدر معنی خنجر از کس
 اچار کلر خضک باری نسیم صبح اسد کیم
 هزاران بلبل نالند مسوقه کلزار کس
 کور خدیبه قرار اولدم ارفش سایه اندامی
 در مینالده ای جذبیه جوان و انبار کس
 مللا با ایدر کس ندم معلما طاق دلجو کس
 جیفا شش علم کلمتینه بو جسم بایعهار کس
 که نهاری عاقبت در نشسته و شش افوسته
 میان جوده ابر سینین کیم در رسم و اما کس
 کولوش قانع کیم شش از خنجر جرفه
 کجول اولمقد در بار کافایه عادت و کار کس
 ایک با بنده کویا قله کاف ما بندر
 تقدیر نواله غفا صلابت اولسه زواری
 سونم مشرب هوا ایدر اضع در اجناس
 خلوتت در کیم یوقدر مردم ازار کس

Sl. 2. Ms 21, fol. 3r

Sl. 5. Ms 21, fol. 80v

REZIME / ABSTRACT

Među malim brojem rukopisa koji su se sačuvali nakon paljenja Orijentalnog Instituta u Sarajevu u maju 1992 godine, u današnjoj, brojčano skromnoj rukopisnoj zbirci ostale su dvije medžmue koje su nastale u Mostaru u 18.stoljeću i koje pružaju zanimljive podatke iz kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine iz vremena osmanske vladavine. U njima se, između ostalog, nalaze i prijepisi pjesama ili pojedinačnih stihova brojnih autora, a među njima i bošnjačkih autora koji su svoju poeziju pisali najčešće na osmanskome jeziku. Na taj način one predstavljaju jedan od važnih izvora za izučavanje ovog segmenta kulturne baštine Mostara, ali i cijele Bosne i Hercegovine u sada već davnom vremenu osmanske vladavine u ovim krajevima. Ove dvije mostarske medžmue predstavljaju nam poeziju poznatih mostarskih pjesnika 16. i 17.stoljeća poput Derviš – paše Bajezidagića, hasana Zijaije, Hadži Derviša Žagrića i drugih, ali i stihove manje poznatih pjesnika o čijem stvaralaštvu ima malo podataka. Vrijednost ovih medžmua za izučavanje književnog stvaralaštva Bošnjaka na orijentalnim jezicima je i u tome što se u njima po prvi put susreću imena nekih autora iz Mostara, Ljubinja, Sarajeva o kojima nema podataka u književnohistorijskoj literaturi.

POETRY OF BOSNIACA AUTHORS IN TURKISH FROM TWO SAVED MAĞMUA'A'S IN THE INSTITUTE FOR ORIENTAL STUDIES IN SARAJEVO

Among the small number of manuscripts which survived the incendiary shelling of the Institute for Oriental Studies in Sarajevo in May 1992, and constitute the Institute's numerically modest manuscript collection today, are two *mağmu'a's* from 18th century transcribed in Mostar which offer interesting information about the cultural past of Bosnia – Herzegovina during the period of Ottoman rule. Among other things, they record poems or verses by many authors, including Bosniac authors who wrote their poetry in Turkish. Thus, they present one of the most important sources for the study of this aspect of the cultural history of Mostar and indeed of Bosnia – Herzegovina in what is now the distant era of Ottoman rule in this region. These two *mağmu'a's* present us with the poetry of well-known 17th and 17th century poets such as Darwish – pasha Mostari-Hasan Ziya'i, Hağğ Darwish Mostari, and others, as well as the poems of less well-known poets about whose work little is known. Indeed, one reason for the value of these *mağmu'a's* for the study of the literary oeuvre of Bosniac writers in the Oriental languages is that one meets in them, for the first time, the names of several authors from Mostar, Ljubinja and Sarajevo about whom there is no data in the cultural history literature.

BOSNALI SÜKKERÎ ZEKERİYYA, MEZÂKÎ SÜLEYMAN EFENDİNİN ÖĞRENCİSİ MİDİR?

Prof. Dr. Hüseyin AYAN

Balkanların fethinden sonra, Anadolu'da olduğu gibi, buralarda da kültür merkezleri oluşmuştur. Bunların adlarını şöyle sıralayabiliriz: Edirne, Vardar Yenicesi, Şumnu, Üsküp ve Bosna! Tarih içinde ön plâna çıkan bunlardır. İkinci derecede kültür merkezi iken zaman içinde önem kazananlar da vardır. Örnek olarak Prizreni gösterebiliriz. Selâniği sayabiliriz.

Osmanlıya başkentlik yapmış olan Edirne'yi saymazsak, kültür merkezi olmada devamlılığı ile Bosna önem kazanmıştır. Hazım Şabanoviç yaptığı çalışmada (1), bu durumu ortaya koymuştur. Bu eserde Bosna'da yetişenlerin önemini kavrayacak kadar bilgi ve belge bulunmaktadır.

Bosna menşe'lilerin İstanbul ve diğer şehirlerde, devlet kademelerinde yetişenlerine dair bilgileri, az da olsa, şuarâ tezkirelerinde veya vekâyînâmelerde bulabiliriz.

Bizim bildirimizin konusu, Bosnalı Sükkerî Zekeriya Efendi ile Mezâkî Süleyman Efendi arasındaki ilişkidir.

Ben bu kişiler hakkında birer doktora tezi hazırlattım: ilkini, bugün Ankara Gazi Üniversitesinde profesör olarak çalışan Ahmet MERMER (2) , ikincisini de Konya Mevlana Müzesi Müdürü olan Erdoğan EROL hazırladı(3). Her iki çalışma da basılmış olarak meraklılarının faydalanmasına sunulmuştur.

Mezâkî Süleyman Efendi ve Sükkerî Zekeriya XVII. Yüzyılda yaşamış Türk şairlerindedir. Her ikisi de Bosna'cfan çıkmışlardır. Mezâkî hakkında biraz daha teferruatlı olarak, Bosna Hersek'in Çaynıtsa (Çayniçe) kasabasını doğum yeri olarak gösteren kayıtlar bulunmaktadır. Çaynıtsa'nın geçtiği beyit şöyledir.

Hıtta-i Bosnada o rind-i kühen
Tutdı Çayniçe sahilinde vatan(4)

Kâşif YILMAZ, Teşrifatü'ş- Şu'aradaki bu beyti(5)

Hıtta-i Bosnada o rind-i kühen
Tutdı cây nice sahilinde vatan

şeklinde okumuştur. Kasabanın adı: Çayniçe (Çaynıtsa) mı yoksa çay'in cây okunarak Nice adında bir yer mi olduğunu burada öğrenme imkânı olacaktır, sanmm. Eski Türk harfleriyle tutulan pek çok kayıtta böyle zorluklar çıkmaktadır.

Sükkerî Zekeriya Efendiye gelince:

O da Bosna Sarayından neş'et etmiştir. Tezkireler, özellikle Safayı(6) "Nâmı Zekeriyyâdır. Bosna sarayından zuhur etmiştir. Bu cerîde-i 'irfana terceme ve âsârı sebke eden Mezâkî Süleyman Efendi-nâm şâl'ir-i mahirin terbiyesiyle kesb-i ma'ârif-i bî-hisâb edip, kabule karîn inşâsı ve gayet mergûb hatt u imlâsı ve halâvet-i eş'ân ve letâfet-i

güftân olmağla dîvân-ı sultânı kâtipleri zümresine ilhak olup, bin toksan yedi târihinde fevt olmuştur. Asrın şu'arâsından bir şâ'ir-i şîrîn-zebândır." demektedir.

Yukarıdaki metni günümüz Türkçesiyle şöyle ifade edebiliriz: "Sükkerînin adı Zekeriyâyâdır. Bosna Sarayından çıkmıştır. Bu bilgi kitabma özgeçmiş ve eserleri geçen Mezâkî Süleyman Efendi adlı, usta şâirin yetiştirilmesiyle hesapsız bilgiler kazanmakla, kabul edilebilir nesri ve gayet beğenilen hattı ve imlâsı yanında, tatlı şiirleri ve latif sözleri bulunduğundan dolayı, Dîvân kâtipleri araşma katılmıştır. 1097 H./1686 M.'da ölmüştür."

Bize göre, bu kayıt ve bu kayda göre verilen hükümler doğru değildir. Çünkü: Sükkerî Zekeriya, 1671 yıllarında İstanbul'a gelmiştir. Yani İstanbuldaki hayatı sadece 15 yıl kadardır. Sükkerî, bu onbeş yıl içinde ilim, irfan sahibi olacak, güzel yazısıyla devrin hattatları arasına girecek, nesir yazıda da yani devlet yazışmalarında da beğenilecek bir üslûba sahip olacak... sonra da her biri birer hattat ve mensur yazı (inşâ) üstadı olan divan kâtipleri arasında iş bulacak!..

Bunların söylenmesi kolaydır. Ancak yapılması uzun seneler üzerinde çalışmakla elde edilecek işler olduğunu herkes bilir. Hat sanatında kendisini yetiştirmiş olan kişilerin hayat hikâyelerine (7) baktığımızda bu işin kolay olmadığını görürüz.

Sükkerî divanında bâzı tarih kıt'alan vardır ki, bize hak vermektedir. 1671 (1082) tarihlerinde İstanbul'a gelen Sükkerî'nin divanında, Türkçe ve Farsça yazılmış tarih kıt'alan mevcuttur. Sükkerî'nin "tatlı şiirleri ve latîf sözleri" gibi kayıtlar, Bosnada iken Türkçe ve Farsçayı iyi bildiği ve bu bilgisiyle şiirler yazdığını göstermektedir. Sükkerî, Bosnada iken Türkçe ve Farsçayı "latif şiirler" yazacak kadar iyi bilmesinin yanında hat sanatını da öğrenmiştir. Böyle yetişkin bir kimse olarak İstanbul'a gelince de Divan kâtipleri arasındaki yerini hazır bulmuştur, kanâtindeyim. Mezâkî Süleyman Efendi'nin katkısı ancak hemşehrlik gayretiyle, onun Divan katipleri arasına girmesine yardımcı olmuştur, denebilir.

Burada şuna dikkati çekmek istiyorum: Bosna Sarayı, XVII. Yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunun, çok önemli kültür merkezlerinden birisidir. Güçlü bilginler, şâirler ve edipler yetiştiren bir şehridir. Burada yetişen kimseler, imparatorluğun her köşesinde iş bulmakta, özellikle İstanbul'a gelenler, hemşehrilerinin de yardımıyla devlet dairelerinde yüksek mevkilere geçmektedirler. Tezkireler bu durumu kiskanarak kaydetmektedirler. Mezâkî Süleyman Efendi, sarayda yetişmiştir. Sipahiler arasında bulunmuştur. Sarayda iken, değerli hocalardan hat dersleri almış, sülüs ve nesih yazılarını meşketmiştir. Şiirleri, pek çok şâire örnek olmuştur. Yaşadığı hayat şekli ile geniş bir dost çevresi edinmiştir. Mevlevîlik tarikatına girmiştir. Sözü, sohbeti hoşça gittiğinden bazı paşaların yanında görevli olarak seferlere çıkmış ve değişik yerleri gezip görmüştür. Yemek ve içmekten zevk alan (Mahlası da buna işaret etmektedir) ve kendisini ikinci Urfî (Anadolu Urfisi/ Urfî-i Rûm) olarak tanıtan iddiaya sahiptir. Çağdaşı Güftî, Teşrîfâtü'-ş-Şu,arâsında(8) hayatı hakkında 42 beyit yazmıştır. Mezâkîyi öğmekte ve kendisini O'nun yanında bir hizmetçi gibi görmektedir. Güftî, herkesin bildiği gibi, müderrisliklerde bulunmuş ve uzun yıllar Rumeli kadılığı yapmıştır. Ama Mezâkî'yı takdir etmektedir.

Sükkerî'nin tam bir divan nüshası bulunmamakla beraber, üzerinde doktora çalışması yapılan eksik nüshada bile, İstanbul'a gelişinden önce yazdığı Türkçe ve Farsça kıt'alara bakarak: bunlar, Sükkerî'nin Bosna Sarayında iyi bir tahsil gördüğünün kanıtıdır denilebilir.

Sükkerî divanında:

22 tarih kıt'ası bulunmaktadır. Bunlardan 20 tanesi türkçe, ikisi de Farsçadır. Ayrıca bu tarih kıt'alarından bazıları, Sükkerî'nin İstanbul'a gelişi olan 1671 (1082) yılından önceki tarihlerde yazılmıştır, demiştik. Gerçekten üzerinde çalışılan bu noksan nüshada , çeşitli vesilelerle yazılan tarih kıt'alarının onbir tanesi, Sükkerî'nin İstanbul'a gelişinden önceki tarihlere aittir. Dr. Erdoğan EROL, çalışmasında bunların Osmanlı Tarihiyle örtüştüğü hadiselerin bazılarını da işaret etmiştir. (9). 1664 (1075) tarihini taşıyan kıt'ayı ele alalım. Altı beyitlik olan bu kıt'a, Bosna'ya ayak basan emîrin tebrikidir.

Devletin payende olsun, dil-nüvâz ol ey dilîr! mısraı, 1664*(1075) tarihini göstermektedir ki bu tarih, Köprülü-zâde Mustafa Paşanın Macaristan içlerine doğru fetihlerde bulunduğu yıllardır.

Bosna emîrinin gelişi vesilesiyle yazılan bu tebrik-nâmenin Emîre takdim edildiğini de düşünürsek, Sükkerî'nin Bosna'da, o tarihlerde tanınmış şâirler arasında olduğunu kabul etmek gerekir.

Sükkerî divanındaki tarihlerden 1660'ta 1, 1661'de 1, 1662'de 5, 1663'te 2, 1664, 1667, 1668, 1669 yıllarında da birer tane olduğu görülmektedir 1669 yılını taşıyan tarih kıt'ası, 8 beyitlik olup, Köprülü-zâde Mustafa Paşa tarafından Girid adasındaki Kandiye kalesinin fethine dairdir. 1662 yılını taşıyan tarihlerden birisi 5 beyittir ve Bosna Sarayı'nda çıkan bir yangından söz etmektedir. Diğer tarihler ise vefat, sakal bırakma, bir binanın yapılışı gibi özellikler taşır.

Bu tarih kıt'alan, bize, Sükkerî'nin etrafında olup bitenlerle ilgilendiğini, Bosna'ya gelenlere, buralarda ölenlere bigâne kalmadığını göstermesi bakımından önem arzederler. Sükkerî divanındaki Farsça tarihlerin ilki: 1659(1062) tarihlidir. Mustafa adındaki bir kimsenin sakal bırakması vesilesi ile yazılmıştır. Bu iki beyitlik tarih kıt'ası, Sükkerî'nin İstanbul'a gelmezden on yıl önce de Farsça bildiğini göstermesi bakımından önemlidir. İkinci tarih kıt'ası 1669 (1080) yılında, Bosna da adalet sarayının yeniden yapılması vesilesi ile yazılmış bir kıt'adır ki, yedi beyitlidir. Her iki Farsça kıt'a da iyi bir dil bilgisini yansıtmaları bakımından mühimdir. Ayrıca 15 adet lügazdan ikisi Farsçadır. Mesnevi nazım şekli ile yazılmış olan bu lügazlarda yedi beyitlik olanı " testere"yi, üç beyitlik olanı ise "kelpeten"i sormaktadır.

Bosnada iken öğrendiği Farsça ile Sükkerî, bir de 68 beyitlik Sâkî-nâme mesnevisi yazmıştır.

Mezâkî Süleyman Efendi'nin divanında 29 kaside bulunmaktadır. Lakin Sükkerî'nin kasideleri şimdilik ele geçmemiştir. Fakat olması gerekir. Yanma geldiği hemşehrisi Mezâkî Süleyman Efendi gibi onun da kasideler yazmış olabileceğini düşünüyoruz. Sükkerî'nin kasideleri ele geçerse, hakkında söylenecek başka bilgilere de ulaşılabileceği kanaatindeyiz.

Yukarıdan beri söylenenler muvacehesinde, Sükkerî'nin Bosna da çok önceleri yerleşmiş olan Türk (Osmanlı) kültürü içinde doğup yetiştiği, devrinin ileri gelen şair ve edipleri arasına girdiği anlaşılmaktadır. İstanbul'a geldiği 1671 (1082) yıllarından çok önce adı sanı bilinen bir kimse olduğunu söylemek mümkündür.

Biraz önce, Mezâkî'nin mahlası ile ilgili bazı hususlara değinmiştik. Sükkerî için de benzer şeyler söylemek mümkündür:

Sükkerî'nin asıl adı Zekeriya'dır. Zekeriya adı, Slav dillerinde Zaharya olarak bilinmektedir. Aslı Arapça ile Farsça arasında paylaşılamayan bu kelime, Fransızca da " sucre" dur. Besbelli ki aynı kelimenin değişik bir telaffuzudur. Türkçe'de hepimizin

bildiği "şeker" olan bu kelime, Zekeriya Efendi tarafından "sükker" telaffuzu ile mahlas olarak benimsenmiştir. Bu mahlası , kendisine bir başkası da tavsiye etmiş olabilir. Zekeriya adının çağrıştırdığı manada da seçilmiş olabilir. Bazı araştırmacıların Zaharya'ya öne çıkarmak istemelerindeki maksadı anlamıyor değiliz.

Özet olarak, şunları söylemek mümkündür:

Sükkerî Zekeriya, 1671(1082) yılında İstanbul'a geldiği zaman, bir kültür merkezi olan Bosna Sarayındaki medreselerde ve Özel hocalarda okumuş ve kendisini yetiştirmiştir. Ona, "Mezâkî Süleyman Efendi'nin öğrencisidir," denmesinin sebebi, İstanbul'a gelen Bosnalılara, Mezâkî'nin kucak açması ve uygun bir iş bulmalarına yardımcı olmasındandır, denebilir.

Sükkerî, İstanbul'a geldikten sonra çok yaşamamıştır.

Hediyetü'l- 'Ârifin(II) Sükkerî'nin 1686 (1097)'da İstanbul'da zuhur eden vebâban öldüğünü ve Edirnekapı haricinde defnedildiğini haber veriyor. Safâyî Tezkiresindeki kayıttan, Sükkerî'nin şâir olarak değerlendirilmesini anmıştık. Fakat Sükkerî'nin İstanbul'da edindiği dostlarından Fennî'nin, şâirin ölümünü konu edinen tarih kıt'ası da, Sükkerî'yi tanımamıza çok yardımcı olmaktadır Şimdi bu kıt'ayı sizlere okumak isterim. Görelim:

1.Mezâk-ı canı telh olup dirîgâ eyledi rihlet Cihandan Sükkerî-i nâdire-gûyâ sūhan-pîrâ

2.Üşüp mûr-ı ecel kand-ı vücûdun muzmahıl kıldı Götürüp zîr-i hâke eyledi nâ-bûd u nâ-peydâ

3.Kanı ol tûtî-i şîrîn-edâ-yı sükkerîn elfaz Kanı ol şâ'ir-i sihr-âferîn ü velvele-ârâ

4.Nebat ile mükerrer bin deva kıl çâre yok mevte Gerek Lokmân-ı Sâni ol gerekse Bû 'Alî Sînâ

5.'Akide pâkliğiyle tatlu canın virdi cânâna Huda'dan dilenim olsun makamı Cennet-i A'lâ

6.Gelüp bir Hızr-himmet târih-i fevtin didi Fennî: "Halâvet bulmayup göçdü cihandan SÜKKERİ hayfâ!" 4 Mefâîlün (.—)

Fennî'nin bu tarih kıt'ası, Sükkerî'nin değerini ortaya koymasına bakımından da önemlidir.

Şimdi bu kıt'ayı bugünkü Türkçe ile okuyalım:

"Eşsiz sözler söyleyen, sözleri süsleyen Sükkerî'nin, canının tadı acıyıp, yani ağzının tadı bozulup, cihandan göçtü! Ne yazık!

Ecel karıncaları üşüşüp vücûdunun şekerini darmadağın kıldı. Nihayet toprağın altına götürüp yok etti.

Şimdi nerede o tatlı üslûp tûtîsi, nerede o şeker gibi sözler? Hani o sihirler yapan, duyanları büyüleyen, sözleriyle velvele koparan şâir nerededir?

Nebati an kaynatarak, binlerce deva (ilaç) yapsan da ölüme çare yoktur. Nebât-ı mükerrer: Nebet şekerini dedikleri, eskiden şekercilerde bulunurdu. Boğmaca ve soğuk algınlıklarına karşı da kullanılırdı. Ayrıca çeşitli nebatlardan yapılan ilaçlara da gönderme yapıyor!

İster dünyada İkinci Lokman Hekim ol, ister İbn-i Sînâ ol, ölüme çare bulunmaz! inancının temizliğiyle tatlı canım, sevgilisine verdi. Benim dileğim de: öbür dünyada makamı Cennet-i A'la olsun! Allah'tan bunu isterim.

Son beyit tarih beyidir. Bütün tarihçilerin dediği gibi, Fennî de Hızır gelip yetişti de ölümüne bir tarih dedim, diyor: Ne yazık, Sükkerî, bir tat bulamayıp cihandan göçtü gitti.

Kişinin hayatında söylenenlerde bir çeşit riya sezilir. Ölümünden sonra söylenenlerde daha objektiflik bulunur. Fennî'nin sözlerini böyle kabul edersek, Sükkerî hakkında şöyle bir hükme varmamız mümkündür:

Tarih kıt'asının 1,3 ve 5. beyitleri bize Sükkerî'nin şairliğini anlatmaktadır. Buna göre: (birinci beytin ikinci mısraı) Sükkerî, eşsiz sözler söyleyen, herkeste rastlanmayan tâbirler bulan; sözleri süsleyen bir şâirdir.

Üçüncü beytin tamamında: Sükkerî, tatlı üsluplu, tatlı tatlı konuşan (yazan), şeker gibi sözleri dizen; sihir yapan (yaratan) ve sözü süsleyen bir şâirdir. Şimdi nerededir? Hani, hani deye tekrarlayarak Fennî, kendisini aramaktadır. Bir boşluk bırakarak giden kimseler ancak böyle aranır!

Beşinci beyitte, Sükkerî'nin bir başka özelliğini öğrenmekteyiz: Buna göre Sükkerî, tertemiz inançlıdır. Sâf, pâk bir inanca sahiptir. Bu özellikleri olan kimseye acınmaz mı?

Sükkerî söz konusu olunca çağrıştırdığı şeker'le ilgili başka kelimeler de hemen hatıra geliyor. Bunlardan bazılarına bu altı beyitlik kıt'ada şöyle rastlıyoruz:

Mezâk: tat, damak; (zıddı) telh: acı

Kand: şeker; nerede şeker varsa karıncalar hemen üşüşür.

Sükkerî'nin elfâz: Bir kişinin mahlası Sükkerî olur da sükkerî'nin şekli kaçırılır mı? Şâirler buna çok dikkat ederler.

Nebat (ile) mükerrer; kand-ı mükerrer olarak da kullanılır.

Nebât-ı mükerrer: nevbet şeker (bir çeşit ilaç)

Halâvet: tatlılık; helva

Görüldüğü gibi, 6 beyitte, Sükkerî'nin şiiri, sözleri ve ahlâkının, davranışlarının hoşluğu 6 tane aynı tadı veren kelimelerle de süslenerek, özetlenerek bize ulaştırılmaktadır.

Bize göre, Sükkerî'yi en iyi değerlendiren bu, ölümüne yazılan 6 beyitlik tarih kıt'asıdır.

Kaynaklar (Dipnotlar):

1. Hazım ŞABANOVIÇ, Knjjevnost Muslimana Bih Na Orijentalnim Yezicima, Svjtlost, İzdivačko Preduzeće, Sarajevo, 1973.
2. Ahmet MERMER, Mezakî, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni, Ankara, 1991.
3. Erdoğan EROL, Sükkerî, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı, Ankara 1994.
4. Ahmet MERMER, s. 19
5. Kâşif YILMAZ, Güftî ve Teşrifâtü's- Şu'arâsı, Ankara, 2001
6. Pervin ÇAPAN, Tezkire-i Safayî , Ankara, 2005.
7. Hüseyin AYAN, Cevrî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni, Erzurum, 1981.
8. Kâşif YILMAZ, Güftî ve Teşrifâtü's- Şu'arâsı s. 217
9. Erdoğan EROL, Sükkerî... s.257, 258 262 , 269
10. Erdoğan EROL. Sükkerî...s.292-298 (Türkçe tercümesiyle)

11. İsmoil Pasa, Baġaatlı, Hetiyyetü' 1-Ârif în Esmâ'i'1-Müeilifin ve sırrı'1-Musannifin, İstanbul, Maarif Basımevi, 1951, 2 c.

ÖZET

BOSNALI SÜKKERİ ZEKERİYYA, MEZÂKİ SÜLEYMAN EFENDİ'NİN ÖĞRENCİSİ MİDİR?

Bosnalı Mezâkî Süleyman Efendi (Derviş, Dede) İstanbul'a geldikten sonra sarayda yetişmiş ve sipahilikle taşraya çıkmıştır.

Hat dersleri almış, sülüs ve nesih meşk etmiştir. Hattatlığı yanında hoş giden şiir ve inşası da olduğundan katipliklerde bulunmuş, giderek dost çevresi genişlemiştir. Devrinin Mevlevî çevrelerindeki sohbetlerde aranan kişi olmuştur. Bazı paşaların yanında görevli olarak pek çok yerleri gezip görmüştür. Yemek ve içmekten zevk alan bir kimsedir. Bir ara kimya ile de uğraşmıştır. 1087 (M.1676) de ölmüştür. 60-70 yıl kadar yaşadığı tahmin edilmektedir.

Sükkeri Zekkeriya'ya gelince; Mezâkî ile hem şehridir. Bu hem-şehrilik yüzünden bazı kaynaklar onun Mezâkî Süleyman Efendi tarafından yetiştirildiğini yazmaktadır. Sükkerî 1082(1671) de İstanbul'a gelmiştir. 15 yıl kadar sonra da vefat etmiştir. Sükkerî Dîvanî'nin tam bir nüshası bu güne kadar ele geçmemiştir. Eldeki yazmada çeşitli tarihler arasında İstanbul'a gelmeden önceki yılları taşıyan Farsça 1062 (1659), Türkçe 1071 (1660...), 1080 (1669) yazılmış tarih kıtalarına bakılacak olursa Sükkeri'nin İstanbul'a yetişmiş olarak geldiği anlaşılır.

Citatnost u divanskoj poeziji: Tahmis Hasana Zijaije na gazel Emrija Čelebija

mr. ALENA ČATOVIĆ
FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

Hasan Zijaija je najstariji poznati bošnjački pjesnik čiji je divan na osmanskome turskom jeziku sačuvan do danas. Naime, iako su biografski podaci o ovom pjesniku veoma oskudni pouzdano se zna da je živio u Mostaru, gdje je i umro 1584. godine. Iza sebe je ostavio kompletan uređen divan i djelo *Priča o Šejhu Abdurezaku* u formi mesnevijske na turskom, te nekoliko pjesama na perzijskom jeziku. Njegov divan koji tek prije nekoliko godina pronađen u biblioteci Selimije u Edirni, objavljen je u latiničnoj transkripciji 2002. godine od strane Mubere Gurgenedereli. U *Divanu* Hasana Zijaije kojim dominiraju gazeli kao pjesnička forma nalaze se i četiri pjesme u formi muhammes, odnosno kako je u *Divanu* navedeno Muhammes na gazel Vusuli Bega, Muhames na gazel Emrija Čelebija, te dva muhamesa na gazele Baki Efendije. Osvrnemo li se na definiciju muhammesa kao vrlo rasprostranjene forme u klasičnoj turskoj književnosti uočiti ćemo da je to forma koja se sastoji od četiri do osam strofa koje imaju po pet polustihova odnosno misraa, što na arapskom jeziku i znači sama riječ muhammes tj. upeterostručen. Po formalnim karakteristikama i definiciji vrlo sličan muhammesu je i tahmis. Osnovna razlika među njima je da je muhammes forma koja primarno nastaje u strofama od po pet misraa, dok tahmis podrazumjeva dodavanje po tri polustiha na već postojeće bejtove nekog gazela, kaside i sl. Dakle za razliku od muhammesa tahmis nastaje u dvije faze, prvo imamo prototekst, odnosno gazel ili kasidu koja služi kao predložak autoru tahmisa koji će na nju u istom metru i rimi spjevati još po tri polustiha. Mahlas bejt upravo referira na autora na čije je stihove spjevan tahmis, kao i na to da se ne radi o muhammesu već tahmisu. Ako se u ovom kontekstu osvrnemo na muhammes Hasana Zijaije, možemo zaključiti da se ne radi o muhammesima već o tahmisima. Ipak činjenica da su tahmisi u imenovanju zamjenjeni muhammesima ne bi trebala čuditi jer to nije bila nimalo neobična pojava u klasičnim divanima i međžmuama. Naime Mustafa Erdoğan u svojoj knjizi *Türk Edebiyatında Muhammes* navodi brojne primjere klasičnih autora u čijim se divanima mogu pronaći slične pogreške u imenovanju tahmisa, odnosno muhamesa.¹³³³ Obzirom na ovakvu praksu klasičnih divana slučaj Hasana Zijaije ne bi trebalo smatrati neuobičajenim, ali u daljem tekstu i analizi ovih pjesničkih formi našeg autora govorit ćemo o njima kao tahmisima, a ne muhammesima. Birajući tahmis Hasana Zijaije koji bi predstavljao primjer za proučavanje citatnosti divanske poezije Bošnjaka, odlučili smo se za tahmis gazela pjesnika Emrija iz Edirne. Obzirom da pjesnici pišući tahmise zapravo biraju kao predložak pjesme autora koje posebno cijene i sa kojima se žele nadmetati u pjesništvu, kao kriterij u izboru upravo tahmisa na gazel Emrija Čelebija poslužilo nam je to da je Hasan Zijaija u *Divanu* na više mjesta iskazao svoju naklonost prema Emrija. Tome u prilog idu i dva tariha koja je posvetio Emrijevoj smrti, dok je smrt drugih njemu bliskih osoba svog oca ili pak mecene obilježio samo jednim tarihom (kronogramom). Imamo li u vidu i činjenicu da je *Divan* Hasana Zijaije pronađen upravo u Edirni gradu u kome je

¹³³³ Vidi Erdoğan, Mustafa. *Türk Edebiyatında Muhammes*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002. Str.18-19.

djelovao njegov nešto stariji savremenik Emri može se pretpostaviti da je Zijaija boraveći u Edirni bio pod dojmom poezije Emrija Čelebija i doživljavao ga kao uzor i autoritet koji treba slijediti u vlastitom pjesništvu.

U kontekstu oponašanja uzora svakako se treba bliže pzbaviti ahmisom koji je na Ermijev gazel spjevao Hasan Zijaija. Naime, u ovom tahmisu susrećemo se sa zanimljivim fenomenom međutekstovnog semantičkog “nadovezivanja”stihova u pjesničku cjelinu. Kao prototekst ovdje imamo Emrijev gazel od sedam bejtova, koje je Hasan Zijaija citirao u svojoj pjesmi i na njih spjevao vlastite stihove koji su semantički subordinirani spram prototeksta. Sama forma tahmisa ima strogo definiranu paradigmu citiranja koja izgleda ovako:

3 originalna (polustiha)misraa + distih prototeksta (dva citirana polustiha) = 5 polustihova jedne strofe.

Ovakav oblik nizanja strofa nastavlja se kroz cijeli gazel koji čini prototekst, odnosno koliko bejtova (distiha) ima gazel toliko će i forma tahmisa imati strofa. U ovom konkretnom slučaju prototekst- Emrijev gazel ima sedam bejtova tako da je tahmis spjevan u sedam strofa. Kako bismo dalje mogli analizirati citatnost kao metatekstualni postupak u tahmisu Hasana Zijaija smatramo da ga je neophodno navesti kao u latiničnoj transkripciji na osmanskome jeziku tako i u njegovom prijevodu na bosanski jezik:

Muhammes-i Gazel-i Emrî Çelebî

1

Zâhide kûyun unutturdu behiştün meskenin
Hâsılı virdün hevâya sabr-ı ‘âşık hırmenin
Şîven ile arturırsın ‘andelîbün şivenin
‘Vaz’ idelden bâg-bân-ı sun’ hüsnün gül-şenin
Hâr-ı gayret güllerün sad-pâre kılmışdur tenin’

2

‘Âşık olan cân virür ol mâh-ı ruhsâr üstine
Muttasıl tan mı düşerse derd-i düş-vâr üstine
Şevk-i rûyunla düşer pervâneler nâr üstine
‘Gül gam-ı haddünle düşmüş hançer-i hâr üstine
Gül-şen içre kan bulaşık buldılar pîrâhenin’

3

Bu ne hikmetdür ki Bârî nûr u zulmet halk ider
Bu ne kudretdür ki ‘âlem zulmet iken ser-be-ser
Kâinâta nûr bahş olmağa nâ-geh gün toğar
‘Gün togar sanman melaik hâne-i çerhün seher
Âfitabı hüsnüne karşı açarlar revzenin’

4

Hasret-i haddünle gitdi dün gice benden sürûr
Derd-i dilden âh idüp oldum ziyâde bî-huzûr
Kıldı âhum sarsar-ı çerh-i mu’allâdan ‘ubûr
‘Gördi kasr-ı dehrde âhum yelinden söyünür

Eyledi hâle çerâg-ı mâha perde dâmenin’

5

Hasret-i Şîrîn ile kûh-sâra ‘azm itdi seher
Yâd idüp derd-i derûnın dilden âh itdi meger
Âhı bünyâdı serây-ı ‘âleme viridi zarar
‘Gördi kim her dem sûtûn-ı hâne sûzından yanar
Bî-sûtûn itdi varup Ferhâd-ı miskîn meskenin’

6

Eşk-i çeşmüm ‘aks-i la’l-ı dil-sitândan sürh olur
Sînede kalb-i hazînüm dahı andan sürh olur
Dilde peykân-ı müjen dirsene ki kandan sürh olur
‘Sanma kim peykân-ı gamzen dilde kandan sürh olur
Âteş-i gam tâbidur anun kızardan temrenin’

7

Subh-dem derd-i firâk-ı yâr ile âh eylesek
Âh-ı mazlûmânedur ‘arşa güzâr itmek gerek
Gâ’ib olur gûyiyâ andan firâr eyler melek
‘Sabma encüm tîr-i âh-ı Emrî vehminden felek
Bile yatur gice egninden çıkarmaz cevşenin’

Muhames na gazel Emrija Čelebija

1

O isposniče, mjesto u dženetu je učinilo da zaboraviš na svoj zavičaj
U vjetar si bacio sakupljene plodove strpljenja zaljubljenog
Svojom glasom ćeš pojačati pjesmu slavuja
“Od kad je postavljen vrtlar koji uređuje ružičnjak tvoje ljepote
Trnje ljubomore rasparčalo je lica ruža”

2

Zaljubljeni dušu daje za to lice mjeseca
Zar je čudno ako na njega se sruči teška nevolja
U žudnji za tvojim licem leptiri padaju u vatru
“Ruža je zbog tuge za tvojim licem pala na oštricu trna
U ružičnjaku su pronašli njenu krvlju umazanu košulju”

3

Kakva je to mudrost da Bog stvara svjetlost i tamu
Kakva li ovo samo moć da dok je svijet sav u tami
Podarena mu biva svjetlost i odjednom svane dan
“Ne misli da sviće, to melec otvaraju prozore
Nebeske kuće prema tvojoj ljepoti izlazećeg sunca”

4

Sinoć nestade moje radosti zbog čežnje za tvojim licem

Uzdahnivši zbog bola u srcu još više se uznemirih
Moj uzdah pređe preko uragana uzvišenog neba
“Vidje da u zemaljskom dvorcu moj uzdah se od vjetra ugasio
Svjetiljki mjeseca stvori oreol zavjesa tvojih skuta”

5

Zbog čežnje za Širin zora se uputila na vrh planine
Sjetivši se svoga bola u srcu uzdahnu
Njen uzdah ošteti građevinu zemaljskoga dvora
“Vidje da svi stubovi kuće neprestano od njegovog uzdača gore
Stiže i učini planinu Bisutun domom za jadnog Ferhata”

6

Suze mojih očiju od odraza rubina drage postaju crvene
I u grudima mi tužno srce od njih postaje boje crvene
Ako kažeš strijele tvojih trepavica u srcu od krvi postaju crvene
“Ne misli da su strijele tvog pogleda u srcu od krvi postale crvene
Vatra tuge je uzrok crvenila vrhova strijela”

7

Ako sve do jutra budemo uzdisali od bola zbog rastanka od drage
To je nečujan uzdah, treba običi arš
Kao da nestaje i melek bježi od njega
“Ne misli da su to zvijezde, zbog straha od strijela Emrijevog uzdača
Nebo čak i noću kad liježe ne skida oklop s leđa”

U analizi tahmisa kao pjesničke vrste koja se zasniva citatnosti kao polazna osnova poslužio nam je model tipologije citatnosti koji uspostavlja Dubravka Oraić Tolić u svojoj knjizi *Teorija citatnosti*. Autorica razlikuje citate na osnovu vrste njihovog prototeksta i obima podudaranja s istim, citatnih signala, funkcije citata, i konačno na osnovu četiri različite razine u okviru “kategorijalnog citatnog četverokuta”. Imajući u vidu ove kategorije tipologije citatnosti, posebno one koje se mogu primjeniti u kontekstu orijentalno-islamske književne tradicije nastojat ćemo analizirati citatni postupak u tahmisu Hasana Zijaije.

Prema citanim signalima Oraić Tolić razlikuje prave i šifrirane citate, za prave su karakteristični vanjski a za šifrirane unutrašnji citatni signali. Kao vanjske citatne signale možemo percipirati navodne znake, drugi tip slova, navođenje izvora, dok kao unutrašnji to mogu biti navođenje naslova citiranog teksta ili imena njegovog autora. Kada posmatramo tahmis u ovom svjetlu moramo imati u vidu da se radi o tekstu napisanom u šesnaestom stoljeću, arapskim pismom i u specifičnoj pjesničkoj formi koja je u orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji poznata kao oblik primarno baziran na citatnom postupku. Navodni znaci ili pisanje kurzivom su prije svega odlike interpunkcije i različitih jezika evropske kulture, obzirom da ih arapsko pismo ne poznaje ne mogu se ni smatrati validnim citatnim signalima za arabički tekst. S druge strane arabički tekstovi kao eventualne vanjske citatne signale razvili su korištenje tinte u drugoj boji, najčešće crvenoj ili specifičnu upotrebu margine. Međutim to nije slučaj sa tahmisom, njegov osnovni citatni signal je mahlas (pseudonim) pjesnika na čije stihove je tahmis spjevan, kao i strogo određena forma tahmisa koja tačno definira poziciju

prototeksta u odnosu na vlastiti tekst. U tom smislu samu formu tahmisa trebalo bi posmatrati kao vanjski citatni signal.

Strogo definirana forma tahmisa također je determinirajuća kada je u pitanju tipologija citata prema njihovom opsegu podudaranja sa prototekstom. Autorica Oraić Tolić u ovom smislu razlikuje potpune, nepotpune i vakantne ili prazne citate. (18) Imajući u vidu formu tahmisa kao i druge slične forme u divanskoj književnosti koje se baziraju na citiranju prototekstova onda nema sumnje da se radi o pravim citatima. U stvari divanski pjesnik nema ni namjeru da eventualno skriva citatni postupak, njegov cilj i jeste da odmjeri vlastite snage sa citiranim tekstom. Tako da po pitanju opsega podudaranja citata, odnosno da li imamo potpune, nepotpune ili pak vakantne odnosno prazne citate, s obzirom na pjesnikovu namjeru da se takmiči sa već afirmiranim tekstom svakao će operirati sa potpunim citatom. Same žanrovske odlike forme tahmisa u divanskoj književnosti također zahtijevaju od pjesnika da potpuno citira prototekst.

Interesantno je da Hasan Zijaija u citiranju Emrijevih stihova pokazuje određene razlike u odnosu na kritički teksta gazela koje je priredio Yekta Saraç u svojoj neobjavljenoj doktorskoj disertaciji¹³³⁴. Tako na primjer u prvom distihu koji Zijaija citira umjesto riječi “haddün” što bi značilo tvoje lice koja se nalazi u kritičkom tekstu, nalazimo riječ “hüsnün” što bi značilo tvoja ljepota. Slično je i u četvrtom bejtu gdje kod Zijaije pronalazimo riječ “dehrde” u značenju na zemlji, umjesto riječi “çerhte” na (nebeskom) točku, ili u petom bejtu gdje umjesto “âhından” u značenju od tvog uzdaha imamo “sûzından” od tvoga plamena i konačno u posljednjem, sedmom bejtu umjesto sintagme “tîg u tîr-i Emrî” koja znači Emrijeve strijele i sablje, upotrbljena sintagma “tîr-i âh-i Emri” u značenju strijele Emrijevog uzdaha. Analiza ovih leksička odstupanja zahtijeva poseban oprez, jer ne znamo koji predložak teksta je Zijaija imao ispred sebe kada je spjevao ovaj tahmis. Zijaija je mogao čitati ovaj Emrijevi gazel iz nekog rukopisa divana ili čak samo neke medžmue u koju Saraç nije imao uvida. Također vrlo je moguće da Hasan Zijaija nije ni čitao tekst predložka već da ga je samo čuo, što je bila vrlo raširena praksa recepcije divanske poezije tog vremena kada je dominirala usmena kultura i kada se gazel često izvodio na različitim skupovima i usmeno prenosio. U slučaju usmene recepcije gazela vrlo su moguće određene devijacije teksta, odnosno vrlo je moguće da recipijent pogrešno čuje određene dijelove teksta pa ih tako upamti i zapiše. Tome u prilog, u konkretnom Zijaijinom slučaju ide i to da je on prema Saraçu originalne lekseme iz prototeksta zamjenio po značenju i obliku vrlo sličnim, odnosno leksemama koje nimalo ne utiču na promjene na semantičkom i metričkom nivou.

Zadržimo li se na semantičkom nivou citata, odnosno njegovoj semantičkoj funkciji koju obavlja u sklopu teksta možemo govoriti o referencijalnim i autoreferencijalnim citatima. Dok se prvi orijentiraju na prototekst i upućuju na njegov smisao, ovi drugi su autoreferencijalni i upućuju na smisao teksta u koji su uključeni. Funkcija citata iz gazela u tahmisu temelji se na semantički upravljačkoj/nadređenoj funkciji u pjesmi kao cjelini. Pridodati bejtovi, kao metatekstualni postupak bazirani su na imitaciji prototeksta. Isti slučaj je i sa aspekta sadržaja, odnosno sadržaj pjesme uvjetovan je sadržajem prototeksta-Emrijevog gazela. Tema gazela mogla bi se posmatrati kao *hipertema* kako je naziva Gerard Genette i koji je u svojoj tipologiji

¹³³⁴ Saraç, Yekta. *Emrî ve Divanı*. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991.

transtekstualnosti naziva "svojstvo tekstova nastalih transformacijom ili imitacijom cjelovitih drugih tekstova, u kojima hipertekst obuhvaća i prenosi neki hipotekst, ali ga ne komentira."(Moranjak-Bamburać, 38)

Iako u gazelu ne možemo govoriti o jedinstvu teme u modernom značenju, pa tako ni u tahmisu kao cjelini, imitacija kao metatekstualni postupak na semantičkom nivou prisutna je prije sve ga u okviru pojedinačnih strofa, odnosno spram svakog citiranog bejta. To se vrlo lako može uočiti na primjeru pete strofe

gdje Zijaija u svojim stihovima zadržava isti aluzivni i referencijalni kontekst kao i citirani bejt, odnosno prototekst. Drugim riječima Emrijev bejt koji kaže da je planina Sütün postala dom za jadnog Ferhata od čijeg uzdaha stubovi kuće gore, već pri prvom čitanju od strane poznavaoa orijentalno-islamske književne tradicije nosi jasnu aluziju na poznatu iransku priču od Husrevu i Širin. Obzirom da i Hasan Zijaija pripada istom interpretativnom krugu on je i svoje stihove spjevao u istom aluzivnom kontekstu, tj. aludirajući na općepoznate motive iz ove mesneviye: " Zbog čežnje za Širin zora se uputila na vrh planine/ Sjetivši se svoga bola u srcu uzdahnu/ Njen uzdah nanese štetu građevini zemaljskoga dvora".

U svom imitativnom postupku Zijaija se nije zadržao samo na semantičkom nivou, kao što se može vidjeti iz navedenog primjera metafore i pjesničke slike su također subordinirane stilskim odlikama Emrijevog bejta. Kako u Emrijevim, tako i u Zijaijinim stihovima dominira pjesnička slika plamena i izgaranja, bilo u obliku svitanja zore, bilo plamena koji uništava građevinu. Isti slučaj je i sa ostalim strofama gdje Zijaija nastoji ostati unutar iste pjesničke slike, istih simbola i motiva koji su prisutni u prototekstu. Ovakav postupak proizvodi i zahtijeva jezičko-stilsku usklađenost prototeksta i metateksta.

U analizi semantičkog nivoa odnosa teksta i citata, donekle smo ušli u oblast kojom se bavi tzv. "kategorijalni citatni četverokut" što je termin koji uvodi Oraić Tolić u svojoj daljoj tipologiji citatnosti. Prema autorici citatnost je moguće promatrati na četiri razine, odnosno četiri stranice "kategorijalnog citatnog četverokuta" a to su semantička koja se odnosi na pitanje o generiranju značenja u susretu teksta i citata, odnosno prototeksta; sintaktička – pitanje međusobnog odnosa citata i vlastitih dijelova teksta unutar citatne kompozicije, kao i u općem sistemu kulture; pragmatička- pitanje odnosa između pošiljatelja citatne poruke i recipijenta; i konačno kao četvrta razina tu je globalna kulturna funkcija citatnog teksta u sistemu date kulture.(38-39).

U dosadašnjoj analizi tahmisa Hasana Zijaije donekle smo i pružili odgovore na pitanja kojima se bavi "kategorijalni citatni četverokut", posebno smo se doticali semantičke i sintaktičke razine gdje gdje smo tekst definirali kao imitaciju citata, odnosno prototeksta. Osvrnemo li se na pitanje značenja koja nastaju u susretu prototeksta i teksta, odnosno Emrijevog gazela i Zijaijinog tahmisa, vidjet ćemo da su Zijaijini stihovi bili subordinirani u odnosu na predložak, čemu je poseno doprinjela rima koju je naš pjesnik morao očuvati. Sama činjenica da rima ponekad izražena određenom leksemom ili čak cijelom predikatskom frazom kao što je u šestoj strofi koja se završava na "sürh olur"u značenju "postaje crven/crvena/crveno" determinira jedinstvo značenja, kao i pjesničke slike koju pružaju citat i tekst. Isto je i na nivou sintaktike, odnosno unutar teksta kao mikrosistema, vlastiti dijelovi teksta su subordinirani u odnosu na citate. S druge strane ako ih posmatramo šire u sistemu kulture, odnosno na razini sintaktike žanrovsko-medijalnog sistema, odnos prototeksta i vlastitog tekst određen je okvirima

samog žanra tahmisa, koji podrazumjeva da tekst afirmira i imitira prototekst kako u pogledu forme tako i sadržaja unutar književne tradicije kojoj pripada.

Književna tradicija ima značajnu ulogu i u analizi tahmisa na pragmatičkoj razini “kategorijalnog citatnog četverokuta”, odnosno pripadnost recipijenta orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji u širem, odnosno poznavanje osmanske lirike 16. stoljeća u užem smislu preduvjet je za odgovarajuću recepciju i interpretaciju tahmisa. To znači da će recipijent moći da prepozna žanr i samim tim usmjeri svoju percepciju teksta, ocijeni kvalitet citatnog postupka, odnosno novonastalog teksta u odnosu na prototekst, te eventualno- kod afirmiranih pjesama- prepozna porijeklo citatata, odnosno prototekst. Recipijent koji ne pripada datoj interpretativnoj zajednici teško se može snaći u tekstu tahmisa, odnosno on ne spada u grupu primatelja prema kojoj je orijentiran citatni tekst i njegov obzor receptivnog očekivanja svakako će se razlikovati od onog kanoniziranog orijentalno-islamskom književnom tradicijom.

Koliko je pripadnost određenoj kulturi primatelja citatne poruke značajna na pragmatičkoj razini, toliko je određena kultura bitna u kao sistem u kome citatni tekst obavlja globalnu kulturnu funkciju, što je pitanje kojim se bavi posljednja stranica “kategorijalnog citatnog četverokuta”. Drugim riječima odgovara na pitanje da li se radi o *reprezentaciji* tuđeg teksta i kulture što bi se moglo definirati kao “vertikalna kulturna tradicija” ili pak *prezentaciji* vlastitog teksta i vlastite kulture što se realizira unutar “horizontalne kulturne tradicije”. U ovom kontekstu orijentalno-islamska književna tradicija za Hasana Zijaiju, slično kao što su rimski klasici bili za zapadnu srednjovjekovnu kulturu, predstavljala je dragocjenu *riznicu* koju je trebalo crpiti i citatno oponašati. Tahmis kao poetski žanr, pa tako i tahmis Hasana Zijaije usmjeren je očuvanju i afirmiranju te tradicije, a samim time potvrđivanju postojeće kulturne tradicije i konvencionalnog obzora čitateljskog očekivanja, što bi se definiralo kao *reprezentacija* tuđeg teksta i kulture. Naravno kada je u pitanju orijentalno-islamska književna tradicija teško ju je apriori definirati kao horizontalnu, odnosno vertikalnu književnu tradiciju, ipak nakon određenog perioda ekspanzije ona je svakako postala “vertikalna kulturna tradicija” koja je opstajala upravo održavanjem autoriteta po vertikali. U tom smislu i tahmis kao poetska forma, obzirom da se u osmanskoj književnosti javlja tek u 15. stoljeću svakako je produkt vertikalne kulturne tradicije i tako ga treba posmatrati.

Valorizacija stvaralaštva svakog pjesnika zahtijeva njegovo smiještanje u određeni društveno-kulturni kontekst. U tom smislu tahmisi Hasana Zijaije mogu biti od posebnog značaja u sagledavanju njegovog odnosa spram književne tradicije i kulture kojoj je pripadao. Tahmisi jednako kako nam svjedoče o književnoj tradiciji koju nastoje afirmirati i očuvati, tako nam i ukazuju na pjesnikov ukus, njegove uzore u pjesništvu, ali i njegovu stvaralačku moć da odgovori zahtjevima tradicionalno strogo utvrđene forme.

LITERATURA

- Erdoğan, Mustafa. *Türk Edebiyatında Muhammes*. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 2002.
- Gürgendereli, Müberra. *Hasan Ziyâ 'î: Hayatı-Eserleri-Sanati ve Divanı*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Moranjak-Bamburać, Nirman. *Retorika Tekstualnosti*. Baybook.Sarajevo, 2000.
- Oraić Tolić, Dubravka. *Teorija Citatnosti*. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb, 1990.

Saraç, Yekta. *Emrî ve Divanı*. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991.

ÖZET

HASAN ZİYA'İ'NİN GAZELLERİ

Hasan Ziya'î 16. yüzyılda Mostarda yaşamış bir şair. Osmanlıca olarak yazdığı gazellerinden oluşan Divanı ancak on yıl önce Edirne Selimiye Kütüphanesinde keşfedildi. Divanında ise özellikle gazeli dikkat çekmekte. Bu bildiride Ziya'î'nin en ilginç olan gazelleri üzerine yoğunlaşp incelemeye çalışacağız. Bu anlamda Ziya'î'nin Hristiyan motifleri taşıyan gazelleri özellikle sempozyum genel konusu açısından önemli.

USMENA PROZA U LJETOPISU MULA MUSTAFE BAŠESKIJE

Mr. Amira DERVIŠEVIĆ

Pažnja proučavalaca usmene tradicije Bošnjaka dugo je vremena bila prvenstveno usmjerena ka poeziji i zato su po strani ostala ne samo brojna kazivanja zapisana i razasuta po stranicama časopisa, već nekada i čitave zbirke priča. Takav je slučaj i sa zbirkom priča koje je zabilježio Sarajlija Mula Mustafa Bašeskija (1731-1809) i koja je, čini se, ostala u sjeni znamenitog Ljetopisa i Nekrologija.

Devedesetak proznih kazivanja napisanih na turskom jeziku i svrstanih u posebno poglavlje Medžmue preveli su Mehmed Mujezinović i Fehim Nametak. Međutim, broj priča je veći. Pored desetak kazivanja koja su zbog nečitkosti neprevedena, pažljivijem čitaocu ljetopisno-nekrologijskog dijela neće promaći i neke bilješke o događajima koje je ljetopisac oblikovao prema poetici usmenoprozničkih žanrova. Jedna je od takvih bilješka o neobičnom događaju iz 1755. godine za koju možemo reći da je predaja: »Obnoć, kada je 20-30 ljudi teferičilo u Mevlevijskoj bašči, u blizini pećine, začu se u pećini prema njima glas džina i bacanje kamenja, a čulo se i pljeskanje rukama, što je potrajalo čitava tri sata. Svi prisutni su to čuli i pripovijedali. Čulo se i u zraku pucanje kudret topova, a vrijeme bijaše bistro i lijepo.»

Ovaj fragment Ljetopisa potvrđuje da je Bašeskija pored toga što je bio, kako to Alija Nametak tvrdi «jedan od prvih, ako ne i prvi folklorista», istovremeno i pripovjedač, dio lanca usmene tradicije.

O zabilježenim kazivanjima ljetopisac nije ostavio precizne podatke gdje ih je čuo i od koga, osim za priču koju je preuzeo iz arapskog djela Život životinja. A da je prenosilaca i stvaralaca usmene tradicije bilo u njegovoj sredini jasno je iz Nekrologija u kome između ostalog za Salih-efendiju Pekara bilježi da je bio «dobar pripovjedač raznih zgoda i šala», ili za «Mehmed-bašu Tambura koji je znao praviti sazove a i stvarati uz saz, u tome mu u čitavoj Rumeliji (evropskoj Turskoj) nije bilo premca.»

Ljetopis sadrži i slikovit opis koji dočarava društvene okolnosti u kojima su folklorni oblici funkcionirali: «U 1194. (1789/81.) godini je jedna skupini mladih kadija-efendija (...) njih sedamnaest na broju, priređivalo po dogovoru dva puta sedmično sohbet-halve, na kojima su prisustvovali i čehaja, mehkeme, mulini sinovi, Isa-beg i još nekoliko njihovih poznanika i prijatelja. Ukratko, tu bi se postavilo po sedam sofri, na kojima je bilo po dvadeset do trideset sahana raznih jela, sviralo bi se uz naj, pjevale bi se sevdalinke i zametale razne šale, a za sve ovo se trošilo po 40-50 groša. Ovolika raspuštenost (azginlik) predznak je kuge, a Allah najbolje zna. Poslije pustošenja kuge samo će ostati jedno sjećanje i spominjaće se kako se uživalo u prošla vremena.»

Unutar zbirke zastupljeni su svi usmenoprozni žanrovi: šaljive i novelističke priče, bajke, predaje, hićaje, anegdote, dosjetke i priče o životinjama.

Najveći broj kazivanja su anegdote i šaljive priče. Kako one dotiču stvarni život tematski su vrlo raznovrsne. Svoju komičnost ne zasnivaju samo na situacijama i nesporazumima u kojima se ljudi nalaze, mada je takvih najviše, već i na duhovitom odgovoru, što ih približava dosjetkama. Pored anegdota koje su nastale mnogo prije nego ih je Bašeskija zapisao i čiji su motivi kao i likovi međunarodni, poput priče o Nasrudin-hodži i kazanu, unutar zbirke nalaze se i četiri kazivanja koja su nastala u ljetopišćevo vrijeme, upravo onda kada anegdota pamti i imena ličnosti i vrijeme kada se događaj desio. Prva anegdota

je o tome kako je Jusufbašić Ahmed-baši ukraden konj, u kojoj zapisivač umentnutim iskazom «kojeg poznajem» i koji «imadijaše kuću u sokaku kod Ćifuthane» sugestivno utječe na percepciju ovog kazivanja kao stvarnog. Spominjanjem Hadžidurakovićevog sina u anegdoti o nesporazumu između sugovornika također se sugerira da je zapisana u vrijeme kad je kazivanje tek ulazilo u usmenu tradiciju. Druge dvije su o muftiji Svraki. Da se radi o Bašeskijinom savremeniku jasno je iz sintagme «naš muftija». Zapisivačev komentar «šala, ali istina» koji funkcionira kao metatekst utječe se na percepciju kazivanja i pojačava njezinu komičnost.

Komični sadržaj zastupljen je i u šaljivim pričama od kojih su neke fabularno razvijenije. Kako čak tri od pet priča izražavaju jedno negativno viđenje žene njihova komičnost prerasta u satiru i za njih kažemo da su mizogene tj. «protivženske». Satira je prisutna i u rugalicama, pričama kojima se ismijavaju određene socijalne skupine ili stanovnici nekog mjesta. Rugalice ili podrugačice u Medžmui su o trgovcima, Čajničanima ili Pljevljanima i anadolskimagama. Rugalice o Čajničanima ili Pljevljanima iagama imaju istu, međunarodnu sižejnu potku, u kojoj su izmijenjena samo lokalizacija događaja i protagonisti. U obje priče nevaljalac nasamari domaćine tako što im pokrade konje i stvari a od njih zatraži da se uhvate za ruke, jer je to upravo nova igra koju su tražili da im on pokaže.

Mnoga kazivanja koja je zabilježio Bašeskija temelje se na islamskom učenju, bez obzira kojem žanru pripadaju. Pored onih čija je osnovna namjera da pouče a «pouka se izvlači iz primjera koji se nudi kroz djelovanje Božijih poslanika» (Softić 2002:104), veći je broj priča koje utječu na razvijanje religiozne svijesti čovjeka kroz određene konkretne događaje. Ovo je primijetila i Aiša Softić proučavajući usmene predaje Bošnjaka ističući da «neke hićaje oslikavaju određenu situaciji ili određene događaje, pa su one stoga u više slučajeva vrlo bliske anegdotama. (Karakter anegdote imaju hićaje koje je uz Ljetopis donio Mula Mustafa Bašeskija)». (Softić 2002:103)

Čak i neke predaje, poput one o evliji Abdulahu Ibn Turabu, imaju karakter anegdote: «Veliki bogougodnik (evlija) Abdulah, ibn Turab, putujući nekom prilikom imao je uza se samo koru suha hljeba, ali u duši zaželi da mu je uz to i koje jaje. Zato on skrene sputa u neko selo, kad najednom iz šume pred njega ispade nekakav čovjek i zaviče 'Evo razbojnika!' i poče tući Abdulaha. U to naiđe drugi čovjek, izbavi Abdulaha, odvede ga svojoj kući i pripremi mu za jelo čimbur, a na to će bogougodnik: 'Evo, Abdulahu, samo jednom si zaželio da ti je čimbura, pa si za to dobio sedamdest degeneka, evo ti sada čimbura, pa bujrum, najdi se.' «

Čudesno koje pokreće akciju junaka temeljno je obilježje tri kazivanja unutar zbirke. Prva bajka sadrži međunarodno rasprostranjen motiv *poznavanja govora životinja* koji izabranom pojedincu donosi smrt ukoliko se kaže drugoj osobi. Kao i u drugim usmenim tradicijama žena nagovori muža da joj otkrije svoju tajnu pa i po cijenu gubitka života. Međutim, muž kad čuje kako horoz izlazi na kraj sa svojih devet žena, a on ne može s jednom, uzme «batinu i ženu istuče rekavši joj da ga nikad ne smije više pitati, a žena se zatim pokaja». Ono po čemu ovo kazivanje odstupa od tradicionalnog modela bajke je postojanje pouke: »Pa shvati ovo, i, brate sa ženama se ne povodi (ne igraj)!» Zapisivačev komentar funkcionira kao metatekst koji čini cjelinu sa strukturiranom pričom ali je njegovo postojanje suvišno jer se radi o bajci. Bajka o siromahu koji oženi princezu od tradicionalnog modela ove vrste odstupa u uvodnoj motivaciji. Pripovjedač kazivanje započinje iskazom: «Ljudska volja planine čupa.», što je posve neuobičajeno

za bajku. One najčešće imaju formulativni početak a pouke, ukoliko i postoje, nisu eksplicitno date. Treća bajka koju je zabilježio ljetopisac je o ispunjenju želja. I ona iskazom na kraju «Pa shvati ovo», kojim se pojačava didaktička komponenta, također odstupa od tradicionalnog modela bajke.

Sve tri bajke koja je zabilježio ljetopisac sadržavaju motive poznate i u tradicijama drugih naroda, ali je način njihovog uobličavanja nešto drugačiji. Sve imaju naglašeniju didaktičku funkciju i to kroz metatekstualne iskaze.

Novelističke priče svoj sadržaj slično anegdotama crpe iz svakodnevnice i zato su tematski vrlo raznolike. Mahom su jednoepizodne i vrlo kratke. Nadnaravni motivi koji se pojavljuju u nekim novelističkim pričama vjerskog su karaktera i zbog toga bliske hićajama. Za proučavaoce ljetopisne građe posebno su zanimljivi metatekstualni iskazi koji se povremeno pojavljuju kao komentar priča. Takvo je kazivanje o ljudskoj ustrajnosti u poslu: »Jedan šejh je sa svojim muridima naišao na hrsuza obješenog kraj puta, pa priđe hrsuzu, poljubi mu tabane, čemu se murudi začudiše. Sada šejh reče muridima: «Ovaj čovjek, iako je radio prljav posao, u njemu je do kraja istrajao, pa neka mu je bravo (aferim) i za tu ustrajnost sam mu poljubio tabane.»

Kako se ustrajnost odnosi na jedan društveno neprihvatljiv način, kroz ustrajnost u krađi, Bašekija je dodao komentar: «Od ove i sličnih priča ne može svak pouku crpiti nego to može samo pametan čovjek, jer je ovo muridima podsticaj da ustraju na putu kojim su pošli u veličanju i spominjanju Boga.» I u ovom slučaju metatekstualni iskaz čini sastavni dio priče ali bez njega bi kazivanje bilo posve nejasno. Iskaz je neophodan za razumijevanje teksta.

Bašeskijina zbirka, između ostalog, omogućava nam i da ukažemo na načine uobličavanja priča zapisanih u bošnjačkoj sredini, ali u različito vrijeme. Na listu 106 b ljetopisac je zapisao kazivanje o siromašnom čovjeku koje je postao carev glavni astrolog (munedžim-baša). U uvodnoj motivaciji saznajemo da su u Istanbulu «kad je u haham došla munedžimbašina žena iz hahama istjerali ženu nekog siromašnijeg čovjeka i napolje joj izbacili stvari. Kada se ova sirota žena vratila kući, odmah se potuži mužu i reče mu: 'I ti postani munedžom-baša ili mene pusti (razvedi se sa mnom) jer ja ovo ne mogu durat.' Ovaj herif na to pribavi peštahtu, papira i divit i počne zapisivat. Kako je u nekim stvarima mnogima pogodilo (djelovao zapis) on postade poznat i o njemu se pronese glas kao o dobrom zapiščiji i proricatelju.» Glas o «dobrom zapiščiji i proricatelju» doći će do samog cara i kada on otkrije gdje mu je ukradeni prsten, a posebno kada caru spasi život on ga imenuje za glavnog astrologa.

Stoljeće poslije Husein Rizvić zapisat će varijantu ove pripovijetke koju smješta u Sarajevo. «Neki hamal po imenu Mujo imao vrlo gornu i ponositu ženu. Ona ne bi htjela nipošto da se sastaje i opći sa ženama iz nižeg staleža, prema sebi, nego se nepozvana naturala i trpla među uglednije hanume. Čim bi saznala za kakav sastanak, ona bi prva trčala, da ugrabi vidno mjesto u pročelju. Ali, bogme, kad bi se počele žene okupljati, njoj se govorilo: 'Doli se ti pomakni – hamalovice, neka tu sjedne Hadž-efendinica, Hadžinica ili ti Mehaginica itd.'

I tako bi tašta hamalovica češće iz čela spala za vrata, ali ni to je nije moglo opametiti ni urazumiti je da se ne petlja ondje, gdje joj nije mjesta, ali ipak jednog dana sa sastanka dođe napuhana ko fuzbal, a ljuta ko zolj, a otpuhuje kao kraosac.

U tom joj izbije kući muž – trhonoša Mujo. Nije mu dala ni odušiti, za na njega, ko iz ulišta i stane čećat: 'Ne ću biti više hamalovica, pa ću treći dan hljeba jesti.'»

Uporna hamalovca vrlo će vješto pronijeti glas o Mujinom upjehu u zapisivanju mada je ono bilo lažno, i on će ubrzo postati «glasoviti i svjetski nuskadžija». Kada sarajevskom valiji nestane skupocjeni prsten na isti način kao i što se istanbulski zapiščija dogovorio sa hrsuzom da se otkrije prsten a kradljivac ostane nepoznat, to isto čini i Mujo.

Razlika među pričama je ne samo u jezičko-stilskom uobličenju sadržaja i lokalizaciji radnje, već i u fabularnoj razvijenosti i kraju. Ona koju je zapisao Bašeskija mnogo je kraća i fabularno nerazvijenija. Rizvićeva je dinamičnija, sa puno epizoda koje su oblikovane poput niza predaja. Budući da je radnja starije pripovijesti smještena u Istanbul a on je za Bošnjake oduvijek predstavljao nešto daleko i nepoznato, i sam kraj je u skladu s tim, pomalo čudesan, jer proricatelj postaje glavni astrolog na carevom dvoru. Kraj mlađe varijante mnogo je realniji. Nuskadžija Mujo će pronaći hodžu koji će ga podučavati i on će upornim radom postati još poznatiji.

Zbirka usmenih oblika, koje su sa turskog preveli Mustafa Mujezinović i Fehim Nametak i priložena drugom bosanskom izdanju Bašeskijina Ljetopisa u odjeljku pod nazivom Hićaje i anegdote, višestruko je značajan za bošnjačku usmenu književnost. Bez obzira što se radi o kraćim usmenoprotnim oblicima zbirka pokazuje izuzetnu žanrovsku raznolikost. U nastojanju da se utvrdi žanrovska pripadnost pojedinačnih kazivanja te odstupanja od tradicionalnih modela pripovijedanja, zbirka otkriva i zapisivačeve intervencije. Mula Mustafa Bašeskija vrlo često pojašnjava pouku, upućuje na prethodne priče, svjedoči o istinitosti, komentira. Ovakvim iskazima koji funkcioniraju kao metatekst on neprestano komunicira sa čitaocem te se otkriva kao daroviti pojedinač-pripovjedač, a priče se i danas, kako ističe Emina Memija, mogu primiti kao «pouka, duhovita iskra, kao povod za razmišljanje o vrlini i slabosti». (Memija 1995:8)

Bašeskijina zbirka od izuzetne je važnosti i za utvrđivanje načina uobličenja bošnjačke usmene proze, jer je i u ovom slučaju folklor na turskom jeziku djelovao na motivsko-tematski raspon bošnjačke usmene književnosti, kao što je to slučaj u primjeru lirske pjesme te usmene predaje. Pažljivo upoređivanje usmenoknjiževne građe sa motivsko-tematskim rasponom odgovarajućih proznih vrsta zabilježenih kasnije na bosanskom jeziku pokazaće konačne domete uticaja o kojima je riječ.

Literatura

Bašeskija, Mula Mustafa Ševki: *Ljetopis (prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović)*, Sarajevo 1997.

Bašeskija, Mula Mustafa: *Priče i bajke uz ljetopis (priređila Emina Memija)*, Sarajevo 1995

Softić, Aiša: *Usmene predaje Bošnjaka*, Sarajevo 2002.

REZIME / ABSTRACT

USMENA PROZA U LJETOPISU MULA MUSTAFE BAŠESKIJE – ORAL PROSE IN THE CHRONICLES OF MULA MUSTAFA BAŠESKIJA – MULA MUSTAFA BAŠESKI'NİN SEYHATNAMESİNDE SÖZLÜ NESİR

Ljetopis na turskom jeziku Sarajlije Mula Mustafe Bašeskije (1731-1809) višestruko je značajan za bošnjačku kulturu općenito, a za usmenu književnost posebno. Kulturni i književni poslenici koristili su se ovim važnim djelom u brojnim primjerima, ali je izvan

dovoljne pažnje ostala građa usmene proze. Riječ je o osamdesetak kraćih usmenoprosnih oblika, koje je sa turskog preveo i u drugom bosanskom izdanju Bašeskijina ljetopisa – u odjeljku pod naslovom Hićaje i anegdote - priložio istaknuti turkolog Fehim Nametak. Ova svojevrsna zbirka kratkih usmenih oblika od izuzetne je važnosti za utvrđivanje načina uobličjenja bošnjačke usmene proze općenito,

jer je i u ovom slučaju folklor na turskom jeziku djelovao na motivsko-tematski raspon bošnjačke usmene književnosti, kao što je evidentno u primjeru lirske pjesme te usmene predaje. Pažljivo upoređivanje usmenoknjiževne građe sa motivsko-tematskim rasponom odgovarajućih prozних vrsta zabilježenih kasnije na bosanskom jeziku pokazaće konačne domete uticaja o kojima je riječ.

*

The Turkish-language chronicles by Mula Mustafa Bašeskija of Sarajevo (1731-1809) are of multiple importance for Bosnian culture as a whole and for oral literature in particular. Cultural and literary workers have frequently resorted to this important work, but the material pertaining to oral prose has not received sufficient attention. The material in question consists of eighty or so short oral prose forms, translated from the Turkish and included with the second Bosnian edition of Bašeskija's chronicles – in the section entitled Tales and Anecdotes – by the prominent Turkologist Fehim Nametak. This anthology, as it were, of short oral forms is of major importance for identifying the way in which Bosniac oral prose in general took shape, for here too Turkish-language folklore affected the range of motifs and themes of Bosniac oral literature, as is plain from the example of the lyrical poem in that oral tradition. A careful comparison of oral literary material with the range of motifs and themes of corresponding kinds of prose recorded later in Bosnian will demonstrate the ultimate extent of the influence in question.

XVIII. YÜZYIL SAZ ŞAİRLERİNDEN ÂŞIK HAFIZ'IN TÜRK – RUS SAVAŞLARI İLE İLGİLİ ŞİMDİYE KADAR YAYIMLANMAMIŞ İKİ DESTANI ÜZERİNDE

Prof. Dr. Hamdi HASAN

Çok geniş bir coğrafyada gelişen Türk halk edebiyatının eserleri henüz tam manasıyla derlenmiş ve incelenmiş değildir. Bu edebiyatın yazılı metinlere dayanan büyük bir kısmı, zaman içerisinde savaşlar, göçler ve daha başka nedenler dolayısıyla okuyucusuna kavuşmadan maalesef kaybolmuştur. Arta-kalan küçük bir kısmı ise, bugün halâ kimi evlerde veya kütüphanelerde bulunabilen çeşitli cönklerde ve mecmualarda gömülüp kalmıştır.¹³³⁵ Onların içinde isimlerini duymadığımız ve eserlerini hiçbir yerde henüz görmediğimiz nice şairlere rastlanılmaktadır. Bunlar, Türk edebiyatı ve özellikle Türk halk edebiyatı bakımından olduğu kadar, Türk tarihi ve genel olarak Türk kültürü açısından son derece önemli eserlerdir. Halk edebiyatı malzemesi içinde lirik, epik, didaktik, satirik v.b. gibi hemen hemen her konuda örnekler vardır.

Epik örnekler arasında, tarih konularıyla ilgili olan şiirler çoğunluktadır. Bu tür şiirler, genellikle serhatlerde ve yeniçeri ocaklarında yetişen saz şairleri tarafından meydana gelmiştir. Hayatı hakkında çoğu zaman hiçbir şey bilmediğimiz bu gibi şairlerin şiirlerindeki olaylar, sık sık genel duygulanmalar şeklinde verilmiştir. Böyle olunca da, şiirlerde bahsedilen olayların tarihî döşe-mesini tespit etmek oldukça güç oluyor. Bazan şiirlerde bahsedilen olayın, uzun yıllar devam eden savaşların hangi safhasıyla ilgili olduğu da kesinlikle anlaşılmıyor. Hele savaşlar yer itibarıyla tekrarlanıyorsa, olayın zaman olarak tespiti daha da güçleşiyor. Bu tebliğimizde bahsedeceğimiz şiirler de bu tür metinlerdendir.

Biri “Destan”, diğeri “Tuna Destanı” başlığıyla kaleme alınan bu metin-ler aynı coğrafyada ve aşağı yukarı aynı dönemde ve aynı düşmana karşı yapılan savaşlarla ilgili söylenmiş şiirlerdir.¹³³⁶ 1992 yılındaki Bosna savaşında Sırp saldırılarına hedef alınarak yakılıp yok olan Şarkiyat kütüphanesinin Türkçe elyazmaları arasında 2392 sayısıyla kayıtlı olan bir yazmada tespit ettiğimiz bu şiirler, bildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar yayımlanmamıştır. Destan başlığı altında rastladığımız sözkonusu eserler, koşma

¹³³⁵ . Saray-Bosna ve Üsküp kütüphanelerindeki Türkçe elyazmalarında Türk edebiyatının ve özellikle Türk halk

edebiyatının değişik türlerindeki eserlerle ilgili zengin bir malzeme vardır. Bu konuda daha geniş bilgi için

bkz. :Dr. Hamdi Hasan, Saray-Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalarda Türküler, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 782, Kültür Eserleri Dizisi : 81, Ankara, 1987; “Üsküp Halk ve Üniversite Kütüphanesi'nin Şarkiyat Bölümü'ndeki Cönklerde Türk Destanları”, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. Cilt, Halk Edebiyatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 78, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi:21, Ankara, 1986, s. s.151-165.

¹³³⁶ . Bu dönemdeki savaşlarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Prf. Dr. Hamdi Hasan, “Eski Yugoslavya'daki

Türkçe Elyazmalarında Tespit Edilen Destanlarda Silistre Kalesi'nin 1773 Yılındaki Ruslar Tarafından Kuşatılması”, I. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı Ve Folklor Kongresi, 11-12 Ekim 1988, Tebliğler, Konya, 1988. s. 155-169; Aynı: Sesler, Sayı.....

biçiminde ve hece vezninin 11'i kalıbıyla kaleme alınmıştır. Ancak, vezin bakımından bazı yerlerde bozukluklar görülmektedir. Şiirlerin son dörtlüklerinde halk şairi birincisinde Hafız İbrahim, ikincisinde Âşık Hafız diye kendisini tanıtmak-tadır. İsmine daha önce de bazı şiirlerde¹³³⁷ Âşık Hafız veya Coşkun Hafız olarak rastladığımız bu şairin adından ve eserlerine dayanarak yaşadığı zamandan başka kimliği konusunda hiçbir şey bilmiyoruz.¹³³⁸ Burada hemen belirtelim ki, Hafız, Âşık Hafız, Coşkun Hafız ve Hafız İbrahim olarak rastladığımız¹³³⁹ bu şairin aynı kişi olup olmadığı konusunda da kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak şimdiye kadar tespit edilip onun kaleminden çıkan şiirlerin aynı dönemde ve ahynı coğrafyada yaşanan tarihi olaylarıyla ilgili olması, bu isimlerin veya mahlasların aynı şaire ait olma ihtimalini güçlendirmektedir.

“Destan” başlığıyla rasladığımız birinci şiirde, Rus – Osmanlı savaş-larından bahsedilmektedir. Destandan anlaşıldığına göre savaş, Hotin kalesi etrafında meydana gelmiştir.

XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed zamanında Türk ordularının surla-rına kadar gelerek fethedemedikleri Hotin kalesi, Türklerin eline XVIII. Yüz-yılın başlarında geçmiştir. Prut üzerinde Rusların maglubiyetiyle neticelenen 1711 Stanileşti savaşından sonra bu kale ve eyaleti Boğdan'dan koparılıp Türk idaresi altına geçti.1714 ile 1812 yılları arasında Hotin, kuzeye ve özellikle Rus çarlığına karşı, hele Kumaniça'nın kayıbından (1699) sonra, Osmanlıların kalkanı vazifesini gördü.¹³⁴⁰

XVIII. yüzyıl boyunca Hotin birkaç defa, Ruslar tarafından, işgal edil-miştir. İlk olarak 1739'da bütün bölge Rus istilâsına uğradı; fakat aynı yılda, Belgrad antlaşması ile, Türklere iade edildi.

Büyük Katerina ile III. Mustafa arasında ceryan eden 1769-1774 sava-şının başından itibaren bu guzey sınırı arazisi yine istilâyâ uğradı. Nisan 1769'da Prens Galitsin kaleyi muhafız el-Hac Çeteci Yeğen Hüseyin Paşa'nın elinden tam alacağı sırada, Selanik mutasarrıfı Ahiskalı Hasan, 20.000 asker ile imdadına yetişir ve Hüseyin Paşa'yı kurtarır. Kırım Hanı IV. Devlet Giray da kaleye 40. 000 asker getirir. Ruslara karşı yapılan bir akın, Galitsin'in 100.000 kişilik ordusu püskürtülür ve Türkler kaleye sığınır. Ancak kale kuşatılır, muhafız Hasan Paşa şehit düşer. Sadrazam Nişancı Mehmet Emin Paşa'nın kararsız bir ordu ile yaklaşması Hotin'i kurtaramaz.¹³⁴¹ Bunun üzerine, sadrazam yerine, eski Bostancıbaşı Moldovancı Ali Paşa getirilir. O, bir müddet için Rusları püskürtmeğe muvaffak olur. Eski sadrazam (Nişancı Mehmet Emin Paşa) ile Moldavya voyvodası Grigore Ghica hezimetten (bozgundan) sorumlu tutulurlar ve İstanbul'da boyunları vurulur. Bununla beraber, 18 Eylülde, iyi müdafa edilen Hotin'e karşı, Rus Generali Bruce'nin bir hazırlık taruzundan sonra, Hotin ile Kamaniça arasında

¹³³⁷ . Bkz. Prof. Dr. Hamdi Hasan, a.g.e.

¹³³⁸ . Osmanlı Müellifleri'nde 1745'lerde yaşadığı kaydedilen Rusçuk Doğumlu Hafız Abdullah Efendi “Seyyid

Abdullah Ibn-i Seyyid Halil” adlı bir şaire rastlıyoruz Ancak, bu Hafız'la bizim şiirlerimizdeki Hafız adlı şairin aynı kişi olup olmadığını elimizdeki malzemeden tespit etmek zordur. Bkz. Bursalı Mehmet Tahir Efendi Osmanlı Müellifleri, C.2. Meral Yayınevi, İstanbul, 1972, s.152

¹³³⁹ . Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Doç Dr. Hamdi Hasan, “Sarayevo (Saray-Bosna) Şarkiyat Enstitüsü'ndeki Abdi Ibn-i Mustafa El-Bakarî'nin Bir Cöngü”, Türk Kültürü Araştırmaları, Halil Fikret Alasya'ya Armağan, Ayrı Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1989, s. 113-129

¹³⁴⁰ . Aurel Decei, İslam Ansiklopedisi, Cilt. 5/I, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1988, Hotin maddesi, s. 567-

571

¹³⁴¹ . a.g.e.

büyük bir meydan muharebesinde ve bilhassa Dnester üzerindeki köprü için yapılan savaşta, Galitsin Moldovancı Ali Paşa'nın kuvvetlerini bozguna uğratar ve güneye doğru çekilmeye mecbur eder. Bunun üzerine, Vezir Ali Paşa ile Hotin garnizonu paniğe uğrayarak kaleyi terk eder. Arkasından da Ruslar kaleye girerler.

Destan başlığı altında kaydettiğimiz birinci şiirde, Rusya'nın baş kaldırıp Osmanlılara karşı savaş açmasından bahsedilmektedir. Şiirde, bütün Türk des-tanlarına özgü olan bir yaklaşım içinde savaşın tarih kaynaklarına uygun bir biçimde tasvir edildiğini görüyoruz. Dolayısıyla, yukarıda belirttiğimiz gibi, Osmanlı sadrazamlarından olan Nişancı Mehmet Emin Paşa'nın Hotin'i kurta-ramamasının nedeni, isteksiz ve kararsız bir orduyla kaleye yaklaşmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, halk şairi destanda kendisinden:

*“Nişancı vezir divan olunacak
Ettiği işleri sual edincek
Moldovancı vezir mihre¹³⁴² gelincek
Moskov baş kaldırdı bil padişahım.*

*Kala burçlarından toplar atıldı
İki asker birbirine katıldı
Yedi hat¹³⁴³ altuna Hotin satıldı
Nişancı murtatdur bil padişahım.”*

şeklinde bahsederek, onun sözünde durmayan bir murtat ve bir devlet haini olduğunu bildirerek, devletin yüce divana çıkartılıp cezalandırılmasını iste-mektedir. Nitekim, yukarıda belirttiğimiz gibi, Paşanın hilesi anlaşılacak, İstanbul'a gönderilip boynu vurdurulmuştur. Yerine de, yürekli ve yiğit bir kahraman olan Moldovancı Ali Paşa getirilir. Ancak, dışardan kaleye zahirenin girememesi ve askerinin yemeği kesilmesi yüzünden asker zayıf düşmüş ve bit-kin bir vaziyettedir.

Bir yandan tedbirsizlik ve kararsızlıklar, diğer yandan savaşın uzaması yüzünden tükenen erzak yüzünden kale düşman tarafından alınmak üzere iken, Ahıskalı Hüseyin Paşa ve Kırım Hanı IV. Devlet Giray tarafından gelen yardımların ve Moldovancı Ali Paşa sayesinde, kale halkı kısa bir süre için düşman kuvvetlerini püskürtmeye başarır. Bu olay şiirin sonunda:

*“Kabul için dua et Hafız İbrahim
Müstecab eyleye ol Rabb'ir-Rahim
Cenk gününde namaz ile ol Kerîm
Inayet eyledi bil padişahım.”*

şeklinde kendini göstermektedir.

Yukarıdaki dördlüklerden görüldüğü üzere, Hotin kalesi ve etrafında meydana gelen Rus - Osmanlı savaşlarını Hafız İbrahim âdeta bir fotoğrafçının objektifinden çıkmış gibi tarihi gerçeklere uygun olarak hemen hemen en küçük ayrıntılarına kadar sergilemiştir. Ancak, sözkonusu olan şiirde, belirli aralıklarla bir kaç yıl devam eden bu

¹³⁴² Mihr : sevgi , muhabbet

¹³⁴³ Parmağın on ikide biri olan bir ölçü.

savaşların tamamı kapsamamıştır. Onların devamını ve Türk ordusunun akıbetini şair, “Tuna’nın Destanı” başlığı altında diğer bir destanında kaleme almıştır. Aynı savaşları izleyen ve önce-ki şiirin devamı olarak yazılan bu eser, büyük bir ihtimalle, kalenin dışına açılıp Tuna ırmağının etrafında genişlen olaylara değindiği için, “Tuna’nın Destanı” şeklinde adlandırmıştır.

Bu destanda da, birincisinde olduğu gibi, savaş olayları, neden ve neticelerinin tarihi sırasına ve çok doğal bir gelişme içinde sergilenmiştir. Türk kuvvetleri, açlığa ve düşman gücüne dayanamayıp kaleyi terketmek zorunda kalmışlardır. Şiride bu durum:

*“Nişancı murtattır ah dine durmaz
Moldovancı keleşdir kalayı vermez
Dışardan kalaya zahire girmez
Açlıktan yogoldi kul bil padişahım*

*Askerin tayini kesti vermedi
Kimi öldü kimi kaçtı durmadı
Bu misilli sefer kimse görmedi
Askere zülm oldi bil padişahım.”*

şeklinde gayet net ve açık bir biçimde belirtilmektedir. Destanın devamında, savaşların devamındaki gelişmeler tarih gerçeklerine uygun bir biçimde Türk ordusunun akıbeti ve ondan duyulan üzüntü sergilenmektedir.

Düşman konusunda yeterince bilgi sahibi olunmadığı gibi nedenler dolayısıyla, Tuna yalısının düşman elinde kaldığını bildiren şair, gaflet ve benzer nedenlerle başarıya ulaşamadığını bildirmektedir. “Tuna Destanı” başlığını taşıyan bu şiir, destandan çok bir ağıttır. Kişileştirme sanatından yararlanılarak, bu ırmağın ve havalisinin düşman eline geçişinden duyulan büyük acı ve üzüntü dile getirilmektedir:

*“Özi gibi kal’a düşmana kaldı
İslâm askerine kasavet doldu
Mescidüm mihrabım kâfire kaldı
Kaldım düşman elinde ah zâr eder Tuna.*

*Hakk’ın emriyle oynadı bulut
Kâfir askerini eyledi girift
Bir zaman ben idim İslâm’a kilit
Geçtim düşman eline ah eder Tuna’m.”*

Yukarıdaki dörtlüklerden anlaşıldığına göre şiirde, savaşların düşmanın lehine neticelenmesinin nedenleri, belirli ölçüde İslâm askerinde zaman içeri-sinde meydana gelen gevşekliğin, kayıtsızlığın ve vurdum duymazlığın bir neticesi olarak ve hata bir Tanrı cezası olarak algılanmaktadır. Şirde: “Yarın Hakk’ın divana kurduk gidem / Başın olanlardan şikâyet idem” gibi dizeler bu duygunun ifadesidir. Nitekim, şairin ismi geçen son dörtlükte geçen :

“*Âşık Hafız’ın sözü güher yüzüktür...*”

“*Askerimiz gençtir rical bozuktur.*”

şeklindeki dizelerde Tuna’nın düşman eline geçmesinin nedenlerini, aslında, askerin genç, yüksek makamlarda bulunan yetkililerin ise bozuk olmasına bağlamaktadır.

Tarihî realiteye bağlılık, bu destan şiirlerinin epik tekniğini ve ifade tarzını da büyük ölçüde etkilediğini sanırız. Çünkü başka milletlerin epik şiirlerinde çok önemli bir ifade tarzı olarak kullanılan mübalağa (hyperbole) sanatı, bu şiirlerde yok gibidir. Söz konusu olan şiirlerimizde bu sanatın kullanılmaması, onların dünya halk şiiri çerçevesi içinde olduğu gibi, Türk destan şiirleri içinde de ayrı bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellik Türk destanlarının tasnifi bakımından da önemlidir. Gerçi, eski Türk destanlarında, az bile olsa, mübalağaya ve harikulâde şeylere yer verilmiştir. Ancak, tarih olaylarıyla ilgili bizim görebildiğimiz şiirlerde bu unsura rastlanılmamaktadır.

Bu tebliğimizin konusu olan şiirlerde gözümüze çarpan başka bir özellik de, onların kompozisyon bakımından diğer Türk destanlarına ve özellikle XIX. Yüzyıl Türk destanlarına uymamasıdır. Türk destanlarının çoğunda kendini gösteren serim, düğüm ve çözüm şeklindeki trajedik plan, bunlarda yoktur. Bu yönüyle yukarıdaki metinler, bazı araştırmacıların “şehir şiirleri” veya “şehir mersiyeleri” diye adlandırdıkları şiirleri hatırlatmaktadır.

Sonuç olarak, yukarıdaki destanlar, tarihi gerçeklere uyması dolayısıyla tarih olaylarıyla ilgili bilgi vermesi açısından olduğu kadar, Türk destanlarının dünya destanları arasındaki ayrılıklarını ve hususiyetlerini belirleyip göstermesi bakımından da önemlidir. Yunan destan anlayışına dayanan dünya destanlarının efsanevî olmasına karşın, Türk destanlarının mübalağaya iltifat etmeyen millî karakterinin bir neticesi olan gerçekçi ve tarihî olması dikkati çekmektedir. Bu özellikleri dolayısıyla, Hüseyin Nihal Atsız’ın söylediği gibi, “Türk destanlarına bir nevi halk tarihi demek bile mümkündür”.¹³⁴⁴

DESTAN

1. Moskov baş kaldırdı Islâm üstüne
Nâmeler gönderdi bil padişahım
Düşmanına düşman, dostum dostuna
Böyle cevap yazdı bil padişahım.
2. Nişancı vezir divan olunacak
Ettiği işleri sual edincek
Maldavancı vezir mihre¹³⁴⁵ gelincek
Moskov paşa kaçtı bil padişahım

¹³⁴⁴ . Hüseyin Nihal Atsız, Bütün Eserleri, 12, MAKALELER, I, İkinci Baskı, Paşahan Matbaası, İstanbul, 1997,

s. 266

¹³⁴⁵ Mihr : sevgi , muhabbet

3. Kala burçlarından toplar atıldı
İki asker birbirine katıldı
Yedi hat¹³⁴⁶ altuna Hotin satıldı
Nişancı murtatdur bil padişahım.
4. Nişancı murtattır ahdine durmaz
Moldovancı keleşdir kalayı vermez
Dışardan kalaya zahire girmez
Açlıktan yogoldi kul bil padişahım
5. Askerin tayini kesti vermedi
Kimi öldü kimi kaçtı durmadı
Bu misilli sefer kimse görmedi
Askere zülm oldi bil padişahım
6. Kabul için dua et Hafız İbrahim
Müstecab eyleye ol Rabbi'r-Rahim
Cenk gününde namaz ile ol Kerîm
Inayet eyledi bil padişahım.

(OIS.2392, 36a)

TUNA'NIN DESTANI

1. Düşman yok der için habersiz bulduk
Tuna yalısına karaul koduk
Eksüklüğü biz her an bulduk
Kaldım düşman elinden ah eder Tuna'm
2. Özi gibi kal'a düşmana kaldı
İslâm askerine kasavet doldu
Mescidüm mihrabım kâfire kaldı
Kaldım düşman elinden ah zâr eder Tuna
3. Hakk'ın emriyle oynadı bulut
Kâfir askerini eyledi girift
Bir zaman ben idim İslâm'a kilit
Geçtim düşman eline ah eder Tuna'm
4. Tuna'ın suyu mülâim akar
İçen gazilerin bağruni yakar

¹³⁴⁶ Parmağın on ikide biri olan bir ölçü.

Tuna gerisinden imdada bakar
Aman imdad deyü ah eder Tuna'm

5. Yarın Hakk'ın divana kururduk gidem
Başın ölenlerden şikâyet edem
Bin yüz seksen dörtte yetişti va'dem
Geçtim düşman eline ah eder Tuna
6. Âşık Hafız'ın sözü gevher yüzüktür
Ayılmak yoldaşlarım bağı yüzüktür
Askerimiz gençtir rical bozuktur
Aman imdad deyü ah eder Tuna'm
(OIS.2392, 10b)

ÖZET

XVIII YÜZYIL SAZŞAIRLERİNDEN AŞIK HAFIZ'IN TÜRK-RUS SAVAŞLARI İLE İLGİLİ YAYIMLANMAMIŞ İKİ DESTANI ÜZERİNE

Osmanlı yazmalarındaki epik örnekler arasında, tarih konularıyla ilgili olan şiirler, genellikle serhatlerde ve yeniçeri ocaklarında yetişen saz şairleri tarafından meydana gelmiştir. Hayatları hakkında çoğu zaman hiçbir şey bilmediğimiz bu gibi şairlerin şiirlerindeki olaylar, sık sık genel duygulanmalar şeklinde verilmiştir. Şiirlerde bahsedilen olayın da uzun yıllar devam eden savaşların hangi safhasıyla ilgili olduğu da kesinlikle anlaşılmıyor. Bu tebliğimizde bahsettiğimiz şiirler de bu tür metinlerdendir. Şiirlerden hareketle hem onları meydana getiren şairin hem de onlarda bahsedilen olaylar hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

SOFYA'DA BULUNAN İKİ CÖNK ÜZERİNE

İrfan Ünver NASRATTINOĞLU*

Giriş

Ansiklopedilerde “cönkler, uzunlamasına açılan ensiz, yazma ansiklopedi” olarak tanımlanmaktadır. Genellikle, âşıkların ya da meraklı kişilerin, kendi şiirlerini ya da beğendiği şiirleri kaydettiği defterlerdir. Halk bu defterleri “sığır dili” veya “dana dili” adıyla tanımlamaktadır. Bu defterlerde sadece şiir değil; ayetler, reçeteler, önemli olayları içeren kısa bilgiler, alacak-verecek hesapları, doğum-ölüm tarihleri, hikâyeler de yer almaktadır. Cönkleri kaleme alanlar, bir anlamda tarihe not tutmuşlardır. O kadar ki, binlerce yıllık tarihimizin derinliklerinde kalan kimi meçhûl olaylar, cönklerden öğrenilebilmektedir.

Merhum Cahit Öztelli (1) **Uyan Padişahım** (2) adlı, değerli eseriyle, tarih sayfalarına yansımamış olan kimi tarihi gerçekleri, ozanların deyişleriyle tespit etmiştir. Öztelli yaşasaydı, özel kitaplığındaki 300’den fazla cönkteki bilgileri de yayımlayacaktı.

Halkbilim araştırmacıları Anadolu’yu baştan başa dolaşarak, halkın elindeki cönkleri topladılar. Bunların bir bölümü Millî Kütüphane ve Halk Kütüphanelerinde bulunmaktadır. Önemli bir bölümü ise, halâ özel kişilerin kitaplıklarında durmaktadır. Ne yazık ki, yanıp yakılmaktan kurtarılan bu cönklerdeki bilgiler, Lâtin harflerine aktararak yayımlanabilmiş değildir.

Bulgaristan’ın başkenti Sofya’ya yaptığımız seyahatlerden birisinde, Merhum dostum Rıza Mollov (3), koltuğumun altına iki cönk sıkıştırarak, “götür bunları Türkiye’ye” demişti. Sevinç ve heyecanla alıp çantamıza koyduğumuz bu cönkleri, Merhum Enver Tuncalp (4) ile birlikte, kısa zamanda Lâtin alfabesiyle yazıya geçirdik.

SOFYALI SÜLEYMAN HAKİ CÖNGÜ

Cönklerden birisi, Sofyalı Süleyman Hâki adlı bir şahsa aittir. Süleyman Hâki, iki tarafından yazmaya başladığı Cöngü, 1284 yılında tamamlamış. Cönkteki şiirlerinden anladığımızı göre Süleyman Haki de şâirdir.

Cöngün ilk dokuz sayfası ile ara sayfalardan bazıları yoktur. Bundan da anlaşılmalıdır ki; cönk üzerinde çalışma yapılmış ve o arada, kimi sayfalar koparılıp alınmıştır. Kalem değişikliği ve yazı stilinden , cönkteki şiirlerin değişik kişiler tarafından kaleme alınmış olduğu da anlaşılmalıdır.

Öte yandan, Cönkteki deyişlerin tamamına yakın kısmının Bektaşî ozanlara ait olması, Bektaşîliğin, Balkanlar’da ne denli yaygın olduğunun somut bir göstergesidir.

Cönkteki Ozanlar

Cöngün ön yüzünde şiirleri bulunan ozanlar sırasıyla şunlardır:

Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Bosnevî, Hataî, Kalender Abdal, Himmet Baba, Teslim Abdal, Gedâî, Nesimî Baba, Öksüz Abdal, Kasım Dede, Hacı Recep Paşa, Sersem Ali Baba, Seyyid Dede, Ali Dede, Veli Dede, Türâbî Baba, Deli Fikri (Sonda Şükrî), Türâbî Abdal, Derviş Fakir, Bakiyya, Behlül-i Dâna, Dertli Kazak, Niyazi, Fakir, Kuygusuz Abdal, Nesimî, Şafîî, Mehdî, Pir Gaib Abdal, Yeksanî, Pir Sultan Haydar, Âşık Kemal, Kul Hüseyin, Derviş Ali, Deli Şükrü, Günahkâr, Hüseyinî, Mahzunî, Seyyid

İsmail, Herdemî, Kul Haydar, Yusuf Dede, Şahiye, Muhammed Günahkâr, Kul Şükrü, Fuzulî, Süleyman Hâki, Ahi Ali, Baba İbrahim, Âşık Dede, Hacı Bektaş, Derunu Abdullah, Kul Veysi, Derviş Kanber, Derviş Veli, Hüsnü, Muhtarî, Derviş Mehmed, Pir Niyazi, Muradî, Sersem Abdullah, Dertli Kemter, Budala Sultan ve Yunus Emre.

Yunus Emre adına kayıtlı olan şiirlerin, Büyük Yunus'a ait olduğu kanısında değiliz. Keza bu şiirler, bugüne değin yayımlanmış olan Yunus Emre Divanlarında da yoktur. Ancak, yine de cöngün iki yüzünde kayıtlı olan bu şiirleri, örnek olarak burada sunmak isteriz.

Cöngün ön yüzündeki şiir şöyledir:

NEFES

Ben derdimle ah iderim
Derdim bana derman imiş
Hasret ile vah iderim
Derdim yanımda pinhan imiş

Âdem don'unu giydi hak
Hak âdemdedir doğru bak
Çün bu âdem sıfatına
Kamu eşya hayran imiş

Her kim ki insanı bile
Hayvan ise insan ola
Cümle yaradılmış kula
İnsan dahi sultan imiş

Sema imiş bunca âlem
Sema'ı bilendir âdem
Sema'ı inkâr edenin
Öz canına düşman imiş

İnsan olan bildi Hakk'ı
Meclis anın ol'dur sâki
Hemen bu biçare Yunus
Aşk ile aşınan imiş

Cöngün öteki yüzünde yer alan, Yunus mahlâslı bir "Gazel" de şöyledir:

G A Z E L

Sensen bize bizden yakın görünmesin hicran nedir?
Çün aybı yok gökçük yüzün öçündeki nikap nedir?

Sen ittin ey Padişah Yahdullahe Limen Yeşâ
Şerikin yok senin haşâ suçlu kimdir, azep nedir?

Bu işleri sen bilürsün sen verirsin, sen alırsın
Ne kıldığın sen bilürsün bu soru bu hesap nedir?

Levh'in üzre kimdir yazan, azdıran kimdir bu azan
Bu işleri kimdir düzen bu kurduğun dolap nedir?

Kani bu mülkün sultanı tende ise kani canı?
Bu göz görmek diler anı bu melca-i maap nedir?

Rahim dürür senin adın Rahimliğın bize didin
Mürşidlere muştuladın Lâtaknatu hitap nedir?

Yunus bu göz anı görmez görenler hod haber vermez
Bu menzile akıl irmez bu görünen serap nedir?

Cöngü kaleme alan Süleyman Haki'nin de şâir olduğuna yukarıda değinmiştik.
Burada, O'nun birbirine bağılı olarak kaydettiğı üç şiirini de belge olarak, sunmak isteriz:

-I-

Ne geçer eline fâni dünyadan
Akibet kara yere girersin gönül
Çeksene elini kuru kavgadan
Hebaya ömrünü geçirme gönül

Yalan dünyanın ağudur lezzeti
Aldanma varına çekme zahmeti
İsterler senden evvel emaneti
Nice hesabını verirsin gönül

Dünya sualini verebildinse
Ölmezden evvel ölebildin ise
Hakk'ı her yerde görebildin ise
Ol sıratı aşar geçersin gönül

Mürnidin verdiğı esmayı unutma
Küfür gıybet hırsa ömrünü satma
Nefsine uyup ta şehvete batma
Ne yüzle divana varırsın gönül

Oniki İmam aşkına Şahım inayet
Af eyleyin isyanım erenler mürüvvet
Ey Hâki çok erenlere eyledin hizmet
Umarım katardan bırakmazsın gönül

-II-

Çok felaketler kardaş geçti başımdan
Asiyaplar dönmüştür çeşmim yaşımdan
Bir gece rüyamda gördüm düşümde

Çok yalvardım Sersem Ali Baba'ya

Uyandım gafletten pak ityi özüm
Şükür olsun gördü dizarı gözüm
Dergâhına vardım sürerek yüzüm
Niyaz eyledim Sersem Ali Baba'ya

Yetmişsekiz tarihle dergâha vardım
Postnişin Baba Amin'den nasibim aldım
Çırağım uyarıp kevserin içtim
Çün niyazlar eyledim Sersem Ali Baba'ya

Sofyalı Süleyman Hâki senin didi
Hacet Baba postnişini mahlâsım kodu
Ali Baba destime bir dolu sundu
Kalktım niyaz eyledim Ali Baba'ya

-III-

Gel ey kardaş dergâhına varalım
Muhabbeti çoktur Gazi Baba'nın
Niyaz idüp daim yüzler sürelim
Mürüvveti çoktur Gazi Baba'nın

Dertli olana aşk dermanın bilür
Teşne olana canlar bicanın olur
Bu yola muhabbet ider nasibin alur
İnayeti çoktur Gazi Baba'nın

Ruz-i şeb sürülür demi devranı
Erenlerin pek incedir yolu erkânı
Can-ı dilden yalvar olur ihsanı
Hidayeti çoktur Gazi Baba'nın

Cem-ullah fakire çok oldu keremi
Münkir olanlara çoktur elemi
Âşık olana çıkmaz zerrece gamı
Sahaveti çoktur Gazi Baba'nın

Çok şükürler olsun Bâri Hüda'ya
Derviş muhiblerim kalkar semaya
Bu nice mürüvvettir sırrı gedaya
Şefaati çoktur Gazi Baba'nın

Sofyalı Süleyman Hâki'nin, bizzat kaydettiği deyişleri, görüleceği gibi, hece ve kafiye kurallarına uygun değildir. Deyişlerin aslına uygun bir biçimde kaydedilip

kaydedilmediği hususunu, bizim saptayabilmemize olanak yoktur. Zira biz, şiirler, cöngte nasıl kaydedilmiş ise, o şekilde almış bulunuyoruz.

Cönkte, Pir Sultan Abdal ve Hatayi'nin çok sayıda şiirleri yer almaktadır. Bu şiirleri, Halk Edebiyatımızın bu iki ölümsüz ozanın, yayımlanmış olan kitaplarda bulunan şiirleriyle karşılaştırdığımızda, kimi dörtlüklerin veya dizelerin, farklılıklar arzettiği görülmektedir. Örneğin, Pir Sultan'ın, Süleyman Hâki'nin cöngündeki şu şiiri, bilinen şiirlerden farklıdır:

Güzel aşk cevherimizi
Çekemezsin dimedim mi?
Bu bir rıza lokmasıdır
Yiyemezsin dimedim mi?

Yemiyenler kaldı nâçar
Gözlerinden kanlar saçar
Bu bir demdir gelir geçer
Doymazsın dimedim mi?

Âşıklar harabat olur
Hak katında hürmet bulur
Muhabbet candan tatl' olur
Doymazsın dimedim mi?

Bak şu âşıkın haline
Ne gelse söyler diline
Küfr-ü imanın yerine
Sayamazsın dimedim mi?

Girelim Ali seyrine
Çıkalım meydan yerine
Canı başı Hakk'ın yoluna
Koyamazsın dimedim mi?

Pir Sultan Abdal Şahımız
Hakk'a ulaşır darımız
On'ki İmam katarımız
Uyamazsın dimedim mi?

Sofyalı Süleyman Haki'nin cöngünde, adlarını sıraladığımız ozanlardan başka, Arapça ve Farsça birkaç deyiş ile, kimi özdeyişler, atasözleri ve kurşun kalemle yazılı bir de borç listesi yer almaktadır.

Sığır Dili tabir edilen biçimdeki, deri kapaklı cöngü, Süleyman Haki şu dizeler ve bilgiyle noktalamaktadır:

Hak-teâla çok şükür eyledi nasib
Bu mecmuayı hayatımda eyledim cedit

Her kim okursa ismimi hayr ile eylesin tecdit
Bin ikiyüz seksen dört'te oldu cedid

Sahib-i Mecmua Sofiyeli Süleyman Hâki
Erenler beldesinde bulduk vücudu pâki
Eğer ister isen sen dahi bulasın Haki
Bu fakir kemtere bir ihlâs oku.

Nasib aldığım 1277 On Kânunevvel
(2 Ağustos 1284)
Bende-i Âli âba
Süleyman Hâki
Sofiyeye

MESTAN HOCA CÖNGÜ

Sözünü edeceğimiz ikinci cönk, Mestan Hoca adlı bir kişiye aittir. Üzerindeki kayıttan öğrendiğimize göre cöngün yazımına H.1299 yılında başlanmış ve 1302'de tamamlanmıştır. Zira yazım işi, sürekli olmadığı gibi, dört ayrı yazı karakterinden, cöngün, yazımında dört kişinin emeğinin geçmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Cöngün sahibi ve asıl müellifi olan Hacı Mestan Hoca'nın, cönkteki "Dertli Divanı'nı bitirdim. Sene 1302." Kaydına bakılırsa, cöngün yazılış tarihini 1302 (yani M.1886) olarak kabul etmek gerekir.

62 ozanın 226 şiirinin tamam olarak yer aldığı cönkte, Âşık Seyrani'nin 104 kıt'adan oluşan "Büyük Destanı" ile birlikte Cevlâni, Şim'i, Erbabı, Sabri ve Niyazi'nin de destanları bulunmaktadır.

Cöngün sahibi Mestan Hoca'nın "Mestani" imzasını attığı 5 deyişi, Kıbrıslı Kenzi'nin bir şiiri, Nâbi'nin Bahaî'nin bir şiirine yazdığı tahmis vb. cönkteki değerli eserler arasındadır.

Cönkteki Şâirler

Mestan Hoca, Âşık Dertli'nin bulabildiği divan ve âşık tarzı bütün şiirlerini cöngüne kaydetmiş olmakla, ozanı çok sevdiğini ortaya koymaktadır. Cönkte Dertli imzalı 91 şiir ve 9 beyit vardır. Dertliyi 23 şiirle Hâki, 7'şer şiirle Âşık Ömer, Şem'i ve Giryani, 5'er şiirle Mestani ve Cesari, 4'er şiirle Erbabı, Niyazi ve Fuzuli, 3'er şiirle Vehbi, Sabri ve Cânibi, 2'şer şiirle Mecnuni, Figani, Pertevi, Şerifi, Ragıp, Agâhi, Nev'i, Zihni, Nesimi ve Hilmi ile; 1'er şiirle Kabuli, Sefil Mansur, Hakkı, Gurbeti, Hülki, Şeydâ Âşık, Kemali, Rasim, İzzet, Fenni, Hengâmi, Lebibi, Pâki, Nidâi, Cem'i, Cevabi, Kâlbi, Baki, Şâkir, Kurbanı, Levhi, Akif, Zâri, Salih, Gedâi, Zeyd, Tecdidî, Cünûn, Nisari, Remzi, Leziri, Seyrani, Cevlâni, Perveri, Kıbrıslı Kenzi, Raci, Nâbi, Sadi ve Zarifi izlemektedir.

Bunlardan başka, eksik ve kime ait oldukları belli olmayan birkaç şiir ile, çok sayıda ve çoğunun şairi belli olmayan beyitler de cöngün sayfaları arasında yer almaktadır.

Yukarıda adlarını andığımız ünlü şâir ve ozanların, bilinen şiirlerinden örnekler vermeyi gereksiz görüyoruz. Ancak; adı ya hiç duyulmamış ya da çok az bilinen birkaç şairin, deyişlerinden örnekler sunmakta yarar görüyoruz:

DÜ BEYT

Dilber aklımı başımdan
Alur benler yanağında
Beni avare işimden
Kılar benler yanağında

Çünkü meyl itmedin yalan
Ana sabr-eylemez bir can
Her biri iklim'i sultan
Olur benler yanağında

Dişlerinle gözündür bend
Perçemin ne idersin sed
Kande kitsem beni elbet
Bulur benler yanağında

Kaşın bend itti cihanı
Gözün tuttu bu devranı
Tabur kurmuş alur canı
Gelür benler yanağında

Beni öldürme kan kalmaz
Sana bâki zaman kalmaz
Gider cününde can kalmaz
Kalur benler yanağında.

CÜNUN

KALENDERİ

Sun sagarı sâki bize mestane desinler
Uslanmadı gitti ko şu divane desinler
Peymanesini her kişi doldurmada bunda
Şimdengeru bu meclise meyhane desinler
Anberde senin gül de senin sureti yenler
Lâyık mı ola Kâbe'ye puthane desinler
Dil hanesini yık koma taş üstünde bir taş
Sen yap anı kullar ana virane desinler
İç badeyi ur tanburu mutriple Leziri
Yazık şunun ağzındaki Kur'an'e desinler

LEZİRİ

SATRANÇ

Lûtf eyle cana Ey virdi râna Gel şuhi hesna

Canım efendim
Güli menendim
Ey dil pesendim

Kaddi bülendim
Bu derde saldın Sen nerde kaldın Aklımı aldın
Sen hüsn'ü âfet
Sen serv'i kamet
Sen kıl inayet
Şâhi levendim
Bir nâzı perver Bir şuhi server Bir taze dilber
Çok virdi şanı
Yusuf' i sâni
Bend etti canı
Zülfi kemendim
Bir tıfl'ı mekteb Şehdi şeker leb Etmekte matlab
Mihrab'ı râzın
Yâr aşkı bazın
Gördükte nâzın
Sevdim beğendim
Erbabı er bil Pek olsa müşkil Geçmez o bülbül
Gonca gül femden
Saki o demden
Sun câm'ı cemden
Lebleri kendim

ERBABI

Mestan Hoca'nın cöngünde, şiirlerin arasına sıkıştırılmış, ilginç dizeler göze çarpmaktadır. Örneğin, şu beyit gibi:

Mahbubun gülmekle bir iki üç mû yüzüne
Bıyığı çıktı deyu terk idenin tû yüzüne

Bir başka sayfada, şöylesi karmaşık dizeler bulunuyor:

Tutup ke'sin kenarından zarafetle höpüldedelim
Ko disünler bunlar kahve içmekte emme mâhir ha
Nöbetimiz gelende gine sazları gümbürdedelim
Bunlar da diyeler bir aceli şair ha
Âşıklar içer anı caba
Kulak kahveci dayı merhaba

Bir başka ilginç dizeler:

DESTUR HÛ DOST

Bismillah'tan eşiği
Kulhuvallahdan kapusu
Kapuya kırk altı kilidi

Kırkı da Muhammed adlı
Yetiş şerif bekci
Tebareke gözcü

Allah baş Muhammed yoldaş
Ağızları mühür dilleri taş

TEMMET TAMAM

Cöngün sahibi olan Hacı Mestan Hoca'nın şiirlerinden de örnek vermek gerekir:

KOŞMA

Yağma itti aklım kisîy'u siyahın
Gönül düştü nâçar şebbuye muya
Mecnuna döndürdü bir nim nigâhın
Sümbüller perişan ebrû'ya bûya

Gamzesin her biri tîğ'i dilâver
Rahm-etmez âşığa ol ruy'i ahmer
Siyah ebrûları bil şekl'i hançer
Leşkeri Hindular dürü pusuya

Kıyma bana yazık efendim didim
Ey gülşen'i serv'i bülendim didim
Ey sîb'ü ruhan pesendim didim
Talim etmiş ezel mehrû o hûya

Kulunam bende gel eyle azât
Virane cismimi it şûhum abât
Mestanim bülbül veş goncana feryat
Doymak olmaz gözü ahû kokuya

GARİP

Serv-i hıramına meftun olmuşam
Sevdiğim ra'nanın şivesi tatlı
Zâr'ı terinde haller bulmuşam
Güllerin açılmış hezaran katlı

Rumelin arasam bil ki bulamam
Şehr'i İslâmbol'da yarı yollamam
Şehr'i Halep Mısır Şam'da kalamam

Sual eylemeğe bulmam Bağdatlı

Diyar'ıbekir Irak Tur'da ararım
Ol yarı bulunca yoktur kararım
Edirne gülünden haber sorarım
Mestani mest etti pek saltanatlı

Sonuç

Anadolu'da derlenen cönkler, büyük ölçüde yayımlandı. Ancak, özellikle Rumeli'nin şurasında burasında bulunan cönklerin bir kısmı kaybolup gitti; bir kısmı ise, inceleme yapacak ve yayınlayacak araştırmacı ve yayıncıları beklemektedir. Bunlardan ikisi de bizim elimizde bulunuyor. Bir yayınevi tarafından veya, T.C.Devletinin herhangi bir resmi kuruluşundan, basılabileceği hususunda bir ışık görsek, iki cöngü, Lâtin harfleriyle, kitap bütünlüğünde yayına hazırlamaktan zevk duyacağımız tabiidir.

Cönklerde, bugüne değin adı duyulmamış, öyle şâirler var ki, incelendiğinde, Türk Edebiyatı Tarihine maledilecek niteliktedir. Bildirimizin asıl amacı da, cönklerin bu doğrultuda değerlendirilmesine yardımcı olmaktır.

* Türkiye- Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu Genel Başkanı

NOTLAR

1. Cahit Öztelli, 1910 yılında Erzincan'da doğdu; 24 Şubat 1978 tarihinde Ankara'da öldü. Hayatı ve Kaynakçası için Bkz.: Ölümünün I.Yıldönümünde H.Cahit Öztelli Kaynakçası, Hzl.:İrfan Ünver Nasrattinoğlu-Nail Tan, F.A.K.Yay.No.6, Ankara, 1979
2. Uyan Padişahım, Baha Matb., İstanbul, 1976, 688 Sayfa
3. Rıza Mollov, 1920 yılında Bulgaristan'ın Prodaviya kentinde doğdu; 4 Mart 1986 tarihinde Sofya'da öldü. Hayatı ve Eserleri için Bkz.:Rıza Mollov Hayatı ve Eserleri, Hzl.: Nimetullah Hafız, T.C.Kültür Bakanlığı Yay.,Ankara, 1999, 450 Sayfa
4. Enver Tuncalp: Emekli Albay. İlahiyatçı. 50'den fazla eseri olan yazar ve şair.

ÖZET / ABSTRACT

SOFYA'DA BULUNAN İKİ CÖNK ÜZERİNE

Cönkler, sadece Türk Edebiyatı ve folkloru açısından değil, Türk Tarihi bakımından da önemli kaynaklardır. Bunlar, sözlü kaynaklara oranla, daha sağlıklı belgelerdir. Zaman zaman ortaya çıkan cönklerden, edebiyat tarihimiz için önemli bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin, yıllar önceki bir Bulgaristan seyahatimizde, değerli bir dostumuzun bize armağan ettiği iki cönkte, bilinen birçok şairin yanı sıra, bugüne değin adı duyulmamış olan şairler de yer almaktadır.

Cönklerden birincisi, Mestan Hoca adlı bir kişiye ait. Üzerindeki nota göre, 1302 (yani M.1886) Tarihinde yazılım işi tamamlanmıştır. Buna göre, tam 120 yıllık bir cönk. Bu cönkte 62 şairin 226 şiiri olup, bunlar arasında, ünlü Develili Âşık Seyranî'nin 104

dörtlükten oluşan destanı da bulunmaktadır. Cöngün sayfaları arasında, Cevlâni, Şem’i, Erbabî, Perverî, Sabri ve Niyazi gibi ozanların da destanları da vardır.

Cöngün, Sofyalı olduğu anlaşılan sahibi Mestan Hoca’nın adı bugüne kadar duyulmamış olup, bu kişinin 5 deyişi de cönkte kaydedilmiştir.

İkinci cönk, Sofyalı Süleyman Haki’ye aittir. Bu cönk, ilkinden daha eski bir tarihte kaleme alınmıştır. H.1284 (M.1868) Tarihli cönkte deyişleri bulunan şairler arasında bilinenler olduğu gibi, bilinmeyenler de vardır. Bilinen şairlerden, örneğin Yunus Emre’nin, yayımlanan divanlarının hiç birisinde yer almayan iki deyişi bulunmaktadır.

Cönkte, Sofyalı olduğunu kaydeden Süleyman Haki’nin özgeçmişi hakkında, maalesef bilgi yoktur; ama bu meçhûl kalmış olan şairin şiirleri vardır. Ayrıca; Deli Şükrü, Derviş Fakir, Pir Gaib Abdal, Yeksanî, Muhammed Günahkâr, Ahi Ali, Derunî Abdullah, Hüsnü, Muhtarî vb. gibi adı duyulmamış, Balkanlı Türk Şairlerinin şiirleri de cöngün sayfalarını süslemektedir.

Bildirimizde, söz konusu iki cönk hakkında ayrıntılı bilgiler verilecek; hangi şairlerin, hangi şiirleriyle cönkte yer aldıkları belirtilecektir.

*

Cönks are not just an important resource for Turkish literature and Folk Culture also they are very important resources for Turkish History. Comparing with oral resources, cönks are more reliable resources. From time to time, a lot of valuable information about literature history can be found in the founded cönks. For instance, during a visit to Bulgaria which we had several years ago, two cönks was given as a gift. And in these cönks some unknown poets exist with some other well known poets.

The first cönk from these two was belonged to Mestan Hoca. As we can understand from the note which was on the cönk, the writing period was completed in the year of 1302 (M.1886). In this cönk there are 62 poets and their 266 poetries and also an epic, which has 104 quatrains, of very well known poet, Develili Âşık Seyranî exists. In the pages of cönk, there are many epics belonged to Şem’i, Erbabî, Perverî, Sabri ve Niyazi etc.

The name of the writer of this cönk who is from Sofia is also an unknown poet. 5 poems of him were also recorded to this cönk.

The second cönk is belonged to Süleyman Haki who is also from Sofia. This cönk was written before than the first one. The date of the cönk is H.1284 (M.1868). The poems exist in the cönk are belongs to some known poets and also some other unknown poets. There are also two poems of very well known poet Yunus Emre, which haven’t been published in any of his divans also exist in this cönk.

Unfortunately, in this cönk we couldn’t find the autobiography of the writer, Süleyman Haki who is from Sofia. But there are some poems of this unknown poet in his cönk. In addition, there are a lot of poems of unknown Balkan Turkish Poets in this cönk like; Deli Şükrü, Derviş Fakir, Pir Gaib Abdal, Yeksanî, Muhammed Günahkâr, Ahi Ali, Derunî Abdullah, Hüsnü, Muhtarî etc.

In our declaration some detailed informations will be given about these two cönks and also we will indicate the poets exist in these cönk with their poems.

Bizantski izvori o osmanskome osvajanju Bosne 1463. godine
Historiographers Laonic Chalcocondyl and Crittobul from Imbros:
an Example of Byzantine-Ottoman Continuity

Prof. Dr. Ivo GOLDSTEIN

O tome kako su Osmanlije zauzele dio Bosne i kako je Bosansko kraljevstvo nestalo 1463. godine svjedoče dva bizantska povjesničara:

Prvi je Laonik Halkokondil (ili Halkondil), rođen oko 1424, umro oko 1490. Do 1460. godine živio je na Peloponezu. Napisao je deset knjiga "Prikaza iz povijesti" (Αποδειξεις ιστοριων) u kojima obrađuje razdoblje od 1298. do 1463. godine. U centru djela su Turci Osmanlije - što je sasvim novo gledište u bizantskoj historiografiji. Stilom i jezikom Halkokondil podsjeća na Tukidida i Herodota, a u Herodota se ugledao i umećući u djelo mnogobrojne ekskurse. U njima na zanimljiv način priča, između ostaloga, i o Francuskoj, Engleskoj, Njemačkoj. Njegovi interesi su, dakle, široki, ali su mu kronološki podaci prilično oskudni. U svojim je opisima koristio i osmanske izvore.¹³⁴⁷

Drugi je Kritobul s Imbrosa, rođen oko 1410. godine. Godine 1456. postao je po sultanovu nalogu namjesnik (arhont) na otoku Imbrosu (danas turski otok Imroz blizu ulaza u tjesnac Dardanele).¹³⁴⁸ Od Mlečana je 1466. godine pobjegao u Carigrad, sada već pod osmanskome vlašću. U svojem djelu Povijesti (Ιστοριαι) opisuje razdoblje od 1451. do 1467. godine. Kritobul prepričava, očigledno na temelju usmenih izvora, djela sultana Mehmeda II, kome je njegova povijest i posvećena. Na početku knjige, u uvodnom panegiriku, odnosno uvodnoj poslanici sultanu Mehmedu, kaže "ako sultan smatra da sve opisano odgovara istini, on će, sretan radi toga, nastaviti opisivati sultanovu dalju vladavinu i djela koja bude sultan izvršio ... ako se pak sultan ovo djelo ne dopadne, on, Kritobul, u najvećoj će poniznosti ničice pred sultanom, ostaviti boljim od njega da pišu historiju..."¹³⁴⁹ Kao uzor u jeziku i stilu služi mu Tukidid i imitiranje tog pisca ide čak tako daleko da se povremeno gubi pouzdanost Kritobulova vlastita teksta.¹³⁵⁰ Umro je, po jednim, vjerojatno kao monah na Svetoj Gori (Atosu),¹³⁵¹ po drugima, u drugoj polovini šezdesetih preselio je u Carigrad i otada o njemu nema podataka.¹³⁵²

¹³⁴⁷ K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur (527-1453)*, München 1897, 302.; W. Buchwald, A. Hohlweg, O. Prinz, *Rečnik grčkih i latinskih pisaca antike i srednjeg veka*, Beograd 1984, 478-479; Tekst u Laonicus Chalcocondylas, *Historiarum de origine ac rebus gestis Turcorum*, Bonnae 1853.

¹³⁴⁸ U glavnim crtama Krumbacher, *Geschichte*, n. dj., 309-310.; Iscrpno, J. Radonić, *Kritovul, vizantijski istorik 15. veka*, Glas Srpske kraljevske akademije 138, II. razred 73, Beograd 1930, 61-83. Grčki tekst ostao mi je nedostupan (objavljen je u Parizu u *Fragmenta Historicorum Graecorum*, vol. V), stoga citiram po Radoniću, zatim Lj. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, Zagreb 1916, obadvojica donose izvatke iz djela prevedene na hrvatski (odnosno srpski); mađarski prijevod *Kritobul* losz: II. Mehemet *le*te, ed. Karoly Szabó, Budapest 1875; engleski prijevod *History of Mehmed the Conqueror* by Kritovoulos, ed. C. T. Riggs, Princeton 1954.

¹³⁴⁹ Radonić, n. dj., 65; *History of Mehmed*, 3-4.

¹³⁵⁰ *Rečnik grčkih i latinskih pisaca*, n. dj., 267-268.

¹³⁵¹ *Rečnik grčkih i latinskih pisaca*, n. dj., 268.

¹³⁵² Radonić, n. dj., 64.

I Halkokondil i Kritobul opisuju pohode Mehmeda II na Bosnu i propast bosanske države. No, o tim događajima tekstovi koje su napisali nikako ne mogu biti prvorazredni izvori. Kao prvo, oni pišu na velikoj udaljenosti od mjesta zbivanja. I sam Kritobul priznaje da nije bio očevidac događaja, nego da se samo raspitivao kod onih "koji znaju".¹³⁵³ Drugo, ni po količini informacija, ni po njihovoj pouzdanosti, ne mogu se uspoređivati s drugim, suvremenim izvorima. Njihove obavijesti o sjevernim dijelovima Balkana (o nedugo ranije propaloj srpskoj despotovini, potom i o Bosni) sumarne su i u njihovim znanjima ima dosta praznina.¹³⁵⁴

Navest ću samo dva primjera: kada govori o Ugrima, Kritobul ih spominje i pod imenom Pajoni. Radi se o tradiciji među bizantskim piscima da Ugre nazivaju Peoncima. No, Kritobulu se vjerojatno čini da je ime Pajoni samo varijanta imena Panonci kojeg redovito upotrebljava. On, uostalom, na jednom mjestu tvrdi da su Pajoni zapravo one koji stariji izvori nazivaju "Dalmatinci, a noviji izvori Bostrima",¹³⁵⁵ da bi samo rečenicu kasnije kraljem Pajona nedvojbeno nazivao hrvatsko-ugarskog kralja. Bilo kako bilo, Kritobul poistovjećuje Bostre, odnosno, Bosance, s Dalmatincima.¹³⁵⁶ Nije to ništa novo u djelima bizantskih historičara - i Ivan Kinam u 12. stoljeću naziva hrvatsko-ugarskog kralja "peonskim kraljem", a Bosnu, poput antičkih pisaca, "dalmatskom zemljom".¹³⁵⁷ Halkokondil Bosance naziva Ilirima.¹³⁵⁸ Drugi primjer pogreške ili nejasnoće u Kritobulovu tekstu je priča o tome kako je Stjepan Tomašević uhvaćen i pogubljen u neposrednoj blizini Jajca, kada je bježao iz njega. Kao što je općepoznato, Stjepan Tomašević je iz Bobovca stigao do Jajca, potom iz Jajca dospio do Ključa, a tek ga je tamo beglerbeg Mahmud-paša Anđelović uhvatio, potom predao sultanu koji ga je i pogubio.¹³⁵⁹ Halkokondil tu epizodu opisuje mnogo preciznije i tek se u nekim detaljima njegovo pripovijedanje razlikuje od teksta Konstantina Ostrovičkoga.¹³⁶⁰ Kritobulova priča, po mišljenju Radonića, po mnogo čemu sličići pričama turskih historičara Nešrija, Idrizija i Seadedina, što znači da su crpili iz istog izvora, možda iz osmanske povijesti Urug-beja.¹³⁶¹ Stoga se čini izvjesnim kako su Halkokondil i Kritobul koristili različite izvore za svoju pripovijest o bosanskim događajima. No, nisam smatrao da je osnovni cilj ovog rada ustanovljavanje preciznosti ili potpunosti Kritobulova odnosno Halkokondilova teksta. Time su se vrlo uspješno bavili i Thallóczy, i Radonić, i Ćirković i drugi. Činilo mi se da je mnogo zanimljivije ustanoviti kakvi su im kriteriji historiografskog opredjeljivanja. Ne čini mi se, stoga, da je potrebno do u detalje analizirati preciznost vijesti ova dva bizantska historičara. Njihova je zanimljivost u nečemu drugome - u vrlo specifičnom odnosu prema tim događajima, o stavovima koje obojica iznose. Njihovi historiografski kriteriji, odnosno, kriteriji po kojima biraju, s jedne strane, sebi simpatične, a s druge, sebi nesimpatične osobe ili strane, na prvi su

¹³⁵³ Kritobul, Uvodna poslanica; History of Mehmed, 4.

¹³⁵⁴ Radonić, n. dj., 81.

¹³⁵⁵ Kritobul IV, 95; Thallóczy, 269; History of Mehmed, 187.

¹³⁵⁶ Kritobul, Uvodna poslanica sultanu Mehmedu; History of Mehmed, 5.

¹³⁵⁷ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (u daljnjem tekstu VIZJ) IV, Beograd 1971, 51; Ioannis Cinnami Epitome, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 131-2.

¹³⁵⁸ Halkokondil, knjiga X; Thallóczy, n. dj. 264; Laonicus Chalcocondylas, Historiarum, 530, 532, 535, 542.

¹³⁵⁹ Opširno, S. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964, 327 i d.

¹³⁶⁰ Halkokondil, X knjiga; Thallóczy, 266-7; Laonicus Chalcocondylas, Historiarum, n. dj., 535-538.

¹³⁶¹ Radonić, n. dj., 80.

pogled neobični. Dakle, središnja tema bit će mi svjetonazor ove dvojice bizantskih historičara i njihovi razlozi da pišu onako kako su pisali. I to će biti svojevrsna ilustracija dramatičnih bosanskih zbivanja šezdesetih godina 15. stoljeća.

Interes obojice povjesničara za bosanske događaje rezultat je osmanskog osvajanja, a ne zasebnog interesa za bosansku povijest u cjelini. Bizantinci, pa onda i bizantski historičari tijekom stoljeća doživljavali su Bosnu kao zemlju na rubu svojih interesa.¹³⁶²

Bizant je vladao bosanskohercegovačkim prostorima do doseobe Slavena, Hrvata i Srba početkom 7. stoljeća, a onda opet tek u drugoj polovini 12. stoljeća. Tada je, u vrijeme cara Emanuela Komnena, Carstvo kontroliralo ili čitavu Bosnu ili barem njezine dijelove Bosne, zaposjevši ih nakon 1165. godine, u onom istom pohodu kojim je pripojena i Dalmacija. Emanuel Komnen bio je jedini bizantski car koji je u svojoj titulaturi imao i pridjev "bosanski" (βοσεντικος).¹³⁶³ Bizantski se historičari stoljećima kontinuirano zanimaju za istočnojadransku obalu, ali gotovo nimalo za unutrašnjost, odnosno za kontinentalna područja zapadno od Drine. U 11. i 12. stoljeću, interesi bizantskih historičara dopiru do Drine, Save i Dunava, do granice bizantske države, odnosno do kuda sežu bizantski državni interesi. U kasnijim stoljećima, kako se Carstvo smanjuje, i interesi se sužavaju.

No, ni Halkokondil ni Kritobul nisu više bizantski historičari u pravom smislu riječi. Kada oni pišu, osmanski je sultan već stolovao u Carigradu. Bizantsko Carstvo je nestalo, onakvo kakvo je postojalo 1200 godina. Međutim, 1453. godine ne predstavlja posvemašnju propast bizantske civilizacije, mnogo toga se gasilo u sljedećim desetljećima, mnogo toga se pretočilo u islamsku kulturu i civilizaciju na tlu Osmanskog Carstva i u samu osmansku državu.

Ta transformacija kao tema istraživanja još ni izdaleka nije iscrpljena, jer je povezanost dviju država i civilizacija vrlo velika, iako to na prvi pogled nije tako očigledno. Osmanlije su vrlo zahvalno baštinili i na svoj način koristili tisućljetne bizantske tradicije. Da spomenem samo dva banalna primjera: prva turska država koju su još krajem 11. stoljeća osnovali Turci Seldžuci dobila je ime Sultanat Rum - dakle, Rimski sultanat, jer je i Bizantsko Carstvo sebe nazivalo rimskim. I novo ime za Konstantinopol - Carigrad, koje su mu nadjenuli Osmanlije - Istanbul, zapravo je grčkoga podrijetla - odlazi od riječi εις την πολιν, dakle, "u grad". Stoga i dva bizantska historičara već počinju, bez obzira što su Bizantinci i kršćani, što pišu grčkim jezikom, razmišljati u skladu s osnovnom činjenicom - da žive u novom carstvu.

Naprimjer, pitanje koje se samo po sebi nameće - da li Halkokondil i Kritobul u svojim tekstovima razvijaju tezu o nestanku još jedne kršćanske države, tek desetljeće nakon pada Carigrada i koju godinu nakon pada Atene i Smedereva. Ne, uopće ne! Kršćanstvo ni jednog ni drugog pisca više ne zanima, niti teški trenuci za kršćane izazivaju u ova dva bizantska pisca bilo kakvo sažaljenje. Masovna pljačka i odvođenje u roblje koje su počinili sultan i njegovi vojnici za vrijeme prodora u Bosnu po mišljenju

¹³⁶² O tome, I. Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 30, Zagreb 1997, 9-28; Vidi i Ćirković, n. dj., na raznim mj.; VIZJ I-IV, VI, na raznim mj.

¹³⁶³ Ćirković, n. dj., 352; G. Ostrogorski, *Avtokator i samodržac*, Glas Srpske kraljevske akademije 84, Beograd 1935, 95-187, pretisnuto u G. Ostrogorski, *Sabrana dela 4 (Bizantija i Sloveni)*; J. Ferluga, *La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno*, Studi Veneziani 12, 1970, 63-83, pretisnuto u J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine administration and the Southern Slavs from VIIth to the XIIth centuries*, Amsterdam 1976, 193-213, op. cit. 198.

ove dvojice pisaca posve je normalna stvar. Kritobul, opisujući osmansku opsadu Beograda 1456. godine, teškim srcem priznaje da su Osmanlije pretrpjeli poraz pod gradom; ipak navodi kako je čak i sam sultan Mehmed II bio ranjen.¹³⁶⁴ Kritobulova pristranost, odnosno, zagovaranje ili pomaganje Osmanlijama iskazivalo se i u praktičnim djelima: dodvoravao se sultanu koji ga je 1456. godine imenovao za namjesnika na Imbrosu. Ubrzo potom, 1457. godine, pokušala je papinska flota, zauzevši nedaleke otoke Lemnos i Tasos, zauzeti i Imbros, ali ih je Kritobul, po vlastitim riječim, uspio bogatim poklonima odvratiti od nakane.¹³⁶⁵ Moguće je da se bojao kako bi kršćanska vlast bila preslaba da očuva otok pod svojom vlašću, pa da bi se Osmanlije brzo mogle vratiti i onda osvetiti. No, to je bila tek Kritobulova pretpostavka, ili njegov izgovor pred čitaocima zašto je, kao kršćanin, odbio kršćane i sačuvao osmansku vlast na otoku.

Kada u svome djelu opisuje bitke, Kritobul ne spominje Krista ili nekog sveca koji bi valjda trebao čuvati kršćanske vojnike. Bilo bi to u njegovu tekstu jedno opće mjesto koje se očekuje da stavi jedan kršćanski pisac. Tako, kada govori o Bosni, tvrdi da su Osmanlije dva puta, prvo uz "uz moćni i strahoviti poklik Allah", potom "uz snažni poklik Allah" krenuli na zidine grada Jajca.¹³⁶⁶ U tipičnoj Tukididovoj maniri, Halkokondil prenosi navodni govor osmanskog vojskovođe beglerbega Mahmud-paše svojim ljudima pod gradom Ključem. Počinje s "turski muževi" te obećaje da će sultan bogato nagraditi onoga koji prvi prijeđe na drugu stranu rijeke Sane.¹³⁶⁷

I Kritobul i Halkokondil gaje čak suosjećanje za probleme osmanske vojske. Tako Kritobul kaže kako u borbama oko Jajca "popada mnogo odličnih junaka, osobito između oklopnika i redova carske garde, koji se nisu štedili i kojima se slavohlepnost dizala".¹³⁶⁸ S druge strane, Bosanci su prikazani blijedo, za njihove probleme nema interesa, čak i u tako dramatičnim trenucima, kada oni dolaze moliti Osmanlije za milost, a znaju da to neće moći izmoliti. Uostalom, i sam Halkokondil tvrdi da su građani Ključa u trenutku kada su se predali podijeljeni na tri skupine: ljudi iz prve ubijeni su odmah, oni iz druge su poput roblja podijeljeni između oficira, a oni iz treće su odvedeni sultanu kao poklon.¹³⁶⁹

I Kritobul i Halkokondil, poput osmanskih izvora, posve opravdavaju osmansko osvajanje Bosne. Sultan je legitimno zauzeo zemlju, jer su ga bosanski kralj i njegovi suradnici stalno izigravali, ne želeći, kako kaže Kritobul, "nikako sklopiti ugovora s carem ... niti mu plaćati danak ili biti o njemu ovisni".¹³⁷⁰ Gotovo istim riječima piše i Halkokondil, pa onda njegova priča poprima karakteristike legende u kojoj je opet sultan posve u pravu.¹³⁷¹ Po njima dvojici, sultan je na Bosance bio ljut, jer nisu htjeli platiti danak, ali to je bila pravedna ljutnja. Ako je uopće potrebno opredjeljivati se o događajima od koji je proteklo više od pola tisućljeća, onda treba reći da se radilo o čistoj ucjeni.

Bosanski je "vladar" (radi se o Stjepanu Tomaševiću) prikazan kao kukavica, jer on iz Jajca pokušava pobjeći noću, ali su ga "taborske straže prepoznale, dadu se za njim

¹³⁶⁴ Radonić, n. dj., 76; Kritobul II, 106; History of Mehmed, 115.

¹³⁶⁵ Kritobul II, 128-130. History of Mehmed, 120-121.

¹³⁶⁶ Kritobul V, 21, 25; Thallóczy, 272; History of Mehmed, 200-201.

¹³⁶⁷ Halkokondil, X; Thallóczy, 266-7. Laonicus Chalcocondylas, Historiarum, 538.

¹³⁶⁸ Kritobul V, 27; Thallóczy, 273; History of Mehmed, 201.

¹³⁶⁹ Halkokondil, X; Thallóczy, 267-8; Laonicus Chalcocondylas, Historiarum, 539.

¹³⁷⁰ Kritobul IV, 96; Thallóczy, 273; History of Mehmed, 187.

¹³⁷¹ Halkokondil, X; Thallóczy, 264-5; Laonicus Chalcocondylas, Historiarum, 532-3.

u potjeru, pa stigavši i zarobivši ga odvedu pred cara..."¹³⁷² Stjepanov bijeg Kritobul je iskoristio da ga označi kao kukavicu, pa na taj način otklanja bilo kakvu moralnu dilemu o tome da li ga je sultan smio ili nije smio ubiti. Čini se kako smatra da se radi o pravednoj kazni za bjegunca. Kada Kritobul opisuje neuspjelu ekspediciju Matijaša Korvina na Drinu 1464. godine, gotovo s radošću opisuje njezinu propast.¹³⁷³

Nasuprot tome, sultan je junak: on se borio u redovima svojih vojnika.¹³⁷⁴ On je i brižan, jer, kada je vidio "da njegovi vitezovi redom padaju ... dade vojsci trubiti na uzmak i povuče se van dohvata strelica".¹³⁷⁵ Kako bi sultanov moralni lik bio što svjetliji, pada u oči kako je Kritobul prešutio (ili možda nije znao?) da je osmanski vojskovođa Mahmud paša uhvatio Stjepana Tomaševića u Ključu, te da mu je dao riječ kako mu neće ništa na žao učiniti, a da tu riječ sultan nije htio poštovati.¹³⁷⁶

Carske kronike jedna su od značajnih vrsta u bizantskoj historiografiji tijekom stoljeća. U njima car je uvijek u središtu pozornosti, on o svemu odlučuje, za sve dobro je zaslužan i njegovi su postupci uvijek opravdani. Radi se o svojevrsnoj panegiričkoj vrsti. I Kritobul i Halkokondil pišu na taj način, ali u središtu njihove pozornosti više nije bizantski car, već osmanski sultan.

Tijekom čitave bizantske povijesti živio je među carskim podanicima osjećaj *δουλεια*, dakle, načelo podvrgavanja i lojalnosti caru.¹³⁷⁷ Pokornost prema caru sada su bizantski podanici samo zamijenili pokornošću prema novom, osmanskom sultanu. Ni za Kritobula ni za Halkokondila nema revolucionarne promjene, jer sultana zovu *βασιλευς*, dakle, daju mu titulu koju su stoljećima njihovi preci ljubomorno čuvali samo za bizantskog cara. Fascinaciju Bizantom njih su dvojica zamijenili fascinacijom prema sultanu.

Koliko su Halkokondil, odnosno, Kritobul, posjedovali *οικειωσις*, dakle, osjećaj zajedništva s drugim stanovnicima novouspostavljenog Osmanskog Carstva, ostaje nejasno. U uvodnom dijelu svoga djela Kritobul objašnjava da se mučio da ugoditi sultanu, a istovremeno se boji da se ne ogriješi o svoje sunarodnjake. Da li su to lažne dileme kršćanina koji se vrlo dobro pozicionirao u novouspostavljenoj osmanskoj hijerarhiji? Kako god bilo, iskreno ili neiskreno, Kritobul moli čitaoce da ne pomisle kako on ne suosjeća s kršćanima u njihovoj nesreći.¹³⁷⁸ Tvrdi da je "Bizantsko Carstvo bilo iznimno velika i značajna država, najstarija koju mi znamo..." te da je "razorena nakon borbe koja nije dugo trajala"¹³⁷⁹ Potom nastavlja: "u svijetu sve nestalno i da sila i vlast nisu uvijek na jednom mjestu, već da se sele sad ovamo sad onamo. Stoga nije čudno da su vlast i sreća napustila Romeje... Ako su neki državnici, kao loši ljudi, griješili u upravljanju, ne može se zbog toga cijeli narod kriviti..." Potom se uspoređuje s rimsko-židovskim

¹³⁷² Kritobul IV, 103; Thallóczy, 270; History of Mehmed, 188-189.

¹³⁷³ Kritobul V, 30-38; Thallóczy, 273-275; History of Mehmed, 202-204.

¹³⁷⁴ Kritobul V, 27; Thallóczy, 273; History of Mehmed, 201.

¹³⁷⁵ Kritobul V, 28; Thallóczy, 273; History of Mehmed, 202.

¹³⁷⁶ Kritobul IV, 101; Thallóczy, 273-275; History of Mehmed, 188.

¹³⁷⁷ A. Guillou, L'Italia bizantina, *douleia e oikeiosis*, Bulletin dell'Istituto storico italiano per il medio evo, 78, 1967, 1-20; Idem, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle, L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Rome 1969, 101; Vidi i I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992, na raznim mj.; Isti, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 24, Zagreb 1991, 5-13.

¹³⁷⁸ Kritobul I, 9; History of Mehmed, 11.

¹³⁷⁹ Kritobul, I, 3; History of Mehmed, 9.

historičarem Josipom Flavijem kojeg naziva ljubiteljem istine. Naime, Josip Flavije je "je u svojoj knjizi (op. I. G. - Židovski rat) isticao sreću i vrline Rimljana, šibajući, pri tome, nevaljalce u svojem rođenom narodu. Tako ćemo i mi postupiti, imajući uvijek pred očima ono što se priliči i istinu..."¹³⁸⁰

Čini se da je u negativističkom opredjeljivanju prema Bosancima presuđivala činjenica da su oni katolici ili barem većim dijelom katolici.¹³⁸¹ Bilo je to doba kada su odnosi između zapadne i istočne crkve bili na najnižoj razini. Iako je na Ferarofirentinskom koncilu 1439. godine prihvaćena crkvena unija, Bizantinci su je i razvrgnuli 1452. godine, u dramatičnoj situaciji pred sam pad Carigrada. Bio je to trenutak kada se još bezuspješno pregovaralo o pomoći zapadnog svijeta, prvenstveno Talijana, opkoljenom gradu. I Halkokondilova i Kritobulova opća stajališta svjedoče vjerojatno o općem raspoloženju. Činjenica da bosanski kralj i njegovi ljudi traže pomoć od pape i katoličkog svijeta dodatno je mogla osnažiti indiferentnost dvojice bizantskih povjesničara, ali u njihovu tekstu o tome nema direktne potvrde. No, ta indiferentnost prema kršćanskoj patnjim većim dijelom proizlazi iz suočavanja s gorkom realnošću - sa spoznajom da Bizanta više nema, da su kršćani potlačeni i da valja služiti novom gospodaru - osmanskom sultanu i pisati o događajima na način da on ne može prigovoriti.

¹³⁸⁰ Kritobul, I, 9-15; History of Mehmed, 11-12; vidi i Radonić, n. dj., 67.

¹³⁸¹ U ovom se tekstu ne možemo baviti tim problemom. O njemu postoji iznimno opsežna literatura koja se citira u drugim priložima u ovom zborniku. Valja ipak spomenuti da Halkokondil tvrdi, svjedočeći o vjerskim prilikama, da je regija kojom vlada Sandalj Hranić Kosača nastanjena "kudugerima" - vidi, Ćirković, n. dj., 309, 381, Halkokondil, V. knjiga; Laonicus Chalcocondylas, Historiarum, 249.

Slika Osmanskog carstva u putopisima Franza von Wenera -Murada Efendija

Dr. Eldi Grubišić PULIŠELIĆ (Split)

1. Putopisna literatura u svjetlu zapadnjačkog interesa za Orijent

Sve do kraja 70-tih godina 19. stoljeća Orijent je u putopisnoj literaturi zauzimao posebno značajno mjesto jer je na Zapadu postojao izrazit interes za sva pitanja vezana uz orijentalnu kulturu.¹³⁸² Razloge takvog interesa treba tražiti u političko -gospodarskim kretanjima potaknutim industrijalizacijom i stvaranjem sve jačeg građanstva i građanske kulture.¹³⁸³ Tehnički napredak s jedne je strane poticao entuzijazam i samopouzdanje građanstva, dok je s druge strane istovremeno stvarao strah od prevelikih promjena koje će potpuno izmijeniti poznati način života. U tom je smislu Orijent imao dvostruku funkciju: bio je fantastični prostor romantične divljine i slobode za kojom su zapadnjaci čeznuli, ali istovremeno i ogledalo u kojemu su vidjeli vlastiti odraz kao čistu suprotnost. Orijent se zapravo pretvorio u prostor protuteže uređenom građanskom društvu: onom istom kojeg su putopisci kritizirali zbog izgubljene izvornosti dok su istovremeno osjećali ponos i sigurnost kao njegovi pripadnici. Može se reći da su velik interes za Orijent potaknule dvije naizgled oprečne stvari: potreba za bijegom u «izgubljenu prirodu» i potreba za civilizacijskim napretkom koji se povezivao s potrebom za kolonijalnom ekspanzijom.

Još se u 18. stoljeću javio književni interes za Istok: stare civilizacije sa svojim biblijskim mjestima i krajolicima iz Homerovih epova fascinirali su njemačke pisce i čitatelje - poput Goethea u stvaranju zbirke «West -östlicher Divan» («Zapadno -istočni divan»)¹³⁸⁴ Upravo je Goetheova zbirka poezije mnoge pjesnike zapadno -kršćanske provenijencije nadahnula u stvaranju manje ili više epigonskih književnih djela koja su bila vrlo omiljena među čitateljima, posebno u doba ekspanzije književnog tržišta u posljednjim desetljećima tog stoljeća.¹³⁸⁵ Pjesnici poput Friedricha Bodenstedta nanovo su obrađivali orijentalne motive u svojoj poeziji i postizali veliki uspjeh kod publike željne orijentalne egzotike u doba industrijalizacije Zapada.¹³⁸⁶ Uspjeh ove zbirke poezije

¹³⁸² Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», *German Life and Letters*, vol. 51 (1998), str. 325-341, ovdje str. 326.

¹³⁸³ Usp. Thomas Nipperdey, «Kommentar: "Bürgerlich" als Kultur». U: Jürgen Kocka (ur.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1987, str. 143-148, ovdje str. 145.

¹³⁸⁴ Usp. Annemarie Schimmel, «Die Aneignung arabischer Literatur in der deutschen Klassik und Romantik». U: Annemarie Schimmel, *Araber und Deutsche*, Tübingen/Basel 1974, str. 133-158, ovdje str. 147.

¹³⁸⁵ Peter Uwe Hohendahl, *Literarische Kultur im Zeitalter des Liberalismus 1830-1870*, München 1985, str. 397-402.

¹³⁸⁶ Njegova zbirka pjesama pod naslovom «Lieder des Mirza Schaffy» prvi put je objavljena 1851. godine, dok je 1888. objavljena u svom 125. izdanju. Usp. Fritz Martini, *Deutsche Literatur im bürgerlichen Realismus 1848-1898*, Stuttgart 1981, str. 312. Ta je pjesnička zbirka postigla impresivnu nakladu od čak 159000 primjeraka. Usp. Renate Werner, «Ästhetische Kunstauffassung am Beispiel des „Münchner

svjedoči o tadašnjoj sklonosti njemačkog čitateljstva prema kostimiranoj dekoraciji pjesništva, iluzionističkom historicizmu i klišeiziranoj egzotici.¹³⁸⁷ Važno je istaknuti da književnost u 19. stoljeću ima značajnu ulogu u odgoju nacije, u njegovanju promoviranih moralnih vrijednosti, pa i u stvaranju jake nacionalne države što interes za Orijent pokazuje i u svjetlu kolonijalnih ambicija europskih zemalja. Sva pitanja vezana uz osmansku civilizaciju tako su izrazito zanimala zapadnjačku publiku, a posebno su im zanimljivi bili islamski vjerski običaji, položaj žena i odnos muslimana prema kršćanima i pripadnicima drugih religija. Dakle, kulturološki, ali i političko -ekonomski interesi motivirali su mnoge zapadnjake na putovanja tadašnjim Osmanskim carstvom, a posebno je zbog svog strateškog položaja i po vjerskoj pripadnosti jedinstvenog sastava stanovništva bila zanimljiva Bosna i Hercegovina. U raspravama znanstvenog predznaka može se u prvoj polovici 19. stoljeća uočiti negativan stav prema Orijentu, dok se u književnim djelima uočava idealizacija i stvaranje mita o Orijentu kao mjestu izgubljene romantike. Putopisci za razliku od njih u svojim putopisima uglavnom odražavaju umjereniju sliku Orijenta: negdje između realnosti i imaginacije.¹³⁸⁸

Putopisi postaju omiljeni književni žanr već krajem 18. stoljeća o čemu svjedoči podatak da se između 1770. i 1800. upetostručio broj putopisnih izdanja, dok se istovremeno opća produkcija knjiga samo udvostručila.¹³⁸⁹ Tema putovanja jedan je od najstarijih motiva u svjetskoj književnosti, mada nije rijetkost da su motiv putovanja književno obrađivali i oni autori koji sami nisu putovali.¹³⁹⁰ Ovo se odnosi posebno na žene koje zbog svog specifičnog društvenog položaja često nisu bile u mogućnosti putovati u daleke krajeve poput svojih muških suvremenika.¹³⁹¹ U 16. stoljeću bilo je posve uobičajeno da mladi plemići odlaze na putovanja da bi sakupili iskustvo za budućnost - njima se već stoljeće kasnije pridružuju i građanski sinovi, a u 18. stoljeću uobičajena su putovanja s obrazovnim ciljem. Tek krajem 18. i početkom 19. stoljeća javlja se i nekoliko žena -putnika i putopisaca. Prva među njima bila je engleska aristokratkinja Mary Wortley Montagu koja je 1763. objavila «Letters from the East» («Pisma s Istoka»)¹³⁹²

Orijent za pripadnika zapadno -kršćanskog europskog kulturnog kruga 18. i 19. stoljeća sinonim za drugačije i strano i na taj način čini idealan okvir za pustolovinu. Orijent je privlačio svojom različitosti; često imaginarnom romantičnom divljinom, idealiziranom surovošću i oslobođenom erotikom. Svi ti klišeji tako tipični za odnos

Dichterkreises“». U: Edward McInnes / Gerhard Plumpe (ur.), *Bürgerlicher Realismus und Gründerzeit 1848-1890*, München 1996, str. 308-342, ovdje str. 317.

¹³⁸⁷ Eldi Grubišić Pulišelić, «Poetika Münchenskog kruga i ljubavna lirika Franza von Wenera. (U usporedbi s Emanuelom Geibelom i Friedrichom Bodenstedtom)», *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice* 2005., str. 95-109, ovdje str. 96.

¹³⁸⁸ Usp. Ludwig Ammann, *Östliche Spiegel. Ansichten vom Orient im Zeitalter seiner Entdeckung durch den deutschen Leser 1800-1850*, Hildesheim/Zürich/New York 1989.

¹³⁸⁹ Wolfgang Griep, «Reiseliteratur im späten 18. Jahrhundert». U: Rolf Grimmiger (ur.), *Deutsche Aufklärung bis zur Französischen Revolution 1680-1789*, München/Wien 1980.

¹³⁹⁰ Putopis se definira kao prikazivanje stvarnih ili fiktivnih putovanja. Usp. Gero von Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart 2001, str. 676.

¹³⁹¹ Elke Frederiksen, «Der Blick in die Ferne. (Zur Reiseliteratur von Frauen)». U: Hiltrud Gnüg / Renate Möhrmann, *Schreibende Frauen*, Stuttgart 1989, str. 104-122, ovdje str. 104.

¹³⁹² Carola Hilmes, «Aufbruch ins Unbekannte: Frauen reisen in den Orient». U: Carola Hilmes, *Skandalgeschichten. Aspekte einer Frauenliteraturgeschichte*, Königstein/Taunus 2004, str. 21-42, ovdje str. 24.

zapadnjaka prema osmansko -turskoj civilizaciji i društvu služio je kao neiscrpno vrelo poetske inspiracije mnogim autorima. Kao što tumači Edward Said: «Tako je, baš kao i sam Zapad, Orijent ideja koja ima svoju povijest i tradiciju mišljenja, slikovlja i vokabulara, povijest i tradiciju koje su mu podarile zbilju i nazočnost na Zapadu i za Zapad. Tako se ta dva zemljopisna entiteta međusobno podupiru i do određene mjere zrcale.»¹³⁹³

Popularizaciji putovanja, a time i širenju putopisne književnosti zasigurno je doprinio i tehnički napredak poput izuma željeznice i parobroda, kao i uspostavljanja agencije Lloyd.¹³⁹⁴ Putovanje se tako zahvaljujući Lloyd industrijaliziralo i putopisac postaje umjetnik koji će svojim književnim putopisom čitateljima dočarati izgled egzotičnih krajeva i tako ih potaknuti na putovanje.¹³⁹⁵ Orijent postaje mjesto imaginacije i poezije što se može primijetiti u putopisima nastalim u prvoj polovici 19. stoljeća.¹³⁹⁶ Negdje polovicom 19. stoljeća u putopisima dolazi do određenih promjena u stvaranju slike Orijenta: osim romantičnih i pitoreskih krajolika, pojavljuju se opisi orijentalnih gradova i njihovih stanovnika. Realistički opisi na taj način postaju i sastavni dio putopisa, dok idealizirani Orijent nastavlja postojati na razini književnog mita.¹³⁹⁷ Uz to se 80-tih godina tog stoljeća pojavljuje i nova vrsta putopisa: turističko -trivijalni putopis čija je uloga prije svega reklamna, bez stvarne želje da se neka zemlja ili kraj opišu u pravom svjetlu. Pri tome nije ni rijetkost da se daju netočni podaci i stvarnost putovanja postaje iluzorna, pa time i trivijalna.¹³⁹⁸

2. Franz von Werner -Murad Efendi: njemački pisac i osmanski diplomat

Devetnaesto stoljeće iznjedrilo je čitav niz zanimljivih pjesničkih ličnosti čiji životopisi djeluju gotovo fiktivno: Franz von Werner, odnosno Murad Efendi zacijelo spada u najzanimljivije osobnosti tog stoljeća. Bio je putnik, pjesnik i političar; prijatelj istaknutih intelektualaca svog doba, kao i štićenik europskih i osmanskih vladajućih struktura. Ovaj je pisac i diplomat rođen kao Franz von Werner 30. svibnja 1836. godine

¹³⁹³ Edward W. Said, *Orijentalizam*, Zagreb 1999., str. 11.

¹³⁹⁴ Austrijski Lloyd kao agenciju za skupljanje vijesti osnovao je 1833. godine u Trstu Nijemac Karl Ludwig Bruck. Poslije početnih neuspjeha on je uspio pribaviti financijska jamstva kuće Rothschild i Lloyd je na osnivačkoj skupštini 1836. godine postao parobrodarskim društvom. Prva brodska linija otvorena je 1837., na relaciji Trst -Carigrad brodom «Arciduca Lodovico» koji je prenosio poštu i prevozio putnike. Već četrdesetih godina Lloyd je počeo njegovati nešto što bismo mogli nazvati nautičkim turizmom. Krajem četrdesetih godina, Lloyd već ima i jedan odjel za reklamu i izdaje neke publikacije u svrhu reklamiranja putovanja. Parobrodi su putovali sporo i dugo se zadržavali u pojedinim lukama da bi putnici imali dovoljno vremena za razgledavanje. Putovanje se tako zahvaljujući Lloydu industrijaliziralo i putopisac postaje umjetnik koji će svojim književnim putopisom čitateljima dočarati izgled egzotičnih krajeva i tako ih potaknuti na putovanje. Usp. Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb 1991., str. 129-130.

¹³⁹⁵ Ibid., str. 129-130.

¹³⁹⁶ Usp. Gert Sautermeister, «Reisen über die Epochenschwelle. U: Hans Wolf Jäger /Gert Sautermeister, *Reisen im 18. Jahrhundert: Neue Untersuchungen*, Heidelberg 1986, str. 271-293, ovdje str. 287.

¹³⁹⁷ Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 327.

¹³⁹⁸ Ivan Pederin, «Austrijski trivijalni putopis o Dalmatinskoj Hrvatskoj», *Radovi Centra JAZU u Zadru*, sv. 24, 1977., str. 129-142, ovdje str. 132-138.

u Beču.¹³⁹⁹ Njegov otac, Franz Xaver Werner rođen je u Zagrebu kao sin njemačkog časnika i kćerke zagrebačkog industrijalca Schirmbanda, dok je njegova majka Eleonore Pfeiffer potjecala iz obitelji bečkih veletrgovaca. Obitelj Werner posjedovala je vilu u samom Zagrebu i imanje u Popovcu, pa je Franz von Werner, iako rođen u Beču, rano djetinjstvo proveo u Zagrebu. U Beč ponovno odlazi kao sedmogodišnjak nakon majčine smrti i u početku živi s bakom, a poslije s majčinom sestrom Henriettom Gottsberger. Franz von Werner stekao je u Beču široko obrazovanje i posebno je razvio ljubav prema književnosti i kazalištu. U dobi od šesnaest godina ponovno je napustio Beč da bi se vratio se k ocu u Zagreb, a samo godinu dana kasnije postao je kadet husarske pukovnije s kojom je prvo otišao u Mađarsku, a potom u Galiciju. Teško je sa sigurnošću utvrditi pravi razlog njegovog prelaska na teritorij Osmanskog carstva 1854. godine. Ziegler spominje kao razlog Wernerovu svađu s pretpostavljenim,¹⁴⁰⁰ a Velimir Deželić i Josef Matl smatraju mogućim da se u Zagrebu zaljubio u cirkusku jahačicu i za njom pobjegao u Tursku.¹⁴⁰¹ Iako se radi o neuobičajenom ponašanju, sličnih slučajeva bilo je i prije von Wenera pa je tako na primjer francuski general grof Bonneval u prvoj polovici 18. stoljeća prešao na tursku stranu, konvertirao na islam i uzeo ime Ahmet-paša.¹⁴⁰² Franz von Werner bio je dodijeljen pukovnji «Crvenih kozaka» koja se najvećim dijelom sastojala od poljskih emigranata pod zapovjedništvom poljskog pjesnika Michaela Czaikowskog. Po uzoru na svog zapovjednika, konvertirao je na islam i uzeo ime Murad Efendi. Kao član turske vojne misije u Hercegovini došao je 1858. godine pod zapovjedništvo Hussein -paše, a on ga je dodijelio Kemal Efendiju za tajnika. S njim je putovao u Mostar i Trebinje, a nakon poraza kod Grahova pobjegao je u Dubrovnik, a potom u Carigrad. Ove je događaje vrlo detaljno opisao u putopisima pod naslovom «Erinnerungen aus der Herzegowina».¹⁴⁰³ Nakon toga odlazi u diplomatsku službu i radi za tursko Ministarstvo vanjskih poslova. Osim administrativnim poslovima Murad Efendi pisao je u to vrijeme i poeziju, a u različitim njemačkim časopisima objavljivao je i ilustracije turskih krajolika i kraće tekstove. Ubrzo postaje osobni tajnik Mehmeda Kubrisli-paše, jednog od najmoćnijih ljudi Osmanskog carstva toga doba. Zahvaljujući novim dužnostima u svojoj karijeri mnogo je putovao, a dojmove sa svojih putovanja opisao je u putopisima. Te je putopise prvo objavljivao u časopisima, a 1877. godine objavio ih je pod naslovom «Türkische Skizzen». Murad Efendi je krajem 1864. godine postao konzul u Temešvaru - jednom od najvažnijih središta kulturnog života na području Habsburške Monarhije. Prvu zbirku pjesama pod naslovom «Klänge aus dem Osten» («Zvuci s Istoka») objavio je 1869. godine i posvetio ju je knezu Ernstu von Sachsen-Koburgu. Za pjesničku zbirku primio je važno odlikovanje za umjetnost i time započinje njegov književni uspjeh. Osim lirike počeo je pisati i drame, a krajem 1871. godine njegova je prva drama «Selim III» praižvedena u Temešvaru. Nakon velikog uspjeha ove tragedije, Murad Efendi potpuno se posvetio pisanju za kazalište i u istoj godini piše tragediju «Marino Faliero». Nakon uspješnih kritika i za ovu dramu, već sljedeće godine piše tragediju «Ines de Castro». U to je vrijeme duže boravio u Beču gdje se kretao u

¹³⁹⁹ Heinrich Ziegler, *Murad Efendi (Franz von Werner). Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, Dortmund 1917, str. 5.

¹⁴⁰⁰ Ibid., str. 8.

¹⁴⁰¹ Usp. Ivan Pederin, «Murad Efendi-Franz Werner», *Südostforschungen*, Band 32, München 1973, str. 106-122, ovdje str.109.

¹⁴⁰² Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992., str. 124.

¹⁴⁰³ Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, Band 1, Leipzig 1877, str. 128-160.

društvu književnika, pripadnika aristokracije i visokog građanstva. O njegovom velikom uspjehu svjedoči i visoko odlikovanje što ga je kao priznanje za svoj rad primio od austrijskog cara Franje Josipa. U siječnju 1874. godine Murad Efendi preuzeo je dužnost generalnog turskog konzula u Veneciji, a potom dobiva imenovanje za generalnog konzula u Dresdenu. Imao je zadaću u Njemačkoj stvoriti kontakte s tiskom i doprinijeti stvaranju boljeg raspoloženja njemačke javnosti prema Osmanskom carstvu. Murad Efendi počeo je pisati i za novine i to priloge o Orijentu u časopisu «Augsburger Allgemeine Zeitung». Kazalište ga je i dalje zaokupljalo pa je nastavio pisati drame i u kratkom vremenskom razdoblju nastaju tragedije «Mirabeau» i «Johanna Gray», kao i komedije «Bogadil», «Professors Brautfahrt» i «Durch die Vase». Zbog teške vanjske, ali i unutrašnje situacije u kojoj se našlo Osmansko carstvo, dolazi do političkih promjena, pa su tako nastupile i smjene u diplomatskim službama. Tadašnji veliki vezir koji je bio Muradov zaštitnik osigurao mu je mjesto rezidentnog ministra za Nizozemsku i Švedsku prije vlastite smjene. Kad je u godini 1877. sva pažnja Europe bila usmjerena prema zbivanjima na Orijentu, Murad Efendi objavljuje putopise pod naslovom «Türkische Skizzen» («Turske skice»). Ovi putopisi objavljeni su dva sveska od kojih prvi nosi naziv «Türkische Fahrten» («Putovanja kroz Tursku»), a drugi «Türkische Schattenrisse» («Turske siluete»). U časopisima «Blätter für literarische Unterhaltung» i «Die Heimat» izašle su vrlo laskave kritike nakon objavljivanja ovih putopisa.¹⁴⁰⁴

Nakon što je 1877. g. preuzeo dužnost u Haagu i Stockholmu i dalje je mnogo putovao i nastavio vrlo bogat društveni život, pa jedan od njegovih prijatelja iz vladarskih obitelji postaje i švedski kralj Oskar II. Muradova rezidencija u Den Haagu postaje središte kulturnog života, mjesto održavanja literarnih večeri i rasprava o pitanjima književnosti. Do preustroja turskih diplomatskih službi u inozemstvu dolazi 1880. godine i Murad Efendi razriješen je prijašnje dužnosti da bi bio pozvan u Carigrad. Da bi Murada zadržao u Haagu, kralj Oskar II je svog rezidentnog ministra u švedskom predstavništvu u Carigradu uzdigao u rang ambasadora i od sultana zatražio da učini isto. Murad Efendi tako je ostao i krajem te godine otputovao je u Stockholm da bi preuzeo novu dužnost ambasadora. Kralj Oskar II dočekao ga je s najvećim počastima, a 1881. godine dolazi do objavljivanja njegovih drama u Leipzigu. Taj je događaj bio povod za nove časti i odlikovanja koje je primio od mnogih europskih vladara. U rujnu 1881. godine iz Carigrada su stigle dugo očekivane vijesti o njegovom imenovanju za turskog ambasadora u Berlinu, a samo četiri dana kasnije Murad Efendi je iznenada umro. Njegovu smrt zabilježile su gotovo sve novine i časopisi u Njemačkoj i Austriji, a njegova smrt nije prošla nezapaženo ni u Hrvatskoj. U «Viencu» je u studenom 1876. godine izašao nepotpisani članak u kojemu se izvješćivalo o tome da je Murad Efendi, rođeni Zagrepčanin kako ga tamo nazivaju, napisao komediju «Professors Brautfahrt» koja će biti izvedena u hamburškom Thalia-teatru.¹⁴⁰⁵ Dva mjeseca kasnije izašao je prilog pod naslovom «Germanski Turčin iz Popovca» kojeg je kao i prvi vjerojatno napisao August Šenoa. U tom prilogu iznosi se kratka biografija pjesnika, pregled njegovog stvaralaštva i tvrdnja da je Franz Werner zapravo Franjo Werner. Autor ovog priloga nadalje tvrdi da je pjesnik zapravo Hrvat, da je njegov otac bio rodoljub i prebacuje mu da glumi Nijemca i piše o «nama Nijemcima». Spomenuti prilog u kojem

¹⁴⁰⁴ Heinrich Ziegler, *Murad Efendi (Franz von Werner). Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, str. 19.

¹⁴⁰⁵ Ivan Pederin, *Murad Efendi-Franz Werner*, str. 106.

se Murad Efendi naziva «germanskim Turčinom iz Popovca koji se gradi Nijemcem» vjerojatno je zamišljen kao svojevrsna provokacija, a posebno zbog toga što su Muradova polubraća živjela u Zagrebu, ali pjesnikova reakcija je izostala. Nakon što je Murad Efendi 1877. godine u Leipzigu objavio putopise «Türkische Skizzen», izašao je u «Viencu» novi prilog o njemu u kojem mu se jako zamjerila tvrdnja da je Turska možda trula, ali da ni Slaveni nisu ništa bolji. Godine 1880. objavljena je u bečkom časopisu «Die Heimat» Muradova priča «Die Wahlgeschwister» u kojoj daje pozitivnu sliku crnogorskih gorštaka. Ovo je pohvalno pisanje o Slavenima u Hrvatskoj vjerojatno bilo shvaćeno kao znak preobraćanja, pa je malo poslije toga u «Viencu» izašao hrvatski prijevod pod naslovom «Posestrima». Njegova iznenadna smrt bila je i u zagrebačkom «Viencu» popraćena nekrologom. Za razliku od drugih priloga u kojima se kao mjesto pjesnikovog rođenja navodio Popovac kod Zagreba, u ovom nekrologu pisalo je da je Franjo Werner slučajno rođen u Beču. Po nekrologu kojeg je vjerojatno također napisao August Šenoa, očito je da se Murada Efendija, odnosno Franza Wenera u Hrvatskoj smatrali Hrvatom i da mu se zamjeralo što se on sam nije tako osjećao. Sve to govori u prilog tvrdnji da je Murad Efendi za života bio izuzetno zanimljiv kao pisac i kao političar, kako u Austriji i Njemačkoj, tako i u Hrvatskoj i Turskoj. Bio je višestruko odlikovan, priznat i slavljen među najuglednijim i najmoćnijim ljudima svog stoljeća, a gotovo istodobno s njegovom smrću nestao je i interes za njega. U Hrvatskoj su ga pokušali potaknuti na preobraćanje na hrvatstvo, ali do toga nije došlo, što svjedoči o tome da se on smatrao isključivo Nijemcem, usprkos tome što je njegova obitelj s očeve strane živjela u Zagrebu već treću generaciju.¹⁴⁰⁶

3. «Türkische Skizzen» («Turske skice»): knjiga putopisa Murada Efendija

Murad Efendi je za vrijeme svog boravka na teritoriju Osmanskog carstva za njemačko čitateljstvo, odnosno za njemačke i austrijske časopise pisao članke o Orijentu. Ove putopise objavio je 1877. godine u dva sveska pod zajedničkim naslovom «Türkische Skizzen» («Turske skice»)¹⁴⁰⁷ Prvi dio nosi podnaslov «Türkische Fahrten» («Putovanja kroz Tursku») i u njima pisac opisuje svoje putovanje Lloydovim brodom od Trsta do Carigrada 1873. godine, dok drugi dio knjige putopisa nosi podnaslov «Türkische Schattenrisse» («Turske siluete») i donosi opise turskog društva i pripadajuće kulturne tradicije. Putopisac općenito predstavlja vlastitu kulturu u stranom prostoru, ali jednako tako i svoj matični prostor upoznaje sa stranom kulturom.¹⁴⁰⁸ U slučaju putopisne literature Murada Efendija može se uočiti svojevrsni paradoks: pisac s jedne strane prelazi okvire klasičnog putopisca jer se njegov specifični identitet temelji na isprepletanju Istoka i Zapada, dok se s druge strane u njegovim komentarima može uočiti postojanje jasno oblikovanog njemačkog nacionalnog identiteta i uz to vezanih imperijalističkih ambicija. Murad Efendi zapravo je u sebi objedinio i predstavljao dvije različite kulture: činjenica što je konvertirao na islam za njega nije značila poništavanje njemačkog nacionalnog identiteta. Njegovo pripadanje Orijentu u tom smislu nije bilo uvjetovano odricanjem od Okcidenta, što se može iščitati iz njegovog predgovora putopisima «Türkische Skizzen» u kojem jasno definira da Osmansko carstvo doživljava

¹⁴⁰⁶ Usp. Ivan Pederin, *Časopis «Vienac» i književna Europa (1869-1903)*, Zagreb 2006, str. 136-138.

¹⁴⁰⁷ Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, Band 1-2, Leipzig 1877.

¹⁴⁰⁸ Usp. Dean Duda, *Priča i putovanje*, Zagreb 1998., str. 11-22.

i opisuje kao Nijemac: «Eigenthümliche Verhältnisse haben den Österreicher, also den deutschen Orientalen in die Lage gesetzt, das Wesen des Ottomanen kennen zu lernen, sein Leben zu leben, und in früher Jugend schon in seiner Denkart zu denken. Dabei ward es ihm gegeben, das Angesehene, Erfahrene als Deutscher darzustellen.»¹⁴⁰⁹ Murad Efendi se usprkos dobrovoljnom preobraćanju na islam i infiltraciji u osmansko društvo nesumnjivo i dalje osjećao kao pripadnik zapadno -kršćanskog kulturnog kruga i upravo iz te dvostruke perspektive promatrao je Orijent. Njegov je pogled u dušu orijentalne kulture zato često dublji i slojevitiji od pogleda mnogih njegovih zapadnjačkih suvremenika - putnika na Istok, ali se usprkos tome često stapa sa stereotipnim poimanjem Orijenta kao prostora nad kojim Europa potvrđuje svoju intelektualnu hegemoniju. Taj odnos Europljana prema Orijentu Edward Said objašnjava na sljedeći način:

[...] i zapravo bi se moglo ustvrditi kako je glavna sastavnica europske kulture upravo ono što tu kulturu čini hegemonijskom i u Europi i izvan nje: a to je ideja o europskom identitetu kao nadmoćnijem u usporedbi sa svim neeuropskim narodima i kulturama. A tu je još i dodatna hegemonija—hegemonija europskih ideja o Orijentu koje uporno ponavljaju priču o europskoj nadmoći nad orijentalnom zaostalošću i koje se obično ne obaziru na mogućnost da bi neovisniji ili skeptičniji mislilac mogao o tom pitanju i drugačije misliti.¹⁴¹⁰

Iako je njegov subjektivni odnos prema Osmanskom carstvu pozitivan i on često ističe dobre strane islama i islamske kulture, prema kolonijalističkim ambicijama Zapada ne zauzima negativan stav što je u skladu je s općim mjerilima tadašnjih zapadnjačkih putopisaca.¹⁴¹¹ Imperijalistička politika zapadnih zemalja dobivala je zamah jačanjem svijesti o nacionalnom identitetu svojih žitelja: visoko vrednovanje vlastite kulture u tom je smislu često služilo kao podloga za preziran odnos prema orijentalnoj kulturi kao suštinski različitoj. Putopisi zapadnjačkih pisaca u 19. stoljeća svjedoče upravo o takvom procesu: način na koji oni predstavljaju Orijent u tom smislu često više govori o njihovom odnosu prema vlastitoj kulturnoj tradiciji nego o kulturi koju opisuju.¹⁴¹²

3.1. «Türkische Fahrten» («Putovanja kroz Tursku»)

Prva knjiga putopisa nosi podnaslov «Türkische Fahrten» («Putovanja kroz Tursku») i u njoj autor opisuje svoja putovanja različitim dijelovima Osmanskog carstva. Prvo poglavlje nosi naslov «Nach Syra» («Prema Syri»), a slijede: «In den Dardanellen» («U Dardanelima»), «Am Goldenen Horn» («Na Zlatnom rogu»), «Wanderungen durch

¹⁴⁰⁹ Murad Efendi, «Vorwort», *Türkische Skizzen*, Band 1, Leipzig 1877. Svi sljedeći citati iz putopisa potječu iz ovog izdanja.

¹⁴¹⁰ Usp. Edward W. Said, *Orijentalizam*, str. 14.

¹⁴¹¹ Murad Efendi je nesumnjivo pripadao obrazovanom sloju austrijskog građanstva i kao takav bio je pobornik monarhističkog državnog uređenja i ustavne monarhije jer je takvo uređenje jamčilo činovnička mjesta i gospodarsko širenje na velikom teritorijalnom području. Usp. Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, str. 176.

¹⁴¹² Peter J. Brenner, «Die Erfahrung der Fremde: Zur Entwicklung einer Wahrnehmungsform in der Geschichte des Reiseberichts». U: Peter J. Brenner, *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, Frankfurt a. M. 1989, str. 14-49, ovdje str. 15.

Konstantinopel» («Šetnja kroz Carigrad»), «Erinnerungen aus der Hercegowina» («Sjećanja iz Hercegovine»), «Julitage auf Cypern» («Srpanjski dani na Cipru») i «Aus Klein-Asien» («Iz Male Azije»). U poglavlju «Nach Syra» Murad Efendi opisuje svoje putovanje od Trsta do Syre ili Hermopolisa na istoimenom grčkom otoku. Već na prvim stranicama ovog putopisa putopisac pokazuje pozitivan stav prema ekspanziji Habsburške Monarhije dok s brodske palube promatra starovenecijanske zidine istarskih gradova i ponosno ističe kako je venecijansku zastavu tamo zamijenila austrijska:

Einst flatterte das Banner San Marcos von all diesen Zinnen. Die Heiligen sind um den Kredit gekommen: San Marco vermietet jetzt in Venedig leere Paläste, die über Nacht einzustürzen drohen und verdingt als Cicerone in der Stadt der Todten. Pola blinkt vom Ufer herüber und im ersten Sonnenstrahl des nächsten Morgens Lissa, wo der alte Doppelaar mit kräftigen Flügelschlägen die Wogen aufpeitschte.¹⁴¹³

Prema albanskim i crnogorskim emigrantima koji putuju na Istok, Murad Efendi pokazuje negativan stav i opisuje ih kao ljude odjevene u rute koji danju spavaju, puše i igraju na karte, a noću se bučno zabavljaju. Već na početku ovog putopisa pisac se prema krajevima u koje putuje odnosi kako je to uobičajeno za putopisce u II. polovici 19. stoljeća: opisi boja i mirisa Orijenta, pitoreskni pejzaži i starih kultura javljaju se u kontrastu prema opisima orijentalnih gradova i njegovih stanovnika. Tako se orijentalni gradovi kao čarobni pokazuju gotovo uvijek samo dok ih se promatra iz daljine, pogotovo s mora dok putopisac uplovljava u grad ili ga promatra s vrha nekog brežuljka. U trenutku kad pisac napušta perspektivu koju se zauzeo promatranjem iz daleka i kad se sam upusti u istraživanje gradskih ulica, njegovo oduševljenje naglo prestaje i Orijent se više ne predstavlja kao mjesto koje u sebi utjelovljuje «čistu poeziju». Romantična slika grada pretvara se u svoju suprotnost: čarobne orijentalne mirise zamjenjuje smrad gradskih ulica, svjetlost i sjaj određenog grada iz neposredne se blizine pokazuju kao tmina i prljavština, a mit o romantičnom Orijentu pokazuje se kao obmana.¹⁴¹⁴ Pozivanje na «slavnu prošlost» orijentalnih krajeva također je vrlo čest postupak europskih putopisaca 19. stoljeća, pa tako i Murad Efendi opisuje svoja razmišljanja o turskoj povijesti i pokazuje žaljenje zbog izgubljene bitke kod Navarina. Na taj način pokazuje protivljenje prema francuskoj i ruskoj imperijalističkoj politici koja je smetala provođenju reformi unutar Osmanskog carstva započetih još za Selima III., a nastavljenih za njegova nasljednika Mahmuta II..¹⁴¹⁵ Za vrijeme plovidbe Sredozemnim morem pisac ponosno razmišlja o Mediteranu kao kolijevci europske civilizacije: «Für unsere Geschichte ein zeichenvolles, namenreiches Meer. Das Meer der Meere der classischen Welt, wie Rom die Stadt der Städte war.»¹⁴¹⁶ Ovaj putopis obiluje mislima o kulturnoj prošlosti Europe, o velikim antičkim pjesnicima i njihovim nasljednicima među koje se pjesnik nesumnjivo i sam ubrajao. Murad Efendi opisuje prirodne ljepote krajolika, dok

¹⁴¹³ Murad Efendi, *Nach Syra*. U: Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, Bd. 1, Leipzig 1877, str. 1-12, ovdje str. 3.

¹⁴¹⁴ Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 329.

¹⁴¹⁵ Murad Efendi, *Nach Syra*, str. 8.

¹⁴¹⁶ *Ibid.*, str. 9.

opisi tamošnjeg stanovništva čine snažan kontrast prema tim idealiziranim opisima prirode. Usprkos tome što u njegovim putopisima dominira pozitivan stav prema Orijentu i što je pisac kao slobodna individua izabrao postati njegov dio, on pokazuje i tipično imperijalističku težnju za civiliziranjem Orijenta. Takvo razmišljanje može se iščitati iz sljedećih konstatacija: «Ganz Europa ist von einem Taumel ergriffen, wie zur Zeit der Kreuzzüge—doch nicht allein die Religion predigt den Kreuzzug—sondern auch die Universität! Nicht blos die Menschlichkeit, sondern auch die Bildung.»¹⁴¹⁷ Njegov je stav bio u skladu sa svjetonazorom građanstva 19. stoljeća koje je u obrazovanju vidjelo važan preduvjet stvaranju novog svijeta utemeljenog na tradiciji, ali i na suvremenim vrijednostima. Jačanje političke uloge građanskog sloja u II polovici 19. stoljeća bilo je povezano sa stvaranjem novog životnog stila koji se u mnogim segmentima oslanjao na imitaciju aristokratskog načina života.¹⁴¹⁸ Međutim, ono što je bilo svojstveno građanstvu bilo je insistiranje na obrazovanju koje se poimalo kao preduvjet napretka i jačanja gospodarskog, kao i političkog utjecaja. U mislima o važnosti sveučilišta i obrazovanja što ih Franz von Werner - Murad Efendi izriče u ovom putopisu, odražava se upravo svjetonazor financijski, ali i politički sve moćnijeg građanstva. Postupak Franza von Wenera kojim oblikuje iluziju o Orijentu kao čarobnom mjestu koje se svojom romantikom suprotstavlja slici industrijalizirane Europe, svojstven je zapadnjačkim putopiscima 19. stoljeća. Poetski opisi starih kultura služe stvaranju određenog prostora poetske imaginacije koja omogućava čitateljima da napuste geografski i nacionalni prostor vlastite građanske svakodnevice i odlutaju u čarobni svijet pun boja, mirisa i bogate vegetacije. U tim opisima manifestira se tzv. «radost promatranja» inspirirana pitoreskom prirodom i kulturnim vrijednostima.¹⁴¹⁹

Murad Efendi opisuje Syru kao mali lučki gradić koji je u novije vrijeme doživio procvat kao grčki trgovački grad. Pisac objašnjava da je katolički dio grada smješten na najvišem rubu i strogo odijeljen od pravoslavnog dijela grada. O lokalnom, pravoslavnom grčkom stanovništvu govori kao o vjerskim fanaticima: «Die «orthodoxe Intoleranz» der Neuhellenen steht keinem andern Fanatismus nach und die «skilo francos» (fränkischen Hunde) wurden kaum besser behandelt, als der Giaur in der benachbarten Türkei.»¹⁴²⁰ Murad Efendi u svojim putopisima opisuje vjerski fanatizam i netoleranciju kršćana pravoslavne vjeroispovijesti i njihove sukobe ne samo s muslimanima, već i s katolicima. On ne stavlja naglasak na razlike između kršćana i muslimana kao što je to uobičajeno, već stalno ističe dobre strane islamskog društva, a kao primitivne, zaostale i nasilne opisuje kršćane pravoslavne vjeroispovijesti. Murad Efendi nesumnjivo je smatrao da su katolicima na kulturološkom nivou bliži muslimani od pravoslavnih kršćana, što će posebno doći do izražaja u putopisima iz Hercegovine. U putopisima Murada Efendija nalazimo mogućnost komunikacije i tolerancije između Orijenta i Okcidenta, između islamske i kršćanske kulture u cilju ostvarenja općeg civilizacijskog napretka.

U putopisu «In den Dardanellen» pisac opisuje kako parobrod Lloyda napušta Syru i dalje plovi prema svom novom odredištu. Njegovu pažnju ne privlače samo krajolici,

¹⁴¹⁷ Ibid., str. 7.

¹⁴¹⁸ Usp. Gordon A. Craig, *Deutsche Geschichte 1866-1945*, München 1980, str. 99.

¹⁴¹⁹ Ulrich Erker-Sonnabend, «Augenmenschen unterwegs: Zur Wahrnehmung und Erfahrung orientalischer Fremde bei deutschen Reisenden in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *German Life and Letters*, vol. 42, 1988, str 1-15, ovdje str. 3.

¹⁴²⁰ Murad Efendi, *Nach Syra*, str. 11.

gradovi i stanovnici Istoka, već i njegovi suputnici. Murad Efendi u nekoliko navrata opisuje ponašanje mlade Tršćanke, a posebno njene susrete s kapetanom broda. Kako su trivijalni ljubavni romani u to vrijeme bili vrlo popularni, ne iznenađuje piščeva intencija da svoje opise Orijenta nadopuni intrigantnom «ljubavnom pričom» koja je imala zabavni karakter i time doprinosila popularnosti putopisa među širokim slojevima čitatelja. U drugoj polovici 19. stoljeća dolazi do naglog širenja i popularnosti trivijalne literature. Tiskarstvo, stvaranje književnog tržišta i širenje čitalačke publike stvorili su opreku između estetski legitimirane književnosti i zabavne literature.¹⁴²¹ Kako su putopisi u to vrijeme često imali reklamnu ulogu,¹⁴²² ne možemo uz ljubavnu priču ne primijetiti i relativno često spominjanje pomorske kompanije Lloyd čiju ljubaznost i obzir pisac više puta ističe. Turističko - trivijalni putopisi pojavljuju se u većoj mjeri 80-tih godina 19. stoljeća i njihova je uloga bila prije svega reklamna.¹⁴²³ Putopisi Murada Efendija nemaju karakteristike trivijalnih putopisa jer pisac vrlo realistično opisuje krajeve kojima putuje. On svoje čitatelje ne pokušava uvjeriti u idiličnost Orijenta, već nastoji oblikovati što realniju i slojevitiju sliku. Pisac zato neće pokušati uljepšati prljavštinu carigradskih ulica, a posebno pravoslavnog dijela grada, niti će u svojim sjećanjima iz Hercegovine njemačko čitateljstvo poštediti šokantnih detalja o sakaćenju poraženih vojnika. Njegovi putopisi stoga nose obilježja realističkog romana i u njima se može primijetiti društveno - analitička funkcija, kao i sklonost detaljiziranim opisima. Usprkos tome određena su romantička obilježja ovih putopisa također očigledna: prije svega određena sklonost maštanju, idealiziranju ljepote i sklada između čovjeka i prirode. Upravo je taj spoj romantičnih opisa prirode i realističkih opisa gradova i njegovih stanovnika karakterističan i za druge zapadnjačke putopisce koji su u II polovici 19. stoljeća izvještavali o Orijentu.¹⁴²⁴ U putopisu «In den Dardanellen» («U Dardanelima») pisac razmišlja o slavnoj grčkoj prošlosti te spominje Homera kroz čije pjesništvo su grčki junaci oživjeli i žive vječno. Murad Efendi i dalje se zabavlja opisima svojih suputnika, pa tako ponovo opisuje Tršćanku koja s brodskim časnicima igra karte. Opisujući i najbeznačajnije detalje vezane uz druge putnike, Murad Efendi ne samo što pokazuje pripovjedački stil svojstven realizmu, već i brod kojim putuje pretvara u kolektivnu ličnost, što je postupak svojstven putopiscu Pietru Quirinu koji je potkraj srednjeg vijeka sudjelovao u mletačkim zemljopisnim otkrićima i brod opisao kao kolektivnu osobnost sličnu kolektivnoj osobnosti skupnog ranokršćanskog hodočašća u Svetu zemlju. Mnogi su putopisci 19. stoljeća kao i Murad Efendi posebnu pažnju posvećivali brodu i simbolici koju je u njihovim očima nosio, tako je npr. njemačko -francuski pisac Adalbert von Chamisso 30-tih godina 19. stoljeća brod opisao kao sudbinsku zajednicu, dok je Charles Dickens 40-tih godina vrlo detaljno opisao brod, posadu i putnike.¹⁴²⁵ Murad Efendi opisuje izgled putnika različitog socijalnog i nacionalnog porijekla, ali osim njihovog fizičkog izgleda i vidljivih znakova njihove staleške i nacionalne pripadnosti, pisac opisuje i njihovo ponašanje koje se iznenada mijenja kad brod kojim

¹⁴²¹ Viktor Žmegač, «Kategorije kritičkog pristupa trivijalnoj književnosti». U: Viktor Žmegač, *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, Zagreb 1976., str. 157-179.

¹⁴²² Usp. Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, str. 129-130.

¹⁴²³ Ivan Pederin, «Austrijski trivijalni putopis o Dalmatinskoj Hrvatskoj», str. 132-138.

¹⁴²⁴ Usp. Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 327.

¹⁴²⁵ Ivan Pederin, «Europski i američki putopis između romantizma i realizma», *Riječ*, sv. 2 (1999), str. 132-172, ovdje str. 154.

plove zahvaća jako nevrjeme. Tako pisac s jedne strane putovanje pokazuje kao kapitalistički pothvat, odnosno kao izvor profita, pa u tom svjetlu ističe činjenicu da je loše zdravstveno stanje putnika uslijed nevremena uzrokovalo pad potrošnje i time smanjenje zarade. S druge strane, pisac daje slikovite opise mora i prirodnih ljepota čiju snagu nadređuje moći razuma. Ističući snagu i neukrotivost prirode, Murad Efendi indirektno kritizira zapadnjačku građansko -kapitalističku životnu filozofiju i u prvi plan stavlja čovjekovu potrebu za zadovoljenjem osjetila. Tim se postupcima na neki način postavlja između onoga što je bilo svojstveno za putopis romantizma, a misli se prije svega na traženje odnosa između prirode i umjetnosti kao kod Goethea¹⁴²⁶ i putopisa realizma u kojemu je prisutan novinski stil pisanja, pa i usmjeravanje prema turističkom vodiču s obzirom na to da su putovanja postajala rutinizirana usred industrijalizacije putovanja.¹⁴²⁷ U putopisu «Am Goldenen Horn» («Na Zlatnom rogu») Murad Efendi opisuje Carigrad kako ga doživljava iz daljine: « [...] ein Bild, wie keines Dichters Phantasie es schöner entwerfen, keines Künstlers Hand es farbenprächtiger ausführen könnte.»¹⁴²⁸ Toj se slici koju pisac smatra utjelovljenjem ideala ljepote, slici koju, kako navodi, u njenoj savršenosti ne može stvoriti ni pjesnik, ni slikar, ubrzo pojavljuje druga slika u potpunom kontrast. Romantičarski obojanim opisima prirode i ljepote panoramskog izgleda grada, suprotstavlja se realistički opis gradskih ulica, trgovine i prosjaka kao sastavnog dijela orijentalnog gradskog života, kao što je to uobičajeno za putopise nastale u tom razdoblju.¹⁴²⁹ Tabela na kojoj piše da je prosjačenje u luci zabranjeno, kod pisca budi asocijacije na središte Carigrada gdje je prosjačenje zanimanje od kojeg živi čak dvije petine stanovništva. Murad Efendi opisuje tamošnje običaje: samo kršćani prose, muslimani zahtijevaju i nikada ne zahvaljuju na udjeljenom, dok se samo Židovi ne bave prosjačenjem. U sljedećem poglavlju pod naslovom «Wanderungen durch Konstantinopel» («Šetnja kroz Carigrad») pisac opisuje svoje dojmove o Carigradu, ali daje i vrlo zanimljive opise turskog života. On ne krije oduševljenje gradom koji počiva na dva dijela svijeta pa Carigrad naziva gradom Grka, gradom Križara i gradom Osmana i ističe da je to grad koji je bio mnogo puta srušen da bi nanovo niknuo iz vlastitog praha.¹⁴³⁰ Opis Carigrada izuzetno je romantičan dok ga pisac promatra iz daljine, međutim, ulazak u grad i lutanje njegovim četvrtima znači i konfrontaciju s drugom stranom mita o orijentalnoj romantici, pa su opisi stanovništva, njihovih običaja i kulture, što uključuje čak i opise higijenskih navika, realistični i lišeni romantične perspektive. Tako Murad Efendi pri ulasku u židovsku četvrt opisuje siromaštvo i prljavštinu tog dijela grada. On dalje navodi kako su muslimanske četvrti Carigrada čiste i da je uvjerenje da su muslimani prljavi samo predrasuda zapadnjaka. Iako Turci ne posvećuju mnogo pažnje čišćenju svojih gradskih ulica, unutrašnjost njihovih kuća je čista, kao i oni sami, čak i ako su odjeveni u dronjke.¹⁴³¹ Prema higijeni kršćana i Židova zato pokazuje vrlo kritičan stav: «Nirgends ist bei den Türken der ekeleregende Schmutz anzutreffen, wie man ihn in manchem christlichen Quartier Konstantinopels vorfindet und wie er im

¹⁴²⁶ Ivan Pederin, «Putopis romantizma», *Kolo*, br. 1, god. XI (2001), str. 212-247, ovdje str. 212.

¹⁴²⁷ Ivan Pederin, «Svijet postaje shvatljiv u realističkom putopisu druge polovice XIX stoljeća», *Mogućnosti*, br. 1-3, (2001), str. 119-140, ovdje str. 140.

¹⁴²⁸ Murad Efendi, *Am Goldenen Horn*, str. 22-27, ovdje str. 22.

¹⁴²⁹ Usp. Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 327.

¹⁴³⁰ Murad Efendi, *Wanderungen durch Konstantinopel*, str. 28-127, ovdje str. 28.

¹⁴³¹ *Ibid.*, str. 37.

dortigen Judenviertel seinen graulichen Stammsitz aufgeschlagen zu haben scheint.»¹⁴³² Realistički opisi gradskih četvrti ponovo se zamjenjuje slikovitim opisima prirode bogatim bojama: na taj način se stvara dvostruka slika Orijenta. S jedne je strane to još uvijek prostor egzotike i poezije, dok se s druge strane pokazuje surovost Orijenta i dolazi do demitologizacije u europskoj književnosti stvorenog mita. Nakon opisa grada i njegovih znamenitosti, Murad Efendi opet prelazi na opise tamošnjeg stanovništva, a posebno se bavi njihovim načinom odijevanja. On tumači da osmansko društvo voli luksuz i da je način odijevanja državnih službenika, s iznimkom ulema, vrlo sličan zapadnjačkom stilu. U Carigradu su čak i određeni slojevi trgovaca i obrtnika prihvatili takav način odijevanja što se negativno odražava na domaću proizvodnju. Promjena s tradicionalnog načina odijevanja na zapadnjački način (nizamska odjeća) za vrijeme sultana Mahmuta II., po mišljenju putopisca predstavlja težak udarac za domaću proizvodnju i još veće osiromašenje osmanskog malograđanstva.¹⁴³³ Putopisac dalje objašnjava da su se u toj promjeni bolje snašli obrtnici kršćani koji su svoj način izrade odjeće prilagodili novoj modi, od obrtnika muslimana koji su manje fleksibilni i teško se prilagođavaju. On u putopis unosi i razmišljanje o gospodarskoj situaciji u Turskoj i pokazuje strah od industrijalizacije. Kao i mnogi drugi putopisci 19. stoljeća, Murad Efendi pokazuje zabrinutost zbog modernizacije koja bi Orijentu oduzela draž egzotike, dok s druge strane taj isti Orijent promatra iz perspektive određene prije svega kolonijalnim diskursom.¹⁴³⁴ Zanimljivi su i opisi Pere, europskog predgrađa Carigrada, kako to Murad Efendi tumači: Peru naziva gradom u gradu, kolonijom svih nacija, savezom općina izvan države.¹⁴³⁵ Pera je sagrađena na jednom od pet carigradskih brežuljaka i po svom graditeljskom stilu je bliska europskoj gradnji. Murad Efendi objašnjava da je u početku to predgrađe služilo za smještaj diplomatskih predstavnika kršćanskih zemalja, ali se s vremenom pretvorilo u mjesto u kojem su se izmiješali različiti potomci naseljenih Europljana. On dalje objašnjava da je porast stanovništva posebno velik nakon krimskog rata i zbog naglog razvoja tog dijela grada privlači mnoge avanturiste željne brzog bogaćenja.¹⁴³⁶ O bogatim građanima Pere koji čine društvenu kremu ovog «grada u gradu», pisac govori ironično, posebno o njihovom društvenom životu koji je u njegovim očima samo loša imitacija europskih kulturnih navika.¹⁴³⁷ Među naseljenicima ističe primjer Nijemaca koji se tvrdokorno odupiru stapanju s «perotskim elementima» i trude se očuvati svoj nacionalni identitet, tako da imaju vlastito pjevačko društvo i njemačke vinske i pivske kuće koje posjećuju.¹⁴³⁸ Njegovi putopisi u kojima opisuje tumananje Carigradom, sadržavaju osim opisa i bezbroj priča iz osmanske povijesti, anegdota i razgovora koje je vodio s domaćim stanovnicima. Franz von Werner -Murad Efendi se kao njemački kazališni pisac posebno zanimao za tursko kazalište, pa u putopisu posebnu pažnju posvećuje tom segmentu kulturnog života koji je na Zapadu u to doba imao značajan društveno -politički utjecaj. On objašnjava vjerske razloge koji su u Turskoj znatno usporili, pa čak i spriječili nastanak kazališta na onaj način na koji je taj

¹⁴³² Ibid., str. 37.

¹⁴³³ Ibid., str. 44.

¹⁴³⁴ Usp. Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 330

¹⁴³⁵ Murad Efendi, *Wanderungen durch Konstantinopel*, str. 69.

¹⁴³⁶ Ibid., str. 71.

¹⁴³⁷ Ibid., str. 78.

¹⁴³⁸ Ibid., str. 73.

razvoj tekao u europskim zemljama. Postojale su samo ulične lutkarske predstave za razliku od kazališta koje nije postojalo sve do pokušaja Kemala Bena da na improviziranu kazališnu pozornicu postavi prvi turski komad pod nazivom «Silistria». Murad Efendi dalje opisuje tadašnje okolnosti zbog kojih je spomenuti kazališni komad bio je zabranjen iz političkih razloga, dok je njegov autor bio prisiljen otići u egzil. Pisac dotiče i temu cenzure kao još jednog zanimljivog kazališnog pitanja toga doba. On je za vrijeme boravka u Carigradu upoznao službenika zaduženog za cenzuriranje kazališnih predstava i u putopisu opisuje stroga pravila cenzure što su u to vrijeme vrijedila u Turskoj.¹⁴³⁹ Pomalo ironičan prikaz turskog kazališnog života pisac ilustrira opisom Schillerovih «Razbojnika» koje je gledao u carigradskom kazalištu. U toj predstavi kazališni glumci govore različitim narječjima turskog jezika i Murad Efendi zaključuje da ih publika ne razumije, kao što se neki od njih ne razumiju ni međusobno. Pisac detaljno opisuje tijek ove neobične adaptacije Schillerovih «Razbojnika»: likovi su potpuno prilagođeni orijentalnoj izvedbi, pa glumci nose turbane na glavama i publika bučno sudjeluje u kazališnom činu. Piščevu pažnju su posebno privukle dvije žene u publici kao jedine predstavnice svog spola i njihovo za europske kriterije sasvim neobično ponašanje: one u kazalištu puše, jedu naranče i očito ganute događajima na pozornici, tijekom čitave predstave brišu suze s lica. Cenzoru se očito nisu sviđjeli pucnjevi iz puške što su se začuli tijekom izvedbe pa je odmah zaprijetio da će zbog lošeg utjecaja na publiku tu predstavu dati zabraniti. Nakon posjeta kazalištu, putopisac se upućuje na carigradsku tržnicu koju naziva «srcem carigradskog života».¹⁴⁴⁰ Kao i u prijašnjim putopisima, on vrlo detaljno i realistično opisuje tamošnja događanja. Za tadašnjeg europskog čitatelja zacijelo je bio šokantan piščev opis muškarca koji na tržnici troši vrećicu punu novca što ga je zaradio prodajom svoje kćeri u jedan carigradski harem. Toj se slici u kojoj se zrcali deidealizacija Orijenta kao njena suprotnost pruža idealizirani opis bezbrižnog engleskog gospodina koji s knjigom u jednoj, a suncobranom u drugoj ruci prolazi «pazarom» u pratnji židovskog dječaka kao prevoditelja. Običajima Orijenta, koji su u to vrijeme na Zapadu sigurno izazivali negativne reakcije, pisac suprotstavlja sliku engleskog turista koji s turbanom zavezanim povrh svog šešira strastveno uživa u vrevi, privlačnim mirisima i žarkim bojama carigradskog «pazara». Kao što pisac i sam ističe, upravo u tim suprotnostima zrcali se stvarna slika Orijenta: «In diesen Gegensätzen spiegelt sich ein gutes Stück Orient!»¹⁴⁴¹ Slijede opisi carigradskih obrtnika koji su u novim uvjetima liberalizirane trgovine sve manje konkurentni. Murad Efendi pokazuje protivljenje prema slobodnom i neograničenom uvozu industrijski proizvedenih proizvoda sa Zapada koji su često lošije kvalitete, ali zato mnogo pristupačnijih cijena i svojom prevlašću prijete uništenju obrtnika, čiji su fini, gotovo umjetnički radovi postali simbolima Orijenta. Iako je pisac općenito bio pobornik modernizacije i napretka, on u ovom putopisu pokazuje strah da će strojevi uništiti ljepotu i originalnost ručnog rada i time nanijeti nepopravljivu štetu orijentalnoj civilizaciji. U tom opisu posebno snažno do izražaja dolazi njegova ljubav prema Orijentu i želja da se oni dijelovi tradicije koje pisac smatra vrijednim i prepoznatljivim, očuvaju i zaštite od zapadnjačke konkurencije. Njegov politički stav, ali i sklonost prema umjetničkim vrijednostima do izražaja dolazi u sljedećoj rečenici: «Auch hier schädigt die Maschine die Kunst, auch hier tödtet die Schablone -- die

¹⁴³⁹ Ibid., str. 97.

¹⁴⁴⁰ Murad Efendi, *Wanderungen durch Konstantinopel*, str. 120.

¹⁴⁴¹ Ibid., str. 123.

Eigenart -- die Poesie. Diese Betrachtung über die Stoffe führt uns auf die Menschen.»¹⁴⁴² Ovaj putopis završava opisom islamske životne filozofije koja se temelji na veličini boga. Da bi zapadnjačkom čitateljstvu približio realnost Orijenta, Murad Efendi ponovno u svoj putopis uvodi opis zapadnjačkih turista koji se ne uklapaju u zadani okvir i njihova je funkcija istaknuti kulturološke i tradicijske razlike između Orijenta i Okcidenta u prvi plan. Putopisac zato opisuje francuski bračni par koji se približava jednom carigradskom trgovcu s očiglednom namjerom da od njega nešto kupe, ali se u tom trenutku oglašava znak za početak molitve. Murad Efendi opisuje kako se trgovac u tom trenutku pretvara u vjernika za kojeg materijalni svijet što ga okružuje postaje irelevantan, dok za njega postoji samo molitva: «Unser Kaufmann richtet seinen Gebeteppeich zurecht; für ihn gibt es augenblicklich keinen Handel und keinen Käufer mehr: Was ist ihm die Erde, was gilt ihm die Stunde? Allah ist groß!»¹⁴⁴³ Murad Efendi ne samo da pokazuje dobro poznavanje vjerskih običaja, već i duboko razumijevanje i poštovanje prema mentalitetu proizašlom iz temelja islama.¹⁴⁴⁴ Međutim, u toj je slici nesumnjivo sadržana i kritika zapadnjačkog društva koje se isključivo orijentira prema kapitalu, što nije rijedak postupak u putopisima nastalim oko polovice 19. stoljeća.¹⁴⁴⁵ Kao što smo vidjeli ovi putopisi zapravo tumače svijet i svijet u njima postaje shvatljiv što je karakteristično za putopis realizma.¹⁴⁴⁶ U putopisu pod naslovom «Erinnerungen aus der Herzegowina» («Sjećanja iz Hercegovine») pisac opisuje svoje diplomatsko i ratno iskustvo na području Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući poznavanju hrvatskog jezika,¹⁴⁴⁷ Murad Efendi je 1858. godine bio dodijeljen Kemalu Efendiji, turskom komesaru za Bosnu, za osobnog tajnika i prevoditelja. Poznato je da je Austrija na području Bosne i Hercegovine imala razgranatu obavještajnu mrežu i može se pretpostaviti da je «germanski Turčin iz Popovca» i sam sudjelovao u obavještajnim poslovima. Murad Efendi je imao razumijevanja za austrijske imperijalističke težnje, ali nije imao osobitih simpatija za Srbe i Crnogorce koji su se pokušavali osloboditi turske vlasti i približiti se Austriji. Njegov negativan stav koji često prelazi u otvoreni prijezir, očituje se u njegovom putopisu «Erinnerungen aus der Herzegowina» («Sjećanja iz Hercegovine») koji se sastoji od dva dijela: «Der Hafen von Klek. Mostar.» («Luka Klek. Mostar.») i «Stolacz. Trebinje.» («Stolac. Trebinje.»). Već sam naslov ovog putopisa, u kojemu se ističe riječ «sjećanja», pokazuje da se radi o putopisu memoarskog tipa. Murad Efendi se u putopisima iz Hercegovine koristi memoarskim stilom, ali se za razliku od grčkih i rimskih putopisa u kojima nikada nije bilo opisa unutarnjih doživljaja, u ovim putopisima isprepliću opisi povijesnih događaja, krajolika, fizičkog izgleda domaćeg stanovništva, kao i njihove kulture stanovanja i življenja s unutarnjim doživljajima i razmišljanjima autora. Ovaj je putopis karakterističan po tome što pisac u njemu pokazuje izrazit interes za domaće stanovništvo i to ne samo za objektivne opise njihovog izgleda i načina života, već i za njihove političke stavove. Iako Murad Efendi ne otkriva razlog svog interesa za raspoloženje domaćeg stanovništva, a posebno zanimanje za

¹⁴⁴² Murad Efendi, *Wanderungen durch Konstantinopel*, str. 125.

¹⁴⁴³ Ibid., str. 127.

¹⁴⁴⁴ Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, str. 11.

¹⁴⁴⁵ Usp. Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 328.

¹⁴⁴⁶ Ivan Pederin, «Svijet postaje shvatljiv u realističkom putopisu druge polovice XIX stoljeća», str. 119-140.

¹⁴⁴⁷ Ivan Pederin, «Franz Werner-Murad Efendi», str. 108.

njihov stav prema Austriji, taj se interes zacijelo može povezati s austrijskim ekspanzionističkim ambicijama koje će se realizirati na tom području samo dva desetljeća kasnije. Već u uvodu putopisa «Der Hafen von Klek. Mostar.» Murad Efendi opisuje političku situaciju na Balkanu što je nastala kao posljedica osmanske politike koja u duhu islama, osvojene narode nikada nije pokušala stopiti u jednu naciju. U velikom Osmanskom carstvu vanjska veza između mnogih zemalja i naroda bila je religija, a kalifa kao vjerski poglavar, najviši vršilac moći.¹⁴⁴⁸ Autor nam dalje objašnjava da pripadnici islamske vjere zajedno čine jedan narod jer je njihov osjećaj patriotizma islamistički.¹⁴⁴⁹ On dalje opisuje da je vlast u pojedinim zemljama ležala u rukama vezira koji su u odnosu na sebi podčinjene imali neograničenu vlast koja se osim na velikom ugledu osvajača, temeljila i na potpori konvertita koji su prešli na vjeru pobjednika. Cijelo je srpsko plemstvo, objašnjava dalje Murad Efendi, prešlo na islam da bi tako sačuvalo svoja imanja i druge privilegije, ali do nacionalnog miješanja nigdje nije došlo. Osvojeni narodi su se po nacionalnosti dijelili na Grke, Albance, Srbe, Bugare i Rumunje.¹⁴⁵⁰ Murad Efendi nam objašnjava događaje u Bosni i Hercegovini što su nastali kao posljedica reformi sultana Mahmuta II. (1808-1839). Ovaj je sultan naslijedio Selima III. nakon što je s prijestolja zbacio Mustafu IV. i mudrom je politikom ostvario ono što je Selim III započeo. Sultan je u cijelom Carstvu proveo nužne reforme koje su značile državnu i administrativnu centralizaciju, odnosno izgradnju jedinstvene države, ali i osmanske nacije koja je trebala zamijeniti vladajuću muslimansku zajednicu. To je za Bosnu konkretno značilo birokratizaciju i slom vlasti lokalnog plemstva, odnosno begova.¹⁴⁵¹ Murad Efendi tvrdi da se tim reformama najviše odupiralo bosansko plemstvo koje se tijekom tursko-ruskog rata pobunilo, ali je njihov ustanak bio zaustavljen. Nakon što im je 1851. godine Omer -paša Latas zadao smrtonosni udarac, Bosna i Hercegovina proglašene su provincijama Osmanskog carstva, ali su istodobno postale otvoreno polje za srpske i crnogorske težnje za proširenjem i za ciljeve ruske politike.¹⁴⁵² Nakon prikaza povijesnih događaja, Murad Efendi tadašnje stanje na Balkanu opisuje kao mirno i tvrdi da bi eventualni neredi na tom području utjecali na osmansku centralnu vlast i postali europsko političko pitanje. On objašnjava i svrhu diplomatske misije u kojoj se i sam našao 1858. godine. Početkom te godine Porta je u južnu Hercegovinu poslala nekoliko bataljuna i izvanrednog komesara koji je imao zadatak provjeriti i riješiti pitanja koja su dovela do sukoba zbog nekih pašnjaka na granici kod Grahova. Imenovan je novi generalni guverner za Bosnu i na tu je dužnost stupio Riani-paša, nekadašnji ciparski guverner, dok je za komesara imenovan Kemal Efendi, bivši turski ambasador u Berlinu u čijoj se službi nalazio pisac. Članovima diplomatske misije na uslugu je stavljena fregata koja ih je dovela u Klek. Pri uplovljavanju u zaljev gotovo je došlo do sukoba jer je kapetan turske fregate zaboravio da za uplovljavanju u Klek mora tražiti dozvolu od Austrije. Došlo je do prave potjere za njima, ali je njihov kapetan na vrijeme zaustavio fregatu i izbjegao međugranični spor.¹⁴⁵³ Nakon nekih opažanja o povijesti tog kraja, Murad Efendi dalje opisuje put koji je vodio kroz neprohodni

¹⁴⁴⁸ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 128-160, ovdje str. 129-130.

¹⁴⁴⁹ Ibid., str. 130.

¹⁴⁵⁰ Ibid., str. 130.

¹⁴⁵¹ Ibid., str. 131.

¹⁴⁵² Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 132.

¹⁴⁵³ Ibid., str. 134.

kamenjar. On naglašava da upravo domaći stanovnici pružaju otpor izgradnji cesta jer vjeruju da ih neprohodnost njihovog terena štiti od neprijatelja koji se, kako Murad Efendi navodi, već stoljećima zove Austrija: «Der Straßenbau ist bei den Eingebornen stets auf feftigen Widerwillen gestoßen. Die Unwegsamkeit ihres Steinlandes galt ihnen stets als ein nothwendiger Wall gegen den Feind, und dieser hieß Jahrhunderte hindurch Oesterreich.»¹⁴⁵⁴ Murad Efendi ističe prirodnu povezanost Dalmacija i Hercegovine:

Wenn irgendwo Landtheile widersinnig auseinandergerissen sind, so ist dies mit Dalmatien und der Herzegowina der Fall. Wer die Küsten besitzt, muss das Hinterland erwerben. Würde es in dieser Gegend jemals zur Bildung selbstständiger Staaten kommen, so würde der Grundsatz freilich lauten: Dalmatien ist nichts anderes, als die herzegowinische Küste.- Deshalb ist Oesterreich heute vor allem an der Erhaltung des status quo betheilig und nur wenn dieser durchaus nicht aufrecht zu erhalten wäre, müßte es, ob auch widerwillig, die Besitznahme des Steinlandes anstreben.¹⁴⁵⁵

U ovom dijelu svog putopisa Murad Efendi otvoreno zastupa austrijski ekspanzionizam, smatrajući prirodnim da Austrija zauzme i Hercegovinu koja je samo unutrašnjost Dalmacije. Pisac dalje zaključuje da Hercegovci nisu svjesni drugih, negativnih posljedica neprohodnosti njihovog teritorija i da to izaziva sumnju da su oni spremni okrenuti se i protiv osmanskih trupa.¹⁴⁵⁶

Članovi diplomatske misije uputili su se na bosanskim konjima iz Kleka u Mostar. Njihovo prvo odredište je pri tom bio zaselak u kojem su kamene kućice bile građene na slavenski način, udaljene jedna od druge i krovova pokrivenih kamenim pločama. Glavna zgrada imala je u bijelo okrečen krov, što je vlasnik kuće piscu objasnio kao običaj iz Dalmacije.¹⁴⁵⁷ Murad Efendi dalje opisuje i unutrašnjost kuće u kojoj je odsjeo i definira je kao kuću uređenu u orijentalnom stilu, dok je hrana također bila iz orijentalne kuhinje. Piscu se očito nije sviđala domaća kuhinja, za koju kaže da ju je kasnije nekoliko puta morao jesti, a sastojala se od vlaških mamaliga (kukuruzni kolac), luka, ovčjeg sira i mlijeka. Riža i pečena ovčjetina spadala su, kako pisac svjedoči, u svečana jela. Iako tu hranu Murad Efendi naziva skromnom, on domaće stanovnike naziva lijepim i snažnim ljudima srednje građe.¹⁴⁵⁸ Kršćani su nazivani rajom, a za njihov izgled autor kaže da se za stranca ne razlikuje od izgleda domaćih muslimana: «Von den Insassen bekamen wir nur die angesehensten Männer zu Gesicht, es waren Rajas (Christen). Für ein nicht geübtes Auge unterschieden sie sich in nichts von den Muselmanen des Landes.»¹⁴⁵⁹ On detaljno opisuje njihovu odjeću i obuću, a navodi i da nisu razumjeli turski jezik, kao ni muslimanski seljaci u zemlji, koji su se služili slavenskim jezikom s podosta turskih izraza.¹⁴⁶⁰ Murad Efendi je razgovarao s pripadnicima «raje», što je vjerojatno bio dio njegove misije, a njihove odgovore na njegova pitanja opisuje kao vrlo oprezne i neprecizne: «In der Beantwortung unserer Fragen über ihren Zustand und ihre Wünsche

¹⁴⁵⁴ Ibid., str. 136.

¹⁴⁵⁵ Ibid., str. 136.

¹⁴⁵⁶ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 136.

¹⁴⁵⁷ Ibid., str. 138.

¹⁴⁵⁸ Ibid., str. 138.

¹⁴⁵⁹ Ibid., str. 138.

¹⁴⁶⁰ Ibid., str. 138.

waren sie vorsichtig, ausweichend.»¹⁴⁶¹ Već idućeg jutra rano su krenuli da do večeri stignu u Mostar, glavni grad Hercegovine. Uz opažanja o povijesti Hercegovine, Murad Efendi se još jedanput bavi pitanjem nacionalnog identiteta tamošnjeg stanovništva koji je usko vezan uz vjeroispovijest: «Wenn man die Eingebornen nach ihrer Nationalität fragt, so wird der eine sagen: "Ich bin ein Muselman", der andere: "Ich bin ein Christ", und der dritte: "Ich bin ein Katholik."»¹⁴⁶² Pripadnici raje, uz čiju pomoć je Porta krajem tridesetih godina slomila otpor bosanskih spahija, sanjaju o oslobođenju od turske vlasti. Oni žele nezavisnosti, a da nisu svjesni toga kamo ih to može odvesti: «Das ausgegebene Schlagwort lautet: Befreiung von der Türkenherrschaft.»¹⁴⁶³ Murad Efendi težnju «raje» za oslobođenjem od Turaka dalje definira kao neutemeljenu, kako povijesno tako i civilizacijski i kaže da se slavenskom propagandom za te ciljeve pokušava pridobiti i nezadovoljne muslimane.¹⁴⁶⁴ Pisac ponavlja priču o reformama u Osmanskom carstvu za vrijeme Mahmuta II. koje su bosanskom plemstvu oduzele privilegije, što je izazvalo njihov otpor. Mada je taj otpor bio ugušen, oni se nikada nisu pomirili s novonastalom situacijom. Ovo nezadovoljstvo, kako Murad Efendi navodi, pokušava se iskoristiti stvaranjem veze između njih i bosanskih kršćana, što je zapravo varka za muslimane. Ovaj citat pokazuje da je Murad Efendi smatrao da je takav poziv na savez muslimana i kršćana samo varka i da se kršćani nakon pobjede nad Turcima planiraju obračunati sa svojim gospodarima, odnosno s muslimanskim plemstvom: «[...] natürlich mit der reservatio mentalis: Sind erst die Türken vertrieben, so wollen wir mit den Herren schon abrechnen.»¹⁴⁶⁵ Pisac ne krije svoj negativni stav prema težnjama slavenskih naroda, a posebno prema Slavenima pravoslavne vjeroispovijesti. Nakon osvrta na političku situaciju u Hercegovini, Murad Efendi opisuje izgled Mostara 1858. godine. On se divi ljepoti starog mostarskog mosta po kojemu je grad i dobio ime. Za Mostar navodi da ima oko devetnaest tisuća stanovnika, od kojih je najveći broj muslimana, dok je pripadnika istočno-grčke vjeroispovijesti oko tri tisuće, a rimo -katolika samo oko pet stotina. On opisuje grad koji ima 40 džamija i dvije grčke crkve. Kuće su građene u orijentalnom stilu, ali su od kamena i imaju malo drvenih dijelova. Klima je blaga i slična onoj koja vlada u Dalmaciji pa su ljeta vrlo vruća.¹⁴⁶⁶

U Mostaru je Murad Efendi bio smješten u kući Hassan-bega, dok je njegov nadređeni zajedno sa svojim slugama bio smješten u guvernerskoj zgradi. Unutrašnjost kuća opisuje kao vrlo sličnu onoj u Turskoj. Pisac opisuje hercegovačke prilike o kojima je saznao od svog domaćina Hassan- age koji se i osobno borio protiv srpskog kneza Miloša kojeg pisac naziva srpskim čuvarem svinja: «Hassan Aga [...] hat gegen den serbischen Schweinehüter-Fürst Milosch gefochten, da dieser als Mandatar Sultan Mahmuds mit seinen Serben die gläubigen Spahis niedergeworfen [...]».¹⁴⁶⁷ Hassan je piscu opisao neposredne povijesne događaje što su se zbili na tom području i svoju ulogu na strani Ali -paše Rizvanbegovića, koji je pružao otpor promjenama, ali je vojno poražen kad su iz Carigrada sklopili savez sa Srbima. Pisac navodi tvrdnju svog domaćina da se muslimani ne mogu pomiriti s činjenicom da se pripadnike «raje» štiti na

¹⁴⁶¹ Ibid., str. 138.

¹⁴⁶² Ibid., str. 139.

¹⁴⁶³ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 139.

¹⁴⁶⁴ Ibid., str. 139.

¹⁴⁶⁵ Ibid., str. 140.

¹⁴⁶⁶ Ibid., str. 140.

¹⁴⁶⁷ Ibid., str. 141.

račun muslimana i to sultanu iz leđa.¹⁴⁶⁸ Kršćane -pravoslavce naziva «Vlachs», objašnjavajući da ih tako nazivaju muslimani i dalje govori o njihovom slobodnom ponašanju koje Hassan naziva obijesnim. Pisac vrlo detaljno prenosi mišljenje svog domaćina o političkoj situaciji na području Bosne i Hercegovine. Njegov subjektivni komentar u putopisu pokazuje da se u mnogo čemu slagao s njegovim mišljenjem da je politička situacija u Bosni posljedica nebrige Carigrada i zapostavljanja tog dijela Osmanskog carstva: «Das Unheil in Bosnien kommt daher: die türkischen Paschas haben vergessen, daß die bosnischen Spachis das Schwert des Islam waren.»¹⁴⁶⁹ Štoviše, pisac sam zaključuje da su problemi u Bosni uzrokovani time što su u Turskoj zaboravili da su upravo bosanske spahije predstavljale mač islama. Kao što dalje navodi Murad Efendi, njegov domaćin je pripadnik bosanskog plemstva koje je izgubilo svoje privilegije centralizacijom i modernizacijom države za vladavine Mahmuta II.. On se zbog toga tuži na «raju koja konspirira s Rusima, Srbima i Crnogorcima»¹⁴⁷⁰ dok su age sve nemoćnije. Za sebe i druge bosanske muslimane kaže da su oni «pravi Turci»¹⁴⁷¹ za razliku Osmana koje naziva otpadnicima. Brojna turska vojska iz prošlosti, kako Murad citira Hassan -bega, postala je samo blijeda sjena onoga što je bila i dio je redovite osmanske vojne sile. Za katolike u Hercegovini, koje Murad Efendi zove «latinci»,¹⁴⁷² kaže da su malobrojni i da se njihov broj još smanjuje te da žive raštrkani na različitim mjestima. Samo na sjeverozapadu Bosne, u turskoj Hrvatskoj, katolici čine većinu stanovništva. Njihov je strah od sunarodnjaka pravoslavne vjeroispovijesti toliki da se oni, svjesni da od njih mogu očekivati samo podčinjavanje, drže turske vlasti i kradomice gledaju prema Austriji.¹⁴⁷³ Zanimljivi su i njegovi zapisi o franjevcima, za koje pisac kaže da svojom pojavom više nalikuju grčkim trgovcima, nego pripadnicima reda sv. Franje. Iz njihovih redova biraju se bosanski, kao i mostarski biskup kojeg papa potom potvrđuje. U Hercegovini, kako dalje navodi, postoji samo jedan katolički samostan i to onaj u Širokom Brijegu, ali zato redovnici u svakoj župi posjeduju crkvu ili kapelu. Na misu se vjernici pozivaju udaranjem čekića o željeznu ploču jer je 1839. godine zabranjena upotreba crkvenih zvona koja su na domaće muslimane djelovala uznemirujuće.¹⁴⁷⁴ Odnos bosansko-hercegovačkih muslimana prema ženama Murad Efendi opisuje kao liberalan u usporedbi s onim carigradskim muslimanima. Pisac unosi svoj subjektivan stav u putopis i izražava čuđenje zbog toga što je djevojkama dva puta tjedno dozvoljeno kroz rešetke na prozorima harema razgovaraju sa svojim proscima. Hassan- beg ovaj običaj objašnjava time što je bolje da muž svoju ženu upozna prije vjenčanja, a ne nakon njega kao što je to običaj u Carigradu: «Es ist besser, er lernt sein Weib bei Zeiten kennen, als daß er mit ihm erst nach der Vermählung das erste Wort wechselt, wie das in Zarigrad Brauch ist.»¹⁴⁷⁵ Murad Efendi se i dalje bavi ženama i otmjene domaće gospođe opisuje kao žene koje se odijevaju po carigradskoj modi. Njegov osobni stav i ovdje dolazi do izražaja jer pisac dalje navodi da kod bosanskih žena nikada nije primijetio

¹⁴⁶⁸ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 142.

¹⁴⁶⁹ Ibid., str. 142.

¹⁴⁷⁰ Ibid., str. 142.

¹⁴⁷¹ Ovo je napisano na hrvatskom jeziku, au zagradama prevedeno na njemački kao "echte Turken". Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 142.

¹⁴⁷² Izraz je napisan na hrvatskom, a u zagradama preveden kao „Lateiner“. Ibid, str. 143.

¹⁴⁷³ Ibid., str. 143.

¹⁴⁷⁴ Ibid., str. 144.

¹⁴⁷⁵ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 145.

koketo ponašanje kao ponekad kod carigradskih dama. Međutim, pisac ističe i da su bosanske žene potpuno pokrivene i da njihovo lice osim feredže, pokriva i crna maska:

Die vornehmen Damen des Landes erscheinen nach Konstantinopolitaner Mode gekleidet, im allgemeinen jedoch in enganschließenden Tuchüberkleidern von dunkler Farbe; außer dem Schleier verhüllt eine schwarze Maske ihr Anlitz. Von der manchmal herausfordernden Coketterie der Schönen vom „Goldenen Horn“ habe ich bei den Bosnierinnen nichts wahrgenommen.¹⁴⁷⁶

Murad Efendi opisuje i bosanske djevojke za koje kaže da su manje zastrte od žena, a da na radoznali pogled nekog stranca odgovaraju tako što za njim pljuju: «Ja, es soll vorkommen sein, daß bosniatische Mädchen, die weniger verhüllt sind als die Frauen, die fortgesetzte Beobachtung seitens Fremder dadurch erwiederten, daß sie nach ihnen spuckten.»¹⁴⁷⁷ Pisac dalje navodi da je čuo da su na lijevoj obali Neretve strogi muslimanski običaji još više liberalizirani tako da se žene pojavljuju bez feredže, a ova se iznimka respektira kao običaj: «Am linken Ufer der Narenta, in der Gegend zwischen Jablanitza und Seonitza, sollen die Mahomedanerinnen gänzlich unverschleiert erscheinen, und diese Ausnahme wird als Adet (Brauch) respectirt.»¹⁴⁷⁸ Nakon zanimljivih i iscrpnih opisa života i običaja tamošnjeg stanovništva, Murad Efendi ponovno se vraća političkim temama i posljednji dio ovog putopisa posvećen je opisu diplomatske misije zbog koje se i našao u tom kraju svijeta. Pisac navodi da se u Mostaru Kemal Efendi našao s gospodinom Delarueom, opunomoćenikom kneza Danila. Pisac izvještuje svoje čitatelje da je pregovaranje s njim bilo bezuspješno i da je došlo do uobičajene zajedničke konzumacije kave i duhana uz razgovor koji nije dao nikakvih rezultata. Kemal Efendi odbio je crnogorskom vladiki priznati kneževski naziv, pa se Delarue povukao, kako Murad Efendi kaže, ostavivši otvoreno poglavlje koje se mora ispisati mačem: «Die Diplomatie hat hier nichts zu thun, als die Einleitung zum Capitel zu verfassen, welches mit dem Schwert geschrieben werden soll.»¹⁴⁷⁹

Putopis «Stolacz. Trebinje.» započinje opisima prirodnih ljepota, biljaka i stabala raznog voća među kojima pisac najviše ističe smokve kao vrlo cijenjene plodove. U ovom putopisu je mnogo više nego u prethodnima naglašeno intimno svjedočenje putopisca koji u opise unosi vlastite komentare, nevažne za samu priču zbog čega ovaj putopis ima dnevnički stil, vrlo čest u putopisima u razdoblju realizma. Tako na primjer pisac kaže da je njihovo prvo odredište bilo selo Buna koje spominje samo zato što je pretjerano savjestan!¹⁴⁸⁰ Murad Efendi se divi prirodnim ljepotama Stolca i njegove okolice te dobro odjevenim stanovnicima čiji broj procjenjuje na oko tri tisuće. Boravak u Stolcu opisuje kao kratak i nastavlja opisom puta u Trebinje. Broj stanovnika toga grada također procjenjuje na brojku od oko tri tisuće-muslimana i vrlo detaljno opisuje povijest grada. Nakon historiografskih podataka, pisac ponovno u putopisu opisuje svoje vlastite doživljaje i tuži se na štakore koji su zavladaali njegovom sobom čim je ugasio svjetlo, zbog čega je bio prisiljen probdjeti noć. Realistički opis nastoji dočarati život daleko od zapadne civilizacije i osobni piščev doživljaj igra vrlo značajnu ulogu jer se on sam

¹⁴⁷⁶ Ibid, str. 145.

¹⁴⁷⁷ Ibid., str. 145.

¹⁴⁷⁸ Ibid., str. 146.

¹⁴⁷⁹ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 146.

¹⁴⁸⁰ Ibid., str. 147.

pretvara u glavnog junaka putopisa. Nakon osobnih doživljaja, Murad Efendi se ponovno posvećuje opisu političkih događaja. On navodi da su istodobno s diplomatskim predstavnicima Porte u Trebinje stigli francuski i ruski konzuli da bi nadzirali tursko izaslanstvo, dok je uloga engleskog konzula bila da bi nadzire svoje kolege. Pisac primjećuje da su se svi međusobno nadzirali i dalje navodi da samo Austrija nije poslala svog čuvara.¹⁴⁸¹ U svjetlu povijesnih događanja na tom području i piščevih političkih stavova koji se uvelike poklapaju s austrijskim ekspanzionističkim težnjama, može se pretpostaviti da je austrijski čovjek na tom mjestu bio upravo on. Zanimljivo je da Murad Efendi ove putopise iz Hercegovine piše s pozicija turskog činovnika, mada ne skriva svoju naklonost prema Austriji. Upravo po tome može se zaključiti da on nije smatrao da Austrija i Turska jedna za drugu predstavljaju opasnost, već je mnogo opasnijim smatrao pravoslavne kršćane na Balkanu, što će posebno do izražaja doći u kasnijem opisu Crnogoraca.

Murad Efendi u putopis unosi različita zapažanja i tumačenja, pa objašnjava ulogu konzula u osmanskim provincijama čije značenje uspoređuje sa značenjem ambasadora u zapadnim zemljama. Pisac o francuskom i ruskom konzulu govori kao o agentima čiji su interesi bili u suprotnosti interesima Porte. Oni su svojom prisutnošću samo još više povlađivali Crnogorcima koji su počeli sami sebe smatrati europskim faktorom: «Die durch Montenegro's Einflüsterungen infurgirten Bezirke in der südwestlichen Herzegowina sahen darin eine Kundgebung der Mächte zu ihren Gunsten, wurden dadurch nur noch mehr ermuthigt, lernten an ihre bisher nicht geahnte Wichtigkeit glauben und sich als europäischen Factor ansehen.»¹⁴⁸² Murad Efendi opisuje kako su im već idućeg dana dovedeni kršćani izbjegli iz onih okruga koje su zauzele crnogorske snage. Oni su svjedočili o nasilju Crnogoraca kojim su mnoge kršćane prisilili da prijeđu na njihovu stranu, a Murad Efendi njihovo ponašanje definira kao terorističko: «Für die Insurgirung mittels Terrorismus bekamen wir später noch verschiedene Beweise und Anzeichen.»¹⁴⁸³ U ovom putopisu pisac spominje i njemačke novine (ne navodi njihov naziv) koje su mu dostavljene iz Dubrovnika i u kojima je pročitao detaljne opise oružanih pobuna u selima u kojima je u stvarnosti situacija bila posve mirna. Pisac ne skriva ogorčenost zbog lažnih informacija u novinama čiji je cilj bio manipulirati javnim mnijenjem. Murad Efendi optužuje zapadnjačke novine da slične događaje iz vlastite zemlje smještaju u rubriku «Malih novosti», dok ukoliko se događaju na teritoriju Osmanskog carstva, takve vijesti postaju udarne.¹⁴⁸⁴

Nakon uvodnog dijela putopisa u kojemu opisuje prirodne ljepote i političku situaciju, Murad Efendi detaljno opisuje povijesni događaj koji će, kako navodi, u crnogorsku historiografiju i umjetnost ući kao slavna pobjeda kod Grahova. Opis ratnih događaja u ovom putopisu može se smatrati dijelom njemačke putopisne tradicije po kojoj su putopisci često izvještavali o ratnim zbivanjima iz perspektive subjektivnog i istovremeno objektivnog promatrača: «Der reisende Erzähler figurierte dabei als wahrnehmender und zugleich urteilender Protagonist. An seiner Seite und mit dessen Augen sollten die Leser Einblicke in die undurchschaubare Kriegswirklichkeit der neunziger Jahre erhalten. Indem er ihnen den Modus der Fremdwahrnehmung literarisch

¹⁴⁸¹ Ibid., str. 151.

¹⁴⁸² Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 152.

¹⁴⁸³ Ibid., str. 153.

¹⁴⁸⁴ Ibid., str. 153.

erfahr- und damit nachvollziehbar machte, bot er sich als Identifikationsfigur an.»¹⁴⁸⁵ Pisac daje posve drugačiji uvid u taj događaj i objašnjava da se turski vojni zapovjednik Hussein -paša ulogorio kod Grahova, ali je njegova opskrbljenost hranom i vodom bila oskudna s obzirom na to da su Crnogorci presreli i zarobili jednu pošiljku s namirnicama. To je bio razlog zbog kojeg je ušao u pregovore s Crnogorcima, iako je nadmoćno odolijevao njihovim napadima. Između njega, već spomenutog Delarua i crnogorskog poglavara bilo je dogovoreno da će se turske snage povući i predati zauzeti logor. Nakon što je počelo povlačenje, Crnogorci su prekršili dogovor i napali su nespremnu tursku vojsku. Tako su prijevarom uništili turske bataljune, a samo rijetki vojnici izbjegli su smrt. Murad Efendi opisuje poražene turske vojnike kako se vraćaju iz borbe slomljenog oružja, krvave odjeće i crni od baruta. Ovi su preživjeli vojnici svjedočili o okrutnosti Crnogoraca koji su zarobljenicima umjesto glava, što su inače običavali, jataganom kidali gornju usnu, nos i dio kože sa čela, da bi te pobjedničke trofeje ponijeli kući:

Die Montenegriner hatten diesmal ihrem alten Brauch, den Verwundeten die Köpfe abzuschneiden, entsagt, und ihn größtentheils dahin reformirt, daß sie denen, deren sie habhaft wurden, mit einem Schnitt des Jatagan die Oberlippe, die Nase und einen Theil der Stirnhaut scalpirten, um diese Siegestrophäen heimzutragen. Mir selber sind Opfer jener cannibalischen Grausamkeit vor Augen gekommen—schreckliche Zeichen für die Bestialität, die dem Ebenbilde Gottes innewohnen kann, betrübende Beweiße, wie Heuchelei und Phrase unerschüttert in der Welt herrschen.¹⁴⁸⁶

Murad Efendi detaljno opisuje sakaćenje poraženih turskih vojnika što su Crnogorci smatrali simbolom svoje pobjede i taj običaj naziva kanibalskom okrutnošću i znakom njihove bestijalnosti. Ovaj putopis obiluje kritikama na račun Crnogoraca, pa i o njihovim ambicijama vezanim uz političku samostalnost, izražava vrlo negativan stav:

Man beansprucht für diese Stämme das Interesse Europa's im Namen des Christenthums und der Kultur! Montenegro pocht auf seine stets behauptet Unabhängigkeit, und dennoch, und ungeachtet seiner seit Jahrhunderten bestehenden Beziehungen zu Venedig und dem übrigen christlichen Abendlande, steht diese Vollwerk griechisch-slavischer Kultur noch immer auf dem Standpunkte der Huronen und anderer Wilden. Die Montenegriner, gleich den übrigen Slaven der türkischen Länder, kämpfen nicht für ihre Existenz -denn diese ist auch jetzt nicht bedroht-sondern sie kämpfen um den Besitz der Macht. Gut, dagegen wäre weiter nichts zu bemerken. Das schlimmste hierbei ist die Lüge, mit welcher man diese Bestrebungen für ihre Existenz bemäntelt und die öffentliche Meinung Europa's irre zu führen sucht, indem man den Kampf gegen den Islam, als einen Feldzug der Kultur gegen die Barbarei darstellt.¹⁴⁸⁷

¹⁴⁸⁵ Uwe Hentschel, «Krieg als Unterhaltung in deutschen Reiseberichten über den I. Koalitionskrieg», *Orbis Litteratum*, vol. 58 (2003), str. 335-352, ovdje str. 338.

¹⁴⁸⁶ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 155.

¹⁴⁸⁷ *Ibid.*, str. 155-156.

Murad Efendi i dalje kritizira Crnogorce iz vlastite perspektive nastale isprepletanjem zapadnjačkog i istočnjačkog pogleda na probleme na Balkanu. Ipak kao zapadnjak zaključuje da su Crnogorci bez obzira na stoljetne odnose s Venecijom i ostalim zapadnim svijetom, narod grčko-slavenske kulture koji još uvijek stoji na stajalištu Hurona i drugih divljaka. Zanimljivo je da su slično mišljenje o Crnogorcima izrazili i neki drugi europski putopisci 19. stoljeća.¹⁴⁸⁸ Murad Efendi u putopisu ističe da se njegov vlastiti svjetonazor temelji na vjeri u obrazovanje i civilizaciju, ali da pravoslavci nemaju pravo govoriti o kršćanskoj kulturi jer su sami kulturno na vrlo niskom nivou, dok je upravo Turska ta koja svojim reformama donosi civilizaciju.¹⁴⁸⁹ U tom dijelu putopisa pisac se iz perspektive zapadnjačkog promatrača iznenada preobraća u člana turske diplomacije i namjerno prešućuje tursku suodgovornost za kulturnu zaostalost Balkana.¹⁴⁹⁰ Piščeva kritičnost prema Slavenima na Balkanu zacijelo je dijelom bila uvjetovana i njegovim podržavanjem zapadnjačke, odnosno austrijske imperijalističke politike. U sljedećoj rečenici on pokazuje svoje mišljenje o svim, kako kaže Slavenima turskih zemalja: «Die Montegriner, gleich den übrigen Slaven der türkischen Länder, kämpfen nicht für ihre Existenz-denn diese ist auch jetzt nicht bedroht-sondern sie kämpfen um den Besitz der Macht.»¹⁴⁹¹ Murad Efendi ne preispituje i ne kritizira imperijalističku politiku Austrije i drugih država koje su na Istoku stvarale svoje kolonije, ali zato vrlo kritički pristupa, po njemu prisutnoj crnogorskoj imperijalističkoj politici. Pri tome im pisac, kako sam kaže, zamjera to što zbog ostvarenja svojih imperijalističkih ambicija varaju europsku javnost uvjeravajući je u laž kako se radi o borbi kršćanstava protiv islama, o ratu kulture protiv barbarstva.¹⁴⁹² Murad Efendi vrlo oštro napada Slavene na Balkanu i tvrdi da oni nemaju nikakvo pravo nastupati u ime civilizacije i na taj način tražiti simpatije Zapada: «Bis jetzt haben die Slaven der Türkei kaum ein Recht erworben, im Namen der Civilisation aufzutreten und unter diesem Vorwand an die Sympathien des Abendlandes zu appelliren.»¹⁴⁹³ On uspoređuje kulturni i humanistički nivo Turaka i «Slavena turskih zemalja» i tvrdi da su Slaveni još daleko od toga da ih dostignu:

Ihre Kulturmission ist zum besten ein nicht ganz sicherer Wechsel auf die Zukunft. Welche Worwürfe man auch gegen die Pfortenregierung richten mag—die Montenegriner und ihre Stammesgenossen stehen gegenwärtig kaum über dem Niveau

¹⁴⁸⁸ Nije Murad Efendi jedini putopisac s tako negativnim mišljenjem o Crnogorcima. Slično ih je opisao i Charles Yriarte, čiji je putopis objavljen 1878. u Parizu, dakle samo godinu dana nakon Muradovih putopisa. Yriarte o Crnogorcima govori kao o ljudima koji samo rat smatraju dostojnim čovjeka, a posebno ističe i težak položaj žene u njihovom društvu, pa se rođenje djevojčice čak smatralo i nesrećom Ivan Pederin, *Svijet postaje shvatljiv u realističkom putopisu druge polovice XIX stoljeća*, str. 132.

¹⁴⁸⁹ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 156.

¹⁴⁹⁰ Pedesetih godina 19. stoljeća, kao što vidimo iz ovog putopisa, između muslimana i pravoslavaca vladalo je neprijateljstvo, a katolici su se pokušavali približiti Austriji i tako zaštititi. Dok su se pravoslavni bosanski kršćani orijentalirali prema Srbiji, odnosno Rusiji, a katolički kršćani prema Hrvatskoj, odnosno Austriji, muslimanima je nakon sukoba s vlašću iz Carigrada preostala još jedino nada u vlastitu autonomiju. Usp. Ivan Pederin, «Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini», *Radio Sarajevo- treći program*, br. 39, 11 (1982), str. 427-511, ovdje str. 435-436.

¹⁴⁹¹ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 156.

¹⁴⁹² Ibid., str. 156.

¹⁴⁹³ Ibid., str. 156.

des Kulturzustandes, und gewiß nicht auf jenem des humanistischen Zustandes, auf dem sich der osmanische Stamm befindet.¹⁴⁹⁴

Slavenske narode na Balkanu naziva plemenima i kaže da su se samo privremeno primirili za vrijeme jake turske vlasti jer im je ostavljena nacionalnost i vjera. Propadanje tog moćnog Carstva za slavenska plemena po njemu znači ponovni početak borbe za moć na hercegovačkom kamenjaru: «Zufolge den Lehren des Islam hatten die Osmanen den unterworfenen Volksstämmen Glauben und Nationalität gelassen. [...] Mit dem Niedergang der Osmanenemacht wurde der alte Kampf wieder aufgenommen, der brutale Kampf um die Macht. Dieser Kampf ist es, der in den Felsen der Herzegowina ausgefochten wird!»¹⁴⁹⁵ Nakon kritike slavenske borbe za samostalnost, Murad Efendi se vraća opisu događaja nakon poraza turske vojske. On ne skriva strah što ga je osjećao zbog mogućnosti neprijateljskog upada u Trebinje, ali koristi i priliku još jedanput okarakterizirati Crnogorce kao kukavice. U ovom dijelu putopisa očito je da pisac predviđa raspad Osmanskog carstva koji će potaknuti borbe «slavenskih plemena» za samostalnost. Iako se čini kao da Murad Efendi brani opstojnost Osmanskog carstva, iz njegovih riječi lako se može iščitati sklonost prema jednoj drugoj ideji: mogućnosti ekspanzije Austrije na Jugoistok.

Nakon komentara o političkim prilikama na Balkanu pisac ponovno realistično opisuje događaje i izvještava svoje čitatelje o tome da im je već sljedećeg jutra stigla vijest o ustanku u nekim obližnjim selima, zbog čega su se članovi propale diplomatske misije odlučili skloniti na teritorij Austrije. Pisac detaljno opisuje naporni put kroz kamenjar kroz koji je bio prisiljen pješaćiti jer se njegov konj ozlijedio. Usred kamenjara iznenada je susreo jednu djevojku iz nekog dalmatinskog sela blizu granice, koja je kao kurir nosila poštu iz Trebinja u Dubrovnik. Pisac nastoji što realističnije prikazati svoje putovanje pa čak navodi i da se spomenuta djevojka zvala Cvijeta i da mu je ona objasnila opasnost od pripadnika pobunjene «raje» koji su se nalazili u obližnjem selima. Zaobilaznim putem kroz teško prohodni kamenjar, djevojka ga je dovela ga je do granice Austrije: «Eine vortreffliche Heerstraße und der schwarzgelbe Meilenzeiger kündigten die Marken Oesterreichs an.»¹⁴⁹⁶ Njegovo oduševljenje austrijskim znakovima pokazuje da je za njega upravo Austrija značila civilizaciju i sigurnost koju pruža uređena država. U svjetlu njegovih prijašnjih opažanja o Slavenima na Balkanu, može se zaključiti da je Murad Efendi podržavao imperijalističke težnje Zapada i čak smatrao nužnim da se zapadnjaci nametnu civilizacijama nižeg kulturološkog nivoa. Nakon kraćeg boravka u kući već spomenute djevojke Cvijete za koju ne krije svoje simpatije, što opet ističe njegov vlastiti doživljaj i njega samog kao junaka putopisa, Murad Efendi odjahao je u Dubrovnik.

U putopisu «Julitage auf Zypern» («Srpanjski dani na Cipru») Murad Efendi opisuje prirodne ljepote Cipra, ali i povijesne događaje dok je Cipar bio pod venecijanskom vlašću. U posljednjem odlomku pisac uspoređuje svijet Sjevera i Juga: «Im Norden ist das Leben ein Kampf, im Süden ein Traum, der Nordländer müht sich und meist vergeblich, der geizigen Natur zu entringen, was er bedarf und zu bedürfen meint, dem Südländer gibt die verschwenderische Natur so viel und mehr, als er bedarf und so kann

¹⁴⁹⁴ Murad Efendi, *Erinnerungen aus der Herzegowina*, str. 156.

¹⁴⁹⁵ Ibid., str. 156-157.

¹⁴⁹⁶ Ibid., str. 160.

er oft in seinem Lumpen sich als der reichere fühlen.»¹⁴⁹⁷ Orijent se ponovno pokazuje u idealiziranom svjetlu -daleko od prljavštine gradskih ulica. Dok se u putopisima po Carigradu pisac trudio dočarati socijalnu realnost i pokazati naličje iluzije o romantičnom Orijentu, u ovom putopisu Murad Efendi ističe ljepotu i toplinu Orijenta u snažnom kontrastu prema hladnoći Zapada. U tom se aspektu ogleda i kritika građansko - kapitalističkog društva koje počiva na racionalnom pristupu životu oslobođenom svake imaginacije: za razliku od takvog realno sazdanog Okcidenta, Orijent se pokazuje kao prostor snova i snoviđenja -aktivnosti tako nespojive s građanskom racionalnošću. Takva je Europa južnjake često smatrala apatičnim, lijenim, mlitavim, anarhičnim, kako Murad Efendi svjedoči. Pisac se oštro suprotstavlja stereotipu o lijenom južnjaku:

Und ruft Roqueplan aus: „Der Süden ist apatisch, arbeitsscheu, kraftlos, anarchisch, er schafft Sklaven.“—so entgegne ich ihm: Im Norden ist das Leben ein Kampf, im Süden ein Traum, der Nordländer müht sich und meist vergeblich, der geizigen Natur zu entringen, was er bedarf und zu bedürfen meint, dem Südländer gibt die verschwenderische Natur so viel und mehr, als er bedarf und so kann er oft in seinen Lumpen sich als der reichere fühlen. —Und Sklaverei um Sklaverei, der eine ist ein Sklave der Arbeit und seiner Bedürfnisse und der Andere ein Sklave durch das Fatum.¹⁴⁹⁸

Kao dobar poznavalac južnjačkih prilika, pisac toj zapadnjačkoj publici objašnjava koji su to prirodni razlozi doveli do velikih razlika u južnjačkom i zapadnjačkom načinu života. Ovi su putopisi zato pisani iz perspektive čovjeka koji po svom mentalitetu nesumnjivo pripada zapadnom kulturnom krugu, ali je emocionalno pod snažnim dojmom istočnjačkog načina života. Kao što pisac i sam kaže: postao je fanatik sunca!¹⁴⁹⁹ Zapadnjački putopisci 19. stoljeća Arape su gotovo bez iznimke prikazivali stereotipno, odnosno kao lijene i prljave ljude, čime su nastojali istaknuti dekadenciju orijentalnog društva.¹⁵⁰⁰ Na taj su način konstituirali vlastiti, zapadnjački identitet kao antitezu orijentalnom identitetu: negativna slika muslimana služi za konstruiranje pozitivne slike zapadnjaka kao marljivog, urednog i čistog čovjeka.¹⁵⁰¹ Za razliku od većine putopisaca, Murad Efendi se protivi stereotipu i ne pokušava vlastitu vrijednost istaknuti kroz negativno prikazivanje Orijenta, već nastoji dočarati svijet u kojemu vladaju drugačija pravila i drugi sustav vrijednosti od onoga na Zapadu. On zato «pogledom iznutra» njemačkom čitateljstvu nastoji dočarati životnu filozofiju Orijenta po kojoj se smisao života ne temelji na radu i pravilima kao kod zapadnjaka i istovremeno kritizira Europu koja se temelji na kultu rada. Na optužbe da su istočnjaci samo robovi vlastite kulture, pisac odgovara kritikom građanskog društva koje se temelji upravo na neslobodi individue, odnosno na robovanju zakonima i moralnim pravilima društva. U putopisu «Aus klein-Asien» («Iz Male Azije») Murad Efendi razmišlja o kulturološkim razlikama između Istoka i Zapada, ali i o predrasudama s obje strane. Pisac smatra da je iskrivljena slika koju zapadnjaci imaju o istočnjacima uglavnom rezultat usmene predaje, dok se isto

¹⁴⁹⁷ Murad Efendi, *Julitage auf Zypern*, str. 161-169, ovdje str. 169.

¹⁴⁹⁸ Ibid., str. 169.

¹⁴⁹⁹ Ibid., str. 163.

¹⁵⁰⁰ Ulrich Erker-Sonnabend, «Augenmenschen unterwegs: Zur Wahrnehmung und Erfahrung orientalischer Fremde bei deutschen Reisenden in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts», str. 10-11.

¹⁵⁰¹ Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 331.

ponavlja i u suprotnom smjeru. Slika koju Istok ima o Zapadu uglavnom je rezultat nesporazuma jer istočnjački pomorci u europskim lukama vide najniži sloj društva, pa tako cijeli zapadni svijet doživljavaju kao prljavo mjesto, a sve europske žene kao bića sumnjivog morala. S druge strane, zapadnjaci imaju jednako loše mišljenje o istočnjacima, smatrajući ih lijenčinama, a njihove žene beskorisnim lutkama:

So kommt es, daß der ottomanische Seemann, welcher in den mittelländischen Seehäfen keineswegs mit der Elite der europäischen Nationen verkehrt, den Europäer als einen schmutzigen, rohen, betrügerischen Gesellen und das unverschleierte Weib als den Inbegriff aller Schamlosigkeit darstellt [...]. So kommt es ebenfalls, daß der Europäer den Türken für einen groben, gedanken- und tätigkeitsscheuen Lüftling und die Türkin für eine nichtsthuende Luxuspuppe hält.¹⁵⁰²

Život u gradiću Unjeh pisac opisuje kao idiličan i miran: u njemu nema raskošnih zgrada, ali ni gladnih uličara; nema tvornica, ali ni proletarijata; nema odvjetnika, ali ni sudskih procesa; nema novina s crnom kronikom, ali ni samoubojstava i razbojstava koji bi te rubrike punili.¹⁵⁰³ Orijent se otkriva kao mjesto zaštićeno od građanske svakodnevice, kao mjesto sačuvane poetske imaginacije i iskonskih emocija u kontrastu prema Njemačkoj i Austriji, pa se u piščevom idealiziranju «iskonskog života» može iščitati i kritika europskog građanskog svjetonazora koji se temelji na strogim pravilima ponašanja. Ovaj je putopis posebno zanimljiv po tome što Murad Efendi prvi put govori o vlastitom odnosu prema islamu: «Von der Minareten riefen die Muezzins (Moscheendiener) das gläubige Volk zum Abendgebete, welches das vierte von den fünf durch das Gesetz gebotenen ist. [...] Noch einige volle Züge aus den Pfeifen, und alle Anwesenden, mit Ausnahme meiner Person, reihten sich zum Gebete.»¹⁵⁰⁴ Opisujući kako se na znak za početka molitve njegovo cijelo društvo, izuzevši njega samog, okrenulo prema molitvi, Murad Efendi indirektno pokazuje da on sam nije bio islamski vjernik.

Do kraja ovog putopisa pisac više ne opisuje krajolik, već se bavi običajima i tradicijom tamošnjeg stanovništva. Vrlo detaljno opisuje čin vjenčanja, uz ritualno obrezivanje dječaka, jedino slavlje turske obitelji. Pisac opisuje sve one običaje koji prate muslimansko vjenčanje, od glazbe i plesa, kao i kod kršćanskih vjenčanja, do nekih zapadnjacima posve stranih običaja. Jedan od tih običaja je i vezan uz sami čin sklapanja braka. Kao što pisac opisuje, posljednje jelo na vjenčanju predviđeno je samo za muškarce, a mlada se povlači u unutrašnjost harema. Nakon kratke molitve, ženik sklapa brak s ocem svoje buduće žene koji zastupa mladu.¹⁵⁰⁵ Murad Efendi odnos muslimana i kršćana u tom kraju opisuje uspoređujući ga s odnosom žene prema svom mužu. Po njemu su muslimani svjesni svog nadmoćnog položaja, pa nemaju potrebu pokazivati svoj autoritet za razliku od muslimana na Balkanu, dok se kršćani postojećem sistemu pokoravaju bez daljnje kritike. Slično je i u braku: muž zahtijeva poslušnost, a žena ga prihvaća za svog gospodara: «Man könnte dieses Verhältniß mit einer Ehe vergleichen, in welcher beide Theile, ohne durch den Haschischtraum der Liebe der Sphäre irdischer

¹⁵⁰² Murad Efendi, *Aus klein Asien*, str. 170-247, ovdje str. 176-177.

¹⁵⁰³ *Ibid.*, str. 177.

¹⁵⁰⁴ Murad Efendi, *Aus klein Asien*, str. 197.

¹⁵⁰⁵ *Ibid.*, str. 220.

Unwillkommenheit entrückt zu werden, erträglich auskommen; der Mann findet Gehorsam und fordert nicht mehr und das Weib sieht in ihm den Gatten nach dem Wort der Bibel „Er soll dein Herr sein“.¹⁵⁰⁶

3.2 «Türkische Schattenrisse» («Turske siluete»)

U drugoj knjizi putopisa pod naslovom «Türkische Schattenrisse» («Turske siluete»), Murad Efendi opisuje turske običaje i tradiciju koju je upoznao za vrijeme svog boravka u Turskoj. Ova knjiga sastoji se od jedanaest poglavlja, a u svakom od njih pisac govori o nekom drugom segmentu osmansko -turskog života. U prvom putopisu pod nazivom «Der Harem und die Frauenfrage in der Türkei» («Harem i pitanje žena u Turskoj») neki su dijelovi pisani znanstvenim stilom, ali ipak prevladava esejistički stil pisanja. U idućih sedam putopisa u kojima se pisac bavi ženama, odgojem djece, institucijom ropstva, činovništvom, dvorskim dužnosnicima, ulemama i dervišima, prevladava znanstveni stil pisanja i očito je da se pisac povlači iz pripovijedanja. U posljednja tri putopisa u kojima piše o turskoj vojsci, značajnim državniciima i orijentalnoj poeziji, ponovno se javlja pisac sa svojim osobnim stavom i komentarima. Pri tome su u poglavlju o turskoj vojsci snažno izraženi autobiografski, a u putopisu o osmanskim državniciima, biografski elementi. U posljednja tri putopisa pisac se ponovno vraća esejističkom stilu pisanja, ali se i ovdje taj stil ponekad isprepliće sa znanstvenim stilom. Takav cjeloviti prikaz turskog društva imao je za cilj javnost s njemačkog govornog područja upoznati s nepoznatim Orijentom i pomoći u savladavanju određene kulturološke distance. Pisac je prvu knjigu pod naslovom «Türkische Fahrten» i drugu knjigu pod naslovom «Türkische Schattenrisse» objavio pod zajedničkim nazivom «Türkische Skizzen», pa ćemo ih zato i mi promatrati kao cjelinu, mada je očito da drugu knjigu samo uvjetno možemo nazvati knjigom putopisa. Dok u prvoj knjizi autor opisuje dojmove sa svojih putovanja, pa i povijesne ili kulturološke prilike tumači iz pozicije putnika, ovu drugu knjigu napisao je više kao studiju o turskom životu i povijesti iz perspektive pisca koji sebe smatra dijelom svijeta što ga opisuje. Murad Efendi govori o položaju žena, odgoju djece, odnosu Turaka prema slugama, turskom činovništvu, vjeri, vojsci i političarima. U poglavlju «Der Harem und die Frauenfrage in der Türkei» pisac vrlo detaljno opisuje običaje vezane uz brak i obitelj. Murad Efendi uspoređuje spolne običaje Istoka i Zapada na način vrlo neuobičajen za 19. stoljeće jer su se takve teme radije izbjegavale. Kako Murad Efendi piše, gotovo pripadnici svih društvenih slojeva na Zapadu mladost provode u izvanbračnim spolnim vezama ili u zagrljaju bludnica, dok su njihovi istočnjački vršnjaci u to vrijeme već oženjeni: «In all jenen Gesellschaftsschichten, wo der junge Abendländer in flüchtigen Verhältnissen oder in den Armen von Hetären die Jugendzeit bis zu seiner Heirath verschwelgt, ist der junge Morgenländer bereits beweibt.»¹⁵⁰⁷ Pisac na taj način kritizira dvostruki građanski moral koji je podrazumijevao idealizaciju djevičanstva, bračnu vjernost i tabuiziranje ženske spolnosti dok su se muškarcima tolerirala izvanbračna spolna iskustva.¹⁵⁰⁸ Zapadnjaci

¹⁵⁰⁶ Ibid., str. 240-241.

¹⁵⁰⁷ Murad Efendi, *Der Harem und die Frauenfrage in der Türkei*. U: Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, Band 2 (*Türkische Schattenrisse*), Leipzig 1877, str. 1-20, ovdje str. 3. Svi sljedeći citati potječu iz istog izdanja.

¹⁵⁰⁸ Elvira Scheich, «Denkverbote über Frau und Natur». U: Christine Kulke (ur.). *Rationalität und sinnliche Vernunft: Frauen in der patriarchalen Realität*, Belin 1985, str. 72-89, ovdje str. 82.

poligamiju često smatraju znakom barbarstva i razvrata, a Murad Efendi brani taj običaj, smatrajući da se muslimanski muškarci imaju pravo nekoliko puta oženiti s obzirom na to da njihove žene brzo ostare, pa u četrdesetima izgledaju kao starice!¹⁵⁰⁹ On dalje objašnjava da je slika o haremu kao o mjestu na kojem jedan muškarac ima stotinu žena posve pogrešna, jer se musliman po postojećim običajima može oženiti najviše četiri puta. Svaka nova žena dodatno je financijsko opterećenje za gospodara kuće i rijetki su muškarci koji sebi mogu priuštiti više od dvije do tri žene. Spolna iskustva Turaka vezana su isključivo uz njihove bračne družice, pa čak i ako su se ženili tri puta, to znači da je toliki bio konačni broj njihovih spolnih partnerica, dok većina zapadnjaka premašuje taj broj: «Er hat in seinem Lebenslauf drei Frauen besessen! Welcher Abendländer, man verzeihe mir die indiskrete Frage,--hat diese Zahl nicht überschritten?»¹⁵¹⁰ U vanjskom svijetu muslimanska žena rijetko razgovara s muškarcima i uvijek je pokrivena feredžom. Pisac objašnjava da žena nije zarobljenica, kao što se to misli i njeno ponašanje u vanjskom svijetu uspoređuje s onim časnih sestara na Zapadu. Podređeni položaj žene nije samo rezultat islama jer balkanski Slaveni sa svojim ženama postupaju mnogo gore iako su kršćani:

Die untergeordnete Stellung, die das Weib bei den Mahomedanern einnimmt, schreibt man allgemein und ausschließlich dem Einfluß des Islam zu. Mich dünkt, daß bei den vor und nicht islamitischen Völkern des Orients das Verhältniß ein ähnliches gewesen sei, ja daß die Ungleichheit in der Stellung der Geschlechter sich mitunter noch schrosser geäußert habe. Bei den Christen des Orients, als z. B. bei den orientalischen Slawen genießt das Weib keiner größeren Rechte, keines höheren Ansehens und einer selten so milden Behandlung als bei den Ottomanen, schon weil die Männer an und für sich roher sind.¹⁵¹¹

Sklapanju braka prilazi se kao poslu i roditelji za svoju kćer pokušavaju naći muža koji će joj omogućiti pristojan život. Djevojke su odgajane tako da u braku prepoznaju samo praktičnu stranu i pošto taj brak nema nikakve veze sa sanjarenjem o velikoj ljubavi, kao što je to slučaj kod zapadnjačkih djevojaka, njihova se očekivanja slažu sa željama njihovih roditelja: «Der Ehe geht kein Roman voraus; das Herz hat bei der Heirathsangelegenheit keine Stimme.[...] Das Mädchen, durchaus nicht träumerisch, begehrt vor Allem nach einem Mann überhaupt und wünscht höchstens nebstbei, daß dieser Rang oder Vermögen, wenn nicht Beides zugleich besitzt. Diese Wünsche treffen mit Jenen der Eltern gewöhnlich zusammen.»¹⁵¹² Murad Efendi na vrlo zanimljiv i neobičan način tumači proces ženske emancipacije koji je u to doba na Zapadu bio u svojim začecima. Pisac smatra da krivo shvaćena emancipacija može imati poguban utjecaj na žene jer osim što ih može osloboditi predrasuda i histerične sentimentalnosti, taj ih proces može učiniti bićima kojima više ne vladaju osjećaji kao što je to slučaj kod osmanskih žena:

¹⁵⁰⁹ Murad Efendi, *Der Harem und die Frauenfrage in der Türkei*, str. 3.

¹⁵¹⁰ Ibid., str. 3.

¹⁵¹¹ Ibid., str. 8.

¹⁵¹² Ibid., str. 8.

Die falschverstandene Frauenemancipation könnte leicht das Weib nicht nur aus den Klauen des Vorurtheils retten, nicht blos von der krankhaft überspannten, hysterischen Sentimentalität, sondern von jeder Gemüthsthätigkeit und Gefühlsherrschaft überhaupt befreien und es in diesem Punkte endlich dahin gelangen lassen, wo die Ottomaninnen sich bereits befinden.¹⁵¹³

Pisac ne objašnjava detaljnije što za njega znači krivo shvaćena emancipacija, ali se može iščitati da je njegov stav prema ženama u skladu s tadašnjim javnim diskursom o ženama kao bićima bez povijesne uloge. Zanimljivo je i što u tom poglavlju spominje američke djevojke koje u brak ulaze samo iz računice, što oštro kritizira:

Ich habe in unseren gebildeten Sphären, namentlich in amerikanischen Familien, Mädchen kennen gelernt, deren Denkart nicht minder auf das praktische Moment gerichtet, deren Gefühlsleben nicht minder eingepuppt war. Die Zahl der Nüchternen mehrt sich in erschrecklicher Steigerung, so daß es fast scheint, als würde schon bei der nächsten Generation die mathematische Formel ganz allein in Herzens- angelegenheiten regieren.¹⁵¹⁴

O turskom braku pisac govori kao o braku u kojem nema svađa i nesporazuma, za razliku od zapadnjačkih brakova, što po njemu proistječe iz samog odnosa muškarca i žene. Iako je prije toga kritizirao nedostatak osjećajnosti kod muslimanskih žena, Murad Efendi očito ipak smatra da su brakovi koji se temelje na razumu stabilniji. On dalje opisuje da istočnjaci od svojih žena zahtijevaju poslušnost i poštovanje, a da zapadnjake doživljavaju kao slabiće koji se podređuju volji svojih žena i dozvoljavaju im da polugole na balovima plešu s drugim muškarcima:

Der Ottomane liebt sein Weib nach Despotenweise als ein ihm Eigenes, er fordert Gehorsam und Respekt und findet gewöhnlich beide. Der Abenländer erscheint ihm im Verkehr mit Frauen unwürdig und unmännlich niedrig in seinem Werben, roh im Besitz und unehrlich nach demselben. Von seinem Standpunkt aus immer, vom Allgemeinen sehr oft mit Recht. Was er von dem halbnackten Weibe hält, das Ballnächte in den Armen anderer Männer durchrast, mehr für die Welt als ihr Haus lebt, überall vorlaut drein spricht, ihre Launen als Gesetz geltend wissen will, versteht sich von selbst.¹⁵¹⁵

Murad Efendi prešućuje činjenicu da su zapadnjačke žene, usprkos tome što su sudjelovale u društvenom životu, bile obespravljene u gotovo svim segmentima građanskog života. On brani odnos muslimana prema ženama koji nije tako loš kako se to na Zapadu obično misli: «Die Frau im Orient ist übrigens nicht so rechtlos, nicht so sehr der Willkür des Mannes preisgegeben, als man es im Abendlande gemeinhin annimmt.»¹⁵¹⁶ Poglavlje završava kritikom zapadnjačkog društva, kao i isticanjem dobrih strana odnosa muslimana prema ženama:

¹⁵¹³ Murad Efendi, *Der Harem und die Frauenfrage in der Türkei*, str. 9.

¹⁵¹⁴ Ibid., str. 9.

¹⁵¹⁵ Ibid., str. 13.

¹⁵¹⁶ Murad Efendi, *Der Harem und die Frauenfrage in der Türkei*, str. 13.

Für die Orientalin wäre der jähe Uebergang in diese Krisis das Verderben. Ihre Bevormundung ist bis jetzt eine absolute, aber diese begreift auch den absoluten Schutz in sich und kommt dem „Weibe“ in Vielem zugute. [...] Keines wird mit Arbeit überbürdet, wie dies in vielen Gegenden Europas, namentlich in Fabrikstädten geschieht. [...] Einige Bettlerinnen ausgenommen, trägt auch die Niedrigste in ihrer Erscheinung niemals das Elend zur Schau; der Mann, dem sie angehört, wird alles daran setzen, sie anständig erscheinen zu lassen. Auch eine brutale Behandlung, wie sie es nur zu oft beim abendländischen Pöbel erfährt, schließt der religiös humane Sinn des Ottomanen um so mehr aus, als der Mann zu keinen Exzessen wie z. B. zur Trunksucht hinneigt.¹⁵¹⁷

Murad Efendi ističe da zapadnjačke žene iz nižih društvenih slojeva teško rade u tvornicama, dok su istočnjačke žene pošteđene teškog rada, kao i posljedica alkoholizma koji je na Zapadu raširen. Strogi običaji, dalje smatra autor, štite ženu od izvanbračnih veza i prostitucije i ona je od vanjskog svijeta zaštićena poput djeteta. Odnos zapadnjaka prema ženama po njemu je često puno brutalniji od odnosa istočnjaka i zbog toga smatra da se Zapad nema pravo miješati u toj segment osmanske tradicije: «Aber sind abendländische Verhältnisse berufen, dem Ottomanen hierin durchwegs als Modell zu dienen? Darf die Ottomanin ohne Rückhalt in der Fußtapfen ihrer abenländischen Schwestern treten?»¹⁵¹⁸ Njegov je pogled u unutrašnjost harema u tom smislu drugačiji od pogleda većine europskih putopisaca 19. stoljeća koji su harem prikazivali kao simbol orijentalne strasti i mjesto čulnih zadovoljstava. Orijent se uglavnom povezivao s bijegom u seksualne maštarije: ono što je piscima bilo zabranjeno po pravilima građanskog života, pojavljuje se kao sanjarija upakirana u orijentalne klišeje.¹⁵¹⁹ Uzrok takvih fantazija zacijelo treba tražiti u institucionalizaciji spolnog života u Europi 19. stoljeća i potiskivanju seksualnosti kao negativne snage koja prijete uništiti građanski red. Murad Efendi za razliku od tih pisaca, harem nastoji prikazati bez mistifikacije, kao mjesto suživota nekoliko žena koje vode isto kućanstvo. Njegova kritičnost prema zapadnjačkim običajima vezanim uz žene pokazuje i da kršćanski brak ne smatra idealnim, pa nema potrebu mistificirati erotičnost muslimanskih žena, jednako kao što u seksualiziranoj ženi harema ne vidi prijetnju građanskim vrijednostima. Za razliku od Murada Efendija, većina zapadnjačkih putopisaca u haremu vide mjesto oslobođene erotike i promiskuiteta, pa time i prijetnju monogamnom građanskom braku i kultu ćudoređa:

Bei näherem Hinsehen erweisen sich auch Schönheit und Anmut der Harembewohnerinnen ähnlich wie das prachtvolle Interieur des Palasts als leere Hülle, wobei diese hier auf eine Sexualität verweist, die bürgerlicher Anständigkeit nicht entspricht. [...] Der Mythos der arabisch-exotischen, attraktiven Frau hinter dem Schleier wird so enthüllt, ohne das gängige Stereotyp erotischer Laszivität und sexueller Promiskuität selbst zu hinterfragen. Aber dieses stellt nun nicht mehr ein wie auch immer ambivalent besetztes Phantasma dar, sondern nur noch ein Schreckbild. Die sexualisierte Frau des Harems bedroht den Bestand der monogamen Ehe und bürgerlicher Häuslichkeit

¹⁵¹⁷ Ibid., str. 20.

¹⁵¹⁸ Ibid., str. 20.

¹⁵¹⁹ Edward W. Said, *Orijentalizam*, str. 248.

sowie letztlich die Vorherrschaft des bürgerlichen Mannes; sie muß daher- auch zuhause- im Rahmen der bürgerlichen Sexualökonomie unterdrückt werden.¹⁵²⁰

U poglavlju «Die ottomanischen Frauen» («Osmanske žene») pisac opisuje fizički izgled žena, njihov način odijevanja i uljepšavanja, te način života koji se kao i na Zapadu, razlikuje ovisno o pripadanju određenom društvenom sloju. Turske žene iz visokog društva ne bave se kućanskim poslovima i djecom, kao ni zapadnjačke žene iz visokih krugova. Gotovo cijeli putopis posvećen je moćnim ženama turske povijesti, a velikim dijelom lijepoj Kössem, koja je sultanu Ahmetu I. rodila sina, te mu intrigama i ubojstvima osigurala prijestolje. Bila je supruga, majka i baka ukupno četvorici sultana i četrdesetak godina prava vladarica Osmanskog carstva.¹⁵²¹ Murad Efendi ne krije divljenje prema toj ženi koja je od robinje postala vladarica svijeta, ali taj primjer ističe i kao dokaza da turske žene nisu nemoćne i marginalizirane kako se to obično misli. U poglavlju «Türkisches Kinderleben» («Život djece u Turskoj») opisuje odgoj djece koji je potpuno prepušten majkama. Odnos između članova obitelji vrlo je patrijarhalan i temelji se na strogoj disciplini. Intimni odnos, koji se često može susresti u zapadnjačkim obiteljima, u Turskoj je potpuno nezamisliv. Ovdje nema pokazivanja nježnosti, niti proslava povodom obiteljskih blagdana poput imendana ili rođendana. Jedino obiteljsko slavlje poznato turskoj obitelji je vjenčanje, kao i ritualno obrezivanje dječaka.¹⁵²² Obrazovanje dječaka ovisi o položaju njihovih očeva, sin službenika na primjer već u dobi od 12-13 godina ulazi u ured i tamo stječe sva potrebna znanja. Sinovi seljaka ili građana koji nisu u državnoj službi, odgajaju se tako da vrlo rano sazrijevaju i njihov odgoj nije usmjeren prema stvaranju državljana Osmanskog carstva, već prema formiranju muslimana.¹⁵²³ O cilju odgoja turskih dječaka pisac dalje kaže: «Es lernt zwar auch nicht, sich als Individuum schätzen, aber doch als Mitglied der mahomedanischen Gemeinschaft fühlen; die Unterwürfigkeit unter die Autorität, zu welcher man es erzieht gilt vielmehr dem Fatum und dem Gesetz als den staatlichen Machthabern.»¹⁵²⁴ Dječaci se odgajaju da bi postali poslušni članovi muslimanske zajednice, a ne individue. O djevojčicama pisac govori posebno i samo kratko objašnjava da je njihov odgoj vezan uz dužnosti u haremu za što im nije potrebno posebno obrazovanje. U poglavlju «Herr und Diener im Orient» («Gospodar i sluga na Orijentu») Murad Efendi započinje opisom turskog, teokratsko-militarističkog društva koje se temelji na rangovima, ali ne i kastama, pa tako društveni rang služinčadi tvori djelomično nadopunu državnoj vlasti, a dijelom predstavlja servis službenicima državne službe.¹⁵²⁵ Sluga je u Turskoj dio obitelji i njegova sudbina ovisi o sudbini njegovih gospodara. Ne samo što se gospodari dobro i humano odnose prema svojim slugama, nego takvo ponašanje zahtijevaju i od drugih jer loš odnos prema slugama shvaćaju kao osobnu uvredu. Nije rijetkost u Turskoj vidjeti starog slugu kako sjedi za stolom sina svog gospodara ili kako s gospodarom igra šah ili tavlu. Takav human odnos prema slugama sprječava nastajanje pobuna među njima i moglo bi se nazvati političkim mudrim: «Der Ottomane vergibt sich dem Untergebenen

¹⁵²⁰ Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 335.

¹⁵²¹ Murad Efendi, *Die ottomanische Frauen*, str. 21-43, ovdje str. 36.

¹⁵²² Murad Efendi, *Türkisches Kinderleben*, str. 44-53, ovdje str. 48.

¹⁵²³ Ibid., str. 52.

¹⁵²⁴ Murad Efendi, *Türkisches Kinderleben*, str. 52.

¹⁵²⁵ Murad Efendi, *Herr und Diener im Orient*, str. 54-61, ovdje str. 54.

gegenüber nie etwas durch seine Vertraulichkeit, der Untergebene fühlt sich nie versucht, seine Stellung zu mißbrauchen und sich zu übernehmen. Natürlicher Tact ist dem Einen so gut eigen wie dem Andern.»¹⁵²⁶ Samo dvije službe u osmanskome kućanstvu obnašaju kršćani: posao podrumara i kućnog slugu.¹⁵²⁷ U poglavlju «Das ottomanische Beamtenthum» («Osmansko činovništvo») Murad Efendi spominje reforme Mahmuda II. koje su za posljedicu imale premještanje težišta utjecaja i moći s vojske na činovništvo. Pisac objašnjava značenje titule «Efendi» koja se u Turskoj koristi za obrazovane ljude, a na njemački jezik bi se mogla prevesti otprilike kao «Doctor».¹⁵²⁸ Pisac se ovdje bavi problematikom prevođenja naziva s turskog na njemački i obratno s obzirom na to da se radi o potpuno različitim društvenim sistemima, pa je i prevođenje titula vrlo problematično i tek otprilike odgovara određenom značenju. Razmišljajući o prevođenju, Murad Efendi ponosno ističe da je Nijemac i kao takav pripadnik nacije mislilaca čiji je jezik bogat različitim titulama.¹⁵²⁹ O turskom činovništvu kaže da tvori zatvoreno društvo i njegova se moć očituje u tome da su i najutjecajniji ministri morali priznati svoj poraz kada su mu se pokušali suprotstaviti. Kadar se više ne regrutira s područja cijelog Osmanskog carstva kao prije, već više iz užih krugova činovničkih obitelji, među kojima ima i podosta kršćana.¹⁵³⁰ Murad Efendi nabroja poznate turske dužnosnike -kršćane, da bi pokazao otvorenost turskog društva, suprotno od onog mišljenja koje je vladalo na Zapadu. Pisac vrlo detaljno opisuje rangove i primanja koja idu uz njih i ističe kako je posao državnog činovnika izuzetno cijenjen i tražen. Birokratski aparat je jako centraliziran, tako da imenovanje na svaki položaj dolazi direktno iz Carigrada. Mnogi mladi, ambiciozni činovnici nastoje boraviti neko vrijeme u inozemstvu i obnašati dužnost tajnika u veleposlanstvu što spada u usavršavanje njihovog obrazovanja. Zanimljivo je Muradovo svjedočenje o odnosu nadređenih prema podređenima u državnom činovničkom aparatu koji je po njemu mnogo humaniji od onog na Zapadu i sasvim je uobičajeno da ministar poznaje gotovo sve djelatnike svog ministarstva.¹⁵³¹ U poglavlju «Ottomanische Hofämter» («Osmanski dvorski dužnosnici») pisac ističe činjenicu da u Turskoj ne postoji nasljedno plemstvo i da ljudi sa samog dna društvene ljestvice mogu postići najviše položaje u društvu. Takav sistem primjenjuje se i na dvorske službenike koji se biraju bez obzira na njihovu obitelj i klasificiraju se jednako kao i činovnici po općem hijerarhijskom rangu. Murad Efendi ovaj sistem ističe kao pravedniji u usporedbi s onim u zapadnim zemljama u kojima se dvorski službenici biraju iz redova najvišeg plemstva. Pisac posebno opisuje eunuhe koji su u prošlosti Osmanskog carstva igrali veliku ulogu na dvorovima sultana. On detaljno opisuje njihov izgled koji se od izgleda muškaraca razlikuje prije svega po nedostatku brade i po piskutavom glasu, te donosi priče iz osmanske povijesti vezane uz poznate glavne eunuhe, tzv. «Kislar -age». On direktno navodi i razlog zbog kojeg se toliko detaljno bavio ovim rangom dvorskog službenika: «Ich habe mich bei Besprechung der ottomanischen Hofämter mit dem Kislar Aga vorzugsweise beschäftigt, nicht blos weil er der Erste bei Hofe ist, sondern weil sein Amt speciell dem Orient angehört und für

¹⁵²⁶ Ibid., str. 59-60.

¹⁵²⁷ Murad Efendi daje naziv na turskom i prijevod na njemački jezik: Killerdji (Kellermeister) i Aywas (Hausdiener). Ibid., str. 59.

¹⁵²⁸ Murad Efendi, *Das ottomanische Beamtenthum*, str. 62-78, ovdje str. 66.

¹⁵²⁹ Ibid., str. 66.

¹⁵³⁰ Murad Efendi, *Das ottomanische Beamtenthum*, str. 67.

¹⁵³¹ Murad Efendi, *Das ottomanische Beamtenthum*, str. 78.

Europa in die Kategorie der erotischen Curiositäten classirt wird.»¹⁵³² Murad Efendi na kraju ističe da služba eunuha polako izumire u Turskoj i oni pripadaju drugim, prošlim vremenima Carstva. U poglavlju «Die Ulemas» («Uleme») Murad Efendi definira značenje pojma: «Die Ulemas sind die theologisch gebildeten Gelehrten, Richter und Lehrer. Dieselben teilen sich in zwei Kategorien, nämlich in Juristen (Foukeha) und in Schriftgelehrte (Ulema), ohne daß jedoch diese Eintheilung eine eigentliche Scheidung in sich begriffe.»¹⁵³³ Škole u kojima se muslimani školuju da bi postali uleme nazivaju se medrese (teološke škole). Unutrašnjost ovih škola je vrlo jednostavna i u učionici postoji samo uzdignuto mjesto za učitelja, dok učenici sjede prekriženih nogu na tepesima, a ispred sebe imaju samo nisku klupicu za knjige. Učenici se u medrese upisuju nakon što steknu temelje u čitanju, pisanju i religiji. Tu je njegova glavna zadaća učenje Kurana napamet i studij arapske gramatike. Po završetku ovog kursa ispituje ga komisija i ovisno o pokazanim rezultatima kandidat dobiva titulu. Najvišu titulu će zaslužiti ukoliko zna cijeli Kuran napamet i to čak i svaki broj stiha, stranice i broj retka.¹⁵³⁴ Po tom se odlučuje za teološki ili sudački poziv o čemu ovisi i nastavak školovanja. Po svom izgledu uleme se od drugih muslimana razlikuju po obliku turbana, a njihova je odjeća uvijek vunena, bez primjesa svile, dok umjesto na konju, uvijek jašu na mazgi ili magarcu. Njihov je utjecaj na narod velik i pisac ih naziva zaštitnicima nacionalne svijesti jer je islam za muslimane ujedno religija i nacionalnost. Zbog njihove tradicije i uloge u društvu može ih se smatrati konzervativnom jezgrom društva.¹⁵³⁵ Na kraju ovog putopisa Murad Efendi upozorava svoje čitatelje da se uleme ne može smatrati onim što na zapadu predstavljaju svećenici jer islam nema sakramente ni duhovni stalež koji bi bio posrednik između boga i naroda. Crkva nije država u državi, nije čak niti vezana uz državu, nego su crkva i država, religija i nacionalna svijest jedno: «Der Islam hat keine Sacramente und auch keinen geistlichen Stand, der als Vermittler zwischen der Gottheit und dem Geschöpf stünde. Die Kirche ist kein Staat im Staate, sie ist auch nicht verbunden mit ihm, sondern Kirche und Staat, Religion und Nationalitätsbewußtsein sin eins.»¹⁵³⁶ U poglavlju «Derwische» («Derviši») opisuje dervişe kao fanatike: «Wenn irgendwo nach Fanatismus in den Ottomanen steckt, so ist es bei den Derwischen, die in und von der Extase leben. Die Opiumdase vertritt bei ihnen den Weinkrug des Klostermönches.»¹⁵³⁷ Pisac upozorava da ako se i može pronaći određena sličnost između svećenstva i ulema, da je to isto potpuno nemoguće uspoređujemo li dervişe s kršćanskim redovnicima. Postoji više vrsta dervişa, međusobno se razlikuju po odjeći koju nose, a najbrojniji među njima su dervişi -prosjaci. Ovaj red dervişa Murad Efendi opisuje posebno detaljno i prema njima zauzima izrazito kritičan stav. Samo rijetki od njih pripadaju samostanima i dužni su tim samostanima donijeti određenu svotu novca. Dervişi -prosjaci lutaju od grada do grada i tamo od stanovnika ne mole, nego zahtijevaju novac u ime Alahovo. Njihov ugled u narodu je vrlo slab i pisac to ilustrira događajem iz svog života, kad je kao konzul za južnu Ugarsku imao priliku svjedočiti događaju u kojem sultan Abdulaziz nije htio posjetiti grob dervişkog uzora po imenu Gul Baba.¹⁵³⁸

¹⁵³² Murad Efendi, *Ottomanische Hofämter*, str. 79-89, ovdje str. 89.

¹⁵³³ Murad Efendi, *Die Ulemas*, str. 90-108, ovdje str. 90.

¹⁵³⁴ *Ibid.*, str. 91-92.

¹⁵³⁵ *Ibid.*, str. 107.

¹⁵³⁶ *Ibid.*, str. 108.

¹⁵³⁷ Murad Efendi, *Derwische*, str. 109-117, ovdje str. 109.

¹⁵³⁸ Murad Efendi, *Derwische*, str. 113.

Opisani događaj, kao i anegdota o dervišu koji se utopio jer je navikao samo uzimati, pa nije htio dati ruku svom spasitelju da ga izvuče iz rijeke, i konačno zaključak da bi vlast Osmanskog carstva iz ekonomsko -nacionalnih razloga ubrzo trebala iskorijeniti postojanje derviša -prosjaka, pokazuje njegov izrazito negativan stav. U poglavlju «Das ottomanische Heer» («Osmanska vojska») do izražaja dolazi autorov osobni doživljaj, kao i autobiografski elementi u pripovijedanju. Pisac ovaj putopis posvećen osmanskoj vojsci započinje pričom o pokušaju reformiranja vojske u vrijeme sultana Selima III. koji je taj pokušaj obračunavanja sa samovoljom janjičara platio životom. Njegov nasljednik Mahmut II nastavio je započete reforme i modernizirao tursku vojsku koja je zbog zastarjele strukture trpjela velike vojne poraze. Ovaj je putopis posebno zanimljiv po tome što Murad Efendi piše o vlastitom iskustvu koje je stekao u turskoj vojnoj službi. Kao što i sam ističe, on je za vrijeme tursko -ruskog rata stupio u tursku vojsku nakon što je napustio austrijsku jahačku pukovnicu. Naviknut na uglađeni izgled austrijskog vojnika, pisac je bio iznenađen nemarnim izgledom turskog vojnika i časnika, u čijem držanju nije bilo one vojničke ukočenosti i discipline tako uobičajene za austrijskog vojnika.¹⁵³⁹ Murad Efendi, koji se u to vrijeme još zvao Franz von Werner, stupio je u jedini kršćanski odjeljak osmanske vojske, u tzv. poljske pukovnije («Kosackenregiment und Dragoneregiment»)¹⁵⁴⁰ Ove dvije pukovnije bile su sastavljene od dobrovoljaca Bugara i poljskih emigranata. Svi su Poljaci bili časnici, pa je tako na svakog drugog jahača dolazio po jedan poljski časnik. Njihov zapovjednik je bio poljski pjesnik Michael Czaikowski koji je u turskoj službi uzeo ime Sadyk -paša.¹⁵⁴¹ Ove dvije pukovnije bile su, kako pisac svjedoči, najlošije u osmanskoj vojsci. Posljednji put ih je vidio 1860. godine na Kosovu polju, a njihova sudbina nakon toga mu nije poznata. O sudbini svog bivšeg zapovjednika kaže: «Sadyk Pascha hat auf alle Kriegstathen verzichtet, seinen Frieden mit dem weißen Zaren geschlossen und pflanzt nunmehr in den heimathlichen Steppen seinen poetischen Kohl beim Klange einer türkischen Piasterpension.»¹⁵⁴² Murad Efendi se vraća u 1853. godinu i dalje opisuje svoja sjećanja na tadašnje prilike u vojsci. Tadašnje vojne postrojbe nisu imale vojničke samosvijesti, a njihova je izobrazba bila površna i puna nedostataka. Najgora je bila situacija s konjaništvom, dok je najbolje funkcioniralo topništvo jer su ga obučavali pruski oficiri.¹⁵⁴³ Nakon oštre kritike vojnog ustroja, Murad Efendi hvali reforme sultana Abdul Aziza koji je modernizirao vojne postrojbe, pa ih pisac pri ponovnom susretu 1874. godine gotovo više nije mogao prepoznati. Murad Efendi još jedanput ističe humaniji odnos nadređenih prema podređenima koji proizlazi iz patrijarhalnog duha islamističkog pogleda na svijet i očituje se i u odnosu časnika prema vojnicima. Od kada se pristupilo centralizaciji države i vojska se promijenila i postalo je uobičajeno da u njene redove stupaju i kršćani, što je prije bilo nezamislivo. Turska vojska je sedamdesetih godina 19. stoljeća doživjela mnoge pozitivne promjene, a zasluge za to pisac ponajprije pripisuje tadašnjem velikom veziru. U poglavlju «Ottomanische Staatsmänner» («Osmanski državnici») pisac se bavi osmanskom prošlošću i onim državnicima koji su obilježili noviju povijest. Zanimljivo je

¹⁵³⁹ Murad Efendi, *Das ottomanische Heer*, str. 118-132, ovdje str. 124.

¹⁵⁴⁰ Ibid., str. 126.

¹⁵⁴¹ Usp. Ivan Pederin, *Murad Efendi-Franz Werner*, str. 109.

¹⁵⁴² Murad Efendi, *Das ottomanische Heer*, str. 127.

¹⁵⁴³ Murad Efendi, *Das ottomanische Heer*, str. 127.

da su svi tadašnji važni državnici, «die ersten Reformminister»¹⁵⁴⁴ kako ih pisac naziva, nosili nešto, kako pisac kaže, od sudbine tragičnih antičkih junaka. Sva četiri velika vezira o kojima Murad Efendi govori bili su poslovno izuzetno uspješni, ali su zato njihovi privatni životi bili obilježeni teškim tragedijama koje pisac naziva nekom vrstom prokletstva. Ovaj putopis započinje opisom Fuad-paše koji je bio najpopularnija pojava među turskim državniciima na Zapadu. Murad Efendi opisuje fizički izgled, ponašanje, pokrete i govor, ali i privatne događaje iz života važnih političara Turske. Zanimljiv je njegov opis Küprisli Mehmet-paše, kojemu je bio i osobni tajnik. Ovaj je državnik europskoj javnosti bio manje poznat, ali je njegova popularnost u zemlji bila veće od one koju su uživali Fuad-paša i Ali-paša. Najbolji dokaz za tu tvrdnju je činjenica da je na njegovom sprovodu bio gotovo cijeli Carigrad. Ovaj je političar obnašao najviše dužnosti u Osmanskom carstvu, a čak je četiri puta bio na čelu države u ulozi velikog vezira. Njegov fizički izgled opisuje kao vrlo privlačan, kao spoj nečeg viteškog, neke dopadljive nježnosti i muževne snage, vedrine i kraljevskog držanja.¹⁵⁴⁵ Pisac ga osim imenom zove i «Cypriot» jer je porijeklom bio sa Cipra. Tako na primjer pisac opisuje Mehmed-pašu u usporedbi s druga dva velika političara tog doba: «War Aali der Typus des ottomanischen Efendi, Fuad des byzantinischen Höflings, so war der Cypriot jener des idealen Orientalen der Ballade, eine Mischung osmanischer Tüchtigkeit mit arabischem Adel, gereist unter dem klaren Himmel Griechenlands und an den sonnigen Gestaden der Insel Cypern.»¹⁵⁴⁶ Murad Efendi se i u ovom putopisu pojavljuje kao svjedok određenih povijesnih događaja i svojim čitateljima povjerava da će o Mehmet-paši govoriti samo površno jer je njegovo pero još uvijek ograničeno određenim obzirom prema njemu. On dalje navodi da se nada da će doći vrijeme kada će moći otvoreno osvjetliti neke događaje koji su se događali u rasponu od petnaest godina u Carigradu.¹⁵⁴⁷ Nakon što je naznačio poznavanje mnogih tajni koje još uvijek ne smije otkriti, pisac opisuje Mehmetovo djetinjstvo, mladost i uspon u državnom aparatu. Rođen je na Cipru 1810. godine, a na dvor je došao zahvaljujući svom ujaku koji je bio čuvar sultanovog blaga. Postao je časnik u carskoj gardi, a potom je poslan u Pariz na daljnje školovanje. Nakon što je proputovao cijelu Europu, vratio se u Carigrad i tamo odmah bio unaprijeđen u generala i voditelja novo-uspostavljene vojne škole. Ljubavna priča je gotovo uništila njegovu karijeru jer se protivno običajima i strogim turskim pravilima, zaljubio u ženu koja je u to vrijeme važila za neodoljivu ljepoticu perotskog kruga, suprugu engleskog liječnika kojemu pisac ne navodi puno ime, već samo inicijale. Gospođa M. napustila je svog muža liječnika i prešla na islam da bi mu postala ženom. Ovaj je slučaj izazvao nezapamćeni skandal i zbog različitih diplomatskih utjecaja, mladi je general bio prisiljen napustiti vojnu službu. Zahvaljujući utjecajnim zaštitnicima, Mehmet -paša vratio se u vojsku, gdje je preuzeo dužnost vojnog guvernera u St. Jean D'Acre, Jeruzalemu i potom u Beogradu. Nakon toga poslan je u London kao ambasador, a svoju je lijepu ženu iz razumljivih razloga morao ostaviti u Carigradu. O njenom ponašanju bilo je određenih govorkanja, ali je skandal prouzrokovalo ubojstvo jednog od njenih robova. Skandalozni proces otkrio je tajne zbog kojih se Mehmet -paša dao razvesti od svoje žene, a ona je iz obzira prema njemu bila blago kažnjena i samo

¹⁵⁴⁴ Murad Efendi, *Ottomanische Staatsmänner*, str. 133-211, ovdje str. 183.

¹⁵⁴⁵ Ibid., str. 173.

¹⁵⁴⁶ Ibid., str. 174.

¹⁵⁴⁷ Murad Efendi, *Ottomanische Staatsmänner*, str. 175.

prognana iz države.¹⁵⁴⁸ Mehmet -paša nastavio je svoju karijeru jednog od najutjecajnijih ljudi svog doba, a položaj velikog vezira povjeren mu je 1854. godine. Kao odlučan i ponosan političar nije se uklopio u plan njegovog političkog zaštitnika Rešid-paše koji je htio vladati preko njega, pa se ovaj pobrinuo za njegov pad. Njegova je karijera obilježena mnogim usponima i padovima, odlazio je i vraćao se na najviše položaje u državi. Njegov nesretni i skandalozni brak slijedili su drugi nesretni događaji u njegovom privatnom životu; smrtni slučajevi, bijeg njegove kćerke od muža u Pariz i financijski krah. Najteži udarac sudbine Mehmet -paša je doživio kad se njegov tridesetogodišnji sin jedinac koji je bio general i guverner Albanije, utopio u nabujaloj rijeci. Smrt Mehmet -paše za Tursku je predstavljala veliki gubitak: «Mit seinem Hinscheiden verlor die Türkei einen ihrer wärmsten Patrioten, die zweite Epoche der Reform und die Zeit einen ihrer reinsten sympathiewürdigsten Charaktere, eine ihrer edelsten, mannhaftesten Erscheinungen!»¹⁵⁴⁹ Osim opisa važnih državnika, ministara i velikih vezira koje je upoznao i koji su mu bili pretpostavljeni za vrijeme njegove diplomatske službe, pisac opisuje i slavne ljude iz dalje turske prošlosti. Murad Efendi se ponovno vraća u vrijeme Selima III. i započetih reformi i tako još jedanput pokazuje svoju fascinaciju ovim sultanom koji je još početkom 19. stoljeća pokušao modernizirati Osmansko carstvo. Njegove reforme bile su naprasno prekinute, a napredni sultan svrgnut s vlasti da bi se na prijestolje uspeo nesposobni Mustafa IV. Veliki vezir koji je obilježio vrijeme nakon smrti Selima III. bio je Bairakdar Mustafa -paša, porijeklom sin siromašnog seljaka, a svoju je odanost Selimu III. pokazao predvodeći ustanak koji je ovog nesretnog sultana trebalo vratiti na prijestolje. Mustafa je ne samo odličnim vojnim umijećem, nego i mudrim povezivanjem s nekim nezadovoljnim ministrima, uspio svrgnuti sultana Mustafu IV., ali je za povratak sultana Selima III. bilo prekasno, jer su ga njegovi neprijatelji dali ugušiti u tamnici. Bairakdar Mustafa je ulazeći s vojskom u sultanovu palaču otkrio mrtvo tijelo svog gospodara, ali je na vrijeme pronašao njegovog malog nećaka Mahmuta koji je postao novi sultan kao Mahmut II. Selim III pokopan je uz počasti i veliku pompu, a s urotnicima se Mustafa krvavo obračunao. Nastavljene su reforme započete za vrijeme Selima III., ali su se janjičari ponovno pobunili i u obračunu s njima Mustafa Bairakdar je poginuo.¹⁵⁵⁰ Osim ovog tragičnog junaka, Murad Efendi piše o poznatoj obitelji Köprüli, koja je dala čak pet velikih vezira i Murad Efendi ovu obitelj uspoređuje s aristokratskim zapadnjačkim obiteljima.¹⁵⁵¹ U poglavlju «Der ottomanische Parnaß» («Osmanski Parnas») Murad Efendi govori o orijentalnoj poeziji. Na vrlo zanimljiv način pisac progovara o utisku koje o Orijentu imaju zapadnjaci:

Der Orient erscheint uns poetisch bis in seinem Schmutz und in seine Lumpen, romantisch bis in seine Gewebe und Stickereien, Farben und Wohlgerüche. Wer da erzählte, daß im Orient stets in Versen gesprochen würde, wie daß in einigen Gegenden Südfrankreichs bei festlichen Anlässen geschieht, und daß die Bettler in gereimter Sprache betteln, dürfte der herkömmlichen Vorstellung kaum Gewalt anthun.¹⁵⁵²

¹⁵⁴⁸ Njeno je ime bilo Melek-Hanum i kasnije je u Londonu objavila knjigu o svom životu u haremu. Usp. Murad Efendi, *Ottomanische Staatsmänner*, str. 176-177.

¹⁵⁴⁹ Murad Efendi, *Ottomanische Staatsmänner*, str. 183.

¹⁵⁵⁰ Ibid., str. 205-211.

¹⁵⁵¹ Ibid., str. 196-204.

¹⁵⁵² Murad Efendi, *Der ottomanische Parnaß*, str. 212-231, ovdje str. 212.

Nakon opisa romantičnih dana provedenih na Orijentu, pisac govori o orijentalnoj poeziji. O osmanskog poeziji kaže da počinje religiozno -didaktičnim i mističnim sadržajima i dalje se razvija na dvoru i ne može se smatrati narodnom poezijom jer predstavlja posebni idiom koji narodnim masama ostaje nerazumljiv.¹⁵⁵³ Razvoj ove poezije zbog toga je usko povezan s usponima Carstva, kao izraza duhovnog obrazovanja i ogledalo humanosti u uskim okvirima osmanskog društva. Karakteristično za osmansku poeziju je da se riječ ljubav ne spominje: «Reine Lyrik ist im Garten ottomanischer Dichtkunst äußerst spärlich vertreten, und bei dem Umstande, daß das weibliche Geschlecht aus der Gesellschaft verbannt ist und der begriff Minne kein Verständniß findet, fehlen auch der romantischen Lyra die zartesten Saiten.»¹⁵⁵⁴ Čovjeku se u orijentalnoj literaturi općenito posvećuje malo pažnje, a o čisto duševnim raspoloženjima i osjećajima se ne piše. Murad Efendi objašnjava njemačkoj i austrijskoj čitalačkoj publici zašto se orijentalna poezija razvijala u tom pravcu i uzroke nalazi u kulturnoj i vjerskoj tradiciji. Osmanski pjesnik je prije svega umjetnik stiha i rime, kako kaže Murad Efendi i forma pjesme važnija mu je od sadržaja. Pisac u ovom putopisu čak donosi stihove nekih poznatih osmanskih pjesnika, prevedene na njemački. On daje prikaz onih turskih sultana koji su podržavali pjesnike, ili sami pisali poeziju i na svojim dvorovima njegovali umjetnost. Među tim mecenama kao sultana -pjesnika ističe Selima III. i njegovu nećakinju Heibetullah Sultan, sestru Mahmuta II., koja je također pisala poeziju.¹⁵⁵⁵ Za novije, obrazovane generacije Turaka tvrdi da bolje poznaju francusku književnost nego vlastitu. Posljednja rečenica ovog putopisa i ujedno posljednja rečenica u knjizi ima pomalo melankoličan prizvuk i čini se kao da se njome pisac oprašta od Orijenta kakvog je poznavao: «Auch der Orient verliert seine Poesie.»¹⁵⁵⁶

4. Zaključak

Kao odgovor na zapadnjački interes za Orijent i orijentalnu kulturu, na Zapadu u 19. stoljeću dolazi do tiskanja stotina putopisnih knjiga. Europski identitet 19. stoljeća velikim se dijelom temeljio upravo na razlikama između Orijenta i Okcidenta. Mnogi europski putopisci Orijent su prikazivali kao mistično mjesto puno opasnosti, praznovjerja i oslobođene spolnosti, a njegove stanovnike kao ljude bez individualnosti, kao robove tradicije sklone okrutnosti i prevarama:

The West' s attitude to the East has long been characterised by a profound ambivalence. Many Europeans have portrayed it as an alien region of looming threat and impenetrable mystery, a land mired in superstition and suffocating under the dead weight of tradition, its people cunning, dishonest and cruel, not true individuals but numberless members of the Asiatic hordes. Where the West saw itself as heroic, liberty-loving and dynamic, the East was presented as despotic, stagnant and passive.¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵³ Ibid., str. 214-215.

¹⁵⁵⁴ Murad Efendi, *Der ottomanische Parnaß*, str. 215.

¹⁵⁵⁵ Ibid., str. 231.

¹⁵⁵⁶ Ibid., str. 231.

¹⁵⁵⁷ Gregory Moore, «From Buddhism to Bolshevism: Some Orientalist Themes in German Thought», *German Life and Letters*, vol. 56 (2003), str. 20-42, ovdje str. 20-21.

Iako se u njegovim putopisima, odnosno u konstruiranoj slici Osmanskog carstva, ponekad može uočiti stereotipno prikazivanje Orijenta, posebno u smislu postojanja intelektualne dominacije zapadno -kršćanske civilizacije nad Orijentom, putopisac Franz von Werner- Murad Efendi po mnogo čemu je jedinstven. Njegov specifičan pogled «iznutra» orijentalnu kulturu i njegove stanovnike pokazuje u drugačijem svjetlu: iako pisac nastoji prostor Osmanskog carstva pokazati bez nepotrebne idealizacije, on ističe pozitivne strane Orijenta kritizirajući njemačko građansko društvo koje funkcionira upravo na temelju ugušene individualnosti. Iako se u njegovim putopisima mogu uočiti i romantički elementi, dominira realističko prikazivanje Orijenta, u čemu se očituje piščeva intencija za pokazivanjem što realističnije, odnosno što autentičnije slike. On se time ne poziva samo na ideologiju realizma, već se kreće i u stazama kolonijalnog diskursa kad nastoji prikazati «istinu» o drugim narodima i zemljama. Općenito gledajući, Orijent je europskim putnicima i putopiscima često služio kao igralište kolonijalnih fantazija i istovremeno je imao funkciju potaknuti proces kulturne konstrukcije nacionalnog identiteta, posebno u slučaju Njemačke. Ta se identifikacija temeljila na ideologiji jedne klase, odnosno građanstva: «Der Orient dient als Spielraum kolonialer Phantasien und wird gleichzeitig in dem verschleierte Prozeß der kulturellen Konstruktion deutscher nationaler Identität funktionalisiert zum Zwecke der Verbürgerlichung und „Domestizierung“ einer in bezug auf Klasse und Geschlecht heterogenen Leserschaft, die eine Nation bilden soll.»¹⁵⁵⁸ Putopisi Murada Efendija uklapaju se po mnogim elementima u jedinstvenu sliku zapadnjačkih putopisa i njihovog konstruiranja Orijenta: pisac dijelom idealizira prirodne ljepote orijentalnih krajeva i gradova dok ih promatra iz daleka, dok blizina razbija iluziju i estetski doživljaj pokazuje je kao snoviđenje i laž. Međutim, ono što njegove putopise ipak čini jedinstvenim, razumijevanje je i poštovanje prema orijentalnoj kulturi kao različitoj, ali ne i inferiornoj, što je rijedak pristup toj tematici među europskim putopiscima. Ljubav prema Orijentu ipak ne znači i protivljenje imperijalističkim ambicijama Austrije i Njemačke: prodor ovih zemalja na Istok pisac pokazuje kao nužnost, pogotovo u slučaju Bosne i Hercegovine kojoj prijete «mač pravoslavlja».

Sažetak:

Murad Efendi rođen je kao Franz von Werner 1836. godine. Djetinjstvo i ranu mladost proveo je između Zagreba i Beča, da bi 1854. prebjegao na teritorij Osmanskog carstva i konvertirao na islam. U osmanskoj diplomaciji obnašao je visoke dužnosti u različitim europskim zemljama i istovremeno objavljivao književna djela na njemačkom jeziku. U ovome radu autorica istražuje na koji način pisac u svojim putopisima stvara sliku Osmanskog carstva, kako su osmansko -turska povijest i kultura inkorporirane u njegov rad i na koji je način, služeći se medijem književnosti, progovorio o islamu, kršćanstvu, imperijalizmu i mnogim važnim među -civilizacijskim pitanjima II. polovice 19. stoljeća.

¹⁵⁵⁸ Antje Harnisch, «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», str. 340.

Summary:

Images of the Ottoman Empire in the Travel Literature of

Franz von Werner- Murad Efendi

Murad Efendi was born as Franz von Werner in 1836. He spent his childhood and early youth in Zagreb and Vienna. He escaped to the Ottoman territory in 1854 and converted to Islam. He performed diplomatic duties in different European countries and was publishing his literary works at the same time. In this paper the author is investigating in what way the author creates images of the Ottoman Empire in his travel literature, how Ottoman -Turkish history and culture are incorporated in his literary work and in what way Murad Efendi deals with Islam, Christianity, imperialism and many important intercivilizational questions of the second half of the 19th century.

Literatura:

Ammann, Ludwig: *Östliche Spiegel. Ansichten vom Orient im Zeitalter seiner Entdeckung durch den deutschen Leser 1800-1850*, Hildesheim/Zürich/New York 1989.

Brenner, Peter J.: «Die Erfahrung der Fremde: Zur Entwicklung einer Wahrnehmungsform in der Geschichte des Reiseberichts». U: Peter J. Brenner, *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, Frankfurt a. M. 1989, str. 14-49.

Craig, Gordon A.: *Deutsche Geschichte 1866-1945*, München 1980.

Duda, Dean: *Priča i putovanje*, Zagreb 1998.

Erker-Sonnabend, Ulrich: «Augenmenschen unterwegs: Zur Wahrnehmung und Erfahrung orientalischer Fremde bei deutschen Reisenden in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *German Life and Letters*, vol. 42, 1988, str 1-15.

Harnisch, Antje: «Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität», *German Life and Letters*, vol. 51 (1998), str. 325-341.

Frederiksen, Elke: «Der Blick in die Ferne. (Zur Reiseliteratur von Frauen)». U: Hiltrud Gnüg / Renate Möhrmann, *Schreibende Frauen*, Stuttgart 1989, str. 104-122.

Griep, Wolfgang: «Reiseliteratur im späten 18. Jahrhundert». U: Rolf Grimmiger (ur.), *Deutsche Aufklärung bis zur Französischen Revolution 1680-1789*, München/ Wien 1980.

Grubišić Pulišelić, Eldi: «Poetika Münchenskog kruga i ljubavna lirika Franza von Wenera. (U usporedbi s Emanuelom Geibelom i Friedrichom Bodenstedtom)», *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice* 2005., str. 95-109.

Hentschel, Uwe: «Krieg als Unterhaltung in deutschen Reiseberichten über den I. Koalitionskrieg», *Orbis Litteratum*, vol. 58 (2003), str. 335-352.

Hilmes, Carola: «Aufbruch ins Unbekannte: Frauen reisen in den Orient». U: Carola Hilmes, *Skandalgeschichten. Aspekte einer Frauenliteraturgeschichte*, Königstein/Taunus 2004, str. 21-42.

Hohendahl, Peter Uwe: *Literarische Kultur im Zeitalter des Liberalismus 1830-1870*, München 1985.

Martini, Fritz: *Deutsche Literatur im bürgerlichen Realismus 1848-1898*, Stuttgart 1981.

Matuz, Josef: *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992.

Moore, Gregory: «From Buddhism to Bolshevism: Some Orientalist Themes in German Thought», *German Life and Letters*, vol. 56 (2003), str. 20-42.

Murad, Efendi: *Türkische Skizzen*, Band 1-2, Leipzig 1877.

Nipperdey, Thomas: «Kommentar: "Bürgerlich" als Kultur». U: Jürgen Kocka (ur.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1987, str. 143-148.

Pederin, Ivan: «Austrijski trivijalni putopis o Dalmatinskoj Hrvatskoj», *Radovi Centra JAZU u Zadru*, sv. 24, 1977., str. 129-142.

Pederin, Ivan: «Murad Efendi-Franz Werner», *Südostforschungen*, Band 32, München 1973, str. 106-122.

Pederin, Ivan: *Časopis «Vienac» i književna Europa (1869-1903)*, Zagreb 2006.

Pederin, Ivan: *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb 1991.

Pederin, Ivan: «Europski i američki putopis između romantizma i realizma», *Riječ*, sv. 2 (1999), str. 132-172.

Pederin, Ivan: «Putopis romantizma», *Kolo*, br. 1, god. XI (2001), str. 212-247.

Pederin, Ivan: «Svijet postaje shvatljiv u realističkom putopisu druge polovice XIX stoljeća», *Mogućnosti*, br. 1-3, (2001), str. 119-140.

Pederin, Ivan: «Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini», *Radio Sarajevo- treći program*, br. 39, 11 (1982), str. 427-511.

Said, Edward W.: *Orijentalizam*, Zagreb 1999.

Sautermeister, Gert: «Reisen über die Epochenschwelle» U: Hans Wolf Jäger /Gert Sautermeister, *Reisen im 18. Jahrhundert: Neue Untersuchungen*, Heidelberg 1986, str. 271-293.

Scheich, Elvira: «Denkverbote über Frau und Natur». U: Christine Kulke (ur.), *Rationalität und sinnliche Vernunft: Frauen in der patriarchalen Realität*, Belin 1985, str. 72-89.

Schimmel, Annemarie: «Die Aneignung arabischer Literatur in der deutschen Klassik und Romantik». U: Annemarie Schimmel, *Araber und Deutsche*, Tübingen/Basel 1974, str. 133-158.

Werner, Renate: «Ästhetische Kunstauffassung am Beispiel des „Münchener Dichterkreises“». U: Edward McInnes / Gerhard Plumpe (ur.), *Bürgerlicher Realismus und Gründerzeit 1848-1890*, München 1996, str. 308-342.

Wilpert, Gero von: *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart 2001.

Ziegler, Heinrich: *Murad Efendi (Franz von Werner). Eine Biographie und Würdigung seiner dramatischen Werke*, Dortmund 1917.

Žmegač, Viktor: «Kategorije kritičkog pristupa trivijalnoj književnosti». U: Viktor Žmegač, *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, Zagreb 1976.

Karadoz i Držić

Prof. Dr. Mira MUHOBERAC

0. Uvod

U hrvatskoj se književnoj kulturi turska tema prvi put pojavljuje u djelima napisanima na latinskom jeziku, sredinom 15. stoljeća, i najintenzivnije traje do prijeloma 16. stoljeća. Turci su u tim djelima većinom prikazani kao projekcije uobičajenih figura zapadnoga stereotipa, kao osvajački nevjernički (muslimanski) narod s Istoka koji zauzima jugoistočnu Europu. U djelima napisanima na hrvatskome jeziku s turskom se temom prvi put susrećemo krajem 15. stoljeća, njezino rasprostiranje u raznovrsnim oblicima i prikazbama traje do danas, a u tzv. starijoj hrvatskoj književnosti najintenzivnije se javlja u 16. i u 17. stoljeću. Većinu tekstova do sredine 16. stoljeća na hrvatskom jeziku određuju ista zajednička mjesta kao u hrvatskoj književnosti napisanoj u to vrijeme na latinskom jeziku.

1. Pristup

Marin Držić Vidra, najpoznatiji hrvatski komediograf (Dubrovnik, 1508.-Venecija, 1567.), jedan od najistaknutijih hrvatskih književnika i kazališnih ljudi do danas, poznat i po izvedbama svojih djela u bezbroj zemalja u svijetu, u svojim dramskim djelima Turcima i turskoj temi pristupa potpuno drukčije od većine hrvatskih, posebno tzv. starijih (dopreporodnih) književnika, autora koji stvaraju za vrijeme ranoga novovjekovlja, prebacujući stereotipe nastale iz ideološkoga okvira u ingeniozan umjetnički, dramaturški i kazališni svijet, pretvarajući ideologeme u teatre.

Osim u specifičnom položaju Dubrovačke Republike u usporedbi s drugim hrvatskim krajevima, odnosno u odnosu prema Turskom Carstvu, koji Dubrovčanima dugotrajno osigurava slobodu, prema Turcima, čiji su haračari Dubrovčani bili od 1486., a od 1526. i priznavali tursku vrhovnu vlast, osiguravajući sebi i slobodnu trgovinu, razlog tomu možemo naći i u Držićevu životu. Austrijski grof Cristoph Rogendorf odlučio je napustiti Beč i navodno se uputiti na hodočašće u Svetu Zemlju, a zapravo prijeći Turcima. U Dubrovnik je došao u prosincu 1545., a vlada Dubrovačke Republike, koja je iz obzira prema Turcima već bila prekinula vezu s hrvatsko-ugarskim kraljevima, predstavši im plaćati danak, odredila mu je kao društvo dva plemića. Izaslanici su pozvali i Držića, erudita i donedavno sienskoga sveučilištarca. Vidra je nakon toga stupio u grofovu službu kao njegov komornik, pisac-dvoranin. Tad je prestao grofov spor s habsburškim dvorom, pa je na Božić 1545. Rogendorf iz Dubrovnika otputovao u Austriju s pratnjom i s Držićem, koji je u Beču ostao tri mjeseca, u svibnju 1546. vrativši se u Dubrovnik. Nakon nove svađe s dvorom Rogendorf u kolovozu odluči prijeći Turcima pa se na putovanju zaustavi u Gružu, a Držić ponovno, sad u svojstvu tumača, stupa u njegovu službu. U Carigrad su došli krajem rujna, a već početkom siječnja 1547. Držić se vraća u Dubrovnik s objašnjenjem da se posvađao s mladim Bučinićem (Bučinićem) iz grofove pratnje, sinom dubrovačkog vlastelina, izdajice i prognanika Miha Bučinića (Bučinića). To izjavljuje na tajnom saslušanju pred vladom, koja ga je ispitivala i o uglednom vlastelinu Marinu Zamanji, glavnom predstavniku prošpanjolske

struje u dubrovačkoj politici i izvjestitelju Španjolaca o turskim pitanjima, koji je bio u vezi i s Bučinićima (Bučinićima) što su kao emigranti boravili u Austriji, s kraljem Ferdinandom Prvim (bratom španjolskoga cara Karla Petoga), na čiju su se pomoć oslanjali radeći protiv domovine. Pomišljajući o tom zemljopisno-političkom trokutu oko Dubrovnika između Španjolske, Turske i Austrije, o budućem Držićevu pokušaju urote prozapadne orijentacije, o neprijateljima dubrovačke vlade, o činjenici da je Marin Zamanja bio Držićev prijatelj – neki su autori iznijeli pretpostavku o političkoj naravi Držićevih putovanja, o Vidri kao tajnom poslaniku Zamanjinu, o začetcima prevratničke ideje (v. o tome: Josip Pupačić, “Pjesnik urotnik /O političkim planovima Marina Držića/”, u zborniku *Marin Držić*, priredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 166.-206., a o tome i o Držićevoj epizodi s Rogendorfom i Frano Čale, “O životu i djelu Marina Držića”, u: Marin Držić, *Djela*, priredio, uvod i komentare napisao F. Čale, Zagreb, 1987., str. 14.-16.), što postaje više nego argumentirano kad se prouče Držićeva politička, tzv. urotnička pisma iz 1566. upućena iz Firence Cosimu Mediciju i njegovu sinu, u kojima se Turci naglašeno spominju, ali se u prevratničkoj zamisli zadržava plaćanje danka Turcima i njihovo nemiješanje. Ali, nitko nije pretpostavio mogući utjecaj turskoga teatra na Držićevo stvaranje.

2. Turci kao dramske osobe, “samo jedan je Turčin” ...

Tomu pridonosi i sam Držić, ni u jednom svom djelu ni u zapisu ne spominjući specifično tursko kazalište, s kojim se morao upoznati za boravka u Carigradu, a koje mu kao genijalnom kazalištaru što je prethodno upio iskustva talijanskoga teatra u Sieni – nije moglo promaknuti. I tursku temu općenito Vidra vrlo rijetko spominje u svojim fiktivnim djelima, npr. kad Viculin Lopudanin u tipizaciji tzv. plautovskoga hvalisavoga vojnika u komediji *Arkulin* (peti prizor trećega čina) tvrdi da je kao pomorac ratovao s manjim turskim gusarskim galijama (tzv. *fuste*). Držić lukavo pristupa i konkretizaciji Turaka kao dramskih osoba u svojim komedijskim, pastoralnim i tragijskim tekstovima koji inače obiluju prikazbama predstavnika raznih naroda – osim vlastitih sunarodnjaka, “našijenaca” Hrvata, najčešće Talijana, pa Grka, Židova...

Držić u samo jednom svom dramskom djelu, i to u samo jednoj dramskoj osobi, prikazuje predstavnika Turaka, ali i to kao varku. U komediji *Tripče de Utoľce (Mande)*, izgubljena početka, prikazanoj između 1553. i 1556. godine, radnja koje se događa u Kotoru, a u kojoj se pojavljuje Držićeva glumačka družina *Gardzarija*, jedina dramska osoba određena turskom temom, nazvana jednostavno Turčin, pojavljuje se kao inačica plautističkoga “hvalisavoga vojnika” i parodirana zavodnika te uzumnoznoga petrarkističkoga zaljubljenika (koji govori većinom ikavskim hrvatskim s krhotinama turskih izraza), prvi put (ne možemo znati je li se pojavljivao i prije, jer su prvi čin i prva dva prizora drugoga čina izgubljeni) u četvrtom *atu* (činu), na samom početku prvoga prizora te komedije *beffe*, bazirane na šali iz *boccacciovske* novelističke tradicije, solilokvijem koji završava pjevanjem turske pjesme, na način koji pokušava oponašati turske običaje: “Bre, *avradeno sitigum, čopek gidisi?* Gdi je ova đidija haramzada koji mene ktijaše puškom strijeljat? Tako mi careve glave i moje svitle sablje i vitkoga kopja i junačkoga konja, kako prvom ga ove oči zagledaju, noge ga će stegnut, ruka će k sablji, sablja mu će moja svitla i junačka glavu usjeć; hič aman ne bude inako, tako mi moje vjere buslomanske. I neka viđu hoće li mi on braniti da moje srce ne želi onu vil od planine, da moje usti ne hvale, ne slave nje crne oči, ruse kosi, bijelo lice, rumene (uh!)

prsi, koje lirom cafte. A valahe, kad šeta, mni mi se da gorka ljubav s njome tanac vodi; a kad veseli, slatki smih nje rumeni obraz obujmi, valahe, tada se svitli raj otvori, a proljetje veselo u mirisu rajskoga cvitja dojde. Vilo lipa, ukaži tvoj svitli obraz u tvojoj ljubavi, uh! *Ovdi sjede začinat i začinje turski.*” U istom činu i prizoru Turčin će još jedanput ponovno “kantati turski”, a zatim će, dvama replikama na hrvatskom dubrovačkoga idioma prožetoga neobičnom sintezom latinskoga i turskoga, u kratkom prizoru *qui pro quo*, neuspješno pokušati uspostaviti kontakt sa zaljubljenim Pedantom Krisom, “meštrom od skule”.

Takonazvani *Turčin* zapravo nije Turčin, nego preobraćeni i prurušeni kršćanin, navodni predstavnik muslimanskoga svijeta iz okolice katoličkoga Dubrovnika. Istodobno, “Turčin”, dinamična komična figura, ironizacija petrarkističkih zaljubljenika, *miles gloriosus* iz plautovske i eruditne renesansne komedije, “hvalisavi i neustrašivi” osvajač žena i kuća, sinteza prostodušnosti i borbenosti, paradigma je Držićeva doživljaja Turaka koje je susretao na svojem putovanju s austrijskim grofom Rogendorfom u Carigradu (a kojega je, pak, apostrofirao u Ugu Tudešku, isto tako hvastavom Pometovu gospodaru iz *Dunda Maroja*) i u dubrovačkim svakodnevnim spominjanjima. U jedinom drugom prizoru u kojemu se pojavljuje, u četvrtom prizoru zadnjega, petoga čina Turčin postaje razrješiteljem fabulativnoga sloja isprepletena oko Mandine tajne. Otkriva se, naime, da je borbeni Turčin, koji uzdiše za Mandom, Tripčetovom ženom, i silom ulazi u njezinu kuću da bi joj osvojio srce, zapravo Mandin brat kojega su davno bili oteli turski gusari: kad je kao dijete bio išao u Apuliju, na drugu obalu Jadrana, turske *fuste* uhvatile su ga i odvojile od hrvatskih krajeva. Mandin i Turčinov otac (u trenutku prepoznavanja i susreta brata i sestre nije živ) Draško je Grubišić, Korčulanin, otet skupa s malim Frančeskom Franom, kojemu su Turci dali ime Mahmut. Turčin, “nepoznati Mandin brat”, zato je govorno karakteriziran dvojako: s jedne strane prepoznaje se neodoljivo komedijski šarmantan dubrovački idiom hrvatskoga jezika i specifičan Držićev jezik (“Ovo je Mande, ovo je moja draga sestra koju sam toliko žudio, bogme je ona!”), a s druge strane osjeća se specifičan registar turskoga jezika i njegov komedijski potencijal: na prvi pogled čini se da se raspjevani i zaljubljeni Mahmut u komediju preselio iz neke narodne pjesme o junaštvima iz turskih vremena, o sječi glava i o sevdasima uz tursko “začinjanje”, a već na drugi da je riječ o autorovu prijenosu vlastita doživljaja Turaka i turskoga jezika. Činilo bi se da je ovaj, Držićev “Turčin” također stereotipan, da se njemu ne pridaje temeljna dramaturška uloga preobrata u zapletu-raspletu dramske radnje, ali i da ga Držić ne podmeće kao ključ rješenja za neotkrivene kazališne i dramaturške tajne vlastita dramskog opusa.

3. Karadoz, tursko kazalište sjena, čarobnjak

“Držićeva komedija nije samo ‘izraz’ mediteranskog teatra onoga vremena, ona je sama po sebi upravo cjelovito taj renesansni teatar, pa bi se hrvatska komedija nastala u Dubrovniku XVI. stoljeća mogla nazvati Držićevom komedijom, a ipak bi taj naziv sasvim adekvatno obuhvatio i motive i izraz i jezik i najviši umjetnički domet” (Fani Muhoberac-Saltarić, *Dubrovačka komedija u XVI. stoljeću*, Dubrovnik, 1958., str. 1.). U svojim dramama, prije svega komedijama, dosad potpuno neprimijećeno, Marin Držić, vješto i lukavo, upotrebljuje neke elemente tradicionalnoga turskoga kazališta, s kojim se u Carigradu morao susresti. Kao skriveni *Negromant*, odjeven u *crni* plašt, autoreferencijalni čarobnjak Dugi Nos “od velicijeh Indija”, iz prvoga prologa svoje

komedije *Dundo Maroje*, Marin Držić u svom dramskom opusu pojedinačno i u cjelini rabi oblike i trenutke tradicionalnoga turskoga kazališta sjena zvanoga *karadžoz*.

Karadžoz se u hrvatskim rječnicima i enciklopedijama najčešće određuje dvama značenjima, i to kao: “**1.** oblik kazališta sjena, predstava s različitim siluetama izrađenim u grotesknim oblicima **2. a.** komičar mađioničar, lakrdijaš **b.** marioneta □ pr. (prema zanimanju ili nadimačka): Karađuz (Županja) ⇨ tur. karagöz ← kara: crn + göz: oko” (*Hrvatski enciklopedijski rječnik*, gl. urednik Ranko Matasović, Novi Liber, Zagreb, 2002., str. 554.). U *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* danas daleke 1957. karadžoz/karadžoz definiran je u relativnoj opsežnoj natuknici od dvadeset i osam tiskanih redaka, uz sliku *Karadžoz*: “**KARADŽOZ (karadžos**; tur. karagoz *crnooki*), glavno lice u tur. kazalištu sjena i naziv za tu vrstu kazališta. Podrijetlom je s azij. Istoka, a razvio se kod islam. naroda, kod kojih je zazorno da se na pozornici pojavljuje živ čovjek. U predstavi agiraju plosnate siluete grotesknih i tipiziranih oblika, koje se pomiču iza osvijetljenog platna; njihovu igru prati manipulator tekstom na nar. jeziku. K. je duhovit lakrdijaš, inkarnacija pučkog humora i ironije, a njegov redovan partner priglup i umišljen efendija Hadži-Evad, koji u igri izvlači kraći kraj. Ostala su lica: bogat i redovno nasamaren seljak Bekri-Mustafa i niz slikovitih tipova (sultani, paše, derviši, telali, nosači, ribari, razbojnici). Kao u komediji dell’ arte sadržaji su utvrđeni, ali se govoreni tekst improvizira i nadopunjava aluzijama na aktualne događaje. Predstave se izvode u kućama za ramazana i prigodom obiteljskih svečanosti (svadba, obrezivanje), ili na javnim mjestima, po krčmama i na vašarima. K. je bio stoljećima rasprostranjen po islam. svijetu u Prednjoj Aziji, sjev. Africi i na Balkanu. U Bosni je postojao još poslije Prvoga svjetskog rata; kao njegov posljednji predstavnik spominje se Hasib Ramić u Sarajevu” (*Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 3, Heliodor – Lagerlöf, Zagreb, MCMLXVII, str. 402.).

Kazalište sjena, koje uključuje dvodimenzionalne figure što igraju svoje uloge na zaslonu, ima važnu ulogu u Turskoj i u većemu dijelu Osmanskoga Carstva. Prije nego što su u 16. stoljeću upoznali teatar sjena, Turci su uživali dugu tradiciju kazališta lutaka, koja je u više, od turskih drukčijih, oblika, a najviše kao izvorno dubrovačka pokladna četvorka visokih lutaka-maski zvanih Čoroje, Turica, Vila i Bembelj, bila poznata u Dubrovačkoj Republici, a u Dubrovniku se zadržala do danas. Vjerojatno ne postoji nijedna vrsta kazališta lutaka koju Turska nije iskušala. Lutkarska tradicija došla je iz Središnje Azije, ali teatar sjena nije; “posuđen” je iz Egipta u 16. stoljeću. Otvorenim, međutim, ostaje egipatsko kazalište sjena, kao i pitanje pojavljuje li se slučajno jedina Egipćanka – *Jeđupka* u Držićevu djelu upravo u komediji *Mande (Tripče de Utolče)*, u kojoj se pojavljuje i jedini Držićev Turčin. Teatar sjena preuzeli su Arapi s Jave. Postoji li bilo koji neizravan utjecaj preko Egipta od Javanaca na tursko kazalište sjena – teško je reći, ali postoji nekoliko zajedničkih točaka između turskoga i javanskoga kazališta sjena, poput igre sjenama, koju su Turci uzeli samo s tehničke točke gledišta. Može se pretpostaviti da je tursko kazalište sjena posudilo pokrete, “poze” i ponašanja od otomanskoga kazališta sjena s ljudskim glumcima kakvi su osmanski *jesteri* i groteskni plesači što su egzistirali znatno prije rođenja kazališta sjena. Premda ne znamo kako su rane *karadžoz*-figure izgledale, kao što znamo da najstarije lutke nisu izgledale kao danas, postoji bogat izvor pozivanja na osmanske minijature 16., 17. i 18. stoljeća s indikativnim karakternim *karadžoz*-“pozama”. Prema tomu možemo zaključiti da je kazalište *karadžoz* izraz bogatoga križanja dijela turske kulture, ranije poezije, minijaturnoga slikarstva,

narodnih običaja i usmene tradicije, iznimno poznate i Hrvatima, a u posebnom i diplomatskom obliku Dubrovčanima. (Napomenimo samo da nekoliko desetljeća nakon Držićeva komediografskoga vrhunca Ivan Gundulić svoj ep posvećuje Osmanu i isprepleće bogatim poznavanjem turskih običaja te da bi se gundulićevska epska tehnika, kao i držićevska komediografska, mogla usporediti s tehnikom kazališta sjena *karadžoz*.) Svi su se ti elementi stopili u ranim godinama 16. stoljeća, da bi u 17. stoljeću *Karagoz* bio potpuno identificiran. Ime *Karagoz*, kao i *kukla*, na turskom lutka, pojavilo se prvi put u 17. stoljeću.

Karadžoz (“crnook”, kao i Držićev Vlaho Sarkočević/Sorkočević kojemu je posvećena *Grižula*), oblik i predstava turskoga kazališta sjena, komičar mađioničar, lakrdijaš, glavna osoba u tom teatru, marioneta – na potpuno sepcifičan način sve te oblike koristi Držić kao dramska, dramatska i dramaturška sredstva u svom opusu (moglo bi se govoriti i o indicijama o postojanju takovrsnih kazališnih oblika u izvedbi Držićevih djela, ali je prije detaljne arhivske pretrage takva tvrdnja neutemeljena dosad poznatim zapisanim dokazima... iako je teatrološki više nego pomisliva). Dubrovčanin Držić, briljantan student filozofije, teolog, glazbenik i poliglot, osim toga, upoznat je i s običajima zemalja u kojima se traži podrijetlo *karadžoza/Karadžoza* – od azijskoga Istoka, zemalja islamskih naroda (“jer islamska vjera ne odobrava prikazivanje živoga glumca na sceni”), do običaja zemalja karakterističnih za kasniju višestoljetnu rasprostranjenost turskoga kazališta sjena u Prednjoj Aziji, sjevernoj Africi i na Balkanu (Držić je vrstan poznavatelj povijesti i zemljopisa i ljudi koji obilježavaju te zemlje, o čemu svjedoči i njegov prolog *Negromanta*, *Dugoga Nosa* prije početka radnje komedije *Dundu Maroje*, u kojem se referira na Hindustan, Abesiniju, Indiju, Pakistan, Daleki istok, uz Ameriku i Kanadu, Meksiko, i pojava ljudi iz tih zemalja u njegovim djelima kao dramskih osoba: npr. Pavo Novobrđanin u *Dundu Maroju*, crnoafrički pomisliv *Negromant* u *Arkulinu*, itd.). U predstavi *karadžoz* siluete grotesknih i tipiziranih oblika, kao u Držićevim dramama, pomiču se iza osvijetljenoga platna, a njihovu igru prati manipulator s dvodimenzionalnim figurama povezanim štapićima, koji i govori tekst utvrđena sadržaja, ali i improvizirajući i nadopunjujući ga aluzijama na aktualne događaje, što je glavno dramaturško Držićevo sredstvo – koje u manirističkoj igri raspodjeljuje na autorski glas i postupke svojih dvojnika-glavnih dramskih osoba, nositelja radnje ili intrige. Prethodeći prologu u *karadžozu*, slično kao u Držićevim komedijama i pastoralama, pojavljuje se slika na zaslonu nazvana *gostermelik*, ili apstraktna figura ili ilustracija povezana s radnjom, kao slika Rima u Dubrovniku, Dubrovnika Prid Dvorom, Njarnjas-grada, preokrenute Arkadije, mitoloških zaljubljenika. U prologu, *semai*, Hadži-Evad govori da ono što slijedi nije samo kazalište sjena nego i vjerni odraz svijeta u kojemu živimo, držićevskim rječnikom i dramaturgijom rečeno: svijet *nazbilj* u odnosu na svijet *nahvao*. *Karadžoz* napokon silazi na pozornicu. Svaki put kad se Hadži-Evad pojavi, *Karadžoz* ga otpuhne, kao što u Držićevim dramama “iluzionističke”, “čarobnjačke” dramske osobe (npr. *Negromant* u *Dundu Maroju*, *Gulisav Hrvat* u *Dundu Maroju*, *Negromant* u *Arkulinu*, ali i *Plakir* u *Grižuli*, *Venere* u *Veneri i Adonu*, maškare u *Noveli od Stanca*) “otpuhuju” druge dramske osobe ili utječu na tijek radnje Grada-teatra ili grada-sjenâ politike (pred zaslonom je Rim a iza zaslona Dubrovnik, pred zaslonom je Njarnjas-grad, a iza zaslona Dubrovnik, i obratno; iza zaslona je Držić-manipulator, a u igrama sjena sudjeluju inteligentni *Karadžozi* i lakovjerniji *Hadži-Evadi*). Postavljajući glavnu osobu svoga kazališta kao *karadžozoliku* nadmarionetu, manipulatora događajima i

pretkomentatora događanja, maniristički udvojen Držić uz pomoć inteligentnoga dvojnika, najčešće lukavoga sluge, paradigmatškoga Pometa, i kazališnim sredstvima vlastitih “neprijatelja”, npr. dizanjem i spuštanjem zastora u optičkoj iluziji *Tirene*, *Venere i Adona*, *Grižule*, izravnom igrom sjena mladih noćnika i pridošlice u noćnoj *Noveli od Stanca* uspijeva pokazati moć umjetnosti koja upravlja lutkama-dramskim osobama na pozornici svijeta preduhitrujući njihovu sudbinu određenu politikom. Na taj način zrcalno maniristički i oponašateljski renesansno na sceni pobjeđuje politiku Dubrovnika koja i sama vlada političkim štapićima vlastitih neprijatelja – Mletačke Republike.

Je li moguće da je teatar sjenâ, glavno kazališno i dramaturško sredstvo Zamanjina prijatelja i Rogendorfova poliglota, genijalnoga umjetnika i vladaoca od teatra svijeta Marina Držića Vidre, do danas ostalo neprimijećeno?

4. Karadžoz i Držić – zašto?

Prema svojoj vokaciji Marin Držić prije svega je komediograf koji često zbog nemogućnosti sretnoga života u vlastitoj, dubrovačkoj sredini radnju ili završetak radnje svojih drama premješta u za dramske osobe sretniju pustinju i poigrava se prazninom: zaljubljenici na završetku *Tirene* okreću leđa Dubrovniku i odlaze u arkadijsku pustinju, komedijska pastoralna/pastoralna komedija *Grižula* događa se u pustinji kraj Dubrovnika, *Skupu* se blago ukazalo iz pustoga mjesta, a za mjesto njegova skrivanja traži pusto mjesto, prazninu u grobu, u svim su Držićevim komedijama česte aluzije na pustu stijenu – Pustijernu, na kojoj je osnovan Dubrovnik, a nerijetka su i prazna mjesta početaka i završetaka Vidrinih komedija te potpuna izgubljenost *Pometa*, prve Držićeve komedije. *Hadisi*, islamski sveti spisi zabranjuju prikazivanje božanskog, ljudskoga i životinjskoga u umjetnosti da ne bi došlo do idolopoklonstva. Ta se zabrana, međutim, doslovno ne poštuje, o čemu svjedoče perzijske minijature i sagovi, indijsko mogulsko portretno slikarstvo, slike iz lova, pa i islamsko kazalište – turski *Karadžoz/karadžoz*. Duhu islama, argumentirano tvrdi Tvrтко Kulenović (*Pozorište Azije*, Cekade, velika edicija Prolog, Zagreb, 1983., str. 91.-92.), nije stran duh ovih odredaba – jer je islamska umjetnost rođena u pustinji, u kojoj se bilo kakav prirodni oblik ne nameće (ljudskoj) imaginaciji i kojoj je duh apstrakcije blizak istodobno kao *izraz čežnje* za prirodnim oblicima, a ne u kontekstu platonističke tradicije. Stvarajući u središtu renesansnoga svijeta, Držić kao umjetnik manirist uzima mogućnost posezanja za zrcalom stvaranje-stvarnost, pa mu vjera, privatni stav i položaj katolika – Dum Marina ne priječe uzimanje umjetničkog izraza i oblika muslimanskog viđenja razuma kao sredstva kojim čovjek prihvaća otkrivene istine, koje po *sebi nisu ni racionalne, ni samo racionalne*. Turski *Karadžoz/karadžoz*, što odgovara Držiću – kazališnom stvaraocu, zato ne može biti ni dramatičan ni tragičan, ali preuzet iz svetih, ritualnih oblika kazališta sjena s istoka Azije, može biti komičan. Upravo onakav kakav Držiću treba da bi pokazao relativan svijet *ljudi nazbilj* i *ljudi nahvao* u kojem se ne zna tko je *našijenac* a tko *manigodo* (izdajica, nitkov), tko je sluga, tko gospodar, tko svetac, tko Rogendorf, tko Držić, tko Karadžoz, a tko Negromant “od velicijeh Indija”, što navodno dolazi iz Hindustana, zemlje magije, a upravo se vratio iz Carigrada.

Ako Držić ideologeme na ingeniozan način pretvara u teatreme, znači li inverzija stvarnost-iluzija u njegovu djelu i preokretanje dvojnosti, dvostrukosti i oprečnosti iluzija-stvarnost u životu? Je li slučajno upravo Marina Držića austrijski grof Rogendorf,

koji je želio prijeći Turcima, izabrao za svoga pratitelja, je li to učinila dubrovačka vlada ili sam Držić? Vrativši se iz turskih krajeva, je li Držić ušao u svijet dubrovačke i hrvatske kazališne iluzije ili je iz njega izašao? Je li Marin Držić Vidra postao Karađoz, karađoz ili zaslon, sjena ili komedija, Dugi Nos ili Ja? Austrijski grof Cristoph Rogendorf odlučio je napustiti Beč i navodno se uputiti na hodočašće u Svetu Zemlju, a zapravo prijeći Turcima. Držić, njegov pratitelj, u *Dundo Maroju* prikazuje hodočašće u Rim 1550. godine. U kojem je djelu prikazao dolazak u Tursko Carstvo?

LITERATURA:

- Apollonio, Mario, *Povijest Komedije dell' Arte*, preveo Frano Čale, Zagreb, 1985.
- Batistić, Ivo, "Odrabi pomorskog života u djelu Marina Držića", "Mogućnosti", god. II., br. 6, Split, 1955., str. 481-496.
- Bogišić, Rafo, *Držić sam na putu*, Zagreb, 1996.
- Bogišić, Rafo, "Knjige u kući Držićevih", *Forum*, 9, Zagreb, 1980., str. 321-333.
- Bogišić, Rafo, *Riječ književna stoljećima*, Zagreb, 1982.
- Bogišić, Rafo, *O hrvatskim starim pjesnicima*, Zagreb, 1968.
- Castiglione, Baldesar, *Dvoranin*, predgovor i prijevod Frano Čale, Zagreb, 1986.
- Castiglione, Baldassarre, *Il libro del cortegiano*, priredio Ettore Bonora, Milano, 1976.
- Cole, Wendell: "Scenografija u doba Marina Držića", *Forum*, 9-10, Zagreb, 1967., str. 582-591.
- Čale, Frano, "Prolog Držićevoj komediji 'Tripče de Utolče', *Teatar*, 6, Zagreb, 1958., str. 6-7.
- Čale, Frano, "Elemento aloglotto nelle commedie di Marin Drzic", *Bolletino dell' Atlante linguistico mediterraneo*, 13-15, Firenze, 1971.-1973, str. 93-110.
- Čale, Frano, "Alcuni aspetti formali del petrarchismo croato", *Studia romanica et anglica zagrabienisa*, 40, Zagreb, 1975., str. 23-41.
- Čale, Frano, "Dopune o Držiću urotniku i maniristu", *Prolog*, 51-52, Zagreb, 1982., str. 57-71.
- D' Amico, Silvio, *Povijest dramskog teatra*, preveo Frano Čale, Zagreb, 1972.
- Držić, Marin, *Pjesni Marina Držića ujedno stavljene s mnogim družim lijepim stvarmi*, u Bnećijeh, 2MDCVII².
- Držić, Marin, *Djela*, priredio Milan Rešetar, Stari pisci hrvatski, VII, 1930.
- Držić, Marin, *Djela*, priredio, predgovor i komentare napisao Frano Čale, Zagreb, 1979.
- Držić, Marin, *Djela*, priredio, uvod i komentare napisao Frano Čale, Zagreb, 1987.
- Držić, Marin, *Novela od Stanca. Tirena. Skup. Dundo Maroje*, priredio Milan Ratković, Zagreb, 1964.
- Držić, Marin, *Dundo Maroje i druga djela*, priredila, predgovor, popratne tekstove, bilješke i rječnik napisala Mira Muhoberac, Vinkovci, 1998.
- Držić, Marin, *Skup*, priredila, predgovor, bilješke i rječnik napisala Mira Muhoberac, SysPrint, Zagreb, 1998.
- Dukić, Davor, *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Zadar, 2004.
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 1-6, Zagreb, Zagreb, 1966-1969.
- Foretić, Miljenko, "Marin Držić i kazališna publika renesansnog Dubrovnika", *Dubrovnik*, 3, Dubrovnik, 1967., str. 131-136.

- Foretić, Miljenko, "Marin Držić i kazališni život renesansnog Dubrovnika", u zborniku *Marin Držić*, uredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 233-255.
- Foretić, Vinko, "Prilozi o moreški u dalmatinskim gradovima", *Zbornik za narodni život i običaje*, Zagreb, 1964., str. 155-182.
- Foretić, Vinko, "O Marinu Držiću", Rad JAZU, knj. 338, Zagreb, 1965., str. 5-145.
- Foretić, Vinko, "Razgovor o pristupanju k biografiji Marina Držića", *Dubrovnik*, 3, Dubrovnik, 1967., str. 65-90.
- Ginestier, Paul, "La géometrie dramatique", u: *Le théâtre contemporain dans le monde*, Pariz, 1961., str. 27-65 i 88-91.
- Jansen, Steen, "Qu'est-ce qu'une situation dramatique? Etudes sur les notions élémentaires d'une descriptions de textes dramatiques", "Orbis literarum", 1973., 4, str. 235-292.
- Jekels, Ludwig, "Zur Psychologie der Komödie", "Imago", 1926., vol. XII, str. 328-335.
- Kombol, Mihovil, "Hrvatska drama do 1830.", "Hrvatsko kolo", 2-3, Zagreb, 1949., str. 293-311.
- Kombol, Mihovil, pogovor knjizi M. Držić, *Novela od Stanca*, Zagreb, 1949.
- Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do Preporoda*, Zagreb, 1962.
- Košuta, Leo, "Siena nella vita e nell'opera di Marino Darsa (Marin Držić)", *Ricerche Slavistiche*, IX, Firenze, 1961., str. 67-121.
- Košuta, Leo, "Il mondo vero e il mondo a rovescio in 'Dund Maroje' di Marino Darsa (Marin Držić)", *Ricerche Slavistiche*, XII, Firenze, 1964., str. 65-122.
- Košuta, Leo, "Pravi i obrnuti svijet u Držićevu 'Dundu Maroju'", *Mogućnosti*, 11, Split, 1968., str. 1356-1376; 12, str. 1479-1502.
- Košuta, Leo, "Jedan rektorski dopis Marina Držića iz Sijene", *Mogućnosti*, 6, Split, 1972., str. 1145-1152.
- Košuta, Leo, "Siena u životu i djelu Marina Držića", *Prolog*, 51-52, Zagreb, 1982., str. 24-56.
- Kulenović, Tvrtko, *Pozorište Azije*, Cekade, velika edicija Prolog, zagreb, 1983.
- Langer, Susanne, "The Great Dramatic Forms: The comic Rythm", u: *Feeling and Form*, London, 1953., str. 326-350.
- Luetić, Jozo, "Dubrovačka mornarica svjetska pomorsko-trgovačka sila", *125. obljetnica Pomorske škole u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1977., str. 213-225.
- Machiavelli, Niccolò, *Opera*, priredio Ezio Raimondi, Milano, 1969.
- Machiavelli, Niccolò, *Vladar*, preveo Ivo Frangeš, Zagreb, 1975.
- Marinković, Ranko, *Geste i grimase*, Zagreb, 1979.
- Machiavelli, Niccolò, *Izabrano djelo*, I-II, priredio D. Grubiša, Zagreb, 1985.
- Matl, Josef, "Lik Tudeška u komediji 'Dundo Maroje'", u zborniku *Marin Držić*, uredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 407-409.
- Mauron, Charles, *Psychocritique du genre comique*, Pariz, 1964.
- Medini, Milorad, *Povjest [!] hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku*, knj. I, XVI. st., Zagreb, 1902.
- Mihojević, Josip, "Bibliografija radova o Marinu Držiću", u zborniku *Marin Držić*, uredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 530-555.
- Moguš, Milan, "Jezični elementi Držićeva 'Dunda Maroja'", u zborniku *Marin Držić*, uredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 269-281.

- Molinari, Cesare, *Teatro. Lo spettacolo drammatico nei momenti della sua storia dalle origine ad oggi*, Milano, 1972.
- Mrkonjić, Zvonimir, "O Držićevoj teatralnosti", u zborniku *Marin Držić*, uredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 447-475.
- Mrkonjić, Zvonimir, *Ogledalo mahnitosti*, Zagreb, 1985.
- Muhoberac-Saltarić, Fani, *Dubrovačka komedija u XVI. stoljeću*, Dubrovnik, 1958.
- Muhoberac, Mira, "Dživulin Lopuđanin (Prilog proučanju poetike Držićeva djela)", *Dubrovnik*, XXX, 5, Dubrovnik, 1987., str. 51-64.
- Muhoberac, Mira, "Hekuba. Uz ponovnu premijeru Držićeve tragedije na Dubrovačkim ljetnim igrama, devet godina poslije", *Prolog*, 23-24-25, VII. (XIV.), Dubrovnik, 1992., str. 126-129.
- Muhoberac, Mira, *Predgovor; Marin Držić Vidra u svom vremenu; Prve izvedbe drama i prva tiskana djela Marina Držića*, u: M. Držić, *Dundo Maroje i druga djela*, Vinkovci, 1998.
- Mira Muhoberac, "Marin Držić Vidra", uvodna studija u: M. Držić, *Skup*, predgovor, bilješke i rječnik napisala M. Muhoberac, Zagreb, 1998., str. V.-XLV.
- Muhoberac, Mira, "Dubrovačke pokladne krinke", Festival života i smrti: vrijeme maškara, "Cicero", god. II., 4, Zagreb, 1999., str. 20-35.
- Novak, Slobodan Prosper, *Teatar u Dubrovniku prije Marina Držića*, Split, 1977.
- Novak, Slobodan Prosperov, *Planeta Držić i rukopis vlasti*, Zagreb, 1984.
- Pavić, Armin, *Historija dubrovačke drame*, Zagreb, 1871.
- Polić-Bobić, Mirjana, Među
- Petrović, Svetozar, "Umeci petrarkističke lirike u komedijama Marina Držića", *Umjetnost riječi*, Zagreb, 1967., str. 5-15.
- Pir mladog Derenčina*. Prema drami *Robinja* Hanibala Lucića i *Tireni*, pastirskoj igri Marina Držića. Priredili Branko Gavella i Mihovil Kombol; predgovor i rječnik M. Kombola, Zagreb, 1939.
- Pomorska enciklopedija*, 1-8, Zagreb, 1954.-1964.
- Pupačić, Josip, "Pjesnik urotnik (O političkim planovima Marina Držića)", u zborniku *Marin Držić*, uredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 166-206.
- Rabelais, François, *Le Quart Livre de Pantagruel*, priredio J. Plattard, Paris, 1909.
- Rački, Franjo, "Prilog za povijest hrvatskih uskoka", *Starine*, IX, Zagreb, 1877., str. 177-256.
- Ramberti, Benedetto, *Libri tre delle cose de' Turchi*, Venezia, 1539.
- Ratković, Milan, predgovor, bilješke i rječnik u izdanju M. Držić, *Novela od Stanca. Tirena. Skup. Dundo Maroje*, Zagreb, 1964.
- Ratković, Milan, "Marin Držić, pisac komedija", u zborniku *Marin Držić*, uredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 131-141.
- Ravlić, Jakša, "Marin Držić i njegovi napadači", *Književnik*, 12, Zagreb, 1960., str. 64-71.
- Rešetar, Milan, "Uvod", u izdanju *Djela Marina Držića*, Stari pisci hrvatski, knj. VII, Zagreb, 1930.
- Scrivano, Riccardo, *Il manierismo nella letteratura del '500*, Padova, 1959.
- Scrivano, Riccardo, *Cultura e Letteratura nel Cinquecento*, Roma, 1966.
- Segre, Cesare, *Lingua, stile e società*, Milano, 1963.

Slamnig, Ivan, "Kontinuitet evropske metaforike u hrvatskoj književnosti", *Umjetnost riječi*, 1-2, Zagreb, 1966., str. 54-64.

Souriau, Etienne, *Les deux cents mille situations dramatiques*, Pariz, 1970.

Stojan, Slavica, Slast tartare,

Stulli, Bernard, "Okolo političkih planova Marina Držića Vidre", *Mogućnosti*, 6, Split, 1959., str. 498-513.

Švacov, Vladan, *Temelji dramaturgije*, Zagreb, 1976.

Švelec, Franjo, *Komički teatar Marina Držića*, Zagreb, 1968.

Toffanin, Giuseppe, *Il Cinquecento*, Milano, 1935.

Ubersfeld, Anne, *Lire le théâtre*, Pariz, 1977.

Vodnik, Branko, *Povijest hrvatske književnosti*, I, Zagreb, 1913.

Wickham, Glynne, *A History of the Theatre*, Second Edition, London – New York, 2002.

Županović, Lovro, "Marin Držić i glazba", u zborniku *Marin Držić*, priredio Jakša Ravlić, Zagreb, 1969., str. 207-217.

ljetne igre Dubrovnik / summer festival dubrovnik 1965. XVI dubrovačke ljetne igre, dir. i odgovorna urednica Fani Muhoberac, Dubrovnik, 1965.

ljetne igre Dubrovnik / summer festival dubrovnik 1966. XVII dubrovačke ljetne igre, dir. i odgovorna urednica Fani Muhoberac, Dubrovnik, 1966.

"Da li nam je Držić suvremenik?", "Prolog", god. XIV., br. 51-52, Zagreb, 1982.; rasprave u tematskom broju pod navedenim zajedničkim naslovom tiskane su na str. 9-155.

ABSTRACT / REZIME

The Turkish theme first appears in Croatian literature culture in the mid-15th century, but till the beginning of the 16th century the Turks were written in Latin. The Turks are mostly presented as a conquering infidel (Muslim) people from the East, which is taking over Southeastern Europe. In Croatian-language works, the Turkish theme appears at the end of the 15th century and reaches full flowering in the 16th. Most of the texts up to the mid-16th century are characterized by the same commonplaces as the Latin literature of the time (Davor Dukić). But in Držić's comedy *Tripče de Utoľče (Mande)* a Turkish character named Turčin appears as a variant of the "boastful soldier and seducer"; he is really a converted Christian, a representation of the Muslims from the area around Dubrovnik, but also of the Turks from Držić's adventures with Rogendorf and a comic representation of Petrarca's lovers. In his comedies *Marin Držić (Negromant)*, uses some forms, elements and moments of Turkish traditional shadow theatre *Karagoz*. Preceding the prologue there, similarly as in Držić's *Venere and Adon, Uncle Maroje (Dundo Maroje), Arkulin, Tirena, Grižula*, appears a picture or a screen ornament called gostermelik which is pinned to the linen cloth screen and remains there for a while. This is sometimes an abstract figure or a picture related to the play. In the ancient shadow theatres, instead of this, sometimes a short scene was played involving animal figures. When the play begins, the gostermelik vanishes to the shrill sound of a whistle called nareke. In the prologue, semai, a song is delivered by Hacivat. In this way, Hacivat introduced himself by first reciting a poem gazel. In most plays, he offers a prayer to God and also prays on behalf of the sultan. He also says that what is to follow is

not merely a shadow theatre but it mirrors faithfully the world we live in and teaches us much. Following this, he announces that he is looking for a pleasant companion who can speak Arabic or Persian and has a knowledge of science and arts and also a sense of humour. He says that he very much wants to converse with such a man. After this little speech, he occasionally recites a few couplets. While this is going on, Karagoz's head appears on the right of the screen. He makes several remarks in his own particular style. However, becoming bored with Hacivat's speeches and fine phrases which he persistently confutes, Karagoz eventually comes down onto the stage and the two have an argument. Karagoz ends up lying on the floor and in humorous prose rimee complains about Hacivat's treatment. Each time Hacivat appears after this, he receives a blow from Karagoz like in Držić's drama some "ilusionistic", "magic" characters, and promptly disappears from the screen, like in Držić's drama some characters, related with Držić and Dubrovnik, City of Theatre.

*

Karadoz i Marin Držić

Turska se tema u hrvatskoj književnoj kulturi prvi put pojavljuje sredinom 15. stoljeća, ali do početka 16. stoljeća o Turcima se pisalo na latinskom jeziku. Turci su većinom prikazani kao osvajački nevjernički (muslimanski) narod s Istoka koji zauzima jugoistočnu Europu. U djelima napisanima na hrvatskome jeziku turska tema pojavljuje se krajem 15. stoljeća i postiže puni procvat u 16. stoljeću. Većinu tekstova do sredine 16. stoljeća određuju ista zajednička mjesta kao u hrvatskoj književnosti napisanoj u to vrijeme na latinskom jeziku (Davor Dukić). Ali u Držićevoj komediji *Tripče de Utolče* (*Mande*) jedina dramska osoba određena turskom temom, nazvana jednostavno Turčin, pojavljuje se kao inačica "hvalisavoga vojnika (i zavodnika)"; Turčin je zapravo preobraćeni i prurušeni kršćanin, predstavnik muslimanskoga svijeta iz okolice katoličkoga Dubrovnika, ali i paradigma Držićeva doživljaja Turaka koje je susretao na svojem putovanju s austrijskim grofom Rogendorfom u Carigradu te komična figura petrarkističkih zaljubljenika. U svojim komedijama Marin Držić (*Negromant*) upotrebljuje neke oblike, elemente i trenutke tradicionalnoga turskoga kazališta sjena zvanoga *karadoz*. Prethodeći prologu u *karadozu*, slično kao u Držićevim komedijama i pastoralama naslovljenima *Venere i Adon*, *Dundo Maroje*, *Arkulin*, *Tirena*, *Grižula*, pojavljuje se slika ili ukras na paravanu/zaslonu nazvan/a *gostermelik*, prikvačen/a na laneni paravan; tamo ostaje jedan trenutak To je ponekad apstraktna figura ili slika povezana s radnjom/dramom. U antičkom kazalištu sjena umjesto toga ponekad se prikazivao kratki prizor koji je uključivao pokretne figure. U trenutku početka drame/predstave *gostermelik* nestaje u prodornom zvuku zviždaljke nazvane *nareke*. U prologu, zvanomu *semai*, pjesmu oslobađa i održava Hacivat. Na taj način uvodi sebe u igru, govoreći i da ono što slijedi nije samo kazalište sjena nego i vjerno odraz svijeta u kojemu živimo, i da nas podučava/poučava mnogim stvarima. Slijedeći to, najavljuje da traži ugodnoga prijatelja koji može govoriti arapski ili perzijski i koji posjeduje znanje o znanosti i umjetnosti te smisao za humor, naglašavajući da iznimno jako želi razgovarati i družiti se s takvim čovjekom. Nedugo zatim na desnoj strani paravana pojavljuje se Karadozova glava; Karadoz znakovite gestikulira, u svom posebnom stilu. Ponesen Hacivatovim govorom i lijepim frazama koje stalno izvrće i opovrgava, Karadoz napokon

silazi na pozornicu. Započinje svađa između njih. Karadžoz na završetku leži na podu i, govoreći ritmiziranu prozu punu humora, žali se na Hacıvatov postupak. Svaki put kad se Hacıvat pojavi, Karadžoz ga otpuhne, kao u Držićevim dramama “iluzionističke”, “čarobnjačke” dramske osobe, tako da isti trenutak nestane iza paravana, kao u Držićevim dramama neki karakteri, povezani s Držićem i Dubrovnikom: Gradomteatrom.

Азербайжан-Булээр ядыби илишкиляринин эелишме ашамалары

Иса ЩАБИББЕЙЛИ

Нашчыван Девлет Университетинин ректорц, академик

Азербайжан-Булээрыстан едеби-кылтцрел илишкилеринин тарищи ескидир. Араштырмажыларын дцщцнжесине эюре бу щалклар арасы едеби илишкилер йаклашык ХЫХ йцзйылын орталарындан башламыштыр. Йени дюнем Булээр едебийатынын есас куружуларындан олан Петко Славейков'ун ХЫХ йцзйылда сечкин Азербайжан йазары Мирзе Шефи Вазец'тен йаптыгы чеврилер бу илишкилерин темелини олуштуруйор. Илэинжтир ки, Петро Славейков'ун оьлу Пенчо Славейков да ХХ йцзйылын башларында Мирзе Шефи Вазец'ин шиирлерини чевиререк Булээр щалкына улаштырмыштыр.

Дцщцнжемизе эюре, Булээр-Азербайжан едеби илишкилеринин тарищине Булээрыстан'дакы Добу билимлер йюнцнден йанашсак, бу илишкилерин тарищинин даща ески дюнемлерден башландыбыны эюрериз. Бунун дышында, Булээрыстан'дакы Оаброво фыкралары иле Азербайжан'дакы Щожа Насреддин фыкралары кону дцщцнже, щатта шекил бакымындан бензерлиьы бу едеби илишкилеримизин даща ески олдуьуну канытлыьор.

Бунунла буюле, суюлемек эереклидир ки, Булээрыстан-Азербайжан едеби-култцрел илишкилер пек чок ХХ йцзйылда эелишмиштир. ХХ йцзйылда вукубулан сосйал политикал олайларын Булээрыстан-Азербайжан илишкилеринин калкынмасы каршылыклы илишкилеримизин даща да эелиштирилмесине оланак вермиштир. Бу бакымдан Азербайжан едебийаты темсилжилеринин Булээрыстан'да булунмалары ве чаьдаш Булээр йазар ве шаирлеринин Азербайжан'а эелиб эитмелери едеби-кылтцрел илишкилерин эенишленмесине неден олмуштур. Бунун дышында, йаклашык 50 йыл сцресинде щер ики цккеде рцсжасы мцкеммел олан йетенекли айдынларын булунмасы, йетишмеси, бу лисан аражылыьы иле илишкилерин эелишмесине, даща фазла чеврилерин йапылмасына неден олмуштур. Бу йцзден де, билщасса ХХ йцзйылын икинжи дюнеминде Булээрыстан-Азербайжан едеби-кылтцрел илишкилер щызла эелишмиштир. Щатта, каршылыклы йаклашма Азербайжан едебийатына Булээрыстан конусуну эетирмиш, айны заманда Булээрыстан'да Азербайжан конусуну бедии едебийатын диккат меркезине чекмиштир. Буюлеликле, Азербайжан-Булээрыстан едеби илишкилери шу ашамалар ве йюнлер цзре эелишмиштир:

1. ХЫХ йцзйылда Азербайжан-Булээрыстан илишкилеринин башланэьж ашамасы
2. ХХ йцзйылын башларында Азербайжан-Булээрыстан едеби илишкилеринин формалашмасы ашамасы
3. ХХ йцзйылын икинжи дюнеминде Азербайжан-Булээрыстан едеби илишкилерин эелишмеси ашамасы
4. Азербайжан-Булээрыстан едеби илишкилери баьымсызлык йылларында
5. Азербайжан-Булээр фольклор илишкилери.

Юзел калкынма ашанмасы эйби билинен ХХ йцзйылын икинжи дюнеми Азербайжан-Булээрыстан едеби илишкилерин йцкселиш ашамы сайылса да, идеолоьы карактер ташымыштыр. Айны ашамада бедии едебийат щалкларын ве

цлкелерин бирбирлерини даща йакындан танымаларына, каршылыклы илишкелерин калкынмасына башары иле щизмет етмиштир. Бюйле ки, Булээр йазарларындан Ёрдан Милев, Андрей Эерманов, Лиана Даскалова, Эеорэи Струмаски, Arzu Тащирова, Рза ве Мефкуре Молловаларын чешитли дюнемлерде Азербайжан'да булунмалары, Азербайжан йазарларындан «щалк шаири» Ресул Рза, Наби Щазри, Анар, Елчин, Акрем Айлисли, Жащанээр Асланоьлу ве юбцрлеринин Булээристан'а эитмелери щер ики щалкын едебийатында Азербайжан ве Булээристан конуларына эениш йол ачмиштир. Азербайжан едебийатында, «щалк шаирлери» Самет Вурью'нун «Юлцм курсцц», щалк шаири Ресул Рза'нын «Булээристан силсилеси», Сцлейман Рцстем'ин «Булээр кардешыме» эиби есерлерин йаранмасы Булээристан конусуну юне эетирмиштир.

Щалк шаири Ресул Рза'нын «Булээристан силсилеси» йазарын 1965. йылда Булээристан'а сеферинин поетиксел изленимлери иди. Шаирин «Гара дениз кыйысында дцщцнжелер» исимли шиирлер силсилесинде Ватан ве курбет конусу иле берабер Булээристан конусуна да йер айрылмыштыр. Ресул Рза Булээристан'дан эюрцнен «Гара дениз», «Эцнешли кыйы»,плаь, «Эазанлык или» щаккында бензерсиз поетик сюз суйлемиш, образлы, дерин анламлы фикирлер сеслендирмиштир. Онун дцшунжесине эюре «бир мави перде эиби» цфцктен асылан «Гара дениз» эюз эюрдцкже эцл деметлерине, «ийде далларын понпонларына бензейен, «баштан айаа эцлщане олан Эазанлык вадиси Булээристан демединин бир кысмыдыр. Бунунла бюйле, Ресул Рза бцйцк ватандашлык жесурлуьу иле Совйетлер Бирлиьинин ен зор дюнемлеринин олмасына раьмен, Булээристан изленимлеринде «бюлцнцп цлке-цлке, кесилмиш, даьытылмыш», «бцйцклерин йемеьине дюнцшмцш кцчцк девлетлерин ве щалкларын ажы кадерини де йансытмайы башармыш, сосйалист кампы цлкелеринин кадерини «кцчцк балыклара» бензедерек йансытмыштыр. О, бюйле цлкелерин баьымсызлык казанмаларынын эереклиьини бу бакымдан есасландырмыштыр;

Балык олайдым.
 Не юуле кцчцк ки,
 Бцйцклерин йеми.
 Не юйле бцйцк ки,
 Йуттукжа йудуп,
 Дойдурамам эюзлерими
 Балык олайдым,
 Садеже балык,
 Кенди рензим, йуззежлерим
 Не кааблык, не чорбалык
 Баш вурайдым дерйалара,
 Эюзцмц тутайдым
 Балыклара
 Суйлердим Женаплара!
 -Щер кесе йер булунар
 Планетин мави, су чанаьында
 -Анжак мащветмейын кцчцк балыклар
 Докунмайын кцчцк балыклара!

Онларын да сабрынын сыныры вар ша...¹

Бунун сонужудур ки, 70-80 йцзйылларда Азербайжан'да Булэаристан конусунда фазла шиирлер, щикâйелер йазылмыштыр. Фикримже, Азербайжан

1. Ресул Рза. Сечилмиш есерлери, ЫЫЫ ж. Бакц, Азернешр. 2002, с.117-118
едебийатында Булэаристан конусунда йазылмыш бедии есерлерден олушан эцзел бир антолоъи тертип етмек олар. Айны заманда, Булэаристан едебийатында Азербайжан конусу иле баълы йазылмыш бедии юрнеклерден де айрыжа бир антолоъи щазырламак мцмкцндцр. Булэар шаирлеринден Лиана Даскалова'нын щалк шаири Самет Вурьу'нун щайаты ве чалышмаларына щаср олунмуш «Шаирин сон эжеси» есери, «Азербайжан пойеми», Андрей Эрманов'ун «Азербайжан'а эиден йолларда» шиирлер топлусу Личезар Еленков'ун «Ески Бакц», Димитр Точев'ин «Салам Азербайжан», «Бâкц эжелери» шиирлери, цнлц шаркыжы Мцслцм Маэомайев'е щаср етгийи шаркы ве онларла дийер бедии юрнеклер Булэаристан едебийатында Азербайжан конусуна юнемли йер айрылдыбына илэини чекийор.

Точев'ын поетик чалышмасында Азербайжан'а севэи бюйле йансытылмыштыр:

Йоллар узак иди, долаэды йоллар,
Йоллар узак узак еллер эезийорду
Бизи айырырды неширлер, денизлер,
Араны калелер, даьлар кесийорду.

Селам Азербайжан, эюрдцм бен сени,
Юпцрем, эужурам йцректен сени.
Булэар чичеыйле селамлыйорум
Булэар йцреэиле селамлыйорум

Булэаристан тцрк едебийатынын билинмиш темсилжилеринден ола Щасан Эаращцейнов'ун «Бâкцнцн ювцлмеси» шииринде де Азербайжан севдасы доьал ве самими дуйэуларла йансытылмыштыр.

Узаклардан севип эелдим,
Аллы-эцлц эелин Бакц!
Севдальйам дейип эелдим,
Елимдедир елин, Бакц!

Сана бактым доймадым,
Севэиден уйумадым,
Йылдызыны сайамадым,
Суйлер буну кулун Бакц!

Едеби илишкилерин эелишиминде Ёрдан Милев'ин щизметлери айрыжа вурэуланмалыдыр. Жумщурийетимизде булунан цлкемизи ве кцлтцрцмццц щерефле юьренен Ёрдан Милев Булэаристан'да Азербайжан едебийатынын ве кцлтцрцнцн фаал, даими пропаэанжыларындан бири эиби илэини чекийор. Онун бу йюндеки чокйюнлц чалышмаларында Азербайжан конусу иле баълы шиирлерын, публисист макалелерын, щатта едебийатымыздан чеврилерин эениш йери вардыр. Юзелликле, Ёрдан Милев'ин башарылы чеврижилик фаалиyeti сайесинде

Булэаристан шалкы Низами Эенжеви'нин, Самет Вурью'нун ве Ресул Рза'нын есерлерини есасен танымак оланабы газанмыштыр. О, айны заманда Бакцнц йансытан илщамлы шиирлер йазмыш, есерлеринде Азербайжан'ы кълбинде едеби йашатгыбыны онурла йансытмыштыр. Шаирин цнлц Низами Эенжеви'йе щаср еттийи шиири hem дащи шаирин ватанпн ве санатыни ийиже билдийини эюстермиш, hem de щалкымыза ве цнлц шаиримизе сайэы ве севэиси белиртилмиштир:

Йыллар бизден узаклашып,
Видалашып секиз йцзйыл
Юмцр сцрцп, защмет чекип,
Ама шаир Низаминин
Щцзурунда ниче ниче
Ай мцнтазир, йыл мцнтазир

Келимелери пайлыорду,
Йа эцлеми бцкцлмщштц?!
О юлцмсцз наьмелери
Алтундан мы дюкцлмщщдц
О наьмелер шаще калкмыш
Окйанус дальасы-даь
Дудаьында биз сюз вармыш
Пычылдармыш: Ашак, Ашак

Азербайжан едебийатындан Молла Пенащ Вақыф, Мирзе Фетели Ащундаде, Мирзе Елекбер Сабир, Самет Вурэун, Ресул Рза, Бащтийар Ващабзаде, Наби Щазри, Анар, Елчин, Акрем Айлисли, Щусейн Ращимов, Али Карим, Рамиз Рювшен ве юбцрлеринин есерлери чешитли дюнемлерде Булэар дилине чеврилмиштир. Булэар окурунун Азербайжан едебийаты иле таныш олмасы ичин йетерли кадар едеби йазылар вардыр.

Бюйлеликле, Азербайжан'да Булэаристан'ы, Булэаристан'да Азербайжан'ы жоьрафийа китаблары кадар едебийаттан танымак оланаклары олмуштур. Жоьрафийа дерс китапбарындан фарклы оларак, бедии едебийат иле танымак даща да дуйэулу, еткили ве унутулмаз олдуьу ичин едебийатымыздакы айны конулар щалкымызы йалныз танытмаьа деьил, щем де башары иле севдирмейе щизмет едийор. Бу анламда Петко Славейков'ун «Ватан» (чевриси Мустафа Инкендерзаде), Иван Возов'ун «Булэар дили (чеврижи Сейавуш Мемметзаде), Эеорэи Жазаров'ун «Булэаристан» (чеврижи Наби Щазри), Павел Матев'ин «Булэаристан» (Чеврижи Ащмет Жемил), Лцбомир Левчев'ин «Юлдцрцлен шаирлерин торпаьы» (Çevirici Сейавщш Мемметзаде), Слав Хиристо Караславов'ун) «Топраьын етри» шиирлери Азербайан'да Булэаристан ве Булэар щалкы щаккында поетиксел килавуз эиби эениш окурлара билэилер сунур ве окурлар тарафындан севилир. Эеорэи Жазаров'ун «Булэаристан» шиирини щалк шаири Наби Щазри чевирмиш ве чеврисинде Булэаристан'а йазылмыш еткили балад эиби онурла сесленийор.

Бу топраг бир инсан авужуна бензер
Авужда чыраьым... Белки йанырым.
Балкан цзеринден есен рцзизарлар,
Беним йцрейимден есийор санырым.

Юлцмлц юлцме эалып эелерек,
Эцнеше бойланды, чардаклы евлер.
Бойланды эцнештен байраклы евлер,
Сенин йолларында ачты эул-чичек.
Бу топрак бир инсан авжуна бензер

Азербайжан'да Булзар едебийатынын танытылмасы йолларындан бири бедии чевридир. Щенуз ХХ йцзйылын 50 йылларындан итибарен Азербайжан'да Булзар едебийатындан бедии чеврилер сук сук йапылмаа башланмыштыр. Бунун буйле, Булзар едебийатындан Азербайжан дилине чеврилер, юзелликле, эечен йцзйылын 70-80 йылларында эенишленмиштир. Азербайжан едебийатынын сечкин темсилчилеринден Наби Щазри, Ащмет Жемил, Фикрет Кожа, Нериман Щасанзаде, Жабир Новрузов, Адил Бабайев, Сейавуш Мемметзаде, Илийас Таптик, Мемет Исмайыл, Нусрет Кесеменли ве дизерлери Булзар едебийатындан алынмыш юрнеклери башарийле чевирмиш, окурлара улаштырмыштыр. Жеври сцрежинде оръиналын корунуп сакланылмасына, Булзар едебийатынын кендинещас юзелликлерине эюз юнцнде булундурулмасына жидди илэи чекилмиштир. Буйлеликле, бедии чеври аражлыы иле Азербайжан окуру Булзар едебийатыны танымак оланаы казанмыштыр. Петро Словейков, Щристо Ботев, Иван Вазова, Эео Милев, Эеорэи Жазаров, Лиана Дасколова, Андрей Эерманов, Йордан Милев, Евтим Евтимов, Димитр Точев эиби шаирлерин, Йелин Пелин, Йордан Йаков, Эеорэи Мишев, Эеорэи Краславов, Васил Папов эиби йазарларын Азербайжанжайа чеврилмиш есерлери Булзаристан'ын ве Булзар едебийатынын бюлэеде башарийле танытылмасына щизмет етмиштир. Азербайжан'да Булзар едебийаты орнеклери биркач кез айрыжа китап бичиминде басылмыштыр. «Булзар щикайелери» (1951, 1980) китабында топланан юрнеклер Булзаристан'да щикайе эеленеклеринин эелишмеси, йцксек бедии ораны, конусу, суретлери щаккында биткин билэи верийор. Сечкин Булзар йазары Йелин Пелин'ын «Топрак» китабында (Бакц, 1965) йайымланан «Топрак», «Эеракын аилеси» бцйцк щикайелери ве 19 щикайеси бу йазарын кццк ьанр далындакы кендинещас юзелликлерини тамамен деьерлендирмейе оланак казандырмыштыр. Нищайет, 1987. йылда Бакц'да «Йазычы» басымеви тарафындан йайымланан «Булзар челенэи» едеби дерэиси (алманак) эениш анламда Булзар едебийаты щаккында эениш, там билэи верийор. Щалк шаири Сцлейман Мемметзаде'нин щазырладыы бу алманакта Булзар едебийатынын 40 шаиринин ве 22 йазарынын есерлеринден юрнеклер Азербайжанжайа чеврилмиштир. Бу, Азербайжан'да Булзар едебийаты юрнеклеринден щазырланмыш эерчек бедии сюз деметидир. Булзар едебийатынын эелишме йюнлери, есас темсилчилери, конулары, суретлер дцнйасы «Булзаристан челенэи» дерэисинде айрынтылы йансытылмыштыр.

Эенелликле Булзар едебийатынын Азербайжан'да чевриси, йайымланмасы ве таблиьинде Сейавуш Мемметзаде'нин веримли, девамлы чалышмалары юзел оларак деьерлендирилмелидир. «Булзаристан челенэи» едебисел алманак илк юнже Сейавуш Мемметзаде'нин щизметлеринин сонужудур. Дерэидеки шиир ве чеврилеринин бцйцк бир кысмыны Сейавуш Мемметзаде йапымыштыр. «Булзаристан желенэи» едеби дерэисине Сейавуш Мемметзаде'нин йаздыы «Йцркетен йцреье йоллар эюрцнцр» исимли юн сюз Булзар едебийаты щаккында

юнемли илми есер эйби деьерлендирилмелидир. Юн сюзде Булэаристан, Булэар едебийаты, бу едебийатын есас куружуларындан щер биринин кендинещас юзеллиэи, Азербайжан Булэар едеби илишкелери щаккында деьерли фикирлер илери сцрцлмщтцр. Билщасса, бу дцщцнжелер Сейавуш Мемметзаде'нин йцрцттццц щизметлер онун щер ики едебийатын рущуну ве эеленеклерини, деринден билдиьини каньтламакла берабер, щем де едеби сцрежи кийаслама-типолоьи араштырма цсулу иле деьерлендирмек оланакларына илэини чекийор. «Милли юзэцрццк мцжаделеси дюнeminде... сосйал щаксызлыьы, щаким зцмрелери ифша еден мизащи есерлерде (Булэар едебийатында И. Щ) бизим Мирзе Желил, Сабир сатырасынын рущу, сосйал щедефи иле бензерлик, йакынлык эюрмек олар. Иван Вазов'ун «Булэар дили» шиириндеки «Сенден йцз чевирди доьма да, йад да» эйби мисралар «Анамын китабы»н бизе щатырлатмьйор му? Едебийатта йансытылан тарищин даща ески, «Эцйа шаркы ичин кабадыр, каба, сенин дащийане ащенэдарлыьын!» дийен Булэар санатчысынын йаныклы итиразы Самет Вурьун'ун цнлц драм есеринде Эажар'а сьйлейен, она дилимизин щаккыны, кудретини щайкыран Ваэиф'и щатырлатмьйор му?»¹

Ону да кайд етмек эереклидир ки, Булэар едебийатынын араштырмасы далында да Азербайжан'да биртакым чалышмалар йапылмыштыр. Нерэиз Меммедова ве Нцшабе Садиева тарафындан йазылмыш ве савунмуш ики билимсел тезде ХХ йцзйылда Булэаристан'да йаранмыш едебийат ве Булэар-Азербайжан илишкелери эениш бичимде араштырылмыш ве йцксек деьерлендирилмиштир.

1. Булэар челенэи (чеврилер С. Рцстем, С. Мемметзаде). Бакц. «Йазычы», 1987 с.4

Юзелликле, Нцшабе Садиева'нын «Азербайжан-Булэар едеби илишкелери» (1970-1980 йыллар,) исимли араштырма есери айрынтылы тактими иле тержищ олунуьор. Илэинчтир ки, йазар Азербайжан едебийатында Булэар конусу ве Булэаристан едебийатында Азербайжан конусу щаккында мцфессел билэи суммакла берабер, щер ики йюнлц чеврилер цзре араштырмалар йапмыш, щер биринин юзелликлерини белирлемеье чалышмыштыр. Бунун дышында, Вилайет Эцлийев, Желил Наьыйев, Жашанэир Асланоьлу, Сейавуш Мемметзаде, Закир Сердаров, Мцрсел Щайатзаде ве диьерлеринин Булэар едебийаты ве кцлтцрц иле илэили щабеле едеби-кцлтцрел илишкелере баьлы йаздыклары макалелер илмї бакымдан юнемлидир. Буна раьмен Азербайжан-Булэар едеби илишкелеринин бцтцн ашамаларыны ве есас йюнелерини капсайан эенеллештирижи моноэрафик араштырмайа ищтийаж вардыр.

Цнлц Эаброво фькралары да Азербайжан щалкына чоктан таныштыр. Эаброво фькраларыны илк кез щала 1987 йылда Жашанэир Асланоьлу чевирмиш, Бакц'да йайынламыштыр. Эаброво'да 1972 йылда эечирилен эцлцщ тюренине Азербайжан'дан мизащи йазар Жашанэир Асланоьлу катылмыштыр. Бу Эаброво эцлцщ фестивали эйби орэанизе едилмиш, какикатцр серэи мцсабакасына Азербайжан рессамы Нежефкулу катылмыш ве онун мизащи ресим есерлери серэиленмиштир. Азербайжан'да Эаброво фькралары цнлц Щожа Насреддин фькралары деьериндедир. Бунунла берабер, жумщурийетимизде Эаброво фькраларынын бензерсиз юзелликлери щаккында билэи формалашмыштыр. Жашанэир Асланоьлу'нун фикринже «Эаброво фькраларында кенди тасаруфу,

жимрилийи иле обцр инсанлары эцлдцрен адамлар щич де Молийер'ин,» Балзак'ын, Эадол'ун, М. Ф. Ахундзаде'нин йаздыклары жимри, щасис, пинти образларына бенземийорлар. Онлар тасарруф еттиклери параны щайырлы амажлара щаржамаа чалышыйорлар. Минйу деде щаккында аызыларда долашан сюз-сцщбет буна ийиже бир каныттыр. Эаброво фыкраларынын бцйцк бир кысмы эерчектен де Эаброво'да йашамыш Минйу деденин ады иле баылыдыр... Бу «жимри» Минйу деде кырк мил лев алтун пара вермиш, бцйцк бир кцтцпщане-кыраатщане инша еттирмиш, жамаата баышта булунмуштур».¹

1. Эаброво фыкралары. Бакц «Йазычы», 1987, с.6

Азербайжан-Булэаристан илми-едеби ве кцлтцрел илишкилерин шимдики баымысызлык ортамында йениден жанландырылмасына ицтийаж вардыр. Бу, щем сон ики йцзйылда бу йюнде казанылмыш тежрцбейи йашатмаа, даща да эелиштирмейе оланак саылар, щем де йени дюнем едебийатымызын танытылмасы ве теблии далында бир сыра чалышмалар йапабилир. Юзелликле, Булэаристан'да бир миллиондан фазла тцрклерин йашамасы, дилимизин анлашылмасы буна мусаит ортам йаратыр. Азербайжан едебийаты Булэаристан аражылыы иле Балкан цлкелеринде ве Аврупа'да, билакис Булэар едебийаты да Азербайжан аражылыы иле Кафкасий'да ве Доуу'да танынмак оланаы казанар.

Каршылыклы едеби-илми илишкилеримизин йени ашамасында Булэаристан'ын Шумен Цниверситетинде 27-30 Еким 2002 йылда эечирилмиш «Доуу Баты бакымындан улусларарасы Тцрк дили ве кцлтцрц конусу» улусларарасы семпозийуму бу илишкилерин эелишиминде верилмиш башланыйж сайылабилир. Булэаристан, Азербайжан, Тцркийе, Йунанистан ве Финландий'дан эелмиш деьерли билим адамларынын катылдыы бу мутебер семпозийумда Нащчыван Девлет Университетинин ректюрц, Азербайжан Милли Академисинин академики Иса Щабиббейли'нин «Азербайжан йазары Али бей Щцсейнзаде'нин тцрколоы фаалиетинде Доуу-Баты конусу», бу университетин досенти, тарищ билимлери адайы Фащреддин Сеферов'ун «Булэар тцрклеринин Нащчыван'да излери» конусун да йаптыклары билимсел конушмалар Булэаристан камойунун Азербайжан'ын сон донем илми башары иле таныш олмаларына оланак саыламыштыр. Семпозийума фазла цлкенин катылмасы Азербайжана илмимизе, едебийатымыза ве кцлтцрцмцзе эюстердийи феал илэи Булэаристан араслыы иле мцмкнлцйцнцн ачыкжа эюстерийог.

Булэаристан'ын Бурэаз шешринде кардеш Тцркийе жумщурийетинин Баш консолосу, бир заманлар Нащчыван'да айни эюревде башарыйла чалышан Мещмет Чынар бейефендинин илишкилеримизин эелишмесине саыладыы оланаклары, эюстердийи юзени дерин бир тешекцр ве сайэы иле щатырламайы эерекли билийорум. Асыл бу оланаклар сайесинде биз секин Татар тцрколоэи, академик Ибращим Татарлы, тарищжи, професюр Чинэиз Щаков, шаир-публисист Сабри Алаэюз ве онун едитюрлцщ иле йайынланан «Кайнак» дерэиси иле, Сумен Университетинин юьретим цйеси Щашим Акиф ве диэерлери иле илишки курабилдик. Бунун дышында Булэаристан'ын Шумен Университесинин «Тцрк дили ве едебийаты» бюлцмцнде икинжи Тцрк дили эиби Азербайжан дили ве едебийатынын тедрис едилмеси иле илэили конушмаларын йапылмасы,

башарыларын казанылмасы да цлкемизе ве илишкилеримизе олан илэинин сонужудур.

Булээр тцрклеринин басын орзаны олан «Кайнак» дерэисинде Нащчыванлы шаир Вагиф Меммедовун шиирлерини окумак сеферимизин унутулмаз дакикаларындан бирине дюнцштц. Софйа, Бугээз ве Шумен шещирлеринде булуштуьумуз билим адамлары Булээаристан'да тцрколоьи еколун курулмасында Азербайжан илми окулунун юзел ролу олдуьуну сайэы ве минеттарлыкка кайдедийорлар. Юьрендик ки, 1957 йылда академик Меммедаьа Ширалиевин башканлыьында Азербайжан билим адамлары Софйа Девлет Университесинде «Тцрк дили ве едебийаты» кцрсцсцнц курмушлар. Бир заманлар Бакц'да еьитим эюрмцш, ве йа лисансцстц еьитим алмыш бир чок цнлц Булээр билим адамлары шимди чаьдаш Булээаристан'ын елми-едеби ве сосйал щайатында фаал чалышыйорлар. Баьымсызлык дюнеминде Азербайжан Йазарлар Бирлиьи цьеси Ваэиф Меммедовла Тцркийе'ден Ислам Бейтуллащ Ердемин берапбер щазырладыклары, 2006 йылда Бакц'да йайынланан «Анадолу ве Руменли'нден есинтилер» эениш анламда Балкан тцрк едебийатынын Азербайжан'да йениден танытылмасына эцзел бир арамаьандыр. Бу китапта Булээр Тцрк едебийатынын йени несли Азербайжан окугларына сунмуштур. Азербайжан камоьу бу китапла Булээаристан Тцрк едебийатынын сон дюнемлерде формалашмыш темсилжилеринин щайат ве фаалиьети иле таныш олмак имканы казанмыштыр. Китапта щаккында кццк билэилер сунулан ве есерлеринден юрнеклер верилен Сабри Ибращим Алаэюзцн, Мещмет Чавуш'ун Режеп Кцпчунцн, Нийази Щцсейн Бащтийар'ын шиирлериндеки эениш анламда Тцрк дцнйасы иле баьлы дцщцнжелерин йансытылмасы, онларын фаалиьетинде Азербайжан конусунун беллирли йер булмасы йени дюнемде де Булээаристан'ла Азербайжан едеби илишкилеринин кендине щас перспективи олдуьуну канытлыьор. Илэинждир ки, ады эечен китапта шиирлеринден юрнеклерле таныш олдуьумуз Булээаристан Тцрк едебийатынын билинмиш темсилчиси, Азербайжанла Булээаристан'ы «Ики дамла су эиби бир бирине бензейен» цлкелер оранында йансытан Нийази Щцсейн Бащтийар'ын 28 Ожак 1990. йылда йаздыьы «Азербайжан» исимли шииринде щалкымызын тарищине «сийащ ожак» эиби эирен канлы олайлара объектив поетиксел илэи йансытылмыштыр. Куртулуш йолунун «канлы дерелерден» эечдийини щатырлатмакка Азербайжан щалкынын баьымсызлык мцсаделесинде щаклы олдуьуна юзелликке илэи чекен Нийази Щцсейн Бащтийар Булээр тцрклеринин милли кимлик кавкасы иле Азербайжан щалкынын юзэцрлцк мцжаделеси арасында бир айнылык олдуьуну кайдедийор.

Ей азербайжанлы кардешим, бажым
Узат канайан еллеринден юпцм!
Сен щаклысан даванда
Беним давамда щаклы олдуьум кими

Динимиз бир, дилимиз бир, адымыз бир,
Аслында давамыз да бир...
Сен канымда кансан.
Жанымдан жан.

Белли олдуьу эиби, Булэаристан-Азербайжан едеби-кцлтцрел илишкилерин тарищи ески, эеленеклери зенэиндир. Щалкларымыз ве цлкелеримиз арасындакы бу илишкилер бцйцк эелишме йолу эечмиштир. Шимди баьимсызлык дюнeminде мевжут едеби кцлтцрел ве илми илишкилери йениден курмак ве эенишлендирмекле цлкелеримиш арасында дащы эцвенли ве мццкем кюпрцлцр курмак мцмкцндцр. Бюйлеликле, илмимизин ве едебийатымызын уфукларыны даща да эенишлендирмек олар.

ÖZET

AZERBAIJAN-BULGARIA EDEBİ ALAKASININ İNKİŞAF MERHELELERİ - THE DEVELOPMENT STAGES OF AZERBAIJAN – BULGARIA LITERARY RELATIONS

Azərbaycan – Bolqarıstan ədəbi əlaqə aşağıdakı mərhələlər üzrə inkişaf etmişdir:

1. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan – Bolqarıstan ədəbi əlaqələri Görkəmli bolqar yazıçısı Pelko Slaveykovun XIX əsrdə və onun oğlu Penço Slaveykovun XX əsrin əvvəllərində Mirzə Şəfi Vəzəhdən etdiyi təcümələrlə Azərbaycan – Bolqarıstan ədəbi əlaqələrinin əsası qoyulmuşdur.

2. Sovet dövründə Azərbaycan – Bolqarıstan ədəbi əlaqələri

Sovvet hakimiyyəti illərində sosialist ölkələr sisteminə aid olması Azərbaycanla Bolqarıstan bu ölkələr arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafına geniş imkan yaratmışdır. Bu mərhələdə Azərbaycan ədəbiyyatında Bolqarıstan mövzusunda, hətçinin bolqar ədəbiyyatından Azərbaycan mövzusunda çoxsaylı bədii əsərlər meydana çıxmışdır. Sovet dövründə hər iki xalqın ədəbiyyatından təcümanələrin edilməsinə də maraq artmışdır. Azərbaycanda Bolqarıstanla ədəbi-mədəni əlaqələrə dair namizədlik dissertasiyalasları, çoxsaylı elmi məqalələr yazılmışdır. Bununla belə, sovet dövründə ədəbi əlaqələr daha çox ideoloji məqsədlərə doğru istiqamətləndirilmişdir.

3. Müstəqillik dövründə Azərbaycan – Bolqarıstan ədəbi əlaqələri

Bu mərhələdə ədəbi əlaqələr yenidən formaaşma prosesi keçirir və hər iki ölənin maraqlarına uyğun şəkildə davam etdirilir.

ROMANDA GERÇEKLİK OLGUSU VE TÜRK ROMANINDA BALKANLAR

Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN

Türk tarihi ve Türk kültürü içinde Balkanların önemli bir yeri vardır. Osmanlı Devleti önce Balkan toprakları üzerinde genişlemiştir. II. Murat'tan itibaren Anadolu'dan akıncılar, aileleri ile birlikte getirilmiş, Balkanlara yerleştirilmiş, onlara sınırları bekleme ve koruma görevi verilmiştir. Evlâd-ı Fatihan adı verilen bu insanlar, zamanla Balkanlarda, Avrupa'nın güneydoğusu diyebileceğimiz bu topraklarda, yerleşmişler, nüfusça artmışlar, ileri bir kültür ve medeniyet meydana getirmişlerdir. Akıncı ve öncü olma özelliğini daima muhafaza etmişler, etraflarında kendilerinden olmayan yabancı unsurlara hoşgörü ile yaklaşmışlar, onları inançlarında ve dillerinde serbest bırakmışlardır.

18. yüzyıldan itibaren durum değişmiş, Avrupa ilim alanında ilerlemeye, Osmanlı Devleti de gerilemeye başlamıştır. 1789 Fransız İhtilâlinde sonra Avrupa'da milliyetçilik şuuru doğmuş, bu da milletlerin birbirleriyle çatışmalarına sebep olmuştur. Bu görüş, birbirinden çok farklı etnik grupların bir arada yaşadığı Balkanlara da sıçramıştır. Osmanlı tebaası olarak yaşayan yabancı unsurlar, Türkler üzerinde baskı kurmaya ve onlara rahat vermemeye başlamışlardır.

Türk tarihinde Balkanların Türkler için yaşanmaz hale gelişi, 93 Harbi adı verilen 1877-1878 Türk-Rus Savaşında başlar. Avrupa'da görülen milliyetçilik hareketleri, Balkanlara da sıçramıştır. Asırlardır bir arada yaşayan insanlar, artık birbirlerinden rahatsızlık duyar bir hale gelmişlerdir. Tabii bunda Avrupalı devletlerin kışkırtmaları da büyük rol oynamıştır. 19. yüzyılın ortalarında Balkanlarda durum karışmış, özellikle Bulgar çeteleri halka zarar vermeye başlamıştır.

1870'li yılların başından itibaren isyanlar başlar. 2 Mayıs 1876'da Bulgaristan'da büyük bir isyan çıkar. Arkadan Sırbistan ve Karadağ da isyan ederler. Bosna-Hersek'teki ayaklanma ise uzun bir süredir devam etmektedir. 24 Nisan 1877'de Osmanlı Hükümeti, Rusya'ya nota verir. Türk-Rus Savaşı, bir başka deyişle 93 Harbi, başlamıştır. 22 Haziran 1877'de Ruslar, Tuna'yı geçerler. 19 Temmuzda Balkan dağlarına gelirler ve Şıpka geçidini işgal ederler. Rus ordusunun bir kolu da Plevne önlerine gelmiştir. 20 Temmuz, 30 Temmuz ve 11 Eylülde taarruza geçerler, fakat Plevne'yi alamazlar. Diğer taraftan Süleyman Paşa da, Rusları Şıpka'da durdurmuştur.

Fakat yardım gelmez. 10 Aralık 1877'de Plevne düşer. Rus ordusu, Edirne'den ve Çatalca'dan geçerek Ayastafanos'a (Yeşilköy) gelir. Grandük Nikola karargâhını Yeşilköy'e kurar. 3 Mart 1878'de Ayastafanos antlaşması imzalanırsa da, yürürlüğe konmaz. 13 Temmuz 1878'de Berlin antlaşması imzalanır ve onun yerini alır. Böylece kayıplar daha aza indirilmiş olur. Fakat Türkiye, Balkan topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiştir. Türkiye'nin bu savaşta kaybettiği Balkan toprakları şunlardır: Romanya Prensligi (Dobruca sancağı ile), Sırbistan Prensligi (Niş sancağı ile), Karadağ Prensligi, Tesalya (2 Temmuz 1881'de Yunanistan'a bırakılmıştır), Güney Moldavya (Rusyaya verilmiştir), Bosna-Hersek (Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna verilmiştir),

Bulgaristan, Doğu Rumeli eyaleti (18 Eylül 1885'te Bulgaristan Prenslığıne verilmiştir). (Öztuna 1983: 168-169).

Balkanlardaki karışıklık, 93 Harbinden sonra da devam etmiştir. Çetelerin baskınları, Balkan topraklarını Türkler için yaşanmaz hale getirmiştir.

Balkan devletleri 3 Temmuz 1911'de Kiliseler Kanunu adı verilen gizli bir ittifak yaparlar. Bu ittifaktan Osmanlı devletinin haberi yoktur. 18 Ekim 1912'de Karadağ, Osmanlı devletine savaş ilân eder. Savaş başlar. Bulgar ordusu Çatalca'ya kadar ilerler. Türk ordusu dağılır ve geriler. Yunanlılar, Ege adalarını işgal ederler. 28 Kasım 1912'de Arnavutluk, istiklâlini ilân eder. Bu arada Edirne, düşmana teslim olmaz ve direnir. Türk devleti barış ister ve sunulan bütün şartları kabul eder. 30 Mayıs 1913'te Londra antlaşması imzalanır. Edirne, Bulgaristan'a verilir. Midye-Enez hattı ötesindeki Trakya'yı ve bütün Rumeli'yi, Girid'i, Balkanlı müttefiklere bırakır. Birinci Balkan Savaşı bu şartlarla sona erer.

Bu suretle Türkler 550 yıldır sahip oldukları Rumeli'ni kaybederler. Türklerin bu topraklardaki nüfusları çok azalır. Türkiye, bir Avrupa devleti olmak durumundan neredeyse çıkmıştır. (Öztuna 1983: 272).

Balkan devletleri arasında anlaşmazlık çıkmıştır. 29 Haziran 1913'te aralarında mücadeleye başlayınca 19 Temmuzda Türk ordusu yürür ve Edirne ile Batı Trakya'yı geri alır. Baskılar sonucu Batı Trakya iade edilmiştir. 10 Ağustosta Bükreş antlaşması yapılır ve Ege adaları da Yunanistan'a bırakılır. İkinci Balkan Savaşı böylece sona ermiştir.

Bu, Türklerin yaşadığı büyük felâketlerden biridir. Büyük acıların sanat eserlerine yansması ve eserlerde terennüm edilmesi kadar tabii birşey yoktur. Balkan felâketi de "*mir'ât-ı hayat-ı beşer*" (insan hayatının aynası) olan romanlarda işlenmiştir.

Bu iki büyük savaş sonunda Balkanlardan İstanbul'a doğru büyük bir göç başlar. Türkler, yollarda akıl almaz zulümlere uğrarlar. Sağ kalanlar kabileler halinde İstanbul'a gelirler. Bundan sonra, az da olsa Balkanlarda kalanlar olmuştur.

Balkan topraklarının Türk edebiyatında ve Türk toplum hayatında önemli bir yeri vardır. II. Meşrutiyet devrinde kültür hareketleri oradan başlar. 1911'de sadeleşme hareketi Selânik'te başlamıştır. Daha sonra yetişen Mustafa Kemal de Selânik'te yetişmiş aydınlardan biridir.

Balkan Savaşından sonra devrin aydınları üzüntülerini dile getiren pek çok yazılar yazmışlar ve eserler meydana getirmişlerdir. Şiir, hikâye gibi edebî türlerde bu konu işlenmiş, ayrıca yazılar, ağıtlar yazılmıştır. Bir başka önemli nokta, bu yenilginin tahlilinin, Ziya Gökalp tarafından yapılmasıdır.

Türk roman ve hikâyesinde Balkan teması, ilk önce Ömer Seyfettin tarafından ele alınmıştır. Ömer Seyfettin hikâyelerinde Balkan temasını şuurlu bir şekilde işler (Bomba, Nakarat, Tuhaf Bir Zulüm, Beyaz Lâle gibi).

Bu tebliğde, Balkan topraklarında kalanların ve oradan göç edenlerin romana yansıyan acıları ve ıstırapları, yaşadıkları acı dolu olaylar ele alınacak ve romanlarda bahsedilen gerçeklere dikkat çekilecektir.

Burada ele alınacak romanlar basım tarihlerine göre şunlardır:

1. Azap Toprakları (Emine Işınsu, 1969),
2. Balkan Acısı (Yılmaz Gürbüz, 1975),
3. Bizim Diyar (Sevinç Çokum, 1978),

4. Çiçekler Büyür (Emine Işımsu, 1978),
5. Acılar Masal Oldu (Yılmaz Gürbüz, 1984),
6. Mengene Göçmenleri (Nermin Bezmen, 1994),
7. Viran Dağlar (Necati Cumalı, 1995),
8. Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi (Selma Fındıklı,1997),
9. Sevdalinka (Ayşe Kulin, 1999).

Bu romanları, ele aldığı olaylara göre kronolojik olarak şöyle tasnif edebiliriz:

I. 93 Harbi ve sonrasını anlatan romanlar:

Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi, Acılar Masal Oldu.

II. Balkan Savaşının ve öncesinin konu edildiği romanlar:

Mengene Göçmenleri, Bizim Diyar, Viran Dağlar, Balkan Acısı.

III. Yakın dönemleri konu alan romanlar:

Azap Toprakları (1950-1960 arası Yunan cunta dönemi),

Çiçekler Büyür (Bulgaristan'da Jivkov devri),

Sevdalinka (Yugoslavya 1985 sonrası Bosna savaşı).

I. 93 Harbi ve Sonrasını Anlatan Romanlar:

Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi:

Olaylar 93 Harbi sonrasında başlar. Saray Bosna Avusturya'ya verilmiştir. Firuz Ağa, ailesini alıp İstanbul'a geçer. Bursa'ya yerleşirler. Karısı İsmihan İstanbul'da ölür. Firuz Ağanın iki kızı, bir oğlu vardır. Kızlarının adları Şefika ile Fatma'dır. Oğlu Ramiz, Lâmia ile evlidir. Fatma'nın kocası Mustafa, onlarla birlikte gelmemiş, çocukları Murat'la Mürvet'i de alıkoymuştur. Fatma, kızları Mürvet'i kaçıtır, fakat Murat'ı alamaz.

Bursa'ya gelesi on altı yıl olmuştur. Hayat devam etmektedir. Kahveci Selim'in arsız bir gülüşle Mürvet'le evlenmek istemesi, Firuz Ağayı kızdırır. Firuz Ağa getirdiği paralarla Ramiz ve Alia için kuyumcu dükkânları açmış, fakat Ramiz kendininkini batırmış, Alia'nın yanında çalışmaya başlamıştır. Alia'nın ailesi de Bursa'ya gelmiştir.

On yıl daha geçer. Firuz Ağa seksen yaşını geçmiştir. Lâmia ile Fatma yaşlanmışlardır. Torunlar büyümüş ve evlenmişlerdir. Ramiz'in oğlu Salih'i ise yirmi yaşında kaybetmişlerdir.

Derken Balkan Savaşı patlar. Firuz Ağa kederinden ölür. Roman biter.

Romanda ele alınan meseleler şunlardır:

1. Hasret: Firuz Ağa doğduğu toprakları özler ve sık sık hatırlar.
2. Parçalanmış aile meselesi: Murat'tan hiç haber alamazlar. Firuz Ağa ve kızı Fatma hep onu beklerler. Bu bekleyişi etraftan gizleyip yalnız başlarına acı çekerler.
3. Göç ve muhacirlik: Bütün mallarını bırakmışlardır. Buldukları yerde onlara yabancı gözüyle bakılır. Halk onları benimsemez. Küçümsenirler ve onlara muhacir denir. Yabancılık duygusunu üzerlerinden atamazlar.

4. 93 Harbi ve öncesi arasındaki tezat: Firuz Ağa gençliğini hatırlar ve durumun ne kadar farklı olduğunu düşünür. Stanko ile kan kardeşi olduğu günler gözünün önünden geçer. Saray Bosna'dan ayrılma kararını da ilk defa Stanko'ya açmıştır. Bütün malını mülkünü ve arazisini Stanko'ya bırakmış, Stanko da ona malın karşılığını altın olarak ödemiştir.

Romanda, insanların zamanla nasıl değiştikleri ve bir düşmanlığın yavaş yavaş nasıl doğduğu, geliştiği ve toplumları etkilediği, savaflara yol açtığı küçük olaylarla gösterilmektedir. Görünüşe göre, yaşanan olaylar, Firuz Ağa ile Stanko arasındaki bağı koparmamış, Stanko'nun Firuz Ağaya bakışını değiştirmemiştir. Fakat bundan sonraki nesiller için aynı durum söz konusu değildir. Bu durum, Firuz Ağaya büyük bir ıstırap vermektedir.

Romanda Belgrad, Tuna, Saray Bosna gibi Balkan topraklarına ait coğrafi mekânların tasvirleri de yer alır.

Roman ilâhi karakterli üçüncü şahıs ağzından anlatılır. Geriye dönüşler vardır: Firuz Ağanın 17 yaşına dönmesi, çocukluğunu, dedesini ve halası Lebibe'yi hatırlaması, Bursa'ya geldikten sonra göç yolunda İstanbul'a gelirken Belgrad'da Tuna'yı seyredişini hatırlaması gibi...

Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi romanı, incelediğimiz romanlar içinde, tarih bakımından en eskiye giden ve geniş bir zaman dilimini içine alan bir eserdir. Olaylar 93 Harbi sonrasında başlar. O sırada Firuz Ağa 53 yaşındadır. Firuz Ağanın çocukluğunu ve gençliğini hatırlamasıyla romandaki zaman 1840'lı yıllara kadar gider. Firuz Ağa o yıllardaki dostluğu ve kardeşçe yaşamayı özlemle hatırlar.

Romanda işlenen bir başka konu, Osmanlı devletinin tenkididir. Bu da, Firuz Ağanın bakışıyla verilmiştir. Firuz Ağa, Saray Bosna'nın elden çıkmasını Türk ordusunun ve Osmanlı devletinin yanlış politikasının neticesi olarak görür. Osmanlıya sitem eder. Geçmişle halihazır karşılaştırır ve arada gördüğü tezat onu üzer. Geçmişte büyük ve kudretli olan Osmanlının nasıl olup da böyle zayıfladığını, düşkünleştiğini kavrayamaz. Bu durumda onun göç etmekten başka çaresi yoktur. Firuz Ağa, ülkesinin çekildiği bir toprakta yaşamayı hiç düşünmemektedir.

Görünüşe bakılırsa pek de fakir düştükleri söylenemez. Firuz Ağa oğluna ve damadına birer kuyumcu dükkânı açacak kadar hali vakti yerindedir. Ancak oğlu Ramiz, haylazlığından kendi sermayesini batırması, eniştesinin yanına sığınmaya mecbur olmuştur.

Asıl acı olan statü kaybıdır. Firuz Ağa, Saray Bosna'da bir itibar sahibidir, beydir, fakat Bursa'da muhacir olmuştur. Ona asıl ağır gelen bu olur. Osmanlıya küser, hayata küser. Hayattan tek beklediği şey, Saray Bosna'da babasının yanında kalan torunu Murat'ın bir gün gelmesidir. Firuz Ağa gizli gizli bu ümitte yaşar. Fakat Murat gelmez. Ondandır hiçbir haber alamazlar.

Acılar Masal Oldu:

93 Harbi öncesinden başlayarak Selânik ve civarında yaşanan olaylar anlatılır.

Bulgar ve Rum çeteleri işi azıtmışlardır. Baskın yapıp Türkleri öldürüp köyleri ateşe verirler. Roman, Çayağzı'na yapılan baskınla başlar. Rum çeteleri gümrük memurunu, ailesini ve yardımcılarını öldürürler.

Ali Rıza Efendi, Zübeyde ile evlenir ve Çayağzı'na gider. Orası tehlikeli bir yer olduğu için Zübeyde'yi götürmez. Derken savaş (93 Harbi) çıkar. Ali Rıza askere alınır. Döner. Tuna elden gitmiştir. Ali Rıza Bey yine Çayağzı'na gider. Zübeyde de iki oğlunu alarak gelir. Fakat çocuklar hastalanır ve ölürlür.

Rum çeteleri Türklere rahat vermezler. Ali Rıza Efendi, Çayağzı'nda yaşadığı vahşet üzerine orayı terketmek zorunda kalır. Selânik'e gelir ve kerestecilik yapmaya başlar. Fatma adlı bir kızları olur, o da ölür. Ali Rıza, kendilerine bir ev yapar. Bir oğulları olur. Adını Mustafa koyarlar.

Eski gümrük memurunun oğlu Ferruh, çetebaşı Yorgo'yu öldürür. Onun sayesinde Türk köyleri epey rahatlamışlardır.

Mustafa yedi yaşına gelir. Okula başlar. Önce annesinin ısrarı ile mahalle mektebine verilir. Babası Mustafa'nın, annesinin istediği duaları ve dinî bilgileri öğrendiğini görünce onu mahalle mektebinden alarak Şemsi Efendi mektebine verir. Bu arada iki kızları daha olmuş, adlarını Naciye ve Makbule koymuşlardır.

Ali Rıza Efendi hastalanır ve ölür. Dayısı Hüseyin Ağa onları çiftliğine götürür. Mustafa bir müddet sonra Selânik'teki babaannesinin yanına gider. Okumak ister. Askerî okulun imtihanına girer ve kazanır. Oradan da Manastır Askerî İdadisine girer.

Romanda Mustafa Kemal'in doğumundan önceki Selânik ve civarı, çocukluğu ve ilk gençliği anlatılıyor. Olaylar 1870'li yıllarda başlar, savaş yılları, Mustafa Kemal'in doğduğu yıl anlatılır. Roman Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadisine girdiği yılın anlatımıyla sona erer.

Burada Balkanların karışık yılları, Rum ve Bulgar çetelerinin Türklere yaptığı zulüm ve vahşet, göç gibi olaylar vardır. Bu arada 93 Harbinin sonuçları da belirtilir ve Selânik'in, Bosna-Hersek'ten göç edenlerle dolu olduğu ifade edilir.

Roman, üçüncü şahıs ağzından anlatılır. Genel olarak kronolojik bir zaman akışı vardır. Geriye dönüşler çok az, sınırlı ve tali olaylarda görülür. Romanın yarısına kadar Atatürk doğmadan önceki Balkanların Selânik ve çevresinin karışık durumu anlatılmıştır. Ali Rıza Efendinin ve Zübeyde'nin aileleri ve çevrelerindeki şahıslar da ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Romanın asıl konusu, Atatürk doğmadan önce 1870'li yıllarda ve 93 Harbi sonrasında Selânik ve çevresinin durumu, Atatürk'ün çocukluğu ve ilk gençliği, Atatürk'ün hangi ortamda yetiştiğidir.

II. Balkan Savaşı ve Öncesini Anlatan Romanlar:

Mengene Göçmenleri:

1892 yılıdır. Bahattin Bey ve ailesi Türkiye'ye göç etmeye karar vermişlerdir. Çünkü Balkanlarda yaşamak artık güçleşmiştir. Bulgar isyancıları onlara rahat vermemektedirler. İki kızları ve damatları Silistre'de kalır. Ayşe ile Bahattin, çocukları Raşit, Süleyman ve Emine'yi alarak kış mevsiminde yola çıkarlar. Balkan dağları üzerinden sıkıntılı bir şekilde sınıra gelirler. At sırtında Balkan dağlarını aşarlar. Kar yağar. Bulgar çetecileri ile başları derde girer. Kurtlarla karşılaşır. Şıpka geçidi, Kızanlık vadisi yoluyla Türk karakoluna gelirler. Bütün bunları atlattıktan sonra İstanbul'a ulaşırlar. İstanbul'da göçmenler için ayrılan Mengene bölgesine yerleşirler.

Yavaş yavaş şartlara alışırlar. Bu arada tarihî gerçekler de verilir. 93 Harbi ve anlaşma şartları anlatılır. Hadiseleri buraya getiren sebeplerden söz edilir. 93 Harbi, Ayastafanos Antlaşması, 1897-1898 Türk-Yunan Savaşı, 1902-1903 Makedonya ayaklanması gibi olaylar hakkında bilgi verilir.

Bahattin'le Ayşe, Silistre'de kalan kızlarından hiç haber alamamaktadırlar. Raşit askere alınır. 1904'te Emine, Hasan'la evlenir. Bahattin, Silistre'ye gider. Ondan da haber gelmez. 1906'da Emine ile Hasan'ın bir kızları olur. Adını Mürvet koyarlar. 1909'da Emine'nin bir kızı daha olur. Bu esnada Bahattin geri döner. Aradan üç buçuk yıl geçmiştir. Fakat getirdiği haberler iyi değildir. Kızları Mehire doğumda, Âdile hastalıktan ölmüşlerdir. Ayşe bu haber üzerine hastalanır. Bahattin ailesini alıp Bandırma'ya taşınır. Süleyman orada Ferište'ye âşık olur, evlenirler. 1911'de Mürvet okula başlar. Aynı yıl Trablusgarp Savaşı çıkar.

1912'de Balkan Savaşı çıkar. 1913'te Emine'nin üçüncü kızları dünyaya gelir. Hasan iş bulur. Bu arada hükümet Mengene bölgesini istimlâk eder. Mahmutpaşa'da, Tatlıkuyu'da yeni bir ev alır, yerleşirler. 28 Haziran 1914'te Emine ile Hasan'ın bir oğulları olur. Aynı gün Avusturya-Macaristan veliahtı Saraybosna'da öldürülür ve savaş başlar. 14 Ağustos 1914'te Osmanlı savaşa girer. Raşit uğrar. Evlenmiştir ve savaşa gitmektedir. Gün geçtikçe herşey daha da zorlaşmaktadır. Emine yeni bir iş düşünmüştür. Asker çamaşırları satın alır. Tamir edip temizler. Yakın şehir ve köylere götürüp satar. Kazandığı para ile erzak alır. Onları da İstanbul'a getirip satar. 1915 yılında Çanakkale harbi olur. Raşit Çanakkale'de cephededir. Ondan mektup alırlar. Fakat artık her yerde savaş vardır ve İstanbul'un dışı da karışmıştır. Bu yüzden Emine artık gitmez. İstanbul'da iş bulup çalışır. 1916'da İstanbul'da çok büyük bir yangın olur. Çok korkmalarına ve etkilenmelerine rağmen evlerine ve ailelerine büyük bir zarar gelmez.

Birinci Dünya Savaşı biter ve 13 Kasım 1918'de İstanbul işgal edilir.

Hasan hastalanır ve ölür. Ondan iki ay sonra oğulları Tacettin de ölür. Emine hayata küser.

Ardarda gelen savaşlar ve ölümler ve kayıplar, aileleri de etkilemiştir. Uzun yıllar hiç kimse gülmez, eğlenmez olur. Eğlenceler yapılmaz. Bu hal 1919'a kadar devam eder. Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı tarih olan 19 Mayıs 1919, ümit ve bekleyişin başladığı bir dönüm noktası olur. Bundan sonra Anadolu'daki hareket ve haberler takip edilir. Ümitli bir bekleyiş sürecine girilir.

Roman, 1922 yılında Mürvet'in Kurt Seyit'le evlenmesiyle sona erer.

Roman üçüncü şahıs ağzından anlatılmaktadır. Romanda klasik bir yapı görülür. Olaylar ve karakterlerle ilgili bilgi vermek için geçmişe dönülür.

Romanda verilen tarihî bilgi oldukça fazla yer tutmakta, yaşanmış olaylar ve savaşlar ayrıntılı olarak verilmektedir. Romanda olaylar, macera romanı karakterinde anlatılmıştır. Olayların sebepleri üzerinde durulmamış ve tahlilleri yapılmamıştır.

Bizim Diyar:

Olaylar Ustrumca'da geçer. Niş, Bucak, Dobruca elden çıkmıştır. 93 Harbinin sonunda yaşadıkları toprakları bırakan göçmenler Ustrumca'dadır. Bir kısmını Gülsüm

Hanım konağa alır ve barındırır. Gülsüm Hanımla Ali Rıza Beyin Pembe, Asiye, Kerime ve Rıfat adlı çocukları vardır. Pembe, Saffet'le evlenir ve Üsküp'e gelin gider. Asiye, Nevbahar Hanımın oğlu Ethem'le evlenir ve Selânik'e gider. Gülsüm Hanımın kardeşi Nimet, kocası Selim Paşa ile birlikte Selânik'te otururlar. Gülsüm'ün erkek kardeşi Haşim de Selânik'tedir ve Ohri'li İclâl Hanımla evlenir. Manastır Askerî İdadisini bitiren Rıfat, gönüllü olarak çetecilerle vuruşmaya gider.

Rıfat konağa döner. Uzaktan akrabaları olan Enver Bey (yani Enver Paşa) gelir, memleket meseleleri hakkında konuşurlar. Rıfat tekrar konaktan ayrılır.

Yıl 1908'dir ve Meşrutiyet ilân edilmiştir. Rıfat evine döner ve Zeynep'le nişanlanır. Bir müddet sonra evlenirler. Trablusgarp savaşı çıkar. Rıfat cepheye gider. Balkan savaşı çıkar. Ordu bozulmuştur. Radoviçe ve Üsküp boşaltılır. İnsanlar kaçarlar. Bazıları yolda düşman çetelerine yakalanırlar. Pembe kaçamaz, bekler. Sacide Halalar da kaçarken yolda düşmana yakalanırlar.

Bulgarlar Ali Beyin konağına gelir. Mihail, Ali Beyi öldürür. Ali Beyin ailesi yola çıkar. Yolda Rum çeteleri hepsini yakalar. Zeyneb'i götürürler. Altınlarını alırlar. Rıza Hoca kederinden ölür. Geride kalanlar Selânik'e varırlar. Selânik Yunan olmuştur. Her tarafta Yunan bayrakları asılıdır. Nimet Hanım ölmüş, İclâl'le Haşim'in bir bebekleri olmuştur. Ethem, Arnavutluk taraflarında, Rıfat İstanbul'dadır. Haşim vurulur. Sağ kalanlar vapura binip İstanbul'a gelirler. 10 kişidirler. Beşiktaş'ta bir tekkede kalırlar. Bir müddet sonra ailenin bir kısmı İzmir'e gider.

Balkan Savaşının ardından Birinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Erkekler bir cepheden diğerine koşmaktadır. Bu arada Rıfat yaralanır ve ölür. İzmir işgal edilir. İstanbul da işgal edilmiştir. Gülsüm Hanım kederinden ölür.

Ethem sağdır ve Çengelköy'de oturmaktadır. Ancak Gazze'de savaşırken gözlerini kaybetmiştir. Rıfat'ın mezarını arar, bulamaz.

1923 yılıdır. Cumhuriyet ilân edilmiştir. Asiye çöpçülük, Kerime hizmetçilik yapmaktadır. Roman, Asiye'nin hayalleriyle sona erer.

Roman, 1900'lü yıllardan başlayarak Cumhuriyetin ilânına kadar olan zaman dilimini içine alır. Göç, savaş ve işgal, zulüm, eziyet, soykırım, tecavüz, hırsızlık, vahşeti anlatan olaylar, son derece trajik bir şekilde verilmektedir.

Olaylar son derece hareketli ve canlı anlatılmıştır. Olaylar diyalog, iç monolog, iç diyaloglarla verilmektedir.

Romanda Meşrutiyetçilerle Abdülhamid taraftarlarının çatışmasına da yer verilmiştir. Romanda tarihî hadiselerin tahlilleri de yapılmaktadır. Sonuç bölümünde bu konu üzerinde durulacaktır.

Viran Dağlar:

Zülfikar, Rıza Beyle Saliha Hanımın tek erkek evlâdıdır. Zülfikar, Selânik Rüşdiyesinde üç yıl okumuş, 1904'te diplomasını almıştır. Romanda, o yıllardaki Makedonya'nın genel durumu hakkında bilgi verilmekte ve Makedonya'ya "Barut Fıçısı" dendiği belirtilmektedir.

Zülfikar Rumca, Bulgarca, Arnavutça ve Sırpça bilir. Uçarı bir hayat sürer. Annesi ile babası onu Emine ile evlendirirler. Evlenene kadar Uçana'da yaşayan Zülfikar, evlendikten sonra Goriçka'ya babaannesinin konağına taşınır.

Zülfikar 1908'de 18 yaşındadır. Roman 1916 yılından başlar, geriye döner. Zülfikar Beyin ailesi tanıtılır. Zülfikar Bey, zamanla İttihatçıların fikirlerini benimser. Balkan savaşına katılır. Dağa çıkar. Çete savaşları yapar. Adı, ünü bütün Makedonya'ya yayılır.

Zülfikar Bey Selânik'te uzaktan uzağa Mustafa Kemal'le Ziya Gökalp'ı tanır ve onlardan oldukça etkilenir. Gazeteleri takip eder ve İttihatçıların fikirlerini benimser.

Bulgar, Sırp, Yunan çeteleri her türlü rezilliği yapmakta, fakat polis Türklerin peşine düşmektedir. Bir gece Zülfikar'la Mustafa, Manastır'da gezerlerken bir silâh sesi duyarlar. Zaptiye, silâhı onların attığını söyleyerek üstlerini aramak ister. Zülfikar aramaz, kaçarlar.

Rıza Bey kalp krizi geçirir ve ölür. Evliliklerinin 45. yılıdır. On gün sonra seferberlik ilân edilir. Zülfikar gönüllü yazılmak ister. Önce Kaylar'a, sonra Manastır'a gider.

Bu arada Goriçka'daki konağa göçmenler gelir. Bunlar, düşmandan kaçan ailelerdir. Onları uğurladıktan sonra Zülfikar Bey ailesini Goriçka'dan Görce'ye taşır. Zülfikar Bey bir aydır uğraştığı halde savaşa gidemez. Cepheden de kötü haberler gelmektedir. Ordu disiplinsiz, savaş malzemeleri yetersizdir. Komutanlar dirayetsizdir. Muharebeler kaybedilmekte, asker kaçmaktadır. Düşmanın elinde modern silâhlar vardır. Üstelik bu silâhlar, kısa bir müddet önce açıktan açığa Türk toprakları içinde taşınmıştır.

Zülfikar Bey, Kolağası Niyazi Beyin gönüllüler taburuna girer. Savaşılır. Savaş biter. Anlaşma yapılır. Türkler Meriç'in doğusuna çekilmişlerdir. Ötesi kaybedilmiştir. Zülfikar Bey, eski yaşayışına döner. Ama artık tat almaz. Hayatın manası kaybolmuştur.

Nihayet karşısına gizli bir örgütte çalışma imkânı çıkar. Şimdi hayatı bir anlam kazanmıştır. 1916'da Yakup Ağa ile çalışır. Yakup Ağaya gider gelir. Mektup, rapor taşır.

Birinci Dünya Savaşı devam etmektedir. Almanlar gerilemiş, Fransızlar Balkanlara kadar gelmişlerdir. Gizli örgütte çalıştığını bildikleri Zülfikar Beyi aramaktadırlar. Zülfikar Bey dağlarda saklanır, kaçak yaşar, Georgi Kaptanın çetesine katılır. 16 Haziran 1917'de Fransızlar Zülfikar'ı yakalarlar. Muhakeme edilmek için Florina'ya götürürler. Fakat Zülfikar Bey yine kaçar. Bu sefer Kara Ali'nin çetesine katılır.

Makedonya Fransız Ordusu Komutanlığına General Franchet D'Esperey getirilir. Marsilya'dan yola çıkan komutan 18 Haziran 1918'de Selânik'te vapurdan iner. General, Zülfikar Beyin dosyasını okur, olayları araştırır. Yaptıklarını öğrenir ve tahlil eder. Onun Walter Scott'un, Alexandre Dumas'nın roman kahramanlarına benzediğini düşünür. Onu görmek, onunla konuşmak ister. Bu yüzden sağ yakalamak istediğini duyurur. Jandarmalar köylerde Zülfikar Bey hakkında Aranıyor diye ilân asarlar. Fakat ilânlar bir iki gün içinde yırtılmış bulunur.

Bulgarlar, Fransızlarla anlaşma imzalarlar. Yenilgiyi kabul etmişlerdir. 22 Ekimde Zülfikar Beyi yine hasret bastırmıştır. Goriçka'ya gitmek ister. Kara Ali bırakmak istemez. Başaramaz. Zülfikar yolların sarılı olduğunu görür. İsmail'e gider. İsmail onun yemeğine afyon karıştırır. Uykusunda onu alnından vurur. Sonra cesedini karakola götürür ve onun başına konan 70 altını almak ister. Fakat Zülfikar'ı sağ isteyen

komutan çok öfkelenir. İsmail tutuklanır. Sorgusu yapıldıktan sonra serbest bırakılır. Kara Ali, İsmail'i yakalar. Onu önce köpeklere yüzünü parçalattırır. Sonra başını gövdesinden ayırır.

Zülfikar'ın cenazesi ailesine teslim edilir. Herkes çok üzülür. Çok kalabalık bir cenaze töreni olur.

30 Ekim günü Osmanlılar ile İngilizler ve Fransızlar arasında Mondros Antlaşması imzalanır. 1 Kasımda ise Makedonya'da genel af çıkarılır.

Eser, Makedonya 1900'ün ikinci kitabı olarak takdim edilmiştir. Makedonya 1900, Necati Cumalı'nın Balkanlara dair hatıralarını hikâyeleştirdiği kitabıdır. Cumalı burada ailesinin fertlerini ve onlarla ilgili olayları anlatmaktadır. Eser, roman olmadığı için burada incelemeye alınmamıştır.

Viran Dağlar romanı,1916 yılından başlar. Olaylar, geri dönüşlerle anlatılır. Eserde, Osmanlının yıkılışı, baskı, zulüm ve eziyet, Balkanlardaki Türklerin perişan durumu anlatılmaktadır.

Bu romanda Osmanlının tahlili yapılmıştır. Ayrıca eğitimin önemi üzerinde durulmuştur. Değişen şartlardan birisi de okumak ve eğitimin önemidir. Bu romanda buna da dikkat çekilmektedir.

Romanda uç beylerinin fonksiyonu anlatılır. Değişen hayat şartlarında artık onların fonksiyonunun kalmadığı belirtilir. Onların da yeni dünya şartlarına uyum sağlayamadıkları, tahlil edilerek anlatılır. Ayrıca yabancıların okuması ve eğitime verdikleri değer, Türklerin Türk köylülerinin ve Türk beylerinin okumaması, eğitime değer vermemeleri de tahlilî bir şekilde anlatılır.

Balkan Acısı:

Olaylar Küçük Balkan denilen yerde geçer. Roman bir rüya ile başlar. Rüya motifi, roman boyunca kötü olayların habercisi olarak ortaya çıkar.

Vecdi Beyin oğlu Doğan yüksek tahsil yapmış Avrupa'da okumuş, varlıklı bir ailenin oğludur. O devirdeki bütün aydınlar gibi Abdülhamid idaresine karşıdır, yani bir Jöntürktür.

93 Harbinden sonra Balkanlar karışmıştır. Rumlar, Türklere eziyet etmektedirler. Devlet, Türkleri koruyamaz.

Doğan, kozmopolit fikirli bir gençtir. Türkiye'de olan bitenin farkında değildir. Belgrad treni ile Avrupa'dan evine dönmektedir. Yolda yabancı bir grupla tanışır. Bu gruptaki İngilizler, Yunanlılara yardım eden, para ve silâh getiren, Türkiye'yi karıştırmak ve parçalamak isteyen ajanlardır. Aralarında bir de Alman vardır. Bu Alman da, Abdülhamid'in ajanıdır, yani Türk devleti için çalışmaktadır. Alman, Doğan'a bir mektup verir. Bunu, Abdülhamid'e iletmek üzere gereken yerlere ulaştırmasını söyler. Ertesi gün Doğan otele gittiği zaman Almanın öldürülmüş olduğunu görür. Fakat bütün şüpheler kendisinin üzerinde toplanmıştır. Önce tutuklanır, sonra serbest bırakılır. Kendini temize çıkarmaya çalışır. Katil, trende rastladığı İngilizlerden biridir.

Doğan, trende arkadaşlık ettiği Denise Field sayesinde katili ortaya çıkarır. Fakat bu arada durumları durmadan daha kötüye gitmektedir. Rum çeteciler, Türk köylerini basarak Türklere işkence etmekte ve onları öldürmektedirler. Doğan, akrabalarının ve dostlarının başlarına gelenlere şahit olur ve bu olaylar karşısında çaresiz kalır.

Romanda azınlıkların çalışmaları ve ihaneti, bütün düşman grupların nasıl birleştikleri ve işbirlikçilerin de onların yanında nasıl yer aldıkları anlatılır. Bunun ilgi çekici bir örneği, Çingene Yaşar'ın ihanetidir. Yaşar, Vecdi Beyin yanına aldığı ve himaye ettiği fakir ve kimsesiz bir çocuktur. Hain ve kindar bir kişiliğe sahiptir. Bu yüzden konağı ateşe verir, Doğan'ın annesiyle babasının ölümüne sebep olur, roman boyunca da düşmanın maşası olarak davranır, başta Doğan olmak üzere bütün Türklere kötülük eder.

Romanın sonunda Doğan herşeyini kaybetmiş, zavallı bir halde Selânik'ten İstanbul'a giden bir vapurda bulunmaktadır.

Romanda Osmanlı Devletinin yıkılış günleri, karakterler vasıtasıyla anlatılmaktadır. Romanda üzerinde durulan meseleler yazının sonuç bölümünde ele alınacaktır.

III. Yakın Dönemleri Konu Alan Romanlar:

Azap Toprakları:

Olaylar 1950-1960 yılları arasında Batı Trakya'da geçer. Olaylar geriye dönüşlerle anlatılır.

Romanın kahramanı Bekir, lider gibi tasvir edilir. Çok okur, idealisttir. Olaylar Gümülcine'nin yakınında bir köyde geçer.

Yunanlılar Türklere baskı yapmakta ve eziyet etmektedirler. Köye bir öğretmen gelir ve okulun kapısına Türk Okulu diye bir tabela asar. Bunun üzerine olay çıkar. Öğretmeni döverler ve tabelayı değiştirirler. Aynı zamanda öğretmen çocuklara Lâtin harflerini de öğretmektedir. Öğretmenin işine son verilir.

Köye Rum aileler getirilir. Onlara ev yapma görevi de Türklere verilir.

Köyde akıl almaz eziyetler ve mücadeleler olmaktadır. Bunlardan biri toprak mücadelesidir. Rumlar, Mahmut Ağanın arazisini satın almak isterler ve Mahmut Ağaya baskı yaparlar. Mahmut Ağa razı olmaz. Kızı Muhsine karakola gider, diklenir. Niko ona tecavüz eder. İşkence ederler. Muhsine kendine gelemmez. Birkaç gün sonra ölür. Mahmut Ağa da Niko'yu öldürür. Fakat Mahmut Ağayı öldürürler. Oğulları Hüseyin aklı dengesini kaybeder. Bekir onu hastahaneye götürür. Takma bir isimle hastahaneye yatırır. Yunanlılar bu işin peşine düşerler. Bekir'i yakalamak isterler. Bekir açık vermez. Yunanla anlaşmış görünür. Maksudı başkadır. Köyleri dolaşp, Türkleri şuurlandırmak ister. Birlik olmaları ve mücadele etmeleri için çalışır.

Yunanlılar, Mahmut Ağanın arazisine kilise yapmaya başlamışlardır. İtiraz edenlere de, bir kâğıt gösterip Mahmut Ağanın topraklarını kendilerine sattığını iddia etmektedirler.

Romanda, Bekir'in dedesinin anlattıklarıyla Balkan Savaşına dönülür. Bekir'in dedesi Balkan Savaşında kurulan küçük milis kuvvetlerine katılmış ve Edirne'nin geri alınışında, Çatalca cephesinde savaşmıştır. Dedesinin anlattığı olayları dikkatle dinleyen Bekir, tarihin tekerrür ettiğini düşünür. Dedesinin anlattıkları, işte bugün de olmaktadır.

Bekir, düşmanla daha bilinçli mücadele etmek gerektiğine inanmaktadır. Bunun için de mümkün olduğu kadar bilgisini geliştirmeye gayret eder. Düşmanla anlaşmış

görünür. Yunanlılar, Türkler nezdinde Bekir'in itibarını zedelemeye çalışırlar. Fakat Bekir buna aldırılmaz. Çok okur ve düşünür. Uzun ve uzak vadeli plânlar yapmaya çalışır. Kararlı olmak ve bir hedefe doğru ilerlemek, o hedeften şaşmamak gerektiğine inanır. Çünkü "*Batı Trakya'da Türkler şaşkın, perişan ve yalnızdır.*" (İşinsu 1973: 37).

Roman, aslında bir köyün hikâyesidir. Romanın sonunda, sadece bir ailenin Türkiye'ye kaçıışı gösterilmiştir. Ama romanda, beklenen son, bu değildir. Beklenen son, çok daha ötelerdedir, uzaklardadır. Önemli olan, orada kalanların âkıbetidir. Roman bu belirsizlik içinde sona erer.

İşinsu romanın ilk sayfasında, üç gün üç gece birilerini dinleyerek bu romanı meydana getirdiğini söylemektedir. Anlatım kronolojik sıra ile değil, sondan başa doğrudur. Roman, son sahne ile başlar. Sonra olayın başına dönülür.

Romanda modern bir teknik kullanılmıştır. Olaylar, iç monolog, iç diyalog teknikleriyle verilmektedir. Karakterler, oldukça canlıdır.

Çiçekler Büyür:

1960'lı yıllardır. Romanın kahramanı İlay, dedesi tarafından yetiştirilmiş ve şuurlandırılmış bir genç kızdır. İdealisttir. Mehmet Ali'ye âşıktır. Ancak Mehmet Ali, Bulgarların propagandaları neticesinde beyni yıkanmış bir ajandır. İlay'la Mehmet Ali birbirlerini etkilemeye çalışırlar. İlay, karşı propagandayı öğrenmiştir.

İlay'ın dedesi Birinci Cihan Savaşında ve Çanakkale'de savaşmıştır. Mütareke olunca arkadaşı Mahmut Necmettin'le beraber Razgrad'a geri dönmüştür. Mahmut Necmettin Razgrad'da matbaa kurar, Deliorman gazetesini çıkarırlar. Daha önce de Türk Sadası adlı bir gazete çıkarmışlardır. Mahmut Necmettin faaliyetlerinden dolayı idama mahkûm edilmiş, 1923'de Bagriyanof tarafından kurtarılmıştır. 1933'te kendisine bir suikast düzenlenmiş, fakat o kurtularak Edirne'ye kaçmıştır.

İlay'ın dedesinin babası Emin Pehlivan, Bulgarların Osmanlıya isyanına şahit olmuştur. Bulgar isyanına kendisi de arka çıkmasına rağmen Bulgar ve Rus beraber, kendisini balta ile doğramaya gelmiştir. Annesine gözleri önünde tecavüz edilir, sonra başı taşla ezilerek öldürülür. Emin Pehlivan kaçarak oradan kurtulmuş, 93 Harbi patlayınca Yeni Pazar'daki Osmanlı Birliğine katılmıştır. İlay'ın dedesi Hüseyin Pehlivan da genç yaşta dağlara çıkmış ve babası gibi savaşmıştır. Hüseyin Pehlivan, torunu İlay'ın iyi bir tahsil görmesini, komünizmi iyi öğrenmesini, bilinçli ve kararlı bir mücadele içinde olmasını ister. İlay da bu yolda ilerlemektedir. Bir taraftan köydeki kollektif çalışmalara katılır, bir yandan iyi bir komsomol olmaya çalışır, bir taraftan da okuluna devam eder. Yaptığı her faaliyette, gizli gizli karşı propaganda yapmayı da ihmal etmez. İlay, köyde kendisi gibi düşünenlerle (Ârif, Fatma, Rıza gibi) çalışmalarına devam eder (Doğan 2002: 25).

Türklerin birçok problemleri vardır. Bulgarlar kendilerine eşit muamele etmemektedirler. Aynı işte çalışan Bulgarlarla Türkler farklı ücretler alırlar. Bulgarlar her zaman amir konumundadırlar. Her yerde öncelik, Bulgarlarındır. Türkler, bu meselelerle mücadele etmeye çalışırlar. Yeni Işık, Halk Gençliği, Eylülcü Çocuk gazeteleri çıkarılır. 1960'a kadar Türkçe olarak yayınlanan bu gazeteler, bu tarihten sonra Bulgarcaya çevrilir. Okulda da Türkçe yasak edilmiştir. Bu gazetelerde Türklük ve Müslümanlıkla

alay eden, komünist partisinin prensiplerini ve kararlarını açıklayan yazılar ve karikatürler de bulunmaktadır.

1944 Rus işgalinden sonra Razgrad, Şumnu ve Kırçali’de üç Türk tiyatrosu açılmıştır. Burada hem piyesler oynanır, hem de millî oyunlar oynanır ve türküler söylenir. Halk Bulgar tiyatrolarına hiç gitmezken Türk tiyatrolarına büyük bir ilgi gösterir. Bunun üzerine yöneticiler, iki tiyatroyu birleştirip idareyi Bulgarlara verirler. Türk adını kaldırır, dilini Bulgarcaya çevirirler. Oyunların niteliğini değiştirerek propaganda konularına ağırlık verirler. Bulgarlar güncel konuları bile tiyatroya sokarlar. Propaganda için tiyatroyu kullanırlar.

Derken Bulgaristan köylerinde birtakım hareketler başlar. Bu olayların devamlı tekrarlanması halinde muhtariyetin alınabileceğine inanılır. Bunun için iyi teşkilatlanmak, iyi lider yetiştirmek lâzımdır. Reisin cesur, bilgili, idareci olması yetmez, ileri görüşlü olması, olacak olanı çok önceden hesap edebilmesi lâzımdır (İşinsu 1978:145). Ayrıca Türkiye’nin de onlara arka çıkması gerekir. Minareye Türk bayrağı çekilir. Bulgarlar bayrağı indirip üzerinde tepinirler ve sorumluları bulmak için her yola başvururlar. Örneğin, İlay’ın babası hakkında olumsuz rapor yazıp kızına imzalatmak isterler. İlay olanların yalan olduğunu söyleyip raporu imzalamayı reddedince köyde işçi olarak kalmaya mahkûm edilir. Okuldan kovulur. Alışık olmadığı zor şartlarda çalıştırılır. Ama yılmadan mücadelesine devam eder (Doğan 2002: 26).

“Gizli teşkilâtlar yayılmaya ve broşürler basılmaya devam eder. Teşkilâtların üyeleri topluca tevkif edilir.” İşkence görürler. Bulgarlar zulüm ve vahşetlerini arttırırlar. Elektrik vermeler, tecavüzler gittikçe artar (Doğan 2002: 26).

Bulgarlar Türkçeyi yasak etmeye çalışırlar. Türkleri din değiştirmeye zorlarlar. Bulgar Ortodoks dinini almaları için baskı yaparlar. Türk ve Müslüman isimlerini bırakmaları için şiddet uygularlar (Domuz eti yemek, sünnet yapmamak gibi).Todor Jivkov radyodan 1980’e kadar Bulgaristan’da tek bir Bulgar milleti olacağını ilân eder. Dil, âdetler, töreler ve din gibi unsurların Osmanlıların idaresinde iken onların baskıları neticesinde doğmuştur. Böyle bir teorinin herkes tarafından benimsenmesine çalışılır.

“Bu propaganda birden bire şiddetlenir.” Rodoplu Türkler hedef alınmıştır. Bir ara köyde, Türk-Bulgar sınırına askerî yığınak yapılır. Bulgar tankları Razgrad’ı çevirir. Beş yıl önceki olaylar daha da hareketlenerek ve genişleyerek Razgrad dolaylarında yeniden başlar. Bu davranışlar Türk halkını bilinçlendirir. Bulgarlar daha da ileri giderler ve Türkleri katliama başlarlar (Doğan 2002: 26).

Köydeki hareketin liderlerinden Ârif öldürülür. Kadınlara sorgulamalar başlar. tecavüzler, işkenceler yapılır. İlay da bunlar arasındadır.

İlay, Mehmet Ali ile evlenir. Parti de böyle uygun görmüştür. Sonunda Mehmet Ali’yi öldürür. Tabancada tek kurşun kalmıştır. Onu da kendisine sıkır.

Roman belirsizlikle sona erer. İlay’ın, tabancadaki son kurşunu kendisine sıkacağı anlaşılmaktadır. Fakat bu, çok net değildir. Yazar okuyucuyu böyle düşündürmek istemiş, fakat bunu, çok açık bir şekilde ifade etmemiştir. Esasen İlay’ın artık ölmekten başka çaresi yoktur. Ölüm, onun için bir kurtuluştur. Çektiği ıstırapın yanında ölüm, hiç kalmaktadır. Ayrıca romanın sonu, yani İlay’ın âkıbeti, çok da önemli değildir. Asıl önemli olan, bir toplumun çektiği acı ve ıstıraptır, maruz kaldığı zulüm ve işkencedir. Romanda bu durum, bütün canlılığı ile verilmektedir.

Olaylar İlay tarafından anlatılmıştır. Yazar, romanda modern anlatım tekniklerini kullanmıştır. İç monolog, en çok kullandığı tarzıdır. Olayların anlatılmasında çağrışımlardan faydalanılmıştır. Bu yüzden olaylar kronolojik bir sıra ile verilmez. Şuur akışı tekniği kullanılmıştır. Bu bakımdan bu eserin, diğer romanlardan farklı bir yapıda olduğu söylenebilir.

Sevdalinka:

Olaylar, Saray Bosna'da Eylül 1986'da başlar. Birinci bölümde Nimeta iki aşkın tam ortasındadır ve bir türlü düşünemez ve karar veremez. Stefan ayrılma kararını ona bildirmiştir. Nimeta, Burhan'ı terk etmek istemez.

Nimeta Bosnalı bir gazetecedir. Televizyonda çalışır. Bir oğlu, bir kızı vardır. Üç yıldır Stefan'la yasak bir aşk yaşamaktadır. Bu durumu kocası Burhan'a söylemek ister, fakat durmadan erteler. Olaylar üç yıl önce Rankoviç'in cenaze töreninde başlamıştır.

Olaylar yavaş yavaş tırmanır. Herkes Saray Bosna'da savaş çıkacağını bilmektedir. Sırp savaşa hazırlanırlar. Nihayet savaş çıkar.

Romanda savaşın yıkıntısı ve dehşeti, çok canlı bir şekilde şöyle tasvir edilmektedir:

“Cam kırıkları kristal bir şelâle gibi iniyordu gökten. İnsanlar yağmur gibi yağın camlara çıtır çıtır basarak sağa sola savruluyorlardı. Kocaman alev dilimleri, bir canavarın dili gibi yalayıp yutuyordu herşeyi. Her şeyi. Yeni onarılmış güzelim Postane binasının yerinde, şimdi taş, moloz, cam yığınları ve kıvrıla büküle göğe yükselen alevler vardı. Birkaç itfaiyeci, umutsuzca çırpınıp duruyordu azgın alevlerin ortasında. Nimeta diz boyu cam kırığının içinde, dimdik durmuş, kımıldamadan, hiçbir şey duyumsamadan ve düşünmeden, bir ahir zaman Neron'u gibi az ilerdeki ateş dansını seyrediyordu. Postane binasının yanı sıra, Millî Tiyatro, Hukuk Fakültesi ve civardaki binalar da yanıyor, yeni patlamalarla bu ateş dansına eşlik ediyordu. Rüzgârda uçuşan kızıl saçlar gibi savrulan alevleriyle har har yanıyorlardı. Yandıkça, kırmızı bir fona çizilmiş, simsiyah iskeletlere dönüşüyorlardı.

Nimeta, taş kesilmiş, geçmişini seyrediyordu alazların ötesinde. Çocukluğu, gençliği, anıları, sevinçleri, kederleri inceliyor uzayarak, bükülerek alevlerin arasında göğe yükseliyor, Saraybosna külleriyle birlikte sağa sola savruluyordu.” (Kulin 1999: 126).

Sırp savaşıyla Hırvatlar savaşmaktadırlar. Sırp savaşı zulümleri ve vahşetleri artmıştır. Aslen Hırvat olan Stefan, kimlik değiştirerek Sırp savaşı esir karargâhına girer ve yabancı gazetecilere tercümanlık yapar. Burhan da savaşır. Nimeta'nın oğlu Fiko da babasının yanına gider. Roman, Fiko'nun yaralanması ve Stefan'ın onu gelip kurtarıp hastaneye götürmesiyle sona erer. Bu arada Burhan oğlunu oyalamak için ona Boşnak tarihini anlatır. Boşnakların 13. yüzyılda yaşadıkları savaşlar burada ortaya konur.

Romanın adı sevdalinka, yani sevda şarkıları demektir. Roman, belgesel niteliktedir. Yazar, olayların gerçek, karakterlerin kurgu olduğunu söylemektedir. 1990'dan sonra Yugoslavya'da çıkan savaş anlatılmaktadır. Romanda klasik bir anlatım kullanılmıştır. Geri dönüşlerle anlatılan tarihî olaylar şunlardır: İkinci Dünya Savaşı yılları, 93 Harbi, 13. yüzyılda olan olaylar.

SONUÇ:

Romanlarda en önemli ortak özellik, bunların hayalî olaylara dayanmamalarıdır. Bu romanlar hayal ürünü değil, yaşanmış olaylardan meydana gelmiştir.

1. Tarih: Romanlarda tarihî olaylar ayrıntılarıyla verilmektedir. Bu olaylar şunlardır: 93 Harbi, Makedonya isyanı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Millî Mücadele, İstiklâl Savaşı, Cumhuriyetin ilânı, 1950-1960 arası Yunan cunta devri, Bulgaristan'da Jivkov devri, Yugoslavya Savaşı.

2. Coğrafya: Romanlarda yer alan mekân da gerçektir. Hepsinde Balkan coğrafyası verilmektedir. Bu romanlarda genel olarak dış mekân tasvirleri çok fazla yer almaz. Balkan topraklarında yaşanan ve bırakılan yerler, adlarıyla ve özellikleriyle yer alır. Tasvirli anlatım, Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi romanında görülür. Firuz Ağa Belgrad'dan seyrettiği Tuna nehrini sık sık hatırlar ve bıraktığı vatan toprağına hasret çeker.

Firuz Ağa Belgrad'da Tuna'yı seyreder ve şöyle anlatır:

“Tahta köprüünün başında korkuyla bakınıyorum yolumu kesecek bir Sırp askeri ile karşılaşacak mıyım diye? Kimseyi görmeyince hızlı adımlarla üstünden geçip yüksek kapıya ulaşıyorum. Gökyüzüne kol uzatmış ulu ağaçlardan birine sırtımı veriyorum girer girmez. Yüzüme değip geçen nemli yelde Tuna'nın kokusunu alıyorum. Belgrad'ı da yitiriyoruz.

Sava ile kavuşuyor burada Tuna. Ama bir derya açılıyor karşımda, nehir değil. Tuna yutuyor Sava'yı... Buralara gelinceye dek varlığını korusa da şimdiden sonra yalnız Tuna var... Aman bilmeyen, canlar yakıp sır vermeyen kanlı Tuna...” (Fındıklı 1997: 109).

Bu romanlarda bahsedilen diğer yerler şunlardır: Saray Bosna, Belgrad, Budin, Razgrad, Radoviçe, Zvornik, Bjeline, Ustrumca, Selânik, Üsküp, Silistre, Manastır, Tuna Nehri, Balkan Dağları, Şıpka Geçidi, Goriçka, Görce, Kaylar, Rodop, Batı Trakya, Gümölcine.

3. Olaylar: Olaylardaki gerçeklik, yalnız tarihî hadiselerle sınırlı değildir. Yaşanan bazı olayların benzerliği de dikkati çekmektedir. Bu da, bu olayların bir aileye ait olmadığını, birden fazla aile tarafından yaşanıldığını göstermektedir. Bu olaylardan bazı örnekler verelim:

Parçalanmış aile meselesi: Firuz Ağanın (Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi) ve Hüsrev Ağanın (Sevdalinka) Bosna'dan İstanbul'a göçe karar vermeleri:

Firuz Ağa İstanbul'a göç etmeye karar verdiği zaman damadı Mustafa onlarla gelmez ve çocukları Murat'la Mürvet'i de alıkoymak ister. Firuz Ağanın kızı Fatma, Mürvet'i kaçıtır, fakat Murat'ı alamaz. Romanda annenin ve dedenin hasreti sık sık dile getirilir.

Sevdalinka'da da aynı olay görülmektedir. Hüsrev Ağa göçe karar verir. Fakat damadı karşı çıkar ve oğlu Memo'yu da alıkoymak ister. Hüsrev Ağa torunu Memo'yu bir daha göremez. Kızı da oğlundan ayrılmıştır. Romanda bu durum şöyle anlatılmıştır:

“Razıyanım'ın büyük dedesinin yüreği kan ağlıyordu. Ateşten bir el sıkıştırıyordu bağrını... Çaresizlik... Kararsızlık... Ya bundan böyle 'haçın gölgesinde' onursuz ve boynu bükük sürdürecekti kalan ömrünü ya da kökünden, toprağından sökülecek, evini barkını, işini gücünü bırakıp düşecekti yollara... kendi gibi yüzlerce garibin yanı sıra,

denkler, yükler, torbalar ve mekkâre arabaları arasında Stambol'a doğru... işsiz güçsüz, yersiz yurtsuz kalmaya. Bir karar ki, iki yüzü keskin bıçak!" (Kulin 1999: 24).

Bu karar neticesi, Raziyanımın babaannesi de aile ile beraber İstanbul'a göçer. Raziyanım, oğlunu terkeden babaannenin hikâyesiyle büyür ve İstanbul'dan nefret eder. Çünkü onun için İstanbul demek, ayrılık demektir.

Savaşın getirdiği keder ve ölüm: Firuz Ağa (Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi) ve Gülsüm Hanımın (Bizim Diyar) ölümleri birbirine benzer. Firuz Ağa 1912'de Balkan Savaşı patlayınca, Gülsüm Hanım da 1918'de İstanbul işgal edilince kederlerinden ölürlür.

93 Harbinden sonra Türklerin Saray Bosna'dan göç etmeleri: 93 harbinden sonra Saray Bosna'dan göç eden Türk aileler, Selânik'e, Ustrumca'ya, Gorička'ya gelirler. Viran Dağlar'da Rıza Beyin, Bizim Diyar'da Gülsüm Hanımın, Acılar Masal Oldu'da Ali Rıza Beyin konaklarında barınırlar ve misafir edilirler.

Saray Bosna'nın kaybı: 93 Harbinin sonunda Bosna'nın elden çıkması, Türk tarihinin en büyük ve en acı kayıplarından biri olmuştur. Bu olay, romanlarda ele alınmıştır. Sevdalinka'da şöyle dile getiriliyor:

"En umarsız, en yakıcı ayrılıkları Osmanlı'nın Bosna'yı gözden çıkardığı 1878 yılında yaşamıştı Boşnaklar. Bosna-Hersek'in idaresi, Osmanlı'dan alınıp, Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna verilmişti. Çaresizliğini kabullenmişti Osmanlı. Parça parça çözülmekteydi koskoca imparatorluk. Her kıpırdanışında, sanki bir toprak parçası daha kopuyordu bağrından. Koskoca Bosna vilâyeti, Osmanlı'nın şanlı Rumeli sancağı tek kurşun atılmadan, savaşılmadan, uğruna kan dökülüp şehit olunmadan, masa başında alınan kararlarla, atılan imzalarla gâvura bırakılıyordu." (Kulin 1999: 24).

Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi'de 93 Harbi ana konu olarak işlenmektedir. Savaş sonunda toprağını terketmeye karar veren Firuz Ağa ıstırap içindedir. Romanda onun düşünceleri şöyle dile getirilir:

"Gerçekten bırakıldık mı biz? Osmanlı gözden çıkardı da Bosna kullarını, Nemçeli'nin pençesine mi bıraktı? Halkın günlerdir dediğini şimdi Mazhar Paşamız da diyorsa...^(Fındıklı 1997: 5).....

"Bir de mühür basılacaktı. Bosna illerinin yönetimini Nemçe Çesarı'na bıraktık diye... Yine Osmanlı mülkü sayılacaktı da.. Gel, onu külâhıma anlat Osmanlı... Bizi düşman çizmesi altına attıktan sonra benim mülküm diyebilirden buralara; kılıç vursunlar boynuma... Çocuk kanmaz böyle işe..." (Fındıklı 1997: 6).

Firuz Ağa, Osmanlı'nın bu toprakları gözden çıkardığına bir türlü inanamaz. Kendi kendine Osmanlı ile kavga eder durur. Onun düşünceleri iç konuşmalarla şöyle verilmektedir:

"Nasil çıkarırsın bizi gözden Osmanlı? Rumeli Beylerbeyliği'nin canevi değil miydi Saraybosna? Rumeli'deki payitahtın... Erkeğe pistoluna davanıp da tek kurşun atmadan verilir mi bu yurtlar?" (Fındıklı 1997: 6).

"Şu derenin üstüne kurulmuş büyüklü küçüklü köprüler gibi sel suyuna kapılıp gideceğimiz o kara günü bekliyoruz biz de sesimizi çıkarmadan. Kanımız, canımız pahasına bir savaş yapmadan teslim olacağız." (Fındıklı 1997: 7).

"Yine de inanmak istemiyor gönlüm. Başımızda Mazhar Paşa gibi nam salmış bir devletli varken... Osmanlı gözden çıkarmışsa bedenindeki bir parçayı daha, Paşa n'eylesin? Demek günü gelince o da, tası tarağı toplayıp gidecek buralardan... Başka yerlerin yitirilişine benzemez Bosna'nın elden gidişi. Belki Budin'e... Acısına dayanan yüreklerin üstüne türküler yaktığı Budin'e benzer ancak..." (Fındıklı 1997: 8).

Burada üzerinde durulacak bir diğ er nokta da ş udur: Yukarıdaki alıntılarda farklı yazarlar tarafından Bosna'nın savaşmadan terkedildiğ i vurgulanmış ve her iki metinde de “*tek kurş un atmadan*” ifadesi kullanılmış tır. Farklı yazarlar tarafından aynı yorumun yapılması, üstelik aynı ifadelerle belirtilmesi, oldukça ilgi çekicidir ve üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu benzerliğ in tarihî gerçeklerden kaynaklandığı söylenebilir.

4. Karakterler: Romanlarda ana karakterlerin bir kısmı da yaşanan hayattan alınmıştır. Esasen Acılar Masal Oldu, Viran Dağ lar ve Mengene Göçmenleri biyografik romanlardır. Acılar Masal Oldu romanında Mustafa Kemal'in çocukluğ u ve gençliğ i anlatılır. Mengene Göçmenleri'nde Nermin Bezmen, anneanesi Mürvet'in ailesinin 1892'de Silistre'den kaçı ş ını ve İstanbul'da yaş ayış larını iş ler. Viran Dağ lar'ın kahramanı Zülfikar Bey, yazarın babası Mustafa Cumalı'nın dayısının oğ ludur. Romanın tanıtımında bu eserin “*bir Makedonya Destanı*” olduğ u ifade edilmektedir. Zülfikar Bey, yaptığ ı kahramanlıklarla bütün Makedonya'da adını duyurmuş, sevgi ve saygı uyandırmış kahraman ve vatansever, asil bir kiş ilige sahiptir.

Sevdalinka'nın takdiminde yazar romanın, “*savaş ın ilk üç yılında yaşananları*” okuyucuya aktardığı nı söylemekte ve şöyle devam etmektedir: “*Kitapta yazılan olaylar belgesel nitelikli, tarihî ve siyasî kiş ilerin dış ındaki karakterler kurgudur.*” (Kulin 1999: 7).

Çiçekler Büyür, Azap Toprakları ve Bizim Diyar romanları, yaşanmış olaylardan yola çıkılarak kurgulanmış eserlerdir. İş insu, Azap Toprakları romanındaki olayları “*üç gün üç gece*” birisinden dinlediğ ini, romanın ilk sayfasında ifade etmiştir. Sevinç Çokum, bir konuşmasında Bizim Diyar'daki olayların, bir yakınının baş ından geçtiğ ini belirtmektedir. Dolayısıyla bu romanlardaki olayların da gerçekleri yansıttığı, eserlerin belgesel nitelik taşıdıkları söylenebilir.

Romanlarda arka plânda gerçek şahsiyetler bulunmaktadır: Ziya Gökalp, Kolağ ası Niyazi, Enver Paş a, Mustafa Kemal, II. Abdülhamid, Jivkov, Miloş eviç, Alia İzzetbegoviç gibi...

5. Temalar: Bütün romanlarda ortak olan ve en çok vurgulanan tema, Balkanların kaybı ve bundan duyulan acı ve ıstıraptır. Bu, bir toprak ve vatan kaybıdır. Bütün romanlarda Balkan topraklarının kaybından duyulan ıstırap, göç, yoksulluk, savaş, hatta ölüm gibi diğ er problemleri gölgeler. Bu acı, hepsinden ve herş eyden büyük ve derin olarak iş lenir.

Romanlarda üzerinde durulan bir konu da, savaş ın ve göçün yarattığı yoksulluktur. Fakat bu, savaş ın ve göçün neticesinde meydana gelen tabii bir gerçektir ve romanlarda fazla üzerinde durulan birş ey değildir. Asıl acı ve ıstırap, kaybedilen topraklar ve Osmanlının yıkılı ş ı etrafında örülür. Vatanın herş eyden önemli olduğ u, bütün roman kahramanlarının davranış larıyla ve sözleriyle ortaya konur.

Bütün romanlarda iş lenen bir konu da, düş manın yaptığ ı vahş et ve zulümdür. Düş man, Haç lı zihniyeti ile hareket etmekte ve Türklere soykırım uygulamaktadır. Bütün bunların temelinde de ş uurlu bir Türk düş manlığ ı yatmaktadır.

Balkanlardan göç etmek zorunda kalanlar yalnız vatanlarını, servetlerini değil, itib arlarını da kaybetmiş lerdir. Kendi yerlerinde her biri bey veya paş a ünvanlarını taşıırken, çevrelerindeki aç, fakir, muhtaç insanları himaye ederlerken ş imdi bütün bunları

kaybetmiş, kendileri muhtaç ve yoksul duruma düşmüşlerdir. Bu durum, Firuz Ağa (Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi), Gülsüm Hanım (Bizim Diyar), Doğan Bey (Balkan Acısı) karakterleriyle ve Mengene Göçmenleri romanında da genel olarak işlenmektedir.

Romanların bazılarında Osmanlı Devletinin gerileme ve çökme sebepleri üzerinde durulmaktadır. Romanlarda bu hale nasıl gelindiği de sorgulanmaktadır. Bu sebepleri şöyle belirtebiliriz:

Eğitim: Viran Dağlar'da eğitim meselesi ve okumanın önemi üzerinde durulur. Azınlıkların 19. yüzyılda okumaya başladıkları, Balkanlarda yaşayan Türklerin okumaya önem vermedikleri belirtilir. Osmanlı Devletinin son yüzyıllarda Avrupa'daki gelişmelerden habersiz kaldığı ve bu yüzden nasıl gerilediği ayrıntılı ve karşılaştırmalı bir şekilde anlatılır. Bu durum, Rıza Beyin ağzından şöyle ifade ediliyor:

“- Senin okumandan beklediğimiz ne? Devlet kapısında aylığa girecek değilsin! Çok şükür malımız, kimsenin kazancında gözün kalmayacak gibi yaşatır seni. Ama devir değişti. Cahil sözü bozuk para gibi. Düştüğü yerden eğilip alan yok. Bizim elimize bakanlar hep okuyorlar. Rumlar, Sırlar, Bulgarlar okuyor, avukat oluyor, doktor oluyor, mühendis, öğretmen oluyorlar. Okudukça bizden güçlü duruma geçiyorlar. Onlar bize muhtaç iken biz onlara muhtaç duruma düşüyoruz.” (Cumalı 1994: 51-52).

“Okumanı benden çok annen istedi. Okuman için senden ayrılmaya razı oldu.” (Cumalı 1994: 53).

Burada Rıza Bey, devrin değiştiğinin ve eğitimin öneminin arttığının farkındadır. Azınlıklarla Türkler arasında meydana gelen açığın kapatılmasına çalışır. Oğlu Zülfikar'ı bu yüzden Rüşdiye'ye yazdırır. Ama bu, yetmez. Birincisi, orta tahsil demek olan rüşdiye, yeterli bir tahsil değildir. İkincisi, Balkanlarda geniş bir kesim, hâlâ okumanın önemini kavramış değildir. Romanda bu durum belirtilir. Böyle olunca da, azınlıklarla Türkler arasında meydana gelen farklar belirginleşmekte, azınlıkların üstünlüğü gittikçe daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Zülfikar Beyin kabına sığamaması, sık sık Manastır'a Selânik'e gitmesi, vaktini kadınlara, eğlenceyle, avla geçirmesi bir çeşit kendini oyalama olarak yorumlanabilir.

Eğitim meselesi, Acılar Masal Oldu'da iki şekilde karşımıza çıkar. Birincisi Mustafa'nın ilk tahsili konusunda annesiyle babası arasındaki düşünce farkıdır. Mustafa'nın okula gitmesi, ailede önemli bir problem olur. Ali Rıza Efendi oğlunun çağdaş bir tahsil yapmasını ister ve onu yeni açılan Şemsi Efendi okuluna vermeyi uygun görür. Zübeyde Hanım ise Mustafa'nın klasik tahsil yapmasını, duaları ve diğer dinî bilgileri öğrenmesini istemektedir. Onun için de Mustafa'nın Mahalle Mektebinde okumasını arzulamaktadır. Babası Ali Rıza Efendi buna şöyle bir çare bulur: Önce annesinin dediği yapılır. Mustafa Mahalle Mektebine giderek duaları ve temel dinî bilgileri öğrenir. Sonra Ali Rıza Efendi, onu yeni açılan Şemsi Efendi Okuluna yazdırır.

Romanda eğitim konusunun ikinci defa ele alınışı, Mustafa'nın kararı ve seçimi dolayısıyla olur. Babasının ölümü ile Mustafa'nın eğitimi yarım kalmıştır. Köyde, dayısının yanında kalmaktadırlar ve burada okul yoktur. Mustafa uzun süre buna katlanamaz ve okumak istediğini söyleyerek oradan ayrılır, Selânik'e, babaannesinin yanına gider. Manastır Askerî İdadisinin imtihanını kazanarak burada okumaya başlar.

Eğitim meselesinin ele alındığı romanlardan biri de Balkan Acısı'dır. Başlarına gelen olayların yorumlarını dinleyen Osman (Doğan'ın yeğeni) şöyle der:

“- Tüh! Tüh! Tühler olsun bre, dedi: tüh bana tüh! Bunca yıl boşuna yaşamışım bre halaoğlu... Kalın kafalı bir Balkan köylüsüyümüşüm... Niçin daha çok okumadım bre!... Daha fazla... Rüşdiye yetmezmiş, yetmezmiş...Ah kafam... Pişmanım senin kadar okumadığıma Doğan, pişmanım. Çiftle çubukla uğraşmakla, bağı tarlayı işlemekle iş bitmezmiş bre halaoğlu... Demek bütün gayretlerimiz boşuna... Düşmanlar bu toprakları elimizden almaya çalışıyor ha... Bunca yıl uyuduk mu? Neydi o mecmuada yazı yazanların adı?” (Gürbüz 1975: 333).

Osmanlı Devletinin gerilemesi: Gerileme ve çökmenin önemli sebeplerinden biri ekonomik zayıflıktır. Osmanlı Devleti zamanla ekonomik bakımdan zayıf düşmüş, bu durum devleti, Avrupa devletlerine bağımlı hale getirmiştir. Ordunun zayıflaması, güçsüzleşmesine modern silâhlarla teçhiz edilememesi, halkın fakirleşmesi, gelecek tehlikeleri görememesi, sezememesi gibi sonuçlar doğurmuştur. Artık toprağı ve vatani korumak için cephe savaşının kâfi olmadığı bir devreye girilmiştir. Yüzyılın değişen şartları ve yeni duruma ayak uyduramama, Viran Dağlar’da geniş olarak ele alınmıştır:

“Makedonya’nın güneydoğusunda, Kosova ile Noylan gölleri arasında, büyüklü küçüklü yarım düzine köy, Goriçka Beylerinin toprakları içinde kalırdı. İki göle karışan çaylar, ırmaklarla sulanan o bereketli toprakların beyliğini, Padişah II. Murat, ailede adı unutulmayan büyük babaları Seyit Ali Bey’e, Kosova Meydan Savaşında gösterdiği büyük yararlıkların karşılığı olarak bağışlamıştı. Seyit Ali Bey, boyarlardan kalan büyük bir konağı seçerek Goriçka’ya yerleşince, aile dört yüz yıl boyunca, Güney Makedonya’da Goriçka Beyleri olarak anıldı.”.... “Son Goriçka Beyi Rıza Bey, babasının ölümünden iki yıl önce, 1865 yılında, dört kuşak öteden, kardeş torunu olduğu, Uçana çiftliğinin sahibesi Saliha Hanımla evlendi.” (Cumalı 1994: 31).

Rıza Beyle Saliha Hanımın oğlu olan Zülfikar, yalnızca Rüştüyeyi okumuştur. Makedonya Beyleri bu kadar tahsil ile yetinmekteydiler. Okumanın kendileri için gerekli olmadığına inanmaktadırlar. Zülfikar, fonksiyonu bitmiş bir nesilden gelmektedir. Zülfikar, II. Murat’ın Rumeli topraklarına uç beyi olarak yerleştirdiği bir neslin son ferdidir. Uç beylerinin vazifesi, yaşadıkları toprakları savaşla düşmandan korumaktır. Halbuki devir değişmiş, toprağı korumak için cephe savaşının yetmeyeceği günlere gelinmiştir. Romanda, olayların ve insanların ayrıntılı tahlilleri yapılır ve değişen şartlar belirtilir.

19. yüzyılın şartları, roman kahramanlarından biri olan Halit’in bakışıyla da verilmektedir. Terzi Halit, çok okuyan sosyalist fikirli bir gençtir. O, toplumda sınıfların varlığına inanır. Toplumda düzenin, tamamen değişmesi gerektiğini düşünür. Farklı sınıflardan gelen insanların tahlilini yapar. Bu arada Zülfikar’la Mustafa hakkında şöyle düşünür:

“Halit’e göre toplumda çürüyen, ömrü sona eren bir kökten geliyorlardı ikisi de. O kökün son sürgünleriydiler belki de kuşak olarak.” (Cumalı 1994: 104).

Fakat mesele bu kadar basit, yani “*tek yönlü*” değildir. Halit, Zülfikar’la Mustafa’yı, işçi ya da köylü kökenli bazı tanıdıklarıyla karşılaştırır. Bunlar açık yürekli, çocuksu, vefalı, cesur, cömert, dürüst ve müşfikler. Halbuki diğerleri haset dolu, güvenilir olmayan, sevme yeteneğinden yoksun, içten pazarlıklı, bencil, kinci bir yapıya sahiptirler. “*Dar çerçeveli kişilikleri*” nefret ve hasetle yoğrulmuştur. “*Sınıfları adına değil, kişisel hırsları adına*” düzene başkaldırmaktadırlar (Cumalı 1994: 108).

Zülfikar Beyin iki derdi vardır. Birincisi Osmanlı Devletinin gitgide güçsüzleşmesi, ikincisi de Balkanları saran göç dalgasıdır. Bu, Rumeli'nin Rumlara, Bulgarlara, Sırp'lara teslimi demektir.

“Halit görüyordu ki bu iki sorun, henüz yirmi bir yaşını sürerken olgunlaştırmış, Makedonya’da Osmanlı egemenliğini korumaktan sorumlu genç bir Osmanlı uç beyi durumuna getirmişti Zülfikar Beyi.” (Cumalı 1994: 108).

Halit, Zülfikar Beyin şu sözlerinden etkilenmiştir:

“Hepimiz Makedonya’yı bırakır gidersek, beş yüz yıldır bize emanet bu topraklara kim sahip çıkacak, ölmüşlerimizin mezarlarını kim koruyacak?”...(Cumalı 1994:108).

Halit, Zülfikar Beye bu sözleri söyleten sebepleri düşünür. Zülfikar cömerttir, bencil değildir. O halde onun bu düşünceleri mal mülk hırsından ileri gelmez. Zülfikar’ın düşüncelerinin sebebi, milliyet duygusu, onurlu ve haysiyetli kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Zülfikar burada neslinin misyonunu yüklenmiştir. Yani o, dört yüz yıllık geleneği devam ettiren, topraklarını korumakla yükümlü olan bir uç beyidir. Fakat değişen ve onu aşan şartlar karşısında başarısız olur.

Bu arada hükümetin pek çok konuda âciz kaldığı, olaylara hazırlıksız yakalandığı, basının da gerektiği gibi kullanılmadığı görülmektedir. Bunun en güzel örneği, Balkan Savaşı öncesi Balkanlarda azınlıkların aralarında yaptıkları Kiliseler Kanunu diye bilinen anlaşmanın Viran Dağlar romanında verilmesidir. Balkan devletleri aralarında Kiliseler Kanunu adlı bir işbirliği anlaşması yaparlar. Osmanlı Devletinin bu anlaşmadan haberi olmaz. Bu anlaşma, kahvelerde topluluklarda konuşmaktadır. Bu arada azınlık çetelerinin Türklere olan saldırıları artarak devam etmektedir. Bu haberler, gazetelerde adi vakalar olarak yer alır. Suçlular da gerektiği gibi cezalandırılmamaktadır. Bu durumun yorumu ve tenkidi şöyle yapılır:

“Hükümet sağırdı sanki bu konuda. Basın kulaklarını tıkamıştı. Başbakan Sait Paşanın gazetelerde çıkan demeçlerinde, meclis konuşmalarında, komşu Balkan ülkeleriyle olan sağlam dostluk ilişkilerinin güçlendiği, Yunan Başbakanı Venizelos’un, Osmanlı Devletinin güvenilir bir dostu olduğunu bir kez daha kanıtlandığı gibi sözler yer alıyordu. Tanin’in, İkdam’ın başyazıları, haberleri hep bu doğrultuydu. Yeni Asır, Osmanlılarla Bulgarlar Rumlular arasında çıkan kanlı bıçaklı kavgaları sıradan karakolluk olaylar gibi değerlendiriyordu.

Rıza Bey, bu haberleri okudukça, öfkesini yenemiyor, Saliha Hanıma, Zülfikar’a dönüp, Rumeli şivesiyle:

-Abe uyur bunlar be! Diyordu İstanbul hükümeti ile basın için.

-Ne yapar, ne iş görür bunların valileri, konsolosları, kaymakamları? Karakollar hergün gözü yaşlı analar babalarla dolar, hükümetten hergün köylere yardım istenir, yazmazlar mı bu olanları yukarıya, duyurmazlar mı herkesin ağzında dolaşan hazırlıkları baştakilere?

Yaza doğru, anlaşma söylentileri Avrupa basınında, Yunan, Bulgar, Sırp gazetelerinde ayrıntıları belirtilmeden doğrulandı. Anlaşmaların daha çok karşılıklı saldırmazlık niteliği taşıdığına değiniliyordu.

Rıza Bey yine:

-Abe çocuk mu kandırır bunlar be? Diyordu. Kim inanır bu dediklerine? Abe düpedüz uyutmak isterler bunlar bizimkileri, oyalamak isterler.

Öfkelenir, sigarasını yeniler:

-Bizimkiler de maaşallah uyurlar. Hiç niyetleri yok uyanmaya..." (Cumalı 1994: 133-134).

Bizim Diyar'da fikirde bölünme, ayrılıkçılık ve birlik olamama üzerinde durulur. Bu bölünme Abdülhamid döneminde daha da şiddetlenmiş ve keskinleşmiştir. Abdülhamid taraftarlığı ile Abdülhamid'e karşı olanlar, baba ile oğlu karşı karşıya getirecek kadar ileri seviyededir. Abdülhamid'e karşı olanlar, Meşrutiyetin ilânının en büyük çare ve çözüm olacağına samimiyetle inanırlar. Bu yüzden Ali Beyle oğlu Rıfat arasında çok sert tartışmalar yaşanır. Abdülhamid'e bağlı olan Ali Bey, yeni oluşmaya başlayan İttihatçıların, ülkenin birliğine zarar verecekleri, ayrılıkçı fikirlerin yeşermesine imkân vereceklerinden korkar. Onun şu sözlerinde bu endişesi sezilmektedir:

"Meşrutiyet ilân edilse, Sırp'ı, Yunan'ı, Arnavut'u, Bulgar'ı nereye göndereceksiniz? Eşitlik... Gâvurun diline, dinine, görgüsüne sahip çıktığını söylersin. Nasıl eşit olunur onlarla oğul. Görgümüzü değiştirerek mi? Dilimizi değiştirerek mi? Çünkü bir arada yaşamaktayız. Birinden birinin tâbi olması gerekir. Tâbi olacak kimdir? Siz mi onlar mı? Benim aklımın ermediği budur." (Çokum 1978: 139).

Rıfat'ın münakaşa ettiği diğer şahıs da, arkadaşı, dostu ve eniştesi olan Ethem'dir. Konakta bir araya gelirler. Şiddetli bir münakaşa ederler. Bu tartışmadan sonra Ethem, evi terkedip gider. Aralarındaki yakınlığa rağmen, önemli günler ve cenazeler bile onların bir araya gelmelerini sağlayamaz (Çokum 1978: 216).

Bizim Diyar'da vurgulanan bir konu da, birlik olmanın ne kadar önemli olduğudur. Bu konu, Rıfat'ın mektubu vasıtasıyla ortaya konur: Meşrutiyet ilân edilmiş, ama ülkenin karışıklığı bitmemiş, aksine artmıştır. Ülkede devamlı bir savaş vardır. Erkekler yıllarca evlerine dönemez, bir cepheden diğerine koşar dururlar. Aileler onların sağ olup olmadıklarını bile bilmezler. Savaşları, büyük toprak kayıpları ve işgaller takip eder. Evlerinde bu haberleri alanlar, üzüntülerinden kahrolurlar. Endişeleri aynıdır: Ülkenin tamamı, Balkanlar gibi mi olacaktır? Burası da kaybedilecek veya işgale mi uğrayacaktır? Bu bekleme, yıllar sürer. Beklenen birlik ümidi, Çanakkale Savaşı ile doğar. Rıfat şöyle yazar:

"Anacığım, dağ bayır çöl ayırdı bizi. Balkanlara yetişemedim, ne oldunuz bilemem. Yaz sonunda Edirne'ye girdik. Edirne haraptı. Edirne can çekişiyordu. Kurtardık. Sağ mısın bilemem. Şimdi karşımda gemiler... her uyanışta mavi deniz ve gemiler... burası Çanakkale'dir ana. Yeniden dirilmişiz. Geceleri mülâzım ilahîler okur, aklıma sen düşüverirsin. Nerden başlayıp anlatsam? Trablus'ta bir yara aldım kalçamdan. Zaman zaman sızlar. Ama Balkan yarası daha derin ana. Çok yıl oldu birbirimizden kopalı. Bir rüya gibi Rumeli. O bahçeler o bağlar bir rüya. (...) Gece ışıldaklar karayı yalayıp geçiyor. Patlamalar, alevler, açılan gedikler, sessizce ölen askerler... İnleyen yaralılar... Bu bir imtihandır ana. Burada kendimizi öğreniyoruz... Telefonlar... Tayyarelerin gelip geçişi... Sudaki günün parıltılarına, gece yıldızlara bakmaya zaman yok. Otlar nemli, böcekler kuşlar öter durur. Siperler, dikenli hatlar... Askerlerden biri incir toplayıp getirmiş. Geceleri türkü okuyorlar. Yıllardır böyle birlik olunması için uğraşp durmuştuk. Yeniden toparlandık. Yeniden doğduk.

Gece çöktü ana. Sessizliği duyuyor musun? Bu sessizliğin Anzakları ürküttüğünü biliyorum. Az sonra aynı sessizlik içinde süngüler karanlığı yırtıp geçecek. Az sonra düşmanın üstüne varacağız ana.” (Çokum 1978: 307-308).

Balkanlara kaybetmenin ıstırabı bir yana, bu satırlarda Rifat birlik ve beraberlik içinde oldukları için sevinmekte ve geleceğe ümitle bakmaktadır.

Romanda ikinci ümit ve sevinç duyguları, Cumhuriyetin ilânıyla canlanır. Çöpçülük yapan Asiyeye, yaşadığı onca yoksulluğa rağmen yine de mutludur ve hayal kurabilmektedir. O artık çocuklarının bağımsız ve hür bir vatanda yaşayacağına inanır ve roman onun duygularının tasviriyle sona erer.

Bir diğer sevinç, Mustafa Kemal’in Samsun’a çıkması ile yaşanır. Bu da Mengene Göçmenleri romanında belirtilmiştir. Romanda insanların yıllarca gülmeyi ve eğlenceyi unuttukları, ümitsiz bir şekilde yaşadıkları belirtildikten sonra 19 Mayıs 1919’un bir değişim tarihi olduğu ifade edilmiştir.

Osmanlı devletinin gerilemesi meselesi, Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi romanında da ele alınmıştır. Firuz Ağanın Osmanlıya sitemini, bu açıdan değerlendirmek lâzımdır. Firuz Ağa burada devletin ihmali, hazırlıksızlığını, ordusuna çeki düzen vermeyişini tenkit etmektedir. O, devlete kırgın ve küskündür. Onun duyguları romanda şöyle ifade edilir:

“Belki de biz büyük sanmışız seni... Hep uzaktaydın çünkü. Mağarasında uyuyan koca dev gibi. Arada bir gölgen düşerdi üstümüze. Kimi zaman da homurtularını duyardık. Ama kendini görmedik hiç. İstanbul kaç konaklık yol ? Uzaktan gözümüzde büyütmüşüz anlaşılan.” (Fındıklı 1997: 6).

Bir başka konu, hürriyet kavramının insan için ne kadar değerli olduğu meselesidir. Bu husus, Sevdalinka’da ortaya konulmaktadır. Olay şöyle gelişir: İkinci Dünya Savaşında aile, Bosna’dan İstanbul’a göç etmeye karar verir. Kaçmak için bütün hazırlıklar tamamlanmıştır. Gidecekleri sabah oğullarından birinin Bosna’da kalmaya karar verdiği anlaşılır. Bosna’da kalan Fikret, Tito’nun ordusuna katılmış, başarıya ulaşmış, ülkenin en yüksek mevkilerine getirilmiştir. Yıllar sonra bir vazife ile İstanbul’a gelir. Bu arada kardeşi ile buluşur. Kardeşi de Türk ordusunda subaydır. İki kardeş konuşurlar, içerler, gezerler, hasret giderirler. Bu arada kardeşinin yaptıkları Fikret’i çok şaşırtmıştır. Kardeşi hükümeti açıktan açığa tenkit etmiş, içmiş, hatta hükümete sövmüştür. Fikret kardeşinin söylediklerini ertesi günkü gazetelerde de aynen görmüştür. Ayrıca kardeşi sabaha karşı Boğazın serin sularına kendini bırakmış ve yüzmüştür.

Bunları gören Fikret, Bosna’ya döndükten sonra üzüntülü bir hal almıştır. Yeğeni Raziye ile aralarında şöyle bir konuşma geçer:

“-Ne oldu dayı? Eski neşenden eser yok, demişti Raziye.

Uzun süre susmuş, ne diyeceğini bilememiş, sonra kırık bir sesle konuşmuştu dayısı.

-Hayatı kaçırmış olduğumu anladım, kızım. Bir gençlik hatası bir ömrü alıp götürmüş. Geri dönmek içinse artık çok geç.

-Dayı, sen bu ülkede en iyi mevkilerdesin. Hiçbir sorunun olmamalı...

-Ben bir şehrin akarsularına sabahın ilk ışıklarında kendimi hiç bırakmadım. Hükümete ağız dolusu hiç sövmedim, ne ayık, ne de sarhoşken, Raziye’im. Hayatı kaçırmışım... kaçırmışım.” (Kulin 1999: 30).

Burada hürriyet ile hürriyetsizlik arasındaki fark belirtilmektedir. Türkiye’deki serbest ve rahat ortamın başka ülkelerdeki idare şekillerinden ne kadar farklı ve ayrı olduğu, romanda anlatılan olay ile ortaya konmaktadır. Yaşadığı bu olay Fikret’e Türkiye ile Tito’nun idaresindeki Yugoslavya’yı karşılaştırma imkânı vermiş, önceden farketmediği bazı gerçekleği görmesini sağlamıştır. Fikret, bu arada Tito’nun yaptığı bazı şeyleri hatırlar. Bunlar Fikret’in içine dert olmuştur. Bunları kimseyle paylaşamaması da ayrı bir derttir. Tito camileri yok etmiş, kimseye haber vermeden binaları kültür eserlerini değiştirmiştir.

“Dayı kahkahaları üç ev öteden duyulan o eski dayı olamamıştı bir daha. İçinden geçenleri bilememişlerdi ama onun İstanbul dönüşünden sonra değiştiğini hep bilişlerdi.” (Kulin 1999: 30).

Romanlardaki özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Romanların çoğu üçüncü şahıs ağzından anlatılmaktadır.
 2. Romanların çoğunda klasik bir yapı hâkimdir.
 3. Modern yapının hâkim olduğu romanlar, Azap Toprakları ve Çiçekler Büyür adlı eserlerdir. Bunlar iç monolog tekniğiyle yazılmıştır. Diğer romanlardan farklı olarak karakterlerin psikolojisi de verilmektedir. İç monolog, iç diyalog ve diyalog kullanılmasına rağmen bu romanlar psikolojik romanlar değillerdir. Vakaya dayalı romanlardır.
 4. Bu eserlerde değişik anlatım teknikleri pek görülmez (mektup, montaj, kolaj veya diğer postmodern unsurlar gibi).
 5. Klasik yapının hâkim olduğu eserlerde olaylar, macera romanı gibi ele ele alınmıştır. Mengene Göçmenleri, Sevdalinka, Viran Dağlar romanlarında macera romanı karakteristikleri görülür.
 6. Romanların hepsinde akıcı ve sürükleyici bir anlatım mevcuttur.
 7. Bu romanlarda işlenen temaların da değişmediği görülmektedir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Zulüm ve işkence, soykırım, savaş, göç, muhacirlik (yabancılaşma), Osmanlı Devletinin gerilemesi, eğitimin önemi, ekonomik zayıflık, gelişmelere ayak uyduramama, 1789 Fransız İhtilâlinden sonra milliyetçilik şuurunun doğması.
 8. Konu bakımından bu romanları göç romanları ve diğerleri olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Göç romanları şunlardır: Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi, Mengene Göçmenleri, Bizim Diyar.
- Göç romanı olmayanlar şunlardır: Acılar Masal Oldu, Viran Dağlar, Çiçekler Büyür, Sevdalinka.
- Balkan Acısı ve Azap Toprakları romanlarında ise göç, temel bir mesele olmadan ele alınmaktadır.

Balkanlardan bahseden romanlar yukarıda incelediklerimizden ibaret değildir. Harun Duman Balkan Savaşından bahseden şu romanları tespit etmiştir: Ateşten Gömlek, Mev’ud Hüküm (Halide Edip Adivar), Yeşil Gece, Akşam Güneşi (Reşat Nuri Güntekin), Hüküm Gecesi (Yakup Kadri Karaosmanoğlu), Mesih Paşa İmamı (Samiha Ayverdi),

Sahnenin Dışındakiler (Ahmet Hamdi Tanpınar), Bir Filiz Vardı (Orhan Kemal), Ekilmemiş Topraklar (Orhan Hançerlioğlu), Bir Mülkiyet Kalesi (Kemal Tahir).

Harun Duman çalışmasında, bu eserleri önce üç gruba ayırmış (çekirdek, çerçeve ve motif olmak üzere), sonra da ayrıntılı bir şekilde incelemiştir (Duman 2005: 165-236).

Ayrıca Balkanlardan bahseden bizim tespit ettiğimiz romanlar şunlardır: Ciğerdelen (Safiye Erol), Kumral Ada Mavi Tuna (Buket Uzuner). Bu eserlerde romanın tali kahramanlarından birinin Balkan göçmeni olması meselesi ile karşılaşılıyor.

Romanlar, estetik ve edebî eserlerdir. Fakat bu estetik ve edebî dünya içinden, çerçeve örgü içinde, gerçekleri yakalamak hiç de imkânsız değildir. Roman, çoğu defa tarih kitabından daha fazla ve daha sağlam bir şekilde okuyucuyu dolaylı yoldan gerçeğe ulaştırabilir.

Roman “*mir’at-ı hayat-ı beşer*”, yani insan hayatının aynası diye tarif edilir. Roman, hayatın bir yansımasıdır. Yaşanan bütün olaylar, romanlarda bir şekilde yer alır, tasvir ve tahlil edilir.

Bütün bu sebeplerden, eğitimde romanların yerinin ve rolünün, sanıldığından çok daha büyük ve önemli olduğu görüşündeyim.

KAYNAKLAR:

Nermin BEZMEN. Mengene Göçmenleri, üçüncü baskı, İstanbul 1994.

Necati CUMALI. Viran Dağlar, İstanbul 1994.

Necati CUMALI. Makedonya 1900, altıncı baskı, İstanbul 1995.

Sevinç ÇOKUM. Bizim Diyar, ikinci baskı, İstanbul 1978.

Âbide DOĞAN. “Türk Romanında Balkan Türkleri”, Köprü, Sayı: 6, Üsküp-Makedonya, 2002.

Halûk Harun DUMAN. Balkanlara Veda, İstanbul 2005.

Selma FINDIKLI. Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi, 1997.

Yılmaz GÜRBÜZ. Acılar Masal Oldu, Ankara 1984.

Yılmaz GÜRBÜZ. Balkan Acısı, İstanbul 1975.

Emine İŞINSU. Azap Toprakları, üçüncü baskı, İstanbul 1973.

Emine İŞINSU. Çiçekler Büyür, İstanbul 1978.

Ayşe KULİN. Sevdalinka, İstanbul 1999.

Yılmaz ÖZTUNA. Büyük Türkiye Tarihi, Cilt: 7, İstanbul 1983.

ÖZET / ABSTRACT

TÜRK ROMANINDA BALKANLAR

Osmanlı Devleti 19. yüzyıldan itibaren Rumeli’de toprak kaybetmeye ve toprak kayıplarının neticesinde Türkler, özellikle İstanbul’a Balkanlardan göç etmeye başladı. Bu durum edebî eserlere de yansdı. Başlangıçta şiirde ve hikâyede Balkan teması işlendi. Aynı tema romanda daha sonra ele alındı. Bu tebliğde Balkanları konu alan romanlar üzerinde genel bir değerlendirme yapılacaktır. Balkanları işleyen romanlardan en önemlileri şunlardır: Emine Işınsu, Azap Toprakları, Çiçekler Büyür; Sevinç Çokum, Bizim Diyar; Nermin Bezmen, Mengene Göçmenleri. Özellikle bu romanlara dayalı olarak Balkan konusu bildirimizin ana eksenini oluşturacaktır.

*

Ottoman Empire had begun to lose its territorial area in Balkans in 19th century. Than, people began to immigrate from Balkans to Istanbul. This subject influenced the literary works. Firstly, the Balkan theme has been mentioned in poetry and story. Then it has been seen in novels. In this paper, the novels about Balkans are studied. (For example: Azap Toprakları - Emine Işınsu, Çiçekler Büyür - Emine Işınsu, Bizim Diyar - Sevinç Çokum, Mengene Göçmenleri - Nermin Bezmen).

Türk Edebiyatında Necati Cumalı, Balkanlar ve Viran Dağlar Romanı

Hâle ŞEVAL

Giriş:

Necati Cumalı'nın Türk edebiyatındaki konumuna dair söylenecek, yazılacak çalışmaların gerekliliğine hep inanmışımdır. Şair, öykücü, romancı, oyun yazarı kısaca edebiyat insanı Necati Cumalı'nın roman ve oyun yazarı olarak hafızalarda daha çok kalsa da, şair olarak duruş yerinin edebiyatımızda yeterince değerlendirilmediğini düşünürüm. Sabahattin Ali'nin desteğiyle öykü yazmaya başlayan Cumalı'nın, aklımızda kalan, dilimizin ucuna gelen öykü adlarından da kitaba adını veren, Metin Erksan tarafından 1963 yılında beyaz perdeye aktarılan *Susuz Yaz* ve babasının ağzından Florina ve çevresini anlattığı *Makedonya 1900* gelir hemen. Yazarın dünyasına bakarken yazdığı romanlarında yer alan kişilerin, bölgelerin, zamanın bize anlattıkları açısından ele almak ve Balkanları solumak Necati Cumalı'yı tanımanın en doğru yolu sanırım.

Cumalı, edebiyat dünyasına 1939 yılında yayımlanan ilk şiirleriyle girer, İkinci Dünya Savaşı yıllarıdır. Yeni edebiyat anlayışını savunur. Garip hareketinin tam olarak içinde olmasa da, etkilendiği kesindir. Bu dönemde yazdığı şiirlerinde vezin ve kafiyeden uzaktadır. Bu da Garip hareketinden değişik ölçülerde etkilendiğini gösterir. Şiirdeki biçim (vezin – kafiyenin olmayışı) anlayışı bunun en güzel örneğidir. Günlük hayat şiirin içindedir. Tıpkı romanlarında olduğu gibi şiirlerinde de yalınlıktan ayrılmadığından onu; hiçbir akıma, hiçbir harekete mal etmeden düşünmek belki daha doğrudur. 1943 yılında yazdığı “ *Kızılçullu Yolunda* ” adlı şiirinde şöyledir dizeleri:

“Ben Fitnat hanımın oğlu
Zayıf bir kızı severdim
Gözlerinin içi gülerdi”¹⁵⁵⁹

Orhan Veli'yi anımsatan dizelerdir. Kısaca “ hayatı ”, “ hayatın içinden” olanı özlemi, sevgiyi, duyguyu anlatır dizeleri.

Bir diğer şiirinde:

“Her dilden türkülerin meramı bir
Sıla, iki gözlü bir ev, bir gelin”¹⁵⁶⁰

diyerek; doğduğu, göç ettiği topraklara gönderme yaparken ev/gelin sözcüklerinin altında özlemine dile getirmekten çekinmez... Kentli toplumda orta ve alt sınıfın

¹⁵⁵⁹ Necati Cumalı, *Kızılçullu Yolu*, 1943

¹⁵⁶⁰ Necati Cumalı, *İlk Şiirler*, 1943

yaşamlarını, duygularını anlatır. Öyküleme gerek dar, gerekse geniş anlamda şiirlerine girer. Yaprak dergisinin çıkmasında ve bir iki eserinin yayımlanmasının dışında, bu dergiye başlangıçta gösterdiği çabalar devam etmez, ayrılır İzmir'e yerleşir.

1921 yılında Yunanistan Makedonya'sı Florina'da doğan yazar, edebiyattaki yerini, şiirlerinin yanı sıra, öyküleri, romanları ve yazdığı oyunlar ve buna ek olarak da senaryolarıyla pekiştirdi. Kitaplarında anlatım dili sade, yalın ve süslemeden uzaktır. Aşk ve yaşam kendi doğal çerçevesi içinde akıp giderken adet, örf ve gelenekleri de unutmadan kendi üslubunu oluşturur. Romanlarında ele aldığı gerçek hayatın tüm canlılığını, hareketliliğini taşıyan tasvirlerle yer verir. Aynı zamanda yerel motifleri, insanı ve doğduğu, büyüdüğü toprakları tüm renkliliğiyle yansıtır.

Doğduğu, çocukluğunun ilk yıllarının geçtiği yer olan Balkanlar ve Kurtuluş Savaşından sonra göç ederek yerleştikleri Urla, onun yazınsal kimliğinin oluşmasında en büyük etkidir. Sürdüğü hayatın, değişimin izleri ve köklerine olan özlem, tutku, yazarlığının en belirgin yanısıdır. Yazarın Florina'da geçen bir hayatı olmamasına rağmen, bunun yanı sıra anne ve babasından dinlediği Makedonya öyküleri, anlatılan hayatlardan gönülden etkilendiği ve Balkanlara karşı derin bir özlem duyduğu kesindir. Annesinin anlattığı hikâyeler ve anılardan derlediği bir çalışması da olduğunu biliriz, fakat bu öyküler kitaplaştırılmamıştır.

Necati Cumalı'nın senaryosunu yazdığı filmlerin başında ilk aklımıza gelen, çevrenin ikiyüzlü ahlak anlayışını sergilediği 1982 yılındaki Mine'dir. " Kasaba" hayatının, o kısır döngüsü içinde yuvarlanıp giden hayatı anlatırken onda, bunu yazmaya iten en önemli etken Balkan topraklarında ailesinin yaşadığı, etkilendiği, kasaba hayatıdır. Viran Dağlar romanına da iç çember olarak baktığımızda " Balkan kasabalarında geçen hayatları" anlatır.

Diğer senaryolarından hemen aklımıza gelen; 1979- Derya Gülü, 1973-Susuz Yaz daha öncesinde 1949 Boş Beşik ve 1959 Tütün Zamanı'nı sayabiliriz. Öykülerinden " Ay Büyürken Uyuyamam" ve 1976 " Makedonya 1900" ve güncelerini içeren " Yeşil Bir At Sirtında" onu daha yakından tanıma ve yazdıklarındaki duygusal çıkmazları anlamamıza yardımcı olur. Doğum tarihi olan 1921 ve o döneme baktığımızda Balkan toprakları açısından sancılı bir dönemdir. Peş peşe gelen Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğunun dağılması, yeni devletlerin kurulması ve Türkiye'nin Bağımsızlık Savaşı... Çok kısa sürede olagelen bu büyük savaş ve paylaşım için şöyle der Cumalı: " Bir yere vatanım diyebilmek için orada doğup büyümenin yetmediğini pahalı öğrenmiş bir kuşağın çocuklarıydık biz."

Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923' de imzalanıp da, Batı Trakya Türkleri olarak Batı Anadolu Rumları ile yer değiştiren ailenin çocuğu olarak yeni bir ülkeye alışmak zorunda kaldı, yazar. Ait olduğu toprakları, doğduğu, yaşadığı yerleri terk etmek zorunda kalan, bir anlamda göç eden, belki sürgün olarak niteleyeceğimiz bir serüven yaşamış ailenin çocuğu olarak Batı Ege'ye geldi. Ve süregelen yıllarda her ne kadar Türkiye

katılmasa da İkinci Dünya Savaşının (1939-1945) acımasızlığı ve yoksulluğu gençlik yıllarında da derin izler bıraktı. Cumalı, bütün bu yaşadıklarından dolayı, ruhuna işlemiş sıkıntıları yazarak atmaya çalışmıştı.

BALKANLAR ve VİRAN DAĞLAR ROMANI:

Necati Cumalı, yalnızca “ Viran Dağlar/ Makedonya 1900” adlı kitaplarını yazmış olsaydı, çağdaş Türk edebiyatında kalemini Balkanlara, oranın şekillenen doğasına, kültürel kimliğine, insan ilişkilerine uzatan biri olarak belleğimize kazınacaktı.

Onun, bir yazar olarak tüm anlatım özelliklerinin Viran Dağlar adlı romanına yansıdığını görebiliriz. 1991- 1994 yılları arasında kaleme aldığı bu romanı, yazarın beslendiği ana kaynağın, bugüne kadar yazdıklarında ona temel oluşturan yerin Makedonya olduğunu gösterdiği gibi; gerçekçi/ tarihi roman dünyası kurmanın tüm boyutlarını içeren üstelik mekân – insan, insan – insan ilişkilerinin biçimlenişi, tarihsel motif altında yaşanan yerle kurulan dil anlatımının güzel bir örneği olarak karşımıza çıkışıdır. Kuşkusuz yazarın doğduğu yer olan Balkanlar, romanın ana motifi, anlatımının özü olarak kendini gösterir. Balkanları tanımadan, orada yaşayan halkları bilmeden Necati Cumalı'nın roman dünyasının içine ne kadar girebiliriz, sorusunu kendimize sormamıza neden olur, Viran Dağlar...

Necati Cumalı'nın yazarlığı; çocukken yaşadıklarının anlatılması, ailesinden ve çevresinden dinledikleri, unutulmayan ses ve yüzler, aile ortamı gelişiminin mihenk taşı olduğu gibi Viran Dağlar adlı romanın yazılmasının özüdür. Balkanların kendine özgü doğasını; köyleri, kasaba ve şehirleri, evlerini büyümlü bir güzellikte yazar. O büyü aynı zamanda alabildiğine sade ve yalındır. Geleneksel roman kalıpları içinde yazılmış, kasaba gerçeğini iyi tanımış ve anlatmıştır.

Romana Bilisteli sıradan köylü Şaban'ın hayatını anlatarak girer ve gezinmeye başlar tarihin sayfalarında. Yer-zaman-mekân olgusunu vurgularken savaşı, yıkımı, acımasızlığı, yaralı erlerin ızdırabını ve ölümü anlatır. Şaban, Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunda erdir. Kumanova'da, Pırlepe'de, Manastır'da dövüşür, Kumanova'da yaşadığı bozgun sık sık rüyalarına girer...

Vurucu, kısa, öz tasvirlerle anlatır kasabaları:“*Biliste, Makedonya göller bölgesinde, kendi adını taşıyan küçük bir gölün kıyısında, yüz yirmi hanelik bir köydü. Sık erik, elma bahçeleri, kireç badanalı duvarları, çatılarının kırmızı kiremitleriyle gölün kıyısına üst üste çekilmiş yeşil-beyaz-kırmızı üç çizgi gibi görünürdü uzaktan...*”¹⁵⁶¹

Ya da, “*Florina'nın içinden geçen çay, Peristeri dağı'nın kar sularıyla kabarmıştı o günlerde...*”¹⁵⁶²

¹⁵⁶¹ Necati Cumalı, *Viran Dağlar*, Çağdaş yayınları, İstanbul Nisan 1998, Sayfa 6

¹⁵⁶² A.g.e., sayfa 20

Manastır kasabasını ise, “*Balkanlar’ın Pari’is*” diyerek yazar. Tiyatroları, gazinoları, lunaparkının geç saate kadar yanan ışıkları kadın ve erkeklerin eğlence merkezi olmasına yeterdi. Ve ekler:“ *coşkulu, tutkulu, yaşam dolu bir kenttir*”¹⁵⁶³ Bu eğlence kenti aynı zamanda siyasi atılımların da baş gösterdiği merkezdir. Balkanlar’da yeşeren özgürlük düşüncesinin odağıdır Manastır çünkü Jön Türklerin yurt içinde en güvenli merkezi konumundadır bu kent.

1840–1910 yılları arasında sefahat şehri Selanik’i ise şu sözlerle anlatır: “ *Bir yandan da Selanik çılgın bir kentti. Zevk eğlence odağıydı Makedonya’nın. Lüks gazinolarında Avrupa’nın büyük kentlerinden, özellikle Paris’ten, Viyana’dan gelen revü toplulukları coştururdu varlıklı Selanik Levantenleriyle, çift çubuk sahibi hovarda Müslüman Makedonya beylerini. Kent cömertti bu açıdan. Dar gelirlilere, lüks gazinoların hesap pusulalarını ödeyemeyecek olanlara, gösterişsiz başka yerlerinde sunardı eş eğlenceleri. Paralı parasız erkeği dünyanın tadını çıkarmaya çağırdığı tükenmez cümbüşüyle...*”¹⁵⁶⁴ Ya da şunları söyler bu şehir için:

Makedonya topraklarını “ *barut fıçısına*” benzetir. “*Barut fıçısının bütün uçları da Selanik’e gelirdi... Görünüşte bir Osmanlı il merkeziydi...*”¹⁵⁶⁵

Yazar, kentleri tanımlarken orada var olan halkların da yaşantılarını bize sunmaktadır. Bir coğrafyada, kurulan bir köy, kasaba, kent, şehir, yaşanılan yerin iklimi insanlara nasıl yaşayacaklarını bir anlamda hissettirmeden öğreten gizli bir öğretmen gibidir...

Goriçkalı Zülfikar Beyin karakterini, Fransız Sosyalist Jean Jaures’in hayranı Terzi Halit’in düşünceleriyle sunar bize. Bir anlamda kendi düşüncelerini bir iki cümleyle pekiştirerek anlatır Zülfikar Beyin hayatını. “ *Halit’e göre toplumda çürüyen, ömrü sona eren bir kökten geliyordu Zülfikar Bey.*”¹⁵⁶⁶ Bu cümle bize sadece Zülfikar beyin “ çürüyen-sona eren” hayatını değil, sona eren bir imparatorluğu da vurgulamaktadır. Fransız Komünist Partisi kurucularından olan sosyalist düşünürü izleyebilmek tek tutkusu haline gelmiştir Terzi Halit’in. Paris’te yaşayan İthalatçıları da etkilemiş olan özgür sosyalizmi savunan düşünür, Osmanlı Sosyalist Fırkası lideri Hüseyin Hilmi’ye de tavsiyelerde bulunmuştur. Balkanlarda yaşayan sıradan esnaf bir gencin okuma eğilimi ve öğrendikleri karşısında eğlence düşkünü beyler susup kalmış, kurdukları yaşadıkları dünyanın artık sadece kendileriyle sınırlı olmadığını anlamışlardır. Çift çubuk sahibi olmaktan, hovardalık etmekten başka bir yaşamın da varlığından haberdar olurlar. O

¹⁵⁶³ A.g.e., sayfa 411

¹⁵⁶⁴ A.g.e., sayfa 67

¹⁵⁶⁵ A.g.e., sayfa 71

¹⁵⁶⁶ A.g.e., sayfa 81

farklı yaşamın neresinden içeri gireceklerini, ne kadar o hareketlere ait olacaklarını da zaman gösterecektir.

Değişim rüzgârları esmektedir. Tarihi motife oturan roman, Balkanlarda gelecekte yer alan durulmanın, kargaşanın, savaşın arkasından olacağını sezdirmektedir. Kültürel kimliğin birbirini etkilediği, çok sesli bir yaşamı benimseyen Balkan insanı,1789 Fransız İhtilalinin dünyaya tanıttığı “ kardeşlik-eşitlik-özgürlük” sözcüklerinin ardından, 1908 Meşrutiyetle yaşanan değişime ayak uydurmuş; Meşrutiyetin getirip getiremedikleri, imparatorluğu bekleyen türlü uzak ve yakın tehlikeler, Manastır aydınlarına düşünmenin yolunu açmıştır.

Bütün bu olanların ardından yaşanan 1912 yılındaki Birinci Balkan Harbi, Osmanlı İmparatorluğunun Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ’la yaptığı savaş sonucunda Balkan topraklarının çoğunu kaybederek elinde küçük bir Makedonya kalmış; ve 1913 de başlayan İkinci Balkan Harbi ise,Balkan topraklarında var olan düzeni değiştirdiği gibi siyasi ve ekonomik değişimlerinde yolunu açmıştır.

Romanda Zülfikar Bey’in annesi Saliha Hanım’ın sefer berlik ilan edilmesinin ardından oğlunun, evlerine asmak istediği bayrağa karşı çıkmasını şu sözlerle anlatır:

“- Düşünsene, topu topu kırk hanelik köy Gorička. Otuz hanesi Türk’sse, dört hane Rum, iki hane Bulgar, dört hane Arnavut var aramızda. Komşularımız onlar; ‘bayraklarımız ayrı, çarşımız, çeşmelerimiz bir’ Bunca yıl birbirimize tek eğri söz etmeden yaşadık. Yakışık alır mı? Komşularımız kırılır, ürker...”¹⁵⁶⁷

Romanda yer alan bu vurgunun köküne incek olursak, yaşanan yerde kimsenin Rum, Bulgar, Müslüman, Arnavut olduğu değil, o kente ait olup olmadığı önemlidir. Bakkal Dimitri, Dimitridir onun için, yani Goriçkalıdır. Balkanlarda olduğu gibi dünyanın herhangi bir köşesinde farklı kültürleri bir arada tutan ve yaşatan da bu düşüncedir.

Osmanlı’nın silinmez izlerini taşıyan bu bölgede, o zaman kurulmuş olan derebeylik sistemi ilk isyanların çıkmasına neden olduğu gibi, bu başkaldırının altında yatan en önemli nedenin de ekonomik olduğunu göstermektedir. Yıllarca süregelen uyumlu yaşamı bozan hoşnutsuzluk, Balkanların doğunun çıkış kapısı, batının giriş kapısı olarak yer alması, bu coğrafi özelliğin Balkanlarda başlayan parçalanmanın merkezi haline getirmesinde en önemli etkenidir kanımca.

Romanda Zülfikar Bey’in ölümünün yıllarca kendisinin ekmeğini yiyen İsmail’in elinden olması ise yazarın, insan-insan ilişkileri açısından ihaneti seçerek işlemiş olması da düşündürücüdür. İsmail’in “ olaylara karışmasıydı, bak öteki beyler ne rahat yaşıyor düşüncesi,”¹⁵⁶⁸ sessizliğin insana vereceği ataleti anlatmaktadır. Sadece Balkanlar da değil, dünyanın başka köşelerinde de insan-insan ilişkilerindeki açmazlar, kıskançlıklar

¹⁵⁶⁷ A.g.e., sayfa 115

¹⁵⁶⁸ A.g.e.,sayfa 147.

sonu ihanete varan davranışlar sergilenir. Para, göz kamaştırıcı yıldız olarak yardımcısı İsmail'in gözünü boyamıştır. Çözülme, ahlaki değerlerin yitmesiyle baş göstermiştir...

Yazar, romanda kahramanların derinlemesine ruh tahliline inmediği gibi, sevgi açmazlarına neden olan sebep-sonuç ilişkileri de irdelemez. Zülfikar Bey, sevmediği bir kadınla evlenir. Eşinin de zaman içinde kendisinin düşündüğü gibi âşık olmadığını anlar. Aşk bir anlamda ikinci plana düşer ya da yazar böyle olmasını ister. Tarihsel roman formunun özelliklerini taşıyan Viran Dağlar da, zaman ve mekânı çıkarıp kahramanları bir başka yüzyıla taşımamız oldukça zordur. Romanı geçtiği yüzyıldan, Balkanlardan soyutlayamayız. Zülfikar Beyin doğumundan ölümüne kadar geçen sürede şekillenen hayatı 1900'lü yıllarda başlayıp Mondros Ateşkes Antlaşması'yla, bu kahramanın ölümüyle son bulur. Ölüm aynı zamanda bir imparatorluğun da kapısını çalmıştır.

Roman kahramanları yaşadıkları kentler de Florina, Kastorya, Selanik, Uçana, Goriçka, Pirlepe'de; savaşları, aşkları, duygu çıkmazları, günlük hayatlarıyla bir anlamda yazarın deyişle "cesaretleri, dürüstlükleri, sevecenlikleriyle" bizi tarihe, Balkanlara götürürler.

KAYNAKÇA:

- 1.Cumalı, Necati, *Makedonya 1900, Cumhuriyet Kitapları, İst., Ekim 2003 Cumhuriyet Kitapları 2005 İst.,*
- 2.Sazyek, Hakan, *Cumhuriyet Döneminde Türk şiirinde Garip Hareketi. Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul Mayıs 1996*
- 3.Cumalı, Necati, *Viran Dağlar, Cumhuriyet Kitapları, Dördüncü Baskı, Nisan İstanbul, 1995*
- 4.Todorova, Maria, *Balkanları Tahayyül Etmek, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002*
- 5.Tuncer, Hüseyin, *Garipçiler (I.Yeniciler), İzmir, 1997*

ÖZET / ABSTRACT

TÜRK EDEBİYATINDA NECATİ CUMALİ VE VİRAN DAĞLAR ROMANI - TURKISH LİTERATURE AND THE THEME OF THE NECATİ CUMALİ'S NOVEL VİRAN DAĞLAR

Necati Cumalı edebiyat dünyasına 1939'da yayımlanan ilk şiirleriyle girer, İkinci Dünya Savaşı yıllarıdır. Garip hareketinin tam olarak içinde olmasa da, etkilendiği kesindir. Bu dönemde yazılan şiirleri vezin ve kafiyeden uzaktır. Günlük hayat şiirin içindedir. Tıpkı romanlarında olduğu gibi şiirlerinde de yalınlıktan ayrılmadığından, onu hiçbir akıma, hiçbir harekete mal etmeden düşünmek belki daha doğrudur sanırım.

Cumalı edebiyattaki yerini şiirlerinin yanı sıra öyküleri, romanları, yazdığı oyunlarla pekiştirdi, buna ek olarak da senaryoları... Kitaplarında anlatım dili sade, yalın ve süslemeden uzaktır. Aşk ve yaşam kendi doğal çerçevesi içinde akıp giderken adet, örf ve gelenekleri de unutmadan kendi üslubunu oluşturur.

Romanlarında ele aldığı gerçek hayatın tüm canlılığını, hareketliliğini taşıyan tasvirlerle yer verir. Aynı zamanda yerel motifleri, insanı ve yaşadığı toprakları tüm renkliliğiyle yansıtır.

1991-1994 yılları arasında kaleme aldığı Viran Dağlar adlı romanında, Biliste’li sıradan köylü Şaban’ın hayatından başlar tarihin sayfalarında gezinmeye...Yer, zaman, mekan olgularını vurgularken savaşı, yıkımı, acımasızlığı, yaralı erlerin ızdırabını ve ölümü anlatır...

Goriçkalı Zülfikar beyin karakterini, Fransız sosyalisti Jean Jaures’in hayranı terzi Halit’in düşünceleriyle sunar bize. “ Halit’e göre toplumda çürüyen, ömrü sona eren bir kökten geliyordur Zülfikar bey.” Bu cümle sadece Zülfikar beyin “ çürüyen- sona eren” hayatını değil, sona ermekte olan bir imparatorluğu da vurgulamaktadır. Değişim rüzgârları esmekte ve durulma ancak kargaşanın, savaşın arkasında durmaktadır.

Roman kahramanları yaşadıkları şehirlerde Florina’da, Kastonya’da, Selanik’te, Pirlpe’de savaşları, aşkları, duygu çıkmazlarıyla bir anlamda yazarın deyimiyle “ cesaretleri, dürüstlükleri, sevecenlikleriyle” bizi tarihe götürürler.

*

The purpose of this article is to make a brief presentation of the Necati Cumalı’s novel Viran Dağlar. On the other side to writing about his literature works.

His first poem was issued in 1939 during the Second World War. After than stories, novels, play writing and screenplays...He was born in Greek Macedonia-Florina and also during the childhood was living in the same region.

His literature language is clear, simple and bared. Lova and life are going on the beatiful harmony in the same way. Besides, customs and tradion are as well as the important love.

Between the 1991- 1994 he wrote the novel Viran Dağlar. This writer one of the most significant theme not only characters (Mr.Goriçkalı Zülfikar, his lover and wife or friends...) but also is novel setting two word “ where” and “ when”. Where is very important question, therefore the novel is basedupon a historical elements. According to the writer Balkanlar is very special place in his spirit. Macedonia is, without doubt, one of the most culturally rich land in the world. And than “ When” the last days of the Ottoman Emperor. Firstly, Balkan Wars, than Albania was broke out under the Ottoman administration, finally First World War and War of İndependence.

Putevi i muhadžirske sudbine u djelima Huseina Bašića

Mr. Redžep ŠKRIJELJ

U bošnjačkoj je suvremenoj književnosti mali je broj pisaca koji su svojim djelom utisnuli tako snažan pečat vremenu kao što to svojim izvanrednim romansiranjem učinio Husein Bašić.

Fatum Bašićevih muhadžira nema unaprijed determiniran tok, put ni ishod. Ne određuju ga samo nevidljive transcendentalne sile, nego i vidljive historijske okolnosti, koje korjenito mijenjaju cjelokupan životni sudbinu bošnjačkih muhadžira. Mjestimično fatalistički stav protagonista u romanima smanjuje strahove muhadžira i racionalizuje onaj segmenat dešavanja koji se odvija van njihovog očekivanja. Ubijeđenost da "nisu kovači svoje sudbine" ih neminovno odvlači k pasivnosti, skepticizmu, depresivnosti i sve jenjavajućoj motiviranosti da se bore za repatrijaciju.

Husein Bašić svoju naraciju svodi na suženi bošnjački etnički prostor koji je, naročito u zadnjih 150 godina, znatno reduciran i sveden na samo nekoliko gradića u kojima se odliv stanovništva odvija permanentno i bez prestanka. Sva dešavanja se odvijaju na prostoru koji je nekada zajedno sa svojim stanovnicima činio čvrstu okosnicu i gordost Osmanlijske Imperije. U tom muhadžirskom metežu, koji se dogodio na kraju XIX stoljeća, započelo je žestoko rušenje i odumiranje genetskog koda Bošnjaka, koji su se po prostranoj carevini započeli rasipati k'o prekobrojna žrtvena janjad.

Odabran književni diskurs protkan piščevom gnoseologijom i visokom meditativnom erudicijom svjedoče o značajnoj etičkoj, estetskoj, socijalno-psihološkoj i historijskoj dimenziji njegove proze. Slojevita i višeznačna semiotika u Bašićevom proznom i poetskom diskursu upotrebljena je spontano uz dosta značajnih činjenica koje, istovremeno, govore intimnoj psihologiji pisca. Kao vrsni tumač osjetljive bošnjačke etnopsihologije, uspijeva da naglasi vrlo prisutnu humanističku dimenziju, dovoljnu da bi se osjetila njihova težnja za zajedničku koegzistenciju u cilju prevazilaženja teško podnošljive pozicije muhadžira. Bašićeva su romani potresna hronika raznolikih insanskih sudbina skrivenih u toplom kutku bošnjačkog zavičajnog gnijezda. Svaka ponaosob, sa sobom nosi potresnu životnu priču nastalu, u zgusnutom historijskom vremeplovu, među međama starog i novog vatana (Turska, Sirija, Palestina, Jordan, Egipat, Tunis i dr.)

Znalački i razgovijetno, manirom zrelog stvaraoca, Bašić svoje romane svodi na iskren i temeljan zapis o Bošnjacima i sudbini njihovog nestajanja u najmanje stoljetnoj muhadžirskog epidemiji. Zato je pisac ponekad rad "zaustaviti svijet" ne bi li mu pošlo za rukom da spriječi historijsku tragiku raseljavanja zavičaja, a svoju tematiku pozicionirati na različitim balkanskim i maloazijskim poprištima.

Zapisi Podgorijinog teftera prava su lijek za san kroz jaziju, u kome je svaka Bašićeva glosa velika muhadžirska hamajlija koja dušu malog čovjeka štiti od progona, patnje, straha i teške životne sudbine.

Roman, čudesno provokativnog naslova, Bijeli Azijati, dotiče mitsku stranu bošnjačkog muhadžirskog „zuchtandea“ koju popunjavaju muhadžiri kojima je potraga za srećom po drumovima i sokacima osmanlijske države donijela neželjeno tumananje koje je bilo znatno teže od tovara koji su za sobom vukli. Bašićeve vizije bošnjačkog

muhadžirskog duha, otvaraju mnoga nerazjašnjena pitanja naše cjelokupne historijske prošlosti i njihove sudbinske rastrgnutosti između snova i stvarnosti koja je decenijama uzimala najskuplji danak.

Husein Bašić je uočljivo, davno formirano i veliko ime u svebošnjačkoj književnosti. Izrečenu konstataciju opravdava njegov imponozantan stvaralački opus koji podrazumijeva ogromne prozno-poetske i naučno istraživačke rezultate. Pored imponozantnih antoloških radova iz bošnjačkog kulturnog naslijeđa i nekoliko poetskih zbirki, našu je pozornost privuklo desetak Bašićevih romana objavljenih u ciklusima: Krivice (trilogija): "Bauci", "Krčma mraka" i "Pusta vrata"; i Zamjene (pentologija) koji, prema ocjeni kritike, otpočinje sa njegovim najboljim romanom „Tuđe gnijezdo“, a nastavlja romanima: Kapija bez ključa, Kosti i vrane, Pusto tursko i Bijeli Azijati. Kao i njegovi prethodnici, naročito Ćamil Sijjarić, Husein Bašić vrlo autentično demonstrira korijene bošnjačkog muhadžirskog intimizma, jedne od metafora dugo neotkrivenih predjela intimne prirode čovjeka. Tematskim pristupom i jasnom misaonom ekspresijom dubokog filozofskog izraza, Bašić prihvata kreiranje veoma zamršene priče o poigravanju historije sa sudbinama Bošnjaka. U deskripciji nekih drugih, u književnosti, ipak, poznatih, pojava, treba tražiti izraženu potrebu dijela naših pisaca za apostrofiranjem muhadžirluka kao posebne oblasti. Bašićevo romansijerstvo odlikuje fantastična tematska koncepcija visoke književno-estetske, historijske, sociološke, lingvističke i psihološke vrijednosti. U njemu su utkane sve osobenosti koje omogućavaju našu potpuniju spoznaju, razumijevanje i orijentiranost u suvremenu književnost crnogorsko-sandžačkog podneblja.

Centralnu poziciju u njegovom stvaralaštvu zauzima bošnjački muhadžir, najmanje stoljetni homo tragicus, koji se na pragu XX stoljeća suočava sa bremenom dugo taloženih balkanskih nacionalnih proturječnosti, koje će spečavati prohodnost njihovog dugog i sudbinskog traganja za ljudskom srećom.

Nezadovoljstvo i muhadžirsku dramu Bošnjaka produciraju sudbonosne odluke Berlinskog kongresa (1878) nakon kojih počinje njihov masovni egzodus u bezbjednije krajeve Osmanlijske Turske. Bašićevi romani "Tuđe gnijezdo" i „CrnoTurci“ su u kauzalnoj vezi, a u njihovom središtu uzma, čuma i utra-tri strašna sinonima smrti. Na temporalnoj osovini vremena, tamo gdje se prvi završava – otpočinje novi roman "CrnoTurci". U središtu sudbonosnog muhadžirskog košmara Bašić interpolira svog Ahmeda Nurudina-imama Pašine džamije u Nikšiću, jazidžiju i mudrog defterdara koji u svom tefteru, murećepom crnim ko sudbina, bilježi još crnju jaziju o životnom udesu braće Jakuba i Jašara Kuča sa "junačkog Onogošta" koji se lome između Karadaka i Karabaka. Stare i drhtave ruke Sakib efendije, prepoznatljivim arapskim neshom il' divani jazijom, kriju njegovu tugu i zabrinutost za raseljavanje i tužnu sudbinu Nikšićana. "Sudbina crnogorskog naroda i sudbina crnomorskog naroda, između sna i smrti, na putu za nestanak", nije enigma, nego istinit progovor o dramu muhadžirluka, o istjeranom, a neprihvaćenom narodu, o čovjeku na nigdini, koji sanja i umire, a ne živi, niže djecu na nisku merdžana, a oni se osipaju sa te niske i nestaju.

"Nesrećan insan i kad okom trepane može da pogriješi, kamo li kad tuđu zemlju drži za svoju, a svoju za tuđu." - kaže jedna poruka ovog lijepog romana, u kome pisac pomalo razočaran piše: „Nijesu pametni ni oni koji su otišli, ni ovi što su ostali - Karabak tamo, Karabak ovamo.“ Metafore „Tuđe gnijezdo“ i CrnoTurci, Bašić koristi kao sinonim za pojedinačnu ili kolektivnu sudbinu bošnjačkog naroda uslovljenu povlačenjem turske

carevine sa balkanskog prostora. Oba romana su alegorijska parabola o teškoj i tragičnoj sudbini jednog od balkanskih naroda.

Braća Jakub i Jašar muhadžirluk doživljavaju dvojako: i jednom i drugom je, kako bi rekao Tin Ujević, dunjaluk krug: "Putovali su iste noci, istim putem, kroz dva različita dunjaluka, svaki sa svojim uzavrelim mislima koje su ih sve više razdvajale." San u Bašićevim romanima najbolje razumujemo mi koji smo pedesetih godina XX vijeka doživjeli muhadžirluk. To je, ništa drugo, nego, nagomilano neznanje o nepoznatom svijetu koji uvijek izgleda drugačije i gore od onoga od "čega su naši snovi satkani" (W. Shekspere). Ti su snovi spoznaja nepoznatih individualnih sudbina koje u obećanim anadolskim daljinama našeg svijeta nestaju, kako kazuje stara pešterska mudrost, "k'o muha u surutku". Prije muhadžirskog polaska, i nakon dolaska, san je jedina nada u kudret sahat: "Bolje i ružan san nego nikakav." Isti san, dio Bašićeve kritike vrlo lijepo razdvaja na nekoliko značajnih segmenata: "... od egzistencijalnog (san o domu i domovini), etičkog (san o dobroti bivanja), estetskog (san o slovu, jaziji) do metafizičkog (san o povratku u kosmičko krilo velikog sve).

Svaki napisani redak Bošnjake opominje i alarmira na oprez; budnost zbog prespavanog vjekovnog sna; godina i decenija "koje su pojeli skakavci" (B. Pekić). Otvoreni kapaciteti u nedopisanom teferu Sakiba Podgorije svjedoče sudbinsku snagu i dunjalučku muku samo jedne od porodica brojnih bošnjačkih bratstava iz osvojenog Nikšića. Muhadžirluk uz strah i zlopaćenje je sudbinski predodređena pozicija protagonista u ovom Bašićevom romanu. Uz njih, kao akter i autsajder, ostarjeli Sakib Podgorija, oštrim kalemom, ko mačem, piše, i rasprijeđa, životnim okolnostima, zamršenu hićaju o neviđenoj tragediji "na putu putnika", ka Karabaku i zemlji nedodjiji. Šta god njegova umorna i drhtava ruka zapiše "... ne vrijedi ni lulu duhana...", premda bi ispod svake napisane riječi "... i deva crkla", al' je bitno u tefer pridodati, radi straha od zaborava, da je u toj rašomonijadi Nikšić pao u ruke Crnogoraca, a Nikšićani otišli. Između Kardaka i Karabaka stari imam Sakib, njegovo skromno spisateljsko oružje (kalem, ćahat i divit), i jazija, lijepa ko san, a pogana ko sudbina Nikšićana, stoje kao jedini svjedoci. Ispisane strane na požutjelom ćahatu tragaju za preživljenim sudbinama bošnjačkih prognanika. U jednom je ćošku svijeta Jakub, a u drugom Jašar, nigdje i svugdje i obojica svjedoče o jednom putovanju i vremenu koje je žigosao teret sudbine. Opisujući svekoliko stanje muhadžira u romanu CrnoTurci, koristi staru narodnu mudrost: Pitali gavrana, ima li šta crnje od njega. A on im odgovorio. „Srce muhadžirsko je crnje od mene!“.

Preživljavajući sudbinu muhadžira u Crnoturcima, Bašić čini moralno prečišćenje duše i savladavanje prisutnih strahova, u kome strah od smrti nije primaran, već se izravnavlja sa katarzom, koja prema ocjeni E. Milera označava prijelaz nezadovoljstva u zadovoljstvo. Kod El-Gazalija je to priznavanje mogućnosti da je život na ovome svijetu samo san u poređenju sa svijetom koji će doći ("Ljudi su usnuli; kad umru, oni se bude"). Glavni lik u pentalogiji Sudbine je osmanlijski bedel, Bošnjak, Ibrahim Žioc, sa sermijom od bedela. Na njemu je sve uzajmljeno - „mahalsko“: kundure, konopljeni donji veš, čakšire, ćemer, miljtan i džamadan. Uspravljen na konju, on putuje i upoznaje anadolske puteve i ljudske muhadžirske sudbine. Zna sve o životu, halu i malu doseljenih Balkanaca, lučkih radnika, nizama, zanatlja i hamala, bilo da su iz Bihaća, Mostara, Saraj-Bosne, Foće, Nikšića, Kolašina, Tašlidže, Akova, Aladža Hisara, Beograda, Niša, Vidina, Ušćupa, Seljanika i drugih gradova. Naseljena mjesta imenuju prema svom-

muhadžirskom ćefu: Pišman mahala, Muhadžir mahala, Karadušman, Tašli Tarla, Kolašin, Karadag, Bosna-kej, Karavatan. Na tom putu patnje i neizvjesnosti stradaju od malarije, kolere i drugih bolesti, a najviše od teško izlječivog muhadžirskog verema, najtežeg danka svoje teške sudbine.

Bašićeva naracija o muhadžirima u romanu Tuđe gnijezdo je slična kretanju “u krug” nesrećnih i zavijanih svirača-svadbara u pripovjeci Ćamila Sijarića “Put.” Vraćajući se iz rata, razrovanim putevima, pokraj spaljenih kuća, pored srušenih mostova i polomljenih cesama, umorni Ibrahim Žioc – poče gunduriti neke riječi, opazivši da mu od njih korak postaje duži a put lakši. Stigavši najzad u zavicaj, zapisa te riječi, ovako: Ko otvori put - svi su putevi pred njim, Ko ga prekine - morace bespućem tim...

Za sve romane Huseina Bašića od Tudeg gnijezda do Bijelih Azijata zajedničko je da u njima osvjetljava prelomne psihološke i živome trenutke čovjeka. prvenstveno u poratnim godinama, da iznad svega traga i uoči-čava estetske vrijednosti no gubeći nikada iz vida ni moraine kvalitete, da jo autentičan pisac. da jo ovjekovječio Play u literaturi, da jo majstor predivnih opisa prirode, da Bašić posebno osvaja neposrednošću i ljepotom riječi i izraza i bujnom rječitošću.

Putujući od Karadak (egzil), u Karabak (azil) bošnjački muhadžir nije svjestan tereta koji čini drugima, ali ga to ne ometa da takozvanim “obijanjem dunjalčkih pragova” očekuje pomoć drugoga. Nezvane karavandžije sa muhadžirskim bisagama na klonulim tijelima jezde suhim, močvarnim i kao pustinja golim bezvodnim poljima. Tihe su muhadžirske mahale “...prosute po obroncima... U mahalama vreme gleda začuđeno u slijepe prozore... U mahlama vrijeme ide sporo i, kao da za sobom vuče zamišljenu nedoumicu... Koliko je teških uzdaha zamrlo u ovoj mahalskoj tišini... U mahalama je i osmijeh djevojke skriven i šapat bojažljiv. U mahalama je prarče hljeba sveto i cjepka drveta radost: U mahalama je dinar težak kao mlinski kamen, a obilje rijetko kao ljudska sreća. U mahalama je i dim odžaka zavist, a miris jela prava grehota... Drvene džamije, u zelenim grobljima, začahurene su u zanijemao mir... U mahalama ima i takvih kuća koje su progutala vremena... Mahale, mahale, vaši su me sokaci obhrali žalošću!”

Muhadžira mnogi ne vole. Sa njime, piše književnik Muhamed Abdagić, paše svoju i komšijsku djecu riječima: Bjež’te djeco, eno muhadžira! Te nepoznate krajeve i dešavanja, kako Pešterci kažu: “De muha gvožđe grize”, Bašić sa historijske distance promatra polemičkim diskursom viđenim kroz novo vrijeme. Bogatim književnim izrazom, Husein Bašić koristi folklorno-realistička sredstva i narodnu mudrost svog zavičaja.

Roman Bijeli Azijati, posvećen bosanskim, crnogorskim i sandžačkim Bošnjacima, Husein Bašić započinje riječima iz teftera jednog od svojih junaka, imama Pašine džamije u Nikšiću Sakiba Podgorije: „Sve do Bosfora kazivali smo se Crnoturci, iako su nam glave bile bijele, kao ćefini koje smo nosili pod pazuhom. Mnozina smo za noć osijedjeli, kao ovce. Dalje, do tamo (neki su govorili do tame) zvali smo se Bijeli Azijati. Možda i zbog toga što su nam čalme i ćefini bili-ujedno.“ I u njemu Ibrahim Žioc dobija zadatak da obilazi sve iseljene bjeloglave muhadžire („Bijeli Azijati) koji su preplavili prostranu Anadoliju. Jedini uslov je da mu njegov najbolji prijatelj Osman-batal bude izliječen, ali on ubrzo umire. U svim mjestima koja su zaposjeli od Čanakalea, Erdeka, Erdemita, Karamursela, Kalafata, Tuzle, Karabunara. Mandžuka, Izmiri i drugih, Ibrahim Žioc ukraj „bovače i kamenjara.“

Bašićevo stvaralaštvo profesor Enes Duraković ocjenjuje kao “mitsku građu zavičajnih predanja, mahom bajkoslovne apokaliptične vizionarnosti, koju preobražava u univerzalnu sliku ljudskog sukoba sa ostravljenim silama historije i prirode.” Govoreći o sebi Bašić ljubiteljima njegove pisane riječi tvrdio da je pisac “iznuđenih knjiga“, onih koje govore o besmislenosti necivilizacijskog odnosa prema svakom narodu, a svaka od njih svojevrsan muhadžirski bunt.

Pisac uviđa važnost razjašnjavanja fenomena muhadžirluka i njegove demistifikacije metodama racionalnog objašnjavanja, suprotnih isforsiranim pričama o iseljeničkom talasu Bošnjaka koje je izazivao njihov „vjerski fanatizam“. U središti pišćeve zamisli je sudbina koja bi se tradicionalnom vjerskim diskursom mogla pojasniti sa kader (ردق), k’smet (ar. تدمسق) ili baht (per. تحب).

Mnogi Bašićevi romani se dešavaju na putevima. Oni su najčešće nepregledni, beskrajno dugi, ispresijecani puteljcima u koje se zalazi rad odmora, pogrešno odabranog smjera, predaha ili smrti. Surova je sudbina muhadžira osudila i prikovala za drum. Muhadžir ne mari za uslove na drumu. Gorki ga prognanički život, strah i želja za boljim vode u svim pravcima. To su putevi slični onima koje kopitama probijaju vojnički konji u romanu „Carska vojska“, Čamila Sijarića.

Niko nije u stanju da ocijeni da li su ti nepoznati drumovi pravi i prohodni. Muhadžir je obezglavljeni putnik koji „ne umije nikud“, do tamo kud ga doveda voda, daleko od zla i pušćanog ognja, ka nepreglednim kolonama kojima ih pretovareni konji ili druga marva vodi. Ogromna je, kako pisac potencira, i tuga neudatih djevojaka, koje muhadžirska sudbina u nevakat odvaja od svojih nesuđenih suđenika. Njihove se nade nište k’o tapije tek razrovanih kućnih pragova. Preplašene ih, i slabo odjevene, umjesto svatovskih čekuju muhadžirske kolone, i mučno putovanje prašnjavim džadama kroz vakat i nevakat, u vakat i zeman, koji će im negdje tamo u daljinama određivati novu sudbinu. Sve su to putevi duž kojih je muhadžiru uskraćeno zadovoljstvo konaka. Lijeglo mu je, najčešće, njegova sudbina, sa kojom „zanoći“ pod nebeskim ogrtačem u prikrajku prašnjavih drumova prekriven granjem ogoljelog drveća između Karadaka i Karabaka. Svi su ovi drumovi, nalik su na veliku dunjalučku džadu koja Bašićeve muhadžire vuče u dva smjera: što više naprijed, ka nepoznatom, ili, još dalje, ali natrag ka njihovim davno razrušenim ili zauzetim ognjištima. Bašićevo prikazivanje, tumačenje i razjašnjavanje muhadžirskih puteva i sudbina doživljavamo kao jasan umjetnički izraz o kome relevantna umjetnička kritika iznosi veoma validne i zapažene ocjene sa nepodijeljenim stavom: svi njegovi romani predstavljaju znalački koncipiran umjetnički izraz koji oslikava tešku historijsku sudbinu bošnjačkog naroda.

Zato sve ovo uklapamo u tezu Huseina Bašića, da su muhadžiri, njihovi putevi i sudbine jedna veoma „tegobna životna priča“, od koje je jedino teži „najmanji kamičak na muhadžirskom grobu.

ÖZET / ABSTRACT

Eser sahibi, bu eserde büyük Boşnak yazarı ve araştırmacısı Hüseyin Başıç'in (1938-2007) eserlerindeki Boşnak muhacir sorununu bilimsel kamuoyuna sunuyor. Baş vurguyu ise onun en önemli romanlarına koyuyor: Yabancı yuva, Karatürkler, Beyaz Asyalılar ve Hey gidi Türk günleri. Bunlarda yazar 19.yüzyılın ikinci yarısından 20.yüzyılın 70'li yıllarına kadar Boşnakların dramatik ve ağır muhacir kaderlerini anlatmaktaki kabiliyeti

gözükür. O dalgalarda Boşnakların büyük bölümü Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrikaya göç eder. Boşnak aile birliğinin dağılması Boşnakların milli ve etnogenetik varlığını etkiliyor. Romanlarındaysa Boşnakların muhacir kaderinin objektif ve asıl şekilde göstermesi için çaba sarf ediyor. Ana sözler: Boşnaklar, muhacirler, yollar, kader, Bosna, Sancak, Türkiye, ...

Boşnak edebiyatında az sayıda yazar bu olayları anlatıp o kadar büyük bir etki bırakmayı başarabilmiştir. Başçı'nın muhacirlerinin kaderinde önceden belirlenmiş bir akım, yol veya sonuç yoktur. Onu sadece yüce kuvvetler değil, fakat Boşnakların hayat kaderini değiştiren gözükebilir tarihi olaylar ortamı etkiler. Baş şahısların azıcık fatalist tutumu muhacirlerin korkularını azaltıp, kendi güçlerinin dışındaki gerçekleşen olayları daha mantıksal bir seviyeye getirir. Kendi kaderlerinin sahibi olmadıkları düşüncesi onların içine pasivite, korku, depresyon ve devamlı azalan 'geriye dönme' isteğini doğurur. Başçı'nın nesri ve nazmında kullanılan ve birden fazla mana içeren semiyotiği aynı anda yazarın kişisel psikolojisi hakkında konuşuyor. Kendi anlatımını, son 150 yılda sürekli azalan, bu günlerde sadece birkaç şehire indirgenmiş ve bununla hatta bu günlere kadar sürekli devam etmiş olan Boşnak etnik arazisine dayandırıyor. Tüm olaylar, bir zamanlar kendi nüfusuyla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun sert kalesi ve gururu olan topraklarda oluyor. XIX yüzyılın sonlarında başlayan muhacir kalabalığında Boşnakların genetik kodunun yıkımı ve ölümü gerçekleşiyor ve kendileri büyük imparatorluğun geniş topraklarına kurbanlar olarak yayılıyor. Boşnakların hassas etnopsikolojisinin büyük tanıyıcısı olarak, Başçı bu halkın diğer topluluklarla ortak bir toplumda yaşamaları isteğini anlatıp mevcut olan hümanist boyutuna da vurgu atıyor. Podgoriya Adalet Defterindeki yazılar 'yazı üzerindeki rüya' için bir ilaçtır ki Başçı için büyük muhacir nazar gözü taşıdır, oysa küçük insanı kovulma, korku, zorluk ve ağır kaderden korur. Yazarın gnoseolojisi ve yüksek düşünceli erüdisyonuyla canlandırılmış seçilen edebi yolu, yazarın nesrindeki önemli etik, estetik, sosyo-psikolojik ve tarihsel boyutlarının şahitidir. Odabran književni diskurs protkan piščevom gnoseologijom i visokom meditativnom erudicijom svjedoče o značajnoj etičkoj, estetskoj, socijalno-psihološkoj i historijskoj dimenziji njegove proze. Başçı'nın, muhacir ruhuna olan görüşlerinde çözülmemiş tarihi sorular açmakta: Babaca (bilgece), Sancaklıların argo'da dedikleri gibi, büyük yaratıcı ruhunda, Başçı kendi romanlarını Boşnakların istemedikleri muhacir kaderini anlatan samimi ve temel bir yazıya dayandırıyor. Sanki o anda 'dünyayı durdurmak' ve kendi halkının az tanıdığı Balkan ve Küçük Asya ortamlarına göçlünün trajedisini bir şekilde kestirmek istiyor. Başçı'nın romanları sıcacık Boşnak memleket yuvasının içindeki çeşitli insan kaderlerinin korkunç tarihidir. Herbiri, kendi içeriğinde yeni tarihi olaylarda, eski ve yeni vatanda (Türkiye, Suriye, Filistin, Ürdün, Mısır, Tunus vb.) doğmuş olan hayat hikayelerini anlatır.

*

Autor u ovoj studiji našoj znanstvenoj javnosti predočava pitanje muhadžirluka Bošnjaka u proznim djelima našeg velikog književnika i istraživača Huseina Bašića (1938-2007). Glavni akcenat apostrofiramo na njegove najznačajnije romane: Tuđe gnijezdo, Crnoturci, Bijeli azijati i Pusto Tursko. U njima je vidljiv izuzetan piščev dar za autentično slikanje vrlo teške muhadžirske sudbine ordinarnog Bošnjaka, koji je u razdoblju od druge polovine XIX vijeka do 70-tih godina XX stoljeća bio akter prisilne migracione-muhadžirske drame. U tom se talasu sa zavijičajnih ognjišta put Turske, zemalja Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike raseljava ogroman broj Bošnjaka. Najmanje

stoljetno rasturanje bošnjačke porodične zajednice doprinijelo je ugrožavanju etnogenetskog i nacionalnog bića Bošnjaka. Bašić u svojim romanima doprinosi da se bošnjačka muhadžirska sudbina prikaže objektivno i suštinski.

Ključne riječi: Bošnjaci, muhadžiri, putevi, sudbine, Bosna, Sandžak, Turska, ...

ÇEVREN DERGİSİNİN BALKAN TÜRKLERİ EDEBİYATINDAKİ YERİ VE BU DERGİDEKİ EDEBÎ FAALİYETLER

Mr. Daver KRASNIÇ - Kosova

Bilinen eski çağlardan bu yana insanlar dünyada çeşitli uygarlıklar kurmuş, her ulus kendi tarihini oluşturmuştur. Yaşanılan coğrafi yer, komşuları, sosyal ve kültürel yapısı toplumların tarihlerini etkilemiştir. Türkler dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamakla birlikte ağırlıkla Orta Asya, Anadolu ve Balkanlar ekseninde bulunmuşlardır. Anadolu Balkanlar ekseninde Orta Asya'dan göçler sonunda oluşmuştur. Türklerin ana vatanı Orta Asya olmakla birlikte bu gün bu kavram değişmiş görevi Anadolu üstlenmiştir. Türkler tarihin genel akışı içinde Orta Asya'dan Anadolu'ya geçiş Ortadoğu ve Anadolu'nun tarihini değiştirmiştir. Geçtikleri yerler gibi geldikleri Anadolu ve Balkanlarda insanlarla, coğrafyayla bütünleşmişler ve dost olarak yaşamışlardır. Balkanlar Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısıdır.

Balkan yarımadası, bir coğrafya parçası olarak adını dahi Türkçe'den almış, Türk kültürüne beşik olmuş, Türk, Slav ve Germen kültürlerinin dönem dönem hakimiyet mücadelelerine sahne olmuş bir bölgedir. Bir coğrafi terim olarak Balkan "sıradağ" ya da "dağlık" anlamındadır. Halen coğrafya, tarihi coğrafya, siyasi ve kültürel coğrafya deyimi olarak kullanılmaktadır.¹⁵⁶⁹ Balkanlar; Avrupa'nın güneydoğusunda Hırvatistan, Bosna Hersek, Sırbistan Karadağ, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Türkiye'nin bir bölümünü içine alan bir yarımadadır.

Mehmet Kaplan, Nesillerin Ruhunda "... Fertlerin nasıl birbirinden ayrı bir duyma, düşünme ve hareket etme tarzları varsa, nesillerin de kendilerine has, önceki ve sonraki nesillerinkine benzemeyen bir duyma, düşünme ve hareket etme tarzları vardır. Devri anlamak için, mutlaka nesli toptan göz önünde bulundurmaya lâzım gelir..."¹⁵⁷⁰ cümlelerinde ifade etmeye çalıştığı gerçekten hareket ederek Osmanlı sonrası dönemde Kosova, Kosova Türkleri ve Kosova Türk Edebiyatının temayüllerini anlamadan "Çevren" dergisini ve bu derginin Balkan Türklerindeki yerini anlamamanın imkansız olduğu kanısındayım.

Kosova Türkleri 1951 yılında siyasi, eğitim ve kültür anlamında kazandıkları haklarını korumada, geliştirmede ve yaymada "Çevren" dergisinin önemli bir yeri olduğu yadsınamaz. 1963'te "Tan" gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla günlük, siyasi olayları takip etme, değerlendirme ve bilgilendirme vazifesini üstlenen "Tan" gazetesi kısa bir zamanda halk arasında beğenilen, tutulan ve okunan gazete seviyesine ulaşmıştır. Kitleleri etrafına toplamaya başlayan "Tan" gazetesi, kaliteli kadrosuyla daha da

¹⁵⁶⁹ Prof. Dr. Erman Artun, "Osmanlı'nın İlk Dönemlerinde Balkan Türklerinde Etkileşim" II. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, Mostar, Bosna - Hersek; Folklor/ Edebiyat, Ankara, y.y., C:IX, No: XXXIII, 2003/1, s. 99-104.

¹⁵⁷⁰ Mehmet Kaplan, Nesillerin Ruhunda, 4. Baskı, y.y., 1978, s.13-34.

güçlenip, kendinden ve başarılarından söz eder olmuştur. Yaptığı başarılarına bir yenisini daha eklemiştir. Bu sefer kendini dergicilik alanına yönlendirip; "Çevren" dergisini yayınlama kararı almıştır.

"Çevren" dergisinin ilk sayısı Kasım 1973'te yayınlanmıştır. O tarihten itibaren 1992 yılının Aralık ayına kadar yayın hayatına devam eden dergi, toplam 82 adet olmak üzere 92. sayı, bir de Mayıs 1984'te sayı numarası içermeyen "Özel Sayı" adı altında bir sayı yayınladıktan sonra, yaklaşık 20 yıllık yayın hayatına son vermiştir.

İlk sayısından 19. sayısına kadar Üsküp (Makedonya) "Nova Makedonya" basım evinde basılan "Çevren" 20. sayısından itibaren Priştine (Kosova) "Rilindya" basım evinde basılır.

"Çevren" dergisi 18. sayısından itibaren, derginin dış kapağında, uluslar arası basın kod numarası olarak "YU ISSN 0350-6126" görülmektedir.

"Tan" yayınlarınca yayınlanan "Çevren" dergisi ilk sayısından son sayılarına kadar "Yayın Kurulu" ve kurulu yöneten "Sorumlu Yazar" yönetim anlayışıyla idare edildiğini görürüz. Tüm sayıların ön yada son sayfalarında ad soyadı olarak yer alan "Yayın Kurulu" üyelerinin isimlerine sadece 87. sayıdan 92. sayılarında yer almadığı dikkat çeker. 59. sayıda ise ne yayın kurulu ne de sorumlu yazar bilgilerinin olmadığı belirtmekte yarar var. Yayınladıkları sayılarına göre "Çevren" dergisinin sorumlu yazarlığını yapanların listesi aşağıda sıralanmıştır:

<u>Sayı</u> <u>Numaraları</u>	<u>Sorumlu</u> <u>Yazar</u>
1 – 8	Süreyya Yusuf
9 – 11	Nimetull ah Hafız
12 – 14	Süreyya Yusuf
15 – 29	Nimetull ah Hafız
30 – 39	Arif Bozacı
40 – 74	Enver Baki
75 – 80	İrfan Morina
81 – 92	Nimetull ah Hafız

Bu listeye göre “Çevren” dergisinin sorumlu yazarlarının; Süreyya Yusuf, Nimetullah Hafız, Arif Bozacı Enver Baki ve İrfan Morina’dan ibaret olduğu anlaşılıyor. Sorumlu yazar oldukları dönemlerde, çıkardıkları sayı bazında sıralama yapılıncaya karşıya ayrı bir liste çıkıyor:

<u>Sorumlu Yazar</u>	<u>Toplam sayısı</u>
Enver Baki	35
Nimetullah Hafız	30
Süreyya Yusuf	11
Arif Bozacı	10
İrfan Morina	6

“Çevren” dergisinin sayılarından altısı “özel sayı” niteliğini taşır. Bunlardan birinci “özel sayısı” 8. sayıdır. Bu sayıda 23-30 Haziran ayında İstanbul’da düzenlenen I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi’ne katılan Yugoslav bilim adamlarının sundukları bildirimlerinin yayınladığı sayıdır.¹⁵⁷¹ İkinci “özel sayı” 15. sayıdır. “Çevren” dergisinin ilk sorumlu yazarı olan Süreyya Yusuf’un vefatının ardından onun anısına sunulur.¹⁵⁷² Üçüncü “özel sayı” 26. sayıdır. Tito’nun ölümü üzerine Tito ile ilgili yazı ve şiirlerin yayımlandığı sayıdır. Dördüncü “özel sayı” 31. sayıdır. Bu sayı Mustafa Kemal Atatürk’ün doğumunun 100. yılına adanmış sayıdır.¹⁵⁷³ “Çevren” dergisinin 10. yılı kutlamalarına, numara verilmeden adanmış “özel sayı” 87-89. sayıdır. 1991 yılının UNESCO tarafından “Yunus Emre Sevgi Yılı” ilan edilmesinin ardına ”Tan” yayınevi tarafından düzenlenen “Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu” bildirimlerinin yayımlandığı sayıdır.¹⁵⁷⁵

Son derece zengin muhtevaya sahip olan “Çevren” dergisinde, ilk sayısından son sayısına kadar, Yayın Kurulu’nda yer alan yazar kadrosu isimlerinin kronolojik sıralaması yapılıncaya şu isimlerle karşılaşıyoruz :

Süreyya Yusuf, Nimetullah Hafız, Enver Baki, Bayram İbrahim, Bedri Selim, Nusret Dişo Ülkü, Arif Bozacı, Ali Aksoy, İbrahim Arslan, Mücahit Asım, Şecaettin Koka, Şakir Maksut, Süleyman Brina, Muhammet Ustaibo, Necmettin Goriça, Niyazi Süleyman, İlhami Kamil, Ferat Derviş, İrfan Ahmet, Müşeref Mustafa, Pero Stefanoviç, Ahmet İgciler, Enver Nobırdalı, İrfan Morina, Nehar Şişko, Ercan Kasap, Şaban Topko, Adnan Muharrem, Zekeriya Sabit, Alâetin M. İsmail, Slobodan Dimiç, Halit Bogiçi, Altay Suroy, Ethem Baymak, Beyto Nobırdalı, Milutin Foliç, Şefket Plana, Sebahat Mahmut, Abdullah Birvenik, Miryana Teodosiyeviç ve Bedrettin Koro.

¹⁵⁷¹ Yazı Kurulu, “Sayın Okuyucularımız”, Çevren, Priştine, Tan Yayınları, Aralık 1975, y.3, No:8, s.5.

¹⁵⁷².....Çevren, Priştine, Tan Yayınları, 1977, y.5, No:15, s.13.

¹⁵⁷³.....Çevren, Priştine, Tan Yayınları, 1981, y.8, No:31, s.2.

¹⁵⁷⁴ Mayıs 1984’te yayınlanan “Çevren (1974-1984) Özel Sayı”nın numaralandırılmamış olması çok ilginçtir, ayrıca 1973 yılında çıkan derginin 10. yılı kutlamalarının 1983’te olması gerekirken nedense 1984’te yapıldığına dair herhangi bir açıklama görülmez.

¹⁵⁷⁵ Yazı Kurulu, “Okurların Dikkatine”, Çevren, Priştine, Tan Yayınları, 1992, y.19, No: 87-89, s.5.

Kosova Türk toplumunun, edebi zümresinin ortaya çıkışını teşvik etmek amacıyla yayın hayatına başlayan “Çevren” dergisi kısa bir zamanda amacına ulaşır. Üsküp’te yıllar önce yayın hayatına başlayan “Sesler” dergisiyle kalite bazında yarışır olur. Edebiyatçılar bu yarışta birbirleriyle yarışırken, kendilerinin bile o zaman farkına varamadıkları yeni bir “edebiyat” yarattıklarıdır. Bu edebiyatın adı da Kosova Türk Edebiyatıdır. Yugoslavya sınırları içinde, var olan Makedonya Türk Edebiyatı yanı başında; “Tan” gazetesıyla ilk tohumlarını atan, “Doğru Yol” dergisiyle filizlenen, “Çevren” dergisiyle ilk meyvelerini vermeye başlayan Kosova Türk Edebiyatı artık kendi varlığından söz eder olur.

Yugoslavya Türk Edebiyatında ikinci bir Türk edebiyatın teşekkül etmesi; “Birlik” ve “Tan” yayınevlerince zamanla beliren tekelci yaklaşımlarını kırmada önemli unsurlarından biri olur. Türk yazarlar sansüre uğrayan yazılarını ve eserlerini yayınlamayan bir yayınevinden alıp, yazılarını “diğer” yayınevinde yayınlama şansını bulurlar. Böylece, tekelci anlayışla yayın hayatını sürdürmeyi alışan Yugoslavya Türk yayıncılığı, “Tan” yayınlarının faaliyete başlamasıyla, özellikle “Çevren”in yayınlanmasından sonra, artık kendini rekabetin ortasında bulur.

Yugoslavya’da o dönem yapılan her faaliyet parti ve devlet politikasının izni alınmadan düşünülemediği için, tedbirli olmanın bilinci doğrultusunda hareket eden Kosova Türk toplumu; akıllı davranışlarıyla bu engele takılmadan yıllarca faaliyetlerini sürdürmeyi başarmıştır. Bu doğrultuda “Çevren”, parti ve devlet engelini aşmak için, asıl “edebiyat ve sanat” dergisi olan “Çevren”i “Toplum, Bilim, Yazın ve Sanat Dergisi” olarak tanımlaması dikkat çekicidir. Bununla da yetinmeyip, dergiye “Toplumculuk” havasını vermek için o dönem siyasetçilerin yazılarından seçilmiş eserlere derginin ilk sayfalarında yer verilir. Edebi dergide siyasi makalelerin yer alması günümüzde birçok edebiyatçıya anlamsız görünebilir ama, o dönemleri yaşayanlar için tam isabetli bir davranış olarak nitelendirilir. Zaten bunun farkında olan okuyucusu, yıllarca hep bu sayfaları görmezden gelip, asıl edebiyatla ilgili olan sayfalara yönelmiştir.

“Çevren” dergisi Kosova, Yugoslavya, Türkiye, Balkan ve Dünya edebiyatları arasında köprü görevi üstlendiğini söyleyebiliriz. Özellikle Kosova ve Türkiye edebiyatları arasında üstlendiği bu önemli görevin en iyi şekilde “çeviriler” sayesinde amacına ulaşacağından; yüzlerce şiir, hikaye, deneme ve makaleyi çeviri yoluyla okuyucusuna sunma yolunu gider. Bu sayede o güne kadar hiç bilinmeyen edebiyatlar birbirlerini tanımaya başlar. Kosovalı okuyucusuna Yugoslavyalı ve Türkiyeli yazarlar; Türkiyeli okuyucularına da Kosovalı ve Yugoslavyalı yazarların eser ve çalışmalarını ulaştırmış olmanın sonucu olarak, 1970’li yıllara kadar Türkiye edebiyat çevrelerinde "bilinmeyen bir Türk edebiyatı" olan Kosova Türk edebiyatının Türkiye’de “bilinen” edebiyat seviyesine ulaşmasında kilit görevi üstlenmiştir.

“Çevren”in yayınlandığı ilk sayılarından edebiyat ve dil ile ilgili konuların, toplumsal değişime ve gelişime paralel olarak daha da genelleştiğini görüyoruz. İlk başta Kosova yerel ağızlarının özelliklerini konu alan yazılar zamanla Yugoslavya Türk Dili sorunlarını ele alan konulara yönelir. Aynı gelişme edebiyatla ilgili yazılarda da gözlenir.

İşlenilen konu yelpazesi günden güne artarak Türkoloji bilim dalının ilgi alanına giren konu başlıklarına dönüşür.

Dergide en çok işlenen edebi türü şiir olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kosova Türk şairlerinin kendi yazdıkları şiirlere en çok yer verilmesinin yanı sıra Yugoslavya, Türkiye, Balkan ve Dünya şairlerinin şiirlerine de geniş yer verildiğini görürüz. Bu yolla “Çevren” dergisi yayınladığı 1200’ü aşkın şiir sayesinde Kosova ve Türkiye edebiyatlarının birbirlerini daha iyi tanımalarına aracı olmuştur. Bunun en somut örneklerinden biri olarak Uluslararası Struga Şiir Festivali gösterilebilir. Türkiye ve Dünya’dan birçok şairin katıldığı bu festivalde 1974 yılında “Altın Çelenk” ödülünün Fazıl Hüsnü Dağlarca’ya verilmiş olması bu yakınlaşmanın bir meyvesidir desek yanılmış olmayız.

Yugoslavya Türk şiirini etkileyen şairler ve şiir anlayışları “Çevren” dergisini de etkilediğini görürüz. Sosyalist Gerçekçi sanat anlayışının Türkiye’deki savunucusu olan Nazım Hikmet’in şiirinden ve sanat anlayışından etkilenmenin sonucu olarak “Çevren” dergisi, Nazım Hikmet’in doğumunun 80. ve 85. yıldönümünü özel yazı dizileriyle süsler. Ayrıca Yugoslavya Türk yazarlarında; Aziz Serbest, Necati Zekeriya, Ethem Baymak, Lütfü Seyfullah, Fehim Kayeviç ve İskender Muzbeğ’in Nazım Hikmetî konu eden çalışmaları dikkate değer bir yere sahiptir. “Çevren”de şiirlerini yayınlanan Yugoslav Türk şairlerin Yahya Kemal’in, Hececiler’in Garip şiir anlayışlarının yanı sıra Fazıl Hüsnü’nün, Atilla İlhan’ın ve Cahit Sıtkı’nın gözle görülür etkilerine rastlarız. Struga Şiir Festivali’nde “Altın Çelenk” ödülüne sahip olmasının ardından “Çevren” dergisi Fazıl Hüsnü Dağlarca’yı en çok sevilen ve şiirleri en çok yayınlanan Türkiyeli şair konumuna getirmiştir. 1977’de ilk defa yayınlanan, Dağlarca’nın “Tito’ya Kutlama”¹⁵⁷⁶ isimli şiiri Yugoslavya çevrelerinde geniş yankılar uyandırmış ve o güne kadar Türkiyeli şairler tarafından Tito’ya yazılmış ilk şiir örneği oluşturur. Aynı şiir ikinci defa 1984 yılında “Çevren” özel sayısında bir daha yayınlanır.¹⁵⁷⁷

Şiirin yanında Kosova Halk Edebiyatı ürünlerine ayrı önem veren dergi, unutulmaya yüz tutmuş, derlenmiş tekerlemeler, maniler, türküler, masallar, efsaneler, deyimler, atasözleri çalışmalarına da önemli yer ayırır. Bunun yanında dil, edebiyat, folklor, mimari, müzik, kültür, sanat, siyaset, toplum ve tarih konularıyla ilgili makalelerin çokluğu dergiye ayrı bir zenginlik katar. Hikaye, deneme, hatıra, oyun, röportaj tenkit, tanıtım, haber, bildiri, bibliyografya edebi türlerinde zengin içerikli yazılara yer veren “Çevren” dergisinde, ayrıca, başka yerde yayınlanmış eserlerden alıntı yazılarının da yer aldığını görürüz. Bununla da kalmayan “Çevren”, Yugoslavya’da yaşayan başlıca Türk, Arnavut, Boşnak, Sırp, Hırvat ve diğer etnik gruplara mensup bilim adamları ve uzmanların yazılarının yanında Türkiye’deki üniversite öğretim üyeleri ile görevlilerinin ve uzmanların inceleme ve araştırma yazılarına da yer verir. Bunun yanı sıra, dergide yayınlanan yazıların bir kısmı, Türkiye’de düzenlenmiş olan kongre ve

¹⁵⁷⁶ Fazıl Hüsnü Dağlarca, “Tito’ya Kutlama”, Çevren, Priştine, Tan Yayınları, Haziran 1977, y. 5, No: 14, s. 65-66.

¹⁵⁷⁷ Fazıl Hüsnü Dağlarca, “Tito’ya Kutlama”, Çevren, Priştine, Tan Yayınları, y.11, (özel sayı 1974-1984), s.43-44.

seminerlere katılan Yugoslavyalı bilim adamlarının bildiri metinleridir. “Çevren” bu sayede iki ülke arasında kültürel işbirliğinin nasıl sağlanabileceğinin güzel bir örneğini sergiler. Aslında, “Çevren” dergisine şöyle bir göz atıldığında, denemeye pek ilgi gösterilmediği hemen görülecektir. Tenkit’te de durumun denemedekinden farklı olmadığını görürüz. Bir de “Çevren”in yayınlandığı yıllarda Kosova Türk edebiyatında kullanılan “Türkçe” konusunda sıkıntının yaşandığı dönemlerdir. Bu sorunun yaşanması iki sebepten kaynaklanıyordu. Bir, Kosova Türk Edebiyatçıları ilk yıllarında Türkiye’de Nurullah Ataç’ın öncülüğünü yaptığı Öz Türkçe hareketine yıllarca bağlı kalmalarından. İki, dildeki eksikliklerini Sırp-Hırvat ve Arnavut dillerinden alınan kelimelerle karşılamaya baş vurduklarında görürüz. Bir açıdan edebiyatımıza zenginlik kazandırması gerektiren bu etkileşim, dilde birçok sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlk olarak günlük hayatta kullanılan Türkçe’den uzak Öz Türkçe kelimelerin kullanılışı, diğer taraftan edebiyatı etkisine almayı başlayan Sırp-Hırvat ve Arnavutça kelimeler, günlük konuşma ve yazı dili arasında farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olur. En üzücü gelişme olarak, Kosovalı Türk insanının bir bölümü Sırp-Hırvatça veya Arnavutça düşünüp, Türkçe yazmaya başlayınca kullanılan Türkçe’de anlam kaymaları, kelime seçimi ve cümle yapısı gibi konularda sorunların yaşanmasına sebep olmuştur. “Çevren” dergisinin de bu etkilenmeden nasibini alması kaçınılmazdır. “Çevren” dergisi ismini bile Öz Türkçe kelimelerden almış olması ne denli bir etkileşimin söz konusu olduğunu anlamamıza yeterlidir. Bunun bir örneğini olarak, Yugoslavya edebiyatlarında “osvrt” ismiyle bilinen yazı türünün, Sırp-Hırvat dilinden Türkçe’ye uyarlanması sonucu “değini” olarak çevrili yapılan bu yazı türü “Çevren” tarafından yıllarca kullanılan yazı türü olmasına rağmen, Türkiye edebiyatında bu yazı türüne hiç rastlamadığını bilmekte fayda var.

Her ne kadar bu çeşit isim yanlışlıkların varlığıyla karşılaşsak da “Çevren” dergisinin o dönem edebiyat çevrelerinde müthiş etkisi olduğu kesindir. Çıkan her sayısı ardına edebiyat çevrelerine yeni ufuklar getiren dergi, kendi döneminde yetişen nesillerin ruhuna Türk olma bilincini ve Türk Dili ve Edebiyatı sevgisini aşıladığı kesindir. “Çevren” dergisi kendine has bir sanat, etik ve estetik anlayışına sahip olmayı başarmış; bu açıdan da edebiyatımıza, kültürümüze ve özellikle Kosova Türklerinin kültürel gelişmesine dolayısıyla bu topraklarda Türk varlığının yaşatılıp zenginleştirmesine ve bugünlere kadar gelmesine katkıda bulunmuştur.

“Çevren” dergisi bir ekip çalışmasının ürünüdür. Profesyonelce ve yıllarca faaliyet gösteren ekip çalışmaları sayesinde derginin Balkan Türkleri edebiyatında önemli bir yer almasında katkısı olduğu açıktır. “Çevren” kapılarını herkese; daha doğrusu, Kosova Türklerinin, edebiyat, sanat ve kültür hayatına katkıda bulunmak isteyen her yazara açık tuttuğu rahatlıkla söylenebilir.

Son derece zengin muhtevaya sahip olan “Çevren” dergisinin ilk sayısından son sayısına kadar baktığımızda, klasik anlamda olmasa da, kalabalık bir şair yazar kitlesiyle karşılaşırız. Kosova ve Makedonya Türk yazarlarının yanı sıra Yugoslavya, Balkan, Türkiye ve Dünya siyaset, bilim, sanat ve edebiyat çevrelerinde ad yapmış kişilerin isimlerinin burada yer aldığını görürüz. Burada yer alan isimlerden Türkçe konuşma ve yazma dili

hariç olan yazıların çevirisi yapıp “Çevren” okurlarının beğenisine sunulmuştur. Ayrıca, kimi yazarların eserlerinden alıntı olarak aktarılan bazı yazı ve şiirler de rastlanmaktadır. Tüm bunları göz önüne alarak yayın hayatı boyunca 700’ün üstünde farklı isimlere yer veren “Çevren” dergisi belki bu anlamda bir rekora da imza atmış olabilir.

Devlet destekli yayın anlayışının artık çürümeye başladığı dönemde 1973’ten beri yayımlanan “Çevren” dergisi Aralık 1992’den sonra 90 - 92 sayısını yayımlar ve sessizliğe bürünür. “Çevren” dergisinin yokluğuyla kendilerini ifade etmede karşılaştıkları sorunları dile getirmek amacıyla, Kosova Türk Edebiyatçıları el elle verip, Osman Baymak’ın sahibi olduğu ilk özel dergi, Balkan Aydınlar ve Yazarlar kısacası “Bay” dergisini (Eylül 1994) Prizren’de yayımlarlar. Kosova Türk dergi yayıncılığında ilk dergi olma sıfatı alan 1971 yılında Prizren’de yayımlanan “Doğru Yol” dergisinin ardından Prizren’li edebiyat severler, bu kez, ikinci defa bir ilk’e imza atıp, Kosova’da ilk özel dergiyi yayımlarlar. Bu arada Kosova’da devlet destekli Türkçe yayımların son kalesi olan, Kosova Türklerinin sevilen ve okunan “tek” gazetesi “Tan” 12 Haziran 1999 tarihinden itibaren yayım hayatına son verir.

Eski tecrübelerden yararlanan Kosova Türkleri artık devlet destekli faaliyetler yerine bu sefer “sivil toplum kuruluşlar” modeliyle ivmeyi yakalamayı çalışırlar. Ayrıca, girişimci ruhunu içinde barındıran bireyler sayesinde Kosova’da Türk varlığı eskiye bakarak kendini yeni ortama ayak uydurmakta hızlı davranır. Kosova Türkleri adına sevindirici gelişmeler yaşanır. Kosova Türk gazeteciliğine Prizren’de yine bir ilk’e imza daha atılır. Bu sefer “Yeni Dönem” isimli ilk özel haftalık gazete 24 Kasım 1999 tarihinde itibaren, Mehmet Bütüç tarafından yayımlanmaya başlar. Ardından “Türkçem”, “Gerçek”, “Derya”, “Sofra”, “Medeniyet”, “İlke”, “Edeb”, “Petek”, “Zübeyde Hanım”, “Aydabir” ve “Bal-Tam Türklük Bilgisi” isimli Türkçe dergiler yayım hayatına başlar. Bunlardan bazıları birinci sayılarını yayımladıktan sonra artık yayım hayatına devam etmez. Yugoslavya döneminde devlet destekli ve toplum çıkarlarını koruma ve geliştirme amaçlı yayınlanan gazete, dergi ve kitap yayınları; özel gazetecilik, dergicilik ve kitap yayıncılığı faaliyetlerine başlamasıyla zaman zaman “toplum çıkarları” yerine “bireylerin çıkarları”ni koruma ve geliştirmeye dönüştürülür. İlk başlarda özel gazete ve dergiciler çevresinde buluşan aydınların bir bölümü, bireysel çıkar amaçlı faaliyetlerin olduğu iddiasıyla, kendini bu çıkar anlayışı dışında tutabilmek amacıyla gazete ve dergi çevrelerinden uzak durmaya başlarlar. Bu kişiler, şeffaf olamadığını iddia ettikleri ilişkiler içinde hareket etmektense sessiz kalmayı tercih ederler. Bu sessizlik, zaten az olan okuyucu kitlesinin daha da azalmasına ve yayınlanan gazete ve dergilerin daha da az okunmasına sebep olur. Kosova Türk toplumunun ihtiyaçlarını karşılamakta eksik kalan yayın anlayışı, Kosova’da hedef kitlesine ulaşamayınca çareyi Kosova dışı kurum ve kuruluşların beklentileri doğrultusunda yayın politikalarını düzenlemeye başlarlar. Artık hedef kitlesi Kosova Türklerinden ziyade, daha çok Kosova dışı kurum ve kuruluşlar hedef kitlesini oluşturmaya başlar. Bu durum neticesinde halktan soyutlaşmış, hedefini şaşırılmış ve dıştan yönetilir hale bürünen Kosova Türk Edebiyatı, uzun yıllar etkisini sürdürebilecek bir verimsiz dönemine girmiştir.

Bunların arasında, bizi özellikle ilgilendiren bir gelişme daha olur. O da “Çevren” dergisinin özel sayısı Eylül 2001’de bu kez “Tan” yayımlarınca değil de Prof. Dr. Nimetullah Hafız’ın başında bulunduğu “Bal-Tam” (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi) tarafından yayımcılığa devam eder. Bunun ardından “Çevren”in Mart 2002’de 95-96 sayısını daha yayımlayan “Bal-Tam” bu girişimiyle tartışmalara sebebiyet verdiği için yayımcı bu yayımlara son verme kararı alır ve “Çevren” yerine “Bal-Tam” Türklük Bilgisi” dergisini yayımlamaya başlar.

Son derece zengin muhtevaya sahip olan “Çevren” dergisinin ilk sayısından son sayısına kadar baktığımızda, klasik anlamda olmasa da, kalabalık bir şair yazar kitlesiyle karşılaşırız. Kosova ve Makedonya Türk yazarlarının yanı sıra Yugoslavya, Balkan, Türkiye ve Dünya siyaset, bilim, sanat ve edebiyat çevrelerinde ad yapmış kişilerin isimlerinin burada yer aldığı görürüz. Burada yer alan isimlerden Türkçe konuşma ve yazma dili hariç olan yazıların çevirisi yapıp “Çevren” okurlarının beğenisine sunulmuştur. Ayrıca, kimi yazarların eserlerinden alıntı olarak aktarılan bazı yazı ve şiirler de rastlanmaktadır. Tüm bunları göz önüne alarak yayın hayatı boyunca 700’ün üstünde farklı isimlere yer veren “Çevren” dergisi belki bu anlamda bir rekora da imza atmış olabilir.

“Çevren” dergisi kendine has bir sanat, etik ve estetik anlayışına sahip olmayı başarmıştır. Bununla da kalmayıp; edebiyatımıza, kültürümüze ve özellikle Kosova Türklerinin kültürel gelişmesine, dolayısıyla bu topraklarda Türk varlığının yaşatılıp zenginleşmesine ve bugünlere kadar gelmesinde büyük katkılarda bulunmuştur.

Balkan Türk Edebiyatının bir parçası olan Kosova Türk Edebiyatı üzerinde yaptığımız bu çalışmamızla, ileride Balkan Türk Edebiyatı tarihi araştırmalarında kullanılabilir bir kaynak olabileceği inancını içimizde taşımaktayız.

ÖZET / ABSTRACT

ÇEVREN DERGİSİNİN BALKAN TÜRKLERİ EDEBİYATINDAKİ YERİ VE BU DERGİDEKİ EDEBİ FAALİYETLER

Balkan Türk Edebiyatının bir parçası olan Kosova Türk Edebiyatı üzerinde yaptığımız bu çalışmamızda, Kosova’nın Priştine kentinde 1973 yılından 1992 yılına kadar “Tan” yayınlarınca yayınlanan “Çevren” dergisinin Balkan Türk Edebiyatlarındaki yerini tespit etmek olmuştur. Ayrıca ek kısmında Çevren dergisinin 1. sayısından 92. sayısına kadar yaklaşık 20 yıllık bir yayın hayatının bibliyografya çalışmasını yürüttük. Yaptığımız taramalar ve fişlemeleri iki ayrı bölümde tasnif ettik. Birinci bölümde yazarların isimlerine göre alfabetik tasnifini yaptıktan sonra, ikinci bölümünde dergideki yazıların türlerine göre tasnifi tamamladık.

*

In our studies we tried to define the position of Kosovo Turkish Literature as a part of Balkan Turkish Literature subject and we have discovered the place of the magazine called “Çevren” in Balkan Turkish Literature which is published by the “Tan” house of publishing in the capital city of Kosovo Pristina, published from 1973 to 1992. In the additional part we have completed the bibliography of the “Çevren” magazine starting from the 1. to the 92. edition completing the almost 20 year old publishing life. We have separated the card indexes and hatches in two parts. The first part is a clasification of the writers by their alphabetic order, and the second part is clasification of the writers by their genres.

TURSKO-SRPSKE KNJIŽEVNE VEZE OD 1965. GODINE DO DANAS

Prof. Dr. Mirjana MARINKOVIĆ,

Filološki fakultet BEOGRAD

Alek Popov, mladi savremeni bugarski književnik, u svojoj briljantnoj knjizi *Saputnik radikalnog mislioca* lucidno primećuje da je „osnovni problem bugarskog pisca što je on bugarski pisac“.¹⁵⁷⁸

Luis Bunjuel pišući o američkom piscu postavlja pitanje „da iza njega nije stajala snaga američkog uticaja i propagande ili da je pisao na turskom jeziku, ko bi za njega znao“.

Kada je u Beogradu objavljen prvi roman Orhana Pamuka na srpskom jeziku *Bela tvrđava*¹⁵⁷⁹ ni kritika, ni publika, ni stručna javnost takoreći nisu ni reagovala. On je u tom trenutku bio samo turski pisac. Sličnu sudbinu doživeo je njegov roman *Novi život*¹⁵⁸⁰ koji, uprkos pohvalama, zapravo nije u pravom smislu reči ni dotakao domaćeg čitaoca. Tek je Pamukovo remek-delo *Zovem se Crveno*¹⁵⁸¹, objavljeno dve godine kasnije, u vreme kad je svetska književna javnost uveliko pripremana za to da Orhan Pamuk postane prvi turski nobelovac, naišlo na nepodeljeno interesovanje i oduševljenje književne kritike, a posebno publike, koja je u Pamuku pronašla dugo traženi svetionik na njenom putu u susret orijentalnoj kulturi i turskoj književnosti. Vest da je 2006. Orhan Pamuk i postao dobitnik Nobelove nagrade otklonila je svaku dilemu srpskog čitaoca šta da kupi kad se nađe u knjižari. Roman *Zovem se Crveno* potukao je sve rekorde ostajući više meseci kao najprodavanija, a verovatno i najčitanija knjiga štampana u do sada jedanaest izdanja. I sledeće objavljeno delo Orhana Pamuka na srpskom jeziku, magični i

¹⁵⁷⁸ Alek Popov, “Književnost i stres”, *Saputnik radikalnog mislioca*, Beograd 2007, 16; Ovaj referat nastao je na osnovu rukopisa *Pregled tursko-srpskih književnih veza od 1965. do 2000. godine* koji je pripremljen za štampu kao priređen tekst doktorske disertacije *Turska književnost na srpskom jezičkom prostoru od 1965. do 2000. godine* odbranjene 20.07.2002. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu.

¹⁵⁷⁹ Orhan Pamuk, *Bela tvrđava*, prev. Ivan Panović, Beograd 2002.

¹⁵⁸⁰ Orhan Pamuk, *Novi život*, prev. Ivan Panović, Beograd 2004.

¹⁵⁸¹ Orhan Pamuk, *Zovem se Crveno*, prev. Ivan Panović, Beograd 2006.

zagonetni *Istanbul*,¹⁵⁸² knjiga koju je žanrovski i poetički teško uklopiti u prosečno književno iskustvo, nailazi na dobru i do sada nevidjenu recepciju na književnom tržištu. Slično se događa i sa najnovijim, a zapravo, prvim Pamukovim romanom *Dževdet-beg i njegovi sinovi*,¹⁵⁸³ koji je odmah po objavljivanju trenutno jedna od najčitanijih knjiga u Srbiji.

Da li to znači da, da parafraziramo Aleka Popova, više osnovni problem turskog pisca nije to što je on turski pisac? Da li to znači da će se turski pisci ubuduće kod nas doživljavati kao pisci bar toliko bliski koliko latino-američki, indijski, kineski ili japanski?

Jedna savremena srpska spisateljica je nedavno po povratku s jednog svetskog sajma knjiga priznala da o turskoj književnosti ne zna gotovo ništa. U Srbiji, osim Geopoetike, koja je ekskluzivni izdavač dela Orhana Pamuka, nažalost, nema izdavačke kuće koja prati književne prilike u Turskoj.

Gledajući u prošlost, istorijska i kulturna prožimanja srpskog i turskog naroda nisu iznedrila produbljenije međusobno interesovanje za duhovno stvaralaštvo onog drugog. Ljubav prema Istoku s kraja XIX veka koja se sretala kod srpskih romantičara na čelu sa Jovanom Ilićem, Zmajem i drugima, nije bila podstaknuta autentičnom unutrašnjom potrebom, već nemačkim i evropskim romantizmom. I prvi prevodi dela turske književnosti nastali su u Vojvodini iz druge ruke, po pravilu s nemačkog jezika. Najveći entuzijazam u posredovanju između turskih pisaca i domaćih čitalaca, u prvoj polovini XX veka ispoljili su prevodioci, pisci, novinari iz Bosne i Hercegovine, mahom obrazovani u verskim školama koji su prevodili uglavnom sa originala i koji su tursku književnost doživljavali kao duhovno veoma blisku.¹⁵⁸⁴

Razdoblje tursko-srpskih književnih veza od 1965. godine do danas dinamičnije je i kvalitativno drugačije od prethodnog. U drugoj polovini XX veka na prostoru bivše Jugoslavije već ima temeljno školovanih i kompetentnih turkologa od Ljubljane do Skoplja. Osnovni kvalitet kulturne politike bila je otvorenost prema celom svetu. Na stranicama književne i druge periodike bilo je uvek mesta za tzv. manje poznate književnosti i jezike. Veliki broj časopisa i revija rado je ustupao prostor nepoznatim piscima i literaturama, pa tako i turskoj. U nesrazmeri su bili spremnost izdavača i urednika da turske pisce približe domaćoj javnosti i mogućnosti da se njihova dela kvalitetno i dovoljno brzo prevedu. Dobar znalac nekog istočnog jezika nije nužno i dobar književni prevodilac – činjenica je koju mahom zaboravljaju čak i upućeni u tajne prevodilačkog zanata. Osim toga, i dobri znalaca i dobri prevodilaca sa turskog jezika uvek je u ovoj sredini bilo izuzetno malo. Štaviše, nailazili su na sve osim na istinsku podršku njihovom krajnje mukotrpnom i nezahvalnom radu.

Sâmo znanje turskog jezika, međutim, nije značilo i poznavanje književnih kretanja u Turskoj. Otuda je i mnogo lutanja i nesigurnosti u izboru dela koja zavređuju pažnju srpske čitalačke publike. Ipak, ako uporedimo period od kraja XIX do sredine XX veka sa drugom polovinom XX i početkom XXI veka, uverićemo se da je izbor pisaca i dela u ovom drugom razdoblju vršen sa mnogo više znanja i upućenosti nego ranije. Tada se afirmišu i prevode u Turskoj i svetu dokazana i poznata imena uz oslonac na sve razvijeniju tursku književnu kritiku koje u ranijem razdoblju gotovo da nije ni bilo.

¹⁵⁸² Orhan Pamuk, *Istanbul. Uspomene i grad*, prev. Mirjana Marinković, Beograd 2006.

¹⁵⁸³ Orhan Pamuk, *Dževdet-beg i njegovi sinovi*, prev. Enver Ibrahimkadić, Beograd 2007.

¹⁵⁸⁴ Opširnije: Ljubinka Rajković, *Turski pesnici i pripovedači kod Srba i Hrvata*, Beograd 1968.

Prevedenu književnost sa turskog jezika u posmatranom periodu možemo podeliti u dve grupe:

3. dela i pisci čije je prevođenje rezultat osmišljene i naučno zasnovane koncepcije
4. dela i pisci koji su prevedeni prema ličnom afinitetu prevodioca ili narudžbini izdavača.

U prvu grupu svrstavamo prvenstveno dela narodne književnosti koja su jedno vreme sistematski objavljivana i stekla trajno mesto u riznici prevodne literature. Na prvom mestu tu je *Knjiga Dede Korkuta* (Beograd 1981), koju je maestralno preveo Slavoljub Đinđić darujući njome i istoriju prevodne književnosti i generacije čitalaca. Time je i oguski herojski ep postao poznat zajedno sa Beovulfom, Rustemom i Suhrabom i drugim remek-delima istog žanra. Slična ocena može se dati i za *Turske narodne bajke*¹⁵⁸⁵ koje je takođe preveo Slavoljub Đinđić uz niz originalnih i prijemljivih prevodilačkih rešenja u bajkovitom pripovedanju. Tursku narodnu poeziju znalački je predstavila Marija Đukanović, prvi doktor turskog jezika i književnosti na Beogradskom univerzitetu.¹⁵⁸⁶ Ovaj poduhvat prevođenja narodne književnosti delimično je zaokružen *Turskim zagonetkama* (Beograd 1980, u ediciji *Balkanske narodne umotvorine* u izdanju SANU) u na momente ingenioznom prevodu Marije Đukanović i Ljubinke Rajković. Znameniti Junus Emre, po mnogima jedan od najvećih turskih pesnika svih vremena, zastupljen je čak sa dve zbirke odabranih stihova u prepevu Jasne Šamić¹⁵⁸⁷ i Tadžide Hafiz¹⁵⁸⁸. I jedna i druga zbirka obogaćene su naučno utemeljenim predgovorom.

To ipak ne znači, da i dalje nije bilo stihije, nametanja ličnog izbora i ukusa prevodioca, sporadičnog ili, pak, preterano naglašenog prisustva jednog pisca ili određenih tema. Kad je reč o razdoblju koje se završava 1992. godinom i raspadom SFRJ, upadaju u oči pisci i pesnici socijalno angažovane ili socijalističke orijentacije (Jašar Kemal, Nazim Hikmet). Nazim Hikmet, na primer, bio je živo prisutan na čitavoj jugoslovenskoj sceni od 1951. do 1986. godine. U tom razdoblju preveden je njegov roman *Život je divna stvar* (1969, prev. M. Đukanović), drama *Slava ili zaboravljeni čovek*¹⁵⁸⁹ (1974), zbirke pesama *Pjesme*¹⁵⁹⁰, *Velika pesma nade*¹⁵⁹¹, *Zar ti je malo što si pesnik*¹⁵⁹², *Pjesme i tamnice*¹⁵⁹³. Bio je zastupljen u velikom broju književnih časopisa i listova. Ujedno je i jedan od retkih turskih autora koji su svojom rečju doprli do drugih jugoslovenskih pisaca, na primer, Izeta Sarajlića. Na stranicama sarajevskog *Oslobođenja* Lamija Hadžiosmanović, sarajevski turkolog i svestrani prevodilac sa turskog jezika, objavila je feljton *Životni put Nazima Hikmeta*.¹⁵⁹⁴ Kritičke napise o Hikmetu ostavili su Miroslav Đurović, Darko Tanasković, Dragoljub Jeknić, Risto Trifković. Ako izuzmemo Orhana Pamuka u poslednjih godinu dana, Nazim Hikmet je jedini turski pisac koji je naišao na širok prijem u srpskoj/jugoslovenskoj sredini.

¹⁵⁸⁵ *Turske narodne bajke*, Beograd 1978; Prvi izbor sačinili su Fahri Kaja i Marija Đukanović, *Turske bajke*, Beograd 1955.

¹⁵⁸⁶ Marija Đukanović, *Kroz tursku narodnu poeziju*, Beograd 1969.

¹⁵⁸⁷ Junus Emre, *Mistički eros*, Sarajevo 1990.

¹⁵⁸⁸ Junus Emre, *Izbor iz poezije*, Priština 1991.

¹⁵⁸⁹ Mostovi, 1974, V, 1-19; prev. S. Đinđić.

¹⁵⁹⁰ Nazim Hikmet, *Pjesme*, prev. Dušanka Bojanić, Sarajevo 1951.

¹⁵⁹¹ N. Hikmet, *Velika pesma nade*, Kruševac 1973, prevod s ruskog Lav Zaharov.

¹⁵⁹² N. Hikmet, *Zar ti je malo što si pesnik*, Beograd 1974, u prevodu s ruskog Radoslava Pajkovića.

¹⁵⁹³ N. Hikmet, *Pjesme i tamnice*, Sarajevo 1981, prevod Dušanka Bojanić i Lamija Hadžiosmanović.

¹⁵⁹⁴ *Osloboğenje*, 12-27. VIII 1973, 9048-9063.

Kad je reč o savremenom turskom romanu, s izuzetkom romana Orhana Pamuka, koji se užurbano i dalje prevode na srpski jezik, našim čitaocima ponuđen je prvi deo romana *Ince Memed (Pobunjenik sa Torosa)*¹⁵⁹⁵ i *Legenda o Araratu*¹⁵⁹⁶, proslavljenog turskog romanopisca Jašara Kemala. Da je kojim slučajem Jašar Kemal dobio Nobelovu nagradu, nema sumnje da bi se ova dva romana preštampana i u dahu čitala, baš kao i romani Orhana Pamuka, a reči Mome Dimića, izrečene pre dvadeset i pet godina, dobile bi na aktuelnosti: „Čitajući romane Jašara Kemala uživamo u čarobnom majstorstvu pripovedanja, naglašenoj važnosti svake rečenice i tajanstvenom tkivu svake reči. Jezik kojim opisuje more kao da nije isti onaj kojim se slika konjski galop. Atmosfera je puna ritma, muzikalnosti. Veština istočnjačkog, uzbudljivog fabuliranja čini da se njegove inače opsežne i po tonu pomalo romantične knjige čitaju gotovo u jednom dahu.“¹⁵⁹⁷

Dobar prijem u srpskoj književnoj sredini nailazili su turski pripovedači. I kad je reč o pripoveci, najvećim delom birane su one sa društvenom tematikom. Prevodioci su se uglavnom oslanjali na pisce zastupljene antologijama ili nagrađivane nekom od većih književnih nagrada u Turskoj. Aziz Nesin i Tarik Dursun K. imaju i objavljene zbirke pripovedaka na srpskom jeziku¹⁵⁹⁸. Ostali pripovedači zastupljeni su sa po jednom-dve pripovetke, koje često nisu i najreprezentativnije, već su svedočanstvo upućenosti samog prevodioca ili njegovog ličnog vrednosnog suda. Pažnje je vredan izbor *Suvremena turska pripovijetka*¹⁵⁹⁹ i *Savremena turska pripovetka*¹⁶⁰⁰ koje su u tom trenutku odlikavale stanje turske pripovetke. Nedavno su štampane dve zbirke turskih pripovedaka – *Turska priča* (Beograd 2004, izbor i prevod Ksenija Golubović-Braiek) i *Antologija turske priče*, (Sarajevo 2005, izbor i prevod Kerima Filan). I za jednu i za drugu antologiju može se jednodušno reći da su sačinjene kompetentno, temeljno i uz dobro poznavanje stanja u turskoj pripoveci XX veka, s tim što su i jedna i druga rezultat individualnih afiniteta i izbora prevodilaca. Sami prevodi predstavljaju onaj poželjni nivo do kojeg je prevođenje sa turskog jezika napokon dospelo.

U afirmisanju turske poeziji učinjeno je relativno najviše, iako ni to ni izbliza nije ni dovoljno ni ujednačenog kvaliteta. Posebne zbirke pesama na srpskom jeziku imaju Nazim Hikmet, Fazil Husni Daglardža¹⁶⁰¹, Melih Dževdet Andaj¹⁶⁰² i Bulent Edževit¹⁶⁰³. Ovi pesnici, iznad svega humanisti i prijatelji jugoslovenskih naroda, svojim pesmama često su se javljali na stranicama književne periodike.

Prema bibliografijama Jugoslovenskog bibliografskog instituta u razdobljima od 1992. do 1995. i od 1997. do 1999. godine nije prevedeno nijedno delo sa turskog jezika u Srbiji.¹⁶⁰⁴ Raspadom 1992. prestaje da postoji jedinstveni jugoslovenski prostor, tako da se prevodna književnost nužno ograničava na republičke granice sada nezavisnih država.

¹⁵⁹⁵ Jašar Kemal, *Pobunjenik sa Torosa*, Sarajevo 1966, prevod Nedim Filipović i Ešref Kovačević.

¹⁵⁹⁶ Jašar Kemal, *Legenda o Araratu*, Priština 1978, prevod Džemal Bajraktari.

¹⁵⁹⁷ Moma Dimić, *Pripovedanje dugo četrdeset dana*, NIN, 21. mart 1982, XXXIII, 1629, 34-36.

¹⁵⁹⁸ Aziz Nesin, *Moja priča*, izbor i prevod Jusuf Sureja, Priština 1977, Tarik Dursun K., *Reci joj da je volim*, prevod i predgovor Mirjana Teodosijević, Priština 1988.

¹⁵⁹⁹ *Mogućnosti* (Split), 1985, 10-11-12.

¹⁶⁰⁰ Književna reč, 25.04.1987, 299, izbor i prevod Ksenija Golubović.

¹⁶⁰¹ F.H. Daglardža, *Čežnja*, prev. Jusuf Sureja, Priština 1975.

¹⁶⁰² M. Dž. Andaj, *Pismo od mrtvog druga*, prev. Lamija Hadžiosmanović, Sarajevo 1970.

¹⁶⁰³ B. Edževit, *Naraštaj mira*, prev. Dušanka Bojanić i Dragoslav Andrić, Priština – Niš 1980.

¹⁶⁰⁴ Ne raspoložemo podacima o drugim bivšim jugoslovenskim republikama.

Novi zamah u književnom prevođenju sa turskog jezika počinje 2002. godine prevođenjem romana Orhana Pamuka *Bela tvrđava*, kojeg prati redovno i sistematsko objavljivanje Pamukovih dela. Postalo je uobičajeno da se godišnje objavi najmanje jedno delo ovog proslavljenog turskog pisca.

Ohrabrenje je svakako i to što ima izdavača koji se interesuju i za druge turske pisce. Tako je prošle godine objavljeno drugo izdanje romana *Rabija* Halide Edip Adivar¹⁶⁰⁵, a u junu ove godine izdavačka kuća Globosino Aleksandrija objavila je *Moj Krit*, roman-prvenac turske književnice Sabe Altinsaj¹⁶⁰⁶, što se može smatrati hrabrim izdavačkim poduhvatom.

Bibliografija prevoda i radova o turskoj književnosti obuhvata nešto više od šest stotina bibliografskih jedinica, koje nismo u celini mogli sagledati u ovom radu. Utisak koji čitalac može imati posle njihovog čitanja jeste, bez sumnje, velika duhovna srodnost srpskog i turskog naroda, sličnost navika i tradicija, gotovo istovetnost mentaliteta, duhovnih horizonata, vrednosnih stavova, društvenih prilika. To i predstavlja najsolidniju osnovu za dalji rad na međusobnom približavanju i upoznavanju.

Sa zadovoljstvom se može konstatovati da trajan činilac književnog iskustva srpskog čitaoca kad je u pitanju turski svet više nisu samo Nasredin Hodža, narodna poezija ili poneki nezamenljivi turcizam, već znalački odabrana, solidno prevedena i dobro plasirana književna dela, za koja smo sigurni da će snažiti one neophodne ljudske i kulturne veze. Nužno je dokazati da Nobelova nagrada Orhanu Pamuku znači nagradu celoj turskoj književnoj tradiciji.

Vreme je da problem turskih pisaca prestane da bude to što su turski pisci.

REZIME / ABSTRACT

TURSKO-SRPSKE KNJIŽEVNE VEZE OD 1965. GODINE DO DANAS TURKISH-SERBIAN LITERARY RELATIONS FROM 1965 1965 YILINDAN GÜNÜMÜZE KADAR TÜRK – SIRP EDEBİYATI İLİŞKİLERİ

U ovom saopštenju autor će pokušati da pruži celovit pregled recepcije dela i autora turske književnosti na srpskohrvatskom/srpskom jezičkom prostoru u periodu od 1965. godine do danas. Nastojaće da pokaže koji su književni žanrovi bili najprivlačniji za prevođenje i na kakav prijem su nailazili kod publike i kritike. Zanimljivo pitanje je i kriterijum na osnovu kojih je pravljnjen odbir turskih književnih tekstova. U ovom periodu moguće je uočiti i neke regionalne osobenosti u recepciji turske literature. Pažnja će biti poklonjena i kvalitetu prevođenja sa turskog jezika, s osvrtom na najistaknutije književne prevodioce sa turskog jezika. Autor će pokušati da pruži projekciju daljeg negovanja veza sa turskom književnošću.

*

The author will attempt to give a brief review of the reception of the authors and deeds of the Turkish literature in Serbian/Serbo-Croatian speaking area from 1965 up to now. Special effort will be given to show the most attractive literary fields and the criteria for the selection of the Turkish literary texts.

¹⁶⁰⁵ Prvo izdanje i prevodu Hamida Hadžibegića objavljeno u Sarajevu 1959. Drugo izdanje štampala je 2006. izdavačka kuća Editor iz Beograda.

¹⁶⁰⁶ Saba Altinsaj, *Moj Krit*, prev. Mirjana Marinković, Beograd 2007.

It is possible to find out some regional characteristics in the reception of Turkish literature. The question of translation quality and tendencies of future literary relations between Turkish and Serbian people are of a special interest, as well as the most distinguished translators. The author will try to give the vision of further literary relations between Turkish and Serbian people.

Тюркология и новый Казахстан

Prof. Dr. Şakir İBRAHİM

Тюркология – комплексная наука. Известно, что значение, область исследования, междисциплинарное описание одной из отрасли науки, которая в ходе поисков ориенталистов Европы при исследовании памятников древне-тюркской письменности в начале сформировалась как одна из ветвей языкознания, со временем подверглись разным изменениям. Был период, когда под влиянием евроцентристских взглядов культурное наследие тюркских народов рассматривалось как что-то чужое, незнакомое, политическое, историческое место древних памятников письменности в истории человечества умалчивалось. Немного времени прошло с тех пор, как тюркология стала комплексной наукой. Это связано с тем, что и для развития науки, имеющей общественно-гуманитарное значение, необходимо процветание общества.

Безусловно, процветание, мудрость пришли вместе со свободой мысли в нашем обществе после получения суверенитета, независимости нашего государства.

Также как общественно-гуманитарные дисциплины, которые развивались под влиянием политико-идеологических принципов Советского Союза, устье сферы исследования тюркологии также было связано с тем, что междисциплинарное комплексное описание тюркологии, в первую очередь, широко не исследовалось. Если бы это было допущено появилась бы необходимость сказать о том, какое место занимают тюркские народы в мировом историческом процессе. Однако история тюрков, которая в древний период и средние века были на главном пути мировой истории, с тоталитаризмом советской идеологии не совмещалась. Поэтому история скифов, саков, гуннов, даже синих турков в одном русле, в единстве с древней историей тюркских народов не рассматривалась. Политическое положение общества тормозило методологию, методическое направление тюркологии как науки.

В то время научные результаты тюркологии не входили в программу таких общественных наук как язык, история, литература, искусство, философия. Научные достижения были только в поле зрения ученых-тюркологов. К тому же глубоко исследованные фундаментальные теоретические достижения преподносились в основном в связи с исследованиями европейских ученых.

Таким образом, современное положение тюркологии, прошлое и сегодняшнее которого связано с исторической судьбой тюркских народов, их политико-социальным положением, связано не только с международным и межгосударственным авторитетом, это связано и с выявленным междисциплинарным комплексным описанием. Если речь заходит об истории, традиционной культуре, языке, обычаях, сознании, искусстве современных тюркских народов, особенно об историческом пути формирования, нельзя обойти тюркологию.

Конечно, на совершенствование современных этно-, гео-, политических условий и культурных, экономических взаимоотношений с соседними родственными народностями возможно серьезное влияние исторических корней. Однако жизнь показывает, что главным условием укрепления современных международных и межгосударственных связей не могут быть яркие общие страницы истории. Здесь важно не только возвышать прошлое, самое главное - учитывая прошлые ошибки, характер современных взаимоотношений связывать с приоритетами мирового развития.

В связи с этим становятся важнее научные достижения и социальное значение тюркологии, которые нам представляет наука тюркология.

Значит, тюркологию надо понимать не как науку, которая ностальгирует о прошлом, было бы уместно причислить ее к ряду общественных дисциплин, направленных на удовлетворение духовных запросов сегодняшней жизни, служащих для формирования исторического сознания.

В этой связи перед тюркологией нашего государства, особенно в деле укрепления международного авторитета, много дел, ждущих своего часа. Эти исследования имеют отношение и к методическим, и к теоретическим проблемам, и к общественно-социальным, и к культурным, и к политическим проблемам.

В первую очередь хочется остановиться на особенностях тюркологии как отрасли науки и как общественного предмета. Конечно, она развивается как и другие гуманитарные дисциплины в тесной связи с общественной мыслью, с научно-теоретическими результатами этого направления, развивается опираясь на достижения отраслей общественно-гуманитарных наук. Поэтому было бы уместно говорить не об особенностях методических оснований тюркологии, а об особенностях научно-теоретических поисков. В этой связи мы классифицировали описание методики исследования тюркологии следующим образом:

1. Источником тюркологии являются сопоставительно-типологические исследования. Потому что здесь любое явление рассматривается относительно описания времени и местонахождения, где, когда, как классифицировались однотипные явления, пути формирования исторической и структурной системы. И таким образом группируются однотипные явления соответственно типовым обозначениям и закономерностям. Такие сопоставительные исследования возникают не только потому что необходимо полностью охватить явления, которые имеют общую историю, культуру, языковые явления, широко распространенные у тюркских народов, но и в первую очередь ставится цель выявить причину их появления, пути их появления, развития, изменения. Сопоставительные исследования из-за того, что направлены на классификацию типологических обозначений, основываются на определенных закономерностях и системности.

2. Тюркология как историческая наука имеет приоритет. Если на повестку дня поставить общие проблемы об языке, литературе, традиционной культуре, истории, миропознании, тогда на первый план вышли бы их исторические аспекты. Поэтому тюркология больше уделяет внимания на исторический контекст любого материала. Так как историческое описание здесь приоритетно в методике исследования этой науки необходимо выявление созвучности с мировым историческим процессом. Другими словами, история тюркских народов развиваясь в созвучии с мировым историческим процессом, в целом их общечеловеческие символы, место и роль в мировой истории должны подразумеваться в данном контексте. Без этого отдельно региональные (национальные, государственные) споры, разногласия никогда не прекратятся.

Надо сказать и о том, что принцип историзма должен занять определенное место в общем историческом сознании тюркских народов. Без этого отдельное значение тюркологии, местный аспект постоянно были бы преградой для науки. Наблюдается, что эта тенденция во многих исследованиях по тюркологии, которые проводятся внутри самими тюркскими народами, до сегодняшнего дня имеет приоритет. В общем, в связи с тем, что идет процесс присвоения тюркских культурных ценностей (памятники, факты письменной культуры, литературные, научные, исторические произведения и т.д.) отдельно каждым тюркским народом, становится приоритетным проводить исследования в одиночку. Возможно, в результате этого в исследованиях по тюркологии вместо того, чтобы ярко отражать настоящие теоретические, фундаментальные и прикладные особенности, перевешивает политический фон. Научные результаты служат для будущих нужд.

Несмотря на то, что кажется исторический образ тюркологии касается только прошлого, нетрудно понять, что познание-понятия и система распространения берет свое начало прямо от сегодняшней истины. Если взять во внимание особенности исторического формирования современных тюркских народов, из повестки дня не уходят вопросы о том, что нам необходимо, до какой степени необходимо, с какой целью из прошлого мы должны брать урок. Поэтому с точки зрения сегодняшних проблем исследуются основные принципы тюркологии.

3. Никто не отрицает особое место языкознания в истории формирования тюркологии. Честно говоря не секрет, что до сегодняшнего дня труды, в которых исследуются многочисленные проблемы тюркских языков в исторически-

сопоставительном аспекте, причисляются к тюркологии. С этой точки зрения можем уверенно сказать, что именно в тюркологии используются все методические и методологические поиски языкознания. И на это есть свои причины.

Древне-тюркские памятники письменности, письменное наследие средних веков рассматриваются на стыке языка и истории, языка и литературы, языка и социальных проблем. А их суть в качестве общих памятников, в первую очередь, исследовалась в языкознании на исторически-сопоставительной основе. И поэтому дорога в тюркологии проложена языкознанием. И так должно продолжаться.

Еще хочется сказать, что пришло время исследовать тюркологию в этнологическом и культурологическом плане. Потому что так сложилось, что сформированные в мире такие общественные отрасли науки, как славистика, синология (китаеведение), арабистика, иранистика и т.д., в первую очередь, воспринимаются как этноведение, культуроведение.

Требованием времени является исследование тюрковедения в этническом, культурном аспекте. По исторической хронологии тюркизм – это не только язык, это – история этносов, это история культуры, это история взаимоотношений государства и межгосударства, народа и международных отношений. Идея формирования государства существует с начала периода тюркизма. Сохранение своих обычаев-традиций, культуры, жизнь по своим законам познания началось с древних времен.

4. Тюркология – это наука между этносами. Тюрки веками с другими этносами строили тесные взаимоотношения. Этнические процессы протекали и внутри самих тюрков. Этот процесс оставил неизгладимый след в их культуре, языке, философии. И в современном мире взаимоотношения между тюркскими народами, населяющими земной шар, получил межэтнический характер и проходит под эгидой глобализации мира.

Это положение показывает необходимость соблюдения равновесия при исследовании тюркских народов, важность постоянного внимания к этническим проблемам. Хотя мы знаем, что научно-теоретические поиски важны, такой принцип необходим для того, чтобы правдиво взглянуть на общие межэтнические явления. Результатом этого может послужить то, что каждый «не будет тянуть на себя одеяло», а внесет вклад в познание истории и культуры, определению места тюркологии как науки.

На сегодня это главный принцип, который не хватает в исследованиях по тюркологии. Тюркология не должна заниматься тем, чтобы доказывать кто из тюркских народов лучше.

В эпоху глобализации для определения места и роли тюркских народов определенный вес имеет появление и развитие обще-тюркских типологических версий в науке. Это объясняется тем, что глобализация тоже придерживается определенной культуры. И то, что оно может быть только американским или европейским - это признак империализма.

В общем, тюркские версии - это гарантия того, чтобы мы не затерялись в современном пространстве глобализации. На этом пути тюркология - одна из эффективных путей, развивающих сегодняшнее наше историческое сознание наравне с мировым процессом.

Odraz austro-turskih ratova u pjesmama tipa türkü

Prof. dr Fehim NAMETAK

Odraz tursko-austrijskih ratova u književnosti je mnogostruk. Brojne su kronike, ljetopisi, putopisi i drugi narativni izvori ostavili neizbrisiva svjedočanstva o ovim ratovima i njihovim posljedicama. Opisali su ih brojni autori s ovih naših slavenskih prostora i to u nekoliko zanimljivih djela od kojih ne treba zaboraviti historičara bošnjačkog podrijetla Ibrahima Alajbegovića Pečeviju i njegovu historiju (Tarih-i Pečevî), Ahmeda Hadžinesimovića iz Prusca, Omera Novljanina, kadije iz Bosanskog Novog, Osmana Temišvarliju i njegovu sada već čuvenu Autobiografiju, Mehmeda Halifu Bošnjaka- Ulfetija i njegov Ljetopis (Tarih-i Gilmani) i brojne druge poznate ili anonimne pisce koji su u svojim proznim zapisima bilo ljetopisnog ili putopisnog karaktera ostavili zanimljive opise očevida događaja s ovu ili onu starnu Une, Save, Dunava, Drave ili drugih rijeka koje su dugo predstavljale granicu dva carstva, ali i granicu među bliskim slavenskim narodima koji su bili uključeni u jedno od ta dva moćna carstva i time postali nepomirljivi neprijatelji. Posebno su zanimljivi komentari o austro- turskim ratovima koje je zabilježio sarajevski ljetopisac osamnaestog stoljeća Mula Mustafa Bašeskija koji ostavlja zapise o tome kako je običan sarajevski svijet doživljavao i preživljavao sukobe na granici spominjući često još u svoje vrijeme žive veterane iz Banjalučkog boja. Ratovi na krajini su naravno imali odraza kako u bošnjačkoj narodnoj poeziji tako i u stihovima na turskom jeziku kojima su često autori bosanski ljudi koji su služili u osmanskoj vojsci kao janjičari.

Zapravo prvi koji je u stihovima ostavio traga o prekograničnim sukobima je Derviš Jakub-paša Bošnjak koji je opjevao boj na Krbavskom polju 1493. Pjesma je zainteresirala anonimnog pisca Historije osmanske dinastije koji ju je unio u svoje djelo, a jedan od sada poznatih primjeraka toga djela nalazi se u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, dok je drugi primjerak ove Derviš-pašine pjesme u djelu *Tuhfetul- muluk* egipatskog historičara Ahmeda Ibn Zumbula, a rukopis toga djela je Bečkoj nacionalnoj biblioteci. Prevedena je na njemački od strane Hammera, na srpski od Gliše Elezivića, na bosanski od strane Fehima Spahe i na hrvatski od strane Alekseja Olesnickog.

Ne treba zaboraviti ni istaknute pjesnike divanske poezije poput Sabita Užičanina ili Mehmeda Rešida koji su također pjevali o ratovima ili posljedicama tih ratova i sklapanju mira nakon dugotrajnih i iscrpljujućih bitki. U opis posljedica ovih ratova spadaju i tri pjesme o stradanju Sarajeva nakon provale Eugena Savojskog u ovaj grad koja se desila nakon poraza osmanske vojske kod Sente 1697. godine, kada je među poginulim Osmanlijama bilo čak osamnaest beglerbegova, a bosanski vezir Korča Gazi Mehmed Paša presvisnuo zbog tuge. Tu situaciju su iskoristili Austrijanci koji su dobili i pouzdane informacije od bosanskih franjevacu o stanju u Bosni i s vojskom koju je predvodio Eugen Savojski poharali Sarajevo, porušivši sve njegove džamije, pobivši većinu lokalnog stanovništva i odnijevši sa sobom sve što se od materijalnog blaga moglo odnijeti.

Međutim, ovdje bismo htjeli skrenuti pozornost na šitav korpus pjesama koje uglavnom imaju karakter narodnih pjesama (türkü) jer im se ne zna autor, a koje također iz perspektive običnog čovjeka iz naroda, ponekad vojnika janjičara, drugi put zanatlije,

vjerskog dostojanstvenika ili učenika medrese govore o onome šta tišti običnog čovjeka u vrijeme sukoba velikih sila, sukoba u koji su i oni htjeli to ili ne uvučeni.

Turkije (türkü) su inače turske narodne pjesme koje se i po formi i melodiji razlikuju od drugih narodnih pjesama. Većinom su anonimne, a čak i kada im se zna autor, najčešće neki pjesnik saza (saz şâiri), one su postajale svojina naroda i vremenom su dobile karakter narodne pjesme. Turkije se mogu mijenjati jer su najčešće usmene tvorevine pa tako postoje brojne pjesme ovoga tipa koje predstavljaju varijante jedne-iste pjesme. Ova se vrsta pjesama recitira uz određenu melodiju, tj. one se pjevaju. Smatra se da je prvu turkiju pjevao Öksüz Dede u Anadoliji u XV stoljeću. Većinom su turkije spjevane u metru *hece* (slogovnom metru) sa 7, 8, ili 11 slogova. Sastoje se od strofa sa po četiri misra-a, a refren predstavlja posljednji stih svake strofe. Turkije su najčešće lirske pjesme, nekad su lirsko-epske ali vrlo često se susreću i one sa epskim karakterom, kao što su ove o kojima će biti riječi u ovom radu. Najveći broj nama poznatih turkija o temi o kojoj govorimo je spjevan u jedanaestercu. Turkije su bilježene najčešće u rukopisnim bilježnicama tipa džonk (cönk), koje su bile najčešće namjenjene za bilježenje upravo narodnih ili tekijjskih pjesama za razliku od medžmua koje su bile zbornici raznolike književne i druge građe, a često su predstavljale prave antologije divanske poezije. Oni se i po obliku razlikuju od medžmue, duguljastog su oblika, najčešće su vrlo uski, a otvaraju se na drugačiji način od medžmue jer dok se medžmua otvara horizontalno kao obične sveske, džonk se otvara uzdužno.

Neke od ovih pjesama kao već spomenuta pjesma Derviš Jakub-paše Bošnjaka govore o osmanskim osvajanjima Balkana i prekosavskih krajeva. Jednu pjesmu o zauzeću Budima od strane Osmanlija objavio je Alois Schmaus (Turska pesma o zauzeću Budima 1686, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, 1937,IV, 2, str. 264-266).

U turkijama koje govore o ovim sukobima u posebnu grupu bi mogle biti izdvojene one koje govore o gubitku ugarskih krajeva za Osmanlije, a to se javlja u više varijanti budimskih turkija koje govore o gubitku Budima. Poznato je da je Budim kao središte ejaleta bio od izuzetnog strateškog značaja za održanje Osmanskog carstva u Europi i da je njegov gubitak značio i neumitan gubitak za Osmansko carstvo svih krajeva preko Save i Dunava.

Četiri budimske turkije su se nalazile u medžmuama Orijeentalnog instituta u Sarajevu, ali su te medžmue zajedno sa cjelokupnom rukopisnom zbirkom stradale u požaru kojem je bio izložev Orijeentalni institut u srpskoj agresiji na Sarajevo, maja 1992. godine. Zahvaljujući izdanju turkija iz sarajevskih biblioteka koje je priredio Dr Hamdi Hasan danas ih imamo sačuvane u latiničnom izdanju. Koliko su bile popularne i prepisivane, dokaz je da se jedna varijanta nalazi i u medžmui iz Orijeentalne zbirke HAZU u Zagrebu, koju je u Prilozima za orijentalnu filologiju objavio Dr Muhamed Ždralović. Inače, rukopisi Orijeentalne zbirke HAZU najvećim su dijelom prikupljeni na teritoriji Bosne i Hercegovine, odnosno preciznije rečeno na teritoriji sjeveroistočne Bosne gdje se i naselio veliki broj Bošnjaka koji su se morali povlačiti iz prekosavskih krajeva koje su Osmanlije bili izgubili u prethodno vođenim ratovima. To svjedoče i brojna prezimena izbjeglica iz prekosavskih krajeva kao što su Budimlije, Pešte, Egrići i Hadžiegrići, Požegije, Udvarlići i drugi. Zanimljivo je da je jedna od sarajevskih verzija ove budimske turkije iz medžmue sa signaturom 878, prepisana 1101 (1689) dakle još u vrijeme Bečkog rata.

U Orijentalnom institutu se nalazilo nekoliko rukopisa u kojima je opjevana Banjalučka bitka 1737. godine između Austrijanaca i osmanske vojske koja je bila sastavljena uglavnom od bošnjačkog stanovništva i na čijem se čelu nalazio Hekim-oglu Ali-paša. Rukopisi ove pjesme nisu rijetkost pa se više primjeraka nalazi i u kodeksima Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, ali i u drugim zbirkama pa čak i u privatnim kolekcijama. Nekoliko verzija ove i pjesama sličnog sadržaja nalazi se zapisano i u Zborniku Muhameda Enveri Kadića (*Tarih-i Enveri*), čije kopije posjeduje Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu i Orijentalni institut u Sarajevu. Među pjesmama koje govore o Banjalučkom boju ima i onih kojima se zna autor kao što je pjesma koju je sastavio Abdulah Kantamiri-zade, ali ta pjesma i nije u formi pjesama tipa *türkü*, o kojima ovdje govorimo tako da je nećemo opširnije ni komentirati. Isto tako u Orijentalnom institutu su postojale neke verzije pjesama o opsadi Zvornika, Vidina, Beograda, Šapca, Plevna i drugih pograničnih gradova. Sve ove pjesme imaju dosta zajedničkih elemenata, a gotovo sve su u formi *türkü*.

Zanimljivo je da narodni pjesnik otpočinjući žalopojku za izgubljenim gradom ili izražavajući čuđenje zbog napada austrijske vojske na gradove koji su do tada bili u posjedu Osmanlija otpočinje pjevanje sa stihovima:

«Feryad ider Izvornik' in kalası
Kal'asiyle bile büyük kulesi
Kâimi'nin güzel şerif türbesi
Yetiş Nu'mân Paşa aldırma bizi...»

ili:

Feryad ider gayet Şapça kal'ası
Kal'asiyle bile büyük kulesi...»

ili:

Pleven içinde bir yeşil çadır, aman aman
Çadırın altında bir arslan yatar
Arslanın kıyında bir civan durur
Pleven içinde çok kavga oldu aman aman
Kumandan Osman Paşa atı vuruldu
Tuna'nın içinde gemiler geçer aman aman
Kumandan Osman Paşa imdadi bekler...»

gdje se na isti način žali za izgubljenim ili od neprijatelja opkoljenim gradom, gdje se izražava nada da će stići potrebna pomoć opkoljenoj islamskoj vojsci ili pak sa sličnim stihovima kojima počinju banjalučka i budimska turkija:

«Gördünüz mi Nemçe Kralı n'eyledi
'Ahdın bozub cenge ragbet eyledi
Name ile kendi krala söyledi
Sürün 'asker Bana Luka üstüne...»,

a budimska turkija počinje ovako:

«Gördünüz mi bize hünkâr n'eyledi

Budim kullarını esîr eyledi
Sadr-i 'âzam bize imdâd virmedi
Yazık oldu aldı düşmen Budim'î....»

Više pjesama, bilo onih čiji su autori poznati, ili anonimnih turkija govori o stanju u Sarajevu nakon provale austrijske vojske pod vodstvom Eugena Savojskog u ovaj grad. Tako i anonimni pjesnik turkije otpočinje svoju žalopojku za Sarajevom upravo opisujući stanje u kome se našao ovaj grad nakon pohare i požara koje je počinio ovaj austrijski vojskovođa. Pjesma počinje stihovima:

«Nemçe kâfir 'asker ile yürüyüb
Geldi yakdı güzel şehir-i Saray'ı
Koyun gibi insanını sürüyüb
Geldi yakdı güzel şehir-i Saray'ı.

Nice bin mushaflar hesabsız kitabı
Yakdı hem camileri yıkdı mihrabı
Hep ucdan uca şehri itdi harabı
Geldi yakdı güzel şehir-i Sarayı....»

Dakle i u slučaju austro-turskih ratova kao i u opisu života u pojedinim sredinama s obje strane austro-turske granice, narodni pjesnik je dao vrlo dragocjene opise stanja u tim krajevima pa se i na taj način književnost kao oblik duhovne nadgradnje još jednom pokazala kao nenadomjestiv element u ukupnoj duhovnosti naroda. Posebna dragocjenost svih ovih pjesama je u tome što se vidi da su im autori ljudi iz naroda koji su učestvovali u ratovima, patili i trpjeli zbog njih i stoga ih najiskrenije i opisali. Za razliku od pjesama, tvorevina poznatih autora, koje su pretendirale da na umjetnički način odraze stvarnost pa su samim tim sadržavale i nerealne opise pune maštovitosti, narodni pjesnik je samo preslikavao stvarnost pa su njegove pjesme na izvjestan način vrsta narativnih izvora o pojedinim događajima.

**DUH HOMERSKE NEPRISTRASNOSTI U USMENOJ EPICI
CRNOGORACA I BOŠNJAKA
(Siže duže rasprave)**

Prof. Dr. Novak KILIBARDA

Kada, ovom prilikom, pominjemo homersku vrlinu nepristrasnosti, imamo u vidu moralni elitizam pjesnika *Ilijade* koji se glasi nepristrasnošću u prikazivanju suprotstavljenih ratničkih strana – Ahejaca napadača i Trojanaca branilaca. A vlasti su olimpskoga panteona i agresori i napadnuti. Kako je istakao poznati helenista Miloš N. Đurić, Hektor – ratnički prvak Trojanaca, hrabriji je, valjatniji i humaniji od ahejske junačke perjanice – Ahileja, Pelejeva sina i boginje Tetide! To znači da bi čitalac, koji ne zna da je Homer ahejski pjesnik, mogao pomisliti da je tvorac *Ilijade* Trojanac.

Uparedna analiza reprezentativnih usmenih, deseteračkih, pjesama hrišćansko-jugoslovenske i slamsko-bošnjačke epike, koja je ostvarena na zajedničkom jeziku, jasno pokazuje da se u tu usmenu epiku, konkretno – crnogorsku i bošnjačku, naselio duh homerskoga moralnog elitizma. Uparednu analizu takvih usmeno-epskih tekstova mi smo do sada vršili dva puta. Prvom smo poredili pjesmu *Rišnjanin hadžija i Limun trgovac* (zbirka Vuka Karadžića, III knj.) s pjesmom *Svatovsko groblje na Koritima* (zbirka Koste Hermana, I knj.). Drugi put smo uradili uporednu analizu, takođe deseteračkih, pjesama *Banović Strahinja* (Vuk, I) i *Đerzelez Alija i Vuk Jajčanin* (Herman, I). Ta dva rada objavljena su u *Almanahu*, časopisu za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Muslimana-Bošnjaka. Časopis izlazi u Podgorici pod uredništvom Šerba Rastodera.

Ovom prilikom potražili smo homerski duh nepristrasnosti u pjesmama *Čovjek-paša i Mihaj čobanin* (Vuk III) i *Lički Mustaj-beg oženi Kumalić Nuhana* (Herman I). Prvu je saopštio, najvjerojatnije vladici Petru II Petroviću-Njegošu, Todor Ikov iz crnogorsko-brdskoga plemena Piperi, a drugu je od Avda Piva, zvanoga Krajišnik, zapisao u Travniku Kosta Herman.

O pjesniku-pjevaču Todoru Ikovu zna se samo Njegoševa napomena o njemu u pismu kojim je propratio, s Cetinja u Beč, zapise Todorovih pjesama. Crnogorski gospodar Petar II predlaže Vuku da Todorove pjesme, preko pet hiljada stihova – ne računajući prepričane varijante, treba objaviti da bi bilo „na udivljenije“ svakome kako toliko pjesama može jedan čovjek smjestiti i „upamtiti u svoju prostu glavu“. Odrednica *prostu* znači *nepismenu*. Razumije se, možemo se domišljati kako se zemljoradnik i čobanin iz brđanskog plemena Piperi, siromašnoga i krvno zavađenog, koje je trajalo između turskoga nakovnja i crnogorskog čekića, osjećao u Biljardi pred cetinjskim gospodarom, mitropolitom Petrom II, koji se krvavo obračunavao s Todorovijem plemenicima, koji se radije navijaju skadarskome veziru no crnogorskome gospodaru.

O pjesniku-pjevaču Avdu Pivu možemo se samo preko indirektnih podataka približiti njegovoj ličnosti. Herman o njemu samo kaže da je iz Travnika, a porijeklom iz Krajine. Kao što se Todoru Ikovu možemo približiti na osnovu istorijsko-socijalnih činjenica o plemenu Piperi, tako nam dvije odrednice, koje je pružio Herman, Travnik i Krajina, indirektno približavaju ličnost Avda Piva. Oba ta naziva podrazumijevaju

prilicnost Avda Krajišnika da pliva na talasima bošnjačke legendarne istorije koja je tematski upriličena za usmenu deseteračku epiku. Ipak, fotografija Avdova lika, koju je nauči zavještao Kosta Herman, umnogome rasvjetljava ličnost Hermanova kazivača, pjesnika-pjevača Avda Piva-Krajišnika. Iz dubokog pogleda njegova struji otmena, a prikrivena tuga, koju mu je više odnio nestanak zemana koji junačke bošnjačke pjesme slave, nego što mu ga je donijela neumitna stvarnost koja ga je pristigla ulaskom Austro-Ugarske carevine u Bosnu 1878. godine. Iz Avdovoga se pogleda može pročitati i refleksi iznenađenja što ga je sustigao nevakat da mu se živi lik fotografijom vještački reprodukuje suprotno kuranskoj zapovijesti. Avdova gospodstvena ruka, s prstima kao da su izvajani, svojom ležernom oslonjenošću na štap dozivlje se sa sijedom bradom njegovom, kojoj se ležerno osmjehuje komotno umotana čalma oko ostarjele glave Krajišnikove.

Kad se jedan s drugim uporede dva pjesnika-pjevača, Todor Ikov zemljoradnik – čobanin iz krševitih Pipera, i otmeno uzreli Travničanin rodod iz Krajine, Avdo Pivo, odnosno kad se jedan s drugim uporede dva istorijsko-vjerska miljea kojima ta dva lica svestrano pripadaju, pa onda kad se prizove činjenica da se u njihovim pjesmama jednako osvjedočava homersko-etički elitizam, dođe se do uvjerenja da su ti nepatvoreni pjesnici pobjeđivali istorijske surovosti koje su neprekinuto trajale, i traju, u hodu ljudskoga roda. Ovom prilikom uzimamo u obzir istorijske hrapavosti koje su neprekinuto bile na istorijskoj pozornici tokom razvitka usmene epske poezije koju briljantno reprezentuju Todor Piper i Avdo Krajišnik. Odista, usmena epska poezija, Homerom otpočeta u Evropi, ne pita, na svom magistralnom putu kroz prostor i vrijeme, za etnos, vjeru i socijalni položaj pjesnika koji je produkuje i pjesnika-pjevača koji je kreativno prenosi. Tu poeziju interesuju opšteljudski iskazi, ljepota i ružnoća, sreća i nesreća, ljubavi i mržnje, pravde i nepravde, i sve druge radnje i karakteristike čovjeka koje se kroz prostor i vrijeme ispoljavaju jezikom date konkretnosti.

Kroz umjetnički ujednačena postignuća u pjesmama *Čovjek-paša i Mihaj čobanin* i *Lički Mustaj-beg oženi Kumalić Nuhana* jednako svijetli homerski elitizam morala. Jednako u pjesmi iz kamenitih Pipera, koji su se tokom dvjestogodišnjih pipersko-crnogorskih neujednačenih odnosa borili za svoju golu egzistenciju, i u pjesmi bošnjačkoga Krajišnika, koji je nadživio vjekove afirmativnih iskaza Bosne i Krajine, koji su mu se ponudili kao tematika za pjesmu kao iskaz kolektivne svijesti kojoj pripadaju pjesnici odnosno pjesnici-pjevači. Kad se jedna s drugom porede, istojezične pjesme tih dvaju, istorijski i vjerski različito usmjerenih pjesnika-pjevača, bez po muke se nametne zaključak da iz tih, umjetnički slivenih tekstova, jednako trepti zvijezda homerskoga moralnog poštenja.

Samo je teško odgovoriti na pitanje da li je „prosti“ seljak iz Pipera bio više impresioniran uzvišenom ljepotom crnogorskoga gospodara Njegoša, koji ne preza od krvavoga obračuna s Piperima kad su neposlušni, ili je bio Avdo Pivo opuštenije predat sudbini, koja je pred njega dovela činovnika tuđega cara da pjesme o slavnim Krajišnicima u svoj ćitap unosi, ni bosančicom ni alhamijado pismom. Todor je iznenadno doživio svoj odlazak na Cetinje da pjesme Gospodaru u pero kazuje, a moralo je biti ugodno Avdu Pivu što se novo carstvo, pa iako je tuđe, interesuje za slavnu prošlost Bosne čestite i Krajine „krvave haljine“. Izgleda, obojica su samo jednako prostora imali za čuđenje! Todor Ikov nije mogao ni pomisliti da će stupiti pred

crnogorskoga mitropolita i gospodara da mu kazuje pjesme, koje se na svakom seoskom sjedniku mogu čuti, kojima se niko ne ponosi što ih prenosi, koje jednako opslužuju katun i vodenicu, za čije se tvorce ne pita kao ni za prenosiocce koji ih dodaju „s koljena na koljeno“, kako bi rekao Vuk Karadžić. Ni Avdo Pivo nije mogao pomisliti prije ulaska austro-ugarskih regimenti u Bosnu i Krajinu da će Alah dopustiti toliki zijan da i Bosna ponosna, i Travnik vezirski, i Krajina junačka, ostanu bez Stambola na Bosforu, bez padišaha u Stambolu, i bez carskoga devleta u kome su Bošnjaci i veliki veziri bivali.

Dakle, kad pjesnici-pjevači Avdo Pivo i Todor Ikov koji su samo istojezičnici, a u svemu drugom različnici, jednako kroz svoje pjesme emituju ljudsku nepristrasnost, može se reći da pitanje uslovljenosti toga zajedničkog, a vrhunskog etičkog kvaliteta obavezuje istraživače istorije, koju epske usmene pjesme kao svoju temu obrađuju, da se ne povode za ideologizovanim i oklerikalizovanim historiografima, i nacionalno-vjerski usmjerenim sociolozima istorije, koji generacijama doturaju i proturaju svoje istine o Osmanskom Carstvu koje je više vjekova gospodarilo Balkanom. Ta pristrasna tumačenja istorije pothranjivala su genocidne obračune, koji su, nažalost, obilježili posljednju deceniju XX vijeka na jugoslovenskim prostorima, položivši ispit svoga besmisla u Srebrenici. Riječju, o vjekovima turske uprave na Balkanu treba se obavještavati iz književne slike te istorije, odnosno iz usmene književnosti koja se ostvarila na jeziku Crnogoraca, Srba, Hrvata i Bošnjaka alijas Muslimana. Na zajedničkom jeziku koji svaki od tih naroda naziva svojim imenom. O turskim vjekovima na našim prostorima treba se obavještavati preko usmene književnosti onako kako se Fridrih Engels, kako sam kaže, obavještavao o francuskom društvu prve polovine XIX vijeka iz Balzakove *Ljudske komedije*. Ili onako kako se o kritsko-mikenskoj civilizaciji obavještavamo iz Homerovih spjevova.

Zaključak. Pored umjetničke ljepote pjesme *Čovjek-paša i Mihaj čobanin*, na koju je ukazalo više značajnih naučnika, posebno Vladan Nedić, sadržaj njene deseteračke naracije nudi činjenice koje su instruktivne za sagledanje crnogorsko-turskih odnosa koje je obuhvata istorijsko vrijeme od pada Crne Gore alijas Zete pod osmansku vlast 1499. godine do 1913. godine kad su se Osmanlije povukle s južno-slovenskih prostora.

Obimom zamašna pjesma *Lički Mustaj-beg oženi Kumalić Nuhana* umjetnošću svojom ide u sam vrh bošnjačke usmene epike. A maksimalno naglašeni princip homerske nepristrasnosti u toj pjesmi još traži odgovor na pitanje: Da li je pjesnik-pjevač Avdo Pivo pretočio u Hermanovo pero cjeloviti duh književnoga teksta koji je do njega dospio usmenim hodom kroz prostor i vrijeme. Naime, da li je rečena pjesma stalno i jednako homerski usmjerena opsluživala svoje slušaoce na putu od svoga začetka do svoje završnice u Avdovu iskazu? Ili još komotnije kazano: Je li pjesma Avda Krajišnika, prije ulaska Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu, opsluživala svoje prenosiocce i slušaoce homerskom moralnom tenzijom, ili je povlačenjem Osmanskoga Carstva iz Bosne i Krajine najedralo u pjesmi odavanje dostojne časti viđenome protivniku, kakvi su bili Kotarski uskoci, a što je nesumnjivo bilo prisutno u pjesmi od njenog postanka. Samo je pitanje u kolikoj je mjeri ta kategorija bila prisutna. Detaljna, svestrano minuciozna analiza znamenite pjesme Avda Piva pomoći će da se odgovori na to pitanje.

REZIME / ABSTRACT

DUH HOMERSKE NEPRISTASNOSTI U USMENOJ EPICI CRNOGORACA I BOSNJAKA (MUSLIMANA)

Kad kažem duh homerske nepristrasnosti, mislim na moralni elitizam pjesnika Ilijade koji se glasi nepristrasnošću u prikazivanju suprotstavljenih strana – Ahejaca i Trojanaca. Kako je istakao poznati helenista Miloš N.Đurić, u Ilijadi je trojanski junak Hektor hrabriji i humaniji nego njegov ahejski rival Ahilej. To znači da čitalac koji ne zna da je Homer ahejski pjesnik, može pomisliti da je Ilijadu ispjevao Trojanac.

U ovom radu ukazaću na dva trenutka homerske nepristrasnosti: jedan je u crnogorskoj usmenoj pjesmi Čovjek – paša i Mihač čobanin, drugi u bošnjačkoj, također epsko - deseteračkoj pjesmi. Mustaj – beg lički oženi Kumalić Nuhana. Prvi tekst je zapisao Vuk Karadžić od Todora Ikova Pipera, a drugi je pribavio Kosta Herman od, zan as bezimenog, pjesnika – pjevača iz Travnika. Dakle. Govoriću samo o dva reprezentativna primjera iz zamašnjog korpusa usmene klasične epike koja je ispjevana na jeziku Crnogoraca, Bošnjaka (Muslimana) Srba i Hrvata, i objavljena u XIX vijeku.

*

When I say the spirit of Homeric fairness, I think about the moral elitism of the author of the Iliad who announces himself with fairness in presenting confronted parties – Achaeans and Trojans. As emphasized by a well known Hellenist, Miloš N.Đurić, in the Iliad the Trojan hero, Hector, is more courageous and humane than his Achaean rival Achilles. That means that the reader who does not know that Homer was an Achaean poet, might think that a Trojan wrote the Iliad. In this work of mine I am going to point out the two moments of Homeric, fairness; one is in the Montenegrin oral poem Čovjek – paša i Mihač čobanin . (A man – pasha and Mihač, the shepherd) and the other one in a Bosniacs, also an epic, decasyllabic poem, Mustaj – beg lički oženi Kumalić Nuhana (Mustaj – a bez from Lika married Kumalić Nuhana). The first text i.e.script was written down by Vuk Karadžić, who originates from Todor Ikov Piper, and the other was provided by Kosta Herman originating from the nameless poet – a singer from Travnik.

Thus, I am going to talk about two representative examples from an extensive body of oral classical epic poetry written in the language of Montenegrins, Bosniacs (Moslems), Serbs and Croats, and published in the 19th century.

MAKEDONYA'DA TÜRK HALK HİKÂYELERİN İNCELENMESİ

Prof. Dr. Sevim PİLİÇKOVA (Skopye, Makedonya)

25 yıllık saha araştırmalarımız sonucu, Makedonya'da Türk halkının yaşadığı bölgelerde zengin kaynak malzemeleri derledik. Bu malzemeler Üsküp „Marko Çepenkov“ Folklor Enstitüsü'nün Arşivinde bulunuyor. Araştırılan malzemelerin en büyük bölümü uzmansal ve bilimsel açıdan incelenmiştir (deşifre edilip sınıflandırılmış ve Türkçe'den Makedonca'ya çevirisi yapılmıştır) bir bölümü ise yayımlanmıştır.

Çalışmalarımızda belirttiğimiz gibi Makedonyada'ki Türk halk masalları kapsamında önemli yer alan büyülü halk masallarında çok sayıda uluslararası masal anlatım tipleri yer alıyor, aynı öyle orjinal, bölgesel ve yerel masal anlatım varyantları da mevcuttur.

Nesir folklor malzemelerine ait incelemeler, Makedonya Türkleri'nin, çağdaş halk anlatıcılarının repertuarında, diğerleri arasında büyülü masal anlatım tiplerinin hemen de tümü yer aldığını gösteriyor. Bugüne kadar gerçekleştirdiğimiz derleme faaliyetlerimiz, diğerleri arasında değişik masal tiplerinde, değişik anlatım türlerinin mevcudiyetine sık sık rastlandığını göstermektedir.

Değişik masal tipleri ve masal varyantları, değişik mekanizmalar dahil, zamanla anlatım sürecindeki yoğunlaşma sonucu meydana geldiği tespit edilmiştir. Kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü anlatım geleneği geniş boyutlara ulaşmıştır. Arşivimizde masalların çok sayıda sözlü anlatım varyantları bulunuyor.¹⁶⁰⁷

Masal anlatım türleri, geçmişte değişik anlarda ve değişik anlatım ortamında gerçekleştirilen sayısı çok anlatım süreci sonucu ortaya çıkmıştır, buysa anlatım sürecindeki farklı anları belirlemektedir :

- Halk masallarını anlatan bireylerin, kişisel ve özel durumu
- Dinleyici kitlesinin istemleri ve masalların anlatıldığı sürece dinleyicilerin de iştirak etmeleri
- Anlatım sürecinde değişik uslûpların meydana gelmesi
- Sözlü anlatımın nitelikleri

Anlatım uslûplarıyla ilgili verilen son örnek, belli anlatıcının kişiliğine bağlıdır. Bunu iki genel kategoriye ayırdık:

- Birinci kategoride halk masallarını anlatan geleneksel anlatıcı yer alıyor. Bu anlatıcı, halk masallarının standard ve geleneksel anlatım türlerinin bekçisidir.
- İkinci kategoride yer alan masal anlatıcıları, çağdaş anlatım türüne aittirler. Bu anlatıcılar geleneksel anlatım türlerini değiştirmeyi severler.

¹⁶⁰⁷ Bu konuda daha geniş bilgiler çalışmalarımızın iki bölümünde yer verdik: Sevim Piliçkova, Türk Peri Masalları, Üsküp, 2000; Türk Peri Masalları'nın strüktürü, Üsküp, 2001.

Geleneksel anlatım türlerini ve masalların içeriğini değiştirmekten yana olan anlatıcılar bu işlemi farklı şekillerde yapıyorlar. Örneğin;

- Halk masallarını anlatırken, anlatıcı masalın özüne kendi hayatından çağdaş olayları ve anları eklemesiyle birlikte, aynı öyle yakınlarının yaşamına ait değişik olay ve anları da eklemektedir;
- Anlatılan masalın bazı veya bütün bölümlerine ait içeriklikleri anlatım sürecinde bilinçli olarak bir masaldan alarak, diğer bir masala eklemek ve aynılarını yabancı bir anlatım ortamında güncelleştirmek.

Masal anlatım sürecinde olayların yoğunlaşması sonucuyla, zamanla yeni anlatım türleri belirivermiştir. Yeni anlatım türleri, yeni anlatım türlerinin türetilmesindeki başarıya bağlıdır. Dolayısıyla masalarda yeni anlatım türlerinin meydana gelmesi uzun bir sürece bağlıdır. Buysa masal içerikliğin konre ve yeni anlatım şekline bağlıdır. Büyülü Türk halk masallarının morfolojik analizini (bu konu hakkında bilgiler çalışmamızın ikinci bölümünde yer alıyor), Vladimir. Y. Prop'un „Büyülü masalların morfolojisi“ adlı eserine göre gerçekleştirdik. Prop bu çalışmada, büyülü halk masalları olarak, Arnet Tomson'un „Masal motiflerinin indeksinde“ 300'den 749 numaraya kadar belirlenen masal tip ve motifleri gözönünde bulundurmuştur.

Çalışmalarımızda kapsadığımız bu tür büyülü halk masallarının incelenmesi, masal içerikliğin gelişmesindeki motiflerin fonksiyonuna dikkat çekilmiştir.

Masal kahramanlarının tanımlamasına ait model yapısının belirlenmesine gelince bu incelemeler, masalın içerikliğindeki gelişmeler değeri değişmeyen anlatım şemasıyla yapıldı. Masal kahramanların rölü ve ayrımı ise masalda gelişen olayların içerikliğine göre belirlenmiştir. Masal metinlerinin bu çeşit incelenmesi, anlatım elemanları arasındaki bölünmeler olduğu gibi, masal motifleri ve masalın içerikliğine göre de farklılıkların görüldüğünü dikkat çekiyor. Buna rağmen her bölünme arasında sert sınırların olmadığını belirtmek gerekir. Makedonya'daki büyülü Türk halk masallarının özelliğini, Prop'un analiz metoduna göre incelerken, masalarda mevcut olan değeri değişmeyen elemanların sürekliliğini belirlemeye özen gösterdik. Bu arada masal kompozisyonun çerçevesi dahilinde değeri değişmeyen gelişmeler arasındaki bağlar da tespit edildi.

Çalışmamızda ilk girişimiz halk masallarının metinlerini sürekli beliren olaylar sırasına göre bölümlere ayırmak, masal metinlerinin bu şekil bölünmesi, her büyülü halk masalının içerikliğini birkaç kısa cümle ile ifade etmemizi sağladı. Dolayısıyla, masal metinlerinin bu yöntemle incelenmesi masalda tekrarlanan ve tekrarlanmayan elemanlar (ki bu elemanlar masal içerikliğinin akışını oluşturmaktadır) kahramanların kişilik fonksiyonlarını göstermektedir, doğrusu onlar kahramanların davranışlarına bağlıdır (masalda gelişen olayları, kim ve nasıl gerçekleştirdiğine bakmaksızın, masal kahramanlarının görevleri değere göre belirleniyor, buysa masal içerikliğinin fonksiyonunda masal kahramanlarının önemine göre belirlenmektedir).

Her fonksiyon, masalın içerikliğinde olayın kısaltılmış veya genişletilmiş şekline göre tanımlamasını bir kelimeyle belirledik, ör : uzaklaşmak, savaş,

mücadele, zafer ve benzeri... masal içerikliğinin anlatım süresinde, yer alan olayların sırası, her masalda aynı şekline rastlanımsı zorunlu değildir, buysa anlatım sürecinin bir parçasını oluşturuyor. Demek ki, halk masallarının bazı metinlerinde bu fonksiyonların meydana geldiğinin farkına varıldığında, masal içerikliğinin anlatım sürecinde, bir konkre masal fonksiyonu, beraberinde başka bir masal fonksiyonunu da getiriyor.

Makedonya'daki büyülu Türk halk masallarının metinlerinde yaptığımız morfoloji analiz, metinlerin içerik fonksiyonunu tek tek olmak üzere esas çizgilerle belirleyerek, masaldaki fonksiyonların tanıtımını konkre bir terim yada bir işaret, harf veya sembolle belirttik. Demek ki elimizde var olan folklor malzemelerinin içerik bütünlüğünün incelenmesi sırasında ihtiyaç duyduğumuz işlem (araştırmalarımızda ilk yerde, büyülu Türk halk masallarına ait metinlerin genel iç yapısını incelenmeye özen gösterdik), büyülu Türk halk masallarına bağlı özelliklerin belirlenmesi olduğu gibi, masal içerikliğinin tek yönlü tanımlaması ve açıklamasına da yer verdik.

Nesir malzemelerin içerikliğinin incelenmesi sırasında Prop'un büyülu halk masallarına ait metasijenin sintegmatik modelinden faydalandık (verilen masalın içerikliğinde yer alan olayları gerçekleştiren masal kahramanlarına ait fonksiyonların linear takibi şeklinde) Prop'un şu esas ilkelerinden hareket ettik:

- Sintegmatik fonksiyonlar arasında pragmatik ilişkilerin pratik oturtulması yönündeki tutumlar;
- Verilen metinde anlatım süreci esnasında içerik fonksiyonları bakımından meydana gelen birkaç grup ve çeşidin belirlenmesi;
- Büyülu Türk halk masallarında sintegmatik olarak, konkre masal kahramanlarına ait rollerin, dinamik bölünmesi sırasında incelmelerin bir birine sıkı bağlantısı.

Prop'un analiz modeline göre, masalların içerikliğini incelerken, folklor biliminde iyi tanınan bazı bilgiler elde ettik. Ortak ve kişisel esaslardan hareket ederek halk masallarının sözlü metinlerine bağlı gelişme sürecinin önemine göre, şu sonuca vardık. Sadece Prop'un analiz metoduna dayanarak yaptığımız incelemelerle, bir yandan nesir metinlerin sistematik örgütlenmesi (yada bu örgütlenmenin olmayışı) tespit edilmiştir. Öte yandan halk masallarının metinlerinde yapılan bu çeşit inceleme canlı bir malzeme olarak nitelendirilen nesir folklor ürünlerinin sözlü anlatımına bağlı özelliklerin tespit edilmesi konusunda kilit çözüm vermiyor.

Bu yüzden Prop'un analiz metoduna göre elde edilen sonuçlar, büyülu halk masallarına ait metinlerin esas sintegmatik incelenmesiyle, kaynak nesir metinlerine ait en belirgin ve en sağlam sonuçlar ancak Prop'un analiz metodundan elde edilen sonuçlar ve masal metinlerini anlatan kişilerin, kişiliklerine ait incelemelerle elde edilen sonuçlardır. Sözkonusu incelemelerle halk masallarının sözlü anlatımında mevcut kişisel özelliklerin olduğu gibi, anlatım uslûpları da önemli sonuçlar verdi.

Dolayısıyla bu tür kıyaslama metodu verilen masalın içerikliğine ait anlatım üslûplarının saptanması yanısıra, anlatım süreci esnasında geri kalan diğer elemanların saptanmasını da sağlıyor. Anlatım şekilleri şu noktalara isabet ediyor:

- Halk masallarının, sözlü anlatımında değişik üslûplar;
- Konkre olaylara bağlı halk masallarını anlatan kişilerin düşünceleri ve özel tutumları sonucu konkre anlatıcıların metinlerinde yer alan toplumsal, sosyal ilişkiler;
- Değişik anlatıcıların ortak ve kişisel değerlendirmesine bağlı olarak;
- Bütünsel anlatım işlemine bağlı olarak onların özelliklerinin belirlenmesi ile değişik yerel ve bölgesel varyantların meydana gelmesini sağlayan nedenler;

Prop'un analiz metoduna göre yaptığımız, büyümlü halk masallarına ait metinlerin içerikliğinin incelenmesi, her şeyden önce verilen nesir malzemenin durumu ve özellikle bu malzemenin ortak nitelendirilmesindeki durumunun göstergesidir.

BIBLIOGRAFYA

Bremond Claude, *Le message narratif*, *Communications*, 4, Paris, 1964, 4-32; *La Logique des possibles narratifs*, *Communications*, 8, 60-71;

Dundes Alan, *The Morphology of North American Indian Folktales*, *FF Communications*, vol. LIII, No. 195, Helsinki, 1964;

Greimas A. I. , *La conte populaire russe, Semantique structurale. Recherche de methode*, Paris, 1966, 192-213;

Günay Umay, *Elazığ Masalları (Inceleme)*, Atatürk Üniversitesi Basımevi Yayınları No: 350, Edebiyat Fakültesi Yayınları No.66, Araştırma Serisi No. 55, Erzurum, 1975;

J. Propp Vladimir, *Morfologiô skazki*, Moskva, 1969; J. Propp, Vladimir, *Morphology of the Folktale*. Edited Üith an introduction by Svatava Porkova - Jakobson, translated by Laurence Scott, Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore and Linguistics, Publication Ten, Bloomington, 1958; V. Propp, *Morphology of the Folktale*, Second edition, revised and edited Üith a Preface by Louis A. Üagner. NeÜ Introduction by Alan Dundes, University of Teias Press, Austin - London, 1968;

Jacobs Melville, *The Content and Style of an Oral Literature. Clackamas Chinook Myths and Tales*, University of Chicago Press, 1959; *Thoughts on Mythology for Comprehension of an Oral Literature, Men and Cultures*, Philadelphia 1960, 123-129;

Klod Levi-Stros, *L'Analyse morphologique des contes russes*, *Cahiers de l'Institut de science economique applique*, No. 9, ISEA, Paris, 1960;

Meletinskiñ E. M., *Strukturno-tipologiçeskoe izuçenie skazki*, Vladimir J. Propp, *Morfologiô skazki*, Moskva, 1969, 134-166;

Milosevic Nada, *Prilog proucavanju strukture srpskohrvatske narodne pripovetke*, *Anali Filoloskog Fakulteta*, VI, Beograd, 1966, 174;

Sakaoğlu Saim, *GÜmÜşhane Masalları*, Ankara, 1973;

Seyidoğlu Bilge, Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar, Metinler ve Açıklamalar, Atatürk Üniversitesi Basımevi Yayınları No:409, Edebiyat FakÜltesi Yayınları No. 76, Araştırma Serisi No. 64, Ankara, 1975.

THE MOTIVES OF NASREDDIN HOCA IN TURKISH, MACEDONIAN AND VLACH ANEGDOTES

Prof. Dr. Kleanti ANOVSKA,

Institute of folklore "Marko Cepenkov" Skopje, Republic of Macedonia

The region of Macedonia is characterized as a complex ethnic structure. Because of this mutual influences among nations are understandable as a result of mutual living. This has left visible signs in their material and spiritual culture, especially in the oral tradition. Thus the frame of the Ottoman Imperia including territories which Macedonians and Vlachs where living, the Turkish language was the language of state administration, merchant, bazaar as well as a language for internal communication of population belonging to the different national originate. That is why it is naturally what Macedonians and the Vlachs could accept from Turkish folklore various folk creation or some elements of them. First of all they used to borrow these folk creations which according to there themes where acceptable and due to its correspondence with their way of every day living. The most expressed Turkish influence was observed on the folk prose tradition. For this occasion we will turn our attention to only one genre of prose folk tradition, i.e. the anecdotes in which the main hero is Nasradin Hoca.

Namely, in the repertoire of the storytellers - Turks, Macedonians and Vlachs, folk anecdotes take a significant place. In them, the folkloric figures of Nasradin Hoca and its pendant Itar Pejo are as the most popular typical comical heroes. In the contemporary world folkloristic science, a rich literature on types and motives of anecdotes of Nasradin Hoca is available¹⁶⁰⁸. The Turkish folkloristic science has dedicated a number of works on it, as well¹⁶⁰⁹. The research work performed by Dr. Sevim Pili~kova to the Turk and Macedonian folk tradition, covering these heroes and their interrelationship, is asentional. The results of her twenty years' field research are published in the following books: *Nasradin Oxa i Itar Pejo. Duhovni Bliznaci. (Nasradin Hoca and Itar Pejo. Spiritual twins.)*, *Nasraddin Hoca'nin Ki'ili~i (The personality of Nasraddin Hodja)* and *101 Anegdota za Nastradin Oxa od Makedonija. (101 Anecdotes of Nasraddin Hoca from*

¹⁶⁰⁸ A. Wesselski, *Der Hodsha Nasreddin. Türkische, arabische, berberische, malteische, sizilianische, kalabrische, kroatische, serbische und greichische Marlein und Schwanke*, Bd. I,II, Weimar, Dunker, Verl, 1911; S. Thompson, *Motiv - Index of Folk Literature*. Bd. 1-6. Kopenhagen, 1955/58; W. Eberhard - P. Boratav, *Typen Türkisvher Volksmarchen*. Wiesbaden, 1953; A. Aarne -S. Thopson, *The types of the folktale*. FF Communication 184. Helsinki, 1964; B.E. Gusev, *Estetika folýkloru*. Moskva, 1966; S. Stroescu, *La tipologie Biblioteque des Faceties des Roumanies*. Editions de L'Academie de la Republique Socialiste de Roumanie, Bucurest, 1969.

¹⁶⁰⁹ S. Ugur, *I~e Folkloru*, Ankara, 1947; M. Tugrul, *Mahmutgazi köyünde Halk Edebiyatı*, Ankara, 1969; D. Yildirim, *Türk Edebiyatında Becta'ı Tipine Bahli Ficalari (Inceleme-metin)*. Kütür Balkanligi, Milli Folklor Ara'tirma Dairesi Yaymları:18, Halk Edebiyatı Dizisi:2, Ankara, 1976; N. Gözaydin, *Türk Fikralarum Tasnifi Üzerine Bazi Dü'ünceler ve Bir Tasnif Denemesi*, Uluslararası Yunus Emre, Nasreddin Hoca, Karamoglu Mehmet Bey, Türk Dili Semineri Bildirileri, Ankara, 1977; S. Sakaoglu, *Agunli Fikra Tipi Ibik Dayı (Hayati-Fikra Tipleri İçindeki yeri-Fikraları)*, *Türk Kültürü Ara'turaları* 26,2,1988,Ankara, 1989.

Macedonia).¹⁶¹⁰ As far as concerned to the presence of Nasradin Hoca as a comic hero into the Vlach folk prose tradition this paper represent a further development of my work of the Vlach storytelling. I hope that indicated folk works would also serve for other analyzes related with character of this oriental comical hero.

By analyzing the character of Nasradin Hoca present on the territory of the Republic of Macedonia, we may observe that numerous motives in anecdotes with this character are common at Turks, Macedonians and Vlachs. The most suitable methods for classification of these anecdotes we may suggest the system of international classification of folktales prepared of A. Aarne- St. Thopson - "*The Types of the Folktales*"¹⁶¹¹ In this Index, the genre of folk anecdote within the total number of folktales motives is between 1000-2000. The highest spread over shows the anecdotes related with everyday life of people of the Balkan expressing their psychology, temperament, etc. A number of motives are related to the anecdotes related to Nasradin Hoca in which he is represented with its spiritual and cleverness and its behavior that arise very comic situation. With time many anecdotes of its cycles started to leave its name and to take another one the name of local typical character, even for same completely anonymous comical name.¹⁶¹² These replacements maybe observed within the frame of one region or whether in the territory settle by two or more neighboring nations.

In order to classified the fond of anecdotes related to Nasradin Hoca and observed among the Turkish and Macedonian storytellers in Macedonia and according to the thematic principle, Pili~kova has been leaded mainly by the multidimensional presentation of his folklore character in which the presents of opposition character individuality are dominate¹⁶¹³. A part of this aspect the original folklore material has been classified in following thematic groups:

1. Nasradin Hoca and children (Nasradin Hoca as a child);
2. Nasradin Hoca and his wife (Nasradin Hoca and women);
3. Nasradin Hoca and the poor people (Nasradin Hoca as a poor men);
4. Nasradin Hoca and the rich people: rulers, merchants, judge etc. (Nasradin Hoca as a merchant, judge etc.);
5. Nasradin Hoca and the representatives of the religious authorities (Nasradin Hoca as a representative of the Islamic religion: preacher, teacher etc.);

¹⁶¹⁰ S. Pili~kova, Nasradin Oxa i Itar Pejo. Duhovni Bliznaci. (Nasradin Hoca and Itar Pejo. Spiritual twins.) Institut za folklor "Marko Cepenkov"-Skopje. Posebni izdanija, kn. 24. Skopje, 1996, 355; Nasraddin Hoca'nin Ki'ili~i (The personality of Nasraddin Hodja) Marko Tsepenkov "Folklor enstititü - Üsküp, Özel yayınlar. Kitap 51, Skopje, 2003, 148; 101 Anegdota za Nastradin Oxa od Makedonija (101 Anegdots of Nasraddin Hoca from Macedonia), Institut za folklor "Marko Cepenkov"-Skopje. Posebni izdanija, kn. 52. Skopje, 2004, 197.

¹⁶¹¹ A. Aarne -S. Thopson, The types of the folktale. FF Communication 184. Helsinki, 1964.

¹⁶¹² S. Pili~kova, op. cit., 17.

¹⁶¹³ S. Pili~kova, op. cit., 27.

6. Nasradin Hoca and wise peasants and citizens (Nasradin Hoca as a wise man, joker etc.);
7. Nasradin Hoca and stupid peasants and citizens (Nasradin Hoca as a stupid man);
8. Nasradin Hoca and thieves (Nasradin Hoca as a thief).

This way of grouping where certain anecdotes of one thematic group maybe move to another one is taken as a conditional. As a reasons for this kind of possibility is the multidimensional character of the folkloristic appearance of Nasradin Hoca i.e. Itar Pejo. Thus, for example anecdotes of the groups of Nasradin Hoca and clever villager and clever citizens (Nasradin Hoca as a wise man) could be move to the group of Nasradin Hoca and thieves and so one.

Beside this classification, there is another one, more in general where the anecdotes are classificate into the tree basic groups¹⁶¹⁴:

1. Anecdotes with Nasradin Hoca;
2. Anecdotes with Nasradin Hoca and Itar Pejo;
3. Anecdotes with Itar Pejo.

These anecdotes according to the originate and changes that have taken place in them, might divided into the following groups¹⁶¹⁵:

1. Anecdotes that belong to the cycle of Nasradin Hoca in which the action is realized by his deeds;
2. Anecdotes that belong to the cycle of Nasradin Hoca, but without mentioning the name of the typical comical hero, and the subject action is realized by "some hoca", "a peasant", "a men", "a Turk" etc.
3. Anecdotes that do not originate from the cycle of Nasradin Hoca and in which act other non typical heroes.

According to the classification scheme of D.H.Munro¹⁶¹⁶, anecdotes related to the Nasradin Hoca or Itar Pejo could be dividing as well depending on the category of humoristic situation contained in them. Thus we observe ten categories of humoristic situations:

1. Breaking of the established order of events;
2. Forbidden breaking of the established order of events;
3. Rude behavior;
4. Input of something to certain situation belonging to another situation;
5. To disguise oneself as something;
6. A play of words;
7. Certain stupidity;
8. Small troubles;
9. Wish for knowledge and skills;
10. Hided insult, laugh at somebody.

The majority of humoristic anecdote registered between the Turk and Macedonian population, belong to the category 1, 2, 6 and 7. Besides this, anecdotes that are classified in other groups by achieving a certain humoristic situation, more or less use the humoristic elements of the 6 groups - play of words. Analyses of the Turk and Macedonian anecdotes

¹⁶¹⁴ Ibid.

¹⁶¹⁵ Ibid, 28.

¹⁶¹⁶ Ibid: D.N. Munro, *Argument of Laughter*, Victoria-Australia, 1952; Notre dame, Indiana, 1963, 40.

govern to the fact that the folklore character of Itar Pejo shows a great similarity to the folklore character of Nasradin Hoca. This is quite understandable due to the fact that the comic character of Itar Pejo mainly is formed according to the marks of his rival.

As far as concerned to the anecdotes registered among the Vlach storyteller in Republic of Macedonia, we observe in it as a most popular typical comic heroes are the folklore character of Nasradin Hoca and Itar Pejo. We have also registered that in the repertoire of the Turk and Macedonian storytellers they act individually or with the common participant in the fabula of the some anecdotes. From the other side by analyzing up to data collected original folk material among the Vlach, Nasradin Hoca and Itar Pejo act individually. In the field research performed up to now we have non-registered any Vlach anecdotes where these two character fibular act together. In anecdotes that are observe in the Vlach prose tradition we meet hero Chita as a comic character. According to the available material we may divide them in four basic groups:

1. Anecdotes with Nasradin Hoca;
2. Anecdotes with Itar Pejo;
3. Anecdotes that belong to the serie of Nasradin Hoca, but without mentioning his name while the subject action is realized by "a Vlach";
4. Anecdotes formed about the hero called Chita.

These are international types of folktales which variants are presented in the Vlach prose tradition in Republic of Macedonia:

AT 821B - From the boil eggs - chicken;

AT 1240 - Nasradin Hoca is cutting the branch on which is sitting;

AT 1313, 1313A - Nasradin Hoca decide to die;

AT 1313C - When I was a life always I was pasing from that way;

AT 1339 - Nasradin Hoca had been lied by the child;

AT 1525 - Two thieves competing in cleverness;

AT 1530 - Nasradin Hoca supporting the wall;

AT 1538, 1539 - Nasradin Hoca and the son;

AT 1544F* - Insensitive guest;

AT 1558 - Honor to the clothes;

AT 1572C* - To beta a guest saying "Enough":

AT 1624 - Nasradin Hoca justified himself for stealing vegetables;

AT 1689 - Nasradin Hoca bringing a present to the tsar;

AT 1838 - Shepherd in the church;

AT 1861 - Nasradin Hoca making visit.

All avowable Vlach variants contain the some elements that are observing in the Turkish variants. Some anecdotes in the series of Nasradin Hoca interpret as for Itar Pejo, too. There bearing, way of thinking and action are almost the some. That is why it is very difficult to make more essential differences between Vlach and Turk anecdotes. According to this, bought heroes Nasradin Hoca and Itar Pejo are considerable typical in Vlach folklore. The fond of anecdotes that are avowable and in which folkloristic character of these two heroes are appearing is speaking about anecdotes containing denomination of the main hero of the folktales. Namely, in this folktales we are observing changing of the name of one with the name of other folkloristic character with ought appearance of more significant changes in traditional structural condense. There are abundance in Vlach anecdotes is unequal. The

folkloristic character of Nasradin Hoca is more frequently presented. According to our opinion, the denomination of hero of the folktales is result of ethnical belonging of the source from which narrator - Vlach, from that has learned the anecdote. In the other words, if the source is Turkish than the character is called Nasradin Hoca and if it is Macedonian than it is called as Itar Pejo. During our field research we observe that the inters of Vlach population has been directed towards speaking several languages. Namely, the interpretators of Vlach origin at least are bilinguals. Very often we have possibility to meet people who beside Vlach and Macedonian, speaks Turk, Greek and Albanian language, as well. Vlachs knowing the Turk language in particular especially in the East part of R of Macedonia, first of all may be prescribed to the well-established neighbor relationship that existed between the Vlach and Turk population. As it is well known at the beginning of the XX century the shepherd nomad life in Balkan Peninsula started to live there last days. Balcanic and First World War with new states borders as well as rapid destruct of the chiflic and move out a part of the Turk, made the first impact to the Vlach nomad in East Macedonia. In former time they with there sheeps could move freely reaching the coast to the Age See what have been stopped after the above mentioned wards. After, some difficulties followed up about the export of their products. This processes caused a very cheap land selling of the lend. Thus, some Vlachs from East Macedonia started to leave the nomad life becoming a permanent village population buying property from Turks population. Especially after the Second World War, Vlachs definitely are accepting the agricultural way of living and life together with Turks. They are mostly located in Kocani and its environment: Istibanje, Sokolarci, Lepopelci, Vrbica, Banja; In Shtip and its environment: Tri ceshmi, Dragoevo, Baltalija, Sofilari, Doleni, Cardeakli, Vrsakovo, Krivi Dol, Sveti Nicole and gravitate villages: Koselari, Ergelija, Mustafino, Durfulija. In our question how did they learn Turkish language, Vlachs used to say: "There were Turks in this villages. We played with Turkish children and talk Turkish." In generally the communication between Vlachs and Turks was on Turkish language and on intermediary - Macedonian. That is way the height abundance of the character of Nasradin Hoca in the Vlachs anecdotes is understandable.

The anecdotes in the series related to Chita maybe divided in two general categories:

1. Anecdotes in which the folklore character of Chita is appearing as a foolish man;
2. Anecdotes for Chita and clears.

In the first category of anecdote the hero Chita is not presented as a clever. He more looks like man whom intent to show to the other that he knows something in about although in a fact he is far from that. That is very often he looks more fanny than he would like to bring other in the fanny situation. Anecdotes that belong into the second category are related to the church and to the people who served in it.

It is understandable that we may do farther analyze for the common and specificities in the folkloric character of Nasradin Hoca, Itar Pejo and Chita. Although the motives in the anecdotes related with these folkloristic characters usually are just for fun in fact they are treating egzistencional problems of every day life. Expressed through concrete event they covered general problems the actuality of which is

related on bough, the past and contemporary condition of life. That is way, most frequently; the counted of many folklore works usually flow in the context of the carrier of folklore tradition in the past as well as in the contemporary character of storytellers. Although for the character of Nasradin Hoca in the repertoire of the storytellers - Turks and Macedonians in the R of Macedonia there are relatively a lot of written papers, for its characters in the repertoire of the Vlach narators it is not the case. That is way, this theme represent a modes contribution in order to face some specific elements and marks in the character of Nasradin Hoca in the Vlach folk tradition.

DEDE KORKUT'UN “ DELİ DUMRUL” HİKÂYESİNDE VE PRİZREN'DE SÖYLENEN “SELAM DA SÜLENİN” TÜRKÜSÜNDEKİ BENZERLİKLER

Ferhat AŞIKFERKİ – Ümran SALLA-AŞIKFERKİ¹⁶¹⁷

Türkü Türk'ün aynasıdır, denilir. Evet, öyledir, çünkü kültür tarihimizin en güzel örneklerini bu ayna içinde bulabilir, milletimizin öz törelerini, geleneklerini, göreneklerini ve gerçek hayatın izlerini burada görebiliriz.

Türküler, sözlü manzum halk verimlerimizin önemli bir koludur. Türkü, olağanüstü, tabiat dışı vaka ve kişilere yer vermez, daha çok ferdi ve sosyal hadiselerle dayanır. Bir olayı hikâye etmekten ziyade, hadise karşısındaki içli duyguları tepkileri dile getirir. Büyük tarihi vakalardan değil de çevreyi ilgilendiren olaylardan çıkar.¹⁶¹⁸

Türküler, aşk, yiğitlik, ölüm, ayrılık, üzüntü, gurbet, doğa gibi hemen her konu üzerinde söylenmiştir.

Çok zengin ve çok yönlü olan Türk kültüründe farklı yerlerde yaşayan insanlarımızın gelenek ve göreneklerinde benzerliklere rastlamaktayız. Bu çeşit benzerlikleri halk edebiyat verimlerimiz olan masal, türkü, ninni, mani, tekerlemeler vs görebiliriz. Bizim de Prizren'de söylenen bir türkü ve Orta Asya'da söylenen bir hikâye arasındaki konu benzerlikleri ilgimizi çekti.

Ailemin geleneğinde türkü var. Bu gelenek ailemize büyük dedemden aşılmıştır. Dedem Prizren'in tanınmış halk şairi AŞIKFERKİ'dir. Küçükken, babamın ve rahmetli annemin söyledikleri türkülerini dikkatle dinler, ezberlerdim. Özellikle de söyledikleri Prizren veya Rumeli türkülerini dinlemeyi çok severdim. Bu türküler, babamın çaldığı “karadüzen” adlı saz eşliğinde söylenirdi, ki bu enstrüman hala evimizde bulunmaktadır. Üniversite öğrenimimi bütünledikten sonra türkülerin konuları da ilgimi çekmeye başladı. Eşim de aynı bölümden mezun olduğundan, nerede bir türkü veya benzeri bir halk edebiyatı verimi işitsek, hemen not alır inceleriz. “Selam da Sülenin” türküsünün bir bölümünü yıllar öncesinde yaşlı bir akrabamızdan işitmiştik. Ne yazık ki bu akrabamız türkünün tamamını hatırlamıyordu.

Priştine Üniversitesi'nde çalıştığımız dönemlerde yolculuğumuzu Hocamız Prof.Dr. Nimetullah HAFIZ'ın arabasıyla yapardık. Hocalarım, türkü sevdalısı olduğumu bildikleri için yolculuklar esnasında bazen de türküler söyledik hep beraber.

¹⁶¹⁷Mr. BAL-TAM Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Araştırma Görevlisi, Prizren
* Türkolog, BAL-TAM Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Araştırma Görevlisi,
Prizren

¹⁶¹⁸ Ahmet KABAKLI, Türk Edebiyatı, Cilt I, Türk Edebiyatı Yayınları –İstanbul, 1983, s.63

Bir seferinde Hocamız “Selam da Sülenin” türküsünü bana bilip bilmediğimi sordu. Ben de bir kısmını yıllar öncesinde duyduğumu ifade ettim. Hocamız bu türkünün tamamını bildiğini söyleyince, hemen çantamdan kalem kâğıt alıp türküyü yazdım. Türküyü yazdıktan sonra, konusunun Dede Korkut kitabındaki “Deli Dumrul” hikâyesinin konusuyla bir benzerlik var olduğunu fark ettik. Bu benzerlikleri ve unutulan türküyü gün yüzüne çıkarmak edebiyatımız için önemli olacağını düşündük. Hikâyedeki Deli Dumrul’un yalvarışları ile türküdeki genç Mahmut’un yalvarışları hemen hemen aynıdır.

Konuya girmeden önce Dede Korkut’tan kısaca bahsetmekten yarar var diye düşündük. Dede Korkut Hikâyeleri’nin yaratıcısı Korkut Ata adıyla da anılan kutsal bir Oğuz ozanıdır. Yaşadığı dönem ve yaşantısı hakkında kesin bilgimiz yoktur. Dede Hikâyelerinden kerametler gösteren, gaipten haber veren yarı tarih, yarı destan kahramanı bir Türk ihtiyarı olarak tanınmaktadır. Hikâyelerde Oğuz halkının inançları, yaşantıları, töreleri, tutkuları, savaşları, özellikle dil yetenekleri yer alır. Bu hikâyeler, dil, edebiyat, folklor, etnoloji, tarih ve etnografya bakımlarından eşsiz bir nitelik taşımaktadır.²

Dede Korkut hikâyelerinden biri de “Duha Koca Oğlu Deli Dumrul” hikâyesidir. Deli Dumrul Oğuz ilinde yaşayan bir erdir. Kuru bir çay üstüne köprü yaptırır. Geçenden otuz akça, geçmeyenden de döğe döğe kırk akça alır. Bir gün köprüsünün yamacına bir oba konar. Bu obanın yakışıklı bir yiğidi ölür. Oradakiler yas tutup ağlarlar. Deli Dumrul obaya gider olan biteni anlar.

Bire kim öldürdü yiğidinizi? ... diye sorar.

Cevap verirler: Vallahi Bey yiğit! Tanrı buyruğuyla oldu... Al kanatlı Azrail yiğidimizin canını aldı.

Deli Dumrul: Bire Azrail dediğiniz kim oluyor? Bu Azrail benim gözüme görünse de savaşayım, çekişeyim ki bir daha yiğitlerin canını almasın, der.

Dumrul’un bu sözleri Tanrı’ya hoş gelmez. “Ya Azrail, git o deli kavatın gözüne görün, benzini sarart, canını hırlat, al...” der.

Azrail Deli Dumrul’un yanına gider. Deli Dumrul Azrail’i görünce şaşırır. Aralarında konuşmalar geçer, Azrail Dumrul’un canını almaya geldiğini söyler. Ancak Deli Dumrul buna razı gelmez, söylediklerinden pişman olduğunu ifade eder. Azrail Deli Dumrul’un Tanrıya yalvarmasını söyler.

² Seyit Kemal KARAALİOĞLU, Türk Edebiyatı Tarihi I Cilt, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul, 1980, s.337

Deli Dumrul da Tanrı’ya canını bağışlaması için yalvarır. Tanrı, Deli Dumrul’un kendi canı yerine can bulmasını söyler.

Bizim türkümüzde de işlediği bir suç yüzünden Mahmut adındaki genç, zindana düşer. Mahmut da zindandan kurtulması için hâkime yalvarır. Hâkim de Mahmut'a acır, ancak belli bir miktar para karşılığında serbest kalabileceğini ve para bulmasını söyler.

Deli Dumrul ilkönce babasına gider, babasından can ister. Mahmut'ta zindandan kurtulabilmesi için ilkönce babasından para ister.

Deli Dumrul babasına şöyle der:

“Ak sakallı, izzetli canım babam! Bilir misin neler oldu? Küfür söz söyledim, Tanrıya hoş gelmedi. Gökten al kanatlı Azrail'e buyruk verdi. Uçup geldi Azrail... Kondu bastı akça göğsüme... Hırlata hırlata canımı almaya kalktı. Baba senden canını dilerim, verir misin?”

Deli Dumrul'un babası oğluna canını vermez. Doğduğunda kurbanlar kestiği oğlu için bütün varlığını verebileceğini ancak canına kıyamayacağını söyler.

Mahmut'un babasına türküdeki yalvarışı ise şöyledir:

*“Selam da sülenin Bey babama
Çiftliğini atlarını satsın aman
Beş bin tamam yapsın aman
Oglom Mamud'um desin aman
Kurtarsın Mamud'uni zındandan, zındandan”*

Mahmut'un babası ise varlığına kıyamadığı için oğluna şöyle seslenir:

“Selam da sülenin Mamud'uma

*Çiftliğimi atlarımı satamam aman
Beş bin tamam yapamam aman
Oglom Mamud'um diyemem aman
Kurtaramam Mamud'umi zındandan, zındandan”*

Umduklarını babalarından bulamayan her iki kahramanımız da bu sefer yardım için annelerine yönelirler.

Deli Dumrul hikâyede annesine şöyle seslenmektedir:

“Ana bilir misin neler oldu? Azrail gökten süzülüp geldi. Canımı almaya geldi. Senden can dilemeye geldim, verir misin, yoksa oğul ağlar mısın?”

Mahmut ise türküde annesine şöyle yalvarmaktadır:

*“Selam da sülenin anama aman
Yüzüğünü çüpesini satsın aman*

*Beş bin tamam yapsın aman
Oglom Mamud'um desın aman
Kurtarsın Mamud'uni zındandan, zındandan”*

Annelerinin oğullarına verdikleri cevaplar ise şöyledir. Deli Dumrul'un annesi şöyle der:

“Oğul oğul, ey oğul, dokuz ay dar karnımda gezdirdiğim, dolap dolap ak sütümü emzirdiğim, yaman yere varmışsın, varamam ben dünya şirin, can aziz, veremem ben!...

Türkümüzün kahramanı Mahmut'un annesinin seslenişi şöyle olur:

“Selam da sülenin Mamud'uma

*Yüzüğümi çöpemi satamam aman
Beş bin tamam yapamam aman
Oglom Mamud'um diyemem aman
Kurtaramam Mamud'umi zındandan, zındandan”*

Bu defa da anneler oğullarının istediklerini yerine getirmezler. Bundan dolayı kahramanlarımız son çare olarak sevgililerine giderler.

Deli Dumrul durumunu eşine anlatır ve taktiğini değiştirip sevdiğinden helallik ister:

“Bilir misin neler oldu? Al kanatlı Azrail uçup geldi, göğsüme ağıp kondu. Tatlı canımı ister. Babama vardım, can vermedi. Anama vardım o da öyle... Dünya şirin can tatlı... dediler. Yüksek kara dağlarım, sana yaylak olsun ey yar, soğuk soğuk sularım, sana içme suyu olsun, tavla tavla atlarım, sana binek olsun ey yar! ...

Mahmut ise sevdiğine şöyle seslenir:

*“Selam da sülenin sevdiğime
Sandığını çeyizini satsın aman
Beş bin tamam yapsın aman
Sevdiğim Mamud'um desın aman
Kurtarsın Mamud'uni zındandan, zındandan”*

Sevgililerinin cevapları anne ve babalarının gibi olmayacak, sevgilileri için canlarını da

mallarını da feda edeceklerini söylerler. Deli Dumrul'un helali sevdiği adam için canını

vermeye hazırdır ve şunları söyler:

“Gönül verip sevdiğim, koç yiğidim, şah yiğidim. Senden sonra ben neylerim. Senin olmuş, ana baban muhanet, ne var ki bir can da vermemişler, yer tanık olsun, gök tanık olsun, canım sana kurban olsun.”

Mahmut'un sevgilisi de türküde şöyle demektedir:

*“Selam da sülenin Mamud'uma
Sandığımı çeyizimi satarım aman
Beş bin tamam yaparım aman
Sevdığım Mamud'um derim aman
Kurtarırım Mamud'umi zındandan, zındandan.”*

Prizren'de söylenmiş bir türkü ve de Orta Asya'da söylenilen bir hikâye arasında benzerlikleri karşılaştırmaya çalıştık ve de benzerliklerin olduğunu gösterdik. XI. yüzyılda Orta Asya'da söylenen bu hikâyenin ve de bu Prizren türküsünün konu benzerliği bizce bir tesadüf değildir. Türk kültürünün geniş bir coğrafyaya yaygın olduğundandır. Gelenek ve göreneklerimiz ortak noktalarının var olduğundandır. Orta Asya'da yaşanan olaylar türkülere, masallara, hikâyelere, efsanelere yansımaktadır. Kısacası bu olaylar Halk Edebiyatı ürünlerimize yansımaktadır. Bu tür yansımaların Balkanlarda yaşayan bizlerin de halk edebiyatımızda muhakkak izler olacaktır. Bir “Yemen Türküsü”, “Çanakkale Türküsü” vs, Türk dünyasında ayrı varyantlarda söyleniyorsa, bu türkü ve hikâyedeki benzerlikler de Orta Asya'dan Rumeli'ye kadar uzanan bu köprü içinde aynı, benzer gelenek ve görenekleri paylaştıklarımızın bir kanıtıdır.

KAYNAKÇA:

1. BANARLI, Nihat Sami Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I, Milli Eğitim Basımevi-İstanbul, 2001
2. ERGİN, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Milli Eğitim Basımevi-İstanbul, 1971
3. GÖKYAY, Orhan Şaik, Dede Korkut Hikâyeleri, Milli Eğitim Basımevi-İstanbul, 1976
4. HİZARCI, Suat, Dede Korkut Hikâyeleri, Varlık Yayınları, sayı 917, İstanbul, 1962
5. KABAKLI, Ahmet, Türk Edebiyatı Cilt I, Türk Edebiyatı Yayınları –İstanbul, 1983

6. KARAALIOĞLU, Seyit Kemal, Türk Edebiyatı Tarihi I Cilt, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul, 1980

7. TATAROĞLU, Aydın, Dede Korkut Masalları, Keloğlan Yayınevi, İstanbul, 1968

TÜRK HALK MASALLARININ ÖTEKİ ULUSLARIN MASALLARIYLA VE BAZI EVRENSEL SANAT DALLARIYLA ETKİLEŞİMLERİ

Dr. Muhsine HELİMOĞLU YAVUZ

Anadolu, Balkan, Kıbrıs, Azerbaycan Türkleri arasından derlediğim halk anlatılarında, özellikle de masalarda gördüm ki, bu anlatılar yalnızca kendi aralarında, kendi coğrafyalarında birbirlerini etkilemekle kalmıyor, öteki ulusların masalarıyla da etkileşim içinde bulunuyorlar. Çünkü bilindiği gibi masallar ve efsaneler, ortak motifler üstüne kurulmaları ve ortak mesajlar içermeleri nedeniyle, genellikle evrensel özellikler gösterirler. (Stith Thompson'un "Motif Index of Folk Literature" adlı eseri ile Muhsine Helimoğlu Yavuz'un "Masallar ve Eğitimsel İşlevleri-Mesaj Index" adlı eseri de, bu ortaklığı bilimsel olarak saptayan eserlerdendir). Bu ortaklığı, temelde insanların dünyayı algılayışlarındaki ortaklığa bağlamakla birlikte, bunun yanısıra etik,ekonomik,psikolojik, sosyolojik bir çok neden de sayabiliriz. Bu ortaklıklardan hareketle de Türk ve Dünya halk anlatıları opera, bale, müzik, sinema, tiyatro, resim, heykel, roman, şiir gibi bir çok çağdaş sanat dalına kaynaklık etmişler ve onları kalıcı kılmışlardır. Ayrıca masallar yalnız masalardan değil efsanelerden, mitlerden, halk hikayelerinden, halk şiirlerinden, destanlardan, atasözlerinden, deyimlerden, bilmecelerden de etkilenmişlerdir.

Mitolojik etkilere en belirleyici örnek, derlediğim Türk masallarından birisi olan, "Balığın Gülmesi" masalındaki kadın kahramanın başından doğurması ile Tanrı Zeus'un başından doğurması arasındaki benzerliktir. Masamızdaki kadın kahraman, burnuna kaçan mercimek büyüklüğündeki birşeyden dolayı hamile kalır ve zamanı geldiğinde de başından doğurur. Yunan mitolojisindeki Zeus'a gelince: "Çok çapkın olan Zeus'un kendisi de bir gün doğum yapar. Gök tanrı Okeanus'un kızı Metis tanrıçayla birleşir. Akıl ve düşünceyi temsil eden Metis hamile kalınca, akla ve düşünceye bütünüyle sahip olabilmek için. Onu yutar ve kendi içine alır. Doğum günü geldiğinde, akıl ve zeka tanrıçası Athena, babası Zeus'un başından doğar. Zeus'u kıskanan Hera da kendi başına doğum yapar ve demirci ustalarının tanrısı Hephaistos'u doğurur."(1)

Masalarda ve efsanelerde yer alan bu, babasız hamile kalıp, kafadan doğurma motiflerinin temelinde, tecavüz veya evlilik dışı gibi, istenmeyen hamilelikler karşısında çaresiz kalan insanların, masallar aracılığıyla ve "örtük transaksyon"(imalı iletişim) yoluyla geliştirdikleri, bir öz savunma söz konusudur. Buradaki öz savunmada psikolojideki, özellikle güçsüz bireylerin suçlamalar ve başarısızlıklar karşısında, kendini savunmak için kullandığı, "negasyon", projeksiyon" ve "realizasyon" yöntemleri açıkça görülür.Bu, babasız doğumlar sonucu dünyaya geldikleri varsayılan çocukların, hemen hepsinin doğaüstü özelliklere sahip, Kutsal insanlar olmaları da ayrıca dikkate değer. Böylece hem anneye hem de çocuğa , güçlü bir korunma kalkanı oluşturulmaktadır.

Bu motif üstüne kurulmuş dünya halk anlatılarına, üç ayrı açıdan bakmak gerekir. Birinci açı; kutsal oldukları varsayılan bu insanların, herkes gibi sıradan, iki insan arasında gerçekleşen bir cinsel ilişki sonucu doğmaları, onları sıradanlaştırır ve kutsallık karizmalarını zedeler. Ayrıca , cinselliğin kirlenmeyle eşdeğerli tutulduğu toplumlarda,

bu kutsallık zedelenmesi daha da onarılamayacak bir boyut kazanacaktır. İkinci açı; yasak cinsel ilişkilerden hamile kalan kadınları ve bebeklerini, trajik boyutlu ölüm cezalarından koruyabilmek için, toplumlar bu anlatıları yaratmışlardır. Çünkü, halk anlatılarının bir işlevi de birey üstündeki, gelenek-görenekten kaynaklanan toplumsal baskılara karşı, bireye çıkış yolu göstermeye çalışmasıdır.

Ancak, yaratılan bu anlatılar, kutsal isimlerin çevresinde örgelendikleri zaman, saygınlık kazanıp, inandırıcı olabilirler. Üçüncü açı ise; eskiden Sümerler’de fahişeliğin kutsal bir edim olarak rahibeler tarafından, tapınaklarda tanrılar adına yapıldığı, burada doğan çocuklarında tanrıların çocuğu sayılıp kutsanması gözönüne alınırsa, bu kültürün daha sonraki dönemlerde, bu kimi “babasız doğumların kutsanması olgusu”nu konu alan halk anlatılarına, kaynaklık edebileceğidir. Bu, babasız doğumlar sonucu var olan kutsal kişiler konusunda, çeşitli halk kültürlerinden pek çok örnek verilebilir.(Bu konuda, daha geniş bilgi için bkz. Muhsine Helimoğlu Yavuz, “Mit-Din-Gelenek Aynasında Kadın”, Folklor/Edebiyat, cilt X, Sayı XXXVII, 2004/1, s.49)

Halk anlatılarının, hayatın gerçeklerinden hareketle yaratıldıkları düşünülürse, bu mitlerin ve masalların da yaratılış kaynaklarından birisi, doğadaki buna benzer örnekler olabilir.Örneğin; “Malezya’daki Ejderha Balıkları’nın erkekleri, yavrularını henüz yumurta halindeyken, kocaman ağızlarına alıyor ve iki ay süreyle besliyorlar. Sora da yavrular, erkeğin ağzından dünyaya geliyorlar.” (Hürriyet, 30.11.2001)

“Nartane” masalı ile “Yasemin” masalları ise “Pamuk Prens ile Yedi Cüceler”in, temel motifler korunarak, değişik şekilde söylenişlerinden başka bir şey değildir. Burada, yedi cücenin yerini erkek kardeşler, prensesin yerini sıradan bir kız. Cadının sihirli elmasının yerini de gönül çelen bir yüzük almıştır. Hepsinin sonunda da ölen kız yeniden canlanır ve mutlu sona ulaşılır. “Terliklerin getirdiği Mutluluk” ve “Kıskançlık” masalları da “Kül Kedisi” masalının birer varyantıdır. “Ahmet Şah ile Kardeşi İbrahim” masalı ile “Hz.Yusuf Kıssası” arasındaki benzerlik , neredeyse hemen hemen aynı anlatı dedirtecek boyutlardadır.

“Çömüdük” masalındaki doğar doğmaz konuşan, yürüyen, yemek yiyen Çömüdük de “Oğuz Destanı”ndaki Oğuz’un bir benzeridir. “Akıllı ile Deli Kardeş” masalındaki, “ölçeğe sıkışan altın” motifi, hemen akla “Ali Baba ile Kırk Haramileri” getirir. Anlatıcıların eklemelerinden olsa gerek, masalarda yer yer çağdaş teknik araçlara da rastlanır. “Dev Anası ve Cake” masalında yer alan “bomba” ile “Ahmet Şah ile Kardeşi İbrahim” masalındaki “asansör, bu saptamaya örnek gösterilebilir.

Masallar, bu etkileşimlerle sınırlı kalmamışlar, günümüz yazarlarını, ozanlarını, senaristlerini

Dolayısıyla, çağdaş sanat türlerini de etkilemişlerdir. Şchedrin (Büyüklerle Masallar), Aziz Nesin (Büyükler İçin Masallar), Sabahattin Ali (Sırça Köşk) gibi yazarlar, güncel sorunları masal öğelerinden yararlanarak ortaya koymuşlardı.

Bizim masallarımızda, dağ başına terkedilmiş zavallı, günahsız kızı, iyi kalpli bir çoban, bir çiftçi, bazen de bir şehzade, bir bey oğlu bulur ve kurtarır, çoğu zaman da onunla evlenir. Masallarımızın bu çok yaygın motifini, 1950 yapımı, siyah-beyaz, Ida Lupino’nun yönettiği “Öfke” adlı Amerikan filminde görmek mümkündür. Bu konuda,

masallarla arasındaki tek fark, filmde haksızlığa uğrayıp, tek başına yollara düşmüş zavallı kızı çoban, çiftçi veya şehzade değil de iyi kalpli bir ilahiyat doktorunun bulup kurtarmasıdır.

Yönetmenliğini Mel Brooks'un yaptığı "Kokuşmuş Hayat" filminde de sokaklarda yaşayan yoksul kadın kahramanın, yatak olarak aynı mukavva kutuyu paylaşmak zorunda kaldığı erkekle arasına, yatarken bir hançer koymasını ve böylece onun kendisine dokunmasını istemediğini anlatmaya çalışmasını görünce, batıda da örnekleri görülmekle birlikte (örneğin, "Tristan ve İzolde" de), aslında bir şark masalı motifi olduğunu ve yine bir şark geleneğinden kaynaklandığını sandığımı, kendisine nikah düşen bir erkekle, aynı yatakta yatmak zorunda kalan kadının, namusunu korumak için, araya bir hançer veya kılıç koyması sembolünün, bu Amerikan filminde ne işi var diye hiç şaşırılmaması gerekir. Çünkü artık, günümüzdeki iletişim ve ulaşım-erişim araçlarının, dünyamızı ne kadar küçülttüğünü ve zaten temelde ortak olan tüm halk kültürlerini, evimizin içine taşıdığını, hepimiz biliyoruz.

Ayrıca, "Masallardaki herhangi bir evrensellik, insanın biyolojik kalıtımının, kendi doğal-çevresel konumunun ve kendi yaşamının sosyo-kültürel yönlerinin ortak paydalarında (da) aranmalıdır."(2)

Yine masallarımızda çok görülen, bir "taş kesilme" motifi vardır. Olağanüstü güçlerin taşa çevirdikleri canlılar, daha sonra sihir bozulunca, yeniden canlanırlar. 1948 yapımı, siyah-beyaz, William A.Seiter'in yönettiği "Venüs Dokunursa" adlı Amerikan komedisinde, Venüs heykelinin canlanarak, Ava Gardner'in kişiliğinde, güzel bir kadına dönüşmesi ve olayların bunun üzerine kurulması, bu masal motifine güzel bir örnektir.

Konularını doğrudan masallardan veya bazı masal motiflerinden alan sinema, opera ve bale yapıtlarına, ayrıca şu örnekler de verilebilir. Örneğin: Bizim "Üç Yumurta" masalımızdaki, yumurtadan çıkan peri kızları, ünlü Rus bestecisi Prokofiyev'in "Üç Portakala Aşk Operası"nda, portakaldan çıkıyorlar. Bu küçük fark dışında, olay örgüsü hemen hemen masalla aynı. "Tuzun Değeri" adlı masalımızda, padişahın en küçük oğlu, babasını tuz kadar sevdiğini söylediği için, ülkeden kovulur. Shakespeare'in "Kral Lear" yapıtında da Kral Lear, küçük kızı Cordelia'yı "Seni babam olduğun için seviyorum, kral olduğun için ayrıca değil" dediği için, ülkeden kovar. Sonunda her ikisi de yani hem masaldaki padişah, hem de Shakespeare'in kralı, bu davranışlarının yanlış olduğunu anlarlar anlamasına ama, karşılığında ağır bedeller öderler.

"İsmail'in İyiliği" masalında da yer alan ve genel olarak masalarda çok görülen "padişahın gülmeyen kızını veya oğlunu güldürenlerin ödüllendirilmesi" motifi ise, Şerif Gören'in yönetmenliğini yaptığı "Abuk Sabuk" adlı Türk filminin, hareket noktasını oluşturur.

"Gülnazik" masalının sonunda, çeşitli haksızlıklara uğrayan zavallı kız, bir şehzadeyle evlenip güçlenince, kendisine haksızlık edenleri bir odaya toplayarak, dışarıya çıkışı yasaklar ve yaptıklarını anımsatarak, onları çeşitli cezalara çarptırır. Yönetmenliğini Peter Zinner'in yaptığı "Semender" filminin son sahnesinde de vaktiyle kötülük yapan,

suç işleyenler, çıkışı kapatılmış bir salonda verilen lüks bir davete çağrılarak, onlara suçlarını gösteren bir film izlettirilir.

“Pepug Kuşu”(3) masalı ile bunun varyantı olan “Gıdı Gıdı Kuşu” masalında, acımasız üvey annenin elinden kurtulmak isteyen küçük kızlar, tanrıya kendilerini kuşa çevirmesi için dua edip, yalvarırlar. Tanrı da onları kuşa çevirir ve göklere uçup, içinde buldukları kötü koşullardan kurtulurlar. Böylece bir çıkış, bir kaçış yolu bulurlar. Masallardaki bu kuşa dönüşme dileğiyle gerçekleşen “şekil değiştirme” motifi, bir Amerikan filmi olan ve yönetmenliğini Robert Zemeckis’in yaptığı “Forrest Gump”ta, şöyle kullanılmıştır. Sarhoş babasının “ensest” tacizlerinden ve dayağından kurtulmak, içinde bulunduğu şiddet dolu yoksul yaşamdan kaçmak isteyen küçük kız, tanrıya yalvararak, kendisini kuşa çevirmesini diler. Ayrıca, zeka ve beden özürlü arkadaşı Forrest Gump’tan da kendisi için, bu kuş olma konusunda dua etmesini rica eder.

“Fatma”, “Gülnazik”, “Kadının Çilesi”, “İyi Kalpli Kadın” masallarında ise iftiraya uğramış ve ölümlü cezalandırılmış iyi kalpli, dürüst kadın kahramanlara, cellatları kıyamaz ve onları serbest bırakarak. Giysilerini bir hayvanın kanına bulayıp, öldürdüklerine dair, kanıt olarak götürürler. Bu motif, başta, birçok kez filmi de yapılan “Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler” olmak üzere, pek çok dünya masalında ortak olduğu gibi, gerçek yaşamda da örneklerine rastlanır. Bu da gayet doğaldır, çünkü masallar bir bakıma gerçek yaşamın bir yansımasından başka bir şey değildir ve her masal, bir gerçekten yola çıkar.

17.yüzyılda yaşamış olan besteci, şarkıcı ve kemancı İtalyan müzisyen Stradella’nın yaşam öyküsü, buna ilginç bir örnektir. Şöyle ki; “Venedik’in çok varlıklı soylularından biri, güzel şarkılar söylesin diye sevgilisine, genç ve yakışıklı bir delikanlı olan, besteci Alessandro Stradella’yı şan öğretmeni olarak tutmuştur. (Zaman) onyedinci yüzyılın başlarıdır. İnsan yaşamının pamuk ipliğine bağlı olduğu, pusu ve cinayetlerin olağan işlerden sayıldığı, çok tehlikeli bir zamandır.

Oysa, şeytan dürtmüş, Stradella öğrencisi hanımefendiye vurulmuştu. Hortensia da delikanlının duygularına karşılık verince, iki sevgili, koruyucu efendilerinden kaçmaya karar verirler.

.....
Terkedilen soylu, oç almayı, aşıkları cezalandırmayı kafasına koymuş, bu iş için iki de kiralık katil tutmuştur. O sırada da Stradella’nın bestelediği bir oratoryo, Roma’nın San Giovanni Laterana Kilisesi’nde seslendirilecektir ve baş solo partisini de Stradella söyleyecektir. Kiralık katiller, kurbanlarını gözden kaçırmamak için, saat beşe gelince kiliseye girerler, başından sonuna kadar kilisede otururlar. O yüzden, ister istemez oratoryoyu sonuna kadar dinlemek zorunda kalırlar. Müziğin güzelliği ve Stradella’nın inanılmaz güzellikteki sesi ve baş solo partiyi söyleyiş biçimi, akıllarını başlarından alır, Böyle bir insan hiç öldürülür mü diyerek, kararlarından vazgeçerler.”(4)

Masal ve efsanelerde çok yer alan ve umarsız insanların kurtuluş aradıkları, “umutsuzluk+göl+kurtuluş” üçlemesi üzerine kurulmuş “göl” motifi(5) ise Çaykovski’nin “Kuğu Gölü Balesi”nde şöyle yer alır: Büyücü Baronun büyü yaparak

kuğuya çevirdiği Odet ile sevgilisi Prens Zigfirid, balenin sonunda birbirlerine sarılarak, gölün sularında kaybolurlar ve böylece kavuşmuş olurlar.

Bu motif, Chopin'in, esinini Adam Miskiewicz'in "Le Lac de Willis" şiirinden aldığı ve 1839'da yazdığı ikinci baladında ise şöyle kullanılır: Bir Polonya köyünde tüm erkekler savaşa gitmiş ve hepsi de ölmüştür. Düşman askerleri köye saldırırlar. Korumasız ve umarsız kalan köy kadınları, tanrıya, kendilerini düşman askerlerinin eline düşürmemesi için yalvarırlar. Yakarışları kabul olur ve askerler geldiklerinde, köyün yerinde bir göl bulurlar. Kadınlar da bu gölün üstünde açan çiçeklere dönüşmüştür.

Yine masal ve efsanelerimizde, bir anlatım yolu olarak çok kullanılan "semboller" motifi(22), yönetmenliğini Jane Champion'un yaptığı "Piyano" filminde, yönetmen tarafından, filmin kahramanı kadınla, küçük kızının giysilerinde yansıtılmıştır. Çok iyi anlaşılan ve bir bütün oluşturan bu ana-kız, birbirlerine ters düştükleri, kadının yasak aşkına gitmek istemesi, kızın da yaşından beklenmedik bir sağduyuyla, onu engellemeye çalıştığı sahneye kadar, hep bir örnek giysiler içindedirler. Birbirlerine ters düştükleri bu sahneden sonra, hayatlarındaki uyum ve bütünlük bozulmuş ve buna bağlı olarak, giysileri de farklılaşmıştır.

Roman alanında ise, 1982 Nobel Edebiyat Ödülü sahibi, Kolombiyalı ünlü yazar Gabriel Garcia Marquez, kendisiyle yapılan bir söyleşide, çocukken teyzelerinden pek çok masal ve olağanüstü olay dinlediğini belirtmiş ve sık sık "Üslubunun, teyzelerinin anlattıklarıyla biçimlendiğini vurgulamıştır."(7) Yaşar Kemal'in ise hem ailesinden, yaşamından getirdiği epope motifleri, hem de yoğun bir şekilde kendilleştirip, hayatının bir parçası kıldığı halk anlatıları, hemen hemen bütün eserlerinin temel konusunu oluşturur.

Maksim Gorki'nin yazarlığında, çocukluğunu yanında geçirdiği anneanesi çok etkili olmuştur. "Bu anneaneocak cinlerine, gulyabanilere, kısaca tüm o geleneksl cinlere, perilere ve ruhlara ilkel bir biçimde inanır. Anneannenin dağarcığı, hiç bıkmadan anlattığı peri masalları, destanlar yönünden de oldukça zengindir. Gorki, ilk romantik öyküleri için, çocukken dinlediği bu masal ve destanlardan, epeyce malzeme edinmiş olmalıdır."(8)

Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir. Görüldüğü gibi halk masalları, doğudan-batıya, güneyden-kuzeye, bütün dünyada ortak motifler üstüne kurulup birbirlerini etkilemekte, bu evrensel özellikleri nedeniyle de çağdaş sanatlar için zengin bir kaynak oluşturmaktadırlar. Bu kaynağın farkında olan ve ondan yararlanmasını bilen sanatçıların, ne denli özgün ve kalıcı yapıtlar yarattıkları ortadadır. Öyleyse yapılacak tek şey, "Derya içinde yüzen mahilerin deryayı bilmeleri"dir. Yani sanatçılar, içinde yaşadıkları "halk kültürü denizi"ni gerektiği gibi tanımalı ve ondan sonuna kadar yararlanabilmelidirler. (9)

Ayrıca, kültürleri temelde böylesine ortaklık gösteren halkların, bu güzel bu yaşanası dünyada, neden kalıcı bir barış içinde yaşayamadıkları, daha doğrusu yaşatılmadıkları sorusu da bütün trajik boyutlarıyla ortada, öylece durup durmaktadır...

DİPNOTLAR

- 1-İrfan Unutmaz-Nuray Mestçi, Tanrıların Karışık Aşkaları, Tempo, S.28, 7-13 Temmuz 1991
- 2-William R. Bascom, “Four Functions of Folklore”, Journal of American Folklore, 1954, vol.67, s.344
- 3-Muhsine Helimoğlu Yavuz,Azerbaycan Halk Edebiyatı ile Türkiye Halk Edebiyatı Arasındaki Benzerlikler, An yay., Ank.1991, s.86
- 4-M.Halim Spatar, “Klasik Müzik Üzerine Üçleme”, Cumhuriyet Dergi, 22 ocak 1995, s.461
- 5-Muhsine Helimoğlu Yavuz, Diyarbakır Efsaneleri, 2.Baskı, Doruk Yay., Ank.1993, s.194
- 6-Muhsine Helimoğlu Yavuz, a.g.e., s.391
- 7-Gabriel Garcia Marquez’in Yeni Romanı “Aşk ve Öbür Cinler”, Cumhuriyet Kitap, 9 Mayıs 1994, Sayı:224, s.2
- 8-Maksim Gorki, Çocukluğum, 3.Baskı, Çev.Mete Ergin, Engin Yay., İst.2001, s.23,24
- 9-Metinde adı geçen Türk Masalları için bkz.: Muhsine Helimoğlu Yavuz, Masallar ve Eğitimsel İşlevleri, Ürün Yay., Ank.1997

ÖZET / ABSTRACT

TÜRK HALK MASALLARININ ÖTEKİ ULUSLARIN MASALLARIYLA VE BAZI EVRENSEL SANAT DALLARIYLA ETKİLEŞİMLERİ THE INTERACTION OF TURKISH FOLK TALE WITH OTHER INTERNATIONAL FOLK TALES AND SOME UNIVERSAL BRANCHES OF ART

Anadolu, Balkan, Kıbrıs, Azerbaycan Türkleri arasından derlediğim halk anlatılarında, özellikle de masalarda gördüm ki, bu anlatılar yalnızca kendi aralarında, kendi coğrafyalarında birbirlerini etkilemekle kalmıyor, öteki ulusların masallarıyla da etkileşim içinde bulunuyorlar. Çünkü bilindiği gibi masallar ve efsaneler, ortak motifler üstüne kurulmaları ve ortak mesajlar içermeleri nedeniyle genellikle evrensel özellikler gösterirler. (Stith Thompson’un “MOTİF-INDEX”i ile Muhsine Helimoğlu Yavuz’un “MESAJ-INDEX”inde, bu ortaklık bilimsel olarak saptanmıştır). Bu ortaklığı, temelde insanların dünyayı algılayışlarındaki ortaklığa bağlamakla birlikte, bunun yanısıra etik, ekonomik, psikolojik, sosyolojik bir çok neden de sayabiliriz. Bu ortaklıklardan hareketle de Türk ve Dünya halk anlatıları opera, bale, müzik, sinema, tiyatro, resim, heykel, roman, şiir gibi bir çok çağdaş sanat dalına kaynaklık etmişler ve onları kalıcı kılmışlardır.

Bu bildiriye, bu ortaklıklar ve karşılıklı etkileşimler saptanarak, örnekleriyle gösterilecektir .

Örneğin ; Türk ve Dünya masal ve efsanelerinde sıkça yer alan “umutsuzluk+göl+kurtuluş” üçlemesinin klasik müzik, bale, roman v.b. gibi çağdaş sanat dallarında kullanılış biçimleri gösterilecektir.

Sonuç olarak da bütün bunlardan hareketle, halk anlatıları böylesine ortak ve karşılıklı etkileşim içinde olan bir dünyada, kalıcı barışın niçin sağlanamadığı sorusuna dikkat çekilecektir.

*

During the compiling of folk narrations among Anatolia, the Balkans, Cyprus, Azerbaijan Turks, especially in folk tales, these narrations has not only influenced each other in their own geography and also influenced with other nations tales. It's known that folk tales and myths have built on common patterns and common messages because of these they have universal specialties. (The common specialties are scientific proved by Stith Thompson's "Motif Index" and Muhsine Helimoğlu Yavuz's "Message Index"). These common motifs and messages basically depend on the common perception of the world by the people. Beside of this, there are other reasons like ethnical, economic, psychological and sociological reasons. All of these Turkish and World Folk Narrations' common specialties have become the source of many modern arts like; opera, ballet, music, cinema, theatre, drawing, sculpture, novel, poetry and they have made them permanent.

In this article, these common specialties and interactions among them would be determined and would be shown by examples.

For example, The usage of “Desperation+lake+liberation”trio of Turkish&World Tales and Myths in modern arts like classical music, ballet, novel, etc.

As a result, it's tried to attract the attention that in a world of all of these common specialties and interactions, why there can not be sustained a permanent peace in all over the world.

Sead ŠEMSOVIĆ, Molla Mustafa Bašeskinin Kroniğinde Folklor Unsurları (Yazısı bulunacak)

Folklorist observations in Mula Mustafa Bašeskija's *Chronicle*
(*outline for paper*)

Bašeskija's attitude to folklore has been discussed on several occasions. Starting with the work of Alija Nametak, who made the greatest contribution to this kind of reading of the Chronicle, through works by Hatidža Krnjević, Fehim Nametak, Munib Maglajlić, Đenana Buturović, Esmā Smailbegović and others, the author of this fascinating work of Bosniac literature written in Turkish has been considered not only as a chronicler, which is what he is above all, but also as the first Bosniac folklorist.

The oral literature forms to be encountered in Bašeskija's *Chronicle* include traditions, amusing tales of Nasruddin Hojja, anecdotes, riddles, and lyrical poems. In addition to the texts that Bašeskija quotes in their entirety, there are also references to folk singers and various individual makers of musical instruments. He provides most of this information when citing the names of the deceased in a given year AH.

Within an overall view of the development of folklore studies among the Bosniacs, Mula Mustafa Bašeskija stands as the forerunner to later interest in various issues in this field.

**MALATYA-DOĞANŞEHİR-GÖZENE KÖYÜNDEN
BALKANLARIN KOSOVA'SI PRİZREN'E UZANAN
“KARAKUŞ” ANLATISI**

(Prof. Dr. h. c.) Hayrettin İVGİN

“*Karakuş*” fıkraları , Türk halkı tarafından fıkra-hikaye olarak değerlendirilmiş ve yapılan tasnifler içinde yerini almıştır. Karakuş anlatılarının kahramanı aslında bir Türk'tür. Doğum tarihi bilinmemektedir. Ama ölüm tarihini bütün kaynaklar 1201 (veya 1202) olarak göstermektedir. Kahire'de ölmüştür. Karakuş Kadı olarak bilinen ve fıkraların kahramanı olan bu kişinin asıl adı “*Ebu Said Bahauddin bin Abdullah el-Esadi el-Rumî el-Malikî el-Naşirî*”dir.

Selahaddin Eyyubi'nin kölesi ve onun yakın çalışma arkadaşı idi. Karakuş Hakim, aslında Anadolu'dan getirilmiş ve kökeni Türk olan bir köleydi. Fatımîler Döneminde vezir olan Şîrkûh Eyyubî'nin (vezirliği 1165-1169) kölesiydi.Şîrkûh'un ölümünden sonra yerine Selahaddin Eyyubî'yi vezir oldu ve Karakuş Hakim'i azat etti. Mısır'da Kahire'de saray nazırı oldu. Bir ara Akka valiliği yaptı. Akka'da, Haçlılara esir düştü. Selahattin Eyyubi onu on bin altın ödeyerek esirlikten kurtardı. 1193 yılında Selahattin Eyyubi ölünce oğlu el-Melik el Aziz Osman'a naiblik yaptı. Daha sonra onun oğlu el-Malik El-Mansur'a naib oldu. Vezir İbn Mammâtî'nin karşı çıkmasına rağmen naibliğe devam etti ama bir süre sonra görevlerinden çekildi, 1201 (veya 1202) yılında Kahire'de öldü.

Karakuş Hakim onu Mısır'dan ayırdığında kendisine vekil olarak bırakırdı. Çok güvenilir ve çalışkan bir kişiliğe sahipti. Kahire'de birçok kale, yol, köprü, han ve çeşmeler yaptırmıştır. Vezirlik, naiblik görevlerinin yanında zaman zaman kadılık ve hakemlik görevlerini de yürütüyordu.

Sert, acımasız bir karaktere sahip olan Karakuş Hakim; yasaların ve şeriat hükümlerinin dışında da ibret olsun diye kararlar veriyordu. Kendisini kıskananlar bu kararları eleştiriyor ve alay ediyorlardı. Mesala; kendisini son derece kıskanan, naibliğine karşı çıkan Vezir İbn Mammâtî onun aleyhine olarak “*Kitab el Fâşûş fî Ahkâm Karakuş*” adlı bir yazma kitap bile kaleme almıştır. İbn Mammâtî bu kitabında Karakuş Hakimi sevmediği ve kıskandığı için onu, saçma kararlar veren beceriksiz bir kişi olarak göstermiştir. Karakuş fıkralarının kaynağı da bu yazma kitaptır.

Karakuş deyimi Türkçe'de “*mantıksız, anlamsız, gelişigüzel söylenmiş söz*” anlamında kullanılır. Karakuşî Hüküm veya Karakuşvarî iş deyimleri de verilen kararların; topluma uymayan, mantık dışı, yasa dışı, hukuk dışı kavramları akla getirir.

Yüzyıllar içinde Karakuş Hakim'in hükümleri bulunduğu toplumun dışına da çıkarak fıkra-hikâyeye biçimde anlatılır olmuştur. Mısır, Orta Doğu, Anadolu ve Balkanlara fıkra-hikâyeler yayılmıştır. Öyleki bu fıkralar sözlü gelenekte, giderek mantık ve kural dışı, akla aykırı hükümleri içeren anlatılar olarak yerleşmiştir. Zıtlıklar içeren, haklıyı haksız, haksızı haklı çıkaran, duyuları şaşıratan, güldüren bu fıkralara yenileri eklemiş, halk zekası bu tür hükümlere ilişkin fıkraları Karakuş Hakime maledivermiştir.

1981 yılının Şubat ayının ilk yarısında Malatya'nın Doğanşehir ilçesine bağlı Gözene Köyünde bir “Karakuş Hakim” fıkrası derledik. Bu derleme o yıllarda Maliye Meslek Lisesi 2. sınıf öğrencisi Ahmet Aytaş vasıtasıyla yapılmıştır. Karakuş fıkrası; 1934 doğumlu olup 1981 yılında 47 yaşında bulunan ilkökul mezunu köyünde çiftçilik

yapan Ahmet Dutçu'dan Gözene köyünde derlenmiştir. Ahmet Dutçu, anlattığı bu fikrayı küçüklüğünde köyün büyüklerinden dinleyerek öğrenmiştir.

Karakuş fıkrası şöyle:

“Bir adam fırına iki kebab yapılıması için ısmarlamada bulunuyor. Ne var ki bir açık göz kendisinin tek kebabını bırakıp diğer iki kebabın kendisinin olduğunu söyleyerek alıp gidiyor. Kebabların esas sahibi geldiğinde fırıncıyla münakaşa edip adamın bir gözünü kör ediyor. Adam oradan kaçıyor, bir eve gizlenmek için dalıyor. Evin hanımı hamileymiş korkudan çocuğunu düşürüyor. Oradan kaçarken bir damdan atlıyor. Duvarın dibinde güneşlenen yaşlı bir adamın üzerine düşüyor, adam ölüyor. Suçlu, Karakadının huzuruna çıkarılıyor.

Suçlu hemen Karakadının kulağına bir şeyler fısıldıyor. Kadı birinci davacıyı çağırıyor. Fırıncı içeriye giriyor ve adamın kendisine vurarak bir gözünü kör ettiğini söylüyor. Kadı “Karakaplı kitabımıza bakalım ne yazıyor” diye kitabı açıyor. Fırıncı Ermeniymiş, Kadı kitapta “Ermeninin iki gözü Müslümanın bir gözüne eşittir” diye yazdığını ve davalının davacının diğer gözünü de kör etmesi durumunda, suçlunun bir gözünün ceza olarak kör edilmesi kararını verir. Fırıncı diğer gözünü de kaybetmek istemediğinden davasından vazgeçer. İkinci davacı gelir ve hamile karısının korkutularak çocuk düşürmesine sebep olduğunu söyleyerek davalıyı şikayet eder. Karakadı yine karakaplı kitaba bakar ve “Kitapta davacının karısını davalıya vermesi ve davalının kadını eskisi gibi hamile duruma getirmesinin gerektiğinin yazıldığını” söyler. Bu durumda davacı davasından vazgeçer. Üçüncü davacı çağırılır, davacı babasının üzerine atlayarak öldürdüğünü söyler, suçludan davacı olur. Karakadı yine karakaplı kitabına bakar ve kararı verir. Suçlunun duvarın dibinde oturarak davacının damdan suçlunun üzerine atlayarak öldürmesine karar verilir. Davacı damdan atlamayı gözüne alamadığı için davasından vazgeçer. Sonunda suçlu berat eder.”

Prof. Dr. Nimetullah Hafız'ın 1985 yılında Priştine'de yayımlanan “Kosova Halk Edebiyatı Metinleri” adlı kitabının 239-240. sayfaları arasında “Kara Kuş” adlı bir masal derlemesi yayımlanmıştır. Bu kitap Kosova Üniversitesi Priştine Felsefe Fakültesi yayınları arasında yayımlanmıştır. Kitapta bu anlatı; IV. Bölüm olan “Halk Masalları”, başlığı altında 2/Ç alt başlığında “Gerçekimsi Masallar” gurubu içinde 4. masal olarak tasniflenmiştir.

Bu anlatı tamamen bir Karakuş Hakim fıkra-hikâyesidir. Prizren'de derlendiğini öğrendiğimiz ve buranın ağzıyla kaleme alınmış bu anlatıyı olduğu gibi aşağıya alıyorum:

“Bir zamanda Kara Kuş adli hüçümdar, çok zalim ve zulumci imiş. Bir cün cezerken bir furunda pişmiş bir guska cüri ve furuna yanaşı. Furunciya dey:

- Bu pişmiş guskay birden benim evime cütür, Furunci:

- Saybinden korkarım demiş.

- Saybina aradığı zeman dersin çi ‘Bu guska onderdinci yumurtanın guskasidir, onderdinci yumurtadan çıkan guska pişmiş, furundan uçmuş’. Birden cütür, yokse başını alırım.

Furunci hemen, başını kurtarmak için guskay cütürür Kara Kuşun evine. Biras sora guskanm saybi guskayı alma celir. Furunci der:

- Guska pişmiş, furundan uçmuş.

Saybi inanmay buna, furuncunun etrafında dolani. Furunci ise furundan ekmekleri çıkarırçen, her nasıl ise, kastsız guskanın saybinin, çürek ucilen cüzünü çikari. Furunci

buni cürünce korkidan kaçmağa başlay. Kaçarçen şaşkin cibi yolda cebe bir kariylen vuruli. Kari düşey ve çocogoni atay. Buni cürünce furunci hepten şaşiri, bir eve ciri. Duvardan duvara atlarçen bir duvar altında bir hasta otororçen oni da ezdiri, üldüri. Artık kaçmak hali kalmay ve hüçümetin eline düşey ve haps edeylar.

Birkaç cün sora furunciya guskanın saybi, çocogoni düşüren karinin kocasi ve duvarın altında ülen çocogon babasi Kara Kuş'a dava edeyler. Kara Kuş bunların davasını kabul edey, yanlıs mâcemeye çıkmak için yüzer lira altın pare yatırtmak lâzım oldogoni düveri. Eğer mâcemeye kazanırsa paresini çeri alır, kazanmase yüz lirası yanar.

Davacılar buna razı olurlar ve yüzer lira pare yatırırlar. Kara Kuş cendisi haçimlik yapar ve ilk guska saybını mâcemeye çağırır. Mâcemede furunci cezalı cibi bulunur. Kara Kuş guskanın saybına der.

- Saydır ci on derdinci yumurtanın guskası pişer ve uçabilir, a cüzünü ne çıkarmış, sen da çüregi al furundan ekme çıkarcı çen bunun da cüzünü çıkar.

Guskanın saybi hacim efendiye:

- Ben ebedi furuncılık yapmamışım ve çürek elime aldığım yok, nasıl cüzünü çıkarırım? Kara Kuş:

- Senin için ben mi bunun cüzünü çıkarım, çıkarabilersen çıkar, çıkaramasen davayı. kaybettin ve yüz liran yanar.

O ise 'yapamam', der, çıkar, cider, davayı kaybedir. Ondan sora karinin kocasi celir. Kara Kuş ona der:

- Bu furunci kaçarcı yolda senin cebe karini düşürmüş, kari çocogoni atmış, kariya ise bir çeder olmamış. Sen de şimdi ne zaman furuncinin karisi cebe kalır, oni düşürürsün ve onun da karisi çocogoni atar.

Karinin kocasi:

- Ya furuncinm karisi çimbiler ne zeman cebe kalır?

Kara Kuş:

- Ben o işe karışmam, Allah'ın işidir. Sen eğer bekleyemesen süleçi mâceme asili kalmasin.

Karinin kocasi davadan vaz ceçer ve der:

- Hacim efendi, bu mesele ip üstüne un sermeğe benzer.

Kara Kuş ta ona:

- Davayı kaybettin ve yüz liran yandı, der.

Üçüncü dava ediciyi çağırır ülen çocogon babasına:

- Furunci duvardan duvara kaçarcı senin çocogoni ezdirmiş, sen da o duvara bin furunci duvar altında otororçen ezdir. Çocogon babasi:

- Ben duvardan atılırçen furunciy belci ezdiririm ema çendim da vurulurum, ben bu işi yapamam.

- Yapamamen mâcemeyi kaybettin ve yüz liran yandı.

Bu da dışarı çıkar. Kara Kuş furunciya:

- Cürdün mi çi benim hüçmüm hüçumdur, onun için bana Hüçmi Kara Kuş derlar, işte al sana yüz eli lira, bana yüz eli lira. (Pz.)”

Her iki anlatıda ortak motifler ve motiflerdeki farklılıklar şunlardır:

1. Fırında kebab pişirilmesi. G'de fırında pişen sadece kebabdır. P'de ise guskadır. Yani kaz kebabı.

2. G'de bir açığöz kişi pişirilmesi için bir kebab verir, başkasının iki kebabını fırıncıyı aldatarak alır.

3. G'de kahraman açığız kişidir, P'de guskanın sahibidir.
4. G'de ve P'de fırıncı; açığız ve guska sahibinin gözüne ekmek küreğıyle çıkarır.
5. G'de kaçan suçlu açığızdür, P'de kaçan suçlu fırıncıdır.
6. G'de ve P'de kaçan açığız ve fırıncı hamile bir kadının çocuğunu düşürmesine sebep olur.
7. G'de ve P'de kaçan açığız damdan atlarken ve fırıncı da duvardan atlarken altta oturan adamın üstüne düşerler ve adamın ölmesine sebep olurlar.
8. G'de açığız suçlu olarak hapse atılır, P'de fırıncı suçlu olarak hapse atılır.
9. G'de kaçan açığız fırıncıdan davacıdır. P'de ise fırıncı guska sahibinden davacıdır.
10. G'de davacı fırıncı Ermeni'dir. İki gözüne çıkarılması karşılığında suçlu açığızün tek gözüne çıkarılması gerektiğı hükmünden sonra davasından vazgeçer. P'de ise davacı guska sahibinin fırıncının gözüne ekmek küreğı ile çıkarılması gereğı hükmünden sonra davadan vazgeçer, mahkeme harcı olarak yatırdığı 100 lira mahkemeye kalır.
11. G'de davalı açığızdür, davacı çocuğunu düşüren hamile kadının kocasıdır. Karakuş Hakim karısını davalıya vererek onun kadını hamile bırakmasına hükmedince davacı davadan vazgeçer. P'de ise davalı fırıncı, davacı çocuğunu düşüren hamile kadının kocasıdır. Karakuş Hakim, fırıncının karısı ne zaman gebe kalırsa, davacının bu kadına çarparak karşılık olarak onun çocuğunun düşürülmesine sebep olabileceğine karar verince davacı davadan vazgeçer. Davacının yatırdığı 100 lira mahkemeye kalır.
12. G'de davalı açığızdür, davacı damın dibinde ölen yaşlı adamın oğludur. Karakuş Hakim, davalının damın altında oturmasını, davacının da damdan bunun üzerine atlayarak öldürebileceğı hükmünü verince, davacı davasından vazgeçer. P'de ise davalı fırıncı, davacı duvarın altında ölen çocuğun babasıdır. Karakuş Hakim davalının (fırıncının) duvarın altına oturmasını, davacının üzerine atlayarak fırıncının ölümüne sebep olabileceğı hükmünü verince çocuğun babası kendisinde o yükseklikten atlayınca ölebileceğini düşünerek davadan vazgeçer. Yatırdığı 100 lirası mahkemede kalır.
13. Sonuçta G'de suçlu açığız adam bütün davalardan beraat eder. P'de ise suçlu fırıncı bütün davalardan beraat eder.
14. P'de Karakuş Hakim, mahkemeye kalan 300 liranın 150 lirasını kendisi alır, diğer 150 lirayı fırıncıya verir.

Sonuç olarak; Karakuş fıkralarının Türk halkları tarafından sevildiğini, fıkraların coğrafyasının çok geniş olduğunu, anlatılarda değişiklik olsa bile ana motiflerde herhangi bir değişiklik olmadığı söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

1. Şevket Rado, “*Karakuşî Hükümler*”, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: 1, Yıl: 3, Cilt: 1, 1 Şubat 1967, Sıra No: 25, s. 5-8
2. Nail Tan, “*Türk Halk Edebiyatında Karakuş Fıkraları*”, Türk Dili Dergisi, Sayı: 530, Şubat 1996, s. 358-363
3. Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Hazırlayan: Doç. Dr. Cemal Kurnaz), Türk Diyanet Vakfı Yayınları: 77, Ankara 1992, s. 221

4. M. Şakir Ülkütaşır, “Bir Vaka veya Fıkraya Dayanan Tabirler”, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, Sayı: 104, Mart 1958, Yıl: 9, Cilt: 5, s. 1655-1656

5. Faik Reşat, *Külliyat-ı Letaif*, (Hazırlayan. Ahmet Özalp), Kitabevi Yayınevi: 18, İstanbul-1995 (2. basım 1998), s.46-50

6. Prof. Dr. Nimetullah Hafız, *Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Kosova Üniversitesi Piriştine Felsefe Fakültesi Yayını,”Rılındı” Basımevi, Piriştine-1985, s. 234-240

Hayrettin İvgin Arşivi: Malatya’nın Doğanşehir ilçesi Gözene köyünden 1981-Şubat ayında yapılan Ahmet Dutçu’dan (1934 doğumlu, ilkokul mezunu, çiftçi) yapılan derleme.

ÖZET

MALATYA-DOĞANŞEHİR-GÖZENE KÖYÜNDEN BALKANLARIN KOSOVA’SI PRİZREN’E UZANAN “KARAKUŞ” ANLATISI

Karakuş fıkraları, Türk halkı tarafından fıkra-hikaye olarak değerlendirilerek yapılan tasnifler içinde yerini almıştır. Karakuş anlatılarının kahramanı arasında bir Türktür. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte 1201 (veya 1202) yılında Kahire’de ölen “Bahaeddin bin Abdullah el-Asadi el-Rumî el-Malikî el-Naşirî” adlı bir şahıstır

Kahire’de emirlik, kadılık ve valilik görevlerinde bulundu. Yaptığı icraatlar, verdiği ters ve garip kararlarla hakkında fıkralar ve anlatılar ortaya kondu. Daha sonraki yıllarda onunla ilgili anlatılar bir folklor ürünü olarak “fıkra, masal, hikâye” olarak halk arasında anlatılır oldu.

Tebliğimde; bu Türk halkının büyük ilgi gösterdiği bu anlatılar öyle yaygın hale geldi ki coğrafyası da genişledi: Mısır, Ortadoğu’nun batı yakaları, Anadolu ve Balkanlar.

Malatya’nın Doğanşehir ilçesine bağlı Gözene köyünde 1981 yılı içerisinde derlediğimiz bir “Karakuş Hakim” fıkrası ile Kosova’nın Prizren şehrinde derlenmiş ve 1983 de Prof. Dr. Nimetullah Hafız tarafından hazırlanan “Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri” adlı kitapta yer alan Gerçekimsi Masallar başlığı altında verilen “Kara Kuş” masalı bu tebliğimizde karşılaştırılacaktır.

Her ikisi de Karakuş Hakim fıkrası olan bu anlatıların şaşırtıcı derecedeki benzerlikleri ve farklılıkları tebliğimizde ortaya konacaktır.

SANAT TARİHİ

Filiz YENİŞEHİROĞLU, Osmanlı Sanatında Başkent ve Bölgesel Üsluplar (Yazısı Bulunacak)

Osmanlı Sanatında Başkent ve Eyaletler

Osmanlı İmparatorluğunun kapladığı geniş tarihi coğrafyada Osmanlı sanatının değişik usulplarının oluşması, dağılması ve yaygınlaşması saray ve başkent İstanbul ile eyaletler arasındaki çok boyutlu kültürel ,ekonomik ve politik ilişkiler kapsamında incelendiğinde değişik yerel çözümlerlerin varlığını gündeme getirir.

Osmanlı sanatında görülen usulplar başkent İstanbul'da ve saray beğenisinin doğrultusunda saraydaki ehl-i hiref teşkilatına bağlı sanatçılar tarafından oluşturulurdu.Bu usulp saray mensupları ve saraya bağlı yöneticilerin banilikleri aracılığıyla İstanbul dışındaki eyaletlerde de görülmekte ve oradaki sanatçılar ve mimarlar tarafından uygulanmak idi. Böylece geniş bir tarihi coğrafya içerisinde bulunan farklı kültürel etnik ve dini toplulukların ortak bir görsel dili bulunduğunu var saymak olasıdır.

Ancak İstanbul dışındaki uygulamalarda yerel özelliklerin de devreye girdiği, ustaların ve sanatçıların bilgi birikimi ,görgüsü , alışkanlıkları doğrultusunda saray uslubunun farklılaştığı, hiç kullanılmadığı , banisinin kimliğine göre değişebildiği ,kalitenin kullanılan malzemenin niteliğine veya estetik oranlamalardaki farklı uygulamalara göre bozulabildiği görülmektedir. Bu tür fiziksel özellikler bilgi birikimi ,malzeme temininin örgütlenmesi, bütçe vb..konulara bağlı olarak değişebilir ve estetik kalite farklılaşmasını yaratır.

Öte taraftan , eyaletlerde var olan kimi yerel özellikler başkent usulplarıyla birleşmeden veya onların içerisine katılıp yeniden değerlendirilerek yerel usulpların çıkmasına neden olur. Bu yerel usulplar kimi zaman başkent uslubu içerisinde farklı alt gruplar oluştururken kimi zamanda onunla bağlantılı olmadan ama yine Osmanlı döneminde yerel olarak var olan çeşitlemeler oluşturur.

Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu

OSMANSKA VOJSKA I POLITIČKA IKONOGRAFIJA U XVII. I XVIII. STOLJEĆU U KONTINENTALNOJ HRVATSKOJ

Prof. Dr. Sanja CVETNIĆ

Filozofski fakultet, Zagreb

Slikarska djela kontinentalne Hrvatske iz XVII. i XVIII. stoljeća uglavnom su se nalazila – a najvećim su dijelom i danas sačuvana – u sakralnim građevinama: zagrebačkoj katedrali,¹⁶¹⁹ franjevačkim samostanima i crkvama,¹⁶²⁰ nekoć pavlinskim¹⁶²¹ i isusovačkim crkvama,¹⁶²² te brojim župnim i hodočasničkim crkvama gradova i sela Zagrebačke i Đakovačke ili Bosanske i Srijemske biskupije pod Kaločkom nadbiskupijom.¹⁶²³ Katolička crkva kao naručitelj u vrijeme nakon Tridentskoga sabora (1545.-1563.), a tako i plemići, bratovštine, cehovi obrtnika, imućniji građani i svi ostali naručitelji čijim su novcem i darovnica podizani i održavani pojedini oltari i oltarne slike na njima, plaćani zidni oslici i druga likovna djela, u odabiru ikonografskih sadržaja držali su se tridentskih propisa i programatskih zahtjeva obnovljene crkve vjerne Rimu i papi. Premda to nije izrijekom propisano, u duhu je poslijetridentske ikonografije i

¹⁶¹⁹ Usp. Anđela Horvat, *Između gotike i baroka: umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.* Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1975.; Anđela Horvat, *Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj* u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 3-381.

¹⁶²⁰ O likovnim djelima usp. AAVV, *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja.* Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2000. Urednici: Marija Mirković, Franjo Emanuel Hoško; Mirjana Repanić-Braun, *Barokno slikarstvo u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda.* Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 2004.

¹⁶²¹ U XVII. stoljeću (do 1699.) hrvatska je provincija združena s ugarskom, a potom je samostalna O tome i o likovnim djelima usp.: AA.VV., *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244.-1786.* Globus, Muzej za umjetnost i obrt: Zagreb, 1989. Urednici: Đurđica Cvitanović, Vladimir Maleković, Jadranka Petričević.

¹⁶²² O isusovcima u Hrvatskoj, koji su pripadali Austrijskoj provinciji, općenito i o njihovoj likovnoj baštini usp: Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod I. Rad u XVI stoljeću. Zagrebački kolegij.* Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1969.; Isti, *Isusovci i hrvatski narod II. Kolegiji Dubrovački, riječki, varaždinski i požeški.* Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1987.; Isti, *Isusovci i hrvatski narod III. Pučke misije, prekomorske misije, rezidencija Osijek, književni rad.* Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Hrvatski povijesni institut u Beču, 2005.; o likovnim djelima usp.: AA.VV., *Isusovačka baština u Hrvata.* Zagreb: Muzejsko galerijski centar, Muzejski prostor, 1992. Urednica: Biserka Rauter Plančić.

¹⁶²³ Papa Pio IX. uzdigao je Zagrebačku biskupiju u status nadbiskupije 11. XII. 1852. godine bulom *Ubi primum placuit.* Usp. Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st.).* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996. [1991.], str. 403, 404. Usp. također: AA.VV., *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji.* Zagreb: Biskupska Konferencija Jugoslavije, 1974. O likovnim djelima usp. AA.VV., *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094.–1994.* Zagreb: MGC-Muzej Mimara, 1994. Urednici: Željka Čorak, Tugomir Lukšić i dr.

trijumfalnoga duha obnovljene Crkve ograničeno pojavljivanje pripadnika drugih vjerskih (i rasnih) identiteta, i to tek u ikonografskim temama poput Poklonstva kraljeva (koji dolaze s Istoka te prepoznaju i priznaju Novorođenče), u alegorijskim figurama četiriju kontinenata (ali uz obvezni primat personifikacije Europe koja je jedina okrunjena, a krunu joj nadvisuje križ i prema djelu Cesara Ripe *Iconologia* iz 1593. godine drži u ruci hram »da se pokaže kako je u njoj savršena i istinska religija koja je iznad svih ostalih«¹⁶²⁴), katkada uz prizore iz života velikoga isusovačkoga sveca Franje Ksaverskoga kao rezultat uspjeha njegovih misionarskih pohoda u Japan, Kinu i Indiju ...¹⁶²⁵

Pripadnicima drugih vjera u poslijetridentskoj ikonografiji povjerena je samo jedna dramaturška uloga: oni su negativci u hagiografskim ili biblijskim likovnim naracijama. U Hrvatskoj XVII. i XVIII. stoljeća pojam »druge vjere« odnosi se uglavnom na četiri vjerska identiteta: pravoslavni (u suvremenim kronikama zvanu shizmatični,¹⁶²⁶ raskolnici, [h]ristijani ili u Bosni riščani¹⁶²⁷), protestantski (označavani kao luterani ili kalvinisti, ili krivovjernici), židovski (jevrejski) i islamski (označavani kao nevjernici¹⁶²⁸). Starozavjetni proroci, potom hramski učenjaci koje je Isus kao dvanaestogodišnjak zadivio u Hramu u Jeruzalemu, jeruzalemski pūk i drugi pripadnici židovskoga naroda likovno su protumačeni kroz izmišljenu orijentalnu odjeću, vrlo ukrašenu ili tek neuobičajenu (ovisno o društvenom statusu koji im pripada, radi li se o siromašnim galilejskim ribarima ili zvjezdoznancima, bogatijim Isusovim sljedbenicima poput Josipa iz Arimateje ili Nikodema). Likovni identitet inovjeraca bilo je teško očito i jasno ikonografski naznačiti ukoliko se radi o protestantima (u domaćoj sredini njemački vojnik ili trgovac, specifične odore ili odjeće, nije bio tako uobičajen i brzo prepoznatljiv kao u razvijenim trgovačkim i umjetničkim sredinama, gdje je njihova pojava – na primjer kao statista na *Posljednjoj večeri* Paola Veronesea iz 1573. godine u Veneciji –

¹⁶²⁴ Cesare Ripa, *Iconologia*. Preveo Branko Jozić. Split: Laus, 2000. [1593.], str. 214.

¹⁶²⁵ Za tridentske odluke usporedi: Norman P. Tanner S.J. (ur.), *Decrees of the Ecumenical Councils. Trent to Vatican II*. (II.). London, Washington: Sheed & Ward, Georgetown University Press, 1990., a za njihovu refleksiju u umjetnosti: Anthony Blunt, *The Council of Trent and Religious Art u: Artistic Theory in Italy 1450-1600*. Oxford: Clarendon Press, 1964. [1940.] i Émile Mâle, *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle. Étude sur l'iconographie après le Concile de Trente. Italie, France, Espagne, Flandres*. Pariz: Librairie Armand Colin, 1951. [1932.].

¹⁶²⁶ Za oznake *shismaticus*, *Lutheranus* ili *ex secta Calvinii* usporedi na primjer: Josip Bösendorfer, »*Historia domestica*« konnmeta kapucinskoga u gornjem Osijeku (god. 1702-1859) u *Starine JAZU XXXV*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1916., str. 199-128.

¹⁶²⁷ Usp. Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*. Priredio i preveo dr. sc. fra Ignacije Gavran. Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2003., str. 61.

¹⁶²⁸ Po današnjem razumijevanju različitih vjerskih identiteta ovakve oznake zvuče izrazito politički nekorektno, takav se sūd ne može primijeniti na vrijeme u kojemu je doživljaj druge vjere uzajamno negativan. Na primjer, Pečevija u rukopisnoj *Historiji (Tarih-i Pečevi*, oko 1640.) hvali izum tiska, ali ne izostavlja izraz kako ga koriste »nevjernici«: »Pišu da je tisak izumio jedan vrlo pametan čovjek po imenu Ivan Gutenberg u gradu Majncu, 1440. godine po rođenju Isa pejgambera. Od tada je do našeg vremena prošlo dvjesto godina. Nevjernici sve svoje knjige tiskaju.« Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija I. (1520-1576.)*. Sarajevo: El-Kalem. Orijentalni institut, 2000., str. 107.

izazvala inkvizicijsko negodovanje zbog prisutnosti vojnika iz »heretičkih« krajeva na iznimno važnom prizoru, te je slika preimenovana u manje osjetljivu temu *Večera u kući Levijevoj*¹⁶²⁹), o pravoslavnima (katkada se tek istočnim crkvenim ocima pridaje kao znak raspoznavanja grčki križ – *crux immissa*, *crux quadrata* – kao na zidnim slikama Ivana Krstitelja Rangera u kapeli sv. Ivana Krstitelja na Gorici kraj Lepoglave¹⁶³⁰), ali postoji vidljivo razlikovno sredstvo kojim se moglo označiti islamskoga vjernika – koji je iskustveno bio poistovjećen s Osmanlijama i osmanskom vojskom – a to je turban (i ponovno više ili manje izmišljena »orijentalna« odjeća). Turban je kao motiv bio je likovno privlačan i drugim umjetnicima diljem Europe (od Jana van Eycka do Rembrandta, od Tiziana do Gianantonija Guardiija), kao zahtjevan zadatak rješenja draperije (tkanine), koja je katkada urešena s draguljima, a katkada je tretirana kao tako kompozicijski zanimljivi »okvir« lica (na portretima) da su se sami slikari portretirali s turbanom, primjerice Rembrandt.¹⁶³¹

Ikonografski tipovi s turbanom nisu rezervirani samo za prikaze osmanskih vojnika, nego su se proširili na brojne druge situacije koje im povijesno ne pripadaju. Likovna tumačenja Osmanlija i osmanske vojske u kontinentalnoj Hrvatskoj tijekom XVII. i XVIII. stoljeća jasno su označeni povijesnim kontekstom: ratovima i sukobima. Stoga oni u likovnim naracijama dobivaju dramaturške uloge u kojima ih se tumači kao protivnike kršćanstva, najčešće pogana iz prvih stoljeća kršćanstva (Grka, Rimljana), pa čak i Židova, ukratko svih koji su se suprotstavili širenju nove vjere. Javljaju se u svetačkim životopisima i biblijskim pripovijestima kao progonitelji kršćana, a politička propaganda našla je u ikonografiji pogodnu saveznicu za demonizaciju trenutnoga vojnoga neprijatelja pretvorivši ga u općepoznate biblijske i hagiografske negativce: Heroda, Pilata, rimske vojnike prisutne kod Raspeća, poganske očeve (Grke) ili razljučene zaručnike ranokršćanskih mučenica, mučitelje apostola i prvih svetaca. Povijesno neutemeljeno, ali politički potrebno u cilju egzorcizma suvremenih strahova, oni u XVII. (češće) i XVIII. stoljeću (rjeđe) »nose« turban.

Primjera za te političko-propagandne postupke u kojoj su onovremeni vojni neprijatelji transformirani u negativne ikonografske stereotipe, ima mnogo. U crkvi sv. Katarine u Zagrebu prvi oltar na strani poslanice posvećen je sv. Barbari. Na oltarnoj slici Hansa Georga Geiger[feld]a¹⁶³² nastaloj nakon 1675. godine [sl. 1],¹⁶³³ ranokršćanska svetica prikazana je kao krupni stojeći lik kraj kule koja joj je stalna oznaka, atribut: »Rođena u Heliopolisu u Egiptu, ili u Nikomediji u Maloj Aziji (III. stoljeće). Odgojena kod svoga oca, bogatog poganina, koji ju je jako volio i plašio se da je netko ne bi oženio

¹⁶²⁹ Za transkript procesa usporedi: Terisio Pignatti, Filippo Pedrocchio, *Veronese. L'opera completa*. Milano: Electa Mondadori, 1995., str. 558, 559. O problemu takoğer: Richard Cocke, *Paolo Veronese. Piety and Display in an Age of Religious Reform*. Williston, Vermont: Ashgate Publishing Limited, 2001., i literaturu koju navodi.

¹⁶³⁰ Usp. Sanja Cvetnić, *Kapela sv. Ivana Krstitelja na Gorici kraj Lepoglave – »pustinjačka« ikonografija u: Croatica Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 52/XXVII*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2003., str. 119-136.

¹⁶³¹

¹⁶³² O slikaru i njegovu opusu usporedi katalog izložbe: Mirjana Repanić-Braun, Blaženka First, *Majstor HGG slikar plastične monumentalnosti*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt; Ljubljana: Narodna galerija, 2005., osobito str. 128, 129 [Sv. Barbara].

¹⁶³³ Ulje na platnu, 220 x 140 cm.

i odveo od njega. Prema legendi, on je dao podići za nju bogato opremljenu kulu, gdje su je budno čuvali da joj se tko ne približi.«¹⁶³⁴ Sa suprotne strane slike prikazan je završni čin svetičina života nakon što je postala kršćankom: »Razjaren zbog njezina obraćenja na kršćanstvo, otac je izruči vlastima, koje narede da se djevojka udari na muke. Napokon, na njegov zahtjev, odobre vlasti ocu da joj samo odrubi glavu. Vraćajući se kući poslije tog stravičnog djela, okrutni otac pade pogođen udarcem munje usred strahovite grmljavine.«¹⁶³⁵ Usprkos toga što ikonografski izvori – ponajprije rukopisna hagiografska zbirka *Zlatna legenda* (lat. *Legenda aurea*), koju je sabrao dominikanac Jacobus de Voragine oko 1260. godine, a od 1475. godine tiskana je u brojnim izdanjima – navode III. stoljeće i Heoliopolis (ili Nikomediju) kao mjesto događaja, poganski otac prikazan je u odjeći koja upućuje na sedamnaestostoljetnoga neprijateljskoga vojnika osmanske vojske.

Jedan od najslavnijih štafelajnih ciklusa iz XVII. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj nastao je nakon 1690. godine, posvećen je sv. Ladislavu (oko 1040. – Nyitra 29. srpanj 1095.), kralju iz kuće Arpadovića, osnivaču zagrebačke biskupije (oko 1094.) i – uz Marijino Uznesenje te sv. Stjepana kralja – kontitular sadašnje zagrebačke katedrale.¹⁶³⁶ Oltarni ciklus nalazio se u staroj zagrebačkoj stolnici, u svetištu sjevernoga broda (gdje je i danas oltar posvećen istome titularu). Slikar Ioannes Eisenhart riješio je složenu ikonografsku naraciju vjerojatno uz pomoć crkvenih naručitelja s Kaptola, a možda i prema idejama koje je promovirao Pavao (Ritter) Vitezović,¹⁶³⁷ pisac *Natales Divo Ladislavo regi Slavoniae apostolo restituti, ab equite Pavlo Ritter* (1704.). Između ostalih hagiografskih događaja, kralj je prikazan u borbi s Kumanima, koji su ga omeli u osvajačkom pohodu na Hrvatsku 1091. godine.¹⁶³⁸ Sukob s osvajačima s Istoka doseže vrhunac u bitci kod Kerléa-Cserhaloma, u kojoj ih Ladislav pobjeđuje i protjeruje.¹⁶³⁹ Mađarska je legenda zabilježila složenu priču s mitskim dramaturškim elementima (dobro u neravnopravnoj borbi protiv moćnijega zla), od čega na dijelu ciklusa iz stare zagrebačke stolnice, slici *Kralj Ladislav u borbi s Kumanima* [sl. 2]¹⁶⁴⁰ prepoznamo tek

¹⁶³⁴ Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, 1979., str. 138 [Marijan Grgić].

¹⁶³⁵ Isto.

¹⁶³⁶ Usp. AA.VV., *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, nav. dj., 1974., str. 48; Franjo Šanjek, *Zagrebačka (nad)biskupija* u: AA.VV., *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094.–1994.*, nav. dj., 1994., str. 29.

¹⁶³⁷ O slikaru i njegovu opusu usporedi: Sanja Cvetnić, *Djela ljubljanskoga slikara Ioannesa Eisenhordta na Kaptolu, u Zagrebu* u: *Acta historiae artis Slovenica* 5/2000., Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, 2000., str. 83-108.

¹⁶³⁸ »Uto mu stigoše glasi da su sjedinjeni Kumani i Pečenezi s istoka provalili u Ugarsku, pak zato morade ostaviti Hrvatsku i pohitati kući. Tamo odbije doduše Pečeneze i Kumane, ali ne dođe više da nastavi vojnu u Hrvatskoj.« Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća* I. Za tisak priredio Trpimir Macan. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1974., str. 147, 148.

¹⁶³⁹ Usp. Gyula László, *A Szent Laszlo-legenda középkori falképei*. Budimpešta: Tájak-korok-múzeumok könyvtára, 1993.

¹⁶⁴⁰ Ulje na dasci (lipovina), 166,1 x 110,7 cm, debljina daske 2,5 cm. Zagreb, Muzej grada Zagreba (MGZ-3168).

čudo koje je pomoglo Ladislavu i njegovoj vojsci pretvorivši zlatnike koje su Kumani bacili kako bi izazvali pomutnju u ugarskim redovima, u kamenje koje je pogađalo same Kumane. Kako bi motiv zlatnika-kamenja bio gledatelju razbirljiv, Eisenhart je kadar približio, pa se prizor bitke doimlje kao ulomak, jer nije panoramski razvijen nego ga posve ispunjaju krupne figure. Prostor je potpuno sabit, klizi i po visini i bočno te »probija« rubove okvira, a njime dominira velika Ladislavova figura u ratničkoj odori. U pobijedenome Kumanu u bijegu, to jest u leđima okrenutome i rubom smiono prerezanome ratniku u donjem lijevom kutu, ponovno prepoznajemo suvremenoga osmanskoga ratnika i neposrednu refleksiju na Veliki bečki rat (Drugi leopoldinski rat; 1683.-1699.), to jest bitke koje su se u to vrijeme odvijale u Slavoniji.

Sljedeće djelo nije sakralna narudžba, ali je vezano uz moćni poslijetridentski isusovački red. *Portret Ivana III. Adama Rattkaya* [sl. 3],¹⁶⁴¹ nastao nakon 1727. godine, riješen je tako da slikani okvir ovala u kome je dopojasni portret isusovca, istraživača, putopisca i misionara u Meksiku okružuju četiri medaljona s prizorima iz njegova života.¹⁶⁴² Uzrok misionarove smrti 1683. godine u Tarahumari¹⁶⁴³ neznani je slikar prikazao na medaljonu desno dolje: urođenik pruža domorocu posudu na piće, a slikani natpis upućuje gledatelja kako su Rattkaya otrovali barbari (Indijanci) zbog mržnje prema vjeri: »A BARBARO IN / ODIUM FIDEL, VÆ / NENO NECATUR.« Slikar-portretist zacijelo nije znao kako izgledaju Indijanci u Tarahumari, što tek djelomično objašnjava njegovu odluku da ga prikaže upravo kao osmanskoga vojnika: s turbanom i u odjeći prikladnoj za ratnika-konjanika.

Isto tako su likovno protumačeni pobijedeni španjolski Mauri na glavnoj oltarnoj pali [sl. 4]¹⁶⁴⁴ iz 1727. godine u kapucinskoj crkvi u Osijeku posvećenoj sv. Jakovu Starijem. Apostol Jakov, jedan od načašćenijih svetaca i – prema predaji – apostol Iberijskoga poluotoka (hodočašće sv. Jakovu u Santiago de Compostella i danas je jedno od najpopularnijih oblika pobožnosti ne samo u Španjolskoj), bio je »brat sv. Ivana [evanđelista], a smatra se da je bio u bliskom srodstvu i s Isusom«.¹⁶⁴⁵ U Španjolskoj je često prikazivan kako pomaže kršćanskoj vojsci u bitkama koje su okončane 1492. godine (lat. *Reconquista*), a u Osijeku su među tamnolute figure sjevernoafričkih Maura uključeni i osmanski vojnici. Osmanlije prepoznajemo i u aleksandrijskim učenjacima koji očajavaju zbog pobjede sv. Katarine Aleksandrijske u slavnoj disputi učene svete

¹⁶⁴¹ Ulje na platnu, 141 x 117 cm. Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.

¹⁶⁴² Usp. Marijana Schneider, *Portreti 16-18. stoljeća*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1982., str. 164, 165, kat. 234, sl. 8; AA.VV., *Isusovačka baština u Hrvata*, nav. dj., 1992., str. 30 (ilustracija), 270, kat. 505 [Marina Bregovac Pisk].

¹⁶⁴³ Usp. Mijo Korade, *Djelovanje i spisi Ivana Rattkaya* (poglavlje *Iznenadna smrt misionara*) u: Ivan Rattkay, *Izvešća iz Tarahumare*. Zagreb: ArTresor naklada, 1998., str. 37-41. O obitelji Rattkay i o misionarskome radu Ivana Rattkaya usporedi također: Ante Gulin, *Povijest obitelji Rattkay: Genealoška studija i izvori (1400-1793)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnost, 1995.; Miroslav Vanino, *nav. dj.*, 2005.

¹⁶⁴⁴ Ulje na platnu. Osijek, crkva sv. Jakova. Usp. Mirjana Repanić-Braun, *Barokno slikarstvo u kapucinskoj crkvi u Osijeku* u: Julijo Matinčić, Dubravka Hackenberger (ur.), *Tri stoljeća kapucina u Osijeku 1703.-2003. i Općina Gornji Grad do ujedinjenja 1702.-1786*. Zagreb, Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zabod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2004., str. 194-202.

¹⁶⁴⁵ Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, nav. dj., 1979., str. 291 [Marijan Grgić].

na slici koju je za svetište nekoć isusovačke crkve 1762. godine izradio Krištof Andrej Jelovšek (Ilovšek; Illouscheg) [sl. 5].¹⁶⁴⁶ Među nadmudrene aleksandrijske (likovno: osmanske) učenjake Jelovšek je uvrstio autoportret sa slikanom ceduljom koja nosi potpis: »Christofor / Andreas / Illouscheg / Labaci / pictor / fec.«, i portret svoga oca, učitelja i slikara, ali oni su opisani prema tradiciji profesije: obučeni u slikarske haljetke, a Kristof Andrej i sa slikarskom kapom.¹⁶⁴⁷

Za razliku od likovnoga egzorcizma kojim je kroćen strah na promjenjivoj granici prema moćnom Carstvu, postoje i suprotni primjeri koji potvrđuju fascinaciju Osmanlijama, Islamom i zavodljivom kulturom koja se raširila Europom u valu poznatom kao turska moda (francuski *turquerie*, talijanski *alla Turca*, njemački *Turkomanie*).¹⁶⁴⁸ Portreti osmanskih vladara i vojskovođa u slikarstvu i grafici, keramika, tkanine, trofejne sobe s oružjem, sve je to postupno ulazilo u kolekcionarski obzor i u opći imaginarij europskih, a djelomice i hrvatskih moćnika.¹⁶⁴⁹

U knjizi *Pharmacopœa coelestis* (1672.)¹⁶⁵⁰ pavlin Andrija Eggerer opisao je – među ostalima – jedno od čuda Majke Božje Remetske sa zarobljenikom koji se spasio zatočeništva 1636. godine, naslovivši ga: »Captivus è Turcia liberatur.«¹⁶⁵¹ Na bakrorezu koji ga ilustrira [sl. 6],¹⁶⁵² iza zatočenikove ćelije grafičar (možda Johann Caspar Mannaser iz Graza) prikazao je snažnu osmansku tvrđavu, debelih zidova, »neosvojivu«, zastrašujuće snage i nadvišenu zvijezdom i polumjesecom na vrhu. Isti prizor naslikao je Ivan Krstitelj Ranger na svodu ulaznoga dijela pavlinske hodočasničke crkve u

¹⁶⁴⁶ *Al fresco*.

¹⁶⁴⁷ Za opsežnu literaturu usporedi: Sanja Cvetnić, *Zagrebački isusovci i likovne umjetnosti* u: Ivica Musa DI (ur.), *Zbornik radova povodom 400-e obljetnice dolaska isusovaca u Zagreb*, Zagreb: Filozofski fakultet Družbe Isusove (u tisku, 2007.).

¹⁶⁴⁸ Umjetnički vrhunac te mode ostvario je Gianantonio Guardi u slikarskome ciklusu (1742.-43.) od četrdeset i tri djela s temom romantično protumačena života na Porti i oko nje (zvani *Quadri turchi*; npr. *Vrtni prizor iz saraja* ili *Haremski prizor* u zbirci Thyssen-Bornemisza u Madridu; *Sultan prima delegaciju dostojanstvenika*, *Vojnik i kurtizana*, *Tri para turskih plesača oko ognja* u privatnim zbirkama...) koji je naručio zapovjednik kopnenih trupa (feldmaršal) venecijanske vojske grof Johann Matthias von der Schulenburg. Usp. Filippo Pedrocco, Federico Montecuccoli degli Erri, *Antonio Guardi*. Milano: Berenice, 1992., str. 81, 130-132, kat. 60-68, sl. XIV-XVI, 78-96.

¹⁶⁴⁹ Usp. Veronika Sandbichler, *Türkische Kostbarkeiten aus dem Kunsthistorischen Museum*. Beč: Kunsthistorisches Museum, 1997. Katalog izložbe; Žarka Vujić, *Baštinski svijet Nikole Zrinskog u Čakovcu* u: Jadranka Damjanov (ur.), *Zrinski i Europa*. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, 2000., str. 12-46; Žarka Vujić, *Putovima razasute baštine Nikole Zrinskog* u: Jadranka Damjanov (ur.), *Zrinski i Europa II*. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, 2003., str. 20-48.

¹⁶⁵⁰ Usp. ANDREAS EGGERER, PHARMACOPÆA COELESTIS MARIA REMETENSIS, In Sclavonie Regno SUB CURA FF. ORDINIS SANCTI PAULI PRIMI EREMITÆ, Fama & Miraculis CLARA Omnibus infirmis, Surdis, Cæcis, Claudis, pauperibus præcipue, Medicinam quærentibus, gratuito impertiens. SUB HOC SYMBOLO Venite, qui non habetis argentum, properate, emite abfque argento, & abfque ulla commutatione. Ifaia 55., Græcii, Apud Hæredes Ferdinandi Widmanfstadij, Anno Millesimo Sexentesimo Septuagesimo Secundo [1672.]. Snimak iz zbirke u franjevačkom samostanu u Kloštar Ivaniću RII.-8°-20.

¹⁶⁵¹ Andreas Eggerer, *nav. dj.*, 1672., str. 27. Redni broj osam (od sto i šesnaest opisanih čuda).

¹⁶⁵² *Al fresco*.

Remetama kraj Zagreba, pod pjevalištem [sl. 7].¹⁶⁵³ Iako mu je stariji bakrorez poslužio kao predložak, Ranger prizor opisuje drugačije (ne samo zbog obrnuta smjera). On slika 1747. godine, gotovo pola stoljeća nakon Velikoga bečkoga rada i Mira u Srijemskim Karlovcima (1699.), kada je granica prema Osmanskom carstvu znatno dalja, pa je i tvrđava na slici postala niža, manja i savladivija. Mjesto na kojemu su se na grafici u Eggererovoj knjizi nalazili polumjesec i zvijezda, zastrla je vizija Majke Božje Remetske. Te promjene svjedoče kako je pogled poslovičnim očima-velikima-od-straha postupno postajao perceptivno i predodžbeno smireniji.

Potvrdu prihvata osmanskoga utjecaja svjedoče brojni trajni likovni tragovi, a jedan od neočekivanih (za povjesničare umjetnosti) krije se u leksiku koji rabimo dok o likovnim djelima govorimo i pišemo. Među osnovnim likovnim elementima koje svaka analiza djela obuhvaća je i »boja«, koja je ušla u rječnike nakon 1699. godine i posve potisnula ranije korištenu riječ »štroy [stroj]«, jedinu koju je Faust Vrančić zapisao u rječniku uz latinsku »color, [coloris, m]« iz 1595. godine,¹⁶⁵⁴ »kraska« koju oko 1700. godine bilježi Pavao (Ritter) Vitezović uz istoznačnice »ftroj«, »barva« – i po prvi put uvedenu »boju«¹⁶⁵⁵ – potom germanizam »farba« koji navodi Juraj Habdelić (1670.),¹⁶⁵⁶ talijanizam »kolur«, i na poslijetku »mast«,¹⁶⁵⁷ koja je ostala sačuvana tek u kojoj u izreci, poput *premazan svim mastima*. Turcizam »boja« ostao je kao jedan od trajnih tragova o nekoć zastrašujućem susjedu – Osmanskome Carstvu – čiju su vojsku umjetnici i naručitelji likovno »pobjeđivali« u slikarstvu kontinentalne Hrvatske u XVII. i u XVIII. stoljeću.

Popis slikovnih priloga:

Sl. 1 Hans Georg Geiger[feld], *Sv. Barbara*, nakon 1675., ulje na platnu. Zagreb, crkva sv. Katarine.

¹⁶⁵³ Usp. Sanja Cvetnić, *Likovni i pisani izvori za slikane medaljone s čudima Majke Božje Remetske Ivana Krstitelja Rangera u Remetama* u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29/2005., Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006., str. 187-200.

¹⁶⁵⁴ Faust Vrančić, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae Linguarum: Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae*. Venetiis, Apud Nocolaum Morettum, 1595., str. 21 [Pretisak u: *Most / The Bridge, a Journal of Croatian Literature – Collection of Croatian literature*, Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1990., str. 127].

¹⁶⁵⁵ Pavao Ritter Vitezović, *Lexicon Latino-Illyricum*, rukopis u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu, MR 112 [Prijeslik rukopisa. Zagreb: ArTresor naklada, 2000., str. 205.]. Vitezović još navodi i »farba«.

¹⁶⁵⁶ Juraj Habdelić, *DICTIONAR, ili Réchi Szlovenfzke zvegega ukup zebrane, u red pofztaulyene, i Diachkemi zlahkotene Trudom JURJA HABDELICHA, Mifnika Tovaruftva Jefufevoga, na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolneh Mladenczeu Horvatfzkoga, i Szlovenfzkoga Naroda*. Stampano u Nemskom Gradczu, pri Odvetku Widmanftadiusa, 1670. [Pretisak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989.]

¹⁶⁵⁷ »boja² [...] 1. farba (v. u kajkavskim krajevima) kolur (v.) /u Dalmaciji/, mast, mastilo (domaće riječi koje nisu mogle prodrijeti u opću književnu i saobraćajnu upotrebu) [...]. Opći balkanski turcizam (*boya, boyama*, od korijena *boj bot* 'krv > boja'), koji se nalazi u svim balkanskim jezicima.« Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti I., 1971., *sub vocis boja*.

Sl. 2 Ioannes Eisenhart, *Kralj Ladislav u borbi s Kumanima*, nakon 1690., ulje na dasci. Zagreb, Muzej grada Zagreba.

Sl. 3 Neznani slikar, *Portret Ivana III. Adama Rattkaya*, nakon 1727., ulje na platnu. Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.

Sl. 4

Sl. 5 Krištof Andrej Jelovšek, *Sv. Katarina Aleksandrijska i učenjaci i Mučeništvo sv. Katarine Aleksandrijske*, 1762., zidna slika. Zagreb, crkva sv. Katarine, svetište.

Sl. 6 Ivan Krstitelj Ranger, *Čudo s kršćanskim vojnikom koji se oslobodio turskoga ropstva iz 1636.*, 1747., zidna slika. Remete (Zagreb), crkva Majke Božje Remetske.

Sl. 7 *Čudo s kršćanskim vojnikom koji se oslobodio turskoga ropstva iz 1636.*, bakrorez u: A. Eggerer, *Pharmacopœa coelestis* (1672.). Kloštar Ivanić, franjevački samostan.

Summary

Ottoman (Osmanli) army and the political iconography in the 17th and 18th century in continental Croatia

Visual representations of Ottomans (Osmanli) and their army in continental Croatia during the 17th and 18th century was clearly marked by the historical context, i.e. by ongoing wars and military conflicts. For example, Romans that were present at the Crucifixion were dressed as imaginary Ottoman soldiers; pagan father of early Christian virgin martyr St Barbara was painted alike; thirteenth century saint Francis from Assisi was captured by Ottomans during his mission to Syria ... Soldiers of the Ottoman Empire entered to the painting and sculpture in dramaturgically impossible situations, and they were represented in a whole range of biblical and hagiographical narratives that did not belong to them. By demonizing contemporary military enemies through such negative iconographical stereotypes, visual arts in continental Croatia offered to artists, patrons and public a mighty tool of political propaganda. Unlike this artistic exorcism of proper fears, expectable on the changing border toward the powerful Empire, there are also different examples that prove the existence of the fascination by Ottomans, Islam, and the seductive culture that spread Europe in a wave known as Turkish fashion (French *turquerie*, Italian *alla Turca*, German *Turkomanie*).

Sažetak:

Likovni prikazi Osmanlija i njihove vojske u kontinentalnoj Hrvatskoj tijekom XVII. i XVIII. stoljeća jasno su označeni povijesnim kontekstom: ratovima i sukobima. Na primjer, Rimljani prisutni kod Raspeća odjeveni su kao zamišljeni osmanski vojnici; slično je naslikan poganski otac ranokršćanske djevice mučenice sv. Barbare; trinaestostoljetnoga sveca Franju Asiškoga tijekom misionarskoga pohoda u Siriju zarobili su Osmanlije ... Vojnici Osmanskoga carstva ušli su u slikarstvo i skulpturu kroz dramaturški nemoguće situacije, i bili su predstavljeni kroz različite biblijske i hagiografske naracije koje im nisu pripadale. Demonizirajući onovremene vojne neprijatelje takvim negativnim ikonografskim stereotipima, likovne umjetnosti u kontinentalnoj Hrvatskoj pružile su umjetnicima, naručiteljima i publici moćno sredstvo političke propagande. Za razliku od umjetničkoga egzorcizma vlastitih strahova, očekivanoga na promjenjivoj granici prema moćnom Carstvu, postoje i suprotni primjeri koji potvrđuju fascinaciju Osmanlijama, islamom, i zavodljivom kulturom koja se raširila

Europom u valu poznatom kao turska moda (francuski turquerie, talijanski alla Turca, njemački Turkomanie).

SOME MONUMENTS OF OTTOMAN ARCHITECTURE OF XV-XVI CENTURY IN KOSOVA AREA

Prof.dr. Ilyas REXHA

In this short study this time we are being focused only in some Islamic–Ottoman architectural buildings which are barely or not at all known to be established and built by native Albanians, which in fact prove the continuous autochthonic of Albanians in these area.

Based upon medieval Ottoman sources we can conclude that excluding some mosques and hamams (public bath), built in some great cities of Kosova by Sultan Murat II and Sultan Mehmet Fatih^{1a/} the majority of other cultural monuments and Islamic- Ottoman architecture are built by native Albanians.

Based on medieval historical sources, the autochthon of Albanian population in Kosova and present times Macedonia region, (except some Latin-Roman-Catholic provenance and of Byzantine that also during early medieval were built by Christian Albanians), this is being proofed on cultural monuments and of Islamic-Ottoman architecture, the majority of which was built by native Albanians of Kosova after their Islam religion reception and their involvement in Ottoman administration.

These monuments, like medieval historical sources are pulling down the false thesis lunched by Serbian historiography, saying that by the end of XVII century and beginning of XVIII century in Kosova, presently Macedonia and in Nish regions there were no Albanian population. We were bringing some archive data and proof from Ottoman Cadastral defters of XV and XVI century on this which certify that native Albanians even before Ottoman penetration in Dardania -Kosova and Nish area, they had their own churches and monasteries and have lived in these territories.

The first evidence, which has not yet been processed and published for the first time will prove a lot of proto-Albanian toponyms^{1b/} in Dardania-Kosova- area were created before the Serb occupation, in fact even before the Bulgarian reign, when the Bulgarians led by King Boris and during the time of Samuel and Simeon who ruled more than hundred years in these regions until the first decade of the XI century(1018).

Certainly, than during X century until 1018, Dardania- Kosova and other Albanian lands were occupied by Bulgarians, which in beginning were under Byzantine rule and sovereign, than first stratum of Slavic Onomastics were given by Bulgarian administration. So the process of slavization of the Albanian toponyms and anthroponyms intensifies during XIII and XIV century when the Serbs occupied Dardania-Kosova and other Albanian lands are brought under reign of Serbian Nemanjic, in that time many churches and monasteries of provenance not only Byzantine-Orthodox style, but of that Latino-Roman style were usurpation and adopted by Slavs^{1c/} coming in Middle Ages in Albanian lands.

.Based on medieval historical sources,Ottoman penetration in Dardania-Kosova Northeast Albania gradually interrupted medieval slavization and in Southern Albania Hellenization of Albanian population.

In our opinion the public bath (hamam) and Gazi Ali Bey mosque,as well Ura e Gurit (Stone Bridge) on Vushtrri was built by Gazi Ali bey during the first half of XV century. This Gazi Ali Bey, based on a source which is being kept in Turkish Chancellor Department Archive (Basbakanlik Arsivi) in Istanbul,^{1d/} was the son of Evrenos Bey which was Albanian on origin, and then he comes as a native nobleman of Albanian regions. During this time, sultan accredited for him the administration of Vlq vilayet 1455., and later on just established Vilcterrin sanxhak of 1462. According to Bosnian orientalist Hazim Shabanoviq², this mosque was built after the second battle of Kosova on 1444.

The same data are given by Hasan Kaleshi³, while according on epitaph which is found on yard of this mosque which is decoded by American researcher Andrea Hercher, professor of Harvard University, comes out that Gazi Ali Beu mosque is build on 1410, according to work of "Serbian barbarism toward Islamic monuments in Kosova"⁴ (February 1998-June 1999) Prishtina. The gravestone and its epitaph were very damaged which does not exist now. The decoders of this epitaph, before decoding epitaph they had to photograph it and give the exact year according to Hixhri calendar to be more exact that the Hixhri year calculation is equal on European calendar of 1410. May be this year is when basis stone of building has done, and more later this mosque was built between 1444-1462, when certainly in this time Gazi Ali Bey came to rule Vilcterrin sanxhak.

1a/ Basbakanlik Osmanli Arsivi ,Defter-i mufassal-i Liva-i Vilciterrin nr.133, and defter nr..234.

1b/ Prof.dr..Iljaz Rexha, Slavization on the onomastics of the medieval Albanian settlements in the area of Kosova and Nish and Shtip regions, Vjetari, nr..XXXII-XXXIII, Arkivi Kosoves;Prishtine,2005.

I.Rexha, Ononomastika mesjetare arbancee ne arealin e Dardanise,Shtypshkronja Europrinty, Prishtine,2005..M.Ternava,Popullsia e Ksoves gjate shek.XIV-XV, Instituti Albanologjik, Prishtine,1995. S.Pulaha, Popullsia shiqiptare e Kosoves,gjate shek,XV-XVI, Tirane,1983.

1c/ Gasper Gjini ,Skopsko -Prizrenska Biskupija kroz stoljeca, Zagreb, 1986.

1d/ Basbakanlik Osmanli Arsivi, Istanbul, Kism-i Evrak-i Muhtelife.

2 Evlija Celebi, Seyahatnamesi, translated, Dr. Hazim Shabanoviq, Putopis E. Celebije, Sarajevo, 1979, f 275-276.

3 Kosova, Dikur dhe Sot, Hasan Kaleshi:, Permendoret e Arkitektures islame ne Kosove, Beograd, 1973 f. 467-70.

4 Barbaria Serbe ndaj monumenteve islame ne Kosove (Grup autoresh) (shkurt 1998 Qershor 1999), Prishtine 2000.

The Vushtrri hamam according to architect Rexhep Vula was built partially on Roman terme (bath) foundation from III century of our era, on Ottoman architecture style, than it cannot be Roman era building like some other authors think. Ura e Gurit (Stone Bridge) as well can be that was built by Ali Bey on old bridge foundation from roman time.

According to researcher and well-known architect of Turkey, Ayverdi,⁵ this bridge is typical construction of Ottoman architecture of XV century, similar on Ottoman architecture style of Stone Bridge on river Vardar in Shkup(Uskup),denying the possibility of being Serbian nobleman construction of Vojnoviq's, like the being heir to king Dushan. On defter of Vilcterrin sanxhak of 1556-1557⁶ an old public bath (hamam) is recorded in Prizren,as vakuf(temple) of Gazi Ali Bey which does not exist today. In the same defter of year 1556-1557⁷ the vakuf- temple of Mustafa Bey is recorded, sanxhakbey of Vilcterrin sanxhak. On yard of Gazi Ali Bey mosque is found the grave on epitaph of Mustafa Bey, son of Ibrahim, sanxhakbey of Vushtrri sanxhak, not like it is written on A. Mulaku⁸ work, this grave was of Ibrahim, son of Mustafa Beu, a stone which does not exist now.

It is important to say that so far researches like Dr. Hasan Kaleshi, Dr. Ekrem Ayverdi and others, have offered no data on their work, and for three mesxhids that existed in Vushtrri during XVI century like: Mesxhid of Haxhi Timurhan, Mesxhid of Haxhi Aladin, and its mekteb, as well as Mesxhid of Hurem Caushi in Vushtrri. The question is: when did these mesxhids destruct, unknown, but it is supposed that it was during Ottoman-Austrian war of 1683- 1690, while they are not mentioned on latter writings. These three mesxhids are recorded on register(defter) of XVI century⁹, where vakufs- temples of these mesxhids are mentioned, but for their builders we do not have data of who they were.

Based on research done, we have discovered that in Trepca has existed a mosque and a public bath(hamam) of XV century built by defunct Sinan Aga¹⁰, who was Albanian on origin. Near Trepca, there are walls and foundations of a mosque in Maziq village near Shala e Bajgores built by Muslihudin Abdylgani in first half of XVI century¹¹. In this mosque yard, according to Hajrullah effendi Hoxha, exists a stone on arab-ottoman inscription in the name of Osman Efendi, who was one of the last imams of this mosque who have died in 1000 according to Hixhri calendar. Today only the foundation of this mosque exists.

In the city of medieval mine of Novoberda (Artana) we have discovered that during XV-XVI century¹², have existed two mosques and two mesxhids (no minaret), as well as public bath (hamam), looks like one of mesxhids is built by Ali Arnauti , while in Novoberda according to register of XVI century nr.124, his vakuf (temple) has existed ¹³. There is only one latter mosque existing within these medieval buildings (XVII century) rebuilt on older mosque foundation very near of castle which was left totally aside.

Koxha Sinan Pasha as well has Albanian origin from Topojani, participating since then on Prizren side, during the second half of XVI century, has built the mosque, castle, hamam, primary school – meytep, in Kacanik, while the Stone Bridge(Ura e Gurit) in Kacanik¹⁴ was built by his well known son with Turk official Kacanikli Mehmed Pasha. On Slavic literature of historiography, it is been an attempt from Serbian historians that Koxha Sinan Pasha to be extracted as Serbian origin.

5 Ekrem Haki Ayverdi , Avrupa'da Osmanlı mimari eserleri, III cild, İstanbul, 1981, f. 310-311.

6 Tapu ve Kadastro Umum Mudurlugunun Arsivi, Ankara, Defter-i mufassal-i Liva –i Vilcterrin ,nr. 124.

7 TKA, Ibid nr.124

- 8 Abdullah Mulaku, Disa te dhena mbi lashtesine e Vushtrrise me rrethine, Mitrovice, 2004, f. 86 -87.
- 9 TKA, ibid nr.124
- 10 TKA ibid nr.124
- 11 TKA, ibid nr.124
- 12 Basbakanlik Osmanli Arsivi, Istanbul, Defter-i mufassal-i Liva-i Vilceterin ,nr.133, and nr. 234 .
- 13 TKA, ibid nr.124
- 14 Dr. Hasan Kaleshi, Najstariji vasufski dokumenti u Jugoslaviji, Prishtina, 1972 .

Based on written sources, the grandfather of Koxha Sinan Pasha was Christian, while his father Ali has accepted Islam and was involved in Ottoman administration and during this time he has taken the Turk official Ali Bey. According to Turkish researcher Ayverdi¹⁵, Ali Bey was a father of Koca Sinan Pasha, who built four bridges in Prizren, one of them which is Ura e Gurit (Bridge Stone) dating from the first half of XVI century, today does exist, which was restored after its damage during the last war in Kosova¹⁶.

Not being based on the fact that according to some data, it is said that Kacanik was fortified from the time of Byzantine and was called Zigon, it is certain that the castle of Kacanik was built by Great Vezir, Koxha Sinan Pasha. Ottoman guide Elviya Celebi¹⁷, in this guide book (Seyhatname), describes some Albanian settlements and gives us some data for Kacanik and Sinan Pasha, who was called as invader of Yemen (Fatih-i Yemen); saying that in Kacanik George and in front of river Lepenc has built a beautiful squared castle on strong material, covering a space of 800 feet long. The castle, remains the same, has the city dizdar, 50 soldiers, 2 cannons and one gate, while inside has 40-50 military houses.

Koxha Sinan Pasha, beside monuments built in Kacanik and in Prishtina as well in 1585 - 86, he has built a hamam¹⁸ (public bath) which does not exists today.

According to chronicle of Mehmet Tahir Efendi¹⁹, where we are bringing some of the fragments form it, for Koxha Sinan Pasha activity, affirming from the chronics himself that Koxha Sinan Pasha was on Albanian origin from Tropojani village (during the time was the part of Prizren sanxhak I.R) invaded Yemen and extended our country (on Ottoman Empire behalf I.R).

His village has poor to live in, this is because his population often migrated in cities. He was strongly educated and smart (from his nature). Starting young he was serving to royal military. Sinan Pasha was sent to Persia lands (from Sublime Porte) as a reformer and a great experience, who achieved great successes on his expedition fulfillment. Then he became a famous military commander in Karsi vilayet (Turkey), in the meantime he promotes to a post of vali in Damask. Later he becomes vali in Cairo of Egypt, where he gains gratitude for good governance from Ottoman Government. After Egypt he became generalissimos of Ottoman military protecting Yemen from the occupation of tyrants – enemies (of Ottoman Empire I.R).

He achieved victory there on invading (Yemen) as is described in this chronicle, on the meantime he established charity institutions to convince peace principles on religion

principles. In Yemen he vivificated templates and hayrats, he established and organized national branches as well.

During this time of agony, crisis, he strengthen the region governance in this place for coming generations, so that his rivals have been palpitated form a personality like ours (Albanian origin I.R). After this victory, he returned again as vali in Egypt to govern for a certain time, and by being in this position he has achieved the highest post a Prime Minister (Sadria'zam) of Ottoman Empire Government –I.R. During his service (half century) in Ottoman administration I.R. he has named five times in Prime Ministers post and of head commander of Ottoman military. The chronist, ongoing, says that none of us before in our century has achieved such a successes and fame. He was a founder, charity of many acts-number less hayrats. He spent all his wealth by building many charity institutions outside of our Prizren city.

15 Ekrem Haki Ayverdi, *Evrupa'da Osmanlı mimarı eserleri*, III Cid, 3 kitap, Istanbul 1981

16 Iljaz Rexha, *Sinan Pasha dhe monumentet e tij ne Kosove gjate shekullit XVI*, Bashkimi Paqesor, Prishtine dhjetor 1993, f.4-7

17 Evlija Celebi, *Seyahnametsi*, perkthyer nga Hazim Shabanoviq, Putopis E. Celebije, Sarajevo 1979 f.275-276

18 Dr. Hasan Kaleshi, *Najstariji vakufski dokumenti u Jigoslaviji*, Prishtine 1972.

19 Iljaz Rexha, *Sacral and Profane monuments of Ottoman period of XV-XVI century in Kosova*, Instituti per Mbrojjen e Monumeteve te Kosoves, revista, Monumentet e Kosoves, Prishtine, 2005.

He didn't built any hayrats in our city, which has aroused sadness to citizens of Prizren. By ending info about him, the chronist says that near his village he has built a water dam (water-supply I.R.), and has revived- helped many vakufs- temples in our region. He did not built any other religious buildings in our district, but leaving a great land to Prizren to build a public library.

Sofi Sinan Pasha, another Albanian in origin from village Vila -Mati has built a beautiful mosque at the end of XVI century, which exits today in Prizren. His noble family, by Prizren inhabitants is called by nickname of Kolalar (Kolayt) so this old patronymic of his, proves his Albanian origin of catholic belief. The mosque of Sofi Sinan Pasha in Prizren (according to chronist) is built in 1202H/1615. But we think that mosque started to build by the end of XVI century and finished in the beginning of XVII Century, where the inscription was placed in its door. The construction and architekktural style of this mosque and its cube tells us that it is of the last decade of XVI century.

One off the greatest poets of Ottoman-Turkish classic literature, Prizrenli Suzi-Prizrenasi²¹, considered from the origin of Albanian territory, who at the end of XV century in Prizren, built a mosque, meytep, fountain- cesme and a bridge, and today his mosques exits behind which is his grave together with his brother Nehar.

Except these two pashas, Mehmet Kukli bey of Kuki vilage of Opoja as well has built two Mosques in Prizren, while his grandfather Ilyas Kuka it is said that had built one of the mosque who also was Albanian on origin. Several researches have written on this, but did not pronounce that the origin of Mehmet Kukli Bey was Albanian. In more details about his personality, had written Hasan Kaleshi²² and Nehat Krasniqi²³.

In Prishtina has existed a mosque of Lokajve (called Lokac) based on its construction and its cupola belongs to the end of XVI century (1590-1594) which was destroyed by Serbian communist ascendancy after 1948-50 and in its place its built former Bozhur Hotel or now called Hotel Iliria. Even though we do not have enough information, but based on the name, they could be built by Lokaj family of Albanian origin. But, the Serbian ascendancy administration after 1912 when occupied the Kosova vilayet, they have turned and slavicized its name form Lokaj to Lokac and Lukac.

In Prishtina, the first old noble Gjinolli family have built a mosque for which researchers (Kaleshi and Ayverdi), by mistake affirm that it was built during 1834-35²⁴ based on inscription placed on entry door.

²⁰ Iljaz Rexha, Monuments of Islamic culture in Prizren... (Manuscript in Albanian language). Nehat Krasniqi: Kronika e Tahir Efendiut, Burim i Rendesishem per historine e kultures ne Prizren gajte periudhes osmane, Edukata Islame Nr.57, Prishtine 1995

²¹ Hasan Kaleshi, Prizren kao kulturni centar tokom osmanskog perioda, Gjurmime albanologjike, Prishtine 1964

²² Hasan Kaleshi, Ismajl Rexhepi, Prizrenac Kukli beg i njerove zaduzbine, Prilozi za orijentalnu filologiju, VIII-IX Sarajevo, 1960, f.143-167

²³ Nehat Krasniqi, Mehmet Kukli Beu, legatori me meritor per zhvillimin ekonomik dhe kulturo-arsimor te Opojes ne shek. XVI "Dituria Islame" nr. 98 Prishtine 1997, f. 45-47.

²⁴ Hasan Kaleshi, Prizrenac Mahmut Pasha Rotuli i njerove zaduzbine i vakufnama, Starirne Kosova, nr VI-VII, Prishtine 1972-3

²⁵ Basbakanlik Osmanli Arsivi, Istanbul, Defter-i Amire ve Asafi nr. 21

²⁶ Fejaz Drancolli, Disa ndertime arkitektonike islame, Feja, kultura dhe tradita islame nder shqiptaret, Prishtine 1975, f. 167-173

Based on its readings and decoding of this inscription these years were the time when Gjinolli mosque was rebuilt. And according to vakufname²⁵ of Jashar Pasha of 1385 which I have researched in Istanbul archive, it is clear that during this year the reconstruction and restoration of this mosque is done, which was heavily damaged during Austrian-Ottoman war of 1683-1690. According to researcher Fejaz Drancolli²⁶ this mosque was built in XVI century. This reconstruction and restoration 1834-1835 themselves was done by Jashar Pasha Gjinolli for the soul of his son Bahtijar who was killed during these years on war near Shkup at the time when Albanian pashallars tried to govern independently from sultan, led by Mahmut Pasha Rotulli of Prizren and Mustafa Pasha Shkodra. Even though the architect Rexhep Vula, based on architectural construction and cupola style of this mosque, it was supposed to be built by the end of XVI century. As discussed earlier, its reconstruction was done by Jashar Pasha who

comes from old family of noble Gjinaj from Gjinofc village which is mentioned on Ottoman Cadastral registers of XV^{27a/} and XVI^{27b/} century, this place that existed near Stublla of today Vitia. From medievalism, today and continuing there are names as Mali i Gjinofcit (Gjinofci Mountain) and Kroni i Gjinofcit (Gjinofci Fountain-head), precisely where sometimes existed this medieval place. However, we do not know exactly that old family of noble Gjinaj was of Gjinofci near Vitia Stublla, or from another vilage Gjinofc Kulla, which is found (according to Ottoman registers, of XV-XVI century) somewhere near medieval castle of Novoberda. Certainly according to some today's writings, this noble medieval family is considered a founder of today's city of Gjilan and his inheritors during XIX century, rule for over 100 years in Prishtina sanxhak, and in kaza (ditrict) of Gjilan and Vranja..

In Peja also, different personalities and pashallars on Albanian origin during Ottoman period have built architectural Islam- Ottoman buildings such as mosque and hamam built by Merre Hyseyn Pashas²⁸ and hamam of Haxhi Bulla Zade, on Albanian origin as well.

In Gjakova today exists the mosque of Hadim Sylejman Aga on Albanian origin from village Gusa near Gjakova, who built this mosqye at the end of XVI century in field so-called Jak Vula, and according to this Albanian nobleman, since the beginning of Ottoman reach, Gjakova was named Jakova. Later round this mosque was built Qarshia e Madhe e Gjakoves²⁹ (Great Marcet Place of Gjakova).

In it interesting to stress out that according to an article in Bosnian newspaper "Preporod" of Sarajeva, published in 1991, it is said that in village Mlika exists oldest mosque of Kosova. This article was a reason for me to go to village Mlika to certify the article of this newspaper. After this I was convinced that in yard of Mlika mosque, exists a rock slab (marble) with a inscription written on Arabian- Ottoman alphabet, (Placed on bottom part of mosque minaret) in which slab is written: This mosque was reconstructed by Ahmed Aga and Hacı Huseyn in 1238 H/1832, for the first time constructed in 688H/1289). Two words are not clear in this inscription. If it is not a mistake by the writer of this inscription, respectively if it is not wrong the exact date when the first foundation of this mosque was placed, then it comes out that this mosque is the oldest mosque in Albanian land, 100 years before Ottoman penetration in our land, 100 years before Kosovo battle (1389). This mosque according to earlier generation that followed data of defunct imam Ahmet Murati regarding the old mosque, it is said that the mosque was burned to the ground several times. Ayverdi in his book, this mosque mentioned only with name as Hacı Huseyn mosque in Mlika^{29a} without mention the name of Ahmed Aga, who was one of the reconstructors of this mosque.

^{27a/}Tapu ve Kadastro-Kuyud-i kadime Arsivi,Ankara,Defter-i icmal-i liva-i Vilcterrin,nr.3o5.

^{27 b/} Basbakanlik Osmnli Arsivi, Istanbul, Tapu tahrir defteri, nr.133 and nr. 234.

Based on article of journalist Hazbi Halili, published in newspaper “Bujku” in December 13th 1995, on heading: Mlika mosque one of the oldest in Kosova, including an article that was translated from Arabian into Albanian language, document translated by arabist Miftar Ajdini, an official document released by Myftinia Council in Haleb of Syria where it is said that some members of Al-AGA family have migrated in Balkan on former – Jugoslav territory during 1095-1291 who have built a mosque in Mlika as a place for a religious service, then according to Myftinia of Haleb, this mosque is a property of this Arabian family (Al-AGA), which is not related to Ottoman architecture³⁰. But the mosque of today is not any different on construction from the Ottoman style, and it has no correspondence with Arabian architecture style. It is a fact that in Milka exists a neighborhood-mahalla by the name of Alep (but it is deflected by Slavic administration from an Arabian word Halep I.R) and that this neighborhood may be can be connected to some family on origin from Halep of Syria that was sheltered during in this settlement of medieval Albania during heavy fighting of crucifixes of 1095 – 1291.

The other possibility is that individuals of some merchant families of that time had the role of missionary to expand the Islam in Balkan region, and later have been assimilated to native inhabitants, as it is the case with some Arabian families chased during crucifix from Spain called Saracena, today we have Saracina surname in Shkupi and Tetova region toponym like Saracina. Certainly, in this context there is a question: who were the first builders of this mosque.

Were the missionary that extended the Islam religion during that time in Balksn or native individuals that embraced Islam in hidden way on these lands. This is to be investigated by forthcoming researchers. For Islam expansion during pre-ottoman period in Balkan, in more general see the work of Nexhat Ibrahim³¹.

Most of monuments of Islam-Ottoman architecture in Albanian lands that we discussed above were built from our predecessors before Austrian-Ottoman war (1683-1690), that were active in Albanian lands and testify perpetual continuity of Albanian population presence in Kosova and presently Macedonia land as well as on Nish sanxhak that were conquered from Serbia after 1878-78.

The Austrian- Ottoman war, the Serbian historiography and diplomacy have used it for falsification and launched the thesis that after this war, the Serbian population of Kosova were migrated to north Serbia and Vojvodina, while later heading toward Albanian tribes from Mountains of Northern Albania, attacked and got their “Serbian land” in Kosova, a thing that is denied by material sources and written documents, especially Ottoman cadastral registers of XV-XV century, that Albanian population were living in Kosova, Macedonia and in Nish sanxhak even before these wars (1683-1690).

28 Ekrem Haki Ayverdi, *Avrupa,da Osmanli mimari eserleri*, III Cild, 3 kitap.

29 Fejaz Drancolli, *xhamia e Hadim Ages ne Gjakove*, Vjetari i Arkivit te Kosoves, Prishtine 1985.

29a Ekrem Haki Ayverdi, *Avrupa,da Osmanli mimari eserleri*, III Cild, 3 kitap

30 Azbi Halili, *Xhamia e Mlikut nder me te vjetrat ne Kosove*, "Bujku" Prishtine, 13 Nentor 1995.

31 Nexhat Ibrahim, *Islami ne trojet iliro-shqiptare gjate shekujve*. Logos, Shkup 1420/1999, f 235-250.

However, during this time (before Austrian-Ottoman war) on official documents of Ottoman Empire, Kosova and Macedonia were included in sanxhaks administrative unit that were treated like Northeast Albania (Simal-i Arnavudluk).

The author of chronic Mehmet Tahir Efendi³² brings us few data describing the Austrian-Ottoman war where he says: after the conquer of Prizren and its surroundings by Austrian military, because of terrible war that was present, 20 thousand houses (families I.R) were emigrated and sheltered in mountains. The war long lasted, several years, they were placed in Elbasani region and most of these families did not come back in Prizren and its surroundings, while the majority were ill and died from hunger and epidemic plague. It is important to say that our of 20 thousand refugee families, at least each family had at least 5 members, meaning that there were at least 100 thousand inhabitants. This data given by the chronics that before the Austrian-Ottoman war, the population of Prizreni sanxhak was inhabited almost completely by Albanian population. This data is confirmed through reports of apostolic visitors of Rome where it is said that 200 villages around Prizren were inhabited by majority of Albanian population even before 1578. The Ottoman registers of XV, XVI century (not concerning the anthroponomy of part of Christian Albanian population were of Slavic level which means that they were of orthodox belief – pravoslavlic ritual, but in ethnical and lingual aspect they were Albanians, not slavs), this testifies the majority of Albanian population in Kosova and Macedonia region.

From all of this it comes out that the population placed on mountains of Central Albania, after the end Austrian-Ottoman was which lasted for almost 20 years, the population sheltered temporary in mountains, started gradually to return to their previous settlements, not only in Prizren but also in Vushtrri regions and other places. But, a part of Albanian population of orthodox belief and catholic belief as well that were involved into Austrian army, by fearing Ottoman army they tightened up to run over Vojvodina and other places of that part, not the Serbian population that could be counted on very small number, in fact that was on Aromanians origin serbisied in medievalist, like a part of Albanian population of Christian belief that was slavisation. These congestions still today the Serbian historiography and diplomacy makes propaganda by using it as a thesis that in Kosova the population was totally Serbian, the thing that first hand official sources of Ottoman archives and those of west Vienna and Rome deny this fact. According to chronic of Mehmet Tahir Efendiu who brings us information and records for before the Austria-Ottoman war period, it is clear that monuments of Islam architecture, mainly were built by native Albanians, not people coming from orient of Asia, that was an attempted

and is still attempted today to be exposed to the science of Serbian historiography. According to Serbian thesis, the authentic Albanian population did not built anything form medieval monuments, because according to them during medieval in Kosova, Macedonia and in Nish sanxhank were no Albanian population. This propaganda thesis of Serbian politics and historiography does not stand and does not have to do with science and historic reality, because this thesis recently was disaffected and burned down by Ottoman sources of XV-XVI century.

From data of Rome documents brought by Fluvio Cordigano and Karlo Horvat³³, by the end of XVI century and beginning of XVII century it is said that Albanians during this time were divided into three religions: Catholics, Muslims, Orthodox (of Greek and Serbian ritual). In Northeast Albania-Kosovo and Macedonia were 150 thousand catholic Albanians, and many of them living according to Serbian and Greek orthodox ritual. Because of during this time there were only few catholic priests, for this reason catholic Albanians move into orthodox ritual.

32 Iljaz Rexha: Kronika e Tahir Efendiut, (Manuscript) vep. e cit.

33 Ciro Cianelli, Dokumenti inediti sullo stato di alcune comunita Catoliche della Serbia meridionale, 1578, vol.II Roma 1953

According to data of visitors Shtjefen from Rome n 1603 it is clear that in land of Northeast Albania, Kosova, Macedonia were inhabitants that were living through Serbian and Greek orthodox ritual. He says that: "Catholic Albanians are changing to orthodox religion and are becoming Serbians or Greek, but a par of them are going to Muslim religion and are becoming Turks". In many villages of catholic and Muslim Albanians were living under the same roof. The other visitor Bianco, in 1629 visits Nahiye of Dukagjin it is surprised when he sees "religion dissidents" living together with brothers and children of Christian in the same house. According to data of some apostolic visitor of Rome who gave some interesting notes for demographic issue where he says: Prizren was a very beautiful city, living 12 thousand Albanians of Turkish belief(Islam belief-I.R), 200 Catholic Albanians and 600 schismatic of orthodox ritual Serbian (Vallach I.R), while in Prizreni region in 200 villages were living only Christian Albanians, but because of very high taxes 3000 Albanians³⁴ have moved to Islam religion. Catholic Albanians living in Prizren were bilinguals, speaking Albanian and Slavic language, while Albanians living in villages were speaking only Albanian. It was the same situation in Shkup as well, which is populated (according to above visitor) with Turks on Albanian origin (Albanians on Islam belief I.R.), Asians (Turks), and some few Jewish,Serbs and Greeks. In Prishtina there were many Turks on Albanian origin (Albanians of Islam belief I.R),some few orthodox, few catholic (Albanians) 100 inhabitants that were poor and could not pay the priest (catholic I.R).

From these data we can conclude that the majority of Christian Albanians belonged to Orthodox-Slavic ritual and Orthodox-Greek ritual during Meedle Age under pressure of Serbian and Greek church.

. After infiltration of Ottomans in Albanian lands, majority of Albanians of Orthodox belief in order to differ from Serbs and Greeks of ethno-cultural and religious aspects were moving to Islam religion. The transition in Islam religion from Albanians and their involvement in Ottoman administration during these historical conditions were very crucial and the only way out to keep their ethnical entity and the overall land integrity. In fact, majority of Albanian population who have moved to Islam religion, kept their customs and traditions even though the Ottoman administration did not allow for Moslem Albanians education in their language, but they allowed to use their oral Albanian language in private life and to keep their own traditions, while Catholic Albanians that were force to move to orthodox religion, couldn't keep their Albanian customs and traditions and their mother tongue as well and were assimilated totally. While catholic Albanians moved to Islam religion, because of economic privileges or other great fiscal – tax obligations, or in volunteer way, they achieved to preserve their customs, traditions and their mother tongue and those who moved to Islam religion in order to preserve their old Catholic religion by hiding it behind new religion they remained Albanians. This fact is evidenced through last names (surnames) of brothers that their predecessors of Catholic belief used to have. Now the descendants of Islam belief keep these names.

Besides Islam monuments and other sacral and profane medieval monuments since XI-XV century of provenance, not only Byzantine Orthodox, but of that Latin-Roman Catholic which testify autochthony of Albanian population in all territories where it lives today. Recently according to discovered documents in archive of Ragusa, Rome, Istanbul, Vienna it is known that Albanians had their own churches (that were usurped and adopted by Slavs coming in Middle Age³⁵ in Albanian lands).

³⁴ Ciro Cianelli, Documenti, ibid.

³⁵ Gasper Gjini, Skopsko-Prizrenska Biskupija kroz stoljeca, Zagreb, 1986.

Saint Premtja³⁶ V-VI century, old episcopacy of 1019 in Prizren,, Saint Maria and Saint Petri church in Prishtina. of XIV. Gracanica Monastery was rebuilt on Roman foundation of Latin-Roman church for the first time constructed in V century, the church during Byzantine rule was reconstructed in 920-27, and after 400 years in the same place Serbian king Milutin 1321 rebuilt Gracanica Monastery and adopted in Slavic style. Saint Nicola church called Arbanas church in Ohrid of XIV century. Saint Maria church, before of Saint Kliment built in 1295 by Albanian builder Progon Zguri, in Kratova, its important to mention the same Albanian church of XIV century, in Ottoman Cadastral registers of XV century called in Turkish by the name of Kilise Arvanid³⁷. Monastery Sveti Arbanas, Monastery Sveti Yorgi, Monastery Leshtani, Monastery Sveti Gjergji, in Nish-Prokuye-Toplica area³⁸. Monastery Shen Mati, Monastery Petri Gjini, Monastery Sveti Yorgi, Kilise-Kisha Don Niko, Kilise-Kisha Sveti Gjon, Kilise-Kisha Shen Miriye Shen Petri, Kilise-Kisha Pap Latin etc, all these Albanian churches and Monastery existed in Kosova area until the end of XV century.³⁹

Beside these churches discussed earlier, during X-XIV century, there are Albanian catholic churches in Prishtine, in Trepca, in Mitrovica, in Vushtri, Novoberda, Janjeva, Prokup, Shkup, and other places, which during long Bulgarian –Serbian domination in Middle Age they have been transformed to Slavic churches. All these arguments testify that Albanian population were living in these territories since ancient times, early medievalist though today. Archive and historical sources testify clearly that native Albanians of Kosova and Macedonia region continued to build and preserve the architecture of sacral and profane buildings since early medievalist until now. While the authors of Serbian historiography and diplomacy always try to deny the continuity of cultural – historical heritage of this ancient population in these territories. However, evidence of building monuments and written documents of medievalist discussed earlier, decline all the writings, tendentious and non-scientific work based on mythology, folk epic, legend and in their narrative stories.

³⁶ Gaspper Gjini, *ibid.*

³⁷ Aleksandar Stojanovski, *Turski dokumenti za istorijata na Makedonija, Shkup 1974*

³⁸ *Basbakalik Osmanli Arsivi, Tapu tahrir defteri nr.404, TD.nr. 55, TD.nr.161. TD.nr.179.*

³⁹ *Basbakalik Osmanli Arsivi, Tapu tahrir defteri nr.28, TD.nr.22, TD. Nr.16, TD. nr.368 TD.nr.1048. TD.nr,133.*

REZIME

JEDAN OSVRT NA SPOMENIKE OSMANSKE ARHITEKTURE

IZ XV -XVI STOLJECA NA KOSOVU

U ovom sazetom radu ovog puta ogranicili smo se samo na one objekte islamske-osmanske arhitekture za koje se malo ili nimalo zna da su izgradili starosjedioci Albanci Kosova

Na osnovu osmanskih katastarskih popisnih deftera,vakufnama i epigrafskih natpisa,jasno se vidi,da osim nekoliko dzamija koje su izgradili Sultan Mehmed Fatih i nekoliko osmanskih visokodrzavnih dostojanstvenika, vecinu spomenika osmanske arhitekture na Kosovu su izgradili Albanci poslije prelaska na Islam, kao i nakon njihovog ukljucivanja u organizaciju timarsko-spahijskog sistema i u osmansku administraciju.U ovom radu spominjali smo samo nekoliko osmanskih dobrotvornih graditelja albanskog porijekla koji su od polovine 15 stoljeca i tokom 16 stoljeca izgradili nekoliko sakralnih i profanih objekata vjerske i svjetovne namjene:

Gazi Ali Beg, sredinom 15 stoljeca u Vilciternu je izgradio dzamiju,javno kupatilo(hamam),kao i Kameni Most(Tas Kopru) na Sitnici u blizini grada.Hamam je sagrağen na temeljima Rimljanske terme(banje) i nema nikakvih indicija da je na tom mjestu bila kakva pravoslavna crkva, sto je ranije bilo pokusaja od strane Pravoslavne crkve da se tako nesto dokaze.Isto tako i Kameni Most najvjerojatnije je sagrağen na Rimskom temelju,od strane Gazi Ali Bega.Prema tvrdnji poznatog turskog arhitekta dr. Ekrema Ayverdi, ovaj Kameni Most (Tas Kopru) pored grada je tipicna gradnja osmanske arhitekture iz 15 stoljeca, potpuno slican Kamenom Mostu na Vardaru u Skoplju.Prema tome ovaj most ne moze biti srpska gradnja,a najmanje djelo srpskih graditelja Vojnovica, sto je bez ikakvih dokaza taj Kameni Most osmanske arhitekture bespravno, nasilnim putem registrovan u srpskim registrima od strane srpske administracije pod nazivom Most Vojnovica. Medjutim taj srpski naziv mosta ne postoji pod tim imenom u osmanskim registrima i u sluzbenim salnamama Kosovskog Vilayeta,dakle u njima postoji samo turski naziv mosta Eski Kargir Kopru .Mjesno stanovnistvo:Albanci za taj most imaju svoj naziv Gura Urit,Turci Tas Kopru,Srbi Kameni Most,dakle nije im poznat administrativni nametnuti naziv Most Vojnovica.

Sinan Aga sredinom 15 stoljeca u Trepici izgradio je jedan mesdzid i jedan hamam koji odavno ne postoje.Ali Arnauti 1467/8 godine u Tetovskom Vilajetu imao je svoj timar,a kasnije i svoj vakuf u Novom Brdu, gdje je sagrağio jedan mesdzid i jedan hamam.

Kodza Sinan Pasa veliki vezir Osmanske vlade, krajem 16 vijeka u Kacaniku na Bizantinskom temelju, izgradio je jednu tvrđjavu, zatim jedan hamam, dzamiju i jedan mekteb, dok Kameni Most u Kacaniku izgradio je njegov sin Mehmed pasa. Ali Beg otac

Kodze Sinan pase, prema podacima Ayverdija u Prizrenu izgradio je 4 mosta, a jedan od njih je stari Kameni Most koji jos uvijek stoji na Rijeci Bistrici, a koji je bio restauriran 1978/9 godine.

Drugi Sinan pasa poznat pod nadimkom Susfi Sinan pasa u Prizrenu krajem 16 vijeka izgradio je jenu lijepu dzamiju, ali neki dopunski i završni radovi su dovršeni na samom početku 17 vijeka, što pokazuje i natpis iznad porte dzamije, jer sama konstrukcija zgrade sa svojim kubetom i stilom, po misljenju gradjevinskih arhitekata njezina gradnja pripada 16 stoljecu. Pradjed Yasar pase Gjinoli Husrev Beg Gjinoli, krajem 16 stoljeca izgradio srednju dzamiju u Pristini, jer prema njegovoj vakufnami 1835 godine, on tu dzamiju je obnovio te godine a ne i sagradio. Prema tvrdnjama arhitekata dr. Feyaz Drancoli i magistra Rexhep Vula, ta dzamija je sagradjena krajem 16 stoljeca.

Ovaj rad ima i drugu namjenu i svrhu da doaze i pokaze na osnovu kako pisanih tako i materijalnih spomenika, da su Albanci zivjeli na tlu Kosova i njegove sire okoline i prije dolaska Osmanlija, s obzirom da u srpskoj historiografiji vec odavno lansirana izmisljena hipoteza da Albanci nisu mogli graditi nikakve kulturne spomenke na Kosovu ni hriscanske niti islamske-osmanske arhitekture tokom 14-15 vijeka, jer su oni po prvi put poceli da naseljavaju Kosovo i Makedoniju, tek krajem 17 i pocetkom 18 vijeka, uz pomoc osmanske administracije, doslovno poslije Austrijsko-Osmansko-Turskog rata 1683-1690 godine, kada toboze srpsko stanovnistvo iselilo na sjeveru Srbije i Vojvodine, bjezeci pred najezdom osmanske vojske, i kasnije navodno "srpsku svetu zemlju-Kosovo" naselila albanska plemena iz Sjeverne Albanije. Medjutim tu hipotezu kategoricki negiraju zvanični katastarski defteri osmanske administracije iz 15 i 16 vijeka, gdje se jasno vidi da na Kosovu i njegove sire okoline bilo je registrovano na stotine albanskih naselja sa tipicnim albanskim narodnim imenima kao i albansko stanovnistvo hriscanske religije. U katastarskim defterima nalazimo i podatke o pojedinim crkvama i manastirima koje su ranije prije dolaska Osmanlija na Balkan igradili Albanci hriscanske religie i u njima Bogosluženje vrsili albanski sveštenici na staroslavenskom jeziku, jer su te crkve nazvane po imenima njihovih dobrotvornih graditelja. Ono što potvrđuju pisani arhivski izvori iz 14 i 15 vijeka, to isto tako potvrđuju i materijalni spomenici da su Albanci na Kosovu i njegovoj okolini imali jedan broj crkava, ali tokom 13 i 14 vijeka za vrijeme vladavine srednjevjekovne srpske drzave na Kosovu, one su mahom bile uzurpirane i pretvorene u srpske pravoslavne crkve. Albanci su fakticki ostali bez svojih bogomolja, i bili prinudjeni da idu u pravoslavne crkve gdje se vjerske molitve vrsene iskljucivo na staroslavenskom jeziku, što je neminovno dovelo do slavizacije albanske populacije na Kosovu i njegovoj okolini. Na kon prodiranja Osmanlija i njihove uspostavljene vlasti na Balkan, postepeno se zaustavlja proces slavizacije albanske populacije na Kosovu i u njegovom okruzenju gdje su u srednjem vijeku zivjeli Albanci.

**Natpisi na fasadi kuće osmanskog konzula u Rijeci s početka
20. stoljeća**

Muhamed Ždralović- Zagreb

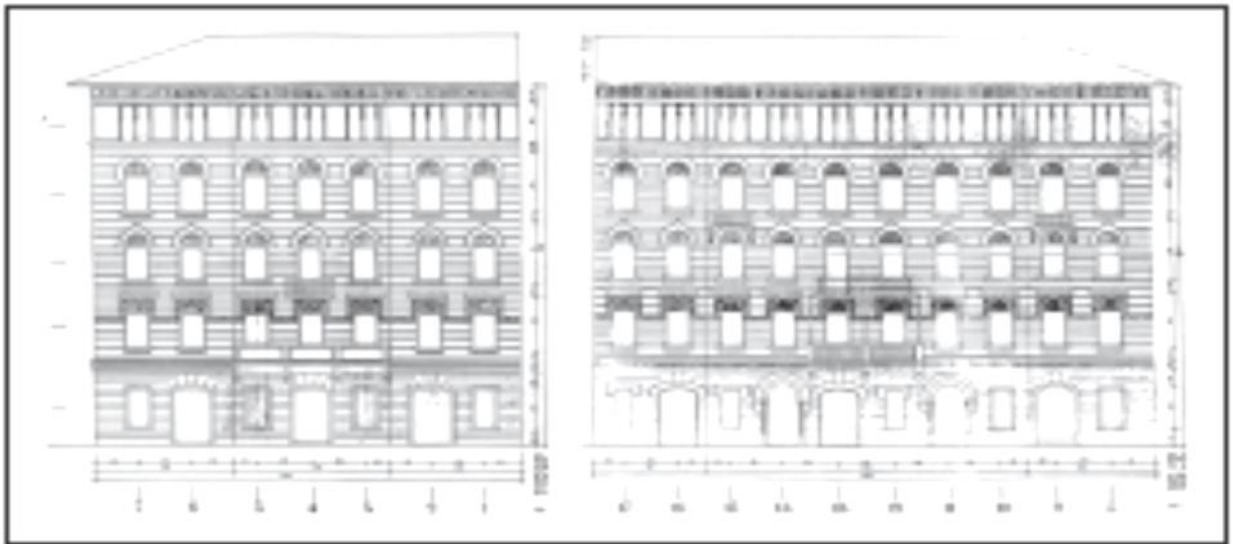
Kad je pretprošle godine započela priprema turkološkoga skupa u Hrvatskoj ja sam radio na naslovljenoj temi koju sam smatrao prigodnom za ovakav skup. Budući da je skup bio odgođen na godinu dana, tekst moga prijavljenoga izlaganja je za to vrijeme većim dijelom objavljen. Tako je u srijedu 16. svibnja ove godine u Gradskoj vijećnici u Rijeci, uz nazočnost turskih diplomatskih predstavnika, hrvatskih lokalnih dužnosnika, članova Hrvatsko-turskog društva u Rijeci (Hrvatski Türk Derneği) i brojnih uzvanika, predstavljena monografija *Turska kuća – Casa Turca u Rijeci* u izdanju spomenutoga Društva. Među objavljenim radovima u monografiji je i moj prilog proistekao iz istraživanja na spomenutom objektu, kojega sam uradio zajedno sa suprugom prof. Mubero Maslić Ždralović a pod naslovom *Arabički natpisi na «Turskoj kući» u Rijeci* s podnaslovom *Kuća osmanskog konzula Nikolaia Nikolakija Nikolaidesa*, str. 81-126. Zanimljivost ovoga zdanja s brojnih kulturnih i povijesnih aspekata potakla me na nastavak istraživanja, pa je tema moga današnjeg priloga ovome skupu pod naslovom *«Natpisi na kući osmanskog konzula u Rijeci s početka 20. stoljeća»*. Uz zahvalu supruzi na pomoći, zahvalan sam gospođi Mirjani Lončar koja je kvalitetnim fotografijama učinila tekstove natpisa dostupnim. Zahvaljujem i predsjednici Hrvatsko-turskog društva u Rijeci gospođi Esmi Halepović – Đečević i gospodinu Theodoru de Canziani-Jakšiću na suradnji. Sve su likovne ilustracije u ovome radu objavljene u spomenutoj knjizi „Turska kuća- Casa Turca u Rijeci, Rijeka 2007, jednako kao i povijesni okvir gospodina Canziani-Jakšića, na koji se ovdje oslanjam.

Pojmovi: Rijeka: osmanski konzuli, Turska kuća, Antonia Bartolich-Gelletich, Nicolaki efendi Nicolaidesa; arapsko pismo, arabeska

Predstavници Osmanskog Carstva se u Rijeci pojavljuju još u 18. stoljeću, a povijest bilježi i da su se u Rijeci sastajali državni dužnosnici Austro-Ugarske Monarhije i Osmanske Carevine. Tako je osmanski namjesnik u Bosni Topali Osman-paša išao u Rijeku 15. ožujka 1869. godine na doček cara Franje Josipa I.¹⁶⁵⁸ Od 1809. do kraja XIX. stoljeća evidentirano je devet osmanskih konzularnih predstavnika; Demetri Maurizzi (r.1748- u.1821), njegov sin Ciriaco Maurizzi(r.1788- u.1843), Antonio Matessich (r. 1781- u. 1857), Salomon Schulze (r. 1841 – u. ?), Adolf Rudman (r.1838- u.1897), Demetrio Mavroyeni–bey, koji je bio vicekonzul od 1884. do 1886. Henrik Bourqui (počasni konzul), Albert Frankfurter i Sadreddin-Bey.¹⁶⁵⁹ Prema istim je izvorima, kroz 19. i 20. stoljeće sjedište turskog konzulata u Rijeci mijenjalo mjesta, i sva su uglavnom bila u blizini riječke luke i u početku najčešće na adresi boravišta samih konzularnih predstavnika. U drugoj polovici 19. stoljeća javlja se nekoliko adresa na kojima su se konzulati nalazili; Via Der Governo 597, Via dei Cappiccini 593, Via Gisella 456, te ugao Via Stefano Türri – Via del Mercato 453. Ova potonja je danas križanje ulica Vatroslava Lisinskog i Giuseppea Verdija, gdje se i nalazi *Turska kuća*.

¹⁶⁵⁸ Husref Hadžialagić: *Bosanski namjesnik u posjetu Rijeci 1869.godine*, *Behar* XIV/2005. br.70, str. 6-8

¹⁶⁵⁹ Theodor de Canziani Jakšić: *Turska kuća – Casa Turca u Rijeci*, str. 61-62., gdje se poziva na djelo Irvina Lukežića: *Povijest riječkih konzulata*, Rijeka 2004.

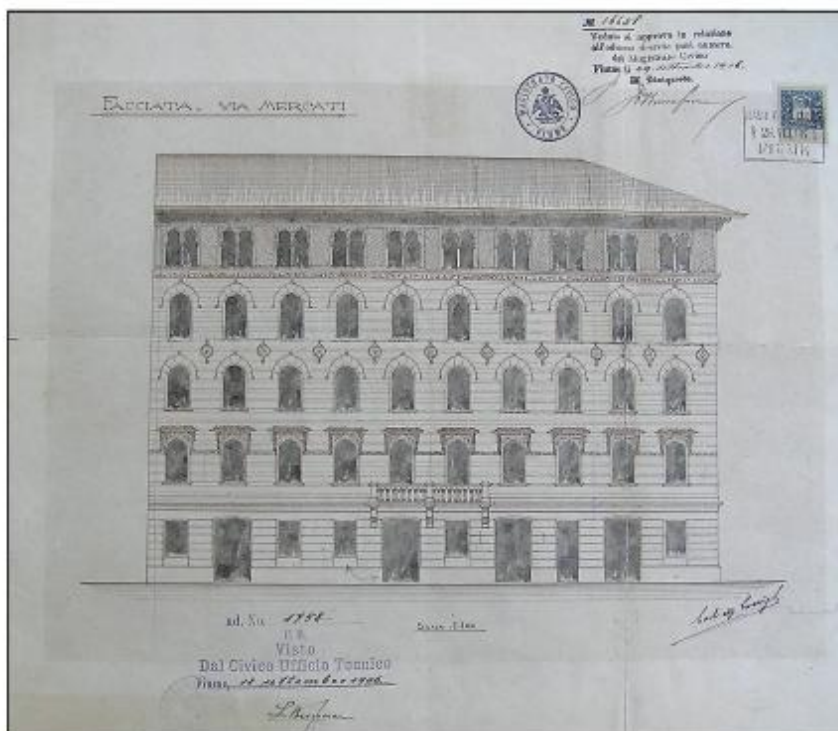

Projektna dokumentacija obnove

Iz projektne dokumentacije: *Turska kuća, Casa Turca u Rijeci*, str. 76.

U svome je većem dijelu, prizemlje i dva kata, «Turska kuća» postojala još 1879.godine kao palača Bartolich. Već 1883. godine udovica Antonia Bartolich Gelletich podiže potkrovlje za stanovanje, pregrađuje dijelom kuću te daje sagraditi balkon na prvom katu, koji je načinjen po nacrtu arhitekta Giacoma Matticha u kombinaciji neobaroka i neogotike, i koji je ostao netaknut i nakon redefinicije pročelja zgrade 1906.godine. Prva izgradnja i dogradnje palače osamdesetih godina XIX. stoljeća nisu imale značajnih stilskih osobitosti niti zamjetnih stilskih pomaka u odnosu na tada uobičajenu gradnju i izgledala je jednostavno. Međutim, 1906. godine, drugi muž Antonije Bartolich Gelletich Nicolaki Efendi de Nicolaides naručuje od arhitekta Carla Conighija podizanje potkrovlja kuće kao četvrtoga kata, redizajnirajući pročelja u eklektičkoj maniri historicizmu bliskog orijentalnog ukusa, u pseudomaurskom stilu s primjesama venecijanske neogotike.¹⁶⁶⁰

¹⁶⁶⁰ Isti str .33-34

*Nacrt: "Casa Turca", 1906. godine
Arhitekt: Carlo Conighi*

Arhitekt Carlo Conighi

Pogled iz Ulice Lisinskog

Nicolaides je vjerojatno uz dogradnju kata i redizajniranje fasada, sukladno svojoj dužnosti i aktivnostima nužno izvršio i preinake prostora u funkcionalnom smislu; pa po usmenoj predaji, u zgradi je bila i prostorija za muslimanske obrede s ugrađenom nišom-mihrabom, predviđenim za imama u predvođenju skupnog namaza – obreda molitve. Unutarnja organizacija prostora kao ni blagdanske manifestacije nisu dio ovoga izlaganja, ali je vrijedno napomenuti da su na kući u povodu blagdana uvijek bivali isticani simboli države koju je Nicolaides zastupao.

Za slikovni dio fasade se zna da je izveden prema konceptu anonimnog autora, slikarski atelijer Fumi. Zgrada ima izgled neomaurskog stila s lukovima iznad prozora, balkonskih vrata i potkrovnih prozora, ukrašenim biljnim i geometrijskim ornamentima, ljudskim likovima te arapskim pismenima i brojkama. Cjelokupno znakovlje na fasadi odraz je utjecaja i prožimanja civilizacija i bolje od ikakvih ispisanih redaka otkriva sklonosti,

ukus i iskustvo, a ponajprije kulturu onovremenog vlasnika zgrade. Tekstualni dio ukrasnih lukova, promatran skupa s arhitektonskim obilježjima zgrade, jedinstven je izvor za povijesno-umjetnička i kulturna istraživanja.

Prije dolaska u Rijeku 1891. godine. Nicolaki je obavljao poslove u turskom konzularnom predstavništvu u Madridu, čime se može objasniti njegovo poznavanje, a onda i izbor graditeljskih i dekoracijskih detalja koje će docnije izabrati za preinake i uređenje kuće. Zahvaljujući svojoj poduzetnosti uspio je ojačati trgovačke veze između Rijeke i turskih gradova. Zahvaljujući tom iskustvu postavljen je 1898. godine za stalnog konzula. Za svoj angažman i trud nagrađen je ordenom Mecidiyye 1898. godine i Müttemeyyiza 1899. godine. Bio je rado viđen u društvu riječkih uglednika. 1891. godine se oženio

Turski i grčki konzul u Rijeci Nicolaki Effendi de Nicolaides (1855.–1933.)

bogatom Antonijom Bartolich, udatom Gelletich, koja je, naslijedivši oca i supruga, ugledne brodovlasnike, postala vlasnicom ogromnoga kapitala koji se između ostalog sastojao od udjela u brodovima, nekretninama pa i mlinovima na Riječini. Za te mlinove je po eksproprijaciji za riječki vodovod dobila ogromnu svotu novca koju je sa suprugom Nicolakijem uložila u rekonstrukciju kuće, koja je kasnije nazvana „Casa Turca“, a u kojoj su živjeli i iz koje je Nicolaki obavljao svoju funkciju.

Nicolaki je u Rijeci predstavljao Osmansko Carstvo i obavljao brojne različite poslove. Dočekivao je visoke goste i izaslanstva koja su prolazila kroz Rijeku; organizirao trgovačke veze između Rijeke i turskih gradova, a 1893.godine je od osmanske vlasti dobio dozvolu da može zastupati i drugu državu. 1894. ga u audijenciju prima nadvojvoda Josip, bratić kralja Franje Josipa u svojoj vili u Rijeci, a 1895. je zahvaljujući njemu u Rijeci otvorena ekspozitura turskog trgovačkog muzeja iz Istanbula. 1897. Nicolaki odlazi u Istanbul, a u Rijeci ga zamjenjuju Mehmed-bey, Gustav Benvenisti i Maximilian Springer. No, već nakon godinu dana, 1898. godine, Nicolaki se na istu dužnost vraća i na toj dužnosti ostaje do kraja Prvog svjetskog rata kada se konzularno predstavništvo Carstva za Mađarsku seli u Budimpeštu.¹⁶⁶¹

¹⁶⁶¹ Isti, str.62- 63.

Bilo kako bilo, iza supružnika Nicolakija i Antonije, ostala je prepoznatljiva zgrada u javnosti poznata kao «Turska kuća» ili «Casa Turca». Naš je cilj ovdje ukazati na natpise na fasadi tog zdanja koje s obzirom na vanjski izgled i arhitektonska rješenja, nije uobičajeno za ovaj dio Europe i daje autentičnu sliku vremena i prostora karakterističnu za historicizam, ali u kulturološkom smislu s obzira na pisane ukrase, predstavlja jedinstvenu pojavu ne samo u Hrvatskoj i u Europi, već i znatno šire. Natpisi su prilikom zadnje obnove 1995. rekonstruirani a na arabičkom tekstu je radio gospodin Emir Halihodžić.

Kuća je, dakle, nastala u vrijeme Austro-Ugarske monarhije, a natpisi iznad prozora, balkonskih vrata i u potkrovlju potvrđuju da je njihov naručitelj pod snažnim orijentalnim utjecajem, posebice pod utjecajem maurskoga graditeljstva u Španjolskoj, ali i muslimanskih običaja. To se najbolje vidi na ornamentima, pismu, i posebice po sadržaju natpisa. Natpisi su na arapskom jeziku i pisani su različitim varijantama arapskoga pisma. Oko njih su biljni ornamenta, a ispisi su u središtu kupolastih i potkovičastih dijelova u obliku plićih niša iznad prozora i balkonskih vrata, a na zadnjem katu izravno ispod krova u iscrtanim četverokutnicima na fasadi. Uz samu zanimljivost ispisa i kompozicije, spomenuti se ukrasi odlikuju izuzetnim koloritom, gdje je zastupljena cijela paleta boja koje su od ispisa do ispisa mijenjale primjenu od toga da su bile u podlozi ili u biljnim i geometrijskim uresima. Jedino su centralni ispisi kartušne formacije u većini provedeni dosljedno crnom bojom.

Radi bolje preglednosti u daljnjem tekstu Verdijeva ulica će biti označena s V, a Ulica Lisinskoga s L. Rimski broj uz ta slova označava kat, dakle: prvi kat V.I i L.I, drugi kat: V.II i L.II; treći kat V.III i L.III te potkrovlje V.IV i L.IV. Arapske brojke označavaju redosljed natpisa po katovima, počev od pročelja prvog natpisa iz Ulice Verdija.

U V.I je šest a u L I je deset trodijelnih natpisa.

U V.II je iznad prozora sedam, a u L II osam natpisa. Uz to su još i dva trodijelna.

U V.III je sedam, a u L.III deset natpisa.

U V. IV je petnaest, a u L.IV je trideset natpisa.

Prvi kat: Odabir civilizacijskih i kulturoloških motiva po vlastitom ukusu

Na prvom katu u oslikanim lukovima dominiraju dva lika: lik tamnopusog ratnika sa sabljom, kopljem i kacigom na glavi, i lik bljedolike ljepotice s ogrlicom, naušnicama i ukrasom za glavu. Likovi se naizmjenično javljaju, oba po osam puta; po tri puta u ulici Verdija i po pet puta u Ulici Lisinskog, i

odraz su mediteranske predaje o borbama za ljepoticu, a što neodoljivo podsjeća na likove iz lokalne tradicije povezane sa sadržajem moreške. Sami vješto ukomponiran tekst oko lika, ispisan posebnom vrstom andaluzijskog ispletenog kufi pisma na arapskome jeziku, ističe da je samo Allah pobjednik. To pismo u kombinaciji s biljnim ornamentima ključni je elemenat u kompoziciji arabeske. Fraza *Wa lā gāliba illa Allah*, u značenju "Bog je jedini pobjednik" česta je na spomenicima arhitekture u islamskoj tradiciji, a tu je frazu u arhitekturi uobičajeno koristila dinastija *Banu Nasr* u Španjolskoj (1232.-1492.). Uočljiva je u raznim inačicama sačuvanih natpisa na palači Alhambra u Granadi.

Budući da su na ovome katu lukovi u pravokutnim lunetama, s lijeve i desne strane iznad luka su natpisi ponovljeni uz svaki lik. To su *bismela* [*Bismillah ar-rahman ar-rahim*] i fraza kojom se očituje uzdanje u Boga [*Tawakkaltu ʿala Allah..*] Pismo u ovim natpisima je nastalik.

Drugi kat – poruke, blagoslovi i želje

Na drugom katu u Ulici Verdija su iznad prozora samo natpisi ukomponirani u arabeskoj formi. Florealni ornamenti na svim prozorima se ponavljaju i čine ih simetrične trodjelne kompozicije; stilizirani bijeli cvjetovi na koje se nastavljaju zeleni cvjetovi na oker podlozi sa crvenim i crnim listovima, a sve se završava stiliziranim tamnocrvenim ljiljanima iz zelene čašice na sivoj podlozi koji se sastaju u vrhu luka. Natpisi su ispisani poglavito zaobljenim sulus pismom. Jedino je prvi natpis u ulici Verdija i zadnji- deseti u ulici Lisinskog pisan uglatim kufi pismom.

Fraza „mašala“ u značenju „Ne ureklo se!“ uobičajena je u muslimana kad izražavaju divljenje. Ovdje je fraza *Ma ša Allah* ispisana dvjema varijantama pisma; uglatog kufi pisma bez dijakritičkoga znakovlja i bez ikakvih ukrasa sa čistim konsonantima V. II.1; L II,10, i sulus pisma obogaćenoga stiliziranim znacima za vokale i dodatnim ukrasnim oblicima: V II. 4, 6 i L II 7.

Priziv Božjega poslanika, oca i majke *Ya rasul Allah, ya abi, ya ummi* pisan je također ukrašenim sulus pismom u Verdijevoj ulici: V.II, 2 i 7;

Fraza kojom se izražava

uzdanje u Boga *tavakkul* s istim floralnim ornamentima i sulus pismom pojavljuje se u V.II 3 i 5 i L. II: 2, 6

Najčešća fraza kod muslimana je *bismela*. „U ime Allaha Milostivog i Samilosnoga“ ponovljena u Kur'anu 114 puta, dakle ispred svih sura osim devete. Budući da se izgovara u svakodnevnom životu pri započinjanju svakoga djela, i u kaligrafiju je ušla kao najčešći motiv na levhama namijenjenim dekoraciji

prostora, a prema Muhamedovoj izreci: Ući će u raj onaj tko lijepo napiše bismelu;

poklanjana joj je posebna pažnja. Ovdje se našla napisana ukrasnim sulus pismom na drugom katu: L.II 1:

„*Ya malik al-mulk*“ „O Gospodaru moći“.

Maliku al-mulk je jedno od 99 Lijepih Božijih imena (*Asma ul-husna*) u Kuranu

spomenuto u 26 ajetu sure Al ^ʿImran¹⁶⁶², L II. 4.

Svijest da očuvanje i zaštitu, pa i materijalnih dobara, može osigurati samo Bog, izravno proističe iz islamskog fatalizma i izražena je frazom: *Allah niʿm al-hafiz*. „Divan li je Allah čuvar“. L.II.9.

Natpisi na prozorima ispod balkona u Ulici Lisinski

Natpisi na prozorima pod balkonima na 3. i 8. otvoru su takoğer u dvostrukim kompozicijama kao i cijeli prvi kat. Meğutim, kako kod ovih nema figuralnih slika, i u

¹⁶⁶² [Qul Allahumma malik al-mulk.. „Reci: moj Bože, gospodaru vlasti. Daješ vlast kome hoćeš, a oduzimaš vlast od koga hoćeš; uzvisuješ koga hoćeš, ponižavaš koga hoćeš. Samo je u tvojoj vlasti dobro. Ti doista sve možeš“ (Kur'an, III,26')]

kartuši lučnih natprozornika i sa strana iznad luka u kutovima luneta su neovisni natpisi. U svakoj od luneta s desne je strane *besmela* a s lijeve fraza o uzdanju u Boga, *tevekul*. U lučnim poljima nadprozornika u kartuši desne slike - 8. otvor, je priziv Božijega poslanika, oca i majke, a u sredini lijeve slike -3. otvor, molba za Božji blagoslov: *Barak Allah ta'ala* i 1324. godina hidžretska (traje od 25.veljače 1906. do 13.veljače 1907.).

Treći kat

Natpisi na trećem katu su sadržajno isti kao i oni na drugome, s tim što ima i jednom navedeno ime vlasnika; a u izvedbenom se dijelu razlikuje po biljnim ukrasima ispod luka učinjenim bijelom bojom na oker podlozi kakva je i kartuša, te po tomu što s obadvije strane kartuše na tamnocrvenoj podlozi ima bijelo ispisana slova; s lijeva alif, sin, ya, a s desna alif, sin alif ya. Ukupno je 17 natpisa, sedam u Verdijevoj i deset u Ulici Lisinskog. Svi su pisani zaobljenim sulus pismom. Biljni ukras iznad natpisa se sastoji od pet bijelih cvjetova povezanih crnim viticama.

Prvi natpis u V.III izražava uzdanje, oslonac na Boga. Isti se ponavlja i na 6.a u L III na 2.

Izreka prema kojoj je spas u iskrenosti **An-nağat fi s-sidq** stoji na V.III 2, L.III 3.¹⁶⁶³

¹⁶⁶³ U knjizi Turska kuća... str. 109 objavljena fotografija L.II.5, nažalost ne pripada drugom, već trećem katu. Činjenica jeste da je na L.II.5. natpis isti, ali su florealni ornamenti uz natpise na trećem katu.

Priziv Boga kao gospodara moći pojavljuje se i na trećem katu V.III.3; L.III,5,

a „Bog te sačuvao? **Hafizak Allah**, napisano je samo jednom i to V.III.4;

I na ovom katu u V.III, 5 je traženje blagoslova od Boga **Barak Allah ta'ala** i u L.III, 1, a L.III 7 s hidžretskom godinom 1325. (traje od 14.02.1907. do 03.02.1308.)

Protiv uroka se utječe i na ovom katu V.III,7, L.III.9

Besmela se ponavlja i na L.III,4.

Na L. III, 6 je rečenica *Bog je najbolji zaštitnik* i hidžretska 1324. godina [od 25. veljače 1906. do 13.veljače 1907.] **Allah ni'm al-hafiz**

Natpisi na trećem katu u ulici Lisinskog na 8. i 10. prozoru su oštećeni. Temeljem preostalih prepoznatljivih elemenata slova, najvjerojatnije je pod 8. priziv Božjega poslanika, oca i majke, a na broju 10. ime Nicolaides.

Potkrovlje-četvrti kat

Svi natpisi i ukrasi u potkrovlju su urađeni u jednakim pravokutnicima s izmjenom svih primjenjenih boja u podlozi i u njihovim različitim kombinacijama. Sadržajno su u najizravnijoj vezi s vlasnikom zgrade, s njegovom službom i vremenom u kojem je službovao, jer uz ispis nekoliko varijanti njegova imena *tevki'i* pismom i opetovane fraze *mašala*, te hidžretskih datuma neuobičajenih za ovaj dio svijeta, je posebno zanimljiva *tugra* tada aktualnog sultana kojemu je služio i koji ga je opunomoćio za svoga predstavnika u Rijeci.

Nicolaki efendi Nicolaides

Ma šā' Allah!

Nicolaki

1325. godina

1323. godina

Tugra sultana Abdulhamida

Najjasniju sliku o uresima i natpisima dobivamo sagledavanjem po katovima. Na prvom katu su prepoznatljivi ljudski likovi morčića ukomponirani u trodijelne ispise, dva dijela u luku i jedan uz ljudski lik. Isti je tekst i uz muški tamnopusli lik i uz lik bijele ljepotice. Iz Verdijeve ulice su naizmjenično tri puta ponovljena oba lika, a u Ulici Lisinskog po pet puta, ukupno u obje ulice osam puta po dva lika.

Na drugom katu u Ulici Verdija je ukupno sedam natpisa; jedan je ponovljen tri puta a dva su ponovljena dva puta. U Ulici Lisinskog je deset natpisa; dva su trodijelna, dva su po dvaput ponovljena, a četiri natpisa su napisana po jednom.

Na trećem katu u Ulici Verdija je ukupno sedam natpisa. Od toga je jedan tekst ponovljen u dva natpisa, a ostalih pet natpisa su različiti. U Ulici Lisinskog je deset natpisa. Svi su različiti. Valja istaknuti da su dva natpisa, osmi i deseti, na ovome katu oštećena. Uz sve natpise na ovom katu s desne i lijeve strane glavnih tekstova zamjetni su istovjetni bijeli obrisi slova na crvenoj podlozi; s desna: dva puta *alif, rā, yā*, a s lijeva: *sin*, dva puta *alif* i *bā*, kojima je teško naći smisao.

Na ovome su katu ispod nekoliko natpisa ispisane i lunarne, hidžretske godine 1324. i 1325.

U potkrovlju je u Verdijevoj ulici 15 natpisa u pravokutnicima. Dvije lunarne godine, tugra sultana Abdulhamida II, i 11 puta varijante Nicolakijeva imena, te jednom Nicolakijevo ime i prezime. U potkrovlju u Ulici Lisinskog je ukupno trideset natpisa. Od toga je 9 puta fraza *mašala*, po jedanput hidžretske godine 1323. i 1325. i tugra spomenutoga sultana, te 18 puta varijante vlasnikova imena i prezimena.

Kako je već spomenuto natpisi na prva tri kata imaju opću poruku i univerzalno značenje, što otkriva naručitelja kao vjernika i osobu koja traži Božju pomoć, traži zaštitu od uroka, iskazuje da se uzda u Boga i da je uvjeren da je Bog jedini pobjednik i najbolji zaštitnik. Ne zaboravlja istaknuti da uspjeh valja tražiti u iskrenosti. U samom potkrovlju je niz varijanti njegova imena: Nicolaides, Nicolaki, Nicolaki efendi. Oslovljen je turskom/grčkom titulom efendi – gospodin. Uz taj su niz na oba pročelja upisane u potkrovlju i dvije godine lunarnog kalendara 1323. (počinje 8.3.1905.) i 1325.(počinje 14.02.1907.). Od natpisa koji se nalaze na nižim katovima jedino se *mašala* (*Ne ureklo se!*) ponavlja i u potkrovlju u Ulici Lisinskog devet puta. Tu frazu muslimani i istočni narodi pod utjecajem islama koriste pri iskazivanju divljenja i radi zaštite od uroka.

U natpisima je zastupljena i *bismela*. Ispisana je gotovo istovjetno 19 puta. U muslimana je to uobičajena fraza pri započinjanju Bogom dopuštenog djela, a u kaligrafiji je imala čestu primjenu, što je razumljivo s obzirom na predaju - hadis, prema kojoj je poslanik Muhammed obećao raj onome tko uljepša *bismelu*. Ona je uz svaki lik na prvom katu s

lijeve strane. Ipak, sama *besmela* bez drugog popratnog teksta navedena je samo dva puta: po jednom na drugom i trećem katu u Ulici Lisinskog.

Česta je fraza sa značenjem pouzdanja u Boga, *tevekkula*, u prvom licu perfekta. Ona je upotrijebljena 24 puta, 16 puta uz morčiće, samostalno 5 puta na drugom i 3 puta na trećem katu. Tevekkul je sa spomenutim značenjem kod muslimana različito prihvaćen. Preporučan je i tekstom Kur'ana više puta. Kur'anski ajet-stavak «kada se na nešto odlučiš, onda se osloni na Boga» (III/159) različito su tumačili mistici i racionalisti. Neki mistici su to prihvaćali doslovno pa su se u potpunosti predali pobožnosti zanemarujući životne potrebe.

U nekoliko su natpisa, osim Božjega poslanika, prizvani otac i majka s posvojnomo zamjenicom prvoga lica jednine. Natpisi u kojima se priziva (neimenovani) Božji poslanik, mogu se odnositi jednako na Isusa (Isu) i na Muhammeda. Izrazi *moj oče* i *moja majko* mogu imati i metaforičko značenje. Ovdje nije isključeno da je Nicolaki pod frazama *Yā abī, yā ummi* podrazumijevao svoje roditelje.

Zahvaljujući dugoj tradiciji i različitim utjecajima arapsko je pismo razvilo nekoliko glavnih tipova-varijanti s brojnim podvarijantama, manje ili više kitnjastim, koje su zbog svoje ljepote imale veliku dekorativnu primjenu i kod muslimana nearapa. Budući da je samo pismo u osnovi konsonantsko, samo su neke varijante podesne za unošenje hareketa - vokala koji na tekstu djeluju ukrasno, pa se u takvim slučajevima uz hareket uobičajeno dodaje i drugo ukrasno znakovlje. Na Nicolakijevoj kući su primijenjene četiri karakteristične vrste arapskoga pisma: *nastalik, sulus, kufi i tugrai*.

Nastalik je kombinacija dvaju pisama, uobičajenog i najčešće korištenog *nashija*, upotrebljavanog u većini pisanih materijala i *talika*, udesno nakošenoga pisma, najčešće upotrebljavanog u Iranu, Pakistanu i istočnim islamskim zemljama u kojima se pisalo ili se još piše arapskim pismom. Znatno je više koristilo za pisanje na papiru, nego u arhitekturi.

Sulus je kitnjasto pismo zaobljenih oblčika. Podesan je za pridodavanje ukrasnih znakova i samoglasnika koji uz estetsku imaju i značenjsku funkciju, a kao takvo je razvilo i svoje podvarijante. U ovom je primjeru korištena njegova osnovna varijanta.

Kufi pismo nazvano je po starom gradu Kufa u današnjem Iraku. Odlikuje se jako istaknutim kutovima. U ranome je islamu bilo zastupljeno u sakralnim tekstovima, prijepisima Kur'ana, a u arhitekturi se koristilo samostalno ili u kombinaciji s biljnim ornamentima i geometrijskim likovima. U našem primjeru je zanimljiva kombinacija pletene andaluzijske varijante i biljnih ornamenata oko ljudskog lika.

Tugrai pismo je nazvano po tugri, turi - sultanovom monogramu - arapskim pismom umjetnički ispisanom imenu sultana na njegovim službenim dokumentima: ukazima, poveljama, medaljama ili novcu. Umjetnički ispisanu sultanovo ime se još nazivalo i pendžom. Iako se **tugrai** pismom mogu pisati različite prigodne izreke, na Nicolaidesovoj su kući njime izvedene samo tuge sultana Abdulhamida II. (vladao od 31. kolovoza 1876. do 27. travnja 1908.), s obje strane po jedna.

Transkribirani tekst	Prijevod	Pozicija na zgradi prema projektnoj dokumentaciji obnove
Allah ni [◌] m al-hafiz	Allah je divan zaštitnik!	L.II,9, L. III,6
Barak Allah ta [◌] ala	Blagoslovio uzvišeni Allah!	V. III, 5; L. II, 3(3), III, 1, i III,7.
Bismillah ar-rahman ar-rahim (nastalik)	U ime Allaha Milostivog Samilosnog!	V. I, 1-6; L. I, 1-10, II, 3(1) III 8(1)
Bismillah ar-rahman ar-rahim (sulus)	U ime Allaha milostivog Samilosnog!	L. II,1; III,4
Gazi Sultan [◌] Abdulhamid (tugrai)	Sultan Abdulhamid	V. IV, 2, L. IV, 29
Hafizak Allah	Bog te sačuvao!	V. III,4
Ma ša Allah (kufi)	Ne ureklo se!	V. II,1, L. II 10, IV, 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26
Ma ša Allah (sulus)	Ne ureklo se!	V. II, 4, 6., L. II, 7; III,9,
An-Nağat fis-sidq	Spas je u iskrenosti!	V. III, 2. L. II, 5; III, 3
Niqulaki efendi Niqula'ides	Nicolaki efendi Nicolaides	V. IV. 15, L. IV 1

Niqulaidēs (tevkī ^ʿ i)	Nicolaides	L. III,10, IV 3, 19, 21,
Niqulaki (tevkī ^ʿ i)	Nicolaki	V.IV:4-14; L. IV: 4, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 24, 25, 27
Sene 1323.	Godina 1323. (hidžretska)	V.IV,3, L.IV 30;
Sene 1325.	Godina 1325. (hidžretska)	V.IV, 1; L. IV 28
Tawakkaltu ʿala Allah	Oslonio sam se na Allaha!	V. II, 3,5, III 1,6, L. II, 2,6, III, 2,
Tawakkaltu ʿala Allah, Allah al-bariyy	Oslonio sam se na Allaha, Allah je bez grijeha!	V. I, 1-6; L. I, 1-10, II, 3(2), III 8(2)
Wa la galiba illa Allah	I nema pobjednika nad Allahom!	V. I,1-6 L. I, 1-10
Ya malik al-mulk	O vladaru moći!	V.III, 3, L. II, 4, III 5,
Ya rasul Allah, ya abi, ya ummi	O, Božji poslanice, o oče, o majko!	V. II, 2,7, III 7; L. II, 8(3).

Zaključno valja reći da je Nicolaidesova kuća u neomaurskom stilu jedinstvena u Hrvatskoj i širim prostorima. Osim prepoznatljivog stila jedinstvena je i po komponiranju natpisa na arapskome jeziku u više varijanti arapskoga pisma koje je bilo u širokoj upotrebi u Osmanskom Carstvu. U natpisima je istaknuta nada i pouzdanje u Boga, svojstveno svakom vjerniku, a iz njih je vidljivo da je njihov naručitelj bio pod utjecajem kulture muslimanske Španjolske i da je poznao i cijenio arapsku arhitekturu i umjetnost, s kojom se sreo za svoga dužega boravka u Španjoskoj. Arhitektonska obilježja «Turske kuće» izraz su interakcije različitih kultura vremena u kojemu je podignuta. To je početak 20. stoljeća, vrijeme Austro-Ugarske Monarhije i Osmanske Carevine na zalasku. Ispisane poruke na njoj imaju univerzalne vrijednosti bez obzira na prošlo, sadašnje i buduće vrijeme i oslikavaju vlasnikove životne stavove. Svoj je odnos prema osmanskome vladaru, sultanu Abdulhamidu II, Nicolai Nicolaki Nicolaides iskazao ukrasivši svoj dom sultanovom tugrom.

Valja spomenuti i to da je u ovome dijelu Europe neuobičajeno naići na godine hidžretskoga, muslimanskoga kalendara. To je kuriozum i u slučaju "Turske kuće", zna li se da je natpise na njoj dao izraditi kršćanin, Armenac.

Osmanska graditeljska baština srednjega jadranskoga zaleđa u povijesnoj perspektivi

Mr. KORNELIJA JURIN STARČEVIĆ

(Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska)

Cilj rada

Do danas je na području srednjojadranskog zaleđa ostalo sačuvano vrlo malo spomenika osmanske graditeljske baštine, usprkos više od dvjestostoljetne vladavine Osmanlija nad pojedinim dijelovima te regije (1499. - 1718. god.). Mnoge građevine osmanske materijalne kulture nestale su, a da nisu ostavile ikakav trag o postojanju. To se odnosi kako na sakralne objekte (džamije i mesdžide), kojima se služilo stanovništvo muslimanske vjeroispovijesti, tako i na objekte sasvim profane namjene. O nekadašnjem postojanju tih građevina svjedoče brojni toponimi (primjerice lokalitet *Han* nedaleko od Sinja, *Kula Atlagić* u Ravnim kotarima, *Atlagića most* preko Krke, *Palanka* kod Knina, *Tursko groblje* kod Srba, *Topana* u Imotskom itd.), ostatci u fragmentima, zaboravljene ruševine nekoć tvrdih kula, a samo na nekoliko mjesta bolje očuvani spomenici (Klis, Vrana, Drniš, imotsko-vrgoračko područje). Oni koji su se do danas održali predstavljaju značajnu, iako nedovoljno valoriziranu kulturno-povijesnu, arhitektonsku, ambijentalnu, spomeničku i turističku vrijednost.

Na žalost taj je vrijedni kulturno-materijalni sloj nedostatno istražen, a široj hrvatskoj javnosti gotovo potpuno nepoznat. U radu sam nastojala rekonstruirati elemente osmanske graditeljske djelatnosti, odnosno složiti mozaik odavno nestalih objekata islamske civilizacije na području zaleđa srednjega Jadrana. Potaknuta činjenicom da je tek mali broj spomenika preživio do današnjih dana, napose me je zaintrigirala sudbina osmanske graditeljske baštine tijekom osmansko-mletačkih sukoba i neposredno nakon odlaska Osmanlija. To je nužno značilo da je u središte istraživanja postavljen odnos mletačke vlasti prema osmanskoj graditeljskoj ostavštini u ratovima, odnosno iza 1699. godine kada područje ulazi u sastav Republike Venecije.

Izvori za rekonstruiranje osmanske materijalne kulture

Upuštanje u istraživanje osmanske materijalne kulture srednjojadranskog zaleđa nije nimalo lak zadatak jer istraživača nužno suočava s mnoštvom kompleksnih problema. Jedan od ozbiljnijih svakako jest činjenica da je osmanska spomenička baština tog područja rijetko bila predmetom specijaliziranog znanstvenog interesa pa nedostatak sekundarne literature, kako s područja povijesti umjetnosti i arheologije, tako i s područja historiografije, bitno utječe na kvalitetu i doseg ovog rada. Sustavna istraživanja osmanske spomeničke baštine nikada nisu vršena, niti se itko od povjesničara umjetnosti ili arheologa u Hrvatskoj profesionalno bavio materijalnom ostavštinom iz osmanskog razdoblja, izuzev nekolicinom poznatijih spomenika.¹⁶⁶⁴ Tek pažljivije pripremljene mikrohistorijske studije sadrže pokoju vrijednu referencu o postojanju nekog spomenika koji se pripisuje osmanskome graditeljstvu.¹⁶⁶⁵

S obzirom na to da je većina materijalne ostavštine iščezla, u pokušajima rekonstrukcije bilo je nužno osloniti se na arhivska povijesna vrela. Kao glavne izvore koristila sam neobjavljene osmanske detaljne popisne deftere (*mufassal tapu tahrir*) iz 16. i 17. stoljeća za područje Kliškog i Krčkog sandžaka.¹⁶⁶⁶ Nastali prvenstveno u svrhu evidencije državnih prihoda i raspodjele istih vojnom staležu, oni sadrže zapise o pojedinim važnijim objektima s imenima utemeljitelja, njihovim zakladama i drugim detaljima. Problem je predstavljala činjenica što su ti osmanski defteri rijetko bili potpuni. Najpotpunijim se može smatrati posljednji popis koji znanost obično datira u 1604. godinu, ali niti u njemu nema ubilježeni svih džamija, mesdžida i sličnih vakufskih zdanja.¹⁶⁶⁷ Ući u trag građevinama sakralne i obrazovne namjene koristeći osmanske *mufassal deftere* moguće je bilo samo za objekte utemeljene putem zaklade dobročinitelja. Kako sakralni objekti u utvrdama nisu nastajali uvakufljenjem, nego nalogom države, nisu niti spominjani u popisima državnih prihoda. U tom su slučaju od velike pomoći bili popisi tvrđavskih vojnika u kojima su se redovito navodili i vjerski službenici, ukoliko je u utvrdi postojala muslimanska sakralna građevina.¹⁶⁶⁸

Sljedeća je poteškoća proizašla iz činjenice da je spomen o drugim objektima javne namjene, poput hanova, mostova itd. u izvorima vojne i porezne naravi sporadičan, dok se zdanja stambene arhitekture ne spominju. Stoga sam se kao dopunskom građom koristila objavljenim izvorima mletačke provenijencije i sekundarnom literaturom. Među

¹⁶⁶⁴ Gamulin, Anita. "Kule u Imotskoj i Vrgoračkoj krajini za turske uprave". *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*. Zagreb. 2007, 669-675.; Petricioli, Ivo. «Han Jusufa Maškovića». *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. XVIII. Zadar. 1971, 379-388.; Piplović, Stanko. «Povijesno-prostorni razvitak tvrđave Klis». *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*. Broj 20/21. 1994/1995, 65-89.; Zdravković, Ivan. *Izbor građe za proučavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji*. Beograd. 1964.

¹⁶⁶⁵ Kao pozitivne primjere takvih mikrohistorijskih studija navodim ovdje korištene radove: Kosor, Karlo. "Drniška krajina za turskoga vladanja". *Povijest drniške krajine*. Split. 1995, 103-179; Kosor, Karlo. «Drniš pod Venecijom». *Povijest Drniške krajine*. Split. 1995, 181-248; Soldo, Josip Ante. *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*. Knjiga I, II. Sinj, 1995.; Traljić, Seid. «Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine». *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. XVIII. Zadar. 1971, 343-376.; Traljić, Seid. «Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća». *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. XIX. Zadar. 1972, 393-404.; Vrčić, Vjeko. *Vrgorska krajina*. Vrgorac. 1972.

¹⁶⁶⁶ U ovom radu korišteni su sljedeći porezni popisi: Tapu Tahrir 13 (original u Tapu ve Kadastro Arşivi, Ankara), Tapu Tahrir 284, Tapu Tahrir 526, Tapu Tahrir 861 (originali u Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul). Dalje u tekstu: TT.

¹⁶⁶⁷ TT 13.

¹⁶⁶⁸ Korištena su dva popisa vojnika u graničnim utvrdama Bosanskog beglerbegluka, jedan iz 1616. godine (original u Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, fond Maliyeden Müdevver, No. 681), drugi iz 1643. godine (original u Österreichische Nationalbibliothek, Wien, MXT No. 627).

takvima treba ponajviše istaknuti planove i skice, vedute i gravure osmanskih utvrda s podgrađima, koje su potajice izrađivali mletački vojni inženjeri kako bi mletačke vlasti bolje upoznale bojnu snagu neprijatelja.¹⁶⁶⁹ Reprezentativnije građevine u naseljima, kao što su džamije, na takvim su planovima bile crtane vrlo pomno, pa ih raspoznamo na prvi pogled. Iako ponekad vrlo shematizirani, grafički izvori ipak predstavljaju dragocjene povijesne izvore za rekonstrukciju osmanske materijalne kulture i urbanog razvoja zaleđa, tim prije što se u 17. stoljeću više ne vrše detaljni porezni popisi.

Od narativnih izvora vrijedni su *Putopis* Evlije Čelebija¹⁶⁷⁰, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji* Franje Difnika¹⁶⁷¹ te opisi putovanja po Dalmaciji Alberta Fortisa.¹⁶⁷² Fortisovi su zapisi naročito korisni jer daju nekoliko osobito zanimljivih opservacija o stanju osmanske materijalne ostavštine u drugoj polovici 18. stoljeća, dakle poprilično nakon prestanka osmanske vlasti.

Na temelju te građe izrađena je, u suradnji s mr. sc. Markom Šarićem, karta spomenika osmanske graditeljske baštine od 16. do 18. stoljeća na području zaleđa srednjega Jadrana, koja se nalazi u prilogu ovom radu. S obzirom na brojne, ranije navedene poteškoće, karta nije završena, niti su dokraja unijeti elementi osmanske materijalne kulture. Zamišljena je da se stalno obogaćuje novim spoznajama. Karta pokriva područje Kliškog i Hercegovačkog sandžaka između rijeka Krke i Neretve, a nedostaje pregled sadržaja na području zapadno od Krke koji tek treba unijeti. Ipak, i u nedovršenom stanju ovaj povijesni zemljovid može postati baza za daljnja istraživanja. Kako je ovo inicijalno kartografiranje osmanske materijalne ostavštine začetak dugoročnog projekta, izrada povijesnog zemljovida postojećih spomenika, kao i onih odavno nestalih, predstavlja tek skromni doprinos katalogiziranju osmanske graditeljske baštine u Hrvatskoj. Također reflektira jednu opću situaciju i naznačuje da je ovaj krški planinsko-stočarski, tada pogranični kraj, izložen stalnim ratnim zbivanjima, bio snažnije obilježen islamsko-turskom graditeljskom kulturom tijekom dva stoljeća osmanske prisutnosti negoli su to dosadašnja istraživanja uočila.

Osmanska materijalna kultura u zaleğu

Pojava osmansko-turske materijalne kulture u ovim krajevima kronološki se poklapala s periodom osmanskih osvajanja i dolaskom prvog muslimanskog stanovništva, krajem 15. i tijekom prve polovice 16. stoljeća. Premda dominacija Osmanlija nije bila dugog vijeka, islamsko-turski stil gradnje donio je tom prostoru novu arhitektonsku dimenziju u vidu ranije nepoznatih građevnih oblika karakterističnih za osmansko sakralno, profano i vojno/fortifikacijsko graditeljstvo.

1. FORTIFIKACIJSKO GRADITELJSTVO

Na ovom pograničnom području fortifikacijsko graditeljstvo nadasve je dominiralo. Zbog potrebe kontrole novoosvojenog područja koje je ujedno predstavljalo pograničnu zonu (*serhat*) prema teritorijima Republike Venecije, prve intervencije osmanskog graditeljstva bile su poduzete u cilju učvršćivanja fortifikacijskog sustava. Zauzevši postojeće srednjovjekovne utvrde, Osmanlije su ih uključili u svoj krajiški sustav obrane.

¹⁶⁶⁹ Marković, Mirko. *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*. Zagreb, 2001.; Slukan Altić, Mirela. *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Samobor, 2003.

¹⁶⁷⁰ Čelebi, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. (preveo Hazim Šabanović). Sarajevo, 1973.

¹⁶⁷¹ Difnik, Franjo. *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Split, 1986.

¹⁶⁷² Bratulić, Josip (priredio). *Alberto Fortis. Put po Dalmaciji*. Zagreb, 1984.

Mnoge od ranije postojećih utvrda nastavile su život i pod Osmanlijama, ali u novim društveno-političkim uvjetima i s novim posadama. Takvih kamenih utvrđenih mjesta, okruženih bedemima (u osmanskim izvorima *kale*) u zaleđu srednjega Jadrana bilo je osobito mnogo.¹⁶⁷³

Osmanlije su obnavljali i dograđivali postojeće fortifikacijske sustave, stvarajući na temeljima ranijih utvrda nove sustave. Istovremeno su stari slojevi utvrda postajali manje vidljivima. Nove su se građevine uklapale u postojeću kasnosrednjovjekovnu arhitekturu pa utvrde tako postaju spoj ranije zatečene tvrđavske arhitekture i novih zahvata u prostoru karakterističnih za osmansko vojno i sakralno graditeljstvo. Uslijed višestoljetne kontinuirane uporabe prije i nakon osmanskog perioda, preživjele fortifikacije karakterizira arhitektonska višeslojnost koja je posljedica nekoliko faza gradnje. Stoga je i rekonstrukcija razvoja fortifikacijskog sustava u osmanskom periodu uvelike otežana. Sa žalošću moramo konstatirati da su spoznaje o osmanskom sloju i graditeljskim promjenama u odnosu na kasnosrednjovjekovno stanje najčešće vrlo površne i uzgredne. Kod očuvanih utvrda danas su vidljive samo “posljednje verzije” iz stoljeća što su uslijedila nakon osmanskog razdoblja, a tijekom kojih je fortifikacijama znatno izmijenjen izgled suvremenijom gradnjom (primjer kliške, kninske i imotske utvrde o kojima postoje nešto detaljnije studije).¹⁶⁷⁴ Nadalje, saznanja o interpolacijama osmanskog graditeljstva u ranije postojeću fortifikacijsku strukturu otežava činjenica da su od mnogih utvrda ostale tek ruševine (primjer Vrane, Nečvena, Čačvine, Zadvarja, itd.). I u prvom i u drugom slučaju iznimnu važnost imaju mletački planovi utvrda, kao i osmanski izvori koji potvrđuju da su rekonstrukcijski zahvati bili izvršeni na svim značajnim tvrđama zaleđa.¹⁶⁷⁵ Premda nisu radikalno mijenjali arhitektonsku strukturu zatečenih utvrda, osmanski su fortifikacijski graditelji vršili stanovite renovacijske zahvate, kao što su adaptacija obrambenih zidina i kruništa, dograđivanje unutarnjih branič-kula, platformi za topove, podizanje palisada i druge manje preinake. Uslijed učestalih ratnih zbivanja intenzivne akcije obnavljanja na kojima je bila angažirana ne samo vojska već i lokalno pučanstvo, odvijale su se u nekoliko navrata tijekom navedena dva stoljeća. Dvadesetih i tridesetih godina 16. stoljeća za obnovu utvrda jadranskog zaleđa najzaslužniji su bili bosanski sandžakbeg Gazi Husrev beg i kliški sandžakbeg Murat beg Tardić. Vrlo opsežan pothvat vojnog osnaživanja bio je organiziran u periodu od 1640. do 1644. godine, pred Kandijski rat.¹⁶⁷⁶ Završetkom tog rata ponovno se organizirala obnova oštećenih utvrda, u skladu s raspoloživim vremenom i materijalnim

¹⁶⁷³ U ovdje korištenim izvorima izrijekom se spominje sveukupno trideset i sedam utvrda na teritoriju omeđenom rijekama Zrmanjom i Neretvom te planinom Dinarom. O graničnim utvrđama Kliškog i Krčkog sandžaka detaljnije u: Jurin Starčević, Kornelija. «Vojne snage kliškog i krčko-ličkog sandžaka pred Kandijski rat – osmanska vojska plaćenika». *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*. Zagreb. 2003, 79-93.

¹⁶⁷⁴ Bezić, Bosiljka «Prilog poznavanju kninske tvrđave». *Fiskovićev zbornik II*. Split. 1980, 137-150; Čuzela, Joško. «Tvrđava Knin». *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*. Zagreb. 2007., 661-663.; Gamulin, Anita. «Imotska tvrđava Topana». *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*. Zagreb. 2007, 665-667; Piplović, Stanko. «Povijesno-prostorni razvitak tvrđave Klis». *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*. Broj 20/21. 1994/1995, 65-89; Živković, Petar. «Oblikovanje kninske tvrđave i grada do godine 1918.». *Kninski zbornik*. Zagreb. 1993, 96-123.

¹⁶⁷⁵ Primjerice izvori vojne provinijencije, poput ovdje korištenog popisa vojnih posada iz 1643. godine, svjedoče o izgradnji novih kula unutar ranije postojećih utvrđenja (slučaj Skradina, Zemunika, Obrovca, Popine itd.), time što zasebno navode vojnike u staroj kuli (*kale-i atik*), a zasebno u novoj (*kale-i cedit*).

¹⁶⁷⁶ *Kronologija Hrvatska – Europa – svijet*. (ur. Goldstein, Ivo). Zagreb. 1996. Pod godinom 1640.

sredstvima.¹⁶⁷⁷ Da se održavanju serhatskih utvrda posvećivala iznimna pozornost, potvrđuju i opisi Evlije Čelebija, koji zdvaja nad utverdama razrušenima u ratnim zbivanjima, a ističe imena osoba zaslužnih za njihov oporavak.¹⁶⁷⁸ Takvim graditeljskim preinakama postepeno se rastače ranija, a istovremeno stvara nova arhitektonska struktura. Stoga su olako doneseni zaključci kako Osmanlije nisu pridavali veliku pozornost rekonstrukciji krajiških utvrda više nego neutemeljeni.¹⁶⁷⁹ Izgradnju obrambene arhitekture ponekad su nadzirali i najobrazovaniji graditelji u Carstvu. Mimar Hayreddin, učenik slavnog Sinana, inače poznat po projektiranju veličanstvenog mosta kod Mostara, bio je zadužen za gradnju utvrde koja je iz temelja bila djelo osmanskog fortifikacijskog graditeljstva. Radilo se o utvrdi s tri kule i obrambenim zidovima kod makarske skele koja je bila izgrađena u drugoj polovici 16. stoljeća radi zaštite trgovačke robe i trgovaca i od koje do danas ništa nije ostalo sačuvano, ponajviše zbog djelovanja mletačkih vojnih snaga u Kandijskom ratu. Svjedočanstvo o tijeku gradnje te utvrde nekoliko je regesta carskih naredbi u fondu *Mühimme defterleri* u *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* u Istanbulu¹⁶⁸⁰, a o njenom nekadašnjem izgledu dvije vedute. Jednu od tih veduta izradio je Božo Bonifačić, a predstavlja iznimno detaljan plan Makarske na kojem se vidi da je utvrda imala oblik trokuta. Autor naglašava fortifikacijsku snagu naselja time što do najsitnijih detalja ističe obrambene zidine s kulama, pa čak i obrambeni vodeni prokop.¹⁶⁸¹

Mnoge su utvrde zaleđa postale snažna vojna uporišta upravo u vrijeme osmanske vlasti, proživljavajući tada svoje “zlatno doba”. Neke od njih, nakon što su ih porušili Mlečani tijekom Kandijskog i Morejskog rata, nikada više nisu obnovljene niti su imale ikakvu značajniju ulogu u povijesnim zbivanjima. Potvrđuju to primjeri Vrane, Nadina, Islama (*Sedd-i Islam*), Zemunika, Karina, Velina, Poličnika, Zadvarja, Čačvine, Nečvena itd. To su u vrijeme osmansko-mletačkog razgraničenja redom bila značajna utvrđenja s podgrađima koja nakon razaranja i gubitka strateške važnosti nikada više nisu zaživjela. U 18. stoljeću više nije bilo moguće vidjeti ostatke čak ni najtvrdih građevina. Primjećuje to i Alberto Fortis koji komentira izgled nekadašnjih osmanskih utvrda u jadranskom zaleđu slijedećim riječima: “Njihova su utvrđenja gotovo sasvim propala...”, za što zaslugu pripisuje zanemarivanju mletačkih vlasti.¹⁶⁸² Nekad slavne, te su utvrde postale žalosne ruševine s bogatom prošlošću, čiji je građevni materijal okolno seosko stanovništvo još početkom 20. stoljeća miniralo i odvlačilo za gradnju vlastitih nastambi.¹⁶⁸³ Tijekom kasnijeg razdoblja u njihovoj blizini nastajala su istoimena sela s novom populacijom. Povijest tih utvrda pod osmanskom vlašću tek se treba istražiti i napisati.

¹⁶⁷⁷ O obnovi Knina i Zadvarja vidjeti primjerice: Difnik, 218, 220, 225-226.

¹⁶⁷⁸ Čelebi, 152, 160, 191, 197.

¹⁶⁷⁹ Marković, 622.

¹⁶⁸⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Istanbul. Fond Mühimme defterleri. Volumen 7. str. 423 (br. 1217), 424 (1218), 425 (1222).

¹⁶⁸¹ Veduta koju je izradio kartograf Božo Bonifačić u drugoj polovici 16. stoljeća ujedno je najstariji prikaz makarske utvrde, a objavljen je u isolaru F. Camoccia 1572. godine. Drugi prikaz je mala drvorezna veduta koju neki stručnjaci smještaju u 17. stoljeće, a koja se čuva u grafičkoj zbirci Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. Obje su objavljene u: Marković, 577-581.

¹⁶⁸² Fortis, 198.

¹⁶⁸³ Vidjeti primjer imotske Topane. Gamulin, «Imotska tvrđava Topana», 666.

Za razliku od utvrda u kojima su osmanske graditeljske intervencije najčešće tek jedan od arhitektonskih sedimenata, u posve nove tipološke oblike fortifikacija koji se pojavljuju s osmanskim vojnim graditeljstvom ubrajaju se čardaci i palanke. Čardaci (*çardak*) su bile male utvrde za granične straže, a gradile su se uzduž granične linije, na posebno istaknutim položajima, uz prijelaze prijeko rijeka, uz palanke i raštele, prometnice itd.¹⁶⁸⁴ Svi su bili građeni od drveta, bar u gornjem dijelu, i to vrlo blizu jedan drugome kako bi stražari mogli međusobno komunicirati unaprijed dogovorenim i uočljivim svjetlosnim i zvučnim signalima, konjima itd. Kao arhitektonski oblik preuzeli su ih i branitelji s druge strane granice pa postaju općeraširena graditeljska forma ranog novog vijeka na širem prostoru mletačko-osmansko-habsburškog graničenja.¹⁶⁸⁵ Nije sačuvan niti jedan izvorni primjer graničnog čardaka, stoga što su bili napravljeni od manje trajnog materijala.

Obrambenu ulogu imale su i palanke, manja vojna utvrđenja podignuta od drvene građe, zaštićena s vanjske strane prokopanom grabom i zemljanim nasipom. Najčešće su imala pravilni, pravokutni oblik s jakim drvenim plotom (palisadnom ogradom) i pridodanim čardacima. Palanke su bile građene uglavnom uz manje utvrde u kojima se nije mogla smjestiti sva potrebna vojska ili na strateškim mjestima uz važne prometne pravce prema unutrašnjosti, kao primjerice u Lončariću (Solinu), Zemunik i Starom Obrovcu.¹⁶⁸⁶ Niti jedna palanka nije prerasla u veće naselje kao što je bio slučaj drugdje u jugoistočnoj Europi. Svjedočanstvo o nekadašnjem postojanju te arhitekture ostalo je ipak u toponimiji; sjeverozapadno od Knina danas postoji selo imenom Palanka.

Posebnu vrstu građevina na pograničnom području činile su fortificirane kamene kule (turski *kale*, arapski *qulla*) u ruralnom, izvangradskom prostoru, koje su služile serhatskimagama, begovima i njihovim obiteljima kao stambeno-gospodarski objekti. Volumenom i organizacijskim pojedinostima podsjećaju na kule unutar utvrda, ali ipak predstavljaju poseban tip građevina jer su prvenstveno imale rezidencijalnu namjenu, s pridodanim obrambenim elementima poradi ratnih opasnosti. Brojnost im je posebice porasla tijekom 17. stoljeća kada je prostor zaleđa doslovce premrežen kulama.¹⁶⁸⁷ Za onodobne prilike na serhatu radilo se o vrlo impozantnim kamenim građevinama koje su u narodu nazivane “dvorima”.¹⁶⁸⁸ Okruglog ili kvadratnog tlocrta, građene kao višekatnice, visinom su se isticale u prostoru. Najčešće su stajale kao posve usamljeni objekti, premda je bilo i primjera gradnje više kula na okupu. Bogatije begovske obitelji živjele su primjerice u sklopovima kula, s jednom glavnom, obiteljskom. Moguće je da se radilo o lokalnoj inačici tradicionalne odvojenosti muških i ženskih životnih prostora u

¹⁶⁸⁴ U recentnoj hrvatskoj literaturi uz pojam “čardak”, posuđenicu iz turskog jezika, istovremeno se koristi i hrvatski termin “stražbenica”. Vidjeti: Kruhek, Milan. *Krajiške utvrde hrvatskog kraljevstva*. Zagreb, 1995.

¹⁶⁸⁵ Kruhek, 36-37.

¹⁶⁸⁶ MXT 627.

¹⁶⁸⁷ Napominjem da u povijesni zemljovid osmanske baštine nisu mogle biti uvrštene sve kule koje su zabilježene u izvorima jer bi zemljovid znatno bio opterećen sadržajem. U crtane kule isključivo su individualni odabir autora koji su temeljem nekoliko kriterija (stanje očuvanosti, frekvencija spominjanja u izvorima, vlasništvo, važniji događaji oko kula itd.) napravili probir.

¹⁶⁸⁸ U svjetski poznatoj *Hasanaginici*, muslimanskoj narodnoj poemi iz Dalmatinske zagore nastaloj sredinom 17. stoljeća, spominju se “b’jeli dvori” Hasan age. U lokalnoj narodnoj tradiciji ostao je spomen da se radi o kuli u selu Vrdol pokraj Zagvozda čije se ruševine i danas vide.

kulturi stanovanja muslimanskih obitelji (podjela na *haremlik* i *selamlık*).¹⁶⁸⁹ Kod osamljenih kula u najdonjim prostorijama redovito su bila spremišta, podrumi, cisterne, pa i zatvori, a u gornjima stambeno-rezidencijalni dio. Unutar kula postojale su uređene vertikalne komunikacije, kamena stubišta ili drvene skele. Prozorski otvori nalazili su se samo u višim katovima, a ulazna lučna vrata najčešće su bila u visini prvog kata. Do njih se dolazilo preko čardaka i pokretnih mostova. Kule su bile sve opremljene puškarnicama, a neke opskrbljene čak i teškom artiljerijom, poput onih kojima je primarna uloga bila obrambena (primjerice branič-kule smještene pokraj mostova i uz granicu). Potonje treba razlikovati od kula namjenjenih isključivo stanovanju. Stanovanje u kulama s povišenim ulazom, debelim zidovima, malim otvorima i puškarnicama trebalo je vlasnicima pružiti maksimalnu sigurnost. Također, bile su svojevrsan simbol društvenog statusa jer su u njima obitavali pripadnici serhatske društvene elite. Na drniškom području glasovite su bile kule Alibega Plavše i Jusuf age Drnišlića, na sinjskom Baba Ahmetova kula, u Ravnim kotarima Atlagića kula, Durakbegovića kula u Plavnom, Cukarinovića kula u Vrgorcu, kula Urum bega u okolici Imotskog, Hasan age Arapovića kraj Zagvozda itd. Prema recentnom istraživanju samo na nevelikom imotsko-vrgoračkom području bilo je više od tridesetak kula, od kojih nekima spomen postoji još samo u pisanim izvorima, a nekima se ostatci mogu i danas vidjeti na terenu.¹⁶⁹⁰ Većina je postojećih zdanja ili u izuzetno ruševnom stanju ili je doživjela znatne preinake u kasnijim razdobljima nakon prestanka osmanske vlasti pa im je originalni izgled izmijenjen gotovo do neprepoznatljivosti. Mračna, puškarnicama opskrbljena kamena zdanja zapravo su vrlo lijepi, ali zapostavljeni primjerci rezidencijalno-fortifikacijske i ambijentalne osmanske arhitekture. Konzervatorsko-zaštitni radovi izvršeni su tek na jednoj, i to na najpoznatijoj kuli vrgoračkog kraja (*Kapetanovića kula*), rodnoj kući hrvatskog pjesnika Tina Ujevića, u kojoj je trenutno smješten gradski muzej.¹⁶⁹¹

Potrebno je naglasiti da ne samo što su mnoge kule propale tijekom mletačko-osmanskih ratova u 17. stoljeću, već su propale i uslijed ubrzane urbanizacije u 20. stoljeću i nesmotrenog rušenja bez ikakvih obzira prema kulturnom i materijalnom naslijeđu. Navedimo primjer Imotskoga gdje su zbog stambene izgradnje srušene kule na lokalitetima Gaj i Jažića komšiluk te Brkanova kula, kao i u Proložcu kula bega Dupčića, čiji je građevni materijal lokalno stanovništvo koristilo za gradnju vlastitih kuća.¹⁶⁹²

Zaseban građevni oblik činile su i sahat-kule, koje su se diljem jugoistočne Europe nalazile samo u gradskim sredinama s višim stupnjem urbaniteta. U srednjojadranskom zaleđu sahat-kula je, prema sadašnjim spoznajama, postojala samo u Drnišu. Stajala je pored glavne drniške džamije. Kulu su porušili Mlečani u vrijeme opsade grada 1648. godine, a sat skinuli i odnijeli u Šibenik gdje se i danas nalazi na zvoniku crkve Sv. Ivana.¹⁶⁹³

¹⁶⁸⁹ Kultura stanovanja begovskih obitelji jadranskoga zaleđa vrlo je slabo poznata. Alberto Fortis je tijekom svog putovanja po Dalmaciji odsjeo kod vojvode Prvana u Kokorićima (lokalitet *Prvanove kuće*) koji je živio na tradicionalan način u kulama koje su potjecale još iz osmanskog razdoblja. Fortis ih ovako opisuje: "Kuće ovoga čestitog čovjeka sagrađene su u obliku turske kule; ja sam imao posebnu kulu iz koje sam za ručak i večeru prelazio u obiteljsku kulu". Fortis, 235.

¹⁶⁹⁰ Gamulin, Anita. "Kule u Imotskoj i Vrgoračkoj krajini za turske uprave". *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*. Zagreb. 2007, 669-675.

¹⁶⁹¹ Gamulin, 674.

¹⁶⁹² Gamulin, 670.

¹⁶⁹³ Traljić 1972, 401.

Iako je osmansko-turska fortifikacijska graditeljska baština srednjojadranskog zaleđa zasad na početku istraživanja i još čeka stručno-znanstvenu obradu, može se ustvrditi da su osmanski utvrđni elementi ostavili velikog traga ne samo u preoblikovanju izgleda tvrđava i vizure zaleđa nego i u hrvatskoj fortifikacijskoj terminologiji, koja u nedostatku hrvatskog nazivlja i danas koristi osmansko-tursko pojmovlje za pojedine vrste utvrđne arhitekture (kula, čardak, palanka).

2. SAKRALNO GRADITELJSTVO

Sakralna islamska arhitektura u zaleđu bila je vezana uglavnom uz utvrđena naselja. Sakralni objekti, džamije i mesdžidi, nastajali su najprije unutar fortifikacija za potrebe vojske i administrativnih službenika, a tek potom u podgrađima za potrebe lokalnog stanovništva i putujućih trgovaca (slučaj Sinja, Imotskog, Vrlike, Vrgorca, Knina, Drniša, Skradina, Klisa, Vrane itd.). Sakralne građevine unutar utvrda bile su stoga najstariji objekti vjerske namjene i obično su nosile ime sultana prema čijoj naredbi su podizane (primjer glasovitih džamija sultana Sulejmana u kninskoj i drniškoj tvrđi).¹⁶⁹⁴ Pritom su i crkve bile nadograđivane i adaptirane u džamije (poput sinjske crkve Sv. Mihovila pretvorene u "carevu" džamiju – *Hünkâr camii*), što je posve razumljivo obzirom na to da te džamije nisu bile zaklade sultana nego su se financirale iz državnih sredstava, kao dio troška utvrde. Podizanje kamenih džamija, kao i pretvaranje crkava u islamske vjerske objekte bilo je ne samo izraz religiozne dužnosti, nego i političke simbolike i potrebe da se stvore islamske institucije u području koje je do nedavno bilo pod vlašću «nevjernika».

Iako su doseljavanjem muslimanskog civilnog stanovništva tijekom 16. stoljeća podgrađa poprimila vanjska obilježja manjih orijentalnih gradića, predstavljala su tek male enklave muslimanskog življa s najviše po tri muslimanske mahale. Skromne važnosti u smislu urbane kvalitete života u njima (jedva da ih se moglo smatrati gradskim naseljima zbog niske populacijske gustoće), i najmanja su podgrađa ipak u središtu imala džamiju za molitve petkom, mekteb, pazarni trg, odnosno čaršiju koja se pružala duž središnje gradske ulice. Uglavnom su bila nazivana kasabama. Istaknimo da su među njima Drniš, Sinj i Imotski razvili viši stupanj urbanizma, što je bilo vidljivo i po prepisivačkoj djelatnosti koja se u navedenim kasabama odvijala.¹⁶⁹⁵ Izvan urbanih oaza, u ruralnim područjima, nije bilo islamskih sakralnih građevina. S obzirom na to da su većinsko ruralno stanovništvo činili polunomadski stočari kršćanske vjeroispovjesti, postotak muslimanskog stanovništva bio je izrazito nizak.

Sudeći prema onodobnim vedutama i skicama, džamije s minaretima bile su najreprezentativnije građevine svake kasabe i podgrađa. Većina ih je nastala do sredine 17. stoljeća. Raspoznaju se na prvi pogled jer ih mletački kartografi i inženjeri posebno ističu, sugerirajući time njihovu važnost u urbanoj strukturi naselja. Međutim, prikazane su shematski pa ne možemo ništa utemeljeno kazati o proporcijama građevina, stilskim obilježjima itd. Vidljivo je da su sve džamije imale minarete s galerijom (*şerefe*), te da su pripadale tipu potkupolnih džamija. Iako većih dimenzija i kamene gradnje, vjerojatno se nije radilo o raskošnim objektima ponajprije zbog ograničenih financijskih sredstava kojima su raspolagali utemeljitelji zaklada, ali i tehničkih ograničenja poput nedostatka materijala, prirodnih osobitosti regije, dostupnosti vode, stješnjenosti naselja unutar

¹⁶⁹⁴ Čelebi, 152, 159; TT 13.

¹⁶⁹⁵ Jurin Starčević, Kornelija. "Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. 38. Zagreb. 2006, 113-154.

zaštitnih bedema (slučaj Klisa i Sinja), znanja majstora itd. Onodobni putopisci vanjštinu džamija oslikavaju škrtim riječima. Evlija Čelebi, čiji putopis inače obiluje zanimljivim podacima o sakralnoj arhitekturi, na žalost ne opisuje niti jednu džamiju na području našeg interesa.¹⁶⁹⁶ Franjo Difnik također ne daje korisne detalje. Opisujući primjerice Zemunik i džamiju koju je utemeljio Ferhad beg Sokolović tek navodi da su “džamija i stan sandžaka, građene barbarski, ali zanatski vješto, imajući sprijeda jedno veliko dvorište ili saraj od zidina”, dok za Velin samo kaže da je “osobito znamenit po džamiji i mnogim vrijednim zgradama”.¹⁶⁹⁷ Osmanski popisni defteri sugeriraju da su veće i glasovitije džamije bile i u podgrađu Knina (utemeljitelj Mustafa emin), Drniša (utemeljitelj Halil hodža), Vrgorca (utemeljitelj nepoznat), Vrlike (dizdar Iskender), Imotskog (utemeljitelj nepoznat), te u Hrvacama (Ferhad Sokolović).¹⁶⁹⁸ Džamije su u kompleksu imale mektebe, dok postojanje medrese nigdje nije zabilježeno. Budući da su medrese predstavljale jasniju urbanu instituciju, postojale su samo u gradovima višeg urbanog nivoa, podalje od granice (primjerice u Livnu, sjedištu Kliškog sandžaka). Mesdzidi (zabilježeni u Sinju i Skradinu), kao i mektebi koji su vjerojatno bili građeni od manje trajnog materijala (drveta) odavno su propali.

Točan broj bogomolja još uvijek nije sa sigurnošću moguće utvrditi zbog manjkavosti izvora i nepodudarnosti podataka, što ću pokušati pokazati na primjeru Knina. U detaljnom poreznom popisu s početka 17. stoljeća u Kninu je navedena samo jedna džamija s mahalom (džamija Mustafe emina),¹⁶⁹⁹ dok mletačke vedute koje su osamdesetih godina 17. stoljeća izradili poznati talijanski kartografi V. M. Coronelli i G. Cantelli prikazuju tri sakralna objekta u podgrađu.¹⁷⁰⁰ S obzirom na to da se Coronellijeve i Cantellijeve vedute općenito smatraju vjerodostojnima za povijesna istraživanja, pretpostavljamo da su u međuvremenu bila podignuta dva nova objekta religiozne namjene. Ipak, ni na jednom od tih planova kninske utvrde nema prikaza tvrđavske džamije. Džamiju u utvrdi pak spominje Evlija Čelebi koji je imenuje džamijom sultana Sulejmana, dok one u podgrađu ne navodi niti jednom rječju.¹⁷⁰¹ S obzirom na tako dvojbene informacije iz izvora, u povijesni zemljovid osmanske baštine unošen je samo jedan znak koji sugerira prisutnost sakralnog objekta u gradskom naselju, bez obzira na njihov stvarni broj.

Do danas je ostalo sačuvano nekoliko fragmenata islamske sakralne arhitekture u zaleđu. U Klisu je djelomično sačuvana džamija kvadratične osnove s osmerokutnim tamburom i polukružnom kupolom koju je oko 1537. g. dao podići Murat beg Tardić, na temeljima ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marije. Minaretu više nema traga, a prema Zdravkoviću, prvotno je bio izgrađen na sjevernoj strani. Ta je džamija prestankom osmanske vlasti prenamijenjena u crkvu Sv. Vida.¹⁷⁰²

¹⁶⁹⁶ Evlija to opravdava sljedećim riječima: «Kada bismo htjeli da potpuno opišemo oblik, stil, način gradnje i sve građevine i klimu gradova koje smo gore pomenuli, nastao bi veliki svezak. To bi ometalo naša putovanja.» Čelebi, 229.

¹⁶⁹⁷ Difnik, 115, 130.

¹⁶⁹⁸ TT 13, TT 526.

¹⁶⁹⁹ TT 13.

¹⁷⁰⁰ Cantellijeva veduta objavljena u: Marković, 512-513; Coronellijevu vedutu vidjeti u: Jurin Starčević, Kornelija. «Osmanski Knin (1522.-1688.)». *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*. Zagreb. 2007, 655.

¹⁷⁰¹ Čelebi, 159.

¹⁷⁰² Zdravković, 136-137.;

U Drnišu su sačuvani ostatci džamije utemeljitelja serasker Halil hodže, prenamijenjene u crkvu Sv. Antuna. Bez obzira na kasnije nadogradnje zvonika i preobrazbe u unutrašnjosti, osnovni je oblik građevine opstao kao i u slučaju džamije u Klisu, te je ostao trajnim svjedočanstvom nekadašnje namjene. Osmanski povijesni sloj transparentan je i u unutrašnjoj strukturi crkve te predstavlja pozitivan primjer integracije raznolikosti stilskih elemenata. Ostao je središnji dio sa trompama, dok se u interijeru dobro vide nekadašnje dekoracije, tj. elementi perzijskog šiljatog luka i stalaktitni ornamenti. U neposrednoj blizini ove drniške džamije nalaze se ostatci temelja druge džamije nepoznatog utemeljitelja s minaretom. Taj ponešto kratki, ali skladni minaret, sačuvan u dijelu ispod galerije, s uskim i zavojitim unutrašnjim stubištem, danas je u izuzetno zapuštenom stanju.

Premda je poznato da je na području zaleđa pronađeno nekoliko nišana, ulomaka muslimanskih nadgrobnih spomenika (od čega se jedan čuva u Arheološkom muzeju u Splitu), istraživanja lokaliteta groblja nikada se nisu vršila, kao što nije provedena niti stručna analiza pronađenih nišana. Stoga o toj vrsti materijalne baštine ne postoji niti najosnovnija informacija.

3. SVJETOVNO GRADITELJSTVO

Među građevinama svjetovne namjene izvori potvrđuju postojanje hanova odnosno karavansaraja u gradskim sredinama i uz trgovačke putove prema unutrašnjosti. Prema podacima iz analiziranih izvora u cijelom razmatranom području bilo ih je najmanje šest (u Kninu, u Obrovcu Sinjskom pokraj kojeg i danas postoji naselje imenom Han, u Trilju, u Klisu, u Makarskoj i u blizini Vrane). Do danas je donekle ostao očuvan samo jedan takav objekt, koji je 1644. godine dao u svom zavičaju podići tadašnji admiral osmanske mornarice Jusuf Mašković. Zamišljen kao konačište putnika i rezidencija utemeljitelja, taj raskošni objekt osmanlijske svjetovne arhitekture zbog Maškovićeve smrti nikada nije završen. Građevina je devastirana u nekoliko navrata na različite načine. Prvi put za vrijeme Kandijskog rata, kada se u njoj smjestila mletačka vojska dok je napadala obližnju utvrdu Vranu 1647. godine.¹⁷⁰³ Nakon odlaska Osmanlija, zgradu s prostranim posjedom uokolo mletačka je vlast dodijelila obitelji Borelli, koja je tijekom 18. stoljeća poduzela niz nepromišljenih građevinskih intervencija u baroknom stilu kojima je trajno narušen njen originalni izgled. Potom se lokalno stanovništvo poslužilo klesanim kamenom kao gotovim građevnim materijalom, da bi na kraju zgrada bila spaljena u drugom svjetskom ratu 1944. godine.¹⁷⁰⁴ Taj han se smatra najzapadnijim očuvanim spomenikom svjetovne namjene iz osmanskog razdoblja, iako je dosta izgubio od orijentalnog izgleda. Alberto Fortis 1776. g. o njemu je zapisao slijedeće: "Vrijedan je pažnje han koji je blizu tih razvalina (utvrde Vrana, op. a.), koliko god sada ruševan i prepušten barbarstvu morlačkih stanovnika obližnjih polja koji dolaze da iz njega uzmu građu za svoje nezgrapne građevine. Gradnja hanova ili karavansaraja služi na veliku čast turskom narodu u kojega su veoma česti. Ovaj što se vidi pokraj Vrane sagrađen je bez škrtarenja. Pročelje mu ima 150 stopa, a dug je 175. Sav je sagrađen od dobro isklesana i povezana mramora kojega su komadi tamo dovezeni s ruševina neke starorimske građevine, koliko se može otkriti pomnim ispitivanjem. Unutrašnjost hana razdijeljena je na dva dvorišta okružena ukrašenim sobama i dobro smišljenim

¹⁷⁰³ Difnik, 132-133.

¹⁷⁰⁴ Petricioli, 379-388.

trijemovima. Arhitektura vrata pokazuje loš turski ukus koji vuče na gotiku. Dio zidova i podova toga mjesta ispreturala je glupa pohlepa tragača za blagom.”¹⁷⁰⁵ Od originalne građevne strukture najočuvaniji dijelovi osim zidina su nizovi konaka s istočne strane orijentirani prema unutrašnjem dvorištu, konjušnica, hamam sa šadrvanom, soba s kaminom te nekoliko arhitektonskih elemenata perzijskog šiljatog luka i vitičastih (lukovičastih) prozora. Ovaj prvorazredni spomenik danas je prepušten propadanju jer nije konzerviran, niti je propisno zaštićen.

Osim navedenog, raspoložemo i vrlo oskudnim opisima hanova u Klisu i Trilju. Prema Difniku, kliški se han nalazio u najnižoj od triju ograđenih zona, prslonjen uz prvi obrambeni zid, u neposrednoj blizini sjevernih vrata. Iznad se prostirala zaravan zvana Megdan, a pokraj hana, izvan ograđenog prostora, groblje. Do groblja i do sjevernih vrata nije se moglo ukoliko se prvo nije prošlo kroz han.¹⁷⁰⁶ Triljski je han bio kameni objekt, dugačak 21 i širok 11 lakata (*zirā^ca*), smješten u neposrednoj blizini skele na rijeci Cetini.¹⁷⁰⁷

Osmansku vrtnu kulturu zaleđa možemo dočarati samo iz rijetkih opisa pisaca. Bez sumnje su postojali bogati vrtovi i voćnjaci s bunarima, kako uokolo kula u ruralnom prostoru, tako i u gradskom tkivu, što će čak zapaziti i putopisci 19. stoljeća.¹⁷⁰⁸ Osobito je dojmljiv prikaz pomno ograđenih i obrađenih gradskih vrtova na Bonifačićevoj veduti Makarske.¹⁷⁰⁹ Učinkoviti sustavi navodnjavanja i umjetnih vodnih kanala svjedoče o razvijenosti irigacijskih i agrotehničkih mjera na posjedima pojedinih imućnijih muslimanskih zemljoposjednika. Kasnije se vrtovi zapuštaju, što primjećuje i Alberto Fortis kada opisuje ruševnu Vranu i njenu okolicu.¹⁷¹⁰ Osim Vrane, i Drniš je imao vodovod, pa stoga vjerojatno i hamam. Hamama je moglo biti i drugdje, kao i česmi i šadrvana kojih je također više-manje bilo u svakoj kasabi. Tijekom osmansko-mletačkih sukoba za nadzor nad izvorima pitke vode vodile su se i ogorčene borbe jer je ondašnja ratna taktika uključivala uništavanje česmi i iscrpljivanje protivnika žeđu tijekom opsada, o čemu nam je također upečatljivo svjedočanstvo ostavio Franjo Difnik.¹⁷¹¹ Stoga je doista začuđujuće da se u potpunosti očuvala jedna česma iz osmanskog razdoblja, tip takozvane mihrab-česme. Nalazi se u Klisu u tvrđavi i tamošnji se žitelji i danas njome služe. Sagrađena od obrađenog kamena, a s otvorenim prednjim dijelom u obliku trijema

¹⁷⁰⁵ Fortis, 19.

¹⁷⁰⁶ Difnik, 176.

¹⁷⁰⁷ TT 861.

¹⁷⁰⁸ Čuveni engleski putopisac John Gardner Wilkinson 1844. g. bilježi slijedeće o Imotskom: “Imotski leži na padinama brijegova, a po kućama koje su još okružene vrtovima ima i sad neka obilježja muslimanskog grada, premda je samo jedna kuća preostala od starog turskog sela koje bijaše vrlo ograničene veličine”. Citirano prema: Tudor, Ambroz. “Urbani razvoj unutrašnjosti”. *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*. Zagreb. 2007, 684.

¹⁷⁰⁹ Marković, 579.

¹⁷¹⁰ Fortis, str. 20: “Ime Vrana prešlo je sada na kukavno selo, možda milju od ruševina kaštela, na mjestu gdje je u prošlom stoljeću imao vrtove neki ugledni Turčin zvan Halibeg; turobno prebivalište župnika tog sela još nosi ime Halibegovih vrtova. U jednom Ljubavčevu rukopisu što ga imam pri ruci, a pripada učenome i ljubaznome gospodinu grofu Gregoriju Stratiku iz Zadra, postoji opis šadrvana u tim vrtovima i tada dobro obrađivanih susjednih polja. Kakve li promjene! Halibegovi su vrtovi spali na gomilu ruševina; vode koje su punile umjetne jarke sada teku nejednakim i nepravilnim koritima i spajaju se u vodama mnogih potocića, koji su prije sto godina bili uzorito zajaženi, te jezero pretvaraju u močvaru”.

¹⁷¹¹ Difnik, 119.

i svodom u orijentalnom stilu sa šiljatim lukom predstavlja vrlo lijep primjerak osmanske arhitekture u zaleđu.¹⁷¹²

Smještena na putu između istoka i zapada, Venecije i Osmanskog Carstva, Jadrana i Balkana, regija je imala veliku ulogu u trgovini pa je osmanska vlast naročitu pažnju posvećivala mostovima i održavanju cesta. Kao i drugdje diljem Carstva, stanovništvo okolnih sela bilo je zaduženo za popravke i održavanje mostova u zamjenu za stanovita porezna odterećenja. Opće je poznato da su Osmanlije kao vrsni graditelji znatno unaprijedili mostogradnju. Ipak, čitajući Fortisa stječe se dojam da u ovim krajevima nisu podigli reprezentativnijih primjeraka. Tako primjerice za most na Butišnici (na lokaciji današnjeg Bulinog mosta) Fortis je zapisao slijedeće: "Taj most dug je svojih stotinu geometarskih stopa i ima deset lukova; zatekao sam ga uska, slabo popločana i vrlo pogibeljna za potkovane životinje, a takvi su gotovo svi turski mostovi rasuti po ovim krajevima".¹⁷¹³ No, Fortisu nije bila poznata činjenica da su Osmanlije pojedine mostove gradili iznova i po nekoliko puta jer su teško stradavali u ratnim sukobima kao strateški važne točke. Mletačku ratnu strategiju prilikom priprema za osvajanje Drniša vjerno je opisao Difnik: "A kako ni iz udaljenih krajeva ne bi došla pojačanja, dao je (general Foscolo, op. a.) da se poruše dva mosta, jedan na rijeci Krki kraj Roškog slapa, preko kojeg su mogli stići Turci iz Like i Udbine, drugi u Trilju na rijeci Cetini, koji je služio za prolaz onima iz hercegovačkog sandžakata. Pa premda je na Krki bio još jedan most kraj Knina, koji se za sada nije mogao srušiti, Turcima nije bio toliko pogodan, kao ni druga dva na Cetini, jer jedan od tih kraj Vrlike, kojim su se služili pastiri za silazak sa stokom i povratak u planine, nije se mogao upotrijebiti zbog velikog snijega koji je onemogućavao prijelaz tih strmih planina, kao ni drugi kraj kuća Mustaj bega kojim se prolazilo prema Livnu".¹⁷¹⁴

Prema riječima fra Pavla iz Rovinja, most preko Krke kod Roškog slapa koji su srušili Mlečani 1647. godine, u prvobitnoj varijanti je bio monumentalno zdanje na dvadeset dva luka. Nakon što su ga Osmanlije na brzinu obnovili, u Fortisovo vrijeme djelovao je nesigurno na čak šezdesetak lukova.¹⁷¹⁵ Most na Cetini kod Obrovca Sinjskog koji je dao izgraditi bosanski sandžakbeg Gazi Husrev beg (prva polovica 16. st.) bio je izuzetno jak i dobro čuvan objekt. Prema zapažanjima Evlije Čelebi, imao je "ukupno trinaest okruglih okana. Dug je s jednog kraja na drugi pet stotina koraka. Na oba kraja ovog dugog mosta ima po jedna tako velika okrugla kula da nijednoj nema ravne u gradovima ovog vilajeta."¹⁷¹⁶ Osim navedenih, u inter- i transregionalnoj komunikaciji osobito su bili važni Atlagića most preko Krke kod Knina na dvanaest lukova s kulom koja je branila prilaz mostu, most na tri luka preko Solinske rijeke pored kojeg je neprestance stražario odred azapa zbog hajduka i blizine granice, most na Čikoli kraj Drniša koji su sami Osmanlije porušili 1648. g. da njime ne bi prošla neprijateljska mletačka vojska itd. Prateći izvore, nailazi se na spomen mnoštva manjih mostova koji bi mogli biti djelo osmanskog graditeljstva. Prema mojim spoznajama, do danas nije sačuvan niti jedan originalni most iz osmanskog razdoblja, a zbog šturosti izvora teško je bilo diferencirati

¹⁷¹² Zdravković, 138-139.

¹⁷¹³ Fortis, 77.

¹⁷¹⁴ Difnik, 164.

¹⁷¹⁵ Difnik 162; Fortis, 80: "Rijeka je na tom mjestu široka trista geometarskih koraka; presjeca je uzak i dug most na šezdeset lukova, grub i nerazuman, ali temeljit turski rad. Između ovog mosta i vodopada nekoliko je mlinova, pa je voda stoga razdijeljena na različite kanale."

¹⁷¹⁶ Čelebi, 151.

novosagrağene mostove od onih koje su Osmanlije naslijedili iz ranijeg razdoblja pa potom renovirali.

Osmanska graditeljska umjetnost na serhatu vjerojatno nije nikada dostigla onu kvalitetu, istančanost i ljepotu oblika kao primjerice dublje u Bosni i na Balkanu. Za to je bio potreban dugoročni mir, sigurnost i stabilno gospodarsko okruženje, a takvo što nije bilo moguće ostvariti u uvjetima učestalih mletačko-osmanskih konflikata koji su taj prostor tijekom ranog novog vijeka zadržali na niskoj civilizacijskoj razini. Ipak, zanimljivi i skromni ostatci sakralne i svjetovne arhitekture tek sramežljivo daju do znanja da su osmanski mimari i ovdje pokušali spojiti podneblje, tradicionalni građevni materijal i orijentalni stil u skladnu cjelinu. Osim već spomenutog Hayreddina, nije nam poznat imenom niti jedan drugi graditelj; za pretpostaviti je da su ovdje gradili provincijalni majstori iz Bosne, te možda iz susjedne Dalmacije. Graditeljsku su djelatnost omogućili vakufi investitora, uglavnom velikodostojanstvenika i lokalnih preobraćenika integriranih u državni aparat (Murat beg Tardić, Ferhat paša Sokolović, Jusuf Mašković, Mustafa emin, obitelji Atlagić, Terzibalić i druge).

Mletačka reconquista - devastacija osmanske materijalne ostavštine

Osmansko-turska materijalna kultura doživjela je gotovo potpunu devastaciju u ratovima koje je Osmansko Carstvo vodilo s Republikom Venecijom u drugoj polovici 17. i u prvoj polovici 18. stoljeća. Kandijskim (1645.-1669.), Morejskim (1684-1699) i tzv. Malim (1714-1719.) ratom Venecija je potisnula Osmansko Carstvo sa širokog pojasa zaleđa, a osvojene je krajeve nazvala “starom” (*Aquisto vecchio*), “novom” (*Aquisto nuovo*) i “najnovijom” (*Aquisto nuovissimo*) stečevinom, ovisno o tome kako je zadobivala teritorije. Ti su vojni obračuni, tijekom kojih je zaleđe kao ratno poprište bilo izloženo pustošenjima i stradanjima, doveli ne samo do destrukcije osmanske materijalne kulture i izmjene političke vlasti, nego i do kompletnog raspada regionalne društvene, demografske i etno-konfesionalne strukture uspostavljene u protekla dva stoljeća. Već tijekom Kandijskog rata pokrenuli su se valovi izbjeglica – kršćansko vlaško stanovništvo masovno je tražilo odobrenje za prelazak u mletačko podaništvo, dok se muslimansko stanovništvo povlačilo u dublju, sigurniju zonu prema Bosni i u planine.¹⁷¹⁷ Masovni transferi stanovništva nastavili su se i tijekom sljedećih imperijalnih sukoba, uvijek u istom smjeru – muslimani su migrirali prema Bosni, a kršćani prema Dalmaciji.¹⁷¹⁸ Iza njih ostajala je prazna i opustjela zemlja koju su mletačke vlasti repopulirale kroz nekoliko imigracijskih valova novodoseljenim kršćanskim stanovništvom iz Bosne, Like, Dalmacije i Hercegovine. Iako demografske posljedice ratova još ni izdaleka nisu dovoljno poznate, sa sigurnošću možemo ustvrditi da se u tom razdoblju dogodila gotovo potpuna izmjena stanovništva.¹⁷¹⁹

¹⁷¹⁷ Difnik, 166, 191.

¹⁷¹⁸ Stanojević, Gligor. *Dalmacija u doba Morejskog rata. 1684.-1699.* Beograd, 1962.

¹⁷¹⁹ Iako nemamo podataka koliko je muslimanskih obitelji ostalo na području srednjojadranskog zaleđa, možemo pretpostaviti da im je brojnost bila naglo i drastično smanjena. Treba svakako uzeti u obzir da je veći dio muslimanskog stanovništva bio u stvari vojni element koji se gubitkom teritorija povukao u utvrde u Bosni. Iako se politička i konfesionalna pripadnost te vlasnička struktura vrlo brzo promijenila, kulturni krajobraz dugo je ostao isti. Ostali su toponimi, prezimena, posuđenice iz turskog jezika, običaji i vjerovanja, odjeća, način gradnje itd., što svjedoči da je dio autohtonog stanovništva odlučio ostati na svojim ognjištima. Ovu pretpostavku podupiru istraživanja koja su proveli J. A. Soldo i K. Kosor na temelju spoznaja iz izvora zapadne provenijencije (mletački katastar, popisi krštenih i krizmanih).

Premda su ratovi oduvijek predstavljali beskrupuloznu preraspodjelu ljudskih potencijala, materijalnih bogatstava, moći i resursa, jedan je fenomen tijekom i nakon završetka ovih sukoba naročito bio uočljiv – kulturocid ili namjerno uništavanje spomenika osmanske arhitekture kao simbola osmanske vlasti. Mlečani su držali strateški i simbolički važnim uništiti muslimanska materijalna dobra, te raseliti osmanske podanike. Cilj je bio ne samo zaposjesti, već u potpunosti destruirati važnija urbana naselja, fortifikacije, sakralnu arhitekturu, komunikacijsku i gospodarsku infrastrukturu (mostove, mlinice, česme itd.), agrarnu proizvodnju i lokalno gospodarstvo kako bi se oslabilo neprijatelja i njegov demografsko-ekonomski potencijal, ali i kako bi se poslije, kad jadransko zaleđe dospije pod mletačku kontrolu, lakše iskorijenila dvostoljetna tradicija osmanske kulture.¹⁷²⁰ Time je izvorno osmanska taktika «spaljene zemlje», koju su ranije koristili akindžije, ovaj put u mletačkim rukama dobila zastrašujuću dimenziju. Iako je i osmanska strana nastojala primjenjivati sličnu taktiku na mletačkim ciljevima, učinci su bili ograničeniji jer su Osmanlije tada uglavnom bili u obrani ili povlačenju.

Stupanj devastiranosti materijalne kulture morao je biti ogroman. Onodobni opisi Franje Difnika i Evlije Čelebije pružaju otužne prizore ruševnih naselja koja su još donedavno imala prepoznatljiv orijentalni izgled. Primjerice, Drniš je u prvoj polovici 17. stoljeća izrastao u kasabu s oko 1500 do 2000 ognjišta te više džamija i kula. U Kandijskom je ratu 1647. g. bio potpuno razoren i spaljen, a stanovništvo raseljeno.¹⁷²¹ U Skradinu su iste godine srušene obje utvrde i dvije džamije.¹⁷²² Podjednaku su sudbinu doživjela sva urbana naselja na potezu od Obrovca na sjeveru do Makarske na jugu. Većinu naselja Osmanlije nisu stigli niti revitalizirati, kad je iznova uslijedilo pustošenje u Morejskom ratu. Tako su gradovi stradavali više puta, čak i oni najutvrđeniji, poput primjerice Knina.¹⁷²³ Što je od osmanske materijalne kulture moglo preživjeti takvo doba? Iza ratnih uništenja ostale su jedino ruševine. Primjećuje to i Fortis, pa kada prolazi kroz Vrgorac zapisuje da je “Vrgorac slaba tvrđava koja je nekoć štitila trgovište dobro napučeno Turcima, jer se unatoč ispriječenoj planini smatrao prikladnim mjestom za trgovinu i nadomak je moru; sada je gomila ruševina u kojima žive rijetke i siromašne obitelji”.¹⁷²⁴

U destrukciji osmanske materijalne kulture osobito velik udio imalo je vlaško stanovništvo. U izvorima su dobro dokumentirani brojni razorni prodori Vlaha u mletačkoj službi kojima su glavni ratni ciljevi bili popaliti kakvu džamiju, uništiti kulu, razoriti podgrađe, dokopati se plijena itd. U tom je smislu dovoljno ilustrativno dati tek nekoliko primjera. Godine 1648. vlaški su odredi poharali Vrliku, zapalili utvrdu i podgrađe, odveli pedeset robova i bogati plijen, najviše vune i stoke. Osmanlije su potom obnovili utvrdu, ali nisu više uspjeli oživjeti podgrađe s trgovištem.¹⁷²⁵ Godinu dana ranije na jednak su način uništili Gračac.¹⁷²⁶ Premda su učinci vlaških prodora osobito bili pogubni u naseljima bliže granici, i dublje u unutrašnjosti mogli su imati razoran

¹⁷²⁰ Osobito se takav dojam stječe kad se čita Franju Difnika, historiografa iz 17. stoljeća koji je i sam bio svjedok ratnih zbivanja u Dalmaciji. Premda nije bio nimalo naklonjen Osmanlijama, bio je revni kroničar, savjesni historičar, pa i kritičar mletačke vlasti. Vidjeti primjerice: Difnik, 137.

¹⁷²¹ Difnik, 169-173.

¹⁷²² Difnik, 175.

¹⁷²³ Jurin Starčević, “Osmanski Knin”, 649-659.

¹⁷²⁴ Fortis, 236.

¹⁷²⁵ Difnik, 174, 226.

¹⁷²⁶ Difnik, 142.

karakter. U jednoj navali zadarskih serdara 1685. godine bilo je uništeno i spaljeno čak tridesetak kula osmanskih moćnika u Lici.¹⁷²⁷ Godine 1686. Stojan Janković sa svojim je četama spalio Livno, glavno sjedište kliškog sandžaka, smješteno dublje u unutrašnjosti i zaštićeno prirodnom preprekom planine Dinare. U osmanskoj je vlasti Livno postalo važno središte islamske civilizacije u jadranskom zaleđu te je u vrijeme kada je kroz njega prošao Evlija Čelebi imalo 13 sakralnih objekata od čega sedam džamija, tri medrese i šest tekija; u njemu je živjelo između pet i šest tisuća stanovnika.¹⁷²⁸ Nakon spaljivanja grada i rušenja dviju najstarijih džamija, Livno se nije posve oporavilo sve do kraja osmanske vlasti 1878. godine. Pa i danas je to tek mali grad u Bosni i Hercegovini, na granici s Hrvatskom.

Kontinuirani niz takvih prepada istrošio je bolešću, glađu, ranijim ratovima itd. ionako iscrpljene ekonomske i demografske potencijale područja, te uništio gotovo sve vrednije spomenike muslimansko-osmanske graditeljske kulture u zaleđu. Međutim, treba naglasiti da mletačka ratna strategija nije respektirala niti kršćansku materijalnu baštinu tog područja, nego je redom uništavano sve što je moglo na bilo koji način poslužiti neprijatelju. Primjerice, 1648. godine spaljen je, nakon što su ga napustili redovnici, jedini katolički samostan u zaleđu između rijeka Zrmanje i Cetine, smješten na otočiću Visovcu, kako ga Osmanlije ne bi pretvorile u utvrdu.¹⁷²⁹

Duhovna i materijalna obnova poduzeta netom nakon mletačke reconquiste podrazumijevala je brisanje tragova osmanske epohe. Podizanjem katoličkih sakralnih objekata na temeljima ranijih džamija i repopulacijom područja novim, nemuslimanskim stanovništvom Mlečani su nastojali integrirati novostečeni teritorij u zaleđu k svojim starim posjedima u primorju. Simbolično pretvaranje džamija u crkve odražavalo je uvjerenje nove vlasti da je muslimansko-osmanska kultura u zaleđu zapravo strana i tuđinska. Katolička Venecija osobito je rado podržavala franjevce koji su s njome otvoreno surađivali tijekom ratova, pa ih je za nagradu darivala muslimanskim sakralnim objektima i imanjima imućnijih Osmanlija na kojima su podignuti samostani (u Kninu, Drnišu, Sinju, Vrgorcu). Mletačka vlast nije bila ni najmanje zainteresirana zadržati islamske bogomolje. Džamije i minareti te mesdžidi kao vidljivo, konkretno znakovlje skorašnje prisutnosti muslimana i osmanske vlasti nisu mogli opstati jer se nisu uklapali u tadašnji povijesno-politički trenutak. Stoga se čini paradoksalnom činjenica da su fragmenti muslimanskih bogomolja sačuvani upravo zahvaljujući prenamjeni u katoličke bogomolje. U protivnom bi i ti "ostatci ostataka" osmanske sakralne arhitekture bili porušeni ili spaljeni.

Nemoguće je egzaktno procijeniti broj džamija pretvorenih u katoličke crkve. Iako ih je zasigurno bilo više, prema dosadašnjim istraživanjima poznati su sljedeći konkretni slučajevi: džamija Murat bega Tardića pretvorena je u crkvu Sv. Vida 1648. godine, džamija Mustafe emina u Kninu u crkvu Sv. Jeronima 1688., u Drnišu je 1692. džamija Halil hodže pretvorena je u crkvu Sv. Ante, a džamija Šahin age Terzibalića u crkvu Sv. Barbare, džamija u Vrgorcu postala je crkva Navještenja 1694., a džamija u Imotskom crkva Gospe od Anđela 1717. godine. Navedimo da su u izvorima također zabilježeni slučajevi sakralnih objekata kojima je kroz dva stoljeća u dva navrata mijenjano

¹⁷²⁷ Roksandić, Drago. *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800*. Zagreb, 2003, 161.

¹⁷²⁸ Čelebi, 140

¹⁷²⁹ Kosor, Karlo. "Drniška krajina za turskoga vladanja", 129.

konfesionalno posvećenje. Najpoznatiji je primjer ovdje već spominjane ranosrednjovjekovne crkvice Sv. Marije u Klisu koja je prenamijenjena u džamiju 1537. g., pa potom ponovno sredinom 17. stoljeća u crkvu Sv. Vida. Ona je simbol potpune demografske i vjerske preobrazbe koju je prostor zaleđa dvaput doživio tijekom ranog novog vijeka, ali i simbol slojevitosti materijalno-kulturne baštine zaleđa.

Ipak, nisu svi elementi islamske arhitekture nestali odmah; tako je minaret vrgoračke džamije stajao uz crkvu Navještenja do 1860. godine kada je srušen, dok je prenamijenjena džamija porušena 1913. godine kako bi ustupila mjesto današnjoj bazilici.¹⁷³⁰ Također je izvjesno da je jedan od razloga slabe očuvanosti svakako i činjenica da je dijelu muslimanskih vjerskih objekata nestao svaki trag zbog primitivnosti konstrukcija, trošnog materijala, nedostatka vjernika, prirodnih nepogoda itd.¹⁷³¹

Dok su mletačke vlasti sakralne muslimanske objekte i reprezentativnije građevine darivale franjevcima, ostala dobra na novostečenom teritoriju, napuštenom od muslimanskih žitelja (kule, kuće, mlinove, oranice, vinograde i slično) razdjeljivale su zaslužnim harambašama, kapetanima, serdarima i uglednim dalmatinskim primorskim obiteljima putem darovnica (investitura). Zgrade unutar osvojenih utvrda nova je državna vlast preuzela za stanovanje svojih vojnika, časnika, kapelana, guvernera i ostalih službenih osoba. Vlaško stanovništvo koje je iskazalo lojalnost mletačkoj vlasti ili je čak surađivalo s njom još u vrijeme ratnih zbivanja, bivalo je također nagrađivano obradivim zemljištem i kućama bivših vlasnika muslimana, kao i novodoseljeno kršćansko stanovništvo. Novi su se žitelji nastavili služiti građevinama iz osmanskog razdoblja, premda u izmjenjenim vjerskim, političkim i civilizacijskim okvirima.

Zaključak

Odgovor na glavno istraživačko pitanje – zašto je ostalo sačuvano malo objekata iz osmanskog razdoblja u zaleđu? – nije nimalo jednostavan i ne može se jednostavno objasniti razaranjima u ratnim zbivanjima ili niskom razinom osmanske graditeljske djelatnosti na serhatu. Zasigurno je da sukobi proizašli iz političke, ekonomske i vjerske konkurencije Osmanskog Carstva i Mletačke Republike pružaju prihvatljivo, ali ne i potpuno objašnjenje za visok stupanj devastiranosti osmanske spomeničke baštine jadranskog zaleđa. Kako je već naglašeno, u kasnijim su razdobljima brojne kule, džamije, kao i han Jusufa Maškovića, dograđivani i ponekad nezgrapno preuređivani što je nadodalo nove slojeve i uvelike izmijenilo izvorno oblikovanje građevina. Nadalje, neupitan je nasilan odnos mletačke vlasti prema osmanskome naslijeđu, ali i nemaran odnos drugih kasnijih vlasti prema nečemu što je graditeljsko svjedočanstvo o prošlim vremenima i multikulturnim sedimentacijama u hrvatskoj povijesti. Stoga je i bilo moguće da stanovništvo još sredinom prošlog stoljeća miniranjem kamenih spomenika pribavlja materijal za gradnju vlastitih kuća. Tako se brojnim spomenicima zameo svaki trag. Također treba uzeti u obzir činjenicu da je posrijedi teritorij koji je tijekom ranoga novoga vijeka mijenjao državnu pripadnost i bio sudionikom snažnih migracija

¹⁷³⁰ Gamulin, Anita. "Kule u Imotskoj i Vrgoračkoj krajini za turske uprave", 673.

¹⁷³¹ Primjerice, u drnišku crkvu Svete Barbare, ranije džamiju Šahin age Terzibalića, udario je grom 1790. godine i u potpunosti je uništio. Međutim, građevina je već i ranije bila zapuštena. Godine 1693. još je imala minaret, ali ju je već tada izjedala vlaga pa se misa u njoj držala tek povremeno. S godinama postaje sve trošnija, tako da više nije imala ni vrata kada ju je uništio udar groma. Kosor, Karlo. «Drniš pod Venecijom», 214.

stanovništva. Novodoseljeno stanovništvo nije bilo konfesionalno, tradicijski i kulturno vezano uz građevine islamske civilizacije koje su rušene ili prepuštene zubu vremena. Ali i oni objekti koji i danas postoje neumitno propadaju pod teretom nebrige i nemarnosti. Podcjenjivanje naslijeđa iz osmanskog razdoblja dijelom proizlazi iz oskudnog znanja o tom razdoblju, ali i iz sustava vrednovanja spomeničke baštine. Pojmovi “osmanska vlast”, “osmansko razdoblje”, “osmanska baština” i slično, još i danas u hrvatskoj kolektivnoj svijesti, a pokatkad i u stručnim krugovima izazivaju neugodne konotacije o povijesnom razdoblju koje navodno nije donijelo ništa dobrog. Prema tradicionalnoj historiografiji, osmanska je vlast bila strana osvajačka sila koja je razorila raniju hrvatsku srednjovjekovnu baštinu, donijela nazadovanje ekonomije, raseljavanje autohtonog žiteljstva itd. Graditeljska baština koju je ostavilo muslimansko stanovništvo povezivala se s tuđinskom vlašću i nije spadala u “nacionalnu baštinu”, pa nije niti obnavljana, proučavana i restaurirana onoliko koliko to zaslužuje. Sustavna istraživanja povjesničara umjetnosti i arheologa nikada nisu vršena niti je osmanska spomenička baština katalogizirana, tako da o tim spomenicima ne postoji niti najosnovnija literatura. Lokaliteti su neistraženi, a preživjeli spomenici osmanske materijalne kulture slabo valorizirani i izloženi ubrzanom propadanju, iako predstavljaju jedan od sedimenata u slojevitom mozaiku kulturne baštine zaleđa. Većina ih još čeka primjerene konzervatorsko-restauratorske radove.

Ključne riječi: osmanska graditeljska baština; fortifikacijska, sakralna i svjetovna arhitektura osmanskog razdoblja; 16. i 17. stoljeće; mletačka vlast

Sažetak

Cilj je rada bio, koristeći osmanske i mletačke izvore te interdisciplinarni pristup, rekonstruirati osmansku graditeljsku djelatnost i arhitekturu u zaleđu srednjeg Jadrana, istražiti sudbinu osmanske materijalne baštine tijekom i nakon mletačko-osmanskih ratnih sukoba te dati kratki pogled na današnje stanje. Rad je nastao kombinacijom uvida u osmanske porezne i vojne popise, mletačke vedute, putopisnu građu te dostupnu literaturu.

RECONSTRUCTION OF THE OLD BRIDGE OF MOSTAR

Dr. Maja POPOVAC ⁽¹⁾

**G.D. Arhitekt, Mostar, Bosnia and Herzegovina. Faculty of Architecture CTU,
Department for Monument Preservation, Prague, Czech Republic**

popovac@hotmail.com

TOPIC: OLD BRIDGE RECONSTRUCTION

1. HISTORY

Stari Most (or Old Bridge) is the most recognizable symbol of Mostar. Sadly, most people only know Mostar from the destruction of Stari Most in 1993 during the War in the Balkans.

The oldest written testament to the existence of medieval Mostar dates back to the 15th century, prior to the invasion of the Ottoman Turks. The first written documents about the city date from 1452. In report to the city council of Dubrovnik about the rebellion of the ruler's son, who took several towns into his possession, including the town with "Duo Castelli al ponte de Neretua".

Soon after its foundation, Mostar have taken over the primate of Blagaj, an old city situated under the Castel of the Hercegovina region founder - Herceg Stjepan Radivoj Gost. Mostar developed into a strategic and commercial hub and became the meeting point of roads from the sea connecting the south to the north and the eastern regions to the western regions.

The first medieval bridge in Mostar was a wooden suspension bridge which was very unstable and of fragile construction. In the 16th century, Sultan Sulejman the Magnificent ordered the construction of a new bridge in Mostar. From the reports of Hadzi Kalfa, the bridge was completed in 1566 which, coincidentally, was the last year of Sulejman's reign.

There are no documents about the building procedures, the site organization or the construction. We think that the centering (semi-circular scaffolding) was made of wood, and that the bridge was built in a short period of time - maybe even in a single dry season. There is also a tale that Hajrudin escaped to the mountains before the centering was released, because he was afraid that this slender will collapse together with its support.

Historical evidence has shown that the two towers were in existence in 1452 (some writers describe them as much as 84 years before the bridge). Research indicate that the towers where from the era of the medieval Bosnian State and later modified for the needs of the Ottoman Turks.

The first renovations of the towers were made during the reign of Mehmed II el-Fatih who also carried out renovations on the old wooden bridge existing at that time. During that time the whole town of Mostar was converted into a fortification.

First sign on the bridge, dating from 1676, mentions no repair work on the bridge, but however there is evidence that repair work was in fact carried out at that time. The second sign mentions that repairs on the bridge were completed in 1150 (1736-1737).

During the Austro-Hungarian occupation of the Mostar area many renovations were made. The sloping ground on either side of the bridge was raised by 80 cm. in order to deal with the traffic problems. The path on the bridge was also increased and re-surfaced. To adapt to the current situation, the main streets leading to the bridge were raised, and the elevation of the entrance doors of the bridge were increased. After World War II, reconstruction around the bridge area continued and the remains of the Austro-Hungarian interventions were removed. During the Austro-Hungarian period damaged stones on the bridge were repaired using cement mortar, which was a poor solution as the mortar left stained dark spots on the bridge.

During World War II plans were made to destroy the Old Bridge, but fortunately these plans were discarded. However, there was some damage, due to mine holes, and even after repairs of the mortar, water could penetrate the structure leading to further damage. The situation was considered very serious, and restoration began in 1955. Supports were restored on either side of the bridge and damaged walls and I empty cavities were fully repaired. The restoration was completed by the end of 1965. The second stage of restoration involved the arch of the Old Bridge, using the injection method, with a special mixture of 82.50 % cement, IS % mixture of stone flour composed of limestone tenelija and 2.50 % bentonite. The volume of this mixture required for the repairs totalled 7 cubic meters, which gives us a good indication that the arch (vault) was severely damaged, and cracks were also appearing in the stone and mortar joints. At this time, damaged stones

on the vault as well as on the façade were replaced, and cavities of cement mortar were removed and replaced with a special mixture that blended in with the color of the tenelija stone.

Shortly before the war, some experiments with silicone emulsion were made, but these had no effect apart from leaving ugly traces.

2. DESCRIPTION

The Old Bridge of Mostar (Stari Most) was a stone bridge of very slender and elegant shapes: its profile and its skyline were so thin and so high over the river waters that it was hard to believe that such a structure could be worked out of huge stone blocks. Built in tenelija stone, it was of a light color tone, bright and changeable during day time, depending on the colors from the sun.

The bridge was mainly conceived as a functional structure, connecting the two banks of the river: it probably did not originally have any additional ceremonial and monumental meaning, and its design was quite influenced by the morphology of the site, which is totally matched by its abutment walls. The whole monumental complex, including the adjacent fortification towers, is totally part of the site, castled on the rocks and winding the banks, it is not the result of a single design work, but of a development over the course of time, that has followed, and historical events and the need to protect and preserve the bridge, that has marked the town even provided its name "Mostar".

The bridge had few esthetic devices and no ornamental element; its architectural beauty and value were to be found in the simplicity and in the essentiality of the structure: the shapes of the bridge were not linked to any time, to any style or any fashion, in but the bridge of Mostar has always been admired as symbol.

Two cornices, only, with an angled section profile, ran on each elevation and met at the keystone with a refined balance between tangency and jutting out: both of them had a protective function against rain waters, and they marked different structural elements of the monument, being part of it and not pasted. A bigger cornice, on each side, determined the level of the bridge arch springer, prosecuting upstream and downstream along the abutment walls.

The stone surfaces were neither polished nor regular: they were perfectly cut and hand worked, but characterized by frequent ordinary structural inaccuracies which revealed their materiality and the fact that they were made of stone. Of more than one thousand stone blocks, there were no two elements of identical dimensions, and even the arch voussoirs were all different, with remarkable variations, due to the random, naturally-determined, availability of stones in the quarry. Undoubtedly, most of the architectural beauty of this monument lay in the refined tuning in the globally compact appearance of the structure, caused by the thin joints of the masonry, and the unforeseeable and

fragmentary close-view appearance due to the small imperfections of stone blocks in the assembling of different shapes and sizes.

The one-span bridge had an intrados curvature that was almost circular, with the centre adequate way approximately 296 cm lower than the east springer level; but the circle shape may be not an adequate way to describe the curvature, which was modified at the level of the imposts to better match with the straight profile of the abutment wall, and was slightly raising at the key stone level. The exact original shape of the curvature was disturbed by irregularities that may have been caused by settlements and by ordinary construction imperfections.

The main dimensions of the bridge were as follows: the span was of 2871 cm on the north side and of 2862 cm on the south side and the rise of the arch was approximately of 1206 cm. The measurements were clearly often variable, and impost level of the bridge on the west bank was approximately 12-13 cm higher than on the east bank.

The load bearing arch had a depth of about 395 cm and an height of 80 cm, and was composed of 111 rows (a number which was probably planned and not randomly obtained), and the rows contained between 2 to 5 voussoirs, (normally 3-4). The voussoirs (arch stones) were of variable shapes and sizes, but the average stone block had the following dimensions: 40 x 80 x 100 cm.

The arch and elevations of the bridge were made of tenelija stone (local limestone) and joined by mortar and metal reinforcing cramps and dowels. The use of forged iron devices to strengthen the structure was one of the peculiarities of the monument. They were assembled in various ways, they were applied almost to every element of the bridge.

The bridge arch, at the top, was considerably higher (by about cm 270) than the adjacent street levels. The footpath over the bridge was steep, and tilted in such away that all the architectural elements, e.g. spandrels, parapets and upper cornices, followed these directions until the top. The spandrel walls of the bridge were divided from the arch by a stone lower cornice, that followed the arch curvature, and were limited on top by the upper cornice, of straight but tilted profile. The lower cornice stones jutted out from the load bearing arch and determined the base from which the spandrel walls started; at the same time the upper cornice was jutted from the spandrel walls. Finally, the parapets were almost aligned with the spandrel walls below them, but leaning slightly, outwards as they approached the top of the bridge, to give the optical effect of a wider footpath.

The pavement was made in krecnjak stone (hard, resistant marble-like limestone), and was characterized by transversal rib-steps to prevent slipping; the flooring was assembled on a mortar layer which, most probably, also had a waterproofing function together, with the layer below made of "terra rossa" (heated aggregates of red color due to the presence of bauxite).

On the structural side, the bridge was quite interesting, and an analysis of the inner elements shows the level of engineering skills at the time and the clever measures taken to ensure the long life of the structure.

Main structural element of the bridge was the load-bearing arch, which was undoubtedly the part of the monument that required the greatest care and resources. The arch, due to its shape and the configuration of the dead loads above, was subjected to compressive loads. The stone blocks would have been perfectly adequate for the purpose, but additional devices were provided to strengthen the vault: forged iron dowels were inserted between adjacent voussoirs, and forged iron cramps were placed over the extrados and across the side joints. Thus each connection joint was strengthened either by mortar, or by metal reinforcements.

Over the load-bearing arch there was a masonry rib which together with the spandrel walls stiffened the whole bridge. Between the spandrel walls and the stiffening rib there were two lightening voids, which reduced the loads over the arch. Fill was wisely provided only next to the arch springers in order to stabilize the structure and the vault. The lightening voids were covered by krecnjak stone slabs, and above them there were only thin layers of aggregate and then the pavement.

The appearance and structure of the bridge architecture were strictly related, in such a way that the inner structure could be perceived just by observing of the outer elevations, where the cornices marked the most important structural sections of the bridge.

3. DESTRUCTION

The Old Bridge of Mostar was destroyed in November 1993 by shelling during the war. The shelling was captured on film and some technical data and observations have been gathered on the basis of this documentation.

An analysis of the remaining portions of the bridge near the east abutment, shows that there was greater surface deterioration on the north side than on the south side. The shelling came from the south side, and hit mostly the south east portion of the bridge over the arch reins: the most extensive remaining portions of the bridge were located on that side. Shootings were also directed at the north elevation during other attacks, and for this reason the bridge was protected by tyres, (the temporary structures over the footpath were intended to protect people from gunfire). Shelling was directed at a single spot in order to destroy the structure with the minimum numbers of shells. The structure was divided into two main parts: a small part below the arch reins on the east bank, and a big part which was totally blown into the river.

4. RECONSTRUCTION OF THE BRIDGE

The initiative to rebuild the Old Bridge began soon after the war. As the bridge was one of the masterpieces of Ottoman architecture, the Turkish government offered to cover all the expenses for the reconstruction. However, what the people of Mostar needed most was to reconstruct the broken bridges between themselves. The city government decided to use this reconstruction to heal the war wounds, and to use international experts to promote the importance and value of this project.

A Project Coordination Unit (PCU) was formed by the World Bank, UNESCO and City of Mostar, as a specialized agency responsible for performing professional and other tasks to coordinate the project to the build the Old Bridge and other structures within the Pilot Cultural Heritage Projects for Bosnia and Herzegovina.

5. MATERIALS USED IN RECONSTRUCTING OF THE ARCH

- . most of the stone elements of the bridge including the vault, cornices, spandrels and parapets, were made in *tenelija stone* (Category I), which is a local oolitic limestone rock of light and warm colour and high porosity, resistant to compressive strengths of about 20 MPa; (from the Mukoša quarry);
- . the pavement and the stone slabs over the lightening voids were in *krecnjak stone*, a light-colour hard and resistant marble-like limestone;
- . the *metal connectors*, cramps and dowels, were in forged iron as was the fence;
- . *lead* was used for the connectors and for assembling the fence;
- . *mortars* of different types and compositions were found all over the structure. Terra rossa - red colour aggregates with a remarkable content of bauxite were settled in a layer beneath the pavement.

6. DISMANTLING THE REMNANTS BRIDGE

One of the first tasks of the contractor for the actual reconstruction of the bridge was to prepare the Site around the Old Bridge. The erection of the scaffolding for the side walls began on 12.07.2002. This scaffolding was necessary for the repairworks on the abutment walls in order to provide a solid base for the arch.

After determining the best possible position for placing the main crane, it was necessary to investigate whether the soil beneath it could bear the weight. After the necessary drillings, crane foundations were built, and few days later the crane came into use.

The first actual task on site was to remove the existing parts of the arch. The pavement on the right side of the bridge began to be dismantled on 31.10.2002. Each pavement stone had previously been marked, documented and measured. Due to its irregular surface and

its particularly visible position, the pavement was one of the most delicate dismantling and rebuilding tasks. It was a very delicate job, because it was important to return the largest possible number of stones to their original place. The workers, using hand tools, separated each stone individually from the mortar, silicon and soil.

On 19th November 2002, the remnants of the bridge on the left bank of the Neretva began to be dismantled. This task was very delicate because the console of the bridge that remained after demolition was in very bad condition. Structural fractures were visible. There was no solid support under this part of the bridge for auxiliary structure, which made the job even more difficult. Each dismantled stone was marked and taken away.

7. THE CENTERING

One of the most important elements in the reconstruction of the Old Bridge was the centering. Because of the unpredictable winter and spring levels of the Neretva, the main steel grids were placed above the point of highest possible flow. It was decided that the entire structure, up to the final wooden bedding, would be made of steel, to ensure maximum precision in imitating the former arch. This was essential, because the tolerance was less than ± 1 cm from the recorded coordinates of the bridge before destruction.

To facilitate movement of people and materials while the centering was being erected, Neretva was temporarily spanned by a pontoon.

After the concrete pillars had been produced, preparatory works began on lifting the transversal grids. Between the pillars on both sides, auxiliary steel structures were placed for lifting the grids.

Transversal girders were mounted on the main steel truss structure (HEB 40), and feet were welded on to it for mounting the heavy steel scaffold of 159/150 mm.

After the heavy scaffold, which followed the arch, had been mounted it was consolidated with a light scaffold of 48 mm. Height regulators were mounted on the heavy scaffold, and beams of dimensions 24/20 cm, so called covers, on which six wooden semi-circular planks were placed. The final phase was to prepare the formwork for the bridge stones.

While the centering was being mounted, the portal crane structure was also being set up. The portal crane was needed to ensure that the arch was assembled with precision.

8. ASSEMBLING OF THE VOUSSOIRS

The arch voussoirs are the elements of the load bearing arch, and are therefore the most important portion of the bridge. Many reinforcing devices were used to ensure efficient joint connections. To better understand how voussoirs were assembled, it should be taken into account:

- . the load bearing arch was composed of 111 rows of voussoirs 395 cm in thickness;
- . each row contained 2-5 voussoirs (normally 3-4);
- . rows of voussoirs were mounted from both sides of the bridge;
- . the joints of voussoirs belonging to one row were shifted in relation to the preceding row, (as in ordinary masonry work);
- . a mortar layer was used to join adjacent voussoirs, (as in ordinary masonry work);
- . additional metal elements were mounted across the joints; . three different metal strengthening devices were used for the arch stones: dowels, side cramps and extrados cramps;
- . metal elements, with purpose-built carvings to host them, had quite variable dimensions and sizes in the bridge structure.

8.1. Dowels in the arch stones

Each arch stone was linked to one or two voussoirs in the preceding row by one or more metal dowel. Dowels were applied to the stone blocks in specially carved slots (holes), and melted lead was poured into the slots to connect the metal and stone elements.

8.2. Side cramps in the arch stones

The adjacent voussoirs of each row were connected with double side cramps crossing the joints; again, the cramps were linked to the stone with melted lead, poured into specially constructed slots. The side cramps were quite regular, of similar shape and size, and there were fewer variations along the load bearing arch.

8.3. Extrados cramps in the arch stones

Extrados cramps were located over the extrados of the load bearing arch: there were five rows of cramps that running in parallel directions following the curved profile. The extrados cramps acted like tying chains, or at least they were conceived with this purpose, being one adjacent to the other. These cramps were different from all the others that have been found in the bridge stone structure, because they were dimensioned exclusively

according to the arch stone measures: where one cramp ended, another started, sharing the same stone-slot to allow continuity of the tying action.

8.4. Assembling the lower cornices

The lower cornices are located directly above the extrados of the load bearing arch, jutting out from the vault profile to protect the structure. Below the lower cornices, being assembled on a curved profile, required special care during the adjusting procedures, and were anchored to the arch with a mortar layer. On top side of the cornices, across the joints, single row of cramps was placed approximately along the longitudinal axe of the stone elements.

8.5. Spandrel stones assemblage

The spandrel walls were made in ordinary ashlar masonry work with thin mortar joints. On the top side of the spandrels, across the joints, a single row of cramps was placed approximately along the longitudinal axis of the stone elements, however the variability of this parameter was quite high, being related to the thickness of the ashlar. The stone black rows were sometimes assembled with a slight gradient, perhaps due to ordinary construction imperfections or in order to optimize of e connection with the load bearing arch.

8.6. Assembling the upper cornices

The upper cornices were placed very accurately on a mortar layer over the spandrel walls, to ensure that the top was tangent to the lower cornice, and at the same time, that the cornices were jutting out from the spandrel wall profile to protect them from rainwater. The upper cornices were generally bigger than the lower cornices, and perhaps for this reason, had two rows of cramps instead of one. The cornices were provided with slots and channels that were used to host the dowels of the parapets.

8.7. Assembling the parapets

The parapets were assembled over the upper cornices with a mortar layer and with dowels, that previously had to be mounted on the lower edge of the parapet. They were inserted in the slots of the upper cornices. The whole was linked by pouring melted lead in the specially carved channels over the cornices. On the top edge of the parapet some other cramps were placed across the side joints (also linked with mortar). It seems that the parapets towards the top of the bridge were intentionally assembled slanting slightly

outwards, perhaps in order to create an optical effect that could give the impression of a wider footpath.

8.8. Assembling of the fence

The fences had most probably been assembled in a subsequent period to protect people from falling. The fences were made of forged iron.

9. LEAD POURING

One of the most important materials used in constructing the bridge was lead. The bridge itself was an organic structure, capable of resisting various kinds of pressures: strong wind, the river, earthquakes, etc. This kind of flexibility was achieved with the use of metal cramps and dowels, fixed with in the stone cavities with lead. Lead was melted at 380-390°C, in a special heater, and poured into the hole using a small can.

One of the most important and most delicate procedures while building the bridge was pouring the lead into the voussoir stones. Lead was poured through channels into the "hidden" (already inserted) dowels between the rows of the arch. The channels had to be dry and dean, and the Lead had to be poured at the optimum rate. This dangerous procedure was performed with 100% success.

10. ARCHAEOLOGICAL REPORT

After a sonar investigation of the towers, which was carried out at the end of 2001 and the beginning of 2002, archaeological work on both sides of the arch restarted in October 2002.

The archaeological explorations were finished on 6th March 2003, when the excavations reached the rock which is also the last context established under ordinal number 5. Altitude R-5 on the left bank was 46.90, while on the right bank it was 46.50 in the southern part of the quadrant and 46.30 in the northern part.

The archaeological findings were very interesting on both sides. Several masonry structures were found, some of which can be assigned to previous bridges. Most probably two bridges had existed at the same spot before the Old Bridge. These masonry structures were on both sides of the Neretva and they developed at the same time (the objects discovered on one side were also found on the other side).

In the springer the excavation reached the sterile rocky mass layer. A layer of earth more than 8m in height which additionally burdened the spandrel walls was excavated, so the

walls will no longer be burdened. These excavations enable high quality restoration of the foundation walls on both sides.

10. RECORDED FINDINGS

The oldest finds date from the 15th century. The archaeological finds were recorded in detail in all layers and documentation was made. This dealt with all recorded archaeological findings, contexts, photos and the plan view with cross-sections, and it will be published in a scientific journal.

The finds were sent to Croatia for restoration: the metal items to Museum of Croatian Archaeological Monuments in Split, and the wood items to the Croatian Restoration Institute. After treatment they will be returned and placed in the future archaeological museum.

About 200 pieces of pottery were found on the site - dating from the 15th to 20th century, about twenty stone and one metal cannon balls, about 250 metal wedges from the structure of wooden bridge, one copper coin and several mediaeval tools.

These studies, which will be continued, have integrated and modified the image of the site development. They have also changed the image of all recent preliminary reports. These finds have changed the flow of construction, and have provided more elements for precise dating of specific walls.

Conclusion

Reconstruction of the Old Bridge of Mostar was a pioneer project in the field of reconstruction. While performing this task, we faced many problems and difficulties on site, and this gave us even more reason to respect the ancient builders. We can only imagine how hard it was to build a masterpiece like this, without any present-day equipment or technology. This reconstruction produced many outcomes: experts and the scientific world gained new insights into construction methods, materials and structures; the world and mankind regained a rare and beautiful monument for the UNESCO list; and last, but certainly not least, the people of Mostar proudly have regained their symbol of peace, multiethnic and multireligious coexistence.

References

- [1] Celic, Dz., Mujezinovic, M.: *Stari mostovi u Bosni I Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo - Publishing, 1998, p. 228-246.
- [2] Mutevelic, I.: *Mostar*. Mostar: Prva knjizevna komuna, 1982.
- [3] Romeo, M. et al.: *Architectural Report, Phase B*. Florence: General Engineering, 2000.

[4] Krsmanovic, D., Dolarovic, H., Langof, Z.: "Sanation and Conservation of the Old Bridge at Mostar." In: N ase starine XI. Sarajevo: Zavod za zastitu spomenika kulture S. R. Bosne I Hercegovine, 1967. p. 5-23.

ABSTRACT

The Old Bridge of Mostar was built in 1566 by Hajrudin, a student of Kodza Mimar Sinan, the greatest Ottoman architect. It is a stone bridge of very slender and elegant shapes: its profile and its skyline are so thin and so high over the river waters that it is hard to believe that such a structure could be made out of huge stone blocks.

The Bridge was destroyed in November 1993 by shelling during the recent war events. Its reconstruction was one of the biggest and most complicated projects involving UNESCO, The World Bank and many local and international experts. The task was to build a New Old Bridge - precisely the same in all details as the Old one. After many studies, tests and shape determinations, the project was completed and the actual reconstruction work could begin. Ancient techniques and methods, original materials and a perfectly reconstructed shape gave this Bridge its new life in post-war Mostar.

KEYWORDS: Old, Bridge, Mostar, Maja, Popovac, Bosnia, Herzegovina, Reconstruction

Podgorica (Stara Varoš) od XV - XIX vijeka
– prostorno-funkcionalna organizacija /urbani razvoj i stanovanje/

Mr Igbala ŠABOVIĆ-KEROVIĆ

Oblast skadarske potoline, prelaznih specifičnih primorsko-kraških odlika, čini dolina Zete sa Skadarskim jezerom i urbano središte Podgorica. U odnosu na Zetsku ravnicu naselje je smješteno u sjevernom dijelu, gdje zetska ravnica u vidu uskog prolaza između piperskih strana i Veljaga prelazi dolinom Zete u bjelopavličku ravnicu. Iznad same površine ravnice nalaze se krečnjačka brda: Gorica (131m), Ljubović(100m), Dajbabaska gora, Srpska gora, Malo brdo. Nalazeći se na zetskoj kotlini čiji je pravac pružanja isti pravcu okolnih dinarskih planina sjeverozapad-jugoistok, na klimu Podgorice dolaze uticaji sa Jadrana dolinom rijeke Morače i Bojane. Međutim, zbog planinskog zaleđa ovaj uticaj sredozemne klime se modificira tako da Podgorica ima izmijenjeno-sredozemnu klimu koja se karakteriše toplim i vrućim ljetima i blagim i kišovitim zimama; u toku ljeta preovladava sjeverozapadno strujanje, zimi su preovlađujući sjeverni vjetrovi.

U skladu sa društveno-istorijskim, opštim socio-ekonomskim i privrednim prilikama, shodno mjestu i faktorima nastanka, vremenu osnivanja i organizaciji, Podgorica u primarnoj, inače promjenljivoj, funkciji fortifikacije nadasve ima strateški ili trgovački karakter. Srednjovjekovna trgovačka putna stanica Birziminium (Podgorica) za Turke, međutim, s početka vlasti nije bila od strateškog značaja, što potvrđuje činjenica da pristupaju njegovom utvrđivanju tek 1474. godine, skoro dvije decenije po osvajanju. Tada se ovo naselje formiralo, odnosno adaptiralo prvenstveno kao utvrđenje i manja privredno-ekonomska tačka.¹⁷³² Podgorica je u XVII i XVIII

¹⁷³² Podgorica kao neutvrđeno naselje bila je u rukama Turaka najvjerovatnije neposredno po predaji Meduna, 1455. godine, jer već 1457. godine Turci su držali svu gornju Zetu. Ona se u svim borbama ne pominje, po svoj prilici zbog toga što nije imala nikakvog staregijskog značaja i što još

vijeku bila ishodišna tačka svih turskih pohoda na Crnu Goru. Grad i njegova citadela imali su funkciju vojnog utvrđenja sa razgranatim sistemom pomoćnih odbrambenih kula na prilazima duž Zete, Morače, Ribnice i tvrđava na brdima prema Kučima, Piperima, Bjelopavličima i Lješkolju.¹⁷³³

Uspostavom osmanlijske vlasti i novih društveno-istorijskih prilika, tj. ustanovljavanjem prvih organizacionih turskih oblasti, u upravno-administrativnom smislu Podgorica je bila administrativni i sudski centar. Ona je sjedište istoimene nahije i kadiluka. U njoj je bilo drugo, privremeno, sjedište sandžakbega skadarskog sandžaka. U upravno-administrativnom smislu, predstavlja sjedište istoimene nahije i kadiluka Skadarskog sandžaka osnovanog 1479. godine.¹⁷³⁴ U sastavu istog ostaje do 1878, s prekidom od 1735 -1835, kada kao istoimeni kadiluk pripada teritoriji Hercegovačkog sandžaka Rumelijskog ejaleta.¹⁷³⁵

Kompozitan karakter zetske kotline od znatnog je uticaja na saobraćajni položaj i promjene funkcionalnog razvoja naselja različitih vremenskih intervala posmatranog perioda (XV-XIX vijek). Naime, uticaji regionalno-saobraćajnog položaja primaran su faktor, prvenstveno, izbora lokacije – mjesta nastanka naselja, na razvoj promjene funkcije i formiranje urbanog izraza naselja. U lokalnom smislu, pak, na zoniranje, namjenu površina, diferencijaciju rada i stanovanje, odnosno na organizaciju života u naselju. Podgorica na putnom čvorištu veze Skadarskog i Bosanskog sandžaka (pašaluka) nastaje i razvija se na putnom pravcu veze primorja sa zaleđem i istokom, na sjeveru Sarajevom, ili preko crnogorskih i albanskih brda sa Skopljem, glavnom postajom puta za istok.¹⁷³⁶ Glavni put koji je prolazio kroz Podgoricu, polazeći iz primorske države Zete bio je "Via de Zenta",¹⁷³⁷. Iz Podgorice se jedan krak ovog puta

nije bila utvrđena. Tek kada su Turci zauzeli teritorije gornje Zete, Podgorica je u njihovim rukama postala najistureniji avanpost Skadra i jedna od ishodišnih tačaka u borbama sa Crnogorcima u toku nekoliko sljedećih vjekova".

Turci podgoričku tvrđavu 1474. godine, kako proizilazi iz savremenih mletačkih izvora, počeli da podižu, a možda je i definitivno sagradili 1476. ili 1477. godine). P. Mijović, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd 1970, str 129,130.

¹⁷³³ ...Tako, prema vijestima koje je imao mletački providur Erico u Kotoru godine 1692, kad je Podgorica postala sjedište Sulejman-pašinih operacija protiv Crne Gore i mletačkih posjeda na načoj južnoj obali, u njoj su bile podignute dvije nove kule...(možda one u pravcu prema Kučima)" *Ibid*, str. 124.

¹⁷³⁴ Od početka XV do tridesetih godina XVI vijeka osnovano je u evropskom dijelu Osmanskog carstva još oko dvadeset novih sandžaka... (između ostalih i Skadarski Sandžak)... svi su bili priključeni Rumelijskom ajaletu: H. Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo 1955, str. 24.

¹⁷³⁵ Nakon formiranja Skadarskog sandžaka u njegov sastav su ušle brojne teritorije pindsko-dinarske oblasti (Albanija i Crna Gora), vardarske oblasti (Makedonija) i centralne oblasti Raške (sjeveroistok današnje Crne Gore, Kosovo i Metohija). Određenije, tom sandžaku su, početkom XVI vijeka pripadali: Skadar, Podgorica, Bihor, Peć, Vučitrn, Prizren, Brda i kaze Crne Gore. Po Bolici skadarski sandžak su činili: Crna Gora, Bar, Ulcinj, Skadar, Podgorica i Plav. E. Mušović, *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*, Novi Pazar 1997, str.10.

¹⁷³⁶ U prvom redu to su putni pravci koji su išli od Jadranskog mora (Via de Zente) i zatim oni sa zapadne Morave i Ibra (užički put), i izlazili na bosanski put koji u srednjem vijeku glavna komunikacija Raške, u tursko doba, je bio unutrašnji put prvog reda.

¹⁷³⁷ Put koji je povezivao *Skadar, sa Kosovom*, i dopirao *do longitudinalnog puta Morava-Vardar i do carigradskog puta*.

odvajao dolinom Morače za Kolašin i dalje dalje za Brskovo, drugi dolinom Cijevne do Plava, a treći za Onogošt pa preko Gackog i Nevesinja za dolinu Neretve. Na ovaj put nastavljali su se putevi koji su dolazili iz Dubrovnika, Cavtata, Risna i Herceg – Novog.¹⁷³⁸

Urbani Razvitak Podgorice perioda XV – XIX vijeka, nije bio pravolinijski: ona je više značila u XIV vijeku i prvoj polovini XV vijeka – period izgradnje utvrđenja, nego koncem XV vijeka, kada je svedena na manje naselje, da bi tek posljednjih decenija XVI vijeka nešto više predstavljala. Sredinom XVI vijeka nahija i kadiluk Podgorica, vojni logor sa utvrđenjem, već je bila i trgovačko mjesto, užeg i šireg prostora Otomanskog carstva; Popis deftera iz 1485, daje prve podatke o broju domaćinstava, kuća – 40;¹⁷³⁹ u popisu deftera iz 1582, upisano je 317 domaćinstava;¹⁷⁴⁰ popisom iz 1588. godine evidentirano je 158 domaćinstava.¹⁷⁴¹ Tokom XVII vijeka ona je nesumnjiv dokaz forsirane urbanizacije turske uprave. Tada Podgorica u svom urbanom sklopu dobija tipičan izraz – (posebne osobine), čije odlike u smislu prostorne organizacije i funkcije, sadrže sve elemente naselja orijentalnog tipa. U XVIII vijeku Podgorica postaje ekonomsko središte sa stanovišta razvoja trgovinsko-zanatlijske funkcije. U skladu sa tim u njoj se podiže niz arhitektonskih objekata javnog, sakralnog, trgovinskog, prosvjetnog i stambenog karaktera. Podgorica u utvrđenju, iz perioda XV – XIX vijek broji mostova 5, banju - hamam, 5 džamija, tekiju, sahat-kulu, više mektepa, medresu, više hanova, oko 350 dućana i magaza, mnoštvo mlinova, česama i bunara.¹⁷⁴²

Staru Varoš, kao urbanu cjelinu, u prostornom smislu sačinjavala su dva mikrourbana ansambla – jasno formirani ansambl tvrđave-Varoši i podgrađe (prostorno organizovano u pravcu juga prema Ljuboviću i Drača na istoku). Okosnicu ansambla

¹⁷³⁸ Z. Ivanović, Urbano-geografske promjene u razvitku Titograda, Titograd, 1974, str. 33-35.

¹⁷³⁹ Selami Pulaha, Defteri i regjistirmit te sanhakut te Shkodres i vitit 1485, Tirane, 1974.

¹⁷⁴⁰ Radusinović. P. Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba, Druga knjiga, Titograd 1991, str. 203;

¹⁷⁴¹ „...Međutim, u odnosu na opširni popis iz 1588, kada su u varoši Podgorica upisana 223 hrišćanska, postoji značajna razlika od 75 domaćinstava...“, Đorđević J., “Popis Podgorice iz 1588 godine”, *Zbornik radova naučnog skupa 1999*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2000, str. 17-26.

¹⁷⁴² Izvještaji i popisi iz perioda XV-XIX vijeka pružaju informacije o broju kuća. Popisom iz 1582. godine u njoj je evidentirano 317 domaćinstava; međutim popisom nijesu evidentirane kuće u utvrđenju... M. Bolica o Skadarskom sandžakatu u izvještaju iz 1614 evidentira 900 kuća; prema H. Ekaru Podgorica iz 1885 ima 950 domova i oko 6500 stanovnika. P. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, knjiga 2, Titograd, 1991, str. 192, 203, 208.

Po opisu Evlije Čelebije iz XVII vijeka,... u tvrđavi se nalazi oko 300 kuća, Fatihova džamija..., po kome je sultan Mehmed-han podigao Podgoricu iste godine kad je osvojio Skadar... Čelebija E., *Putopisi, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, II, Sarajevo 1967. str. 334-335.

O Vakufu tekije čauša Skendera u Podgorici: B. Đurđev, L. Hadžiosmanović, Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića, Knjiga IX/2, Sarajevo 1973, str.142; Pored deftera i izvještaja, vakfije podgoričkih vakufa daju informacije o izgradnji vakufskih zadužbina: Rastoder Š., “O vakufima u Crnoj Gori s kraja XIX I početka XX vijeka“, *Almanah 3-4*, Podgorica, 1998, str. 44-46;

tvrđave - Varoši predstavljali su varoški odbrambeni bedemi sa cjelokupnom graditeljskom strukturom orijentalog izraza, u njihovoj kontaktnoj zoni. Gradske bedeme činili su 6 tabija i 4 gradske kapije na najvažnijim pravcima puteva: Zetska, Kučka, Malisorska i Osmanagića kapija, i stambeno naselje.¹⁷⁴³ Utvrđenje i sadržaj u njemu, Mehmed-hanova džamija, tekija (zavija), most na ušću (stjecište saobraćajnih pravaca) i sadržaji trgovinske funkcije – dućani u drugoj polovini XV vijeka, kada je u blizini tekije izgrađena Skender-Čauševa (Starodoganjska džamija), čini urbani nukleus naselja. Teritorijalnim širenjem naselja u istočnom pravcu (uzvodno na obali Ribnice) funkciju buduće čaršije, stjecišta saobraćajnih pravaca preuzeće trg, koji se sredinom XVI vijeka uspostavlja uz drugoizgrađeni most na Ribnici na "Tabacima". Ovo je prostor na kome će se razviti buduća čaršija, centar kulturnog, privredno-trgovačkog života. Ubrzo, uz formirani trg, koncem XVI vijeka podiže se centralna Amad-pašina džamija (džamija Glavatovića) trapezidnog harema sa sadržajem mezarja i mektepa. U njenoj blizini podignuta je medresa, sahat-kula, hanovi i dućani, hamam, te niz stambenih objekata.

Prostorna težnja ka diferencijaciji tj. zoniranju na cjeline, poslovni i stambeni dio, kao specifičnost za orijentalno-osmanski tip naselja, ovdje je ostvarena na način u kome je *disposiciono – funkcionalni karakter* direktno vezan za ulični sistem i značaj sa stanovišta funkcije. Naselju u prirodnom utvrđenju riječnih tokova Morače i Ribnice i uzvišenja Ljubović bilo je moguće prići jedino sa južne i istočne strane. Upravo u ta dva pravca nastavlja se urbani razvoj naselja, širenjem na istok paralelno Ribnici i izgradnjom džamije Hadrovića na Draču polovinom XVIII vijeka (zadužbine skadarskog vezira Bušatlije građene kada i Vezirov most na Morači, 1775. godine), na jug prema Ljuboviću i izgradnjom džamije Lukačevića krajem XVIII vijeka (zadužbine Hadži Mehmet-paše Osmanagića).¹⁷⁴⁴ (Prilog br.1);

U XVIII vijeku Podgorica postaje ekonomsko središte sa stanovišta razvoja trgovinsko-zanatlijske funkcije čiji urbani razvoj karakteriše dupliranje trgovačkih zona – čaršije, kada ovo naselje ima dva pazara "Varoški" i "Glavica" (u dijelu Drača). U čaršiji se razvijaju razne vrste zanata organizovanih esnafski sa karakterističnom podjelom po djelatnostima, koja je u prostornom smislu ovdje ostvarena na nivou saobraćajnih pravaca, prije svega, jasno izraženog trgovačko-obrtničkog karaktera – ulice Redžovića. Na nju se, nadovezuju: a. lokalni pravci; iz pravca juga blizu Glavatovića džamije (kod sahat-kule) ulica Plavnica, i kod tabačkog mosta ulica Glavica, kao veze varoši sa Primorjem i istoka Albanijom;¹⁷⁴⁵ b. ulice "prelaznog" tj. stambeno-poslovnog karaktera, pravca prostiranja zapad-istok (paralelno rječnom toku Ribnica). Ovom tipu pripadaju ulica «Tećija» iz pravca istoka, i dio ulice "Glavica" iz pravca zapada (Drača), koje tangirajući stambeni dio

¹⁷⁴³ Z. Ivanović, Urbano-geografske promjene u razvitku Titograda, Titograd, 1974, str.87.

¹⁷⁴⁴ B. Agović, Džamije u Crnoj Gori, Podgorica 2001, str. 68-73.

¹⁷⁴⁵ Komunikacije sa istočne i sjeverne strane Podgorice povezivale su Zetu sa Raškom. Kučki put polazi od Titograda za Medun-Korita-Rikavačko jezero-Gusinje-Plav. Druga komunikacija je išla sa istočne strane grada: Pg-Dinoša-dolina Cijevne-dolina Lepuše-doline Grnčara-Gusinje-Plav. Na ovaj put su se priključivali putevi iz istočnog pravca odnosno Albanije. Zetski put je išao iz južnog pravca, a njegov ulaz u grad je kod današnje sahat-kule. Z. Ivanović, Urbano-geografske promjene u razvitku Titograda, Titograd, 1974, str. 33-35.

naselja Varoš i podgrađe, istovremeno određuju pravac pružanja – prostiranja trgovinskog sadržaja čaršije (definišu prostorno-funkcionalnu organizaciju naselja); ili c. čisto stambeni sokaci, zrakasto nadovezani na centralni čaršijski trg: ul Mandića, ili Džeher mahala,... ili saobraćajne arterije unutar djelova naselja (mahala): u utvrđenju Ašik mahala, i izvan njega Prava i Kriva kiš Mahala, Džan mahala.... različitih pravaca prostiranja.¹⁷⁴⁶

Pored izraženih tendencija ka diferencijaciji tj. zoniranju na cjeline – poslovni i stambeni dio naselja, stara Podgorica perioda XV-XIX vijeka ima sve odlike orijentalno-osmanskog tipa naselja, koja, u prostorno-funkcionalnoj organizaciji, inače, izraženih tendencija "kontinuelnosti i prostorne integracije", čine "spontane" razvojne šeme urbane strukture niza uzastopnih prostornih cjelina/jedinica (mahala), koje se horizontalno šire po urbanom prostoru "gubeći preciznost forme". U postupku razvoja naselja prostorno-funkcionalna organizacija nije rezultat unaprijed zacrtanog plana, nego obrnuto, rezultat je razvoja naselja po ustaljenoj tradiciji uz poštovanje svih lokalnih uslova. Lokacijom stambenog područja (mahale) uspostavlja se odnos prema prirodnim uslovima i nagibima terena, prema drugim urbanim sadržajima. Organizacija i tip stambene izgradnje utiču, pored planske osnove na ukupni ambijent stambenih prostora i cjelina, a odnosi koji postoje između kuće i drugih funkcija su osnove determinante ukupne urbane strukture. U prostornom smislu pojedinačna mahala grupacija je kuće – njene osnovne strukturalne jedinice, organizovana duž jednog ili više sokaka (linarne ili zatvorene forme, grupacije), predstavlja posebnu *organizacionu jedinicu urbane strukture*. Stambeni dio naselja Podgorice koncem XVII vijeka broji 25 mahala, od kojih svaka ima svoj naziv: Tećija, Ašik mahala, Džeher mahala, Alibalića, Vranići, Brijeg Morače, Tabana. Ulice su obično imale nazive mahala: Ašik mahala, Džeher mahala, Kandić mahala, Kiš mahala, Džan mahala ili bratstava koja su živjela u njima – Alibalića, Vranića, Redžovića, Osmanagića, Šutovića, Brijeg Čerića i dr.

Kontinuelnost i prostorna integracija, kao glavni nosilac strukturalnog izraza i identiteta sadržaja urbane forme naselja orijentalno-osmanskog tipa, podrazumijeva sukcesivan razvoj ostvarivan *simultanim* procesom *međuzavisnosti* građenih oblika od prostora i okoline postupkom *rješavanja problema, obrascem "antišablona"*, kao

¹⁷⁴⁶Ulica Redžovića prostirala se od Tabakčkog mosta, stepeništem ka centralnom čaršijskom trgu do centralne čaršijske džamije Glavatovića, na koju se nadovezuje iz pravca juga Ulica Plavnica. Ova ulica od Sahat-kule išla je sjeverno od Glavatovića džamije kao veze varoši sa neposrednom okolinom, poljoprivrednim površinama i selima južne oblasti zetske kotline; Najduža ulica "Varoši" "Tećija" (danas ulica Gojka Radonjića), tangira stambeni dio naselja, prostirući se od tekije u utvrđenju, od zapada prema istoku paralelno Ribnici, i nadovezivujući na dio utvrđenja "Medrezu" (i gdje se nalazila medresa - koja je bila na jednoj malo izdignutoj zaravni gdje Ribnica meandrirala); Ulica Džeher mahala (danas ul braće Zlatičana) – Iz ove ulice izlazilo se, lijevo na put prema naselju Tećija, a desno na Medrezu; Ašik – mahala (danas ul. Spasa Nikolića), od Osmanagića džamije prelazila je u ulicu Ljubović, odnosno južni dio predgrađa. Na prostoru ispod Ljubovića bile su livade. Taj prostor se nazivao «Čikovina»; Kiš mahala prostirala se od nekadašnje džamije Glavatovića, pa ide u pravcu željezničke stanice (Prava kiš mahala, koja je duža i veća, i Kriva kiš-mahala, koja se na polovini prave odvaja prema sjeveru i izlazi na most kneginje Milene). M. Brajović, Stara Podgorica, Podgorica, 2002, str. 15-60.

metoda – prostorno funkcionalne organizacije naselja prema datim uslovima: topografskim, klimatskim, prema uslovima orijentacije, građevinskih mogućnosti, glavnim činiocima specifičnosti izraza. Ovo podrazumijeva raznoliki skup varijacija u izboru prioriteta principa organizacije naselja – postupkom ostvarivanja "prava na vidik i vizure"; "orijentacije jugoistok" i osunčanja; "bezbjednosti", "zaštiti" od dominirajućih vjetrova, padavina...; "punom iskorišćavanju" reljefa, vode, zelenila itd., primjenjivanih simultano i u stalnoj međuzavisnosti u (kroz) procesu razvoja i organizacije naselja – izgradnje stambenih objekata.

Na primjeru Stare Podgorice (Stare Varoši), *spontane* rezultirajuće formule urbane strukture ostvarene su neustaljeno i neformalno metodom "proizvoljnosti" smještaja kuće (dispozicije) – odnosno orijentacije i rasporeda kuće, tj. njene lokacije. U tom postupku *oblikovno i dispoziciono-funkcionalni karakter* naselja, njegovih struktura i djelova - funkcionalnih jedinica prostora ("nepravilnost" ulica i parcela, "razbacanosti" trgova i pojedinačnih stambenih struktura) izraz je rješenja:

- sa stanovišta primjene navedenih organizacionih načela i principa, pri čemu je, svjesno namjera odijeliti se, izolovati se u svom domu i zaštititi, ili otvoriti se i ostvariti *kontakt sa prirodom i okolinom u vidicima – perspektivama*, ostvareno:

- u prvom slučaju sa stanovišta korelacije kuće sa ulicom – zatvaranjem kuće u odnosu na ulicu, ili nerijetko, ravnanjem "kraće strane" kuće manjih otvora ili bez prema njoj; uvođenjem visokih kamenih ogradnih zidova, sa često, zasvođenom kapijom; ili npr. uvođenjem ulice " bez izlaza - ćorsokaka", – zasvođenog prolaza "volta" (djela objekta u funkciji prolaza), koji se u dijelu završetka transformiše u mali trg sa bunarom (*poput mediteranskih srednjovjekovnih*);

- u drugom, pak, postupkom ostvarivanja dobre orijentacije pojedinačnih struktura unutar parcele, njihovih međuodnosa i šireg okruženja;

U tom postupku oblici novih parcela prilagođavajući se mogućnostima prilaza iz ulica (sokaka), počinju se izdužavati i zavijati, pojedinačne strukture horizontalno smicati jedne u odnosu na druge, te povezivati vratima u susjednim zidovima,... pri čemu stambena ulica, krivudava, kratkih perspektiva gubi svaki značaj socijalno-privrednog karaktera, u svojoj primarnoj funkciji mjesto je prolaza i prilaza. Stambena ulica (iznimno) ortogonalno projicirana na pojedinačne strukture, značajne sa stanovišta funkcije ili arhitektonskog izraza (frontalno postavljene u odnosu na nju ili su njen završetak – sadržaj trga), rezultat je dispozicije kuće (orijentacije i lokacije), a ne obratno (unaprijed utvrđene šeme plana). (Prilog br.2);

Ulice pokrivene sitnom kaldrmom, kamenim oblucima susretale su se na proširenjima raskršća – trgovima, ponekad opremljenih bunarima sa karakterističnom luburom (vidljivi dio bunara od kamenog bloka). Trgovi u funkciji saobraćajnih čvorova ili poslovnih stjecišta (u čaršiji i mahali) sastavni su dio ulične mreže, raspoređeni po cijelom tkivu "nesistematski" – bez pravila, najčešće na raskrsnicama ulica. Bez obzira na svoju površinu sa svojim sadržajem (džamija, sahat-kula, bunar ili česma, dućani i dr. trgovinsko zanatski i objekti, kuća...) predstavljali su centre socijalno-društvenog života;

- sa stanovišta klimatskih, hidrografskih i geomorfoloških faktora i osobenosti lokacije, pri čemu zbog štetnih uticaja jakih vetrova s jeseni i zimi, dispoziciono rješenje pojedinačne stambene jedinice (orijentacija) je "okrenutost" od sjevera prema jugu i od istoka prema zapadu. Ova pojava na primjeru ulice "Tečija" ili drugih

pravca pružanja približnog istok-zapad, ostvarivana je izravnavanjem "kraće strane" kuće uz ulicu prema udarima sjevernog vjetrova, ili zatvaranjem prema njoj, u krajnjem rezultatu skretanjem i izvijanjem njenog pravca pružanja; Sa druge strane otvorenost i ostvaren prirodni kontinuitet može se ilustrovati na primjeru mahale "Tabana", organizovane u zaklonjenom i osunčanom dijelu rječnog toka Ribnice, i vezi sa okruženjem ostvarenom ispuštanjem otvorenih i poluotvorenih trijemova (kamerija) nad vodom i organskim oslanjanjem kuće na blago nagnuto tle.¹⁷⁴⁷ (Prilog br. 3);

Kuća, kao osnovna – centralna, strukturalna jedinica naselja – mahale, najznačajniji i najbrojniji građeni oblik, veoma složene prostorne organizacije - funkcionalnih sadržaja prostora, predstavlja najveću arhitekturno-urbanističku vrijednost stare Podgorice, koja se razvijala više vijekova i dostigla visok nivo stambene kulture. Raznolikost arhitektonskog izraza kuće, njenih stilskih i tipskih karakteristika, posljedica je dvojnih kulturnih upliva i uticaja: rimske i mletačke civilizacije jugozapadnih oblasti jadranskog primorja Hercegovine i Crne Gore zaobraženih na nivou izbora i primjene materijala u konstruktivno strukturalnom sklopu kuće; te klasično-jonskih i vizantijsko-orijentalnih uticaja osmanskog perioda, iz pravca primorja Albanije i tračko-makedonskog primorja, utemeljenih na tradicionalnom arhitektonskom izrazu. Na tip kuće sa stanovišta oblikovno organizacionih principa ovi uticaji manifestovali su se pojavom kuće u vidu asimetrične i simetrične mase plana – centralizovane i aksijalne osnove kao ustaljenog modela prostorno-funkcionalne organizacije. U tom smislu, na prostoru stare Podgorice posmatranog vremenskog intervala, razlikujemo tip kuće:

1. Najčešće primjenjivan model, po masi i obliku zbog velikih sličnosti može se svrstati u jedinstven tip, "tip dvodjelne kuće, izdužene osnove" inače, osnovni model planinsko-mediteranske dinarske oblasti, rezultat je "lokalnog" konstruktivnog iskustva i klimatskih uticaja, izraženih autohtonim materijalima i načinom obrade. Prostorna kompozicija kuće ovog tipa obilježena je spratnošću: prizemlje ili sprat. Izgrađena je od kamena, izduženog oblika-pravougaone osnove plana, uskog dvodvodnog krova pokrivenog ćeramidom. U prostorno-funkcionalnoj organizaciji

¹⁷⁴⁷ U načinu lociranja kuća u odnosu prema strani svijeta evidentna je tendencija okretanja kuće – orijentacije jugoistok (ili približno). U primjerima ulica, nikada istog već približnog pravca prostiranja sjeveroistok-jugozapad (Ašik mahala, Osmanagića ili Mandića...), lokacija izvršena po principu dobre orijentacije uvijek na isti način, u kome je povoljna orijentacija jugoistok ostvarena smicanjem i otvaranjem kuće prema dvorištu uz ulicu, druga izravnavanjem i zatvaranjem u odnosu na nju. U prvom slučaju horizontalnim smicanjem unutar parcele, kuće su ulaznim fasadama orijentisane jugoistok, dakle dvorištu prema ulici – ne uz ulicu, nego u odnosu "nezavisnosti" prema njoj; dok u drugom slučaju kuća uz ulicu manjih otvora, sa prozorima najveće sobe i ulazom bočno u odnosu na nju orijentisana-okrenuta je prema stražnjem dvorištu – dakle jugoistok. Tendencije dobre orijentacije u primjeru ulice pravca pružanja približnog sjeverozapad-jugoistok, "Prava kiš" mahala ostvarena je na način, s jedne strane, izravnavanjem "kraće strane" kuće uz ulicu sa ulazom bočno, smicanjem jednih u odnosu na druge i ortogonalno u odnosu na ulicu, i s druge strane, izuzetnom "nepravilnošću" smještaja kuće unutar parcele i odnosu prema njoj; u oba slučaja postignuta je orijentacija jugoistok na nivou pojedinačnih struktura, koja je, u primjeru ulice Kriva-kiš mahala (pravca pružanja sjeveroistok-jugozapad) ostvarena izvijanjem ukupnog pravca i orijentacijom jugoistok.

karakteriše je dvodjelnost prostorne stambene etaže – u primjeru prizemne kuće razdvajanjem funkcije kuhinje (ognjišta) i sobe pregradom, ili spratne po etažama - pri čemu je soba prizemna, a kuhinja otvorenog ognjišta (kužina) na spratu bez tavana.

Prema lokaciji u prostornoj organizaciji naselja nalazi se, uglavnom, unutar i rijetko izvan prostora bedema.¹⁷⁴⁸ U odnosu na ulicu i poziciju u parceli javlja se u obliku: a. asimetrične / dvodjelne osnove plana; kao samostalni prizemni objekat unutar parcele, ili oslonjen uz bedem, te zabatom ili podužno na ogradni zid; b. u varijanti simetrične "duple" kuće, (prostornog koncepta transformabilne osnove plana u dvije stambene jedinice), ili kao pojedinačne jedinice u nizu duž ulice – sokaka;

2. "prelazni tip" izražen prostornom formom "asimetrične koncepcije i mase zgrade". Ovoj grupi pripadaju stambeni objekti koji u varijanti spratne dvodjelne kuće, najizrazitiji su reprezentanti raznolikih kulturnih uticaja i upliva, zaobraženih na nivou prostorno-funkcionalne organizacije tj. primjene formi i oblika (poluotvorenih i otvorenih prostora sprata – trijema, kamerije, doksata); ili na nivou primjenjivanih graditeljskih materijala, metoda i tehnika građenja. U svom strukturno-konstruktivnom sklopu, pojedinačno, predstavljaju "atipična lokalna rješenja", "izražajna i klasično jasna" primjenjivana u različitim varijantama po primjerima. Prema lokaciji u prostornoj organizaciji nalaze se u kontaktnoj zoni prvog odbrambenog bedema (unutar ili izvan njega); kao slobodnostojeći, u nizu ili "kraćom stranom" otvoren prema ulici, izdužene ili približno kvadratne, aksijalne ili centralizovane osnove plana. Karakteriše ih spratna podjela funkcije na grupe ekonomskog sadržaja u prizemlju (poluetaže) i prostorija na spratu namijenjenih isključivo stanovanju. (Prilog br. 4);

3. "simetrični trodjelni tip kuće sa centralnim (poprečnim holom)", predstavlja najreprezentativniji i osnovni model kuće Stare Varoši (perioda XVII i XVIII vijeka), persijsko-arapskog porijekla, simetrične koncepcije mase zgrade, modificiran u varijacijama po primjerima. Ovoj grupi pripadaju objekti, prema lokaciji u prostornoj organizaciji naselja, nalazeći se u kontaktnoj zoni prvog odbrambenog bedema (izvan njega) ili na "periferiji" unutar većih parcela u funkciji su sopstvene odbrane.¹⁷⁴⁹ Opasani su jakim kamenim zidovima sa skoro monumentalnim – zasvođenim ulaznim kapijama. Građeni su od kamena ili kombinaciji: kamena u konstrukciji prizemlja (polusprat) i stepeništa, i drvenoj konstrukciji sprata, krova, pregrada, opreme enterijera, trijema (kamerije)... U dispoziciono-funkcionalnom rješenju predstavljaju izdužene ili približno kvadratne, simetrične – centralizovane osnove plana. Kao i predhodnu grupu (tip) karakteriše ih spratna podjela funkcije, ovdje nekad izražena na način u kome su prostorije prizemlja namijenjene stanovanju zimi, i sprata ljeti.

¹⁷⁴⁸ Vrijeme izgradnje pojedinačnih struktura, pored opštih graditeljskih karakteristika različitih vremenskih intervala, može se vezati za pretpostavljeno teritorijalno širenje naselja i pravca pružanja bedema, utvrđenog pozicijom i lokacijom kula i tabija vezanih za bedeme. Mada se, u tom smislu ne može ustanoviti čvrsta korelacija: lokacija objekta i vrijeme nastanka (značajnog pokazatelja arhitektonskog izraza);

¹⁷⁴⁹ Kuća Čubranovića, kuća Osmangića, čardak Abdovića, ili kuća u ulici Petra Prlje br. 25, kao i većina kuća u ulici Slobodana Škerovića.

Primaran prostor prizemlja i sprata je trijem ili ulazni pokaldrmljen prostor - hajat. To su centralne prostorno-organizacione jedinice stana na koje se nadovezuju ostali raznoliki sadržaji po etažama. Ovom tipu kuće pripadaju i spratni objekti njene pozne faze razvoja u smislu prostorno-funkcionalne organizacije i evropskih uticaja ostvarenih u kompozicionom rješenju fasada i modulaciji njene mase. (Prilog br. 5,6);

XIX vijek je donio promjene u smislu izraza utemeljenom na novim evropskim shvatanjima prostorne organizacije osnivanjem Mirkove ili Nove Varoši disponirane sjeverno, na desnoj obali riječnih tokova Morače i Ribnice. U novije vrijeme (XX vijek) procesom «urbanizacije», kulturno nasljeđe Podgorice – kontinuitet trajanja u procesu društveno-ekonomskog i privrednog progresa, izostankom kulturne svijesti, dovedeno je u pitanje. U dosadašnjim istraživanjima i publikacijama, problematika razvoja i analiza istorijskog predmetnog prostora je tretirana uglavnom fragmentarno sa historiografskih stanovišta ili kao segment multidisciplinarnih naučnih proučavanja i analiza širih geografskih prostora. Neadekvatan tretman kulturnog nasljeđa u naučno-istraživačkom radu i dosadašnjem interesovanju za revitalizaciju ima za posledicu nedovoljno istraženi spomenički kompleks i izgubljen kulturno-istorijski značaj.

U procesu «razvoja i izgradnje» Stare Varoši (Podgorice), intervencije na postojećim strukturama (urbanim i pojedinačnim) su stihijske i nestručne u dijapazonu formi, materijala...- apsolutno odsustvo inventivnosti i imaginacije.¹⁷⁵⁰ (Prilog br. 7)

Zaključak

Podgorica (Stara Varoš) od XV - XIX vijeka – prostorno-funkcionalna organizacija /urbani razvoj i stanovanje/

¹⁷⁵⁰ Urbani nukleus onoga što danas nazivamo "Stara Varoš" čini trg sa sahat-kulom, ostaci tvrđave i most na ušću, te stambeni dio iz ova dva pravca prema Ljuboviću. Generalni urbanistički plan iz 1957. godine "integracijom" svih gradskih prostora, uspostavom krute ortogonalne šeme, isključujući osvrt na prirodne fenomene rijeka i vrijedno urbano nasljeđe stare Podgorice narušio je jedinstvo, cjelovitost njene teritorije. Čitav njen graditeljski fond je stavljen van regulacije. Sa dva ka jugu produžena osovinska pravca (ul. Slobode i Marka Miljanova), bulevarskim profilom od sahat-kule ka lokaciji željezničke stanice (ul. Oktobarske Revolucije) nasilno je uspostavljen ortogonalni sistem u okviru neregularno formiranog tkiva. Plan je napravio još jedan korak ka "unapređenju" degradacije kulturnog naselja. Naime, iz perioda sprovođenja ovog plana datira "potkresivanje" dvorišnih zidova – poduzeto kao mjera "ozdravljenja" urbanog tkiva.

Revizijom plana i GUP-om iz 1964 godine predviđeno uklanjanje svih nasljeđenih struktura stare Podgorice, čije tkivo je, s izuzetkom tvrđave predviđene za muzej, tretirano kao praktično neizgrađen prostor. Tokom 1970 godine, revizijom GUP-a iz 1964 godine i smjernicama definisana je trasa produžetka Bulevara Revolucije ispod Ljubovića i pozicija novog mosta (na dijelu trase između konjskog prelaza i Sportskog centra). U planu zona, već razbijeni segmenti Stare Podgorice, ostaju pošteđeni na širem području uz Moraču, i na Draču:

- Planska dokumentacija za zonu Stara Varoš: Detaljni urbanistički plan Stare Varoši u Titogradu, Prijedlog plana, Sarajevo, 1990; DUP Stara Varoš,- tekstualni i grafički dio elaborata dokumentacione osnove za izradu istog rađena u periodu 1986 i 1987 godine, Zavod za zaštitu spomenika kulture Sarajevo; Revizija GUP-a, Osnove plana iz 1986.godine; Studija spomenika kulture i nasljeđa (rađena za potrebe revizije GUP-a);

Predmet istraživanja je pružavanje /nastanak i razvoj/ urbane strukture i arhitekture ukupnog historijskog graditeljskog fonda Stare Podgorice perioda između XV i XIX vijeka. Rad predstavlja hronološki prikaz postepenog urbanog razvoja i izgradnje značajnih arhitektonskih objekata kao i njihove, takođe, postupne razgradnje u posljednjem periodu naglih promena u razvoju grada Podgorice. U tom smislu izvršena je periodizaciju razvoja naselja bazirana na analizi svih kriterijuma i osnova za periodizaciju, prije svega historijskih kriterijuma, strateško-geografskih, socio-ekonomskih, geomorfoloških i klimatskih, trgovačko-zanatskih i dr. uticaja. U krajnjem rezultatu sa stanovišta navedenih istraživanja:

- Izvršena je analiza /organizacija ili sinteza nivoa arhitektonskog prostora/; odnosno utvrđen je urbani nivo i tip naselja – vrijeme i uzroci nastanka, uticaji i zakonitosti u prostorno-funkcionalnoj organizaciji, tj. složenost i karakter, te opšte odlike njegove prostorne organizacije i strukture;
- Utvrđene su ambijentalne vrijednosti i tip stambenog kompleksa (kuće) sa stanovišta analize stilskih i tipskih karakteristika arhitekture kuće /dispoziciono-funkcionalni karakter/;
- Utvrđena je specifičnost arhitektonskog izraza /vizuelni koncept/ – izraz, oblik, karakter i identitet naselja izražen kroz proučavanje, pored ostalog, i samo poimanja oblika okruženja, njihove interakcije njihove interakcije (korelacije).

Ključne riječi:

Podgorica (Stara Varoš), Historijski razvoj, Identitet naselja (period između XV i XIX vijeka), Tip kuće, Orijentalno-osmanska arhitektura, Prostorno-funkcionalna organizacija

Summary

Old Podgorica (Stara Varoš) in period between XV and XIX century /urban structure and architectural designe (house)/

Subject of Research is exploring of Podgorica's historical building fund in general. Presence and development of housing settlements in period between XV and XIX century, based on analyses of urban structure and architecture. The science work represents chronological review of gradual urban development and construction of significant architecture facilities as well as their gradual devastation in the last period of violent changes in the process of Podgorica's development. In that sense there has been done a periodic of settlement development based on analyze of all criteria: historical criteria, strategically and geographical criteria, social economical criteria, geomorphologic and climates criteria, trade-tradesman criteria etc.

There was established: Urban level of settlement- complicity and general merits of its space organization and structures; Analyze/organizing or syntheses of architecture space level; Stile and typical characteristics of the house/dispositional functional character. In the final result visual concept – shape, character and identity of settlement expressed through the research, among other, and understanding of environmental shapes, and their interaction.

Key words: Podgorica (Old Town), Historical Continuity, Identity of settlement (period between XV and XIX century), Tipe of house, Oriental architecture of Ottoman empire, Principle of architectural /urban/ planing

Gönül PAÇACI, Musiki Mirasımızdaki Balkan Etkileşiminden Ayrıntılar (Yazısı Bulunacak)

MUSİKÎ MİRASIMIZDAKİ BALKAN ETKİLEŞİMİNDEN AYRINTILAR

Bugün Klasik Türk Müziği olarak adlandırdığımız, Osmanlı'dan teknik ve estetik özellikleriyle günümüze intikal etmiş bulunan geleneğe dayalı sanat müziğimiz, pek çok unsurun zaman içinde bünyesine katılmasıyla oluşmuş bir alaşımdır. Bu tip kültürel yapılara tarih ve coğrafya ışığı altında, analitik olarak bakabilmek, bütün bu bileşenler saf hallerinde kalmadıkları için ciddi bir ekip çalışması gerektiriyor. Bu bildiride, geleneğin bugünkü ucundan ve Türk musikîsi tarafından bakarak bazı form, usûl, geçki gibi müzikal teknik ayrıntılardan söz edilecek, Tanburî Cemil Bey örneğinde olduğu gibi bazı bestekârlarda somutlaşan etkileşimden izler örneklendirilecektir..

Details from Balkan influences in our musical heritage

Our artistic musical tradition which we call today “Classical Turkish Music”, with technical and aesthetic features inherited from the Ottoman culture is an amalgam resulting from the participation of various elements through time. Analytical approach under the light of history and geography to such cultures structures requires serious team-work as these elements are no longer in their pure forms. This presentation will dwell on some musical technical details such as *form*, *usûl* and *geçki* viewing the tradition from its present end and from the vantage point of Turkish music. Traces of concrete influences in some composers such as *Tanburî Cemil Bey* will also be exhibited as examples.

HALK BİLİMİ

“GÜNEY-DOĞU AVRUPA’DA OSMANLI VE OSMANLI SONRASI TÜRK UYGARLIKLARININ ÖTEKİ UYGARLIKLARLA HALK KÜLTÜRÜ YÖNÜNDEN KARŞILIKLI ETKİLEŞİMİ”

Prof. Dr. Erman ARTUN

Türk kültürü kavramından Türk Kavmi'nin tarih sahnesine çıkışından başlayarak günümüze dek süregelen, Türklerin yerleştikleri, yaşadıkları, bugün de yaşamakta oldukları yerlerde oluşturdukları, etkinliğini hala devam ettiren kültür anlaşılmaktadır. Türk Kültürü'nün ana kaynağının Orta Asya olduğu bilinmektedir.

Türk hayatı fetihlerle başlamış ve yeni toprakları yurt edinerek gelişmiştir. İlk anayurt terkedilmemiştir. Bu nedenle ilk anayurt Orta Asya'dan itibaren dünya coğrafyası üzerinde geniş bir alana yayılmış olarak yaşayan Türk kültürü tarih ve coğrafyadaki çok boyutluluğa paralel olarak çeşitlenmiş, farklı seviye ve birikimlerle günümüze ulaşmıştır (Günay, 2001: 3).

Türk Kültürü'nün tarih içerisindeki seyrinde ve Osmanlı'daki zengin kültür birikiminin oluşumunda diğer kültürlerin etkisi vardır. Bu kültür içinde Horasan'dan gelen Türkmenler, gazi-derviş geleneği çerçevesinde kendi katkılarını Osmanlıya iletmişlerdir.

Balkanlar tarihi süreç içerisinde değişik kavimlere ve milletlere gerek göçler gerek işgaller nedeniyle daima ev sahipliği yapmıştır. Balkanlar Asya ile Avrupa arasında antik dönemlerden bu yana tarih sürecinde daima köprü olmuş çok önemli topraklardır.

Türklerin Balkanlarla teması 6. yüzyılda başlar. İlişkinin ilk büyük döneminde Türk kavimleri buraya gelip yerleşmiş, yurt tutmuşlardır. Kuzey Karadeniz yoluyla ard arda gelen atlı göçebe Türk kavimleri ya yerli halklara karışarak ortadan kaybolmuş (XI.

yüzyıldaki Peçenekler ve Uzlar gibi) ya da kuzeydoğu Balkanlarda devletler (XII. yüzyılda kurulan Bulgar Hanlığı gibi) kurmuşlardır (Turan, 2001:23).

Özellikle Bulgaristan'da yaşayan ve "Eski Bulgar Türkleri" olarak adlandırılan gruplar zengin bir edebiyat mirası bırakmışlardır. Ponta Bulgarları, Gagavuz Türkleri, Kuman ve Kıpçaklar Türk folklorunu bu bölgede yaşatmış ve yaygınlaştırmışlardır.

13. yüzyıla kadar Balkanlar'da yaşayan Türk toplulukları burada Orta Asya'dan getirdikleri kültüre ait derin izler bırakmışlardır. Yapılan arkeolojik kazılarda Hunlara ait kazan, kupa, tas, deri aksesuar gibi çeşitli gündelik eşyalar ve silahlar bulunmuştur (Ahmetbeyoğlu, 2001:137).

Balkanlar'daki Türk varlığının başlangıcı, Osmanlı döneminden çok öncelere dayanır. İlk olarak Hun Türkleri'yle başlayan bu varlık, Orta Asya'dan göç eden çeşitli Türk boylarıyla devam etmiştir. Bu topluluklar bölgenin kültürel gelişimine büyük katkıda bulunmuştur.

Hazar denizinin kuzeyindeki steplerde hüküm süren Hun Türkleri, Balkanlar ve Avrupa'ya ilk ayak basan Türklerdir. 4. yüzyılın başından itibaren batıya doğru ilerleyen Hunlar, 376 yılında Volga nehrini geçerek Balkanlarda yerleşmeye başlamıştır. İlerleyen yıllarda Hun İmparatoru Attila liderliğindeki ordular Fransa ve İtalya'ya kadar ulaşmışlardır. Ancak bu ilerleyiş uzun sürmemiş, Türk boyları kısa süre içinde eski etki ve güçlerini kaybetmişlerdir. Özellikle Slav göçlerini takip eden dönemde Türk boyları bölge halkının arasında erimiştir.

Türkler'in Balkanlar'la olan ilişkisi Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu İmparatorluğu dönemlerinde de devam etmiştir. Bölgede Müslüman toplulukların oluşumu da bu dönemde başlamıştır. Özellikle II. Keykubat zamanında Bizans yönetimiyle iyi ilişkiler kurulmuş, Dobruca bölgesine Sarı Saltuklu Türkleri yerleştirilmiştir. Bu Müslüman Türk gruplar buldukları bölgede İslamiyetin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Saltukname adlı ünlü eser bu çalışmalarını konu edinmektedir (Öcalan, 145-146).

Balkanlar'ın Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethi, bölgede yeni ve parlak bir dönemin başlangıcı olmuştur. Yaklaşık 500 yıl süren bu dönemde bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı büyük bir gelişme göstermiştir. Günümüze kadar ulaşan kültür mirasının büyük bir kısmı bu dönemde inşa edilmiştir. Yine bu dönemde Türkler, Balkan topraklarında yaşayan çeşitli topluluklarla köklü bağlar kurarak bölgedeki Müslüman-Türk varlığını kalıcı hale getirmişlerdir.

Türkler, Osmanlı İmparatorluğu bölgeye hakim olmadan çok önce Balkanlar'a yerleşmiş ve bölgenin etnik, sosyal ve kültürel yapılanmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bu etki bölgenin adetlerine, geleneklerine ve hatta yemeklerine kadar günlük yaşamın bütün alanlarına yansımıştır.

Anadolu Türklerinin Balkanlara gelişi temasın ikinci derecesini temsil eder. 1260'lardan itibaren başlayan Müslüman Türklerin Anadolu göçü, bir anlamda Osmanlı Balkan politikasının asıl temelini oluşturur. Çünkü, daha öncekiler Hıristiyanlığı kabul edip yerli Slavlara karıştıkları halde Anadolu'lular kendi din ve kültürlerini saklamayı başarmışlardır (Turan, 2001: 24).

Balkanlar'da gerçek anlamda Müslüman-Türk varlığının doruk noktasına ulaşması ise 13. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun fetihleriyle gerçekleşmiştir. 13. yüzyılın sonlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla Anadolu'da birçok beylik kuruldu. Bunlardan biri olan Osmanlı Beyliği, kısa bir süre içinde Eskişehir, Bilecik, İnegöl ve Bursa'yı fethederek Osmanlı Devleti'ni kurdu ve Anadolu'daki otorite boşluğunu doldurdu. Aynı dönemde, Moğol baskısından kaçan Türkmenlere de kapılarını açan Osmanlı Devleti, 14. yüzyıldan itibaren Batıya doğru fetihler yapmaya başladı.

Osmanlı Ordusu 1321 yılında Mudanya'yı alarak Rumeli topraklarına ayak bastı. 1345 yılında Karesi Beyliği'nin fethiyle Rumeli'ye geçiş kolaylaştı. Bu tarihten itibaren Türkmenler, başta Trakya olmak üzere Balkan topraklarına yerleştirilmeye başlandı.

1352'de, tahtı ele geçirmek için Osmanlılardan yardım alan Bizans İmparatoru Kantakuzenos, bu yardımın karşılığı olarak Çimpe kalesi ve çevresini Orhan Gazi'ye bıraktı. Bu bölge, Süleyman Paşa'nın önderliğinde Balkanlar'a yayılmak için önemli bir üs olarak kullanıldı. Anadolu'dan getirilen kuvvetler bu bölgeye yerleştirildi ve Osmanlı'nın Rumeli'deki varlığı kalıcı hale getirildi (İnalçık, 1999:64).

Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği bu büyük çaplı fetihlerin ardından, Balkanlar'da büyük bir Müslüman-Türk nüfusu oluşmuştur. Sadece Müslüman ve Türk gruplar değil, hakimiyet altında olan bütün Balkan ulusları, Osmanlı yönetimi altında parlak bir dönem geçirmişlerdir. Osmanlı'nın adil bir yönetim uygulaması, halkın dinini, malını, canını, namusunu güvence altına alması, hakim olduğu bölgelerde imar çalışmalarına önem vermesi farklı halkların barış içinde birarada yaşamasını sağlamıştır.

Kültürlerin birbirlerini etkilemeleri doğaldır. Nitekim Türk kültürü de diğer kültürlerle etkileşimde bulunmuştur. Bu süreçte sadece alan taraf olarak kalmamış, diğer kültürleri etkileyerek insanlığın ortak değerlerine büyük katkılarda bulunmuştur.

Rumeli'yi yurt tutan Osmanlı, karşılaştığı yeni kültürlerle beraberinde götürdüğü Türk kültürünü harmanlamıştır. Rumeli türkülerinde, nakışlarda, yemeklerde, halk oyunlarında ve birçok konuda Osmanlı sanatlarına mal olmuş ortak Rumeli Türk zevkini bulmak mümkündür. Rumeli'de Türk sanatı yeni bir kimlik kazanarak uygarlık tarihine Osmanlı mührünü vurmuştur (Bırol, 2001: 178).

Osmanlılar akılcı iskan politikalarıyla Balkanlarda işgal ettikleri topraklara konar-göçer Türk oymaklarını getiriyor, şehir ve kasabalara yerleştiriyorlardı. Ayrıca yeni yurtlarına bağlanmaları ve hayatlarını sürdürebilmeleri için çiftçi ve zanaatçı olan Türk göçmenlere toprak veriliyordu.

Balkan halk kültürünün coğrafi konumu ve tarihsel bağlarıyla kendine özgü bir durumu vardır. Tarih boyunca göçler çeşitli kültür ve birikimler Balkan halk kültürünü oluşturan ana etmenlerdir. Anadolu'ya gelen İslamiyet'le Anadolu'da yeniden şekillenen ve oradan Avrupa ortalarına giden Türk kültürü, Balkanlarda yerli halkın kültürlerini etkilemiş, onlardan da etkilenmiştir.

Balkan yarımadası Osmanlıların eline geçtikten sonra Balkanlardaki halkların yaşama biçimleri gelenek göreneklere, kültürleri, Türk dilinin yaygınlaşması cami, hamam, medrese, tekke, türbe, çeşme, köprü, kervansaray vd. Osmanlı eserlerinin hızla inşa edilmesiyle değişime uğramıştır. Türklerle, Türk diliyle, Türk kültürüyle iç içe yaşayan Balkan halkları Türk kültüründen etkilenmişlerdir. Anadolu'ya gelen İslamiyet'le Anadolu'da yeniden şekillenen ve oradan Avrupa ortalarına giden Türk kültürü, Balkanlar'da yerli halkın kültürünü etkilemiş, onlardan da etkilenmiştir.

Türkler 14. yüzyılın ortalarından itibaren Balkanlara damgalarını vurmuşlardır. Doğal olarak Balkanlardaki yerli topluluklardan etkilenmişlerdir. Ancak Türklerin yönetici kesim olarak kendi etkileri daha büyük olmuştur. Fransız Georges Castellan, 14-18. yüzyıllar arasında Balkan halklarının dil ve dinlerini değiştirmeden Türk usulü yaşadıklarını belirtir.

O dönemin seyyahları Balkan kentlerinin hatta Hıristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerde bile yaşama biçiminin Türk karakterinde olduğunu belirtir. Romen tarihçisi Beldiceanu günümüzde hala Türk kültürü damgasının yaşadığını şöyle anlatmıştır. ".....Gelenekler ve Osmanlı söz hazinesi halklarının dillerinde yaşamağa devam ediyor. Arnavutlar, Bulgarlar, Yunanlılar, Makedonyalılar, Boşnaklar, Sırp ve Romenlerin miras aldıkları bu hazineye bir göz atılırsa Osmanlı uygarlığının ne derece kendini kabul ettirmeyi becerdiği ve Balkanlardaki yaşamın bazı yönlerini şekillendirdiği fark edilir. Bir evin mobilyası, oda eşyası, giyim, yiyecek ve kent çevresine ait en az iki yüz kelimenin Türkçe olması anlamlıdır." Yazarın bu değerlendirmeyi izleyen yargısı ise daha da önemlidir. Yazar, "Doğu Avrupa halkları üzerine vurulan bu damga, Balkanlarda yeni bir kent uygarlığının ilk temellerini Türklerin attığını ve bu roldeki önemlerini iyi yansıtmaktadır. Sırp araştırmacı Milan Vasic de işin Hıristiyan çocuklara Türk ismi vermeğe kadar vardığını, iki kültürün birbirini etkilemesi sonucu tam bir ahengin yaratıldığını belirtiyor.

Bugün Balkanlarda tekerlemeler, masallar, halk hikayeleri, bilmeceler, atasözü ve deyimler türküler, maniler (martifal) ninniler, ağıtlar vb. yaşamaktadır. Bir çok Türk atasözü Balkan dillerine çevrilmiş ve kullanılmaktadır. Bir çok Türk türkü ezgisini Balkan şarkılarında görüyoruz.

Balkanlar kendilerini Anadolu'da gelişip yeniden şekillenen Türk edebiyatının içinde bulmuştur. Balkanlar'a gelen âşık sazlarını ve bağlı buldukları âşıklık geleneğini de taşıyarak buralara yaymışlardır. Âşıklık geleneği özellikle Müslümanlar arasında kabul görerek Balkanlarda Balkan kültürüyle yeniden yapılanmıştır. Çeşitli tarikatlara bağlı dervişler, şeyhler gelerek tekkeler kurmuşlardır. Şehirlerde medreseler kurulmuştur. Medreselerde, tekkelerde yetişenler; Balkan divan edebiyatının ve Balkan

Türk tekke edebiyatının temellerini atmışlardır. Balkanlarda doğmuş bir çok şair de İstanbul'a giderek şöhret olmuşlardır.

Osmanlı sanatı, edebiyatı, mimarisi, musikisi yalnızca İslam uygarlığında değil, dünya uygarlık tarihi içinde özel bir yere sahiptir. Orta Asya bozkırlarında doğup yeşeren Türk'ün sanat geleneği tanıştığı yeni kültürlerle gelişmiş, kendi yorumunu da katarak yaşadığı yüzyıllara yeni bir üslup ile taşımıştır (Biol, 2001: 178).

Osmanlı Devleti sınırlarını genişletirken karşılaştığı kültür geleneklerinin de öncüsü olmuştur. 600 yılı aşan saltanatı sırasında üç kıtada politik, ekonomik ve askeri hâkimiyet sağlayan Osmanlı aynı zamanda kendine miras kalan kültür geleneklerini de reddetmemiş, taşıdığı geleneksel kültürün içine katarak sindirmiştir (Biol, 2001: 178).

Türklerin bir coğrafyadan başka bir coğrafyaya göçü, beraberinde büyük kültür değişimlerine de yol açmıştır. Osmanlılar Balkanlardaki hayatın şekillenmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Balkanlarda Osmanlıyla birlikte İslam kültürü, eğitimi, bilimi, edebiyatı geniş çapta yayılmaya başlamıştır (Zlatar, 1981: 187-188).

Türk medrese ve vakıf sistemi, kütüphanecilik Avrupa'ya örnek olmuştur. Özellikle, medreselerde ilk defa öğrencilere burs verilmesi, medreselerin idarî ve malî özerkliğe kavuşması önemli gelişmelerdir.

Balkanlarda Türk kültürünün yayılmasında ve gelişmesinde vakıfların büyük bir rolü vardır. Vakıflar, şehirlerin alt yapısı, hayat kültürü ve diğer gereksinimlerin karşılanmasında esas unsuru oluşturmaktaydı. Farklı amaçlara yönelik yaptırılan hayır kurumları, bu kurumların işlemisini sağlayacak kurumlar kurulmuştur. Geliri olan vakıflar; kültür, eğitim ve sanat konusunda önemli hizmetler yapmışlardır (Zlatar, 1981: 187-188).

Balkanlar'da 500 yıldan fazla bir süre boyunca hakim olan Osmanlı Devleti, zengin kültürünü bu bölgeye taşımış, halkların kurduğu ilişkiler bu kültürün paylaşılmasını, bölgede kökleşmesini sağlamıştır. Bölgeye göç eden Müslümün-Türk halklar, beraberlerinde Anadolu-İslam kültürünü, mimarisini, el sanatlarını, Türk Orta Asya-Anadolu kültür ve geleneğini, folklorunu taşımışlardır.

Osmanlı Devleti'nin, Balkanlar'daki hakimiyeti yaklaşık 500 yıl sürmüştür. Bu uzun dönem boyunca Müslüman-Türk kültürüne ait önemli eserler inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti imar çalışmalarına büyük önem vermiş; yollar, köprüler, camiler, medreseler inşa etmiş, ardında sayısız eser bırakmıştır. Ancak kültür mirası, mimari eserlerle sınırlı değildir; Balkan topraklarında yerleşen Müslüman-Türk gruplar, beraberlerinde halk ve tasavvuf edebiyatını, çeşitli sanat kollarını, yeme-içme kültürünü, daha doğrusu Müslüman-Türk medeniyetinin bütün unsurlarını bu bölgeye taşımış, yaygınlaştırmış ve günümüze kadar yaşamasını sağlamışlardır. Örnek olarak Türk yemek kültürüne ait birçok unsur bugün Balkanlar'da gelenek haline gelmiştir; bu çerçevede pide, börek, kebab, dolma, somun, gevrek, sarma, helva, boza, salep, kahve, şerbet, kadayıf, baklava, fincan, bardak, tas, cezve gibi sayısız kavram Balkan kültürüne

geçmiştir. Bugün Balkan ülkelerinde gezen bir turist, hemen her adımında Osmanlı'dan kalma bir eserle karşılaşmakta, o kültürün izlerini takip edebilmektedir. Uzun yıllar boyunca ihmal edilen ve ancak son zamanlarda yeni yeni ilgi görmeye başlayan bu eserler 500 yıl boyunca kök salmış bir kültürü temsil etmektedir.

Balkanlar'da, Osmanlı dönemine ait Türk şehir mimarisinin en güzel örnekleri verilmiştir. Bu çerçevede şehir merkezlerine cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dini yapılar; han, bedesten, kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari yapılar; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal yapılar; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim merkezleri; kale, kule-ocak, burç ve tabyalar gibi askeri yapılar inşa edilmiştir.

Balkanlar'da, Osmanlı yönetimi tarafından sürdürülen imar faaliyetleri, bilim, kültür ve sanat konusunda önemli ilerlemelere yol açmıştır. Özellikle bu dönemde inşa edilen medrese, mektep, tekke ve zaviyeler, yeni bilim ve sanat insanların yetişmesini sağlamıştır. Nitekim II. Beyazıd döneminden itibaren yazılı metinler üreten sanatçılara rastlanmaya başlanmıştır. Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu içinde, sanatçı, bilim ve devlet adamı üreten bir merkez haline gelmiştir. 16.-17. yüzyıllar arasında, devlet içinde görev alan 22 sadrazam Bosnalı'dır. 16. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı edebiyat eserlerinin büyük bir kısmı da Balkanlar'da üretilir olmuştur (İsen, 2003: 67-69).

Rumeli adeta şairler ocağıdır. Ayrıca İsen'in araştırmasında, şair tezkirelerine dayanarak Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Yugoslavya gibi Balkan ülkelerinde yaşamış çok sayıda Osmanlı şair ve edebiyatçısını da tanıtılmaktadır (İsen, 2003: 67-69).

Balkanlar'da Türk edebiyatının tasavvuftan halk edebiyatına kadar her türünde önemli eserler verilmiş, bu edebi anlayış, bölgede kök salmış ve yerel halkların kültürüyle kaynaşmıştır. Balkan ve Türk grupların arasındaki kültür alışverişi, ortak bir kültürün temelini oluşturmuştur. Bölgede konuşulan Slav ve Türk dilleri alışverişe girmiş, sayısız Türkçe kökenli kelime, çok sayıda atasözü, deyim, fıkra Balkan kültüründe yerini almıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri Nasrettin Hoca'dır. Anadolu'dan göç eden Türkmenlerle Balkanlar'a ulaşan Nasrettin Hoca fıkraları yerel halk tarafından benimsenmiş ve kendi halk kültürlerine maledilerek sahiplenilmiştir:

Sırpça-Hırvatça'da Türkçe kökenli kelimelerin sayısının 7000 dolayında olduğu yıllar önce tespit edilmiştir. Bulgarca'da bunların sayısının 5000 dolayında olduğu B.Tsonev tarafından ortaya atılmıştı. Ancak yapılan en yeni araştırmalar Bulgarca'daki Türkçe kökenli kelimelerin 6500'ün üzerinde olduğunu göstermektedir Ünlü Bulgar mizah yazarı Radoy Ralin, Bulgarca'da kullanılmakta olan Türkçe kökenli atasözlerinin sayısının 500 olduğunu söylüyor... Bulgarlar arasında bilinen Nasrettin Hoca fıkralarının 900, çeşitleriyle birlikte 2000 dolayında olduğunu yazıyor Sava Popov (Öcalan, 220).

Balkanlarda uzun süre devam eden Türk yönetimi, bir emperyal ilişkinin ötesinde ciddi bir misyonun ifadesidir. Balkanlardaki kültür hayatı ve etkileşim incelendiğinde, Balkanlarda Türk kültürünün ne denli etkili olduğu görülecektir. Balkanlarda ilişkilerin yeniden temininde ortak bir tarih bilinciyle hareket etmelidir. Türklerin dinî hoşgörüsü,

yaşam tarzı, örf, âdet, gelenekleri, törenleri, giyim-kuşamları, dokumacılığı, mutfağı dünya milletlerince tanınmış ve kabul görmüştür.

Bu yakınlaşma, akrabalık ilişkileriyle perçinlenmiş, ortaya zengin bir kültür çıkmıştır. Yeme-içme, giyim-kuşam gibi günlük hayatın esas unsurlarından halk türkülerine, anlatılan fıkralardan atasözlerine kadar Müslüman-Türk yaşam tarzının bütün unsurları yerel halkın hayatına girmiş ve önemli bir yer kazanmıştır.

Balkanlar bir dinler ve diller halitasıdır. Bütün Balakanları dolaştığınızda ortak kültür özelliklerini görürsünüz. Ortak beyni olan bir dünya görürsünüz. Balkanlarda yaşayan bütün milliyetler bir düğünde bir araya gelseler aynı şeyleri yer içer, aynı danslarla oynar, aynı türkülere eşlik ederler. Balkanlarda büyük bir kültürel olgunlaşma, büyük bir kültürel birikim söz konusudur. (Ortaylı, 2001: 189).

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Balkanlarda geçmişle gelecek arasında bir kültür köprüsü oluşturma misyonu ile yola çıkmıştır. Bu yıl dördüncüsü yapılan uluslar arası sempozyumda misyonu gerçekleştirmek için fahri bir üniversite gibi çalışmaktadır.

Bu sempozyumun amacı, bu ortak mirasa sahip olma bilincini edinmektir. Bu sempozyumda ortak Türk-Balkan kültürünün insanlığın ortak kültürel mirasına katkıları incelenip tartışılmıştır. Bu sempozyum binlerce yıllık geçmişe sahip Türk-Balkan kültürünün duyu ve davranış kalıpları bilgi, sanat ve beceri birikimi, kendi varlığı hakkındaki tarih bilinci ve ulus olma sürecindeki sosyal ve kültürel yapısı üzerinde fikir edinmemizi sağlamıştır.

Kaynaklar:

BİROL, İnci Ayhan (2001), Osmanlı Sanatı (Tezhip-Minyatür), Avrupa'ya İlk Adım Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.

ORTAYLI, İlber (2001), Türkiye Balkan İlişkileri ve Balkanların Geleceği, Avrupa'ya İlk Adım Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.

GÜNAY, Umay (2001), Türk Dili Tasnifleri ile Türk Kültürü Tasnifi Konusunda Görüşler, Uluslar arası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla.

ZLATAR, Behiya (2001), Gazi Hüseyin Bey'in Saray Bosna'daki Şehircilik ve Kültür Gelişmesine Katkısı, Avrupa'ya İlk Adım Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.

TURAN, Ahmet, Nezihi, (2001)“Osmanlılardan Önce Balkanlar”, Avrupa'ya İlk Adım Uluslar arası Sempozyum Bildirileri, İstanbul, s. 23-27

AHMETBEYOĞLU, Ali, 2001,Avrupa Hun İmparatorluğu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s.137

- İNALCIK, Halil, 1999, Osmanlı, Cilt I, Ankara, s.64
- İNALCIK, Halil, 1999, “Rumeli” Cilt IX, s.760
- İNALCIK, Halil, 1993, “Türkler ve Balkanlar”, İstanbul, s.20
- ÖCALAN, Hasan Basri Balkanlar'daki Türk Kültürünün dünü-bugünü-yarını, Uludağ Üniversitesi yayımları, Hazırlayan: s.145-146
- GİBBONS, H.A. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, s.112
- KALESHİ, Hasan “Türkler'in Balkanlar'a Girişi ve İslamlaştırma”, 1981, s.190-192
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, İstanbul 1981-82
- İSEN, Mustafa, 2003 “Tezkirlere Göre Osmanlı Kültür Coğrafyası”, Ötelerden bir ses, s.67-69
- İSEN, Mustafa, 2003, “Balkanlar'da Türk Edebiyatı”, Balkan Türkleri, Asam Yayınları, Ankara s.225
- İSEN Mustafa Ötelerden Bir Ses , Ankara , 1997, s.513
- ÖZTUNA, Yılmaz Rumeli Kaybımız, İstanbul, 1990,s.17
- CASTELLAN, Georges Balkanların Tarihi (Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul, 1995,s.17
- KOLOĞLU Orhan, Mostar,2004 , Gazete Pazar, 10 Ekim, 1999 s.7
- HAFIZ Nimetullah, Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri, Piriştine 1985, s.5
- KUT, Günay “13.Yüzyılda Anadolu'da Şiir Türünün Gelişmesi” , Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten ,1991, Ankara 1994, s.127
- ARTUN Erman, Adana Âşıklık Geleneği, 1966-1996 ve Aşık Feymani, Adana , 1996, s.127
- SAATÇI, Suphi Kerkük ile Kıbrıs ve Balkanlarda Yaşayan Türk Topluluklarının Edebiyatları Arasında Varolan Benzerlikleri, İkinci Uluslar Arası Kıbrıs ve Balkan Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, İzmir, 1996 s.42-43
- FIĞLALI Ethem Ruhi Önsöz , Ali Abbas ÇINAR, Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler, Muğla, 1996 s.3
- KAYA İ.Güven, Yugoslavya Türk Halk Yazınına Gerçekçi Bir Bakış , Piriştine , 1986, s.7
- HAFIZ, Nimetullah Yugoslavya'da Yayınlanan Kitapların Bibliyografyası, Sesler Dergisi, sayı 180, Üsküp, 1983, s.133-155
- KAYA İ. Güven, Yugoslavya'da Türk Halkı Edebiyatı, İstanbul, 1993, s.7
- HAFIZ, Nimetullah Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri, Piriştine, 1985, s.5-10
- ARTUN Erman , Türk Halk Kültürünün Balkanlardaki Rolü, Avrupa'ya İlk Adım Uluslar Arası Sempozyumu Bildiri (Baskıda) , Gelibolu, 1999
- SAĞLAM, Feyyaz Türk Dünyası Edebiyatlarında Yeni Bir Adım: Yunanistan Türklerinin Edebiyatları, Birinci Uluslar Arası Kıbrıs ve Balkanları Sempozyumu Bildirileri Gazi Mağusa 1998, s.17-23

KAYA Fahri, Çağdaş Makedon Şairleri Antolojisi, Ankara, 1993, s.15-26
İSEN, Mustafa Çağdaş Prizren Şairleri , Ötelerden Bir Ses , Ankara, 1997, s.15
SAĞLAM, Feyyaz Ortak Türk Edebiyatı Açısından Yunanistan Türklerinin Konumu, Önemi ve Problemleri Üzerine Düşünceleri, Yunanistan Türkleri Edebiyatı Üzerine İncelemeler, İzmir, 1996 s.1-5

GENÇ, İlhan "Balkanlarda Türk Divan Edebiyatı ve İzleri" Uluslar arası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu Bildirileri, İzmir, 199, s.2.

ÖZET / ABSTRACT

GÜNEY-DOĞU AVRUPA'DA OSMANLI VE OSMANLI SONRASI TÜRK UYGARLIKLARININ ÖTEKİ UYGARLIKLARLA HALK KÜLTÜRÜ YÖNÜNDEN KARŞILIKLI ETKİLEŞİMİ

Bildirimizde, Güney-Doğu Avrupa'da Osmanlı ve Osmanlı Sonrası Türk uygarlıklarının öteki uygarlıklarla halk kültürü yönünden karşılıklı etkileşimi incelenecektir.

*

In this presation, we will analyse the interactions of Ottoman and post Ottoman Turkish civilizations with other civilizations in terms of folk culter in South Eastern Europe.

Sari Saltuk-dede – među Bošnjacima i Albancima

Mr. SENAD MIČIJEVIĆ

UVOD

Sari Saltuk-dede – među Bošnjacima i Albancima, veoma je primamljiva i izazovna tema. Bosna i Hercegovina je jedna od sedam zemalja koje se redovno spominju, u svoj relevantnoj literaturi, uz ime Sari Saltuka. Izvori za pisanje rada bili su više nego oskudni. Sari Saltuk je jednostavno prešućena ličnost za bosanskohercegovačke prilike. Pisanje ovog rada time je bilo otežano. Nerkez Smajlagić, Mustafa Spahić, pa i Džemal Čehajić¹⁷⁵¹ ne spominju ga u svojim djelima, mada je Sari Saltuk u tim radovima morao biti obuhvaćen. Na bosanskom jeziku nekoliko informacija o Sari Saltuku dala je nekolicina autora.¹⁷⁵²

Osnovni cilj rada jeste da se na osnovu historijskih činjenica i literature istraže i prezentiraju saznanja o Sari Saltukovoj ličnosti, historijskoj ulozi, njegovim turbetima, te prisutnosti u književnosti i etnologiji među Bošnjacima i Albancima.

Rasvjetljavajući ličnost Sari Saltuka ne možemo se oteti utisku da je kao ličnost ostao i dalje zatajen. Svojim djelovanjem uspio je uspostaviti dijalog i toleranciju između muslimana i pravoslavnih. Kod obje ove vjerske skupine vjekovima je ostao u sjećanju o čemu nam svjedoče posjete njegovim turbetima. Sari Saltuk nije samo čovjek iz Azije, on je i čovjek Evrope. Pisati historiju Balkana ili jugoistočne Evrope nije moguće bez uloge i utjecaja Saltuk-dede na političke, vojne, ekonomske i pravne prilike. Omiljenost Sari Saltuka u širokim narodnim masama doprinijela je nastanku *Saltukname*. Mada sve tvrdnje iz *Saltukname* ne možemo prihvatiti kao autentične. Narod ima pravo da iz ljubavi svom junaku nekada pripisuje mitove, jer se identifikuje sa junakom i njegovim djelima, tako da takvi junaci postaju inspiracija za nastanak epa. Djela poput *Kitab Dede Korkuta* ili *Saltuknama* čuvaju sjećanje o vlastitom kulturnom, vjerskom i političkom identitetu, u ovom slučaju turskog naroda. Oskudnost historijskih podataka vezanih za Sari Saltuka djelomično treba potražiti i u odnosu prema historiji unutar muslimanskog društva.

Vjekovima su unutar muslimanskog društva nosioci intelektualnosti bili teolozi, koji su izučavanje historije smatrali nepotrebnim, a zaključci dobiveni na historijskim

¹⁷⁵¹ Čehajić, 1986.; Smajlagić, 1990.; Spahić, 2000.

¹⁷⁵² Hukić, 1961. str. 279.; Hadžijahić, 1977., str. 26.; Okić, 2004., str. 177.; Mičijević, 2004., str. 95 -104.

izvorima i objektivnim analizama historijskih događaja nisu smatrali korisnim. Analize historijskih događaja smatraju se sredstvom za uvođenjem smutnje unutar zajednice. Takav odnos neosporno doprinosi da prešutno, a kasnije zaboravom, pravdaju se loše pojave unutar muslimanskog društva. Posebno je zabranjivana analiza događaja iz prvog hidžretskog stoljeća, upravo onog perioda u kojem se dogodilo toliko loših događaja koji su šutnjom i zaboravom stekli legalitet unutar vjerske inteligencije. Na nekorektan odnos spram historiji pokušao je ukazati Ibni Haldun u 14. vijeku kad je izvršio prigovor prethodnim historičarima. Njegovi prigovori istovremeno su metodološki zahtjevi za ozbiljno historijsko istraživanje.

Za historiju Ibni Haldun kaže: „*Ona zahtijeva poznavanje mnogobrojnih i raznovrsnih znanosti. To je nauka koja u suštini vrši sagledavanje, izučavanje i obrazlaganje bića, te je strogih principa. Ona proučava kako su se zbili događaji i analizira njihove uzroke. Zbog toga, historija čini osnovu svake mudrosti.*“¹⁷⁵³ Historičari do Ibni Halduna, pa i ona četiri vijeka iza njega, historiju su shvatali kao redanje i prepričavanje događaja. On smatra da je to posve beskoristan posao, pa veli: „*Da bi se vjerovalo u istinitost i tačnost (podataka o historijskim zbivanjima), valja razmotriti njihovu vjerovatnost.*“ Ibni Haldun historiju vidi kao nauku koja vrši analizu kultura i civilizacija, a u razmatranju historije on pobija idealističko shvatanje historije. Istraživati historiju, za Ibni Halduna, nije značilo samo čitati i prepisivati stare knjige i izvještaje.

SARI SALTUK-DEDE

Sari Saltuk-dede je turski junak, koji je učestvovao u ratnim pohodima i još za života svojom borbenošću i svetošću dobio mitološki identitet.¹⁷⁵⁴ Predanja o njegovom životu izmiješala su se sa predanjima o drugim junacima i dobrim ljudima (gazijama i evlijama). Zbog toga je vrlo teško utvrditi činjenice o stvarnom životu Sari Saltuk-dede, jer historijski podaci o njemu, koji se nalaze u historijskim izvorima, nisu takve vrste da mogu utvrditi njegov stvarni život i odvojiti ga od mitskog života.¹⁷⁵⁵

Povrh toga, vidljivo je da su podaci koje daju historijski izvori ponekad u međusobnoj suprotnosti. Iako su, bez sumnje, razne knjige legendi i knjige o dobrim ljudima (evlijama) važan izvor o legendarnom životu Sari Saltuk-dede, najvažniji izvor jeste *Saltuknama*, koja direktno govori o životu Sari Saltuka. Pisac Ebul Hajr Rumi obišao je Anadoliju i Rumeliju, sakupio predanja i napisao *Saltuknamu* u tri toma. Pretpostavlja se da je djelo dovršeno oko 1480. godine. Linija njegovog porijekla dolazi do Vjerovjesnika Muhammeda, (a.s.) i Hazretli Alije (k.v.r.a.). Zbog ovog razloga u literaturi se spominje pod više imena kao Šerif, Šerif Hizir, Server, Saltuk, Sari Saltik i kao Seyyid. Otac mu se zvao Hasan, koji je život izgubio kad mu je bilo tri godine. Njegovo odgajanje povjereno je odgajatelju *Seravilu*. Šerif Hizirovo uzimanje imena Saltuk vezano je za običaj da osoba uzima ime kao odraz junaštva koje je pokazao.¹⁷⁵⁶

Ime Saltuk ovom junaku dao je njegov protivnik Aljon (Alyon), kojeg je pobijedio u jednoj bici. Saltuk je tad i Aljonu, koji je bio musliman, promijenio ime u Iljas. Pored ovog slučaja davanja imena, drugi slučajevi davanja imena vezani su za

¹⁷⁵³ Omerdić, 1982., str. 48.

¹⁷⁵⁴ Babinger, 1966., str. 220 – 221.; Akalin, 1994., str. 360.

¹⁷⁵⁵ Akalin, 1987., str. 7-20.

¹⁷⁵⁶ Aksan, 1982., str. 121.

davanja turskih imena muslimanima koji su pobijeđeni od strane Saltuka.¹⁷⁵⁷ Ustvari, najstariji izvor u kojem se spominje Sari Saltuk-dede jeste *Ibni Batutina Sejahatnama*. Poznati arapski putopisac Ibni Batuta nakon otprilike pola stoljeća od Saltukdedine smrti došao je u mjesto Baba Saltuk. Tamo su mu objasnili da je Saltuk bio *mukašefe sahibi* (čovjek Istine (hakikata) kome su otkrivene tajne).¹⁷⁵⁸

U bektašijskim valajetnamama¹⁷⁵⁹ podaci koji se daju o Saltuk-dedi oslanjaju se na predaje, a bektašijski pjesnici ga hvale i spominju, mada u ovim pjevanjima nema podataka o njegovom stvarnom životu.

Historijske knjige daju različite informacije o Sari Saltuku, tako u djelu Yazidžioğlu Alija, *Tevarih-i Al-i Selçuk* se izlaže kako je u sviti Izzedina II Keykavusa Sari Saltuk zajedno sa nekim turskim porodicama najprije došao u Iznik, a otuda u Uskudar da bi zatim prešao u Dobrudžu. U djelu *Tevarih-i Al-i Selçuk* nalazi se dio koji govori o tome kako se Sari Saltuk smjestio u kasabu Babadag, o njegovom pohodu na Krim i spašavanju Izzedin Keykavusovog sina, koji se nalazio na bizantskom dvoru. Ovi događaji se sličnu opisuju i u Kemal Pašazadeovu djelu *Tevarih-i Al-i Osman* i u Seyyid Lokmanovom djelu *Oguz-name*. U djelu Seyyida Lokmana čak se u jednom četvercu kao godina Saltukovog prelaženja u Rumeliju navodi 662. godina po Hidžri, odnosno 1263. godina.¹⁷⁶⁰

*Sari Saltuk uburi Rumeli'ne
Alti yuz altmiş iki idi heman
Hep Oguz-name'yi tetebbu idup
Yazdi icmal ile Seyyid Lokman*

Bilo da se radi o Saltuknami, ili drugim djelima koje smo spomenuli, jasno se navodi da je Saltuk-dede otišao ili da je spremljen u Rumeliju. Postoji više njegovih djela i borbi u Rumeliji, nego onih u Anadoliji. Sari Saltuk-dede je „otac“ rumelijskog turkluka, govorio je nekoliko jezika, znao napamet Kur'an i Evanđelje, u crkvama držao govore preobučen u sveštenika, pozivajući na svoj način hrišćane u islam. Ove navode iz *Saltukname* spominje i Evlija Čelebija u *Sejahatnami*.

Islamski vjerski propagatori za vrijeme širenja islama u Rumeliji turskim muslimanskim dobrim ljudima pripisivali su predanja o hrišćanskim svecima; čak su širili propagandu da su ovi sveci potajno bili muslimani, ili da su bili bliski drugovi turskih muslimanskih dobrih ljudi. Ova propaganda ostvarivala se jednostavnom zamjenom

¹⁷⁵⁷ Akalin, 1989., str. 55.

¹⁷⁵⁸ Ibni Batuta, 1971., str. 102.

¹⁷⁵⁹ Kitab-i Velayetname-i Hadži Bektaš El-Horasani, Hadži Husein: Derviš Hambi Ibni (müstensih), 1219. h, Diyanet İşleri Başkanlığı Kutuphanesi, no: 714.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, Ali Giridî, 1175. h (1761), Hadžibektaš Kutuphanesi, no: 119.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, 1265. h (1848), Marburg Staatsbibliothek, Ms.Or.act. 1050.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, 1339. h (1920) Hadžibektaš Kutuphanesi, no: 204.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, 1034. h (1624), Hadžibektaš Kutuphanesi, no: 120.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, Hadžibektaš Kutuphanesi, no: 200.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, Hadžibektaš Kutuphanesi, no: 242.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, Halil b.Ali R. 1328. (1913), Hadžibektaš Kutuphanesi, no: 219.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, Milli Kutuphane, Yz.A. 2707.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, Milli Kutuphane, Yz.A.2864/1.; Velayet-name-i Hadži Bektaš-i Veli, Suleymaniye Kutuphanesi Hadži Mahmud Efendi, no: 3072.; Şudža-baba Velayet-namesi, Hadžibektaš Kutuphanesi, no: 168.; Velayetname-i Seyid Ali Sultan, Ankara Adnan Ötüken Halk Küütuphanesi, no: 1189.; Kuçuk Abdal: Osman-baba Vilayetnamesi, Ankara Çebedži Semt Kutuphanesi, 5.A.3/1 (495), Mikrofilm Arşivi no: A-4985.

¹⁷⁶⁰ Tevhid, 1327. h, str. 5.

imena.¹⁷⁶¹ Ovakva praksa postojala je i ranije, jer je Crkva, namještajući se na mjestu gdje se nalazio stari mnogobožački hram, sa namjerom pridobijanja tamošnjeg naroda, stvarala legende i predaje o hrišćanskim svetim ljudima, slične legendama o božanstvima koje je narod poštovao.¹⁷⁶²

Širenje islama među turskim zajednicama sa Ahmetom Jesevijem u 12. vijeku dobilo je na intenzitetu. Najveća zasluga Ahmeta Jesevija, koju je učinio, bez ikakve sumnje, je činjenica da je predislamska turska vjerovanja doveo u sklad sa pravilima vjerovanja muslimana. On je u Turkistanu zapalio vatre srca kod svojih učenika riječima „Nije moja ruka što je bacila, nije tvoje srce, što je palo, onaj što ide, ti si, o Kumral, Rahman Saltuk»¹⁷⁶³ i poslao ih u pravcu zapada u obliku Hadži Bektaš Velije, Kumral Dede, Abdal Muse, Gejikli Babe i Sari Saltuka. Šejh Ahmet Jesevi je gradio sistem odgoja (terbijeta) na osnovu vatana, tuđine i osvajanja. Tako su usmjeravani Gazijani Rum, Ahijan Rum, Badžijan Rum, Abdalini Rum, ili drugim izrazom grupe Turkmena koji se spominju kao kolonizatorski derviši. Savjetujući „Puteve nižite, na teškoće spremni budite, na pola puta ne ostajte“, spremio je na anadolske puteve grupe za koje je osvajanje novih prostora bilo služenje Bogu.¹⁷⁶⁴ Nakon što su ostvarili osvajanja, nisu se zadovoljili samo sa ostvarenjem tog ideala, nego su na putevima izgradili tekije koje su pružale sigurnost putnicima i strancima. Ove tekije su ostvarile interesantnu metodu naseljavanja, jer su se grupe Turkmena koje su pred Mongolskom najezdom selile u Anadoliju naseljavale na mjestima koje su derviši prethodno razvili i uredili. Tako je u Anadoliji i na Balkanu istovremeno izgrađeno mnogo turskih sela.

Pjesnik Jahja Kemal kaže u jednom bejtu:

Geldikti bir zeman sari Saltuk'la Asya'dan

Bir, bir Diyar-I Rum'a Dagldik Sakarya'dan diyor.

„Dodaosmo jednom sa Sari Saltukom iz Azije

Rasušmo se od Sakarye u zemlju Rumsku.

Sari Saltuk (Žuti, koji je poslan)

U narodnim predanjima su se junaci koji nose isto ime, ili su se nalazili u sličnim aktivnostima najčešće brkali jedan sa drugim. Zbog toga, dotičući se nekih predanja u kojim se spominje ime Saltuk potrebno je razdvojiti Sari Saltuk-dedu, o kojem pričamo od osoba koje se spominju pod istim imenom. To je potrebno jer se u različitim vremenima i na različitim mjestima sreću osobe koje su se zvale Saltuk, ili su imale takav nadimak.¹⁷⁶⁵

Među vođama *Zlatne horde* također se sreću oni sa imenom Sartak ili Saltuk, a jedan od vojnih zapovjednika sultana Alparslana koji je došao u Anadoliju također se zvao Saltuk. Jedan od prvih begluka oformljenih u Anadoliji, čiji je centar bio u Erzurumu, bio je Saltuklu begluk. Ovaj begluk dobio je ime prema svom osnivaču Saltuk-begu.¹⁷⁶⁶ Tajib Okić u jednom svom radu govori da neka osoba koja nije bila

¹⁷⁶¹ Ocak, 1984., str. 33.

¹⁷⁶² Isto, str. 39.

¹⁷⁶³ Süme, 2002., str. 63.

¹⁷⁶⁴ Köprülü, 1972., str. 145 – 172.

¹⁷⁶⁵ Yüce, 1987., str. 71.

¹⁷⁶⁶ Sümer, 199., str. 15-45.

musliman pomiješana sa Saltuk-dedom i da je zbog toga Šejh-ul Islam Ebu Suud Efendi donio fetvu da on nije musliman.

Iz ovih primjera, koje smo naveli, može se razumjeti da se ime Saltuk spominje u različito vrijeme i na različitim mjestima, i da to otežava naša nastojanja da se dođe do istinitih saznanja o životu Sari Saltuka.

Sari Saltukov život i djelo

Prema Saltuknami njegovo pravo ime je bilo Šerif Hizir (Hizir / hz. Hidir),¹⁷⁶⁷ dok Evlija Čelebija navodi da mu je ime bilo Muhamed Buhari. Prema ovome saznajemo da je bio iz Buhare. Ali, u Saltuknami se spominju imena kao što su Šerif-i Šami, Saltuk-i Rumi. (dakle, da je iz Šama, ili Ruma – nap.)¹⁷⁶⁸ O Saltukdedi, koji se u prihvatanju islama u Anadoliji, a posebno Balkana vijekovima spominje kao junak ili dobri čovjek (evlija), počevši od kraja 13., pa i u 14. i 15. vijeku. U djelima osmanskih historičara kao što su Jazidžioğlu Ali, Sejjid Lokman i Ibni Kemal (Kemal Paša-zade) dano je mjesto i predanjima o Sari Saltuku. U 17. vijeku, u Sejahatnami Evlija Čelebija naširoko se spominju aktivnosti Sari Saltuka.¹⁷⁶⁹

Po mišljenju, Mehmed Fuada Kuprilića, Ahmet Jesevi prema Muhameda Buharija (Sari Saltuka) u skupini od sedam stotina osoba zvanih *evlijai Horasari* u pomoć Hadži Bektaš Veliji i opasujući Sari Saltuku drveni mač rekao je: „Moj Saltuk Muhamede, moj Bektaš neka te u Rum pošalje, u zemlji Poljaka uđi u oblik Sari Saltuka, koji upućuje; prokletnike posjeci. U Makedoniji i Dobrudži na mjestu sedam kraljevstva slavan postani.“ Kad je Sari Saltuk došao u Rumsku oblast Hadži Bektaš Velija izvršava Jesevijevu naredbu i šalje ga u Dobrudžu. Osvaja mnogo mjesta i narod uvodi u islam.¹⁷⁷⁰

Još prije je Balkan bio naseljen od turskih naroda Pečenega, Uza i Kumana, koji su došli sa sjevera Crnog mora, a Anadolija je naseljena u drugoj polovini 13. stoljeća od strane Turaka koji su došli sa seldžučkim sultanom Izetinom Kejkavusom II. (1246-1262).¹⁷⁷¹ Sultan Izetin je pred navalom Mongola zajedno sa svojom porodicom i bliskim emirima otišao na lađu iz Antalije u Istanbul i sklonio se kod vizantijskog imperatora Mihajla Peleologa VIII. Tu je sa svojim emirom Ali Buharom izašao pred Mihajla i rekao: „Mi smo turska posada, nikad ne ostajemo u gradovima. Odredite za nas mjesto u nekoj provinciji, kako bi iz Anadolije tamo donijeli *obe* koje nam pripadaju, da bi tamo ljetovali i zimovali.“ Imperator im je dodijelio mjesta u oblasti Dobrudže. Oni su potajno o tome obavijestili privrženima turska nomadska naselja u Andoliji. Sari Saltuk je sa Turkmenima koje je sakupio iz oba u Alejhirrahmeu, Izniku i Izmitu preko Uskudara prešao u Rumeliju i namjestio se u oblasti Dobrudže. U Dobrudži su nastala dv-tri muslimanska grada i 30-40 oba.¹⁷⁷² Ali, nije mnogo prošlo, zbog političke situacije imperator Mihajlo je naredio da se Izetin Kejkavus uhapsi. Kejkavus je 1262. godine pozvao u pomoć vladara Desti Kipčaka Berke hana, koji je spasio sultana i odveo ga na Krim. Za izdržavanje i život dati su mu gradovi Sudak i Soltak. U međuvremenu je i dio

¹⁷⁶⁷ Yüce, 1987., str. 73.

¹⁷⁶⁸ Yüce, 1987., str. 82.

¹⁷⁶⁹ Köprülü, 1972., str. 430.

¹⁷⁷⁰ Köprülü, 1981., str. 54- 55.

¹⁷⁷¹ Güngör – Argunşah, 1991., str. 10.

¹⁷⁷² Ülküsal, 1966., str. 145.

Turkmena iz Dobrudže, zajedno sa Sari Saltukom, otišao Desti Kipčaku i smjestio se u ovim gradovima.¹⁷⁷³

Iz ovog vidimo da su u periodu od 1240.-1260. godine turkmenska plemena iz Male Azije započela intenzivnu kolonizaciju Balkana. Tako 1263. godine na Balkan je prešla velika grupa Turkmena sa oko 12. 000 šatora, koji su se naselili u Dobrudži. Ovaj val naseljavanja "hiljadama šatora" 1263. godine činili su većinom pristaše predvođene šejh Sari Saltukom, za kojeg se kaže da je donio islamsku i tursku kulturu prije dolaska Osmanlija u evropski dio Turske, Rumeliju.¹⁷⁷⁴

Nakon što je Izetin Kejkavus II umro na Krimu Saltuk-dede je svoje sljedbenike vratio u Dobrudžu, a nakon njegove smrti jedan dio njih je izabrao hrišćanstvo, a drugi dio je od Karesi-bega smješten u oblast Karesija,¹⁷⁷⁵ koja je bila potpuno naseljena od turskih naroda Pečenk, Uz, Kuman, te seldžučkih Turaka i izgrađena država Oguz (Gagauz).¹⁷⁷⁶

Ibn Batuta je iz države *Zlatne horde* došavši u Istanbul, prošao ovu oblast i zabilježio: „Najzad smo stigli na mjesto koje je poznato kao Baba Saltuk i koje je na rubovima zemlje na kojoj žive Turci...Prema njihovom vjerovanju Sari Saltuk je imao nekoliko nadljudskih osobina, ali nije moguće da se ono što je objašnjeno složi sa pravilima i principima naše vjere.“¹⁷⁷⁷ Suprotno od svih pozitivnih saznanja o Saltuk-dedi, izjave Ibn Batute o negativnim stvarima koje je čuo o njemu potiču od nerazumijevanja predaja koje govore o tome da se Sari Saltuk prerusavao i propovijedao u crkvama, i na taj način potajno pozivao hrišćane u islam. Prema Francu Babingeru, Ibn Batuta je Saltuk-dedu pomiješao sa bizantskim svecima o kojima je prenio razna predanja.

Predanje o Saltuk-dedi koji je čitav svoj život proveo na pohodima vrlo su značajna i za kulturnu historiju naroda Ilhanli i Džudži (Cuci). Prema Saltuknami, on je sa svojim ljudima živio i u Edirnu i volio ga kao svoj zavičaj. Ali, volio je i Krim i Kefu. Nekoliko puta išao je tamo-ovamo između ova tri mjesta. Zajedno s time, najviše je živio u Isakči, poznato je da je umro 1297. godine, i da je sahranjen u mezar udaljen tri sata na Baba planini.

Sari Saltuk-dede je bio vezan za seldžučke sultane: Izetin Kejkavus II (1246-1262), Alaetin Kejkubat II (1249-1254) i Gijasedin Kejhuserf III (1266-1284). Saltuk-dede se kao derviš podvrgavao naredbama sultana, ali nije gajio nikakve političke namjere.

Sultan Alaedin nije imao djece pa je svoju zemlju podijelio između svojih begova. Saltuk je između njih posebno volio gazi Osmana i gazi Umura, te je napisao pismo sultanu u kojem je tražio da se Osmanu dadne timar u području Amasije. Bio je žestoko protiv borbi koje su izbile između begovata nakon sultana Alaedina. Saltuk-dede je bio nezadovoljan činjenicom da su se u to vrijeme u anadolskim džamijama već četiri godine učile hutbe u njegovu slavu i dobro zarađivalo. U snu je vidio da će Osmanlije prekinuti neslogu između begluka, da će izgraditi veliki sultanat i da će Rumeliju učiniti islamskom zemljom i zato je pozvao gazi Osmana i podsticao ga na osvajanje Rumelije. Bijela

¹⁷⁷³ Sevim – Yücel, 1989., str.180 – 181.

¹⁷⁷⁴ Muzaffer Tufan, Goç hareketleri ve Yugoslaviya Turkleri, cilt 5, sayı 15, Ankara, 1992, str.941.

¹⁷⁷⁵ Uzunçarşılı, 1988., str. 97

¹⁷⁷⁶ Güngör – Argunşah, 1991., str. 11-12.

¹⁷⁷⁷ Ibni Batuta, 1971., str. 102.

zastava koju je upotrebljavao poslije je postala i zastava gazi Osmana. Sari Saltuk-dede je u jednoj bici pobijedio nekog balkanskog vladara i u plijenu koji mu je pripao, dobio je čador od crvenog atlasa i srebrenau ploču i to predao je gazi Osmanu. Poraženom vladaru je rekao da mir ne skalpa sa njim, već sa Osmanom, kojem je tako iskazao vjernost. Sve su to pokazatelji da je Saltuk-dede podržavao Osmanlije, a njegova veza sa njima nastavila se i poslije njegove smrti. Sultan Mehmed Fatih je tokom jedne opsade Istanbula usnuo Sari Saltuk-dedu koji mu je rekao da ključeve Istanbula skloni u Edirne, znači da ne zapostavi ovo mjesto koje je zemlja starih i čestitih gazija.¹⁷⁷⁸ Princ Džem je dao da se pripremi Saltuknama kao znak poštovanja koje je osjećao prema Saltuk-dedi.: „Kad bih bio padišah, živio bih u Edirnu.“ Sultan Sulejman je na pohodu na Petru Rareš došao na Baba planinu, tu ostao četiri dana i posjećivao Sari Saltukovo turbe.¹⁷⁷⁹

Neki podaci koji se prikazuju kao historijski izvori su predanja koja se oslanjaju na Hadži Bektašovu *Velajetnamu*. Izvan ovih izvora, dosta veličanja Sari Saltuka postoji i u nefesima bektašijskih pjesnika. U djelu *Hizirnama*, koje je napisano oko 1475. godine, u pjesmi pjesnika Muhjudina o Sari Saltuku se ovako govori:

«*Geldi ereneler cem ile gosterdiler uctan uca*
Taptuk Sari Saltuk bile gosterip hep uctan uca»

U drugom obliku onoga što je objašnjeno u Hadži Bektašovoj *Velajetnami* govori se i u Osmanbabinoj *Velajetnami*.¹⁷⁸⁰ Sari Saltuk-dede je jedan od najvećih pirova koji su turkmensku kulturu nosili izvan Anadolije. Današnji istraživači se slažu sa činjenicom da je Saltuk-dede iz sjeverne Anadolije preko Uskudara došao u Dobrudžu kao vođa grupe Turkmena 1263-1264 godine.¹⁷⁸¹ U vezi sa vremenom Saltukdedine smrti A. Baki Golpinarli u svijetlu saznanja koja je preuzeo od Berzalija utvrđiva 1291. godinu, a Zeki Veli Togan koristeći se Yusuf al Nabhanijem određuje 1256 - 1257. godinu. Machiel Kiel navodi 1300. godinu kao vrijeme Sari Saltukove smrti. U predaji iz *Saltukname* pretjerano se navodi da je Sari Saltuk je živio 99 godina, ovu tvrdnju je teško staviti u kontekst historijske istine.

Prema Fuadu Kupruliju Turci u pratnji Sari Saltuka jesu Čepni. U Hadži Bektašovoj *Velajetnami* stoji da su Čepni i Sari Saltuk Hadži Bektaševi prvi muridi. Claude Cahen ide dalje u odnosima između ove dvije osobe i navodi da je Sari Saltuk rođak Hadži Bektaša. Kemal Yudže prenosi od Munedžimbaši Tajihija i piše: „Sari Saltuk je imao prijateljske veze sa osobama kao što su Hadži Bektaš Veli, Mahmut Hajrani, Tapduk Emre, Mevlana Džalaludin Rumi.“¹⁷⁸²

Sve što je rečeno o Sari Saltuku, sve što je napisano, historijski izvori i predaje dokazuju da je Sari Saltuk bio jedan od najvažnijih evlija Horasana, da je bio obrazovan, dobar učitelj, organizator i harizmatska ličnost. Prema našem pogledu, zajedno sa svime drugim, on je važna halka anadolskih univerziteta (tekija). Sari Saltuk-dede, naspram arapsko-perzijske kulture, djeluje sa turskom kulturom. Svjestan je pogrešnosti obraćanja ljudima koji žive u Anadoliji na drugim jezicima, osim na maternjem jeziku. Ozbiljan prilaz ovoj zagonetnoj historijskoj ličnosti napravio je Fahir Iz u *Saltuk-name~Ebu Hayr*

¹⁷⁷⁸ Köprülü, 1972., str. 436 – 437.

¹⁷⁷⁹ Decel, 1988., str. 635 – 636.

¹⁷⁸⁰ Kućuk Abdal : Osman-baba Vilayetnamesi, Ankara Ćebedži Semt Kutuphanesi, 5.A.3/1 (495), Mikrofilm Aršivi no: A-4985.

¹⁷⁸¹ Yüce, 1987., str. 89.

¹⁷⁸² Yüce, 1987., str. 90.

Ruminin rivajetlerden toplandigi Sari-Saltuk menakibi, Harvard Universitesi Basimevi, 1974. godine.

TURBETA I ZIJARETGJAHİ

Pokazatelji uticaja Sari Saltuka na narodne mase, osim onih koji žive u historijskim i književnim djelima, te legendama, su turbeta i mekami. Geografski njegova turbeta se protežu od istoka Anadolije, preko Balkana (Rumelije) do istočne Evrope. U Saltuknami se navodi da postoji dvanaest njegovih mezara. Saltuk-dede je, govorio da će begovi i kraljevi htjeti zaštititi njegov mezar, naredio da se za svakog od onih koji žele da se njegov mezar kod njih nalazi napravi po jedan tabut. Svaki vladar kome bude predat tabut vidjet će u tabutu njegovu tijelo. Prema oporuci, njegovi ljudi su ga okupali i umotali u ćefine. Pripremili su jedanaest tabuta za one koji su željeli tijelo Sari Saltuka, jer im je prije smrti rekao da će se nakon smrti nalaziti na dvanaest mjesta. Svakom begu i kralju po njihovoj želji predat je po jedan tabut. Svaki je pogledao u svoj tabut i vidio da je tijelo kod njega i odnio ga u svoju zemlju. Prema Saltuknami vladari su odnijeli tabute u: Tatarski hanluk, Eflak, Bogdan, Rusiju, Mađarsku, Poljsku, Češku, Bosin (Bosnu), Beravat (?), Karnatu (?Giranata), Baba i Edirne (Jedrene).

U Saltuknami se navodi da mu je tijelo sahranjeno u Babi (Babadag / Rumunija), dok postoji i predaja prema kojoj je Saltuk-dede sahranjen u okolini Edirna u Eskibabi, tj. u mjestu Babaeski. Prema ovoj predaji vladar Edirna je htio da uzme tabut u kojem se nalazilo tijelo i zbog toga je izbila prepirka. Za vrijeme prepirke iz tabuta se začuo Sari Saltukov glas: "Ne postupajte suprotno od moje oporuke, kazniću vas." Svako se zbunio i od straha nije znao šta da čini. Na kraju su uzeli tabut i sahranili ga u Babaeskiju, u okolini Edirna. Ali. Odmah iza ove predaje Eb'ul-Hayr-i Rumi ponavlja da se pravi Sari Saltukov mezar nalazi u Babadagu.¹⁷⁸³

Evlija Čelebija u *Sejihatnami*, sa malim razlikama, na sličan način opisuje pripremanje više tabuta i njihovu predaju kraljevima koji to žele: - *Sari Saltuk je rekao svojim ljudima: „Kad umrem, okupajte me i pripremite sedam tabuta, jer zbog mene treba da se sedam kraljeva bori.“ Njegovi ljudi su ga poslije smrti okupali i pripremili sedam tabuta. Prvi je došao kralj zemlje Mosko (Moskva). Otvorio je tabut koji mu je predat i u njemu vidio tijelo Sari Saltuka. Rekavši da je tijelo u njihovom tabutu vratio se u svoju zemlju i ukopao tabut u okolini Moskve. Kasnije su došli kraljevi Poljske, Češke, Išfet-İsfeč (?İsveč-Švedska), Edirna, Bogdana, Dobrudže, uzeli tabute koji su im predani, vratili se u svoje zemlje i tamo zakopali tabute. Svaki kralj je u tabutu koji mu je predan vidio tijelo Sari Saltuka i vjerovao da je upravo kod njega pravi tabut.*¹⁷⁸⁴ U trećem tomu *Sejihatname* Evlija Čelebija opisuje dolazak u Babadag i piše da se ovaj grad naziva Babadag zato što je u njemu sahranjen Sari Saltuk.

Hadžim Sultan u svojoj *Velajetnami* objašnjava kako je prema Sari Saltukovoj oporuci napravljeno četrdeset tabuta i da je u svakom ovom tabutu viđeno tijelo Sari Saltuka. Kralj Dobrudže je prekontrolisao svih četredest tabuta. Vidjevši da se u samo jednom tabutu miče ruka tijela koje su u njemu nalazilo, vjerovao je da su u tom tabutu nalazi stvarno tijelo Sari Saltuka. Trideset devet tabuta je donijeto u jedan krug, a on je tabut sa stvarnim tijelom Sari Saltuka zakopao u sredinu ovog kruga.¹⁷⁸⁵

¹⁷⁸³ Akalin, 1990., str 298 – 300.

¹⁷⁸⁴ Čelebi, 1314., II, str. 70 – 72.

¹⁷⁸⁵ Sevgen, 1966., str. 2922.

U jednom nefesu anadolskih Alevija u kojem se govori o mezarovima znamenitih osoba kaže se:

İsakça'da Sari Saltuk yatar

Varup ziyaret ettin mi turnam

„U Isakči Sari Saltuk leži

Stiže li i posjeti li ga turnam“¹⁷⁸⁶

Ali, pored ovog nefesa, ne postoji ni jedan drugi izvor koji navodi da se u Isakči nalazi mezar ili makam koji pripada Sari Saltuku. Isakča (Isaccea) je oblast koja se nalazi na obalama Dunava na granici Rumunije sa Ukrajinom. U ovom mjestu, koje je smješteno na sjeverozapadu Babadaga, ne nalaze se nikakvi tragovi ni mezara, ni turbeta niti kakvog makama (mjesta). U Isakči žive malobrojni Turci koji sa poštovanjem pričaju o Sari Saltuku i znaju da je on junak-evlija i da se njegov mezar nalazi na sjeverozapadu Babadag.

Sve ovo pokazuje da su se odmah nakon smrti Saltuk-dede na raznim mjestima pojavili mezari koji mu se pripisuju. Takođe, jedan broj turbeta i mekama nastao je nakon pisanja Saltuknama. Sve to govori na omiljenost Saltuk-dede u mnogim sredinama, a i danas se njegova turbeta i mekama posjećuju i poštuju. Ovakva situacija usmjerila je mnoge istraživače prema njegovim turbetima i mekama. Istraživanja obuhvataju osim historije ovih mekama, njihova mjesto u izvorima, građu, predaje, legende i vjerovanja.

F. H. Hasluck je istraživao turbeta i makame u Kaliakri (Varna / Bulgaristan), u Babaeskiju (Turska), Babadag (Rumunija), Ohridu (Makedonija) i Kruji. On je konstatovao da je Sari Saltuk "lay – figure" beктаšijske propagande među hrišćanima u Rumeliji.¹⁷⁸⁷ Ragip Onen je opisao turbe u Boru. Nazmi Sevgen je u seriji pisanih radova izložio vezu između Sari Saltuka i Svetog Spiridona (Aiyos Spiridon) te predstavio turbeta i makame u Babadag (Rumunija), te u mjestima Tundželi Dijarbakir, Babaeski, Bor, Rumelifener. Machiel Kiel je proučavao historiju turbeta u Babdagu.¹⁷⁸⁸ Grace M. Smith je dala opšte informacije o turbetima koji se nalaze u Babaeskiju, Izniku, Boru, Dijarbakiru, Babadagu (Rumunija) i Blagaju (Bosna i Hercegovina).¹⁷⁸⁹ Nimetullah Hafiz je iznio podatke o turbetu kod Peći (Ipek) na Kososvu,¹⁷⁹⁰ a Tadžida Hafiz o turbetu u Blagaju.¹⁷⁹¹

Tekija i turbe na izvoru Crnog Drina

Jedan od kaburova Sari Saltuk-dede sa tekijom, nalazi se na samom izvoru rijeke Crni Drin. Tu dolaze kompletne familije na zijaret i ostaju nekoliko dana. Posebno je zanimljivo okupljanje naroda sa obje strane granice od 1 – 7 avgusta. Na ovom skupu možemo sresti i pravoslavne hrišćane.

Tekija i turbe u Kruji

¹⁷⁸⁶ Yorukan, 1952., str. 156.

¹⁷⁸⁷ Hasluck, 1929., str. 429 – 439.

¹⁷⁸⁸ Kiel, 1977 – 1978., str. 205 – 225.

¹⁷⁸⁹ Smith, 1982., str. 216 – 225.

¹⁷⁹⁰ Hafiz N., 1995., str. 212 – 217.

¹⁷⁹¹ Hafiz T., 1995., str. 218 – 220.

Nedaleko od Kruje u Albaniji nalazi se jedno brdo čiji vrh je na 600 metara nadmorske visine, a naziva se »Šuma Sari Saltuk«. Tu se nalazi jedna pećina i vrelo za koje postoji predanje da je nastalo tako što je Sari Saltuk udario štapom u stijenu. Voda se smatra ljekovitom. Turbe i tekija izgrađeni su oko 1692 – 1693. godine¹⁷⁹² Tradicija je da se ovo turbe posjećuje od 1 – 7. avgusta. Ovdje se nalaze otisci stopala u kamenu koji se pripisuju Saltuk-dedi. Slična stopala nalaze se u selu Gorica kod Dura (Durrës).¹⁷⁹³ U ovoj tekiji je baba Abdullah Melčani, albanski bektashijski pjesnik, umro 1852. godine i ukopan kod tekije u Kruji, spjevao kasidu "Do behem dervish me aba", koja ima 7 bejtova i u kojoj kaže :

Do behem dervish me Aba,	Postaću derviš sa Aba,
Shpirtim t`im do t`a bej xhaba,	Dušu ću izgradit džaba,
Per tyn Sari Salltek Baba,	Za vjeru, Sari Saltuk baba,
Te them medhrin t`ende, ja shah!	Da kažem tvoju golemost, Ja Šah !
Te Them bukrin t`ende, ja nur! ¹⁷⁹⁴	Da kažem tvoju ljepotu, Ja Nur !

Turbe kod Peći

Na «Zejnilaginoj livadi» na putu Peć – Priština, nalazi se turbe sa dva mezara od kojih se jedno pripisuje Sari Saltuk-dedi. Mezari su pokriveni kamenim pločama. U zidovima turbeta postoje male niše koje služe za paljenje svijeća. U tradiciji je da se iz čohë sa Saltukdedina mezara uzima nekoliko končića. Slična praksa dugo godina bila je i u turbetu u Blagaju kod Mostara. Ovdášnji stanovnici praktikuju da nakon posjete turbetu prolaznike počaste halvom. Stanovništvo turbe posjećuju utorkom od podne do ikindije. Veliko okupljanje kod ovog turbeta je 2. avgusta, kad dolaze i pravoslavci iz obližnjih sela.¹⁷⁹⁵

Turbe u selu Prilep kod Dečana

Na 17 km. Od Peći prema Dečanima nalazi se selo Prilep. Iznad sela na jednom brdu nalazi se turbe ispod kojeg protiče rijeka Reka. Ovdášnji stanovnici pripovijedaju da je to turbe Sari Saltuk-dede.¹⁷⁹⁶

Mezar u Ohridu i Sari Saltu

Neki događaji ostali u tami historije te se danas pred nama pojavljuju kao klupko koje je teško razmrsiti i razumjeti. Događaji o kojima su podaci iz historijskih izvora u međusobnoj suprotnosti, o kojima dokumenti jedni druge pobijaju, o kojima su predanja i legende preuzele mjesto historijskih istina, poprimaju vrlo zamršenu formu. Jedan od takvih historijskih pravaca koji je ostao u tami historije je mezar koji se nalazi u kapeli manastira Sveti Naum, na obalama Ohridskog jezera. Manastir se nalazi nekih 30-tak kilometara od Ohrida. Ovaj mezar hrišćani danas drže za grob sv. Nauma i obilaze ga vjerujući da od njega dolaze glasovi i ostvaruju se želje i naslanjaju uši (da čuju ove

¹⁷⁹² Kaleshi, 1967., str. 92 - 95.

¹⁷⁹³ Po kazivanju šejh Adri Huseina Šehu.

¹⁷⁹⁴ Baba Redžepi, Misticizme islame bektashizma, Chikago, 1970., str. 283.

¹⁷⁹⁵ Tirtja, 1995., str. 183.

¹⁷⁹⁶ Kaleshi, 1967., str. .89.

glasove). U prošlosti je od strane ovdašnjih muslimana ovaj mezar smatran za Sari Saltukov i mnogo je bio posjećivan. U radovima istraživača je izneseno da su u historiji ovaj mezar obilazili i hrišćani. Kasnije, napuštanjem ovog kraja velikog broja Turaka, broj posjetilaca mezara je smanjen. Danas je mezar poprimio izgled mjesta koje obilaze samo hrišćani. Ali, jedan dio muslimana iz Makedonije još uvijek ovaj mezar smatraju Saltukdedinim i nastavljaju ga obilaziti.

Za vrijeme posjete, u ljeto 1985. godine vidjeli smo da među dervišima halvetijske tekije u Ohridu živi sjećanje na Saltuk-dedu i da oni iskreno vjeruju da mu je tu mezar. Ne samo u Ohridu, nego i drugim krajevima Makedonije, o Saltuk-dedi može se čuti mnogo predanja o njemu. Ovdje nam se otvara više pitanja. Može li jedan mezar pripadati dvojici ljudi? Kome stvarno pripada ovaj mezar? Kako su u prošlosti ovaj mezar posjećivali i hrišćani i muslimani? U ovoj tekiji još se pričaju predanja o tome kako se je Sari Saltuk opkladio sa nekim kaluđerom. Ovakva ista predaja nalazi se i u Saltuknami. Šejh tekije Jahja, a i muridi saopštavaju da je nakon što su Turci izgubili većinu i vlast u Makedoniji mezar postao hrišćansko mjesto hodočašća koje obilaze hrišćani. Danas nije ostao ni najmanji trag koji bi pokazivao da ovaj mezar pripada Saltuk-dedi. Inače, na kraju prošlog stoljeća ovdje su se nalazile sedžade za obavljanje molitve. Važnu ulogu u ovom posjećivanju ima i izvor koji se nalazi u blizini mezara, kao i kod turbeta u Babadagu. Šejh Jahja spominje i da mezar posjećuju i makedonski Egipćani (Jedžupi). Monahinje iz ovdašnjeg manastira na pitanje dali mezar posjećuju muslimani koji vjeruju da se tu nalazi Sari Saltuk-dede reaguju veoma burno i negiraju takve tvrdnje.

Hasluck je posjetio ovaj manastir krajem 1914. godine. Iguman manastira mu je tada kazao da bektašije iz Korče pokazuju interesovanje za ovaj mezar i da ga često obilaze. Ovom svešteniku je jedan od posjetitelja čak rekao da u mezaru leži Sari Saltuk i da je on, zajedno sa jednim monahom prešao na hasuri Ohridsko jezero.¹⁷⁹⁷ U Saltuknami nalazimo motiv kako Saltuk-dede na sedžadi putuje po moru pokraj crnomorskih obala. U djelu Kamusu'l-a'lam, Sami Frašeri, piše da su bektašijski derviši obilazili mezar u manastiru Sveti Naum koji smatrali da je mezar Sari Saltuk-dede. G. S. Smith piše da su prije napetosti na jugoslavensko-albanskoj granici muslimani iz Albanije dolazili u Ohrid da bi tamo učili dove, smatrajući da mezar pripada Saltuk-dedi. Ovo je trajalo do 1947 - 48. godine.¹⁷⁹⁸ Dolazak posjetilaca iz bektašijskog centra u Korči pobuđuje misao da je zgrada djelomično imala i islamske elemente tj. ibadethanu. Zatvaranjem granica i smanjenjem broja Turka je dovelo do opadanja broja posjetilaca. Tako su islamski arhitektonski elementi brzo nestali. Kasnijim popravkama građevina je u potpunosti postala hrišćansko svetište.

Turbe na Paštriku

Na vrhu planine Paštrik nalazi se turbe uz koje se veže ime Sari Saltuka. Mještani raznih naroda imaju veliko poštovanje prema spomenutoj ličnosti i svake godine na *Aliđun* posjećuju ovo turbe. U neposrednoj blizini turbeta kolje se kurban i traži lijek neplodnosti žena i nekim bolestima. Pravoslavni imaju predanje da se na vrhu brda Paštrik nalaze dva groba, sv. Ilije i sv. Pantelije, a između njih da prolazi državna granica.

¹⁷⁹⁷ U predanjima o „dobrim ljudima“ čest je motiv prelazak rijeke, jezera ili mora na sedžadi. Takvo jedno kazivanje postoji i u Stocu, a veže se za Mustafu Žuju poznatijeg kao hodža Žujo.

¹⁷⁹⁸ Po kazivanju šejh Jahje Tahira iz Ohrida u ljeto 1985. godine.

Tekija i turbe u Blagaju kod Mostara

Uz samo vrelo rijeke Bune podigle su bektašije-janjičari prvu zaviju (tekiju). Također i uz ovu tekiju veže se ime Sari Saltuk-dede i vjekovima je bila praksa da se u njezinoj blizini kolju kurbanu. Zavija je bila skromnih dimenzija i građena od nekvalitetnog materijala. Izgrađena je oko 1470. godine. Razvojem Blagaja i unaprijeđenjem trgovine i zanatstva, mala zavija nije više mogla udovoljavati obavezama, koje su joj pripadale. Karavanski put koji prolazi kroz Blagaj nameće potrebu proširenja ovog kompleksa. Krajem 15. vijeka podiže se novi "moderniji i funkcionalniji" objekt zidan kamenom i pokriven pločom. Zajednica bektašijskih derviša-neženja (bekjara) proširila je plato, podzidala korito rijeke Bune, utvrdila cijeli ambijent zidom i kapijom. Dograđeni su ahari, hambari, mlin, kovačnica i stupa. Ovako upotpunjen kompleks, dobio je pravo zvati se tekijom. Tekija je izvršila ogroman utjecaj na okolno stanovništvo, gdje se tragovi bektašija mogu vidjeti na folklornim i običajnim elementima u ovom kraju. Krajem 16. vijeka blagajske bektašije slabe, a jača uticaj halvetijskog reda.¹⁷⁹⁹

Evlija Čelebija u Sejahatnami ne spominje nikakva turbeta uz tekiju u Blagaju. Nameće se pitanje odakle kasnije (ako ga prije nije bilo) turbe i da se počinje vezati za ime Sari Saltuk-dede? Tarikati koji su kasnije djelovali u ovoj tekiji: halvetije, kaderije i nakšibendije nemaju u svojoj tradiciji njegovati sjećanje na Sari Saltuk-dedu. Da li ga je Evlija slučajno zaboravio spomenuti, mada je revnosno bilježio značajne zijaretgjahe u mnogim drugim mjestima? Možemo li pretpostaviti da je prilikom neke kasnije popravke tekije ili prekopavanja zemljišta oko iste za gradnju nekog drugog objekta, naišlo se na kabur koji je do tada bio prekriven naslagama zemlje. Nije li nađen ipak pisani trag koji je upućivao na ime Sari Saltuk-dede? Ili je jednostavno E. Čelebija ispustio spominjanje Saltukova turbeta u Blagaju? Pitanje Sari Saltukova mezara uz ovu tekiju je još uvijek otvoreno. Sve do 1974. godine bilo je uobičajeno da prilikom zijareta ovom turbetu se uzme mali koamdić čohe sa kubure Saltuk-dede. Također i ovu tekiju i turbe posjećivali su pravoslavni hrišćani iz istočne Hercegovine i darivali tekiju i turbe. Njihova posjeta se odnosla na neku želju ili tražeći lijeka neplodnosti i psihičkim smetnjama. Od nekoliko pravoslavaca imali smo prilike čuti kazivanje da je njihova majka ili baba išla u tekiju i turbe u Blagaju i da im se želja ispunila.

Tekije i turbeta uz koje se veže ime Sari Saltuka, osim onih u Ohridu, Dobrudži, Babadagu, u Anadoliji i na Balkanu postoji i mnogo makama koji se nalaze u Tundželi-Hozat, Akoren koju, Dijarbakir – Kent Merkezi, Magzit Ovadžik, Ajridža, Peć – Kosovo, Bivania – Švedska, Pezevina – Bohemija, Moskva, Kaligra, u Grčkoj i Albaniji.

SALTUKNAMA (Knjiga o Saltuku)

Epovi su najveće kulturno naslijeđe naroda. U epovima nalazimo narodni život i tako možemo vidjeti šta je doživio taj narod, kakav je njegovo gledanja na život, postupke zajednice naspram događaja. Junaci epova se ne brišu, ne gube se iz narodnog sjećanja, pa i onda kad prođu i vjekovi, jer su oni duhovni i moralni sunarodnjaci. U nomadskim plemenima čuvala se narodna književnosti preko narodnih pjevača – svirača, koje su stari Oguzi nazivali „ozan“. Oni su sazom (cogur) i kopuzima,¹⁸⁰⁰ obilazili narodne skupove nomada i pjevali destane, a nalazili su se i u seldžučkoj vojsci. Pjevali

¹⁷⁹⁹ Mičijević, 2004., str. 75 – 76.

¹⁸⁰⁰ Kopuz – muzički instrument nešto veći od violine, a manji od violončela.

su dijelove starih oguskih epova, kakva je priča o Dede Korkutu. Produkti ove narodne književnosti općenito su izraženi narodnim metrom i tradicionalnim formama iz vrlo daleke prošlosti. Narodni pjesnici najviše su koristili stare instrumente i forme „*türkü*“, „*türkmani*“, „*varsagi*“, koje su pokazivale svoje etničko porijeklo, ili kao „*kosma*“, „*dejis*“, „*kajbasi*“, govornice o svom narodnom karakteru i bile kombinovane sa melodijom.¹⁸⁰¹ Postojala je praksa još u seldžučkoj vojsci da „*ozani*“ u pobjedničko veče pripovijedaju oguske tradicije, priče o Dede Korkutu ili junaštvu koja su se tog dana zbila.¹⁸⁰²

Sigurno da je vremenom, miješanjem ili bliskim kontaktima ovaj vid narodne kulture došao i do naših prostora i da je on „uzrok“ nastanku bošnjačke epike i guslarstva. Guslari i pjevači uz saz posebno su bili dio svečane atmosfere na kulama i odžacima naših poznatijih porodica.

Tako je i turski narod, dobio svoje epske poeme, među kojima je najveličanstvenija i najvažnija je Kitab Dede Korkuta. Kao što je objavio Fuat Kuprulu, kad bi se na jedan tas vage stavila turska književnost, a na drugi tas Kitab Dede Korkuta, pretegnuo bi tas na kojem je Kitab Dede Korkuta. To je život turskog naroda, njegova historija, spomenik junaštava, najveličanstvenije književno djelo koje je uobličio turski jezik. Kitab Dede Korkuta sam je turski narod, njegova enciklopedija. Širenjem tarikata širi se i narodna derviška poezija. Tako se i Dede Korkutovi stihovi šire i prelaze na zapad, a isto i legende o Kör-ogluu (Çor-oglu).¹⁸⁰³

Jedna od takvih epskih poema, *Saltuknama*, ima za temu junaka-evlija iz 13. vijeka Sari Saltuk-dedu, njegov život, bitke i razna nadnaravna djela (keramete). U djelu se objašnjavaju predaje / legende o Sari Saltuku, zajedno sa njima se izlažu predaje i o drugim važnim ličnostima onog doba i njihovu uzajamnu vezu.

U osnovi, tema *Saltukname* je Saltukdedin život. U prvom tomu djela prva dva predanja objašnjavaju njegovu djetinjstvo i odrastanje. Na početku djela spominju se vojni pohodi (gaze) njegova djeda Sejjid Huseina i oca Sejjid Hasana. Govori se kako je nakon Sejjid Huseinove smrti na njegovo mjesto došao Sejjid Hasan i kako je osvojio mnoga mjesta. Na kraju su neprijatelji trovanjem ubili Sejjid Hasana, a njegovi ljudi su mu tijelo sahranili na jednoj planini i mjesto njegovog mezara držali u tajnosti. U *Saltuknami* se osim Seravila spominje i drugi učitelj Abdulaziz. Šerif je u kratkom vremenu naučio jahanje, gađanje strijelom i rukovanje mačem, predstavlja važan primjer junaka u turskim epskim poemama. Ali, nakon smrti oca, begluk prelazi u druge ruke, radi čega Šerif sa majom doživljava mnoge poteškoće. Nakon što mu je majka poslije izvjesnog vremena umrla, Seravil uzima Šerifa i odvodi ga pred Emira Alija, a ovaj ga sprema sultanu Sulejmanu Sebuktekinu. U to vrijeme je sultan bio u Azerbejdžanu. Šerif je izašao pred sultana i u lovu sa sultanom pokazao sve svoje vještine. Sultan oduševljen Šerifom, kome ni jedna lovina ne izmiče, naređuje da mu se iz državne kase, kao vojnička plata, daje četrdeset dirhema dnevno. U to vrijeme imao je 14 godina.

Jednom je usnio Battal Gaziju koji mu je rekao gdje se nalazi pećina u kojoj su njegov konj Aškar, Dahhakov mač, Givovo koplje, Gustašbov štit i hazreti Hamzino oružje. Šerif se budi iz sna i našavši pećinu, uzima konja i oružje o kojem mu je govorio

¹⁸⁰¹ Köprülü, 1987., str. 28.

¹⁸⁰² Köprülü, 1985., str. 27.

¹⁸⁰³ Köprülü, 1985., str. 23.

Battal Gazi. Iz Saltukname doznajemo da je, pored ovoga, posjedovao još legendarnih oružja i konja.

Povod pisanja Saltukname

Sultan Mehmed Fatih je u pohodu na Uzun Hasana zbog sigurnosti balkanskih granica ostavio princa Džema u Edirnu. Džem je čuvši mnoga predanja o Sari Saltuku koja su dolazila iz različitih krajeva Balkana zatražio da se napiše djelo koje bi sabralo ova predanja. Zadatak je povjeren Ebul Hajr Rumi. On je sabirao građu sedam godina, od 1473 – 1480. godine i napisao Saltuknamu. Postoje tri pisana primjerka *Saltukname*. Primjerci se nalaze u biblioteci muzeja Topkapi saraja (No.1612), u biblioteci Nigde Bor Halil Nuri Yurdakul i u Ankarskoj nacionalnoj biblioteci. Svi primjerci su ispisani od strane jednog autora.¹⁸⁰⁴ Saltuknama je trotomno djelo od 1236 stranica

Sadržaj Saltukname

U prvom tomu ovog djela prva dva predanja objašnjavaju Sari Saltukovo djetinjstvo i odrastanje. Zbog činjenice da su pokidani prvi listovi sačuvanih primjeraka prvog toma ne mogu se utvrditi legendarni elementi vezani za njegovo rođenje. On ima sve osobine koje treba imati epski junak. Izuzetno je snažan, a u srcu nema ni trunke straha. Među neprijatelje se baca poput gorućeg plamena, osvaja neprijateljske utvrde. Prema neprijatelju koji traži milost je milostiv. U Saltuknami se redaju osobine koje treba imati junak i navodi se gađanje strijelom, pismenost, plivanje i junačko hodanje, te se posebno naglašava da je Sari Saltuk bio vrlo spretan u sve četiri ove vještine. Pored navedenih osobina, u prenaplašenom obliku objašnjavaju se i njegove natprirodne sposobnosti poput: da iz velike daljine čuje ono što se govori protiv njega, da sa mjesta gdje se nalazi udarcem mača ubije neprijatelja koji se nalazi negdje daleko, za treptaj oka da pređe veliku razdaljinu. Njegovi neprijatelji nikako ga ne mogu ubiti, bacaju strijelu, ali se ona ne zabada u njegovo tijelo, udaraju ga mačem, ali ga posjeći ne mogu, prave vradžbine, ali one na njega nemaju uticaj, bacaju ga u vodu, ali on se ne utapa, bacaju ga u vatru, ali on ne izgara. Svi džini i meleci su pomoćnici Sari Saltuka. Njegovi neprijatelji su nehumane i destruktivne ličnosti. Prema Saltuknami Sari Saltuk je živio 99 godina i umro kao šehid tako što je otrovan, a zatim izboden handžarom. Ali, prije nego što je ispustio posljednji dah ubio je svog ubojicu. U ovom djelu se na više mjesta govori o Balkanu 13. vijeka, u obliku pomiješanih historijskih istina i legendi.

Kemal Judže je u *Saltuknami* radio na historijskim, vjerskim i elementima vezanim za legende, objašnjava da je riječ „saltuk“ tursko lično ime proisteklo iz glagola „*salmak*“ (*salmak* – između ostalog i „poslati“, prošlo vrijeme za prvo lice množine „*saldik*“ - prim. prev.) i da tome u prilog govori dio iz *Velajetname* Hadži Bektaša u kojem se navodi „Vladar reče, hajde poslali smo te u zemlju Ruma“, gdje riječi «poslali smo» - turski „*saldik*“ ima isto značenje. Prema Judžeu, kad se ime Sari Saltuk pomiješalo sa vjerskim skupinama i pojavio tarikat „Saltukluk“ to je dovelo do sličnosti u značenjima riječi „saltuk“, „saltuki“ i „saltukluk“. Kao što je u *Saltuknami* Sari Saltuk najprije samo junačan, a kako priča napreduje tako on dobiva identitet evlije, tako i riječ „saltuk“ dobiva svoje značenje prema samom Sari Saltuku. Što se tiče dijela imena „Sari“ svi izvori se sjedinjuju u mišljenju da se ne radi o imenu već pseudonimu (*mahlas*).

¹⁸⁰⁴ Yüce, 1987., 5- 19.

Poznato je da boje imaju veliku važnost u svim granama turskog naroda.¹⁸⁰⁵ Boje se mogu čak sresti u imenima turskih plemena, pa i država, kao što je slučaj sa Sari Ujgurima (Žuti Ujguri), Karahanli (kara-crno) Akkojunlu (ak-bijelo) itd.

Saltuknama, govori i o djelima Sari Saltuk-dede koji je bio zadužen za borbu i širenje Islama u Anadoliji, na Balkanu, Krimu, u Siriji, Egiptu, Hidžazu, Etiopiji, Indiji, Kavkazu, Turkistanu, ukratko na čitavom islamskom području. Imao je dobre veze sa drugim velikim šejhovima tog vremena kao što su: Kutbettin Hajdar, Hadži Bektai Veli, Karadža Ahmet, Taptuk Emre i Mevlana Dželaludin Rumi. Njegovi pratioci su bili derviši - junaci kao što su Kara Davut, Kemal Ata, Abdal Murat. Saltuk-dede je posjedovao i nekoliko «Svetih emaneta» kao što je Vjerovjesnikov mač. Izbjegavao je postupke koji nisu u skladu sa islamom.¹⁸⁰⁶

Kao što se razumije iz ovog kratkog objašnjenja sadržaja Saltukname, ona je važna i kao historijski izvor koji u obliku historijskog narodnog romana objašnjava, ne samo događaje u Anadoliji u 13. i 14. vijeku, već i važne događaje i procese na Krimu i osvajanju Balkana. Saltuknama nam prenosi i mnoge događaje iz predosmanskog i ranom osmanskog periodu. Saltuknama izlaže živu i moćnu sliku koja nije samo suho nabranje činjenica.

Čak ni pisac Saltukname, Ebul Hajr, dok je pripremao ovo lijepo djelo nije se mogao suzdržati da ne bude pristrasan. Svjesno je prikazao Saltuk-dedu kao neprijatelja Kizilbaša. U 15. vijeku u kojem je napisana Saltuknama šah Ismail je počeo graditi Safavijsku državu, Turkmeni su jedan, po jedan počeli da sele u Iran, a u Anadoliji se počela širiti alevijska doktrina. Pod ovim uticajima pisac Saltukname prikazuje Saltuk-dedu u situaciji kojom poriče sam sebe. Kao prihvatljive pravne škole (mezhebi) navode se hanefijska, malikijska, šafijska i hanbelijska, dok se džaferijski mezheb ne spominje. Pisac tu proizvoljno kreira epizodu u kojoj Saltuk-dede odlazi na mezar Vjerovjesnika i od njega uzima fetvu da su druge pravne škole neispravne (batil). Ovakva interpretacija nema utemeljenje u historijskim izvorima.

Opet, nalaze se i dijelovi koji su u suprotnosti sa ovakvim pogledom. Na primjer, u Saltuknami se objašnjava da Saltuk-dede potječe od Hz. Alije i Hz. Huseina, da je Sejjid, a u jednom drugom dijelu opet postoje stanovišta koja ne podržavaju ovaj sud. Ističe se Saltukdedin govor da potječe od roda Sejjit Battala Gazije: „Od pokoljenja Sejjit Battalovog, Ibni Husein, Ibni Alija, Ibni Muhammed.“

Ipak u Saltuknami je on, istaknuta ličnost junačke epohe, koja svojom nadnaravnom snagom, junaštvom, merhametom, znanjem, vjerom, požrtvovanošću, i kerametima, uobličavan od strane Ebul Hajr Rumijevog pera, kao najljepši primjer tipa junaka-evlije Saltuk-dede se pred nama pojavljuje, nekad sa ličnošću ratnika, nekad kao evlija koji pokazuje keramete, nekad kao onaj koji ide na Kaf planinu, kao junak romana koji se bori sa vješticama i divovima, a nekad kao historijska ličnost koja se javlja pored ličnosti kao što su Osman Gazija, Orhan Gazija, Nasrudin hodža, Karadža Ahmet i Mevlana. U svakom retku je uočljivo divljenje prema njemu od strane Ebul Hajra. Naravno, u ovim recima se susreću i pretjerivanja. Ebul Hajr Rumi često spominje ime „Turčin“, opisuje borbu kojom su Turci od Anadolije napravili svoj dom. Mujgan

¹⁸⁰⁵ Yüce, 1987., str. 75.

¹⁸⁰⁶ Köprülü, 1981., str. 440 – 441.

Džumbur skreće pažnju na ovu karakteristiku Saltukname i ističe da je ovo djelo najava rađanja misli turskog nacionalizma.¹⁸⁰⁷

U prvom dijelu se opisuju borbe sa balkanskim, ugarskim i drugim evropskim kraljevima. Sa svojim ljudima poduzeo je pohod na ugarskog kralja, kojem je u borbi jednim udarcem odrubio glavu. Odatle je krenuo na poljskog kralja i njega ubija pod njegovom zastavom. Uništio je češkog kralja, a zarobio ruskog. Ubija i kralja Eflaka. Iza toga se govori o ratovima rumskih vojnika koji se nazivaju Kariban. Prema Saltuknami Kariban je arapsko ime za jednu zemlju na Balkanu. Zapovjednik se zove Tajnos, a njihov grad se zove Sukub (Uskup-Skoplje).¹⁸⁰⁸ Nakon ovog dijela opisuje se Sari Saltukov prijelaz u Anadoliju. U ovim dijelovima je interesantna činjenica da Sari Saltuk u oblasti Skoplja sebe predstavlja kao pehlivana (hrvača).¹⁸⁰⁹ a u drugom tomu Saltukname Skoplje se predstavlja kao turski i muslimanski grad. Neprijatelji se skupljaju u okolnim oblastima, napadaju na Skoplje i ubijaju zapovjednika grada Alibega. Padom grada u ruke neprijatelja jedan dio branilaca prelazi u Babadag (Rumunija).¹⁸¹⁰

Teme drugog toma djela su Sari Saltukov odlazak u oblasti Trukestana, osvajanje Evrope, oblasti Frenka, silazak u Babilonsku rupu, rat sa vješticama, pohod na Alžir i Kuhistan. Posebno, u ovom tomu se u predaji pod naslovom „Priča o izuzetnim evlijama Ruma“ (Rum – Rim, tačnije istočni Rim-Bizant, odnosno oblast koju je on obuhvatao) opisuju gazije derviše koji su došli iz Turkestana u Anadoliju i smjestivši se ovdje imali značajnu ulogu u širenju islama u Anadoliji i Rumeliji, djelovanje evlija, kerameti, veze i odnosi sa evlijama Horasana. U trećem tomu se opisuju Sari Saltukovi pohodi u oblasti Mašrika i Magriba, Arabiju, Nirkap planinu, njegovo ubijanje vještice koja se zvala Ragduš, boj u Asfarjanu, osvajanje Edirna. U odjeljku pod nazivom „Priča o pohodima-gazama i smrt“ izlaže se Sari Saltukov šehadet.

Kad se analizira prema temama, vidi se da su predaje grupisane u tri djela. Prva grupa predaja izlaže historijske događaje. Teme kao što su prelazak turskih grupacija na Balkan (Rumeliju), osvajanje Anadolije i Balkana, ratovi sa vladarima, događaji za vrijeme bejluka. Osnivanje Osmanske države se, u manjoj ili većoj mjeri, izlažu u skladu sa historijskom stvarnošću. U ovim događajima je opet u prvom planu Sari Saltuk. Osobe koje se spominju u ovim predajama su historijske ličnosti kao što su Osman Gazi, Umur Bej, sultan Aleattin, Gijasettin Kejhursrev, Džingis kan, Nasrudin hodža, Ahmet Fakih, Karadža Ahmet, Mevlana.

¹⁸⁰⁷ Cumbur, 1977., str. 52 – 55.

¹⁸⁰⁸ (navod na staroosmanskome jeziku) „Kariban leşkeri, kim Rûmlere dirler Arab dilince, anlar kaldılar. Girü gayret getürdiler, ceng ittiler. Faris, Aceh ol Kariban Rûm birle ceng ittiler. Meger bu Kariban leşkerinün beği adına Taynos dirlerdi, öte Rûm yakasında bir şehre diyârı vardı, asıl Rûm içinde Kariban anlar idi ve ol şehre Süküb dirlerdi. Ol şehrin pâdişâhı katında iki ulu bân vardı. Birine Sırf-ı Rûmî ve birine Lâz dirlerdi. Birbirine hısımlardı. Anları alup Kariban çerisiyle kaçtılar gittiler, tağıldılar „ Akalin, 1987., str. 26 – 27.

¹⁸⁰⁹ (navod na staroosmanskome jeziku) Ol kârbân başı eyitti: «Ne gülersin?» didi. Şerîf eyitti: «Ben dahi bir ulu pehlevanam, Rum içinde anılırım. Anı işidüp geldüm.» didi. Anlar eyittiler: «Hey sen fikr ittüğün gibi değıldür bu, sakın gafil olma.» didiler, gittiler. Şehre gelüp kondılar. Şerifün âdeti deyre konmaktı. Gelüp girü bir deyre kondı. Ruhbanlar sordılar: «Kandan gelürsin?» didiler. Şerif eyitti: «Süküp diyarımdan gelürem. Padişâhı işidüp geldüm.» Akalin, 1987., str. 90.

¹⁸¹⁰ (navod na staroosmanskome jeziku) Çevre il kâfirleri gelüp çoğaldılar. Müslümanlar zaîf idi, hem azdı. Ol gaziler durup hisara girdiler. Tekur-ı lain gördi, ceng birle hisar alınmaz, çevre Tekurları ve banları cem idüp Firiban ilinde Süküb şehrine geldiler, Ali Beği gafil buldılar, şehid ittiler, hisarı aldılar. Müslümanlardan kurtılanlar kaçup Baba'ya gittiler. Akalin, 1988., str. 68.

U drugoj grupi su predaje koje za temu imaju dolazak Sari Saltuka u predjele iz legendi, i njegovo borbe sa džinima, vješticama, divovima i raznim natprirodnim bićima. U ovoj grupi se Sari Saltuk pred nama pojavljuje poput junaka iz bajke, jer se u ovim predajama javljaju mitološki elementi i razni motivi iz bajki kao što su sedmoglave aždaha, leteće vještice, krilati konji, drveće i životinje koji govore.

U trećoj grupi su predaje koje za temu imaju Sari Saltukove ratove u Indiji, Etiopiji, Arabiji, te njegove keramete (kerameti - izjave, predskazanja, djela koja pokazuju da onaj kome se pripisuju ima nadnaravne sposobnosti i znanja) Iako se radi o stvarnim geografskim predjelima, u ovim predajama preovladava stil bajki.

Kada se u Saltuknama analiziraju geografska mjesta, vidi se da se događaji odigravaju na mjestima koja možemo podijeliti u dvije odvojene grupe. U prvoj grupi su stvarna, postojeća mjesta kao: Anadolija, Balkan, Azerbejdžan, Krim, Kefe, Dešt-i Kipčak, Samarkand, Tataristan, zemlja Ujgura, oblast Nogaj, Kašgar, ukratko cijeli turski svijet, te Arabija, Egipat, Alžir, Indija, Etiopija. Kada pregledamo imena mjesta koja smo pobrojali uočava se da Saltuknama nije samo turski, već i svjetski ep. U drugoj grupi su imena mjesta iz bajki i legendi. To su Kaf planina, Džinista, Hihistan, Džabulsa, zemlja Šah-i Maran, Kuh-i Šu'a, Biru'l-džin, Džebel -ul-Kammer i td.

Sari Saltuk u Hadži Bektaševoj Vilajetnami

U "Vilajetnami" stoji i da mu je šejh Ahmed Jesevi prilikom jednog susreta rekao : "Ej, Saltuk Mehmet ti idi put Ruma, sedam vladara i krajeva, tvoje je ime čulo i čeka te", tada je napustio Anadoliju i krenuo na čelu anadolskih akindžija. U drugom izvoru se kaže da je u snu vidio Vjerovjesnika Muhameda koji mu je rekao: "Put Edirne kreni, puteve oživi, a sve drugo ostavi.". Došao je do Dobrudže sa 10 hiljada anadolskih turkmena, čiji je vladar bio u ratu protiv mnogo jačeg protivnika (diva) koji je htjeo uzeti na silu njegovu kćer. Sari Saltuk sa svojim akindžijama stavi se u službu ovom vladaru i pomognu mu poraziti mnogo jačeg protivnika i ponovo zavlada mir. Glas o njemu pronio se Dobrudžom, ljudi su dolazili da ga vide i čuju. Svoj boravak iskoristio je da uspostavi prvu muslimansku zajednicu od "krk bin" (40 hiljada) muslimana. Ovaj broj treba gledat kao simboliku za izraženo mnošto, a nipošto kao vjerodostojnost.

Iz Dobrudže je krenuo u Poljsku (Lehistan) i tamo se nastanio. U to vrijeme u Poljskoj su se nastanile stotine Lipka-Tatara čiji potomci i danas tu žive kao mala muslimanska zajednica. Interesantno da se na jednom mjestu kaže "...alti yuz bin Hersek dinsizini "imana getmiš"...", tj. da je 600 hiljada nevjernika hercegovačkih u iman (vjerovanje) doveo. Mada je cifra preuveličavajuća, intersantno je da se spominje izraz Hercegovci. Kaže se da je napravio sedam tabuta (jedi tabut) i rekao u kojim se predjelima želi ukopati. Vladarima (krallarina) Rus, Leh (Poljska), Ček (Češka), Isvec (Švedska), Edirne, Hersek (Hercegovina) i Bugdan (Bugarska) odnešeni su tabuti koje su oni uz velike ceremonije pokopali.¹⁸¹¹

Sari Saltuk u Sejihatnami Evlije Čelebije

Važan izvor koji pored Saltukname daje saznanja o Sultak-dedi je Sejihatnama od Evlije Čelebije. Prema Evliji Čelebiji pravo Sari Saltukovo ime je Muhamed Buhari i bio je halifa Ahmeta Jesevija, koji ga je poslao Hadži Bekatš Veliji.¹⁸¹² Nakon što je Sari

¹⁸¹¹ Eyupoglu, 1987., str. 189. ; Görpınarlı, 1990., str. 47.

¹⁸¹² Çelebi, 1314. h, I, str. 659.

Saltuk sa sedamdeset svoji ljudi stigao u Dobrudžu i u pećini Kaligra ubio aždahu kralj Dobrudže i narod su prihvatili islam. U Poljskoj je ubio sveštenika koji se zvao Sari Saltuk i uzevši njegov identitet Muhamed Buhari je sa imenom Sari Saltuk vladao i uveo u islam narod te oblasti. Evlija Čelebija u drugom tomu Sejahatname daje detaljnije podatke i kaže da Saltuk-dede iz Kaliagre ide na Krim, pa narodu Hašdek u Rusiji, zatim u Poljsku narodu Lapka i na kraju stiže u poljsku luku Gdanjsk. Tamo je dosta vremena sjedio i razgovarao sa sveštenikom koji se zvao Sveti Nikola - Sari Saltuk, kasnije ga je ubio, uništio njegove posmrtno ostatke i uzeo njegov identitet. Godinama je govorio „Ja sam Sari Saltuk“ i hodao u odjeći Svetog Nikole pozivajući na hiljade ljudi u islam. U ovom tomu se detaljnije opisuje kako je Sari Saltuk u Dobrudži ubio aždahu.¹⁸¹³ Evlija navodi da se Sari Saltuk u Anadoliji spominje kao Baba Sultan, Sari Saltuk Sultan, Kilgra Sultan, a da je među hrišćanima poznat pod imenom Sveti Nikola,¹⁸¹⁴ kao i da je imao veliki uticaj među hrišćanima.

Fetva šejh-ul islama Ebu Su`ud-ef

Tajib Okić, izučavajući fetvu Šejhul islama Ebu Suuda vezanu za Sari Saltuk-dedu, naročitu je pažnju poklonio njegovim vezama sa hrišćanskim svetim ljudima.¹⁸¹⁵ Sultan Sulejman (u. 1566.) je od Ebu Su`uda zatražio fetvu o Saltuk-dedi u ovom obliku: „U dobru moj akrame, u halu moj sudruže, ahiretski moj brate, šta vrhovna ulema kaže u ovom pitanju, da li je evlija osoba koju zovu Sari Saltuk?“ Na ovo pitanje je Šejhulislam odgovorio: „On je monah koji je od sustezanja postao kost i koža.“ Okić je nastojao da rasvijetli uzroke davanja ove fetve.

Okić ističe da su predaje o Sari Saltuk-dedi pomiješane, najviše sa predajama o Nikoli, potom o Đorđu, Simeonu, Eliju, Spiridonu i Naumu. Tajib Okić izlaže da davanje ovakve fetve izvire iz pogrešnog predstavljanja Sari Saltuk-dede. Prof. dr. Jusuf Zija Jorukan u svom radu pod naslovom „Bir Fetva Munasebetile“ (U vezi sa jednom fetvom), vezano za spomenuti rad je iznio da ova fetva ne pripada Ebu Su`udu i da je falsifikat. Ali, Okić je napisao odgovor na Jorukanov članak i nastojao rasvijetliti temu istinitosti fetve.¹⁸¹⁶

Slične optužbe bile su poznate i u vrijeme Evlije Čelebije, koji kaže: „... jer, nevjernici su o njemu proširili glasne, kazali da je monah i tako postali veliki grješnici... ..Bilo ko ko ima sumnju oko hazreti Sari Saltuka utječemo se Allahu od toga – griješnik je i prestupnik.“¹⁸¹⁷ Savremenik Ebu Su`uda, Ibni Kemal (Kemal Paša-zade), smatrao je Sari Saltuka evlijom i keramet sahibijom (osoba koja kao rezultat svoje velike pobožnosti i duhovnosti ima, od Boga darovane, nadprirodne moći) i to navodi u svom historijskom djelu „Mohačnama“. Činjenice koje su dostupne o Sari Saltuk-dedi, ni u jednom pogledu ne daju za pravo da se ovako teška optužba donese za njega. Očito da je jedini motiv donošenja ove fetve bio politički.

Sari Saltuk - heterodoks ili ortodoks

¹⁸¹³ Čelebi, 1314. h, II, str. 133.

¹⁸¹⁴ Čelebi, 1314. h, II, str. 137.

¹⁸¹⁵ Okić, 1952., str. 48 – 58.

¹⁸¹⁶ Okić, 1953., str. 2 – 3.

¹⁸¹⁷ Okić, 2004., str. 176.

Još uvijek se u literaturi može susresti mišljenje koje Sari Saltuk-dedu tretira pristašom heterodoksije. Šta je to heterodoksija, a šta ortodoksija u islamu?

HETER - , HETERO - kao prvi dio riječi znači drugi, drugačiji, različit (heterodoksina)
*grč. Héteos

HETERODOKSIJA ž 1. vjerovanje ili mišljenje koje se ne slaže sa općevažećim ili službenim 2. *rel.* pripadanje drugoj vjeri; inovjerstvo, hereza krivovjerje // heterodóks/an *prid. (odr. - sni)* 1. koji odstupa od uobičajenog vjerovanja ili učenja, 2. koji pripada drugoj vjeri; inovjeran, krivovjeran, *opr.* Ortodoksan

grč. Heterodoksia: različito (krivo) mišljenje¹⁸¹⁸

HETERODOKSAN (grč.), religijsko vjerovanje koje je suprotno od neke prihvaćene religije¹⁸¹⁹

ORTODOKSJA (grč.) Pravovjerje, pravovjernost, prihvaćanje vjerskog učenja koje se smatra jedino ispravnim. U Pravoslavlju ortodoksija znači prihvatanje dogmi sedam prvih ekumenskih koncila. Zbog toga se i nazivaju ortodoksnima.¹⁸²⁰

ŠAMANIZAM, pojava kod uralско-altajskih naroda u kojoj se mladići skloni padavici i ekstazi osposobljavaju za „kontakte sa drugim svijetom“, „traženje zalutalih duša bolesnih osoba“, liječenje; proricanje i pribavljanje drugih koristi zajednici.¹⁸²¹

ŠAMANIZAM *m* spiritualističko – magijski oblik religije raširen u S i sred. Aziji, temelji se na kultu prirode, duhova i duša umrlih te magijskoj vezi s njima.¹⁸²²

Kao što vidimo da razumijevanje ovih odrednica ovisi od onoga koji želi govoriti ili pisati o Sari Saltuk-dedi. Pripisujući Saltuk-dedi heterodoksnost, niko od dosadašnjih istraživača nije se potrudio da pojasni u čemu se ta heterodoksija ogleda. Jedini odgovor koji može biti opravdan jeste da su istraživačima izvori informacija bili ljudi i literatura tzv. sunitske orijentacije. Međutim, opet ostaje nejasno tko u islamu određuje ortodoksiju, a tko proglašava heterodoksiju? Islamsku „ortodoksiju“ odredili su događaji iz vremena života Vjerovjesnika i događaji koji su se dogodili tokom prvog hidžretskog vijeka. Ortodoksija u islamu je politički čin koji je određen parolom „*ehli sunnet vel džem`at*“. Sve što se nije htjelo povinovati političkom diktatu kao vjerskoj praksi i učenju, proglašavano je raznim nazivima, ili što bi se reklo heterodoksijom. Ortodoksiju i heterodoksiju u islamu određuje prvenstveno odnos prema ehli bejtu. Podijeljenost u mišljenju tko čini ehli-bejt je očita, ali ipak većina se opredjeljuje za poznatih petero. Takvo mišljenje zastupali su Zamahšerija, Taberi, Ševkani, Sujuti, Zehebi, Kurtubi i dr. U prilog ovom mišljenju ide i događaj sa *pozivom na prokletstvo*. Vjerovjesnik tom prilikom nije zovnuo ni jednu od svojih žena, nego Aliju, Fatimu, Hasana i Husejina te ih pokrio svojim ogrtačem i rekao: „Moj Allahu, ovo je moj Ehl“. (Buharija i Muslim). U svim izvorima vezanim za Sari Saltuka, nema ničega što bi ukazivalo na to da nije bio istinski i iskreni vjernik musliman. Ovim problemom se posebno bavio prof. Dr. Mehmet Fuat Kuprili.¹⁸²³

Isihizam – mistika srca

¹⁸¹⁸ Hrvatski enciklopedijski rječnik, knj. 4, Zagredb, 2004., str.92.

¹⁸¹⁹ Cvitković, 1991., str. 115.

¹⁸²⁰ Cvitković, 1991., str. 211.

¹⁸²¹ Cvitković, 1991., str. 257.

¹⁸²² Hrvatski enciklopedijski rječnik, knj. 10. Zagreb, 2005., str. 230.

¹⁸²³ Okić, 2004., str. 177.

Na kraju red je da se osvrnemo i na zapažanje mnogih istraživača da je Sari Saltuk bio respektovan i među hrišćanima. Ranije smo naveli da tekiju i turbe na izvoru Crnog Drina posjećuju i pravoslavni hrišćani. Također hrišćani dolaze i u turbe Sari Saltuka koje se nalazi na vrhu planine Paštrik. Hrišćani vjeruju da se u neposrednoj blizini turbeta nalazi grobovi sv. Ilije i sv. Pantelije, a između njih da prolazi državna granica. Također postoji podatak iz 1613. godine, da hrišćani posjećuju tekiju i turbe u Varni, gdje je po kazivanju stvarni kabur Sari Saltuka. Oni su bili vodonošci, popravljali i darivali ovu tekiju.¹⁸²⁴ Djelovanje Sari Saltukovih derviša u Dobrudži i na Krimu sigurno nije bilo zatvoreno unutar zajednice, nego su postojali bliski kontakti sa domicilnim stanovništvom kao i intelektualni razgovori sa nosiocima pravoslavne duhovnosti. O tome nam govore Žitije svetih i spisi Filoteja i Grigorija Palame. Prizivanje imena Božjeg u molitvi, povezano sa disanjem bilo je veoma rašireno među monasima u 13. vijeku. Ukoliko uporedimo tehniku izgovaranja molitve isihasta sa načinom učenja esmaul husna kod derviša naćemo veoma mnogo zajedničkih elemenata. Uzajamnih utjecaja moralo je biti i takvo poznavanje uzrokovalo je tolerantan stav dvije vjerski različite zajednice. Ovdje bi se želio osvrnuti na jedan poseban mistični pravac unutar pravoslavlja, a to je Isihazam-mistika srca.

I u ranjim vremena bilo je onih koji su samoinicijativno praktikovali „molitve srca“, ali crkvena hijerarhija na ovo nije gledala blagonaklono. Mnogi su bili za života anatemisani, da bi kasnije postali sveci. Kao veliki učitelj isihazma smatra se Grigorije Palama (1296 – 1359.), koji je rođen u Carigradu. Kao veliki poznavalac Aristotelovih djela, odlučio je da 1316. primi monaški čin. Sa dvojicom braće pješke je došao u Svetu Goru i tu proveo narednih dvadeset godina. Napisao je raspravu *Odbrana svetaca isihista*. Isihazam se proširio u 14. vijeku, zahvaljujući Grigoriju Sinaiotu (u. 1436). On je nastojao isihazam raširiti među slavenskim narodima. Grigorije svojim učenicima i pristašama savjetuje da se usmjere na prvi dio Isusove molitve „Gospodine Isuse Hriste, pomiluj me“, a kasnije „Sine Božji, pomiluj me“. On je isihazam na Svetoj Goru naučavao kao sistem za unutarnje duhovne aktivnosti. Identičnu tehniku moljenja praktikovao je i Nikifor Samotnjak, koji je početnicima u isihizmu preporučivao da moraju imati učitelja. Među velike isihaste spada i Serafim Sarovski, rođen kao Prohor Mošnin 19. 7. 1759. godine u Kursku. Kao petnaestogodišnjak došao je u manastir Spilje u Kijevu, da bi se 1786. zamonašio u manastiru u pustinji Sarov. Umro je 1. 1. 1833. godine. Bio je anatemisan da bi 1903. godine Ruska crkva proglasila ga svetiteljem.¹⁸²⁵ Izučavanjem Žitija dobili bi saznanja koliki su utjecaji turskih koloniziranih derviša na nastanak isihasta u pravoslavlju. Ovakvi utjecaji pokazatelj su anm da prihvatanje drugog i drugačijeg nije zahtijev savremenosti nego drutvena pojava koja je uvijek imala svoje zagovaraće. Nema oprvadanja da se drugi i drugačiji doživljava kao protivnk ili neprijatelj. Bogastvo različitosti je plemenitost i humanizam svake zajednice. Ne trebamo se trpjeti nego upoznavati i poznavati i vidjet ćemo da je mnogo više onog što nas približava, nego što nas udaljava. Sari Saltuk-dede sigurno je ličnost koja na Balkanu otvara vrata dijaloga i približavanja. Prođimo kroz ta vrata, dovoljan je samo jedan korak.

ZAKLJUČAK

¹⁸²⁴ Osi, 1996., str. 160.

¹⁸²⁵ Gavrić, 2000., str. 64. i 74.

Među stotinama ličnosti koje se spomnu kao islamski misionari u Evropi od 12 – 15. vijeka Sari Saltuk-dede je bez sumnje ostao najomljenija ličnost kod muslimanskog stanovništva. Glavni izvori za pisanje bili su oni na turskom i albanskom jeziku, jer su radovi na ovu temu na bosanskom jeziku više nego oskudni. Najznačajnije osvete na Sari Saltuka napisali su Fahir Iz u “*Saltuk-name~Ebu Hayr Ruminin rivajetlerden toplandigi Sari-Saltuk menakibi*”, Harvard Universitesi Basimevi, 1974. godine, Akalın, Şükrü Halûk u „*Saltuk-nâmedeki Ad Verme Hadiseleri*“, III. Milli Türk Folkloru Kongresi, Konya, 1989.; *Romanya Türkleri ve Sarı Saltuk*, Yesevî dergisi, yıl 2, S.24, İstanbul, Aralık 1995. ; *Saltuk-nâme I* (İnceleme-Metin), doktorska teza odbranjena na İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme I*, priredio. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Ankara, 1987. Kasnije je priredio : *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme II*, (1988) i *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme III* dio (1990.) ; *Saltuk-nâme*’den *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, Ankara, 1990.; *Ebü'lhayr Rumi* maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, c.10, İstanbul, 1994., Kaleshi, Hasan u *Legjendat shqiptare për Sari Salltukun, “Përparimi”* - revistë kulturore e shkencore, 1 , Prishtinë, 1966., Ibrahim, Nexhat u *Islami në trojet iliro-shqiptare gjatë shekujve*, botimi I, Shkup, 1998., Köprülü Fuat Mehmet u *Osmanli imparatorlugu’nun Kuruluşu*, Ankara, 1972. ; *Türk Edeyatında İlk Mutesavvıflar*, Ankara, 1981. i Taib Okiću *Sari Saltuk’a ait bir fetva*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı I, 1951. ; *Bir Tenkidin Tenkidi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, *AÜİFD*, Cilt II, 1953. ; *Jedna fetva o Sariju Saltuku*, Znaci vremena, Vol. 7, br. 24, Sarajevo, 2004.

Mada veoma popularan ipak oskudni su podatci o njegovom stvarnom životu. Njegovo pravo ime je Muhamed Buhari što nam daje za pravo da zaključimo da je rođen u gradu Buhara ili njegovoj okolici. Vremenom je izrastao u poznatog duhovnog vođu i predvodio akinđijske pohode u Evropu. Svojim djelovanjem uspio je uspostaviti toleranciju između pravoslavnih i muslimana. Po predanju Sari Saltuk je oporučio da se napravi sedam tabuta i pošalje u sedam kraljevina koje će „pobjedonosna vojska osvojiti“. Među tih sedam država uvrštena je i Bosna i Hercegovina. Najviše biogarfskih podataka o Sari Saltuku nalazimo u Saltuknamai. Još u vrijeme sultan Mehmed Fatiha njegov sin princ Džem zadužio je Ebul Hajr Rumija da sakupi sva usmena predanja Sari Saltuku. Tokom sedam godina sakupljanja od 1473 – 1480. godine našlo se toliko materijala koje je sabrano u tri dijela (džilta) na 1230 strana. Očuvanost sjećanja u narodu treba se zahvaliti i tardiciji nomadskih plemena da pred bitke pjevaju o junačkim djelima svojih sunarodnjaka. Vremenom je širom Balkana i Anadolije izgrađeno više turbeta koji se vežu za njegovo ime. Turbeta se mnogo posjećuju, a posebno na Alidun tj. 2. avgusta. Zajednička karakteristika turbeta je da se većina nalazi uz izvore rijeka, da je svrha posjete ozdravljenje, da se uz njih kolju kurbanu koji se podijele kao milostinja, da se uzimaju dijelici čohu koja prekriva mezar. Darivanje tekija i turbeta je socijalni vid pomaganja siromašnijih stanovnika. U savremno doba ova misija tekija i turbeta je uzurpirana od strane klera.

Sari Saltuk-dede, gledano sa historijske distance, nesumnjivo je znamenita ličnost srednjovjekovne Evrope koja je izvršila znatan utjecaj na folklor i etnologiju mnogih naroda. Svojim životom dao je doprinos razvoju narodne književnosti, posebno turske. Sve do sredine 20. vijeka mnoga njegova turbeta bila su mjesta posjećivanja i od pravoslavnog stanovništva. Također mnoge crkvene grobnice, poput one uz manastir sv. Nauma kod Ohrida ili na otoku Krfu kod crkve sv. Spiridona, smatrane su kaburovima

Sari Saltuka i posjećivane posebno od bektašija. Ovim radom tek otvaramo vrata daljim istraživanjima vezanim za Sari Saltuka na bosanskom govornom području. Neodvojivo od njegove ličnosti, uz Saltuknamu, su i istraživanja vezana za bektašijski red koji najviše čuva sjećanja na Sari Saltuka.

SUMMARY

Sari Saltuk-dede – amongst Bosniacs and Albanians/Balkan people

Sari Saltuk-dede, a significant figure from the 13th century, takes an important place in the history of Turkish people. *Saltuknama*, a work by Ebu Hayr Rumi, was named after Sari Saltuk. Saltuk-dede is a very appreciated person with Bektashi dervishes, who made the biggest contribution for spreading his name in the Balkans. There are very scarce information about him in the Bosnian language literature, but one cannot say that he is an unknown person among Bosniacs and Albanians. Even nowadays, in tekkes and turbehs to which his name is related people congregate at August 2nd. This paper tries to bring closer Sari Saltuk-dede as a historical and legendary figure to Bosniacs and Albanians. Saltuk-dede is a person who was bringing Muslims and Christians closer for several centuries, and hence contributed to mutual introduction, understanding and tolerance between different religious groups.

ÖZET

Bošnjak ve Arnavutlar Arasında Sarı Saltuk

Senad MİCİJEVIĆ

Bosna Hersek, önemli çalışmalarda Sarı Saltuk'ın ismiyle ilgili devamlı anılan yedi ülkelerden biridir. Bosna Hersek'teki durumlara göre o aynı zamanda dile getirilmeyen bir şahıstır. Sarı Saltuk kendi faaliyetleriyle müslimanlar ve ortdokslar arasında diyalog ve hoşgörü sağlamayı başardı. Her iki dini grubun hafızasında yüzyıllar boyunca kaldı, buna Balkanlar'daki türbelerine ziyaretler de şahitlik ediyor. Sarı Saltuk sadece Asya'lı bir insan değil, aynı zamanda Avrupa'nın da insanıdır. Onun siyasi, askeri, ekonomik ve hukuki durumlara etkisini göze almadan Balkanlar'ın veya Güneydoğu Avrupa'nın tarihini yazmak mümkün değil. Sarı Saltuk'un halkın geniş kitlelerinde sevilmesi *Saltukname'nin* meydana gelmesine katkı verdi. Halkın beğendiği kendi kahramana karşı sevgisi için kendisine efsaneler katma hakkı var, çünkü onunla ve onun eserleriyle özdeşleşir. Böyle kahramanlar bu şekilde destan oluşuna ilham olurlar. Dede Korkut Kitabı ve Saltuname gibi eserler kendi kültürel, dini ve siyasi hüviyetin hatırasını koruyor, bu olayda Türk milletinin. Sarı Saltuk'la ilgili tarihi kaynakların

kıtlığının sebebi kısmen müsliman topluluklarda tarihe karşı tavırlarda da aramak gerekiyor.

Sarı Saltuk-dede hayatta iken efsanevi hüviyet kazanmış bir Türk kahramandır. Onun hayatı hakkındaki efsaneler diğer kahramanların ve 'iyi insanların' (gaziler ve evliyalar) efsaneleriyle karışmış. Sarı Saltuk edebiyatta bir kaç isimle anılıyor - Şerif, Şerif Hızır, Server, Saltuk, Sarı Saltuk ve Seyyid. O, Rumeli türklüğünün atasıdır, bir kaç dil konuşmuş, Kur'an ve İncil ezberen bilmiş, kiliselerde papaz giysisine giyinmiş olarak vaazlar etmiş, kendi tarzıyla hıristiyanları islama çağırmış.

1240-1260 döneminde Balkanların yoğun kolonizeleşmesi başladı, 1263. yılının sularında Balkanlara 12.000 çadırla Türkmenlerin büyük bir grubu geçiyor, Dobruca'da yerleşiyor. Bu, 'binlerce çadırla' yurtlanmaya Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarına - Rumeli'ye, islamiyeti ve türklüğü Osmanlılardan önce getirdiği söylenen şeyh Sarı Saltuk'un liderliğinde bulunanlar ve onun takipçileri olanlar katılıyordu. Sarı Saltuk en uzun zaman İskaça'da yaşıyordu, biliniz ki 1297. yılında vefat etti ve Baba Dağ'daki mezara gömüldü. Arap- Acem kültürü karşısında Türk kültürü ile faaliyetlerde bulunuyor, tarihi kaynaklar Anadolu Üniversiteleri' olan tekelerin önemli bir halkası olduğunu kanıtlıyorlar.

Destanlar halkın en büyük kültür mirasıdır. Destanların kahramanları silinmez, yüzyılların gecmesine rağmen bile halkın hatırasından kaybolunmazlar, çünkü onlar ruhani ve manevi millettaşlardır. Göçebe olan soylarda halk edebiyatı eski Oğuzların 'ozan' ismini taktıkları halk şarkıcıları vasıtasıyla saklanıyordu. Bunlar saz (çoğur) ve kopuz ile halkın toplandığı yerler dolaşüyor ve destanlar söylüyorlardı. Bu halk edebiyatının ürünleri genelde uzak geçmişten gelen halk ritmini ve geleneksel formları içeriyor. Halk şairleri en çok eski enstrümanlar ve milli koklerini gösteren 'türkü', 'türkmani', 'varsagi' sekilller, veya kendi halk karakterini gösteren ve ezgi ile kombine edilmiş 'kosma', deyiş', 'kaybaşı' şekilleri kullanıyorlardı. Selcuklu Ordu'da mevcut olan pratik, zafer gecelerinde 'ozanların' Oğuz gelenekleri, o günde yapılan kahramanlık eserleri veya Dede Korkut hakkındaki hikayeleri anlatmasıydı.

Kesindir ki zamanla, karışma veya yakın temaslarla halk kültürünün bu şekli bizim yörelere de geldi ve Boşnak destanlarına ve kemençeliğine sebep oldu. Özellikle, kemençe çalanlar ve saz ile şarkılar söyleyenler ünlü ailelelerimiz kalelerinde ve ocaklarında merasimli ortamın bir parçası idiler.

Fuat Köprülü söylüyor ki terazinin bir tasına türk edebiyatı, öbür tasına ise Dede Korkut Kitabı koyulursa, Dede Korkut Kitabı daha ağır olur. Bu, Türk milletinin hayatı, onun tarihi, kahramanlık abidesi, türk dilini şekillendiren en müteşem edebi eserdir. Dede Korkut Kitabı Türk millettir, onun ansiklopedisidir. Tarikatların yayılmasıyla halkın derviş şiirleri de yayılır. Böylece Dede Korkut'un mısraları da yayılır, batıya geçer, aynı şekilde Kör-oğlu efsaneleri de. Şöyle destalardan biri olan *Saltukname*'nin konusu 13. asırdan bir kahraman-evliyadır. Ebu Su'ud'un verdiği bir fetvada Sarı Saltuk olumsuz değerlendiriliyor. İbni Kemal (Kemal Paşa-zade) ise onu evliya ve keramet-sahibi (kendi büyük inançlığı ve ruhani gücü için Tanrı tarafından kendisine verilen oğlanüstü yetenekler sahibi) olarak görüyor ve bunu 'Mohaçname' tarihi eserinde ifade ediyor. Açık ki, böyle bir fetvanın getirilmesinin motiflerin siyasi boyutu vardı.

Çalışmalarda Sarı Saltuk'un heterodoksi taraftarı olduğu fikrine rastlanabilir. Şimdiye kadar hiç bir araştırmacı bu heterodoksinin özelliklerini anlatmaya çaba göstermedi. Yine belirsiz kalır, islamda heterodoksinin olup olmadığını kim tayin eder,

heterodoksiyi kim ilan eder? İslamik ortodoksi hicretin ilk aşırıdaki olaylar tayin ettiler. İslamdaki ortodoksi 'ehli sunnet vel cem'at' parolası ile tayin edilen bir siyasi bir muameledir. Dini pratik ve öğreti olarak siyasi emirelere uymak istemeyenlere hepsine farklı 'isimler' koyuluyordu, böylece heterodoksi de. İslamda ortodoksiyi ve heterodoksiyi öncelikle Ehli Beyte karşı olan ilgi tayin ediyor.

Sarı Saltuk'un dervişlerinin faaliyetleri kendi topluluk içinde kapanmış değildi, yerli ahali ile yakın ilişkiler ve ortodoksluk ruhbani temsilcileriyle entelektüel bahisler vardı. 'Ermişlerin Hayatları' (ortodoks) ve Filotey ile Grigorio Palama'nın yazıları da bundan söz ederler. Rahipler arasında 13. yüzyılda nefes alma ile bağlantılı Tanrı İsminin söylenmesi çok yaygın idi. İsihastların dua soylemesinin tekniğini dervişlerin bazı kutsal metinleri soylemesinin şekliyle kıyaslırsak bir çok ortak unsur bulacağız. Karşılıklı etkiler olamlıydı ve böyle bir tanıma iki farklı din topluluğun hoşgörülü tumumuna neden oldu. Burada ortodoksluk içindeki bir mistik yöne değinmek istiyorum, bu da İsihazam-kalbın gizemcilği. İstanbul'da doğan Grigoriye Palama İsihazmin büyük öğreticisi sanılır. İsihazam 14. yüzyılda Grigoriye Sinaiot (vefatı 1436.) sayesinde yayıldı. Sinaiot, İsihazmi Slav milletlerinde yaymaya çalıştı, Kutsal Dağ'da onu ruhani faaliyet sistemi olarak öğretiyordu. Aynı dua tekniğini İstihazama başlayanlara bir öğretmenin olmasını tavsiye eden Nikifor Samotnjak (lakabı 'inzivada hayat geçiren' manasını taşıyor) uyguluyordu. Büyük istihastlar arasında Kursk'ta 19.7.1759. tarihinde doğan ve o zaman Prohor Moşnin ismini taşıyan Serafim Sarovski de yer alıyor. 'Hayatların' (büyük ve muhkades sanılan hıristiyanların din adamlarının hayatlarını anlatan kitaplar) araştırılmasıyla Ortodoksluk'ta İsihastın meydana gelmesinde kolonizatör olan Türk dervişlerin etkilerinin ne kadar olduğunu bilgi edinebiliriz. Böyle etkiler bize başkaları kabul etmenin çağdaş zamanın bir ihtiyaç ve ısrar olmadığını, her zaman kendi taraftarları olan bir sosyal olay olduğunu bir göstergedir. Başkaları düşman görmenin bir bahanesi yok. Farklılığın zengiliği her topluluğun mürüvveti ve insafıdır. Birbirimize sadece müsamaha göstermemeliyiz, birbirimizi tanımalıyız ve bilmeliyiz, böylece bizi yaklaştıranların bizi ayırtanlardan çok daha fazla olduğunu göreceğiz. Sarı Saltuk kesinlikle Balkanlar'da yaklaşmanın ve diyalogun kapısını açan bir şahısdır. Bu kapıdan geçelim, sadece bir adım yeterlidir.

Literatura

Aksan, Doğan : *Her Yönüyle Dil*, TDK yayını, Ankara, 1982.

Akalın, Şükrü Halûk : *Saltuk-nâmedeki Ad Verme Hadiseleri*, III. Milli Türk Folkloru Kongresi, Konya, 1989.

Akalın, Şükrü Halûk : *Romanya Türkleri ve Sarı Saltuk*, Yesevî dergisi, yıl 2, S.24, İstanbul, Aralık 1995.

Akalın, Şükrü Halûk : *Saltuk-nâme I* (İnceleme-Metin), doktorska teza odbranjena na İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme I*, priredio. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Ankara, 1987. Kasnje je priredio : *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme II*, (1988) i *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme III* dio (1990.)

Akalın, Doç. Dr. Şükrü Halûk : *Saltuk-nâme'den Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, Ankara, 1990.

- Akalın, Şükrü Halûk : *Ebülhayr Rumi* maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, c.10, İstanbul, 1994.
- Babinger, Franc** : *Sarı Saltuk Dede* maddesi, İslâm Ansiklopedisi, c. X, İstanbul, 1966.
- Čerabregu, Muharrem** : *Gjeografia kulturore në harta dhe në regjistrime gjeografike*, në: *Studimi etnografik i ndryshimeve bashkëkohore në kulturën popullore shqiptare*, Prishtinë, 1990.
- Čvitković Ivan** : *Rječnik religijskih pojmova*, Sarajevo, 1991.
- Cevdet Paşa, Ahmed** : *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, C. I, İstanbul, 1969.
- Cumbur, Müjgân** : *Saltuk-nâme'nin Türk Milliyetçiliğindeki Yerine ve Üçüncü Nüshasına Dair*, Milli Kültür dergisi, c.1, S.1, Ankara, Ocak 1977.
- Čehajić, Džemal** : *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986.
- Çelebi, Evliya** : *Seyahat-nâme*, c. I , c. II , c. III, İstanbul, 1314. (h)
- Çelebija, Evlija** : *Putopis*, Sarajevo, 1979.
- Doğan Akasan** : *Her Yönüyle Dil*, TDK yayını, Ankara, 1982.
- Džilo, Hasan** : *Ibn Haldunov doprinos istraživanju historije*, Islamska misao, br. 47, IV, Sarajevo, 1982.
- Ebü'l-Hayr-ı Rûmî** : *Saltuk-nâme I*, priredio Şükrü Halûk Akalın, Ankara-İstanbul, 1987.
- Ebü'l-Hayr-ı Rûmî** : *Saltuk-nâme II*, priredio Şükrü Halûk Akalın, Ankara-İstanbul, 1988.
- Ebü'l-Hayr-ı Rûmî** : *Saltuk-nâme III*, priredio Şükrü Halûk Akalın, Ankara-İstanbul, 1990.
- Eraydin, Dr. Selçuk** : *Tesavvufi dhe tarikatet*, Tetovë, 2001.
- Eyuboglu, Zeki Ismet** : *Tesavvuf, tarikatlar mezhepler tarihi*, İstanbul, 1987.
- Gavrić, Tomislav** : *Pravoslavna mistika*, Beograd, 2000.
- Gölpınarlı, Abdülbaki** : *Yunus Emre Hayati*, İstanbul, 1936.
- Görpınarlı Abdülbaki (pripremio)** : *Menakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilâyet-nâme"*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1990.
- Grace M. Smith** : *Some Türbes/Maqams of Sarı Saltuq an Early Anatolian Turkish Gazi-Saint* Turcica, XIV, 1982.
- Hadžijahić, Muhamed** : *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977.
- Hafız, Nimetullah** : *Yugoslavya'da Sarı Saltuk*, Renkler, Kriterion yayın evi, Bükreş / Romanya, 1995.
- Hafız, Tacida** : *Blagay'da Sarı Saltuk Türbesi*, Renkler, Kriterion yayın evi, Bükreş / Romanya, 1995.
- Hasluck, W. F.** : *Hristianity and Islam Under the Sultans*, c.II, Oxford, 1929.
- Hejkel, Husejn Muhammed** : *Odgovor na prigovore*, Islamska misao, br. 59-60, V, Sarajevo, 1983.
- Hukić, Abdurahman** : *Arapı i Islam u Evropi*, Glasnik VIS-a, br. 7- 9, Sarajevo, 1961.
- Ibrahimi, Nexhat** : *Islami në trojet iliro-shqiptare gjatë shekujve*, botimi I, Shkup, 1998.
- İbni Batuta** : *Seyahat-nâme*, priredio İsmet Parmaksızoğlu, 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971.
- Kaleshi, Hasan** : *Legjendat shqiptare për Sari Salltukun, "Përparimi"* - revistë kulturore e shkencore, 1, Prishtinë, 1966.
- Karpat, Kemal** : *Gagauzların Tarihi Mensei Uzerine ve Folklorundan Parçalar*, në: Firt International Congress of Folklor, Ankara, 1975.

- Kiel, Machiel** : *Ottoman architecture in Albania (1385 – 1912)*, Istanbul, 1410 h./ 1990.
- Kiel, Machiel** : *The Türbe of Sarı Saltık at Babadag-Dobrudja*, 1977 – 1978. *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 6-7, İstanbul, 1977-1978.
- Köprülü, Fuat Mehmet** : *Osmanlı imparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara, 1972.
- Köprülü, Fuat Mehmet** : *Türk Edebiyatında İlk Mutesavvıflar*, Ankara, 1981.
- Köprülü, Dr Fuad** : *Historija turske književnosti*, Islamska misao, br. 78 - 79, VII, Sarajevo, 1985.
- Köprülü, Dr Fuad** : *Opći pregled na razvoj turskog jezika i književnosti u Anadoliji (XIII – XVI stoljeće)*, Islamska misao, br. 97 - 98, IX, Sarajevo, 1987.
- Mičijević Senad** : *Blagaj*, Mostar, 2004.
- Okiç, Tayyib** : *Sarı Saltuk'a ait bir fetva*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı I, 1951.
- Okiç, Tayyib** : *Bir Tenkidin Tenkidi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, AÜİFD, Cilt II, 1953.
- Okić, M. Tajib** : *Jedna fetva o Sariju Saltuku*, *Znaci vremena*, Vol. 7, br. 24, Sarajevo, 2004.
- Omerdić, Muharem** : *Ibni Haldun*, Islamska misao, br. 40, IV, Sarajevo, 1982.
- Osi, Maliq** : *Prizren drevni gra, utvrđenja i njegova najneposrednija sela Jablanica i Pousko*, Prizren, 1996.
- Ocak, A. Yaşar** : *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını, Ankara, 1984.
- Önen, Ragip** : *Bor'da Sarı Saltuk Türbesi (1-2)*, Yeşil Bor gazetesi, yıl 1,
- Özkan, Nevzat** : *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK yayını, Ankara, 1996.
- Spahić, Mustafa** : *Povijest islama*, Sarajevo, 2000.
- Sevgen, Nazmi** : *Sarı Saltuk ve Aiyos Spiridon (3)*, *Tarih Konuşuyor* dergisi, S. 35, Aralık, 1966.
- Tirtja, Mark** : *Prania e kulturës arabo-islame në mite, rite e besime popullore shqiptare*, në: "Feja, kultura e tradita islame ndër shqiptarët, Simpozium ndërkombëtar (prej 12 deri më 15.10.1992, i mbajtur në Prishtinë), Prishtinë, 1995.
- Tufan, Muzaffer** : *Göç hareketleri ve Yugoslavia Türkleri*, cilt 5, sayı 15, Ankara, 1992.
- Tevhid, Ahmed** : *Rum Selçukî Devletinin İnkırazı ile Teşekkül Eden Tavaif-I Mülûk'tan Karahisarî Sahib'de Sahib Ataoğulları*, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, cüz 9, Ağustos, 1327.
- Vlora, Ekrem** : *Shënime mbi historin' e myslimanizmit në Shqipnie, Jeta Muslimane Shqiptare*, *Revistë Fetare – kulturore*, Detroit, VII/4, 1959.
- Yörükan, Zija Prof. Dr. Jusuf** : *Bir Fetva Münasebetiyle Fetva Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. I, Ankara, 1952.
- Yüce, Kemâl** : *Saltuk-nâme'de Tarihî, Dinî ve Efsanevî Unsurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını, Ankara, 1987.
- , *Yurt Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1982.

Sažetak

Sarı Saltuk-dede znamenita ličnost iz 13. vijeka značajno mjesto zauzima u historiji turskog naroda. Po njemu je nazvano i djelo *Saltuknama* od ebu Hajr Rumija. Saltuk-dede je veoma cijenejna ličnost među bektashijskim derviima, koji su najviše doprinjeli da se njegovo ime raširi širom Balkana. U literaturi na bosanskom jeziku

oskudne su informacije o ovoj ličnosti, međutim nemože se reći da je nepozata ličnost među Bošnjacima i Albancima. Još uvijek u tekijama i turbetima za koja se veže njegovo ime na Aliđun (2.8), okupljaju se velike mase stanovništva. Ovim radom pokušava se približiti, kako Bošnjacima tako i Albancima, Sari Saltuk-dede kao historijska i legendarna ličnost. Saltuk-dede je ličnost koja je nekoliko vijekova približavala muslimane i hrišćane, te tako doprinsio uzajamnom upoznavanju, razmijevanju i toleranciji među različitim vjerskim skupinama.

Ključne riječi : Sari Saltuk-dede, Saltuknama, Bošnjaci, Albanci, Dobrudža, Rumelija, tekije, turbeta, ziajretgahi, pravoslavni hrišćani, manastiri..

HALK MİSTİTİZMİNDE OSMANLI TÜRK TEFEKKÜRÜ

Dr. Yaşar KALAFAT

GİRİŞ :

Bu bildirimizde Osmanlı Türk dünya görüşünün devlet zihniyetini Balkanlar ve Doğu Avrupa'da yansımalarından hareketle ele alırken, belirli bir coğrafya ile sınırlanmış olamazdık Zira, Osmanlı devlet tefekkürü halktan ve aydınlardan kopuk değildi. İmparatorluk doğal olarak etnik kimlik üzerine kurulmayıp birlikte yaşayan halkların dil, din gibi farklılıklarına rağmen bu farklılıkları aşabilen bir yapılanma geliştirmişlerdi. Muradımız imparatorluklarda halklarla yönetim ilişkilerini anlatmak değil. Osmanlı devlet yönetiminde mecellenin mahiyeti de değil.

Osmanlı kültür hayatında sanatın ve zanaatın çeşitli alanlarında estetik sanatlarda bilhassa edebiyatın hem divan edebiyatı ve hem de halk edebiyatında bir sentezin geliştirilmiş olduğunu biliyoruz. Bu konuya sınırlı da olsa III Balkan Türkoloji Kongresinde vermiş olduğumuz bildiride yer vermiştik.(Yaşar Kalafat, "Mitoloji Tasavuf Güzergahında Türk Halk Tefekkürü" Uluslar arası Bursa Tasavuf Kültürü Sempozyumu 4, Bursa, 005, Sh. 193-2007) Bu bildirimizde imparatorluğun halkları aralarındaki birlikte geliştirmiş olukları farklı bir konudan zihniyetten söz etmeğe çalışacağız. Bunu yaparken Kızılelma, Tahta Kılıç, Üryanlık ve Kesik Baş gibi birbirlerini tamamlayan kültür kodları üzerinde durmaya çalışacağız. Kültürün bu ve benzeri alanları çok kere sadece tekke ve tarikatlarda görülebilen türden unsurlar olarak biline gelmiştir. Biz bilirimizde fazla açığa çıkmamış olsalar ve her daim aynı kesafetle yansımış olmasalar da bu zihniyetin örgütlü aydından devlet mantalitesine yansydıklarını göstermeye çalışacağız. Diğer önemli bir husus ise, tamamen Muhammedi İslam'a mahsus olduğu sanılan bu kültür değerlerinin dini inanç farklılıklarına rağmen imparatorluk aydınlarının ortak paydalarından sayılabilecekleri üzerinde duracağız. Çok zor bir iddianın altına imza koyduğumuzun farkındayız. Başlatılmış olmasının bile Doğu Avrupa ve Osmanlı Türk kültürü adına önemli bir adımdır, kanaatindeyiz.

METİN :

Osmanlı aydınının geliştirdiği bu dünya görüşü tamamen Osmanlılarla başlayan bir fikriyat değildir. Biraz tasavvufi ve daha ziyade İslamı, Hz. Muhammed ile değil, Hz. Adem ile başlatan bir anlayışın ürünüdür. Bu görüşü en net şekli ile yansıtan Türk tasavvuf edebiyatının örneklerinden olan devriyelerdir. Birçok Hakk adamının devriyesi vardır Başka bir ifade ile Hakk adamı olup da Devriyesi olmayan şair yoktur. Devriye bir noktada Amentü’de verilen mesajın şiirleşmiş halidir.

Osmanlı tefekkürü diye konu başlığı yaptığımız bildirimizde iki ehemmiyetli husus vardır. Bunlardan biri Allah’ın birliğidir ki, bütün semavi, tektanrılı veya İbrahim’i dinlerde bu husus ortaktır. Allah, kadiri mutlaktır. Bu ortak nokta 3 büyük dinin ümmetini ortak bir noktada birleştiriyor, Muhammediyatla birlikte İslam tekamülünü tamamlamış oluyordu. Diğer önemli husus ise, Türklerin bir kısım ön Türklerin dışında kalan kısmı ile Müslüman’dı. Müslümanların Amentü ile imanın bir parçası kabul ettiği husus Allah’ın elçileri ve ilahi tebligatları olan kitaplarını Hakk kabul etmiş olmaları idi.

Böylece imparatorluğun kurcu hanedanının temsil ettiği tefekkürde; Allah’ın O’nun yarattığı kainatın parçalarından birisi olan Dünya’da yine onun yarattığı mahlukattan O’nun kulları, insanlar vardı. O ilk tebligatçısı olan Adem’den itibaren hiçbir toplumu uyarıcısız bırakmamıştı. Gelen peygamberler bu arada Hz. Musa ve Hz. İsa ve onların akaitleri Tevrat ve İnci de haktılar. Bunun Balkanlardaki müşahhas bir kanıtı da 1832 yılında Makedonya Kalkandelen’de yapılmış olan Alaca Camiinin iç teyzinatında Hz. Ademden başlanılarak Kur’an-ı Kerim’de isimleri geçen peygamberlerin isimleri yer almış, Hz. Muhammed ile noktalanmıştı. Bu gerçeği 2006 da Üsküp’de dile getiren bir bilim adamı “Allah bütün dilleri anlar diyordu” Tebligatın algılanış ve uygulanışında sapma olması halinde, O, kadiri mutlak olan yeni tebligatçılar göndermişti. Son tebligatçı bu konu itibarıyla iki şey söylüyordu.. Bunlar; ‘senin dinin sana benim dinim bana’ ve ‘dinde zorlama Yoktur’ idi.

Bu noktada fütuhât, fetih ile İslam’a açma bir dinler savaşı değil, dinde inkarcılık yaşama veya inkarcılığı din olarak algılamaya karşı sürdürülen bir savaşı. Bu savaşta tevhit yanlıların hepsi bir saftaydılar. Adına savaşılan mülkün sahibi olunca, Osmanlılık tefekkürü ile savaşmanın şu veya bu peygamberin ümmetinden olunması neticeyi değiştirmiyordu. Uygulamada hep bu zihniyet mi hakim oldu, Bu konuda iddiamız yok, biz bu bildiri ile bir zihniyet tahliline çalışıyoruz. İlk bir devriye örneği vermek istiyoruz.

“Cihan var olmadan ketm-i ademde
Hak ile birlikte Bektaş idim ben
Yarattı bu mülkü çün ki o demde
Yaptım tasvirini nakkaş idim ben

Anasırdan bir libasa büründüm
Ab ü bad ü hak ü nardan göründüm
Abü’l-beşer ile dünyaya geldim

Adem ile bile bir yaş idim ben

Adem'in sülbünden Şit olup geldim
Nuh ile bir olup tufana girdim
Bir zaman bu mülke İbrahim oldum
Yaptım Beytullah'ı taş taşıdım ben

İsmail göründüm bir zaman ey can
İshak Yakup Yusuf oldum bir zaman
Eyyup geldim çok çağırdım el –aman
Kurt yedi vücudum kaynaş idim ben

Zekeriya ile beni biçtiler
Yahya ile kanım yere saçtılar
Davut geldim çok peşime düştüler
Mühr-i Süleyman'ı çok taşıdım ben

Mubarek asayı Musa'ya verdim
Ruhü'l – kudüs olup Meryem'e erdim
Cümle evliyaya ben rehber oldum
Cibril-i Emin'e sağdaş idim ben

Ol sülb-i pederden Ahmed-i Muhtar
Rahm-i maderdeyken oldu dilfekar
Erişti cihana oldum yariğar
Kul iken zatına sırdaş idim ben

Tefekkür eyledim ben kendi kendim
Mucizat görmeden imana geldim
Şah-ı merdan ile Düldül'e bindim
Zülfikar bağladım tığ taşıdım ben

.....

Hidayet erişti bize Allah'tan
Biat ettik cümle resulullah'tan
Haber verdi bize seyr-i fillah'tan
Ah-ı Merdan ile pirdaş idim ben

Bu mülk-i faniye çok geldim gittim
Yağmur olup yağdım ot olup bittim
Urum diyarını ben irşat ettim
Horasan'dan gelen Bektaş idim ben”

Görüleceği üzere İlk peygamber Adem'den başlatılan süreç son peygamber Muhammed Mustafa'ya kadar olan zamanı kapsamaktadır. Böylesi bir zihniyetin ümmetler arasındaki uyumu sağlayabilmiş olması doğaldı. Osmanlı tefekküründeki gerçek kafir, küffar farklı dinlere mensup olanlar değil Allah'ın birliğini bir şekilde ihlal edenlerdi

Erbabının izahına göre, Anadolu'nun fethi bir evliyalar savaşıdır. Anadolu'da İsevilik adına sürdürülen dini uygulamada ciddi sapmalar başlamıştı. Allah'ın bir tek olan dini İsevi din adamları arasında ciddi ihtilaflar yaşıyordu. Kendisini kabul ettirmiş bir kısım İsevi din görevlilerini meslektaşları ikna edemiyorlardı. Bunlar yeni dinin evliyaları tarafından uyarılmalı idi, öyle de yapıldı Buna rağmen ikna edilemeyenlere karşı Allah adına mücadele gerekiyordu ki Tahta Kılıç kullanılarak ikna veya imha edildiler. Bu hareket Horasan-Türkistan'dan Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi Sultan ile başlatılmıştı.

“Kendisi geldi Horasan elinden
Nesli temiz has bahçenin gülünden
Ardıçtan kılınca varmış elinden
O bir Garip Musa Sultan dediler” (Dışlık Köyü-Kangal'lı Hüseyin Şengül, 'Mekan Kılan' Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Bahar 2003, S.25, s.188) Hz Ali ve Ahmet Yesevi boyutları birlikte götürülürken Zülfikar'ın ağaçtan olduğu da anlatılabilmektedir ki, batın silahı olduğunun anlatılması itibariyle önemlidir.

“Erenler sultanı ol sırrım Ali
Serçeşme olmuştur Urumeli'ne
Ağaçtan Zülfikar ol gerçek Veli
Evvel tekbir aldık Pirin beline” (Aşık Geda Musa, Piri Er, a.g.e. Kemal Samancıgil, Bektaşilik Tarihi, İstanbul 1945)

Rum ilinden başlatılan fetihle kullanılan Tahta Kılıç zahir eli ile değil batın eli ile tutuluyordu Tahta Kılıcın gücü onu tutan elden, elin sahibinin gönlünden geliyordu. Piri Er'in de belirttiği gibi benliğini tanrının varlığında yok etmek suretiyle bir takım üstün vasıflar edinebilmiş olan Evliyullah'ın, Erenlerin elinde demir kılıç olmazdı. Piri Er “Alevi_Bektaşî Geleneğinde Tahta Kılıç Motifi” VII. Milletlerarası Türk halk Kültürü Kongresi 26-30 Haziran 2006 Gaziantep)

“Rum ilini fethetti Özümcük Veli
Tahta Kılıç tutar o batın eli
Erenler serveri Şah Seyyid Ali

Zahirde batında sen imdat eyle” (Şah Hatayı, Doğan Kaya Arşivi, 1 no’lu cönk s. 101-102-103-104)

Rumeli’nin Tahta Kılıçlı gönül erlerinden birisi de Kızıl Deli’dir.

“Rumeli’n fetheden ey gerçek veli
Tahta kılıç tutar hem batın eli
Alemlerin kutbu Şah Kızıl Deli
Zahirde batında sen imdat eyle” Piri Er, a.g.e., İsmail Kaygusuz, büyük Ozan, şiir dilinin ustası, Siyaset ve Mücadele Adamı Dede Kul Himmet, www.aleviten.co/dedekulhimmet.htm)

Bu savaşın evliyaullahının hedef itibariyle müşterek olduğunu evliyaların hayatından da anlayabiliyoruz. Birçok evliya farklı ümmetler tarafından itibar görebilmiş ve çok kerede farklı dinler adına sahiplenilmiştir. Bunlardan birisi de Sarı Saltuk’tur.

“Muhammed Bakır’dan bir destur aldık,
Düşmanın askerini iyce bunalttık,
Taht Kılıç urdu Sarı Saltuk,
Hünkar Hacı Bektaş Veli dost diye” (Turabi, Doğan kaya Arşivi, 26. Cönk,s.24-26) Gül Baba’nın durumu da farklı değildi. Gül Baba da elindeki büyük tahta Kılıç ile aynı coğrafyada mefkure için çatışmış iken farklı dinlerden cemaatler tarafından ululuğu kabullenilmiş bir veli kişi idi. Bu kapsamda ismi zikredilecek bir diğer isim de Bineva Baba veya Abapuş idi. Üryan olarak Tahta kılıcı ile ortaya çıkan bu derviş, Herakles’in bir tezahür şeklidir. (Doğan Kaya Arşivi, <http://www.yalova77.com/yalova>) Bu arada Tahta Kılıç, Bektaşî cemlerinde talibe verilen eğitimde terbiye edici olarak da kullanılırdı. Hacı Bektaş Veli tarafından Kolu Açık Sultan’a verilmiş olan Tahta Kılıç böylesi bir görev de üstlenmekte 7 başlı ejderhaları da öldürmekte idi.(Doğan Kılıç Arşivi ve www.alevikonsevi.com) Motifin Ahmet Yesevi boyutunu anlatan bir diğer tespit de Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli de anlatıldığına göre Bedahşan halkının Ahmet Yesevi’den yardım istemesi üzerine Ahmet Yesevi Hacı Bektaş Veli’yi görevlendirir ve o da görevi tahta Kılıcı ile yerine getirir kafirlerin İslam’a girmelerini sağlar. (Doğan Kaya Arşivi, İsmail Tosun Saral, <http://www.hbektas.gazi.edu.tr/dergi>) Horasan-Türkistan’dan Anadolu’ya yönlendirilen ve Taptık Emre tarafından göreve sevk edilecek olan Sarı Saltuk’a 1 ok 7 yay 1 seccade ve bir de tahta kılıç verilir (Doğan Kaya Arşivi, <http://www.alevi.at/TAAKM/Alevilik>) Bu kılıçlar ve kullanma yetkisi verilirken, haksızlık yapılmaması davanın dışına çıkılmaması çıkılması halinde kendilerini cezanın beklediği de tembih ediliyordu. Bazen Tahta kılıçlar gibi tahta güzlerden de söz edilebiliyordu (Geniş bilgi için bak; Piri Er, a.g.y.9

Evliya Çelebi de Tahta Kılıç’ı Kaligra tekkesinde gördüğünü ifade etmektedir. Tekke Karadeniz kıyısında fil hortumu gibi kaya üzerinde uzanmış bir yapı olup Kaligra Sultan bunun ucundaki mağarada yatmaktadır. Burada sultanın ağaç kılıcı, sapanı, defî kudümü alemleri sancakları bayrakları bulunmakta tır. Ayrıca yaz ve kış meydanlarında

postlar üzerinde marifetli canlar oturtmaktadırlar. (Evliya Çelebi, 'Seyahatname' Haz. İsmet Parmaksızoğlu, T.C. Kùltür Bakanlığı yayınları, Ankara 1984 s.79-80)

Veliler ıslah edici idiler faaliyetlerinin vasatı ıslahata muhtaç olan kesimlerdi. Osmanlıdan çok daha evvel başlatılmış bu ıslahat hareketi Osmanlı ile yeni coğrafyalara açılmış ve yeni merhaleler edinmişti.

“Haydarı Berek’e bekçidir koydu
Necef denizinden kılıcın aldı
Tahta Kılıç ile çok kafir kırdı
Islahata geldi Pir hasan dedem

Ol Berek dağında Haydar seslenir
Varan deli akıllanır uslanır
Tahta Kılıç Kılıfında paslanır
Islaha geldi Pir Hasan Dedem” (İğdecikli Veli, Doğan Kaya Arşivinden’

Bu tefekkürde imha yoktu. Bu tefekkürde mevcudu tamamen yıkma da yoktu. Bu tefekkürün mahiyeti ıslaha dayanıyordu. Kötüye çirkine batıla yönelmiş enerjinin, güzele iyiye ve Hakk’a yönlendirilmesi vardı. (Yaşar Kalafat, “Pir Tiplemesi, Halk İnançları-Mit Güzergahında” 16th International Symposium For balkan Folklore, Ohrid 18-19 Ekim 2006) Onun için zahiri öldürmenin yerini batını öldürme ve onun silahı olan tahta kılıç almıştı. Kılıcı kullanan yani ıslahatı yapacak olan sergilediği yaşam biçimi ile önek olarak mesajını veriyordu.

Tahta Kılıç’ın Muhammedi İslam’dan evvel de var olduğunu anlatırken Türklerin de bu kültün oluşmasında daha evvelki inanç sistemlerinden de bazı değerleri taşıyıp getirdikleri de belirtmiştik. Bu noktada Tahta Kılıç, kamın veya şamanın ayin sopası din görevlisinin kürsüye de birlikte çıkardığı asası arasında bağıntı kurulabilir. Batı Anadolu’da hala bazı köy camilerinde hocanın hutbe için minbere çıktığında elinde bir de asa bulundurduğunu biz daha evvel tespit edip yayınlamıştık. Tesbitlerimizin arasında yağmur duasına çıkılmadan evvel bazı köylerimizde imamını veya cami hocasının kendisinin veya asasının akarsuya atıldığı da vardı. Taklit-i Şeyh padişahların kılıç kuşanmaları ifade edildiğine göre türbelerde tahta kılıçla yapılıyordu.

Kullar Köyü Dedeyakası mevkiindeki Karadede Mescit ve Türbesinden de bu bilgileri teyit eden tesbitler yapılmıştır. Mescidinde tahta kılıcı vardır Eskiden köyün çeşmesinde bekletilen kılıç, çeşmenin suyunun kuruması üzerine, köyün camisine alınmıştır. Yağmur duası için Tahta kılıç suya sokulur ve sonra Karadede’ye duaya çıkılırdı. Memlekette savaş çıkınca bu kılıç da savaşa katılıyordu. Savaşlarda Karadede atı üzerinde savaşırken görünüyor daha sonra kılıç da kan lekelerine rastlanıyordu (Doğan Kaya Arşivinden, <http://www.yaprakli.gov.tr/me>) bu tesbitler Türklerin izleri halen Balkanlar ve Doğu Avrupa’da görülen Eski inançlarının izleridirler. Su kültü ve Anamaykıl izleri sürmekte olan inançlardır. Tengricilik İnanç Sisteminde de Şaman ruhlar aleminde ruhlar arasında ilişki kuruyor savaş zamanında ata ruhları kutsal kabul edilen toprakların savunulmasında yeni nesillerle birlikte hareket ediyorlardı

Bu savaş ümmetler arasında değildi. Bu savaş sapmış ümmet ile veya ümmetin sapmış kısmı ile sapkınları yola getirme ile görevlendirilmiş olanlar arasında idi. Hak için savaşılırken savaşın iradesi de Hakk'da idi. Ta ki yola getirme görevi almış olanlar yoldan çıkınca bir şekilde yola getirilmek üzere.

Bu savaş Anadolu'da yakın çevresinde başlayarak, fethe aılan topraklarda Hakk'ın temsili sağlanabilsin diye, Balkanlar fethe aılacak ve Balkanlar'da da Hakk'ın temsilini sağlayabilme adına Doğu Avrupa'ya yönelinecekti. Böylece söylenilebilir ki, dönemlerine göre Kızıl Elma fethe aılacak yeni alanların olabilmesi için farklı coğrafyalarda farklı yerlerde idi Kızıl Elma hedefi Türklerden evvel de Hakk adına kılıç kuşanan birileri için muhayyel mukaddes hedefler oldular Bunlar muhtemelen farklı ümmetlerden idiler. Türklerden evvel de Muhammediyatdan önce Hakk dini ve onun Tahta Kılıç ile Kızıl Elmaya yönelenleri oldu. Biz Osmanlı tefekkürü ile sınırlı sunumda bulunmaya çalışıyoruz. Osmanlı Türk Tefekkürünün bu coğrafyada tekamül göstermesi şüphesiz tefekkür ortamının uygunluğu ile de ilintilidir.

Herhangi ümmetten olunur ise olunsun Hakk için fetih yapılıyordu. Osmanlı Türk fethinde, Osmanlı tefekkürünü benimsemiş doğuştan Muhammedi olmayan veya mensubu bulunduğu ümmetin bir ferdi olanlar da vardı. Her dil ve din sahibi kendi dinince Hakk'ın ipine sarılmıştı. Zihniyetteki ortak nokta insanların pak olarak Hakk'a "üryan" gitmeleri idi. Balkanlardaki bir çok üryan babadan birisi de Recep şükrüyel'e göre halen yerinde Kral Kızı Mezarı bulunan Gazi baba'dır.Bu tefekkürün mensupları. Amellerini dinlerince yaşarlarken yanlarında sadece imanlarını götürüyorlardı.

Bu inançlarla ölmeden evvel ölüyorlar, ölebiliyorlardı. Bu ölüm şekli fiziki ölümden apayrı idi. Bunun içindir ki Hakkın rızasına talip olunurken üryan geldiği gibi üryan gidilmesi gerektiğine inanıldığı için, kesilen başlar, vücuttan ayrılan kellelerle birlikte savaş yapmaya devam edilebiliyordu. Bunun içindir ki, Anadolu Türk İslam Kültür coğrafyasında olduğu gibi Doğu Avrupa ve Balkanlar Osmanlı coğrafyasında da Hıristiyan inançları arasında da 'Kesik Baş' kültü vardır. Üsküp kalesindeki "Altı Ayak Türbesi" bir kesik baş türbesidir. "Üsküp'teki Gazi Baba" keza bir kesik baş türbesidir. (Kaynak; Araştırmacı akademisyen yazar Recep şükrüyel) Kesik Baş konusunu Balkanlarda Ahmet Yaşar Ocak (Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Folklorunda Kesik Baş tarih Folklor İlişkilerinden Bir Kesit, Ankara 1989) ve Anadolu bağlamında da biz incelemiştik (Yaşar Kalafat, "Siirt Yöresinde yatırlar Etrafında şeklenmiş Halk İnançları ve kesik baş Motifi", Uluslar arası Siirt Sempozyumu, Siirt Eylül 2006)

ÖZET

HALK MİSTİSİZMİNDE OSMANLI-TÜRK DEVLET TEFEKKÜRÜ

Biz bu bildirimizde, bir bölümü ile Doğu Avrupa ve Balkanları da içerisine alan altı asırlık Osmanlı-Türk yönetimi döneminin devlet felsefesi üzerinde Kızılelma, Tahtakılıç, Üryanlık ve Kesik Baş gibi birtakım sofistik kültür kodlarından hareketle duruyoruz.

Bu devlet felsefesinde, Türk'ün bir ırk veya kavim karşılığında değil, ortak bir yaşam biçimi, bir kültür algılayış tarzı olduğunu izah ediyoruz. Birlikte yaşayan halkların ortak kültür sentezi olan Türk tiplemesinde, liyakat ve kabiliyetin dinlerin, dillerin ve etnisiteyi belirleyen diğer unsurları önünde geleceğini anlatmaya çalışıyoruz.

Bu zihniyetteki Kızılelma ile, çeşitli kimliklerin ötesinde, insanlığın ortak refahının hedeflendiği, hakimiyet esprisinin Hakk rızası için olduğu bu yolda verilen mücadelenin dil ve din farklılığına rağmen Mutlak olan için yapıldığını anlatıyoruz.

TURKISH – OTTOMAN PRESENCE IN THE MEDITERRANEAN FOLKLORE

Prof. Dr. Aleksandar LOPASIĆ

Folklore of many Mediterranean societies has been influenced by long standing contact and conflict between Christians and Muslims which started with the Muslim arrival to Spain in the early 8th.Cent.A.S. This Muslim presence later included the Ottoman-Turks who have, particularly in the 15th. Cent., attacked different parts of the Italian peninsula, including its most Southern part. Well remembered and eventually becoming a part of the local Folklore was the Ottoman attack on Otranto and Salento representing the most Southern point of the peninsula. Otranto appears in the local Folklore as a frontier per excellence, where two civilizations, one land – based, the other maritime, fight for supremacy, leaving permanent scars on the local population right up to the present – day.

Folklore of the region also includes different cultural witnesses to the Ottoman – Turkish presence, such as references to Ottoman clothing, flowers, proverbs, idioms or even expressions related to Turkish names still remembered by the local population. The political battle between West and East became also the conflict between two leading religions, Christianity and Islam.

It is a very important period in Ottoman-Italian relations, after the peace-treaty between the Ottoman empire and Venice in 1479, where the political and economic considerations played an important role. Mehmed II., conqueror of Constantinople, claimed his rights on Southern Italy and his Kapudan-Pasha, Gedik-Pasha, landed in 1480 a large army near Otranto and this event became the main theme of the Otranto Folklore. The conflict ended with a considerable loss of life and thousands of Salento people were sent into Ottoman slavery.

The local Folklore produced many stories, and I would like, to mention one, connected with the Madonna whose statue was carried on one of the Ottoman ships carrying a large booty from Otranto to the Turkish mainland. The statue ended in a house of a wealthy Turk whose wife was expecting a baby and who was looked after by a slave who came from Otranto. The slave seeing her mistress going through a very difficult delivery suggested to her to part with the statue and send her back to Italy. The mistress, going through a painful delivery, accepted the idea and placed the statue in a small boat

and pushed it, at dusk, toward the Italian coast. The statue in a boat with no guide joined the Italian coast in a single night and was enthusiastically received by the population and taken to the cathedral and the local bishop. According to the legend, that is the statue which is still today in the cathedral of Otranto. The story is, of course, part of that large collection of legends related to many Ottoman attacks on the Italian coast and the long-standing conflict between Muslims and Christians in the Mediterranean. The story ends, naturally, with a triumph of the miraculous Madonna and the Christian faith.

This conflict between the Ottomans and the people of Salento finds its particular expression in a drama entitled: "La distruzione di Roca", describing the dramatic moments of 1480, whose main protagonists are the people of the small Salento village of Maledugno, consisting of peasants, fishermen, craftsmen and small employees, in short the whole population of the village. The drama demonstrates the long-standing suffering of the people of Salento, who were exposed to many incursions of the Ottomans and Muslim pirates well into the 19th.Cent. The main motive of the drama is a religious one, showing the conflict between good and evil and the victory of good symbolized in the Madonna, venerated in the local cathedra. Also it is related to the glorious past and remembrance of the ancestors of Haledugno, who went through all possible suffering and an angel in the prologue of the drama sings: "Eviva il festigio dei nostril antenati, evviva il prodigio di loro virtue, che in mezzo a catene, tormenti e supplizi, tra boli e epne, la fede salvar". (Long live the splendour of our ancestor, long live the marvel of their virtue, who have through chains, pains and torments, saved our faith.")

Our second example is the well-known sword-dance and popular play called "MOresca", widely known from Spain under the name: "MOros y Cristianos" and across islands of Corsica, Sicily, Malta and Elba, reaching the Italian mainland and 16th Cent. Venice including different places and islands along the Adriatic. Under the influence of the Renaissance Moresca became in the old republic of Ragusa, a battle-dance, loosing its original Christian-Muslim conflict. This, however, survived until present-day on the island of Korcula. There existed even a tradition that sailors from Korcula participated in the Spanish Reconquista. It went with 19th Cent. Korcula migrants to the United States and was performed with great success at the 19th Cent.Sultan's court in Istanbul as a colourful sword-dance. Performers were Korculans working in the shipyards of Istanbul.

The "Moresea" in Kordula is a play, a battle-dance and a contest between the king of the Moors (the black king) and the white king called Osman, the Ottoman emperor, for a slave-girl called Bula, symbolizing the island of Korcula, who is first taken by the king of Moors and than liberated by the White king who becomes the victor. The interesting aspect of the Korcula Moresea is that the leading figure of the play is not a Christian hero but an Ottoman emperor. This unique example is possibly related to the historical siege of Korcula by Algerian pirates under their legendary leader Uluc-Aliya of Summer of 1571 shortly before the famous battle of Lepanto in October of the same year. The small local garrison succeeded in repelling the pirates who, at that time, established themselves in the small Montenegrin port of Ulcinj from where they undertook many attacks on sea-lanes along the Dalmatian coast plundering ships of Venice, Ragusan republic, Boka Kotorska, even ships under the Ottoman flag. There were about 400 of these pirates from North Africa who changed the life of the small Montenegrin port town nominally, under the Ottoman administration creating an important trading place and a slave-market which existed well into the 18th Cent. However, under repeated pressure of

Venice, demanding the end of piracy, Ottoman fleet destroyed the main pirate fleet in Ulcinj in 1675. There is, no doubt, that this happening and the person of the Sultan symbolizing the power of the Ottomans must be related to the central role of the Sultan in the Moresca play.

Also few words should be a id about Uluc-Alija, also known as Kilija Adi even Ochiali, who became the leading corsair and leader of the Algerian pirates between 1560 and 1587, originally a renegade from Calabria, making a splendid career under the Ottomans, whose fleet he reorganized and led a number of naval expeditions under the Ottoman flag.16th Cent.was the period of Ottoman successes in the Mediterranean. At that time the Ottomans allied to Barbary corsairs in Algier and commanded by Khayr al-Din Barbarossa controlled almost the entire Mediterranean...

Perhaps one should also mention another famous Ottoman admiral of the period, namely Piale Pasha, who was of Croat origin, and after becoming Kapudan Pasha in 1554, led a number of successful capeditions along the Italian coast, besieging Reggio di Calabria and occupying the island of Djerba off the Tunisian coast in 156 O Piale Pasha made a bumphal entry into Istanbul. He died in Istanbul in 1578 where he is also buried.

Both these events, still will remembered by the local population, demonstate how lont the contancts and conflicts between the Muslims and Christians in the Mediterranean, survived. However, today they are much more admired as a colourful play with beautiful costumes ancient local dialects.

Lit.:

A.LOPASIC: Review of: Irene Maria Malecore: La Lotta contro I Turchi del Salento in due Drammi popolari su la Distruzione di Roëa, in : "International Folklore Review". Vol.6, London, 1988, pp.125-6.

A.LOPASIC: Moresca in the Context of the Mediterranean and Oriental World, in: "Studia Ethnologica Croatica", Vol.7-8, Zagreb, 1995-96, pp. 229-234.-

Korkut Kitabı ve Eski Türk Tarihi (Atilla Tarihinin İzleri)

Prof. Dr. Süleyman ALİYARLI
Türk Tarih Kurumu Şeref Üyesi

V.M.Jirmunski haklı olarak yazmıştır: “Korkut kitabı, Oğuz destanının repertuarını hiç de bütünlükle kapsamamaktadır”.¹⁸²⁶ Jirmunski’ye göre birkaç mevzu 12 boyun dışında kalmış. İkinci, dördüncü ve onbirinci boylarda verilen epik (destansal) hal tercümelerini, Topkam Kütüphanelerinde bulunan 65 satırlık Oğuzname’yi örnek olarak almıştır. Öyle ya, **tiplerden biri için: “Variban Peygamberin yüzünü gören, gelübeni Oğuz’da sahabetesi olan... Bügdüz Emen” deniliyor. Fakat 12 boydan hiçbirinde böyle bir vak’a yok. Olay olarak hatırlatılsa da boylardan hiç birinde yer almamış, başka sözle destana mal olmamıştır.

Bu tip olaylardan biri Alp Eren ismini taşıyan bir kahramanla bağlıdır. Bu isim kitapta yalnız bir kez, ikinci boyda geçiyor. Diğer Alpler, Karagüne, Deli Dondar, Kara Budak, Şir Şemseddin, Beğrek ve Yeğnek diğer belli boylarda görülmektedir. Onların hal tercümesi daha iki boyda geçmektedir. Korkut kitabı araştırmacılar ise Alp Eren’in kimliği üzerine ir söz söylememişler. Dolayısıyla Alp Eren kitabın bütünü ise bilinmez, en sırlı kahramanıdır desek yanılmış olmayız.

Bu konuyla ilgilendiğimizde, Dede Korkut alp Eren’i ile Topkapı (Yazıcıoğlu Ali Selçukname’si) Oğuznamesindeki (41, 42 ve 43 satırlar) Etil Alp arasında kuşkusuz bir benzeşim dikkati çekiyor. Her iki pasajı ele aldığımızda benzerlik göz önünde:

Kitabı Dedem Korkut
“...idel çıkup Aygır gözler suyundan at
Yüzdüren, elliye kalanın kilidini alan.
Ağ Melik çeşme kızına nikah eden, Sufi
Sandal Meliğe kan kusturan, kırk cübbe
Bürünüp otuzyediy kala beginin mahbup
Kızların çalup birbir boynın kucan...
Elik Koca oğlu Alp Eren...”

Oğuzname
Demür Kapı Derbend’in delüp yıkan
Toksan tokuz kalanın kilidin alan, Saru
Sandal kızına nikah kılan, alamadık
yirlerden harac alan, yaşılmaduk düşmanı
yaşan, gök kafir ellerin basan Etlese oğlu
Edil Alp...”

1. Her iki kaynakta kahraman bir çok kalenin kilidini almış
2. Kalelerin sayısı yüze yakındır. 94 (57 + 37) ve 99
3. Her iki kaynağa göre kahraman yabancı hükümdarlardan birinin kızına “Kalı kıyar (kılar)” Dikkat edelim, nikah kıyıyor, ancak fiilen evlenmiyor gerek.
4. Her iki kaynakta söz edilen yabancı hükümdarlardan biri aynı ismi taşımaktadır. Sarı (Sufi) Sandal. Tek bir farkla: Korkut kitabında Sufi Sandal ile savaş oluyor, Ağ Melik adlı başka birisinin kızına “nikah ediyor”. Oğuzname’ye göre ise Sarı Sandal kızına “nikah kılıyor”.

İlmi metodik açılarından metinlerin birbirine yakınlığı bence çok önemli. V.P.Miller, S.P. Tolstoy, İ.L. Tolstoy, D.Y. Rayevski gibi bilim adamları böyle bir metodikten faydalanmağa çalışmışlardır.¹⁸²⁷ Herodotos Tarihi’nin IV.kitabında şöyle rivayet ediliyor. Heraklos (Targitay) bir kaç yere uğrayarak, büyük bir bozkıra varır ve yorgunluktan derin uykuya dalar. Ayrılırken atlarını kaybolmuş gören kahraman bir yeraltı ayı yuvasına gelir. Burada yarıkadın, yarıyılan görünümünde bir mitik varlık atların kendisinde olduğunu belirtip Heraklos kendisiyle evlirse atları vereceğini söylüyor. Bu evlilikten üç oğlancık doğuyor: Helonos, Agafirsos, Skutos.

Yukarıda adı geçen tarihçiler, sözü edilen (mit) efsane ile Firdevsi Şahnemesindeki diğer bu efsane arasında genetik yakınlık, hatta akrabalık olduğunu söylemektedirler.

Rüstem avda uykuya dalmışken Turan erleri onun atı Rehşi çalıp kaçırlar. Rüstem Semengan’a geliyor, bura hükümdarının kızı Rahmine, kendisiyle nikah bağlamak şartı ile Rüstem’e verileceğini söyler. Aynı izdivaçları müşterek oğulları Söhrağı dünyaya gelir.

Adlarını çektiğimiz tarihçiler, bu benzeyişten Herodotos İskitler’inin ve Şehname İranlıları’nın bir kökten geldikleri kanısına varmışlardır.

Maamafih konu ile ilgili sorumluluğu sayın İran bilimcilerine biraalım. Korkut kitabı ile Oğuzname alıntılarının ise metodik açıdan gerek manzumca, gerekse unsurlar, detaylar ve nomenklatür toplamına daha yakın olduğu kuşkusuzdur.

V.M. Jirmunski’nin yazdığı gibi Dede Korkut kitabı ve Topkapı Oğuzname’si birbirine pek yakın destanlardır. Ancak daha küçük olan Oğuzname, Korkut kitabında olmayan bilgiler içermektedir. Örneğin Deli Dumrul, Bekdüz Emen ve Arız Koca gibilerin kimlikleri bir tek Oğuzname’de mevcuttur.

Peki, böyle olunca E.... Alp kimdir?

Topkapı Oğuzname’sine göre “alışmaduk yirlerden harac alan” erdir.

Ancak bu metinde aynı sıfat Oğuz Kağan için de söylenmiştir. (kışlakır) “kanlı kafir illerinden barı aldı Oğuz” bu benzerlik konusuna döneceğiz. Oğuzların epik geleneklerinde bu tip sıfat eşitliği çok değildir. Ama Oğuzname metninde “Türkistan’ın direği, Tulu kuşun yavrusu” sıfatları da Oğuz Kağan’ın kendisi için kullanılmıştır. Buradan anlaşılıyor ki, Etil Alp içtimai seviye açısından epik baş kahramanlar olan Oğuz Kağan, Bayındır Han ve Kazan Han gibi yüksek bir yerde durur.

“Abınisaduk yirlerden haraç alan” betimlemesi Reşideddin Oğuzname’sinde Oğuz Kağan’a ilgilidir. Oğuz, üç oğlunuz (Gün, Yıldız ve Dengiz) tokuz bin altı ile Rum, diğer üç oğlunu (Ay, Gök ve Dağ) ise Frenk üzerine göndermiştir.4 Frenkler de (Rum adı ile buradaBizans, Frenk adı ile ise Batı roma nazarda tutulmaktadır). Oğuz ordusu ile karşılaşmaktan çekinerek “kulluk arz etmek” için elçiler gönderir. “vermemiz için sahne tayin buyurun”

Fakat alınmamış yani askeri kuvvetle tabi edilmemiş olan bir devletten haraç alınması yalnız Oğuz Kağan'a değil, gerçek tarihi şahsiyet olan Atilla'nın (Etil'in) öz Avrupa seferlerinden bilinmektedir. Müthiş bir savaştan sonra Atilla, Roma İmparatorluğunu, yani tabi edilmemiş bir devleti, ağır şartlarda barışa zorlar. Roma elçisi Anamlius, bir efalık olarak Atilla'ya fibin litre, her yıl ise 2 bin litre altın haraç vermek suretiyle barış imzalar

Atilla'nın çağdaşları, sözü edilen olayı kralın başlıca tarihi hizmetlerinden biri sayarlar. 454'te Atilla'nın beklemelik ölümü üzerine latin tarihçisi Jordanis şöyle yazar. "Tüm Hun aşiretlerinden olur" atlı savaşçılar onun tabutu karşısında ağıt yapıp şöyle dediler: "Ey Hunların ulu huşluğa... Şimdiyedek görmemiş bir kuvvetle İskit ve Cermen illerine sahiğ çıkan, şehirlerini almakla iki Roma imparatorluğunu korkuya salan bir sen oldun ve kalan kısmı yağmaya uğratılmasın diye arz edilen intimaslardan yumuşarak (onlardan) yıllık haraç almağa sen rıza gösterdin.

Kanaatime göre bu bilgi, Atilla henüz toprağa verilmeden haraç konusunun kesin olarak hangi tarihe folklorla geçtiğinin belgelendiği, dökümanlaştığı demektir.

Etil Alp'in 99 (Dede Korkut'un 94) kaleyi alması konusu, Atilla savaşlarının coğrafyası ile uzlaşmaktadır. Bu Han hükümdarı, Tuna'dan Lutetin (buralar Paris) kentine kadar sayıs kaleler yıkıp yakmıştır. Bu listede Constanca, Mark (İlirya), Viminski İbar nehri yöresinde, Odessa (Varna), Frakya Hersenesi, Metz, Strassburg (Argentarate), Speyer (Noviogmagus), Wornix (Hotsedatanlagus), Mainz (Mogarxiacum), Koncon (Vezuntiv), Orleans (Aureliani), Trier (Trevorum) ve başka Oslliya kentleri yer almaktadır.

Galiya'da Katalan düzlüğünde Vizigolları yenilgiye uğrattıktan sonra Atilla Roma'ya yönelir ve Akviley şehrini alır. Sözü savaştan yüzyıl sonra yaşayan tarihçi Lordanus'a verelim: "Bunlardan sonra daha da kızmış, Romeylerin kanından gözleri hala doymamış olan Hunlar Venet (Venedik) şehirleri üzerinde cehennem oyunu oynuyorlardı. Onlar Ligurya'nın bir zaman başkenti olan Medialan'ı da yağmaladılar, bu minvallah Titsin şehrini yer yüzünden silerek... nerede ise tüm İtalya'yı imha ettiler."

"Toksan tokuz" kale konusundan sonra "nikah etme" konusuna gelelim. Savaş, Roma sefiri "Papa Leo'nun kendisinin" (lordanus) barışa gelmesi ile sona ermiştir. Fakat kısa süre sonra Roma ile olan münasebetler tekrar bozulur, yukarıda hatırlatılan 4..1y. Galliya savaşı başlar. İmparator Konstantinus'un kızı Yusta Gratia Honoria bu savaşa sebep olur.

Kızın kardeşi III Valentiniaus onu manastıra atmıştı. Roma sarayını Atilla korkusundan kurtarmak için evli olmayan kız kardeşini kurban vermek amainası takılmıştı. Fakat 32 yaşına girmek üzere olan kız tabii kurban verilsin istemez. Kurtulmak için Honoria 451'de kızlık yüzüğünü lalası ile gizlice Atilla'ya göndererek ona nikah teklifinde bulunur. Teklif Atilla'nın yüreğince olur. Tehditle Roma'dan "nişanlısını" ve imparatorluğun batı eyaletlerinin çeyiz olarak kendisine verilmesini talep eder. Fakat nikah işi tutmaz. İmparator kız kardeşini acele doğu başkenti olan Konstantinopol'a getirmek isteğine aykırı olarak evlendirir. Kısa bir süre içerisinde Honoria orada ölür. "Sıntı" şhaline dönüşen bu nikahın tarihçesi buradan dünmyaya yayılır. Yayılma nedenleri şunlar olabilir:

- 1- Atilla'nın adı dünya tarihinde derin iz ve birkaç rivayetin ortaya çıkması için gelişim hazırlamıştır. Bu nedenle ölümünden 6 yüzyıl sonra Nibelungen destanında "barbar" prens Etzel suretinde yeniden tarihe dönmüş oldu. Avrupa tarihçisi Tyerri şöyle yazıyor: "Atilla'nın adı beşer dehalarının tarihinde

Aleksandr (Makedonyalı) ve Sezar'ın adları ile yanaşı yer tutmaktadır.” Hunoğlu Atilla suretinin en eski çağlardan Türk alplik (kahramanlık) destanlarına mal olduğu anlaşılan bir gelenektir.

- 2- Türk boylarının Roma ve Bizans ile uzun süreli siyasal ilişkileri, özellikle Türklerin iki imperatorluk topraklarında yerleşik yaşamı, Atilla anlatılarını onların hafızasında sağlamlaştırmıştır. Yaşamının ilk yedi yılını ve bitimini başkentte geçirmiş olan Honoria'nın acı sonu kentte yaşayan Türk askeri toplumunun gözünde kaçamazdı. Olay üzerinden 100 sene geçtikten sonra (568-569)Türk kağanlığından Konstantinopol'a büyük bir elçilik heyeti gelmişti. Cevap olarak 576'da Bizans'tan kağanlığa muvafık bir elçi heyeti yola çıkarılmış, anlaşma sağlamak amacı ile Konstantinopol'da yaşayan 107 yerli Türk, Bizans elçilik heyetine dahil edildi. Eski Oğuzlara gelince, onların hem Atilla ile hem de Bizans'la ilişkileri vardı. Atilla ile beraber Avrupa seferlerine katılan Onoğuz'lar (Onogur) Han başbuğunun ölümünden sonra Kafkaslara döndüler 463'te onlar akrabaları Oğuz ve Saragur ile birlikte Bizans'a elçi göndererek direk diplomatik temasa girdiler. Bizans'ta köklü bir Türk uygarlık “elçiliği” oluşmuştu. Hun kaftanı (Dede Korkut boylarında toy duün günlerinde “kırmızı kaftan” giyerler), bol Türk Şalvarı bu kabildendir. Türkler gibi saç kesitme adedi de bizans başkentinin zengilerin arasında bir zaman moda olmuştur.¹²

Dedem Korkut kitabında Alp Eren ve Topkağı Oğuznamesi'nde Etil Alp bir epik kahraman sayılabilmektedir. Tonga Alp Er (Eren) biçiminde eskilerde Etil Alp Er (Eren) adını taşıyan bir destan kahramanı yaşadığı rivayet edilir. Destanlar yazıya geçirildiği zaman birepik ad ikiye ayrılmış: Etil Alp ve Alp Eren.

İki ad ile iki destan yapısında karşımıza çıkan bu kahramann epik hal tercümesinde Atilla ve Oğuz kağanın epik tarihlerinin izleri görülür. Oğuz kağanın epik modelinin oluşumunda Hun hükümdarı Mete ile beraber (m.ö.II.yy) Atilla da yer tutmaktadır. Alp Eren-Etil alp ismi yazılış açısından doğrudan doğruya Atilla (Etil/Edil) adı ile ilgilidir. Tarihsel Atilla'nın ve Oğuz kağanın oğullarında birinin ismi Dengiz'dir, yani aynıdır. Başka sözle, Oğuz kağan da, Alp Eren/Etil Alp da sentetik destan kahramanları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Etil Alp-Atilla Türkleri bir toplum olarak Avrupa tarihi alanından hiç bir etki bırakmadan çekilip gitmemişler. Latin tarihçisi Lordanus yazdığı gibi, ilk önce onlar “İskit ve Cermen illerine sahip çıkmış” , sonralar ise burada ve Skandinavlarda öteki uygarlıkların manevi dünyasını, tüm yaşamını ve tarihini etkilemişlerdi. Yalnız eski Cermen epik sanatında onlarda söylev meilerine (“Nibelungenlied”, “Altes Attilied”, “Gronlandisches Attilied” ve bu gibi) baş kahraman ve genellikle konu veren Atilla ve Trükleri olmuşlardı. Şu örneklerden açıklanmış olru ki, Atilla Türkleri çoğunlukla Cerman ve Skandinav uygarlıkları içine katılarak sonralar etnokültür açıdan Cermenleşmiş, hatta Skandinav vikingleri ile birge Atlantikada deniz yürüyüşlerine aktif katılımcı olmuşlardı. Yalnız şu nedenle, Cerman ve eposlarından birinin isminden görüldüğü gibi, Atilla unvanna “Gronlandisches” sıfatı kullanılmış, İslanda adasınca ise Türk türeyiş efsanesi izleri Skandinav sagalarında ve çağdaş Türkoloji araştırmalarında ortaya getirilmiştir. Konu çok büyük ama, onu belgelendirebilecek daha bir tarihi dokuman ise orta çağ Avrupa deniz haritalarından birisi: Vikinglerin deniz hareketlerini

(Grönlandya ve Doğu Amerika’da şimdi Nyu Faundlend yerleşen bölge) kapsayan bu harita latince ve Türkçe (runik alfabe ile) yazılmıştır.

Bu yazıda yukarıda sözü edilen konulara değinmekle teknil bir çalışma sunmak niyetinde değiliz. Buradaki amacımız, Dede Korkut’un tarihçilik problemlerini tümü ile, birer birer ortaya sermek değildir. Niyetimiz sadece bu problemlerin gerçek bilimsel değerini bir dahı vurgulamaktı. DEDE KİTABIMIZ tarih açısından bir okyanus gibi ama, ne yazık ki, tarihçilerimizin birleştiği bölümlerde onunla ilgilenenler çok az. Çalışmalarımızdan ortaya çıkan genel sonuç şu: Korkut kitabı, bilim alanına tam yeni bir konu getirmekle, bu konuyu belgelendirebilecek kadar kudretli bir kaynaktır. Belgelenmemiş tarih ise bilimsel nitelik kazanamaz.

Bibliografya

- Azerbaycan tarihi. Uzak geçmişten 1879 yılına kadar, I.Cilt.Prof.Dr. Süleyman Aliyarlı’nın redaktesi ile “Azerb-n”neşr. Bakü, 1996-869.s.
- Aliyarov, Süleyman. “Dedem Gorqud” kitabında Anahakanlığı tarihinin izleri, “Azerbaycan filologiyası meseleleri”, 2. Kitap, “Elm” neşr., Bakü, 1984,s.185-198
- Aliyarov, Süleyman. Alp Erenin epik hal tercümesi üzerine, “Sovetskaya Türkologiya”, 1987, no 6, s.19-27 Rusça)
- Aliyarov, Süleyman. “Korkut Kitabı”; tarihi – filoloji araştırma problemleri. “Sovetskaya Turkologiya”, 1989, NO4, 62-75 (rusça)
- Aliyarov, Süleyman. Kurddan Türeyiş efsanesinin tarihi coğrafyasına dair, “Türk Dünyası Araştırmaları” – prof. Dr. Bahaeddin Ogel’e Armağan. İstanbul, 1990, sayı 65. s. 83-99.
- Aliyarov, Süleyman. Kitab-i Dedem Korkut kitap olmuş mu? “Türk Kültürü Araştırmaları toplusu. “Prof. Dr. Muharrem Ergin’e Armağan”, Ankara, 1991. s.81-101
- Aliyarev , Süleyman. Dede Korkut kitabı ve türk türeyiş efsanesi. “Elm”, Azerb. Milli Bilim Akademiyası, yayım. 2000, 7 Nisan.
- Aliyarlı, Süleyman. Anahaqanlık. “Kitabı-Dedem Gorgud Ensiklopediyası”, (KDGE), 2. CİLT, Yeni Neşeler Evi, Bakü, 2000, s.24-25
- Aliyarlı, Süleyman, Türeyiş Efsanesi, KDGE, 2.CİLT, s. 308-309
- Bernştam, A.N.Oçerk istorii Gunnov, Leningr., 1951
- Eremeev, A.E.Etnogenez Turok. M., 1971
- Ergin, Muharrem. Dede Korkut kitabı, cilt 1-2, TDK yayınları, Anlara, 1997
- Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri, 12. Baskı, Boğaziçi Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1988
- Diez, H.F. Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften. Bkz. “Kitabı-Dedem Korkut” aşığı (H.F.Von Diez’in Arşivi), hazırlayanlar: H.A.Schmiede, S.Aliyarli, R.Arazova, Hazar Ünivers.Neşr, Bakü, 2002. s.23-44
- Gökyay, Orhan Şaik. Dedem Korkutun Kitabı, İstanbul. 1973
- Jirmunsky, V.M.Tyurskiy geroičesskiy epos, Leningr.1974
- Oğuz Destanı, Reşideddin ğuznamesi Terc.ve tehlili Prof. Dr. Zeki Velidi Toğan, İstanbul. 1972. Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, cilt 1-2, TTK Yayınları, Ankara, 1998
- Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi, cilt 1-2, TTK Yayınları, Ankara, 1998
- Rayevsky D.S.Model mira Skitskoy kul’turu. M., 1988
- Schmiede H.Achmed. “Kitab-i Dedem Korkut” Destanlarının Drezden Nüşhası, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara. 2000.

Aynı yazar, Hunların Almanya’da bıraktığı izler hakkında, TDAV Tarih dergisi, İstanbul, 1993, sayı 7.

Aynı yazar, Tarihin nebziini yoklayan el “Azerbaycan tarihinin çağdaş problemleri, Prof.Dr. Süleyman Aliyarlı’ya Armağan, Hazar Üniversitesi yayını, Bakü. 2000, c.21-31

**“The Book of Korkut and Turk’s History”
(the sign of Atilla’s history)**

Current investigations agree about the similarities between the heroes of the book Korkut-Alp Eren and “Oquzname” (which is saved in the Top-Kapi Museum) Edil Alp.

According to the written traditions of Oquz-turks Edil Alp “Getting his contribution from the lands” as his leader. Meanwhile early Christian authors emphasis about notorious detail in the life period of Atilla. Jordan at the “Tetike” showed the exact time of this contribution – it was on 454 year when was killed their king.

Atilleans Turks left visible ethno cultural features in the Middle and Nothern Europe. Their activities played as a basis for creation of germanium novels (“Nibelungenlied”, “Altes Atilied”, “Gronlandisches Atilied” etc.) Maybe Attilean Turks became Germanian by adoptin christianism. Flowing into the Scandinavian Viking structure the took part at the last ocean expeditions. The proof for it is a map of Vikings sea travels from Greenland to the geographical place where is located Newfoundland currently. The map has oritinal bi-linguistic – it was in Latin and ancient Turkish (runic) alphabet.

OTMICA NEVJESTE - DRUŠTVENI PROBLEM?

Dr. Vesna ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ
znanstvena savjetnica etnologinja
Prigorje Brdovečko, Republika Hrvatska

Otmica nevjeste je prastara tradicija koju su prakticirali razni narodi. Najranije tragove nalazimo u vrijeme u kojemu je organizacija rodovskih grupa bila zasnovana na egzogamnim oblicima braka. U ovom okviru proanalizirat ćemo tu tradiciju na prostoru jugoistočne Europe, s osobitim osvrtom na područje današnjih samostalnih država, koje su bile obuhvaćene bivšom Republikom Jugoslavijom.

Suštinski, otmica je rješavanje situacije koja bi inače za provodioca toga djela mogla imati nepovoljan ishod. Stoga su se na otmicu odlučivali uglavnom oni koji nisu imali izgleda na uspješno sklapanje braka sa željenom djevojkom putem prošnje i uz privolu njezinih roditelja ili staratelja. U svakome društvu u kome se otmica provodila, bila je jedan od načina kojim se omogućavalo sklapanje braka. Logično je, da se taj način nije mogao oblikovati u dalekoj prošlosti prije nastanka egzogamnog braka, kod sklapanja bračne zajednice pripadnika iste rodovske grupe. Tek kad je takav brak postao neprihvatljiv za pojedinu društvenu zajednicu, pa čak i prije uspostave monogamnog braka, otmica je stupila na povijesnu scenu. S razvitkom društva u cjelini otimanje djevojaka za brak postalo je uz prošnju gotovo redovna pojava između stanovnika susjednih, pa i udaljenijih, sela, te između pripadnika raznih vjera i naroda.

Kao i svi običaji tako se i otmica u tisućljetnoj tradiciji, kod svih naroda, mijenjala prema uvjetima društvenog života. Radi svoje prilagodljivosti ta se etnosociološka pojava održala i na ovom području sve do kraja 20. stoljeća. Ipak, u suvremenom je svijetu ta pojava ostatak iz vremena u kojem je patrijarhalni sistem bio dominantan.¹⁸²⁸ Ona u svom arhaičnijem obliku uz primjenu sile postaje nepodobna demokratskom društvu u kojemu na scenu stupa jednakost spolova i sloboda ličnosti.

¹⁸²⁸ Vesna Čulinović-Konstantinović, "Razvoj i vrijednost otmice kao društvene institucije". Etnološki pregled, 10, Cetinje, 1972, str.83-69.

Na osnovu mnoštva razne prikupljene gradje¹⁸²⁹, kroz više desetaka godina, mogla sam analizom utvrditi sve oblike običaja koji su postojali na proučavanom području.¹⁸³⁰ Varijante običaja otmice nevjeste razlikuju se po nizu mikroelemenata u ponašanju otmičara, a ti elementi ovise o stupnju kulturnog razvitka i sistema života otmičareve društvene sredine.

U tipologiji oblika i varijanata otmice osnovna je primjena SILE i DOGOVORA. Medjutim, varijante ovih značajki signifikantne su za oblike običaja.

SILA u otmici bila je u davnini usmjeravana prema samome mladoženji, zatim u najvećem broju slučajeva prema djevojci koju se otimalo, ali i prema njezinom užem i širem rodu i užoj društvenoj sredini. Ove varijante direktno su uvjetovane sistemom društvenog života, povezanošću unutar društvene i rodovske grupe, odnosno strogošću patrijarhata koji je bio imanentan tradicijskom društvu i državnoj organizaciji. Generalno uzevši sila prema mladoženji sastojala se u prisili da oženi djevojku koju su mu namijenili stariji članovi obitelji i roda. To je uglavnom bilo vrijeme do kraja 19. stoljeća, kada još generacije mladih muškaraca nisu imale slobodu učestvovanja u odlučivanju sa svojim starijim muškim članovima. U otmicu u tim vremenima mladoženja nije išao. Tada nije bila isključena ni primjena sile prema djevojci i njezinu rodu, jer uglavnom nije bilo međusobnog dogovora o sklapanju toga braka. Mnogi su razlozi tomu, koje ovdje ne možemo analizirati, ali je važno naglasiti da je to bilo vrijeme strogog patrijarhata koji je vladao u tradicijskim sredinama, bez obzira na prostor i etnikon. On je bio podržavan i od strane državne legislative temeljene na patrijarhalnoj osnovi. Razlike su se očitije pojavljivale sa slabljenjem patrijarhalne strogoće u vrijeme stjecanja većih sloboda mladih muških članova. Oni su najprije te akcije poduzimali uz sudjelovanje starijih, a s vremenom su i bez njih sami otimali djevojke. U tom društvenom profilu očitovale se potpuna indiferentnost otmičara prema volji djevojke koju se otimalo, kao i prema njezinoj rodovskoj i užoj društvenoj grupi koje su je branile. To je u stvari bila oštra konfrontacija dvaju rodovskih, grupa, jer je svaku obitelj u tim akcijama pratio i rod i uža društvena sredina. Za konačni ishod otmice bila je značajna brojnost progonitelja i snaga otmičareva roda ili družine. To je bila opća karakteristika. Dokazuju je u sudskim dokumentima evidentirane prave borbe, koje su u starijim vremenima opjevane i u narodnim pjesmama.¹⁸³¹

Djevojci, koja je glavni razlog navedenog tradicijskog ponašanja, u tadašnjim društvima bila je isključivo pripisivana vrijednost roditeljice i radne snage. Takvo se kvalificiranje žene održalo i u razvijenijem stadiju društva, kada je takodjer bila potreba

¹⁸²⁹Ista, Otmica kao tradicionalni oblik pribavljanja nevjeste kod naroda Jugoslavije, Disertacija, 1. i 2. dio, obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 21.12.1965. godine, pohranjena u Sveučilišnoj nacionalnoj knjižnici u Zagrebu pod brojem 1238 u Biblioteci rijetkosti. Korištena je: - gradja iz najstarijih izvora, putopisa i zabilježbi u literaturi; - etnografska sistematski sakupljena publicirana gradja; -na terenu sakupljena gradja i gradja iz etnografskih arhivskih rukopisa; - sudski spisi i - narodne pjesme s motivom otmice.

¹⁸³⁰S obzirom na vanjske manifestacije djela i na djevojku kao glavnu osobu zaključujemo o tipovima tradicije i to: - DOGOVORNA OTMICA NEVJESTE sa oblicima: prava otmica (bez dogovora), dogovorna otmica (sila na nevjesti), prividna otmica; -JAVNO SRAMOČENJE NEVJESTE; - ODVODJENJE NEVJESTE (bez sile, na prijevaru i suvremeno); -DOBJEGAVANJE NEVJESTE (bez i sa dogovorom, prisila i samovoljni dolazak).

¹⁸³¹V. Čulinović-Konstantinović. Odras društvenih odnosa u narodnoj poeziji o otmici nevjeste, Adrias, 1,Zavoda jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti u Splitu, Split, 1987, str. 227-250.

za njezinim udjelom u radu. Ljubav, kao motiv za brak, dolazi do izražaja tek u civilizacijski visoko razvijenom društvu, kao slijed erotskih ranije izraženih motiva otmice.

Još dok se vrše NASILNE OTMICE, na širokom se geografskom prostoru razvija i DOGOVORNA OTMICA. U toj varijanti dogovor je sastavnica običajnog ponašanja, ali ne dogovor između budućih bračnih partnera. Dogovor o otmici obavljale su dvije obiteljske strane u kojima je učešće mladoženje tek sekundarno. Naziv otmica odgovara ovom obliku običaja, jer se sila sprovodila prvenstveno prema djevojci koju se bez obzira na njezinu volju i fizički prisiljavalo na odvođenje u mladoženjin dom i na brak s njime. U starini sila se, nakon dogovora dviju obitelji, primjenjivala i na mladoženju. No običaj u kojem u dogovoru učestvuje mladić, mnogo se vremenski duže održao. To je bilo u skladu s održanjem patrijarhata kao sistema tradicijskog društva.

Budući da patrijarhalni sistem nije bio istovjetne jačine na svim prostorima, ni tradicija otmice nevjeste nije bila u istom vremenu jednaka u raznim sredinama. Međutim, u povijesnoj projekciji, oblici te tradicije svugdje su pokazatelji određenog stupnja društvenog razvitka. Otmica, dakle nije bila svojstvena samo jednom narodu ili određenoj etničkoj skupini. To je pojava koja se javlja kao rezultat mogućih uzročnih faktora. Upoređujući otmice kod raznih naroda, konstatiramo da sve imaju iste karakteristike, ali one se uvijek ne javljaju svugdje u istom povijesnom vremenu. Zajednička im je zakonitost pojave, koja je u društvenoj nuždi, tj. prisili otmičara da postupe upravo po danom obliku običaja. Naime društvena sredina očekuje iskaz upravo one kvalitete muškarca, koje se u toj sredini visoko vrednuju. To je u prvom redu hrabrost.

Hrabrost je zaista bila potrebna u otmicama na silu, jer se sila provodila i prema djevojci i prema njezinom rodu. Potjere su bile redovne, a posebno je to bilo opasno pri otimanju djevojaka druge vjere ili iz druge države. Vjerske su razlike na području koje sam proučavala bile faktor za produženje tradicije otmice silom, ali i dogovornog odvođenja djevojke s njezinim pristankom a protiv volje njezinih. Obitelj u kojoj su stariji članovi imali glavnu riječ, nerijetko je postupala po internim pravilima seoske društvene grupe, pa čak i onda kad su te norme bile zastarjele u odnosu na državno-pravni sustav. Radi toga se i polovinom 20. stoljeća u pojedinim krajevima, kao na primjer u Fočanskom kraju, u sudskim dokumentima opisuju nasilne otmice bez dogovora s djevojkom, i prave borbe između brojnih otmičara i potjere cijelog njezinog sela. Tada se već otmica djevojke vršila i među stanovnicima raznih pojedinih sela iste vjere i narodnosti.

U prethodnim stoljećima su razlike u vjeri bile nepremostiva zapreka za brak. Mozaik raznih etničkih i vjerskih grupa na prostoru jugoistočne Europe nije bio samo na graničnom prostoru, nego i na unutrašnjem području tadašnjih evropskih država. U tim uvjetima razvijali su se oblici otimanja i odvođenja djevojaka, pa i dobjegavanja djevojaka u kuću željenog mladoženje, koji ju u tom slučaju, prema nepisanom običaju, nije smio odbiti.

Otimanje na graničnom sektoru bilo je naročito intenzivno, posebno na granici s Osmanskim carstvom. Brojne su narodne pjesme koje pjevaju o tome kako su "Turci" prelazili u pogranične krajeve da otimaju "Kaurkinje". Otmica, većinom sa silom prema djevojci i njezinima, razvila se kao tradicijom utvrđeni oblik stjecanja žene, do koje otmičar inače nije mogao doći. To se zbivalo na graničnom sektoru bivše Vojne Krajine

uzduž nekadašnje Osmanske granice prema sjevernoj Hrvatskoj i Vojvodini (na ranijem području Vojne Krajine), ali i na granici prema Dalmaciji i na području Crne Gore. Mnogo su rjeđe bile otmice koje su poduzimali Kauri za otimanje djevojaka sa turskog područja, napose iz Bosne i Hercegovine. Vojna uprava na Granici (tadašnjoj Vojnoj Krajini) postupala je vrlo oštro s otmičarima. Tada je narod bio sklon tom načinu pribavljanja nevjeste, jer je obitelj s malo članova radi iseljavanja u zapadne krajeve, sa tom snahom dobivala još jedne radne ruke. Otmica, dakle nije ugrožavala stabilnost seoskog društvenog organizma. Dapače, otmičaru su u tome pomagali i njegovi "jarani" i stariji "ljudi" koji su bili najvažnija društvena grupa. Državna je vlast to oštro sprječavala, jer su te akcije destabilizirale i inače nestabilne situacije na tom području, a vlasti su nastojale održavati mir.¹⁸³²

Podaci o reguliranju otmice nevjeste iz najstarijih pravnih dokumenata, statuta i zakonskih odredbi odnose se ponajviše na otmicu sa silom i dogovornu otmicu protiv volje djevočinin roditelja i obitelji. Ti dokumenti govore o tome kako je upravna vlast regulirala otmicu. Pravne izvore možemo pratiti do daleke prošlosti, kad su narodi koji danas žive na prostoru Jugoistočne Europe doselili i kad su još živjeli u patrijarhalnom plemenskom i rodovskom uredjenju. Zakonski akti, koji nastaju oformljenjem državne organizacije, morali su dugo vremena u konkurenciji sa nepisanim običajnim pravom, stjecati pravomoćnu primjenu u državi i njezinoj teritorijalnoj i političkoj sferi. (Tabla 1,2 i 3)

Pisani zakonici koji se odnose na otmice u ovim krajevima, javljaju se tek u 11. stoljeću u najranijim zakoncima države Arpadovića. U glavi 25. Zakona Svetog Stjepana članak - "De raptu puellarum" određuje kaznu za otmičara koji uz pomoć društva otme djevojku bez privole njezinih roditelja. Kazna je različita za siromašne i za bogate, pa ukazuje da je tradicija otmice bila imanentna raznim klasama društva.¹⁸³³ Otmice kao izrazi samovolje nisu bile počudne niti jednoj srednjoj socijalnoj sredini. U ranom feudalnom društvu takvi postupci su kao prekršaji stavljeni van zakona. Cilj toga bio je da se očuva stabilnost postojećeg uredjenja i zaštiti nosilac patrijarhalnog poretka, gospodar obitelji i njegovo pravo odlučivanja o svojim članovima. Odredba Zakona Sv. Stjepana može obuhvaćati nasilne i dogovorne otmice, budući da govori samo o protupravnom odvođenju djevojke od očeve, odnosno tutorske vlasti. Činjenica da je taj propis Zakona Stjepana I. unesen u "Tripartit" upućuje na zaključak da je važio i u vrijeme redigiranja tog zakonika ugarsko-hrvatskog feudalnog prava u 16. stoljeću. U 12. stoljeću unesen je u taj zbornik zakona (u glavi 59.) dekret kralja Kolomana o otmici žena u kome je nova odredba da će u buduće za kazneni postupak biti nadležan duhovni sud. Nakon 1102. godine Koloman Arpadović je svoju kraljevsku vlast proširio i na tadašnje hrvatske zemlje, koje su s Ugarskom bile u tzv. "personalnoj uniji". Logično je stoga da su zakoni s tim odredbama uvršteni u zbornik ugarsko-hrvatskih zakona, čime se dokazuje provodjenje ove tradicije na cijelom tom području. Osim ovog zajedničkog zakona, propisi o otimanju djevojaka i žena nalaze se i u Statutima dalmatinskih gradova,

¹⁸³² U Bogišićevom arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje HAZU) u Dubrovniku nalaze se dokumenti i prepiska venecijanskih i osmanskih pograničnih vlasti u vezi s otmicama djevojaka s obje strane.

¹⁸³³ Kazne su se u to vrijeme naplaćivale u davanju životinja oštećenoj obitelji. Na primjer: otmičar mora dati "deset junaca", ali ako je siromašan ili je "pučanin" onda plaća samo "pet volova". (Disertacija, str. 161)

na primjer u dubrovačkom Liber Viridis sa zakonima iz 1358-1460. godine. Takva odredba je u dubrovačko zakonodavstvo ušla očito nakon što su Dubrovniku pripali okolni krajevi na Stonskom Ratu i Konavle, sa etnosocioloskom strukturom u kojoj je još postojala otmica kao tradicijska društvena norma, iako možda već u tragovima. U ostalim statutima Dalmacije odredbe o otmici se nalaze samo povremeno, dokazujući time njezino povremeno održanje u tom području relativno visokog kulturnog i društvenog razvoja.¹⁸³⁴ Gradski statuti koji sadrže odredbe o otmici oslanjaju se dosta na do tada važeće običajno pravo, ali i na pravne norme susjednih razvijenijih zemalja.¹⁸³⁵ U njima se već očituje urbana, klasna struktura vlasti i čuvanje materijalnih dobara bogatijih. Zabrana sklapanja braka bez pristanka roditelja ima za cilj da tu praksu reducira i to naročito uskraćivanjem davanja materijalnih sredstava tim prijestupnicima za sklapanje bračne veze. I u drugim povjesno-pravnim dokumentima otmica se strogo kažnjava, ali prema društvenom položaju krivca, jer se uzima u obzir tko koga otima.¹⁸³⁶ Na području Dalmacije kojim je vladala Venecija, a u koje su se stoljećima slivale struje iseljenika iz dinarske unutrašnjosti, bilo je važno jačati unutrašnju društvenu stabilnost. To je period u kojem je Osmanlijsko carstvo iz godine u godinu jačalo i osvajanjima ugrožavalo države na Balkanu. Ipak, ni novo Otomansko carstvo nije bilo bez društvenih problema, niti što se tiče otmice. Nove prilike stvarale su uvjete da otmica nevjeste ponovno intenzivno oživljava. Iz prve polovine 16. stoljeća, s početka vladavine sultana SULEJMANA sačuvala se jedna kanunnama koja u prvoj glavi razrađuje lakše i teže kazne za različite zločine među kojima je (u 4. odsjeku) i otmica.¹⁸³⁷ Ovaj se propis odnosio i na današnje predjele balkanskih država kojima su vladali Turci. Te kazne utvrđuju otmicu kao pojavu koja pretstavlja društvenu smetnju. Sultan Sulejman ističe da su u kažnjavanju zločina "jednaki spahije i raja. ugledan i običan čovjek, na niskom i na visokom položaju". Ta je odredba zaista značajna za feudalni period prve polovine 16. stoljeća. Otmica nevjeste kažnjiva je jednako kao i otmica druge vrste. To znači da zakonodavac, bez obzira na položaj i klasnu pripadnost, kažnjava zločinca koji lišava nekoga slobode i sili ga na nešto protiv njegove volje.

Dok je Sulejmanova kanunnama dokument u kome država pravno rješava krivično djelo, u istom 16. i u 17. stoljeću POLJIČKI STATUT kažnjava "ummican'je divojak silom", ali određuje da otmičaru koji bi "umaka divoiku silom, da mu ide počtovana općina na kuću i da mu razvali kuću, a negovo sve ča godi ima da se uzme u općinu poličku, toliko onome ki bi ju umaka, toliko onome, ki bi mu pomaga. . .".¹⁸³⁸

¹⁸³⁴Vladimir Mažuranić, "Prinosi za pravno povijesni rječnik", JAZU, Zagreb, 1908-1922.

¹⁸³⁵v. bilj. 2, str. 163 i d.

¹⁸³⁶isto, str. 164 - Dušanov zakonik za Srbiju npr. propisuje: čl. 53: "I koji vlastelin uzme vladiku po sile, da mu se obe ruke odseku o nos ureze. Ako li se bar uzme po sile vladiku, da se obesi;" ako otme djevojku svoga roda, onda se kažnjava isto kao i vlastelin. Ovaj Zakonik je odraz svoga vremena i zaštitnik klasnih feudalnih interesa. Kazne su iste za prijestupe unutar iste društvene klase, a smrtna kazna je za otmicu djevojke iz više klase.

¹⁸³⁷U prvoj glavi, 4. otsjek kanunname sultana Sulejmana kaže: "Neka se otsiječe ruka onom...koji se usudi da odvede ženu ili djevojku.-".

¹⁸³⁸Vesna Čulinović-Konstantinović, "Od umican'ja divojak silom", Poljički zbornik,2, Matica Hrvatska, Zagreb,1971, str. 227-240.

Primjenjuje se time srednjovjekovni sistem kolektivnoga kažnjavanja krivca, koga se zajedno s njegovim pomagačima izopćuje iz društvene grupe i zatire se njegov dom i budući rod. Time, što svaki pripadnik društvene i rodovske grupe učestvuje u kažnjavanju svoga člana, ujedno se kidaju sve, pa i rodbinske veze s njime. Izgon iz vlastita društva bio je ravan ubojstvu, jer jedinka sama u tom nemirnom povijesnom vremenu nije imala mnogo izgleda za preživljavanje i izbjegavanje progona.

Crkvena se vlast također protivila svim oblicima tradicije otmice nevjeste i prije nego što se učvrstila državna vlast. O tome svjedoči odredba Halkedonskog koncila iz 451. godine koja proklinje svjetovnjake otmičare, a ako su oni "kliridi" naredjuje da se "svrgnu sa svoga stepena". Očito, bilo je i posvećenih osoba koje su prakticirale taj način pribavljanja žene, ali se njih nije proklinjalo, već izgonilo iz crkvenih redova. Ta se odredba očito odnosila na stanovništvo u dijelu donjeg Podunavlja i balkanskih zemalja gdje je već tekao proces doseljavanja raznih slavenskih plemena. I kasnije zakonodavstvo u Istočnoj crkvi, kao i u Zapadnoj, osudjuje kao teški prekršaj svaku bračnu vezu sklopljenu na osnovu otmice. Svećenstvo je tada pretpostavljalo da je običaj otimanja djevojke za brak unesen od Turaka, što bi značilo da se intenzivnije primjenjivala otmica na graničnom području. Iako su se Crkve protivile otmicama, ipak su u kasnijim vremenima prihvaćale brak sa Turkinjom i članicom druge kršćanske Crkve, jer je djevojka time prelazila i na katoličku odnosno na pravoslavnu vjeru. To ipak nije prolazilo bez komplikacija sa osmanskim vlastima u Bosni i Hercegovini.

Podaci iz literature s kraja 19. stoljeća upućuju na to da su mladi u Bosni i Hercegovini oblicima otmice, ili dogovornog odvođenja djevojaka, pa i uz pristanak obiju obitelji, time izbjegavali pravo begova na "ius primae noctis".¹⁸³⁹ Razne prosudbe i primjere otimanja na silu i odvođenja djevojaka noću bilježe i bosanski fratri u okolici Sarajeva, Kreševa, Podhuma, Doboja, Konjica, Visokog, Foče i uopće na području Bosne i Hercegovine, a ostali dokumenti potvrđuju isto i na drugim područjima Srbije, Crne Gore, Hrvatske i Makedonije.¹⁸⁴⁰

U otmici nevjeste na silu, u kojoj je nužno učešće više sudionika, iskazuje se i kvaliteta dobno-društvene povezanosti. Rodovska i kasnije rodbinska povezanost bila je vrlo važna za život od vremena plemensko-rodovske zajednice pa sve do stabilne države kao vrhovne vlasti. Ta je kvaliteta ostala na snazi još niz desetljeća nakon općih društvenih promjena, kao što su u nove stavove društva uranjale i sve druge karakteristike tradicijske socijalne kulture. Upravo su i pojedini oblici otmice dokaz tog latentnog produžavanja trajanja tradicijskih oblika života seoskog društva, radi čega društveni odnosi i običaji gotovo uvijek s izvjesnim vremenskim zaostatkom prate opći progres urbanog društva.

Po svemu, oblici običaja otmice otkrivaju patrijarhalnu strukturu društvenog života. Ona se uvijek reflektira i na život obitelji, koja je u tim vremenima brojnija članstvom i zadružnog je tipa. Onda kad novčana privreda ulazi u seoski život i kad se događa prijelaz iz tradicijske proizvodnje (zemljoradnje i stočarstva) na dodatno

¹⁸³⁹ Friedrich Krauss u svom djelu "Sitte und Brauch der Sudslaven" i u "Anthropophiteia" donosi brojne primjere otmice u 19. stoljeću s područja jugoistočne Europe. V. i Disertaciju ad 2, str. 47 i d.

¹⁸⁴⁰ Isto; V. i Vesna Čulinović-Konstantinović, Tradicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. 48/49, Sarajevo(1996-1999) N.S. 2000, str. 145-169.

privredjivanje i uz to na najamni rad, dolazi do raslojavanja društva. U prvom redu, krajem 19. stoljeća dolazi do raspada zadružnih obitelji, već samim tim što mlađe generacije počimaju napuštati rodno selo. Tada više nije nemoguće selidbom u grad osigurati nastavak samostalnog života mladoga para. Stvaraju se porodice nuklearnog tipa s malim brojem članova. Tada se i patrijarhalni odnosi mijenjaju. Mladi su sve manje ovisni o starijoj generaciji i u rodnom selu sve češće samostalno poduzimaju akcije važne za njihov Život. Iako je sada rodbinska povezanost postala važnija od rodovske, dolazi do izražaja i sve veća važnost društvene povezanosti na generacijskom planu. To je doba kad se nasilna otmica sve rjeđe provodi, a intenzivnije se mladi odlučuju na oblike DOVODJENJA nevjeste, u dogovoru s njom. Taj se oblik običaja koristio da se izbjegne roditeljski otpor namjeravanom braku, ali i iz ekonomskih razloga. On, međutim, pokazuje promjene u društvenom shvaćanju. S jedne strane, mlada generacija muškaraca prihvaća odluke ženskih svojih članova, a s druge strane obje kategorije mladih uz pomoć zakonskih normi nadvladavaju tradicijski patrijarhalni mentalitet svojih starijih generacija. Riječ djevojke postaje dovoljna garancija za uspjeh akcije i sklapanje braka precima civilnim organima vlasti, a to s vremenom vrijedi i za crkvene vlasti.

Otmica je odraz zaostalih patrijarhalnih normi po kojima muški članovi seoskog društva imaju pravo odlučivati o udaji djevojaka iz vlastite obitelji. Uz to otmicom se unutar seoske grupe ispoljava fizička i društvena snaga pojedine obiteljske i rodovske grupe naprama drugoj takvoj jedinki. Uspjeh otmice daje dotičnoj obitelji veću društvenu moć, ali u fazama mikro promjena u seoskoj grupi otmica na silu počima narušavati postojeći sistem ustaljenih harmoničnih društvenih odnosa.

U prvoj fazi patrijarhalna vodeća grupa protivi se akciji koju provode mladi samostalno. To je prva faza destabilizacije koja se dešava u pojedinim seoskim sredinama asinhrono. Tada se mladi par izopćuje iz seoske grupe. U dalekoj prošlosti kazne, posebno za djevojku, bile su drastičnije.¹⁸⁴¹ U manjim urbanim sredinama, gdje se takav običaj mogao dogoditi, kolektivnim kažnjavanjem počinitelja čuvala se društvena težnja za čvrstinom socijalne kohezije i nemiješanjem društvenih klasa. To se očituje i u seoskom društvu, jer se pokušavaju spriječiti brakovi mladih iz siromašnih i bogatih kuća.

Otmica sa silom prema djevojci većinom se vršila na veoma grub način, grubom silom, batinjanjem, vezanjem ruku djevojke za kolac, silovanjem na osami u kući ili pred otmičarima kao svjedocima, kidanjem odjeće čime je takodjer djevojka bila osramoćena, pa i ubijanjem u slučajevima kad ona odbija brak s otmičarem. Razlozi za takvo ponašanje otmičara do polovine 20. stoljeća leže u ostacima patrijarhatskog tradicijskog shvaćanja sela i potrebe pojedinaca da iskazuju svoju mušku NADMOĆ. Bila je sramota da se otmičari vrate bez djevojke, pa su u slučaju odbijanja prošnje često u povratku optimali neku drugu djevojku. U okolici Velesa otete nisu imale priliku odbiti otmičara, jer oni nisu dozvoljavali da iza njihova neuspjeha ostaje svjedok. Na mnogo širem području za djevojku koja je odbila brak s otmičarem, lokalna sredina nije do novijeg društvenog

¹⁸⁴¹ Strože kazne za djevojku, ako je pošla s otmičarem drage volje, a uz to je bila iz više društvene klase nego on, bile su primjenjivane još i na početku 20. stoljeća, tj. 1912. godine. Primjer za to je kamenovanje begovske kćeri na granici Srbije i Makedonije, nakon što ju je potjera uhvatila s otmičarem. Otac djevojke pustio je otmičara i prvi je bacio kamen na kćerku koja ga je tim činom osramotila.

razvoja imala milosti. Takva je udavača bez ikakvih prava ostajala neudata u kući svoga brata ili se u zrelim godinama udavala za udovca.

Po svemu, otmica djevojke s nasiljem prema njoj, bez obzira da li je sila bila i prema njezinu rodu, opstala je u seoskim sredinama na jugoistoku Europe veoma dugo. I onda kad se urbane sredine visoko civilizacijski razvijaju, očite su razlike prema ruralnim sredinama, posebno onima koje su do najnovijega povijesnog vremena ostale relativno izolirane. Tu su se unutar sela sačuvali patrijarhalni tradicijski odnosi, pa su i one naprednije obitelji bile na udaru vlastite grupe. Smatramo čak da su se u dijelu porodica, zavisno i o obrazovanju, demokratski odnosi među generacijama razvili prije nego što je to bilo očito u selu kao društvenoj cjelini. Ono je uglavnom, u odnosu i na državni pravni sustav, bilo konzervativnije. Time su odnosi među generacijama bili destabilizirani, a to je povlačilo i problem kohezije seoske društvene grupe. Otmica sa silom prema djevojci i njezino odvođenje protiv volje njezina roda, što je rezultiralo konfrontacijom rodbinskih grupa nevjeste i mladoženje, isprepliću se u vremenskom postojanju. Dokazuju time raznolikost društvenog razvitka ruralnih jezgri i postojanje problema koji su seosko društvo opterećivali u odnosu na grad i državno-pravni sustav. U tome su i problemi u društvenom i individualnom ponašanju, koji su u davniini rješavani unutar društvene grupe, a u stoljećima koja slijede, značajnu ulogu je imala i državna vlast. U svemu tome OTMICA NA SILU pokazuje se kao znatan socijalni problem u svim sredinama u kojima je postojala. Radi toga su i nastajali običajno-pravni i zakonski regulativi za njezino rješavanje. Otmica je i u svojim varijantama pokazatelj stanja i promjena položaja i međugeneracijskih odnosa članova seoskog, pa dijelom i gradjanskog, društva, posebno u odnosima među spolovima. U pojedinim fazama razvitka, varijacije običaja s dogovorom mladih, pokazuju se kao planski otpor starijoj generaciji koja postaje kočnica slobodama odlučivanja mladih ljudi i to u njihovim najvažnijim životnim odlukama.

Oblik običaja, kao što je DOBJEGAVANJE pokazuje da mladi ženski članovi društva mogu ispoljiti i ostvariti svoje želje, a da njihovi generacijski bliži muški članovi to prihvaćaju. Taj čin uglavnom ne izaziva ni društvene ni obiteljske probleme. Drugi oblik ove tradicije - FIKTIVNA OTMICA, dogovorni je oblik fingiranja otmice, često uz vrlo realističke prizore nasilja, da bi se izbjegli uobičajeni veliki troškovi svadbe. Ni takva "otmica" nije stvarala nikakve probleme, a za javnost vršilo se "mirenje" kao takodjer tradicijom ustaljeni oblik izmirenja obiju obitelji. Tim se činom stavljala van snage i lokalna i državna intervencija. Ostali poznati postupci, kao npr. OSRAMOČENJE djevojke na javnome mjestu, imalo je u osnovi samo akt prisile na djevojku koja je u danom društvu i vremenu već imala pravo izbora budućega muža. Ipak, dešavalo se to (kidanje pletenice ili dijela pregače i sl.) u sredini koja je još sačuvala dio tradicijskoga shvaćanja o moralnom liku žene. To su poštivali i mladi ljudi, pa su taj čin shvaćali kao znak svoga generacijskog člana, da tu djevojku želi za ženu, i nisu je više smatrali slobodnom. Taj čin se sačuvao u 20. stoljeću na dijelu jadranskih otoka, gdje se već odavno izgubio trag otmici, a bio je problem samo za djevojku kojoj nitko unutar sela nije ni pokušao pomoći. Analizirajući oblike tradicije otmice nevjeste očituje se činjenica da se u najstarijim vremenima prvenstveno provodio običaj pribavljanja žene sa silom i da se taj čin usmjeravao na djevojke iz druge vjerske skupine, a time i iz drugog naroda. S vremenom otmica se prakticira i usmjerava na pripadnice drugih vjera i iz drugih sela. Etnička komponenta gubi na snazi, a pomalo i vjerska. Ostaje još klasna komponenta bazirana na materijalnoj osnovi. Sve to dovodi do razvitka varijanti običaja i do

priznavanja većih sloboda mladim generacijama. Uočavamo u tome faze demokratizacije odnosa u pojedinim seoskim društvenim cjelinama, u međuljudskim i međugeneracijskim odnosima, kao i razlike u položaju spolnih grupa. Destabilizacija društva očituje se pri tradiciji s nasiljem radi odnosa među suprotstavljenim obiteljskim jezgrama i radi akcija muške mlade populacije naprama obitelji djevojke i prema njoj samoj. Demokratizacija seoskog društva u cjelini, obrazovanje i slobode mladih oba spola, krajem 20. stoljeća dokidaju tradiciju otmice, čiji se pojedini elementi unose u svadbene svečanosti kao element zabave i nesvjesni trag iščezlog običaja.

REZIME

OTMICA NEVJESTE U JUGOISTOČNOJ EUROPI (ABDUCTION OF A BRIDE IN SOUTH-EAST EUROPE)

U izlaganju se analizira otmica nevjeste kao prastara tradicija, koja se na tlu Jugoistočne Europe zadržala u raznim varijantama skoro do kraja dvadesetoga stoljeća. Postojala je kao praksa i unutar pojedinog naroda, kao i među pripadnicima raznih naroda koji su živjeli na istome geografskom području. Analiziraju se uzroci, vrste običaja, te društvene i moralne značajke kojime je prevodilac iskazivao svoje osobne karakteristike. Također se, i putem dokumanata, utvrđuje kulturni i socijalni nivo razvitka društvene sredine u kojoj se tradicija otmice provodila.

BALKAN ÜLKELERİNDE ÇEYİZ GELENEĞİ

Prof. Dr. Taciser ONUK - Yrd.Doç.Dr. Feriha AKPINARLI

Toplumsal yapının temeli olan ailenin kurulması, evlenme olayına evrensel bir karakter kazandırmıştır.Farklı ülke ve bölgelerde yaşanan kültür yapısının belirlediği kurallara ve kalıplara dayanarak gerçekleştirilen evlenme olayı, özellikle tören, adet, gelenek ve görenek bakımından zengin bir tablo oluşturmaktadır.

Evlenme olayındaki uygulamalar bir takım hazırlık ve aşamaların yapılmasını ve izlenmesini gerektirmektedir. Evlenme aşamaları dinsel ve büyüsel özlü işlemleri de içermektedir. Her aşamada zengin töre, gelenek, görenek ve adetlerin uygulanması toplumlarda zorunlu hale gelerek evlenme kurallarını yönlendirmiştir. Böylece her toplum bağlı bulunduğu kültür kural ve kalıplara uyarak evlenme olayını gerçekleştirmektedir. Türklerin yaşadıkları ülke,bölge, il, ilçe ve köylerde birbirinden farklı ve çok zengin geleneklerle çevrilmiş olan evlenme; evlenme biçimi (akraba evliliği, ölen kız kardeşin yerine veya erkek kardeşin yerine yapılan evlilik,beşik kertmesi, berder, içgüveyi v.b.), evlilik yaşı, söz kesimi, nişan, çeyiz, düğün, kına gecesi, gelin alma , gerdek v.b.ana hatlarıyla benzer özellikler göstermektedir..

“Orta Asya’da törelerini oluşturarak yaşayan Türk topluluklarının bir kısmı çeşitli nedenlerle yaşadıkları bölgeleri bırakarak farklı bölgelere dağılmışlardır. Bir grup Anadolu’ya gelip yerleşirken, bir grupta kuzeyden Balkanlara kadar gelerek farklı bölgelere yerleşmişlerdir.”

(Akpınarlı ve Ortaç, 2007,S. 5)

Anadolu ve Balkanlarda yaşayan Türkler Orta Asya’dan göçler sonunda gelmişlerdir. Türklerin ana vatanı Orta Asya olmakla birlikte bu gün bu kavram Anadolu olarak benimsenmiştir. Tarihi belge ve kaynaklardan anlaşıldığına göre; Türk toplulukları yerleştikleri bölgelerde insanlarla, coğrafyayla bütünleşmiş, dost olarak yaşamış,gittikleri yerlerdeki kültürleri koruyarak, adalet, hoşgörü ve uygarlık götürmüşlerdir..

Balkan yarımadası, batıdan Adriya, doğudan Karadeniz ve güneyde Marmara ve Ege denizleri ile çevrilidir. Kuzeyden de Panonya ovaları ve Alp Dağları ile çevrilidir. İklimi kara iklimi olup, kışın karlı ve soğuk, yazın da kuru ve sıcaktır. Karadeniz ve

Adriya denizi boyunca uzanan bölgelerdeki iklim ise ılıman ve büyük bir kısmı dağlıktır. Balkan ismi de Türk dilinden gelmiş olup, yalçın kaya, dağlık bölge anlamına gelmektedir. Kuzey kısımdaki ovalar çok geniş ve verimli torakları teşkil ederler. Balkanlar'da tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve madencilik çok zengin kaynaklara sahiptir. Madenlerden, Demir, Kömür, Bakır, Altın, Çinko, Gümüş, Krom, Manganez, Magnezyum ve Boraks üretilmektedir.

(<http://www.turkocagi.org.tr/modules.php?name=Makale&pa=showpage&pid=9>)

Osmanlı devletinin Balkanlardaki varlığını incelediğimizde; Osmanlı devleti Arnavutluk'ta 1468-1912 arasında 444 yıl, Bosna'da 1463-1878 arasında 396 yıl, Bulgaristan'da 1396-1878 arasında 483 yıl, Hırvatistan'da 1526-1699 yılları arasında 173 yıl, Yunanistan'da 1456-1830 yılları arasında 374 yıl, Hersek'te 1482-1878 yılları arasında 396 yıl, Macaristan'da 1526-1699 yılları arasında 173 yıl, Makedonya'da 1371-1913 yılları arasında 542 yıl, Romanya'da 1476-1829 yılları arasında 353 yıl, Eflak'ta 1504-1829 yılları arasında 353 yıl, Moldavya'da 1504-1829 yılları arasında 325 yıl ve Sırbistan'da 1389-1829 yılları arasında 440 yıl hükümran olmuşlardır (Brown 2000: 9-12 ; Görkem , 2005)

“Balkan yarımadasında yaşamış olan ve halen yaşayan Türkler, çeşitli dönemlerde Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle orada yaşattıkları gelenek ve göreneklerini Türkiye'ye getirmişlerdir. Bu göçler esnasında folklorik açıdan;

1. Osmanlılardan önce Balkanlara gidip yerleşmiş olan Türk boylarının folklor ürünleri,

2. Balkanlara yerleşme sırasında Osmanlılar döneminde Anadolu'da götürülüp yeniden

Türkiye'ye dönen folklor ürünleri,

3. Balkanlara yerleştikten sonra o bölgede gelişen folklor ürünleri” (Oy, 1986 ; Onuk ve Akpınarlı, 2001 s.127) olarak incelemek mümkündür.

Balkanlar; Avrupa'nın güneydoğusunda Yugoslavya, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Türkiye'nin bir bölümünü içine alan bir yarımadadır. Balkan yarımadasındaki Türklerin geçmişten günümüze olan hakimiyeti ve yaşam şartları Türk geleneklerinin bölgede yaşamasına neden olmuştur. İnsan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden biri olan evlenme olayının törensel boyutunu düğünler (toylar) oluşturmaktadır.

Düğün geleneği içinde yer alan çeyizler ;özellikle Balkan ülkelerindeki Türk kadın ve kızların duygu ve düşüncelerini iletme aracı olarak kullanılan el sanatları ürünlerinin üretilmesiyle oluşmaktadır.

Balkanlarda "çeyiz" kavramı önemli bir unsur olarak gelin eşyasını tanımlanmaktadır. Dilimize Arapça "cihaz" kelimesinden gelmekte olan çeyize eski Türklerde “ sep” ,kaling ismi verilmektedir.Çeyiz "gelinin baba evinden kocasının evine giderken götürdüğü her türlü şahsi ve ev eşyası" olarak kabul edilmektedir.(Onuk ve Akpınarlı , 2001 S 128)

Balkan yarımadasında farklı ülke ve bölgelerde yaşayan Türklerin çeyiz geleneklerinde ortak özellikler tespit edilmiştir. Bu çalışmada ortak özellikler balkanlar olarak vurgulanacaktır. Ana hatlarıyla düğün olayı; bayrak dikme, çeyiz, kına gecesi, gelin alma, duvak olarak sınıflandırılabilir. Düğünden önce tıpkı nişanda olduğu gibi okuntu dağıtılarak herkes düğüne davet edilir. Kız evi düğün öncesinde çeyiz hazırlığını

tamamlarken, oğlan evi de kıza alınması gereken ve önceden belirlenmiş olan eşyaları tamamlamaya çalışır.

Balkan kültüründe kız çocukları doğar doğmaz genellikle ailelerin ekonomik durumuna göre sandık alınarak çeyiz bohçaları hazırlamaya başlanır.. "Kız beşikte, çeyiz sandıkta" veya "kız kundakta çeyiz sandıkta" deyimini bütün Türk topluluklarında kullanılmaktadır. Kız anneleri kendi emeğiyle veya hazır alarak, duygularını da kattığı çeyiz sandığını hazırlamaya başlarlar. Kızlara hazırlanan çeyizin durumu, hem gelin adayı hem de ailesi için iyi bir referans kaynağı olmaktadır.Kız çocuğu gelin olduğu zaman, baba evinden çıkmadan önce, en zarif, en temiz yadigârını da yanına alacaktır. Türk törelerine göre, çeyizin hazırlanması uzun zaman, sabır ve emek isteyen bir süreç olduğundan sadece anne değil , aile büyükleri ve genç kız tarafından hazırlanmaktadır.

Çeyiz geleneğini analiz edersek ; çeyizin hazırlanması, çeyiz serilmesi,çeyiz alınması ve çeyiz yerleştirilmesidir.En uzun aşama çeyizin hazırlık aşamasıdır. Kız çocuğunun doğumundan evlilik haftasına kadar sürmektedir. Çeyiz içinde özellikle el sanatı olarak hazırlanan bölüm geleneksel yapıyı yansıtmaktadır. Eskiden genç kızlar veya anne tarafından yapılan bu ürünlerin günümüzde bir kısmı hazır alınmakta veya yapan bireylere sipariş usulü ile yaptırılmaktadır.Çeyizde en çok kullanılan teknikler; dokuma, örgü, işlemedir.

Halı,kilim,cicim ,sumak teknikleriyle yaygı ve çuvallar ; mekikli dokuma teknikleriyle çeşitli özelliklerde kumaş, örtü, perde v.b. dokunmaktadır.Çeyizler üzerine işlenen motifler genç kızların sevgi, keder, aşk v.b.duygularını yansıtan iletişim aracı görevini de üstlenmektedir.Hazırlanan çeyizler belirli bölümlerden oluşmaktadır. Gelin kızın evinde kullanacağı yatak, yorgan, çeşitli özellikteki örtüler,yatak takımları, damat için hazırlanan traş takımı , havlu, kese, köynek, v.b. Hediye için hazırlananlar ise ; kaynana,kayınpeder , kardeşler ve yakın akrabalar için hazırlanan kese, el örgüsü çorap, oyalı yemeniler, marama, çevre, peşkir,evciyar v.b.

Düğünden bir hafta önce gelinin çeyizi serme adeti halen devam etmektedir . Kız çeyizinin temel eşyaları hazırlandıktan sonra düğüne yakın bir tarihte her şey yeniden gözden geçirilir ve eksikler tamamlanır. Gelinin akrabaları, kardeşleri ve arkadaşlarının da yardımıyla çeyizler yıkanır, ütülenir ve götürülmeye hazır hale getirilir. Genç kızın düğün öncesi elbirliği ile hazırlanan el emeği göz nuru birçok eşyası sandığa yerleştirilir Çeyizler hazırlandıktan sonra genellikle yakın çevrede bulunan kişilerin görebilmesi için genellikle kız tarafında

. "çeyiz sergilemesi" yapılır. Gelin adayının yıllardan beri yapıp işledikleri, dokuyup hazırladıkları evin odasında veya bahçenin uygun yerlerinde asılarak, eve gelen konuklara gösteriliyor. Bazen günlerce sergilenen çeyizlerin çokluğu, güzelliği, zarıflığı gözler önüne serilirken, bir anlamda gelin adayının ne kadar hamarat, yetenekli ince zevk sahibi olduğunu kanıtlamaktadır.Bütün tanıdıklar çeyiz görmeye çağrılır ve herkes çeyiz görmeye kız evine gider .Düğüne davetli kişilerde isterlerse düğünde para takmak yerine düğün evine saç (hediye) gönderirler . Bu genellikle ev eşyası niteliğinde,çiftin ihtiyaç duydukları eşyalardır.

Düğün günü yaklaştığında oğlan tarafı düğünden önce gelinin çeyizini almaya gelir . Kızın erkek kardeşi çeyiz sandığına oturur .Kalkmaz, bir miktar para verilerek kaldırılır . Çeyiz genellikle davul ve zurna eşliğinde bayrakla , bir kafile ile gelen eşya, oğlan evinde memnunlukla karşılanır ve gelen eşyanın uygun yerlere yerleştirilir ve gösterilir. Çeyizlerin götürüldükten sonra yerleştirilmesi işine "çeyiz yazma, çeyiz göçü,

çeyiz götürme, çeyiz alma, çeyiz atı" v.b. isimler verilir. Çiftin oturacağı evi döşenmek için kız tarafından bir grup gider ve oğlan tarafıyla birlikte hazırlıklar yapılır.Gelin düğünden sonra hazır eve gelir .Çeyiz oğlan evinde duvarlara asılır, masalar üzerinde sergilenir. Eski dönemlerden özellikle kırsal kesimdeki ailelerde gelin oğlan evine alınır.O evden çifte bir yatak odası ayrılır tüm yaşantıları bir arada geçerdi . Çekirdek aileye dönüş başlayınca, herkes kendi işini kurunca durum değişmiştir .

Balkan Türklerinin yaşadıkları bölgelerde çeyiz geleneği farklı özelliklere sahip olsa da, genel hatlarıyla çeyizin anlamı ve işlevi aynı özellikte değerlendirilmektedir. Böylece , düğün telaşı en az bir hafta öncesinden başlar ve genellikle cumartesi - pazar günü olan düğünlerde, perşembe günü kızın çeyizi alınır.

Geçmişten günümüze önemini kaybetmeden gelen çeyizlerde ,danteller ve oyalar çok sayıda yapılmaktadır.Balkanlardan gelen Türklerin Trakya bölgesinde yaşattığı çeyiz geleneğinde; “ gelin damat evine doğru yola çıktığında damada gelinin yola çıktığını müjdelemek için arkadaşları tarafından gelinin ördüğü müjde yastığı denilen dantel yastık getirilir.(Akpınarlı ve Düzçay, 2004,S. 25) Çeyizin her aşamasında bölgelere göre bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bunlar yaşanan bölgedeki kültürel etkileşimle ilgili özelliklerdir. Çeyiz sermede ve eşyaları yerleştirmede genç kızlar tarafından çeşitli maniler söylenir ve yöresel oyunlar oynanır. Bazı bölgelerde kız çocuğuna yapılan çeyiz hazırlıkları erkek çocuk içinde yapılmaktadır. Balkanlarda yaşayan bazı ailelerde yapılan tespitlere göre kız çocuğu olmayan ailelerde erkek çocuğa çeyiz hazırlanmakta veya erkek çocuk için hazırlanan çeyiz gelin kıza gönderilerek çeyizine eklenmektedir.Çorap, kese, oyalı yemeni v.b. el sanatları kız erkeğe ayrımı yapılmadan yapılmaktadır. Çünkü erkeğe tarafından yapılan ürünler düğüne çağırmada davetiye olarak gönderilmektedir.Kız tarafından yapılanlar ise; erkek tarafının akrabalarına hediye verilmektedir.

Sonuç olarak ; Türk kültürünün özelliklerini farklı bölgelerde yaşatan ve koruyan Türkler ; geleneksel yapıdaki kültürel özelliklerini de korumaya ,devamlılığını sağlamaya özen göstermektedirler . Çeyiz geleneğinin yaşatılması sadece evliliğin ve düğün törelerinin yaşatılması değildir, aynı zamanda el sanatları ürünlerinin de yaşatılması yeni kuşaklara aktarılmasıdır. Bu nedenle çeyiz geleneğinin devam etmesi, kültürel kimliğimizi yansıtan el sanatlarıdır.

Kaynaklar

AKPINARLI,H.F, ve H.S. ORTAÇ ”Orta Asya’dan Günümüze Türklerin Yaşadıkları Bölgelerdeki Dokumacılık Sanatı”, Romanya’da Türk Kültürünün İzleri Sempozyumu, Köstence-ROMANYA, 6-9 Eylül 2005. Descrierea CIPa Bibliotecii Nationale a Romaniei Golden, 2007

AKPINARLI, H.F.ve N.Düzçay,DURGUT, “Tatarlar Köyü Çetik Örücülüğü”, Motif Halk Oyunları Eğitim Derneği Gençlik Kulübü Dergisi, 10(36), 24-25 (2004),

BROWN, L. Carl. “İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası” (Çeviren: Gül Çağalı Güven; Redaksiyon ve Yayına Hazırlayan: Elçin Gen), İstanbul: 2000

GÖRKEM, İsmail. “Tahir Alangu’nun Balkan Folkloru Çalışmaları” İzmir:2005

ONUĞ, T. ve H.F. AKPINARLI, “Bulgaristan Türklerinde Çeyiz Geleneği”
Bulgaristan Türk
Folkloru, II. Uluslararası Halk Kültür Kongresi Bildirisi (11-13 Ekim, Edirne) Folklor
Araştırma Kurumu Yayını, 127-130, Ankara:2001.

OY, Aydın “ Balkanlardan Türkiye’ye Taşınma Folklor Ürünleri Üzerine” III.
Milletlerarası Türk Kültür Kongresi Bildirileri, Ankara:1986.

[http://www.msxlab.org/forum/satirlarla-turkiye/455-balkanlarda-musulman-turk-
varligi-4.html](http://www.msxlab.org/forum/satirlarla-turkiye/455-balkanlarda-musulman-turk-varligi-4.html)

<http://www.turkocagi.org.tr/modules.php?name=Makale&pa=showpage&pid=9>

ÖZET

BALKANLARDAKİ BAZI ÜLKELERDE YAŞAYAN TÜRKLERİN ÇEYİZ GELENEĞİNDEKİ ORTAK ÖZELLİKLER

Kültür, yalnız bilim, sanat, ve felsefe değil, İnsanoğlunun her davranışındaki yeni oluşumlardır. Toplumları ve bireyleri birbirinden ayıran veya benzerliklerini belirten en önemli unsur kültürdür. Bir başka deyişle kültür bireyin veya toplumun bilincidir. Toplulukları ve ulusları meydana getiren bireylerin duygu, düşünce, dil inanç v.b. unsurları kültürün en önemli öğeleridir. Ulusal kültürün temel unsurunu halk kültürleri oluşturmaktadır. Halk kültürü; toplumların güçleri ve imkanları ölçüsünde çevre şartlarından ve kaynaklarından yararlanmasıyla ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya koydukları maddi ve manevi eserlerin bütünüdür. Türk kültürünün korunması ve yaşatılmasında yazılı olmayan belge niteliğindeki el sanatlarının yeri ve önemi büyüktür.

Balkanlarda yaşayan Türk topluluklarının tarih süreci içerisinde Türk kimliğini yaşatabilmek için gelenek ve göreneklerine sahip çıkarak yaşatma çabasını sürdürmüşlerdir. İnsanoğlunun yaşamında birçok özel günler mevcuttur. Bunların bazıları milletçe, bazıları ulusça ve bazıları da tüm dünya halkları ile kutlanmaktadır. Ayrıca bireylere ait olan doğum, ölüm, sünnet, nişan, düğün v.b. günlerde özel kutlamalar yapılmaktadır.

İnsan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden biri olan evlenme ve evlenme olayının törensel boyutunu oluşturan düğünler, kültürün gelecek nesillere aktarımında sahip oldukları gösterge ve fonksiyonlarla tartışılmaz bir öneme sahiptir. Türk insanının duygusunu, düşüncesini gelenek ve göreneklerini, inancını, hayat tarzını, kısaca milli benliğini yansıtan düğün kavramı birleştirici, canlandırıcı, eğlendirici, mutluluk verev fonksiyonları ile türk kültürünün en önemli ve temel yapı taşlarından biridir.

Düğün törenlerinin Türk topluluklarında en önemli kısmı çeyiz geleneğidir. Çünkü çeyiz içinde bulunan eşyalar Türk kültürünü yansıtan parçalardır.

Bu bildiride balkanlarda yaşayan Türklerin çeyiz geleneği ve çeyizde bulunan el sanatları unsurları açısından bir değerlendirme örneklerle sunulacaktır.

Kultura ishrane stanovništva nekih djelova Novopazarskog sandžaka

Mr. Almira SULJEVIČ-CIKOTIČ

Novopazarski sandžak obuhvata prostor jugozapadnog dijela današnje Srbije i sjeveroistočnog dijela Crne Gore. Ova teritorija je ostala pod Osmanlijskom vlašću sve do 1912. godine. Tako da je i do današnjih dana sačuvala tursku kuhinju, način pripremanja i nazive posuđa koje se koristi. Većina ovdje pomenutih jela se ne priprema više često kao prije, ali se osjeća njihov povratak u današnje kulinarstvo.

Većina materijala je prikupljena od kazivača iz Bihora, okolnih sela Bijelog Polja, Rožaja, Sjenice i Tutina.

Geografski položaj, tj. visoka nadmorska visina ovog dijela Novopazarskog sandžaka, uslovio je način života i privređivanja, a time i način ishrane stanovništva ovog kraja. Bogastvo pašnjacima omogućilo je da stočarstvo i proizvodnja mliječnih proizvoda budu osnovno zanimanje. Tako se i ishrana, pored žitarica, sastojala od mliječnih proizvoda i mesa. „Količina mesa u svakodnevnoj ishrani je zavisila od brojnosti i imučnosti domaćinstva, nekad je bilo uobičajeno da se za gosta, zakolje ovca, a takođe i kad ukućani požele da jedu meso.”¹⁸⁴² Način ishrane je takođe zavisio od imovinskog stanja domaćinstva. „Obzirom da je osnovno privredno zanimanje bilo stočarstvo, bogastvo jedne kuće se ogledalo u broju stoke. Ako je neko bio na svojoj zemlji i povrh toga imao od 150 do 200 ovaca, desetinu goveda i konja, možda tridesetak koza, smatrao se za veoma bogatog”¹⁸⁴³ Upotreba povrća i voća u ishrani zavisila je od nadmorske visine na kojoj se selo, varoš nalazila. Bihorski kraj i sela u okolini Bijelog Polja su za razliku od Sjenice i Pešterske visoravni, imala pitomiju klimu time i bogatije bašte voćem i povrćem.

¹⁸⁴² Sjeničko-Pešterska visoravan, Glasnik Etnografskog muzeja 56, Beograd, 1992.

¹⁸⁴³ Rožajski zbornik 4, Rožaje, 1985.

Prostor za spremanje i serviranje

Pošto je ishrana jedna od osnovnih potreba čovjeka potrebne su i određene prostorije za pripremu. U većini Bošnjačkih kuća, do sedamdesetih godina, „polovinu kuće čini kuhinja – prostorija bez patosa i tavanice.... Nad kuhinjom je samo djelomično obješen plafon zvani „čeren“ koji služi za ostavu i sušenje poljskih plodova”¹⁸⁴⁴ i pastrme. Ognjište se nalazilo na sredini kuhinje. Pored kuhinje se nalazila ostava „ćiler” sa „naćvama” (velikom drvenom posudom sa jednom ili više pregrada za ostavu brašna). Na zidovima ćilera vješao se i drugi potreban pribor, sita za brašno, oklagije, „bakrač” (velike posude za kuhanje), sinije odnosno sofre itd. „Jelo se iz jedne zemljane posude, ćase („čorbaluk” ili „suvede”) na 6 do 8 osoba, kašikom, a viljuška se rijetko upotrebljavala... Kašike su bile drvene od trešnjinog drveta ili klena”.¹⁸⁴⁵

Prilikom serviranja upotreba sofri bila je obavezna. Stolnjak se nije koristio samo je sofrina morala biti dobro izribana. Oko sofre se zastirala vrsta peškira „sofrabes”.

„Na peškir se servirao pribor i hljeb koji bi svako za sebe uzeo, a peškir stavlja preko koljena prilikom jela, jer se na taj način čuvao da ne rastura, ne sjedi i ne gazi po nimetu.”¹⁸⁴⁶

Muškarima se serviralo odvojeno od žena i djece. U nekim kućama gdje je imalo više djece i ona su se odvajala. Sluge i nadničari su, većinom, obedovali sa gazdama i smatrani su za domaće.

U bogatijim i gradskim kućama prostorije u kojima se spremala hrana su bile odvojene od ostalih odaja. Obično su bivale u prvom spratu kuće ili uz kuću i zvale su se „mutfaci”. Serviranje je bilo takođe na soframa stiv što su postojale velike tepsije „dimirlije” na kojima se serviralo i nosilo na sprat kuće.

Sofre ni danas nisu izbačene iz upotrebe u mnogim selima Sandžaka. Osobito kada se serviraju masovni obedi, svadbe, dženaze, mobe i sl.

Jela od žitarica

U Bihoru se sijao: ječam, raž, ovas, heljda, pšenica i kukuruz. Pšenica se sijala vrlo rijetko sve do drugog svjetskog rata i samim tim rijetka je bila i u ishrani. Kukuruz je takođe rijetko sijan i po njega se išlo u Peć, naročito tokom rata. Dok se skoro na cijeloj Sjeničkoj visoravni sijala: heljda, ječam, raž, ovas, zob, sa izuzetkom „jara” pšenica, koja u nekoliko sela nije mogla da uspijeva. „Ona se u suštini malo gajila i uglavnom je kupovana, kao i kukuruz, pa je njena upotreba u ishrani bila veoma ograničena, sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća”.

Hljeb se pravio od ječmenog, heljdovnog i rjeđe pšeničnog brašna. Kvasac za miješenje hljeba su obično pravile i čuvale domaćeice. On se pravio „od kiselog mlijeka, tako što bi se svježe tijesto, odnosno „kolačić” zavezan u krpici stavlja u mlijeko. Kvasac se pravio i od bukovog drveta ili od kisele divlje jabukove grančice, koja se

¹⁸⁴⁴ Rožajski zbornik 4, Rožaje, 1985.

¹⁸⁴⁵ Sjeničko-Pešterska visoravan, Glasnik Etnografskog muzeja 56, Beograd 1992.

¹⁸⁴⁶ Univerzitetska misao 2, Novi Pazar, 2003.

potapala u mlijeko“.¹⁸⁴⁷ Kvasac je bilo dovoljno jednom proizvesti a zatim ga čuvati tako što se od svakog novog miješenja ostavi malo tijesta. Ukoliko bi domaćica „izgubila“ kvasac mogla je da ga posudi od komšinice. Kukuruzni hljeb se rjeđe pravio, ali se od kukuruza pravila kolombotnjica ili kukuruza. Kolombotnjica je mogla da traje dugo, neki poslijeratni studenti sa ovog kraja, jeli su kukuruzu staru i po mjesec dana. Kukuruz se jela potopljena u slatko ili kiselo mlijeko. Od kukuruznog brašna se još pravio kačamak, tako što se brašno ukuhavalo u ključalu i slanu vodu dok se ne zgusne, a zatim se prelivao maslom, sirom i kajmakom. Od žitarica se još pravila pita (burek ili pita je jedno od najčešće pripremanih jela i danas), češke, pilav, tarhana, ovsenica, popara, cicvara, maslenica (obaruša, razljevuša), bungur i varivo.

Mlijeko i mliječni proizvodi

Mlijeko i mliječni proizvodi bili su jedan od glavnih elemenata ishrane ovog kraja. Sir, surutka i varenika jeli su se svaki dan. „Žene ističu da su do skora mlijeko sirile „sirištem“ jareta ili jagnjeta, i to tako što se ono potapalo u sud sa mlakom slanom vodom, gdje je ostajalo nedelju dana.“

Ako se sa mlijeka nije pokupio kajmak ili pavlaka pravio se masni sir, a surutka se kuhala do zgrušnjavanja i dobijena masa se potom sjekla na kocke. Ovaj posni sir se naziva hurda (sto na turskom znaci otpad).

Surutka, koja se dobijala kao prateći proizvod sira, se kiselila ili onako pila kao osvježavajući napitak naročito u ljetnjim mjesecima. „Jardum“ je bio veoma cijenjen napitak, spremao se tako što se ovčije mlijeko ukuhavalo dok se ne zgusne.

Maslo se dobijalo na dva načina; topljeno maslo se dobijalo od pokupljenog i istopljenog kajmaka na vatri a metenica mućenjem mlijeka u stapovima. Maslo se čuvalo u ćupovima.

Povrće i voće

„Mnogi stari stanovnici ističu da se ne sjećaju da se nekad, kad su bili djeca, na početku prošlog vijeka, jelo povrće, osim krompira, kupusa, zelja, pasulja, luka, pečurki i kopriva“¹⁸⁴⁸ (Sjenica, Tutin). Početkom druge polovine prošlog vijeka, prema kazivačima (Trpezi, Kanje) upotrebljavala se i paprika, zeleni paradajz-patlidžan, tikve, boranija, krastavac, peršun. Sve do pedesetih godina koristo se samo zeleni paradajz i to za turšiju. Kupovao se u Peći. Crveni, zreli se bacao kao otrovan.

Krompir je oduvijek bio u svakodnevnoj upotrebi, kuhan ili pečen. Takav se služio i gostima uz sir i turšiju. Gostima se, za večernja sijela „posjetke“ služila i kuhana tikva „kapaklija“ i kuhani kukuruz. Jela od pirinča su pripremana obično za goste ili neki praznik. „Pilav sa mesom“ jelo od isitnjenog mesa i luka, sa pirinčom, zapečeno u rerni.

¹⁸⁴⁷ Sjeničko-Pešterska visoravan, Glasnik Etnografskog muzeja 56, Beograd 1992.

¹⁸⁴⁸ Sjeničko-Pešterska visoravan, Glasnik Etnografskog muzeja 56, Beograd 1992.

Pirijan ili birijan je bilo jelo kada se krompir i pirinač isitne sa mesom pa se preliju pilećom supom, dodaju se so, biber, luk pa se tako peče pod sačem. To jelo se pravilo u bakarnim kalajisanim tepsijama „tavicama“, „tendžerima“. Takođe su se pripremale paprike punjene pirinčom i lukom“ kao i mljevenim mesom „dolma“.

Kupus slatki ili kiseli se kuhao sa suhim mesom. „Sarma“ se takoğe spremala i sprema od kiselog i slatkog kupusa.

Meso i jela od mesa

Ako je zadruga brojala više članova, za zimu se klalo više stoke. Velike zadruge od 20 i više članova, za zimu su ostavljale meso od 10-15 ovaca i bivolicu ili vola. Meso se čuvalo za zimu sušenjem. Ta tradicija je očuvana i danas iako je stočni fond smanjen. „Stoka se klala u jesen a meso se sjeklo na „udove“ ili „lubine“ (kremenadla sa rebrima), pa se sušilo sa kostima, dok se pršut od buta, „velikog uda“, sjekao na duge komade „kaiševe“. Potom su ti komadi stavljeni na razgrnutu kožu, soljeni i slagani u drvenu kacu ili naćve. Tako su ostajali od 4, 7, 10 ili, čak 15 dana. Odatle su vađeni i ostavljani da se ocijede, obično jedan do dva dana, a potom su se dimili na tavanu“¹⁸⁴⁹. Uz pršutu se sušio i sudžuk (vrsta dimljene kobasice od ovčijeg ili goveđeg mesa).

Pored suhog mesa, pršute i sudžuka za zimu se spremala i „prža“ („kavurma“, „podrobac“) od kuhanih i propženih crijeva, želuca i džigerice.

Prilikom Kurban bajrama ili kada se klala stoka za pastrmu spremalo se jelo „bumbar“ (Trpezi). Bumbar se pravio na taj način što se dobro očišćena i oprana crijeva pune mesom, pirinčom i lukom, zašiju u veličini manjih kobasica i kuhaju.

Meso se do prije drugog svjetskog rata kuhalo u zemljanim posudama i peklo na žaru. Od završetka drugog svetskog rata meso se više sprema u furuni, pekari ili u rerni kod kuće.

Zimnica

Kupus se za zimu spremao na nekoliko načina. Kupus šarac se slagao u glavici u velikim kacama, solio se pritiskao drvnim krugom i na koji bi se stavio kamen oblutak i nalivao vodom. Zatim se voda narednih nekoiko dana pretakala da bi se so istopila i ravnomjerno raspodijelila. Nakon nekog vremena „rasol“ je bio spreman i pio se uz pite, meso i ostala jela tokom zime. U drugoj polovini zime, kada se rasol ispije, kada izgubi jačinu, počinje da se jede kupus. Od kupusa iz rasola se pravila i danas pravi sarma u kiselom kupusu, kuha se sa suhim mesom, pravi se salata sa lukom začinjena alevom paprikom- „paprom“.

¹⁸⁴⁹ Sjeničko-Pešterska visoravan, Glasnik Etnografskog muzeja 56, Beograd 1992.

Paprike su punjene seckanim kupusom i slagane u kace. Ostavljano je a i danas se sprema kupus sa „varenikom“ i paprike sa varenikom. Paprike se pune pavlakom, sirom ili hurdom i prelivaju mlijekom, mlijeko se usiri i odlijeva se surutka a dolijeva se novo mlijeko. Ako je mlijeko bilo očije ovo jelo su nazivali „ovčavina“ (Pešter), dok se u Bihorskom kraju nazivao „sok iz parika“. „Turšija“ je naziv za pomiješane, ukišeljene paprike, zeleni paradajs, sitne krastavice i kupus. Od zimnice se ostavljaju i čuvaju u teglama i barene paprike začinjene zejtinomi bijelim lukom.

Od voća se za zimu sušile šljive, kruške i jabuke i spremao se „hošaf“ (kompot). Pekmez se pravio od šljiva a spremali su se džemovi od jabuka i krušaka.

Slatkiši

U većem dijelu Sandžaka do sedamdesetih godina prošlog vijeka spremali su se slatkiši kojima su i nazivi, u većini, ostali identični, turski. To su: „šerbet, rečelj, hašure, ekšijaš, pelte, zerde, hošaf, slatki sutlijaš, pekmez, šljivopita, halva, hasude, kadaif, sulpita, tatlije, slatka kajgana, ravanija, baklava, dudovi, šećerpara, gurabije, paprenik i lokumi“¹⁸⁵⁰.

Piće

Običaj je bio da se izjutra popije prvo voda i šećer, a zatim kahfa. Danas na mjesto šećera uzima se „slatko“ od šljiva, borovnica, dunja, trešanja... U nedostatku kahfe pila se kahfa od prženog ječma. Kahfu su više pili muškarci i gosti. Bilo je sramota da je piju mlade žene, nevjeste i djevojke. Pored kahve spremali su se razni domaći sokovi, od voća koje je rađalo u tom kraju ili šumskih plodova. Sokovi su pravljani od: zove, ruže, drena, kleke, šipka, bagrema i lipe.

Tokom zime a i kada bi neko bio bolestan, pili su se čajevi od: gloza, lipe, šipka, kamilice, borovnice, nane, kantariona, sporiša, planinske trave i metvice.

Dženaze (sahrane)

Prilikom dženaze u svim djelovima Sandžaka se pripremala hrana u kućama. Hranu su spremale domaćice, komšinice ili su se zvale „aščinice“, žene koje su se profesionalno tim bavile. Još dok je „mejt“ (mrtvac) u kući pekla se halva. Za ručak se obavezno zakolje jagnje, ovca ili nešto drugo od stoke. Ručak se poslužuje isti dan dženaze. Jelo se na sinijama, a poslužuju muškarci. Domaćin kuće ne sijeda sa gostima i ručak se služi samo gostima koji su došli iz daleka, a drugima ne.

Ratne gladne godine

¹⁸⁵⁰ Hilmo Hadžić, Slatko djetinjstvo, Gradinar, 1999.

„ Po pričanju starih ispitanika Sjeničko peštarske visoravni, najveća glad je bila u periodu od 1912. do 1918. godine. Od toga su 1915. i 1918. bile najgore... Navode da da tri godine nisu imali nikakvih usjeva i da se najviše jelo zelje od koga se mnogo oticalo, jer nije bilo ni soli“.¹⁸⁵¹

Tako je tokom i poslije drugog svjetskog rata bila velika glad. Prema kazivanju (sl. Trpezi, Kanje) kopriva se toliko jela da se skoro iskorijenila. Pored koprive jelo se zelje, pomiješano sa „kolombočnim brašnom“ (kukuruznim). Od trava su se jeli: „ praskavac“ i „štavalj“ koji su se miješali sa malo brašna i mlijeka i tako jeli.

Rezime

Ishrana stanovništva ovdje opisanih dijelova Novopazarskog sandžaka pokazuje izuzetnu raznovrsnost. U svim oblastima koje su bile pod osmanlijskom vladavinom sreću se gotovo istovjetna jela. O porijeklu tih jela govore i danas sačuvani nazivi turskog, persijskog ili arapskog korijena. To su na primjer: kačamak, pilav, tarhana, čimbur, bungur, češke, sarma, salamura, turšija, pihtija, kavurma, čorba, sudžuk, sirće, šerbet, rečelj, hašure, ekšijaš, pelte, zerde, hošaf, slatki sutlijaš, pekmez, šljivopita, halva, hasude, kadaif, sulpita, tatlje, slatka kajgana, ravanija, baklava, dudovi, šećerpara, gurabije, paprenik i lokumi. Dominantan uticaj istočnjačke kulture ogleda se i u sačuvanim nazivima za posuđe i pribor, na primjer: sofru, sinija, čaršaf, kašika, tava, džezva, čutura, tepsija, čorbalik, sač, bakrač, oklagija i dr. Kuhinja u ovim krajevima se dosta izmijenila, ali dosta jela je sačuvano od zaborava. Kao što je trend u svijetu i u našim krajevima mnogi restorani nude većinu ovih jela spremljenih na tradicionalni način, pod sačem i sl.

*

Nutriments of population here described parts of Novi Pazar's Sandžak shows exceptional variety. In all areas which were under ottoman empery we meet almost the same dishes. Their names which are preserved until present days have Turkish, Persian or Arabic root and tell us more about origin of these dishes. For example:

kačamak, pilav, tarhana, čimbur, bungur, češke, sarma, salamura, turšija, pihtija, kavurma, čorba, sudžuk, sirže, šerbet, rečelj, hašure, ekšijaš, pelte, zerde, hošaf, slatki sutlijaš, pekmez, šljivopita, halva, hasude, kadaif, sulpita, tatlje, slatka kajgana, ravanija, baklava, dudovi, šećerpara, gurabije, paprenik and lokum.

Dominant influence is visible in names for vessels and utensils, for example: Sofra, sinija, čaršaf, kašika, tava, džezva, čutura, tepsija, čorbalik, sač, bakrač, oklagija and others. Kitchen in Sandzak has been changed a lot but many dishes have been saved from forgetting. Like in whole world, same trend is in our restaurants and you can find almost all traditional dishes prepared on traditional way, under sač and other.

¹⁸⁵¹ Sjeničko-Peštarska visoravan, Glasnik Etnografskog muzeja 56, Beograd 1992.

Literatura:

- Rožajski zbornik 4, Rožaje, 1985.
- Glasnik Etnografskog muzeja 56, Beograd, 1952.
- Slatko djetinjstvo, Hilmo Hadžić, Gradinar, 1999.

Ispitanici:

I8;9

- Cikotić Elmaz, rođ. 1945. selo Trpezi, opstina Berane
- Suljević Zifo, rođ. 1941. selo Kanje, opstina Bijelo Polje
- Suljević Đulka, rođ. 1946. selo Kanje, opstina Bijelo Polje
- Cikotić Vezirka, rođ. 1950. selo Godočeļje, opstina Berane
- Duraković Faza, rođ. 1949. selo Trpezi, opstina Berane

IV. ULUSLARARASI GÜNEYDOĞU AVRUPA TÜRKOLJİSİ SEMPOZYUMUNUN KAPANIŞINDA YAPILAN KONUŞMALAR

Prof. Dr. Reşat GENÇ - Türkiye

Değerli dostlar, değerli meslektaşlar üç günlük ve oldukça yoğun bir programı birlikte başarıyla tamamlamış bulunuyoruz. Ben öncelikle bu yoğun programın gerek bildirimleriyle, gerekse yaptıkları eleştirilerle katkılar getiren bütün katılımcılara teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum. Gerçekten de biz sunulan bildirimlerden büyük ölçüde yararlandık. Yeni bilgiler edindik ve bu arada bazı çalışmaların henüz başlangıç aşamasında bulunduğunu, ilk keşifler niteliğinde olduğunu, bu alanlarda özellikle daha çok çalışmaya, daha çok araştırmaya ihtiyaç bulunduğunu, aynı yada yakın konumda çalışan meslektaşlarımız arasında daha sıkı işbirliğine ihtiyaç bulunduğunu da gördük. Ancak bu tür kongrelerin başarısı ve güzelliği de böyle ortaya çıkıyor. Eksik yanlarımızı biri birimizden aldığımız bilgilerle tamamlıyoruz. Yanlış yanlarımızı da biri birimizden aldığımız bilgilerle düzeltiyoruz. Ama çok daha güzel olanı bu vesileyle hem sahip olduğumuz ortak değerleri çok açık bir biçimde görüyoruz, hem de bunu yaparken yeni baştan dostluklar, kardeşlikler, arkadaşlıklar kuruyoruz. Aramızda bilimsel alışverişin başlangıçlarını oluşturuyoruz yada var olanları daha ileri adımlara ulaştırıyoruz. Bu sempozyum bunun çok güzel bir örneği oldu. Dolayısıyla ben şahsen gerek sempozyumda sunulan bildirimlerden dindiğim yeni bilgiler, gerekse edindiğim yeni dostluklardan fevkalade çok mutluyum, memnunum. Bu manada sempozyum üzerine düşen görevi başarıyla yerine getirmiştir. Şimdiye kadar Balkan Türkoloji Araştırmalarıyken, şimdi daha doğru adıyla Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Araştırmalarının bu dördüncü sempozyumuyla çok büyük bir aşama kaydettiğini görüyorum. Doğrusunu söylemem gerekirse acaba bu defa neden Zagreb diye düşünmüştüm. Prizren, Mostar, Kotor ve arkasından Zagreb, neden acaba diye düşünmüştüm ama bu sempozyum gösterdi ki Hırvat arkadaşlarımız, meslektaşlarımız hakikaten bu konuya o kadar büyük bir önem vermişler ki, o kadar güzel ve yeni çalışmalar ortaya koymuşlar yada yeni çalışmalara başlamışlar ki bundan çok büyük

memnuniyet duyduğumu da burada ev sahibimiz, kardeşlerimize ifade etmeyi bir borç biliyorum. Bu güzel bilimsel toplantıyı himayesine alan Hırvatistan Cumhurbaşkanı Sayın Stjepan Mesiç'e, onun adına bizimle birlikte bulunan danışmanlarına, değerli görevlilere ve Zagreb Üniversitesine, onun Felsefe Fakültesinin yöneticilerine ve öğretim elemanlarına, Zagreb'ten-Hırvatistan'dan katılan değerli kardeşlerimize öncelikle şükranlarımı ifade etmek istiyorum. İkinci olarak, bu sempozyumun gerçekleşmesine katkı sağlayan Türkiye Cumhurbaşkanlığına, Türk Tanıtma Fonuna, Türkiye Kültür Bakanlığına ve Türkiye Cumhuriyetinin buradaki temsilcisi, T.C. Zagreb Büyükelçiliği müsteşarına, ki hem açılıшта bulundular, hem de kapanışta bize şeref verdiler, çok çok teşekkür ediyorum. Ben Sayın Mesiç'in böyle bir kongreyi himayesine kabul buyurmasını yalnızca Güneydoğu Avrupa Türkoloji'sine verdikleri bir önemin nişanı olarak değil, Hırvatistan Türkiye dostluğuna kardeşliğine vermiş oldukları büyük bir değer, önemin de nişanı olarak görüyorum. Onun için teşekkürlerimi tekrara tekrar sunuyor, gelecek kongrede, Allah mı söyledi kongre dedim, belki kongre boyutuna ulaşacağız inşallah; buluşmak dileğiyle hepinize sevgiler, saygılar; Burada kalacak kardeşlerimize de Allah'a ısmarladık diyorum.

Prof. Dr. Dimitrij VASİLJEV - Rusya

Bu sempozyuma katılmaktan çok mutluyuz. Balkan halkları, Türk halkları ve Rus halklarının fertleri birbirine karışmıştır ve birbirlerine katkıları olmuştur. Bu konferansta okunan bildirilerden çok yeni ve çok iyi kıymetli bilgileri değerlendirdik. Hem organizatörlere, hem de Hırvatistan makamlarına çok müteşekkirimiz. Eminim ki bu sempozyumun neticeleri ve tebliğleri Türkoloji ve Slav Filolojisine büyük katkısı olacaktır. Organizatörlere ve katılımcılara yeni başarılarla imza atmalarını diliyorum. Bu hepimizin bayramıydı.

Prof. Dr. Ekrem ÇAVUŞEVIÇ - Hırvatistan

Bu konuşmalardan sonra ne diyeceğimi bilemiyorum. Hepinize çok teşekkür ederim. Zagreb Üniversitesi adına sempozyumda sunduğunuz katkılar adına şükranlarımı sunarım.

Prof. Dr. Cengiz HAKOV – Bulgaristan

Sayın divan üyeleri, Prof. Dr. Nimetullah Hafız başta olmak üzere saygıdeğer meslektaşlar, sevgili dostlarım; benden önce konuşanların sözlerine katılıyorum, aynıısını tekrarlamıyorum, dördüncü sempozyumumuz sona eriyor. BALKAN dendi mi, tarihi ve siyasi beyanatlardan aklınıza ne geliyor? Balkanlar dendi mi Avrupa'nın arka bahçesi olarak nitelendirilir. Birçok savaşların yapıldığı coğrafya olduğu için barut fıçısı olarak da bilinir. Üstelik dünya diplomasisinde Balkanlaştırılma terimi olarak yer aldı. Ne demek bu? Büyük devletlerin etkisiyle küçük Balkan halk ve devletlerinin oluşturulması, savaşlara sürüklenme. Güneydoğuda ve Güney Afrika'da Balkanlaştırılma. Nasıl olur da bu coğrafyada Osmanlıdan daha önceye kadar uzanan bir gönül bağıyla yaşadılar bu halklar. Balkanların tarihinde bu kadar uzun süren bir barış dönemi yok. Bunun suali cevabını kurumlaşmış olan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'nin rolü çok büyüktür. Bu araştırılan esas konudur. Tarih boyunca Osmanlı'nın Balkanlarda idaresinin, Osmanlı kültür ve uygarlığının Balkan halklarıyla etkileşimini ele almaktır, esas konu bu. Şimdiye kadar bütün bu araştırmaları yapılan üç, dördüncü sempozyumda sergilenmiştir,

yayınlanmıştır. Benim bu konferansta edindiğim çok müsbet bir intibam o ki, burada Osmanlı dönemini çok büyük bir objektiflikle araştırılıyor, sergileniyor. Maalesef Balkanların güney kısmında böyle araştırmalar yapılamıyor. Ancak bu sempozyumun başka bir özelliği var. Bence bu iki başarılı bir sempozyumdur. Bu BALTAM'ın dördüncü sempozyumu, Prof. Dr. Nimetullah ve Tacida Hafız'lar dostumdur, onun için yakından biliyorum. Bu dördüncü sempozyumun hazırlanmasında o kadar çok engeller aşıldı ki, beş sene arala verildi, iki yıl ard arda ertelenmesinden sonra onlardan rıza almadan haber verdim meslektaşlara sempozyum olmuyor diye. Ama sonunda bir ayda sempozyum hazırlıkları gerçekleşti. Ki bunun günahlısı, birisi var. İşte brinci başarı ki bu sempozyum olabildi. Bu başarıyı da, BALTAM'ın başkanı Prof. Nimetullahı hiç küçümsemeden, Prof. Dr. Tacida Hafız'a borçluyuz. Onun bu sonsuz optimizminin başarısıdır. İkinci başarısı bilimsel açıdan başarıyla sonuçlanmasıdır. Ben Bulgaristan'dan iştirak eden bilim adamları adına BALTAM Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız'a, sempozyum müdürü Prof. Dr. Tacida Hafız'a içtenlikle teşekkürler ediyorum. Ve gelecek beşinci sempozyumda da aynı başarının devamını diliyorum. Teşekkür ederim.

Harid FEDAI - KKTC

Burada ortak kültürün zevkini tatma fırsatını bulduk. Türkiye ve Hırvatistan makamlarına ve bu boşluğu dolduran BALTAM mensuplarına canı gönülden teşekkür eder, bu çalışmaların devamını dilerim. Hepinize sevgiler, saygılar...

Prof. Dr. Mirjana TEODOSIJEVIĆ

Ben de sayın Nimetullah Hafız'a, Tacide Hanıma, Ayla'ya, Taner'e, Adnan'a ve herkese bu güzel sempozyumu tertipleedikleri için teşekkür etmek istiyorum. Bu sempozyum hepimizin katıldığımız sempozyumlardan çok farklı bir sempozyum. Bu sempozyum daha çok bir aile toplantısına benziyor. Doğrusunu söylemek gerekirse, yüzde doksanimızın uzun yıllar görmediğimiz dostlarımızı görmeye geldik. Onların hazırladığı tebliğleri daha geniş olarak basımdan çıkacak tebliğler kitabında da okuyacağız. Ancak bu çok güzel bir fırsat, birbirimizle görüştük ve güzel vakit geçirdik. Ayrıca ben bu vesileyle Türkoloji Bölümünün Başkanı Ekrem Çavuşeviç'e teşekkür etmek istiyorum ve onun genç asistanlarına, onlarında bu sempozyumun düzenlenmesinde büyük payı vardı. Şimdi böyle bir durumu düşünmenizi istiyorum. Türk Dil Kurumunun bir kurultayını düşününüz. Ahmet Bican Ercilasun başkanlık divanının başkanlığını yapıyor. Konuşurken bir anda Bilge hanım yanına geliyor, "Ahmet, Ahmet dur dur diyor. Yarın sempozyum yapmayacağız, yarın geziye gidiyoruz". Yani böyle bir durumu düşünebilir misiniz Türkiye'de? İmkansız gibi birşey. Tabii bu geçen gün burada olmuştur. Bir sempozyum ile bir gezinti arasında okyanus kadar bir çukur var. Hiç kimse kızmadı. Yalnız sportif bir şeyler mi giyelim diye sordular. Yani hiç kimse kızmadı. Sırça deyimle, Tacida Hanım ve Nimetullah Hafız, "Petali su petali su i na kraju su se ispetljali" yani "Uğraştılar çabaladılar en sonunda işini bitirdiler". Biz de hepimiz bu güzel şehirden çok güzel duygularla ayrılacağız. Umarım ki bu sempozyumların ileride devamı gelmesi için daimi bir kaynak, fon oluşturulur. Umarız ki onların sorunları bu kadar büyük olmasın. İnşallah. Buradayken, sizlere ben bir teklifte bulunmak istiyorum. Buraya gelirken bazı dostlarımla görüşeceğim için çok seviniyordum. Bunlar arasında Ekrem Çavuşeviç'ti. Onu 1986 yılından bu yana görüşmedim. Bir arkadaşımız daha

vardı, Prof. Dr. Muhamed Zdravovic, buraya geldiğimde 21 Kasım tarihinde vefat ettiğini öğrenmiş bulunuyorum. Yani bir şok geçirdim. O anda aklıma bir fikir geldi. Biz sağ salim iken biz hepimiz bir çağdaş Türkologlar sözlüğü hazırlayalım. Biz Güneydoğu Avrupa Türkologları, Türkiye Türkologları, efendim Rusya Federasyonu Türkologları bir kurum oluşturalım. Mesela ben Sırbistan'dan geliyorum, ben Sırbistan'ın Çağdaş Türkologlarıyla ilgili bir çalışma hazırlayayım. Bir diğeri Türkiye, birisi bir başka ülkede çalışsın. Bunu yapalım. Geçmişe gitmeyelim fazla. Fakat hepimiz hocalarımızı tanıyoruz. Onların huylarını, çalışmalarını, eserlerini biliyoruz. Canlı bir sözlük hazırlayalım. Bu pek ala yapabiliriz. Bu benim teklifim, inşallah kabul edilir. Hepimiz 2,3,4 yıl sonra bulduğumuzda bu sözlük hazır olsun.

Prof. Dr. Enes PELEDİJA - Bosna Hersek

Bosna Hersek'ten sempozyuma katılan tüm meslektaşlarım adına tüm katılımcılar selamlıyorum. Her şeyden önce aramızda bıraktığımız bu üç günün büyük bayram olduğunu söylemek istiyorum. Dinlediğimiz değişik tebliğ ve sunumlardan yeni birikimler edindik. Bunu sempozyum açılışında da söylemiştim, organizatörlere şükranlarımızı ifade ederekten bizlerin tür bilimsel çalışmaların gerçekleriyle tekrar yakınlaşmaya başladığımızı görüyorum. Birçok şeyi geride bırakarak, bilhassa eski Yugoslavya bölgelerinde uğraştığımız konuları açık bir şekilde masaya yatırarak, o konular üzerine tartışarak, tek taraflı lanse edilen konuları tekrar çok boyutlu ele alıyoruz. Kimilerinin gösterdiği gibi ne Osmanlı İmparatorluğu idealdi, ne de karşı tarafın lanse ettiği gibi kötü değildi. İnsanlar bir zamanlar olduğu gibi çok rahat, özgürce ve kardeşlik içerisinde yaşıyorlardı. Ben daha fazla zamanımızı almadan, tekrar görüşebilmek umutlarımı paylaşmak ve yeni bildirimlerle, yeni konularla, derinliklerine ve inceliklerine inen kimi bildirimlerimiz gibi bilimin yön gösterdiği doğrultuda daha ileriye gitmemiz gerektiğine inanıyorum. Yeni gerçekleri tanımamız, yeni gerçeklerle yüzleşip onları kabullenerek bu yolda devam etmeliyiz. Herkese teşekkür ederim.

Prof. Dr. Hamdi HASAN – Makedonya

Biz de üç günden bu yana dinlediğimiz çeşitli alanlarda, fakat hepsi aynı kültürle ilgili konular sunuldu. Ve bu konular üç gün boyunca büyük bir ilgiyle hepimiz tarafından sabırla dinlendi. Dolayısıyla bu sempozyum burada her ne kadar ilk bakışta farklı farklı bölgelerden, farklı farklı kişiler, farklı farklı uluslar olarak görüldüyse de benzer kültürlere bizi birleştirecek ne kadar kültürlere inanıyorsak o kadar birbirimize yakın olduğumuzu görüyoruz. Dolayısıyla biz kendimizi ne kadar daha iyi tanıtıyorsak, ne kadar daha büyük çalışmalar bu konuda yapıyorsak, o kadar birbirimize daha çok yakınlaşma imkanlarını sağlamış oluyoruz. Birbirimizi daha iyi tanımış oluyoruz. Bu sempozyum bize bunu gösterdi. Bu üç gün gerçekten yorgun geçti ama diğer yandan çok çok güzel ve köklü bilgiler burada edindik. Fakat bu tür sempozyumların örgütlenmesi için çok büyük fedakarlıklar lazım. Bu fedakarlıkları gösteren başta Tacida Hanım, Nimetullah Hafız meslektaşlarımıza ve dolayısıyla Hırvatistan makamlarına, Türkiye makamlarına buradan teşekkürlerimizi sunmayı bir borç biliyoruz. Umarız ilerideki yıllarda her sempozyum daha köklü çalışmalarıyla bundan böyle devam edecek ve bu konuda burada bulunan hepimizin katkılarını göstermesini diliyorum. Hepimiz eğer bu konuda hep aynı fikirdeyssek bu sempozyumların devam edeceğini düşünüyoruz.

Vaktinizi almamak için bir daha hepinizi huzurunuzda, organizatörlere ve bu sempozyumun gerçekleşmesine her tür yardımı yapanlara teşekkürlerimi sunarım.

Adnan PEPİÇ – Karadağ

Bu sempozyum hepimizi burada birleştirdi. Farklı bölgelerden geliyoruz. Farklı görüşlere sahip insanlarız. Farklı alanlarda çalışmaktayız. Kimisi tarihçisi, kimisi edebiyatçısı, kimisi dilcisi, kimisi sanat tarihçisidir, kimisi Hırvatistan'dan gelmiştir, kimisi Kosova'dan, kimisi Karadağ'dan, kimisi Makedonya'dan, kimisi Türkiye'den, kimisi Rusya'dan, çok değişik bölgelerden buraya gelmişiz. Ve burada bir noktada birleştik. Bunu başaran BALTAM, bunu başaran Tacida Hanımefendi ve Nimetullah Beyefendidir. Bu hocalarımızın çabalarının, uğraşlarının başarısıdır. Aynı zamanda hepimiz burada başarılı olduk. Hepimiz bu başarıya payda getirdik. Bir şeyler yaptık. Hepinize teşekkür ediyorum. Ve BALTAM'ın gelecekte ümidi vardır. Çünkü gördüğümüz kadarıyla bu sempozyumda gençler çok önemli yer aldılar. Bütün genç akademisyenler adına ben de hepinize teşekkür ediyorum.

Luan Starova - Makedonya

Ben kısa bir konuşma yapacağım. Bu akşam bana da söz verileceğini ummuyordum. Üsküp'ten geliyorum ve Makedonya'dan kalabalık bir ekiple bu sempozyuma katılıyoruz. Ve gelişmeler böyle aksettiği için çok memnunuz. Geçen Kotor'da düzenlenen sempozyumda on üzerinde kişi vardık. Çalışmalarımıza ve bizlere yer ayıran, değer veren organizatörlere teşekkürlerimizi sunmak istiyoruz. Bu konularla değişik alanlarda uğraşan ve bu sempozyumun ilgisini çekecek konular güzel, doğru yönde ilerliyor. Gelecek toplantıda daha kalabalık bir gurupla katılacağımızı umuyorum, bu konuda karar vermede pek fazla yetkim yok ama gelecek sempozyumun Üsküp'te yapılacağını umuyorum. Bu ufak bir çağrı olsun.

Prof. Dr. Erman ARTUN - Türkiye

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Balkanlarda geçmişle gelecek arasında bir kültür köprüsü oluşturma misyonuyla yola çıkmıştır. Bu yıl dördüncüsü yapılan uluslararası sempozyumda misyonu gerçekleştirmek için fahri bir üniversite gibi çalışmaktadır. Bu sempozyumun amacı, bu ortak mirasa sahip olma bilincini edinmektir. Bu sempozyumda ortak Türk-Balkan kültürünün insanlığın ortak kültürel mirasına katkıları incelenip tartışılmıştır. Bu sempozyum binlerce yıllık geçmişe sahip Türk-Balkan kültürünün duygu ve davranış kalıpları bilgi, sanat ve beceri birikimi, kendi varlığı hakkındaki tarih bilinci ve ulus olma sürecindeki sosyal ve kültürel yapısı üzerinde fikir edinmemizi sağlamıştır.

Prof. Dr. Tacida HAFİZ - Kosova

Ne diyeceğimi bilmiyorum. Arkadaşlar, dostlarımız, meslektaşlarımız bizim için her şeyi söylediler. Ben bu arada yalnızca bunu söylemek istiyorum. Biz bugün bu sempozyumdaysak, biz IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Hırvatistan'da gerçekleştirmişsek, BALTAM amaçlarına ulaşmıştır. Ve bunun için çok büyük mutluluğumuzu ifade etmek istiyorum, teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Önce gelen katılımcılara, dostlarımıza teşekkür ediyorum. Miryana'nın söylediği gibi biz burada tamamen bir aileyiz. Bu sempozyumda çoğumuz dördüncü defa beraberiz. İlk

sempozyumdan beri beraberiz. Ve bunun devamının gelmesini istiyoruz. Ve daha sıkı bir birlik içerisinde, daha büyük sevgi ve heyecan içerisinde güzel bir geleceğe ilerlememizi diliyorum. Biz bunu niye yapıyoruz? Bu duruma gelmek için. Biz burada küçük bir Balkan. Önce Yugoslavya, sonra Balkan, daha sonra da Avrupa'ya uzanıyoruz, o yolda gidiyoruz. Ben bu Türkçe'mle çat pat konuşuyorsam Osmanlılar kabahatlidir. Bir Boşnak olarak ben burada Türkçe'mi çat pat konuşuyor isem, Osmanlılar kabahatlidir. Bize Boşnaklara Türkçe öğretmediler. Ben bununla ne demek istiyorum. Yani Osmanlılar çok tolerans gösteren ve başka yerlerde, başka İmparatorlukların göstermediği toleransı gösterdiklerinin bir kanıtıdır. İşte böyle yanlış ifadeleri düzeltmek maksadıyla ve bu düzeltmelerle insanlar arasında bilgiyi, sevgiyi ve mutluluğu oluşturmak amacıyla biz bu çalışmalarını yapıyoruz. Ve bu defa istediğimiz amaca ulaştığımızdır. Hepinize bunun için çok teşekkür ediyorum. Bunu hep beraber alıyoruz. Sizin mesleğiniz sonsuzdur. Burada özellikle Hırvatistan'dan gelen arkadaşlarımıza, 17 katılımcımız var, çok büyük bir başarıdır bence. Bu böyle ise çok büyük bir başarıdır. Amacımıza ulaştığımızdır diyorum. Onlardan çok büyük destek gördük. Bu iki sene içerisinde, bu hazırlıkları yaparken özellikle Hırvat meslektaşlarımızdan çok büyük destek gördük. Herkes merak etmeyiniz dediler. Sonuna kadar sizinleyiz dediler. Ve hakikaten bugün de hep beraber, hep bizimle kaldılar. Şu anda heyecan biraz daha büyüyor. Bunu da söylemek istiyorum. Biz bunu düzenliyorsak, yani, bu bir tutku ve aşk meselesi, bir heyecan meselesi. Duramayız. Bunu yaparken sonunda o kadar çok yorulduk ki, dedik ki son, bir daha bunu yapmayız dedik. Fakat bugün bir arkadaşım sordu ki, Elfina Hanım dedi ki, "Beşinci ne zaman olacak Tacida Hanım?". Dur bi bakalım dedim. Bunu da şimdi ilan etmek istiyorum. İnşallah sempozyumumuzun beşincisini, jübiledir, Ankara'da, Türkiye'de yapmak istiyoruz. Ankara'da görüşmek üzere sevgilerle bunu sonuçlandırmak istiyorum. Teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ - Kosova

Değerli meslektaşlarım her şeyi söylediler, sağ olsunlar var olsunlar. Şimdiye kadar gerçekleştirdiğimiz çalışmalar hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağım. Biz 2000 yılında bu merkezi kurduk. Ondan önceye dayanan ilk teşkilatımızı oluşturduğumuz zamanlar Eski Yugoslavya zamanları idi. Belgrad'ta müracaat ettik. Sağ olsunlar kabul ettiler. Her şeyimizi kabul ettiler. Yalnız koydukları bazı şartlar vardı. Biz onu yapamadık. Neydi onlar? Şu kadar odalı binanız olacak, şu kadar kişi çalışacak, şu kadar asistanınız olacak... Ancak ona rağmen şimdiye kadar bir enstitü olarak çalışmalarımızı gerçekleştirmeye çabaladık. Baktık ki şartlarımız yok, kaldık. Savaş çıktı, savaştan hemen sonra 2000 yılında merkezimizi kurduk. Kurduk ancak pek bir gelirimiz yoktu. Ama var gücümüzle ve kendi imkanlarımızla çalışmalarımızı tekrar canlandırmaya başladık. Bir yıl sonra I. Uluslararası Sempozyumumuzu düzenledik. 35 katılımcı vardı. Görkemli bir sempozyumdu. Bu sempozyumun gerçekleşmesinde Kosova Türk Tabur Görev Kuvvet Komutanlığının destekleri çok büyüktür, kendilerine çok teşekkür ediyoruz. Bu sempozyumun gerçekleşmesinde T.C. Kültür Bakanlığının da destekleri büyüktür. Savaştan yeni çıkmış, hala hiçbir şey yerli yerine oturmamış, elektrik yok, bir şey yok, yardıma Türk Taburumuz yetişti, jeneratör getirdiler, mazot getirdiler, sempozyum molalarını, kokteyllerimizi onlar düzenlediler. Gelenlerin çoğu memnun kaldılar. Tebliğler kitabını imkanlarımız olmadığı için biraz geç yayınladık ama önemli olan yayınlandı. Ardından Mostar Sempozyumunun da tebliğlerini yayınladık. 300

sayfalık bir kitap oldu. Amacımız sempozyumların her Balkan ülkesinde düzenlenmesiydi. Bu amaçla yola çıkarak ikinci sempozyumumuzu Mostar'da düzenledik. Dediğim gibi amacımız bizim yaptığımız çalışmaları, onların çalışmalarıyla bir araya getirmek, yalnız Türkoloji'ye değil, dünya bilimine, özellikle onun içerisinde Türkoloji'ye katkı sunmaktı. Mostar köprüsünün kendisi sempozyumlarımızın sembolüdür. Bu köprü sadece bir köprüden ibaret değil, Balkan ülkeleri, Balkan ulusları arasındaki bir köprüyü simgelemektedir. Bu sempozyumumuzu da Türkiye Cumhuriyetinin yardımıyla, Tanıtma Fonunun yardımıyla gerçekleştirdik. Mostar'daki bu sempozyum tarih boyunca Bosna'da düzenlenmiş ilk Türkoloji sempozyumuydu. Bu sempozyumun bildirilerini iki hafta önce yayınladık, 670 sayfalık bir kitap ortaya çıktı ve çok değerli bir eser oluştu. Üçüncü sempozyumumuzu Karadağ'da gerçekleştirmeyi planlaştırırken, Kültür Bakanlığına baş vurduk. Bakanlıktan hemen aradılar, gelin görüşelim dediler. Bu davet üzerine çalışmalarımızın önemsendiğini ve değer verildiğini gördük. Projemizi hemen kabul ettiler ve onayladılar. O sempozyumumuz Karadağ Kültür Bakanlığı himayelerinde düzenlendi. Karadağ sempozyumu daha güzel geçti. Karadağ sempozyumu tebliğleri yaklaşık 1000 sayfaya ulaşan bir kitap halinde bugünlerde basımdan çıkacak. Karadağ hükümeti o kadar güzel ağırladı, o kadar güzel karşıladılar ki gösterilen ilgi ve misafirperverlik karşısında şaşmamak mümkün değildi. Dediler ki, tarihte 500 yıl boyunca Karadağ'da bu kadar kalabalık bir kitlenin katılımıyla bir bilimsel organizasyon yapılmamıştır. Dediler ki, Fatih Sultan Mehmet karadan Karadağ'a giremedi, Barbaros Hayreddin Paşa deniz kuvvetleriyle girmede, vallahi siz BALTAM olarak bu kadar kalabalık bir kitleyle Kotor'a girmeye başardınız. Tabii bu güzel bir esriydi. Ve dediler ki, neden düzenlediğiniz bu sempozyumları başka başka ülkelerde düzenliyorsunuz, gelin her yıl bu sempozyumları Karadağ'da düzenleyin. İnşallah ikinci bir defa geleceğimizi ama Balkan ülkelerini gezerken amacımızın farklı olduğunu söyledim. Karadağ'da da düzenlediğimiz bu sempozyum da ilk Türkoloji sempozyumuydu. Geçenlerde Karadağ'daki bir bilim adamımızla görüşürken, hala sizin sempozyumunuz için konuşuluyor, dedi. En son sempozyumumuzu Hırvatistan'da gerçekleştirmeyi kararlaştırdık. Bu sempozyum gerçekleşirken Hırvatistan Cumhuriyetine büyük borçluyuz. Yeter ki güler yüzle karşıladılar. Ellerinden geleni yaptılar. Felsefe Fakültesi Dekanlığı misafirperverliklerini gösterdiler. Gerçekten de yaptılar. Hepimiz el birliğiyle çalıştık, uğraştık. Bu emeği onurlandıran da Hırvatistan Cumhurbaşkanlığı himayeleri oldu. Bu himayelere layık olabilmek için var gücümüzle çalıştık. İşte onların sayesinde, bizlerin emeğiyle ve sizlerin katılımıyla bu sempozyumu gerçekleştirmiş bulunuyoruz. Özellikle katılımınız yüzünden hepimize çok çok teşekkür ediyorum. Bu sempozyumun düzenlenmesinde Türkiye Cumhuriyetinin destekleri olmasaydı, gerçekten düzenlenemezdi. Bunu inkar edemeyiz. Sempozyumumuz amacına ulaşmış, BALTAM-Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezinin çalışmaları bu destek sayesinde en yüksek bir şekilde onurlandırılmış, bilime katkı sunmak amacıyla çıktığımız bu yolda kimi zorluklara ve engellere rağmen başarmanın mutluluğunu sizlerle paylaştığımız için gururluyuz. Beşinci sempozyumumuzda buluşmak üzere hoşça kalın, sağlıklı ve sevgiyle kalın.

III. ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLJİSİ İLE İLGİLİ BASILAN YAZILAR

4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Zagreb’de düzenlendi

Sempozyum, Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesiç’in yüksek himayeleri, Türkiye ile Hırvatistan Cumhuriyetlerinin desteği, Zagreb Üniversitesi işbirliği ve Hırvatistan tarihinde ilk defa düzenlenen bir Türkoloji sempozyumu unvanını taşıdı.

Taner GÜÇLÜTÜRK

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 3 – 7 Aralık 2007 tarihlerinde 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumunu Hırvatistan’ın başkenti Zagreb’de düzenlendi.

Hırvatistan Cumhuriyeti Başkanı Stjepan Mesiç’in yüksek himayeleri ve Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi işbirliğiyle düzenlenen sempozyum, Türkiye Cumhuriyeti Tanıtma Fonu, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Hırvatistan Cumhuriyeti Bilim, Eğitim ve Spor Bakanlığı ile ERBER şirketinin katkılarıyla gerçekleşti.

Sempozyuma Türkiye, Kosova, Makedonya, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek, Hırvatistan, Kıbrıs, Azerbaycan, Rusya ve İngiltere’den toplam 80 bilim adamı ve uzman araştırmacı katıldı.

3 Aralık Pazartesi günü Zagreb’in tarihi ve ad yapmış “Mimara” Güzel Sanatlar Müzesi tören salonunda görkemli bir şekilde düzenlenen sempozyum resmi açılış törenine, Hırvatistan Cumhurbaşkanlığı, Hırvatistan Hükümeti ve Hırvatistan Türkiye Büyükelçiliğini temsilen üst düzey yetkililer yanı sıra sempozyuma bilimsel çalışmalarıyla eşlik eden bilim adamları katıldı.

Bugüne kadar Türkoloji yanı sıra dünya bilimine katkısını sunup, bugün aramızda bulunamayan değerli bilim adamları, Yugoslavya'nın dağılması sırasında meydana gelen savaşlarda, ayrıca son dönemlerde dünyanın değişik ülkelerinde terör saldırıları sırasında hayatlarını yitiren masum insanlar için bir dakikalık saygı duruşuyla başlayan törenin açılış konuşmalarını BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız, 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumlarının Düzenleme Kurulu Daimi Başkanı Prof. Dr. Tacida Hafız, Rusya Bilimler ve Sanatlar Akademisi adına Şarkiyat Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Dimitriy Vasiljev, Zagreb Üniversitesi adına Felsefe Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Miljenko Jurkovic ve bütün katılımcılar adına Prof. Dr. Reşat Genç yaptı.

Ardından sempozyuma başta Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere, Hırvatistan Ankara Büyükelçisi Gordan Bakota, Hırvatistan ile Türkoloji çalışmalarının yürütüldüğü çok sayıda ülkeden ve üst düzey makamlardan gönderilen kutlama ile tebrik mesajları okundu.

Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesiç'in adına Bilimsel Çalışmalar Danışmanı Prof. Dr. İzzet Aganoviç, sempozyumu selamladı ve sempozyum çalışmalarının başlangıcını ilan etti.

Açılış töreni, Türkiye'nin ilk kültür bakanı, dünyaca ad yapmış bilim adamı ve "BİLKENT" Üniversitesi İnsani Bilimler Fakültesi Dekanı Prof. Talat Halman ile Defne Halman'ın, Orta Asya'dan Anadolu'ya ilk çağlardan bugüne kadar Türk sanatlarının panoramasını gözler önüne serdiği "*Çağlar Boyu Türk Sanatları*" konulu sunumuyla renklendi. Prof. Dr. Halman ve Defne Halman'ın bir saatlik sunumu katılımcılar tarafından ayakta alkışlandı.

"Mimara" Müzesi davet salonunda verilen açılış kokteyl ile sempozyum çalışmaları öğleden sonra "PALACE" otelinde "Tarih Boyunca Türk - Hırvat İlişkileri" konulu oturumla başladı.

"Güney-Doğu Avrupa'da Tarih Boyunca (Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Osmanlı sonrası) Türk Uygarlıkları ile Diğer Uygarlıklar Arasında Etkileşimi" geleneksel konulu sempozyumun devamında 80 bilim adamı ile uzman araştırmacı katılımcılarının hazırladığı bildiriler Tarih, Kültür Tarihi, Dil, Edebiyat, Sanat Tarihi, Halk Bilimi olmak üzere yedi sektiyonda sunuldu. Birbirinden ilginç, bilim araştırmaları açısından yeni ufuklar açacak ve toplumsal, tarihi, kültürel ile ülkeler arası ilişkilere yeni boyutlar kazandıracak bildirilerin sunumları ardından, her oturum sonunda bilimsel tartışmalar yürütüldü.

Sempozyumun kapanışı, her ülkeden katılan bilim adamlarından birer temsilcinin konuşmalarıyla gerçekleşti. Böyle bir sempozyumun Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesiç'in himayeleri ile her iki ülkenin destekleriyle sahiplenilmesinden ve bilimsel çalışmalara verilen bu tür desteklerden dolayı memnuniyetlerini dile getiren katılımcılar, Balkan ve dolayısıyla Güneydoğu Avrupa Türkolojisi söz konusu olunca, bu yıl sempozyumlarının dördüncüsünü düzenleyen BALTAM- Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezinin, bilhassa Prof. Dr. Nimetullah Hafız ile Prof. Dr. Tacida Hafız'ın emeklerinin, bu konudaki katkılarının büyük olduğunun altını çizdiler. Sempozyumun hak ettiği seviyeyi yakalayarak amacına ulaştığını ve yürütülen çalışmaların beklenenin üzerinde varılan sonuçlarla başarısını sürdürdüğünün altını çizen bilim adamları, bununla birlikte bütün Güneydoğu Avrupa'yı kapsayacak BALTAM sempozyumlarının desteklenmesini ve devamının gelmesini istediler. Geçen yıl söz konusu sempozyumu ertelenmek zorunda kalan, fakat ısrarla çalışmalarını sürdüren BALTAM'ın, Balkan

Türkolojisi araştırmalarında verdiği emeği takdirle karşılayan bilim adamları, günümüzde Balkan ve Güneydoğu Avrupa Türkolojisinin BALTAM'la bütünleştiğini ve artık BALTAM'sız bir Balkan Türkolojisini düşünmenin mümkün olmadığını vurguladılar.

Bu defa bilimin geniş ufkuna yelkenlerini neredeyse çoğu ülkeden genç akademisyenlerin katılımıyla açan 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu, Balkanlarda Türkoloji ve Türkoloji'nin yan disiplinleriyle uğraşan genç bilim adamlarını da teşvik ettiği için genç katılımcıların takdirini kazandı. Dolayısıyla BALTAM'ın Hırvatistan sempozyumu, bilimsel çalışmalar yürüten, akademik kariyerlerini sürdüren gençlerin birbirleriyle ve hocalarıyla daha yakinen tanışmalarına, yenilerini pekiştirmeleri yanı sıra dost-meslektaş ilişkilerini daha da güçlendirmelerine vesile oldu.

Sempozyumun dördüncü gününde Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi gezi düzenledi. Gezi kapsamında katılımcılar Zagreb ve Hırvatistan'ın tarihi yerleri yanı sıra Trakořčan şatosu ve Varazdin (Varajdin) şehrinin unutulmaz güzellikleriyle, yaşadıkları unutulmaz anıları çektikleri hatıra fotoğraflarıyla ebedileştirdiler.

4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumuna Hırvatistan, Türkiye, Kosova, Makedonya, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Kıbrıs, Almanya, İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Ukrayna, Kazakistan ve Azerbaycan'dan gönderilen ve bilim çevrelerinde geniş yankılar uyandıracak toplam 148 çalışmanın çok yakında basımdan çıkması bekleniyor.

26 Mart 2000 tarihinde Prizren'de kurulan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu 28 – 30 Eylül 2001 tarihinde Kosova'nın Prizren kentinde, II. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu 3 – 6 Eylül 2002 tarihlerinde Bosna Hersek'in Mostar kentinde, III. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumunu da 8 – 12 Eylül 2003 tarihlerinde Karadağ'ın Kotor kentinde düzenledi. BALTAM'ın etkinlikleri, bilimsel araştırmalar, uluslararası bilimsel toplantılar, eğitim, kütüphanecilik-arşıvcılık ve yayıncılık olarak özetlenebilir. Devam eden bu çalışmalar arasında uluslararası düzeydeki Türkoloji sempozyumları uzmansal anlamda gelenek halini almış durumda. BALTAM bugüne kadar sadece Hırvatistan'da değil, Kosova, Karadağ ve Bosna'da da Türkoloji sempozyumlarının ilkinde imzasını atmıştı.

Hırvatistan'ın ilk Türkoloji sempozyumundan geriye kalanlar

“Balkanlarda geçmişle gelecek arasında bir kültür köprüsü oluşturma misyonuyla yola çıkmak”

Fahri bir üniversite gibi çalışarak, Balkanlardaki ortak mirasa sahip olma bilincini edinmek, Türk-Balkan kültürünün insanlığın ortak kültürel mirasına katkıları incelenip tartışırken; Binlerce yıllık geçmişe sahip Türk-Balkan kültürünün duygu ve davranış kalıpları, bilgi, sanat ve beceri birikimi, kendi varlığı hakkındaki tarih bilinci ve ulus olma sürecindeki sosyal ve kültürel yapısı üzerinde fikir edinmeyi sağlayan bir sempozyum...

Taner GÜÇLÜTÜRK

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (BALTAM), 3–7 Aralık 2007 tarihlerinde 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumunu Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'de düzenledi. Her yıl bir başka Balkan ülkesinde düzenlenmekle bir gelenek haline getirilmiş olan BAL-TAM Uluslararası Türkoloji Sempozyumları'nın dördüncüsü, "4. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu" adı altında düzenlendi. Güney-Doğu Avrupa ülkelerinde Türkoloji araştırmalarını kapsayan, Sempozyum'un genel konusu geleneksel olarak da “Güney-Doğu Avrupa'da Tarih Boyunca (Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Osmanlı sonrası)Türk Uygarlıkları ile Diğer Uygarlıklar Arasında Etkileşimi”ydi. Sempozyum'un evsahipliği yapmış olan Hırvatistan Cumhuriyeti'ne özgü seksiyonun konusu “Tarih Boyunca Türkler ve Hırvatlar”dı. Sempozyum'un resmi dilleri Türkçe, Hırvatça ve İngilizce idi. 4. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu'nun Hırvatistan

Cumhuriyeti'nde düzenlenmesinin amacı, Kosova, Bosna Hersek, Karadağ'da olduğu gibi, burada da ilk defa Türkoloji sempozyumu düzenleyerek çok zengin Türkoloji kaynaklarını gün ışığına çıkarmak, Türkoloji çalışmalarını hareketlendirmek, Balkan Türkolojisi üzerine çalışmalarını sürdüren kurum ve kuruluşların yaptıkları çalışmalara katkıda bulunmaktı. Bu Sempozyum'un bir diğer amacı ise tarih boyunca Orta Asya'dan gelip Balkanlar ve Güney-Doğu Avrupa coğrafyasının çeşitli bölgelerine yerleşen ve uygarlıklar kuran Türklerin Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Osmanlı sonrası dönemleri ile ilgili maddi ve manevi mirasını (tarih, kültür tarihi, dil, edebiyat, felsefe, sanat tarihi, müzik, halk bilimi) bilimsel yöntemlerle araştırmak, değerlendirmek ve belgelenmiş sonuçları yayın aracılığıyla bilim dünyasına kabul ettirmek; Balkanlar ve Güney-Doğu Avrupa ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına önem vermekle, ortak tarihi ve kültürel değerlerin ön plana çıkartmakla bölge halklarının istikrara kavuşturmak, birbirlerine olan güveni ve dostluğu yeniden güçlendirmek; dolayısıyla, dünyanın ve insanlığın daha güzel olabilmesi için evrensel mücadelelerle ve bilimsel gerçeklerle dünya barışına katkıda bulunmaktı.

Hırvatistan Cumhuriyeti Başkanı Stjepan Mesiç'in yüksek himayeleri ve Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi işbirliğiyle düzenlenen sempozyum, Türkiye Cumhuriyeti Tanıtma Fonu, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Hırvatistan Cumhuriyeti Bilim, Eğitim ve Spor Bakanlığı'nın katkıları ve Türkiye, Kosova, Makedonya, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek, Hırvatistan, Kıbrıs, Azerbaycan, Rusya ile İngiltere'den toplam 80 bilim adamı ve uzman araştırmacı katılımıyla başarıyla gerçekleşti. Geriye bilim dünyasında geniş yankılar uyandıracak ve yarınlarmıza değerli katkılar sunacak bilimsel araştırmalar kaldı. Geriye kalan değerli kazanımlar arasında dile getirilen düşünceler, fikirler ve tarihe damgasını vuracak açıklamalar, bilimsel gerçekler vardı.

“Geniş bir coğrafyaya sahip Balkan ülkeleri ile Türkiye, tarihin derinliklerinden gelen güçlü ve sarsılmaz bir bağ ile birbirine bağlıdır” diyen Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Sempozyum'a gönderdiği mektubunda diğerleri arasında şunları dile getirdi: ***“Bu bağın, kaynağı evrensel değerlerimiz ve zengin kültürel birikimimizdir. Bu coğrafyada yaşayan insanlar, ortak bir hissiyata, ortak bir kültüre sahip olabilmiş ve aynı duygu ekseninde bütünleşerek yıllarca aynı türküyü söyleyebilmişse, bu tarihte saklı kalan zengin dilimiz sayesinde olmuştur. Bu bakımdan Türkoloji kaynaklarının ortaya koyduğu bilgi ve dokümanların gün yüzüne çıkarılması; bölgeyle olan sosyal ve kültürel etkileşimi artıracak, böylece tarihten günümüze uzanan bir bakış köprüsü kurulacaktır. Hiç şüphe yok ki, gelecek nesillere bırakabileceğimiz en kıymetli miras da bu olacaktır. Hırvatistan ev sahipliğinde düzenlenen sempozyumun aynı coğrafyada yaşayan insanların dostluğunu daha da artırması dileği ile başarılı geçmesini diliyor, size ve tüm katılımcılara sevgi ve selamlarımı sunuyorum.”***

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Hayati Yazıcı, İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreterliği Başkanı Ekmeleddin İhsanoğlu ve İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Genel Direktörü Dr. Halit Eren'in gönderdiği kutlama mesajlarında sempozyumun önemine dikkati çekilirken, böyle bir misyonu üstlenen BALTAM'ın çalışmaları takdirle karşılanıyor, başarılarının devamı diliyordu.

Hırvatistan Cumhuriyeti Büyükelçisi Gordan Bakota ise, kutlama mesajında şunları

ifade etti: *“Güneydoğu Avrupa bilinci toplumumuzun bilincinin bir parçasıdır, ki bunu bilimimizin ele alması gerekli, gençlerimizin de gelecekte aralarındaki anlayış ve işbirliği için değerlendirmelidir. Bu mektupla Büyükelçiliğimize gerçekleştirdiğiniz ziyaret için şükranlarımı sunuyor, kapılarımızın her türlü yardım ve işbirliği için her zaman açık olacağını bilmenizi istiyorum”*.

“Hırvatistan’ın gösterdiği saygıya değer misafirperverlik eşliğinde Zagreb’in havasını soluyabilmek bizleri çok mutlu etti. Böyle bir sempozyumu gerçekleştirebilmek için organizasyon sahipleri iki yıldan bu yana çok büyük emek verdiler. Onların şu an heyecanlarını gözlerinden okurken, onlara çok çok teşekkür ediyorum” diyen Rusya Bilimler ve Sanatlar Akademisi adına Şarkiyat Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Dimitriy Vasiljev’e göre, eski bir Rus atasözü *“Herhangi bir Rus ailesinin geçmişini kazırsanız mutlaka altından Tatar çıkacak”*tır der ve yine Prof. Dr. Vasilyev’e göre, *“Hırvatistan’a Tatarların gelişleri ortaçağdan itibaren başladı ve Batuhan zamanında da devam etti. Öyle ki Hırvatların bazılarında da Tatar kanı kaldı. Ben bir Rus olarak burada bulunmaktan mutluyum ve eski tarihten kalan yakınlığımızı duyuyorum. Balkan halkları, Türk halkları ve Rus halklarının fertleri birbirine karışmıştır ve birbirlerine katkıları olmuştur”* dedi. Sempozyum kapanışında sözü alan Prof. Dr. Vasilyev, *“Bu konferansta okunan bildirilerden çok yeni ve çok iyi kıymetli bilgileri değerlendirdik. Hem organizatörlere, hem de Hırvatistan makamlarına çok müteşekkirimiz. Eminim ki bu Sempozyumun neticeleri ve bildirileri Türkoloji ve Slav Filolojisine büyük katkısı olacaktır. Ayrıca eski meslekdaşların biraraya gelerek tekrar karşılaşmaları, onların yüzlerindeki mutluluk ifadelerini okumak bizleri sevindirdi. Bu hepimizin bayramıydı”* şeklinde konuştu.

Konuşmasını, *“Yeni adı Güneydoğu Avrupa Türkolojisi, şimdiye kadar ki ismiyle Balkan Türkolojisi çalışmalarını uluslararası düzeye taşıyan iki değerli dost insan, iki değerli kardeş insan Tacida Hafız ve Nimetullah Hafız kardeşler; onlara Güneydoğu Avrupa Türkolojisi adına, Balkan Türkolojisi adına ve bütün Türkologlar adına şükran borçludurlar”* sözleriyle açan Prof. Dr. Reşat Genç, konuşmasının devamında şunları ifade etti: *“Bu değerli kongreleri Uluslararası düzeye onlar taşıdılar. Ve şimdi gerek bu bilimsel toplantılar, gerek BALTAM Dergisiyle ve sempozyum bildirilerin sunulduğu yayınlarla onların Türkoloji Bilimine yapmış oldukları katkılar bütün dünyada Türkologlarca bilinen, ortak Türk kültür değerlerinin daha iyi tanınması bakımından çok büyük yararlar sağladığı gibi, çok büyük katkılar getirdiği gibi, Balkan ülkeleri ve ulusları arasındaki tarihsel dostluk, anlayış ve işbirliğinin gelişmesine de çok büyük katkılar sağlamaktadır. Bilirsiniz ki ülkeler arasındaki uluslararası ilişkilerin en sağlıklı, en sağlam zemini ortak kültür değerlerinin oluşturduğu zemindir. Bu zemin üzerinde geliştirilecek olan ilişkiler, gerçekten de ülkeleri ve ulusları kopmaz bağlarla sıkı sıkıya, biri birine bağlayacak ilişkiler olacaktır. O bakımdan ben tekrar bayan ve bay Hafız meslektaşlarıma ve elbette onlara yardımcı olan, katkıda bulunan genç bilim adamı öğrenci ve asistanlarına, bu toplantılara gönül verip, bilimsel çalışmalarıyla katılarak bu çalışmaları güçlendiren, renklendiren, destekleyen bilim insanlarının hepsine Türkoloji bilimi adına, ki bu Türklük Bilgisi demektir, Türklük Bilgisi adına sonsuz şükranlarımı ifade etmek istiyorum. Sunulan bildirilerden büyük ölçüde yararlandık. Yeni bilgiler edindik ve bu arada, bazı çalışmaların henüz başlangıç aşamasında bulunduğunu, ilk keşifler niteliğinde olduğunu, bu alanlarda özellikle daha çok çalışmaya, daha çok araştırmaya*

ihtiyaç bulunduğunu, aynı yada yakın konumda çalışan meslektaşlarımız arasında daha sıkı işbirliğine ihtiyaç bulunduğunu da gördük. Ancak bu tür toplantıların başarısı ve güzelliği de böyle ortaya çıkıyor. Eksik yanlarımızı biri birimizden aldığımız bilgilerle tamamlıyoruz. Yanlış yanlarımızı da biri birimizden aldığımız bilgilerle düzeltiyoruz. Ama çok daha güzel olanı bu vesileyle hem sahip bulunduğumuz ortak değerleri çok açık bir biçimde görüyoruz, hem de bunu yaparken yeni baştan dostluklar, kardeşlikler, arkadaşlıklar kuruyoruz. Aramızda bilimsel alışverişin başlangıçlarını oluşturuyoruz yada var olanları daha ileri adımlara ulaştırıyoruz. Ben Sayın Mesiç'in böyle bir kongreyi himayesine kabul buyurmasını yalnızca Güneydoğu Avrupa Türkoloji'sine verdikleri bir önemin nişanı olarak değil, Hırvatistan Türkiye dostluğuna, kardeşliğine vermiş oldukları büyük bir değer, önemin de nişanı olarak görüyorum."

Hırvatistan Cumhurbaşkanı Sn. Stjepan Mesiç'in Bilim Danışmanı Prof. Dr. İzzet Aganoviç, açılış konuşmasının başında, Hırvatistan Cumhurbaşkanı'nın bu toplantının önemini bilerekten memnuniyetle himayeleri altına aldığını ve Brüksel'de olduğu için üzüntülerini katılımcılarla paylaştığını söyledi ve O'nun toplantının başarılı geçmesi için dilek ve selamlarını ilettiler. Prof. Dr. İzzet Aganoviç, açılış konuşmasında şunları dile getirdi: *"Bayan Hafız'ın şükran nitelikli sözlerine teşekkür ediyorum. Ben de Hırvatistan'daki belli Türk makamlarının bu toplantının ilk günden itibaren önemini tanımadıkları ve gerekli desteği sunmadıkları için üzgünüm. Ancak herşeye rağmen teşekkür ediyorum. Hırvatlara Türk toplumunu sorduğunuz zaman, hemen diyecekleri üç şey olacaktır, birincisi "kebab", ikincisi "baklava" ve üçüncüsü de "sevdah"dır. Fakat bundan daha derin ilişkiler, çok az bilinen bağlar var. Bildiğiniz gibi benim soyadım Aganoviç, bu soy ismime göre babam herhalde ağalar sülalesindedir. Hırvatça dilinde ise çok sayıda Türkçe deyim ve Türkçe kökenli kelimeler var, bunu da çok az insan bilir. Şkalyiç'in 10 binin üzerinde Türkçe kökenli kelimelik sözlüğü var, ben ise Hırvatça dilinde sadece günlük yaşamda kullanılan sözcükleri anlatacağım. Onların Türkçe kökenli kelime olduklarını bilen çok az insan var. Örneğin: bakır, boya, böbrek, çekiç, çorap, çizme, tütün, cep, yorgovan-arguvan, katran, kule, leş, maymun, pamuk, papuç, rakı, sabun, saat, şato, şeker, tambur, top, zanaat... Hırvatça diline yerel kelimeler olarak yerleşen ama bir ikizi olmayan kelimeler de var: alet, barut, gerdan, yastık, kafes, marhama, miras, şehir ve torba. Haydukçular için belki büyük bir hayal kırıklığıdır ama hayduk temiz Türkçe kökenli bir kelimedir. Şahsen Türkiye'yle ilgili iki olumlu tecrübem var. Süleyman Demirel'in iki defa misafiri olma imkanım oldu. 1992'de ise Bosna Hersek'de savaş başladı, İstanbul'da Hilton otelinde sunumum vardı, sunum ardından orada yaşayan akrabam geldi ve beni sunumum için tebrik eden bir beyefendiyle tanıştırdı. Dostum söz konusu beyefendinin muhalefette yer alan bir siyasetçi olduğunu söyledi. O beyefendi birkaç yıl sonra İstanbul valisi oldu, şimdilerde iste Türkiye başbakanı, Recep Tayyip Erdoğan. Hırvatistan'da ne kadar bilmiyorum, onu Prof. Çavuşeviç söyleyecektir, Ante Starçeviç'in "Memleketimin Babası" eseri üzerinde ne kadar araştırma var, ki bu eserde Osmanlı idaresine olumlu düşünceler sergilenmektedir. Bilimsel olarak araştırılması gereken ikinci bir husus da batı Bosna'nın, bilhassa hala Hırvatistan Türkiyesi denilen eyaletin araştırılmasıdır. Çok az bilinen bir diğer konu da Osmanlı İmparatorluğu Türk idaresi döneminde Bosna'da ve Osmanlı İmparatorluğunda kilise yapılarının ne kadar korunduğudur. Bir defasında da Başkan Mesiç'den almış olduğum bilgilere göre,*

Yanovalıların Dubrovnikli Hırvatlar olduğunu, onların Kosova’da ki Yanyevo kasabasına yerleştiklerini ve Türk Sultanının özel fermanıyla Osmanlı-Türk İmparatorluğu’nda çalışma hakkına sahip olduklarıdır. Bunlar araştırılması için sadece birer fikirdir,“ dedi.

"Balkanlar" dendi mi Avrupa'nın arka bahçesi olarak nitelendirildiğini, birçok savaşların yapıldığı coğrafya olduğu için barut fıçısı olarak da bilindiğini ifade eden Bulgaristanlı Türkolog Prof. Dr. Cengiz Hakov'a göre Balkanlar'ın dünya diplomasisinde "Balkanlaştırılma" terimi olarak da yer aldığını sözlerine ekliyordu: *"Ne demek bu? Büyük devletlerin etkisiyle küçük Balkan halk ve devletlerinin oluşturulması, savaşlara sürüklenmesidir. Güneydoğu'da ve Güney Afrika'da Balkanlaştırılma. Nasıl oldu da bu coğrafyada Osmanlı'dan daha önceye kadar uzanan bir gönül bağıyla yaşadı bu halklar? Balkanların tarihinde bu kadar uzun süren bir barış dönemi yok. Bunun suali cevabında kurumlaşmış olan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'nin rolü çok büyüktür. Bu araştırılan esas konudur. Benim bu konferansta edindiğim çok müsbet bir intibam o ki, burada Osmanlı dönemi çok büyük bir objektiflikle araştırılıyor, sergileniyor. Maalesef BALTAM'ın dışında böyle araştırmalar yapılamıyor".*

"Burada ortak kültürün zevkini tatma fırsatını bulduk" diyen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin tanınmış yazarı ve araştırmacısı Harid Fedai, Türkiye ve Hırvatistan makamlarına ve bu boşluğu dolduran BALTAM mensuplarına canı gönülden teşekkür ediyor ve bu çalışmaların devamını diliyordu.

Sempozyumla ilgili görüşlerini paylaşan Belgratlı Türkolog Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç, *"Bu sempozyum hepimizin katıldığımız sempozyumlardan çok farklı bir sempozyum. Bu sempozyum daha çok bir aile toplantısına benziyor. Tacida Hanım ve Nimetullah Hafız, bu toplantıyı gerçekleştirmek için uğraştılar, çabaladılar en sonunda başardılar. Bu güzel şehirden çok güzel duygularla ayrılacağız. Umarım ki bu sempozyumların ileride devamı gelmesi için daimi bir kaynak, fon oluşturulur..."* dedi.

Dinledikleri değişik tebliğ ve sunumlardan yeni birikimler edindiklerini kaydeden Bosna Hersek'den tarihçi Prof. Dr. Enes Pelediya'ya göre, *"Organizatörlere şükranlarımızı ifade ederken, bizlerin bu tür bilimsel çalışmaların gerçekleriyle tekrar yakınlaşmaya başladığımızı görüyorum. Birçok şeyi geride bırakarak, bilhassa eski Yugoslavya bölgelerinde uğraştığımız konuları açık bir şekilde masaya yatırarak, o konular üzerine tartışarak, tek taraflı lanse edilen konuları tekrar çok boyutlu ele alıyoruz. Kimilerinin gösterdiği gibi Osmanlı İmparatorluğu ne idealdi, ne de karşı tarafın lanse ettiği gibi kötü değildi. İnsanlar bir zamanlar olduğu gibi çok rahat, özgürce ve kardeşlik içerisinde yaşadı. Yeni bildirilerle, yeni konularla, derinliklerine ve inceliklerine inen kimi bildirilerimiz gibi bilimin yön gösterdiği doğrultuda daha ileriye gitmemiz gerektiğine inanıyorum. Yeni gerçekleri tanımamız, yeni gerçeklerle yüzleşip onları kabullenerek bu yolda devam etmeliyiz".*

Aynı kültürle ilgili konuların sunulduğunu ve bu konuların büyük bir ilgiyle dinlendiğini ifade eden Makedonyalı Türkolog Prof. Dr. Hamdi Hasan, *"Dolayısıyla biz kendimizi ne kadar daha iyi tanıtıyorsak, ne kadar daha büyük çalışmalar bu konuda yapıyorsak, o kadar birbirimize daha çok yakınlaşma imkanlarını sağlamış oluyoruz. Birbirimizi daha iyi tanımış oluyoruz. Bu sempozyum bize bunu gösterdi. Bu tür sempozyumların örgütlenmesi için çok büyük fedakarlıklar lazım. Bu fedakarlıkları gösteren başta Tacida Hanım, Nimetullah Hafız meslektaşlarımıza ve dolayısıyla Hırvatistan makamlarına, Türkiye makamlarına buradan teşekkürlerimizi sunmayı bir*

borç biliyoruz...” şeklinde düşüncelerini paylaştı.

“Bu sempozyum hepimizi burada birleştirdi. Farklı bölgelerden geliyoruz. Farklı görüşlere sahip insanlarız. Farklı alanlarda çalışmaktayız. Kimisi tarihçisi, kimisi edebiyatçısı, kimisi dilcisi, kimisi sanat tarihçisidir, çok değişik bölgelerden buraya gelmişiz” diyen Karadağ’dan Adnan Pepiç, konuşmasını şu sözlerle sürdürüyordu: *“Ve burada bir noktada birleştik. Bunu başaran BALTAM, bunu başaran Tacida Hanımefendi ve Nimetullah Beyefendidir. Bu hocalarımızın çabalarının, uğraşlarının başarısıdır. Aynı zamanda hepimiz burada başarılı olduk. Hepimiz bu başarıya katkı sunduk. BALTAM’ın gelecekte ümidi vardır. Çünkü gördüğümüz kadariyle bu sempozyumda gençler önemli derecede yer aldılar. Bütün genç akademisyenler adına ben de hepinize teşekkür ediyorum...”*

Makedonya’dan Prof. Dr. Rastislav Terzioski ise, *“Gelişmeler böyle aksettiği için çok memnunum. Bu konularla değişik alanlarda uğraşan ve bu sempozyumun ilgisini çekecek konular güzel, doğru yönde ilerliyor. Gelecek sempozyumun Üsküp’de yapılacağını umuyorum”* diye çağrıda bulundu.

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi’nin Balkanlarda geçmişle gelecek arasında bir kültür köprüsü oluşturma misyonuyla yola çıktığını vurgulayan Türkiye’den Prof. Dr. Erman Artun, BALTAM sempozyumlarının önemini altını şu sözlerle çiziyordu: *“Bu yıl dördüncüsü yapılan uluslararası sempozyumda misyonu gerçekleştirmek için fahri bir üniversite gibi çalışmaktadır. Bu sempozyumun amacı, bu ortak mirasa sahip olma bilincini edinmektir. Bu sempozyumda ortak Türk-Balkan kültürünün insanlığın ortak kültürel mirasına katkıları incelenip tartışılmıştır. Bu sempozyum binlerce yıllık geçmişe sahip Türk-Balkan kültürünün duygu ve davranış kalıpları bilgi, sanat ve beceri birikimi, kendi varlığı hakkındaki tarih bilinci ve ulus olma sürecindeki sosyal ve kültürel yapısı üzerinde fikir edinmemizi sağlamıştır...”*

BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız ise, ister IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu, ister de BALTAM’ın sempozyumlarıyla ilgili bu güne kadar gerçekleştirdiği çalışmalarını şöyle özetledi: *“I. Uluslararası Sempozyumumuzu Prizren’de düzenledik. 35 katılımcı vardı. Görkemli bir sempozyumdu. Bu sempozyumun gerçekleşmesinde Kosova Türk Tabur Görev Kuvvet Komutanlığının destekleri çok büyüktür. Bu sempozyumun gerçekleşmesinde T.C. Kültür Bakanlığının da destekleri büyüktür. Amacımız sempozyumların her Balkan ülkesinde düzenlenmesiydi. Bu amaçla yola çıkarak ikinci sempozyumumuzu Mostar’da düzenledik. Dediğim gibi amacımız yaptığımız çalışmaları, onların çalışmalarlarıyla bir araya getirmek, yalnız Türkoloji’ye değil, dünya bilimine, özellikle onun içerisinde Türkoloji’ye katkı sunmaktı. Mostar köprüsünün kendisi sempozyumlarımızın sembolüdür. Bu köprü sadece bir köprüden ibaret değil, Balkan ülkeleri, Balkan ulusları arasındaki bir köprüyü simgelemektedir. Mostar’daki sempozyumumuzu da Türkiye Cumhuriyeti’nin yardımıyla, Tanıtma Fonunun yardımıyla gerçekleştirdik. Mostar’daki bu sempozyum tarih boyunca Bosna’da düzenlenmiş ilk Türkoloji sempozyumuydu. Üçüncü sempozyumumuzu Karadağ’da gerçekleştirmeyi planlaştırdık, Kültür Bakanlığına baş vurduk. Sempozyumumuz Karadağ Kültür Bakanlığı himayelerinde düzenlendi. Geçenlerde Karadağ’daki bir bilim adamımızla görüşürken, “Hala sizin sempozyumunuz için konuşuluyor”, dedi. Karadağ’da da düzenlediğimiz sempozyum ilk türkoloji sempozyumuydu. En son sempozyumumuzu Hırvatistan’da gerçekleştirmeyi kararlaştırdık. Bu sempozyum*

gerçekleşirken Hırvatistan Cumhuriyetine teşekkür ederim. Elllerinden geleni yaptılar. Felsefe Fakültesi Dekanlığı misafirperverliklerini gösterdiler. Bu emeği onurlandıran da Hırvatistan Cumhurbaşkanlığı himayeleri oldu. Bu himayelere layık olabilmek için var gücümüzle çalıştık. İşte onların sayesinde, bizlerim emeğiyle ve sizlerin katılımıyla bu sempozyumu gerçekleştirmiş bulunuyoruz. Bu sempozyumun düzenlenmesinde Türkiye Cumhuriyetinin de destekleri büyüktür. Bunu inkar edemeyiz. Sempozyumumuz amacına ulaşmış, BALTAM-Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezinin çalışmaları bu destek sayesinde en yüksek bir şekilde onurlandırılmış, bilime katkı sunmak amacıyla çıktığımız bu yolda kimi zorluklara ve engellere rağmen başarmanın mutluluğunu sizlerle paylaştığımız için gururluyuz. ”

BALTAM'ın Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumlarının Düzenleme Kurulu Daimi Başkanı Prof. Dr. Tacida Hafız, *“Biz IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyum'u Hırvatistan'da bütün güçlüklerle rağmen bu şartlarda gerçekleştirmişsek ve sonunda hepimiz bu sempozyumun değerlendirmesini burada Türkçe olarak yapıyorsak, BALTAM bir kere daha büyük bir başarıyla amaçlarına ulaşmıştır. Bu çalışmalar bizim için bir meslek aşkı, bir tutku ve davadır. Birlik içerisinde, daha büyük sevgi ve heyecanla güzel bir geleceğe hep beraber ilerlememizi diliyorum. İki yıl sonra başka bir Balkan ülkesinde V. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumunda görüşmek ümidiyle hepinize teşekkür eder, iyi yolculuklar diliyorum”* dedi.

IV. ULUSLAR ARASI GÜNEY DOĞU AVRUPA TÜRKOLOJİSİ SEMPOZYUMU

“HAFIZ AİLESİNİN BAŞARI ÖYKÜSÜ”

Prof. Dr. Şefaettin Severcan*

Sempozyum 03-07.12.2007 tarihleri arasında Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'de yapıldı. Prof.Dr. Nimetullah Hafız, Prof.Dr. Tacide Hafız ve biricik kızları Ayla Hafız'dan çırpınırcasına gayretleri ile gerçekleştirdikleri bu sempozyum serisinin ilkini, 2000 Eylül'ünde Prizren-Kosova'da; ikincisini 2002 Eylül'ünde Mostar-Bosna'da, üçüncüsünü 2005 Eylül'ünde Kotor-Karadağ'da yaptıklarını dinlerken gözlerindeki onurlu pırıltıyı görmemek mümkün değildi.

2000 Mart'ında Balkan Türkleri Araştırma Merkezi (BALTAM)'ni kuran Nimetullah Hafız ve Tacide Hafız her yıl BALTAM adında kitap boyutlu bir dergi çıkarmaktadırlar. Balkan Türkleri denilince, Balkanlar'da Türkoloji denilince, Balkanlar'da kültürel ve ilmi faaliyetlerden söz edilince hemen bu fedakar aile akla geliyor. Sempozyuma Balkanlar'dan gelen yüze yakın bilim insanının onları çok iyi tanımları, onlarla sıcak ve içten kucaklaşmaları ve onlara saygı sunmaları bu ailenin, bölgenin bilim dünyasında ne kadar sevildiklerini gösteren bir fotoğraf olarak yer etti zihnimde.

02 Aralık 2007 Pazar günü yerel saatle saat 15.30 sıralarında Zagreb havaalanına geldik. Bizi dışarıda bekleyen taksilerle Sava nehri üzerinden geçip, insanı 18. yüzyıla taşıyan temiz, düzenli, planlı, sevecen ve sıcak ruhlu Zagreb sokaklarından süzülerek yüz yılı aşkın geçmişle 18. yüzyılın bir parçası olan Palas Otel'e geldik. Tacide Hanımefendi ve Nimetullah Beyefendi'nin sevgiliye gül verir gibi heyecanlı ve sevgiliden gül alır gibi nezaketli karşılımlarından sonra odalarımıza yerleştik. Ertesi gün

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

saat 9.30'da otelden çıkıp bizi sanki 18. yüzyıla götüren zaman tüneline yürüyerek sempozyumun açılış töreni ve açılış oturumunun yapılacağı Mimara Müzesi'ne geldik.

Sırbistan'ın dağılma sürecinde ölenler ve tüm dünyada terör sonucu hayatını kaybedenler için yapılan saygı duruşunun arkasından, sudan yapılmış saksıya yaseminler dize gibi sözlerini özenle sıralayan Tacide Hanımefendinin sunuculuğu ile başlayan açılışta evvela, Hırvatistan Cumhuriyeti Başkanı Sayın Stjepan Mesic'e sempozyumu himayelerine kabul ettikleri için teşekkür takdim edildi. Daha sonra sempozyuma katkıları olan diğer kurumlara teşekkürler takdim edilerek protokol ve selamlama konuşmalarına geçildi. Evvela Nimetullah Hafız, yaklaşık yedi yıldır yaptıkları organizasyonları, Balkan Türk kültürüne katkıları ve getirdikleri canlılığı gayet mütevazî bir üslup ile dile getirdi. Daha sonra Hırvatistan Cumhurbaşkanlığı Bilim Danışmanı Prof.Dr. İzzet Aganaviç, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi dekan vekili Prof.Dr. Boraz ve Prof.Dr. Reşat Genç birer selamlama konuşması yaptılar.

Sempozyumun açılış bildirisini, Prof.Dr. Talat Halman kızı Defne Halman ile birlikte sundular. "Çağlar Boyu Türk Sanatları" adlı bildirilerini, yaratılıştan başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar, slayt gösterileri eşliğinde ve bir tiyatro tadında İngilizce olarak sundular. Sempozyumda bildiriler Türkçe, Hırvatça ve İngilizce olarak sunuldu.

Hafız ailesinin biricik kızları Ayla Hafız'ın kendisi gibi güzel, selis ve anında mütercimliği eşliğinde, üç gün sabahtan akşama soluksuz devam eden oturumlarda yüzü aşkın bildiri içinde dikkatimi çeken bildirilerden bazı notları sizlerle paylaşmak istiyorum.

AZRA ABADZIC-NAVAEY-HIRVATİSTAN

Azra, "*Hırvatistan Tarih Kitaplarında Türklerin Tanıtımı*" adlı tebliğinde Osmanlı Türklerinin Hırvat tarih kitaplarında oldukça olumsuz ele alındığını söyleyen Azra'nın Osmanlılarla ilgili, ders kitaplarından verdiği örneklerden birkaçı şöyledir:

"Türkler güç kullanan, her savaşı cihat kabul eden dini fanatiklerdir."

"Türkler köyleri basan, annelerinin kucaklarından çocuklarını zorla alan ve bu çocukları satan güçlerdir."

"İki binli yıllara kadar bu içerikte bir çok olumsuz cümle var iken, 1999-2003 tarihleri arasında bunlar önemli ölçüde kitaplardan çıkarıldı. Ancak az da olsa bazı olumsuz cümleler varlığını hâlâ devam ettirmektedir. "Türk Mutsuzluğu" başlıklı konular devam eden bu olumsuzlukların bir örneğidir. Objektif verilmeye çalışılan konularda da bir kısıtlılık hissedersiniz."

Azra Abadzic-Navaey, "Hırvatistan'da ders kitaplarının milliliği Türklerle ilgili olumsuzluklarına bağlıdır. Bir kitap ne kadar Türklerin aleyhinde ise o kadar millidir, anlayışı vardır. Bu anlayış mutlaka değişmelidir. Bu çeşit bilgilerin asla kaynakları yoktur ve tamamen tek taraflı yazılmışlardır. Yakın gelecekte zor görünse de bunların mutlaka değişmeleri gerekir. Türklerle ilgili bilgilerin doğru olanlarının tarih kitaplarında yer alması umuduyla saygılar sunar, teşekkür ederim" diyerek sözlerini tamamladı.

STİPİCA GRGIC- HIRVATİSTAN

Stipica, "*Hırvat Kamuoyu ve Jön Türkler*" adlı tebliğinde, "Hırvat kamuoyunda Jön Türklerle ilgili değerlendirmelerin hiç iyi olmadığını, tamamen aleyhte olduğunu

söyleyerek Jön Türklerle ilgili metinlerde şaşkınlık ve endişe veren bir bakış açısı olduğunu ifade etti. Yine Hırvat kamuoyuna göre II. Abdülhamit'in liberal bir sultan olması beklenirken tam aksine çok tutucu çıktığını ve özgürlükleri kısıtladığını" söyledi.

Prof.Dr. Şefaettin SEVERCAN-TÜRKİYE

Severcan, **“Dönem Kaynaklarında Fransa’dan Kanuni’ye Gelen İki Mektup ve Osmanlı Büyüklüğü”** adlı bildirisinde Fransa Kralı’ndan Kanuni Sultan Süleyman’a gelen iki yardım talebini ve Osmanlı’nın bunlara cevaplarını, görgü tanıklarının ana kaynaklardaki belgeleriyle ortaya koydu.

Severcan’a göre, “Fransa kralları ne zaman ihtiyaç duysalar derhal Devlet-i Âl-i Osman’a yardım için başvurmakta tereddüt etmediler. Osmanlı Devleti de çok önemli riskleri göze alarak onlara yardım etmekte tereddüt göstermedi. Osmanlı Sultanı büyüklüğünün gereğini yerine getirdi ve her defasında Fransa’yı parçalanmaktan, Fransızları perişan olmaktan kurtardı. Tebliğ metninde belgeleri sunulan bu iki yardım talebine karşılık Devlet-i Âl-i Osman’ın biri deniz ikisi kara olmak üzere yaptığı bu üç büyük savaşın sonuçlarının Osmanlı kadar Fransa açısından da önemi apaçık ortadadır.

Türk-Fransız ortak tarihinin bu önemli dilimini günümüz Fransız idarecilerinin ve Fransız halkının hatırlamasına ve Türkiye’ye ve Türk Milletine karşı tavırlarını yeniden değerlendirmelerine ihtiyaç olduğunu belirten Severcan, umarım bu tebliğ bu değerlendirmeye küçük de olsa bir katkı sağlar” diyerek sözlerini bitirdi.

Severcan’ın bu tebliği “Bilimname”nin XII. sayısında yayınlanmıştır.

Akademik JASAR REDZEPAGIC-KOSOVA

“Tarihi Gerçekler, Osmanlı İdaresinin Etkisi ve Anadolu Tarikatlarının ve Kurumlarının Kurulumları - Derviş Tarikatlarının Balkan Topraklarında Gelişmelerinin Önemli Nedenleri” adlı tebliğinde Jasar Redzepagic şunları dile getirdi:

“İslam Kosova bölgesine Türklerden (Osmanlılardan) çok önceleri geldi. Kosova’da bulunan 1238 tarihli bir cami kitabesi bunu açıkça ortaya kor. Osmanlılarla birlikte gelişen Ortodoks Nakşî, Kadiri tarikatları Müslümanlaşmayı artırarak yaydı. Camiler, tekkeler dini bir medeniyet oluşturdu. Bu gelişmelerin motor gücü dervişlerdi. Onların en görkemlisi Sarı Saltuk oldu.

Makedonya’daki tekkeler Anadolu’dan hemen sonra ortaya çıkmışlardır. Derviş tarikatlarının gelişmesinin en önemli sebebi, Anadolu’dan gelen ilk dervişler bu bölgede toprağı işledi, bağıcılık yaptı, yerli halklarla günlük hayatı, ekonomik hayatı paylaştı. Bu derviş tekkeleri içinde Bektaşiliği özellikle zikretmemiz gerekir.

Bir dinleyici, Jasar Redzepagic’in “İslam Kosova bölgesine Türklerden (Osmanlılardan) çok önceleri geldi” iddiasının doğru olmadığını ileri sürdü. Bunun üzerine Prof.Dr. Nimetullah Hafız: “Osmanlı öncesi Kosova’ya gelenlerin Araplar olmadığını yine önceki Müslüman Türkler olduğunu” söyleyerek hem itiraza destek verdi hem de Jasar Redzepagic’in “İslam Kosova bölgesine Türklerden (Osmanlılardan) çok önceleri geldi” iddiasının arka planında yer alan Kosova’ya İslam’ı Araplar getirdi düşüncesine cevap verdi.

Tebliğci Jasar Redzepagic: “Bulgaristan’da bulunan birtakım taş yazıların da Osmanlı öncesi bölgede İslam’ın varlığını desteklediğini” söyleyerek iddiasını yeniledi. Bu defa yeniden söz alan Nimetullah Hafız: “Bu taşlar Osmanlı öncesi Bulgaristan’a

gelen Türklerin Müslüman Türkler olduğunu kanıtlar” diye cevap verdi. Tebliğci, “Bazı şeyleri göz ardı etmemek iyi araştırmak gerekir” diyerek tartışmayı sona erdirdi.

Prof. Dr. MİRJANA TEODOSIJEVIC – SIRBİSTAN

“*Belgrat’da Türkçe Kökenli Toponimler*” adlı tebliğinde Mirjana, Belgrat’da Osmanlı döneminden kalan yer adları, mahalle ve sokak adlarının korunduğunu, ancak cami ve mescitlerin yok edildiğini söyledi. Bugün hiç mescit yok, sadece bir cami var diyen Mirjana bunların dışında iki “konak” ve bir “kapalı çarşısı” varlığını sürdürdüğünü belirtti.

Mr. AKTAN AGO – MAKEDONYA

“*Makedon Halk Edebiyatı derleyicisi Makro Cepenkov’un Eserlerinde Türkçe Dil Unsurları*” adlı tebliğinde Türkçe kelimelerin 16. ve 17. yüzyıllarda Makedon diline geirmeye başladığını söyleyen Aktan, Marko’nun eserlerinde kelimelerin %45’i Türkçe, %38’i Arapça ve %17’sinin Farsça olduğunu belirterek bunları çeşitli örneklerle anlattı.

Aktan, Marko’nun Makedon dilinde karşılığı olan kelimelerin bile Türkçesini kullandığını tespit ettiğini söyledi ve bu tespitini yine çok sayıda örnekle dile getirdi.

MARTA ANDRIC – HIRVATİSTAN

Marta, “*Slavonya Halk Bilimi Betimlemelerinde Türkçe Sözcükler*” adlı tebliğinde Slavonya bölgesinin 200 yıl Osmanlı toprakları içinde ve Osmanlı egemenliği altında kaldığını ve Türkçe’den Hırvatça’ya giren bir çok kelimenin bu dönemde alındığını dile getirdi. Marta, egemen oldukları dönemde Osmanlı Devleti’nin bu bölgeye bir modernleşme getirdiğini ve Hırvatça’ya giren Türkçe kelimelerin önemli çoğunluğunun bu modernleşme ile olduğunu ileri sürdü. Özellikle İstanbul’dan gelen kumaş ve çiçek isimleriyle bu iddiasını örneklendirdi.

Bu tebliğin arkasından yine Hırvatistan’dan Prof. Dr. Maslina Ljubčić, Hırvat diline İtalyanca’dan girmiş bazı kelimelerin de daha önce İtalyanca’ya girmiş Türkçe asıllı kelimeler olduklarını söyledi.

Mr. TANER GÜÇLÜTÜRK – KOSOVA

“*Gora Halk Edebi Verimlerinde Türkçe’nin Yeri*” adlı tebliğinde Taner, Goralıların Kosova Arnavutluk sınırında kalan köylerde yaşayan halklar olduğunu belirttikten sonra, Gora’ya İslam’ın Osmanlılar’dan önce geldiğini ifade etti. Taner’e göre, Osmanlılar bölgeye gelince Goralılar derhal Osmanlılara iltica ederler ve Osmanlıların Balkanlarda ilerlemelerine yardımcı olurlar. Plevne ve Çanakkale savaşlarında Osmanlı ordusu içinde savaşarak bağlılıklarını göstermişlerdir. Gora halk edebiyatında Türkçe bir kıta şöyledir.

“Türklerin gemisi kırmızı direkli
İçindeki askerler aslan yürekli
Düşman gemileri yeşil direkli
İçindeki askerler tavşan yürekli”

Prof. Dr. GÖNÜL AYAN –TÜRKİYE

“Taşlıcalı Yahya Bey’in Şiirlerindeki Duygu ve Düşüncelerine Bir Bakış” adlı tebliğinde, aslen Arnavut olan Yahya Bey’in 16. yüzyıl milli şairlerinden biri olduğunu söyleyen Ayan’a göre Yahya Bey tam bir Osmanlı hayranıdır. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde birçok savaşa katılan Yahya Bey, Kanuni Sultan Süleyman’a sunduğu Divan’ında Osmanlı hanedanını Hz. Muhammed (s.a.v)’e dayandırır.

Dr. YAŞAR KALAFAT – TÜRKİYE

“Halk Mistizminde Osmanlı-Türk Devlet Tefekkürü” adlı tebliğinde Kalafat, Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki varlığını tasavvuf figürlü, felsefi çizgiler taşıyan bir üslup ile detaylı şekilde dile getirdi.

Prof. Dr. ALEKSANDER LOPASİC – İNGİLTERE

“Akdeniz Folklorunda Türk Osmanlı Varlığı” adlı tebliğinde Aleksander Lopasic,, Akdeniz folklorunda ve özellikle İtalyan Rönesansında ve folklorunda Osmanlı varlığının çok çok önemli etkileri olduğunu ifade etti. Bu etkinin somut örneklerinin oldukça fazla olduğunu söyleyen Aleksander, Korçun adasında Hristiyan Müslüman açısının kayb olduğunu, burada halkın Hristiyan kahramanlardan değil de Müslüman kahramanlardan bahsettiğini ve Korçun halkının Osmanlılar sayesinde ayakta kalabildiğini dile getirdi.

SEMPOZYUM KULİS NOTLARI

Sempozyum süresince kahve aralarında ve akşam yemeklerinden sonra çay sohbetleri esnasında katılımcıların kulis sohbetlerinden bazılarını -kendilerinden izinli olarak- not alma imkanım oldu. Bu notların bir kısmını da sizlerle paylaşmak istiyorum.

Dr. VESNA CUL. KONSTANTINOVİC - HIRVATİSTAN

Hırvat Anti-faşist Derneği Başkanı olan Dr. Vesna Cul. Konstantinovic’e “anti-faşist” sözünden neyi kastettiklerini sordum.

“ Anti-faşist: Hırvatistan’da yeni faşistlere karşı sosyalizmi benimseyen ve faşizme karşı olanların birliğidir” diye cevapladı. Vesna’nın derneklerinde hoş geldin konuşmasında:

“Biz ortak geçmişimize saygı duyuyoruz, sınırlar bizi ayıramaz. Gelecekte yeniden birlikte olacağız...” sözleri büyük alkış aldı.

Prof.Dr. HAMDİ HASAN -MAKEDONYA

Hamdi Hasan’ın anlattıklarından şu notları alabildim:

“Balkanlarda özellikle Makedonya’da Atatürkçü aydınlar ne Atatürk’ü ne de İslam’ı biliyorlar. Bunlar İslam’a karşıtlık yaparak aynı zamanda Atatürk’e karşıtlık yapıyorlar. Bunların bir kısmı da -aslında bunlar din karşıtıdır- faaliyetlerini Atatürkçülük arkasında yapıyorlar. Sizler Türkiye’den bizleri anlayamazsınız! Bizim toplumumuza sağlıklı bir İslam eğitimi gerek. Bunun için İslam’ı doğru anlatan kitaplara ihtiyacımız var.”

“Ben üniversitede “İslam Medeniyeti Tarihi” adlı ders açtım. Ancak bu dersi vermeme uygun görmediler. Ben de “Türk Medeniyeti” dersi açtım şimdi bu dersi okutuyorum...”

Prof. Dr. DİMİTRİ VASİLJEV – RUSYA

Dimitri Vasiljev, Rusya’dan Kuzey Kutbuna yakın Sibiryaya bölgesine sürgüne gönderilen iki Rus aydınından biri diğerine “biraz da siyasi fıkra anlatalım” deyince, diğeri “hayır o zaman bizi sürgüne gönderirler” diye cevap verir, fıkrasını anlattı.

Prof.Dr. CENGİZ HAKOV, Dr. İSMAİL CAMBAZOV VE İSMAİL ÇAUŞEV-
BULGARİSTAN

Sempozyuma Bulgaristan’dan katılan bu üç bilim adamı ile kendi istekleriyle gerçekleştirdiğimiz iki uzun görüşmede Cengiz Hakov, Sofya İslam Enstitüsü’nün Kur’an Kursu ve imam yetiştiren bir okul haline gelme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu, okul idarecilerinin hümaniter bilimleri ihmal ettiklerini ifade etti. Bu tehlikenin önlenmesi için gayret gösterilmesini talep etti.

Sofya İslam Enstitüsü’nün ilk kurucusu olan Dr. İsmail Canbazov da Enstitüyü bir heyecanla açtıklarını, ancak yeterli öğretim elemanı bulamadıklarını, buldukları ilk altı öğretim elemanının dini bilgi seviyelerinin çok yetersiz olduğunu ancak bunlarla öğretime başlamak zorunda kaldıklarını söyledi. Aynı şekilde öğrencilerin de başka okullara girememiş, hatta bir kısmının lise dahi bitirememiş çok zayıf öğrenciler olduğunu ve yine zorunlu olarak bu öğrencilerle öğretime başladıklarını anlattı. İlk öğretim elemanları ve öğrencilerin durumlarının bu çerçevede olduğunu dolayısıyla sadece bunlara bakarak Enstitü hakkında varılacak kanatın doğru olmayacağını dile getirdi. Önümüzdeki yıllarda öğretim elemanı ve öğrenci kalitesiyle birlikte öğretim seviyesinin yükseleceğini ve bunun ilk belirtilerini görmeye başladıklarını söyledi.

İsmail Çauşev de Türkiye’den gelen öğretim elemanlarının Bulgaristan Müslümanlarını küçük gördüklerini, onlara insanlık ve medeniyet getirmek için fakülteye geldiklerini söylediklerini ifade ederek, bu durumdan çok üzüldüklerini ve şikayetçi olduklarını söyledi. “Biz dini onlar kadar bilmiyorsak bu bizim suçumuz değil, bu bizi küçük görmelerini, bizi aşağılamalarını gerektirmez. Biz dini onlar kadar iyi bilmiyorsak bu 40-50 yıl Rus presinde kalmamızdır, diye yakındı.

Benden Türkiye’de İlahiyat Fakülteleri programlarını anlatmamı istediler. Ben de Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni esas alarak ayrıntılı şekilde programları anlattım. Çok memnun oldular ve Bulgaristan’da bir buçuk, iki milyon Müslüman Türk var. Sizden daha yapıcı ve daha çok ilgi bekliyoruz dediler.

Prof. Dr. TALAT HALMAN

Ülkemizin ilk kültür bakanı Prof. Dr. Talat Halman ve kızı Defne Halman ve Prof. Dr. Taciser Onuk ile Zagreb-Palas lokantasında Sempozyumun ilk günü akşam yemeğini birlikte yedik. Şakalı, esprili ve keyifli bir yemek oldu. Bir dünya vatandaşı kimliğinde konuştuğu imajı veren Talat Halman'a Çankaya davetinde Cumhurbaşkanı Sayın Abdullah Gül ile neler görüştünüz, eğer bir mahsuru yoksa dinlemeyi isterim dedim. Talat Bey:

“Hiçbir mahsuru yok anlatayım” dedi ve şunları nakletti:

“Bildiğiniz üzere Halil İnalçık beyle beraberdik. Onun “Akdeniz Araştırmaları Merkezi” adlı Unesco'nun onayladığı, Yunanistan ve İspanya'nın kurduğu, bizim henüz kuramadığımız merkezin kurulmasını istedi. Cumhurbaşkanı Sayın Abdullah Gül buna sıcak baktı ve derhal çalışmalara başlayarak “Akdeniz Araştırmaları Merkezi”ni kuralım dedi.

Halil Bey ikinci olarak, “Türk Edebiyatının Tanıtımı” için daha önce başlanılan bir dizi çalışmanın durduğunu, bunların yeniden başlatılmasını talep etti. Cumhurbaşkanımız bunu da hemen kabul etti ve derhal çalışmalara başlanabileceğini söyledi.

Halil Bey'den sonra ben de, “Cumhurbaşkanlığı senfoni orkestrasını zenginleştirerek ikinci hatta üçüncü senfoni orkestrası daha kurmasını” talep ettim. Köşkte bir buçuk saat kaldık, balık yedik, şarap içtik, Cumhurbaşkanı sade su içti” diye görüşmeyle ilgili sözlerini bitirdi.

22 Temmuz –Aralık 2007 KAYNAK
SEMPOZYUM

**BAL-TAM'ın Dördüncü Fethi
Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'te gerçekleşti**

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi 2000 yılının Mart ayında Prizren, Kosova'da kuruluşundan bu yana Türk dünyasını tanıtmaya, Başlam Türkoloji biliminin yayılması ve dünya Türkolojisi'nde dünden bugüne hasredilmiş olan eser ve kaynakların tüm insanlığa kültürel miras edindirilmesi hususunda övgüye layık bir sıra etkinlikler gerçekleştirdi. Bu çığırın usta uzmanlarından gayri nice genç araştırmacılara bilim alanına atılıp birer çırağ misali yeni yeni yollar bulup ışıtmalarına koşullar yarattı, kayıtsız şartsız olumlu adımlara destek oldu.

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi şu veya bu nedenlerden Balkan ülkeleri, Balkan halkları arasındaki yıkılmış köprüleri dirilterek yenilerin kurulmasına katkılarda bulundu. Ulusların ve ülkelerin yer yüzünde normal yaşayabilme düşünce ve heveslerine kol kanat oldu. binaenaleyh, dünya Türkoloji biliminin dünya bilimiyle yakınlaşıp sarmaş-dolaş olmasına meydan verdi. Örneğin, BAL-TAM I. Sempozyumu 28-30 Eylül 2001 tarihlerinde Prizren, Kosova'da. II.'si 3-6 Haziran 2002 tarihlerinde Mostar, Bosna Hersek'te. III.'sü Kotar, Karadağ'da. Türkiye Cumhuriyeti ve adları zikredilen ülkelerin en yüksek idari , bilim ve parti makamları sayesinde hayat buldu.

IV.Simpozyum da 3-7 Aralık 2007 tarihleri Hırvatistan başkenti Zagreb'te Cumhurbaşkanı Sn.Stepan Mesiç'in yüksek himayelerinde sevindirici bir sonuçla gerçekleştirilmiş oldu. Bu hayırlı çalışmada Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nin payını da vermek gerek. Maddi destek ise Türkiye Cumhuriyeti Tanıtım Fonu, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Hırvatistan Cumhuriyeti Bilim Eğitim ve Spor Bakanlığı'nca sağlandı.

Sempozyum çalışmaları Mimara Sanatlar Müzesinin büyük salonunda BAL-TAM Genel Müdürü Prof. Dr. Tacida Hafız'ın kısa bir konuşmasıyla açıldı. Onu takiben kürsüye davet edilen Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetulla Hafız merkezin bu güne kadar faaliyetlerine ilişkin hesap verme raporu sundu. Sonra protokol konuşmalara ve selamlamalara geçildi. Sempozyum çeşitli ülkelerin bilimsel merkezlerinden kutlama mesajları aldı. Açılış toplantısı Kadim Zamanlardan Günümüze Kadar filminin sunumuyla sona erdi. Film üstüne Prof. Dr. Talat Halman ve onun kızı sanat adamı Defne Halman eşine seyrek rastlanan bir yorumla verilen emeğin tam hedefe ulaşabilmesi hususunda yardımcı oldular. Nihayet herkesin damak hazzına göre zengin bir kokteyl hem katılımcıların birbirlerini daha yakından tanımalarına, hem de tatlı tatlı sohbetlerle nefes almalarına olanak yarattı.

Zagreb Sempozyumuna, başlıca Balkanlar'dan olmak üzere, çeşitli ülkelerden 150 bilim adamı başvuruda bulunmuştu. Onların tümü tebliğlerinin özetlerini göndermişlerdi. Özetler de ayrıyetten bir broşür halinde basılmıştı. Maalesef iki defa ertelenme yüzünden ve başka nedenlerden dolayı bazı kişiler gelemediler, ama onlar da katılımcı olarak kabul edilmekte ve tebliğleri sempozyuma adanan kitapta normal yer alacaklardır.

Zagreb Sempozyumu Düzenleme Kurulunda Kosova başta olmak üzere, Hırvatistan, Türkiye, Bosna Hersek, Sırbistan, Makedonya, Karadağ, Bulgaristan, Macaristan, Romanya ve Arnavutluk temsilcileri yer almaktadır.

Sempozyum çalışmaları şu seksiyonlarda gerçekleşti: Tarih Boyunca Türk-Hırvat İlişkileri; Tarih, Kültür Tarihi, Dil, Edebiyat, Sanat Tarihi, Halkbilimi.

Tarih Boyunca Türk-Hırvat İlişkileri ve Tarih Bölümlerinde Prof. Dr. İvan Peder'in (Hırvatistan), "Hofburg, Venedik ve Osmanlıların İlişkilerinde Hırvatlar", Prof. Dr. Fethi Mehtiu'nun (Kosova) "Osmanlı Ansiklopedilerine göre XIX.yy. sonlarında Hırvatistan", Dr. Nail Tan'ın "Osmanlı İmparatorluğu Yönetiminde Üç Hırvat Asıllı Sadrazam", Azra Abacic'in "Hırvatistan Tarih Kitaplarında Türklerin Tanıtımı", Fahri Kaya'nın "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Zagreb'de Türkçe Yayınlanan Doğu-Batı Dergisinin Türk-Hırvat ilişkilerinin Gelişmesi Yönündeki Çabaları", Prof.Dr. Salih Yalima'nın (Bulgaristan) "Bogomillerin İslama Geçişi", Prof. Dr. Enes Pelidiya'nın (Bosna Hersek) "Osmanlı Döneminde Bosna Milli Bilinci", Prof. Dr. Bayram Bayraktar'ın (Türkiye) "Rus General Maevski'nin Gözlem ve Tespitleri Işığında Büyük Güçler ve Türkiye: Büyük Oyunun Aracı Olarak Ermeni Sorunu", Prof. Dr. Dimitriy Vasiliev'in (Rusya) "XVII.yy.Sonunda Adriyatik Denizde Rus ve Osmanlı Filolarının Ortak Hareketleri Hakkında Arşif Belgeleri", Prof. Dr. Rastislav Terziovski'nin "Rus Diplomasisi ve Makedonya'da Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Hareketler", Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'ün (Türkiye) "Balkan Türkleri ve Atatürk", Prof. Dr. Cengiz Hakov'un (Bulgastan) "Atatürk, Yeni Türkiye ve Balkanlar" tebliğleriyle dikkat merkezi oldular, sözügeçenler bazı sorunlara yeni yaklaşımlarıyla birçok açıklık getirmiş oldular.

Kültür tarihi bölümünde üstün ilgiye sahip tebliğlerden bazıları şunlardır: "Balkanlarda Kültürel Kimliğin Bir Mikro Sistemi" (Prof. Dr. Mariya Pandevska – Makedonya), Bulgaristan'dan "Türk Bulgaristan aydınlarından yetiştirilmesinde Medresetün Nüvvabın yeri ve rolü" (İsmail Cambazov – Bulgaristan).

Dil Seksiyonunda ilginç konular ele alındı. Örneğin, Sırbistan'dan Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç "Belgratta Türkçe Kökenli Toponimler" , Kosova'dan Akademisyen Aliya Cogoviç "Türkçe Kökenli Toonimler ve Onların Güney Slav Dilleri Sistemlerine Uygunluğu", Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinden Mahmut İslamoğlu ile

Şevket Öznur “Kıbrıs Türk ve Rum Ağızlarında Benzerlikler”, Hırvatistan’dan Marta Andiç’in “Slovanya Halkbilimi Betimlemelerinde Türkçe Sözcükler”, Prof. Dr. Maslina Lubiç’in “İtalyanca’daki Türkçe alıntı sözcükleri Hırvatça’da kullanımları” tebliğleri üzerinde bazı çevreleri derin derin düşünmeye yönlenmektedirler.

Edebiyat uzmanları da diğer meslektaşlarına eşlikten geri kalmadılar. Örneğin: Dr. Leyla Gaziç (Bosna Hersek) “Sarayevo Şarkiyat Enstitüsünde Korunmuş İki Mecmuada Boşnak Şairlerin Türkçe Şiirleri”, Prof. Dr. Hamdi Hasan’ın (Makedonya) “XVII yy.Şairlerinden Aşık Hafızın Türk-Rus savaşları ile ilgili yayınlanmamış iki destanı üzerine”, Prof. Dr. İrfan Nasreddinoğlu’nun (Türkiye) “Sofya’da bulunan iki cönk üzerine”, Prof. Dr. Mira Muhaberaç’ın (Hırvatistan) “Karagöz ve Marin Dırjiç”, prof. Dr. Fehim Nametak’ın (Bosna Hersek) “Anonim Türkülerde Avusturya-Türk Savaşları”, Prof. Dr. Sevim Piličkova’nın (Makedonya) “Makedonya’da Türk Halk Hikayelerinin İncelenmesi 1” , Prof. Dr. Kleanti Anovska’nın (Makedonya) “Türk, Makedon ve Ulah Fıkralarında Nasreddin Hoca Motifi” sempozyum çalışmalarına bir başka renk verdiler.

Sanat Tarihi Seksiyonundan Dr. Korneliya Starçeviç’in (Hırvatistan) “Orta Adriatikin İç Bölgesinde Osmanlı Mimari Mirasının Geçmişi ve Bugünü”, Dr. Mimar Dr. Maya Popovac’ın (Bosna Hersek) “Bosna Hersek’te tek girişli bir Türk taş köprüsü” bilhassa dikkat çekicidir.

Niyahet son Halkbilim (Etnoloji) Bölümünden Prof. Dr. Aleksander Lopasiç’in “Akdeniz Folklorunda Türk Osmanlı Varlığı”, Prof. Dr. Taciser Onuk ve Yrd.Doç. Feriha Akpınarlılar’ın “Balkanlardaki Bazı Ülkelerde Yaşayan Türklerin Çeyiz Geleneklerindeki Ortak Özellikler”, Dr. Vesna Konstatinoviç’in “Güney – Doğu Avrupa’da kız kaçırma konusu” tebliğlerini de hakkıyla belirtmeden geçerse işimizi yarım yapmış olmuş oluruz düşüncesindeyiz.

Tebliğlerle ilgili bazılarının birbirlerine benzerliğine benzerliğinden de söz edilebiliriz. Gönül arzu eder ki, o tip konular bir yere toplanıp üzerlerinde daha ayrıntılı, daha derinliğine durulabilirse yapılan iş daha yararlı olacaktır fikrini paylaşıyoruz. Örneğin Osmanlı Türk Kültürünün diğer milletlerin kültürlerin etkisi ve onların da Osmanlı Türk kültürü etkisi bir yerde, fakat iki yönlü ele alınabilir. Biz istesek de veya istemesek de burada söz herşeyden önce tarihin ve tarihi koşullarıdır. Sempozyum özelliklerinin bir başka tarafı da tebliğlerin çoğunluğun belgeselliğidir, objektifliğidir, tahlil ve umumleştirilmeleri başlıca hep aynı noktaya vurmalıdırç tebliğlerin bir kısmı Balkan halklarının Osmanlı hakimiyeti döneminde o kadar uzun zaman neden ve nasıl huzur içinde yaşadıklarını kanıtlayan belgeler halini almışlardır. Her oturum çeşitli açılardan konulara yaklaşım ve tahlille, yararlı fikirlerin ortaya atılmasıyla sonuçlanmıştır.

Sempozyumun kapanış veya değerlendirme oturumu BAL-TAM’ın Genel Müdürü Prof. Dr. Tacida Hafız ve onun Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız tarafından yönetildi. Genel olarak Sempozyumun başarılı sonuçlanması noktalandı. Aynı zamanda V.Sempozyumun Türkiye Cumhuriyeti başkenti Ankara’da düzenleneceği ilan edildi. Kapanış oturumunda ayrı ayrı ülkelerin temsilcileri konuştular. Bu cümleden Prof. Dr. Reşat Genç, Prof. Dr. Rastislav Terzioski, Prof. Dr. Mariyana Teodosieviç, Prof. Dr. Hamdi Hasan ve başkaları. Konuşmacılar Sempozyumun arzu edilen seviyede geçtiğini ve başarıyla sonuçlandığını büyük bir kıvanç ve memnuniyetle ifade ettiler.

Hırvatistan Cumhuriyeti Zagreb Sempozyumunun bazı serncamlar yaşamasından sonra olumlu sonuçlanması sevindirici bilimsel meyveler vermesi tüm Türk Dünyası Türkolojisini gelecek için de teminat altına aldığı göstermektedir.

Ama özellikle vurgulamak lazım ki, uluslararası bu büyük etkinliğin hayat görmesini, ayakları üzerine doğrulup bilim dünyasına avazının çıktığına seslenmesini başlıca Prof. Dr. Tacida Hafız Hanımın ısrarlı cabalarına, geri adım atmaz gayretlerine borçluyuz.

BAL-TAM Genel Müdürü Tacida Hanıma olarak ve Genel Başkan Prof. Dr. Nimetullah Hafız'a sonsuz şükranlarımızı sunarız. Sevgi ve saygılarımızı bildiririz. Bazı tebliğlerin simultan çevirisinde istenilen seviye ustalığı göstermiş olan, yorulmaksızın çalışan genç uzmanımız Ayla Hafız Hanıma da teşekkür borçlu olduğumuzu dile getirmek bütün katılımcılar için bir gururdur. Ko birlik olalım, beraberlik içinde bilimin alınmaz kalesini Fatihce fethedelim! İzlenimlerimiz Sempozyum düzenleyicilerinin katılımcılar için Macaristan sınırına yakın Ortaçağ Müzekent Varajdin gezisiyle tamamlanmış oldu. Elveda Zagreb!

“KAYNAK” Dergisi

BİR SEMPOZYUMUN ARDINDAN HIRVATİSTAN VE AVUSTURYA

Şefket ÖZNUR

-I-

Değerli dostlar geçen ay Mahmut İslamoğlu hoca ve ben Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'te yapılan IV. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkoloji Sempozyumu'na katıldık. Her zaman için insan görmediği ülke hakkında bilgi edinmeye çalışır, birşeyler okur veya internette bilgileri edinmeye çalışır. Tüm bu uğraşlar boşunadır, o ülkeye gitmeden, insanını görmeden, havasını koklamadan o ülkeyi insan tanıyamaz.

Her zamanki gibi transit olarak Ercan çıkıp İstanbul'a oradan da Zagreb'e doğru yolculuğa başladık. Uçaktan yere bakınca Mahmut hoca bana: “Şevket düşün biliyor musun, bütün bu üzerinden geçtiğimiz topraklar eski Osmanlı toprakları, biz uçakla bu kadar saatte gidiyoruz, ordu nasıl gitmiş kar,kış demeden bu kadar araziyi, düşün” diyor. Evet insan üzülüyor, koca İmparatorluk çöküp gitmiş, bir sürü tatlı-acı olaylar yaşanmış fakat bu topraklarda, bir sürü Türk azınlık olarak, bir çok zorluklara rağmen yaşamlarını sürdürüyorlar. Dillerini, kültürlerini yaşatmaya çalışıyorlar.

İki saatlik bir yolculuktan Zagreb havaalanına iniyoruz. Kendi halinde sessiz bir havaalanı, valizlerimizi aldıktan sonra, sempozyumu düzenleyecekler bizi karşıladılar, taksilere binip otele doğru yola koyulduk. İlk dikkat çeken şey; ülkenin yemyeşil, düzenli, temiz, insanları güler yüzlü oluşu. Otel girdikten hemen sonra bizleri sempozyumu düzenleyen Nimetullah Hafız bey, hanımı Tacida Hafız karşıladılar. Kayıtları yaptırdıktan sonra, oda numaramızı öğrenip ,odamıza çıkıp valizlerimizi yerleştirip, biraz dinlendikten sonra, aşağıya otel lobisine indik. Sempozyumların en çok sevdiğim tarafı eski dostları görmektir. Onlarla sohbet edip, yeni yayımlarımızı karşılıklı birbirimize vermek çok güzel oluyor.

Bir süre sonra, hocayla benim, her zamanki gibi hastalığımız, hemen kendimizi dışarıya atıp, ülkeyi tanıma başlıyoruz. Zagreb sokaklarında yürüyoruz geniş caddeler, orada tramvaylar, yemyeşil parklar, yılbaşı hazırlıkları başlamış etraf ışıltılı. Caddeler tertemiz, bir kir, çöp yerde yok. Sanki tüm sokaklar birbirini benziyor, iki,üç dükkandan

birisi kitapçı , biz bir şehirde bu kadar kitapçıyı bir yerde hiç görmedik, ülke adeta müze ve kitapçı cenneti. İnsanlar burada çok güzel, kızlar, erkekler boylu postlu, çok temiz giyimli ve uyar, bu yıl Avrupa Birliği'ne girecek olan ülke, buna şimdiden hazır duruma, yollarda ne bir boru sesi, ne bir bağırdı, yayı geçişine ayağınızı uzattığınız anda tüm arabalar duruyor. Lefkoşa'nın son yıllardaki acayip trafiği ve saygısız insan yapısı burada hiç yok.

Uzun uzadıya soğukta hocayla gezdikten sonra tren istasyonu gözümüze çarpıyor, hemen aklımıza Viyana'ya yapacağımız yolculuk geliyor. İçeriye giriyoruz , sorumlu kıza soruyoruz. Ne günler Viyana'ya tren var diye kız hemen bize tüm Avrupa'nın tren programını ayrı ayrı veriyor, hayret ediyoruz bu kadar sistemli ve düzenli bir yapı. Kıza, Mahmut hoca soruyor: "sen olsan diyor samimi olarak, trenle mi gidersen yoksa, otobüsle mi" Kıza gülerek samimi bir dille "trenle diyor, çünkü trenin konforu hiç bir yerde yok" diyen kızıdan, önceden alınlara yapılan, indirimli kampanya biletlerden aldık. Evet sempozyumun bitiminden sonra son iki günü Viyana'da geçireceğiz, hemde iki kişi gidiş-dönüş 120 euro. Neyse otele doğru yürüyüp akşam yemeğimizi dostlarımızla şarap içerek geçirdik, artık dinlenip yarınki sempozyum açılışı için hazırlanmamız lazım.

Pazartesi günü kahvaltıdan sonra sempozyumun yapılacağı yere doğru yürümeye başladık, açılışın yapılacağı yer "Mimara" denilen güzel sanatlar müzesinin salonu. Hep böyle yerleri görüne üzölmüşümdür, ölkemde hala daha bu anlamda müzelerin olmayışı ne üzücü.

Açılış konuşmalarından sonra Talat Halman ve kızı Defne Halman Türk uygarlığı üzerine çok güzel İngilizce bir sunum yaptılar. Açılıştan sonra müzede verilen kokteylden sonra otele doğru yürüdük ve artık sempozyum bölümüne, bildirilerin sunumuna geçtik.

Haftaya sempozyumla ilgili görüşlerimizi sizlere sunacağız.

BİR SEMPOZYUMUN ARDINDAN HIRVATİSTAN VE AVUSTURYA İZLENİMLERİ

-II-

Değerli dostlar Geçen haftalarda başladığımız yazı dizimize bu hafta yine devam ediyoruz. Anımsanacağı gibi geçen aylarda Mahmut İslamoğlu hoca ve ben Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'te yapılan IV. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkoloji Sempozyumu'na katılmıştık. Geçen haftalarda sempozyuma gidişimizi ve açılış gününü sizlere anlatmıştık, bu hafta ise esas bölüm olan bildiriler bölümünü sunmaya çalışacağız.

3 Aralık Pazartesi günü öğleden sonra sempozyumun bildiri bölüme geçildi. Çeşitli ölkelerden sempozyuma katılan araştırmacılar, akademisyenler, Türkologlar gerek kendi ölkeleri, gerekse Güney-Doğu Avrupa'yla ilgili sundukları bildiriler gayet doyurucu ve nitelikliydi.

Sempozyuma Kuzey Kıbrıs'tan katılan bizlere; Mahmut İslamoğlu ile Şevket Öznur, "Kıbrıs Türk ve Rum Ağızlarında Benzerlikler (Deyimler-Deyişler)" İsmail Bozkurt, "Turnalar Dergisi ile KIBATEK yayınlarında Güneydoğu Avrupa Türkoloji", Harid Fedai "Drina Köprüsü Romanındaki Başlıca Olaylar, Tipler ve Başkaca Türkçe Kelimeler", Mustafa Gökçeoğlu "Kıbrıs Ağızındaki Argo Sözcükler" konularında bildirilerimizi sunduk.

Özellikle bizlerin bildirisinin konusu görsel olarak Türkçe-Rumca- İngilizce sunulması ve bilgiler verilmesi katılımcılar tarafından büyük ilgi gördü. Özellikle Makedonya'dan gelen bayan Mahmut hocanın Rumcasını sınamak için Rumca konuştu, hocada ona Rumca konuştu ve konu derinleşince bayan özür dileyerek o kadar derin Rumcasının olmadığını söyledi. Ayrıca Oxford Üniversitesi'nden katılan hoca bildirimize büyük ilgi gösterdi ve ona vermiş olduğumuz üç dilli "Karşılaştırmalı Kıbrıs Türk Rum Masalları" kitabını çok beğendiği ve bizleri en yakın zamanda üniversiteye davet edeceğini söyledi.

Yoğun geçen üç günlük sempozyum maratonundan sonra bizler çok şeyler öğrendik özellikle tüm Balkanlarda, Hırvatistan'da yok edilen Türk eseleri hakkında geniş bilgiler edindik ve çok üzüldük, hüznüldük. Ama neyse ki çok yoğun geçen bu sempozyumda güzel dostlar ve izlenimler edindik. Özellikle sempozyumun anında çeviri yapılması bizlere ve katılımcılara çok şeyler kazandırdı.

Kapanış oturumun ve belgelerin dağıtımından sonra ertesi gün artık gezi turumuz başlamış oldu. İki katlı otobüsümüzle Slovenya sınırına yakın "Dvarac Trakoscan" kalesine veya şatosuna gittik. 13.yy kalma bu kale gerçekten çok güzel bir yerde kurulmuş. Kale ve gölü manzaralı bu yerde insan hiç yaşlanmaz. Neyse bir günlük bu güzel turumuzdan sonra, ertesi sabah 7.00 kalkacak Viyana treni için hazırlıklar yapıp sabah olmasını bekledik.

Sabah kahvaltısını yaptıktan sonra tren garına doğru yürüdük, trenimiz tam saatinde geldi ve kalktı. Sonra öğrendik ki tüm Avrupa ve Balkanlar trenle birbirine bağlı ve bir dakika bile gecikme olmamış. Hırvatistan-Slovenya'yı geze geze görerek geçen zevkli ve keyifli bir yolculuktan sonra Viyana'ya vardık. Aslında Viyana'ya girdiğimizi anlamadık, biz kalelerin için bir şehir beklerken öğrendik ki kalelerin duvarları çoktan yıkılmış. O Osmanlının topraklarının dövdüğü, o kalelerin yerinde yeller esiyor şimdi. Neyse bir taksiye binip şehrin merkezine doğru gittik. Merkezde inip yürümeye başladık, biraz soğuk olsa da. Şehir gerçekten çok temiz ve düzenli, her tarafı tarih kokuyor. Yılbaşına hazırlanan şehri elimizden geldiğince dolaşmaya çalıştık akşama kadar. Her taraf bir panayır havası içinde, etraf turist kaynıyor. Neyse şehri üç aşağı beş yukarı öğrenmiş olduk, her tarafta şehrin planları, el broşürleri dolu. Bu kadar kültüre, sanata yatırım insanın hoşuna gidiyor. Adamlar yatırıyor sonrada geri alıyorlar, yatırdıkları yatırımların karşılığını.

Akşama üzeri şehrin merkezinde bir otel bulup, yerleştik. Sonra aşağıya inip operanın karşısında, lüks bir yerde çok uygun fiyata yemek yedik. Bizde olsa böyle güzel bir yerde bu yediğimizin üç katı para verirdik.

Ertesi gün hocayla gideceğimiz müzelere doğru yol aldık. Amacımız Osmanlı'nın o meşhur otağını görmek. Müzeye gittik orada Efes'ten getirilen eserler, askeri eşyalar vardı. Adamlar bütün efesi sanki söküp götürmüşler, işte sahip çıkmazsan böyle alıp giderler. Askeri eşyaların olduğu bölümde Osmanlının bir çok eseri bulunuyordu, özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ı öven çok güzel sözler sarf ediliyor. Profosyonel bir düzenlemeyle eserler ziyaretçilere sunuluyor. Daha sonra tarih müzesine girdik, orada da dünyanın her yerinden getirilen birçok eser sunuluyor. Kıbrıs'ın en güzel eserleri de orada izleyicilere gösteriliyor. Çok şahane Miken uyurlığının eserli müzede yer alıyor. Tüm bu müzeleri gezdikten sonra otağı görmeden Viyana'dan ayrılmaya hazırlanırken. Otelden bizi alan taksici meğersem Türkmüş, ona sorduk bizi otağın olduğu müzeye götürdü.

Tren garının yanında olan müzeye gittik. Şahane bir müze, ikinci katında Osmanlıyla ilgili herşey var, muhteşem bir duygu , o eserleri görmek insanı hüzünlendiriyor. Gururlandırıyor. Bayraklar tavanda aslı, kıyafetler, oklar, otağ müzenin en muhteşem yerinde. Çok güzel sözler ediliyor Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili. Bu eserleri gururla gördükten sonra hocayla trenimize binip Zagreb'e sabaha doğru vardık ve ertesi gün uçağımızla adımıza geri döndük.

İnsan gezerek ve görerek çok şey yaşıyor ve öğreniyor. Yaşam yaşamaya bunun için değer her gün yeni bir şey öğreniyoruz.

Sonuç olarak Tarihinde ilk defa bir Türkoloji Sempozyumu'na ev sahipliği yapan Hırvatistan bilim dünyasına, böylece özeldde Kıbrıs Türk kültürünü genelde de Türkolojiyi tanıtmaya fırsatı bulmuş olduk.

(Bu yazı 14 Ocak 2008 ve 21 Ocak 2008 günü "Halkın Sesi" gazetesinde yayımlanmıştır.)

BALTAM'ın Zagreb'de düzenlenen 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu ardından

Mr. Taner GÜCLÜTÜRK*

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 3 – 7 Aralık 2007 tarihlerinde 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumunu Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'de düzenledi. Hırvatistan Cumhuriyeti Başkanı Stjepan Mesiç'in yüksek himayeleri ve Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi işbirliğiyle düzenlenen sempozyum, Türkiye Cumhuriyeti Tanıtma Fonu, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Hırvatistan Cumhuriyeti Bilim, Eğitim ve Spor Bakanlığının katkılarıyla gerçekleşti.

Sempozyuma Türkiye, Kosova, Makedonya, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek, Hırvatistan, Kıbrıs, Azerbaycan, Rusya ve İngiltere'den toplam 80 bilim adamı ve uzman araştırmacı katıldı.

Güney-Doğu Avrupa ülkelerinde Türkoloji araştırmalarını kapsayan, Sempozyum'un genel konusu geleneksel olarak da "Güney-Doğu Avrupa'da Tarih Boyunca (Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Osmanlı sonrası) Türk Uygarlıkları ile Diğer Uygarlıklar Arasında Etkileşimi"ydi. Sempozyum'un ev sahipliği yapan Hırvatistan Cumhuriyeti'ne özgü seksiyonun konusu "Tarih Boyunca Türkler ve Hırvatlar"dı. 4. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu'nun Hırvatistan Cumhuriyeti'nde düzenlenmesinin amacı, bu ülkede de ilk defa Türkoloji sempozyumu düzenleyerek çok zengin Türkoloji kaynaklarını gün ışığına çıkarmak, Türkoloji çalışmalarını hareketlendirmek, Balkan Türkolojisi üzerine çalışmalarını sürdüren kurum ve kuruluşların yaptıkları çalışmalara katkıda bulunmaktır. Bu Sempozyum'un bir diğer amacı ise tarih boyunca Orta Asya'dan gelip Balkanlar ve Güney-Doğu Avrupa coğrafyasının çeşitli bölgelerine yerleşen ve uygarlıklar kuran Türklerin Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Osmanlı sonrası dönemleri ile ilgili maddi ve manevi mirasını (tarih, kültür tarihi, dil, edebiyat, felsefe, sanat tarihi, müzik, halk bilimi) bilimsel yöntemlerle araştırmak, değerlendirmek ve belgelenmiş

* Türkolog, Gazeteci – Yazar / BALTAM Araştırma Görevlisi Prizren-KOSOVA
tanergucluturk@hotmail.com

sonuçları yayın aracılığıyla bilim dünyasına kabul ettirmek; Balkanlar ve Güney-Doğu Avrupa ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına önem vermekle, ortak tarihi ve kültürel değerlerin ön plana çıkartmakla, bölge halklarının istikrara kavuşturmak, birbirlerine olan güveni ve dostluğu yeniden güçlendirmek; dolayısıyla, dünyanın ve insanlığın daha güzel olabilmesi için evrensel mücadelelerle ve bilimsel gerçeklerle dünya barışına katkıda bulunmaktı. Başarıyla gerçekleşen sempozyumdan geriye bilim dünyasında geniş yankılar uyandıracak ve yarınlara değerli katkılar sunacak bilimsel araştırmalar kaldı.

3 Aralık Pazartesi günü Zagreb'in tarihi ve ad yapmış "Mimara" Güzel Sanatlar Müzesi tören salonunda görkemli bir şekilde düzenlenen sempozyumun resmi açılış törenine, Hırvatistan Cumhurbaşkanlığı, Hırvatistan Hükümeti ve Hırvatistan Türkiye Büyükelçiliğini temsilen üst düzey yetkililer yanı sıra sempozyuma bilimsel çalışmalarıyla eşlik eden bilim adamları katıldı.

Törenin açılış konuşmalarını BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız, 4. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumlarının Düzenleme Kurulu Daimi Başkanı Prof. Dr. Tacida Hafız, Rusya Bilimler ve Sanatlar Akademisi adına Şarkiyat Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Dimitriy Vasiljev, Hırvatistan Cumhurbaşkanı Sn. Stjepan Mesiç'in Bilim Danışmanı Prof. Dr. İzzet Aganoviç, Zagreb Üniversitesi adına Felsefe Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Miljenko Jurkovic ve bütün katılımcılar adına Prof. Dr. Reşat Genç yaptı.

Ardından sempozyuma başta Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere, Hırvatistan Ankara Büyükelçisi Gordan Bakota, İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreterliği Başkanı Ekmeleddin İhsanoğlu, Hırvatistan ile Türkoloji çalışmalarının yürütüldüğü çok sayıda ülkeden ve üst düzey makamlardan gönderilen kutlama ile tebrik mesajları okundu.

Açılış töreni, Türkiye'nin ilk kültür bakanı, dünyaca ad yapmış bilim adamı ve "BİLKENT" Üniversitesi İnsani Bilimler Fakültesi Dekanı Prof. Talat Halman ile Defne Halman'ın, Orta Asya'dan Anadolu'ya ilk çağlardan bugüne kadar Türk sanatlarının panoramasını gözler önüne serdiği "Çağlar Boyu Türk Sanatları" konulu sunumuyla renklendi. Prof. Dr. Halman ve Defne Halman'ın bir saatlik sunumu katılımcılar tarafından ayakta alkışlandı.

"Mimara" Müzesi davet salonunda verilen açılış kokteyl ile sempozyum çalışmaları öğleden sonra "PALACE" otelinde "Tarih Boyunca Türk - Hırvat İlişkileri" konulu oturumla başladı.

Katılımcılarının hazırladığı bildiriler Tarih, Kültür Tarihi, Dil, Edebiyat, Sanat Tarihi, Halk Bilimi olmak üzere yedi seksiyonda sunuldu. Birbirinden ilginç, bilim araştırmaları açısından yeni ufuklar açacak ve toplumsal, tarihi, kültürel ile ülkeler arası ilişkilere yeni boyutlar kazandıracak bildirilerin sunumları ardından, her oturum sonunda bilimsel tartışmalar yürütüldü.

Sempozyumun kapanışı, her ülkeden katılan bilim adamlarından birer temsilcinin konuşmalarıyla gerçekleşti. Böyle bir sempozyumun Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesiç'in himayeleri ile her iki ülkenin destekleriyle sahiplenilmesinden ve bilimsel çalışmalara verilen bu tür desteklerden dolayı memnuniyetlerini dile getiren katılımcılar, Balkan ve dolayısıyla Güneydoğu Avrupa Türkolojisi söz konusu olunca, bu yıl sempozyumlarının dördüncüsünü düzenleyen BALTAM- Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezinin, bilhassa Prof. Dr. Nimetullah Hafız ile Prof. Dr. Tacida Hafız'ın emeklerinin, bu konudaki katkılarının büyük olduğunun altını çizdiler. Sempozyumun hak ettiği seviyeyi yakalayarak amacına ulaştığını ve yürütülen çalışmaların beklenenin üzerinde varılan sonuçlarla başarısını sürdürdüğünün altını çizen bilim adamları, bununla birlikte bütün Güneydoğu Avrupa'yı kapsayacak BALTAM sempozyumlarının desteklenmesini ve devamının gelmesini istediler. Bilim adamları, günümüzde Balkan ve Güneydoğu Avrupa Türkolojisinin BALTAM'la bütünleştiğini ve artık BALTAM'sız bir Balkan Türkolojisi düşünmenin mümkün olmadığını vurguladılar.

Sempozyum, Balkanlarda Türkoloji ve Türkoloji'nin yan disiplinleriyle uğraşan genç bilim adamlarını da teşvik ettiği için genç katılımcıların takdirini kazandı.

Sempozyumun dördüncü gününde Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi gezi düzenledi. Gezi kapsamında katılımcılar Zagreb ve Hırvatistan'ın tarihi yerlerini gezdiler.

Sempozyuma on dokuz ülkeden gönderilen ve bilim çevrelerinde geniş yankılar uyandıracak toplam 148 çalışmanın çok yakında basımdan çıkması bekleniyor.

Sempozyumda öne çıkan ve bilim dünyasına yenilikler getiren konulardan kimileri şunlardır:

Prof. Dr. Reşat Genç'in "*Osmanlıdan Günümüze Türk Hırvat İlişkileri*", Prof. Dr. Sibel Turan'ın "*Geçmişten Günümüze Türkiye-Hırvatistan İlişkileri*", Prof. Dr. Ivan Pederin'in "*Osmanlılar, Venedikler ve Avusturya Macaristan İlişkilerinde Hırvatlar*", Stipica Grgic'in "*Hırvat Basını ve Jöntürkler*", Dr. Nail Tan'ın "*Osmanlı İmparatorluğu Yönetiminde Üç Hırvat Asıllı Sadrazam*", Azra Abadžić'in "*Hırvat Tarihi Ders Kitaplarında Türklerin Tanıtımı*", Prof. Dr. Salih Jalimam'ın "*Bogomillerin İslama Geçişi*", Prof. Dr. Dmitri Vasilyev'in "*18. Yüzyılın Sonunda Adriyatik Denizinde Rus ve Osmanlı Filolarının Ortak Hareketleri Hakkında Arşiv Belgeler*", Prof. Dr. Rastislav Terzioski'nin "*Rus Diplomasisi ve Makedonya'da Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Hareketler*", Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'ün "*Balkan Türkleri ve Atatürk*", Prof. Dr. Cengiz Hakov'un "*Atatürk, Yeni Türkiye ve Balkanlar*", Prof. Dr. Ekrem Çauşeviç'in "*Güney-Doğu Avrupa'da Basılan İlk Türkçe Alıntılar Sözlüğü*", Prof. Dr. Mirjana Teodosijević'in "*Belgrat'ta Türkçe Kökenli Yer Adları*", Marta Andrić'in "*Slavoniya Etnografi Kayıtlarında Türkçe Kelimeler*", Prof. Dr. Maslina Ljubičić'in "*İtalyanca'da Türkçe Kelimeler*", Prof. Dr. Fehim Nametak'ın "*Anonim Türkülerinde Avusturya-Türk Savaşları*", Prof. Dr. Sanja Cvetnić'in "*17-18 yy. Hırvatistan Ortalarında Osmanlı Askeri ve Siyasi İkonografyası*", Dr. Yaşar Kalafat'ın "*Halk Mistisizminde Osmanlı-Türk Devlet Tefekkürü*", Prof. Dr. Erman Artun'un "*Güney-Doğu Avrupa'da Osmanlı ve Osmanlı Sonrası Türk Uygarlıklarının Öteki Uygarlıklarla Halk Kültürü Yönünden Karşılıklı Etkileşimi*" ... vs.

2000 yılında Prizren'de kurulan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu 28 – 30 Eylül 2001 tarihinde Kosova'nın Prizren kentinde, II. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu 3 – 6 Eylül 2002 tarihlerinde Bosna Hersek'in Mostar kentinde, III. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumunu da 8 – 12 Eylül 2003 tarihlerinde Karadağ'ın Kotor kentinde düzenledi.

BALTAM'ın etkinlikleri, bilimsel araştırmalar, uluslararası bilimsel toplantılar, eğitim, kütüphanecilik-arşivcilik ve yayıncılık olarak özetlenebilir. Devam eden bu çalışmalar arasında uluslararası düzeydeki Türkoloji sempozyumları uzmansal anlamda gelenek halini almış durumda. BALTAM bugüne kadar sadece Hırvatistan'da değil, Kosova, Karadağ ve Bosna'da da Türkoloji sempozyumlarının ilkinde imzasını atmıştı.

KANAAT DERGİSİ

4.ULUSLARARASI GÜNEYDOĞU AVRUPA TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU VE BAZI GÖZLEMLER

Dr. Yaşar KALAFAT

BAL-TAM'ın 4. Sempozyumu Türkiye'den ve Hırvatistan'dan alınan bazı yardımlarla 03–07 Aralık 2007 tarihleri arasında Zagreb'de yapıldı, dönüşümüzde THY bize bir jest yapıp Slovenya'nın başkenti Ljupljana'yı da görmemizi sağladı. Sempozyum gerçek anlamda bir kültür ziyafeti idi. Kültür şöleninin geziye ayrılan son gününüzde Trakosran diye biline otobüs yolu 1–5 saat süren bir müze saraya gittik ki gerçekten görülmeye değerdi.

BAL-TAM'ın yaptığı kültür etkinliğinin bize göre en önemli yanı, Balkanlarda Türk körlülüğü başarı ile sergileyebilmesindedir. Bu költürel hareketin merkezinde Osmanlı Türk költür kimliği vardır. Görebildiğimiz ve bildirimizde de yansıtmaya çalıştığımız gibi Osmanlılık bir ırk hareketi hiç olmadığı gibi yalın İslami bir hareket de değildi. Hafız ailesi kızları Ayla ile birlikte bu gerçeği anlamışlar ve anlatmayı da başarıyorlar. Nimetullah Hafız ve Tacide Hafız ikilisinin Balkan Türkologları arasında aileden ve yerel mensubiyetten gelen doğal şansları var. Bu vasıflara bilim adamı olma, alanlarının Türkoloji oluşu ve yöreden oluşlarının da katkıları eklenince hedefe uygunluk vasıfları artıveriyor. Asıl önemleri uğraşlarını kendilerine dava edinmiş olmaları ve davalarına hizmette şuurulu oluşlarındadır. Giderek Balkan Türkoloji çevrelerinde farklı dil ve dinden örgütlü ve münferit çalışan Balkanologlarla güven ve sevgi temelinde geniş bir muhite sahipler. Költürel etkinlik bir taraftan költür şölenleri ile devam ederken diğer taraftan şölenlerin bildirileri kitaba dönüştürölüyor ve BAL-TAM dergisi yayınına devam ediyor. Balkanlarda BAL-TAM merkezli, teorik çerçevesi olan, stratejik öneme haiz, gerçekçi bir hareket akıllıca kadrolaşıyor ve kurumlaşıyor. Kutlamamak ve heyecan duymamak mümkün değil. Büyük çoğunluğunun katıldığı bildiri sahiplerinin sayısı, imkân bulunabilseydi muhakkak daha fazla olabilirdi. Katılımcılar arasında herkesin

kendi ülkesine servis yaptığı hususu bir gerçektir. Pastadan büyük payı ise sosyologlarını, tarihçelerini, dilcilerini örgütlemiş olanlar aldılar. Osmanlının varisleri doğrusu hak ettikleri kadar payı hala alamıyorlar. Balkanlardaki Balkonoloğlar ve özelde alanın Türkologları arasındaki savaş, Osmanlıyı sahiplenmek ve ona karşı olmak arasında cereyan ediyor. Yeni Kültür şölenleri yeni verilerin bulunmasına ve onlarda Osmanlı gerçeğinin daha net olarak anlaşılmasına yol açabilecektir.

BAL-TAM hareketini kısaca söyle tanımlamak mümkün veya biz öyle görmek istiyoruz. Bir kültür hareketi olan Osmanlılık Balkanların yeni şartlarında Balkanlar ve dünya konjoktürü/toplu durumu itibariyle hala etkili bir dünya görüşünün adıdır. İzahımızın moda terimlerle Yeni Osmanlılık veya benzeri gibi ekollerle ilgisi yoktur. Osmanlılık Balkanlar dâhil İslamiyeti, farklı dil ve dinlerle birlikte imparatorluk ölçülerinde dünyevi yönetim biçimi noktasına da getirebilmiştir. Bu algılayışta inkâr yoktu, yer ve aile isimlerinden, yemek ve içmeye kadar, ağıt ve türküden kültürün her alanına kadar, Türk kültürü, yerel kültürle senteze girebiliyor, Osmanlı Türk kültürünü dil ve edebiyat öncelikli olmak üzere her alanda kendini gösteriyordu. Balkan ülkelerinde yemek isimlerinin % 80 ortak olmasının izahı buradadır. Osmanlı Türk kültür zihniyeti gittiği yerlere götürdüğü kadar da oralardan almış ve gelişen yapılanmayı gittiği yeni coğrafyalarda yerel kültürlerle tekrar senteze sokmuştur. Balkan müziğinin ait olduğu ülkeye bakılmaksızın bütün Balkan halklarına heyecan ve coşku veriş ancak bununla izah edilebilir.

BAL_TAM bu kültürel sentezin tarihi zeminini iki temele oturtuyor. Bunlardan birisi Osmanlılar evveline dayanan öntürkler çağında bölge halkı olmuş Balkan halkları ve diğeri de Türkler İslamiyet'e girdikten sonra Osmanlı Türk kültür coğrafyasına dâhil olan ve bu kültürün bir parçası olan Balkan halklarıdır.

Balkanlar Kafkaslarda olduğu gibi Osmanlı evveli dağınıklığını Osmanlı ile gidermiş, Varşova Paktı ile yapılanma el değiştirmiş, ABD ve AB etkisi ile bölgede yeni yapılanmalar gelişirken Boşnaklar, Pomaklar ve Torbeşler gibi Türk kültürlü halklar ana dilleri Türkçe olan halk kesimleri ile bir çevre oluşturmaya çalışırken, bu halklara bölge ülkelerinden Yunanlılık, Hırvatlık, Slavlık gibi kimlikler bulma faaliyetleri de sürmektedir. Goralar ve Mogobillerin Boşnak ve Boşnaklarında Türk kültürlü bir kimliğin sahibi oldukları ciddi çalışmalarla izah ediliyor. Almira Cıkotıç Sulyeviç'in "Yeni Pazar Sancağı'nın kimi Bölgelerinde halk Beslenme Kültürü" isimli çalışması Mogobil-Boşnak halk kültürü bakımından çok önemli idi. Anılan Şahsın "Karşılaştırmalı Türk ve Boşnak Halk Âdet ve İnançları, Prizren, 2005" isimli bir de kitap çalışması olmuştur. Prof. Dr. Salih Jalıman'ın "Bogomillerin İslama Girişi" ve Taner Güçlütürk'ün "Gora Halk Edebi Verilerinde Türkçenin Yeri" isimli bildirimleri keza çalışmalarımız itibariyle özel önem taşıyorlardı.

BAL-TAM merkezli bu yapılanmanın özünde sadece Türk soylu olmaktan ziyade ana dilleri Boşnakça dinleri İslam olan halklar gibi kendilerini Türk bilen Türk kültürlü halklar vardır. Son Balkan iç savaşından sonra varlıklarını asrın katliamına göğüs gererek koruyan bu halkın kimliklerini muhafaza yolunda çok ciddi akademik çalışmaları var. Osmanlı dönemine karşı planlı propagandayı sühnetle ve usuletle gerçeğin anlaşılması

adına başarılı bir şekilde göğüsleyen de bu halk, BAL-TAM'ı da sırtlayanlar olmaktadır. Bu halkın içinden veli bir zat olarak da bilinen sadrazam olarak yetişen Mahmut Paşa'nın, keza sadrazam olarak yetişen Siyavuş Paşanın, Kuyucu Murat Paşa gibi paşaların yetişmiş olmaları, onların ana dillerini inkâr anlamına gelmiyordu. İslam'a girmelerinin izahı da, tevhit inancına yeni bir yorum getirilmiş olmasında idi. "Türklerin dinleri için savaşı fanatik kimseler olmadıkları" gerçeği ancak bu paşaların torunları tarafından izah edilebilirdi. Bu savaşa bildirimizde de belirttiğimiz gibi, din savaşı değil dünya görüşü farklılığı savaşı denilebilirdi. Bu husus modern Türkiye Cumhuriyetinin kendisini anlatabilmesi itibariyle de önem arz etmektedir. Bu zihniyetin günümüzdeki takipçilerinin aynı kültürün temsilcileri oldukları ancak halk kültürü ortaklığı ile anlatılabilir ki, halk inançları kültür çalışmaları bunun için de ayrıca önem arz etmektedir. Türk halk kültürü ve bu arada Türk halk inançları kültürü araştırmaları, merkeze Türk dilliliği veya Türk soyluluğu olarak sürdürülmemesi bu nokta itibariyle de bir zafiyet değil aynı zamanda durumdan görev çıkarabilme becerisidir de.

Bu münasebetle belirtilmesi gereken bir husus vardır. Türk milliyetçisi Cumhuriyetten sonraki Anadolu Türk kültürünün kesimler arası sentezini yapamadığı gibi, başkalaşma temayüllerinin önüne de geçememiştir. Osmanlı Türk kültürünü günümüze taşıyamamış, onun modern Türkiye Cumhuriyeti bağlamında yorumunu yapamamıştır. Osmanlı kültür algılayışının, birlikte yaşanan halkların kültürel sentezleri olup yönetim şekline yansıdığını da görememiştir.

Yer verilen temalardan birisi de, bölgenin İslam'la bu bölgede tanışmasının Türklerin bu bölgeye gelişinden evvel olduğu tezi idi. Bu teze göre muhtemelen Arap seferleri münasebeti ile bölgeye İslamiyet girmiş ve dinî izler bırakmıştı. Bu neviden açıklamalar itibar görmediler ve ilmi bulunmadılar.

Bildiriler bazen de doğal olarak Türkoloji öncelikli değildi. Bu tür bildiriler Balkanlardaki diğer fikri edebi akımlar ile ilgili iken, Türkoloji'yi dolaylı ilgilendirebiliyordu. Bu tabii bir sonuçtu. Ancak bazı bildiriler ise, Balkan Türkolojisinden ziyade Balkanoloji mahiyetli idiler ve tamamen Balkan halklarının Türklükle bağlantısı olmayan konuları işliyorlardı. Bu iki disiplinin kesin sınırlarla ayrılması mümkün olmamakla beraber aynı şey olmadıkları da bir gerçektir.

Güney Doğu Avrupa Türkolojisi şüphesiz Balkan dillerine açık olmalıdır. Ancak eşzamanlı tercüme edilmelerine rağmen, bildirilerin basılma safhasında, Türkoloji bildirileri bu dileri bilmeyenler tarafından ortak dille, uygun olanı ise, Türkçe ile izlenebilmelidir.

Sempozyumda dikkatimizi çeken bir husus Balkan Türkologlarının açıklamalarında oldu. Bu meslektaşlarımızdan bazıları Bulgaristan'ın Türklere kimliklerini yaşamaları için fırsat verilmemesini Türkiye Cumhuriyetinin Kürtlere vermemiş olduğu iddia edilen halklarla izah ediyor, adeta doğal karşılıyorlardı. Mağduriyetlerinin sebebi olarak Türkiye'nin tutumunu buluyorlardı. Açıklamaya göre teröristler adeta çaresizlik sonucu dağa çıkmıştı. Bulgaristan devleti kurulduğu zaman % 90 halkın Türk olmasına rağmen Türkiye'ye göçün başlatılmış olduğu unutuluyordu.

Bulgaristan'ın AB girmesinden sonra Bulgaristan Türkündeki bu değişiklik anlamlı olmalı. Birkaç ay evvel de Bulgaristan'da Türklüğün farklı bir kimlik oluşturdukları iddiaları vardı. Aziz Nesin'in "Bulgaristan'da Türkler Türkiye'de Kürtler" diye bir yazısı olmuş ve bizim de Ş.K.Seferoğlu imzası ile ona verdiğimiz bir cevabımız olmuştu. Bulgaristan Türkü bu yaklaşımında ne kadar haklıdır, bunu anlamak hiç zor değil. Türkiye Bulgaristan örneğinde olduğu gibi her 10 yılda bir milyon Kürt vatandaşını kapı önüne koymuyor. Türkiye'de hiçbir kimsenin aldığı adına veya inancına müdahale edilmiyor. Başka bir pencereden de, Bulgaristan'da Türk'ten başbakan, cumhurbaşkanı, genelkurmay başkanı olabilmekte midir?

Söz Bulgaristan'dan açılmış iken, bizim Bulgaristan'daki Bulgar Türklerinin kimliği münasebetli çalışmalarımızda belirttiğimiz, Haluk Karamağaralı ve Beyhan Karamağaralı hocalarımızın anı kitaplarında yer alan Tuna Bulgarları gerçeği ile ilgili gelişmelerin olduğu ifade edilmektedir. Hıristiyan Bulgar Türkleri, Slav ve Türk olmadıklarını Turanî bir kavim olup zaman içerisinde kimliklerini oluşturduklarını ileri sürmektedirler.

Bize göre Türklük düşmanlığı gütmeyen ve Tuna Bulgarlığından hareketle kimlik geliştirmeye çalışan Bulgar Türklüğü, Slav Bulgar anlayışından daha hayırlıdır. Nihayet Atlı Göçebe Bozkır Kültürü'nün temsili söz konusu olacaktır. Nitekim Bulgaristan yoğurt mayasındaki bakterileri tespit ve tasnif edip yoğurdun bir Bulgar icadı olduğunun patentini almıştır.

AB'ye Kıbrıs Rum kesiminin girişı ile gelişen süreçte bir kısım Kıbrıs Türk Türkologlarının zihniyetlerinde de, temin edinilen AB kimlik kartları ile bir değişmenin olduğu ifade edilmektedir.

Türk Kültür coğrafyasında Türk kültürlü halklar arasında, kültür birliğini Türklük aleyhine bozmak suretiyle strateji üretilmesine devam edilmektedir. Türklüğün bir kültür vetiresi olduğu buradan hareketle de Türklüğün ve Kültürün stratejik bir obje olduğu bu kültürün sahiplerince bilinemediği sürece bu zafiyet kan kaybına yol açmayı sürdürecektir. Bu endişemizi açıklayan bildirimizi aşığıda sunuyoruz. Bu konuda Azerbaycan Türkleri resmi devlet politikası olarak Anadolu Türklüğünden bir adım ilerde gibi görünüyor. İlk Azerbaycan dışındaki Azerbaycan Türklüğü için bakanlık kuruldu. Daha sonda dünya Azerbaycanlılar Kongresine arka çıkıldı. Bunu Azerbaycan kopuntusu/diasporasının oluşturulması faaliyetleri izledi. Giderek Türkiye Azerbaycan ortak kopuntu/diasporası yapılanmasına gidildi. Lobi faaliyetlerinde Türkiye ile işbirliğine gidilirken, XI. TÜDEV toplantısına ev sahipliği yapmayı başardı.

Azerbaycan ve Türkiye aydınında iki Türk devletinin birleşmeleri gerektiği arzusu giderek yoğunluk kazanmaktadır. Bu gelişmeye biraz da iki ülkenin maruz bırakıldıkları haksızlıklar hız vermektedir. Her iki Türk devletinin imkânlarının birleşmesi halinde daha güçlü bir yapılanmanın doğacağına inanılmaktadır. Haydar Aliyev'e ait olan İki devlet bir millet görüşüne güç kazandırılmak istenilmektedir.

Bakû'de yapılması Sayın İlham Aliyev'in teklifi ile gerçekleşen XI. TÜDEV toplantısında Dünya Türk diasporasının/kopuntusunun ekonomik, siyasi, kültürel önemi, Türk birliğinin sağlayacağı gücün ehemmiyeti Cumhurbaşkanı seviyesinde dile getiriliyordu. Uluslar arası yapılanmalarda gerekli yerlerimiz alınırken milli kimliğin oluşturulup inkişafına çalışılması gerektiği belirtiliyordu. Bizi "Türkiye ve Azerbaycan'ı Türk dünyasını" birleştiren tarihimiz, dilimiz, geleneklerimiz, etnik kökenlerimizdir", deniliyor ve bu amaçla gerçekleştirilen faaliyetler belirtiliyordu. Bize karşı olanları ortak menfaatlerinin Türk karşıtlığında birleştirdiği, Türklerinde menfaatleri gereğince birlikte tavır alıp karşı harekette birlikte potansiyel oluşturmaları gerektirdiği anlatılıyordu. Ermenilerin işgal edilmiş topraklar ve soykırım konularında iddia ve ithamları ile kopuntu oluşturdıkları belirtiyordu.

Türkiye Cumhuriyetinin başbakanı ise, "Bizim geleceğimiz Azerbaycan'ın geleceğine bağlıdır. Birlikte yeni ve aydınlık bir dünya inşa edileceğini, ABD'de de belirttiği gibi Karabağ'ın bizim kanayan yaramız olduğunu, Irak'taki Türkmen kardeşlerimizin durumunun da aynı olduğunu, Kıbrıs'ın durumun da farklı olmadığını belirtiyordu.

Bu açıkların konumuzla ilgili kısmı kültür-kimlik bağlantılı olan kısımdır. Atatürk'ün dil bir köprüdür, tarih bir köprüdür, kültür bir köprüdür, ifadesindeki kültür, Osmanlıdan günümüze Türklüğün Balkanlarda olduğu gibi Orta Doğu ve Kafkaslarda da belirleyici unsurdur. İki devletten bir milletin oluşumu sadece kültür birliği ile izah edilebilir. Muhtemel bir birleşmenin tartışılması kültürel aynılıklar ile başlatılabilecektir. Zira aynılığı belirleyen kültürel kimliktir. Geleneklerin bir olması dilin ve tarihin bir olmasından daha zayıf bir halka değildir. Bütün bu veciz ifadeler Türklüğün stratejik bir obje olduğunu ortaya koyarken, Türklüğü belirleyen de kültür ve onun özünde bulunan ise halk kültürüdür. Amatör kafalarla profesyonel iş yapılamayacağı gibi Amatör kadrolarla profesyonel hamleler karşılanamaz.

Biz bilgi şölenine, "Halk Mistisizminde Osmanlı Türk Tefekkürü" isimli bildiri ile katıldık. Bildirimiz, "Bu bildirimizde Osmanlı Türk dünya görüşünün devlet zihniyetini Balkanlar ve Doğu Avrupa'da yansımalarından hareketle ele alırken, belirli bir coğrafya ile sınırlanmış olamazdık Zira Osmanlı devlet tefekkürü halktan ve aydınlardan kopuk değildi. İmparatorluk doğal olarak etnik kimlik üzerine kurulmayıp birlikte yaşayan halkların dil, din gibi farklılıklarına rağmen bu farklılıkları aşabilen bir yapılanma geliştirmişlerdi. Muradımız imparatorluklarda halklarla yönetim ilişkilerini anlatmak değil. Osmanlı devlet yönetiminde mecellenin mahiyeti de değil. Osmanlı kültür hayatında sanatın ve zanaatın çeşitli alanlarında estetik olarak bilhassa edebiyatın hem divan edebiyatı ve hem de halk edebiyatında bir sentezin geliştirilmiş olduğunu biliyoruz. Bu konuya sınırlı da olsa III Balkan Türkoloji Kongresinde vermiş olduğumuz bildiride yer vermiştik.(Yaşar Kalafat, "Mitoloji Tasavvuf Güzergâhında Türk Halk Tefekkürü" IV. Uluslar arası Tasavvuf Kültürü Sempozyumu.) Bu bildirimizde imparatorluğun halkları aralarındaki birlikte geliştirmiş olukları farklı bir konudan zihniyetten söz etmeğe çalışacağız. Bunu yaparken Kızılelma, Tahta Kılıç, Üryanlık ve Kesik Baş gibi birbirlerini tamamlayan kültür kodları üzerinde durmaya çalışacağız. Kültürün bu ve benzeri alanları çok kere sadece tekke ve tarikatlarda görülebilen türden unsurlar olarak biline gelmiştir. Biz bilirimizde fazla açığa çıkmamış

olsalar ve her daim aynı kesafetle yansımış olmasalar da bu zihniyetin örgülü aydından devlet anlayışına yansydıklarını göstermeye çalışacağız. Diğer önemli bir husus ise, tamamen Muhammedî İslam'a mahsus olduğu sanılan bu kültür değerlerinin dini inanç farklılıklarına rağmen imparatorluk aydınlarının ortak paydalarından sayılabilecekleri üzerinde duracağız. Çok zor bir iddianın altına imza koyduğumuzun farkındayız. Başlatılmış olmasının bile Doğu Avrupa ve Osmanlı Türk kültürü adına önemli bir adımdır, kanaatindeyiz.

Osmanlı aydınının geliştirdiği bu dünya görüşü tamamen Osmanlılarla başlayan bir fikriyat değildir. Biraz tasavvufi ve daha ziyade islâmı, Hz. Muhammed ile değil, Hz. Âdem ile başlatan bir anlayışın ürünüdür. Bu görüşü en net şekli ile yansıtan Türk tasavvuf edebiyatının örneklerinden olan devriyelerdir. Birçok Hakk adamının devriyesi vardır Başka bir ifade ile Hakk adamı olup da Devriyesi olmayan şair yoktur. Devriye bir noktada Amentü'de verilen mesajın şiirleşmiş halidir.

Osmanlı tefekkürü diye konu başlığı yaptığımız bildirimizde iki ehemmiyetli husus vardır. Bunlardan biri Allah'ın birliğidir ki, bütün semavi, tektanrılı veya İbrahimî dinlerde bu husus ortaktır. Allah, kadiri mutlaktır. Bu ortak nokta 3 büyük dinin ümmetini ortak bir noktada birleştiriyordu. Diğer önemli husus ise, Türklerin bir kısım ön Türklerin dışında kalan kısmı ile Müslüman'dı. Müslümanların Amentü ile imanın bir parçası kabul ettiği husus Allah'ın elçileri ve ilahi tebligatları olan kitaplarını Hakk kabul etmiş olmaları idi.

Böylece imparatorluğun kurucu hanedanının temsil ettiği tefekkürde; Allah'ın O'nun yarattığı kâinatın parçalarından birisi olan Dünya'da yine onun yarattığı mahlûkattan O'nun kulları, insanlar vardı. O ilk tebligatçısı olan Âdem'den itibaren hiçbir toplumu uyarıcısız bırakmamıştı. Gelen peygamberler bu arada Hz. Musa ve Hz. İsa ve onların akaitleri Tevrat ve İnci de haktilar. Tebligatın algılanış ve uygulanışında sapma olması halinde, O, kadiri mutlak olan yeni tebligatçılar göndermişti. Son tebligatçı bu konu itibariyle iki şey söylüyordu.. Bunlar; 'senin dinin sana benim dinim bana' ve 'dinde zorlama Yoktur' idi.

Bu noktada fütuhat, fetih ile İslam'a açma bir dinler savaşı değil, dinde inkârcılık yaşama veya inkârcılığı din olarak algılamaya karşı sürdürülen bir savaşı. Bu savaşta tevhit yanlıların hepsi bir saftaydılar. Adına savaşılan mülkün sahibi O olunca, Osmanlılık tefekkürü ile savaşmanın şu veya bu peygamberin ümmetinden olunması neticeyi değiştirmiyordu. Uygulamada hep bu zihniyet mi hâkim oldu? Bu konuda iddiamız yok, biz bu bildiri ile bir zihniyet tahliline çalışıyoruz. İlkin bir devriye örneği vermek istiyoruz.

“Cihan var olmadan ketm-i âdemde
Hak ile birlikte Bektaş idim ben
Yarattı bu mülkü çün ki o demde
Yaptım tasvirini nakkaş idim ben
Anasırdan bir libasa büründüm
Ab ü bad ü hak ü nardan göründüm
Abü'l-beşer ile dünyaya geldim
Âdem ile bile bir yaş idim ben
Âdem'in sülbünden Şit olup geldim
Nuh ile bir olup tufana girdim
Bir zaman bu mülke İbrahim oldum

Yaptım Beytullah'ı taş taşıdım ben
İsmail göründüm bir zaman ey can
İshak Yakup Yusuf oldum bir zaman
Eyyup geldim çok çağırdım el –aman
Kurt yedi vücudum kaynaş idim ben
Zekeriya ile beni biçtiler
Yahya ile kanım yere saçtılar
Davut geldim çok peşime düştüler
Mühr-i Süleyman'ı çok taşıdım ben
Mübarek asayı Musa'ya verdim
Ruhü'l – Kudüs olup Meryem'e erdim
Cümle evliyaya ben rehber oldum
Cibril-i Emin'e sağdaş idim ben
Ol sülb-i pederden Ahmed-i Muhtar
Rahm-i maderdeyken oldu dilfekar
Erişti cihana oldum yariğar
Kul iken zatına sırdaş idim ben
Tefekkür eyledim ben kendi kendim
Mucizat görmeden imana geldim
Şah-ı Merdan ile Düldül'e bindim
Zülfikar bağladım tığ taşıdım ben

.....
Hidayet erişti bize Allah'tan
Biat ettik cümle Resulullah'tan
Haber verdi bize seyr-i fillah'tan
Ah-ı Merdan ile pirdaş idim ben
Bu mülk-i faniye çok geldim gittim
Yağmur olup yağdım ot olup bittim
Urum diyarını ben irşat ettim
Horasan'dan gelen Bektaş idim ben”

Görüleceği üzere İlk peygamber Âdem'den başlatılan süreç son peygamber Muhammed Mustafa'ya kadar olan zamanı kapsamaktadır. Böylesi bir zihniyetin ümmetler arasındaki uyumu sağlayabilmiş olması doğaldı. Osmanlı tefekküründeki gerçek kâfir, küffar farklı dinlere mensup olanlar değil Allah'ın birliğini bir şekilde ihlal edenlerdi.

Erbabının izahına göre, Anadolu'nun fethi bir evliyalar savaşıdır. Anadolu'da İsevilik adına sürdürülen dini uygulamada ciddi sapmalar başlamıştı. Allah'ın bir tek olan dini, İsevi din adamları arasında ciddi ihtilaflar yaşıyordu. Kendisini kabul ettirmiş bir kısım İsevi din görevlilerini meslektaşları ikna edemiyorlardı. Bunlar yeni dinin evliyaları tarafından uyarılmalı idi, öyle de yapıldı. Buna rağmen ikna edilemeyenlere karşı Allah adına mücadele gerekiyordu ki Tahta Kılıç kullanılarak ikna veya imha edildiler. Bu hareket Horasan-Türkistan'dan Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi Sultan ile başlatılmıştı.

“Kendisi geldi Horasan elinden
Nesli temiz has bahçenin gülünden

Ardıçtan kılıncı varmış elinden
O bir Garip Musa Sultan dediler”
(Dışlık Köyü-Kangal’lı Hüseyin Şengül, ‘Mekân Kılan’ Hacı Bektaş Veli
Araştırma Dergisi, Bahar 2003, S.25, s.188)

Hz Ali ve Ahmet Yesevi boyutları birlikte götürülürken Zülfikar’ın ağaçtan
olduğu da anlatılabilmektedir ki, batın silahı olduğunun anlatılması itibariyle önemlidir.

“Erenler sultanı ol sırrım Ali
Serçeşme olmuştur Urumeli’ne
Ağaçtan Zülfikar ol gerçek Veli
Evvel tekbir aldık Pirin beline”
(Âşık Geda Musa, Piri Er, a.g.e. Kemal Samancıgil, Bektaşılık Tarihi, İstanbul
1945)

Rum ilinden başlatılan fetihde kullanılan Tahta Kılıç zahir eli ile değil batın eli ile
tutuluyordu. Tahta Kılıcın gücü onu tutan elden, elin sahibinin gönlünden geliyordu. Piri
Er’in de belirttiği gibi benliğini tanrının varlığında yok etmek suretiyle bir takım üstün
vasıflar edinebilmiş olan Evliyaullah’ın, Erenlerin elinde demir kılıç olmazdı. Piri Er
“Alevi-Bektaşî Geleneğinde Tahta Kılıç Motifi”;

“Rum ilini feth etti Örumcük Veli
Tahta Kılıç tutar o batın eli
Erenler serveri Şah Seyyid Ali
Zahirde batında sen imdat eyle” (Şah Hatayı, Doğan Kaya Arşivi, 1 no’lu cönk s.
101–102–103–104)

Rumeli’nin Tahta Kılıçlı gönül erlerinden birisi de Kızıl Deli’dir.

“Rumeli’n fetheden ey gerçek veli
Tahta kılıç tutar hem batın eli
Âlemlerin kutbu Şah Kızıl Deli
Zahirde batında sen imdat eyle”

Piri Er, a.g.e., İsmail Kaygusuz, Büyük Ozan, Şiir Dilinin Ustası, Siyaset ve
Mücadele Adamı Dede Kul Himmet, www.aleviten.co/dedekulhimmet.htm)

Bu savaşın evliyaullahının hedef itibariyle müşterek olduğunu evliyalardan
hayatından da anlayabiliyoruz. Birçok evliya farklı ümmetler tarafından itibar görebilmiş
ve çok kerede farklı dinler adına sahiplenilmiştir. Bunlardan birisi de Sarı Saltuk’tur.

“Muhammed Bakır’dan bir destur aldık,
Düşmanın askerini iyce bunalttık,
Taht Kılıç urdu Sarı Saltuk,
Hünkâr Hacı Bektaş Veli dost diye”

(Turabi, Doğan Kaya Arşivi, 26. Cönk, s.24–26) Gül Baba’nın durumu da farklı
değildi. Gül Baba da, elindeki büyük tahta Kılıç ile aynı coğrafyada mefkûre için çatışmış
iken, farklı dinlerden cemaatler tarafından ululuğu kabullenilmiş bir veli kişi idi. Bu
kapsamda adı zikredilecek bir diğer kutlu isim de, Bineva Baba veya Abapuş idi. Üryan
olarak, Tahta kılıcı ile ortaya çıkan bu derviş, Herakles’in bir şeklidir.

(Doğan Kaya Arşivi, <http://www.yalova77.com/yalova>)

Bu arada Tahta Kılıç, Bektaşî cemlerinde talibe verilen eğitimde terbiye edici
olarak da kullanılırdı. Hacı Bektaş Veli tarafından Kolu Açık Sultan’a verilmiş olan

Tahta Kılıç bu türdendi. Böylesi bir görev de üstlenmekte, 7 başlı ejderhaları da öldürmekte idi.

(Doğan Kılıç Arşivi ve www.alevikonsevi.com).

Bu motifin Ahmet Yesevî boyutunu anlatan bir diğer tespit de, Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli de anlatıldığına göre, Bedahşan halkının Ahmet Yesevi'den yardım istemesi üzerine Ahmet Yesevi Hacı Bektaş Veli'yi görevlendirir ve o da görevi tahta Kılıcı ile yerine getirir. Kâfirlerin İslam dinine girmelerini sağlar.

(Doğan Kaya Arşivi, İsmail Tosun Saral, <http://www.hbektas.gazi.edu.tr/dergi>)

Horasan-Türkistan'dan Anadolu'ya yönlendirilen ve Taptık Emre tarafından göreve sevk edilecek olan Sarı Saltık'a, 1 ok 7 yay 1 seccade ve bir de tahta kılıç verilir (Doğan Kaya Arşivi, <http://www.alevi.at/TAAKM/Alevilik>)

Bu kılıçlar ve kullanma yetkisi verilirken, haksızlık yapılmaması, davanın dışına çıkılmaması, çıkılması halinde kendilerini cezanın beklediği de tembih ediliyordu. Bazen Tahta kılıçlar gibi tahta gürzlerden de söz edilebiliyordu.

Evliya Çelebi de Tahta Kılıç'ı Kaligra tekkesinde gördüğünü ifade etmektedir. Tekke Karadeniz kıyısında fil hortumu gibi kaya üzerinde uzanmış bir yapı olup Kaligra Sultan bunun ucundaki mağarada yatmaktadır. Burada sultanın ağaç kılıcı, sapanı, defî, kudümü, alemi, sancakları bayrakları bulunmaktadır. Ayrıca yaz ve kış meydanlarında postlar üzerinde marifetli canlar oturmaktadırlar. (Evliya Çelebi, 'Seyahatname' Haz. İsmet Parmaksızoğlu, T.C.Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1984 s.79-80)

Veliler ıslah edici idiler faaliyetlerinin vasatı ıslahata muhtaç olan kesimlerdi. Osmanlıdan çok daha evvel başlatılmış bu ıslahat hareketi Osmanlı ile yeni coğrafyalara açılmış ve yeni merhaleler edinmişti.

“Haydarı Berek'e bekçidir koydu

Necef denizinden kılıcın aldı

Tahta Kılıç ile çok kâfir kırdı

Islahata geldi Pir Hasan Dede'm

Ol Berek dağında Haydar seslenir

Varan deli akıllanır uslanır

Tahta Kılıç kılıfında paslanır

Islaha geldi Pir Hasan Dede'm”

(İğdecikli Veli, Doğan Kaya Arşivinden)

Bu tefekkürde imha yoktu. Bu tefekkürde mevcudu tamamen yıkma da yoktu. Bu tefekkürün mahiyeti ıslaha dayanıyordu. Kötüye çirkine batıla yönelmiş enerjinin güzele iyiye ve Hakk'a yönlendirilmesi vardı. Onun için zahiri öldürmenin yerini batını öldürme ve onun silahı olan tahta kılıç almıştı. Kılıcı kullanan yani ıslahatı yapacak olan sergilediği yaşam biçimi ile örnek olarak mesajını veriyordu.

Tahta Kılıç'ın, Muhammedi İslam'dan evvel de var olduğunu anlatırken, Türklerin de bu kültün oluşmasında daha evvelki inanç sistemlerinden de bazı değerleri taşıyıp getirerek katkıda bulduklarını belirtmiştik. Bu noktada Tahta Kılıç, kamın veya şamanın ayin sopası din görevlisinin kürsüye de birlikte çıkardığı asası arasında bağıntı kurulabilir. Batı Anadolu'da hala bazı köy camilerinde hocanın hutbe için minbere çıktığında elinde bir de asa bulundurduğunu biz daha evvel tespit edip yayınlamıştık. Tesbitlerimizin arasında yağmur duasına çıkılmadan evvel bazı köylerimizde köyün imamını veya cami hocasının kendisinin veya asasının akarsuya atıldığı da vardı. Taklit-i

Şeyh padişahların kılıç kuşanmaları ifade edildiğine göre türbelerde tahta kılıçla yapılıyordu.

Kullar Köyü Dedeyakası mevkiindeki Karadede Mescit ve Türbesinden de bu bilgileri teyit eden tesbitler yapılmıştır. Bu mescidin de tahta kılıcı vardır Eskiden köyün çeşmesinde bekletilen kılıç, çeşmenin suyunun kuruması üzerine, köyün camisine alınmıştır. Yağmur duası için bu Tahta Kılıç suya sokulur ve sonra Karadede'ye duaya çıkılırdı. İnanca göre memlekette savaş çıkınca bu kılıç da savaşa katılıyordu. Savaşlarda Karadede atı üzerinde savaşırken görünüyordu daha sonra kılıç da kan lekelerine rastlanıyordu

(Doğan Kaya Arşivinden, <http://www.yaprakli.gov.tr/me>)

Bu tesbitler, Türklerin halen Balkanlar ve Doğu Avrupa'da görülen Eski inançlarının izleridirler. Su kültü ve Anamaykıl izleri sürmekte olan inançlardır. Tengricilik İnanç Sisteminde de Şaman ruhlar âleminde, ruhlar arasında ilişki kuruyor, savaş zamanında ata ruhları, kutsal kabul edilen toprakların savunulmasında yaşayan yeni nesillerle birlikte hareket ediyorlardı.

Bu savaş ümmetler arasında cereyan eden bir savaş değildi. Bu savaş sapmış ümmet ile veya ümmetin sapmış kısmıyla sapkınları yola getirme ile görevlendirilmiş olanlar arasında idi. Hak için savaşılırken savaşın iradesi de Hakk'da idi. Ta ki yola getirme görevi almış olanlar yoldan çıkınca, bir şekilde yola getirilmek üzere yeni tahta kılıçlı Hakk Erleri görev alıyorlardı. Bu süreçte, Devriye metninde belirtildiği gibi Ruh'u'l Kudüs donu ile putperestlikle savaşılmıştı.

Bu savaşla Anadolu ve yakın çevresinden başlayarak, fethedilen topraklarda, Hakk'ın temsili sağlanabilsin diye, Balkanlar fethedilecek ve Balkanlar'da da Hakk'ın temsilini sağlayabilme adına Doğu Avrupa'ya yönelecekti. Böylece söylenilebilir ki, dönemlerine göre Kızıl Elma fethedilecek yeni alanların olabilmesi için farklı coğrafyalarda farklı yerlerde idi. Kızıl Elma hedefi Türklerden evvel de Hakk adına kılıç kuşanan birileri için muhayyel mukaddes hedefler oldular. Bunlar muhtemelen farklı ümmetlerden idler. Türklerden evvel de Muhammediyat'tan önce Hak dini ve onun Tahta Kılıç'ı ile Kızıl Elmaya yönelen ve onu yönetenleri oldu. Biz Osmanlı tefekkürü ile sınırlı sunumda bulunmaya çalışıyoruz. Osmanlı Türk Tefekkürünün bu coğrafyada tekâmül göstermesi, şüphesiz tefekkür ortamının uygunluğu ile de ilintilidir. Herhangi ümmetten olunur ise olunsun, Bu tefekkürde Hakk için fetih yapılıyordu. Osmanlı Türk fethinde, Osmanlı tefekkürünü benimsemiş doğuştan Muhammedi olmayan veya mensubu bulunduğu ümmetin bir ferdi olanlar da vardı. Her dil ve din sahibi kendi dinince Hakk'ın ipine sarılmıştı. Bu zihniyetteki ortak nokta, insanların pak olarak Hakk'a üryan gitmeyi amaçlamış olmalarıdır. Bu tefekkürün mensupları, Amellerini dinlerince yaşarlarken yanlarında sadece imanlarını götürüyorlardı. Bu inançlarla ölmeden evvel ölüyorlar, ölebiliyorlardı. Bu ölüm şekli fiziki ölümden apayrı idi. Bunun içindir ki Hakkın rızasına talip olunurken üryan gelindiği gibi üryan gidilmesi gerektiğine inanıldığı için, kesilen başlar, vücuttan ayrılan kellelerle birlikte savaş yapmaya devam edilebiliyordu. Bunun indir ki, Anadolu Türk İslam Kültür coğrafyasında olduğu gibi Doğu Avrupa ve Balkanlar Osmanlı coğrafyasında da Hıristiyan inançları arasında da 'Kesik Baş' kültü vardı. Halk inanç kültürünün yazıya geçmiş veya geçmemiş ürünlerinden Osmanlı Türk tefekkürünü izleyebiliyoruz. Bu tefekkür resmi devlet anlayışı ile çelişki teşkil etmiyor bir bütünlük sergiliyordu. Bu yapılanma, bütünlüğünü büyük ölçüde tasavvuf kültüründen alıyordu. Bunun için de evrenseldi. Buna bağlı olarak da diğer inançlarla

uyum içinde idi. Bu uyumda Türklerin Muhammedi olmadan evvelki inançlarının da payı veya izleri vardı. Osmanlının Balkanlara gelebilmesi ve uzun süre kalabilmesi bu gerçeğe izah edilebilir. Osmanlı Türk Tefekküründe Türklük bir ırk veya kavmi değil, bir zihniyeti, bir anlayışı, bir algılayışı yansıtıyordu. Bu düşünce şeklinin sahibi ve mimarı, anadili muhakkak Türkçe olanlar ve dinleri Muhammedî İslâm olanlar değildi. Bu zihniyet bu topraklara getirilen kültür ile bu topraklarda mevcut olan kültürün sentezinden doğmuştu. Balkanların Türkleşmesi İslâmlaşması başka millî ve dinî kimliklerin yok olmaları anlamına gelmiyordu. Gelenlerin getirdikleri kültürel değerler ile mevcut zihniyet yeni bir kültürel yapıya kavuşturuluyordu. Bunca Boşnak sadrazamın bu yapılanma içerisinde yer alabilmeleri ancak bu tahlille izah edilebilir.”

IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumundan Fotoğraflar

1. IV Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyum Afışı
2. Hırvatistan Cumhuriyeti Haritası
3. Zagreb Haritası
4. Hırvatistan Halk Giysileri
5. Sempozyum hazırlıkları sırasında Sempozyum Örgütleme Kurulu Hırvatistan Temsilci Prof. Dr. Vesna Çulinoviç Konstantinoviç, eşi Prof. Dr. Milorad Konstantinoviç ile BALTAM Genel Müdürü Prof. Dr. Nimetullah Hafız ve BALTAM Sempozyum Örgütleme Kurulu Hafız Prof. Dr. Tacida Zubçeviç – Hafız.
6. Hırvatistan Cumhurbaşkanı Kültür Danışmanı Maja Kocijan ile sempozyum görüşmeleri sırasında
7. Prof. Dr. Nimetullah Hafız ve Prof. Dr. Tacida Zubçeviç Hafız, Hırvatistan Kültür Bakanlığı Balkan Masası Sorumlusu ile gerçekleştirilen görüşmeler sırasında
8. Sempozyum organizasyon partneri Felsefe Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Milyenko Yurkoviç ile Türkoloji ve Hindoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Ekrem ÇAVUŞEVİÇ’le program hazırlıkları sırasında
9. Sempozyuma desteklerini esirgemeyen Bilim, Gençlik ve Spor Bakanlığı temsilcileriyle bir arada
10. Sempozyumun düzenlendiği PALACE Oteli
11. Sempozyum açılışının gerçekleştirildiği MİMARA Güzel Sanatlar Müzesi
12. Sempozyum açılış hazırlıkları sırasında Sekreterimiz İbrahim Dana ve Araştırma Görevlimiz Mr. Ferhat Aşıkferki
13. Sempozyum açılış öncesinde Prof. Dr. Tacida Hafız, Prof. Dr. Ekrem Çavuşeviç, Prof. Dr. Nimetullah Hafız ve Mr. Ayla Hafız

14. Sempozyum açılış divan başkanlığında soldan sağa: Prof. Dr. Ekrem Çavuşeviç, Prof. Dr. Reşat Genç, Prof. Dr. Tacida Hafız, Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev ve Prof. Dr. Nimetullah Hafız
15. Sempozyum katılımcıları saygı duruşunda
16. Sempozyum katılımcıları saygı duruşunda
17. BALTAM Araştırma Görevlisi Mr. Ferhat Aşıkferki Sempozyuma gönderin kutlama telgraflarını okurken
18. BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız açılış konuşmalarını yaparken
19. Hırvatistan Cumhurbaşkanı Stjepan Mesiç adına Hırvatistan Cumhurbaşkanı Bilim Danışmanı Prof. Dr. Aganoviç, sempozyum açılışını yaparken
20. Türkiye Cumhuriyeti adına Prof. Dr. Reşat Genç sempozyumu selamlarken
21. Rusya Bilimler Akademisi adına Şarkiyat Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Dimtriyy Vasilyev sempozyumu selamlarken
22. Katılımcılar sempozyum açılış konuşmalarını dinlerken
23. Katılımcılar sempozyum açılış konuşmalarını dinlerken
24. Katılımcılar sempozyum açılış konuşmalarını dinlerken
25. Prof. Talat Halman, kızı Defne Halman ile “Çağlar Boyu Türk Sanatları” konulu sunumlarını yaparken
26. Prof. Talat Halman
27. Defne Halman
28. Katılımcılar, Prof. Talat Halman, kızı Defne Halman ile “Çağlar Boyu Türk Sanatları” konulu İngilizce sunumun Türkçe ve Hırvatça simultane çevirisini dinlerken
29. Sempozyum açılış kokteylinden görüntüler
30. Sempozyum açılış kokteylinden görüntüler
31. Sempozyum açılış kokteylinden görüntüler

Sempozyumun ilk oturumundan görüntüler

32. Prof. Dr. İvan Pederin tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında Prof. Dr. Ekrem Çavuşeviç, Prof. Dr. Reşat Genç, Prof. Dr. Nimetullah Hafız
33. Prof. Dr. Ekrem Çavuşeviç tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında: Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç, Prof. Dr. Erman Artun ve Prof. Dr. Cengiz Hakov
34. Katılımcılar tebliğlerin sunumlarını Türkçe Hırvatça simultane çeviriler sayesinde dinlerken
35. Katılımcılar tebliğlerin sunumlarını Türkçe Hırvatça simultane çeviriler sayesinde dinlerken
36. Katılımcılar tebliğlerin sunumlarını Türkçe Hırvatça simultane çeviriler sayesinde dinlerken
37. Mr. Ayla Hafız Türkçe – Hırvatça simultane çeviri yaparken

Sempozyumun ikinci gününden görüntüler

38. Hırvatistan Temsilcisi ve Antifaşist Birliği Başkanı Prof. Dr. Vesna Çulinoviç, Antifaşist Birliği Salonunda oturum açılış konuşmalarını yaparken
39. Antifaşist Birliği Salonunda ikinci günün oturum çalışmaları
40. Prof. Dr. Marija Pandevska tebliğini sunarken

41. Antifaşist Birliği Salonunda katılımcılar sempozyum tebliğlerinin sunumlarını dinlerken
42. Katılımcılar sempozyum tebliğlerinin sunumlarını dinlerken
43. Katılımcılar sempozyum tebliğlerinin sunumlarını dinlerken
44. Öğretim Görevlisi Marta Andriç tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında Prof. Dr. Enes Pelediya, Prof. Dr. Dimtriy Vasilyev ve Prof. Dr. Rastislav Terzioski
45. Prof. Dr. Aleksandar Lopaşić tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında Prof. Dr. Salih Yalimam ve Prof. Dr. İvan Pederin
46. Prof. Dr. Nenad Moaçanın tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında Prof. Dr. Hüseyin Ayan
47. Prof. Dr. Maslina Lyubiçiç tebliğini sunarken
48. Prof. Dr. Rastislav Terzioski tebliğini sunarken
49. Prof. Dr. Elfine Sibgatulina tebliğini sunarken
50. Mr. Adnan Pepiç ve Mr. Ayla Hafız simultane tercüme yaparken
51. Mr. Almira Sulyeviç Tsikotiç ve Mr. Ayla Hafız simultane tercüme yaparken
52. Sempzyum katılımcıları tebliğlerin sunumlarını dinlerken
53. Sempzyum katılımcıları tebliğlerin sunumlarını dinlerken
54. Sempzyum katılımcıları tebliğlerin sunumlarını dinlerken

Sempozyumun üçüncü gününden görüntüler

55. Prof. Dr. Fehim Nametak tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç, Prof. Dr. Erman Artun ve Prof. Dr. Cengiz Hakov
56. Prof. Dr. Erman Artun tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında Prof. Dr. Salih Yalimam, Prof. Dr. İvan Pederin ve Doç. Dr. Vladan Viriyeviç
57. Prof. Dr. Vesna Çulinoviç tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında Prof. Dr. Salih Yalimam ve Prof. Dr. İvan Pederin
58. Dr. Maya Popovats tebliğini sunarken, Divan Başkanlığında Prof. Dr. Sevim Piliçkova ve Prof. Dr. Elfine Sibgatulina
59. Divan Başkanlığında Prof. Dr. Sevim Piliçkova, Prof. Dr. Elfine Sibgatulina ve Prof. Dr. Ebülfez Amanoğlu

Sempozyum Kapanışından Görüntüler

60. Prof. Dr. Reşat Genç kapanış konuşmalarını yaparken
61. Sempozyumun Balkan Ülkeleri Temsilcileri kapanış konuşmalarını yaparken
62. Sempozyumun Temsilcileri kapanış konuşmalarını yaparken, soldan sağa: Prof. Dr. Hamdi Hasan-Makedonya, Prof. Dr. Enes Peledija-Bosna Hersek, Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç-Sırbistan, Harid Fedai – KKTC, Prof. Dr. Cengiz Hakov-Bulgaristan, Prof. Dr. Ekrem Çavuşeviç – Hırvatistan, Prof. Dr. Reşat Genç – Türkiye, Prof. Dr. Nimetullah Hafız – Kosova, Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev – Rusya, Mr. Adnan Pepiç – Karadağ, Prof. Dr. Tacida Hafız - Kosova, Prof. Dr. Rastislav Terzioski - Makedonya
63. Sempozyumun kapanışı
64. Sempozyumun kapanışı

65. BALTAM Sempozyumları Düzenleme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Tacida Hafız, sempozyumun değerlendirilmesini yaparken ve katkılarını sunanlara teşekkürlerini iletirken
66. BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız, sempozyum katkılarını esirgemeyenlere teşekkürlerini sunarken ve V. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi jübile sempozyumunun 2009 yılında Ankara'da düzenleneceğini ilan ederken
67. Katılımcılar sempozyumun başarılı bir şekilde sonuçlanmasını alkışlarken
68. Katılımcılar sempozyumun başarılı bir şekilde sonuçlanmasını alkışlarken
69. Katılımcıların beş dakika boyunca süren sempozyumun başarılı bir şekilde sonuçlanmasını alkışlarken
70. Sempozyumun kapanışından toplu hatıra fotoğrafı çekilirken
71. Sempozyumun kapanışından toplu hatıra fotoğrafı çekilirken
72. Sempozyumun kapanışından toplu hatıra fotoğrafı çekilirken
73. IV Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisinin düzenlenmesinde büyük emekler sunan BALTAM üyeleri, aşağıdan soldan sağa Araştırma Görevlisi Ümran Aşıkferki, Araştırma Görevlisi ve Dış İlişkiler Sorumlusu Mr. Ayla Hafız, BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız, BALTAM Müdürü Prof. Dr. Tacida Hafız, ayakta soldan sağa, Araştırma Görevlisi Mr. Ferhat Aşıkferki, Araştırma Görevlisi Mr. Taner Güçlütürk, Araştırma Görevlisi Mert Karahoda ve BALTAM Sekreteri ve Mali İşler Sorumlusu İbrahim Dana

Sempozyum molaları ve yemek esnasında çekilen görüntüler (74, 75, 76, 77,78, 79)

80. Prof. Dr. Nimettullah Hafız, Prof. Dr. İvan Pederin, Prof. Talat Halman, Prof. Dr. Tacida Hafız ve Defne Halman
81. Prof. Dr. Hüseyin Ayan, Prof. Dr. Gönül Ayan, Mustafa Gökçeoğlu, Prof. Dr. Erman Artun, Prof. Dr. Elfine Sibgatulina
82. Prof. Dr. Taciser Onuk, Prof. Talat Halman, Defne Halman ve Prof. Dr. Şefaettin Severcan
83. Prof. Dr. Nimetullah Hafız, Prof. Dr. İvan Pederin, Prof. Dr. Tacida Hafız ve Doç. Dr. Eldi Grubişić Peluşević
84. Makedonya ve Rusya bilim adamları bir arada: Prof. Dr. Marija Pandevska, Prof. Dr. Kleanti Anovska, Prof. Dr. Rastislav Terzioski, Prof. Dr. Sevim Piličkova, Prof. Dr. Dimtriy Vasilyev ve Prof. Dr. Todor Cepreganov
85. Bosna Hersek katılımcıları bir arada. Prof. Dr. Enes Peledija, Prof. Dr. Hasniya Muratagiç Tuna, Prof. Dr. Fehim Nametak ve Mr. Alena Çatoviç
86. Bulgaristan, Türkiye, Rusya ve Azerbeycan bilim adamları bir arada: Prof. Dr. Cengiz Hakov, Prof. Dr. Taciser Onuk, Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev ve Prof. Dr. Ebülfez Amanoğlu
87. Prof. Dr. Romyana Bojilova, Dr. Mariyana Stamova, Prof. Dr. Gönül Ayan, İsmail Çavuşev, Prof. Dr. Hüseyin Ayan ve Dr. İsmail Cambazov
88. Akademik Aliya Cogoviç, Prof. Dr. Fetih Mehdiu, Prof. Dr. Salih Yalimam, Akademik Yaşar Recepagiç
89. Harid Fedai, Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Doç. Dr. Bilgin Çelik ve Prof. Dr. Reşat Genç

90. Genç araştırmacılar Doç. Dr. Bilgin Çelik, Ümran Aşıkferki, Mr. Ferhat Aşıkferki, Mr. Taner Güçlütürk, İbrahim Dana ve Mr. Ayla Hafız
91. Prof. Dr. Erman Artun, Prof. Dr. Elfine Sibgatulina, Prof. Dr. Ebülfez Amanoğlu, Dr. Nail Tan ve eşi, Dr. Yaşar Kalafat.
92. Mr. Adnan Pepiç ve eşi, Dr. İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Mr. Recep şkriyel ve Prof. Dr. Feti Mehdiu
93. Mahmut İslamoğlu, Harid Fedai, İsmail Bozkurt, Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç ve şefket Öznur
94. Doç. Dr. Vladan Viriyeviç, Mr. Almira Sulyeviç Tsikotiç, Sabri Sipahoğlu ve eşi
95. Sempozyum molası sırasında bir görüntü
96. Sempozyum molası sırasında bir görüntü
97. Sempozyum molası sırasında bir görüntü
98. Sempozyum molası sırasında bir görüntü
99. Sempozyum molası sırasında bir görüntü
100. Sempozyum molası sırasında bir görüntü

Zagreb Gezintisinden Görüntüler
(101, 102, 103, 104, 105, 106, 107).

Katılımcılar Hırvatistan Gezisi Sırasında
108. Katılımcılar otobüsle geziye çıkarken
109. Hareket sırasında

Katılımcılar Hırvatistan gezisinde
110, 111, 112, 113

Sempozyum Katılımcıları Trakoşçani şatosu ziyaretinde
114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130

Sempozyum Katılımcıları tarihi Varajdin şehri ziyaretinde
131, 132, 133, 134, 134, 135, 136, 137, 138.